

સંકાય ખંડ કે આવતી ચૂટણી (પાય વર્ષ) પહેલા પગમ મિરાય બધા પ્રાતોમા કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો થઈ જશે મિથ, આમામ ને બગાળના કોંગ્રેસવિરોધી પ્રધાનમંડળોના પાયા હાલી ઊડ્યા છે એ સ્પષ્ટ થતુ જાય છે 'મહામમિતિની આવતી બેઠક કલકત્તામા મળવાની છે * મહામમિતિની બેઠકનુ સ્થાન કલકત્તા રાખવાનો આગ્રહ કરવામા શ્રીયુત શરચંદ્ર બોઝનો હેતુ એવો હોય એવુ લાગે છે કે એ વખતે બધા દેશનાયકોની કલકત્તામા હાજરી હક્ક પ્રધાનમંડળને હચમચાવી નાખે ગણદૂપતિ, મરદારશ્રી, રાજેન્દ્ર યાજુ મૌ અણુલ વનામ આઝાદ નજે માગફત કલકત્તામા થનારો પ્રચાર બગાળના વાતાવરણમા વિદ્યુત્તમાગ કરી પરિસ્થિતિને કોંગ્રેસની તરફેણમા ફેરવી નાખશે તો નવાઈ નથી કેલહાઉસી ખાતે આગમ લેતા શ્રી સુભાષચાણુ પણુ તમીમોની સનાહ વિરુદ્ધ મહામમિતિની બેઠક નખતે કલકત્તા જવાનો નિચાર કરી ગહ્યા છે એ પણુ એવુ સૂચવે છે કે હક્ક પ્રધાનમંડળને તોડી પાડવામા બધા કોંગ્રેસ મહાગથીઓ એકસાથ હલવો કરનાનો ઇરાદો એવે છે

મિશ્ર પ્રધાનમંડળ

હક્ક પ્રધાનમંડળ તૂટે એવો એવો અર્થ નહિ થાય કે ત્યા ચોખ્ખુ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ જ રચાશે બગાળ ધારામલમા પક્ષોની ગ્યના એવી છે કે ત્યા કોઈ પણુ એક પક્ષની ચોખ્ખી બહુમતિ આજે નથી હક્ક પ્રધાનમંડળ પણુ શ્રી હક્કની પ્રજાપક્ષની ચોખ્ખી બહુમતિ પ્રમાણે નહિ પણુ બીજા પક્ષોના મહનાગથી ગ્યાયેનુ છે પોતાના પક્ષકાર્યક્રમ માથે બીજા પક્ષોના કાયકમનુ મમાધાન કરીને જેમ શ્રી ફઝલુલ હક્ક મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચી શક્યા તેમ મહાસભાપક્ષ પણુ પોતાના કાર્યક્રમ સાથે બીજા મહકાર કરવા રાજી થનાર પક્ષો માથે મમાધાન કરવા તૈયાર થાય તો મિશ્ર પ્રધાનમંડળ ગ્યવાની પરિસ્થિતિ ઊભી કરી શકાય

વર્ધાના કઠાર પ્રમાણે તો કોઈ પણુ કોંગ્રેસ પક્ષ પ્રધાનમંડળ ગ્યવામા મિશ્રણ (Coalition) ન કરી શકે કોંગ્રેસ-હુમતિ પ્રાતોમા તો મિશ્ર પ્રધાનમંડળનો પ્રશ્ન કોંગ્રેસ પક્ષને માટે ઊભો નથી થતો પણુ જ્યા પક્ષ તરીકે કોંગ્રેસની લઘુમતિ છે ત્યા બીજા પક્ષોનો મહકાર મળી શકે એમ હોય તો મહકાર મેળવીને પણુ મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચી શકાય કે કેમ એ મહત્વનો નિર્ણય કલકત્તામા મહાસમિતિની બેઠકે કરવાનો છે મહામભાવાદીઓના આજના વચણ ઉપરથી તો એમ લાગે છે કે કલકત્તાની બેઠકમા મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચવાની ગ્ત આપતો કઠાવ ચશે જો એમ થાય તો મિથ, આમામ ને બગાળમા મહાસભાપક્ષ મિશ્ર પ્રધાનમંડળ થોડાજ વખતમા ગચી શકશે એ પ્રાતોમા હાવના પ્રધાનમંડળો આથી ખૂન ચિંતાતુર બની ગયા લાગે છે।

તા ૨૨ ૬-૩૭

*

*

*

કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોવાળા પ્રાતોમા મહામભાવાદી રાજકારણ 'ટેસ્ટ' પરીક્ષામાથી પમાગ થઈ રહ્યુ છે એમ કહીએ તો ખોટુ નથી એવુ કમણુ એ છે કે પોતાની અર્ધો સદીની કારકીર્દિ દરમ્યાન પહેલો જ વાર જે પદ્ધતિની ઉપાદેશ, ને એની સૂત્રમચાલ મરકારની પોતે અણુનમ વિરોધી હતી એ જ સગકારમા મહત્વનો અધિકારગ્રહણુ કોંગ્રેસ પક્ષે કર્યો છે.

* આ લેખ તા ૨૨-૬-૩૭ના રોજ લખાયો છે એ તરફ વાચકનુ ધ્યાન ખેંચુ છું સંચાલક

આ એક અતિ મહત્વનું સ્થિતિ છે. એક તો પોતાનું પૂર્ણસ્વરાજ્યનું ધ્યેય હાંસલ કરવા માટે અને નવા બંધારણના પ્રાંતીક શાસનના અમલ પછી પણ રાજકીય દરજ્જાની દૃષ્ટિએ દિલ્લિ જેવું ને તેવું જ પરાધીન રહ્યું હોવાથી પોતાનો બ્રિટિશરાજવિરોધ તો કોંગ્રેસને એક ખાલુ ચાલુ રાખવો રહ્યો; ત્યારે ખીલુ ખાલુ એ જ સામાન્યશાસન સાથે અધિકારઅદ્યુને લીધે એને અમુક અંશે દોસ્તી પણ બાંધવી પડી છે. બ્રિટિશરાજ સામે કોંગ્રેસે જનમાવેલો અમર્યાદિત અસંતોષ અને રોષની લાગણીને આ સ્થિતિ ઊભી ચલાવી બારે ચિકિત્સાને મર્યાદા નીચે આવડું પડ્યું છે. પ્રજાનો સીધો મંથન ને સીધો વિરોધ પ્રાંતીય ને રચાનિક અમલદારો સામે હતો. નવા શાસનધારા હેઠળ કોંગ્રેસ અધિકારવાળા પ્રતિભાં એ અમલદારોની અમલદારીનો અંત આવ્યો છે એમ કહેવું ખોટું ન ગણાય. હવે સામાન્ય જનતાને મળ આ જ અમલદારો બ્રિટિશરાજ ને એની ચૂસણનીતિના પ્રતિનિધિઓ છે. બ્રિટિશરાજની નમ ભવંરતાની સઘળ મૂલિયા એ અમલદારો જ દેશને ખૂલે ખૂલે પથરોઈ ગયા હતા. કોંગ્રેસ પ્રધાનોવાળા પ્રાંતોમાં એ મૂર્તિની નમતાને વચ્ચેનું ઢાંકણ મળ્યું છે. આને લીધે એની ભવંર દુરુપના ઢંકાર્થ ગઈ છે. આમ છતાં એનું શોષણકાર્ય તો ચાલુ જ રહ્યું છે. આમાંથી એવી સ્થિતિ ઊભી થવા સંભવ ખરા કે કોંગ્રેસ મિનિસ્ટ્રી નીચે એ નોકરશાહી પ્રજા સાથે અદ્યુજરી રીતે વર્તતી હોવાથી લોકોનો બ્રિટિશરાજની અમલદારશાહી સામેનો રોષ ને અસંતોષ નાબૂદ કે ખૂટી થઈ જાય, છતાં એમની સ્થિતિમાં લાગે જ નેરંધવા જેવો સુધારો થાય. ગામડો નિયામની જૂની કહેવત લાલુ પાડીએ તો એમ કહેવાય કે મહેતાજી મારે ય નદિ ને લણવં ય નદિ. જૂના શાસનધારા નીચે અમલદાર મહેતાજીઓ પ્રજાને મારતા હતા પણ ભણવતા નહોતા; નવા ધારાના અમલદાર મહેતાજીઓ મારશે તો નદિ જ (અલગત, કોંગ્રેસ ત્યાં સુધી અધિકારારૂઢ છે ત્યાં સુધી) પણ ભણાવશે ય નદિ.

શાસનધારાની કપટજળા

ઉપર મારો એ કહેવાનો હેતુ નથી કે કોંગ્રેસે અધિકારઅદ્યુ કર્યું એ ખોટું કર્યું છે. હાલું, નવા શાસને જનમાવેલી પરિસ્થિતિમાં અધિકારઅદ્યુ કે ધારાસભાપ્રવેશ કોંગ્રેસને મારે અનિવાર્ય વસ્તુ હતી. એનું કારણ એ છે કે નવા શાસનધારામાં એવી જાતની બધાદર્શીય કપટજળા બિલાવવામાં આવી છે કે કામ તરીકે મુશ્કેલી. દિલ્લિ વિરુદ્ધ બ્રિટિશરાજની પડખે જાતા રહે એવી જાતનો પદાપાત એમના તરફ કામી ચૂકાદા મારફત જનાવવામાં આવ્યો છે. ખીલુ તરફ ને પણ સત્તામાં હોય એ પણ બ્રિટિશરાજ વિરોધી પધ્ધતિ ઝટકા સામે બ્રિટિશરાજનું રક્ષણ કરવા હાલની ગરજ સારે એવી એમાં વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. હવે દિલ્લિમાં બ્રિટિશરાજ વિરોધી લગાયક પણ એકલી કોંગ્રેસ હોવાથી એના વિરોધના પા સામે ખીલત પડ્યો, જેઓ સામાન્યજનની રક્ષણદાલ થવા તૈયાર હોય એઓ કોંગ્રેસ સામે હાથા રહેવાના. એ પડ્યો ને સરકારી સત્તા ધરાવનાર થાય તો સે'જે એઓ કોંગ્રેસને કચડી નાખવા સરકારી સત્તાનો ઉપયોગ કરવાના. આનો અર્થ એ થાય કે અત્યાર સુધી કોંગ્રેસનો સામનો કરવાનું બ્રિટિશ સરકારનું જે કામ હતું એ કામ હવે એજે બ્રિટિશરાજપણી દિલ્લિએને સોંપી દેવાથી એઓ સીધા કોંગ્રેસના દુરુપનો જનવાના એવા દિલ્લિએને રાષ્ટ્રીય મગવળીની તરી મહાસમાને કચડી નાખવા અટકાવવા અને બ્રિટિશ

રાજને પણ કોંગ્રેસ સામે ઝઘડામાં મુકેલ પરિસ્થિતિમાં મૂકવા વાસ્તે ધારાસભાપ્રવેશ ને અધિકારગ્રહણ અનિવાર્ય હતાં. જે ચાર પ્રાંતોમાં આજે બીજા પક્ષો અધિકારગ્રસ્ત છે એ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પક્ષ સામે એ પક્ષો આજે વત્તાઓછા પ્રમાણમાં મૂંઝેશ ચલાવી રહ્યા છે. એમાં પણ ખાસ કરીને પંજાબ પ્રાંત ત્યાં એક જ બિનકોંગ્રેસ પક્ષ (મર સિકંદરની યુનિયનિસ્ટ પાર્ટી)ની ધારાસભામાં ચોખ્ખી બહુમતિ છે, ત્યાં આજે કોંગ્રેસ પક્ષને નાબૂદ કરવાની મોટી યોજના અમલમાં મૂકાઈ રહી છે. મંખ્યાયત્ત કોંગ્રેસવાદીઓની યુનિયનિસ્ટ સરકાર તરફથી થતી ધરપકડો એ જ બતાવે છે કે ત્યાં રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય માગતા રાષ્ટ્રવાદની પ્રતીક કોંગ્રેસની કેડ લાંગવાનું બ્રિટિશ સરકારનું કાર્ય પોતાને રાષ્ટ્રવાદી કહેવડાવતા દિલ્હીઓની જમાત કરી રહી છે. પંજાબની યુનિયનિસ્ટ પાર્ટીના પ્રત્યાઘાતી અગ્રણીઓ બ્રિટિશ સત્તાના રક્ષક એજન્ટો બની બેઠા છે. બીજા ત્રણ બિનમહાસભાવાદી પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પ્રવૃત્તિનું પંજાબ જેટલું દમન માલમ નથી પણ એનું કારણ ત્યાં કોઈ પક્ષની ચોખ્ખી બહુમતિ નહિ હોવાનું છે. ઘણા પક્ષોનું મિશ્રણ થઈને ત્યાં પ્રાંતીક પ્રધાનમંડળો રચાયાં હોવાથી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું દમન કરવાની બાબતમાં એ પ્રધાનમંડળોમાં અંદર અંદર જ કાટકૂટ છે.

હવે જો કોંગ્રેસ બહુમતિવાળા પ્રાંતોમાં પણ જો કોંગ્રેસે અધિકારગ્રહણનો રસ્તો સ્વીકાર્યો ન હોત તો અલબત્ત, ધારાસભાઓ ન ચાલત કે ન તો કોઈ પક્ષ લાંબા વખત સુધી પ્રધાનમંડળ રચીને નભાવી શકત. પ્રાંતીય ગવર્નરો ક્યાં તો નવી ચૂંટણી કરાવત કે બધારણને મોકૂફ રાખી નોમિનેશન પદ્ધતિથી નાનાનાના પ્રત્યાઘાતી રાજદારી પક્ષોના અગ્રણીઓમાંથી પ્રધાનો ચૂંટીને સરકારી તંત્ર ચાલુ રાખત. એ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસનું સર્વવ્યાપી દમન એ સરકારી મતોનો પ્રધાન કાર્યક્રમ હોત. મત્યાગ્રહની લડતમાં કોંગ્રેસને મળેલી શિકસ્ત તાજ જ હોવાથી કોંગ્રેસ અને પ્રગતે માનસિક 'રિકવરી'ની ઘણી જરૂર હતી એ વિના આશા ને ઉત્સાહભરી આગેકૂચ ઘણા વખત માટે અશક્ય હતી. અને બંદીવાન પ્રગ્નઓની સ્વાતંત્ર્યપ્રવૃત્તિની પ્રક્રિયામાં માનસિક તત્ત્વ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અમેરિકન સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ, ઇટલીનો ગર્મ સદીનો મુક્તિ મેઝામ, આયરિશ ફ્રીડમ મૂવમેન્ટ, ગાંધી મુસ્તફાની સરદારી હેઠળ ટર્કીની જ્હાદ અને હિંદમાં અસહકાર ને ના-કરની લડતોમાં મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ બંદીવાન જનસમૂહની એકેએક આગેકૂચ કે પિછેહકમાં માનસિક સ્થિતિએ ભજવેલા ભાગનું ધણું મહત્ત્વ જોઈ શકશે. છેલ્લી ના-કરની લડત શમી ગયા પછી પ્રગ્નતા માનસમાં વ્યાપી ગયેલ શિકસ્ત વૃત્તિ કે પરાજય ભાવના, - હનોત્સાહ, સામુદાયિક બળની ક્ષીણતા ને કોંગ્રેસ મેગફૂનની છિન્નભિન્નતા જોતાં એમ કહી શકાય કે કોઈ પણ રસ્તે માનસિક હારવૃત્તિનો લાગણી જનતામાંથી કાઢવા વિના સામુદાયિક રાષ્ટ્રીય ચળવળ કે રાષ્ટ્રીય સરથાની શક્તિનું પુનર્પ્રગટ્ય અશક્ય હતું. ધારાસભાપ્રવેશ અને અધિકારગ્રહણ પછી આપણે જોઈએ છીએ કે ફરી પાછી જનશક્તિ ઉત્સાહિત થતી જાય છે. આથી ધારાસભાપ્રવેશ કે અધિકારગ્રહણનો માર્ગ સૂચવનાર ગાંધીજી વિશે જરૂર એમ કહી શકાય કે જનમાનસ (Mass Psychology)ના એ મોટા માનસશાસ્ત્રી છે. આથી જ કદાચ લોર્ડ લોધિયને એમને મહાન વ્યવહારુ રાજપુરુષ નહિ કહ્યા હોય ?

વિરોધોની સમતુલા

જનતાની પુનર્ગતિ જરૂર કોંગ્રેસને માટે ભારે લાભપ્રદ છે. પરંતુ એ સાથે જ નવા સામ્રાજ્યવાદ વિરોધમાંથી સામ્રાજ્યવાદને સામ્રાજ્ય વિરોધની દિવિધ અને મુશ્કેલ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસ દાખલ થઈ છે. જો પોતે સામ્રાજ્યવાદ વિરોધ છોડી દે તો પક્ષ તરફ કોંગ્રેસનું મહત્ત્વ પ્રગતિકારક મધ્યમમાર્ગો પક્ષ જેટલું થઈ જાય. ને એનું પૂર્ણ સ્વરાજનું મિશન વેગળું રહી જાય. જો પોતે નવા સામ્રાજ્યવાદ વિરોધને હંડપૂર્વક વળગી રહે તો નવી શાસનસત્તામાં બીજા પક્ષો સત્તા કબ્જે કરી કોંગ્રેસને જ છૂંદી નાખે. બીજો રસ્તો આત્મઘાતનો છે, તો પહેલો રસ્તો આત્મદ્રોહનો છે. વિશદ દષ્ટિવાળા ને વ્યૂહકુશળ કોંગ્રેસ રાજપુરુષો આદર્શ અને અસ્તિત્વ બંને જતાં કરી શકે એમ ન હોવાથી એમણે કોંગ્રેસને માટે નવી નીતિ ઘડી છે, જેમાં સત્તાનાં આસનો પ્રત્યાઘાતી પક્ષોના હાથમાં ન જઈ શકે ને પોતાનો સામ્રાજ્યવાદ વિરોધ અચૂનમ કે અક્ષત રહે.

હોદ્દાસ્વીકાર માર્ગત સામ્રાજ્યવાદવિરોધ શી રીતે જળવાઈ રહે ?

આ નોંધની શરૂમાં મેં જણાવ્યું તેમ કોંગ્રેસ સત્તાવાળા પ્રાંતોમાં પ્રાંતીક અમલદારશોહી સામે લોકોનો રોષ નાજૂદ થવાથી એમની સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી લાગણી અમુક અંશે ખૂટી તો થવાની જ. એનો અર્થ એ થયો કે પ્રગતી લઘાયક વૃત્તિ કમી થવાની. હું સમજ્યો છું તે પ્રમાણે હોદ્દાસ્વીકાર વિરોધીઓની આ જ દલીલ હતી. સુધારવાદી નીતિ સક્રિય મહાસભાવાદીઓ અને પ્રગતમાં સુધારવાદી માનસ પેદા કરશે. સુધારવાદ ક્રાંતિની તમજાની આગ ખૂઝાવી દેશે.

આ દલીલમાં તથ્ય ધણું છે. છતાં મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ, પોતાના અસ્તિત્વને જરૂરી રાખવા કે મજબૂત કરવા માટે હાલની સ્થિતિમાં મહાસભાને માટે હોદ્દાસ્વીકાર વિના બીજો ઈલાજ નહોતો એમ મને લાગે છે. હવે સવાલ એ છે કે હોદ્દાસ્વીકાર થવા છતાં પણ સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી માનસની ઉગ્રતા ઠંડી તો ન જ પડે પણ શી રીતે વધારી શકાય ? કોઈ પણ રીતે કોંગ્રેસે પોતાની લઘાયક વૃત્તિ અને પ્રગતમાં સ્થિટિશરણ વિરોધી ઉગ્રતા વધે એ રસ્તો કાઢવો જ રહ્યો, —જે એને પોતાના મૂળ મિશનને વફાદાર રહી પોતાની ઐતિહાસિક અગત્યતા સિદ્ધ કરવી હશે તો.

બાકી, રાષ્ટ્રવાદ એ તો આજનું મહાસમર્થ યુગબળ છે. એ એક અનિવાર્ય ઐતિહાસિક ધટના છે. જગતની યંત્રવાદજનિત સામાજિક વ્યવસ્થામાંથી એનો ઊગમ થયો છે. એ રાષ્ટ્રવાદ સ્વતંત્ર પ્રગત્યોમાં ને યુક્તિમ પ્રગત્યોમાં પણ સરખો જ બળવાન થતો જાય છે. સ્વતંત્ર પ્રગત્યોના રાષ્ટ્રવાદનું ગમન સામ્રાજ્યવાદ ને ક્રાંતિમ તરફ થઈ રહ્યું છે; ન્યારે યુક્તિમ પ્રગતના રાષ્ટ્રવાદનું સ્વરૂપ સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી છે. હિંદમાં બીજા પ્રકારનો રાષ્ટ્રવાદ યુગબળ છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભા એનું પ્રયંત્ર મૂર્ત સ્વરૂપ છે. હોદ્દાસ્વીકારથી એ સ્થિતિમાં ફરક ન પડે એની સાવચેતી જેટલા વધારે પ્રમાણમાં કોંગ્રેસ લે એટલું વધારે સારું.

જોતાં જોતાં અમને કેડી રે લાધી
 વંકાતી જાય આધી આધી રે,
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી;
 જીવનની ખીણમાં જંખાતી રે
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.
 વચ્ચે વચ્ચે રે શીળા બાંધ્યા વિસામા
 પંથીના થાક પરમાણી રે;
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.
 પરંતુ ખેસાડી કોણે મારગના વાંકમાં
 તરસ્યાંની આરત જાણી રે ?
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી.
 માંડ્યાં સદામત કૈંક મહામતિયે,
 આતમને આજ જિજ્ઞાસી રે ;
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.
 પૂરવ-પ્રવાસી ફેરી પ્રગટ પનોતી
 ભાવિને રહેતી ઉજાસી રે ;
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી.
 કોણ જોગી ને વળી કોણ રે સંસારી ?
 સહુ કોઈ મારગ-પ્રવાસી રે ;
 જાગી જાગીને કોઈ ભાગે છે હંસલા,
 સૂતા છે કૈંક અભાગી રે ;
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.
 જીવનની ક્યોતિયે જંખાતી રે ;
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી.

રમેશના દરેક દરેક પત્રમાં ઉપા વિશે કે ને કે ઉલ્લેખ તો હોય જ. અને એ ઉલ્લેખ પરથી ઉપા પ્રત્યેની રમેશની મમતા રસિક જોઈ શકતો. રમેશ જોવા રસિક, મોહક માણસનું આટલું આટલું મન મેળવનારી ઉપા કેવી હશે તે જાણવાની દરેક પત્ર વાંચતાં રસિકને ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ આવતી. અને હવે તો થોડા વખતમાં જ એ ઇચ્છા પાર પછ પડવાની એ જાતે એને મંતોપ રહેતો.

રમેશ અને રસિકની મૈત્રી વિશે તેમના ગામમાં કોઈક જ નહિ જાણતું હોય. વર્ષો થયાં એ મૈત્રીનો પ્રવાહ અનંત. અખંડિત વલ્લ કરતો હતો. દમણાં એ વર્ષથી રમેશ બનારસ વિદ્યાપીઠમાં લખવા ગયો હતો અને અમુક કારણોને અંગે રસિકને મુંઝમુંજમાં જ લખવા રહેવું પડ્યું હતું. બન્ને એકબીજાને નિયમિત પત્રો લખતા અને અવનવા અનુભવોનું વર્ણન કરતા. રસિક રમેશના પત્રોમાંથી છેલ્લા વર્ષેક દિવસથી ગાઢ-ચમેલી ઉપા સાથેની તેની મૈત્રીનો અનુભવ આનંદિત હૃદયે વાંચી જતો.

એ પત્રોમાંથી ઉપાની અમુક પ્રકારની મૂર્તિ રસિકના હૃદયમાં ઘડાઈ હતી. કોઈ કોઈ વાર રમેશ ઉપા સાથે ચમેલી અર્ચાની વાતો લખતો તે ઉપરથી રસિકને ઉપાના જ્ઞાન સંબંધી તો ખૂબ જ માન પેદા થયું હતું. માર્ગલો સુધી ચાલવા છતાં ન યાદનાર, પોપલી કવિતાની જ નહિ પણ રાજ્યપ્રકરણ અને અર્થકારણની જોડી ગૂંચો વિશે વિવિધ પ્રકારની અર્ચા કરનાર, રમેશના વર્ણન પ્રમાણે તેજસ્વી લાગતી આ છોકરીને જોવા, જાણવા, અને રમેશ સાથે તેની મૈત્રીનો આનંદ માણવા તેનું મન વારંવાર તલપાપડ થતું હતું.

અને એ પ્રસંગ આવવાને હવે તો થોડી જ વાર રહી હતો. આ રંગઓ પૂરી થયા પછી વધુ અભ્યાસ રમેશની સાથે બનારસમાં જ કરવાની છૂટ તે મેળવી શક્યો હતો. હવે તો દરદમેદ રમેશની સાથે જ રહેવાશે અને ઉપાને પણ મળવાનું થશે એ વિચારે તેનો હૃદય માતો ન હતો. રમેશને પણ રસિકના આગમનના સમાચારથી અત્યંત આનંદ થયો હતો. તેણે પત્રમાં બની શકે તેટલો આનંદ વ્યક્ત પણ કર્યો હતો. “ઉપા પણ કેવી ખુશી થશે ! તારે માટે તો એ કેવું કે ધારે છે” તેણે રસિકને લખ્યું હતું.

*

*

*

અંતે બન્ને મિત્રો બનારસમાં મળ્યા ત્યારે પહેલે જ દિવસે રમેશે રસિક સાથે ઉપાની ઓળખાણ કરાવી. ઉપાને જોઈ રસિક તો આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો. તેણે ઉપાને કહ્યું હતી તેના કરતાંય તે વધારે તેજસ્વી, વધારે છટાદાર, વધારે મુંદર લાગતી હતી. જાણે સૂર્યદેવે બોમ્બની ઉપાને જ પૃથ્વી ઉપર રમવા ન મોકલી હોય ! તેનું ગોરું તેજસ્વી વદન તેની

આંખોના ઝળકાટથી એર ચમકતું. તેની પાતળી છતાં ભરાવદાર દેહલતા તેને અત્યંત ગૌરવ અર્પતી. એક પ્રકારની મોહકતા તેના ચહેરા ઉપર સદૈવ રમતી રહેતી હોય તેવું લાગતું. તેની વાત કરવાની શૈલી પણ મોહક હતી. રસિકને વિષે રમેશદ્વારા તેણે ખૂબખૂબ નમસ્કું હતું. તેમની પહેલી મુલાકાત એને અંગે ગૂંચવાડા ભરેલી ન બની. રમેશ ઉપાનાં જે વખાણ કરતો હતો તે ખોટાં ન હતાં તેમ રસિકને લાગ્યું.

ધીમે ધીમે રસિકનો પણ ઉપા સાથેનો પરિચય વધતો ગયો. એ મટી તે ત્રણ મિત્રો થયાં. અને રસિક રમેશની મૈત્રીનું જે નિર્મેળ વહેણ અનત, અખંડિત વણા કરતું હતું તે તો તેમજ વધા કર્યું. ઉપાની મૈત્રી રૂપી ત્રોળે પ્રવાહ પણ તેમાં આવી પરમ શાંતિથી મળી ગયો.

રમેશ અને ઉપા રસિકથી આગળના વર્ગમાં હતાં. તેમની બન્નેની મૈત્રી પણ કોલેજમાંથી જ ચર્ધ હતી. રમેશનો હસમુખો ચહેરો અને રમતિયાળ સ્વભાવ ગમે તેને આકર્ષે તેવા હતા. વળી ટેનિસ તો તે ખૂબ સારું રમતો અને વિદ્યાર્થી તરીકે પણ સારો હતો. ધીમે ધીમે પરિચય પડતાં પડતાં ઉપાની અને તેની મૈત્રી વધતી વધતી આટલી ગાઢ બની હતી

રમેશની ઉપા પ્રત્યેની મમતા રસિક તેના પત્રોમાં જોઈ શક્યો હતો તેથી પણ અહીં તેને તે વિશેષ જોવા મળી. ઉપાના બોલેબોલ જણે પી જવા માગતો નહોત્ય તેવી રીતે ઉપા બોલતી ત્યારે તે તેની સામે જોઈ રહેતો. ઉપા અને રસિક કોઈ વાર દલીલે ચડી જાય ત્યારે તે અચૂક ઉપાનો પક્ષ ખેંચતો. ચર્ચામાં કે ખીંગા કશામાં પણ ઉપાનો વિજય થતાં તે હર્ષથી પ્રકુલ્લિત થઈ જતો. આ મૈત્રી રમેશ પૂરતી તો પ્રણયમાં ફેરવાતી જતી હતી તેમ રસિક જોઈ શક્યો.

અને તેમ થતું હોય તોયે તેમાં કશું વાંધો લેવા યોગ્ય તેને લાગ્યું નહિ. ઉપા જેવી સ્ત્રી તો જેનાં સદ્ભાગ્ય હોય તેને જ મળે. વળી રમેશ ઉપાની આટલી આટલી દરકાર કરતો તો ઉપા પણ કે તેના પ્રત્યે બેદરકાર નહોતી. રમેશને જરા પણ માફ ન લાગી જાય, તેનું દિલ ન દુભાય, તે બધાનું તે બરાબર ધ્યાન રાખતી. અને જ્યારે તે બન્ને વાતોએ ચડ્યાં હોય ત્યારે તેમની આંખોમાં જે પ્રકુલ્લતા આવતી તે રસિક સહર્ષ જોઈ રહેતો.

એમ ને એમ અખૂટ આનંદમાં એ ત્રણ મિત્રોના દિવસો પસાર થતા જતા હતા. રસિક પણ હવે કોલેજમાં ડાહ્યા બનીતો. અંગે. રમેશ અને રસિકની મૈત્રી, અહીં પણ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ઉપાની મૈત્રી ક્ષમ્બતા પણ નહિ મેળવી શકતા વિદ્યાર્થીઓ એ ત્રણ જણની ધાલમેલમાંથી કે વિપરીત પરિણામ જરૂર આવશે એમ માનવા લાગે એટલે ઉપા સાથેનો તેનો પરિચય પણ વધી ગયો હતો.

ઉપાની સાથે વાતો કરવી રસિકને બહુ ગમતી. આવી ફૂલ જેવી સુકોમળ સ્ત્રી જગત-કાન્તિની વાતો કરતી ત્યારે તેની આંખોમાં જે જોમ આવતું તે ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી તેને લાગતું. જ્યારે કોઈ કોઈ વાર પોતે તેની કાન્તિની અને એવી એવી વાતોની મશ્કરી કરે ત્યારે અત્યંત મહમતાપૂર્વક ટેબલ ઉપર મૂકી પછાડી, "We will change the face of the world" એમ તે કહે ત્યારે તેની ત્રીણી થયેલી આંખો અને લાલચોળ બનેલા કપોલ તેને અજળ સૌદર્ય અર્પતા. રમેશની નજર ત્યારે એ મુખ ઉપર જ જડાઈ ગઈ હોય તો રસિકથી છાતું નહોતું રહેતું.

હમણાં હમણાં થોડા દિવસથી રમેશ પોતાને ફેંક કહેવા માગે છે પણ વાત ઉચ્ચારતો નથી તેમ રસિકને લાગ્યા કરતું. ઉપાની સાથેના વર્તનમાં પણ રમેશ જરા ઓછપાતો, અચકાતો હતો તે પણ રસિકના ખ્યાલ બદલ નહોતું રહ્યું. રમેશની આ દશાનું કારણ ઉપા માર્ગે તેનો પ્રણય ઉચ્ચારણ માગતો હતો તેમ તે કદી શંક્યો, પણ કશું બોલ્યો નહિ. અંતે એક દિવસ તે અને રમેશ આડીઅવળા અનેક વાતો કરતા હતા ત્યાં ઓચિંતાં જ રમેશ બોલી બેઠો:

“રસિક, મારે તને એક વાત કહેવી છે.”

“શી?” રસિકે આતુરતાથી પૂછ્યું.

બેચાર મિનિટ રમેશ મૂંગો બેસી રહ્યો. અત્યંત આતુરતાપૂર્વક રસિક તેની સામે નોંધ રહ્યો. અંતે રમેશે ધીમા સ્વરે કહ્યું:

“મને લાગે છે કે હું ઉપાને પરણી જઈશ.”

“પણ....પણ ઉપા કબૂલ થશે?” રસિકે થોડી વાર રહીને પૂછ્યું.

“તું જોતો નથી-જોઈ શકતો નથી-મને તે કેટલી ચઢાય છે તે? એ પ્રશ્ન તો રહેતો જ નથી.” એ પ્રશ્નથી જ ત્રણે દુઃખ થયું હોય તેવા અવાજે રમેશે કહ્યું.

તે એમ થાય તો એના જેવું ઉત્તમ બીજું કશું નહોતું. ઉપા જેવી સ્ત્રી પત્ની તરીકે મળે એનાથી બીજું કશું વધારે મોટું સદ્ભાગ્ય હોય? અને ઉપાને પણ રમેશ જેવો બીજો કયો પતિ મળવાનો હતો? વગેરે અનેક વાતોથી રસિકે આ વાત સાંભળી પોતાને હર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો. ઉપાની સાથે જ આ વાત કરી જેમ બને તેમ જલંદી નક્કી કરી લેવા તેણે રમેશને સૂચના પણ આપી.

“શુભસ્ય શીઘ્રમ્. આવી વાતોમાં ટીક કરવી સારી નહિ.” તેણે અંતે કહ્યું.

આનંદથી ભર્યા હૃદયે બન્ને મિત્રો તે રાત્રે છૂટા પડ્યા.

*

*

*

એ વાતને પણ અમુક સમય વીતી ગયો. આજ કહીશ, કાલે કહીશ, ઉતાવળ શી છે, વગેરે વિચારો કરતો રમેશ ઉપાને હજી સુધી પોતાના પ્રણયની કે એ પ્રણયને લક્ષમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની વાત નહોતો કરી શક્યો. તેને ખાતરી જ હતી કે ઉપા તે વાત સત્કારવાની જ. ઉપાનાં માતાપિતા પણ એકદમ અર્વાચીન વિચારનાં હતાં, અને પુત્રીની હમ્મણને નકારે એમ નહોતાં જ. અને નકારે તોયે ઉપા કયાં એમ દારી ગય તેવી હતી? તે તો પોતાનું ધાર્યું જ કરવાની એ વિષે રમેશને ખાતરી-હતી એટલે તે નિશ્ચિત હતો. રસિક તેને કોઈ કોઈ વાર ઉપા સાથે મળી એ વાત નક્કી કરી લેવાની યાદી આપતો પણ રમેશ ઉતાવળની બિનઉપયોગિતા ખાતરી એ વાતને પાછી દેલતો. ઉપાને અને રમેશને એકબીજા સાથે એકાંતમાં વાત કરવાની તક મળે એટલા ખાતર રસિક કે ન કે બહાને ઘણી વાર એકસો પડી જતો, પણ રમેશ એ વાત ઉચ્ચારતો જ નહિ.

દરમિયાન રસિકની ઉપા સાથેની મિત્રી પણ ગાદ બની હતી. રસિક હોંશિયાર વિદ્યાર્થી હતો. જગતનાં વહેતા પ્રવાહોને તે ખારીકાઈથી અભ્યાસ કરતો અને પોતાનાં અનુમાનો આંધતો. રમેશની સરખામણીમાં જરા પાતળો લાગવા છતાં તે તંદુરસ્ત નહોતો તેમ નહોતું. મંદ રિમત કરતો કરતો ચર્ચામાં ભાગ લેવા ન્યારે તે કોલેજના ચર્ચામંડળના ટેવલ પાસે

જતો ત્યારે બધી આંખો તેના તરફ ખેંચાઈ રહેતી. અને અરખાલિત વહેતો તેનો વાણીનો પ્રવાહ વિરોધીને પણ એકવાર પોતાના પક્ષના સત્ય વિષે શકા ઉપજાવતો.

કોણ જાણે કેમ પણ રસિકને ઢાળ્યા કરતું હતું કે રમેશ ઉપા સાથે આ બાબત કે જલદી નક્કી કરી નાખે તો સારું. તેણે રમેશને વારંવાર એ બાબત કહ્યું પણ હતું પણ એ તો કે દાદ નહોતો દેતો. વિચાર કરીને તેણે અંતે નક્કી કર્યું કે રમેશ ન બોલે તો કાંઈ નહિ પોતે જ ઉધારને કાને એ વાત નાખવી.

રમેશ ધણીવાર ટેનિસ રમવામાં કે એવા કથામાં ગૂંથાયો હોય ત્યારે રસિક અને ઉપા બંને સાથે ફરવા જતા. ત્યારે તે લોકો જનજનતની વાત કરતાં. ઉપાની વાતો કરવાની ધમશ ધણી વાર રસિકને રમૂજ ઉપજાવતી, અને તે હમતે ચહેરે તેની સામું બેઠું રહેતો. એવે વખતે કોઈ કોઈ વાર એ ચાર પળ માટે જ ઉપા તેની સામે જે રીતે બેઠું રહેતી તે રીતથી રસિકને વિરમય પેદા થતો, ભય લાગતો. એ નજરનો અર્થ તે નહોતો સમજી શકતો.

આજે પણ રમેશ આવી શકે તેમ નહોતો. વાતોમાં ને વાતોમાં રસિક તથા ઉપા ખૂબ લાંબે સુધી ચાલી ગયાં હતાં. આજે ઉપા ખૂબ વાતે ચડી હતી. રશિયન કાન્તિ અને ફ્રેંચ કાન્તિ, ગાંધી અને નહેરુ, સત્યાગ્રહ અને અહિંસા, એવા અનેક વિષયો તે હોળી રહી હતી. રસિકની રમૂજવૃત્તિ ઉત્તેજિત થઈ આવી અને એ રીતે પોને નિશ્ચય કર્યો હતો તે વાત પણ થઈ શકશે તેમ તેને લાગ્યું.

ઉપા તો પોતાના આવેશમાં અને મતબ્બના વેગમાં તણાઈ જઈ બોલતી જતી હતી. ત્યાં ઓચિંતા જ હસતાં હસતાં રસિક કહ્યું:

“એ બધું તો ઠીક છે, ઉપા, પણ મારી તો સલાહ છે કે કોઈ સારા માણસને શોધી આ બધી વાતો છોડી તારે પરણી જવું જોઈએ.”

ઉપા પળવાર તો વાતના આ નવીન દિશાના વહનથી કુપ્પધ બની ગઈ, શાંત બની ગઈ. પછી જે દષ્ટિ રસિકને વિરમય ઉપજાવતી, ભય પમાડતી, તે દષ્ટિથી થોડી યજો સુધી તે રસિકની સામે બેઠું રહી. રસિકને એ નજરનો આ વખતે તો ખરેખર ભય લાગ્યો. અંતે તેના તરફથી પોતાની નજર ખેંચી લઈ તે બોલ્યો:

“મારી સામે એમ જોયે શું રાખે છે? હું સાચું કહું છું.”

“કહ્યું સાચું તે! અને એવો કોઈ માણસ મળી જવો જોઈએ ના? અને મળી જાય તો—” ફરી પાછા આ બોલતાં ઉપાની દષ્ટિમાં જે લાવથી રસિક ભય પામતો એ ભાવો ઉભરાયા. રસિકની સામે જ નજર સ્થિર રાખી તેણે વાક્ય પૂરું કર્યું: “તેની ઇચ્છા દેખાતી જોઈએ ના?”

એના બોલવાનો અને એની દષ્ટિનો કરો અર્થ રસિક ન સમજી શક્યો. તે પોતા સામે જે રીતે જોતી હતી તેના અર્થ શો? અને આટલું આટલું સાથે હરીફરી છતાં રમેશની તેને મેળવવાની ઇચ્છાની તેને ખબર નહિ પડી હોય? રસિક તો આજે એ વાત સ્પષ્ટ કરી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

“તને એવો માણસ ન જડતો હોય તો હું શોધી આપું,” તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું. “અને ‘શ્રીયા દુરાપ: ક્યમોપ્સિતો ભવેત્?’ તારી જ જો ઇચ્છા હશે તો માણ તને ના પાડી શકે એમ છે?”

“ખરેખર? હું જોને પતિ તરીકે ઈચ્છું એ મને ના ન પાડે એમ તું ધાર છે, રસિક?” ઉપાએ ઉત્કંઠાથી પૂછ્યું.

“હું તો કોઈ એવો અભાગી કદાચી શકતો નથી” રસિકે કહ્યું. ફરી પાછી તેની નજર ઉપાની આંખો સામે પડતાં તેણે પેલા વિકળ લાવો તેમાં ઉભરાતા જોયા. તે આંખોમાં અત્યારે પ્રકુલ્લતા વ્યાપી હતી, અને રસિકને વિસ્મય અને ભય પમાડતું બળ અત્યંત વધી ગયું હતું.

વાત આડી ફટાઈ હતી તેમ રસિકને લાગ્યું. તેણે હવે ઝાઝી ચર્ચામાં ઊતર્યા સિવાય સીધેસીધા મુદ્દા ઉપર આવવું વધારે પસંદ કર્યું. તેણે કહ્યું:

“અને ઉપા, તારે ક્યાં પતિ શોધવા લાંબે જવું પડે એમ છે?”

“હું પણ એ જ વિચાર કરતી હતી” ઉપાએ કહ્યું.

“એમ કે? ત્યારે તો ખૂબ જ સરસ. અને રમેશને તારા ઉપર કેટલો પ્રેમ છે એ હું ક્યાં નથી જાણતો? તમારી બહેની બેડી તો લગ્નલગ્નાને છાપ્યા પમાડે એવી થાય હોં!”

હર્ષભર્યા નયને તેણે ઉપા સામે જોયું. જાણે મૂઠ જની ગર્ભ હોય, કશું સમજી ન શકી હોય તેવી રીતે ઉપા તેની સાથું જોઈ રહી. શું રસિક પોતાની મનગત કરતો હતો? આવી બાબતમાં મરકરીને રચાન હોય ખરું? અને રમેશને તો તેણે કોઈ દિવસ પતિ તરીકે ખ્યાલ પણ નહોતો કર્યો. એ દષ્ટિએ તેણે પોતાની મેંત્રીને કદાપિ જોઈ નહોતી. તેની આંખો નીચી ઢળી ગઈ. કશું બોલ્યા વિના તે આગળ ચાલવા લાગી.

રસિક આ ઓચિંતા ફેરફારનું રહસ્ય ન સમજી શક્યો. હજી હમણાં જ તો તે કહેતી હતી કે પોતે પણ એ જ વિચાર કરતી હતી અને ઘડોક વારમાં શું થયું? થોડી વાર તો તે પણ મૂંઝોમૂંઝો ઉપા સાથે ચાલવા લાગ્યો. પણ અંતે તેનાથી ન રહેવાયું. તેણે પૂછી જોયું:

“કેમ ઉપા, આમ મૂંઝી કેમ થઈ ગઈ?”

“ના, કે નહિ.” ઉપા માત્ર એટલું જ બોલી.

ફરી પાછાં તેમનાં પગલાં જ નીરવ શાંતિનો ભંગ કરી રહ્યાં.

ઉપાની શાંતિ રસિકને મૂંઝવી રહી. તેણે ફરી પાછો પ્રશ્ન કર્યો:

“શું થયું ઉપા? મને નહિ કહે?”

“તને શું કહે? કે સમજતો જ નથી ને!”

ઉપા શું કહેવા ગાગતી હતી તે કે સમજતું નહોતું. મૌન તેને માટે અસહ્ય બનતું હતું. ઉપા ન બોલે તો કાંઈ નહિ પણ પોતે તો વાતો કર્યે જ રાખતી એમ તેને ઠીક લાગ્યું. તેણે રમેશ વિશે જાતજાતની વાતો કરવા માંડી. રમેશ ઉપાને કેટલી ચહાતો હતો, તેને માટે એને કેટલી ઝંખના હતી, તેની મેંત્રીની એને મન કેટલી કિંમત હતી, વગેરે બધું તેણે ખૂબ જ વિગતે કહેવા માંડ્યું. અને જો ખરું પૂછો તો રમેશ જોવો જીવનસાથી ઉપાને કે કોઈ પણ જોને મળે એ કે એનું આપું સફળાગ્ય ન કહેવાય. એ કેવો સરસ હતો, કેવો શુદ્ધિસાળી હતો, કેવો તંદુરસ્ત હતો! કેટકેટલી છોકરીઓ તેના તરફ આકર્ષાતી!

ઉપા શાંતિથી બધું સાંભળી રહી. તેના તરફથી એક શબ્દનું પણ પ્રોત્સાહન ન મળવાથી રસિક હોઝ પામતો જતો હતો; છતાં તે બોલ્યે તો રાખતો જ હતો. ઉપાને અને રમેશને હમથી જોડાયેલાં જોતાં પોતાને પણ કેટલો આનંદ થાય!

“પણ તુ સમજતો જ નથી,” અતે ઉપા બોલી ઊઠી “રમેશનો મેં એ દૃષ્ટિથી કોઈ દિવસ વિચાર જ કર્યો નથી તેને તો મેં મિત્ર તરીકે જ જોયો છે, ક’યો છે એવી વાત નહિ કરતો ”

આ માલણી ગમિને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું રમેશને જરાય માફ ન લાગી જાય, તે જગા પછુ ન દુભાય, તેની આટઆટલી ચીવટ ગમ્પનારી તેની સાથે વાતો કરતા આટલી પ્રકૃતિલત યનારી ઉપામા એ પ્રકૃતિલતા પ્રણયની નહોતી ?

“પણ તુ તો એનું કેટલું ધ્યાન રાખે છે ? તેને જગાપછુ માફ ન વાગે એની કેટલી કાળજી રાખે છે ? એ બધાનો અર્થ શો ?” રસિકે પૂછ્યું

“તે તો તુ પણ કયા નથી ગમતો ? મિત્ર તો મિત્રનું ધ્યાન રાખે જ ના ? પણ હમ ? એ દૃષ્ટિથી મેં રમેશ વિષે વિચાર જ નથી કર્યો ’ ઉપાએ કહ્યું

“એ વસ્તુ જ અસંભવિત છે ’ પગવાર પછી ઉપાએ મક્કમતાથી કહ્યું

બન્ને પાછા મૂળા મૂળા ચાલવા લાગ્યા રમિક ઉપાના ચહેરા સામે વાગવાનું જોઈ લેતો હતો તેના હૃદયમાં જન્મજન્મ ગમ્પથય ચાલતી હોય તેમ લાગતું હતું અમુક સમય એમ ને એમ ગયા પછી ઉપા જાણે કશાક નિશ્ચય પર આવી હોય તેની રીતે રમિક સામે જોઈ ચાલતા અટકી જઈ તેણે કહ્યું

“મને લાગે છે કે જો હું પગલુવા ઇચ્છું તો એક જ માણસને પગલું ખીજા કોઈને નહિ ”

રસિકને કુતૂહલ થયું રમેશને એ પગલુવા ઇચ્છતી નહોતી ખીજા કોઈની સાથે એને એવી ગાઢ મૈત્રી હોય જોનો હમમ પગલુમવાનો મેલવ બને તેવી કોઈ મૈત્રીનો પોતાને ખ્યાલ નહોતો સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાથી તેણે પૂછી દીધું

“કોને ?”

ઉપાએ પેલી વેધક દૃષ્ટિ તેના મુખ પર ઠેંગવી હમેશ કરતા કંઈ વધુ ભાવો આજે તેમાં ભર્યા હોય તેવું રસિકને લાગ્યું ધીમેધીમે, અત્યંત મૃદુતાપૂર્વક છતા અત્યંત સ્પષ્ટતાથી તે બોલી

“તને !”

રસિકને માથે વીજળી પડી હોય તેમ તેને લાગ્યું જાણે જમીનમાં મીઠો ને મીઠો જડાઈ ગયો હોય તેવી રીતે તે બોલો હતો ત્યા જ થઈ ગયો બાધા જેમ તે ઉપાની સામે ચોટી વાગ મુઠી જોઈ રહ્યો ઉપા પણ તેના દેખાવના આ પરિવર્તનથી દિઠમૂઠ બની ગઈ. જાણે કશી ભયંકર વસ્તુ બની ગઈ હોય તેવો ભાવ ધીમે ધીમે રમિકના મુખ ઉપર આપ્યો. કશું બોલ્યા વિના તે આગળ ચાલ્યો ઉપા પણ ચાની શુ બોલવું તેની ઉપાને સૂઝ પડી નહિ. આવો ભયંકર આઘાત રસિકને શાથી થયો હશે તે પણ તે સમજી શકી નહિ

“એ વસ્તુ અસંભવિત છે, ઉપા !” છતા પડતી વખતે તે માત્ર એટલું જ બોલ્યો

*

*

*

આ વસ્તુના આવા પરિવર્તનથી રસિકના હૃદયમાં મહામંથનો ચાલ્યા જે સ્થિતિ તેણે કંઈ નહોતી, ઇચ્છી નહોતી, અરે જોનો ખરાબ સરખો પણ નહોતો કર્યો, તે સ્થિતિ

તેની સામે આવીને ઊભી રહેતાં તે ખૂબ જ મૂંઝાયો. આનો ઉપાય શો ? પોતાનો પરમ મિત્ર, જેને પોતે સગાભાઈથી પણ વધારે પ્રેમથી ચહાયો હતો, તેના માર્ગમાં પોતે જ આમ અંતરાય રૂપ થઈ પડે એ વસ્તુસ્થિતિ અસહ્ય હતી. વળી જ્યારે એને ખબર પડે કે જેને તે પોતાની જ માની બેઠો હતો તે સ્ત્રી પોતાને નકારી રસિકને પંરણવા છૂટે છે ત્યારે તેને કેટલું ભયંકર દુઃખ થાય, કેટલો સખત આઘાત લાગે ? અને ઉપાનો તો પોતે એક મિત્ર સિવાય બીજી કોઈ પણ દષ્ટિથી વિચાર કર્યો હોય તો તે રમેશની પત્ની તરીકે જ. આનું ખબરો એમ પોતે ધાર્યું હોય તો રમેશના જીવનમાં આ મોટો ઉત્કાષ્ઠાત કરવા અહીં આવત જ શા સારું ? અને ગમે એટલો વિચાર કરવા છતાં રમેશ જેવા સર્વ દિશામાં પ્રગતિ કરી રહેલા માણસને છોડીને પોતા જેવા માત્ર વાતોડિયા અને ઊંધું માયું ધાંધી વાંચનારા જ માણસને ઉપાએ કેમ પસંદ કર્યો હશે તે પણ તે ન સમજી શક્યો. આ કેકડાનો ઉકેલ કેમ કરવો તે તેને કોઈ રીતે સૂઝ્યું નહિ. અંતે તેણે નક્કી કર્યું કે ગમે તેમ થાય તો પણ રમેશથી આ બાબતમાં પડદો રાખવો નહિ અને ખુલ્લા દિલથી જ બન્યું હતું તે બધું પોતે રમેશને કહી દેવું.

*

*

*

તે દિવસથી રસિકનું વર્તન જ બદલાઈ ગયું. તે ગમે તેટલું કરે તોયે ઉપાની હાજરીમાં તે પહેલાં જેટલો નિખાલસ નહોતો થઈ શકતો. કૈંક ચૂંચવણ, કૈંક ગલશમણ તેને થતી હોય તેમ લાગતું. રમેશને રસિકના વર્તનનો ફેરફાર નહોતો સમજતો. ધણીવાર તે તેનું કારણ તેને પૂછી જોતો. પોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે રમેશને બધી વાત જણાવી દેવાનો રસિક ખૂબ જ યત્ન કરતો છતાં વાત તેના મોંથી તે ઉચ્ચારી શકતો જ નહિ.

કોઈ કોઈ વાર એથી મૂંઝાઈ રમેશ ઉપાને પૂછી જોતો:

“ઉપા, રસિકને આ ઓર્ચિતું શું થઈ ગયું છે તે મને નથી સમજતું. તું કે સમજી શકે છે ?”

ઉપા રસિક સામે જોતી. રસિક માયું ઢાળી દેતો. ઉપા માત્ર ખભા હલાવી કંઈ ન સમજવાનું સૂચન કરતી.

પણ આમ ને આમ દિવસો વહ્યા ગય એ રસિકને હીક નહોતું લાગતું. રમેશ પણ દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે અધીરો બનતો જતો હતો. અંતે રસિકે એક દિવસ બધી હિંમત એકઠી કરી જે બની હતી તે બધી વાત રમેશને કહી દીધી. વસ્તુના આવા અણુધાર્મી, અકલ્પ, અનિશ્ચિત પરિવર્તનથી પોતાને કેટલું દુઃખ થયું હતું તે પણ કહ્યું.

રમેશ મૂંઝોમૂંઝો બધું સાંભળી રહ્યો. એક શબ્દ પણ તે બોલ્યો નહિ. વાત પૂરી થયા પછી જાણે કે પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય અને તેના જવાબની આશા રાખતો હોય તેવી દષ્ટિથી રસિકે તેની સામે જોયું. પણ એ આખો જાણે નિમ્નલ બની ગઈ હોય, જાણે ભાવશૂન્ય થઈ ગઈ હોય તેમ રસિકને લાગ્યું. ફરી પાછો તે પોતાના દુઃખની અને પોતાની શરમની, પોતાના પરમમિત્રના માર્ગમાં પોતે જ કંટક બન્યો હોય એ ભાનના ત્રાસની વાતો કરવા માંડ્યો. પણ રમેશ તો મૂંઝો જ રહ્યો.

એક જોડે નિઃશ્વાસ નાખી તે રસિકથી છૂટો પડ્યો.

*

*

*

રમેશને ખૂબ ખૂબ વિચારે આવ્યા. જે વિશે પોતાને કશી શંકા નહોતી, કશે બધ નહોતો, એવું ઠેક બની ગયું હતું. તેના છવનના વાઘતંત્રના તારે જાણે કે કોઈએ એકદમ એકી સાથે ખેંચી તોડી નાખ્યા હોય તેમ તેને લાગ્યું. આટઆટલી ગાઢ મૈત્રી પછી પણ પોતે ઉધાને ઝાળખી નહોતો શક્યો ? અને રસિકને પણ ન જ ઝાળખ્યો ના ? ગમે તેટલો વિચાર કરે. ગમે તેટલો રસિકને દોષમુક્ત કરવાનો પોતે પ્રયત્ન કરે છતાં એક વિચાર તો રમેશના મગજમાંથી ખસતો જ નહોતો. રસિક સત્યમયતાથી વાત કરવા આવ્યો એ પોતાનું કામ કાઢવા અને બલો બલો દેખાઈ પોતાના હાથમાંથી ઉધાને ખેંચી જવા માટે જ, તેમ તો તેને ગમે તેટલા એ વિચાર ઉપર ન આવવાના પ્રયત્ન કર્યા છતાં લાગતું હતું જ. અને પોતે તેને પરમમિત્ર ગણી હૃદયની વાત કહી તેનું આ પરિણામ આવ્યું !

રમેશની કરૂપના પ્રખળ બની. રસિક અને ઉધા વચ્ચે અનેક પ્રસંગોની તે કરૂપના કરી રહ્યો. પોતે ત્યારે અમુક કામમાં ગુંથાયેલો હોઈ એ બન્ને એકલા જતા હશે ત્યારે કેવી કેવી વાતો કરતાં હશે, કેવી કેવી એન્ટાઓ કરતાં હશે ? અને પોતે જ વચર કારણે ગુંથાયેલો રહી આવી રીતે ઉધાને વશ કરી લેવાની રમિકને તક આપી હતી. કેવી લયકર દશા હતી ! તે એ વિચાર જ સહન નહોતો કરી શકતો. બે હાથમાં માથું દબાવી નિશ્ચેષ્ટ, શાંત, તે આ વિચારનું આક્રમણ આવતાં પડી રહેતો. એ તો બધો દલ હતો. રસિક બલે ને કહે કે પોતે સાવ નિર્દોષ હતો, અને ઉધાને પોતે પરણવાનો નહિ જ, પણ એ બધી તો જાળ માત્ર હતી. એચાર મહિને વાત જૂઝાર્જ જતાં અને પોતે પણ રસિકને ઉદારતાથી રજા આપતાં એ જરૂર ઉધાને પગલુવાનો જ. એ ઉદારતાની આશાથી તો રસિકે આ બધી જાળ વણી કાઢી હતી તેમ તેને લાગ્યું.

એચાર દિવસ સુધી તો તે પોતાની ઓરડીમાંથી બહાર ન નીકળ્યો. અનેક દષ્ટિએ તે આ પ્રશ્નને વિચારી ગયો. આટલો આટલો સ્નેહ ધરાવતાં છતાં પોતાનો સ્નેહ ન જાણી શકી કે બદલામાં પોતાનો સ્નેહ ન આપી શકી તે માટે ઉધા તરફ તેને અણુગમે આવ્યો, પણ તેમાં તેનો દોષ રમેશને ન દેખાયો. પતિ તરીકે એક સ્ત્રી કોઈને ન જ ચાહી શકે તો તેમાં તેનો શા દોષ ? અને રસિક ? તેણે ઉધાને રીઝવી લેવા શા શા ઉપાયો કર્યા હશે તે કોને ખબર હતી ?

રસિક પણ રમેશના આ મૌનથી બહુ જ મૂઝાયો હતો. રમેશને ખૂબ જ દુઃખ થશે તે વિષે તેને શંકા નહોતી, પણ તે સાવ આમ મૂક બની જશે તેમ તો તેણે ધાર્યું જ નહોતું. કદાચ પોતાને તેણે દોષિત માન્યો હશે તો ? તેને વિચાર આવતો અને તેથી રમેશ ચારચાર દિવસ સુધી ન દેખાવા છતાં તે તેની પાસે જવાની હિમત ન કરી શક્યો.

પરીક્ષા નહક જ હતી. રમેશનું મન તેમાં ખાસ ચોંટ્યું નહિ. કોલેજમાં ખરાબ ન લાગે અને લોકો આડીઅવળી વાતો ન કરે એટલા ખાતર તે રસિક સાથે ઉપર ઉપરથી તો સંબધ રાખવા લાગ્યો, પણ રમિક જોઈ શક્યો કે બધો દોષ પોતાને માથે જ ઠલવાઈ ગયો છે. એક બે વખત તેણે પોતાનો અચાવ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં તે સાવ નિષ્ફળ ગયો. રમેશની આંખોમાં રહેલો અવિશ્વાસ તેની વાતને આગળ વધવા જ દેતો નહોતો.

આ સ્થિતિ રસિક માટે અસહ્ય બનતી જતી હતી. તેણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો. પરીક્ષા પૂરી થતાં રમેશને કે ઉપાને કે પણ ખચર આપ્યા સિવાય તે ચાલી ગયો ।

*

*

*

એ વાતને પણ ચારેક વર્ષ પીતી ગયાં. એ ચાર વર્ષમાં તો દેશમાં દાવાનળ સળગી ગયો હતો. સત્યાગ્રહનું પ્રખળ મોજનું દેશ ઉપર ફરી વલ્યું હતું, અને હમરો યુવાન યુવતી-ઓએ યથાશક્તિ તેમાં ભોગ આપ્યો હતો. બહુ શાંત બનતાં મુંઝર્મમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન બરતું શક્ય બન્યું હતું. દેશના ચારે ખૂણામાંથી હમરો માણસો તેમાં ભાગ લેવા આવી પહોંચ્યા હતા.

પહેલે જ દિવસે અખિલ હિંદ મદામબા સમિતિની બેઠકમાં ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે એક જુવાન દાખલ થયા પોતાનો પાસ સ્વયંસેવિકાને આપતો હતો ત્યાં જ તેની નજર બીજી બાલુથી દાખલ થતા બીજા જુવાન ઉપર પડી. પેલાની નજર પણ તેની સામે પડી. બન્ને એકબીજાની સામે નેત્રી રહ્યા.

“કાણે રસિક ?” પેલાથી બોલાઈ ગયું.

“રમેશ ?” રસિકે પણ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

બન્ને એકબીજાની નજદીક આવ્યા. રસિકના લાંબાવેલા હાથને વિના સંકોચે રમેશે પોતાના હાથમાં લઈ લીધો. આટલાં વર્ષોનાં વિયોગે અને એ દરમિયાન મજેલા શાને રસિક સામેનો તેનો વિરોધ શમાવી દીધો હતો. બન્ને જ્યાં એાછામાં એાછા માણસો ગોકવાયા હતા એવા ભાગમાં ગયા અને બધાથી દૂર બેસી વાતો કરવા લાગ્યા.

રસિકને રમેશમાં કે અવજન પરિવર્તન થઈ ગયું હોય તેમ લાગ્યું. હસીહસીને તે વાતો કરતો હતો છતાં તેના હૃદયમાં કે ગૂંચવાટ હોય, પોતે કે શરમાતો હોય, અને એ ગૂંચવાટને અને એ શરમને ઢાંકવા માટે જ આ વધુ પડતા હાસ્યનો અને આનંદનો દેખાવ કરી રહ્યો હોય તેમ રસિકને લાગ્યું. રસિકને ખાતરી જ હતી કે પોતે જુદો પડ્યા પછી અને એ રીતે પોતા પ્રત્યેનું ઉપાનું આકર્ષણ ધસાર્ધ જવાથી રમેશ અને ઉપાનો માર્ગ સરળ બન્યો હશે, અને તે બન્ને પતિપત્ની બન્યાં હશે. તેમના માર્ગમાંથી હંમેશ માટે અદરથ થઈ જવાની વૃત્તિથી તો પોતે એ બાબતની જરા પણ તપાસ કરી નહોતી કે તેમને પોતા વિષે કે પણ ખચર મળે એવી જગ્યાએ પોતે રહ્યો નહોતો. પણ અત્યારે રમેશને નેતાં તેને બૂતકાળ સાંભર્યો, ઉપા સાબરી. તેને વિષે રમેશને પૂછી લેવાનું તેને મન થયું અને વાતચાતમાં પૂછી પણ લીધું.

“ઉપા ક્યાં છે ? તે અહીં આવી...આત્યાં છે કે નહિ ?”

“આવી છે ના. અહીં આટલામાં જ રહેશે.” રમેશે જવાબ આપ્યો.

રસિકનો બીજો પ્રશ્ન શો આવે છે તે જાણવા ઉત્સુકતાથી રમેશ તેની સામે નેત્રી રહ્યો. તેને એ જ સંબંધમાં રસિક સાથે ખૂબખૂબ વાતો કરવી હતી, પણ જીમ નહોતી દીધાની. રસિકનો એક વધુ પ્રશ્ન આવે તો પોતે દિલ્લ જોલી બધી વાત કરી દે. અને ત્યાં જ રસિકનો પ્રશ્ન આવ્યો:

“ઉપા કેમ છે ? તમારા સંસાર સુખી નીવડ્યો હશે ?”

રમેશ હસી પડ્યો. રસિકે જવાબ આપ્યો.

માર્ગે સરળ કરી આપ્યો હતો છતાં રમેશને પોતા સામે હસવું સજીવું હતું ? તેને ખૂબ દુઃખ થતું હોય તેવા ભાવ તેના મોં ઉપર તરી આવ્યા. રમેશે તે જોયું, અને તરત જ તેણે કહ્યું :
“ ઉપા મને શાની પરણે ? એ તો તને જ મહાત્મી હતી ના ? ”

રસિક કે ન બોલ્યો, કે ન સમજ્યો. પ્રશ્ન પૂછતો હોય તેવી દૃષ્ટિથી તે રમેશ સામે જોઈ જ રહ્યો.

બંને મિત્રો એકબીજા સાથે વાતમાં એટલા જોતજોત થઈ ગયા હતા કે સભામાં શું ચાલતું હતું તેનું તેમને ભાન નહોતું રહ્યું. રાગજીના સરસ બાપણમાં તે લેણી પોતાની વાતચીતથી દખલ કરતા હતા તેથી ત્યાં બેઠેલા થોડા માણસોની નજર તેમના તરફ દોરવાઈ હતી તે તરફ ઓચિંતું રમેશનું ધ્યાન ગયું તેણે રસિકને કહ્યું :

“ ચાલ મારા તંબૂમાં. ત્યાં જઈ આપણે નિરાંતે બધી વાતો કરશું. ”

બંને રમેશના તંબૂમાં ગયા. ત્યાં રમેશે રસિકના ગયા પછીની બધી વાત તેને કહી. રસિક પલટાતા જતા બાવોથી તે વાત સાંભળી રહ્યો. તેણે કહ્યું કે તે તો રસિકને જ ગુનેગાર ગણ્યો હોતો. રસિક બનારસથી આવ્યો ગયો તેથી તેને દુઃખ તો થયું, પણ પોતે કરેલો દોષ પકડાઈ જતાં હવે નિર્દોષ દેખાવાની આ બધી બાજુ રસિક રમતો હતો તેમ તો તેને જરૂર લાગ્યું. પણ ઉપા તો રસિકના ગયા પછી સાવ બદલાઈ જ ગઈ. રમેશ તેને ગમે તેટલો બોલાવે, ચલાવે, પણ તે આનંદમાં આવતી જ નહોતી.

એમ ને એમ જ્યેક મહિના નીકળી ગયા. રસિકના તો કે સમાચાર જ નહોતા. ઉપા પ્રત્યેના રમેશનો પ્રેમ એવો ને એવો જ હતો. ઉપા પણ ધીમેધીમે આનંદમાં આવતી જતી હતી. રમેશ અને ઉપા હંમેશાં માથે ફરવા જતાં હતાં. રમેશ હંમેશાં લગ્ન માટે માગણી કરવાના પ્રસંગની રાહ જોતો હતો.

એક દિવસ એવો પ્રસંગ મળી ગયો. તેમની કોલેજમાં એક અંગ્રેજ વલ્લાનનું બાપણ ગોઠવાયું હતું. બર્નસના અને પ્લાઝિનિંગનાં પ્રણય કાવ્યો વિષે તેણે સુંદર વિવેચન કર્યું બાપણ પૂરું થતાં હંમેશની રીત પ્રમાણે ઉપા અને રમેશ માથે ફરવા નીકળ્યાં.

રસ્તામાં પેલા કવિ અને તેણે ચર્ચલાં કાવ્યો વિષે તેમને ચર્ચા થઈ. વાતોના ઉત્સાહમાં જ રમેશે ઉપાને કહ્યું :

“ એ કવિઓએ તો કાવ્યમાં દોષો છે તેવા ભાવો અનુભવ્યા હોય કે ન હોય, પણ હું તો તારી પ્રત્યે એથી પણ વધારે દોષજી બાવો અનુભવું છું, ઉપા ! ”

“ એ મને આજની ખબર નથી ” ઉપાએ શાંતિથી કહ્યું. તેના ચહેરા ઉપર મક્કમતા દેખાઈ.

તેની શાંતિથી રમેશ મૂંઝાયો છતાં આ તકનો પૂરતો ઉપયોગ કરી લેવાની વૃત્તિ તે રાહી ન શક્યો.

“ પણ તો તું કેમ આમ નિર્લેપ જેવી રહે છે ? આપણે એને બદલે એક ન બની શકીએ ? ”

તેણે આમ કહી ઉપાની સામે જોયું. ઉપાએ તેની માંમે જોયું. ન સમજાય એવા ભાવો ઉપાની આંખોમાં લપ્યાં હતા. ઉપાએ અત્યંત મૃદુતાથી કહ્યું :

“ એ બની શકે એમ છે જ નહિ ને ? ”

જરા શાંતિ.

પાછી ઉપા બોલી :

“ તને રસિક કે કશું નથી ? ”

રમેશે રસિક અને પોતા વચ્ચે થયેલી વાત ઉપાને જણાવી નહોતી. રસિકના ગૂમ થવાનું કારણ પણ પોતે નહોતો સમજતો તેમ તેણે ઉપાને કહ્યું હતું. છતાં ઉપાને એ બાબતની શંકા તો રહેતી જ.

ઉપાના પ્રશ્નનો તેણે કે જવાબ ન વાળ્યો. ઉપાએ રસિક સાથે થયેલી બધી વાત તેને કહી સંભળાવી. રસિકે કશું હતું તે પ્રમાણે જ તેણે પણ બધો બનાવ વર્ણવ્યો. પોતે રમેશને ખૂબખૂબ ચાહતી હતી, પણ તેમાં લક્ષ્મીનો ભાવ તો કદિ પણ હતો જ નહિ તેમ તેણે કહ્યું. પોતે જ્યારે, પ્રણી શકે તો રસિકને જ, એમ કહ્યું હતું ત્યારે રસિકના ચહેરા ઉપર કેવી ગભરામણ, કેટલી ચિંતા ફેલાઈ હતી, તેણે રમેશને જ પ્રણી જવા, તેને જ પ્રેમ કરવા પોતાને કેટલી વીનવી હતી તે બધી વાત ઉપાને મુખેથી સાંભળતાં રમેશને કેટલું લાગી આવતું હતું એ બધું તેણે રસિક પાસે મહાસભાસમિતિએ ગોઠવેલા એ વાંસના તંબૂમાં એકાએક વર્ણવ્યું.

અને પછી તો રમેશનો બ્રમ બાંગી ગયો. પોતે રસિકને કહેલા બધુંકર અન્યાય માટે તેને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. પોતાના ગામમાં અને જીન્ને બધે રસિક વિષે તેણે ખૂબ ખૂબ તપાસ કરાવી પણ બધી વ્યર્થ. ઉપાએ પણ તેની પહેલાં તપાસ કરાવી હતી પણ કે પત્તો લાગ્યો જ નહોતો.

“ પણ તું છૂપાઈ ક્યાં ગયો હતો ? ” રમેશે પૂછ્યું.

જવાબ મેળવ્યા પહેલાં જ તેણે ઉમેર્યું :

“ હવે તો મારી એક જ ઇચ્છા : તું અને ” વચમાંથી જ અટકીને તે પારણા બહાર નજર નાખી બોલ્યો : “ આ ઉપા આવે. તને નેઈ તે કેટલી ખુશ થશે ? ”

અને હજી ઉપા પારણામાં દાખલ થાય ન થાય ત્યાં જ તે બ્રમ પાડી બીક્યો :

“ ઉપા, આને જોળજે છે ? ”

ઉપા અને રસિકની આંખો મળી. રમેશ પોતાનું હૃદય રસિકને જણાવી દીધું હતું. એટલે એ બંનેના મિલનમાં આનંદને પ્રદર્શિત કરવામાં કથા સંક્રાંતને સ્થાન નહોતું રહેતું. ખૂબ જ રોદધી બનેએ એકબીજાને બોલાવ્યાં. રમેશ આનંદથી આટલાં વર્ષો પછીનું તેમનું મિલન નેઈ રહ્યો. જોઈતું જ કે વાદ આવ્યું હોય તેમ તે બોલ્યો :

“ અરે ! મારે તો અત્યારે જ અચ્યુતને ખાસ મળવાનું છે ને ? હમણાં આવ્યો હો ! દરમ્યાન તમે પેટ ભરીને વાતો કરો. ”

તે ચાલ્યો ગયો.

અમુક પળો સુધી તો ઉપા અને રસિક કશું બોલ્યા સિવાય એક બીજાની સામે નેઈ જ રહ્યાં. ઉપા તો હંમેશાં હતી તેવી જ રમણીય લાગતી હતી. રસિક જરાક સૂકયો હતો. ઉપા તે નેઈ ચક્રી.

“ તું તો જરા સૂકયો છે હોં, રસિક ? આટલાં વર્ષો ક્યાં છૂપાઈ ગયો હતો ? ” તેણે પૂછ્યું.

રસિકે પોતાની બધી વાત કહી. રમેશના માર્ગમાં પોતે જ અંતરાયરૂપ થયો છે તેમ ઉપાએ પોતાના પ્રત્યેના આકર્ષણની વાત ક્યાં પછી તેને લાગ્યું હતું જ. રમેશને વાત

કર્પા પછી તેનું વર્તન જોતાં તે લાગણી દૃઢ થઈ. પોતે તે વસ્તુસ્થિતિ ટાળવા દૂર થવું જોઈએ તેમ તેને લાગ્યું અને તે દૂર ચાલ્યો ગયો. તેણે ધાર્યું કે પોતાના ચાસી જવોથી અમુક વખત પછી ઉપા અને રમેશ એકબીજાની એકદમ નજીક આવી શકશે, અને એ સંબંધ લગ્નમાં પરિણમશે.

રસિકે વાત ચાલુ રાખી: “ઉપા, તું જાણતી હતી કે ઝાઝો લાગ તો આપણે લોકો રાજકારણની જ વાત કરતાં હતાં. આપણા માનીતા વિષયો રાજકારણ અને ક્રાંતિ હતા. મધુકા પ્રાંતમાં કિસાનોમાં ક્રાંતિની ચળવળ જોશએર ચાલતી હતી. કેંક ઉપયોગી કામ કરી શકાય અને રમેશના અને તારા માર્ગમાં ન અવાય તે માટે હું એ ચળવળમાં જોડાઈ ગયો અને ગામડાંઓમાં કામ કરવા લાગ્યો. મારા માતાપિતા તો હતાં જ નહિ તેની તને ક્યાં ખબર નથી? મોટાભાઈને મેં હું ક્યાં છું તે કોઈને કહેવાની ના કહી મારા સમાચાર મોકલી આપ્યા હતા.

“પછી તો સત્યાગ્રહ ઉપડ્યો. મારા જેવા અનેકોએ કરેલું કામ ઊગી નીકળ્યું. હમરો ભોગો અપાયા. જે ગામડાંઓમાં મેં કામ કર્યું હતું તેના ભોગો પણ ઓછા નહોતા. મારી પણ ત્યાંના ભોગોમાં કાર્યકર્તા તરીકે ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધિ થઈ અને તે પ્રાંતની મહાસભા-સમિતિમાં પણ હું ચૂંટાયો.

“પણ ઉપા, એ બધા છનાયે રમેશ અને તું વારવાર મને યાદ આવતાં હોં! અને આપણને વાત થઈ તે વખતની તારી મુખમુદ્રા તો હું હજી નથી જૂલી શક્યો.” થોડીવાર રહી રસિકે ઉમેર્યું.

“પણ તું ઉતાવળિયો કેવો? આપણે બન્ને રમેશને ન મમળવી શકત કે તારો વાંક નહોતો?”

“પણ હું હાજર હોત તો તું રમેશને પરણત નહિ ને?” રસિકે કહ્યું.

“ને હવે પરણી ગઈ કા?” ઉપાએ હસતા હસતાં પૂછ્યું. છતાં એ હાસ્યમાં વિષાદ તરી આવ્યો.

“એ તો મને રમેશ બધી વાત કરી. તું પણ ખૂબ જ હડીલી છે હોં?”

“એ હક કહેવાય? હક તો રમેશે લીધી છે.” ઉપાએ કહ્યું.

“શી?” રસિકે પૂછ્યું.

ઉપાએ કેં જવાબ ન આપ્યો. રસિકે તેની સામે આતુરતાથી જોઈ રહ્યો.

“કેમ બોલતી નથી?” થોડીવાર રહી રસિકે પૂછ્યું.

ઉપાના ગાલ ઉપર રતાશ આવી ગઈ.

“એણે તને ન કહ્યું?”

“એ કેં બોલવા જતો હતો ત્યાં તું આવી અને એ ચાલ્યો ગયો. તું જ કહે ને.”

“તેને હાથે જ આપણને પરણાવવાની. લે મેં કહી નાખ્યું. બસ?” ઉપા સ્મિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં બોલી.

તેના લાલ લાલ બની ગયેલા વદને તેને વધારે મુંઝવ બનાવી.

“એ તો ઠીક, પણ હું ચે કેટલો મૂર્ખ છું?” રસિકે કહ્યું: “તમે લોકોએ આ બધાં વર્ષો શું કર્યું એ તો મેં પૂછ્યું જ નહિ.”

એ તો ટૂંકી વાત હતી. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો અને તેમાં બનારસ વિદ્યાપીઠમાંથી જે એક મોટી ટુકડી જોડાઈ ગઈ હતી. ઉપા તો તેમાં હોય જ. તે નહોતી કહેતી: "We will change the face of the world?" આવી તક મળ્યે તેનાથી શાંત કેમ રહેવાય? એ તથા રમેશ મુંબઈ ગયેલી ટુકડી સાથે આવ્યાં. ત્યાં ખૂબ ખૂબ કામ કર્યું. જેલમાં ગયાં, છૂટ્યાં, પાંછાં ગયાં. પછી પણ સમાધાનીના વર્ષ દરમિયાન તેમને આ જ કામની લત લાગી અને પાછું બહુવા જવું સૂઝ્યું નહિ. એ બંને તો દેશના જ કામમાં પરાવાયેલાં રહ્યાં. પાછી લડત શરૂ થતાં જેલવાસીઓ કેમ શરૂ થયો.

પાછી લડત બંધ થઈ. રસિકનો તો પત્તો જ નહોતો. રમેશ હંમેશાં ખૂબ પસ્તાતો. પોતાના વાકે જ આવેો સહૃદયી મિત્ર શુભાગ્યા માટે તેના દુઃખનો પાર નહોતો. રસિક ન મળે ત્યાં સુધી એ જ કામ કરવું અને દેશને જ પરણેલું રહેવું તેમ બંનેએ નિશ્ચય કર્યો હતો. ત્યાં ઓચિંતો જ રસિક મળી ગયો.

ઉપા રોહથી તેની સામે જોઈ રહી.

રસિક વિચારમાં પડી ગયો. જોયું જોઈ કે બોલવા જાય ત્યાં તો રમેશ તંબૂમાં દાખલ થયો. આનંદભર્યા નયને તેણે ઉપા તથા રસિક સામે જોયું. આજે તેનો હર્ષ માતો નહોતો. તેણે ઉપાને પૂછ્યું:

"કેમ ઉપા, પેલી વાત કરી?"

ઉપા કે ન બોલો. તે નીચું જોઈ બેસી રહી.

રમેશ રસિક સામે જોયું. બંને વચ્ચે કે વાત થઈ હોય તેવું તો તેને લાગ્યું. રસિકે કહ્યું:

"તારા ઉત્સાહની અને નિશ્ચયની વાત તો તેણે મને કરી, પણ મને એક બીજો વિચાર આવે છે."

"શી?" બંનેએ સાથે પૂછ્યું.

"જુઓ. હવે આપણાં જીવનમાં એક હેતુ પરાવાયે છે. તે હેતુને સિદ્ધ કરવાનાં આપણે ત્રણેયે સ્વપ્નો સેવ્યાં છે, આ અકસ્માતે આપણને એકઠાં ન કર્યાં હોત તો એની સિદ્ધિ પાછળ ૬૭ પણ આપણે વર્ષો ગાળત. તો પછી લગ્ન, પ્રેમ એવી નાની નાની બાબતો વિષે વિચાર ન કરતાં આપણે ત્રણેય સાથે મળી એ જ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે જીવન કેમ ન વિતાવીએ?"

બધાં વિચારમાં પડી ગયાં. તેમણે ખુદશા દિલથી કલાકો સુધી વાતચીત કરી. તેમના મનસમાં પણ આટલાં વર્ષોમાં ઘણું પરિવર્તન થયું હતું. નાની વાતને તે લોકોએ અતિ મોટું મહત્ત્વ આપી દીધું હતું તેમ તેમને આ વાતચીત દરમિયાન લાગ્યું. વર્ષો પહેલાં ગેરસમજ અને નિરાશાથી એક બીજાની વચ્ચે બંધાયેલી પાળ તૂટી પડી. હવે તો તેમનાં જીવનમાં એક નવું બળ પરાવાયું હતું—ત્યાગનું, સેવાનું. ત્રણે સાથે નહોતાં ચર્ચા ત્યારે જ તેમણે દેશ-સેવા માટે જીવન ખર્ચી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. રસિકે કહ્યું તે પ્રમાણે ત્રણે સાથે મળીને એ કાર્ય આગળ ધપાવે તો? અર્થપૂર્ણ બનેલી તેમની મેત્રી એ કાર્યને વધારે બળવાન ન બનાવે? ફરી પાછાં એ ત્રણે પહેલાં જેવાં જ મિત્રો બની ગયાં.

તૂટેલી માળાના એ ત્રણે મણકાઓ ફરી પાછા મુદ્દ દોરથી એક બીજા સાથે બંધાઈ ગયા, ગૂંથાઈ ગયા.*

* સેખના દેવે સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર 'સત્યા અને બીજી વાતો' નામના વાર્તાસંગ્રહમાંથી.

સ્વ. મણિભાઈ કોઠારી

ડૉ. હરિપ્રસાદ ધનરાય દેસાઈ

એ કે વકીલ મડળ તરફથી રાજકારી હોલચાલમાં નોંધ એ એટલી મદદ નથી મળતી એમ મને ઘણી વખત લાગી આવતું હતું, પણ એ નબોમડળમાં સ્વ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ હજી એક તેજસ્વી સીતારાની માફક ચમકે છે.

મુ. શ્રી જીવજીલાલભાઈ બેરિસ્ટરે જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી છે ત્યારે યથાશક્તિ નેપથ્ય ખેડીને પણ સાથ આપ્યો છે, અને ઘણા રચનાત્મક કાર્યો મહાત્માજીના અમદાવાદ આવ્યા પહેલાં એમની આગેવાની નીચે રહીને અમે કરેલા છે.

તેમ છતાં નવા વકીલો અમારા તોફાની ટોળામા યહુ ઝોછા ભળતા હતા. શ્રી. કૃષ્ણલાલ નરસિંહલાલ દેસાઈ અને હાલના નામદાર અનેલા શ્રી ગણેશ વામુદેવ માવળકર એ બેની અમને મદદ મળતી ખરી, પણ જ્યારે ને ત્યારે મલાઓમા કે હમાલી કામમા ભળનાર તો નવામાંથી શ્રી તુળસીદાસ જસરાજ, શ્રી કાળિદાસ જસકરણ ઝવેરી અને સ્વ શ્રી મણિલાલ કોઠારી હતા એવું મને સ્મરણ છે.

શ્રી. તુળસીદાસ જસરાજે સ્વદેશી મિત્ર મડળની ગોખલે સોસાયટીની અમદાવાદ પાલાંમેન્ટમાં, મફત અંતે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનું બિલ બહુ અભ્યાસ કરીને રજૂ કર્યું હતું. પ્રિમિયર શ્રીયુત જીવજીલાલ બેરિસ્ટરે એમને તે વખતે 'My honourable friend from Dhandhuka'—ધધૂકા તરફથી ચૂંટાઈ ને આવેલા મારા માનવંતા મિત્ર—એમ કહીને સંબોધ્યા હતા.

રાજકીય સભાઓમાં જ્યારે જ્યારે સ્વ. શ્રી મણિભાઈ કોઠારી ભાષણ કરતા ત્યારે બહુ છટાદાર વક્તા તરીકે જ એમની છાપ પડતી હતી. ગુજરાતી સહેલું, લાગણી ભરપૂર, દૃષ્ટાંતો હાસ્ય ભીખનવે એવાં પણ સચોટ, અને દલીલો ટૂંકી અને મુદાસર હતી. માણિકચોકની એક સભામાં એમણે કહેલું મને બરાબર યાદ છે કે:—“૧૮૫૭ના બળવા વખતે હિંદી સિપાઈઓએ ઓસામણ પોતે પીધાં અને તત્ત્વમાલ ગોરાઓને આપ્યો ત્યારથી આપણી જૂલ યર્ષ ગઈ છે. હજી નોકરશાહી તત્ત્વમાલ એમને નોંધ એ અને ધોવરામણ જ હિંદીઓનું જીવનધોરણ છે એમ પ્રમાણિકપણે માનતી યર્ષ ગઈ છે.”

મહાત્માજીએ આસુરી રાજ્યનીતિ સામે અસહકાર પોકાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓને શાળા પાઠશાળાઓનો ત્યાગ કરવા અને વકીલોને કોર્ટ દરખાસો છોડવા આમ્રહ ક્યો તે પહેલાં, ભાઈ કોઠારીએ, દેહસેવા અર્થે વકીલાત છોડી હતી. સરદાર વલ્લભભાઈનો વિચાર એક યુજરાત સેવક સમાજ કાઢી આપ્યો દિવસ અને રાત માત્ર દેશની જ સેવા કર્યા કરે એવા કેળવણેલા યુવકોને એમાં આજીવંત સભાસદો કરવાનો હતો. આખો સમાજ તો હજી નથી બંધાયો પણ ભાઈ મણિલાલ કોઠારી એમના પહેલા અને છેલ્લા સભાસદ યર્ષ ગયા. મહાત્માજી એમને ‘ધામકોના સરદાર—Prince of Beggars’ કહેતા અને સરદાર તો એમને

મોઠામાં મોઠો માગણુ કહીને ઝાળખાવતા હતા. મેં એમને ઘણી સલાઓમાં અને ખાનગી સ્થળોએ ફરો ભરાવતા જોયા છે. હૃદય વીધી નાખે એવી રીતે બોલો બોલીને ગરીબ કે તવંગર પાસે એમણે ૧ના ૧૦ રૂપિયા કે ૧૦ ધાર્યા હોય ત્યાંથી ૧૦૦૦ રૂપિયા લીધા છે.

“મરજીઠ માણું નહીં, અપને તનકે કાજ

પરમારથ કે કાજમેં માણું ન ધરું લાજ.”

એ સિદ્ધાંત મણિભાઈ એ બરાબર પાળી બતાવ્યો છે.

તિજક સ્વરાજ્ય ફાળામાં અને ખીજ ને ને ફાળા થયા; તે બધામાં મુખ્ય કામ મણિભાઈ ને જ કરવાનું આવતું. આ કારણસર આખા હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાં એ અનેકવાર ફર્યા હતા. આગેવાનોને એ બરાબર ઝાળખતા અને પ્રાન્તે પ્રાન્તની ખૂબીઓ અને ખામીઓ એ પ્રત્યક્ષ જોઈ આવેલા હતા. વર્તમાનપત્રો સિવાય ખીજું એ ઝાઝું વાંચતા નહિ, પરંતુ વાતચીતો પરથી અને જતે બહુ ફરેલા અને ઘણું જોયેલું તેથી, એમનું અનુભવ-જ્ઞાન બહુ વિશાળ હતું. યુવકોને એ ચાહતા અને ઘણા ફેલેજના અને હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓના ઉપર એમણે બહુ ઉત્તમ છાપ પાડેલી એનો હું સાક્ષી છું. ગરીબ, તવંગર બધા સાથે એ ખૂબ લગતા અને ગામડાં તથા શહેરોના મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નો એમણે બરાબર સમજી લીધા હતા. દેશી રજવાડામાં પણ એ ખૂબ ફર્યા હતા અને દોવાનો, રાગઓ તેમજ ‘અજબગીઆઓ’ બધા સાથે એમણે ઘણી ચર્ચાઓ નિખાલસપણે કરી હતી. એમની મુશીબતોના પણ મણિભાઈ ને એટલો બધો ખ્યાલ હતો કે દેશી રજવાડાંના રાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં એ છેલ્લે પાટલે કદાપિ નહોતા બેસતા.

દેશી રાજ્યના એક પ્રસંગની વાત એમણે મને જોલમાં કહેલી. એ કહે :—

“ઉદેપુરના રાણાને, એક પ્રસંગે હું મહાત્માજીના કહેવાથી મળવા ગયો. મળતાંની સાથે જ મને એટલો બધો ભાવ થઈ ગયો કે મેં તો કહી દીધું કે ‘પૃથ્વીરાજ. રાસા’માં ભાખેલું ભવિષ્ય અમે માનીએ છીએ કે :

‘જય ન્યાય બંધન તૂટસી

તબ આપ પેટા ફૂટસી’

એમ ટોપીવાળો હને જશે અને મહારાણા પ્રતાપના વંશજ આપ. છો તેમની જ સાર્વભૌમ સત્તા નીચે હિંદુસ્તાન સ્વરાજ્ય મેળવશે.

“આપ ખુદ મને દેવ જેવા લગ્ય લાગે છે અને હું બ્રિટિશ હિંદના સ્વદેશ ભક્તી તરફથી આપને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરું છું.”

મહારાણા કહે : “અને ઋષભદેવ છે, કેસરિયાજી છે, એકલિંગજી મહાદેવ છે. શ્રીનાથજી, કાંકરાલીમાં દારકાધીશ એ બધા ગિરાજ છે. શૂમિ તો દેવશૂમિ ! લંકાન મેં દેવ કેસો ?” પછી એમણે મહાત્માજીના ખબર અંતર પૂછ્યા.....

ઉદેપુરની બીજી અનેક સાંભળેલી વાતો પણ એ કરતા હતા. એક વખત મહારાણાને ઇ. સી. એસ. આઇ.નો ખિતાબ મળ્યો. મહારાણાએ મંત્રીને પૂછ્યું : ‘એનો અર્થ શો ?’ ‘હિંદ કા સીતારા’ મંત્રીએ કહ્યું. ‘તો એમાં શું ! મેં સૂરજ તો હું. સૂરજ કા સીતારા બતાવા એમાં તમે બધા શું રાજ ચાઓ છો ?’ ઉદેપુરના રાણાઓ સૂર્યવંશી હોવાથી, મહારાણાએ ઉપર મુજબ કહેલું.

લોર્ડ હાર્ડિંગ મહારાણાને ગાદી છોડવાનું દબાણ કરતા હતા. હાલના મહારાણાને પચાસ ચર્ચ ગયાં છતાં ગાદી મળી નહોતી. લોર્ડ હાર્ડિંગે સિમલે બોલાવી મહારાણાને રૂબરૂમાં એ વિષે કહ્યું. દિલ્હી બોલાવીને આ વાત કરવા લોર્ડ હાર્ડિંગે ધારી હતી પણ દિલ્હીમાં તો તે છતાંને પગ મૂકવાની એમના પૂર્વજ્ઞેની પ્રતિજ્ઞાની લોર્ડ હાર્ડિંગને યાદ દેવરાવવામાં આવી એટલે એમને સિમલે બોલાવેલા. દુકાપિયા મારફત વાતચીત થઈ. લોર્ડ હાર્ડિંગે કહ્યું: “જુઓ હવે કુંવરસાહેબ મોટા થયા. તમે એમને તમારા છતાં રાજ્યનો અનુભવ લેવા દો.” મહારાણા એ જવાબ આપ્યો: “કુંવરસાહેબ ચારે છે કે મારે છે? એનાં લખખણ હું એનો બાપ વધારે જાણું કે તું જાણે” છતાં, કહીને મહારાણાએ નમતું ના જ આપ્યું. અને લખખણની જાણ મહારાણાને હતી તે વાત સાચ સાચી હતી. રાજગૃહવાડાંની આવી આવી ઘણી વાતો જાણતા છતાં મહાસલાની એક એકકચાં પંડિત મદનમોહન માધવિયાની વિરુદ્ધ જીલા ચર્ચ રાજાએ રાષ્ટ્રોત્તરિમાં કથા કામના નધી એ વિષય પર મણિલાલ એ લાપણ કહ્યું હતું.

પોસ્ટલ યુનિયન અને રેલવે યુનિયન બંને મંડળોના એ મંત્રી હતા અને કાર્ડિયાવાડ રાજકીય દિલ્હવાલમાં પણ એ વારંવાર નજર રાખતા રહેતા.

દાંડીકૂચ વખતે, ધોલેરાને રણસેત્ર બનાવવા શ્રીયુત અમૃતલાલ શેઠ અને બળવંતરાય મહેતાનો બહુ આગ્રહ હતો. આખી રાણપુર મંડળી આ લડતમાં ધોલેરા રણસેત્ર થાય તો યુદ્ધમાં મહાત્માજીની શરતે જોડાવા તૈયાર હતી.

અસલાલી મુકામે, મહાત્માજીનો, અમદાવાદ છોડ્યા પછી પહેલો મુકામ હતો. ત્યાં મસલત ચર્ચ અને મહાત્માજીએ મણિલાલ કોઠારી, અમૃતલાલ શેઠ, હરિપ્રસાદ મહેતા અને હું એમ ચારનું એક કમિશન નીમી ધોલેરાની તપાસ કરવાનું સોંપ્યું.

શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ અને મણિલાલ કોઠારીના વિચારો અને કાર્યપદ્ધતિમાં આસમાન જમીનનો અંતર હતો. છતાં આ કમિશનમાં સાથે કામ કરતાં મેં જોયું કે બંને એક બીજાને હિમજકાથી ચાહતા હતા. એક બીજાનાં દષ્ટિબિંદુ નિબંધપાતપણે સમજવા પ્રયત્ન કરતા અને દેશીરાજ્યની પ્રજાનાં દુઃખે તો બંને સમદુઃખી હતા. પછી કમિશને સર્વાનુમતે ધોલેરા મીઠાનો કાયદો તોડવા માટે પસંદ કર્યું. એ રથજે બહુ સારું કામ થયું અને સૌરાષ્ટ્ર મંડળ તથા મણિલાલ અને એમના સાથીઓ બધા એક પછી એક નિમક હલાલ કરીને જેલમાં આવવા લાગ્યા.

‘સૌરાષ્ટ્ર’ કાર્યાવાડના “એ લાઈલા” પકડાયા એવી મતલબનો લેખ લખ્યો અને અમે બંનેની પ્રશસ્તિમાં સાબરમતી જેલમાં એક કવિતા બનાવી અને ઘણા દિવસ સુધી અલિનય સાથે ગાઈને જેલજીવનમાં આનંદ ક્યો હતો એ વાતનું રમરથ કરતાં મણિલાલની પ્રેમાળ મુખમુદ્રા પાછી નજર સમક્ષ ખડી થાય છે. આ રહી એ કવિતા:

“કાઈ કહેજે, એ લાઈલાને, આમાં કરે।

આમાં કરે, ન રીસામાં કરે (૨)

બોજનની પંગત દીપાવ્યાં કરે—

સપૂત એ સૌરાષ્ટ્રી

બેલડી બંધવાની

મારીનાં દુઃખને શમાવ્યાં કરે—કાઈ કહેજે

વીર વિજેતા જેવું,
 મટકાશું માયું એનું
 ડાલંતી મેઘચાલ, ચાલ્યાં કરે—કાઈ કહેજો
 માડીનાં દુઃખ દેખી,
 ફાટ ફાટ છાતી યાતી
 હૃદયની પીડને
 શમાયાં કરે --કાઈ કહેજો

ઉપત્રી કવિતા આખી જેલમંડળી સાથે બહુ ઉદ્ઘાસમાં આવીને એ પણ ગાવા લાગતા હતા. માત્ર એક વખત એ બધાની સાથે બીજા કોઈ કારણસર ભેગા જમવા ન આવ્યા તે ઉપરથી જેલકવિએ, એમને “ન રીસાયાં કરે” એવો મંદેશો કહાવ્યો. તે સારો એમને વાંધો હતો. એ કહેતા કે ભોજન મંડળીમાં એક વખતે હું ન આવ્યો તે રીસાઈને ન આવ્યો એ વાત જ ખોટી છે.

બીજી વખતે પણ ગાયકવાડની હવેલીની ટાપ્પી જેલથી સાબરમતી જેલ સુધી અમે પહેલા દિવસથી જ સાથે હતા. પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અમારી તપાસ અર્થે આવ્યા તે વખતે અમને ઓરડીમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યા પણ મને અંદર રાખેલો હતો. એમણે તો ચાલુ રાજદારી હીલચાલ અને બદમાશ રાજ્યનીતિ વિષે નિડર ચર્ચા શરૂ કરી. અને મને પણ ઓરડીમાંથી બહાર કાઢવા એ વાત શરૂ થાય તે પહેલાં એમણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને સૂચના કરી. જે લાભ એમને એકલાને મળે તે બીજા સાથીઓને જો ન મળવાનો હોય તો એમણે એકલાએ એ જ પ્રસંગની માફક આખા જેલજીવન દરમિયાન કદી એનો લાભ લીધો નથી. એ જ પ્રમાણે ફરવાહરવાની, મુલાકાતોની અને બીજી અનેક સગવડો એમણે લડીલડોને બીજાઓને અપાવી છે અને પછી પોને લીધી છે. ત્યાં પણ વક્તૃત્વકળા એમને બહુ કામ આવતી. રીઝવીને, હક્ક કરીને, કાયદો બતાવીને અને હેવટે રીસાઈને પણ જેલસત્તાવાળાઓ પાસેથી ઘણું મેળવી આપના. ‘તીકડમ’થી દરરોજના બનાવોના સમાચાર મેળવતા અને એ ઉપરથી દેશની લડતના ભાવિ વિષે ચર્ચા કરતા.

પ્રથમ જેલ વખતે ૧૯૩૦માં, અમે સાબરમતી જેલમાં એક ગાંધી હોલ કરેલો. ત્યાં દરરોજ બપોરે ભાષણોની હારમાળા હું ગોઠવતો. મેં મંત્રી તરીકે (મંત્રી હું ગાંધી મેળે જ અનેલો) જુદો અને વડીલોને પોતપોતાના અનુભવનો જ્ઞાનરૂપી વારસો જીવવાનો આપી દેવા ફરમાન કરેલું.

શ્રુતના કથ્યાણુજી, ડો. ધીયા, ગેરીબોલ્ડિવાળા કૃષ્ણભાઈ, સ્વ. મોહનલાલ પંડ્યા, ગોરખદાસ તક્ષાટી, દરબાર સાહેબ, મહાદેવ દેસાઈ, ઇત્યાદિના વારસા ગાંધી હોલમાં અપાઈ ગયા. પછી અમૃતલાલ શેઠે દેશી રાજ્યો વિષે પોતાનું હૃદયબેદક ભાષણ કર્યું. મણિભાઈએ ત્યાર પછી બે દિવસ દેશી રાજ્યો વિષે પોતાના અનુભવનો નીચોડ આપ્યો હતો.

પોતે જોન છે એ વાત તો છેક પર્યૂષણ સુધી એ જૂલી જ જતા—ભગવદ્ગીતા અને આશ્રમભજનાવલી વાંચી, ધર્મબળ મેળવતા. પર્યૂષણ વખતે તબિયત ખરાબ છતાં અને વારંવાર એન્ગળયના પેક્ટોરિસ એટલે હૃદયની શૂન્ય દરદ થયાં કરતું છતાં, એમણે આઠ દિવસના ઉપવાસ અમે બધાએ બહુએ ના કહી છતાં કર્યા હતા.

કોઈક વાર જૈન ધર્મે ધડેલુ એમનું અતિશય કામળ હૃદય પશું જોવા મળતું. એક સવારે એક ખૂનીને ફાંસી દેવાની હતી. એ ખાખર પશુ એ જ લાવેલા. સવારના મહેલાં પરવારી વ્યથે ખૂનીને ફાંસી દેવા માટે ક્યારે લઈ જાય છે એ જોવા એકદમ ચચા.

ચોડીવારે મૃત્યુચંદ વાગવા માંડ્યો અને દુરથી ખુલ્લી બેંગોનેટો અને પંદૂકાવાળા પોલિસો અને પાછળ અમલદારો ને ખાસ રક્ષકોની વચમાં ખૂની આવતો જણાયો. એની ચાલ ધીમી હતી, મોં ઉપર ગંભીરતા અને સાધારણ ગ્લાનિ પશુ જોવામાં આવ્યાં.

મણિભાઈ કહે: “જોજો, હવે એ જ મિનિટ છે. હમણાં આ ઝોરડીમાં પેડા કે ‘ફટ’ અવાજ થશે અને પછી ખલાસ—આ હાલતો ચાલતો સાંજેમનો જીવાન તરત મૃત્યુને શરણુ થશે.”

અને ખરેખર! એમ જ થયું. ઝોરડીમાં બધા પેડા, પોલિસો ઝોરડીની બહાર ગોળા હથિયારો સજ્જ કરી સાવધાનતાથી ઊભા રહ્યા. ‘ફટ’ અવાજ થયો. અને એ મિનિટમાં બધા અમલદારો બહાર નીકળ્યા.

આખો મવારનો સમય મણિભાઈ, ફાંસી, ફટ અને એ મિનિટના મોતત્રી, જ વાતો બહુ આવેશપૂર્ણ હૃદયે અને આંખમાં આંસુ સાથે કરતા હતા. એ આખો દિવસ એ જમી શક્યા નહિ.

જેલ પછીની બીજી એક મુઠ્ઠાકાત મારે એમની સાથે નૈનિતાલમાં થઈ હતી. ત્યાં એ હવાફેર માટે આવેલા. બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ રસ્તામાંથી જ એમને ઝાળખી લીધા અને પોતાની સાથે એમને રાખ્યા. ત્યાં પશુ એમની તબિયત બગડી આવેલી પશુ અનુપયા વિદ્યાર્થીઓએ શું એમની સેવાસુશ્રૂષા કરી છે? મંદવાદ દરમિયાન પશુ મણિભાઈએ એ વિદ્યાર્થીઓને સ્વદેશાભિમાન રાખવા અને દેશભક્તો બનવા પ્રેરણા આપ્યા કરી હતી. પછી એ, હાલતા યુક્ત પ્રાંતના વડાપ્રધાન શ્રી ગોવિંદ વલ્લભ પંતને ત્યાં ગયા. પંતની સાથે નૈનિતાલથી બૂવાલી પશુ એ ગયા હતા—પંતને ત્યાં રહી પંત કુટુંબનો ઇતિહાસ જે એઓ પોતે પશુ ખરાખર નહોતા જાણતા તે મણિભાઈએ શોધી આપ્યો.

મૂળ નેપાળના એ પહાડી મુલકમાં ગોવિંદ વલ્લભ પંત નામ ક્યાંથી? એમ મણિભાઈને વિચાર આવ્યો. પંત એ દક્ષિણી અટક છે અને મૂળ પહાડી બ્રાહ્મણોમાં એ નામ નથી એમ મણિભાઈને તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું. પછી એ કુટુંબમાંથી જ એમણે બાતમી મેળવી કે અમુક મુસલમાની રાજ્યઅમલમાં જ્યારે હિંદુ ધર્મ સક્ષાત નથી એમ જાણી ઘણા ચૂરત હિંદુઓ વિવેચીના સંગમમાં ડૂબી મૃતા હતા, તેવા એક સમયે પંતના વડીલો નેપાળ રાજ્યમાં ધર્મરક્ષા થઈ શકશે એમ સમજી છેક દક્ષિણથી નૈનિતાલ આવેલા અને પોતાના બુદ્ધિબળે એમણે નેપાળ રાજ્યમાં આગળ પડતું સ્થાન મેળવેલું આમ સામાન્ય વાતચીત, પરથી અને નાનાંમોટાં બધાં સાથે, બોલ બોલ કરવાની રીતથી મણિભાઈ આમ સામાજિક ઇતિહાસની શોધખોળ જેવાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પશુ માન અપાવે એવાં કામ સહેજે કરી શકતા.

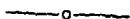
મને ઘણીવાર એ કહેતા કે તમારા પ્રીતમભાઈને કહેજો કે સરદાર વલ્લભભાઈ પાસે તમારી સોસાયટીનું પ્રીતમનગર નામ મેં રખાવરાવ્યું છે; એ તો બ્રહ્મક્ષત્રિયનગર રાખવાનું

કહેના પણ મેં એમને આમદ કર્યો કે મૂળ યથા પ્રીતમજાઈને ધટે છે. એમના પિતાશ્રી, એમનાં મોટી દીકરી અને એમના કુટુંબીઓની સાથે એમણે મારું ઝોળખાણ કરાવ્યું હતું. એમના પિતાશ્રી તો પોતાના પુત્રને તેઓ દેશસેવામાં આપી શક્યા તે માટે ખૂબ જ ગૌરવ માનતા. દીકરી પણ પિતાના શુભોની અનુરાગી છે. જ્યારે જ્યારે મને મળે ત્યારે મારાં પણ કુટુંબીજનોની ખૂબ લાગણીથી એ ખજર, અંતર પૂછતા અને વારંવાર પ્રીતમજાઈને ધનવાદ કહેવાવતા હતા.

શ્રી. ગોવિંદ વલ્લભ પંતને એમણે કોઈ પરોપકારના કામ માટે મારા દેખતાં સર ચિત્તુભાઈ પાસે એક દગ્ગર રૂપિયા દાનમાં અપાવ્યા હતા.

વડરાણુ જોરાવરનગરમાં જ પડી રહેવાથી આખા ભારતવર્ષની હરહંમેશ પ્રશ્નિણી કરનારને આધાત થયો. સ્વગંઢે વિદરનાર પક્ષીને સરકારે પાંજરામાં પૂર્યું. દેશની લડતમાં પ્રો. ગીડવાણી, શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પરેલ, શ્રી મોતીલાલ નહેરુ વગેરે ચોક્કા જેમ કામ આવી ગયા એમ જ મણિભાઈ પણ કામ આવી ગયા અને જીવનને કૃતાર્થ કરી ગયા. એ 'ડોહાની મેધસાલ' હવે ક્યાં જોઈશું?

મૃત્યુ તો ધણીએ થાય છે. રાગ મહારાગ અને અદળક ધનસંપત્તિ પેદા કરનારની પણ રમયાનવાત્રાઓ નીકળે છે, પરંતુ કેમિસ હાઉસમાંથી અમારા પ્રિય મિત્ર મણિભાઈ જાહારીની રમયાનવાત્રા જેવી નીકળી હતી એવી તો કોઈની હમણાંની જોઈ નહોતી. એમનું મોત અકાલે થયું ગણાય પણ ઉંમરને વર્ષથી નહિ પણ કાર્યથી માપીએ તો એ જીવતર દુકું કહેવાય એમ નથી, એ દેશસેવા કરતા કરતા ગયા. પ્રજા એમના આત્માને શાન્તિ આપો!

પ્રકંપ

જયાનંદ હવે

પ્રકંપ સહસ્રા થયો જ ઉરભૂ પરે માહરી;
પ્રશાન્ત સ્મૃતિ-વૃક્ષ-કુંપળ-કુલો અચિન્ત્યાં બધાં
મચ્છડ પ્રલયાનિલે ખળખળ્યાં; બધે આવર્યું
ત્યહીં મતિ વિમુદતા તિમિર ઘોર ચોખાસ, ને
'વૃથા તેજ જડચિત્તપાન્ધ પથ શોધતો હું જિલો!'

ઉદારતા દેવપ્રસન્નતાની
સુધાતણાં સાગરદાન દેતી,
હરિદ્રતા અંજલિબદ્ધ લેતી
સુભાગ્યની ઇચ્છિત સિદ્ધ માની,

દેવો ગયા તારકની કઠોરીઓ
લઈ લસતી નવ શુભ કાંત,
ભરી સુધા પી બનિયા પ્રશાંત
સ્વર્ગે ધ્વને નંદતરંગ હોરીઓ.

હું ચે ગયો વાસણ મૃત્તિકાનું
લઈ, સુધાએ ગયું એ છલાઈ,
જોતાં ચ હું પૂર્ણ ગયો ધરાઈ
માન્યુ દેવ્યુ સ્વર્ગ સુધન્યતાનું.

ત્યાં તો સુધા છિદ્રપથે ઝરી ગઈ!
માટી અભાગી રહતી તહીં રહી!

આચારધર્મ અને હિંચનીયભાવ

વ્યાખ્યાતા : મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

[મુંબઈ નૈન યુવક સંઘની પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળામાં તા. ૨૨-૬-૧૯૩૭ના રોજ આપેલા વ્યાખ્યાનનો મર્મ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.]

પ્રસંગવશાત્ મુંબઈમાં આવ્યો છું તો આપની માળાનો શ્રોતા બનવાનો લાલ મળશે એમ મનમાં વિચાર થયો હતો. પણ શ્રી. પરમાનંદભાઈએ મને વક્તા બનવા ખેંચ્યો ને હું એમની માગણી પાછી ન ઠેલી શક્યો. એટલે આજ આપની સામે ઊભો છું. આજનો આપણો જમાનો એવો છે બહુ, લગ્નો છે બહુ, છાપે છે બહુ; અને તર્ક તથા કલ્પનાના ઘોડા તો છૂટાદોર જઈને મુકાયા છે. પરંતુ સંગીન વિચાર અને આચારને નામે જો આપણે જોઈએ, તો આપણો યુગ તે પામું છો છું જ બતાવી શકે છે, એમ આપ સૌ પણ કબૂલ કરશો. એ પ્રકારના આજના યુગના યજ્ઞમાં મારે પણ થોડીક આહુતિ આપવાની લાગ આવી છે.

મુંબઈમાં પહેલી વાર જ આજ મારે બોલવા-પ્રસંગ છે. એટલે મારા બોલવાથી કદાચને તમને કુઝ તો નહિ પડે? હું બોલીશ તે અહીંના શ્રોતાવર્ગને ગમશે ખરું, આવી આવી વાતો મુંજવણ કરે છે ખરી.

તેમાંથી આજના પ્રસંગના વૈશિષ્ટ્યથી મને કાંઈક ઉગારા મળે છે. પર્યુષણનું પર્વ દરેક ધર્માભિયુષ માણસ માટે અંતર્મુખ થઈ પોતાના આચારવિચારને અંગે ચિંતન કરવાને સારુ હોય છે. હું પોતે જન્મે જૈન નથી. પરંતુ જૈન, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શીખ સૌ સાંપ્રદાયિકો મારે મન એક જ હિંદુ વટવટની વડવાઈઓ છે. એ બધા હિંદુઓ જ છે અને એક જ આર્થ ધર્મધાવણ પીને પુષ્ટ થયા છે. એટલે આ પર્વના ચિંતનમાં લાગ લેતાં મને સંકોચ નથી થતો. એવા એક સ્વચિંતનને જ જાણે આજ જરાક મોટેથી બોલતો હોઉં, એ વૃત્તિ રાખીને હું આપની આગળ બોલવાનો છું. તેથી મને, ઉપર મેં સૂચવ્યો તે પ્રકારનો ગભરાટ ઓછો થાય છે.

૧

મારા મિત્ર ગોપાળદાસ પટેલે વરસેક ઉપર 'આચારંગમુત્ર'નો જાયાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરેલો, તે વાંચ્યો ત્યારે તેમાંના એક વાક્યે મારા મન પર જે છાપ પાડી છે તે આજ પણ એવી જ એવી છે. એ છાપને વિષય કરીને મેં આજનું મારું ચિંતન આપને સંભળાવવા ધાર્યું છે. એ વાક્ય પ્રારંભમાં જ કહી દઉં. 'મદાવીર સ્વામીનો આચારધર્મ' એ પુસ્તકના પા. ૧૦૭મા પરથી એ છે:—

'કોઈ પ્રતિજ્ઞા (કે મન, નિયમ વા આચારવિધિ) લેનારે કહી એમ ન બોલવું કે, મેં જ સારી પ્રતિજ્ઞા (કે નિયમ, મન હત્યાદિ) લીધી છે, પરંતુ એમ માનવું કે બીજાઓએ જે પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી છે અને મેં પણ જે લીધી છે; તે સર્વ જિનની આજ્ઞા પ્રમાણે જ છે; અને દરેક પોતાનાથી શક્ય તેવો આચાર પાળી રહ્યા છે."

જૈન આચાર્યસૂત્રના આ વાક્યમાં મેં આજના આપણા યુગને માટે એક ભારે અર્થગંભીર બોધ જોયો, અને પરમાર્નદભાઈએ આ પર્વમાં મને બોલવા કહ્યું ત્યારે મેં એ કહેવાની તૈયારીથી હા પાડી. અને આ ધર્મનાં વાક્યો આ પુસ્તકમાં અનેક જગ્યાએ આવે છે. એ પરથી આપણે માની શકીએ કે, આચાર્યધર્મના એક મહા-રહસ્યનું ઘોતક એ છે.

આપ તો જાણો છો કે જૈનધર્મનો ખાસ ને મુખ્ય દાવો એ છે કે, અનેક પાપાંડો ને મિથ્યા દૃષ્ટિઓમાં જૈનધર્મ ખરી ક્રિયાવાદની ને જનહિતકારી દૃષ્ટિ બતાવવી. કોઈ પણ ધર્મ કે દૃષ્ટિનું સાર્યકય ને સાદૃશ્ય જીવન ધડવાની તેની શક્તિમાં રહેલું છે. અમુક ધર્મ ભારે તર્કશુદ્ધ છે, મહાન પાંડિત્યપૂર્ણ છે, મહાન સાહિત્યબોડાળવાળો છે, એવો કોઈ દાવો કોઈ ધર્મ કે દૃષ્ટિને માટે યોગ્ય સિદ્ધાંત નહિ ગણાય. ધર્મની સાચી મિદ્ધારસ એક જ છે ને હોવી જોઈએ કે, તે જીવનનું ધારણ ને પોષણ કરી શકે છે, તે દ્વારા સાચો જીવન-વિકાસ સાધી શકાય છે. કેમકે, જીવ માત્રનું પ્રત્યક્ષ ને અનિવાર્ય આરાધ્ય જીવન જ નથી? તેથી તો ગીતાકારે ઈશ્વરની અનેકવિધ વ્યાખ્યાઓ આપી છે તેમાં એક બહુ સચ્ચક ને સચોટ એ છે કે,

‘જીવન સર્વભૂતેષુ’

‘સર્વ પાણીનું જીવનતત્ત્વ તે જ માતું સ્વરૂપ છે.’

તેના ઉદયકાળમાં જૈનધર્મ આ પોતાનો મોટામાં મોટો દાવો રજૂ કરેલો કે, તે જીવન-ધર્મ છે; અન્ય વાદો પરથી માણસ અક્રિયાવાદી બની જઈ શકે; પણ જૈન તત્ત્વ ક્રિયાવાદી છે કેમકે તે જીવનની આરાધના કરવા તત્ત્વ છે. આ દાવો આજના ધર્મસ્વરૂપથી સિદ્ધ થઈ શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છોડી દઉં છું, ને તેથી જ મેં ઉપરના મારા કથનમાં ‘તેના ઉદય-કાળ’ નો સાલિપ્રાય ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ આપણે આપણા ચિંતન-વિષયમાં આગળ ચાલીએ.

જીવનને આરાધ્ય કરીને ચાલતા, પહેલો જે પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે તે એ કે, જીવનનું ખોય શું? હિંદુધર્મ—અને તેમાં હું, આદિમા કહી ગયો તેમ જૈન, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શીખ વગેરે તેની સર્વ શાખા-ઉપશાખાઓ સમાવું છું—એક જ અને અવિવાદ્યસ્ત ઉત્તર આપ્યો છે કે, જીવનનું ખોય મોક્ષ છે. આ ‘મોક્ષ’ શબ્દને સમજાવવાને તથા તેનું સ્વરૂપ ધટાવવાને દરેક શાખા ઉપશાખાએ લિખલિખ માર્ગ લીધા છે, એ કહેવું જોઈએ. પરંતુ જીવનમાં પ્રાપ્ય વસ્તુ મોક્ષ છે એ વિષે કયાંય કશો મતભેદ નથી.

જરાક વિષયાંતર કરીને પણ આજના સમયની એક વસ્તુસ્થિતિ પર મારો વિચાર રજૂ કરવા તક લઉં છું. જગતમાં જેમની બોલખાલા છે તેવા દેશોમાં આજ પાર્શ્વિક જડવાદ જરા વધારે પડતા જોર પર આવ્યો છે. ગમે તે પ્રકારનો પણ જ્યાં શક્તિનો આવિષ્કાર સવિશેષ હોય, જ્યાં ઐશ્વર્યનો પરચો પડે, ત્યાં જનતા જનાર્દનનું દર્શન કરે છે—તે તરફ સહેજે વળે છે. આજ યુરોપ જગતમાં શક્તિ સવિશેષે ધરાવે છે. તેથી એના જડવાદનું જોર ખીજા પર સ્વભાવતઃ પડે છે. તેને જોરે આપણે ત્યાં પણ જડવાદ ફેશનેબલ થતો જાય છે. તેને અંગે એકમે વિચાર રજૂ કરવા જેવા લાગે છે.

એક તો એ કે, આપણે ગમે તે વાદમાં માનીએ,—ઈશ્વર છે કે નથી, જડ સાચું કે ચેતન સાચું, આ ધર્મ-સંપ્રદાય સાચો કે પેસો,—ગમે તેમ આપણે મત ધરાવીએ, પરંતુ હિંદુ માટે એક વસ્તુ તો ગૃહીત જ છે કે, તે કોઈ પણ પ્રકારના મોક્ષમાં તો માને. તેમ ન માને, તો તે હિંદુ નામને યોગ્ય રહે ખરે? પ્રાચીન કાળમાં આજના જેવો વર્ગ ઊભો થયો

હોત તો તેને અમુક સંપ્રદાય, અમુક વાદ કે દર્શનનું નામ અપાત. આજ એવું નથી થતું, પણ વસ્તુતાએ રહસ્ય તો એ આવી રહે છે એમાં શંકા નથી. એટલે જૈનાભિમાની યુવકે આ વિચાર કરવા જોયો છે કે, તેનું જૈનાભિમાન તત્ત્વતઃ તેના નવા વાદ સાથે સંગત છે કે? પરંતુ આ વિચાર તો એક પારિભાષિક જ ગણાય. વસ્તુતાએ આ મોક્ષ ઈન્દ્રિય વસ્તુઓના ઈનકારમાં શું તથ્ય છે તે જોઈએ.

દરેક જાણતે મુખ્ય તો જોઈએ છે એમાં શંકા તો નથી જ. જીવનમાં સુખ મળે એ અભિલાષા પ્રાણીમાત્રને છે એમ કહેવામાં કરો વાંધો નથી. ફરક એ વસ્તુમાં આવે છે કે, સુખના માર્ગ દરેકને જુદા જુદા દેખાય છે. એક ભાઈને લાગે, "પૈસા જો મળ્યાક મળે તો જગત જામ મારે છે; હું નિરાંતે રહું ને મને સુખ મળે." પૈસા કમાયેલો માણસ કહેશે, "બાઈ, પૈસા મળ્યે શું સુખ છે? તે મેળવવા, સાચવવા, એ પંચાત તો જવા દઈ. પણ આ કુટુંબનો રાગતો ઠંકાસ મને તો દુઃખી દુઃખી કરી મૂકે છે." પેલો ભાઈ કદાચ ટૂંકો જવાબ વાળશે, "એ તો બધું પૈસા આવ્યે કહો છો ને. મને પૈસા મળે પછી જોઈ લઈશ."

આ અને આવા પ્રકારના ટૂંકો અનેક આપ કહી શકો છો. મેં એક બહુ સ્થૂલ પ્રકાર ઉદાહરણો આપ્યો છે. બતાવવાની મનઝમ એ છે કે, સુખની વાંછા સૌની એક સમાન છે; માત્ર દરેક પોતપોતાના સંસ્કાર, સમજ, તથા આચારવિચાર પ્રમાણે એ સુખની વ્યાખ્યા કરે છે અને એ અનુસાર પછી પોતાનો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે. અને જે બેદ છે તે એ છેલ્લી વાનગી જ છે. આજ એક એવો વાદ શીખવવામાં આવે છે કે, જડ પરિસ્થિતિ ને પ્રત્યક્ષ પરિવર્તન એ જ સાચું ચેતનબળ છે, અને એને આરાધનો તો સહુ સારાં વાનાં છે. અહીં આગળ મારે એ વાદ દેવકાવ્યું છે કે, દેશકાળ કે ધર્મ યા વાદની કોઈ મર્યાદા વગર, જગનના સૌ મદાન પુરુષોત્તમ અનુભવ જો કાંઈ લેખામાં હોય, તો તે પોકારીને કહે છે, સુખની ચાત્રી બહાર નથી પણ મનુષ્યના અંતરમાં છે. એ લોકોનો આપણને પકાર છે, "તમે કાંઈ નવું શોધવા નીકળ્યા છો, જગતને જાણે આવા કયા પ્રયોગનો અનુભવ જ નથી, એમ ના ભરમાતા. આજનો તમારો વાદ બાહ્યમાં સુખ શોધવાની એક અનેક ભ્રમણાનો જ નવો પ્રકાર છે. અમે તમને તેમાંથી આશિષ દઈએ છીએ. જો જીવન એમાં છે એમ લાગે તો જરૂર સત્યનિષ્ઠ ધર્મ, તત્પરાયણ બની, તેનું અનુશીલન કરજો. માત્ર અમે એમાં એટલું જ કહીએ છીએ, કે તમે તે શોધનો છોડો અંતરમાં જ જોવા આવનાર છો."

મોક્ષ જ જીવનાદર્શ છે એવો ગ્રંથડો કરવો એ ધર્મનો જ ઈનકાર છે. કેમકે મોક્ષસાત્ત્વનું અિરદવાકય, એક વાક્યમાં કહું તો, આ છે કે,

સત્યેન સત્યં જ્ઞાતવ્યં સત્યં સત્યપ્રવર્તતે ।

યોઽપ્રમત્તસ્ય સત્યેન સ સત્યે રમતે ચિરમ્ ॥

"The spirit of Truth will lead you unto the whole Truth." સત્યનારાયણની ઉપાસના સત્યનિષ્ઠ બનીને જ થઈ શકે. સત્યનિષ્ઠ બને, જેને સત્ય સમજે તેને તમારા સમજ જીવનથી આરાધો, તો તમને સત્યસ્પર્શનો પૂર્ણ પ્રકાશ મળવાનો જ. આ જ સાત્ત્વી એક માત્ર ને સાચી આરાધના છે; આ જ વસ્તુને માંધીક સત્યાગ્રહ કહે છે.

એનું અનુશીલન કરવાનું સાચું ક્રિયાચાર જૈનધર્મ જો જોરથી ને સ્પષ્ટતાથી બતાવ્યું છે તે કદાચ દ્વિધર્મની બીજી શાખાઓએ તેવી રીતે નથી બતાવ્યું. જૈનધર્મની વિશેષતા

કદાચ એ જ હોય એણે બતાવ્યું કે, જો જીવનની સાધનાનો માર્ગ મત્યામહ હોય, સત્યનિષ્ઠા હોય, અને સત્ય તો દરેકને પોતપોતાના સ્વભાવ ને અધિકાર પ્રમાણે, જુદું જુદું દેખાય, તો પછી જીવનના મુખ્ય કાયદા તરીકે એ વસ્તુને તો સ્વીકારવી જ જોઈએ કે, માનવ મત્યને અનેક પાસા હોઈ શકે, આત્મતિક મંપૂર્ણ મત્યનું પૂર્ણ દર્શન એ રૂપે જ અપૂર્ણ માનવીને હોઈ શકે છે એટલે, કોઈ માણસ પોતાની વાતને એકાત મત્ય તરીકે કહાવી ન શકે, જો કે પોતપોતાના જીવન પૂરતી તેમા સત્ય-શક્તિ છે ખરી આવા પ્રકારની નમ્રતા, ઉદારવૃત્તિ, પરમતમહિષ્ણતા અને વ્યાપક દૃષ્ટિ જો માણસમા ન હોય તો તે જીવનસાધના કે મત્યોપાસના નહિ જ કરી શકે. આજના વિચારસ્વાતંત્રના કહેવાતા યુગમા પણ ઉદાર દૃષ્ટિની આ-રી જાંડી સ્પષ્ટતા જોવામા નથી આવતી જૈનધર્મે પોતાના સ્યાદ્વાદ કે અનેકાતનાદમા આ દૃષ્ટિ આપણને નીખરી છે માંએ પોતપોતાના ઇષ્ટ દ્વારા જીવનોપાસના કગવી હોય તો તેનું વ્યાવરણ આ જ એક માન કાયદો છે, એ જૈનદર્શનની જગતના તત્ત્વજ્ઞાનને મોટામા મોટી બેટ છે

૨

અને તેજ ઉદાર મિદ્ધાતના પૂરક રૂપે મેં આજના ચિંતનને માટે જો સૂત્ર લીધું છે તે છે એ સૂત્રમા મેં અનેકાતવાદ જેટલું જ ઉદાર અને વ્યાપક તત્ત્વ લાગ્યું છે અનેકાતવાદે શીખવ્યું કે વિચારમા ઉદારતા ને નમ્રતા નહિ રાખો તો તમે કહી પરમ ધર્મને પામી શકનાર નથી—તમારી સમજની શુદ્ધતા એ તત્ત્વના સ્વીકાર ઉપર અવલમે છે. આચાર્યનું મેં ટાંકેલું સૂત્ર આ જ તત્ત્વને આચાર્યક્ષેત્રમા ઘટારી બનાવે છે એ સૂત્રમા કહે છે કે, 'તમે કોઈ પણ આચાર્ય સ્વીકારો તે તમાગ વિચારમાથી ઝરેતો હશે. એટલે કે, એ આચાર્ય તમને વ્યાભાવિક, વિકાસકર અને ઉત્તતવાહી હશે પણ તેથી એમ ન માનતા કે એ જ સૌ માટે સાચો હોય બીજાનો બિન આચાર્ય પણ એવો જ મત્ય હોઈ શકે છે માટે તમે તમારા આચાર્યને શ્રેષ્ઠ માની અભિમાનથી છટી ન જતા નહિ તો તેટલા જ માત્રથી તમારું પતન થશે—આચાર્ય પછી કહેવે મોનાનો પણ કેમ ન હોય '

એટલે આ સૂત્ર વિચાર્યક્ષેત્રના સ્યાદ્વાદ જેટલા જ મહત્તરનું આચાર્યક્ષેત્રનું મિદ્ધાતકથન છે જરાક જાડા જાતરીને જોશો તો જણાશે કે, નાના નાના વાડા, ગમ્મટા, સપ્રદાયો, વગેરેની સંકુચિતતા માત્રનો જીમમ આચાર્યક્ષેત્રના આ મહાન મિદ્ધાતને બૂલવામાથી થાય છે. એક વ્યક્તિ પોતાના આચાર્યની શ્રેષ્ઠતાથી ગર્વ કરે તો તે અભિમાન—ધોડે ચડીને પડ્યાના દાખલા આપણા શાસ્ત્રોમા પાગ વગરના છે તેવી જ રીતે, એક આચાર્યવાળો સમૂહ મંપ્રદાય બાધે ને પછી પોતાનું અભિમાન વધારે તો શુ થાય એના દાખલા ઇતિહાસને પાને ઓછા ટકાયેલા છે? મારે કહેવું જોઈએ કે, શાસ્ત્રોએ વ્યક્તિ માટે જેટલો વિચાર કર્યો છે ને તેના પાપભયસ્થાનો વિચારી તેને જેટલો ચેતવ્યો છે, એટલો સમૂહને કે આખા મમુલાયને નથી ચેતવ્યો તેથી તો, ઘણી વાર અમુક શાસ્ત્રના અમુક વિધાનને જ લઈને સપ્રદાયી આમહ અને મંકુચિતતાઓ જાપજવા પામી છે એમાંથી અપાર હિંસાઓ પણ જાપજી છે અરે, જે ધર્મ અહિંસા પ્રવર્તાવવા તાકે છે તેમા જ ને નિંજાને વાળેજ આવી અંધકિતનાને કાગે દિવા જાગ્યો આજ આપણે જોઈએ છીએ

આવા પ્રકારની અસહિષ્ણુતા ને સંકુચિતતાથી એક ને વ્યાપક અનિષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે એને ઉદાહરણરૂપે આપીને મારા કહેવાની મતલબ સમજાવીશ. આ વ્યાપક અનિષ્ટ તે આપણા સમાજમાં ઝેર જેવો યત્ર પડેલો જીવનીયભાવ છે. મેં ઉપર કહ્યું કે, વ્યક્તિ અભિમાન કરે તો તે અસહિષ્ણુ થાય, અભિમાની બને, ને અધ્યાત્મ-માર્ગમાંથી પડે. સમૂહ તો અભિમાન કરે તો બીજા સમૂહથી પોતાને જિંદા માને, તેની અવગણના કરે, તેને અલગ પાડે, પોતાનો જ વિચાર ને યોગ્યેષ્ઠ વિચાર્યા કરે, અને કાળાંતરે સમૂહમાં ને સમાજમાં સડો પેસાડે. મને લાગે છે કે, જીવનીયભાવના ઝેરનું મૂળ આચારધર્મના આપણે અત્યારે વિચારતા રહસ્યના અજ્ઞાનમાં રહેલું છે.

૩

આને અંગે, આજના આપણા સમાજમાં મોટા પ્રશ્નોરૂપે જિલા શયેલા કેટલાક દાખલા ટાંકીને હું આજનું ચિંતન પૂરું કરીશ. આપણાં હરિજન ભાઈજહેનોનો દાખલો તો તરત જ તમારા મનમાં આવી ગયો હશે એમ માનું છું. એટલે એને અહીં વિશેષ વખત નથી આપતો. એકબે બીજા દાખલાઓ લઈને મારું મતલબ સ્પષ્ટ કરવા મથીશ.

ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ એમના ધર્મોભિમાનમાં આવી જઈને જંગલી કોમેને *animals* કહી તુચ્છકારો છે ને એમનામાં ધર્મજીવિ નથી એમ, પોતાના અભિમાનમાં આવી જઈને માન્યું છે. આરે, એમણે તો દિંદુધર્મ કે ઈસ્લામને પણ હીણા માનવા ને ગણવાની હિંમત કરી છે. આ અભિમાન તો ધર્મક્ષેત્રમાં થયું. એને જ મળતાં બીજાં પરિણામો જુઓ તો, રંગદ્વેષ, જાતિદ્વેષ ઇત્યાદિ અનેક આજ જગતમાં જોવામાં છે તે આપ જણો છો.

પણ મારે ખાસ દાખલો આપવો છે તે તો દારૂબંધીનો. આપણે કહીએ છીએ કે, બધા ધર્મોમાં દારૂની મના કરેલી છે. પરંતુ પીનારા કેટલા બધા છે? પરંતુ પીનારનો મોટો ભાગ નીચલા વર્ણોમાં કારખાનાંના મજૂર અને પછાત કોમેના લોકોને હોય છે. આનું કારણ શું? ઉપલા વર્ણો નીચેના વર્ણો તરફ એક જ વૃત્તિ રાખે છે ને તે ઉપેક્ષાની. ને કે, તેમની મજૂરી ચૂસવાની વાત તો નથી છોડતા. તમે સ્મૃતિ જુઓ તો ત્યાં પણ ત્રિવર્ણના મહા-નિષેધની વાત મળે! જાણે કે ચોથો વર્ણ જ સમાજમાં નથી, કે જાણે એમનાં સૂખ ને ઉન્નતિ એ ત્રિવર્ણનું કામ ન હોય ને! આ ઉપેક્ષાની પાછળ એ જ જીવનીયભાવની જુ આવે છે 'અમે આચારધર્મમાં આગળ છીએ; તમે નથી. તમે વેગળા રહો'—એ જ જાતની જાણે મનોવૃત્તિએ આ સડો ન જામે કયો હોય, એમ જ લાગે છે.

જરાક વિષયાંતર કરીને અહીં આજે ગાંધીજીએ સૂચવેલા દારૂબંધીના કામનો ઇસારો કરતો જાઉં. એ આજ કહે છે, 'દારૂમાંથી ખાસ બચાવવા છે આપણે મજૂર અને હરિજનો તથા એવી પછાત કોમેને.' આ એમના આદેશને બે જૂના સ્મૃતિદારોની મેં ઉપર કહી તે વાત જોડે સરખાવો, તો સંક્રાંતિ સ્મૃતિઓએ જે દારૂવણી આપી નથી એ આજના સ્મૃતિકાર આપણને આપે છે. આ પુણ્યપર્વને ટાંકણે હું ગાંધીજીના આ કાર્યને એ રીતે જોવાનું ને તેમાં યથાશક્તિ ભાગ લેવાનું આપને સૂચવું છું. ગાંધીજીનાં કાર્યો શુદ્ધધર્મપ્રેરિત છે એ તમારે તો જાણવું ને સમજવું જોઈએ. સમાજમાં અહિંસાના પ્રચાર અર્થે એ બધાં વિચારાય છે. અહિંસાના પૂનરીઓએ તો એમનું રહસ્ય પ્રથમ પકડવું ને અપનાવવું જોઈએ.

એક ખીજે દાખલો આજના જ યુગ-પ્રશ્નને આપીને મારું ચિંતન પૂરું કરીશ. આજકાલ એક એવી વૃત્તિ જોવામાં આવે છે કે, ‘અમે તો અહિંસાના પૂજારી; અમારી જ વસ્તુ આજ ગાંધીજી ખીલવે છે. અહિંસા એ હિંદુધર્મનું મહાન લક્ષણ છે.’ અને આ વૃત્તિ ધોરીને કેટલાક લોક એક પ્રકારની ખોટી ઉચ્ચતા કહે છે. ગયા જમાનામાં આ વૃત્તિ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની સરખામણી કરવા દ્વારા વ્યક્ત થતી. આ વૃત્તિ પણ કદાચ દોષિત હોય, જે આપણે તેનો મર્મ પામ્યા વગર માત્ર જોડ્યા જ કરીએ.

આજ યુરોપમાં ને આખા જગતમાં યુદ્ધનિષેધની વાતો ખૂબ થાય છે સાથે જ યુદ્ધની તૈયારીઓ પણ એટલી જ ચાલે છે આપણે અહિંસાને નામે ઉચ્ચતા સમજનારા એ વખતે શું કરીએ? માત્ર પેલી વૃત્તિ જ બતાવ્યા કરીએ? તો તો કાંઈ વળવાનું નથી. આપણી અહિંસા લજવાશે અને હિંસાકાંડમાં જ નળપથે કે અગ્નિપથે ને મને કમને આપણે સંડોવાવાના. આપણે આ બાબતમાં ગાંધીજી પાસેથી એક મોટી વસ્તુ શીખવાની છે. હમણાં જ તમે આંદામાનના ત્રાસવાદી કેદીઓનું નિવેદન પ્રસિદ્ધ થયેલું જોયું હશે. રાજકારણમાં અહિંસાના ગાંધીજીના પ્રયોગનો એ અપ્રતિમ વિજય છે. એ વિજય એમણે ખાલી અહિંસાવૃત્તિ પોકારી પોકારીને નથી મેળવ્યો. હિંસાથી વધારે પ્રબળ ન માનો તોપણ તેના જેટલી તો ખરી જ, એવી અહિંસાશક્તિ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં સિદ્ધ કરી બતાવીને તેમણે પેલા હિંસાવાદીઓને હિંસામાંથી વારી આપ્યા છે. એમજ, જગતને જે યુદ્ધનિષેધ કોકે પણ શીખવવાનું મહાન બીડું ઝડપવું હશે, તો તેણે તે જ રસ્તો લેવો પડશે. યુદ્ધ વગર રાષ્ટ્રોનો વ્યવહાર ચાલી શકે છે એ શક્ય કરી બતાવવું પડશે. આપણે અહિંસા પોકારનારાઓએ આ પ્રયોગની તૈયારી કરવાની છે. સ્વરાજ તો આવવાનું જ છે,—વરસે નહિ તો પાંચસાત વરસે. પછી હિંદુ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે શું કરશે? ત્યારે તે યુદ્ધો જ કરવાં પડે એવો આચાર ધડશે, કે જેવો દાવો તેના અહિંસાધર્મના માનનારા કરતા આવ્યા છે તેને સિદ્ધ કરવા સક્રિય પગલાં ભરશે? અહિંસાધર્મ આ તેનો છેવટનો વિજય કરવાનો બાકી છે. તમને ખબર છે કે, શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ ધર્મો સામે એક કડવી પણ સાચી ફરિયાદ કરી છે કે, એક જગતનો પ્રધાન ધર્મ ઠાકાને નથી કહેતો કે મનુષ્ય સર્વથા અવધ્ય છે. આવતી કાલના ધર્મે આ જાહેર કરવાની તાકાત મેળવવાની છે. જે ધર્મ તે તાકાત મેળવશે તે વિશ્વધર્મ ચર્ચ શકશે. બાકી આજે તો જગતમાં બધે જ, એક યા ખીજે નામે, આ કે તે રૂપાળા દેખાડાતા કારણે, ઊંચનીચ ભાવનું જ રાજ ચાલે છે. અને એ ભાવ ધર્મનો મૂલથી ઉચ્છેદક છે. આચારાંગના સૂત્રમાં એ સામે ચેતવણી છે કે, વિચારની જેમ જ આચારમાં પણ નમ્રતા, અહિંસા, ઉદારભાવ જોઈએ. નહિ તો એક માત્ર જે મત્ય ધર્મ છે—શૂનધર્મ—તેનો હાસ થશે. એ હાસ જગતમાં ચાલે જ છે. અને એને રોકવા જગતની સમગ્ર ધર્મશક્તિ હમેશ મથતી આવી છે. આવાં પચસણ જેવાં પવોં પર એ ધર્મશક્તિનું સંગઠન કરીએ, સંવર્ધન કરીએ.

સ્ત્રી પુરુષોની સમાનાધિકાર વિષેની લડાઈમાં મને જેટલો રસ છે તેટલો ખીજાને ભાગ્યે જ હશે. આ ઉપરથી હું સ્ત્રીપક્ષનો કે પુરુષપક્ષનો હિમોત્પત્તી છું એમ માનવાની કોઈ જૂલ ન કરે. કહેવાય છે કે કલાનું ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ તો આ છે: 'કલાની ખાતર કલા.' ત્યાર પછી તો કવિતાની ખાતર કવિતા, ગદ્યની ખાતર ગદ્ય, પદ્યની ખાતર પદ્ય—અને એવા ઘણા પ્રયોગો થઈ શકે. એટલે મને પણ જે રસ છે તે સમાન કે અધિકાર એ વિષેનો નથી—લડાઈની ખાતર લડાઈનો રસ છે. ખરી રીતે કોવ્વની પરિભાષા પ્રમાણે હું કહી શકું કે મારો લડાઈનો રસ એ તો મારો સ્થાયીભાવ છે.

એટલે જ્યારે મેં એમ સાંભળ્યું કે સ્ત્રીઓ જ મ્યુનિસિપાલિટીમાં હોઈ શકે, અને કેળવણી પણ સ્ત્રીઓ જ આપી શકે અને ખીજું તો એવું ઘણું સ્ત્રીઓ જ કરી શકે ત્યારે મને ખુબ આનંદ થયો. અને હરેક સમજી નાગરિકને થવો જોઈએ; આ ઉપરથી એકબીજા હું નાગરિક છું ને મમજી છું એ ફલિત થાય છે. સ્ત્રીઓ જ મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં જોડાશે તેમાં ઘણા ઘણા વિનોદાત્મક લાભો છે. પહેલું તો ચકલી છટ્ટી રાંખવાથી પાણીનો બગાડ થાય છે તે તરત અંધ થશે. ખીજું બંગડીખતર અને ચાંદલા-ખતર ને કાપડખતરની શોભા વધશે. ત્રીજું—અને અગત્યનું તો એ કે મ્યુનિસિપાલિટીની શુદ્ધ કાર્યવાહીમાં ગરબાનું તેરવ દાખલ થશે. પરંતુ આ લખતી વખતે કેટલીક બહેનોએ બંગડી અને ચાંદલા સામે જુએશ ચલાવેલી તે મને પાદ આવે છે. કેટલાક માને છે કે ચાંદલો એ શુભામીનું ચિહ્ન છે. કેટલાક માને છે કે બંગડીઓ એ ઇ. સ. પૂર્વે આઠમા સદીમાં જન્મિરો હતી. અને સ્ત્રીઓ નાસી ન જાય માટે બે દાઢમાં જન્મિરો નાખી એ જન્મિરોને એક અદૃશ્ય તારથી સોંધી, એ તારનો ખીજો છેડો પુરુષો દાઢમાં રાખતા. હોક્કો—અથવા એ વખતે હોક્કોનો આત્ર ન હોય તો—સોમરસ પીવા જોસતા ત્યારે પણ એક છેડો દાઢમાં લટકાવી રાખતા. એ ગમે તેમ હોય પણ મને જે એક રસિક માનવર્યો સમાધાનમાર્ગ મળ્યો છે તે હું રજૂ કરું છું. ચાંદલાનો તદ્દન ત્યાગ ન કરતાં બહેનોએ પ્રતિ સાથે એની વહેંચણી કરી લેવી. એટલે જે ગોળાકાર ચાંદલો થાય છે તેને બદલે અર્ધગોળાકાર કરવો અને તે એવી રીતે કે ખીજો અર્ધગોળાકાર પુરુષના કપાળમાં હોવો જોઈએ. આમાં એક મુશ્કેલી છે તે મારો ધ્યાન બદલ નથી. જેમના કપાળમાં સાંપ્રદાયિક ચિહ્ન હોય તેમણે શું કરવું? દાખલા તરીકે, જનભાઈઓ પીળો ચાંદલો કરે છે તેમણે આ અર્ધચંદ્ર લાલધ્વજને કયાં લટકાવવો એ એક મહાપ્રશ્ન થશે. તેમજ ખીજાં સાંપ્રદાયિક ચિહ્નો સાથે આનો મેળ કેમ મળે? વળી આ બાબતમાં સ્ત્રીઓ સત્યાગ્રહ કરે તો ધર્મ પહેલો કે સ્ત્રી પહેલી—એવો ધર્મમંત્રનો પ્રશ્ન પણ ખડો થાય. પણ એ તો એક વખત તમે રિવાજ પ્રચલિત કરો

એ પછી તેના સમાધાનમાર્ગ મળી રહે છે. આપણે ખાદીની થેલી શરૂ કરી તો પ્રક્ટી ખાનાવાળી થેલી, લાંકડીવાળી થેલી, ભરેલી થેલી, વણુભરેલી થેલી, ચિત્રિન થેલી, અચિત્રિત થેલી, એવા ઘણા ઘણા સુધારાઓ પ્રવેશ્યાઃ અને છેવટે, સાદી થેલી આવી અને ઊડી ગઈ, પણ સુધારાઓ બળવાન બની કાયમ થઈ ગયા; મારા માનવા પ્રમાણે હજી પણ એ થેલીમાં સુધારાને અવકાશ છે. સ્ત્રીઓની ખાસ થેલી કરવામાં આવે ને તેમાં દાંતિયો, અરીસો, પીન, ચાંદલાદાખડી, કકુદાખડી, બગડીદાખડી રહી શકે તેવાં અપ્રગટ ખાનાં રાખ્યા હોય તો તે વધારે ઉપયોગી થવા સંભવ છે. આવો સુધારો કોઈ દાખલ કરે તો હું આશા રાખું છું કે મને કોર્ટ જવાની ફરજ પાડ્યા વિના મારા કોપીરાઈતોના કાંઈક વિચાર થશે.

હવે મૂળ ચાંદલાની વાત ઉપર આવીએ તો સપ્રદાયચિન્હની સાથે જ આ અર્ધવાલ-ચંદ્રક રાખી શકાય, ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એવા હિંદુધર્મે જે ચાર વિભાગો પાડ્યા છે, તેમાંથી મોક્ષ મિત્રાવના ત્રણે વિભાગો એ રીતે હિંદુકપાળ ઉપર એક સાથે ફરી શોભશે. બંગડી વિષે પણ મારો તો એ જ અભિપ્રાય છે કે સ્ત્રીએ જમણા હાથમાં બંગડી પહેરેલી અને ડાબો હાથ ખાલી રાખવો; જ્યારે પુરુષે ડાબા હાથમાં બંગડી પહેરી જમણો હાથ ખાલી રાખવો. છતાં આ જમણાડાખાના નિયમને હું બહુ મખત ન બનાવતાં છૂટછાટ મૂકી શકાય તેવો ગણુ છું. ખરી રીતે એ પ્રશ્ન પતિપત્નીએ એકાંતમાં ચર્ચા નહીં કરી લેવા જોવો છે. હા, બહેનોના હિતની ખાતર અને દેવાળિયા પ્રત્યેની મારી ફરજને અંગે હું અહીં એક વિશેષ સૂચના આપવી આવશ્યક ગણું છું. મહેરબાની કરીને આ બંગડીઓનો વિભાગ કાચની બંગડી પૂરતો જ કે બહુ બહુ તો કચકડાતી બંગડીઓ પૂરતો જ ચાલુ રાખજો; પણ કોઈ પણ હિસાબે એ પ્રમાણે સોનાની બંગડીના ભાગ પાડવાનું ધોરણ સ્વીકારવા જોડું નથી. હું ધારું છું કે આ રસિક માનભરેલો સમાધાની માર્ગ મૌ સ્વીકારે તો કેટલાક અટપટા પ્રશ્નોનો નિકાલ થઈ જાય. આપણે ત્યાં ખરા પ્રશ્નો બહુ અટપટા હોતા નથી, હોય છે તો એ ખરા પ્રશ્નો હોતા નથી. જ્યારે આવા પ્રશ્નો તો ઘણી રસિક ચર્ચા ઉપજાવી શકે તેટલી એમનામાં શક્તિ હોય છે. આવી રીતે સમાન અધિકાર ખાતર જો તમારે ખરાખર જ ન્યાય આપવો હોય તો તો તમારે એ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષનાં સમ્બંધો આશ્રયે સમાનભાંગે વહેંચવા પડે. કાનના એરિંગ કે નાકની ચૂંક માટે જો પુરુષો આગ્રહ ન રાખે તો સ્ત્રીઓએ એ પ્રશ્નની છેડતી કરવી જ નહિ. સોનાને ખોતાતા તામ્રમાં રહેલ 'સ' સાથે અંબધ છે એમ ધારીને સોનાખાઈ સિવાયતી સમ્બંધી વાતમાં સમાન અધિકારી ચર્ચા ચલાવવી. આ પ્રમાણે પુરુષો ધીરિયા પહેરે છે તેને અર્ધા રંગાવી શકાય, જ્યારે સ્ત્રીઓની સાંડીને અર્ધા રંગવિહોણી રાખી શકાય. કેટલાક કહે છે સ્ત્રીઓ પુરુષો જેવો જ વેશ કાઢે તો પુરુષોનું અભિમાન ઊતરી જાય. એ હું સ્વીકારું છું કે પુરુષોનો વેશ પણ સ્ત્રીઓ સજે તો ઘણી રમિકતા ને વિવિધતાને એમાં રચાત મળે. તેમ જ એવો વેશ સ્વીકારવાથી સ્ત્રીઓને હલનચલનમાં પણ એક જાતની બિનમંકોચી છૂટ રહે. જળા સાઈકલસ્વારી માટે પણ એ વેશ સારો લાગે. પણ એ મધળાં કરતાં મને તો એ વેશમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ ખરેખર શુંદર લાગે છે, એ વાતનો વિચાર કરતાં ખેડ થાય છે કે કોઈ પુરુષને માટે સ્ત્રીવેશ પરિધાનનો એ નિયમ લાગુ પાડી શકતો નથી. અજબ,

સ્કૂલોમાં છાકરા, છાકરીઓનો પાઠ લખવે છે, ત્યારે હીક લાગે છે, પણ એમાં તો એમની વચનું પણ કારણ હોઈ શકે. પણ એમના જ માસ્તરને બેરીનો વેશ પહેરાવ્યો હોય તો એ ઘણા કંઠે લાગશે. છતાં આ વેશની બાબતમાં હું તો ન્યાયની ખાતર દરેકના એક ધાએ બે કકડા કરવાના વિચારમાં માનું છું. સાડી અર્ધો પુરુષ પહેરે, અર્ધો સ્ત્રી. ધોતિયું અર્ધ પુરુષ માટે, અર્ધ સ્ત્રી માટે રહે. એથી તમે એમ ન માની બેસતા કે હું બંનેને ન્યાય આપવા માગું છું, કે બેમાંથી એકને ન્યાય આપવા માગું છું. મેં તો શરૂઆતમાં જ તમને કહ્યું હતું કે જે મળ અધિકારની લડાઈ કરવામાં છે તે અધિકાર મેળવવામાં નથી. માટે અધિકાર ન મેળવવામાં મળ રહી છે. સરકાર એટલા માટે તો આપણી લડતનો રંગ માર્યો ન જાય, ને મેદાન ખાલી ન થઈ જાય, માટે હક્ક કકડે કકડે આપે છે. આપે છે ત્યારે પણ એ આપે છે કે લઈ લે છે તેનો જ પત્તો લાગતો નથી. સ્ત્રીપુરુષના સમાનાધિકારની લડાઈ પણ, જે તમારે મરવા દેવી ન હોય તો તમારે ચાંદલા, બંગડી, કપડાં વગેરેમાં અર્ધો અર્ધ ફેરફાર સ્વીકારવા. એથી લડત મરશે નહિ, તમને આપનાનો સંતોષ રહેશે, અને એમને વધુ મેળવવાની ઇચ્છા જાગશે.

મને તો આ પગલું આપણા મહાન સિટિશ મુત્સદીઓના અનુકરણ જેવું લાગે છે— આપણે, પણ એટલું ન આપણું કે જેથી લડત મરી જાય. કેટલાક સિટિશ મુત્સદીઓની રાજનીતિ પર ફીદા થઈ જાય છે, પણ હું તો એમની આ માસ્તર મારે નહિ ને લખાવે નહિ એવી શિક્ષણનીતિ પર ફીદા છું. તમે છાતી ટોડોને કહી શકો ખરા કે તમને કંઈ નથી મળ્યું? ખરી રીતે તમને શું નથી મળ્યું? પ્રધાનો તમારા છે, સલાઓ તમારી છે, વાતો તમારી છે, તમે ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં તાડીનાં જૂનાં હાંડલાં ફાડી નાખ્યાં, એ જ પ્રમાણે દારૂના શીશાઓ ફાડી નખાશે. [અહીં હું એક અંગત વિનંતિ કરી લઉં. જે આવા શીશા ફાડે તો મહેરબાની કરીને તેનો બેઠકનો ભાગ સલામત રાખીને મને મોકલાવજો. એથી બગીચાનાં ઝાડની પાળો સારી શોભાવાળી મારે કરવી છે તે કરી શકું]—તમે એમ કહી શકો કે તમને કંઈ મળ્યું નથી? અને છતાં છાતી ટોડોને કહો તો ખરા કે અમને કંઈક મળ્યું છે! તમે બેમાંથી એકે નહિ કહી શકો એમાં જ ખરી રાજનીતિ છે. તમે મૂંગા પણ રહી નહિ શકો, બોલી પણ ન શકો, કામ કર્યા વિના તમારો છૂટકો નહિ, ને છતાં તમે કામ કરી ન શકો. શું કહો છો, તમારા બધા ન્યાયાધિકારી જખ મારે છે. મોટે તર્કવાચસ્પતિ આવે તો પણ આ કાયડો ન ઉઠેલી શકે.

હાં, એક છેલ્લું ઉમેરી લઉં. મેં કહ્યું કે પુરુષવેશમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ અદ્ભુત રીતે સુંદર લાગે છે તે ઉપરથી હું કવિ હોઈશ એમ ધણીને સંકા થવાનો સંભવ છે. હું કવિ હોઈ કે અ-કવિ એ પ્રશ્ન ખરી રીતે એટલેા મહત્વનો નથી, હું કાવ્ય લખું છું કે નથી લખતો એ પ્રશ્ન મહત્વનો છે. કવિ હોય તો કાવ્ય લખાય એ ઘણી જૂની માન્યતા છે. આધુનિક માન્યતા એવી છે કે કાવ્ય લખાય તો કવિ થવાય. એટલે હું કવિ કે અ-કવિ એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે. પણ હું કાવ્ય લખતો નથી એ વાત સાચી છે. આ વાત મારે જાહેર તો એટલાં માટે કરવી પડી કે મને કવિ માનીને કોઈ કોઈ માનિતી પુરુષ વેશમાં નજરે ચડી આવે, એવાં હેતુથી કે વહેલે મોડે હું કાવ્ય લખીશ તો મારા તો ભોગ જ લાગે નાં! એટલાં માટે મેં કહ્યું કે હું કવિ નથી. બીજું, મારા મિત્ર દિલસુખરાય મને પૂછતા હતા કે

ગુજરાતીમાં એક પણ મહાકાવ્ય નથી, તો એ મહાકાવ્ય શું છે, ક્યાં મળે છે, આપણે ત્યાં આવી શકે કે નહિ, અને એની કિંમત શી પડતી હશે? મને એની કિંમત વગેરેની તો કાંઈ માહિતી નહિ, એટલે મેં તો એટલું કહ્યું કે એ તો પ્રગ્નકીય સંસ્કૃતિનો પરિપાક છે. પણ એમણે એ કાંઈ માન્યું નહિ. એમણે તો કહ્યું કે મહાનો અર્થ સમજાવો એટલે હું પ્રયત્ન કરીશ. મેં એમને કહ્યું કે મહા એટલે મોટું. ત્યાર પછી દિલસુખરાયે કોઈનો સાથે છ હજાર પાનાંમાં સમાય એવડા એક કાવ્યનો કૉન્ટ્રાક્ટ કર્યો છે. ને એ કહે છે કે છ હજાર પાનાં હશે, ગ્લડા કાગળ હશે, કદ હશે, પૂંકુ ખાસ કરીને સાતું હશે, તો એ મહાકાવ્ય નીવડશે જ. હવે આપણી પેઢી કહેવત પ્રમાણે, લાડીવાડીનાં નીવડ્યે વખાણુ. પણ હું કવિ નથી એટલે જેમ કાવ્ય લખવાનો નથી, તેમ મહાકાવ્ય પણ કરવાનો નથી એવી સૌને ધરપત રહે માટે મારે આ પાનગી વાત પ્રગટ કરવી પડી.

*

વડા પ્રધાનને મળેલા કેટલાક પત્રોનો સાર વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયો છે, પણ તે મૂળ પત્રોની હકીકત જાણ્યા વિના તેમનો પૂરો રસાસ્વાદ લેવો મુશ્કેલ છે. મૂળ પત્રોમાંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે. તમે પૂછશો કે આ પત્રો તમને શી રીતે મળ્યા, તો હું તમને સ્પષ્ટ કહું છું કે એ પત્રો મેં જોયા છે ને વાંચ્યા છે. શી રીતે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જરા મુશ્કેલ છે, પણ એ તો લડાઈના વખતમા ટપાલ ખાતા ડાહ્યાડમરાં ચર્ચ ને જાણે બિચારા કાંઈ જાણતા ન હોય તેમ પત્રો પહોંચાડી દેતા પણ માંદલા ગુણુ માંગેવજી જાણે એવી વાત હતી. એ જ તુરખો આ પત્રો માટે કામ આવી શકે. હવે પત્રો નીચે પ્રમાણે છે:

પત્ર ૧

મે. મુરખી મોટા પરધાનની સેવામાં. લિ. પટેલ મરઘાભાઈ મથુરભાઈ તથા શનાભાઈ મથુરભાઈ. જત લખવાનું જે અમે બન્ને ભાઈઓએ હેતર સહીયારું વહેંચ્યું હતું. પણ હેતરને શેઢે એક ઝાડવું ઊભુ છે તેની તકરાર ઊભી છે. ઝાડવું ઊભુ છે ત્યાં સુધી તકરાર ઊભી છે માટે કાં ઝાડવું કાપવાની રજા અપાવો નકર માયા કાપવાની રજા અપાવો. બીજું, સવરાજમાં આવું અંધેર થારો એ અમને ખખર નતી, નહિતર અમે અમારા વોટ તમને ન આપતાં, અમારા કાકાના દીકરા ભાઈ વનાભાઈને આપત. વનાભાઈનો ઉકરડો અમારા ધરની આયમણી કોર અને અમારું ધર ઉકરડાની ઉગમણી કોર છે. એ ઉકરડો અમારા કરા પાસે છે એને બદલે જે વનાભાઈની જીતે જાય તો અમને ને આખા ગામને ત્યાં ખાતર ભેગું કરવાની મળે થાય એમ છે. માટે વનાભાઈ એનું ખાતર અમારા કરા પાસે ન નાખે, પણ અમે અમારું ને આખા ગામનું ખાતર ન્યેાં નાખીએ એવું કરી આપો. આ તો તો તમને વોટ આપ્યો છું પરમાણુ.

પત્ર ૨

મે. મુરખી વિદ્વદ્વર્ય પ્રધાનશ્રી મહાપ્રધાનની સેવામાં. લિ. માસ્તર અમંચાભાઈ છગાભાઈ ને નરહરભાઈ બખાભાઈ. જત લખવાનું કે હમણાં હમણાંમાં કેળવણી ખાતામાં ધણું અંધેર ચાલે છે. પ્રાયગિક કેળવણીમાં ખરા માણસો મળતા નથી; અને ખરા માણસો જ્યાં હોય છે ત્યાં પ્રાયગિક કેળવણી હોતી નથી. એનું એક જ ઉદાહરણ આપું: અમારા

કાકાના દીકરાએ એક ચોપડી લખી છે તે અમારી સ્કૂલમાં પણ ચાલતી નથી. અને ખીજની ચાલે છે. અમારા કાકાના દીકરાએ ચોપડી લખી છે તે ઘણી સરસ છે. એની ખાતરી એ કે અમે પણ એ સમજી શકીએ છીએ ને છોકરાઓ પણ એ સમજી શકે છે. એટલે અમારે સમજાવવાપણું રહેતું નથી. આવી સહેલી ચોપડી મૂકીને અધરી ચોપડીઓ નિશાળમાં લણાવવામાં આવશે તો એથી સૌના મગજને ખોડો નીકળશે. અને ખીજું એકું તો ઠીક, પણ હમણાં હમણાંમાં આ મગજમારીનાં કામ બહુ વધે છે એ સારું નથી. હમણાં હમણાંમાં કવિતાઓ પણ એવી લખાય છે કે જે છોકરાઓ વાંચી જાય છે, તે માસ્તરને ખરે પણું હોતી નથી. માટે આ સઘળી ઝડપી કેળવણીથી ઘણું નુકસાન થાય છે. માટે થોડુંક કેળવણીનું ઊંચું ધોરણ કરવાની જરૂર છે અને તે માટે અમારા કાકાના દીકરા ભાઈની લખેલી ચોપડી દાખલ કરવાથી ફાયદો થશે. કારણકે એમણે એમાં દેશીનામાને કવિતાના રૂપમાં સમજાવ્યું છે. તો મરજી મુજબ કરવા વિનતી છે.

[પ્રધાનેને મળેલા ખીજ પત્રો ને અમર કાગ્યો રચવાની ચાવી—વગેરે આવતા અંકમાં.]

પંથ—સામ્ય

દેવજી રા. મોઢા

આંખો પર પાટા ખાંધીને
હાથે હાથ લઈ દોરીને
ચોક વચોવચ મૂકી જઈને
છોડ્યા લોચન બંધ !

અજાણિત રસ્તા કુટતા ત્યાંથી
એક એક ચહે જીજીથી
અનેકવિધ એ પંથમંદીથી
અહવો કિયો પંથ ?

આમ વિવેકહીણો મુંઝાઈ
ત્યાં મારે કાને સંભળાયું
“ સઘળા એક રથળે જનારા,
શાને કરતો ફેદ ?
મહી લે ચાહસો પંથ. ”

રાજ ભોજનો સમકાલીન કાલિદાસ બીજો

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

કાલિદાસત્રયી કિમુ એ પ્રકારની પ્રમિદ્ધ ઉક્તિ છે અને કાલિદાસ નામના એક કરતાં વધારે સંસ્કૃત કવિઓ પ્રાચીન કાળમાં યર્ષ ગયા છે એટલું તો ઘણા વખતથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. વળી શાકુતલાદિ નાટકો અને કુમારમંજવાદિ કાવ્યોના પ્રણેતા અને કવિકુલથુર જેવું સ્પૃહણીય પદ પ્રાપ્ત કરનાર મહાકવિ કાલિદાસ તે સૌથી નૂના ઇ. સ. છઠ્ઠા શતક પહેલાં ધણું કરી ગુપ્ત માત્રાજ્યનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો તે કાળે યર્ષ ગયા એવું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસવિદોને બહુમતે મનાય છે.

પણ કાલિદાસ કૃત તરીકે, સંસ્કૃત અન્યસૂચીઓમાં રઘુવંશાદિ છ-સાત ઉપરાંત જે અનેક અન્યોનાં નામો મળે છે તે અન્યોનાં કર્તા રઘુવંશાદિનાં કર્તાથી જુદાં તથા પછી થયેલાં એટલી વાત સર્વમાન્ય હોવા છતાં એ બીજો કાલિદાસ ક્યારે યર્ષ ગયો, એના અન્યો કેટલા? અને ત્રીજો પણ કાલિદાસ હોય તો એ કયા અન્યોનાં કર્તા તથા ક્યારે યર્ષ ગયો એ બધું અંધારામાં હતું.

બીજી તરફથી કાલિદાસ અને ભોજ સંબંધી જે દંતકથાઓ બદલાલના ભોજપ્રબંધના વખતથી પ્રચલિત છે તે દંતકથાઓવાળો કાલિદાસ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતો કે કલ્પિત એ પણ અત્યાર સુધી સંદિગ્ધ હતું. પરંતુ હમણાં થોડો પ્રકાશ મળ્યો છે. જેથી નાનાર્યશબ્દરત્નકોષ નામના એક અન્યનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ ભોજનો સમકાલીન હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

શ્રી. કન્હૈયાલાલ પોદ્દાર નામના વિદ્વાને દિંદી માસિક 'માધુરી'ના ૧૯૩૭ જુલાઈના અંકમાં 'મહાકવિ કાલિદાસ અને દિક્ષનાગ' શીર્ષક લેખમાં મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સૂચિમાંથી નીચેનો ઉલ્લેખ પ્રગટ કર્યો છે. "નાનાર્યશબ્દરત્નકોષના પ્રાગ્ભમાં નીચેનો શ્લોક છે.

સ્વમિત્રકાલિદાસોસ્તશબ્દરત્નલયગમિતાં ।

તરલાભ્યાં સસદ્વાહ્યામાદ્યાતે તન્મતાનુગામ્ ॥

અને એ જ અન્યને છેડે લખ્યું છે કે :—

इति धीमन्महाराजशिरोमणिध्रीमोजराजप्रबोधितनिपुलकवियोगिचन्द्रनिर्मितायां महाकविकालि-
दासकृतनानार्यशब्दरत्नकोषरत्नपीठिकायां तरलाभ्यायां सर्वं तृतीयनिबन्धनम् ॥

(મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ ૬-૫-સૂચિ. મત ૧૯૦૬ પૃ ૧૧૫૭) "

આ ઉલ્લેખોથી ચોક્કસ નિશ્ચય થાય છે કે મહારાજ ભોજરાજના સમયમાં એક કાલિદાસ યર્ષ ગયો છે, જેને તેના મિત્રો મહાકવિ કહેતા હતા. હવે આ દેશના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં ભોજ નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓ યર્ષ ગયા છે. અને ઉપરના ઉતારામાં ભોજ કર્યાના ગણ હતા એ કશું નથી. તેમ જ એનો સમય પણ નથી નોંધ્યો. છતાં દંતકથાને આધારે આ ભોજ તે માળવાનો પ્રખ્યાત દાનવીર ગણ ભોજ (લગભગ વિ. મ. ૧૦૫૫ કે ૧૦ થી ૧૧૧૦) એમ માનવામાં વાધો નથી.

આ રાજ્ય ભોજનો સમકાલીન મહાકવિ કાલિદાસ કાંઈ નિમ્નુલ કવિનો મિત્ર હતો અને તે નિમ્નુલે આ કાલિદાસના ગ્રન્થ ઉપર ઉપરના ઉલ્લેખ વાળી ટીકા લખી હતી. એ હકીકત ઉપરથી વખત 'જંતા', ગંડખડ, ચઈને-રઘુવંશાદિના કર્તા 'મહાકવિ કાલિદાસ' અને નાનાર્યશબ્દરત્નકોષના કર્તા અને નિમ્નુલના મિત્ર કાલિદાસ એ વ એક જ હોવાની ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થવાને પરિણામે મેઘદૂતના એક શ્લોકમાં પ્રયુક્ત નિમ્નુલ શબ્દમાં શ્લેષથી કાલિદાસના મિત્ર નિમ્નુલનું સૂચન હોવાની જે કલ્પના ટીકાકાર મલ્લીનાથે કરી છે તે આધાર રહિત હોય છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

અદ્રેઃ શૃંગં દરતિ પવનઃ કિંત્વિદિત્યુનુરવીમિ

દૃષ્ટોત્સાદયકિત્તચકિતં મુખસિદ્ધાંગનામિઃ ।

સ્થાનાદરમાવસનિચુલાદુત્પત્તોદહમુલઃ સં

દિદનાગનાં પથિ પરિહરન્મૂલહસ્તાવલેવાનુ ॥^૧

આ શ્લોકમાં કહેલો દિહનાગ એ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ નૈયાયિક દિહનાગ અને નિમ્નુલ એ કાલિદાસનો મિત્ર કવિ; અને કાલિદાસે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી દિહનાગનો ગર્વ ઉતારવાનો ખનિ શ્લેષથી આ શ્લોકમાં ખાસ કરીને ચોથી પંક્તિમાં રાખ્યો છે એમ મલ્લીનાથ કહે છે. મલ્લીનાથની આ કલ્પના ઉપર વિશ્વાસ રાખી દિહનાગના સમય ઉપરથી કાલિદાસનો સમય નક્કી કરવાનો અનેક પાશ્ચાત્ય તેમજ અત્યંત વિવેચકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. દિહનાગનું કહેવાતું કુન્દમાલા નામનું નાટક બહાર આવ્યા પછી આ 'તર્કપ્રણાલીને નવું જોર મળ્યું હતું.^૨ પણ શબ્દરત્નકોષની તરલા ટીકાની ઉપર ઉતારેલી પુષ્પિકાના પ્રમાણથી કાલિદાસનો દિહનાગ પ્રતિસ્પર્ધી હોવાની મલ્લીનાથની કલ્પના ઊડી જાય છે. અને ખરી ઐતિહાસિક હકીકત એટલી જ લાગે છે કે એક કવિ નિમ્નુલનો મિત્ર મહાકવિ કાલિદાસ હોવાની મલ્લીનાથને ખબર હતી પણ એ રઘુવંશાદિનો કર્તા નહિ; પણ રાજ્ય ભોજનો સમકાલીન અને શબ્દરત્નકોષનો અને કદાચ ખીજ પણ ગ્રન્થોનો કર્તા કાલિદાસ ખીજે હતો એ ખબર નહોતી. પણ હવે ભોજના સમયમાં, દંતકથા કહે છે તેમ, એક કાલિદાસ હતો એ ચોક્કસ હોય છે. અલખત, બલ્લાલના ભોજપ્રમંથ વગેરેમાં આપેલાં એ કાલિદાસનાં સુભાષિતો શબ્દરત્નકોષના કર્તાનાં જ હશે કે પાછળથી ગમે તેણે જોડેલાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અત્યારે એટલો જ નિશ્ચય થાય છે કે (૧) શાકુંતલ રઘુવંશાદિનો કર્તા કવિકુલશુર કાલિદાસ એ કાલિદાસ પહેલો-એ ઘણું કરી ઈ. સ. ચોથા શતકમાં થઈ ગયો; અને (૨) રાજ્ય ભોજના સમયમાં શબ્દરત્નકોષનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ ખીજે. આ ભોજ તે માગવાનો પ્રસિદ્ધ ભોજ રાજ્ય હોય તો આ કાલિદાસ ખીજનો સમય ઈ. સ. ૧૧ મું શતક હોય. (૩) ત્રીજો કાલિદાસ પણ હોવાનો સંભવ છે. પણ એના સમય કે એની કૃતિઓ વિષે કાંઈ ચોક્કસ બાજુવામાં નથી.

૦

૧ અદ્રિકેરુ' શિખર પવને શું જોડે, એમ ધારી,
જોવાતો હું ચક્રિત બનતી મુઝ સિદ્ધાંગનાથી
જોડી જોએ સરસ નિમ્નુલ સ્થાનથી, ઉત્તરે, આ,
દિહનાગોના સ્થૂળ કરતણો ગર્વ ઉતારતો જ.

શ્લોક ૧૪

(કિલાભાઈનું બાખાન્તર.)

૨ જુઓ 'માધુરી'ના ૧૯૩૭ મેના અંકમાં કુન્દમાળા નામનો પં. બનકી વલ્લભ શાસ્ત્રીજીનો લેખ.

લાંબે રસ્તે

[એક નાટિકા]

મિયવદન બક્ષી

[સમય : ચૈત્રની એક સાંજના પાચ સાડાપાચ.

સ્થળ : દુગરાળ પ્રદેશમાંથી પસાર થતો એક ઘોડો રસ્તો. રસ્તાની ધારે થોડેથોડે અંતરે ડાબેને ચોફર ફેલાવતા વૃદ્ધ વૃદ્ધો જણાય છે. રસ્તાનો વચ્ચેનો ભાગ મૂળથી ભરેલો છે. ધીમો પવન આવતા મૂળ જાડે છે.

વચ્ચે દેખાતા વૃદ્ધને ઓથે મોટા ટકરો છે તેની બે બાજુએથી રસ્તાથી થે નીચી જતી પગથીઓ દેખાય છે. પક્ષાદ્ભૂમિમાં જાતીનીચી અનેક ટકરીઓ ને તે વચ્ચે ખાલી પડતી અનેક નીકાડીઓ દેખાય છે. દૂર દૂર ટકરીઓને અડકતું આછું ભૂરું આકાશ છે.

નેપથ્યમાંથી વાર્તાલાપ સંજ્ઞાલો શરૂ થાય છે.]

પુરુષ : મૈમાતાનાં દરશન કરવા તો દૂરદૂરથી લોક આવે. ચ્યમ, બૂલી ગઈ. ઓહ્યો કાળો કકનીવાળો મળ્યો તો તે હાબરે છે ઓહ્યો કાણિયો. એની મા મૈશાગમાં મરી ગઈ તી.

સ્ત્રી : હોવે. હરી.

[ત્રણ માગણિયા પ્રવેશે છે. પુરુષની ઉંમર ત્રીસેકની છે. તેણે જરા સ્વચ્છ કઠી રાકાય તેવા વસ્ત્રો પહેર્યા છે. માથે કાળિયું વાંટ્યું છે. ખભે ચાદર નાખી છે. એક ખભે ઝોળી લટકાવી છે. એક હાથે સારંગી છે. બીજો હાથ છૂટો છે. સ્ત્રીની ઉંમર સ્પષ્ટ પરખાય તેવી નથી. છતાં પુરુષની લગભગ દરો. તેણે ફાટપાટ્ટના કપડા પહેર્યા છે. એક હાથમાં એક લાકડી છે. પાછળ ચાલતો ઠાકરો આંતરે વર્ષનો હરો. તેણે પૂટણથી નીચી પછેડી, ને એક ફાટલું કપડાઈ ખમીસ પહેર્યા છે ખભે એક પોટલી ને એક હાથમાં દોરીલોટા છે.]

સ્ત્રી : (ઝાડ નીચે આવતા) બેસે ઝા. છાંયો હારો છે. ચ્યમ છવા.

છવો : હા, જગા હારી છે.

પુરુષ : બેહો ત્યારે.

[સારંગીને નીચે મૂકે છે. સ્ત્રી પગ વડે જગા સાફ કરી બેસી નમ્ર છે. પાછળ પુરુષ બેસે છે. આનંદ છાકરો બેસે છે.]

પુરુષ : બહુ થાકે લાગ્યો. ને ? હરજ પણ કેવો તપેછ ?

સ્ત્રી : બહુ દૂર ને હોય !

પુરુષ : (કાળિયું નીચે મૂકતાં) નાનું ના; આ રયુ

સ્ત્રી : તારે તો ઠીક.

પુરુષ : ઠીક હું કપાળ. (ચાદરને નીચે ગોઠવતાં) આજ આ રયુ મૈશાગ, ને કાલ આ નરમદામા. પરમ આ રઈ તાપીમા. હું તડકો ! હું તડકો !

[જરા આડો થાય છે. ઠાકરો જરા સજવળે છે.]

જીવો : બઈ, આ લઈ ? [સારંગી ખતાવે છે.]

પુરુષ : હ્યે, બઈ, હ્યે. હું તો મરી જઈ છું.

સ્ત્રી : (છાકરાને) કેમ ?

જીવો : મને પલ્લે બેઠવાનું મન થયું. બિચ્ચે બેઠીને વગાડેશ. બાંધુ ને

સ્ત્રી : લે જા. જા. પડતો ને કે. શીખે બેઠજે.

[છાકરો ઢરખાતો સારંગી લઈને બેઠે છે. પુરુષ ખેંચાતે સાહે બોલે છે.]

પુરુષ : પડેશ તો દળવું મટશે. આ દળદળ કરીએ છ, તોયે હું બહીવાર થ્યો.

સ્ત્રી : હાર.

[છાકરો ચાલ્યો. અમ છે.]

પુરુષ : કહેને તારે હું બહીવાર ? એના જેવડો હતો તારથી ગીતાં ગાઈ છું. રાજ મારો બરધરી ને રાજ મારી પિંગળા. ને તોયે મારા પૈશા તો આઃ આ હું, આ મારાં ચીથરાં, ને આ મારો સાંમન. જિંદગી લુધી દબ્યું, જિંદગી લુધી.

સ્ત્રી : રાગને ત્યાં જનમવું તું.

પુરુષ : બધા રાગને તાં જનમે છે ? ને જધાને આ તડકો છે ? મા...રા બા...પ ! એના કરતાં હોલા પકડતો હોત તો કે કમાત. આપાએ બાગત બનાવ્યા, ને શીખવ્યું....

સ્ત્રી : હાર, કે બીજી વાત કર.

પુરુષ : નથી કરવી મારે જા. તડકામાં હુંડવઉ કાંધી ? તુંજ મને દંખ દે છે. ને તો કે દાંડાનો મરી ગ્યો હોત.

સ્ત્રી : એવું નાં બોલ.

[બંને ચૂપ રહે છે. બંનેની પાછળ દેખાતી ટેકરીની ઢાંચ પર જીવો રસ્તા તરફ પીઠ વાળી બેસે છે. સારંગી પર ફરતી તેની લાકડી સ્વર મેળવે છે.]

હ્યો. હવે જીવો શીખી ગ્યો. હવે તો રળતો ખપતો થશે.

પુરુષ : થ્યો રળતો. હું હું રલ્યો કે એ રળશે ? પેટ બરશે, બીજું હું ? પણ મને તો એમ થયા કરેછ કે પેટ બરવા કકડા જ વેણવા.

સ્ત્રી : નશીબ એવાં. ને તો પ્રભુ...

પુરુષ : જનમાવત તને, કાલે રાતે નોંતું દાંબલ્યું ? કાલ નોંત કરી તેની વાત નાં જાણી ? બાર વરદની ઉંમરે કચરો કાઢતો'તો. આજે પકવાંન જમાડે છે.

સ્ત્રી : તે નશીબ જ ને ? બીજું હું ?

પુરુષ : ના, નશીબ હાંતું ? એની બુદ્ધિ, એનું કાંમ, ને એનું નશીબ.

[સાંત પડી પગને જરા વધુ લાંબા કરે છે. થોડીવાર સુધી કાઈ બોલતું નથી.]

નશીબ એકતું ને ! જો નશીબ તો આ ઝાડ પરથી હોનાની પોટલી પડે તારે માંતું. પણ મે'નત કરીને હું કરીઓ પાડી લાવું તો ?

સ્ત્રી : તે ઠરાને તારે.

પુરુષ : કરે હું ? મારામાં અક્કલ હોય કે નાં હોય. મે'નત તો કરું. પણ કાં કરું ?

સ્ત્રી : તમે જુડી બરમખા કરોછ.

પુરુષ : ના. હું હાથું કઈ છ. કાં મે'નત કરવી ? એ તો એ જ દયણી દળવાનાં. એ જ ધાંચીની ધાંણી. દળવાનું ને ફરવાનું.

[લાંબો સૂઈને હાથ લાળ્યા કરી પડી રહે છે.]

સ્ત્રી : (જરા નિરાંતે ઝાડને અદેલતાં) એ તમે જ એવા છો. ફોગટના દખી ચાઓ છો. ભગવાને જે આપ્યું છે તે જ ખરું છે. હારો દા'ડો આવવાનો હશે તો બધીં હારી દશા હુઝશે.

[પાછળથી જવાના ગીતના આજ્ઞા આજ્ઞા સૂરમાનો અવાજ મોઢો યતા સ્પષ્ટ સંભળાય છે. બંને શાંત પડી રહે છે.]

જીવો :
‘જેરાય કરી લે વિચાર, માથે જમનો છે ભાર;
સમણા જેવો છે સસાર,
આવો ને જેરાલસાય.’

સ્ત્રી : જીવાને આવડી ગીથું.

પુરુષ : હજી જરા વાર છે. પણ એને હું સારગી નથી દેવાનો.

સ્ત્રી : ચ્યમ ?

પુરુષ : ના. એ લેશે તો હું ને લેવા દઉં.

[સ્ત્રી શાંત રહે છે.]

આવી રીતે ચાહ્યા કરવાં ? કેટલું લાંબુ મારા બાપ ! કેટલો લાંબો રસ્તો ! એને છેડો જ ને.

સ્ત્રી : હાર, તારે તમારે હું કરવું છ ?

[પુરુષ જવાળ દેતો નથી વાળ ખંખેરતો બેઠો થઈ જાય છે.]

કેમ ? હું કરવું છ ?

પુરુષ : કરે હું ? મને તો કેં હુઝવું જ નથી. જાણે ઉઘી જઉં.

સ્ત્રી : તારે બખડો છ હું કરવા ?

[પાછળથી સારંગીના સૂર સાથે ઇટતો અવાજ પવનના મુસવાટા વચ્ચે સંભળાય છે.]

‘દેખાદેખી કરવા જાય,

દેખાદેખી...

દેખાદેખી કરવા જાય તે નર પાછળથી પસ્તાય.’

સ્ત્રી : હાંભળો.

પુરુષ : હાંભળુ છ.

સ્ત્રી : હું હાંભળ્યું ?

પુરુષ : તું હમણે તેથી બીજું. હું કાં દેખાદેખી કરું છ ?

સ્ત્રી : તારે અદેખઈ ?

પુરુષ : ના.

સ્ત્રી : તો ?

પુરુષ : હું તો મારી વાત કરું છ. મેં કાં કોઈની વાત કરી ?

સ્ત્રી : તો હું કરવું છ ?

પુરુષ : ધંધો છોડી દેવો. જ. મારે ધંધો નથી કરવો. બીલું કેં કરેશ. ને તો હોલા મારવા નૈશ. બહુ બજતો ગાયાં. રીડો પાડી પાડીને ગાયાં.

સ્ત્રી : આ શિવાભગત...

પુરુષ : હા, હા; શિવાભગતનો છોકરો, શિવાભગતનો. બાપ ભગત તેમાં મોરે હું? મોરી નખ્યા કોણ કરવાનું જ? મારું છે કોણ, ને હશે કોણ? આ જીવો? જીવાને મોરી હાથે લેશ. બંને હંગામમાં.

સ્ત્રી : તે પાપ કરવું જ?

પુરુષ : તારે પાપ નાં કરું? મૈમાતાને ભોગ આપવા જ તારે?

સ્ત્રી : રાંમ રાંમ.

પુરુષ : ચમ? તારે આવા તડકામાં ચાલ્યા જ કરવું જ.

સ્ત્રી : તમને ગમ નથી પડતી. તમને મારગ જડતો નથી. મારું ગરીબનું મનિો તો કશા વચાર નાં કરશો.

પુરુષ : તેં તે ચાલે?

સ્ત્રી : હા, ચાલે. કાલનો દાંડો જતા દે. પછી વચાર કરજો તારે.

પુરુષ : ચમ? કાલે પુનમનો તે'વાર એટલે?

સ્ત્રી : હા.

પુરુષ : તેમાં આપણે હું? ધરબાર કે હંગાવાલાં ને તો પછી તે'વાર હું કરવા?

સ્ત્રી : દનિયાંમાં રહેવા.

પુરુષ : આપણે દનિયાંમાં પણ નથી. આ બધું ખોટું છે, ને આપણે પણ ખોટાં છીએ.

સ્ત્રી : તો એના મોહ ચમ કરો જ?

પુરુષ : ઉહ.

[પાછા ખસી યડને અટકે છે.]

સ્ત્રી : બોલો ને, લોકોને દબળાવો છો તેવું તમે હાંબજો ને!

પુરુષ : ઉહ.

સ્ત્રી : તમે હું ગાઓ છો?

પુરુષ : હં. નથી હાંબજવું. એ તો પેટ મારે.

સ્ત્રી : તો પેટ મારે ચાલ્યા કરો. પેટ ભરવું જ તો ભરાયા કરશે. હોલા મારવાથી જે પેટ જ ભરાશે. બંજલા નાં બંધાય.

[પુરુષ પડી રહે છે. સ્ત્રી જતા બેઠી થઈ કપડાં ખંખેરે છે.]

સ્ત્રી : ચાલ ઉડીએ. બહુ બેઠાં.

પુરુષ : ના બેસને. અહીં જ બેશી રહીએ રાત દુધી.

સ્ત્રી : ને કાલે પેટ?

પુરુષ : મરશે. બેશ.

સ્ત્રી : ના. ઉડ્યા વના ચાલે કે? ઉડ્યા!

[પુરુષ ઊડતો નથી. સ્ત્રી બેઠી થયે પોતાની લાકડી નાથમાં લે છે.]

ચાલ ઉઠ્યને. કાળિયું વીંટય.

[પુરુષ બેઠો નથી.]

બે આંમ કે ? બિં.

[નીચી વળી પુરુષનો હાથ પકડે છે.]

પુરુષ : મારે નથી બેઠું. નથી ચાલવું. અહીં બહુ ચંડક છે.

સ્ત્રી : તે નાં બને. હાંજ પેલાં પોંચારો શી રીતે ? બિં.

[હાથ ખેંચે છે. પુરુષ બેઠો થઈ જાય છે. તેના હાથમાં કાળિયું રેતા]

લે. પેર. તડકો રાખ્યો છ જરા.

પુરુષ : (કાળિયું વીંટતા) રાખ્યો છ તડકો ! મને તો ચાય છે કે મરી જઈ.

સ્ત્રી : હાર.

[પુરુષ બેઠો થાય છે તેને ચાદર હાથમાં આપે છે. પુરુષ તેને ખસે નાખી તૈયાર થાય છે.]

પુરુષ : હું ન હોત તો ક્યારનો મરી ગ્યો હોત.

સ્ત્રી : તે કોણ પૂછે છ ? (ટેકરીઓ તરફ બાળી) જવા, જવા.

(જવાળ આવે છે) ઓ.

સ્ત્રી : ચાલ બિં. બહુ ગાયું.

[બને ચાલવા માટે છે. પગથી પરથી સારંગી વગાડતો જવો આવે છે.]

જવો : ' લાંબા રે મારગ લાખી કેડિયું, લાંબે રાત્રીના નીર,

લંકા રે લાડીજ બેશી રીયાં, નિત જપે રઘુવીર.

શીતા રે બેઠા લંકા વાડીએ. '

[ત્રિપુડી આગળ ચાલે છે આગળ સ્ત્રી, પાછળ પુરુષ ને તેની પાછળ સારંગી વગાડતો નાનો જવો. દરય વિલાય છે.]

મહાયુદ્ધ પછી તરત જ જાપાન યુદ્ધની આગાહી કરતાં જનરલ રમ્સે કહ્યું હતું કે આવતી અઘડામણેનું મુખ્ય ક્ષેત્ર યુરોપ અને ઍટલાંટિક કે ભૂમધ્ય સમુદ્ર નહિ પણ પાસિફિક હશે. હેઠલાં પાંચ વરસના ખનાવો એ ખતાવે છે. યુરોપિયન અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદની જે આક્રમણકારી સ્થિતિ મહાયુદ્ધ પહેલાં પોણાસો વર્ષ દરમ્યાન માલમ પડી હતી એ સ્થિતિ મહાયુદ્ધ પછી જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદની છે. જોગતા સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રનું એક મુખ્ય લક્ષણ આક્રમણવાદ હોય છે. એક મહાયુદ્ધ પર્વત ફ્રેંચ, બ્રિટિશ, 'મેલિનિયમ', રશિયન ને ડચ સામ્રાજ્યવાદનું મુખ્ય લક્ષણ આક્રમણકારી હતું. કાંચા માલની શોધ ને તૈયાર માલનાં જનર સિદ્ધ કરવા સંસ્થાનો મેળવવા માટે આજે જાપાનીઝ આક્રમણકારી સામ્રાજ્યવાદ પણ એ જ કરી રહ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વિધાન, નીતિ કે સંધિપત્રોનાં બંધન જાપાનને ચીન ઉપર હદસો કરતાં અટકાવતાં નથી.

મહાયુદ્ધ પછી જાપાનમાં સામ્રાજ્યવાદી માનસનો ભારે વિકાસ થયો. એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે યુદ્ધ દરમ્યાન યુરોપીય રાષ્ટ્રોને વિગ્રહી સ્થિતિને કારણે પોતાનાં આર્થિકન ને એકિયાટિક જાનરો છોડવાં પડ્યાં હોવાથી એ ઉધાડાં ને જિનદરીક જાનરોમાં પોતાનો માલ ધુસાડવાની જાપાનને સારી તક મળી ગઈ હતી. કારણકે એ વિગ્રહભૂમિથી દૂર હોવાથી તદ્દન સીધી રીતે વિગ્રહમાં સહોવાયું નહોતું. એ દરમ્યાન તૈયાર માલની કિંમત પણ બહુ ઊંચી રહી હોવાથી ભારે ખીનદરીક ખુદ્દાં પરદેશી જાનરોમાં થતા ભારે વ્યાપારી લાભોને કીધે જાપાનમાં મોટી તેજ આવી અને એ તેજએ ઔદ્યોગિક આગાહી તો આણી જ પણ ધાર્મિક ઉદ્યોગોના વિકાસને ભારે જોશ આપ્યું. જાપાનીઝ મૂડીવાદ ભારે આશાવાદી ને મજબૂત બન્યો. આ સ્થિતિએ એકિયાર્થ પ્રભુત્વ મેળવવાની જાપાનીઝ આક્રમણવાદીઓમાં મદત્વાકાંક્ષા પેદા કરી. આ ઉપરાંત મેળવેલું જાનર કાયમ રાખવા, વધારવા ને વધના જતા ઉદ્યોગવાદને માટે જરૂરી કાચા માલનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની પણ જરૂર જભી થઈ. ચીન ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પોતાની તદ્દન નજીક હોઈ જાપાનની દાનન પહેલી એના ઉપર પડી. ચીન ખીન કોઈ યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદનું સીધું સંસ્થાન પણ નહોતું બન્યું. અને ત્યાં રાજકીય એકતાને અજાવે રાષ્ટ્ર તરીકે ચીન મળ્યું પણ હતું. ઉપરાંત એ જાપાનને કાચા માલ માટે જોઈતું સ્થાન, તૈયાર માલનું મોટું જાનર અને વધારાની જાપાનીઝ મૂડીને નફાભર્યું રોકાણ કરવાની તક પૂરી પાડનાર પણ હતું. પરંપરની સ્પર્ધાને કારણે ફ્રેંચ, બ્રિટિશ કે અમેરિકન સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોમાંથી કોઈ કોઈ ને ચીનનો રાજદ્વારી કળજો પણ કોવા કે એમ નહોતું. આ બધી સાનુકૂળ તકો અને વિકસતા મૂડીવાદની અંતરય આવસ્યકતાને કીધે જાપાન ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યા વિના રહે એમ નહોતું. વહેલું મોટું જાપાનીઝ

આક્રમણ આનવાનું જ છે એમ ચીનાઈ રાજપુરુષો માણવા છતાં એઓ એક ન થઈ શક્યા ચીનની રાજકીય ઊંચતાએ જાપાનને હુમલો કરવાની મોટામા મોટી તક આપી

પરંતુ ગયા દાયકા દરમ્યાન અમેરિકાના પ્રતિકાંક ભય અને મન-ચેટ-સેને ચીની પ્રજામાં આજેલી જાગૃતિ ને એકતાને કાગળે જાપાન ચીન ઉપર ચઢાઈ કરી શક્યું નહોતું. એ બંને કારણો ૧૯૩૦ની આર્થિક મંદી પછી મોટા ભાગે દૂર થયા ચીનમાં મન-ચેટ-સેન પછી કોઈ જમરો એકત્ર કરનાર ગણનાયક ન ગણો ને સામ્યવાદ મામે લગ્નમાં ને એમ કરીને જાપાનને ખુશ ગણવાના પ્રયત્નોમાં ચીનાઈ પ્રાતઃસૂત્રો પડી ગયા. આજના જાપાનીઝ હૃદયને જે શાંત્ય જનાવનાર કોઈ મુખ્ય કાગળ હોય તે સામ્યવાદી દળોનો નાશ કરવામાં ચીનાઈ પ્રજાનું થઈ ગયેલું નિભક્તીમંત્રણ છે ભારિ જાપાનીઝ હુમના મામે સામ્યવાદી દળો સાથે ભગીને પૂર્વતેયારી રૂપ સામ્યવાદી ના માથે ભળી જઈને સમુક્ત મોરચો રચવાની ચીની રાજપુરુષોની અશક્તિમાંથી ચીનો-જાપાનીઝ યુદ્ધ પેદા થયું છે છેલ્લા વર્ષ દરમ્યાન માર્શન યાંગ-કૈ-તોને એનું જાન થયું ત્યારે એણે એ દિશામાં પ્રયત્ન શરૂ કર્યા પણ એ પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાધના જેવું હતું બનદું, હવે તે જાપાનીઝ હૃદયનું મુખ્ય કારણ એ થઈ પડ્યું ગણાય છે કે યાંગ-કૈ-તો ચીની પ્રજામાં જાપાન વિરોધી ભાવનાને ઉત્તમ્મન આપે છે ને સામ્યવાદનો નાશ કરવાને બદલે એ દળો સાથે ભળી જઈને જાપાન વિરોધી વ્યવસ્થા રચે છે.

છેતની આર્થિક મંદી અને એણે બાબા કરના અનેક કાયદાઓના અઘાવામાં યુરોપ-અમેરિકાના રાષ્ટ્રો પડી જનાને લીધે જાપાને નેમ્યુ કે કોઈ પણ યુરોપી રાષ્ટ્ર પેમિશ્નમાં પોતાની મામે કરી પણ પગલું ભરી શકે એમ નથી ૧૯૩૧માં એણે વોશિંગ્ટન પ્રગતોડોને ફીન ઉપર આક્રમણ વ્યૂ નિભક્ત ને નમળા ચીનાઓ એકત્ર ને સંગઠિત જાપાનીઝ આક્રમણ મામે ટળી શકે એમ નહોતું મસુરિયા પછી ચાંગ જેટોન વગેરે પ્રજો ઉપર એક પછી એક જાપાને કાબૂ જમાવી દીધો અને આ જેટના હુમના પછી આખો ઉત્તર ચીન કમળે કરી લઈ બાકીના ચીનાઈ પ્રદેશ ઉપર એ વ્યાપારી હકુમત જમાવવા માગે છે ફ્રાન્સ, બ્રિટન ને અમેરિકા કદાચ એમનું થઈને પોતાના હુમનાને અટકાવે એ વસ્તુ દૂર કરવા ગયા વર્ષની આખરે જર્મની અને ઈટલી માથે મમજૂતી થી એ બંનેને જાપાને પોતાના પક્ષના કરી લીધા છે જર્મની, ઈટલી અને જાપાન આ ત્રણે ફ્રામિસ્ટ રાષ્ટ્રોનો 'બ્લોક' થવાથી જાપાનની પામિશ્નની ગણી થવાની મુશ્કેલ સંજ્ઞા થવાનો મરજ થઈ ચૂક્યો છે. જાપાન હવે જાણે છે કે ચીનના મામલામાં ફ્રાન્સ કે બ્રિટન વચ્ચે પડે એ પડેના તે યુરોપમાં ફિટનર-મુસોલિની કરી પણ નવી સમસ્યા બીજી થી ફ્રાન્સ-બ્રિટનને યુરોપીય મામલામાં રોકી રાખશે

અમેરિકા વચ્ચે પડે એવો ભય જરૂર જાપાનને હતો પણ ઈટાલો-એથિઓપિયન વિગ્રહ અને એનિશ આતરવિગ્રહ દરમ્યાન પ્રે રૂઝવેન્ટે બતાવેન તટસ્થતાના વચ્ચે જાપાનને ચિંતામુક્ત થયું છે યુરોપીય કે એશિયાટિક મામલામાં મિનકુન ન સડોવાવાની ભાવના (Isolationist sentiment) અમેરિકાના પ્રજામાં વધતી જાય છે એનો ચોક્કસ ખ્યાલ જાપાને કરી લીધો હાગે છે ૧૯૩૧ના ડીસેમ્બરમાં જર્મની સાથે રશિયા વિરુદ્ધ કરેલા કરાગના

છૂપા ભાગમાં, ખત્રે રાષ્ટ્રો વચ્ચે લશ્કરી મદદની સંધિ ગઈ હોવાનું રશિયા જાણે છે. આને લીધે એ પણ પૂર્વ તરફ ચીનની મદદે જાપાન વિરુદ્ધ જાય. એમ નથી એવી જાપાનીઝ લશ્કરી જનરલોને ખાતરી થઈ છે. યુરોપમાં નાત્સી જર્મનીના આક્રમણનો ભય વધતો જવાથી સોવિયેટ સરકારે પણ નિર્ણય કર્યો લાગે છે કે પૂર્વમાં જાપાન સાથે વિમ્મદમાં ઊતરવાના સંભેગો ભારે કિંમતને બોગે પણ ટાળવા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ 'ફ્રંટ' ઉપર એક સાથે લડી શકે એટલું જળવાન સોવિયેટતંત્ર આજે નથી. ગત મહાયુદ્ધમાં લગભગ એકલે હાથે ચાર વર્ષ સુધી સમૃદ્ધ ને જળવાન બ્રિટિશ ને ફ્રેંચ સત્તા સામે ઝઝૂમનાર જર્મન પ્રજાની તાકાતની બીજ સોવિયેટતંત્રને પૂરેપૂરી છે આ સાથે હમણાં સોવિયેટતંત્ર અંદરખાનેથી ભારે ઉથલપાથલ અનુભવી રહ્યું છે. સમસ્ત સોવિયેટતંત્ર ટ્રાંસ્ક્રીવાદી કાવત્રાખોરાથી ભરપૂર છે એમ ત્યાં વારંવાર થતા ખતાવોથી લાગે છે. આને લીધે પણ સોવિયેટ સરકાર વિમ્મદમાં ઊતરવા તૈયાર નથી.

આ પ્રમાણે ચારે બાજુ તાગ કાઢી લીધા પછી અનુકૂળતા લાગવાથી ચીન ઉપર મોટા પ્રમાણમાં હલ્લો કરવાનું જાપાનીઝ લશ્કરી વડાઓએ નક્કી કર્યું છે. પરંતુ કેટલીક વાર ઉમ્મ લશ્કરીવાદ ને સામાજ્યલોભની લાગણીને પ્રતિકૂળતા પણ અનુકૂળતા જેવી લાગે છે. ફ્રેંચ સરકારને યુદ્ધનું અલ્ટીમેટમ આપતી વખતે જર્મન કેઝરને ખાતરી હતી કે બ્રિટન ફ્રાન્સ સાથે જર્મની વિરુદ્ધ નહિ જોડાય અને તટસ્થ વલણ લેશે. લોર્ડઝ જ્યોર્જ એનાં યુદ્ધ મંત્રમરણોમાં એ જ કહે છે કે જો વીલ્હેલ્મ કેઝરને ૧૯૧૪ના ઓક્ટોબરમાં એના સલાહકારો એટલી ખાતરી કરાવી શક્યા હોત કે વહેલાંમોડાં ફ્રાન્સ, બ્રિટન, અમેરિકા ને ઇટલી સૌ એક થઈને જર્મની સામે લડશે તો એણે ૧૯૧૪ના વિમ્મદનું પગલું ન જ ભર્યું હોત. ફ્રાન્સને મદાત કરવાની ને પોતાના નૌકાદળને જગત્સર્વોપરી સિદ્ધ કરવાની એની ઉમ્મ છચ્છાએ એને સાચી વસ્તુસ્થિતિ ને એનો પાકો તાગ કાઢતાં અટકાવ્યો હતો. પરિણામે એ પોતાની અને પ્રતિપક્ષીઓની શક્તિનું સાચું માપ ન કાઢી શક્યો.

જાપાનના ચીનાઈ આક્રમણ વિશે પણ આજે એમ નહિ કહી શકાય ?

તક ગઈ તે ના સાંપડે, ગયું ના આવે હાસ,
એક વાર ખોયા પછી, ન મળે ઉરવિશ્વાસ.

સેવા સેવા શું કરે, સેવા બહાનું ફેક
ધર્યાં નિજનાં માણવા, સેવા કરતા લોક.

સાપ ડર્યો ભવે કદી, વિધનું ઓસડ થાય,
શંકાનાગણનો ડર્યો, બચે ન કોઈ ઉપાય.

પાંચ હાથનો સાથરો, ખાવા ગડિયું નર,
તે માટે હે માનવી! આ તે શી જંજળ?

ટીલે ટપકે ધર્મ ના, ધર્મ ન ભગવે વેશ,
ધર્મ હૃદયનો ભાવ છે, મુક્ત કાળ કે દેશ.

હજી પંથ લાંબો પડ્યો, થાક્યું ના’વે કામ,
કમર કસી આગળ વધો, બહાલા આતમરામ!

કાલી હૈયે રાખતો, મ્હોંયે મધના ખોલ,
પરખોટો ફૂટી જતાં, યાશે તારો તોલ.

એઠી બાપકમાઈને, એહું પુત્રીધન,
એઠી મહેનત અન્યની, એહું પરનું અન્ન.

વિનોદ : એના વાણીતાણા વિશે વિચાર

ચુનીલાલ નારણજી શાહ

પ્રસિદ્ધ માનસશાસ્ત્રી સીગમન્ડ ફ્રોઈડે વિનોદ વિશે એક વિચારપ્રેરક પુસ્તક* લખ્યું છે. એ પુસ્તકનો સારભાગ કેટલાંક રૂપાંતર સાથે અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે.

૧. વિનોદ (Wit) ની વ્યાખ્યા

Witની વ્યાખ્યા આપવી અઘરી છે. Wit, humour વગેરે એવા પ્રદેશમાં વિદરે છે કે જેની સીમાઓ ચોક્કસ રીતે કહેવી મુશ્કેલ છે. જી. કે. ચેસ્ટરટન કહે છે કે humour ની વ્યાખ્યા નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એમાંજ આપણામાં humourની ખામી જણાઈ આવે છે. ચેસ્ટરટન નેટલી હદ સુધી જાય છે તેટલી હદ સુધી આપણે ન જઈએ; આપણે એમાંથી એટલો જ સાર કાઢી શકીએ કે એની વ્યાખ્યા સર્વમાન્ય યર્ષ શકે એવી આપવી એ મુશ્કેલ છે; એની વ્યાખ્યામાં ચોક્કસાઈ લાવવી એ અઘરું કામ છે; અને તેથી એની એક કરતાં વધારે વ્યાખ્યાઓ વિચારીશું તો જ તેના પ્રદેશનો સાચો ખ્યાલ આવવા સંભવ છે.

વિનોદ એ સ્વયંસ્ફુરિત સર્જન છે; એ અમસાધ્ય નથી.^૧

વૈષમ્યમાં સામ્ય શોધવું, ગુપ્ત સમાનતાઓને શોધી કાઢવી એ વિનોદ છે.^૨

વિનોદ એ દરેક યુગલનું લગ્ન કરાવનાર વેશપલટો કરીને આવેલ ગોર છે.^૩

વિનોદ એ સર્ગાસંબંધીઓ જેમનાં વિવાહની વિરુદ્ધ હોય છે તેમનાં લગ્ન કરવામાં રાચનાર ગોર છે.^૪

“અર્થરહિત વાણીમાં અર્થ”^૫

“વિરોધી વિચારોથી પૂર્ણ”^૬

“ઝૂંચવાડો અને સ્પષ્ટતા”^૭

* *Wit and its Relation to the Unconscious.*

1. Wit is a playful judgment. Wit is nothing but a free play of ideas.

૨. Wit is the ability to discover similarities in dissimilarities; i. e. to find hidden similitatities.

૩. Wit is the disguised priest who unites every couple.

૪. Wit likes best to unite those couples whose marriage the relatives refuse to sanction.

૫. Sense in nonsense

૬. Contrast of ideas

૭. Confusion and clearness

"મિતાક્ષરતા" ૧

ઉપર વિનોદની જે વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે તેમાંથી એક વા અપૂર્ણ નથી, છતાંય તે મર્વ કાર્ક અને માચી છે

જે વાક્યના શ્રવણથી આપણને હમણાં આવે છે એ વાક્યનો અર્થ આપણને હંમેશાં એવો હોય છે એ અનન્ય ખરું છે, પરંતુ માત્ર અર્થથી આપણને હાગર ઉત્પન્ન થતું નથી જે વિચારથી આપણને આનંદ થયો હોય છે એ જ વિચાર બીજા રાજ્યમાં મૂખીએ તો આપણને હમણાં નહિ આવે એટલે અથ ઉપગત બીજું કાર્ક પણ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવશ્યક છે. એ વિચારને અમુક રીતે જોવીશું તો જ એ આનંદાયક થશે. Witનું પણ આયોજન technique છે એ આયોજન અનુમાર વિચારો ગોઠવવામાં આવે તો જ તે હાસ્યપ્રદ બને છે વિચારો જે શબ્દોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા હોય છે એ શબ્દો witty બને એ માટે અમુક પ્રમાણની શબ્દગચ્છના આવશ્યક છે જેમ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે મહામના મિદ્ધાત અનુમાર મૈનિકાની વ્યૂહગચ્છના કરવી પડે છે, તે જ પ્રમાણે સાત ગચ્છવા માટે શબ્દોની ચોક્કસ પ્રકારની વ્યૂહગચ્છના કરવી પડે છે *

Witનું આયોજન

(૧) મક્ષિકીકરણ

કેટલીક વાર જે શબ્દોને ટૂંકાવીને એક શબ્દ બનાવવાથી સાત ઉત્પન્ન થાય છે તેનું દષ્ટાંત અહીં આપવામાં આવે છે

એક મનુષ્ય તેના લક્ષ્યાધિપતિ મગાને ત્યાં જમવા ગયો, તે શ્રીમત પુરુષને તેની શ્રીમતાઈનું અભિમાન હતું, અને તે અભિમાન તેણે તેના ગરીબ મહેમાનની પ્રત્યે દાખવ્યું આથી તે મહેમાને કહ્યું કે 'તે અમારો મારી માથે millionaire રીતે વર્ત્યો' એટલે કે લક્ષ્યાધિપતિ જેટલો મળતાપડે ચર્ધ રોકે તેટલો મળતાપડે મારા પગમાન બન્યો હતો. અહીંઆ બે શબ્દોમાંથી એક શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો છે

F A M I L I A R
M I L L I O N A I R E
F A M I L L I O N A I R E

એટલે આ વાત અગ્રેજીમાં દર્શાવીએ તો નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય

My host treated me quite familiarly, i e, as well as a millionaire can do that sort of a thing

હવે બીજા દર્શનો વિચારીએ

યુરોપમાં લીઓપોલ્ડ રીને એક ગમ્મ હતો તેને કંથીઓ નામની આઈ માથે અનૈનિક બેબક હતો એટલે એ ગમ્મને Cleopoldના નામથી ઓળખવામાં આવતો હતો.

૧ Brevity is the soul of wit

* The mere position conquers, be it that of warriors or of sentences.

C L E O
L E O P O L D
C L E O P O L D

આ પ્રમાણે એ શબ્દોમાંથી એક શબ્દ બન્યો છે.

એ જ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ લેખક ડીકવીન્ઝીએ એક રચને લખ્યું છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યો anecdotageમાં પડ્યા સંભવ છે.

A N E C D O T E
D O T A G E
A N E C D O T A G E

ઉપર દર્શાવેલા એ શબ્દોમાંથી anecdotage શબ્દ બનેલો છે. “વૃદ્ધ પુરુષોને વાતો કહેવાની—anecdote કહેવાની ટેવ પડે છે, અને તેમની બુદ્ધિ ક્ષીણ થાય છે—dotage પ્રાપ્ત થાય છે” એમ કહેવાને બદલે anecdotage માં પડ્યા સંભવ છે એમ સંક્ષિપ્તમાં કહ્યું.

એ જ પ્રમાણે એક પુરુષે નાતાલના પર્વનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે તે દિવસો એટલે,

A L C O H O L I D A Y S
A L C O H O L
H O L I D A Y S
A L C O H O L I D A Y S

એટલે કે નાતાલનું પર્વ એટલે... દારૂ પીવાનું પર્વ.

આ દર્શાવોમાં એ શબ્દોમાંથી એક શબ્દ બનાવીને wait કરવામાં આવી હતી; એક શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ મૂકવાથી પણ wait બને છે.

એક યુવાનની પ્રતિષ્ઠા, શક્તિ વગેરે એટલાં સુપ્રસિદ્ધ હતાં કે તેના વિશે સહુ કાંઈ કહેતાં કે એ રાજકીય પક્ષનો નેતા થવા સર્ગયેલો છે; પરંતુ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન થઈ જવાથી એનો પક્ષ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો, અને તેને રાજકીય ક્ષેત્રમાં સ્થાન રહ્યું નહિ. આ પ્રસંગે તેના વિશે એક જણે કહ્યું કે “તેની પાછળ મહાન ભાવિ રહેલ છે.”*

આ દર્શાવોમાં *before* ને બદલે *behind* મૂકવાથી એ વ્યક્તિ ઉપહાસને પાત્ર બની.

એક મોટા જગીરદારને ખેતી વિશે કે ખેડૂતના જીવનના પ્રશ્નો વિશે કાંઈ જ્ઞાન ન હતું; છતાં પણ લાગવગના બળે એ ખેતીવાડીખાતાનો પ્રધાન બન્યો. એને જરા પણ એમાં ક્ષમ્યું નહિ, અને એને એ પ્રધાનપદ છોડવું પડ્યું; એ પ્રસંગે એના વિશે એક લેખકે લખ્યું કે “હજીની આગળ તેણે ચોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન સંભાળી લીધું છે.” એટલે કે તેનામાં બળદીઆ જેટલી જ બુદ્ધિ છે. જો બળદ ખેતીવાડીખાતાનો પ્રધાન બની શકે, તો એ મનુષ્ય બની શકે; પરંતુ હવે એણે હજીની આગળ જેમ બળદ ચાલે છે, તેમ હવે એણે બળદની માફક ખેતીનું કાર્ય સંભાળી લીધું છે.

* He has a great future behind him.

(૨) પુનરાવર્તન

Wait બનાવવાની ખીજ રીત એ છે કે એક કે વધારે શબ્દો એક વાક્યમાં વધારે વાર વાપરવા નીચે એનું એક દર્શાવ આપવામાં આવે છે

એક સ્થળે ભોજનસભાગ લ હતો, તેમાં અનેક વ્યક્તિઓમાં 'ક' અને 'ખ' આવ્યા હતા. તે સમયે 'ક'એ કહ્યું 'મારા મિત્ર 'ખ' બહુ અદ્ભુત પુરુષ છે, તમારે માત્ર તેનું મુખ ખુલ્લું કરીને તેમાં મિષ્ટાન્ન મૂકવાનું છે એટલે તેમાંથી ભાષણ દર્શન દેશે' ત્યાર બાદ 'ખ'એ તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. એણે કહ્યું "મારા મિત્ર 'ક'એ હું કેવો અદ્ભુત છું એ-તમને કહ્યું છે, તેણે કહ્યું છે કે 'મારું મોં ખુલ્લું કરો, તેમાં મિષ્ટાન્ન મૂકો, અને ભાષણ દર્શન દેશે' પણ એ કેવો અદ્ભુત પુરુષ છે એ હું તમને કહીશ ગમે તેનું મુખ ખુલ્લું કરો, તેમાં તેનું ભાષણ મૂકો, અને મિષ્ટાન્ન દર્શન દેશે '*"

આ દષ્ટાંતમાં એ જ શબ્દોને ફરીને વાપરવામાં આવ્યા છે, માત્ર ફરીને તેનો ઉપયોગ કરતા તેમનું સ્થાન ફેરવવામાં આવ્યું છે

આવું એક બીજું દષ્ટાંત અંગ્રેજીમાં જ આપીશું, કેમકે આમાં ત્યાં શબ્દના ઉપયોગથી થતી હોવાથી ભાષાતરમાં તેની ખૂબી રહેતી નથી "Put not your trust in money, but put your money in trust '*"

અમુક શબ્દો ફરી ફરીને વાપરવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે એના દષ્ટાંતો અગાઉ આપનામાં આવ્યા છે એને મુખ્યત્વે મળતા, છતાં તેનાથી કેટલેક અંશે ભિન્ન ઉદાહરણો અહીં આપવામાં આવ્યા છે

"મનુષ્યજનને બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે જીવનના પૂર્વાર્ધમાં મનુષ્ય ઉત્તગર્હ પ્રત્યે દષ્ટિ નાખે છે, અને ઉત્તગર્હમાં મનુષ્ય પૂર્વાર્ધ પ્રત્યે દષ્ટિ નાખે છે"

"મનુષ્યને જે અનુભવવાની ઇચ્છા ન હોય તે અનુભવવું એનું નામ અનુભવ" ।

સેરેનીસીમમ કરીને એક રાજા પોતાના ગમ્મમાં ફરતો હતો તે સમયે લોકોના ટોળામાં પોતાના જેવી જ આકૃતિવાળા એક મનુષ્યને તેણે જોયો એટલે ગમ્મએ તેને બોલાવીને પૂછ્યું 'અહ્યા, તારી મા કદી રાજમહેલમાં કામ કરતી હતી?' તરત જ પેલા પુરુષે જવાબ આપ્યો 'ના, પણ મારા બાપા રાજમહેલમાં કામ કરતા હતા."

* X introduced Y as follows "My friend Y is a wonderful man. All you have to do is to open his mouth, put in a dinner and a speech appears, etc." Responding to the speaker, Y said 'My friend told you what a wonderful man, I am, that all you have to do is to open my mouth, put in a dinner, and a speech appears. Now let me tell you what a wonderful man he is. All you have to do is to open anybody's mouth, put in his speech, and a dinner appears'.

* પૈસામાં તમે વિશ્વાસ મૂકશો નહિ; પણ તમારા પૈસા વિશ્વસનીય સ્થળે મૂકશો.

† Experience consists in experiencing what one does not care to experience.

આત્માની અભ્યાસપદ્ધતિ વિશે લખતાં ધૂમકેતુએ એક સ્થળે લખે છે કે “વિદ્યાર્થીમાં કોઈ પણ વિષયની શક્તિ હોય તો તેણે એ વિષયની શક્તિ ગુમાવીને પણ ઘણા વિષયોની અશક્તિ કેળવવી જોઈએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવું એક દર્શાત મળી આવે છે. કાલિદાસ કવિની સાથે વાદ-વિવાદમાં જીતરવા ઇચ્છનાર એક વૈયાકરણીને ટાઢ બહુ વાતી હતી એટલે એણે કહ્યું: શીતં વાઘતિ । આવો ખોટો પ્રયોગ સાંભળીને છૂપા વેશમાં રહેલા કાલિદાસે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: ન તથા વાઘતે શીતં ।

ચયા વાઘતિ વાઘતે ॥

આમાં, જે વાઘતિ ને મળતું વાઘતે વાપરવાને બદલે પીડ્યતિ વાપર્યું હોત તો એની બધી મજા જતી રહેત. એમાં વાઘતે ઉપયોગ ફરી ફરીને આવવાથી એ wit બને છે.

આ પ્રકારનું એક વિશેષ દર્શાત અંગ્રેજ ભાષામાંથી લઈશું.

“An undertaker is one who always carries out what he undertakes.

(૩) શ્લેષ અથવા દ્વિઅર્થી શબ્દ

Wit રચવાની આને મળતી એક નવી રીત છે. એક જ શબ્દ બુદ્ધાબુદ્ધ અર્થમાં વાપરવાથી wit કોઈ વાર બને છે. આનાં દર્શાતો વિચારીએ. સુધ્ધ પંદરમાની કચેરીમાં એક મસ્કરો રહેતો હતો. રાત્રીએ તેની કસોટી કરવા કહ્યું કે તું મારી મસ્કરી કર—“make me the subject of your witticism.” એ ઉપરથી મસ્કરાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “The king is no subject”. Subject એટલે વિષય, અને પ્રમખન બને થાય છે.

એક ગૃહસ્થ પાસે એક જણ પૈસા ઉછીના લેવા આવતો હતો. તે ગૃહસ્થે તેને કહ્યું કે ત્યારે હું ઘરમાં ‘in’ હોઉં ત્યારે તું આવજો. પૈસા ઉછીના લેવા આવનાર હંમેશાં આવે, અને તે શેઠ ઘરમાં હાજર હોય છતાં પણ તે ગૃહસ્થનો નોકર તેને કહેતો કે ‘શેઠ ઘરમાં in નથી.’ એક દિવસ નોકરની એાજી કોઈ રીતે વટાવીને તે શેઠ પાસે પહોંચી ગયો. તેને જોઈને શેઠે કહ્યું, “છેવટે હું તને ઘરમાં બેઝો થયો ખરો.” પૈસા ઉછીના લેવા આવનારે તેને પૈસા મળશે એવા વિશ્વાસથી તરત જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “ના, ના; હું આજે ઘરમાં છું, અને તમે બહાર છો.”

“Ah, at last I am in”

“No, at last I am in and you are out.”

સ્કોટલેન્ડની એક વિદ્યાપીઠ પાસે પૈસા નહોતા, પરંતુ તે પદવીઓ આપવામાં બહુ ઉદાર હતી, એટલે ડૉક્ટર જોનસને કહ્યું કે, “Let it persevere in its present plan and it may become rich by degrees.”

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક જ શબ્દ અનેક અર્થમાં વિનોદાયે વપરાયો હોય એવાં દર્શાવતા મળી આવે છે.

સુવર્ણલિંગતા કન્યા, હેમાલંકારવર્જિતા

સા કન્યા વિધવા જાતા, યદ્દે રોહિતિતત્પતિ: ।

કેન્દ્રવં પતિતં દૃષ્ટયા

ક ચલવન્તં ન વાપતે શીતમ્ ।

ત્રિકોણમાં વપરાતું એક ઉદાહરણ અહીં નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

All the angles of a triangle are less than two right angles.

ત્રિકોણના સર્વ ખૂણાનો સરવાળો બે કાટખૂણા કરતાં ઓછો હોય છે. અહીં સર્વ ખૂણા એટલે દરેકે દરેક જુદાજુદા ખૂણા એમ સમજાવે તો આ વાક્ય વિનોદાત્મક બને છે. ગુજરાતીમાં પણ કેટલાંક આવાં દર્શાવે મળી આવે છે.

દીવા નથી દરબારમાં છે અંધારુ ધીર *

જો ગણીએ તો દેવતા, નહિ તો રણ પાપાણુ. x

(૪) સ્થાનાંતર (Displacement)

Wait કરવાની એક ખીજ રીતનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. જ્યારે બે મનુષ્યો વાતચીત કરતા હોય છે, ત્યારે એક મનુષ્ય જે વસ્તુ ઉપર ભાર દેવા માગતો હોય, એ વસ્તુ ધ્યાનમાં નહિ લેતાં એની વાતમાં આવેલ ગૌણ આખતનો જ પ્રત્યુત્તર ખીજો વાળે છે. મુખ્ય વસ્તુ કોરે રહી જાય છે, અને જિનઉપયોગી વસ્તુ પ્રત્યુત્તરમાં મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જે સ્થળે ભાર પ્રત્યુત્તરમાં હોવો જોઈએ તેને જલ્દી ખીજ સ્થળે ભાર દેવાય છે; એટલે પ્રથમ વાતચીત કરનારે જે વાતનો ઉત્તર માગ્યો હોય છે તે વાતનો ઉત્તર મળતો નથી. ઉત્તર સ્થાનાંતર કરે છે. કેટલાંક દૃષ્ટાંતોથી આ સ્પષ્ટ થશે.

એક મનુષ્યે પોતાના શ્રીમંત મગા પાસેથી રૂપિયા ઉછીના લીધા; અને પછી તે દારૂના પીકામાં ગયો. એ શ્રીમંત સગાને તેની આ વર્તણૂકની ખબર પડી ત્યારે તેણે પૈસા ઉછીના લઈ જનારને કપકો આપ્યો. “તું પૈસા ઉછીના લઈ જઈને આવા ધંધા કરે છે / દારૂ પીવા મેં તને પૈસા આપ્યા હતા ?”

તે દારૂડિયાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે “એમાં મારો શો વાંક છે? મારે ક્યારે દારૂ પીવો? જ્યારે મારી પાસે પૈસા હોય નહિ ત્યારે હું પી શકું નહિ; જ્યારે મારી પાસે પૈસા આવે ત્યારે મારે દારૂ પીવો ન જોઈએ; તો મારે દારૂ પીવો ક્યારે?”

પ્રત્યુત્તર આપનારની દૃષ્ટિએ ઉત્તર યોગ્ય હતો; પરંતુ એ ખરી રીતે યોગ્ય નથી. તે શ્રીમંત મનુષ્યે તેને એમ કહ્યું હતું કે “તારી પાસે પૈસા નથી; તારે ગુજરાન ચલાવવા માટે પૈસા ઉછીના લેવા પડે છે; અને એ પૈસા તું જોરાક ખાવામાં કે ઉદ્યોગધંધામાં ખર્ચવાને જલ્દી આમ કેમ વેડફી નાખે છે? તને આવા જોરા ખર્ચ કરવાનો શો અધિકાર છે?” હવે આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે પોતાની જૂલ કબૂલ કરવી જોઈતી હતી; અથવા તો તેની જૂલ ન હોય તો જોરાક ખાવામાં અથવા ઉદ્યોગધંધામાં પૈસા રોકવાને જલ્દી દારૂ પીવાથી તેને વધારે ફાયદો થાય છે એમ તેણે સાચી રીતે ખાતરી કરી આપવી જોઈતી હતી; પરંતુ તેમ કરવાને જલ્દી તેની પાસે પૈસા હોય કે ન હોય પણ તેણે દારૂ તો પીવો જ જોઈએ,

* ખીજો અર્થ દીવાનથી=દીવાનને લઈને એમ થાય છે.

x જોગણી દેવતા છે, એ તોરણ કે પાપાણું નથી,

ગણીએ તો દેવ, નહિ તો ખાલી પથ્થર છે.

એ પીધા વિના તેને ચાલે તેમ નથી એમ સ્વીકારી લેઈને જ તે પ્રત્યુત્તર આપે છે. તે શ્રીમંત પુરુષ જે આક્ષેપ તેની સામે કરે છે તેનો ઉત્તર તે આપતો નથી. જાણે તે વખતે તેણે દારૂ કેમ પીધો એ એની સામે ફરિયાદ ન હોય એમ એ જવાબ આપે છે. જે સ્થળે પ્રશ્નમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે સ્થાને ઉત્તરમાં ભાર દેવામાં આવ્યો નથી.

એક ધોડા વેચનારે તેના ધોડાની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે, “જુઓ, આ ધોડા તમે ખરીદશો તો તમને કાંઈ ખોટ નથી. એ રેવાલ ચાલે ચાલે છે. તમે ભાવનગરથી સવારે ચાર વાગે નીકળો તો વરતેજ તમે પાંચ વાગે પહોંચી જાવ.” પેલા ધોડા ખરીદનારે આ સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો: “પણ મારે સવારમાં પાંચ વાગે વરતેજમાં જઈને કામ શું છે? એ વખતે ત્યાં તો કામ જગ્યું પણ ન હોય?”

દવે આ દૃષ્ટાંતમાં ઉત્તર દેનારે ભાર લુદા જ મુદા ઉપર દીધો છે એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. ધોડા બહુ ત્વરાથી દોડી શકે છે કે નહિ એ વાતની ચર્ચા કરવાને બદલે અપ્રસ્તુત વિષયની જ એ ચર્ચા કરે છે.

વિનોદનાં દૃષ્ટાંતોમાં જ વિચારનું કે ઊર્મિનું સ્થાનાંતર થાય છે એમ નથી; મનુષ્યો જ્યારે કોઈ એ ત્યારે ધણીવાર આ પ્રકારનું સ્થાનાંતર થાય છે. એ પ્રતિપક્ષીઓમાં એક એક વસ્તુ ઉપર ભાર દેવા માગતો હોય; સામે વાદીપક્ષ તે વાત ધ્યાનમાં નહિ લેતાં કાંઈ ખીજ મુદા ઉપર જ ચર્ચા ચલાવતો હોય છે, અને એ પ્રમાણે તકરારનો નિવેડો કદિ આવતો નથી.

એક ભિખારી એક શ્રીમંત મનુષ્ય પાસે જઈને કહે, “શેકસાહેબ, મને પૈસા આપો ને; મારે દવાદેર કરવા પંચગની જરૂં છે.” તે શેકે જવાબ આપ્યો કે “પંચગની બહુ ખર્ચાળ છે; તું વટવાણુંકેમ્પ કે જ્વેરાવરનગર જા તો?” એટલે તે ભિખારીએ તરત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: પહેલું મુખ તે જાને નર્વા; મારો તબિયત વાસ્તે જેટલું ખર્ચ કરું તેટલું ઓછું છે.”

આ પૈસા માગનાર જે ખીજના પૈસા ઉપર નહિ પણ પોતાની કમાણી ઉપર પંચગની જવા માગતો હોત તો તેના વિચાર સામે કાંઈને કાંઈ કહેવાનું હોય નહિ; પરંતુ શ્રીમંત લોકોને જ જે ખર્ચ પાસવી શકે તે ખર્ચ તે બીજ માગીને કરવા માગતો હતો. તે શ્રીમંત પુરુષે પારકે પૈસે દોવાળી કરવા સામે પોતાનો વાંધો રજૂ કર્યો હતો. એ વાતનો ઉત્તર નહિ લેતાં જાણે પોતાના જ પૈસા તે ખર્ચતો હોય તેમ તેની તબિયત સાચવવા વિશે તે વાત કરતો હતો. તે શ્રીમંત મનુષ્યને તબિયત સાચવવાની જરૂરિયાત વિશે સંદેહ નહોતો. એ વિશે એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો ન હતો; એણે ગળ ઉપરવટના ખર્ચ સામે વાંધો દર્શાવ્યો હતો, પરંતુ એ વાંધાનો પ્રત્યુત્તર ન આપતાં તે ભિખારીએ તંદુરસ્તી જાળવવાની અગત્યતા ઉપર જ ભાર મૂક્યો, એટલે કે ભાર ખરા સ્થાનને બદલે ખીજ સ્થાને મૂક્યો.

રાજહંસનો વિષાદ

રણછત એમ. પટેલ

[હમિલી]

ગગન-તલને ચૂમે પેલા ખડા નગરાજ, જ્યાં;
શિખર-શગપે ઢાળાયેલુ લસે શુભમાન ત્યાં.
અમલ જલની મધ્યે કીડા, વિહાર, દિલે ચઢ્યો;
વિમલ મણિનો મોઘો ચારો ત્યહાં ચરવો રહ્યો.

સરલ ગતિથી, સાતત્યેથી પ્રવાસ-પથે પડ્યો;
સમય સરતાં દીસે ના એ પરિશ્રમ તો કૂડ્યો.
ક્ષિતિજ-સમ આ હાવાં દૂરે, સમીપ પડે સર;
અનુભવ નથી આઝો, આલે દમે ધનના થર.

શિથિલ ખનતી પાંખો હાવાં ઘડી પુરુષાર્થની;
નયનમણિ આ લાગે ઝાંખા શું ઝાંખપ ઝાંચની ?
કમલવન, વા શીળો, ના ના કરી અતુકળતા;
વિકટપથને, કાન્તારે સૌ વસી પ્રતિકળતા.

સઘન ધનમાં ચંદા સોહે અતીવ પ્રભાભરી;
પ્રલય રચતા અઝાન્તે યે વસી સ્થિરતા નરી.
વિપદ-તમને વીંધી સાથી રજ્યા નિજ નેમને
નવલ બલ સૌ પાંખે-આંખે-તને ભરતાં મને.

શબ્દચંચો

પૃષ્ઠ ૧ લેા

માહત્તા,

હાલમાં 'શબ્દચર્ચા'માં 'પ્રસ્થાન'ના લેખકો ઠીક રસ લેતા જણાય છે. અધ્યાત્મના એકમાં શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલે હિંદુસ્તાનનાં ગામોનાં નામોને એંતે આવતા પ્રત્યયોની શોધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સા વાનતમાં એક-બે મુચના કરવી અસ્થાને નહિ થાય.

ઉપર હિંદના વ્યુત્પત્તિ શોધકોને બનતાં સૂધી સંસ્કૃત મૂળો જ શોધવાની ટેવ પડેલી જણાય છે. આમાં ઘણીવાર શોધક ખોટે પાટે ચડી જવા સંભવ રહે છે. સંસ્કૃત કરતાં યે જૂની માયાઓ હિંદુસ્તાનમાં છે, એને સંસ્કૃત કે તેની કોઈ પ્રાકૃત બોલી બોલનારા આર્યો જ્યાં જ્યાં ફેલાયા તેમણે એ જૂની માયાઓમાંથી ઘણા યે શબ્દો જેમના તેમ સ્વીકાર્યા અને જાળવ્યા હોવા જોઈએ. આવા શબ્દોમાં ગામોનાં નામો અવશ્ય હશે જ. એવી જૂની માયાઓ ઘણી યે હશે. આપણે હજુ રાનીપરજ, મીલ વગેરે લોકોની માયા પર પૂરતું ધ્યાન જ આપ્યું નથી. કેટલાયે પ્રચલિત શબ્દો સંસ્કૃતના અપભ્રંશ નહિ, પણ એમની માયાઓના શુદ્ધ કે અશુદ્ધ શબ્દો હશે. આવી જૂની માયાઓમાં પ્રવિડ માયાઓ મુખ્ય છે જ. એનો વિસ્તાર આગલા જમાનાઓમાં સા જ કરતાં ઘણા વિશાળ પ્રદેશમાં હોવાનો પૂરાપૂરો સંભવ છે. એ માયાઓમાંથી કેટલા શબ્દોનાં મૂળ શોધી શકાય એમ છે તેનો જાણે જ કોઈએ અભ્યાસ કર્યો છે. એક-બે જ દાખલા આપું:

શ્રી નરસિંહભાઈએ પુર-વોર-સોર એવા ક્રમે ડાકોર, માંગલોર, બાંગલોર વગેરે શબ્દો બન્યાનું અંતુમાન કાઢ્યું છે. અહીં આપણે મૂલી જઈએ છીએ કે માંગલોર, બાંગલોર તો ગૂજરાતી સ્વચારો છે, અને તે આપણે અંગ્રેજીમાંથી શીખ્યા છીએ. એ પ્રાંતના લોકો પોતાની માયામાં પોતાના ગામનું નામ એ પ્રમાણે નથી બોલતા કે લખતા, પણ મંગળૂર, બંગળૂર, મેસૂર, કાપૂર, કુનૂર, હોસૂર એમ 'સૂર' અન્તવાળા શબ્દો વાપરે છે. અને સા 'સૂર' શબ્દ વધી દ્રાવિડી માયાઓમાં 'ગામ'ના અર્થમાં સામાન્ય નામ છે. એના જેવા જ લાગતા સંસ્કૃત 'પુર' શબ્દ સાથે એનો કશો સંબંધ નથી એમ દ્રાવિડી વિદ્વાનો માને છે.

ઘણી વાર મૂળ દેશી શબ્દોને સંસ્કૃતના પડિતોએ સંસ્કૃત વાંધો પહેરાવ્યાના દાખલા પણ છે: જેમ કે, મેસૂરનું મલિયપુર; વડતાલનું વૃત્તાલય, વડોદરાનું વટપત્તન, નડિયાદનું નટપુર, મુંબાઈનું મુંબાપુરી, સુરતનું સુરજપુર વગેરે. આગળ જતાં એમ મનાઈ જાય કે એ શબ્દોનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટો દર્શો; એટલે કે મૂળ નામ શુદ્ધ સંસ્કૃત હશે, અને ઘટ્ટતા પાછળથી આવી હશે. દલીલન સ્વતી જ હોય.

ખાસ કરીને દ્રાવિડી માયાઓનાં જાન સિવાય કેટલાક શબ્દોની—ખાસ કરીને મૌગોલિક તેમ જ પદાર્થોની સત્તાઓની—વ્યુત્પત્તિ શોધવી બરાબર નથી એમ મારો મત છે.

હું યોગી દાખલા લાવું. 'મહારાષ્ટ્ર' શબ્દ લો. 'મરાઠા' શબ્દને 'મહારાષ્ટ્ર'માંથી સિદ્ધ કરવા અંસ્કૃત પડિતોનો પ્રવર્તન હોય છે. 'મને લાગે છે કે 'મરાઠા' 'મહારાષ્ટ્ર'નો લેખમંત્ર નથી, પણ 'મહારાષ્ટ્ર' 'મરાઠા'નું પડિતરૂપ છે. મૂળ શબ્દ જાનડી 'મરહાટ' કે 'મરહાડ' કેટલે પહાડી પ્રદેશ હોવાનો અંશ છે. લેવા જ લીલા શબ્દો 'કરહાડ' લેને 'વરહાડ' (ચિરાંત) છે. લે પણ ચોખ્ખા જાનડી જ હોવા સંભવ છે. વરહાડનો વ્યુત્પત્તિ શોધવા માટે વિદ્યર્થ પડિતોલે વર્ષ વર્ષ કર્યાનાલો દોડાવી છે. પણ મને લાગે છે કે જો જાનડી શબ્દ છે લેને તેનો ભર્ય સીમા પરનો પ્રદેશ યાય.

મુંબઈની લાલુવાલુ બોરિવલી, કાંદિવલી, મરવે, વેંબૂર, મલાડ : વગેરે પરાલો છે. મને નથી લાગતું કે સાખાએ મંરકૃત શબ્દકોશ સ્થાપીને એ એ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનો સ્પષ્ટ રીતે કંઈ જાણ્યો હોય. સાખાના શબ્દો પણ લાગતા નથી. કાનડી શબ્દકોશને સાધારે કેમના કેટલાક શબ્દોના અર્થ બેસાડી સ્થાય કેમ મને લાગે છે. દા. ત., વેંબૂરમાં 'ભર' તો દેખીને કાનડી ભાગ છે. કાંદિવલી, બોરિવલીમાં કાંદિ અને બોરિના અર્થ ટેકરી ધાર છે. 'વડી' મંરકૃત 'સાવણિ'ની જેમ હાર, માળા; બેટલે ટેકરીઓની હાર. મરવે માં મર બેટલે પહાડી. મલાડ—મહલાડ—મસ્નાડ બેટલે પર્વત પ્રદેશ. સા મળ શબ્દ પર્વતના અર્થમાં લગભગ સાખા હિંદુસ્તાનમાં વપરાયેલો છે. મહ, મહલ, માલત, માળત વગેરે જાતિ કે દેરાધાત્મક શબ્દો હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ પ્રચલિત છે, અને સર્વત્ર તેનો સમઘ પહાડ કે પહાડી લોકો જોડે છે.

કહેવાની મતલબ એટલી જ કે સર્વ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત મૂળોમાં જ શોધવામાં જોખમ રહેલું છે.

પન્ન ૨ જો

ବାଝୁଆଁ,

उपलब्ध पत्रभां भौगोलिक नामोना द्राविडी के बीजी भाषाओं जोड़ना संबंध विशेष सज्जु है.

મૌગોલિક નામો જવા દઈએ તો બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ ગૂમરાતમાં એ કાનડી શબ્દો દીકરીક શોધી શકાશે એમ મંમવ છે. બે-ત્રણ દાખલા આપું. 'નાળકને 'હાલ આગે,' 'ત્યાં હાલ છે' એમ કહી બીવડાવવાની એક પ્રચલિત આદત છે. મને નથી લાગતું કે એ 'હાલ' કોઈ વસ્તુનું નામ છે એમ બીવડાવનાર કે નીનારમાંથી કોઈ જાણતું હોય. એ કાનડી 'હાલ' શબ્દ છે અને તેનો અર્થ સાપ થાય છે. એ જ પ્રમાણે નાગરવેલનાં પાનને આપણે સૌ ભોજીયાએ છીએ. પણ એનું નામ 'નાગરવેલ' શું કામ ? 'નાગરવેલ' કેમ નહિ ? આનો ખુલાસો કાનડીમાંથી મળે છે. 'નાગર' એ નાગનું છટીનું બહુ વચન છે, અને એનો અર્થ નાગોની વેલનાં પાન થાય. અહીં 'નાગ' શબ્દ સર્પવાચક નહિ, પણ નાગલોકોનો અર્થમાં હોવાનો એ મંમવ છે. કારણ, નાગ એ સર્પવાચક શબ્દ હોય તો તેનું છટીનું બહુ વચન 'નાગગળ' થવું વધારે યોગ્ય હતું; પણ નાગ લોકના અર્થમાં 'નાગર' જ થાય. મળ્યાવાળો સાપ જેને આપણે ગૂમરાતીમાં નાગ કહીએ છીએ, તેને કાનડીમાં કેવળ નથી કહેતા, પણ 'નાગર હાલ' એટલે નાગોનો (= નાગ લોકોનો) સર્પ જે 'ચિન્ન' ધારણ કરે છે, તે મળ્યાવાળા સા'

જાણીતા વાત છે. આ ઉપરથી નાગ શબ્દના મૂળ અર્થ અને ઇતિહાસનો વિચાર કરી શકાય એમ છે.

એ જ પ્રમાણે ‘ચીકાખળી’ કાનડી ‘શિકાકાચી’ (શિકા નામના જાડનું ‘કાચી’ એટલે ફળ) શબ્દનું રૂપાન્તર હશે એમ કોને કલ્પના થાય ?

આપણે હિંદી, મરાઠી, ગૂજરાતી વગેરે ભાષાઓ સંસ્કૃતમૂલક છે એમ માનીએ છીએ ખરા. પણ ક્રિયાપદોના ઉપયોગની બાબતમાં સંસ્કૃત અને આ ભાષાઓમાં એક મોટા ફરક છે એ કેટલાના ધ્યાનમાં આવ્યું છે, એ હું જાણતો નથી. આ ત્રણે ભાષાઓમાં ‘હાઈ આવ્યો,’ ‘ખાઈ ગયો,’ ‘નાશી જા,’ ‘પાડી નાંખ.’ ‘મૂકી દે’ વગેરે બે ક્રિયાવાચક શબ્દોનો સમાસ કરીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં આ જાતનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. અંગ્રેજીમાં આવા ઉદેશથી take away, run up, run away, get on વગેરે રીતે ક્રિયાપદની પાછળ એક અવ્યયનો ઉપયોગ થાય છે. સંસ્કૃતમાં એ ઉદેશ કદાચ ઉપસર્ગથી કે બીજી રીતે સિદ્ધ કરવો પડે. પણ આવો બે ક્રિયા-શબ્દોનો ઉપયોગ સંસ્કૃતમાં નથી. પણ કાનડીમાં બરાબર આ જ રીતે ઉપયોગ છે, અને હું ધારું છું કે તેલુગુમાં યે છે.

કાનડીની જ વાત કરું છું, એટલે આવણુના અંકમાં શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોરના ચર્ચાપત્રના એક વાક્યનો ઉદ્દેશ્ય કરી લઉં છું. માર દેવા માટે અંત્ય લઘુસ્વરનું દીર્ઘત્વ કાનડીમાં થાય છે અને ગૂજરાતીમાં થાય છે તેમાં ભેદ છે. ગૂજરાતીમાં ‘હું જ જઈશ’ ને બદલે ‘હું જઈશ’ એમ બોલી શકાય છે ખરું. એમાં દીર્ઘાચ્ચારણ છે. માટે જ મેં કહ્યું હતું કે બોલવામાં જ્યાં જ કે ય વાપરીએ, ત્યાં લખવામાં કાળો ટાઈપ મૂકીએ તેના જેવી અસર થાય છે. એમાં એટલો સુધારો કરું કે કોઈક ઠેકાણે અંત્ય સ્વરના દીર્ઘ ઉચ્ચારથી એ જ ગરજ સરે છે. પણ ગૂજરાતીમાં કોઈ જાણીતા નિયમોથી સર્વત્ર એમ દીર્ઘાચ્ચારણથી જ કે યની ગરજ સરતી નથી; ‘હું જઈશ જ’ એમ બોલવાના અર્થમાં ‘હું જઈશ’ એમ લખી શકાય, પણ ‘હું જઈશ’ એમ બોલી ન શકાય. તેમજ ‘તે લેશે જ’ના અર્થમાં ગૂજરાતીમાં અંત્ય ‘શે’નો દીર્ઘ કરી શકાતો નથી. ‘હું રાટલી ખાઈ ગયો’ ને બદલે ‘હું રાટલી ખાઈ ગયો’ એમ ન કહેવાય. કાનડીમાં એ જ બોલવા અને લખવામાં સમાન પદ્ધતિ છે. ‘હું જ જઈશ’ કે ‘હું ય જઈશ’ માંનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર તો વળી બેવડો માર ગણવો જોઈએ.

પણ, આ જન્ય ની ચર્ચા તો શુદ્ધલેખનની દૃષ્ટિએ નીકળી હતી. પ્રશ્ન એ છે કે આપણા હાથ નીચે શીખતા વિદ્યાર્થીઓને એ અક્ષરો આગલા શબ્દની જોડે લખતાં શીખવવું કે છૂટા લખતાં ? શ્રી. ઠાકોર વિકલ્પ રાખવા સૂચવે છે. મને લાગે છે કે એકંદરે જોતાં નીચેનો નિયમ માન્ય થવો જોઈએ.

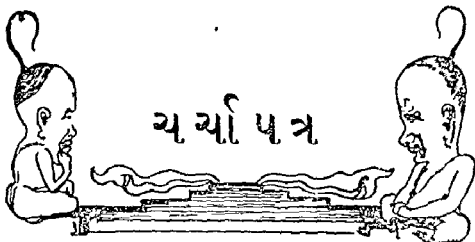
જ્યાં જન્ય જુદા જ લખવાને કાંઈ વિશેષ કારણ ન હોય, (જેમ કે, આ જ ને આજ નો ઘોટાળો દૂર કરવા), ત્યાં બંનેને આગલા શબ્દની જોડે લખવા ઠીક. પણ કોઈએ જુદા લખ્યા હોય તો તે અશુદ્ધ લેખન છે એમ કહેવું નહિ. કારણ, ગૂજરાતીમાં સામાસિક શબ્દોના અંગરૂપ શબ્દોને જુદા લખવાની રીત છે, અને તે રીત સરળતાને પોષક છે.

શ્રી. ઠાકોરનું આખું ચર્ચાપત્ર ઉપલા વિચારને પોષક છે એમ હું સમજ્યો છું.

વર્ધા

૧-૧૧-૩૭

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

ચર્ચા પત્ર

મેના

૧

‘કિંગ્સ’ના ગયા (ચેત્ર મામના) અન્ના પૃષ્ઠ ૧૦૩ ઉપર ‘મેના’ વિષે ભાઈ મગનભાઈ પટેલનો લેખ છે તેની સરખાતમા એ ભાઈ પૂટે છે ‘આપણા લોકો એને (કાળગને) મેના જેવા મધુગ નામે શા માટે નહિ મોનાવતા હોય? અને આ નામ પોપટની માદાને આપી દેવાનું શું કાળજી હશે? પોપટમા વળી એવો કયો ગુણ છે?’

આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા કશું છે છતાં આપણા લોકોએ પોપટની માદાને એ નામ બહુ કાળથી આપેલું છે એને મસ્કૃતમા સારિકા જ છે અને ગૂજરાત ત્રિઘાપીડના કાશમા મેનાનો અથ મારિઝ આપ્યો છે, તેમજ ‘સંદર્શિતામણિ’ કાશમા સારિકાનો અર્થ મેના આપ્યો છે મેનાને પ્રાચીન કાળથી લોક પોપટની પેઠે પાંજરામા રાખે છે કાલિદાસે મેઘદૂતમા સારિકા પજરસ્વામ વર્ણવી છે લોક ગાગરને ભાગ્યેજ પાંજરામા રાખે છે એટલે સાચિકા અર્થાત્ પોપટની માદા તેજ મેના છે, કાળગ નહિ

વળી એ ભાઈ લખે છે કે “કાળગ તો કેવું ફૂટડી, ગમે મીઠી અને અનેક ગુણોવાળી છે” છતાં પોપટની માદા-મેના-કાળગથી ચઢિયાતી છે એ તો એ પોતેજ સ્વીકારી દે છે “કાળગમા એના (મેના) જેવું રૂપ તો નથી, પણ તો ય ફૂટડી છે એના જેવો ગગ નથી, પણ તો ય મારું બોલે છે” છતાંયે વળી એ ભાઈ ફરિયાદ કરે છે કે “તમે માત્ર એની મીઠી બોલીથી મુગ્ધ થઈ જઈ એને મેના જેવા મધુગ નામે મંમોહી છો” પોપટની માદાને એના રૂપગતને શોભે એવું મેના નામ લોક આપે તેમા એમને આવી ફરિયાદ કેમ કરવી પડતી હશે? મદના એ મસ્કૃત શબ્દમાથી મયના-મેના શબ્દ આવતો છે ‘મેનાવતી’ જેવા બીજા શબ્દોની પેઠે જ. અને પોપટની માદા મદના છે કે કાળગ? કાળગને તો મસ્કૃતમા કુર્વુ કહે છે,

ત્યારે હવે એક જ પ્રશ્ન : પ્રાચીન કાળથી પોપટની માદાને લોક મેના કહેતા આવ્યા છે અને તેના રૂપરાગ જોતાં એ નામ તેને યોગ્ય જ છે. એ રૂઢ નામ તેની પાસેથી આજે છીનવી લેઈને એ મધુર નામ કાળરને આપવાનો ભાઈ મગનભાઈનો શો હેતુ છે ? સાચે જ એ નામ કાળરનું છે એમ એ માનતા હોય તો એમ માનવાનું શું પ્રમાણ છે ? એમના જેવા કોઈ એ કોઈ અંગ્રેજ લેખકને એવું જોઈ નામ ગતાવ્યું હોય અને તેવા કોઈ અંગ્રેજ લેખકે એવું કંઈ લખી માર્યું હોય તો એ પ્રમાણ ન ચાલે, કારણકે એ નામ અંગ્રેજી નહિ, પણ હિંદી છે અને ઘણીખરી હિંદી ભાષામાં પણ મેં કહ્યું એ જ રીતે એ પંખીઓનાં નામ પ્રચલિત છે.

ભાઈ મગનભાઈ આ વાતનો ખુલાસો કરશે એવી આશા છે.

નરસિંહભાઈ પટેલ

*

૨

પોપટની માદાનું નામ પણ મેના છે અને કાળરનું નામ પણ મેના છે. આપણે જોને ચોટલા કાળર કદીએ છીએ તેને જેમ આપણે બ્રાહ્મણી મેનાના નામથી પણ ઓળખીએ છીએ એમ જ કાળરની ભુદીભુદી મનો મેનાના વર્ગમાં મૂકેલી છે. જે અંગ્રેજ પક્ષીશાસ્ત્રીઓએ આપણા દેશમાં આવી પક્ષીઓનો અભ્યાસ કરી તેનાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે તેમાં કાળરને ‘કામત મેના’, કાંકાની કાળરને ‘બેંક મેના’ અને ચોટલા કાળરને ‘બ્રાહ્મણી મેના’ એવાં નામ આપેલાં છે. અંગ્રેજ લોકો શાસ્ત્રીય શોધખોળમાં એવા કાચા નથી કે નરસિંહકાકા કહે છે તેમ એ મારા જેવો એકાદ કાળરને મેના કહી દે અને એ માની ગય અને લખી મારે.

વળી એ મને પૂછે છે કે “પોપટની માદાને, એના રૂપરાગને શોભે એવું મેના નામ લોકો આપે તેમાં એમને આવી ફરિયાદ કેમ કરવી પડતી હશે ?”

લોકોને પોપટની માદા તરફ આદર છે. પણ એ જેતીના પાકને નુકશાનકર્તા હોવાથી હું એનો અનાદર ઇચ્છું છું. પક્ષીજીવનનો જેતીના પાકમાં મોટો ફાળો છે. અને તેનો અભ્યાસ પણ લાભાલાભની દૃષ્ટિએ જ થવો જોઈએ. એ રીતે જોતાં સાહિત્યકારો જે મેના કે બુલબુલને વખાણે છે તેને વખોડવામાં હું કરી હરકત જોતો નથી. આ દૃષ્ટિએ કાળરનું સામાન્ય મેના એવું નામ છે જ અને એને માટે હું આગ્રહ રાખું તો કાંઈ જોઈ છે ?

મગનભાઈ પટેલ

૩

કાબર કે મેના ?

સંસ્કૃતમાં જેને સારિકા કહી છે, એ જ ને મેના હોય, તો તો કાબર એ જ મેના, એવું સિદ્ધ થાય. કારણ, સારિકા ઉપરથી બંગાળીમાં શાલિક શબ્દ બનેલો છે, અને તેનો અર્થ કાબર થાય છે. આને માટે પ્રમાણ જેવું હોય તો શ્રી સુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાયનું *The Origine and Development of Bengali Language and Literature* નેવું. તે ઉપરાંત શ્રી. સાતેન્દ્ર મોહન દામના અને બીજા આધારભૂત ગણાતા કેશોમાં પણ એ જ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારેલી છે. શાલિકની મગનભાઈએ કહી છે તેવી પણ જાતો ગણાય છે, અને તેનાં વર્ણન શ્રી. જગદાનંદ રાયે પોતાના 'પાંચી' અને 'બાલાર પાંચી' નામના પુસ્તકોમાં કરેલા છે.

વળી એ સારિકા શબ્દ ઉપરથી જ મગડીમાં સાલુકી શબ્દ બનેલો છે, અને તે પણ કાબરના જ અર્થમાં વપરાય છે. કાબર પણ ખૂબ મીઠું બોલે છે, એવો મારો પોતાનો અનુભવ છે. અને મરાઠીમાં તો 'સાલુકી મંજુલ્લ મોલતે વાળી' એ પંક્તિ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. પૂનાના જાણીતા સમાજસેવક શ્રી વિદુલ ગમણ શિંદે પાસેથી મેં જાણ્યું છે કે મગડીમાં એ સાલુકીને જ મેના પણ કહે છે. અમરકાશની શ્રી. ઝળડીકરની ટીકાવાળી આવૃત્તિમાં સારિકાનો અર્થ આ પ્રમાણે આપેલો છે : સારિકા પક્ષીમેદ : । સાલુકી इति प्रसिद्धा ।

એટલે આનો અર્થ ટૂંકમાં લખવો હોય તો આમ લખો શકાય :

મેના = સારિકા > શાલિક = કાબર

મેના = સારિકા > સાલુકી = કાબર

∴ મેના = કાબર

‘કર્બુરા’ ઉપરથી કાબર થયું છે, એવી જો સ્પષ્ટતા છે, તે વિષે પણ બે શબ્દ લખું છું.

સંસ્કૃત ભાષાના આધારભૂત ગણાતા કેટલાક કેશો મેં જોયા છે, જેમકે (૧) શ્રી આપ્ટોનો (૨) વિલિયમ મોનિયરનો અને (૩) વાયસ્પત્ય આ ઉપરાંત એકમે નાના કેશો પણ જોયા. છતાં એકેમાં કર્બુરા કે કર્બુરનો અર્થ ‘કાબર’ એવો ન મળ્યો. ‘કાબર’ તો શુ પણ કાઈ પણ જાતનું પખી એવો પણ એનો અર્થ થતો નથી. કર્બુરનો એક અર્થ પચરગી એવો થાય છે. વળી ‘કબૂતર’ના રાખોડી રંગને પણ ‘કર્બુર’ કહે છે અને એ અર્થમાં જ એ શબ્દ કાલિદાસે રતિવિલાપમાં કામદેવની રાખને વિશે ‘કવોત્ત કર્બુરમ્’ વિશેષણ યોજીને વાપર્યો છે, તે પ્રસિદ્ધ છે. એના બીજા ધણા અર્થો છે, પણ તે અત્રે પ્રસ્તુત નથી. કદાચ કાબરનો રંગ કબૂતરના રંગને મળતો જ હોય છે, અને તે રંગને માટે કર્બુર શબ્દ વપરાયો છે, એ ઉપરથી ‘કાબર’ને કર્બુરા શબ્દ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરવાનું સ્પષ્ટ હોય. ધણે ભાગે આ બાબતમાં પહેલ કરનાર આપણા વિદેશ માક્ષર શ્રી. કમળારાવર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી છે. તેમણે પોતાના જૂદાજૂદાકરણમાં ‘કાબર’ની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત કર્બુર ઉપરથી આપી છે. આ સિવાય એને માટે બીજે કેશો આધાર નથી.

વળી પોપટની માદા એ જો મેના હોય, તો તો તે પોપટના રંગરૂપનું પંખી થયું ગણાય. પણ એ વસ્તુ બગાળર નથી. પોપટની માદાને પોપટી પણ કહી છે સામળમાં એ પ્રયોગ જોવામાં આવે છે.

નગીનદાસ પારેખ

છ વરસ પહેલાં નામદાર મહારાજ સાહેબના હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા આવી. દરબારી ખેડૂતોને જમીનનો વેચાણ હક અને વારસા હક આપીને એ પ્રસંગને ચિરસ્મરણીય બનાવવામાં આવ્યો છે. અત્યાર પહેલાં ખેડૂતની જમીનની અંદરની મિલકત જેની કિંમત ઉપમવી ન શકાય તેવી મરેલી મૂડી જેવી હતી. હવે વેચાણ હક્કથી ખેડૂત જમીન ઉપયોગમાં લઈ શકે તેવી ચલણી મિલકત બની છે. પહેલાં તો વારસ પુત્ર ન હોય તો જમીન દરબાર દાખલ થતી. આ રીતે ખેડૂતની મિલકતની કિંમત કટલી વધી છે તેની ચોક્કસ આંકણી લગભગ અશક્ય છે. તો પણ દરબારી ખાલસા વહીવટમાં ૧૮,૦૦,૦૦૦ વીધાં જમીન છે. અને વીધા દોઢ દસ રૂપિયાની કિંમત આંકીએ તો એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે ખેડૂતની મિલકતમાં એથી ૧૬થી ૨ કરોડનો વધારો થયો છે.

વારસા અને વેચાણના નવા હક્કને લીધે ખેડૂતને જમીન માટે મમતા વધશે, અને તેની શાખ પણ વધવાથી ખેતીસુધારણા માટે મોટી ખર્ચાળો ચોળનાઓ અમલમાં મૂકવાનું તેને માટે શક્ય બનશે. અને એમ ધારી શકીએ કે આ ખર્ચાળો મળેલા લાભ અને શાખથી ખેડૂત પોતે પોતાની જમીન વેચવાની મનાઈ થાય. એને નોંતોમાં ઘણા સમજી શકે છે. નાતનાં બંધનો અને નાતનાં ત્રાસ તેઓ સમજે છે. એ રિવાજોને લીધે તેઓને દેવું કરીને નાતનાં વેચાણ પાછાં ખર્ચ કરવું પડે છે. એ અનિષ્ટમાંથી બચવા માટે તેઓએ પોતપોતાની નાતોમાં માતિઓ માટે કાયદાઓ ઘડ્યા છે. પણ કોઈ પૂછનાર ન હોવાથી એ કાયદાઓ નોંર્ષ એ તેટલા પળાતા નથી. રાજ્ય એમાં વચ્ચે આવે તો તેઓ કદાચ રાજી થાય. ન્યાં ન્યાં માતિઓમાં આવે મત છે ત્યાં ત્યાં રાજ્યે વિના સંકોચે યોગ્ય કાયદાઓ ઘડવા નોંર્ષ એ અને તેનો અમલ કરવો નોંર્ષ એ."

ખરક નામે ખેડૂતોની મોટી નાત છે. તેઓ સશક્ત અને મહેનતુ છે. અને પોતાની ખેતીની આવક ઉપરાંત તેઓ મોટી સંખ્યામાં ભેંસો રાખી કમાણી કરે છે. આટલો ઉદ્યોગ અને ઉદ્યમ છતાં તેઓ લગ્ન, ઘરઘરણાં, આણાં વગેરે પ્રસંગો વખતે ખૂબ ખર્ચ કરીને પાપમાલ થઈ જતા.

એ નાતખર્ચના જુલમમાંથી બચવા માટે ખરક લોકોએ પોતાની મેળે જ રાજ્યને કાયદો ઘડી આપવા વિનંતી કરી અને જુદાજુદા પ્રસંગ વખતે ખર્ચની રકમ મુકરર કરાવી. હવે એ કાયદો ન પાળે તો તેઓનો દંડ થાય. મહાલના વહીવટદાર એ દંડ વસૂલ કરે અને નાતના પંચને એ પૈસા સોંપી દે. છેલ્લાં વરસોમાં હદખદાર વધી પડેલા ખર્ચ પર ખરક લોકોની નાતમાં એ રીતે રાજ્યે અંકુશ મૂક્યો છે.

સમાજસુધારો ઉપરથી દાખલ કરવામાં આવે એવો ભાગ્યે જ કોઈને આગ્રહ કરી શકાય, પણ કમિટીના રિપોર્ટમાંથી શબ્દો લઈએ તો, "આવા નાતે પોતે કરેલા કાયદાકાનૂનો બતાવે છે કે, આવા સમાજસુધારાની આવશ્યકતા છે અને રાજ્ય વચ્ચે પડે તે પણ સહી લેવા લોકો તૈયાર છે. નાતના ધોરણો જે કંઈ અસર ન કરી શકતા હોય અને ખાલી ચોપડે મંડાઈ રહ્યા હોય તેને કાયદારૂપે અમલમાં મૂકવાનું કાર્ય રાજ્યનું છે."

છે ખેડૂતની વધતી જતી વસ્તીને લીધે જમીન પર ખોળે વધતો જાય છે અને કેટલાક ડિગ્માઓમા તો એવું બન્યું છે કે માગ ખેડૂતોને, નિભાવપૂર્વક જમીન ન હોવાથી ગાડાના લાડા ઢગા પડે કે, અથવા ફેરી અને ગુફાના ફાનના ઈન્દ્રગ ગખરા પડે છે અથવા તો મજૂરી પણ કરનાની ફગ પડે છે ”

પણ હાલમા, નિશ્ચિત મજ્યા કરતા ઓછા વીધાની જમીન હોય તો તેના ભાગ પાડનાની કે તેમાથી વેચાણ કરવાની મનાઈ ઢગામા આવી છે ખેડૂતનો નિભાવ અસકય કરી દેતી એ ભાગવા પાડનાની પ્રથા આ નિયમથી અટકી જશે એમ આશા રાખી શકાય

મહેસૂલ ઉધગરવાની મજ્તાઈ માટે વણી વાર ટીકા થાય છે અને એ મજ્તાઈથી ખાતેદાર ઘણી વાર દેવામા મડોનાય છે એ માથી વાત છે થોડા વરસ થયા એ સમ્પત્તાઈ ઓછી કરના માટે બે રીતે પ્રયત્નો કરવામા આવ્યા છે એક તો મહેસૂલની વસુલાતમા સખત આકી ગ્હેલ મહેસૂલ પેટે વસૂલ કરવાની આની આખા ગામ માટે વોતણને મદદ મળે છે મદદ ખેડૂતો પન્થી નહિ પણ માધારણ અને ગરીમ ખેડૂતોની રિથિતિ પગથી નક્કી કરવામા આવ છે એટલે ગામના લગભગ બધા ખેડૂતો ભરી શકે તેની જાતના ઓછા ધોરણે આ લેવાણુ નક્કી કરવામા આવે છે પણ એવા ખીજા ખાતેદારો હોય કે જેઓ નિશ્ચિત ધોગણુ કરતા અમુક આની ગકમ વધારે ભરી શકે તે માટે એવા ખેડૂતે પોતાના ખાતાના આકીદેણુમા શી ગકમ ભરવી એ રચાનિક વહીવટદાર નક્કી કર છે—રચાનિક વહીવટદારોને નક્કી કરેના આના વ્યક્તિગત લેવાણુમા —સન્નેગાનુકૂલ વધધટ કરવી હોય તો કરી શકે તેની મુખત્યારી આપવામા આની છે

વળી મહેસૂલની સમ્પત્તાઈ ઓછી કરવા માટે કિસ્તની તારીખના કડ- પાલન માટે આગ્રહ સેનનામા આવતો નથી અને લગભગ દર વરમે નિભાગના આસિસ્ટન્ટ વસુલાતી અધિભગીને ખામ એવી સત્તા આપવામા આવે છે કે તે મહાલ, તપા કે ગામડાના ઝડતુના પાકના ફેરફારને અનુકૂળ અને એ રીતે મહેસૂલના હપ્તા ભગરાને માટે મુદત વધુ લખાવી શકે

હવે કપાસ મગફળી ગેર પેગા ઊપજો તેવી ચીજોના વાવેતર તરફ વલણુ હોનાથી, ખેડૂતો પોતાના ઢોરો માટે પૂરતા પ્રમાણુમા આરા એકઠો કરી ગખી શકતા નથી એટલે ગસાદ મોડો આવે કે ચોમાસામા વચ્ચે વરસાદ ન આવે તો નિશ્ચુની તંગી વખતે ખેડૂતોને ખેડૂતોને નીગણુ માટે દોડાદોડ કરી પડે ધાસ કે ડડળની તંગીના માટે ધાસનો સમ્રદ વખતમા ખેડૂતને મદદ કરના માટે ગજ્ય નણુચાગ કરોડ પાઉન્ડ ધાસનો મમ્રદ ગખે છે ગયે વગસે જ જુલાઈ અને ઑગસ્ટ વચ્ચે વરસાદની તાણુ પડી, ત્યારે રાજ્યે ખેડૂતોને તાત્કાલિગ ૫૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ધામ ધીર્યુ હતું આવી વખતમરતી મદદ સિવાય ઢોર રાખનારા ખેડૂતો લટકી ગયા હોત અને ઢોરને માટે નીગણુ ખરીદના માટે જ તેઓને દેવું કરવું પડત

અત્યાગ મુધી આપણે માત્ર બહાગની નિયેધાતમક મદદ કરી શકે તેવા કાયદાઓની અને વહીવટી પગવાની વાત કરી ખેડૂતની આર્થિક મુધાગણુ માટે ગચનાતમક કાર્યોના વિચાર કરીએ ત્યારે દોગની ઓનાદ મુધાગવાનો પ્રમ પહેલો આગળ આવે છે એ મદદરતો અને વળી જુદીપૂર્વક કામ કરવામા આવે તો તેનું પરિણામ ટૂંક મુતમા દેખાઈ આવે તેવા પ્રમ છે જે કે

મૌ સવર્ધન

પશુમુધારણાનાં એ કાર્યમાં લોડ લીન્ડીયગોની અધીક્ષતે લીધે ગમણો વેગ આવ્યો છે, પણ આ અતિ મહત્વની બાબતમાં ભાવનગર દરબાર હેલ્થ પાંચ વર્ષ ઉપરાંત સમય થયાં ખ્યાન આપે છે. વાછડાઓને ખાસી કરવા સામે સમાજમાં સદીઓજૂના અર્ધધાર્મિક પૂર્વગ્રહો દતા, અને પશુમુધારણાના કાર્યમાં મોટામાં મોટી નડતર એ હતી. હવે તો બર્ડોઝો રીતે ખાસી કરવાથી પશુઓને જરાપણ દુઃખ થતું નથી એટલે લોકોનો વિરોધ સાવ અકારણ હતો. બર્ડોઝો રીતિનું લોકોની નજર આગળ જ બતાવી આપવાથી અને સહજ સમજવડથી, લોકોનો એ વિરોધ તૂટી ગયો છે એ સંતોષની વાત છે. હવે તો ધણીખરા ખેડૂતો પોતાની મેળે જ વાછડાઓ ખાસી કરવા દે છે. એ કાર્ય માટે બર્ડોઝો રીત જાણનારનો રટાકે રોકવામાં આવ્યો છે અને અત્યાર સુધીમાં ૮૬૨૪ વાછડા તથા ખૂંટો ખાસી કરવામાં આવ્યા છે.

મદાનનના દેદીઆળ આખલાઓ ઓછા કરવા માટે ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. મરાઠુર ગીરની દેહાણુ ઓલાદ ભારબરદારી તેમ જ દૂધ આપનાર તરીકે ઉત્તમ ગત છે. તેને ઉતારી પાડવામાં આ રખડાઉ ઓકેલા કહેવાતા મદાનનીઆ ખૂંટો મુખ્યત્વે કારણમૂત છે. એવા નકામા મોખરીઆ ખૂંટને ખાસી કરીને નિર્દોષ બનાવવા ઉપરાંત દરેક ગાયને સારી ઓલાદના આખલાઓ પૂરા પાડવાની વ્યવસ્થા થઈ છે. સારા ખાત્રીલાયક આખલાઓ મેળવવામાં મુશ્કેલી નડે છે. આખલાઓ ઉછેરવાનું નક્કી કરવામાં આવે તો એનો ઉકલ થાય, અને સારા આખલાઓ ઉત્તરોત્તર મળતા રહે. એવા એ કાર્ય કાઢવા એવી સચના થઈ છે અને દરબાર એ વિચારણામાં છે.

લગ્ન વગેરે સામાજિક પ્રસંગે ખેડૂતો હદઅહાર ખર્ચ કરે તે બાદ કરતાં બળદની ખરીદી એ તેના જીવનમાં સૌથી ખર્ચાળ વસ્તુ છે. દોરોની હેલ્થી પંચવાર્ષિક ગણતરી મુજબ ભાવનગર રાજ્યના ખેડૂતો પાસે ૮૨,૪૨૬ બળદો છે. બળદ સામાન્ય રીતે દસ વરસ કામ આપે. એ દિસાએ વરસોવરસ ૮૨૪૨ બળદ નવા મળતા રહે તો ૮૨,૪૨૬ બળદો કાયમ રહે. સામાન્ય રીતે બળદની કિંમત રૂ. ૫૦ આંકીએ, તો પણ ભાવનગર રાજ્યના ખેડૂતો દર વર્ષે રૂ. ૪,૧૨,૦૦૦ એટલે કે ચાર લાખ કે તેથી વધારે રૂપિયા બળદ પાછળ વાર્ષિક ખર્ચે છે. ખેડૂતો એકઠે ગાયો તો બહુ ઓછા ખર્ચે રાખી શકે. એમ કરે તો તેઓ બળદો ઉછેરી શકે અને ઉપર જણાવેલી રકમની ખચન થાય. એમ કરે તો ખેડૂતને બળદ માટે સિંધી વેપારી પર આધાર રાખવો ન પડે અથવા તો શાહુકારને ખોળે માયું. ધરતું ન પડે. વળી પૈસા ખરચીને લીધેલા બળદો કરતાં ઘેર ઉછેરેલા બળદ વધારે સારા થશે. જે ગામને એકેક વરસ થયાં આખલા આપવામાં આવ્યા છે ત્યાં બળદની ઓલાદમાં ઝટ નજરે તરી આવે એવો સુધારો જણાયો છે અને કળાલાની સંખ્યા ઘટી ગઈ છે. (બળદ ખરીદવા માટે સિંધી સાથે કરેલા કરારને કબાસો કહેવામાં આવે છે.)

ખેડૂતસંરક્ષણ ફંડના બ્યાનમાંથી દુષ્કાળ વખતે ખેડૂતોને કેવી રીતે મદદ અપાય છે તે વિશે અગાઉ ઉલ્લેખ થયો છે. અતિવૃષ્ટિ કે દુષ્કાળ વખતે ફંડનો એ ઉપયોગ બરાબર હતો. પણ તે ઉપરાંત ભાવનગર દરબાર બ્યાનની એકઠી થયેલી રકમનો બીજો શોખ ઉપયોગ થઈ શકે તે વિચારતા હતા. તે ઉપયોગ એવો હોવો જોઈએ કે જેથી સંપૂર્ણ દુષ્કાળ કે વરસાદની તાણ જેની વારંવાર આવતી મુશ્કેલી વખતે ખેડૂત તેનો સામનો કરી

શકે અને ખૂબ વિચાર અને ચર્ચાને અંતે દરબાર એમ નિર્ણય પડે આવ્યા કે ખેડૂતને કાચમી દૂના હોવા જોઈએ હિંદુસ્તાનની આમોહનાને લીધે, અંતે ખામ કરીને ગરબાના જેવા દ્રુકા ચોમાસાના પ્રદેશમાં દૂનાના પિતની મગજ અનિવાર્ય છે ભાનનગર જેવા ગામમાં નહેરો નથી અને ભખિયરમાં એવી શાચતા પણ નથી, તેના પ્રદેશમાં દૂનાની મૌથી વધારે જરૂર છે

પાણીની સારી સેવના ઘણા જૂના દૂના માત્ર કાચા હોનાથી નષ્ટમા થઈ ગયા હતા, અને બાણુની બેળાડો પડી જવાથી પૂર્ણ જતા હતા, વાગવા ગાનાના ખર્ચને ખેડૂતો પહેલો ન શકે એટલે પણ એ કુવા બગડતા હતા એટલે પૂરતુ એકદર રાત પાકા કુવા પાણી આનતુ હોય એના જૂના ભાડ દૂના પહેલા હાથમાં લેનામાં બાધવા પાછળ રા આ પા ઉમગના મદાલના દમા તપામાં જૂના કુવા પાકા બનાવવા ૭૦,૫૦૬નો ખર્ચ માટે રૂ ૭૫૦૦૦ મજૂર થયા એક જ પગણામાં એ રીતે શરૂઆત કરી તે માથે રાજ્યમાં જુદી જુદી જગ્યાએ દૂના મમગના માટે રૂ ૨૦૦૦૦ મજૂર કરવામાં આવ્યાં એ રૂ ૨૫૦૦૦ માથે રૂ ૧૨૧૬૧ દમા તપામાં ૧૬૨ કુવા પાકા કરના પાછળ ખર્ચાયા અને રૂ ૧૭૩૪૫નો રાજ્યમાં જુદે જુદે સ્થળે ખીજા ૫૧ કુવા માગ કરવામાં ખર્ચ થયો પછી આ વગર પાકા કુવા બનાવના માટે એ રૂ ૬૩માંથી રૂ ૮૦૦૦૦ ગઢડા મહાન માટે મજૂર કરનામાં આવ્યા છે

જરૂરની મધી રૂમ ઉપરોક્ત રૂ ૬૩માંથી ગામ આપે છે અર્ધો રૂમ ખેડૂતને ખાતે માડવામાં આવે છે અને પછી નાના નાના હાથમાં તે વસૂલ કરી લેનામાં આવે છે, જ્યારે માકીની અર્ધો રૂમ ગામ તરફથી બક્ષીય તરીકે માકી વાગવામાં આવે છે

થોડા વગર થયા ખામ માણુઓ રાકીને કાતનાના તથા હાથવણાટના ધધાને ઉત્તમન આપનાના પ્રયત્નો ચાલે છે કપાસિયા હાથે ગઢવાનો પ્રયાગ વધતો જાય છે કારણકે હાથે કાટેના કપાસિયાની કિંમત જીનના કપાસિયા કરતા ખીલાણુ તરીકે વધાર ગણાય છે નાવતગમાં પણ હાથે કાટેના કપાસિયા ઓઠા જોઈએ એટલે ખી ખરીદતી વેગા એટના પેમા બએ છે મારા અને ચોખ્ખા ખીજનો લાભ ખેડૂતો જાતિ અનુભવને લીધેય મમગતા હશે એવો મામાન્ય ખ્યાલ રહે પણ છેક જરૂરની પળે વાગણીને નખતે ઘણા ખેડૂતો ખી લેવા નીકળે છે, તેઓની એ ખેદગારી જોતા મગસ ખીની કિંમત વિશે તેમને મમગ છે કે કેમ તે વિશે રાકા થાય અમુક અશે કદાચ ગરીબ સ્થિતિને લીધે આ ખેદગારી કદાચ આવી હોય, પણ સારા ખીજ મતત મગના ગઢે ને માટે પૂગ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ અને તેનો મદદથી અમરકાગક ઉપાય, કપામ હાથે લોઢવો તે છે એનો અર્થ એ નથી કે ખેડૂત પોતાની નીપજનો બધો કપામ હાથે જ લોટે પણ મગ ખી માટે અને કુટુંબના કપડા પૂરતો કપાસ તે બચત ગમે એટલું તેને મમગવતુ જોઈએ

ભૂલી રે પડી મજગોપિકા

‘ પારશર્ય ’

ભૂલી રે પડી મજગોપિકા

ઉઘડતાં ઉપાનાં દ્વારે
ફેલાતી હિમમાળ હારે
ક્ષિતિભેની તટપાળે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

દાઝેલા બપોર ટાણે
વેરાન કો વનવાટે
ચોપાસે મૃગજળ ઘાટે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

વિલાતાં કો સાયંકાળે
તૂટેલાં મંદિર દ્વારે
ખૂંટાતી દીપક વાટે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

નીશીથે વાદળ નાદે
તોફાની તિમિર ફાળે
વેરણ નીંદર સારે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

પંચભૂત દેહ માળે
મનયુદ્ધિ ભ્રમ જાળે
હૈયાના નિસીમ આરે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

ભૂલી રે પડી મજગોપિકા.

(૧) પાટણની જગાએ પહેલાં કેઈ નગર હતું ખરું ?

સં. ૮૦૨ માં યનરાજે પાટણ વસાવ્યું હતું. તે પહેલાં એ સ્થળે લાક્ષારામ નામનું નગર હતું એમ એક ઉદ્ધેષ્ય મારા વાંચવામાં આવ્યો છે. જિનપ્રબસરિએ સં. ૧૩૬૪ થી ૧૪૮૯ સુધીમાં રચેલા વિવિધતીર્થકલ્પ નામના મંથમાં અળહિલપુરસ્થ અરિષ્ટનેમિકલ્પ નામના પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે લખીકત છે:—

પ્રાચીન સમયમાં ક્ષેત્ર નગરમાં મહાસમૃદ્ધિવાન જક્ષ નામનો વણિક હતો. ક્ષેત્રના રાજાએ પોતાની પુત્રી મહુણિગાને કાપડામાં આપેલા (મામરવામામાં ?) ગુર્જર દેશમાં કરિયાણા લાદેલી બળદોની પોક લેઈને તે આવ્યો અને સરસ્વતી નદીના કાંઠે આવેલા લાક્ષારામમાં મુકામ કર્યો. તે નગર અણહિલવાડ પાટણની જગાએ હતું. તે વણિક ચોમાસાની ઋતુમાં ત્યાં રહ્યો. વરસાદ પુષ્કળ પડ્યો. ભાગ્યવા મામમાં તેના બધા બળદોની પોક ગુમ થઈ. તેને માટે ઘણી બોજ કરી, પણ પત્તો ન લાગ્યો. આ પ્રમાણે સર્વનાશ થવાથી તે બહુ ચિંતાતુર થયો હતો. તેવામાં એક ગત્રે, અંબાજી માતાએ તેને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે, “હે વત્સ! તું જાગે છે કે ઊંધે છે?” તેણે જવાબ આપ્યો, “ભગવતી! મારું સર્વસ્વ નાશ પામ્યું, ને મને નિદ્રા ક્યાંથી આવે?” દેવીએ કહ્યું, “વત્સ! આ લાક્ષારામમાં આંબલીના યડની નીચે ત્રણ પ્રતિમાઓ છે. ત્રણ માથેલાં બોદીને તે તું કાઢ. તે ત્રણ પ્રતિમાઓમાં એક શ્રી અરિષ્ટનેમીની છે, બીજી શ્રી પાર્શ્વનાથની છે અને ત્રીજી અંબિકા દેવીની છે.” તે જક્ષ વણિકે પૂછ્યું, “આંબલીનાં યડ તો ઘણાં હોય, તો એ યડ જોળખવું શી રીતે?” દેવીએ ઉત્તર આપ્યો, “જે યડની પાસે ધાતુનું મંડળ અને ફૂલનો દગલો હોય તે યડ એ હશે. એ પ્રતિમાઓ કાઢીને તેનું તું પૂજન કરીશ, તો તારા બળદોની પોક એની મેળે મળી આવશે.” તેણે પ્રભાતમાં ઊઠીને તે પ્રતિમાઓ બોદાવી અને તેની પૂજા કરી. પછી તુરંત જ આચિંતી તેની પોક આવી પહોંચી. તે વણિક પ્રસન્ન થયો, ત્યાં એક મંદિર બંધાવ્યું અને ઋતિઓની તેમાં સ્થાપના કરી.

ત્યાર પછી, એક ચોમાસામાં જ્યાં અદારસો સાળવીઓનાં ઘર દનાં તે અગ્ગહાર (લાલનું અધાર) ગામમાં બંસાબ ગચ્છના શ્રી યશોભદ્રસુરિ બંસાત નગરમાંથી વિદ્યાર કરતા કરતા આવ્યા. લોકોએ વિનંતિ કરી કે, “મદાગજ! તીર્થનું ઉદ્ધાન કરીને જવું ઠીક ન ગણાય.” તેથી તે સુરિએ તે પ્રતિમાઓને વદન કર્યું અને ભાગશર માસની

પૂનમે ધ્વજરોપનો મહોત્સવ કર્યો. આજ પણુ પ્રતિવર્ષે એ દિવસે ધ્વજરોપ થાય છે. આ ધ્વજરોપ મહોત્સવ વિક્રમ સંવત પાંચસો બેમાં (૫૦૨) થયો હતો.

ત્યાર પછી સં. ૮૦૨ માં અણહિલ્લી નામના ગોવાળે દેખાડેલા લાક્ષારામના રથને આવડા વંશના વનરાજે પાટણ વસાવ્યું.

પાટણની 'અભ્યાસશૃલ્ક પત્રિકા'
વર્ષ ૧૧ અંક ૩ માંથી,

રામલાલ યુનીલાલ મોદી

(૨) વીર્યવાન પ્રજનનું ઘડતર

હિંદમાં સરકારને તેમજ કેળવણીખાતાને કેટલાય પ્રશ્નો તાત્કાલિક ઉકેલવાના છે. આવો જ તાત્કાલિક ઉકેલ માગતો એક પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક આરોગ્ય અંતે તંદુરસ્તીનો છે. શાળાપાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓની તખીળી તપાસનાં પરિણામો વધુ ને વધુ ખેદજનક રીતિનો ચિતાર પ્રતિવર્ષે રંજીત કરી રહે છે. છતાંપણ, છાંપોની થોડીક ક્ષણિક ધાંધલ ને ઉદાપોહ બાદ કરતાં, ભારતીય પૌરુષની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી નિર્બળતાને અટકાવવા માટે ગંભીર વિચારણાપૂર્વક યોગ્યથેલો પ્રયત્ન થયો નથી. આખાયે પ્રાન્તના આરોગ્ય ખાતાની સંભાળ રાખનાર ઉપરી અમલદારોને માથે વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તંદુરસ્તીની જવાબદારી મૂકવામાં આવી છે. પણ અનેક કારણોને લીધે, અમુક દિવસોએ કંઠેલા વખતે છોકરાઓને કેટલાક શારીરિક અંગકા અવગણ્યા સિવાય કંઈ વિશેષ કરાવવામાં આવતું હોય એમ જણાતું નથી. શુદ્ધિકૌશલ, માનસિક જોમ અને ચપળતા માટે તંદુરસ્ત શરીર એ સૌથી પહેલી જરૂરિયાત છે. આટલો બધો વિશાળ માનવ સમુદાય હોવા છતાં હિંદ જડ અને નિષ્પ્રાણ દેખાય નહે; શારીરિક યોગ્યતાને અભાવે વિકાસ અને સ્વાતંત્ર્ય તરફ કૂચ કરવાની તનમનાટભરી ધગશ નજરે પડતી નથી. શરીરને ભોગે આપણે શુદ્ધિ, વિકાસ સાધવા તરફ સહેજે ઢળી પડ્યા છીએ. ઉત્તમ પ્રતિભા શુદ્ધિબળ, કરતાં શારીરિક બળ અને જોમ પ્રગલ્ભતામાં, વધારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે; તેમજ અણુનમ નિશ્ચયબળને ધારણ કરનાર ઉત્તમ પાત્ર તો વજ્ર જેવી 'બીમસેતી કાયા' જ હોઈ શકે એનું આપણને યથાર્થ જ્ઞાન થયું નથી. ઉપનિષદકારે સત્ય જ ભાખ્યું છે કે

નાયમાત્મા ચલહીનેન લભ્યઃ ।

આ સંબંધમાં વર્તમાન જર્મની પોતાના યુવાનોની શારીરિક સંપત્તિના મરક્ષણ ને વિકાસ પ્રત્યે જે ધ્યાન આપી રહ્યું છે તે વિચારવું આપણે માટે હિતાવંહ છે.

જર્મનીમાં કેવાં પ્રકારનું શારીરિક શિક્ષણ ચાલી રહ્યું છે તે નજરે જોઈ આવવા માટે એક ક્ષિતિશ પ્રતિનિધિમંડળ ગઈ પાનખરમાં ત્યાં ગયેલું. એમના અહેવાલમાં અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં આ વાત પણ નોંધી છે કે જર્મનીની નિશાળામાં 'શારીરિક શિક્ષણને' અભ્યાસક્રમમાં મુખ્ય ગણાતા વિષયોમાંનાં એક તરીકેની અંગત્ય ને મંહતો આપવામાં આવી છે; યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થી અમુક કક્ષાથી આગળ વધે તે પહેલાં તેને નિયત કરેલા ચુલુ શારીરિક વિભાગમાં પણ પ્રાપ્ત કરવા જ પડે છે. અને ઉદ્યોગ વિભાગમાં

આની કિંમત જુદી જુદી રીતે અસાધ્ય અનુભવવામા પણ આવે છે " ક્રમજો શરીર-
વાળાથી થવા પામતી જૂલો આ મશકત શરીરવાળાને હાથે નથી થવા પામતી, થોડુંક કામ
કરતા જ થાક ને કટાણાની જે અસર નગના શરીરવાળા ઉપર થઈ જાય છે તેવું મળજ
શરીરવાળા પર જણાતું જ નથી એ તો ઉમંગ ને આનંદથી કામ ક્યે જ જાય છે, અને
શારીરિક મહેનત માગી લેનાર અનેક વિષયોમાથી પોતાની વૃત્તિને અનુરૂપ વિષયની પમદગી
કરવાનો પણ ખડતલ શરીરવાળાને પૂરતો અવકાશ રહે છે ગજબીય લક્ષ્મી અને એવી
ખીજી વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ને જવાનગરીવાળા જગાઓમા આગળ આવીને નેતા તરીકે કામ કરી
શકે એવી સ્વાભાવિક શક્તિઓ જે બાળકોમા હોય તેમને પદ્ધતિમગ કેળવવાને માટે ત્યા
' નેપોલો ' નિશાળો છે એના મેળધમા એ અતેવાદમા લખ્યું છે કે " મહેનત, મજૂરી,
થાક, ટાઢ, તડકો મહત્ત્વ ડરી શકે એવા, અને ગમે તેની નિકટ પરિસ્થિતિમા પણ મચક
ન આપે એવા પદ્ધતિયા નિરોગી, ખડતલ શરીર ઘડવા એ પહેરી નેમ છે માનસિક
શક્તિઓનો વિદ્યામ, આન્વિધધડનર, મનોમગ ને મદ્દપમગનો ઉપયોગ કરના વિધેની
મમજણુ તેમજ જવાનદારી ને નેતાગીરીનું શિક્ષણ આ બધાને ખીજી ગ્યાન અપાય છે "

ત્યા શારીરિક શિક્ષણ પર વધારા પડતો જોમ અપાતો એ પ્રતિનિધિમડળને દેખાયો, પણ
તેના " નવીન, દીર્ઘજીવી, અતિશય ગમદાયક ને લાભાયક અને ઘણી વખત તો વધારે
જ્ઞાનદાયક " તત્ત્વોની પ્રશંસા કરતા એ મડળ ક્યારાય છે આવતા યુદ્ધમા તોપોને મોઢે
ચઢાવવા કામ લાગે એ હેતુથી વજ્રકાય બીમધાય પ્રજા તૈયાર કરવાની વૃત્તિથી જ જર્મની
આટલું બધું લક્ષ શારીરિક શિક્ષણ તરફ આપી રહ્યું છે એમ એ મડળે માન્યુ મનાવ્યું છે
જ્યારે જર્મની પોતે એનું કાળજી જુદું જ આપે છે ' જુદિવિષય મનોવ્યાપારોમા ખૂબ
વધારા પડતું શિક્ષણ જવાને કાગલે જ જર્મનીનું પ્રમજીવન આગલા વર્ષોમા નગનાર્ષના
માડસામા સીપટાઇ ગયું અને માનસિક અસ્વસ્થતા ઢચુપચુપણુ અનિર્ણયક મનોદશા,
માદલાપણુ અને પોતીપણુ પ્રજાના દીવમા ઘર કરી બેઠા આનું સ્વાભાવિક પચિણુમ એ
આન્યુ કે જીવનમંગળના કટોમીના પ્રમગોએ સમગ્ર પ્રજાના ગાંધીય ઉત્થાન માટેના
પ્રયત્નને પક્ષાધાત લાગુ થયો " આ દલીલ માએ જ વલુદવાળી છે, ખૂબ વિચારણીય છે
જીવનવિમદ્ધમા કેમ ટકતું એ માટેની કેટલી નળણી તાનીમ આપણા યુરાનોને શિક્ષણ-
સરચાઓમા મળી રહી છે એ આપણાથી અગ્નણ્યુ નથી ખીજી દેશના દષ્ટાતમાથી આ
વિષય પરત્વે આપણે ધણુ જ શીખવાનું છે દિંદના યુરાનોની શારીરિક નિર્મળતા મગોબાધના
પ્રજ સાથે હીન્ડીક મજાઓની છે હતાય વિદ્યાર્થીઓના દિલની જવાનગરી ધગવનારા-
ઓના હાથમા જે કઈ મર્્યાદિત માધનો ને સમવડો પડેના છે તેમાથી પણ તાત્કાલિક ઉપાય
રૂપે ધણુ થઈ શકે તેમ છે બહોળો જનમમુદાય હવે તો એમ માનવા લાગ્યો છે કે વર્તમાન
રાજકીય વાતાવરણને પરિણામે પ્રજાનિયુક્ત પ્રતિનિધિઓના હાથમા ગણોદ્ધાર મર્્યાદો
પાગ ઉતારવાની મુદ્ત તમ માપડી છે વીર્યવાન પ્રજા તૈયાર કરવાનો પાયો નાખવાના
હેતુથી આપણી પ્રાન્તી મગમરોએ આ દિશામા તાત્કાલિક પગલા ભરવા માટે મરેજા
સમવળવાની જરૂર છે *

અમૃતસાગ ના મોદી

(૩) ચીનમાં 'નવજીવન' આંદોલન

વર્તમાન ચીન સામાજિક પુનર્ધટનાની રિયલિટીમાંથી અત્યારે પસાર થઈ રહ્યું છે. ૧૯૧૧ની જૂની પ્રથાઓ નવી પ્રથાઓને સ્થાન આપવા માટે વિલય થઈ રહી છે. છતાંય ચીના લોકો પોતાની સંસ્કારિતાના મૂળભૂત નૈતિક સિદ્ધાંતોને ચૂસ્તપણે વળગી રહે છે. એ સંસ્કારિતાએ જ ચીની સંસ્કૃતિને આટલાં વર્ષો સુધી ટકાવી રાખી છે. વિઝાગાપટ્ટમની યુનિવર્સિટી કોલેજ ઓવ આર્ટસમાં ગયા સપ્ટેમ્બરની ૧૦મીએ 'વર્તમાન ચીની ઇતિહાસ' ઉપર પ્રો. ટાન યુન-શાને ચીનની સમાજ-ઈમારતના નૈતિક પાયા પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો. એમણે કહ્યું: "ચીનના સમાજનું મંડાણ જ નૈતિક સિદ્ધાંતો પર થયું હતું. અને તેથી જ નીતિ માટે એ સમાજ વધારે આગ્રહ રાખતો. જ્યાં નૈતિક ધોરણો જળવાઈ રહે એ હેતુથી આપણી સ્મૃતિઓની માફક ચીનના સંતોએ અસંખ્ય કાયદાકાનૂનો ધરેલા. ચીનના સમાજની પુનર્ધટનાના ઉદ્દેશથી ચીનમાં પ્રવર્તી રહેલ 'નવજીવન' આંદોલન સંબંધમાં એમણે જે વિચારો રજુ કરેલા તે હિંદમાં સામાજિક ને આર્થિક સુધારણાઓનાં કાર્યક્ષેત્રોમાં જેઓ રસપૂર્વક કામ કરી રહ્યા છે તેમને જરૂર ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે. એમણે કહ્યું: "જગતની સંસ્કૃતિઓમાં ચીનની સંસ્કૃતિ જૂનામાં જૂની હતી અને ચીનની પ્રજા એ માટે મગર હતી અને એને ખૂબ આદર ને સહભાવથી સન્માનતી. ૧૯મી સદી પછી જ, જ્યારે ચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં ખૂબજ આગ્રહ ત્યારથી, ચીની સંસ્કારિતાના સુદૃઢ પાયાઓ પણ ખખળી ગયા. તે વખતથી જ ચીની લોકોનું પરદેશીઓ તરફનું વલણ પણ સંપૂર્ણતયા બદલાઈ ગયું હતું; હવે તેઓ પરદેશી વિચારોને અપનાવવા ને તેનું અનુકરણ કરવા તરફ એકદમ ઢળી પડ્યા. નવી સંસ્કારિતાના આંદોલનની પાછળ જ માર્શલ ચીઆન્ગ કૈ-શેકે ૧૯૩૪માં 'નવજીવન' આંદોલન ઊભું કર્યું. આ નવા આંદોલનનો હેતુ ચીનનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્રને ચીની સંસ્કારિતાના મૂળભૂત પાયાઓ તરીકે સ્વીકારીને તેમાં પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ ઓતપ્રોત કરી દઈ ચીના લોકોમાં નૈતિક જીવન ઊભું કરવાનો હતો."

ઈતિહાસનો સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ એક બોધપાઠ એ છે કે જે પ્રજાઓ ભૌતિકશક્તિ ને સુખોપભોગમાં રમીપચી રહી છે તે ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય ભોગવી શકી છે, જ્યારે ઉચ્ચ ધાર્મિક ને નૈતિક સિદ્ધાંતોને આધારે ધડાએલી પ્રજાઓ જ લાંબામાં લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકી છે. જ્યારે ઇજિપ્ત, એસીરિયા, બેબિલોન, ઈરાન, ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિઓ માત્ર પુરાતત્ત્વના તજજ્ઞોને અભ્યાસના વિષયો જ રહી છે ત્યારે હિંદુઓ, ચીનાઓ ને યહૂદીઓની સંસ્કારિતા હજુય પોતાની પ્રાચીનતા જળવાવી રાખીને જીવી રહી છે. પૂર્વને પશ્ચિમનું વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ પોતાનામાં ઓતપ્રોત કરી લેવાની જરૂર છે ખરી, પણ એણે પોતે એક ક્ષણ પણ ન મૂલતું જોઈએ કે એના જીવનપ્રાણનો મૂળભૂત આધાર જ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો છે. *

અમૃતલાલ ના. માદી

(૪) રાષ્ટ્રપતિનું ઐતિહાસિક ભાષણ

[રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ નેહરુ શુભરાતના પ્રવાસે આવી ગયા. તે પ્રસંગે તા. ૧૭-૯-૩૭ના રોજ અમદાવાદના મુસલમાનોની વિરાટ સભા સમક્ષ જે ભાષણ આપેલું તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું હોઈ અત્રે આપીએ છીએ.]

અમદાવાદનો પુરાતન ઇતિહાસ રસપ્રધાન છે. એ ઇતિહાસથી આપણને ઘણું શીખવાનું મળે છે. આપણે અમદાવાદના આગલાપાછલા ઇતિહાસને જોવાનો છે. અમદાવાદ ઘણી બાબતોમાં વિશિષ્ટ તત્ત્વ ધરાવે છે. પ્રથમ અમદાવાદનો ઇતિહાસ છે; બીજું અહીંયાં એક ખોસ પ્રકારની સંસ્કૃતિએ જન્મ લીધો હતો તે છે; અને ત્રીજું, અહીં હિન્દુ અને મુસલમાનોની વચ્ચે સારા પ્રમાણમાં છે તે છે. બીજી કોમો, પણ અહીં વસવાટ કરે છે. અહીંયાં નવી નવી દુનિયાની વાતો થાય છે. મોટાં મોટાં કારખાનાં છે. મઝદૂરોનાં દળ છે, માલિકો છે, નવી દુનિયા-પુરાણી દુનિયા બંને અહીંયાં છે. એ બધું નજર સામે રાખી આપણે શું કરવું જોઈએ એ નક્કી કરી શકીએ. . . .

બળવો કે આઝાદીની લડત ?

કોંગ્રેસ શી ચીજ છે, કોંગ્રેસની સ્થાપના કેવી રીતે થઈ અને કોંગ્રેસ કેવી રીતે આગળ વધી તે જાણો. કોંગ્રેસનું આયુષ્ય બાવન વરસનું છે. એની ૨૭ વરસ પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાં બળવો થયો હતો. એને બળવો કહો કે હિન્દુસ્તાનની આઝાદીની લડત કહો, પણ એમાં હિન્દુઓ અને મુસલમાનો બધા ભળ્યા હતા. એનું પરિણામ શું આવ્યું ? અંગ્રેજોએ ધીર જીલમ કર્યો, હિન્દુ મુસલમાનોને કચડી નાખ્યા, દગાવ્યા. શા શા અત્યાચાર થયા એ બધા જાણે છે. મને બળર નથી અમદાવાદ પર એની શી અસર થઈ ? પરંતુ મારો જન્મ જે પ્રાંતમાં થયો છે ત્યાં પુષ્કળ અત્યાચારો થયા હતા. અમારા પ્રાંતમાં આજે પણ ગામડાંઓમાં જે ગીતો ગવાય છે તેમાં બળવાનાં જીલમો વર્ણવેલા છે. એ લોકગીતો પરથી અંગ્રેજોના જીલમનો અચ્છો સંપર્ક આવે છે. અંગ્રેજ હકુમતે બધા પર અત્યાચાર કર્યો, પણ મુસલમાનો પર વધુ પડતો શીતમ, શું થયો. અંગ્રેજો જાણતા હતા કે એમના પહેલાં હિન્દુસ્તાન પર મુસલમાનોની હકુમત હતી, એટલે મુસલમાનોને કચડી નાખવા જોઈએ, નેથી તેઓ લાંબા સમય સુધી બાલા ન થઈ શકે. ધીમે ધીમે અંગ્રેજ હકુમત વધતી ગઈ. નાનાં મોટાં કાર્યો માટે હકુમતને કારકુનોની જરૂર લાગી. એટલે નિશાળો અને કોલેજો સ્થપાઈ. મુસલમાનોએ એનો લાભ બહુ જ ઝોઝો લીધો, પરંતુ હિન્દુઓએ મોટી સંખ્યામાં તે કેળવણી લીધી. એના પરિણામે અંગ્રેજ દફતરોમાં હિન્દુઓની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં થઈ. પ્રથમ તો મુસલમાનોને જાણી જોઈને દગાવવામાં આવતા હતા અને વળી કેટલાક મુસલમાનોને અંગ્રેજ કેળવણી તરફ અણગમો હતો એટલે મુસલમાનો પછાદિ ગયા, પાછળ રહી ગયા. પરંતુ કેટલાક વખત પછી એક ધરિલામી જુઝુર્ગને લાગ્યું કે મુસલમાનો અપંગ થઈ જશે, અને અંગ્રેજ જાણવું જરૂરી છે એટલે સર સૈયદ એહમદખાને અલિગઢમાં કોલેજ સ્થાપી, જે આગળ જતાં મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી થઈ. આમ મુસલમાનો અંગ્રેજ તાલીમ તરફ વળ્યા.

મહાસભાની સ્થાપના અને મુસ્લીમો

પરંતુ એ સમય દરમિયાન હિન્દુઓ આગળ વધી ગયા. કેળવણીમાં અને વેપારમાં

પણ હકુમત પાસેથી કાંઈક માગવા પણ લાગ્યા. સગવડો અને ઓછા વગેરે માગવા લાગ્યા. સતત માગણીઓનું પરિણામ એ થયું કે કોંગ્રેસનો જન્મ થયો. આજની કોંગ્રેસ જન્મ્યર સામનો કરે છે, એણે અંગ્રેજ સત્તનતને હચમચાવી છે. કોંગ્રેસનું ધ્યેય સત્તનતને હઠાવવાનું છે. પરંતુ એના જન્મકાલ પછીનો સમય મેંદ હતો. પરંતુ ધીમે ધીમે એની નરમાઈ કહણાઈમાં પલટી. કોંગ્રેસની એ ગતિથી સર સૈયદ લડક્યા. એમણે ધાર્યું કે મુસલમાનો કોંગ્રેસમાં ભળે એ ઠીક નથી. કોંગ્રેસમાં લળવાથી અંગ્રેજ હકુમત નાખુશ થઈ જશે એવો એમને લય હતો. સર સૈયદે વિચાર્યું કે મુસલમાનોની હાલત પછડાએલી છે. એમનામાં શક્તિ નથી. એટલે જો મુસલમાનો રાજદારી મામલામાં ઝંપલાવશે તો પરિણામ ખરાબ આવશે. એટલે એમણે ફક્ત મુસલમાનોની કેળવણી પર જ ધ્યાન આપ્યું અને મુસલમાનોમાં કેળવણી વધી.

કેળવણી વધવાથી મુસલમાનો પણ રાજદારી બાબતોમાં રસ લેવા લાગ્યા, રાજદારી વાતો કરવા લાગ્યા. ન્યારે મુસલમાનોમાં પણ હિંદુઓની માફક રાજદારી વાતાવરણ ફેલાયું ત્યારે અંગ્રેજ હકુમતને ચિંતા પેડી, કે રાજદારી બાબતોમાં હવે તો આ બન્ને કેમો માથાં મારે છે એટલે હકુમતે પોતાની ચાલબાજી શરૂ કરી. મૌલાના મહમદઅલીએ એક માનપત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે વાઇસરૉયે કેટલાક મુસલમાનોને એ વખતે બોલાવ્યા હતા. એમાં આગાખાન વગેરે હતા. એમને વાઇસરૉયે કહ્યું કે તમે અમુક માગણીઓ લઈ મારી પાસે આવો અને હું એ માગણીઓને મંજૂર કરી લઉંશ. એ વખતના આગેવાન આગાખાન હતા. એમણે અમુક માગણીઓ વાઇસરૉય સમક્ષ રજુ કરી. એમણે ઝટપટ એ માગણીઓ માન્ય રાખી. આજે જો જુદી ચૂંટણીઓ (સેપરેટ ઇલેક્શન) થાય છે, એ પણ આગાખાનની એ માગણીના જ પ્રતાપે. એમણે મુસલમાનોને કહ્યું કે જુઓ, હકુમત આપણને સાથ આપે છે. અને એ સંનેગોમાં મુસ્લિમ લીગ સ્થપાઈ. ત્યારબાદ મુસ્લિમ લીગની તાકાત વધવા લાગી. લોકો એમ સમજે છે કે મુસ્લિમ લીગ મુસલમાનોની અને કોંગ્રેસ હિંદુઓની છે. પરંતુ એ ધોડાબાજી છે. એ સમયે લોકોને ખ્યાલ હતો કે એવો સમય પણ આવશે કે બન્ને સંસ્થાઓના આઝાદ ખ્યાલથી લોકો મળીને અંગ્રેજ હકુમતનો મુકાબલો કરશે. એટલે મુસ્લિમ જુઝગોને એમ લાગ્યું કે અંગ્રેજ નારાજ ન થાય તેના માટે અત્યારથી ફિકર કરવી જોઈએ એટલે એમણે મુસલમાનોના વિચારોને દબાવવા માંડ્યા.

કોંગ્રેસમાં પરિવર્તનનો પ્રારંભ

પરંતુ કોંગ્રેસ તો આગળ વધતી જ રહી. એની શક્તિ પણ વધવા લાગી. કોંગ્રેસમાં એ સમયે મુસલમાનો પણ ધણા હતા. ચાલું સદીની શરૂઆતમાં કોંગ્રેસે એક વધુ કદમ ઉઠાવ્યું, કારણ કે એ અરસામાં કોંગ્રેસમાં વધુ આઝાદ વિચારો અને શોરબકાર કરનારા લોકો પણ દાખલ થયા હતા. એટલે કોંગ્રેસમાં પણ લડાઈ શરૂ થઈ. એ લડાઈ કોંગ્રેસમાં નવા પ્રવેશનાર આઝાદ ખ્યાલોવાળા અને જૂના વિચારના લોકો વચ્ચે હતી. ખેંચતાણ ખૂબ થઈ. કયો પક્ષ આગળ આવ્યો તે જાણો છો? લોકમાન્ય, તિલકનું નામ સાંભળ્યું છે? કોંગ્રેસમાં જો ખીજે પક્ષ ધૂર્યો હતો, એ પક્ષના એ નેતા હતા. બંને પક્ષમાં જંગ જામ્યો અને લો. મા. તિલકને કોંગ્રેસમાંથી હરસેધ્યા. તિલકપક્ષ જોરદાર હતો પણ તેઓ લાંબા સમય માટે જોર પાત્રાએ ગયા અને તેમના સાથીઓ વીખરાઈ ગયા.

ન્યારે લીબરલો પણ લાગે છે

ત્યાર પછી મોટી લડાઈ આવી એકમે વર્ષ પછી જોન્સ ગવર્નરી ચાતાનરણુ મંત્ર્ય આઝાદીની ચર્ચા વધવા લાગી, અને એ ખીજે પક્ષ જે 'લોઅર મિડલ ક્લાસ' ના નામથી ઓળખાતો હતો તેની તાકાત વધવા લાગી છેવટે અદર અદર મવાહ થઈ અને એ ખીજે પક્ષ કોંગ્રેસમા દાખલ થયો જૂના વિચારના લોકોએ કોંગ્રેસમાથી વિદાય લીધી અને તેઓ લીબરલ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા પરંતુ એ લીબરલો ગળ્યાગાંઠ્યા છે. અને લોકો પર તેમનો બિબકુન પ્રભાવ નથી

લીગમાં પણ પરિવર્તન

ત્યારખાદ ૧૯૧૪નો મહાન વિગ્રહ આવ્યો અને એની પણ અમર કોંગ્રેસ પર થઈ કોંગ્રેસ વધતી જ ગઈ અને એની માગણીઓ પણ કડક થતી ગઈ પરંતુ એ દરમિયાન મુસ્લિમ લીગનું સંધાગણ અપૂર્ણ જ નહોતું આઝાદ ખ્યાલના લોકો માટે એના દરવાજા બંધ રહ્યા ત્યારે કોંગ્રેસ બદલાવા લાગી ત્યારે મુસ્લીમ લીગના બાગણ બંધ જ રહ્યા એટલે નવા લોકો માટે કોંગ્રેસના બાગણ ખુલ્લા જ હતા, જેથી મુસ્લીમ લીગ પણ બદલાવા લાગી અને એને ૧૯૧૫મા મુસ્લીમ લીગ કોંગ્રેસની પાસે આવવા લાગી કોંગ્રેસની નધુ નજીક આવવા માટે કેટલાક વગસાં મુઘી મુસ્લીમ લીગના સર્પિંક મમેન્ટો પણ કોંગ્રેસના વાર્ષિક સમેલનોની પડખે જ લગવા લાગ્યા લોકો બન્ને મસ્થાઓમા લગવા લાગ્યા અને લીગ તથા કોંગ્રેસ વચ્ચે સને ૧૯૧૬મા સુલેહ થઈ અને મુસ્લીમ લીગ કોંગ્રેસની વધુ નજીક આવવા લાગી. પરંતુ ત્યારપછી કોંગ્રેસની ઝડપ નધી, અને લીગ પાછળ ગહેવા લાગી

મુસ્લીમ લીગ પાછળ ગહી ગઈ એ વાત ખરી છે, પણ મુમવમાનો પાછળ નહોતા રહ્યા. કાગણ કે લીગ નિષ્ફળ નીવડ્યા પછી મુસનમાનોની શક્તિએ ખીનાફતનો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો અને ખીનાફતે કોંગ્રેસ સાથે મળીને કામ કયુ અને અંગ્રેજ હકુમતનો જખગરત મુકામલો કર્યો. ત્યારખાદ ખીનાફતના પ્રશ્નનો નિકાલ આવી ગયો અને હિંદુસ્તાનની આઝાદીનો પ્રશ્ન મુખ્ય મનાય ગણાવા લાગ્યો. પણ એ લડાઈ થોડાક મમય માટે નગમ પડી અને ત્યારખાદ ૧૯૩૦ની લડત શરૂ થઈ.

કોંગ્રેસની શક્તિનાં ફરીન

પરંતુ કોંગ્રેસે ખીનાફતની ચળવળ પહેલા એક વધુ અમરકાગર પગલુ ભર્યું હતું મુખ્ય ફેરફારો તાકાતના પ્રતાપે થાય છે, નેતાઓના પ્રતાપથી નહિ પણ જો રાજનો કમાન્ડર હોશિયાર હોય તો વિજય જરૂર થાય છે હો મા તિવક પછી મહાત્મા ગાંધીનો પ્રભાવ કોંગ્રેસ પર પડ્યો લોકમાન્યના વખતમા લોઅર મિડલ ક્લાસનું કોંગ્રેસમા બળ હતું, ગાંધીજીના આવ્યા પછી હિંદુસ્તાનના કિમાનો કોંગ્રેસમા આવ્યા, મજદૂર દળ પણ કોંગ્રેસમા ભળ્યુ અને કોંગ્રેસમા ખરી શક્તિ આવી હડતાળો પડવા લાગી અને કોંગ્રેસની શક્તિનાં ઠેઠેર દર્શન થયા દેશમા નવો ઉત્સાહ પેદા થયો કોંગ્રેસે હિંદુસ્તાનને અગમ્યા. જૂના વિચારના છુટુર્ગો ગભગાવા લાગ્યા કોંગ્રેસનું મેફાન પણ ફેનાયુ અને કોંગ્રેસના મંત્ર્યો ખૂબ વધ્યા કોંગ્રેસની ફોજ કરોડોની થઈ ગઈ ક્રાંતિકારી વાતાનરણુ પ્રમર્થ અમલકાર પછી કેટલાક મુમવમાનો ગવર્નરી જીવનથી મુક્ત થઈ ગયા, છતાં મુમવમાનો પણ ધણી જ મોટી સખ્યામા કોંગ્રેસમા મામેન ગ્યા

મુસલમાનોનું પ્રયંડ બળ

સને ૧૯૧૯થી માંડીને દર વર્ષે મુસલમાનો કોંગ્રેસમાં હજારોની સંખ્યામાં સામેલ રહ્યા. હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્ને કોંગ્રેસમાં યોદ્ધાઓની માફક રહ્યા છે. અસહકારની લડત વખતે મુસલમાનોનું પ્રયંડ બળ હતું. ખીલાફત પ્રત્યે તેમને મજબૂખી જોશ હતો, પણ ખીલાફતનો નિવેડો આવ્યા પછી જ્યારે હિન્દુસ્તાનની આઝાદીનું ચોખ્ખું રાજદ્વારી વાતાવરણ ફેલાયું ત્યારે મુસલમાનો ઓછો રસ લેવા લાગ્યા.

પરંતુ કોંગ્રેસ તો આગળ ને આગળ વધતી જ ગઈ. એક પછી એક સુદ્ધીમાં અંપલાવવાને લીધે એની શક્તિ પ્રયંડ થવા લાગી. રાષ્ટ્રની શક્તિ એ પ્રમાણે જ વધે છે. વીસ વરસ પહેલાંના અને આજના હિન્દુસ્તાનમાં આકાશ પાતાળનો ફરક છે. એમ સમજવાનું નથી કે આપણા પ્રધાનો ઈર્ષ ગયા એટલે સ્વરાજ્ય મળ્યું. જગા લીધી એ ખરી વાત છે પણ અંગ્રેજ કાનૂન હજી નથી બદલાયો. આજે પણ અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાનમાં છે, છતાં હિન્દુસ્તાન બદલાઈ ગયું છે એ વાત તો ચોખ્ખી છે.

એ બધું કોંગ્રેસના પ્રતાપે

કોંગ્રેસનો પ્રભાવ ગામડાંઓ પર ખૂબ પડ્યો. હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્ને એમાં રસ લેવા લાગ્યા. કોંગ્રેસે જિલ્લા પડતાં પણ પોતાની શક્તિ વધારી. દુનિયાના ખીન્ન દેશોએ આપણી તાકાત જોઈ. જે દેશ આપણને પહેલાં ગુલામ કહેતા હતા તે હવે આપણી ઇજ્જત કરે છે અને કદર કરે છે એ બધું કોંગ્રેસના પ્રતાપે.

વિશાળ જગત ઉપર નજર નાખો. દુનિયાની ગતિને નિહાળો. તમે પોતે જ કહેશો કે આજકાલના વાતાવરણમાં કોઈના ધર્મમાં દખલગીરી કરવી એ મુશ્કેલ કાર્ય છે, છતાં હિંદુ મુસ્લીમ સંવાલ પર કેમ ઉઠાપોલ થાય છે? એનું કારણ એ છે કે દેશમાં બે પ્રકારની માગણીઓ ચાલે છે: મુસ્લીમ લીગ અને શીખો નોકરીઓ અને જગ્યાઓ-ઓદ્ધઓ માટે ખૂબો પાર્ટ છે. પણ એ લોકો ગણ્યાગાંધ્યાં જ છે કે જે લોકોને માનવસમુદાયના આમ-જનતાના હિતની ચિંતા નથી.

ઈસ્લામનો ઇતિહાસ જુઓ

મહાસભામાં મુસ્લીમોની સંખ્યા ઓછી છે એવી દલીલ થાય છે. એ વાત જો કે ગલત છે છતાં ધારો કે સંખ્યા ઓછી હશે છતાં હું કહું છું કે જે કોમોએ દુનિયાને હચમચાવી છે, તે ગણ્યાગાંધ્યા જ હતા. પરંતુ એ લોકો પોતાની સંખ્યા નહોતા ગણતા. ઈસ્લામના ઇતિહાસનો દાખલો ધણો જ શાનદાર છે. મુઠ્ઠીભર અરબો વિદ્યુત પ્રવાહે આખી દુનિયા પર વ્યાપી ગયા. એટલે સંખ્યા ગણવી એ નકામી વાત છે. એ કારણે જ એમ કહેવું કે હિન્દુ સ્થાનમાં હિન્દુઓ મુસલમાનોને દબાવશે એ બેહુકું લાગે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાનોની સંખ્યા આઠ કરોડની છે. આઠ કરોડ ઓછા ન કહેવાય. અંગ્રેજો તો ફક્ત પોણા પાંચ કરોડ છે છતાં આજે તેઓ અડધી દુનિયા પર રાજ ચલાવે છે. અત્યારે તો હિન્દુસ્તાન દબાવેલો છે. દેશની અકળામણ વધી રહી છે. અને મુશ્કેલે આઝાદ કરવાની જરૂર છે. પછી આઠ કરોડ મુસલમાનોમાં શક્તિ હશે તો એમને દબાવનાર કોણ છે?

એ કેમ ચલાવી લેવાય?

મને ગઈ કાલે પૂછવામાં આવ્યું હતું કે કોંગ્રેસને મુસલમાનોમાં કામ કરવાનો શી અધિકાર છે? આ એક વિચિત્ર પ્રશ્ન છે. મેં તમને એ વિષે પૂરતી સમજણ આપી છે

છતાં જવાબ આપું છું કે અમે મુમલમાનોને આઝાદીની ગાલ ઉપર લાવવા માટે સમ-
જદીએ છીએ, ડાંગ તો ચલાવતા નથી! મુમલમાનો કોંગ્રેસના મળ્ય અને તો એમની
ધમ્મજા, અમારો નોરલુલમ તો નથી? હિંદુ અને મુમલમાનો એક જ દેશમાં રહે, અને
રાજદારી વાતો ન કરે એ શી રીતે બને? માટે જ દાખલો લો. હું જે પ્રાંતમાં ગઈ છું
ત્યાં હિંદુ મુમલમાનોની ભાષા એક જ છે માગ અંગત લાખા વખતના મિત્રો છે, જેમાં
હિંદુઓ પણ છે, અને મુમલમાનો પણ છે એ લોકો સાથે હું ગજદારી વાતો ન કરું
એ કેમ ચલાવી લેવાય?

મુગ્ત કે ભદ્રચમા ન્યારે હું ગયો ત્યારે ત્યાં એક પરિષદ વહેંચવામાં આવી હતી, કે
મુમલમાનોએ જવાહરલાલના ભાષણમાં ન જવું બે કે તેની અમર નાઈ ના થઈ અને
દમરો મુસ્લીમ બિરાદરો માલજવા આન્યા છતાં હું એ જ વિમાનમાં છું કે જવાહરલાલને
સાલજવામાં શો ભય છે? એ જ ને કે મને માલજ્યા પછી લોકોની કાયા બદલાવાનો તેમને
ભય છે? હું તો દરેકને એ મલાહ આપુ છું કે આ બન્ને વાતોનો તોલ કરે, અને પછી
કયા પક્ષમાં ભળવું તેનો ફેમલો કરવો એકતરફી ફેમલો કરવો ન જોઈએ.

અંગ્રેજી હકુમત દાખલ થયા પછી જ લડયા

શું ગજદારી શક્તિ વધવાની એ ગાલ છે? હિંદુ મુસ્લીમ મવાલ એ તો એક બેહદો
સવાલ છે. પેલેસ્ટાઈન પર નજર નાખો. પેલેસ્ટાઈન તરફ મુમલમાનો અને મને બન્નેને
જોશ છે. હું તો એક રાજદારી માણસ છું અને પેલેસ્ટાઈનને પણ રાજદારી નજરે જોઉં
છું. પેલેસ્ટાઈનના આરબોનો પ્રશ્ન પણ ગજદારી જ છે. એમાં ત્યાના આરબોની માથે ધમાધઓ
પણ મામેલ છે. બન્ને કેમો વફદીઓ અને અંગ્રેજોને મામે ગજદારી દષ્ટિએ લડી રહી છે,
પોતાના દેશની આઝાદી માટે લડી રહી છે તેમો વગમથી ત્યાં વફદીઓ અને અરબો
એકીમાથે રહે છે. પણ તેઓ કાદપણ વખતે લડવા નહોતા. ન્યારે અંગ્રેજી હકુમત ત્યાં
પહોચી ત્યારે જ બન્ને કામે લડવા લાગી!

એ લડતનો ફેમલો ત્યારે જ થયો કે ન્યારે અંગ્રેજોને ત્યાંથી હટાવો દેવાય. અંગ્રેજો
દરેક જગ્યાએ ગાંઠ પાડે છે, એ ગાંઠ પર પોતાનો કબજો ગણે છે અને પછી કહે છે કે
ગાંઠ ઉકેલનાર અમારો મિવાય કાદ નથી! સીરિયા પર નજર નાખો. ફ્રાન્સના માત્રાજ્યે
સીરિયાના ગજદારીને તોડવા માટે સીરિયાને આઠ ભાગવાઓમાં વહેંચી નાખ્યું હતું.
પેલેસ્ટાઈનના પણ તણુ ભાગલા પાડ્યા છે.

એટલે જ હું કહું છું કે હિંદુ મુસ્લીમ મવાલ એ કાઈ ઝામી મવાલ નથી પણ શુલામ
દેશનો મવાલ છે. એ પ્રશ્નને શાહીવાદ જન્મ આપે છે શા માટે? દેશને વધુ શુલામ
બનાવવા માટે

આજકાલ મદા પ્રશ્નો શું છે એ વિચારો કોંગ્રેસની પાછળ એક જ અરસ્ત તાકાત
છે, શક્તિ છે, એને પીછાનો. માત માત પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસના પ્રધાનમંડળો છે. હવે પછી
ચૂંટણી થશે તો ઘણું કરીને આખા દેશમાં કોંગ્રેસનું જોગ વ્યાપી જશે. કોંગ્રેસે આઝાદીની
લડત ઉપાડી છે. એ લડતે કોંગ્રેસની શક્તિમાં વધારો કર્યો છે કોંગ્રેસના આ જ અરસ્ત
પ્રવાહને અમરો, ગજમલાગમઓ, અને મગદાગના પૂનરીઓ અટકાવી નથી શકતા.
હવે હિન્દુસ્તાનમાં રહેતા લોકોની શી ફરજ છે? શું આ વહેતા પ્રવાહથી અલગ ગહેવું,

જે પ્રવાહ પૂર સરખે આગળ વધી રહ્યો છે ? હું તો કહું છું કે જો કાર્થ આવો પ્રવાહ હોય તો તેમાં સામેલ થઈ તેના પર પ્રભાવ નાખવો જ જોઈએ. અહીંયાં જ હિંદુમુસ્લીમ સવાલનો ઉકેલ આવી ગય છે.

એક પક્ષ કહે છે કે અંગ્રેજ હકુમત રહેશે. બીજો જગત્સર અને તાકાતવાળો પક્ષ કહે છે કે હકુમત નહિ રહે અને નહિ રહેવા દઈએ. છતાં જ લોકો આઝાદી માટે છે તે મર્દની માફક કોંગ્રેસના પડખે ઊભા છે.

બધા જાણે છે કે કોંગ્રેસે અંગ્રેજોનો સામનો કર્યો છે. ૧૯૩૦ની અળવળ વખતે દસ હજાર મુસલમાનો જેલમાં ગયા. એ મંખ્યા બહુ મોટી કહેવાય. સરહદ પ્રાંતે બહુ બળિદાનો આખ્યાં ખાન અબદુલ ગફારખાન અને ખુદાઈ ખીદમતદારોએ પણ ખૂબ કુરબાનીઓ આપી. પકાણો બંધકર અને ઝનુની કહેવાય છે, પણ એ કામની પણ ખાન અબદુલ ગફારખાને કાયા બદલી નાખી. અંગ્રેજો તો એમ જ ઈચ્છતા હતા કે પકાણો હિંસા આદરે એટલે અમો તેમને તોપો અને બદ્દકાથી વીધી નાખીએ. પણ પકાણોએ તેમને ચાનક ન આપી. એ જુલાવામાં ન રહેશે કે મુસલમાનો કોંગ્રેસમાં નથી. હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓની બહુમતી છે એટલે જ કોંગ્રેસમાં હિંદુઓની મંખ્યા વધારે છે અને મુસલમાનો લઘુમતીમાં છે એટલે વસ્તીના પ્રમાણમાં મુસલમાનો ઓછા છે. પણ મુસ્લીમ લીગ કરતાં કોંગ્રેસમાં છેલ્લાં ૧૮ વર્ષથી દસગણા વધારે સભ્યો છે એ સાબિતી માટે કોંગ્રેસનાં દફતર ઉઘાડાં છે. કોંગ્રેસ તો રાજદ્વારી મંસ્થા છે. એનો સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનની મુકમ્મીલ આઝાદી છે. હિન્દુ મહાસભા અને કોંગ્રેસ એ બે જુદી જુદી મંસ્થાઓ છે.

સુલેહ કોની સાથે હોઈ શકે ?

કેટલાક લોકો સવાલ પૂછે છે કે કોંગ્રેસ લીગ સાથે સુલેહ કેમ નથી કરતી ? જવાબ એ છે કે કોંગ્રેસ તો રાજદ્વારી મંસ્થા છે. એનો સિદ્ધાંત મુકમ્મીલ આઝાદી છે. મુકાબલો કરવો એ એનું ધ્યેય છે. એક રાજદ્વારી સંસ્થા એની જ સાથે સુલેહ કરી શકે કે જે રાજદ્વારી સિદ્ધાંતને મંજૂર રાખે. પણ મુસ્લીમ લીગના ભુતુર્ગો કહે છે કે અમને મુકમ્મીલ આઝાદી મંજૂર નથી, સત્યાગ્રહને અમો પસંદ કરતા નથી.

દવે કોંગ્રેસ લીગની સાથે સુલેહ કરવા માટે પોતાના આ જો સિદ્ધાંતોને કેવી રીતે છોડી શકે કે જેના માટે લાખો માણસો જેલયાત્રાએ ગયા, ગોળીઓ ખાધી, અને કરોડો માણસોએ લાડીમાર સહન કર્યો.

યાદ રાખજો નોખત વાગે છે

અંતમાં, યાદ રાખજો કે દુનિયામાં આવતી કાલે પ્રચંડ અગ્નિ વરસનાર છે. વિશ્વયુદ્ધના બળકારા વાગી રહ્યા છે અને તે સમયે આપણે સાવધ રહેવાનું છે. એ સમયે આપણે શું કરીશું ? એના માટે આપણે અત્યારથી તૈયારી કરવાની છે. દુનિયામાં લડાઈની નોખત વાગી રહી છે, આપણે આપણી પોતાની રક્ષા કરવાની છે, દુનિયાનો મુકાબલો કરવો છે; સામનો કરવો છે. નાની નાની ટુકડીઓ અને ટુપો અંગ્રેજ સશ્તનત અને દુનિયાનો મુકાબલો નથી કરી શકતાં. ફક્ત કોંગ્રેસ જ એમનો સામનો કરી શકે છે.

[જનરાલ સમાચારમાંથી]

પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ :—ભાષાંતર કર્તા : રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ; પ્રકાશક : અંજા અથમાલા કરાંચી. મૂલ્ય રૂ. ૧૫

આ પુસ્તક પશ્ચિમની કલાકૃતિઓનું ચોક્કસ છે. અને વાર્તાઓ અને હેલ્લાં નાટક જંગત-સાહિત્યના પ્રદેશમાં વિશિષ્ટતા ચોક્કસ છે. પણ આવાં ભાષાંતરો સરળ-પ્રવાહી હો જોઈએ તે નિયમ આમાં જળવાયો નથી. વાક્યોની રચના ઠેરઠેર કિલ્લ છે. શબ્દો પે ભાવ અનુરૂપ નથી અપાયા. વિદેશી કલાકૃતિઓને ગુજરાતીમાં આવા રૂપમાં જોતાં ખેદ થાય.

કાગવા :—લેખક : યુનીલાલ પુરપોત્તમ ખારાટ; પ્રકાશક : મુખ્યાન કાર્યાલય. મૂલ્ય આના

આ પુસ્તકમાં જાપાનના અર્દિસક-સુધારક-મજૂરનેતા ટોયોહિકો કાગવાનું જીવ આપવામાં આવ્યું છે. કાગવા જંગતના વિરલ ધર્મજીવી માણસોમાંનો એક છે. એ રીતે આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં અવતરેલું જોઈ આનંદ થાય છે. આ વિરલતામાં તે, વેશ્યાઓ આ ખૂન ક્રમતા ન અચકાય તેવા ગરીબો વચ્ચે રોગ વહોરી લઈને મદદ કરતો સાથે રહ્યો : વિરલતા ઉમેરાય છે.

પરંતુ આ વિરલતાઓની લેખકને નવાઈ લાગી હોય તેમ, અને તે વાચકને ખતાવત હોય તેમ, તેનું જીવન વર્તમાનપત્રોની રજક પણ ઉપરછલ્લી શૈલીએ લખી ગયા છે. અલખ પરતુને એ વફાદાર રહ્યા છે અને ભાષા સરળ છે.

કાગવાની માણસજાતમાં શ્રદ્ધા અખૂટ છે અને તેથી ક્ષમાશીલતા પણ અખૂટ છે. છતાં તે ક્ષમા આપી બેસી રહેતો નથી. એ તો અન્યાયોની સામે શરીર તોડીને લડે છે એ મદા જંગત અર્દિસક ચોહો છે.

આનું જીવન ચરિત્ર માણસના શુભાશયોને અત્યંત પ્રેરક બની રહે.

સુડી વચ્ચે સોપારી :—લેખક : શ્રી પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય; અનુવાદક-પ્રકાશક રમણલાલ પી. સોની, મોહાસા; મૂલ્ય ચાર આના.

બંગાળીમાંથી સારા અનુવાદો કરનારમાં શ્રી. રમણલાલને ગણાવી શકાય. એમનું કુશળતા અને પરંદગો તેમને સફળ અનુવાદક બનાવે છે. અમે એથી આનંદ પામીએ છીએ

મૂળ લેખક શ્રી. પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય પણ સામાજિક અન્યાયોને કટાક્ષર શૈલીએ જુગુ કરનાર તરીકે ખૂબ જાણીતા છે. એમની વ્યાપક સહૃદયતાએ એમની દર્દ અને લેખનને રીધો સમજણ અર્પો છે. આ લેખકનાં લેખનોનો સમગ્ર ગુજરાતીમાં જો અમે આતુર છીએ.

મેવા પણ અંથો છે કે જે આપણને અહીં
1 મળે.

૧૯૩૫ના ફેબ્રુઆરી માસમાં બોત વિદ્યા-
પીઠના તેમના શિષ્યો-મિત્રો તેમજ અશંસકોએ
1 મનું બહુમાન કર્યું હતું.

ગણ્યાગાંઠ્યા સંશોધકોમાં તેમનું સ્થાન ધણું
1 ઊંચું હતું. તેમના અવસાનથી સાચે જ
માટ પડી છે.

* *

મોડાસા કેળવણી મંડળ

ગુજરાતના ખીજ ભાગોના પ્રમાણમાં
કેતર ગુજરાતનો પ્રદેશ કેળવણી વગેરેમાં ખૂબ
1 જાતો છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. એવા પછાત
પ્રદેશમાં જે આંગળીને વેટે ગણાય તેટલી સાર્વ-
જનિક સંસ્થાઓ છે તેમાં મોડાસા કેળવણી
મંડળ માનભર્યું અને આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે
કે એમ કહેવું જોઈએ.

હમણાં આ કેળવણી મંડળનો અઢારમા
1 પંતો હેવાલ અમને મળ્યો છે. તે વાંચતાં મંડળે
કેટલા વર્ષમાં કરેલી પ્રગતિની જાંખી થાય છે. મંડળ
1 રચી એક સંપૂર્ણ સાધનોવાળી મોડાસા હાઈ-

સ્કૂલ ચાલે છે, તથા એક વ્યાયામ મંદિર પણ
ચાલે છે. હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
વધતી જાય છે, બહારગામના વિદ્યાર્થીઓ
પ્રમાણમાં વિશેષ લાભ લે છે, એ નોંધવા જેવી
ખીના છે. તેમને માટે છાત્રાલયોની સારી એવી
સગવડ છે.

આ વર્ષે સ્થાવર જંગમ મિલકત ખાતે
ત્રણેક હજાર રૂપિયા ખર્ચાયા હોવા છતાં વર્ષ
આખરે બે હજાર રૂપિયા કાયમ ફંડ વધારી
રાકાયા છે એ પ્રગતિસૂચક છે. મંડળ હસ્તક
હાલ લગભગ એકસડું હજાર રૂપિયાની સ્થાવર
અને ચૌદેક હજારની જંગમ મિલકત છે, તથા
વીસેક હજારનું કાયમી ફંડ છે. ખીજાં પણ
લગભગ ત્રણેક હજારનાં ટ્રસ્ટ ફંડો છે. અને
પરદેશી રમતગમતો માટે વિશાળ મેદાન અને
સાધનો છે. વર્નાક્યુલર ફાઈનલ થયેલાઓને એક
વર્ષમાં અંગ્રેજી ત્રણ ધોરણ તૈયાર કરાવવાનો
ખાસ વર્ગ પણ ચાલે છે. શાળાને પોતાનું
છાત્રાલયનું મકાન પણ છે.

વ્યાયામ મંદિર કાઠિયાવાડ વ્યાયામ પ્રચારક
મંડળ સાથે જોડાયેલું છે, અને તેના તરફથી
મોડાસામાં દર મહિને ઉત્તાળામાં વ્યાયામવર્ગ
ખોલાય છે એ પણ ધ્યાન ખેંચનારી ખીના છે.

અ તુ કે મ શિ કા

પુ. રા	આસો : ૧૯૮૩	અંક ૬
૧ વસિષ્ઠનો આશ્વાસન સંદેશ [કાવ્ય]	ઉવેન્દ્ર	૫૦૧
૨ વીમાનો કાયદો	કુગરશી ધરમશી સંપટ	૫૦૩
૩ રાજકીય નોંધો	નિરીક્ષક	૫૦૯
૪ ગંગા [કાવ્ય]	પાગશર્ચ	૫૧૬
૫ પથિક [કાવ્ય]	પૂખલાલ	૫૧૭
૬ શ્રી. મોતીલાલ અમીન- માનવતાની નજરે	શકરલાલ ગગાશકરે સાસ્ત્રી	૫૧૮
૭ અનન્તતાનો અંશ [કાવ્ય]	દેવજી ગ. મોંઢા	૫૨૭
૮ હું [કાવ્ય]	વાદરાયણ	૫૨૮
૯ રૂપિયા આના પાઈ [વાર્તા]	ઉમેદભાઈ મણિયાર	૫૨૯
૧૦ શિક્ષણમાં ભાષાઓનું સ્થાન	નગીનદાસ પારેખ	૫૩૬
૧૧ પશ્ચાત્તાપ [કાવ્ય]	ત્રિયદર્શી	૫૪૯
૧૨ સાદ પૂકારીને શું કંઈ? [કાવ્ય]	પારાશર્ચ	૫૫૦
૧૩ વિધિરથ	સુદેવજી ગો. મેટાર્ક	૫૫૧
૧૪ વિનોદ એતા વાણાતાણી વિશેષવચાર	ચુતીલાલ નારણજી શાહ	૫૫૬
૧૫ કવિધર્મ [કાવ્ય]	રુનાતન	૫૬૧
૧૬ ચખરાકિયાં	કિરોજીરાલ ફેસતમજી મહેતા	૫૬૩
૧૭ નૃત્યદેશમાં [કાવ્ય]	અમુ આશાગમ જેતલપુરિયા	૫૬૬
૧૮ રપાલનો પેટી [કાવ્ય]	શકર જે. પટેલ	૫૬૮
૧૯ શબ્દચર્યા	ધ. જગદીશચન્દ્ર જેકાલાલ ત્રિવેદી	૫૬૯
૨૦ ગોઝારો કૂવો [કાવ્ય]	ગજરોખર	૫૭૨
૨૧ લોકચર્યા	નટવરલાલ મા. સુરતી	૫૭૪
૨૨ પુસ્તક પરિચય	ઉત્સુક	૫૭૮

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક રણજીભાઈ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાલસી અગિયારી સમી ખમાસા ચિછા. અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्तं न्यसेन्पादम् ।

પુસ્તક ૨૪

આસો . ૧૯૯૩

અંક

વસિષ્ઠનો આશ્વાસનસંદેશ*

ઉપેન્દ્ર

[વંશસ્થ]

પ્રિયાવસાને નીપજેલ શોકથી
રૂંધાઈ, મૂલતવ મહીં હુણું તદા
વિદોષી હું અનુ સ્વયોગથી,
ઋષિ વસિષ્ઠે નિજશિષ્ય પાઠવ્યો.

૧

[વિયાગિની]

અનરાગ સમક્ષ આવિયો ગુરુ-સંદેશ વહન્ત શિષ્ય એ;
સમગ્રુંય વસિષ્ઠ લણુતા, અતિશયી નિજયોગશક્તિથી.

૨

[અનુકૃપ]

ઋષિની આર્ષદૃષ્ટિને વૈષરી-રૂપ અર્પતો
શિષ્ય એ ગુરુ-સંદેશ નૃપને કથતો હવો.

૩

* અન-વિચાપને જેટની પ્રસિદ્ધિ; મળી છે (તેટલી મળવી જોઈએ છતાં) તેન
ગોડશી ક્યા જેટલીય પ્રસિદ્ધિ અનને પ્રસિદ્ધિઓ મોકલેલા સંદેશને મળી નથી. અદ
એ સંદેશનો સમ્બોધી અનુવાદ ક્યો છે. આદંભના પ્રણ અને અન્તનો એક-આયા
સ્લોકો પ્રમંગના ઉદેવ માટે અને પર્વામિ માટે ઉમેર્યા છે. કુવિકુલગુરુની વાણીનાં આદ્રતા
મધુરતા અને ગૌરવ આ અનુવાદમાં કેટલે અને સચવાયાં છે તે તે સહુદયોએ જોવું રહ્યું

[વિચોગિની]

- ‘તપતા તપ એકલા અતિ તૃણમિન્દુ ઋષિ; બીકંબાવરા
હરિએ તપ-ભંગ સાધવા હરિણી-અપ્સર પાઠવી ત્યહાં. ૪
- તપ-ભંગથી ક્રોધ ઊછળ્યો ઋષિનો, શાન્તિ-તટો વિદ્યારતો;
સ્વસમક્ષ લસન્તો વિબ્રમે હરિણીને શપી-“માનુષી મય.” ૫
- “ભગવન્, પરતન્ત્ર હું રહીઃ અપરાધી છું, ક્ષમા કરો મને-”
વિનવે હરિણી; વદે ઋષિ: “વળશે શાપ ધુ-પુષ્પદર્શને.” ૬
- ઋથકૈશિકવંશમાં ખરે જનમી, તે ધર્મ રાસો તાહરી,
સુરપુષ્પ પડયું નહોથી તે ઉપરે, શાપ વળ્યો-અને ગર્મ. ૭
- ત્યજ શોક પ્રિયાતણે હવે: મરવું તો લખ્યું સર્વ જીવને,
ક્ષિતિપાલનમાં તું લે મતિ; વસુધા હોય પ્રિયા નરેશની. ૮
- સમયે છડિયો ન ઋદ્ધિના; તવ પાંડિત્ય તદા શું ઉલ્લસ્યું!
ફરી દાખવ જ્ઞાન તાહરું, વિપદે ધર્મ સમર્પી આત્મને. ૯
- રહવા થકી શું ?-અરે, મરે થદિ તું, તોય મળે તને ન એ;
પરલોકપ્રવાસી માર્ગ લે, નિઃકર્મોથકી સાંપડેલ જે. ૧૦
- નિઃકર્મી નિઃશોકને, રહ્યો મૃતપત્ની પ્રતિ ધર્મ સેવવો;
અતિ માત્ર પડેલ આંસુહાં સ્વજનોનાં દહતાં પરેતને. ૧૧
- જનમેલ મરે-સ્વભાવ એ; જીવવું-એ જનવાનું તો જને;
ક્ષણમાત્ર જીવન્ત જે રહે-તવ દહાવો અદકો બીજે લહે. ૧૨
- મરણે નિજજન્મધુના, અતિ ઉર અજ્ઞાનીનું સેવતું બ્યથા,
સ્થિરથી સ્વજન્મવસાનને સમજે મોક્ષનું દાર ઊઘડ્યું. ૧૩
- નિજ આત્મ અને શરીર જે ! મળતાં ને વિષ્ટ્રાં ફરી થતાં;
તવ નાશ જ બાહ્ય વસ્તુનો કયમ, ફૂટે, પાંડિતને પીડી શકે ? ૧૪
- ન પૃથગ્જન જેમ શોકને વશ થાવું, વશિ ! આ તને ઘટે,
પવને થદિ પર્વતો ડગે તવ, ફૂટે, ઝાડથી લેલ શો રહે ? ૧૫

[અનુક્રમ]

- નૃપને શુરુ-સંદેશ અર્પીને શિષ્ય એ ગયો;
શોકે ઘન થયું હેયું નૃપનું મૂઠ તો રહ્યું. ૧૬

દેશ	દર મનુષ્યે વીમાની રકમ	દેશ	દર મનુષ્યે વીમાની રકમ
અમેરિકા	૨૩૦૦	ઈટલી	૪૫૦
ફ્રેન્સ	૧૮૦૦	નોર્વે	૪૦૦
ન્યૂઝીલેન્ડ	૧૦૦૦	જાપાન	૭૦૦
ઓસ્ટ્રેલિયા	૮૦૦	હોલાન્ડ	૩૫૦
ગ્રેટબ્રિટન	૭૫૦	હિંદ	૬૦
સ્વીડન	૬૦૦		

આનું મુખ્ય કારણ આપણે નિર્ધન છીએ તેમજ વીમાના કાયદા બહુતા નથી, એ છે. તેથી જ આવી દીન દશાં દેખાય છે. આ જિંદગીના વીમાની હાસન છે, પરંતુ સમુદ્ર, રેલવે રસ્તે ચરેલા માલના વીમા, આગના વીમા, મોટરો, ઘરો, ફરનિચર, નફાનો વીમા, બેકારી, ખીમારી, અકસ્માત, તોફાની, ધરતીકંપ, વાંચાઓ, ગરીબ મંજૂરોને બંદો વગેરે અનેક જાતના વીમાઓ યુરોપઅમેરિકામાં કાનૂને છે. એ વીમાની બુદીબુદી! શાખાઓ એ દેશોમાં ભારે પ્રગતિશીલ બની છે. વીમા એ જીવનની જરૂરિયાત છે, પ્રાણની સમૃદ્ધિનું સ્થાન છે. હિંદમાં એ વિકાસ અત્યંત ધીમે છે. પરદેશના ધોરણે આપણે ક્યારે વીમાની એ જીવન રિથિતમાં આવશું એ કંપનાની બહારની વાત છે.

વીમા કંપનીઓનાં ફંડો મોટાં મહે છે. એ સર્વે સરકારી જામીનગીરીઓ, ગીરો, સ્ટોકે શેરોમાં રોકાય છે, તે નીચેના ક્રાંતીકારી બજારો:

દેશ	ગીરો	સરકારી જામીનગીરીમાં	શેરસ્ટોક	પરદેશોમાં
ગ્રેટબ્રિટન	૧૩ ટકા	૧૬	૭	૬
અમેરિકા	૩૬ ટકા	૮	૨૮	૦
હિંદ	૩૮ ટકા	૪૬	૫	૧૪

હિસાબ કરતાં વીમા કંપનીને એક રૂપિયાની પેદાશ અને તે ઉપર તેને ૩.૦-૪-૩ પેદાશ બાજુ વગેરેની મળે છે. એ ૩. ૧-૪-૩ માંથી ૦-૩-૦ વીમાના દાવાના, ૦-૭-૬ ભાવી દાવા માટે અનામત ફંડના, ૦-૫-૦ વેહીવટ અર્થના અને પોણા આનો પરચૂરણમાં ખર્ચ થાય છે.

સને ૧૯૧૨માં જિંદગીના વીમાનો કાયદો હિંદી સરકારે પસાર કર્યો હતો, ત્યારપછી પરદેશોમાં વીમાના અનેક કાયદા પસાર થયા હતા. પરંતુ હિંદી સરકારને તે તરફ લક્ષ ન હોતું. વેપારી એજન્સીઓ વારંવાર વીમાનો કાયદો સુધારવા માટે પ્રાર્થનાઓ કરી હતી, પરંતુ તે સર્વ બહેરા કાનો સાથે અધોડાઈ હતી. છેવટે સર એન. એન. સરકાર સરકારના કાયદાના સભ્ય નિમણા. એ વણા ઉણોગો, મહેનતુ, કાંટી સમજણવાળા પુદ્ધિમાન ગૃહસ્થ છે, એમણે ખૂબ મહેનત લઈને હિંદનો સને ૧૯૩૬નો કંપની મુખ્ય

ક્ષેપિત નિવેદનો ઉપર વિચારે થયા હતા. પરદેશોના સર્વે વીમાનો કાયદાઓ બારીકાથી જોવાયા શ્રી. સુશીલ સી. સેન આ વીમા કંપનીના કાયદાની રચના માટે ખાસ ગ્રહણ હતા. એમણે આખા દેશનાં મુખ્ય મથકો ખાતે ફરીને આ કાયદો તૈયાર કર્યો હતો. છેવટે મધ્યમ ધારાસભામાં એ કાયદો ચર્ચાયો. પ્રથમ સિલેક્ટે કમિટીએ જોને સુધારવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પછી એના રિપોર્ટ ઉપર ઘણી મોટી ચર્ચા મધ્યમ ધારાસભામાં થઈ હતી. વીમા કંપનીઓના પ્રતિનિધિઓથી સીમલા અને ટિલ્હી ભરાઈ ગયાં હતાં.

એ કાયદા ઉપર કુલ ૬૦૦ સુધારા આવ્યા હતા. પૂરા એ માસ મુઠ્ઠી વીમાના કાયદાની ખૂબ ઝીણવટથી કલમે કલમની ચાળણી સંબોધે કરી હતી. આવી મુદ્દમ તપાસણીને અતે કાયદો હમણાં જ પસાર થયો છે. એ પસાર કરવામાં સર એન. એન. સરકારે ભારે શ્રેય, સમજણશક્તિ અને કાયદાનું માંગેલાગ જ્ઞાન દેખાડ્યું હતું. શ્રી. ભૂલાભાઈ, શ્રી. સત્યમર્તિ અને અવિનાશ શિગમ એટી, વ્યંકટાચલમ એટી વગેરે મુદ્દમોએ એમા રસમય ભાગ લીધો હતો. યુરોપિયન પક્ષે અલગ પોતાના પક્ષનું ખૂબ નાણું હતું. સરકાર તરફથી હિંદી, ૧૯૩૫ ના કાયદા પ્રમાણે તેમને ખૂબ ભારે રક્ષણ મળ્યું છે. એમના એટલે ક્ષિત્રિકા લાભો વિરદ્ધ એક અક્ષર પણ કાયદાનું સ્વરૂપ લઈ શકે નહિ, એવી એટ રીતે એમનું હિત રક્ષણ કરાયું છે. આવા પોતાના હિતોના રક્ષણની મોટી વ્યાપકતાનું યુરોપિયન સભ્યોને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. તેમાં એ પક્ષ મહાલતો પણ હતો. એ પક્ષના મુખી સર હડસને પોતાને માટે ન્યાયી વળણ અને સૌ પક્ષો જેવી જ સગવડો માગી હતી. એમને કાર્ષ પણ બીજાઓ કરતાં વિશેષ જોઈતું ન હોતું. હિંદીના ૧૯૩૫ના કાયદા મુજબ એમને હિંદીઓ સમાન ગણવામાં આવ્યા છે. એમની માગણી પણ એટલી જ હતી.

પરંતુ સર એન એન. સરકારે એ યુરોપિયન પક્ષને સત્ય હકીકત સંભળાવી દીધી હતી. એમણે ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું કે તમારો પક્ષ અહીં જાંડા મૂળ ધાલીને હિંદીઓના હક્કો આવરી ખેંચે છે. ઘણા લાભો તમે ભૂતકાળમા મેળવ્યા છે. એ લાભો હિંદીઓને ભોગે તમને મળ્યા છે. સને ૧૯૩૫ નો હિંદી કાયદો તમને આ સંરક્ષણ આપે છે. બાકી, બીજા કાર્ષ પણ દેશમાં આવું રક્ષણ પરદેશીઓને મળ્યું નથી આખા જગતમાં માત્ર હિંદોના યુરોપિયન પક્ષ જ આ ભોજ ભોગવે છે. કાયદાના પ્રતિગઢ મામે અમે લાચાર છીએ; નહિ તો, હિંદીઓને હિંદીઓના હક્કો મળવા જોઈ એ એ ચોખ્ખી દીવા જેવી વાત છે. એમની હરીકાર્ષ સામે ટકવું હિંદીઓને મુશ્કેલ પડે છે.

મુગર્જમાં વીમા કંપનીઓમાંની મોટી કંપનીઓ આવી છે. એ કંપનીઓ આખા હિંદમાં સૌથી મોટી અને સમ્બર છે. એમના પ્રતિનિધિઓ સર કાયમજી વલ્લાભીર અને અર હોમી મોદી જેવા મહાન નાઇટો હતા. એમણે ઘણી બાબતોમા પોતાના માટે ખાસ માગણીઓ કરી, પોતે હિંદ ઉપર મોટા ઉપકાર કરવાની વાત જાહેર કરી પરંતુ અર એન. એન. સરકારે એમનું પોગળ પંજુ ખોલી નાંખ્યું હતું. મુગર્જની એ મોટી વીમા કંપનીઓ પોતાના મનેજમેન્ટે મોટા પગારો આપે છે. માર્કેટ પાંચ હજાર જેટલા મોટા પગારો ચૂકવે છે. એમનો વકીલ ઘણો ખર્ચાળ છે. વિવાયતની મુસાફરીએ, મોટરો મેડાવવી વગેરે

दृश	दृश भगु'ये वीभानी नम	दृश	दृश भगु'ये वीभानी नम
भूमिगि	२००	गुह्य	४५०
गोश	१८००	गोश	४००
भूमिगि	१००	गोश	७००
गोश	८००	गोश	३५०
भूमिगि	७५०	गोश	६
गोश	६००		

આનુ મુખ્ય મળ્યા આપણે નિર્ધન ળીએ તેમજ સીમાના કાચા મજ્જુના નથી, એ જ તેથી જ આરી દીવ ના દેમાન છે આ નિદેશીના સીમાની હાવન જ પગલું સમુદાય નવ નહેતા માનતા વીમા, આગતા વીમા, મોન્દે, ઘન, ફનિયર, નધનો વીમા એમરી, સીમારી, ગરમાન, તાક્ષન, ધર્મીય વાસાએડુ, ગરીબ મજ્જુએતે બદલો મેરે આપે તા સીમાઓ યુગપચ્ચમિમા માનવ છે એ સીમાની ભુતિભુદી શાખાઓ એ દેમામાં બારે પ્રગતિશીન મતી છે વામે એ હવનની જગિયાત છે, પ્રમતની સમૃદ્ધિનુ રથાન દિદમા એ વિમાન મયત મીમે છે પગેમાના ધોગ્ય અપણે ક્યારે વીમાની એ ઉત્તર ગિનિમા નવર એ મત્પતાની મદાની માત્ર છે

શીમા - પડીઓના કુદા મોગ મહે છે એ સર્વે અર તની - મીનગીમીઓ ગીના, ગોડ
મગમા રામય છે, ને નીચેના પ્રાચીન વસ્થાને

રજા	ગીંગા	મજાદારી નવમીનાગીરીમાં	જોડકો	પરજોશમાં
મોડિયન	૧ ૨ ૧	૧૬	૭	૧
મોડિય	૦ ૨ ૧	૮	૨૮	૦
દિ	૩ ૮ ૨ ૧	૪૬૬	૫	૧૪

જિન ગ ઇના સીમા પનનિ ઓર દરિયાની પે ૧૩ અને તે ઉપ તો ૩ ૦-૪-૩ પેદ ન
જ ૧૪ વગ ની મળ ઓર ૧-૪-૩ માર્થી ૯-૩-૦ સીમાના દરાના, ૦-૭ ૧ બારી
ના મ ૨ અનામ ૬ ના ૯-૪-૦ વડી ૧૨ ખર્ચના અને પે જો આનો પગથગભા ખર્ચ થા ૬.

ઓ ૧૯૧૦માં જિલ્લાના સીમાનો કાયદો દિંદી સમગ્ર પચાસ યોજના, ત્યાગપત્રી
પરગણા સીમાના યોજના કાયદા પચાસ થયા હતા પરંતુ દિંદી સમગ્રને તે તરફ ૧૦
ન હોવા તારી જેનગરને વાગવા સીમાનો કાયદો સુધારના માટે પ્રાર્થનાઓ કરી હતી,
પરંતુ તે મર્યાદા નથી થઈ હતી હેતુ મગ જોન જોન સમગ્ર સમગ્રના
પચાસના સંસ્થા નિમાયા એ રના ઉદ્યોગી, મહેનતુ, ગરી સમાજનુવાણા ઓ શુદ્ધિમાન
નુદરથ ઈ, એમને પૂરા નહતી વર્ષને દિંદીનો ઓ ૧૯૩૩નો કાયદો નુધા
દને એ કાયદોના મર્યાદા વિગતવાર સમાનોચના 'અન્યાન'ના કાયદા સમગ્ર
પરિવર્તન હતી તર સમગ્રના જે સીમાનો કાયદો થયા માનમાં પચાસ થયો છે

આ સીમા ત નસા ક પા પા યા ક રા ના મારા જેટલી જ મ મ મદનન દેસા દતી
-૧૬ ૬૬ દેસાગીન યનો મન નેસાનો દતો નાતી સીમા ક પતીઓ, મોતી સીમા ક પતીઓ

ક્ષેપિત નિવેદનો ઉપર વિચારો થયા હતા પરદેશીના સર્વે વીમાનો કાયદાઓ બારીકાથી જાનાયા શ્રી મુસ્લીમ સી સેન આ વીમા કંપનીના કાયદાની રચના માટે ખાસ ગેઝાયો હતા એમણે આખા દેશના મુખ્ય મથકે ખાતે ફરીને આ કાયદો તૈયાર કર્યો હતો છેવટે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં એ કાયદો ચર્ચાએ પ્રથમ સિલેન્ડ કમિટીએ એને સુધારવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પછી એના રિપોર્ટ ઉપર વલ્લુ મોગી ચર્ચા મધ્યસ્થ ધારાસભામાં થઈ હતી. વીમા કંપનીઓના પ્રતિનિધિઓથી સીમલા અને ડિલ્લી ભરાઈ ગયા હતા.

એ કાયદા ઉપર કુલ ૬૦૦ સુધારા આવ્યા હતા પૂરા એ માસ સુધી વીમાના કાયદાની ખૂબ ઝીલવટથી કંબે કંબની આગળી સભ્યોએ કરી હતી. આવી મુદ્દમ તપાસણીને અંતે જાયદો હમણા જ પસાર થયો છે એ પસાર કરવામાં સર એન એન સરકારે ભારે શ્રેય, સમજણશક્તિ અને કાયદાનું સાગોપાગ જ્ઞાન દેખાડ્યું હતું શ્રી બુલાભા, શ્રી. સત્યમૂર્તિ અને અવિનાશચિંમ્ એટી, વ્યક્ટાયલમ એટી વગેરે શ્રદ્ધાએ એમા નસમ્ભ ભાગ લીધો હતો યુરોપિયન પક્ષે અનન્ય પોતાના પક્ષનું ખૂબ તાણ્યું હતું સરકાર તરફથી હિદી ૧૯૩૫ ના કાયદા પ્રમાણે તેમને ખૂબ ભારે રક્ષણ મળ્યું છે એમના એન્ડે પ્રિટિસ લાભો નિરદ્ધ એક અક્ષર પણ કાનમાં નહીં લઈ શકે નહિ, એની શ્રેષ્ઠ રીતે એમનું હિત રક્ષણ કરાયું છે આવા પોતાના હિતોના રક્ષણની મોગી વ્યાપ્તતાનું યુરોપિયન સભ્યોને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું, તેમા એ પક્ષ મહાવતો પણ હતો એ પક્ષના મુખી સર હડમને પોતાને માટે ન્યાયી વળણ અને સૌ પક્ષો જેની જ સગવડો માગી રતી એમને કાર્થ પણ ખીમ્ઓ જગતા વિશેષ નોર્મલ ન હોતુ હિદના ૧૯૩૫ના કાયદા મુજબ એમને હિદીઓ સમાન ગણનામાં આના છે એમની માગણી પણ એન્ડી જ હતી.

પરંતુ સર એન એન સરકારે એ યુરોપિયન પક્ષને સત્ય હંપીકત સભજાની દીધી હતી એમણે એખખુ મલજાની દીધું કે તમારો પક્ષ અહીં જગા મૂળ ધાલીને હિદીઓના હક્કો આવરી ખેડો છે ધણા લાભો તમે જૂતજાણમાં મેળા ના છે એ લાભો હિદીઓને ભોગે તમને મળ્યા છે સને ૧૯૩૫ નો હિદી કાયદો તમને આ સરક્ષણ આપે છે માફી, ખીજા કાર્થ પણ દેગમા આવુ રક્ષણ પરદેશીઓને મળ્યું નથી આખા જગતમાં માત્ર હિદીઓ યુરોપિયન પક્ષ જ આ મોજ ભોગવે છે કાયદાના પ્રતિપદ સામે અમે લાચાર ઊએ, નહિ તો, હિદીઓને હિદીઓના હક્કો મળવા નોર્મ એ એ એખખી દીવા જેની વાત છે એમની હંપીકાર સામે ટકવું હિદીઓને સુરક્ષન પડે છે.

મુગર્ધમાં વીમા કંપનીઓમાંની મોટી કંપનીઓ આની છે એ કંપનીઓ આખા હિદીમાં સોથી મેગી અને સધ્ધર છે એમના પ્રતિનિધિઓ સર જાવમજ જલ્લાગી અને અર હોમી મોદી જેવા મહાન નાછટો હતા એમણે ઘણી બાબતોમાં પોતાના માટે ખાસ માગણીઓ કરી, પોતે હિદ ઉપર મોગ ઉપકાર કરવાની વાત મહેર કરી પરંતુ સર એન એન સરકારે એમનું પોગળ પણ ખોલી નાખ્યું હતું મુગર્ધની એ મોગી વીમા કંપનીઓ પોતાના મેનેજમેન્ટે મોગ પગારો આપે છે માલિમ પાચ હજાર જેટલા મોગ પગારો ચૂન્ય છે એમનો વીનટ ઘણો ખર્ચાળ છે વિનાયતની મુસાફરીએ, મોન્ડે દેગાનની વગેરે

એ ઉપર સરકારી વીમા કંપનીઓના રાફડા ફાટ્યા હતા. પ્રગતિ: બ્રમમાં નાખેનારી એ ધધાદારી સહકારી વીમા કંપનીઓ ગુજરાત, સિંધ અને બીજા પ્રાંતમાં હજારોની સંખ્યામાં રચાઈ હતી. એમાં દેશના કોરોડો રૂપિયા સ્વાહા થઈ ગયા. લગભગ, જનોઈદેડ એવાં એવાં કંડો સ્થાપી લોકોને ભારે નુકસાન પહોંચાડવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૯૧૨ના કાયદા મુજબ આવી કંપનીઓ સરકારી કાયદાથી અસ્પૃશ્ય હતી. લોકો તરતના લાભો માટે એક બીજા હતા. થોડી વ્યક્તિઓએ માત્ર પોતાનાં ખોસાં લઈ; બાકી પ્રગતિ તે આ સદા જેવા વીમામાં કોરોડો ખોસા. આ નવા કાયદા નીચે એમનો જેવી વીમા કંપનીઓ ઉપર ખરાબ અંકુશ રહી શકશે.

વીમા ખાતું એ અનુભવી વ્યક્તિઓને માટે મોટી પેદાશનું સાધન છે, એટલે વીમા ખાતાના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને આંકડારાશી માટે સરકારને મોટો પગાર ખર્ચો પડશે. કારણ કે એ મોટા અધિકારીઓ જે રીતના કાયદાના અંકુશોનો અમલ કરશે તે ઉપર વીમાના ધધાતો આધાર રહેશે. હિંદમાં આવી વ્યક્તિઓની શોધ થશે, પરંતુ ધારવા મુજબ સરકારની હિંમેશના રિવાજ મુજબ એવાં અનુભવીઓ માટે વિદાયત ઉપર મીટ મંડાશે. હિંદના અનુભવી વીમાના આંકડારાશીઓ તો એક અથવા બીજી વીમા કંપનીઓમાં મોટા બાદશાહી પગારો મેળવે છે. જે વીમાનો કાયદો સખતાઈ અને મોટી પરવા વગર શાસિત થશે તો જ એ કાયદાકારક થઈ પડશે.

હિંદમાં હિંદી વીમાના વિકાસ માટે ખૂબખૂબ ક્ષેત્ર છે. દર વરસોમાં આજથી ચાર-ગણો વીમાનો વ્યવહાર વધવા સંભવ છે. આ બધું જ સહીસલામતીભરેલો ધધો છે. એનો વિકાસ પ્રમાણિક અને અનુભવી સેક્રેટરીના હાથ નીચે સુંદર થવાની દરેક પરિસ્થિતિ હાજર છે. અંગ્રેજી વીમા કંપનીઓ મજબૂત અને વગવાળી છે. પરંતુ હમણાંના હિંદી પ્રગતિ માનસ તરફ જોતાં સ્વદેશી વીમા કંપનીઓ તરફ ખૂબખૂબ આકર્ષણ છે. પરંતુ વીમા કંપની સંધર અને કુશલ કારભારવાળી હોવી જોઈએ. બીજી પરદેશી કંપનીઓ ઉપર તો નવા કાયદાએ સખ અંકુશ મૂક્યા છે, એટલે હિંદની જમીન ઉપર એ પરદેશી કંપનીઓનો વિકાસ સંભવિત નથી.

કાયદો લોકોને રક્ષણ આપે છે, પણ વિકાસ તો લોકોનું વ્યવહારિક માનસ જ કરે છે. વાયકોને કંટાળો આવશે એમ ધારી કાયદાને કલમ્બાર ન દાંકતા આંટલી દૂંકી સમીક્ષા જ માન કરી છે.

કોંગ્રેસે અધિકારગ્રહણનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો પછી બ્રિટિશ હિંદના અગિયાર

પ્રાંતોમાંથી સાત પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળો અધાયાં. એમણે પદગ્રહણ કર્યાને આજે ત્રણ માસ ઉપર થયા. કેવળ પણ ક્રાંતિકારી પક્ષને પોતાના કાર્યક્રમની શરૂઆત કરવાને માટે ગાજનનંત્રમાં ત્રણ માસ પૂરતા ન મળ્યા, અને હિંદમાં તો નહિ જ. કારણ કે પ્રથમ તો પ્રધાનમંડળોને રાજ્યનંત્રનો અને એની અનેક અટપટી ને મૂંઝવણુગરી વિગતો ને રીતરસમોનો આ પહેલાં કદી અનુભવ નહોતો; અને પોતાના પુરોગામી વહીવટદારોની પ્રત્યાઘાતી પદ્ધતિનો એમને બને તો સમૂળગો ત્યાગ કરવા હતો. આમ હોવાથી, એક તો વહીવટની વિગતો ને કાર્યપ્રણાલિની મારિતી મેળવી એના ઉપર પોતાની છાપવાનો કાળ જમાવવા માટે અને પોતાના પક્ષકાર્યક્રમને અનુરૂપ એવી રીતે વહીવટી વ્યવસ્થાને ગોઠવવાનો વિચાર કરવામાં જ સેંજે ઘણો વખત નીકળી જાય. આમ છતાં ભારે કુશળતા ને બાહોશીથી કોંગ્રેસ પ્રધાનો નવી વસ્તુના નવા અનુભવને પામી ગયા એ ભારે સિદ્ધિ કહેવાય એમાં શંકા નથી. અને જે કૌશલ્ય ને ઉતાવળથી એમણે પોતાનાં અંદાજપત્રો તૈયાર કરી ધારાગૃહો સમક્ષ પેશ કર્યા એ બ્લેન્કને તો ઘણા દીકાકાંગે મુન્ધ થઈ ગયા છે.

વ્યાપક ને પસંદગારક કાર્યક્રમ

મહાસભાનો આર્થિક ને રાજદ્વારી કાર્યક્રમ તો બહુ વ્યાપક અને પરિવર્તનકારી છે. અને એ સમસ્ત કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવા માટે ‘નવા બંધારણની મર્યાદાઓમાં રહીને કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો પોતાની નવી નીતિ ઘડવા માગે છે. પણ એમણે ત્રણ મુખ્ય વસ્તુઓ તરફ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. એ વસ્તુઓ તે સર્વત્રિક અક્ષરજ્ઞાન, દારૂનિષેધ અને ખેડૂતોને રાહત. મહાસભાના આર્થિક કાર્યક્રમના આ ત્રણે મુખ્ય મુદ્દાઓ છે. એમાં અક્ષરજ્ઞાન ને દારૂનિષેધના કાર્યક્રમને સિદ્ધ કરવા માટે મહાત્માજી કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોના માર્ગદર્શક બની રહ્યા છે. ત્રણ વર્ષમાં સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ અને વધારેમાં વધારે સાત વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાવલંબી કરી નિરક્ષરતા નાશ કરવાની અતેન્દ્રિય યોજનાઓ ને રસ્તાઓ એઓ વિચારી રહ્યા છે. ખેડૂતોને રાહત આપવી, નિરક્ષરતા નાશ કરવી, અને ત્રણ વર્ષમાં દારૂબંધી સિદ્ધ કરવી એ ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિ નવા બંધારણની મર્યાદાઓમાં રહીને પણ કોંગ્રેસ પ્રધાનો કેટલે અર્થે સિદ્ધ કરશે એ વસ્તુ ખાસ વિચારણા માગી લે છે. એમાં ઘણા મત-બેદને અવકાશ છે. અને ઘણી મુશ્કેલીઓ પણ છે. એનો વિચાર કરતાં પહેલાં બીજી એક અતિ અગત્યની વાત સમજૂતી માગી લે છે. પ્રથમ જ હું એની ચર્ચા કરી લઉં.

અધિકાર ગ્રહણ કર્યા સુધી ?

મહાત્માજીએ તો ‘હરિજન’માં એક લેખદ્વારા જાહેર કરી દીધું છે કે નિરક્ષરતાની નાશની અને દારૂબંધી કરવાની કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોની નીતિ અમલમાં મૂકવાના માર્ગમાં

આડે આવ એરી એકે કવમ નવા હિંદી કાનૂનમાં નથી. નથી ગવર્નરની ખાસ સત્તાઓનું ક્ષેત્ર એટલું વ્યાપક, કે કોઈ ગવર્નર પણ આ બાબતમાં પ્રધાનમંડળોની વચ્ચે પડી શકે. અગત્ય, જ્યાં સુધી પ્રગ્ન અહિંસક રહે ત્યાં સુધી જ આ શક્ય છે. ૧૯૪૬, ૧૧/૬

મુસ્લિમોની શરૂઆત અહીં થાય છે. જે કોંગ્રેસ પ્રધાનો દારૂનિયંત્રણ અને નિરક્ષરતાની નાબૂદીનું જ કાર્ય કર્યા કરે અને પ્રગ્ન અહિંસક રહે, તો ગવર્નરે જે નવા હિંદી કાનૂન એમની વચ્ચે પડી શકે એમ નથી માની લઈએ કે કોંગ્રેસ પ્રધાનો આ જ એ વસ્તુઓ પ્રધાનપણે કર્યા કરશે અને તેથી ગવર્નરે વચ્ચે નહિ પડે ને બંધારણીય મહાગાંધીની નહિ થાય. પણ એ કાર્યક્રમને પાર પડતાં સેંઠ આદેશ વર્ષ તો નીકળી ગયો એમ છે એ તો ન નકારી શકાય એવી હકીકત છે. એકેલી નિરક્ષરતાની નાબૂદીનું કાર્ય જ સેંઠ પંદર-સ વર્ષ લેશે. ગણિત ક્રાંતિ પંચી થીસ વરસની જગત્સત જહેમતને અંતે પણ આજે સોવિયેટ સંકાર ગણિયામાં ૮૦% નિરક્ષરતા જ નાબૂદ કરી શકી છે. અને ક્રાંતિ પહેલાં ગણિયામાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ૬૦% હતું. જ્યારે હિંદમાં તો આજે ૮૩% નિરક્ષરતા છે! સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર ને પક્ષસર-મુખત્યારીની અનાધિત સત્તા ધરાવનાર સોવિયેટ સત્તાને વંચતીની ૬૦% નિરક્ષરતાથી ૧૦% ટકા ઉપર લાવતાં એ દાયકા ની-ળા ગયા, તો આપણે ત્યાં ૮૩% નિરક્ષરતાને નાબૂદ કરતાં વધારે નહિ તો એ દાયકા તો જોઈશે ને?

પરિશિયતિ આ જાતની છે તો પોતાના કાર્યક્રમની બેચણ મુખ્ય બાબતો, હાંસલ કરવા માટે કોંગ્રેસને વરસો સુધી હોદ્દાસ્વીકારના રસ્તા અહણુ, કરી રાખવો પડશે. ત્રણ વર્ષમાં સંપૂર્ણ દારૂબંધી ને પાંચસાત વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાવલંબી કરવાની યોજના જે રીતે આજે હાથ ધરાઈ રહી છે એ ઉપરથી તો લાગે છે કે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોને વરસો સુધી હોદ્દા ઉપર રહેવું છે.

બંધારણુ ભાંગશે ક્યારે ?

તો પછી બંધારણુને તોડી પાડવાની મહાસભાની નીતિનું શું થશે? આઈદમો વર્ષ સુધી બંધારણુનો અમલ કરી દારૂબંધી ને અક્ષરજાનના કાર્યક્રમને અજમાની જોયા પછી બંધારણુને ભાંગીશું? મને લાગે છે કે બંધારણુને ભાંગવાની વાત ને જોતો વરસો સુધી અમલ કરવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધરી જોતો લાંબા સમય સુધી જીવિદાર ક્યે જવા એ બે વસ્તુ પરસ્પર સંગત નથી. કારણ કે (બીજી વસ્તુઓ અનુકૂળ નીરડે તો) દારૂબંધી, પ્રાથમિક કેળવણીની સ્વાવલંબિતા ને સમસ્ત કેળવણીપદ્ધતિની પુનર્વ્યવસ્થા અને જેટલોને ગહત આપવાની લાંબી યોજનાઓ હાથ ધરવાની વસ્તુ, વરસો માર્ગો લે છે. ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ પ્રધાનો જે ઝીણવટથી ને ગાંભીર્યથી ત્રણ વર્ષમાં દારૂબંધી કરવાના અને પાંચસાત વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાયત્ત કરવાના માર્ગો શોધી રહ્યા છે એ જ બતાવે છે કે જે બીજી અટકાયત આડે ન આવે તો મહાસભાની નીતિ હમણાં, કેટલાક સમય માટે તો, બંધારણુનો અમલ કરવા તરફ કામ કરી રહી છે. અને જ્યાં ઉપર જણાવ્યાં એ મુદ્દાઓ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી બંધારણુ તોડવું નહિ પણ જોતો અમલ કરવો એવી વાત મહાસભાના સૂત્રધાર તરફથી કહેવામાં નથી આવતી!

મુશ્કેલીથી ભરેલું કાર્ય

પરંતુ કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળે એકલું કેળવણી ને દારૂનિષેધનું કાર્ય જ હાથ ધરવા માગતા નથી. એમને તો સંયુક્ત પ્રાંત અને ગિલ્દારમાં કિસાનોનો પ્રશ્ન ઉકેલવા છે. ખેડૂતોના ઝગણ ના બોજને હળવો કરવો છે. ઔદ્યોગિક બાબતોએ મજૂરોને ન્યાય મળે ને એમને પૂરતી રોજ મળે એમ કરવું છે. સ્થાનિક સ્વરાજની ચાલુ વ્યવસ્થા બદલી નાખતા વ્યાપક કાનૂનો કરવા છે. આ બધાં કામો એવાં છે કે એમાં પ્રધાનોનો માર્ગ સરળ નથી. બધાં હિતોને સતોષ થાય એવો સમાધાનીનો વચ્ચો રસ્તો એ બાબતોએ નીકળી શકે એમ નથી. અમતોથી હિતોનો વિરોધ ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની રીતિતે જાણી કરશે. દા. ત., સંયુક્ત પ્રાંત અને ગિલ્દારમાં કિસાનોને રાહત આપતાં ત્યાંના પ્રધાનમંડળોએ પગલાં ભરવાની શરૂઆત કરી ત્યાં તો જમીનદારો બહુ જાણી બહુ છે. ઠેરઠેર વિરોધ થવા માંડ્યો છે અને ગિલ્દારમાં તો જમીનદારો પોતાનાં સ્થાપિત હિતોનાં રક્ષણુ ને બચાવ માટે સત્યાગ્રહ કરશે એવી ધમકીઓ પણ એમના તરફથી અપાઈ રહી છે ! સંયુક્ત પ્રાંતના જમીનદારોની એક સભાએ ત્યાંના કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળના જમીનદારોના હિતો વિરુદ્ધ જતાં પગલાં અટકાવવા ગવર્નર વચ્ચે પડે એ માટે એમનાં ઉપદેશનો ગવર્નર જનરલ અને હિદી વજીર સુધી મોકલવાની વાતો પણ કરી છે ! કહેવાય છે કે અંદરખાનેથી પરિસ્થિતિ બગડતી જાય છે, અને ગવર્નર વચ્ચે પડે એવી પરિસ્થિતિ જાણી થશે એમ કેટલાકો માને છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં તો કોંગ્રેસની સભામાં ગવર્નરે ષડિયન પતના પ્રધાનમંડળને ચેતવણી આપી દીધાનું પણ ખબર છે !

ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની શક્યતા

આ તો કિસાનોવાળા પ્રાંતોની વાત થઈ. બીજા પ્રાંતોમાં પણ મુશ્કેલી વધતી જવાની. મુગધમાં સ્થાનિક સ્વરાજ ખાતાના પ્રધાન નવો કાનૂન ધડવા માગે છે. સ્થાનિક સંસ્થાઓની ચૂંટણી અલગ મતદારમંડળો પ્રમાણે નહિ પણ સંયુક્ત મતદાર મંડળોની પદ્ધતિ પ્રમાણે રચાશે. કોમીવાદી મુસ્લિમોનો સંયુક્ત મતદાર મંડળોનો વિરોધ જાણીતો છે. ને હજી બે દિવસ અગાઉ મુસ્લિમ લીગની લખનૌ બેઠકે સંયુક્ત મતદાર મંડળની પદ્ધતિનો વિરોધ કરતો દરાવ પણ પસાર કર્યો છે. મુસ્લિમ કોમવાદને હમણાં હમણાં જાહેરમાં ગાંડપણુ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં સંયુક્ત મતદાર પદ્ધતિ દાખલ કરવાની મહાસભાની નીતિ સાંખી શકશે નહિ એમ મુસ્લિમ લીગની બેઠક પછી ખૂબ સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે. કોંગ્રેસ ને સંયુક્ત મતદાર પદ્ધતિ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં દાખલ કરશે તો મુસ્લિમ લીગના કોમવાદીઓ જાણી જાણે એમાં શંકા નથી. કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળ પોતાની મક્કમતા જારી રાખે તો કદાચ કોમીવાદીઓ ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની ફરજ પાડે. ત્રણ માસ ઉપર જ ડો. આર્થેકર અને સર અલી મલમજાન દહેલવીએ, વધુમતિ કોમ લઘુમતિના કોમી હકો ઉપર તરાપ મારે તો ગવર્નરે લઘુમતિની સલામતી માટે વચ્ચે પડવું જ જોઈ શે એમ જાહેર કહું હતું. સંયુક્ત મતદાર મંડળની પદ્ધતિ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો તરફથી જ રાજ્યતંત્રના કોઈપણ વિભાગમાં દાખલ થાય એ એમના મન પ્રમાણે તો વધુમતિની લઘુમતિ કોમના હક ઉપર 'તરાપ' જ ગણાય છે. એટલે કે કોમી સલામતીઓની રાષ્ટ્રવાદી પ્રથાને જાળવી રાખવા માટે કોમીવાદીઓને ગવ-

નરેને એમની ખાસ સત્તાઓ ભેંધે એ છે. હાથમૂર્તિના કોમી હિતના રક્ષણહાર તરીકે એમને સ્થિતિશરણ ભેંધે એ છે. તો પછી અંગ્રેજોને દોષ શું કામ આપવો? આજે તો કોમવાદીઓ એમની રાજસત્તા રાખવા માગે છે !

ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની બીજી શક્યતા ઝલુમોદ્દશીના કાર્યક્રમમાં પણ છે. જે હિંદી ખેડૂતોના ૧૨૦૦ કરોડના ગંજાવર ઝલુનો બોલે અસરકારક રીતે કોંગ્રેસ પ્રધાનોને હળવો કરવો હશે તો ભારે ક્રાંતિકારી કાવત્ર ધડવો પડશે, જે કદાચ સાહુકારી વર્ગને ‘કોંગ્રેસ સરકાર’ વિરુદ્ધ ખડો કરી દે અને ગવર્નરે વચ્ચે પડી કોંગ્રેસ પ્રધાનોને ઉનાવળ કરતા અટકાવી એમને બેસાડી દે.

આ બધું છતાં પોતાના કાર્યક્રમને વફાદાર ને સંગત રહેવું હશે તો તો કોંગ્રેસપ્રધાનો પોતાની પક્ષગાવનારી યોજનાઓ છોડી નહિ શકે. આનો અર્થ એમ નથી કે એમણે સમાધાનીના વચલા રસ્તાઓ શોધવા જ નહિ. લેનિન જેવા ચુસ્ત અને અક્ષર ક્રાંતિકારીએ પણ રશિયામાં ક્રાંતિ પછી અનેક વખત સમાધાનીનો ધોમો પણ નક્કર રસ્તો પસંદ કર્યો હતો. અને એણે જ નથી કહ્યું કે “સમાધાન ન કરીને, માર્ગથી બિલકુલ બહાર ન જઈ, આગેકૂચ કરવી એ બૌદ્ધિક બાલિશતા છે, નહિ કે ક્રાંતિકારીની ગંભીર કાર્યપદ્ધતિ ?” રાજકારણ એવી વસ્તુ છે કે એમાં સમાધાનો તો કરવાં જ પડવાનાં. પં. નહેરુના શબ્દોમાં કહીએ તો “જીવન અને રાજકારણ એવી અટપટી વસ્તુઓ છે કે એમાં આપણે સદાયે સીધી લીટીએ વિચાર કરી શકતા નથી.” છતાં અમુક વર્ગ દુભારી કે અમુક કોમવાદીઓ સામાયિક ને ગવર્નરે વચ્ચે પડશે એ બીકે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળે પોતાના કાર્યક્રમના મૂળમૂલ મુદ્દામાં દીકાશ બતાવી ન શકે કે ન તો બાંધછોડ કરી શકે. ફરી પડિત નહેરુના શબ્દો ટાંકાને કહું તો “ગેરદોરવણી કરવી એ દુર્લભવાના કરતાં વધારે નુકસાનકારક છે.”

કઈ બાબતોમાં બાંધછોડ કરવી ન કરવી, ને જે બાબતોમાં બાંધછોડ કરવી પડે તે બાંધછોડ કેટલી હદે ને ક્યાં સુધી કરવી એ બધું એકમતે નક્કી કરવું અશક્ય છે. કોંગ્રેસમાં જ ઉદામવાદીઓ જે બાબતમાં જરાયે નમતું મૂકવા તૈયાર ન હોય એ બાબતોમાં મધ્યમ માર્ગીઓ નમતું મૂકવાની હિમાયત કરે. અને બંને પક્ષ એમ કહી શકે કે અમુક બાબતમાં બાંધછોડ કરવાથી કે ન કરવાથી મહાસમાના ધ્યેય તરફ વધારે ઝડપી કૂચ થઈ શકશે! એટલે રાજકીય વ્યૂહો ને કાર્યપદ્ધતિમાં મૂળમૂલ બાબતો હાથ ધરવાની વસ્તુમાં પણ એકમતતા લાભલગ અશક્ય વસ્તુ છે. એમાં તો પ્રશ્નાયકોની વધુમતિના નિર્ણયને વફાદારીથી વળગી રહી એકસાથે સામનો કરવામાં તત્પરતા બતાવવી એ જ વસ્તુ કહી શકાય. અલગત, પ્રશ્નાયકો ન્યાં લઈ ગય ત્યાં આંખ બંધ કરીને જવું એમ કહેવાનો મારો હેતુ નથી.

ગવર્નરની અમર્યાદ બંધારણીય સત્તા

પ્રાંતીય સરકારોમાં કોંગ્રેસપ્રધાનોની કાર્યનીતિની એવી વિગતોમાં ગવર્નરે જે પોતાને વચ્ચે પડવું હશે તો વચ્ચે પડી શકશે. એ રીતે તો બંધારણે એમને અમર્યાદિત ‘ડિસ્ક્રીશનરી’ સત્તાઓ (પ્રધાનોની ઉપરવટ જવાની) આપી છે. કોંગ્રેસપ્રધાનો બંધારણીય મર્યાદાઓની

અંદર છે એમ માની જે કાર્ય કરે તે જ કાર્યને ગરબર અધારણુ અદારનું કેટલી સફળે એટલે કે કોષિઅપ્રધાનોનું અસ્તિત્વ ગવનરિતી લાડી ધિંગાને અધીન રહેવાનું, ત્યાં મુધી શાંતીનીતિને કોષિઅવાદી રંગ પ્રાનિક સરકારેમાં સદી લેવાની જરૂરિયાત લાગશે ત્યાં મુધી ગવનરિત એમની કાર્યનીતિને અધારણુ પ્રમાણેની ગણીને નભાવશે. આને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ એટલી ગંભીર છે કે ખ્રિસ્તિય મતાધીશો હિંદની એક મહાઅળેવાન રાજકીય સંસ્થા માથે ઝગડામાં ઝિનરવાની તેયારીમાં નથી. અને પેલેસ્ટાઈનના લાગણા પાડવાનું નક્કી થવાથી હિંદનો અસ્થિમ વર્ગ અધૂર જં છછેછાં હાથે છે. કોમીગૃહમ મારફત મુસ્લિમકોમવાદીએને કોષિઅ વિરુદ્ધ ખ્રિસ્તીવાદી કરવામાં શાકીયતાને ગમેતી સફળતા પેલેસ્ટાઈનને ધોળ નાખી છે. છતાં હજી ના. આગાખાન જેવા શાકીયતાના દિમાયની રીમો છે ત્યાં મુધા એને બહુ ગમરાખણુ નથી થતી જે લીગની બેઠમાં પેલેસ્ટાઈનના લાગણા પાડના શાકી કમિશનના અધેવાયની મંજૂરી ખ્રિસ્તિય સરકારેને મેળવવાની હતી તે જ એકંદ્રું અધ્યક્ષ પદ ના. આગાખાનને ખ્રિસ્તિય રાજ્યતાના સુવધાએ એ અપાચું છે. ને પોતાને પ્રિસ્લામ જગતના એકીકળ, પ્રિસ્લામી સંસ્કૃતિ ને ધર્મના ઘેરખ્યાદ ગેળવિનાર ના. આગાખાન પેલેસ્ટાઈનના બાગવા કે ઝાંઝોવાગમાંથી દિંદાઓનો (જેમાં પોલી લાંબનાં મુરિયેમો છે) વાપરે આંધણી લેવરાવવાનો શાકી કાવનગ સામે કેમ એક રખદ પહેં બોલનાં નથી? વેરેમો પહેલો ગાંઝી મુતંકા કમાવપાયાએ આગાખાનને દિંદમાં ખ્રિસ્તિય સત્તાની એવન્ટ ગણાવ્યા હતા એ નક્કર દુષ્ટીકત પેલેસ્ટાઈન ને ઝાંઝીવારે આગિત કરી આપી છે.

શાહી સત્તાનું હાઈ: હિંદ

પણ આ તો હિંદી રાજકારણનું શેત્ર ખ્રિસ્તિય શાકીયેતમાં દાખલ-અર્થ ગયું, જો કે ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યને લોડી પૂરું પાડનાર હિંદ છે. હિંદ ખ્રિસ્તિય શાકીવાદનું હાઈ છે. માટે જ આને સામ્રાજ્યની આથમની અવગથામાં ખ્રિસ્તિય સત્તા હિંદમાં કોષિઅ પક્ષ માથે ઝડપી કરવા માગતી નથી. આવના મહાવિપ્લવમાં હિંદ-છૂટું-પડી ગય તો ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યે બુંસાર્થ જવાનું એમા ખ્રિસ્તિય મતાધીશેને શંકા નથી. માટે ચેનકેન પ્રકારેણુ સામ્રાજ્યના હાઈના પાવકાગ ચલુ રહે એ ભક્ષન કરવા માગે છે.

અનુકૂળ તક

દિંદ ખ્રિસ્તીય આવના વિપ્લવમાં છૂટું ન પડી ગકે. એવી અનુકૂળતા એક વાતે આપના રાજકારણમાં પેડા થતી જાય છે. એ અનુકૂળતા તે ઝંઝની કોમવાદ ગાંડમણની હાંદે પળેએ તે છે. જે દિવસ અગાઉ જ ખતમ થયેલી મુસ્લિમ લીગની લખનીની બેઠક ને સિધ દિંદુ પરિયો ખતમી આપ્યું છે કે જેમ આને કોષિઅના ઝંઝ હેડળ રાખવાદ સંગઠિત, જનશૂન અને મજાશૂન થતો જાય છે તેમ ખીન્દે પક્ષે એને નાખડ કરતો કોમવાદ પણ લાગપક મોગ્યા માંડો જાય છે. મેને લાગે છે કે આંતરેગાંડીય રાજકારણમાં જેમ આને કાસિઝમ અને આમ્યવાદ વિરુદ્ધ જાવખીમા મોરચા માંડના જાય છે તે એ અને વચ્ચે સમાધાન શક્ય ન હોવાથી મહાવિપ્લવ અનિવાર્ય છે, તેમ દિંદમાં રાખવાદ વિરુદ્ધ કોમવાદ એકવાતો જાય છે. આવ બોલોનું અવરોધ ૧૫ નરે અને રાખવાદ થોડા સમયમાં પૂરતો વ્યવસ્થિત નહિ થયો હશે

તો હિંદમાં કામી વિચાર અનિવાર્ય છે. અને લોગની પરિપક્વ વંખતે પંજેમની યુનિયનિસ્ટ પાર્ટી, બંગાળમાંથી ફક્ત હક્કની પ્રજાપાર્ટી વગેરેનાં જોડાણ થવાનું એટલા માટે જ શક્ય બન્યું છે કે રાષ્ટ્રવાદના પ્રયત્ન લેવાળે સામે દરેકે કામવાદ એકસાથે સોમનો કરવા માગે છે. શ્રી. જ્ઞાનુ આખું ભાષણ રાષ્ટ્રવાદી સંસ્થા કોંગ્રેસ સામે છે. મૌ. આરુચંદી, શૌકનઅલી અને શ્રી. જ્ઞાએ કામીવિચારની વાતો તો આ પહેલાં ઘણીવાર કરી છે, પણ ત્યારે પંજાબ, બંગાળ અને સિંધની મુસ્લિમ કામવાદી પાર્ટીઓ લોગની ઓળખ કામવાદી જગત સાથે જોડાતી હોય ત્યારે શ્રી. જ્ઞા કામીવિચારની વાત કરે એ મહા અનર્થકારી આગાહી છે. આ રજા એમના શબ્દો: “હું જણાવવાનું સાદસ કરું છું કે મહાસભાની હાલની નીતિના પરિણામે કામી કડવાઈ, કેમીયુદ્ધ અને શાંતિવાદી ચોકડું મજબૂત થશે.” બહુમતિ સાથે સમાધાન શક્ય નથી. કારણ કે હિંદુ નેતાઓમાં સાચી લાગણી કે સમાધાન મટે ઈચ્છા નથી. . . . મુસ્લિમ સંપર્કના બહાના હેઠળ મહાસભા મુસ્લિમોમાં ભાગલા પાડી તેમના નેતાઓથી તેમને છૂટા પાડવા માગે છે. એ ભયકર ચાલ્યાછ છે અને તે સફળ નહિ થાય.”

ખીજા બાણુ હિંદુ કામવાદના ખેરખવાદ ભાઈ પરમાનંદ સિંધ હિંદુ પરિપક્વ પ્રમુખ-સ્થાનેથી હિંદુ હિંદ ને હિંદુ રાષ્ટ્રની ને હિંદુ મંગલની વાતો કરે છે. મહાસભાની મુસ્લિમ લઘુમતિ પ્રચેની રાષ્ટ્રવાદી નીતિની પણ એઓ આરુચંદી કહે છે અને કોંગ્રેસનો માર્ગ નીકારવામાં હિંદુઓના અસ્તિત્વને નાશ કરે તેનું ભુએ છે!

પરંતુ કામવાદનું ગાંડપણ કેટલી હદે બહેત્રી ગયું છે એ એક કામવાદી મુસ્લિમ લેખકના લેખમાંનાં આ વાક્યો બતાવે છે.

“An alternative to a friendly settlement of our dispute is the partitioning of India into two parts, namely Muslim India and Hindu India. If this happens, then perhaps, the provinces of Sind, the Punjab, the N. W. F. Province and the United Provinces of Agra and Oudh will be given to the Muslims and the remaining parts of the country to the Hindus. In such a case Muslims living in Bengal, Bombay, C. P., Bihar and Madras will have to be transferred and distributed over the provinces mentioned above which will make up ‘Muslim India.’ While the Hindus living in the Punjab, N. W. F. Province, Sind, U. P. and Bengal, will have to be sent to those provinces which will form ‘Hindu India.’”

મુસ્લિમ હિંદ અને હિંદુ હિંદના નામ હેઠળ પ્રત્યાધાતી કામવાદી બજા રાષ્ટ્રવાદના ક્રાંતિકારી બળને નાશ કરવા એકત્ર થતાં જાય છે. મેં આગલી એક નોંધમાં કામવાદને આંતરિક ક્રાંતિમય કલો હતો. ભાઈ પરમાનંદ ને શ્રી. જ્ઞાને જગ્યા આપનાં પં. નહેરુ

પણ હોય છે કે “ મહાસભાની સરકારી હેઠળ આમજનતાના વધના જતા જોરની એને ખીક લાગી છે. હિંદુ અને મુસ્લિમ અને કોમમાંના થોડા સરખા કદર કોમવાદીઓ આમ જનતાના આ જોર સામે કમર કસવા તૈયાર થતા હોય એમ લાગે છે . . મુસ્લિમ લીગ અને હિંદુ મહાસભા અને ધર્મના પવિત્ર નામે પોતપોતાનાં સ્થાપિત હિતોને મજબૂત રાખવા અને આમ જનતાના વધના જતા બળનો સામનો કરવા સ્વાભાવિક રીતે જ બહાર પડે. આનું નામ હિંદમાં ફાસિઝમનાં પગરણુ શરૂ થયાં હોયી શકાય.” (અહીં એ નોંધવા જેવું છે કે ભાઈ પરમાનંદે ને શ્રી. છત્રાએ મહાસભાની આમસંપર્કની હિંદુસાહને સામ્યવાદી ને સમાજવાદી કહી વખોટી કાઢી હતી.)

પરંતુ લીગનો કોમવાદ આ વખતે એટલે વધી ગયો છે. પહેલી વાર લીગે ઈસ્લામી ઝંડો ફરકાવ્યો ને લીગના વાવડા તરીકે ઈસ્લામી ઝંડો સ્વીકાર્યો ! રાષ્ટ્રધ્વજને હિંદુ વાવડો ને વંદેમાતરમને હિંદુ ગીત કહાતે એને નકાર્યાં એ કોમવાદી નશાનું ગાંડપણ. ક્યાંમુઝી નર્મ શકે છે એનું સૂચક છે. ખરી રીતે તો રાષ્ટ્રીય વાવડાને કે વંદેમાતરમને કોઈ પક્ષ સાથે સંબંધ જ નથી. એનું મહત્ત્વ પક્ષમહત્ત્વ નથી પણ રાષ્ટ્રીય છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો એક રાષ્ટ્રીય ગીત અને ઝંડાનો તો સ્વીકાર કરે છે. હિંદમાં હજી કોમવાદી નેતાઓ મધ્યયુગી ને અધિકારયુગી માનસ સેવી રહ્યા છે ! હિંદમાં આજે ગત થવા જોઈતાં જૂનકાળનાં પ્રત્યાધાની બળો અને વર્તમાન ને ભાવિનાં સ્થાન લેવા જેવાં પરિબળો વચ્ચે તુમ્મ જ મંધર્થણ ચાલી રહ્યું છે.

હિંદની બહાર ફાસિઝમ સામ્યવાદી બળોનો નાશ કરવાના પ્રયત્નમાં વિશ્વયુદ્ધ લાંબરો; ને હિંદમાં કોમવાદ રાષ્ટ્રવાદી બળને નાબૂદ કરવા માટે અનુકૂળ તક મેળવી કોમીવિચ્છેદ લાવે એવી રિયતિ જણાય છે.

રાષ્ટ્રવાદને ક્રાંતિકારી વિજ્ય અપાવવાનું ઐનિહાસિક મિશન આજે મહાસભાને માથે છે. અસાધારણ પ્રયત્ન ને શિસ્તબદ્ધ સંગઠન આગામી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની જાગૃત શક્તિ કેળવવાનું અને આર્થિક મુદ્દાઓ ઉપર આમજનતાને એકત્ર ને યુક્ત કરવાના કાર્ય વિના કોમવાદનો સામનો થઈ શકે એમ નથી. કોમવાદને હંફાવવો એ આજે કોંગ્રેસને માટે જીવંતી સમસ્યા છે.

તા. ૨૦-૧૦-૧૯૩૭

ગંગા

સ્વર્ગેથી ઉતરી પડી હર શિરે, ત્યાંથીય પૃથ્વી પરે
જ્યાં કીડા સમ માનવી બદળાઈ મેલાં કરે બેઠનને;
તો થે પાવન વિધને કરી રહી ક્ષારાબિધને જે મળે,
પ્રાણીનાં શુભ કાજ નીચ જનતાં ગંગા ન હાની ગણે.

હિડી ઝબકી કાળજન્ય વિસ્મૃતિ યુગોની, અને
સૂણ્યાં કંઈ નિમંત્રણો! ધ્વનંત આત્મને ગદ્યરે;
બન્યું અસ્સ સર્વ, લાંગુર પતંગરંગે મને
અસંગત આદર્યું, પથિકદંડ લીધો કરે.

સુદ્ધર મુજ પંથ એ સિતિજ પારના દેશને,
રહ્યો સમય લેશ ક્યાં વિરમવા તણો? નેત્રને
અનિદ્ર અમને ભર્યો, વિભવ વિશ્વના વેશને
કર્યો ભસમ; પ્રાણ અંગત અદીક એ ક્ષેત્રને
જહો પથ લઈ જતો વિકટ કાલને કાપતો.

અભીતમન શત્રિની ભુલભુલામણીમાં થઈ
અસંખ્ય દહ અંતરાય બળ વિક્રમે માપતો,
સુધીર મુખને પદે અમરશ્રદ્ધ આત્મા લઈ

જઈશ તહો સ્નાનશુદ્ધ થઈ ને સુધાસાગરે
ઠરીશ ભવમાતની ચરણજ્યોતિ જ્યાં પાંગરે.

શ્રી. મોતીભાઈ અમીન-માનવતાની નજરે

શ્રી. શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી,

એમ. એ., એલ.એલ. બી.

‘ચરેતરની કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણ’ સગા, શ્રી. મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન લગભગ અર્ધી સદીથી ગુજરાતના આ નાનકડા પ્રદેશની અનેકવિધ પ્રગતિના સાક્ષી છે એટલું જ નહિ, અલગ મુખ્ય અંશે તેના પ્રેરક અને યોગક પણ છે. ગુજરાત ત્યારે મહર્ષિ દાદાભાઈના સેવાકાર્યથી અને દિગ્ગજા મહેતાની સિદ્ધગર્ભનાથી વિરમય પામતું હતું, ત્યારે આ રાષ્ટ્રીય આંદોલનો ચરેતરના કુટણક યુવકોને નરીન પ્રેરણા આપી તેમનામાં સેવાની તમલા પ્રગટાવતાં હતાં. વડોદરાના રામજી મંદિરમાં આવેલું હાલનું ચરેતર બોર્ડિંગ ત્યારે સરસ્વતી મંદિરના નામે ઓળખાતું. આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર ઈ. સ. ૧૮૮૫માં આ મંદિર સ્થપાયું હતું; અને તેના પ્રારંભમાં વિદ્યાર્થીઓ ગૃહપતિ વિના સંધ્યમળથી જ ભેગા રહેતા. અને યુગનાં આંદોલનો ઝીંકતા. આજે પણ તે વિદ્યાર્થીઓના નિવાસસ્થાન તરીકે ચાલુ રહ્યું છે. શ્રી. મોતીભાઈ સાહેબ પોતે પણ આ વિષે લખે છે કે ‘સને ૧૮૯૦ થી ૯૮ સુધીનાં વર્ષોમાં જે વિદ્યાર્થીઓ અત્ર રહેલા, તેમના સંધ્યમળ અને સંખ્યાને કારણે તેઓ ‘ધી ઘર્મી-દ્ધર્મવ’ (પાંત્રીસ)ના નામથી તે વખતમાં જાણીતા થયેલા. આ વિદ્યાર્થીઓ કોઈ ગૃહપતિ કે બંધારણ સિવાય પણ પરસ્પર સદાય આપના, એક બીજાનું માન સાચવતા, સંપ, સદ્કાર અને શાન્તિથી રસોડાની, રમતોની અને બીજી પ્રવૃત્તિઓની વ્યવસ્થા કરતા, પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયોની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા, સત્તાઓ ભરતા, અનેક વિષયોની ચર્ચા કરતા, આમસુધારણા અને દેશસેવાના અનેક પાકો શીખતા, અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા પડીતા જીવનની સામગ્રી અને લાઠું પૂરતા પ્રમાણમાં સાથે લખતે જતા.”^૧ ચરેતર પ્રદેશમાં કેળવણી, સમાજસેવા ને સંસારસુધારાની જે કાંઈ જાહેર પ્રવૃત્તિઓ છેકાં ૨૫ વર્ષ થયાં ચાલે છે, તે બધાંનાં મૂળ આ રામજી મંદિરની જગ્યામાં આવેલા સરસ્વતી મંદિરમાં જ મળી આવે છે. ‘આ મંદિરમાં ભણેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ધનુ રાજકીય નેતાઓ, સંસારસુધારકો, સમાજસેવકો, કેળવણીકારો, ડોક્ટરો, વેપારીઓ, એન્જિનિયરો, વકીલો અને સરકારી અમલદારો પણ નીપજ્યા છે.’^૨ પેલા ‘ધર્મી-દ્ધર્મવ’ ની સંખ્યામાં આજના જાણીતા લોકસેવકો સરદાર વલ્લભભાઈ અને શ્રી મોતીભાઈ અમીનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે એ હકીકત ‘ચરેતર બોર્ડિંગ’ના ઇતિહાસમાં અતિશય હાર્દ અને ગૌરવ ઉપજાવે તેવી છે.

અમીનસાહેબ બ્યારે કાલેજીવન પૂરું કરી મેવાના અભિધાપો સેવતા જીવન-અર્થ આપમા પડ્યા હતા, ત્યારે લોખાન્ય ગિમ્નો ડર્મ-નામવાળો સેવાધર્મ મહાગબ્દના ગીમાના ઓગળી વિભગમા વ્યાપક થયો હતો, તે યુગગતના સમકાલી યુવાનોને પણ જાહેરાતાનાની ગી દેતો હતો. જગમગ વખતની સ્વદેશી ધર્મની પ્રમજ પ્રવૃત્તિ હબ્બુ આવવાની હતી, ગાંધી યુગની તો હિસા પશુ ત્યારે નહોતી ફૂલી ત્યારે પણ ગાંધીધર્મના ઉત્તમ ખીજ યુવાન યુગગતના ફળદુપ પ્રદેશમા શેષા રૂપે પ્રગી ાડ્યા, અને પુષ્પ તથા ફળની ઓક્કસ આગાહી આપતા થયા.

આ લેખના પ્રયેજકે સન ૧૯૬૨ના 'ગાંધી' માસિકના દીપોત્તમી અકમા શ્રી મોતીભાઈ અમીનની સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિઓની વિગતો આપતો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો, અને પ્રસ્તુત લેખને સંપૂર્ણ અમજવા તે પ્રથમ લેખ વાચનર્થને ધણે ઉપયોગી થઈ થયે પ્રથમ લેખ મુખ્યત્વે આદિત્યની દૃષ્ટિએ જ તૈયાર થયો હતો, ત્યાં પ્રસ્તુત લેખ ફેલીક સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ વિગતો આપવા માટે છે પ્રથમ લેખ અમીનસાહેબની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ ઉપરથી તેમની ઓળખ આપનારો એક અખતરો હતો, ત્યારે પ્રસ્તુત લેખ તેમના કાર્યપ્રદેશ અને મન સૃષ્ટિના અવલોકનથી તેમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ આલેખવાનો એક નમ્ર પ્રયાસ છે પ્રથમ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યાર પછી મોતીભાઈસાહેબે 'અરેતર' માસિકના ૧૯૬૬ ના ડીસેમ્બર અકમા એક નિવેદન વડે તે લેખમા કરેલા સૂચનો ઉપર વેધક પ્રનાશ નાખ્યો છે, અને જરૂર વો-એસા વિષેનું પોતાનું પ્રમાણિત મતન્ય સ્પષ્ટ કર્યું છે આના નિવેદને આ લેખ ને 'ક' વધુ જહેમની તક આપી છે, નહીં મુલાકાતોએ તેમનું માન્ય લેખને વધુ પારદર્શક લાગ્યું છે, અને ચોરીસી વધુ સામગ્રી પણ આ લેખનું નિમિત્ત બની છે વિનયી અને વિનમ્ર અમીનસાહેબ પોતાના કાર્યની કે જીવનની વિગતો આજે પણ મારા જોનારને જણાવવા તયાર નથી, એવું જ નહિ પણ તેમનું સાન્નિધ્ય સેવતા રેનેહીર્ગને અને યુવ વૃદ્ધને પોતાના વિષેની આની હકીકત અન્ય કોઈને ન આપનાનું સખત ફરમાન તેમણે ચાલુ જ ગમ્યું છે વાચનર્થને તેથી સમગ્રથે કે ઉપર જણાવના શ્રેયક તરવો આ લેખનું ઉપાત્ત કે નિમિત્તકર્ણ બન્યા છે, અને તે મધાનો અત્ર અનિસયોક્તિ ગહિત અને સત્યપ્રધાન દૃષ્ટિએ જ ઉપયોગ ગમામા આ પો છે

માગ પ્રથમ લેખમા શ્રી. મોતીભાઈને ડરેની એકથે નમ્ર સૂચનાઓ-તેમના કાર્યની અને કાર્યપ્રદેશની સદુચિત મર્યાદાઓ વિષેની-અમૃતનાન મુક્કસાહેબને પણ અતિથય ગમી ગઈ, અને અમીનસાહેબના દોહિત શ્રી મહેન્દ્રભાઈને પણ ખૂબ પસંદ પડી એ સૂચનાઓનું હાર્દ શ્રી અમીનના અને. પ્રગમકો અને રેનેહીએને હબ્બુ પણ સત્ય અને ગીકાર્ય લાગતુ હશે પણ દૃઢ સકલ્પવાળુ લોખડી માન્ય ધરાવનાર મોતીભાઈસાહેબની વિચાર-સગણી કે કાર્યપદ્ધતિ ઉપર તેની ગઈ ઓગળી જ અમર થઈ શકે છે? હોવાન ડચેરીની આકર્ષક નોમ્પરી ઊડી હઈ સ્વેન્જાથી હેતુકૂર્ષક શિક્ષક થયેના અમીનસાહેબને લોકકેમનણી પણ વિદ્યાર્થી-કેળવણીના જ એક અગ જેની લાગી, અને પ્રાપ્ત કરેના અક્ષરજ્ઞાનને દંડનના માટે જ્ઞાન પગથોની અર્થાત્ પુસ્તકાન્ય મગ્ધાઓની જરૂર જણાઈ તેઓ પુસ્તકાન્ય ખાતાના અમનદાર બન્યા, પણ આ અમનદારનું માનસ તો મૂળ એક શિક્ષકનું જ હતું નિસાણુની જ દૃષ્ટિ સેવના મેવતા તેમણે પુસ્તકાન્ય પ્રવૃત્તિને શ્રીમત મહાગમ્નસાહેબના ગુપ્ત પ્રેરણાનથી

આખા વડોદરા રાજ્યમાં વ્યાપક બનાવી. આવી શિક્ષક વૃત્તિએ જ તેમને છાત્રાલય પરિવર્તો, વિદ્યાર્થીમંડલો અને કૃષ્ણવણી સંસ્થાઓમાં સક્રિય રસ લેતા કર્યા, અને હરિજન પ્રવૃત્તિ તરફ પણ તેમની પ્રીતિ ઉપગતી. ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ, વડોદરાનું ચરોતર બોર્ડિંગ અને વસોની કૃષ્ણવણી, પુસ્તકાલય તથા સહકારી સંસ્થાઓ વિગેની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ આ એક જ પ્રધાન, પ્રેરક અને પાવનકારી વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવી છે. તેઓ પોતે પણ લખે છે કે:

“પણ પુસ્તકાલય ખાતામાં નોકરી કરતાં પણ શિક્ષક થવાના કાંઈ મેં અનેક રીતે સેવેલા, અને શાળાઓ, શિક્ષકો અને શિક્ષણ સાથે પરિચય આણું પણ રાખેલો. એટલે નિવૃત્ત થતાં ઉદ્ભાસથી શિક્ષકનું કામ સ્વીકારી લીધું. સાચું કહું તો શિક્ષક થવા માટે જ પુસ્તકાલય ખાતાની નોકરી ૬૨ વર્ષની ઉંમરે પણ પ્રયત્ન કરીને જ છોડી. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં શિક્ષક થવાનું જ સ્વપ્નાં સેવતો.....તો પછી નિવૃત્ત થઈ શિક્ષક થાઉં તો તેમાં મને કંઈ જ આશ્ચર્ય લાગ્યું નથી—લાગતું નથી. પણ હું ફક્ત શિક્ષક કાંઈ વખત હતો જ નહિ, અને હવે તો ચર્ચ શરૂઆતો પણ નથી. શિક્ષક હતો ત્યારે પણ પુસ્તકાલયો અને તેની જ ગામડાંની ખીચ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતો, અને ગામડાં અને ગામજનો સાથે પરિચય સેવતો.” ૩

અગાઉના લેખમાં આ લેખકે અમીનસાહેબની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને મુખ્યત્વે કૃષ્ણવણીના મધ્યમિન્દુમાંથી જ ઉદ્ભવેલી મનાવી હતી, અને તેથી તેમને સાહિત્યના એવાંરે કંપેક્ષા સરસ્વતી મંદિરના દ્વારપાળ તરીકે નિરૂપ્યા હતા. લેખકની આ માન્યતા શ્રી અમીનતા પોતાના જ નિષ્પાલક નિવેદનથી અપૂર્ણ અને દોષાયુક્ત હરી છે, એમ જણાવતાં મને આજે આનંદ થાય છે.

શ્રી મોતીભાઈની ગરુદેર પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ કૃષ્ણવણીથી જ ચલે છે, અને તેમની શિક્ષકવૃત્તિ જ તેમનાં સેવાકર્મોનું ઉદ્ભવસ્થાન કહી શકાય. પણ તેથીજે આગળ બે અમીન સાહેબના માનસની બીજામાં પ્રવેશ કરીએ તો જણાય છે કે તે બધાની પાછળ પણ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ તેમના સકળ જીવન ઉપર અધિકાર ભોગવે છે: અને આ છે તેમની ઉદાત્ત માનવતા. આ માનવતા શિક્ષણનાં ક્ષેત્રોને પ્રધાનતઃ આવરી લે છે; પણ તેનો પ્રબળ પ્રવાહ આટલાં જ ક્ષેત્રોમાં સમાઈ ન જતાં ઉલ્કાર્થને અન્ય પ્રદેશો તરફ પણ ધસે છે. આની સાખિતી તેમનાં પોતાનાં જ વચનો કરતાં કવો વધુ વિશ્વસનીય પુરાવો હોઈ શકે? તેઓ પોતે જ જણાવે છે કે:

“મારા વિષય હવે એકલો કૃષ્ણવણી કે સમાજસુધારો નથી રહ્યો. પણ ખેતી, વણાટ અને બીજાં તેવા જ વિષયો તરફ મારું મન વળ્યું છે. શાળાઓની સાથે આશ્રયપાત્રો અને સહકારી મંડળોની સુધારણા તરફ લક્ષ દેવાયું છે. ઉજ્જવિખાત વર્ગોના પ્રશ્નો સાથે હરિજનો અને પછાત વર્ગોના પ્રશ્નો પણ વિચારાય છે.” ૪

૩ જુઓ ‘ચરોતર,’ વર્ષ ૬ અંક ૧૨ પૃ. ૪૨૦

૪ જુઓ ‘ચરોતર,’ વર્ષ ૬ અંક ૧૨ પૃ. ૪૨૧

આથી પુન વિચારતા જણાય છે કે શ્રી. મોતીલાલ કેવળ સરસ્વતી મંદિરના દ્વારપાળ જ નથી, પણ એથીયે વધુ, ઉદાત્ત માનવનાથી ઉસરના એક હિંદી છે પોતાના વનવ વસો જેના ચરોતર પ્રેરના એક અગત્ય કે પેગલા જેના એક તલુકાનું સેવા કાર્ય કરતા કરતા તેમણે ગુજરાત અને અખિન ભાગની વિગાળ ભાવનાને જ પેષી છે, એમ તેમના નિખાનમ નિવેદન ઉપરથી જણાવ છે તેઓ કહે છે કે “ હિંદીના કે ગુજરાતના એક નાનકડા ભાગ તરીકે જ આ નાના ક્ષેત્રમાં હું કામ કરું છું અને વસોને એક પ્રયોગશાળા (લેમેરેટરી) ગણુ છું ” ૫

આવા લોકસેવકની કાર્યપદ્ધતિ જાણી અને કાર્યની ગુચુરતા માપતા પ્રયત્ન કરવો તે જરૂરિયત મટે આવશ્યક અને ઉપકારક છે શાન અને મૂં રીતે શ્રી મોતીલાલએ જાહેર જર્ણનો આગલ કર્યો છે, ને તેને વેગ આપ્યો છે એલીવર વેન્ડેન હેન્સની નીચેની પંક્તિઓ તેમના અભાવનું આ લક્ષણ મહુ ઉચિત રીતે પ્રગટ કરે છે

‘ The noblest service comes from nam ! s h a l a

And the best servant does his work un o u r ’

જાહેરાત કે કીર્તિ કાગે નહિ, પણ ફેરવ કર્તવ્યપાલનના સતોષ ખાતર જ તેમણે અનેક જાહેર પ્રવૃત્તિઓ આગલી છે ને વિકસાવી છે, અને માર્ગમાં આવતા વિગોને વિનારી ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે અખૂટ ઉત્સાહ અને નિતાન્ય કર્તવ્યભક્તિ દાખવી છે એકનિમિત્તે પ્રામાણિકતા તો તેમની સર્વ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓની સફળતાની ચાવી સમાન છે જતા આગલી શક્તિઓ ને ગુણો ધરાવતી તેમના જેવી વ્યક્તિને હમેશા જ કાર્ય વિજય નથી મળતો તેનું કાળુ ગામડાનું સાર્વજનિક કાર્ય કરવામાં આવે આવતી મુશ્કેલીઓનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરનારને જ સમજાવ. શ્રી અમીનનો કર્તવ્યપ્રદેશ મોટામોટા શહેરો નહિ, પણ ચરોતરના નાના મોટા ગામડા જ છે ગ્રામવાસીઓ આન છે, નિઃશ્વર છે, દેવાદાર છે, દુખી છે, રોગગ્રસ્ત છે, ને અનેક સગરડોથી વચિત છે એ મધુય ખરું, જતા ગામગામી પટેવાડ, ચાર્ય, નિર્મી, નિરુદ્ધોગીપણુ અને અપ્રામાણિકતા આ બધા સંકુચિત મનો-શા અને આત્મિક કલહને જ જન્મ આપે છે, અને તોન મનાવ છે વિગ્યા અશ્વિનો જ આસા પ્રતિરોધોને હરાવી શકે અને જ્યારે કાર્ય એક પ્રજા ઉપર જ્યારે તીવ્ર મતભે ને કાગલો મે પક્ષ પડ્યા હોય ત્યારે સમજ કે અવપ મહુમનીથી જ કામ કરવું ધણુ અગ્નિ અને અગરધર્મક થઈ પડે છે તેથી મતામતિ પોપાય છે અને ગગરૂય નથી પડે છે ગામડાના લોકો મગરૂણીના વાનુનો ભા-યે જ સમજે છે, અને ભિન્ન મત માટે સહિષ્ણુના પણ કવચિત જ દર્શાવી શકે છે આ ગ્ચિતિનો મગીન અનુભવ ધરાવના અમીનસાહેબ એકમતથી જ જે ગકન હોય તે કરે છે, અન્યથા તેને ભારિ માટે મુનતરી ગામી પ્રચારકાર્ય અને પરિસ્થ સપયમા શ્રદ્ધા ધરાવ છે વમોની સહમરી મેક, કેળવણી મડળ કે પુનકાવય સગ્યાઓની અલમા તેમને એ મતે જ કુનેદથી કાર્ય કર્યું છે, અને તે રીતે ‘ કન્વિયનુ મો કાગુ ’ -યુ છે / આથી ને. હો વિગરી એને પોતાતા કરી લીધા છે, ને પોતે સગીન કાર્ય કરી શક્યા છે આસા ઉત્તમ નિબમનું પાવન તેમના નકરુ અનુકરમાથી જ ઉદ્ધકરુ છે વિગાવી મકાવક સહમી મળનુ

તે પહેલાંની પેટલાદ જોનારનું લાલેણું વસૂલ કરવામાં પણ તેઓ લાગ્યે જ કોઈનું શરણ શોધે છે, તાણીને તૂટી જાય ત્યાર પહેલાં જ તેને છેડી દેવાની તેમનામાં કુનેદ અને કુશળતા છે. કોઈકને આમાં કદાચ કારણતા કે નિર્મળતાની ઝાંખી થાય; પણ સહુની કાર્યપદ્ધતિ કંઈ સરખી હોતી નથી, અને અમીનસાહેબની આ પદ્ધતિ પણ પ્રારંભદશામાં તો પ્રશંસાપાત્ર જ છે, એમ નિઃશંક કહી શકાય.

આમ તેમની ઉચ્ચ માનવતાએ જ શ્રી. મોતીભાઈને અનેક સેવાકાર્યોની પ્રેરણા આપી છે, ને શિક્ષકશક્તિ એ માનવતાનો એક પ્રધાન અંશ છે. તેમનું હૃદયપટ ઉઠ્ઠે માનવતાના વિશુદ્ધ તારોથી-તાણવાણાણથી-વણાઈને તૈયાર થયું છે; અને તે મુખ્ય તારમાંથી ઉડ્ડભવેલા કેટલાક સૂક્ષ્મ તાર આ પદને વિવિધતા અર્પી આકર્ષક બનાવે છે. કર્તવ્યપાલન, આત્મત્યાગ, દંત્યાદિના સૂક્ષ્મ છનાં વિવિધવર્ણી તાર પણ તેમાં નજરે પડે છે. ઈશ્વરશ્રદ્ધાનો પ્રેતલવળગેલી ને બળવાન તાર પણ તેમાં દેખાય છે; અને દ્વાસ્યવિનોદના તાર પણ પોતાની ભિન્નતાથી પરતે મનોહર બનેલ છે. નિખાલસતા, નિરૂતા, નિર્મોહ અને સત્ય-પાલનના પણ કેટલાય સૂક્ષ્મ તારો તેમાં સ્પષ્ટ ભળેલા જણાય છે. આ અત્રંકારયુક્ત દ્યન થોડાં ઉદાહરણોથી વધુ સ્પષ્ટ થશે.

મોતીભાઈસાહેબ મૂર્તિપૂર્ણમાં લાગ્યે જ શ્રદ્ધા ધરાવે છે, પણ તેઓ નાસ્તિક કે નિરીશ્વરવાદી તો નથી જ. ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા ધરાવીને તેઓ પ્રાતઃકાળમાં બ્રહ્માં-વંત જ એક અંગેજી પુરતકમાંથી પોતાની દૈનિક પ્રાર્થના ગભીરતાથી વાંચે છે; અને ત્યાર પછી જ દંતર નિત્યકાર્યનો આરંભ કરે છે. એક રોડીની સૂચના ઉપરથી તેઓ આમ નિયમિત રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વાંચવાની ઉમેદ ધરાવે છે, પણ આવા કર્મવીર અને ઉદાત્ત માનવીને એ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન શુદ્ધ લાગવાનો સંભવ છે; કારણ કે તેમને તો જન-સેવામાં જ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ દેખાય છે, ને વિશુદ્ધ કર્તવ્યપાલન મોક્ષ ભાસે છે. શુભ કાર્ય માટે નિર્મળ વિચાર અને શુદ્ધ સંકલ્પ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકના હોવાથી જ તેઓ પ્રાતઃપ્રાર્થનામાંથી આમ ઘણી પ્રેરણા અને પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરે છે.

તો પછી આઠ-આડી પ્રશસના અધિકારી શ્રી. મોતીભાઈ શાથી સમગ્ર દિવસમાં કે છેવટે આખા ગુરુદાસમાં સુવિખ્યાન નથી! કારણ કે તેઓને પોતાની શક્તિઓનું અને મર્પદાઓનું પૂરેપૂરું ભાન છે. તેમની કાર્યપદ્ધતિ વિશાળતા નહિ, પણ સઘનતા તરફ જ મોટ માટે છે. વિસ્તાર નહિ, પણ મદનના જ તેમનું ધ્યેયર્થિંદુ છે; અને તેથી તો તેમને ચરોતર કે પેટલાદ તાણકો પણ બહુ વિશાળ ક્ષેત્ર લાગે છે. તેમનું આ દષ્ટિર્થિંદુ સમજ્યા પછી વનન વડાજની સાંડી મર્પદાઓને શિથિલ કરવાનું મારું નક્કર સૂચન અનુચિત જ હરે છે. તેમના નામ નિવેદનમાં ખેડૂતની ઉપમા વડે તેમણે પોતાની મર્પદાન શક્તિઓનો સ્વીકાર કરી પોતાની કાર્યપદ્ધતિ ખૂબ સ્ફુટ કરી છે.

અને હવે તેમના નિર્ભેજ દાદય અને નિર્દોષ વિનોદને સમજ્યા નીચેનાં થોડાંક પ્રેરણા-યિત ઉદાહરણો વાચકને ખૂબ રસપ્રદ થશે.

દ. સ. ૧૯૩૬ ના ચોટ્ટોખરની આખરમાં અમદાવાદ ગાંધીજીના પ્રમુખપદે મળેલી સતિય પશિદ સંમેલનની ખેડૂતો ભરચક કાર્યક્રમ ચાલુ હતો. શ્રીમત દિવસની સવારની

ખેડક પૂરી થયે પાછા કુત્તાં લઇના કિંવામા અચાનક અમીનસાહેબ તેમના નેહીનર્મ સાથે મને ભેગા થયા. મારા પ્રથમ લેખની પ્રતિદ્ધિ પછી આ પહેલી જ વાર અમે મળ્યા અમેલનની સવાગી ખેડકમા મોતીભાઈસાહેબ આપણી દયામિત્રા બધનોમાંથી મુખ્ય હોદ્દાને વેળાસર ગયેલા, અને આમ ઘણા પ્રેક્ષકો કુત્તાં વહેવા ગયેલા અને ખેડક પૂરી થયે પ્રેમાભાઈ લોકમાયી નિકળતી વખતે પણ શાંતિથી, બધા નિકળી જાય ત્યાં સૌથી પાછળ અંબીરાઈ વિના, બીડ મટ્યે બહાર નિકળતા રસ્તામા મને મળના વેંત જ તેઓએ કહ્યું: “શાસ્ત્રી, તમેય મારુ ફીક નામ પાડી દીધું છે.” “કેમ સાહેબ?” જવાબ: “કેમ, હું તો દારપાળ છું ને? સમેલનની આજની સવાગી ખેડકમાં ઘણાંથી વહેવા બર્ત મને મૌથી પાછળ બહાર નિકળી મે એ નામ જરાગર જાભાગ્યું છે દારપાળ આમ જ કરે ને?” સાથેના અનેક મિત્રો કેવળ અદ્ભુતમના વાતાવરણમા જ આવી ગયા.

ખીજું ઉદાહરણ વમોના ગોપાળદામ યાગમા આવેના બાવમંદિ પગતેનું છે. તેના ફીડગણમા આજકો માટે તૈયાર કરાવેલે દીંચકે એક નાની યાળકી ના ખાતી હતી અમીનસાહેબ મને બધું બતાવના હતા. યાળકી પાસે આવતા તેમણે કહ્યું: “કેમ, શું કરે છે?” પ્રત્યુત્તર “દીંચકા ખાઈએ છીએ.” અમીનસાહેબે પોતાની લાડીથી દીંચકો અટકારી કહ્યું “અમે નહિ ખાવા દઈએ” યાળકી ઢહે “તો હું તમને મારીશ-મારી નાખીશ” (યાળકનો આત્મવિશ્વાસ ને હિંમત એ બાવમંદિને આભારી હતો, પણ હિંસકવૃત્તિ તો આપણા સમાજના માન્યપોતી જ હિંસકવૃત્તિનો પડખો લાગે છે) અમીનસાહેબ કહે, “તોય તમને ઝોલા નહિ ખાવા દઈએ.” પુત્રવિહોણા આ કાર્યવર્તા પાંચના યાળકો તરફ પોતાનાં જ અપત્તના જેટલું વહલ દાખવે છે, અને તેમને વિનોદથી ગમાડે છે. મિલકકો પણ કોઈ યાળકને ‘તુ’ડાવી એડવચનમા સમોવૃત્તા નથી, ને તે રીતે યાળપણથી જ તેમનામા વ્યમાન અને અન્માનની લાવના મનુષ્ય ઢગવામા આવે છે. શારીરિક નિશ્ચાનો સંપૂર્ણ પ્રતિમધ એ તો શ્રી મોતીભાઈની દેખરેખ હેઠળ ચાલતી વમોતી કેળવણી અન્યાઓનું એક વિગિષ્ટ લક્ષણ છે.

ત્રીજો પ્રયગ પણ ગોપાળદામ યાગમાં આવેલી અંગ્રેજ શાળાના બાળકોનો છે. અમે ખીજા ઘોરણના વર્ગમા દાખલ થયા ત્યાં અંગ્રેજ ક્રુતલેખન (Dictation) ચાલતું હતું. અનેક બાળકોએ ઈન્ડીપેન્ડન્ટ પેનથી નોટમા આ લખો લખ્યા હતા. શિક્ષકે અમીન સાહેબને તે બધા બતાવ્યા. બાળકોનો અભ્યાસ ને સકાર્પ પ્રથસાપાન હતા. પણ તે દરમ્યાન શ્રી મોતીભાઈ અન્ય વસ્તુ જ વિચારી રહ્યા હતા અને બાળકો પાસે આવી પેન જોઈ એક બે બાળાઓને તેમણે પૂછ્યું “પેન કોણે આપી?” કોઈએ કહ્યું “સાહેબ, મારા ભાઈ પામેથી મેળવી છે.” તો અન્ય કહે “સાહેબ, મારા માપે ખરીદી ગાપી છે” અમીન સાહેબ હમતા હમતા કહે, “ઘેર રીતે, માયાપતે પગનીને પેન મેળવી તમે હું મળતો.” “ના સાહેબ.” અને પછી આવી પેન ગખનાર બાળકોની ગણતરી કરી તો તેની મારી સખ્યા જણાઈ. તરત જ તેઓ ગભીર થયા, કારણ કે પગેની માના મેલ અને વ્યવસ્થા તેમની સ્વદેશી લાવનાને આ વખતે કારી લા ક્યો હતો.

હજી એક વિશેષ દૃષ્ટાંત આપું છું. ગોપાળદામ યાગ આગળની ભાગેલેથી નજના અમે ફરવા જતા હતા, સાથે એડમે ખીજા નેત્રિઓ પણ હતા વણસ-ગામના કુળની

પણ મોટી આશાએ આવ્યો છું. નિરાશ ન કરતા." તેને અત્યુત્તર મળ્યો: "હું તો માંગું પેટલાં તાલુકાને જ નથી પહોંચી વળતો, તો વળી. તમારું ગામ તો ચરોતરનીય બહાર આવ્યું, એને માટે તો હું મદદ ક્યાંથી લાવું?" અમારાય હાથ બધાયેલા હોય છે. જિલ્લા કે નાનુંકા સમિતિને ચરજ કરો." ગામડિયો કહે: "પણ બાપજી, થોડી ઘણી મદદ તો આપ કે જા. બધે આપ મદદ આપો છો, અને અમારા ગામને જ ટાળી મૂકશો?" તે બિચારે ભોગે વિક પ્રદેશના ભેન્નું ગદસ્ય બરાબર સમજ્યો નહોતો. નરી નિખાલસતાથી અમીનસાહેબે અન્યુત્તર દીધો: "ભુજો, કહેનારા કહી રહ્યા; મંદિર માટે તો હું પાઈ ન આપું કે ન અપાવું. નાનો ફવા માટે મારી શકિત નથી, મારી પાંચે તેવાં નાણાં નથી. હું લાચાર છું. સમિતિને અન્ય કોઈ તો તમારા ગામની ફવા માટેની ભલામણ કરવા કે કરાવવા તબ્બીબ કરીશ." નિરાશ વચ્ચે પેલા ગામડિયાએ આલતી પકડી. કેવી નિખાલસતા અને કેટલું મર્યાદાપાલન!

અને નિર્મોહ કે નિરહંકાર પણ તેમનામાં અથાગ છે. અમલદાર તરીકે પોતાનાં પર્યટનોમાં કે બદલી અથવા નિવૃત્તિના પ્રસંગે પણ માનપાન લેવાનો, જલસાઓ સ્વીકારવાનો, કે હારતોરાથી વિભૂષિત થવાનો તેમણે હમેશાં એક નિયમ તરીકે એપૂર્ણ ને સફળ ઇનકાર જ કર્યો છે. અને તેવી જ રીતે કેવળ ખુશામત વૃત્તિથી અમલદારશાહીને પ્રસન્ન કરવા માટે તેમણે પોતે સમારંજો કે હારના પ્રસંગો લાગ્યે જ ઉપસ્થિત કર્યો છે. આના સમર્થનમાં વળી એક વાત જણાવી લેઉં. એક વખત કોઈ આનંદની પળે તેઓ નિખાલસતાથી મને ગહેલા લાગ્યા: "અને મારા જીવનની મોટામાં મોટી ઇચ્છા તો એ છે કે. . . " કંઈક મહત્વની વાત તેઓ જણાવે છે તેમ ધારી હું પણ સાવધ અને ગભીર બન્યો, ને બોલ્યો: "શી સાહેબ?" "કે મારા મરણ બાદ મારું કોઈ પ્રણ પ્રકારનું સમારક લીધું ન થાય તે. વસોના આ મારા મિત્રો ને રનેડીઓ તેમ કર્યા વિના જપશે નહિં તેવો મને ભય છે, ને કે હું તો મારી ઇચ્છા બર લાવવા બનતી તબ્બીબ કરું છું જ. પણ કેણુ જાણે કેવીક મારી ઇચ્છા સિદ્ધ થશે?" મરણોત્તર સ્થિતિ માટે પણ આટલો નિર્મોહ ને નરભાવ એવતા અમીનસાહેબ કેટલા મહાન અને પ્રશંસાપાત્ર છે? 'માનવસાગરનું પોતે એક બુદ્ધિમંત્ર; મહાન ભોખધારી આગળ પોતાની સેવા તો કેટલી અદ્ય ને તુચ્છ છે' આ જ ભાવ તેમના હૃદયને હમેશાં શુદ્ધ અને પવિત્ર રાખે છે.

આજ સુધીમાં તેઓએ તનથી, મનથી તેમજ ધનથી ચરોતરની અને ખાસ કરીને પેટલાં તાલુકાની અને વસોની વિવિધ એવાઓ કરી છે, ને તે રીતે ગુજરાતને પણ મદદી કર્યું છે. પોતે હાથ ધરેલી હરકોઈ મળેર સંસ્થામાં તેમણે ઉદાર ને પ્રસન્ન ચિત્તે નારો, આર્થિક ફાળો આપ્યો છે, ને આમ વિત્તેષણાથી પર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આજે તેઓ બાળકેળવણીના, સદકેળવણીના અને હરિજનકેળવણીના પ્રયોગો કરી રહ્યા છે, ને તેના જટિલ પ્રશ્નોને ધરમળથી વિચારતા જાય છે. કુમાર અને કુમારીઓનાં સામાજિક કર્તવ્યો ભિન્ન હોવાથી / સદકેળવણીને બદલે તેમની જરૂરિયાતોને ઉચિત જુદી કેળવણી આપવી જોઈએ તો જ કેળવણી વધુ સફળ થાય; કેળવણી તે કોઈ ગજકારણની દાસી નથી, અને તેનું દરિયિન્દુ કેવળ એક રાષ્ટ્ર નહિ, પણ સમગ્ર જગત હોવું જોઈએ; આવાં આવાં તેમનાં મતંવ્યો કેવળ કલ્પનામૂલક નથી પણ સંગીન અનુભવ ઉપરથી જ

સ્થાએલાં છે. કેળવણીની વાસ્તવિક મૂલ્યોને તેઓ સ્વનંત્ર વિચારશક્તિથી નિરખે છે, ને રાષ્ટ્ર હોય ત્યાં તેમને ઉકેલે છે. પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં હુન્નરઉદ્યોગના આવશ્યકતા ન્હારે આજે ખૂબ ચર્ચાસ્પદ વિષય બની શિક્ષિત વર્ગનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે, ત્યારે વસોની એ જ. હાઈસ્કૂલે તો શ્રી. મેતીભાઈની પ્રેરણા ને કેમરેણ હેઠળ તેનો ઘણાં વર્ષો થયાં આકર્ષક આરંભ કરી દીધો છે.

ચરેતરની આવી મૂક લાવે સંગીત સેવા કરનારે અમીનસાહેબ આજે વસો કેળવણી મંડળના અગ્રણી છે, વસો સહકારી એકના પ્રમુખ છે, ‘ચરેતર’ માસિકના તંત્રી છે; ચરેતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળના મંત્રી છે, પુસ્તકાલય સેવાયક સહકારી મંડળના પ્રમુખ છે, અને પેટલાદ તાલુકાની શિક્ષણ આશર્ય તથા પુસ્તકાલય વિભાગની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતી સંસ્થાઓના તેઓ સર્જક કે સુકાની છે. શિક્ષક થવાનાં કાંડ ધરાવતાં આ કાર્યકર્તા આમ સેવા કરતાં કરતાં કેળવણીમાં વિશારદ બન્યા છે એટલું જ નહિ, પણ એક સામયિકના તંત્રી થયા છે, અને સહકારશાસ્ત્રના જ્ઞાતા બન્યા છે.

ત્યારે આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓના સારરૂપ તેમનું સૌથી મોટું કાર્ય શું ? તેમનાં પોતાનાં જ વચન આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપે છે;— ‘‘ મોટી જિંદગીનું મોટામાં મોટું કામ કયું એમ જો કોઈ પૂછે તો હું પેટલાદ લોનફંડના કામને આગળ ધરું. મારા જીવનમાં સારું છે તેમાંનું ઘણું પેટલાદ લોનફંડને આભારી છે. મારામાં જે દોષો અને ત્રુટિઓ છે તે આ લોનફંડના વહીવટમાં જિતરી છે. પણ ચરેતર વિદ્યાર્થી સ. સ. મંડળ લિ. ના વહીવટમાં તે દૂર કરવામાં આવી છે. આ ફંડને લઈને અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથેના મારા સંબંધ ત્રીસ વર્ષ સુધી સતત લાંબાએ છે. આ કામ કરવાથી થોડે ખર્ચે મોટા ફળ મેળવી શકાયું છે, સ્વાશ્રયના ધોરણે યુવકોની મહત્ત્વાકાંક્ષા પોષી શકાઈ છે, અને નહવંત સ્વાર્થના ભોગે પરાપકારનું મહાનકાર્ય કરી શકાયું છે. ’’

પેટલાદ, આણંદ કે વસો તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિઓનાં પ્રધાન કેન્દ્રો છે, ને શ્રી. અમૃતલાલ દક્કર જેવાને પણ ગુજરાતમાં કે ગુજરાત બહાર કોઈ જાહેર કાર્ય માટે સ્વયં-સેવકોની જરૂર હોય ત્યારે શ્રદ્ધા ને સતોષની વૃત્તિથી તેમની દષ્ટિ પહોં આ કેન્દ્રો તરફ જ દોડે છે, એ હકીકત જ શ્રી. મેતીભાઈનાં સેવાકાર્યની સળંગ અસર પુરવાર કરેલાં માટે પૂરતી છે.

તેઓ ગામડાંની હુદ્દશા જાણે છે, ખેતીની ખડતી પિંછાને છે, જમીન મહેસૂલનાં અસલ બોળે તેમને અટકાવે છે, અમલદારી બુલમને તેઓ પકારે છે, વેંડેને વખોડી કાઢે છે, અને ગામડાંના આંતરિક કલેશથી ને અજ્ઞાનથી ત્રાસી જાય છે. તેઓ ગરીબ છતાં શુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીની બેઠાંય ઝાલે છે, સામાન્ય વિદ્યાર્થીને જરૂરી શીખ દે છે, ઉચ્છ્રાંબલ વિદ્યાર્થીઓના માનસને સમજે છે અને ઉદાગિ તથા દુરાચારણી વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદય છતી લે છે. વિશુદ્ધ અને ઉત્તમ વિચાર જ મનને નિર્મળ રાખી રાકે છે, અને સદ્વિચાર માનવ જીવનના ધાતરમાં કિમતી તત્વ છે, એ તેમની માન્યતા તેમને વિદ્યાર્થી-માનસ સમજવામાં

પૂન્ય મન્નગાર સાથ છે. તેઓ જેમ પ્રામજ્જનોની ઉદારતા કે હુન્ન્યાઈથી તથા ખેડૂતોની પાનદાની કે ખંધાઈથી પરિચિત છે, તેમજ વિદ્યાર્થી-આશ્રમની સાદાઈ અને વિલાસ વૃત્તિથી પણ વાકેફ છે.

આચરણમાં મુકાય તેટલું મિત ભાવણ કરનારા આ અમીનસાહેબ સ્વભાવે સાત્ત્વિક અને ગુણગ્રાહક છે. સિદ્ધ અને સયમ તેમને પ્રિય છે; અને અતિશયોક્તિ ને આડંબર તો તેમના આગળ ટકી શકતાં જ નથી. હજુ એ વર્ષ સુધી તેઓ પોતાનું પ્રવૃત્તિમય જીવન આમ ચાલુ રાખનાર છે, અને પછી ઈશ્વરેન્દ્રા હશે તો તેમાંથી નિવૃત્તિ લેશે. એ નિવૃત્તિ સમયમાં તેઓ પોતાના વિદ્યાર્થીજીવનનાં 'મધુર સંસ્મરણો અને પોતાના જાહેરજીવનનાં મીઠાં સંભારણાં વિગતસર જનતાની જાણ માટે લેખ રૂપે પ્રમિદ્ધ કરશે એવી હું સકારણ આશા રાખુ છું. આર્થિક કાર્યોની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થતાં તેઓ વિષે ધણાને ધણી ચોક્કસ વિગતો જાણવાની મળશે. ત્યારે ય જો ગુજરાત આવાં અનુભવી અને સેવાશીલ કાર્યકર્તાનો સાથ ઉપાવવા જેટલું જાણ થાય તો તે તેનું મહદ સરભાગ્ય ગણાશે. 'સાકી'માં કુશાગ્ર સુદ્ધિ, નિર્માળ મન અને અપૂટ ઉત્સાહ ધરાવતા ચરોતરના આ સપૂત ઉપર ઈશ્વરના 'ગરુડઃ ગન' ના આર્શિવાદ જનરો અને તેમની પાવનકારી પ્રવૃત્તિઓનો પ્રવાહ અખંડિત રીતે ચાલુ રહે એ જ આપણી તેમના તરફની ગુણેન્દ્રા હોઈ શકે. ગરવી ગુજરાત તેમના નિઃસ્વાર્થ કાર્યને આગળ ધપાવીને જ વધુ ગૌરવવંતી બનશે, અને ત્યારે જ ને તેમની મહત્તાનાં આશ્ચર્ય આંકી શકશે.

અનન્તતાનો અંશ

૨૧. મોહા

હું વર્તમાને વિચરું ધૂમી રહું
ના ભૂત ને ભાવિ વિશે વિચારું
-સિવાય કે સાંપ્રત સંકળાયા-
માસ પ્રદેશે બસ મસ્ત હું રહું
એ ભૂત ને ભાવિ ન જોય મારાં

વણી દઉં જીવન વર્તમાને
કાર્યો થકી જીવનને ભરી દઉં
ને કાર્યમાં આતમને પરોવી
સાધી લઈ આત્મવિકાલ યોગ
બની રહું અંશ અનન્તતાનો !

હું ઉદાર, હું ગંભીર, બુદ્ધિમાન સર્વથી,
 તેજવાન, કીર્તિમાન, કૈંકવાન; કેટલા
 ગુણો ગણાવું જ્યાં સમગ્ર છે ગુણો હુંને વર્ણ
 ગદ્ગદતી મહિં વહું હું તો ચ વેદવાક્ય તો
 સિંહગર્જને શંભે જ શબ્દ અન્ય પ્રાણીના,
 વેદવાક્ય પાસ અન્ય વાક્ય શી વિસાતમાં ?
 હું ગુણો રચું ખચું, હું મૂલ્ય આંકું માનવી.
 હું જીવું, જીવાડું અન્ય; હુંથી વિશ્વ સર્વ ધન્ય.

તુચ્છ વિશ્વ, તુચ્છ ધર્મ, નીતિસૂત્ર તુચ્છ સર્વ,
 તુચ્છ છે સમાજ, કુદ્ર વ્યક્તિ તુચ્છ હું ગણું.
 હું જ છે વિશાલ, હું મહિં સંભાય તે તું સર્વ;
 અન્ય ના પ્રતિધ્વનિ, ભરત હું જ વિશ્વને.
 જીવ હું જ, શિવ હું જ, હું જ આ જગત વણી,
 હું સિંવાયે કે ન; આ પરમ્પરા હુંની ખડી.

*

‘Is there no debt to pay;’ no boon to grant?’

* -

માધવદાસનાં પત્ની સવા વરસની એક છોકરીને મૂકી મૃત્યુ પામ્યાં. બધાની એ જ સલાહ હતી કે મોસાળ મોકલી આપવા કરતાં કામ સતી આઈ જો ગાપની આખ આંગળ જ છોકરી મોટી કરવી એ હજુ છે. બધી રીતે હિસાબ કરતા હવ નાંછ વારના લગ્ન કરવાં એ તેમને નફાનો ધંધો લાગ્યો નહિ. અને માધવદાસને હિસાબી કામ સારું આવડતું!

એક દિવસ માધવદાસ છોકરી રડતી હતી એને ધૂધરો વગાડી શાન્ત રાખવા પ્રયત્ન કરતા હતા. અંતે કંટાળી બોલ્યા: ‘માળાં મા વિનાનાં નાનાં છોકરાં સાવચવાં એ મદા ઉપાધિ છે!’ વળી છોકરીને હાથ ઉપર બેસાડી બચ્ચીનીચી કરવા લાગ્યા ને બીજે હાથે વાંસો ધાંચડતા ધાંચડતા ગાવા લાગ્યા: ‘મારી મધુ ગાદી ને પાટલે બેસી નાહી; પાટલે ગયો ખંસી, ને મારી મધુ બહી દસી. હાં હાં હાં. . . લે હવે રહી જત. જતે, જતે, અહાહા! પોપટ . . . અહાહા! . . . જતે, જતે મીની! મીની કેમ જોલે? ‘ચ્યાઉ’! ‘ચ્યાઉ’!’ આટલું કરવા છતાંય માધવદાસ સફળ ન થયા. એને વિચાર આવ્યો કે કદાચ છોકરી ભૂખી થઈ હશે, એટલે પોતાના પુત્ર વિનુને દૂધની શીશી લેવા મોકલ્યો. છોકરીને બોળામાં સવાડી દૂધની ટોટી મોંમાં મૂકી; પણ છોકરીએ ટોટી કાઢી નાખી રડવાની ચીસ નાખી. માધવદાસ ચીકારા જઈ બોલ્યા: ‘ટોટી નથી ચૂસતી તો તને ધવરાવનારી ક્યાંથી લાવું?’ વળી રબ્બરની ટોટી છોકરીના મોંમાં પરાંબે બેસી. છોકરીએ થોડું દૂધ ચૂસ્યું ત્યાં એની આંખો ઘેરાવા લાગી. માધવદાસને થયું ‘હાહા! છોકરાં ગાપ સમજ જ રહેતાં હોય તો!’

પિતા વહાલથી છોકરીને પંપાળના હતા ત્યાં કામ અગ્નપ્રી પાંત્રીએક વર્ષની આઈ દરવાજા પાસે આવી બેસી રહી.

‘કેમ, કેવું કામ છે?’ માધવદાસે પૂછ્યું.

‘માધવદાસભાઈ તમે જ ને?’ પેલી આઈએ સાચું પૂછ્યું.

‘હા. કેમ?’

‘મને મગનભાઈએ મોકલી છે. ન છોકરી માટે એક આઈ જોઈએ છે એ કહેવા હતા.’

‘હા. ભલે. તમે—તુ કામ કરીશ ? કેરી નાને છે ?’

‘સોની. અમે મગનભાઈની પગે જ ગઈએ છીએ.’

‘સોની’ તે તારા વરની શું . . . ફુગાન છે.

‘હા.’

‘છોકરીઓ કેટલાક છે.’

પેલી બાઈનું મો પડી ગયું, અને ધીમેથી બોલી:

‘એક નથી.’

‘લે! ત્યારે છોકરુ મોટું કરુ એ તને શી ખમર? આ છોકરી તો બહુ જ નિયાળી છે.’

પેલી બાઈ બોલી, ‘એને હું પેટની છોકરી જેમ જ સાચીશ.’ પોતાના શબ્દોનો અર્થ પોતાને અપટ થયેથી શરમાઈ પાછી બોલી ‘હું એને મારા છવ સમાણી જ રાખીશ. મા વિનાની છોકરીના મારે નિઆસા નથી લેવા.’

માધવદાસ અચીરા થઈ બોલી ગયા: ‘એ તો બહુ ડીક જાણે એરી ત્યાંજ્યા ખાવાની કાંઈ જરૂર નથી. નોકરી કરી હોય તો કહે પગાં કેટલો લાઈશ.’

પેલી બાઈ બોલી ‘તમે આપણો એટલો.’

‘એ તે કાંઈ ચાલે? હું તો કહું કે ચાર આના તો તું કાંઈ, રહેવાની હતી?’ માધવદાસ પોતાની મગનકથી હસી રહી પછી બોલ્યા ‘આ, છોકરાને તો હું મારા લાઈને ત્યાં ભગુવા મોકલી દઉં છું આ છોકરીનું તારે કરવાનું છે. રહેવાની તારી ધુમ્મસ હોય તે ખાતુપીનું રહેવું એ ઉપગ્રં આગવણ રૂપિયા આપીશ જો કે કામ તો એટલું નથી. ઘણીય બાઈ આવે છે. આ તો તુ મગનભાઈનું નામ લઈ આની તે ડીક છે.’

પેલી બાઈએ થોડી વાગ વિચાર કરી કહ્યું ‘હું કામ કરીશ.’

માધવદાસ બોલ્યા ‘ભલે તો. આજથી જ શરૂ કરી દે. તારા વરને કહી આવવું હોય નો કહી આવ ને પાછી તરત આવજો હો! . . . એલી, એય! તારું નામ શું? નામ તો પૂછ્યું નહિ.’

‘દિવાળી.’

‘મારું, જા, જલદી આવજો.’

માલુમો બહુ દયાળુ હોય છે, એટલે સાતઆઠ વર્ષની મધુને મંભારી આપતા કે એની મા મરી ગઈ છે. પગુ કાંઈ મધુની માને ઉદ્દેશીને કાંઈ વાન કરે, અથવા તો મધુની ત્યાં ખાય કે ‘અરે! મિચારીને સરાવગમની મૂકી એની મા મરી ગઈ!’ ત્યારે મધુ ત્યાં જોઈ થઈ જતી ને કાંઈ વાર ચીડાઈ જતી હાલપચી પકડી દિવાળીનું મોં પોતા તરફ ફેરવી કહેતી ‘લુઓ, બા, આ મને કહે છે કે તારી મા મરી ગઈ. તુ મારી બા છે ને!

હું તારી દીકરી હો ?' જવાબમાં દિવાળી માત્ર ડોહું દલાવી દા, કહેતી એટલાથી પણ ખુશ થઈ જઈ, કહેનાર સામે અંગૂઠો બતાવી મધુ હસતી હસતી રમવા ચાલી જતી.

એક દિવસ મધુએ કળિયો આવ્યો હતો. 'બા, તું રાત્રી ગરે મને, સુવાડી ક્યાંક ચાલી જશ. આજ તો હું સૂતાનો જ નથી, તું જોજે ને ! આજ તો હું તને નહિ જ જતા દઉં.' આવી નિર્દોષ વાતો સાંભળી દિવાળીની આંખમાં હેતનાં આંસુ ઉભરાઈ આવતાં.

જેમજેમ મધુની ઉંમર વધી ને સમજણસક્તિ વધી તેમતેમ અનેક બાબતો ઉપર એનું ધ્યાન ચાલુ. બાપા બાને જુનાં અને જાડાં કપડાં પહેરાવે છે, લુગડાં ખાંડાવે છે, મહિને મહિને કાંઈક પૈસા આપે છે. મહિનો પૂરો થયે માધવદાસ દિવાળીને પગાર આપે ત્યાં પહેલાં તો મધુ પણ લાડ કરતી કહેતી. 'બાપુજી, બાને આપો છા તે મનેય પૈસા આપો.' દિવાળી મધુને તરત બાથમાં લઈ એની હથેલીમાં બધાય પૈસા ભોડાવી દેતી અકચર આનંદ અનુભવતી. માધવદાસ એને વ્યથિત કરતા: 'મધુ' પૈસા આપી દે. પૈસાની રમત ન હોય, બોવાઈ જાય.'

મધુ બારેક વર્ષની થઈ ત્યારે તો સપ્ટ જ થયું કે જોને બા, બા, દે છે એ દિવાળી નોકર છે. મા જેટલા પ્રેમથી પોતાને મોટી કરવા બદલ બાપુજીએ એને દરમહિને સાડાતણ રૂપિયા આપ્યા છે એ જાનથી મધુને દુઃખ જ થયું. મધુની જતેતા અત્યુ પામી હતી પણ દિવાળી પણ ખરેખર એના પર જતેતા જેટલો જ પ્રેમ રાખતી હતી.

એક દિવસ મધુ બાપા પામે એસી વાતો કહતી હતી. 'બા એમ કહેતી કે . . . ' માધવદાસ વચ્ચે જ બોલ્યા: 'બા, બા, શું ક્યાં કહે છે ! એ સારું કામ' કાંઈક કહેશે કે એક સોનારણને, કામવાળીને આ છોકરી બા કહે છે તો. . . . દ. બોલ'શું કહેતી હતી !'

'કાંઈ નહિ' કહી થોડી વાર મંગી એમી ગઈ મધુ કહીને ચાલી ગઈ.

*

માધવદાસની ડેલીએ આ બીજી વાર તોરણ બધાં. ત્રણ વર્ષ પહેલાં એના પુત્ર વિનુનાં લગ્ન થયાં. મધુના લગ્નનો બીજો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે વિનુને ત્યાં આઃ મહિનાનો એક છોકરો હતો. મધુનાં લગ્ન એ દવે પહેલો ને છેલ્લો પ્રસંગ છે એમ ધારી માધવદાસે મધુનાં લગ્ન ધામધુમથી જિજ્ઞાસા નિશ્ચય કરેલો. આખા ઘરમાં અપર્વ એતન અને ઉત્સાહ દર્શાવતા. જોગાનમાં દોલ અને ત્રાંસાવાળાએ દોલવાસાં તપાવેને એવી તો કડકડારી બેલાવો મૂકી હતી કે શેરીનાં છોકરો, એ અવાજ કાન ઝીલી શકતા ન હતા, ત્રાંચ એમની આંખ એ નમાસો જતો કરવા પણ તૈયાર ન હોતી, એટલે કાનમાં આંગળી ઘસી હસતાં દૂદતાં પેન-રણીને લાખાં દતાં. દિવાળીએ હક્કપૂર્વક કામ કરવાની આક ના કંઈ દીર્ઘી હતી. બીજી કામવાળીઓ કામ કહે એના ઉપર દેખડેજ ગમવાનું જ માન્ય કામ નેમે જુદા-જુદા દિવાળી પોતાની જ દીકરીનાં લગ્ન થાય છે એવા ઉત્સાહથી ઘરમાં ચડે જાલુ ઘૂમતી હતી.

લગ્નનો વળતો દિવસ હતો. મધુનું મોં મરુટુ થઈ, મધુ હતુ. દિવાળીથી દવે રમ મંગે છુટા પડવું પામે એ વિચારે આંખમાં પાણી આવતો જતાં, પણ દિવાળી સંયમ રાખી ને: 'જો, મધુ, મંગળ દિવસે શેવાય જ નહિ હો ! જા, જોડે, દાચ મોં થોઈ કપડાં ઝાળીના

પંડરી લે ભાભીને પૂછ્યું, શું પહેરવું છે એ ?' ત્યાં ભાભી પોતે જ આવ્યાં. 'ભાભીનું શું કહેતાં તાં ?'

'ના, એ તો, શું મગોતો કપડાં પહેરવાં એ ભાભીને પૂછ્યું એમ હું મધુને કહેતી હતી.'

મધુ તરફ જોઈ ભાભી બોલ્યાં 'તમે ધરમોળું કાઢ્યું ને ? હુય કાઢું છું. ને દાગીનો તો આપણે એય મોતીની માળા ને જંગડી કઢીએ. તમે કપડાં પહેરી લો, પછી હું તમારે કપાળે સત્તાગ ચાડી દઉં. . . . માણસ મોકલ્યું તોય ફાઈમાનાં વંદુ કેમ હજી ને આવ્યાં ? સારું ચોરડિયુ ચાલી ગયું તોય આવે નહિ ને આપણે શરૂ કરી ને એ તો ખોટું લગાડે ! વિવેક કરી પૂછીએ કે "કેમ આવી ગયાં ને ?" તો કરકાર ને બોલે "બાઈ, અમારા વિના તમારું ક્યાં અટકી રહ્યું છે ?" અવસરમાં હજારનાં મનમાં સાચવવાં પડે છે !'

'જુઓ તો ભાભી આજ જંગડી ને માળા તમે કહો છો ને ?' મધુએ પૂછ્યું.

'હા. મારે કાં તો આવે બોધાવા જ જવું પડશે. . . . પહેલાં હું હાથપગ ધોઈ લઉં, મને મોડું થશે'

*

*

એક બાલુ દિવાળી અને મધુ ભયભીત ઝિલાં છે, ખીછ બાલુ માધવદાસ કોથથી લાલ આંખે હવામા હાથ ઉછાળતા ઝિલા છે મધુ નજીક આવી કરગરી બોલી: 'પણ બાપુજી, તમે આમ ખિન્નઓ મા !' પણ બાપાએ એ શબ્દો પર લક્ષ આપ્યું નહિ. સત્તાભયાં અવાજે કહ્યું: 'કોઈ એ બહાર જવાનું નથી !'

લક્ષના આનંદથી ભયાંભયાં ઘરમા કણેકમાં મૃત્યુ જેવી ઘોર અને કરુણ નીરવતા પથરાઈ ગઈ. માધવદાસ ચારે તરફ આંખ ફેરવી આંગળી ઝીંધી બોલ્યા: 'પેલી દ્રંક હડાવ નેડો ! મધુ, તું ફરીથી તારી દ્રંક તપાસ. પછીથી કોઈને દોષ દેને મા. . . . એય ! ઝિબી ગહે ! ક્યાં ગય છે ?' એક કામવાળીને જતી જોઈ માધવદાસ શેક બોલ્યા. કામવાળી નવાઈ પામી પામે આવી બોલી: 'ક્યાંય નહિ. હું તો કામ માંજવા ચૂવામાંથી ગમ્મ લેવા ગઈતી' એમ કહી ગમ્મથી ભરેલું વાસણ એની સામે ધર્યું.

'તે મધુની મોતીની જંગડી કે માળા જોઈ છે ક્યાંય ?' માધવદાસે કામવાળીને પૂછ્યું.

'ના, કે બાઈ ! મને તો કાંઈ ખબર નથી.'

'ચાલ, અતાવ ક્યાંથી રાખ લઈ આવી ?'

માધવદાસને વહેમ પડ્યો કે એ બાઈએ દાગીનો ચૂંલામાં ચોરી સંતાડી દીધો હોય. અને હાથે રાખ વીંધી જોઈ, પણ કાંઈ દેખાયું નહિ. જરા બોડા પડ્યા એટલે નરમાશથી કોઈને પાત્ર ખાસ ઉદ્દેશ્ય વિના બોલ્યા: 'ત્યારે કેણુ લઈ ગયું ?' પેલી કામવાળી, એ શબ્દો પોતાને કહેવાયેલા અમજ, જરા તીખી ચર્ચ જઈ બોલી: 'તે મને શું પૂછો છો ? અમે નમાની માળા કે જંગડી લીધી છે ? હા ! કોઈના ઉપર ચોરીનું આજ ન ચડાવીએ. અમે કાંઈ ચોરજોર નથી !' માધવદાસ નરમ તો પડ્યા, પણ દેખાવ કરવા બોલ્યા: 'અન ! નાની હુલામ અથ કર !'

માધવદાસ ગયા ખંડમાં ફરી ગયા. દ્રંક, પેટી, ગાદડાં ખસાવ્યાં ખૂણેખાંચે અધારે બંધ ગારીક નપાસ ફરી ફરી મનુને પૂછ્યું: 'તેં માળા ને બંગડી કાઢી ત્યારે ત્યાં કોણ કોણે કંઈ 'તું' ?'

દિવાળીએ જવાબ આપ્યો: 'કોઈ નહિ: હું, મનુ ને લાભી, ત્રણ જ હતાં.' પછી મધુ બોલી: 'હું દાગીના ને ધરંગોળું દ્રંક ઉપર રાખી હાથપગ ઘોરા નડાવાની એરડીમાં ગઈ. પાંચી આવી, કપડાં પહેલાં, ને મોત તી બંગડી કાઢી બીજી પહેરવા જઈ ત્યારે પ્યાન ગયું કે ગાડી ને માળા તો ત્યાં નહોતાં!'

'તું કપડાં પહેરતી'તી ત્યારે બીજું કોણ નહોતું ?'

'ના.'

'તું ક્યાં ગઈ'તી, દિવાળી ?' માધવદાસે પૂછ્યું.

'હું તો કામવાળીઓ પામે કામ મંગલવતી'તી.'

માધવદાસે ગયાં કામવાળાને બેગા કર્યા. વિનુને કોઈ ઘર બહાર ન જાય એ નપાત્ર ગામવા બારણે કબો રાખ્યો. ગયાં કામવાળાને ખૂન ધમકી આપી, લાલચ આપી, કમ્બાની મંપૂરું ખાતી આપી. પણ કોઈ પામેથી કોઈ જાણુવા જેવું મનુ નહિ. પછી થોડોક વિવેક બનાવી સગાં-નેડીઓને પૂછ્યું: 'માડુ ન લગાડ્યો. તમને કાંઈ ખબર હોય તો' એમ કહી એક પછી એક ગયાં સગાંને પૂછી લેવું. એકાદના દેખાવ ઉપરથી જરાતર શંકા ગઈ, પણ સીધો આક્ષેપ કેમ કરાય ? દિવાળી તરફ ફરી દિવાળીને પૂછ્યું: 'તું ત્યાં હતી ને બંગડી ને માળા જય ક્યાં ?'

દિવાળી આશ્ચર્યમાં જ થોડી ફણ એની સામે આંખ માંડી લેઈ રહી. આટલાં વર્ષની નોકરી પછી એ માધવદાસને એના ઉપર શંકા જય છે ! એ નિરુત્તર કબી રહી જવાબ ન મળ્યો એટલે માધવદાસ કોથે બરાઈ બોલ્યા: 'કેમ જવાબ નથી દેતી ?' દિવાળીની આંખમાંથી આંસુઓ ટપકવા માંડ્યાં. દિવાળીને રહતી લેઈ મધુ પણ રહવા લાગી. રહતી રહતી દિવાળી બોલી: 'હું મારા કામમાં હોઈ ત્યાં મને શી ખબર રહે ?'

'તું શું કરતી'તી ?'

આલુધારી પરિગ્રિયતિ કબી થયાથી અને શંકાશીલ પ્રશ્નોથી દિવાળી મબરાઈ ગઈ, ને જાણે, અર્ધીમૂર્ગમાં બોલતી હોય એમ એણે ઉત્તર આપ્યો: 'હું ભાઈના છોકરાને રમાડતી'તી'

માધવદાસ થોડીવાર તો ગમ ખાઈ ગયા ! થોડીવારે વિચાર ફરી બોર્ચ્યા: 'હં !' દમગ્યાં કંઈ કામ મંગલવતી'તી; દંવ કહેશ છોકરાને રમાડતી'તી ! આમાંથી ખરું શું ? કહે. એ ડીવાર ગૂંપ રહી કંઈ કહેવે બોલ્યા: 'દાગીના તેં ક્યાંક સંતાડ્યા છે કે નહિ, બોલ ?'

મધુથી રહેવાયું નહિ: 'આપુંછ, તમે આમ કરો તો તમને મારા સમ છે. બાં શું મારી ચીજે ચોરી જવાની હતી ?'

માધવદાસ ચીઃમાં બોલ્યા: 'ન્યાયે શું હું ચોરી જવાનો હતો ? કે તારો ભાઈ ચોરી જવાનો હતો ? આ ! આ ! આ ન નેઈ હોય તો ! જનુમેદુ સિવાય ચોરી કરવાની દિમન જ કોઈની માથે નહિ.'

દિવાળી આંખમાંથી આંસુ લૂછતી બોલી: ‘મેં મધુને દીકરી જેમ મોટી કરી. એન વિવાહમાં માળા કે બંગડી આપવા નેટલી તો પરમેશ્વરે મને શક્તિ ન આપી, પણ કિડાટાની સામેથી હું એની મોટી તો ન જાઉં! આટલાં વરસ કામ કર્યું એનો આ બદલો મળેલા હજી નશીમમાં બાકી હશે!’

માધવદાસ તાડુકીને બોલી કહેવા: ‘કામ કર્યું કામ કર્યું, કપારની કલ્થા કરશ તે ક્યાં મફત કામ કરતી’તી? મોટા બદલાવાળી આતી!’

‘કહ્યું એ મારી ભૂલ થઈ! ભુલો, આ મારા હાથ ખાલી છે. મધુ, બેટા, ભગવાન તને અખંડ સૌભાગ્યવતી ને સો વરમની કરે! હું મારે ઘરે જાઉં છું’ દિવાળીના ખીડેલા હોઠમાંથી હોઠ ફાડી, કુદન બહાર નીકળી પડ્યું. માધવદાસ રસ્તો રોકી ગમા: ‘કયા. જાય છે ક્યાં?’

દિવાળી બોલી: ‘મારે ઘરે. બહુ વરસ તમારી નોકરી કરી!’

‘પહેલાં બંગડી ને માળા ક્યાં છે એ કહે, પછી ઘેર જાજે.’

‘હું સાચું કહું છું મને કાંઈ ખબર નથી ને મેં લીધીય નથી. મને ઘરે જવા દો. એનો અપીલુ ખાવાનો વખત થઈ ગયો છે, એ ટાંટિયા ઘસના હશે. આ મધુના સમ ખાઈને કહું છું કે. . . .’

‘રાંડ! મધુના ખોટા સમ ખાશ?’

‘બાપુ, બાપુ. . . .’ મધુ ચીસ પાડી ધમ દઈને જમીન ઉપર ટગલે થઈ પડી ગઈ.

જ્યાં મધુની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં. દિવાળી નીચી નમી એનું માથું લઈ ખોળામાં સુવાડવા દોડી. માધવદાસે કોણીથી ધક્કો માર્યો ‘હકુ! તારાં જ આ કામાં છે!’ માધવદાસે મધુનું માથું ખોળામાં લીધું ને આંખ ઉપર જરા પાણી છાંટ્યું. સામે બારણેથી વિનુની વડુ ને ફેઈયાની વડુ દાખલ થયાં. ‘હાય રે! શું થયું?’ કરી ગાલાં રવી ગયાં. માધવદાસને ત્યાંથી ગડી જવા કહ્યું એટલે એ બીજા ખંડમાં ગયા. વિનુની વડુએ મધુનું માથું ખોળામાં લીધું. મોં પર જરા પાણી છાંટ્યું. થોડીવારે મધુએ આંખ ઉઘાડી ત્યારે બધાના મોં પર સ્મિત દેખાયું. મધુના વાળ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ભાભીએ પૂછ્યું: ‘શું થઈ ગયું મધુબેન?’ મધુએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો: ‘ભાભી, માથે તમ્બર આવી ગઈ. . . . ભાભી, મારી મોતીની બંગડી ને માળા નથી જડતાં એટલે બાપુજી છે ને તે બાને એવા . . .’

મધુની ભાભીનું મોઢું વિસ્મયથી ફાટી ગયું ને મધુ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો મોતાની બંગડી ઉપર હાથ ફેરવી બોલી: ‘હાય રે! બંગડી ને માળા? એ તો આ રહ્યાં, મેં પહેલાં છે! તમે નહાવાની ઓરડીમાં મોં ઘોતાંતાં ત્યારે મેં તમને નહોતું કહ્યું કે મને ઉનાવળ છે તે હું તમારી માળા ને બંગડી પહેરી જાઉં છું, તમે મારી દ્રંકમાંથી કાઢી પહેરી લેજો? એ મારે તો તમારા દ્રંક ઉપર હું મૂડા મૂડીને ગઈ’તી.’

મધુ બોલી: ‘મેં કાંઈ સાંજીયું જ નથી. મૂડા તો મેં ધાર્યું તમે જૂલી ગયાં હશે.’

મધુએ મોટેથી ખૂમ મારી: ‘બાપુજી, બાપુજી.’

માધવદાસ ઉનાવળે પગે અંદર આવ્યા: 'કાં ખેડા ? હવે કેમ છે ?'

'આપુછ, બંગડી ને માળા લાભો પહેરી ગયાંતાં. . . . કાણુ ચોરી જવાનું હતુ ? છતાંય તમે બાને કેવાં હેરાન કર્યાં !'

'એમાં શું હેરાન કર્યાં ! એમ પૂછાય નહિ વળી ? ક્યાં એને એકને પૂછ્યું 'હું ?'

'પણુ આપુછ, ખીજાં નોકરને દિવાળીયાની વાત સરખી કહેવાય ?'

દરથી દોલ અને ત્રાંસાનો અવાજ સંભળાયો. વેવાઈને આવતા બેઈ આખું ઘર આગળ જોતું પ્રજ્ઞાતિમય બની ગયું, ને એ વાતને જુલો ગયું. થોડીવારમાં દિવાળી ધેર જઈ એના વરને અડીણુ દઈ આવી. પાછી આવી ગઈ ને પરાણે હસતું મોં રાખી વાતો કરવા લાગી. પણ એની આંખમાં આંસુ તો પાંપણને કાંઠે અટકીને ઊભાં હતાં. પહેરામણી આપવાનો વિધિ પૂરો થયો અને મધુને વિદાય આપવાનો વખત થયો. મધુ દિવાળી પામે આવી. દિવાળીએ ઓવારણું લેવા મધુના માથે હાથ અડાડ્યા ત્યાં મધુનુ માથું નીચું ટળી પડ્યું ને મધુ રડી પડી, 'બા !' એથી આગળ મધુ બોલી શકી નહિ.

મધુના ગયા પછી ત્રણ દિવસ સુધી દિવાળી કામે ન આવી એટલે માધવદાસે માણસ મોકલ્યું. દિવાળી આવી દરવાજામાં જ બેસી રહી. માધવદાસે પૂછ્યું: 'કાં ત્રણ દિ માં મોકલ્યું ન બતાવ્યું ?' દિવાળી કાઈ બોલી નહિ, માધવદાસે ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યો: 'કેમ કામ કરવું છે કે નહિ ?' દિવાળીએ જવાબ આપ્યો: 'ના.'

નોકરને નોકરીમાં રહેવા આગ્રહ કર્યા એ પેતાના સ્વમાનને ધ્યાનમાં નથી એમ વિચાર કરી માધવદાસ બોલ્યા: 'હીક. બહુ સારુ. તારો દિસાખ વ્યક્તો કરતો જ. આજ કઈ તિથિ ચર્ધ ? . . . આઠમ.' આંગળીના વેદા પર ને કાગળના કટકા પર થોડીવાર કંઈક ગણતરી કરી બોલ્યા: 'હં. ત્રેવીશ દિવસના તારા બે રૂપિયા, પાંચ આના, સાત પાઈ થાય. વિનુ, આને મારા ખિસામાંથી બે રૂપિયા સાડાપાંચ આના આપી દે.'

વિનુએ પૈસા આપ્યા એ હથેળીમાં રાખી, દિવાળી પૈસા સાંભું જોઈ કાંઈક બોલવા જતી હતી. જરા હેઠં હાલ્યા પણ આખરે કાંઈ બોલી નહિ. આ જોઈ માધવદાસ બોલ્યા: 'એક પાઈ એટલી છે કાં ? બે પાઈ પાછી આપ એટલે પૈસો આપે. અમરે કાઢનો ઉપકાર માથે રાખવો નથી !'

દિવાળી આહું જોઈને જ બોલી: 'લીધું દીધું કાઈનું બેસી રહેતું નથી. તમારા પરનાપે મનેય ક્યાંક જરવાજરનો રોટલો મળી રહેશે.' એમ કહી પૈસા ઉંબરામાં મૂકી ચાલી ગઈ.

શિક્ષણમાં ભાષાઓનું સ્થાન

નગીનદાસ પારેખ

બાળકનું નામ પાડવું એ એક રીતે ખૂબ સહેલું છે—જે કે આજે હવે એ કામ પણ દહાડેદિવસે વધારે ને વધારે મુશ્કેલ બનતું ગય છે, કારણ એમાં 'પણ વર્ણ-માધુર્ય, નાનીચ વગેરે અનેક ગુણો પૂરવાની આકાંક્ષા જનગી છે. છતાં હું હું કે બાળકનું નામ પાડવું એ એક રીતે ખૂબ સહેલું છે, કારણ કે બાળકના નામ ઉપરથી એના રૂપ કે ગુણ વિશે કોઈ કશો ખ્યાલ બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવું નથી—જે કરે છે તે ભૂલ કરે છે અને તેની સગ તેને મળી રહે છે. પણ કોઈ કવિતા, વાર્તા કે વ્યવ્યાન વિશે આ વાત સાચી નથી. અહીં તો સૌ કોઈ નામ ઉપરથી એના વિષયની કલ્પના કરે છે, અને યથાનામા તથા ગુણો જો નથી હોતું તો નામ પાડનારને દોષ પાડી દે છે. એટલે આવા દોષમાંથી છટકી જવા ખાતર ઘણીવાર મોટા મોટા કવિઓ પણ—સ્વીન્ડનાય સુધા—પોતાની કવિતાને નામ જ આપતા નથી. પણ વ્યાખ્યાનને તો નામ આપવું જ પડે છે. નામ ટૂંકું હોય તેમ વધારે શોભે એટલે ટૂંકામાં જેટલો અર્થ સમાવી શકાય તેટલો સમાવવાનો પ્રયત્ન કરી બાકીનો વ્યાખ્યાનમાં સ્ફુટ થશે એમ માની મન મનાવવું પડે છે. આજના મારા વ્યાખ્યાનનો વિષય 'શિક્ષણમાં ભાષાઓનું સ્થાન' એવો રાખેલો છે. એ નામ ઉપરથી આપે સૌને એનો કોઈ ખ્યાલ આવ્યો હશે, અને તે કેટલે અંશે મારા વ્યાખ્યાન સાથે મળતો આવે છે, તે કંઈ હું જાણતો નથી.

શિક્ષણનો હેતુ મનુષ્યમાં રહેલી શક્તિઓ અને સહભાવનાઓનું તેને ભાન કરાવવાનો અને તેનાં આચર, કાર્યક્ષમતા અને જ્ઞાન વધારવાનો છે. શિક્ષણની આ વ્યાખ્યા બધા સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે, પણ એક વસ્તુ તો નિર્વિવાદ છે કે ગમે તે જનતનું શિક્ષણ આપવું હોય તો પણ તેમાં ભાષાની જરૂર તો પડવાની જ. ભાષાના સાધન વિના જો મોંઘાસ વચ્ચે વહેવાર જ અંભવી શકતો નથી. આમ જોતાં ભાષા એ પણ ઇન્દ્રિયોની પેઠે શિક્ષણનું એક કરણ કે સાધન જ છે; અને એ રીતે એનું મહત્ત્વ ખૂબ જ છે. આપણે બાળકને બીજાં અનેક વિષયો શીખવીએ છીએ, એને આપણે ગણિત શીખવીએ છીએ, ભૂગોળ શીખવીએ છીએ, વિજ્ઞાન શીખવીએ છીએ, એની પેઠે ભાષા પણ એના અભ્યાસક્રમનો એક વિષય છે, એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે. એવું માનનાર ભાષાનું પૂરું અને સાચું મહત્ત્વ સમજતો નથી એમ કહેવું જોઈએ ભાષા તો શિક્ષણમાં સમાતા બધા વિષયોના ગ્રહણનું સાધન છે. એટલે ભાષાના જ્ઞાન વિના બીજા કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. જો બાળકને ભૂગોળ નહિ શીખવી હશે, તો યે એને આપણે ગણિત શીખવી શકીશું. ઇતિહાસ નહિ શીખવ્યો હશે તો પણ આપણે એને વિજ્ઞાન શીખવી શકીશું, પણ એને ભાષા જ નહિ શીખવી હશે તો આપણે એને કંઈ જ નહિ શીખવી શકીએ.

ભાષાનો આ રીતે ત્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણી દૃષ્ટિમાં એનું મહત્ત્વ ખૂબ વધી જાય છે, અને એ જ સાચી દૃષ્ટિ છે. આપણે ત્યાં આજે ભાષા એક વિષય તરીકે શીખવાય છે, એટલે એને જોઈએ એટલો સમય અપાતો નથી, એની પાછળ જોઈએ એટલી મહેનત લેવાતી નથી, અને પરિણામે ભાષાના શિક્ષણમાં રહેલી કચાશ અથવા વિષયમાં આડે આવે છે.

ભાષા એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું અને જ્ઞાનવિતરણનું સાધન છે, એટલું કહ્યા પછી માત્ર એટલું જ કહેવાનું બાકી રહે છે કે મટે બાળકોને સ્વભાષાનું સાચું જ્ઞાન મળે, બાળકોને સ્વભાષા ઉપર પ્રભુત્વ આવે એ રીતે આપણું શિક્ષણક્રમ યોજાવવા જોઈએ. પણ આપણે કમનસીબે આ વાક્ય આમ ઝટઝટ બોલી નાંખાય એવી આપણી ગિરિધારિત નથી. હજી આપણે ત્યાં અધું શિક્ષણ સ્વભાષા દ્વારા આપી શકાય કે કેમ એની સંકેત ઉઠાવનારા પડ્યા છે. પણ સુખની વાત એટલી કે દરેકડેદિવસે એમનું દળ કીણ થતું જાય છે અને સ્વભાષાની પ્રતિષ્ઠા અને શક્તિ વધતી જાય છે. ગુજરાતનાં બાળકોને અત્યંત રિઝલુ ગુજરાતીમાં જ મળે એ અતિ મહત્ત્વની બાબત છે, અને એ બાબત ઉપર આપણે જોઈએ ભાર મૂકીએ એટલો જોઈએ છે. વળી જો આપણે આપણા વિશાળ દેશમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવા દેવડા હોઈએ તો સઘળું જ્ઞાન સ્વભાષા દ્વારા આપવા વિના આપણો છૂટકો નથી. જેમ જાપાને પશ્ચિમનો જ્ઞાન અને સાહિત્ય લંડોર પોતાના લોકવર્ગ આગળ જાપાની ભાષામાં ધરી દીધો અને છેક નીચામાં નીચા થઈ સુધી પહોંચાડી દીધો, તેમ કર્યા વિના આપણો પણ છૂટકો નથી. અને એ રીતે પણ આપણે સ્વભાષાના શિક્ષણ ઉપર વધારે ધ્યાન અને પરિશ્રમ ખર્ચવાં પડશે. સ્વભાષાનું શિક્ષણમાં કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે એ વિષે હું એક કહેવો ચાહું છું.

થોડાં વર્ષ પહેલાં ઈંગ્લાંડના ફેબ્રુઆરી માસના પ્રધાને એક સમિતિ નીમી હતી. એ સમિતિનું કામ એ હતું કે ઈંગ્લાંડની શિક્ષણપદ્ધતિની તપાસ કરી તે વિષે નિવેદન રજૂ કરે. એ સમિતિમાં સર હેનરી ન્યૂબોર્ટ પ્રમુખ હતા અને સર આર્થર હવીલર દૂત અને પ્રેસિડેન્ટ. ફર્થ જેવા વિખ્યાત વિદ્વાનો સભ્યો હતા. એમણે પોતાના નિવેદનમાં સ્વભાષાના શિક્ષણ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો. આ રહ્યા એમના શબ્દો:

“Education in English is, for all Englishmen, a matter of the most vital concern, and one which must, by its very nature, take precedence of all other branches of learning. It is self-evident that until a child has acquired a certain command of the native language, no other educational development is even possible. . . .

“If progress is not made at one time in the region of arithmetic, or history or geography, the child merely remains backward in that respect, and the deficiency can be made up later. But a lack of language is a lack of the

means of communication and of thought itself. . . . English is plainly no matter of inferior importance, nor even one among the other branches of education, but the one indispensable preliminary and foundation of all the rest. . . . English may come by nature upto a certain point but that point is soon reached, and thenceforward the possibility of mental development in whatever direction, is seriously diminished for those who have not achieved some mastery of their mother tongue. What a man cannot clearly state he does not perfectly know, and, conversely, the inability to put his thought into words sets a boundary to his thought. . . . We reiterate, then, the two points which we desire to build upon: first, the fundamental necessity of English for the full development of the mind and character of English children; and second, the fundamental truth that the use of English does not come to all by nature, but is a fine art, and must be taught as a fine art."

ભાવાર્થ: અંગ્રેજી ભારતે શિક્ષણ મળે, એ પ્રત્યેક અંગ્રેજને માટે અતિ જરૂરનું રહેવા જેવી આવ્યત છે, અને શિક્ષણની બીજી બધી શાખાઓ કરતાં એને વધારે મહત્ત્વ મળે એ જિલકુલ સ્વાભાવિક છે. બધાં સુધી જાળકને સ્વભાષા ઉપર અમુક કાબૂ ન આવે. ત્યાં સુધી શિક્ષણમાં કંઈ પણ પ્રકારની પ્રગતિ અશક્ય છે. એ તો સ્વયંસિદ્ધ વાત છે. જે બાળક આજે ઈનિદાસમાં, બુદ્ધિગામાં કે ગણિતમાં જેઈએ એટલી પ્રગતિ નહિ કરી હોય, તે તે તેટલા એક જ વિષયમાં પઢાત રહેશે અને પાછળથી તે તે વિષય પાઠ કરી લઈ શકશે પણ ભાષાની જાણપ એ તો વિચારવિનિમયના સાધનની જાણપ છે, અરે ખુદ વિચારની જ જાણપ છે. . . . અંગ્રેજી એ કંઈ સામાન્ય મહત્ત્વનો વિષય નથી તેમ એ અભ્યાસક્રમમાંના અનેક વિષયોમાંનો એક છે એમ પણ નથી. પણ એ તો બીજા વિષયોના શિક્ષણનું અતિ આવશ્યક પૂર્વતૈયારી અને પાયો છે. . . . અમુક હદ સુધી અંગ્રેજી આપમેળે જ આવડી જાય એ ખરું, પણ એ હદ ખૂબ વહેલી બાંધી જાય છે, અને ત્યાર પછી તે જે બાળકોએ સ્વભાષા ઉપર પ્રભુત્વ નથી મેળવ્યું હોતું તેમનો બધા ય વિષયોમાં માનસિક વિકાસ ખૂબ રૂંધાઈ જાય છે. જે વસ્તુ માણસ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકતો નથી તે તે પૂરેપૂરું સમજતો નથી, અને એ જ રીતે પોતાના વિચારોને ભાષામાં વ્યક્ત કરવાની અશક્તિ એન વિચારોને પણ મર્યાદિત કરી નાખે છે. . . . આથી અમે જે સિદ્ધાંતો અહીં પ્રતિપાદિત કરવા માગીએ છીએ: એક તો એ કે, અંગ્રેજી બાળકોના ચારિત્ર અને મનનને પૂરેપૂરા વિકાસ માટે અંગ્રેજી ભાષાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે; અને બીજું એ કે, અંગ્રેજી ભાષા બધાં બાળકો આપમેળે વાપરી શકતાં નથી, પણ એ થાય એક લલિત કળા છે અને લલિત કળા તરીકે શીખવવાની જરૂર છે.

આ ઉતારામાં આપણે અંગ્રેજીને બદલે 'ગુજરાતી' કે 'સ્વભાષા' શબ્દ મૂકી દેએ તો તે આપણા શિક્ષણને પણ લાગુ પડે. વળી આ ઉતારામાંના એક વાક્ય ઉપર હું સૌનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. 'અંગ્રેજી આજકાલના આરિત્ર અને મનના પૂરેપૂરા વિદ્યામ માટે અંગ્રેજી ભાષાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.' આમાં આરિત્ર શબ્દ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જોવો છે. આરિત્ર ઘડવા માટે પણ અંગ્રેજી ભાષા જ જોઈએ. એનું કારણ એ છે કે ભાષાની સાથે આખી સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ આરિત્ર પણ આજકાલને મળે છે. ભાષામાં પ્રગતિના ઇતિહાસ, પુરુષાર્થ અને સ્વભાવ સુક્ષ્મ પણ પ્રમણરૂપે રહેલા હોય છે, અને તે આજકાલના આરિત્રના ઘડતરમાં ખૂબ મદદરતો લાગે લાગ્યે છે.

આ સ્વભાષાના વિષય ઉપર બીજો એક ઉતારો આખી હું આજે આવીશ. બી. અર્ગિસે એમ *A System of National Education* નામનું એક નાનકડું પણ ખુબ વિચાર-પ્રેરક અને ચિંતનિય પુસ્તક લખેલું છે. એમાં એમણે લખ્યું છે.

"The mother tongue is the proper medium of education and therefore the first energies of the child should be directed to the thorough mastering of the medium. Almost every child has an imagination, an instinct for words, a dramatic faculty, a wealth of idea and fancy. These should be interested in the literature and history of the Nation. Instead of stupid and dry spelling and reading books, looked on as a dreary and ungrateful task, he should be introduced by rapidly progressive stages to the most interesting parts of his literature, and the life around him and behind him, and they should be kept before him in such a way, as to attract and appeal to the qualities of which I have spoken. All other study at this period should be devoted to the perfection of the mental functions and the moral character."

ભાવાર્થ: સ્વભાષા એ શિક્ષણનું સાચું માધ્યમ છે, એટલે આજકાલની પહેલી શક્તિ એ વાહન ઉપર પૂરું પ્રભુત્વ મેળવવામાં જ ખર્ચાવી જોઈએ. દરેક આજકાલમાં કલ્પનાશક્તિ, શબ્દનો શોખ, અકિનય શક્તિ, અને ભાવના અને તરંગોની સમૃદ્ધિ હોય છે, આનો ઉપયોગ તેનામાં પોતાના દેશના સાહિત્યનો અને ઇતિહાસનો રસ જગાડવામાં થવો જોઈએ. બેવકૂફીભરી અને લુખ્ખી નોંધણીની અને પાઠોની આપણી આજકાલને વેગન જેવી અને નિરુપયોગી લાગે છે, તેને બદલે આજકાલને ઝડપી-પગથિયાંથી તેની ભાષાના સાહિત્યમાંના સરસમાં સરસ-ભાગોનો પરિચય કરાવી દેવો જોઈએ, તેમજ તેને વર્તમાન અને ભવિષ્યના જીવનનો પણ પરિચય કરાવી દેવો જોઈએ, અને આ બધી વસ્તુઓ તેની આગળ એની રીતે રજૂ કરવી જોઈએ કે જેથી તેનામાં મેં પહેલાં કહેલા ગુણો વ્યવસ્થિત થાય. આ સમયે બીજો બધો અભ્યાસ કેવળ આરિત્ર અને મનના વિકાસને અનુલક્ષીને જ થોડાં જોઈએ.

આમાં એમણે રચનાવાનું શિક્ષણ રૂઢ રીતે આપવું જોઈએ એ પણ મૂલ્યવ્યં છે. અને જાગ્રદા માટે યોગ્યવેદનાં પાઠ્યપુસ્તકો કેવાં હોવાં જોઈએ એનો પણ ખૂબ દ્રેકમાં એમણે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. એ ૧૪ પુસ્તકમાં ખીજે એક ઉકાલે એમણે એ વિષે સહેજ વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. તેમાંથી અગત્યનો ભાગ હું અહીં ઉતારવા માગું છું.

“These books should contain, for the younger student, the lofty examples of the past, not as moral lessons, but as things of supreme human interest, and for the elder student, the great thoughts of great souls, the passages of literature which set fire to the highest emotions and prompt the highest ideals and aspirations, the records of history and biography which exemplify the living of those great thoughts, noble emotions and aspiring ideals. This is a kind of good company, SATSANGA, which can seldom fail to have effect so long as sententious sermonising is avoided, and becomes of the highest effect if the personal life of the teacher is itself moulded by the great things he places before his pupils. It cannot, however, have full force unless the young life is given an opportunity, within its limited sphere, of embodying in action the moral impulses which rise within it.”

દષ્ટિએ આપણા માગના હોદ્દાએ તો પડી તને વધારે નમન આપવો જ રહ્યો અને એ રીતે વિચાર ગતા આપણી માધ્યમિ શાળાઓમાં આજે પ્રભાતને જોઈને સમય મળે છે, તે પૂરતો નથી માધ્યમિ શાળાના પહેલા ત્રણ થે ગણોમાં જો આપણે સ્વભાષાને સ્થાન સમન આપીએ એટલે આજે જેમ્સે આપીએ છીએ એના ગતા રાજઆતના ધોરણમાં બમણો અને પડી ધમડતા રગ તા દોડો ગીએ તો પણ વધારે થતું ન હેવાન એમ્સે સમન ન આપીએ તો પ્રભાત ઉપ આપી ગણણીનો પાયો ગચવા ગચ થ ગની જશે જો આપણે રાજઆતના વોર્ડમાં રાજકોતે ભાસીને જોડિતો માન્ય આપી દેવાનો પ્રયત્ન ન કરીશું, તો એમનું ખીન જાધા નિરોધનું ગિજ્જણુ પશુ માન્ય ની જશે મેં ઘણીનાર જોશુ કે કે બાગમ ભાષા સમજી રા ના નથી એમ્સે જ ગણિતના કેનાય દામના તેમને સમજગતા નથી અને પગિણામે ગણિતમાં આશ રી ગય છે

જો એ વાર બાળકોને સ્વભાષા ઉપ મારા માન્ય અને જશે એની ગચના અંશે વ્યાખ્યાની સમજ પડી જશે એનો ઉપરોગ મનમાની રીતે ગવાની તાલીમ એમને મળી જશે, તો પડી ખીન નિસેચા ગેમ્સી પ્રગતિ કરવા થવા નાડી અમારા વિનય મંદિરો જ અનુષ્ઠન ગતા ગચ એમગી પાસે નિદાર્થોએ નવા નના ગચ તારે અમને બના જ વિનયમા તે ત્યા લગ્યા અને ગુજગતીમાં તો એના ત્યા લાગ્યા કે મધ્ય મહેવાની વાત નહિ દે ગિજ્જણુ ક્રિયા જ ગતા હોય આખરે અમે ધીમે ધીમે એમનું ગુજરાતી સગીન કરવાના પ્રયત્નો ગાલ્યા અને જેમ જેમ ગુજગતીમાં પ્રગતિ થતી ગઈ તેમ તેમ ખીન વિચેમા પશુ પ્રગતિ જણાના લાગી આજે હવે અમરે માગનાની સમજ રમિત વિરે રિયાદ પ્રાપણુ ગણુ નરી પહેલા નિદાર્થોએ પશુ જે એક ગચની પોતાને વિરે પોતે ઠાક છીએ એની ગચને ની વૃત્તિ હતી તે ચાલી ગઈ છે અને એમનો આત્મ નિશ્વાસ રધ્યો છે રાજ રાજ એમને પોતાની પ્રગતિ થતી લાગે છે, અને પગિણામે ગચાધાયની વૃત્તિ વચતી ગય છે આમ કેવળ પ્રભાસાનું ગિજ્જણુ સગીન ગરાતે પગિણામે અમે આપુ ગિજ્જણુ ડિગી વક્ષાએ લઈ જઈ ન થા

સ્વભાસાનું ધોગણુ ડિગી ગચાની વાત ગ છુ ત્યારે મને એને અંગે ખીન પશુ એક વાત સૂઝે છે, એમ્સે તે પશુ અહીં જ કી દેડે જો આપણે સ્વભાસાનું ગિજ્જણુ સગીન કરવા માગતા દોષએ તો એમાં વરકે રે સિપના ગિજ્જણુ આપણને સદા ર મળવો જોઈએ જુગોળ કે દતિહામ રીખવતા ગિજ્જણુ કેવળ હચીત માચી છે કે નહિ એમનું જ જુએ, અને કેની ભાસામાં એ રજૂ રી કે એ તરફ નજર ન ગણે, તો એમ્સે ભાસા શિક્ષ ની મહેનત બહુ ગર નહિ આવે એમ્સે જ્યા સુની રે વિનયનો ગિજ્જણુ ભાસા સમયે ગોપસાઈ અને ચીવન ન ગણે, ત્યા સુધી સ્વભાસાનું ધોગણુ ગિગી ચાવનું મુકકેન મહેવાનું પહેલા જ્યાં હાઈનકૂલેતમાં ગધા વિષયો અંગે હાગ શીખવાતા તારે અંગે હાગ ધોગણુ જોશુ ડિગી હવ, તેમ આજે ગધા વિષયો ગુજગતીમાં—સ્વભાષાના ગીમનવા માધ્યા પડી મહી શ થુ નથી એ સૌ ગિજ્જણુનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે અને આ વગુ ધુનિરચિતના ધ્યનમાં આવતી નથી એમને મદિ ની પરીક્ષામાં અંગે ગતા વિષયમાં ગાગના પ્રતનખાના જેની તન ચાલે છે, અને પડી ચાગકો મત્રાભાગના મુદ્દ પડી ગયો હતા એવો હાહાકાર લેડે છે

જે દરેક શિક્ષક ભાષા વિષે જાણ રહે તો દરેક વિષય જાણકનું શબ્દભંડોળ વધારે અને દત્તિદાસ જેવા વિષય તો જાણકની ભાષા અને શૈલીના ઘટતરમાં પણ ખૂબ ફાળો આપી શકે. સ્વભાષાના શિક્ષણમાં સ્પષ્ટ ભાવવાહી વાચન, દટખંધવાળું પ્રવાહી સચોટ લખાણ અને મુદ્રાસર અને અસરકારક વાણી—એ જાધાનો સમાવેશ થવો જોઈએ આ જાધાની પૂરતી તાલીમ આપણા વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓને મળતી જોઈએ અને શિક્ષકોએ અભ્યાસક્રમમાં એ જાધાની જોગવાઈ કરવી જોઈએ. વિદ્યાર્થી પોતાના મનના વિચારો અને ભાવો સામાને સ્પષ્ટ રીતે અને સહેલાઈથી લેખન કે વાણીદ્વારા સમજાવી શકે અને પોતે જે વાંચે કે સાંભળે તેનો અર્થબોધ અને સારગ્રહણ કરી શકે, એટલું પ્રભુત્વ તેને સ્વભાષા ઉપર હોવું જ જોઈએ. આજે આપણી એ રિયલિ નથી. આજે ઘણા ભણેલા માણસો પણ પોતાના મનની વાત બરાબર સુસંગદ અને અસંદિગ્ધ ભાષામાં લખી કે કહી શકતા નથી. નવા ભણેલામાંથી જે યુજરાતી લેખકો આપણને મળ્યા છે, એમની એ લેખનશક્તિ માટે એમની શાળાના શિક્ષકો કયું જ ગૌરવ લઈ શકે એમ નથી. એ શક્તિ એમની પોતાની કમાણી છે. હું મારો પોતાનો જ વિચાર કરું છું તો મને સમજાય છે, કે હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કરતા સુધીમાં કોઈ પણ શિક્ષક એવો મને નથી મળ્યો, જેણે મને સ્વભાષાનો કાળુ મેળવવામાં મદદ કરી હોય, અથવા મારે એ મેળવવો જોઈએ એવું સૂચન પણ કર્યું હોય.

આમ આજ સુધી ઉપેક્ષા પામેલી આપણી સ્વભાષાની પાછી એને યોગ્ય સ્થાને પ્રતિષ્ઠા થવા માંડી છે, એ ખૂબ આનંદની વાત છે, અને છેક ઉચ્ચતમ શિક્ષણના વાહન તરીકે એનો સ્વીકાર કરી આપણે એને એનો પૂરેપૂરો કરભાર આપીશું તો એ પણ આપણી કામગીરી અર્થને આપણા મનોરથો સિદ્ધ કરશે.

શિક્ષણમાં સ્વભાષાનું સ્થાન કયું હોવું જોઈએ એ વિષય આટલેથી પતાવી દેવે હું આગળ આવી રાષ્ટ્રભાષાના સ્થાન વિષે થોડી ચર્ચા કરવા માગું છું. આ સેતુ હિમાલય વિસ્તરેલા આપણા દેશને એક રાષ્ટ્રભાષાની જરૂર છે, અને તે હિંદુસ્તાની જ અર્થ શકે એમ છે, એ વિષે કેટલાકના મનમાં ભારે થોડીઘણી શંકા જોવા મળી હોય; એ શંકાને કાળચક્ર જ ધરીને સાફ કરી નાખશે, એને માટે દલીલોની કાનસ વાપરવાની જરૂર મને જણાતી નથી. એટલે હું તો આપણને રાષ્ટ્રભાષા જોઈએ છે, અને તે હિંદુસ્તાની જ એવું મનીષ ધારીને જ આગળ ચાલું છું.

રાષ્ટ્રભાષા સ્વીકારવી એ નક્કી જ છે, તો ક્યારે એની સફળતા કરવી અને એના શિક્ષણની મર્યાદા સ્વીકારવી એ જ એ પ્રશ્નો વિચારવાના રહે છે. સ્વભાષાના શિક્ષણ ઉપર હું પહેલાં કરી ગયો એટલે સમય અને એટલી મહેનત ખર્ચવામાં આવે, તો પ્રાથમિક શાળાનાં ચાર ધોરણ જેણે વડાવ્યાં છે એવા જાણકને હિંદુસ્તાનીનો પરિચય જરૂર કરાવી શકાય. એક તો હિંદુસ્તાની અને યુજરાતી એ બંને ભાષાઓ વચ્ચે શબ્દભંડોળનું, વાક્ય-રચનાનું, રૂઝિપાંખોનું અને એવું જ બીજું પ્રતિનિધન સામ્ય એટલું બધું છે, કે એ ભાષા સ્વીકારમાં જાણકને કાંઈ વર્તમાન પડવાની નથી. ત્રિપિતી મુશ્કેલી તો આપણે છે જ નહિ. કદાચ આજે પણ યુજરાતી ત્રીજી સોપડીથી આપણે નાગરી અક્ષરોનો પરિચય શરૂ કરી

છીએ છીએ. ને ગુજરાતીમાં પણ વપરાતા હોય અને હિંદીમાં પણ વપરાતા હોય એવા ઉભયસામાન્ય શબ્દો વધારે હોય એવી ભાષામાં લખાયેલી સરેલી વાનો, ઇતિહાસના પ્રસંગો અને મનમોહક અને ઝટ મોટે ધર્મ જ્ઞાન એવી નાની કવિતાઓ અને ગીતો દ્વારા આપણે હિંદીનો પરિચય કરાવવાનું શરૂ કરીએ તો બાળકોને પોને લુહી ભાષા શીખે એવું લાગવાનો સંભવ નથી. અને આવાં પુસ્તકો ચોજવાં એ બહુ મુશ્કેલ નથી કાણુ ગુજરાતીમાં પણ ફારસી, અરબી અને હિંદુ શબ્દો ખૂબ વપરાય છે. આ કામમાં આપણને વપરાશના ક્રમમાં કરેલી ચાર હગર હિંદી શબ્દોની માઠી ખૂબ મદદદત્તાં ધર્મ પડે એમ છે.

હિંદુસ્તાનીને સમય આપવો બીજી રીતે પણ આપણને પોસાય એમ છે. હિંદુસ્તાની સાહિત્ય પણ, આપણે સ્વભાષાદ્વારા જે સંસ્કારગ્રીવ વાવવા માગીએ છીએ, એમાં મદદપ થઈ પડે એવું છે આપણે ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, આદર્શો, ધર્મ બધું એક જ છે. જાનતું, હિંદુસ્તાની વિના આપણું સંસ્કારધન બાળકોને ઓછું મળે એમ કહી શકાય. એટલે જે રીતે પણ રાષ્ટ્રભાષાને શિક્ષણમાં સ્થાન આપવું જરૂરનું છે.

રાષ્ટ્રભાષાના શિક્ષણનું ધોરણ કેવું રીકારનું?—તો એમ કહી શકાય કે પર પ્રાંતના દેશબંધુઓ સાથેના પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે અને આખા રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા માટે જેટલા જ્ઞાનની જરૂર પડે, એટલું એને મળી રહેવું જોઈએ. અને આ કંઈ બહુ ભારે વસ્તુ છે એવું નથી કારણ કે સ્વભાષા ઉપરનો એનો કાબૂ આપોઆપ જ એને રાષ્ટ્રભાષા ઉપર પણ અમુક કાબૂ તો આપી જ દેશે, અને પછી તો એને થોડું રાષ્ટ્રબંડોળ અને થોડી વિશિષ્ટ રીટ શૈલી જ પકડવાની રહેશે. નહિ તો સામાન્ય રીતે અને ભાષા વચ્ચેનું સામ્ય એટલું બધું છે કે એને ઝાઝી મહેનત કરવાપણું રહેશે જ નહિ.

આમ બાળકને રાષ્ટ્રભાષાનો સારો જેવો પરિચય ધર્મ જ્ઞાન એનો એક લાભ એ પણ છે કે હિંદના જુદા જુદા બધા પ્રાંતોનું સાહિત્ય, બધા પ્રાંતોનો જ્ઞાનરાશિ, બધા પ્રાંતોનો પુરુષાર્થ એ બધું એને એ મારફતે યોગવવા મળેલા મળે. કારણ પછી દરેક દરેક ભાષામાં દરેક દરેક ભાષાનાં પુસ્તકો ન જિતરે તો પણ ચાલે—હિંદીમાં જિતરે એટલે મોંને મળી રહે. આમ ચવાથી રાષ્ટ્રની શક્તિનો કેટલો બધો બચાવ ધર્મ શકશે એનો ખ્યાલ સરેજે કરી શકાય એમ છે.

આમ સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા બાળકોની ગ્રંથગુણકિત અને ભાષા શીખી લેવાની કુશળતા પણ ઠીક ઠીક વખ્યાં દશે. એટલે પછી એને પરદેશી ભાષા શીખવામાં મહેનત ખૂબ ઓછી પડશે. જે માણસને પોતાની ભાષા બરાબર આવડતી હોય છે તેને પારકી ભાષા શીખી લેનાં વાર લાગતી નથી, અને મહેનત પણ પડતી નથી. આજે આપણાં બાળકોની કેટલી બધી શક્તિ અંગ્રેજી શીખવામાં વેડફાઈ જાય છે, એનો નો ગિચરચિત્તે વિચાર કરીએ, તો સામે જ આપણને ચીતરી આવે. આનું એક કારણ એ છે કે બાળકો હજી પોતાની ભાષા વાપરતાં જ બરાબર શીખ્યાં કે ટેવાયાં હોનાં નથી, ત્યાં તેમને માથે નવન વિદેશી ભાષાનો બોલો લાદવામાં આવે છે, અને પરિણામે જોખણપટ્ટી અને મ ચાફટ જ રહે છે.

પરદેશી ભાષા શીખવવાનો શરૂઆત ક્યારે કરવી જોઈએ, એ સંબંધે હિંદુસ્તાની કેળવણી ખાતાએ શિક્ષકો માટે એક મૂલ્યાંકનપત્રી બહાર પાડેલી છે, તેમાંથી બેચાર વાકાં

દું ઉતારું છું. (આ સૂચનાઓથી દરેક દરેક શિક્ષકે વાંચવા જેવી છે. એમાં શિક્ષણની મામાન્ય સર્વા ઉપદાન દરેક દરેક વિષયનું શિક્ષણ કેમ આપવું, એની વિગતવાર સૂચનાઓ આપેલી છે. પુસ્તક છઠ્ઠો પાનાંનું છે, છતાં કિંમત ફક્ત એ શિર્ષિકા એટલે સવા રૂપિયો જ છે. એનું નામ *Hand Book of Suggestions for Teachers* છે અને તે અંગ્રેજીની બોર્ડ એવ એજ્યુકેશને પ્રગટ કરેલું છે. એ પુસ્તકમાંથી હું આ ઉતારો લઉં છું.)

“The first essential is that the children who take it shall be reasonably proficient in the use of their own language. Other conditions are that the course shall be sufficiently long and the lessons frequent enough to guarantee at the end a satisfactory degree of facility in speaking and reading the foreign tongue; a daily lesson for about three years under competent teaching seems necessary to ensure this standard being reached.”

ભાવાર્થ: પહેલી વસ્તુ તે એ છે, કે જે બાળકો ખીંછ ભાષા લેવા માગતાં હોય તેમને સ્વભાષા ઉપર ક્રીડ ક્રીડ પ્રસ્તુત મળેલું હોવું જોઈએ. ખીંછ શરત એ છે કે અભ્યાસક્રમ પૂરતો લાંબો હોવા જોઈએ, અને વર્ગો પણ પૂરતી સંખ્યામાં મળવા જોઈએ, કે જેથી અને એ વિદેશી ભાષા શોધવામાં અને વાંચવામાં બાળકો પૂરતી કુશળતા મેળવી શકે. આટલા માટે ત્રણ વરસ સુધી રોજ એક એક સમય મળે એ ખૂબ જરૂરનું છે.

આ ઉતારાનો પાછલો ભાગ પણ ખૂબ મહત્વનો છે, પણ તેની સર્વા હું હમણાં નથી કરવા માગતો. એમાં સરકારમાં કહેલી વસ્તુ ઉપર જ હું હમણાં આપનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું, કે ખીંછ ભાષા શીખવા માટે તે પહેલાં બાળકે સ્વભાષાની ક્રીડ ક્રીડ કસરત કરી લીધી હોવી જોઈએ અને તેના ઉપયોગ તે સહેલાઈથી કરી શકે એવી રીતિની આવેલી હોવી જોઈએ. સી. અરવિંદ ઘેગે પણ એમના પુસ્તકમાં આ વિશે લખ્યું છે:

“The first attention of the teacher must be given to the medium and the instruments, and, until these are perfected, to multiply subjects of regular instruction is to waste time and energy. When the mental instruments are sufficiently developed to acquire a language easily and swiftly, that is the time to introduce him to many languages, not when he can only partially understand what he is taught and masters it labouriously and imperfectly. Moreover, one who has mastered his own language, has one very necessary facility for mastering another. With the linguistic faculty unsatisfactorily developed in one's own language to master others is impossible.”

ભાવાર્થ: શિક્ષકે પહેલું ધ્યાન સ્વભાષાનું જ્ઞાન અને અદ્યુશક્તિઓને ખીસવવા ઉપર જ આપવું જોઈએ, અને એ વસ્તુઓ ત્યાં સુધી પૂરી વિદ્યારી નથી હોતી, ત્યાર પહેલાં જ શિક્ષણના વિષયોમાં વધારો કરવો એ સમય અને શક્તિ વેચી નાખવા બરાબર છે. ત્યારે માનસિક શક્તિઓ એક ભાષાને સહેલાઈથી અને ઝડપે અદ્યુ કરવા પૂરતી વિકાસ પામી હોય, ત્યારે જ બાળકોને બીજી ભાષાઓ શીખવવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. ત્યાં સુધી એને જે કાંઈ શીખવતા હોય તે એ પૂરું સમજતો ન હોય અને મદામકેનને અને અરધુંપરધું જ પચાવી શકતો હોય, ત્યાં સુધી તેને માથે નવી ભાષાનો ભોળો ન લાદવો જોઈએ. વળી જે ગ્રામ્ય પોતાની ભાષા ઉપર કાબૂ મેળવ્યો હોય છે, તેને બીજી ભાષા શીખવા માટેની એક અતિ આવશ્યક સગવડ મળી ગઈ હોય છે. ત્યાં સ્વભાષામાં જ એની ભાષાઅદ્યુ કરવાની શક્તિ વિકાસ ન પામી હોય, ત્યાં બીજી ભાષા ઉપર કાબૂ મેળવવાની વાત જ શી કરવી ?

આમ આ ઉત્તરોએ ટાંકી દું જે કહેવા મળું છું તે એ, કે ત્યાં સુધી બાળકે પોતાની સ્વભાષા ઉપર ઠીક ઠીક કાબૂ નથી મેળવ્યો, ત્યાં સુધી તેને બિંદે ૧ ભાષા શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તેની શક્તિઓને કચડી નાખવા બરાબર છે. અને એથી આજે આપણે અંગ્રેજી શીખવવાની શરૂઆત માધ્યમિક શાળાના પહેલાં ધોરણથી કરીએ છીએ તે બાળકના વિકાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ હાનિકારક છે. અને ગણે એટલું બસ ન હોય તેમ હમણાં હમણાં થોડો સમય થયાં પ્રાથમિક શાળામાં પણ અંગ્રેજી દાખલ કરવાના પ્રયત્નો આરંભાયા છે !

મારા મત પ્રમાણે તો અંગ્રેજીની શરૂઆત આપણે માધ્યમિક શાળાના ત્રીજા કે ચોથા ધોરણથી કરવી એ ઠીક છે. એમ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજીમાં બહુ પાછળ અથવા કાચા રહી જશે એવી લગાવે ધારતી રાખવાની જરૂર નથી. કારણ એ બેતણું વરસ દરમિયાન તેણે પોતાની સ્વભાષાનો પાયો એવો ઝાંખીન કરી લીધો હશે કે તેને આ નવી ભાષા શીખતાં ઝાઝી જહેમત નહિ ઉઠાવવી પડે. બાલકું બેતણું વર્ષ મોઢું શરૂ કરવાને પંદરણમે તેમની પ્રગતિ વધારે ઝડપી થવાનો જ સંભવ છે, અને પહેલેથી જ તેમનું જ્ઞાન વધારે એકસ અને પાકેપાયે થવાનો સંભવ છે.

કોઈ કોઈ સ્વતંત્ર શાળાઓમાં આવો પ્રયોગ થયો છે, અને ત્યાં એને સારી સફળતા મળી છે. વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં અંગ્રેજી વાક્યરચના વહેંચાં અને સહેલાઈથી સમજતાં માલમ પડ્યાં છે અને પંદરણમે આજે એટલું જ્ઞાન આપીએ છીએ એટલું જ્ઞાન તો તેમને અતિ મળી જ રહે છે. માત્ર હાલની પદ્ધતિમાં કુમળાં મગજને શેડી નાખવાનો આ શક્તિઓને કચડી નાખવાનો જે લાભ રહેતો છે તે તેમાં નથી મળતો, એટલું જ એ નુકસાન છે.

અંગ્રેજીની શરૂઆત ક્યારે કરવી એ નક્કી કર્યા પછી, અંગ્રેજીના વિકાસનું ધોરણ કેવું રાખવું એ પણ વિચારવાનું રહે છે. અંગ્રેજી બાષાનું સાદિત્વ ખૂબ સમૃદ્ધ છે, આખી દુનિયાના વેપારની એ ભાષા છે, એ મારકેને આપણે વિશ્વસાદિત્વને અને વિશ્વતાન-ભંડારને પહોંચી શકીએ એમ હીએ, એ બધું સીધારવા હું નૈષદ છું. તે ઉપરાંત અંગ્રેજી

આપી શકીએ એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. આજે જેમ જેઓ યાદગી પડી, આજે છે, તેમને પોતાના ધંધાને લગતા જર્મન પુસ્તકો મમજરા પરંતુ જર્મન શીખવું પડે છે, તેમ અગ્રેજી શીખવાનું મહે, એ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે પણ અગ્રેજી વિના ચાલે જ નહિ, એવી સ્થિતિ તો આપણે ટાળવી જ ધટે

તો પછી, એનો અર્થ એ થયો કે અગ્રેજી એ વિદ્યપતો વિષય સ્થો-કને લેવા હોય તે લે, ન લેવો હોય તે ન લે. પણ આજે જ એ સ્થિતિ આવી ગઈ છે, અથવા આવતી કાલે જ એ સ્થિતિ આવી જવાની છે, એવું મારા લેરાય એમ નથી એને ૧૭ વાર લાગશે. તો ત્યાં સુધી આપણા શિક્ષણમાં અગ્રેજીનું સ્થાન શું ?

એ પ્રશ્નનો જવાબ મારી આટલી ભૂમિતિ પછી આપના સહેલો છે. પણ તે પહેલાં બીજી એક વાત મારે અહીં કહી દેવી છે. અગ્રેજી ભાષાનો એ રીતે અભ્યાસ થઈ શકે એક તો એના સમૃદ્ધ સાહિત્યનો વાગમો મેળવવાની દૃષ્ટિએ, અને બીજી, એ દુનિયાની વ્યવહારની ભાષા છે, એ દૃષ્ટિએ આપણા સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં આ મીઠું દૃષ્ટિ જ આપણે રાખવી જોઈએ. અને જો એ દૃષ્ટિએ આપણે આપણો અગ્રેજીનો અભ્યાસક્રમ ધરીશું, તો તેમાં આજના અભ્યાસક્રમમાં આવતી ડાણીખરી કમરનોનો છેડાડી જરો પછીથી આપણી દૃષ્ટિ એટલી જ મહેશ કે આપણો વિદ્યાર્થી અગ્રેજી વાંચીને સમજી શકે અને વખત આજે વાત કરી શકે તથા વ્યવહાર પૂરતો પરિચયકાર કરી શકે એટલું જ્ઞાન આપણે તેને આપવું જોઈએ અહીં ૧ આપને પેની ઈંગ્લિશના કેવળી ખાતાએ પ્રગટ કરેલી નવના-પોથીમાંના ઉતાગની ફરી યાદ આપુ છું તેનો પાઠ્યો ભાગ આ પ્રમાણે છે

“ Other conditions are that the course shall be sufficiently long and the lessons frequent enough to guarantee at the end a satisfactory degree of facility in speaking and reading the foreign language. ”

એટલે કે બાળકને એ પગલામાં મારી રીતે જોવાના અને વાંચના આવડે એટલું બસ છે. એને એ ભાષા મારી રીતે લખતા આવડવી જોઈએ એવું નથી. લખવા માટે વધારે અભ્યાસ, વધારે મહેનત અને વધારે પ્રયત્નની જરૂર હોય છે, અને તે આપણા હેતુ માટે આવશ્યક નથી આપણને અગ્રેજી વાચવાના પ્રસંગો રોજ આવે છે, જોવવાના કાર્કિક વાગ આવ છે, પણ લખવાના તો જવડે જ આવ છે લેખ તો લખવાનો હોય નહિ, એટલે જો આપણે આપણા અભ્યાસક્રમમાંથી અગ્રેજી લેખનને બાદ રાખીએ અને એ રીતે બચના અમય અને શક્તિ વાચન અને અર્થપ્રદાયક ઉપર ખર્ચીએ તો આજના કરતા પણ અગ્રેજી વધારે નાનું થાય વળી એ વિદ્યાર્થીઓનો આજના કરતા સ્વભાષા ઉપરનો ડાખૂ વધ્યો હશે એવું જોઈએ ને લાગશે અને અમજશે ને સ્વભાષામાં મારી રીતે વ્યક્ત કરી શકે અને આપણને એ જ જર્મન છે પોત જ વાચે તતો લાભ પોતાના અગ્રેજીથી અનભિત હર્ષજોને આપી નકે, એવું આપણે માટે બસ છે

અને આટલું કંવા માટે તો પાસ વધુ ન લાગે શરૂ છે મેં જે ઉતાગ રાખ્યો છે, તેમાં તો ત્રણ જ વગમ લખ્યા છે અને એજ એક અમય હેતુ તે બસ શા થો

છે. એમ ગણીએ તો તો આગળના આપણા મેટ્રિકે કરતાં આવી રીતે તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓ અગ્રેજી વધારે વાંચી સમજી અને સમજાવી શકશે, એ વિશે મારા મનમાં કોશ પણ રહેતો નથી.

આજે અગ્રેજી લખાણમાં કંઈ હોય આવી નથી છે, તો આપણને માયાનો ધો થયા જેવું લાગે છે, પણ એ ચૂંધી આપણે છોડવી જ નોંધે એ. અને જાપાનીઓની પેઠે વ્યવહારુ જ્ઞાન, રેગ્યારીને જ સતેષ માનવો નોંધે એ. જાપાનીઓ આ બાબતમાં કેવા મસ્ત અને ખેદસ્પદ છે એનો એક નમૂનો હું આપને બતાવું છું. જાપાનના એક 'એન્યુઓટે' હિંદુસ્તાન વિશે એક લેખ લખેલો છે. તેમણે એક ફક્ત હું આપને વાંચી બતાવું છું.* એમાં જોલે કે એને વ્યાકરણની અને વાક્યરચનાની કંઈ પડી નથી. એ પોતે પોતાને જે કહેવાતું છે, તે પોતાને આવડે એવી ભાષામાં કહી નીચે છે, અને એમાં એને શરમાવા જેવું કંઈ લાગતું નથી.

આમ સ્વભાષા, રાષ્ટ્રભાષા અને આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષાનું શિક્ષણમાં સ્થાન નક્કી કર્યા પછી, બીજી એક ભાષાના હક્કનો વિચાર કરવાનો રહે છે. તે છે આપણી સંસ્કાર ભાષા. જે ભાષામાં આપણી સંસ્કૃતિનાં મૂળ રહેલાં છે, જે ભાષામાં આપણું ધાર્મિક સાહિત્ય સંપ્રદાયોનું છે, જે ભાષામાં આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય વિસ્તરેલું છે, એ ભાષા તે આપણી સંસ્કાર ભાષા: હિંદુઓને માટે સંસ્કૃત, પારસી ખ્રિસ્તીઓ માટે અર્દ, ફારસી કે અરબી, અને ખ્રિસ્તીઓ અને વહદીઓ માટે અગ્રેજી અને હિંદુ. આપણે આપણાં બાળકોના શિક્ષણને વિચાર કરતા હોઈએ, ત્યારે આ સંસ્કાર ભાષાઓને આપણે કદી ન ભૂલી શકીએ. ભૂલીએ એ આપણને પરવડે એવી વસ્તુ નથી.

પણ હું શિક્ષણક્રમમાં આ પ્રાચીન ભાષાઓ દાખલ કરવાની વાત કરું છું, એનો અર્થ એવો નથી કે એ ભાષાઓનો ખૂબ જાણ અભ્યાસ કરાવવો નોંધે એ. ના. એ ભાષાનું શિક્ષણ આપવામાં આપણી દૃષ્ટિ એ ભાષાનો પરિચય કરાવવાની જ રહેવી નોંધે એ અને એ પરિચય કરાવવા માટે આપણે જે પુસ્તકો ચોક્કસ એ તેમાં આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના અને ધર્મ ગ્રંથોના કેટલાક ઉત્તમેષ્ઠ ભાગો આપી દેવા નોંધે એ. સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણના વિકટ જંગલમાં બાળકને લઈ જવાની જરૂર નથી, એમને માત્ર સુંદર સુભાષિતો, મનોહર સ્થાવકો અને ભવ્ય પ્રમંથો તથા મધુર કાવ્યોના ઉદાહરણોમાં પ્રવેશ કરાવીએ અને વિદ્યાર ક્ષેત્રોએ એટલું જ અસ છે. અને એટલું કરવા માટે માધ્યમિક શાળાનાં છેલ્લાં ત્રણ કે ચાર વર્ષો પૂરતાં છે, એવું મારું માનવું છે.

આ પ્રાચીન ભાષાઓના શિક્ષણમાં જેઓ વ્યાકરણને મહત્ત્વ આપવા ઈચ્છે છે તેમની એક ફતીલ એ હોય છે, કે વ્યાકરણદ્વારા ભુદિને ખૂબ કસત મળે છે અને તેમાં એક પ્રકારની આવશ્યક કઠોરતા આવે છે. અને એ પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યાકરણનું વીગતવાર શિક્ષણ આવશ્યક છે. વ્યાકરણથી ભુદિને આ જાતનો લાભ થાય છે, એ સ્વીકારી લઈએ તો પણ હું એમની ચચના સ્વીકારી લેવા તૈયાર નથી. જે વ્યાકરણથી થતો લાભ મેળવવો હોય તો

* હંજાનું બેચ *Japan and its Education* by Ross Masood-માંથી વાંચેલા ફક્તો અહીં ઉતાર્યા નથી.

તે સ્વભાષાના વ્યાકરણની કસગત દ્વારા જ મેળવે અને એ રીતે તેના પાયા વધુ સંગીન બનાવે એ પછી તુમને ખીજી ભાષાઓમાં મદદગાર થઈ રહેશે.

અત્યારે આ પ્રાચીન ભાષાઓનું વ્યાકરણ અભ્યાસક્રમમાંથી ઘેરાડી 'તો' નાખ્યું જ છે, અને એ સારું જ થયું છે. પણ અહીં એક સૂચના હું કરી લઉં. જેઓ એ ભાષાઓનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા માગતા હેય તેમને મારે મદદાશાળામાં વ્યાકરણનો કોઇ એકાદ અંધ રાખવો જોઈએ. એ વિના એ ભાષાનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થયો ન કહેવાય. જે કે માગ આજના વિષયની ચર્ચા મેં માધ્યમિક કેળવણીને લક્ષમાં રાખીને જ મેરે ભાગે કરી છે, છતાં આટલું એક સામાન્ય સૂચન કરવાની છૂ! લઉં છું.

મારે વિષય હવે પૂરો થયો છે. મારા આખા વ્યાખ્યાનનો સાર ટૂંકમાં આપવો હોય નો તે હું આમ આપુ. શિક્ષણમાં સ્વભાષાને આજે મળ્યું છે એના કરતાં વધારે મદદ મળવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય ભાષાને તરત શિક્ષણમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. અંગ્રેજી વિકલ્પનો વિષય થવો જોઈએ, અને શીખવાય ત્યાં બ્યવહારુ દૃષ્ટિએ જ એ શીખવાવો જોઈએ. આપણી પ્રાચીન સંસ્કાર ભાષાને આવશ્યક સ્થાન હોય, પણ તેના શિક્ષણમાં વ્યાકરણની વિગતોને પ્રાધાન્ય ન મળે. *

* ૧૯ મી જાથી જયંતી નિમિત્તે જન્મસત વિદ્યાપીઠ ચોક્કસી 'શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમળા' નું ત્રીજું વ્યાખ્યાન.

પશ્ચાત્તાપ

‘પ્રિયદર્શી’

નવાંકુરો અંતર મહેકતાં હતાં
અર્થું ન તે દિ' ઉરકુલ મેં તને,
આજે હવે સૌ મૃદુ કેસરો ખર્ચો
વાંચું ન ફેલાવી શકું સુગંધયે
ભર્મિસર્ચા કંઠ સિતારથી કહિ
મીઠી કવિતા તુજને સુણાવી ના,
ભર્મિ અને શુંજન આજ ઓસર્યા
વહી શકું, ઈર્ષ્યું છતાં ન ગીતડાં
છતાં કહ્યું તેં વર યાગ વસ તું
ત્યારે મને શું વહવું સૂઝ્યું નહિ
અદૃશ્ય થાતાં તવ લબ્ય દર્શન
માગ્યું ઘણું કિન્તુ કશું મળ્યું નહિ.

નાખીને શુદ્ધ માનવતાનું અથવા માનવજીવનની દિવ્યતાનું તરફ તેજસ્વી હૃદયગમ સ્વરૂપ લેખકે ખરેખરી કલાથી સૂચ્યું છે. આર્પણવતની સંકુચિતતા અને અનાર્પણવતની સંસ્કાર-ક્ષમતા એકી સાથે પ્રગટ કરવામાં બેશક ઉચ્ચ પ્રકારના હૃદયભાવથી કવિ પ્રેરાયા છે. અગસ્ત્યનો પ્રિય શિષ્ય વિશ્વરથ આ નવીન દર્શનનો ઋણી છે. અંગત કે ઐતિહાસિક કારણોના ડાંખ એના હૃદયમાં નથી એણે આર્પણવતની શક્તિ અને મર્યાદા ઉભાવતું દર્શન કર્યું છે. એણે સમ્યક્નાં કેદી તરીકે દરયુજવનના માનવભાવનું અને ભાવની ઉત્ક્રાન્તિની શક્યતાનું પણ દર્શન કર્યું છે.

‘લોપામુદ્રા’ એ બહુ લાંબી કૃતિનો આ તો માત્ર પ્રથમ ખંડ છે. સંસ્કૃત નાટકની નાન્દીમાંના આડકતરી રીતના વસ્તુસૂચનની પેઠે આ પ્રથમ ખંડમાં લોપામુદ્રા ઝગમગ્યોત વીજળી સમી આવીને ચાલી ગય છે. આ ભાગનું નાયકપદ દર્તાએ વિશ્વરથને આપ્યું છે. વિશ્વરથ આર્યોના ગાંધી રાજનનો વરુણના વરદાનથી પ્રાપ્ત થયેલો પુત્ર છે અને અર્પણશુદ્ધિના પ્રખર સંરક્ષક અગસ્ત્ય મુનિનો પરમપ્રિય શિષ્ય છે. ભરતોની પ્રતિષ્ઠાનું એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતીક છે અને તેમની આશાઓનું કેન્દ્ર પણ એ જ છે.

વિશ્વરથ અને જમદગ્નિ—મામો ભાણેજ—બેડકા ભાઈઓ પેઠે ઉછરે છે એમને એક બીજા વગર એન પડતું નથી. બંનેનો બાલકાળ રસિક રીતે આલેખવામાં આવ્યો છે. લોપામુદ્રાએ વિશ્વરથને સુખ્યન કર્યું અને જમદગ્નિને ના કર્યું તેથી ‘અં . . . અં . . .’ કરતો એ રડવા બેઠો. મામાથી આ કેમ ખમાય ? એ લોપામુદ્રાને ઘસડી લાવે છે અને સાકુન્તલમાં જે તોરથી બાલક સર્વદમન દાંત ગણવા માટે ‘ઉઘાડ તારું મોં’ એમ સિંહને આજ્ઞા કરે છે, તેવા જ તોરથી ‘જમદગ્નિને સુખ્યન કર’ એમ ફરમાવે છે. ગુરુના આશ્રમમાં ભણુવા જવાનો સમય થાય છે અને મામાભાણેજને સાથે જ અગસ્ત્યના આશ્રમમાં મોકલવાનો ફરાવ થાય છે.

ગુરુને ત્યાં જવાનો પ્રસંગ વિશ્વરથને બહુ વસમો પડે છે. સ્થાનની અપરિચિતતા એને અટકાવે છે. “સત્યા ! તું અમારી બેઠે રહે તો !” એ એક વાક્યમાં એનું હૃદય લેખકે સૂચવી દીધું છે. અર્થજીને છોડીને અગસ્ત્ય પાસે એને શા માટે મોકલવામાં આવે છે તે એનું બાલહૃદય સમગ્રી શકતું જ નથી.

આશ્રમમાં એને અનેક વાર રડતું આવે છે. રાત પડે ને સત્યા સાંભરે ને જીંધને બદલે આંખમાં અશ્રુ આવ્યા કરે. પરંતુ ધીમે ધીમે આશ્રમ કોઠે પડવા માંડે છે. અને પછી તો રાત્ર મોટો કે ઋણી ? રાજપદ અને ઋણિપદ બંને ન ખમાય ? અગસ્ત્ય જેવા ન થવાય ? વરુણની કૃપા કેમ મળે ? ઈત્યાદિ પ્રશ્નો એના નાનકડા હૃદયમાં ચતુર્ગત મચાવે છે. ગુરુના મમતનો એ અપૂર્વ અધિકારી બને છે. ગુરુની પેઠે એને વરુણના આવાહન અને દર્શનના કોડ વંત્રો છે.

આયુષકૌશલની પરીક્ષાનો દિવસ આવી પહોંચે છે. તે વખતે આ બાલરાગ-ફરતી મટકી તોડે છે. સ્વસ્થતાની મૂર્તિ જેવા અગસ્ત્ય આવેશમાં આવી ગય છે અને આ અદ્ભુત બાલકને જોયકી છાતી સરસો દાબે છે. સર્વત્ર ‘ધન્ય ! ધન્ય !’ એમ ઉચ્ચાર ગાજી રહે છે. આ બાલકની આંખમાં અગસ્ત્ય ભાવિ રાગર્થિના પ્રભાવનું જીગ્ઝદર્શન કરે છે. એ ગાલવીર ‘ભગવાન, મને તો વરુણદેવે મદદ કરી’ એમ કહીને ગુરુને વિશેષ આશ્ચર્યચકિત કરે છે.

૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ વખતે મહાત્મા ગાંધીજીએ આશ્રમ વિખેરીને દૂર કરી હતી તેમ અગત્ય પછી પોતાનો આશ્રમ ખાલી કરીને રામ્યરવિગ્રહ નિમિત્તે દિવોદાસનો મહેમાન થવા નીકળે છે. રસ્તે કોઈ નદીને કાંઠે બધાં દિસામો લેવા શકાયા છે. તે વખતે દિવોદાસનો પુત્ર સુદાસ તેજેદેખનો માર્યો વિશ્વરથને જાંડા પાણીમાં ખેંચી જઈને ડૂબાડી દેવાનું કહે છે. ભદ્રાક્ષ એને ઉગારી લે છે. સુદાસના આ અપકૃત્યથી એના પિતાને રીસ ચડે છે. અગત્ય મૈત્રાવરુણ એને ‘શી શિક્ષા કરું?’ એમ ભયંકર અવાજે પૂછે છે. વિશ્વરથ બોલી બેઠે છે: ‘હું પાણીમાં ધસાડ્યો ત્યારે મેં સદસ સૂર્ય જેવો પ્રકાશ જોયો. તેમાં વરુણદેવ ગિરાજતા હતા, તેનાં મેં દર્શન કર્યા. એ સુદાસને લીધે. એને શિક્ષા કરશો નહિ.’ અજ્ઞાન વિશ્વરથ આમ મહર્ષિનું લક્ષણ અચિન્તિત પ્રગટ કરે છે. આશ્રમજીવન દરમિયાન વિશ્વરથનું વ્યક્તિત્વ આમ ક્રમિક વિકાસ પામે છે. પરંતુ એનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણ બલથી તો એના પિતાના અવસાન પછી દીપી નીકળે છે. અગત્યને સમયે આર્યકુલની શક્તિ એકત્ર સંગઠિત કરીને રામ્યરનો વિનાશ કરવો છે. ભરતો પોતાના નવા રાજ્યને પર રાજ્યમાં રહેવા દેવા કહેવું નથી. એમને પોતાની સર્વોપરિતા ખંજિત થવાનો ભય લાગે છે. પરંતુ અગત્ય ન્યાં રહે ત્યાં અગત્ય શું ને પરરાજ્ય શું? આર્યકુલની સર્વોપરિતા પાસે ભરતોની સર્વોપરિતાનો પ્રશ્ન સાંકડો જ ગણાય. હિંદુ ઉપર પદેશી સત્તાઓ એક પછી એક ફાવતી ગઈ તે વ્યક્તિગત રાજ્યોના અગત્ય સર્વોપરિતાના ભ્રમને પલાળે લીધે જ. પરંતુ મૈત્રાવરુણ એને અધર્મણ, દિવોદાસ એને વિશ્વરથ જેવી પ્રચંડ શક્તિઓ ન્યાં હોય ત્યાં આવી સંકુચિત વૃત્તિ કેટલીક ટક્કર ઝીલી શકે? ભરતોની સભામાં વિશ્વરથ જાય છે. અપૂર્વ પ્રતાપથી, અચિન્તિત સ્પષ્ટ વક્તૃત્વથી એ ભરતોને મહાત્ કરી દે છે. એની દૃઢ નિશ્ચયાત્મક વાણી જ સાંભળીએ:

“જ્યાં દિવોદાસ જેવા મહાવીર ગઈ છે, જ્યાં વરિષ્ઠ જેવા તપસ્વી સત્ય સેવે છે. જ્યાં અગત્ય જેવા મહર્ષિ વરુણને સોમ પાય છે, ત્યાં—ત્યાં હું તો રહીશ. એ બધાંને સાંનિધ્ય સંબળ થવા, સમય આવે એ બધામાં અગ્રસ્થાન પામવા. હું તો વરુણના શાસન પ્રમાણે ચાલીશ. એમની કૃપા વડે કોઈએ નહિ કહ્યું તે મારે કરવું છે—નહિ તો મરવું છે. ભરતો! આપને ન ખાસે તો મને છાકી જાઓ, ખીંચે રાજ સોંપી લો.”

આ સમર્થ શબ્દોમાં તેના વક્તાના કયા ગુણોનું પ્રગટીકરણ છે તે પૃથક્કરણથી બતાવવાની જરૂર નથી.

એક વખતનો અદ્ભુત બાહ્ય હવે પ્રતાપી યુવક થઈ ગયો છે. આ યુવકના આચર્યનો આવો ઉત્કર્ષ બતાવેલો તુરંત જ ગુરુપુત્રી શહિણી જોડેનો એનો પ્રેમપ્રસંગ ચીનરીને ઘેરી અપકૃષ્ણ-રેખા પછી લેખકે દોરી દીધી છે. બાહ્યપણમાં કુરકુરિયાંની રમત જેવી અનેક રમતો સાથે રમેલાં વિશ્વરથ અને શહિણી યૌવનમાં પ્રેમચેષ્ટામાં પ્રવૃત્ત કર્યા છે એમાં કલાવિદ્યાનની દૃષ્ટિએ અસ્વાભાવિકતા કશી ન જતાં, ગુરુપુત્રી તો બહેન જ, એની જોડે પ્રેમપ્રસંગ હોય જ નહિ, એમ માનવાને ટેવાયેલી વૃત્તિને અવશ્ય આધાતક કૃતિ આવી થઈ છે. શહિણી સુદામની વચનદત્તા હતી તે હકીકતથી વળી વિશેષ આત્રાત પહોંચે છે. વિશ્વરથ જેવા ઉત્કૃષ્ટ પાત્રને બાતી અપકૃષ્ણમાં ધકેલવાની શી જરૂર લેખકને જણાઈ દશે તે સમજાનું નથી. ઋક્ષ જેવા પાત્રના વિષયમાં આવી દરખા મુકી હોત તો તેના મૌખિકદર્શન લેખે ચલાવી લેવાન. અથવા

વિનોદઃ એના વાણીતાણા વિશે વિચાર

સુનીલાસ નારણજી શાહ

[ગતોક્તિ ચાલું]

(૫) અર્થવિહીનતામાં અર્થ [Sense in non-sense] :

Wit ઉત્પન્ન કરવા માટે એક નવી રીતનો પણ ઉપયોગ થાય છે. કેટલીક વાર તદ્દન અર્થરહિત બોલવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે. નીચેનાં દૃષ્ટાંતોમાં અર્થરહિત વાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ઈક નામનો એક સૈનિક સેનામાં તોપચી તરીકે કામ કરતો હતો. તે ભુદ્ધિશાળી હતો; પરંતુ તેને તોપચી તરીકે કામ કરવામાં કાંઈ રસ પડતો નહિ. એક દિવસ તેના ઉપરી અમલદારે તેને કહ્યું: “ ઈક, અમારી સાથે તને ફાયરો નહિ; મારી તને સલાહ છે કે તું એક તોપ ખરીદ અને સ્વતંત્ર રીતે તારો ધંધો કર. ”

આ સલાહ મૂખોઈ ભરેલી છે. કેઈ પણ મનુષ્ય તોપ ખરીદ કરી શકે નહિ, કેમકે સામાન્ય મનુષ્યને તોપ વેચાની મળતી નથી; અને જો તે તોપ પ્રાપ્ત કરે તો પણ તે એકલો કાંઈ લઈ શકે નહિ. આવી મૂખોઈ ભરેલી વાતમાં વિનોદ ક્યાં રહેલો છે ?

તે અમલદારે ઈકને કહી શક્યો હોત કે “ ઈક, તું વેપારી તરીકે અચ્છો છે; પરંતુ મારે તને કહેવું જોઈએ કે વેપારનું ક્ષેત્ર અને રણક્ષેત્ર તદ્દન ભિન્ન પ્રદેશો છે. વેપારમાં દરેક મનુષ્ય જીગતની સાથે હરીફાઈમાં ડાંગરે છે, અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ યુદ્ધમાં તેમ થઈ શકતું નથી. સૈનિકે પોતાના ઉપરી અમલદારની આજ્ઞાને વશ થવું જોઈએ, અને જીગતની સાથે સહકાર સાધવો જોઈએ. ”

પરંતુ આ પ્રમાણે સલાહ ન આપતાં અમલદારે ઈકને વિનોદમાં જો કહ્યું તે ઉપર ઉપરથી જોતાં તદ્દન અર્થરહિત હતું, પરંતુ તે અર્થરહિત શબ્દો પાછળ અર્થ રહેલો છે. ઈકે મૂર્ખ છે એ દર્શાવવા માટે અમલદાર પોતે મૂર્ખ હોવાનો દાંડ કરે છે. તે ઈકને જાણે કહે છે: “ તું જેવા મૂર્ખ છે એવી જ મૂખોઈ ભરેલી સલાહ હું તને આપીશ. ” તે ઈકની મૂખોઈ બહાર સમજે છે, અને તે મૂખોઈ અનુસાર વર્તવાથી ઈક કેવો મૂર્ખ અને એ પ્રકારે અમલદાર દર્શાવે છે. જો ઈક તોપ શરીરને એકલો રહે તો તે કેવી રીતે લઈ શકે, તે દુઃખતોને કેવી રીતે દર વી શકે, તેમજ તેની મદદવામાં તે કેવી રીતે પૂરી કરી શકે ?

આ પ્રમાણે અર્થ વિનાની સલાહ પાછળ અર્થ-sense in nonsense રહેલો છે.

એક પ્રસંગે એક સમર્થ વક્તા વ્યાખ્યાન કરતા હતા. તેનું ભાષણ સૌને ખૂબ ગમ્યું; નથી તાળીઓને: ગડગડાટ થયો. તે જોઈને તે વક્તા પોતાના મિત્રો તરફ ફર્યો અને તેમને પૂછ્યું: “ શું હું કાંઈ મૂખોઈ ભરેલું બોલ્યો ? ”

આ પ્રશ્ન આપણને વિચિત્ર લાગે પણ આપણે તેનું રહસ્ય તરત જ સમજીએ છીએ. એ “આ મૂર્ખ ક્રિતાન્તરોને ગમી જાય એવું હું શું બોલ્યો? આ તાણીઓ સાંભળીને અને શરમ થાય છે: કેમકે આ મૂર્ખાઓને જે વાતમાં રસ પડે તે વાતમાં શું માલ હશે?”

(૬) તર્કદોષ: Confused thinking

કેટલીક વાર દોષભરેલો તર્ક કરવાથી પણ વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે. નીચેનાં દર્શનોમાં મૂલભરેલી વિચારસરણીને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

એક ગૃહસ્થ એક દુકાનમાં દાખલ થયો અને ખિસ્કીટ મંગાવ્યાં. પરંતુ તેને તે ખિસ્કીટ પસંદ ન પડવાથી તે માછાં મોકલ્યાં, અને તેના બદલે જીંજર મંગાવ્યું. તે જીંજર પાને પૈસા આપ્યા સિવાય ચાલતો ગયો. દુકાનદારે તેને અટકાવ્યો અને કહ્યું: “જીંજરના પૈસા આપો.”

“તેના બદલામાં મેં ખિસ્કીટ આપ્યાં છે” એમ તેણે ઉત્તર વાળ્યો.

“પણ તમે એનાએ પૈસા ક્યાં આપ્યા છે?” દુકાનદારે પૂછ્યું.

“પણ મેં ખિસ્કીટ આપ્યાં છે એ ક્યાં?” ગૃહસ્થ બોલ્યો.

આ દર્શાવેલાં તે ગૃહસ્થ પોતાની વિચારસરણીમાં ભૂલ કરતો હતો. તેણે ખિસ્કીટ ખરીદ્યાં, અને તેના પૈસા આપ્યા નહિ છતાં ય તે એવી રીતે વર્તે છે કે જાણે તેણે પૈસા આપ્યા હોય અને જાણે તે પોતાનો માલ ગુમાવે ગયો હોય!

એક પુરુષને જે કન્યા સાથે તેનું વેવિશાળ થવાનું હતું એ કન્યા ગમતી ન હતી. તેથી તે લગ્નલાલ સાથે વાદવિવાદમાં જીત્યો.

“એ સાસુ મને ગમતી નથી, તે સંકુચિત વિચારની મૂર્ખ બેરી છે.”

“એ વાત સાચી છે, પણ તારે ક્યાં તારી સાસુ સાથે પરણવું છે? તારે તો એની છોકરીને પરણવું છે ને?”

“હા, પણ એ તો હવે આધેડ વયની થવા આવી અને એનામાં રૂંધે ક્યાં જાયું છે?”

“એમાં શું! જે એ જીવન અને રૂપાળી ન હોય તો તો સારું. તારે એના વિશે કંઈ ચિંતા કરવાની નહિ રહે. એના ઉપર તું સહેજે વિશ્વાસ રાખી શકીશ!”

“પણ એની પાસે આજા પૈસા પણ ક્યાં છે?”

“પણ એમાં પૈસાની વાત ક્યાં આવી? તું બાપડીને પરણવાનો છે કે પૈસાને?”

“પણ હું તો કોઢલી છું.”

“અરે, એમાં શું થઈ ગયું? એનામાં રજમાય પણ જોડ ન હોય એવી બેરી હોય તો જ તારે પરણવું છે?”

ખરી રીતે આ છોકરીમાં ઘણાં વાંધા હતા, અને લગ્નદંપત્ત એ દરેક વાંધામાં કંઈ પણ ન હોય એવી રીતે ઉત્તર વાળે છે; પણ ખરી રીતે એ બધાએ વાંધા મેળા કરીએ તો એ છોકરી લગ્ન માટે નાલાયક છે.

આવી જ દોષભરેલી વિચારસરણીનું આ એક ખીનું દર્શન છે.

કનુએ મનુ પાસેથી એક મોટું તપેડું વાપરવા લીધું હતું. વાપરતાં વાપરતાં તેને એક કાણું પડ્યું. અને મનુએ એવી ખરાબ સ્થિતિમાં કનુને તે પાછું આપ્યું એની સામે ત્યારે કનુએ વાંધો ઉઠાવ્યો ત્યારે મનુએ બચાવ કર્યો:

“પહેલી વાત તો એ કે કનુ પાસેથી ક્યાં કાકળ્યે તપેડું લીધું હતું? બીજી વાત તો એ છે કે મેં કનુ પાસેથી તપેડું લીધું ત્યારે જ તે કાણું હતું. અને ત્રીજી વાત એ કે ત્યારે મેં તપેડું પાછું આપ્યું ત્યારે તે સાવ સાદું હતું!”

આમાંની દરેક હકીકત છૂટી છૂટી બચાવ તરીકે ચાલી શકે, પરંતુ એક જ વખતે તે સર્વ દલીલો સ્વીકારી શકાય નહિ.

આ પ્રકારનાં દર્શનો આપણા સામાન્ય અવલોકનમાંથી ઘણાં મળી આવે છે.

એકવાર હસ વર્ષની નાની છોકરી ગુરસે થઈ હતી. મેં તેને પૂછ્યું: “પણ આમાં ગુરસે થવા જેવું છે શું?”

“પણ, હું ક્યાં ગુરસે થઈ છું?”

“તું ગુરસે તો થઈ જ છે. ન ગુરસે થઈ હોય તો આમ કેમ બોલે?”

“ગુરસે ન ચાપ? ગુરસો ચડે એવું જ તમે કહ્યું હતું ને?”

એ જ પ્રકારનું ખીનું દર્શન. જે વસ્તુ વાપરવાની ના પાડવામાં આવી હતી તે વસ્તુ એક છોકરાએ વાપરી હતી. મેં તેને પૂછ્યું: “તે કેમ આ વસ્તુ વાપરી છે?”

“મેં ક્યાં એ વસ્તુ વાપરી છે?”

“ત્યારે વાપર્યા વિના તે બોલી થઈ?”

“ન વાપરે? તમે ના પાડી છે એટલે જ મેં તે વસ્તુ વાપરી છે.”

સમદલાણનું જ દર્શન એકવાર ફરીથી હવે લખ્યું. જે યુવતી સાથે લગ્ન કરવાની યાન યાત્રા હતી તે યુવતી લુહી હતી અને ખોડંગતી હતી. સમદલાણ તે યુવતીનો બચાવ કરતો હતો. “ધારો કે ધાર્મિક આત્મ આરા પમદાળી યુવતીની સાથે તમે પરજીવાના છો; તેથી તમને ફાયદો થવાનો છે? તમને દરરોજ ચિંતા રહે કે તે પડી જશે અને તેનો પગ ભાંગશે. અને જો તે પડી જાય તો તમને કેટલી ચિંતા અને કેટલી તકલીફ વેડેલી પડે. અને કાકડનું બિલ ભરવું પડે એ વધારામાં. પણ તમે આ યુવતીને પરણો તો તમારે કાંઈ કરવાનું રહે જ નહિ. અહીંઆ તો તમને બધું તૈયાર મળે છે; તમારે હવે કાંઈ ચિંતા જ નહિ!”

આ તર્કસરણીથી કાંઈ છેતરાય નહિ, કેમકે જે દુઃખ લવિષ્યમાં કદાચ આવે તેના દરતાં જે દુઃખ અત્યારે ચોક્કસ આરે એ વધારે ખરાબ છે તે દેખીતું જ છે.

ઉપર સૂચવેલી વિચારસરણીનાં જે દર્શનો આપવામાં આવ્યાં છે તેને કેટલેક અંશે મળતા ખીન દાખલગ્યો અહીં આપવામાં આવે છે. આ સર્વ દર્શનો સમદલાણના સંબંધનાં છે.

એક સમદલાણ પેનાની સાથે એક મદદનીશને લઈ ગયો હતો એનું કામ સમદલાણ જે કહે તેનું સમર્થન કરવાનું હતું.

લમદલાલે કહ્યું : 'તે છોકરી લતા જેવી સુંદર છે.'

મદદનીશો પડ્યો પાડ્યો : 'હા, તે તો લતા જ નોંધ લો.'

'એની આંખોમાં શું લાવણ્ય છે !'

'હા, એની આંખો અદ્ભુત છે.' મદદનીશો રફકા પુરાવ્યો.

'તેની સંસ્કારિતા અવર્ણનીય છે.'

'એની સંસ્કારિતા તો મુગ્ધ કરી નાખે એવી છે' પડ્યો પડ્યો.

'માત્ર એક વાંધો છે, કે તેને જરાક ખૂંધ છે' તે લમદલાલે કહ્યું.

મદદનીશો તરત જ ઉમેર્યું : 'અને કેવી મગ્નની ખૂંધ છે !'

મદદનાશ એક જ રીતે અનેકવાર બોલ્યો એટલે ટેરથી તેણે ખૂંધની ખાખતમાં જે રીતે ઉતાર આપવો જોઈએ તેથી તે વિરહ બોલ્યો. તેણે એમ કહેવું જોઈતું હતું કે 'એ ખૂંધ તો જરાક જ છે, અને વખત જતાં તે અદશ્ય થઈ જશે. એમાં કોઈ શરીરસૌન્દર્યને ખાસ વાંધો આવશે નહિ.' પરંતુ તેમ કહેવાને બદલે ટેવને લઈને તે બૂલથી બોલી નાંખે છે કે 'ખૂંધ તો બહુ મોટી છે.'

એ જ પ્રકારનું એક બીજું દર્શાવેલું. જે મનુષ્યને લાવી પત્ની દેખાડવા માટે લમદલાલે યોજના કરી હતી તે દલાલને એક બાળુ લઈ જઈ તે યુવતી ન સાંભળે તેમ ધીમેથી તે બોલ્યો : "તમે શા માટે મને આ સ્ત્રી જોવા બોલાવ્યો ? તે કેવી કદરૂપી અને જુદા જેની લાગે છે ? તેની આંખ ત્રાંસી છે; તેના હાંત ખરાબ છે."

આ સાંભળીને તે દલાલ બોલ્યો : "તમે ચોટેથી બોલી શકો છો; તે બહેરી પણ છે."

લમદલાલનું કર્તવ્ય તો આ બધા દોષોને હાંકવાનું હતું; પણ તે દોષો એ જાણે દોષો ન હોય એમ તેમાં એકનો તે ઉમેરો કરે છે.

હવે આ પ્રકારનું છેલ્લું દર્શાવેલું એક લમદલાલ એક પુરુષને તેની લાવી પત્નીના ઘરે લઈ ગયો; અને તે ઘરનાં મનુષ્યો દીવાનખાનામાં આવે તે પહેલાં લમદલાલે દીવાનખાનાની અંદર ગોઠવેલ કિમતી ચીજો તરફ આંખોની કરીને કહ્યું : "જુઓ તો ખરા, આ લોકો કેટલા શ્રીમંત છે !"

પેલા યુવકે જવાબ આપ્યો : "પણ આ પ્રસંગને માટે આ લોકોએ આ વસ્તુ ઉછીની કેમ ન આણી હોય ?"

તરત જ લમદલાલે ઉત્તર વાળ્યો : "બહીની ! આ લોકોને ઉછીની કેણુ આવે ?"

લમદલાલ કન્યાના કુટુંબીઓની સમૃદ્ધિનો અચાવ કરતાં કરતાં એવું બોલી નાખે છે કે જેથી તેનો હેતુ સાવ બિંધો વળી જાય છે !

(૭) કટાક્ષ

કેટલીક વાર જે કહેવું હોય તેથી તદ્દન બિંધું કહેવાથી વિનોદ હિતપત્ર થાય છે. "તોમાં મહાન મનુષ્યોના સર્વ ગુણો એકનિત થયા હતા; સિકંદરની માફક તેનું માથું એક

તુરંત નમેનું હતું; અને સીઝરની માફક તેના વાળમાં કાંપકે હોય જ. લીનનીઝની માફક તે કોશી પી શકતો અને આરામખુરશીમાં તે ખેસે એટલે ન્યૂનની માફક તે ખાતુંપીતું ભૂલી જતો અને તેને જગાડવો પડતો. ડો. બ્રેનસનની માફક તે વાળની ટોપી પહેરતો, અને સર્વેન્ટીસની માફક તે પહેરણનું બટન ઉઘાડું રાખતો.”

દેખીતું છે કે આથી પણ વધારે મહાપુરુષો સાથે આ પ્રકારનું સામ્ય હોય તો પણ કાઈ વ્યક્તિ એટલા જ કારણસર મહાપુરુષ થઈ શકે નહિ.

માન વિનોદાર્થે જ આવી વક્રોક્તિનો ઉપયોગ થાય છે એમ નહિ; આવી ઉક્તિ સામાન્ય અવધારમાં મનુષ્યોને કેવળ રંજનાર્થે જ નહિ, પરંતુ ખીજા હેતુ માટે પણ વપરાય છે. રોકસપિયર બ્યુલિયસ સીઝરમાં માફ એટોની પાસે કહેવાય છે કે:

‘For Brutus was an honourable man.’

ત્યારે ક્યોલાઓ એનું ખડું રહસ્ય સમજતા હતા, અને તેમણે તરત જ એનો ખરો અર્થ તેને કહી બતાવ્યો:

“They are traitors: nice
honourable men!”

આવી વક્રોક્તિનો ઉપયોગ ખીજા માણસોને ઉતારી પાડવા માટે બહુ થાય છે, કેમકે એનો ઉપયોગ બહુ સહેલો છે.

હેમ્લેટ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતાં કહ્યું હતું કે “તારી ફિલસૂફીમાં જેનું સ્વપ્ન પણ ન હોય એવી અનેક રહસ્યપૂર્ણ વસ્તુઓ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ઉપર છે.” પરંતુ ફિલસૂફી પ્રત્યે કરેલો આ કટાક્ષ પૂરતો નહોતો, એટલે લીયનબર્ગે ઉમેર્યું છે કે “પરંતુ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીમાં ન મળે એવી અનેક વસ્તુ પણ ફિલસૂફીમાં છે.”

આ પ્રમાણે શબ્દોને દુકાવવાથી, તેમનું પુનરાવર્તન કરવાથી, તેમને એક કરતાં વધારે અર્થમાં વાપરવાથી, રચનાંતર કરવાથી, અર્થરહિત શબ્દોમાં અર્થ છુપાવવાથી, દોષપૂર્ણ વિચારસરણીનો ઉપયોગ કરવાથી અને વિરોધીભાવ દર્શાવવાથી વિનોદાત્મક વાણીનું સર્જન કરવામાં આવે છે. આપણને રાત્રે જે સ્વપ્ન આવે છે તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ અર્થહીન લાગે છે; પરંતુ તેમાં ઊંડા ઊતરીએ તો તે અર્થપૂર્ણ બને છે. અર્થપૂર્ણ શબ્દો અને વિચારો અર્થહીન ગાન્યાં હોય છે, કેમકે તેમાં કેટલીક ક્રિયાઓને લઈને રૂપાંતર બની ગયું હોય છે. અને વિનોદાત્મક વાણીના સર્જનમાં જે પ્રકારનું આયોજન વપરાય છે તેને ઘણે અંશે મળતી આ ક્રિયાઓ છે. સ્વપ્નરચનામાં ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલી બધી ક્રિયાઓનો ઉપયોગ થાય છે. આ વિધાન પચાઈરૂપે સમજવા માટે રૂપ વિશે વિશેષ વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે ભવિષ્યમાં કેટલે વાર ફરીમું.

‘માળાપ નાખજો કાંઈ ભૂખ્યાં છે’ દિન ચારનાં’
મુણીને શબ્દ ત્યાં દોડે સફળો કવિ ઓટલે.

સ્વહર્મ્યના એકલ બંધ ઓરડે
પડ્યો પડ્યો ટેળલ ખુશીમાં
હથેળીપે મસ્તક ટેકવીને
વસ્તુ ફેરી વાસ્તવદર્શો જોળતો

શિકારી લક્ષ્યને જેમ શોધે છે ચાર દિશમાં
કવિ તેમ રહ્યો શોધી શબ્દના મૂળ સ્થાનને.

ત્યાં તો દિઠું કોક ગરીબ જોડલું
ભીખી રહેયું નિજની જ પોળમાં
હેયું હસીને રણકી ઉઠયું ત્યાં
‘એલ્યા અહીંયાં ક્ષણ આવજો તો.’

અન્નની આશથી આપ્યાં ખીચારાં કૃશ દંપતી
ઉભાં એ ઓટલા પાને હર્પાશ્ચર્ય થકી જીવે.

વધો કવિ ના, નવ કાંઈ દીધું
વહી શક્યાં ના જરી દંપતીયે
ખીસા મહીં હાથ જ માત્ર ઘાલી
કાઢે કવિ કાગળ પેનસીલ.

લઈને લેખિની હાથે વિચારે કવિ ઉરમાં
અંતરે આજ એને તો ‘વાસ્તવવાદ ઉભરે.

નોંધે કવિ ‘વસ્ત્ર વુનાં, અને ના
જોડાય પૂરા પગ ઢાંકવા એ
હેતુંય ના કો કણ અન્ન એક
દારિદ્રની મૂર્તિ સમાં હતાં એ.’

‘આપજો ભાઈ ખાવા કે ભૂખ્યાં તો દિન ચારનાં’
ઝાલીને એમ ખીચારો કવિનું મુખ નીરજો.

‘ખોશક્રમાં નવ રહ્યું કંઈ તત્ત્વ એકે
જેથી તને અમરતા કદી સાધ્ય થાયે
લાખો જનો ઉદરપૂર્ણ છતાં મરેલા
ને તેમનાં નહિ સ્મરે જન કોઈ નામ.
ને ભૂખ તો અજળ ઈશ્વરની પ્રસાદી
કો તું સમા વિરલને જ હશે મળેલી
એ ભૂખના પ્રગલ્ભ કોઈ પ્રલાવથી જ
યાશે તમે અમર આ મુજ કાવ્ય માંહી.
ઓછો જ છે સરસ લ્હાવ જરા કુધાથી ?
વાંચી બધા સમજા યે તવ નામ ગાશે.’

(જે કે કવિ નવ વલો ‘કંઈ અત્ર દેશે.’)
વાંચ્યું ફરી લખિત જે નિજ કાયરીમાં.

‘તારા કુધાવ્યાકુલ પેટમાંથી
દેશે કવિ લાખ સહસ્ર પ્રેરણા
તો દે તથા વા.તજ અત્ર ભૂખની.
ના લોગ તું દર્પ થકે કવિ અર્થ થોડો
જેના વડે માનવજાત ઉજળી ?’

‘આપતું અત્ર ના કોઈ’, લખ્યું છે તવ મોંધમાં
‘આપ પોતે નથી દેતા શે ?’ જોલે નર બાપડો.

‘પૂજારી હું માનવતા, કલાનો
ને ના જરીકે લધુ માનવીનો
ને ભૂખનો તો હરગીઝ હું નહી
મેં જે લખ્યું તે જગને જણાવવા
નાવિન્ય આ વિશ્વ પરે ખંને જે
આજે રહ્યો વાસ્તવવાદ ધધકી
એના ય મારે પ્રતિષેધ ઝીલવાં
ખાકી લખ્યું તે લખવા જ ખાતર
કર્તા કથું ના કવિધર્મ એટલો !’

અધરાકિયાં

કિશોરશાહ રતનમજી મહેતા

કમનસીય કંગાલોને તેમની એક પથારીમાં જ કેક 'ઘર' જેવું લાગે છે: મુખ્યારાં શ્રીમતોને તેમનું આખું ઘર જ એક 'પથારી' સમાન હોય છે.

*

આશાભરી યુવતી પ્રીતમની 'માર્ગદર્શક તારવિકા' યતી રહેવા જેટલો પ્રયાસ ભલે કર્યો કરે; પરંતુ તે આવી કોઈ જાનિતમાં હરગીઝ ન રહે કે તે તે પુરુષની આખી ગ્રહમાળા છે અને રહેશે!

*

વસ્તુઓ જાણીને અનુભવાય છે,
મનુષ્યો અનુભવાઈ ને જણાય છે,
પ્રભુ કંટી જણાવો નથી, કેવળ અનુભવાય છે.

*

પ્રભાતનો સમય : એ તો લેખકના બેઝનનાં સ્વપ્નમાં.

*

જે મનુષ્ય સર્વનું બૂંડું જ બોલે છે તેને ઉમંગથી સાંભળનારાંઓની ખોટ નથી.
અને જે મનુષ્ય સર્વેનું ભણું જ બોલે છે તેને શકથી જોનારાંઓની ખોટ નથી.

*

'પશ્ચાત્તાપ' એટલે કે હમણાં ચાલી રહેલી કોઈ ભયજન્ય અશક્તિ અને હવે પછી આવનારી લાલસા વચ્ચેનો ઘણાં ઘણાં માણસોથી લેવાતો વિસામો.

*

ધણ્ણિક 'ભલ્લાં માણસો' (સશક્ત કરતાં અશક્ત ખાસ કરી વિશેષ) જેરની વગુડાત ઉદાર ભાવે પ્રભુને સોંપી દીએ છે: જેર લેવાશે તેની અમર આશાને હૈયે વસાવી તેના ઉપર રાત દિવસ જીવતાં રહીને!

*

"માનુની" એટલે કે જે યુવતીનાં હૃદયને પોતાની જગ્યાએથી હડીને વારે વારે તથા પ્રસંગે પ્રસંગે ડોહમાં જઈ ભરાઈ ખેસવાની સજ્જ વેવ પડી ગઈ હોય છે તે.

*

'વિલાસ': ગ્રંથમીઓનો મુખવાસ—અગ્રંથમીઓનું ભર્યુંભાર્યું બોજન.

..

કોણ કહે છે: પ્રેમીઓ પ્રેમ જ વડે—તરંગ રચી જાણે છે? તેમની ઈર્ષ્યા પણ ખૂબ જ તરંગ જન્માવે છે. અને પ્રેમીઓની ઈર્ષ્યાના તરંગની મહત્તા તો વિશેષ જ; કારણ, પ્રેમના

નરંગ અદુષ્ટા ' સચિન ' છે, જ્યારે તેમાંથી જન્મેલી ઈર્ષાના તરંગ અદુષ્ટા ' મૌલિક ' છે !

તે (પ્રથમ પ્રેમ-મિલન પ્રસંગે) : પ્રિયે! આપણી પ્રેમહોરીમાં આપણે એકેય ગાંઠ કાઢી શકીશું નહિ.

તેણી : હા, ગાંઠ તો મને ૫ ગમતી નથી; પરંતુ એક ચોટીક સરગાંઠ હશે તો મન આવશે.

' સ્ત્રીચરિત્ર ' એટલે એવું એક ચરિત્ર કે જે કરવાનો આશય મેલાતો જ આરાપી સ્ત્રી ' સ્ત્રીચરિત્ર ' શબ્દનો અર્થ અદોતલી પૂછતી જાય છે. કાં તો કાઈ શિક્ષકને પૂછી શુભે છે અથવા શબ્દકોશમાં ચે બોલા મટે છે !

શરમિદગી પાછળ જ્ઞાન બિંબ હોય છે : બેશરમી પાછળ કાં તો જ્ઞાન મુદ્દલ જ હોતું નથી !—કાં તો તે અમલું હોય છે !

પૂછી વિનાનો જ્ઞાન પ્રેમ દેખાડી આપવા માટે અશક્ત છે, એટલા જ માટે હું મનુષ્ય દ્વારાંએને, અમર દ્વારાંએને અને સદૈવ હુદ્દાને " કૃતરાની પૂછડી વાંકી તે વાંકી " એટલું પણ કહી સંભળાવતું, એને સમયની કીમતી બરબાદી જ સમજું છું.

' પરિક્ષા ' પર વિવાદ ચાલ્યો. કોઈ કહે એ તો પ્રગ્નઓનાં બાળકો માટેનું ખાસ બનાવેલું સાહિત્ય; ને કોઈ કહે એ તો પ્રગ્નઓનાં બાળકપણમાંથી બનેલું સાહિત્ય.

તમે જેને ' પ્રેમ ' કહો છો તે પ્રેમના ગોળ ચકાવામાં ગમે તેટલું ધૂમ્પા કરજો; પરંતુ એના ત્રિકોણમાં કદીયે જશો કે ફસાશો નહિ.

એકાએક સવાલ પૂછવાથી પહેલા ઉત્તર સેમે ધણી વેળાએ સત્ય ઇતિહાસ જરૂર છે—વાર પછીના જવાબમાંથી સાધારણ વાર્તા મળે છે.

કેટલાંક પરદાં માણસો ઘણું લાંબું જીવે છે તે શું આ જ માન્યતાને લઈને કરો કે : મુશરવા કાને કોઈ પણ સમય ઘણો મોડો નથી !

મારી કળાસિક પાત્રી મારા સખવા વાંચવાના ઓરડામાં વારે વારે કાંઈ ને કાંઈ ફેરફાર કરતી ને કરતી. પરિણામે વાંચવાની કમાટી અને સખવાના મેજનો ચાલુ દિશાફેર મને બારે ઘંટ પછે અને આ કંટાળો સહેવાયો નહિ એટલે એક દિ માંડાંથી બોલાઈ જવાયું : " વડાલી, કીક છે કે હું જાને ઓરડો નથી—નહિતર તું મારી આંખોને પણ આગમી પાછળ લઈ જવાને ચૂકત નહિ "

સૌંદર્ય-પ્રેક્ષકોના જે વર્ગ : એક, સૌંદર્ય દેખી દર્દની ત્રામણી ભોગવનારો; બીજો, સૌંદર્ય દેખી ત્રામણીને દર્દી બનાવનારો.

નોંધ:—

અને વાંચકોનું ક્ષણ સૌથી છેલ્લાં આપેલાં અગરાકિયાં ઉપર ખેંચું છું. એ અગરાકિયું અંગ્રેજીમાં જેને *Epigram of an antithetical Character* કહે છે, તેવો અમુક અમુક શબ્દોને એકે સામે ભટકાવતે કોઈ સુંદર ભાવના કે અર્થ ઉપજાવનારો પ્રકાર ધાર્યો છે.

આવી ખાસ ગ્યનાવાળી અગરાકિયાં વિશે આપણને એટલું જ નોંધવાનું છે કે એમાં કેવળ શબ્દજગત કે શબ્દમેલ ન હોવાં જોઈએ. પરંતુ જો એમાં શાબ્દિક રમત વચ્ચે અર્થની કોઈ સમતુલિત કે રુદ્ધ ભાવ તો તેને સ્વીકારવા માટે, સીધાકાઠિએ તથા એમાં ગૂંઘો ગૂંઘિત અર્થ જેઓ પૂર્તી રાખ્યા ન હોય તેઓએ, પોતાની અસક્તિના કારણે એનો વિરોધ કરવો ન ઘટે.

એવા પ્રકારનાં અગરાકિયાં અન્ય ગુજરાતી લેખકો પણ કોઈ કોઈ વાર રચી દે છે. જેમ કે :—

“અંધમ વિનાની સમશેર ગણ્યોને અને સમશેર વિનાનો અંધમ સાધ્યોને શોભે.”

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એવા ખાસ પ્રકારનાં અગરાકિયાં મોટા પ્રમાણમાં રચાય છે અને વાંચકોથી વખણાય છે. એના થોડાક નમૂના આ રહેલા:—

“Always be easy and free; never be free and easy.”

“When we cannot get what we like, we must like what we have got.”

“Who gives a trifle meanly is meaner than the trifle.”

“Merit exists without high position but no one can reach high position without some merit.”

“Do not ask for tasks equal to your powers but for powers equal to your tasks.”

સાયમનીં કન્યાઓએ મુખે નાખી બાળો બાળો
ચન્દ્રો છૂંધ્યા વાદળોમાં; નયનો ચપળ,
પિંજરમાં પક્ષીઓ વિહ્વલ બાળો કેદ કર્યા—
ઝાલરો, નૂપુરો અણકારતી પ્રચુર
નૃત્ય-દેશમાં પ્રવેશી. મદમત કામિનીઓ
બની એક તાન, અને ઠોકરતી તાલ.
તૂટે કોઈ ખંજરી, ના તૂટે એકતાન કદી;
મરડાય સલે કોઈ મુકોમળ અંગ.
લગ્નના ઉત્સવની કો' અવધોમાં ગામડાની
ગોરીઓ ઉત્સાહભર, અને હોંસભર,
ઢાલીને વિટાઈ તેની આગુબાગુ હાથિ; અને
હથેલીમાં કોણી મૂકે ભેરથી દરેક,
ત્યારે તેનાં કંકણોના ભેરખાઓ ખળકે; ને
જમીનને પગો ઠોકી, ઢાલીને દે તાલ,
ત્યારે ઉઠે રામાંચક અણકારો ઝાંઝરોના;
ફૂટે તે, છલગો ભરે; પેલા ઢાલી પણ
મત્ત બને, અહો તેનાં ચેષ્ટા અને ગાત્ર-ભાવો;
તેઓ કસે ગાત્રો અને નીપજે સંગીત,
તેમ ઘેરી કન્યાઓએ મીના; અને ઝાલરોના,
નૂપુરોના અજવે તે નાદો પૂરે તાલ.
મીના ડાલે, બાળે જ્યા-જ્યાન્તની શૈલી ડાલે;
અને બાળે તળાવમાં ડાલે છે પોયણ.
નાચ મહીં ઘેલી બની, મત્ત થઈ કામિની તે;
ગોરસની મટુડીમાં રવાઈઓ ગોળ
ફરે, તેમ સખીઓના ઘેરા; મહીં ફરે મીના
વલોવતી સંગીતનું ગોરસ મધુર.
સખીઓની શીત અમરાઈમાંથી મીના ફૂલ;
જહો અને છલકયો તે ફૂલ-ફૂલનાદ.

વસન્ત કુમારી ! આજ પામર પાંગર તારી
 કલા; અને ભર્ગ તારા દેહનું પ્રસાર
 કસ્તુરીનો મૃગ બેઠ્યે શિલા તેનો ગંધ ખેંચે
 અમે તારું ગીત ગાતાં બનીએ વસન્ત.
 યૌવન પરિન્દ ! તારી એક પાંખે કામ, અને
 બીજી પાંખે રતિ રમે પ્રેમ કેરો રસ
 મેરી હવી કુમારી, 'ને તને પેટે પ્રીત થયો;
 કહેવાય તે આકાશી પિતાનો બાળક:
 વસન્ત કુમારી તોયે તેને પેટે પ્રેમ થયો:
 વિશ્વ પ્રીછે તેને પણ પ્રભુનો બાલક.
 માતા ! અમે લેટો લાવ્યાં હૃદયનાં પાત્રો ભરી;
 સ્વીકારો સહુર્ષ અમ યૌવનનું ધન.
 પ્રેમ ! બન્યો આજ પ્રભુ અમારો તું; રાત્ર્ય તારું
 લોગવ તું પૃથ્વી પર; અને મહારાત્ર્ય
 સ્થાપ; અને વ્યાપે, તયે યાત્ર્યન્દ્રિવાકરો.
 નર, નાર ! ગાઓ તેનું હાલરું આજ. " *

નં. અપ્રકટ મીનામાંથી ૧]

૧ મીના સાથમ હુટુમ્બની છે; અને દેવચર, તેનો પ્રેમી, પ્રિયમ હુટુમ્બનો છે. બન્ને દમગવ હુટુમ્બો વિગાળ છે.

વચ્ચ તેના પ્રથમ દિવસ તે તેની જન્મતિથિ છે. તેથી સમ્રાટ ચલસર અને તેની પાસે કન્યાઓ, જનુએ, વચ્ચતોત્સવ બિગ્ગે છે.

બીજી બાબુ માનવકૃષ્ણ પાનુ વચ્ચતોત્સવ બિગ્ગે છે. પાનુ અદા સાથમેના હુટુમ્બની વાત છે. સાથમેના મિત્રનો અને તેમની કન્યાઓ તેમના નેતા દમરાવ સાથમેના દર્શનમાં તે દિવસ વાત્સવા બિગ્ગે થાય છે. અને તેઓએ કમલ રાજ દરી રીનો છે.

મે વચ્ચતને યૌવનની પરી કહેવેલી છે, અને તેની બન્ને પાંખે રતિ અને કામ થોડા છે. વચ્ચત દમર્યા કુમારી છે. અને પ્રેમ એ તેનું બાળક છે. અને તેને મે કહ્યું છે કે તે દમર્યા બાળક છે.

શબ્દચર્યા

શબ્દચર્યા અને વાક્યચર્યા

પ્ર. ૦ જગદીશચંદ્ર

‘પ્રેરધાન’ ના ૧૯૬૧ના ભાષ્યપદના અંકમાં શ્રી. ડો. રમણ ચં. માંડગો ‘શબ્દચર્યા અને વાક્યચર્યા’ વિષયક લેખ વાંચ્યો. તેમાં તેઓશ્રી કૌમુદીની યુક્તિ કરતાં જણાવે છે કે ‘કુમુદસ્ય કથં કૌમુદી. કુમુદ શબ્દ પોતે કૌ મોદતે इति कुमुदम्’ કુમુદ શબ્દની યુક્તિ કરતાં લેખકમહાશયે વિચાર્યું હતું કે કુમુદમાં કથો પ્રત્યય છે ?

‘કૌ મોદતે’ અહીં કેટલા પ્રમાણમાં સત્ય છે તે આપણે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અવલોકીએ. કુ અધિકરણમાં રાખી મુદ હવે (આદિગણ) ને કયો પ્રત્યય લગાડવા ઇચ્છે છે ? અધિકરણમાં રાખી કૌર્મ પણ પ્રત્યય ન ગ્રંભવી શકે. અધિકરણમાં તો ‘અધિકરણે શે તે’ સૂત્રથી શીઘ્ર ધાતુને અર્થ પ્રત્ય લાગે, શે શેતે इति खदाचः । તેવી જ રીતે ચર ધાતુ ને ટ પ્રત્યય લાગવાથી કુચ્ચરઃ વગેરે વગેરે. કુ પૂર્વપદને અધિકરણમાં રાખીને શબ્દ સિદ્ધ ન થતો હોય તો કેવી રીતે ચાલ્યું છે તે નિહાળીએ છીએ. પ્રથમ મુદ ધાતુ તરફ નજર કરીએ તે તો રૂપવધ છે, તે કારણે “રૂપવધાપ્રકરિઃ કઃ” સૂત્રથી ઉપપદ સિવાયના રૂપવધ ધાતુને ક પ્રત્યય લાગ્યો. મોદતે इति मुदः “સદ્ મુણ” સૂત્રથી કુ નો મુદ સાથે સમઘી તત્પુરુષ સમાજ ચવાથી કુમુદમ્ વ્યુત્પન્ન થાય.

ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકાનો અવિનાભાવ (ની વ્યાપ્તિ) છે, તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. ચન્દ્ર અને કુમુદ વચ્ચે અવિનાભાવ સંબંધ નથી, પણ ચન્દ્ર અને કુમુદ વિકાસનો અવિનાભાવ સંબંધ માની શકાય. ચન્દ્ર વિના કુમુદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને કુમુદ જો પ્રદેશમાં ન હોય તે પ્રદેશમાં પણ ચન્દ્ર જોઈ શકાય છે. (તેથી ચન્દ્ર અને કુમુદનો અવિનાભાવ સંબંધ નથી) લેખકના મંતવ્ય પ્રમાણે ક્રિયા અને ક્રિયાના અધિકરણમાં એકતા જણાય છે.

ચન્દ્ર અને કુમુદ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ છે ? શું ચન્દ્રકારણમાંથી કુમુદ ઉદ્ભવ્યું, ઉપાદાન કારણ છે કે નિમિત્ત ? કુમુદ અને કૌમુદીનો અને ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકાનો ગુણગુણી ભાવ નથી. ચન્દ્રિકા અને કૌમુદી શુભ નથી, તે તો દ્રવ્ય છે; શુભી છે.

તેવી રીતે ‘કર્મેણ કરાત્’ કરાત્તીતિ કરાત્ત વ્યુત્પત્તિ કરી કુશભાદિરૂપ મુખ્યાર્થનો (વાચ્યાર્થનો) પ્રકૃત અર્થમાં અસંભવ હોવાથી વિવેચકે આદિ સાધર્મ્ય સંબંધ હોવાથી દક્ષ રૂપ અર્થને દર્શાવે છે. તે યુક્તિ યુક્ત નથી. કુશભાદિરૂપ અર્થની વ્યુત્પત્તિ રૂપ્ય હોવા છતાં દક્ષ રૂપ અર્થની જ મુખ્યાર્થતા હોવાથી, તેવી જ રીતે કૌમુદીની વ્યુત્પત્તિ હોવા છતાં ચન્દ્ર રૂપ અર્થની (ચન્દ્રિકાની) મુખ્યાર્થતા હોવાથી. ‘ચન્દ્રિકા કૌમુદી વ્યોમ્વતા’ આના અમરકોષ ચન્દ્રિકા ના અર્થમાં કૌમુદીને દર્શાવે છે. ચુરગાની કોષ પણ એમ જ કહે છે.

તો પછી મુખ્ય અર્થનો આધ ક્યાં થયો? સાદિત્યર્થણના નિર્માતા વિશ્વનાથ લક્ષણાનું લક્ષણ આધે છે કે:

મુખ્યાર્થે વાકે તથ્યુક્તો યવાન્વીર્યઃ પ્રતોયતે ।
હંદઃ પ્રયોજનાદ્વા સો લઘુના શક્તિરપિતા ॥

‘આ કૌમુદી છે’ એમાં મુખ્ય અર્થનો આધ થતો નથી તેમજ અન્ય અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. અતઃ લક્ષણા કરતી અયોગ્ય છે. ‘સિદ્ધ બીધે છે’ ત્યાં પણ લક્ષણા જ સંભવે. આ અર્થસંક્રાન્તિઆપાર નિર્ગર્થક છે.

૨

‘જ’ ‘ય’ નો અર્થ નિર્ણય

(જ = ભારવાચક શબ્દ,
ય = પણ)

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

શ્રી. ‘પ્રસ્થાન’ ના સંચાલક સાહેબ,

‘પ્રસ્થાન’ ના વેશાખ ‘હરના અંકમાં પૃષ્ઠ ૭૮-૭૯ પર, “શબ્દચર્યા” એ શિર્ષક તળે ‘જ’ તથા ‘ય’ ના શુંદલેખનની ચર્ચા થયેલી છે. એમાં અર્થનિર્ણય પૃષ્ઠ ૭૮ પર છપાયો છે. તેમાં ‘જ’ ના અર્થની આગતમાં શ્રી. નરસિંહભાઈ પરેલે ‘જ’ ને અપ્પતા તરફ દ્રષ્ટિ રાખનારો કહ્યો છે. એથી બિન્ન ‘ય’ ને બહુલતા તરફ દ્રષ્ટિ રાખનારો કહ્યો છે.

મને આ આગત શંકા લાગે છે—ખાસ કરીને ૩૮ ભાષામાં આ શબ્દોનું જે જોર તથા ધ્યાન છે તે વિચારતાં એટલે ઘોડાકે ખુલાસો કરવો આવશ્યક માનું છું.

‘જ’ ને અપ્પતાચર્યા નહિ પણ ભારવાચક શબ્દ ગણવો જોઈએ. જે શબ્દની પાછળ તે આવે છે તેના પર તે ભાર મૂકે છે—એટલે તે શબ્દના વ્યક્ત અર્થને પુષ્ટિ આપે છે. પછી આગળનો શબ્દ અપ્પતાચર્યા હોય તો અપ્પતાને પુષ્ટિ આપે એ દેખીતું છે. દાખલા તરીકે ‘એક જ માણસ આવ્યો.’ “થોડું જ ખાધું.” અહીં ‘જ’ નો ઉપયોગ ‘એક’ અને ‘થોડું’ એ શબ્દોને ભાર આપવા પૂરતો છે. આવી જ રીતે “બધા જ લોકો આવેલા” “બધુ જ ખાધું” એમ લખવામાં પણ ભારવાચક ‘જ’ નો ઉપયોગ ખોટો કરતો નથી. “બધા લોકો આવેલા” એમ કહેવામાં એકાદ ન આવ્યો હોય એવો સંભવ રહે છે. પણ “બધા જ” કહેવાથી “બધા” શબ્દનું બળ વધી તેને પુષ્ટિ મળે છે એટલે એક પણ બાકી ન હતો એવો સ્પષ્ટાર્થ નીકળે છે. “બધુ ખાધું” એમ કહેવાથી બધું શબ્દ ખાસ ધ્યાન ખેંચતો નથી. પણ “બધુ જ ખાધું” એમ કહેવાથી ‘બધું’ નું બળ વધી તે ધ્યાનને પાત્ર બને છે. મતલબ કે “બધુ જ” એટલે ‘બધું’ થી પણ વધુ એમ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. કોઈ માણસના કામની રીકા કરતી વખતે આપણે તેને કહીએ “ઘણું ખોટું કર્યું.” આ રીકા પર ભાર મૂકવો હોય તો આમ કહેવાય: “ઘણું જ ખોટું કર્યું.” આને બદલે શ્રી. નરસિંહભાઈના મત પ્રમાણે “ઘણું ખોટું કર્યું” એમ પ્રયોગ થાય. પણ તે મને ભાષાની અર્થશક્તિનો વિચાર કરનાં નિર્બળ લાગે છે. ‘જ’ ના જેવો ભાર તેમાં નથી. છતાં માનો કે અહીંયાં

‘ય’ ને ‘જ’ બંને વાપરી શકાય છે પણ તેથી ‘જ’ નો ઉપયોગ ખોટો શી રીતે ?

હું તો માનું છું કે ‘જ’ ભાગવાચક છે અને ‘ય’ ઘણીવાર તેનું કામ બજાવી શકતો હોય તો પણ ઘણીક વાર તે ‘પણ’ શબ્દના અર્થમાં વધુ સારી રીતે વપરાય છે, અને તે જ તેનો વધુ આરો ઉપયોગ મને લાગે છે. “સાગય લેખ આવે છે” એનો અર્થ એ કે લેખો પૈકી કેટલાક સારા પણ હોય છે “નમળાય આવે છે” એટલે નમળા પણ આવે છે આમ ‘ય’ નો ‘પણ’ શબ્દના અર્થમાં સ્પષ્ટ ઉપયોગ થાય છે ને તે શ્રી નગસિંહભાઈના વાક્યોમાંથી પણ તટસ્થ અર્થ તાત્પર્ય દર્શિત થાય છે “પ્રથાનમાં સાગ જ લેખ આવે છે.” એનો અર્થ ક્રમતા શ્રી નગસિંહભાઈ કહે છે કે, થોડા આવે છે પણ આવે છે એ બધાય સારા આવે છે આમાં થોડા આવે છે એવો ભાવ જ ક્યા છે ? ખરો અર્થ તો એ છે કે “તમામ લેખો—એકેએક લેખ—સાગ હોય છે” પછી તે વધારે હોય કે થોડા હોય એ પ્રશ્ન જ નથી.

નિષેધાર્થમાં પણ ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ તરીકે મળે છે જ દા ત ‘આમ ખાધું નથી’ એટલે કંઈ ખાધું નથી—આ પણ ખાધું નથી ‘ય’ ની ખરી ખૂણી અહીં છે અહીં ‘ય’ ને બદલે ‘જ’ નહિ જ વપરાય, ‘આમ ખાધું નથી.’ ને બદલે ‘આજ ખાધું નથી’ એમ લખતા અર્થ ફરી નવ કાળુ અહીં ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ થાય છે અને તે જ તેનો સાચો અર્થ લાગે છે એક વધુ દાખલો લઈ સ્પષ્ટતા રીતે (૧) “સાથે અમે જ હતા” (૨) “સાથે અમે જ હતા” આમાં પહેલામાં ‘જ’ નો નિશ્ચિતાર્થ ભાગ્યે જ વ્યક્ત થાય છે અને બીજામાં ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ તરીકે સ્પષ્ટ રીતે આગળ આવે છે આથી વધુ લંબાણની જરૂર નથી આ બંને વાક્યોમાં નથી ‘જ’ ને બદલે ‘ય’ મૂળી શકાતો, કે નથી તેમાં અપના કે બદલતાનો ભાવ પ્રગટતો “અમે જ હતા” એટલે બીજા નહિ પણ અમે હતા (અમારે મળે બીજા હતા એમ ધારી ન લેવાય તે ખાતર “અમે હતા” એમ કહેવાને બદલે “અમે જ હતા” એમ કહી ‘જ’ નો ઉપયોગ કર્યો છે) “અમે જ હતા” એટલે “અમે પણ હતા”

જૂની કવિતામાંથી સ્થળસંકેતને કાઢ્યું (‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ થાય છે તે મનાવવા)

બધીર કહે મારી ધુધ થોડી, તે ય કહુ એક રડા કાળે,
રકતુ કહુ ગળ નવ માને, જેને છત્ર કાંકના છાળે.

—શામળ બટ્ટ

આ કાવ્યપ્રતિઓમાં તોય નો અર્થ ‘તો પણ’ એવો થાય છે એટલે ‘ય’ નો ‘પણ’ અર્થ તેમાં ઘડાવેલો છે આવા તો બીજા અનેક દાખલા મળી આવે. પણ નિમિત્ત ?

આ બાબત વધુ ચર્ચા થાય તેની શ્રી નગસિંહભાઈ પટેલની પણ મંજૂરી છે, તેથી જ મારું મતવ્ય ગૂંચ કંવા હામ બીડી છે

હું માનું છું કે ‘જ’ એ ભાગવાચક અર્થ તરીકે મેળવી લીધેલું તેનું ન્યાય ભાષામાંથી સ્થૂન કરવું જગ પણ શક્ય નથી પછી ભલે તેનો અર્થ કે વિષય સંયોગનશાત્ ‘માન અપનાસચક થતો હોય, તો પણ આશા છે કે વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ આનો યાગ નિર્ણય કરશે

તું ને હારે, નિત નિત સહી,
 અનુતર રહી, સામુનાં શબ્દ ગાણો;
 ને સ્વામીનો, રગની ભરમાં,
 મળુ રૂઝવતો, સાંપડે ના દિલાસો;
 સ્વપ્નો તારાં, મૃદુ-જીવનનાં,
 ઉદય વિષુ ને, આથમે રે ! અકાળે;
 નિઃશ્વાસોના, પ્રખર ઘળતા,
 જીવ-ધુધવતા, તાપમાં ઓસરીને-
 તો તું જાજે, સુરજ નમતાં,
 કુલજન બધાં, પોઠતાં ખાટમાંડે;
 એકાકી હો, મન દદ કરી,
 બલ પગ ભરી, ચોકના તે કૂવાએ;
 ત્યાં અંધારું, ધન નીવરતા,
 તવ હૃદયમાં, ભૂતને ને જંગાડે;
 લોકોક્તિઓ, સ્મૃતિ-મટ પરે,
 સજીવન બને, રાત્રિના ઘોર ખેરે;
 ને હૃયાંના, શત ટુક કરે,
 મન ભય ભરે, તો ય, તું ચાલી જાજે;
 આ ગોઝારો, કહી જન બધા,
 પર-પીડ-મુખી, છૂટથી છો વગોવે;
 તારે માટે, અતલ ઉદરે,
 જનની સરખું, સ્થાન શીશું પડયું છે;
 ને તું ચીરી, પટ ઉપરનો,
 સત છુપવતો, સ્પર્શશે અંતરાત્મા;
 તો તું જાજે, નથી તહીં જરી,
 ભય! પ્રગ્ભવતી, પહારની કાલિમા ત્યાં;

કૂવા કાઠે, નજર પડતું,
 તિમિર સઘળું, પૂજ નિઃશ્વાસનો છે.
 સંતમો જે, ભવરણું ભૂંચ્યા,
 ઘગ ઘગ બળ્યા, નીતિના બાહ્ય તાપે,
 ઉડે ઉડે, ભીતગ મહી તો,
 પુનિત મલિયે, જ્યોતિનો જ્યોતિ રાજે;
 જે સૂનેલી, જગતવિષયી,
 સજીવન બને, સ્પર્શ એ સૌમ્ય લાગે,
 વાગે પાછા, જીવનભરના,
 ઉતસવ તણા, ઘંટ ને આરતિઓ,
 એની ગોદે, શયન કરીને,
 દુઃખ વિસરીને, રાગજે તાડેથી;
 જે નિરાતે, અમૃત વરજે,
 ઘન પટ ચીરી, પર્ણ ને ડાગીઓનો,
 ને કલ્લોલો, ગભીર નીરતા,
 રજ રજ હરે, દેહની કલાતિ જ્યારે,
 ઉભી રેશે, નયન સમીપે,
 તું જો હારે, સ્મિત કરી ઘન—શ્યામની મૂર્તિ ત્યારે,
 તો તું બાજે, નિત નિત સહી,
 અનુતર ગહી, (સામુદ્ર^૧ શબ્દ બાણે),
 સુરજ નમતાં,
 દુઃખ વિસરવા, કાંકડે તે કૂવાને

૧. વેના દુર્વિપાકે,

લોકચર્ચા

ભાવનગરનો મહાન પ્રયોગ

નરવરલાલ મા. સૂરતી
બી. એ., એલ એલ બી.

(૨)

રાજ્ય ખેડૂત માટે શું શું કરી શકે ?

ખેતીમાંથી આપણે ઇન્ડિયાએ એટલી પેદાશ નથી થતી તેનું કારણ ખાતરની તંગી અને તે પૂરવાની ખામીભરેલી રીત એ છે. એ સ્પષ્ટ વાત છે ખાતરની અછત અને કે નીપજ વધારતી હોય તો જમીનમાં વધારે અને યોગ્ય રીતે ખાતર ને પૂરવાની ખામીભરેલી પૂરતું નોર્થએ. વિકટર મહાલમાં માંડલ ગામમાંથી એક દાખલો મળી રીત આવેલો. એ ગામનો પટેલ ખોડાસારા એ વીધાં જમીને એક કળશી થઈ ઉતારતો. માંડળના બીજા ખેડૂતોને છથી દસ વીધાં જમીને એટલા થઈ થતા. એ પટેલ ફરનાં ગામોમાંથી ખાતરનાં ગાડાં લાવતા અને જમીન કેળવતા; ત્યારે બીજા મરીખ ખેડૂતો પૂરતું ખાતર લાવી ન શકતા, એટલે જમીન એક જ વનવની હોવા છતાં નીપજમાં એટલો ફેર પડતો હતો.

પણ ત્યાં મુખી ખેડૂત જાણતો અજાતજુ તરીકે ઉપયોગ કરે છે ત્યાં સુધી 'અધાને પૂરતું ખાતર મળવા સંભવ નથી. અધા ખેડૂતો કાંઈ મેંધાં વૈજ્ઞાનિક અજાતજુમાં લાકડાં વપરાય રસાયનો વાપરી ન શકે. અને એ રસાયણી ખાતર' જાણના ખાતર નો જાણ ખાતર માટે જેવું કામ આપતું નથી એ વાત પણ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. રસાયણી અચન રહે ખાતરની અસર માંડ એ વરસ ટકે છે, ત્યારે જાણનાં ખાતરથી દસ કે એથી પણ વધારે વરસ સારો પાક ઉપજતી શકાય છે. ખેડૂત જાણનાં અજાતજુની તેની સહીઓજુની ટેવ હોડે અને અજાતજુમાં લાકડાં વાપરતો થાય એ જ સારું ખાતર મેળવવા માટે મુખ્ય માર્ગ છે. ચોમાસાના ચાર મહિના વરસાદમાં જાણનાં થાય નહિ અને તડકો ન હોવાથી મુકાય નહિ, એટલે માત્ર ચાર માસના જ જાણનો ખાતરમાં ઉપયોગ થાય છે; ત્યારે આજીના આઠ માસ માટે જાણ અજાતજુ તરીકે જ વપરતું છે. ખેડૂતો અજાતજુ માટે લાકડું વાપરવા માટે તે પહેલાં લાકડાં પુષ્કળ અને સસ્તાં મળે એવી વ્યવસ્થા પણ થવી જોઈશે.

લાકડાં મેળવવાની એક રીત તો એ છે કે ખેડૂત પોતાના ખેતરની દદ ઉપર કે ખારવાળા નકામા ભાગમાં આવળ કે બીજાં ઝાડો ઉગાડે. જંગલ ઉગાડવાની પણ સૂચના થઈ છે. મામની પાસે યોગ્ય સ્થળે નાની કાંટ રાખી શકાય. એ કાંટથી સોધું અજાતજુ ગમને પૂરું પડે, અને

દોરને માટે ત્યાં ગૌચરની સગવડ થાય, એ માટે ચોચ રચણ પસંદ કરવા ખાસ તપાસ થતી જોઈએ. ખેતીનાં સાધનો માટે લાકડું મળતું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. આવજા હોય તો એ કામમાં આવે.

છેલ્લાં વરસોમાં વરસાદનું પ્રમાણ ઘટતું ગયું છે. તો ધણી લોકો માને છે તેમ કાંટ ઉગાડવાથી, બળતણ અને ચરાણની સગવડો ઉપરાંત, વરસાદ અમુક અંશે એથી વધશે.

ખાતા જમીન પર ઉગેલાં જાડો ચોચમાંથી મુક્ત રાખવા અને ખાતા જમીન પરનાં જાડોનો દુધ ખેડૂતનો જ રહે એવો હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. એથી ખેડૂતોને વધારે જાડો ઉગાડવાનું ઉત્તેજન મળશે એમ આશા રાખી શકાય. વસુકાતી ખાતું પ્રચાર અને આગ્રહદ્વારા દરવર્ષે જુદાંજુદાં કાર્ય વેગવંત બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

ખેડૂતો જો મુદત્તલ માંસનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરે તો એક તો ખાતરની ઉણપ પૂરાય અને હરિજનો એ ખાવાની જૂતી ટેવમાંથી મુક્ત થાય. માંસ મુદત્તલ માટી અને લાકડાની ખાનારી પ્રાંતોમાં પણ મુદત્તલમાંસ કોઈ ખાતું નથી. અસ્પૃશ્યતાનો ખાતર તરીકે વપરાશની ક્ષમિય રીતે યક્ષ ખેતી ન શકાય, પણ લાંગી લોકો સામે લોકોના દ્વિમાયત આટલા સત્કાર પૂર્વક હોય ત્યાં જો તેમાં જાડા ઉતરતાં જણાશે કે

તેઓ મુદત્તલ માંસ ખાય છે એ જ એ વિરદ લાગણીનું કારણ છે.

લાંગી લોકો એ ટેવ છોડી દે એટલે લોકોનો વિરોધ આપોઆપ ઓછો થઈ જશે. પણ જૂતી ટેવ જલદી છુટાતી નથી. લાંગીઓ ચમારનો ધંધો કરે છે, જેને અંગે મુજેલાં દોરનાં ચામડાં ઉતારવાનું તેમને સાંપાય છે. વળી વંશપરંપરાથી એ લોકો એ માંસ ખાતા આવ્યા છે એટલે એ વસ્તુ ત્યારે ધંધાને અંગે એટલી સુલભ હોય ત્યારે તે ખાવાનું અદર્શ પણ ખાળી શકાતું નથી. એટલે મરેલાં દોરને ખાતર તરીકે વાપરવાનું આપણા ખેડૂતો શરૂ કરે તો તેઓની ખાતરની ખોટ પરી થશે એટલું જ નહિ, પણ અસ્પૃશ્યવર્ગની સુધારણામાં મહત્વનું કાર્ય થશે. એ માંસ ત્યારે ખાતર તરીકે ખેડૂત વાપરે ત્યારે તે માંસ વેચી શકાય તેવી વસ્તુ ગણાય. અને એની કિંમત કોપળે એ લોકો પણ અસ્પૃશ્ય લોકો તે ખાતાં અટકે. એટલે હરિજનો એ ટેવ ભૂલે અને ખેડૂતોને ખાતર મળી રહે તે હેતુથી દરબાર કસબામાં ભામધનરા આવે છે. એથી દરબારને ખોટ જાય છે. તોપણ તેમાં હરિજનો મુદત્તલમાંસ ન વાપરે એવી શરત કરવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ સ્થળે ખેડૂત મુદત્તલમાંસ ખાતર તરીકે વાપરતા થયા છે.

હાડકાં પણ ખાતર તરીકે બહુ ખપતી વસ્તુ છે, પણ પહેલાં તે સાફ થવાં જોઈએ. તે માટે એ કારખાને લઈ જવાં અને પાછાં લઈ આવવાં પડે, અને તેમાં એટલો ખર્ચ થાય કે એ કામ પડતું મૂકતું પડે. હાડકાંને જો છેક કોલસો ન થઈ જાય તેટલી આંચ આપવામાં આવે તો એ તરત લાંગી જાય, અને તેનો ચૂરો ખાતર તરીકે કામ આવે. કેટલાંક ગામોમાં ખેડૂતો હાડકાં સંધરીને તેનો ઉપયોગ ઉપર કાઢ્યા મુજબ કરે છે.

આપણાં ગામડાંઓમાં સંજાસની સગવડ હોતી નથી. અને લોકો કહે ત્યાં દિશાએ જઈને ચંદ્રી કરે છે. લોકો જો એનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરતાં શીખે તો એક તીરથી એ નિશાન પડે-એક તો ખાતર વધે અને ગામડાંની સ્વચ્છતા વધે.

મિત્રાવાડી ખાતા તરફથી પ્રચારકાર્ય અને પ્રદર્શનો દ્વારા ખેતીસુધારણાની અનેક વસ્તુઓ ખેતરને સમગ્રવ્યાપ્તમાં આવે છે તેની બધી વિગતો અહીં ઉતારવા જતાં અતિ વિસ્તાર થઈ જાય.

જનાં નીચેની આગતો વિશે ઉલ્લેખ કરવાને નહિ ગણાય. (૧) જમીનમાં ભીનાશના સંગ્રહ માટે ખેતરને પાળા બાંધવાના; (૨) વધારે અને શાસ્ત્રીય રીતે ખાતરનો સંગ્રહ અને કાવણી; (૩) શિયાળુ ખેત; (૪) વાવની વખતે અંરંધર અંતર, રાખવાનું કે જેથી છોડને મોરો થવા માટે પૂરતી જગ્યા અને પોષણ મળે. આ આગતો : સામે છે. સામાન્ય, પણ પરિણામની દૃષ્ટિએ એ અતિ મહત્વની છે.

ખાસ કરીને છેડી, છોડ વચ્ચે જગ્યા રાખવાની, સૂચનાં બે બંધાં અમલમાં મૂકે તો પાક વધારે ઝાતરવા ઉપરાંત ખાતર અને મહેનત બંનેનો ફીકડો અચાંચ થાય. આવારે પાસે પાસે વાવેલા છોડ મોટા થાય તે માટે આખા ખેતરમાં ખાતર પાથરીને પહોળું કરવું પડે છે, એમ કરવાની પછી જરૂર નહિ મહે. ખાતરની એક તો તાણ છે અને ચારે તરફ વેગવાધી એ થણે નકમું મળે છે. બે ચાસ પાડતી વખતે એ હાર વચ્ચે વચ્ચે ત્રણથી પાંચ

અરકારના નિષ્ણાન સમક્ષ પોતાના પ્રાન્તના સંબંધોને દ્રેકટરની ખેડ અનુકૂળ નથી એવો જ્ઞાહેર સ્વીકાર કર્યો હતો. પણ દ્રેકટરની ખેડ અનુકૂળ નથી એ દેખીતી વાતની એ રીતે નિઃઅંદેહ પ્રતીતિ થવામાં, કેટલો સમય બરબાદ ગયો અને કેટલાં મોંઘાં દ્રેકટરની ખરીદી થઇ એ જાણવાનું રસપ્રદ થશે.

મનમાં કોઈ પણ જાતના પૂર્વગ્રહો રાખ્યા-સિવાય સ્થાનિક પ્રશ્નો વિચારવામાં આવે, અને વ્યાનિક પરિસ્થિતિનો તત્ત્વરૂપથી અભ્યાસ નો મુકતે મનથી કરવામાં આવે, તો આપોઆપ સ્વાભાવિક બંધબેસતા ઉપાયો સૂઝી આવશે.

ભાવનગરના ખેડૂતોને ઝાણમુકત કર્યા તે પછીની પરિસ્થિતિનું માપ કાઢવા અને અવલોકન કરવાના હેતુથી આ લેખ લખાયો અને ખેતીના સમગ્ર પ્રશ્નના સાર્થોસાથ આલોચના કર્મ પહેલાંથી જ કહ્યું હતું તેમ, માત્ર કરજમુક્તિ એ બહુ મહત્ત્વનું કાર્ય છે, છતાં, તે એક જ માત્ર બસ નથી. એ અટપટા પ્રશ્નની કિનારને જ એ તો સ્પર્શે છે, અને પ્રશ્નના પૂરા ઉકેલ માટે અનેક દૃષ્ટિથી એક સાથે કામ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. તો પણ પ્રશ્ન અટપટો હોય કે ખીન્ન પૂરક પગલાંઓની જરૂર હોય, એટલે, ઝાણમુક્તિના કાર્યથી નાસતું એ ખોસાય તેમ નથી. બધી સુધારણાનો ઝાણમુક્તિ એ પાયો છે. અને જૂના કરજભારથી ખેડૂત કચડનો હોય ત્યાં સુધી ખીન્ન સુધારા શક્ય જ નથી. ખેડૂતોમાંથી ઉત્સાહ અને રસ નજરપાત્ર થયાં છે. ઝાણમુક્તિ ચનાં એ પાછાં જગૃત થશે અને એ નવી ચેતનાનો ખીન્ન ઇચ્છનીય સુધારા અને પુનર્જનનાના કાર્યમાં ઉપયોગ કરી શકાશે.

ખેતીના પ્રશ્નોની તપાસ કરતાં નાની જણાતી વિગતો વિશે ધ્યાન આપવાની વિશેષ જરૂર પડી છે. એ બાબતો નાની હોવાથી જ ધણીવાર ભુલાઇ જાય છે, પણ ગામડાંઓની ખેતીની પુનર્વિદના સાથે એ બાબતોને ખાસ મંબંધ છે. વળી આ બાબતો ગ્રામજીવન અને ખેતીમાં એવી સાદી અને સરલ છે કે જે બહારની મદદ કે વિશેષ ખર્ચ વગર અમલમાં મૂકી શકાય. તે જ કારણથી એવી બાબતો પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

કુદરતી રીતે લેખ લખતી વેળા અહીંની પરિસ્થિતિ મન આગળ વધારે રહી છે. છતાં એમ કહી શકાય કે ખેતીની પરિસ્થિતિ તો દરેક દેશમાં થોડા સ્થાનિક ફેરફાર બાદ કરતા લગભગ સરખી જ છે. અને અહીંને માટે લખેલી વસ્તુ ખીન્ન સ્થળને માટે પણ ઓછા વધતા ફેરફાર સાથે લાગુ થશે.

કરજમુક્તિના શુભ કાર્યને વધારે અસરકારક બનાવવા માટે ઉપર કહેલી ઘણીખરી

વસ્તુ ભાવનગર રાજ્યે અમલમાં મૂકી છે અગર વધારે મૂકવા તબવીબ મનુષ્ય યત્ન ઇશ્વર કૃપા આહુ છે. પણ ભવિષ્ય તો, કુદરતના હાથમાં છે. એટલે અમુક અંશે

એ તો અનિશ્ચિત જ રહેવાનું. પણ માણસ નો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શુભ કાર્ય કરવા મથે તો ઇશ્વરના આશીર્વાદ તેના પર ઊતરે અને તેને સફળતા મળે જ. ભાવનગરનો મુદ્રાલેખ છે કે “મનુષ્ય યત્ન, ઇશ્વર કૃપા.”

સંપૂર્ણ]

અમપંચાની પ્રતિભા:—હેલન કેસર દૃત આત્મકથા; અનુવાદક: મગનભાઈ પ્રભુરામ દેસાઈ; પ્રકાશક : નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય બાર આના.

આ છેક નાની વયથી આંધળી, બહેરી અને મૂંઝી થયેલી બાળાના જીવન અને ખાસ કરીને આંતરજીવનના વિકાસની તેણે જ લખેલી અમૂતપૂર્વ કથા. વિગે, તેના જેવી જ નહિ પરંતુ અમુક અંશે એવી સ્થિતિમાંથી હેલન સ્થિતિએ ગયેલા, વિદ્વાન પડિત શ્રી સુખસાહજ સંઘવી અને કેળવણીના ક્ષેત્રના મોટા ચિંતક અને અભ્યાસી શ્રી કાકાસાહેબે લખીને તેની બે મોટી વાતને ચોખ્ખા આપ્યો છે. તેથી અહીં થોડો આવકાર આપવાનું જ રહે છે.

કુદરતના કોપથી સામાન્ય જીવનથી રહિત થયેલી આ બાળામાં અસામાન્યતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ કંઈ બાળુએ અને કેમ વળે છે તે જોઈએ.

એની છેક બાલ્યાવસ્થામાં એ એક કનિષ્ઠાળી, ધડીધડીમાં ગુરસે થતી, ધર્માંગાર છાકરી માત્ર હતી. પરંતુ કુમારી સલિવનના આગમન સાથે એ અસંયમિત લાગણીઓ—વર્તનો—જિજ્ઞાસાના બળે શાંત અને એકાગ્ર ધર્મ વિરલ રૂપાંતર પામે છે.

આ જિજ્ઞાસા જન્યત કરનાર અને એ જન્યતિને હંમેશાં એકાગ્ર રહેવા પથ્ય બોરાક પૂરો પાડનાર કુ. સલિવનની અંત અને તેના બલદાયક પ્રેમ આપણા શિક્ષકોને સમજવા જેવો છે. હન્દ્રિયો દ્વારા પરાય ક્રોધવણી આપતી સહેલી, પરંતુ હન્દ્રિયોની અંદર રહેલી અંતઃશક્તિને પ્રત્યક્ષ ક્રોધવણી આપતી એમાં વિશાળ માનસતાન, પ્રેમ અને આદર્શની પાછળ જીવન અર્થવાની મહેજ્જા જોઈ એ છે. આ વાતને દાખલો કુ. સલિવને પૂરો પાડ્યો છે. શ્રી કાકાસાહેબ એમાંથી કાણ વધારે પ્રતિભાસપલ એવો પ્રશ્ન કરે છે. એ જો અવકાર હોય તો કશું કહેવાનું નથી. પરંતુ જો વિધાન હોય તો આપણે કહી શકીએ કે, કુ. હેલન કાણ પ્રેરક કરનાં પ્રેરિતમાં આદર્શને મૂર્ત કરવાની શક્તિ, એ વિશેષતા છે.

શરીરશાસ્ત્રીઓને જેમ આ બાળાનાં આંગળીઓનાં ટેરવાંની આદકશક્તિ વિરમય પમાડે છે તે વિચાર કરાવે છે; તેમજ, એનું મન માનસશાસ્ત્રીઓ માટે એક નવું જ અભ્યાસનું ક્ષેત્ર બને છે આ બાળાની માનસિક શક્તિઓ એટલી આદક છે કે, એ લય અને પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટ રૂપરેખાએ નિમિષભરમાં પહોંચી જાય છે. કુ. સલિવનના વિરલ પ્રેમને પામેલી આ બાળા, વિશ્વને પ્રેમમય જ માને છે, અને ન્યારે તેના શિક્ષક, મિ. એન્ડ્રેઓસ, તેને ખોટી માની લે છે, ત્યારે તેને કેટલો આઘાત થાય છે! એ તીવ્રતા વાચક ઉપર અત્યંત કામળ મનોવૃત્તિઓની સમભાવ જગાડતી અચૂક જાપ પાડે છે. આ કામળ વૃત્તિ—આ સૂક્ષ્મ મન એક હૃલની સુગંધ જગાડે પ્રેમ અને સૌરભાવ જુલે છે અને કવિ બની પ્રત્યુત્તર આપે છે. પવનની બીની.

પદે એ મહાત્મસ અને જંગી વાતોને સ્પર્શ છે. અને એ સ્વાભાવિક છે કે પ્રેમ અને ભયના આવા મૂલા ઉપર મૂલતી એ, એના લખાણની પ્રત્યુત્તિની પરતું વિશ્વકાર્યમાં આનંદધામ શોધતા, પરમ સમાધાનોન્મુક અને અસહાય છે માટે જ બલવાન આત્માનું દર્શન આપે છે. આથી હૃદયને એક પ્રકારનું સાંત્વન મળે છે. એટલે કે લેખિકાની શૃલની શ્રદ્ધા એટલી બલવાન અને ઘેંટી છે કે એના સમભાવશીલ હૃદયની પ્રેરક અસર વાચક ઉપર અચૂક પડે છે.

તેની અસહાયતા તેને આત્મવિલોપનમાં ફાડે છે. તેમાં એ બીજાનાં મુખે મુખી અને છે, દુઃખે દુઃખી. પરંતુ આ દુઃખ તે ભેદી શકે છે. અહીં તેનાં પ્રત્યાક્ષ્ય ખુલે છે, અને એ ઇતિહાસમાંથી સાંસ્કૃતિક વિકાસને નાણતી બાળા વર્તમાન ભૂલી ત્રિશાળને ભરતું જીવનસંગીત જુએ છે અને કહે છે: તેમનાં શરીર ખેડાળ અને ગાંડાવાળાં થઈ ગયાં છે. તેમના કંઠે બાળ્યકાલ દાયને મેં અડધી જોયા છે અને પ્રત્યક્ષ કરી લીધું કે, એમની જિંદગી તે કેવી અવિરત કડાફટની હોવી નોંઘએ—એકસરખી ધમાધમ, કાંઈક કરવાના નિષ્ફળ ધમપહાડા - કરતાં કાંઈ વધારે નહિ. એમનાં જીવનમાં, પુરુષાર્થ અને અનુકૂળ અવસર વચ્ચે નાણે અમાપ આદર વેર છે એમ લાગે છે. આપણે કહીએ છીએ હવા અને પ્રકાશ એ સૌને સારુ ઈશ્વરે મક્કન બહેલાં છે, પણ ખરેખર એમ છે? દૂર પેલા શહેરની ગંદો અવડ ગલીઓમાં શરજનો પ્રકાશ પડતો નથી, અને હવા અંધ મારે છે? અરે મનુષ્ય, તું તે કેમ તારા જાતિભાઈને જુલે છે ને દ્રોહ કરે છે, અને એને ખાવા દુકડોય નથી ત્યારે તું માગે છે, “હે પ્રભુ! અમને રાજનો રાટલો આપજો!” લોકો શહેર, તેનો ભાપકો, તેની ધાંધલ અને તેનું ધન છોડીને વન અને ખેતરો તરફ તથા સાદા સરળ જીવન તરફ વળે તો કેવું સારું? તો પછી તેમનાં બાળકો વિશાળ વૃક્ષ જેવાં ભવ્ય થશે અને તેમના વિચારો રસ્તા પરનાં ફૂલો જેવા મધુર અને પવિત્ર થશે!”

આ વિરલ વિકાસકથા સૌ કાંઈ વિકાસકામુકને—શિક્ષક કે શિષ્યને—માટે જરૂર પ્રેરક નીવડશે. ગુજરાતીમાં આવું સરળ ભાષાંતર કરી આપનાર ભાઈનું ગુજરાત ઉપકૃત રહેશે.

રાજનામું:—લેખક: નટવરલાલ મ. પટેલ; પ્રકાશક: પ્રહોતકુમાર દિવેદિયા, અમદાવાદ. મુદ્રણ છ આના.

આ વાર્તા અને નાટિકાના સંગ્રહમાં એક ઈચ્છીનીય સરળતા જોનામાં આવે છે, અને તે શૈલીની, જે કર્તાના લેખનના ભાવિચિકાસમાં બહુ મદદગાર થશે. વસ્તુ જીવનના વિરલ, ઉદાત્ત, પ્રસંગોનું છે, અને તેથી મુશોબ્ય છે. માત્ર વસ્તુનો વિકાસ કરવામાં લેખકનો હાથ કાચો જણાય છે. વિરલ પ્રસંગે ધણુંખરું ભાવોદ્રેકની ટોચ નોંઘએ એ આ સંગ્રહમાં સ્પષ્ટ નથી થતી. પરંતુ એવી ટોચના મોહમાં આ ભાઈ વાર્તાવહનની સરળતાની અમસાધ્ય કલા જતી કરી ભાવોની ખોટી અથડામણ બતાવતા ન થઈ જાય એટલી જાગૃતિની આશા અમે રાખીએ છીએ. આ લઘુમન્યની પાછળ રહેલી સાહજિક કુમાશને અમે આવકારીએ છીએ અને બલવાન પણ થતી રહે એમ ઈચ્છીએ છીએ.

* “જ્યુદા જેવા લોક અને ચેતાન પણ વિશ્વમાં પ્રવર્તમાન સાંપ્રતાના મહાઅકના ભાંચે નચેલા આસ છે. અને તેઓ થોડા સમયે પાછા સમારી લેવાશે.”

પ્રિય આગમન:-લેખક: કાલક; પ્રકાશક: સી. જયનાથસની હુમ, મુંબઈ; મૂલ્ય બે આના. કર્તાના ગુરુ અને 'પ્રસ્તાવિક' ના લેખક: શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેનું જ વાક્ય:-

“કાલકજ્ઞ જેવા વિષયમાં જ્યુ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે મહેનત કરવી પડે છે” તરફ કર્તાનું ખ્યાન ખેંચી અને કદીએ છીએ કે, સિદ્ધિ પેહેલાં પ્રેસિદ્ધિ નુકસાનકર્તા છે. કાલક તરંગ પ્રમાણે લખવાથી કામિ થેકજાનો નમૂનો લાગે છે. પરંતુ કામિ તો છે, તેથી એ સંમિત થઈ ભવિષ્યમાં સારા રૂપે બદલ પાડો એવી આશા છે.

કલ્પવૃક્ષ:-લેખક: ઉમિયાશંકર કાકર; પ્રકાશક: ગીતમંજરી કાર્યાલય, આલ્યુંદ મૂલ્ય ૧) આ પુસ્તક ગુજરાતના જાણીતા નવલકથાકાર શ્રી. ર. વ. દેસાઈની પ્રસ્તાવના પામ્યું છે. પરંતુ તેમનાં લખાણ પ્રમાણે એ “નિર્દયકતા અને ભારે શબ્દપ્રયોગ” માંથી બચેલું અમને નથી જાણતું. આવા અખતરા નાનાં નાનાં વાક્યો હોય ત્યાં સુધી રસ, રમૂજ અને નિર્દોષ આનંદ ઉત્પન્ન કરે, યન્તુ આવા દીર્ઘ પ્રયોગો તો નીરસ અને બેરોગ વાર્તાઓનું રૂપ થઈ શકે છે.

તુમાર:-કર્તા: ઉમાકાન્ત; પ્રામિરયાન, મોહનલાલ પિ. શાહ, વડોદરા; મૂલ્ય બે આના. આ રસસંગ્રહ તદ્દન સામાન્ય કેશિતો છે: છતાં લેખકને આ જનનાં પદ્ય બધારણ હિંદ કાવનાં લાગે છે, તેથી અમારી સલાહ છે કે એમણે હાજી તરીકે ઘણે સ્થળે મૂકેલી જૂના રાસની લીડીઓમાંથી રાસની ચોખવાની આવો ગોતવી.

સમાજવાદ શા માટે?—લેખક: જયપ્રકાશ નારાયણ; પ્રકાશક: નવી દુનિયા કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય બાર આના.

આ પુસ્તક મહાસમાના સામાન્ય સભ્યોને સમાજવાદની સમજણ આપવા લખાયું છે. અને તેથી તે મહાસમાના રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમમાં રસ લેના દરેકને માટે જાણવોચા અર્થ છે. આ પુસ્તકની સરળતા અને વિગતો તથા ખરા સુધારા માગના માણુમેના સમાજવાદ પ્રત્યેના જૂલબરેલા આલોને આપેલા ખુલાસા અને વિશેષે કરીને હિંદને સમાજવાદ પ્રતિદૂષ નથી એ બાબતના ખુલાસા દિંદના રાષ્ટ્રીય તેમજ સામાજિક જીવનમાં રસ લેના માન્ય સમાન્ય જાન ધરાવતા દરેક માણુસને ધણું ઉપયોગી નીવડશે.

ગાંધીવાદની વિરદ આમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પરંતુ એનો ઉત્તર કામ સમર્થ ગાંધીવાદી જ આપી શકે. આપણે એટલું કદીએ કે આ પુસ્તકમાંની દલીલો માત્ર આવકલરી નથી, એમાં શાસ્ત્રીયતા રહેલી છે.

પુસ્તક વાંચનાં લેખકની જે રજુ કે નર્મ રહેલી સહુદયતા-શુભેચ્છ દેખાત આવી છે. આ સમજણ, ખુલ્લતા આજ્ઞાની તત્પરતા અને અત્યારનાં ખરી પ્રાણિ જખનાં દિંદના રાષ્ટ્રીય તથા સામાજિક જીવન માટેની આની ઉપયોગિતા અમને આવકારવા લાગી છે. નવી દુનિયા કાર્યાલયના આ પ્રવલ્તને અને આવકારીએ છીએ. લાગાંતર સુવાચ્ય છે.

‘ઉત્તમક’

જ્યારે એકધારું જીવન ચાલતું હોય ત્યારે આવેલાં સ્વપ્નાં અવિધ્યનો બનાવ કહેતાં નથી. એકધારા જીવનમાં ફેરફાર થવાનો હોય તે અમાઉ આવાં સ્વપ્નાં આવે છે. અખતરો કરવો હોય તો અમુક રાત પસંદ કરવી જોઈએ. ખાસ કરીને રાજના એકધારા કાર્યક્રમ કરતાં જુદી રીતનો કાર્યક્રમ થવાનો હોય તેની આગલી રાતે આવા અખતરો કરવા જોઈએ. મુસાફરીએ નીકળવાના હોઈએ એની આગલી રાત પસંદ કરવી યોગ્ય છે. વૃદ્ધ માણસો સ્વપ્નાં બરાબર યાદ રાખી શકતાં નથી અને છોકરાઓ પર પણ પૂરા વિશ્વાસ મૂકી ન શકાય એટલે ૧૮ થી ૩૪ વર્ષની ઉંમરના માણસો આવા અખતરો માટે લાયક છે. ૯૦ ટકા સ્વપ્નાં જગ્યા પછી પાંચ જ સેકન્ડમાં બૂલી જવાય છે. બાકીના થોડા યાદ રહે છે તે પણ અર્ધા કે પોણા કલાકમાં બૂલી જવાય છે. ખૂબ સચોટ હોય એવાં સ્વપ્નાં જ યાદ રહી જાય છે. માટે રાત્રે સૂતી વખતે કાગળ અને સીસાપેન ઉશિકા આગળ જ રાખવાં. વચ્ચેવચ્ચે ઊઠી પડવાની ટેવ હોય તો સારું. જો એ ટેવ ન હોય, વહેલા ઊઠી શકાતું ન હોય તો ઘંટડી મૂકીને જાગી ઊઠવું જોઈએ. ઊઠતાં વેળે જ પથારીમાં બેઠાં બેઠાં જેટલું યાદ આવે તેટલું લખી લેવું. લખી લીધા પછી એ દરેક સ્વપ્નને પદ્ધતિસર ગોઠવી દેવું. અખતરો કરવો હોય તો સવારના અર્ધપિણ્ણ કલાક આપવો પડે અને રાત્રે પણ ઉંઘમાં થોડી ખલેલ પડે. પચાસ ટકા સ્વપ્નાં સાચાં પડે છે એની જાણ થયા પછી મારા એકધારા કાર્યક્રમમાં વિક્ષેપ પડ્યો નથી અને પડ્યો હોય તોય હું એ વિષે અખતરો કરી શક્યો નથી. પરંતુ કુનેના જીવનમાં બનેલા બનાવ એના પુરતકમાંથી લઈને હું અહીં ટાંકું છું.

“મેં એક હવામાં ઊડતું યંત્ર શોધી કાઢ્યું અને તેમાં એસીને હવામાં ચર્પીને મુસાફરી કરતો હતો. થોડો પદાર્થ લગાડવામાં આવેલા લાકડાના ચાટિયાની હોડીમાં હું બેઠો હતો. હું હોડીને હલેલાં મારતો નહોતો તેમ જ કોઈએ એને ટેકા આપ્યો હોય એમ પણ લાગતું નહોતું. હોડી એમ ને એમ હવામાં ચાલતી હતી.”

કુને જ્યારે નાનો હતો ત્યારે એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૯૦માં આ સ્વપ્ન આવ્યું હતું. તે વખતે વિમાનની શોધ ચર્પી નહોતી. એ વિષે એણે કંઈ સાંભળ્યું પણ નહોતું. સ્વપ્ન ખૂબ જ સચોટ હતું

ત્યાર પછી વીસ વર્ષે કુને પોતે તૈયાર કરેલા વિમાનમાં ઊડ્યો. એ વિમાનને પૂછડી નહોતી, રંગ સફેદ હતો અને હોડી જેવું દેખાતું હતું. એક વખત ઊડી આવ્યા પછી એને નાનપણમાં આવેલું સ્વપ્ન યાદ આવ્યું. સ્વપ્નાનો બનાવ કેટલાંય વર્ષો પછી બન્યો. અને વિમાનના આકારમાં પણ કેટલી બધી સામ્યતા!

કુને પોતાના જીવનમાં બનેલા ઘણા દાખલા આપે છે. સ્વપ્નામાં જેવો થોડો જોયો હતો તેવો જ થોડો તેની જ રીતે નદી ઓળંગીને પોતાના તરફ દોડ્યો હતો. લડાઈમાં કેટલા માણસો મરી ગયા હતા એનો આંકડો સ્વપ્નામાં આવતો અને એ દિવસ પછી કે બીજો દિવસે જાપામાં એ જ આંકડો આવે. અમુક ગાડીને અકસ્માત થવાનો છે એવું સ્વપ્ન આવે અને થોડા દિવસ પછી અકસ્માત થાય વગેરે. પોતાના જીવનમાં બનેલા અખતરો પર પૂરા વિશ્વાસ ન મૂકતાં એણે મોટા પાયા પર અખતરો કરવા માંડ્યા છે. પોતાની માન્યતા અખતરો પછી દૃઢ થતી જાય છે.

કુનેએ પોતાના મતના સમર્થનમાં ઘણા દાખલા આપ્યા છે, પરંતુ એ બધાની વીગતમાં આપણે ઊતરતા નથી. હજુ તો એ વિષયમાં અખતરો થાય છે એટલે મોક્ષ મત આંધવો

માન્યતા હેતુ મનુષ્યના મન પરથી નાબૂદ થઈ નથી. કદાચ માનતા ન હોય પરંતુ અસંલના વંશતેનાં માણસો માનતા હતા. એટલે જાતિ (Race) નો વારસો આપણામાં રહ્યો છે. તેથી કરીને યુગની પરિભાષામાં કહીએ તો, વિશ્વમાતા (universal mother) ની આંખો હતી. એ પ્રાણી જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના અવધરોનું મળાને થયું છે તેથી અધાં પ્રાણીનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે એટલે બધાની માતા છે. આવાં પ્રાણીઓનાં વર્ણનોને જુદીજુદી જાતિઓની પૌરાણિક વાતોમાં અભાવ નથી. આ પ્રાણીથી પુરુષ હરે છે અને સ્ત્રી હરતી નથી, એટલે જાતિની લાંગણીની સંજ્ઞા તરીકે પણ આ પ્રાણી છે. એ બતાવે છે કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ એ લાંગણી ઉપર વધારે કાબૂ રાખી શકે છે. પૌરાણિક વાતોમાં મનુષ્યોને જાત્રન અવસ્થામાં જે વિચારો આવતા હતા એ વિચારો અર્વાચીન યુગના માનવીને સ્વપ્નામાં આવ્યા.

જુદીજુદી જાતનાં સ્વપ્નાં વિષે આપણે દ્રષ્ટમાં પરિચય કર્યો. સ્વપ્નાં શા માટે શબ્દોને બદલે ચિત્રોનાં રૂપમાં દેખાતાં હશે? કોઈક એવો જવાબ એ રીતે આપે છે કે સ્વપ્નામાં ઘણી વખત દાખી રાખેલી ઇન્દ્રિય સંજ્ઞા થતી હોવાથી જાગ્રત મન એ ઇન્દ્રિયને સીધી રીતે એટલે કે જોડી ને તેવી સ્થિતિમાં જવા દેતું નથી. જાગ્રત મનના બારણા આગળ ચોક્કસાંથી પસાર થવાને માટે એને વેશપત્રો કરવો પડે છે, મોઢાના ભાવ બદલી નાંખવા પડે છે. તેથી કરીને સ્વપ્નાં ઘણી વખત સિનેમાના ચિત્રપટની પેઠે એક પછી એક બનાવનાં ચિત્રોની હારમાળારૂપે દેખા દે છે.

દા. યુગ એમ માને છે કે સ્વપ્નામાં આપણે નીચી કક્ષાએ ઊતરીએ છીએ. એટલે આપણી વિચાર કરવાની કક્ષા પણ નીચી ઊતરે છે, તેથી કરીને આપણે પ્રાથમિક યુગના મનુષ્યની દબે વિચાર કરીએ છીએ. એટલા માટે વિચારોને શબ્દોમાં ભૂતિમંત કરવાને બદલે એવા માણસોની પેઠે મુખ્યત્વે કરીને રંગબેરંગી ચિત્રોના રૂપમાં રજૂ થાય છે. યુગની માન્યતા પ્રમાણે બાળકોના અને કેટલાક પુખ્ત ઉંમરના માણસોનાં સ્વપ્નાં સીધી રીતે ઇન્દ્રિય રજૂ કરે છે. પરંતુ મોટે ભાગેનાં સ્વપ્નાં અજાગ્રત મનમાં રહેલી દાખી દીધેલી છતાં પણ બળવાન ઇન્દ્રિયનાં બદલાયેલાં રૂપો જ છે.

ઘણાંખરાં સ્વપ્નાં જાગ્રત અવસ્થામાં થોડે વા ઘણે અંશે દાખી દીધેલી ઇન્દ્રિય બતાવે છે એમ કહી શકાય. સ્વપ્નાં હંમેશા દાખી દીધેલી ઇન્દ્રિય જ બતાવે છે એમ કહેવું વધારે પડતું છે, દાખી રાખેલી ત્વંતીય ઇન્દ્રિય અને નાનપણની ઇન્દ્રિય બતાવનારાં સ્વપ્નોની સંખ્યા ઘણી ઓછી હોય છે. સ્વપ્નાં કોઈ પણ જાનનું પ્રવૃત્તિમય વલણનું સ્પર્શ કરે છે.

સ્વપ્નાં આવવાં નુકસાનકારક છે, માનસિક નબળાઈ અથવા તો સારીરિક નબળાઈનાં ચિહ્નો છે એમ માનવું ભૂલભરેલું હોય છે. સ્વપ્નાં કેટલીક વખત જાનતંતુની નબળાઈને લીધે થતા માનસિક રોગોની આગાહી કરીને ચેતવી દે છે. કેટલીક વખત એમ માનવાને કારણે મંળા આવે છે કે સ્વપ્નાં કાયદાકારક છે. દાખી દીધેલી ઇન્દ્રિય સ્વપ્નામાં ઘણી વાર કૃષ્ણીમૃત થાય છે એ આપણે જોયું. અજાગ્રત મનમાં દબાઈ રહેલી ઇન્દ્રિય કૃષ્ણીમૃત થવાથી કેટલીક વખત સંતોષ અનુભવીએ છીએ. તેથી કરીને જાગ્રત અવસ્થામાં જે ઇન્દ્રિયને પ્રયત્ન પૂર્વક દાખી રાખવી પડતી હતી તે ઓછું બળ મારે છે, એટલે એક જાતનો થોડો માનસિક આરામ મળે છે. માનસિક વૃત્તિના દબાણનો ભાર ઓછો થવાથી માનસિક ભાર ઓછો

થાય છે. તેથી કરીને માનસિક રોગોના ભોગ બનવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. વૃત્તિઓ એક-સરખી રીતે દબાણના ભાર નીચે કચરાયેલી રહેતી નથી, પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે સ્વપ્નામાં મંતોપ મેળવે છે. એનો અર્થ એમ નથી કાઢવાનો કે વારંવાર એક જાતનાં સ્વપ્નાં આવે તો સારું. વચ્ચે વચ્ચે જુદીજુદી રીતે જુદીજુદી વૃત્તિ સંતોષાય એવાં સ્વપ્નાં આવે એ સામાન્ય માણસને માટે ફાયદાકારક નીવડવાનો વધારે સંભવ છે. એક ને એક જાતનાં સ્વપ્નાં ફરીફરીને આવવાં એ એક જાતની માનસિક નબળાઈ સૂચવે છે.

ભયસૂચક સ્વપ્નાં વારંવાર આવતાં હોય તેના નિવારણ માટે શો ઉપાય કરવો ? આવાં સ્વપ્નાં વારંવાર આવીને માનસિક સ્થિતિને ઝામાઝોળ કરી મૂકે છે. એનું મૂળ કારણ એ છે કે ભયને પ્રયત્નપૂર્વક દાખી રાખવામાં આવ્યો હોય છે. ગયા મહાન યુદ્ધ વખતે સ્થિતિ સૈનિકા માનસિક રોગોના પ્રમાણમાં વધારે ભોગ બન્યા હતા. કારણ કે એ લોકોને એમ શીખવવામાં આવ્યું હતું કે ભય નામદર્દીની નિશાની છે. એ ભયને બીજા સમક્ષ દેખાવા દેવો એ પણ ડરપોકપણાની નિશાની છે. આથી કરીને ભય લાગવા છતાં ન લાગે એવું દેખાડવાનો હમેશા પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હતો. એક બાજુથી ભય બહાર ડોકિયું કરવાનો પ્રયત્ન કરે અને બીજી બાજુથી એને દાખી રાખવાનો હમેશા પ્રયત્ન થાય. જ્યારે ભયની માત્રા વધી જાય છે ત્યારે બમણા વેગથી બહાર આવે છે. પર્વતના શિખરમાથી નીકળેલા લાવા રસ જેવી રીતે મોટામોટા પથ્થરોને ભાંગીને બૂકા કરી નાંખે છે, અને ફેટલાય માઈલો દૂર ફેંકી દે છે તેવી રીતે દબાઈ રહેલો ભય ઉપરથી લાદવામાં આવેલા દબાણના કૂચા ઉડાવી દે છે આ દૃઢ યુદ્ધના અંતિમ પરિણામરૂપે માનસિક સમતોલપણું ગુમાવી બેસવું પડે છે. માનસિક સમતોલપણું ગુમાવી બેસે તે પહેલાં લડાઈનાં ભયંકર સ્વપ્નાં સૈનિકોને આવતાં. આ સ્થિતિને આટલેથી પણ અટકાવી શકાય છે. ભયંકર દૃશ્યને મનમાં ન લાવવાનો પ્રયત્ન કરીને, એની હમેશા અવગણના કરવાથી મામલો ઊભરો ગંભીર સ્વરૂપ પકડે છે, એને બદલે ભયંકર બનાવને સ્મૃતિમાં તાજે કરીને, એને છૂટથી વર્ણવી અને ચર્ચા કરવાથી ભયનો બોલો ઓછો થાય છે. ભય ઉપર મૂકેલું દબાણ ઉડાવી લઈને બીજાની આગળ નાના ઘર્ષ જવાશે, આયક્ષા દેખાઈશું વગેરે માન્યતા દૂર કરવાથી મનની ઓછી તાણ પડે છે. મતલબ કે આ વૃત્તિને છુપાવી રાખવાને બદલે, દાખી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે, જાણે કે સહજ હોય એવી રીતે વર્તવાથી થોડા વખતમાં આવાં સ્વપ્નાં અટકી જાય છે. જાતીય સ્વપ્નાંને માટે પણ આ જ નિયમ લાગુ પાડી શકાય. એ ચર્ચા મઠી છે માટે જાતિ વિષે છૂટથી ચર્ચા ન થાય, અને છતાં અજાગ્રત મનમાં જાતિની મારા-મારી બમણા વેગથી ચાલતી હોય તો જાતીય સ્વપ્નાં વારંવાર આવે છે. હમેશાં વૃત્તિઓને અકુદરતી રીતે દાખી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી વિકૃતિ થાય છે. વારંવાર સ્વપ્નદોષ થવામાં પણ આ એક મુખ્ય કારણ છે.

દીવાસ્વપ્નો અને તરંગોની માત્રા વધી જાય તો નુકસાનકારક છે. દીવાસ્વપ્નો વખતે મન અર્ધજાગ્રત અથવા લગભગ પૂરેપૂરું જાગ્રત હોવા છતાં માનસિક સ્થિતિ ટેકાણે રહેતી નથી, મન પરનો કાબૂ ઓછો થાય છે. દિવાસ્વપ્નો અને તરંગોમાં આનંદ લેનારા માણસો ઓછા ક્રિયાત્મક હોય છે. કવિઓ અને નવલકથાકારો પર એક સામાન્ય આરોપ છે કે એ લોકો વધારેપડતા તરંગોમાં ઝડપા કરે છે. તરંગની માત્રા વધી જાય તો આ ત્રુટિ

રહેવાનો સંભવ છે. તરંગોને સાચા બનાવો તરીકે માની લેવામાં આવે છે ત્યારે કલ્પના અને સત્ય બીના વચ્ચે બેઠ પાડી શકાતો નથી. તરંગ મનુષ્યને જન્મથી પ્રાપ્ત હોવા છતાં એકલા તરંગમાં રાચવામાં પણ ગેરફાવટો છે. તરંગમાં વધારેપડતા રાચનાર માણસો તરંગ અને સત્ય બીનાનો મેળ પાડી શકતા નથી. એની સાથે એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે કે તરંગ અને દિવાસ્વપ્નનું કંઈ ચમત્કારથી તફાવત અંધ યર્ષા જાય તો દુનિયાના સાહિત્યમાંથી કલ્પનાને દેશવટો લેવો પડે અને પરિણામે સાહિત્યમાંથી ઘણો રસ ઊડી જાય. કલ્પના અને સત્ય બીના એમાંથી એકે તરફ વધારે ઓછા દ્રવ્ય સિવાય જીવનમાં બંનેનો સુયોગ સાધી શકાય છે.

આપણે આગળ જોયું કે તરંગો અને દિવાસ્વપ્નોનો સ્વપ્નાંની વસ્તુ તૈયાર કરે છે, અને તેથી એને સ્વપ્નમાં મહત્ત્વનું સ્થાન છે. તરંગ સ્વપ્નાંનો અગ્રણ્ય છે. સ્વપ્નાં સર્જનાત્મક હોઈ શકે છે, ભવિષ્યનાં બનાવોનું સૂચન કરે છે તેવી જ રીતે તરંગોનું પણ છે. એક વિજ્ઞાનીએ વિજ્ઞાનનો નિયમ શોધી કાઢ્યો તે પહેલાં તરંગમાં એ અગત્યના નિયમની ઝાંખી કરી હતી. આ મતને સમર્થન કરનારા કેટલાક છુટાછવાયા દાખલા મળી શકે છે.

સ્વપ્નને ઉકેલ કરવાના શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિ તો શરૂઆત જ યર્ષા છે એમ કહી શકાય. કોઈ દલીલ કરશે કે અસહનતા વખતમાં પણ આગાહીસૂચક સ્વપ્નાંનો ઉકેલ કાઢવા હતા. આધુનિક માનસશાસ્ત્રીઓએ શું વધારે કહ્યું છે? અસહનતા વખતમાં આગાહીસૂચક સ્વપ્નાંનો ઉકેલ કેટલીક માન્યતા, પ્રયાસ, વહેમ, ધર્મ વગેરે પર આધાર રાખતો, એમાં શાસ્ત્રીયતા ઓછી હતી. સુદ્ધિપૂર્વકના અખતરાને બદલે અંધશ્રદ્ધા અને વંશપરંપરાગત ચાલી આવેલી માન્યતા મોટો ભાગ ભજવતી. આજના માનસશાસ્ત્રીઓએ આ બધી વસ્તુઓને બાજુએ મૂકીને અખતર કરીને પોતાનો મન સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. માન્યતાની અરાગધતા પર સ્વપ્નાંના અખતરાનો આધાર રહ્યો નથી, એટલે જ આજકાલ આ વિષયમાં જે અખતરાઓ યર્ષા રહ્યા છે એને વધારે વિશ્વાસપાત્ર માનવાને કારણ મળે છે.

સ્વપ્નાંને તુરત જ સમગ્રવવાનો અને તુરત જ ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય નથી. પ્રથમ તો સ્વપ્નાની આજુબાજુ ઘુંઘાળેલા બનાવો અને વિચારોનો ઝીણવટથી, સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિએ સંબંધ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સ્વપ્નાનો એકદમ ઉકેલ કાઢવા માંડીએ તો કાચું કપાઈ જવાનો અને ખોટો અર્થ ખેંચી કાઢવાનો વધારે સંભવ રહે છે. એક જ સ્વપ્નાનો ઉકેલ કાઢીએ તો ખોટો ઉકેલ હોવાનો વધારે સંભવ રહે છે, પરંતુ એક રાતના આવેલાં બેયાર સ્વપ્નો કે બેયાર રાતનાં જુદાંજુદાં સ્વપ્નોની દારમાળા સર્જને ઉકેલ કાઢવાથી વધારે વિશ્વાસપાત્ર ઉકેલ નીકળી શકે છે. એક સ્વપ્નાને આજુબાજુનો સંબંધ જોઈને ઉકેલ કરીને નોંધ રાખવી. બીજા સ્વપ્નની પણ નોંધ કરવી. આવી રીતે બેયાર સ્વપ્નોની ઉકેલની નોંધ કર્યા પછી સ્વપ્નની દારમાળાના ઉકેલનો એકબીજા સાથે મેળ બેસાડવા પ્રયત્ન કરવો. કેટલીક વખત એક સ્વપ્નાનો જૂઝઘરેલો ઉકેલ બીજા સ્વપ્નામાં બદલ તરી આવે છે. આવી રીતે આખેલા ઉકેલ વધારે વિશ્વાસપાત્ર બની શકે છે. સામાન્ય ખેડૂતના હોદરામાંથી ઊઠી પટ્ટીએ ચડેલા માણસને આવેલાં એ સ્વપ્નાનો ઉકેલ બંનેને સાથે રાખીને મેળવીએ તો પહેલાનો અર્થ બીજામાં વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. એક સ્વપ્ન બીજાનું પૂરક છે. ઉકેલમાં કંઈ જૂઝઘરેલી ગઈ હોય તો બીજામાં માલૂમ પડી આવે છે,

સ્વપ્નાનો ઉકેલ લાવતી વખતે એટલું યાદ રાખવું જરૂરી છે કે આનુબાહુના સંબંધથી, ગમે તેટલી સૂક્ષ્મતાથી એમાં જે અર્થ તારવી કાઢીએ તેમાં પણ ભૂલ હોવાનો સંભવ રહે છે. ખરો અર્થ શોધી કાઢવા કરતાં ખોટો અર્થ શોધી કાઢવાનો સંભવ ઓછો નથી. સ્વપ્નાના ઉકેલના દરેક પ્રયત્ન તરફ શકાતી નજરે જોવું એ વધારે સલામતીભરેલું છે, કારણ કે ઉકેલ કાઢવાનો પ્રયત્ન જુદી ભાષા અને જુદી સંસ્કૃતિવાળા મુલકમાંથી એ ભાષા વિષે અરુણપરધું જ્ઞાન ધરાવનાર પરદેશીને માટે સાચી હકીકત મેળવવાના પ્રયત્ન કરતાં પણ વધારે જોખમકારક છે. દરેક સ્વપ્નામાં અર્થ રહ્યો છે એમ બધા માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે એટલે એ સ્વીકારી લેવામાં કંઈ વાંધો નથી. સ્વપ્નાનો ઉકેલ કાઢવામાં જુદાજુદા મતો છે એટલે વિદ્વાનોનો ખોટો સમુદાય કંઈ તરફ ઢળે છે એ જોયા પછી પોતાના જાત-અનુભવનો જો એ મત સાથે મેળ ખાય તો એ વર્ગ તરફ ઢળવું વધારે યોગ્ય છે.

ખોટા ભાગનાં સ્વપ્નાં ભૂતકાળના બનાવો સીધી અથવા આડકતરી રીતે રજૂ કરે છે. આ મતને બધા જ માનસશાસ્ત્રીઓ ટેકો આપે છે. ઘણાં તો એમ માને છે કે સ્વપ્નાંમાં ભૂતકાળના બનાવો સિવાય બીજા બનાવો આવી શકતા જ નથી. એટલે સ્વપ્નાનો ઉકેલ કરતી વખતે પ્રથમ દ્રષ્ટિ ભૂતકાળમાં જ ફેરવવી યોગ્ય છે. આનુબાહુનો ભૂતકાળનો સંબંધ યાદ ન આવે તો પછી ભવિષ્યને માટે રાખી મૂકવું. એવી જ રીતે ખોટા ભાગનાં સ્વપ્નાં જાતિઅનુભવ અને વિચારોના પરિણામરૂપે છે. આ પ્રદેશમાં મેળ ન ખાય તો પછી સામુદાયિક અગ્રગત મન સંસારરૂપે કંઈક સૂચન કરે છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી. પરંતુ સામુદાયિક અગ્રગત મનનો પ્રદેશ બહુ જ અગમ્ય છે. એટલે ખોટા ભાગે આવાં સ્વપ્નાંનો ખોટો ઉકેલ લાવે છે. સ્વપ્નાં ભવિષ્યની આગાહી કરે છે કે નહિ, અને જો કરતાં હોય તો કેટલી હદ સુધી, એ તો પોતાના ઉપર અખતરા કરીને એ વિષયના પારગતોના અભિપ્રાય સાથે સરખાવી જોવું એ વધારે યોગ્ય છે. કારણ કે હજુ આ પ્રદેશ થોડો વખત થયા જ ખેડાવા માંડ્યો છે.

આચારરૂપ લીધેલાં પુસ્તકો

- ૧ *Experiment with the Time*—J. W. Dunne
- ૨ *Modern Man in Search of Soul*—Jung
- ૩ *Recreating of the Individual*—B. M. Hinkle
- ૪ *Abnormal Psychology*—Macdougall
- ૫ *Interpretation of Dreams*—Freud

સંશોધકને—

રજનીકાન્ત મોદી

ગીત કાંઈ મૌર્યનાં,
અને અનન્ત શૌર્યનાં;
દિવ્ય ગાન ગુપ્તનાં,
સ્મૃતિ થકી વિકુપ્તનાં,

કાલની અગાધ ગર્જા પ્રસુપ્તનાં—
આ સહુ શું તે સુષ્ટ્યાં ?
અને રહ્યાંસહ્યાં શું તે વૌણ્યાં ?
શુભ મૌઙ્ગિકો નિગૂઢ ભૂત-કાલ-છીપમાં ?
શું લાવતો અતીત ને સમીપમાં ?

શોધનાર !

ભૂતનાં ઉઘાડ કાર:
એનાં સંગ સાંધ વર્તમાન,
ભાવિનાં અને જગાવ ગાન.

ભૂત—વર્તમાન—ભાવિ
એક સાંકળે તું સંકળાવૌ,
સંસ્કૃતિ. પ્રદીપ હસ્ત ધાર,
ગાઢ ધ્વાન્ત તેથકી વિદાર,
વિશ્વને અધઃપ્રપાતથી ઉગાર.

ભવનાર્ણવે,

કો-વાયુને જવે,
અનન્ત નાવડી મનુષ્ય-વંશની
પળે દિશામહી સદૈવ ધ્વંસની.

તું ઉગાર !
તું ઉગાર !

અનન્ત ધ્વંસથી તું એ ઉગાર !
વિસ્મૃતિ-પથે જતી તું ઉગાર !
તાર એ, ઉગાર એ, તાર, તાર !

શિલા કરે કંઈક લેખ ધારતી;
અદ્રિ-કન્દિરામહિં વસન્તો અશ્રુ સારતી:
સમૃદ્ધિ ભૂતકાલની વિનાશમાંથી તારતી.

વિચારતી,

ભલે ન માનવી સ્મરે !

અતીત કાલનાં વ્યવસંત સ્વપ્ન વિસ્મરે !
તથાપિ કાલનાં પ્રભાવ સંગ ઝૂઝતી
રહીશ હું સદાય, આશ સેવતી,
‘સહસ્ર વસંતે જતાંય આવશે
મનુષ્ય કોઈ જો અહિં, મને બચાવશે;
અને કૃતાર્ય એ મને બચાવશે.’”

કાલ—મૃત્તિકા તળે દટાયલી
એ શિલા હવે ઉગાર તું !
સંસ્કૃતિનો પાંખડી ઝિડાયલી,
એ શિલા હવે ઉઘાડ તું !
ઉઘાડ તું !
ઉગાર તું !

હિંદમાં ઘણાં વર્ષથી ચાલી રહેલી રાજકીય, સામાજિક અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિની સાથે સાથે હિંદમાં વિજ્ઞાન મંશોધનની પ્રગતિ પણ ધણા વેગથી ચર્ધ રહી છે. ગયાં વીસેક વર્ષમાં હિંદના વૈજ્ઞાનિકોએ સારા થે જગતનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. સદ્ગત રામાનુજમ જેવા મર્થ ગણિતશાસ્ત્રી, જગદીશ બોઝ અને ખીરબલ સહાની જેવા પ્રખ્યાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી, પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય જેવા રમાયણશાસ્ત્રી, નોબેલ ઈનામ જીતનાર સર ચંદ્રશેખર વ્યકટ રામન તથા મેક્ષેનાદ થહા જેવા જગદ્વિખ્યાત પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વગેરે અનેક વ્યક્તિઓએ જગતમાં હિંદનું નામ ઉજાવલ કર્યું છે. હિંદની પ્રત્યેક યુનિવર્સિટીમાં આજે વિજ્ઞાનની શોધખોળની ભરતી આવેલી દેખાય છે. આ પ્રવૃત્તિને કેન્દ્રિત કરી એક ખીગતો સહકાર સાધી નવીન માર્ગદર્શન મેળવવા પ્રતિવર્ષ હિંદી વૈજ્ઞાનિકોનું એક સમેલન જુદે જુદે સ્થળે મેળે છે. આ ર્ષે એ વિજ્ઞાન પરિષદનું ૨૪ મું અધિવેશન હૈદરાબાદમાં સર અકબર હૈદરીને દસ્તે જાન્યુઆરી માસની શરૂઆતમાં ખુલ્લું મુકાય હતું.

સર અકબર હૈદરીએ પરિષદ ખુલ્લી મુક્તા નિઝામનો પ્રોત્સાહન આપતો મંદેશ વાંચી જણાવ્યું કે,

“કોઈપણ દેશ કે વ્યક્તિ આજે વિજ્ઞાનની અવગણના કરી શકે નહિ. એ વિષે પણ શંકા નથી કે જગતની સંસ્કૃતિની અને ઉદ્યોગની પ્રગતિમા વિજ્ઞાને અપૂર્વ ફાળો આપ્યો છે મારી ખાતરી છે કે જો હિંદની પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિજ્ઞાનનું મૂલ્યાંકન કરતી થાય તો વિજ્ઞાનનો ઉત્પાદક ફાળો લક્ષમા આવ્યા વિના ન જ રહે. અત્યારે હિંદમાં કેટલાયે સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડીને લગતા પ્રશ્નો ઉપર વૈજ્ઞાનિક મંશોધનને લગતી પૂર્વહકીકત (tardat) પણ સપૂર્ણ નથી, એટલે વધુ પ્રગતિની આશા અત્યારે ન જ રખાય. એ માથે મારું એવું પણ મતવ્ય છે કે આપણી પ્રગતિ માત્ર એકમાર્ગે ન જ થવી જોઈએ, પરંતુ વિજ્ઞાનની સાથે ખીજ અનેક દિશામાં આપણી માનસિક પ્રગતિ થવી જોઈએ. એમ થાય તો જ અનેક માર્ગે આગળ વધતી સંસ્કૃતિનો જીવનના દરેક અંગ સાથે મેળ થાય.”

આજકાલ રાજકીય આદોલનોનું ક્ષેત્ર ગામડાં તરફ વળ્યું છે અને એ જ પ્રવૃત્તિનો પકઘો વિજ્ઞાન પરિષદમાં પણ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. રા. બ. વેંકટરામને પરિષદના પ્રમુખ-સ્થાનેથી “હિંદનું ગામડું—તેનું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય,” એ વિષય ઉપર મનન કરવા યોગ્ય ભાષણ કર્યું છે. ગામડાંના મુખ્ય રાજગાર ખેતી તરફ ધ્યાન ખેંચતાં તેઓ કહે છે કે,

“ખેતીનો મુખ્ય આધાર આબોહવા ઉપર છે. હિંદમાં પ્રતિવર્ષ અતિચ્છિ, અના-વૃષ્ટિ અને હિમ જેવાં મહાન સંકટો એક યા ખીગત લાગ ઉપર આવ્યા જ કરે છે. એ અજ્ઞેય બળો વિષે ખેડોને પૂર્વમાહિતી હોતી નથી અને વિજ્ઞાનના મંશોધનને

હજી એ આ જાળતમાં ઘણું કરવાપણું છે...ગામડાંના ખેડૂતોની પેદાશના મૂલ્યમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ફેરફારો થાય તે વિષે ખેડૂત ઘણે ભાગે અજ્ઞાન જ રહે છે અને ખેડૂતોના ઉત્પાદનનો મુખ્ય લાભ ઘણે ભાગે શહેરોમાં જ જાય છે...ગામડાંના વધી ગયેલા જન્મપ્રમાણ તરફ પણ આપણે ઉદાસીન રહે પાલવે એમ નથી. અસંલ ખેતીની પેદાશને અંગે અને મસ્તાં જીવનને લીધે ગમે એટલી સંતતિ હોય તેને ઉછેરવામાં વધી આવતો નહતો. આજે એ પ્રશ્ન બદલાયો છે અને સંતતિનિયમનના પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. . . . જમીનના દિનપ્રતિદિન ભાગલા પડતા જાય છે. આથી સામુદાયિક ખેતીના લાભો ધીમે ધીમે નષ્ટ થતા જાય છે. . . . ભવિષ્યમાં દૂધનો ઉપયોગ વધતો જશે એ વિષે શંકા નથી એટલે ગામડાંમાં દોરના ઉછેર તરફ વધુ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. ખેડૂતોનાં વધી ગયેલાં દેવાં, ખેતીની પેદાશમાં થયેલાં ઘટાડો વગેરે માટે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરવું આવશ્યક છે. ખેતીનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો વગેરેનો હજી સુધી ભ્રષ્ટ્ર એ તેવો લાભ લેવાતો નથી; એટલે એ જાળતનો પણ ગામડાંને ઉપયોગી નિવડે એવો પ્રચાર આવશ્યક છે.”

ડૉ. જે. એન. રૉય રસાયણ વિભાગના પ્રમુખ હતા. અને તેમનો વિષય પણ મુખ્યત્વે ગામડાંને અનુલક્ષતો હતો. મેલેરિયાના વિષય ઉપર બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે,

“હિંદની પ્રગતિમાં મેલેરિયા મહાન શત્રુ યથા પડ્યો છે. માત્ર જિંદગીના ભોગ લઈ ને નુકસાન કરતો એ અટક્યો નથી, પરંતુ ગરીબ વર્ગનાં લોકોની શારીરિક અને માનસિક શક્તિ હણવામાં એ બહુ જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. મેલેરિયાને લીધે જ હિંદુસ્તાનના વિસ્તૃત જનસમુદાયની શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક સ્થિતિની અપ્રગતિ થઈ છે.”

આ પછી એમણે કિવનીન, અશીષુ વગેરેનો મેલેરિયામાં થતો ઉપયોગ અને તેનાં મહત્વનાં અંગોની મેલેરિયા ઉપર થતી અસર, જુદા જુદા ઉપાયોની તુલના બહુ લંબાણ-પૂર્વક કરી હતી અને અંતે જણાવ્યું કે કિવનીન સિવાય હજી મેલેરિયા વિષેના ઉપાયોમાં અનેક શોધખોળ થવી બાકી છે. મેલેરિયા મુખ્યત્વે હિંદનો જ પ્રશ્ન છે અને એ દિશામાં જેટલું થાય એટલું ઓછું. ગામડાંમાં મેલેરિયાના પ્રશ્ન પરત્વે હજીયે દુર્લભ થાય છે, એટલે આ શત્રુને દૂર કરવામાં વિશાળ પાયા ઉપર સંશોધન કરવાનું આવશ્યક છે.

ડૉ. દત્ત ગણિત અને પદાર્થવિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ હતા અને તેમણે અણુ અને પરમાણુ વડે થતા પ્રકાશના ચોષણ (absorption) ઉપર એક વિદ્વાતાભર્યું બાષણ આપ્યું. હજુ અણુ વડે પ્રકાશના થતા ચોષણ વિષે કેટલાયે અજ્ઞાત પ્રશ્નો અણુકલ્પના છે. તે વિષે અને બોહરના અચ્ચરચનાના નમૂના વિષે એમણે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એમનું માનવું છે કે સૂર્યમંડળના જેવી પરમાણુની અંદર રહેલાં વિદ્યુત-કણોની રચનાનો પ્રો. બોહરનો નમૂનો હજી એ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે અને થોડાં વર્ષમાં એની કેટલીક ભૂલો દૂર થશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

લેફ. કર્નલ કાટિયાએ શરીરસ્વાસ્થ્ય વિભાગના પ્રમુખ તરીકે બાષણ આપતાં જણાવ્યું કે,

“હિંદ વૈદક વિદ્યાનો ઉત્પાદક દેશ છે, પરંતુ આજે પશ્ચિમ દેશોના જેટલી

પ્રગતિ આપણે કરી શક્યા નથી. ખામ્ કરીને હિંદનું કંગાળ શરીરસ્વાસ્થ્ય જોતાં હજી વૈદ્યકના પ્રશ્નોને બહુ બહોળું ક્ષેત્ર છે. અત્યારનો હિંદનો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન કાર્યકુશળ સશોધન કરનારાની જરૂરિયાતનો અને એ દિશામાં થોડા માર્ગદર્શનનો છે.”

ગામડાંને લગતું બીજું બાપણુ તે ડૉ. જી. એમ. થાપરનું હતું. એમનો વિષય “દોરની માવજત અને દોરનું વૈદક” હતું. હિંદના ગામોદારમાં દોરના ઉછેરનું મહત્ત્વ મમજાવતાં તેમણે કહ્યું કે હાલ ગામડાંમાં દોરની માવજત અને તેમના સ્વાસ્થ્ય વિષે જોઈએ એટલું ધ્યાન આપાતું નથી. એ દિશામાં કેટલું થઈ શકે એ વિષે પણ એમણે લગાલુથી વિવેચન કરી સમજાવ્યું હતું. ગામડાંના કેટલાક ધરગથ્થુ ઉપાય વિષે પણ એમણે નિર્દેશ કરી બતાવ્યું કે કેટલાક ઉપાયો હાનિકારક છે. કનક એલિવરે પણ દોરના ખોરાક વિષેના અજ્ઞાન ઉપર બાર મૂકી દોગના ખોરાક અને તેનાથી થતી માળુસોની તબિયત ઉપર અમર વિષે વિવેચન કર્યું હતું.

શ્રી કે. સી. મુકરજીએ માનસશાસ્ત્રના પ્રમુખ તરીકે “કૌટુંબિક જીવનના લાભો” વિષે ઘણું સુંદર બાપણુ કર્યું. એમણે જણાવ્યું કે,

“હિંદના કૌટુંબિક જીવનની ભાવના વડે સમાજનાં અનેક દુઃખદર્દો સમજવાની અને એકબીજાને સહાય કરવાની વૃત્તિ વધુ તેજ બને છે. વળી હિંદના કૌટુંબિક જીવનની વિશિષ્ટતાને લીધે એમનામાં પારકા તરફ સમભાવથી જોવાની ટેવ પડે છે. હિંદને યુરોપિયન કે નીચા કાર્મની પ્રત્યે અણગમો થશે નહિ. હિંદની માનસિક કૃળવણી તરફ નિર્દેશ કરતાં એમણે કહ્યું કે હિંદમાં માનસિક પ્રગતિ કરવાના અનેક પ્રયોગો મોટા પાયા ઉપર થયા છે. એમાં મહાત્મા ગાંધીનો દાર્શનિક અને રૈટિયાનો પ્રયોગ પણ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. પરંતુ મારા મત પ્રમાણે આ પ્રયોગો દૈનિક અંશે નિષ્ફળ નીવડેલા છે, કારણ કે મોટા જનસમુદાયને કૃળવવા માટે લાભો સમય લઈ ધીમે ધીમે આપેલી કૃળવણી વધુ કાયમ અને કળદાયી નીવડે છે.”

હિંદના ધરતીકપ વિષે ડૉ. વેસ્ટે બાપણુ કરી મમજાવ્યું કે દક્ષિણ હિંદનો પ્રદેશ પ્રમાણમાં સલામત છે. રા. બ. વિશ્વનાથે ખેતીવાડીનાં મંશોધન વિષે બોલતાં જણાવ્યું કે નવી પદ્ધતિ દાખલ કરવા કરતાં જૂની પદ્ધતિમાં કેવા સુધારા થોડા છે એ તરફ સંશોધકોએ લક્ષ આપવું જોઈએ. જમીનની માટી અને તેના ખેતી માટેના ઉપયોગ વિષે વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણ થતું હજી ઘણું બાકી છે. બનાવટી ખાતર કરતાં વનસ્પતિના ખાતર તરફ પણ વધારે લક્ષ આપવાની જરૂર છે. રામાયણિક ખાતર મેંદું છે અને ધણીવાર બિનઉપયોગી નીવડે છે. એના કરતાં કેટલીએ નકામી ભીંગતી વનસ્પતિના ખાતર વિષે વેધુ શોધખોળ ચલાવી જરૂર છે.

ઉપરના વર્ણનથી માલમ પડશે કે આ વખતની વિજ્ઞાન પરિષદને ગામડાંની વિજ્ઞાન પરિષદ કહીએ તો ખોટું નથી. આવતે વર્ષે વિજ્ઞાન પરિષદનો રૌપ્ય મહોત્સવ છે. એ વખતે ઈંગ્લેન્ડના આગેવાન વૈજ્ઞાનિકોએ અહીં આવવાનું કબૂલ કર્યું છે. એમના આગમનનો લાભ તો અમૂલ્ય જ નીવડશે. આ વખતની વિજ્ઞાન પરિષદનો ધ્વનિ હિંદની પરિસ્થિતિ સાથે વિજ્ઞાનનો સુયોગ કરવાનો સ્પષ્ટ લાગે છે. વિજ્ઞાનનાં ફળો લાંબે કાળે જ દેખીતાં થાય છે. એટલે અત્યારે ખાસ લાભો ન દેખાય તો પણ તેથી નિરાશ થવાનો જરૂર નથી.

અખિલાહિદ મહિલા પરિપદનાં સંસ્મરણા

ભિંમલા મહેતા

અખિલ ભારતીય મહિલા પરિપદની અગિયારમી બેઠક મિત્રીસ માર્ચેટ ક્રીન્સના પ્રમુખપદે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં ડિસેમ્બરની તા. ૨૩ મીથી તા. ૨૬ મી સુધી ભરવામાં આવી હતી. આ પહેલાં આ પરિપદ મુંબાઈ પ્રલાકમાં બે વાર આગળ ભરાઈ હતી. આપણા ગુજરાતમાં તો આ પહેલી જ વાર મળી હતી. સત્યામહની લક્ષ્મી ગુજરાતની બહેનોએ બહુ સારો ફાળો આપ્યો હતો, પણ પછી બહેનોતો ઉત્સાહ સાંત પડ્યો હતો; તેને ગમત કરવાને બહુ સારી તક મળી હતી, ને તેનો બહેનોએ બહુ સારો લાભ લીધો એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું ન કહેવાય.

આવી પરિપદ અગિયાર વર્ષથી હિંદુસ્તાનનાં જુદાંજુદાં શહેરોમાં દર વર્ષે ભરાય છે. સાધારણ રીતે જે શહેરમાં તે પરિપદ ભરાવાની હોય ત્યાંની બહેનો સ્વાગત સમિતિની સભ્ય થાય. પણ આ વખતે ગુજરાતની કેટલીક બહેનોએ ગુજરાતકાઠિયાવાડનાં ગામોમાં ફરીને આ પરિપદનો સારો પ્રચાર કર્યો હતો, ને તેને લીધે અમદાવાદ સિવાયનાં ગુજરાત-કાઠિયાવાડનાં ખીન્ન શહેરોની તેમ જ મુંબાઈમાં રહેલી ગુજરાતી બહેનો સારી સંખ્યામાં સ્વાગત સમિતિની સભ્ય થઈ હતી.

દરેક પરિપદમાં બહારગાયના પ્રતિનિધિઓ આવે તેને માટે સ્વાગત સમિતિ રહેવા તથા ખાવાની મફત વ્યવસ્થા કરે એવી પ્રથા છે, પણ આ વખતે બધા જ સ્વાગત સભ્યો માટે પણ તેમની પાસે કંઈ પણ લીધા વગર રહેવા તથા ખાવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. દરેક સ્વાગત સભ્ય પાસે રૂ. ૫ લેવામાં આવ્યા હતા, પણ તે તો ફક્ત સ્વાગત સમિતિનાં સભ્ય થવાની ફી હતી પ્રતિનિધિઓને માટે અને સ્વાગત સભ્યો માટે એમ બે જુદાંજુદા ફેમ્પ રાખવામાં આવ્યા હતા. આટલાં બધાં મહેમાનોની વ્યવસ્થા કરવાની હતી, ને જુદેજુદે સ્થળે જુદાજુદા બંગલાઓ મળ્યા હતા તે છતાં વ્યવસ્થા તથા સગવડ બધી જ સારી હતાં.

તા. ૨૩મીએ સવારે પરિપદને અંગે નહિ પણ પરિપદનું કામ શરૂ થાય તે પહેલાં પરિપદનું કામ ચર્ચવા માટે ગુજરાતી બહેનોની એક સભા પ્રેમાભાઈ હોલમાં ભરવામાં આવી હતી. આ સભાને હેતુ ગુજરાતના જુદાજુદા ભાગની બહેનો પોતાની મુશ્કેલીઓ તથા વિચારની આપણે કરે તે હતો. લગભગ સાતસો આડસો બહેનોએ આ સભામાં હાજરી આપી હતી, ને ત્યાં ગુજરાતની બધી બહેનો પરિપદ પૂરી થયે પોતપોતાને ગામ જઈ શકે તે કામ ઉપાડી શકે તેની રૂપરેખા વિષે પણ સારાં ભાષણો થયાં હતાં.

તા. ૨૪મી. ડિસેમ્બરે સાંજથી પરિપદનું કામ શરૂ થયું હતું ને તે માટે ત્રિતમનગરમાં એક મુંદર શમિયાણામાં પરિપદની ખુલ્લી બેઠક મળી હતી. પરિપદની આ જ બેઠકમાં યુરુષીને આમંત્રણ આપવામાં આવે છે; પરિપદનાં પ્રતિનિધિઓ, સ્વાગત સભ્યો તથા શહેરના

જાણીતા આમનિત સ્ત્રીપુનુપોથી આ મોટા શમિયાણા ચિકાગ લગાઈ ગયો હતો. પ્રથમ ગુજરાતની બહેનોએ ગુજરાતીમાં એક સુંદર ગીત ગાયા પછી સ્વાગત મિમિના પ્રમુખ, ગુજરાતના જાણીતા બહેન લેડી વિદ્યાગૌરી નીવડકે પ્રતિનિધિઓ અને બીજાઓને આવકાર આપ્યો હતો. પછી ચતુર્થ વર્ષના સેક્રેટરી મિમીમ સ્વામીનાથને ગયા વર્ષનો રિપોર્ટ ટૂંકમાં વાંચી મેલગાળ્યો હતો. પછી આ વર્ષની પત્રિકાના પ્રમુખ મિસીમ મીન્સનું બાપણુ થયું હતું. મિસીસ મીન્મ પદ્દેશી મતારી છે, એટલે એમની સૂણી માટે કેટલાંને નવાઈ પણ વાગે. પણ તેમના પરિચયમાં એટલું કહેવાનું કે તે બહેન એક આયર્શિશ બહેન હોવા છતાં એનીમ વર્ષથી હિંદમાં જ રહે છે તે તેમણે હિંદને જ પોતાનો દેશ માન્યો છે તે એટલે સુધી કે મને ૧૯૩૦ની મત્યામહત્તી નડતમાં તેઓ કાગનામ બોગવી આ યા હતા એ બહેન હમેશા ખાલી જ પહેરે છે એમનું બાપણુ પણ પોતે જ મામોદીગના 'ખાદી મગજ'ની ચેપડીમાં છપાવીને માથે લઈ આવ્યા હતા, તે ઉપરથી એ બહેનની સ્વદેશીની ભાવનાનો ખ્યાલ આવી શકશે હિંદની બહેનો જુદાજુદા પ્રાન્તમાં જુદીજુદી રીતે કામ કરે કે તે બધાને માટે મમસ્ત હિંદની બહેનોની દર વર્ષે એક પત્રિકા મળે તો સધી બહેનો પોતાના વિચારની આપતે કરી શકે તે કામ કરવામાં પણ કેટલેક અંશે દિશાસૂચન થાય તે મરજતા સધી શકે તે માટે આવા પ્રકારની પત્રિકા મેળવવાનો અગિનાર વર્ષ પૂર્વે પ્રથમ વિચાર કરનાર તથા તેને અમલમાં મૂકવા જહેમત ઉઠાવનાર બહેનોમાંના એક મિમીમ મીન્સ છે એમનું બાપણુ બહુ લાંબુ નહોતું, પણ ખરેખર પ્રેરણાત્મક હતું એમણે પ્રથમ તો જે મંસ્થાઓ તરફથી આ પત્રિકા મેળવવાની છે તેને અંગેની જુદીજુદી શાખાઓના મમનો દૂરમાં ખ્યાલ આપના જણા યુ હતું કે ઘણા મામાનિક સુધાગના કાયદા—જેવાકે માગડ અડટ, દેવદાસીની પ્રથા તથા વેશ્યાવાડા મામેના કાયદાઓ ત્રણે અમલમાં મુકનામાં આ મંસ્થાએ ધરે કાળો આપ્યો હતો. આ મંસ્થાએ ૬૮ લાખનું કેગનણીનું ફંડ એકત્રી કર્યું હતું તેમાંથી હિંદીમાં ગૃહવિજ્ઞાનની એક ટોલેન્સ ચનાવનામાં આવે છે આ મંસ્થાએ પોતાના કામને લીધે આત્મગાંધીય સ્થાન મેળવ્યું છે જેથી આ સંસ્થાના મંસ્થા આત્મગાંધીય પરિપક્વ પ્રતિનિધિ ધર્મને જાન છે તે ઉપરાંત દર વર્ષે દેશદેશથી પ્રેક્ષક બહેનો આ પત્રિકામાં આવે છે આની પત્રિકાની ઉપયોગિતા મમજલવતા તેમણે કહ્યું હતું કે આવા વાર્ષિક મંમેનનો મરેનાને એમ્પીનને મળવાની તમ આપે છે તે ઉપરાંત જાહેરમજામાં ભાળે કરવાની તે જાહેર મમ માટે સારી રીતે કેળવાવાની તમ આપે છે પછીથી બવિધવા મમ માટે બોના એમણે ખાગ તો એ મ્હુ હતું કે પત્રિકા પોતાની મમસ એક આદર્શ ગખીને લગન ચવાવવી જોઈએ, તે તે આદર્શ એ ગખવો જોઈએ કે સ્ત્રીઓની ત્રિધિત સ્વતંત્ર કરવી અત્યારે દુનિયાભરમાં મમાજમાં આર્થિક તેમજ નૈનિ-સ્ત્રી અને પુરુષો માટે જે જે જુદાજુદા ધોરણો છે તે દર મ્હવા લેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ સ્ત્રી લગ્ન કામ કર, બાળકો ઉછેર, તો તેના તે કાર્યની બીજા બધા કાર્યની માફક કિંમત થવી જોઈએ એમ તેમણે આમદપૂર્વક જણાવ્યું હતું. ગૃહમાં સ્ત્રી કામ કરે તે માટે જ ધારી જરૂરતા કે તેના મરી ગયા પછી તેની આનક તેમજ મિત્રતામાંથી અમુક લાગ પડે તેનો કાયદેમર લક્ષ્ય રહેવો જોઈએ, અને જો ધણી કઈ પણ મ્હક્યા વગર મરી જાય તો તેના બાળકો જે પ્રવ્રત્ન ધન ગણાય તેને ઉછેરવા માટે રાત્રી તરફથી દરેક બાળકને ઉછેરવા માટે બાળકી અમુક મ્હમ મળવી જોઈએ અમુક આદર્શ રાખી સ્ત્રીઓની સ્વનત્રતાનો લગન કરીએ તો સારું મરે

સંતતિનિયમન માટે બ્રહ્મચર્ય કે આત્મસંયમ એ સારો ઉપાય છે, પણ તે અધાને માટે સુગમ નથી; માટે કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એમ એમણે કહ્યું હતું. પ્રથમ પરિપદ કેળવણીને લગતા પ્રશ્નો વિચારવા જ મળી હતી. પછી તેમાં સામાજિક પ્રશ્નો ઉમેરવામાં આવ્યા હતા ને તે ચર્ચાવા માંડ્યા. હવે કામદારોને લગતા પ્રશ્નોના પણ તેમાં ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે. તો હવે વખત આવ્યો છે કે જ્યારે કોઈ પણ રાજકીય પક્ષમાં ભાગ લીધા વગર રાજકીય પ્રશ્નો પણ ચર્ચવા જોઈએ એમ તેમણે પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો હતો. આ રીતે એમનું ભાષણ માર્ગદર્શક હતું. પ્રમુખના ભાષણ પછી શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવ, ડૉ. સુમન્ત મહેતા અને સર કાદરીએ પણ ભાષણો કર્યાં હતાં. પછી વિદેશી પ્રેક્ષક તરીકે આવેલાં મિસ અગાથા હેરિસન, જ્યોર્જિયાના સ્વીટ તેમજ લેડી પ્રોક્ટર પણ થોડુંથોડું બોલ્યાં હતાં. રાજકુમારી અમૃતકુંવરે પરિપદની મધ્યસ્થ ઓફિસની યોજના ટૂંકમાં કહી સંભળાવી હતી ને તે માટે પૈસાની માગણી કરી હતી. તે પછી રાણી રાજવડે તથા મિસીસ હમીદઅલીએ પ્રમુખ તથા સર્વનો ઉપકાર માન્યો હતો.

પરિપદનાં ભાષણો થઈ રહ્યા પછી ત્યાં જ અમદાવાદની વીસ સંસ્થાઓ તરફથી પરિપદનાં પ્રમુખ તેમજ પ્રતિનિધિઓને આવકાર આપતું એક માનપત્ર વાંચવામાં આવ્યું હતું, ને તે પછી સંસ્થાઓનાં મંત્રીઓએ એક પછી એક આવીને પરિપદનાં પ્રમુખને હાર્તોરા આપ્યા હતા. અમદાવાદની બહેનો આ પરિપદને સહકાર આપે છે તેનો આ પ્રત્યક્ષ પુરાવો હતો એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. આ પૂરું થયા બાદ સાંજે અમદાવાદ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાના આગમાં સર્વ પ્રતિનિધિઓને પાર્ટી આપી હતી. સમસ્ત જનતા તરફનો આ આવકાર હતો એમ કહી શકાય. ત્યાં બહેનોને શહેરના જાણીતા શહેરીઓને મળવાની સારી તક મળી શકી.

તા. ૨૪મીએ બીજો દિવસ સવારે પરિપદની એક ગુજરાત કોલેજના હોલમાં મળી હતી. શરૂઆતમાં સંસ્થાના રિપોર્ટ તથા હિસાબ તથા પેટા સમિતિઓના તેમજ વૃદ્ધીદુદ્ધી શાખાઓના રિપોર્ટ વંચાયા હતા. આ પ્રતિનિધિઓ માટે ખાસ કરીને હોવાથી અંગ્રેજીમાં વંચાયા હતા. પછી એક પછી એક દરોવો લેવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ કામદાર વર્ગ માટેના દરોવો, સામાજિક દરોવો, કેળવણીને લગના દરોવો તથા સામાન્ય દરોવો એ પ્રમાણે દરોવો લેવામાં આવ્યા હતા.

કામદારવર્ગના દરોવોમાં બેઠારીને લગતો, માંદગી, સુવાવડ ને મરણ માટે વીમાને લગતો, સુવાવડ પહેલાં તે દરમિયાન ને પછી અમુક મુદત માટે કામદાર સ્ત્રીઓને મદદ અને સહત આપવાના કાયદાને લગતો અને કામદારવર્ગના લોકોનાં રહેવાનાં ધરો સુધારવા જાણતનાં દરોવો હતા.

સામાજિક દરોવોમાં ગત વર્ષે દરમિયાન અમુક વ્યક્તિઓનાં થયેલાં મરણોનો શોક દર્શાવવાનો, હરિજનોને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા દેવાનો કાયદો કરવા માટે ત્રાવણકોરનાં મહારાજ અને મહારાણીને અભિનંદનનો, રાજ જ્યોર્જનું સ્મારક ફંડ સરકાર તરફથી એકઠું કરવામાં આવ્યું છે તેનો ઉપયોગ ઇસ્પનાલો તથા લોકોને દાકતરી મદદ કરવામાં વાપરવા સરકારને ચિંતી કરવાનો, રાજ્યકારભારની જાળનમાં સ્ત્રીઓના સમાન હક્કને લેવો, કાયદામાં સ્ત્રીઓને થતા અન્યાયો દૂર કરવા જાળનનો, એટલા દરોવો પ્રમુખ સંસ્થાનેથી

મૂલ્યમાં આવ્યા હતા તે પછી જુદાજુદા પ્રતિનિધિઓ તરફથી સ્ત્રીઓને લગતા કાયદાઓ ને હજી ધાગમકાઓમાં ચર્ચાઈ છે તેને લગતો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોના ચતા વેચાણને લગતો તથા રક્ષણુચક્રના સ્ત્રી તથા બાળકો માટે ગૃહો કાઢવા માટેનો, ગ્રામઉદ્યોગ અને વ્યવસ્થાનો, બાળવય અટકાવવા બાબતનો, નીચ વર્ગના મુસાફરોની હાડમારીઓને લગતો, 'ઝામ્બીની રાણી' નામના નાટકમાં ઝામ્બીની રાણીના ચારિત્ર માટે થયેલા લખાણ માટે વિરોધ હતો, બીજાનું જાહેરખાત્રો ને લખાણોનો મખત વિરોધ હતો, બાળકોના રક્ષણનો, તથા જન્મ, વય અને મગ્નની ફરજિયાત નોંધણી કરવા બાબતનો એટલા હગવો ચર્ચાયા હતા ને પચાસ કરવામાં આવ્યા હતા.

કેળવણીના હગવોમાં નિગ્ધગતા, સામાન્ય જ્ઞાનનો જનમમૂલમાં પ્રચાર, રેડિયોનો કેળવણી અથે જનમમૂલના શિક્ષણ માટે ઉપયોગ કરા મત્તાનાઓને વિનંતી કરતો, હિંદુસ્તાની એક ભાષા મમસ્ત દેશમાં થાય તે માટે દરેક શાળાને હિંદુસ્તાનીનો અભ્યાસ વધે તે માટે પ્રયત્ન કરવા આમ્રહ કરતો શાળાઓમાં હિંદુસ્તાની શીખવવા માટે તથા મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમમાં હિંદુસ્તાની દાખલ કરવા યુનિવર્સિટીઓને વિનંતી કરતો, તેમજ ભાષા બહુ સંસ્કૃતમય કે ફારસી શબ્દોથી ભરપૂર ન થાય તે જોવા તથા લિપિ તરીકે રોમન કે દેવનાગરી લિપિ વાપરવાની વિનંતી કરતો, મેટ્રિક તથા શાળાનત પરીક્ષા જુદો કરવાનો આમ્રહ કરતો, સ્ત્રી વિદ્યાર્થીનીઓ માટે કેળવણીના મુખ્ય મથકોમાં પૂરતા છાત્રા લયો કાઢવા મત્તાનાઓને વિનંતી કરતો, દરેક શાળામાં દામ્તરી તપાસ ફરજિયાત કરવા બાબતનો તથા વાયવ્ય મરહદ પ્રાતમાં કન્યાઓ માટે જુદી કોલેજની માગણી કરતો એ પ્રમાણે હગવો પચાસ કરવામાં આવ્યા હતા.

સામાન્ય કંતવોમાં સ્ત્રી તથા બાળકોને વગતા કાયદાઓ કરતા પહેલા સ્ત્રીમર્યાઓની સનાહ લેવા માટે મગકારને વિનંતી કરતો, સ્ત્રી તથા બાળકોની સ્થિતિ વિષે કઈ જાહેરાત સરકાર પરદેશ મોકલે કે જાહેર ડરે તે પહેલા સ્ત્રીઓની મર્યાઓનો મન પૂઠવા માટે મગકારને વિનંતી કરતો, પગિયતની મખ્યથ એપ્રિમ દિલ્હીમાં કાઢવાનો, તેમજ મખ્યથ એપ્રિમ માટે દરેક શાખા તથા નાણેરને પંચા માટે માગણી કરતો, મહામલાના પ્રમુખ જ્વાલકવાલે ધાગમલા વગેરેમાં સ્ત્રીઓને લાગી કરવા માટે પાર્લામેન્ટરી ઓડિને કાગજ લખ્યો હતો તે માટે તેમનો ઉપચાર માનનાનો, ને જે જે રેલવેએ પગિયતના પ્રતિનિધિ વગેરેને મુસાફરીમાં ઓછે ભાડે મુસાફરી કરવા દેવાની મગવડ કરી આપી માટે તે તેમનો ઉપચાર માનતો, એ પ્રમાણે હગવો કરવામાં આવ્યા હતા.

દરેક હગવની ગુજરાતીમાં નમ્નો કરાવી વહેંચવામાં આવી હતી તથા દરેક હગવ ઉપર એમને પ્રતિનિધિઓ ગુજરાતીમાં વિવેચન કરતા હતા, તે છતા પ્રથમ દિવસે ત્યારે પરિપક્વનો તથા શાખાઓના ગિર્ગોર્ટ અંગ્રેજમાં વચાયા ત્યારે અંગ્રેજ ન જાણનાર થોડી બહેનોએ વિરોધ કરતા ધધધ કરી હતી હગવો વગેરે ગુજરાતીમાં પણ થશે પણ રિપોર્ટ વગેરે ને ગામેગામના પ્રતિનિધિઓને વાચવાના હોય છે તથા ગામેગામના પ્રતિનિધિઓને ખામ નીને મામળવાના હોય છે તે અંગ્રેજમાં જ વચાએ ને તે બધાનું ગુજરાતી થઈ શકે તેમ હતું નહિ એટલું તાર્કિકનાઓને મમગતી દેવું જોઈતું હતું પણ તે બહેનોએ એ રિપોર્ટ વગેરે અંગ્રેજમાં સાતિથી જ અગી પછી ગુજરાતીમાં મમગાવવા માગણી કરી હોત તેમાં માફ માગન.

પ્રતિનિધિઓ તથા બહારગામથી આવેલા સ્વાગત સભ્યોને માટે અમદાવાદની જુદી-જુદી સંસ્થાઓ તથા જોવાલાયક સ્થળો જોવા લઈ જવાની બધી સગવડ સ્વાગત સમિતિએ કરી હતી ને તેનો ઘણો બહેનોએ સારો લાભ લીધો હતો.

તા. ૨૫મીએ સાંજે સ્વાગત સમિતિનાં એક સભ્ય ને અમદાવાદના બહુતા મિલ-માલિકનાં પત્ની શ્રી. સુલોચનાબહેન નરેન્દ્રભાઈ લાલભાઈએ બધાં પ્રતિનિધિઓને પોતાને ઘેર પાર્ટી આપી હતી. ને ત્યાં પ્રતિનિધિઓને એકબીજાને મળવાની સારી તક મળી હતી. છેલ્લે દિવસે એટલે તા. ૨૬મીએ સાંજે પ્રતિનિધિઓ, સ્વાગત સભ્યો તથા સ્વયં-સેવિકાઓ માટે અમદાવાદના રાણીના બાગમાં ઉજાણી યોજવામાં આવી હતી.

દર વર્ષની માફક આ વર્ષે પરિપદને અંગે અમદાવાદમાં પણ પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં શ્રી. રાણીગવાળાના કાર્યાવાડી ભરતની કળાના નમૂના ઘણા જ સુંદર હતા. તે છતાં ગુજરાતની ખીણ કળાની વસ્તુઓ જેવી કે-પટોળાં, પીતંબરી કારીગરીતી, ચીજો, માટીનાં વાસણાં સુંદર કામ, લાખતું લાકડા ઉપરનું કામ વગેરે ચીજો પ્રદર્શન માટે મેળવવામાં આવી હોત તો ગુજરાતની બહારની બહેનોને ભરત સિવાયની ગુજરાતની ખીણ કળાની માહિતી આપી શકાત. પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા રાણી લક્ષ્મીબાઈ શાળાએ કરી હતી ને નેમના ભાવણમાં સ્વદેશીની ભાવનાને ખાસ ઉત્તેજન આપવા તેમણે આગ્રહ કર્યો હતો.

પરિપદને અંગે દર વર્ષે એકાદ જલસો પણ યોજવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે અમદાવાદમાં પણ નૃત્ય અને અભિનયનો એક સુંદર જલસો થયો હતો. નૃત્યમાં ખાસ કરીને નાની કુમારી, મેઘા યોધતું નૃત્ય ઘણું જ સુંદર હતું. કે. લીના અંબાલાલ તથા સર. ગિરમપ્રસાદના કુટુંબનાં ભાઈબહેનોનાં નૃત્ય પણ ઘણાં આકર્ષક હતાં. અભિનય માટે શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનું 'જેમ્મી' નાટક બહુ સારી રીતે ભજવવામાં આવ્યું હતું.

એકંદરે પરિપદનું કામ ઘણું સફળતાથી પાર પડ્યું ને તે માટે અથાગ શ્રમ લેતાં માટે સ્વાગત સમિતિની કાર્યવાહક સમિતિને નેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો જોડો છે. બધું પૂરું કરતાં પહેલાં સ્વયંસેવિકા બહેનોએ જ સુંદર રીતે કામ બજાવ્યું હતું તે માટે બે શબ્દ ન કહીએ તો પરિપદનું વર્ણન જરૂર અધૂરું રહી જાય. સાળા તથા કોલેજમાં ભણતી બાળાઓ સવારે પાંચ વાગ્યાંથી બપોરે બાર સુધી ને બારથી પાંચ સુધીએ જ એ ટુકડીમાં તેમને કામ કરવાનું હતું. શિયાળાની સવારની કકડતી ટાઢમાં ગમે તે કામ કરવા તૈયાર ને હમેશાં હસતી-અને ધીમુંધીમું ગાતી એ સ્વયંસેવિકા બહેનોને તો જુદી શકાય તેમ નથી.

પરિપદ પૂરી થઈ પછી શું? નવા વર્ષના કામ માટે કરાવેલો આશાર, રાખી, પ્રતિનિધિઓએ પોતપોતાની શાખાઓમાં જઈને કામ ઉપાડી લેવાનું છે. કામ તો ઘણું કરવાનું છે. પરિપદમાં ગણાથી આપણું કામ પૂરું થતું નથી, પણ ત્યારથી શરૂ થાય છે. એ ખાસ પાદ રાખવાનું છે. પરિપદ તો ફક્ત વિચારોની આપણે કરવા તથા માર્ગમૂચન કરવા માટે જ હોઈ શકે—દરેક શાખાની હદમાં રહેતી દરેકદરેક બહેન પરિપદના નામ ને કામથી બાંધીતી થાય તે પ્રમાણે કરવા દરેક શાખાએ પ્રયત્ન કરવાનો છે.

મુંબઈમાં એક ચિત્રપ્રદર્શન

મળેલું

ચાલુ માસની તા. ૧૬મીએ મુંબઈની સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં મુંબઈના, મેપર શ્રીયુત જમનાદાસ મહેતાએ એક ચિત્રકલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું. સ્કૂલ ઓફ આર્ટના પ્રિન્સિપાલ કેપ્ટન ડબ્લ્યુ. ઈ. ગ્લેડરટન સોલોમન થોડા સમયમાં પોતાના હોદ્દા ઉપરથી નિવૃત્ત થવાના છે. તેમના સ્મરણાર્થે સ્કૂલના લાયક વિદ્યાર્થીને મદદ આપવાને એક રોકોલરશિપ કાઢવા ફડ એકઠું કરવાની યોજનાને અંગે આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાયું હતું. કેપ્ટન સોલોમનની અદાર વરસની કારકાર્દિ દરમિયાન સ્કૂલમાંથી પસાર થઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓની કૃતિઓ તેમાં મૂકવામાં આવી હતી.

આ યોજના કેપ્ટન સોલોમન માટેની વિદ્યાર્થીઓની લાગણી દર્શાવે છે. કેપ્ટન સોલોમને પોતાની નિમણૂક દરમિયાન અનેક વિદ્યાર્થીઓને કલામાંગે દોરવા ઉપરાંત હિંદી ચિત્રકલાની પણ સેવા કરી છે. તેમણે હિંદી કલા ઉપર પુસ્તકો બહાર પાડેલાં છે અને અજ-ટાની ચિત્રકલા તથા એલિફન્ટાના મૂર્તિવિધાન ઉપર આશર પ્રકાશ પાડેલા છે.

આ પ્રદર્શન જેમ એક બાજુ વિદ્યાર્થીઓનો તેમના આચાર્ય ઉપરનો પ્રેમ બતાવે છે તેમ બીજી બાજુ સ્કૂલ ઓફ આર્ટની છેલ્લાં અદાર વરસની પ્રગતિ પણ બતાવે છે. આ શ્રાંખા સમય દરમિયાન ગુજરાતે મંખ્યામાં બહુ મોટો ફાળો આપ્યો નથી. પણ ગુણદૃષ્ટિએ તેણે જે કાંઈ કર્યું છે તે ઉત્તેજનને પાત્ર છે એટલું જ નહીં અભિમાન લેવા યોગ્ય છે.

પ્રદર્શનને નવ વિભાગમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યું છે. કલાવિભાગોને ક્રમસર ન જોતાં આપણે વિભાગ નં. ૫ જોઈશું, કે જેમાં આધુનિક હિંદી કલાના ઘણા ધ્યાન ખેંચતા નમૂના જોવામાં આવે છે. દાખલ થતાં જ મામેની ભીંત પર ત્રણ લલકદાર અને ઉકાવદાર ચિત્રો ધ્યાન ખેંચે છે. દીવાલની મધ્ય ભાગમાં ડું. હેન્ડરમનનું 'હિંદી ઉત્સવ' અને એની બન્ને બાજુ 'નૃત્ય' અને 'રતિ' ડું. મોતીવાળા અને શ્રીમતી સાવેનાં છે. 'હિંદી ઉત્સવ'માં મુખ્યત્વે રંગ અને હાથા પ્રકાશની ખૂબી છે. અને એક યુરોપિયન બાર્થ ચિત્રકાર હિંદી જીવનમાથી કેવી રીતે ચિત્રો ઉપજાવી કાઢે છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે છે. 'નૃત્ય'માં નૃત્યનો હેતુ કે આશય કે તેના પ્રકારનો ઉલ્લેખ ન જણાતાં છતાં તેમાં રખાનું વળાંક લેતું હલનચલન ચિત્રનો પ્રાણ કહી શકાય. જૂની પ્રથા અને લાલ રંગનું લિન, સર કાઢતું ઉપવસ્ત્ર ચિત્રને જોઈએ તેટલી જાંચી કલા પર નથી મૂકતાં.

ડાખી બાજુની દીવાલ પર નગર પડતાં તેજસ્વી અને ઉકાવદાર છતાં રંગોનું એક-મૂરી સંયોજન અને ડોલન તથા ગતિ સૂચવતું શ્રી. શુક્લનું 'દાણુસોલા' ધ્યાન માગી લે છે. આ ચિત્રને સર્વોત્કૃષ્ટ ગણીને રૌપ્ય એન્ડક એનાયત કરવામાં આવ્યો છે.

તેની જ બાજુએ 'હેમન' નામનું શ્રી. જગન્નાથ અદિવાસીનું ચિત્ર કોઈ પણ કળાના મર્મ ઉદ્દેશનારને કે કલાઉપાસકને અજ્ઞાતચોગ્ય છે. શ્રી. શુક્લના ચિત્ર કરતાં તેમાં દરેક રીતે વિશાળતા છે. એકમાં રંગ વિપયને અનુકૂળ, તેજસ્વી અને ઉલ્લાસપ્રિય, બીજામાં હેમનની શુભાખી કંટીને અનુકૂળ રંગ અને શાંત રંગો છે. રંગોને પાયા છે. દરેક

રંગ મોક્ષ કહી શકે છે. 'હેમંત' ચિત્રમાં કયાંક અચ્ચક્તિ રંગનું વિધાન નથી. જે ખંડમાં પાત્રોને મૂકવામાં આવ્યા છે, તે જોતાં જ આપણને ટાઢ વાય અને કાશ્મીરી દુશાલામાં લપેટાઈ જવાની વૃત્તિ થાય. ચિત્રકારે ચિત્રને સજીવ બતાવવા માટે ખોટી પરંતુ ખરી કપડામાં ઢાંકી દીધેલું બતાવ્યું છે. પલંગ પર જોડેલા યુગ્મની સામે બળતી રૂપાની સગડી બતાવી છે, અને ચિત્રકારના કહેવા પ્રમાણે તકિયાનાં કૂમતામાં કરતૂરીની નાની થેલીઓ ખોંધી દીધી છે. ઘણી વાર ચિત્રકારના વિષયની અભિરુચિ પણ મદત્તની વસ્તુ છે. દરેક ચિત્રકારની અભિરુચિ એક ન હોઈ શકે. જેટલી તેમાં વિવિધતા તેટલી જ કલાની શ્રી. અદ્વિવાસીનાં ચિત્રોમાં હંમશાં જોડાણ હોય છે, અને તે તેમનાં ચિત્રોનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે.

હવે તેની જ હારમાં શ્રી. માર્કેન્ડ ભટ્ટનું 'રાવણુહથાવાળો,' શ્રી. સંપતનું 'બચ્ચાને ખંડાવતાં', શ્રી. યુસફઅલીધાયાનું 'બુદ્ધગૃહાગમન', શ્રી. રસિકલાલ પરીખનું 'ગરીબનું સ્વર્ગ', શ્રી. અદ્વિવાસીનું 'મારા પિતા', શ્રી. ધોપેશ્વરકરનું 'સકુનકા', શ્રીમતી ધાલાસનું 'મૃત્યુદૂત' અને કુ. મોતીલાળાનું 'અભિષેક' ધ્યાન ખેંચે છે.

શ્રી. માર્કેન્ડ ભટ્ટના ચિત્રની ખરી ખૂબી રંગોની બીનાશમાં, રંગોની મૃદુ અને સૌમ્ય યોજનામાં છે અને વિષયની પસંદગી ચિત્રકાર લોકજીવનમાંથી પોતાના ચિત્ર માટે કેવી રીતે કરી શકે છે તેનો ખ્યાલ આપે છે.

વિભાગ નં. ૬માં શ્રી. ભાનુ સ્માર્તનું 'રાસનૃત્ય', શ્રી. જી. ડી. ગોંધલેકરનું 'મૃગતૃણા', કુમારી એન્જલા દ્રીન્ડાનું 'મેનકા' અને સ્વ. કનુ સુખેદારનું 'મહિયારીઓ' આગળપડતાં જણાય છે. શ્રી. ભાનુ સ્માર્તના ચિત્રનું મુખ્ય લક્ષણ સુંદર રંગો છે, જે દૂરથી જોનારને આકર્ષી શકે છે. ચિત્રલિપિ ચિત્રને અનુકૂલ છે અને રંગ અને સુંદર આકૃતિઓને પ્રાધાન્ય અપાયું છે.

વિભાગ નં. ૭ માં શિષ્ટપ્રકૃતિઓ જોવામાં આવે છે. તેમાં આગળપડતી કૃતિઓમાં શ્રી. ગોરેગાંવકરની 'આરામ', શ્રી. જોગનું 'સીતાસાંત્વન' અને 'શૃંગાર' જણાય છે. ખાસ કરીને શ્રી. ગોરેગાંવકરનું 'ધડીભરેલો આરામ' ગરીબ અને મનુરવર્ગનું જીવન બતાવે છે. ખૂબ શારીરિક શ્રમ પછી શરીરને ફરી ચેતન આપવા પોતાનાં ઓળખેલા કારે મૂકી એકાદ બીડી સળગાવી લેતા મનુર જોએ છે. એ એક પ્રસંગ મૂર્તિકારને પોતાના વિષય માટે પૂરેલો છે. એ જ વિભાગમાં શાળાની સાથે જ અડાવવામાં આવતા 'લોર્ડ રે આર્ટ વર્ક-શોપ' ના હુન્નરકળાના નમૂનાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે, જે ઉપયોગી હોઈ ખરીદી શકાય તેવાં છે.

વિભાગ નં. ૮ માં પ્રકૃતિચિત્રો અને સ્થાપત્યના નમૂનાઓ જોવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ ચિત્રોમાં કુદરતની સમક્ષ બેસી દોરેલાં હોય છે. તેમાં મુખ્યત્વે છાયા અને પ્રકાશની રમત રંગો ઉપર મુખ્ય આધાર હોય છે. કોઈ એક શેરીનાં મકાન પર પડતાં સવાર, મધ્યાહ્ન કે સંધ્યાના પ્રકાશ અને તેને અંગે પેદા થતું વાતાવરણ, અથવા કોઈ એક સરોવરને કિનારે આવેલા મહેલોના પ્રતિબિંબ કે પહાડોની હારમાળાઓ પ્રકૃતિચિત્રકાર માટે પ્રેરણારૂપ થઈ પડે છે. આ જગ્યાએ શ્રી. જી. એમ. સોજોગાંવકરનું 'ચાર મિનાર' અને શ્રી. કે. કે. કેળકરનું 'ગોલકાંડાનું પ્રવેશદ્વાર' સુંદર અભ્યાસકૃતિઓ છે. 'ચાર મિનાર' માં જેમ થોડાં રંગમાં મરિજાંદનાં દરવાજાનાં ઉપરના ઘુંમટો પર પડતા બપોરના તડકાના પ્રકાશ અને તેમો ફરતા લોકો લાવવામાં સફળ થયેલ છે તેટલા જ પ્રમાણમાં 'ગોલકાંડાનું પ્રવેશદ્વાર' માં ચિત્રકાર જૂના અવાઈ ગયેલા પર્યટના રંગો અને તેની આંધણી લાવવામાં સફળ થયેલ છે.

લોકચર્યા

શેરથા (તા. કલોલ, પ્રાંત મહેસાણા)ની આર્થિક તપાસ
(સને ૧૯૩૫)

૨

[શેરથા ગામની સામાન્ય સ્થિતિ તથા ગામની જુદીજુદી ભાગની આવક કેટલી છે અને ખર્ચ કેટલું છે તે આગલા હપ્તામાં જોયું. ગામ પોતાને જરૂરી અનાજમાંથી ઘઉં સિવાય લગભગ બધું અનાજ પોતે પકવી લે છે. જેઓ કપાસ કે મરચાં પકવે છે તેઓ પણ સામાન્ય રીતે કુટુંબના ઉપયોગ પૂરતાં અનાજ પકવે છે. જેમની ખાસે જમીન નથી અને જેઓને કેવળ ૨ જૂરી ઉપર જીવવું પડે છે તેમને બધું અનાજ વેચાણ લાવણું પડે છે અને તેથી જીવન ખર્ચાળ થઈ જાય છે. તેમનું જીવન ખર્ચાળ થવાનું બીજું પણ એક કારણ છે. તેઓ ઉધાર અને મોઢું અનાજ લાવીને તેના બદલામાં શાક, મીઠું, દિવેલ જેવી ચીજો થોડીથોડી ખરીદે છે. આ રીતે તેમને લગભગ ૨૫ ટકા કિંમત વધારે આપવી પડે છે. આવાં કુટુંબો કેટલાં છે અને તેમના ખર્ચામાં અનાજના ખર્ચાનો હિસ્સો કેટલો આવે છે તે હવે જોઈએ.]

તપાસ હેઠળનાં કુટુંબોમાંથી અનાજ વેચાણ લાવનાર અને ઘણુંખરૂ પોતાના ખેતરનું વાપરનાર કુટુંબોના નીચેના આંકડા એ દષ્ટિએ ઉપયોગી છે:

	પોતાના ખેતરનું અનાજ વાપરનાર	વેચાણ અનાજ લાવીને ખાનાર
કુટુંબોની સંખ્યા	૧૦૦	૩૦
માણસોની સંખ્યા	૫૮૦	૧૫૧
રોકડેથી લાવેલા અનાજનું ખર્ચ	૨૩,૦૮૪	૨૦૦૬
કુલ કૌટુંબિક ખર્ચના ટકા	૨૨	૩૧.૭

ઉપરના કાષ્ટકમાં પોતાના ખેતરનું અનાજ વાપરનાર કુટુંબોની આશરે ૩. ૨૩૦ નું અનાજ રોકડેથી લાવે છે. ત્યારે બીજા આશરે ૩. ૬૭ નું લાવે છે, એટલે કુટુંબોની અનાજનું રોકડા ખર્ચ તો પહેલા વર્ગનું વધારે છે, પરંતુ મજૂરિયાત વર્ગ કરતાં ખેડૂનોની રહેણી જીંયા પ્રકારની હોવાથી તેમનું ખર્ચ વધારે હોય છે. તે પ્રમાણે તેમનું અનાજનું ખર્ચ પણ વધારે હોય છે, પરંતુ એકંદરે ખર્ચમાં અનાજના ખર્ચનું પ્રમાણ ઓછું છે. તે જ લોકો બધું અનાજ રોકડેથી લાવે તો બીજા વર્ગની પેઠે રોકડેથી લાવેલા અનાજનું પ્રમાણ વધારે આવે તે નિઃશંક છે, બીજા વર્ગમાં મોટો ભાગ દાકરડાનો છે.

એકંદરે જોતાં અનાજની બાબતમાં આ ગામ પરાવલંબી નથી. ઘઉં જેવું થોડું અનાજ બહારથી આવે છે તે બહુ પ્ધાનમાં લેવા જેવું નથી. ગામમાં ઘઉં તો પાકે જ છે. તેની થોડી ખેતી વધારે અને ગામના જ ઘઉં વાપરવાનું લોકો સમજે તો આ પ્રશ્નનો સહેજે નિકાલ આવી શકે તેમ છે. તેમાં વ્યાવહારિક મુશ્કેલી કંઈ જણાતી નથી. કાકા ઘઉંને બદલે

ગામની પેદાશના સરખતી ઘડે ખાવાની ટેવ પાડવી પડે એટલું જ, તથા બીજી ખેતીને બદલે સમજપૂર્વક ઘડેને દાખલ કરવા પડે ઘડ બદારથી આવે છે તે દેશી જ છે એમ લોકો મનજો છે, પણ ઓસ્ટ્રેલિયા અને રશિયાથી જથ્થાબંધ ઘડ આવવા માંડ્યા છે એ તેમને ખબર નથી એટલે આ બાબને તેઓ ઉદાસીન છે.

કેટલાક લોકો અનાજની ખેતી ઓછી કરીને બીજી જગત માલની ખેતી વધારવાની દિશાપત કરે છે, પરંતુ ખેડૂતોની સ્થિતિ જોતાં એ સલાહ બૂલભરેલી લાગે છે. દિમ જોનાં સડેડા ઉપરથી ખેડૂતો પણ સમજ્યા છે કે કપાસ, તબાકુ, મરચાં કે શેરડીની ખેતીને બદલે અનાજની ખેતી સારી, જેથી દિમ જેથી આફનો ન નડે. વિશેષમાં, મામાન્ય રીતે રોકડા પૈસા ઓછા મળે તોપણ આવા વખતે દરેકું ખર્ચ પાણીમાં ન જાય; અને ખાવાના માંસા તો ન પડે. વળી જગત માલની ખેતીમાં હવે ખેડૂતના હાથમાં બહુ ઓછું રહે છે. બજારમાં તે વેપારી અને દસાલ પાસે દસાલ છે, અને હાથમાં આવેલા પૈસા ઓછા ઉપયોગી કે ગિનઉપયોગી ખરેખરેમાં વાપરી નાખે છે. પરિણામે દેખીતા વધારે પૈસા કાપજે એવી ખેતી કરવા છતાં ખેડૂત હતો ત્યાં ને ત્યાં રહે છે, દાદા ધ્રુવાર પણ થાય છે. આથી કાલ્યા ખેડૂતો એમ અમજવા માંડ્યા છે કે પોતાપૂરતું અનાજ તો પકવતું જ લેઈએ. તેમને મહેસૂલ આપવા માટે અને કેટલીક પરવપરાશની ચીજો ખરીદવા માટે રોકડા નાણાં વિના ચાલતું નથી, એટલે ખપપૂરતું અનાજ પકવીને પોતાને અનુકૂળ હોય તો ખાડીની બજાર માલની ખેતી કરે તો વાંધા જેવું નથી.

ધી-દૂધ

રોકડેથી લેવામાં આવતાં ધી-દૂધનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. પોતાને ઘેર લેમ હોય તો જ ધી-દૂધ ખાવા મળે. નદિ તો મહેમાનપરોણા માટે જ ખાસ વપરાય. તેમાંય દૂધ તો વેચતું કાઢવાનો રિવાજ ઘણો ઓછો. આ સ્થિતિ કાકરડાઓમાં ખાસ કરીને છે. તપામેશાં કુટુંબોમાંથી જોને ઘેર દૂધથી લેમ નથી તેવાં ૧૯ પાડીદાર અને ૩૩ કાકરડા કુટુંબોમાં, ગામ મંદિનામાં રોકડેથી લાવેલા ધી-દૂધનું પ્રમાણ આ રહ્યું:

કુટુંબો	ધી	કુટુંબદીઠ	દૂધ	કુટુંબદીઠ
૧૯ પાડીદાર	રૂ. ૯૧૪	૪૮-૨-૬	૧૭૨	૯-૦-૦
૩૩ કાકરડા	,, ૩૨૧	૯-૧૨-૦	૨૧	૦-૧૦-૦

આખા ગામમાં કુલ ૬૦૦ લેસો છે એટલે કુટુંબદીઠ સરેરાશ એક લેસ મળે. તેમાં કેટલીક ઓટરિયો હશે, કેટલીક વમકી ગમેલી હશે. વળી લેમ ગાંઠે મંદિના દે નદિ એ બહું ગણતાં આડમાં કુટુંબોને ધી-દૂધ મળતું હશે. તે ગિવાપનાં કુટુંબોને દૂધ-ધીનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો નદિ જેવાં મળે. જેમને ઘેર લેસો છે તેઓમાંથી પણ જેઓ હવે દૂધ ભરવા કાઢ્યા છે તેમને ધી-દૂધ કે હાસ પૂરતાં મળતાં નથી. જેટલું દૂધ વધારે બદે તેટલા પૈસા વધારે મળે, એટલે ખેડૂત હેટલું ટીપુ પગ ભરવાનો લેખ કરે. પરિણામે છોકરાને હાસ પેંચ ન મળે. કેટલાંક સમજૂ કુટુંબો દૂધ ભરવા છતાં થોડું દૂધ ઘર માટે રાખે છે અને થોડું વેચાવે પણ છે. પરંતુ ત્યારે દૂધ ધરી જાય અથવા ઉનાશમાં બાવ મરચો હોય ત્યારે વધારે પૈસા ઉપજાવવાનો લેખ રાખી સહતો નથી; એટલે એકની એક લેસ હોય તેનું દૂધ ભરવાથી ખેડૂતને ધી-દૂધ બહુ ઓછા મળે છે. જગત પાકની ખેતીની પેઢે દૂધ ભરવામાં ખેડૂતને વધારે પૈસા દેવાય છે, પરંતુ નીચેના માંડકા ખનામે છે કે જેટલું

અંશે ખેડૂત પોતાના પેટ ઉપર પાટા બાંધે છે તેટલે અંશે જ તે વધારે પૈસા દેખે છે. એટલે કે પોતાનું અને પોતાનાં કુટુંબીઓનું ખાવાપીવાનું ઝોપું કરીને એ વધારે પૈસા મેળવે છે.

દૂધ ભરવાની કમાણીનો હિસાબ

૧ શેર દૂધના અત્યારે ૩ પૈસા બિપજે છે. પણ દૂધ ભરવાનાં માપ મોટાં હોય છે એટલે ૧ શેરના ૨૬ પૈસા બિપજે છે. આ દૂધનું ધી કરે તો ૧ અધોળથી ૧૬ અધોળ બિતરે. અહીંનું દૂધ વધારે સત્વવાળું હોય છે એટલે સરેરાશ ૧૬ અધોળ તો બિતરે. ધીનો ભાવ રૂ. ૧ નું ૧૬ શેરનો હોય તો ૧૬ અધોળને દિસાએ ધી વેચવાથી ૧૦ પાઈ બિપજે. ૧૬ શેરનો ભાવ હોય તો ૮૬ પાઈ બિપજે અને અશેરનો ભાવ હોય તો ૭૭ પાઈ બિપજે. આ હિસાબ પ્રમાણે ધી વેચવામાં નુકશાન નથી. દોરને કપાસિયા વગેરે ઓછા ખવડાવે તોપણ સરેરાશ એક અધોળ ધી તો કિતરે જ. તેથી આવકમાં ઘણો લાંબો ફેર પડી જતો નથી. પણ દૂધ ભરે નહિ તો ઘરમાં વધારે વાપરે કે ધી ઘરમાં વધારે વપરાય તેને લીધે દૂધ ભરવાથી દેખીતો ફાયદો જણાય છે. ધી કરવામાં વલોવવાની મજૂરીનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે પણ એના બદલામાં તો અવનવોપક તાજી હાશ મળે છે ને? કેટલેક અંશે હાજશાકનો અચાવ પણ થાય છે.

આ રીતે નેતાં જેની પાસે એક જ ભેંસ હોય તેવો ખેડૂત પોતાનાં કુટુંબીઓની અવનશક્તિને બોગે રોકડ પૈસાથી લોભાઈ દૂધ ભરે તે ઇષ્ટ નથી. જેમની પાસે એક કરતાં વધારે ભેંસો હોય ને ભલે દૂધ ભરે કે દૂધનો વેપાર કરે. સામાન્ય રીતે એમ ચું બોઈએ કે ખેડૂત એક ભેંસ રાખે તો તે તેના કુટુંબ માટે જ હોવી જોઈએ. જેવી રીતે ભાડાના લોભે રહેવાનું ઘર ભાડે અપાય નહિ તેમ પોતાની એકની એક ભેંસના દૂધનો વેપાર થાય નહિ. બહુ બહુ તો ભેંસનું ધી વધે તે વેચીને તેનું કપાસિયાનું ખર્ચ કાઢે. જેમને દૂધમાંથી કમાણી કરવી હોય તે વધારે ધાસ પેદા કરે, વધારે ભેંસો રાખે અને દૂધ ભરે.

અમારી તપાસમાં એકની એક ભેંસનું દૂધ ભરનારાં ૪૧ કુટુંબો માલુમ પડ્યાં છે. તેમને દૂધ ભરવાથી ભેંસનું રોકડ ખર્ચ કાઢતાં રૂ. ૧,૭૪૨ મળ્યા. કુટુંબીક રૂ. ૪૨-૮-૦ મળ્યા. પણ તે શંકાસ્પદ લાભ છે. ધી વેચવાથી ખેડૂત પોતે ધી-દૂધ ખાય, હાશ ખાય, ગામના લોકોને હાશ મળે અને તે ઉપરાંત દોરનું ખર્ચ તો કાઢી શકે છે. થોડો વધારો પણ પાડી શકે. એક ભેંસમાંથી તેથી વિશેષ નફાની આશા રાખવી જોઈએ નહિ. જેવી રીતે બમ્બરુ પાકની ખેતીમાં હિમ જેવાં અણધાર્યા સંકટો આવે છે તેવી રીતે દૂધ ભરવામાં પૈસા ઘટ્ટાઈ જવાના અકસ્માતો પણ થાય છે. ધી વેચવામાં એવા અકસ્માતો ભાગ્યે જ નડે.

કેટલાક લોકો જમીનને અજાણે ભેંસ કે ગાય રાખી રાકતા નથી. તેમને થોડો જમીન હોય તો ધી-દૂધ ખાવાનું મળે. પહેલાં ગામમાં ધમધોદાર વલોણાં ચાલનાં ત્યારે બધાંને હાશ મળતી. હવે તો આવાં કુટુંબોને હાશના પણ સાંસા પડ્યા છે.

ગાય વિન ભેંસનો પ્રશ્ન અહીં ગામડાંનો સામાન્ય છે. રખારીઓ સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ ગાય રાખે છે. એટલે ગોરક્ષાની દૃષ્ટિએ લોકમાનસમાં પરિવર્તન થાય, ગાયનું દૂધ મુધારવાનો અને તેની ઓસાદ મુધારવાનો પ્રયત્ન થાય, પાંચળાપોળો ફક્ત ખોડાં દોરને પોષવાને બદલે ગોરક્ષાનું ખડૂ કામ ઉપાડે, અખતરાઓ કરી ગોપાલનને ઉત્તેજન આપે ત્યારે જ એ દિશામાં મુધારો થઈ શકે.

શાકભાજી

શાકભાજી ઘણુંખરું નાણાથી લેવાનો રિવાજ છે. ફક્ત ઉનાળામાં કેટલાંક કુટુંબો અમદાવાદથી જતાકા લાવે છે. એટલે રોકડ ખરીદનો આંકડો બહુ નથી. દરેક કુટુંબની એ સામાન્ય જરૂરિયાત છે પરંતુ ખેડૂતો શાકભાજી નહિ જોવી પડે છે. રાવળિયા અમદાવાદથી શાક વેચાતું લાવે અને દાણા પેટે વેચે એવી પદ્ધતિ ચાલે છે. ગામમાં કૂવાની ખેતી ધણી છે; એટલે શાકભાજી પકવવામાં મુશ્કેલી છે એમ નથી કે તેમાં મળતર નથી એમ નથી; પરંતુ લોકરિવાજનો વાધો નડે છે. ખેતરમાં મરચાં કર્યા હોય કે ઘઉં કર્યા હોય કે તમાકુ કરી હોય તો કોઈ માગીને નહિ લઈ જાય પરંતુ ચાલતા આવેલા રિવાજ પ્રમાણે શાકભાજી થોડીથોડી માગીને હરકોઈ લઈ જાય; તેથી પાક તેડકોઈ જાય અને કમાણી થાય નહિ, એ બીજી શાકની ખેતી કોઈ કરતું નથી. મરચાં પણ ખાવાની ચીજ છે પણ તે ઘણા પકવે છે એટલે તેનો પાક કરવામાં વાધો નથી આવતો. તેથી રીતે શાકભાજીનું પણ થાય તો ગામને એટલી બચત થાય, અને લીલાં શાક ખાવા મળે. રાવળિયાનો એટલો ધંધો ઝોછો થાય ખરો પણ રાવળિયાને તે ધંધામાં ખરી કમાણી છે કે કેમ તે સંકાભરેલું છે તેથી બીજી રીતે વિચારતાં શાકભાજી ઉગાડવી શક્ય અને ઈષ્ટ હોય તો તેમની દયા ખાવાની જરૂર નથી.

તેલ

ઘાણીના ચોખ્ખા તેલનો વપરાશ હવે ઘણો ઝોછો થઈ ગયો છે. મગફળીનું બેજસેજ તેલ મોટે ભાગે વપરાય છે. ધાંચી તલ પીસે છે પરંતુ બગ્ગર તેલના પ્રમાણમાં એ મોંઘું પડતું હોવાથી ચોખ્ખુ તેલ બહુ વેચાતું નથી. બગ્ગરમાં તકસાદી અને સરતા માલનો પવન ફૂંકાય છે તેમાં ગરીબાઈ અને અજ્ઞાનને લીધે લોકો ધસડાય છે. તેલને વિશે પણ એવું જ બન્યું છે. માટું પણ મોંઘું વાપરવાનું લોકોને પાલવતું નથી. મોંઘું લેવા તૈયાર હોય તેને પણ ભરોસાદાર સાટું મળતું નથી. એટલે વિવિધ કારણોને લીધે બેજસેજ તેલ જ મોટે ભાગે વપરાય છે. આ તેલ કરતાં ચોખ્ખુ તલનું તેલ, ગુણમાં અને કસમાં વધારે સાટું એમ સૌ કોઈ કબૂલ કરે છે. બેજસેજવાળું તેલ બળદને પિવડાવે તો બળદ કામ આપી શકતો નથી તેથી સમજુ ખેડૂતો બળદને માટે કાળજીપૂર્વક ચોખ્ખુ તેલ જ વાપરે છે, જોકે પોતાને માટે બેજસેજવાળું ચકાવી લે છે. તકસાદી પણ હક્ક માલની એ બલિદારી છે. પોતાના ઉપર બેજસેજ તેલની તાત્કાલિક અસર જણાતી નથી, ત્યારે બળદ તેની વિરુદ્ધ થોડા જ વખતમાં સાક્ષી પૂરે છે.

લોકો સાટું પણ મોંઘું વાપરતા થાય તો ગામના ધાંચીનો ધંધો સારી રીતે ચાલે અને એકને બદલે વધારે ધાંચી પણ પોતી શકાય. વધારે સત્વવાળું તેલ પણ ખાવા મળે. અત્યારે તો અરસ્પરસ અવિશ્વાસ વધી ગયો છે. લોકો સસ્તું જ ઓળે છે. લાંબો વિચાર કરતા નથી. તાત્કાલિક નફાનુકસાનની દૃષ્ટિએ ખરીદી કરે છે, એટલે ધાંચી પણ ચોખ્ખા તેલને બદલે હક્ક જ આપે છે. લોકોને તલ પિલાવવામાં ધાંચીનો વિશ્વાસ પડતો નથી. ઝાણું ઉનારો કે બેજસેજ કરશે એવી ખીક રહે છે.

એક ધાંચી, ત્રણ માસ ચોમાસામાં ઘાણી બંધ રહે તે અને કામખંધીના દિવસો બાદ કરતાં બાર માસમાં ૪૦૦ મણ તલ પીસી રહે. તેનું ૧૭૦ મણ તેલ બનશે. ગામની તેલની જરૂરિયાત ૭૦૦ મણની આંધી શકાય. એ દિમાબે આ ગામને બધું ચોખ્ખું તેલ પૂરું પાડવાનું થાય તો ૪ ધાંચી પોષાર્થ થકે. ધાંચીને ત્યાંથી તેલ વેચાતું લાવવા કરતાં મરના

તલનું પિલાવી લેવું અંગર તલ વેચાતા લાવીને પિલાવી લેવું એ વધારે સારું છે. ધાંચીને મજૂરીમાં પણ ઠીક પડે અને લોકોને ખાતરીવાળું ચોખ્ખું તેલ મળે. આ ગામમાં થોડા તલ દર સાલ થાય છે. ખેડૂતો ધારે તો વધારે પક્ષી પણ શકે. એકવાર ચોખ્ખા તલનો વપરાશ વધ્યો એટલે ખેડૂત સિવાયના લોકો પણ એ વાપરતા થશે અને ધાંચી પણ ચોખ્ખું જ આપશે. જેમને ગરીબાઈ ડાલે ને પગલે નડે છે, આવતી કાલનું ખાવાનું શી રીતે પૂરું કરવું એ પ્રશ્ન છે તેઓ તો સસ્તા પાછળ જ દોડવાના. તેમનો દોષ નથી, પણ તેઓ અસહાય છે એટલે તેમની દયા ખાવી ઘટે છે. તેઓ ધાંચીને બદલે દુકાનોવાળા પાસેથી નછૂટકે ભલે લે, પરંતુ ધાંચીના તેલની શાળ ધંધાવી નોંધે. ધાંચીને પણ એમ થવું નોંધે. કે લોકો ચોખ્ખા તેલ માટે વધારે પૈસા ખર્ચવા તૈયાર છે.

સરસિયું

તેલના પ્રમાણમાં સરસિયું બહુ ઓછું વપરાય છે. જે વપરાય છે તે મિલનું જ વપરાય છે. ધાંચી પીલતો નથી. ગામમાં સરસવ થતા નથી. બહારથી લાવીને પણ પીલાતા નથી. સરસિયું ન વાપરે તોપણ કંઈ હરકત નડે તેમ નથી, એટલે સરસિયાનો પ્રશ્ન મહત્વનો નથી. ઘાણીના અને મીઠાના સરસિયાના ગુણદોષ વિષે અમને તોંધવા જેવી માહિતી મળી નથી.

ગોળ-ખાંડ

રાકડ ખોરાકી ખર્ચની ચીજોમાં ગોળના ખર્ચનો ખીજો નંબર આવે છે. ગામડાંમાં એને મહત્વનું અને આવશ્યક સ્થાન છે. અહીં શેરડીનો પાક નથી, એટલે ગોળની સ્થાનિક પેદાશનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી, પરંતુ ખાંડને બદલે ગોળ વાપરવાની જરૂર છે ખરી. ગામમાં દર વરસે ૩૦૦ મણ ખાંડ આવે છે એવો અંદાજ છે. શહેરોમાં ખોરાકની ચીજોમાં ખાંડને માનવું સ્થાન છે, તેવું ગામડાંમાં હવે થવા લાગ્યું છે. ગરીબ માણસો પણ મહેમાનને ગોળને બદલે ખાંડ આપવાનું પસંદ કરે છે. ખાંડના જમણામાં મોટાઈ ગણાય છે. ચાના ઉપયોગને લીધે ખાંડનો વપરાશ વધ્યો છે. દૂધમાં ગોળ તો ખવાય જ નહિ એવી માન્યતાને લીધે જે દૂધમાં ગળપણ નાખે છે તે ખાંડ જ વાપરે છે. આવાં કારણોને લીધે ખાંડનો વપરાશ વધ્યો છે અને સ્થાયી થતો જાય છે. તેને બદલે પહેલાંની માફક ગોળનો જ વપરાશ લોકો કરે એમ થવું નોંધે. પહેલાં પણ અમુક પ્રમાણમાં સાકર વપરાતી એમ જણાય છે અને તે દેશી આવતી. હવે કાં તો આવશ્યક લાગે ત્યાં દેશી ખાંડ કે સાકર વાપરવાનું કહેવું નોંધે એ અથવા તો દૂધમાં અને દૂધની બનાવટોમાં તથા મીઠાઈમાં ગોળ વાપરવાનું શક્ય છે અને નુકસાનકારક નથી એમ બતાવવું નોંધે. ખાસ કરીને દૂધમાં ગોળ નાખવાથી કંઈ વિકૃતિ થાય છે કે નહિ એની શાસ્ત્રીય તપાસ કરાવીને ચોક્કસ અભિપ્રાય લોકો આગળ રજૂ કરવો નોંધે. જેવી રીતે દહીં-દૂધ સાથે ન ખવાય એવી માન્યતા કેટલેક ઠેકાણે છે તેવી જ દૂધ સાથે ગોળ નહિ ખાવાની સર્વસામાન્ય માન્યતા છે તેની વિરુદ્ધ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય લોકો આગળ રજૂ થાય તો જ ખાંડનું મહત્વ ઓછું થાય. આ તાલુકામાં કાલવડા અને નારદીપુર બાજુ શેરડીનો પાક થાય છે, પરંતુ તે આજુબાજુ પરચૂરણ વેચાણમાં ખપી જાય છે. તેનો પાક વધે અને સ્થાનિક પેદાશ થાય તો નજીકની પેદાશનો ગોળ મળે.

ગામમાં ૨. ૧,૦૮૦ની દેશી અને ૩. ૬૪૭ની વિદેશી ખાંડ આવે છે, એવી ગણતરી કરી છે. ગામના કારાને લીધે લોકો દેશી સમજીને ખાંડ લાવે છે પણ તે સાથે જ દેશી આવે છે કે કેમ તે શંકાબરું છે. દેશી લાવવા પ્રત્યે લોકોમાં ભાવના છે. જો દરેક બાબતમાં

કાપડ

ગામમાં શુદ્ધ ખાદી પહેરનારા ૬ લાઈઓ છે. કોઈ કોઈ છૂટક ખાદી વાપરે છે. ગઈ સાલ ૩ ૧૮૦ ની શુદ્ધ ખાદી આવી હતી.

પુરુષો ધોતિયાં સિવાય મોટે ભાગે હાથવણાટનું ગળિયું વાપરે છે. દરેક કુટુંબમાં દર માસ પુરુષવર્ગ અને છોકરાંઓ માટે ગળિયું લેવામાં આવે છે. ગામમાં વણકરો નથી. બહારગામના વણકરો દર માસ લગભગ ૩. ૩૦૦૦નું ગળિયું વેચી જાય છે. બેગાં મોટે ભાગે મિલનું કાપડ વાપરે છે. તે કાપડ રંગીન અને છાપેલું હોય છે એટલે મૂળ પોત દેશી મમજીને લાવે પણ વિદેશી ચે હોય પુરુષો સામાન્ય રીતે વિદેશી નથી વાપરતા. બેગને દેશીવિદેશીની દરકાર નથી હોતી. મગાવહાલાને આપવા માટે વિદેશી આવે. લામ જેવા પ્રમંથે નો પૂછવાનું જ નહિ.

પુરુષો પહેલાં ધોતિયા પણ ગળિયાનાં વાપરતા પણ હવે જ્યાં મિલનાં વાપરતા થઈ ગયા છે. મિલ કાપડની હરોફાર ગળિયાના ધોતિયાંને નહી છે. પુરુષવર્ગના ખીમ કાપડને ઢગુ નહી નથી. ગળિયાનાં ધોતિયા વપરાતા જ્યાં થયાં એટલે મોટા પનાનું ગળિયું પણ વણાતું નથી.

કુટુંબના કુલ ખર્ચમાં કાપડના ખર્ચના ૧૮ ટકા આવે છે, અને દરમાસ લગભગ ૩. ૨૦,૦૦૦નું કાપડ ગામમાં આવે છે. તે જો આવતું બંધ થાય તો જામણી જાગીનમહેસૂલ જેટલો અચાવ થાય. પરતુ મહાસભાને ખાદીનો સંદેશ લોકોએ ગ્રહીયો નથી. ૨૦ રૅટિયા ગામમાં દાખલ થયેલા તેની ઉપર કચરો ભરે છે. બહારથી નજીવી રકમની ખાદી આવે છે પરંતુ કોઈ ખેડૂત જાને કાંતીને પહેરતો નથી. ઘેરઘેર કપાસ પાકે છે પણ કપામિયા દરેક જણ વેચાતા લાવે છે અને કાપડમાં તો ૩ ૨૦૦૦ પરદેશ મોકલે છે. ઉપરાંત મીસો દ્વારા ૩. ૭ થી ૮ હજાર પરદેશ મોકલવામાં મહાયજૂત થાય છે. એટલે જેટલું મહેસૂલ મરકારને બરે છે તેટલા જ લગભગ કાપડદારા પરદેશ મોકલે છે એકલો કાપડનો જ ઉદ્યોગ ગામ ઉપાડી લે તો કેટલી અચત થાય? આ મીધો અને મહેલો દિમાખ છે, પરતુ આપણું કમનસીબ છે કે જમાનાનો પવન આપણું હિન જોવા દેતો નથી અને મંચો તુકમાનકારક હોય તો પણ તેની પાછળ પતંગિયાની માફક ધસારાઈએ છીએ. આવી સીધી વાત છે જતાં દસપદર વરમથી ખાદીને માટે મતન પ્રયત્ન અને પ્રચાર કરવો પડે છે એટલી સાચી વાત છે કે રૅટિયો ખેડૂતના ઘરમાં દાખલ થાય નહિ ત્યાં સુધી ખાદીપ્રવૃત્તિ અસ્થિર જ રહેવાની—મજૂરી આપીને ખાદી તૈયાર કરાવવાથી કેટલાક લોકોને રોજ મળે છે પરતુ લોકો જાતે કાતે પીંજે નહિ તો ખાદી મરતી પડતી નથી અને તેનાં મૂળ જોડાં જતાં નથી. પદર વરમના પ્રયત્ન પછી પ્રમાણમાં જુદાં જોડાં ખેડૂતકુટુંબોમાં રૅટિયો દાખલ થઈ શક્યો છે. ખાદીપ્રવૃત્તિની એ મહત્ત્વની દિશામાં જોઈએ તેવું કામ થયું નથી. આથી પ્રજાજીવનમાં ખાદી સ્થિર થવાનાં લક્ષણ જણાતાં નથી. જ્યાં ખેડૂતોએ રૅટિયાને પોતાનો પરી લીધો નહિ હોય અગર જ્યાં સ્વાવલંબી ધોરણે કંતાતું નહિ હોય ત્યાં ખાદીપ્રવૃત્તિનું અવિધ્ય શક્યશીલ જ છે. શહેરના લોકો થોડો વખત ખાદી પહેરશે, પણ તેઓ ખાદીને કાપડી નહિ જનાવી શકે.

સોણલાં હયો, કોઈ—

(શિરીષ)

સોણલાં હયો, કોઈ સોણલા હયો !

મીઠા સોણલાં હયો, સોણલાં હયો !

ખરખચડાં આ જીવનમાં ટાઢ, તાપ ને લેજ,
કંટક કેડી કારમી,

નથી નથી એ ટૂલડાંની મેજ
મીઠાં સોણલાં હયો !

આધિથી અંતર વીંધ્યાં, બ્યાધિવીંધ્યાં શરીર;
હિંપીધિથી જીવનો,

ઘડી વિસારે પાડવા લગીર,
મીઠાં સોણલાં હયો !

દિલરૂના કદી દિલની ધસૂરી ધજતી જણાય,
વીંધ્યાં ઉરતત્રનો અહીં સૂરમેળ સધાય
મીઠાં સોણલાં હયો !

અનુભવીઓ ઉચર્યાં મથી: નથી મંસાડે નાર,
સ્વાદ પામવા સારનો

કરો સ્વપ્નપ્રદેશે વિહાર
મીઠાં સોણલાં હયો !

સાગર શા સસારમાં, આવે ભરતીઓટ,
ભરતીમાં તો મન ભર્યાં

પણ પૂરવા ઓટની ખોટ
મીઠાં સોણલાં હયો !

કાળા જગડોલાહલો, કાળી જગજંભળ
કાળાં ભ્રમણો ભવતણું
શીળી શીળી આ સોણલાંની પાળ
મીઠાં સોણલાં હયો !
સોણલાં હયો, કોઈ—

શબ્દચર્યા

(૧)

શ્રી. તંત્રીજી,

‘પ્રસ્થાન’,

અમદાવાદ

ૐયા વર્ષના અંકમા ‘તદ્વચ્ચી’ ને માટે શબ્દચર્યા વાચી થોડા મમય પર પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તક ‘અપગની પ્રતિભા’મા શ્રી ડાકાભાણેએ વાપરેલો શબ્દ આપના જ્ઞાન પર જ્ઞાનવા જેવો લાગ્યો.

પ્રાસ્તાવિક ક્રમાક્રમા પાન ૨૬ પર (ક્ષીની ૧૮મી) તેમણે ‘વૃત્તિચોરી’ શબ્દ વાપર્યો છે તે પરથી ‘તદ્વચ્ચી’ ક્રમાક્ર તે ‘કૃતિચોરી’; અને ‘ચોરી’નો ‘ચો’ આગળના ‘ઞ’, ‘ધ’ સ્વરો માથે સાથે ન વચાય, તો આપણે ‘કૃતિચોરી’ પણ ગણી શકીએ.

ગુજગતીમા આપણે ‘દૃતિ’ શબ્દ હન્કોઈ પ્રકારના મર્જનકાર્ય માટે વાપરીએ છીએ. એટલે તે દ્વારા મર્જવિધ ‘અપદગણો’ પણ નામ થઈ રાખે, એ આપની નોંધ પર લાવના જરૂર નથી.

‘તદ્વચ્ચી’ શબ્દ જરાક તોછડો ને પાછાટ છે એ માચી વાત છે છતાં તેના મેવકને ઘણી ગિજતા મહિત સમોવવા કાળજી લેવા બહુ જરૂર ખરી? પણ લેખન પાછાટ ન ગણનાની દૃષ્ટિએ તે વિચારવું વગર ખરું, તો ‘ચોરી’ શબ્દમા ગ્રહેલો ડટાક્ષ તોછડો નહિ લાગે, છતાં ઘટતો બોધ કરાવવા જેટલો તીક્ષ્ણ શબ્દ તે છે, એ પણ એના ગુણ જ છે વગરમહેનતે માત્રગર થનાની બહાદુરી ‘ચોરી’મા ને ‘કૃતિચોરી’મા મગ્ની જ છે આમ હોવાથી આ શબ્દ આપણે ન ચલાવી શકીએ?

શુભરાત વિદ્યાપીઠ,

અમદાવાદ

}

સિ સેવક,

મગનભાઈ દેસાઈના વંદન

* *

(૨)

સંપેટવું

‘ભિમિ’ ના ગયા કાવ્યાક્રમા (૧૯૬૨ના) વક્ષસીયમ્ વિભાગના લેખકે “જગમી લોટીથી શરૂ થતા અતિમ વિભાગને જે સુદ્ધ અનિધી સંપેટયો છે” (પાનું ૬ ક) આ વાક્યોમા સંપેટવું ધાતુનો પ્રયોગ કર્યો છે આ ધાતુ વિશે નીચેની હકીકત રમપ્રદ નીવડશે.

‘સંપેટવું’ ધાતુ કાઠિયાવાડમા બહુ પ્રચલિત છે—‘પૂરુ કગુ’, ‘એકકુ કગીને જારી લેવું’ એવા અર્થમા ઉદાહરણ તરીકે, ‘મેં કામ સંપેટી લીધું’ ‘કા, દ્રક સંપેટી લીધો?’ વગેરે.

આ ધાતુની વ્યુત્પત્તિનો વિચાર કરતા લાગે છે કે એનું મૂળ મરકૃત ધાતુ સપેટ્ હોય. સપેટ્ ધાતુ પેટિકા-પેટા-પેટ ‘દાગડો, ડબો’ એ અર્થવાળા નામ ઉપરથી બનેલો હોય.

આ-પ્રશ્ન મેં એક વેળા રા. નરસિંહરાવ સમક્ષ મૂક્યો હતો. 'સંપેટવું' ધાતુથી તેઓથી અપરિચિત હોય એમ તે વેળા મને લાગ્યું હતું. તેઓથીએ કહ્યું, કે એ ધાતુની નોંધણી 'સંમેટવું' છે—'સંપેટવું' નહિ. 'સંમેટવું' ધાતુ ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે. એ ધાતુ સંસ્કૃત સમેતય્ (સમેત ઉપરથી બનેલા) ધાતુનું વિકૃત રૂપ છે.

ગુજરાતમાં 'સંમેટવું' ધાતુનો પ્રચાર જેમ નિર્વિવાદ છે તેમ 'સંપેટવું' ધાતુનો કાઠિયાવાડમાં પ્રચાર નિર્વિવાદ છે; અને 'સંમેટવું' ધાતુ જેટલી જ 'સંપેટવું' ધાતુની વ્યુત્પત્તિ, ઉપર જોયું તે પ્રમાણે, સાધ્ય છે. પણ આ બંને ધાતુઓનાં સ્વરૂપો એકબીજાને એટલાં મળતાં છે કે એ બંને વચ્ચે સંબંધ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે, મને લાગે છે—આ તર્ક છે કે 'સંપેટવું' ધાતુ 'સંમેટવું'નું વધારે વિકૃતિ પામેલું રૂપ હોઈ શકે. જેમ સં. પક્ષાણિ ઉપરથી પ્રા. પક્ષણી (પાક્ષણ-પામણ-પાંચગ) દ્વારા ગુજરાતીમાં 'પાંપણ' રૂપ નિષ્પન્ન થાય છે તેમ 'સંમેટવું'—[સંમે (સમે?) ટવું]—સંપેટવું' એમ ઉત્તરોત્તર વિકૃતિ થી ન થઈ હોય?

૬-૬-૩૬

ગૌરાપ્રસાદ ચુ. ઝાલા

* *

(૩)

એક પત્ર

પ્રિયભાઈ રામનારાયણભાઈ,

તા. ૨૪-૬-૩૬નો તમારો પત્ર મળ્યો. તેમાં કરેલી માગણી અનુસાર 'સંપેટવું' એ શીર્ષકની શબ્દચર્યા ઉપર મારો અભિપ્રાય જણાવું છું.

સંપેટય્ ઉપરથી 'સંપેટવું' એ વ્યુત્પત્તિ મને પણ ખરી લાગે છે. પણ 'સંપેટવું' ધાતુ 'સંમેટવું'નું વધારે વિકૃતિ પામેલું રૂપ હોઈ શકે એ તર્ક હીક નથી. કારણ—

પ્રથમ તો 'સંમેટવું'ની વ્યુત્પત્તિ 'સમેતય્' માંથી સાધવી શાસ્ત્રદષ્ટિએ યોગ્ય નથી; વર્તિ—ચાટ, ફૂન-ફૂતવતિ 'કાટતા' છે' વગેરેમાં ત દન્ત્યની દ્ મૂર્ધન્યરૂપ વિકૃતિ કરનારી જે સામગ્રી છે (મૂર્ધન્ય ર્ વર્ણના સંનિધાનરૂપ) તે સમેતય્માં નથી. અર્થાત્ 'સંમેટવું' આ પ્રકારે સંસ્કૃતમાંથી સાધ્ય નથી.

તે ઉપરાંત, 'સંમેટવું'માંથી 'સંપેટવું' સાધવા જતાં પણ મુશ્કેલી નડે છે; તે એ કે 'સંમેટવું'માં 'મે' સ્વરિત (accented) 'મ'ને અન્યવર્ણુનો આધાર આપવાની અપેક્ષા ઉદ્ભવતી જ નથી. મધ્યવર્તી અનુનાસિક વર્ણુ અસ્વરિત હોય ત્યારે આવા આધારની

અપેક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે. દા. ત. ગાનર-વાંદરો; મૂનરો—મુંદરી; Camera-chamber; thunar-thunder. પક્ષણો દિ. વ. માંથી (નહિ કે પક્ષાણિ બહુવચનમાંથી) પક્ષણી—

પામણ—પાંચગ દ્વારા 'પાંપણ'ની ઉત્પત્તિમાં પણ આ તત્ત્વ વિદ્યમાન છે.

કમ્પલ-કામળો એ એથી બહારી વિક્રિયાનું ઉદાહરણ પણ બોધક છે.

અર્થાત્ 'સંમેટવું' એ સં. સમેતય્ ઉપરથી નહિ, પણ 'સંપેટવું'ની વિકૃતિથી ઉદ્ભવ્યો જણાય છે; 'સંપેટવું'નો અનુનાસિક નિર્ગમ બને—“સંપેટવું”—એટલે પછી 'સંમેટવું' થતાં વાર ન લાગે.

આ જમાનામાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યની મહત્તા સહુ કોઈ સ્વીકારશે જ, અને આ-ચર્ચા ઉપર ધ્યાન અપાશે એવી હું આશા રાખું છું.

સિ આપનો,

પદ્મકાન્ત ર. શાહના પ્રણામ.

૨

‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રીની સેવામાં,

‘પ્રસ્થાન’ના આશ્રિત (૧૯૯૨) માસના અંકમાં પ્રગટ થયેલી ‘જિંધની પાર’ના શીર્ષકવાળી શ્રી. પ્રપત્ત ગો. કાજીની કવિતા અંગ્રેજ કવિ Coventry Patmoreના *The Toys* નામના કાવ્ય પરથી સૂચિત છે. વસ્તુ અંગ્રેજ કવિનું છે. છતાં શ્રી. કાજીએ કાવ્યને અંતે ‘અંગ્રેજી કાવ્ય પરથી’ કે એવું કંઈક કેમ ન લખ્યું હશે? જરા ફેર કયો છે માટે?

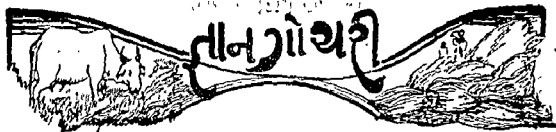
શ્રી. મુનશીના ‘ગુજરાત’ના મે માસના અંકમાં શ્રી. જયંત શ્યામ વરલનિવાસીની ‘બિખરે મોતી’ની કવિતા પ્રગટ થઈ છે. એ કાવ્ય પણ અંગ્રેજ કવિ W. Wordsworthના ‘*A Slumber did my Spirit Seal*’ના કાવ્યનો અનુવાદ છે—સફળ નથી એ જુદો વાત છે. આ લેખકે પણ કોઈ પ્રકારનો નિર્દેશ નથી.

યું આ અને ભાઈઓનો વિચાર પોતાના કાવ્યો તરીકે ઠોકી બેસાડવાનો હતો? કે ભાષાંતર છે એમ લખતા શરમ આવે છે?

પરભાષામાં સુન્દર કૃતિ હોય, ને એ કૃતિ સ્વભાષામાં ઉતારવાનો વિચાર થઈ આવે તો મૂળ કૃતિને વફાદાર રહી ભાષાંતર કરવામાં કંઈ ખોટું નથી; આવકારને પાત્ર છે, શરમાવવાની જરૂર નથી.

જે હોય તે, પણ એ ભાઈઓ ખુલાસો કરશે તો આભાર.

સિ.

(૧) કલા વિષે ટોલસ્ટોય

ભાષાસાની વાતો વિષે લખતાં ટોલસ્ટોય દરેક કલાકૃતિને જરૂરી એવા ત્રણ ગુણો નીચે પ્રમાણે બતાવે છે :

(૧) યથાર્થતા એટલે કે લેખક અને તેના વિષય વચ્ચે નૈતિક સંબંધ હોવો જોઈએ.

(૨) કથનની વિશદતા અથવા આકારનું સૌન્દર્ય—જે બંને એકજ કહેવાય—તે હોવું જોઈએ.

(૩) સાચકલાઈ એટલે કે કલાકાર જે વસ્તુ વર્ણવતો હોય તે વિષે તેને સાચો પ્રેમ કે સાચેસાચો તિરસ્કાર હોવો જોઈએ.

અને તે ઉપરાંત તેમણે કહેલું જ છે કે પ્રતિભા (talent) તો હોવી જોઈએ.

પ્રતિભા એટલે જે વસ્તુઓ અથવા જીવનના બનાવો વિશે કલાકાર લખતો હોય તે વસ્તુઓ અથવા જીવનના બનાવોમાં ખીજ મનુષ્યોએ જે જે ગુણો ન જોયા હોય તે ગુણો પ્રદર્શિત કરવાનું ધ્યાન આપવાની શક્તિ.

અને આ વસ્તુ વિશે તે એક સરસ દાખલો પણ આપે છે. તે કહે છે :

“એક ધાર્મિક સરઘસનું પોતે દોરેલું ચિત્ર મને તેના એક પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બતાવવા આવે છે. ચિત્ર બહુ સુંદર રીતે ચિતરાયું હતું, પણ કલાકારનો તેના વિષય સાથેનો સંબંધ તેમાં દેખાઈ નહોતો આવતો.

“તમે આ બધાં ક્રિયાકાંડોને સારા માનો છો કે નહિ? આ બધું કરવું જોઈએ તમે તમે માનો છો કે નહિ?” એ પૂછ્યું.

મારા બોળપણને જરા નમતું આપતો હોય તેવી રીતે તેણે મને કહ્યું કે એ બાબત એને કંઈ ખબર નહોતી અને ખબર રાખવાની દૃષ્ટિ પણ નહોતી. એનું કાર્ય તો જીવનને પ્રદર્શિત કરવાનું હતું.

‘પણ તમે આ તરફ સહાનુભૂતિ તો ધરાવો છો જ ના?’

‘હું કહી ન શકું કે હું સહાનુભૂતિ ધરાવું છું.’

‘વારુ, ત્યારે તમને આ ક્રિયાકાંડો નથી ગમતા?’

‘નહિ આમ કે નહિ તેમ.’ મારી મૂર્ખતા માટે એક રિમત કરી આ અર્વાચીન, અતિસંસ્કૃત કલાકારે—જે જીવનનું રહસ્ય સમજ્યા વિના અને તેને આત્મા કે તિરસ્કાર્યા વિના જીવન દોષે જતો હતો, તેણે—જવાબ વાલ્યો.

ગુલાબદાસ ખોક્ર

(૨) બનાવટી રેડિયમ

રેડિયમ અને એવી ધાતુની ગોધને માટે નોખેવ છનામ છતનાગ માદામ કચુરીની પુત્રી મુનેન કચુરીએ બનાવટી રેડિયમની શોધ કરી છે આજ સુધી રેડિયમ અને એવા પદાર્થો કુદરતી મળી આવતા હતા, પરંતુ આ નવી શોધથી થોડો વખત ઉત્તેજિત રહે એવું બનાવટી રેડિયમ પણ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે

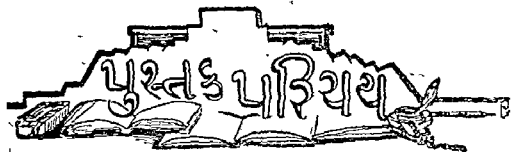
રેડિયમ અને એવી ધાતુઓને રાંધેજીમા રેડિયો-એક્ટીવ (Radio-active) ધાતુ કહેવામા આવે છે, કારણકે એ ધાતુના પરમાણુ સ્થિત અને અચળ હોતા નથી, પરંતુ હમેશા આપમેળે ભાગના કરે છે આની રીતે ભાગતા પરમાણુમાંથી આદેશ, બીટા અને ગામા નામના કિરણો નીકળે છે, આદેશ કિરણો ધનવિદ્યુતભારવાળી ગોળો છે, બીટા કિરણો ઋણવિદ્યુતભારવાળી કણો છે અને ગામા કિરણો એ-ક્સ કિરણ જેવા પ્રકાશના કિરણો છે

કેન્સર કે એના દર્દોના જ્વ ધાલી મેડેના કોષો (cells)માંથીને અક્રિય બનાવવા માટે રેડિયમમાંથી નીકળતા કિરણોને ઉપયોગ કરવામા આવે છે ઉપર દર્શાવેલા આદેશ કિરણોના કણો પ્રચંદ સક્રિયતાના હોવાથી કેન્સરના કોષોને તોડીને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, અને તેથી કેન્સરનું દર્દ આગળ વધતું નથી રેડિયમની આટલી ઉપયોગિતા છતાં એ એટલું મોઘુ હોય છે કે દરેક હોસ્પિટલ રેડિયમ ગળી શકે નહિ બનાવટી રેડિયમથી કદાચ રેડિયમનો લાભ ધણી હોસ્પિટલને બવિધ્યમા મળેયે ખરે

રેડિયમમાંથી નીકળતા કિરણોને અમુક ધાતુ ઉપર પડવા દઈએ તો તે ધાતુમાંથી 'ન્યૂટ્રોન' નામના વિદ્યુતભાર વગરના કણો નીકળે છે આ કણોને સોડિયમ, પોટાશિઅમ, એલ્યુમિનિયમ જેવી હલકી ધાતુ ઉપર પડવા દઈએ તો કેટલાક પરમાણુના મધ્યમાં કેટલાક ન્યૂટ્રોન કણો જકડાઈ જાય છે આથી એ ધાતુનું પરમાણુ અસ્થિર બને છે અને એમાંથી રેડિયમની પેઠે બીટા કિરણો, વગેરે થોડો વખત નીકળ્યા કરે છે આ રીતે જે અચળ અથવા અસ્થિર પરમાણુ હોય છે તે ન્યૂટ્રોન કણથી દાખલ થવાથી અસ્થિર બને છે, અને તેથી રેડિયમ જેવી સ્વયંવિભાજી (Radio-active) (એટલે કે બનાવટી રેડિયમ જેવી) ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે

આ પ્રમાણે હલકી અને પ્રમાણુમા બહુ સોધી ધાતુને રેડિયમ જેવી બનાવી શકાય છે, પરંતુ એમાંથી નીકળતા કિરણો રેડિયમ જેટલી શક્તિવાળાં હોતા નથી, છતાં આપણે એમ-આશા રાખી શકીએ કે મુબઈ જેના સ્થળે એકાદ હોસ્પિટલમા ખરું રેડિયમ હોય તો તે વડે દરરોજ બનાવટી રેડિયમ તૈયાર કરી અનેક હોસ્પિટલમા દરરોજના ઉપયોગ માટે મોકલી શકાય

આ શોધ વડે પરમાણુના કેન્દ્રની રચનાના કેટલાયે ગૂઢ પ્રશ્નોના ઉકેલો મેળવવામા ધણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું જાય છે

પૂર્વભીમાંસા પ્રવેશિકા:—કર્તા રા. જયદેવ શાસ્ત્રી, મળવાનું કેકાણું, શારદામહન, સંસ્કૃત વૈદિક મહાવિદ્યાલયની આબુમાં, રાજપુર સિદ્ધપુર (ઉ. ગુ.), મૃદ્ય રૂપિયો દોઢ.

આ જ ગ્રંથકર્તાએ ન્યાય વૈશિષ્ઠિકના સારરૂપ પદાર્થપ્રવેશિકા નામનો ગ્રંથ પહેલાં લખ્યો છે, અને એ યત્નને મળેલા આદરથી ઉત્તેજિત થઈ પૂર્વભીમાંસાગ્રની પમથી-રૂપ આ ગ્રંથ લખ્યો છે. ગ્રંથકર્તાએ ગ્રંથપરિચયમાં કહ્યું છે તેમ 'પૂર્વભીમાંસા એ વસ્તુતઃ વાક્યવિચારાત્મક શાસ્ત્ર છે.' મતલબ કે કોઈ પણ વાક્યના પેટામાં આવેલાં પદોથી અવગત થતા અર્થો કઈ રીતે જોડાઈ કેવો વાક્યાર્થ નિષ્પન્ન થઈ શકે તેના નૈમર્ગિક નિયમોનું જ્ઞાન કરાવનાર આ શાસ્ત્ર છે, અને એ દૃષ્ટિએ જોતાં ભીમાંસા એટલે કે વાક્યવિચારશાસ્ત્ર હમેશાં ઉપયોગી છે. પણ એમાં ઉદાહરણાર્થ વપરાયેલાં વાક્યો વૈદિક હોઈ ને એની ઉપયુક્તતા પણ અતિમર્યાદિત થઈ જાય છે. જૂના કાળમાં કોઈ પણ વિદ્વાનનું 'પદવાક્યપ્રમાણુસ' પણ 'કબૂલ કરવાથી એના વિચારો કે ઉપદેશની નિરવધના પણ કબૂલ થઈ જતી. સકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રકારના દર્શનની યથાર્થતાના પ્રમાણ તરીકે આચાર્યને 'પદવાક્યપ્રમાણુસ' કહે છે. મતલબ કે જૂના કાળમાં પદ (વાક્યરણુ) અને પ્રમાણુ (ન્યાયશાસ્ત્ર) જેટલું જ વાક્ય (પૂર્વભીમાંસાશાસ્ત્ર)નું મહત્ત્વ મનાતું. અને પૂર્વભીમાંસા સંજયી પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો જથ્થો જોતાં એ શાસ્ત્ર જૂના વખતમાં ખૂબ જોડાયું હતુ એ નિઃસંદેહ છે. પણ આ જમાનામાં તો પ્રાચીન દબે સંસ્કૃત લખનારાઓમાંથી પણ પૂર્વભીમાંસાનું અધ્યયન કરનારા—ખાસ કરીને ગુજરાતમાં અતિ વિરલ નીકળશે. આ પરિસ્થિતિમાં આ પ્રવેશિકાના અધિકારીઓ ગુજરાતમાં મને દેખાતા નથી. છતાં સંસ્કૃતમાં પૂર્વભીમાંસાનો કોઈ અભ્યાસી આ પ્રવેશિકાનો લાભ લઈ શકે તો જરૂર આ ગ્રંથ એને સહાયક થશે, કારણકે ગ્રંથકારે અતિશય શ્રમ લઈને પૂર્વભીમાંસાના વિષયને વૈદિક પરિભાષા અને ઉદાહરણોની મુશ્કેલ સ્થિતિમાં જેટલો થઈ શકે તેટલો સુગમ કરવાનો પ્રયામ કર્યો છે.

દુ. કે. શાસ્ત્રી

શ્રી સ્વામિનારાયણ:—Shri Swami Narayan, a Gospel of Bhagwat-Dharma, or God in Redemptive Action—લેખક: ભાઈ મણિલાલ ડો. પારેખ; પ્રકાશક: ભાગવતધર્મ મિશન હાઉસ, રાજકોટ, પૃ. ૩૫૦:

'ભાઈ' મણિલાલ પારેખની તીવ્ર ધર્મજિજ્ઞાસા જણાઈતી છે. આત્મોદ્ધારની શોધમાં એકાં અને ભક્તિપૂર્વક જ અનેક ધર્મોનો એમણે અભ્યાસ કર્યો છે, તેમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય પણ એક છે. અથવા, એમ પણ કહી શકાય કે સ્વામિનારાયણ અને ઈશુ ખ્રિસ્ત એ બેનાં જીવન અને ધર્મોનો એમણે સૌથી વધારે અભ્યાસ કર્યો છે, અને એ બંને પ્રત્યે એમણે સરખા લાવધી જોયું છે. એ બે વચ્ચે એમણે ઘણું સામ્ય પણ જોયું છે. બેઉનાં

જીવનની ઝીણી વીગતોમાં એટલું સામ્ય ન હોય, તોયે સ્વામિનારાયણ અને ધનુ ખ્રિસ્ત, તથા એમના અગ્રેસર શિષ્યો અને તેમની મહર્મપ્રવર્તન માટે ઉત્સાહયુક્ત પ્રવૃત્તિ તથા જૂતાનુકંપા એ બધામાં ઘણું સરખાપણું છે, એ જ પણ સ્વામિનારાયણીને ખ્રિસ્તી ધર્મ-ત્રયો વાંચવાનો પ્રભંગ આવ્યો હશે તેને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ હોય.

ફેટલેક અંશે કાંઈ એ મહાપુરુષો વચ્ચે સામ્ય દેખાવાનું કારણ જોનારને બંને પ્રત્યે સમાન પક્ષપાત પણ હોય છે. જુદા, ખ્રિસ્ત અને ગાંધીજી વચ્ચે ઘણાંજે સામ્ય જોયું છે એ જાણીતી વાત છે. જુદા અને તુકારામ વચ્ચે માત્ર જોનારા એ મિત્રોને હું જોળણ છું. સ્વામિનારાયણ અને ગાંધીજી વચ્ચે ઘણી સમાનતા હું અતાવી શકું એમ, છું.

ગૂજરાતની જનતાને ઘડનાર મહા વિશ્વતિમાન પુરુષોમાં ગાંધીજી પૂર્વે સ્વામિનારાયણ જ થયા છે (સ્વામી દ્વાનંદ મરસ્વતીનું જીવનકાર્ય ગૂજરાતખહાર રચેલું હોવાથી એમને ગણ્યો નથી.) સેંકડો સ્ત્રી પુરુષોના જીવનને પલટાવી નાંખનાર, હજારો મંસ્કારહીન લોકોને સુસરકારી બનાવનાર, એ લાખથી વધુ લોકોના હૃદયમાં સ્વજીવનમાં જ પરમેશ્વરપદ્મું સ્થાન મેળવનાર, શુદ્ધાચાર અને નીતિમય જીવનનો એક નવો જ ચીજો પાડનાર, 'સદામહી' (આ સ્વામી નિષ્કુલાનદનો શબ્દ છે), અદ્વિમામય યજ્ઞના પુરસ્કર્તા, પતિતપાવન, સ્ત્રી તથા શૂદ્રોના મિત્ર, સમાજસુધારક મહાજનંદસ્વામી એક અદ્ભુત પુરુષ હતા. અઢીસ સર્વ સુધી એમણે જાને તેમજ પોતાના પરમહમોદ્ધાર ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છની જગ્યાએ જગ્યાએ ફરી સેવા બજાવી, ગૂજરાતી, હિંદી અને સંસ્કૃત ભાષાઓમાં વિશાળ ધાર્મિક સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું, ગૂજરાતમાં પૂર્વે નહોતા એવાં મોટાં મંદિરો બાંધ્યાં અને, સાથી વધુ, એમના શિષ્યોના મનમાં અનન્ય નિષ્ઠાજન્ય એવો આત્મવિકાસ અને બહુભાવ ઉત્પન્ન કર્યો કે જેની બાંધ લાગે જ મળે એમ છે.

સામાન્ય રીતે, માણસને જૂતકાળ હમેશા લગ્ય લાગે છે. જૂતકાળના અવતારો, નારદ-મનકાદિક સતો, વ્યામ-શુક વગેરે ઋષિઓ કે ઉપનિષતકાલીન જ્ઞાનીઓનો મહિમા એને બહુ લાગે છે. પોતાના કાળના મતપુરુષો પ્રમાણમાં માટીનાં પૂતળાં જ લાગતાં હોય છે. મહાજનંદસ્વામીએ આ વહેમ તોડ્યો. મુક્તાનંદસ્વામી કહે છે તેમ એમણે 'પ્રગટ' ની કદર કરતાં શીખવ્યું.

ફેટલાક વર્ષ પર નવજીવન સરથા તરફથી મારું લખેલું 'સહજનંદ સ્વામી'નું જીવન-ચિત્ર ખહાર પડ્યું હતું. એ હવે ઉપલબ્ધ નથી સાંપ્રદાયિક દષ્ટિએ જ જોનારને એ કોઈક નાપમંદ પણ પડ્યું હતું. ભાઈ મણિલાલ પારેજી આ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં, લક્ષ્મી દષ્ટિએ માંપ્રદાયિક દષ્ટિવાળાંતેયે પસંદ પડે એવી રીતે લખ્યું છે. અનેક 'વચનામૃતો', 'વાતો' અને મૌખિક સાહિત્યમાંથી વિવેકયુક્ત ચૂંટણી કરી, 'પગ્યાઓ'નો પૃષ્ઠ સમાવેશ કરી, સમભાવી સમાલોચનાપૂર્વક લખેલાં આ લગભગ ૩૫૦ પાનાંના પુસ્તકમાં સ્વામિનારાયણ મળ્યાં ઘણી માહિતી આવી ગય છે. જેને મહાજનંદસ્વામી વિશે બહુ ઊંડા અભ્યાસ કરવાની હોશ કે ફૂરસદ ન હોય તેને માટે આ પુસ્તક પૂરતું થાય એવું છે, અને વિશેષ જિજ્ઞાસુને એ વધુ માહિતી માટે ક્યાં જોળવું તેનું માર્ગદર્શન કરાવે એવું છે. મારા પુસ્તક કરતાં ફેટલીક બાજતમાં આ ચડિયાતું છે.

ફેટલીક તુટિઓ રહી ગઈ છે ખરી. ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાં અને માંપ્રદાયિક રીતે રજૂ થયેલી વાતોમાં સ્વતંત્ર સંશોધન કરવાનો એમણે પ્રયત્ન નથી કર્યો. ફેટલીક જગ્યાએ નાની

ત્રીની ભૂલો રહી ગઈ છે, અથવા અત્યુક્તિ ચર્ચ છે. સ્વામિનારાયણીય સાહિત્યવાળું પ્રકરણ વધારે વ્યવસ્થિત લખાયું હોત તો હીક થાત. એમાં કેટલાક નાના નાના લેખકોનાં નામો ગણાવ્યાં છે. જ્યારે પ્રેમાનંદ સ્વામી તથા સ્વામી નિર્ગુણદાસનો ઉલ્લેખ રહી ગયો છે. જેમ મુક્તાનંદ, ષ્ઠાનંદ, નિખુળાનંદ વગેરેનો વિશેષ રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમ પ્રેમાનંદ સ્વામી 'પણ' ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય હતા. એક તો એ સંપ્રદાયના એ સંગીતચાર્ય હતાં; બીજું એમને પરમહંસદીક્ષા આપવામાં સહજનંદસ્વામીએ મોટું સાહસ અને સુધારાનું પગલું ભેંધ્યું હતું. હાલહાલમાં એમની ષ્ઠાલય વંશાવળી જતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, એ બંદોબસ્ત છે. પ્રેમાનંદસ્વામીની ઉત્પત્તિ સત્યકામ ગંગાવિ કે વસિષ્ઠની ઉત્પત્તિ કરતાંયે વધુ અંકજી છે, કારણ કે એમનાં માતાપિતા બન્ને અજ્ઞાત છે. કોઈક દુકાળમાં કોઈક શેષે એને જાલ્યાવસ્થામાં ખરીદી લીધા હતા. તે પહેલાં કે ત્યારપછી એ કોઈ વેસ્થાને ત્યાં બંધાયો હતા. અને ત્યાં સંગીત, વાદ્ય તથા નૃત્યકળા શીખ્યા હતા. તેમાંથી સંહજનંદસ્વામી પાસે આવ્યા, અને સહજનંદસ્વામીએ એમને જાતે કેળવીને તૈયાર કર્યા હતા. સહજનંદસ્વામી પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ તથા એમની મૂર્તિ અને સ્વભાવ વિશેનું એમનું ધ્યાન અદ્ભુત હતું. એમને પરમહંસદીક્ષા આપતી વખતે એમની આગળી જાતિને લઈને કોઈક વિરોધ પણ થયો હતો, પણ સહજનંદસ્વામીના 'પ્રેમતણા પ્રવાહે' સર્વેને શાંત કરી દીધા હતા. પ્રેમાનંદસ્વામીની સાહિત્યસેવા પણ વિશાળ છે. હજુ એમનું ઘણું લખાણ તો અપ્રસિદ્ધ છે. પણ એમની ગરબીઓ આખા ગૂજરાતની સપત્તિ છે.

કવિ દલપતરામની સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય સેવાનો ભાઈ પારેખે ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'હરિ-લીલામૃત'માં એમનો હાથ છે એ જાણીતી વાત છે, અને એ એમણે જણાવ્યું છે. પણ 'હરિલીલામૃત' આચાર્ય વિહારીલાલજીની કૃતિ તરીકે લખાયેલો છે, અને મંત્રવ્ય છે કે એમાં એક બીજા કવિની પણ મદદ હોય. એટલે કે માત્ર વિશેષ પ્રકારના શ્લોકો અને અષ્ટકો કવિ દલપતરામે કર્યા હોય, અને સામાન્ય નિરૂપણાત્મક ભાગ બીજા કવિનો હોય. પણ કવિ દલપતરામે પોતાની જવાબદારી અને નામે લખેલું કાવ્ય તે 'પુરુષોત્તમચરિત્ર' છે. કદાચ હિંદીમાં કવિની આટલી એક જ રચના છે. મંથવ્યવસ્થામાં એ 'ભક્તચિંતામણિ' ને અનુસરે છે, પણ એમાં આવતાં વિવિધ પ્રાર્થનાષ્ટકોમાં કવિની જાણીતી પ્રતિભા દેખાઈ આવે છે. આ પુસ્તકનો ઉલ્લેખ અવસ્ય કરવા જોવા હતા. આ જ અનુસંધાનમાં એમની એક બીજી સાંપ્રદાયિક કૃતિનો પણ ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નહિ થાય. 'દર્શનસંવાસ' ના જેવું એમણે રચેલું 'વિહારીવિનોદ' નામે પણ એક પુસ્તક છે. એમાં આચાર્ય વિહારી-લાલજીને પ્રમુખ તરીકે કદબી આનુજ્ઞાજી કવિઓની મંડળી જમાવી કાવ્યચિનોદ કરેલો છે. હું ઘાટું છું કે આ અપ્રસિદ્ધ છે. મારા મોટાભાઈ પાસે એની એક હસ્તલિખિત પ્રત હતી, તે મેં ઘણાં વર્ષ પર વાંચેલી. અસ્તુ.

પુસ્તકને અંતે લેખકે 'શિક્ષાપત્રી'નું અંગ્રેજી ભાષાંતર આપ્યું છે, તે સંતોષકારક નથી.

પણ આટલી ખામીઓ જાદ દરતાં આ પુસ્તક ઘણું સારી રીતે લખાયેલું છે. અંગ્રેજી જાણનાર 'સત્સંગીઓ' એ એ વસાવવા જેવું છે. તથા 'સત્સંગ'નું વિશાળ સાહિત્ય વાંચી શકે એમ ન હોય, અથવા ગૂજરાતી ભાષા જાણતા ન હોય તેમને એ લક્ષ્યાગણ કરી શકાય એવું છે.

મહાસભાનું અધિવેશન

ફૈઝપુરના અધિવેશનથી મહાસભાના ઇતિહાસમાં એક નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. મહાસભાનું સુકાન અત્યાર સુધી શહેરમાં વસતા સુખી મધ્યમવર્ગના હાથમાં રહ્યું છે, હિંદુસ્તાનનાં સાન લાખ ગામડામાં વસતી મૂળી જનતાના પ્રતિનિધિ હોવાનો મહાસભાનો દાવો છે, પણ મહાસભાના બધારણમાં અને તેનાં સંચાલનમાં તે જનતાને સ્થાન નહોતું. મહાસભા હવે સાચેસાચ તે જનતાની પ્રતિનિધિ થવાના પગલાં લે છે. જનતા સાથેનો સંપર્ક ગાઢો બનાવવા માટે જોડાતા બધારણીય ફેરફાર કરવા પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે, પણ એટલેથી મહાસભાને સંતોષ ન જ થાય. ખેડૂતોને પ્રતિદિન ખીડતા પ્રશ્નો સાથે એકતાન થવા માટે મહાસભાએ ખેડૂતોની પાસે જવું જોઈએ અત્યાર સુધી મહાસભાનાં અધિવેશનો શહેરમાં થતા હતાં ત્યાં સુધી ગામડાંની જનતાએ મહાસભાનું સાચું સ્વરૂપ જાણ્યું નહોતું. ફૈઝપુરના અધિવેશનથી આ સ્થિતિમાં પરોટા થાય છે. ફૈઝપુરનું અધિવેશન ધારવા કરતાં ઘણું વધારે મફત થયું છે.

ફૈઝપુરના અધિવેશનની ખીલુ વિશેષતા તે મહાસભાનો વધુ ને વધુ ક્રાન્તિની દિશામાં ઝોક છે. પ્રગતિશીલ અને ક્રાન્તિકારી બધાં તરવો મહાસભાને જરા પણ વિનીત પથે અથવા શુષ્ક બધારણવાદી થતી અટકાવે છે. શાહીવાદનાં વિરોધી બધાં તરવો મહાસભામાં એકત્ર થાય છે. મહાસભાએ મમાજવાદ સ્વીકારેલ નથી, પણ આપણા આધુનિક ગૃહીય પ્રશ્નોના નિકાલની સમાજવાદી પદ્ધતિને મહાસભા ધણે દબાવે સ્વીકારતી જાય છે.

માત્ર રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવી તે એક જ મહાસભાનું ધ્યેય નથી, પણ દેશની કાયદેસર ગરીબી અને ભૂખમરનો કાયમી અંત લાવવો તે જ મુખ્ય ધ્યેય છે તે સ્વીકારતું જાય છે. એટલે જ આર્થિક પ્રશ્નો વધુ ને વધુ ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે. તે સાથે કામી સંવાસોનું મહત્ત્વ ઓછું થતું જાય છે. મહાસભાના અધિવેશન સમયે જ સમાજવાદી પદ્ધતિ તથા કિસાન સભાની બેઠકો પણ હતી અને આ બન્ને ક્રાન્તિકારી તરવો મહાસભાને સતત પ્રગતિશીલ રાખે છે.

મહાસભાના ઠરાવોમાં કોઈ નવી નીતિ નથી પણ સ્વીકારાયેલ નીતિ અસંદિગ્ધપણે સ્પષ્ટ થઈ છે. આમ જનતા સાથેનો સંપર્ક વધારવા માટે બધારણમાં ફેરફાર કરવા સમિતિ નીમવામાં આવી છે. ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે તથામ સમિતિ નીમવામાં આવી છે.

નવા બધારણ તથા ધારાસભાની મહાસભાની નીતિ ફરીથી જાહેર કરવામાં આવી છે. ચૂંટણી પછી આ બધારણને તોડી પાડવા મહાસભાના સભ્યોએ શાં પગલાં લેવા તેમજ જુદાજુદા પ્રાંતોની ધારાસભામાં એક જ ધોરણે કામકાજ થાય તેનો નિર્ણય કરવા ચુટાયેલ સભ્યોની એક બેઠક કરવાનો ઠરાવ થયો છે. તે સાથે આ જનરેસ્ટ્રીથી આપણા ઉપર લાદવામાં આવેલ બધારણને બદલે સ્વતંત્ર રીતે ચુટાયેલ દેશની લોકસભા નક્કી કરે તેવું બધારણ જ મહાસભાને માન્ય છે, અને માટે તેવી લોકસભા મારેની ભાંગણી મહાસભાના કાર્યક્રમમાં પ્રમુખસ્થાન ભાગવશે તે પણ પ્રત્યાવ થયો છે.

આસ પ્ધાન એએ તેવા એ પ્રસ્તાવોમાં સમાજવાદી પક્ષની અસર જણાઈ આવે છે. નવા બંધારણનો અસ્વીકાર ગંદેર કરવા ૧ લી એપ્રિલે દેશવાપી હડતાળ તથા ચહેનશાહની તાજપોષીનો બહિષ્કાર મહાસભાએ ગંદેર કર્યો છે.

પંડિત જવાહરભુ આપણ

પંડિતશ્રીના દરેક વક્તવ્યમાં સ્પષ્ટવક્રત્વ, વિશાળ દર્શન અને તલસ્પર્શી સમાલોચનાની આપણે આશા રાખીએ તે આશા આ વ્યાખ્યાનમાં પણ સફળ થઈ છે. ભારતની મુક્તિની લડત જગતની પંડિત પ્રજ્ઞાઓ અને ગ્રંથોની મુક્તિની લડતનું એક અંગ છે તે વિધાન પંડિતશ્રીએ ભારપૂર્વક રજૂ કર્યું છે. જગતભરમાં પ્રત્યાધાતી અને પ્રગતિશીલ તત્ત્વો વચ્ચે યુદ્ધ જન્મ્યું છે. વિશ્વશાન્તિનો આધાર સ્થિતિની પરદેશનીતિ ઉપર અવલંબી રહેલ છે ત્યારે તે નીતિ નાઝી જર્મનીને સતત ટેકા આપનારી રહી છે. અને સ્થિતિનો રાજ્યકર્તા વર્ગ પ્રત્યાધાતીઓના પંથમાં જોડાય છે. સ્થિતિના વ્યયન અને વર્તનના વિરોધને કારણે સ્થિતિશ પ્રતિષ્ઠા ઇબવા માંડી છે. સ્પેનમાં આપણી જ લડત લડાઈ રહી છે અને તેના પરિણામ ઉપર શાહીવાદ અથવા સ્વતંત્રતાનું અસ્તિત્વ અવલંબી રહ્યું છે. સ્પેનની લડતનો સૌથી અગત્યનો બોધપાઠ તો એ છે કે ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન લોકશાસનપદ્ધતિથી થવું અશક્ય જણાય છે, કારણ કે પોતાના સ્થાપિત હકો પર હુમલો થાય ત્યારે રાજ્યકર્તા વર્ગ એ પદ્ધતિનો તુરત ત્યાગ કરે છે અને આખા પક્ષને તેનો ત્યાગ કરવાની ફરજ પડે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિની સમાલોચના કરીને પંડિતશ્રી આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની સમાલોચના કરે છે. હિંદની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો એક જ ઉપાય શાહીવાદનો આત્યંતિક નાશ અને સમાજવાદનો સ્વીકાર એ જ છે. નવું

બંધારણ એ શુભામીનો નવો ફાસો છે. તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સહકાર સંભવતો નથી. મહાસભાનો ધારાસભાપ્રવેશ તે આ બંધારણનો અંત લાવવા માટે જ છે. ચૂંટણીની બાજતમાં કોઈ પણ ભોગે જાંબતી મેળવવા મહાસભાની નીતિ ન સ્વીકારતા હોય તેવા પક્ષો અથવા વ્યક્તિઓ સાથે ગમે તેવી સમાધાની કરવી તેમાં ભયંકર પીછેહઠ છે. આ નવા બંધારણનો સૌથી પ્રત્યાધાતી કોઈ ભાગ હોય તો તે સમવાય તંત્રનો છે. તે શુભામીનું ફેરેશન છે. દેશનાં સૌથી પછાત રાજ્યીય અને સામાજિક તત્ત્વોને તેમાં મહત્ત્વ મળે છે.

હિંદી રાજ્યસંસ્થાનો વિષે પંડિતશ્રીએ ઘણી જ સ્પષ્ટ વાતો કરી છે. ૧૯મી સદીના આ અવરોધોને દિંદના રાજ્યપ્રકરણમાં હવે સ્થાન નથી. હિંદની મુક્તિની લડત વધતી ગઈ તેમ રાજ્યોને વધુપડતું મહત્ત્વ મળ્યું. શાહીવાદનો અંકુશ કાયમ કરવા માટે તેમના ઉપયોગ કરવાની યુક્તિ શોધાઈ. તેમની સાથે થયેલ કરારોની કહેવાતી પવિત્રતા અથવા તેમની કહેવાતી સર્વોપરિસત્તા જે વિષે થોડાંક વર્ષ પહેલાં કોઈ સાંમજવામાં આવતું નહોતું તેણે અચાનક મહત્ત્વ મેળવ્યું છે. ફેરેશનની યોજનામાં તેમને અસાધારણ સત્તા મળી છે. રાજ્યો પૂર્ણ આપણુદ અને નિરંકુશ રહી શકે છતાં પણ સ્થિતિશ હિંદના રાજ્યશાસનમાં તેમને સત્તા મળે છે. આવા બંધારણનો અંતઃકાષ્ટોજ છટકો છે.

આગામી ચૂંટણી

ચૂંટણીનો જંગ પુર જોરથી જતો છે. મહાસભાના મહારથીઓ દેશભરમાં ધૂમી રહ્યો છે. રાષ્ટ્રપતિ સ્થળ કામના અંતરોને અવગણી વાયુ વેગે પ્રવાસ કરી રહ્યો છે. રાષ્ટ્રપુરના વ્યાખ્યાનમાં પંડિતશ્રીએ કહેલું કે "જનસમૂહને મહાસભાના ધ્વજ હેઠળ જમા કરવા માટે,

લાંબો મતદારો અને બિનમતદારો બેગ એક સેરખી રીતે મહાસભાનો સંદેશ પહોચાડવા માટે અને સામુદાયિક લડત આગળ ધપાવવાનું દબાણ કરવાં માટે જ ચૂંટણીઓનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. જે આપણી પાછળ સામુદાયિક અળવળનું પીઠબળ નહિ હોય તો ધારાસભામાં મોટામાં મોટી બહુમતી પણ ઓછી જ ઉપયોગમાં આવશે અને પ્રત્યાધાતી પક્ષો કે વ્યક્તિઓ સાથે સંમાધાની કરીને બળી કરેલી બહુમતી મહાસભાના મળમૂલ હેતુને જ પરાસ્ત કરી નાંખશે.”

ચૂંટણી નજીક આવતી જાય છે તેમ મહાસભાનાં વિરોધી તરફના મહાસભાનો વિજય અટકાવવા અનેક યુક્તિઓ અજમાવી રહ્યા છે. કોઈ સ્થળે મહાસભાના ઉમેદવારો ઉપર રાજદારી મુકદ્દમાઓ થાય છે, તો કોઈ સ્થળે તેમને માર પડે છે. ઇનકાર કરવા છતાં, સરકારી દરમ્યાનગીરી જણાઈ આવે છે. મહાસભાના વિરોધીઓ ખાનગી મંધિઓ અને કોલકરારો કરે છે. અસતોષાયેલ કેટલાક મહાસભાના સભ્યો આવી યુક્તિઓને મદદ કરે છે. મહાસભા વિના સંકાય તેમની સામે શિસ્તના કડક પગલાં લે છે.

મહાસભા સંગઠન કોઈ પણ નાનુચું નથી. લાંબો અજાન મતદારોને કેળવવા, અને મહાસભાની નીતિ અને ધ્યેય તેમને સમજાવવાં એ લગભગ દરેકે છે. મહાસભા પામે કોઈ લાભ નથી, મહાસભાના વિરોધીઓનાં જેટલાં સીધાં નથી. પણ મહાસભા પાસે વિશાળ વ્યવસ્થા છે અને પોતાનું ધ્યેય છે. પડત જવાંદેહીલે કહ્યું છે તેમ “સરકારી દબાણ, સ્થાપિત હિતો અને નાણાં આ બધાય અવરોધો છતાં આપણે આ ચૂંટણીમાં જરૂર વિજય મેળવીશું.”

એડવર્ડનો ગાદીત્યાગ

બ્રિટનના રાજ્યકર્તા વર્ગે પોતાના શાંત્રાજ્ય અને તેને ટકાવી રાખનાર તાજના

રક્ષણ માટે તેનો રાજ્યને ગાદીત્યાગ કરવાની ફરજ પાડી છે. હિંદુસ્તાનને બ્રિટનનાં આ મામલા સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. સર રાધાકૃષ્ણને ફરિયાદ કરી છે કે આ વિષયમાં સરચાનોની પેઠે હિંદુસ્તાનનો મત લેવામાં આવ્યો નથી. સર રાધાકૃષ્ણન બૂલી ગયા હાગે છે કે હિંદુસ્તાન બ્રિટનના સંસ્થાનિક સંઘ (Commonwealth of British Nations)નું અંગ નથી પણ બ્રિટનનો તાબેદાર મુલક (dependency of England) છે એટલે ગુલામોના મતની બ્રિટનને જરૂર નથી. હિંદુસ્તાનને પણ બ્રિટનના આ “ગંભીર” મામલામાં જરાય લાગતું વળગતું નથી. બ્રિટીશ શાંત્રાજ્યનો તાજ એડવર્ડના શિર પર હોય કે જ્યોર્જના, તેથી હિંદુસ્તાનની ગુલામીમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. પણ આ બનાવ કેટલાક મુદ્દાઓ તરફ ખામ બાન ખેંચે છે.

બ્રિટનના રાજ્યકર્તા વર્ગનું કેટલું જોર છે અને બ્રિટીશ પ્રજા કેટલી રૂઢીચૂસ્ત છે તે આ બનાવથી સ્પષ્ટ થાય છે. બોલ્ડપિને પાર્લામેન્ટમાં જણાવ્યું હતું કે તે પોને ભલે વિક્ટોરિયન યુગનાં (જૂના વિચારનાં) હોય પણ તેમનો દુર્સમન પણ એમ નહિ કહે કે પ્રજાની નાડ તેઓ નથી જાણતાં. અને તેમનો આ દાવો સાચો છે. પ્રજાના મધળા વર્ગો લગભગ એકમત હતા અને સંસ્થાનો પણ સંમત હતાં. એડવર્ડની પસંદગી યોગ્ય હતી કે અયોગ્ય, અને તેને ગાદીત્યાગ બળાટકારે કરાવવામાં પ્રજાહિત શું સમાયેલ છે તે પ્રશ્નો એક બાબુએ રાખીએ તો, આવી અંગત બાબતમાં પણ પ્રજા પોતાના મતને તોળે થવા રાજ્યને ફરજ પાડી શકે છે તે પ્રજાને માટે તો જરૂર ગર્વનો વિષય છે. બીજા કોઈ પણ દેશમાં આવા ગંભીર પ્રશ્ને જરૂર આતુરવિગ્રહ થયો જ હોત. ઈંગ્લાંડમાં કાંઈ પણ અનિષ્ટ પરિણામો સિવાય, અન્યત

સરળતાથી પ્રગટાવતે ગાદીત્યાગ કરવા કરજ પાડી શકી એ અપૂર્વ છે.

પણ પ્રગમતના આ વિજય માટે સ્વિટીશ પ્રગ ગર્વીએ તે સાથે પ્રગમતના આ બળાત્કાર માટે એ 'ચાપ' તેમ છે. 'ટાઈમ્સ' એક ઈંગ્લિશ નો લંડનનો ખગરપત્રી જણાવે છે કે એડવર્ડ એક સદી મોડા જન્મ્યા છે. જ્યોર્જ ચોથોના સમયમાં જન્મ્યા હોત તો તેનું આવું વર્તન પ્રગ નિર્ભી લેત. આ ખગરપત્રી કદાચ એમ કહેવા માગે છે કે સ્વિટીશ પ્રગનું નીતિમતાનું ધોરણ જીયુ થયું છે. સાચી હકીકત એમ છે કે એડવર્ડ કદાચ કેટલાક દશકા વહેલા જન્મ્યા છે. અને સ્વિટીશ પ્રગ મિ. બોલ્ડવિને કહ્યું તેમ, હજી પિક્ટોરિયન યુગમાં જ છે. એડવર્ડ એમ કહ્યું કહેવાય છે કે મિ. બોલ્ડવિને આ પ્રસંગે વિવેકપૂર્વક કામ લીધું હોત અને એમને એકદમ આંચકા આપ્યો ન હોત તો કદાચ મામલો આવો કોઠકી ઉપર ન આવત.

આ બનાવ એક બીજી વસ્તુ પણ પુરવાર કરે છે અને તે ધર્મગુરુઓને રાજ્યવ્યવસ્થામાં દખલગીરી કરવા દેવાનાં અનિષ્ટ પરિણામો. ખિશપ એડવર્ડે શરૂઆત કરી. તેણે જણાવ્યું કે રાજ્ય એડવર્ડે ધૈર્યના અતુચ્છની જરૂરિયાત સમજતા હશે અને પોતાની ફરજનું તેમને બાન છે. તેનો વિશેષ પુરાવો તેઓ આપે તો હીક. આ પ્રસંગ પ્રત્યેનું સ્વિટીશ પ્રગનું બધું વલણ ધર્મગુરુઓની ડખલગીરીનું જ પરિણામ છે. સાબણોએ ઘડેલ કાયદા પ્રમાણે હિંદુઓ વર્તત ફરે તેથી તેઓ જંગલી ગણાય છે; આર્કખિશપ એક કેન્ટરબરી ફતવો કાઢે કે રાજનું લક્ષ્ય ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ છે તો તે ફતવાને તાબે થવામાં સુધરેલા પછું ગણાય છે. આર્કખિશપને એડવર્ડ પ્રત્યે તિરસ્કાર થાય છે અને આરેરાડી છૂટે છે! એચ. જી. વેસ્લે એમ કહ્યું કહેવાય છે કે આર્કખિશપને જાહેર રીતે માખડથી ફટકાવવા નેઈ એ!

પણ સૌથી વધારે ખેદજનક વસ્તુ તો રાજ્યને ગાદીત્યાગ કર્યા પછીનું ત્યાગનાં છાપાં એનું વલણ છે. એડવર્ડની પ્રસંસા કરવામાં આ છાપાંઓએ કાંઈ મળ્યા રાખી નહી. એડવર્ડ આદર્શ રાજા હતા. અચાતક તે તિરસ્કારને પાત્ર થયા. તે હકીકત ગણાયા, તે મનસ્વી અને તરંગી થયા, તેમનામાં રાજ્યની શુભનો અભાવ જણાયો, તેમનો મિત્ર વર્ગ 'પરદેશી' (Exotic) માલૂમ પડ્યો! આ બધું બાન સ્વિટીશ પ્રગને અચાનક થયું. ૧૮૨૯ વર્ષ સુધી આ બધું અંધારામાં રહ્યું. એડવર્ડનો મિત્રવર્ગ, તેમનું વર્તન, તેમનો સ્વભાવ, કોર્પ તે ખગર ન હતી? આર્કખિશપ એક કેન્ટરબરી નીતિમતાની ટોચેથી ઉચ્ચારે છે કે એડવર્ડે પોતાની ફરજ કરતાં અંગત, સુખને વધારે ગમ્યું, પ્રગહિત કરતાં પોતાનો સ્વાર્થ વધુ જોયો અને રાજ્ય થવાને નાકાચક છે તેમ પોતાના વર્તનથી પુરવાર થયું! શું ખરેખર આ હકીકત સત્ય છે? એડવર્ડે ધાર્યું હોત તો સ્વિટીશ સામ્રાજ્યના પાયા હલમચાવી તાખત. તેમને લક્ષ કરતાં કોઈ અટકાવી શકે તેમ ન હોત. તેમને ગાદીત્યાગ કરવાની ફરજ પાડી શકે તેવો કોઈ કાયદો ન હતો. તેમણે ધાર્યું હોત તો પોતાનો પક્ષ જમાવી સ્વિટનને આંતરવિઘ્નમાં ફાળવી શકત અને જગતના રાજકારણના આ કોઠકીના પ્રસંગે સ્વિટનની સ્થિતિ અત્યંત વિષ્ટ બનાવી શકત. તેમણે એ કાંઈ નં કહ્યું. જગતના મોટામાં મોટા સામ્રાજ્યનો તાજ સ્વેચ્છાએ પ્રગહિતને આતર જતો ક્યો? વિદાય સંદેશમાં તેમણે કાંઈને દોષ નથી દીધો. મિ. બોલ્ડવિનની પણ પ્રસંસા કરી છે. પ્રગહિતને આતર પોતે તાજ છોડી દે છે અને અંધકારમાં લીન થાય છે. તેમણે જણાવ્યું કે ભારી પ્રિયતમાના સાથ વિના રાજ્યધુરા વહેવાની ભારી શક્તિ નથી. ભારા ભાઈને અને પ્રગતા ગરીબમાં ગરીબ માનવીને પછું જે રૂપ છે—સુખી ગૃહસ્થ—તેથી નહીં સંચિત

હું. કેટલી કરણતા! કયા સહૃદય માનવીની મહાનુષૂતિ ન થાય? કેટલો મહાન ત્યાગ? અને એમ કેમ કહેવાય કે તેમણે પોતાની કુળ અદા નથી કરી!

ઈંગ્લાંડના ગાળની સીધી સત્તા નહીં છે. માત્રાજ્યના રક્ષણ માટે ગાળવી એરથાની જરૂર છે તેથી તે મંરથાને નવાવવામાં આવે છે. ઈંગ્લાંડનો સાચો રાજ્યકર્તા વર્ગ તો તેના મૂડીદારો, ધર્મગુરુઓ અને રૂઢિચૂંતો છે. રાજ્ય તેમનું હથિયાળ માત્ર છે. તેના ગાળ તરીકે ગહેવાંમાં અથવા નહિ રહેવામાં પ્રગ્નહિત શું છે? એડવર્ડ ગાળ હોય કે જ્યોર્જ તેમાં સિટીશ પ્રગ્નનું હિત અથવા અહિત શું થયું? બલકે એડવર્ડ, દુગમલ કરી લસ કપું હોત અને ગાદી ત્યાગ કરવાની ના પાડી હોત તો કદાચ સિટન મુશ્કેલીમાં આવી પડત તેમ કરવા કરતાં તેમણે સ્વેચ્છાથી પ્રગ્નહિતને ખાતર (માસુ પ્રગ્નહિત શેમાં છે તે તો કોને ખબર?) પ્રગ્નમતને તામે ધર્મ ગાદીત્યાગ કર્યો. એડવર્ડનું આ વર્તન ચિરકાળને માટે તેમને ગૌરવ આપ્યું આ પ્રસંગથી સિટીશ પ્રગ્નનો દલ ખુલ્લો પડ્યો છે. હિંદુસ્તાનને માટે તે બોધપાઠ છે.

લસ અને ધર્મગુરુઓ

એડવર્ડનું મીસિમ સીમ્પસન માથેનું લસ ખિસ્તી ધાર્મિક સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ હોવાને બહાને આર્કબિશપ ઓફ કેન્ટરબરીએ તે લસની વિધિ કરવાની ના પાડી અને તેનો વિરોધ કર્યો તેને કારણે એડવર્ડને ગાદીત્યાગ કરવો પડ્યો લગ્નને ધાર્મિક મંસ્કાંગ ગણવાને કારણે તેની વિધિ ધર્મગુરુઓને હાથે થવાનો રિવાજ જડ બાલી બેઠો છે. હમણાં જ કરંચીમાં એક વહોરા કન્યાના લગ્નનો વિધિ કરવાની મુશ્કેલી સાહેબના પ્રતિનિધિએ ના પાડી, કન્યાનો ગુનો એ હતો કે તેણે પ્રદાની પ્રથા 'સામે પોતાના વિચારો' જાહેર કર્યા હતા. - દુનિયા ઉપરના ધર્મરના અતિનિધિ. મુશ્કેલી સાહેબના

સ્થાનિક પ્રતિનિધિને આ વિચારોમાં ધર્મ રસાતળ જતો લાગ્યો અને તે વિચારો જાહેર રીતે પાછા ખેંચી લેવામાં ન આવે ત્યાં મુધી લગ્ન માટે મંજૂરી આપવાની ના પાડી. 'દુર્ભાગ્યે' આ કન્યા 'નામિતક' નીકળી અને મુશ્કેલી સાહેબનો ફતવો માન્ય રાખવા ના પાડી. પછી તો મુશ્કેલી સાહેબના પ્રતિનિધિ નરમ પડ્યા અને એટલી જ માગણી કરી કે કેટલાક મુધારકોને આપેલ આમંત્રણો પાછા ખેંચી લેવાય તો તેઓ સાહેબ લગ્નની મંજૂરી આપવા અને લગ્નવિધિ કરવા તૈયાર હતા. પણ કન્યાએ તેમ કરવાની પણ સાફ ના પાડી. આ અમળા ખરેખર મળળા હતી અને મુશ્કેલી સાહેબના આશીર્વાદ વિના જ તેણે તો લગ્ન કર્યાં. અમને ખાતરી છે, કે આથી આ લગ્નમંથિની પવિત્રતામાં જરાય, ઉણપ નથી આવી. આ કન્યાને ખરેખર ધન્યવાદ ધટે છે.

જગતનું રાજકારણ

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિની વિકટતા જરાપણ ઓછી થઈ નથી. તેની સમાલોચના કરતા, ફેરપુગના વ્યાખ્યાનમાં પડિત જવાહરલાલ જણાવે છે.

“છેલ્લા આઠ દસ માસ દરમ્યાન આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં ભારે પરિવર્તન થયું છે પરિસ્થિતિ વધારે ને વધારે ઊંડી થતી જાય છે, પ્રગતિ અને પ્રત્યાઘાતનાં વિરોધી બળો પરસ્પર વધારે ગાઢ અથડામણમાં આવ્યાં છે અને વિમલના નરકાગાર તરફ આપણે બંધકર ડગલે ધપી ગયા છીએ. યુરોપમાં ફેસિઝમ વિજયી કૂચ કરી રહેલ છે. વધારે સ્પષ્ટ રાષ્ટ્રોમાં કહોએ તો આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોમાં ખુલ્લી દાદાગીરી દાખલ કરી રહ્યો છે. તિરરકાર, હિંસા અને વિમલના અપનાઓની શૂનિકા ઉપર જ એની રચના

યએલી હોવાથી, જે સમયસર એને અંકુશમાં લેવામાં ન આવે તો અનિવાર્ય રીતે એ વિશ્વવિગ્રહને પંથે લઈ જાય છે. અંગ્રિસીનીયાને એનો ભોગ ખનતું આપણે જોયું. અને આંજે આપણે સ્પેનની કમ-કમારી ઉપગમે એવી અને કરુણતાભરી રિયતિ નિહાળી રહ્યા છીએ.

લોકશાસન અને ફેસિઝમ, સમાજ-વાદ અને સડતો મૂડીવાદ, તાબેદાર પ્રજાઓનો 'રાષ્ટ્રવાદ' અને શાસકોનો શાહીવાદ: એવાં પરસ્પર વિરોધી જોડકાં જોની ભયંકર અથડામણુ વિચારપ્રદેશમાં આપણે નિરખી રહ્યા છીએ અને આ વિચારોની અથડામણે મૂર્ત સ્વરૂપ લે છે ત્યારે સત્તા મેળવવા માટે મતનું સ્થાન મેથોનેટ અને બોમ્બ લે છે.

“ એ અથડામણુમાં મધ્યમ માર્ગ નથી. મધ્યમમાર્ગીઓનાં જૂતો આજે નિષ્પ્રાણ, ધ્યેયહીન અને વેદનાપૂર્ણ પગલે અનિશ્ચિતતાના સીમાડા પર ગોથાં ખાઈ રહ્યાં છે.

“ સ્પેનમાં આજે જે વિગ્રહ ચાલી રહ્યો છે તે સૌથી વધુ કૂર અને સ્પષ્ટ છે. તેનાં પરિણામ ઉપર જ નજીકના ભવિષ્યમાં દુનિયામાં વિગ્રહ થશે કે શાન્તિ ફેલાશે, ફેસિઝમનું પ્રભુત્વ થશે કે ફેસિઝમ અને-શાહીવાદનાં મૂળ ઊખડી જશે એનો આધાર છે.....સ્પેનનાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓનો, કરુણાજનક નાશ જોતાં આપણી આંશાઓને વિચ્છિન્ન થતી અને ભયંકર નિરાશા ફરી વળતી આપણે જોઈએ છીએ. પરંતુ નિરાશાની ઘેરામાં ઘેરી પળોમાં સુદ્ધાં સ્પેનિશ સ્વતંત્રતાની આશાની પ્રતીક સમી એ જ્યોત જ્વલંત રીતે જલી રહી છે અને એના અંતિમ વિજયનો એણે પ્રતીતિ કરાવી છે.”

સ્પેનના આંતરવિગ્રહનો અંત નજીક દેખાતો નથી. ઘિટન કેહેવાતી તટસ્થતાની નીતિ જળવી રહ્યું છે અને તેનો ખચાવ કરે છે; જ્યારે ઇટલી અને જર્મની દરેક રીતે સ્પેનિશ જળવાખોરોને મદદ કરી રહ્યાં છે. આમની સલામાં પરદેશમંત્રી મિ. એડને સાચે જ કહ્યું છે કે યુરોપની અને જગતની શાન્તિનો આધાર જર્મની ઉપર જ છે. હીટલર તેનો જવાબ આપશે તેમ જણાય છે. પૂર્વ યુરોપનાં દેશોમાં ફ્રાન્સની લાગવગ ઓછી થતી હોવાનો ભય હતો તે દૂર થયો છે. પોલોંડે ફ્રાન્સનો આશ્રય સ્વીકાર્યો છે. ઝેકાસ્લોવેકિયા જર્મનીના કોમ પણ આક્રમણ માટે તૈયાર છે.

પૂર્વમાં ચીનમાં આંતરવિગ્રહ ફરીથી શરૂ થયો છે અને જપાન પ્રત્યેનો વિરોધ વધતો જાય છે. જપાનમાં લશ્કરનો દોર જનમતો જાય છે અને પ્રજાનો રોષ વધે છે. પ્રધાનમંડળમાં લોકસભાને અવિશ્વાસ છે, અને તે અવિશ્વાસે ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું ત્યારે પ્રધાનમંડળે લોકસભાને જરતરફ કરી છે. જપાનમાં રાજકીય અને આર્થિક વિપમતા વધતી રહી છે. રશિયા માથેનો જપાનનો સંગ્રામ વિશેષ નાણુક જન્યો છે અને સામ્ય-વાદના વિરોધી માટે જર્મની સાથે જપાને સંધિ કરી તેથી જપાનને કાંઈ લાભ થવાને બદલે હાનિ થઈ છે.

ચિમનલાલ વ્યકુભાઈ શાહ

સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથનું અવસાન

સાહિત્યની સેવા એક ઉત્તમ મોજ તરીકે કરતા કરતા શ્રી. નરસિંહરાવ છોતેર સિતોતેર જેટલું આયુષ્ય મોગવી અમરધામે સીધાવ્યા છે. તેમના જવાથી ગુજરાતી સાહિત્યને કેવડી મોટી ખોટ પડી છે એ તો જેમ સમય જતો જશે તેમ જ સમજશે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં તેમના તરફનો આદર કાંઈક ઓસરતો હતો એમ ઘણાને લાગ્યું હશે. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૮૭

तंत्री
रामनारायण विश्वनाथ पांडे

અ નુ ક મ શિ કા

પૃ. ૨૩

પૌષ : ૧૯૯૩

અંક ૩

૧	સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈ ...	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંડક ...	૨૦૭
૨	ગુજરાતી સાહિત્યના ભીખાચાર્ય ...	આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર ...	૨૦૯
૩	ગાંધીયુગનો વિશેષ ...	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર ...	૨૧૬
૪	સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ...	કુમારો ભાનુમતી ભટ્ટ ...	૨૧૯
૫	કોણ જાગે ? [કાવ્ય] ...	નાથલાલ દવે ...	૨૨૦
૬	સ્મિતનયી [કાવ્ય] ...	રમણીક અરાલવાળા ...	૨૨૧
૭	હું [કાવ્ય] ...	'સ્વપ્નસ્થ' ...	૨૨૧
૮	દેજપુરની સ્વરાજ્ય મૂલ્ય-જ્યોત પ્રકાશી ...	જો. ...	૨૧૫
૯	પુનમનું પર્વ ! [કવિત્રી] ...	સુદરભ જો. ખેડાઈ ...	૨૩૪
૧૦	ગુજરાત મહિલા સંમેલન ...	ડૉ. સુમન્ત મહેતા ...	૨૩૫
૧૧	પૃથ્વીમાતા [કાવ્ય] ...	પૂજાલાલ ...	૨૩૮
૧૨	જર્મની અને જાપાનનું શિકાર : રશિયા	વિજય મુ. વસુ ...	૨૩૯
૧૩	વ્યોમવિહારી વિહંગને [કાવ્ય] ...	સુનીલાલ પટેલ ...	૨૪૩
૧૪	આદરિણી [વાર્તા] ...	પ્રભાતકુમાર મુજોપાધ્યાય ...	૨૪૪
૧૫	વિજયનગરના મહારાજ્યની છકી શતાબ્દી મહેત્તસય ...	રતનમણિરાવ ભીમરાવ ...	૨૫૪
૧૬	રશિયાનો રાષ્ટ્રશાયર . પુશ્કિને ...	કૃષ્ણવદન જેતલી ...	૨૬૧
૧૭	હરિજન સેવકસંઘની વાર્ષિક સભા	પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર ...	૨૬૮
૧૮	નિમગ્ન [કાવ્ય] ...	સવાઈલાલ હરિલાલ પડયા ...	૨૬૯
૧૯	ડોક્ટરશાહી ઇતિહાસ (?) ...	જોનાથાન શ્રીવિજયધંન્દ્રસૂરિ ...	૨૭૦
૨૦	લોકચર્યા : શેરયાની આર્થિક તપાસ ...	વિક્રમદાસ મગનલાલ કાકારી ઝવેરભાઈ પુરષોત્તમદાસ પટેલ ...	૨૮૨
૨૧	ચર્યાપત્ર : શુ કિનેવાળ ખાલિજોનું રાજ્ય જિનામા હતું ? ...	દલસુખરામ અંગાલાલ ભટ્ટ દુર્ગાશંકર કેવળરામ સાસ્ત્રી ...	૨૯૦
૨૨	શબ્દચર્યા : દોડ અને ઘોણ ...	પં બેચરદાસ દોશી ...	૨૯૨
૨૩	પુસ્તકપરિચય ...	મુક્તાગદાસ બોકર ...	૨૯૪
૨૬	રોજનીશી ...	બોગીલાલ પટવા ...	૨૯૭

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭ા છટકે અંક રૂ. ૮ા

પ્રકાશક રણછાડભટ્ટ કેસુરાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સમ્રે 'ખમારા ચોખી' અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયપર રોડ : અમદાવાદ.
દા. ૯-૩-૩૭

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૩

પોપ • ૧૯૯૩

અંક ૩

સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈ

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈ એક પ્રખર સાક્ષર હતા, એક વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રી હતા, આધુનિક ગુજરાતી કાવ્યના એક પ્રસ્થાનકાર હતા, એક ચુસ્ત ઈશ્વરનાદી હતા, એક શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હતા, વગેરે ઘણું હતા. પણ આપણુ, જેમણે એમને સંદેહે આપણામાં હરનાદરતા નોયેલા, અને જેમણે એમનું અવસાન પણ તાજું જ નેયું કે સાંભળ્યું છે, તે આપણને તો એમનું જીવન જ અત્યારે વધારે સાંભરે, અને એના વિશે જ વધારે વિચાર આવે. એમની બધી પ્રવૃત્તિનું એ જીવન જ આધિષ્ઠાન હતું, પ્રવર્તક હતું, તે કારણ હતું, એ જીવન એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી કંઈક વિશેષ હતું જોકે એ પ્રવૃત્તિ કરતાં એ જીવન વર્ણવવાની આપણી શક્તિ ઘણી ઓછી !

એમના જીવનની એક પ્રખળ લાગણી અમર્ય, જે ઘણાને તેમના પરિચયમાં જાણાતી, અને માટે જ જેથી ઘણા એમને જુદીજુદી લાગણીથી અંભારતા હતા અને દજ અંભારતા હશે. દરેક જમાનાને પોતપોતાના અસંતોષો હોય છે. તેમનો અસંતોષ, તેઓ જે જમાનામાં જીજ્ઞાં તે જમાનાના આપણા લોકસમાજની તે વખતની સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો. એ સ્થિતિની જડતા, પામરતા, અસ્વતંત્રતા, અપમાનિતતાના અસંતોષમાંથી નર્મદનાં પ્રેમશીર્ષનાં ગાનો ઉદ્ભવ્યાં. એ સ્થિતિની વિચારહીનતા અને અધીરાઈથી પશ્ચિમની રૂઢિઓ પકડી લેવાના અંધ વેગના પ્રત્યાઘાતથી ગૌર્વર્ધનરામના વિચારની વિચારના અને ધનતા ઉદ્ભવી; તેમ એ જમાનાના રૂઢિપારત્ય, રૂઢિજડતા, વિચારની અવિશદતા, ભાષાની અચ્ચરસ્યા, છુદ્ધિજડતા, સ્ત્રીઓને માટે વપરાતો શબ્દ વાપરીએ તો વિચાર અને ભાષાનું એક પ્રકારનું કુઅપણું, એના અમર્યથી ઘણીખરી સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈની પ્રવૃત્તિઓ પ્રેરાયેલી. અને અમર્ય કહીને, હું, એમનામાં કયા પ્રત્યે રાગ કે પ્રેમ નહોતો એમ કહેવા માગતો નથી. એમનામાં પ્રેમ હતો. એમના કુટુંબીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ આપણે એમની 'રમરણુ-સંહિતા'માં નોંધએ છીએ, એમનો સમાજ પ્રત્યેનો પ્રેમ એમનાં દેશગીતોમાં અને વિધવાના સમભાવનાં ગીતોમાં નોંધએ છીએ, એમનો સત્ય માટેનો પ્રેમ-આગ્રહ, એમની ભાષાની ભક્તિ એમના અનેક લેખોમાં નોંધએ છીએ. દેશોદ્ધારનાં કાર્યક્રમમાં પૂન્ય માંધીજી અને

તેઓ એકબીજાથી આટલા દૂર, છતાં એ એને આટલો મેળ, એનું એક કારણ બનેતો પોતપોતાની રીતનો, આ કુઆડપણાનો અમર્ષ, મત્ય માટેનો પ્રેમ અને આગ્રહ અને ઈશ્વર તરફની ભક્તિ એ ગણું છું. અને તેમ છતાં તેમનામાં મુખ્ય પ્રવર્તક બળ આ અમર્ષનું !

આ અમર્ષને લીધે અંતરને તેમને વિશે કાઈકાઈવાર માહું લાગ્યું હશે. એમનું ‘સ્મરણમુકુર’ બતાવે છે કે આ બાબત તેઓ પોતે પણ જાણતા. એકાદ પ્રસંગે એમ માહું લગાડવાથી તેમને પોતાને પણ દુઃખ થયેલું છતાં મિત્ર, પરિચિત, અને મંબધીઓના મોટા વર્ગે તેમના તરફ આદર રાખેલો તેનું કારણ જેટલે અંતે એ વર્ગની ઉદારતા, તેટલે જ અંગે શ્રી નગસિંહરાવભાઈની ચારિત્ર્યની ઉન્નતિ, તેમના જીવનની એકનિષ્ઠા અને તેમણે ઉચ્ચ આગ્રહથી કરેલી સાહિત્યમેવા.

તેમનો મિત્રવર્ગ, માત્ર તેમના સમકાલીન મમપ્રતિષ્ઠિત, મમસ્થિત, મમમાહિત્યમેવક શ્રી આનંદશકરભાઈ, દી બા. કૃષ્ણવાચ મો. જવેરી, સદ્ગત ગોવર્ધનગમ, સદ્ગત ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી જેવાનો જ નહિ પણ તેમનાથી સાહિત્યસેવામાં, પ્રતિષ્ઠામાં, ઉન્નતિમાં, એમ અનેક રીતે નાના એવાઓનો પણ ખરો. તેમાં પણ તેઓ અધ્યાપક થયા પછી તેઓ મોટા જુવાન વિદ્યાર્થીવર્ગના મંસર્ગમાં આવ્યા અને એમાંથી ઘણા તેમને મમત્વથી મંજારે છે એ એમના પ્રેમાળ સ્વભાવનું એક ચિહ્ન છે.

મને પોતાને તેમનાં મીઠાં મંસ્મગ્નો છે. હમેશાં તેમની પ્રેમબાજુ જોવાને હું મહુભાગી થયો છું. તેઓ બહુ રસપૂર્વક વાતો કરતા. તેમની પ્રકૃતિ જોતાં ઘણા તેમની સામી મશ્કરી કરવી એ અનાવશ્યક સાહસ ગણે, પણ તેમની પોતાની વાતચીત અનેક ટૂંચકા મશ્કરી વિનોદ વગેરેથી હમેશાં ગમમય રહેતી. તેમની માથે વાતો કરતાં એકમાંથી બીજી વાત નીકળ્યા જ કરતી, તેમાં ઘણીવાર ભાષા, વ્યાકરણ, શબ્દશુદ્ધિ, કાવ્યની પાકશુદ્ધિ, પુરાતત્ત્વ-મંશેધનના પ્રશ્નો, વગેરે એમના ગ્રિય વિષયોમાં વાનચીત સરી પડતી એકવાર વ્યાકરણની ચર્ચા દરમિયાન એ કહેલું કે આપના અંતેવાસી થઈ થોડો વખત રહેવાની ઇચ્છા છે. મને મુંબઈ રહેવાનો અવસર મળ્યો પણ ખરો પણ તે પહેલાં થોડા સમયથી એ એવી બિમારીમાં આવી ગયા કે મારે જ મળવા જઈ ત્યારે શ્રમ પડે એવી બાબતમાં વાત જતી અટકાવવી પડે છતાં એમની ચીવટ રાખવાની ટેવ, એકસાઈ, આગ્રહ, વિદ્યાપ્રેમ, જિજ્ઞાસા એ બધાં એટલાં પ્રબળ, કે ગમે તેવી સલાહ છતાં આ રા વિષયોમાં સરી ગયા વિના તેઓ રહેતા નહિ અને પરિણામે તેમને શ્રમ પડતો. તેમના સ્વભાવમાં ઘણાં મોટાં માણસોમાં એક પ્રકારની બાલપ્રકૃતિ હોય છે તેવી હતી જેને લીધે દુનિયાની વિપમ પરિસ્થિતિ, અટપટા વ્યવહાર, લોકસ્વભાવવૈચિત્ર્યની સાથે તેમના મનને મેળ એમતો નહિ, જેને લીધે વિવેચનમાં જે સ્વાસ્થ્યથી તેઓ વ્યવહારની આ સ્થિતિ સમજી મમગતવી શક્તા તે સ્વાસ્થ્ય તેઓ પોતે વ્યવહારમાં નાખવી શક્તા નહિ, અને તેમાંથી તેમને ઘણો ક્લેશ થતો. એ ક્લેશ છતાં, ‘કોઈ દુસ્મનને પણ ન પડજે’ એમ માધારણ માણસ કહે એવી અને એટલી વિપત્તિઓ તેમના કુટુંબ પર વારંવાર પડ્યા છતાં, એમણે હમેશાં પોતાનું ધ્યેય ધ્યાન આગળ રાખ્યું છે, અને નમ્યા વિના, ભાંગ્યા વિના, સ્થિર રહેવાનો જે આગ્રહ બતાવ્યો છે, તે તેમનામાં રહેલી જોડી આત્મનિષ્ઠા બતાવે છે, જે જોતાં માન થયા વિના રહે નહિ.

શુજરાત તેમને માટે મગફળ રહેશે. તે તેમની સેવા બૂલી નહિ શકે. અને એમના જીવનની છાપ જે જે એમના પ્રસંગમાં આવ્યા હશે તે મર્વ ઉપર ચિત્રાણ રહેશે.*

ગુજરાતી સાહિત્યના બીજાચાર્ય

[સ્વ. નરસિંહરાવનાં સંસ્મરણો]

આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ શૈલીકાર, સાહિત્ય જગતમાં મળે બીખાચાર્ય, લાંબા વખતની માંદગીની ચરસેયા બોલગરી મકરસંક્રાંતિને વખતે લગભગ બીખા-
પટમીને સમયે છઠ્ઠલોક છોડી ગયા. એમના જમનાએ તો એમના પહેલાં જ વિદાય લીધી હતી.
ત્યારે હું એમને છેલ્લે મળવા ગયો હતો ત્યારે છઠ્ઠલોકની કોઈ પણ વાતો એમની સાથે
કરવાનું મને જ ન થયું. પોતાના ‘અનુપમ ગુરુ’ ડૉ. ભાંડારકર વિષે એમણે લખેલા
શબ્દોનું મને સ્મરણ થયું. આ રહ્યા તે શબ્દો:

“હજી આ અતિરુદ્ધ સાધુ ‘સંગમાશ્રમમાં’ જીવન અને મૃત્યુ એ બેના પ્રદેશ વચ્ચે,
બેના યુદ્ધ વચ્ચે લટકી રહ્યા છે. જીવનકાર્ય હેમણે સમાપ્ત કર્યું છે.—છતાં જીવનમાં છે
ત્યાં સુધી અને તે પછી પણ હેમનામાંથી પ્રસરતી આધ્યાત્મિક પ્રેરણાઓના જ્યોતિષ્કરણાં
ભાવિના વિદ્યાળ પટમાં વ્યાપી રહેશે. બાકી એ પોતે તો પાંદડાં ખરી ગએલા, ડાળાં તૂટી
ગએલા, અનેક વર્ષાવિદ્યુત ઉલ્કાપાતના આઘાત ખમેલા, વનમાં એકલ વૃક્ષ રૂપે ઉભેલા
વડના ભવ્ય તરુ જેવા અત્યારે રહ્યા છે. આ દૃશ્ય કટુણુરૂપ છે? કોણ જાણે. આદર,
સન્માન, ભવ્યભાવ દત્ત્યાદિ ગંભીર પ્રવાહો મ્હારા હૃદયમાં તો વહે છે. અને એ કટુણુ-
ગંભીર, સન્માનપાત્ર મૂર્તિને હૃદય વડે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરું છું.”

ગુજરાતનો કોઈ પણ સાહિત્યસેવી નદયુવક આ વચનોમાં ‘આધ્યાત્મિક’ ને ખદલે
‘સાહિત્ય સંસ્કાર’ ના અને ‘સંગમાશ્રમ’ ને ખદલે ‘મરીન વિજ્ઞા’ જેવા જૂન ફેરકાર
કરી નરસિંહરાવ માટે તે વખતે લગાડી શકત.

ધણાને આશ્ચર્ય થશે પણ નરસિંહરાવનું નામ મેં મારા નાનપણમાં હું આદર
વર્ષનો બાળક હર્મય ત્યારે જ સાંભળ્યું હતું. ‘સ્મરણયાત્રા’ માં વર્ણવેલી ગોકર્ણની
યાત્રાએ હું ગયો હતો. તે પહેલાં થોડા જ દિવસ અગાઉ નરસિંહરાવભાઈ ત્યાં ગયા હશે.
મંદિરના પૂજારીએ અમને કહેતા કે દિવેટિયાસાહેબ મંદિરનો ખગ્લનો જેવા આવ્યા હતા,
પણ ત્યાં એક કાળો મેંથ નાગ બેઠેલો બોઈ સાહેબ પાછા ફર્યા. તે વખતે તો મેં આ
હકીકત સાચી માની હતી. તે વખતે મને ખ્યાલ સરખો નહોતો કે દિવેટિયા કોઈ દિંદુની
અટક હોઈ શકે છે. મેં તો એમ જ માન્યું હતું કે આવડો મોટો સરકારી અમલદાર કોઈ
ગૌરો જ હશે.

એક બાળપણમાં જેમનું નામ સાંભળ્યું હતું તેમનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું એક ૧૯૨૦માં-
છટ્ટી સાહિત્ય પરિષદ વખતે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને મળવા તેઓ આશ્રમમાં આવ્યા
હતા ત્યારે. તે વખતે હું એટલું જ બોઈ શક્યો કે આ ધુરંધર સાક્ષર સરસ સંગીતજ્ઞ છે,
અને ભાષાશુદ્ધિ, છંદશુદ્ધિ અને સ્વરશુદ્ધિના (રાગશુદ્ધિના) આગ્રહી છે. આ ત્રણે
બાળતોમાં જે પ્રભુ આગ્રહી હોય છે તે જ સંસ્કારી અને સામર્થ્યશાળી અને છે એવો મારો

અભિપ્રાય હોવાથી મારુ એમના તમ્મ સવિશેષ લક્ષ્ય ગયુ. એમનું કશું સાહિત્ય તો તે વખતે મેં વાચ્યુ નહોતુ. ફક્ત ગાંધીભાષા ઉપરના એમના વિચારો એમના એક નિમિષમા ૧૯૧૭ ના અરમામા મેં વાચ્યા હતા અને તે બાબતમા મેં એમનો વિરોધ પણ કર્યો હતો. તેમણે લખ્યું હતુ કે ભણેલા લોકો માટે ગાંધીભાષા અંગ્રેજી હોય, અને ન ભણેલા લોકો માટે હિંદી સ્વદેશી સમાજના આમ બે ભાગલા પાડવા તેઓ કેમ તૈયાર થાય છે એ હું સમજી શકે નહિ તે વખતનો ગાંધીભાષા ઉપરનો મારો નિષ્પદ એમના જ્ઞેવામા આવત તો જરૂર તેઓ એનો પ્રતિવાદ કરત કેમકે તેઓ સાહિત્યવિવેચનમા હમેશ સંજ્ઞ એવા ઉત્તમાઈ મલ્લ હતા. કોઈ પણ માક્ષરી વાદ જામે કે તરત પેતરામા ઊભા રહી છડુ ઠોકવાના જ.

પરિપદ વખતે પણ મેં જોયુ કે તેઓ અંગ્રેજી ભણેવાઓની જે જુદી ન્યાત પડી છે તેમાના, અને તે ન્યાતના અભિમાની, હતા અને આખર સુધી તેવા જ રહ્યા. જ્યારે ભદ્રમાં સ્વીન્ડનાથ ઠાકુરનું 'વમતનુ આગમન' એ વિષય ઉપર કલાપૂર્ણ ભાષણ થયું અને શ્રોતા લોકોએ એ અંગ્રેજીનો મામાન્ય માગ માગ્યો ત્યારે તેમણે લોકોને ચોખ્ખુ પરખાવી દીધું. "ઈમ્પોસિબલ, અંગ્રેજી શીખી આવો ત્યારે જ આવા ભાષણનો રસ માણવાના અધિકારી થશે."

એમની ડાલેજની પ્રજાવણીમા અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યને પ્રધાનતા હતી. એ બન્ને સાહિત્યના ખતીસા અન્ધામથી તેમણે પોતાનો સાહિત્યિક આદર્શ ધડ્યો હતો. આપણે ત્યાં જેવી, વડ્ડનર્થ અને ટેનિમનનો એ જમાનો હતો એની માથે કાલિદાસ અને ભવભૂતિ ભળી ગયા એટલે ગુજરાતી ભાષાને પાના માટે ઉત્તમ રસાયન તૈયાર થયુ. આ રસાયનમાથી જ 'કુસુમમાળા', 'હૃદયવીણા' અને 'નુપૂરજના'ની કાવ્યસૃષ્ટિ જન્મી વિચાર અને ભાષાની દૃષ્ટિએ નરસિંહગવે જે શૈલીને જન્મ આપ્યો તે બધે પ્રિય થઈ પડી.

કવિ નાનાલાલ એને વટાવી આગળ ન ગયા હોત તો આજે પણ નરસિંહરાવની જ શની મોખરે હોત પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આજની પેઢી નરસિંહરાવને ન અનુસંગતા નાનાલાલને અને બળવતગવને જ અનુભવે છે.

પણ નરસિંહગવ ગમે તેટલા જૂના થાય તોય પોતાની 'સ્મરણમહિતા' દ્વારા તેઓ અતિ દીર્ઘ કાલ સુધી ગુજરાતીઓના હૃદય ઉપર ગભ્ય ભોગવશે. મારુ માનવું છે કે કેવળ ગુજરાતી સાહિત્યમા જ નહિ પણ ભારતીય સાહિત્યમા 'સ્મરણમહિતા'ને માનભર્યું સ્થાન મળવાનું છે. ('સ્મરણમહિતા'નું મગદી ગદ્યમા ભાષાન્તર કરી મહારાષ્ટ્ર આગળ મુકવાનો મારો વિચાર છે) મારી ખાતરી છે કે આ જ જાતના જે ત્રણચાર ઉત્કૃષ્ટ મગદી કાવ્યો છે તેની પડખે આ કરુણકાવ્ય જરાય શીકુ નહિ દેખાય.

આ હૃદયવાણીમા નિરાશામાથી આશાનો અંકુર વધે છે ને દલ થાય છે. ભાવોની ઉત્કટતા માથે જમગદગત મયમ એ આનું સૌથી મોટું આકર્ષણ છે. કરુણ પ્રશસ્તિ જ્યારે અસંયત વિલાપિત્રા બની જાય છે ત્યારે ઘણો રમ માર્યો જાય છે. કાણ કાલવાથી અસરકારી હૃદય હળવુ થતુ હરો પણ એને કોઈ કાવ્ય ન કહી શકે મારી અભિરુચિ પ્રમાણે અજવિલાપ કે ભામીની-દ્રુણ-વિજ્ઞાન રૂપા 'સ્મરણમહિતા' ઔચિત્યમા અને ગાંભીર્યમા ચડે છે નરસિંહગવના બીજા કાવ્યો જ્યારે જુવાઈ જરો ત્યારે આ મહિતા સંકળનોના સ્મરણમા રમતી હશે, અને એમાની 'મગ્ધ મદિર ખોલો'વાળી આતુર પ્રાર્થના તો ફ્યારની ગુજરાતી સાહિત્યનું સંજાનું ધરણું થઈ ચૂકી છે.

અને 'આશ્રમભજનાવલિ' માટે એમણે કરી આપેલું 'પ્રેમળા ન્યોતિ' વાળું સ્તોત્ર તો ભાષામાં તેમજ રાગમાં ધૃધવતા સાગરનો ભરતી પછીના ઓટ જેવું છે. આટલો સફળ અનુવાદ બીજો હોય તો હું મનથી નથી.

જેમ પદ્યમાં 'સ્મરણસહિતા' એ નરસિંહરાવની સર્વોચ્ચ કૃતિ છે તેમ ગદ્યમાં એમનો 'સ્મરણમુકુર' છે. બન્નેમાં સ્મરણકાવ્ય જ ભરેલું છે. 'સ્મરણમુકુર' દ્વારા ગવા જમાનાની ત્રીસપાંત્રીસ લાક્ષણિક વ્યક્તિઓનો આપણને પરિચય થાય છે અને તે વખતનો સામાજિક ઇતિહાસ આપણે માટે પ્રત્યક્ષ થાય છે. 'સ્મરણમુકુર' વાંચતાં આપણને થાય છે કે નરસિંહરાવે જરા વધારે ઉદારતા વાપરી હોત તો સારું ચાત. રેખાચિત્રોમાં થોડીક રેખાઓ ઓછી હોય તો કશું બગડતું નથી. પણ કેટલાક લોકોની સત્યનિષ્ઠાની કલ્પના એમને એન પડવા દેતી નથી. જો દાખી દેવા જેવી વિગતો પણ ન દાખવામાં સત્યનિષ્ઠા રહી હોય તો દુનિયાની એકેએક વસ્તુને વિસ્મૃતિની ખાઈમાં ખેંચનાર કાળને અસત્યભૂતિ જ કહેવો જોઈએ અને કદાચ અનુભવને જૂસી જનાર યૌવનને અને આશાવાદને સત્યના દ્રોહી જ કહેવા પડશે. પોતાના મન ઉપરની છાપને ઐતિહાસિક બીતા જેટલું જ મહત્ત્વ આપવું એ સત્યોપાસકને અને ઇતિહાસલેખકને આવશ્યક છે જ એમ હજુ સિદ્ધ થયું નથી.

છતાં એટલું તો કહેવું જોઈએ કે નરસિંહરાવના આ મુકુરમાં ઇર્ષ્યા-દ્વેષ કે કંખનો કયાંય પડ્યો નથી. તેમના સ્વભાવનાં ન્યાયનિષ્ઠુરતા અને વિગતવેડા માત્ર એમાં ખૂબ પ્રતિબિંબિત થયાં છે.

એક રીતે જોતાં એમની 'વિવર્તલીલા' એમના અધ્યયનચિંતનનું પરિપક્વ દૂળ ગણાય. અને જો એમાં એમની વિદ્વત્તા અને અધ્યાપકપણું એમણે આટલાં કાલની ન દીધાં હોત તો 'સ્મરણમુકુર' કરતાં 'વિવર્તલીલા' જ ચડી જત.

કોલેજના દિવસોમાં વંચાતા સાહિત્યનું 'ઈન્ડોડરશન એન્ડ નોટસ' સાથે અધ્યયન કરતાં કરતાં નરસિંહરાવના તમામ સાહિત્યને એ વસ્તુનો ચોપ લાગ્યો છે. કોઈ ન્યાયાધીશ પોતાનો ચુકદો લખતો હોય, કોઈ મંત્રોધક પોતાનો પુરાવો રજૂ કરતો હોય અને કોઈ અધ્યાપક પોતાનો વિષય વિશદ કરતો હોય તેવી શૈલીમાં જ તેઓ આખર સુધી લખતા આવ્યા. સાક્ષરયુગના પ્રારંભમાં આ પદ્ધતિની છાપ સારી પડી હશે. આજે એ શૈલી કાલમસ્ત થઈ. સારું થયું કે હવે કોઈ પણ સાક્ષર અથવા અસાક્ષર એ શૈલીને અનુસરતો નથી. મારા કહેવાનો અર્થ એમ નથી લેવાનો કે નરસિંહરાવનું સાહિત્યવિવેચન હવે વાંચવા જેવું રહ્યું નથી. ગુજરાતી સાહિત્યના દરેક અભ્યાસીએ 'મનોમુકુર'ના બન્ને ભાગ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા જ જોઈએ. સાહિત્યના અધ્યાપકના ચાર વર્ષ સુધી ચરણ સેવવા કરતાં પણ જો કળવણી ન મળી શકે તેટલી કેળવણી અને ખાસ કરીને દીક્ષા એ બે ગ્રંથના અધ્યયનથી મળશે.

આપણાં પદવીધરોમાં ઊંડી વિદ્વતાનો અને માહિતીની ચોકસાઈનો આશ્રય પહેલેથી ઓછો છે અને હમણાં હમણાં તો નવલકથા, લઘુકથા, કવિતા અને કલ્પનાવિલાસ એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે કે ભાષા, જોડણી, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ઇંદ્રશાસ્ત્ર, અલંકાર અને રસમીમાંસા એ બધા કંકરા વિષયો તરફ ગણિત અને તર્ક જેટલો જ અણગમે વધેલો દેખાય છે. ડો. ભાંડારકર પાસેથી દીક્ષા પામેલા નરસિંહરાવ ગુજરાતી ભાષા માટે ભાષાશાસ્ત્રના ખાં

બની ગયા એમાં લગીરે આશ્ચર્ય નથી. આશ્ચર્ય અને દુઃખ એ છે કે એમની પરંપરા આગળ ચલાવનાર ભાષાશાસ્ત્રીઓ ગુજરાતમાં ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે ! નરસિંહરાવ અને કેશવલાલભાઈ દ્રુવ કૃતકૃત્ય થાય અને 'શિષ્યાદિચ્છેત્ પરાજયમ્' ની વૃત્તિથી આશિર્વાદ આપે એવા ભાષાશાસ્ત્રી આજે ગુજરાતમાં કોણ કોણ છે ? દરેક નવો જમાનો જૂના જમાનાના ખલા ઉપર ચડીને ઊંચો થાય છે એટલે સહેજે એ દૂર સુધી જોઈ શકે છે. પણ એટલા ઉપરથી જૂના વિદ્વાનો કરતાં થોડીક વિગતો અને થોડા સિદ્ધાન્તો વધારે જાણે છે અને ખેચાર ભાષાઓની તુલના કરી શકે છે, એટલા ઉપરથી—કોઈને સવાઈ નરસિંહરાવ કહી ન શકાય ! નરસિંહરાવે આપેલા Wilson Philological Lecturesવાળી માળાનાં સાત વ્યાખ્યાનો નક્કર પાંડિત્યથી ભરેલાં છે. પણ જ્યાં સુધી એ જ્ઞાન અંગ્રેજીમાં જ રહેશે અને એમને કોઈ ગુજરાતીમાં ઉતારે નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં ભાષાશાસ્ત્રજ્ઞોની પરંપરા જન્મવાની નથી.

૧૯૩૦ની સાલમાં નરસિંહરાવે મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી દક્કર વસતી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળાનાં પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. ભક્તશિરોમણિ નરસિંહ મહેતા અને વેદાન્તી ચાળખાની ટંકશાળ ચલાવનાર સોની અખો આ બે જ કવિઓ વિષે નરસિંહરાવે એમાં વિવેચન કર્યું છે, પણ કર્યું છે તે સાંગોપાંગ કર્યું છે. પણ ૧૯૩૦માં પણ એમને એ વ્યાખ્યાનો અંગ્રેજીમાં આપવાનું સૂઝ્યું ! વ્યાખ્યાનમાળાના નિયમો પ્રમાણે પોતાનાં ભાષણો અંગ્રેજીમાં અથવા ગુજરાતીમાં આપવાનો વિકલ્પ એમની પામે હતો પણ તેમને થયું કે 'ગુજરાતીમાં વિવેચન કરવું એ તો સમુદ્રને મીઠું આપવા જેવું થશે. અને ગુજરાતીઓ તો મુઠ્ઠીભર લોકો ! એના કરતા ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે જાણવાને ઇન્તેજાર એવા અંગ્રેજોના વિશાળ શ્રોતા વર્ગ માટે અંગ્રેજીમાં વ્યાખ્યાનો અપાય તો વધારે સારું. અમારા સાહિત્યનો આસ્વાદ લેવો હોય તો અમારી ભાષા શીખો, એવી દલીલ કરવી એ કેવળ ગાંડપણ છે, એના કરતાં એમને ઉદ્દેશીને અંગ્રેજીમાં બોલાય તો એમની જિજ્ઞાસા જન્યત કરાશે અને કદર કરતો રસ એમનામાં પેદા થશે ' એવા ખ્યાલથી એમણે પોતાનાં વ્યાખ્યાનો અંગ્રેજીમાં જ આપ્યા અને છાપ્યાં !

એટલે જ હું કહું છું કે એમણે આખર સુધી પોતાનો અસલી જમાનો છોડ્યો નહિ !

આમ કહી હું એમને વખોડવા નથી માગતો. દરેક માણસને ઈશ્વરે એક જમાનાની જ તક અને જુએવારી આપેલી હોય છે. ત્રણત્રણ જમાના સુધી પોતાની તાજગી અને જાગૃતિ ટકાવી રાખનારા લોકો હમેશાં વિરલા જ હોય છે. પ્રાર્થના સમાજના ધાતાવરણમાં બહારેલા નરસિંહરાવભાઈએ મધ્યમ વર્ગના શુદ્ધ સદાચારનો આદર્શ સાહિત્યમાં તેમ જ જીવનમાં જાળવ્યો અને મંરકારી ખાનદાનીનો વારસો ચંદ્રાચો એ આપણે માટે ખસ થવું જોઈએ.

કળાની ઉપાસનામાં સદાચારને જતો કરનાર આજના જમાનામાં નરસિંહરાવનો "કલા અને સત્ય" એ પુણ્યપ્રકોપથી ભરેલો નાનકડો નિબંધ ખામ વાંચવા જેવો છે. એક નાટક વિષે લખનાં તેઓ લખે છે : "કેલેજમાં ભણતી ગુજરાતી કન્યાઓ ઉપર નિન્દાપ્રહારના દર્શન થવાની માથે જ મ્હારું હૃદય બેઠળી આવ્યું ! કળાનો આ અતિચાર ! કળા અને સત્યનો અવિચ્છેદ સમ્યન્ધ ક્ષુદ્ર ભાવથી તોડી નાંખેલો જોઈ મ્હારી રમત્વૃત્તિને

પણ આઘાત લાગ્યો !... ..આ સત્યવિરોધી નિંદાચિત્ર માટે નાટકકારે શું પ્રાયશ્ચિત્ત ભાગવવું પડશે ? અલબત્ત, આ નાટકનો અભિનય અત્યંત અને નિંદારસિક લોકસંસ્કૃતકારણોને ભક્ષે બનાવે અને ધનસંચયનું સાધન થઈને લાગતાવળગતાને તૂંમ કરે; પરંતુ જ્યારે જવાબદારીનું જ્ઞાન હોય હેવાં નાટકકારને સારું તો હા હમણું નહિ પણ કોંક કાળે એમની નાયિકાને માટે ચિતરેલા શ્યામપરિણામના કરતાં વિશેષ શ્યામ બાવિ અંતાર્ધ રહ્યું છે આટલી ચેતવણી શું બસ નહિ થાય ?

“વાત ખરી એમ લાગે છે કે વક્ત્રચિત્રો ચીતરવાના આવેશમાં તણાઈ જવાથી આ નાટકકારે સત્યનું પાપારૂપ તત્ત્વ જ વિલુપ્ત કરી દીધું છે; અને વિલુપ્ત ચિત્રો (Caricatures)નાં આલેખનને પણ સત્યની અમુક પ્રકારની સંકોચમર્યાદાઓ હોય છે તે રહસ્ય બૂલી જઈને આ નાટકકારે કેવળ વિપરીત બાવથી પ્રેરાયલાં વક્ત્રચિત્ર ચીતર્યાં છે ! વિઠ્ઠલ-ચિત્ર વક્ત્ર-ચિત્રની સ્થિતિ સુધી જઈ શકે એ ખરું પરંતુ વક્ત્ર-ચિત્ર ચીતરવા માટે વક્ત્રદષ્ટિ ન રખાય, ઋજુ-દષ્ટિથી ચીતરાય તો જ વક્ત્રચિત્ર તે સત્યના અને સદુદ્દેશના ગુપ્ત અંશોવડે શ્રદ્ધાપૂત અને અદ્વિષિત બને. આ તત્ત્વ આ નાટકકારને કોણુ શીખવશે ?... .. આ સ્થિતિમાં આ નાટક લખનારની નૈતિક બાવના વિષે શું કહીશું ?... .. આ નાટકતા માટે પરિણામે તો અરુચિ જ દર્શાવવી પડે છે ! આ પ્રકારનું વક્ત્રદર્શન નાટકકારની પોતાની જ મનોદશાનું જ પરિણામ તો નહિ હોય ? પ્રભુને એટલીજ પ્રાર્થના છેવટે કરીશું કે ગુજરાતી સાહિત્યને કલંકરૂપ દાવી કૃતિઓ આટલેથી જ અટકા !”

નરસિંહરાવભાઈએ સાહિત્યમાં ચોખલિયો આદર્શ રાખ્યો હતો એમ તો કોઈ ન કહી શકે ! છતાં જ્યાં સદાચારનો અને સમાજહિતનો એમનો આદર્શ દુભાયો ત્યાં તેઓ પુણ્યપ્રેકાષથી સજગી બેઠે છે ! જીવનનો આદર્શ જુદો અને સાહિત્યનો જુદો એવું દ્વિતે તેઓ સાંખી શકતા નથી ! અને બંને ક્ષેત્રમાં આદર્શની કશી જરૂર નથી એમ કહેવા જોટલા મુકતાતમા તેઓ બન્યા નથી.

દરેક સમાજ માટે અને એના સાહિત્ય માટે આવા પીઠ પહેરેગીરની જરૂર હોય જ છે. સરકારી કાયદો આવી બાબતમાં સમાજને પૂરતું રક્ષણ આપવાને સમર્થ નથી હોતો. જ્યારે સમાજનું મીઠું જ અણાણું થઈ જાય છે ત્યારે સમાજને કોઈ પણ શક્તિ બચાવી શકતી નથી.

ભાષાશુદ્ધિના આગ્રહી નરસિંહરાવનું ખ્યાન ગુજરાતની અતંત્ર જોડણી તરફ ગયા વગર કેમ રહે ? સ્વર્ગસ્થ નવલરામ જવાઓએ જોડણીની ચર્ચા કચારનીયે છેડી હતી તેને લઈને નરસિંહરાવે જોડણીની જુએશ ચલાવી અને ૧૯૦૫માં એ વિષય ઉપર એક સવિસ્તર નિબંધ લખ્યો. એમણે આ બાબતમાં ઘણું સંગીન કામ કર્યું છે; પણ શાસ્ત્રપરતંત્ર થઈ એમણે કેટલીક બાબતમાં વધારેપડતો આગ્રહ રાખ્યો એટલે એમના સુધારા બહુજનમાન્ય થવાને બદલે એક પંથમાં પરિણમ્યા. એમના કેટલાક અનુયાયીઓ ‘અગે ? ને ‘અદમે’ લખવા સુધી પહોંચ્યા હતા (અનુયાયીઓ માટે મૂળ પ્રચારકને કોઈ કાળે ‘જેખમદાર ન ગણવા જોઈએ. દરેક સમર્થ સુધારક અને પ્રચારકને અર્ધદગ્ધ અનુયાયીઓની સળ ભોગવવી પડે જ છે.) નરસિંહરાવનો હશ્તુતિ અને યશ્તુતિવાળો પંથ ફાટ્યો મહિં પછું તેઓ તો અભિપ્રાયને છેવટે સુધી વળગી રહ્યા.

સને ૧૯૨૪ માં ગાંધીજીએ મને સૂચવ્યું કે શુદ્ધ જોડણીને અભાવે ગુજરાતી ભાષા જૂતની પેઠે ભમે છે એ દુર્દશા દૂર કરવા માટે શુદ્ધ જોડણીનો એક અપૂર્ણ કાશ તૈયાર કરો. મેં એમની પાસેથી બીજા એ જણનાં નામ માગી લઈ એક જોડણી સમિતિ તૈયાર કરી અને બહુજનમાન્ય થાય એવી જોડણી નિશ્ચિત કરવાનું આરંભ્યું. આ કામને અંગે મારે નરસિંહરાવને એકમે વાર મળવાનું બન્યું. જોડણીની અરાજકતા દૂર કરવાની વાત મારા પરિપત્રમાં મેં છેડી હતી એટલે એમણે માની લીધેલું કે એમની જોડણીને જ હું અરાજકતા ગણી કાઢું છું. એટલે જ્યારે હું એમને ખાર મળવા ગયો ત્યારે પ્રતિપક્ષીનો સામનો કરવાને અંગ બાંધીને તેઓ તૈયાર થયા. પણ મારા જેવો નિરાશ્રી અહિંસક થોડો જ એમની મામે બૂઝવાનો હતો ? એમાં વળી હું તો દક્ષિણી રહ્યો. મરાઠીની જોડણીના નિયમો જુદા, ગુજરાતીના જુદા. અમે મરાઠીમાં સ્ત્રી શબ્દનું અનેકવચન કરતાં ‘સ્ત્રિયા’ એવું દ્વચ વાળું રૂપ કરીએ છીએ. મારી વૃત્તિ ગુજરાતીમાં શા કામમાં આવવાની હતી ? અને હયુતિ અને યશુતિમાં તો હું નરસિંહરાવ સાથે મળતો જ હતો. મેં મારી નિરાશ્રી ભવ્યસમન્વયકારી દષ્ટિ અને મારું મિશન એમને સમજાવી દીધું અને ઉમેર્યું કે યશુતિ અને હયુતિ ગુજરાતીમાં દાખલ કરવાં હોય તો જોડાક્ષરની દબે એ કાઈ કાળે ચાલવાનાં નથી એને માટે અક્ષરનો કાનો જરાક વાકો કરીને (જંગાળી જોડાક્ષરમાં ય બતાવાય છે તેમ) અથવા બીજું એવું જ કાઈ ચિહ્ન વાપરીને રસ્તો કાઢવો પડશે. એટલે નરસિંહરાવે કહ્યું કે ‘હિંદીની પેઠે નુકતો નહિ ચાલે. તે ઊડી જાય છે અથવા તૂટી જાય છે. પણ મારા જીવતાં કાઈ પણ સારું ચિહ્ન ચાલતું કરો તો સારું’ મેં કહ્યું, “તો તો, કાં તો મારે ઉતાવળ કરવાની રહી અથવા આપે મગલમંદિર ખોલવાની ઉતાવળ છોડવી રહી.” આ વાતને ધણાં વરમ થયાં: એમણે ઘણી ધીરજ બતાવી પણ એ બે શ્રુતિઓનો હું ઉકેલ આણી શકું તો પહેલાં જ મેં ગુજરાત છોડ્યું અને એમણે આ દુનિયા છોડી.

મેં એમને તે વખતે કહેલું કે સર્વમાન્ય જોડણી ન થાય અને સહેજસાજ પણ ચોક્કસ મતબેદને લીધે બે પથ ચાલે તો તે મહન કરી શકાય એવી વસ્તુ છે. અમુક વિકલ્પો તો માન્ય કરવા જ પડે છે. પણ જોડણી પ્રત્યે સાવ બેદરકાર થઈ લેખકો અને મુદ્રકો ક્ષણે ક્ષણે યત્નવતામુપૈત્તિવાળી ગમે ત્યારે ગમે તેવી જોડણી કરી બેસે છે અને હંદસિં વહુનામ્ એ એક જ વૃત્તિને વળગી રહે છે ત્યારે એને હું અરાજક કહું છું. એવું અરાજક ટાળવું એ આપણી સમાન ઇતેજ્ઞરી છે. હું શબ્દશાસ્ત્રને અને એના સિદ્ધાંતોને ધણે દરજ્જે માનું છું પણ આ બાબતમાં હું મર્વાંશે શાસ્ત્રપરતંત્ર થવા તૈયાર નથી. જોડણીને શાસ્ત્રશુદ્ધ રાખવાનો હું બનતો પ્રયત્ન કરીશ. પણ છેલ્લી ઘડીએ શાસ્ત્રશુદ્ધિ કરતાં સર્વમાન્યત્વને જ વધારે મહત્ત્વ આપું અને જોડણી એકધારી કરવાની વાતને જ સર્વોપરિ ગણું.” હું મળવા ગયેલો ત્યારે ‘મારા વિરોધી પક્ષના હોવા છતાં મને કેમ મળવા આવ્યા !’ એ જ એમની સલામીનું વાક્ય હતું. મેં તરત કહ્યું કે હું વિરોધી છું જ નહિ, અને જોડણીની બાબતમાં આપની એકાદ વાત ગળે ન બિતરે અથવા અમલમાં ન મૂકી શકું તો તેટલા માટે શું આપનો સત્સંગ હું ન શોધું ? ત્યારપછી એમને અનેકવાર મળવા ગયો છું અને દર વખતે એમણે મને પોતાના સદ્બલાવથી નવરાઓ છે. મારી ‘સ્મરણયાત્રા’ મેં એમને મોકલેલી ત્યારે એમાંનું ‘આઠા’ વાળું પ્રકરણ પોતાને કેટલું ગમ્યું એ કહેતાં એમની

આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં હતાં અને પછી પોતાની ‘વિવર્તલીલા’ની એક પ્રતિ મને આપતાં ઉત્સાહભરે એમાંનો એક પરિચ્છેદ સંભળાવ્યો. પાંચમા પ્રકરણમાં આવેલો “લેકા તૂં, લેકી તૂં” વાળો પ્રસંગ એમણે મને વાંચી સંભળાવ્યો હતો!

કરુણરસ એમનો પોતાનો જ હતો અને ઈશ્વરે એમને એ રસ એટલો તો પૂરો પાડ્યો કે છેવટે છેવટે તેઓ કહી શકત “દુઃસ્વસંવેદના ચૈવ ચૈતન્યમાહિતમ્.” પણ એમની ઈશ્વરનિષ્ઠા કેઈ કાળે ડગી નહિ. ‘રમરણસંહિતા’માં ગવાયેલી શ્રદ્ધા કવિદંડપનાનું પડ નહોતું પણ હૃદયમાં કેળવેલી સ્થાયી વૃત્તિ હતી:

ઓ મૃત્યુ! ઓ દુઃખ! ભલે જ મેં મહાલો
આ વિશ્વમાં પૂર્ણ પ્રતાપ ધારો
ત્હમે ખરાં બંધુ ગણી વધાઈ
દંબટ કરાણ નિરખી નહિ ખિન્ન થાઉં.
ઈશ ઇચ્છા સંગમાં ભેળું ઇચ્છા માહરી
એ પ્રવાહો એકઠા થતાં મધુરતા છે ખરી.

*

*

તાતની ઇચ્છા થકી ભિન્ન મુજ ઇચ્છા થતાં
એસુરા ધ્વનિ લાગીને મુજ શ્રવણને (એ) પીડતા
વિષમ છે એ સાધવું ધર્મનું સંગીત તો
વિશ્વના ઉત્તાદની તાલીમ લેતે રીઝતો.

*

*

દુઃખઅસિતણા ગુણે આત્મ-ઉર્જાવલતા વધે;
કઠિણ તે કામળ બને ને ઉર વિશાળ થઈ રહે.

ગાંધી યુગનો વિશેષ

[એક જૂનો કાગળ]

દત્તાત્રેય ખાલકૃષ્ણ કાલેલકર

[જ્યારે જ્યારે મુઘર્ષ અને પાગલા જતો ત્યારે ત્યારે શ્રી નરમિહરાવભાઈને મળવાની તક મળે તો જોડતો નહિ ગાંધીજીના મણિમહોત્સવના ઉપનક્ષમા શ્રી ઉમારામ જોષીએ 'વિશ્વશાંતિ' વાળું ખામન્ય લખ્યું એ એને માટે પ્રગટાવનારૂં વાચકોને 'આમત્રણ' લખ્યું અને જાહેરે એ ચોપડી નરમિહરાવભાઈ ઉપર મોકલેલી થોડા દિવસ પછી જ્યારે એમને હું મળ્યો ત્યારે એમણે કહ્યું " એ ચોપડીનું અવલોક્ન મેં લખ્યું છે તે 'વગન્ત' મા જોશો 'વગન્ત' નો એ અર્થ પ્રગિદ્ધ થયો તે પહેલા જ હું જોશમાં ગયો જહાગ આવ્યા પછી થોડો દિવસ એ અઠ દાયમાં આવ્યો એમાં એમણે મને ઉદ્દેશીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો એના જવાબમાં મેં નીચેનો કાગળ લખ્યો હતો જનાગમ તેઓ કર્ત લખને એની આશા—બગભગ ખાતરી હતી ફરી વાર જ્યારે એમને મળવા ગયો ત્યારે એ ચર્ચા તેઓ ઉપાડશે એમ ધાર્યું હતું પણ તેમ જાનવા ન પામ્યું

નરમિહરાવભાઈએ પોતાનું એ અવલોકન 'ભાષિ યુગનું સાક્ષરદર્શન' એ મથાળા તરફ જોડેલું મેં હમણા જ 'મનોમુકુટ' ભાગ જીન્ને'માં જોડ્યું એટલે મારા કાગળની નમ્ય એક ટુકો હતી તે મેળવી અહીં મહેજગાજ એમને શબ્દના કેન્દ્રર માથે આપુ છું

નરમિહરાવભાઈ જીવતા હતા ત્યારે એમનો જવાબ આવે નહિ ત્યાં સુધી આ કાગળ કેમ જાય એમ મદ્રાસ હતો હવે એમના ગયા પછી આનો કાગળ જાપતા એથીય વધારે મકાસ હતો પણ તેઓ તાત્ત્વિક ચર્ચાના ગમિયા હતા અને મતભેદ પૂર્ણ જાણ એ પ્રચ્છતા હતા અને કાગળ પૂર્ણ આદરભાવથી લખેલો છે એટલે મારે મદ્રાસ દેવાની આને 'પ્રસ્થાન' મા મોકલુ છું 'મનોમુકુટ' મા આવેના વિવેચન માથે આ વાચવાનો છે —કાકા કાલેલકર]

* *

નત્યામ્બાશ્રમ, વર્ધા

૧૫-૧૦-૩૩

મુ. શ્રી નરમિહરાવભાઈ

ચિ ઉમારામ જોષીના 'વિશ્વશાંતિ' ઉપર આવે 'વગન્ત' મા જે લખ્યું હતું તે જોવાની ઉત્કૃષ્ટતા થઈ હતી, જેમના હોવાથી એ વખતે 'વગન્ત' નો એ અર્થ દાયમાં ન આવ્યો જહાગ આવ્યા પછી પણ એ કથાએ ન મળે અને કાઈ મિત્રે એ મેળવી મારા પર મોકલ્યો તે પછી દિવસે દાયમાં આવ્યો વિદ્યાર્થીના એક જુવાન કવિને મુજગતના મર્મર માફક તરફથી થયેલી દૃઢ જોઈ મને આનંદ થાય એમાં નવાઈ શી! કવિતામાં મૌલવના લાલિત્ય કરતાં ભાવની તથા નાદની ગભીરતા વિશેષ છે એ આપનું કથન સાવ માસુ છે.

આ જાતની કવિતાનો આસ્વાદ લેવા જે પ્રકારના વાચકો લલચાય તેવાઓ માટે જ મેં મારું આમંત્રણ લખ્યું હતું, એ આમંત્રણની છેલ્લી કંડિકામાં મેં જે ગાંધીયુગની ખાસિયતનો ઇસારો કર્યો છે તે શૈલી પરત્વે નથી, આદર્શ પરત્વે છે; અને એ આદર્શ પણ સાહિત્યનો નહિ, પણ જીવનનો.

સાહિત્યની શૈલી વિશે મારું માનવું છે કે જીવનનું સંગીત જેટલું સમૃદ્ધ હોય તેટલી શૈલીની વિવિધતા પણ સાહિત્યમાં આવવાની જ. જેવો વિષય, જેવું વિવેચન, અને જેવી વિવેચકની 'વૃત્તિ', તેવી શૈલી એની મેળે બંધાવવાની. કાંઈ ઉત્સવપ્રસંગે પ્રવચન કરતો હોઈ ત્યારે જ શૈલીથી બોલાય કે લખાય તે જ શૈલી વિનાદ્યોલુપ વિદ્યાર્થીઓની વાગ્વર્ધિની સલામાં ધમધમ તોપણ ન આવે. પોલ રિશાર ભારતવર્ષને પોતાનો સંદેશો વિશિષ્ટ શૈલીમાં સંભળાવે તો એનું અવલોકન અને અભિનંદન એને ઘટે એવી શૈલીમાં જ નીકળવાનું. લેખક અને વક્તાની શક્તિ અને વૃત્તિના ઊંડાણની ઊણપ, એ મર્યાદા તો હંમેશા રહેવાની જ.

ગુજરાતના સાક્ષરોએ ગુજરાતી ભાષાની આજ સુધી જે સેવા કરી છે તે અવગણના કરવા જેવી તો નથી જ. નર્મદાશંકરે લોકોનાં વહેમો અને ખરાબ કૃદ્ધિઓ સામે જે પોકાર ઉઠાવ્યો તેથી શું જનતાની સેવા નથી ચર્ધ? આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે આપણા ધર્મનું રહસ્ય ઉકેલ્યું તે શું ઓછી સેવા છે? 'અભંગમાળા'માં જે ભક્તિભાવ પ્રગટ થયો છે તેથી શું હૃદય ઉત્તત નથી થતું? અંબાલાલ સાકરલાલે પોતાના લેખોદ્વારા સમાજને દોરવાનું જે કાર્ય કર્યું તે શું નજીવું છે? 'રાઈ'નો પર્વત' લખી રમણભાઈએ ભાષાની અને સમાજની શું ઓછી સેવા કરી છે?—જેમની જેમની સાહિત્યસેવા વિશે મારા મનમાં ઊંચો ખ્યાલ છે તે બધા વિશે અહીં ઉલ્લેખ કરવાનો મારો વિચાર નથી. હું કંઈ અહીં સાહિત્યસલાના પ્રમુખનું ભાષણ લખવા નથી ખેંડો, પણ એક એકનિષ્ઠ સાહિત્યસેવકને નમ્રતાથી કાળજી લખું છું.

ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીની અને દેશના બધા જ પ્રાંતના અનેક દેશસેવકોની તપસ્યાની પરિણતી દેખાઈ આવે છે. લોકમાન્ય તિલક, રાનડે, ગોખલે, ભાંડારકર, રવીન્દ્રનાથ, અરવિંદ ઘોષ, સ્વામી વિવેકાનંદ, લાલા લાજપતરાય, હર દયાળ, મિસેસ બેસંત, રાધાકૃષ્ણ, આનંદકુમાર સ્વામી, લગિની નિવેદિતા ધૃત્યાદિ અનેક સમાજસેવકોએ જે ચિંતન અને પરાક્રમ કેળવ્યાં તેનો પરિપાક તે ગાંધીયુગ છે. ગાંધીજીને હું એકાદી ભારતસેવક ગણતો નથી. એમની પ્રતિભા, રાષ્ટ્રની આ જુદીજુદી શક્તિઓનો સમન્વય કરી શકી અને એને લોકમતગૃતિ, ધર્મસંસ્કરણ, અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની દિશાએ એકાગ્ર કરી શકી છે. એ જ એમની વિશેષતા. ગાંધીયુગના પાયામાં અનેક વસ્તુઓ સાથે સાક્ષરોની સાહિત્યસેવાને પણ સ્થાન છે જ. ગાંધીયુગનો મહિમા એ કંઈ એકલા ગાંધીજીનો મહિમા નથી. એ તો ભારત-વર્ષના ભાગ્યેદયનો મહિમા છે. ગાંધીજીનું નામ તો સંસારરૂપે અને અન્યર્થક છે.

જે દેશમાં અધિકાંશ જનસંખ્યા અજણ છે, ત્યાંની પ્રેમ નવા જમાનામાં જૂની ખાનદાનીના સંસ્કારો અને આદર્શો ઝપાટાભેર જૂલી ગય છે અને નવા સંસ્કારો સંઘટિત રૂપમાં હજી પ્રગ્નમાં દાખલ થયા નથી અને ત્યાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ધૃત્યાદિ બેદોને લીધે પ્રગ્ન ઓતપ્રોત થતી અટકી છે, ત્યાં બધાને ઉદ્દેશીને લખેલાં લખાણો, કરેલાં કવનો અને બોલેલાં ભાષણો એકદમ સાદી શૈલીમાં હોય એ આવશ્યક છે. સાદી શૈલીમાં બધી જાતની સંસ્કારિતા, વિચારોનું ઊંડાણ અને ચારિત્ર્યનું બળ આવી શકે છે એ ગાંધીજીએ આપણને પ્રથમ બતાવ્યું. સરદાર વલ્લભભાઈ તો ગામડિયાના સરદાર. પણ એમણે પોતાનાં

ભાષણોમાં જે તેજસ્વિતા, બંદૂકની ગોળીનું સોંસરાપણું અને તીખો વિનોદ ખતાવ્યાં છે તેને માટે તો ગુજરાતની પ્રગ્ન મગર જ રહેશે. 'વિશ્વસાંતિ' અને તે વાંચવા માટે લખેલું 'આમંત્રણ' ખબરદાર જેવા ગણ્યગાંધિના અપવાદોને બાદ કરતાં કેટલા પારસીઓ સમજી શકે ? હું કંઈ પણ લખું અને મુ. અખબારસાહેબ અથવા ડૉ. રજબઅલી ન સમજી શકે તો મારે એમનો વાંક કાઢવો કે મારી ભાષા સુધારવી ? ઘણા જવાબ આપશે કે બંને ન કરી શકાય. અને આજે તો મારે એ જવાબ સ્વીકારવો પડવાનો છે.

ભાષા સમાજ પરત્વે લિંગ હોય છે. જે આપણે બધાં એકબીજાનાં ઓતપ્રોત યર્થ જર્થ એ તો આપણી ભાષા ધીમેધીમે એકરૂપ થવાની જ. ગાંધીયુગ પહેલાંના સંસારસુધારકોએ સમસ્ત પ્રગ્નને એકબીજા સાથે ઓતપ્રોત હોવા તરફ દોરી નથી એમ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે. સામાજિક રૂઢિઓ તોડી થોડાંક શિષ્ટ કુટુંબો અમુક દરજ્જે એકબીજાનાં ભણ્યાં, પણ એટલું બસ નથી. આજે પણ બધા વર્ગ એકબીજાનાં ભળી શક્યા છે એમ ન કહી શકું. પણ એ તરફની જખરદસ્ત પ્રેરણા લોકોને મળી ચૂકી છે અને તેનો આઘ હવે થોભવાનો નથી.

આમ હું જે આદર્શભેદની વાત કરું છું તે સાહિત્ય પરત્વે નથી, પણ જીવન પરત્વે છે. અને એમાં પણ હું જૂનાની ખોડ તો કાઢતો જ નથી. જેના ખલા પર ચડ્યાથી હું દૂર સુધી નોંધી શકું છું તેને જ અદ્વૈત દૃષ્ટિ કહેવાની ભૂલ અને ધૃષ્ટતા હું ન કરું. પણ આદર્શ ઊંચો થયો એટલે દૃષ્ટિ દૂર સુધી પહોંચવાની જ એ વસ્તુનો કંઈ ઇનકાર કરાય ?

એક વસ્તુ માત્ર મને હમેશ ખૂચતી આવી છે. આપણે અંગ્રેજી ભણેલા, જે અંગ્રેજી સાહિત્યનો ઉત્કૃષ્ટ ભાગ આત્મસાત્ કરી શુદ્ધ, સાદી અને આજની પ્રગ્ન સમજી શકે એવી ભાષામાં અને રૂપમાં જે મૂકી શક્યા હોત, તો એના જેવું મુંદર બીજું શું હોત ? પ્રગ્ન પાસેથી પોપણ મેળવી અંગ્રેજી ભણ્યા, તેના લાભ પ્રગ્નને આપવો જ નોંધી તો હતો. જે વાત અંગ્રેજી વિશે તે જ સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશે છે. આપણે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી તો શીખ્યા. બનેલી વિચારપ્રણાલી અને ભાષાશૈલી સરસ રીતે બેળવીને આપણે ગુજરાતની સેવા પણ કરી. પણ પ્રગ્ન સાથે પૂરતા ઓતપ્રોત ન થયા. તેથી આપણે વાયકવર્ગ ઊભો ન કરી શક્યા. લોકો જૂની સાક્ષરી શૈલી ઝીલી ન શક્યા. એ વાંક લોકોનો નથી. આપણે જેટલી સાહિત્યસેવા કરી એથીય વધારે પ્રગ્નસેવા કરી હોત તો પ્રગ્નની મનોભૂમિકા સાથે આપણે સમરસ થાત, અને તેઓ આપણુ કહ્યું ઝીંધી લેત આપણે આ જાતિભેદ તોડવા મથ્યા હોત તો આપણે ક્યારના લોકમત્રાટ થયા હોત. પણ આપણે તો લોકોને કહ્યું: "તમે પણ અમારી પેઠે અંગ્રેજી શીખો, સંસ્કૃત શીખો, અને સાહિત્યનો આસ્વાદ લેવાને અધિકારી થાઓ." એ જવાબમાં કઠોરતા અને બેજવાબદારી છે. એ આપણે એ વખતે નોંધી ન શક્યા.

આજે પણ દેશસેવકો સાહિત્યદ્વારા જેટલી પ્રગ્નસેવા કરે છે, તેટલી કેવળ સાહિત્ય-સેવકો નથી કરતા. સાહિત્ય તો હમેશ જીવનનું એક અંગ ગણાવું નોંધીએ. જીવનશુદ્ધિ અને જીવનસમૃદ્ધિ એ જે દિવસે સાધ્ય ગણાશે અને સાહિત્ય એવાં અનેક સાધનોમાંનું એક પવિત્ર સાધન ગણાશે, ત્યારે જ સમાજ અને ચારિત્ર્ય બંનેની ઉત્તમ સેવા થશે.

આ બધું આપ તો જાણો જ છો અને સ્વીકારો પણ છો. હું તો કેવળ માત્ર મતબ્બ રૂપિય કરવાને અર્થે જ આટલું લખી ગયો વિસ્તાર માટે ક્ષમા કરશો.

થોડા દિવસોમાં ફરી જેસ જવાનો છું. બની શકે તો મુંબઈમાં આપને દર્શને આવીશ.

લિ. સેવક,

કાકા કાલેલકરના

સાદર વંદે માતરમ્

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ

[એક દર્શન]

કુમારી લાનુમતી લટ

શ્વેરે માનવીને ધડ્યો તે સાથે એની મર્યાદાઓ પણ મૂકી દીધી. ચેતનાંશ ને પંચમહાભૂતના સ્થૂલ દેહ ઉપરાંત દેશ, કાળ, વગેરે અનેક મર્યાદાઓ આવી પડે છે; છતાં એ મર્યાદાઓમાં રહીને પણ માનવી પોતામાં સંપૂર્ણ માનવતા પ્રગટાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે તેમાં અંશતઃ પણ જેટલો સફળ થાય તેટલો માનવીનો તે મર્યાદાઓ ઉપર વિજય છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈના જીવનમાં આવો વિજય હું જોઉં છું.

લોકાક્રિત કહે છે કે ભતૂંદાર, અશ્વત્થામા વગેરે ચિરંજીવ છે. હજુયે સંસારમાં કોઈ કોઈ સ્થળે એ ભમતા હશે. ચિરંજીવ થવું તે માનવીને કેમ રુચે? સંસારના ચિત્રવિચિત્ર અનુભવો પછી પણ માનવી અહીં જ ચિરંજીવન ઇચ્છે — સ્વીકારે તો એની ઘૃષ્ટતાને હદ નથી એમ કહેવું પડે. અરે, દીર્ઘજીવન પણ સંસારમાં કેવું ભારરૂપ યર્ષ પડે છે એ તો જીવનારને જ સમગ્રાય. પરિવર્તનશીલ આ સંસારમાં People should not outlive their own times. અને દીર્ઘજીવીઓ જીવનની સફળતા તો જ માણી શકે જો આ પરિવર્તનનાં તત્ત્વોને ક્ષણિક સમજ માનવતાના સનાતન અંશોને તેઓ જીવનમાં પ્રધાન સ્થાન આપે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈનું જીવન બહુ અંશે આવાં તત્ત્વો પર નિર્ભર હતું એ એમના પરિચયમાં આવનાર સર્વને વિદિત છે.

ઉજ્જવલ માનવતા એ નરસિંહરાવભાઈની જીવનસિદ્ધિ. તમે તેમને ગમે તેટલા પ્રિય હો છતાં અમુક દોષો તો એ ન જ માફ કરે અને ચલાવી પણ ન લે. ખેસક, વ્યક્તિગત રુચિઅરુચિને આમાં સ્થાન છે ખરું. પણ તેનું મૂલ્યે એમણે આપ્યું છે. વિનાકારણ આજે પણ કોઈ કોઈ એવા હશે જેમના હૃદયમાં એમના તરફ સહભાવ શોધ્યો પણ ન મળે. છતાં માનવીના સહભાવમાં પણ રુચિઅરુચિને સ્થાન તો ખરુંને?

માણસને જીવવું ગમે છે? આવો પ્રશ્ન પણ કેમ પુછાય? જીવવું તો માનવીમાત્રને ગમે જ ને? હશે. છતાં જીવનમાં એવી ક્ષણો આવે છે ખરી, જ્યારે માણસને જીવન તરફ માત્ર વિરક્તિ નહિ, તિરસ્કાર છટે છે. સ્થૂલ દેહનાં બંધનોને ઉપેક્ષી ફેંકી દેવાનું મન એને થાય છે. આમાં જીવનની સ્થૂલ બાજુ તરફ જ તિરસ્કાર હોય તો એ તિરસ્કાર સાર્થક છે. નરસિંહરાવભાઈએ સૌ. સુશીલાબહેનને વિદાય આપી. એમની નિસ્તેજ આંખોએ એ જીવનસાથીનું છેલ્લું દર્શન પણ એમને ન લેવા દીધું. અસહાય માનવી પેડે એમણે આવું કંઈક કહ્યું: "I wish I were shot dead." પણ આ ઉક્તિમાં જીવનની પાર્થિવ દશાનો જેટલો તિરસ્કાર એટલો જ જીવનની સૂક્ષ્મ દશાનો સ્વીકાર હતો. સંસારનાં દુઃખકલ્પોથી મુક્ત દરદરની કોઈ ભૂમિમાં પ્રિયજનોનો અવિચ્છિન્ન ગ્રંથ અનુભવવાની એમાં ઝંખના હતી.

સસારમાં શ્રદ્ધા બધામાં જ જન્મતી નથી. અને જન્મ્યા પછી પણ સંસારના વિવિધ અનુભવોમાં એ અચલ રહેવી દુર્લભ છે. એ દુર્લભ શ્રદ્ધા સ્વ. નરસિંહરાવભાઈના જીવનમાં એકરસ ઘર્ષ ગર્ષ હતી. પરમાત્મા, પરબ્રોમ, અમરતા વગેરેમાં એક બાળક જેટલી મુગ્ધતાથી એ માનતા. અને અચલ હોવાથી એ શ્રદ્ધા જીવનમાં અજળ આશ્વાસન રેડતી. આ ભાવના, જેને રા. મુનશી Other worldiness કહે છે તે, જતાં માનવીને દુઃખનો સંતાપ કેટલો વધી પડશે ? કદાચ માનવી ખૂબ—અતિશય સ્વાર્થો પણ બની જાય; ‘સ્વ’જ એનું કેન્દ્ર બની જાય.

એમની સાહિત્યસેવા નિશે અહીં મૌન જ ઉચિત છે. એ મારે ઘણું લખાયું છે; ઘણું બે લખાશે. અને મારે મન તો સાહિત્યકાર કરતાં માનવી વિશેષ છે; સાહિત્ય કરતાં માનવતા વિશેષ છે. માનવતા ન હોય તો સાહિત્યકારો જગતને શું આપી શકે ? માનવતાના ધ્વજકાર વગરનું કેટલું સાહિત્ય આજે જગતના પટમાં જીવતું છે ?

બસ. મુ. નરસિંહરાવભાઈ ગયા. એમનું વાતસલ્ય અનુભવનાર અમને એક વડીલ મિત્રની ખોટ પડી. ગુજરાતની ખોટ ગુજરાત જાણે અને પૂરવી હોય તો પૂરે.

કોણ જાગે ?*

નાથાલાલ દવે

કોણ જાગે ? કોણ જાગે ?
શાન્ત સુપ્ત વસુન્ધરાને હૃદય એકલ કોણ જાગે ?
આ નિરન્તર કોણ જાગે ?

નીરવ વનકુળે વિહંગકેરી ઢળેલી પાંખમાં,
કુસુમકલિકાના ઉરે આછા પમરતા એ પરાગે,
કોણ જાગે ?

ઉડુગણુ વિભૂષિત રજનીના લિંડા—અસીમ અવકાશમાં,
ને સંવ્યથિત મુજ હૃદય આગે કોણ જાગે ?
આ નિરન્તર કોણ જાગે ?

શાન્ત સુપ્ત વસુન્ધરાને હૃદય એકલ કોણ જાગે ?

[અનુષ્ટુપ]

એસતા વર્ષને દિને સતજ થે શ્વેત વશ્રમાં
ઉલ્લાસે ડોલતા ઉરેઠ્ઠ અધીરા પાથ માંડતો;
ભેટવા ભાઈ ભાભીને બિંબેરી મેડીએ ચડ્યો.
સત્કાર્યો આવીને સામે ભાભીએ હેતથી હસી,
લાડની લાખ આશિયો આછેરા સ્મિતમાં વસી;
ભિમિના અંજને આંજ આંખને એ નમી, નમ્યો
હીંડોળે રાજવી પેરે જૂલતા જ્યેષ્ઠ ભાઈને.
‘કાકા’, ‘કાકા’, કહી એવો છાતીએ શ્વાસનાં ભર્યા
ખીડેલી પ્યારમાસીની કોડીલી કળીઓ સમાં
સંતાયાં સોડમાં આવી ભાઈનાં બે ય ભૂલકાં.
રિઆવી ! બાળકોને હું ફૂલની પાંખડી દઈ
—ભક્તિભાવે ભરી હૈયું આશિયો આપીને લઈ—
બિંબા બઉ ને લીધું ભાભીએ રૂસણું તહીં.
—ભાઈના મંદિરે રૂપા ઘંટડી રણુકી રહી—
“કંજૂસાઈ કરી આવા આજથી ઠગણા થશો,
બાપડી આવનારીજા દેવાયે શેર પૂરશે ?
મહારી તો સર્વ આશાઓ ઉરની ઉરમાં રહી,
સર્વને આખું ને નાનાભાઈ ! કે’ અમને નહિ ?”
શ્રાવણી સૂર્યના જેવો નિહાળી તાપ એમનો
કેંક દિનોતણો હૂમો મેંચ તે ઠીક ઠાલવ્યો.
“પિતાના વજ્ર ગાહુ શો, માતાની અમી આંખ શો,
અનંતે બિડતી મારી આશાની અન્ય પાંખ શો,
રાષ્ટ્રના રમ્ય મોતી શો બંધુ શો બંધુ દે દીધો.
બાકી એવું રહ્યું છે શું કે આવો બિંબડો લીધો ?
અંજલિમાં ફૂરે નાની સમુદ્રે સાત ઘૂઘવે
ખાખોચિયું હવે ખાલી શીદને રૂંડોળતાં તમે ?”

અમારી બાળલીલાના આછેરા ઊઠતા ધ્વનિ
 સાંભળી રહેજી મીચેલી ભાઈની આંખડી ખૂલી,
 બળી ગૈ ભાલીના સ્મિતે ભાઈના સ્મિતની કણી.
 આત્માના અગ્નિધકાંઠેથી મોતીકાં મંદ સ્મિતનાં
 વીણીને દંપતી કેરી દૃષ્ટિના ઇન્દ્રહંસલા
 વધાવે આંખ ઢાળીને ઊભેલા મૂઢ શા મને !
 અહો એ દૃશ્યને બેવા ઊર્મિ તો ઊડતી હતી,
 પરંતુ ના ઢળી મારી પાંપણો ખૂલતી હતી !
 સ્તિન્ધ માઝાથી ચોહંતા ભાવેના ભવ્ય સાગરે
 ટાલતાં દંપતી મેલી, ઊંચેરી જોગની સીટી
 જિતયો કલ્પનાદારા રચતો હું સ્મિતત્રયી.

હું

‘સ્વપ્નસ્વ’

આ વિશ્વનો કર્મસરિતપ્રવાહ
 અનાત કો' સાગરરૂપે વહી રહ્યો;
 બાંધેલ આરા, ખડકો કરાલ
 વચ્ચે હસી નિર્મળ એ ધપી રહ્યો.
 મને ન અનાત ઉરે રુચે રે,
 કરાલ બંધો વિસરી શકું નહિ;
 અણુશની બોતિ અગમ્ય અંતરે,
 તેથી વિરાને ભટક્યા કરું અહીં.
 હું ‘હું રચું ભાવિ’ કહી વહું છું,
 એકાકી ઉત્તાપ તળે બળું છું,
 અનાત તોયે કિયતિભાન સાથે,
 હું કદચુ ચો આ રણમાં શમું છું.

ફ્રેજપુરની સ્વરાજ્યકૂચ-જયોત પ્રકટી

[દ્વિતીય ભાગ]

૩૦.

પળેપળ ફેરફારો થયા જ કરે છે. જેની જેવી દૃષ્ટિ તેવું તેનું દર્શન. ફટલાકને મન દુનિયા પોતે જન્મ્યા ત્યારે જેવી હતી તેવી જ જણાય છે. ત્યારે કોઈકે તીક્ષ્ણ આંખવાળો ધરીધરીએ થતા પલટાઓને સ્પષ્ટપણે જોઈ શકે છે, અને ચોગ્ય કાંટે તેને તોલે છે. ત્યારે ફટલાક પરિવર્તન જુએ છે ખરા, પણ પોતાના જૂના કાંટે તેને તોલે છે. હવે તો કાટલાં ખદલાયાં છે, ત્રાજવાં પણ પ્રમાણસિદ્ધ કરી લેવાં જોઈએ, નહિ તો વ્યાપારી દંડાય છે.

આપણે રહીએ છીએ તે સૃષ્ટિમાં એક અંશ છે અને ગતિ એ સૃષ્ટિનો સ્વભાવ છે. લખનૌ અને ફ્રેજપુર વચ્ચે લગભગ આઠ મહિના વીતી ગયા. લખનૌના જવાહરલાલ અને ફ્રેજપુરના જવાહરમાં પણ ફરક પડ્યો. દેશસેવાની ભૂતિ શો આપણો રાષ્ટ્રપતિ એક પળના વિશ્રામને કારણેયે કાર્યક્રમ થંભાવી શકતો નથી. હિંદુસ્તાનના ખૂણેખૂણે ધૂમી વળવા એ તત્પર થયો છે અને ભાંડુઓનાં દુઃખ ફેડવા પૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ અર્થે સૈન્ય ઉત્તેજે છે. એની પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવા વાયુવાનનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો અને આવતી કાલે આ કરતાંય કોઈ ખીજું સાધન—પવનપાવડી કે ઊડણપાટકી—શોધારો અને તેથી વહેતું પહોંચાશે તો તેમ કરવા આ નિત્યયુવાન જવાહર તૈયાર થશે.

ખાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે હિંદુસ્તાન ખૂંદી વળવાની રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પ્રથા પાડી અને વીર જવાહરે તે પ્રણાલિકા સ્વીકારી. આજે આખા દેશમાં ફરીથી ઉત્સાહનું મોજું ફરી વળ્યું લાગે છે. અને ઠેરઠેર સ્વરાજ્ય, સ્વરાજ્યની વાતો ચાલી રહી છે. વિરોધીઓને પણ દ્વેષભાવે સ્વરાજ્યનામનું ઉચ્ચારણ કરવું પડે છે.

લખનૌના અધિવેશન પછી પંડિત જવાહરલાલે જે પ્રવાસ એડ્યો તેથી એમને પોતાને દેશનાં મધ્યાર્ધદર્શન કરવાનો અવસર લાખ્યો અને જનતાને ઉત્સાહભૂતિ પાસેથી પ્રેરણા મળી. આ પ્રવાસે ડોળાયેલાં પાણી સ્વચ્છ કર્યાં. આજે વિરોધીઓ વિરમય પામી આંગળાં ફેડવા લાગ્યા છે. એમણે લંગાણુની આશા રાખી હતી, પણ આ તો સૌ વધારે ને વધારે સમીપ આવતા જણાય છે અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે એકત્ર જળે મૂઝવાની તૈયારીઓમાં પડ્યા છે. મહાસભાનું મંડાણ ગોવાળિયા તળાવ ઉપરના લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરની છાયામાં થયું છે. ‘અને જેને રામ રાખે તેને કુણુ મારી શકે’ એ ન્યાયે મહાસભા કાલતી જ રહી છે. એના ઉપર ધા કરનારનાં હથિયાર હેઠાં પડ્યાં છે. એની શક્તિને ક્ષીણ કરવાનાં સ્વપ્ન સેવનાર પોતે જ શક્તિહીન બન્યા છે. શુભ કામની આડે આવનાર વિઘ્નસેતોથી પરાજય પામી પાછો પડે છે.

લખનૌમાં મહારાષ્ટ્રનું નિમંત્રણ સ્વીકારાયું ત્યારથી કચ્છકે કટપનાઓ થવા લાગી હતી. મહાસભા દીનદરિદ્રીના સુખને માટે જ લડે છે, એના સ્વરાજ્યમાં સર્વોદયની ભાવના પ્રધાનપદ ભોગવે છે, એટલે હિંદુસ્તાનની જનતાની જેટલું નિકટ જવાય તેટલું જવા એ તલસે છે. લખનૌથી જ કેટલાક મહારાષ્ટ્રીઓના મનમાં ગ્રામઅધિવેશનનો મતોરથ હતો, અને મને માહિતી છે ત્યાં સુધી ગુજરાતે પોતાનો આગ્રહ છોડ્યો તેનું દારણ પંજુ એ હતું કે મહારાષ્ટ્રને ગ્રામ અધિવેશન ભરવાનું પ્રથમ માન મળતું હતું. એટલે એક રીતે મહારાષ્ટ્રના મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ બંધાઈ ચૂક્યા હતા.

ફૈજપુર સ્થળ આખરે ઠરાવવામાં આવ્યું. ખામ ફૈજપુર કે એની પાસેના સાવદા ગામમાં એવું શું હતું ? ફૈજપુર કંઈક અંશે ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવે છે. મોહ પામવા જેવું કાંઈ જ નહિ. ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અવળી નીવડી, ત્યાંના બહેખાંઓ તો ફૈજપુર અધિવેશનથી અળગા ને અળગા જ ભાગતા ફરતા હતા અને પોતાથી અને તેટલી વધારે મુસીબતો આણી કાર્યકર્તાઓને વધારે પાણીદાર બનાવવામાં મદદ કરતા હતા. પૂર્વ ખાનદેશે મન ૧૯૨૦ની સાલથી મહાત્માજીની દૃષ્ટિએ કામ કર્યું છે. ૧૯૩૦ ને ૩૨નાં યુદ્ધોમાં ત્યાંની પ્રજાએ સાગ્ર પ્રમાણમાં ભાગ લીધો હતો; એ નિઃશ્વામાં કાર્યકર્તાઓનાં જૂથ છે અને તેથી ખિરાડા જેવા આશ્રમની નજદીક અધિવેશન ભગવું જોઈએ અને એવું સગવડવાળું સ્થળ તે ફૈજપુર અને તેનાં ખેતરા લાગ્યાં. ખેતરાના માલિકો હિંમતવાળા ખરા. એમને પણ બહેખાંઓ મારફત ઘણી ધમકીઓ મળી, પણ જેતણ જણે તો ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું કે ‘થવાનુ હોય તે થાઓ, અમે તો કોંગ્રેસને જગ્યા ભાડે આપી છે; અમારી છે ને અમે આપી છે.’ જમીનનું કામ ઠેકાણે પડતાં પાણીનો સવાલ ઊભો થયો. ખેતરામાં લગભગ આઠ મોટા કુવાઓ હતા, એટલે પાણી પૂરતું મળી રહેશે એવી ધારણા તો હતી જ, પણ અરકારી અધિકારીઓને આવા પ્રમોગેએ આવનારજનનારની સગવડઅગવડોની ભારે કાળજી વહોરની પડે છે. એટલે પાણીના ગુણદોષની તપાસ ચાલુ થઈ. પીવાલાયક તથા વાપરવાયોગ્ય પાણીનું જોઈતું પ્રમાણ મિદ્ધ થયું, એટલે રસ્તાઓની સ્વચ્છતાની માથાફૂટમાં ઊતરવું પડ્યું મુખર્ષની કોન્ફ્રન્સમાં (સેક્રેટરિયેટમાં ભરાયેલ) હોમ મેમ્બર મિ. બેલે માવદા મ્યુનિસિપાલિટીને સમજાવી એટલે પોલીસને સતોપ યાય એ રીતે રસ્તાઓ નિશ્ચિત થયા. સ્વચ્છતા, જાનરે, મૂતરડીના કામમા તો આપણે એકા નીવડ્યા. આ બધું ચાલે છે ત્યાં તો અણુધાર્યો દશ ધિય વરસાદ પાંચેક દિવસમાં પડ્યો. આટલી બધી વિટંબણાનો સામનો કરનાર કાર્યકર્તાઓ કુદરતી બનાવને કેવી રીતે પહેંચી વળે ? વળી કાળી જમીન એટલે પાણી સોમતાયે ઘણી વાર વાગે. લગભગ ૨૦-૨૨ દિવસો એળે ગયા; છતાંય અધિવેશન ભરવું તો ફૈજપુરમાં જ અને તે પણ ધારેલે મમયે—ડિસેમ્બરમાં જ—એવું મુખ્ય મુખ્ય માણસોએ ઠરાવ્યું કાળજી વ્યય ઝાંછા કરવો પડ્યો તેથી જ નિવાસની કેટલીક અગવડો નડી હતી. પણ જેઓ ફૈજપુર અધિવેશનની ઉપરની બૂમિકા ધ્યાનમાં રાખે તેને ફૈજપુર ચિત્રનું માસું દર્શન થયા વિના નહિ રહે.

આ સમયે કોંગ્રેસનગરનું નામ તિલકમહારાજ સાથે જોડવામાં આવ્યું હતું. ઇતર નગરોની માફક તિલકનગરની રચના થઈ હતી. પણ આ રચનામાં કેટલીક વિશેષતાઓ હતી. ફૈજપુર સાતપુડા પર્વતની પાસે હોવાથી બાંજુઓ મોટા પ્રમાણમાં મળી શકતા હતા,

એટલે જ્યાંત્યાં આપણને બાંધુઓની કૃતિઓ મળતી હતી અને કોઈક પત્રકારે ઉપહાસ કરતાં તિલકનગરને બાંધુનગર તરીકે ઓળખાવ્યું છે. તિલકમહારાજને એમના જીવનમાં કોઈક વર્તમાનપત્રે 'તેલીતંબોળીના નેતા' તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. વર્તમાનપત્રનો ઉદ્દેશ તિલકમહારાજને ઉત્તારી પાડવાનો હતો, પણ સાચે સાચ એને કારણે તો તિલકમહારાજ લોકમાન્ય બન્યા. નગરરચનાનો ધણો સામાન બહારથી જ આણવો પડતો હતો. મજૂરો ફેજપુર, સાવધ, યાવલ આદિ પ્રદેશોના મળતા; પણ એમની અછત હતી. મહારાષ્ટ્રના ખીન્ન જિલ્લાઓ કરતાં ખાનદેશ વધારે તરતો જિલ્લો કહેવાય. વળી લેવા પાટીદારની વસ્તી વિશેષ હોવાથી આ પાટીદારો કમાણીનો વિચાર પ્રથમ કરતા. પણ આવા પ્રસંગોએ સર્વે ન કમાય તો ક્યારે ખાટે ?

કોઈ પણ કામ કોઈ મોટા કોન્ટ્રાક્ટથી કરાવવામાં આવ્યું નહોતું તેથી ખર્ચપાસું સારી પેઠે કાજમાં રહ્યું હતું.

ફેજપુરના સદલાખે મહાત્માજીની હચ્છા મુજબ પ્રસિદ્ધ નંદલાલબાણુ ફેજપુરમાં આવી બેઠા. એમણે આસપાસના પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરી તિલકનગરની સાદો અદ્ભુત કલા-કૃતિઓ સર્જી લીલાછમ વાંસ એ એમનું મુખ્ય સાધન. જેમણે તિલકનગર નિહાળ્યું છે તેમના મન સાથે દરવાજાઓ, તેમના ઉપરનાં પેલાં ચિત્રો જડાઈ ગયાં હોવાં બેઠાં એ. વાંસની છાખડીઓ, નાની ટોપલીઓ વગેરે આ જગનાં અંગો હતાં અને રાષ્ટ્રધ્વજ કલશરૂપે હતો. વળી રંગબેરંગી ખાદીની છૂટી પટ્ટીઓ શોભામાં વધારો કરનારી હતી. નંદલાલબાણુએ દરવાજાની જે રીતે રચના કરી હતી તે બધામાં ગ્રામદષ્ટિ હતી પણ તે સાથેસાથે એમણે એમ પણ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે સામાન્ય ગણાતી ચીજોમાંથી શું શું નિપજવી શકાય છે. સામાન્ય સાધનો, સામાન્ય મજૂરો, સામાન્ય કારીગરો એ બધું સામાન્ય હોવા છતાંય અસામાન્ય દષ્ટિએ લુબ્ધક ચિત્રો ખડાં કર્યાં અને ગ્રામઅધિવેશનને અનુરૂપ તિલકનગરને સરજ્યું. આખા નગરમાં નંદલાલબાણુ ટેરેટર નગરે પડતા. આ કલાકારે પોતાની રાવડી પણ એક કુવાને કાઠે એક લીમકાની નીચે ઢાળી હતી. એમનું જીવન અત્યંત સાદું, અને એમને! આત્મા દેશોદયને વરેલો, હિંદો સંસ્કૃતિને ઝીલનારો પોષનારો, અને દીનો શું એકતા સાધનારો. એમને વિષે મહાત્માજીએ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતી વેળાએ જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા તે નંદલાલબાણુને જાજતું પ્રમાણપત્ર હતું.

નહાવાધોવાની સગવડો પૂરતી ન કહેવાય. પણ એ ચાર દિવસ સારુ ચલાવી લેવામાં વાંધો ન આવે. શિયાળાને કારણે કેટલાક જણ બખ્ખે દિવસે નહાવા એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નહોતું. ઋતુ અને પ્રદેશ પ્રમાણે નહાવાની ટેવો હોય છે. ડંડીમાં બખ્ખે ત્રણત્રણ દિવસે નહાવું તોય ચાલે. એ ધણા નિવાસીઓને અનુભવ મળ્યો. શિયાળામાં નહાવાનું સ્થળ બંધ હોય એ પસંદ કરવા જેવું છે, અને જે રીતની વ્યવસ્થા ફેજપુરમાં હતી તેવી વ્યવસ્થા નગરમાં પાંચસાત ટેકાણે થઈ હોત તો સહેજ પણ અગવડ નડવાની બીતિ નહોતી. પાંચખાનાં અને મૂતરડીઓનું કામ તથા સામાન્ય સ્વચ્છતાનું કામ થી. અખ્ખા-સાહેબ પટવર્ધન અને કાકા કલેશ્વરે સંભાળ્યું હતું. આવા એ ધુરંધરો હોય અને ૩૦૦ સંસ્કારી ભેગીઓની ફેજ ખડી હોય ત્યાં શું બાકી રહે ? પણ આ બધા ભેગોઓને

પૂરતુ કામ હતુ ? કેટલાક જણુ તો એક જ રસ્તા ઉપર અટવાયા કગ્તા હતાં પણ મોટા કામોમા આતુ અને સડામો તથા મૂતગડીઓ ખાડાદમના હતા આરોગ્યખાતાના શ્રી મરકારી અધિકારીઓ આ વ્યવસ્થાથી ખૂબ મતોપ પામ્યા હતા પણ ગાંધીજી થોડા સતોષ પામે એમ હતા ! એઓ તો પોતાની જાત પાસેથી તથા ઠતર જનો—સેવકા પામેથી ધણી આશાઓ રાખે છે આ સ્વચ્છતાપથને ઉદ્દેશી એમણે જે કહ્યું હતું તે ઉતારવુ આવશ્યક છે

“ તમને મારે ધન્યવાદ શાને મારુ આપવા ? ધન્યવાદ તમારે મને આપના જોઈએ કે મેં તમને આપણા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવની આ તક આપી હા, ધન્યવાદ આપુ પણ તે તો તમે મારુ કામ કર્યું હોય તે માટે આપુ, અને બધુ સાગોપાગ ઉતારો ત્યારે આપુ પણ એ તો તમારે જતાવતુ રહ્યું. ભગીનેા ધધો જીવો છે, ને આપણા મેજ્યુઓટા ને ભણેના માણસો આજીવિમને અર્થે એ ધધો કરતા થાય તો મારુ છે આપણે એ કામનું પદ્ધતિસર શાસ્ત્ર મનાવતુ જોઈએ ને સદ્ધર્મકામ વિષે પુસ્તકો તૈયાર કરવા જોઈએ એ કામ આમાન્ય ભગીથી નહિ જની શકે એ તો મુશિક્ષિત ભગીઓથી જ, આ કામને વરેલા માણસોથી જ થઈ શકે એથી અસ્પૃશ્યતાને પણ નાશ થશે એ અસ્પૃશ્યતા જેટલી બૂઝી હજિજનો અને સગણો વચ્ચે છે તેટલી જ બૂઝી હજિજન હજિજન વચ્ચે પણ છે એ અસ્પૃશ્યતા ટાળવાને આ ધધાને સાર્વત્રિક કરી મુકવો એ એક ઉપાય છે અહીં તમે જે શીખ્યા હો તે બૂઝી નહિ જતા હું તમને કહું કે તમે જના હો ને જ્યાં જનઓ ત્યાં ગદકી દૂર કરીને સ્વચ્છતા ફેલાવનાને તમારો ધર્મ માનજો. તમે મારુ કામ કર્યું છે, પણ એથી મેં નધારે મારુ તમે કરી શકત આપણા પડોશમા ફેજપુર, ખિરોડા ને સાનદા જેના ગામડા છે તેનું યુ ? એ તો છે એવા ને એવા જ જા રહ્યા છે ભવિષ્યમા મહામલા જ્યાં ભગાય તે જગાની આસપાસના આખા પ્રદેશમા કઈ નહિ તો સ્વચ્છતાની બાળતમા તો એની મારી અમગ ફેલાવવી જ પડશે ત્યારે ‘ભગી’ એ નામ અજખામાણુ મની જઈ રૂકુ ગણુશે ને લોકો એ નામ હોજો ધાગણુ કરવા માગશે ત્યારે ‘ભગી’ એ મેલું કામ કરનાર નહિ રહે પણ સ્વચ્છતા ફેલાવનાર, ગદકી દૂર કરનાર ને રોગચાળા અટકાવનાર સમાજસેવક જનશે ”

(‘હરિજનખતુ’ તા ૧૦-૧-૩૭ પૃ. ૩૪૭)

જેતરના માલિકોએ મહામલાને ઉત્તમ ખાતરની કિંમત આપવી જોઈએ સ્વચ્છતાનું કામ માન તિલકનગર પૂરતુ જ મેલાગનાનું નહોતું ફેજપુર અને સાવદા એ બન્ને ગામોમા પણ તિન નગર જેવા જગજો રાખના પડ્યા હતા આપણે ત્યાંના મૌ ગામોની પેટે મહારાષ્ટ્રના ગામડાઓના લોકો મત્ત્યાગ માટે બહાર ખુલ્લામા જોસે છે પૂ મહાતમાજી સૂચવે છે એની રીતો દાખન થતા વાર લાગશે ફેજપુરના જેહૂતોને ઉમદા ખાતરનો અણુધાર્યો ફાવેલો થશે, એટલે આમપામના પ્રદેશોમા એનો પ્રચાર થતા વાર નહિ લાગે અને આ પણ કામઅધિવેશનની એક વિશેષતા

તિલકનગરનુ ગીમ્ત મહારનુ અગ એ ગોમું ગહેરાની અને ખાનાની મગવડ ઉપર અધિવેશનની મદ્દગતાનો મોગ આધાર હોય છે અને મુશકીઓને કાગજે ગોડાની ગચના અધકચરી હતી મહારાષ્ટ્રના કાર્યકર્તાઓને એકમાથે ૭-૧૦ હજાર માણમેને જમાડવાનો

અને તેને અંગેની તૈયારીઓનો અવસર આવ્યો નહોતો. વળી મહારાષ્ટ્રમાં રાધવાનાં વાસણો બહુ જ નાનાં. ૨૫૦-૫૦૦ની રસોઈ એકસાથે કરવી એ એમને મન મોટું કામ. રસોડું બેવા આવનાર ગ્રામજનો મુંબાઈનાં મોટાં ટોપ, કઢાયાં નેઈને અચરજ પામતાં. રસોડાની આ સમયની ખાસ વિશેષતા તો એ હતી કે લગભગ બધી વસ્તુઓ ગ્રામઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપનારી હતી અને ગ્રામઉદ્યોગની સાથેસાથે આરોગ્યને ટકાવી રાખનાર પણ ખરી. શીઝી, તીખી, યુક્તાદારીઓની પંગતો જુદી બેસતી. રોજનાં હજારો માણસો માટે હાથે દળેલ લોટ પૂરો પાંડી શકાય એનું પ્રદર્શન રસોડું હતું. દૂરદૂરના તાલુકાઓએ લોટ દળી દીધો હતો. વળી તિલકનગરમાં જ ચક્કીખંડ હતો, જ્યાં લગભગ ૧૦૦ ઘંટીઓ ચાલુ જ રહેતી અને દરેક દળનાર સરેરાશ ત્રણ આના કમાતી. આ મજૂરીની વિગતોની મહાત્માજીએ તપાસ કરી છે, અને એમને એમ લાગ્યું હતું કે મજૂરી કાંઈક અંશે ઓછી કહેવાય. આવી આવી વીગતોમાં મહાત્માજી ઊતરે છે તેનું કારણ ?

લોટ પછી બીજી વસ્તુ ચોખા. કરડ વાપરવી શક્ય નહોતી પણ હાથે છડેલ ચોખા જ વાપરવામાં આવ્યા હતા. ઘઉં તો મુખ્યત્વે કરીને ખાનદેશની પેદાશ હતી, પણ ચોખાનો પાક ખાનદેશમાં થતો ન હોવાને કારણે બીજા જિલ્લાઓ ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો હતો. ખાંડસાકરનો ઉપયોગ ન જેવો જ થયો હતો—ગોળ, ગોળ ને ગોળ. ઘી, દૂધ, છાશની અછત નહોતી. જોકે ઘી, છાશ એ નિયમ પ્રમાણે જ પિરસાતાં. ઘણે ઠેકાણે આવા મોટા પ્રસંગોએ રોટલીને બદલે પૂરીઓ કરવાનો રિવાજ હોય છે. પૂરીઓ કરવી કાંઈક સહેલી તો ખરી, પણ આરોગ્યને તુકસાન પહેંચાડનારી એ ચીજ છે એટલે ફેજપુરના રસોડામાં તળેલી વાનીઓ મળી જ નહોતી એમ કહીએ તો ચાલે. ૮,૦૦૦-૧૦,૦૦૦ માણસો માટે રોટલીઓ કરવામાં કાંઈક કાંઈક વાર જાડી તથા કાચી રોટલીઓ ભાણામાં આવતી પણ જમનારે એને ટાળવી નેઈ એ.

પીરસવાના કામ માટે બહેનો હતી, અને આ મહારાષ્ટ્રની વિશેષતા હતી. પીરસવાની રીત જરાક કઢંગી ખરી, એટલે કે માણસ બેસે તો પહેલાં શાક, ભાત, કઠણ દાળ, ઓસામણ (આમટી) પિરસાયેલાં હોય. આમાં બે ગેરફાયદા. પાતળની સ્વચ્છતા જળવાય નહિ અને પિરસાયેલ પાતળ ઉપર પંગતમાં બેસવા આવનારથી ઊડતી ધૂળથી બચાવ થાય નહિ. આ પ્રથા બંધ થઈ હતી. પણ સરસ રીત તો એ છે કે સૌ આવે, બેસે, પોતપોતાની પાતળ સંભાળી લે એટલે કેળની પતરામણ સાફ કરે, વાડકી, ખાલો તપાસી લે પછી જ પિરસગારી થવી નેઈ એ. પણ આ પછોટો મહારાષ્ટ્ર માટે નવી જ વસ્તુ હતી. એટલે પીરસનાર બહેનો બૂલ કરી બેસતાં અને તેથી ખાસ કરીને શુજરાતનાં ભાઈબહેનોને જરાક અણગમો રહેતો. સવારનું ભોજન પૂરું—સરસ; પણ રાત્રે ખીચડી, કઠી, પીકલો ભાત જેવી વાનીઓ બહુ માફક આવતી નહિ; જોકે હું માનું છું કે જ્યાં અધિવેશન રાતના ચાલતાં હોય ત્યાં આવી સાદી ઝડપથી કરી શકાય એવી ચીજો સિવાય બીજું શું શક્ય છે ? ભોજનાલય ધોરી રસ્તા ઉપર હોવાથી સામાન્ય પ્રેક્ષકવર્ગે એનો ઘણો લાભ લીધો હતો, અને તેથી પ્રતિનિધિઓ અને નિવાસી પ્રેક્ષકોને અગવડ નહીં હતી. હવેથી ભોજનાલયની જગ્યા નિવાસની વચ્ચે હોવી નેઈ એ. વળી દરવાજાઓની પાસે વિશ્રામ માટે કાંઈક ઊંચડો હોવો નેઈ એ, જેથી એક પંગત ભરાઈ ગયા પછી આવનારને તડકામાં દરવાજો ટળવળતાં ઊભા રહેવું ન

પડે. સામાન્યપણે તિલકનગરના ભોજનાલય વિષે એમ કહી શકાય કે તે સાદું હતું જોને સંતોષવા પ્રયત્ન કરતું હતું, પણ અણુધાર્યા ધસારાને કારણે કોઈક કોઈક વેળા અચ્ચત્. દેખાતી હતી. પણ સાડાસાત હજારથી આકેહનર માણસોને જમાડવામાં ડાઁ કલાક થતા, એ બીના આપણને આશ્ચર્ય પમાડે છે. હું તાણું છું કે એકબેવાર એકબે પગતો એક કલાક સુધી પતરાળાં ઉપર બેસી રહેતું પડ્યું હતું. આ બધી તકલીફો છતાંય ૨૨ હીક હતું. રસોડાને અંગે અનેક વાતો લખવી છે, પણ અધિવેશનની આછી ઝાંખી કરાવવામાં રસોડાને કેટલી જગ્યા આપી શકાય? એક ખાસ સૂચના કરવાની એ કે સ્વયંસેવકો અને કાર્યકર્તાઓનું રસોડું નિરાળું હોવું જોઈએ. એઓ એટલા બધા અધીરા થઈ જાય છે કે ચાલુ વ્યવસ્થાના ભાંગીને થૂકા થઈ જાય ત્યારે જ એઓ ઝંખીને બેસે છે.

ઈરિપતાલ, સ્વયંસેવકોની હાવણીઓ, નેતાનિવાસ અને કાર્યાલયોનો પરિચય કરાવી શકાય એમ નથી. નગરની વનસ્પતિસમૃદ્ધિની એક વાત કહેવી રહી જાય છે. ફૂલઝાડોનાં થોડાંક ફૂડાંઓ તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, થોડાંક બહારથી આણ્યાં હતાં. પણ રાનડે દરવાજાથી તે ઠેક બોઝ દરવાજા સુધી રસ્તાઓની કિનારીઓ, શિવાજી પૂતળા પાસેની કચારીઓ અને હરિયાળા પટા એ બધામાં મેથી, ચણા અને ભાજી વાવી હતી. આથી બન્ને કામ થયાં. રસોડાને થોડીમ ભાજી મળી અને અંતે એ વસ્તુઓના દામ બિપજ્યા. આવીઆવી ખાખોમાં મહારાષ્ટ્ર ગુજરાતને ઘણુંધણું શીખવી શકે એમ છે.

અત્યાર સુધી આપણે જુદાંજુદાં ખાતાંઓમાં રૂયા. ગ્રામઅધિવેશનનું પ્રત્યેક ખાતું એ પ્રદર્શનનો વિભાગ થશે. જ્યાં જ્યાં અધિવેશન કરાય ત્યાં ત્યાંની વ્યવસ્થાશક્તિ, કરકસર, રીતિ અને કાર્યકર્તા વચ્ચેના મંબધની ગળણ તો થાય, પણ એ ઉપરાંત પ્રદેસ પ્રદેશના નિરનિરાળાં ખાતાંઓ સભાળવાની નવીન ઢોળે પણ જોવા મળે; એટલે અબ્યાસીએ દરેક ખાતાનું બારીક અવલોકન ખાતામા રચ્યાપચ્યા માણસને સાથે રાખીને કરવું જોઈએ.

અધિવેશન સાથે પ્રદર્શન હોય જ અને લખનાંથી પ્રદર્શનની દિશા બદલાઈ. ગ્રામ-ઉદ્યોગ અને ખાદી એ પ્રદર્શનનાં અંગ હોય છે. આ વેળાનું પ્રદર્શન કદમાં અત્યત નાનું—નાનું એટલે કે જોઈએ તે કરતાંય નાનું—પણ વસ્તુઓના સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ લખનાં કરતાં બિતરતું નહિ જ. લખનાંની વિશાળતા—શોમાં નહોતી પણ લખનાં કરતાં અબ્યાસ કરાવવામાં ચડી જાય; વળી અર્થની દૃષ્ટિએ તો ઘણું જ અનુકરણીય. આ પ્રદર્શનના દરવાજા સાથે મહારાષ્ટ્રના પ્રથમ કોએસલક્ત શ્રી. જોષીનું (સાર્વજનિક કાકાને નામે જાણીતા છે તેમનું) નામ જોડાયેલું હતું. દરવાજામાં પ્રવેશતાં બન્ને બાજુએ રેંટિયો કાંતતી એક બહેન અને હળ ખેડતો એક ખેડૂત એમ બે ચિત્રો બાંધુની ભીંતો ઉપર માટીમાં કાંતરાયાં હતાં અને ચિત્રો આંખને બાંહે એવાં હતાં.

પ્રદર્શનની વીગતોમાં આપણે નહિ બિતરી શકીએ. પ્રદર્શન વિષે શ્રી. મહાદેવભાઈએ ‘હરિજન’ તથા ‘હરિજનજંધુ’માં જે લખ્યું છે તે વાંચવું. અને તેમાંથી કેટલા ઉતારા આપવા?

પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતી વેળાએ મહાત્માજીએ ગ્રામઉદ્યોગનું મહત્ત્વ સમજાવતાં એમ કહ્યું હતું કે ગ્રામઉદ્યોગ કોઈ પણ ગામની અત્યારની આવક બમણી કરી શકે છે. આ ગુપ્ત શક્તિનું જ્ઞાન એમણે કેટલીક મીત્રોનું ગયાન કરીને કરાવ્યું. પુરહાનપુરના એક લુહારે સુધારીકામાં

જે ઓખરો ખંનાવ્યા હતાં તે ઘટના આપણને સૌને આનંદ આપનારી હતી. પેરદેશી ઓખરો ઉપર આધાર રાખ્યા કરવો પડે એ સૌને સાલે છે ખરું, પણ દેશીનો આપણો આગ્રહ જોઈલો પ્રબળ તેટલે અંશે ગ્રામઉદ્યોગ કે દેશના બીજા ઉદ્યોગો વિકસે. પ્રદર્શનમાં ચિત્રકલાવિભાગ પણ હતો. આ વિભાગ બહારથી આણેલી વસ્તુઓના નહોતો; પણ કલાકાર નંદલાલ ખોઝા આસપાસનાં ગામડાંઓમાં ફર્યા હતા, ધરેધર એમણે ખોલ્યાં હતાં અને એમને જે જે જૂનાં ચિત્રો જડ્યાં તેનો એમણે સંગ્રહ કરી આ વિભાગમાં રાખ્યો હતો. આ વિભાગ નાનો છતાંય અત્યંત આકર્ષક હતો. મોટાં પ્રદર્શનોથી આ કંઈ રીતે ઊતરતું કહેવાય ? અંદર પેસતાં જ કલાદેવીનાં દર્શન થાય અને જે હમરો ગ્રામજનો પ્રદર્શન જોવા આવ્યાં હતાં એમને આ કલાવિભાગમાં પોતાપણું લાગ્યું હતું, અને જે ચીજનું દર્શન થતાં આપણો આત્મા પ્રસન્ન થાય એના કરતાં વધારે સુખજ દર્શન ખીજું કયું કહેવાય ?

પ્રદર્શનમાં આવનારી દુકાનોને—ખાસ કરીને ખાદીની દુકાનોને—વેચાણની ભારે ભીતિ હતી પણ ગ્રામજનો ખાદી ઉપર તૂટી પડ્યા હતા અને ખાદીની દુકાનોવાળાને એક મિનિટની નવરાશે મળતી નહોતી. કાશ્મીરના ગરમ કાપડની ખપત પણ ધાર્યા કરતાં અતિથણી વધારે થઈ હતી. પ્રેક્ષક જત્રાનાં સ્મરણો સંધરવા પૂરતો પણ એક દુકડો ખાદીનો લઈ જવામાં ગૌરવ માનતો હતો, અને એવી ભાવના શહેરો કરતાં ગ્રામઅધિવેશનમાં વધુ પ્રમાણમાં સાંપડે છે. ખાદીવેચાણની દૃષ્ટિએ પણ પ્રદર્શન પૂરેપૂરું સફળ નીવડ્યું.

આ વેળા ગ્રામઉદ્યોગના કાગળવિભાગમાં વિશેષતા હતી. નવસારીની ઓમલિ મિલના રસાયણશાસ્ત્રી શ્રી. ભોધીએ નવાનવા પ્રયોગો કરી બતાવ્યા અને જે તે ફેરી દીવેલ ચીજોમાંથી કાગળબન કેમ ઉત્પન્ન થઈ શકે તે પ્રયોગ જોઈલો નવીન હતો તેટલો જ બોધપ્રદ હતો. આવીઆવી વસ્તુઓ જોઈને જ ગામડાંનો કારીગર પ્રોત્સાહન મેળવી પોતાની આવકના વધારાનો વિચાર કરવા લાગે છે. ખેતીવિભાગમાં તો ગાયોની મૃતો, ગંભાણુ વગેરેની થોડીક માહિતી આપનાર વસ્તુઓ હતી. ચર્માલયમાં વર્ષાથી તૈયાર લાવેલ ચામડાં હતાં અને ચામડાંઓ ઉપરના પછીના પ્રયોગો જ દેખાડવામાં આવતા હતા. ગાંધીજીએ પોતાની ટેવ મુજબ આ પ્રદર્શનને ઘણું બારીકાઈથી નિહાળ્યું હતું, કારણકે પોતે જ એને માટે જવાબદાર હતા. લખના કરતાં પ્રદર્શન આગળ વધતું જાય છે એવો સંતોષ એમણે ખતાવ્યો. દરેકે દરેક વિભાગમાં તેઓ જાય છે, ને દરેકે દરેક દુકાને કંપનાવિકાસનાં દર્શન કરે છે, અને વિશેષ પ્રગતિ સાધવા સૂચનાઓ આપે છે.

ગ્રામઉદ્યોગ અને ખાદીની પાછળ જે અર્થકારણ છે તેનો ફરીથી એમણે ફેનપુરના અપૂર્વ પ્રવચનમાં સ્ફોટ કર્યો છે. એ પ્રવચનના કેટલાક ફક્રા ફરીફરીને વાંચવા જોવા છે :

“આજે હું સાદા રાખ્તમાં એક મોટી જીલ્લ વાત તમને કહી રહ્યો છું—જો રૈટિયાને અપનાવશો તો તમે જોશો કે સતરને તોતણે સ્વરાજ મળે છે કે નહિ. રૈટિયા એ એક મધ્યમિદુ છે. આખું હિંદુસ્તાન તો સૂર્યમેળ છે, એમાં રૈટિયા એ મધ્યમિદુ છે, અને એની આસપાસ ગ્રામઉદ્યોગરૂપી ગ્રહો ફરે છે. નીમોમંડળમાં તો નવ ગ્રહો કહેવાય છે, પણ રૈટિયાની આસપાસ તો અનંત ગ્રહો ફરે છે. એ મધ્યમિદુ એટલે સૂર્યને

ટકીને ખીજા મહો સેવા કરે છે. મૂળ સૂરજની હસ્તી કાયમ કરે તો ખીજા મહો તો એની આસપાસ ફર્યાજ કરશે.

“આ પ્રદર્શનમાં તમે એક નાનકડું સૂર્યમંડળ જોશો. એ તો એક નમૂનો થયો. પણ એવા નમૂનાથી તમે આખું હિંદુસ્તાન ભરી દો. આખું હિંદુસ્તાન એવાં ગામડાંઓવાળું બની જાય તો પછી ધારામલાના કાર્યક્રમની કશી જરૂર નથી રહેવાની, નથી જોલમાં જવાની જરૂર રહેવાની. બહેતોને તો જોલમાં ન જવું પડે પણ મરોને પણ ન જવું પડે. આપણને જોલમાં જવું પડે છે તે આપણાં પાપે જવું પડે છે; એટલે કે મહુ રચનાત્મક કામ નથી ઉપાડી લેતા તેથી.

“એટલે આ એક બુલ્લદ ઉપાય છે. એની આગળ દિસક ઉપાય શીકા પડે છે. આપણે એટલા બધા છીએ કે ૩૫ કરોડ સહેજે ૭૦,૦૦૦ અંગ્રેજોને પથ્થર મારીને પણ મારી નાખી શકે, પણ પછી એ ૩૫ કરોડને વિષે શું કહેવાશે? એથી આઝાદી મળવાની તો દૂર રહી, પણ ઈશ્વર એટલે જગત આપણી ઉપર યુક્તશે, અને પછી બ્રિટિશ મરકાર પાસે તો આ બાબતમાં ધર્મ નથી, નીતિ નથી. એ તો હવાઈ, જહાજનમાંથી બોંબ ફેંકશે અને ઝેરી હવા વર્ષાવશે. એ ડર નો હમેશાં ઊભો જ છે. એ ડરને મટાડવા માટે મેં રિટિગો શોધ્યા, અને આજે સેગાંવમાં બેઠો. પણ એવું જ રટણ કરું છું.

“આપણા લોકો બેકારીથી ભૂખે મરે છે, પણ ભૂખમરે એ કેવળ અંગ્રેજી રાજ્યના કારણે નથી. એવું એક કારણ એ કહેા, પણ અંગ્રેજી રાજ્યથી બેકારી ચર્ષ, અને બેકારીમાંથી કંગાલિયત આવી. આ કંગાલિયતમાં મોટો દિવસો આપણો છે. બેકારી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને લીધે આવી, પણ આજે જે આજસ આજ્યું છે તેમાં તો આપણો જ વાંક છે. હું મેગાંવમાં બેઠું છું કે લોકોને ઘેર જઈને પૈસા આપીએ તોપણ આજસ મૂકીને લોકો કામ નથી કરતા. પૈસા મેળવવાના, લોકોના ખીસામાં થોડા પૈસા મૂકવાના માર્ગ તો ઘણા છે, પણ તે નીતિને અનુકૂળ હોવા જોઈએ. શરાબના ધંધામાંથી પણ પૈસા મળે, પણ તે શા કામનો? બજૂરીમાંથી તાડી અને છે, પણ હું ગોળ બનાવી રહ્યો છું, એવો ગોળ બનાવી રહ્યો છું કે જેવો તમે કદી નહિ આપો હોય. આ ગોળ પેદા થઈ શકશે તો હું કેટલાક હજાર કિલો તો સેગાંવના લોકોના ખીસામાં મૂકીશ જ નહિ. આ ઝાડોમાંથી તાડી કાઢીએ તોપણ રૂપિયા મળે. પણ એમાંથી આઝાદી ન આવે, અને આવતી હોય તોયે મારે ન જોઈએ. હું તો એમ કહું કે હું ગોળ દાખલ કરું અને ત્યારપછી લોકો ચોરી કરીને તાડી બનાવવા લાગે તો મારે તેમની સામે સખ્ત સત્યાગ્રહ કરવો પડે. એટલે એવો ધંધો મને કાઈ ખાદીને બદલે બતાવે તો તે હું કબૂલ ન કરું. પણ કાઈ પણ નીતિથી ચાલનારી વસ્તુ ખાદીને બદલે બતાવે તો તે હું ઉપાડી લેવાને તૈયાર છું. એ મને કાઈએ બતાવી નથી.

“એટલે હું કહું છું કે સૂતરને તાંતણે જ સ્વરાજ મળે, પણ એની સાથે નીતિ જોઈએ. કેટલાક કંગાલિયને માટે અને ખૂન કરવા માટે પણ ખાદી પહેરે છે. એની મનોદશાને હું ખાદીની મનોદશા નહિ કહું. આપણું દિલ જ્યારે ખાદીથી ભરાય ત્યારે આપણી આઝાદી શકનાર એકે શક્તિ નથી રહેવાની. આપણે ગામડાંઓમાં વસનારાંઓને આ જ વસ્તુ બતાવવાની છે.”

અત્યાર સુધી આપણે અધિવેશનમંડપની બહાર જ રૂયા કર્યું હતું. રાજકોરણની અર્થો ઘણું કરીને વિપવિચારિણી સમિતિની સલાહોમાં જ સમેટાઈ જાય છે, એટલે રસોડેસીનાં દરજો ત્યાં જ જોવા મળે. પણ આ વેળાએ અગાઉના જેવી ચર્ચાઓ નહોતી. રાજ્યપાલિકામાં ભાગ ન લેવો એ એક પક્ષ અને બીજો પક્ષ તે પ્રસંગોના બહિષ્કાર કરવાની હિમાયત કરનારો હતા. આ સમયે થોડીક રસપ્રદ ચર્ચા થઈ. રાષ્ટ્રપંચાયતનો ઈરાવ એ મુખ્ય ઈરાવ હતો. રાજકોરણમાં શ્રી. માનવેંદ્ર રાયનો પ્રવેશ એ આવકારલાયક ગણાય છે. તુરંગમાંથી છૂટતાં જ તેમની ચૂંટણી કેડ અખિલહિંદ સમિતિમાં થઈ તે એમની મહત્તાની સૂચક છે. એમણે પરદેશમાં પોતાની દૃષ્ટિએ જે કામ કર્યું છે તેના ઇતિહાસ સુપરિચિત છે. એઓ અત્યારે એક વસ્તુ ઉપર ભાર મૂકે છે, અને તે સાંપ્રાંત્યશાહીનું નિર્મૂલન. તે ઉદ્દેશ પાર પાડવા સૌએ મહાસત્તાના જ છત્ર હેઠળ એકઠા થવું જોઈએ, અંદરઅંદર પક્ષો ઊભા કરવાની જરૂર નથી એમ પણ એમનું કહેવું છે. એમની અને મહાત્માજી વચ્ચે શી વાતચીતો થઈ તે બહાર આવી નથી. પણ એમ તો જાણે છે કે બન્નેએ એકબીજાને ગરામર પિછાની લીધા છે. બીજી એક વસ્તુ એ પ્રતીત થતી જાય છે કે સમાજવાદી પક્ષના પ્રતિનિધિઓ વધતા જાય છે, પણ પ્રતિનિધિઓને ફ્રેજપુરમાં કાંઈ ભારે કામ કરવાનું નહોતું.

તા. ૨૭ મીથી આધવેશન શરૂ થયું. સવારના ૮ ને શુભારે ધ્વજવંદનની ક્રિયા થવાની હતી. આ પ્રસંગ ફ્રેજપુરના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. ધ્વજવંદનની ક્રિયા પહેલાં નિયત સમયે મુંબઈથી નીકળેલ પેલી પ્રસિદ્ધ ધ્વજજ્યોતિષ્ક આવી પહોંચી હતી, અને એના સ્વાગતની તૈયારીઓ થતી હતી. એટલામાં ધ્વજદંડ ઉપર બાંધેલો ધ્વજ છૂટી ગયો અને દોરી નીચે આવી. કાર્યકર્તાઓની વિમાસણ વધી. ૧૫-૨૦ મિનિટ જાડા હતી. કેટલાક જણે ધ્વજદંડ ઉપર ચડવાની કોશિશ કરી, પણ અંતે પશ્ચિમ ખાનદેશનો રણજીત નામનો યુવાન ઉપર ચડવા લાગ્યો. આત્મવિશ્વાસો એ હતો. લગભગ ૬૦-૭૦ ફૂટ જાગે ગયો ત્યાં સુધી તો કાંઈ વાંધો આવે એવું નહોતું, કારણ કે ત્રણ માટી વળીઓનો થંભ હતો. પણ જ્યારે એક જ વળીનો ભાગ આવ્યો ત્યારે ઝંડાયૌકમાં બેઠેલી, ઊભી રહેલી મેદનીનો જીવ અધ્ધર હતો. નીરવ શાંતિ પથરાઈ. સૌની મીટ ધ્વજસ્થંભ ઉપર ચડતા પેલા યુવાન બણી જ મંડાઈ. રાષ્ટ્રપતિ અને સૌ આગેવાનો પણ આ જ મનોદશા બોગવતા હતા. અંતે એ યુવાને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો અને ખૂબ ધીરજથી, સંભાળથી નીચે ઊતર્યો ત્યારે સૌના જીવમાં જીવ આવ્યો. સ્વાગતાધ્વજ બેટ્યા, રાષ્ટ્રપતિએ અભિનંદન આપ્યાં, એને બેટા મળી અને ફ્રેજપુર અધિવેશનની લાજ રાખનાર રજપૂત રણજીત સૌનો લાડકવાયો બન્યો. સ્વાગતમંડળ છેલ્લી કસોટીમાંથી પસાર થયું. ધ્વજવંદન ક્રિયા થઈ. પણ રાષ્ટ્રપતિ શું અંગેથી શકે! મેદની કેટલી મોટી અને જૂગળોની વ્યવસ્થા નહિ. રાષ્ટ્રપતિએ ધ્વજજ્યોતિને અભિવંદી એ જ્યોતિ સર્વત્ર ફેલાવવા કુંડ જાગે ધર્યો. ધ્વજદંડની કંઈક વધારે સારી યોજના થવી જોઈએ, ફ્રેજપુરના પ્રસંગ ઉપરથી જાણે છે.

આમ ધ્વજવંદનક્રિયા પૂરી થતાં મેદની મહાત્માજીને સાંભળવા પ્રવર્તન બણી વળી, અને મહાત્માજીનું પેલું 'આધ્યાત્મિક પ્રવચન' પામી ધન્ય બની. તિલકનગરમાં લોકો

આવતા તે બધાનાં—મહાત્માજીનાં—દર્શને તથા રાષ્ટ્રપતિ જન્માદર અને ધતર સર્વ નેતાઓ પાસેથી પ્રેરણા પામવા. રાષ્ટ્રપતિ જ્યારે રથમાં ચડ્યા ત્યારનું અને આખું સરખસ જે રીતે પસાર થતું હતું તે, રાષ્ટ્રપતિ કેવો સાદો મીઠો સત્કાર પામતા તે સર્વ જોતાં ગામડાનો લૂખો સૂકો છતાં દિલનો દીધેલો રાઠલો યાદ આવતો. સ્વાગતમાં બાબાકંબર નહોતો. પણ અંતરનો પ્રવાહ નેતાઓ બણી—મહાસભા બણી—રાષ્ટ્રજ્વળ પ્રત્યે વળતો હતો. રાષ્ટ્રપતિનો રથ એ સાદું ખાનડેશી ગાડું, પણ તેને કલાયુક્ત રીતે રચનાર આપણા નેદલાલ. બળદોની છ જોડીઓ એ રથને ખેંચતી ચાલતી હતી અને રાષ્ટ્રપતિ આખે રસ્તે ઊભા રહીને સૌનું સ્વાગત ઝીલતા હતા તે દૃશ્ય અવર્ણનીય હતું. રસ્તામાં એક ઠેકાણે જમતાલાલ બજાએ (જનકીદેવી વગેરેનો મંથ જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં) રાષ્ટ્રપતિને એક તલની લાકુડી ઝિલાવી અને આપણા ટિનોદી આનંદી વીર જવાહરે એ હોંશબેર આધી. પણ આવી વાતો કરવા બેસતાં રથજસમયની મર્યાદા નહિ જળવાય.

અધિવેશન સાંજે શરૂ થયું. સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી. શકરરાવ દેવે મરાઠીમાં પોતાનું બાપણ વાંચ્યું, પણ પેલા રણજીતને યાદ કર્યા વિના એમનાથી આગળ વધાય એમ નહોતું. શકરરાવ દેવ તથા સાને ગુરજ જેવાઓનો પરિચય આજે કરાવી શકાય એમ નથી. શકરરાવ એટલે તિલકમહારાજનો મત્ર મહાત્માજીની રીતે જખનાર. એમણે પોતાના બાપણમાં લોકમાન્યનું રાજકારણ મહાત્માજીની રીતે કેવી રીતે ઉતારી શકાય, કેવી રીતે મહારાષ્ટ્રમાં ઊતર્યું છે તે બતાવ્યું છે, અને મહાત્માજીની શિક્ષાનો શો પ્રભાવ છે તે દર્શાવ્યું છે. એ બાપણ એક નિર્મંથ હતો, પણ મહારાષ્ટ્રનું દર્શન કરવા ઇચ્છનારે એ બાપણ પૂરેપૂરું વાચી જવું જોઈએ. અને પછી ઊભા થયા—આવ્યા વક્તાપીઠે રાષ્ટ્રપતિ. એમનું બાપણ ટૂંક, મુદ્દાસરનું તથા જવાલાપ્રસારનું હતું. એમના બાપણમાં જગતના રાજ્યપ્રકરણના સંયોગોની ચર્ચા ન હોય એમ અને જ નહિ, અને એમને મન હિંદુસ્તાને જનતાના સર્વાંગી સુખ માટે સમાજવાદ સ્વીકાર્યા વિના ખીજો ઉપાય નથી. આ વાતને એઓ ઠેરઠેર પ્રસારે છે અને રાષ્ટ્રપતિ તરીકેના એમના બાપણમાં એનો ઉલ્લેખ હોય છે એ સ્વાભાવિક છે. રાષ્ટ્રપતિ વિષે મારે શું કહેવાનું હોય ? દેશપ્રેમની મૂર્તિનું વર્ણન કેવી રીતે કરવું ? ગરીબાર્થને ઉખેડી નાખવાની તમન્નાવાળા વીરશ્રેષ્ઠો ઓળખાવવા રહ્યા છે ? એમની બાપણની શૈલી સીધી, સાદી, મીમાંસક છતાં હૃદયસ્પર્શી.

ફેબ્રુર અધિવેશનના ઠરાવો વિશે વિશેષ કંઈ લખવા જેવું નથી. લખનાંના ઠરાવોની પૂર્તિ હતી. જનતા-એપેક વિષેની યોજના હજી ઘડાઈ નથી, પણ ગ્રામજનોની સંખ્યા મહાસભામાં વધારે થાય, મૂળ સભામદો કાર્યક્રમો ધરે, સૂચવે એવી રીતે મહામંજાનું તંત્ર ચાલવું જોઈએ, એ ઠરાવ ખાસ કહેવાય. તેવી જ રીતે ખેડૂતોનો ભાર હળવો કરવા કેવી રીતના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ તેને લગતો ઠરાવ ધ્યાન ખેંચે છે. સરકારે લાદવા ધારેલા નવા બધારણનો અમલ તા. ૧ લી એપ્રિલથી થવાનો છે તે દિવસે સર્વત્ર હડતાલ પાડવાનો ઠરાવ અત્યારની આપણી નીતિને અનુરૂપ છે. બંગાલ નાગપુર રેલવેના કામદારોની હડતાલ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, સ્પેનના મામલા પ્રત્યેનું વલણ મહાસભાને શોભા આપનારાં છે, રાષ્ટ્રીય પંચાયત ભરવા વિષેનો ઠરાવ અગત્યનો ઠરાવ છે. હમણાંહમણાં આપણા ઠરાવો બહુ લાંબા થાય છે, એટલે કે ઠરાવ એક નાનું સરખું બાપણ. પણ એ બધા લાંબા ઠરાવો

સાટે ગ્રામજનતા આવી ન હતી. એને તો સાંભળવા હતા મહાત્માજીને, જ્યાહરલાલને, માલવીયજીને, સરદાર વલ્લભભાઈને, ગદકારખાનને, રાજેન્દ્રપ્રસાદને, અણેને, રોયને અને એવા બીજા નેતાઓને. દરારો ઉપર મુંદર, ટૂંકાં ભાષણો થયાં. વાચાસિક મોંઘવીયજીનાં પ્રવચન 'સ્વરાજ્ય જોઈએ છે' ની ઘોષણા જગાવી. અને પહેલા દિવસના મહાત્માજીના ભાષણે જોઈતી સામગ્રી લોકોને આપી. મહાત્માજીની સૂચના અનુસાર અધિવેશનનું કામ બે દિવસમાં ખતમ થયું. જો આમ ન થયું હોત તો સ્વાગતમંડળને અત્યંત મુશ્કેલી નડત. ટાલનું જોર પણ વધતું જતું હતું, અને તેથી બીજે દિવસે રાતના ૧૧ વાગતાં સુધી બેસીને બેસાડીને રાષ્ટ્રપતિએ ફેજપુર અધિવેશન પૂરું કર્યું.

અધિવેશનમાં આગળપડતી વ્યક્તિ રાજેન્દ્રપ્રસાદ હતા. તેમની સચેટ, મીઠાશ-ભરી ભાષણશૈલી સર્વને મુગ્ધ કરનારી હતી. યજ્ઞી એમની હિંદી ભાષા મહારાષ્ટ્રના ગ્રામ-જનોને પણ મોટે ભાગે સમજાતી હતી. અધિવેશન અંતે રાષ્ટ્રપતિનો આભાર માનતાં લોકનાયક અણેએ ઉદ્ગારો કોઢ્યા હતા, તે ફેજપુર અધિવેશનની સફળતા સૂચવનારા હતા. એક પિતા પોતાનાં સતાનોની શક્તિ વિકસેલી જોઈને જે આનંદ અનુભવે તે ભાવના પ્રકટાવનારા તે હતા.

ત્યારે ફેજપુર અધિવેશનનો સાર શો ?

ફેજપુરે જનતાનાં દર્શન કરાવ્યાં, અને જનતાએ પોતાનાં દર્શન કર્યાં. સર્વત્ર પોતા-પણું લાગવા માંડ્યું. કાર્યકર્તાઓ, સ્વયંસેવકો વગેરેમાં એક જ ભાવના દેખાઈ—અધિવેશન અપૂર્વ બનાવવું છે. અને તેને લીધે મતભેદો કેરિ મેલાયા. સૌ એકદોરે બંધાયા હતા અને વ્યવસ્થાશક્તિનો, સંઘબળનો મુંદર ખ્યાલ આપતા હતા. મજૂરોની અછતવેળાએ કાર્યકર્તાઓ મજૂરો બન્યા હતા. તે વેળાથી તિલકનગરમાં નવી જ ભાવના સંચરતી હતી. મહારાષ્ટ્રમાં ગાંધીજીએ કેવો પ્રાણુ પૂર્યો છે તેનું દર્શન અહીં થયું. આજે એ તિલકનગર નથી. એનાં અંગે અંગ ટેકણું પડ્યાં છે. પણ સ્વરાજ્યની ભાષા તથા ભાવનાએ લોકોને જે રંગ લગાડ્યો છે તે જાણવું હોય તો ખાનદેશની મુસાફરી કરો. અને કોંગ્રેસની વાત ઉચ્ચારો કે સામાન્ય જનતાનો અભિપ્રાય મળશે—“ફેજપુરલા કાય મોદા મેલાં! કિતી સોક! કિતી મોઢે મોઢે સોક! અને કાય મજા! બાબારે, યા વેળી આમથા પંદરપુર ફેજપુરલા હોતા.”

આ અણુધક ટીકા સાથે ‘કેસરી’ જેવા વર્તમાનપત્રો મળતા થયાં અને તેમને રાજ-કારણનું પંદરપુર ફેજપુર બન્યું એમ લખવું પડ્યું. અને ફેજપુર અધિવેશને વિજય મેળવ્યો, મહારાષ્ટ્રની શક્તિનો પરચો કરાવ્યો અને હિંદમાં લોકમાન્યનું મહારાષ્ટ્ર દિપાવ્યું.

પૂનમનું પર્વ !

મુંદરજી ગો. બેટાઈ.

ક્યાંથી આવડી કૌમુદી રે ઝમી રહી આ જલમાં ?
શત રશ્મિ રમાડતી રે કલ્લોલતી ગોમતીમાં ?
સખી ! આજ અમામે, રે પરખ શાં પૂનમનાં ?
મારી જીવન ગોમતી રે રમી રહી શી રમણા ?

લલે આજ અમાસનાં રે ઘેરાં પૂર વિશ્વ રમે,
લખ તારક દીવડા રે ડૂબે લલે મેઘજલે
સખી ! આજ અધારા રે નહી મારે જીવનમાં,
મારે આજ અમોલાં રે લાણાં તુજ કૌમુદીનાં.

કદી આ મુજ ગોમતીસે ભરી ભરી ઓસરશે ?
કદી ભાજન ભરિયાં રે સખી ! ખની શુષ્ક જશે ?
તારી એકલ જ્યોત્સ્ના રે ઝૂરી ઝૂરી ઓસરશે ?
તારું બિમ્બ અમોલું રે કદી રસશૂન્ય થશે ?
આજે મદભર રમતાંરે મોંઘાં જલ માછલડાં,
એને કરમે લખેલાં રે સખી ! કદી ફડફડવાં !

જલઓઘ નવા નવા રે, ન એના દુકાળ કશા,
શુભ જ્યોત્સ્ના ઉલ્લાસે રે નવાનવા ઉદ્ભવતા.
રખે ભાવિની ભડકે રે સખી ! ઝખાતી જરા,

ગુજરાત મહિલા સંમેલન

ડૉ. મુમન્ત મહેતા

અમદાવાદમાં અખિલહિંદ મહિલા પરિષદ ભરાવાની હતી તેના લાભ લેવાને ગુજરાતની સ્ત્રીઓ આ પરિષદમાં આવીને ગામગામની સ્ત્રીઓ સાથે સમાગમમાં આવી, સ્ત્રીહિતનાં કામો પોતાની મેળે કરે એવી ઇચ્છાથી બની શકે તેટલો પ્રયત્ન આખા ગુજરાતના સાધારણ મોટાં ગામોમાં થયો હતો. યોજના એવી હતી કે મોટી પરિષદ પૂરી થાય ત્યારેમંછી ગુજરાતી સ્ત્રીઓની પરિષદ ભરીને આપણા પ્રાંતમાં શું શું કરવું તેની ચર્ચા કરવી અને યોજના ધડી કાઢવી; પણ મોટી પરિષદનો કાર્યક્રમ એટલો ભરચક હતો કે ખિલકુલ સમય કાઢી શકાય એમ નહોતું, અને તેથી તા. ૨૪ મીએ સવારે એટલે મોટી પરિષદ શરૂ થાય ત્યાર પહેલાં પહેલે જ દિવસે ગુજરાતી સ્ત્રીઓનું સંમેલન પ્રેમાભાઈ દોશમાં ભરવામાં આવ્યું હતું. કેટલીક બહેનો તે જ સવારે પરગામથી આવી હતી તે લોકમાં લેનાં સંમેલનમાં હાજરી ઘણી સારી હતી. છેવટના ભાગમાં લગભગ ૭૦૦ સંધીની ગણતરી થઈ હતી, અને અમદાવાદની સ્થાનિક બહેનો ઉપરાંત છેક પાલણપુરથી વલસાડ તથા મુંબઈ અને કચ્છકાઠિયાવાડની આ કાર્યમાં રસ લેતી બહેનોએ હાજરી આપી હતી. આ સંમેલનમાં એક બાબત ખાસ લક્ષમાં આવતી હતી કે લૂગડાં બહુ થોડા અપવાદ સિવાય સ્વદેશી હતાં અને સાદાં હતાં. આવેલી બહેનો મધ્યમ વર્ગની અને સામાન્ય રીતે ભણેલી વિશેષ અંખ્યામાં હાજર હતી. તેમાંની ઘણી બહેનો પોતપોતાનાં ગામોમાં સ્ત્રીઉન્નતિને માટે કાંઈ કાંઈ કરતી હોઈ વધારે પ્રેરણા લેવા માટે આવી હતી.

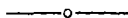
ગોડાળનાં યુવરાણી શ્રી રાજકુંવરબા જોમણે પડો દૂર કરીને સ્ત્રીહિતના પ્રશ્નોમાં સક્રિય રસ લીધો છે તેમને પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું હતું. અમદાવાદ મહિલા પાઠશાળાનાં અધ્યાપિકા કુ. ઇન્દુમતિ મહેતાએ સ્ત્રીઓ પોતપોતાની સંસ્થાઓમાં, અગર સંસ્થા ન હોય તો તે કાઢીને, કયા પ્રકારનું કામ કરે તેનું લંબાણથી વીગતપૂર વિવેચન કર્યું હતું. એ મુદ્દાઓ બહુવાલાયક હોઈ થોડી વીગતથી નીચે આપવામાં આવ્યા છે;

—પ્રથમ કાર્ય એ લેવું પડશે કે અમદાવાદ તથા વડોદરામાં જે શાખાઓ છે તે ખરું જોતાં ગુજરાત અને વડોદરા રાજ્ય માટે છે. માટે એ બંને શાખાઓએ બની શકે તેટલી પેટાશાખાઓ મોટાં અગર ઉત્સાહી ગામડાંમાં કાઢવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

પ્રચારકાર્ય મોટા પ્રમાણમાં કરવું પડશે અને તેને માટે ઘણી બહેનોએ જુદા-જુદા જિલ્લાઓમાં ફરવાનું રાખવું પડશે અને ઉપયોગી પત્રિકાઓની વહેંચણી કરવી પડશે. ગરબા, પર્યટણો, પ્રવાસો, ઉત્સવોની મારફત અનેકવિધ ઉન્નત ભાવનાઓ ખિલવાની છે. ભણેલી બહેનો નિરક્ષરને ઘણી ચીજો કહી કે વાંચી સંભળાવે અને જ્યાં બહેનો પાંચતી હોય ત્યાં ફરતાં પુસ્તકાલયોની ગોઠવણ કરે.

અનુકૂળ વાતાવરણ મળતું નથી. આ મડળને લીધે તેમને આત્મવિકાસ માટે અગવડ મળશે. મુખર્ધના શ્રી હમાબહેન મહેતાએ કહ્યું હતું કે ગુજરાતની બહેનોને જે જે મદદ જોઈતી હશે તે મુખર્ધથી આપવા માટે સંઘળો પ્રયત્ન થશે. મુખર્ધની બહેનો ગુજરાતને ગામે ગામે રખડે એ બનવાબંધ નથી, કારણ કે એ બહેનોને પણ ધરકુટુંબ સાચવવાનાં હોય છે. પણ જો મુખર્ધ તરફથી કોઈ પ્રકારની સહાયની આશા હશે તો તે મુખર્ધ પૂરી પાડશે. મુખર્ધમાં ભગિની સમાજની જે પત્રિકા છે તેને જો ગુજરાત અપનાવી લે તો, અને વખતોવખત ગુજરાતની પ્રવૃત્તિની માહિતી મોકલે તો, એ પત્રિકા ગુજરાતી સ્ત્રીઓને વધારે રમમય અને ઉપયોગી થઈ શકે.

બોલનાર સ્ત્રીઓની સખ્યા ઘણી મોટી હતી. કેટલાંક ગણીતા બહેનોને બોલવાનું કહ્યું હતું, તેમણે નવાંને તક આપવા માટે પોતાનાં નામ કઢાવી નાખ્યા હતાં. એકંદરે આખા ગુજરાતની મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓનું આ સમેલન અદ્વિતીય હતું. તેમા આજથી આમવર્ગની સ્ત્રીઓ બાગ લે એવી આશા જોટી છે હજી નાનામોટા ગામોમા પણ જોઈએ તેવું જોર જામ્યું નથી, તે છતાં મહિલા પરિષદે મળૂરવર્ગની સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો છે. પરિષદ પૂરી થાય ત્યારપછી બહેનો પોતપોતાને સ્થાને જઈને શુ કરશે તેના પર બવિધ્યની પ્રગતિનો આધાર છે.

પૃથ્વીમાતા

પૂજનકાલ

કહી કયમ શકાય કે જડ અણવ છે આ ધરા ?
અચેતન સમાં બલે દીસત માટી ને પ્રસ્તરે,
પરંતુ તહીંથી જ ચેતનતણે વહે છે ઝરે,
વનો વિહંગ પ્રાણી માનવસમાજ સૌ પાધરા
તહીં થકી જ જન્મિયા પૃથ્વીને રસે બિછર્યા;
થયા પરમ પુષ્ટ ધૂળમહીં પાકિયા ધાન્યના
કરી હજમ પ્હાડ કે; ત્યમ છતાં ય શું માન્ય ના
ધરિત્રીહૃદયે છલોછલ ભરેલ પ્રાણો નયા ?
સણવ, પ્રણયાર્દ્ર માત પૃથિવી બધાં બાળને
લઈ ઉડુગણે સમેત અવકાશમાં બીડતી;
કદીક તિમિરે કહી અમરજ્યોતિમાં ખૂડતી;
અનંત-પથયાત્રિણી કરત પાર દિક્કાલને.
શરીર, મન, પ્રાણ આ પ્રસવિયાં મહાયાતના
અહીં કંઈ યુગોની; સ્વપ્ન હજુ કેં હુંશે માતનાં.

જર્મની અને જાપાનનું શિકાર : રશિયા

વિનય મુ. વામુ
એડવોકેટ

ઉનિયાના અશાન્ત અને ઉગ્ર રાજકારણને વધારે અશાન્ત બનાવવાનું કારણ જર્મની અને જાપાનની સામ્રાજ્યવાદી સરકારોએ આપ્યું છે. રશિયાના પશ્ચિમ અને પૂર્વ છેડે આવેલાં આ મૂડીવાદી રાજ્યોના સરમુખત્યારોએ સામ્યવાદ સામે લડત ઉપાડવા માટે રશિયા સામે મોરચા માંડ્યા છે અને તે માટે તેઓએ પરસ્પર સહકાર આપવાના કરાર કર્યા છે. આ કરાર માત્ર સામ્યવાદથી પોતાનો જત્યાવ કરવા માટે યોગ્યતામાં આવ્યા હોય તેવો દંભ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ એમ માનવાને મજબૂત કારણો છે કે તે કરારનામાને બીજી ગુપ્ત કલમો છે જેમનો હેતુ રશિયા સામે યુદ્ધ જગાવવા સિવાય બીજો કોઈ નથી. એ કરારનામાની શબ્દરચના ગમે તેવી હોય, પણ તેવા કરારનામામાં ઊત્તરવામાં ટાકિયો અને બર્લિને મુત્સદ્દીગીરીનું દેવાળું જ કાઢ્યું છે. આ કરારનામાના હેતુ અને તેના પરિણામનું નિરીક્ષણ કરવાથી તેની ખાતરી થશે.

આ કરારનામા માટે પહેલી માગણી કાણે કરી તે તો વિલ્હેલમરૂદ્રાસ (જર્મનીની પરદેશ કચેરી) કે ટાકિયો જ કહી શકે. મેજર જનરલ ઓશિમાએ જાપાન તરફથી બર્લિનમાં હર ફોન રીખનટ્રોપ સાથે આ ચર્ચા શરૂ કરી હતી. જર્મની અને જાપાનની સામ્રાજ્યવાદી પ્રવૃત્તિઓને એવા કરારનામાનો મોહ હોય તે કુદરતી જ છે. જર્મનીમાં દ્વિતલર પોતાની સત્તાના પાયા મજબૂત કર્યા પછી તેની લાલસા રશિયાના આદિત્ક અને યુદ્ધાર્થન પ્રાંતો ઉપર ચોંટી છે અને તે માટે મદદ મેળવવા તેનો ડોળો સામ્યવાદના દુશ્મનોની શોધમાં ફરે છે. ફરના પૂર્વમાં જાપાનનું મહત્ત્વ લસકરી અને યુદ્ધવિદ્યાની દૃષ્ટિએ નાઝી જર્મની સમજે છે, અને જાપાન પણ સામ્યવાદનું દુશ્મન અને સામ્રાજ્યની તૃષ્ણાવાળું હોઈ નાઝી નેતાઓ તેની સાથે હાથ મિલાવવા બહુ આતુર હતા. ૧૯૩૪ના ઓગસ્ટમાં રાષ્ટ્રપતિ હિન્ડનબર્ગના અવસાન પછી દ્વિતલર જર્મનીનો લોખંડી સરમુખત્યાર થયો ત્યારથી, અને ખાસ કરીને ૧૯૩૫ના મે માસમાં જર્મનીને ખુલ્લી રીતે શસ્ત્રસંનિર્જત કરવાનો પોતાનો ઇરાદો દ્વિતલરે જાહેર કર્યા પછી, રશિયા વિરુદ્ધ જર્મની અને જાપાનની મૈત્રીની વાતો રાજકારણમાં સંભળાયા કરતી હતી, અને એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં એવી મૈત્રી હોવી જોઈએ એમ હું માનું છું. બીજી તરફથી જાપાનના સામ્રાજ્યવાદીઓની ખૂરી નજર ચીન ઉપર આજે કેટલાંય વરસો થયાં છે તે જણીતી વાત છે. જાપાન ચીનને પોતાના શિકાર તરીકે લેજે છે. 'Hands off China!' 'ચીન ઉપરથી હાથ ઉઠાવી લો!' બીજા સામ્રાજ્યવાદી ગોધીને તુમાખી જાપાન ચીનથી છેટા રહેવા માટે એ પ્રમાણે ફરમાન કરે છે! અને ખરેખર, ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને બીજાં બધાં રાજ્યોએ પોતપોતાનાં દ્વિત સાયવીને ચીનને જાપાનના પંજામાં છોડી દીધું છે! જાપાન થોડાથોડા વખતના અંતરે પીડાતા ચીનના દેહમાંથી અકેક ટુકડો કાપીને 'ઓઢિયાં' કરતું જાય છે. આમ જાપાન ચીનમાંથી કારિયા, કીઆઉચાઉ,

મંચુરિયા, જેહોલ અને ચહારને 'ચાઉ' કરી ગયું અને ચીનની ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દીવાલ તોડીને અંદર પણ હાથ નાખ્યો. પરંતુ જાપાનના લશ્કરી વર્ગને ચિનાઈ શિકારમાંથી એકે બટકું ભરવાથી સંતોષ થતો નથી. તેને આખું ચીન તરત ખાઈ જવું છે. બીજી તરફથી જાપાનનો શાણો અને વિચારશીલ વર્ગ લશ્કરી સાહસો પાછળ ચતા લખલુટ ખર્ચ સામે વિરોધ ઉઠાવે છે અને એ ગાંડા સાહસમાં સખૂરી પકડવા આગ્રહ કરે છે. લશ્કરી વર્ગના ગાંડા મુલ્લાઓને તે કેમ ગમે? ૧૯૩૬ના ફેબ્રુઆરીમાં તેઓએ 'મવાલ' સરકાર સામે બળવો કર્યો અને વિરોધ કરનારાઓને હાર કર્યા. છેવટે તેઓ તાબે થયા. પરંતુ એ બળવાના પરિણામે લશ્કરી વર્ગની મુલકગીરીની લાલસા સામેનો વિરોધ નબળો બન્યો છે અને લશ્કરી વર્ગ બેલગામ બન્યો છે.

આમ જર્મનીની આક્રમણાત્મક રાજનીતિએ અને જાપાનની સામ્રાજ્યવાદી લાલસાએ શાંતિપ્રિય સોવિયેટ રશિયાની આંખ ઉઘાડી અને તેણે જોઈ લીધું કે આ શાહીવાદી છૂંટારાઓ તક મળશે ત્યારે સોવિયેટ ભૂમિ ઉપર પણ હાથ નાંખશે. જર્મની, જાપાન અને ઇટાલી જે ઝડપથી લશ્કરી તૈયારી કરી રહ્યાં છે અને રશિયાને ઉઘાડેછોગે ગાળો બાંડી રહ્યાં છે તે જોતાં રશિયાને આત્મરક્ષણ માટે હથિયાર સંજવાની ફરજ પડી છે. હિટલરે પોતાની મુરાદ છૂપી રાખી નથી. યુરોપના ધાન્યભંડાર જેવો યુક્રેઈન અને ક્રીમી ખનિજોથી સમૃદ્ધ ગણાતો યુરલનો પ્રદેશ હિટલર રશિયા પાસેથી પડાવી લેવા માગે છે. આમ શ્રમજીવી વર્ગના સ્વર્ગને, માનવજાતના દરેક વર્ગની સમાનતાની હિમાયત કરનાર દેશને પૃથ્વીની મપાટી ઉપરથી ભુંઝાઈ જતો અટકાવવા સોવિયેટ સરકાર તૈયાર થાય છે, અને પોતાની શક્તિ સામ્યવાદનું રક્ષણ કરવા પાછળ ખર્ચે છે. તેની વિપુલ લશ્કરી તૈયારીને જાપાન પોતાની મહરવાકાંક્ષાની આડે આવતી જુએ છે. રશિયાનાં અઘ્રાટ મેદાનોમાં તેનું કેટલું લશ્કરીબળ છુપાયું છે તે કોણ કહી શકે? સાઈબિરિયામાં વિશાળ પાયા ઉપર તેનું લાલ લશ્કર પથરાયેલું છે. આત્મરક્ષણ માટે ભગીરથ તૈયારી કરવી તે રશિયાના અસ્તિત્વ માટે અનિવાર્ય છે. દૂર પૂર્વમાં શાંતિ જાળવવા માટે રશિયાએ જે આત્મભોગ આપ્યો હતો તેની કદર કરવાને બદલે જાપાને તેમાં રશિયાની નબળાઈ ગણી હતી અને જાપાની તથા તેના ચિનાઈ સંસ્થાન માંચુકુઓનાં લશ્કરી વારંવાર સોવિયેટ પ્રદેશમાં ઘૂસી જઈને લોકોને રંજાડનાં હત્યાં. આખરે રશિયાએ જાહેર કર્યું કે બૃહદ્ મોંગોલિયા (Outer Mongolia) સોવિયેટ મંડળનું અંગ છે અને તેમાં થતી દરમ્યાનગીરી અમે સાંપી શકશું નહિ.

જાપાન હજી ચીનની કળદ્રુપ અને ખનિજસમૃદ્ધ ભૂમિમાં ઘૂસવા માગે છે, પરંતુ ચિનાઈ દીવાલની અંદર પેસતાં પહેલાં તેને ચિનાઈ દીવાલ અને બૃહદ્ મોંગોલિયા વચ્ચેના મુખ્ય મોંગોલ પ્રદેશ (Inner Mongolia) માં પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરવાની જરૂર જણાય છે, પણ તેમ કરવા જતાં તેને ચિનાઈ મરકારના મજબૂત વિરોધનો સામનો કરવો પડે છે. બીજી તરફ સાઈબિરિયામાં ખડકાતા લાલ લશ્કરનો તેને ડર છે. આમ જાપાનને જણાયું કે ચીનમાં છૂટે હાથે કામ લેવું હોય તો સાઈબિરિયામાંથી રશિયાનો બળ ઓછો થવો જોઈએ અને તે માટે રશિયાનું ધ્યાન યુરોપમાં કેન્દ્રિત થવું જોઈએ. જાપાનના મુત્સદ્દીઓને જણાયું કે આ કામ માટે રશિયાના કંટા દુશ્મન તાઝી જર્મનીને વાપરવું ઠીક પડશે; આથી રશિયા સામે લડવા માટે મિત્રો મેળવવાને નખરાં કરતી જર્મનિયાનો હાથ

હુઆ નિપતે (જાપાને) પકડી લીધો! 'મળા દષ્ટોદષ્ટઃ' અને પછી તો તેઓ બેટી પડ્યાં! એ સમાગમમાંથી જર્મન-જાપાન કરારનામાનો જન્મ થયો! દુનિયાની શાન્તિનો ભંગ કરે તેવા આ અમંગળ અને અશુભ જન્મથી દુનિયાના ડાહ્યા પુરુષો ફક્કડી ઊઠ્યા.

આ કરારનામાનો ઉપયોગ જાપાન પોતાના સ્વાર્થ માટે ગમે તે કરે, પણ જર્મની માટે આવી જાતના કરાર અનિવાર્ય નહોતા, તેમ ઇંગ્લેન્ડને પણ નહોતા. વિલ્હેમરદ્રાસે તો તેમાં પોતાની મુત્સદ્દીગીરીનું તળિયું ખતાવી દીધું છે. આ કરારનામું સમયોચિત નથી. જ્યારે સ્પેનમાં ચતી દબલગીરીનો પ્રશ્ન સૌની નિદ્રા હરી લે છે ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય ઉક્ષાટમાં વધારો કરીને જર્મની અને જાપાન બીજાં રાજ્યોની સહાનુભૂતિ શુભાવી બેસે છે એટલું જ નહિ પણ પોતાની પ્રવૃત્તિઓને સંકાશીલ બનાવે છે. સામ્યવાદી રશિયાથી માત્ર જર્મની અને જાપાન નહિ પણ બધા મૂડીવાદી દેશો વિરુદ્ધ છે અને જે અનુકૂળ વાતાવરણમાં રશિયા સામે આવું પ્રચારકાર્ય કરવામાં આવ્યું હોત તો તેઓ બીજાં મૂડીવાદી રાજ્યોની સહાનુભૂતિ મેળવી શકત. રશિયા શાંતિપ્રિય છે. દુનિયામાં એ એક જ એવો દેશ છે કે જે અંતઃકરણપૂર્વક અને નિઃસ્વાર્થભુદ્ધિથી શાંતિને ઝંખે છે, કારણકે તે માને છે—અને તેમ માનવામાં તે સાચો છે—કે યુદ્ધ માનવજાતની સાચી પ્રગતિને રૂંધી નાખે છે. રશિયાની પ્રવૃત્તિઓ જર્મની અને જાપાન માટે ભયજનક અને આક્રમણાત્મક છે એ માન્યતા સત્યથી વેગળી છે. આવા સંજોગોમાં આ કરારનામું આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળોમાં જર્મની અને જાપાનને આક્રમણકારી પક્ષ તરીકે ઓળખાવશે. કંઈ નહિ તો પણ જર્મનીએ ઇંગ્લંડને તો બહુ નાખુશ કર્યું છે. અલબત્ત, ઇંગ્લંડ પોતાના સામ્રાજ્યની સલામતીની સ્વાર્થભુદ્ધિથી શાંતિ ચાહે છે. હિટલર જાણતો હતો કે આવી જાતના કરારથી ઇંગ્લંડ નાખુશ થશે, છતાં એ કરારની જ્યારે સફા આવી ત્યારે નાઝી સરકારે અજાણપણું ખતાવ્યું અને છેવટે કરારનામામાં સહી કરવા માટે લંડન ખાતેના પોતાના એલચી હર ફ્રાન્ક રીબન્ટ્રોપને પસંદ કર્યો! બેવફૂરીનો આથી વધારે જ્વલંત દાખલો બીજો કયાં મળશે? એક વખત જોનબુલ (ઇંગ્લંડ)ને ખુશ કરવા નખરાં કરતા હિટલરે ગાંધીજી અને હિંદુસ્તાનને ગાળો લાંડવાનું બંધ કરી ઇંગ્લંડને તિરસ્કારવાનું શરૂ કર્યું હોય તેમ લાગે છે. જોનબુલ પોતાના સ્વાર્થ વિના કદી પક્ષજનો નથી તેની હિટલરને ખાતરી થઈ હશે.

જર્મનીમાં સામ્યવાદ અને સમાજવાદનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. જાપાનમાં પણ તેમ જ છે. તો પછી જાપાન અને જર્મનીને સામ્યવાદનો ભય કયાંથી લાગ્યો? સ્વાર્થો જાપાન તો નાઝી સરકારને બેવફૂર બનાવી પોતાના સ્વાર્થ માટે આ કરારનામાનો ઉપયોગ કરશે અને રશિયાને યુરોપમાં જર્મનીનો ભય ખતાવી પોતે ચીનમાં છૂટે હાથે કામ લેશે. પણ જર્મની એ કરારનામામાંથી શો લાભ મેળવશે? જર્મની અને ચીન વચ્ચે લાંબા વખતથી ધણો સારો સંબંધ છે, પરંતુ પોતાના કદા દુસ્મન જાપાન સાથે પોતાના મિત્ર જર્મનીએ હાથ મિલાવ્યા એ જોતાં જ ચીનને સપ્ત આઘાત લાગ્યો છે. આ કરારનામાથી ચીન સાથેના જર્મન વેપારને સપ્ત ફટકા લાગશે, એટલું જ નહિ પણ આ કરારની પાછળ માન્યતા પ્રમાણે લશ્કરી સહકારની છૂપી કલમો હશે તો ચીનને રશિયાની ઓથ શોધવાની ફરજ પડે તો નવાઈ નહિ. આવી છૂપી કલમો નથી એમ જ્યાં સુધી ચીનને ખાતરી નહિ થાય ત્યાં સુધી તેની અસ્વસ્થતા દૂર થવાની નથી. જર્મન પ્રજા ચીન સાથેના વેપાર શુભાવી

બેસવાના બોગે શું આવા બિનજરૂરી કરારનામાને આવકાર આપશે ? હર ગોબેલ્સના કેરડા ફરમાન પ્રમાણે જર્મન પત્રો બહારથી ભલે આ કરારનામાને વધાવી લે, પરંતુ સાચો પ્રગ્નમત નાઝી સરકારની નિષ્ફળ અને નુકસાનકારક પરદેશનીતિથી નાખુશ થયા વિના રહેશે નહિ. રીઝન ટ્રોપના દુરાગ્રહ પ્રમાણે ચાલવામાં હિટલરને એક દિવસ પરતાવું પડશે. પરદેશ મંત્રી બેરન ફોન ન્યુરાયની ઉપરવટ કરનારાઓમાં મુત્સદ્દોગીરીનો છાંટો પણ નથી.

ત્યારે જાપાનમાં આ અમંગળ કરાર માટે કાણ જવાબદાર છે ? પરદેશ મંત્રી આરિટાને ઇંગ્લંડની મૈત્રી ગમતી નથી. વોશિંગ્ટન નૌકાકરારની મુદત ખલાસ થયા પછી પંચરાષ્ટ્રીય નૌકાપરિપદમાંથી ખસી જવા માટે આરિટા જવાબદાર હતો. તેને ઇંગ્લંડના પક્ષને ત્યાગ કરી જર્મની સાથે ભગવાનો મોહ છે. જાપાનની પરદેશ કચેરી કરતાં પણ લશ્કરીવર્ગનો દુરાગ્રહ આ કરારનામા માટે વધારે જવાબદાર છે. આ કરારથી રશિયા ડરી જવાનું નથી. તેણે પ્રત્યાઘાત તરીકે જાપાની મચ્છીમારોને સાઇબિરિયન દરિયામાંથી મચ્છી મારવા દેવા માટે થયેલી સમજૂતીમાં હવે સહી કરવાની ના પાડી છે. જાપાનનો મુખ્ય ખોરાક મચ્છી છે અને તે સાઇબીરીયાના હડા દરિયામાં વધારે મળે છે. જાપાનને તેના વિના અકાવું મુશ્કેલ છે. ઉત્તર સબેલિન ટાપુના તેલ માટે કંગેલી સમજૂતી તેમજ સરહદના સીમાડાની સમજૂતી પણ પાછી ખેંચી લેવા રશિયાએ ધમકી આપી છે. તેમાં રશિયા કરતાં જાપાનને વધારે નુકસાન છે. આવા કરારનામાથી ચીનના રાષ્ટ્રવાદને જાગ્રત કરી તેને રશિયાના હાથમાં ધકેલી દેવાનો ભય બોમો થશે તો તે માટે આરિટા અને લશ્કરી અમલદારો જવાબદાર ગણાશે. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાને પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિની ખાતરી કરાવ્યા વિના આવા કરાર કરવામાં તેઓએ હડાપણ નથી વાપર્યું. જાપાનનો પ્રગ્નમત પણ આ કરારનામાનો લાભ કરતાં નુકસાનને ખુદસો રીતે વધારે મહત્ત્વ આપે છે.

મુત્સદ્દોગીરીના લાલચુ યુરોપિયનોને કેમ રમાડવા તે પૂર્વ એશિયાના વામનો (જાપાની લોકો) સારી રીતે જાણે છે, એટલે જર્મનિયા આ ખંધા નિપત પાસેથી કઈ લાભ મેળવી જાય તેમ નથી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધીને નિપત જર્મનિયાને નિયોગી લીધેલા લૉથુની છાલની જેમ પડતી મેલશે ત્યારે વિલ્હેલ્મસ્ટ્રાસની પરદેશકચેરીમાં રીઝનટ્રોપ અને રાઝનગર્ગ માથું અજવાળતા હશે. હિટલર પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે શુરસામાં બેચાર ખુરશીઓ, છત્રીઓ અને શાહીના ખડિયાનો ખુરદો કરી ટેબલની આસપાસ ઘૂમતો હશે અને બેરન ફોન ન્યુરાય પોતાની ઉપરવટ કરનાર આ ધાંધલિયા લોકોની નિષ્ફળતાનો કથો ઉપાધ કરી શકે એવું રહેશે નહિ.

ભવિષ્યમાં ગમે તેમ થાય, પણ અત્યારે તો યુરોપના દારૂખાના પાસે અને દૂર પૂર્વમાં ધર્પણ વધ્યું છે. અને તેમાંથી એકાદ તણુઓ એ દારૂખાનામાં ખરશે, તો કેવું લયંકર પરિણામ આવશે તેની કલ્પના પણ કેટલી લયંકર છે !

વ્યોમવિહારી વિહગને*

[અન્યથા]

ચુનીલાલ પટેલ

રે રે વ્યોમપ્રવાસી રસિક વિહગ રે ગાયક સ્વર્ગગામી
કંઠાળી કલેશવાળી અવનિ અવગણી વ્યોમ શું પ્રીતિ લાગી ?
કે શું અભ્રે જીડન્તાં તુજ ઉરનયનો ભૂપરે પ્રીતિવાળાં
જેડાયેલાં રહે જ્યાં ધ્રુમસજલકણે રમ્યતા ભૂમિ ધારે ?

જેથી ત્યાંથી જીડીને સરસર કરી ભૂતલે માળમધ્યે
સંઢેલી ગીત પાંખો ફડક ફડકતી સદ્ય આવી શકે તું.
ઉત્સાહી સાહસીઓ ! વિહગ વિચરજો વ્યોમમાં ખૂબ જાણે,
જાડો જાડો ઉમંગે અમ નગરતણી ખંડાર થાતાં લગીયે;

પ્રેમે પ્રેર્યું પરન્તુ સ્વરસ ઝરતું ગીત ચૈતન્યવન્તું
જોડી લે શાવકોનાં ઉર તુજ ઉરશું એકતા ઓર અર્પાં;
છોને અભ્રે જાણેરાં અવિરત વિચરો દિવ્ય ચંડોલ પંખી,
હૈયાં ઠોલે અમારાં તદપિ હલકથી ગીત માધુર્યસાવી;

કલ્લોલે અન્ય પંખી પ્રકૃતિ વિકસિત પ્રેક્ષીને છો વસતે
તારે તો માસ ખારે હૃદય રસિકતા પોષવી એ જ શોભે
ઝૂંકેલાં આડઝૂંકે સ્થિતિ નિજ કરતાં બુલબુલો હોય છો ને
હારે સૂર્યપ્રભામાં પ્રતિદિન વસવું દિવ્ય એકાન્ત સેવી.

જ્યાંથી લોકોત્તરોમિ તણી અસર તળે આવીને મુક્તકંઠે
સંવાદી ગીત કેરા સ્વર મધુરતણાં પૂરનાં પૂર ફેંકે;
પુણ્યાદર્શ પ્રદેશે ત્યમ જ નિજગૃહે રાખતા દૃષ્ટિ સન્તો,
તું ચે તેવી જ રીતે સતત ગતિ કરે વ્યોમ ને લોભ વચ્ચે.

૧૧ મના નગેન ડોકરર અને જુનિયર વકીલ જુનિયરિ બાણુ બપોરે પાન ચાવતાંચાવતા, હાથમાની મોટી ઝુલાવતા જયરામ મુખત્યાગ પામે આવીને બોલ્યા : “મુખુજી મહાશય, પીરગઝના બાણુને ત્યાંથી અમને નિમત્રણ મળ્યું છે. આ સોમવારે મેજબાણુની છોકરીનું લગ્ન છે. જારે ધામધૂમ થવાની છે એમ સાંભળ્યું છે બનારસથી નર્તિકા આવી છે, કપકતાથી ઉરતાદ આગ્યા છે. આપને નિમત્રણ મળ્યું છે કે ?”

મુખત્યાગ મહાશય તેમના ફીરાનખાનાની ઓસરીમા બાકડા પર બેમી હુક્કો પીતા હતા. એ બંનેનું બોલતું સાંભળી હુક્કો નીચે મૂકી તે કાઈક ઉત્તેજક સ્વરે બોલ્યા : “કેમ નહિ ? મને નિમત્રણ કેમ ન હોય ? વિચાર કરો વિચાર ! હું આજ વીમ વગમથી તેમની એસ્ટેટનો કાયમનો મુખત્યાગ છું મને પડતો મૂકીને તે તમને નિમત્રણ મોકલે એ વાન શું મંત્રવિન વાગે છે ?”

જયરામ મુખોપાધ્યાયને પેલા સારી રીતે ઓળખતા હતા—મો કોઈ ઓળખતું. બહુ નજીવા કાંચુને લીધે પણ એમને અભિમાન આવી જતું, પણ હુદય સ્નેહ—મિત્રવાત્સલ્યથી કુસુમ જેવું કોમળ હતું, એ વાન જેઓ તેમની સાથે થોડા દિવસ પણ મંગલમા આવેલા તે મો જાણતા હતા વકીલબાણુ ઝટપટ બોલી બોલ્યા : “ના, ના, એ વાત નથી—એ વાત નથી. આપ શુંએ યાચો છો, મુખુજી મહાશય ? અમે શું એવા ભાવથી બોલ્યા હતા ? આ જિંદગામા એવો કાણુ ધનિક છે કે જે આપના ઉપકાર તળે ન હોય—આપને માન ન આપે ? અમાગ પૂજવાનું નાતપર્થ એ કે, આપ તે દિવસે પીરગઝ આવશે કે નહિ ?”

મુખોપાધ્યાય નગમ થઈ બોલ્યા “ભાઈઓ, બેમો.” એમ કહી મામેનો એક બાકડો બનાવી દીધો. બંનેનું ઉપવેશન કરીને બોલ્યા “પીરગઝ જઈ નિમંત્રણને માન આપવાનું માટે માટે કઈક મુસ્કેવ છે બહુ મોમ મંગળ બંને દિવસ કચેરીમા ગેરદાજર રહેનું પડે, અમે ન જઈ તો એ સોજાનું મન જઈ દુખાગે તમે જવાના છો ?”

નગેન્દ્રબાણુ બોલ્યા : “જવાની તો ખૂબ મરજી છે. પણ એટલે દૂર જવું મહેલું નથી; થોડાગાડીનો ગરતો નથી, જળંગાડી કરીને જઈએ તો જતાં એ દિવસ લાગે ને આવતાં બે દિવસ લાગે પાલખી કરીને જઈએ પણ નેગવાઈ થવી મુશ્કેલ આવી અમે બંને જણાએ વિચાર કર્યો કે, લાવ મુખુજી મહાશયને જઈને પૂછીએ. જો એ જવાના દશે તો જરૂર ગતજદમાંથી એકાદ દાથી મંગાવી લેએ તો પછી એમની માથે તે જ દાથી ઉપર આપણે પણ મગતથી આગમ કરના જઈ શકીએ.”

મુખત્યાગ મહાશય ઝિમન કરી બોલ્યા : “એ જ વાત કે બીજી કંઈ ? એમા વળી વિચાર શું કરવાનો હતો ? મદારાજ નગેન્દ્ર કંઈ માગ આગ્રહાવના અસીવ નથી એમના બાપના વખતથી હું એમનો મુખત્યાગ છું હું કાલ મરાં જ ગતજદમાં ગિડી લખી મોકલાવુ છું. સધ્યા વળે તો દાથી અદા આવી રજૂ થશે.”

કુંજબાણુ બોલ્યા: “ દેખો રે રોકટર, હું તો કહેતો જ હતો ને કે બહુ વિચાર કર્યા વગર મુખ્યજીને મહાશય પાસે ચાલો. જતાંની સાથે જ કંઈક ઉપાય કરી દેશો. તો મુખ્યજીને મહાશય, આપને પણ અમારી સાથે આવવું પડશે. ના કહેશો તોયે છોડીશું નહિ.”

“ આવીશ ભાઈ જો, હું પણ આવીશ. પણ મારી હવે નાચંતમાસા જેવા જેવી ઉંમર નથી. તમે જોજો, સાંભળજો. હું માથે પાઘડી મૂકી હાથમાં નાનો હુકો પકડી લોહાંની અબ્બયના કરીશ. કાણે ખાધું કાણે ન ખાધું તે જોઈશ, બધી તપાસ રાખીશ. અને તમે બેસીને સાંભળજો ‘ પાલા મુઝે બર દે ’ કેમ ? ” એમ કહી મુખોપાધ્યાય મહાશય હા-હા કરીને હસવા લાગ્યા.

૨

બીજે દિવસે રવિવાર. એ દિવસે સવારે આદિત્ય પૂજા મુખ્યજીને મહાશય ભારે આંખરથી કરતા. નવના સુમારે પૂજા સમાપ્ત કરી તે દીવાનખાનામાં આવી બેઠા અને અસીલો બેગા ચલા હતા, તેમની સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યા. અચાનક પેલી હાથીની વાંત યાદ આવી ગઈ. તે જ વખતે કાગળ તથા કલમ લઈ, ચરમા પહેરી, “ પ્રબલ પ્રતાપાન્વિત શ્રીલ શ્રીમન્મહારાજ શ્રી નરેન્દ્રરાય ચૌધરી બહાદુર આશ્રિતજન પ્રતિપાલકેયુ ” એમ લખ્યું. પછી ત્રણ દિવસ માટે એક સુશીલ અને સુખોષ હાથીની માગણી કરતો પત્ર લખ્યો. પહેલાં પણ જરૂર પડ્યે કેટલીય વાર તેમણે મહારાજને હાથી આ રીતે મંગાવ્યો હતો. એક નોકરને બોલાવી પત્ર લઈને જવાની આજ્ઞા આપી. બાદ મુખત્યાર મહાશય અસીલો સાથેના વાર્તાલાપમાં પ્રવૃત્ત થયા.

શ્રીયુત જયરામ મુખોપાધ્યાયની ઉંમર એ વખતે પચાસ ઉપરની થઈ હતી. દેહ લાંબોચોડ, રંગ કંઈક સ્વચ્છ હોવાથી ગૌરવર્ણ કહી શકાય. મૂછના વાળ મોટામોટા, ધોળા તથા કાળા મિશ્રિત થયેલા હતા. માથામાં આગળ તાલ હતી. બન્ને આંખ મોટી તે તરતી હતી. હૃદયની કામળતા જળે હૃદયમાંથી ઊછળી એ બન્ને આંખોદ્વારા બહાર વહી જતી હતી.

એ મૂળ વતની વશોર જિલ્લાના હતા. અહીં જ્યારે પ્રથમ મુખત્યારી કરવા માટે આવ્યા, તે વખતે આ તરફ રેલગાડી થયેલી નહોતી. પત્તા નહા પાર કરી કંઈક નીકામાં, કંઈક બળદગાડીમાં અને કંઈક પગે ચાલતાં અવાતું હતું. તેમની સાથે તે વખતે માત્ર એક કેનવાસની બેગ ને પિત્તળનો ગગરો હતો. સહાયસંપત્તિ કાંઈ નહોતું. માસિક સવાતણ રૂપિયાના ભાડાથી એક ઘર રાખી લઈ, પોતાને હાથે રાંધી ખાઈ મુખત્યારીના સંધાનો આરંભ કરી દીધો હતો. અત્યારે તે જ જયરામ મુખોપાધ્યાયે પાકાં ઈંદલ મકાનો બાંધેલાં છે, બાગ બનાવ્યો છે, તળાવ ખરીદ્યું છે, અને અનેક કંપનીઓના કાગળ પણ ખરીદ્યા છે. જે સમયની વાત કરું છું તે વખતે આ જિલ્લામાં ઈંગ્રેજીવાળા મુખત્યારનો આવિર્ભાવ થયો હતો. પણ જયરામ મુખ્યજીને તેમાં કાંઈ હકાવી શકે તેમ નહોતું. તે વખતે એ આવ્યા જિલ્લામાં આગળપડતા મુખત્યાર ગણાતા હતા.

મુખોપાધ્યાય મહાશયનું હૃદય અત્યંત કામળ અને રમેહપ્રવણ હોવા છતાં મિત્રજી કંઈક ખરાબ હતો. જુવાનીમાં તે ખરેખર બદમિત્તલ હતો, પણ હાલ લોહી-ધણું ઠંડું થઈ ગયું હતું. તે વખતના અમલદારો કંઈક અયોગ્ય—અન્યાય કરતા તો તે સાથે જ મુખ્યજીને

મહાશય કોઠથી રાતાપીળા ચર્ધ ધાધય મચ્ચારી મૂકતા. ' એક દિવસ ન્યાયકોર્ટમાં એક ડેપુટી માથે તેમને વિવક્ષણ રીતે તરંગ ચર્ધ બપોરે ઘેર આવીને જોયુ તો તેમની મગળા ગાયને એક વાછગડો આવેલો હતો તે જ વખતે આનંદપૂર્વક તે જ ડેપુટી માણના નામ પરથી વાછગડાનું નામકરણ કર્યું ડેપુટી માણએ લોકો માગફતે આ વાત જાણી હતી અને કહેવાની જરૂર નથી કે એ એમને મારુ નહિ જ લાગ્યું હોય વળી એક વખતે મુખ્યજી મહાશય એક ડેપુટીની માથે કાયદાની દલીલો કરતા હતા પરંતુ એ અમલદાર કોર્ષ પણ રીતે તેમની વાત માથે મમત થયા નહિ છેવટે ગુસ્સામાં આવેના જયગામ બોલી બેઠ્યા " મારી સ્ત્રીને જેટલું કાયદાનું જ્ઞાન છે, તેટલું પણ હજૂરને હોય એમ લાગતું નથી " તે દિવસે કોર્ટનું અપમાન કરવા બદલ મુખત્યાર મહાશયનો પાચ રૂપિયા દડ થયો એ હુકમથી વિરુદ્ધ તેઓ હાઈકોર્ટ સુધી વડયા હતા છેવટે ૧૭,૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને પણ એ પાચ રૂપિયાના દડનો હુકમ તેમણે ૨૬ ડગલ્યો હતો

મુખોપાધ્યાય જેમ બહુ ડમાતા હતા તેમ તેમનો ખર્ચ પણ વધારે હતો તે માગે તેને અન્નદાન કરતા અત્યાચારના, મહાત્રાસના તથા ગંગીબના મુર્કમ્માં તે કેટલીકવાર વગરશીએ લડતા, એટલું જ નહિ પણ તેમાં પોતાના ગાંધના પૈસા પણ ખર્ચી નાખતા

દરેક ગિવિવારે બપોર પછી ગામના સુવચ્ચ-વૃદ્ધ વગેરે મુખત્યાર મહાશયના દીવાનખાનામાં એકઠા થતા અને પામાં વગેરે રમતા. આજે પણ એ રીતે ઘણા જણ આવ્યા હતા. ઉપર્યુક્ત ડોક્ટર અને વકીલમાણ પણ આવ્યા હતા હાથીને બાધરા માટે જગા સાફસફ થતી હતી હાથીને રાત્રે ખાના માટે મોટામોટા પાનવાળા મુદ્ર જાડ તથા બીજા કેટલાક જાડની ડાળીઓ કાપી ગમ્મરામાં આવી હતી મુખત્યાર મહાશય એ બધાની દેખરેખમાં પડ્યા હતા વચ્ચેવચ્ચે દીવાનખાનામાં આવો કોર્ષ પણ બાહ્યના હાથમાંથી હુકો લઈ, બિલાબિલા બેચાર દમ માગી લઈ, ફગી બહાર ચાલ્યા જતા હતા

સંધ્યાકાળ પહેલા મુખ્યજી મહાશય દીવાનખાનામાં બેસી પામાંની રમત જોતા હતા એ વખતે પેનો પત્ર લઈને ગયેલો નોકર પાછો આવી બોલ્યો " હાથી તો ન મળ્યો "

કુજ્જાણ નિગલ ચર્ધ બોલ્યા " અરે ન મળ્યો ! "

નગેન્દ્રબાણ બોલ્યા : " ત્યારે તો બધું ધૂળ થયું "

મુખત્યાર મહાશય બોલ્યા ' કેમ રે ? હાથી કેમ ન મળ્યો ? પત્રનો જવાબ લાવ્યો છે ? "

નોકર બોલ્યો . " ના જી, દીવાનને ચિટ્ટી આપી હતી, તે ચિટ્ટી લઈ મહારાજ પાસે ગયા હતા થોડીવાર પાછા આવી તેમણે કહ્યું કે 'લમનું નિમત્રણ છે તેમાં હાથીની શી જરૂર ? બળદગાડીમાં બન્ય એમ કહેજે "

એ વાત સાંભળી જયગામ ક્ષોભથી લગ્નમ્થી, રોષથી તપી બેઠ્યા તેમના હાથ ફફડક કરી કપવા લાગ્યા. બન્ને આખોમાં લોહી તરી આવ્યું મુખમગ્ગની શિરાઉપશિરાઓ ઉપસી આવી કપતા અવાજે માથું હલાવી બોલવા લાગ્યા " હાથી ન આવ્યો ! હાથી ન આવ્યો ! "

બેગા થયેલા લોકો રમત બંધ કરી હાથ જોડી બેસી ગયા કોર્ષ કોર્ષ બોલ્યા " તેમાં શું થયું, મુખ્યજી મહાશય ! પારકી ચીજ પર આપણું કંઈ જોગ છે ? એક માગી જોઈને બળદગાડી લાડે કરી લઈ, ગતના દશઅગિયારના સુમારે નીકળ્યો તો વખતમગ પહોંચી જવાશે આ ધમામદી ગેબ એક નરી બગદની જોડે લાવ્યો છે બહુ ઝડપથી આવે છે "

જયરામ એ બોલનારની તરફ દૃષ્ટિપાત ન કરતાં બોલ્યા : “ના, બળદગાડીમાં બેસીને હું નહિ જઈ. જો હાથી પર ચડીને જવાશે તો હું જઈશ—નહિ તો એ લગ્નમાં હું નહિ જઈ.”

૩

શહેરથી બેત્રણ કાશની અંદર બેત્રણ જમીનદારને ત્યાં હાથી હતો. તે જ રાતે જયરામે તે રથને માથુસો મોકલાવી દીધો. જો કાઈને હાથી વેચવાનો હોય તો પોતાની ખરીદવાની ઇચ્છા બતાવી. રાતના બીજા પ્રહરે એક જણ આવીને બોલ્યો : “વિરમપુરના હિમાચરણ લાહીડીને ત્યાં એક હાથણી છે—હજી નાની છે. વેચવાની ઇચ્છા છે. પણ બારે કિંમત માગે છે.”

“કેટલી કિંમત ?”

“બે હમર રૂપિયા.”

“ખૂબ નાનું બચ્ચું છે ?”

“સવારી થઈ શકે તેમ છે.”

“કુછ પરવા નહિ. તેને જ ખરીદી લઈએ. તું હાલ જ મન કાલ સવારે હાથી અહીં આવી જાય. લાહીડી મહાશયને મારા નમસ્કાર કહી જણાવો કે, હાથીની સાથે કાઈ વિશ્વાસુ માથુસને મોકલી આપે, હાથી પહોંચાડી નાણાં લઈ જાય.”

બીજે દિવસે સાત વાગે હાથણી આવી પહોંચી. તેનું નામ હતું ‘આદરિણી.’ લાહીડી મહાશયને માથુસ રીતસર સ્ટાંપ પર પાવતી લખી આપી ને એ હમર રૂપિયા ગણી લઈને વિદાય થયો.

હાથી આવતાની સાથે જ ગામનાં છોકરાંઓ ઘરના દીવાનખાનામાં આગળ આવી ઊભારવા લાગ્યાં. એકએ અસિષ્ટ બાળકો ખૂસ પાડી બોલવા લાગ્યાં : “હાતિ, તોર ગોદા પાયે નાતિ.” ઘરના છોકરાઓ આથી બહુ ગુસ્સે થયા અને તેઓએ પેલાઓનું અપમાન કરી બહાર કાઢી મૂક્યા.

હાથણી જઈને અંતઃપુરના દ્વાર આગળ ઊભી. મુખજીને મહાશય વિધુર હતા. તેમની જ્યેષ્ઠ પુત્રવધૂ એક ઘડામાં જળ લઈ સભય પગલે બહાર આવી. કંપિત હરતે તેના ચારે પગમાં તે જળ થોડુંથોડું છાંટી દીધું. મહાવતની રાચના અનુસાર આદરિણી આગળના પગ વાળી બેસી ગઈ. જ્યેષ્ઠ વધૂએ તેલ અને સિંદૂર વડે તેનું કપાળ રંગી દીધું. ઘન ઘન શંખધ્વનિ થવા લાગ્યો. પછી હાથણી ઊભી થઈ એટલે એક ટોપલામાં ભાત, પર્ણ અને બીજા માંગલ્યપદાર્થ ભરી તેની સન્મુખ મૂકવામાં આવ્યા. સૂંઢ વડે લઈલઈને કેટલુંક તેણે ખાધું અને મોટા ભાગનું ઊરાડી મૂક્યું. એ રીતે માન પામેલી આદરિણી રાજદસ્તીને માટે એકંદ્ર કરેલું કદલી-કાંડ, વૃક્ષશાખા વગેરેનું બોજન કરવા લાગી.

નિમંત્રણ પ્રમાણે પીરગંજ જઈ આવ્યા પછી, બીજે જ દિવસે બપોરે મુખોપાધ્યાય મહાશય ત્રેશ્વર મહારાજને મળવા માટે ગયા. કહેવાની જરૂર નહેતી નથી કે હાથી પર સ્વાર થઈને જ ગયા હતા.

મહારાજના દીવાનખાનાની નીચે મોટું ખુલ્લું ચોરસ હતું. તે આંગણાની સામી બાજુએ અંદર રેસવાતું સિંહદ્વાર હતું. દીવાનખાનામાં પહોંચ્યાં આંખે આંગણું અને સિંહદ્વારની બહાર પણ ઘણે દૂર મુખી મહારાજની દૃષ્ટિ પહોંચે તેમ હતું.

રાગ સમીપ હાજર થઈ તેમને આશીર્વાદ આપી મુખોપાધ્યાય-મહાશયે પોતાનું આમન લીધું. મુકદ્દમા અને જાગીર સંબંધી બેચાર વાતો પત્યા પછી મહારાજાએ પૂછ્યું : “ મુખ્યજીને મહાશય એ હાથી કેનો છે ? ”

મુખ્યજીને મહાશય વિનીતભાવે બોલ્યા : “ જી, હજૂર બહાદુરનો હાથી. ”

મહારાજા વિસ્મિત થઈ ને બોલ્યા : “ મારો હાથી ? કેવી રીતે ? એ હાથી તો મેં કાઈ દિવસ જોયો નથી. એ ક્યાંથી આવ્યો ? ”

“ જી, વીરપુરના ઉમાચરણ લાહીડી પાસેથી ખરીદ કરેલો છે. ”

વધારે વિસ્મય પામી રાજા બોલ્યા : “ આપે ખરીલો છે ? ”

“ જી, હા. ”

“ ત્યારે એમ કેમ કહો છો ? ”

વિવેકમાં કે શ્લેષમાં—તે બરાબર સમજાયું નહિ. પણ મૃદુ હાસ્ય કરી જયરામ બોલ્યા : “ જ્યારે હજૂર બહાદુર દારાજ અમારું પ્રતિપાલન ચાલે છે, જ્યારે હું પણ આપનો જ છું, ત્યારે એ હાથી પણ આપનો જ નહિ તો બીજું શું ? ”

મધ્યા પછી ઘેર પાછા ફરતાં દીવાનખાનામાં બેસી, ભેગા થયેલા મિત્રમંડળ મમક્ષ, મુખોપાધ્યાય એ વાત સવિસ્તર કહેવા લાગ્યા. તેમના હૃદયમાંથી સમસ્ત ક્ષોભ ને લજ્જા આજ આઘ્યાં ગયાં. આજે કેટલાય દિવસ પછી તેમને મુખે ઊંધ આવી.

૪

ઉપરની ઘટના પછી પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં છે. એ પાંચ વર્ષમાં મુખત્યાર મહાશયની અવસ્થામાં ઘણું પરિવર્તન થયું છે.

નવા નિયમ પ્રમાણે પામ થયેલા શિક્ષિત મુખત્યારોથી જિલ્લાકોર્ટ ભરાઈ ગઈ હતી. જૂના શિથિલ નિયમવાળા મુખત્યારોની હવે કદર નહોતી. ધીમેધીમે મુખોપાધ્યાય મહાશયની આવક ઘટવા લાગી, પહેલાં જે કમાતા તેથી અર્ધું પણ હવે કમાઈ શકતા કે.કે.મ તેની શંકા હતી. અને ખરચ તો દર વર્ષે વધ્યા જ કરતો હતો. એમને ત્રણ પુત્ર હતા. પહેલા બે મૂર્ખ—વંશવૃદ્ધિ સિવાય બીજું કાંઈ પણ કામ કરવાને માટે લાવક નહોતા. સૌથી નાનો પુત્ર કલકતા બચુનો હતો, તે કદાચ મોટો થતાં માણસ બને એ મુખોપાધ્યાયની એક માત્ર આશા હતી.

મધ્યા પ્રત્યે મુખોપાધ્યાય મહાશયને પણ હવે એટલો બધો અનુરાગ નહોતો. તે બહુ વિરક્ત બની ગયા હતા. છોકરવાદી મુખત્યારો જેને એક વખત બોળપણમાં રસ્તે રમતાં જોયા હતા, તે અત્યારે માથે શામલા (કાળી ટાપી) મૂકી (મુખોપાધ્યાય મહાશય પાછડી પહેરતા હતા, તે વખતના મુખત્યારો શામલા પહેરતા નહિ) તેમના પ્રતિપક્ષી તરીકે બિના રહી, આંખ મુખ ફેરવી, ફરફર કરતા અંગ્રેજીમાં અમલદારોને શું કહેતા તે તેમને બિંલકુલ સમજાતું નહિ પાસે બેઠેલા અંગ્રેજી બાણુના જુનિયરને તે પૂછતા : “ એ શું બોલે છે ? ” જુનિયર તંરજૂમો કરીને તેમને ^{તે} મત્તવે તે પહેલાં તો બીજો પ્રસંગ ઉપેક્ષિત થતો. મોઢાનો જવાબ મોઢામાં જ રહી જતો. નવજૂન રોપથી તેઓ ફૂલી બેસતા. તે ઉપરાંત પહેલાંના અમલદાર મુખ્યજીને મહાશય પ્રત્યે જે શ્રદ્ધાની નજરે જોતા, તેવી રીતે હાલના નવા

અમલદાર જોતા નહોતા. એ તો એમ જ સમજતા કે જે અંગ્રેજ ન જાણે તે મનુષ્યપદને લાયક જ નથી. એ બધાં કારણોને લઈને સુખજીને મહાશયે નક્કી કર્યું હતું કે, હવે કામકાજમાંથી નિવૃત્ત થવું શ્રેયસ્કર છે. તેમણે જે સંચય કર્યો હતો તેના વ્યાજમાંથી વ્યાવહારિક ખર્ચ ચલાવી એવું એમ નક્કી કર્યું. લગભગ સાઠ વરસ થયાં—આખો ભવ કંઈ કમાવાય ? વિશ્રામ લેવાનો તો વખત જ નહિ ? મોટા છોકરા જે ડાહ્યો હોત ને જે પૈસાનો રાજગાર કરી શકતો હોત, તો આટલા વખત સુધીમાં સુખજીને મહાશય નિવૃત્ત થયા હોત ને ઘેર બેસી દરિભજન કરતા હોત. પણ હવે લાંબો વખત ન નભે. તથાપિ આજકાલ કરતાં ખીજું પણ એક વરસ ચાલ્યું ગયું.

એ વરસામાં સેરાનમાં એક ખૂનતો મુકદ્દમે ઉપરિચિત થયો : તે મુકદ્દમાના આસામીએ જયરામ મુખોપાધ્યાયને પોતાના મુખત્યાર તરીકે નિયુક્ત કર્યા. એક નવો અંગ્રેજ જજ આવ્યો હતો, તેની જ કોર્ટમાં કેસ ચાલતો હતો.

તથા દિવસ સુધી મુકદ્દમે ચાલ્યો. છેવટે મુખત્યાર મહાશય લિઝા : “જજસાહેબ ખહાદુર અને એસેસર મહોદયગણ” બોલીને તેમણે લાયણની શરૂઆત કરી. લાયણ પૂરું થયા પછી એસેસરેએ મુખોપાધ્યાયના અસીલને નિર્દોષ તરીકે જાહેર કર્યો. જજસાહેબે પણ તેમના અભિપ્રાયનો સ્વીકાર કરી, આસામીને છોડી મૂક્યો.

જજસાહેબને સલામ કરીને મુખત્યાર મહાશય પોતાના કાગળપત્રો ગાંધતા હતા તે વખતે, જજસાહેબ પ્રોસિક્યુટરને પૂછવા લાગ્યા : “આ વકીલનું નામ શું ?”

પ્રોસિક્યુટરે કહ્યું : “એમનું નામ જયરામ મુખરજી. તે વકીલ નથી, મુખત્યાર છે.”

પ્રસન્ન હાસ્ય સહિત જજસાહેબ જયરામ તરફ જોઈ બોલ્યા : “આપ મુખત્યાર ?”

જયરામ બોલ્યા : “હા હજૂર હું આપનો તાબેદાર.”

જજસાહેબ પૂર્વવત ફરી બોલ્યા : “તમે મુખત્યાર ? મને એમ લાગ્યું કે તમે વકીલ છો. એવી ફસતાથી તમે આ મુકદ્દમે ચલાવ્યો છે કે તે જોઈને મને એમ લાગ્યું કે આપ અહીંના એક હોશિયાર વકીલ છો.”

આ સાંભળી મુખોપાધ્યાયનાં વિશાળ નેત્રો જળાથી ભરાઈ ગયાં. બે હાથ જોડી કંપિત કંઠે તે બોલ્યા : “ના હજૂર, હું વકીલ નથી. હું તો માત્ર એક મુખત્યાર. હું અંગ્રેજી જાણતો નથી, હજૂર. આપે મારી જે પ્રસંશા કરી છે, તે હું જીવનના શેષ દિવસ સુધી બૂલી શકીશ નહિ. આ સુદ્ધા સાહજીનો આશીર્વાદ છે કે હજૂર હાઈકોર્ટના જજ થાશે.” એમ બોલી મુકદ્દમે સલામ કરી મુખત્યાર મહાશય કોર્ટમાંથી બહાર આવ્યા.

એ પછી તેઓ ફરી કચેરીમાં ગયા નથી.

૫

બંધો છોડ્યા પછી કાયકલેશે મુખોપાધ્યાય મહાશયનો સંસાર ચાલવા લાગ્યો. ખર્ચ જે પ્રમાણમાં ઓછો કરવાનો વિચાર કર્યો હતો તે પ્રમાણમાં સો સો પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ ઓછો થયો નહિ. વ્યાજમાં પૂરું થઈ શક્યું નહિ. સુદ્ધમાં હાથ પડવા લાગ્યો. કંપનીના કાગળોની સંખ્યા ઘટવા લાગી.

એક દિવસ સવારે મુખત્યાર મહાશય દીવાનખાનામાં બેસી પોતાની અવસ્થા વિશે ચિંતા કરતા હતા, તે વખતે મદાવત આદરિણીને લઈ ને નદીએ રનાન કરાવવા ગયો. ઘણા

દિવસથી લોકો તેમને કહેતા હતા : “ હાથીની હવે શી જરૂર છે ? તેને વેચી નાંખો. મહિને ત્રીસચાળીસ રૂપિયાનો ખર્ચ બચશે.” પરંતુ મુખ્યજી મહારાજ ઉત્તરમાં કહેતા : “ તેની વાત કરશો નહિ. તમારાં આ છોકરાં છેંયાં, પૌત્ર પૌત્રીઓને ખવરાવવામાં ધણા રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે. તે બધાનું એક પછી એક વેચાણ કરી દો.” આવા જવાબ પછી વાત આગળ ચાલતી નહિ.

હાથીને દેખતાં મુખોપાધ્યાયને વિચાર આવ્યો કે આને વચ્ચેવચ્ચે ભાડે આપવામાં આવે તો, એ રીતે થોડાક પૈસાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. તે જ વખતે કાગળ કલમ લઈને નીચે મુજબ જાહેરખબર ઘડી કાઢી.

હાથી ભાડે આપવાની જાહેરખબર.

વિવાહની શોભાયાત્રા, દૂરગામ-પરગામ જવા આવવા વગેરે કામ માટે નીચે સહી કરનારની આદરણી નામની હાથણી ભાડે આપવાની છે. ભાડુ દરરોજનું માત્ર ત્રણ રૂપિયા, હાથણીની ખોરાકી રૂ. ૧૫ તથા મહાવત-ખોરાકી રૂ. ૦૫ મળી કુલ રૂ. ૪૦ રાખેલા છે. જેમને આવશ્યકતા હોય તેમણે નીચેના ટેકાણે ખબર કરવી—

શ્રી જયરામ મુખોપાધ્યાય (મુખત્યાર) : ચૌધરીપાડા

એ જાહેરખબર છપાવીને શહેરના પ્રત્યેક દીવાના માંભલા પર, રસ્તા પરના ઝાડ પર તથા એવાં જ ખીજાં જાહેર સ્થળે ચોઢી દેવામાં આવી.

જાહેરખબરના ફળરૂપે વચ્ચે વચ્ચે લોકો હાથી ભાડે લઈ જવા લાગ્યા; પણ એથી ૧૫-૨૦ રૂપિયાથી વધારે આવક થઈ નહિ.

મુખોપાધ્યાયનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર માદો પડ્યો. તેને માટે ડોક્ટરનું ખર્ચ તથા ઔષધ-પર્યાદિકનું ખર્ચ દરરોજ ૫-૭ રૂપિયા જેટલું થવા લાગ્યું. કેટલાક મહિના પછી છોકરાને જેમતેમ આરામ થયો.

મોટી વહુ મેજવધુ અંતઃસત્વા. કેટલાક મહિના પછી જ એ જીવોનું બરણપોષણ કરવાનું હતું.

આ તરફ મોટી પૌત્રી કંથાણી બાર વર્ષની થઈ હતી. જ્ઞેતજ્ઞેતામાં એવી મોટી થઈ ગઈ હતી કે તેનો વિવાહ તુરંત કર્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું. નુદાનુદા સ્થળેથી તેનું માગું થતું હતું, પણ ધરવર મનગમતાં નહોતાં ધરવર મનગમતાં હોય ત્યાં તે લોકોની માગણી માંભળી આંખ ફાટી જતી હતી. કન્યાનો બાપ આવી બાજતમાં તદ્દન જ નિર્લિપ્ત હતો, એ નશો કરી, તાસ-પામા રમી, પાવો બગ્ગવતો લહેર કરતો, બધો બાર સાંઠ વર્પના છુટ્ટાને માથે જ હતો.

છેવટે એક સ્થળે વિવાહ નક્કી થયો. છોકરા રાજશાહી કોલેજમાં એલ. એ.માં ભણતો હતો. તે લોકો એ દાનર રૂપિયા માગતા હતા. પોતાનું ખર્ચ પાંચમો. એ રીતે અઢી હજાર રૂપિયા હોય તો વિવાહ થાય.

કંપનીનાં કાંગળોનું બંડલ દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતું જતું હતું. તેમાંથી અઢી હમ્પર કાઢવા બહુ જ મુશ્કેલ થઈ પડે તેમ હતું. અને આટલું એક જ કામ ન હતું. હજી પીછા પાત્રીઓ હતી. તેમની વખતે શો ઉપાય કરવો ?

આ બધી ચિંતામાં પડવાથી મુખોપાધ્યાય મહાશયનું શરીર ધીમેધીમે લાંગી જવા લાગ્યું. એક દિવસ ખબર આવી કે નાના છોકરાએ પી. એ.ની પરીક્ષા આપી હતી તેના પાસ થયો.

મિત્રો કહેવા લાગ્યા : “ મુખુજીને મહાશય, હાથીને વેચી નાંખો અને પાત્રીનો વિચાર કરી નાંખો. પીછું શું કરશો ? રિયલિટી સમજીને કામ કરવું જ પડે. આપ તો જ્ઞાની મોહિસે છો. માયાનો ત્યાગ કરો.”

મુખોપાધ્યાયે કંઈ પણ ઉત્તર આપતા નહિ. જમીન તરફ જોઈ જ્ઞાનમુખે બેસીને કેવળ વિચાર કર્યા કરતા અને વચ્ચેવચ્ચે દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકતા હતા.

ચૈત્રસંક્રાન્તિ પૂજાને આમૃતદાટમાં એક મોટા મેળો ભરાતો હતો. તે વખતે ગાય, વાછરડાં, ઘોડા, હાથી, ઊંટ વગેરે મોટા પ્રમાણમાં વેચાવા આવતાં. મિત્રોએ કહ્યું : “ હાથીને મેળામાં મોકલી આપો. ત્યાં વેચાણ થઈ જશે. એ હમ્પરમાં ખરીદીશે, ને હવે હાથી મોટા થયો છે, એટલે અનાયાસે ત્રણ હમ્પર રૂપિયા આવશે.”

ઘાતીને છેડે આંખ લૂછતા વૃદ્ધ બોલ્યા : “ કેમ, તમે બધા આમ બોલો છો ? ”

મિત્રોએ સમગ્રવ્યૂં : “ આપ કહો છો કે એ મારી છોકરી ખરાબ છે. તો છોકરીને પણ ચીરકાળ ઘેર રાખી શકાય છે ? છોકરીનો વિવાહ કરવો પડે છે ને પછી છોકરી સાસરે જાય છે, તેમાં આપણો કંઈ ઉપાય આલે છે ? ત્યારે પાળેલું જનવર ઘણા દિવસ ઘેર રહ્યું એટલે માયા થઈ છે. પણ જરા કાળજીથી જોઈ કરીને કોઈ સારા માણસને વેચવું જ પડે ને ! હાથીને સારી રીતે સુખચેતનમાં રાખી, દુઃખ ન આપે. એવાને જોઈને વેચાણ આપો.”

વિચાર કરીને જયરામ બોલ્યા : “ તમે બધા કહો છો તો પછી એમ જ કરો. મોકલી દો, મેળામાં મોકલી દો. ખરીદનાર સારો માણસ હોય એટલું જોજો—પછી કિંમત ભરે. પ્રાંચસો રૂપિયા જોઈથી આવે તેની દરકત નહિ.”

મેળો ચૈત્રસંક્રાન્તિના લગભગ પંદર દિવસ પહેલાંથી શરૂ થતો. પણ છેવટના ચારપાંચ દિવસ મેળો ખરાબ જામતો હતો. સંક્રાન્તિના એક સપ્તાહ અગાઉ નીકળવાનું નક્કી થયું. મહાવત તો સાથે જવાનો જ હતો, તે ઉપરાંત મુખુજીને મહાશયના વચલા પુત્રને સાથે મોકલવાનું હતાં.

નીકળવાના દિવસે સવારે મુખુજીને મહાશય બહુ વહેલા ઊઠ્યા. નીકળેલા પહેલાં હાથીને ખોરાક ખવાડવામાં આવતો હતો. ઘરની સ્ત્રીઓ છોકરાં સૌ સજ્જ, નેત્રે આગમાં હાથીની પાસે ઊભાં હતાં. પગમાં ગ્રામડીઓ પહેરી મુખોપાધ્યાય મહાશય પણ ત્યાં જઈ ઊભા. આગલે દિવસે એ રૂપિયાનાં રસચુડાં લાવી રાખ્યાં હતાં. નોકર તે હાંડીમાં ભરી હાથમાં લઈ બેઠો હતો. કાળપત્તાં વગેરે ખોરાક પુરો થતાં, મુખોપાધ્યાય મહાશયે બોલ્યા ભરી ભરી એ રસચુડાં હાથણીને ખવડાવ્યાં. છેવટે તેના ગળા નીચે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બ્રમકંઠે બોલ્યા : “ આદર, જા મોટા, આમૃતદાટનો મેળો જોઈ આવ.” પ્રગટપણે વિદાયવાણી ઉચ્ચારી શક્યા નહિ. ઉદ્વેગ ને દુઃખથી એ ઇલવાણીતો આશ્રય લેતો પડ્યો.

હાથણી ચાલી ગઈ. મુખોપાધ્યાય મહાશય ચૂન્યમને દીવાનખાનાની ખીજાત પર જઈ ફસડાઈ પડ્યા. ઘણા વખત પછી મહામહેનતે વહુઓએ તેમને સ્નાન કરાવ્યું. સ્નાન કરી જમવા બેઠા ખરા, પણ બોજનનો મોટો ભાગ યાજમાં જેમનો તેમ પડ્યો રહ્યો.

૬

કલ્યાણીના વિવાહની બધી વાતચીત પાછી યઈ ગઈ હતી. જેઠની દસમ એ શુભકાર્ય માટે નક્કી કરવામાં આવી. વંશાખ બેસતાં જ બંને પક્ષના આશીર્વાદ ચવાના હતા. હાથીના વેચાણના પૈસા આવે તેમાંથી ધરેણાં ધડાવવાનાં હતાં.

પરંતુ વંશાખની એકમને રોજ મંથ્યા વખતે મસ્ મસ્ કરતી આદરિણી ઘેર પાછી આવી. વેચાણ થયું નહિ. ધારેલું મૂલ્ય આપનાર ખરીદનાર મળ્યો નહિ.

આદરિણીને પાછી આવેલી જેઠ ધરમાં આનંદ-કોલાહલ યઈ રહ્યો. વેચાણ ન થયું તે માટે કોઈને જરાય દિલગીરી તે વખતે યઈ નહિ. જાણે બોયેલું ધન પાછું મળ્યું હોય, તેવું દરેકના આચરણ પરથી જણાતું હતું.

ધરના માણસો કહેવા લાગ્યા : “અહો, આદર દુખળી યઈ ગઈ છે. ત્યાં એકે દહાડે મારી રીતે ખાવાતું મળ્યું નહિ હોય એમ લાગે છે. અને અહીં કેટલાક સ્વિસ સારી રીતે ખવડાવતું પડશે.”

આનંદનો પ્રથમ ઉચ્છ્વાસ શમી જતાં બીજે દિવસે સૌના મનમાં થયું કે, કલ્યાણીના વિવાહનો દવે શો ઉપાય થશે ?

નિકટના મિત્રો ફરી દીવાનખાનામાં એકઠા થયા. આવડા મોટા મેળામાં આવા સારા હાથીનો ખરીદનાર કેમ ન મળ્યો તેની આલોચના થવા લાગી. એક જણ બોલ્યો : “એ જ કારણ કે જતી વખતે મુખજ્જ મહાશયે કહેલું : ‘આદર, જા બેટા મેળો જેઠ આવ’ તેથી વેચાણ થયું નહિ. એ કંઈ આજકાલના મૂર્ખોખોર બ્રાહ્મણ નથી, એમના મુખમાંથી જે બ્રહ્મવાક્ય નીકળે તે કદી પણ નિષ્ફળ યઈ શકે ? કયામાં કંઈ છે કે બ્રહ્મવાક્ય વેદવાક્ય.”

ખામૂતદાટનો મેળો પૂરો થવા પછી, ત્યાંથી દસ કોસ ઉત્તરમાં રસૂલગંજમાં સપ્તાહ પર્યંત એક બીજો મેળો ભરાતો હતો. જે બધાં ગાય, ભેંસ વગેરે ખામૂતદાટમાં વેચાતાં નહિ તે બધાં રસૂલગંજમાં બેગાં થતાં. તે જ જગ્યાએ આદરિણીને મોકલવાની સૂચના યઈ.

આ જ ફરી આદરિણી મેળામાં જશે. આજ વૃદ્ધ ફરીથી તેની પાસે જઈ વિદાય-વાણી બોલી શક્યા નહિ. રીતસર આદારાદિ પત્યા પછી આદરિણી રવાના યઈ. કલ્યાણી આવીને બોલી : “દાદાજી, આદર જતી વખતે રડતી હતી.”

મુખોપાધ્યાય સૂતા હતા તે બેઠીને બોલ્યા : “શું કહે છે ? રડતી હતી ?”

“હા, દાદાજી. જતી વખતે તેની આંખમાંથી ટપટપ કરીને પાણી પડતું હતું.”

વૃદ્ધ ફરી ભોંય દળી પરી દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખી બોલ્યા : “જાણી ગયેલી. તે પણ અંનર્માં છે ને ? આ ધરમાં દવે એ ફરી આવશે નહિ એ વાત પણ જાણી ગયેલી.”

પૌત્રીના ગાથા ગયા પછી વૃદ્ધ અશ્રુભરી આંખે પોતાના મન સાથે બોલવા લાગ્યાઃ
 “જતી વખતે મેં તને જોઈ પણ નહિ. તેથી મેં તારો અનાદર કર્યો છે એમ માને છે ?
 ના બેટા, તેમ નથી. તું તો અંતર્યામી છે. તું શું મારા મનની ક્ષાત સમજી શકી નથી ?
 છોકરીનાં વિવાહ ચંઈ જ્યો દે. પછી તું જન્મે ઘેર જઈશ ત્યાં આવી હું તને જોઈ જઈશ.
 તારે માટે સંદેશ લઈ આવીશ, રમણલાં લઈ આવીશ. ત્યાં સુધી જીવતો છું ત્યાં સુધી
 તેને કંઈ બૂલી શકીશ ? વચ્ચે વચ્ચે આવી નારી ખચર કાઢી જઈશ. તું મનથી જરા
 પણ ખોટું લગાડીશ ના.”

૭

બીજા દિવસે બપોરે એક ખેડૂત એક પત્ર લઈને આવ્યો ને તે મુખોપાખ્યાય
 મહાશયના હાથમાં મૂક્યો.

પત્ર વાંચતાં જ બ્રાહ્મણના મંથિમાં જંજી વજ્રવાત થયો. વચલાપુત્રે લખ્યું હતુંઃ
 “ધરથી સૌત કોશ દૂર આવ્યા જ્યાં કાલ બપોરે આદરિણી એકદમ માંદી થઈ ગઈ છે. તે
 હવે ચાલી શકતી નથી. રેસતાની બાજુમાં એક આબાવાડિયામાં સૂઈ ગઈ છે. તેના પેટમાં
 કંઈક વેદનો થતી હોય એમ લાગે છે. સૂઈ હલાવી હલાવી વારંવાર કાતર સ્વરે આતંનાદ
 કરે છે, પણ કંઈ ફાયદો થયો નથી. આદરિણી હવે બચશે નહિ, એમ લાગે છે. જો મરી
 જાય તો તેના શબદેહને દાટવા માટે, નજીકમાં જ થોડી જમીન મેળવવી પડશે. માટે
 બાપાજીને તુરંત આવવાની આવશ્યકતા છે.”

ધરમાં જઈ પાગલની પેઠે આંટા ફેરા મારતાં વૃદ્ધ બોલવા લાગ્યાઃ “મારે માટે
 ગાડીનો બંદોબસ્ત કરો. હું હમણાં જ ત્યાં જઈશ. આદર માંદી છે, દુઃખથી એ ચીસાચીસ
 કરે છે. મને જોયા સિવાય તે સાજી થશે નહિ. હું હવે ઢીલ કરી શકું તેમ નથી.”

તે જ વખતે ઘોડાગાડીનો બંદોબસ્ત કરવા માણસો છૂટ્યા. વહુઓ મહા પ્રયત્ને ડોસાને
 માત્ર થોડુંક દૂધ પાઈ શકી. રાત્રે દશ વાગે ગાડી નીકળી. જ્યેષ્ઠપુત્ર સાથે ગયો. પુત્ર
 લાવનાર પેલો ખેડૂત કાચમેનની પાસે બેસી ગયો.

બીજા દિવસે સવારે જવાનું હતું તે સ્થળે પહોંચતાં વૃદ્ધ જોયું કે મામલો અત્યંત
 ઘઈ ગયો હતો. આદરિણીનો એ નવજલધરવજીનો વિશાળ દેહ આમ્રવનમાં પડ્યો હતો. તે
 હતો નિશ્ચલ—નિષ્પન્દ.

વૃદ્ધ દોડીને હાથેણીના શબ્દેહની પાસે ફસાઈ પડ્યો. તેના મુખ પાસે મુખ રાખીને
 રડતાં રડતાં વારંવાર બોલવા લાગ્યોઃ “કોઈ કરી ચાલી ગઈ, મા ! તને વેચવા માટે
 મોકલી હતી એમ માની તું રાગ કરી ચાલી ગઈ ?”

તે પછી મુખોપાખ્યાય મહાશય માત્ર એ માસ જીવતા રહ્યા.

વિજયનગરના મહારાજ્યનો છઠ્ઠી શતાબ્દીનો મહોત્સવ

રત્નમણિરાવ શ્રીમરાવ

આ લેખને 'વિચારચંદ્રમણ' કે એવી બીજી જાતનું કોઈ મથાળું આપવા વિચાર હતો. પણ આપણા સમાજનો જે ભાગ વાંચવાનો શોખ ધરાવે છે તેનો મોટો ભાગ વાર્તાઓ વાંચનારાઓનો છે. તે બાદ કરતાં બીજા વિષયોનો શોખ ધરાવતા વાંચનારાઓનો મોટો ભાગ પણ લેખોનાં મથાળાં જોઈને એ લેખ વાંચવો કે ન વાંચવો એ નક્કી કરે છે. એટલે અમુક લેખમાં અમુક વિષય ચર્ચેલો હોય છતાં 'વિચારચંદ્રમણ' કે એવું કોઈ મથાળું જોઈ વાંચવાના ચક્કાવામાં પડવાનો વિચાર થતો નથી. આ લેખનો હેતુ વિજયનગરના સામ્રાજ્યને લગતો છે છતાં એમાં વિજયનગર મહારાજ્યના ઇતિહાસને લગતા, એના ભૌગોલિક સ્થળને લગતા, એનો મહોત્સવ આજે હશે વર્ષે દક્ષિણની પ્રજાએ જોઈએ તેને લગતા, એની ચડતીપડતીને લગતા, અને બીજા પ્રતિષ્ઠાએ આ ઉત્સવ ઉપર કેવી રીતે વિચાર કરવો તેને લગતા, એવા આકાશવણી ધણા વિચારો-દર્શનો છે. એટલે મથાળું આંતર આપ્યા છતાં આડી વાતો દાખલે લાગે, અને વિજયનગરની સંગમ - હકીકત જાણવા ઇચ્છનારને ન રુચે તો તે માટે પહેલેથી માસી માગી લઈ લે. એવી દકીકત ઇચ્છનારે શાળાઓમાં ચાલના નાનામોટા ઇતિહાસોમાં જોઈ લેવું શક્ય છે. એથી વધારે બીજું જાણવા ઇચ્છનારે દક્ષિણના વિદ્વાનોએ અંગ્રેજીમાં કેટલુંક લખ્યું છે તે જોવાથી જાણી શકાશે. બાકી વિજયનગર જેવા મોટા હિંદુ સામ્રાજ્યનો અંશોધનપૂર્વક સંગમ ઇતિહાસ અન્ય પ્રતિના વાંચનારને કામ લાગે તેવો અંગ્રેજીમાં હજી પૂરેપૂરો લખાયો નથી. જે પ્રવલ્નો અંગ્રેજીમાં થયા છે તે તેની ઉપલબ્ધ મામમીના મુશબ્દો અધૂરા છે. ખુદ એ જૂમિના લેખો એને "જૂલાર્ધ ગયેલું સામ્રાજ્ય" (Forgotten Empire) એવું નામ આપે છે. વિજયનગર ક્યાં આવ્યું એ જાણવા માટે સામાન્ય માણસને પ્રયાસ કરવો પડે છે, કારણ કે એનાં ખરેખરની જગ્યાને પણ વિજયનગરને બદલે દુબી નામથી આજે ઓળખવામાં આવે છે. ઇતિહાસના વિષય મિત્રાવનો બીજો કોઈ વિષય લઈને બદાર પડેલા દક્ષિણના કોઈ તાજા શ્રેણ્યગ્રંથને વિજયનગર સંબંધી પૂછતા એ મિનિટ સામું જોઈ રહે છે.

વિજયનગરનું સામ્રાજ્ય એ ખરી રીતે હર્ષાદિત્યનું-કનકી બાબા (જેને અંગ્રેજીમાં આપણે ખોટી રીતે કેનેરીઝ કહીએ છીએ) બોલનારી પ્રજાનું મહારાજ્ય હતું. પાછળથી એના ઉપર તેલચ અસર થઈ ગઈ. એની સીમા એક વખત ઉત્તર - દક્ષિણી દક્ષિણ દક્ષિણ દક્ષિણી મુખી, એટલે મહારાષ્ટ્ર મિત્રાવના આપ્યા દક્ષિણ દિગ્ગજ ઉપર હતી. દિશામાં મુસલમાન સત્તા ગમ્યા પછી અને પૂનાનું હિંદુ મહારાજ્ય ઉદય પામ્યા પહેલાં હિંદુઓનું મોટામાં મોટું સામ્રાજ્ય હતું. એની સમૃદ્ધિ અને મહત્તા અપાર હતી. આજે એ 'જૂલાર્ધ ગયેલું સામ્રાજ્ય' કહેવાય છે. એનું પાટનગર વિજયનગર વસ્તી વગરનું એક મોટું ખંડેર માત્ર છે.

ગુજરાત અને કર્ણાટક

ભાષા પ્રમાણે હિંદના પ્રાંતોનો વિચાર કરીએ તો આજના રાજકીય પ્રાંતો છેક વિચિત્ર અને કદંગા લાગે. એ રીતે જોતાં ગૂજરાત સૌથી વધારે કમનસીબ છે. એનાથી બીજી મંકિતએ કર્ણાટક આવે. બ્રિટિશ જિલ્લાઓ અને વડોદરાનું રાજ્ય એ બે મોટા વિભાગો બાબુએ રાખીએ તોપણ ગૂજરાત અનેક નાનીમોટી રાજસત્તાઓથી ભરેલું છે. કર્ણાટકમાં છેક એવું નથી. હિંદના બીજા પ્રાંતો કરતાં તો કર્ણાટક પણ જરા વધારે કદંગી રીતે વહેંચાયેલું છે. એનો ઉત્તર કનડા કહેવાતો ધારવાડ વગેરે જિલ્લાઓનો ભાગ મુંબાર્ધ ઇલાકાની રાજકીય હદમાં છે. એનો દક્ષિણ કનડા કહેવાતો મંગલોર વગેરેનો ભાગ મદ્રાસ ઇલાકાની રાજકીય હદમાં છે. એ એની વચ્ચે કર્ણાટકની ગંરકારિતાના કેન્દ્ર જેવું મહીસૂરનું મોટું રાજ્ય આવેલું છે. મહીસૂર રાજ્યની ઉત્તરે આવેલા મદ્રાસ ઇલાકાના બેઝારી વગેરે જિલ્લાઓનો કેટલોક ભાગ કર્ણાટકમાં જ આવી ગય છે, અને એ ભાગમાં જ વિજયનગરનાં ખંડેરા આવેલાં છે. એની બાબુમાં કનડી ભાષા બોલનારી પ્રજાનો કેટલોક ભાગ નિઝામના રાજ્યમાં પણ આવેલો છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ કનડાના ભાગો અડોઅડ છતાં, ધારવાડથી મંગલોર રેલવેદ્વારા જવું હોય તો હળસીના કાનની માફક ચકરાવો ખાઈ ને જવું પડે છે. એક જ પ્રજાને ચાર જુદીજુદી હાઈકોર્ટનો આશ્રય લેવો પડે છે. હિંદુસ્તાનના રાજકીય વિભાગોની આ એક વિચિત્રતા છે. કનડી ભાષા બોલનારા ગૂજરાતી ભાષા બોલનારાની પેઠે આશરે એક કરોડ છે. બોલીમાં અને બીજી બાબતોમાં કાંઈક જુદું પડતું છતાં કચ્છ જેમ ગૂજરાતમાં અને ગૂજરાતથી જુદું ગણાય છે તેમ બોલી અને બીજી રીતે જુદું પડતું દુર્ગ કર્ણાટકમાં અને કર્ણાટકથી જુદું ગણાય છે. આમ કેટલાંક સામ્ય છતાં એક ભેદ આ બે કમનસીબ પ્રાંતો વચ્ચે છે. અનેક રાજસત્તાઓ છતાં ગુજરાત એક જ યુનિવર્સિટીની છાયામાં છે. કર્ણાટક ચાર યુનિવર્સિટીની છાયામાં છે. એટલે યુનિવર્સિટીની દેરીનું બધન પાકું ગણે કે કાચું ગણે, પણ શુદ્ધિવ્યવહારની એક્તા ગૂજરાત રાખી શક્યું છે તેવું કર્ણાટક રાખી શક્યું નથી.

દ્રાવિડ દક્ષિણના પ્રાંતો

આપણને ઉત્તર હિંદના પશ્ચિમ બાજુના એક ખૂણે બેઠે બેઠે દક્ષિણ હિંદનો ખરો ખ્યાલ ખરાબર આવી શકતો નથી. આપણમાં ઘણા દક્ષિણ એટલે મહારાષ્ટ્ર સમજે છે. પરંતુ મહારાષ્ટ્ર ઉપરાંત દક્ષિણમાં કર્ણાટક પ્રાંત કનડી ભાષા બોલનારા લગભગ ગૂજરાત જેવડો છે તે ઉપર જોયું. તેની બાબુમાં તેલુગુ, તામિલ અને મલયાલમ ભાષા બોલનારા ત્રણ મોટા પ્રાંતો આપણાથી ત્રેવડીચોવડી વસ્તીવાળા આવેલા છે. કનડી, તેલુગુ, તામિલ અને મલયાલમ બોલનારાં લોકના ચાર મોટા પ્રાંતો એ ખરેખરું દ્રાવિડી દક્ષિણ હિંદુસ્તાન છે. ઉત્તર હિંદ અને મહારાષ્ટ્રથી એ અનેક રીતે જુદું પડે છે. વિજયનગરના સામ્રાજ્યની એક વખત આ ચારે પ્રાંતો ઉપર સત્તા હતી. હિંદુસંસ્કૃતિનાં મૌલિક તત્ત્વો ઉત્તરના પ્રાંતો કરતાં કાંઈક ત્રિશિષ્ટ રૂપે આ ચારે પ્રાંતોમાં આજ સુધી જળવાઈ રહ્યાં છે. વિજયનગરના સામ્રાજ્યે એ જળવી રાખવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. વિજયનગરનું રાજ્ય બહુ મોટું હતું, કે એની સમૃદ્ધિ ઘણી ભારે હતી, કે એનો વહીવટ આદર્શ હતો કે એવી બાબતોમાં એનું મહત્ત્વ નથી. દક્ષિણ હિંદ આજે ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં જે ત્રિશિષ્ટ હિંદુત્વ

રાખી રહ્યું છે તેની જૂમિકા એ સામ્રાજ્યે તૈયાર કરી હતી. ઈ. સ. ૧૩૩૬માં એ સ્થપાયું. આજે એની છઠ્ઠી શતાબ્દિનો મહોત્સવ આ ચારે પ્રાંતો આ કારણથી ઊજવે છે.

દક્ષિણ ઉપર મુસલમાન ચલાઈએ:

તેરમી સદીના અંત ભાગ સુધીમાં તો મુસલમાન સત્તા ઉત્તર હિંદમાં લગભગ બધે જામી ગઈ હતી. એ જ સમયે કર્ણાટક વાયેલાના અવિચારી કાર્યથી ઉરફેરાઈ ગૂજરાતના વિસલનગરા નાગર પ્રધાન માધવે ગૂજરાતને એ સત્તાનો એક પ્રાંત બનાવવાનું અવિચારી કાર્ય કર્યું. મુસલમાન અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીનું લશ્કર ગૂજરાત છતીને મંતોપ ન પામ્યું. દક્ષિણમાં છેક રામેશ્વર સુધી એનું લશ્કર ફરી વળ્યું. મહારાષ્ટ્રમાં દેવગિરિના યાદવો હાર્યા. આગળ દક્ષિણમાં કર્ણાટકમાં દ્વારસમુદ્રના હોયસાલ રાજાએ, આંધ્રમાં વરંગલના તેલગુ રાજાએ અને મદુરામાં ચૌલ મહારાજ્યને ઉચ્ચત્રાવી નાંખનારા પાંડ્ય રાજાએ હતા. આ બધાં ભરચક હિંદુરાજ્યો વચ્ચે છેક દિલ્હીથી મુસલમાન લશ્કર આવી લૂંટ કરી સદીસત્રામત પાડ્યું હતું. ખિલજી પછી સત્તામાં આવનાર તઘલખ વંશના મુસલમાનોએ લૂંટની રાજનીતિ બદલી લૂંટ અને ખાલસાની બેવડી નીતિ અપત્યાર કરી. મુદ્દમદ તઘલખના સમયમાં જલાલુદ્દીન અસર-શાહ મદુરામાં એના રાજ્યના ચોળીસમા પ્રાંતનો સૂએ નિમાયો. હિંદમાં મુસલમાન મહારાજ્ય આટલે સુધી મોગલોના સમયમાં પણ ફટી ગયું નથી. દક્ષિણનાં હિંદુરાજ્યો ઊત્તરના ચર્ચ નાનીમોટી તાલુકદારીઓમાં ફરી ગયાં. કર્ણાટકનું હોયસાલનું રાજ્ય ધસાતે ધસાતે પણ કાંઈક સત્તા રાખી રહ્યું હતું.

વિજયનગરની સ્થાપના

તઘલખ વંશના આ મહારાજ્યની સીમા લાંબો વખત આટલે લાંબે સુધી ટકી શકી નહિ. ઉત્તરમાં જ બળવા શાંત કરવામાં એનું બળ રોકાવાથી દક્ષિણ સુધી ધ્યાન આપી શકાયું નહિ અને તઘલખ સત્તા નબળી પડવા લાગી. પરિણામે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં વખતો-વખત બન્યું છે તેમ જેને ક્ષત્ર્યું તે સૂએ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યો. આથી મદુરાના છેક દક્ષિણના સૂબાને વધારે કાવતું આવ્યું અને ઈ. સ. ૧૩૩૫માં એ સ્વતંત્ર થયો. આ બધા મંતેગો નેઈ કર્ણાટકના હોયસાલ રાજા ધીર બલ્લાળની આખ બિઘડી અને હિંદુસ્તાની દક્ષિણમાં ફરી જમાવટ કરવા તે તત્પર થયો. દ્વારસમુદ્ર (હાલનું હલેગોડ) જેવા ખૂણામાંથી રાજધાની બદલી એણે દક્ષિણના મધ્યમાં રહેલા તિરુવન્નામલ્લમાં નિવાસ કર્યો, અને ત્યાંથી એના રાજ્યની ઉત્તર સીમાએ તુંગભદ્રાના કિનારાના પર્વતમય પ્રદેશમાં હંપો ગામ પાસે કિલ્લેબંધી કરી. આ સ્થળ ભવિષ્યનું વિખ્યાત અને વિશાળ વિજયનગર શહેર થયું. વીર બલ્લાળે દક્ષિણના મુસલમાન ચાણાં સાથે લડાઈ ઓ શર કરી. મદુરાના મુસલમાન લશ્કર સાથે નિમિનાપલ્લી આગળ યુદ્ધ થયું. એમાં મુસલમાન લશ્કર હાર્યું. પરંતુ કોઈ અકસ્માત બનવાથી વીર બલ્લાળ કેદ પડ્યો અને માર્યો ગયો એટલે વિજયનો યશ મળ્યો નહિ.

વિજયનગરનો નાશ: હિંદુઓનાં યુદ્ધોમાં અકસ્માતોની અસર

આપણા ઇતિહાસની લડાઈઓમાં આમ અકસ્માત થવાથી ઘણા વિજય નાશા ગયા છે અને આરે આવેલાં વડાણ રૂપ્યાં છે. રાજપૂતોનાં યુદ્ધોના ધરાતનથી ભરેલા અદેવાલોમાં આવા ઘણા દાખલા મળશે. ખુદ વિજયનગરના મહારાજ્યના નાશ વખતે પણ આવું જ

બનેલું. મહારાજ્યનો છેલ્લો સમ્રાટ રામરાજ દક્ષિણનાં પાંચ મુસલમાન રાજ્યોના બેગા થયેલા બળ કરતાં વધારે મોટું લશ્કર ધરાવતો હતો. તાલીકાટ આગળની છેલ્લી કમનસીબ લડાઈમાં મુસલમાન લશ્કર હારવાની અણી ઉપર હતું અને મિત્રરાજ્યોમાંથી કેટલાક નાસીપાસ થઈ ભાગી જવાનો વિચાર કરતા હતા. એવામાં અકસ્માત બન્યો. રામરાજની પાલખી સામે એક મત્ત થયેલો હાથી આવ્યો અને એનાથી ફરી પાલખી ઊડીને ભોઈલોક નાકા. આ જોતાં તુરત જ દુશ્મને વૃદ્ધરાજને કેદ પકડ્યો અને હુસેન નિઝામશાહે પોતાના હાથે એનું માથું કાપી લાંગા લાલા ઉપર મૂકી લીંચુ કર્યું. એટલે હમેશ બનતું આવ્યું છે તેમ હિંદુ લશ્કર રાજ મરાયો બાણી ચારે બાજુ નાકું. એક લાખ હિંદુ માર્યા ગયા. કહે છે કે તુંગભદ્રાનાં નીર લોહીથી લાલ થઈ ગયાં હતાં. અહીં જરા આડી વાત કહી લઈએ. ઈ. સ. ૧૭૬૧ની છેલ્લી પાણીપતની લડાઈમાં પણ અહમદશાહ અબદલીની સામે મરાઠાઓનું લશ્કર કાંઈ એણું નહોતું. પેશવાની સત્તા એ વખતે હિંદમાં સર્વોપરિ હતી. એમના વૈભવ અને શક્તિનો પાર નહોતો. એમને પોતાના દેશમાં રહી વિદેશી સાથે લડવાનું હતું. અબદલીનું લશ્કર જીતે એવા સંજોગો ઉપરથી જોતાં તે દેખાતા નહોતા. છતાં નવાઈની વાત એ છે કે ઉત્તર બાજુ રહેલા અબદલીના લશ્કરે મરાઠા લશ્કર માટે દક્ષિણથી આવતી ખોરાકી વગેરે બંધ કરી લશ્કરમાં દુકાળની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી. પાણીપતથી પૂને ઝડપી કાસો મોકલવા છતાં મદદ આવવામાં અસાધારણ વિલંબ થયો. આમ છતાં પણ મરાઠા લશ્કરે અસાધારણ શૌર્યથી લડી અહમદશાહ અબદલીના લશ્કરને હારવાની અણી ઉપર લાવી મૂક્યું. એવામાં અકસ્માત ગોળી લાગવાથી મરાઠા લશ્કરના મુખ્ય સેનાપતિનું મરણ થયું અને રિવાજ મુજબ હિંદુ લશ્કર છિન્નભિન્ન થઈને નાકું. આવા બનાવો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બતાવી શકાય તેમ છે, અને દેશની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના અભ્યાસકરને ઊંડા વિચાર કરાવે તેવા છે.

શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ, વિજયનગરનો સર્ગમ ઇતિહાસ કે એના વૈભવનું વર્ણન પરદેશીઓએ પણ મુક્ત કંઠે કરેલું છે. ઈ. સ. ૧૫૬૫ માં એનો નાશ થયો અને મહારાજા-ધિરાજ રામરાજને મારી રાજધાની તરફ મુસલમાન લશ્કર ધસી આવતું હતું ત્યાંસુધી શહેરની હિંદુમજને એમનો રાજ હારશે એવો સ્વાને પણ ખ્યાલ નહોતો. હારના સમાચાર મળતાં સામાન્ય શહેરીઓને અસહાય પડતા મૂકીને રાજકુંવરો અને દરબારીઓ અસંખ્ય હાથીઓ ઉપર દ્રવ્ય લાદીને દુશ્મનની સામે યવાનો લેશ પણ ધરાવે રાખ્યા વગર ત્યાં ફાટ્યું ત્યાં નાકા. શહેર છૂટાયું. શહેરીઓ નાકા અને કાંઈ માર્યા ગયા. મકાનો તૂટ્યાં, અને દક્ષિણના મોટામાં મોટા મહારાજ્યનું પાટનગર ખંડેર બન્યું.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ભાંગેલાં મોટાં શહેરો

હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના અભ્યાસીને એક ખીજ વાત પણ અહીં વિચારવા જેવી છે. ઇતિહાસમાં દુશ્મનને હાથે શહેરો અને ગામો ભાગ્યાના આવા ઘણા દાખલા બનેલા છે. નાનાં ગામો કે કસબાઓની વાત કોઈક બુદ્ધી છે. એવાં ઘણાં નગરો ભાંગ્યાં અને એ જ જગ્યાએ અગર એની બાજુમાં ફરી નાને મોટે સ્વરૂપે આગાદ થયાં. હિંદુસ્તાનનું પાટનગર દિલ્હી પોતે કેટલીવાર ભાંગ્યું અને કેટલીવાર કેટલી જગ્યાએ ફરી આગાદ થયું એ આજે દિલ્હીની આસપાસ જોવાથી જણાયે. હિંદુસમયનું હિંદ્રપ્રસ્થ દિલ્હી ગમે ત્યાં હોય પણ હિંદુ દિલ્હી કુતુબમિનાર પાસેની ભૂમિ ઉપર હતું. પછી તથાજ આગાદ દિલ્હી થયું. એની

આજુમા આજનું જૂનું દિ'હી સાહજહાનામાદ થયુ એની આજુમા પ્રિટિશ દિ'દનું પાટનગર નડુ દિ'હી થયુ આપણા અધુદિતરાસ પાટણે પણ ફરી વસીને કેટલી જગ્યાએ બદલી છે । આરા ઘણા દાખલા છે ખડે ચર્ધને જગન થયાનો દાખલો આપાનેગનો કહી શકાય પગુ એને ફરી રમારવાના પ્રયત્નો થયા હતા અને તે મદ્દ ન થવાના કારણે જુદા દના પ્રયત્નનો અમાન એ કાગળ નોટોત મોટે ભાગે તો કોઈ કુદરતના કોપને લીધે શહેર નારા પામે ત્યાજ જ તે ફરી રમતુ નથી એમ વગા બનેના દાખલાથી મમન્ય છે છતા પ્રયત્નથી એના શહેરો પણ ફરી વસ્યા છે આજની ગ્તપાન જેની જીવતી ગ્તગતી પ્રગ્તનો દાખલો તો અહીં ન લેવાય ૧૯૨૩ના ધગતીકપમાથી ગ્તપાન ઘોડા જ વગોમા જિબુ થયુ એ તો દુનિયાના આધુનિક બનાવોની એક અગ્નયળી છે પગુ જૂના કાળમા આપણા દેશમા પણ રાહેરો ફરી રસ્યાના દાખલા બનેતા છે વિજયનગર જેવુ મોડુ શહેર ફરી કેમ ન વસ્યુ એનું કાગળ દક્ષિણના ઇતિહાસના અભ્યામકોએ તપામતુ જોઈએ આપાનેગને ફરી વમાવવાના એમ્ને પ્રયત્નો થયાનુ જણાય છે પગુ ચોક્કમ માહિતી મળતી નથી આપાનેર કરતા વિજયનગર ઘણુ મોડુ રાહર અને ઘણા મોટા મહારાજ્યનુ પાટનગર શહેરો ભાગે ને ફરી વમે એમા સુખ્ય નણ મળેલો છે એક તો રાહેર વેપાર ॥ ધોરી માર્ગ ઉપર વસેલું હોય, અને બીજુ એની પ્રગ્મમા મત્ત હોય, ત્રીજુ પ્રથમ પકિતનું યાત્રાનું સ્થળ હોય આપાને એક રખત ગૃજગત અને માગના રચ્ચેના ધોરી રસ્તા ઉપર હવુ એ ગસ્તો બધ થતા એ ખૂલે પરી ગયુ પરંતુ પામે હોય તો જગનનો વધારો પણ હરકત જિભી કરે છે બગવાન પચો અને મહાજનોથી સુમદ્ પ્રગ્ત હોય તોપણ રાહેરાને પડતીમાથી ફરી જિભા ફરી રહે છે અને ઘણીવાર તો દુસ્મનના વરકગને પણ શહેરનો નારા કવુ અટકાવનામા મદ્દ માય છે વિજયનગર તો વેપારમા પણ ઘણ મદ્દ હવું છતા ફરી ન આમાદ થયુ એના કાગલો દક્ષિણના વિદ્વાનોએ તપામવા જોઈએ

આપણા મહારાજપોનો નાશ અને મમાજનુ ઘટતર

વિજયનગરની સ્થાપના અને નાગના ઇતિહાસ ઉપરથી પ્રગળા ગુણોના ઉપર થયું નિચ્છા આન કેવા રંગના રંગ અને ગરબો કેવી રીતે કેવી વડાઈઓ રાખી, અને દિલ્હીનાની રાજાના નસીબો તેને લીધે કેવા પનટા ખાધા, એ આ બધા દાખવા ઉપરથી ૨૫૮ વર્ષના તેવું છે પ્રગતિ માધરાની પ્રગળા દેખાવા છતાં ઇતિહાસને જૂનવાણી લીધે દમનાર એ જૂનવાણી ગળા રંગ જૂના દોષો કેવી રીતે ધોઈ નાખવાના રતા ? ખીન્ન, જેને આપણે આપણી મનાતન વસ્તુ ગણીને ગર્વ કરીએ છીએ એની મનાતનના ગણી છે કે પાકી તે પણ વિચારવાની રાત છે કાચી રતુ મનાતન કહેવાય નહિ, અને પાણી મનાતન રતુ પોતાને વગળી નેનારને પછી દશામા લાવે નહિ છતાં દિલ્હી માટે તો ઇતિહાસના મ કે વધે છે કે પોતાની ભૂમિ કે દેવમંદિરો, ગમે તેની રક્ષામાં પાછળ પડીને માગ જ આપે કે તો પછી મમારને ધાગળ કરનાર ગુણ મનાતન છતાં પણ તેને કાટ તો ચડ્યો નથી ને ? એ જામ જોવા જેવું છે ઇતિહાસની જૂનવાણી કાટને ગંધો દયા છે તે મતારામાં મનાર કે તેમ છે અને એ પોતાના રતા પણ બનાવે નેમ છે માત્રાપિ ના નો કુમપના કાગ દિલ્હીના મનાતન મદ્યુષોને મેળી વડેવા છે એના પાયા જૂના છે બે એમ જાણ છે અને વિજયનગરમાં પણ એમ જ જાણ છે દિલ્હીમાંના જ એક મત્રાપવાળા ભૂતાનો દોષ તો ખીન્ન મત્રાપવાળાને બાગે જ લાગવી થાય છે એક

દાખલો લઈએ. 'કાન્હડે પ્રમંથ'નો વંશુલ કવિ પદ્મનાભ વિજ્ઞાને માટે જેવા માનવાળા શબ્દો વાપરે છે તેવા શિવ માટે વાપરેલો નથી. અલાઉદ્દીનને મારવા જનાર રજપૂત સરદાર એના તંત્રમાં પેસે છે ત્યારે અલાઉદ્દીન એને ત્રિનેત્ર, ચાર હાથ વગેરે વાળા સાક્ષાત શિવ સ્તના હોય તેવો દેખાય છે તેથી તે તેને મારતો નથી. આ ચમત્કારની વાત તો કલ્પના ગણીને કાઢી નાંખીએ. પણ સોમનાથના સિંગને અલાઉદ્દીનના લશ્કરે તોડ્યું તેનું વંશુંત કરી પછી આ શબ્દો વાપરે છે:—

“તિ વાલિડ કામ; ત્રિપુર વિધ્વંસિક પવનવંગી જિમતૂલ ॥

પદ્મનાભ પૂછે સોમર્દયા કેશકું કરું ત્રિસૂલ ? ॥”

કવિએ તે લેખકો લોકમાનસના પ્રતિનિધિઓ છે. એમના માનસ ઉપરથી લોકમાનસ સમજાય. આમ આપણી સાંપ્રદાયિકતાનાં મૂળ ઊંડાં છે અને એણે દેશની સ્વતંત્રતા હુખાવવામાં આજો ભાગ નથી લગવ્યો. રાજા કે સેનાધિપતિ પડ્યો એટલે આખો દેશ પડ્યો એ ભાવના પણ જૂની અને નાશકારક હતી. રાજા પડ્યા પછી બાકીનાઓ દુશ્મનને કાઢવાને બદલે એકવાડ ઉપર કાગડા પડે તેમ જે મળ્યું તે લઈ નાસી જાય એવું પણ થયું બનેલું છે.

અન્ય પ્રાંતો આવા મહોત્સવ યોજી શકે

વિજયનગરના મહારાજ્યની છઠી શતાબ્દીનું મહત્ત્વ આ દૃષ્ટિએ જોવાનું છે. હિંદુ-સમાજને પોતાની પડતીનાં કારણો તપાસવાની જરૂર છે. આવા મહોત્સવો એ કાર્ય સાધવામાં સફળ થાય તો સમાજ ધણું કરી શકે. હિંદુસંસ્કૃતિ એક છે, પરંતુ સંસ્કારિતા પ્રાંતો પ્રાંતે ભિન્ન છે. દરેક પ્રાંત પોતાના ઇતિહાસના આવા કોઈ સારા કે ખોટા મહત્ત્વના પ્રસંગની શતાબ્દિઓ ઊજવી ભૂતકાળની ભૂલો તપાસીને ભવિષ્યનું ઘડતર તૈયાર કરે તો સમસ્ત દેશને એથી લાભ જ છે. અને એવા મહોત્સવોને કે એમાં થતાં ભાષણોને—પછી હર્ષ કે શોકના અતિરેકને લીધે એમાં થોડી અતિશયોક્તિ પણ દેખાય—જૂનવાણીનાં ટાપકાં કહી તિરસ્કારવું એ તો ઉઘાડી આંખે ઊંઘવા જેવું છે.

વિજયનગરની છઠી શતાબ્દિનો મહોત્સવ અને દક્ષિણની હિંદુસંસ્કૃતિ

વિજયનગર જેવા મહારાજ્યની છઠી શતાબ્દિના મહોત્સવમાં પ્રમુખની પસંદગી એ એક મુંઢ વાત હતી. કરવીરપીકના વિદ્વાન સંકરાચાર્ય ડૉ. કુર્તકોટિ એના પ્રમુખ હતા. એ પોતે કર્ણાટકના છે. વિજયનગરની સ્થાપનામાં મુખ્ય ભાગ એ સમયે (૧૩૩૬) મુખ્ય મઠ શૃંગેરીના અધિષ્ઠાતા પૂજ્યપાદ શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીએ લીધો હતો. એઓ એ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાન તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. રાજનીતિમાં પણ એ નિપુણ હતા. એમનું જીવન આપણા કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે કેટલીક રીતે સરખાવી શકાય. ગૂજરાતની સંસ્કારિતાના પાયામાં જેમ હેમચંદ્રાચાર્યે ગૂઢ રીતે ભાગ લગવેલો છે તેમ દક્ષિણની સંસ્કારિતાના પાયામાં ગૂઢ રીતે વિદ્યારણ્યસ્વામીએ ભાગ લગવેલો છે. શિદ્ધરાજ જયસિંહ ભલે ગૂજરાતની સંસ્કારિતામાં સૌર્યનો પ્રતિનિધિ હોય, પરંતુ આજે ગૂજરાતની સંસ્કારિતામાં જે વિશિષ્ટતા છે તે તો મહારાજાધિરાજ કુમારપાલે ઘડી છે. ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનો ખરો પ્રતિનિધિ કુમારપાળ છે. એને પ્રેરણા આપનાર હેમચંદ્રાચાર્ય. વીરબલ્લાજી હંપીમાં સ્થાપેલા કિલ્લામાં પોતાના પુત્ર વીરવિજય વિરૂપાક્ષને ગાદીએ બેસાડ્યો,

પણ એ નમ્રો નીચરો વીર જડગાગનું ધોય તો એના પાચ મદારો—પાચ ભાઈઓએ માય યુ મદુગના મુનનાન પામેથી ગત્ય લઈ લીધું પાચમાથી બે દગિદગ અને જુકા એ બે મોટા મગ્નઓ થયા એમને વિદ્યાગ્વ્યસ્વામીએ પ્રેરણા આપી એમની પ્રેરણાથી એ બે મહાગગ્નઓએ દક્ષિણની મસ્કાગિતા ધરી આ પાચ મદાર ભાઈઓ કનડી વીર જડગાગના તેનયુ મદારા હતા એમ મનાય છે આખાયે મહાગગ્નના મમયમા સમૃત અને તેનયુ માહિત્ય પુષ્પ વધ્યુ કનડી અને તામિર માહિત્ય એથી જગ જીનગુ વધ્યુ વેદનો મુપ્રમિદ્ધ ભાષ્યના માયણાચાર્ય આ એનો વિદ્વાન ભાઈ માધવ પ્રધાન વિજયનગરમા એ મમયમા થયા મગીનના માહિત્યની પણ ઉત્તમ વૃદ્ધિ આ મદારાગ્નના આશ્રય નીચે થઈ છે એમ કહેવાય છે એ બધી વીગત આપના ગુડ લગાણુ થાય વિદ્યાગ્વ્યસ્વામીના આગ્નના અનુયાયીના પ્રમુખપે આ મહોત્તમ ઉજવાયો એ એક અપૂર્વ ઘટના હતી

ગૂજરાત માટે જુદી ઇતિહાસ પરિપદ

આ મહોત્તમ વિદ્યામગ્નના એક યજ્ઞ જેવા હતા કર્ણાટક ઇતિહાસ પરિપદ, આયુ વેદ પરિપદ વગેરે પણ એ સ્થળે ભગઈ હતી આવે પ્રગળે આવે સ્થળે ઇતિહાસ પરિપદ ભગાના નિશ્ચર માટે કર્ણાટકના મગ્કારી પુરુષોને ધન્યવાદ ધો છે ઐતિહાસિક મગોધન માટે જુદી પરિપદ ભાષા વગર એમા પૂરેપૂરો રમ જતી શકતા નથી આપણે ત્યાં માહિત્ય પરિપદના એક અગ તરીકે ઇતિહાસ વિભાગ થાય છે તેમા ઘણું જોણું મત્ત નગર પડે છે દરેક વિભાગમા રમ લેનાર લાગે ગમયે એકમીગ્નના મોઢા જુએ એ મિરાય વધારે લાભ ભાગે જ થાય છે હમણા ગયેલા માહિત્ય મમ્મેનના ઇતિહાસ વિભાગમા પ્રો ડામનાર કલ્પુ હનુ કે ઇતિહાસનું આખું મમ્મેન જ જુદું થયું જોઈએ એમણે એમ પણ કલ્પુ હનુ કે ગૂજરાતની ડોયેજોમા ઇતિહાસના પ્રોફેસર ગૂજરાતીઓ જ દોરા જોઈએ આ સચનાઓ ધી ઉત્તમ છે ઇતિહાસગોધનની મંચા કે એવું મમ્મેન કરામા ગૂજરાત હિદના મેં પ્રાતોમા પાછળ છે પરંતુ અહીં એક વાત કહેવી જોઈએ

પ્રોફેસર અને માહિત્યવૃદ્ધિ

કોઈ પણ રિચના પ્રોફેસર પોનાના વિષયમા માહિત્યનો મારો ફાળો આપી શકે પરંતુ પ્રોફેસર ધણી વખત નહે છે કે અમને વખત મળતો નથી બીજા ધધાવાગાઓ મમજે છે તે પ્રમાણે પ્રોફેસરોને ડામમાથી જોડેલો લાગો મમર નિરૂત્તિ મગે છે નેટલો મમર નિરૂત્તિ કોઈ ધધાવાગાને મળતી નથી અને એમના જોડેલો વખત એમના રિચયને લગતી માહિત્યમેમા કરના માટે કોઈને મળતો નથી બીજા પ્રોફેસરો કાર્મ વખે છે કે જોલે છે ત્યારે બીજા પ્રોફેસરો મિરાયની આખી દુનિયાને પોનાના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ દોષ એમ મમજીને જાણે જોના રોષ તેમ લખેજોરે છે એ રીત પણ હજારો જેવી નથી પ્રોફેસરો જોડેલુ જ્ઞાન બીજાઓને દોણુ નથી એ ખૂબ વાત છે પરંતુ બીજાઓને આ અનુભવ છે એથી માહિત્યમેમા લેણુ વડી જાય કે

વિજયનગરના મદારાગ્નની ઝરી ધનાન્દિનો આ મહોત્તમ ગૂજરાતમા પણ એના કોઈ મહોત્તમ જિન્વવાની પ્રેરણા આપે એવી ઇચ્છા માથે આ લેખમા વિજયનગર મિરાયની આડી વાનો મરી છે ને માટે ફરી માખી માગી નડે છુ.

મદ્દેશ્વર બેનસોર

" Upon the wastes, a lifeless clod,
I lay, and heard the voice of God;
" Arise, oh, prophet, watch and hearten,
And with my will thy soul engird,
Roam the gray seas, the roads that darken,
And burn men's hearts with this, my word."

: 'Prophet'—by Pushkin.

રશિયન સાહિત્યના પિતા પુશ્કિનનું અવસાન ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૩૭ને દિવસે થયું એ વાતને વીત્યે આજે સો વર્ષ થઈ ગયાં, છતાંયે એની સ્મૃતિને ઝાંખપ લાગી નથી. એનાં કાવ્યોની અસર હજુયે તાજી છે. એમાંનું માધુર્ય રશિયનોના કડમાં હજુ વસી રહ્યું છે. એ મહાકવિએ રશિયન સાહિત્યમાં જે એતન રેડ્યું તેના પ્રતાપે આજે રશિયન સાહિત્ય જગતના સાહિત્યની મોખરે ઊભું છે.

ખારમી સદીથી માંડી ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત સુધીના સાહિત્યમાંથી જે આપણે *The Raid of Prince Igor* જાદ કરીએ તો પરિણામે જે સાહિત્ય રહે તે એટલું તો મૂઠાલ છે કે આપણને તેનું મૃત્યુ જરાયે સાલે નહિ. રશિયન સાહિત્યની ખરેખરી શરૂઆત તો પુશ્કિનથી જ થાય છે.

એલેક્ઝાંડર ૧ લો ગાદીએ આવ્યો અને ૧૮૧૨માં ન્યારે નેપોલિયને રશિયા પર ચડાઈ કરી ત્યારે રશિયન સાહિત્યનું પ્રભાત ઊગ્યું. આ નૂતન યુગનો પહેલો મહાન લેખક કરામઝીન (૧૭૨૬-૧૮૨૬) હતો. તે આખા યુરોપમાં ઘૂમી આવ્યો હતો, અને ત્યાંના પ્રજાતંત્રવાદે તેના પર અસર ખૂબ કરી હતી.

કેથેરાઈન બીજીના સમયથી આવી આવતી પ્રજાના મુખે ડૂબા દેવાની પદ્ધતિ એલેક્ઝાંડર પહેલાના સમયથી દૂર થઈ, એટલે કરામઝીને ૧૮૦૨માં *The Messenger of Europe* (યુરોપનો દૂત) નામનું જાણું શરૂ કર્યું અને ૧૮૧૬થી ૧૮૨૬માં રશિયાના ઇતિહાસને બાર ભાગોમાં સજીવન કર્યો. જેમ કોલમ્બસે અમેરિકાની શોધ કરી તેમ રશિયનોએ આ ઇતિહાસ વાંચી પોતાના દેશને ઓળખ્યો. તે પહેલાં રશિયન પ્રજા પોતાના દેશના ઇતિહાસથી પૂરેપૂરી વાકેફગાર નહોતી.

૧૮૦૬માં કરામઝીનના 'યુરોપના દૂત'માં એક લેખકે 'ટાઢા પહોરનાં ગપ્પાં' લખવાં શરૂ કર્યાં. આ ટચૂકડી વાતોનો લેખક ફ્રેન્ચલોવ (૧૭૬૮-૧૮૮૪) આ યુગનો બીજો મહાન લેખક હતો. તેણે ફ્રેન્ચ લેખક La Fontaine અને 'ઈસપ'ના અનુકરણમાં

પદમા અનેક ટચૂંડી વાતો લખી, પણ આ એકલની ભાષામાં લખેની કે પખી જનાવરની બાવવાર્તાઓ તે વખતના ગણિયન મમાજની સ્થિતિના પડખા પાડે છે તેમાની કેટલીકના વિષયો તો ફ્રેંચ ક્રાંતિ, નેપોલિયનની ચડાઈ, વિયેના મહામલા વગેરે છે આ વાતો બાનક તેમજ વૃદ્ધ અને અબળ તેમજ શિક્ષણરૂપે ખૂબ આદર પામી છે

૧૮૪૫ની વિયેના મહામલા પછી નેપોલિયનના યુદ્ધોના મમયમા પરદેશ વસતા અને ગણિયન અમનદારો પોતાને માદરે વતન પાછા ફર્યા તેમણે દેશમા સુધાગઓ કરવા 'ધ મોસાયની ઓફ વેનફર' રચાવી, પણ આ શાન મંથા સમ્રાજ્યકીનો ભોગ બનતા ક્રાંતિમારી સ્વરૂપમા ફ્રેંચમાં ગઈ ૧૮૨૫મા એનેક્રાંડર પહેલાનું મૃત્યુ થતા ૧૪મી ડિસેમ્બરે બડ થયુ પણ તે નવા શહેનસાદ નિકેનામે પોવાદી મુક્કાથી દવાતી દીધુ સવામો કાવતગાનલેને ભારે મળ્યો યઈ, પાચને ફ્રાંસીને માયડે લટખનવામા આવ્યા. આ પાચમા એક હતો મિ ગિલીવ (૧૭૮૫-૧૮૨૬) આ નિગસાનાદી કરિની પ્રતિભા પ્રકુલે તે પહેલા જ મુગ્રાઈ ગઈ ડિસેમ્બરની દિનચાલ માથે મગધ ધગવનાગ પીલે લેખક હતો ક્રીમોયડેવ (૧૭૮૫-૧૮૨૬) તેણે *Gore of Uma* 'ડાહ્યા થવાનું દુર્ભાગ'—નામનુ દાસ્યગસિક નાટક લખ્યુ આ નાટકના કેટલાક પ્રેરેશો ૧૮૨૩-૨૪ મા તેણે જાહેરમા વાચ્યા ત્યાંથી એ નાટકે બજલગાટ મચાવી મુક્યો ૧૮૩૧મા આ નાટક બજવાયુ અને ૧૮૩૩ મા પ્રમિદ થયુ તે પહેલા એની હજારો હસ્તપ્રતો થઈ વચાતી હતી ક્રીમોયડેવનુ જન્યુઆરી ૩૦, ૧૮૨૬ ને દિને ખૂન થયુ પણ તેની આ એક જ કૃતિએ તેને અમર બનાવી દીધો તેના *Gore of Uma*ને ફ્રેંચ લેખક બોમરોના (Beaumarchais) *Figaro* અને અંગ્રેજ લેખક શેરિડન (Sheridan)ના *The School of Scandal* માથે મગખાવાય છે

આ નાટકની ભાષાનો લગભગ પોણો ભાગ ગણિયનોની જોવાતી પ્રચલિત ભાષામાં વણાઈ ગયો છે તે જ અગમમાં બામીન ઝુકાવરકી (૧૭૮૩-૧૮૫૨) નામના કવિએ અંગ્રેજ કરિ એની રિખ્યાત *Elegy on the Country Churchyard* અને જર્મન મિ અને નાટકમા શિનર (Schiller)નું *The Maid of Orleans*નું ભાષા તર ફરી અંગ્રેજ અને જર્મન માહિત્યથી વિમુખ રહેવા અને ફ્રેંચ સાહિત્યમા મુગ્ધ બનેલા ગણિયનોની આખે સામે નવા માર્ગો ખુલા થ્યા તેણે જારના પુત્રના શિક્ષક થયા પછી હોમરની 'ઓડેસી'નું સુદર ભાષાતર થ્યું આ બધા ભાષાતરો ઝુકાવરકીની મૌલિક કૃતિઓ જેવા લાગે છે

આ પ્રમાણે જાખમ ખાડાકેગ, જોખમ વગેરે દૂર થતા ગણિયન માહિત્યની જૂગિ ખાગ માટે તૈયાર થઈ ગઈ તે બામના માળીનું કામ પુરિમને માટે નિમાર્ય હતું તેના પહેલાના માહિત્યમારોએ તૂટેના વાઘને મમારી તેને બનાવવા યોગ્ય બનાયુ હતું પણ એના તારો પર આગળીઓ નવાની દિનને ડાનાવે તેવુ સગીન પેગ કરનાગ તો પુરિમ હતો એલેકઝાંડર પુરિમનેના જન્મ મૅરેકોમા ૬ઠી જૂન ૧૭૮૬મા થયો માતૃપક્ષમા તેને મહાન પીટગના મીદીના આફ્રિમ ગમતો કષ્ટક અમે મળેના વાગમાની તેના વાકડિયા વાગ માફી પૂરે છે તેની વાર્તાઓમા એક વાત તેના આ મીદી પૂર્વગની છે નવ વર્ષે મુટાર્કના 'જીવનવૃત્તાતો' તથા હોમરના 'ઈલિયડ' અને 'ઓડેમીના' ભાષાતરોથી

સાહિત્ય વાંચવાની શરૂઆત કરી પછી તો તેણે આપના પુસ્તકાલયમાંના ફ્રેંચ સાહિત્યના બધા ગ્રંથો ઉઘલાવી નાંખ્યા અને થોડા સમયમાં તો ફ્રેંચમાં હાસ્યરસિક મંત્રાદો રચીને પોતાની બહેનો સમક્ષ ભજવવા લાગ્યો. ૧૮૧૨માં તે શાળામાં ગેડાયો તે વખતે તેનો પ્યારો કવિ વોલ્ટર (Voltaire) હતો. આ છ વર્ષના અભ્યાસ દરમિયાન તેણે પહેલાં ફ્રેંચ અને પછી રશિયનમાં કાવ્યો લખવાનું શરૂ કરેલું. એમાંનાં કેટલાંક ૧૮૧૪-૧૫માં માસિકામાં છપાયાં હતાં અને તેની શાળાનાં મંત્રમરણો પર લખેલાં કાવ્ય માટે તેના પર કવિ ડર્ઝાવિન ખુશ થયો હતો. પુસ્કિનનાં શાળા ઉપરનાં કાવ્યો બાયરનનાં *Hours of Idleness* સાથે સરખાવો શકાય.

૧૮૨૦માં તેનું *Ruslan and Ludmila* નામનું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું અને રશિયન કાવ્યસાહિત્યનો સુવર્ણયુગ શરૂ થયો. આ કાવ્યે પુસ્કિનને રશિયન સાક્ષરોમાં સ્થાન અપાવ્યું. ક્રોકોવસ્કીએ આ કાવ્ય વાંચીને તેને પોતાની છપ્પી બેટ મોકલી—તેના પર લખ્યું હતું: ‘શિખરે—પરાગિત ગુરુ તરફથી.’ પુસ્કિન માફક વોલ્ટર અને બાયરનની અસર છોડી હોરેસ અને ટીબ્યુલસના Classical સાહિત્યનો આશ્રય લેનાર કવિ બાટચુક્કાવ ઝબકીને બોલી બીક્યો: “માળાએ ગઝલ શરૂઆત કરી છે!”

પુસ્કિનને તો શાળા છોડ્યા બાદ લશ્કરી અમલદાર થવું હતું, પણ પિતા પાસે તે માટે સગવડ કરવાની શક્તિ નહોતી. એટલે તેણે પરદેશખાતામાં અમલદારી સ્વીકારી. અહીં તેને રશિયન બળવાખોરો માટે પ્રેમ જાગ્યો અને તેણે થોડાં કટાક્ષપત્રો તથા કાંટાળાં અખરાકિયાં લખ્યાં. પણ આ પ્રેમ ઉત્કટ સ્વરૂપ પકડે અને તેને કાર્ય કરવા પ્રેરે તે પહેલાં જ તેને ફક્ષિયુ રશિયામાં ધકેલવામાં આવ્યો. તે ૧૮૨૦ થી ૧૮૨૬ સુધી કિશીનેવમાં, ઓડેસામાં અને પોતાને વતન રહ્યો. આ દરમિયાન તે કેકેશસ અને ક્રીમિયામાં ઘૂમી વળ્યો. તે ઇટાલિયન અને અંગ્રેજી શીખ્યો અને આંદ્રેનીયે અને બાયરનનો ભક્ત બન્યો. તેણે લખેલા ‘કેકેશસનો કેદી’ નામના કાવ્યનો નાયક Childe Haroldના નાયક જેવો છે. ‘બાલ્મી—સરાઈનો કુવારો’ નામનું કાવ્ય પણ બાયરનના તાપની અસર તળે લખાયું છે. પણ પુસ્કિન બાયરનનું અનુકરણ કરતો નથી. બાયરન તો ફક્ત દિશાસૂચક હતો. જેમ કવિ ક્રીડ્સે ચેપમેનનો હોમર વાંચી પોતાની પ્રતિભાને પિછાની તેમ પુસ્કિને બાયરનદ્વારા પોતાની સુષ્ઠ ભીમિઓને ઓળખીને કામે લગાડવા જગાડી. જનકે લાવીને કહે છે તેમ “Byronism was to Pushkin only a stepping-stone towards the summits of his own genius, which was not romantic, but realistic in the finest sense.” બાયરનની અસર તો પુસ્કિન માટે પોતાની પ્રતિભાના શૃંગ પર પહોંચવાનું પગથિયું હતી. આ પ્રતિભા વાસ્તવવાદી હતી.

બંડખોરોથી દૂર રહ્યા છતાં પુસ્કિન તેમને માટે સહાનુભૂતિ ધરાવતો હતો. તેનું *Message to Siberia* નામનું કાવ્ય તેની સાક્ષી પૂરે છે. આ બાયરનની અસર તળે લખાયેલાં કાવ્યમાં તેનો સ્વાતંત્ર્ય માટેનો પ્રેમ ભજૂકી બીક્યો છે. તે લખે છે :

Deep in the Siberian mine,
Keep your patience proud;
The bitter toil shall not be lost,
The rebel thought unbowed.

The sister of misfortune, Hope,
In the under-darkness dumb
Speaks joyful courage to your heart;
The day desired will come.

૧૮૩૧માં પુશ્કિનની ખાચરનની છાયા તજે શરૂ થયેલી પદ્યનવલકથા *Eugene Onegin* પ્રગટ થઈ. નાયક યુજનને ગામડામાં વારસો મળે છે, ત્યાં તે શહેરથી કંટાળી રહેવા ગય છે. પાડોશીની પુત્રી તાત્યાના તેના પ્રેમમાં પડી તેને એક પ્રેમપત્ર પાઠવે છે. યુજન આ પ્રેમની ખાસ દરકાર કરતો નથી, પણ તે તાત્યાનાની નાની બહેન સાથે પ્રેમના ચાળા કરે છે અને તેના ભાવિ પતિને દૂર યુદ્ધમાં મારી નાંખે છે. પછી તે કેટલાંક વર્ષો મુસાફરી કરવામાં ગાળે છે. આખરે પીટર્સબર્ગમાં તે તાત્યાનાને ફરીથી મળે છે. તાત્યાના ત્યારે એક અમલદારની પત્ની અને સમાજની પ્રતિષ્ઠિત સન્નારી છે. હવે તે તાત્યાનાની પાછળ પ્રેમધેસો થાય છે. પણ તાત્યાના તેને ચઢાતી હોવા છતાં પોતાના પતિને વફાદાર રહે છે.

આ પદ્યકથામાં વસ્તુ કરતાં પાત્રાલેખન અને કવિત્વ કરતાં માનસમંથન વધુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. “The characters of Onegin and Tatiana contain in nutshell almost all the portrait gallery of Turgenev's novels.” એનેજિન અને તાત્યાનાનાં પાત્રોનું આલેખન તુર્ગનેવના બધાંયે પાત્રોના સુંદર તત્ત્વોનો સરવાળો કરતાં કાંઈક વધી ગય છે. આમ લખતાં મરકો કહે છે કે એમાં તુર્ગનેવની કવિત્વભરી નવલકથાઓમાં જે ખામી છે તે સુંદર રીતે પૂરવામાં આવી છે. મેરીસ બેરિંગ આ પદ્યનવલકથા માટે લખે છે: ‘It is a piece of poetry as pure as a crystal, as spontaneous as a blackbird's song.’ તાત્યાનાના આલેખન માટે એ જ લેખક લખે છે: ‘Tatiana is as real as any of Miss Austen's heroines; as alive as Fielding's Sophia Western, and as a charming as any of George Meredith's women; as sensible as Portia, as resolute as Juliet.’ ‘હેમલેટ’ માફક આ પદ્યકથામાં અર્થઘન સૂત્રોની રત્નકણિકાઓ છૂટે હાથે વેરાયેલી છે.

પુશ્કિનની નર્સ આના રાડિયોનોવના પુશ્કિનના મત મુજબ તેની છેલ્લી શિક્ષિકા હતી. તેની પાસેથી સાંભળેલી પરિકથાઓ પુશ્કિને નોંધી રાખી હતી. ‘વરરામ્’ નામના સુંદર લોકગીતનું વસ્તુ પણ પુશ્કિને એની પાસેથી મેળવ્યું હતું.

૧૮૩૨ માં પુશ્કિને સાહિત્યના નવા પ્રદેશોમાં ધૂમવા તૈયારીઓ કરવા માંડી. તેણે કથેરાઈન બીજીના સમયમાં થયેલા પુગાએવના બંડની ઐતિહાસિક સામગ્રી ભેગી કરી *The Feast in the Time of Plague, Mozart and Salieri, Angelo*, વગેરે નાટિકાઓ અને નાટ્યકથાઓ લખ્યાં તથા ગદ્ય પર પોતાની લેખિનીનું પ્રભુત્વ બતાવવા માંડ્યું. તેણે ‘કુઓવસ્કી’, ‘કુલ્લીની રાણી’, ‘કિલ્લેદારની કન્યા’ વગેરે લાંબી વાર્તાઓ લખી. ‘કિલ્લેદારની કન્યા’નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ થયો છે અને ‘કુલ્લીની રાણી’ હમણાં જ ‘માનસી’માં પ્રગટ થઈ છે. ‘કિલ્લેદારની કન્યા’ની પ્રેરણા તેને વોલ્ટર સ્કોટ પાસેથી મળી હતી. છતાં તે વોલ્ટર સ્કોટની નોંધેલા કરતાં ચડી ગય તેવી છે. તેમાં વધારેપડતાં વર્ણનો નથી, જે છે તે સચોટ છે અને કથાને વેગ આપે છે. આ વાર્તાઓ લખી પુશ્કિને રશિયન ગદ્યનો પાયો શરૂઆતથી જ મજબૂત બનાવ્યો. તેનું ગદ્ય સરળ, સચોટ અને વેગવાન છે.

પુશ્કિનનાં લાંબાં કાવ્યો અને વાર્તાઓ બાદ કરતાં જે નાનાં ઊર્મિગીતો રહે છે તે

ધણા મુન્ન અને ભાવવાહી છે તેમનો અનુવાદ કરવો મુશ્કેલ છે તેના *Prophet* નામના કાવ્ય માટે મોરીમ બેર્ગિ લખે છે 'It is Miltonic in conception and Dantesque in expression, the syllables ring out in pure concert, like blasts from a silver clarion. It is, as it were, the Pillars of Hercules of the Russian language' આ લેખની સરસતામાં ટોકેવી લીગીઓ આ કાવ્યના અનની છે

પુશ્કિનના દૂંઝા કાવ્યોમાં તેનો જીવન પ્રત્યેનો પ્રેમ, દેશપ્રેમ, તેનો આશાવાદ અને ઉત્સાહ, તેના મુંઢ પ્રકૃતિચર્ચનો વગેરે અમરકાગઢ રીતે ગૂંથાયા છે *To the Slanderers of Russia* માં તેનો દેશપ્રેમ ઝળકી ઊઠે છે, *Autumn* માં તેની પ્રકૃતિચર્ચાનની કના ખીલી ઊઠે છે તેનું એક પ્રેમકાવ્ય આપણે નોંધ એ,

I loved you; even now I may confess

Some embers of my love their fire retain-

But do not let it bring you more distress,

I do not want to sadden you again.

Hopeless and tongue-tied yet I loved you dearly

With pricks the jealous and the timid know,

So tenderly I loved you, so sincerely,

I pray God grant another love you so

મગ્ગ ભાષામાં દેવી મુદર રીતે તે લલ્પ ભાવ વ્યક્ત કરી શકે છે તે આ પંથી જણાશે અગ્રેજ દ્વિ સ્ત્રીનગર્ભના 'પ્રેમને વિભાવ' નામના કાવ્યમાં જે ઉત્સાહ અને અદ્ધ ધવાતા પ્રેમીમાં આવની કટુતા છે, તેનો આ કાવ્યમાં અભાવ છે આ કાવ્યમાં Browning ના 'Last Ride Together' જેવો ભાવ દ્રક્ત આઠ લીટીમાં અસરકારક રીતે બિતથો છે આ કાવ્ય પરથી જ આપણને તેનો આશાવાદ જણાઈ આવે છે તેને જીવન પ્રત્યે અદ્ધનુત પ્રેમ છે તેના ગોકગીતમાં પણ તે પ્રેમની અખના તથા ઉન્નવગ આરા તરી આવે છે તે વગે છે

As bitter as the aftermath of wine

Is the remembrance of delicious days,

And as wine waxes with old age, so weighs

The past more heavily on my decline.

The path grows dim. And like a rising sea,

Labour and trouble are awaiting me

But oh! my friends! I do not want to die!

I crave more life more dreams, more agony!

In spite of care and panic and distress,

I know that I shall taste of happiness

Once more I shall be drunk on strains divine,

Be moved to tears by musings that are mine,

And haply when the last sad hour draws nigh,

Love with a farewell smile shall light the sky.

પ્રિન્સ મસ્કોના મત પ્રમાણે તેના કાવ્યના ગુણો માધુર્ય, રસિકતા અને સમ્રભાણુતામાં વમેલા છે. તેનામાં ખોટી લલક નથી. રંગજમાવટ કરતાં શુદ્ધ રેખાંકનમાં તેના ભાવો દીપ્તિ હોય છે, તેની ખૂબી 'યુક્લાબી ધાઓ'માં નહિ પણ એકરંગી તાજગીનો પ્રવાહ રેડવામાં છે. દૂકમાં તેનાં કાવ્યો Classical સાહિત્યમાં ગણાય એવાં છે. પણ આ મહાકવિ રશિયાને અને જગતને પોતાના કવિત્વનો પૂરેપૂરો ફાલ આપે તે પહેલાં જ અકાળે તેનું મૃત્યુ થયું.

૧૮૩૭ ના ફેબ્રુઆરીની આઠમીએ પુશ્કિન ૩૫ એલયીના દત્તકપુત્ર હિરકન-દાન્યે સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં સખ્ત ધવાયો, અને બે દિવસ બાદ મૃત્યુ પામ્યો. આ દ્વંદ્વયુદ્ધનું કારણ તેની પત્ની હતી. ૧૮૩૧માં પુશ્કિને નરહ્યા ગેઓરોવા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આ સ્ત્રીને ધણાં પ્રશંસકો હતા, હિરકન-દાન્યેનો પુશ્કિનની પત્ની સાથેનો સંબંધ લોકોમાં ગવાતો હતો અને પુશ્કિન પર નનામા પત્રો આવવા લાગ્યા. પુશ્કિનથી આ સહન થાય તેમ નહોતું. તેથી તેણે દ્વંદ્વ માટે હિરકન-દાન્યેને આમંત્રણ આપ્યું અને દ્વંદ્વ ખેલતાં તે ધવાયો અને ખેલ્યાન થઈ મર્યો. છતાં બાનમાં આવતાં તે પાછો લડવા તૈયાર થયે અને તેના શત્રુને જરા-ધ્વા લાગતાં આનંદથી ખૂમ મારવા લાગ્યો. મરતી વખતે તેણે બધાં શત્રુઓને માફો આપી અને શાંતિથી સ્વસ્થચિત્તે મરણ પામ્યો.

પુશ્કિનના જીવનના બે ત્રિભાગ પાડી શકાય; તેનું ત્રીસમા વર્ષ પહેલાંનું જીવન અને ત્યાર પછીનું. ત્રીસ વર્ષ પહેલાંનું જીવન લગભગ વગરનું હતું, પણ તે પછીથી તે ગંભીર થયો. તત્ત્વવેત્તા સોલોવિવ તેને માટે કહે છે: 'In Pushkin, according to his own testimony, there were two different and separate beings : the inspired priest of Apollo, and the most frivolous of all the frivolous children of the world.' તેનામાં સોક્રેટીસનું હડાપણ નથી, શેલીનું ઉડપન નથી, બાયરનનો ઉન્માદ નથી, પણ આ બધાં તરવોનો કાંઈક અંશે સમન્વય સાધતી ગરેની ભવ્ય શાંતિ અને સ્વસ્થતા છે. તેનાં ઊર્મિકાવ્યોમાં લેટિન પ્રાર્થનાઓની ભવ્ય સાદાઈ છે, મસેની (Musset) મૃદુ ભાવના છે, હાઈનનું (Heine) નર્તન છે, હોરેસ અને મિકીવીચનો (Mickiewicz) આત્મા છે, આન્દ્રે ચેનિયે (Andre Chenier) નો સંયમ છે અને બાયરનનો ઉકળાટ છે. તેનાં કાવ્યોમાં કૃત્રિમતા નથી, પણ સ્વાભાવિકતા અને સહજતા છે.

તેના દેશબંધુઓએ તેને મોડો ઓળખ્યો. ૧૮૮૧માં તેનું સ્મારક ખુદ્ધું મુકતાં દોસ્તોવસ્કીએ તેને અંજલિ આપી અને તેના ગુણો પર વિવેચન કરી તેને રાષ્ટ્રના શ્રેષ્ઠ શાયર તરીકે વંદન કર્યું, ત્યારે રશિયનોનો ત્યારસુધી મંદ રહેલો ઉત્સાહ પ્રબલિત થયો. અને ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો. દાન્ટેનું ઇટાલીમાં જે સ્થાન છે, ગરેનું જર્મનીમાં જે સ્થાન છે, શેક્સપિયરનું ઇંગ્લંડમાં જે સ્થાન છે, તે સ્થાન રશિયામાં પુશ્કિનનું છે. રશિયન વિવેચક નબોકોવ તેને માટે લખે છે: "We not only admire him, we worship him; he stands apart." અમે તેની માત્ર પ્રશંસા કરતા નથી, અમે તેને પૂજીએ છીએ, એનું સ્થાન અનન્ય છે.

પુશ્કિનના જીવન પરથી 'કવિ અને ઝાર' નામનું ચિત્રપટ ઉતારવામાં આવ્યું છે અને તેના મૃત્યુની શતાબ્દિને પ્રસંગે રશિયામાં James Cleughના પુશ્કિનના જીવન પ્રસંગો આલેખતા 'Prelude to Parnassus' નામના પુસ્તકની ૮૦ લાખ નકલો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

હરિજન સેવકસંઘની વાર્ષિક સભા

પરીક્ષિતવાલ મજમુદાર

દિલ્હીના મધ્યમ્ય હરિજન સેવક સંઘની ચોથી વાર્ષિક સભા તા ૩-૧-૩૭ને રાજ દિલ્હીમાં હરિજનમંડળના કેન્દ્રસ્થાનમાં મળી ગઈ

ગયા વર્ષની માર્ચ આ વર્ષે પણ પૂ. ગાંધીજીની હાજરી સભાના સ્થળે ન હોવાથી સભાસદોને તેમની સવાહ મેળાવાની તક ન મળી

ગયા ફેબ્રુઆરી માસમાં ભરાયેલી સભામાં કેળના હરિજનમંડળના પ્રમુખ અને મંત્રીએ હરિજનોનો મદિગ્રવેશનો પ્રશ્ન બહુ જ ભારપૂર્વક ચર્ચો હતો જૂના અધનાતિયા નામે યોજામાંતી કામના એક આગેવાન શ્રી ગોવિંદને પણ આ પ્રશ્ન ઉપાડી લેતા માટે ભારપૂર્વક આગ્રહ કર્યો હતો, તેને પરિણામે હરિજન સેવકસંઘે કેરળના સનજોમાં મોટા પ્રમાણમાં પ્રયાગ કરાવ્યું હતું યુ હતું, અને હરિજન સેવકમંડળના પ્રમુખ શ્રી ધનરયામનાસ બિડલા^૧ તથા તેની વાર્ષવાહક સભાના એક સભ્ય શ્રીમતી રામેશ્વરી નેહરુએ આ પ્રદેશની મુલાકાત લીધી હતી, કેરળના સનજો તરફથી ચોપન હજાર માણસોની સહીથી એક વિનંતીપત્ર ત્રાવણકોરના મહારાજાને રાજ્યના બધા મદિરો ખુલ્લા મૂકના મગધી મોકલવામાં આવ્યું હતું અને આખરે મહારાજાએ પોતાની વધવામાં દરવારના પ્રસંગે રાજ્યના ૧૫૦૦ ઉપગત હિંદુ મદિરો હરિજનો માટે ખુલા મુકાયેના જાહેર થયા હતા આ મનાવથી અત્યંત નિરાશાના પ્રશ્નમાં એક પગલું મક્કમ રીતે આગળ ભગાયું છે એ નિશ્ચયથી મલામદોને સંતોષ થતા હતા

મહેસૂર રાજ્યના કેટલા વિભાગમાં દેવદાસીની પ્રથાને મળતી પ્રથા જેને બસનીની પ્રથા કહેવામાં આવે છે, તે પ્રથા મધ કરાવવા માટે પ્રચારકાર્ય કરાવ્યું અને ધાગમલા મારફતે પગલા લેવાનું કામ મહેસૂર હરિજન સેવકસંઘના મંત્રી શ્રી રામચંદ્રને સોંપવામાં આવેલું શ્રી રામચંદ્ર મહેસૂર રાજ્યની ધારાસભાના સભ્ય હોઈને તેમણે ધાગસભામાં પણ આ બાબતમાં બિહાપોહ ચનાવ્યો અને તે સાથે પ્રગમત કેળવ્યો આ કાર્યમાં મધ્યમ્ય હરિજન સેવકમંડળે તેમને આધિન મદાય આપી હતી પરિણામે મહેસૂર રાજ્યમાં રૂમાન નીકળ્યું છે આ જાતની બસનીની પ્રથા ચાલુ ગળવી એ ચાલુ ફાજદારી કાયદાથી નિરુદ્ધ છે અને જે કોઈ ઉલ્લંઘન કરશે તેના પર યોગ્ય કેમ કરવામાં આવશે હરિજનો માર્ગજનિત ચંચળોનો ઉપયોગ મળ્યા હકથી કગતા થાય, તેનો પ્રયત્ન કરાવું મધ ભારપૂર્વક જણાવતો આવ્યો છે, પરિણામે મન પાસે આવેની માહિતી ઉપગથી જણાય છે કે તા ૩૦ મી માર્ચ ૧૯૩૬ને રાજ પૂર્ણ થયેના વર્ષમાં કુલ ૩,૪૧૮ હરિજન માળકોને સાર્વજનિક શાળાઓમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે આ પ્રવૃત્તિને અગે સર્વો તરફથી ચાલતી જુદી શાળાઓ ઓછી કરવી પડે તો તેમ કરીને અથવા ફક્ત પ્રાથમિક મે કે ત્રણ ધોળો સુધીની શાળા મળીને

ખીજ ધોરણે બંધ કરવાની નીતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. સંઘ તરફથી હાલ ચાલતી દિવસની અને રાત્રિની શાળાની સંખ્યા ૧,૦૫૧ છે, જેમાં ૩૦,૨૦૩ હરિજન વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ ભણે છે.

સંઘ તરફથી ૮૫ છાત્રાલયો અને આશ્રમો ચાલે છે, જેમાં પાંચ કન્યાઓ માટેનાં છે. એકંદરે ૧,૨૯૩ છોકરાઓ અને ૧૩૧ છોકરીઓ આ સંસ્થાઓનો લાભ લઈ રહ્યાં છે.

શહેરોની સુધરાઈમાં કામ કરતા હરિજનોની સ્થિતિ તરફ લક્ષ આપવાનું, તેમની જરૂરિયાતો મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવાનું પણ બન્યું છે. સંઘની સીધી દખરેખ નીચે હરિજનોની ૨૬ સહકારી મંડળીઓ અને બંડારો ચાલે છે, અને રૂ. ૧,૩૫,૦૦૦ની મૂકીનું રોકાણ આ મંડળીઓ મારફત થયેલું છે.

હરિજનોની અજ્ઞાનતાનો લાભ લઈને તેમનું ધર્મોત્તર કરાવવાનો પ્રયત્ન થયા કરે છે, એમ સંઘની કેટલીક શાખાઓ આગળ ખાતમી આવવાથી, તેના સંબંધમાં સંઘની નીતિની ચર્ચા થઈ. હિંદુસમાજમાં રહેલાં હરિજનોના ખરા સ્થાનનું તેમને જ્ઞાન કરાવવું, હરિજનોમાં જે જાતનું રચનાત્મક કામ થઈ રહ્યું છે તેને જોરથી ધપાવવું, અને એ જ રીતે અજ્ઞાનતાથી થયેલાં ધર્મોત્તરનો ઉપાય થઈ શકે છે એમ સંઘના પ્રમુખ શ્રી. બીડલાએ સલાહ આપી.

છેલ્લી સભા ભરાય પછી દિલ્હી હરિજન કોલોની ન્યાં સંઘનું મુખ્ય દફતર છે, ત્યાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉદ્યોગશાળા પણ ખાંધવામાં આવી છે. હાલ અહીં ૩૬ વિદ્યાર્થીઓ છે, જેમાં ચાર સર્વજન છે, અને તેઓ સુચારી, મોચી અને દરજી કામ શીખે છે.

ગુજરાતમાં હરિજનો માટે સિમેન્ટકોંક્રીટ પદ્ધતિથી કૂવાઓ કરાવવામાં આવે છે, એનાથી કૂવાને અંગે થતા ખર્ચમાં સારી પેઢે ઘટાડો થાય છે, એવા ગુજરાત સંઘના હેવાલ ઉપરથી ચર્ચા થતાં, આ જાતના કૂવાઓ હિંદુસ્તાનના ખીજ પ્રાંતોમાં થઈ શકે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે ગુજરાત સંઘ પાસે વીજતવાર માહિતી માગવાનું હતું.

મજૂરીતે અંગે આસામમાં ગયેલી કેટલીક પછાત કામના માણસો આસામમાં અસ્પૃશ્ય ખની જાય છે, અને તેવા તરીકે ખાકીનું જીવન ગુજારે છે, એ ઉપરથી એ નિભાગમાં આ સંઘ તરફથી ખાસ કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે, અને એક ખાસ કાર્યકર્તાને આ કામ માટે રોકવામાં આવ્યા છે. આને અંગે આસામમાં કામરૂપ જિલ્લામાં ૧૨ શાળાઓ અને એક આશ્રમ અને એક દવાખાનું ચાલે છે, તેમજ સામાજિક પ્રચાર કરવામાં આવે છે.

હરિજન સેવકસંઘે પૂરાં થયેલા વર્ષે કરેલો તમામ કુલ ખર્ચ રૂ. ૪,૨૬,૦૦૦નો છે, જેમાં ૩,૫૦,૦૭૫ રચનાત્મક ખર્ચ છે.

નિમંત્રણ

મવાઈલાલ ઈશ્વરલાલ પંડ્યા

સ્વપ્નવશ નિકુંજ તણા પશ્ચિમ પ્રદેશ ધર્યા
આસને નિમંત્રણો સ્વીકારો રાજહંસ સખા
એકદા ઉદ્યાનમાં પધારો.

સંધ્યાના ઉલ્લસતા સરવના નિચોડ ભર્યા
પાત્રતું પિયૂષ મુખે ધારો રાજહંસ સખા
એકદા ઉદ્યાનમાં પધારો.

અમૃતમય વારિ આપ માનસે તો તૃપ્તિ કૃત્ય
રમવાને રત્નનો કિનારો રાજહંસ સખા
એકદા ઉદ્યાનમાં પધારો.

ભાવના - તરંગ અહીં તાલબદ્ધ કરે નૃત્ય
માનસે સમર્પણનો આરો રાજહંસ સખા
એકદા ઉદ્યાનમાં પધારો.

રત્નગર્ભ જીવનનાં મોતીઓની મૂઠી ભરી
આપું ઉપહાર એ તમારો રાજહંસ સખા
એકદા ઉદ્યાનમાં પધારો.

અંખે છે પ્રાણ કઈ, સાર્થકતા નથી વરી
પૂરવા મનોરથ એ મારો રાજહંસ મખા
એકદા ઉદ્યાનમાં પધારો.

ડૉક્ટરશાહી ઇતિહાસ (?)

જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયચંદ્રસૂરિ

થોડા દિવસ ઉપર બધેકાશાહી સાહિત્ય બાબત વાંચેલું. બહુલા માણસોએ આલું પાખંડ કરી શકે છે એ આ જમાનાની ખાસ વિશેષતા બનણી. શ્રીમાન યુનીલાલ શાહે એ બધેકાશાહીનો ઘટસ્ફોટ કર્યો અને સાહિત્ય જેવા સ્વચ્છ વિષયમાં એવા પાખંડને ન પેસવા દીધું એ દીક જ કર્યું.

આજે મારે પણ એવા જ એક ડૉક્ટરશાહી ઇતિહાસ વિશે લખવાની આકરી ફરજ બળવાની છે. એ ઇતિહાસનું નામ ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ છે. ખરી રીતે એ પુસ્તકને ઇતિહાસનું નામ આપીને ઇતિહાસ કહેવો એ ઇતિહાસ શબ્દને કલંકિત કરવા જેવું છે. મારી સામે એ કલ્પિત ઇતિહાસના બે ભાગ પડ્યા છે. ઇતિહાસવિદ્ બાઈ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ જેની આકારમાં આકરી સમાલોચના કરવી ઘટે તેવા એ ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ની ધણી મદદ સમાલોચના કરીને પોતાનો ધર્મ બળવો છે.

એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી મેં તે બાબત એક ‘અશોકના શિલાલેખો ઉપર દષ્ટિપાત’ નામની નાની પુસ્તિકા લખીને એ કપોલપુરાણનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સાક્ષરો સમક્ષ રજૂ કર્યું છે; પણ વિચાર કરતાં લાગે છે કે એ અજ્ઞાનમય લેખ, મારી એ નાનીશી નીકથી ધોઈ નહિ શકાય. મારે જ એ ચાર ભાગવાળા (ત્રીજો ચોથો ભાગ હજુ તૈયાર થાય છે) આખા પુસ્તક સંબંધે હું એક જુદા જ વિશિષ્ટ પ્રબંધપ્રવાહ તૈયાર કરવાનો છું અને તે દ્વારા તેની પ્રત્યેક કલ્પનાના સવિસ્તર રદિયા આપવાનો છું. છતાં સુપ્રસિદ્ધ માસિક ‘પ્રસ્થાન’ના વિદ્વાન તંત્રીના સ્નેહભર્યા પત્રથી એ ઇતિહાસ કેટલો બધો જૂઠાણાથી ભરપૂર છે એ બતાવવા તેમાંના ચારપાંચ મુદ્દાઓની ચર્ચા મારે ‘પ્રસ્થાન’નાં થોડાંક પાનાં રોકું છું.

૧

ડૉક્ટરશાહી ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ પાનું ૨૨૪ની સામે એક મૂર્તિનું ચિત્ર આવેલું છે, જેનો આકૃતિ નંબર ૧૩ છે. એ ચિત્ર મૂકતાં ડૉક્ટરમહાશયે પહેલું તો પાખંડ એ કર્યું છે કે એ મૂર્તિ જે સ્વરૂપમાં છે તેથી તદ્દન ઊલટા સ્વરૂપમાં આ ચિત્રમાં તેને રજૂ કરી છે. એ મૂર્તિ તદ્દન સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં—યથાવત્ સ્થિતિમાં—છે તેને બદલે શ્રીમાન ડૉક્ટર સાહેબે એ મૂર્તિની નગ્નતા એક પાંદડાદ્વારા ઢાંકીને તેને અહીં રજૂ કરી અને એમ કરી તેમણે કાઈએ ન કર્યો હોય, ન જાણ્યો હોય અને ન સાંભળ્યો હોય એવો વિપર્યાસ આ પોતાના માનીતા ઇતિહાસમાં કર્યો છે. એ મૂર્તિનું ચિત્ર ૧૯૩૪ના માર્ચના ‘એશિયા’ માસિકમાં (પૃ. ૧૫૩) આવેલું છે અને મુંબઈની માણિકચંદ્ર ગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત ‘જૈન શિલાલેખ-

* ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેર્યાદ શબ્દકૃત ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ની સમાલોચના.

x આ લેખમાં બધેક સ્થળે આ પુસ્તકનો બીજો ભાગ વપરાયો છે. સ્ત્રો.

સંગ્રહ' (૫ ૧૭)માં પણ તેનું ચિત્ર પ્રગટેલું છે. જૈન માહિત્યસંશોધકમા તે મૂર્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરેલું છે

“યદ મૂર્તિ દિગમ્બર હૈ ઔર ઉત્તરામિમુલ સીધી સડી હૈ જર્ષોં કે કપર વહુ વિના સહારે કે હૈ । ડહલ તક વહુ લમીક સે બાન્હાદિત બની હુઈ હૈ, જિસમેંસે સર્પ નિકલ રહે હૈ । ડહકે દોનોં પદોં ઔર બાહુકે ચારોં ઔર એક લલિ લિપટી હુઈ હૈ જો બાહુકે કપરી માગમે પલોં કે ગુચ્છોમે સમાપ્ત હોતી હૈ । એક વિકસિત લમલ પર ડહકે પર સ્થિત હૈ । ” (૫ ૧૩૪, પ્રથમ સ્કંધ તથા એપિગ્રાફિયા કર્નાટિકા ભાગ ૨, મૂર્તિકા ૫ ૨૮)

ખીને વિષયાંસ એ છે કે ડોક્ટરમહારાજ એ મૂર્તિ ‘આચાર્ય ભદ્રબાહુની છે’ એમ સ્થાપિત કરે છે પોતાના એ પક્ષ સ્થાપિત કરવા ડોક્ટરમહારાજે વાપરેલી ઐતિહાસિક ભાષા આ પ્રમાણે છે

‘જેમ ખડકલેખો અને શિલાલેખો તથા ત્રૂપો (Topes) મહારાજ પ્રિયદર્શિનના તેના પોતાના ધર્મના અસ્મરણના ચિહ્ન તરીકેની કૃતિઓ છે, તેમ આ પ્રચલ મૂર્તિઓ પણ તેમણે જ બનાવરાવી છે અને તે બનાવવામાં પણ તેમનો હેતુ પોતાના ધર્મ પ્રત્યેના કોઈ કાર્યની મહત્તાદર્શક જ હોવો જોઈએ એમ સ્વાભાવિક અનુમાન કરાય છે આટલા ખ્યાત સાથે જ્યારે આપણે શ્રવણ બેલગોલની પ્રચલ મૂર્તિઓની કયા જોડીએ છીએ ત્યારે એ હકીકત ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે છે અને એમ અનુમાન કરના લલચાર્ણએ છીએ કે જ્યારે આ શ્રવણ બેલગોલનું સ્થાન, ગંગા ચરગુપ્ત અને તેમના ધર્મચરુ શ્રી ભદ્ર બાહુના અતિમ જીવન સાથે સંકળાયેલું છે, ત્યારે આ મૂર્તિઓ જીવી કરવામાં પણ તેમના જ જીવનના પ્રસંગો કે નિમિત્ત—

પાદડાહારા ઢાકીને રત્ન કરેલી મૂર્તિ
(આકૃતિ નં ૧૩-૫૪ ૨૦૨ તથા ૩૭૩)

ચરગુપ્તની કે તેમના ગુરુ શ્રી ભદ્રબાહુની હશે” (‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ ભાગ ૨ને ૫ ૩૭૮) ઉપર્યુક્ત લખાણમાં ડોક્ટરસાહેબ પોતે જ ‘એ મૂર્તિ ભદ્રબાહુની હશે’ એમ કહેવા લલચાય છે અને ‘મહારાજ પ્રિયદર્શિને બનાવી હોવી જોઈએ’ એવું અનુમાન કરે છે પરંતુ એ માટે

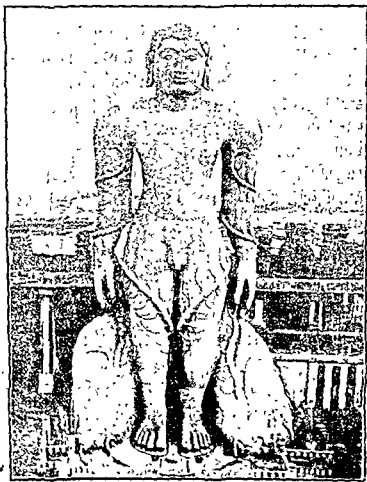
એક પશુ પ્રમાણ કે પુરાવો તેમની પાસે હયાત નથી. તેમને એવી ખબર તો હોવી જ નેઈ એ કે તેમની પોતાની લાલચમાનથી વા અનુમાન દેરવાની રીત ઉપરથી ઇતિહાસ રચી શકાતો નથી. ઇતિહાસ માટે તો નક્કર પ્રમાણ પુરાવા હોવા નેઈ એ. ઇતિહાસવિદ્ તો 'નમૂલં લિહ્યતે કિચિત્' ની ઉક્તિને અક્ષરશઃ વળગી રહે છે, પરંતુ આપણા આ નવા ઇતિહાસકાર (?) તો 'અમૂલ લિહ્યતે સર્વમ્' એ ઉક્તિને વળગી પાનાંનાં પાનાં ભર્યે જ ગય છે.

જે મૂર્તિ બાબત ડૉક્ટરશાહેએ પોતાની તરંગપરંપરા ફકારી છે તે મૂર્તિ નથી આચાર્ય ભદ્રબાહુની, તેમ તેનો સંબંધ નથી મમ્માટ પ્રિયદર્શિન સાથે. એ વસ્તુ તે મૂર્તિ ઉપરનો શિલાલેખ જ કહી આપે છે. મૂર્તિના જમણા પગ પાસેનો લેખ આ પ્રમાણે છે:

“શ્રી ચામુન્ડરાજ મહિસિદં” આ પંક્તિની ભાષા અને લિપિ બન્ને કાનડી છે. તેનો ભાવ બતાવવા તામિલમાં તેનો અનુવાદ એ પંક્તિની નીચે જ આપેલો છે. “શ્રી ચામુન્ડરાજન [શે] ઘ્વ [વ] ર્જ્ઞા” અર્થાત્ “શ્રી ચામુન્ડરાજે નિર્માણ કરી.” આ ચામુન્ડરાય પોતે બીજા રાજા મારસિદનો અને બીજા રાયમદ્દનો મંત્રી હતો. બીજા રાજા મારસિદનું મૃત્યુ

ઈ. સ. ૯૭૫માં થયું હતું.

એ ઉપરથી ૨૫૪ માલમ પડે છે કે મંત્રી ચામુન્ડરાયનો સમય ઇસ્વીનો દસમો સદ્કા હરે છે. એટલે એ મૂર્તિના નિર્માણનો સમય પણ એ દસમા સદ્કાની અંદર જ આવવો નેઈ એ. મંત્રી શ્રી ચામુન્ડરાયને લગતા બીજા ફેટલાક પુરાવાઓ નેતાં અને તેના ઉપાસ્ય સૈદ્ધાન્તિક સાર્વભૌમ મુનિ નેમિ-સેદ્રના, ગ્રંથોમાં આવતી તેમજ બીજા ગ્રંથોમાં નોંધાયેલી એ મૂર્તિને લગતી હકીકત નેતાં એ મૂર્તિના નિર્માણસમય ઇ. ૯૭૮ થી ૯૮૪નો હરે છે. મૂર્તિની નીચે શિલાલેખ છે. તેમાં અને ‘ચામુન્ડરાયે બનાવેલી છે.’ એવું ૨૫૪ લખાણ છે.

એ મૂર્તિ-સાચા નમ્ ૨૫૩૫માં

વળી તે લખાણની લિપિ અને ભાષા બન્ને કાનડી છે. આવું એખું પ્રમાણ હયાત છે. છતાં ડૉક્ટર સાહેબ એ મૂર્તિનો નિર્માતા મમ્માટ પ્રિયદર્શિન છે એવું ચિરર્થસવાણું કહેવા તો લજ્યાયા છે પણ પ્રમાણ કે પુરાવા વિના તે મનાય જ કેમ! શિલાલેખમાં

વપરાયેલી કાનડી લિપિ અને કાનડી ભાષા એ બન્નેની વિદ્યમાનતા જે રૂપમાં શિક્ષાલેખમાં છે તે જ રૂપમાં શું તે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના વખતમાં હતી કે? તેમનો પક્ષ ‘હતી’ હોય તો સમ્રાટના બીજા કાર્ધ લેખો એ જ લિપિ અને એ જ ભાષામાં ડોક્ટરસાહેબને મળ્યા છે ખરા? ખરું કહું તો ‘માગધી લિપિ’ અને ‘ખરૌણી ભાષા’ આવા શબ્દપ્રયોગ કરનારા ડોક્ટરમહાશય લિપિ અને ભાષાનો પણ ભેદ સમજતા નથી. વળી જેમને મંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલો એવી કાર્ધ પ્રાચીન ભાષા મુદ્દલ આવડતી નથી તેમજ કાર્ધ પણ વૈદિક, જૈન વા બૌદ્ધ મૂળ વાર્ધમયનો મૌલિક અભ્યાસ કરવા જેટલી જેમની યોગ્યતા પણ નથી એરા આ મહાશય ઇતિહાસ લખવા બેઠા છે તે ઇતિહાસ તો નથી જ લખી શકવાના, પણ ઇતિહાસની સાચી હકીકતો ઉપર માત્ર પીછી ફેરવી તેને વિષરિત રૂપમાં રજૂ કરવાના એવું તો મૂર્તિ ઉપર કરેલા ગોટાળાદ્વારા જ જાણી શકાય છે.

વળી એ મૂર્તિના લેખમાં જે ‘ચામુડરાય’ નું નામ છે તેનું તેઓ શું કરશે? મૂર્તિની નગ્નતા જેમ તેમણે છુપાવી તેમ શું તેઓ એ નામ પણ છુપાવવા માગે છે?

અરે! બીજી વાત તો જવા દઈએ પણ એ મૂર્તિ ઉપર જે વેલો વીંટાઈ છે, મૂર્તિના ઢોંચણ સુધી રાફડાઓ ગલા છે અને તેમાંથી સાપ નીકળતા જણાય છે એ બધાને મૂર્તિ સાથે શો સંબંધ છે? ભદ્રબાહુની મૂર્તિ માનતાં એ બધાને કાર્ધ ખુલાસો ડોક્ટર પાસે છે? ક્યાંથી હોય! ખરી વાત એ છે કે એ મૂર્તિ, ભરતના ભાઈ મુનિ બાહુબલિની છે, જેમનું બીજું નામ ભુજબલિ પણ પ્રસિદ્ધ છે. બાહુબલિ ત્યારે મુનિ થયા ત્યારે તેઓ પોતાના પિતા શ્રી ઋષભદેવજી પાસે ન જતાં પોતાને ગમતે સ્થળે રહીને તપ કરવા લાગ્યા. તેમણે—બાહુબલિએ એમ ધારેલું કે હું કેવળજ્ઞાની થયા પછી જ શ્રી ઋષભદેવજી પાસે જઈશ, હમણાં જાઉં તો મારે મારા નાના ભાઈઓને નમવું પડે. આ અભિમાનના કારણથી તેઓએ તપ—બહુ કાળ સુધી આકરામાં આકરું તપ કર્યું. તપ કરતાં કરતાં તેઓ એથી અગ્ર રીતે ધ્યાનસ્થ રહ્યા કે પક્ષીઓએ તેમને ઝાડનું ફૂલ જ માન્યા અને એમ માની તેમના શરીર ઉપર માળા ઘાટ્યા, વર્ષા આવતા આસપાસની વેલો તેમના ઉપર ચડી અને આખા શરીરે વીટળાઈ અને પગ પાસે મોટામોટા રાફડાઓ પણ જામી ગયા અને તેમાં મોટા ભુજંગો પણ નિવસવા લાગ્યા. આ રીતે એ મૂર્તિ ઉપરના બધા દેખાવોનો મંબંધ મુનિ બાહુબલિના જીવન સાથે બરાબર બધ બેસે છે એટલે એ મૂર્તિ મુનિ બાહુબલિની જ છે, નહિ કે ભદ્રબાહુની.

વળી, જે મૂર્તિ બાબત ડોક્ટરસાહેબ પોતાની કલ્પના દોડાવે છે તે મૂર્તિની ઊંચાઈ લગભગ ૫૭ ફૂટ છે. મૂર્તિની ઊંચાઈ જેની તે મૂર્તિ છે તેને અનુરૂપ જ હોય એવો શિલ્પશાસ્ત્રનો નિયમ છે. પાંચ ફૂટ ઊંચા માણસની મૂર્તિ પચીસ કે પચાસ ફૂટ ઊંચી ન બનાવી શકાય, અને કાર્ધ એમ બનાવે તો એ શિલ્પની દૃષ્ટિએ ભ્રમક રચના જ કહેવાય. આ મૂર્તિની ઊંચાઈ જોતાં તેને માટે તેવી જ ઊંચાઈવાળા મનુષ્યને શોધવો રહ્યો. ‘ભદ્રબાહુની મૂર્તિ છે’ એમ કહેનાર ડોક્ટરસાહેબ ભદ્રબાહુની ઊંચાઈ કેટલી કલ્પતા હશે? ત્યારે બાહુબલિની ઊંચાઈ જોતાં આ મૂર્તિની કલ્પના તેની ઊંચાઈને અનુરૂપ છે. બાહુબલિની ઊંચાઈ તેમના પિતાની પેઠે લગભગ પાંચસે ધનુષ્ય જેટલી હતી અને પાંચસે વાંઘ ઊંચાઈવાળા એ બાહુબલિ મુનિની મૂર્તિ ૫૭ ફૂટ ઊંચી હોય તો બરાબર ઉચિત છે, પણ પાંચ કે છ હાથ ઊંચાઈવાળા શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીની મૂર્તિ આટલી ઊંચી ન થઈ શકે.

આ રીતે મૂર્તિ ઉપરનો શિલાલેખ, મૂર્તિના શરીર ઉપર વેલડી વગેરેનું શિલ્પ અને મૂર્તિની જગ્યાએ એ બધું તેને બાહ્યબલિની મૂર્તિ હોવાનું સાબિત કરે છે. આ બાબત વધારે પ્રમાણ અને પુરાવા જેવા હોય તો ‘જેન સાહિત્યસંશોધક’ (અયમ પાંડ, પા. ૧૨૬-૧૪૩) માં આવેલો ‘દક્ષિણભારતમાં ૧૧-૧૦વીં શતાબ્દીના જૈનધર્મ’ એ વીગતથી ભરપૂર લેખ વાંચી લેવો.

ડોક્ટરસાહેબે એ મૂર્તિ બાબત ખીજ એક હસવા જેવી કલ્પના કરી છે કે ‘મૂર્તિ ઉપરનો લેખ તો પાછળથી લખાયેલો છે અને મૂર્તિ તો રાજા ત્રિવર્ણસિને’ બનાવેલી છે.’ તેમની આ કલ્પના સર્વથા અસંગત છે. કારણકે તે માટે તેમની પાસે એક પંથુ પ્રમાણ કે પુરાવો નથી.

વળી, ખીજું એ કે તેમની એ હવાઈ કલ્પનાને સ્વીકારવામાં આવે તો અત્યારે જેટલી મૂર્તિઓ છે તે બધીય મહાભારતની પ્રાચીનતા કરતાંય વધારે પ્રાચીન કહી શકાય; કારણકે ડોક્ટરની કલ્પના પ્રમાણે તે દરેક મૂર્તિ ઉપર જે લેખો છે તે બધા પછી જ લખાયા છે. જગતમાં ઇતિહાસનો વિશ્વસ કરે એવાં પણ એવું છે એ વાત આ ડોક્ટરશાહી ઇતિહાસ વાંચ્યા પછી સ્વીકારવી જ નેહીએ.

૨

ડોક્ટરમહાશય આ એક ખીજ શોધ (?)—કે જે આજ સુધીમાં કોઈ પ્રણા વિદ્યાને નથી કરી—કરતાં લખે છે કે: “પાર્શ્વનાથ પોતે ચાર મહાવ્રતોની પ્રરૂપણા કરતા હતા: ગૌતમશુદ્ધ પોતે પ્રચાર કરેલા બૌદ્ધધર્મમાં પણ ચાર વ્રતો (જેને તે ધર્મના ગ્રંથોમાં અઘ્ઘ્ય કહેવામાં આવ્યા છે) નો જ ઉપદેશ આપ્યો છે.” (પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ. ૧૪, ટિ. ૬૨)

ઉક્ત લખાણમાં ડોક્ટરમહોદય ‘મહાવ્રતો’ અને ‘અઘ્ઘ્ય’ એ બન્નેને એક જ સમજતા લાગે છે. અને તેમની આ સમજણ અંધકારને પ્રકાશ અને પ્રકાશને અંધકાર કહેવા જેવી અપૂર્વ વિલક્ષણ છે. એમ છે તેથી તેને અપૂર્વ શોધ જ કહેવાય ને? અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ એ ચાર મહાવ્રતો છે, જેનું ખીજું નામ સંવર છે. સંવર એટલે પાપને રોકવાની પ્રવૃત્તિ. એ ચારે મહાવ્રતો પાપને રોકે એવાં છે માટે જ એ સંવરરૂપ પણ છે. આથી જાણકું હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને પરિગ્રહ એ ચાર પાપપ્રવૃત્તિઓ છે, જેનાં જોન અને બૌદ્ધ દર્શનમાં આસવ અને આસ્તવ એવાં ખીજાં જ નામ પ્રસિદ્ધ છે. આસવ કે આસ્તવ એટલે કુંડીમાંથી જોમ પાણી ચૂસા કરે તેમ જે પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ હિંસા વગેરેની પ્રવૃત્તિ. ‘આસવ’ માં મૂળ ધાતુ ‘સુ’ છે અને ‘આસ્તવ’ માં મૂળ ધાતુ ‘સ્તુ’ છે. એ બન્ને ધાતુનો અર્થ ઝરવું—ટપકવું—ચૂકવું થાય છે. ‘આસવ’ નું પ્રાકૃતરૂપ ‘આસવ’ થાય છે, અને ‘આસ્તવ’ નું પ્રાકૃતરૂપ ‘અપ્પહવ’ કે ‘અપ્પહવ’ થાય છે. અર્થાત્ ‘અપ્પહવ’ શબ્દ આસવનો પર્યાય છે, અને તે હિંસા, અસત્ય, ચોરી, પરિગ્રહ વગેરે પાપપ્રવૃત્તિઓનો સૂચક છે. ત્યારે ડોક્ટરમહાશય એ પાપપ્રવૃત્તિના સૂચક ‘અપ્પહવ’ શબ્દને ચાર મહાવ્રતો—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અને અપરિગ્રહનો સૂચક કહીને એક તફાવ નવી જ શોધ કરે છે એમ જ કહેવાય ને!

જોનોના અંગસૂત્ર પ્રસન્નવ્યાકરણસૂત્રમાં એ ‘અપ્પહવ’ શબ્દ આસવ અર્થમાં વપરાયેલો

પણ છે. ‘પાદ્મચંદ્રમહાપણ’ ના સંકલક પડિત હરગોવિંદદાસ પણ ‘અપેહય’ શબ્દને ઉક્ત આસત્રવ અર્થમાં જ જણાવે છે:

અન્યથા [ભાષ્ય] કર્મવચ્ચ કે કારણ હિસાવિ.
, અન્યથા

‘મારે-ડોક્ટરસાહેબે લગાવેલાં કેટલાં ગપ્પાં બતાવવાં? ડોક્ટરસાહેબ લખે છે કે, ‘બુદ્ધદેવની માતાનું નામ યશોધરા’ (પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ. ૧૨) છે, ત્યારે ખરી રીતે તે બુદ્ધદેવની સ્ત્રીનું નામ યશોધરા છે. સ્ત્રીને માતા કરાવવી એ પણ એક અપૂર્વ શોધ જ છે ને?

બુદ્ધદેવના સિધ્ધોના નામ જણાવતાં ડોક્ટરમહારાજ ‘જલાયન’ (પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ. ૧૪) નામ જણાવે છે. ઉપરાંત તેઓ પોતાની એક ટિપ્પણીમાં લખે-છે કે, “કેટલાંક બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જલાયન લખ્યું છે.” (પ્રાચીન ભારતવર્ષ- પૃ. ૧૨, ટિપ્પણ ૩૮ તથા પૃ. ૬ ટિપ્પણ ૧૨.)

‘ડોક્ટરસાહેબે ‘જલાયન’ નામની નવી શોધ તો કરી, પણ તે તેમણે કયા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી મેળવ્યું છે તે લખવાની તેમને જરૂર નથી જણાઈ. નામ તો મોગલાન અથવા મોદગલાન છે, પણ લિપિસાસ્ત્રવિસારદ (૧) ડોક્ટરસાહેબે તેને ‘જલાયન’ વાંચ્યું જણાય છે અને એવું ઊલટું વચાય ત્યારે જ નવીન શોધ યઈ શકે ને? ડોક્ટરના ઇતિહાસમાં બુદ્ધદેવની માતાનું નામ યશોધરા છે એ વાત ઉપર આવી ગઈ, પણ બીજી નવી વાત એ છે-કે તેઓ બુદ્ધદેવની સ્ત્રીનું નામ ‘યશોદા’ પણ જણાવે છે:

“ઉમરે આવતા સારા ખાનદાન કુટુંબની ‘યશોદા’ નામે ક્ષત્રિયકન્યા સાથે પાણિ-ગ્રહણ કરાવ્યું હતું.” (પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ. ૧૦ તથા પૃ. ૧૩)

ડોક્ટરસાહેબ લખે છે કે, “કેશિ નામના મુનિ થયા હતા તે કારાલપતિ રાજા પ્રસેનજિત—બૌદ્ધ ગ્રંથોના રાજા પસાદિના ધર્મચરુ હતા.”—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ. ૫) ડોક્ટરસાહેબ તેમના લખાણ માટે જવાબદાર છે ખરા? જવાબદાર હોય તો તેમણે કેશિ-મુનિ અને રાજા પ્રસેનજિત વગેરેનો ઉપર્યુક્ત જે સંબંધ બતાવ્યો છે તે માટે તેમની પાસે કોઈ પ્રમાણ છે ખરું? હોય તો તે તેમણે ઉક્ત લખાણમાં કેમ ટાંક્યું નથી? કોઈ પણ કૌન કે બૌદ્ધ ગ્રંથમાં કેશિમુનિ અને રાજા પ્રસેનજિતના કે પસાદિના સંબંધને લગતી વાત જ નથી આવતી. બૌદ્ધોના દીધનિકાયમાં પાયાસિ સુત્તમાં રાજા પાયાસિ અને કુમાર કાસ્યપનો સંબંધ આવેલો છે અને જૈનેના રાયપસેનિયસુત્તમાં રાજા-પએમિ અને કેશિકુમારના સંબંધની વાત આવે છે, પણ કોઈ રચણે પ્રસેનજિત વા. પસાદિની સાથે કેશિમુનિની હકીકત જ મળતી નથી. ત્યારે આવી નિરાધાર વાત લખીને શું તેઓ પોતાના ઇતિહાસની શોભા વધારવા ચાહે છે? અથવા એમની પાસે ઉક્ત લખાણ માટે કોઈ પુરાવો હોય તો જરૂર પ્રકટ કરવા દૃષ્ટા કરે.

વળી, ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ને છટ્ટે પાને તેમણે કેશિમુનિની જે પાંચ પેઢીઓ બતાવી છે તે કઈ પદ્ધતિની આધારે? જે પદ્ધતિ ઉપરથી એ પેઢીઓ બતાવી છે તે પદ્ધતિ કેટલી પ્રાચીન છે? કાણે બનાવેલી છે? અને ઇતિહાસની કોટિમાં એ પદ્ધતિની મૂંઝી શકાય એવી છે ખરી? ડોક્ટરસાહેબ જવાબ દેવા જરૂર તરદી લેશે.

૩

ડોક્ટર સાહેબ લખે છે કે, “વળી સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમા શાલિશુકનું નામ જોડાયેલું છે.”—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ ૫ ૩૯૬)

આ બાબત વિશે મારે જણાવવું જોઈએ કે ડોક્ટરમહારાજ જે પ્રશસ્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે તે રુદ્રદામનનો લેખ જ છે. એ લેખ અનેક સ્થળે સુદ્રિત થયેલો છે કાર્ણમ મહાવાળા ‘હિસ્ટોરિકલ ઇન્સ્ટ્રીપશન ઓફ ગૂજરાત’ ભાગ ૧ નામના પુસ્તકમાં તથા ભાનનગરના મહારાજ તરફથી પ્રકાશિત થયેલા ‘પ્રાકૃત, અસ્કૃત, ઇન્સ્ટ્રીપશન નામના શ્રી પિટર્સન મપાદિત ગ્રન્થમાં એ આખો લેખ પકિતવાર છપાયેલો છે તેની બધી મળીને વીસ પમિત્રો છે તેમાં વિરોધ નામો તરીકે ચબ્દન, રુદ્રદામન મહાક્ષત્રપ ઇત્યાદિ નામો મેં જોયેલા છે પણ એ લેખમાં કોઈ સ્થળે વા ‘કોઈ પકિતમા ‘શાલિશુક’નું નામ મારા વાચકમાં આવ્યું નથી તમારે ૫ ૩૯૬વાળો ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ વાંચી મેં એ લેખને ફરીફરીને વાંચી જોયો તેના અનુવાદો અને તે ઉપરની ટિપ્પણીઓ પણ ઘણી જ સફળતાથી વાંચી જોઈ, છતાં મારી નજરે એ લેખમાં કયાંય ‘શાલિશુક’નું નામ ન ચડ્યું તે જ ચડ્યું એટલું જ નહિ પણ એ લેખના મપાદકો અને વિવેચકોની નજરમાં પણ ‘શાલિશુક’ નું નામ નથી આવ્યું તો પછી તે તમારી નજરમાં શી રીતે ચડી આવ્યું ? તમે એમ જણાવ્યું હોત કે રુદ્રદામનના લેખમાં અમુક પકિતમા ‘શાલિશુક’ ના નામનો ઉલ્લેખ છે પણ તમે તો પ્રમાણ કે પુરાના આપનાના સપથ લીધા છે પણ મહાનુભાવ, આમ તે કઈ ઇતિહાસ લખાતો હશે ? તમે હવે આ વાત વેળાસર જણાવી નાખો કે રુદ્રદામનવાળા લેખમાં ‘શાલિશુક’ નું નામ અમુક પકિતમા આવેલું છે નહિ જણાવે તો તમે કલ્પિત વાતો હકારો છો એ કહેવું જરાય વધારેપડતું નથી વળી એ લેખ બાબત તમે એક બીજી પણ કુચેષ્ટા કરી છે તે એ કે “પ્રશસ્તિના બે વિભાગ છે ઇત્યાદિ”—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ ૫ ૩૯૬) એ લેખ એક અખડ લેખ છે, તેના બે ભાગ જ નથી અત્યાર સુધીના ‘બધા શોધકોએ એ લેખને એક અખડ જ જણાવેલો છે તેમાં લિપિ કે ભાષાનું અતર નથી આમ છતાંય તમે બે ભાગ શી રીતે કલ્પો છો ? તમારી કલ્પનાની પુષ્ટિ માટે તમે કશું પ્રમાણ પણ આપ્યું નથી. આ ઉપરાંત ડોક્ટરમહારાજે એ રુદ્રદામનના લેખ બાબત બીજી પણ અનેક અનર્ગળ કલ્પનાઓ (૫ ૩૯૩-૩૯૭) ચીતરી મૂકી છે કે જે કલ્પનાઓનું નથી મો કે નથી માયુ આમ વિના પુરાનાથી લખનારને વાગવાં શું કહેવું ?

૪

ડોક્ટરસાહેબની આવાકાની શી વાત કરું ? એક તો તેઓ જે અક્ષરો જ્યાં ન હોય તેને ત્યાં વાંચી કાઢે છે, અથવા જ્યાં જે અક્ષરો તેમને અનુકૂળ ન હોય તેને બદલે બીજા અક્ષરો ગોઠવી કાઢી પોતાના ઇતિહાસનો ચમત્કાર બતાવે છે ‘બિલ્સા રાપ્સ’ નામના પુસ્તકનું નામ આપી તેઓ તેમાંના લેખો વિશે લખતા જણાવે છે કે, “તેમાંના એક ઉપર મહાકથપ રાખ્દ છે”—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ ૫ ૧૯૪) આ મૂળ લેખ ‘એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા’ ભાગ ૧૦ નંબર ૬૫” ઉપર આવેલો છે અને આ બાબત ‘ગાઈડ ઓફ સાયી’ નામના પુસ્તકમાં (૫ ૧૩૬) પણ જણાવેલ છે તથા રાધાકુસુદ મુકરજીના ‘અરોક’ નામના ગ્રન્થમાં (૫ ૩૫) અને ભારતીય ઇતિહાસ ક્વી સ્પરેલા માગ ૨ નામના હિંદી ભાષાના

ધર્તિદામ ગ્રંથમાં (પૃ. ૫૯૨) પણ વિગતવાર દર્શાવેલી છે, છતાં ક્યાંય એ મૂળ લેખમાં 'મહાકાશપ' શબ્દ જ નથી પણ માત્ર 'કાશપ' શબ્દ જ છે. સન ૧૯૩૪ની આશ્વિનમાસી મહાવંશમાં (પૃ. ૧૬) "સપુસ્તિ (સ) 'વાલપગોતસ હેમાવતાચાર્યસ" આવેલો પાઠ છે. વાલ્મીકી જોઈ શકશે કે એ પાઠમાં ક્યાંય 'મહા' શબ્દ છે? વળી ઉક્ત લેખમાં 'મહા' શબ્દ ઉમેરી ડોક્ટરસાહેબ તેનો 'ભગવાન મહાવીર' એવો અર્થ કરવા માગે છે. પણ 'મૂલં નાસ્તિ કુતઃ સારતા?' ન્યાં લેખમાં 'મહા' શબ્દ જ નથી ત્યાં તે દ્વારા 'મહાવીર' અર્થ કદપાય જ કેમ!

ડોક્ટરસાહેબ લખે છે કે, "મરિકના લેખમાં જશોકસ્સ શબ્દ ૨૫૪૫ જે દેખાય છે. x x x પણ આ વિદ્વાનને નમ્રપણે પૂછવાનું કે, વાક્યમાં તો અશોક શબ્દનો પ્રયોગ પ્રથમા વિભક્તિમાં થયેલ છે એટલે તે શબ્દ કર્તા તરીકે લેખવાતો છે. જ્યારે જશોકસ્સ શબ્દ તો હટ્ટી વિભક્તિનો શબ્દ છે. તો શું હટ્ટી વિભક્તિનો શબ્દ કાર્ધ કાર્યનો કર્તા થઈ શકે ખરો? x x x તેમ જીજી મુશ્કેલી એ છે કે જશોકસ્સ શબ્દ પછી થોડીક જગ્યા ખાલી છે ત્યાં ક્યા શબ્દ ગોડવવા ધારે છે? મારી માન્યતા એમ છે કે આ ખાલી જગ્યામાં જે શબ્દ હોય તે જ, કર્તા તરીકે એટલે કે પ્રથમા વિભક્તિના શબ્દ તરીકે હોવો જોઈએ અને તે શબ્દ કાં તો પૌત્ર અથવા શત્રુજ કે વંશજ હોવા સંભવ છે એટલે આખું વાક્ય જશોકસ્સ પૌત્ર એમ વાંચી શકાય"—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ. ૪૨)

ઉપર્યુક્ત લખાણમાં ડોક્ટરસાહેબે પોતાની ભુદિના અને વ્યાકરણના જ્ઞાનના ચૂરો કરી નાખ્યા છે અને પેલી ખાલી જગ્યા જોનાં તેમજ જે કદપના કરી છે તે તો તેમની દુશ્માન ભુદિને જ મુઝે એવી છે.

ડોક્ટરસાહેબ વ્યાકરણ કેટલું ભણ્યા છે તે તો હું જાણતો નથી. પણ 'જશોકસ્સ'માં હટ્ટી વિભક્તિ જોઈને તેમને કશી મંજાવાની જરૂર નહોતી. ગૂજરાતી ભાષામાં 'આ ચોપડી મારી લખેલી છે' એ વાક્યમાં 'મારી' એ કર્તા છે અને તે હટ્ટી વિભક્તિમાં આવેલ છે. તે જ રીતે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં કાર્ધ પણ કર્તાસૂચક શબ્દ હટ્ટી વિભક્તિમાં જરૂર આવી શકે છે. જેમ 'રશ્મિદસ્ય કૃતિઃ હેમચંદસ્ય કિદૈ' એટલે કર્તામાં હટ્ટી વિભક્તિ નથી આવતી માટે 'જશોકસ્સ'ની હટ્ટી વિભક્તિનું શું થયું—એવી કદપનાને જરૂર અવશ્ય નથી. ડોક્ટરસાહેબ વ્યાકરણ ન ભણ્યા હોય તો હવે જરૂર ભણી લે અને 'વિવશતઃ કારવાનિ' તથા 'કૃતઃ કર્તારિ વદી' એ બધા નિયમો કંડરથ કરી રાખે. તેમનો જે આ પ્રસ્તુત કલિયુગી દનિદાસ લખાય છે તેમાં તેમને એ કંડરથ કરેલું વ્યાકરણ ધાતું કામ આવશે. વળી ખડક ઉપરના ઉક્ત લેખમાં થોડી ખાલી જગ્યા બાળી ડોક્ટરસાહેબ અદ્ભુત કદપના ચલાવી રહ્યા છે અને ત્યાં નવાનવા શબ્દો ઉમેરવા પોતાની ભુદિને કમી રહ્યા છે. પણ તેમને હજી ખડકલેખનો અનુભવ જ નથી. હું તો એમ પણ કહી શકું છું કે જે ખડકલેખ વિશે તેઓ આ ઉત્પટ્ટાંત કદપના દોઢાવી રહ્યા છે તે તેમજે જાને પાંચો દોષ કે જોડો દોષ એ પણ મેળવિત નથી જણાવું. કારણકે તેમને ખાતરી લિપિ કે પાલી ભાષા એમાંનું એકે આવડતું નથી. માત્ર તેમની સજ્જિ તો ઉત્પટ્ટાંત ગોનરવાની જ છે. ખડકલેખમાં ત્યાં જે ખાલી જગ્યા રાખવામાં આવે છે ત્યાં કાર્ધ નામ રહી ગયું છે, વા ત્યાં કાર્ધ નેતું જ નામ ઉમેરવાનું છે એવી કદપનાને સારું નહિ જ પરંતુ ખડકોની સજ્જિ

કેટલેકે ઠેકાણે સમ હોય છે અને કેટલેકે ઠેકાણે વિષમ એટલે ખાડાખડિયાવાળી હોય છે. એટલે ખડકની સમ સપાટી ઉપરનો અક્ષર સારી રીતે અને સહેલાઈથી કાતરી શકાય અને ત્યાં ખડકની સપાટી ખાડાખડિયાવાળી, ઊડી કે ઊપસેલી વા ઝીણાઝીણા ખાડાવાળી હોય તેના ઉપર અક્ષરો સારી રીતે કાતરી જ ન શકાય, અને આ એક જ કારણથી ખડકોના લેખોમાં વચ્ચેવચ્ચે ખાલી જગ્યા છોડવામાં આવે છે. આ હકીકત ખડકલેખનો અભ્યાસી સારી રીતે કળી શકે એમ છે, પણ આપણા ડૉક્ટરસાહેબને ઇતિહાસજ્ઞાનનો સ્પર્શ પણ નથી એટલે તેઓ એ ખાલી જગ્યા જોઈ કાઠી ખણુ ઇતિહાસમાં નવું નામ ઉમેરવા લક્ષ્યાંય જ ને ? પણ ઇતિહાસમાં નવું નામ ઉમેરવા જતાં કેટલી વીસે સો થાય છે, એની તેમને ખબર જ નથી !

૫

લખાણુ બહુ લાંબું થયું છે, હવે તો તેને ટુંકાવવા જ ધારું છું. છેક છેલ્લે આપણા ડૉક્ટરસાહેબની એક તદ્દન નવી જ શોધ વિશે જણાવી વાચકોનો ઇંટાળો ઓછો કરીશ.

ડૉક્ટરસાહેબ જણાવે છે કે : “ અત્યારસુધી જૈન પ્રગ્નમાં એમ માનવામાં આવે છે કે શ્રી મહાવીરનું નિર્વાણસ્થાન મોક્ષકલ્યાણક—ખંભાળ કલ્પાકામાં આવેલ પાવાપુરી છે. જો કે તે માટે કાઠી ઐતિહાસિક પુરાવો કાઠી તરફથી રજૂ કરાતો નથી જ ”—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ ૩૭૧). ઉક્ત લખાણુ ઉપર ટિપ્પણુ કરતાં ડૉક્ટરમહાશય જણાવે છે કે : “ આ ત્રીયે માટે સ્વતામ્યર દિગમ્યર બ્રહ્મજે, તે મંદિર પોતાની માસિકીનું છે, એમ સાબિત કરવા કોર્ટ ચડી, લાખો રૂપિયાની ધૂળધાણી કરી નાંખી છે; પણ ખરી રીતે તે જગ્યા મોક્ષકલ્યાણકની જૂમિ જ નથી. ”—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ ૩૭૧, ટિપ્પણુ પૃ ૪૨૫.)

ડૉક્ટરસાહેબની આ શોધે તો કમાલ કરી છે. અને જૈન આગમની વાણીને પણ અન્યથા કરી નાંખી છે. જૈનોના પ્રસિદ્ધ સૂત્ર કલ્પસૂત્રમાં લખેલું છે કે :—“ એવં પાવાવ મજ્જિમાણ હતિવાલસ રમો રજ્જુગમમાણ અપચ્છિમં બંતરાવામં વાસાવાસ ડવાગ ॥ ૧૨૨ ॥ ”—(કલ્પસૂત્ર મૂળ)

અર્થાત—“ ભગવાન મહાવીરે પોતાનું તદ્દન હેલ્લું ચોમાસું મધ્યમ પાવામાં રાગ્ન હતિવાલની રજ્જુકસભામાં કરેલું. ”

આ પાવા અથવા પાવાપુરી તે હાલ ખિહાર પાસે આવેલી છે અને ભગવાન મહાવીરનું નિર્વાણસ્થળ પણ એ જ છે. એ માટે સૌથી પ્રબળ પુરાવો કલ્પસૂત્રનો ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ જ છે અને વધારામાં એ માટેનો આચાર્ય ગુણચંદ્રના મહાવીરચરિત્રનો ઉલ્લેખ, આચાર્ય હેમચંદ્રના મહાવીરચરિત્રનો ઉલ્લેખ તથા શ્રી જિનપ્રભાસૂરિનો અપાપાગૃહત્કલ્પ વગેરે ઉપરાંત પ્રાચીન તીર્થમાળાઓના પણ સંખ્યાબંધ પુરાવા છે, છતાં ડૉક્ટરસાહેબ ફરમાવે છે કે “ તે માટે કાઠી ઐતિહાસિક પુરાવો કાઠી તરફથી રજૂ કરાતો નથી જ ”. જે સ્થળના નિર્ણય માટે આટલાટલા પુરાવા છતાં ડૉક્ટરસાહેબ તેમાંનો એક પણ પુરાવો જોઈ શકતા નથી એ કેવી તેમની દિવ્યદષ્ટિ છે ??? ડૉક્ટર સાહેબ જણાવે છે કે ‘ પાવાપુરી ’ શબ્દ ખોટો લખાયો છે. તેને માટે પુરાવો તેમની પાસે ખાસ કરી નથી પણ તેમની નિર્મૂળ કલ્પના જ છે. તે બાબત લખતાં તેઓ લખે છે કે : “ જોકે જૈનશાસ્ત્રોમાં તો આ નગરીવાળા ભાગને

પાવાપૂરી તરીકે ઓળખાતી છે પણ તે સ્થાને શ્રી મદાવીઃ જેના જન વિમૂતિના પ્રાપ્તિ દર્શાવે તે માટે તેને પાવાનગરી કહી દીધી છે x x x પણ ખરી રીતે તો તે વિદિશા નગરીની પૂર્વદિશામાં આવેલું એક પર જ છે અને તેથી મ્મિ મમયમ્નું એ મનાવેની ગાથા પ્રમાણે પૂર્વ વિદિશા પાવાપૂરી કહે મરી રે—તે કહી ગયો છે પાના પૂરીને બદલે પર્વતપૂરી શબ્દ લગે છે ? કેમકે આ સ્થાનની ચારે માનુષ્ય પર્વતમાળા જ આવી ગઈ છે અને તેથી લખનારે પર્વતપૂરી લખી હોય પણ નમ્ન કુનારે ‘પર્વત’ શબ્દને બદલે ‘પાના’ વાગી પાવાપૂરી લખી દીધું હોય’—(પ્રાચીન ભાગવત ૫૦ ૧૯૬ ટિં ૧૨૪મુ)

આ દિષ્ટિપથમાં તો ડોમટગનો જુદાં જુદાં મધુ ઉદયન છે કે એટલું ઉદયન બીજાને કાર્ધ કરે તો તેનો તો આમ જ સ્થાપ પાપ મન્ય છે એ ડોમટગને કે જે જેમ કાં તેમ જુદાં તાડવ મરી ગયા છે

પ્રથમ તો ‘પર્વતપૂરી’ એના સુર શબ્દની કલ્પના અને પછી કાર્ધ લખનારે ‘પર્વત’ને બદલે ‘પાવા’ લખી દીધું છે એવી વળી સુફરતમ કલ્પના ‘દું પૂધુ છુ કે યુ આગમમળથી માડી અત્યાગ સુધીના બધા અન્ય લખનારા, વિવેચકો, ગ્રીષ્મકારો, અગ્નિકારો, પ્રણયકારો, મધકારો અને નમ્ય લખનારા લેખકો બધાય ભોળ બૂરા છે’

‘ડોમટગાદેવ’ તમારી સ્પષ્ટ જુદાં ઉપર માન્ય ગણે અને કાર્ધ પણ પુગલા બતાવ્યા મિત્રાચ આવી ઉત્પટાગ પ્રતિજ્ઞાનું પ્રદર્શન ન મેરે મને બા છે કે આ ઇતિહાસ લખનારને કોઈ ધત્તગના મિત્ર તરીકે ન ગોળખે જ્યાં તીર્થકલ્પમાં પાનાપૂરીનો ક’પ છે ત્યાં એમ પણ જણાવવું છે કે ‘મહિમાપાવાળ પુલ્લિ અપાવાપુરિ સિ નામે બામિ । સદેશ પાવાપુરિ સિ નામે કય જળ દત્ત મહાવીરસામી વાગ્યમો । દયેવ ય પુરિણ મદવાહમુદ્ધરાસીદિરે નમિભગનાગો રતિ વારસજાબળાનિ ભાગતૂળ પુલ્લદેસકાગે મહાશેળવને મગવયા મામમાઈ મગદરા રાટિઅગળવરિવુહા દિવિગયા વપુરુદા ।’ (વિવિધ તીર્થકલ્પ, ૫૦ ૪૪, સિંહી અન્યમાલા)

અર્થાત્—‘જે મધ્યમ પાવાનગરીમાં ભગવાન મદાવીઃ કાગધર્મ પામેના તે નગરીનું અમન નામ અપાવાપૂરી હતું, પણ ભગવાનના કાગધર્મ પામરાથી શકે તેને પાવાપૂરી કહી વળી, ‘મહાપ્ર સુ’ એનાદશીને દિગે જલિગ ગામથી બાગ ગોજન એક ગતમા સાધીને ભગવાન આવી આવના અને અહીં આવી તેમણે ગૌતમ વગેરેને પ્રતિગોષ કરી દીક્ષિત કરેતા”

આ ઉદયેષમાં તો એ પણ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે કે, જલિગ ગામથી પાવાપૂરી બાગ ગોજન છેતી હતી વળી આ જલિગ ગામ મદુનાતુકા નદીની પામે હતું મદુનાતુકાનું આજનું નામ બનના નદી છે અને જલિગનું આજનું નામ જમગ્રામ છે આ બન્ને યત્રે પૂર્વ દિશામાં અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે અને ભગવાન મદાવીઃનું નિર્ણય તે જલિગ પાસેની પાનાપૂરીમાં જ થયું હતું એ શક વિનાની વાત છે

ડોમટગાદેવ વળી એક બીજાને શ્રી મમયમ્નુંગજનો અગ્ન્ય પુગલો આપે છે

“પૂર વિદિશા વાવપૂરી કહે મરી રે”

—પ્રાચીન ભાગવત

મને લાગે છે કે ડોમટગમદાચર આ કહીને અર્થ ન મમન્યા નથી અને મમન્યા હોય તો તેમણે જાણી નેહને જ વિપરીત કરેલો છે શ્રી મમયમ્નુંગજનું એક અત્યંત

તીર્થમાળાને લગતું છે. તેમાં તેમણે જોનાનાં લગભગ બધાંય મુખ્ય તીર્થોને યાદ કર્યાં છે. તેમાં તેઓએ ઉપરની કડી મૂકેલી છે. તે કડીનું ખરું વાચન આ પ્રમાણે છે:—

“પૂર્વ દિશિ પાવાપુરી રિજેં મરી રે

મુગતી ગયા મહાવીર તીરથ તે નમું રે

—તીર્થમાળા સ્તવન-૬ ક્રી કડી.

આનો અર્થ એ જ છે કે: “પૂર્વ દિશામાં ઋદ્ધિવાળી પાવાપૂરી નગરી છે અને ત્યાં ભગવાન મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા છે માટે તે તીર્થને નમન કરું છું.” આવે ચોખ્ખો અર્થ છતાં ડૉક્ટરસાહેબ ‘પૂર્વ દિશિ’ શબ્દમાંના ‘પૂર્વ’ને ‘પૂર્વે’ બનાવી વળી એક નવો ‘વિ’ ઉમેરી અને એ ‘વિ’ને ‘દિશિ’ શબ્દ સાથે જોડી દઈ ‘વિદિશિ’ બનાવી અને તેને પોતાની કલ્પના પ્રમાણે ‘વિદિશા’ બનાવે છે અને તે વિદિશાનો અર્થ હાલની ‘ભિલસા’ એટલે ‘સાંચી પાસેની નગરી’ એવો અર્થ કરે છે અને એમ અર્થ કરી એમ બતાવવા માગે છે કે, તે ભિલસામાં એટલે સાંચીમાં ભગવાન મહાવીરનું નિર્વાણ થયું હતું. શી ગળબ કલ્પના, કેવી અદ્ભુત શોધનશક્તિ અને કેટલું બધું બિનજવાબદારપણું!

સ્થાનાભાવને લીધે જ મેં આ પાંચ મુદ્દાઓ જણાવ્યા છે. બાકી તો એ ડૉક્ટરશાહી ઇતિહાસમાં એક લીંટી પણ સાચી હોય એમ મને તો જણાતું નથી. જે ‘સાચોર’ મારવાડમાં આવેલું છે તેને આ ભાઈ ‘સાંચી’ કહે છે એટલું જ નહિ, પણ ‘સાચોર’ની પોતાની કલ્પના બંધ બેસાડવા ‘સાંચી’ બદલે ‘સંચયપૂરી’ શબ્દ શોધી કાઢે છે અને પછી એ ‘સંચયપૂરી’ની સરખામણી ‘સાચોર’ સાથે કરે છે. ‘સાચોર’ વિશે જે જે હકીકતો જોઈ સાહિત્યમાં મળે છે તેમનું તેમને ભાન જ ક્યાંથી હોય? તેઓ ‘સત્યપૂર’નો કલ્પ વાંચે એટલે બસ. પણ તે વાંચે ક્યાંથી? જેમને મૂળ ભાષા જ નથી આવડતી તેઓ બિચારા ગમે તેમ ઉત્પટાંગ લખે અને તેને ઇતિહાસનું નામ આપી અજ્ઞાનીઓને ભ્રમણામાં નાખે એ સિવાય બીજું શું કરી શકે? બીજું તો કાંઈ નહિ પણ આ વીસમી સદીમાં આવું તફાવત જૂઠાણું ચલવનારા દડિત થતા નથી એ પણ અજબ જેવું તો ખરું જ ને? અથવા આપણી ગુલામી દશા જ એ માટે જવાબદાર છે એ કહેવું બરાબર છે.

થોડા દિવસો પહેલાં પં. બેચરદાસ, જે મારા ચિરપરિચિત છે અને મારા પૂજ્યપાદ ગુરુ શ્રી વિજયસુરિના શિષ્ય હોઈ મારા સતીર્થ છે તેઓ શિવગંજ આવેલા. તેમની સાથે મેં આ ઇતિહાસની વાત કરી. તેમણે કહ્યું કે: “એ ઇતિહાસ વિશે કશું જ લખવા જેવું નથી. જે ગ્રંથની એક પણ કલ્પના સાચી ન હોય તે વિશે શું લખવું? મારે મન તો એ ઇતિહાસ જ નથી; પણ માત્ર પાખંડ છે અને અંધશ્રદ્ધાળુ લોકોને ભ્રાન્તિમાં નાખનારું પુસ્તક છે.”

આ તેમનો અભિપ્રાય બધ્યા પછી પણ મેં તેમને એ ઇતિહાસ બાબત લખવાની મારી પોતાની ઇચ્છા બતાવી અને તે કામમાં સહકાર આપવા ખાસ પ્રેરણા કરી. પંડિતજીએ મારા આ લેખમાં પોતાનો પ્રામાણિક સહકાર આપ્યો છે અને તે દ્વારા અમારું સતીર્થપણું વિશેષ સિન્ધુ બન્યું છે.

હવે પછી પણ યથાવકાશે એ ઇતિહાસના બીજા અનેક મુદ્દાઓ ઉઘાડા પાડવા વૃત્તિ છે અને બનશે તો એ બાબત એક સ્વતંત્ર પુસ્તક જ લખવાનું મન છે.

પરમાત્મા સૌને સન્મતિ આપે અને સત્ય તરફ વાળે.

લોકયયા

શૈરથા (તા. કલોલ પ્રાંત મહેસાણા)ની આર્થિક તપાસ

(સને ૧૯૩૫)

૭

[શૈરથા ગામની જુદીજુદી જાતની આવક કેટલી છે તે પહેલાં હપ્તામાં જોયું. બીજા હપ્તામાં જુદીજુદી ખર્ચની બાબતો વિચારી. તેમાંથી અનાજ, ઘી-દૂધ, ગેળ-ખાંડ અને મસાલા ગામમાં કેટલા પેદા થાય છે અને કેટલા બહારથી આવે છે અને ગામ પોતે કેટલું પેદા કરી શકે એમ છે તે વિશે વિચાર કર્યો. ત્યાર બદ કાપડ વિષેની સ્થિતિ વિચારી. કાપડમાં ગામની બમણી જમીનમહેસૂલ નેટલી રકમ ખર્ચાય છે અને સ્વદેશી મિલનું કાપડ વાપરે તોપણ એ દ્વારા એક વરસની જમીન-મહેસૂલ નેટલી રકમ પરદેશ પરાકાષ્ટિ નય છે તે જોયું. હવે ખર્ચની બીજી બાબતો લઈએ.]

રંગેલું કાપડ

ગામમાં સ્ત્રીઓના પોષાકમાં હાલેલું અને રંગેલું કાપડ જ વપરાય છે. તે કામમાં માણમાં તૈયાર થાય અને અમુક ગામડાંના જગ્યામાં રંગવાહાપવાનું કામ કરે તો એ ધંધો ચાલે એવો છે. દરેક મોચીના જેવી કાપડી ધરાપીને એ ધંધો છે અને ગામડાંને માટે આવશ્યક પણ છે. ગામડાંના હાલુપૂર્વના ધંધામાં ધોળાં કપડાં પહેરવામાં અગવડ છે એટલે તે ગામડાંની કાપડી જરૂરિયાત છે. મિલોના ધોળા સાદા કાપડી પહેરતાં થયાં છે પણ તેનું પ્રમાણ બહુ ઓછું છે.

દીવાસળી

દીવાસળી, ઝરીળ પંચાદાઝ મૌ કાપડની રોજની કાપડી જરૂરિયાત છે. તેના ઉપર વેરો નાખીને તે જરૂરિયાત મરકાતે મોઢી ફરી મૂકી છે. પેટલાદ અને ખખાતની દેશી કંપનીની દીવાસળી કરતાં દ્વિત્વમાં ચાલતી પણ પરદેશી 'વિમ્બો' કંપનીની દીવાસળી વધારે વપરાય છે. હોમ, ખીરીમાં પણ દીવાસળીનો વપરાશ વધ્યો છે. બહારગામ આવનારજનાર લોકો તો દીવાસળીનો ધાણ વાળે છે. પહેલાં દીવાસળી વાપરવામાં જે કચ્છસર થતી તે દષ્ટિ ઓછી થઈ છે. હોમો ભરવા કે દેવતા મળવાવા ભાગ્યે જ દીવાસળીનો ઉપયોગ થતો. હવે છૂટે હાથે દીવાસળી વપરાય છે. તેમાં કંઈક કચ્છસર થઈ શકે. બાકી આ સ્ત્રીનું ચિત્ર અત્યારી લેવાનો પ્રશ્ન નથી. માત્રી દેશી કંપનીઓ વધે અને તેના માત્રનો પ્રચાર થાય તેમ સારું.

ઝેરડિયું-ધાસતેલ

ગામડાંની દષ્ટિએ આ પ્રશ્ન અતિમહત્વનો છે. ઝેરડિયું નેટલું દેશી છે તેટલું જ ધાસતેલ પરદેશી છે અને તેની દેશી પેદાશ થવાનો અવકાશ નથી. દરેક ખેડૂન ઝેરડા પકવે છે છતાં ધેરધેર મિલનું દિવેય વપરાય છે અને થોડુંથોડું ધામનેત્ર વપરાય છે. ધામનેત્રનો બહુ પ્રચાર નથી. કાઈ સહેરીગતિનાં કુટુંબોમાં અમર ચોમાસામાં ખામ જરૂર થાય ત્યારે જ ધાસતેલ વપરાય છે.

દિવેલ કરતાં ધાસતેલનું ખરચ દેખીતું કંઈક ઓછું આવે. પણ ગોળા ફૂટે તેનું ખરચ અને ફાનસનું ખર્ચ ગણતાં સરવાળે બહુ ફેર ન પડે. દિવેલ બાળવામાં તો દિવેલ સિવાય બીજું કંઈ ખરચ જ નહિ. કોડિયાં અને દિવેટની તો કિંમત જ નહિ. ખેતરના એરંડા પિલાવી લે તો ફક્ત ધાંચીની મજૂરી જ આપવી પડે અને પહેલાંની માફક દિવેલ ઘેર તૈયાર કરી લે તો તો કંઈ ખરચ જ નહિ. ઊલટું જોળ નફામાં પડે. પરંતુ દિવેલ બાળવામાં ઘણી અગવડ છે. કોડિયામાં દિવેલ બાળવું સગવડભર્યું નથી. તે રીત સ્વચ્છ નથી. તેનો પ્રકાશ ઝાંખો પડે છે. કોડિયાનો દીવો, પવનમાં કે ખેતરમાં રહે નહિ અને ચોમાસામાં જીવડાં હેરાન કરે. આથી દિવેલ બાળવાની સુધરેલી રીત જોળા કાઢવી જોઈએ. ધાસતેલની માફક તે ફાનસમાં બળે અને દિવેટમાં ચડાવી શકાય એવી રીત શોધી કાઢવી જોઈએ; અથવા તો ગામડાંમાંથી પેદા થતી વસ્તુઓમાંથી ધાસતેલને બદલે બીજું કંઈ બનાવવું જોઈએ; અગર તો રેલવે કંપનીઓની મારફત દિવેલને વધારે પ્રવાહી બનાવી તેમાં મિશ્રણ કરી તેનો ઉપયોગ બતાવવો જોઈએ. આનું કંઈ કર્યા વગર દિવેલનો વપરાશ અત્યારના સ્વરૂપમાં ટકે તેવો નથી. સહેલાઈથી અને સગવડભરી રીતે દિવેલ જોળા શકાય અને ખર્ચમાં મોંઘું ન પડે એવી રીતે બતાવવામાં આવે તો ધાસતેલનો વપરાશ બંધ કરી શકાય. કપાસની માફક દિવેલ એ દરેક ગામમાં થતા હોઈ આ સુધારાથી ગામડાંમાં ઘણી સગવડ અને બચત થાય તેમ છે. કોળિયું કે તેલ બાળવામાં અનુકૂળ પડે કે કેમ અને તે પોસાય કે કેમ તે પણ તપાસવા જેવું છે.

અત્યારે દિવેલ લગભગ બધું મિલનું જ વપરાય છે. ધાંચીને તલ કરતાં એરંડા પીલવામાં મજૂરી અને ખર્ચ વધારે આવે છે એટલે તે એરંડા પીલવાનું પસંદ નથી કરતા. તે બન્ને કામમાં નીચે પ્રમાણે ખર્ચ અને મજૂરીમાં ફેર પડે છે. મિલના એરંડિયાની હરીફાઈમાં ધાંચીનું એરંડિયું મોંઘુ પણ પડે છે.

તેલ-દિવેલનું મજૂરી-ખર્ચ

(માસિક)

તેલ		દિવેલ	
આવક રૂ.	ખર્ચ રૂ.	આવક રૂ.	ખર્ચ રૂ.
૨૫૭ ૪૦ મણ તલનું પિલામણુ	૩૭ ધાણીનું સમારકામ	૫૭ સો મણ દિવેલાનું પિલામણુ	૨૭ બળતણુ
મણના ૦-૧૦-૦ લેખે	૭૭ બળદનું ખર્ચ	મણના ૦-૮-૦ લેખે	૮ લાટબદ-
	૧૦		૪૭ લવાના
	૧૫ મજૂરીની બચત		૭૭ બળદનું ખર્ચ
			૩૯)
			૧૧) મજૂરીની બચત

એરંડા પીલવાનું કામ તલનો પેડે એક માણસથી થઈ શકે નહિ. બીજો માણસ મદદમાં જોઈએ એટલે માસિક રૂ. ૧૧) એક માણસની કમાણી ન થઈ. જેટલે અંશે બળતણના ખર્ચમાં બચાવ કરે તેટલે અંશે ખર્ચ ઓછું થાય અને આવક વધે. તે પ્રમાણમાં

ખગનણુ વાદી લાવવાની મનૂરી પણ વધે અત્યાગના વખતમા એમ મહત ખગનણુ વાદી લાવનાનું મુરદેન થયુ છે

ધાચી આખા ગરમમા, ચોમાસાના નણુ મહિના અને કામનધીના દિવસો ગાદ કરતા ૭૦૦ મણુ એરડા પીથી રોકે તેનુ ૩૦૦ મણુ દીવેન ઉતર ગામમા આજે ૫૦૦ મણુ મિલનુ દીવેલ ખપે છે એટલે ત કામ ધાચીને મગે તો મે ધાચીની રોજી થર્ન

પહેના પોતાના ખેતગના એરડાનું દીવેન નીચેની રીતે લોકો ધેર તૈયાર કરતા એ દીવેલ શુણમા મારુ મણુણુ પણ દવે એ મનૂરી કોણુ કરે ?

હાથે એરડિયુ બનાવવાની રીત

એરડાને કાગ શેકી નાખે અગર પાણીમા માફે રોકના કરતા માફવાથી ખાડવાની સુગમતા વધે પછી ખાણણિયામા ખાડે ઉકાળવા જેવા એકરસ ખડાય એટલે તપેરામા પાણી રેડી તેમા એકગમ ખાડેતા એરડા નાખી ઉકાળે જેમજેમ એરડિયુ ઉકળીને ચોખ્ખુ તરીને ઉતર આવે તેમતેમ ગરમ કપડાના કકડા વતી કે વાગના દૂધાથી એરડિયુ લઈને નિચોરી લે આ ગોરડિયાને ફરીથી ઉમાળીને મુદ્દ કરવાની જરૂર પડતી નથી ધાણી દગતા એરડિયુ વધારે ઉતરે છે ખોળ પણ વધારે મારે નીકળે છે

ઉપર પ્રમાણે લોકો જે દીવેન ગનારી લે તો મારુ છે, અથવા તો ધાચીને મનૂરી આપી પિનારી લે તોય મારુ ધાચીનુ તૈયાર દીવેન વાપરે તો પણ દીક છે પણ ધાચી તે ન પીને અગર તેમ કનુ તો ન પાવવે તો ભયે લોકો મિલનુ દીવેન વાપરે પણ તેમને ધામતેનો મલે ક્રિને નાખના કરતા જોઈએ

ધાચીના દીવન દગતા મિલનુ દીવન પાતણુ હોય છે અને વધારે બગે છે એવો અનુભવ છે પરંતુ ભાસે તકાવત જતા ધાચીના દીવેલની તરફેણમા બહુ ગહેતુ નથી વળી તે ખાવાની ચોજ નથી એટલે તને માટે લાખના દીવસેના બહુ આમદ ગણના જેવો નથી ધાચી ચોખ્ખુ તેન પુરુ પાડે અને ખીજત તેન તૈયાર રહે તો તેને પૂરતુ કામ મળી ગહે એટલે ધામતેનને જ બે સુધાગલી ગીતે એરડિયાનો વપગરા નથોતો હોય તો ધાચી કે મિલનુ મગે તે તૈયાર એરડિયુ સાપર તો પણ લાભ જ છે લોકો દીવેન થોને તૈયાર કરી બે અગર મનૂરી આપીને પિવાવ તો મરતુ જ પડે ખેડૂત અને ધાચી બન્નેને અનુકૂળ પડે

વ્યમનો

હતર ખર્ચમા વ્યમનોનુ ખર્ચ પહેલે નમરે આવે કે, અને કુન કૌટુંબિક ખગચના ૫૭ ટકા થાય છે કુટુંબદીઁ રૂ ૧૧-૬-૮ આવે છે ગરીબ પંચાદાર મેા કોઈને જે વ્યમન પાછળ થોડુધણ ખચ ચાર છે જોગાના જેવી તમાકુ એ દરેક ઘરની આસપાસ જરૂગિયાત થઈ પડી છે તમાકુ થોડી ગામમા થાય છે અને મદારગામથી પણ આવે છે ગી મદારથી આવે છે બીડીઓ વાગવાનું ગામમા આવે છે તેના પછા મદારગામથી આવે છે તૈયાર બીડી મદારગામથી પણ આવે છે ગિયાગેટો દજુ વપગની નથી ગામાન્ય રીતે લોકો દોઢો સાપરે છે દોઢો, તમાકુ બીડી ચરમેા મગેનું કુન ખગચ ગણતા ગામને માથે તે ખાને આજે ૨ ૫૦૦૦નો મોળે છે દરે ગામ ઉપર આ ખર્ચોના આવો જ બોળે હોય છે

આ ઉપરાંત રાત્રનુ ખર્ચ દાફના ખગચેના અજાત મદરો મુરદેન છે કેા એનું ખર્ચ ખચ વખાને નહિ દાફનામાથી વ્યમને જેમલે લખાવ્યુ છે તે પણ ચોખ્ખુ દોર એમ વ્યમને

લાગતું નથી. ધણાએ લખાવ્યું જ નથી એટલે તેનું કુલ ખર્ચ આંકડામાં આવ્યું છે તે કરતાં ધણું વધારે હશે. લોકો તેનું ખર્ચ લખાવતાં શરમાય છે, છતાં ઠાકરડાં કામમાં બહુ ઓછા તે વ્યસનમાંથી મુક્ત હશે. બીતાં બીતાં તેમણે રૂ. ૧,૨૦૦નો અંદાજ આપ્યો છે. કાઈ પોતે ન પીએ તો મહેમાનને પિવડાવે. જેમ બીજી કામોમાં મેમાનને આ પિવડાયા વગર ચાલતું નથી તેમ ઠાકરડામાં દારૂનું છે. મેમાન પીતો હોય તો ના નહિ પાડે. સવાયા દોઢા વ્યાજના કરીને કે ઘરનાં વાસણુ ગીરો મૂકીને પણ દારૂ પાશે. છાકરાને ખાવાના સાંસા હોય તોપણ કેટલાક દારૂમાં પૈસા ખર્ચે છે. એટલે તે કામમાં દારૂના ખર્ચનો બોલો લગભગ દરેક ઘર ઉપર છે. શક્તિબહારનો છે અને સોએ સો ટકા નકામો છે. પણ બીજી કામો જેમ બીજાં વ્યસનોને વળગી રહી છે તેમ આ લોકો દારૂને વળગ્યા છે. સમજે છે, શરમાય છે છતાં તે ખર્ચ કર્યા વગર રહેતા નથી.

તમાકુ અને દારૂનો છવનની આવશ્યકતાની દૃષ્ટિએ કંઈ ઉપયોગ નથી. આમોહવાની દૃષ્ટિએ પણ ઉપયોગ નથી. છતાં એની મોહિની એટલી ભારે છે કે દરેક તેમાં ફસાય છે. જેઓ ધીરૂંધ માટે પૈસા ખર્ચી નથી શકતા તે પણ તમાકુનું ખર્ચ કરે છે. ધણા માણસો ધારે તો મહેલાઈથી તેમાંથી મુક્ત રહી શકે છે. સ્ત્રીઓ તો ભાગ્યે જ પીએ છે. કાઈ ઘસે, સૂધે કે ખાય તે જુદી વાત છે પણ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ તેનાથી મુક્ત છે. એ બતાવે છે કે આ સુધારો શક્ય છે; મુશ્કેલ છે, પણ અવ્યવહારુ નથી. કાઈ મહાન વિભૂતિ, લોકોને આ વ્યસનમાંથી છોડાવી શકે તો જરાય નુકસાન વિના પ્રજાને ખર્ચમાં મોટી બચત થાય. તમાકુના સાત્રાન્યનો નાશ કરે એવો કાઈ મહાવીર જગવે જોઈએ. દારૂ ખાતે ધાર્મિક માન્યતા બંધાઈ છે તેવું તમાકુને વિષે થવું જોઈએ.

સાવરણી

સાવરણી પહેલાં દાબની કરતા તેને બદલે કુલ ચૂકતે અમદાવાદથી લાવે છે. ૧૯૦૦ની સાલ પછી પાણીનો ભેજ ઓછો થતાં દાબ હવે નહિ જેવો થાય છે એમ કહેવાય છે. આ કથનમાં કેટલું સત્ય છે તેની અમને ખબર નથી. ઘરદીક સરેરાશ વાર્ષિક ચાર આના આ ખાતે વપરાય છે.

દોરડાં-દોરા

દોરડાં પોતાના શણૂનાં કે ગામનાં શણૂનાં હાથે ભાગીને મોટે ભાગે વાપરે છે. સૂતરનાં કરવા માટે સૂતર અમદાવાદથી લાવે છે. હાથનું સૂતર થાય તોપણ દોરડાં માટે હાથનું સૂતર વાપરવાના દહાડા હજુ દૂર છે. તે જ પ્રમાણે કુટુંબદીક વાર્ષિક સરેરાશ પાંચ આનાના સીવવાના દોરા બહારથી આવે છે. તેને બદલે હાથના દોરા વાપરવાની આશા રાખવી તે પણ વધારાપડતી છે. રેટિયાનું કામ જરાજર ચાલે તો એ પણ થઈ શકે.

ટોપલા

દરેક ખેડૂતને અને ટોરવાળાને દર વરસે ટોપલાની જરૂર પડે છે અને તે ગામના લગી પૂરા પાડે છે. તે પહેલાં સાંઠીઓના કરતા તેને બદલે હવે વાંસના કરે છે. સાંઠીઓ ખેતરની ત્યારે વાંસ બહારના. પણ વાંસના વધારે મજબૂત થાય એટલે હવે સાંઠીઓના કાઈ વાપરતું નથી. કુટુંબદીક સરેરાશ તેર આનાના વપરાય છે.

સોડા-સાબુ

સોડા-સાબુનો વપરાસ પ્રમાણમાં ઓછો છે. કુટુંબ દીક રૂ. ૦-૯-૦—નવ આના આવે છે. કૂવા ચાલતા હોય ત્યાં ચોખ્ખા પાણીથી કપડાં ધોઈ નાખવાનો રિવાજ વિશેષ છે,

છતાં પહેલાંના ઊસની જગ્યા પરદેશી સોડા-સાબુએ લીધી છે. દેશી કંપનીના સાબુ હોય તો પણ કોસ્ટીક સોડા અને ધોવાનો સોડા તો વિદેશી આવે. એટલે સાબુમાં પ્રાંતિજના જેવા દેશી ગોળા વપરાય તો સારા છે, અથવા ઊસ સંધરે તોપણ સાબુની ગરજ સારે.

બંગડીઓ

લાકડાનાં કે દાંતનાં બલ્લેયાંની જગ્યાએ છોકરીઓ અને નાની ઉમરની સ્ત્રીઓ હવે કાચની કે કચકડાની પરદેશી બંગડીઓ વાપરે છે. તેને બલ્લે જૂનો રિવાજ સારો છે, ખર્ચ ઓછું અને અકરમાત પણ નહિ.

મુસાફરી

“રેલવેની અને મોટરની મુસાફરી પાછળ કુટુંબદીઠ રૂ. ૧૩ ખરચાય છે. છેલ્લાં દસ વરસથી મોટર શરૂ થઈ છે. તેમાં ગામના વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૮૦૦ જાય છે. એના બદલામાં ગામને લાભ કેટલો? કેાસ ઉપર ખેતરમાં માર્ફલોના માર્ફલો ચાલનારને અને ચારના ભારા ઉપાડનારને બે ગાઉ રોશને જવું એ મોટી વાત નથી. એટલે આ ખરચ બિલકુલ વધારા-પડતું છે. મોટર, છૂટકછૂટક વેપારીઓનો માલ પણ ઉપાડી લાવે છે. તેટલા પ્રમાણમાં ગાડાંવાળાને અને રાવણિયાને જે નુકસાન થાય છે તે વધારાનું. નજીકનજીકનાં રોશનોવાળાં ગામડાંમાંથી લોકો મોટરમાં બેસવાનું બધ કરે તો ખાસ અગવડ વિના થોડી બચત કરી શકે.

રેલવેની મુસાફરી પણ નકામીનકામી ઘણી થાય છે. પણ તે અનિષ્ટ એટલું વધી ગયું છે કે તેમાં જલદી ફેરફાર કરવો મુશ્કેલ છે. બીજી બાબતોમાં ગ્રામવૃત્તિ સુધરશે તો તેની અમર દરેક જાતના ખર્ચ ઉપર થશે. અત્યારે તો કાઈ મોટર છોડીને પગે ચાલવાની વાત કરે તો તેને અનુમતિ આપવાને બલ્લે ગામ લોકો ઊલટા પ્રશ્ન કરે છે કે “મોટર છે ને? મોટરમાં જાઓ ને? ચાલો છો શું કામ?” કાઈ પગે ચાલે તો તેને કંજૂસ ગણે છે. નકામું ખરચ શા માટે કરવું એવી મનોવૃત્તિ નથી. આ બાબતમાં અત્યારે ગામડાંના લોકોની મનોવૃત્તિ જ ભૂલભરેલી છે. તે બદલીને સાચી ગ્રામવૃત્તિ કેળવવી જોઈએ, અને સાદાઈ, કરકસર તથા ઉપયોગીપણાના ખ્યાલો દાખલ થવા જોઈએ. ખોટી મોટાઈ અને દંભ જવાં નહીંએ.

દવા

ગામમાં એક સાર્વજનિક દવાખાનું ચાલે છે. તેમાંથી એક પૈસો ફી આપીને સાધારણ રોગની દવા મળી શકે છે. ખામ જરૂર પડે ત્યારે લોકો ઉવારસદ, કલેલ કે અમદાવાદ જાય છે, અને ત્યાંથી મોટે ભાગે દાકતરોની મોંઘી વિલાયતી દવાઓ લાવે છે. પહેલાંના સરતા ઉપચારોનો જમાનો ગયો છે. શાસ્ત્રીય દવા કરનારા પણ ઓછા છે. દાકતરી કોલેજોમાં વિલાયતી તૈયાર દવાઓ શી રીતે વાપરવી તેનું જ શિક્ષણ અપાય અને દેશી વનસ્પતિની દવાઓનું કેવળ અજ્ઞાન સેવવામાં આવે, તેનો અભ્યાસ ન થાય, શોધખોળ ન થાય, કુદરની ઉપચારોનો કાઈ ભાવ ન પૂછે અને એ કોલેજોની ડિગ્રીઓવાળાને જ મોઢરીઓમાં અને સમાજમાં સ્થાન મળે તેનું પરિણામ બીજું શું આવે?

જોડા

જોડા ગામના મોચીના બનાવેલા અને ગામના જ ચામડાના મોટે ભાગે વપરાય છે. બહારનું તૈયાર ચામડું ઓછું આવે છે. જોડામાં પરદેશી ફૂદડીઓ મોડાવવાનો લોકોને મોહ હોય છે તે રિવાજ હાકરડાઓમાં ખામ કરીને છે. ફૂદડીઓમાં ગામના રૂ. ૫૦ જાય છે.

તેથી નેડા-જલદી ફાટે છે; અને નેડાદીઠ નકામું ચારઆઠ આના વધારે ખર્ચ થાય છે. પણ રિવાજ પડ્યો તે જતો નથી. કોઈ તેની ઉપયોગિતાનું સમર્થન કરી શકતું નથી.

નેડામાં ચૈડ નખાવવાનો પણ શોખ હોય છે. ચૈડનું ચામડું વાપરે તો મોંઘુ પડે, એટલે મોચી, વગડામાંથી પૈસાના શેર વીંછુડા મંગાવીને, ઘાસતેવ્રમાં પલાળી તળિયાની વચમાં દોઢી ખેસાડે છે તેથી તાત્કાલિક અર્થ સરે છે. થોડો વખત ચૈડ બોલે છે. ચૈડના ચામડાની પેઠે તેની લાંબો વખત અસર રહેતી નથી, છતાં ઘરડાને તેથી સંતોષ થાય છે અને લગભગ વિના ખર્ચે ચૈડની ગરજ સરે છે. ચૈડથી પણ નેડાનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે. છતાં તેનાથી થતા અમયમ અવાજને લીધે લોકો તે પસંદ કરે છે. ચૈડના કરતાં કૂદડીઓનું ખરચ વધારે વાંધાપડતું છે તે કાઢવાનો પ્રયત્ન થયો નોંધજો. તેમાં જે શોખની અને મોટાઈની ભાવના છે તે બદલાવી નોંધજો.

વાસણ-નળિયાં

ધાતુનાં વાસણ કરતાં માટીનાં વાસણની જરૂરિયાત, ઘરઘરની અને દર વરસની છે. કુટુંબદીઠ દર વરસે સરેરાશ રૂ. ૧-૧૨-૦ નાં માટીનાં વાસણ આવે છે પણ તે ઘણાંખરા બહારથી આવે છે. ગામની માટીનાં વાસણ સારાં ચર્ધ શક્તાં નથી એમ કુંભારોનું કહેવું છે એટલે ખીજે ઉપાય નથી. નહિ તો કુંભારને માટે કાચમની કમાણીનું સાધન છે. જે વાસણ આવે છે તે આ પ્રદેશનાં ગામડાંમાંથી જ આવે છે. વાસણોની પેઠે માટીના હોડા અને ચલમે માટે પણ માટીની મુશ્કેલી છે. જયાંઅંધ બનાવવા એટલો વપરાશ પણ નહિ.

તાંબાપીતળનાં વાસણ અને ડાલો તો બહારથી જ આવે છે. એટલે અંશે રાંધવા માટે અને પાણિયારામાં માટીનાં વાસણ વધારે વપરાય તેટલે અંશે ધાતુનાં વાસણ ઓછાં વપરાય. માટીનાં વાસણ વાપરવાનો રિવાજ હજુ વધારે છે. છતાં કુટુંબદીઠ વાર્ષિક લગભગ ત્રણ રૂપિયાનાં ધાતુનાં વાસણ આવે છે.

પતરાં દાખલ થવાથી નળિયાંનો વપરાશ ઘટ્યો છે. એટલે કુંભાર દર સાલ નળિયાં પકવતા નથી. કોઈ નવાં ઘર થવાનાં હોય અને ઘરાટ્ટી હોય તો પકવે. નવાં ઘરને પતરાં નાંખવાનાં હોય તો કુંભારને કંઈ કરવાનું રહે નહિ. દર વરસે સંચારવાની તકલીફને લીધે અને વાંદરાંની દરકતને લીધે લોકો પતરાં ખરીદ કરે છે. ઉનાળા કે શિયાળામાં પતરાં અનુકૂળ નથી. ગામડાંમાં વળી મેડા વિનાનાં ઘર ઘણાં હોય એટલે ખાસ મુશ્કેલી પડે. જૂનાં નળિયાંના ઘાટ અને બનાવટમાં કંઈ સુધારો થાય અને ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલીઓ ટળે એવો ફેરફાર થાય તો પતરાંનો ખર્ચ ઘટે. પણ કુંભારો તેવો સુધારો કરવા તૈયાર થવા નોંધજો. તેમનામાં નહું કરવાની વૃત્તિ આવવી નોંધજો અને સુધારો ગામડાંનાં ઘરોમાં દાખલ થઈ શકે અને પોસાઈ શકે એવો હોવો જોઈએ. નળિયાંની ઢાલની બનાવટમાં ઉપરના ધોરણે કંઈ સુધારો થયા વગર પતરાંની વપરાશ ઓછી થવાની નથી.

કલાઈ

કલાઈ કરવાનું કામ ફેરિયા કરી ન્વય છે. ગામનો એક માણસ પણ કરે છે. આ સંબંધમાં અમને નોંધવા જેવું એ લાગ્યું છે કે ગામનો માણસ જે કલાઈ કરે છે તેના ધંધો કલાઈનો નથી પણ ખીજે ધંધો નહિ મળતાં આ ધંધો શીખીને તેણે ઉપાડી લીધો છે. તે કામચલાઉ કડિયાનું કામ પણ શીખ્યો છે, એટલે ગમે ત્યાં માથું મારીને પોતાનો રસ્તો કરે છે. અમને આ માણસની વૃત્તિ ગમી. આપણા કારીગરો, તેની પેઠે, ધંધામાં ફેરફાર

કરી લેવાની વૃત્તિ કેળવે અને નરા કામમા ઉત્સાહ ખતાવે તો જનદીથી ધધાઓમાં ધણી સુધારા દાખલ થઈ શકે અત્યાગે તો ગિયતિ એવી છે કે નરા નળિયા જનાવવાનો ધવો કમાણીવાળો હોય છતાં પગપૂર્વથી જુદુ કગના હોય તો કુમાર નળિરાનું શીખીને તે ધધો ઉપાડી નહિ લે અત્યાગની દમના નળિયા પાડ છે તે પણ જહારથી નરીગરો બોલાવીને પડાવે છે પણ પોતે શીખી લેતા નથી જગજને નરી જાતનું શીવણુમામ નથી આવડતું અને લેકા પૈમા ખરચીને તે કામ જહાર કગવે કે, છતાં દગજમા નવું નમ શીખરાની તૈયારી નથી ચાલતુ આ યુ હોય તેને જ વળગી ગહેવું નવો ચીલો પાડવો નહિ એવી શિધિય મનોવૃત્તિ ધગેની છે એને વીધે આપણા લોકોની સ્થિતિમા સુધારો કગનાની ધણી મુશ્કેલી છે આથી અમને આ કનાઈવાળાનો દાખનો અનુકરણ કરા જેનો લાગ્યો

લુહારનું ૧મ પગદેલી લોખડના માનની દરીકા) ને લીધે ધણુ ઓછુ થઈ ગયુ છે તે નાઈનું અને રેળ કરરાનું કામ ઉપાડી લે તો નાઈર્ષિ રૂ ૨૦૦) કમાગીમા વધારો કરી શકે લુહારના ધધાથી ટેગયેનાઓને આ કામ કરવા માટે નવું કાઈ શીખવું પડે કે પોતાનો ચાનુ ધધો છોડી દેવો પડે એવું નથી પણ તેણે ઉપર જણાવેની ફેરફારને અનુક્રમ વૃત્તિ દાખરાની જોઈએ

નર્મદા

ધર્મદા ખર્ચમા કાકગડા કામનું વહીવચાનું અને તરગાગાનું ખર્ચ અમને નોધવા જેવું લાગ્યુ છે કાકગડા કામે પોતાની જહોજલાવીના વખતમા આ લોકોને પોષેના તે અત્યારે ગરીબ થરા છતાં આપત્તાની મોટાઈને નામે થોડેધણે અરો પોષે છે ખોટા વખાળ માલખી કુનાય અને ધગની તપેની વેગી આવીને કે સવાયા દોઢા પૈસા લાનીને પણ તેને આપે આવા વધારાપડતા ખર્ચો કોઈ મધ કગતી શકે તો એ કામને વાર્ષિક ધરદીક લગભગ બે પિયા જમે વહીવચાને જેટલા પૈમા આપે છે તેમાથી તો એમની કામના મધા ડાકગનું રહેટપેન અને પુરતકા ગરેરેનું બાણામણખચ નીકળે અને માનાપ ઉપર, સીધી રીતે જગય બોલે પડ્યા પ્રિતા મધા છોમગ મફત લાણે પણ એવો દર્શિમિદુમા ફેરફાર કાગુ કગતી શકે ?

પાગીંગોએ જાગમા જમ કરીને તે વૃત્તિનું વહેણ જહોગ દિતાર્યે વાજ્યુ છે તેઓ નરા જમાનાની જરૂગિયાતોને અનુક્રમ થરા લાગમા છે તેમનામા, પુરતકાવચ, દરાખાનું અને કેળવણીના કામોમા, જહોગ દિતાર્યે પૈમા ખગચરાની વૃત્તિ જગી છે તે ધડા લેરા જેની છે

મૂપડા

સપજ જહારથી વેચાત્રા આન છે દરેક ધગની એ મામાન્ય જરૂગિયાત છે ધરદીક એક સૂપડું મામાન્ય રીને વપગય ચમાન તે કામ કરી શ' એ ૧મ કરે તો વગમે રૂ ૧૬૦નું કામ મગે

છત્રી

છત્રી પણ દરેક ધગની મામાન્ય જરૂગિયાત છે વરમે ૮૦૦ ઉપગત રૂપિયા તે ખાતે ગામમાથી જાય છે તે ગામમા પેદા થઈ શકે તેમ નથી છત્રી દેશી મગતી પણ નથી ખાદીની આવે છે તે અને ડગગગની છત્રીઓ અનુક્રમ નથી તેથી છત્રી દરેકને પરદેશી જ

વાપરવી પડે એવી સ્થિતિ છે. તે સામાન્ય જરૂરિયાત હોઈ તે ધંધા માટે ખાસ શોધખોળ અને પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે. નેતરનો ઉપયોગ કરી હલકી છત્રીઓ બનાવી શકાય તો મોટો ઉદ્યોગ ચાલે. છત્રીના કપડાનો પણ પ્રશ્ન છે. તેનો ઉકલ ચર્ષ શકે તો જ નવો નમૂનો કામમાં આવે. કિંમતની દૃષ્ટિએ પણ વિચાર થવો જોઈએ.

ધુપેલ

તૈયાર સુગંધીદાર તેલો ગામમાં આવતાં નથી. ફેટલાંક બૈરાં કાચું તેલ વાપરે અથવા એરંડિયું પણ વાપરે છે. પણ મોટે ભાગે ધુપેલ વપરાય છે. તે બહારગામના ફેરિયા આવીને વેચી જાય છે, આ કામ ગામનો ધાંચી ઉઘાડી લે તો સહેલાઈ થી કરી શકે. ઘેર ધુપેલ પાડવું પણ સુસ્કેલ નથી.

રમકડાં

રમકડાંનું ખર્ચ ખાસ કરીને મેળા વખતે થાય છે. જાપાનીસ રબરના દડા અને રમકડાં આ ગામમાં પણ થોડા પ્રમાણમાં આવેલાં. દર વરસે એવું કંઈકંઈક આવ્યા કરે. પતંગનું ખર્ચ મેળુ દર સાલ થાય. દાડખાનું ઘણું ફોડાય, પરંતુ ગામના ઠરાવને લીધે બહુ વપરાયું નથી. એવું જ વલણ પરદેશી ચીજોમાં થતાં બીજાં ખર્ચોને વિષે કેળવાય તો ખર્ચમાં ફેર પડે.

ટપાલ

ટપાલમાં ધરદીક લગલગ આઠ આના વપરાય છે. શહેરના લોકો ટપાલમાં જોટલા પૈસા સરકારી તિબ્બેરીમાં ભરે છે તેના પ્રમાણમાં ગામડાંના લોકો બહુ ઓછું ખર્ચ કરે છે. વ્યક્તિઓ કરતાં જાહેર સંસ્થાઓનું આ ખર્ચ ઘણું હોય છે. કંઈ પણ નવું કામ ઉપાડવું કે પહેલું ટપાલખર્ચ થાય.

પરચૂરણ

સ્લેટપેનો પરદેશી આવે છે તેને બદલે દેશી કંપનીની હવે મળી શકે છે. તે જ પ્રમાણે પરદેશી ફ્રાનસો અને ગોળાને બદલે પ્રભાકર કંપનીનો માલ દાખલ કરી શકાય. જર્મનીનાં ૮૮ નંબરનાં ચપ્પુ તો ઘેરઘેર દાખલ થઈ ગયાં છે. આ પ્રદેશમાં, પેથાપુરમાં જૂના વખતથી લોખંડનું કામ સારું ચાલે છે, પરંતુ જૂની છરીઓમાં તેઓ સુધારો કરતા નથી એટલે આવેલા વિલાયતી માલ વપરાય છે. તેને બદલે દેશી ચપ્પુ તો મળે છે. તાળાં, સૂડી અને કાતર પણ દેશી મળે. સ્વદેશીની ભાવના જાગૃત થાય તો ગામડાંને ઉપયોગી આવી ઘણી ચીજો, ગામની બનાવટની નહિ તો દેશી તો મળી જ શકે. લોકોને પ્રમાણભૂત ખાતરીવાળો દેશી માલ ક્યો તેની ખબર પડવી જોઈએ. ધરગથ્ય વપરાશની પ્રમાણભૂત દેશી ચીજોની ગામડાંમાં લારીઓ ફેરે તો સગવડકારક થઈ પડે. દેશી વિદેશી બેગો માલ વેચાય તેનો કંઈ ઉપયોગ નથી. લોકોને ખાતરી પડે અને છેતરપિંડી ન થાય એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

શહેરોની પેઠે અનાજ ભરવા માટે પતરાંના ડબ્બા અને પીપ અહીં વપરાતાં નથી. ધડિયાળ, બરણીઓ અને દર્પણ જેવી ચીજો પણ બહુ ઓછી મળે. કોઈને ત્યાં જાની કદાચ હોય પણ એનું ખર્ચ ધ્યાન ખેંચે એવું નથી.

[આહુ]

વિઠ્ઠલદાસ મગનલાલ કોઠારી
અવેરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પરેલ

શું ઉત્તેવાળ બ્રાહ્મણોનું રાજ્ય ઊનામાં હતું ?

ઐતિહાસિક ધ્યન મુજબ, મિદ્ધરાજ તરફથી જયગજ ઓઝા નામના બ્રાહ્મણને ઊના અને દેવરાડાના પગથા દાનમાં મળ્યા હતા ” આ વસ્તુ ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ’ નામક પુસ્તકમાં આપેલી છે આગળ ચાલના જણાય છે કે, “ પ્રભામપાટણના ગગન વિજયને કેટલાએક બ્રાહ્મણોને મારી ચલ્લગ ઓઝા પામેથી ઊના અને સોમદેવ પામેથી દેવરાડાનું રાજ્ય લઈ લીધું ” તો પછી—

(૧) ઉત્તરપુર (ઊના)માં ઉત્તેરાળ બ્રાહ્મણોનો રાજરાકાગ ક્યાથી ક્યા મુધી ?

(૨) રાજરાકાગ દરમ્યાન જયગજ ઓઝાથી માડી અત મુધી ક્યા ક્યા રાજ્યો થયા ?

આ બે પ્રશ્નો સકારાત્મક નહોતે. તો તે પર પ્રકાશ પાડતી હમીકત ઐતિહાસિક મગન પ્રમાણો મદિત જે પ્રાઈ જાણકાર મધુઓ જણાવે, તો તેમનો આભારી થઈશ

દલમુખરામ અંખાસાલ ભટ્ટ

* *

શ્રી ગ. ડિ. પાઠે આ ચર્ચાપત્ર વાચવા આપતા એના લેખકને નીચેની મુશ્કેલી કરાતો વિચાર આવે છે—“ મિદ્ધરાજ તરફથી જયગજ ઓઝા નામના બ્રાહ્મણને ઊના દેવરાડાના પગથા દાનમાં મળ્યા હતા ” એ પ્રમાણે ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ’ નામના પુસ્તકમાં લખેલું હોય તો પણ એ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટીએ છે એવું માનવા માટે વધારે પુરાવાની જરૂર છે એ પુસ્તકના લેખક ઉપર પ્રમાણે દત્તકયા માત્રની દગે અને લખી નાખી પાડી પ્રભામપાટણના વિજયદેવ ગગનએ ઉત્તેવાળ બ્રાહ્મણોને મારી નાખ્યાની દત્તકયા માટે પણ સ્વતંત્ર પુરાવા નથી માત્ર પ્રભામપાટણમાં વાગે રાજ્યઓનું રાજ્ય અમુક હોયે હતું એટલી વાત ચોક્કસ ઐતિહાસિક છે કાગળે દિટ્ટીનું લેખોમાં વાગે રાજ્યઓનો ઉલ્લેખ મળે છે, પણ ખાકીની દત્તકયા માટે વિશિષ્ટ પુરાવાની જરૂર છે,

દોડ અને ધોણ

‘ધાવ્ ગતિ-શુદ્ધયોઃ’ ધાતુ, સંસ્કૃત ધાતુપાઠમાં પેલા ગણનો ઉલ્લેખપદી છે. તેના બે અર્થ છે: એક તો ગતિ અને બીજો શુદ્ધિ.

૧ ગતિનો સામાન્ય અર્થ માત્ર ચાલવું—એક રથભેટી બીજો રથભે જવું એવો તો છે જ. ઉપરાંત વેગપૂર્વક ચાલવું-દોડવું એ ભાવ પણ ગતિમાં સમાવેલો છે. જે ગતિ, ‘દોડ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે જ અહીં ‘ધાવ્’ ધાતુના અર્થરૂપે સમજવાની છે.

ધોડવું, દોડવું, દોડ, દોટ અને ‘ધા-નાખવી’ વગેરે શબ્દોનો સીધો સંબંધ ‘દોડ’ અર્થવાળા એ ‘ધાવ્’ ધાતુ સાથે છે અને ધોવું, ધોખી, ધોકા, ધોણ, ધોણ્ય, ધોતિયું, અધોતું વગેરે શબ્દોનો મૂળ જનક પણ એ ‘ધાવ્’ ધાતુ છે.

ગૂજરાતીના ‘મૂંડવું’ ‘લાધવું’ ‘ખરીદવું’ વગેરે ક્રિયાપદોનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ, કાઠ મૂળ મંસ્કૃત ધાતુઓ સાથે નથી પરંતુ તે તે ધાતુઓના માત્ર ક્રિયાસૂચક ભૂતકૃદંતો સાથે છે:

મુચ્ ઉપરથી મુક્ત-મુક્ક-મૂંકવું.

લભ્ ઉપરથી લબ્ધ-લદ્ધ-લાધવું.

ક્રી ઉપરથી ક્રીત-કરીત-ખરીદવું.

એ જ પ્રમાણે ‘દોડવું’ વગેરેનો મૂળ સંબંધ ‘ધાવ’ ધાતુ સાથે નથી પણ તેના ભૂતકૃદંત સાથે છે.

‘ધાવ્’નું ભૂતકૃદંત ‘ધૌત’ યાચ છે. દોડ, દોટx વા દોડવું કે ધોડવુંનો સીધો સંબંધ ‘ધૌત’ સાથે છે (કાડિયાવાડમા ‘ધોડવું’ ક્રિયાપદ પણ પ્રચલિત છે) ધૌત-ધૌત-દોટ કે દોડ. અને મુક્ત-મુક્ક-મૂંકવુંની નિષ્પત્તિ છે તેમ ધૌત-ધૌત-ધોડવું કે દોડવુંની નિષ્પત્તિ છે. હિંદી-દોડના.

‘ધા’ નાખવી પ્રયોગમા ‘ધા’ એ સં ધાવત પ્રાં ધાદવું દૂંકે રૂપ છે. એનો અર્થ ‘દોડો દોડો’ એમ યાચ છે અને ‘ધા’ નાખવી એ આખા પ્રયોગનો અર્થ ‘દોડો દોડો. એમ. બોલવું’ એવો યાચ છે એ જ પ્રમાણે ધાડ ધાડુ શબ્દો પણ તેમનો મૂળભાવ. એનાં ‘ધાવ્’માંથી જન્મ્યા હોય એ જનવાનગ છે.

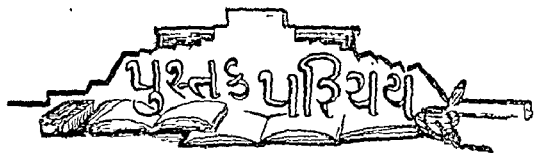
૨ ઉક્ત લક્ષીત ‘ધાવ્’ના ગતિપક્ષની યદિ. તેના ‘શુદ્ધિ’ પક્ષની લક્ષીત આ પ્રમાણે છે:

‘ધાવ્’નો બીજો અર્થ-આફ કરવું-ઓઠખું કરવું, યાચ છે.

સં ધાવતિ પ્રાં ધાવેતિમાંથી ‘ધોવું’ ક્રિયાપદ બપજે છે. ‘ધાવેતિ’ નો ‘વ’, ‘ઉ’માં પરિણમતા અને ‘ધાન્ડ’નો ‘ધો’ થનાં ‘ધોણતિ’ યાચ અને એમાંથી ‘ધોવું’નો આવિર્ભાવ સહજ છે. (હિંદી-ધોના.) એ જ પ્રમાણે ધોખી, ધોકા, ધોણ શબ્દોનો જનક પણ એ જ ધાતુ છે.

મંં ધાવિન્ પ્રાં ધોઈ (ધાન્વ-ધોન્દ-ધોઈ ઉપરથી ફરીવાર ઓઠપ ‘ય’ ઉમેરાતાં ધોખી. (ધો’ ગત ‘ઓ’ની ઓઠપથાને લીધે ‘ય’ ફરીવાર આવેલો છે.)

x ‘દોડ’મા ‘ઓ’ વિવૃત છે ત્યારે ‘દોટ’મા ‘ઓ’ સંવૃત છે એ ધ્યાનમા રહે. ‘દોડ’માનો ‘ટ’ સંવૃત ઉચ્ચારણ્યો છે માટે ‘ડ’ની પહેલાનો ‘ઓ’ વિવૃત થયો છે અને ‘દોટ’માનો ‘ટ’ વિવૃત્તવિનયુક્ત છે તેથી ‘ટ’ની પૂર્વનો ‘ઓ’ ‘સંવૃત’ બોલાય છે. ‘ધોટક’ અને ‘ધોડો’ એમા પણ આવો જ ઉચ્ચારણ્ય છે.

મારી જીવનકથા, જવાહરલાલ નેહરુ:—ગુજરાતીમાં ઉતારનાર: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ત્રણ રૂપિયા.

શ્રી. મહાદેવભાઈ દિવસ આખો કામમાં કેટલા ગુણગોલા રહે છે તે સદુ કોઈ જાણે છે. તેમને જવાહરલાલની જીવનકથાને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો સમય ક્યાંથી મળ્યો હશે તે પણ એક આશ્ચર્ય છે. અને છતાં આખું પુસ્તક જોઈ જતાં ક્યાંએ પ્રયાસનો, સમયની જરૂરિયાતને અંગે ભાષાંતરને હમરડો નાખ્યાનો, મૂળના અર્થને પૂર્ણપણે વધાદાર ન રહ્યાનો દાખલો મળતો નથી.

મહાદેવભાઈના ગદ્યને મહુ કોઈ ગુજરાતી વાચક જાણે છે. તેમના એકધારા, સરળ, પ્રયત્ન વિના લખાયેલા ગુજરાતીનો 'નવજીવન' અને 'હરિજનબંધુ' વાંચનારાઓને પૂરેપૂરો ખ્યાલ છે. વળી તે ભાષાંતર કેટલાં સુંદર કરી શકે છે તેની પ્રતીતિ તો 'વિરાજ-વહુ' અને 'ચિત્રાંગદા' પૂરેપૂરી કરાવે છે. અને એ જાનેથી ભિન્ન પ્રકારના આ પુસ્તકમાં પણ તેમની ભાષાંતરની કળા એટલી જ મજાતાપૂર્વક દેખાઈ આવે છે.

જવાહરલાલના પુસ્તકમાં વિધિવિધ લાવે છે. ક્યાંક તે કદુ ખાતે છે તો ક્યાંક પ્રસન્ન શૈલીથી સુંદર વસ્તુઓનું તેમા નિરૂપણ થયેલું છે. તેમના પિતા અને પત્ની એમની લખતાં તેમની કલમ કામળ બને છે, તો વિનીતોને વિશે લખતાં તે અત્યંત કડક અને કટાક્ષમય થઈ જાય છે. તેમનાં પ્રકૃતિના વર્ણનો સુંદર અને કવિત્વમય હોય છે. આ બધાં તરફને મહાદેવભાઈએ એકમરખી મરજતાથી ગ્રીહ્યાં છે અને મૂળની અંગ્રેજી જેટલી જ મરજ, સુંદર, ભાવવાહી ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે.

અને આ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી શ્રી. મહાદેવભાઈએ ગુજરાતની ઓછી સેવા નથી કરી. અંગ્રેજી ન વાંચી શકનાર ગુજરાતી જનતા આ ભાષાંતરની આતુરતાપૂર્વક ગાંઠ જોઈ રહી હતી. જવાહરલાલ થોડી વિરલ વ્યક્તિઓમાંની એવી એક વિરલ વ્યક્તિ છે કે જેને વિશે હરહમેશ કઈ ને કઈ જાણવાની લોકોને ઉત્કંઠા રહે. એ ઉત્કંઠાને સંતોષવા શ્રી. મહાદેવભાઈએ સમય અને શક્તિ બંનેનો સફળ અને મળળ ઉપયોગ કર્યો છે.

“છતાં એમાં મેં માગ કામથી બરેલા મમયના કેટલાય કલાકો અનન્ય નિષ્ઠાભર્યા પ્રેમથી ખર્ચ્યા છે” શ્રી. મહાદેવભાઈ કહે છે. અને તે સાચું છે. એકલું ભાષાંતર કરીને જ તે અટકી ગયા નથી. જ્યાં જ્યાં તેમને લાગ્યું છે કે જવાહરલાલે કહેલી આ વસ્તુઓ એવી છે કે તે વિશે કશી નોંધ આપ્યા સિવાય ઘણા મૂળના વાંચકોને પણ નહિ સમજાઈ હોય ત્યાં ત્યાં તેમણે પરિશ્રમપૂર્વક નોંધો તૈયાર કરી છે અને તે તે વસ્તુઓની નીચે જ પ્રસિદ્ધ કરી છે. જવાહરલાલના પુસ્તકમાં આ વધારો અત્યંત ઉપયોગી નીવડ્યો છે.

શ્રી. મહાદેવભાઈ તેમના ઉપોદ્ધાતમાં કહે છે કે તે આ પુસ્તકને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના છે તેમ સાંભળ્યું ત્યારે અમુક માણસોને દહેશત હતી કે તેમનું આ ભાષાંતર પૂર્વગ્રહોથી ભરેલું થશે અને મૂળને બગાડી નાખશે. જવાહરલાલે માનેલા ઘણાં સિદ્ધાંતોની, તેમની કહેલી ઘણી વાતોની સાથે મહાદેવભાઈ એક નથી થઈ શકતા. અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક છતાં અત્યંત મક્કમતાથી તેમણે તેમના ઉપોદ્ધાતમાં આ વિરોધને દલીલો સહિત પ્રસિદ્ધ પણ ક્યો છે. છતાં તે તે વિરોધમય વસ્તુઓ આવે ત્યારે પણ ભાષાંતર ક્યાંય કચળી જતું નથી. તેનો પ્રવાહ તો એકધારે અખંડિત વહ્યા જ કરે છે.

આ પ્રકારનો ઉપોદ્ધાત લખવામાં મહાદેવભાઈએ દોષ ક્યો કહેવાય કે નહિ એ પ્રશ્ન આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં બહાર પડતાં જ ઉપસ્થિત થયો. ઉપોદ્ધાત અત્યંત ધ્યાન અને ચીવટપૂર્વક વાંચી જતાં એમાં ક્યાંએ દોષ થયો હોય તેવું લાગતું નથી. મૂળ લેખકના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરવાનો ભાષાંતરકારને સંપૂર્ણ હક્ક છે અને એમ કરવાને ઉપોદ્ધાતથી વધારે સાકું બીજું કયું સાધન હોઈ શકે? એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે જવાહરલાલનું આખું પુસ્તક ચર્ચાત્મક જ છે. તેમાં ચર્ચાગ્રેલા વિષયો પણ અનેક છે. ગાંધીજી વિષે પણ તેમાં ઘણુંઘણું આવ્યું છે. તો ગાંધીજીના નિત્યના ગાઢ સંપર્કમાં આવેલા એવા શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ આપણને તેમના પુસ્તકની સાથે સાથે જ ગાંધીજી અને તેમની તર્કપદ્ધતિ મૂંઝંધી જવાહરલાલના અમુક વિચારોના જવાબરૂપે કેંક કહે તેમાં દોષ ક્યાં આવ્યો? બિલ્લોટ, એ તો વાચક ઉપર ઉપકાર થયો ગણાય. એ નિપુણોના હાથે માર્ગદર્શન પામેલો વાચક પોતાની મેળે નિર્ણયો ઉપર આવવામાં બિલટાનો આ રીતે તો વધુ સખળ અને.

પણ જવાહરલાલ સામે પક્ષ રજૂ કરતાં શ્રી મહાદેવભાઈ જે વાતો કહે છે તે બધી સર્વસ્વીકાર્ય નહિ થાય. તેમનો ઉપોદ્ધાત પણ વિવાદાત્મક તો છે જ. એ વિષે પણ બે ચર્ચા થાય તો તે જરૂર રસમય અને, પણ અહીં એ ચર્ચા અપ્રસ્તુત છે.

દરેક ગુજરાતી વાચક આ સુંદર પુસ્તકનું સુંદર, સુવાચ્ય ભાષાંતર જરૂર વાંચે.

ગુલાબદાસ ઓકર

અગોળગણિત ભા. ૩-૮:—લેખક તથા પ્રકાશક: હરિદર ભટ્ટ, ભદ્ર, અમદાવાદ.
દિ. ૦-૮-૦

અગોળગણિતના પહેલાં ને બીજા ભાગ ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫ માં બહાર પડી ગયા હતા. આ વર્ષે તેનો ૩-૪ ભાગ બેગા કરીને બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. આમાં ચંદ્રગણિત અને અદ્ધગણિત આવે છે. આ ભાગોમાં પણ રા. હરિદર ભટ્ટે અદુ જ મહેનત લઈ ભુદાં ભુદાં કાળકે અને ઉપકરણો યોજ્યાં છે. તેમણે આ માટે મુખ્ય આધાર છેલ્લાંમાં છેલ્લાં પ્રગટ થયેલા ઈ. ૩૫૬૫. બાઉનના કે કાએનો લીધા છે. અને આ રીતે ચંદ્રગણિત-ને આગળ આપેલા સૂર્યગણિત કરતાં ઘણું જ અટપડું છે, તેને-ગુજરાતના પંચાંગકાગે માટે પ્રાપ્ય બનાવ્યું છે. અદ્ધગણિત ગણિત હવે આ પુસ્તકને આધારે કાર્મણ ભુદિમાન વિદ્વાન ચોક્કસ કરી શકે.

પ્રકરણ ૪યાની શરૂઆતમાં પારિભાષિક શબ્દોના અંગ્રેજી પર્યાયો આપ્યા છે. આ પર્યાયો વધારે વિસ્તૃત હોત અને પુસ્તકની શરૂઆતમાં હોત તો વધારે સાકું. ગુજરાતીમાં

વૈજ્ઞાનિક પારિભાષિક કાપની જરૂર લાંબા વખતથી છે. તેને માટે આવા છુટાછવાયા પ્રયત્નો કંઈક દરજ્જે જરૂર ઉપયોગી થશે.

બેત્રણ દાખલા લઈને અમે ગણિત આ પુસ્તક પ્રમાણે કરી બોધું છે અને તે નોટીસલ પ્રમાણે મળતુ આવું છે એટલે આમાં આપેલી રીતિઓ માટે જરાએ સકાને રચાન નથી.

પુસ્તક એકલું technical છે. તેની માથે બે માધારણુ જનસમાજને કાંઈક જ્ઞાન મળે અને આનંદ પડે તેવી સાદી ચદ્ર અને ગ્રહણુ સંબંધી માહિતીપૂર્ણ બાબતો એક પ્રકરણમાં આવી હોત તો પુસ્તક જરૂર વધુ લોકપ્રિય થાત. દા. ત., પૃથ્વીથી ચદ્રનું વધુમાં વધુ અંતર (૨૫૩૦૦૦ માઈલ), ઓછામાં ઓછું અંતર (૨,૧૯૦૦૦ માઈલ), મધ્યમ અંતર (૨,૩૬૦૦૦ માઈલ) ચંદ્રનો વ્યાસ (૨૧૬૦ માઈલ), પૃથ્વીનો વ્યાસ (૭૯૨૬ માઈલ), ક્રાન્તિવૃત્ત સાથે ચદ્રની કક્ષાનો ખૂણો ($5^{\circ} 17'$).

વળી ચદ્ર રાહુ-કેતુમાંથી દર ૨૭.૨૧ દિવસે પસાર થાય છે સૂર્ય ૧૭૩ દિવસે પસાર થાય છે. તેથી દર ૧૭૩ દિવસે ૩૩ દિવસનો સમય ગ્રહણનો આવે તેમાં વધુમાં વધુ ત્રણ ગ્રહણો થઈ શકે. દર વર્ષે વધુમાં વધુ ૭ ગ્રહણો થાય. પણ બધા એક જ જગ્યાએથી દેખાય નહિ. ૬૫૮૫ દિવસ (લગભગ ૧૯ વર્ષ)ના આશગનુ ગ્રહણનું એક ચક્ર (સાઈકલ) થાય છે તેમાં ૨૮ ચંદ્રગ્રહણ અને ૪૨ સૂર્યગ્રહણો મળીને ૭૦ને આશરે ગ્રહણો થાય છે અને તે સહેજસાજ ફેરફાર સાથે પાછા ફરીથી આવે છે વગેરે.

વળી સૂર્ય અને ચંદ્રગ્રહણોનું થોડુંક રસિક વર્ણન, — ખગ્રાસ વખતની સ્થિતિ સ્થિતિ, તારાઓનો દેખાવ, કોશિના વગેરે — હોય તો તે પણ આનંદ આપે અને ફક્ત આંકડાઓની ગણતરીથી કંટાળનારને કાંઈક આરામ પણ આપે.

સૂર્યગ્રહણ રાત્રી કલાકથી વધુ કદી ન હોય. તેનો મધ્યમ પટ્ટો (ચંદ્રની પૃથ્વી પરની છાયાનો) વધુમાં વધુ ૧૭૦ માઈલ જ પહોળો અને (પૃથ્વીની ગતિને લીધે) ૭ હજાર માઈલ લાંબો હોય. ખગ્રાસ ૭ મિનિટથી વધુ કદી ન રહે ચંદ્રગ્રહણ પાંચ કલાક સુધી હોય તેમાંથી લગભગ ૨ કલાક સુધી ખગ્રાસ હોઈ શકે. કારણ ચદ્ર આગળ પૃથ્વીના પડછાયાનો વ્યાસ લગભગ ૫૭૦૦ માઈલ હોય છે. આવી આવી બાબતો પણ આ પુસ્તકમાં જરૂરની છે.

પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધારવા માટે હવે પછીનાં ફરીક વર્ષમાં ચતુરાં ગ્રહણોની તારીખો અને સમયો બે આપ્યા હોત તો તે તાર્કિક લોકપ્રિય થઈ પડે.

આ તો થોડીક અમારી સાદી દૃષ્ટિની સૂચનાઓ છે. બાકી, આ ખગોળગણિતો લખીને એક ધણું જ અધરુ અને લાંબા વખતથી દેખાતી બાબતનું કામ ભાઈ દરિદરે કરીને ગુજરાત ઉપર ઉપકાર કર્યો છે અને તેમનું આ કામ લાંબા સમય સુધી ગણિતકારોને શુદ્ધ ગણિત માટે ધણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે અને તે માટે ગુજરાત ખરેખર તેમનું ઋણી રહેશે. ખીજા ભાગે પણ આ જ મુજબ તે બહાર પાડતા રહેશે એવી આશા રાખીએ તો તે વ્યર્થ નહિ બન્ય.

રોજનીશી

અન્યુ. ૧૯૩૭

- તા. ૨૭ સ્વાતંત્ર્ય દિનને દિવસે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યને લગતી પ્રતિજ્ઞા વાંચવા બદલ લખનારીમાં બે મહા-સભાવાદીઓની ધરપકડ થઈ; અમેરિકાની ઓરિયો નદીમાં બચકર પૂર આવવાથી સેંકરો માણસોનાં મરણ અને કરોડો ડોલરનું નુકસાન થયું; વડી ધારાસભામાં 'વીમા બિલ' દાખલ થયું.
- તા. ૨૮ ઓરિસાની ધારાસભામાં મહાસભાએ વિનય મેળવ્યા બદલ સરદારનાં અભિનંદન.
- તા. ૨૯ સ્વાતંત્ર્ય પ્રતિજ્ઞા વાંચવા માટે રત્નાગિરિમાં શ્રી. પટવર્ધનની ધરપકડ થઈ; સોવિયેટ અમલો નાશ કરવાનું કાવતરું કરવા બદલ ૧૩ રશિયનોને મોસ્કોમાં મોતની સજા કરવામાં આવી; પેસિફિક મહાસાગરના કિનારા પરના અમેરિકાના ખસારીઓ ૬૨ દિવસની હુડતાળ પછી બોટમાંલોકોએ રાત માન્ય કર્યા પછી બંધ થઈ.

- તા. ૩૦ બ્રિટીશ બેંકોએ ૧૦ વર્ષ માટે પાા ટકાના બ્યાન્ને ૪૦ કરોડ પાઉંડ ફેંચ રેલવેઓને ધીર્યા; હર હિંટલરની સરમુખત્યાર તરીકેની સત્તા વધુ ૪ વર્ષ માટે વધારી આપી; દિલ્લી મુકામે ૩૫૦૦૦ બાલવીરોનું મહાસંમેલન ભરાયું.
- તા. ૩૧ મિ. હેનરી એસ. એલ. પોતકના 'સપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એ સૂત્રનો તેઓ શો અર્થ કરે છે ?—' એ પ્રશ્નના જવાબમાં ગાંધીજીએ " ખસી જવાના હક સાથેનું સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય હું જરૂર સ્વીકારું " એવું જણાવ્યાની હકીકત બહાર આવી; જાપાનમાં જનરલ હુયારાએ નવું પ્રધાન-મંડળ રચ્યું; કાનપુરમાં ચૂંટણી દરમ્યાન ૧૪૪ મી કલમનો અમલ રહેશે એવી જાહેરાત થઈ.

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૩૭

- તા. ૧ બિહારની ચૂંટણીમાં મહાસભાએ ઝળકતી ફતેહ મેળવી—નવમાંથી નવ બેઠક કબજે કરી.
- તા. ૨ સ્પેનની પાર્લામેન્ટે આખરી જંગ ખેલવા માટે સ્પેનના વડા પ્રધાનને સર્વ સના સોંપી દીધી; ભાવિ યુદ્ધ પ્રસંગે સંરક્ષણની યોજના કરવા માટે ૧૪ કરોડ પાઉંડ ખર્ચવાની ક્રાંસના યુદ્ધ પ્રધાને જાહેરાત બહાર પાડી.
- તા. ૩ વારંવાર આવતી રેલોથી યતી હોનારત અટકાવવા માટે અમેરિકાની સરકારે ૫૦ અર્બન ડોલરના ખર્ચની એક યોજના તૈયાર કરી કોર્ગેસ સમક્ષ રજૂ કરી; માર્શલ ચાંગ મુએ લિંગના કમ્યુનિસ્ટ સૈન્યે સિયાનકુ સર કર્યું.
- તા. ૪ ડો. દેશમુખનું વિધવાઓને વારસાહક આપવા સંબંધીનું બિલ મધ્યવર્તી સભામાં મંજૂર થયું; બિહારપ્રાંતની ધારાસભામાં ૧૫૨ માંથી ૯૫ જગ્યા મહાસભાના હિમેદવારોએ કબજે કરી.
- તા. ૫ અત્રની અછતને લીધે રશિયાના વિદ્યાર્થીઓએ સ્ટેલિન વિરુદ્ધ દેખાવો કર્યા તે શાંત કરતાં ૧૬ વિદ્યાર્થી માર્યા ગયા અને ૪૦ જામમી થયા.
- તા. ૬ સ્પેનિશ બંડખોરોએ સરકારી ઐન્યને પાછું હક વ્યાના સમાચાર બહાર આવ્યા.
- તા. ૭ રામકૃષ્ણ મિશનના પ્રમુખ સ્વામી આખ ડાનંદ સમાધિસ્થ થયા; શ્રીમંત બાબાસાહેબ હચલકર-છકરના હસ્તે પૂનામાં મહાત્માજી સાહિત્ય પરિષદનું મંદિર ખુલ્લું મુકાયું.
- તા. ૮ બ્રિટિશ વાવડા હેઠળનાં સંસ્થાનો પાછાં નહિ મળે એવો ક્લિટનનો હર હિંટલરને સ્પષ્ટ જવાબ; સ્પેનિશ બળવાખોરોએ મેલાગા શહેરનો કબજો લીધો; રાજ્યારોહણનો દરબાર હિંદમાં બરવામાં આવશે નહિ એવી સારતમંત્રીએ જાહેરાત કરી.
- તા. ૯ રાજપૂત જવાહરલાલનું ચૂંટણી નિમિત્તે મુંબઈમાં જાહેર ભાષણ.
- તા. ૧૦ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદનું પૂનામાં જાહેર ભાષણ.

- તા. ૧૨ નર્મનીની બધી રેલવેઓ રોર હોલડરોની કંપની મટીને કાયદાથી સરકારી રેલવેઓ બનાવવામાં આવી; માઉટ કબજે કરવા માટે બંદોબસ્ત અને સરકાર વચ્ચે બચકર ચુકાદો થયું.
- તા. ૧૩ હૈદરાબાદમાં ના. નિઝામના રજતમહોલસવની ઉજવણી રાત્રે થઈ—એ નિમિત્તે ૪૦ લાખની મહેસુલ માફ કરી, ઓસ્ટ્રેલિયાની સગરે પણ થયેલા અનુભવને પરિણામિ આઠાવા કરારમાં ફેરવાર કરાવવાનું કારખાનાના માવિકાના પ્રતિનિધિ મંડળને વચન આપ્યું.
- તા. ૧૪ ઓસ્ટ્રિયાના વ્યાન્સેલર ડૉ. શુરનીગની નહેરાત ઓસ્ટ્રિયામાં ફરી રાત્રીસાલી સ્થાપવી કે નહિ તેનો નિર્ણય પ્રગ્ન જ કરશે.
- તા. ૧૮ દક્ષિણ આફ્રિકા યુનિયનના પ્રધાનમંડળમાં એશિયાટિક બિનોને કારણે મતભેદ મિ. હોફ્મિ- 'યરની રાજીનામું આપવાની અનુવા બહાર આવ્યો.
- તા. ૧૯ મુબઇની કાઉન્સિલમાં મહાસભાને બારે વિજય મળ્યો; ગૂજરાતમાં મહાસભાને સો એ સો ટકા જીત મળી, એમ. એન. રોયના તંત્રીપણા હેઠળ નીકળનાર 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ ઈડિગા' સાપ્તાહિક પાસે એક હજારની જમીનગીરી મળી.
- તા. ૨૦ મધ્યપ્રાંતની ચૂંટણીમાં મહાસભાને ઝગકતી ફોતેહ મળી; દિલ્હીમાં નરેન્દ્રમંડળની બેઠક ભાર્ય.
- તા. ૨૧ મુબઇમાં સ્વ કમલા નહેરૂની સંવત્સરી બિજાવ્યો; બ્રિટનની રાજસભાવટ સામે ઇટલીએ ૧૦ લાખ સૈનિકોને 'હોશિયાર' રહેવાનું ફરમાન કાઢ્યું.
- તા. ૨૨ ઇંગ્લાંડ અને પોર્ટુગાલ વચ્ચે સરહદ પરની દેખરેખ સંબંધી પરસ્પર સમજૂતી થઈ એવા સમાચાર બહાર આવ્યા.
- તા. ૨૫ મુબઇ અને મદ્રાસની ધારાસભાની ચૂંટણીમાં મહાસભાને ચોખ્ખી બહુમતી મળી, સર ભૂપેન્દ્રનાથ મિત્રનું કલકત્તામાં અવસાન.
- તા. ૨૬ બંનેટની બાતમી ફટી જવાના કારણે વડી ધારાસભાના એક સભ્ય રા. બ. બાગચાંદની દિલ્હીમાં ધરપકડ થઈ, પતિયાલા નરેશની નરેન્દ્રમંડળના વ્યાન્સેલર તરીકે ચૂંટણી થઈ, ફ્રાન્સના માછ વડા પ્રધાન મો. ફ્લેન્ડીને આજી વડા પ્રધાન મો. બ્રુમનની નાણાવિષયક નીતિ વિશે પ્રહાર કર્યા.
- તા. ૨૭ વર્ધામાં મહાસભાની કારોબારીની બેઠક રાત્રે થઈ, નવું હિંદી બંનેટ બહાર પડ્યું —ખાડ અને આદી પરની જઠાતમાં વધારો થયો.
- તા. ૨૮ વર્ધામાં કારોબારીની આજી મતણા—ગાંધીજીએ આજ્ઞાસ્વીકાર માટે એક રાત્રે રજૂ કરી "અવર્નરોની ખામ સત્તા નહિ વપરાવાની આજ્ઞાધરી મળે તો આજ્ઞા સ્વીકારવા."

માર્ચ : ૧૯૩૭

- તા. ૧ ફ્રાન્સના લશ્કરી બંદોબસ્તથી તોપ અને બંદૂકોની ચોરી થઈ.
- તા. ૨ ઇટલીની ફાસિસ્ટ શાન્ડ કાઉન્સિલે લશ્કર વધારવાનો તેમજ બીજી જરૂરી સામગ્રીમાં વધારો કરવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો.

શુદ્ધિ

- પૃ. ૨૩૪ ૩જી અને ૪જી પક્ષિમાં 'પરબ' સુધારી 'પરવ' કરવું.
- „ ૬ મી પક્ષિમાં 'ગોમતીસે' સુધારી 'ગોમતી રે' કરવું.
- પૃ. ૨૫૮ લીટી ૧૧મી પછી આમ સુધારવું. "આંખાનેરને ફરી વસાવવાના અન્યેક પ્રયત્નો થયા છે. વિજયનગરને ફરી વસાવવાના એક બે પ્રયત્નો થયાનું જણાય છે, પરંતુ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. આંખાનેર કરતા વિજયનગર....."

तंत्री
 रामनारायण विश्वनाथ पांडे

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨૩

મહા : ૧૯૯૩

અંક ૪

૧	કાન્તિ અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ ...	આચાર્ય જીવનરામ કૃપાલાની ...	૨૯૯
૨	સિનેમાની સંસ્કૃતિ ...	નગરિ લક્ષ્મણ આકવલે ...	૩૧૦
૩	ભાવીપથે [કાવ્ય] ...	પૂર્ણલાલ ...	૩૧૬
૪	મધ્યમાખીનો ઉછેર ...	રઘુનાથ પ્રભુરામ શાસ્ત્રી ...	૩૧૭
૫	સંગીત-સર્જન ...	દરકાન્ત શુક્લ ...	૩૨૫
૬	અતિ મોહુ' [કાવ્ય] ...	ગુલાબરાસ છોકર ...	૩૩૧
૭	અસમાસ [વાર્તા] ...	રવિન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય ...	૩૩૨
૮	આજની માધ્યમિક કેળવણી ...	ગતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી ...	૩૩૮
૯	કવિ અને કાવ્ય [કાવ્ય] ...	દેવકૃષ્ણ પીતાબર ભોષી ...	૩૪૧
૧૦	લતા [વાર્તા] ...	રમણલાલ વર્મનલાલ દેમાઈ ...	૩૪૨
૧૧	હિંદી સરકારનું 'આશાવાદી' ...	રામભાઈ પટેલ ...	૩૪૩
અદાજપત્રક !			
૧૨	હાથપ : કાઠિયાવાડનું એક અતિ... પ્રાચીન શહેર	શાન્તિલાલ જગનલાલ ઉપાધ્યાય...	૩૪૭
૧૩	લોકચર્ચા : શેરયાની આર્થિક તથામ...	વિકૃતલાલ મગનલાલ કોડારી ... અવરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ	૩૬૩
૧૪	ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સંશોધન...	હરિહર ભટ્ટ ...	૩૭૧
૧૫	સૈનિકની અંતિમ ઈચ્છા [કાવ્ય]...	હરિશ્વર ભટ્ટ ...	૩૭૪
૧૬	ચર્યાપત્ર ...	કાન્તિલાલ મ. ગાધી ...	૩૭૫
૧૭	શબ્દચર્ચા ...	અણ્ણભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ ..	૩૭૮
૧૮	જ્ઞાનગોચરી ...	...	...
	(૧) શિક્ષણનું ભાવિ ...	અમૃતલાલ નાયાનાથ મોદી ...	૩૭૯
	(૨) અમદાવાદના ગવૈયાઓ ...	નરેન્દ્ર નવલશક્તિ શુક્લ ...	૩૮૫
૧૯	ગુલમેરના ઝાડ ઉપર [કાવ્ય] ...	પતીલ ...	૩૮૭
૨૦	વીમાસણ [કાવ્ય] ...	તારામેન પડિત ...	૩૮૮
૨૧	પુસ્તકપરિચય ...	દુર્ગાશક્તિ કે. શાસ્ત્રી ... મગનભાઈ પ્રભુરામ દેમાઈ	૩૮૯
૨૨	નોંધ ...	ચમનલાલ ચ. શાહ ... વિકૃતલાલ કોડારી પ્રસ્થાનતંત્ર	૩૯૫
૨૩	રોજનીશી ...	...	૪૦૧

લવાજમ	હિંદમાં રૂ. ૫	પરદેશમાં રૂ. ૭૫	મુદ્રક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાલસી અગિયારી સ.એ ખમારા મોડી અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રામખડ ગેઝ : અમદાવાદ.
તા. ૧૫-૪-૩૭

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પૃસ્તક ૨૩

મહા • ૧૮૮૩

અંક ૪

કાન્તિ અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ*

આચાર્ય જીવતરામ કૃપાલાની

કાંતિનો પૂર્વપદ્ધતિ

રેટિયા, ખાદી ને રચનાત્મક કાર્યક્રમ પ્રગતી સ્થિતિમા સુધારો કરે છે, પરંતુ આમ ગરીબી, અધોગતિ અને ગુલામીનો માવો ઉપાય તો કાંતિ જ છે. એ અન્વલ ઉપાયને બદલે જે જે અધવધરા ઉપાયો યોગ્ય છે તે અધાની અમગ એક જ છે કે, પ્રગતી મોહનિદ્રા કાપમ રહે છે, કાંતિને તે મૂલે છે. સુધાગથી તે ઓછવતે અંશે મંતુષ્ટ રહે છે, તેમના અસતોષની માત્રા કાળમાં રહે છે: તેમની બેડીઓ તેમને કડતી નથી. મૂળ વસ્તુ-સ્થિતિમાં જ રહેલો એવો વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનો જે ક્ષિતવિશેષ અને તેનો પગિણામી વર્ગવિમુક્ત-આ મૂળ આગ જ સુધારાના ધુમાડામાં ગોટવાઈ જાય છે. મૂલકાળની કાંતિઓ જુઓ તો તેમાંની એકે એવી નથી કે જે, લોકોની ન્શા કદપાય એટલી ખરાબ-તદ્દન અસહ્ય-ન થયા વગર, જન્મી હોય. અન્યાય જેટલો વધારે ને અવિચારી, તેટલો તેની મામેનો પ્રમાણ વધારે અને પછી જન્મનાગ પુનર્ધર્મના વધારે પરિપક્વ અને મગીન

એટલે, કોઈ પણ વર્ગના લોક ગમે તેવી અધમ દશાએ પહોંચે છતાં, માત્ર તેમનું કાંઈક સુખ સાધવા પૂરતો જ પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. જ્ઞાનપૂર્વક આવા શુદ્ધ ભાવે વર્તતાં, કદી જો વધુ દારિદ્ર્ય, વધુ અધોગતિ, અરે જીવોનો નાશ પણ, પરિણમે, તોપણ તે તત્ત્વ-નિષ્કાની ધૃતિપૂર્વક ઉદાસભાવથી ખમી લેવું, એમે માનીતે કે અનિવાર્ય વસ્તુસ્થિતિની કૂર રાક્ષસીને અવશ્ય એટલો ભોગ દેવો પડે છે આવું સહન શસ્ત્રવેદના નસ્તર જેવું કે પ્રસવવેદના જેવું છે. માનવજનતા અધોગતિ અને દુ:ખને છેડે આરે જ્યારે પહોંચે છે, ત્યારે જ પોતાનાં બધન તોડી નવજીવન જોવાનું એને જોસ આવી શકે છે.

આ પ્રમાણે કેટલાક સમાજવાદી અને સામ્યવાદીઓ દલીલ કરે છે.

ઉત્તરપક્ષનો પ્રારંભ

એ તદ્દન સંભવિત છે કે, સમાજશરીરમાં એવા વિકારો જરૂર નીપજે, કે તેમાંથી જે એને ખચાવવું હોય તેા ક્રાંતિ કરતાં ઓછી જલદ માત્રા આલી જ ન શકે: સમાજની સારી સરિથિતિ અને મૂલ્યદષ્ટિ જ પક્ષટવી પડે. રિથિતિમાં એવો સડો પેડો હોય કે તેની પર માત્ર મલમપટ્ટી કર્યે કાંઈ સ્થાયી પરિણામ ન જ આવે; સમાજનું ધોરણ અને કદરદષ્ટિ જ આખાં ને આખાં બદલવાની જરૂર પડે. નવીન યુગાત્મા અને જૂના જમાનામાં એવી તો અનિવાર્ય વિસંગતિ હોય અને જૂનો જમાનો સડાથી દિનપ્રતિદિન એવો તો વણસતો જતો હોય કે, તેને પહોંચી વળવા માટે સક્રાંતિની સૌમ્ય, સરળ, સ્થિર અને સમજણુદ્ધિ-ભરેલી હુકિત ન કાવે—પાછળ પડી જાય, અને સડાગ્રસ્ત સમાજ અધોધ: ઊતરતો જાય. આવે વખતે સડા પર નિખુર શસ્ત્રવૈદુ જ કામ દે: સમાજમાં, જેને ક્રાંતિ કે ઉત્ક્રાંતિ કહેવાય છે, તેની જરૂર પડે.

દુ:ખદશામાંથી જ ક્રાંતિ ?

પરંતુ, આ બધુંય કબૂલ કરવાની સાથે, એક શક્ય કરી શકાય ખરી કે, “ઉત્ક્રાંતિનો જન્મ હમેશા, દુ:ખોની પરમાવધિ થાય—અધોગતિને તળિયે અડાય, ત્યારે જ થાય છે શું?” ઉત્ક્રાંતિનો ઇતિહાસ બેના આવો અવિનાશાળી સંબંધ નથી દેખાતો. ધણા દાખલાઓમાં, બાહ્ય સંજોગો ક્રાંતિને અનુકૂળ હોવા છતાં, કશાકની જણપને લઈને ક્રાંતિ કદી નથી થઈ. બીજા વળી એવા દાખલા છે કે જેમાં ક્રાંતિએ અવદશાની અવધિ યથાની વાટ નથી ભેઈ, પણ કોઈ બેશીલી વ્યક્તિએ કે સ્વમાની સમૂહે આગળ પડીને એ આણી મૂકી. અને ક્રાંતિના એવા-પણ દાખલા છે કે, દશા સુધગતી જતી હતી, તેની સાથે સાથે જ ક્રાંતિય ધડાતી આવતી હતી; અને અમુક અંશે આ સુધારાઓને જ કારણે !

ઇતિહાસ એમ નથી કહેતો

બાહ્ય સંજોગોની દૃષ્ટિએ, જૂની દુનિયાના યુલાઓની દશાથી વધારે ખરાબ કાંઈ હોઈ શકે ? તેમની સખ્યા તેમના શેડો કરતાં કેટલાય ગણી હતી, પણ ક્રાંતિ ન થઈ. અર્વાચીન દાખલો લઈએ તો, અમેરિકાના હબ્સીઓની મુકિત તેમણે કરેલી હિલચાલ કે અથામણું ફળ નથી. અને માનવ શરીર કે જીવાત્માની દુ:ખદશાનું તેમના કરતાં ખરાબ ચિત્ર કદી શકે ખરા ? પુગણ રોમના ‘પ્લેબિયનો’ની દશા યુલાઓ જેવી ખરાબ નહોતી; પણ તેઓએ રાજ્યક્રાંતિ કરી હતી. મધ્યયુગના યુરોપની આમગ્રજની રિથિતિ અર્વાચીન યુરોપના શ્રમજીવી કરતાં કેટલી બધી ખરાબ હતી ! છતાં, કરી કરીને તેઓ ખેડૂતોનાં થોડાંક બડ જ કરી શકેલા, જે મારીમૂડીને શમાવી દેવાયેલાં. અર્વાચીન રાજ્યોમાં, રાજ્ય અને અમીરઉમરાવો સામે લડલેડોએ કરેલી ક્રાંતિઓ આર્થિક અવદશામાં ધખી રહેલ લોકો નહિ, પણ સારા સુખી લોકો કરેલી, અને તે એવે વખતે કે જ્યારે તેમની સુખસગવડની દશા ઉપરોત્તર સારી થતી જતી હતી અને એ આખાદોની સાથોસાથ એમની સ્વતંત્રતા પણ વધતી હતી. અમેરિકાની ક્રાંતિ દારિદ્ર્ય હણવા માટે નહિ, પણ પોતે માનેલા કુદરતી માનવી હક સ્થાપવાને માટે થયેલી. તે હક એ કે, અમારાં રાજકારણ અને અર્થકારણ ઘડવાનો અમારો સ્વતંત્ર સિદ્ધ અધિકાર છે. એક ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ આપણા કેટલાક સમાજવાદી મિત્રોના પ્રસ્તુત વિધાને

સિદ્ધ કરતી ગણાય, તેમાં પણ કશો આધાર નથી. ખેડૂતો અને નીચલા મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિ, આયુષ્યોત્તાં, સુધરતી હતી. હવે દુઃખ અસહ્ય છે માટે ક્રાંતિ કરે. એમ નહોતું થયું; પરંતુ પહેલાં જે ધીરજથી લોક સહી લેતા તે હવે સહવા તૈયાર નહોતા, એ એનું કારણ હતું. જે પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિમાં લોકો જીવન ગાળતા હતા તે અને કુદરતી હકો, સમતા ને સ્વતંત્રતા જેવી-એને વિષેના એમના ખ્યાલો—એ બે વચ્ચે વિશાળ અંતર હતું. આ ખ્યાલો (તે પણ સાવ સાચા કે તર્કશુદ્ધ તો નથી જ.) તો તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ઉપદેશ આપ્યો હતો, અને એ તત્ત્વજ્ઞાનીઓને તેમના જમાનાના વ્યવહાર બોડે ઓછી જ લેવાદેવા હતી. અને છતાં, આ કેન્દ્ર ક્રાંતિનું સ્વરૂપ શું છે? ઇતિહાસકારોએ એને વગર સંકોચે ખાસ ઘટના કહી છે.

રશિયાનું ઉદાહરણ

હમણાંની એક રશિયન ક્રાંતિ જ એવી છે કે જેનું એક કારણ જનતાની અકેમ્પ એવી અતિખરાબ આર્થિક સ્થિતિ હતું. પરંતુ એ સ્થિતિ સાધારણ નહોતી; વધારે તો એ, મહાયુદ્ધનો 'ચાક' અને સત્તાનો લોપ, એને આભારી હતી. યુદ્ધ પહેલાંની ખેડૂતોની સ્થિતિ જુઓ તો, ત્યારે રશિયનો ખેડૂત માત્ર કૃષકદાસ (serf) હતો ત્યારના કરતાં જરૂર સારી હતી, કેમકે કૃષકદાસત્વ નાખૂદ થયું હતું. વળી, તે વખતે મધ્ય યુરોપના બધા દેશોની સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિ લગભગ તેવી જ એકસરખી હતી: જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, હંગરીની આર્થિક સ્થિતિ રશિયાથી વધારે ખરાબ નહિ તોય તેના જેવી તો હતી જ. અને છતાં ત્યાં ક્યાંય તેમાંથી ક્રાંતિ ન નીપજી. આજે પણ મધ્ય યુરોપના દેશોની દશા એવી જ નિરાશાજનક છે, છતાં ત્યાં કંઈ ક્રાંતિનાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. આ રશિયન ક્રાંતિને બે કાર્ષ સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરે તો એને જરૂર જણાશે કે, તેની સફળતામાં મોટા ભાગ ભળ્યાનાર દેવ હતું. એ ક્રાંતિમાં એવી અનેક ધરીઓ આવી હતી, કે ત્યારે બે જરાક વાંકુચુંકું ગયું હોત તો આખું નાવ બેખમાઈ નીત. અને કેટલીક વાર તો, ક્રાંતિના સામાવાળિયાનાં લેખાં જાંધાં પડ્યાં ને તેથી વિનય મળ્યો, એમ બન્યું હતું.

એશિયાઈ ઉદાહરણો

ઉપર મેં પશ્ચિમના ઇતિહાસની ક્રાંતિઓના દાખલા લીધા છે, કારણ કે ઐતિહાસિક વિકાસપદ્ધતિ એ ઇતિહાસ જ બતાવે છે એમ નૂતન માનસ માને છે; એશિયાઈ ઇતિહાસ જાણીને એ મોજની એવી માળા છે કે, તેમાંથી એ પ્રવાહની દિશા ખોળી કાઢવી મુશ્કેલ પડે છે. તેમાં પ્રગતિ અને પ્રકાશના પ્રસંગો અવારનવાર આવે છે, અને પછી છૂપા હાસ અને વિલપની લાંબી રાત્રિ બેસે છે. છતાં ઇતિહાસને પાને ચડેલા એશિયાના કેટલાક ક્રાંતિયુગોના દાખલા લેવા અપ્રસ્તુત નથી. તેમાંના ઘણાખરાનો સંબંધ ધાર્મિક કે રાજકીય પ્રતિભાવોથી વ્યક્તિવિશેષોના જીવન સાથે ઘાડો હતો. જીવનવ્યાપી એવી મહાક્રાંતિ તરીકે બોધ્યું એ તો, બુદ્ધધર્મ, ખ્રિસ્તીધર્મ કે ઇસ્લામના કરતાં કશું ચડે ખરું? છતાં, એ પ્રભાવિત પુરુષોના જન્મની એક ઓળખના તમે ખાદ કરો, તો હિંદ, અરબસ્તાન ને તે પારના મુલકોનો સમાજ સૈકો મુંઝી એકધારે વહે ગયો હોત. પછી અલેક્ઝાંડર, ચંગીઝખાન, તૈમૂર, અહમદશાહ, અકબર, શિવાજી વગેરે રાજકીય વિભૂતિઓ જુઓ. તેઓએ રાજકીય જીવનમાં ભારે વિશ્લેષો કર્યા. તેમના વગર, લોકજીવનમાં ને લોકસંસ્કૃતિમાં કશી દિલ્લચાલો ન જન્મી હોત. પણ આનો અર્થ એ ન સમજવો કે, પ્રતિભાનો જન્મ થવાને અનુકૂલ સંજોગો નહોતા ને તે થયો;

કહેવાની મતલબ એ છે કે, ક્રાંતિનિર્માણનું શ્રેય સન્નેગો જેટલું જ વ્યક્તિને પણ ધટે છે. અને આ પણ એક સાચી હકીકત છે કે, પ્રતિભાસપત્ર પુરુષો પેદા નથી થયા ત્યારે સમાજનું રંગશિયું ગાંડું એને ચાલુ ચીલે, કાળના કાળ સુધી, ગળાડતું ગયું છે. આ બધા પ્રસંગો ક્રાંતિના હતા એમાં શંકા નથી. પરંતુ તેમના મૂળમાં કોઈ અસલ શારીરિક કે આર્થિક દુઃખો નહોતાં, એનાં કારણો તો, એની ઉત્પાદક પેલી પ્રતિભાવાન વ્યક્તિઓનાં જીવન જેવાં તથા જે સંનેગોમાં તે અચતરી તેના જેવાં અનેકવિધ હતાં.

હરિજન ચળવળનું દૃષ્ટાંત

વળી, હિંદના હરિજનોનો દાખલો લો. આવડો મોટો સમુદાય, જગતની તવારીખકાળના પ્રારંભથી જ, જે જગતની શારીરિક અને નૈતિક અવદશામાં સડતો આવ્યો છે, તેને તોલે આવે એવું, અર્વાચીન કે પ્રાચીન શુદ્ધાત્મીમાં પણ શોધ્યું જડે એમ નથી. અને છતાં તેમનામાં ક્રાંતિ થઈ છે કે? આજની હરિજન હિંદસાલ પણ એમની કૃતિ નથી; અમેરિકાના હબસીઓની મુક્તિ માફક, તે ઇતરજનોની એમને લાભી રહી છે: હબસી અને હરિજનોમાં આજ જે કોઈ ચેતન છે તે એમને માટે અન્ય લોકો કરેલા કાર્યનું ફળ છે.

પૂર્વપક્ષ ઇતિહાસસિદ્ધ નથી

પૂર્વપક્ષિમતી આ બધી ઐતિહાસિક હકીકતો એ સિદ્ધ કરે છે કે, અમુક સન્નેગસ્થિતિ હોય તો એને પરિણામે અચૂક ક્રાંતિ આવી રહે એનું ઇતિહાસમાંથી પ્રમાણ નથી મળતું. આવી કોઈ જગતની અવશ્યભાવિતા જણાતી નથી. ઇતિહાસકારો કોઈ ક્રાંતિનાં કારણરૂપે જે હકીકતો ખડકે છે તે એ બનાવ બન્યા પછી. અને તે કારણો પણ કેટલાં બધાં ને વિવિધ, તથા તેમાં આગળપડતો ભાગ લેનારના વ્યક્તિત્વમા તથા જમાનામાં અને તે તે દેશની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં આપાને આપા ખચેલાં હોય છે! એટલે, તે ઉપરથી ક્રાંતિની શરૂઆત કોઈ પણ શાસ્ત્ર ધડી કાઢવું એ લગભગ અશક્ય છે. છતાં, ક્રાંતિની કોઈ પણ કારણમીમાંસા શક્ય હોય તોય, તે ભૌતિક નહિ પણ માનસિક અને વિચાર-કે ભાવના-ગત છે.

ક્રાંતિની સાચી કારણમીમાંસા:—(૧) દૃષ્ટિપરિવર્તન

ક્રાંતિનું આવું એક પૂર્વકારણ, લોકોની દૃષ્ટિએ શી સ્થિતિ હોવી જોઈએ અને શી વસ્તુતઃ છે, એ બે વચ્ચેનું ભેદદર્શન છે. ભૌતિક અને આર્થિક દશા અસલ હોવી જોઈએ, એવા પૂર્વકારણની કશી જરૂર નથી. પણ, પોતાના જીવનની વર્તમાન દશા અને પોતાનાં એ વિષેનાં આદર્શસ્વપ્ન, એ બે વચ્ચે મોટો મહાસાગર છે ને ઉત્તર દક્ષિણ જેવું અંતર છે, એ લોકોની નજરમાં બેસવું જોઈએ. અને આમ થવું એ લગભગ ઇતિહાસથી પર બીના છે. જો આ અંતર પૂરતું ભેદક હોય, તો તેમાંથી ઉઠાળાની આશા બંધાય. અને આની સત્યતા પૂર્વપક્ષિમતના ધાર્મિક ને રાજકીય વિશ્લેષો જુઓ તો સિદ્ધ છે. જ્યારે જ્યારે મહાન પરિવર્તનો થયાં છે ત્યારે ત્યારે હમેશા માનસિક ક્ષોભ એનો અનુભવી હતો જ. આર્થિક બાબતોને જે વધારેપડતું મહત્ત્વ અપાય છે તે તદ્દન આધુનિક વસ્તુ છે. યુરોપનો આજનો આમર્થ્ય જે દશામાં જીવન ગુજારે છે તે એમના સૈકા પરના પૂર્વજો કરતાં કયાંય બહેતર છે. છતાં, જૂની દશા ધીરજથી સહેવાતી; કારણ કે પૂર્વની ગરીબ પેઢીઓ પોતાની દશાને લગભગ નિયત ને અટળ માની ચાલતી, એટલે એમને એ ન્યાયી અને અવશ્ય બનનારી સાગતી. પણ, માનવી જન્મસિદ્ધ હોય, ન્યાય, સમતા વિષેના નવા વિચારોનો ઉપદેશ અને

વિજ્ઞાનની શોધો પરથી સિદ્ધ થતું લાગ્યું કે, આ બધી બદલાયતી આવશ્યક કે અનિવાર્ય નથી; તે તદ્દન અન્યાયપૂર્ણ છે. જે પુરાણી નિષ્ઠાબુદ્ધિને કારણે તે સહ્ય બનતી તે નાશ પામી છે. પ્રયોજક અને પ્રયોજિત (employer & employed) વચ્ચેના સંબંધ વેપારપૂરતો ને આગંતુક (casual) જેવો બન્યો છે. મોટાં કારખાનાંમાં તો તે તદ્દન નાબૂદ થયો છે. લાવનાની પ્રેમગાંઠ પણ સાવ જતી રહી છે. જે છે તે, આર્થિક અને ભૌતિક દૃષ્ટિએ; હવે તેનાથી બંદર નથી; પણ, લોકો આ સુધરેલી દશાથી પણ શાંતિથી ચંલાવી લેવા ખુશી નથી. એટલે, વસ્તુસ્થિતિ બગડી છે એ વાત નથી, પરંતુ લોકોની કદરની ખૂબ જ બદલાઈ છે. શું ખોટું, શું ખરું; શું ન્યાયી, શું અન્યાયી; કઈ નિષ્ઠા યોગ્ય, કઈ અયોગ્ય; શું કાર્ય, શું અકાર્ય;—આ વિષેનો વિવેક જ પલટાયો છે. દુકામાં, એમની નૈતિક દૃષ્ટિ જ પરિવર્ત પામી છે. વિચાર અને વસ્તુતા વચ્ચે આવી જાતનો વિસંવાદ જ્યારે પ્રગટે છે, ત્યારે સમાજની સ્થિતિ નાબૂદ અને છે અને તે અવરચાંતર પામે એવી દશા જન્મે છે; વર્તમાન જીવનના તારતમ્યમાં ભંગ પડી તે જાણું વળે છે. પછી, આ જે તારતમ્યભંગદશો, તેને દુસ્સ્ત કરી દેનાર કોઈ પણ જાતનો પલટો નજરે આવે છે.

(૨) આશાનો ઉદય

આવી બીજી માનસિક દશા છે તે માનવહૃદયમાં સમૂહગત આશાકિરણ પ્રગટે એ છે: લોકોને લાગે કે આપણી દશા સુધરી શકે છે. આવી આશા, લોકમજૂતિની જાણે હાકલ ન હોય, જાણે પેલા પેંગબરની વાણી ન હોય કે ‘ઈશ્વરી રાજ નજીક છે, બીઠો, બગો’,—તેવી રીતે પ્રેરક અને છે. આ આશામાં શ્રદ્ધાનો અંશ છે; લાગ્યે જ એ અતિ તર્કશુદ્ધ પાયા પર બંધાયેલી હોય છે. ખરું જોતાં, એ, માનવજનતાના અમુક અંશને એના પ્રગતિકાળમાં એવારનેવાર ને એક પ્રકારનો ઉત્સાહ, જેમ, વેગબર આવે છે, એનું પરિણામ હોય છે. અને એ એકાદ વિમૂતિને લઈ ને કે અનુરૂપ હાકલ કે બોલ કે તેવા પ્રસંગને લઈ નેય હોય. અને જો એવી વિમૂતિને આપણે સૂક્ષ્મતાથી અવલોકીએ તો અંતે તેમાંથી એમેય નીતરે કે તે નાટકી, અધ્યવ્યક્ત, આવેગી, વિચિત્ર કે જાંધી પૂતળીની છે. હાકલ કે બોલ જુઓ તો તે બ્રામક સૂત્રના વેશમાં અર્ધસત્ય જ હોય; પણ લોકને તેની ધોણણા કરવાનું ને પોતાના સામેના લોકોને નિરુત્તર કરવાના સફળ શસ્ત્ર તરીકે શવે એવું હોય. કાના જેવું? જેમ કે, માનવ જન્મસિદ્ધ હક; સ્વતંત્રતા, સમતા ને બંધુતા; ખચત ઈષ્ટ ઈષ્ટ. અને અનુકૂળ પ્રસંગ જુઓ તો, તેના દેશકાલવિશેષ બહાર એનો અર્થ ન હોય, એવો હોય. એટલે, માનવહૃદયમાં આશા કેવી રીતે પ્રગટે છે એ એવી ગહન પ્રક્રિયા છે કે ત્યાં પેલો સર્વસમન્ય માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રી પણ ગોથાં ખાય. માનવજાત પ્રગતિપંથે ચડતી હોય, તે બાજુ કેટલુંક અંતર સાધ્યું હોય, આવે વખતે પણ આ આશા પ્રગટે એવું બને. સામાન્યતા, જ્યારે વધુ સારી સ્થિતિની શક્યતા દેખાય છે ત્યારે આશાકિરણ નીપજે છે. વર્તમાન શ્રમજીવીઓની આશા આવા પ્રકારની છે. એની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ જુઓ તો, તેના મૂળમાં ન્યાય ને સમતાનો વિચાર-પ્રચાર, તે અનુસાર ૧૯મા સદીના સુધારકો ને દવાધર્મીઓના પ્રયત્ન, અને તેમના બાદ મજૂરસંઘોનાં પોતાનાં પ્રયત્ન, સહન અને ત્યાગબલિદાન—એ છે. અને તેમાં સ્થિતિ સુધરે છે, તેમ આશા ઓર જાહે છે. નળખાઈ ને નિરાશા એનાં જનક નથી, પણ કષ્ટનાવિહારનાં જેવાં દેખાતાં સામર્થ્ય અને ઉદ્દાસ છે. વાસ્તવ સ્થિતિ સાવ બગડી બેઠેલી છે માટે આશા

(૩) આશાની સમયમૂર્તિનો અવતાર

રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક ક્રાંતિનું અવશ્ય અનુધંગી એક ખીનું પણ અંગ છે. અને તે આ: કે પેલી નવી આશા, નવતર શ્રદ્ધા, નવીન વિચાર, નવો ઉદ્ધારમંત્ર એક વ્યક્તિ દ્વારા અવતરે છે. આ વ્યક્તિ, કાળામાયાના માનવીથી શક્ય એટલું, પેલું નવ વસ્તુ પોતાના જીવનમાં અપનાવે છે, તેની મૂર્તિમંત્ર બને છે. એ એનું જીવનકાર્ય હોય છે; એમાં જ એનું સર્વ રમે છે ને પરિપુષ્ટ થાય છે. જાણે કે એ નવી વસ્તુ એને ભૂતની જેમ વળગી હોય છે. એટલે, એ ખાતર ધસાવે જવું ને મરી મટવું એ એને સહજ હોય છે. જીવન કે 'મરણની' એને પરવા નથી હોતી—પેલો મંત્ર જ એ તો જાપે છે. આવો માણસ મરણિયો હોય છે. એટલે, એનો ચેપ જાડે છે: એ આકર્ષણમૂર્તિ આગળ વસ્તુ ને વ્યક્તિ, 'સૌ કંઈ' ચૂકે છે. એના સાથીઓ મંત્રમુગ્ધ બને છે; પછી તેમને મન બુદ્ધિ અને તર્ક જેવી વસ્તુ જ નથી; તેઓ એને અનુસરતા લાગે છે. આ માણસ પોતામાં ને ખીનમાં એક પ્રકારનો ઉન્માદજ્વર ઉપજાવે છે, અને તે એવો તો વ્યાપે છે કે અનિરોધ્ય બની જાય છે. ટૂંકમાં, તે મમથે તો આ માણસ સર્વોપરી છે. એ પણ જોયું છે કે, આ નવવિચાર સફળ આચરણ ચૂક્યા બાદ જો તેની જનક વ્યક્તિ જીવતી હોય છે, તો તે તેની શક્તિને તેની મોહકતા વગર: પછી તે માણસ માનવસૃષ્ટિમાં એને યોગ્ય સ્થાને પાછો ગોઠવાઈ ગયો હોય છે. એની કરામત એનામાંથી અલોપ થઈ હોય છે, જે આશ્ચર્યો એ પૂર્વે કરી શકતો તે હવે એનાથી નથી થઈ શકતાં. પણ ત્યારે, તે કૃતકૃત્ય થઈને પછી અલોપ થાય છે. પણ તે પૂર્વે? મનકવચ ધારેલું જાણે એનું જીવન ન હોય! તલવાર કે ગોળીય એને અડી ન શકે! એના શત્રુઓની મુયોગિતતમ સંકલનાઓ પણ ધૂળબેગી થાય છે. જાણે કાંઈ ખાસ સરક્ષણ—ઢાલ એને મળી ગઈ હોય. તેના સ્થાનથી બ્રહ્મ કરવાનું વ્યર્થ નીવડે છે. અણનમ નરીબ એને ધકેલ્યે જ જાય છે અને એ અચાક ને અગાધ રીતે આગળ ધસે છે; તેના શત્રુ તેમ જ સાથીય નિરાંત નથી બાળી શકતા. કેમ કે, એનું અંકિત કાર્ય તો ક્રબ્યે જ છૂટકો, કાનિકારી વિભૂતિઓ આવા પ્રકારની હોય છે.

ક્રાંતિનું કારણ : વિચારબળ

આ પરથી જોશો કે, ક્રાંતિની કર્શીય પુરોગામી આવશ્યકતા હોય તો તે ભૌતિક કે આર્થિક પરિસ્થિતિમાંથી નહિ, પણ માનસિક અને વૈચારિક ક્ષેત્રમાંથી મળે એમ છે. ભૌતિક ને આર્થિક પરિસ્થિતિ, બહુ બહુ તો, એક આવશ્યક પૂર્વપીઠિકારૂપે કામ દે છે. તેથી જ કદાચ વર્તમાન ક્રાંતિવાદીઓ વિચારપ્રસારણ પર આટલો બધો ભાર મૂકે છે. ક્રાંતિ સામે સ્પર્ધાતું પ્રતિબળ, જેને પ્રતિક્રાંતિ કહેવાય, તેનું લક્ષણ જોઈએ, તો આ વિચારશક્તિની તાકાત તરત તરી આવે છે. પ્રતિક્રાંતિ હમેશ પ્રચાર પર અને જૂના પુરાણપ્રિય વિચારને નવો અર્થ ને નવું સમર્થન આપવા પર પોતાની મદદાર બાધે છે. પ્રતિક્રાંતિ આવે છે તે પણ લગભગ સરખી જ ભૌતિક ને આર્થિક પરિસ્થિતિમાં. ફરે છે માત્ર દષ્ટિ, વિચારો ને વ્યક્તિઓ. તેથી તો આપણે જોઈએ છીએ કે, દરેક ક્રાંતિ સ્વતંત્ર મતપ્રદર્શનની બાળનમાં, પોતાની પૂર્વગત સત્તા કરતાં વધારે કડક જાહેરો રાખે છે. નવપ્રવર્તિત વિચારસૃષ્ટિમાં મનભેદ અને એનો અસ્વીકાર, એ તો ક્રાંતિનો ભારેમાં ભારે દ્રોહ છે—સપ્રદાયધર્મમાં જેમ બંડજોરી છે: એને તો ફાંસી અને વધરતંબ (Gallows) જ ધરે. ખીનું અધુન ઉદારભાવે સાંખ્યા, પણ

વિચારસૂચિમાં-સાંકર્ય ન ચાલે. એ તો કદક ચર્ચાને કાઢવું જ જોઈએ, ભલે પછી તે ક્રાંતિના સાથીઓનું પણ હોય. એની શિક્ષા સખત જ નહિ પણ સત્વર કરવી જોઈએ. કેમકે, વાદર કરતાંય વિચારના વાયરા વધુ એવી હોય છે. વિજ્ઞાનના કોઈ પણ રોગગ્રંથુ કરતાં તે વધારે વ્યાપનારા ને વધનારા, તથા અસરમાં વિશેષ વિનાશક હોય છે. વિચારજનિત ક્રાંતિને કારણે સત્તાવૃદ્ધ થવા પામેલા લોકો એમના પૂર્વગત સત્તાધારી કરતાં વિચારની શક્તિને ખરાબર ઓળખે છે. જૂના વિચારને બહુ સમર્થન કે આધાર નથી જોઈતાં. માણસમાં રહેલી સ્વાભાવિક જડતા, ટેવ અને મંદતા પણ એનાં પોષક છે. ઉપરાંત, જૂના વિચાર પર, માલદાર દાવાદોકો રચવાયા હોય છે. પણ નવો વિચાર તો પોતાની શુદ્ધ શક્તિ પર જ આધાર રાખે છે. એટલે જ્યારે એના પર હુમલો થાય છે, ત્યારે આધાર માટે એ કંઈ જડતા, ટેવ કે મંદતા યા માલદારીની સોડ જોળે? એ બધાંનો તો એ નાશ કરી ચૂક્યો, અને એમને રચાતે નવાં સર્જવાનો એને સમય નથી મળ્યો. એટલે સ્વાભાવિક રીતે એ દમનનીતિનો આશરો લે છે. અને આવું દમન જો પૂરતું ત્વરાસર ન હોય તો નવી ક્રાંતિનું આખું ગાંઢું જ બાંધું વળી ગેસે. કદાચ આવું જ અધ્યાનિસ્તાનમાં બન્યું. અમાનુદસા પોતાના દેશબંધુઓનું લોહી લઈ કે ન લઈ, લઈ કે ન લઈ કરતાં ખમચાયો. લેનિન, કમાલ પાશા, મુસોલિની, હિટલર એના કરતાં વધારે સખત થયા છે.

ક્રાંતિની વેળા અક્ષાત છે

પણ, જોકે હું તો માનતો નથી છતાં, દલીલને ખાતર માનો કે ભૌતિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ અંપૂર્ણ નિર્ણાયક કારણો છે. તોપણ ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર કે રાજકારણ જણાવે તો કોઈ માણસ જરાય ચોક્કસ જણાવી ન શકે કે ક્રાંતિ ક્યારે આવશે. કેમ કે, એ તો ગમે ત્યારે આવી લાગે—ક્યાંય સુધી ન આવે તે નય આવે, અને દરમિયાન સમાજ નવું રૂપ પણ ધરીને નિરાંતે કરે.

તો તાત્કાલિક ફરજોનું શું?

આમ હોવાથી, તાત્કાલિક ફરજ ઉવેખવામાં અપહ્રદષ્ટિ જ ગણાય. આંખ સામે પડેલાં માનવદુઃખો દૂર કરવા ના કહેવું એ તો કોના જેવું કહેવાય? એક દાકતર દરદીને કહે, "હું તમારો ઉપચાર નહિ કરું, કેમકે અત્યારે મેં આખા લતાને એંગે એક એવી મર્ચ-સાધારણ સુખાકારીની યોજના આદરી છે કે તેનાથી રોગમાત્ર મરી જશે. તેને ફળતાં અધસૈકું થશે."! આવા સંજોગોમાં દાકતરે હંમેશા દ્વિમુખી ફરજ અદા કરવાની હોય; એની વ્યાપક અને વિસ્તૃત યોજનાનો અમલ કરતા જવાની સાથેસાથ, એણે તાત્કાલિક ઇલાજને પણ કરવા જ જોઈએ. એમ ન કરે તો દાકતરને દરદીની પેઢીની પેઢીઓને અનુભવે પાકા સિદ્ધ થયેલા તેના ધંધાદારી આચારધર્મમાં એ ચૂક્યો ગણાશે. તાત્કાલિક તકલીફ તરફ જો એ દુર્લક્ષ કરે તો એવી બેદરકારીની સદમ અસર ઊલટી ખરાબ પડશે, —એના ધંધા ઉપર જ નહિ, પણ સામાન્ય જનતા પર પણ.

તે અદા કરવી જ જોઈએ

એ જ પ્રમાણે, વર્તમાન દુઃખદારિદ્ર પ્રત્યે આંખ આડા દાન કરાય તો તેની અસર

આચર્ય રખાય, તો તેવી નીતિને પરિણામે મનુષ્ય માત્ર માધનરૂપ જ-ચતુર લોકોની બાજુનાં 'સોડટાં જેવો જ-બની જશે; અમુક કલ્પિત નીતિ મફત થાય, તો તેમ થતાં કેટલું દુઃખ, કેટલી મનોવ્યથા,—અરે કેટલી જીવહાનિ પણ,—યશે એની પરવા નથી. બાજુ ખેલનાર પેલા ચતુર ખેલાડીઓ જેટલે દરજ્જે માયા હોય તેટલે જ દરજ્જે ખોટા પણ હોય. આવી નીતિરીતિમાં મનુષ્યપ્રાણીની મનુષ્ય તરીકે કરી જ કિંમત નથી રહેતી. આવા બંધકર વિચારોથી જ જૂતકાળમાં કતલો, અન્યાય, બળાટકાર ને જહાંગીરી તથા જુલમરાજ અંબવતાં. મનુષ્યજીવન પ્રત્યે પાવિત્ર્યભાવના જતી રહે છે. સુધારક ભાવનાવાળો માણસ સામે એવી દલીલ પણ ન કરી શકે કે, એનાં શત્રુરૂપ પેલા સીતમગાર, મત્તાધારી, સ્વાર્થી, આફમણકાર, વિજેતા અને વિફરેલ ગુડ્યો બધા પોતાની સ્વાર્થબાજીઓ સાધવા જ માણસોનાં માથાં હોડમાં નથી મૂકતા ? ખુલ્લખુલ્લા તેઓ મનુષ્યજીવનને વટાવનારા છે. પણ સુધારક તેમનો દાખલો ટાંકી પોતાનો ગયાય નથી કરી શકતો. એનો ઉદ્દેશ ઉદાત્તતર છે—સાચું મનુષ્યકલ્યાણ માધવાનો છે. એણે પોતાની તથા પ્રજાની મામે ન્યાય, દયા, અને માનવજીવનના ઉદાત્ત ઉપયોગનો આદર્શ ગખવો નેઈએ. એટલે એણે તો પેલાઓ કરતાં જીવો ધડો એમાડવો નેઈએ.

પૂર્વપક્ષનો અનવરથઠાપ

વળી, જે સામાવાળિયાઓની આ બધી દલીલો એક નિષ્ક્રિય તર્ક તરીકે તેટલે સુધી સાચી છે, તો તે પ્રમાણે સક્રિય સીધો વિચાર કરી આગળ જવામાં શું જોઈ ? જે પ્રજાની બદતર દશા સુધારવા મથીએ તો પ્રજાકીય અમતોપની માત્રા ધરે; એટલે તેને જેમની તેમ રહેવા દઈએ ને તે સુધારવા આંગળી સરખી ન ઉઠાવીએ; આ વિચાર જે માથો હોય, તો કાર્મ માણસ પ્રજા પર કુદરતી આક્રમી પણ આવકારે એમા દોષ ન બતાવી શકાય. અરે, એથી આગળ વધીને, અસતોપની તીક્ષ્ણ ધારને પાણી ચડાવવા, બદદશાને બદતર કરવા મક્રિય પગલાં લઈએ, તેમાં પણ કશું જોઈ ન દેહી શકાય. ગુડાગીરી જે બદદશાને બદતર કરે તો, ગમે તે પ્રકારની ઉશ્કેરણી ને ગુડાગીરી પણ ગ્રાહ્ય ગણાય. એની એક માત્ર શરત એ છે કે, તેમ કરનારે એ અભાળવું કે, પોતે જેની સામે ઉશ્કેરણી જોતી કરવા ઇચ્છે છે અને એમ કરી ક્રાંતિ સાધી જેમનું અન્યાયી સત્તાસન ડગાવવા તાકે છે, તેઓને માથે એ કામગીરીનો અપયશ પડે. ને ક્રાંતિ કાર્મ કે નજીક આવતી હોય તો, જૂઠું અને ફૂડકપટી પ્રચાર દ્વારા સત્તાને બદલાવ પણ કરાય તેમાં જોઈ નથી. 'સાખ્ય મધાય તો ગમે તે સાપન પણ યોગ્ય છે' એ મતવાદનું અંતિમ અને રાક્ષસી સ્વરૂપ આ કહેવાય.

વર્તમાન નીતિરીતિની દૃષ્ટિએ

વર્તમાન નીતિરીતિ આ વાદનો ગાહેર સ્વીકાર નથી કરતી, પણ વર્તે છે તો તેમજ,—ખામ કરીને રાજકીય અને સામૂહિક જીવનમાં. પરંતુ જૂતકાળમાં માનવ આચાર પર અમુક પરપરાજન્ય મર્યાદાઓ હમેશ હોતી. મોટામાં મોટા ક્રાંતિકર ને ભારેમાં ભારે જુલમગાર પણ એમની બંધનશક્તિમાંથી મુક્ત નહોતો. એવી પરપરામાંથી એક પ્રકારની આંતરસંયમશક્તિ બેપજતી, જે પેલા સાધનમાં સ્વૈરાચારના કર્મીણ મત પર કામ દે એવો અંકુશ ગખતી. કેટલાક કટોકટીના સંજોગોમાં આ અંકુશ પણ અફળ જતો એ સાચું; પણ એ માત્ર

મર્યાદિત સમય પૂરતો જ. આથી તો, એનાં મૂળ નીતિ, ધર્મ, પ્રચલિત વહેમો અને રીતો રિવાજોમાં ઊંડો રોપાયેલાં હતાં. આજે પ્રચલિત નીતિમાં અથવા આવતી જાય છે, ધર્મ-શક્તિ ખલાસ થઈ ચૂકી એમ ગણાય છે, વહેમ જર્ઘ-વિજ્ઞાન આવ્યું છે, અને રીતરિવાજો તો ફરતા જાય છે. એવાં સંધિસમયમાં જો ઉપરનાં જોવાં ભવંકર જો-વિચ્છેદક વિધાનો આચારસૂત્રો અને, તો માનવજાત અંતે બિલકુલ શૂન્યવાદિ (Nihilism) જ જર્ઘભ્રેસોનેજો રહેશે. પાસા પોખાર પડે એ જ માનવપ્રાણીને માટે સાચી સમાજનીતિ ને આચારધોરણું ને બીજું નહિ, એમ અને, એથી અન્ય ધોરણ વિચારવાનો પાયો ન રહે. જુઓ તો આંધો શૂન્યવાદના આગમનનાં ચિહ્ન પણ નથી એમ નથી. સમુદાય સમુદાય વચ્ચેનાં 'ધુમ્મસ' ને વેરવેર માનવ્યને કેટલુંબધું બ્રષ્ટ કરી શકે છે તે ગત મહાયુદ્ધે બતાવ્યું છે. તે બધું વિન્યયને ખાતર હતું, કેમકે ઉદ્દેશ તો દરેક પ્રમ્તના ન્યાયી બતાવ્યા હતા. આજે કારખાતાં, પ્રયોગ-શાળાઓ અને હાવણીઓમાં તડામાર ચાલતી શસ્ત્રાસ્ત્રની તૈયારીઓ જુઓ; અને તેમી સાથે એ વિચારો કે, વિન્યય આગળ સાધનશુદ્ધિ સાવ નાચીજ જેવું લેખુ છે. એથી તો 'ધુમ્મસ'માં 'ધુમ્મસ' અને સાવ અવિચારી માણસને પણ એક વાર તો થબી જર્ઘ વિચાર આવે, "અરે, આપણી નીતિમર્ગદાનો તે કાઈ સંગીત સિદ્ધાંત પર પાયો છે કે કેમ?" એ બધું 'જોઈને' તો ગાંધીજી જોરજોર નહિ જણાવતા હોય કે, "મારે માટે સાધ્ય અને સાધન સરખાં જ વાચ્યાર્થવાળાં છે?"

બીજો તર્કદાય

અસાધારણ સંજોગોમાં માનવશુદ્ધિ અતિ ઝીણું ન કાંતી શકે એ મને ખબર છે. આપણે મૂળમાં કિયાશીલ પશુઓ છીએ, અને વિચારમાત્રનું કામ પણ આચાર ધડવાનું છે. એટલે, આ જગતમાં માનવજીવનના ઘોડા દોડાવતાં છતાં, તેની સાથેસાથ આપણે વિચારવું પણ પડે છે. અસાધારણ કટોકટીની વેળાએ તાત્કાલિક ને, ઝીણાં નહિ તો, બડાં લેખાં થિણું માંડવાં જોઈશે. આજે કે ભવિષ્યમાં જનતાનું જીવન સંભાળવા સારુ, કેટલાક જીવોની આદ્યતિ આપવી પડશે. સેંકડો માર્ગલના પ્રવાસે હજારો લોકોને લઈને નીકળી પડેલો ગાંધી જેમો પૂચ્છનાં અપંગલૂલાં માટે જોમો નહિ રહી શકે. આદ્યતમાંથી ઊગરવું હોય તો તેવાં લોકોને એમના નસીબને આશરે છોડી આગળ વધવું જોઈશે. લેનિન જેવા, ક્રાંતિકાળની વચમાં, દુકાળ જેવી ઘટનાથી પણ, મુખ્ય મુદ્દાનું દુર્લક્ષ ન કરી શકે. પરંતુ, આવું તો કટોકટીના સંજોગોનાં દળાણમાં જ, ન્યારે જીવનમરજીની જકડમાં ખેત્રી રહ્યા હોઈએ ત્યારે જ, બરોજીર ગણી શકાય. આ વિધાનોને સામાન્ય સિદ્ધાંત ગણીને, જો ઓછેવત્તે અંશે સામાન્ય મનાય એવા સંજોગોમાં જો વપરાય, તો એ તો ભવંકર નીવડે. સમય બાદુ બારીક ને કહણુ હોય; સંજોગોમાં ભારે અરિથરતા આવી હોય; છતાં, ત્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ ક્રાંતિએ ન પંકડયા હોય, કે ન્યારે એક શૂલ પણ આદ્યતકારી નીવડે એમ અને, ત્યાં સુધી માનવદુઃખો, વ્યથા ને મોત વિષે કાઈ પણ માણસ ફિલસૂફની ઉદાસીનતા ન ધરી શકે. ઔપધરૂપ વસ્તુ ખોરાકી ચીજ ન બની શકે. હું ઉપર કહી આવ્યો કે, ક્રાંતિ ક્યારે આવે એ તદ્દન અધધર વસ્તુ છે. આવે તો આજે આવે ને નહિ તો અંધસૈકુંય વિના આવે જાય. એટલે, સાચો પ્રજ્ઞહિતૈષી ચોતાના દેશબંધુઓની વર્તમાન પેઢીનાં સુખદુઃખો બાબતમાં હલકે કાળજે વર્તી ન શકે; એણે સંભાળવું જ જોઈએ. ક્રાંતિની તૈયારી માટે જરા ધીમાશ-રાખીને પણ, તેમનાં દુઃખોના તાત્કાલિક નિવારણાર્થે ઉપાયો યોજવા ધટે. બિંદારમાં અંકેપ થયો તો આંત્રી અન્નિ...

લેંગની લડત લગભગ મોટું કરવામાં આવી. જ્યાદરસાલજી પણ તેના નિવારણાર્થે દોડ્યા. સામાવાળિયા સરકારે પણ તરત બધા ફેદીઓને છોડી મૂક્યા. આટલું તો દેશસેવકોએ કરવું જ રહ્યું.

સાચી ફરજ દ્વિમુખી છે

એટલે, સારા દાક્તરની જેમ સુધારકનો દ્વિમુખી ધર્મ છે. એક તરફથી પ્રગ્નને આગામી ક્રાંતિ માટે તૈયાર કરવાની સાથે તેણે તેમના રોગિદા પ્રશ્નો પણ ઉકેલતા રહેવું પડશે. એમનો ઉકેલ જ ક્રાંતિ માટેની આવશ્યક પ્રગ્નકીય તાલીમરૂપ થશે. વળી, તેનાથી ક્રાંતિના નાવકો લોક પર કાબૂ લાભશે, કેમ કે તેઓ એમના રોગિદા જીવનનાં સુખઃદુઃખોમાં ભાગી બને છે. આ દ્વિમુખી પ્રયાણકાર્યને, જોઈએ તો, બે દલમાં વહેંચો: એક દલ રોગિદા પ્રશ્નો પાછળ લાગ્યું રહે ને બીજું આગામી ક્રાંતિનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે. એવડે, જ્યારે ઇતિહાસકાર ક્રાંતિનું શ્રેય કોને લાગે જ્ય એ બતાવવા બેસશે ત્યારે, કોને ખબર છે કે છેલ્લો તે પહેલા ને પહેલો તે છેલ્લો ન બેસાડાય ? ત્યારે નત્ર ને મર્યાદીને પહેલું માન પણ મળે.

રચનાત્મક કાર્ય સંગીન નીતિ છે

ખારડોલી જેવી લડતો, ગ્રામસેવી ને ખેડૂતસેવી સંસ્થાઓ, મજૂર મહાજનો, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, હરિજનસેવા, ખાદી, મદ્યનિષેધ આદિ બધાં રચનાત્મક કાર્યો એક રીતે જોતાં તાત્કાલિક પ્રશ્ન ઉકેલવા માટે છે. એ વિષે સફળતમ કાર્ય તો રાજસત્તા હાથ આવ્યે જ થઈ શકે. સુધારકે શ્રદ્ધા રાખવી જોઈશે. તે એકસ અવધિબંધ ક્રાંતિ ન લાવી શકે. ક્રાંતિની આંધી એને રસ્તે ને એને સમયે આવશે. દરમિયાન, સુધારકે શ્રદ્ધા રાખીને હાથ પરને કામે મેડ્યા રહેવાનું છે, અને નજર પેલા ધ્રુવતારાથી ચસવા દેવાની નથી. રોજના આવા રગશિયા કામની ધમાલમાં પડેલા આ સુધારકને વિષે, કદાચ, અંદરનું નહિ જોનાર ઉપરછલા પ્રેક્ષકને લાગશે કે, તે તો લક્ષ્ય વીમર્યો છે. ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૯ સુધી ગાંધીજી એવા જ લાગતા હતા ને ! જાણે કે, તે લક્ષ્ય વીસર્યા છે. ત્યારે ઘણાને એવું લાગતું ને કહેતા પણ. પણ સાચું જોતાં તો, ત્યારે તૈયારીઓ ચાલી ગઈ હતી, અને ૧૯૩૦ના વર્ષે તે સ્પષ્ટ કર્યું. આવી આવશ્યક તૈયારીઓ જો શાંતિથી ન થઈ હોત, તો લોકમાનસ જ્યારે ક્રાંતિમુખ થઈ શકે એવી તક આવી ત્યારે તે ખરે લાગ જોઈ બેસત. તેથી, એક અઘાત ને અડંગ કાર્યકર્તાને છાજે એવી શ્રદ્ધા અને આશાભરી વાણી ગાંધીની છે કે, “મારે એક ડગલું બસ થાય.”

મજૂરમહાજનપ્રવૃત્તિનો દ્વિપ્રાંત

મજૂર મહાજનોની પ્રવૃત્તિને કોઈ માર્ક્સવાદીએ કદી તુચ્છકારી નથી. તે તાત્કાલિક પ્રશ્નને અંગેની સુધારક બની છે. કેટલીક વાર તેનું આખું રહસ્ય અમુક રૂપિયા આનાં ને પાછાનાં તોડમાં જ આવી રહે છે. છતાં તે જરૂરી પ્રવૃત્તિ છે. તેનાથી કશીય વિનયવંતી ચળવળ કરવાને માટે આવશ્યક એવી નૈતિક તાલીમ મળે છે. મજૂરોમાં ઐક્યભાવ, સંગઠન, સંઘવૃત્તિ ને સંઘ પ્રત્યે મમતા, સહકારશુદ્ધિ, શિસ્ત અને સમસ્ત પ્રત્યે ગૌરવભાવ ને આજ્ઞાધારિતા, અને વૈયાકતક વધારેપડતી મહાકાંક્ષા ને મત્સર પર આવશ્યક એવા નિગ્રહ પણ જન્મ છે. વળી, આવાં રચનાત્મક કાર્યો ન હોય તો દળના સામાન્ય સિપાઈઓ શું કરે ? બધો વખત હાકલો મારતા ને વિચારસરણી ઘડતા તો તે ન જ હોઈ શકે. તેમણે ખંત અને ધીરજપૂર્વક વ્યવસ્થા ને કામ કરતાં શીખવું જોઈશે.

ખોટા કટાક્ષનો રદિયો

વળી, જગતમાં દુઃખ, દારિદ્ર્ય, રોગ, ગંદકી, અધોગતિ ને અજ્ઞાન એટલાં તો ભરેલાં છે કે એક નહિ પણ દશ ક્રાંતિઓ આવે તોય તેમનો ઉકરડો બેઠે એમ નથી. આની

કોઈ પણ ક્રાંતિવાદી ના કહી શકે ખરો? એ ઉકરડાનો પર્વત એવો તો તીક્ષ્ણગંધી ને અમેદ છે, કે એકાદ બિચારો સુધારક તેમાં જરાક સરખું ઉસરડયે શું ધટવાનું હતું? તેનાથી અસંમાનતા ને અન્યાયની ધાર એવી તે શી બુટ્ટી ચર્ધ જવાની? એટલે, ક્રાંતિનાં ભૌતિક પૂર્વ આવશ્યકો નાબૂદ થશે કે ઓછાં થશે એવી ભીતિનું કારણ નથી. રૈટિયા વિષે વિચારીએ તો, આપણા પૂર્વપક્ષી જ કહે છે તેમ, દારિદ્ર્યના પ્રશ્નને એ બીચારો તો અડી પણ શક્તો નથી. એમ હોય—અને એમ છે પણ—તો, રૈટિયા દ્વારા અમે જે કાંઈકે જરાસરખી મદદ ખેડાર, અનાધાર અને વિધવાઓને કરીએ છીએ, તેનાથી ક્રાંતિકાળ દૂર જશે એમ એમણે બય રાખવાની જરૂર નથી. ખેડૂતના ઘરમાં થોડાંક ફદિયાં મોકલી રાજ ચનાર અમે, ક્રાંતિની જાદુઈ લાકડી તેમને ચાંદી કે નિકલનાં કરી દે તે જોઈને તો કેવાય રાજ ચર્ધશું. ગરીબોને સારી મજૂરી ને સારી સુખાકારી મળે એ અમને ખૂંચતી વાત નથી. ખેડૂતની નવરાશની મજૂરી પણ ગણુનર દોઢિયાં જ મળે તેણે સંતુષ્ટ રહેનાર માણસ નથી દેશભક્ત કે નથી દયાધર્મી. એમાં તે કયી મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષાય બળી છે? એટલે, અમે તો એ ઇચ્છનારા છીએ કે, આપણી જનતા ઉત્તમોત્તમ ભૌતિક, નૈતિક ને બૌદ્ધિક કક્ષાએ પહોંચે. ગાંધીજી જેવો માણસ એથી ઓછું ઇચ્છે જ નહિ, એ નિઃસંદેહ વાત હોવી જોઈએ. પરંતુ તે ને તેમના સાથીદારો વ્યવહારદક્ષ આદર્શવાદીઓ છે. અને આજના સંજોગોમાં ઊડવામાં, એમની દુઃખદ મુશ્કેલી એ છે કે, આ થોડાંક દોઢિયાં પણ ગરીબને માટે તો મોટી પ્રાપ્તિ છે; એ એમને જીવનમરણના પ્રશ્નમાં મદદસમાન છે.

રચનાત્મક કાર્યક્રમની કસોટી

ઝાડની સાચી પરીક્ષા તો છેવટે તેનું ફળ જ છે. જ્યારે જ્યારે સત્યાગ્રહ શરૂ થયો છે કે કાંઈ અમલી ઉપાય આદર્યો છે, ત્યારે ત્યારે ખાદીવાદી ને રચનાત્મક કાર્યકર્તા તેમાં કદી પાછળ નથી રહ્યો. અને યાકેલાઓએ જ્યારે વિરામ લેવાનું કહ્યું છે ત્યારે તે કહેનારેય ખાદીમાનસધારી નહોતો. અને જ્યારે પદગ્રહણનો પ્રશ્ન આવ્યો છે, ત્યારે પાછળ કોણ રહેલ છે? અનુભવથી જોયું છે કે, રશિયા ગાડા જેવા ગણાતા પેલા ખાદીવાદીઓ જ. જ્યારે સખત નીરસ મહેનતમજૂરીની દેશે માગણી કરી છે, ત્યારે પાછા કોણ આગળ આવી જામે છે? એટલે, ખાદીમાનસ કોઈ પણ કસોટીમાં ઓછું જિત્યું છે એમ નથી. શિસ્તની ખાખત બુઝો, તો તેમણે ઓછામાં ઓછી જ તકલીફ આપી છે. સહન, ત્યાગતત્પરતા, આત્માપાલન, સંગઠન, પ્રામાણિકતા, અદ્વિત મહત્ત્વાકાંક્ષા ને ધર્મીનો અભાવ, એ ગુણો જે અસરકારક ને સાચા ક્રાંતિવાદીનાં લક્ષણ હોય તો, આ કાર્યકર્તાઓ બીજા કોઈથી જિતરે એમ નથી.

ચર્ચાની મર્યાદા

આ આખી ચર્ચામાં સંઘજીવનમાં અહિંસાની નવી નીતિની વાત મેં નથી છેડી; પણ આજે માન્ય અને વ્યવહાર ગણાતા રાજકારણ અને સંપત્તિશાસ્ત્રના જ આધાર ઉપર આ આખી ચર્ચા કરી છે: કેવું હોયું જોઈએ તે ઉપર નહિ, પણ કેવું છે તેના ઉપર મારી દલીલો રચી છે. વર્તમાન નીતિના પાયા વિષે મેં તકરાર ઉઠાવી નથી. અને ગાંધીજીના સત્ય અને અહિંસાના નૂતન છતાં પ્રાચીન સિદ્ધાન્તની પણ મેં વાત નથી કરી.

સિનેમાની સંસ્કૃતિ*

નરહરિ લક્ષ્મણ આઠવળે

સમાજની પ્રગતિ થાય, તેની સંસ્કૃતિનો દરજ્જો દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે ઉચ્ચ થાય, એવો આપણો હમેશાં પ્રયત્ન ચાલે છે. જંગલી માણસોની સંસ્કૃતિ કરતાં આપણી સંસ્કૃતિ કેટલે દરજ્જે ઊંચ છે એ જો જોવું હોય તો, આપણા આદર્શો સિદ્ધ કરવા માટે આપણામાં જે ઉત્સાહ અને ખત હોય તે અને આપણે જિભી કરેલી મંદચાઓ, એ બન્નેમાં જંગલી સમાજ કરતાં આપણે કેટલા આગળ વધ્યા છીએ, એ ઉપરથી જોઈ શકાય. આજકાલ મનરંજનતાં આપણાં સાધનોમાં સિનેમાને પહેલું સ્થાન મળતું જાય છે અને આપણી નવયુવાન પ્રજા પર તેનાં પરિણામ પણ મહત્વનાં અને વિલક્ષણ થાય છે એમાં શક નથી. આ પરિણામનું સામાન્ય દિગ્દર્શન આ અહેવાલનાં પૂર્વભાગમાં કરેલું ગયા લેખમાં * આપ્યું જ છે. પરંતુ સામાન્ય શારીરિક અને માનસિક પરિણામની માથે સાથે જ બાળકોનાં ચારિત્ર્ય ઉપર પણ સિનેમાનાં પરિણામ એટલા મહત્વનાં થાય છે, કે શિક્ષણ સંસ્થાઓની જોડે જ તેને સ્થાન આપવું પડે છે.

આજના જમાનામાં બેકારીનો સવાલ યુવાનો પ્રમાણે યુવતીઓના પણ જીવનમાં ડોકિયું કરવા લાગ્યો છે. અને તે ઉકેલવા માટે સિનેમા એ એક સરસ 'કરીયર'—દ્રાવણવાળા ધધાની એક નવી શાખા આપણી છોકરીઓને માટે ખુલ્લી થાય છે, એમ ઘણા સુશિક્ષિત લોકો પણ કહેવા લાગ્યા છે. આ 'કરીયર'ની નવી શાખાનું વર્ણન સિનેમાની પરીક્ષક સમિતિએ કયા શબ્દોમાં કરેલું છે તે હવે જોઈએ.

કામવાસના, સ્ત્રીપુરુષસંગ અને શુનેગારી (Love, sex and crime) એ સિનેમાની ત્રિમૂર્તિનું તાંડવ પડદા પર અખંડ જોઈ જોઈને તરુણ સ્ત્રીપુરુષોનાં વિચાર અને લાગણીઓ સિનેમામય થઈ જાય છે. તેમનું બોલવું, ચાલવું, હરવું, ફરવું, એ બધાંમાં સિનેમાની છાપ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. તેમના રાજના વ્યવહારમાં સિનેમાની ભાષા, ઉપમા અને દાખલાઓ જ ભરેલાં હોય છે. વર્ણન કરવું હોય તો સિનેમાનાં દર્શ્યોત્તર. વર્ગમાં નિગૂઢ કે વાર્તા લખવી હોય તો તેમાં પણ સિનેમાનાં પાત્રો અને કથાનકો અવશ્ય આવવાનાં જ! મનુષ્ય પ્રાણી સ્વભાવે જ અનુકરણશીલ હોય છે, તોપણ સિનેમાના નટ અને નટીઓનાં પોલાક, અભિનય, હાવભાવ, વગેરે બાબતમાં અનુકરણ તરુણ સ્ત્રીપુરુષો ન કરે તો જ આશ્ચર્ય! નજર કેમ તાકવી, સિગારેટ કેવી રીતે પકડવી, ડાક કેમ મરડવી, એ બધા હાવભાવ અમે સિનેમા પરથી જ ભણ્યા, એમ કેટલાકોએ પરીક્ષક સમિતિ સામે કંબૂલ કર્યું છે. અને શરીરને આકર્ષક રીતે શણગારવામાં અગર નખરાં કરવામાં સિનેમાનો ઉપયોગ કરનારી છોકરીઓની મંખ્યા સંકેતે ડર મળી છે.

તરુણ જીવન પર સિનેમાનાં કયાં પરિણામ થયાં છે એ જોવા માટે આ સમિતિએ આશરે ૧૮૦૦ તરુણ સ્ત્રીપુરુષોને એક પ્રશ્નાવલિ પૂછી. યુગન, આલિંગનાદિ કામચેટાની

* 'સિનેમાના પદદા પર' એ માગશર અંકના લેખના વસ્તુની આગળ વિચારણા આ લેખમાં કરવામાં આવી છે.

વિગતો અને તેના પ્રયોગ અને સિનેમા જોઈને જ કરવા લાગ્યાં, એવી કબૂલાત હાઈસ્કૂલમાંનાં સેકંડે ૩૩ છોકરાછોકરીઓએ આપી. સેકંડે ૪૦ લોકોએ આ પ્રશ્નનો જવાબ જ આપ્યો નહિ. તારુણ્યમાં રહેતી સ્વાભાવિક લક્ષ્યને લીધે તેઓએ તે પ્રશ્ન રહેવા દીધો. અલગત, તેનો જવાબ કેવા પ્રકારનો હશે તેની કલ્પના તો આવી જ શકે; એટલે કે, સિનેમાની કામ-ચેષ્ટાઓનું અનુકરણ કરનારાંની સંખ્યા ખરેખર કેટલી બધી વધારે છે ! નીચે વરસની ઉમરની એક છોકરીએ સરલતાપૂર્વક કહ્યું કે, “ સિનેમા એ તો પ્રિયારાધતની કલા શીખવાંની સરસ નિશાળ છે.” * આ તો તેના સ્વાભાવિક ઉદ્ગાર હતા.

કામચેષ્ટાનું તંત્ર (technique) અને વિગતો જ સિનેમા શિખડાવે છે એટલું જ નહિ, મનની લાગણીઓ તે બગાડે છે, વિકાર વધારે છે, અને સ્વૈરતાની ધ્વજા ઉત્પન્ન કરે છે. કામવિકાર ઉત્પન્ન કરનારાં અને તેની સૂચના આપનારાં કથાનકો અને તેના સપ્રયોગ દાખલાઓ બધાની સામે મોહ ઉત્પન્ન થાય એવા પ્રકારે રાખીને, વિશેષે કરીને તરુણીનાં મનને ઉત્તરવાનું કામ સિનેમા સરસ બનવે છે. ચાર પૈસા કમાઈને સ્વચ્છ રહેવાની ધ્વજા સિનેમાએ ઉત્પન્ન કરી, એમ સેકંડે ૪૩ છોકરીઓએ કહ્યું છે, તરુણ છોકરાઓને ફાસલાવીને તેમની પાસેથી પૈસા કેવી રીતે કઢાવવા અને તેઓને મોહવશ કેમ કરવા એ કક્ષા પર સિનેમામાંથી જ શીખ્યાં, એમ કહેનારી છોકરીઓની સંખ્યા હતી સેકંડે ૩૯. સિનેમાનાં ચિત્તાકર્ષક શૃંગારનાં ચિત્રો જોતાંવેત જ કોઈ એક પુરુષની સાથે એવી જ ચેષ્ટાઓ કરવાની અનિવાર્ય ધ્વજા અમને પણ ઘર્ષ, એમ કહેનારી છોકરીઓ સેકંડે ૪૦ હતી.

સિનેમાની દુનિયા આપણી દુનિયા કરતાં લુહા પ્રકારની હોય છે. આપણી આસપાસની દુનિયામાં જે પરિસ્થિતિ કેવળ અપવાદ તરીકે, કોક કોક વખતે જ, દેખાઈ આવે છે, તે સ્થિતિ તો ત્યાં સર્વસામાન્ય પરિસ્થિતિ તરીકે જ બતાવેલી હોય છે. તેમાં બધે જ ટેકાણે દેખાઈ આવતી શ્રીમંતાઈ અને સ્વચ્છ-વૃત્તિ જોઈને અને આપણને તેવી સ્વચ્છંદી રીતે રહેવા મળતું નથી એ દુઃખથી છોકરીઓનાં ચિત્ત અસ્વસ્થ થાય છે; અને સમાજની સભ્યતા કારે મૂકીને સ્વૈરતાથી ચેષ્ટા કરવાની વૃત્તિ વધે છે. હાહમાહનો પોશાક, ચેનળાજ રહેણીકરણી, કલ્પ, નાચ એવાં એવાં સ્વૈર મનરંજનનાં સાધનો અને અનેક પ્રકારના મોહ યુવાનોની આગળ સિનેમા બિલાં કરે છે, અને તેને પરિણામે સમાજમાં અનીતિ વધે છે, એવો ચોક્કસ અનુભવ થયેલો છે. જે છોકરીઓની વૃત્તિ ખરાબ રસ્તે દોરાર્થ ગઈ છે એવીમાંથી સેકંડે ૪૯, એટલે લગભગ અર્ધોઓએ, કબૂલ કર્યું કે, અમારા આવા જીવનનું કારણ સિનેમા; સેકંડે ૩૮ જણીએ પોતાના અધઃપતનનાં બધાં જ પગલાં કમવાર પ્રત્યક્ષ સિનેમા-ઉપરથી જ અમને સજ્જ્યાં એમ કહ્યું. અહેવાલ-લેખકોના જ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો:—“ પૈસો, મુખલોલુપતા અને એશઆરામ ભોગવવાનો હદ ઉપરાંત મોહ જેમને ઉત્પન્ન થયો છે એવી ગરજ છોકરીઓને તે સાધ્ય કરવાનું સાધન ધણે ભાગે એક જ પ્રકારનું બાકી રહે છે: એટલે કે, પોતાના શરીરનો વિક્રય. આ મુદ્દા સંબંધી જોઈએ એટલો પુરાવો, અમને મળેલો છે.” x

* “ Movies are a liberal education in the art of making love.” p. 151.

x “ For needy girls, tempted beyond their control to obtain money, ease and luxury, the means sometimes narrow down to one form, — exploitation of their sex. Upon this point there is abundance of testimony gathered.” p. 220,

આવાં કામોત્તેજક દિલ્લોનો ઉપયોગ ચાલાક જીવાનો ઘણી જ હોશિયારીથી કરી લે છે. છોકરીઓને પોતાની સાથે સિનેમા જોવા લઈ જવી, આવા પ્રકારની ખાસ દિલ્લો દેખાડીને તેમના મનના વિકાર કેવી રીતે ઉશ્કેરવા, અને તેઓની ઉશ્કેરાયેલી રિચતિનો ફાયદો પૂરેપૂરો કેવી રીતે ઉઠાવવો, એ કલાનો શુદ્ધિપુરઃસર ઉપયોગ કરનારા છોકરાની હકીકતો અને તેઓની કબૂલાતો મૂળ અહેવાલમાંથી વાંચવી જોઈએ. સિનેમા જોતી વખતે પોતાના મનોવિકાર કેવી રીતે ઉશ્કેરાય છે એનું વર્ણન કરનારાં, મનોવેધક પણ ઉદ્દેશ ઉત્પન્ન કરનારાં જે શબ્દચિત્રો ત્યાં આપેલાં છે, તેનું વર્ણન અહીંયાં ક્યાં લગી કરીએ ?

* ચોરી, બહારવટું અને ખૂન એના જેવા ગુનાઓને પણ સિનેમા દ્વારા કંઈ ઓછું ઉત્તેજન નથી મળતું! આપણું સામાન્ય જીવન કષ્ટ-અમ-અને સમાધાન-મય હોય છે. સામાન્યતઃ દરેક દિલ્લમાં જે ચેતનાજી, શ્રીમતાર્થ અને ઉડાઉ જીવન ચીતરેલું હોય છે, તે સમાજમાં કેવળ અપવાદરૂપ જ હોઈ શકે. પણ આ ચિતારહિત જીવન હમેશાં જોવાથી ઘરનાં દારિદ્ર વિશે અણગમે ઉત્પન્ન થાય છે, વડીલોની સિસ્ત ગમતી નથી, અને ઉઘોગ કરવાની ઇચ્છા નષ્ટ થાય છે. અલગત, ઘરમાંથી નાસી જવું એ તેની આગળનું પગલું, અને પછી દુષ્ટ સોજાતમા મપડાઈને ચોરી, બહારવટું વગેરે આગળનો ક્રમ તો નિશ્ચિત છે જ. અહેવાલ લેખક લખે છે કે, સિનેમા એ અક્ષરશઃ ગુનેગારોની નિશાળ છે. ગુના કરવાની પ્રવૃત્તિ તો તે ઉત્પન્ન કરે છે જ, પણ તેને જોઈતી બહાદુરી પણ શિખવાડે છે અને તેની પદ્ધતિઓ, ખૂબીઓ, અને ગુપ્ત રહસ્યો પણ સ્પષ્ટ કરીને બતાવે છે. ગુના કેવી રીતે કરવા તેની વિગતવાર કેળવણી આપીને આવા ગુનાઓની સખ્યા સિનેમા જ કેવી રીતે વધારે છે એને માટે પૂરેપૂરા પુરાવા એકઠા થયેલા છે. ગુના કરવાની અને તે પચાવવાની અનેક ખૂબીઓ અમે સિનેમા પરથી જ કેવી રીતે શીખ્યા એની એક યાદી જ આવા ગુનેગાર છોકરાઓની પાસેથી મેળવીને તૈયાર કરવામાં આવી છે. અપ-ટુ-ડેટ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને તિન્નેરીઓ કેમ તોડવી, અવાજ ક્યાં વગર ખારીખારણાં કેમ તોડવાં, આંગળાંઓની છાપ ન જોઈ એને માટે સાવચેતી કેવી રીતે રાખવી, પોલીસ પાછળ પડે તો શું કરવું, જે વખતે ગુનો થયો તે જ વખતે પોતે ખીજે કેકાણે હતો એમ (alibi) સાબિત કેવી રીતે કરવું, સારંગીની પેટીમાં હથિયાર કેવી રીતે સતાડવાં વગેરે ગુનેગારીના ધધાનાં મહત્ત્વનાં રહસ્યો શિખવાડવાનો પૂરેપૂરો અભ્યાસક્રમ જ અમને સિનેમામાંથી મળે છે, એમ સેંકડે ૨૦ ટકા ગુનેગારોએ કબૂલ કર્યું. “આવી દિલ્લો એટલે ગુનેગારી શિખવાડવાનો નિશાળ જ” કેવળ નહિ, બલકે એક વિદ્યાપીઠ જ કહેવાય.” કદાચ એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે, ગૃહકેળવણી, નિશાળમાં મળતી કેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી, આ બધાંનાં પરિણામ બાળકોનાં મન પર શું કર્ષજ થતાં નથી? અને જો તે થાય છે તો એકલી સિનેમા મંસ્થાને લીધે જ છોકરા આટલા બધા કેમ બગડે છે? સવાલ બરાબર છે. ગૃહકેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી અને નિશાળમાંનું વાતાવરણ—આનું પરિણામ ઘણુંયે થાય છે. પણ ઘેર અથવા નિશાળમાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેની પાછળ, તેના આધારરૂપે, એક જીવનનું તત્ત્વ હોય છે. જીવનનો આદર્શ શો, તે કેવી રીતે સાધ્ય કરવો, એને લગતી

પારિભાષિક શબ્દોમાં ચર્ચા લાગે ન ચાલે; તોયે શિક્ષક અને પાલકની એની કુદરતોએ ધણીખરી નિશ્ચિત હોય છે અને તેના સંસ્કારની છાપ તે છોકરાંઓના મન પર પાડવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. સિનેમાને ફિલ્મસ્ટ્રી જ નથી હોતી. અમુક એક પ્રકારના સંસ્કાર તેમને આપવાના હોતા જ નથી. કેશી પદાર્થોની પેઠે ઉત્તેજક ચિત્રો જતાવીને કૃત્રિમ હલમલાટ (thrill) ઉત્પન્ન કરવો એટલો જ તેનો હેતુ હોય છે. તેથી સિનેમાને લીધે છોકરાંઓની લાગણીઓ જ બગડી જાય છે. જોને આધારે કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન હોય છે તે જ લાગણીઓ આવી રીતે બગડી જવાથી, સિનેમાથી બેવડાં માઠાં પરિણામ બેપજો છે. બીજી કેળવણીના પરિણામને તે જૂંસી નાખે છે અને હીન આદર્શો અને મોહ કૃત્રિમ રીતે બિલાં કરીને બાળકોનું જીવન વેદની નાખે છે. ચેતબાજી એ પ્રત્યેકનો હક્ક છે એવી ખોટી લાગણી સિનેમાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. ચારિત્ર્યવાન અને સંસ્કારી કુટુંબમાંનાં સેકંડે ૨૦ છોકરાંઓને શ્રમ કર્યા વગર વામમાર્ગે પૈસા કમાવાની ઇચ્છા સિનેમા જોઈને થઈ આવી એમ સાબિત થયું છે. તો સંસ્કારહીન કુટુંબનાં છોકરાંઓમાં એ પ્રમાણ સેકંડે ૩૯ આવે તો શો નવાઈ? રખડુ અને બગડી ગયેલાં છોકરાંઓમાં તો આ પ્રમાણ સેકંડે ૪૫ હોય છે.

આ તો યદ્યપ્ત અપરાધ કરનારાઓની વાત. પણ સામાન્ય સમાજની અભિરુચિ પર પણ સિનેમાથી પરિણામ થાય છે અને નીતિની મર્યાદા શિથિલ થઈ જાય છે. સિનેમાને બહારવટિયો હમેશાં બહાદૂર જ હોવાનો; અમીરની માફક અને સભ્યતાથી તે રહેવાનો; એને અપરાધને બદલે સજા તો લાગ્યે જ થવાની. આ બધી વાતોને લીધે તેનું ચિત્ર એટલું આકર્ષક થાય છે, કે સામાન્યતઃ પ્રેક્ષકોને તેના પ્રતિ સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે; ગુના કરવા એ કંઈ એટલું બધું ખરાબ કામ નથી એવી મનની તૃપ્તિ બંધાઈ જાય છે. હાઈસ્કૂલમાંનાં કેટલાયે છોકરાંછોકરીઓએ કહ્યું કે, “મહેનત કરીને રોટલા રળી ખાવા એ કંઈ એટલી બધી સ્પૃહણીય વાત નથી.” આનો અર્થ એ નથી કે આ બધા છોકરાઓ ગુનેગાર થવાનાં. પણ નીતિઅનીતિ, સારુંનરસું, સત્યઅસત્ય, એ વિશે બાળકોનાં મન પર જે સંસ્કાર પાડવાનો માખાપ અને શિક્ષક તેમ જ સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ પ્રયત્ન કરે છે તેને આ સિનેમા-ચિત્રો જડમૂળથી ઉખાડીને ભોંયભેગો કરી નાખે છે, અને આખા સમાજનું જ વાતાવરણ ધીરે ધીરે પણ ખાતરીથી બગાડી નાખે છે.

આ ઠેકાણે કોઈ એમ કહેશે કે, સિનેમાનાં લયાનક ચિત્રો અને ગુનેગારોને થનારી સજા જોઈને બાળકોનાં મનો ગુના ન કરવા તરફ જ વળવાં જોઈએ. આ વિષે પણ પરીક્ષક સમિતિએ જે પુરાવો એકઠો કર્યો તે વિરુદ્ધ બાબુએ જ પડ્યો છે. સિનેમાના ચોરોને સજા થયેલી જોઈને કંઈ જ પરિણામ થયું નહિ એવું કહેનારા સેકંડે ૫૬ છે. પહેલી વાત તો એ કે, બહુજ થોડી ફિલ્મોમાં (સેકંડે ૨૦) ગુનેગારોને સજા થયેલી ખતાવવામાં આવે છે; અને જ્યાં તે ખતાવેલી હોય છે ત્યાં પણ તે એવી રીતે ગોઠવેલી હોય છે કે, ગુનેગારોને સજા થવાથી સ્મશાનવૈરાગ્ય જેવું થોડુંક માહું લાગે છે એટલું જ. મુખ્ય ધ્યાન તો હોય છે, ગુના કરવામાં ફતેહ કેવી રીતે મેળવવી અને તે ફતેહ મળી એટલે આપણને કેટલું સુખ મળશે એ તરફ જ.

અમેરિકામાં તો જ્ઞેલમાંયે સિનેમા ખતાવવામાં આવે છે. સેકંડે ૮૦-૮૫ જ્ઞેલમાં આ સગવડ છે; પણ ત્યાંનો અનુભવ પણ આવો જ છે. સિનેમાને જોઈને પોતાનું વર્તન સુધારવાની ઇચ્છા થયાનું કહેનાર ગુનેગાર સેકંડે ૨ ! સેકંડે ૬૦-૭૦ કેદીઓએ તો કહ્યું કે,

સિનેમા દ્વારા કંઈક ધંધાનું શિક્ષણ આપો તો સુધારો થવાની દૈર્ઘિક આશા રાખી શકાય ખરી. સિનેમાથી કેદીઓનું મનરંજન તો જરૂર થાય છે, પણ સાથે સાથે એક પ્રકારનો દ્રવ્ય પણ વધે છે. સિનેમાનાં ચેન્યાજી ઉડાઉઓર પાત્રો અપરાધ કરીને પણ છૂટી જાય છે અને સુખ ભોગવે છે અને અમારાં નસીબમાં માત્ર જોડનાં કષ્ટ ભોગવવાનું જ હોય છે, એ સ્થિતિ જોઈને તેમને દુનિયાનો તિરસ્કાર જ ઉત્પન્ન થાય છે ખીજું, સિનેમામાં કામોત્તેજક ચિત્રો પડતા પર ભડકદાર રંગમાં ખતાવાય છે, તેથી કામવિકાર વધે છે, પણ તેની શાંતિ કરવાની સગવડ ન હોવાથી નિર્સર્ગ વિરુદ્ધ અત્યાચારો વધે છે, એવો જોલના અધિકારીઓનો અભિપ્રાય છે. સિનેમાને લીધે વર્તનમાં સુધારો થવાનો ફક્ત એક જ દાખલો જડી આવ્યો: તે કેદી છૂટ્યા પછી મિનેમા કપનીમાં જ નોકરીએ વળગ્યો!

પ્રત્યક્ષ સિનેમા જોઈને જે પરિણામ થવાનાં તે તો થાય જ છે; પણ મિનેમાનાં ચિત્રો, દિવાલો પર અને ગાડાંમાં ફરતી તેની સચિત્ર જાહેરખબરો, તેમાંના આકર્ષક પ્રસંગોનાં ચિત્રો, અને કથાનકનું રસભર્યું વર્ણન કરનારી નાનીમોટી પુસ્તિકાઓ, એ બધાનું પરિણામ કંઈ ઓછું નથી થતું જાહેરખબરોમાંનાં કામચેપટાનાં ચિત્રો, અથવા ખૂન, બંદાર-વટાના ભડકદાર રંગમાં રંગેલા ફોટા જોઈને બાળકોની લાગણીઓ ઉત્કેરાય છે અને બધું 'સાહિત્ય મદત મળતું હોવાથી તેનો પ્રસાર, અને અલગત પંચિલામ પણ, ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થાય છે

મજૂરોની ને ગરીબોની વસ્તીઓમાં તો સિનેમા એક સરથા જ થઈ છે. મિનેમા દેખાડવામાં ચિત્રો કરતાં મિનેમાગૃહનું જ મહત્ત્વ આવે છેકાણે વધારે હોય છે. પોતાના રનેહી સૌખ્યીઓને મળવા અથવા એક ખીજનો પ્રેમ સંપાદન કરવા માટે તરુણ સ્ત્રીપુરુષોને તે જગ્યા બહુ પ્રિય હોય છે. ન્યૂયૉર્ક જેવા શહેરમાં આવી વસ્તીઓમાંનાં સિનેમાગૃહમાં સેંકડે ૫૩ પ્રેક્ષક જુવાન હોય છે ગીચગીચ વસ્તીમાં રહેનારાં બાળકોને કેળવણી તો નહિ જેવો જ મળવાની. જે નિશાળો હોય છે ત્યાંના શિક્ષકો અને તેનું વાતાવરણ, એનો દરજ્જો વધારે ઊંચો તો ક્યાંથી જ હોય? મતગમતો અથવા મનરંજનનાં ખીજું સભ્ય માધતો, સગવડોનો પૂરેપૂરો અભાવ; માખાપ આખો દહાડો કારખાનામાં મજૂરીએ અને રાત્રે યાકોને અથવા દારૂ પીને પડી રહેલા! એવી સ્થિતિમાં બાળકોના મન ઉપર મારા સંસ્કારની છાપ તો શાની જ પડે? આવા બાળકોને સિનેમાગૃહ એ એક વિશ્રાંતિનું અને સંસ્કાર મેળવવાનું એક જ મ્થાન હોય છે. ત્યાં જઈને ઝાંખો પ્રકાશ અને આછા પ્રેક્ષકાવાળો એકાદ ખૂણો તે શોધી કાઢે છે; જુવાન છોકરાછોકરીઓને ત્યાં પૂરેપૂરું એકાંત મળે છે અને એકાંતમાં થનારા બધા પ્રમોગોને ત્યાં પૂરતો અવકાશ મળી રહે છે. “ન્યાં સુધી છોકરાછોકરીઓની એકબીજાની મંમતિથી જ બધું ચાલે છે ત્યાં સુધી અમે વચ્ચે પડતા નથી”—આવો દરદરિ અને હાપણુભર્યો અભિપ્રાય સિનેમાગૃહના માલિકો આપે છે. આ અદાની અને કમનસીબ બાળકોની આસપાસનું વાતાવરણ શિયલ હોય છે, ને આર્મો વંધારે ઊંચા હોતા નથી. આવાં બાળકોને કામવાસના, સ્ત્રીપુરુષસમ્બંધ અને મુનેગરી (Love, sex and crime)ની ફિલ્મો ખતાવવી એ તેમને ઝેર આપવા જેવું છે. * આ

* “Does not the exhibition of gangster pictures in these neighbour-hoods amount to the diffusion of poison.” p. 195.

ઝેરનાં પરિણામ કેંયાં થાય છે, જીવાન છોડરા છોડરીઓ સિનેમાના પ્રસંગોનું કેવું અસલીલ અનુકરણ કરે છે, અને તેને લીધે ચોરી તથા બીજા ગુના કેટલા બધા બન્યા છે, તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આ બાળકોનાં પોતાનાં મોઢેથી કરેલું વાંચીને મનમાં કંપારી છૂટે છે.

સિનેમા એ એક લયંકર હથિયાર છે. તારતમ્ય જાળવીને તેનો ઉપયોગ કરીએ તો કંદાય સારાં પરિણામ આવી શકે; પણ તેની આગકાવ મુખ્યત્વે દેખાતી સંહારક શક્તિ તરફ ડોર્ધનું ધ્યાન જતું જ નથી. કેળવણીની સંસ્થાઓ પર સરસ દેખરેખ રાખવી જોઈએ, જુદી જુદી જાતની પરીક્ષાઓ અને કસોટીઓ અમલમાં લાવવી જોઈએ—ઇત્યાદિ કાલાહલ કેટલો બધો ચાલે છે? પણ સમાજના જીવન પર અને આદર્શો પર મહત્ત્વનું પરિણામ કરનારી આ સિનેમાની સંસ્થા પર નથી કાંઈની દેખરેખ, નથી કાંઈનો અંકુશ કે નથી તેના પરિણામની કાંઈના ઉપર જવાબદારી!

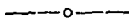
એક બ્રિટિશ કમિશને કહ્યું છે કે, “હોલીવુડમાંથી નીકળનારી તાજી ફિલ્મ કરતાં ફક્ત બાઈબલ કે કુરાનનો પ્રચાર વધારે હોય છે.” * આ સિનેમાનાં માફાં પરિણામ જાતાં એમ જ કહી શકાય કે, આફ્રિકાના નંગલો માણસે પણ આવા લયંકર હથિયારનો આટલો બેદરકારીથી ને બેજવાબદાર રીતે ઉપયોગ ન કર્યો હોત.

આખી દુનિયાના મળાને દર અઠવાડિયે ૨૫ કરોડ લોક સિનેમા જુએ છે. કાંઈ પણ એક ભાષા જાણવાવાળા દુનિયામાં થોડા જ હોવાના, પણ ચિત્રોની ભાષા તો સહુ સમજે. આંખે જોયેલી વસ્તુ વધારે સારી રીતે ધ્યાનમાં રહે છે. સિનેમા મનરંજનનું મુખ્ય સાધન થઈ ગયું છે, તેથી તેની દ્વારા રમતાં ગમતાં મન પર જે સારાનરસા સંસ્કાર પડે છે તે કાયમતા ટકી રહે છે, અને તેથી જ તેનાં પરિણામ આટલાં લયંકર થાય છે. સિનેમાના પરિણામ વિશે કેવળ તર્કકૂતર્ક અને વાદવિવાદ કરવાનું કારે મૂકીને, શાસ્ત્રીય પ્રયોગ કરી આંકડા ભેગા કરીને, પુરાવા સાથે બધી વિગતો મેળવવાનું કષ્ટદાયક કામ એકસરખું ચાર વરસ સુધી જે લોકોએ કર્યું, તેઓએ આખા સમાજ ઉપર અને વિશેષે કરીને માખાપો પર અગણિત ઉપકાર કર્યો છે એમાં શક નથી. સિનેમાનું સાચું સ્વરૂપ ૨૫૪ કરીને બતાવવાના આ કામ માટે પરીક્ષક સમિતિને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ તેટલા ઓછા જ છે.

મનુષ્યની સંસ્કૃતિ, તેનું વર્તન, તેના જીવનના આદર્શો દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે ઊંચા ચતા જવા જોઈએ એ બધાને માન્ય છે. તે દષ્ટિએ જૂના જમાનાના લોકો કરતાં આપણી સંસ્કૃતિનો દરજ્જો વધારે ઊંચો બનાવવામાં સિનેમાની મદદ થાય છે કે નહિ એ જોવું જોઈએ. સમાજમાં આટલું દુઃખ અને દારિદ્ર્ય ફેલાયું છે; મનુષ્યનું જીવન એટલું બધું કષ્ટમય થઈ ગયું છે; તેથી થોડુંક સ્વૈર, સ્વચ્છંદી વાતાવરણનું મનરંજન તેને મળવું જોઈએ : આવી ફિલસૂફી આત્મઘાત કરનારી છે. સમાજમાંની હીનતા, હલકી મનોવૃત્તિ, બેદરકાર વાતાવરણ, એનું જ ચિત્ર સિનેમામાં બતાવવાથી સમાજ પર બીજા કયાક સંસ્કાર પડવાના હોય ? આપણી ઉચ્ચ સંસ્કારિતાને છાજે એવા જ આપણાં મનરંજનના પ્રકાર હોવા જોઈએ. તેમાંથી આપણા ઉચ્ચ આદર્શોને ધક્કો ન પહોંચે તેની સાવચેતી તો લેવી જ

* “Only the Bible and the Koran have an indisputably larger circulation than that of the latest film from Hollywood.”

જોઈએ. કેટલાક સમજે છે: “તરુણુ ઓપુરુષા થોડાંધણાં સ્વચ્છંદી રહેવાનાં જ. તેમની ઉમરને અનુસરીને તેમનાં વર્તનમાં થોડીક શિથિલતા આવે તો કંઈ વધુ ખગડવાનું નથી.” પણ આ માન્યતા આખરે વ્યક્તિને અને સમાજને હાનિ પહોંચાડ્યા વગર રહેવાની નથી. વર્તન શિથિલ ન થાય એ માટે સાવધાનતા રાખવી જોઈએ તે તરુણુ અવસ્થામાં જ; એટલું જ નહિ, પણ નિયમબદ્ધ અને શિસ્તવાળુ વર્તન તે ઉમરમાં આવશ્યક જ હોય છે. આ બધી વાતોનો વિચાર કરીને સિનેમાએ સમાજનુ કલ્યાણુ કર્યું છે કે નહિ તે વિચારવાનો વખત આવી લાગ્યો છે; અને તેનાં માઠાં પરિણામ થતાં અટકાવીને, તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી લેવો, એ જોવા વગર હવે ચાલવાનું નથી.

ભાવિપથે

પૂજાલાલ

જન્મે સકલ ભૂતકાલ વિસરાઈ, નૈઋત્યના
અખંડ ઇતિહાસરૂપ; પતનક્ષણોની સ્મૃતિ
જગાડત રુઆયલા મણુ વિકારના શલ્યના
અશેષ થઈ જાવ, વિહ્વલ રમે કરે એ ધૃતિ.
ગયો સમય શોચનીય, ગઈ મોચનીયા હવે
નિશા, ન ભમલું રહ્યું ભુલભુલામણીઓ મહીં;
કૃપા કિરણરૂપશંથી પરમના હવે તો નવે
પ્રભાત નવજન્મ પામી, કર માત કેરો ગ્રહી
ઉપાહૃદયરંગનાં સુરસિ નંદનોમાં ફરું
ચિરંતન પ્રકાશના સુભગ સ્વર્ણના સાજમાં;
અલૌકિક પ્રભાવથી વદનકાંતિ મારી ભરું;
સરુ અમૃત હોરીએ, રમું અનંતના રાજમાં.
અતીત દર્શનાલું, લુપ્ત નહિ વર્તમાને થઈ
નિમંત્રણુ કરે ભવિષ્ય જવલમાન ત્યાંજે જાવ.

મધુપર્કો મધુપર્કો મધુપર્ક: આ શબ્દો સૌએ અનેકવાર સાંભળ્યા હશે. લમમંડપમાં વરરાજ પધારે ત્યારે તેની સ્વાગતપૂર્વક નિમિત્તે આ શબ્દો ઉચ્ચારાય છે. અને આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા પછી જૂના વિધિના પડછાયા રૂપે વરરાગને મધના પાણીની અંજલિ અપાય છે, જેને સૂંઘીને વરરાજ તરલાણામાં પાછી ઢાળી નાખે છે. ઉપરનો વિધિ પ્રાચીન ભારતમાં બધે ઠેકાણે પ્રચલિત હતો. કાષ્ઠિણ્ય પ્રવાસી યાત્રીને ઘેર પહોંચે, કાષ્ઠ અતિથિ લાંબો પંથ કાપીને આંગણે આવે, ત્યારે પ્રથમ તેના પગ ધોવરાવી તરત જ તેને મધનું જેવ આપવામાં આવતું. અત્યારે તો એ વિધિ નષ્ટ થયો છે. કદાચ આપણે બહુ યાકતા નહિ હોઈએ; અથવા આ ઉત્તમ શ્રમહારી હશે !

પણ એ જૂના લોકોએ મધને શા માટે આટલું મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું હશે ? શું મધ સિવાય બીજું પેય તેમને નહિ જડ્યું હોય અથવા મધ પુષ્કળ થતું હશે એટલે ?

ના, તેનું કારણ જુદું હતું. સુશુત, ચરક, ભાવ વગેરેના ગ્રંથોમાં મધ પરના સ્લોકો જોતાં જણાય છે કે તેમાં મધની ખૂબ જ પ્રશસ્તિ મળે છે. તે સ્લોકોમાં વૈજ્ઞાનિક બીજુવટ ભરેલો અભ્યાસ કદાચ નહિ હોય પણ તે દૃઢ અનુભવના ઉદ્ગારો છે. સાંધાઓનો યાક દૂર કરવાનો ઉત્તમ શુભ મધમાં છે તેમ અત્યારના પ્રયોગશીલોએ જણાવ્યું છે. મધમાં ગ્લુકોઝ (glucose)નું તત્ત્વ વધારે પ્રમાણમાં હોઈ તે પચવામાં ઘણું જ હળવું છે. મધની સાકર એટલી બધી નિર્દોષ છે કે મધુપ્રમેહનો દર્દી પણ મધ ખાઈ શકે છે એમ કેટલાક દાક્તરો માને છે. ઘણા વખતથી આપણે ત્યાં મધનો સ્વતંત્ર પેય તરીકે અથવા ભોજન સાથેના ખાદ્ય તરીકેનો ઉપયોગ બંધ થયો છે. આપણે તો અત્યારે મધનું નામ સાંભળતાં કંઈકે મંદવાડની કલ્પના કરવા ટેવાઈ ગયા છીએ. જો કે મધના શુભો ગદ્યા છતાં પણ આજે શહેરમાં મળતું શા રૂપિયે શેરનું મધ ખાદ્ય કે પાન તરીકે લેવું સાધારણતઃ પરવડે તેવું પણ નથી.

પરંતુ મધના શુભોનું વર્ણન એ આજનો વિષય નથી. વેપારી રીતે મધના શુભોનું વર્ણન કરવાનો એક સમય આવશે, કે ન્યારે શાસ્ત્રીય રીતનું મધનું ઉત્પાદન દેશમાં વધી ગયું હશે. હું તો આજે કહેવા માગું છું તે તો મધના ઉત્પાદનની વાત. મધ છઆંક આને શેર મળતું થાય; મધનો ઉપયોગ સર્વસાધારણ થઈ જાય, ગામડામાં ચઢ્યાર મહિના ઉદ્યોગધંધા વગર કાઠી નાખનાર ખેડૂતોને ઘણા ફળદાયી ધંધો મળે તેની વાત—અને તે વાત તે મધમાખીનો ઉછેર. આપણામાંના બહુ ઓછા જાણતા હશે કે જેમ આપણે પશુ-પક્ષીઓને પાણી તેમની પાસેથી સેવા અને ધન મેળવીએ છીએ તેમ મધમાખીને પાણી તે દ્વારા મધનો વેપાર કરી પૈસાદાર થઈ શકાય છે.

યુરોપના ઘણાખરા દેશોએ, અમેરિકાના કેટલાક પ્રાંતોએ, મધનો અજબ જેવો વેપાર માડ્યો છે. ગાયો, મરઘાં, બતકાં, ભૂંડના ઉછેરના જેમ ખેતરો હોય છે તેમ મધમાખીઓના પણ હોય છે. ત્યાં લાખો મધપૂડા પર કરોડો માખીઓ કામ કરી રહી હોય છે. અને તેમના શેઠોને લાખો રૂપિયા કમાવી આપે છે. મધમાખી વિશેનું વિજ્ઞાન તે દેશોમાં એટલું બધું ખીટું છે કે મધમાખીના રાજો માટે દવાઓ શોધી કઢાઈ છે. મધમાખો માટે દવાખાનાંમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. મધમાખીના શરીર પર, મધમાખીના ઉછેર પર, મધમાખીની દવાઓ પર કેડીબધ પુસ્તકો લખાયા છે. પણ એ મહેલો જોઈને આપણાં જૂંપડા માટે જીવ બાળવાથી કાયદો નથી. પરંતુ આ સમયમાં કે જ્યારે ગ્રામઉદ્યોગનો પુનરુદ્ધાર થઈ રહ્યો છે, ગામડાઓ માટે નવાનવા ઉદ્યોગધાઓની શોધ થઈ રહી છે, તે સમયે જો આ મધમાખીનો વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉછેર શરૂ કરવામાં આવે તો ગ્રામઉદ્યોગની દિશામાં એક ઉમદા પગલું લીધું ગણાય.

ગામડાના લોકોને બતાવી આપવામાં આવે કે માખીઓ કરડવાની નથી અને છતાં પાળી શકાશે, હાલમાં વાઘરીઓ મારે છે તેવી રીતે માખીઓને માર્યાનું પાપ કર્યા વગર મળુબધી મધ મેળવી શકાશે, અને મધપૂડાઓ કેમ પકડવા, તેને ઘેર અથવા ખિતરમાં કેમ રાખવા, તેમાં માખીઓને કેમ ઉછેરવી, તેમાંથી શાસ્ત્રીય રીતે મધ કેમ કાઢવું વગેરે બાબતોનું તાદશ શિક્ષણ આપવામાં આવે, તો મધમાથી પૈસા પેદા કરી શકાય છે તે તો તેઓ પણ જાણે છે; એટલે આ ઉદ્યોગનો ઝટ સ્વીકાર થશે.

અને આ ઉદ્યોગનો પ્રચાર થતા બીજો કાયદો એ થશે કે આપણને શાસ્ત્રશુદ્ધ મધ મળી શકશે. તમે કદાચ પૂછશો કે શાસ્ત્રશુદ્ધ મધ એટલે શું ? શું આપણે અમુક કાર્મસીમાંથી આણેલું અથવા ફલાણા વાઘરી પાસે હાથે પડારી ગાણેલું મધ શાસ્ત્રશુદ્ધ નથી ? હું કહીશ કે ના ! આપણે ત્યાં જે મધ મળે છે તેમાં ૮૦ ટકા અશુદ્ધ મધ હોય છે. અશુદ્ધ એ રીતે કે મધ માટે જે મધપૂડા નીચોવવામાં આવે છે તેમાં સેકડો માખીઓનાં ઇંડાં પડેલા હોય છે. તેનો અર્ક પણ મધમાં આવી જાય છે. અને તેથી તે મધ જોઈએ તેટલું ગુણકારી નીવડતું નથી. અમુક દવાવાળાને ત્યાંથી લાવોએ છીએ તેથી તે મધ શુદ્ધ હોતું જોઈએ એ માન્યતા પણ ભૂલભરેલી છે તેઓ પણ ગોડના જગલમાંથી વા હિમાલયનાં જગલો કે સહ્યાદ્રિનાં જગલોમાંથી જગલી લોકોએ મધપૂડા નીચોવીનીચોવી જે ડબ્બાઓ ભર્યા હોય છે તેમાંથી મધ આયાત કરે છે અને કારખાનામાં શીશા ભરી તે ઉપર લેબલ મારે છે.

મધમાખી

પણ હવે આપણે વિષય ઉપર આવીએ. પૃથ્વી પર મધમાખીની લગભગ ૨૦૦ જાતો છે. પરંતુ તેમાં પાળી શકાય તેવી તો બહુ ઓછી જાતો છે. અને તેમાંથી જેના પર વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો થયા છે તેવી તો ફક્ત ચાર જ જાત. તેમાંથી પ્રથમ આપણે (૧) અપિસ ઇન્ડિકા (Apis Indica) લઈએ. તેને માતી પણ કહે છે—આખૂના પહાડી લોકોમાં પ્રચલિત નામ. હિમાલયના જગલમાં તેને રોટકા મખખી કહે છે. ઇંગ્લેન્ડ ઇટલી વગેરે યુરોપિયન દેશોમાં તથા કેલિફોર્નિયા (અમેરિકા), ઇન્ડિય તથા આફ્રિકા વગેરેમાં જે માખીઓ પાળવામાં આવે છે તે આ જાતની જ માખીઓ છે. તેઓ દિવાલમાં પડેલી ફાટોમાં, મોટાં નળિયાંની વચ્ચે રહી જતી જગામાં, તથા કેટલીકવાર જમીનમાં પડેલી ફાટોમાં પણ પોતાના મધપૂડા

બાંધે છે. તે માખીઓનું એકેકું ટાણું સાત અથવા કેટલીક વખત તેથી પણ વધારે મધપૂડાઓ બાંધે છે.

આ માખીઓ ખુલ્લી હવામાં મધપૂડા બાંધી શકતી નથી એટલે ઝાડની બૂલતી ઝાળીઓ પર તથા મકાનની છાજલીઓ પર તેઓ મધપૂડા નથી બાંધતી; પરંતુ મોટાં ઝાડોની અંદર ન્યાં પોલો રહી જાય ત્યાં પોતાના મધપૂડા બાંધે છે. મોટી પોલો કે ન્યાં એકબે માણસો સમાઈ જાય અને અંધારું પણ પુષ્કળ હોય તે સ્થાન તેઓને વધારે પસંદ છે.

આ માખીની સાધારણ લંબાઈ ૧૧ાા હેન્ડ હોય છે. કેટલીક વખત એકબે દોરાવા વધારે પણ હોય છે. પહાડી પ્રદેશની માખીઓ મેદાનના પ્રદેશની માખીઓ કરતાં સહેજ મોટી તથા તેઓને રંગ સહેજ કાળાશ પડતો હોય છે. મેદાનના પ્રદેશમાં ઊછરતી માખીઓ કરતાં મધ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આ માખીમાં વધારે હોય છે. આ માખીઓને મધપૂડો શોધવો ખીજી માખીઓ કરતાં અધરો છે. કારણ કે એક તો તેઓ અંધારામાં હોય છે, અને બીજું મધપૂડામાં થતી આવજત પણ તરત આપણી દ્રષ્ટિએ પડે તેવી હોતી નથી. જગલમાં સાધારણ માણસોને તો ખબર જ ન પડે કે મધપૂડો ક્યાં છે? હમેશા ફરનાર પહાડી લેણા જ તેને ઝટ શોધી કાઢી શકે છે.

આમ સુરક્ષિત ઠેકાણાં હોવાથી આ માખીઓ કેટલીકવાર પોતાના મધપૂડા એક જ જગ્યાએ દસદસ વરસ સુધી રાખે છે. પચાસ વર્ષ એક જ ઠેકાણે રહેલા મધપૂડાના દાખલાઓ પણ પડ્યા છે.

સાધારણ રીતે આ માખીઓ પોતાને હરકત ન કરનારને ડંખ મારતી નથી. પરંતુ કોઈ માણસ તેના મધપૂડાના દરવાજા પાસે ગયો હોય અથવા તેઓને આપણાથી દબાવા, વાગવા જેવી કંઈ ઇજા થઈ હોય તો તેઓ ડંખ મારે છે.

પહાડી પ્રદેશમાં રહેનારી આ જાતની માખીઓનું એકેકું ટાણું દરવર્ષે લગભગ ૨ મણુ જેટલું મધ આપે છે; જ્યારે મેદાનના પ્રદેશમાં રહેનારી આ જ જાતની માખીઓ માંડ અર્ધો મણુ મધ આપી શકે છે.

આ માખીનું મધ—Indica honey—(આપણે 'હિંદી મધ' નામ આપણું?) રંગમાં તથા સ્વાદમાં સર્વોત્તમ હોય છે. જેમને સાધારણ રીતે મધની સ્ગ હોય છે તેઓને પણ આ મધ પસંદ પડે છે. વળી આ મધ કેવળ ફૂલોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું હોવાને લીધે તેની આયુષ્ય તેમજ ખાદ્ય તરીકે (Medical and food value) એમ બન્ને જાતની ઉપયોગિતા છે. જ્યારે ખીજી જાતનું મધ કાં તો બોજન અથવા તો દવા તરીકે જ વાપરી શકાય તેવું હોય છે.

માખીઓએ મધ જે જાતનાં ફૂલોમાંથી બેગું કર્યું હોય તેની જુદીજુદી જાતની વાસ આ જાતના મધમાં હોય છે. તેથી જો સુગંધી મધ મેળવવું હોય તો બાગ પાસેનો મધપૂડો ઉત્તમ ગણાય. આ જાતનું મધ પારદર્શક હોય છે. ઉધરસ માટે આ મધ એકદું જ દવા તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. રાત્રે સૂતી વખતે એક ચમચો ચાટવાથી જૂની ઉધરસ પણ મટે. વંદગલના લેણા તો આ જાતનું મધ ઘરવપરાશ માટે જ રાખે છે, વેચતા નથી.

આ માખીના મધપૂડા ઉછેરવામાં કેલિફોર્નિયા (અમેરિકા) સૌથી મોખરે આવે છે,...

ખીજી જાત—*Apis floria*. તેને પુષ્પમક્ષિકા કે ફૂલમાખી કહી શકાય. આ માખી પણ લગભગ બધાં જ જંગલોમાં મળી આવે છે. પણ તે મધ ઘાણું જ ઓછું બનાવે છે. કદમાં એપિસ ઇન્ડિકા કરતાં નાની, લગભગ ૧૧ ઇંચ જેટલી લંબાઈની હોય છે. વળી ઇન્ડિકા કરતાં પાતળી હોય છે.

આ માખી કરડવામાં ભૂંડી હોય છે. તમને કોઈ કારણસર એક ડંખ માર્યો તો પછી ખીજી જોયાર ડંખ મારવા પ્રયત્ન કરે છે. જો કે ડોરસેટા (*Apis Dorseta*) કે જેનું આપણે આગળ વર્ણન કરીશું તેની જેમ પાછળ પડીને માણસોને ત્રાસ આપતી નથી. ગુજરાત કાઠિયાવાડના સપાટ પ્રદેશમાં આ જાતનું મધ થાય છે અને તે દવા તરીકે કીમતી ગણાય છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડના વૈદ્યો ઘણે ભાગે આ જાતનું મધ વાપરે છે. પણ ઉપર કહી ગયા તેમ આપણા કાળી વાઘરીઓની મધ નિચોવવાની રીતને લીધે અંદર ઇંડાનો અર્ક પણ આવી જાય છે.

પણ આ માખીઓ પ્રમાણમાં એટલું બધું ઓછું મધ બનાવે છે કે ધંધાદારી તરીકે વેચવા એનું મધ ખપ ન આવી શકે. એકે મધપૂડામાંથી માંડ એક શેર મધ મળે. કોઈ વાર ફૂલની ઋતુ હોય ત્યારે વધારે નીકળે. આમ આખા વર્ષમાં માંડમાંડ ૭-૮ શેર મધ મળે. ખીજી વાત એ છે કે, આ મધમાખીને પાળવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છતાં હજી પાળી શકાઈ નથી.

લોકજનતાએ *Apis Dorseta*—એપિસ ડોરસેટા જાતની માખીઓનું નામ ભમ્બર મધ પાડ્યું છે (ભમ્બર મધમાખીનું ટૂંકું રૂપ હશે) અને તે યોગ્ય જ છે કારણ કે તે માખીને બદલે ભમરી કહી શકાય તેવડી જ લગભગ—૧" એક ઇંચની તેની લંબાઈ હોય છે. રંગે પીળી. પર્વતપ્રદેશમાં પીંડના છેડાને ભાગ કાળાશ પડેલો.

ધરની જીતમાં ગારાનું પોણું દર કરી રહેનાર પીળી ભમરી જોઈ છે ને? દેખાવમાં લગભગ તેના જેવી જ આ માખી પણ લાગે છે.

હિંદુસ્તાનમાં આ માખી લગભગ પહાડોવાળા પ્રદેશમાં જ થાય છે. આખૂ, માથેરાન, મહાબળેશ્વર, નીલગિરી, તથા કાશ્મીર વિશેષે કરી તેનાં નિવાસસ્થાન ગણાય.

આ માખીઓ ઘણી જ લયકર હોય છે. "જિસને શેરોંકો મારા વો મી મલ્લી સે હારા" કહેવત આ માખીઓની લયકરતામાંથી ઉદ્ભવી હશે.

તીવ્ર વૈરવૃત્તિવાળી આ માખી જો કોઈની પાછળ પડી તો એ માણસના છુરા હાથ સમજવા. આખૂના પહાડોમાં એક શિકારી શિકારે નીકળ્યો. દૂર દરતાંદરતાં એક અજાણ્યે રથજો નીકળી ગયો. થોડા વખત પછી કાયમની ટેવ મુજબ સિગારેટ પીવાની તલપ થઈ આવી. જાડ નીચે બેસી આરામથી સિગારેટ ચેતાવી ટુંકવા મંડ્યો અને ધુંવાડો બોંચે ચડવા માંડ્યો. સિગારેટ અર્ધો કુકાર્ડ હશે ત્યાં તો બહુબુલ કરતાકને જાણે ભમરા આકાશોથી ઊતર્યા અને શિકારીને મોંએ, હાથે, પગે, ભાલા જેવા પોતાના ડંખ મારવા શરૂ કર્યા. સદ્ભાગ્ય શિકારીનાં કે તેણે કોઈકે પાસેથી આ માખી વિશે થોડું માંભળ્યું હતું. એટલે તે જીવ લઈ ને નાઠો. પણ માખીઓ તેના જેટલી જ ગતિથી પાછળ ઊડતી હતી અને ડખો માર્યે જતી હતી. શિકારીને ચયું કે મરી ગયા હવે. પણ એટલામાં સદ્ભાગ્યે દોડતદોડતાં એક નાની તળાવડી નજરે ચડી. દોડતો આવી તેમાં પડ્યો. અર્ધાંક મિનિટ પછી માયું

બહાર કાઢ્યું. પણ હજી દુશ્મનોનાં બાણ જેવી માખીઓ ઉપર ઊડતી જ હતી. જેવું માથું બહાર કાઢ્યું કે ડંખ મારવા શરૂ થયા. ચાલાક શિકારીને બુદ્ધિ સૂઝી ને ત્યાં ફૂળથી મારી. પાણીની અંદર જ તરતો તળાવને ખીજે છેડે ગયો. અવાજ કર્યા વગર મોઢું બહાર કાઢી શ્વાસોચ્છવાસ શરૂ કર્યા. નાક જ પાણીની બહાર, વાળ પણ દેખાય નહિ. એવી રીતે પાણીમાં તપશ્ચર્યા આદરી. શિકારીએ જ્યાં ફૂળથી મારી હતી તે જગા પર આશરે એકાદ કલાક ઊઠ્યા પછી માખીઓ ઊડી ગઈ. બિચારા શિકારીએ તો તેમ છતાં અર્ધો કલાક વધુ પાણીમાં રહેવું યોગ્ય ધાર્યું. પછી બહાર નીકળી સૂજી ગયેલા હાથ પગ અને મોંએ ધેર પહોંચ્યો અને પંદર દિવસે પગારીમાંથી ઊઠ્યો.

આ માખીઓના ભોગ કોઈક વાર સિંહ, વાઘ, રૌંછ, કે વાંદરાં પણ ખને છે. અને પોતાનો પ્રાણ ગુમાવે છે.

દંશ પણ ખીજી માખીઓ કરતાં વધારે ઝેરી! વીસેક દશે માણસ બેભાન ખને. નો સોએકે દંશ શરીર પર પડ્યા હોય તો શરીરમાં વિષ વ્યાપે. બે કલાક પછી તાવ આવે અને નો તીવ્ર અને ઝડપી ઉપાથો ન લેવામાં આવે તો પ્રાણ જવાની પણ ખીતિ રહે.

તે ઊંચાં ઝાડોની ડાળીઓ પર ખુલ્લી હવામાં લટકતા મધપૂડા બાંધે છે. નીલગિરીમાં ૯૦-૧૦૦ ફૂટ ઊંચાં યુકલિપ્ટસનાં ઝાડની ડાળીઓ પર નીચેથી ઉપર એણીબદ્ધ થી ૬ મધપૂડા એક જ ઝાડ પર વારંવાર નજરે પડે છે.

સામાન્યતઃ મધપૂડા ૩ થી ૪ ફૂટના હોય છે. કોઈકોઈ વાર મોટા ૧૦'x૧૨' પણ દેખાય છે. મધપૂડાનો આકાર જરા લંબગોળ હોય છે. કદ પ્રમાણે મધ પણ ઠીકઠીક હોય છે. સાધારણ મધપૂડાઓમાં, ૧૦ થી ૨૦ શેર મધ નીકળે, પણ ૨ થી ૩ મણ મધ મળે એવા મધપૂડાઓ પણ વારંવાર મળી આવે છે. આખા વાંદરા પોલો કરી મધપૂડામાં તેનો ઉપલો ભાગ ભરાવી નીચેના ભાગમાં વાસણુ રાખી જંગલી લોકો મણુબંધી મધ જે મધપૂડામાંથી મેળવે છે તે તે આ જ જાતનો મધપૂડો.

આ માખીઓનું મધ કીમતી નથી. કારણકે ચાર છ માસ પછી ખાટું પડી જાય છે. અને તેથી વૈદકીય ઉપયોગ તરીકે આ મધ નકામું છે. વિશેષે કરી ખોરાક તરીકે જ આ જાતના મધનો ઉપયોગ થાય છે. રોટલી સાથે ખાવા માટે આપણે જેમ દાળ કે શાંકે હોય તેમ જંગલી લોકો આ મધનો ઉપયોગ કરે છે. આ માખીઓનો સ્વભાવ ઉપર જણાવી ગયો છું એટલે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે આ માખીઓને પાળી શકાતી નથી.

“મેલિપોના અથવા ડમર-ખીંચ (Melipona or Dumer-Bees)”

મધમાખીઓમાં નાનામાં નાની આ જાત. લંબાઈ પહોળાઈ લગભગ $\frac{1}{8}$ "x $\frac{1}{8}$ ", દેખાવે મચ્છર જેવી લાગે! જોળખનારા જ તેને જોળખે. સાધારણ માણસોને તો મચ્છર જ લાગે. આ માખી કરડે નહિ પણ કોષ્ઠક કારણે ગુરસે ચર્મ હોય તો નાકકાનમાં ઘૂસી જવા પ્રયત્ન કરે. નાના શરીર પ્રમાણે તેનો મધપૂડો પણ નાનો જ! મધપૂડાની લંબાઈ લગભગ ૬ ઇંચ x ૪ ઇંચની હોય છે (૬"x૪"). ઝાડની પોલમાં ઘૂસરા અજવાળામાં મધપૂડો બાંધે તેમાંથી મધ પણ વર્ષ દહાડે માંડમાંડ ૧૦ થી ૧૫ તોલા નીકળે. પણ તેનું મધ ભારે કીમતી. આ મધ આંખમાં આંજવાની. ઉત્તમ દવા તરીકે વાપરવામાં આવે છે. હઝીમે તેને કુત્તીશિદ કહે છે. બગરમાં Lotus honey-(કમલમધ) નામે વેચાય છે. રેક બાટલીઓ આવે છે. મધ રંગમાં સહેજ કાળાશ પડતું પીળા રંગનું હોય છે.

મધપૂડા

મધપૂડા એક સુવ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર છે અને ત્યાં એટલી કાળજીથી, ચીવટથી અને નિયમિત કામકાજ ચાલે છે કે આપણને આશ્ચર્ય થયા વગર રહે નહિ. મધપૂડાનો અભ્યાસ કર્યા પછી પશ્ચિમના અભ્યાસીઓ પ્રત્યેક મધપૂડાને કોલોની (Colony) કહીને સંબોધે છે અને તે યોગ્ય જ છે. પ્રત્યેક મધપૂડા, એક મોટી માખી કે જે ઈડાં મૂકે છે અને જેને શાસ્ત્રીય ભાષામાં એક મોટી 'ગણી' કહેવામાં આવે છે તેની છાયામાં ચાલે છે. તે ત્રિયારાજ છે. ત્યાં કદાપિ ગભનુ રાજ થતું જ નથી. જૂનાકાળમાં આપણે ત્યાં ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થાથી સમાજ ચાલતો તેમ મધપૂડાનો માખીસમાજ ત્રણ જાતથી ચાલે છે. પહેલી જાત તે રાજકર્તા જાત, જેમા રાણી તથા ભાવી ગણીઓ આવે છે; રામન અમીરો જેમ પારકી મહેનત પર એશઆરામ કરનાર નરો એ બીજી જાત, અને ત્રીજી જાત તે કેવળ કામ કરનારી માખીઓની જાત એટલે મજૂર જાત. આ કામ કરનારી જાતમાં પણ ત્રણ પેંટા જાત છે. એક તો ફૂલફૂલ ચૂસી સામ્રાજ્યને મધ પૂરું પાડનારી મધુવાદિની (worker Bee) જાતિ; બીજી ઇડાઓને સેવવાં, તેને એક ઝોરડામાંથી બીજામાં લઈ જવાં, બચ્ચાં થાય તેને યોગક આપવો વગેરે કામ કરનાર પરિચારક (Nurse Bee) જાતિ; અને ત્રીજી બધી જાતના કુશ્મનોથી રાજ્યનું રક્ષણ કરવા મથનાર ક્ષત્રિય જાતિ (Warrior Bee).

મધપૂડાનું રાજ્ય

ત્રિયારાજ્ય છે એમ આપણે જોઈ ગયા છીએ. નર માખાઓનું ત્યાં જરા પણ મહત્ત્વ નથી (કુદરતી રીતે જ)—જેમ ભરવાડો ઝોલાદ માટે એકાદ બે પુષ્ટ આપલાઓ રાખી બાકીનાઓની ખસી કરાવી નાખે છે, તેમ તેઓ પણ મધપૂડામાં મધની અછત હોય ત્યારે ચાર પાંચ પુષ્ટ માખાઓ રાખી બાકીનાઓનો મદતર નાશ કરે છે. નર માખીઓ (કે માખા) નું કામ કેવળ ઐશમા રહી મધ ખાવાનું અને સૂવાનું જ હોય છે, પણ તેમાં તેઓનો બિચારોનો વાંક નથી. કુદરતે જ તેમને તેવા બનાવ્યા છે. મધ મેળવવા કે કુશ્મનોથી ગણાવા કંખ કાટો પણ કુદરતે તેમને આપ્યો નથી. શરીર પણ મહેનત કરવા માટે નાલાયક હોય છે એટલે ખાઈપી મોજ ન કરે તો શું કરે / તેમને મધ ભેગું કરવા અને લઈ જવાનો મધુકાંચ પણ હોતો નથી—માખાઓનું કામ આખી જિંદગીમાં એક જ વાર પડે છે અને તે કામ તે નવી ગણીને ગળ્યાભિષેકને આગલે દિવસે ઋતુફાન દેવાનું કામ અને તે કામ કર્યા પછી નરનો કુદરતી રીતે જ અંત આવે છે.

ઋતુફાનનો વિધિ નીચે પ્રમાણે થાય છે. કાંઈ એક મધપૂડામાં, નવી રાણીની જરૂર પડે ત્યારે, રાજમધુ (રામલ જેલી) પાછને ઉછેરેલી એક ગળકન્યાને ગર્ભાધાન કરવા સૂચના કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે તે માખી બીજા મધપૂડા પાસે જઈ ત્યાંના મધમાખાઓને આરાધે છે * —એક જાતની વાસ ઉત્પન્ન કરે છે જેથી માખાઓ આકર્ષાય છે. ત્યાં જે

* એક જ મધપૂડાની માખી તે જ મધપૂડાના નર સાથે કદી સંયોગ કરતી નથી. એક જ લોહીના બિજલથી નપુંસક કે ખોડવાળી પ્રજા ન થાય તે માટે કુદરતે આમ કર્યું હતું. મધપૂડા પાળનાર પણ જો મધપૂડા પાળવા જોઈએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એક જ મધપૂડાની માખી તે જ મધપૂડાના નર સાથે સંયોગ કરી ન કરે.

માંર છ માખીઓ હોય છે તે પેલી રાજકન્યા પાંછળ જાડે છે. પેલી તેને જાણેજાણે આકાશમાં લઈ જાય છે. થાણી જાય એ પાંછળ રહી જાય છે અને છેવટે જે નરમાખી પેલી માખીને પકડી પાડે તેની સાથે તેના સંયોગ થાય છે. સંયોગાન્તે માખીનો આખો વીર્યાશય (એટલે કે માખીનું આખું પેટ જ કહો ને) પેલી માખીમાં ફલવાઈ જાય છે અને પરિણામે બિચારા માખી ત્યાં ને ત્યાં જ રામશરણ થાય છે. કાઈકવાર મરતોમરતો પોતાના મધપૂડામાં જઈ પણ પહોંચે. પણ એકાદબે કલાકમાં અથવા વધુમાં વધુ એ દિવસ પછી તે મરી જાય છે. પ્રાકૃરાજ્ય જેમ બિચારા માખીને પણ કુદરતનો શાપ છે.

ઉપસા પ્રસંગમાં અનેકવાર એમ પણ બને છે કે માખીઓ જીડવાને બદલે એકબીજા સાથે લડે છે અને એકબીજાને મારતાં હલ્લો જે માખી બચે તેની સાથે માખીનો સંયોગ થાય છે. વિજ્ઞાનીઓ આ જીડવાની શરત કે લડવાની રીત વિશે કહે છે કે એ મજબૂતમાં મજબૂત વીર્યસંપન્ન માખીનું વીર્ય મળે એ માટે હોય છે.

રાણી જન્મ લઈને પોતાના મધપૂડામાં આવે છે. ત્રણ કે છ દિવસ ગર્ભકાળનો આરામ લે છે. અને એ ત્રણથી છ દિવસ પછી ગર્ભધારણ કરવા તે યોગ્ય થાય છે. અને ગર્ભવતી થયા પછી રાણી પોતાનું પ્રજનન કાર્ય શરૂ કરે છે. રાણી એક જ દિવસમાં લગભગ ૩૦૦ ઈંડાં મૂકી શકે છે. એક માખીએ એક દિવસમાં વધારેમાં વધારે ૮૦૦૦ ઈંડાં મૂક્યાં એવો દુનિયાનો રેકર્ડ છે. રાણીની ઉંમર સાધારણતઃ ૨૫ થી ૩ વર્ષની હોય છે. પણ ૯ વર્ષ સુધી જીવનાર માખીઓના દાખલા પણ છે.

મધપૂડા એ જેમ એક અજાયબ દેશ છે તેમ રાણીનું શરીર એ પણ એક અદ્ભુત યંત્ર છે. એક વખતના સંબંધથી ધારેલો ગર્ભ જીવે ત્યાં સુધી ધારણ કર્યા કરે છે. અને જ્યારે ઈંડાં ત્યારે ગર્ભમાંથી ગમે તેટલાં ઈંડાં મૂકી શકે છે. બીજી વિશેષતા એ છે કે તે ગમે તે જાતનાં ઈંડાં મૂકી શકે છે. રાણીમાતાને ખબર પહોંચે કે સવારે પેલું રીંછ મધ ખાવા આવ્યું ત્યારે તેને દંશ મારતાંમારતાં ૧૦૦ સૈનિક માખીઓ સ્વર્ગે ગઈ. તરત જ રાણી સો ઈંડાં સૈનિક માખીઓનાં મૂકી કાઢે. અને તેના સેવન વગેરે કાર્યમાં નર્સ માખીઓ કામે લાગી જાય છે.

આખા મધપૂડામાં રાણી એક જ સ્ત્રી છે તે તો આપણે જોઈ ગયા. તે જ પ્રમાણે રાણી જ સૌથી મોટી માખી હોય છે. સૌ માખીઓના પ્રમાણમાં તેની પાંખો નાની હોય છે. (તે સામાન્ય રીતે જીડતી નથી તેથી નિરપયોગના કારણે પાંખની ખીલવણી અટકતી હોય એમ લાગે છે). તેની પાંખોનો રંગ સીસા જેવો ધૂંમરો સફેદ, જ્યારે બીજી માખીઓના પાંખોનો રંગ ઢેંક જુરો હોય છે. પર્વતચાળા પ્રદેશમાં કાળાશ પડતો હોય છે. પેટ તંથાં પેંદુ (abdomen)નો ભાગ મોટો હોય છે, અને બોજનમાં હમેશાં રાજમધુ (Royal Jelly) આરાગે છે.

રાણી વિશે આટલું જાણ્યા પછી હવે કામગાર માખીઓ તરફ વળીએ. કામગાર માખીઓની ત્રણે જાત મધપૂડા માટે સરખું જ ઉપયોગી કામ કરે છે. આ કામગાર માખીઓ જાતે સ્ત્રી પણ નથી અને પુરુષ પણ નથી, પરંતુ નરુંસક છે. છતાં વૈજ્ઞાનિકોએ ઝીણવટભર્યા અભ્યાસ પછી નક્કો કર્યું છે કે આ માખીઓમાં પણ પુરુષત્વ કરતાં સ્ત્રીત્વ વિશેષ છે. નર અને રાણી માખીઓ કરતાં આ માખી શરીરમાં ટૂંકી હોય છે.

મધુવાહિની (Worker bee)—મધ લાવનારી માખીઓ. તેઓ મધપૂડાની આસપાસ ત્રણ ચાર માઈલ મુઠી ઊડીને મધ લાવે છે. અને સાથે સાથે ડેટલીક માખીઓ બચ્ચાના ખોરાક માટે પોલન (polan) ઝાડનું મધ પણ લાવે છે. આ માખીઓ સખત કામ કરનારી હોય છે. સૂર્યકિરણો ફૂટતાં કામ કરવા નીકળી પડે છે. તે મધ માટે વારાંશ કરીકરી માંજે ઝપે છે. આ માખીઓનો નાશ પણ ઘણો થાય છે. પાણી પીવા જતાં પાણીમાં પડીને કે કાંઈ ખેડેલા દેડકાની છાંયમાં લપકાઈ જઈ મરી જાય. વળી રસ્તામાં બેસતાં કે ફૂલો પર મધ ચૂસતાં પણ કાળિયોકાશી, નાનો નીલકક, વગેરે પખીઓનો લક્ષ્ય પણ ડેટલીક થાય છે.

સ્કાઉટ માખી (Scout bee)—કામગાર માખીઓમાંથી જેઓ નીચે જણાવેલું કામ કરે છે તેમને માખીશાસ્ત્રીઓ સ્કાઉટ બી કહે છે. આ માખીઓ મધપૂડાને મૂળ જગાએથી ફેરવવા હોય કે બે ભાગમાં વિભક્ત કરવા હોય ત્યારે મધપૂડાને અતુકૂળ ઝાડની પોતો, ઘરની ભીંતોની ફાટા વગેરે અતુકૂળ જગાઓ શોધી કાઢે છે. મધ વધારે પ્રમાણમાં મળે તેવા બગીચાઓ અથવા ખીજાં ફૂલોનાં સ્થાનો, પોલન (polan) ઝાડનાં મધુનાં સ્થાનો પણ શોધી કાઢે છે—વગેરે કામ તે કરે છે.

સૈનિક માખી (Warrior bee)—આ માખીઓ દુશ્મનોથી મધપૂડાને બચાવવાનું કામ કરે છે. મધપૂડા પામે આવતાં માણસો, રોંછ, વાંદરાં વગેરેને દંશ દે છે અને ત્યાંથી હઠાવવા પ્રયત્નો કરે છે.

નર્સ માખીઓ (Nurse bee)—આ માખીઓ મધપૂડાનું ગૃહતંત્ર ચલાવવાનું કામ જ કરે છે. મધમાંથી કાઢેલુ મત્તવ (Royal Jelly) તથા પોલન (Polan) રાણીઓ થનાર બચ્ચાંઓને આપવાનું, નર અને કામગરી માખીઓનો ખોરાક આપવાનું, તેઓને જાત પ્રમાણે મધપૂડાના પટકાણુ ઓગડાઓમાં જુદેજુદે ગોઠવવાનું. આ ઉપરાંત એક આશ્વર્યકારક પણ મધપૂડાને અત્યંત ઉપયોગી એવું કામ પણ તેઓ કરે છે—શિયાળો હોય ત્યારે નર્સ માખીઓ બચ્ચાંઓને ઓરડીઓ પામે એકબીજાને અડોઅડ ચોંટીને બેસે છે અને સેવવાનાં ઈંડાંઓને ૯૭.૫° ફેરનાઈટ ડ્રાંગીનું ટેમ્પરેચર આપે છે, ઉનાળામાં જ્યારે ગરમી વધી જાય ત્યારે આ માખીઓ પોતાની પાખોડી પખાઓ ફફડાવી વાતાવરણને ૬૬° રાખી ટેમ્પરેચર બરાબર ૯૭.૫° ફેરનાઈટનું જ રાખે છે.

ડોરસેટા માખીઓ (Dorseta)—મિઠાવ બીજા માખીઓ સાધારણ રીતે કોઈને ડંખ મારવા પ્રયત્ન કરતી નથી પણ તેને ઈર્ષા થાય અથવા આપણી ગંધ નવી લાગે ત્યારે જ તેઓ ડંખ મારે છે. અને પરિણામે તેનો દંશ મારવાનો કાટો નાશ પામે છે એટલે તે મરી જાય છે. માટે બનતામુઠી ડંખ માગવામાં આ માખીઓ બહુ સાવચેતી રાખે છે.

જગતમાં કવચિત જ એવું કઠોર મનુષ્યહૃદય હોય છે, કે જે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા અગર મેળવવામાં એક જાતના આનંદની લાગણી ન અનુભવી શકે. માનસશાસ્ત્રના સહુ કોઈ અભ્યાસીને ખ્યાલ હોય છે કે સહાનુભૂતિ અને સહાયવૃત્તિ તે મનુષ્યના માનસઘડતર અને જંધારણમાં કેવી અગ્રખ અસર કરે છે. ૨૫૦,૦૦૦ વર્ષોના પરિણામ પછી મનુષ્ય માનસે આધુનિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરેલ છે. તે સ્થિતિ અને અર્વાચીન સંસ્થાની સોવિયેટ સામાજિક સ્થિતિનું નિરુપણ કરતાં સહાયવૃત્તિ અને સહાનુભૂતિ એ જ સમાજરચના અને સમાજજંધારણની મુખ્ય પાયારૂપ વૃત્તિઓ છે તેમ માલૂમ પડે છે. લલે પછી સહાયવૃત્તિ અને સહાનુભૂતિ તે અન્યોન્ય પરતંત્રતાનું પરિણામ હોય, અગર સમૂહવૃત્તિને અનુવર્તી હોય. સમૂહવૃત્તિ તો પ્રાણીઓમાં પણ જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેઓમાં સહાયવૃત્તિ અને સહાનુભૂતિ દર્શાવવા સામાન્ય પ્રજાનો અભાવ છે. મનુષ્યમાં પ્રજાનો સર્વદેશીય વિકાસ થયેલ છે તેથી જ જીવનકલહમાં, જીવનનિર્વાહની ગડમથલમાં, તેમજ સ્વકીય સ્વાર્થ તથા ઉદ્દેશો પાર પાડવાના પ્રયાસોમાં પણ સંહતિવૃત્તિ, સહાયવૃત્તિ અને સમૂહવૃત્તિ સમાજરચનાનું સમતોલપણ જાળવી રાખવા પ્રેરણા અર્પે છે અને તેથી જ મનુષ્યોની ઘણીયે પાસવીવૃત્તિઓ વચ્ચે ક્ષમાવૃત્તિ અને ઉદારવૃત્તિનાં ઉદાહરણો પ્રસક્ત થાય છે.

સહાનુભૂતિના વિનિમયનાં વિવિધ સ્વરૂપો જોવામાં આવે છે. કેટલાક માણસો સહાનુભૂતિ સંપાદન કરવી પસંદ કરે છે, ત્યારે કેટલાક તે આપવાનું પસંદ કરે છે. સહાનુભૂતિની વૃત્તિ ત્યારે ઉત્તેજિત કક્ષાએ પહોંચે છે ત્યારે તેમાંથી સ્વાર્થત્યાગ જન્મે છે, અને સંહતિવૃત્તિ યતાં ખીજઓમાં આરોપણ કરવાની એકજાતના આનંદની વૃત્તિ જન્મે છે. પછી લલે તે વૃત્તિ સાહિત્ય, સંગીત, કલા, વિજ્ઞાન અગર તો કોઈ પણ ખીજ કારણથી ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિ હોય.

પછી જાતનાં માણસો કરતાં કલાકારોમાં આ વૃત્તિ સર્વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. કારણ કે તેઓની આંતરિક એનર્ગીઝ્મ સહજમાં ઉત્તેજિત અને તેની હોય છે. કોઈ પણ સુંદર વસ્તુ જોતાં કે સાંભળતાં તેમને અત્યંત આનંદ અને સુખની બાવના જાગે છે. તે સુખ અને આનંદ પોતે એકલા જ અનુભવી જોતી રહેવું તેમને ગમતું નથી, પરંતુ તે ખીજઓને અનુભવાવવા પોતે પ્રયત્નો કરે છે. આ વૃત્તિને અંગે ચિત્રકલા, સંગીત, રચાપત્ર, નૃત્ય અને ખીજ લલિતકલાઓનો ઉદ્ભવ માની શકાય. ઘણાંઓનું એમ માનવું છે કે કલાજન્મ તો પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરવાની લાગણીમાં છે. તે પ્રમાણે તો દરેક કલા તે પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરવાનો એક પ્રયત્ન ગણાય અને કલાજન્મ માત્ર મનુષ્યના અહંભાવમાંથી ઉદ્ભવે છે; માત્ર પ્રશંસા-વૃત્તિ અને અદંતત્વમાં તો જડતા સમાયેલ છે. તેમાંથી સત્યનો અનુભાવ અને સૌંદર્યની અસીકિકતા જન્મતાં નથી, તેમાંથી કદાપિ ચેતના પ્રગટ થતી નથી, કદા ઉદ્ભવે છે અનુકરણતાની પ્રેરણા. સૌંદર્યનો અર્થ અહીં વસ્તુના તત્ત્વસ્વરૂપનું જીવનના ખરા દૃષ્ટિબિંદુથી

યતું નિરૂપણ છે જો કલાકારમાં માન પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરવા અદલાન વિગેષ પ્રમાણમાં થયે તો, કલામાથી વ્યામસતા નષ્ટ થયે અને માન કવાના નિયમોની ચુસ્ત પગિપાલનરૂતિ જન્મશે એટલે કે કલાકાર કનાના દાડપિંજરમાં રાયશે, ને થોડી ક્ષણે આનન્દાયક થશે, પરંતુ કવાના જનન તત્ત્વોના અભારે પગિણામે તો કદાજો જ ઉપજવશે

સૌદર્ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલ આનન્દ પોતાપૂરતો પચાની, કલાકાર આનન્દના અતિરેકમાંથી તે આનન્દ બીજાઓને અનુભવાવવા પ્રયત્ન કરે છે ધણાઓમાં તે આનન્દ હૃતદ્વારા પીછી વડે માર્ગ શોધે છે, ધણાઓમાં અગઉપાઓના તાનમદ્દ ચલનમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, ધણાઓમાં અવાજ અને સ્વરદ્વારા, બ્યારે ધણાઓમાં માન શબ્દ અને કનમદ્વારા બદાર આવે છે માર્ફેની લાવના જેમ સનેજ તેમ કનામયતા મચોટ હોય છે અને કવામયતા સચોટ બનતાં કવામાં સ્વરજતા મરણતા અને સ્પષ્ટતા આવે છે કવાની શુદ્ધિગમ્યતાનો આધાર કનાના નિયમો જેવા કે, ગ્યના, રૂપ, કૃતિ વગેરે પર ગ્રહે છે જેમ સમાજગ્યતામાં વિવિધ સ્વરૂપો હોય છે અને તે સ્વરૂપો સ્વસ્થાને સ્થાપિત કરનામાં કવા અમરકારક અને છે દાખલા તરીકે, શિપ અને સ્થાપત્યકવામાં રૂપ અને કૃતિ મહત્વના અંગો છે હાથની જગ્યાએ પગ આવે અને પગ પાસે માથું મુકવામાં આવે તો જરૂર કૃતિ નિરૂપ થશે ચિત્ર સિદ્ધ અને ગ્યાત્યની જેમ મગીતમાં કૃતિગરૂપ બગમગ બળગરૂપ પડે છે રૂપ અને કૃતિમમજ મગીતમાં પરાક્ષ રીતે ગમ્ય રહે છે મગીતમાં કક્ત એક જ સ્વર માનની અમર દશિક્ષ હોય તેનો જલદીથી લોપ થઈ જાય છે એટલીજ રાજેનો રાયધ, સુસ્વગતા તથા કાળના અમુક ચલન પ્રમાણે સ્વગમ્યતાનું નિમન માન જ કૃતિ અને રૂપ ખડા કરે છે રૂપ તે વગતુની બાહ્યકૃતિ છે અને આકૃતિ કુગતના નિયમે ધડાયેલ હોય છે મગીતમાં કૃતિ માટે કુગતે કાર્ધ નિયમો બાહ્યદષ્ટિએ ધડવા હોય તેવું નથી પણ તે નિયમો મનુષ્યપ્રજાની ઉપનમ્ધિ અને અનુભૂતિ પર અચરમે છે પ્રખ્યાત જર્મન પિતાનવંતા દર્મન વોન હેમલોલ્ટ્ઝ (Herman Von Helmholtz) પણ આ વસ્તુને ટેકા આપના જણાય છે, અને તેમના *Popular Lectures on Scientific Subjects* નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે—

“બીજી મધી લનિનગ્યાઓ કરતા મગીતને શાસ્ત્રીય ધોગણુ પર લાવવાના અત્યાગ મુધી જોડામાં જોડા પ્રયામો થઈ શક્યા છે કાવ્ય, ચિત્રકલા અને શિદ્ધને તો પોતપોતાની ભૂમિકા ગ્યનાનું તૈયાર વસ્તુ—તે વગતુનું સદમ સચન—ફનિડ જનનકમમાંથી મળી રહે છે, કેમકે તેમનું દામ નિર્સર્ગનું કે માનવજનનનું પ્રતિગિગ ઉતાગનાનું હોય છે પણ મગીતનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તો જેઓ સુખની લાગણીને ઇન્દ્રિયોની સંષ્ટિથી લિન કાર્ધ અસિપ્ત ખ્યાલથી જોવા માગતા હોય છે તેઓનું મત્તચ માથુ લાગે છે આ કના ઇન્દ્રિયોએ જનનમાના વીણેના અનુભવો પર પોતાનું અણુતર કરતી નથી તે તો પોતાની સ્વતંત્ર સંષ્ટિ જ ગ્યે છે, જેમાં બાહ્ય સંષ્ટિનું આધુ અનુકરણ કયાગેક લલે આવે, બાકી તેનું પ્રતિગિમ તો હગગીક નહિ, અને આથી બીજી કવાઓની માફક આ કવા વૈજ્ઞાનિક ચોકમાઈમાં મમાઈ શકતી નથી, એની તો આખીયે અષ્ટિ છેડત મુધી અગમ્ય અને અજગ આદ્યંશુ લગી ગહે છે ”*

• “Music has hitherto withdrawn itself from scientific treatment more than any other art. Poetry, painting and sculpture borrow at least the

ચિત્ર અને શિલ્પ વગેરે મનુષ્યની બહિર્ગત દુનિયાની ભાવનાઓ વ્યક્ત કરે છે, જ્યારે સંગીત એ મનુષ્યની અંતરની વ્યક્તિગત ભાવનાઓ વ્યક્ત કરતી કલા હોય તેવું પૃથક્કરણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ લગભગ અશક્ય છે. શિલ્પ, ચિત્ર અને સ્થાપત્ય તે દ્રવ્યકલાઓ છે, જ્યારે સંગીત આવ્યકલા છે જે કે નૃત્ય તે દ્રવ્ય આવ્ય ઉભય છે. શિલ્પ, ચિત્ર અને સ્થાપત્ય, દિશ્ (Space) પર આધાર રાખે છે, જ્યારે સંગીતમાં કાલ (Time) પર અવલંબન હોય છે. અવાજનું ક્ષણિક આન્દોલન માત્ર સ્વર પેદા કરી શકતું નથી પરંતુ સમન્તરે અને સમકાલે આવતા અમુક ગતિવાળાં અવાજનાં આન્દોલનો જ માત્ર સ્વર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. શિલ્પ, ચિત્ર અને સ્થાપત્યમાં કૃતિ દિશ્ના આધારથી રિથર બને છે, જ્યારે સંગીત કાલાવલંબી હોય, કૃતિ કાલની જ્યમ અરચાયા હોય છે. જે કે હાલના વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રની શોધખોળથી રેકર્ડિંગ થતાં સંગીતમાં પણ કૃતિ તથા રચના સ્થાયી બની શકે છે. સંગીતની અસર રૂપ અને કૃતિ વિના અનિયમિત અને મોઘમ્મ બને છે. કૃતિ અને રૂપ સૌંદર્યનાં વિવિધ સ્તરરૂપો તથા નિર્સર્ગ, પ્રકૃતિ સમન્વયવા અત્યંત ઉપયોગી છે, ભલે પછી તે આત્મલક્ષી હોય. ચિત્ર અને શિલ્પમાં પ્રકૃતિ સ્થાયી બનતાં એક જ ભાવ રિથર રહે છે, જ્યારે સંગીતમાં પ્રકૃતિ પ્રવાહી હોય છે અને જુદા જુદા સ્વરમિશ્રણથી વિવિધ પ્રકૃતિ-સ્તરરૂપો પેદા થાય છે. આ વસ્તુ લક્ષમાં રાખીને જ આપણા સંગીતમાં રાગ જેવી વસ્તુ જોવામાં આવે છે. રાગ તે સંગીત ગ્રામના અમુક સ્વરોની ચૂંટણી છે. ગ્રામ સ્વરોમાંથી મરજી મુજબ સ્વરો લેવાની છૂટ નથી પણ રાગમાં ચોક્કસ કરેલા જ સ્વરો લઈ શકાય છે. આપણે ત્યાં રાગોની પ્રકૃતિ અને સમયસંધાન હોય છે. પૂર્વો તથા પૂર્વાના કામળ સ્વરોથી પેદા થતી ખિત્તતા, સૂર્યસ્ત પછી અંધકારના આગમનથી ઉત્પન્ન થતી ખિત્તતાને મળતી આવે છે અને તેથી જ પૂર્વો અને પૂર્વા સંધાના રાગો નક્કી કર્યા હશે. પરંતુ આમ કલ્પના કરવા માટે હજુ કોઈ શાસ્ત્રીય ગોઠવણ નથી જોવામાં આવતી, કારણ કે જો તેવું અને સાંભળવું તે વિવિધ ઈન્દ્રિયોના વિષયો છે તેથી ઉત્પન્ન થતી ભાવના સરખી અગર જુદી છે તે ઝાળખવા માટે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે પણ હજુ કોઈ સંશોધનું નથી. મધુરતાના સિદ્ધાંતે સ્વાયેલ સંગીતની તુલનામાં હિંદી સંગીતના રાગોની ઉત્પત્તિ તેને વધુ નિયત અને સુચ્ચરિયત બનાવે છે.

સંગીતની ઉત્પત્તિ ઈતિહાસમાં જરું તો માલુમ પડશે કે પ્રાચીન અને પ્રાકૃત અવસ્થામાં સંગીત માત્ર સુરાવટના સ્વરૂપમાં જ હતું, અને પશુપક્ષીઓમાં પણ આ હદ સુધી તો સંગીતની રિથતિ જોવામાં આવે છે. કાચલકૂજન, બ્રમરગુંજન, મંયૂરનો કેકારવ વગેરે આપણી નાજની વસ્તુઓ છે. કોઈ પણ લાગણી વ્યક્ત કરવા સખેડાચ્ચાર કરવાની material for the delineation from the world of experience. They portray nature and man. In music, on the other hand, it seems at first sight as if these were still in the right, who reject all 'anatomization' of pleasurable sensations. This art borrowing no part of its material from the experience of the senses, not attempting to describe and only exceptionally to imitate the outer world, necessarily withdraws from scientific considerations, the points of attack which other arts present, and seems to be as incomprehensible and wonderful as it is certainly powerful in its effect."

પ્રેક્ષા તે બધા પ્રાણી માત્રને સ્વભાવિક છે શબ્દ કે સ્વ માત્ર લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે એટલુ જ નહિ પણ ચિદ્ર અગર અભિનય પણ લાગણી પેદા કરવામા તેટલો જ ભાગ ભજવે છે સગીન માત્ર તે લાગણીઓને મપૂર્ણ વર્ણુ દર્શાવવાનુ અપૂર્ણ માધન વાગરાયી માથે અભિનયને પણ નિયુક્ત કરવામા આવ્યો અને તે થયુ આપણુ નૃત્ય તેથી જ આપણા મંગીતમા નીતે વાગ તથા નૃત્ય નૃત્યની તૃતીય અવસ્થા મૂકવામા આવેન છ લાગણીનો સ્વભાવ એપી છે કોઈ એક માણુમના સુખ પર વિપાદ જોતાં આપણુને પણ ખિન્નતા પેદા થાય છે કોઈ એકને હસવુ આવતા તે હમનાની માર્મિકતા થુ છે તે જાણ્યા મિત્રાય પણ આપણુને હસવુ આવે છે મનુષ્યસ્વભાવ જ એવો અનુકરણશીલ છે કે એક માણુમ અમુક વસ્તુ કરે એટલે બીજાઓને પણ તેમ કરના છુટા થાય છે

પ્રાણીઓની ઉત્કાન્તિમા મનુષ્ય તે ટોચે પહોચેત પ્રાણી છે લાગણીઓને વડુ અમરકારક તથા સુંદર રીતે વ્યક્ત કરવા મનુષ્યે ભાષા ઉપગત મંગીત કયા મરમરી અને સગીન વધુ મચોટ થતા માટે તેની સાથે અભિનય યોજવામા આવ્યો જનન્યવદારમા મધારણુ વસ્તુઓ મમજનના માટે વાણીનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે તે મદજ વસ્તુ છે, પરંતુ લાગણીના ઉત્તજન મમથે વાણી અદસ થતા માત્ર સ્વર અને અભિનય જ રહે છે પોતાનો એકનો એક પુત્ર મરણુ પામતા વૃદ્ધ વિધવા માતાનો ક'પાન હૃદયને ઓગાળી નાખે તેવો હોય છે આ વખતે ભાષાનો લોપ આપ મેજે થઈ જાય છે ગડુ આવતા શબ્દો તુટે છે, ક્રૂર વહે કે સ્વરોના અગ્રિય આન્દોષનો જેમ ગડુ તે શારીરિક દુખની પ્રાકૃત અવસ્થા છે, તેમ મંગીત તે સુખ અગર દુખાનુભવની કવામય ભાવના છે આપણે ત્યા આરા અનેક જ્વલત દાખનાઓ છે ખામ કરીને તો વિવામમાન નામના સંગીતકારે પોતાની એકની એક પુત્રીના મૃત્યુના સમાચાર માલળી માધારણુ રીતે ગડીને નહિ પણ ટોડી નામની ગણિણીમા પોતાનું દર્દ પ્રગટ કર્યુ તે ગણિણી હજુ સુધી વિનામમાની ટોડી તરીકે ગવાય છે

આપણા પ્રાચીન મામ મંગીત અગર બીજા કોઈ પણ પ્રાચીન મંગીતના મંગીત આમે જોઈએ છીએ તો માલૂમ પડે છે કે તેમા સુસ્વરનાના હિમામે સ્વરોની વ્યવસ્થા જેવુ કંથુ હોવું નથી તે મંગીત આમેમા માત્ર નણુવી પાચ જ સ્વરો જોરામા આવે છે મામ વેદના મંગીત આમનો વિગમ જોઈએ છીએ તો માલૂમ પડે કે હિંદી મંગીત આમ ગૌથી પ્રાચીન અને પુરાણુ હતુ અને ઋક્પ્રાતિશાખ્યથી (ઈ મ પૂ ૪૦૦) શરૂ કરી નાર્દ શિક્ષાના મમથ સુધી આવીએ તો મંગીત આમની સુન્વવસ્થા થયેન હોવાનું જોવામા આવે છે, અને આમ ગ્યનાઓ પણ તે વખતમા મથેવ દરો તેમ ભગતનાટચત્રાસ્ર રચી માલૂમ પડે છે ભરતનાટચત્રાસ્રમા માત્ર મધ્ય અને વડ્જ આમ માટે ઉ'યેષ કરવામા આવે છે, તથા તેઓમા મૂર્છનાઓનું વર્ણુન કરવામા આવેન છે પરંતુ માધાર આમને વર્ણુ ગણીને તેમની મૂર્છનાઓ આપવામા આવતી નથી હિંદુસ્તાન, ઈગિન, અજબજ્જાન, મજિત તથા મીમના મંગીત આમેની ગ્યના લગમગ મરખી છે, કાગણુ કે સ્વરમનાદ કરના સુસ્વરનાના મિદ્ધાત પ્રમાણે ગ્યાયેના તે સગીન આમે છે પુરોપનુ આધુનિક મંગીન આમ આયોનિયાના પ્રમિદ્ધ તરવેતા તથા મણિનચાત્રી પાયથેગોરમે મપૂર્ણ બનાવ્યુ છે. હિંદો વેપ ગિનિમય તથા મૌર્ય મમથમાં મીમ લેકોની માથેનો મનથ ઈનિદામમા

સુપ્રસિદ્ધ છે. ગ્રીસના પ્રાચીન Doric scale તથા Myxolydic scale આપણા ગાંધારે. ગ્રામનાં ચાંટને તથા કાશી ચાંટને મળતાં છે. આ વખતે કંદહાર જે ગાંધાર પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતું તે દિંદી-ધરાની સંસ્કૃતિનું મુખ્ય મથક હતું. આપણું ગણિતશાસ્ત્ર જેમ અરબસ્તાનમાં થઈ ગ્રીસમાં પ્રસિદ્ધ થયું તેમ સંગીતનું પણ તેમ ન હોવાને માનવાનું કારણ નથી. કમલાગચે દિંદો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોઈએ તેવી રીતે સચવાયો નથી, એટલે આ જાણતું સંશોધન હજુ થયું નથી. દિંદ પરના મુસ્લિમ આક્રમણ પછી દિંદી સંગીતમાં ધણા ફેરફારો થયા છે અને આધુનિક સમયમાં માત્ર પૂજા ગ્રામ જ ઉપયોગમાં આવે છે અને તેનું સ્વરસમૂહ મુરોપના Major C scaleને મળતું છે.

વામુ અને ગતિ તે નાદના જનક અંગો છે. આ બેઉના અસ્તિત્વથી નાદનો ઉદ્ભવ શક્ય છે. શક્તિની ગતિ વડે વાયુદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ અવાજનાં આન્દોલનો ક્ષેત્રિય પર અંચડાય છે ત્યારે નાદ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આપણા સંગીતમાં નાદના બે પ્રકારો વર્ણવ્યા છે એક આદ્ય નાદ અને બીજો અનાદ્ય નાદ. બોલનાથી અગર કોઈ પણ વસ્તુ અજ્ઞાપવાથી અગર આધાતથી ઉત્પન્ન થતો નાદ તે આદ્ય નાદ છે; ત્યારે અનાદ્યનાદ તે સૂક્ષ્મ અને ક્ષેત્રિયથી ન સાંભળી શકાય તેવો નાદ છે. સંગીતની અનન્ય ઉપાસનાથી જ્ઞાનતંતુઓને અવિરત ઉત્તેજન રહે છે અને ઉત્તેજન આનંદની લાગણીઓનું હોય છે. આ આનંદની એકએક લાગણી તે મગજ પર સચોટ છાપ પાડતા સારાથે શરીરમાં પ્રસરી જાય છે, અને આંતરિક ચેતનના પટ પર સદાને માટે ચોટી જાય છે અને દરેક લાગણી મોતપોતાનાં વર્તુલો બાંધી લે છે. યોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારાઓને આ નાદ સુલભ્ય બને છે, અગર તો આંતરિક ચેતનાશક્તિ જાગ્રત કરવાની જેમનામાં સિદ્ધિ હોય છે તેઓ નાદ સાંભળી શકે છે. આ નાદ ક્ષેત્રિયથી સંભળાતો નથી, પણ તે જાતની ભાવના જાનેન્દ્રિયથી અનુભવી શકાય છે. આ રિચિત્રિયે નાદ નાદબ્ધનું સ્વરૂપ પામતાં અખંડ નિત્યાનંદનો દિવ્ય અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. ભક્ત સુરદાસ, મીરાં, નેરસિંહ મહેતા તથા બેનુ આવરા વગેરે સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકારોનાં શાખાઓ જ્યલંબ છે.

નાદની ઉત્પત્તિમાં આન્દોલનોનું સમાંતરપણું મુખ્ય તત્ત્વ હોય, લય અને તાલ સંગીતનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે. લય ગતિસ્વરૂપ હોય તે જીવંતતાનું ચિહ્ન છે. હૃદયની ગતિને જેમ તાલબદ્ધતા સામ્યાવસ્થામાં રાખી શકે છે, તેમ લાગણીના આવેશોને તાલબદ્ધતા નિયમન કરે છે. આપણા શરીરની મુખ્ય ક્રિયાઓ તાલ તથા લયને આધીન હોય તો તાલબદ્ધતા આપણને એકદમ અસર કરે છે. અવાજ કરતાં નાદ વધુ રમ્ય બને છે તેનું કારણ નાદનાં આન્દોલનોનું સમાંતરપણું છે. માતાના માત્ર હાંફાના અવાજથી બાળક ઊંઘી જાય છે, તેમજ ગાડી ચાલતી વખતે જેસાંબંધ અવાજ હોવા છતાં તે તાલબદ્ધતામાં ઊંધ આવી જાય છે અને રેશન આવતાં જાગી જવાના અનુભવો આપણુ સદુ કોઈને સર્વસામાન્ય છે.

પ્રાચીન સંગીતમાં હંમેશ તાલબદ્ધતા સર્વિશેષ હોય છે. આજ પણ આફ્રિકાની જંગલી જાતોના સંગીતમાં જોઈશું તો સ્વર કરતાં તાલબદ્ધતામાં તેઓ મશગુલ રહે છે. અનેક દોલ, ઝાંઝ તથા પખાવ સાથે પાદન્યાસ તથા હાથની તાળી વડે તેઓ તાલબદ્ધતા સંપૂર્ણપણે જાળવે છે. તાલ તથા લયનું મહત્ત્વ તે બળ, પરાક્રમ અને શૌર્ય બતાવે છે. જગતના કોઈ પણ સંગીત કરતાં દિંદી સંગીતમાં તાલની વ્યવસ્થા ધણા જ ઊંચા પ્રકારની છે.

વિદેશીઓને તાલ આપતની સમજ વર્ષો પછી પડે છે. હિંદી સંગીતના મહાન અભ્યાસી ફોક્સ સ્ટ્રેન્જવેય (Fox Strangways) કહે છે કે હિંદમાં તબલાં વગાડવાવાળાઓનાં આંગ્રાં-ઓની જે સ્ફૂર્તિ હોય છે તે મેળવતાં તથા તેના પર ટાંચ દાઢતાં વિદેશીઓને તો વર્ષોનો અભ્યાસ જોઈએ. હિંદી સંગીતમાં લયના ત્રણ પ્રકારો છે: વિલમ્બિત, મધ્ય અને દ્રુત. ગાયનના લાય અને લાગણીના આવેશ પ્રમાણે લય તથા તાલની યોજના ચાય છે. લય તે માત્ર કાલનું સમાંતરપણું છે, Rhythm છે, જ્યારે તાલ તે લયનું કાલપ્રમાણ છે, જેને અંગ્રેજીમાં Time measure કહેવામાં આવે છે. તાલની યોજના હંદ તથા માત્રામેળની યોજના પરથી ઘડવામાં આવેલ છે. ૧-૨, ૧-૨, ૧-૨, ૧-૨, આવતી માત્રાઓનું કાલપ્રમાણ તે સુગમ અને સદૃશ છે, અને એકી આંકડા પર આવતી માત્રાઓનું કાલપ્રમાણ જરા મુશ્કેલ ગણાય છે. આથી જ ત્રિતાલ, ધ્રુવાલી, લાવણી વગેરે સદૃશ તાલો લાગે છે; જ્યારે સુમરા, દીપચંદી, આઝાર્યાતાલ, ઝપ, એકતાલ વગેરે મુશ્કેલ તાલો માનવામાં આવેલ છે. આપણે ત્યાં તાલોના બોલ હોય છે અને તાલનું શાસ્ત્ર જ ખૂબ જ વિશાલ છે. તાલના બોલો, લા, ધિન, ત્રફ, ધાગિ, તુ, ના, દ, ત્તા, દતિટ, ધાટ વગેરે શબ્દોથી બનેલા છે. હિંદી મંગીત સુમધુરતાના સિદ્ધાંત પર રચાયેલ મંગીત હોઈ રાગમાં સ્વરો એકી સાથે નહિ પણ એક પછી એક આવે છે, તેથી જ વાદ્યસંગીત દ્વિત કંડસંગીતની પશ્ચિમ ભૂમિકા તરફ રહેલ છે, અને વૃદ્ધતાદન સ્વતંત્ર રીતે કેળવાયું નથી. જેમ આપણે ત્યાં કુદરત વૈભવશાળી અને સમૃદ્ધિવાન છે, તેમ હિંદીસંગીત બીજા કોઈ પણ સંગીત કરતાં અલકારોના ભગરથી ઘણું જ સમૃદ્ધ છે, જે અલકારવૃત્તિ આપણી ગદી કલામાં જોવામાં આવે છે.

મંગીતના મુખ્ય રસો કરુણ, શૃંગાર અને ભક્તિરસ છે. કરુણમાં કારુણ્ય તથા મનુષ્યનું દર્દ સમાયું છે; શૃંગારમાં પ્રેમ, સ્વાર્થત્યાગ અને સર્જન છે; જ્યારે ભક્તિરસમાં શાંતિ અને નિર્વાણ છે. આપણા કંડસંગીતમાં વીર અને અદ્ભુત રમતે બહુધ્યાન નથી, તેમજ પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં પણ નથી, પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં વાદ્યસંગીત કંડમંગીત બેટલું જ વિકાસને પામેલ હોઈ, તે રસોને વાદ્યસંગીતમાં ખામ ઉતારવામાં આવે છે. મંગીતના સ્વર, વર્ણ, તથા રૂપના બેદાબેદમાં મમાયેલી ગૃહતાનું હજુ કોઈએ સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરેલ નથી. વર્ણથી ચતી અગર અને સ્વરથી ચતી ભાવના લગભગ મરખાં દગે તેમ કહી શકાય, પરંતુ આમ કહવા માટે હજુ નિયત બધારણ નથી ચોગ્ધયું. વળી માંખ્ય યોગના મહાન વિવેચક રામપ્રસાદ મીશ્ર તો ત્યાં સુધી માને છે કે સ્વરને શીતોષ્ણ પ્રમાણ છે. પણ હજુ સુધી આનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી નક્કી થયેલ નથી. મ. ૧૭૮૫માં ચાલ્ડીની (Chalдини) નામના વિજ્ઞાનવેતાએ મંશેષ્યું કે સંગીત સ્વરોથી અમુક જલનાં રેખાચિત્રો બની શકે છે અને આજ સુધી તે Chaldini's figures (ચાલ્ડીનીનાં ચિત્રો) તરફ ઝાળખાય છે. તેની જ રીતે માર્ગારેટ વોટ્સ હ્યુઝ (Margaret Watts Hughes) નામની વિજ્ઞાન વિદ્વાનીએ ઇંગ્લેન્ડના નામના યંત્ર વડે અવાજચિત્રો ઉત્પન્ન કરવાની શોધખોળ કરી છે, તો પછી આપણાં પુરાણોમાં કલ્પેય શિવની તાંડવ નૃત્ય તથા ઉલ્લાસ નૃત્યથી વિશ્વની સંદાર તથા મર્મન યોજનાની કલ્પના ખરી કેમ ન માની શકાય ? અણુઓની અંતર્ગત શક્તિમાં નાદથી થતા ફેરફારો અણુઓથી બનેલા પદાર્થની રચનાને અરેખર સંયમી શકે કે કેમ તે હવે કલ્પનાનો વિષય નહિ રહે પણ આધુનિક વિજ્ઞાનનો વિષય છે, તેમ આપણે હવે યોગ સમયમાં જોઈ શકશું.

ન્યારે હૃદય ઉઠાળા કરતું,
 જીવન ધન, ઓવન પરિહરતું,
 તારે માટે, કાળાં એ નયનોને માટે
 ત્યારે તું ન આવી
 પ્રણયભેદ ત્યારે નવ લાવી.

૧

તારી પેલી મદભર ચાલે
 ગુલાબ વહતાં કોમળ ગાલે
 સુંદર ધનુશા ઓછ પ્રવાલે
 જીવનઅર્થ મેં બેચે
 ત્યારે મદીલી ! તું નવ આવી.

૨

પછી તો શાંત બન્યાં વન સમીરણ
 વનવન થાક્યાં કોકિલ ઉડુગણ
 વસંતવાહક પુષ્પ જતાં ચીમળાઈ
 ત્યારેયે તું નહિ આવી
 આશાએ મેં જીવન વસંત સુકાવી.

૩

દાવાનળ સળગ્યો જીવનમાં
 અર્થ રહ્યો નહિ તન મન ધનમાં
 જીવન, કવિતા, સંગીત ગયાં સુકાઈ
 ત્યારે પ્રિય ! તું આવી
 પ્રણયભેદ, ઉરદર્દ, બધુંયે લાવી.

૪

[ટૂંકી વાર્તા ધાળીવાર પોતાના સમકક્ષીન સમાવસ્થિતિ અને તે ઉપરના લેખકના વિચારો દર્શાવે છે. એ દૃષ્ટિએ ગુજરાત સિવાયના હિંદના બીજા પ્રાંતની વાર્તા આપવાને અને દૃષ્ટિએ બેધક થાય, એ હેતુથી આ વાર્તાને સ્થાન આપ્યું છે.—તેમી]

“અલી, માંભળે છે કે? આટલી મોટી ગત સુધી ત્યાં બેઠી બેઠી શું કરે છે, ક્ષીલા? હવે ઊઠી જ ને.”

“આ શા માટે માયુ ખાઓ છો?”

“શુ કામ માયુ ન ખાઉ? તને પબ્લીશરે exploit કરે એટલા ખાતર શું તારી સાથે લખ કર્યા છે કે?”

“શુ બક બક કરો છો? જગ ધીમેથી બોલો આ બચુની જોધ ઉઘાડો તો પગિજામ મારુ નહિ આવે એ તમને કહી દઉં છું.”

“એકવાર નહિ પણ એકસો વાર ઉઘાડીશ, બોલ આ તારી બચુને એટિયો બર્બો ‘બચુ, ગુ નેઈએ’”

“બલે ને ગે એ મરી જાય તોપણ હું તેને લેવાની નથી.”

“વાદ કે વાદ” લેવાની નથી? આસાડી! બચુ રડ્યા કરે અને ક્ષીમતી નવલિખા લખ્યા કરે કેમ? કાર્ષ્ઠ રૂઆમ! ઓ...હો આ વળી નવી ચાલ શીખ્યા કે શુ? પૂછુ તેને જવાબ પણ આવે નહિ, કેમ? એતારીતી! આ છોકરી તો ચૂટી ખજૂતા પખુ ગડતી નથી. ગુને છોકરી—”

“અરે, આ શુ નકામુ ધાધન માંડ્યું છે? શા માટે મારું લોલી પીઓ છો? મ તમારુ કાર્ષ્ઠ બગાડ્યું છે? તમે તો કાર્ષ્ઠને બેધડી લખવા પખુ દેશો નહિ.”

“અવ્યક્ત નહિ ગતનો ઉગ્ગગે કરી લખવું કેમ? બારી લેખિકા! તું માંદી પડીશ તો આ છોકરીને કોણ મનાળશે?”

“મથુર માહેન, સથુર. હું ઉગ્ગગે કરીને લખુ તો માંદી પડું અને ક્ષીમાન પોતે ત્યારે આખી ગત જગીને લખે ત્યારે માંદા ન પડે ખરું? વારુ, હવે હું પણ નેઈ સર્ધક કે તમે કેટલાક પાનાં લખી કાઢો છો ચ્વાર્ધો ક્યાંકના મારુ નામ જાહેરમાં આવે તે દેખી શકાવુ નથી કેમ? હું બધુ મ મમથુ છું.”

“અરે, આટલું બધું વધારે પડતું મમજે છે તેથી જ તો આ દયા છે હવે જગ ડાલી ચર્ષિને બત્તી ફારી નાખ નેઈએ, મને જોધ આવતી નથી. પછી તારી મરજી આવે એટલો વખત લખ્યા કરજે.”

“વારુ, એમ છે તો હું આ ચાલી નીચે લોહચેરીનાં ફેમમાં. ત્યાં જઈને લખીશ, પછી કાંઈ છે? આજ રાતે ઉપરે નહિ આવું.”

“કોણું કહે છે ઉપરે પધારેને? જાણું શ્રીમંતી નહિ હોય તો બિંદુ નહિ આવે કેમ? જાને આપણે તો અહીં બસુ પાસે નિરાંતે બેસી જવાના.”

“વારુ, ત્યારે જાઉં છું.” રડી રડીને મરી જશે તોપણ હું જવાબ સરખો નહિ દઉં હો.”

“નહિ કે તો શું થ—?”

“વારુ જોઈશું. હવે હું આ ચાલી પણ—”

“આ તારી દીકરીને લઈ જાવ. રડે તો હું જાની રાખી શકું નહિ. મારે એવી શી પડી છે!”

“વારુ, એને હું મારી સાથે લઈ જાઉં છું. ચાલ બસુ ચાલ.”

“શીલા, આનું પરિણામ સાડું નહિ આવે હો? શું હું અહીં એકલો બેઠું?”

“વાહ રે વાહ! આ હમણાં જ કહ્યું કે દીકરીને લઈને જા. અખી બોલ્યા અખી ફાક.”

“પણ મેં બસુની માને જવાનું તો કહ્યું નથી ને?”

“નથી કહ્યું?”

“હ હું!”

“ખોટાખોટા કપાંકના.”

“પતિ એ સ્ત્રીનાં પરમ ગુરુ થાય. ગાળો ભાંડ મા શીલા.”

“એહ! ભારી શ્રીમાન! ગુરુ કે ગોરુ (બજા)?”

“હે પરમ દયાલુ ઈશુ! તું આ અંજાન અજાણને ક્ષમા કરજે. એ કાને મંબોધીને બોલે છે એનું એને ભાન નથી, આમીન.”

“હે પરમ કરુણામય કૃપાનિધાન! ઈશ્વરના એક માત્ર પુત્ર! આ શ્રીમાનની ઉદ્ધતાર્થ માટે તું એને માફ કરજે, આમીન.”

“ઉહ! સીતા સાથે લગ્ન ન કરવામાં મેં કેવી ભયંકર ભૂલ કરી? હજુ હમણાં જ થોડા દિવસ ઉપર તે મને ખોટાનિકલ ગાર્ડનમાં મળી હતી. બસ, મને જવા જ ન દીધો. મને આમ્રહ કરીને પોતાને ઘેર તેડી ગઈ. નવ કપ આ પીવડાવી ગાયન ગાઈ સંભળાવ્યું—”

“ઉહ! હજુ હમણાં જ અરુણભાઈ ને મારા ઉપર કાગળ હતો. શું એનું લખાણ? શી એની લખવાની છતા? હું એ કાગળ છપાવવાની છું. મને Xmasમાં કાર્ડમીર આવવાનું લખ્યું છે. આ વખતે તો હું જરૂર જવાની. શા માટે ન જાઉં? અંજાન જાણે. મને કાણુ રોકે એમ છે? જાણે જ—ઈહ આ શું ખાંસી! હા થાય જ તો. સીતાનું જ મનમાં ને મનમાં રટણ કરતાં કરતાં ‘ચાઈસીસ’ થયો લાગે છે. ભલે થયો. હજુ ભલે થાય. મારાથી જાનું ખોટાનિકસમાં Romance ચાલે છે! તેના ઉપર વળી રાતદિવસ હદ ઉપરાંત ચા. ચાઈસીસ થાય નહિ તો બીજું શું થાય? ચાંની આંટઆટલી મનાઈ કંટું છું પણ—”

“ખોહો ખોહો, ખૂંહ ખૂંહ, ખાંહા ખાંહા ખીહી ખીહી ખૂંહ ખૂંહ ખૂંહ.....”

“હાય રે આ શું કરો છો? આં બેવંડા વળી ગયો! જરાં શ્વાસ લીઓ. ઓહ, બસુ, બાહ, બાહ. આમ કેમ કરો છો?”

“શીલા, મને લાગે છે કે તારી વાત જ ખરી છે. ‘ચાઈસીસ’ જ થયો લાગે છે.”

“ના, ના, એવું બોલશો નહિ તમારે પગે પડુ ”

“મને હજુ વધારે જોગથી પકડી ગયો, શીના મને ખીક લાગે છે ”

“હાથ, - મા શુ યશે ? એ બચુ, બે’ તો ખરી, રામચંદ્રને બોલાવી લાવ
ડાકટર તેડાવીએ ?”

“ના, ના, ડાકટર શુ કરશે ? ફક્ત તારું જ આમા કામ છે આ હા હા હા હા બમ
આવી જ રીતે તારી છાતી ઉપર માથુ ગળીને—આહા—હા હા હા હા હો હો હો હો
કેમ હશે સપડાઈ ગઈ ને ?”

“જાવ જાવ મારો તો આવ જ ઉડાડી દોધો ”

“ખરેખર ? હજુ જાતીમા ધમકાગ થાય છે કે ? જોઈ ”

“ના, ના, મૂકા હવે, જાવ તમે તો બારી બદ—”

“એટલા ખાતર તો લમ—”

“બેશરમ ક્યાકના !”

“હજાર વાર ઊંહુ દવે છોડીશ નહિ ”

“ના, ના, તમને પગે લાગુ જુઓ આ વાર્તા મેં લખવા માડી છે તે મારે પૂરી
કરી નાખવી જ જોઈએ નહિ તો મારું માન ગ્રહેશે નહિ ”

“લલે ના ગ્રહે માનની માટે જરૂર નથી મનની જરૂર છે આહા ! આ ચંદના
અજવાળામા તુ કેવી સુદર દેખાય છે ? જો તાજા ચમેલીના ફુલની કેવી સુગંધ આવે છે ?
ના, ના, ચૂપ ગ્રહે, શીયા

‘For Heaven's sake hold thy tongue

And let me love’

‘ઓહોહો ! ઉછીની લીધેતો કમિતા તો બધાય આગડી શકે ”

“અનમત્ત ગોકે પણ આ શકે ?”

“જાઓ ”

“વધા જનક ?”

“તમારી મીતા પાસે !”

“હવ તારી—તુ આવ શુ લખતી હતી, શીલા ?”

“નવવિદા ”

“કઈ નવવિદા ?”

“નહિ કહું ”

“ત્યારે હું પણ છોડવાનો નથી, આખી ગત પકડી ગયોશ ”

“ધાડ મારી !”

“ના, શીના, જા લેખ પૂરો કરી આવ બત્તી બ”

“હું હું, મને તો ઉંઘ આવે છે ”

“ઓ હો ! ત્યારે તો ખીજુ જોઈએ જ શુ ?”

“ત્યારે એકાદ વાર્તા કરો.”

“તું મણે તાદાન છોકરી શીલા ”

“વાહ રે, બચુની મા યઈ એટલે શું હું છુટ્ટી યઈ ગઈ?”

“ના રે ના, છુટ્ટા થવાનું કામ નથી. નહિ તો મારે પણ છુટ્ટા થવું પડશે. જો શી—”

“શું?”

“ના, કંઈ નહિ.”

“બોલોને હવે—”

“વારુ શીશા, આગળના દિવસો તને સાંભરે છે?”

“સાંભરે નહિ? તમે શું મને ઓછી પગલી છે?”

“પણ એમાં વાંક તારો જ હતો શીશા. મારા એક પણ પત્રનો જવાબ તું આપતી નહિ. કોઈ એકાદ વખત જવાબ આપતી તે પણ બેત્રણ લીટી જ. મેં suicide કર્યો નહિ એ જ—”

“શું લખું બોલો? તમે લખતા કવિતા. સખી સાહેલીઓને એ કવિતાં બતાવી શકતી નહિ. ખીક લાગતી કે રખે તમારી એ કવિતા વાંચી તેઓ તમારા ધ્યાનમાં પડી જાય.”

“ઓહ! હે હૃદય, સ્થિર આ.”

“એટલું જ? હું તમારું ફિલોસોફિકલ લખાણ યાદ રાખી શકતી નહિ. તે વખતે દેશમાં જ્ઞાન પણ અગાધ હતું ને? મેટ્રિકમાં આલીશ મળતાં બસ પાસ. છતાં તમારા કાગળની હરીફાઈ કરવા દશબાર વખત ફેરવી ફેરવી એક લાંબોલમક જવાબ draft કરતી. વળી ફાટી નાંખતી. ફરી વાંચી જતાં બીડવાની દિમત યતી નહિ. આખરે લાચાર થઈ બેચાર લીટી લખીને જ પતાવતી—‘હું છુટ્ટીમગ્નમાં છું—લેસન બ્યાન રાખીને કરું છું’ આતું આતું લખતી. જલુ જ માથાફાડ ફરી એક દિવસ એક કાગળ કવિતાના રૂપમાં લખી કાઢ્યો. બીડવા મળે છે ત્યાં મોટી બહેને કાગળ ઝૂટવી ત્રાંચ્યો. બસ યઈ રહ્યું. મારે જવું ક્યાં? તે દિવસથી કાગળ લખવા મેં બંધ કર્યો. પણ દસદસ પાનાંના તમારા મોટામસ કાગળો જરાબર અચૂક ટાઈમસર આવ્યા જ કરતા.”

“દસ પાનાં! હે! હું તેમાં શું લખતો?”

“રાખ ચૂકાની! એ બધા કાગળો આજ દિવસ મુઠી બંડલનાં બંડલ બાંધી બધાથી છુપાવી છુપાવી મારી પેટીમાં મેં સાથે ને સાથે ફેરવ્યાં. હમણાં આઠેક મહિના થયા એમાંથી એક એક ફાટી રાતના તેને બાળી બચુ વાસ્તે દૂધ ગરમ કરું છું. પણ હજુ તે ખૂટ્યાં નથી!”

“આહ! મારા એ બધા છાતીના કટકા બુકલા કરે તેવા કાગલો તું બાળી નાંખે છે? હાય હાય રે! એ બધા કાગળો તે મને આપ્યા હોત તો તેમાંથી એક એક ફેરી સીતાને મોકલત તો મને એ વરસ ચાલત. અથવા તો નાની સીશા ઉમરલાયક થતાં—”

“Moral wreck! Debauch ક્યાંકના!”

“અને તારા બધા કાગળો?”

“મારા કાગળો? મેં કોને લખ્યા છે?”

“કેમ? અરુણસાહેને, બીજા કોને? સીશા, એ કાગળોમાં તું શું લખતી? Hygiene વિષે essay કે Ethics—”

“જુદી વાત.”

“જુદી વાત?”

"Sure."

"પુરવાર કરું?"

"જરૂર. ન કરે એને સોગન!"

"જવા દે મારે એવી શી પડી છે?"

"અસ, અજમાવી લીધું?"

"વારું દેખાતું? પાસે આવ."

"હા—"

"ત્યારે જોં અહીંથી નીકળ."

"નહિ જાઉં, સૂતું છે. ઊંધ આવે છે."

"ત્યારે ઊંધી જા."

"ના—વારું, કહોને આ વાર્તાનું છેવટ કેવી રીતે લાલું?"

"વાહ રે! મને આદિ અંતની ખબર જ નથી. શું છે તે તપાસ્યા વગર શું કરું?"

"ના—સાચું કહો ને?"

"Hero કોણ છે?"

"અચ્છેશ."

"ચોરી, તફમચી!"

"ભલે તફમચી."

"આંઈ. સી. એસ., ખરું?"

"હા—બુલ્યા. આર્ટિસ્ટ."

"સત્યાનામની પાટી. શાંતિનિકેતન મોડલ્યા નથી ને?"

"ના, કોન્ડીતેન્ટલ દુરમાં મોકલ્યો છે. પારિમ ફરી લીધું—હવે પ્રતાંલી—"

"સારું કર્યું. દર હોય તેટલું સારું. અંતે Heroine?"

"દીપાલિકા."

"જોતું નથી. હું ધારું છું નામ દુરન્તિકા રાખ્યું હોય તો વધુ સારું દેખાત. 'અવનિકા'ની Ertan છે કે?"

"હા. લોરેટોની પુત્રી હમણું ધરે બેડીબેડી tremendously study કરે છે."

"શાંતી અભ્યાસે ચાલે છે?"

"Shaw પૂરો કર્યો છે; હવે D. H. Lawrence વાંચવા આંખો છે."

"એ હીકે કર્યું નહિ. પછી?"

"પછી શું તે તમે જ કહો ને?"

"Fantasia of the Unconscious ભણાવી લીધું?"

"હા ક્યારનું..."

"કેડ?"

"હા."

"ત્યારે થીસિસ લખાવવો શરૂ કર."

"લખી શકશે નહિ."

“વારુ, રકુલ મિસ્ટ્રેસ બનાવી દે. કાલીપાટ-શામળનરનો monthly પાસ અપાવ. એક દિવસ પાસ સાથે રાખવો બૂલી જતાં એક અસભ્ય Conductorના પંખમાં સપડાઈ. એટલામાં 'Versity'નો એક 'brilliant scholar situation' save કરી લઈ, તેની સાથે તેને ઘેર આ પીવા ગય ત્યાં તેની મુલાકાત એક briefless Barrister some Roy સાથે કરાવ અને ચાલવા દે.”

“તેની સાથે duel—”

“હૃદ Haggard.”

“પરવા નહિ. ત્યારે બીજો પ્લોટ કહું. કોઈ એક શ્રીમંતના ઘરની છોકરીનું ટચુશન અપાવી તેને ઘેર રાજ સાંજના ટચુશન અપવા મોકલ. એક દિવસ તે છોકરી તેને તેના મોટાભાઈના ચાર માળના સુંદર Garretમાં તેડી ગય ત્યાં તેનો બાઈ Anthropologyમાં First Class First—”

“હા હા, એ બધું કામ આવે તેમ નથી. પોંચતી પામતી છે. પૈસાનો અભાવ નથી. વિરોધાભાસ જણાય.”

“Q. K. ત્યારે Sociology ધુસાડ.”

“બરાબર ઘાટ બેસતો નથી. Dry—”

“ત્યારે Pathos ચલાવ. ટી. બી—”

“એ પણ ન ચાલે. ધોરસુસર Athlete—”

“વારુ, તે તો બધું જ સારું. Airમાં મોકલ. ના, ના, Cinemaમાં દાખલ કરાવી દે. ત્યાં જુવાન જગતને છટવા દે એની પાછળ ચલા દે ગાંડુતુર.”

“આશ્વત મઈ પડે! છુટો જાપ દેવાત છે.”

“ત્યારે—ત્યારે—The Idea! ઈસ્ટરના તહેવારોમાં મોકલ એને ક્યાંક બધું-છેટ મોટરની દૂરમાં. રસ્તામાં જંગલમાં પેટ્રોલ ખૂટી ગય અથવા કાંઈ બેલગાડી સાથે મોટર અચાપ, અને એન્જન જગડી ગય, એવો પ્લોટ ગોઠવ. પછી કાંઈ ઉપાય ન હોવાથી તે મોટરને પડતી મૂંઝા એકલો નીકળી પડે પગે ચાલતો કોઈની મદદની શોધમો. અને ત્યાં અકસ્માત મેળોપ કરાવ તેની સાથે કોઈ M.A. ‘ટ્રિસ્ટનો. અને દિમાલયના કોઈ unexploited પ્રદેશમાં ચાલવા દે એમનું Primitive Romance—”

“Abnormal.”

“કુછ પરવા નહિ. એકદમ sub-normal કરી દઈ. લઈ આવ ત્યાં કાંઈ હોશિયાર યુવાન શ્રીમંત પુત્રને. આ પીતાં પીતાં sexologyની વાત ચાલવા દે.”

“હા હા! બંધકર man-hater.”

“ત્યારે કહેતી હતી તે કે Hero હાલ ધ્રુવેલી છે?”

“એ તો Calf-Love નો Hero —”

“વારુ, ત્યારે એને જ પાછો બોલાવી લે ને?”

“આટલો જલદી?”

“ત્યારે જીવી જા—મૂક પૂજો એ.....મં! ”

આજની માધ્યામક કેળવણી

વ્યાખ્યાતા : રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

[શ્રી રતિલાલ ત્રિવેદીએ, પ્રિન્સીપાલ ફ્રેન્સિસ હાર્ડફીલ્ડ, અમદાવાદ, આચાર્યશ્રી આલદશીકરભાઈના પ્રમુખપદે મધેલા શાળાના સ્નેહસ મેવન પ્રસંગે આચાર્યશ્રી વિશે, અને માધ્યમિક શિક્ષણ વિશે દર્શાવેલા વિચારો ઉપયોગી હોઈ અને સવિસ્તર આપ્યા છે, તની]

પૂજ્ય આનંદશંકરભાઈ,

!! આજનો પ્રસંગ આ શાળાના જીવનમાં ધન્ય છે આપ કૃપા કરીને અને પદાર્થો એ અમારું સર્વનું—શિક્ષકોનું અને વિદ્યાર્થીઓનું અહોભાગ્ય છે 'આ' નગરની બહારની પ્રગતિ પ્રત્યે, બહુકે અખિય વિદ્યાર્થીજગત પ્રત્યે, આપની જાડી પ્રીતિને વશ થઈને આપ પદાર્થો છો એ કૃતજ્ઞતાનું જ્ઞાન અમે કદાપિ વીસરીએ નેમ નથી આપની હાજરી અમને સર્વને પ્રેરણારૂપ છે આપ હમરો ગૂજરાતીઓના અને અસખ્યા ભારતવાસીઓના વિદ્યાગુરુ છો—અનેક ગુરુઓના મહાન ગુરુ છો. લગભગ અર્ધો સદી પર્યંત આપે ગૂજરાતના અને હિંદુસ્તાનના અનેક શિક્ષિત હૈયામાં ગાયમનો નિવાસ કર્યો છે આપ પ્રાચીન અર્થમાં કુલપતિ છો અને વર્તમાન ભારતવર્ષના અને વિશેષ કરીને ગૂજરાતના અગ્રગણ્ય વડીલો છો. જેમ મહાત્મા ગાંધીજીમાં ગૂજરાતનો આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ પરા-નષ્ટાએ પહોંચ્યો છે તેમ ગૂજરાતનું આદ્યજીવ, એના વિચાર અને વાણી, એની નિકતા અને સરકારિતા, ઉત્કાંતના મહાનિયમને અનુસરી, આપનામાં પરિસીમાં પહોંચ્યા છે

!! ગૂજરાતના સમર્થ કેળવણીગાર આપ, બનાગસમાં સત્તર વર્ષ રહી હિંદુસ્તાનના અદ્વિતીય કેળવણીકારની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અને સ્વધર્મ છો ત્યારથી ગૂજરાત એની કેળવણીના વિકાસ અર્થે આપ તરફ નજર માડી રહ્યું છે આપે આ નગરની ઉચ્ચ કેળવણીના વિસ્તારમાં કવારનુયે સુકાન હાથમાં લીધું છે અને ગૂજરાત યુનિવર્સિટીનું આપનું સ્થાપના સમયમાં મિદ્ધમણ્ય યર્થ શકરી પરંતુ આપે હમણા જ એક લાખજુમાં જણાવ્યું હતું તેમ 'secondary education is the backbone of education in a Democracy પ્રભુનિયતિત તન્ત્રમાં માધ્યમિક કેળવણી એ કેળવણીનો અસભ્ય છે'—પરંતુ માધ્યમિક કેળવણી આપના આશીર્વાદ અને નેતૃત્વની રાહ જોતી ખેડી છે અનેક છૂટીછવાયી શક્તિશાલી વ્યક્તિઓ એ ક્ષેત્રમાં કામ કરતી અને પડેલી છે પરંતુ એ સર્વના સંગઠન અને મહકાગને અભાવે એ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી શકી નથી અમદાવાદમાં બુદ્ધિશક્તિ છે, કાર્યશક્તિ છે અને સુદર વ્યવસ્થાશક્તિ પણ છે, પરંતુ એનામાં જ્ઞાનની એકાન્તિક ભક્તિની ઉણપ છે એની બુદ્ધિશક્તિ ઘણે દરજ્જે એની આસપાસ બરપૂર ભરેલા, વાણિજ્યના વાતાવરણમાં અટવાઈ પડી છે જ્ઞાન પ્રત્યે એકનિષ્ઠ ભક્તિનું મહાન ઉદાહરણ આપ મિત્રાય એણે અન્યત્ર કયાંથી લાવવાનું છે ? ન હિ જ્ઞાનેન સદશ પવિત્રમિદ વિચિત્રે—એ જ્ઞાનની પવિત્રતાનો પદાર્થપાક

આપણીના બીજા કયાંથી એણે શીખવાનો છે ? જ્ઞાનનો ધવલગિરિ કેવો ઉજ્જવલ અને ઉજ્જત છે એનું વારંવાર દર્શન આપ એકલા જ એને કરાવી શકો તેમ છે :

આપણનારસ ગયા ત્યાં સુધી ગૂંજરસે આપને પૂરા પારખ્યા નહોતા. પરંતુ આપના પાઠા ક્યાં પછી એણે આપને એના અંતરમાં ઊછળતા ભક્તિભાવથી સત્કાર્યા છે. આખું ગૂંજરસ આપનું વારસ છે; આપની વિદ્વતા અને સંસ્કારિતાનો વારસો જેટલા પ્રમાણમાં એને મળ્યો છે તેના કરતાં અધિક ને અધિક પ્રમાણમાં લેવા એ ઇચ્છ્યા કરે છે. આપના આત્માની અનંત સમૃદ્ધિમાંથી અનેકવાર લેતાં એ ધરાતું નથી અને ધરાવાનું પણ નથી. એને લય રહે છે કે એના નજીકના કે દૂરના ભવિષ્યમાં આવી બીજી કાંઈ વિમૂર્તિ કદાચ એને નહિ મળે. અમદાવાદ એના જ્ઞાનવિકાસ માટે વાસ્તવિક રીતે આપના સામું જુએ છે અને તેથી જ આપના જીવનના ઉત્તરકાળની નિવૃત્તિમાં પણ આપને એ વિવિધ જ્ઞાનવિષયક પ્રવૃત્તિઓમાં ઊતારે છે.

થોડાક માસ પહેલાં અત્રે યોગ્યેલા 'Refresher Courses'ના પ્રાસ્તાવિક વ્યાખ્યાનમાં આપે માધ્યમિક કેળવણીના ધગધગતા પ્રશ્નોની મીમાંસા કરી છે અને Teachers Association સ્થાપવાની સૂચના પણ કરી છે. મારી ખાતરી છે કે અમદાવાદના જવાબદાર શિક્ષકો વહેલામાં વહેલી તકે આપની દોરવણી નીચે આ સૂચનાનો અમલ કરતા યથાજરે એનો અંકુજ નજીકના ભવિષ્યમાં Secondary Teacher's Conference અને Educational Conference પણ અત્રે મેળવી શકશે. માધ્યમિક કેળવણીના પ્રશ્નો જીવંતો-ગંગતો ક્યાં સિવાય એમાં ઘટતા ફેરફારો કદાપિ યથા શકશે નહિ. આ ગમૃતિના પ્રેરક આચાર્ય આપ જ છે.

*

*

*

કોઈપણ શિક્ષણસંસ્થાના મંડાલમાં એની સ્થાપનાનો હેતુ શા છે એના ઉપર એના ભાવિનો આધાર રહે છે. શિક્ષણસંસ્થાઓ જેમને માટે ઉઘાડવામાં આવી છે તે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પ્રેમમાંથી એની ઉત્પત્તિ યથા હશે તો તે સંગીન અને હિતકારી કાર્ય કરી શકશે. અને માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ છતાં ખીલી શકશે. આજે જગતમાં દેશ અને કાળનાં અંતરે ઝપાટાબંધ જોઈતાં યત્નો જન્ય છે. વિજ્ઞાનની અસંખ્ય શોધો થતી જન્ય છે અને એની મદદથી આ ભૌતિક જગત આપણા ધરના આંગણા જેવું પરિચિત બનતું જાય છે. આવા સમયે જાહેર-શિક્ષણની જવાબદારીઓ લેવી એ વ્યક્તિઓ માટે ભારે જોખમનું કામ છે. જ્યારે જ્ઞાનની સીમાઓ ક્ષણેક્ષણે વિસ્તરતી જાય છે અને અનેક નિત્યનવા પ્રદેશો ખુલ્લા થતાં જાય છે તેવે વખતે જ્ઞાનની ધગશવાળા શિક્ષકો ઉપરાંત, સારું પુસ્તકાલય, સાધનસંપન્ન લેબોરેટરી, ડ્રાઈંગ વગેરેના શિક્ષણ માટે ઉત્તમ જોગવાઈ, જાતજાતનાં પાઠ્યપુસ્તકો, ચિત્રો, નકશાઓ અને આલેખનો, તેમજ ટેલિટ્રોપ, સિનેમા, રેડિયો આદિ અગણિત સાધનોની પંથ શાળાઓને જરૂર રહે છે. તાજેતરમાં બીએટીસ કિંગના રશિયાની કેળવણી વિષે વાંચેલા એક પુસ્તકમાં ત્યાંની માધ્યમિક શાળાઓની સાધનસામગ્રી વિચારી આપણી શાળાઓની સામાન્ય જરૂરિયાતોનો ખરો ખ્યાલ નેત્ર-સન્મુખ ખડો રહ્યા કરે છે. પરંતુ એક વાત તો નિર્વિવાદ છે કે કમાણીની દૃષ્ટિએ શાળા ઉઘાડવાના દિવસો પૂરા થયા છે. વેપારી સાહસને માટે હવે આ ક્ષેત્રમાં સ્થાન નથી—ન હોવું જોઈએ.

આ મર્વને પહેંચી વળવા માટે આવી અથવા આવા પ્રકારની બીજી શાળાઓએ ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાનો રહે છે. સાધનોની વાત બાજુ ઉપર રાખીએ તોપણ પોતપોતાના વિષયોમાં કુશળ એવા શિક્ષકો પણ શાળાઓને સાંપડવા એ બહુ મુશ્કેલ છે. આ વિજ્ઞાનયુગમાં ગુણ અને સખ્યા બંનેમાં થોડા સમયમાં ઘણું જ્ઞાન આપી શકે એવા શિક્ષકોને શાળાઓ રોજી શકે તો જ શિક્ષણનું કાર્ય મંતોપકારક રીતે આગળ ચાલી શકે તેમ છે. અમદાવાદની માધ્યમિક મસ્થાઓમાં આશરે સાત-આઠ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે અને એમાંથી દર સાલ આશરે આઠસો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં બેસે છે. એમાંથી સગેરાશ ત્રીસ ટકા જેટલો ભાગ પણ છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષ થયાં સફળ થયો નથી. આ ૭૦ ટકા જેટલા વિદ્યાર્થીઓ કેમ નિષ્ફળ થાય છે એ વિષે ગંભીર વિચાર કરવાની શિક્ષણમાં રસ લેતા કેળવણીકારો, શિક્ષકો તેમ જ વાલીઓની દરજ્જા થઈ પડે છે. આ નિષ્ફળતાનાં કારણો શોધી કાઢવા અને બિહરતી પ્રગતી ખરાબી અટકાવવા ગયા વર્ષે માધ્યમિક શિક્ષણ સમિતીઓના જવાબદાર પ્રતિનિધિઓનું એક કેળવણી મંડળ સ્થાપવાની સૂચના આ સ્થળેથી મેં કરી હતી. એમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે બોર્ડને જરૂર લાગે તો શાળાના શિક્ષણ ઉપરાંત એ શિક્ષણમાં પૂરવણી માટે, યુરોપ-અમેરિકાની શાળા મહાશાળાઓમાં Visiting teachers and professors હોય છે તેના, Visiting teachersને એમના શ્રમની યોગ્ય કદર કરીને અનુકૂળ સમય માટે રોકવા. આ ઉપરાંત જુદી જુદી શાળાઓમાંથી કે શાળા બહારના યોગ્ય શિક્ષકોના કે વિદ્વાનોના પાઠો કે વ્યાખ્યાનોની વ્યવસ્થા મોટા પ્રમાણમાં કરવી અને ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન વગેરે વિવિધ વિષયોના સપ્રયોગ ભાષણોની દારમાળા યોજવી અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનાં વ્યાખ્યાનો પણ ગોઠવવા. વળી કેળવણીનાં કેટલાંક કિંમતી સાધનો મધ્યસ્થ સરથા તરફથી ખરીદી એનો સર્વ શાળાઓમાં છૂટથી ઉપયોગ કરવા દેવો.

પૂર્વોક્ત સૂચનાઓનો અમલ હાલ નહિ તો થોડા સમયમાં એક અથવા બીજા રૂપમાં અવશ્ય થશે એવી આશા રહે છે દરમિયાન Refresher Courses હાગ કોર્સ આરંભ થયો છે એ પણ એ દિશામાં એક શુભ શરૂઆત જ છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે અમદાવાદમાં ખાનગી સાહ્ય ઉપર બીજાં ચર્ચેલાં સંસ્થાઓ હોવાથી માધ્યમિક કેળવણીના વિકાસમાં પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થ વચ્ચે આવે છે. પરંતુ, જીવનમાં સ્પર્ધા અને મદકાર બંનેના અધરોત્તર પ્રવાહો ચાલ્યા કરે છે. પરંતુતઃ જીવનનો ઉચ્ચ નિયમ સ્પર્ધા નહિ પણ મદકાર છે. સ્પર્ધાની પાછળ રહેલું કેળવણીનું ધ્યેય જેમાં મહુ સંમત છે અને જે મર્વને સામાન્ય છે તેના ઉપર મહુનું લક્ષ ચોટે તો મદકાર બિલકુલ અશક્ય નથી. એક જ ધ્યેયને માટે કામ કરતા મનુષ્યો માથે બેઠાગે તો જ બિગતી પ્રગતિ જીવનની શક્તિઓ ખીણવાનું કાર્ય બની શકે. કેળવણીના કેટલાંક સામાન્ય મુદ્દાઓ એવા છે જેમાં ખાનગી સંસ્થાઓના માલિકો અને શિક્ષકો સાથે મળી શકે તેમ છે. એકવાર જેમાં સહુનો મત એક જ હોય અને મહુનો આદર્શ સમાન હોય એવા કાર્ય માટે એકત્ર મળવામાં કોઈ જ અડચણ આવતી નથી. એકલા પડીને અને એ એકલપણમાં ગર્વ માનીને સિંહ અને વાઘની જાતિઓ જંગલમાંથી ઝપાટાબધ થઈ જાય છે એ બિલકુલ વચનનું આજ કોઈને અમરણ કરાવવું પડે તેમ નથી.

હવે માધ્યમિક કેળવણીના વિકાસમાં કેટલાંક તાત્કાલિક મુદ્દાઓ જે સમાધાનનો

અપેક્ષા રાખે છે તે આપની સમક્ષ મૂકી હું મારું નિવેદન સમાપ્ત કરીશ. માધ્યમિક કેળવણીની સંસ્થાઓ અમદાવાદમાં વધતી જાય છે પરંતુ એમાં સંખ્યા અને કદ હોય છે પણ ગુણ નથી હોતો એવી ચોતરફથી ફરિયાદ સંભળાય છે. એ ગુણના ઉત્કર્ષ 'અર્થે' શા ઉપાયો યોજવા? શિક્ષકોને કામનો બોજો અધિક રહે છે તેથી efficiencyમાં ખામી આવે છે? અથવા, શિક્ષકોને શાળા ઉપરાંત બહારનું કામ કરવાનું રહે છે તેથી અડચણ આવે છે? અથવા શિક્ષકો એકબીજા સાથે છૂટથી હળીમળી શક્તા નથી અને જ્ઞાનના વિષયોની આપણે કરી શક્તા નથી તેથી ઉણપ જણાય છે? અથવા શાળાઓમાં જોઈએ તેવું જ્ઞાન અને સદ્ભાવનું વાતાવરણ રચાયું નથી હોતું તેથી તેમનો ઉત્સાહ મંદ રહે છે? અથવા શિક્ષણ વિષયક પ્રવૃત્તિઓ અસ્તિત્વમાં નથી તેથી ખામી રહે છે? આમાંનું એક કારણ હોય કે બધાં જ હોય કે એથી વિશેષ હોય, પરંતુ સાથેસાથે એક વાત તો સાચી છે કે શિક્ષકોમાં પરસ્પર સહકાર સિવાય તેઓ મહાન શક્તિ યર્થ શકશે નહિ. જુદાજુદા વિષયોના શિક્ષકો પોતપોતાનાં મંડળો સ્થાપી શકે છે અને મહિનામાં એકાદ વખત પરસ્પર મળી પોતાના વિશિષ્ટ વિષયના વિદ્યાસ વિષે વિચારવિનિમય કરી શકે છે અને આ રીતે જ્ઞાનની શક્તિ મેળવી શકે છે. બીજા ધધાની પેઠે શિક્ષણના ધધામાં મોટો સત્રુ વિપાદ છે. એને દૂર કરી આનંદ અને ઉત્સાહથી ધણું સિદ્ધ યર્થ શકે છે. મંજેગોને જિતવા તો મનુષ્ય જન્મે છે. 'ઉચ્ચેદાદમનોત્તાનમ્' એ સૂત્ર સર્વકાળે સહુને લાગુ પડે છે.

અત્રે આવેલા વાલીઓને વિનંતિ છે કે આપ આપનાં બાળકોની કેળવણી વિષે વધારે જાગૃત બનશો તો કેળવણીમાં સવિશેષ જીવન આવશે. જગતના અનેક દેશોમાં સ્થપાય છે તેમ આપ પણ આપના વ્યવસ્થિત મંડળો સ્થાપી શકો છો અને કેળવણીને વિકસાવવામાં અગત્યનો ફાળો આપી શકો છો.

કવિ અને કાવ્ય

[વંશસ્થ]

દેવકૃષ્ણ પીતાંબર જોપી

જુવાળ જે અર્જુન-ભિમિનો ચહે;
ચિતે કવિને જઈ લોહ એ પડે.
નિશાન જે ઓટ થઈ જતાં રહે;
ખન્યું રુડું રૂપક કાવ્ય એ કહે.
'હું તું' અને 'વિશ્વ' તણા ત્રિકોણમાં,
શમી જતાં દંદ બધાં ત્રિગૂણનાં;
પક્ષી સમી હિરણ્યગર્ભ આભલે;
કવિ અને કાવ્યની જોડલી ઝુલે.
ફરી રહ્યાં ફૂદડી તર્ક વતૂલે;
લચી રહ્યાં છે મૂઢ કદપના ફુલે

ભુલી જતાં ભાન 'હું તું' મટી જતાં;
'નહી' ખન્યાં પાર્થિવ દેહ તે છતાં.
લવાબિધનો સાર ચુસી અને ચદયાં,
કવિ ચિતે વ્યોમ-વિચાર વાદળાં;
પીયૂષશાં મેઘ ખની દ્રવી પડ્યાં;
અને ખન્યાં ખેતરડાં લીલાં લીલાં.
વિરાટને વિશ્વ હુંકું પડે છતાં;
ખીલ કણે એ લઘુ બિન્દુડાં થતાં !
હું બેલિયો વાંસ ભરી ભરી અને,
મથું લહું માપ કદી હુંથી ખને !

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

પ્ર. ૧, લતા શું બોલે?

ગુલાબદાસ ડોક્ટર

સુરેશ અને નિરંજન બાળમિત્રો હતા. સુરેશના લગ્ન લતા સાથે થતા મૈત્રીનું વર્તુળ મોઢું થયું. સુરેશ વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી હતો. નિરંજનને સાહિત્યનો શોખ હતો. લતાના વિચારો નિરંજનનાની તુલ્ય વધારે હતા. એટલે એ બે વચ્ચે મૈત્રી વધતી ચાલી. એમાંથી આકર્ષણ નિપ્પુ અને નિપ્પુ. પરિણામે બે ન બનવી ભેઈએ એવી મિત્રદ્રોહ અને પતિદ્રોહની બીના બની ગઈ. પાછળથી બંનેને પસ્તાવો થવા લાગ્યો. નિરંજન ગામ છોડી ચાલી ગયો.

*

પ્ર. ૨, સુકેશ બોલ્યો

ચિરંજીવ

પણ નિરંજન જતા લતા બહુ બિચેન રહેવા લાગી. કારણથી અનાજ એવો સુરેશ એને રમણદેસાઈ સારુ આપ્યું હતું.

સુધાકર—નિરંજનનો એક જૂનો મિત્ર—એની રેવામાસી અને એમની દીકરી કુસુમ સાથે આપ્યું હતો હતો તે નિરંજનને પણ એ બેકની સાથે ત્યાં બેસી ગયેલા. એટલે અહીં સૌ એકઠા થાય છે રેવામાસીને સુરેશ ગમી નય છે. પોતાની કુસુમ અને પરણી રાજી હોત તો કેવું સારું, એમ મનમાં લાગણીથી અનુભવે છે.

લનામાં નિરંજન પ્રત્યેનું આકર્ષણ પુનઃ જાય છે. સુરેશને તજ દેવા એ તત્પર થાય છે, આ વાન સુરેશ સાબળી નય છે પણ લતાને તેની ખબર નથી પડવા દેતો.

એ સાંજે સુરેશ પાછો ઘેર આવે છે ત્યારે ટેબલ પર એક પત્ર જુએ છે, અદર શુ હશે તેની કલ્પના આવતા તે રેવામાસીને મળવા નય છે. લતા ગઈ એટલે હવે બીબા લક્ષ્મી વાન એના મગજમાં આવે છે. રેવામાસીને એ વિષે એ કહે પણ છે.

*

પ્ર. ૩, લતા ચાલી

ચરણવંત, પંડ્યા

નિરંજન પહેલા અને લતા એની પાછળ નીકળી પડ્યા હોય છે. લતાને ટ્રેનમાં દેરાસેવક પ્રાણલાલની અને એમના ગ્રામસેવાસઘની પિછાન થાય છે. એવામાં નિરંજન પણ મળે છે. શાંત સ્થળની અનુકૂળતા લેતા એઓ ત્યાં જવાનું નક્કી કરે છે.

જે એકલના નિરંજનને અને લતાએ ખૂબખૂબ રૂબી હતી તે આવી મળતા બંનેના હૃદય અસહ્ય ભાર અનુભવે છે સુખના સ્વપ્ના સરી નય છે.

અહીં મુરકેલી લક્ષ્મી થાય છે. અસહ્ય પાલન આ ગ્રામસેવાસઘની પટ્ટેલી કલમ છે. પ્રાણલાલ-બંદીના પત્નીએ પૂછપરછથી પારખી કાઢ્યું હોય છે કે લતા સમર્થ છે એટલે અહીંથી તેમને નીકળવું પડે છે.

નિરંજન નક્કી કરે છે કે ફરી કરી સુરેશ અને લતાના માર્ગમાં ન આવવું. એટલે એ બીજા ચાલી નય છે અને લતા આપુ ભણી બેસે છે.

*

પ્ર. ૪, કુસુમ ! તું ચે સાચ-સાધારણ નથી હોં ! રમણસાસ જોની

રેવામાસીને કન્યાની શોધમાં રહેવા સુરેશ કહેલું એટલે એમણે તો કુસુમ માટે જાણેરવી કરવા માંડી. બંનેને એકાંત આપ્યું. કુસુમે જરા વધારેપડતી મરકરી કરી એટલે સુરેશ ત્યાંથી ચાલી ગયો.

ખીજે દિવસે કુસુમની જન્મગાંઠ હતી. એટલે રેવામાસીએ સુરેશને આમંત્રણ આપવા કુસુમને મોકલી. આજે સુરેશનું ઘર અતિ અગ્ન્યવસ્થિત હતું. કુસુમના હાથમાં કેટલોક કામગીરી દુકડા આવે છે. લતા ચાલી ગયાની વાત તેને સમજામ છે.

સુરેશ ઘરે આવે છે ત્યાં તારવાળો આવે છે. તાર વાચીને સુરેશ કુસુમને કહે છે કે પોતે નહિ, પણ લતા જમવા આપરી.

સુરેશ લતાથી દૂર જવા ચાહતો હતો. ખીજ બાજુ કુસુમ તેની સામે જ બિસી હતી; તેના મનમાં લતા અને કુસુમની સરખામણી યવા લાગે છે.

*

પ્ર. ૫, ટ્રેનમાં મિલન જોઠાસાસ વિવેચી

સુરેશ આખુમાંથી નીકળી જવાનો નિશ્ચય કરે છે. એ અમલમાં મૂકે એ પહેલાં કુસુમ પ્રત્યેની લાગણી વધી હોય છે. છતાં લક્ષમાં કરી સાર ન જોતાં વધારે પ્રાંત માંડી વાળે છે.

સુરેશના પાડોશી સુમનસાય અને એમની દીકરી સ્નેહલતા કેટલોક કાર્યક્રમ લઈ સુરેશ પાસે આવે છે. પણ સુરેશ અમદાવાદ બિપરી જવાનું પસંદ કરે છે.

ટ્રેનમાં સુરેશને અનેક વિચારો આવે છે : એના મનની મૂઝવણ માતી નથી. ટ્રેન ખીજે સ્ટેશને પહોંચે છે કે સામેથી ખીજ ટ્રેન આવે છે. એમાંથી લતા સુરેશને દેખે છે અને તરત ત્યાં આવી પહોંચે છે. સુરેશને ડબ્બામાંથી બીરો જવાનો વિચાર થાય છે; પણ એ અમલમાં મૂકે તે પહેલાં તો ટ્રેન બિપરી ચૂકી હોય છે.

*

પ્ર. ૬, આગ...ગાડી ચંદ્રવદન મહેતા

લતાને એક ગાડીમાંથી બીરો ખીજ ગાડીમાં જતી ડિ. ડિ. ઇ. મોહનલાલ જોઈ હોય છે. શિકાર પકડવા તે લતા અને સુરેશવાળા ડબ્બામાં ચડી જાય છે. મોહનલાલ કુસુમની ન્યાતનો હોય છે અને કુસુમને પોતાની કરવાના તેને દોડા છે. વાતચીત દરમ્યાન લતા અને સુરેશના કુસુમ સાથેના સંબંધની તેને જાણ થાય છે. રેવામાસી પાસે પોતાની લલામણ કરવાની તે સુરેશને વિનંતિ કરે છે. રાજસૂચના કરવો જોઈએ તે વાત તે લક્ષના લોભમાં જતી કરે છે અને ખીજે સ્ટેશને બીરો જાય છે.

ગાડી ચાલવા માંડે છે. દોડતો દોડતો કોઈ ઉતાડે આવી સુરેશ અને લતાવાળા ડબ્બામાં ચડી જાય છે. લતા અને સુરેશ ચમકીને તેની સામે જોઈ રહે છે. તે ઉતાડે નિરંજન હોય છે.

અને આગગાડી આગળ ચાલે છે, ત્રણેને ધસડતી, ત્રણેનાં ધબકતાં હરિયા સાથે ધબકધબક કરતી.

*

પ્ર. ૭, બાળકના પિતાની પાસે જ— બોગીસાસ ગાંધી

ત્રણેના હૃદયમાં ભયંકર મયામણ થાય છે. નિરંજનને છેડી આવી હોવા છતાં લતાને જરાતરા નિરંજનનો લોભ તો રહ્યો હોય જ છે. નિરંજનને સુરેશ સાથે બધી વાન કરી. લેવાનું મન થાય છે પણ જીમ બેપડતી જ નથી. સુરેશને લતા સાથે એકાંતમાં વાનચીત કરી લેવાની તક સાંપડી ન સાંપડી ત્યાં નિરંજનના આવવાથી એ તક યુદ્ધાઈ જતાં જીવનમાં પહેલી જ વાર એને નિરંજન પ્રત્યે યુક્તિ જાગે છે. છતાં મન ઉપરનો કાબુ તે શુભાવેતો નથી. દેખીતી રચરચનાથી તે આડીઅવળી વાતો કરે છે. પણ નિરંજનથી નથી રહેવાઈ. તે કહે છે :

“સુરેશ, તારે મહીર વાનો ઉપર આવીએ.”

અને સહેજે જ વાત ગંભીર બનતી નબ છે. વાતવાતમાં જ ચિરંજીવ કહે છે :

“સુરેશ, સના એના બાળકના પિતાને ત્યાં જ જરો.”

આનો અર્થ બન્ને જુદાજુદો કરે છે. એના બાળકના પિતાને ત્યાં (નિરંજનને ત્યાં) જવાની સમજ કરી આપવા સુરેશ ટૂંકમાંથી જીતરી જવા બિસ્તરે તૈયાર કરી ડબ્બાના દરવાજા પાસે નબ છે. નિરંજનનાં આંત્રમાં શિથિલતા આપી ગઈ હોય છે. તે લોચ યઈને પડખો રહે છે. સપાટી સનાને નિરંજન પાસે બેસાડી દઈ, અડેલાની દઈ, સુરેશ બારણા પાસે નબ છે.

ગાડીનો વેગ વધી રહ્યો હોય છે—સાથે સાથે સુરેશના મનનો પણ.

*

હવે આગળ વાંચો.

પ્રકરણ ૮ મું

લતા શું બોલી?

સુરેશનો વેગ યંત્રના વેગ કરતાં પણ વધારે હોય છે. સાક્ષતી—દોડતી ગાડીએ પગથિયું જીતરવા ગયો. બીજા ડબ્બાઓની ગારીઓ પાસે બેઠેલા મુઆફરે આસતી ગાડીએ જીતરવા મથતા ઉપક્રા વર્ગના જિતારુને જોઈ રહ્યા. પાટાની પાર આવેલી તારની વાડ પામે બેતણુ ગામડિયા ઉતારુઓ સાક્ષતતા દતા તેઓ પણ ચમક્યા. સુરેશ નીચેના પગથિયા ઉપર જીતરવા પગ લગાવ્યો અને તેનો હાથ ઉપર ખેંચાવો.

“મારા સમ જે નીચે જીતરે તેને. હું મરી જઈ !”

નિશ્ચયપૂર્વક નીચે જીતરતો સુરેશ ધ્યાનભગ થયો. તેણે પાછળ જોયું. ભયગ્રસ્ત લનાના મુખ ઉપરનો આવો આર્જન તેણે કદી જોયો નહતો. કણબર તે લનાના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. એ મુખ તેને ખેંચી રહ્યું હતું શું ?

“પાછો આવ. તારા વગર નહિ જીવાય.” લના ચીસ પાડી બીડી. તેણે સુરેશના હાથને વધારે બળથી ખેંચ્યો.

એકાએક સુરેશ ઉપર ચઢી ગયો અને બારણું બંધ કરી બેઠો. કણ રવી તે દરમિયાન અને બોલ્યો :

“બિસ્તરે ગયો !”

“રાતે તો ઘેર પહોંચી જઈશું,” લનાએ કહ્યું.

“જાને ઘેર ?” સુરેશ પૂછ્યું.

“મારે ઘેર. સુરેશ, તું અને તારું ઘર મારાં છે.” સુરેશનો હાથ જાલી લના બોલી.

નિરંજન મૃતો દતો. માનસિક ઉત્પાત દેદને બહુ જ ચક્રી નાખે છે. સુરેશ અને લના બન્ને ગાડીમાંથી નીચે ફરી પડ્યાં હોય તોય તેનાથી ઉડત નદિ એવી શિથિલતા તેના દેહમાં આવી ગઈ હતી. છતાં લનાએ સુરેશને પકડી રાખ્યો તે એણે જોઈ લીધું, અને લનાનો હૃદયો ઉડગાર માંલગનાં તેની આંખ ઉપર જ ગઈ. તેના મુખ ઉપર કમી વિફળિ પણ થઈ આવી હોય એમ તેને લાગ્યું. એ રાખ્દો તેને ગમ્યા ? ના. એ કણ તેને એમ

પણ થયું કે તે લીમો થઈ સુરેશને ગાડીમાંથી નીચે ગળડાવી પાડે ! પરંતુ એ ક્ષણિક આવેશ ઓસરી ગયો અને નિરંજન સૂતો જ રહ્યો.

“ નિરંજન તો આરામથી સૂતો ! ” સુરેશ કહ્યું.

નિરંજનને આરામ હતો કે કેમ તે સહુ જાણતાં હતાં. નિરંજનને મન થયું કે તે ખેડો થાય અને પોતાના હૃદયને ચીરી તેમાં સળગતી જ્વાળા બતાવે ! પરંતુ એ પ્રયોગ હનુમાન સિવાય કોઈએ કર્યો ન હોવાથી તે જ્વાળા આખા વચર સૂતો જ રહ્યો. માત્ર તેણે પાસું બદલ્યું.

ગાડી આગળ વધી, અટકી, વળી પાછી ચાલી. એ કેમ ક્લાક, બે ક્લાક ચાલ્યો. નિરંજનને આંખ ન ઉઘાડી. સુરેશ અને લતાએ આંખ ક્ષણભર પણ ન મીચી. લતા અને સુરેશ અક્ષર પણ બોલતાં નહતાં. સુરેશ વાંચવાનો ડોળ કર્યો, પરંતુ પુસ્તકનાં પાન ઝંડપંથી ઉડેલતાં નહતાં. તેના મનમાં એક વિચાર આવ્યા કરતો હતો : ‘ લતાએ નિરંજનનું પત્નીત્વ ભોગવ્યું : સુરેશને પકડી રાખવાનો—સુરેશને વળગી રહેવાનો લતાનો હવે અધિકાર ખરો કે નહિ ? અધિકાર ન હોય તો શા માટે લતા તેને જકડી રાખતી હતી ? લતાને પશ્ચાત્તાપ થતો હતો ? જૂના સંસ્કારો લક્ષ્મીને પરમ આદર્શ માની અલ્પ સંબંધને પાપરૂપે જોવા મથે છે. સુરેશના વૈજ્ઞાનિક હૃદયને પાપપુણ્ય બહુ પાસે રહેતાં જણાયાં. અણુગમતા પતિ સાથે લક્ષ્મી થઈ ગયાં હોય અને પત્ની એ પતિને બદલે ગમતા પુરુષ સાથે આનંદ મેળવે એમાં પાપ શાનું ? પાપ તો એવા લક્ષ્મીમાં રહેલું હતું ! પોતે નહિ પણ નિરંજન લતાનો પતિ હોવો જોઈતો હતો ! ’

‘ ત્યારે લતા શા માટે નિરંજન સાથે જતી ન હતી ? શા માટે તેના બાવિ બાળકના પિતાને છોડી તે માત્ર લક્ષ્મીના વ્યવહારના પતિને શોધતી આવી તેને વળગી પડતી હતી ? કારણ શોધનારને—સમભાવથી કારણ શોધનારને તે જડી રહે છે. લતા અને નિરંજન કયાં જાય ? જ્યાં જાય ત્યાં તેમનું સ્થાન બિચારી સમાજદ્રોહી તરીકેનું જ રહી શકે. અને લતાનું બાળક ? એ પાપનું પરિણામ કે પુણ્યનું ? પાપનું પરિણામ હોય તો ? જીવન જન્મે તે કદી પાપ હોઈ શકે ? ને કૃત્યની પાછળ માનવજીવનનું સાતત્ય સત્યવાયું છે એ કૃત્યને પાપ કહી સમાજ દુષિત બનતો નથી શું ? કુદરત કહેતી નથી કે એક જ પુરુષ અને એક જ સ્ત્રીથી જીવન ચાલુ રહેવું જોઈએ. લક્ષ્મી એક જ સ્ત્રી પુરુષના સહચારની મર્યાદા, કુદરતની બાંધેલી નહિ, પરંતુ માનવીની બાંધેલી છે—અકુદરતી છે, કૃત્રિમ છે. લક્ષ્મી એ શું જીવન—ઓજીવન ઉપરની માલિકીનો અંશ છે ? સ્ત્રી અને પુરુષ બેમાંથી કોઈ તે બૂલી શકતાં નથી. લતા વરતુ તરીકે પાછી આવતી હતી—સ્ત્રી તરીકે નહિ. પાણેલું મનનવર માલિકની પાસે ટેવને લીધે આવે છે, પોપણને માટે આવે છે, રક્ષણને માટે આવે છે. લતા એ જ ભાવથી સુરેશની પાછળ દોડી રહી હતી, નહિ ? ’

સુરેશ લતા સામે જોયું. તે કચારની સુરેશના મુખ સામે જોઈ રહી હતી. સુરેશના મુખભાવને તે વાંચતી હતી.

“ શું વિચાર્યા કરે છે ? કંઈ બોલ તો ખરો. ” લતાએ કહ્યું.

“બોલવું હોય તો નિગજનને કહીએ કેમ રતો સુઝી ગયો છે જગાડ એને. આવના સ્ટેશને આ આવશે ” સુરેશ કહ્યું.

પરંતુ લના બી નહિ અને તેણે નિગજનને જગાડનો નહિ. નિગજન અત્યારે આખથી પથ્થુ અગ્રપ્રસ્થ બની ગયો હતો, લના કોઈ વિચિત્ર ભાવથી સુરેશ આમે જોઈ રહી હતી.

“નિગજન, ક્યાં સુધી સૂવું છે ? આરી બહાર તો જો બધી કવિતા નિર્ગદક વહી જાય છે !” સુરેશ દમતાં દમતા કહ્યું.

“મને સૂઈ ગયેલા ફો. નહિ તો હું ગાડો બની જઈશ.” નિગજન પામું બંસી કહ્યું.

“દમણા તો મને ગાડો કહેતો હતો.”

“આપણે ત્રણે કાર્ડ ગાડા બેગા થયા છીએ.”

“મને ખાતર કચ્છે ! મારી થેવડા મરી ગયા છે.”

નિગજન એકાએક બેઠો થયો. તેની આખમા અરેખર થેનડા હતી તે ફાટી આખે ખીક લાગે એવો અભિનય કરી બોલ્યો:

“ઓ સુરેશ ! ઓ લના ! તમે કોઈ માડું ખૂન કેમ કરતા નથી ?”

“મારે ફાંસીએ ચઢવું નથી દહુ છવવાની ઈચ્છા છે.” સુરેશ કહ્યું.

“અને મારે મન નિગજન મરી જ ગયો છે !” લના બોલી

“લના, તું કેટલી દુઃખ છે ?” સુરેશ કહ્યું.

નિગજને સુરેશ અને લના બન્ને તરફ તાકીને જોયું ગાડી થોભી અને નિગજને બી બાગણ ઉઘાડી નીચે ડિગજવા માડ્યું.

“ક્યા જાય છે ?” સુરેશ પૂછ્યું.

“મગ્જ પટે ત્યા” નિગજન બોલ્યો.

“નથી જવું બેમ અહીં.”

“મને રોકવાનું કાગળ ?”

“તને એકલો નથી મુકવો.”

“તાગ વિજયનું પ્રાર્થન કરવા માટે ?”

“મારો વિજય ? પતિ તરીકે તો હું ક્યાગનો પગછન બન્યો છું. માગ પગજવના પ્રમગો તું જ વાદ કરને.”

લનાએ વ્યાકુળતાથી પોતાની બેમતાની જગા બદલી

“તો તારી ઉદાગતાનું પ્રદર્શન કરવા.”

“આ ઉદાગતાને દહુ સુધી જગત લીચકાગપથ કહે છે એ ખતર છે ને ?”

“મને ન રોકીશ. કદાચ હું જ તારું ખૂન કરી બેસીશ.”

“તાગ અને માગ મગજ એ મોજ પથ આપણને નહિ લેવા દે. હાતોમાતો બેમી રહે.” સુરેશ પોતાનું વાક્ય પૂરું કરી ગયો ત્યાં તો લના પાટિયા ઉપર લથડિયુ ખાઈ પડી તેની આંખો રિય બની, તેનો હાથ ખેંચાતો લાગ્યો, અને તેનો શ્વાસ ફેલાતો લાગ્યો સુરેશ અને નિગજન બન્ને તેની તરફ દોડ્યા. લનાને બન્નેએ પકડી ગમી ન હોત તો બેક ઉપરથી તે નીચે પડી ગઈ હોત.

આવાળો સુંદર સરંગમ સાથે આ લઈ ડબ્બામાં દાખલ થયો. બન્ને પુરુષો બેઠાન પુવતીની સારવારમાં પડ્યા હતા. લતા મોનસિકે પરિશ્રમને લીધે બેઠાન બંની ખેંચાતી હતી.

“સાહેબ, શું થયું ?” આવાળાએ પૂછ્યું.

“સહજ શીટ આવ્યું છે.” સુરેશ કહ્યું.

“પાસેના જ ડબ્બામાં ડોક્ટર છે, બોલાવી લાવું ?”

“હા, હા.” નિરંજન બેસ્યો. આવાળો ટ્રે મૂકી નીચે ઊતર્યો.

“નિરંજન, ડોક્ટરને બોલાવી શું કરીશું ? બે પુરુષો વચ્ચે એક સ્ત્રી મરી રહી છે ! ત્રીજો પુરુષ આવી શું તેને જીવાડશે ?” સુરેશ બેસ્યો.

પાસેના જ ડબ્બામાંથી એક ડોક્ટર પોતાની બેગ લેઈ ચઢી. આવ્યા, ડોક્ટર આવે એટલે સહુએ દર્દીની સારવાર ડોક્ટરને જ સોંપી દેવી નોંધ્યો. ડોક્ટરે લતાને તપાસી. ગાડી ચાલવા માંડી. તે સાથે જ લતા જગૃત થઈ ગઈ. તેને પ્રથમ તો સમજ ન પડી કે તેને શું થયું હતું. સુરેશ અને નિરંજન સાથે અગત્યવા પુરુષને ઉભેલો નોંધ તેને પ્રથમ આશ્ચર્ય થયું. ડોક્ટરે કહ્યું :

“ગભરાશો, નહિ. હવે સારું છે.”

લતા, સહજ હસી—તેને સમજાયું કે તે થોડી ક્ષણ જગૃત અને જગૃતનાં દુઃખ વિસારે માખી ભાન રહિત બની હતી. એવી અને એવી અભાન સ્થિતિ આવુ રહે તો ? તે બેડી અને ચાનો સામાન નોંધ બોલી :

“આ ટાઈપડયો હવે પીવા માંડો.”

“તમારે જરાપણ કાળજી ન કરવી. મન અને શરીર શાન્ત રાખવાં.” ડોક્ટરે કહ્યું.

“એને ચો અપાય કે નહિ ?” સુરેશ પૂછ્યું.

“નર્મળે ઉશ્કેરનારી સ્ત્રી જ ન અપાય તો સારું. પરંતુ થોડા પ્રમાણમાં આ આપશે તો હરકત નથી.”

સુરેશ આ તૈયાર કરી. ચાલતી ગાડીએ હિપ્પા વર્ગમાં પણ આ પીવી એ દેહ-સ્થિરતાનો ભાર પ્રયોગ છે. ખાસ તણ જ હતા. એટલે લતાએ કહ્યું :

“તું રહી ગયો. હું આવતે સ્ટેશને પીશ.”

“આપણે વહેંચી લેઈએ.” નિરંજને કહ્યું.

“અરે, તમે તમારે પીઓ. આમાં નોંધ એ એટલું પાણી અને દૂધ છે.” સુરેશ કહ્યું.

ડોક્ટરે ધીમે ધીમે વાતો કરવા માંડી. સુરેશ અને લતાને તેમણે પરિચય કરી લીધો. નિરંજન દેખાવ પૂરતી વાત કરતો હતો. ડોક્ટર પણ આશુથી જ આવતા હતા અને અમેદાવાદ જિતરવાના હતા. તેમના ડબ્બામાં તેઓ એકલા જ હતા એટલે તેમને એકાંત લાગ્યા કરતું હતું. સુરેશ, લતા અને નિરંજન જેવા સહસુસાકરો મળે તો ગાડીનું એકાન્ત ટળી જાય એમ હતું.

ડોક્ટર પોતાના ખાનામાં ગયા જ નહિ. ઉલટું સ્ટેશન આવતાં સુધી તેઓ બેઠા, અનેક પ્રકારની તેમણે વાતો કરી, અને એકાંત મોંઘિલાં ત્રણે મુસાફરોના એકત્રિતામાં ભંગ પાડ્યો. ઉલ્ટા સ્ટેશને તેઓ નીચે ઊતર્યા અને સુરેશને નીચે બોલાવ્યો.

“ સુરેશભાઈ, તમે કોણ છો તે હું ગાણું છું.” ડોક્ટરે કહ્યું.

“ હાજી. આટલા પરિચય, પછી આપ જેવા જરૂર એ સમજી ગયો.”

“ એમ નહિ. નમને મળતા પહેલાંનો. હું તમને ઓળખું છું. તમારા સંબંધમાં આણુનો સહેલાણીઓમાં અનેક જાતની વાતો થતી હતી.”

“ હવે ઉપરાંત ખીજાઓની વાતો કરવી એ આવાં સ્થળોનો એક આનંદ છે.”

“ હશે. પણ જો તમારે તમારી પત્નીને જીવંતી રાખવી હોય તો, તમે normal બની જાવો.”

“ એટલે ? ”

“ જોતા નથી એ ક્યા દિવસો પસાર કરે છે તે ? કાં તો જીવ કે કાં તો મગજ ચુભાવી ન ખેમે એટલું જોલો.”

*

*

*

સુરેશ જરા ગભીર બની ગયો. લતા નિરંજનને ચલાતી છતાંય સુરેશ ‘લેતાને’ ચલાતો હતો. તેના સુખને માટે તે મર્વસ્વ આપી દેવા તૈયાર હતો. “ ડોક્ટરે કહ્યું તે પ્રમાણે” તે normal ન બની શકે ? નિરંજનને તે ચલાતી હતી એ વાત તે બૂલી ન શકે ? પુરુષની દોષ સ્ત્રીએ બૂલવા એવી નીતિ બાબા મમયથી શીખવાય છે. સ્ત્રીના દોષ પુરુષે પણ બૂલવા એ નીતિ પુરુષવર્ગે ગ્રાહ્ય કરવાની શું જરૂર નથી ? વ્યભિચારની ક્ષમા એકલા સ્ત્રીવર્ગ પાસેથી જ ખેંચી લેવાની ? કે પુરુષે પણ એ ક્ષમા કેળવવાની જરૂર છે ? અને વ્યભિચાર એ શું મોટામાં મોટા જ દોષ છે કે જેનું પ્રાયશ્ચિત લીધા ઝાડના ચડંતી સાથે જીવંતો મળગી જવાથી જ મળી શકે ? લોભ, કજુસાઈ, હવકટપણ, અનુદાર સ્વભાવ એ બધા દોષની સાથે સંરખાવના નૈતિક સ્ખલન શું એટલો ઉગ્ર દોષ છે કે જેને લીધે સહુનાં જીવન એ બનાવવા ? કે આ બધા વિચારો degenerate-તવાઈ ગએલા માનસના પ્રત્યાઘાતરૂપ છે ? ”

‘ જે હોય તે, લતા સાથે normal બનવું એ જ નિશ્ચય. ’ મનમાં સુરેશ બોલ્યો, અને ચાલવા માડેલી ગાડી ઉપર ચઢી ગયો. ગણે તે રહી જતો હોય એમ લતાએ આતુરતાપૂર્વક તેને અંદર ખેંચી લીધો.

“ શું કરે છે તું ? આ ખેંચાખેંચી શી ? ” સુરેશ જરા હસીને બોલ્યો.

“ મારા મનમાં કે તમે પાછા રહી જશો.” લતાએ કહ્યું.

“ હું જરા પણ રહી નહિ જાઉં તારી સાથે અને સાથે જ રહીશ. પછી કાંઈ ? ” લતા સુરેશ મામે જોઈ રહી અને કાંઈ જ બોલી નહિ. નિરંજન સ્ટેશનના દીવા જોવા લાગ્યો.

અમદાવાદ આવ્યું અને બધા સરસામાન હિતાર્યો સુરેશ, લતા અને નિરંજન પણ હિતાર્યો. બહાર નીકળતાં ઘોડાગાડીઓ ભાડે કરી લેવી પડી, કાગળ મોટરકાર મોકલવાનું અગર પોતે આવશે એવું કોઈને લખ્યું ન હતું. ગાડીમાં નિરંજન અને સુરેશ બેસી ગયા.

“ નિરંજન, ક્યાં ? ” સુરેશ પૂછ્યું.

“ આટલામાં જ હશે.” લતા બોલી.

“કાંઈ દેખાતો નથી.” મુરેશ ચારે પાસ જોયું. સ્ટેશન ઉપર તે પાંચો જઈ આવ્યો. પરંતુ નિરંજનનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ગાડીવાળો હિતાવળ કરતો હતો છતાં પાંચેણેક નિરંજનની શોધમાં તેણે વીતાવ્યો. અંતે લતા પાસે આવી તેણે કહ્યું:

“નિરંજન આવ્યો ગયો લાગે છે.”

“એની મરજી !” લતા બોલી.

મુરેશ જરા સ્તબ્ધ થયો. લતા આટલી ઝડપથી નિરંજનને બૂલવા મથતી હતી એ જોઈ તેને નિરંજનની દયા આવી.

“પણ એ જરો કયાં ?”

“એમની ઓરડીએ.”

નિરંજનને મૂઢી મુરેશ અને લતા બન્ને ઘેર ગયાં. બોલાયેલી લતા જાણે પાછી પોતાને સ્થાને આવી હોય એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ એ જીવતી લતા આવી હતી ? કે મંસાણીની રાખ અજર કબરનો પરધર બની આવી હતી ? ઘરમાં આવતાં બરોબર તો બન્ને જણે એક પ્રકારની શૂન્યતા અનુભવી. મુરેશે કહ્યું:

“હું નિરંજનની ખબર કાઢી આવું.”

“નવ તો વાગી ગયા છે. હવે સવારે જાણે.” લતા બોલી.

“ના, ના; મારો જીવ રહેતો નથી.”

“કલાકમાં પાછા આવજો. મારાથી એકલાં નહિ રહેવાય.”

“વારુ.”

મુરેશ ગયો, અને લતાએ ખાલી ખાણું આકાશનું. એ જ ખાણું વાસતાં તેણે અને નિરંજને પરસ્પરની દેહભૂખ સમાવી હતી. એ માત્ર દેહભૂખ હતી ? ત્યારપછી તે દિવસો સુધી—લગભગ ગર્ભકાલ સુધી, નિરંજનમય બની ગઈ હતી. મુરેશમાં કરી સાંસ્કારિક ગુણપ હતી જે નિરંજન પૂરી પાડી શક્યો ? કે પછી એવા વિચાર એ સર્વ સ્ત્રીપુરુષનાં સામાન્ય એકાંત ભાવો હશે ? પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓ પણ વૈવિધ્ય અદાતી હશે ? લતાને ખીટ લાગી. તે સદગ્રં કંપી લીધી. ફરીથી જોવાન બની જવાશે એવો તેને ભય લાગ્યો. તે જીડીને બારીએ જોવા લાગી. રસ્તા પરના આજા પ્રકાશમાં શું તેણે નિરંજનને આવતો દૃશ્ય ? તે એકાએક દોડી બારણા પાસે ગઈ, અને બારણાને તેણે મળ્મળ્મળીથી બંધ કર્યું. સાંકળ, આગળો અને સ્ટોપર ત્રણે વાસી દીધાં; અને બારણા ઉપર એકજે ટકારા વાગ્યાનો ભણકાર તેને લાગ્યો, છતાં તેણે બારણું ઉઘાડ્યું નહિ. નિરંજન સાથેના એકાંતની તક તે ફરી ઇચ્છતી નહતી. લતાને એ પ્રસંગ ઉપર કમકમી કેમ આવી ? લતાના દેહમાં શું એ પ્રસંગ છુપાયો હતો ?

કુદરતે સ્ત્રીને આડિયેણું કેમ બનાવી દશે ? પુરુષ પોતાનાં કાર્યનો કોઈ કુદરતી જવાબ કેમ ન આપે ? પણ એમ નથી ત્યાં સુધી તો સ્ત્રીએ જ નૈસર્ગિક જવાબદારી જોડવાની. સંવત્તિનિયમન એ જવાબદારી ઓછી કરે એ ખરું. પરંતુ એ નિયમનને ન ગણકારતી પ્રસંગ પ્રસંગની ઉમ વાસનાથી કેમ બચાય ? ધર્મ, પતિવ્રતાપણું, સત, શિયણ... એ બધી વાતો...

બારણે જોરથી ટોકારા વાગ્યા, લતા પિચાગમાથી ક્ષત્રત થઈ કોણુ હશે એની કલ્પનાએ તેને મહજ મૂંઝવી

“અરે લતા !” સુરેશનો અનાજ મલગાયો.

લતાએ દોડીને માકળ બોગળ ઉઘાડી

“સૂઈ ગઈ હતી ?” સુરેશે પૂછ્યું

“ના”

“મેં બારણા ઉપર કેટલીવાર ટોકારા માર્યા”

“મારાથી મલગાયા નહિ”

“અને આવી મજબૂતીથી બારણા વાસવાનું કાગળુ ?”

“તમારા સિવાય બીજા કોઈ પુરુષને મારે ધરમા અદનવાદેવો નથી.”

“બીજી સ્ત્રીને તો આવવા દેઈશ તે ?” સુરેશે હસીને પૂછ્યું

લતા સુરેશ સામું જોઈ રહી સુરેશ બીજી સ્ત્રી લાવે તો લતા તેને આવકારી શકે કે નહિ ? લતાના હૃદયમાં સહજ ઝેર વસ્યું, પણ તે માથે જ સુરેશની ઉદારતાનો ખ્યાલ આવ્યો

“તને સુખી જોવા તું કહીશ તે કરીશ” લતા એટલે જોલી જીડી

‘નિરજન તો એની યોગડીએ આવ્યો જ નથી” સુરેશ બોલ્યો

‘હવે નિરજનને જુલો જાઓ” લતા બોલી

“એમ ?” લતા મામે તાકાને જોઈ સુરેશ બોલ્યો

“એવું તાળીને ન જોશો મને બીક લાગે છે”

“મારું તું કહે તેની રીતે જોઈશ”

“મારા સામું જોશો જ નહિ”

‘કેમ ?’

‘મને મગ્નાનું મન થાય છે”

‘ચાલ, ચાલ હવે કાંઈ ખાઈશું પીશું કે નહિ ?” સુરેશે normal બનવાનો પ્રયત્ન કર્યો

જેત્રણ દિવસ પછી ગાડીમાં મળેલા ડોક્ટર ગ્રેસ મળવાને આન્યા તેમણે લતાની ખમર પૂંછી, અને તેને દના પણ લખી આપી સુમનરાય અને સુરેશ પણ તેમને મળી ગયા, અને મૈત્રી વધાવતા ગયા મિલ્કપુરના મેળાનું તેમણે વર્ણન કર્યું, અને ત્યાં સુરેશના મિત્ર નિરજનને નિહાળ્યાની પણ હકીકત કહી

“એ ભાઈ તો સાધુઓ બેગાફરતા હતા” સુમનરાયે કહ્યું

“એ છે જ એવો ધૂની છે કવિતાનો ગોખીન” છે થોડા દિવસ એ અનુભવ લેશે” સુરેશે જનાજ આપ્યો

‘તમે પણ જોજા ધૂની નથી એકએક આણથી નાખી ગયા લતાબહેનને પણ મેં પાછાં ત્યાં જોયા નહિ” સુમનરાય બોલ્યા લતાબહેનને નિહાળવા કંઈક સુમનરાયોના મન આતુર ગઢે છે પીગુ એટલું સોનું નહિ, અને સોનું હોય તે બધું આપણું નહિ એવી ઉમ્મર સાથે વધતી ઉદાગતા ધગરનાર સુમનરાય પીગારને અને પારકાં સોનાને નિહાળવા માત્રમાં આનંદ મેળવતા હતા તેમણે અને તેમના પત્નીએ આ ધરમાં વારંવાર આવવા માંડ્યું.

રેવામાસીને લઈને કુસુમ પણ સુરેશ તથા લતાને મળવા આવી ગઈ. રેવામાસી પાસેના મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયાં, અને સુરેશે તાનું આવેલું સમાચાર પત્ર જાંચવા માંડ્યું.

“કુસુમખેન આખ્યાં છે અને તમે શું વાંચ્યા કરો છો?” લતાએ કહ્યું.

“બહુ જાણવાજોવા સમાચાર છે.” સુરેશે જવાબ આપ્યો.

“સા સમાચાર?” કુસુમે પૂછ્યું.

“ત્રણ ત્રણ વર્ષથી રાહ જોતા ટી. ટી. ઈ. ના અવનમાં આશાનો ઉદ્ભવ!” સુરેશ જાણે વાંચતો હોય એમ બોલ્યો.

“શું? શું? ટી. ટી. ઈ. ક્યો વળા? શાની આશા?” કુસુમે જરા લવાંચકાવી પૂછ્યું.

“ટી. ટી. ઈ. મોહનલાલને પોતાની વર્ષગાંઠને દિવસે કુસુમે આપવા ધારેલી બેટ!”

“જાઓ જાઓ. નાહક ચીઢવો છો તો” કહી કુસુમે ઝપટ મારી છાપું ફાડી નાખ્યું.

“મારે મોહનલાલની સીફારસ કરવાની છે. મેં તેને વચન આપ્યું છે.” સુરેશે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ફરી સીફારસ! હું તે વળા એવાને પરણું?”

“ત્યારે તમે કેવાને પરણો?” લતાએ પૂછ્યું.

“લતાખેન, તમે એક સરસ પુરુષને લઈ બેઠાં છો તે તમે નહિ સમજી શકો?”

કુસુમે કહ્યું.

“Thank you for the compliment” સુરેશે હસી કહ્યું.

લતાની પાસે જવાબ ન હતો. સુરેશ એક સરસ પુરુષ હતો. છતાં... છતાં... નિર્ગળ એક સમયે તેને વધારે ગમી ગયો હતો એ શું? અને સુરેશ આની કેઈ કુસુમને એક કણે ચાહી બેસે તો તેમાં શી નવાઈ? કુસુમના ગયા પછી સુરેશે કહ્યું પણ ખરું:

“લતા, આ કુસુમ મને પરણવા ધારતી હતી.”

“હું શું છું છતાં?”

“હા. રેવામાસીની જ ત્રિહિ પણ કુસુમનીયે ઈચ્છા તારા ઉપર આવવાની હતી... અને હજી છે.”

“અને તમારી ઈચ્છા...?”

“આજ નથી. પણ એક વખત હતી ખરી. તું આલો ગઈ તે દિવસે હું જ રેવા માસીને કહી આવ્યો હતો.”

“હા...”

“એટલે, તારા મનમાં એમ હોય કે તું એકલી જ દુષિત છે તો તે બહુ જ જાણે. દુષિત હોઈએ તો આપણે બન્ને છીએ. મેં પણ પરસ્પરી ઈચ્છી હતી.”

“ધણે ફેર!” મુખ ફેરવી લેતા બોલી.

“જરાય નહિ. વિચાર અને કાર્ય બહુ પાસેપાસે વસે છે. નક મળતાં વિચાર આચાર બની જાય છે. એટલે આપણે બન્ને પાપી મનુષ્યો બહુ સારી રીતે બેગાં રહી શકીશું.”

લતાએ બહુ દિવસે સુરેશની છાતી ઉપર પોતાનું મસ્તક નાખી દીધું. સુરેશે તેને ભાવપૂર્વક ઝીલી ગાખી. થોડી કણે વીતતાં લતા ખસી ગઈ, અને સુરેશે હસીને કહ્યું:

“જો, આમ બહુ વળગીશ નહિ, એમાં ભય છે.”

“કેમ?”

“આ એક પ્રાણુલાલ નામના કાર્યકર્તાનો એકરાર આ છાપામાં આવ્યો છે.”

“પ્રાણુલાલ? બ્રહ્મચર્યાશ્રમવાળા?”

“હા, એ જ. તું ઓળખે છે? એમનું રખલન થયું અને તેથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છોડી એ જ રથાને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડી તેઓ ગઢેર જીવનમાંથી નિવૃત્ત બન્યા છે.”

“નફકટ!”

“શા માટે? બિચારો પ્રામાણિક છે.”

*

*

*

ભગ્ન જીવનને આમ સમારી શકેલા સુરેશે એક દિવસ આખી રાતના ઉગ્મગરાને અંતે સાંભળ્યું કે લતાને બાળકી અવતરી છે.

એક નવો કાયડો! બાળકી એટલે ભાવિ સ્ત્રી! અને સ્ત્રી એટલે પુરુષો વચ્ચેની ખેંચતાણમાં જીવન વીતાવતું કુદરતનું અણુમાનીતું સત્ત્વ! સુરેશને જૂની ઢબનાં માત-પિતાની માફક બાળકી ગમી નહિ.

લતાએ તેને થોડે દિવસે પાસે બોલાવ્યો. લતાની પાસે એક નાનકડું રૂપાળું બાળક રમતું હતું. ચરચરતે પગે સુરેશ લતા પાસે આવ્યો. ભયંકર શાન્તિ વચ્ચે નવીન જીવન હસી રહ્યું હતું.

“જો, જો તો ખરે! કોના જેવું મોં છે?” લતાએ પૂછ્યું.

“કોના જેવું? મને ન સમજાયું.” સુરેશનું હૃદય ઘડકી રહ્યું હતું. તે બાળકીમાં નિરંજનની પ્રતિમા કદપી રહ્યો હતો.

“કોના જેવું તે તારા જેવું! એટલેયે પરખાતું નથી?”

“નિરંજન જેવું નહિ હોય?” અટકી અટકીને સુરેશે પૂછ્યું.

લતા એ પ્રશ્નની કદપના કરી ચૂકેલી હતી. તેણે તત્કાળ જવાબ દીધો:

“ના, તારા જ જેવું.”

“એમ કેમ?”

“મારા હૃદયમાં તું જ જડાયેલો છે!”

“શાથી?”

“હવે મને સમજાયું. નિરંજન માત્ર કવિતા ગાતો; તું કવિતાને જીવન સાથે જડી શક્યો છું માટે.”

હસતા બાળકને સુરેશ જોઈ રહ્યો. જે બાળકની માતા લતા હોય એ બાળક તેને મન સર્વદા આવકાર અને આશીર્વાદને પાત્ર લાગ્યું. લતાના બોલ તેના કાનમાં ગૂંચ રહ્યા.

હિંદી સરકારનું 'આશાવાદી' અંદાજપત્રક !

રામભાઈ પરેલ

હિંદી સરકારના છેલ્લા બે નાણામંત્રીઓ, સર જ્યોર્જ ગ્રાટર-અને સર જેમ્સ ગ્રીગને વિશે એવું બનવા પામ્યું છે કે દર વર્ષના સરકારી આવકગ્નવકના એમના અંદાજ આંકડા જાખ્ખર રીતે ખોટા પડ્યાં છે. અસાધારણ આર્થિક ને નાણાપંડરશીલ ઉચલપાયેલાં વરસોમાં કોઈ પણ સરકારના ગમે એવા કુશળ નાણામંત્રીઓના, સરકારી આવકગ્નવકના અડસટ્ટા જાખ્ખર રીતે ખોટા પડે એ સમજી શકાય એવી વાત છે. સર જ્યોર્જ ગ્રાટરની કારકર્દી દરમ્યાન જગતવ્યાપી મંદીને લીધે એવાં અસાધારણ વરસોં હતાં. પણ સર જેમ્સ ગ્રીગના પોતાના જ કહેવા પ્રમાણે એઓ ત્યારથી હિંદી સરકારના નાણામંત્રી થયા ત્યારથી હિંદની (અને જગતની પણ) આર્થિક 'રિકવરી' શરૂ થઈ છે; અને એની આર્થિક સુદૃઢતા તરફ કુશલ ચંઈ રહી છે. એવાં વરસોમાં એમના અડસટ્ટાઓ અને ચોક્કસ આવક વચ્ચે બહુ જળરો તફાવત ન પડે એ જોઈએ. છતાં છેલ્લાં ત્રણ વરસથી આપણે શું જોઈએ છીએ? પસાર થઈ ગયેલાં છેલ્લાં ત્રણ વરસમાં નવા વર્ષની શરૂમાં આવતા વર્ષના સરકારી આવકગ્નવકના એમના અંદાજ અને ચોક્કસ આવકગ્નવક વચ્ચે હંમેશાં કરોડ દોઢ, કરોડ રૂપિયાથી ઓછો તફાવત નથી રહ્યો! આ પહેલાંનાં વરસોના એમના બજેટના આવકગ્નવકના આંકડા જોતાં એમ લાગે છે કે એમણે અંદાજઆવક જાણીજૂઝીને એવી રીતે આંખી હતી કે જેથી ચોક્કસ આવકના સંભવિત આંકડાથી એ બેત્રણ કરોડ ઓછી જ હોય. આનાં બે પરિણામ: પ્રથમ, આથી જગતખર્ચ કરતાં આવક ઘણી વધારે થઈ; અને 'રીવાઈઝડ બજેટ'માં વધારો રહ્યો. આને લીધે એઓ એમ ખતાવી શક્યા કે હિંદી સરકારની આવક ધાર્યા કરતાં પણ ઘણી વધારે થતી હોવાને લીધે જગત ખાદ કરતાં વધારો રહેતો હોઈ આર્થિક મંદીમાંથી હિંદ ઝડપભેર મુક્ત થતું હતું. કારણકે લોકોની આવક વધવાને લીધે લોકોની ખર્ચશક્તિ વધતાં, આયાતી જગત, આયપન વેરો, વગેરે મારફત સરકારની આવક પણ ધાર્યા કરતાં ઘણી વધારે થઈ. બીજું, સર જ્યોર્જ ગ્રાટરના વખતમાં આર્થિક મંદીને લીધે સરકારી નોકરોના પગારમાં થયેલા કાપના ટકા રદ કરવાનું કારણ સર જેમ્સ ગ્રીગ મેળવી શક્યા !

ઉપલાં બંને પરિણામ હકીકતથી આપણે જાણીએ છીએ. સર જેમ્સ ગ્રીગે આ પહેલાં બે વાર એમના બજેટના લાખલુમાં જાહેર કર્યું છે કે આર્થિક મંદીમાં હિંદ ખીળ દેશોના કરતાં વધારે સારી રીતે ટકી શક્યું છે ને એમાંથી વધારે ઝડપી વેગે નીકળી રહ્યું છે. એમને જ હાથે, સર જ્યોર્જ ગ્રાટરના વખતનો સરકારી અમલદારોનો પગારકોપ રદ કરીને પૂર્વવત્ ધોરણે મૂકવામાં આવ્યો.

પણ આ વરસના બજેટમાં એઓ પૂર્વવત્ વધારો ખતાવી શક્યા નથી. જોલું, એમનો

છે લાખનો અંદાજ વધારો ૧૬૭ લાખ રૂપિયાની ખાધમાં ફેરવાઈ ગયો છે । આગમાં બજેટમાં બજેટ ત્રણત્રણ કરોડના વધારા બતાવતાં પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ, સુધરતી જવાની દલીલ એમણે કરી હતી... હવે આ બંધુ વરસે નવારે વધારાનો અંદાજ બે કરોડનો બોલ આવી છે... શું એમણે એવી દલીલ કરવી કે લોકોની આર્થિક સ્થિતિ બગડી ગઈ છે ? એમ કહે તો તો પછી તેઓ સ્પષ્ટિશ રાજ્યના વફાદાર પ્રતિનિધિ શેના ? એમણે તો બાલક એમ જાહેર કર્યું કે સરકારની આવક, ગવર્ક કરતાં ઘટી જવાથી બજેટમાં ખાધ પડ્યા છતાં પણ દેશની આર્થિક દશા તો સુધરતી જ રહી છે !

આપણે બજેટના આંકડા નોંધીએ.

૧૯૩૬-૩૭ (અંદાજ) :

૧૯૩૬-૩૭ (ચોક્કસ) :

લાખ : રૂ. માં

લાખ : રૂ. માં

આવક ૮૩,૧૪

૮૧,૩૬

ખર્ચ ૮૩,૦૮

૮૩,૩૩

વધારો ૬

ખાધ ૧,૬૭

નાણામંત્રીનો આવકઅંદાજ ૮૩,૧૪ લાખ રૂપિયાનો હતો, નવારે ચોક્કસ આવક ૮૧,૩૬ લાખ રૂપિયાની; ખર્ચનો અંદાજ ૮૩,૦૮ લાખ રૂપિયા હતો, ચોક્કસ ખર્ચ થયો ૮૩,૩૩ લાખ રૂપિયાનો. આમ છ લાખના વધારાને બદલે છેવટે ખાધ રહી ૧૬૭ લાખ રૂપિયાની.

નાણામંત્રીએ એમના વક્તવ્યમાં જાહેર કર્યું છે કે પ્રજાનો આર્થિક સુધારો થતો જાય છે. નોંધ : પં. ગોવિંદ વલ્લભ પટેલ એમને જવાબ આપતાં કહ્યું હતું તેમ, આવકવેરામાં એમ મીઠાવેરાની આવકમાં સરકારને આગલા વર્ષ કરતાં ઘટાડો મળ્યો છે, એટલે પરિસ્થિતિ સુધરવાની વાત કાલ્પનિક છે. ગ્રામપ્રજાની આવક વધતી જાય છે એના કારણે પે નાણામંત્રીએ કહ્યું કે ખેતીની પેદાશની વસ્તુઓના ભાવ વધતા ગયા છે. પં. પટેલ શ્રીકર્ણ બેંકના રિપોર્ટનો આધાર આપીને એનો વિરોધ દર્શાવતાં કહ્યું કે વરતુની કિંમતના ભાવ સ્થિર જ રહ્યા છે.

પં. પંતના અભ્યાસપૂર્ણ બજેટવિરોધી ભાષણમાં બજેટ વિશે ખીછા એક વરતુ એમણે જણાવી હતી કે આગલા બજેટમાં ખર્ચ બાબતે વોટગણ ખર્ચનો ભાગ ૪૮%

૧ લીજ એવ નેશનલ ટ્રસ્ટી બહાર પડતા 'વર્લ્ડ હબ્સનોમિકલ સર્વે' માં 'રુદા' 'રુદા' દેશમાં વસ્તુઓની કિંમતના રાશ ભાવ આપ્યા છે. એમાં દિલમાં ૧૯૩૫ ના વર્ષ કરતાં ૧૯૩૬ માં રાશ ભાવ ઘટ્યા છે એમ જણાવ્યું છે. એ નીચેના આંકડા ઉપરથી માલમ પડશે. (૧૯૨૯ના સોડાના પ્રમંથિ)

	૧૯૩૫	૧૯૩૬
આફ્રિકા	૮૦	૮૬
અમેરિકા	૭૫	૮૧
જાપાન	૮૨	૮૭
હિંદ	૧૪૫	૧૩૦
નર્મની	૭૩	૭૫
કાંસ	૫૨	૬૦
આલુમિના	૮૮	૯૦

જેટલો હતો; અને નોન-વોટેબલ ખર્ચની રકમનો ભાગ કુલ ખર્ચના ૫૨% હતો. આ વરસે કુલ ખર્ચમાં વોટેબલ ખર્ચનો ભાગ એ ટકા બીજીની ૪૬ ટકાએ આવ્યો છે. નોન-વોટેબલ ખર્ચનો ભાગ એ ટકા વધીને ૫૪ ટકા થયો છે. આનો અર્થ એ થયો ગણાય કે ખર્ચની બાબતે વોટેબલ ખર્ચ કે જેના ઉપર ધારાસભાનો કાબુ હોય છે એ વોટેબલ ખર્ચના ટકા ઘટ્યા એટલે કે ધારાસભાનો કાબુ ઘટ્યો છે ! છતાં આપણે જવાબદારીભર્યા રાજતંત્ર તરફ ઝડપી કૂચ કરી રહ્યા છીએ એમ કહેવામાં આવે છે !

૧૯૩૫માં હિંદના પરદેશ સાથેના વેપારમાં ૩૦ કરોડ ને ૧૯૩૬માં ૬૦ કરોડની ખચત રહેવાને લીધે સર જેમ્સ ડોંગે એમના ભાષણમાં જણાવ્યું કે ૧૮ પેન્સના રૂપિયાના દરનું દ્વિગુણિત વધારે નથી પણ બેલકું જોઈએ છે ! એટલે કે ૯૭ પણ રૂપિયાને વધારે મેંધા કરવો જોઈએ ! બીજી બાબત ગદા રાષ્ટ્રો—સિટન પણ—ની હેઠળ વરસોની નીતિ એ રહી છે કે પોતાના મિત્રોનો દ્વિગુણિત દર ઘટાડવો (કરમી ડેપ્રીસિયેશન) જવું અને એમ કરીને પોતાનો નિકાસી માલ વધારવો ને આયાત ઘટાડવી. હિંદી સરકારની નીતિ એથી અવળી જ રહી છે એમ સર જેમ્સે દ્વિગુણિત દર ઘટાડવાની ના પાડીને ખતાવ્યું. નાણાશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ને એના વ્યવહાર્ય મુદ્દાઓ હિંદમાં ઉપાદેય જતા હશે ? હિંદુસ્તાનની સાચી લાંબનમાં છે એમ વરસો પહેલાં મહાન સામાજ્યવાદી ડીકરાયેલીએ ઉચ્ચાર્યું હતું તે આજે પણ એટલું જ સાચું છે.

છઠ્ઠે સોનાનું ધોરણ હોડબ્લ ત્યારથી આજ સુધીમાં હિંદે ૨૯૪ કરોડનું સોનું પરદેશ મોકલ્યું છે. આ આર્થિક સ્ત્રાવ અટકાવવા માટે નાણામંત્રીને સોનાનિકાસ ઉપર અટકાયત મૂકવાની સંખ્યોની સૂચના પણ એમણે અવગણી છે. એટલું જ નહિ પણ બીજી એવી કિંમતી ધાતુ ચાંદી ઉપરની આયાતી જગત જે ઝાંઝી એ આના હતી તે હવેથી ત્રણ આના કરવામાં આવી છે. આમ કરીને એની આયાત ઉપર આડકતરો નિષેધ મૂક્યો ગણાય, છતાં નાણામંત્રીએ તો કાર્પ પણ રીતે સરકારની આવક વધારવાની છે. વેપારી મરો કે ખેડૂત મરો પણ સરકારી તિજેરી ભરો એ નાણામંત્રીના ભાષણનો પ્રધાનસૂત્ર હતો.

ખાંડ ઉપરની ચાલુ એકસાઇઝ જગતમાં દર ક્વોર્ટરે ૧૧ આનાનો વધારો કરીને નાણામંત્રીએ આમવર્ગ ઉપર આડકતરો વેરો જ નાખ્યો છે. આ જગતને લીધે મને લાગે છે કે ખાંડની કિંમત ૧૯૩૦ના જેટલી થઈ જશે. આમવર્ગની ખરીદશક્તિ એટલી મર્યાદિત છે કે જોળ કે ખાંડ પ્રજના મોટા ભાગને માટે વિલાસની વસ્તુ જ રહી છે. આ અતિજરૂરી વસ્તુને તો બીજી વધારે સોંધી કરવા તરફ સરકારનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. ખાંડના કારખાનાંના માલિકોનાં મંડળો તરફથી અને ધારાસભાના સંખ્યો તરફથી એનો હીકકીક વિરોધ કરવામાં આવ્યો છતાં નાણામંત્રીએ એની પરવા નથી કરી.

લસકરી ખર્ચમાં થોડો ઘટાડો કર્યાનું નાણામંત્રીના નિવેદનમાં જણાવ્યું છે. છતાં પં. પંતે કહ્યું છે એ પ્રમાણે, લસકરી ખર્ચમાં નાખવા જેવી બીજી કેટલીક ખર્ચની રકમો ગણતાં એમાં ત્રણ વર્ષના કરતાં એ કરોડનો વધારો થયો છે. અને કુલ ખર્ચેના ૬૩% લસકરી ખર્ચમાં આવ્યા જાય છે. લસકરી ખર્ચમાં બજેટનો આટલો મોટો ભાગ ખર્ચવામાં કદાચ હિંદી સરકારનો નંબર દુનિયામાં પહેલો આવતો હશે. લસકરી ખર્ચ અને બીજા મુલકી

અમલદારોના મોટા પગારમાં દિંદી સરકાર પોતાના કુલ બજેટના પોણાસોથી એથી ટકા ખરચે છે! આનું પરિણામ એ આવે છે કે કેળવણી, જાહેર સુખાકારી, ખેતીવાડી, રસ્તા, ગ્રામસુધાર વગેરે રાષ્ટ્રધનતરના અતિ અગત્યનાં કામો પાછળ પ્રમાણમાં નહિ ન્ચેનાં નાણાં ખરચાય છે. કેટલીક વાર એ કામોમાં ખરચાતાં નાણાંમાં ઘટાડો પણ કરવામાં આવે છે. ઇ.ત., દિંદી સરકારના કેળવણી ખાતાના છેલ્લા બ્લોક પટેલા રિપોર્ટમાં (૧૯૩૪) જણાવવામાં આવ્યા પ્રમાણે ૧૯૨૯ના વર્ષમાં કેળવણી માટે ૧૩૧૮ લાખ રૂપિયા ખર્ચવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે ૧૯૩૪માં એમાં ત્રણ કરોડનો ઘટાડો માલમ પડે છે.^૧

ગણતંત્રનાં નાણાનો આ રીતે દુર્બલ થતો હોય ત્યાં ઉદ્યોગધંધાના વિકાસ માટે સરકાર શું કરવાની હતી? થોડા મામ ઉપર જ સરકારે સિટિશ કાપડની ઉપર નંખાગેલો 'પ્રેક્ટેશનલ ડ્યુટી'માં ૫ ટકા ઘટાડો કરીને લેક્ષાયરને સગવડ કરી આપી છે.

કરોડો રૂપિયાની જેવાં મશિનરી દેશમાં આવે છે એથી ગયે વરસે રેલવે બજેટની ચર્ચા વખતે ધારામંથાના એક મજબે રેલવે એજન્સી તૈયાર કરવા માટે દિંદી સરકાર મોટી 'લોકોમોટિવ ઇન્ક્રીઝી' દિંદમાં ગાયુ ક્ષેત્રે એવી માગણી કરી હતી. એ માગણી ઉદ્યોગ-ખાતાના પ્રધાને નકારી હતી. આ વરસની બજેટની ચર્ચામાં મર મહમદ યામીનખાને દિંદમાં મોટરો જનાવવાનાં કારખાનાનો ઉદ્યોગ શરૂ થાય એવાં પગલાં લેવાનું જણાવ્યું એનો પણ સરકારી પ્રધાને કંગો જવાબ આપ્યો નથી.

દિંદી સરકાર દિંદનું ઉદ્યોગીકરણ થાય એવી કાર્ષ પલ્લ મોક્ષસ નીતિ લાઇ ધરવા માગતી નથી એવું આ વર્ષનું બજેટ રજુ કરતા નાણામંત્રીએ કરેલા નિવેદન અને મોટા ભાગના મજબો —મદામભાવાની અને ધીનમદામભાવાદીનાં એ માગેનાં વિરોધદર્શક ભાષણો ઉપરથી લાગે છે

તાજેતરમાં જ મર એમ વિન્ડેમરેલાએ જનારમ દિંદુ યુનિવર્સિટીમાં પ્રવચન કરતાં કહ્યું છે કે 'Industrialize or perish.' દિંદી સરકાર આ મન્ય મમન્ટો તો છે પણ લમણાં જ મિ રામનારાયણમિંગે વડી ધારામંથામાં ઉચ્ચારેલા શબ્દો પ્રમાણે 'દિંદમાં દિંદી સરકાર સિટિશ ચૂલજીખાગેતી માત્ર એજન્ટ જ છે' એટલે ઉદ્યોગીકરણને અમાલે દિંદને મરવા વાગે આવે તોપણ એમાથી એને ઉગારવાનાં પગલાં એ લે એમ નથી.

^૧ દિંદી સરકારે કેળવણી માટે ૧૯૨૯ મા ૧૩૧૮ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા; જ્યારે ૧૯૩૪ના રિપોર્ટમાં વર્ષમાં ૧૧૪૩ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા. ૧૭૧ લાખ રૂપિયાનો ઘટાડો. ૩૫ કરોડનો વસ્તીની કેળવણી માટે દિંદી સરકાર જેટલા રૂપિયા ખર્ચે છે એના કરતાં ૩૮ લાખની વસ્તીવાળી લંડન કાઉન્સિલ કોલેજિયલ કેળવણી માટે વધારે પૈસા ખર્ચે છે. ૧૯૩૫-૩૬નો લંડન કાઉન્સિલ કોલેજિયલ કેળવણીનો ખર્ચ ૧૨૪ લાખ પાંડ એટલે ૧૯૫૩ લાખ રૂપિયા હશે. માધાતી ૪૧ રૂપિયા દિંદી

હાથબ : કાઠિયાવાડનું એક અતિપ્રાચીન શહેર

શાન્તિલાલ છગનલાલ ઉપાધ્યાય એમ. એ.

કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પમાં અઘાપિ વિસ્તરેલ એવાં અનેક સ્થળો છે કે જે અતિપ્રાચીન કાળથી આપણા ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે. દારકા વિષે મહાભારત, ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ, મુંદરપુરાણ, શિશુપાલવધ વગેરેમાં ઉલ્લેખો છે. જૈનોના જ્ઞાતાધર્મકથા અને અન્તકૃદશામાં પણ બારવઈ—દારવતી પ્રખ્યાત છે. ગિરિનગર અને રૈવતક-ઉર્જ્યત પર્વત જૈનોના ગ્રંથોમાં અને સમ્રાટ અશોક, ક્ષત્રપ, રુદ્રામન અને સ્કંદગુપ્તના લેખોથી જાણીતાં છે. પ્રભાસતીર્થ આપણાં પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ત્રીકે ભૂગોળવેત્તા ટોલેમીએ ઉલ્લેખેલો 'નૌસ્થાયસ' પ્રદેશ પુરાતત્વવિદોથી અજ્ઞાત નથી. જૌદોના સાહિત્યમાં પણ કાઠિયાવાડનાં સ્થળોના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.

કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પ ઉપર જે અનેક રાજ્યોએ શાસન કર્યું છે તેમાંના ઘણાના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરે આપણને ઉપલબ્ધ થયાં છે. આ બધા શિલાલેખોમાંથી જે ખાસ ઉપયોગી (ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુએ જોતાં) જણાય છે તે બધાનો મૂલ્યવાન સંગ્રહ હમણાં જ શ્રી હાર્ણસ ગુજરાતી સભાના આશ્રયથી રા. રા. ગિરિનગરે વલ્લભજી આચાર્ય (ખી. એ., એમ. આર. એ. એસ.)એ કર્યો છે. આ ઉપરાંત રા. રા. એ. એસ. ગદ્ડે (એમ. એ.)એ અને રા. રા. પ્રતાપરાય ગિરિધરદાસ મહેતાએ સાતમી અખિત્તિહાસ પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદની બેઠકમાં વડોદરામાં ખરચલે જલાના બે તામ્રપત્રો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. વળી હમણાં જ, પુનામાંથી પ્રસિદ્ધ થતા, ' ધી પુના ઓરિએન્ટાલિસ્ટ ' નામના પ્રખ્યાત ત્રિમાસિકમાં રા. રા. ડી. ખી. ડીસ્કલકર (એમ. એ.)એ કુમારપાલનો એક લેખ ધ્રાંગધ્રા રાજ્યનો ગાળા ગામનો પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. પ્રાચીન સિક્કાઓના કેટલોગ પણ વિદ્વાનોએ તૈયાર કર્યાં છે જેવા કે, ડો. રેપ્સન, ડો. સ્મિથ, ડો. એલન વગેરે વગેરેના પ્રખ્યાત કેટલોગ, આપણને ઘણી માહિતી પૂરી પાડે છે.

આ ઐતિહાસિક સાધનોનો અભ્યાસ કરવાથી આપણને જણાય છે કે કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પે પ્રાચીન કાળથી જ સંસ્કૃતિપુર્ણ પ્રદેશ હશે જ અને તેથી જ અનેક રાજ્યોનાં મન આકર્ષ્યાં હશે.

કાઠિયાવાડમાં જે અમુક મોટાં શહેરો અને નાનાં ગામો છે તેની આશુબાશુએથી અને ત્યાં વસનારાઓમાંથી જે માહિતી મેળવી હોય તે જરૂર આપણા પ્રદેશ માટે આપણને ખણું બાણવાંતું મળે; તેવાં સ્થળોનાં નામો નીચે આપું છું. જુનાગઢ, પાલીતાણા, દારકા, અમરેલી, માંગરોળ, પ્રભાસતીર્થ, જસદણ, મુળવાસર, મુંદા, મેવાસા, ભરાણા, ભમેદરા, ગણેશગઢ, વાવડીજોગીઆ, વંચલી (સોરઠ), વળા, બાણકોડી, ઝર, મહુવા, ભાડવા, પંડીઆ, નવત્રખી, માળીઆ, ગોપનાથ, ગોરસ, દેવલી, કતપુર, ગાળામુંડી વગેરે વગેરે. ઉપર્યુક્ત

ઐતિહાસિક શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોના સંગ્રહોમાં તથા ખીજા છટાછટા ૭૫૦૦થી લેખોમાં જે અનેક ગામોનાં નામો આવે છે તેમાંનાં ઘણાં હજુ સુધી ઝાળખી શકાયાં નથી. જે આ વિષયમાં રસ લઇને ગુજરાતી પુરાતત્ત્વવિદ્યે કાર્ય કરે તો જરૂર ઘણું જાણવાનું મળે. તેવાં ગામોનાં નામો નીચે આપું છું. રસોપદ્ર, પુરોહિતપદ્મિકા, શકરવાટક, મદ્દકણા, તિનિશક, તાપસીય, જ્યેષ્ઠાનક, હેલકપદ્રક, વક્ષાપદ્રક, લેલર, બોલર, વસુકીય, ભદ્રેણિકા, અકોલક, પિંપલસંખરી, વટપ્રજ્યક, શમિહમ્બર, શમીપદ્રવાટક, નદીય, ચોરસરી, બહુમૂલા, વટગ્રામ, પેથડવટ, ભામરકલ્પ, અન્નિલિકવલ, ડામરિપાટક, એકલિકગ્રામ, ચિત્રકરપત્તી, શિવપદ્મ, ડામિગ્રામ, વજ્રગામ, સૂર્યદાસગ્રામ, ભુમ્મસગ્રામ, જ્યોતિપદ્રક, લેશુદ્રકગ્રામ. વગેરે વગેરે.

આવા જ, હાલમાં એક નાના ગામની, ખની તેટલી હકીકત, સિક્કાઓ ઉપરથી એકઠી કરી, અગ્ર આપવામાં આવી છે.

પ્રાચીન કાળમાં ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ખીજી સદીમાં કાઠિયાવાડને પૂર્વ કિનારે હસ્તકવત્ર-હસ્તવત્ર-હસ્તકપ્ર નામનું એક વિખ્યાન શહેર-ખંદર-હતું. હાલમાં તેનું નામ હાથળ છે; અને તે હાથમાં ભાવનગર સ્ટેટને તાબે છે. તે ભાવનગરથી આશરે ૧૬ માઈલ દૂર સેકંડને કાંઠે જ આવેલું નાનું અને હલકા લોકોની વધારે વસ્તીવાળું ગામ છે. ત્યાં ભાવનગરના મહારાજ સાહેબશ્રીનો હવાખાવાનો જગલો છે. ત્યાંથી ખાડી બહુ જ નજીક છે.

ગ્રીકભૂગોળવેત્તાઓ અને ઇતિહાસકારોએ જેવા કે, પ્લીની, સ્ટ્રેબો, મેગેસ્થીનીસ, ટોલેમી-તેમના ગ્રંથોમાં હિંદ વિષે થોડીઘણી માહિતી આપેલી છે. 'પેરીપ્લસ ઓફ ધી ઇસ્ટીઅર્ન સી' નામનો ગ્રીક ભાષામાં એક ગ્રંથ છે. તેનો કર્તા અજ્ઞાત છે પણ તેનું ભાષાંતર થયું છે. આ ગ્રંથ ટોલેમીએ લખેલા ગ્રંથ જેટલો જ પુરાતન છે. ટોલેમીએ ભૂગુરુક વિષે ઠીકઠીક લખ્યું છે તેવો જ પેરીપ્લસમાં પણ અસ્તકપ્ર વિષે ઉલ્લેખ થયો છે. આ અસ્તકપ્ર તે જ હસ્તકવત્ર છે વગેરે વગેરે જાણતો ઉપર પાશ્ચાત્ય પડિત ડૉ. ક્રોનોએ એપીગ્રાફિકા ઇન્ડિકા વોલ્યુમ ૧૧માં જે વિદ્વત્તાપૂર્ણ માહિતી આપી છે તે ખાસ વાંચવા જેવી છે. રા. રા. ગિરિન-શંકર આચાર્ય જણાવે છે કે કર્નલ યુલે પણ હાથળને ગ્રીક અસ્તકપ્ર માનેલું છે. (જુઓ તેમનું ઉપર્યુક્ત પુસ્તક ૧ હુ, લેખ નં ૪૫) પેરીપ્લસનું આ કથન જ હાથળની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવા માટે પૂરતું છે. સર વિન્સેન્ટ રિમથ તેમના હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં લખે છે કે પેરીપ્લસના કર્તાએ ઇસ્વીસન પછીની પહેલી શતાબ્દિના અંતભાગમાં ભરૂચમાં ગ્રીક રાજાઓ એપોલોડોસિસ અને મીનાન્ડરના મિક્કાઓ જોયા હતા. (જુઓ પેરીપ્લસ ૪૭. હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૧૬૨, ૨૦૭), આ વાત, એ ખતાળી આપે છે કે તે રાજાઓનું ભરૂચ તરફ ધ્યાન અચૂક ખેંચાયું હતું. ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે એપોલોડોસિસ અને મીનાન્ડરનું રાજ્ય ઉત્તરમાં પંજાબથી યમુનાતટ સુધી પહોંચ્યું હતું અહીં ખતાવવામાં આવશે કે ભરૂચની જોમ અસ્તકપ્ર-હસ્તકવત્રથી પણ એપોલોડોસિસ આક્રમણે હોવા જોઈએ. તે જ પ્રદેશમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો એક ચાંદીનો નાનો પાવત્રી જેવો ગોળ મિક્કો છે. તેનું વજન આશરે ૩૦ ગ્રેન હશે. આગળના ભાગમાં જમણી બાજુ તરફ જોતી એપોલોડોસિસની મુંદર અડધી આકૃતિ છે. આ આકૃતિ જોતાં તે રાજ્ય બહુજ પ્રતિભાશાળી હશે એમ અનુમાન થાય છે. આકૃતિ બહુ જ કલામુક્ત છે. આકૃતિની આજુબાજુમાં ગ્રીકભાષામાં અક્ષરો મળેલા છે. પાછળના ભાગમાં પેલાસ (Pallas) એ જમણા હાથમાં વજ્ર લીધું છે; તેની

નીચે જ દંડશાળની નિશાની છે. ડાયા હાથમાં ઢાલ છે. પેલાસની. આનુબાનુ નમણી આનુથી શરૂ થતી ખરેખરી લિપિમાં (જુઓ. મદામહોપાધ્યાય પંડિત રાંધણદાદર ગીરીશંકર હીરાચંદ ઓઝી કૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા પૃ. ૯૭ થી ૧૦૨.) પ્રાકૃતમાં લખ્યું છે મહારાજસ વ્રાતરસ. અપલદતસ. *. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાંથી ચિહ્નાંકિત સિક્કાઓ (Punch marked) મળ્યા નથી અને રા. રા. આચાર્યજીવું કહેવું એમ છે કે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાંથી આ ઇન્ડોગ્રીક રાગ્નઓના પણ સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા નથી (જુઓ સાતમી અખિલ્લહિદ પ્રાચ્યવિદ્યા પરિપદનો રીપોર્ટ અને તેમાં તેમનો લેખ નામે 'હિસ્ટરી ઓફ કોઈન નેજ ઇન ગુજરાત' પૃ. ૬૯૧), પણ આ લેખમાં જે નોંધ લેવામાં આવી છે તે, તે અરદક પ્ર હસ્તકવચની આનુમાંથી જ પ્રાપ્ત થએલા સિક્કા ઉપરથી છે એટલે જ પુરાતત્ત્વવિદોને આ બાબત વિચારી ઘટે છે. વળી કુશાનવંશના રાગ્નઓના સિક્કાઓ અને લેખો ગુજરાત નથા કાઠિયાવાડમાંથી નથી મળ્યા એમ તેઓ તે જ લેખમાં આગળ જતાં લખે છે: પણ હાલમાં કતપુરે ગામ વિષે લોકોમાં દંતકથા ચાલે છે કે ત્યાં કનકાવતી — (અથવા એવું કોઈ બીજું લખતું નામ) નગરી હતી અને કનિષ્કરાગ્નએ કાઠિયાવાડ આવ્યા પછી ત્યાંથી હતી. આ બાબત વિષે વધારે તપાસ તે સ્થળે કરવા જોવી છે. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના કિનારા ઉપરનાં રાહેરામાંથી જૂમક રાગ્નના સિક્કા પ્રાપ્ત થયા છે. કાઠિયાવાડમાંથી ક્ષત્રપોના સિક્કાઓ મળેલા છે અને ભાવનગરની આનુઆનુમાંથી પણ પ્રાપ્ત થએલા છે. વળી ગુપ્તવંશના કુમારગુપ્ત, રંકડગુપ્ત વગેરેના સિક્કાઓ પણ ભાવનગરની આનુઆનુથી મળેલા છે. સ્વયં લેખકે હમણાં જ તે સ્થળમાંથી પ્રાપ્ત થએલા ગુપ્તવંશના બે સિક્કાઓ જોયા છે. તે કદમાં બહુ જ નાના છે અને આકારમાં ગોળ છે. ત્રાંચાની સાથે બીજી કોઈ ધાતુ, મિશ્ર કરીને બનાવવામાં આવ્યા હશે એમ લાગે છે. તેમાંના એક ઉપર કુમારગુપ્તની જમણી આનુએ ભેતી આકૃતિ છે. પાછળના ભાગમાં વચ્ચે ગરુડ છે અને આનુઆનુ ગુપ્ત લિપિમાં લખ્યું છે: “પરમ ભાગવત મહારાજાવિરાજતી કુમારગુપ્ત મહેન્દ્રાદિત્ય:” કુમારગુપ્તની ઈ. સન પછી ૪૧૩-૪૪૫નો રાગ્નકાળનો સમય ઇતિહાસકારોએ નક્કી કર્યો છે. કુમારગુપ્ત સમુદ્રગુપ્તનો જેવા જ ‘અશ્વમેધ સિક્કાઓ’ પડાવ્યા હતા. તેણે તેના પૂર્વજોએ ધનુષધારી, ધોરેસ્વાર, સિંહના શિકારનો દેખાવ, વગેરે આકૃતિઓવાળા સિક્કાઓ ચાલુ રાખ્યા હતા: તેણે વળી લાઘના શિકારનો દેખાવવાળા, તલવારવાળા, દાથીવાળા, વગેરે સિક્કાઓ ચલાવ્યા હતા.

ગુપ્તવંશ પછીથી વલ્લી વંશના સિક્કાઓ પણ કાઠિયાવાડના આ ભાગની આનુઆનુથી ધણી મળ્યા છે. વળી વલ્લી વંશના કાઠિયાવાડમાંથી જે તામ્રપત્રો મળ્યાં છે તેમાંનાં ધણીમાં હાંથળ વિષે ઉલ્લેખ છે. મોટા ભાગેદરામાંથી મળેલા સંવત ૧૮૩=ઈ. સ. ૫૦૨ના દોણસિંહના તામ્રપત્રમાં “હસ્તવપ્રાહરણ્યા... ત્રિસગમકપ્રામ:” વગેરે લખ્યું છે. વળી ધ્રુવસેન ૧જાના સંવત ૨૦૬=ઈ. સ. ૫૨૫-૨૬૧ના પાલીતાણાના તામ્રપત્રમાં “હસ્તવપ્રાહરણ્યા

૧ જે કે શ્રી, આચાર્ય ઇન્ડોગ્રીક સિક્કાઓ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાંથી નથી મળ્યા એમ લખ્યું છે એ ખરું છે, પણ મુંબઈ મેઝીટીઅર (ચ. ૧ ભા. ૧) ના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પં. ભગવાનલાલ દન્ડેએ ઇન્ડોગ્રીક સિક્કાઓ ખાસ કરીને એપોલોડોટિસના સિક્કાઓ કાઠિયાવાડમાંથી મળ્યા હોવાનું સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું છે એટલું અહીં નોંધવું પ્રાપ્ત થાય છે. ડુ. કે. શાસ્ત્રી

મહાકામ્રામે” વગેરે વગેરે લખ્યું છે. વળી તે જ રાગના મંવત્ ૨૦૭ના એક દાનપત્રમાં પણ “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં કુક્કટકામે” વગેરે વગેરે લખ્યું છે; વળી તે જ રાગના મંવત્ ૨૦૭ના બીજા એક દાનપત્રમાં “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં...જ્યેષ્ઠાનકામ્રામે” વગેરે વગેરે લખ્યું છે. તે જ રાગના ત્રીજા એક મંવત્ ૨૦૭ના દાનપત્રમાં પણ “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં...હરિયાનકામ્રામે” વગેરે. વગેરે લખ્યું છે. તેના જ મંવત્ ૨૧૦ના ચોથા દાનપત્રમાં “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં...છેદકપદકામ્રામે” વગેરે વગેરે લખ્યું છે. વળી પાલીતાણાના તે જ રાગના મંવત્ ૨૧૦ના પાંચમા દાનપત્રમાં પણ “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં મદ્રરકામ્રામે” વગેરે વગેરે લખ્યું છે. વળી તેના જ મંવત્ ૨૧૦ના છઠ્ઠા દાનપત્રમાં “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં મદ્રેણિકાકામ્રામે...” વગેરે લખ્યું છે. ધરસેન રાગના મંવત્ ૨૫૯ના દાનપત્રમાં પણ “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં મહેશ્વરકાસેનકામ્રામે” વગેરે વગેરે લખ્યું છે. વળી ભાવનગરમાંથી મળેલા સવત્ ૩૦૪ના ધરસેન રાગના દાનપત્રમાં પણ હસ્તવપ્ર વિષે ઉલ્લેખ છે. (શુભો ૨૧ ૨૧. ગિરિમ્મશકર આચાર્યજી સંપાદિત ઉપર્યુક્ત સંગ્રહ ભા. ૧લો, લેખો નં ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૫, ૪૫, ૬૧ વગેરે).

આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે વલ્લભી વરના રાગઓના સમયમાં પણ હસ્તકવત્ર એક પ્રખ્યાત શહેર હતું. તે હસ્તકવત્ર—આહરણીનું (જિલ્લાનું) મુખ્ય શહેર હતું. તે જ શહેરમાં એક પ્રખ્યાત શિવાલય—નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર હતું કે જેને માટે ઉપર્યુક્ત ૧૯મા લેખમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. હાલમાં તે ગામમાં નીલકંઠ મહાદેવનું એક મંદિર છે. ત્યાંના લિંગ ઉપર અલ્પકાલિદીન ખીલજીએ ચૂંકો મારી હતી એમ ત્યાંના રહેનારાઓમાં કિવદન્તી ચાલુ છે; અને મુસાફરોને પણ શિવલિંગ ઉપરનો ખડખડો ભાગ તેની નિશાની તરીકે બતાવવામાં આવે છે. આ વિષે આગળ આવશે આ શિવાલયની મામેજ અને બાજુમાં પણ એમ જો મોટાં લિંગો છે. નીલકંઠ મહાદેવથી આશરે એકાદ મીલ દૂર (પર્વત દેવ) પણ જણીયા મહાદેવનું એક મોટું લિંગ છે. ગામથી થોડું દૂર લોકો એક પુરાતનકાળની વાતને “ભુખી દેવીની વાવ” તરીકે ઓળખાવે છે. ખીજી એક કાળા પથ્થરની વાવને “કાળી વાવ” અને એક વિશ્રામસ્થાનને “કાળી હાટડી” તરીકે ઓળખાવે છે. લોકો કહે છે કે ત્યાં આજળ જૂની બજાર હતી વગેરે. હાલથી થોડું દૂર (આશરે જો માર્ગેલ) અને કાળીયાકથી પણ તેટલે જ દૂર બાડી અને પડવા ગામો તરફ જતાં એક નાની નદી છે (ગુદી, કાળીયાકના પાદરમાં અને હાથળથી જરા દૂર) ત્યાં એક પુસ્તો બાંધ્યો છે તે જ સ્થળે એક જિંદી બેખડ છે કે જેમાં નીચેથી પ્યારીકાથી નેવાથી પુરાતની મોટી ઈંટોના પાયા, મોટાં માટલા, મોટી કોડીઓ વગેરે જણાય છે. આ વસ્તુઓ બેખડની ધાર ઉપર જ હોવાથી ઉપર જવા માટે લેખકે માદમ કર્યું નથી પણ કંઈ નીચેથી જ બેઘડને મંત્રાપ માન્યો છે.

ગુજરાતના ચાલુક્યવંશ, ચૌહાણવંશ, રાષ્ટ્રકૂટવંશ, ચૌલુક્યવંશ વગેરે વંશોના રાગઓના સમયમાં હસ્તકવત્રની શું મિથિતિ હશે તે વિષે લેખકને માહિતી મળી નથી. કમલ દ્વિતીય પ્રવાસે સિક્રાઓ કે બીજા કોઈ અવશેષો વડે માહિતી મળે તેવો અંશ છે. મદવા પૈમા ને ઈ. મ. ની ૮થી ૧૧મી સત્તાબ્દ સુધીમાં રજપુતાના, માળવા, ગુજરાતમાં ચાલુ હતા તે પણ ત્યાંથી મળી શકે તેમ છે.

હાથળમાંથી અને તેની આજુબાજુમાંથી પણ યુજરાતના સ્વતંત્ર સુલ્તાનોના સિક્કાઓ મેળવી શકાય તેમ છે. જાફરખાનના પિતાએ ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેને શીરાઝ તખલ્લુસ તરફથી સાંરું માન મળ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૩૯૧માં જાફરને યુજરાતનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૩૯૮ની તૈમૂરની ચડાઈ પછી દિલ્હીના બાદશાહો સુબાઓને કાબુમાં રાખી શક્યા નહિ. ઈ. સ. ૧૪૦૩ સુધી જાફરે બાદશાહની સાર્વભૌમ સત્તા માન્ય રાખી હતી, પણ ઈ. સ. ૧૪૦૭માં “સુલ્તાન મુજફ્ફરશાહ ૧લો” એવું નામ ધારણ કરીને સ્વતંત્ર સુલ્તાન થયો. જાફરખાન પછી તેનો પૌત્ર અહમદશાહ ૧લો સંસ્તનંતનો માલિક થયો. યુજરાતના સ્વતંત્ર સુલ્તાનો પહેલાં યુજરાતમાં દિલ્હીના બાદશાહના સિક્કાઓ ચાલતા હતા. અહીં એક બીજી દંતકથા (?) તરફ વાચકોનું ધ્યાન દોરવા તે ઇચ્છનીય છે. ગોલિલવાડના ભાટો અને ચારણોમાં એક વાત પ્રસિદ્ધ છે કે ગ્યાસુદીન બલખન કે જેનો રાજ્યકાળ (૧૨૬૬-૧૨૮૬ ઈ. સ.) નો ત્રણવામાં આવ્યો છે તે પાલીતાણા સુધી આવ્યો હતો. માંડવગઢના (હાલના પાલીતાણા સ્ટેટના માંડવી ગામના) તેના સુબાઓ ઉપર તેને સંપૂર્ણ દાખ બેસાડવાની ઇચ્છા હતી તેથી જ તે ત્યાં આવ્યો હતો. તે કદાચ દરિયાકાંઠા તરફ—હાથળ તરફ—પણ ગયો હોય તેમ લેખકે અનુમાન કરે છે કારણ કે તે સ્થળની આજુબાજુમાંથી એક સિક્કો મળેલો છે. તેનું વજન આશરે ૫૫ (૧) ગ્રેન જેટલું હશે. આગલા ભાગમાં ગોળાકારમાં અરબી ભાષામાં “બલખન” એમ લખ્યું છે. તે ગોળાકારની આજુબાજુ નાગરી લિપિમાં શ્રી સુલ્તાન ગ્યાસુદીન એમ લખ્યું છે. પાછળના ભાગમાં અરબી ભાષામાં “અસં સુલ્તાન-ઉલ-આઝમ-ગ્યાસ-ઉદ-દુનીઆવદ્દીન” એમ લખ્યું છે. વળી તેની જ બીજી એક ઉપર્યુક્ત કિંવદંતીને માટે અહીં ધ્યાન ખેંચુ છું. ઉપર લખ્યું છે કે અસ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ નીલકંઠ મહાદેવ ઉપર ચૂંકા મારી હતી. આ કિંવદંતી કદાચ ખરી હોય. લેખકે તે સ્થળની આસપાસથી મળેલા ત્રણ સિક્કાઓ જોયા છે તે ત્રણેય અસ્લાઉદ્દીન મહમદશાહ ખીલજીના છે. તેના રાજ્યકાળનો સમય (ઈ. સ. ૧૨૯૬-૧૩૧૬) છે.

યુજરાતમાં સ્વતંત્ર સુલ્તાન થઈને નવા સિક્કાઓ પાડનાર જાફરનો દીકરો તાતારખાન હતો. તે સ્થળ આગળથી અહમદશાહ ૧ લાના (હિજરી સન ૮૧૩-૮૪૬) થોડા સિક્કાઓ જોયા છે તેમાંના અમુક ઉપર ૮૩૨, ૮૪૪, ૮૪૫ હિજરીસન છે. અહમદશાહ ૧લાની અહમદનગરની ટંકશાળ જાણીતી છે. ત્યાર પછી થયેલા મુહમ્મદ ૨મ (હિજરી ૮૪૬-૮૫૫) ના સમયના બે સિક્કાઓ પણ તે જ સ્થળની આજુબાજુ મળેલા જોવામાં આવ્યા છે. તે સિક્કાઓ ઉપર ટંકશાળનું નામ નથી; લેખકને હિજરીસન પણ જડી નથી. ત્યાર પછીથી મહમૂદ ૧ લો (મેગડો) (હિજરીસન ૮૬૩-૮૧૭) થયો તેના ૧૧ સિક્કાઓ લેખકે જોયા છે કે જે તે જ સ્થળની આજુબાજુએથી જ પ્રાપ્ત થયા હતા) અને તેમાંના થોડા ઉપર ૮૮૩, ૮૮૭, ૯૦૦, ૯૦૭, ૯૦૮, ૯૧૨, એમ હિજરીસનો લેખકના જોવામાં આવી છે. મહમૂદ મેગડાની અમદાવાદ, મુસ્તફાબાદ, મુહમ્મદાબાદની ટંકશાળો જાણીતી છે. આ ઉપરાંત મુગલના પ્રિન્સ બોર્ડ વેલ્સ યુગ્રીઅમમાં શ્રી આચાર્યજીના ગેલેરી આસિસ્ટન્ટ રા. સી. આર. સિંગલે હમણાં જ એક ટંકશાળનું નામ નવીન વાંચ્યું છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે મહમૂદ ૧ લાએ દીવની ટંકશાળમાં પણ સિક્કાઓ પડાવ્યા હતા. (જુઓ તેમનો લેખ

નામે 'મમ ન્યુ મીન્ટ ટાઉનમ ઓફ મુસતાન્મ ઓફ ગુજરાત, ન્યુ મીસ્પેટીક સપ્લીમેન્ટ નં. ૪૫. પ્લેટ નં. ૩૪.)' ગ્રંથ લેખકે જે રચના મહમ્મદ હાના સિક્કાઓ જેવા છે, તેમાં પણ દીવનું નામ વાંચી શકાય છે. દીવની ટકશાળને જાહેરમાં લાવવા માટે રા. મિન્હાલને ખરેખર ધન્યવાદ ધો છે. વાંચકોને ખબર હશે જ કે દીવ અને હાથખ (બન્ને દરિયાકાંઠે છે) બહુ અંતર નથી હદાય તે સમયે દીવ અને હાથખ વચ્ચે દરિયામાર્ગે વેપાર ચાલુ હોય ત્યાં પછી મુજ્જરશાહ ૨ જે (હિજરી મન ૯૧૭-૯૩૨) થયો તેનો ચાંદીનો એક સિક્કો લેખકે તે રચનાની આનુષ્ઠાનુઓથી પ્રાપ્ત થયેલો જોયો છે. તેના ઉપર હિજરી સન ૯૨૫ છે મુજ્જર ૨ જની મુરતકાગમદ, મુહમ્મદાબાદની ટકશાળો જાણીની છે પણ મ મિન્હાલે હમણા જ પુગદાનપુરની ટકશાળનું નામ વાંચ્યું છે (જુઓ તેમનો ઉપર્યુક્ત લેખ) મ મિન્હાલે તેમના ફેટલોગમાં મુજ્જર ૨ જના ચાંદીના મિસ્ક-ઓમાં ૯૨૦, ૯૨૧, ૯૨૨, ૯૨૩, ૯૨૪, ૯૨૬, ૯૨૭, ૯૩૦ ૯૩૧, ૯૩૨, હિજરી સનો વાળા નોંધ્યા છે. (જુઓ તેમનો ફેટલોગ ઓફ ધી કોઈન્મ ઈન ધી પ્રિન્મ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીઅમ ઓફ ઈન્ડીયા; ધી મુસ્તાન્સ ઓફ ગુજરાત પૃ. ૬૫, ૬૬, ૬૭) આ લેખકે જે ચાંદીનો મિસ્ક મુજ્જર ૨ જનો જોયો છે તેની જ નક્કલ કલકત્તાના ઈન્ડિયન મ્યુઝીઅમમાં છે પણ ફેર એટલો જ છે કે લખકે જોએલા મિસ્કામાં ૯૨૫ છે જ્યારે ઈ. મ્યુ. ફ. નં. ૬૪ વાળા મિસ્કામાં ૯૨૪ છે ટકશાળનું નામ બંનેમાં જડતું નથી.

આ ઉપરાંત તે જ ગ્રંથને લેખકે મોગલસમ્રાટ અકબરનો કુલુસપેક્ષા જોયા છે તેના ઉપર તેની જુલુમની મન છે. બીજા ચોડા ઉપર ઈલાહી સન પણ છે. આ ઉપરાંત ઔરંગઝેબના કુલુસ પણ લેખકે તે રચનાની આનુષ્ઠાનુ મળેલા જોયા છે.

આ બધી વિગતો ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે હાથખ અનેક વર્ષો સુધી એક મોટા શહેર અને બહુ તરીકે પ્રખ્યાત ગ્લુ હશે મંભન છે કે તે ખ્યાતિ કદાચ એકધારી ટકી શકી નહિ હોય, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મોગલોના સમય સુધી તે જાણીતું હોયું જ નોંધો. આ લખુ લેખ લખવામાં ઉપર્યુક્ત જો મંથો અને લેખોનો હૃદયી ઉપરોળ કરવામાં આવ્યો છે તે મર્વના વિદ્વાન મંપાદેકો અને ર્તાઓનો ઉપકાર માતું છું. વળી મારા પરમ મિત્ર અને હિતેચ્છુ રા. મ ગિરિમશકર આચાર્ય કે જેઓ ધી પ્રિન્મ ઓફ વંડમ મ્યુઝીઅમના કુલુરેટર છે તેમનો, અને તેમના મદદનીશ મ. મ મિન્હાલનો ખામ આભારી છું. હૃદયવત્.

લોકચર્યા

શેરથા (તા. કલોલ ખાંત મહેસાણાની)ની આર્થિક તથાસ

(સને ૧૯૩૫)

૪

[અત્રે આ સુધીના ત્રણ દસામાં આપણે શેરથા ગામની આવકની વિગતો જોઈ અને કેટલા રકાને નફા કે નુકસાન થાય છે અને તે કેવી રીતે તે જોયું. ત્યારબાદ અર્ચની વિગતો એક પછી એક લીધી અને હરેકે અર્ચમાં શો સુધારો કરવા યોગ્ય છે અને થઈ શકે એવો છે તે જોયું. હવે કૌટુંબિક સિવાયના બીજા અર્ચની વિગતો જોઈએ.]

કૌટુંબિક સિવાયનું અર્ચ

દોરનું અર્ચ

કપાસિયા રૂ.	૮૭૮૪-૦-૦
ગવાર	૩૩૧૮-૦-૦
ધાસ	૨૦૭૯-૮-૦
ખીજું	૧૮૫૮-૮-૦

ખેતીનું અર્ચ

ખાતર રૂ.	૪૧૦૫-૦-૦
ખી	૭૬૮-૦-૦
મજૂરી	૧૧૪૧૨-૦-૦
કેસ, વરત	૩૦૭૬-૦-૦
ઝોમરો	૧૦૬૭-૮-૦
ખીજું	૧૨૬૦૪-૮-૦

રૂ. ૧૬૦૪૦-૦-૦

રૂ. ૩૩૦૬૩-૦-૦

એકંદર અર્ચનું તારણ

(૨૬૧)

કૌટુંબિક અર્ચ રૂ.	૧૧૧૫૦૦
દોરનું અર્ચ	૧૬૦૪૦
ખેતીનું અર્ચ	૩૩૦૬૩
આજ	૧૫૧૦૦
અવાર્ષિક ખેતીનું	૧૧૧૦૦
,, કુટુંબનું	૩૮૧૬૭

૪૬-૬

૭૧

૧૪૦૭

૬-૭

૪-૬

૧૭-૦

રૂ. ૨૨૫૦૦૦

૧૦૦-૦

આગળ ખેતાવેલા કૌટુંબિક અર્ચમાં દોરનું અને ખેતીનું અર્ચ બંનાવેલું તેમાં ફક્ત કુટુંબના માણસોના અંગનું અર્ચ ગણ્યું છે. ખેતી કે દોરના પધાનું અર્ચ નથી. નફાનુકસાનની ગણતરી કરવામાં આ બધું અર્ચ ગણીને નફાનુકસાન આંક આપ્યો છે પરંતુ તેમાં આ અર્ચ લુટું ખતાવ્યું નથી. આ બધું અર્ચ ગણતાં જે વાં ખે. યે. જ નફાનુકસાન છે.

કુટુંબનું, વાર્ષિક અવાર્ષિક એકંદર ખર્ચ ગણતાં તેનો દિરસો કુલ ખર્ચમાં કે થાય છે. બાકીનો કે દોર અને ખેતી ખાતે રહે છે. અવાર્ષિક ખર્ચના ૧૭ ટકા જવા દઈએ તો પણ બાકીનું કુટુંબ ખર્ચ, એકંદર ખર્ચના અડધા કરતાં ઓછું નથી. બાજનો બોનો પણ પ્રમાણમાં ધણો વધારે છે.

કપાસિયા

કપાસિયા બધા બહારગામથી આવે છે. ઘેર લોઢવાનું દાખલ થાય તો સારા કપાસિયા અને બી મળે. પણ અત્યારના ચરખા ઉપર રોજનું એક મણ પીલાય તે સગવડભર્યું નથી, એમ ખેડૂતો કહે છે. પચાસ સો મણ કપાસ પીલાતાં પાર ન આવે અને મોસમ વીતી જાય. તેને બદલે રોજનું ૧૦ મણ પીલાય અને પગથી ચલાવી શકાય એવો ચરખામાં સુધારો થાય તો એવા ચરખા ચાલે અને કપાસિયા કાઢીને જ લોકો કે વેચે. આટલો સુધારો થઈ શકે તો ગામને બધા કપાસિયા લગભગ મફત પડે અને સારા મળે. લગભગ રૂ. ૮૦૦૦ના કપાસિયા આવતા બધ થાય.

પણ અત્યારના ચરખા ઉપર પણ જિનની સરખામણીમાં બહુ ઓછું કામ ભીતરતું નથી. કપાસ બધો ઘેર લોઢવા માટે અનુકૂળતા ન હોય તો, મજૂરી આપીને દાઢે લોઢાવે, તોપણ ખેડૂતને નુકશાન નથી તે નીચેનો હિસાબ બતાવે છે:

૧૦૦ મણ કપાસના આવક-ખર્ચનો હિસાબ

કપાસ વેચવાથી આવક

૧૦૦ મણ કપાસના દર રૂ. ૫ લેખે

રૂ.

૫૦૦-૦-૦

દલાલી, ધરમાદા અને ખેંચામણ મજૂના ૦)ના x ૧૦૦

૧૫-૧૦-૦

૪૮૪-૧-૦

૩ વેચવાથી આવક

૩૮ મણ રૂના દર રૂ. ૧૨ લેખે

૪૫૬-૦-૦

૬૦ મણ કપાસિયા દર રૂ. ૧૧

૬૭-૮-૦

૫૧૩-૮-૦

૩ બનાવવાનું ખર્ચ

ચરખે લોઢામણ ૦) x ૧૦૦

૨૫-૦-૦

ચરખાનો ધમારો ૦) ૦) x ૧૦૦

૩-૨-૦

ખેંચામણ ૦) x ૩૮

૨-૬-૦

દલાલી વગેરે ૦) x ૩૮

૪-૧૨-૦

ધર્મદા ૦) ૦) x ૩૮

૦-૬-૬

પાકી ગાંસડી બંધામણ

૧૪-૦-૦

૪૬-૧૩-૬

આશરે ૫૦-૦-૦

૫૦૩-૮-૦

ઉપરના આંકડાઓમાં થોડો ઘણો ભાવમાં ફેર હોય તો પણ જે વધારો જણાય છે તે કદાચ ન રહે; પણ નુકશાન તો ન આવે. ઉપરાંત હાથે લોદેલા રૂનો અને કપાસિયાનો બગરભાવ રાખ્યો છે તે કરતાં કંઈક વધારે ઊપજે. આ રીતે ગણતાં મળતા ચાર આના ચરખા ઉપર લોદાવવાની મજૂરી આપવાથી પણ બગરભાવે નુકશાન નથી. થોડું પોતે લોદી લે કે પોતાના ગાડામાં માલ ખેંચી જાય તો અચત વધારે થાય.

ગામમાં કુલ ૧૫૦૦ વીધાં કપાસની ખેતી છે. તેનો સગવડ ૧૨,૦૦૦ મણુ કપાસ ઊતરે. કપાસની મોસમ ત્રણ માસ ચાલે. તે દરમિયાનમાં રાજનું ૧૫૦ મણુ લોદી ચકાવે તો જિનમાં લોદાવવાની જરૂર ન પડે. ૨૦૦ ચરખા ચાલતા હોય તો આ કામ સહેજે થઈ શકે.

કપાસ જિનમાં લોદાવે તો તેનું આવક-ખર્ચ નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

આવક

૩૮ મણુ રૂના દર રૂ. ૧૨ લેખે

રૂ. ૪૫૬-૦-૦

૬૦ મણુ કપાસિયાના દર રૂ. ૧૧૮

૬૭-૮-૦

૫૫૩-૮-૦

ખર્ચ

જિનમાં લોદામણ

૦)૬ x ૧૦૦

૧૮-૧૨-૦

ખેંચામણ

૦)૮ x ૧૦૦

૬-૪-૦

દલાલી વગેરે

૦)૮ x ૩૮

૪-૧૨-૦

ધર્મોદા

૦)૦૧ x ૩૮

૦-૬-૬

પાકી ગાંસડી બંધામણ

૧૪-૦-૦

૪૪-૫-૬

(આશરે ૪૪-૦-૦)

૫૦૬-૮-૦

આ દિસાખ પ્રમાણે જિનમાં લોદાવવાથી મજૂરીના ખર્ચમાં ખાસ ફેર પડતો નથી. આ ગામમાં સામાન્ય રીતે મજૂરીનો દર ચાર આનાથી વધુ નથી. ત્યારે લોકો ચરખા કેમ ચલાવતા નથી અથવા કપાસ વેચવાને બદલે રૂ કરીને કેમ વેચતા નથી તે વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. આનાં મુખ્ય કારણો નીચે મુજબ જણાયાં છે:—

૧ કપાસ વેચે એટલે તુરત પૈસા હાથમાં આવે. રૂ કરીને વેચતાં મુધી રાહ જોવી ન પડે.

૨ રૂના ભાવ ઊતરી જાય તો નુકશાન થાય.

૩ એકલ દોકલ ખેડૂતને રૂ કરીને વેચવામાં ઘણી અગવડો છે.

૪ રૂ ભેળું કરીને વેચતાં મુધી અકસ્માતનો ભય રહે.

૩ વેચવામાં નડતી ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલીઓ દૂર થાય તે માટે, કપાસની પેઠે, ગામડાંમાંથી સીધું રૂ વેપારીઓ ખરીદે એવી સગવડ થવી જોઈએ અથવા ખેડૂતોએ એકત્ર થઈને આ વ્યવસ્થા હાથમાં લેવી જોઈએ. જોખમ ઓછું થાય અને જરયાબંધ કામ થઈ શકે એવી વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે.

આ ઉપરાંત જણાય છે કે ગામમાં ૨૦૦ ચરખા ચાલે તો ગામનો કપાસ ગામમાં જ લોદાવવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે. લોકોને રાજના ચાર આના મજૂરીના આપી શકાય.

અત્યારના ચરખા ઉપર રોજનું ૧૫ મણુ પણ પીલી શકાય છે. તે મુજબ જે વધારે પોલે તેને વધારે મજૂરી મળે, આ કામ હાલમાં નવું હોવાથી લોકો જલદી ઉપાડી લે નહિ. પરંતુ તે ચાલતી ધરેડમાં બંધ બેસે એવું છે. એટલે ચાલુ મજૂરીના દરે પૈસા મળે સો લોકો ઉપાડી લે. આ રીતે અત્યારના જમાનામાં મંચાની હરોફાઈમાં લોકોને મજૂરી આપવાનું આ ધણું સાદું સાધન છે તેથી લોકોને મજૂરી મળે તે ઉપરાંત ખેડૂતોને સારા કંપોસિંગ મળે, કંઈક વધુ આવક થાય અને વ્યવસ્થા કરવાની કેળવણી પણ મળે. બરાબર વ્યવસ્થા થાય તો ફાલ ઊતરે તેમ એની વ્યવસ્થા થતી રહે. મોગમ વીતી જવાનો ભય રહે નહિ. તેથી અત્યારના સંલેગોમાં ખેડૂતો પોતાનાંથી બંને તેટલું પોતે પીલી લે અને બાકીનું મજૂરી આપીને હાથે પીલાવે તે ઈષ્ટ છે. ચરખો સુધારવાની આશા રાખી બેસેવું તે કરતાં જે છે તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરી લેવાથી અત્યારના સંલેગોમાં પણ ધણો લાભ થાય તેમ છે. દળવા ખાંડવાના મંચાની સરખામણીમાં ઘટ્ટો અને સાંબેલાની મજૂરી મોંઘી પડે છે, તેવું હાથચરખાના સગવડમાં બહુ નથી; એટલે ખેડૂતોએ, અત્યારના ચરખાનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ એનો ઉપયોગ કરવામાં બગ્ગરલાવે નુકશાન નથી એમ ઉપરનો હિસાબ બતાવે છે હા—એટલું ખરું કે છુટોછવાયો ખેડૂત આ કરવા બંધ તો ધણી અગવડો પડે. ખેડૂતોએ કે ગામે સંગઠિત થઈને આ કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ.

ઢાર અને ખેતીનું ઇતર

ગવાર ગામમાં થાય છે. ખૂટતો આશરે રૂ. ૩૦૦૦ નો બહારથી લાવવો પડે. ગાડાં ગામના સુચાર કરતા નથી તે મેંજથી લાવે છે. કોસના અંદાજે વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦ ગામના ચમારોને જ મળે છે એમજો દીપાવવા માટે ધણા બહારગામ જાય છે. ગામના લવારની કોઢમાં સગવડ થાય તો કોઈ બહારગામ જવાનું પસંદ ન કરે. પણ જૂના કેટલાક કામ કરવાના રિવાજોને લીધે અગરપરસ મેળ ખાતો નથી. તેમાં સુધારો થાય તો બંનેને સગવડ થાય.

ખાતર

ઢોગનું ખાતર લોકો સુધરે છે. પરંતુ મનુષ્યના મળનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ એણે થાય છે. ગામની વચ્ચેના સુંદર ચોકનો અડધો ભાગ તો આવા મળથી ગંદો જ રહે છે. કૂચ, નળાવ, હિરણ અને શાય મેંજથી એકદરે રિથિત બીજા ગામોના લેવી સામાન્ય છે પણ આ ગામ બીજા કેટલીક બાબતોમાં આગળ છે તેમ ગામ પચાયત મારફત શાયના પ્રક્રિયા નિકાલ કરે તો બીજાને દાખલો મળે. આબુખાબુનાં ખેતરોમાં ખાડા ખોદીને ફરતાં કાચાં જાજરુ રાખવાની વ્યવસ્થા કરે કે ગામ પંચાયત, છૂટી જમીનમાં ખાઈઓ ખોદાવીને કાચાં જાજરુ મૂકાવે. તેના ખાતરની દર વરસે હરાજ થાય તો ગામ પંચાયતને કંઈક આવક પણ થાય અને સરવાળે જાજરુ વગેરેનું ખરચ માથે ન પડે. આ દિશામાં પહેલ થાય તો અનુભવથી તેનો રસ્તો નીકળે.

ખેડૂત સિંચાવની કોમોની રિથિત.

કુંભાર

૨૫ ઘર છે. રાંધવાનાં વાસણ અને ઘડા જેવાં વાસણ બનાવે છે. ઈટાં પાડે છે. મોટાં વાસણ નથી બનાવતા, કારણ અહીંની માટી અનુકૂળ નથી. કાચી કોડીઓ પહેલાં થતી પણ હવે નથી બનેતી. એક ડોસી પહેલાં કરતાં. બીજાને આવડતું નથી. નવું કાંઈ શીખ્યું નથી. મળિયાં, ઘરાપી હોય ત્યારે પાડે છે, પણ બહારના કારીગર બોલાવીને

પાડાવે છે. અહીં કોઇને આવડતું નથી. નવું કોઈ શીખતું નથી. અહીંથી બહાર ઈંટો પાડવા મજૂરીએ જાય છે અને બહારના અહીં પણ આવે છે. અહીંના માણસો બહાર કામમાં ગોકાવા હોય એટલે તે જ કામ માટે બહારના માણસોને લાવવા પડે. બહાર એકધારું કામ થાય અને કામ કરે એટલે રોકડા પૈસા હાથમાં આવે એટલે બહાર ગયેલા માણસો કામ છોડીને આવે પણ નહિ. ઘણાખરાને થોડી થોડી ખેતી છે. દોર પણ રાખે છે. કેટલાકે ઘરે ચણવાનું કામ કરે છે.

ઈંટો પાડવા માટે સરકાર તરફથી નિયત થયેલી જમીન હતી તે હવે ખલાસ થઈ ગઈ છે તેથી ભાડે જમીન લઈ તેમાં ઈંટો પાડે છે.

માટીનાં વાસણ, દરેક ઘરની ચાલુ જરૂરિયાતની વસ્તુ હોઈ તે જો બધાં ગામમાં થાય તો લગભગ રૂ. ૧૦૦૦નો માલ ખર્ચે. પરંતુ માટી અનુકૂળ નહિ હોવાથી તેનો ઉપાય નથી. નળિયાંનો વપરાશ ઘટ્યો છે તે વપરાશ ચાલુ રહે તો પણ, નથી આવડતું તે શીખીને તૈયાર થાય કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. આવી સ્થિતિમાં. નળિયાંની બનાવટમાં સુધારો કરીને પતરાંનો ગરજ સારે એવી રીતે તૈયાર કરાવવાનો પ્રશ્ન ધધારે મુસ્કેલ છે. છતાં કોઈ જગ્યાએ એનો નમૂનો નક્કી થાય તો ધીમે ધીમે પ્રયત્નપૂર્વક દાખલ કરી શકાય. આ લોકો પોતાની મેળે જલદીથી તો ઉપાડી નજ લે. અહીંના કુભારોને કામની બહુ તાણુ નથી. ગામમાં નહિ તો બહારગામ અવારનવાર કામ મેળવી લે છે. નળિયાં, કોડીઓ અને માટીનાં વાસણને બદલે અનુક્રમે પરદેશી પતરાં, ડબ્બા અને ધાતુનાં વાસણ દાખલ થવાથી, એ કામનાં આવકનાં સાધનોમાં મોટો કાપ મૂકાયો છે. છતાં ઈંટોનો ધંધો હજી જીવે છે. ઘરોના બાંધકામને અંગે પણ કામ મળે છે એટલે અહીંના લોકોની કામ માટે ખૂબ નથી. કોડીઓ અને વાસણનો ધંધો તો અહીં મૂળથી જ મંદો છે.

દરજી

૨ ધર છે. ધરાકીમાં વાર્ષિક દોઢથી બે મણુ અનાજ મળે છે. ઉપરાંત સંચે શીવડાવે તો ધરાકે અર્ધો સિલાઈના પૈસા આવે. સાદાં કપડાં શીવી શકે છે. સુધરેલી ઢબનાં આવડતાં નથી, તેથી લોકો બહારગામ ઘણા શીવડાવે છે અને તેમાં લગભગ ૬૦૦ રૂપિયા જાય છે. તેમની પાસે જમીન નથી એટલે દોર રાખી શકતા નથી. સંચો રાખે છે તેને સુધારવાનું, વાર્ષિક ખર્ચ આશરે પંદર રૂપિયા આવે છે.

બધા કારીગરોના ધંધામાં, નવા જમાનાની અસરથી દરજીને નુકશાન થયું નથી. તેમાં પરદેશની ને સંચાની હરીફાઈ નડી નથી. ઊલટું ફેશનને લીધે હોંશિયાર દરજીઓની કમાણી વધી છે. શીવવાના સંચામાં પૈસા પરદેશ જાય છે તે ખરું, પણ તે હાલ રોકી શકાય તેમ નથી. તેવા સંચા દેશમાં તૈયાર થવા જોઈએ. અહીંના દરજી નવું કામ શીખી લે તો વધારે કમાણી કરવા અવકાશ છે. તેમને થોડી જમીન હોય તો દોર રાખી શકે, અને તેમને ધીરૂધની મુસ્કેલી ન નડે. ગામડામાં જેમને જમીન છે તે જમીનના ખર્ચથી કંટાળે છે પરંતુ આવા કારીગર લોકોને થોડી જમીન હોય તો સગવડરૂપ છે.

સુધાર

૮ ધર છે. ધરાકતા બે મણુ દાણા મળે છે. રાજીએ કામ મળે તો રોજનો રૂ. ૧૩ મળે. રાજીએ કામ વરસમાં ત્રણેક માસ મળે. કેટલાક અવારનવાર બહારગામ કામ કરે છે. સુધારીનાં ઓગ્નરોમાં—દરસીનું પાનું, રંધાનું પાનું, ફૂટ, હથોડી, ગિરમીટ, લોદાનો

કાટખૂણા અને કરવતી પરદેશી દાખલ થયાં છે. વાંસલો, સારડી અને વીધણાં લુહારની બનાવટનાં વપરાય છે, તે અમદાવાદમાં બનાવે છે. લુહારની બનાવટનાં પાનાં ચાલે પણ વારંવાર ધસવાં પડે. પરદેશી પાનાં તૂટી જાય તો સુધરતાં નથી. નકામાં જાય છે. પણ જલદી તૂટતાં નથી એટલે વાપરવામાં મોંઘાં નથી પડતાં અને કામ સારું થાય છે. બધે હવે એ જ વપરાય છે. ફરસીનું મોટું પાનું અહીં થતું નથી.

અહીંના સુથાર ગાડાં બનાવતા નથી. તે જો બનાવવાનું શીખી લે તો થોડી કાંચમની આવક વધે. ગામમાં ૭૧ ગાડાં છે તેના કામમાંથી વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૩૦૦ મળી શકે.

લુહાર

પરદેશી માલની હરોફારની અસર તજે આવેલા કારીગરોમાં લુહાર ખાસ ખ્યાન ખેંચે છે. પરદેશી તૈયાર લોખંડનો માલ દાખલ થવાથી લુહારની ધમણ લગભગ અટકી પડી છે. ચોમાસાનું પરચુરણ કામ કરીને આખું વરસ લગભગ કામ વગરના જ રહેવું પડે એવી સ્થિતિ છે. પહેલાં ૯ ઘર હતાં તેમાંથી અત્યારે ૧ ઘર કામ કરે છે. તેને પણ પૂરતું કામ મળતું નથી. ખાડીનાં ધરોવાળા મિલોમાં કે બીજે નોકરીઓ કરે છે. લુહારને વારસામાં મજેલી આવડતને લીધે તેઓ ઇજનેરી કામમાં જલદી પ્રવેશ કરી શકે છે એટલે તે કામમાં ઘણા ગોઠવાય છે પરંતુ તેમનો મૂળ ધંધો તો મૃતપ્રાય સ્થિતિમાં છે. ધરના બાંધકામને અંગેની અને ખીજ સામાન્ય વપરાશની લગભગ બધી ચીજો તૈયાર કરવાનો ધંધો પડી ભાંગ્યો છે. લોઢાં ટીપાવવાનું કામ ચોમાસામાં ચાલે તે પણ ફરતાં લવારિયાં સસ્તું કરતાં હોવાથી, ઓછું થયું છે આ કામ કરાવવાની ગામમાં મગવડ મળે તો લોકો ચોમાસામાં ચાલીને બહારગામ ન જ જાય. એટલે અરસપરસ સગવડ સાચવી લેવી જોઈએ.

લુહારને ધરાકના બે મણુ દાણા મળે છે. તેનાં ઓગરોમાં પરદેશી તરવ દાખલ થયું નથી.

લુહાર, ક્લાઈ અને રેણુનું કામ પણ કરી શકે. તેમ જ નાના પાયા ઉપર ચપ્પુ, સૂડી, કાતર સારાં પાણીવાળાં તૈયાર કરે તો હરોફારમાં બહુ વાંધો ન આવે. દેશી અસ્ત્રાની તો કાંચમની જૂમ છે. તેને સુધારીને વધારે અનુકૂળ નહોતો તૈયાર થાય તો પ્રચાર થાય તેમ છે. આ જમાનામાં લોકો તરફથી ઉત્તેજન પણ મળે. શિથિલતા છોડીને કામકાજમાં ફેરફાર કરવા તૈયાર થાય તો ધંધામાં થોડી રાહત સહેજે મળે. આ કામને બીજું નવું શું કામ આપી શકાય તે આખતમાં વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર છે.

ઘાંચી

૨ ઘર છે. તલ પોતાના પીલે છે. ડોળિયું, કણ્જિયું, રાયણિયું અને એરંડિયું કોઈ પીલાવે તો પીલે. ડાનાં સસ્તું લોકો માગે અને ઘાણીનું સારું પણ મોંઘું પડે એટલે પોતે ડાનાં તેલ, એરંડિયું પણ લાવીને વેચે છે. દુકાનોવાળા પણ ડાના લાવીને વેચે છે. કેટલુકે ઊંવારસદના ઘાંચીનું આવે છે. ભાવનગરી મગફળીનું તેલ દાખલ થયા પછી ચોખ્ખા તેલનો વપરાશ ઘણો ઘટી ગયો છે. જુદી જુદી ગતના કામને અંગે ઘાણીની ખરાબત ઓછીવત્તી પડે છે. પોતાનો માલ લાવીને પીલે તે કરતાં મજૂરીથી પીલી આપવામાં સુગમતા વધારે છે. જૂનાં કુલ્લાને બદલે પતરાંના ડાના દાખલ થયા, તે સિવાય આ ધંધામાં પરદેશી તરવ દાખલ થયું નથી. ખોજ વેપારીઓ લઈ જાય છે. ઘણો દોરને ખવડાવામાં વપરાય છે.

લોકો એરંડા અને તલ પીલાવે તથા ડાનાના દલકા તેલને બદલે ચોખ્ખું તેલ વાપરવાનું શરૂ કર્યું તો ઘાંચીનું કામ ખરાબર આવે. અત્યારે એ તલ પીલે છે પણ તે તેલનો ઉત્પાદક

રહેવાને બદલે, તેલનો વેપારી થતો જાય છે. એરડિયાનો તો એ વેપારી જ થઈ ગયો છે. મગફળી ઘાણીમાં પીલી શકાતી નથી એટલે તે પીલવાનું કામ ધાંચી કરી શકે તેમ નથી. કંબુજિયું, લીમોજિયું, ડોળિયું, રાયણિયું અને કાપરેલ પીલવાનો ધંધો વધે તો કામમાં પૂર્તિ થાય. ડોળિયું સાણમાં ઘણું વપરાય છે પણ ડોળો આ તરફ બહુ મળતી નથી અને તે પીલવામાં માણસ તથા બળદને ઘણું જોર પડે છે. એકંદરે જોતાં તેલ એકલાનો જ ધંધો મિલનાં માલની હરીફાઈમાં ધાંચી માટે ઉત્તમ છે. લોકો સારા તેલની કદર કરતાં થાય અને ધાંચી ટૂંકી વેપારી દષ્ટિ ન રાખતાં પોતાના માલની શાખ જમાવવાની દષ્ટિ રોખે તો આ ફેરફાર મુશ્કેલ નથી. ધાંચીને જો પોતાનો ભાંગતો ધંધો ટકાવી રાખવો હોય તો કાઈ ધાંચીને ત્યાં ડાખાનું તેલ ન જ વેચાય એવો એ કામ તરફથી સાર્વત્રિક નિયમ થવો જોઈએ.

ભાંગી

૨૦ ધર છે. ગામની સાફસુશીનું અને ટોપલા તથા ઉઢાણીઓ કરવાનું કામ કરે છે. ચોમાસામાં ખેતરોમાં મજૂરી કરે છે. સાફસુશી પેટે બધાની વચ્ચે સરકારી ૪ વીધાં જમીન છે. ઉપરાંત માસિક રૂ. ૧૫ રોકડા મળે છે. જમીનનું પૂરું મહેસૂલ ભરે છે. તેઓ ટોપલાનું કામ કરે છે અને તે સારું ચાલે છે. ગામની ટોપલાની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા ઉપરાંત અમદાવાદ, ઊંવારસદ, અને આજુબાજુનાં ગામડાંમાં જઈને વેચી આવે છે. ગામમાં કુટુંબીક તેર આનાના દરવરસે ખપે છે. ફરેક વરસ પહેલાં ધરદીક ૧૦ શેર દાણા, સાફસુશીના કામ માટે મળતા તે હવે મળતા નથી. 'સરકારી પગાર ખાય છે' એમ કહી લોકોએ આપવા બંધ કર્યા છે.

રખારી

૮ ધર છે. દોર ચારવાનો અને ઉછેરવાનો મૂળ ધંધો કરે છે. દોર ચારવા માટે ગોચરની મુશ્કેલી વધી છે એટલે દોર ઝોછાં રાખે છે. બધાનાં મળી ૪૬ ગાયો, ૮ બેસો, ૬૯ બકરાં અને ૪ ઘેટાં છે. ધી વેપારી લઈ જાય છે અથવા ઝેરાં, અમદાવાદ પોળોમાં જઈને વેચી આવે છે. દૂધ ચોમાસા સિવાય ભરતા નથી. ચોખ્ખું ગાયનું ધી જુદું કરતાં નથી કારણ જુદું વલોવવાની મુશ્કેલી પડે અને જુદું ખાસ કાઈ લેતા નથી. બેસો વધારે રાખતા નથી કારણકે ગાયો ગમે ત્યાં ચરી ખાય પરંતુ બેસોને ઘેર ખવડાવવું પડે. તેઓ વધારે દોર રાખે છે પરંતુ આખલો કે પાડો રાખતા નથી, તેમ બળદ કરતા નથી.

ગોચરની મુશ્કેલી એ ફરેક ગામનો સામાન્ય પ્રશ્ન છે. તેનો ઉકેલ આવ્યા વિના રખારીનો ધંધો પહેલાંની માફક ચાલે તેમ નથી. પણ કેટલાક સુધારા તો તેઓ જાતે કરી શકે એવા છે. ખાતર ખાડામાં સારી રીતે સંધરે, સારા સાંઢ રાખે, અને રેલ્લા ઉછેરે તથા ચોખ્ખા ધીદૂધની શાખ જમાવે તો અત્યારની સ્થિતિમાં જ કમાણીમાં થોડો વધારો કરી શકે. પણ તેઓ પણ બીજા લોકોની પેઠે ફેરફાર નહિ કરવાના રાગથી પીડાય છે. રેલ્લા ઉછેરવામાં અંધર્મ સમજે છે અને બીજું ઉપાડી લેવાની વૃત્તિ નથી.

રાવળ

૧૦ ધર છે. શાકભાજી વેચવાનું અને માલ ખેંચવાનું કામ કરે છે. દોલ પણ વગાડે છે. ગધેડાં અને ઊંટ રાખે છે. શાકભાજીની કાઈને વાડી નથી. વ્યાજે પૈસા લાવી રોકડેથી

શાકભાજી લાવીને વેચે છે એટલે એ ધંધામાં કસ નથી. શાકભાજી દાણાને બદલે વેચે જે દાણા આવે તેમાંથી ખાપ અને વધારાના વેચીને દેવામાં ભરે. શેકડા પૈસા લેવા જતાં, પાંત્રીસ ટકા જેટલા બ્યાજના બોમ્બમાં ફસાય અને અનાજ વેચવા જતાં એણે ભાવ ઊપજે; એટલે ન છૂટકે આ ધંધો કરે છે. માલ ખેંચવોનો ધંધો, મોટર થયા પછી ચાર આવી રહ્યો છે. નવું કામ મળતું નથી તેમની પાસે જમીન નથી અને દુકાણું દોર પણ નથી. તેમને માટે પરચૂરણ મજૂરી સિવાય બીજો ધંધો રહેતો નથી તેઓ બીજું કંઈ કામ ઉપાડી શકે તેનો વધુ વિચાર થવો જોઈએ.

વાળંદ

૪ ધર છે. ધરાકના વરસે ૧ મણ ફાણા મળે છે. અહીં વપરાતાં માધનોમાં સંચો, કાતર અને કાસકો પરદેશી દાખલ થયા છે સાણુનો ઉપયોગ કરતા નથી, અને પેથાપુર, કડી કે અમદાવાદના દેશી અસ્ત્રા વાપરે છે. તે અસ્ત્રાની કિંમત ફક્ત ચાર આના છે પણ પંદર પંદર દિવસે એક આનો આપીને ઉતરાવવો પડે. કામ પહેલાંની માફક મળે છે, પરંતુ એવા વગેરેનું ખર્ચ વધ્યા છતાં આવકમાં વધારો થયો નથી. જમાનાની જરૂરિયાતો વધી છતાં આવક એની એ રહી. ફાણા પૂરતા મળે છે એટલે ખાવાનું દુઃખ નથી જે સ્ત્રીને શેકડેથી લાવવી પડે તેમાં પૈમાની અગવડ પડે. ધરાકનું આવેલું અનાજ વેચીને શેકડા પૈસા કરી લે. અવારનવાર શહેરોમાં કામે જાય અને કમાઈ લાવે તેનો પણ ઉમેરો થાય. ફરેક ધરને થોડી પોતાની જમીન છે અને દોર રાખે છે.

મોચી

૩ ધર છે. મોટે ભાગે ગામના ચમારનાં ચામડાંમાંથી જોડા શીવે છે. સચો, ફૂદડીઓ, કાલજુટ, હથોડી અને પકડ પરદેશી વાપરે છે. ગામમાં લાંબે શીવેલા જોડા જ મોટે ભાગે વપરાય છે. બહાર ગામ કામ બહુ જતું નથી એટલે કામની ફરિયાદ નથી. સચા સમાર-કામમાં વરસે ૩. ૨૫ લગભગ જાય છે. સચામાં અને કાલજુટમાં મૂડી શેકવી પડે છે. ચામડાના કચરાનો કંઈ ઉપયોગ થતો નથી.

મોચીની અત્યારે જેવી સ્થિતિ છે તેવી સ્થિતિ ગામડાંમાં પહેલાં લગભગ બધા કારી-ગરોની હતી, એમ કહી શકાય. તે વખતમાં કારીગરોને કામ મળતું અને હરીફાઈની ધમાલ વિના પ્રમાણિકપણે મજૂરી કરી શકતા. તીમ હરીફાઈ નહિ, તેમ પૈસાના ઢગલા કરવાનો અવકાશ નહિ. હવેલાં ન કરી શકે પણ સામાન્ય રીતે ખાધેપીધે સુખી રહે. મૂડીદારો અને ઇવલેણ હરીફાઈનો અભાવ હતો. અત્યારના યુગમાં તો મારો પાડોશી મારા પર ચઢી એસેશે એવી હંમેશાં બીક રહે છે હું પાછળ તો નહિ પડી જઈ એવો વિચાર કરવો પડે છે. અને તેથી પોતાની સુખ અને શાંતિને બોગે, ખાવાપીવાને માટે પણ ફાંફાં મારવાં પડે છે, કેટલાકને આખા દિવસમાં બહુ જ એણું કામ હોય છે; કેટલાક ખાઈખાઈને રાગ જ વધારે છે, ત્યારે કેટલાકનું મજૂરી કરવા છતાં પૂરું પેટ ભરાતું નથી. પહેલાંની ગ્રામ વ્યવસ્થામાં આવું દુઃખ નહોતું.

[આણુ]

જિ.

વિહસદાસ મગનલાલ કોશરી

અવેરલાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સંશોધન

હરિહર ભટ્ટ

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સંશોધન કેટલું મહત્વનું છે તે ખતાવવા મેં ગયા લેખમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે આ સંશોધન કઈ રીતે થઈ શકે તે ખતાવવા આ લેખમાં પ્રયત્ન કરીશ.

આ સંશોધનના બે ભાગ છે :—(૧) ભારતીય નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાનનો નિર્ણય; (૨) આકાશીય પદાર્થોના પ્રત્યક્ષ સ્થાન સાથે મુદ્દમ રીતે મળી રહે એવાં ગણિતવાળા પુસ્તકની રચના.

આમાંથી (૧) ની ચર્ચા ખૂબ લંબાણવાળી હોવાથી તેને પછીથી લઈશું. (૨) ની ચર્ચા ખૂબ ટૂંકી હોવાથી પહેલી લઈએ. મુદ્દમ ગણિતનાં પુસ્તકો આપણામાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રસાર થયો ત્યાર પછી એટલે છેલ્લાં ૭૫ વર્ષમાં જ થયાં છે, પણ તેટલા વખતમાં આ દિશામાં સેતોર્ધકારક કામ થયું છે. મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથકારો અને તેમના ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) આ પ્રવૃત્તિના આદિપુરુષ, લો. મા. તિલક મહારાજના ગણિતચુરુ અને રેખન કોલેજના ગણિતના પ્રોફેસર સ્વ. કેરોપંત છત્રેનું ખતાવેલું ‘મહાસાધન કોષ્ટક’ નામનું પુસ્તક એ આ દિશામાં પ્રથમ પ્રયાસ હતો.

(૨) સ્વ. વ્યંકટેશ આપૂજી કેતકરનાં ખતાવેલાં ‘ત્ર્યોતિર્ગણિત,’ ‘કેતકી,’ ‘મરાઠી ગ્રેહગણિત’ અને ‘નક્ષત્રવિજ્ઞાન.’

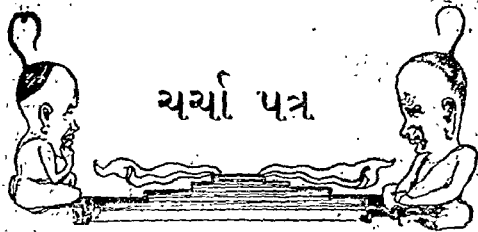
(૩) શ્રી. કેશવ લંદમણ દેવરી કૃત ‘કરણકૃત્તવંશના’ અને ‘પંચાંગચંદ્રિકા.’

(૪) સ્વ. ગોવિંદ સદાશિવ આપ્ટે કૃત ‘સર્વાનન્દકરણ’ અને ‘પંચાંગ ચિંતામણિ.’

(૫) શ્રી. શિવરામ ગણપતરાવ પવાર કૃત ‘કરણકૃત્તવંશ.’

આ ગ્રંથકારોનાં બીજાં પુસ્તકો પણ છે અને આ ઉપરાંત બીજાં ગ્રંથકારો પણ છે; માત્ર ઘોડાં મુખ્ય પુસ્તકોનાં નામે ઉપર આપ્યાં છે. આમાંથી કોઈ પણ પુસ્તકની મદદથી મુદ્દમ ગણિત કરી શકાશે અને તે આકાશ સાથે ખરાબર મળી રહેશે. ગુજરાતી ભાષામાં આ દિશામાં અત્યાર સુધી પ્રગત થયો નહોતો, પણ છેલ્લાં અણ્ણચાર વર્ષથી ‘ખગોળગણિત’ નામે પુસ્તક ઉપાધવું મેં શરૂ કર્યું છે અને તેના ચાર ભાગે છપાઈ ગયા છે. કુલ દસ ભાગમાં આ પુસ્તક પૂરું થશે અને તેમ થતાં પાંચ છ વર્ષ બીજાં લાગશે. આ પુસ્તકની મદદથી પણ આકાશ સાથે ખરાબર મળી રહેતું ગણિત કરી શકાશે.

આમ, જો આપણા નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાનબિંદુનો નિર્ણય થાય, તો તે બિંદુથી ૦ અંશ ગણીને ઉપરના કોઈ પણ પુસ્તકના ગણિતથી આકાશ સાથે ખરાબર મળી રહેતું પંચાંગ આપણે ખતાવી શકીએ અને એ રીતે ભારતીય ખગોળગણિતનું સંશોધન સંપૂર્ણ થાય.

ચર્ચા પત્ર

મુરબી શ્રી લંચીજી,

પ્રસ્થાન ના માગશરના એકમાં છપાયેલું ભાઈશ્રી પદ્મકાન્ત ર. શાહનું વિજ્ઞાન વિષયક ચર્ચાપત્ર વિજ્ઞાનમાં રેસ હેતા બધા જ ગુજરાતી ભાઈઓ માટે ઉપયોગી છે. એમ મારું માનવું છે. જર્મન, ફ્રેંચ, રશિયન, ઇંગ્લિશ, સ્પેનિશ, જાપાનિસ, અમેરિકન વગેરે પ્રાંતોએ એવારે વિજ્ઞાનમાં આટલી બધી આગળ વધી ગઈ છે તેમાં મુખ્ય કાળો તે દરેક પ્રાંતની સ્વભાષામાં થોડકાંથ પ્રકટ થતા વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો જ છે. દિંદિમાં આની અછત હોવાથી વિજ્ઞાનની દોડમાં દિંદિ પછાત રહી ગયું છે.

એક બાહુ રસાયણ, વૈદક, શૂનર, જ્યોતિષ, ખગોળ, ગણિત, ભૂમિતિ, ખીજગણિત વગેરે શાસ્ત્રોનું એવિકસિત દયાવાળું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પડી રહ્યું છે અને ખીજ બાહુએ સોળે કળાએ ખીલી જાડના વિજ્ઞાનનું થોડકાંથ સાહિત્ય પરદેશી ભાષાઓમાં વધે નય છે. એક સામાન્ય ગુજરાતી આ જાનેની વચમાં જોમે છે. નથી તે ફડીને સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી કંઈ સમજી શકતો કે નથી તે પરદેશના ફૂટે ને ભૂસકે વધતા જતા વિજ્ઞાનનો પરિચય સાધી શકતો. તેવી સ્થિતિમાં પાછા કેટલાક આગ્રહી મુસ્લો સ્વભાષાને એટલી હદ સુધી ચોંટી રહેવાના મનના છે કે પરભાષાનો એક પણ શબ્દ ગુજરાતીમાં વાપરવા એ અસંસ્કારિતાની નિશાની છે એમ માનના મનાવતા ફરે છે. પરિણામ એ આવે છે. કે જે જમાનામાં વિજ્ઞાનનું અજ્ઞાન વધારે વખત નબી શકે તેમ નથી, જે જમાનામાં વિજ્ઞાનનું અજ્ઞાન રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસમાં પણ નડતરરૂપ થાય છે, તે જ જમાનામાં આપણે વેપાર પ્રિય ગુજરાતીઓ વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી ખૂબ જ અજાણ રહી નર્મ એ છીએ.

આ સ્થિતિ ટાળવા સ્વભાષામાં લોડભોગ્ય વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય લખાવાની જરૂર ધણીને જણાવા લાગી છે, છતાં તેવી જાતના સાહિત્યસર્જનને ઉત્તેજન મળે તેવા ખાસ પ્રયત્નો મયા જાણ્યામાં નથી. ભાઈશ્રી પદ્મકાન્ત શાહે મૂલ્યવ્યું તેવું વિજ્ઞાનનું 'મુખપત્ર—માસિક' કે ત્રિમાસિક—ગુજરાતી ભાષામાં વ્યવસ્થિત રીતે નીકળે તે તરફ કોઈ સાહિત્યપ્રિયે લક્ષ દોડાવ્યું નથી જણાતું. શ્રી. ગણિવારા જેવા ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વાંચનારા તેમજ કાવ્યો, નવલકથાઓ, ટૂંકી વાર્તાઓ, નિબંધો વગેરે સાહિત્યના અંગો માટે ધનામે જનહેર દેનારા અનેક ગૃહસ્થો અને સંસ્થાઓ ગુજરાનમાં હોવા છતાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય શા માટે સારા પ્રમાણમાં બહાર નથી આવતું એ એક પ્રશ્ન છે.

જવાબ એ જ હોઈ શકે કે એક તો વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યને જોઈએ તેવું ઉત્તેજન મળતું નથી. મોટા સાહિત્યકારોને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય અને એક લાપાંતર કરેલી વાર્તામાં લાંબો મૂલ્યભેદ નથી જણાતો, કારણ કે તેમને તેવી જ્ઞાતના સાહિત્યને સ્વભાષામાં લોકભોજ્ય શૈલીમાં ઉતારવાની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ હોતો નથી, અને તેથી તેઓ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય પ્રત્યે ઉદાસીનતા મેલે છે. બીજી કારણ એ છે કે વિજ્ઞાનની યોગ્ય પરિભાષા હજી ગુજરાતીમાં રચાઈ નથી. વિજ્ઞાનની પરિભાષાની મુશ્કેલી બાર્થ પદ્ધતિએ ગુજરાતના સાહિત્યકારોના ચરણે મચોટ રીતે રજૂ કરી છે. તે બધા જો એ વિષય ઉપર ધ્યાન આપે તો વિજ્ઞાનના સાહિત્યને ઝડપભેર સ્વભાષામાં ઉતારવાનું કામ ઘણું હળવું થઈ જાય. પરંતુ મારે સંખે જણાવવું પડે છે કે મોટા મોટા કવિઓ, વાર્તાકારો અને નવલકથાકારોની નજર આ દિશામાં પહોંચી જ નથી. તેઓ કાં તો આ કાર્યને અધરું ગણે છે અથવા તો બીનજરૂરી ગણે છે, અને તેથી વિજ્ઞાનની સ્વભાષાના સાહિત્યમાં ખરી કદર થઈ શકતી નથી.

પ્રો. ટી. કે. ગળજર જેવા કોઈકે વીરલ મહાપુરુષે પરિભાષાની મુશ્કેલી ટાળવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું હશે પરંતુ મંસ્કૃતમય, ભદ્રભદ્રીય જડબાતોડ શબ્દો શોધ્યા ન જોઈતાં બરોબર જ છે કારણ કે લોકભોજ્ય બનાવવા માટે તે બધા શબ્દો ફરીથી રચવાનું કામ જિનું જ રહે છે.

અને આથી ભદ્રભદ્રીય શબ્દો કરતાં તો રૂઢ થતા જતા મૂળ અંગ્રેજી શબ્દો જ વધારે પ્રિય નીવડવા મંભવ છે. પણ મંસ્કારિતાના ચૂસ્ત હિમાયતીઓને એવા શબ્દો પ્રત્યે દૂષ હોય છે. તેઓ પરદેશી શબ્દો નિભાવી લેતા અચકાય છે અને પોતે સહેલા શબ્દો બનાવતા પાછા હટી છે. તો પછી શુ ગુજરાતી સાહિત્યે હજી પણ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય વગર ક્યાલ જ રહેતું ?

મારો તો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે મારીમચોડીને મંસ્કૃતમય પરિભાષા રચવાની બ્યથ લાંબગડમા ઊતરવા કરતાં મૂળ અંગ્રેજી શબ્દોને જ ગુજરાતીમાં રૂઢ કરી દઈ કામ ચલાવવું જોઈએ. અને ક્યા શબ્દોને રૂઢ કરવા અને ક્યાને ન કરવા, તેનો નિર્ણય કરવા નિષ્ણાન સાહિત્યકારોની અને વૈજ્ઞાનિકોની એક ખાસ સમિતિ નીમવી જોઈએ જેમાં એક જ અર્થના અનેક શબ્દોમાંથી વિજ્ઞાનને અનુરૂપ એવો એક જ શબ્દ સ્વીકારી વૈજ્ઞાનિક શબ્દોનો એક પ્રમાણભૂત કોશ કરવાની જરૂર છે. જેવી રીતે પૂ. કાકાસાહેબે અથાગ પરિશ્રમ લઈને મર્વમાન્ય થઈ શકે તેવી જોડણીવાળો શબ્દકોશ ગુજરાત મમદ રજૂ કર્યો છે તેવી રીતે વૈજ્ઞાનિક શબ્દોને પણ ગુજરાતીમાં એકત્ર કરી તેને પ્રકટ કરવાની જરૂર છે. નહિ તો પછી અંગ્રેજી શબ્દો જ ચાલુ કરવા જોઈએ.

દ્રૂંડી મંઝાઓ પણ અંગ્રેજી પદ્ધતિ ઉપર જ રચી શકાય તેમ છે. પાણી બે અણુ હાઈડ્રોજન અને એક અણુ ઓક્સિજનનું બનેલું હોવાથી દ્રૂકમાં H_2O એમ લખી શકાય છે. તેને ગુજરાતીમાં હા_૨ ઓ એમ લખી શકાય. રેતી એક અણુ સીલીકોન અને બે અણુ ઓક્સિજનની બનેલી છે તો તેને SiO_2 એમ લખાય છે તેવી જ રીતે ગુજરાતીમાં સી_૨ઓ એમ લખી શકાય. ટેવાઈ ગયા પછી વિચિત્ર લાગવા મંભવ નથી. અલગત આમાં હાઈડ્રોજન, ઓક્સિજન કે સીલીકોન માટે હા, ઓ, મી જેવી દ્રૂંડી મંઝાઓ નક્કી કરવામાં બહુ ચોક્કસાઈની જરૂર છે કારણ કે ગંધક, પારો, ચાંદી, તાંબુ, કોબાલ્ટ, સુવર્ણ, કપાઈ

જસત, કે સીસું જેવા કેટલાક રૂઢ યર્ષ ગમેલા ગુજરાતી શબ્દોને બદલવાની જરૂર નથી અને આયોડીન, બ્રોમીન, ક્લોરીન, સોડિયમ, પોટાશિયમ, મેગ્નેશિયમ, નીકલ, ફોસ્ફરસ, કૅમીયમ, એલ્યુમિનિયમ વગેરે અસંખ્ય રૂઢ યતા જતા અંગ્રેજી શબ્દોને સંસ્કૃતમય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જખરો ઘોટાળો થઈ જવા સંભવ છે. અને તેમાં ખાસ કરીને સેન્દ્રિય રસાયણશાસ્ત્ર (Organic Chemistry) તો એટલું બધું વિકાસ પામ્યું છે કે મીથેન, બેન્ઝીન, ટોલ્યુઈન, એસીડ, એસીડ, ઈથર વગેરે સાદા શબ્દોથી 'માંડીને બીટા બીટા ૫૫ ગ્યુટારીક ૬ પ્રોપીઓનીક ૩ : ૪ ૫૫ એથોક્ષી નેપ્થોલ સલ્ફોનીક એસીડ' જેવા લાખો લાંબા શબ્દો વધી ગયા છે. આ બધાને ગુજરાતીમાં ઉતારવા જતાં સમય અને શ્રમ અર્થે જવાનો સંભવ છે. તે કરતાં તેમને તેવી જ રીતે રૂઢ કરવામાં આવે તો શું ખોટું છે ?

કૌમુદી ના ગયા વર્ષના દિવાળી અંકમાં શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીએ વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને સ્વભાષાવિમુખ કહીને એક મોટો અન્યાય કર્યો છે કારણ કે તેઓએ વિચાર કર્યો નથી કે શા માટે તેમને સ્વભાષાવિમુખ બનવું પડ્યું છે. પરિભાષાનો પ્રશ્ન એક બે દાખલા ટાંકી તેમણે સહેલો દેખાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ જો તેમજ હોત તો વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય સ્વભાષામાં બહાર આવ્યા વગર રહ્યું જ ન હોત. સ્વભાષાની પ્રીતિ જેટલી શ્રી. દુર્ગાશંકરભાઈને છે તેટલી જ વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને પણ છે તેની હું એક વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી તરીકે ખાતરી આપું છું. અને માની લો કે કદાચ ન હોય તો તેમને સ્વભાષાવિમુખ થતા અટકાવવા માટે તેમના જેવા મુરખી શુભેચ્છકો સહકાર આપતા રહેશે તો વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ એટલા બધા એકદર નથી હોતા કે તેમનો ઉપકાર નહિ માને.

આશા છે કે આપ 'પ્રસ્થાન'માં આવી ચર્ચાઓને ઉત્તેજન આપતા રહેશે તેમજ આપણા સાહિત્યને વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ બનાવવાના પ્રયત્નોને આગળ ધપાવવા પણ આપનું બનવું કરશે જ.

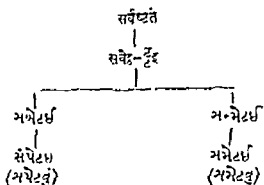
લિ. આપનો,
મન્તિલાલ મ. ગાંધીના
વંદેમાતરમ,

‘સંપેટવું’ ને ‘સમેટવું’

ઉપરના એ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ મંજી ચર્યા ‘પ્રરયાન’ના ભાગશર મામતા અંકમાં વાંચી-વિચારી. એમાં સંપેટવું સમેતવું એ મૂળ વચ્ચે વિકલ્પ બતાવ્યો છે. શ્રીયુત જ્ઞાતા સમેતવું ઉપરથી પ્રથમ ‘મમેટવું’ ને તે ઉપરથી ‘સંપેટવું’ વ્યુત્પન્ન થવાનું અતુમાન કરે છે. તે વિરુદ્ધ શ્રીયુત બક્ષી બંને શબ્દોને સંપેટવું ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે.

તે નો ટ થવા માટે ધોરી માર્ગ નથી શ્રીયુત બક્ષી જણાવે છે તેમ અમુક મળે ગોમાં જ તે વિકલ્પ મંજી છે, એટલે સમેતવું મૂળમાંથી વ્યુત્પત્તિ માધરી નિર્દેશ નથી. એટલે સંપેટવું મૂળ એકલું વિચારવા જેવું છે પરંતુ સંસ્કૃતમાં સવેટ્ ધાતુ વપગાવાનું જણાતું નથી, એટલે એ મૂળ મંદિગ્ધ કરે છે.

‘સંપેટવું’ ને ‘સમેટવું’-જાણેતો મૂળ અર્થ ‘એકલું કરી લેવું-સંકલ્પી લેવું’ હતો. પછી ‘પુરું કરવાનો’ અર્થ આવ્યો છે. વૈદિક સજમાર ને પાણિનીય સંજ્ઞાઓ ને અર્થ હતો તે જ અર્થ મૂળમાં આ બંને ધાતુઓ છે. આથી બંને શબ્દો મવેટ્ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થાય એ વિશેષ મંજીવિત છે.

ટીપ:— સવેટ્ ધાતુમાં ‘વીટી લેવાનો’ અર્થ છે. લગભગ તે જ અર્થ ‘મમેટવું’માં છે. ઉપરના વચ્ચેનામાં વ ના બ ને મ-એ વિકાર એ રૂપનો ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે. તે વિકાર શક્ય છે કે કેમ તે જોવા માત્ર એક જ શબ્દ લેઈશું. પર્વન્ શબ્દ પૂર્વે છૂ પૂર્વગ સાગી બનતા મુર્ધન્ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ‘સપરમે દિવમ’ બને ટે. અહીં વ નો મ થયો છે. નર્મ પર્વન્ શબ્દ ઉપરથી ‘પગ્ગ’ (વાગ્પરગ) વ્યુત્પન્ન થાય છે. હવેટે બ ઉપરથી વ બને છે, એ વાન બંને ચર્યાપત્રીઓએ સ્વીકારી છે, વ ને વ ને ઉચ્ચારમાં પણ નિકટપણ છે. આમ સમ્પ્રવેટ્ ધાતુ-મંરૂતમાં પ્રચલિત-ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ શક્ય છે. અહીં જાણવાનું નેઈએ કે સવેટ્ ધાતુ માટે પ્રાકૃતમાં સવેટ્ વિશેષ પ્રચલિત હતું. તે ઉપરથી જ્ઞાનના વેદના શબ્દ બન્યો છે. એટલે મવેટ પ્રાકૃત રૂપને બોલીમાં પ્રચલિત હોવાનું સ્વીકારવું પડે છે. ગુજરાતી બંને ધાતુઓને અર્વાચીન તદ્ભવ માનવા પડે.

(૧) શિક્ષણનું ભાવિ

મેટરોશંખોના શિક્ષણની અનિવાર્ય આવશ્યકતા

કોરપસ ફિસ્તી કોલેજ-ઓફર્ફ-ના પ્રમુખ સર રીચર્ડ લિવોર્સ્ટને બ્લેકપુલમાં બ્રિટિશ એસોસિયેશનના શિક્ષણશાસ્ત્રના વિભાગીય પ્રમુખ તરીકે વ્યાખ્યાન આપતાં મેટરોશંખોના-પુખ્ત વયના લોકોના-શિક્ષણ માટે મુત્યવસ્થિત પ્રયત્ન કરવા માટે શ્રોતાવર્ગને અપીલ કરેલી. લંડન જેવા સ્વતંત્ર, સમૃદ્ધ અને દુરનિયાત શિક્ષણવાળા દેશમાં જે આ પ્રશ્નની અગત્ય સ્વીકારાતી હોય અને એ દૃષ્ટિએ ગંભીર વિચારણા થતી હોય, તો આજના આપણા પ્રજાજીવનમાં આ પ્રશ્ન અતિ અગત્યનો હોવા વિશે શંકા જ નથી. એટલે અમે તે ભાષણનો મહત્વનો સાર નીચે આપીએ છીએ.

સ્ત્રી, પુરુષ, કારીગર, મજૂર તેમજ 'શિક્ષિત વર્ગ'—આ તમામની કેળવણીમાં ઉદાત્ત અને સાંસ્કારિક તત્ત્વને પૂરતું સ્થાન મળવું જોઈએ. જે કેળવણીનું ધ્યેય લોકોને શારીરિક, માનસિક, આત્મિક સાથે ઉત્તમ મનુષ્યો અને નાગરિકો બનાવવાનું હોય, શેક્સપિયર જેને અનંત શક્તિવાળાં પ્રાણીઓ કહે છે તેમનો વિકાસ કરવાનું હોય, અને જગતમાં તેમને શુદ્ધિપૂર્વક જીવવામાં મદદ કરવાનું હોય તો શરીરનો અપૂર્ણ વિકાસ સધાય તેમજ આંખની, હાથની શક્તિઓ સરખી રીતે ખીલે એ હેતુથી હાથકારીગરી, ટેકનીકલ નિપુણતા, અને શારીરિક માસીગને શિક્ષણમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. પણ એવી જ રીતે જે ભૌતિક-જગત વિશે થોડું, પણ જાણવાની ઇચ્છા હોય તો વિજ્ઞાનને શિક્ષણમાં સ્થાન મળવું જોઈએ; અને તેવી જ રીતે સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને પારિભાષિક નહિ પણ સામાન્ય અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞાનને પણ સ્થાન મળવું જોઈએ. કેટલાક લોકોને એમ લાગશે કે સાંસ્કારિક (Cultural) વિષયો આમયર્ગને અનુકૂળ નહિ આવે. એ પણ એક દૃષ્ટિબિંદુ હોઈ શકે. પણ આવા વિચારના સેવનનો અર્થ એટલો જ કે અતિ ઘાતકી વર્ગવ્યવસ્થાનો સ્વીકાર. વળી એનો અર્થ એ પણ ખરે કે માણસ માણસમાં કંદાબેદ છે એટલું જ નહિ, પણ એનો નતિભેદ પણ છે જ. તેમજ એવાઓની દૃષ્ટિએ માનવજાતનો અતિ મોટો સમુદાય, જે અભ્યાસ વિના વિશ્વના કે માનવ આત્માના ગૌરવનો સમ્રાજ્ય ખ્યાલ આવવો શક્ય નથી તે અભ્યાસ માટે અશક્ત છે. જે આ અભ્યાસ કરવા માટે મનુષ્ય અશક્ત જ હોય તો શેક્સપિયરના અર્થમાં મનુષ્ય મનુષ્ય જ નથી, અને જે મતદારમંડળનો અતિ મોટો સમુદાય તેવા અભ્યાસ કરવા અશક્ત હોય, તો આપણે કાં તો પ્રજાસત્તાક તંત્ર બંધ કરવું જોઈએ, અથવા તો, જે મતદારમંડળને રાજ્ય કેવું હોવું જોઈએ એનું કદી જ્ઞાન થવાનું જ નથી તેવા મતદારમંડળથી નિયંત્રિત થવામાં આપણે કૃતકૃત્યતા માની લેવાની રહી. પ્રાચીન પ્રદેશો, અને રાજ્યપ્રધારણીય સ્વભાવને લઈને આવું પ્રજાસત્તાક તંત્ર જોખમોમાંથી કુદાચ સુરક્ષિત રહી

શકે ખરું. પણ તેની શાશ્વતી અનિશ્ચિત હોય છે એટલું જ નહિ, પણ તેનું રાજકીય તેમજ આધ્યાત્મિક જીવન તદ્દન પાંગળું હોય છે. બિભત્સ દ્વિધો અને જુગારના સમાચારમાં એ આરામ શોધતું હશે. બિભત્સ પ્રકાશનો એ એનું સાહિત્ય બનશે. લંપટતા, ક્રોધ, દુર્બોધ, અસૂચા, આવેશમય વાતાવરણ એ એના માસિક બનશે.

સમાજને માટે આ પરિસ્થિતિ એક વિગ્રહ જેટલી જ બચાવક છે, કદાચ આની દૃષ્ટીથી અસર બહોળી એટલી બચાવક ન હોય. તો પછી આનો પ્રતિકાર કરવાનો મારામાં સારો, કદાચ એકમેવ, ઉપાય ઉચ્ચ સંસ્કારપ્રદ વિધ્યોનો અભ્યાસ જ છે.

નવરાશનો ઉપયોગ

વસ્તીના અતિ બહોળા સમુદાય માટે આપણે કાર્મિક પ્રકારની ઉમદા કેળવણીની કદી જ ભગવાઈ કરી નથી. માધ્યમિક શાળા પાઠશાળાનો લાભ લેનારા થોડા માટે જ આપણે તો વ્યવસ્થા કરી છે. બીજાઓને તો તેની જરા વાનગી અપાડીને ભૂખ્યાં જ રાખ્યા છે. મનુષ્યને પોતાની નવરાશનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં મદદ કરવી એ એરિસ્ટોટલનું કેળવણીનું ધ્યેય હતું. આ ધ્યેય તો આપણને બહુ આકર્ષે લાગશે. કારણ સ્પષ્ટ જ છે. આપણે બહુ મોટા સમુદાયને રાખ્યો છે જ એવી રીતે કે જાણે તેમને નવરાશ હોઈ જ ન શકે. અથવા તેઓ પોતાની નવરાશનો શો ને કેટલો ઉપયોગ કરે છે એ આપણે મન જરાય મહત્ત્વનું લાગ્યું જ નથી. કળા, સંગીત, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય એ તો વીણી કાઢેલાં થોડાં માટે જ છે; આક્રીનાં તો અતિ પવિત્ર ને ઉત્તમ પ્રતિના કેટલાય આનંદો માટે બીજાવાર મદાર જ ઠરાવી દીધાં છે. તેઓ પછી યત્રો ચાલે કે ઢોર ચાલે, પણ શેકસપિયરના અર્થમાં મનુષ્યો તો ન જ થઈ શકે. આપણે જે પ્રકારના પ્રજ્ઞસત્તાક રાજતંત્રથી મંતુષ્ટ છીએ તે ઉક્ત પ્રકારનું છે.

ભૂતકાળમાં કદાચ આનું બહુ મહત્ત્વ નહિ હોય. જ્યારે કામ કરીને રળી ખાનાગ મજૂરને નવરાશ જ નથી મળતી તો પછી તેને જે નવરાશ કદી મળવાની જ નથી એનો ઉપયોગ કેમ કરવો એનું શિક્ષણ આપવાનું કેવું ? એટલે કે એવાના શિક્ષણનો પ્રશ્ન ભાગ્યે જ ઉપરિચિત થતો. પણ અત્યારે એ ઉપરિચિત થયો છે અને ભવિષ્યમાં વધારે મહત્ત્વનો થશે એમ લાગે છે. ઈ. મ. ૧૯૦૦ ના વર્ષમાં રાટલો રળી ખાવા માટે લોકોને પૂરતું કામ મળતું, પણ ૧૯૪૦-૫૦માં માત્ર રાટલો રળી ખાવા કરતાં કંઈક વિશેષ થવા માટેની તક તેમને મળી રહેવાનો મંભવ છે. પણ પ્રાથમિક નવરાશનો ઉપયોગ અંપૂર્ણ રીતે દ્વિધો અને કૃતરાજોમાં જ થવાનો હશે તો (પ્રજ્ઞની) સંસ્કૃતિમાં નહિ જેવો જ ઉમેરો થવા પામશે. પચાસ વર્ષ પહેલાં શ્રીમતો સિવાય બીજા કોઈને નવરાશના વખતમાં શું કરવું એ પ્રશ્ન જ નહોતો ઊઠતો; અને શ્રીમતો તો પોતાની નવરાશનો ઘણોખરો વખત ફોગટ જ યુમાવના. પણ અત્યારે આ વિષય શિક્ષણનો સર્વમામાન્ય પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે.

તો પછી જે પ્રજ્ઞ આ નવરાશના ઉપયોગમાં માનતી હોય છતાં પોતાના લોકોના મોટા ભાગને આદ વર્ણ શિક્ષણ બંધ કરી પરભાર્યો જીવનનાં ગદરાં જગમાં ધકેલાઈ જતો જોયા કરે અને તે તરફ આંખ આડા કાન કંઈ રાખે તેવી પ્રજ્ઞને માટે આપણે શું કહીશું ! આપણા માન્યામાં પણ ન આવે એવા અન્યાયો તરફ જેમ આપણા વડવાઓ આંખ આડા કાન કંઈ રાખતા હતા, તેમ આપણું વલણ પણ આ વિષયમાં પાતરી નહિ તો વિચાર વગરનું ને સમાધાનીભર્યું તો રહ્યું જ છે. જેમ, એમજે યુક્તામી વેપાર, ખાજોની

મનૂરી, અને દેવાદારને જોલ કંઈ પણ ક્ષોભ વિના સ્વીકારી હતાં તેમ આપણે આ વસ્તુને વિના ક્ષોભે સ્વીકારી છે.

ફરજિયાત શિક્ષણ ક્યાં સુધી ?

સહેજ વિચાર કરો કે ચૈદ વર્ષની વયમાં બાળક કેટલુંક લેણું હોય છે ? એ વાંચી લખી શકે છે ને દાખલા ગણી શકે છે. ઘણા વિષયોમાં પ્રવેશ કરવાની એણે સંજ્ઞાત કરી હોય છે. વળી અહીં મળેલી તાલીમને લીધે વધારે બહુવાની તક મળે તો તેનો સારો લાભ બીજાની શકવા નેટલી એની તૈયારી થઈ હોય છે. પણ ઉપરજીલ્લી દૃષ્ટિ સિવાય ઇતિહાસનું એને કશું ભાન હોતું નથી. જે બળા ઉપર દેશનું ભાવિ અવલંબનું હોય છે, અને જેનો ઉપયોગ એક મતદાર તરીકે તેને કરવાની જરૂર છે તે વિષયમાં એ કશું જ બહુતો નથી. અર્થશાસ્ત્ર, ઐતિહાસિક પરંપરાઓ, રાજકીય સિદ્ધાંતો-આ બધું એને માટે તો હંમેશાં 'પેન્ડોરાની પેટી' જેવું જ રહેવાનું. એ કદાચ સાહિત્યનો મોટો અંશ ખોલે તો તેના પાનાં ફેરવવા નેટલો પણ એને વખત નથી; બ્યારે વિજ્ઞાન જેવા વિષયમાં તો એની અજ્ઞાનતાનું કહેવું જ શું ?

અહીં હું એક અચ્છિદ વિષય રજુ કરું છું. એની ચર્ચામાં બિતરવાનો અહીં મને અવકાશ નથી. પણ એ પ્રશ્નને વધારે બહુવાની જરૂર તો છે જ. ૧૪, ૧૫, ૧૬, કે ૧૭ વર્ષનો એક વિદ્યાર્થી, દાખલા તરીકે, તેના ઇતિહાસના અધ્યયનમાંથી શું મેળવે છે ? સ્કૂલ સર્ટિફિકેટ મેળવ્યા પછી તે વિષય તદ્દિપયક નિપુણતા મેળવવા માટે ઐચ્છિક થતો હોય છે. એક નિશાળિયો એ કેટલોક સમજી શકે ! એક સાર્વજનિક નિશાળના છઠ્ઠા ધોરણના અર્થશાસ્ત્રના વિષયનું કામ તપાસ્યા પછી તે નિરીક્ષક જે રીકા કરી છે તેમાંથી ઉપરના પ્રશ્નોના કંઈક જવાબ મળે છે. "આ બાળકોને ખૂબ સુંદર રીતે લણાવવામાં આવ્યું છે. વિષયમાં એમનો રસ પણ સરસ જાગ્યો છે. તેઓ સારામાં સારી ચોપડીઓ હોંશથી વાંચે છે, અને વાંચેલી બાજતો એવી જ રીતે વ્યક્ત કરે છે. પણ એમાંનો ધણોખરો ભાગ તેઓ યથાર્થ સમજતા નથી, કારણ કે અભ્યાસ કરવાના વિષયનું પ્રત્યક્ષ (first hand) જ્ઞાન તેમને હોતું નથી." પુસ્તકોમાંથી વગર સમજ્યે માહિતીનો ઢગલો મગજમાં ભરનારાઓમાં, પ્લેટોના શબ્દોમાં કહીએ તો, 'જ્ઞાનનો દેખાવ હોય છે પણ તેની વાસ્તવિકતા નથી હોતી.'

૧૪ વર્ષની વયે શિક્ષણ બંધ કરવું એ ૧૪ વર્ષે મરી જવા નેટલું જ અકાળે છે; એકમાં શારીરિક મૃત્યુ છે, બ્યારે બીજામાં બૌદ્ધિક મૃત્યુ છે.

વયભર્યાદા વધાર્યાથી શું ?

પણ આપણી વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલિની ખામીઓ નિશાળિયાની ઉંમર ૧૫ કે ૧૬ વર્ષ સુધી વધારવાથી દૂર થઈ શકવાની નથી. આ ઉંમરે મરણ આવે એ પણ અંકાળે જ છે. જે અભ્યાસ વિના સમજી પ્રગતંત્ર શક્ય જ નથી, તે અભ્યાસ માટે તો આ ઉંમરે પણ વિદ્યાર્થી નાનો જ છે. નિશાળે ચાલુ રાખવાની ઉંમરમાં વધારો કરવા સામે મારો વાંધો જ નથી. એથી તો મનૂરી કરતાં બાળકોની સંખ્યા ઘટાડવાથી આપણી આર્થિક મુશ્કેલીનો તોડ કાઢવામાં આપણને જરા ફીક પડે એવો મંતવ ખરો. વળી ૧૪ વર્ષની વયે તેમને જે શિસ્ત અને માર્ગદર્શનની વિશેષ જરૂર છે તેનો તેમને વધારે વખત લાભ મળશે. પણ આ ઉંમર વધારવાનું મૂલ્યાંકન બૌદ્ધિક નથી, પણ નૈતિક અને આર્થિક છે.

મનને એથી કંઈક લાભ થશે. મન કરતાં ચારિત્ર્યને વિશેષ લાભ થશે. ૧૬ વર્ષની વયે પણ પાશોરામાં પહેલી પૂણી પેટે બૌદ્ધિક શિક્ષણની તો માત્ર શરૂઆત જ થતી હોય છે. અમેરિકાનાં મંચુક્ત ગ્રંથાનોમાં ૧૬ વર્ષ સુધીના ફરજિયાત શિક્ષણનાં પરિણામ જોમણે જોયા છે એ તો એવા જામમાં નહિ જ રહે કે આમ કરવાથી શિક્ષિત પ્રજા તૈયાર થાય છે. અને આ પરિણામ માથે ૧૩ વર્ષ સુધીના ફરજિયાત શિક્ષણવાળા ફ્રાન્સનું પરિણામ સરખાવનારનો જામ પણ દૂર થશે કે ફરજિયાત શિક્ષણમાં એક જ વર્ષનો વધારો કરવાથી બૌદ્ધિક લાભની દૃષ્ટિથી જાઓ ફરક નથી પડતો! ફરજિયાત શિક્ષણની ઉંમરનો આ વધારો મોટી ઉંમર સુધી કેળવણી ચાલુ રાખવાની પ્રાથમિક ભૂમિકાએ હોત તો તો ઠીક છે, પણ એમ ન હોય તો આપણો પ્રશ્ન અણઉકળ્યો જ રહે છે. ત્યારે ઉકેલ શો?

માધ્યમિક શિક્ષણ ?

આ ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષણમાં નહિ મળે. માધ્યમિક શિક્ષણ તો એક વિશાળ ચિત્રની માત્ર એક જ બાજુ છે આપણે જરા દૂર જાણા રહીને આખું ચિત્રપટ નિહાળવાની જરૂર છે. માધ્યમિક શાળાની અગત્ય મારે મન કાઢી રીતે ઓછી નથી. ગિરંગીની શરૂઆતનાં વર્ષો શિક્ષણ પાછળ ખરચાય એ આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ ખરાબર છે. એ સમય એવો છે કે જ્યારે માળાપ વધારેમા વધારે કમાઈ શકે તેમ હોય છે અને બાળકો ઓછામાં ઓછું કમાઈ શકે તેમ હોય છે વળી પરદેશી ભાષાઓ જેવા વિષયો શીખવા માટે, હકીકતો યાદ રાખવા માટે, અને મોટપણુમા આપણને જે વૈતરુ લાગે છે એમાં આનંદ માણવા માટે આ ઉંમર જ મૌથી મગ્મ છે. છતાંય મને લાગે છે કે જો કોઈ પણ માધ્યમિક શાળાના નિખાલસ શિક્ષક કે વિદ્યાર્થીને પૂછવામાં આવે તો એ જરૂર કહેશે કે જે શ્રમ, મમલ અને દ્રવ્યનો વ્યય કરવામા આવે છે તેના પ્રમાણમાં તો પરિણામ નથી જ આવતું.

પણ એ મંબવે કચાથી ? જે બાળકોને તમે શીખવતા હો છો તેમની સ્મરણશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ સિવાય તેમની બીજી બૌદ્ધિક શક્તિઓનો પૂરો વિકાસ થયો હોતો નથી. વળી શિક્ષણનો હેતુ ને કિંમતનો તેમને મધુર્ય ખ્યાલ હોતો નથી, હોઈ પણ ન શકે; તેમજ તેમની અને તેમના શિક્ષકોની દૃષ્ટિ શિક્ષણના સાચા હેતુ તરફ ન રહેતાં નિશાળનાં કે ઉપશાળાં પ્રમાણપત્રો મેળવવા અથવા તો મેટ્રિકની પરીક્ષા પામ કરવા કે સ્કૉલરશીપ મેળવવા તરફ હોય છે. શિક્ષણમાં પીગમાતો ખોરાક કેટલાક ગચ્છી લેના હોય છે, કેટલાક માત્ર બોળન મમયે હાજરી જ આપતા હોય છે, બીજાઓને ગળે ઉનારવાની ફરજ પડતી હોય છે. પણ પરાણે ખવડાવતું એ કઈ કેળવણી કહેવાય ? આર્થિક સિવાય બીજી બધી દૃષ્ટિએ મોટરોઓનું શિક્ષણ માધ્યમિક શિક્ષણ કરતાં વધારે લાભદાયી છે. કારણ કે એ માટેની જેમને ભૂખ છે, એ પચાવવા જેટલો જેમનો માનસિક વિકાસ થયો છે, એની ખૂજ કરવા ને મમજવા જેટલો જેને જીવનનો અનુભવ મળ્યો હોય છે એવાઓને એ મળતું હોય છે; જ્યારે માધ્યમિક શિક્ષણ લેનારા વિદ્યાર્થીઓની શક્તિઓનો પૂરતો વિકાસ થયો હોતો નથી તેમજ શિક્ષણ એટલે શું અને શિક્ષણ તેમને વાસ્તે શું શું કરી શકે તેમ છે એ ખરાબર મમજવા જેટલો અનુભવ તેમને મળ્યો હોતો નથી. જે નાનો વર્ગ ગણિતશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ કે માહિત્યના વિષયમાં વિશેષ અભ્યાસ કરીને ઉચ્ચ કાર્ટિએ પહોંચી શકે તેમ છે. માટે તેવાઓને માટે માધ્યમિક શિક્ષણ હંમેશાં જરૂરી રહેશે. આપણી રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિમાં એનાં મૂળ એટલાં

હોડાં ગયાં છે કે એ જરાય હયમચી રહે તેમ નથી. ૧૮ વર્ષે સુધી રહી શકે તેવાં બાળકો ભણે માધ્યમિક શાળામાં રહે, છતાંય તે ઉપર વધારે વિદ્યાસ ન મૂકતાં; બે; આપણે એવું સમજી જઈએ કે આમનર્ણનું શિક્ષણ માધ્યમિક શાળાઓ દ્વારા કદી સાધી શકાવાનું નથી. તો એ જરૂર સારું છે. માધ્યમિક શાળાના કે યુનિવર્સિટીના કોઈપણ એક વર્ગ સાથે કામદારોની શિક્ષણમંથાના કોઈપણ એક વર્ગની સરખામણી કરો. પહેલામાં વાંધો. જ વખત જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પાછળ અપાતો હોય છે, બ્યારે બીજામાં તો પેટ માટે કરવી પડતી વેકના મમ અને બેજા ઉપરાંત અકવાડિયાના થોડાક કલાક અભ્યાસ પાછળ અપાતા હોય છે. સાચું શિક્ષણ કયું? વધારે સારું પરિણામ શામાં આવે છે?

આદર્શ યોજના

તો પછી આપણે શું કરવું? એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. જો આપણે આદર્શ સ્થિતિમાં વિહરતા હોઈએ, અને શિક્ષણના જૂતકાલીન વિકાસ, કે તેની વર્તમાન સ્થિતિ, અસવા તો વ્યવહારિક દુનિયાની જરૂરિયાતો—આ બધાને અવગણીને કેળવણીને નવેસરથી જીવી કરી શકતા હોઈએ તો આદર્શ યોજના (કંઈક) આવી હોય. ૧૫ વર્ષની વયે નિશાળે જતા બંધ થઈ દરેક એવી પ્રણાલિમાં પ્રવેશવું કે જ્યાં અકવાડિયાનો થોડો ભાગ નિશાળમાં ગાળવો પડે, અને થોડો ભાગ કોઈ વ્યવહારિક ધંધામાં ગુજરાનનું સાધન મેળવી લેવા અર્થે ગાળવો પડે. અને આ બેમાં સમયની વહેંચણી દરેકની શુદ્ધિશક્તિ અને તેને અભ્યાસ કરવા માટે આવશ્યક સમય એ બંને ખ્યાલમાં રાખીને કરવી. વ્યવહાર સાથેના એવા સંપર્કથી બહુનાર શિક્ષણનો હેતુ ને તેની કિંમત વધારે સારી રીતે સમજશે અને અભ્યાસના વિષયોમાં અવગાહન કરવાનો તેને અનેરો આનંદ આવશે. તરતને વ્યવહારનો ને અવહારને તત્પરતા પ્રકાર મળશે. અત્યારે જાણે બંનેએ સદાને માટે છૂટાછેડા કર્યાં હોય એવું છે. આપણે વિચાર વિના કર્મ-જીવન છુટીએ છીએ; અથવા તો જગતની વાસ્તવિકતાઓ અને સમસ્યાઓ સાથે સંપર્ક રાખ્યા વિના આપણે માત્ર શૂન્યમાં જ વિચરીએ છીએ. એકેય પ્રકારનો વિશ્લેષ (isolation) સંતોષકારક નથી.

માધ્યમિક શાળામાંથી પસાર થતો એ નાનો વર્ગ અને ત્યારપછી યુનિવર્સિટીમાંથી પસાર થતો એથીયે નાનો વર્ગ, આશ્ચર્ય આવતે થીયે ચાલ્યા કરશે. તેમના અભ્યાસમાં જીવનના અનુભવના અજ્ઞાનની બીજા તો રહેવાની જ. એમને માટે એક જ સુધારો શક્ય છે, અને તે એ કે એમનામાંના કેટલાક શાળા ને યુનિવર્સિટી વચ્ચેના શાળામાં શાળાનો થોડો વખત કોઈ ઓફિસ કે કોઈ ખાતામાં કામ કરીને વ્યવહારિક અનુભવનો એકાદ થર હમણાંના કેટલાક ઈજનેરોની પેઠે પોતાના તાત્ત્વિક (theoretical) અભ્યાસમાં મૂકી દે છે.

મેટરોઓનું શિક્ષણ સફળ રીતે પાર પાડવા માટે આમવર્ગની બૌદ્ધિક પાત્રતાશક્તિનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. મને લાગે છે કે લોકશિક્ષણને જ્યાંસુધી વધારે સામાજિક સ્વરૂપ ન આપીએ ત્યાંસુધી આપણે સફળ નહિ થઈએ. શિક્ષણમાં પણ મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી રહે છે. એક તાપણ આગળ ટાંકે ઉડાડવા ભેગા થયેલા જનસમૂહ સમક્ષ શિક્ષણનો પ્રકાર વધારે જગદંબો છે.....એકાંત દેવળોમાં અને અંધારિયા બાપ્પાનગૃહોમાં પણ જ્ઞાનજ્યોત જરૂર પ્રગટે છે. પણ બહોળા સમુદાય માટે એવું સાચું રચાનું સાદું પણ એવાં આનંદદાયી મકાનો હોવાં જોઈએ, કે જ્યાં બાળબગીચાં હોય, સુંદર ચિત્રો હોય, મુસંવાદિન સંગીત હોય અને જ્યાં સમૂહમાં ગ્રંથાગ્રંથ જીવન હોય.

અનિવાર્ય આવશ્યકતા

૧ મોટરાઓના શિક્ષણની હિમાયત કરવા માટે દલીલો તો થોડાંજ છે. પણ એમાં મુશ્કેલીઓય ઓછી નથી. કેન્નર્કના લોકોનું કામ પ્રમાણમાં વધારે સરળ હતું, ઉદ્યોગપ્રધાન દેશ કરતાં ખેતીપ્રધાન દેશમાં મોટરાઓના શિક્ષણ માટે વધારે અવકાશ રહે છે, કારણ કે કેન્નર્કમાં થોડો જમીનવાળો અથવા તો ખેતરમાં કામ કરનારો શિયાળામાં નવરાસ મેળવી શકે છે. ઇંગ્લાંડમાં જે માણસ પોતાનું કામ મૂકી દે તેની નોકરી કદાચ તૂટી જવાનો ભય રહે છે, અને કામ ઉપર ચાલુ હોય ત્યાંસુધી એની શક્તિ અને સમય એટલાં બધાં રોકાઈ ગયેલાં હોય છે કે જેથી એને જરાય નવરાસ મળતી નથી. ગામડાઓના વિસ્તારમાં સફળ નીવડેલી 'ધ કેનીસ ફોક હાઈસ્કૂલ' કાપનહેગનમાં કંઈક નિષ્ફળ નીવડી. ખરી વાત તો એ છે કે ત્યાંસુધી આપણે સાચા દિલથી મોટરાઓના શિક્ષણમાં માનીએ નહિ, તેની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સ્વીકારીએ નહિ, ત્યાં સુધી કશું જ ન કરવા માટેની પ્રમાણભૂત ગણાય તેવી દલીલો મળી આવવાની. મધ્ય યુરોપની પ્રજાઓ પોતાના નાગરિકોનાં બે ત્રણ વર્ષ લશ્કરી નોકરીમાં લે છે એ કાનાથી અગ્નિયું છે? તો પછી જે આપણે મોટરાઓના શિક્ષણની અનિવાર્ય આવશ્યકતાનો શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકાર કરીએ તો પેલી પ્રજાઓના કરતાં વધારે ઉમેદા કાર્યમાં ઓછા શ્રમે આપણે જરૂર ફોલોઅપ થઈશું.

પ્રોઠ વયે શિક્ષણ શા માટે?

પ્રજાનું હાવિ મોટરાઓના શિક્ષણ પર અવલંબે છે એ તત્ત્વ આપણે ગળે ઊતરવું જોઈએ. આ વ્યાખ્યાનમાં મેં આમલગેની દૃષ્ટિથી તેની આવશ્યકતા ને મહત્તા વિચારી છે. પણ એટલી જ અગત્યની બીજી આમતો પણ આને લીધે શક્ય અને છે. અત્યારનું જીવન એનું ગોઠવાઈ ગયું છે કે આપણામાંના ઘણાખરા તો આપણા તારુણ્યમાં—અપકવ ઉંમરે જ વિચારવાનું કામ કરીએ છીએ. અને યુનિવર્સિટીના દ્વારને છેલ્લી સલામ ભર્યા પછી પદ્ધતિપૂર્વક શાસ્ત્રીય રીતે વિચારવાનું કામ કરતા જ નથી. જીવનના મધ્યાન્હ કાળે જ ઘણાખરા માણસો પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રોના વિષયોમાં યઈ ગ્લેલી છેલ્લામાં છેલ્લી વર્તમાન પ્રગતિથી અગ્નિયું રહે, નવા અખતરાઓ ને નવા વિચારો માટે અભિમુખ ન રહે, ચાલી આવતી ઘરેડમાં જ ઊંધુ ધાલીને ચાલ્યા જ કરે તેવે વખતે પ્રગતિ ને વિકાસ આવાઓના અવસાન અને નવા જમાનાના આગમનની ધીરજપૂર્વક રાહ જોવા કરતાં હોય તો તેમાં શી નવાઈ? મારી તો શ્રદ્ધા છે કે એવો સમય જરૂર આવશે કે ન્યારે લોકો પોતપોતાનાં કાર્યક્ષેત્રોમાં યઈ રહેલી અવનવી ઉચ્ચપાયલોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવા, તેમજ પોતાનાં વલણ અને વિચારની ટેવોનું નિરીક્ષણ કરી તેમાં ઘટતો ફેરફાર કરવા, જીવનના મધ્યાન્હ કાળે જ યુનિવર્સિટીને ઉંબરે ફરી પાછા આવશે. યુનિવર્સિટીને આથી વિશેષ લાભ થશે અને જ્ઞાન-જગતમાં આ જ્ઞાનપિપાસુઓ કાર્ય-જગતમાંથી લઈ આવેલા વ્યવહારિક અનુભવોની પરિપૂર્તિ કરશે. અને આ સંપર્કથી તત્ત્વવાદી અને વ્યવહારુ બંને માણસને લાભ થશે.

આજીવન અભ્યાસી રહેવું

દેખાય છે એટલું બધું આ તરંગી નથી. ધધાદારીઓમાં મૌથી વધારે કામવાળા ડૉક્ટર લોકો ગણાય. પણ એ લોકોનેય 'Refresher Courses' માટે વખત મળે છે. શિક્ષકો પણ એમ જ કરે છે. શિક્ષણ સંસ્થાના એક મહામંત્રીએ એક વખત કહેવું કે આ

વર્ગો પ્રાણી કરવામાં આવેલા અર્થથી ખીજ કાઢી રીતે કરેલા અર્થ કરતાં વધારેમાં વધારે લાભ થયો છે એમ મને લાગ્યું છે. કોલોનિયલ ઓફિસમાંથી નોકરી પરનાં માણસોને અભ્યાસ અર્થે યુનિવર્સિટીમાં મોકલવામાં આવે છે. તો પછી હોમ, હિદી, મ્યુનિસિપલ વગેરે ખાતાઓમાંથી તે તે માણસોને શા માટે ન મોકલવા જોઈએ? રાજકારણમાં પડેલા લોકો પણ પોતાના પ્રશ્નો પર શાસ્ત્રીય વિચાર કરવા માટે જરૂર તક સાધે. જો તેઓ એમ કરે તો તે પ્લેટોની સૂચનાનો અમલ થાય. પ્લેટોના મુત્સદ્દીઓએ તો અભ્યાસ માટે વારાફરતી રાજકારણમાંથી નિવૃત્ત થઈને પોતાના ઊંડા અભ્યાસાત્મક ચિંતનનો લાભ પ્રગટને આપવાનો હોય છે. શિક્ષણ લેવાનું કાર્ય ૧૮ કે ૨૧ વર્ષની વયે પરિસમાપ્ત ન થતાં પદ્ધતિપુરઃસર શાસ્ત્રીય રીતે આજીવન ચાલવું જોઈએ એવું દર્શન કરનારાઓમાં પ્લેટો સૌથી પહેલો હતો. પચાસ વર્ષની વય પછી પણ એના શાસનકર્તા વર્ગે અભ્યાસ ચાલુ રાખવાનો હતો. રાષ્ટ્રના કાર્ય અર્થે સ્વીપુરુષની મૌલિક સમાનતાના સિદ્ધાંતની પેઠે આ સત્ય પણ બે હજાર કરતાંય વધારે વર્ષ સુધી સુષ્ઠ અવસ્થામાં પડી રહ્યું! અરે, આપણે પોતે જ ઘોષા કર્યું!! જાગ્રત થવાનો સમય આવી ચૂક્યો છે. *

અમૃતલાલ નાથાલાલ માદી

(૨) અમદાવાદના ગવૈયાઓ

સોળમા સૈકામાં અમદાવાદની મુસ્લિમ પ્રજાની મુખ્ય વ્યક્તિઓમાં હજારત શાહ વજીહ-ઉદ્-દીન મુખ્ય હતા. એમના પિતાશ્રી મોહમ્મદ એગઝાના સમયમાં (સૈયદ શાહ નસર-રહિમ-લાહ) આંખાનેરમાં કાજી હતા. શાહ વજીહ-ઉદ્-દીને જન્મથી તે મરણ સુધી (હી. સં. ૯૧૦-૯૯૮) દસ બાદશાહોનો અમલ જોયો હતો. એ વખતમાં સૈયદ શાહ વજીહ-ઉદ્-દીનની વિદ્વતા અરઝસ્તાન, આફ્રિકા ને રૉપેન સુધી જાહેર હતી. ૧૨ વર્ષની ઉંમરે તેઓ હાશીજ હતા. ૨૦ વર્ષની ઉંમરે તે અબુલ-ફઝલ પાસેથી ઇસ્મે માઅકુલી અને ઇસ્મે મનફુલી બંણી રહ્યા હતા. તેમણે લગભગ ૩૦૦ જેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. ફક્ત ઇસ્મે હદીસ ઉપર જ ૩૨ પુસ્તકો લખ્યાં છે! શહેનશાહ અકબરે તેમનું સંબોધન “ઉરતા-ઝલ ઉસાતીઝા, ઉરતાઝલ ઉમ્મતે મોહમ્મદ કિદવતુલ વાસેલીન વજીહ-ઉદ્-મિલ્લતે” વદીન હજારત સૈયદ શાહ વજીહ-ઉદ્-દીન અલવી અલ્લહુસેની શુજરાતી (અવ-સ)” એમ કરેલું છે. શહેનશાહ હુમાયુ અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યારે એમની ખાસ મુલાકાત લીધી હતી. શાહ વજીહ-ઉદ્-દીન તાનસેનના શુરુ હજારત શાહ મોહમ્મદ ગોસ અલિયરી (રહે. અ.)ના મુખ્ય શિષ્યોમાંના એક હતા. તાનસેનના પુત્ર વિલાસખાન અને તાનસેનના જમાઈ નૌયતખાં (સમોખનસિદ) બન્ને શહેનશાહ જહાંગીર, ત્યારે શાહજહા હતા ત્યારે, તેમની સાથે અમદાવાદમાં રહેતા હતા. તેમની બન્નેની વિનંતિથી શાહ વજીહ-ઉદ્-દીનની કબર ઉપર શહેનશાહ જહાંગીરે એક શાને બંધાવ્યો હતો, જે હાલ પણ ખાનપુરમાં રીકીર્મ કલજની સાથે મોજુદ છે.

શાહ વજીહ-ઉદ્-દીનને મુસ્લિમ ગવૈયાઓ હજી પણ વસી માને છે. સેનિયા ગવૈયાઓ શાહ વજીહ-ઉદ્-દીનના નામના ધ્રુવપદ ધમારે હજી પણ ગાય છે. અલિયરમાં આવેલી

* ૧૨-૧-૩૬ ના The Times of Indiaમાંથી The Future of Education નામના આપણું નો બાવાનુવાદ.

તાનસેનની અને મોહમ્મદ ગોમ ગ્વાલિયરી (રેલ્-અ)ની કચ્છર ઉપર શાહ વજીહ-ઉદ્-દીન નામના કક્ષમાં હજી પહોંચ્યા છે.

[૧] તેમના વંશજો હાલ અમદાવાદમાં છે. શાહ વજીહ-ઉદ્-દીનની તવારીખ તેમની પાસેથી, રામપુરના સ્વ. નવાબ એમ. એમ સગ હામીદ અલીખાની ડાયરીમાંથી તેમજ ખીજી ધણી જીર્જ ને ફારસી તવારીખોમાંથી મળી શકશે.

[૨] અમદાવાદમાં શાહ મુઝફ્ફર શાહ ત્રીજીના સમયમાં ગમદાસ, મહિપત ને સુરદાસ નામના ત્રણ પ્રખ્યાત ગાયકો હતા. તેઓ અમદાવાદમાં ત્રીમ વર્ષથી ઉપર રાજ્ય ગાયકો તરીકે ગણા હતા. આ ત્રણે ગાયકોને શહેનશાહ અકબર પોતાના દરબારમાં લઈ ગયો હતો. અકબરના ૨૦૦૦ કબાવતોમાં ૩૬ પ્રખ્યાત હતા તેમાં પણ રામદાસ, મહિપત ને સુદામ મુખ્ય હતા. ‘આઈને અકબરી’માં આ વિષેની નોંધ છે. તેમાં એમ લખેલું છે કે ગણાની મીઠાશ બાદ કરતાં ગમદાસ ને મહિપત તાનસેનથી ડાઘ રીને જીતવતા નહોતા. રામદાસનો રામદાસી મલ્હાર, સુદામનો સુરદાસી મલ્હાર અને મહિપતના લોકેશી લાખેશી પ્રખ્યાત છે. રામપુરના સ્વ. નવાબ હામીદ અલીખાનની ડાયરીમાં આ ગાયકો વિષે પુષ્કળ વખાણ છે. રામદાસની ગુર્જરી ટોડીનો પ્રબંધ, “સાગરેસા...” વ. જેની સંચારીમાં “પંચમ કીનકે ખીલાગ” એ વક્ર પંચમની ગુર્જરી અમદાવાદમાં જ બનાવેલી હતી. રામપુરના મુન્શી સાહેબની ડાયરીમાં આમ ઉલ્લેખ છે સ્વ. ભાતખડેની ડાયરીમાં પણ આનો ઉલ્લેખ છે. જયપુરના પુસ્તકાલયમાં પણ આ વિષે માહિતી મળી શકશે છેવટે પુનાના લક્ષ્મણ દત્તાત્રય જોષાના “કલાવતાયા ઇતિહાસ” નામના પુસ્તકમાં પણ આ વિષે કેંક માહિતી મળશે.

[૩] અમદાવાદના જાણીતા શેઠ હડીસિંગના કુટુંબમાં સ્વ. જેસિંગભાઈ શેઠ ધણા જ નિષ્ણાત સંગીતવિશારદ થઈ ગયા. એમનાં વખાણ સ્વ. ભાતખડે, રામપુરના નવાબ રા. હામીદઅલીખા અને સ્વ. સુરેન્દ્રમોહન ટાગોરે મુક્તકંઠે કરેલા છે. એમની વિદ્યા અને જ્ઞાનની ખ્યાતિ ગ્વાલિયરના જ્યાજીરાવ મોઘિયાના દરબાર સુધી હતી. હાલ ઉસ્તાદો જેને બદાખીન, તથુરખીન, વિચિત્રખીન વગેરે કહે છે તે શેઠ જેસિંગભાઈએ જ ઉપજાવેલું એ વાત ઉસ્તાદોમાં ને સંગીતજ્ઞોમાં સર્વમાન્ય છે. જયપુરના રામસિંગજીના મમય પછી હિંદુસ્તાનમાં પાંચ સંગીતના દરબાર હતા એમ બુઝર્ગે ઉસ્તાદો હજી કહે છે. (૧) દિલ્હીનો, (૨) ગ્વાલિયરનો, (૩) લાખનૌ વાજીદઅલી શાહનો, (૪) નિઝામનો, (૫) શેઠ જેસિંગભાઈનો જયપુરના અને બાદશાહ અકબરના અને નિઝામનો દરેક ગવૈયો શેઠ જેસિંગભાઈ પાસે થોડો ધણો વખત પણ ગદી ગયેલો.

[૪] રા. જયશંકર (સુદરી)ના પિતામહ નાયક ત્રિભુવનદાસ, જેસિંગભાઈ શેઠની માથે જ રહેતા હતા. તાનગરખા, ઝાકર-ઉદ્-દીનખા જેવા ગવૈયાઓ ત્રિભુવનદાસની ગાયકીથી મુગ્ધ બન્યા હતા. એમના જેવો ગાયક મુળઈ ઇલાકાની હિંદુ જનતામાં છેવડા સો વર્ષમાં ડોઢ થયો નથી.

આ ઉપરાંત ધણા સંગીતતત્ત્વવિદોની તવારીખ મારી પાસે છે. સ્થળસંકાચને લીધે વધારે લખી શકતો નથી.

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સંશોધન

હરિહર ભટ્ટ

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સંશોધન કેટલું મહત્વનું છે તે ખતાવવા મેં ગયાં લેખમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે આ સંશોધન કઈ રીતે થઈ શકે તે ખતાવવા આ લેખમાં પ્રયત્ન કરીશ.

આ સંશોધનના બે ભાગ છે :—(૧) ભારતીય નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાનનો નિર્ણય; (૨) આકાશીય પદાર્થોના પ્રત્યક્ષ સ્થાન સાથે સૂક્ષ્મ રીતે મળી રહે એવા ગણિતવાળા પુસ્તકોની રચના.

આમાંથી (૧) ની ચર્ચા ખૂબ લંબાણવાળી હોવાથી તેને પછીથી લખશું. (૨) ની ચર્ચા ખૂબ ટૂંકી હોવાથી પહેલી લખએ. સૂક્ષ્મ ગણિતનાં પુસ્તકો આપણામાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રચાર થયો ત્યાર પછી એટલે છેલ્લાં ૭૫ વર્ષમાં જ થયો છે, પણ તેટલા વખતમાં આ દિશામાં સંતોષકારક કામ થયું છે. મુખ્ય મુખ્ય અંચકારો અને તેમના અર્થો નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) આ પ્રવૃત્તિના આદિપુરુષ, લો. મા. તિલક મહારાજના ગણિતચક્ર અને કેકન કોલેજના ગણિતના પ્રોફેસર સ્વ. કેશવભાઈ જાનેનું ખતાવેલું ‘મહાસાધન કોષ્ટક’ નામનું પુસ્તક એ આ દિશામાં પ્રથમ પ્રયાસ હતો.

(૨) સ્વ. વ્યંકટેશ બાપુજી કેતકરનાં ખતાવેલાં ‘જ્યોતિર્ગણિત’, ‘કેનકી’, ‘મરાઠી મહાગણિત’ અને ‘નક્ષત્રવિજ્ઞાન’.

(૩) શ્રી. કેશવ લક્ષ્મણ દેવરી કૃત ‘કરણકલ્પલતા’ અને ‘પંચાંગચંદ્રિકા’.

(૪) સ્વ. ગોવિંદ સદાશિવ આપ્ટે કૃત ‘સર્વાનન્દકરણ’ અને ‘પંચાંગ ચિંતામણિ’.

(૫) શ્રી. શિવરામ ગણુપતરાવ પવાર કૃત ‘કરણકૌમુદી’.

આ અંચકારોનાં ખીજાં પુસ્તકો પણ છે અને આ ઉપરાંત ખીજા અંચકારો પણ છે; માત્ર થોડાં મુખ્ય પુસ્તકોનાં નામ ઉપર આપ્યાં છે. આમાંથી કેઈ પણ પુસ્તકની મદદથી સૂક્ષ્મ ગણિત કરી શકાશે અને તે આકાશ સાથે બરાબર મળી રહેશે. ગુજરાતી ભાષામાં આ દિશામાં અત્યાર સુધી પ્રયત્ન કયો નહોતો, પણ છેલ્લાં ત્રણચાર વર્ષથી ‘ખગોળગણિત’ નામે પુસ્તક છપાવવું મેં શરૂ કર્યું છે અને તેના ચાર ભાગ છપાઈ ગયા છે. કુલ દસ ભાગમાં આ પુસ્તક પૂરું થશે અને તેમણે પ્રાંચીય વર્ષ ખીજાં લાગશે. આ પુસ્તકની મદદથી પણ આકાશ સાથે બરાબર મળી રહેતું ગણિત કરી શકાશે.

આમ, જો આપણા નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાનનિર્ણયનો નિર્ણય થાય, તો તે બિંદુથી ૦ અંશ ગણીને ઉપરના કેઈ પણ પુસ્તકના ગણિતથી આકાશ સાથે બરાબર મળી રહેતું પંચાંગ આપણે બનાવી શકીએ અને એ રીતે ભારતીય ખગોળગણિતનું સંશોધન સંપૂર્ણ થાય.

આ જમાનાના આપણા વિદ્વાન પુરુષોએ આવાં સૂક્ષ્મ ગણિતનાં પુસ્તકો બનાવ્યાં છે તેની ખબર આપણા જૂની દબત્તા ધણાખરા જ્યોતિષીઓને નથી. તેથી તેઓ કહે છે કે " જો અમે જૂનાં પુસ્તકોનું ગણિત હોડી, દહાડે, તો અમારે-વિશ્વાયતથી દૂર મળે આપતા નાટિકલ ઉપર આધાર રાખવો પડે અને જો કોઈ કારણસર નાટિકલ અહીં આવવું બંધ થાય તો અમારી સ્થિતિ લાચાર થઈ પડે. " પણ ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે જો આપણે આપણા આરભસ્થાનનો નિર્ણય કરી લીધો હોય, તો આવતી કાલે નાટિકલ આવતું બંધ થાય તો પણ હરકત નહિ, કારણ કે સૂક્ષ્મ ગણિત કરવાનાં પુસ્તકો આપણી આગળ મોજૂદ છે. પંચાંગ મંશેધનનું ગાઢું સૂક્ષ્મ ગણિત કરવાનાં પુસ્તકોને અભાવે અટક્યું નથી, પણ આરભસ્થાનના નિર્ણયને અભાવે અટક્યું છે.

ત્યારે આરભસ્થાનનો નિર્ણય હજુ કેમ થયો નથી ? કારણ કે આપણા જૂની દબત્તા જ્યોતિષીઓને આ વિષયના અભ્યાસથી અર્થોપાર્જનમાં વૃદ્ધિ થતી નહિ હોવાથી તેઓ આ વિષય તરફ લક્ષ આપતા નથી; ગુજરાતના સુશિક્ષિતોનું લક્ષ આ વિષય તરફ હજુ ગયું નથી; મહારાષ્ટ્રના સુશિક્ષિતોનું ગયું છે, પરંતુ તેઓ સુદ્ધાં ત્યાંના જૂના વર્ગને આ વિષયનો અભ્યાસ કરવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં ઉત્તેજિત કરી શક્યા નથી.

હવે આપણે નક્ષત્રચક્રારભસ્થાન વિષે થોડું કહીએ. યદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ એક આંટો લગભગ ૨૭ દિવસમાં ફરે છે તેથી તે આકાશના સ્થિર તારાઓમાં ૨૭ દિવસમાં એક આંટો ફરતો દેખાય છે. તેથી યદ્રની દૈનિક સ્થિતિ બતાવવા પ્રાચીન આર્યોએ ક્રાંતિવૃત્તના ૨૭ સંરખા વિભાગ કર્યા અને તે દરેક વિભાગને તેની નજીકના તારાપુંજનું નામ આપ્યું (જેમ રેલવે સ્ટેશનોના નામ નજીકના ગામ પરથી પાડે છે તેમ). આ અશ્વિની, ભરણી, વગેરે ૨૭ નક્ષત્ર વિભાગો છે. 'નક્ષત્ર' શબ્દ કેટલીક વખત આ વિભાગોને માટે અને કેટલીક વખત પેલા તારાપુંજોને માટે વપરાય છે જ્યાં સ્પષ્ટતાની ખાસ જરૂર હોય છે ત્યાં તારાપુંજોને 'તાગતમક નક્ષત્રો' અને ૨૭ વિભાગોને 'નક્ષત્ર વિભાગો' અથવા 'વિભાગાતમક નક્ષત્રો' કહેવામાં આવે છે. નક્ષત્ર વિભાગો લંબાઈમાં મરખા છે, પણ તારાતમક નક્ષત્રો સરખી લંબાઈના કે સરખે અંતરે આવેલા નથી, તેથી લગભગ ૧૧ નક્ષત્રો પોતાના વિભાગની બહાર પડે છે (જેમ કેટલાંક રેલવે સ્ટેશનો તે નામના ગામથી ખૂબ દૂર હોય છે તેમ). આ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે.

નક્ષત્રચક્રનું આરભસ્થાન એટલે અશ્વિનીવિભાગનો આરભ અશ્વિનીતારાપુંજની નજીકમાં ક્યાંક હોવો જોઈએ એ ખરું, પણ તે ક્રાંતિવૃત્તના બરાબર કયા બિંદુ પર આવ્યો* એ બાબતનો નિર્ણય આપણા જૂના જ્યોતિષીઓ કરી શકતા નથી; આનું કારણ એ છે કે આરભસ્થાન મૂળે હેતુતઃ સ્થિર હોવા છતાં આપણા વર્ષમાનની સ્થૂળતાને લીધે પ્રતિવર્ષ આગળ સરકતું જાય છે. તેનું મૂળ મ્થાન જોધી કાઢવું એ જ આરભસ્થાનનો નિર્ણય.

આમ આપણું નક્ષત્રચક્રારભસ્થાન ઐતિહાસિક પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું એક સ્થિર

* કારણ કે વર્તુળ એવી આકૃતિ છે કે તેના કોઈ પણ બિંદુને ૦ અથવા ૩૬૦ તરીકે ગણતાં ૩૬૦ અંશે ફરીને તે જ બિંદુ ઉપર આવે છે.

બિંદુ છે, તેને આપણા જૂના જ્યોતિષ ગ્રંથોમાં આવેલા ઉલ્લેખો પરથી શોધી કાઢવું જોઈએ. એ કાર્ય આપણે આવતા લેખમાં શરૂ કરીશું.+

આજનો વિષય પૂરા કરતાં પહેલાં આ વિષયની જે પ્રવૃત્તિ જેઓએ જીવનપર્યંત ચલાવી હતી અને જેઓએ છેલ્લા એક વર્ષ દરમિયાનમાં જે પોતાની જીવનયાત્રા પૂરી કરી છે એમને આપણે આ વિષયના અભ્યાસી તરીકે, અને તેથી તેઓના ઋણી તરીકે, આપણી અદ્વાંજલિ આપવી જોઈએ એમ હું માનું છું. એમના અવસાન સમયે જે આ અંજલિ આપવી જોઈતી હતી અને તેમ ન કરીને દોષ માટે શિરે છે તેને માટે ક્ષમા માગીને, કંઈ નહરવા કરતાં મોટું મોટું પણ કંઈક કરવું એ સારું એમ ધારીને, તે કર્તવ્ય મોડે મોડે પણ અત્યારે કરવા હું પ્રેરાયો છું.

આવા એક પુરુષ તે ક્યુસન કૉલેજના સ્વ. પ્રો. નાઈક, એમ. એ., હતા. ગોખલેના ગણિતમાં સુધારાવધારા કરનાર તરીકે એમનું નામ દરેક વિદ્યાર્થીએ તે પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પર વાંચ્યુંજ હશે; ગુજરાતના જે વિદ્યાર્થીઓ ક્યુસન કૉલેજમાં ભણ્યા હશે તેઓએ આ શાંતમૂર્તિ વિદ્વાનને જોયા પણ હશે; પરંતુ જેઓ એમની પાસે ભણ્યા હશે એમને જે ગણિતશાસ્ત્રમાં એમની પ્રખર વિદ્વાનતા અને એમના સ્વભાવની સાધુતાનો કંઈક ખ્યાલ આવ્યો હશે, એમની અનેકવિધ યોગ્યતાને લીધે લો. મા. તિલક મહારાજે એમને એમની 'શુદ્ધપંચાંગ પ્રવર્તક કમિટી'ના પ્રમુખ બનાવ્યા હતા; તે કર્તવ્ય અત્યંત ઉદ્યોગપૂર્વક એમણે મરણપર્યંત બજાવ્યું. તિલકપંચાંગના એઓ એક અગ્રગણ્ય પુરસ્કર્તા હતા. એમના અવસાનથી પંચાંગસંશોધનની પ્રવૃત્તિને જે ખોટ પડી છે તે પૂરી શકાય એમ નથી.

એવા જ એક બીજા પુરંધર વિદ્વાન તે સ્વ. પ્રિન્સિપાલ ગોવિંદ સદાશિવ આપ્ટે એમ. એ., બી. એસ.સી. હતા. એમનાં બે પુસ્તકો વિષે ઉપર ઉલ્લેખ કરેલ જ છે. એઓ માધવ કૉલેજ, ઉત્તરબેંગાળ પ્રિન્સિપાલ હતા અને તેમાંથી નિવૃત્ત થતાં તેમને ઉત્તરબેંગાળની જૂની વેદશાળાના મુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે ગ્વાલિયર સંસ્થાને નીમ્યા હતા. એમણે એ જૂની વેદશાળાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેને અદ્યતન રૂપ આપ્યું. એમણે ભારતીય ખગોળના સિદ્ધાન્તગ્રંથોનો જીડો અભ્યાસ કર્યો હતો. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનું એમનું અગ્રગ પ્રભુત્વ એમના ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. શરૂઆતમાં કંઈક જુદા વિચારના હોવા છતાં પાછળથી એમને તિલકપંચાંગની સત્યતા સમજાઈ હતી અને તેના પ્રચાર માટે લેખો, પત્રવ્યવહાર અને રૂઝડ ચર્ચાદ્વારા તનતોડ મહેનત એમણે કરી હતી. એમની જગ્યા અત્યારે તો ખાલી જ છે અને વર્ષો સુધી પુરાય એવાં ચિહ્નો દેખાતાં નથી.

પરમાત્મા આ બંને જ્ઞાનયોગીઓના આત્માને શાંતિ આપે !

+ એક માહિતી તરીકે અહીં જણાવું કે પાશ્ચાત્ય લોકોએ પોતાનું આદ્યસંસ્થાને પસંદગી પાળીને જ માનેશું હોવાથી અને સંપાનનું સ્થાન આકાશમાં સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાતું હોવાથી પાશ્ચાત્ય લોકોમાં આદ્યસંસ્થાનના નિર્ધારનો પ્રયત્ન જ રૂઝવણો નથી.

સૈનિકની અંતિમે ઈચ્છા^૧

હરિ

અમે સૈનિકોએ જનનીચરણે આ શરિરને
જલીદાને અર્પ્યું, જીવનભર ઝૂંઝી સમરમાં.
અમીંગ, ખેડુતો જીવનધન અર્પી અહીં સુતા
તમારી મહોલાતે, (અમર ઇતિહાસે ફિરતજે)
દટાઈ પોઝારે-પરવશ પહ્યાના નિર કદિ
વહી વિસ્તારેલી જનમભુમિમાં ગ્રાણ્ય પુરતી
વિદેશોએ આવી ગરવી તુજ ગાથા જીલવવા
મથ્યા, અગ્નિજાલે સતીસમ દીપે તું, અવનવી
ધરો શોભા રાથે જગતભરમાં એક મુરતી
અને છેલ્લી મારી ઉરધખકને એક મનખો
હુકાળા હૈયાને શિશુ સમયની હોંસ પુરવા
તહી દાટો મારા વતન મંહી એકાન્ત કબરે
સુતેલી માતાના પદકમલની આરતી કરી
રમું કાલાન્તે એ ચરણુરજ થે એ જ પદમો.

૧ સોથીએ વધારે વર્ષના પરચક્રમાથી પોયાન્ડને ગ્રાધીમતા અપાવનાર માર્ગ્ય પીનસુફ્ફીનુ ૧૯૩૫મા અવસાન થયું એના દેશાસીઓમા એનું એટલું બધું માન હતું કે સ્વાભાવિક રીતે જ પોયાન્ડની અસ્કારિતાના દેન્દ્રસમા ક્રોધાવમાના વાવેવના કિન્દામા 'વીર પૂર્વજો'ની સાથે જ દાટવાનું ગૌરવીય માન આપે. પોતાના મરણ મમયે એણે ઇચ્છા મતાવેલી કે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા માટે એના શરોરને વાવેલમા ગખતુ હોય તો ભવે રખાય, પણ એનું હૃદય તો વીલનોમા એની માતાની કબર આગર દાટવું

૨ વિસ્વા (Vistula) ભાગતની ગંગા જેવી પોયાન્ડની ઇતિહાસવિખ્યાત નદી

મુરબી થી તરીકે,

‘પ્રસ્થાન’ના સામેશરના અકમા છપાયેલુ ભાઈશ્રી પદ્મનન્ત ૨ શાહનુ વિજ્ઞાન વિષયક ચર્ચાપત્ર વિજ્ઞાનમાં એમ જેતા બધા જ ગુજરાતી ભાઈઓ માટે ઉપયોગી છે એમ મારું માનવું છે જર્મન ફ્રેંચ રશિયન, ઇંગ્લિશ, એનિશ, જાપાનિઝ અમેરિકન વગેરે પ્રજાઓ અત્યારે વિજ્ઞાનમાં આટલી મધી આગળ વધી ગઈ છે તેમાં મુખ્ય ફાળો તે દરેક પ્રજાની સ્વભાવમાં થોડુંક પ્રગટ થતા વૈજ્ઞાનિક માહિત્યનો જ છે હિંદમાં આની અછત હોવાથી વિજ્ઞાનની દોડમાં હિંદ પછાત રહી ગયું છે.

એક માનુસ સાચાણ વૈદ્ય, ભૂસ્તર, જ્યોતિષ ખગોળ, ગણિત, ભૂમિતિ, બીજગણિત વગેરે શાસ્ત્રોનું અવિરમિત દર્શનાણુ વૈજ્ઞાનિક માહિત્ય આપણા મરુત્ત ગ્રંથોમાં પડી ગયું છે અને બીજા બાનુએ એણે કગાએ ખીલી જાતા વિજ્ઞાનનું થોડુંક માહિત્ય પગદેશી ભાષાઓમાં વધે જાય છે એક સામાન્ય ગુજરાતી આ જાનેની વચમાં જામે છે નથી તે જીવન અમૃત ગ્રંથોમાંથી કઈ મમજી શકતા કે નથી તે પરદેશના દુદકે ને જૂઠકે વધના જતા વિજ્ઞાનનો પરિચય માધી શકનો તેની સ્થિતિમાં માછા કેટલાક આગ્રહી પુગ્ધો સ્વભાષાને એટલી હદ સુધી ચોગી ગહવાનો મતના છે કે પરભાષાનો એક પણ શબ્દ ગુજરાતીમાં વાપરવા એ અમરજારિતાની નિશાની છે એમ માનના મનાવતા ફર છે પરિણામ એ આવે છે કે જે જમાનામાં વિજ્ઞાનનું અજ્ઞાન વધાર વખત નહીં શકે તેમ નથી, જે જમાનામાં વિજ્ઞાનનું અજ્ઞાન ગાંધૂના આર્થિક વિરામમાં પણ નજરરૂપ થાય છે તે જ જમાનામાં આપણે વેપાર પ્રિય ગુજરાતીઓ વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી ખૂબ જ અજાણુ રહી જઈએ છીએ.

આ સ્થિતિ ટાળવા સ્વભાષામાં લોડલોડ વૈજ્ઞાનિક માહિત્ય વખાવાની જરૂર ધણાને જણાના લાગી છે, છતાં તેવી જાતના માહિત્યમર્જનને ઉત્તેજન મળે તેવા ખામ પ્રયત્નો થયા જાણ્યામાં નથી ‘ભાઈશ્રી પદ્મનન્ત શાહે સૂચવ્યું તેષુ વિજ્ઞાનનું મુખપત્ર—માસિક કે ત્રિમાસિક—ગુજરાતી ભાષામાં વ્યવસ્થિત રીતે મીકળે તે તરફ કોઈ સાહિત્યપ્રિય લક્ષ દો જ્યુ નથી જણાતું શ્રી ગણિધાગ જેવા ગુજનાની માહિત્યની સમૃદ્ધિ નાચ્છનારા તેમજ કાવ્યો, નવનકથાઓ, દ્રુષ્ટી વાર્તાઓ, નિમ્નો વગેરે માહિત્યના અંગો માટે ધનાઓ જાહેર કરનારા અને ગૃહસ્થો અને મંથાઓ ગુજરાતમાં હોના છતાં વૈજ્ઞાનિક માહિત્ય તા માટે માન પ્રમાણમાં મહત્તર નથી આવતું એ એક પ્રશ્ન છે.

જ્યાં જ હોઈ શકે કે એક તો વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યને જોઈએ તેવું ઉત્તેજન મળતું નથી. મોટા સાહિત્યકારોને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય અને એક ભાષાંતર કરેલી વાર્તામાં લાભો મુશ્કેલી નથી જણાતો, કારણ કે તેમને તેવી જ્ઞાતના સાહિત્યને સ્વભાષામાં લોકજોગ્ય શૈલીમાં ઉતારવાની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ હોતો નથી, અને તેથી તેઓ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય પ્રત્યે ઉદાસીનતા સેવે છે. ખીજું કારણ એ છે કે વિજ્ઞાનની યોગ્ય પરિભાષા હજી ગુજરાતીમાં રચાઈ નથી. વિજ્ઞાનની પરિભાષાની મુશ્કેલી કાર્પ પદ્ધતિને ગુજરાતના સાહિત્યકારોના ચરણે મંચોટારીતે રજૂ કરી છે. તે બધા જો એ વિષય ઉપર ધ્યાન આપે તો વિજ્ઞાનના સાહિત્યને ઝડપભેર સ્વભાષામાં ઉતારવાનું કામ થાણું હજીવું થઈ જાય. પરંતુ મારે સંખેદ જણાવવું પડે છે કે મોટા મોટા કવિઓ, વાર્તાકારો અને નવલકથાકારોની નજર આ દિશામાં પહોંચી જ નથી. તેઓ કાં તો આ કાર્યને અધરું ગણે છે અથવા તો ખીનજરૂરી ગણે છે, અને તેથી વિજ્ઞાનની સ્વભાષાના સાહિત્યમાં ખરી કદર થઈ શકતી નથી.

પ્રો. ડી. કે. ગળજર જેવા કોઈકે-વીરલ મહાપુરુષે પરિભાષાની મુશ્કેલી ટાળવા તરફ બહુ દોડાવ્યું હશે પરંતુ સંસ્કૃતમય, ભદ્રભદ્રીય જડબાતોડ શબ્દો શોધ્યા ન શોધ્યા બરાબર જ છે કારણ કે લોકજોગ્ય બનાવવા માટે તે બધા શબ્દો ફરીથી રચવાનું કામ, જીભું જ રહે છે,

અને આવા ભદ્રભદ્રીય શબ્દો કરતાં તો રૂઢ થતા જતા મૂળ અંગ્રેજી શબ્દો જ વધારે પ્રિય નીવડવા મંભવ છે. પણ સંસ્કારિતાના ચૂસ્ત હિમાયતીઓને એવા શબ્દો પ્રત્યે દૂષ હોય છે. તેઓ પરદેશી શબ્દો નિભાવી લેતાં અચકાય છે અને પોતે સહેલા શબ્દો બનાવતા પાછા હઠે છે. તો પછી શુ ગુજરાતી સાહિત્યે હજી પણ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય વગર કગલ જ રહેલું ?

મારે તો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે મારીમચોડીને સંસ્કૃતમય પરિભાષા રચવાની જ્યારે ભાંજગડમાં ઉતરવા કરતાં મૂળ અંગ્રેજી શબ્દોને જ ગુજરાતીમાં રૂઢ કરી દઈ કામ ચલાવવું જોઈએ. અને કયા શબ્દોને રૂઢ કરવા અને કયાને ન કરવા, તેનો નિર્ણય કરવા નિષ્ણાત સાહિત્યકારોની અને વૈજ્ઞાનિકોની એક ખાસ સમિતિ નીમવી જોઈએ જેમાં એક જ અર્થની અનેક શબ્દોમાંથી વિજ્ઞાનને અનુરૂપ એવો એક જ શબ્દ સ્વીકારી વૈજ્ઞાનિક શબ્દોનો એક પ્રમાણભૂત કોશ કરવાની જરૂર છે. જેવી રીતે પૂ. કાકાસાહેબે અથાગ પરિશ્રમ લઈને સર્વમાન્ય થઈ શકે તેવી જોડણીવાળો શબ્દકોશ ગુજરાત અમલ રજુ કર્યો છે તેવી રીતે વૈજ્ઞાનિક શબ્દોને પણ ગુજરાતીમાં એકત્ર કરી તેને પ્રકટ કરવાની જરૂર છે. નહિ તો પછી અંગ્રેજી શબ્દો જ ચાલુ કરવા જોઈએ.

ટૂંકી સંજ્ઞાઓ પણ અંગ્રેજી પદ્ધતિ ઉપર જ રચી શકાય તેમ છે. પાણી એ અણુ દાર્દ્રોજન અને એક અણુ ઓક્સિજનનું બનેલું હોવાથી ટૂંકમાં H_2O એમ લખી શકાય છે. તેને ગુજરાતીમાં હા_૨ ઓ એમ લખી શકાય. રેતી એક અણુ સીલીકોન અને બે અણુ ઓક્સિજનની બનેલી છે તો તેને SiO_2 એમ લખાય છે તેવી જ રીતે ગુજરાતીમાં સીઓ_૨ એમ લખી શકાય. ટેવાઈ ગયા પછી વિચિત્ર લાગવા સહન નથી. અલગત આમાં દાર્દ્રોજન, ઓક્સિજન કે સીલીકોન માટે હા, ઓ, સી જેવી ટૂંકી મસાઓ નક્કી કરવામાં બહુ યોગદારીની જરૂર છે કારણ કે ગધક, પારો, ચાદી, ત્રાણ, લોખંડ, સુવર્ણ, ક્લાર્ક,

જસત, કે સીમુ જેવા કેટલાક રૂઢ ધર્મ ગણેલા ગુજરાતી શબ્દોને ખદશવાની જરૂર નથી અને આયોડીન, બ્રોમીન, ક્લોરીન, સોડિયમ, પોટાશિયમ, મેગ્નેશિયમ, નીકલ, કોસ્મોરમ, કોમીઅમ, એલ્યુમિનિયમ વગેરે અમૂંખ્ય રૂઢ થતા જતા અંગ્રેજી શબ્દોને સંસ્કૃતમય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જરૂરો થોડાજો થઈ જવા મંભવ છે. અને તેમાં ખાસ કરીને સેન્દ્રિય રસાયણશાસ્ત્ર (Organic Chemistry) તો એટલું બહું વિકાસ પામ્યું છે કે મીથેન, બેન્ઝીન, ટોલ્યુઈન, એસેટીક એસીડ, ઇથર વગેરે સાદા શબ્દોથી માંડીને બીટા બીટા ૬૫ ગ્લુટારીક ૬ પ્રોપીઓનીક ૩ : ૪ ૬૫ એથોક્ષી તેથોલ સંદેશનીક એસીડ જેવા-લાખો લાંબા શબ્દો વધી ગયા છે. આ બધાને ગુજરાતીમાં ઉતારવા જતાં સમય અને શ્રમ વર્થ જવાનો મંભવ છે. તે કરતાં તેમને તેવી જ રીતે રૂઢ કરવામાં આવે તો શું ખોટું છે ?

‘કૌમુદી’ના ગયા વર્ષના દિવાળી અંકમાં શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીએ વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને સ્વભાષાવિમુખ કહીને એક મોટો અન્યાય કર્યો છે કારણ કે તેઓએ વિચાર કર્યો નથી કે શા માટે તેમને સ્વભાષાવિમુખ બનવું પડ્યું છે. પરિભાષાનો પ્રશ્ન એક બે દાખલા ટાંકી તેમણે સહેલો દેખાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ જો તેમજ હોત તો વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય સ્વભાષામાં બહાર આવ્યા વગર રહ્યું જ ન હોત. સ્વભાષાની પ્રીતિ જેટલી શ્રી. દુર્ગાશંકરભાઈને છે તેટલી જ વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને પણ છે તેની હું એક વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી તરીકે ખાતરી આપું છું. અને માની લો કે કદાચ ન હોય તો તેમને સ્વભાષાવિમુખ થતા અટકાવવા માટે તેમના જેવા મુરખી શુભેચ્છકો સહકાર આપતા રહેજો તો વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ એટલા બધા એકદર નથી હોતા કે તેમનો ઉપકાર નહિ માને.

આશા છે કે આપ ‘પ્રસ્થાન’માં આવી ચર્ચાઓને ઉત્તેજન આપતા રહેજો તેમજ આપણા સાહિત્યને વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ બનાવવાના પ્રયત્નોને આગળ ધપાવવા પણ આપનું બનવું કરજો જ.

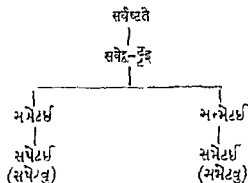
સિ. આપનો,
અનિલ મ. ગાંધીના
વંદેમાતરમ,

‘સંપેટલું’ ને ‘સમેટલું’

ઉપરના બે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અળખી ચર્ચા ‘પ્રસ્થાન’ના માગશર માસના અંકમાં ધ્યાની-વિચારી એમાં સપેટલુંને સમેટલું બે મૂળ વચ્ચે વિકાસ બતાવ્યો છે ત્રીયુત ત્રાયા સમેટલું ઉપરથી પ્રથમ ‘સમેટલું’ ને તે ઉપરથી ‘સંપેટલું’ વ્યુત્પન્ન થયાનું અનુમાન કરે છે તે વિરુદ્ધ ત્રીયુત બક્ષી બન્ને શબ્દોને સપેટલું ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે

ત નો ટ ચના માટે ધોરી માર્ગ નથી ત્રીયુત બક્ષી જણાવે છે તેમ અમુક સભે ગોમા જ તે વિદ્યાર સંભવે છે, એટલે સમેટલું મૂળમાંથી વ્યુત્પત્તિ માધવી નિર્ગમ નથી એટલે સપેટલું મૂળ એકલું વિચારના જેવું છે પરંતુ સંસ્કૃતમાં સપ્ ધાતુ વપગયાનું જણાતું નથી, એટલે એ મૂળ મંદિગ્ધ ૨૨ છે

‘સંપેટલું’ ને ‘સમેટલું’-મનેનો મૂળ અર્થ ‘એકલું કરી લેવું-સંકલિ લેવું’ હતો પછી ‘પુરુ કરવાનો’ અર્થ આવ્યો છે વૈદિક સજમાર ને પાણિનીય સંગ્રહારનો જે અર્થ હતો તે જ અર્થ મૂળમાં આ બન્ને ધાતુનો છે, આથી બન્ને શબ્દો સવેટ્ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન-ધાય એ વિશેષ સંભવિત છે

નીચે — સવેટ્ ધાતુમાં ‘વીગી લેનાનો’ અર્થ છે વગલગ તે જ અર્થ ‘સમેટલું’માં છે. ઉપરના વશવૃક્ષમાં વ ના વ ને મ-એ વિકાર બે રૂપનો બે ઉત્પન્ન કરે છે તે નિઘ્ન શક્ય છે કે કેમ તે જોવા માન એક જ શબ્દ લેઈશ પર્વન્ શબ્દ પૂર્વે સુ પૂર્વગ વાગી બનતા સુપર્વન્ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ‘સપરમે દિવમ’ બને છે અહીં વ નો મ થયો છે નર્પા પર્વન્ શબ્દ ઉપરથી ‘પગળ’ (વાગપગળ) વ્યુત્પન્ન થાય છે છેવટે જ ઉપરથી વ બને છે, એ વાત બન્ને ચર્ચાપત્રીઓએ સ્વીકારી છે વ ને પ ને ઉચ્ચારમાં ધાતુ નિઠપણ છે આમ સમ્+સવેટ્ ધાતુ-અસંસ્કૃતમાં પ્રચલિત-ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ શક્ય છે અહીં જણાવવું જોઈએ કે સવેટ્ ધાતુ માટે પ્રાકૃતમાં સવેજ્ઞ વિશેષ પ્રચલિત હતું ‘તે ઉપરથી કાનના વેદના’ શબ્દ બન્યો છે એટલે સવેટ્ પ્રાકૃત રૂપને બોલીમાં પ્રચલિત હોવાનું સીકારવું પડશે કે ગુજરાતી બન્ને ધાતુઓને અર્વાચીન તદ્દલ મનાવવા પડશે

[૬૨૧]

૨૦૧) લાલ ઓસ લોહીનાં ખંખેરનાર થાય છે તું પ્રેમમાં કેના ખુવાર ?
કા ગયું ચાલી દુગો દર્દને તને ? આપી અક્ષિસ દિલ્હની, પ્યાર ખતલાની !
ના દોડી મેં તારી આમદ મંદિરે; શે ક્યું તંત્રદાઈનું તપ ઇખ્તિયાર ?
ગઈ છે શા ગમમંદો, જાણું ન તે, એકસીથી છે કશી તું બેકાર !

લાલ, ચેવલ ચાવતી કે કનકા નોછ તુજને લાગતી કરેવા વિચાર :-
“કંકુ છાંટીને લખી કેકાતરી ? લાલ ગજરામાં થયો શૌહરં સવાર ?”
ખંડ લીસો લાલ ફૂલેથી ભર્યો નાખનારી તન ઉપર મોળી લગાર
ગાલ રાતાવાળી કે બોલી બીજી : “છે પડ્યું કે ખખી આ થઇને ચિકાર ?

તંજુમાં તાંબૂલ કેરા રંગના દાર પૂરે લાગી રહી દીવાની દાર ?
પાંજરા માંહેથી લીલા વાંસના ચંચુઓ સો કીરની નીકળી બકાર !
તીડ રાતાં પ્રેમમાં પાગલ બની, કાચ બૂરાં પર ફરે છે નં નિસાર,^૫
દોડી આવી ફરથી બતી તરફ, બેઢયાથી છેક થઇને બેવકાર ?

અંગ તારું ખૂનથી તરબોળ છે, તીર વાઝ્યાં સામંદાં જ્યાં સદ દલાર :^૬
કાની સાથે જોગ બેઢાગો હતો ? સાથ કે થાતું પડ્યું રણમાં પસાર ?
છે વહોરી કીર્તિ કે દ્વેષોમાં કલંક ? મેગવ્યો જય, આધી યા અફસોસ દાર ?

શું શકું સમજી બિના હું તાહરી ? શો શકું આપી તને હું બોધ વાર ?
છે ગઈ ખરચાઈ મારી ખિદી સૌ આઇને કિસ્મત તણો બિસ્માર :^૮ માર :
હું થયો પેદા હું આલમ માંહી તે છે રહ્યા વરસી સિતમ જ્યાં બેશુમાર.
જિંદગીની પાયમાલી મેં કરી પ્રેમના પરકારમાં રમતાં જુગાર :
ના મળ્યું પુછનાર કે મારી ખજર, ના મળ્યું દરકારનું કે રાખનાર !
જે સહ્યું જે બોગવ્યું મેં ફક્ત તે ગાણું હું તે ગણતો મુજ કદંગાર :^૯
ખુબ હતો મેળાવડામાં ખુશ મિનગજ એકલો રાતો પડી તે જાર જાર !^{૧૦}

છે ધણા દરમાન^{૧૧} તનના રંગના : દહે દિલની ક્યાંય થાતી સારવાર ?
શું કહું હેવાલ મારા દાક્તનો પાસ તારી પીર ઓ પરદેઝગાર ?
હોય કહેવાનું રહ્યું ને કે તને, તો રહ્યા છે હર્ષ બે, ઓ હોશિયાર :-
કાઈ બેગાના^{૧૨} સમો માગે પતીલ આપજે મોળો ન તેને આવકાર.

૨૨

૧ ૬૨૧-પ્રશંસાકાવ્ય, ૨ આમદ-આવડું તે. ૩ બેકસી-મિત્તા. ૪ શૌહર-પતિ.
૫ નં નિસાર-જીવનનું બહિદાન. ૬ સદ દલાર-એક લાખ. ૭ ખિદ-અક્ષત. ૮ બિસ્માર-પુષ્કળ.
૯ કદંગાર-ઉંધર. ૧૦ જાર જાર-પુષ્કળ. ૧૧ દરમાન-ડપાય. ૧૨ બેગાના-અભણ્યા માણસ.

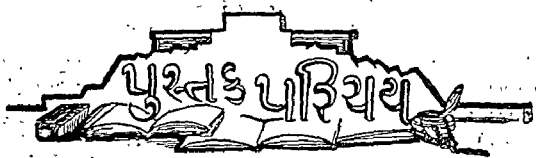
મહા ઉડી ઘેરી પ્રબલ ગતિ તારી ન નિરખું,
થઈ હાથે મારે કલમ અતિ ઉલ્લામ, હરખું;
નહીં શબ્દો માંહું વિપરિત પદોથી જ વણસે,
રુડી પંક્તિ ન્યાગી નયન સમિપેથી નવ ખસે;

બધાં સાહિત્યને મૂકી, બેઠું ખાટ પરે જરી,
ભિંમિ સંવેદનો જે જે વિસ્તરે બ્યોમની મહીં.

ઉડી જતાં દેખું,
ભરી આંખે પેખું,

ધ્રુવ ઊઠે મારી હૃદયરક્તતંત્રી અણુઅણુ,
લખું સૌંદર્યો સૌ વિવિધ રમ રહે ક્ષણક્ષણે;
મને ભારે આશા, તદ્દપિ નહિ શબ્દો અવનવા,
લખું તો શી રીતે? મથન મથતું અતર નવાં.

ઉઠીને જ્યાં લખુ શબ્દો, મૃદુતા રમ્ય તો ગઈ,
ફેંકી દો સાધનો સર્વે પેખી વીમાસણે રહી.

મુંડકોપનિષદઃ—અન્યકાર: સદાશિવ શાસ્ત્રી ભિડે, પુણે; અનુવાદક: મણિલાલ જાધારામ બટ-છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રિભુવનેદાસ પ્રારંભ 'બી. એ., આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ. કિંમત આઠ આના.

સ્વામીશ્રી વિરક્તાનન્દ ગોવિન્દજી અન્યમાળાનું ગુ. વ. સો.એ બહાર પાડેલું આ પહેલું પુસ્તક છે. મૂળ મુંડકોપનિષદ તો પ્રસિદ્ધ છે. શંકરાચાર્યે જેના ઉપર લાખ્ય રચેલ છે તે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં મુંડકની પથ્થુ ગણતરો છે. એ મુંડકોપનિષદની સાનુવાદ મરાઠી ટીકાનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. મણિલાલ જાધારામ ભટ્ટે કહેલું છે તેમ, પુનામાં એક ગીતાધર્મ મંડળ છે અને એ મંડળની ધારણા એવી જણાય છે કે લોકમાન્ય તિલક 'મહારાજે' 'ગીતારહસ્ય'માં જે કર્મયોગનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે કર્મયોગ આ જમાનામાં રાષ્ટ્રધર્મની ઉન્નતિ માટે વિશેષ જરૂરનો હોઈને તેનું પ્રતિપાદન કરનારું વિવરણ ઉપનિષદાદિ બહુમાન્ય અન્યોનું કરીને સનાતન ધર્મપ્રેમી પ્રજામાં કર્મયોગનો પ્રચાર કરવો.

મુંડકોપનિષદનો આ સરીક અનુવાદ ઉપર કહી તેની પ્રચારક દૃષ્ટિથી લખાયો છે. શ્રી. ભિડેશાસ્ત્રી નિવેદનમાં કહે છે કે "હેલાં જે હાનર વર્ષો દરમિયાન વેદાન્ત અન્યોનાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં સર્વે અંગોને માયાવાદ વક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે." અને માયાવાદનું તથા સંન્યાસમાર્ગનું ખંડન તથા 'બ્રહ્મપ્રકૃતિવાદ' અને 'કર્મયોગનું' મંડન કરવા માટે મુંડકોપનિષદની આ ટીકા લખવામાં આવી છે. હાલના આ દેશના હિંદુસંપ્રદાયોની પુનર્ધરનામાં સંન્યાસનું શું કેટલું કેવું સ્થાન છે? અથવા કયા પ્રકારનો ત્યાગ-સંન્યાસ લોકહિત માટે આવશ્યક અનાવશ્યક કે ત્યાગ્ય છે વગેરે પ્રશ્નો અહીં પ્રસ્તુત નથી. અહીં તો પ્રશ્ન એટલો જ છે કે આ મુંડકોપનિષદનું યથાર્થ તાત્પર્ય શું છે? વેદાદિ શાસ્ત્રો સંન્યાસને મોક્ષ માટે આવશ્યક ગણે છે એવું સિદ્ધ કરી આપવાથી આ જમાનામાં કોઈ લગવાં લગડાં પહેરીને ચાલી નીકળે એવું મને દેખાતું નથી. મારા માનવા પ્રમાણે તો ખંડનમંડનનો જમાનો ગયો-પછી મહારાષ્ટ્રમાં ખંડનમંડન પદ્ધતિમાં રસ લેનારો વાંચનાર વર્ગ હોય તો કાણુ જાણે.

મારા ધારવા પ્રમાણે તો આ જમાનાનું શિક્ષિત માનસ પ્રાચીન અન્યોનાં આવાં ખંડનમંડનાત્મક વિવરણો કરતાં એના સાદા, પાછળની ટીકાઓમાંથી કોઈ પથ્થુ એકનું સંપૂર્ણ અનુસરણ કર્યા વગર, સર્વ ટીકાઓને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈ તેની યથોચિત મહત્ત્વ વડે પથ્થુ વસ્તુતઃ મૂળના સબ્દોમાંથી જ, મૂળનાં વચનોને પરસ્પર સરખાવીને તથા સમકાલીન ધર્મતર સાહિત્યની મદદથી મૂળનું વક્તવ્ય યથાર્થિત રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા અનુવાદોને ઈચ્છે છે. આ અન્યમાં 'કર્મયોગ' કે 'બ્રહ્મપ્રકૃતિવાદ'ને મુંડકોપનિષદનાં વચનોમાંથી કાઢવાનો જે યત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે યત્ન કેટલો સફળ થયો છે એ પ્રશ્ન મને ગાણુ લાગે છે.

વિવરણની આ પ્રચારલક્ષી દષ્ટિ જ મને તો અનિષ્ટ છે જૂના આચાર્યોએ અને ટીકાકારોએ ખડનખડન પદ્ધતિનો આશ્રય લઈને આજ સુધી અન્થો લખ્યા છતાં શું આપણે ધરાયા નથી ?

આ પદ્ધતિ પ્રહણ કરનારને અર્થની ખેંચતાણ કરવી પડે છે, લિત્તલિત્ત સંપ્રદાયના આચાર્યોને આવી ખેંચતાણ કરવી પડી છે એ સુધિદિત છે. શ્રી-લિડેરાસીને પણ મુડકાપનિષદનો અથ કરતા કેટલેક ઠેકાણે ખેંચતાણ કરવી પડી છે. અહીં નમૂનાના મેત્રણ દાખલા આપું છું.

(૧) વેદા તવિજ્ઞાનહુતેચિતાર્થા—ઇત્યાદિ મુડના ૩-૨-૧ ‘મત્રમાથી સંન્યાસ’ કરતા કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે એવું તાત્પર્ય કાઢ્યું છે. પણ એની પહેલાના પાચમા મત્રમા અને આ છઠ્ઠામા એક જ વાત જુદા સપ્તમા કહી છે એ તટસ્થ દષ્ટિને તગતે લક્ષ્યમળ્ય એવું છે. પણ આ ટીકાકારે પાચમા ‘લોડમાના ‘ઋષિ’ શબ્દ ઉપર અને છઠ્ઠા શ્લોકમાના ધરાન્તકલે શબ્દ ઉપર વધારે ભાગ મૂકીને એ એ શ્લોકોમાથી કમશ ગીતાના સ્થિતપ્રજ્ઞ કર્મયોગીને મહોમુક્તિ મળે છે અને સંન્યાસીને કમમુક્તિ મળે છે એવું તાત્પર્ય કાઢ્યું છે. પણ મારા મતે તો ઉપનિષદકાળમા કર્મયોગી અને સંન્યાસી વચ્ચેનો વિરોધ અથવા કમમુક્તિ કે સમોમુક્તિ માટે ચડતી ઊતરતી પાપરીનો ભાન એ વસ્તુનો હિલ્લ જ થયો નહોતો.

પછી એ જ ખડના નરમા મત્રમા નાસ્વાત્ત્વવિત્ત કલે ભવતિ આના કુળમા દાર્ધ્ય અલ્પમેતા ન હોય એવો પાકતો નથી. એ શબ્દોમાથી મંન્નાસતુ ખડન ખેંચી કાઢ્યું છે. અથાપત્ત શક્યાર્થે જ્ઞાન માટે મંન્નામને આનસ્ય માનેય છે પણ ઉપનિષદોમા મૃદસ્થ અને જ્યાગી જ્ઞાનીઓની ચાતો મળે છે. મૃદસ્થને સ્વહસાન ન થાય એવો ઉપનિષદોનો મત નથી જ એટલે સ્વહસાનીની સ્તુતિ કરતા એના કુળમા અલ્પભવિત નહિ પાકે એમ શ્રુતિ કહે એ દેરાસોનિક છે. પણ એમાથી પ્રગ્ન ઉત્પન્ન પરી શકે એની સ્થિતિમા ન હોય એને જ્ઞાન થાય જ નહિ એમ કોઈ કહે તો એ હાસ્યાસ્પદ જ ગણાય.

પછી એ જ ખડનો ત્રીજો શ્લોક જુઓ—

નાયમાદમા પ્રવચ્ચનેન લભ્યો ન મેધયા ન ઘનુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ યુજ્જે તેન લભ્ય સ્તસ્યૈવ ભાત્મા વિરુણ્તે તનૂ સ્વામ્ ॥

આ મત્રનું ચરલ અને સ્વાભાવિ વ્યાખ્યાન જ્ઞાનમાર્ગની ટીકાઓમા નથી મળતું પણ ભક્તિમાર્ગની ટીકાઓમા મળે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. મતલબ કે ભક્તિનાદને આ મત્ર અનુકૂળ છે પણ આ અન્યકારને એ ભક્તિનાદ ગ્રાહ્ય નથી એટલે એમણે એ સ્વાભાવિકાચાર્યનું ખડન કર્યું છે અને ‘બુદ્ધિવાદ’ને અનુકૂળ અર્થ કરતા માટે ગોઠા વાળા છે (જુઓ ૫ ૯૫).

છેતર મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે માયાવાદથી આ દેશની અવનતિ યર્ષ છે અને એના ખડનથી ઉત્પત્તિ યર્ષ જશ એની માન્યતા એ ભ્રાન્તિ છે. અગિયારમા શતકેના શ્રી ગમાનુભયાર્યથી આગલી અનેક વૈષ્ણવ આચાર્યોએ અને તત્તદનુયાયી ટીકાકારોએ માયાવાદનું પુષ્કળ અને ઉગ્ર ખડન કર્યું છે છતાં આ દેશની અવનતિનો વેગ અટક્યો નથી એ ઐતિહાસિક મત્ય શું એ પ્રમાણની ખડનપ્રવૃત્તિની નિરર્થકતા દેખાડવા માટે પૂરતું નથી ?

૫ળી જે કર્મવાદનું શાકડવે તમા ખડન કરેલું જોતામા આવે છે તે પ્રાચીન કાગમા પ્રચલિત વૈદિક યજ્ઞાત્મક કર્મમાર્ગનું ખડન છે. આજે આપણે જોને કર્મયોગ કહીએ છીએ તેનો તો જૂના કાગમા વર્ણાશ્રમ ધર્મમા મમાવેશ થતો હતો અને વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાનો વિરોધ તો કોઈ આચાર્ય કર્યો નથી.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોનારને કપષ્ટ દેખાય છે કે ઉપનિષદોમાં સુસંગતિત રૂપમાં કોઈ પણ એક દાર્શનિકવાદનું સમગ્રરૂપે પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન જ નથી. આજના હુદા હુદા દાર્શનિક-ધાર્મિક વિચારો સુંદર કાવ્યમય વાણીમાં દર્શાવેલા છે. પાછળથી આસાથેજે અમુક એક જ વાદને સર્વ ઉપનિષદોમાંથી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને એમ કરતાં, અર્થની ખેચતાણુ કરી છે. આ જમાનામાં આવી ખેચતાણુની જરૂર નથી. અર્થની આ ખેચતાણુ-અમુક ઉપનિષદનું અમુક વચન કે ક્ષણચત્રનું અમુક સૂત્ર માયાવાદને પ્રતિકૂળ છે એ રીતે એકદેશી ખંડનની? પદ્ધતિ જે શુદ્ધિવાદ આ અન્યકારને ઇષ્ટ છે તેની પ્રેરક નથી પણ આંગમ પ્રામાણ્યવાદની પ્રેરક છે એ નવા ઉત્સાહમાં ભૂલી જવાય છે.

ઈશાવાસ્થોપનિષદઃ—મૂળશ્રુતિ, અર્થ, શાંકરભાષ્ય, ભાષ્યાનુવાદ, તાત્પર્ય સંધે—
પ્રયોગકઃ રમણીક ચ. મહેતા. મૂલ્ય ૮-૪-૦. વિ. સં. ૧૯૮૨.

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપનિષદોનું સ્થાન અપૂર્વ છે. અને ભાષ્યકારોમાં ભગવાન શંકરાચાર્યનું સ્થાન અદિતીય છે. પ્રાચીન ગણુતાં દશ-સાર ઉપનિષદોમાં ઈશાવાસ્થોપનિષદની પણ ગણુત્રી થાય છે અને એ દશ-સાર ઉપનિષદોનું કાલાનુસારી, વર્ગકરણ કરવામાં આવે તો આ ઉપનિષદને પ્રાચીનતમ વર્ગમાં નહિ પણ વચસા પ્રાચીનતર વિભાગમાં પ્રાચ્યવિદ્યાવિદોને બહુમંતે મુકાય છે. એ પ્રાચુદ્ધકાલીન છે એટલું નિઃસંશય.

ઈશાવાસ્થ એ અદાર મંત્રોનું તાનું ઉપનિષદ છે. પણ એનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. ભગવાન શંકરાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે, પ્રવૃત્તિવક્ષણ અને નિવૃત્તિવક્ષણ એ એવે માગે, લેદ-વિદિત છે તેમાંથી જેનામાં પુત્રાદિ એવણાત્રય ન હોય એવા મુન્યાસીઓ માટે જ્ઞાનમિશ્ર અને જિજ્ઞસીયા જેનામાં પ્રવ્રજ હોય અને સંન્યાસ માટે જે અશક્ત હોય તેને માટે ઈર્ષનિશ એ પ્રકારની જ્ઞાનકર્મ અવરથા આ ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદિત છે. પણ બીજા વિચેરકો આ ઉપનિષદમાં જ્ઞાન અને કર્મનો સમન્વય દર્શાવે છે એમ કહે છે. (જુઓ ઉપોદ્ધવાતમાં ઉતારેલું પ્રો. રાનડેનું વચન). આ વિષયમાં, શંકરાચાર્ય જે જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયવાદનું આ ઉપનિષદમાં સંક્ષેપમાં અને ગીતાભાષ્યમાં વિસ્તારથી ખંડન કરે છે તેમાં યતાદિ વૈદિકકર્મકાંડ 'કર્મ'થી વિવક્ષિત છે એ યાદ રાખવાની જરૂર છે. પણ લોકમાન્ય તિલક, મહારાજને જે વિષયની ચર્ચા અર્થે 'ગીતારહસ્ય' જેવું દળદાર પુસ્તક લખ્યું પડ્યું છે તે મોટા વિષયના ઉદાપોદમાં ઊતરવાની અહીં જરૂર નથી.

શ્રી. રમણીક ચ. મહેતાએ શાંકરભાષ્યનો ગુજરાતી સંપ્રદશ કરેલો આ અનુવાદ સુવાચ્ય અને ઓષક છે.

દુનિવાના ગદ્યસ્વામીઓની પ્રથમ પંક્તિમાં જેનું સ્થાન છે એવા ભગવાન ભાષ્યકારની ન્યાયગર્ભ અને અર્થઘન ગંભીર વાણીનું પૂરેપૂરું વક્તવ્ય અનુવાદમાં ઉતારવું એ સહેલું નથી. શ્રી. રમણીક મહેતાએ કેટલી મદદ લીધી છે તે ૪. ૧૫-૧૬માં આધાર પુસ્તકોની જે યાદી

૧ કોઈ પણ વાદનું એકદેશી ખંડન થયું સહેલું છે, કારણકે આ વિદ્યની વિચિત્ર રચનાને પશ્ચિમી તદ્દન ખામી વગરનો ચિત્તનું સર્વથા સંપૂર્ણ સમાધાન કરનારો વાદ અસંભવ્ય છે એટલે સમગ્ર વાદનું ખંડન અને પોતે પ્રતિવાદીમાં દર્શાવેલી ખામીઓ વગરના નવાવાદનું સ્થાપન કરવાને જાહેર આખા પાદમાંથી અમુક એક જ મુદ્દાનું અને તે પણ સમગ્રપ્રમાણથી ખંડન કરવું એમાં કોઈ માલ નથી.

આપી છે તે જોવાથી સમજાશે. આ વર્ગના ગ્રંથોના અનેક અનુવાદપ્રયત્નો છુટી છે એમ અમે ગણીએ છીએ એટલે આને આવકાર આપીએ છીએ અને ભાઈ રમણીક મહેતા ઔપનિષદસાહિત્યને શાંકરભાષ્યસહિત ગુજરાતીમાં ઉતારવાની પ્રવૃત્તિ આલુ રાખશે એમ આશા રાખીએ છીએ

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

- આપણે આહાર:—લેખક : ડૉ. કાન્તિલાલ જગનલાલ પડયા, પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મરસ્વતી ગ્રન્થમાળા વર્ષ ૭ પુ. ૧. છટક કિ. ૦-૬-૦.

‘પ્રસ્થાન’ કાર્યાલયે તાજેતરમાં બહાર પાડેલી આ ચોપડી આવકારપાત્ર ગણાય. તેને માટે ખાસ ધન્યવાદ તો તેના વિદ્વાન લેખકને ઘટે, કે તેમણે એક વૈજ્ઞાનિક વિષયને ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં સારી સફળતા મેળવી છે. આમાન્ય ગુજરાતી વાચકને નજર સામે રાખીને અપાયેલુ આ વ્યાખ્યાન બોધપ્રદ તો છે જ; પરંતુ ભાષાદષ્ટિએ પણ સરળ તે પ્રવાહક શૈલીમાં છે એ એની વિશેષતા ગણાય. દાર્શન મોસાયડીએ પોતાના મુખ્યપત્રમાં આ આંખું વ્યાખ્યાન છાપ્યુ છે ઉપરાંત તેને પુસ્તકાકાષે આપીને ‘પ્રસ્થાન’ કાર્યાલયે તેની ઉપયોગિતાને સવિશેષ વધારી છે.

આહાર સાથે જ જગતનો મહાપ્રશ્ન છે ને ને આજનો નહિ, પણ જ્યારથી માનવ જન્મ્યો ત્યારનો. એટલે, એ તો એક અનાતન માનવપ્રશ્ન છે. શુ ખાતુ જોઈએ, કેટલુ ખાતું જોઈએ, કયારે ખાતું જોઈએ, કેવી રીતે ખાતુ જોઈએ, કેમ રાંધવું જોઈએ—આ બધા પ્રશ્નો મનુષ્ય સામે હમેશના છે, અને એના ઉકેલ પ્રશ્નએ પોતપોતાની મંડૂકિતિમાં વચ્ચી દીધા છે. આપણે ત્યાં આ બધા પ્રશ્નો આયુર્વેદમાં મમાય છે. પણ આજે આહારનો પ્રશ્ન જગતમાં એક નવી રીતે પણ આવ્યો છે અને તે આ કે, કયાથી લાવીને ખાતું. આ પ્રશ્ન આજના જગતનો મહાન પ્રશ્ન છે ખરો, કેમકે એ એક નવે રૂપે જ આપણી આગળ આવીને જોભો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક આ પ્રશ્નને વિષય નથી કરતુ, ને તે ખરોખર જ, કેમકે એ આર્થિક ક્ષેત્રનો હોઈ, એની મર્યાદા બહાર છે. છતાં એકબે ઉદ્દેશોથી વ્યાખ્યાતાં એને ભૂલ્યા નથી. આપણી ગરીબાઈને કારણે યોગ્ય આહાર જ ન મળે તેનો જો ઉપાય ? —એ વસ્તુ પર પણ વ્યાખ્યાતાની નજર તો છે જ. પણ વાત તો એમ છે કે, માધનવાળા લોક પણ છતે સાધને ખોટા આહાર કરે છે. અને આ પુસ્તક એવાને માટે છે. પણ તે પરથી એમ કોઈ ન માને કે, એ વર્ગ મર્યાદિત કે અદ્યપસંધ્ય છે. લગભગ બધા જ એ વર્ગના ગણી શકાય. દરેક પોતપોતાના સાધન પ્રમાણે કાઈ ને કાઈ તો ખાય જ છે. ભલે બહુ સાધનવાળો તેમાં બહુ બગાડ કરતો હોય—કેમકે મેદો વગેરે ચીજો તળા તળાને ખાવાનું માધનવાળો જ કરી શકે છે,—છતાં અદ્ય માધનવાળો અજ્ઞાને કરીનેય ભૂલ કરી શકે છે. એટલે, આહારનું જ્ઞાન સર્વને માટે સામાન્ય જ્ઞાનની જ વસ્તુ માનવી જોઈએ.

ગરીબને ખામ ધ્યાનમાં રાખીને, મુખર્ષના એક આરોગ્ય મંડળના મત્રી ડૉ. ગોખલેએ (નામ વિશે મને શંકા છે) ગુજરાતીમાં ‘મુક્તાહાર’ કરીને એક ચોપાનિયું બહાર પાડ્યુ છે. એ અર્વાચીન આહારશાસ્ત્રપદ્ધતિનું કદાચ પહેલુ ગુજરાતી પુસ્તક હશે. ડૉ. કાન્તિલાલનું આ પુસ્તક એમાં યોગ્ય ઉમેરણી છે. ડૉ. ગોખલે તેમના ચોપાનિયામાં મુખર્ષના ગરીબને આખ સામે રાખે છે, તેના આહારની ચર્ચા કરે છે, તેની કિંમતને ધ્યાનમાં રાખે છે,

ને સામાન્ય રાજ્ય મેળવનાર મનુષ્ય માટે શક્તિ બહાર નહિ. એવો સમતોલ ખોરાક સચેવે છે. ડૉ. કાંતિલાલનું પુસ્તક એ જાતનું નથી. એ એક સામાન્ય વાચકને, આહાર વિષે શું જાણવું જોઈએ, એ સરસ રીતે કહે છે, ને તે રીતે એ ઉપયોગી છે.

અને આમ કરતાં એ કોઈ રીતે factist થઈ બેસતા નથી, એ ખાસ ધ્યાત. ખેંચે છે. કેલરીવાદનું ગાંડપણ એ જાતે છે. અને તેનું જ ગાંડપણ આજના વિટામિનવાદમાં કદાચ વર્ષો બાદ નીવડે તો એની કોણ ના કહી શકે? આજેય વિટામિનધેણી તો ઘણું જોવામાં આવે છે. ડૉ. કાંતિલાલ આ નવા વાદના ગાંડા હિમાયતી નથી. 'આ એક વિજ્ઞાનવાદીએ મહત્વની ખીના શોધી છે, તે પણ વિચારમાં રાખવા જેવી છે'—આવા બાવથી એ એને નિરૂપે છે.

આયુર્વેદની આહારમીમાંસાનો ઉલ્લેખ કરવાનું પણ એ ચૂક્યા નથી. એમાંની કેટલીક ખૂબીઓ તરફ અંગુલીનિર્દેશ કર્યો છે. પણ તે વૈજ્ઞાનિક ખાતરીથી ને તે હમે નહિ. અને એ આ પુસ્તક સામે ફરિયાદ કરવા જેવી વાત છે ખરી. ગુજરાતી આહારની ચર્ચા પણ બહુ સામાન્ય ધોરણની જ કહેવાય. ગુજરાતના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પાસેથી આજ ગુજરાત એ આશા ન રાખે કે, તમે ગુજરાતના ખોરાકનું શાસ્ત્રીય પરીક્ષણ હજી કેમ નથી આપતાં? મહાત્માજી પાસેથી ડૉ. કાંતિલાલ આહારના અંગેના કામની આશા રાખે છે. પણ મહાત્માજીના હાથપગ તો તેમના જેવા વૈજ્ઞાનિકો જ થઈ શકે ને? આજ નહિ નહિ તોય કૂંડીબંધ ગુજરાતી સુવાનો વિજ્ઞાનવિશારદ હશે; અને ક્રમેક્રમે તો વિજ્ઞાનના ગુજરાતી અધ્યાપકો છે. ગુજરાત એમની પાસેથી આટલા સંશોધન કાર્યની આશા ન રાખે? કે પછી ત્યાં પણ આપણી પરદેશી કેળવણીની સર્જન-ઉચ્છેદક અસર જ સમજવી જોઈએ?

આહારનો પ્રશ્ન ચર્ચતાં એક વાક્યમાં લેખક 'મહાત્માજી તથા વાઈસરોયના નાયકપણા'ની વાત કરે છે. (પૃ. ૭) અને તે વાંચી 'તથા' ની જગાએ 'વિરુદ્ધ' મૂકવાનું સૂઝ્યું! લેખક એ કેમ વીસરી ગયા હશે કે, આજે સ્થિતિ (લેલે-દુઃખદ, કેમકે મહાત્માજીએ તો આત્મોદ્ધાર શરૂ કરતાં એવા એકત્રિત પ્રયત્નનું આદવાન આપેલું.) તો એ જ છે કે, એક ખેંચે છે એથી ઊંધું જ બીજાને ખેંચવું પડે છે કે ખેંચે છે! પણ, એ તો લેખકના એક અપ્રસ્તુત ઉલ્લેખ પૂરતું જ છે.

પુસ્તકને અંતે તારવી આપેલા ચાર આહારશાસ્ત્રના નિયમોમાંથી ચોથો એ આ લેખક જે સમતોલતાથી—વિટામિનધેણા થયા વગર—પોતાના વિષયનું નિરૂપણ કર્યું છે એનો દાખલો ગણાય. પોતાના મતો રજુ કરવા તદ્દિદ દાકારોના મતો ટાંકી લેખક પોતાની બહુશ્રુતતાનો લાભ આપ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ પુસ્તકની ટૂંકી મર્યાદામાં પણ ઘણી પ્રમાણભૂતતા સાથે વાતો કરી શક્યા છે. એમાં જો પોતાના ખાસ પ્રયોગો—આહારનું રસાયની સંશોધન—ઉમેરત તો અનુપમ થાત. આશા રાખીએ કે, આટલા જ પુસ્તકથી લેખક અટકશે નહિ ને હવે પછી પોતાના સંશોધનના ફળરૂપ તેઓ ગુજરાતી આહાર વિષે ખાસ પુસ્તક આપણને આપશે.

આ એક સામાન્ય અનુભવ છે કે, કાકને એક વસ્તુ સહે છે જે બીજાને નથી સહી. ને કે વૈદકીય રીતે તે તેવી ન હોય તોય, આ બાબત થી. કિશોરલાલભાઈની 'એક કદપના છે તે વિચારણીય છે—આહારશાસ્ત્રીએ સંશોધી જેવા જેવી છે. તે કહે છે, જેમ ખોરાકમાં મૃત્યુકર્તૃત્વ (vitamin) છે તેમજ તેમાં સાથોસાથ પ્રધાતક તત્ત્વ (mordant)

મણુ કેમ ન હોય ? અમુકને એકે વધારે દાખવે, અમુકને ખીજું. આવાં - 'mortamins' શોધવાં અધરાં છે—છતાં એક કદપના તરીકે જોવા જેવું આ સૂચન ખરું.

અંતમાં, પુસ્તકની પરિભાષા વિષે બે બોલ કહેવા જેવા છે. ધણાંખરાં 'રસાયની પ્રયોગનાં નામ' તેઓ અંગ્રેજીમાં જ વાપરે છે. આને અંગે એક એવો વાદ છે ખરો કે, આપણે અંગ્રેજી નામે જ લેવાં. ડૉ. કાંતિલાલ સાવ એ મતના નહિ તોય એને ઘણે અંશે મળતા-હોય, કદાચ. 'પ્રોટીન' 'કાર્બોહાઇડ્રેટ' ને અંગે તેમણે મૂકેલી ટીપ (પા ૨૭) જુઓ. એક ટૂકડી સમાલોચનામાં આ માહિતી ચર્ચા કરવી ન ધટે. પણ એક વાત કરવા જેવી છે ખરી કે, લેખકે જો પુરવણી કરીને પોતાની પરિભાષા તારવી આપી હોત ને તેને અંગે ગુજરાતી લેખકોને પોતાની પસંદગી બતાવી માર્ગદર્શન કર્યું હોત તો સારુ થાત.

આ પુસ્તક વાચતાં આવતાં અનેક અંગ્રેજી પદાર્થનામક નામે સામાન્ય પ્રાકૃત માણુમને સાગં નથી લાગતા એ જો જીવનમાં રૂઢ થાય તો પ્રાકૃત લોક એનું પ્રાકૃત રૂપ ઘડી આપે તે ન થતાં સુધી, આ શબ્દો ઓછામાં ઓછા વપરાય તો મારુ. તદ્દિગ્ને તે અંગ્રેજી શબ્દ, તે વારંવાર વાચ્યા વાપર્યાને કારણે, ગુજગતી જેવો જ લાગે કે ગુજરાતીમાં નય ખૂંચે. વળી અંગ્રેજીમાં એક પરથી અનેક શબ્દો બને (Carbon, Carbonate, Carbohydrate વગેરે). એવા બધા જ આપણે સીધા ગુજરાતીમાં ઉતારવા ? એ તો કદાચ સાવ વિચિત્ર લાગે. તેના કરતાં, જેમ 'સેકેટિસ'નું 'કાર્બ'એ 'સુકૃત' 'સુકૃત' રૂપે કરી, આપણો લેવાશ એને આપ્યો, તેમ આ વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાંય ન કરાય ? એ રીતે 'નાઇટ્રોજન'નું 'નત્ર' કાર્બ'એ કર્યું છે. 'ફોસ્ફર'નું 'અંગાર' કે એવું કાર્બ કરીએ તો પ્રાકૃત લોકને ઝટ સમજાય. તે આવા શબ્દ પરથી બીજા શબ્દો આપણી ભાષાની ખાગિયન અનુસાર ઘડી લેવાય.

આહાર વિષેની લેખકની વ્યાપક દૃષ્ટિમાંથી જીવ અને વ્યાયામ પણ ગ્રહી જવા પામ્યાં નથી આ બે વસ્તુની આહારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શી અસર થાય એ એમણે બતાવ્યું નથી. સામાન્યતઃ પણ, આહારશાસ્ત્રીઓ પોપણને જ પોતાનો વિષય મમજે છે અને તેના પ્રયોગો (માણુમની તુલનામાં) અચિત્ત એવાં પણ પર કરે છે. એટલે જીવ અને વ્યાયામની આહાર પર તથા તેના પચાવ ને સંગ્રહણ પર શી અમર થાય છે એ નથી તપાસાયું. અને આ મૌ કરતાં મહત્વનો ને મોટો અમર કરનારો વિષય તે માનવીનું મન છે. એવડો મોટો કે, અમુક વસ્તુ પર જો શ્રદ્ધા હોય તો, ભલે વૈજ્ઞાનિક રીતે તે ગુણકારી ન હોય તોય, તે ગુણ કરે છે અને મહાત્માજીના શરીરના કેટલાંક શાસ્ત્રીય પ્રતિક્ષણો તો આજ એનું સ્પષ્ટ મહત્ત્વ માતાવનારી વૈજ્ઞાનિક મામત્રી જેવા ગણાય. આ દિશામાં શોધ તો કોઈએ કરી જ નથી. જીવ, કમરત અને મનગ્નિતિ એવાં પ્રબળ બળો છે કે આહાર ને પોપણની વસ્તુઓનો તત્ત્વતઃ પણ ગુણ ફેરવી શકે એટલે, આજના વિજ્ઞાનની ગોધો, આ તરવાનો વિશેષ પ્રતિક્ષણો મળ્યે, સાવ નિરાળા કાણુ પરથી જ જોવી પડે એમ બને તો નવાઈ નહિ પણ એ વસ્તુઓ વિષે એક અતદિદ્ધ વધુ ન કહી શકે વિજ્ઞાનની કક્ષામાં પ્રહોચેલી વિગતોને ડૉ. કાંતિલાલે, આ પુસ્તકમાં સુધઃ ને સરળ-રીતે મૂકી છે અને તે કાર્બ પણ જ્યોતના વાદીપણા વગર, એ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. દરેક વિદ્યાર્થી તેમ જ મોટા માણુસે, આ તાનકડી મોપડી જોઈ જવી જોઈએ.

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય કે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ?

હિંદી મહાસભાએ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય સ્વીકાર્યું છે. પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના અતેક અર્થો કરવામાં આવતા હતા પણ ૧૯૨૯ના લાહોરના ઇરાવ પછી અને ખાસ કરીને ૧૯૩૫ના લખનૌના ઇરાવ પછી તો તેમાં જરા પણ શંકાને કારણ રહેતું નથી એમ માન્યતા હતી તે ગાંધીજીએ ખોટી ઇરાવી છે. હમણાં જ મિ. પોલાકને લખેલ એક પત્રમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું છે કે તે પોતે તો ૧૯૩૧માં તેમનો જે મત હતો તેને વળગી રહે છે એટલે કે જે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી હિંદને ઇચ્છા થાય ત્યારે છૂટા થવાના હક સહિતનું સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે તો તેઓ પોતે તે સ્વીકારવા તૈયાર છે. આ વ્યાખ્યા સ્પષ્ટપણે મહાસભાના ધ્યેયની વિરોધી છે. સામ્રાજ્ય સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હિંદને હોઈ શકે જ નહિ અને તેવા સંબંધનો આત્મતિક નાશ એ જ હિંદી મહાસભાનું ધ્યેય છે. સામ્રાજ્ય એટલે ગરીબોનું શોષણ. તેવા કોઈ સામ્રાજ્યના અંગ તરીકે, મરજીમાં આવે ત્યારે છૂટા થવાના હક સાથે પણ, હિંદને કોઈ સંબંધ રાખવો અશક્ય છે. અત્યારનાં બ્રિટનનાં મંરથાનોને આવો હક છે એમ મનાય છે છતાં બ્રિટન પોતાના સામ્રાજ્યપતા દિતોના રક્ષણ માટે કોઈ યુદ્ધમાં બિતરે તો સંસ્થાનો બ્રિટનને મદદ કરવા બંધાયેલ છે. હિંદ એવું કોઈ પણ બંધન સ્વીકારી શકે નહિ. હિંદ એકલું પડી જવા માગે છે તેમ નથી. બ્રિટન સાથેનો હિંદનો સંબંધ ફા-સ અથવા જર્મનીનો જેવો સંબંધ

છે તેવો એક સ્વતંત્ર દેશ તરીકે પરસ્પરના હિતના રક્ષણ માટે રહેશે. પણ બ્રિટિશ તાજ પ્રત્યે વફાદારી અથવા બ્રિટનના સામ્રાજ્યના અંગ તરીકે રહેવાનાં કોઈ બંધન હિંદ સ્વીકારી શકે નહિ. હિંદની લડત જ મૂડીવાદ અને તેના અનિવાર્ય પરિણામ જેવા સામ્રાજ્યવાદ સામે છે.

ગાંધીજીના ઉપર જણાવેલા નિવેદન પછીના એક પત્રમાં પંડિત જવાહરલાલે આ દકીકત સ્પષ્ટ કરી છે. તેમણે જણાવ્યું છે:

“શાહીવાદી બ્રિટન સાથે આપણને ઐચ્છિક સંબંધ હોઈ જ ન શકે. શાહીવાદી પેઢીમાં આપણે ભાગીદાર પણ ન થઈ શકીએ. અને તેથી, જે બ્રિટન શાહીવાદી જ રહેવા માગતું હોય તો આપણે તેનાથી છૂટા પડી જવું જોઈએ કારણ કે આપણી મહાસભા અને આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડતનો મૂળ પાયો જ શાહીવાદનો વિરોધ છે. તેનો અર્થ એ નથી કે આપણે દુનિયાથી અલગ પડવા ઇચ્છીએ છીએ. જહારની દુનિયા સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવાનો આપણો હેતુ નથી; પણ રાજકીય અને સામાજિક સ્વતંત્રતાના ધોરણ ઉપર જગતશાંતિ અને જગતસુવ્યવસ્થાની સ્થાપના માટે આપણે સહર્ષ કાર્યરત રહીશું. પણ શાહીવાદ તો આ જાતે વસ્તુઓનો ધનિકાર છે, અને તેથી કોઈ પણ રૂપમાં આપણો તેની સાથે સહકાર હોઈ જ ન શકે. અને એટલે જ પૂર્ણ સ્વરાજ્યની આપણી માગણી છે. એ વસ્તુનો માત્ર ઓળો કે માત્ર સાર આપણને સંતોષી શકશે નહિ પણ ધ્યેયની મૂર્ખ સિદ્ધિ જ આપણને સંતોષી શકશે.” *

આથી વધારે સ્પષ્ટ શું હોય ?”

* “We can have no willing connection with Imperialist Britain. We cannot even be partners in an Imperialist concern. And so, if British con-

હિંદમાં સમ્રાટનો રાજ્યાભિષેક

સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટને એક સંદેશમાં નામદાર શહેનશાહે જણાવ્યું છે કે તેઓ દિલ્લીમાં છે કે આવતા શિયાળામાં હિંદમાં રાજ્યાભિષેકનો દરબાર ભરી શકશે નહિ. જે અસાધારણ સંબોગોમાં તેઓ ગાદીનક્ષીન થયા છે તે જોતાં તેમના અન્ય વ્યવસાયો અને ફરજિયાતમાંથી લાંબો સમય તેમને ગેરહાજર રહેવા ઈર્ષ્ય શકે તેમ નથી. પણ હવે પછી કોઈ વખત હિંદમાં આવો દરબાર ભરવાની શહેનશાહ આશા રાખે છે.

હિંદી મહાસભાએ રાજ્યાભિષેક દરબારનો બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે તેનું તો આ પરિણામ નહિ હોય ? તે ગમે તેમ હોય પણ આં નિર્ણય હદાપણુઓ છે તેમાં જરાય શંકા નથી. અને હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ સુધરે નહિ ત્યાં સુધી હિંદમાં રાજ્યાભિષેક દરબાર ભરવાની કોઈ આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

વર્ણુનંતર લઘુ

હિંદુ વિધિથી ચયેલ વર્ણુનંતર લઘુને કાયદેસર ઠગવતું ડો. ભગવાનદાસનું બીલ વડી ધારામભામાં જોડી ગયું છે. ધારાસભાના સભ્યો હજી સત્તરમી સદીમાં જીવે છે એમ જણાય છે. ડો. ભગવાનદાસ જેવા આર્ય મંરકૃતિના ઊંડા અવ્યાસી અને પૂનરી આ યુગમાં આવા કાયદાને જરૂરી માને છે તે જ તેની અગત્ય પુરવાર કરવા પૂરતું છે. હિંદુ કાયદાને જડતા આવી છે. તેમાં અમયાનુકૂળ ફેરફાર કરનારું જે વિકાસતત્ત્વ હવે તે જોડી ગયું છે. બ્રિટિશ સરકાર હિંદુઓને હિંદુ કાયદો લાગુ પાડવાના

ઈરાદે—કહેવાતી ધાર્મિક તટસ્થતા માટે—એ હજાર વર્ષ પૂર્વે રચાયેલ રમૂતિઓના ધોરણે હિંદુઓનું જીવન મર્યાદિત કરે છે. કાયદો તો માત્ર પ્રગ્નમતનું પ્રતિબિંબ છે. તેમાં પરિસ્થિતિના બદલાવા સાથે પરિવર્તન ન થાય તો કાયદો જીવંતને કુંધી નાખે હિંદુ કાયદાની તે જ રિધતિ છે. હિંદુઓમાં કયારે હિંમત આવશે ?

ડો. દેશમુખનું બીલ

હિંદુ કાયદામાં કટકેકટકે થોડાથોડા ફેરફાર કરવામાં આવે છે તેથી વિશેષ ગૃંથવણ ઉત્પન્ન થાય છે. જે સામાજિક, પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવા તે કાયદો રચાયો હતો તે ધરમૂળથી બદલાઈ ગઈ છે, છતાં કાયદાનું સ્વરૂપ તે જ રહ્યું છે એટલે સામાજિક જીવનમાં વિકાસના માર્ગો બંધ રહ્યા છે. અવિભક્ત કુટુંબનો કાયદો તેનું ઉદાહરણ છે. તેથી ચતી હાનિ દરેક કુટુંબ અનુભવે છે. તેની પાછળ રહેલી ભાવના જોડી ગઈ છે. તેમાં સ્ત્રીઓને, અને ખાસ કરીને વિધવાઓને, ઘણો અન્યાય છે. પતિના મરણ બાદ તેની મિલકતમાં વિધવાને કોઈ હિસ્સો નહિ હોવાથી તેની સ્થિતિ 'પરાધીનતા'ને કારણે દયાજનક બને છે. આ સ્થિતિમાં કોઈક ફેરફાર ડો. દેશમુખના બીલથી થાય છે. તેથી પતિની મિલકતમાં વિધવાઓને અમુક હિસ્સો મળે છે અને તેમની પરાધીનતા ઓછી થાય છે પુત્રીઓને પિતાની મિલકતના હિસ્સામાંથી હજી વચિત રાખવામાં આવી છે. પણ મેં ઉપર કહ્યું તેમ, આવી રીતે ટુકડેટુકડે ફેરફાર કરવાથી ઈર્ષિજન પરિણામ આવવાનું નથી. સમસ્ત હિંદુ કાયદાને નવેસરથી રચવાની જરૂર છે.

tinues to be Imperialist, we part company, for the very basis of our Congress and freedom movement is anti-Imperialism. That does not mean isolation for us. We do not believe in cutting ourselves off from the rest of the world, and we shall gladly work for the establishment of world-peace and a world-order based on political and social freedom. But Imperialism is the very negation of both these and we cannot be parties to it in any form. Hence our demand for complete independence and neither the shadow nor the substance of this will satisfy us but only the full article."

શારીરિક સંપત્તિ

પ્રજનશરીરના ઘડતર માટે જિંદગી ત્રણ વર્ષમાં ૨૦ લાખ પાંડ અર્થવાનો નિર્ણય કર્યો છે. તદુપરાંત ચાલુ અર્થ માટે દર વરસે દોઢ લાખ પાંડ ત્રણ વર્ષ સુધી વિશેષ ખર્ચવામાં આવશે અને તેને માટે જરૂરી યોજના ઘડી અમલ કરવા એક ખાસ સમિતિ નીમવામાં આવી છે.

હિંદની પ્રજા બળહીન, હતવીર્ય યતી નય છે તેને માટે હિંદી સરકાર કાંઈક પણ કરે એવો દિવસ ક્યારે આવશે? દરેક દેશમાં પ્રજા-શરીરના ઘડતર માટે અનેક યોજનાઓ થઈ રહી છે અને દરેક દેશની સરકાર આને પોતાની પ્રથમ ફરજ માને છે. હિંદી સરકારને એ જ્ઞાન ક્યારે થશે? તેને માટે જોઈતાં નાણાં નથી તે બચાવ તો સદાય છે જ. પણ લશ્કરી અર્થ કાંઈ ઓછો કરે તો નાણાં કાળજ રહે ને?

સંતતિનિયમન

કૃત્રિમ ઉપાયોથી સંતતિનિયમનનું જ્ઞાન અને સાધનો મજૂર વર્ગને સુલભ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મ્યુનિસિપાલિટીને ખર્ચે બે ક્લીનીક ખોલવા માટે મુંબઈના મ્યુનિસિપલ કમિશનરે મ્યુનિસિપાલિટી સમક્ષ દરખાસ્ત રજુ કરી અને તે દરખાસ્ત જોડી ગઈ. દરખાસ્ત જોડી ગઈ તેમાં કાંઈ ખાસ નવાઈ નથી, પણ મ્યુનિસિપાલિટીના જેટલા ડોક્ટર સભ્યો છે તેમાંના ધણીખરાએ આ દરખાસ્તનો વિરોધ કર્યો તે નવાઈની વાત છે. આ વસ્તુની વધુમાં વધુ હિમાયત ડોક્ટરો જ કરે છે તેમ આપણે માનીએ છીએ. મુંબઈના મ્યુનિસિપાલિટીના ડોક્ટર સભ્યોએ આનો સખ્ત વિરોધ કર્યો. તેમની દલીલ એવી હતી કે કૃત્રિમ ઉપાયોથી શરીરને હાનિ થાય છે અને તેનો દુરુપયોગ થાય છે. તેમણે નીતિની દલીલો નથી કરી,

લગલગ દરેક મહિલા પરિપક્વમાં કૃત્રિમ ઉપાયોની હિમાયત કરતા હરાવો થાય છે અને મુંબઈમાં તો મહિલા પરિપક્વ તરફથી ક્લીનીક પણ ચાલે છે. હમણાં જ અમદાવાદ તેમજ મુંબઈની અને પરિપક્વોમાં કૃત્રિમ ઉપાયોની હિમાયત કરતા હરાવો પાસ થયા. આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ જેવાએ પણ સ્વીકાર્યું છે કે સારા અથવા માફા ગમે તે માટે હોય, પણ આ વસ્તુએ હવે તો ઘર કુર્યું છે અને શહેરોમાં તો જરૂર થોડા દરકામાં તેની અસર થવાની જ. તેમણે એમ પણ સ્વીકાર્યું છે કે મહાત્માજી કદાચ સંયમની મુશ્કેલીઓ કમી ગણતા હશે. તેઓ ઉમેરે છે કે કૃત્રિમ ઉપાયોનો દુરુપયોગ વિશેષ થાય છે અને સંયમ માટે અનેકવિધ ઉપાયો લીધા પછી જ, છેલ્લા ઉપાય તરીકે જ, કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેઓ તો તેને માટે એક અદાલત કાઢી તેની જરૂરિયાત છે એવું પુરવાર થાય પછી જ તેના ઉપયોગની છૂટ આપવા કહે છે. આ ઉપાય શક્ય છે કે નહિ તે અહીં નહિ ચર્ચાએ.

પણ એક હકીકત સાત્ય છે. અત્યારે કૃત્રિમ સાધનોનો જેઓ ઉપયોગ કરે છે તેમાંનાં ધણીને તેની જરૂર નથી અને જેને ખાસ જરૂર છે તેને તે મળતાં નથી. કૃત્રિમ સાધનોથી વધતી જતી વસ્તી ઓછી કરવાની વાત તો હવે છોડી દેવામાં આવી છે. હવે તો શારીરિક અને આર્થિક વિટંબણાઓમાંથી બચવા માટે જ તેની હિમાયત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ આની વધુમાં વધુ જરૂર ગરીબો અને મજૂરોને છે; ન્યારે અત્યારે તેનો ઉપયોગ સુખી, પૈસાદાર, અથવા મધ્યમવર્ગ કરી રહેલ છે. ગરીબોને માટે આ જ્ઞાન અને સાધનો સુલભ થાય તેવા ઉપાયો હિંદે કરવા ધટે છે.

સંરક્ષણની અસર

હિંદના વેપારી મહામહાના પ્રમુખ તરીકે
જીમી એપ્રિલે ન્યૂ દિલ્હીમાં શ્રી. ડી. પી. ખૈતાને
ભાષણ આપ્યું હતું. તેમાં દેશની વેપારઉદ્યોગની
સ્થિતિ વિષે સમાલોચના કરતા તેમણે જણાવ્યું
હતું કે દેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે
એકલી ખેતી સુધારે નહિ ચાલે 'એ જૂલુ
નહિ જોઈએ કે ખેડૂતને પાક વધારે જોતરે તો
પણ જો પેદા થયેલા કાચા માલનો દેશનો
ઉદ્યોગોમાં પૂરેપૂરા ઉપયોગ ન થાય અથવા
તો તેને પરદેશ મોકલવામાં ન આવે તો
ખેડૂતની માલ ખરીદવાની શક્તિમાં સુધારો
નહિ થાય ' આમ કહીને તેમણે દેશી ઉદ્યોગોને
ઉત્તેજન આપવા માટે સંરક્ષણની નીતિને વેગ
આપવા આગ્રહ કર્યો છે છેલ્લા બાર વરસમાં
ચોટાધણ અધિકાર્ય મંડળ મળ્યું છે તેથી પણ
દેશી ઉદ્યોગોને કેટલું ઉત્તેજન મળ્યું છે તે
તેમણે નીચેના આકાશથી બતાવ્યું છે —

પેદાશ

	૧૯૨૫-૨૬	૧૯૩૫-૩૬
દિવાળી	૧૦૫ લાખ પેટી	૨૪૭ લાખ પેટી
કાગળ	૨૮૦૦૦ ટન	૪૮૦૦૦ ટન
કાપડ	૧૯૫૪૦ લાખ	૩૫૭૧૦ લાખ
(મીલતું)	વાર	વાર
(હાથશાળતું)	૧૧૬૦૦	૧૬૬૦૦
ખાંડ	૩૨૧૦૦૦ ટન	૧૧૬૬૦૦૦
		લાખ ટન
ગોળ	૩૫ લાખ ટન	૬૭ લાખ ટન
પેલાદ	૩૨૦૦૦૦ ટન	૬૪૦૦૦૦ ટન

આ ઉદ્યોગોમાંથી લગભગ એક અબજ
રૂપિયાનો માલ પેદા થાય છે, એવી રીતે દેશમાં
ઉદ્યોગો જમાવવા ઉત્તેજન મળે તો જ દેશની
ગરીમાઈ ઓછી થાય. આપણા દેશમાં એકલા
મોટા ઉદ્યોગો તરફ ધ્યાન આપવાનું નથી, પરંતુ
મધ્ય પ્રકારના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવાનું છે:
(૧) મોટા ઉદ્યોગો, (૨) નાના ઉદ્યોગો, અને

(૩) ગૃહઉદ્યોગો. ગૃહઉદ્યોગો વિષે તેમણે કહ્યું
છે કે "ગૃહઉદ્યોગોને સંરક્ષન કરવા માટે ખૂબ
પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કારણકે ગામડાના લોકોના
સુખ અને આબાદીનો તે પાયો છે."

વિકુલકાસ કોમિટી

*

પ્રાંતિક ધારાસભાની ચૂંટણીઓ

આ બે માસમાં હિંદુસ્તાનના મુખ્ય
બનાવોમાં જુદા જુદા પ્રાંતોની ધારાસભાની
ચૂંટણીઓ અત્યુચિત્તે દિલ્હી ખંધારણ ખાતે
ખોલાવેલી રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સમાં મહાસભાના
પ્રતિનિધિ તરીકે માત્ર પૂનમ ગાંધીજી ગયા હતા
ત્યારે, તેમના મતની ટીકા એવી થતી હતી કે
મહાસભા કાંઈ દિલ્હી પ્રતિનિધિ-સંસ્થા મળી
શકાય નહિ. આ વખતે ચૂંટણીના પરિણામો
ઉપરથી હવે કોઈને એ મેમ્બરી શકા લેવાનું
કારણ રહ્યું નથી. હજી આપણા દેશમાં ચૂંટણી-
પદ્ધતિ બરાબર આખા સમાજના પ્રતિનિધિઓ
ચૂંટાઈ શકે તેવી નથી, હિંદનાં દુકેરી દરિયા
લિન લિન હિતોને એવી રીતે પ્રતિનિધિત્વ
અપાયેલું છે કે લોકનાં અવાજનો પડથો તેના
પ્રતિનિધિ મંડળમાં પડી શકે નહિ આ મુશ્કેલી
ન હોત તો મહાસભાની ધણી મોટી ફત્તેહ
થાત. અત્યારે પણ બધા પ્રાંતમાં મહામહાની
બહુમતી ચૂંટણીમાં આવી નથી તેનું એ જ
કારણ છે. પણ આ બધી મુશ્કેલીઓ છતાં
પણ મહાસભાની ન ધારેલી ફત્તેહ થઈ છે.
સરકાર પક્ષના વર્તમાનપત્રોએ ચૂંટણી પહેલાં
એવું ખોલવાની નીતિ અપત્યાર કરી હતી કે
ચૂંટણીમાં મહાસભા ધારે છે તેટલી ફત્તેહ
મળવાની નથી. પણ જેમ જેમ ચૂંટણીનાં
પરિણામો નજીક આવવા લાગ્યાં તેમ તેમ
તેમણે ખોલવાની હા બદલી અને પરિણામ
વખતે તો તેમને પણ એક કે બીજી રીતે
મહાસભાનું બળ કબૂલ કરવું પડ્યું.

પણ આટલાથી આપણી મુશ્કેલી બંધ
તી નહોતી. મહાસભામાં હોદ્દારવીકારની
રહેણુંમાં અને તેની તદ્દન વિરોધમાં એવા એ
તો રૂપૃષ્ઠ છે, અને એમાંથી એક મતને
અવગણી. શકાય તેવો નથી. ચૂંટણીમાં જે
પ્રાંતોમાં મહાસભાની બહુમતી આવી એ
પ્રાંતોમાં હોદ્દા સ્વીકારવા કે નહિ એ બહુ
ત્રેકટ અશ્વ હતો. ઘણી ચર્ચા પછી એવો
નિર્ણય થયો કે બંધારણની મર્યાદામાં રહીને
કામ કરે. ત્યાં સુધી ડબલ ન કરવાની પ્રાંતના
ગવર્નરે એક સદ્ગૃહસ્થની રીતની ખાત્રી આપે
તો હોદ્દા સ્વીકારવા. આ ચર્ચા ચાલતી હતી
તે દરમિયાન સરકાર પક્ષનાં પ્રતિમાનપત્રો આ
અવહારે દષ્ટિએ શક્ય છે એવો મત દર્શાવતાં
હતાં. અને ગવર્નરે પણ મહાસભાને અનુકૂળ
ધરે એવી આશા રખાતી હતી. પણ આવી
ખાખતોમાં ગવર્નરે સ્વતંત્ર હોતા નથી. તેમને
ડબલ કરવાની કાયદેસર સત્તા તેમની આપ-
મુખત્યારીની ગણાય છે, છતાં તેમને આવી
ખાખતમાં પણ લંડન-આર્ટ હોલથી સલાહ
લેવી પડે છે, અને એ સલાહ મુજબ દરેક
ગવર્નરે એક જ શબ્દોમાં એમ કરવાની ના
પાડી અને તે સાથે સહાનુભૂતિ બતાવી—જે
સહાનુભૂતિના શબ્દોની તો હિંદના રાજ્ય-
પ્રકરણમાં કદી ખોટ પડી જ નથી!

હવે સરકાર પક્ષનાં વર્તમાનપત્રો પણ
મહાસભાની માગણી બંધારણ વિરુદ્ધની છે
એમ કહેવા લાગ્યાં છે. રાજ્યપ્રકરણમાં આવા
વિરોધનો શરમ હોતી નથી! પણ વિચિત્ર તો
એ છે કે તે બધાં ફરી જઈને પણ એક જ
વાત કરે છે ત્યારે આપણા જ રાજ્યપ્રકરણમાં
આગળ પડતો ભાગ લેનારા કેટલાક પુરુષો
મહાસભાએ આવી માગણી કરી તે જૂલ કરી
એમ શિખામણ દેવા બહાર પડે છે!—એટલું
જ નહિ, આપણામાંથી જ કેટલાકે યાગ-
ધીંગ બહુમતી મેળવવાના પ્રયાસો કરી હોદ્દા
સ્વીકાર્યા છે, આનું આપણા જ દેશમાં અને!

સરકાર પક્ષની નેમ એવી લાગે છે કે લોક-
હિંનતા કેટલાક કરાવો લાવવાથી ચૂંટણીદારોમાં
મહાસભાના વિરોધનો અણગમો પેદા કરી
શકાશે. અમે નથી માનતા કે હાલના બંધારણમાં
કાંઈ પણ પ્રધાન એટલા બધા લોકહિંનતા
કાયદા કરી શકે કે જેથી ચૂંટણી કરનાર લોકો
બધા એકદમ ખુશ થઈ જાય ને મહાસભા
તરફ અણગમો બતાવે! સરકારની બીજી નેમ
એવી છે કે કદાચ જેમ જેમ કાર્ય આગળ
ધપાવવાનું આવે તેમ તેમ પૂજ્ય ગાંધીજી અને
પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ વચ્ચે વિચારબેદ
વધતો જાય, અને એ ભેદથી સરકાર પક્ષ જીતે.
અલબત્ત સરકારનું પ્રયત્ન—પ્રયત્ન હથિયાર
ભેદનીતિ જ છે જેણે અહીં તે સફળ થાય
એવો આશા ખોટી છે. આપણા ઉત્તમ
નેતાઓનું માનસ, તેમની ઉદારતા અને
પરસ્પરનો પ્રેમ આદર તે સમજતી નથી. અને
સરકાર કર્યું પણ એમ સમજે જ નહિ! તેણે
મહાસભાનું બળ માન્યું નહિ, અવગણ્યું, તો
તે તેને માનવું પડ્યું. એમ જ તેને રહેતે રહેતે
સર્વ માનવું પડશે. પ્રજા પોતાનું એકત્વ બળ
પણ એ જ રીતે પ્રગટ કરશે, અને તેની
પ્રતીતિ કરાવશે. અત્યારે તો કોણની મહાસભા
પહેલાં કરતાં પણ વધારે બળવાન થઈ છે.
તેના બધા પક્ષોને હાલનું મહાસભાનું પગલું
ખડું અને સ્વમાનવાળું લાગેલું છે. આનું એક
જ પરિણામ આવશે અને તે એ કે છ માસ
પછી આ વચગાળાનું પ્રધાનમંડળ બંધ પડશે,
ત્યારે નવી ચૂંટણી કરવી જ પડશે અને ત્યારે
મહાસભા પક્ષ વધારે બળવાન થઈને આવશે.
તે વખતે હાલના જેટલા પણ સરકાર પક્ષના
માણસો ચૂંટણીમાં નહિ આવી શકે તે સૌ
કાંઈ જાણે છે.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈને

ડોક્ટરની પદવી

આ માસમાં આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર-
ભાઈને બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી તરફથી

ડોક્ટરની પદવી એનાયત થઈ તે ઘણા હર્ષપ્રદ સંભાર છે. એમના જેવા પુરુષને માન આપવાથી એ વિદ્યાપીઠને માન મળ્યું એમ અને સમજીએ છીએ આવું માન એમને મળવાનો સમય તો આ પહેલાં ઘણા વખતથી આવી ગયો હતો પણ હમણાં એમણે ખતારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠનું અધિકારપદ છોડ્યું, તે પ્રસંગ લઈ વિદ્યાપીઠ આ માન આપી તેમની માથેનો સંબંધ ચાલુ રાખ્યો એ એક પ્રશંસ્ય ઐચિત્યનું પગલું ભરેલું છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ પણ આ પગલું વિચારવા જોવું છે.

આચાર્યશ્રી આનંદરાકરભાઈમાં વિદ્વતા, રમંતતા અને વ્યવહારિતાનો મિશ્રણ યોગ થયો છે. પૂર્વપશ્ચિમની ફિલસૂફી કાળો બનેલો એમનો અભ્યાસ નિશાલ અને ગહન છે. ફિલસૂફી વિષય જ એવો છે કે તેની જિજ્ઞાસામાયી કાર્ત્ત્ત્વ પણ વિષય રહી ન જાય. અને હમણા તો બધા ફિલસૂફીની નજર સમાજરચના અને રાજ્યવ્યવસ્થા તરફ વળેલી છે. શ્રી આનંદરાકરભાઈનો આ અભ્યાસ પણ સતત અને વિગતોવાળો છે. એમનામા ગુજરાત ગૌરવ લે છે. ગુજરાતીઓમાં વિદ્વાનોની મંજ્યા ઓછી છે એ ખરું પણ તેના વિદ્વાનો હિંદના કાર્ત્ત્ત્વ પણ પ્રાન્તના વિદ્વાનોની પ્રથમ પક્ષિમા ખેસી શકે એવા છે એ ગુજરાતે અભિમાન લેવા જોવું છે. હવે તેઓ ખતારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના કામથી દારકત થઈ ગુજરાતમાં આવ્યા છે

અને ગુજરાત તેમના જ્ઞાનનો ઘણાં વરમો લાભ લે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

‘પ્રસ્થાન’ના વાચકોને

અત્યારે દિલ્લીની માથે જણાવવાનું છે કે લગભગ એક વરસથી શ્રી ચિમનલાલ ચક્રવર્તી શાહ ‘પ્રસ્થાન’ની નોંધો લખે છે તે હવે નહિ લખી શકે. વાચનારાએ જોયું હશે કે તેમની નોંધો એક સરખા વિચારબળવાળી ઠેઠ સુધી ગૂંટેલી છે. અને એ નોંધો ‘પ્રસ્થાન’નું એક વિશિષ્ટ આકર્ષણ ગણાઈ છે. અને શ્રી શાહને પોતાને આ કામ અનુકૂળ પણ હતું. પણ ખીજાં કામનાં દબાવેને લીધે તેમને આ કામ છોડવું પડે છે. તે પ્રસંગે તેમણે ‘પ્રસ્થાન’ દ્વારા વાંચનાર વર્ગની કરેલી સેવાની અને પ્રસ્થાનતંત્ર ઉપર કરેલા ઉપકારની અમે નોંધ લઈએ છીએ. તેમની નોંધો બંધ થઈ છે, પણ તેમનો ‘પ્રસ્થાન’ તરફનો સદ્ભાવ એવો જ રહેશે, અને તેમના લેખોનો લાભ આપણને મળ્યા કરશે એ એક આશ્વાસન છે.

‘પ્રસ્થાન’ની નોંધો ચાલુ રહે તેને માટે પ્રસ્થાનતંત્ર પ્રયત્ન કરે છે અને ઘણે ભાગે નોંધોનું કામ પહેલાં પેકે જ ચાલુ રહેશે એવી આશા છે. ખીજા પણ કેટલીક અનિયમિતતાઓ ‘પ્રસ્થાન’ના સંચાલનમાં પેસી ગઈ છે તેને નાજુક કરવાને પ્રયત્ન થશે.

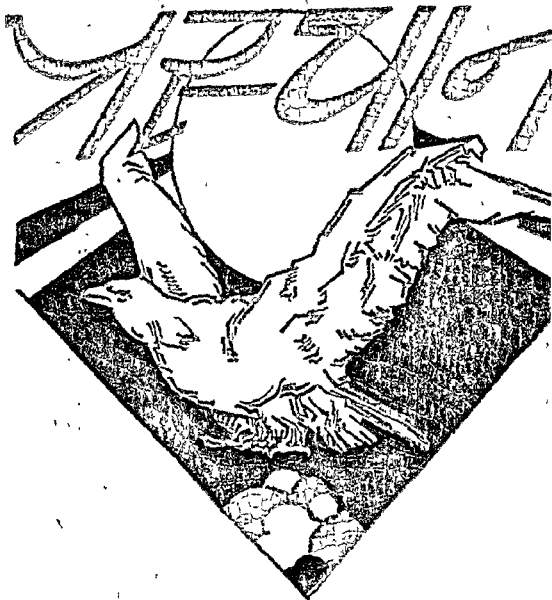
પ્રસ્થાનતંત્ર

રૈજનીશી

માર્ચ : ૧૯૩૭

- તા. ૩ હિંદી સરકારના આ વર્ષના બજેટને મહાસભાપક્ષના ડેપુટી લીડર પં. ગોવિંદ વંશસ્ પંતે સુધરેલા નમાનાનું "નંગલી બજેટ" તરીકે વડી ધારાસભામાં ઓળખાવ્યું; વોશિંગ્ટન ખાતે ફ્રાન્સ અને અમેરિકા વચ્ચે યુદ્ધનાં દેવા વિશે મંત્રણા થઈ.
- તા. ૪ ઈંગ્લેંડે પોતાના લશ્કરી અદાલતપત્રમાં ગયા વર્ષ કરતાં આ વર્ષે ૭ કરોડ પાઉંડ વધુ આકાર્યા.
- તા. ૭ મૂર્ચસાલ વિધાપીઠના સ્નાતકોનું સ્નેહસંમેલન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખપણા હેઠળ ઢિંગવાણું; ફુનિયાના કાચા માલની વ્યવસ્થા કરવા માટે (!) જીનિવામાં ૧૬ મુખ્ય રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓની પરિષદ ભરાઈ—જર્મની અને ઈટલીએ તેનો બહિષ્કાર કર્યો હતો.
- તા. ૮ કલકત્તામાં મળેલી સર્વધર્મ પરિષદની છેલ્લા દિવસની બેઠક અધ્યક્ષ શ્રી આનંદરાંકર કુવળા પ્રમુખપણા હેઠળ મળી; પ્રધાનમંડળોના તરંગો એવનારાઓને ઉદ્દેશી રાષ્ટ્રપતિ પં. નવાહરલાલજીએ નિવેદન બહાર પાડી બહાર કાઢ્યું કે આપણે પ્રધાનપદાં લૂંટવા માટે ધારાસભામાં નથી જતા, પણ હાખોના પ્રત્રોના નિહાલ માટે જાગ્યે છીએ; 'દક્ષિણ આફ્રિકા હિંદનું અપમાન કરતા કાયદા ધોડે છે ત્યારે બ્રિટિશ સરકાર એક પ્રેક્ષક બની તે જોયા કરે છે' એવા સાર પુરુષોત્તમદાસનો સરકાર સામે આક્ષેપ અને વિરોધ; ગડવાલના મહારાજાએ ગાદીવારસના લગ્ન પ્રસંગે શ્રામોદ્ધારની યોજના માટે રૂ. ૧ લાખની ભેટ આપી અને ૩ લાખ ૩૬ હજારની મહેસૂલ માફ કરી.
- તા. ૯ સ્પેનમાં લયંકર લડાઈ પછી સરકારી સૈન્ય પાણું હડયું અને બળવાખોરો પાંટનગર તરફ આગળ ધસ્યા એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.
- તા. ૧૦ સ્પેનના યુદ્ધમાં ઇટલીનો હાથ હોવાનો બેંક જીતો થયાની વિગત બહાર પડી: મદ્રાસ ધારાસભામાં મહાસભા પક્ષના નેતા તરીકે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યની સર્વાનુમતે ચૂંટણી થઈ; સરહદ પ્રાંતના વિકટ યતા જતા મામલાને પરિણામે સરકારે લશ્કરી મથકની જગા બદલી એમ બહાર થયું.
- તા. ૧૨ સુંબઈ ધારાસભાના મહાસભાપક્ષના નેતા તરીકે શ્રી બી. જી. ખેરની ચૂંટણી થઈ.
- તા. ૧૩ બંગાળની રાજની મિત્રોના પચાસ હજાર કામદારો હડતાળ ઉપર ગયા; લંડન ખાતે મળેલી એક પરિષદમાં રશિયાના લંડન ખાતેના એલચી મિ. મેઈસ્ટ્રીએ બહાર ભાષણમાં જાણાવ્યું કે "સૌ સામે એકઠે હાથે જીતવા રશિયા સક્ષિતમાન છે."
- તા. ૧૪ હિંદીમાં રાષ્ટ્રપતિ પં. નવાહરલાલનું બચ્ચ સરહત અને અપૂર્વ માન.
- તા. ૧૫ કાયદો અને વ્યવસ્થા નળવવા ખાતર યોગ્ય પગલાં લેવાશે એવી વાયબ સરહદ પ્રાંતોના ગવર્નરે વચ્છીરીસ્તાનના તામકાવાળાઓને ચેતવણી આપી; અપૂર્વ કૃતેહ માટે સાબારી મેળવી અખિલહિંદ મધ્યસ્થ મહાસભા પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ વીખેરાઈ; હિંદીમાં ખાણના મેળાવડા પ્રસંગે વાહસરોય સાહેબે જાણાવ્યું કે ગવર્નરે પક્ષ બેઠાથી દૂર રહેશે અને યોગ્ય હદમાં રહીને; સહકાર સદાનુભૂતિ અને સદાય આપવાની પોતાની ફરજ અને હક સમજશે.
- તા. ૧૬ ન્યૂ-હિંદીમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિની ઐતિહાસિક બેઠક ભરાઈ અને તેમાં સરલી આહ્વાસ્વીકારની તરફેણમાં કસાવ પસાર થયો; સર ઓસ્લીન ચેમ્બરલેનનું લંડનમાં અવસાન.
- તા. ૧૭ અમિયાર મહિના અટકમાં રાખ્યા પછી એકએક શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોસ્ને સરકારે છાડી મૂક્યા; ન્યૂ હિંદીમાં અખિલહિંદ મહાસભાસમિતિની બેઠક પં નવાહરલાલ નેહરુના પ્રમુખપણે ભરાઈ.
- તા. ૧૮ ન્યૂ-હિંદીમાં રાષ્ટ્રીય સંમેલનના પ્રમુખપદેથી પં નવાહરલાલ નેહરુએ નવા બંધાણ વિશે નિવેદન બાંધ્યું.

- તા. ૨૦ થડી ધારાસભામાં ખાંડ કાપાની વધારાની એક્સસાઈઝ જકત અને પોસ્ટફાઈના ફરતા કાપોને રદ કરતું ગવર્નર જનરલ તરફની બસામણ સાથેનું નોંધાવિલ નાણામંત્રીએ રજૂ કર્યું.
- તા. ૨૧ સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર શ્રી. ગોવિંદ વલ્લભ પંતને પ્રધાનમંડળ રચવા માટે મંત્રણા કરવા આમંત્રણ આપ્યું.
- તા. ૨૨ મુરત જિલ્લાના છ આશ્રમો, જે ૧૯૩૨ના ગેરકાયદેસર મંડળોને લગતા એર્ડિનન્સ હેઠળ સરકારે કબજે કર્યા હતા, તેનો કબજો સરકારે અસલ માલિકોને સોંપવાના હુકમ બહાર પાડયા; મહાસભાના હોદ્દાસ્વીકારના કરાવ પછી હિંદી નાયબ વજર મિ. આર. એ. બટલે જાહેર બાપણમાં જણાવ્યું કે ‘મહાસભા હવે વાસ્તવવાદી બની રહી છે.’
- તા. ૨૩ આશ્રમના મહાન નેતા ડૉ. પટ્ટાભિસીતારામૈયાએ રાજસ્થાની પ્રશ્નો અંગે કાઠિયાવાડમાં પ્રવાસ શરૂ કર્યો; લાહોર નજીક મહોર્મના સરખસ અંગે ૧૪૪ મી કલમનો અમલ જાહેર થયો; ફાસિસમની ૧૮ મી સંવત્સરી અંગે રોમમાં મહોત્સવ ઉજવાયો; એ પ્રસંગે ‘ઇટલી ગઈ ગુમરી ભૂલણ નથી... એરોવાનું વેર લેવાને છટાલિયનોએ ૪૦ વર્ષ રાહ જોઈ હતી!’ એવી મુસોલિનીની યોષણા.
- તા. ૨૪ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની ડોક્ટર એફ. લિટલેયરની માનભરી પદવી લઇને અમદાવાદ પાછા ફરતા શ્રી આનંદરા કર લુખનું અમદાવાદે સ્વાગત કર્યું; અમદાવાદ એન્જીયુક્શન સોસાયટીએ નવી આર્ટસ કોલેજ માટે રૂપિયા એક લાખની જાહેર માગણી કરી હતી તે રકમ પૂરી ભરાઈ ગયાની મંત્રીએ જાહેરાત બહાર પાડી; સંયુક્ત પ્રાંત, આરિસ્સા વગેરે પ્રાંતોના મહાસભાપક્ષના નેતા અને ગવર્નરો વચ્ચે પ્રધાનમંડળ રચવા માટેની મંત્રણા આવી; ખર્ખા અને જાપાનની સરકાર વચ્ચે વેપારી કરાર થયા.
- તા. ૨૫ બ્રિટન અને ફ્રાન્સની સરકારે ઇટલીની સરકારને ચેતવણી આપી કે ‘બંદોબસ્તોની તરફેણ અને ભૂમધ્યમા વિશ્વો નાખવાની નીતિ છોડી દો.’ ઇટલી અને યુગોસ્લાવિયા વચ્ચે મહત્વના રાજકીય કરારો થયાની વિગત બહાર આવી; ટોરનો માફક હજારોની થયેલી કતલ માટે ઇટલી વિરુદ્ધ લોહડ ન્યેર્ગો પાર્લામેન્ટ સમક્ષ બાપણ કર્યું.
- તા. ૨૬ સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈએ હોદ્દાસ્વીકાર વિશે નિવેદન બહાર પાડ્યું; ‘આજ્ઞાઓનો અમલખરો નથી—કે જવાબદારીઓનો ડર પણ નથી. કોઈ પણ સંજોગમાં મહાસભા પોતાની સ્થિતિ સંગીન કરવાની તક નહિ છોડે.’
- તા. ૨૭ મુખ્યમંત્રી ગવર્નર અને મહાસભા પક્ષના નેતા વચ્ચેની પ્રધાનમંડળ રચવા માટેની મંત્રણા પડી ભાગી, બીજા પ્રાંતોમાં પણ એ જ પરિસ્થિતિ ઠીક થઈ; એ પરિસ્થિતિ ઉપર રાષ્ટ્રપતિના ઉદ્ગારો: ‘બનાવો જે વળાંક લઈ રહ્યા છે તેથી અને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે. મહાસભાની પરિસ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે.’ અને મહાસભા પાર્લામેન્ટરી પેટાકમિટિના પ્રમુખ સરદારશ્રી વલ્લભભાઈના ઉદ્ગારો: ‘હવે હું સૌથી વધુ ચિંતામુક્ત થયો છું.’
- તા. ૨૮ મદ્રાસમાં શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યના નકાર પછી, શ્રી નિવાસ ગાસ્તીજીએ પણ પ્રધાનમંડળ રચવાની ના પાડી.
- તા. ૨૯ વીસનગમાં શ્રી. પ્રાણલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા હેઠળ વડોદરા રાજ્ય પ્રબલમંડળ પરિષદનું ચૌદમું અધિવેશન શરૂ થયું; મહાસભાના હોદ્દાસ્વીકારની નાથી ‘લડન ટાઈમ્સે’ અમલખ લખી જણાવ્યું કે ‘નેતાઓએ પાર્લામેન્ટની સત્તાની અવગણના કરી છે.’ હિંદ અને જાપાન વચ્ચે વેપારી કરારો માટેના મુદ્દાઓ ઘડાઈ ગયા અને તે પર જાને પક્ષની સંમતિ મળી ગઈ છે એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.
- તા. ૩૦ લાંબા વખતના સેનસન્ધાસ પછી ગાંધીજીએ રાજકીય વિષયનું, કપા સંલેગોમાં અને કપા હેતુસર મહાસભાએ હોદ્દાસ્વીકાર માટે ચારતો રજૂ કરી હતી તેની સ્પષ્ટ અને સચોટ તત્વદર્શી મીમાંસા કરતું જાહેર નિવેદન બહાર પાડી: ‘પ્રાતિક સ્વરાજ્યના દાવાનો હવે અંત આવ્યો છે; હવે તો રાજનંત્ર તત્વચારના જોરે ચાલશે.’—એમ જાહેરાતની પોશળના પ્રુદ્ધી પાડી.

નંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

અ નુ કું મ ભિ કા

પૃ. ૨૩

ક્રાંતિ : ૧૯૮૩

અંક ૫

૧	મનવા ! [કાવ્ય]	...	...	શેષ	...	...	૪૦૩
૨	આપણી સૃષ્ટિનો કોયડો	...	...	શ્રી. અરવિંદ ધોળ	...	...	૪૦૪
૩	જુહુને કિનારે [કાવ્ય]	...	...	મુદરજી ગો. ખેડાઈ	...	...	૪૦૬
૪	બ્રહ્મપુત્રાની સપાટી ઉપર	...	...	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	...	...	૪૧૦
૫	વિદ્યનાં લોતિક બળો	...	...	યશવંતરાય ગુલાબભાઈ નાયક	...	...	૪૧૩
૬	યુવક વીરને [કાવ્ય]	...	...	પૂજાલાલ	...	...	૪૧૮
૭	સાત પૈસા [વાર્તા]	...	...	કાર્તિકેય	...	...	૪૧૯
૮	નિરાશ પ્રેમ [કાવ્ય]	...	...	પતીલ	...	...	૪૨૩
૯	વિચાર ચંક્રમણ	...	...	રામનોરાયણ વિ. પાંડક	...	...	૪૨૫
૧૦	સર્જનનો શિગેમણ [કાવ્ય]	...	...	દેવજી રા. મોદા	...	...	૪૨૬
૧૧	યુરોપીય મહાસાગરોની બદલાતી પરદેશનીતિ-૧	...	...	રામભાઈ પટેલ	...	...	૪૨૭
૧૨	હિંદી વી મા હેત્ર માં પરદેશી કંપનીઓની ભૂત	...	...	રણજીરાજ પગરાજ મહેતા	...	...	૪૩૫
૧૩	રસાયણ [કાવ્ય]	...	...	પૂજાલાલ	...	...	૪૩૬
૧૪	રાષ્ટ્રીય કેળવણી	...	...	કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા	...	...	૪૪૦
૧૫	વાદબચ્ચ [કાવ્ય]	...	...	' શિરીષ '	...	...	૪૪૨
૧૬	બ્રહ્મદેશના ઉત્સવો અને જીવનવ્યવહાર પદનાલ શાસ્ત્રી	...	...	...	...	...	૪૪૩
૧૭	વાસદેવ [કાવ્ય]	...	...	રતિલાલ જાયા	...	...	૪૫૦
૧૮	ભારતીય નક્ષત્રચક્રું આરંભસ્થાન	...	...	છોટાભાઈ સુથાર	...	...	૪૫૧
૧૯	શુભ ચિંતન [કાવ્ય]	...	...	પ્રેમશંકર લ. ભટ્ટ	...	...	૪૫૩
૨૦	નવસર્જન [કાવ્ય]	...	...	પ્રમ્તરામ ન. રાવળ	...	...	૪૫૪
૨૧	નારીમિત્ર વરાહમિહિર	...	...	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	...	...	૪૫૬
૨૨	દાહોદ મહાસભા સમાજવાદી પરિષદ	...	...	જયજીલાલ આંખાનેરિયા	...	...	૪૬૦
૨૩	એક ગીત [કાવ્ય]	...	...	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	...	...	૪૬૬
૨૪	લોકચર્ચા : ગેર્યાની આર્થિક તપાસ	...	...	વિદુલદામ મગનલાલ ક્રેહારી	...	...	૪૬૭
૨૫	ગાંધી સેવાસંઘ	...	...	અવગભાઈ પુરુષોત્તમદામ	...	...	૪૭૫
૨૬	એક અપ્રસિદ્ધ રાજવલિ	...	...	દિલ્લિપુત્ર બા. ત્રિવંનજી	...	...	૪૭૫
૨૭	કોણ અટીકું ? [કાવ્ય]	...	...	કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	...	...	૪૮૨
૨૮	જ્ઞાનગોચરી	...	...	' અસાત '	...	...	૪૮૬
૨૯	દાર્ઢ બ્રહ્મપ્રેશરનો ઉપાય અને લમણ	...	...	દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	...	...	૪૮૭
૩૦	પુસ્તકપરિચય	...	...	ગૌરીચંકર મુ. જાલા	...	...	૪૮૨
૩૦	રાજનીતી	...	...	...	...	...	૫૦૦

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક રણજીરાજ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી રાત્રે ખમાસા ચોકી અમદાવાદ.

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

तंत्री : रामनारायण विश्वनाथ पादक

पुस्तक २३

भाग ५ • १९८३

अंक ५

भनवा !

शेष

हो निर्लभ्य भस्तान !
भनवा ! हो निर्लभ्य भस्तान !

टेक

हसि जग मे' जन सण है यात्रिक,
किरका डोम भडेमान ?

भनवा०

भार्ग काज संगत, नहि संगत—
काज भार्ग : निर्वाण !

भनवा०

जले सूर जग तरह तरहका,
भत थुके निज तान ! *

भनवा०

* पीथु, जेजेवन्ती, आशाचरी, जैनपुरीमां भारी रीते गार्ध सदाय छे.

આપણી સૃષ્ટિનો કોયડો*

લેખક : શ્રી અરવિન્દ ઘાપ

અનુવાદક : શ્રી અંબાલાલ પુરાણી

આપણી પાર્થિવ સૃષ્ટિ એક આદર્શ સ્થાન નથી. જગત અમંતોષ આપે તેવું છે, તેના સ્વરૂપ ઉપર અપૂર્ણતા, દુઃખ અને અનિષ્ટ-અશિવ-ની સ્થાપના થાયા, તેના ઉપર સદાને માટે લાગેલી છે એ વાતનો ઇનકાર થઈ શકે તેમ નથી—અને કોઈ પણ પ્રકારની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ એનો અસ્વીકાર કરશે પણ નહિ. અને વિરલ વ્યક્તિઓ જાદ કરતાં, જગતની અપૂર્ણતાની પ્રતીતિ જ એક રીતે માનવના અંતરમાં આધ્યાત્મિક જીવન પ્રત્યેની અભીપ્સા જગાવવાનું આદિર્બિદુ થઈ પડે છે. વ્યક્ત જગતની સધળી સીમાઓ ઉપર ઝૂંખી રહેલા એ પડછાયાની દુઃખકારક, વિકલ કરી મૂકનારી, અંસાર ઉપર વિરક્તિ પેદા કરનારી, યા તો સમર્થ લાગણીનું કડવું ભાન થયા વિના જ એ વિરલ વ્યક્તિઓને મદાન, આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ સાદાનિઃક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. એવી અપૂર્ણતા હોવી એ સર્વ પ્રકારના આવિર્ભાવનું મૌલિક લક્ષણ હોવું જોઈએ, અથવા તો, ત્યાંસુધી જગત સ્થૂલ હોય ત્યાં સુધી તો મર્વ પ્રકારનો આવિર્ભાવ એવો જ હોવો જોઈએ એવી દલીલ કરવામાં આવે છે. તે છતાં પણ સર્વ પ્રકારના આવિર્ભાવનું મૌલિક લક્ષણ એવું હોવું જોઈએ કે કેમ એ પ્રશ્ન તો રહે છે જ. અને એ દલીલ જો સાચી જ હોય તો પછી જન્મ ધારણ કરવાની ઇચ્છા, આવિર્ભાવ પામવાની, યા તો સર્જન કરવાની તપઃશક્તિ (will) આદિમ પાપ તરીકે ગણાવી જોઈએ અને જન્મમરણના ફેરામાંથી યા તો આવિર્ભાવમાંથી વેગળા થઈ જવું એ જ મુક્તિ મેળવવાનો એકમાત્ર શક્ય માર્ગ ગણવો જોઈએ. જેઓની જ્ઞાનદષ્ટિ એ પ્રમાણે જુલું છે યા તો એને મળતું આવે એવું દર્શિર્બિદુ સ્વીકારે છે.—એવાઓની જાદુમતિ હોય છે.—તેમને માટે પોતાના પ્રજ્ઞને પહોંચવાના સુવિધ્યાત આધ્યાત્મિક માર્ગો આપી રહેલા છે,—આધ્યાત્મિક મુક્તિ મેળવવાનો મીઠો અને ટૂંકો રસ્તો પણ છે. પરંતુ વગ્તુરિયતિ ઉપર જાણી તેવી ખરેખર ન પણ હોય, અને આપણી અજ્ઞાન દશાને, અથવા તો અપૂર્ણ, એકપક્ષી જ્ઞાનને એ પ્રમાણે દેખાતી હોય એમ પણ બને. એટલે કે, અપૂર્ણતા, અશિવ, દુઃખ વગેરે આવિર્ભાવના માર્ગમાં રહેલ અપરિહાર્ય સ્થિતિ (અંજેગ) યાને દુઃખકારક પ્રવાસપંથ હોઈ શકે પરંતુ આવિર્ભાવ થવા માટેની અચૂક શરત, યા તો પ્રકૃતિમાં લેવાતા જન્મનું તારતમ્ય ન હોય એ પણ અંભવિત છે. અને એ પ્રમાણે જો હોય, તોપણી સર્વ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન જગતથી નામી છૂટવામાં નહિ પરંતુ અહીં, જીવનની અંદર રહીને જ, વિન્યય પ્રાપ્ત કરવાની અભીપ્સા સેવવામાં, જગતની વિરાટ પ્રકૃતિઓની પાછળ કાંઈ કરી રહેલી ભયવાનની દિવ્ય તપઃશક્તિને અનુભવિ આપી તેની જોડે સહકાર કરવામાં. દિવ્ય આધ્યાત્મિક પૂર્ણતાનાં દારની—એ જ દાર દિવ્ય જ્ઞાનજ્યોતિ, દિવ્ય શક્તિ અને દિવ્ય આનંદના નિઃશેષ અવતરણ માટે પણ ઉદ્દ્યાતનરૂપ થનાર છે તેની—ગોષ કરવામાં મમાયેલું છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

આપણે જે વ્યક્ત જગતમાં જીવન ધારણ કરી રહ્યા છીએ તેની, તથા જે મર્યોદિત ચેતનાની દીવાલોમાં જડાયેલા હોઈ છૂટવા માટે આયોડિયાં મારી રહ્યા છીએ તેની અનિત્યતાથી પર કોઈ નિત્ય સનાતન તત્ત્વ આવી રહેલું છે એટલું તો સર્વ પ્રકારની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ સ્વીકારે છે. એ સનાતન, પરાત્પર તત્ત્વનાં લક્ષણો છે અનંતતા, સ્વયંમૂ સત્તા, મુક્તિ, નિરપેક્ષ જ્ઞાનન્યોતિ, નિરુપાધિક આનંદ. ત્યારે શું માનવથી દૂર આવી રહેલ એ નિત્ય પરતસ્ત્ર અને અહો પાર્થિવ ભૂમિકામાં પ્રગટ થયેલ ચેતના એ જે વચ્ચે ન પાર કરી શકાય, એવી ખીણ સદાને માટે આવી રહેલી છે? કે, એ જે વસ્તુઓને એ સનાતન વિરોધી તત્ત્વો જ સમજતાં?—અને કાલમાં આરંભાયેલા જીવનરૂપી સાહસને આટોપી લઈને, સનાતન અને અનિત્ય વચ્ચેનો ભેદ સદાને માટે વટાવીને જ શું માનવ એ સનાતન પ્રભુને પામી શકે? સાધનાની એક પ્રણાલિને છેડે તો એ જ નિર્ણય આવીને બિભો રહેલો જણાય છે; આદ્યમતે જરાપણુ બાંધછોડ કર્યા વિના તથા સૃષ્ટિ અને સર્જનત્વાર વચ્ચે એક પ્રકારનો મંચ સ્વીકારવા છતાં છેવટના પૃથક્કરણમાં એ જે વચ્ચે—માયા અને સત્યરૂપે—અંતિમ વિરોધનું પ્રતિપાદન કરનાર અદ્વૈતવાદની આધ્યાત્મિક મીમામાઓએ કાંઈક એણે અંશે—(છૂટછાટ મૂકીને)—એ પ્રણાલિનો આશ્રય લઈને અંતિમ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરતાં સુધી તેનું અનુસરણ કર્યું છે. પરંતુ સાથે સાથે આ જગતના પ્રત્યેક પદાર્થમાં વાસુદેવ વ્યાપી રહેલો હોઈ, પ્રત્યેક વસ્તુથી પર, તથા પ્રત્યેક વસ્તુની પાછળ પણ, તે જ વ્યાપે છે; મર્વ પદાર્થ વાસુદેવમાં આવી રહેલા છે, અને ત્યારે આપણે જગતના બાહ્ય સ્વરૂપની પાછળ નજર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે સર્વ વસ્તુ વાસુદેવમય છે,—વાસુદેવ સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મવિદ જગતમાં વિચરે તો અને કંઈ કરતો જતો, તેના સર્વે આઘાત પ્રત્યાઘાતોને ઝીલે તો, ભગવાનની નિરપેક્ષ શાંતિ, નિરપેક્ષ ન્યોતિ અને દિવ્ય આનંદમાં પોતાની ચેતનાને ધારણ કરી શકે છે એ હકીકત અર્થઘન અને જ્ઞાનપ્રદ છે. એટલે આ સૃષ્ટિના કોયડાના ઊંડાણમાં છેવટે ન ટાળો શકાય તેવા વિરોધને બદલે કોઈ ખીણ જ વસ્તુસ્થિતિ આવી રહેલી જણાય છે. ત્યાં એક પ્રકારની અગમ્યતા છે, રહસ્ય છે. અને તેનો ઉકેલ પરસ્પર વિરોધી એ તત્ત્વોના સ્વીકારરૂપી એકતરફી ઉકેલ કરતાં કાંઈ જુદો જ હોવો નોંધ એ એમ આપણને લાગે છે. આ આધ્યાત્મિક શક્યતા સ્વીકારતાં તે તેની પોતાની મર્યાદાઓથી પાર આપણને અંગુલિનિર્દેશ કરે છે, અને આપણા પતિત પાર્થિવ જીવનના અંધકારમાં આશાનું કિરણ પ્રગટાવે છે.

હવે પ્રથમ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે આ છે:—“આ જગત નિત્ય અને નિયમિત પ્રકારે ચલા કરતી એની એ ઘટનાઓનો અવિકારી અનુક્રમ માત્ર છે? કે પછી, તેની પાછળ ઉત્ક્રાંતિનું પ્રેરક બળ, ઉત્ક્રાંતિની ઘટના આવી રહેલી છે?” અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ, આઘ અચેતનતામાંથી ઊર્ધ્વ પ્રત્યે લઈ જતી કોઈ નિસરણી છે ખરી. જેનો આશ્રય લઈને વધારે ને વધારે વિકસિત ચેતનાને પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે? એ રીતે પ્રત્યેક પગથિયે ચેતનાનો વિકાસ સાધીને તેનાથી પણ ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રત્યે ગતિ કરતી આરોહણની નિસરણી કોઈ અપ્રાપ્ત ઉચ્ચારને પ્રાપ્ત કરે છે. આપણી સામાન્ય અવસ્થા એ ઊર્ધ્વતમ લોકને સહજમાં પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી હોતું. એ પ્રમાણે ઉત્ક્રાંતિની નિસરણી નો હોય તો, ચેતન્યની એ ઊર્ધ્વગતિનો મૌલિક

સિદ્ધાંત, એનું કુરતી પગિણામ તેનો માહગિક પરિપામ શો હોઈ શકે? આપણી આગળ અત્યારે જ્ઞાનની જે મામત્રી મોજૂદ છે તે ઉપરથી તો એની ઉત્ક્રાંતિની ઘટના બનેલી હોય એમ માનવાને પૂરતા કાગલો મળે છે એટલે કે, કેવળ માનવ દેહની જ નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ,—ચેતનાની ઉત્ક્રાંતિ, પણ થયેલી છે એમ લાગે છે આ માન્યતાને પણ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની પ્રણાલીનો ટેકો મળે છે, કાગલ કે જે આદિ, અચેતન તત્ત્વમાથી વિશ્વમયગત ઉત્પન્ન થયેલું જણાય છે તેની અચેતનતા કેવળ દેખાવ પૂરતી જ છે એ અચેતનતાની અદર અનત શક્યતાઓ મહિત ચેતના અતર્હિત છે એ તિરોભૂત ચેતના મર્્યાદિત નથી, તે વિગટ છે, અનત છે, તે પ્રચ્છન્ન હોઈ જતે જ અચેતનતાના કાગવાસમા પડેલ છે, અને છતાં એના ગહન ઊંડાણમા પ્રત્યેક શક્યતા તે ધારણ કરી ગહેલ છે એ દેખીતી અચેતન અવગ્યામાથી પ્રત્યેક શક્યતા ક્રમનાગ પ્રગટે છે આરંભમા, પોતાની અંદર વામ કરી ગહેન ચિન્મય તત્ત્વને મંપૂર્ણપણે ઢાંકી દધને સુન્યસ્થિત દ્રવ્ય યાને પદાર્થતત્ત્વ પ્રગટ થાય છે ત્યાગપણી વનસ્પતિમા પ્રાણશક્તિનો અર્ચિર્ભાવ થઈ પ્રાણીઓમા વિકાસ પામતી મનોમય ચેતના જોડે એ પ્રાણશક્તિ મધાય છે હેવટે, માનવચેતનામા મનોમયતાની ઉત્ક્રાંતિ થાય કે, તથા તે જૂમિકા ન્યસ્થિત બને છે હવે ઉત્ક્રાંતિની આ નિમગ્નણી,—ચેતનની આધ્યાત્મિક પ્રગતિની મીડી —“માનવ” નામના અપૂર્ણ મનોમયતા વાળા પ્રાણી સુધી આવીને જ અટકી જાય છે? કે પછી, ઉત્ક્રાંતિનું રહસ્ય એટલે પુનર્જન્મનો એણીયદ્દ ગુપ્તતા પેઠે લેખાયેલો—અનુક્રમ જન્મની અમાગતા—નિર્ગર્થકતા—સમજવા જેટલો વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા એટલો જ તેનો હેતુ અને પગિષાક અને આતે જન્મનો મંદતર ત્યાગ કરી દઈ આદિ, અજન્મા મત્તમા કે અમત્તમા ,દી પડી તેમા લય પામી જવો એ તેનો અતિમ આદર્શ, એમ મમજવું? આપણે જેને ‘મન’ કહીએ છીએ તેનાથી ઘણી મદાન ચેતના અસ્તિત્વમા હોય એ, કાઈ નહિ તો, શક્ય તો છે જ, અને ચોક્કમ અવગ્યા પછી તેના અસ્તિત્વ વિષે આપણી પ્રતીતિ થાય છે વળા એમ પણ જણાય છે કે ઉત્ક્રાંતિની નિમગ્નણી પર મનોમય ચેતનાથી પણ ઊંચે ચઢનાથી એક એની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, જ્યાં પાર્યંતત્ત્વનો અચેતનતાના અને પ્રાણમય તથા મનોમય અવિદ્યાના બધનો છૂગી જાય છે, એ સ્થિતિએ પડોચના ચેતનાના એક નવા જ તત્ત્વનો આર્ચિર્ભાવ શક્ય બને છે અને તેથી કરીને માનવતા અતગમા અવિદ્યાના બધનમા પડેલો ભગવાનનો અશ, અશન, અને અપૂર્ણપણે નહિ પરંતુ મમૂળગો અને મંપૂર્ણપણે સુક્ત થઈ જાય છે જ્યારે ઉપર જણાવી તે જ્ઞાનદષ્ટિ જગે છે ત્યારે ઉત્ક્રાંતિનો સીડીનું એક એક પગથિયું ચેતન્યની વધારેને વધારે ઉચ્ચ શક્તિના અવતરણને આભારી છે એમ જણાય છે એવું અવતરણ થવાને પગિણામે, પાર્થિવ ચેતનાની મપાગી ઊંચે ચઢે છે,—એક નવીન તમક્રો, આ પૃથ્વી ઉપર તૈવાગ થાય છે પરંતુ ચેતન્યની ઉચ્ચતમ શક્તિઓનું અવતરણ તો હજી થવાનું બાકી છે, એમનું અવતરણ થશે તો જ પાર્થિવ જીવનના કોણકાનો ઉકેલ આવશે તથા માનવનો આત્મા જ કેવળ નહિ પરંતુ તેની પ્રકૃતિ મુદ્દા શ્રુતિને પ્રાપ્ત કરશે અત્યાર સુધી આ મન્યનું દરોન ચમમગ પેઠે થયેલું જણાય છે અત્યારે એ મત્ત્ય તેના મંપૂર્ણ પર્ગિકાટન અને માક્ષાકાગને પ્રગટ કરવાની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયું હોય એમ માનવું મમગણ લાગે છે એ પ્રમાણે જો હોય તો પછી આપણી કુનિરામા કનકનો, કુ બનો અને અવિદ્યાનો ગમે તેટલો અચ્છ

એને ભલેને હોય તો પણ તેને અને ઉપર જણાવેલા ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનો એ લાલ થવાનો હોય, તો પછી અત્યાર સુધીમાં જે અમરું પડ્યું છે તેના બદલામાં જે વિજયશ્રી ભાવિમાં વરવાની છે તે જોતાં, સમર્થ અને સાહસિક પધિકોને (યાત્રીઓને) તેની એ કિમ્મત વધારે પડતી તો નહિ લાગે. ગમે તેમ હો, પરંતુ છાયા દૂર થવા માંડી છે; ઉપરથી કોઈપણ દિવ્ય જ્યોતિ સૃષ્ટિ ઉપર ખૂંટી રહી છે અને એ જ્યોતિ દૂર, દૂર, સુદૂર, અવ્યવહાર્ય પ્રભા કેવળ નથી.

એ ખરું છે કે ઉપર જણાવેલી મીમાંસા છતાં પ્રશ્ન ઊભો રહે છે:—“વિશ્વમાં જે બધું છે તેની જરૂર શા માટે પડી?” આ અર્થા ઉત્ક્રાંતિના ગ્રામ્ય આરસો શા માટે? આ લાંબી અને ઉત્પાનો ભરી ઉત્ક્રાંતિની યાત્રા શા માટે? ચેતનાની ઊર્ધ્વ ગતિ યત્ના માટે આવું ભારે, અને આપતાં કંટાળો ઉપજાવે તેનું મૂલ્ય આપવાની ફરજ શા માટે પડવી જોઈએ? અને જગતમાં અનિષ્ટ અને દુઃખ મુદ્દલે હોવા જ શા માટે જોઈએ? આ પ્રશ્નો બાકી રહે છે, કારણકે પૂર્ણતાવાળી, નિત્યમુક્ત, નિત્યસુદ્ધ એવી દિવ્ય ચેતનાનું પતન— ‘શા માટે’ નહિ પરંતુ—‘કેવી રીતે’ થયું એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જુદી જુદી આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની પ્રજ્વાલિઓ વચ્ચે મંગીન એકવાદયતા આવી રહેલી જણાય છે. નિત્ય, શાશ્વત, ભગવત્સ્વરૂપમાંથી—એક સનાતન અદ્વૈત તત્ત્વમાથી, વિખૂટા પડવાની ક્રિયાને પવિત્રાને ચેતનાનું એ અધઃપતન થયું છે: બેદભાવ, જુદાપણુ એ પતનનું કાગળ છે. ‘અદ’ ભાવે જગતમાં પોતાની કામના અને સ્વચેતના ઉપર ભગવાન જોડેની પોતાની એકતા કરતાં, ‘સર્વ’ જોડેની પોતાની એકતા કરતા,—વધારે એક મુદ્દો તેથી એ પતન થયું એમ કહી શકાય. એટલે કે, વિધિવિધ વિરાટ શક્તિઓના જૂજવાં કાર્યો વચ્ચે સંવાદ સ્થાપન કરનાર એક, પરમમતાના, એક પરમજ્ઞાનશક્તિના, અને એક પરમ-જ્યોતિના કાર્યને બદલે દરેક બીજાજૂત વિચારને, પ્રત્યેક શક્તિ-પ્રવાહને, પ્રત્યેક રૂપને, અનંત શક્યતાઓના દગલામાં પોતપોતાનું કાર્ય વિલિન તપઃશક્તિ વડે ગાંધવાની તક આપવામાં આવી જેને પરિણામે અન્ય વિચારો, અન્ય શક્તિઓ સાથે તેને અંતે ધર્ષણ જ થયું. જગતમાં જે દુઃખ અને અજ્ઞાન આપણને દેખાય છે તેનું મખળ કારણ બેદશક્તિમાં, અહભાવમાં, અપૂર્ણ ચેતનામાં તથા પોતાની જાતની અભિવ્યક્તિ કરવા મથતી વિખૂટી તપઃશક્તિઓના મિથ્યા પ્રયાગમાં—તેમની વચ્ચે થતા ધર્ષણમાં—આપણને મળી રહે છે. એકવાર, એક પરમચેતનામાંથી જુદીજુદી ચેતનાઓ વિખૂટી પડી એટલે પછી અપરિહાર્યપણે તેઓ અજ્ઞાનમાં જઈ પડી, અને અજ્ઞાનની અંતિમદશા તે જ અચેતનના યર્ષ. ગાઢ, અગાધ, અંધકાર ભરી જડતામાંથી—અચેતનતામાંથી—આપણી પાર્થિવભૂમિકા જામત થાય છે, અને તેમાંથી એક આત્મતત્ત્વ વિદેસે છે. એ આત્મા ઉત્ક્રાંતિ વડે ગૂઢ દિવ્ય જ્યોતિ પ્રત્યે આકર્ષાઈને મહામહેનતે સચેતન બને છે, પોતે શુભાવી દીધેલ પરમાત્મા જેમાંથી તે પોતે ઉત્પન્ન થયેલ છે તેના પ્રત્યે તે ઊર્ધ્વગતિ કરે છે પરંતુ તેની એ ગતિ અંધગતિ હોય છે.

પરંતુ આ બધું થયું જ શા માટે? એ પ્રશ્ન પૂછવાની અને તેનો ઉત્તર આપવાની એક પ્રયત્નિ રીતનો તો આપણે શરૂઆતમાં જ છે: ઉઝાડી દઈશું. એ રીત એટલે માનવનાની રીત : માનવના અંતઃકરણમાં રહેલી નીતિની જાવનાને થતા આધાનને પરિણામે જાગતી

અંબોગ વૃત્તિને, તિરસ્કારની કે ઘૃણાની વૃત્તિને તથા માનવ પ્રકૃતિના સામણીપ્રધાન જુમાટાને આપણે એક બાજુ પર મૂકી દઈશું. કારણકે જટલાક ધર્મોની એવી માન્યતા કે વિગ્રહથી પણ, ચેતનાના પતનની ઘટનાથી પોતે મંપૂર્ણપણે અક્ષય એવી, કોઈ આપણુદ મતા, — કોઈ વ્યક્તિ-સ્વરૂપ સામક, પ્રભુ, પોતાની તરગી આજાને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓના ઉપર પાપ કરવાની — અને તેથી દુઃખ મહત્ત કરવાની — ફરજ નાખે છે એ માગી નથી. આપણે જે ભગવાનને જાણીએ છીએ તે પોતે તો અનંત મત્ સ્વરૂપ છે, જેના અનંત આવિર્ભાવની અંદર મમત્ર વિશ્વ-મર્મે પદાર્થો — ઉત્પન્ન થયેલ છે. અર્થે આપણી મમત્ર, આપણી પાત્ર, મમત્ર અવિર્ભૂત જગતને વ્યાપીને પોતાના અદ્ભુત વડે ભગવાન પોતે જ આ જગતને ધારણ કરી રહ્યો છે; અને અવિદ્યામા થયેલા ચેતનાના પતનનાં મર્મે કાળાં પરિણામોનો ભાગ પણ આપણી અંદર વામ કરી રહેલ પ્રભુ જ વદન કરી રહ્યો છે. અવિદ્યાથી પણ ભૂમિકામાં ભગવાન પોતે મનાતન, પૂર્ણ જ્યોતિર્રૂપે, આનંદરૂપે અને શાંતિરૂપે ગિરાજે છે. તો અર્થે આ જગતમાં પણ તે સ્ફુરે છે, — તેની જ્યોતિ, તેનો આનંદ અને શાંતિ છૂપી રીતે મર્મે દેહી રહેલ છે. આપણી પોતાની અંદર પણ કેન્દ્રીભૂત વ્યક્તિત્વ પાને જીવાત્મા વમે છે જે — પરમ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ ભગવાનની પેઠે — આપણી ચેતનાની મપાટી ઉપર કાર્ય કરી રહેલ ખડ વ્યક્તિ સ્વરૂપોની શ્રેણીથી ઘણો જ મદાન છે, તથા એ ખડ સ્વરૂપોને જે ફરગિયાન પરિણામે ભગવત્વાં પડે છે તેમનાથી એ જીવાત્મા અભિભૂત થઈ જતો નથી. આપણા અંતરમાં વામ કરી રહેલ, એ હૃદયને આપણે ગાંધી કાઢી શકીએ, “આપણે” એટલે ભગવત્સ્વરૂપ જોડે આત્માની અને પ્રકૃતિની એન્તાવાણુ એ દિવ્ય સ્વરૂપ એવું જાણીએ તથા અનુભવીએ તો આપણે મુક્તિનું દ્વાર મગ્ કર્યું મણાય. અને એ સ્વરૂપમાં ચેતનાને ધારણ કરીએ તો આ જગતના વિમવાદોની વચ્ચે પણ આપણે જ્યોતિર્મય, આનંદમય અને મુક્ત મદી શકીએ. આટલી તો આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની જગતનુની માફી આપણને મળી આવે છે.

અપૂર્ણ]

પ્રવૃત્તિનાં ના દળવાદળો અહીં,
શિકાર ના માનવપણિયો તણા;
દારે ટકોરા અહિં કોઈના નહીં,
અરે અહીં દાર જ કયાંય ના દિસે.
વિસ્તારની લહાણ અમૂલ્ય માણતાં
સાફલ્ય નેત્રો સવિશેષ પામતાં.

૫

સહવારનો શીતલ મંદ વાયરો
સમુદ્રની લહેરસવારી માણતો,
જગાડતો જીવનવાદ તન્તુને
ને ગીત ગાતો નવલી વસન્તનાં.

૧૦

રેતાળ લાંબો પટ વિસ્તરેલો,
કંઠે મૂંઝી માઠક તાલમાલા
ભાવેમિ-સ્તોત્રો તણી લહેક લેતી
ઘડી ઘડી શીતલ મર્મરેમાં.
સુકોમળી ધૂમસમલ્મલે શી
ઢાંકી અઢાંકી સઘળી દિશાઓ !
હલેતી જિભી ધરી અર્ધવેશ
જાણે નવા જોળનને પ્રવેશ !

૧૫

પ્રકાશલીલા નભને ઉન્નતી
સમુદ્રનીરે પ્રતિબિમ્બ પાડતી;
ઉત્સાહની અદ્ભુત છાંટ છાંટતી
લસે શું આ જોળનની પ્રભા નવી !

૨૦

દરે સુદરે નભનીરસન્ધિમાં
ધીમે સરે એકલ કોઈ નૌકા;
કૂલેલ એનો શદ શુભવર્ણો
તરે છટાથી પ્રિય પ્રેમહંસશો.

૨૫

હું એકલો, એકલ તોય ના અહીં,
અહીં અનોખી કઈ સૃષ્ટિ જિભરે;
હું કેન્દ્ર ને વર્તુલ કંઈ વિસ્તરે,
ઘેરે, અને નિત્ય અહીં જ નોતરે.
નિર્જન્ધતા ગન્ધનશીલને મળી
લણેક, તોયે કયમ જાય વીસરી ?

૩૦

બ્રહ્મપુત્રાની સપાટી ઉપર

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

પ્રત્યેક પદાર્થનાં બે સ્વરૂપો છે : એક પાર્થિવ અને બીજું દિવ્ય; એક ક્ષણિક અને બીજું સનાતન. એક ચર્મચક્ષુથી દેખાય છે; બીજું જ્ઞાનદષ્ટિથી જોવાય છે. એક દષ્ટિ ઉપલબ્ધ છે; બીજી ઊંડી છે. એક ખંડ છે; બીજી અખંડ છે. એક મર્યાદિત છે; બીજી વ્યાપક છે.

પદાર્થમાત્રમાં મત્ત, મૌન્ય અને સાધુતા અતર્કિત છે. એ ત્રણેનો મનુષ્યઆત્મામાં રહેલાં એ ત્રણે માથે નિત્ય સમય છે. માનવઆત્મામાં સત્ત્વગુણનું કિરણ પ્રકટ થતાં જ પ્રકૃતિના પદાર્થોના સાક્ષાત્કાર એના દિવ્ય સ્વરૂપમાં થાય છે. બ્રહ્મપુત્રાનો સનાતનતા જેવો પગથાર અને એની સુવર્ણરંગી સપાટી કેવાં અસૌકીક દેખાય છે? એની ધવલતા અને એનો પ્રકાશ આ લોકના કયાં છે? એના વિશાળ દેહ ઉપર સૂર્યકિરણોની રમણીય લીલા કે ચંદ્રકિરણોનું મનોહર નૃત્ય કોઈ અકળ દિવ્ય પ્રદેશો દેખાડે છે. આ દેહીધ્મમાન સુવર્ણપ્રદેશો કે નાચતા કૂદતા રૂપેરી તરંગો પોતાની સાથે કોઈ દુર્દૂરના ન્યોતિલોકો જોવા આપણને સ્નેહપૂર્વક નિમન્ત્રણ આપે છે. અને એ તેજતરંગો ઉપર ચાલીને કોઈ સૌન્દર્યધામની શોધમાં ક્ષિતિજની પેલીપાર સરી જવાનું કોને મન થતું નથી? આ પાર્થિવ જગતની સીમાને જોળીને કોઈ દીપ્તિમય દેશોમાં સચાર કરવાની કેવી પ્રયત્ન મુશ્કેલી થાય છે? ન્યાં પ્રપંચ નથી, દુઃખ નથી, વિપાદ નથી, એવા એક આનંદ સત્ત્વથી જ નિર્મેષા ન્યોતિધામમાં જવા માટે કેવું અદ્ભુત ઔત્સુક્ય જીભરાય છે! સ્વપદ્શન માટે આ આવાદન મહુને માટે છે.

પરંતુ આ તરંગમાયા ઉપર વિલમતી શુભ્રતા અને સરસતા તરંગોમાં અન્તર્ગત છે કે સૂર્યચંદ્રની તેજલીલાના વિસ્તારથી પ્રકટ થાય છે! અર્થાત્, આ ઉન્નતવલ્લભ વસ્તુગત છે કે કોઈ બાહ્ય પદાર્થમાથી આવેલી છે? સૌન્દર્ય વસ્તુમાં રહેલું છે કે વિશ્રુતિમાન સત્ત્વનું પ્રતિબિંબ છે? બ્રહ્મપુત્રાના જલતરંગો અને સૂર્યચંદ્રનાં કિરણો, ઉલ્કામાં, તેજતરંગ આગનારૂપે વિલસે છે એવો જ આ આચાર્ય છે. પરંતુ પ્રકૃતિને નિરખીને મનુષ્યના અંતરમાંથી મત્તની સમૃદ્ધિ જીભરાય છે ત્યારે જ આ તેજલીલાનો આનંદ અનુભવગોચર થાય છે. સાક્ષાત્કારની ક્ષણો મહુના જીવનમાં આવે છે. મનુષ્યમાત્ર સૌન્દર્યસૃષ્ટિનો વારસ છે.

૧

એક સન્ધ્યાકાળે ગૌહતીની સમીપમાં રહેતા બ્રહ્મપુત્રાના કાંડા ઉપર મન્ધાના રમણીય રંગોમાં જોખનો અગ્નિનો પટવિસ્તાર નિરખતો હતું એકો દત્તો. આમપામની ગર્વ સૃષ્ટિ શાન્ત હતી. માત્ર મન્દ ચીત્ત પવનની લહરીઓ કોઈકોઈ વાર નદીના એકધારા વહેણમાં ફરી વળતી અને સપાટી ઉપરના કેટલાક જાગને કાંઈકે જળમજાવતો. નદીનાં વહેણ જળ જોવામાં કેવો અપાર આનંદ પડે છે! પ્રત્યેક તરંગ ભિન્ન છતાં કેવા અભિન્ન પ્રવાહમાં વહે છે! કાળના પ્રવાહનું માતૃત્વ અદિયાં કેવું ચોખ્ખોચોખ્ખું અનુભવમાં આવે છે. જીવવર્તમાન અને જાવિનો નિત્ય સંબંધ કેવો સ્પષ્ટ સમજાય છે! ત્રણે કાલનું પ્રતિસૂચી ભિન્ન અદિયાં

સંપૂર્ણ રીતે થાય છે. એટલે કાલની પ્રત્યેક ક્ષણ સનાતન છે એ સત્ય સહેલાઈથી અંતરમાં ઊતરે છે. સરિતાના પ્રવાહના અંગેઅંગમાં ઊત્તરાતી સનાતનતા જીવનની અવિચ્છિન્નતા પ્રકટ કરે છે. એક તરંગ બીજા તરંગમાં અને બીજા ત્રીજામાં કેટલી ઝડપથી સંક્રાન્ત થાય છે? ક્યાંઈએ તૂટ નથી; ક્યાંઈએ વિચ્છેદ નથી. વસ્તુતઃ એક અલંગ સનાતન જીવનમાંથી આ બિન્નભિન્ન દેખાતા તરંગો પ્રકટેલા છે. એઓ આકાર ધારણ કરે છે ત્યારે પણ એ સનાતનતાનો અંશ જ પ્રકટ કરે છે. જ્યાં કાલની એકતા છે, જ્યાં જીવનની અવિચ્છિન્નતા છે, ત્યાં જીવન અને મૃત્યુ એવા બેદ પણ ક્યાંથી સંભવે? જીવન અને મૃત્યુ અને એક બીજામાં અન્તર્ગત છે, એક બીજામાં એાતપ્રેાત છે. એક પરમ ચૈતન્યના ઉભય આવિર્ભાવો છે. જીવન મૃત્યુની તરંગમાલામાં આવિર્ભાવ તિરેલાવાની પરંપરા પ્રતિજ્ઞા પ્રવર્તે છે; પરંતુ સરિતાના સળંગ પ્રવાહની ખેડે એક અવિભક્ત જીવન મર્વન ધ્રુવે છે.

* * *

રાત્રિ ઉપર ચંદ્રનું સામ્રાજ્ય ધીમેધીમે નામનું હતું. પવન જોરથી ફૂંકાતો હતો અને તરંગોને અસ્તવ્યસ્ત રીતે ઉછાળતો હતો. કાંઠા પાસેના એક ઝોવારા ઉપર સ્નાન કરીને કેટલાક સન્નજનો ચૂપડીથી ઘર તરફ પાછા ફરતા હતા. મારી વિચારમાળા આગળ આકવા માંડી. આ વિશાળ જળ કેટલે દૂરથી કેવી નિયમિતતાથી વહે છે! કોઈ સનાતન નિયમને અનુસરીને એઓ વહે છે? પરંતુ એઓ લેશ પણ સ્વતંત્ર નથી? એમની સ્વૈરગતિ મહેજ પણ ખરી? ઉત્તર એ કે આ તરંગો કાર્યકારણના મહાનિયમથી નિયન્ત્રિત છે. એઓ ક્રોધમની મર્યાદા સ્વીકારી વહા કરે છે એ જ એમના જીવનનું સંપૂર્ણ સત્ય છે. હવે દૂરદૂર સરિતાના મૂળ તરફ વળતાં આ વિશાળ જળપ્રવાહ કેટલો સંકોચ પામતો જાય છે! છેક મૂળ સુધી પહોંચીએ તો કોઈ પર્વતનું રસાતલ ફોડી એક નિરંતર સ્રોત ફૂટ્યો છે! આ સનાતન સ્રોતનું જોડાણ કાણ માપી શકે તેમ છે? એની ગુપ્ત શક્તિનો વેગ કેટલો છે? એ નિત્યસ્રોત પૃથ્વીના અવ્યન્તરમાંથી ફૂટે છે અને એનાં જળ પ્રતિક્ષણ અંતરના પૂર્ણ વેગથી ઊછળી ઉપર આવે છે અને અદ્વકાય ઝરણરૂપે પ્રવૃતપ્રદેશમાં વહે છે. આ અવિરત સ્રોત એક ક્ષણવાર પણ થોભતો નથી, સહેજ પણ આરામ લેતો નથી. એની એકાગ્રતા લેશ પણ ઝાઝી થતી નથી. એના હૃદયતલમાંથી પ્રકટેલી અદ્વકાય ધીમેધીમે વિસ્તરે છે અને વિશાળ પ્રદેશોને સંપ્લાવિત કરે છે. કોઈ સ્વસ્થ યોગીની ધ્યાન સમાધિ જેવી એકનિશ્ચયી આ નદી વહે છે! અહો! કેટલી ત્વરાથી અને કેટલી દૃઢતાથી એ મહાસાગર તરફ ચાલી જાય છે! આ અનંત જળભંડાર મહાસમુદ્રમાં મળી જઈ ત્યાં જ વિરમશે? પરંતુ જગતમાં કઈ વસ્તુ ક્ષણવાર પણ કર્મશૂન્ય રહે છે? નદીનાં જળ સમુદ્ર સાથે ભળી એમાં એકરૂપ બની અપાર જળ રૂપે નિરંતર ધોર નાંદે ધ્રુવવશે અને કાળના અંતિમ આરા સુધી જગતિનાં રહસ્થગીતો ગાશે.

* * *

રાત્રિની મનોહરતા પળેપળે અધિકાધિક પ્રત્યક્ષ થતી હતી. પવનના મુસવાટાઓ સાથે વાદળીઓ આકાશમાં વિખરાતી હતી. ચંદ્ર સાથે આછી ધેરી વાદળીઓ અને જળાતરંગોની રમ્ય લીલા પ્રવર્તતી હતી. કોઈ માનવ આકૃતિ ક્યાંઈએ નજરે પડતી નહોતી. માત્ર કાંઠા પરનાં વૃક્ષો આ સૌન્દર્યલીલા એકીટશે નિરખતાં ઊભાં હતાં.

મમયનું જ્ઞાન થતા હું બેઠો અને એ સૌન્દર્યજગતમાં એવરતો મદપગવે ઉતારે પાછો ફર્યો

૨

શિયોંગથી પાછા ફરતા ગૌહતી પાસેના એ જ કઠિથી પ્રયડપૂરના મમયમા વચ્ચે વચ્ચે વચ્ચેની ઝડીમાંથી નિગળેયું બ્રહ્મપુત્રાનું એક બીજું રમગ્નીય ચિત્ર સ્મૃતિપટમાં ચિત્રમળ જડાઈ ગયું તેવું છે જે મત્ય છે, જે સુદૃઢ છે, તે તેજમા અને હાયામા, પ્રનાશમા અને અધકારમા, જીવનમા અને મૃત્યુમા, તોફાનમા અને શાન્તિમા, ભયાનકતામા અને ભય્વતામા, સર્વમા, મનોહર લાગે છે બ્રહ્મપુત્રાની મપારી ઉપર મુગળધાગ વચ્ચેમા કે પ્રયડ તાપમા એકસરખું અમાધારણ સૌન્દર્ય મૂર્તિમન્ત થાય છે સૌન્દર્ય સત્યની પેઠે મનાતન છે

ધીરગભીર પ્રવાહમા વહેતી બ્રહ્મપુત્રા આજ અદ્ભુત વેગમા વહે છે એના ઉપના-ણમાંથી અનેક ઉતુગ મોજા બિછળતા પછડાતા પવનવેગે ઝડપથી દોડે છે આજ મગિતાના અન્તગતમ જોડાણમા કોઈ અકળ વેગ આપ્યો છે, કોઈ અકથ્ય જળનો ધોધ બિભગયો છે. કોઈ અનન્ય ભક્તતા હૃદયતટને ભેદી અગમ્ય વેગથી બિભગાતુ પ્રેમપૂર આવે છે અને શરીરના અંગેઅંગમાંથી રામાય વિનમે છે તેમ મગિતાના મુકામળ હૈયામાંથી મરમતાનું અનદદપૂર બિભગય છે અને મર્વન જળબિંદુઓ ઝડુરે છે બ્રહ્મપુત્રાનો એકધારે પ્રવાહ આજ એમએક કયા અદૃશ્ય ચઈ ગયો ' આજ તરંગો કેટલા વિપમ અને અસ્થિર દેખાય છે? આજ કેવી ભય ભરતી ચઢી છે? આજ મર્યાદામાત્ર ઓમરી ગઈ છે આજ નિગમિ રમમાગર બિજો છે

પરંતુ જે જળ તારે છે તે જ જળ ફૂંચાડે છે જે અનેક ખેનશને સમૃદ્ધ કરે છે તે જ એમનો વિનાશ કરે છે જે અનેક જીવોને પોષે છે તે જ એમનો મંદાર કરે છે. આ તે મહાપ્રેમનું પૂર છે કે મહારૂક સ્વરૂપ છે? ખરખર આ પ્રયડ પૂરની પાછળ કોઈ અદૃશ્ય મહારાક્તિ ગેલો છે

ત્યારે પ્રકૃતિની આ મમનાને ખગભગારી આરી વિપમતા ઉત્પન્ન કરનાર ગ્લેચુલનો પ્રવર્તક કાણ? ત્રિશુલ્લાત્મિકા પ્રકૃતિ પોતે કે શુલ્કનયની પાગ ગદ્યો પરમાત્મા? પરમાત્મા મિનાય આ પ્રયળ પ્રકૃતિને આટલા નેરથી કાળ હવારી શકે? એની મત્તા માનથી જ પ્રકૃતિમા ગતિ, હોભ, મયન, મર્વ થયા કરે છે પ્રકૃતિમા મર્જન, સ્થિતિ અને મંદાર, જડના, મયન અને શાન્તિ, મર્વે એની છત્રાને અધીન છે અને પ્રકૃતિ પરમાત્માથી કયા જુદી છે? પ્રકૃતિ પરમાત્માનો જ વિલાસ છે અને પરમાત્મા પ્રકૃતિનો અન્નર્થમાં દોષને પહુ એનાથી પગ છે

આ મનુષ્ય સૃષ્ટિ નિગમવામા અને એને પરિવસિત મમન્વામા હું તદ્દનીત ખન્ધો દનો ત્યાં વચ્ચેના ઝાપટા ઉપગઉપરી પડ્યા માડ્યા ન્તેનત્તેનામાં વિચાર જળ વિસ્તરી ગયા.

ઉત્તરગી ગતિએ હું ' ડાક બગલા ' તરફ ચાલતો ચલે

વિશ્વનાં ભૌતિક બળો

યશવંતરાય ગુલાબભાઈ નાયક એમ. એસસી.

“ [દરેક વિચારવાન મનુષ્યને એવા પ્રશ્નો યાચ છે કે “આ ગહન વિશ્વ કયાંથી ઉદ્ભવ્યું છે, કોણે પેદા કર્યું છે, કયાં જઈ રહ્યું છે, કયાંથી આવી રહ્યું છે, એ અનત છે કે પરિમિત ” વગેરે. એ પ્રત્યેક પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવાનો ધણા તત્વજ્ઞાનીઓએ પ્રયત્ન કર્યા છે, અને વિજ્ઞાન પણ એ મહાન કોયડાના ઉકેલ માટે આજે સદીઓ થયાં મંથન કરો રહ્યું છે, પરંતુ હજી સુધી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ સંતોષપૂર્વક થયું નથી. પરંતુ એ કોયડાના ઉકેલ માટેના પ્રયત્નમાંથી કેટલીક સમસ્યાઓ આપણે જાણી શક્યા છીએ, કેટલીક ઉકેલી શક્યા છીએ, કેટલીક ઉકેલવાની બાકી છે. ઉપર દર્શાવેલા દરેક પ્રશ્નના જવાબ માટે વિશ્વમાં જે અનેક બળો પ્રવર્તી રહેલાં છે અને જે સર્વ બળોના સમીકરણથી આ વિશ્વ રચાયેલું છે એ સર્વ બળોની કંઈક સમીક્ષા આ લેખમાં કરવાનો પ્રયત્ન છે. — તાંત્રી]

ગુરુત્વાકર્ષણ બળ

કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર કે સમતોલ હોય ત્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે એના સ્થિરપણાનો અથવા સમતોલપણાનો આધાર એના પાયા ઉપર રહેલો છે. પાયા મજબુત હોય, પહોળો હોય તો વસ્તુ વધુ સારી રીતે સ્થિર રહે છે. પૃથ્વીની સપાટી ઉપર જમીન ઉપર એક લાકડાંની ખુરશી મૂકી હોય એ ધણી સારી રીતે સ્થિર રહે છે, પરંતુ જો રેતીમાં મૂકીએ તો એટલી સ્થિર રહેશે નહિ. પાણીમાં તરતી હોય ત્યારે તો વળી ધણી જ અસ્થિર રહે છે. અને હવામાં તો એ આધાર વિના રહી જ ન શકે. આમ જતાં પૃથ્વી જેવો મહાન ગ્રહ, ચંદ્ર અને પૃથ્વીથી અનેક ગણો મોટો સૂર્ય અને તેનાથીયે મહાન અનેક તારાઓ આકાશમાં કોઈપણ મતના આધાર કે ટેકા વિના સ્થિર રહે છે, સમતોલ રહે છે અને અવકાશમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગતિમાન રહે છે. એ સર્વના આધારરૂપ જે બળ રહેલું છે તેને આપણે ગુરુત્વાકર્ષણ બળ કહીએ છીએ. જેમ લોહચુંબક લોખંડને આકર્ષે છે તેવી જ રીતે વિશ્વનું આ એક સનાતન બળ જ્યાંજ્યાં દ્રવ્ય છે ત્યાં ત્યાં પ્રવર્તી રહેલું છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ દ્રવ્યથી માંડીને પ્રચંડ તારાના અસીમ દ્રવ્યના જરથાને સમતોલનું આ બળ વિશ્વનો એક ગહન કોયડો છે. ગુરુત્વાકર્ષણ એ ગણે દ્રવ્યની સાથે જડાએલું અદર્ય અને અચલ બળ છે. આ જ બળના આધારે ધન વસ્તુના સૂક્ષ્મ પરમાણુ એકબીજાને આકર્ષી રહે છે અને એ જ બળના આધારે સૂર્યની ફરતે ગ્રહો અને ગ્રહોની ફરતે ઉપગ્રહો ફરતા રહે છે. લોહચુંબકના બળને તો આપણે નષ્ટ કરી શકીએ, ખીત્તં ધણાંક ભૌતિક બળને આપણે અટકાવી શકીએ કે સ્થાનંતર કરી શકીએ, પરંતુ ગુરુત્વાકર્ષણ એવું બળ છે કે એની સામે કોઈ પણ બળ કામ આવી શકતું નથી.

વિદ્યુત

ફુદરતના બળ સામે જેહાદ માંડી એને વશ કરવામાં ધણીવાર મનુષ્યે ફતેહ મેળવી હશે, પરંતુ કેટલાંક બળો એવાં પ્રચંડ હોય છે કે એને વશ કરવામાં એ શક્તિમાન ધર્મી

માથે મંડળાએલી છે. એ શક્તિ ક્યાંથી આવી? ગતિમાં એવું શું ભર્યું છે? ગતિથી પદાર્થમાં શું વધી જાય છે? આપણે જાણીએ છીએ કે ગતિથી પદાર્થની આંતરિક રચિતિમાં કંઈ ફેર પડતો નથી પરંતુ આખા પદાર્થની અવસ્થામાં ફેર પડે છે. એ ફેરને આપણે શક્તિ કહીએ છીએ. એ જ શક્તિ એક વા અનેક રૂપે રૂપાન્તર થઈ શકે છે. ગતિની શક્તિને ઉષ્મ્વતામાં, ઉષ્મ્વતાશક્તિને વિદ્યુત્માં, વિદ્યુતને રસાયણશક્તિમાં કે વિદ્યુતશક્તિને (સોલ) ચુમ્બકશક્તિમાં એમ રૂપાન્તર કરી શકાય છે. પરંતુ શક્તિ તેટલી ને તેટલી જ રહે છે. એક પ્રકારની શક્તિને બીજામાં રૂપાન્તર કરી શકાય છે, પરંતુ નાશ કરી શકાતી નથી, તેમ નવી શક્તિ પેદા પણ કરી શકાતી નથી. દ્રવ્યને ગરમ કરતા પ્રકારમાં અને પ્રકારને પાછા શક્તિમાં રૂપાન્તર કરી શકીએ છીએ, અને આદ્ય-અંતરૂપિનના મિદ્ધાન પ્રમાણે તો દ્રવ્ય એ શક્તિનું રૂપાન્તર માત્ર છે અને ગમમ દ્રવ્યને પણ સમમ શક્તિમાં રૂપાન્તર કરી શકાય એમ છે. કદાચ આખું વિશ્વ એકવાર માત્ર અવકાશરૂપી ઉદધિમાં શક્તિ રૂપના જગથી ભરેલું દશે. એ શાન્ત જગમાં કાર્મક ફેરફાર કઈક રૂપાન્તર થયું તરો કે કંઈ વમગ પેદા થયો તરો અને શક્તિનું રૂપાન્તર થઈને તેમાંથી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થયું તરો. આમ માનવાને કારણ મળે છે, કારણ કે આજે તો આખા વિશ્વમાં ઉષ્મ્વતારૂપે રહેલી અમાપ શક્તિના દોઢ ખાસી થઈને વિશ્વના અદ્દાદ વિજ્ઞાનમાં પ્રકારાતી શક્તિરૂપે વેદફલ રહેલા છે. કદાચ એક કાળ એવાં આપણે કે નસારે દ્રવ્ય ધીમે ધીમે શીળું થતું જશે, અને અને મર્મ દ્રવ્ય શક્તિમાં રૂપાન્તર થઈ વિહીન થઈ જશે.

કાળ

દ્રવ્ય ને શક્તિના રૂપાન્તરમાં કાળ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. કાળ શું છે એ પણ આપણે મમજી શકતા નથી, પરંતુ આપણે એટલું મમજીએ છીએ કે કાળ દ્રવ્યના રૂપાન્તર કે સ્થાનાન્તરને લીધે જ અનુભવમાં આવી ગયે છે. નૃષિમાં અને વિશ્વમાં જે ફેરફારો ચાલે છે તે કાળની સાથે મંડલિત છે ગર્ભ કાલનો જનાય આજે જનતો નથી અને આજનો કાલે જનતો નથી. અને ગર્ભ કાલ આજ અને આવતી કાલ એ પણ કાળની ગૃહ મમરવા છે. કાળ વહે છે? કાળ જાય છે. કે દ્રવ્ય કે ચેતનમાં એવું કઈક છે જે કાળનો ખ્યાલ આપે છે? ગમે તેમ હોય પરંતુ આખા વિશ્વનું સમમ દ્રવ્ય એ કાળના પૂરમાં નજાયેલું છે. એ કાળનું પૂર એક જ દિશામાં વહે છે. જૂનકાળથી ભવિષ્યમાં; મોખેથી નેન. એ પૂર થઈ વધી શકતું નથી. જે અત્યારે છે તે પહો નથી અને પછી આવવાનું તેનાથી ત્યાર પહોનું જૂદ. શું ત્યારે કશું ને સામન—સનાતન નથી? આખુલે વિશ્વ કાળથી જામિન છે. કાળ ફેરફારે છોડતો નથી. કાળને મીઠા નથી. કાળ અજામિન, અવિરત વહેતો આવ્યો છે, વધ્યા કરવાનો છે. આ જમી વિશ્વની લીલા જ જાણે કાળને લીધે છે. ત્યારે કાળ શું છે? એ માત્ર મનરૂપી કલ્પના તો ન હોય? કલ્પના તો નથી જ, કારણ કે એની અમર આપણે અનુભવીએ છીએ. કાળ કઈક છે. કાળ વિશ્વનું ગીતું એક મદાન જગ છે, જે શરત્કાર્મજની પેઠે મોખેર વિશ્વના પ્રત્યેક ખૂણામાં પ્રવર્તી રહેલું છે.

અવકાશ

કાળને સ્વનમ અસ્તિત્વ નથી. અવકાશમાં રહેલાં દ્રવ્યની ગિયતિ પરત્વે કે ન અસ્તિત્વમાં આવે છે. અવકાશમાં દ્રવ્યની રિયતિના ફેરફારને અંગે જે જનાય અને છે એને ત્યારે જ

કાળ જન્મ લે છે. જો વિશ્વનું દ્રવ્ય આ ક્ષણે છે એ જ પરિસ્થિતિમાં અને અવકાશમાં એને એ જ સ્થળે સદાને માટે રહે તો કાળ લુપ્ત થઈ જાય. પરંતુ શક્તિ, અવકાશ બળેના મેળને લીધે કાળ અસ્તિત્વમાં આવે છે. કાળ અને અવકાશ સંકલિત છે. અવકાશ-આકાશ નહિ હોય તો શું હોય? શૂન્યમાંથી શૂન્ય કાઢી લે તો શૂન્ય જ રહે. અવકાશમાંથી અવકાશ કાઢી લેવાય નહિ, અવકાશમાંથી દ્રવ્ય કાઢી લઈ શકાય. પરંતુ ત્યાં સુધી દ્રવ્ય છે અને અવકાશ છે, ત્યાં સુધી કાળ છે. અવકાશ એ જ વિશ્વ છે. પરંતુ દ્રવ્ય અને કાળ વિનાનું અવકાશ અનુભવ વિનાનું—ગુણ વિનાનું રહે છે; એટલે અવકાશ, દ્રવ્ય (શક્તિ) અને કાળ એ ત્રણ વડે જ વિશ્વ દર્શ્યમાન થાય છે.

ચેતન

દ્રવ્ય, પ્રકાશ, શક્તિ વગેરે તો અનુભવે પ્રયોગે સમગ્રાય છે. દ્રવ્યના, વિદ્યુત્તાંત, ઉષ્ણતાના, ગુરુત્વાકર્ષણના અમુક નિયત નિયમો છે. દરેક ભૌતિક બળ અને ભૌતિક ફેરફાર અમુક નિયત નિયમો વડે સંકલિત હોય છે. આપણે ભૌતિક બળો ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ, ભૌતિક બળોનો ફેરફાર કરી શકીએ છીએ, એકમાંથી બીજી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી નવીન પ્રકારની રચના કરી શકીએ છીએ, પરંતુ વિશ્વમાં ચેતનરૂપે રહેલું એક અદૃશ્ય બળ આપણે ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. એક ઝાંઝરના તત્ત્વમાં રહેલું સુષુપ્ત ચેતનબળ આપણે ચોખ્ખાના લોટમાં જોઈ શકતા નથી. એ ચોખ્ખાનું પ્રત્યેક દ્રવ્ય અને તત્ત્વ આપણે શોધી કાઢ્યું છે. પરંતુ કુદરતી ચેતનથી ભરેલા ઝાંઝરના એક દાણા જેવો જ બીજો દાણા હજુ સુધી મનુષ્ય ઉત્પન્ન કરી શક્યો નથી. આમ ચેતન એ વિશ્વનું બીજું અદૃશ્ય બળ છે. ચેતનમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય છે. ચોખ્ખામાંથી જડ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પરંતુ મનુષ્યની કોઈ પણ કળા જડમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન નથી કરી શકતી. ચેતન વડે ચેતન કેમ ઉત્પન્ન થાય એ આપણે જાણી શકીએ છીએ, પરંતુ ચેતન ક્યાંથી આવે છે, કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રશ્ન હજુ પણ અણઉકેલ્યો છે.

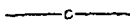
બીજો પ્રશ્ન એ છે કે ચેતન જડના સંયોજન વિના સંભવિત છે કે કેમ? ભૂત, પ્રેત, અને રિપરીટ એવાં કલ્પેલાં ચેતનસ્વરૂપો શું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે? શું ચેતનરૂપી આત્મા સ્વતંત્ર છે કે જડની અમુક સ્થિતિનો સૂચક માત્ર છે? વિશ્વનો આધાર ચેતન છે કે? શું ચેતન માત્ર પૃથ્વી ઉપર જ રહેલું છે? વિશ્વના અનંત અવકાશમાં ચેતન જડરૂપે જ દર્શ્યમાન થાય છે કે અદૃશ્યરૂપે! વિશ્વમાં ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે? આ સર્વે પ્રશ્નો હજુ તો અણઉકેલ્યા છે.

આવાં અનેકવિધ બળો ઉપર આધાર રાખતું વિશ્વ આપમેળે ઉત્પન્ન થયું છે કે કોઈ મહાન વિઘ્નિતિના નિયામક બળને આધારે ઉત્પન્ન થયું છે? "એ વિશ્વને કોઈ ધ્યેય છે, ભવિષ્ય છે, કંઈ અર્થ છે" વગેરે પ્રશ્નો આપણને મૂંઝવે છે. વિશ્વ પરિમિત છે કે અપરિમિત, અનંત છે કે પરિમાનિત છે એ પ્રશ્નો પણ આપણી કલ્પનાને મૂક બનાવે છે. આઈનસ્ટાઈન કહે છે કે જેમ લીંબુની સપાટી શરૂઆત કે અંત વિનાની છે, પરંતુ પરિમિત (limited) છે તેમ વિશ્વ પણ દિગ્ગાળમાં પરિમિત છે, પરંતુ અંત કે છેડા વિનાનું છે.

એવા પરિમિત વિશ્વનો વિસ્તાર પણ એવડો છે કે વિશ્વના દૂરના ખૂણામાં, અરે નજીકના તારા ઉપર શું થઈ રહ્યું છે તે આજ ને આજ જાણી શકાતું નથી. સેકેન્ડની ૧,૮૬,૦૦૦

માર્ધિયની ઝડપે નીકળેલો પ્રકાશ ફેટલાક તારાઓમાંથી આપણને દર્શાવે અને ફેરવે. થર્મ પછી આજે મળે છે અને આજે નીકળેલો પ્રકાશ આજથી ફેરવે થર્મ પછી આપણને આવી મળશે. ત્યારે આજે શું થર્મ રહ્યું છે ? વિશ્વનું વર્તમાન આપણે જાણના નથી. આજે તો બૃતજાળ જ ભેદી રહ્યા છીએ, અને બૃતજાળ પછી વર્તમાનમાં શું આવશે એની કલ્પના માત્ર કરી શકીએ છીએ.

એવું ગૃહ વિશ્વ અને એ વિશ્વનાં ભૌતિક જળોની ગમભોગના દ્રવ્ય આપણે સંપૂર્ણ પછે કરી શક્યા નથી. દલ્હ તો આપણે વિજ્ઞાનની સાર્વજનિક કરી છે. કાલે શું મોખાગે અને ક્યું જ્ઞાન મંપાનન થશે એ આજે ન કહેવાય. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના વિકાસ માથે વિશ્વના કોષકાલી અનેક ગમગ્યામાંથી એક પછી એક ગમગ્યાઓ ઉદ્દેશાની વળે વિશ્વમાં શું તથ્ય છે, શું સત્ય છે, એ આજે કાળ જતા આપણું જાણી પાનું શકીએ. ભવિષ્યના ગ્રંથમાં શું છે એ આજે ન કહેવાય.

યુવકવીરને

પૂનલાલ

સુખે યુવકવીર ! જા વિજયસ્વારીએ, તોપવા
મહોદ્ધ દુદ્યાલિલાયઃ પ્રતિ કાંગરે કાંગરે
નિમ્બ ગદના ઉડાડ ધજ; શત્રુને ચોપવા
વિમુક્ત કર પ્રાણવા પ્રલયના, સૂતા ગાગરે.

રજો યનગની તુરંગ તવ તેજલા પ્રાણનો,
જળે હણુહણે, ત્રગર્વ નિજ શીર્ષ ઉછાળતોઃ
હલંગ દઈ એક પીઠ પર સ્વાર થા; બાણનો
ચયો ઉદય, બર્ગથી અશુભ પંથ યાતો છતો.

દીને જલદ અન્ધરાજ તવ, વીર સંભાળથી
લગામ પકડી કરે દલ, બરાવીને પંગડે
પદો, સતત દુમલા કરત કારમા કાળથી
ગદા અજિત જા, જલ્દી અગર વારનો માંપડે.
અસીમ વિજયંત તારકમશુદ્ધ સાસાન્યનો
સુદાવ સુખ સૂર્યમંડિત સુવર્ણ સિદ્ધાન્તનો.

અતિ વિવેકી દેવોતો એવો આદેશ લાગે છે કે કોઈક વખતે ગરીબો પણ લલે હશે.

નાની કોટડીઓમાંથી રૂદ્ધ જ નહિ પણ મુક્ત દારૂ સંભળાય છે. જો કે ઘણી વખત રડવાનું હોય ત્યારે એ ગરીબો તો હશે છે.

ઠીક, ઠીક; આ દુનિયા હું સારી રીતે પીઠાતું છું. મારા બાપ જૂના જમાનાના છે. એમણે ઘણું દુઃખ—ઘણું દુઃખ જોયું છે. મારા બાપ એ અરસામાં જ કારખાનાની નોકરીએ લાંગેલા. એ પોતે કે અમે પણ એ માટે મગફળ નથી પણ એ વાત ખરી છે.

અને એ વાત પણ ખરી કે મારા વિતેલાં બાળપણમાં જેવા આનંદથી હસ્યો છું તેવું દારૂ હવે પછીનાં વર્ષોમાં નહિ જ મળે.

મારી મુલાખી અને આનંદી મા વિના હું શી રીતે હસું? જેનું મધુર દારૂ આંખોમાંથી આંખું પડે ત્યાં સુધી ચાટ્યાં કરતું અને હવે રૂંધી નાળે એવા ખાંસીના જોરમાં અટકતું.

એક સાંજે અમે બન્ને સાત પૈસા શોધવામાં પડ્યાં હતાં તે વખતે એ પણ હસી શકી નહિ. અમે બહુએ ફાંફાં માર્યાં પણ ક્યાંય પૈસા જડ્યા નહિ. પછી સીવવાના સંચાના ખાનામાંથી ત્રણ પૈસા અને એક પૈસો તાકામાંથી મળ્યો. બાકીના અમારાથો દૂર જતા રહ્યા હતા.

પહેલા ત્રણ તો મારી માએ શોધી કાઢ્યા. એ ખાનામાંથી હજી બીજા મળવાની એને આશા હતી. એ શીવણકામ કરતી અને કમાણીના બધા પૈસા ત્યાં રાખી મૂક્યાની એને ટેવ હતી. મારે મન તો શીવવાનો એવો અતલ સોનાની ખાણ જેવો હતો. એમાં ડોકિયું કરતાં વાર “તમારે માટે ખાવાનું તૈયાર સમજ લેવું.”

એટલે તમે જ વિચારો કે મારી માને નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતાં જોઈ મને કેટલું આશ્ચર્ય થયું! સોય, અંગૂઠી, કાતર, પટ્ટીઓ અને બટનનો ઢગલો ચૂંચતાં તે અચાનક બોલી બિડી : “એ તો સંતોષ ગયા!”

“કાણુ?”

“આ, નાનાં ગાજરનાં પતીકાં જ તો!” મારી માએ જવાબ આપ્યો અને એમ કહી ખાતું બહાર ખેંચતાં જોરમાં હસી પડી.

“આવ, દીકરા,” એણે કહ્યું, “આપણે એ તોફાનીઓને શોધીએ, પેલા લુચ્ચા પૈસાને શોધી કાઢીએ!”

એ નીચી વળા અને કાળજીપૂર્વક મોંય પર ખાતું ઘિપું વાળ્યું—પૈસા બિડી જવાની

એને ખીજ લાગતી ન હોય? પતંગિયું પકડવાને આપણે એના પર દળવેથી ટોપી લાંબીએ છીએ એમજ એણે ખાનું મૂક્યું.

તો હું જ પૂછું કે દમતું કેમ ન આવે?

“એ બધા ત્યાં જ દગે, ખાનામાં. એક તો હોવો નેઈએ.” મારી માએ કહ્યું.

આખો વખત મૂઠું દારૂ હરકતું હતું, પણ ખાનું ઊંચકાની એને ઉતાવળ દોય એમ લાગ્યું નહિ.

પછી હું એ નીચે બેસી ગયો અને ત્યાં જ આખો ઠેરવી—કદાચ એકાદ ચગળો પેમે ડોકિયુ કરે, પણ કશું જ ફરક્યું નહિ. ખરું પૂછવું તો અમને પણ ખાતરી નહોતી.

અમારી આંખો મળી અને આ ગમ્મત ઉપર અમને દમતું આપ્યું કંઈ મોંઘા ખાના પર મેં આગળી મૂકી.

“શ—” મને ધમકાવતા મારી માએ કહ્યું “એને ઊંચકીય નહિ, નહિ તો નામી જશે. પેમે કેવો દોડી જાય છે એ તને ખબર નથી! ચરે, એ તો એવો જલદી, એવો જલદી દોડે છે, માગ મમ એવો જલદી!”

અમે દરમિને ચાકી ગયાં અમે બંને એ ગળણતા હતા.

અમે શાંત થયાં એટલે પેમા લેવા માર્ગ આગળ લગાડ્યાં.

“ઝોડ! ઝોડ!” મારી માએ ખૂબ પાડી એણે મને એટલો તો ખીચણો કે મોડાની મગડીને દાય લગાડ્યો દોય એમ તરત જ મેં આંચળી ખેંચી લીધી.

“જે—અચ્ચા ઉઠાઉ, એને નમાડવાને તું એટલો બધો આતુર છે? જ્યાં છે ત્યાં મહેવા દેશે તો આપણને મળશે, પછી નહિ મળે તો બંને એ થોડો વખત ત્યાં જ રહે તું જાણે છે કે કપડા ધોવાને માટે માથું લેવો છે. માથું વગર કેમ ચાલે, અને એક લાટાના સાત પેમા પડે તબુ તો આ જ્યાં, ખીજ ત્યાં નેઈએ કપાક મળી આવશે કાઈ જગ્યાએ મંતાયા દગે પણ એમને ધાધધ ગમતી નથી એમનો મિત્તમ ગયો તો તો આ છે એચ્ચા ઉદગ જ મમજી લેવા માટે ખાન ગળણે પેમે તો બહુ ચચા છે એનો ઉપયોગ મારવેની અને વિવેકથી કંઈ દગમાથી એને બદલ કાઢવાનું ગીત તને નથી આવડતું!”

વાનો કરતા કરતા ખૂબ દરયા—અને પેમાને દગમાથી બદલ કાઢવાનું કેવું વિચિત્ર ગીત (તમને મહેવા જેવું એ નથી) મ નોડી કાઢ્યું.

પપા પેમા આવો બદલ

ખાનામાંથી આવો બદલ

ગીત શાના શાના મેં આજુ ધર નેઈયું બધે જ ચોંચના પડેલાં હતાં પણ કપાચ પેમે દેખાયો નહિ કશું દેગે મારી મા બધે મોંઘી વળી.

“ઝોડ, કેમ કમનગીય, એક ટેનર પણ નથી” એ બોલી ગઈ “આ બધું ટેનર પર પાચડું દોય તો મેં મેં ખરું અને આપણે ચોંધીએ છીએ એ પણ તમને મળી જાય.”

એ બધો કચ્ચો ખાનામાં મ બરી દીધો એટલામાં મારી મા વિચારમાં પડી ગઈ.

“મારી! મને ખબર છે—આપણે એક પૈસો ક્યાંક મૂક્યો છે!”

“ક્યાં દીકરા? બરફની જેમ એ પીગળી જાય તે પહેલાં બોલી દે!”

“કાચનો કળાટ! એના ખાનામાં છે!”

“જેવો તોફાની! પહેલાં કહ્યું નહિ એ કીક થયું. નહિ તો એ પણ નાસી જતો.”

અને ઊઠીને કાચના કળાટ પાસે ગયાં એના ગારણના કાચ ભાંગી ગયા હતા. એના ખાનામાં અમે એક પૈસો જોયો. મને પહેલેથી ખાતરી હતી. ત્રણ દિવસથી એ પૈસો તક-કાવવાનો વિચાર હતો. પણ મારમાં હિંમત નહોતી. હિંમત કરી હોત તો થોડી મીઠાઈ ખાવાની મળત.

“હવે આપણી પાસે ચાર પૈસા થયા,” મારી માએ કહ્યું. “કીક, અડધા કરતાં વધારે તો ચૂર્ષ ચૂક્યા. એ ચાર પૈસા બેગા કરતાં કલાક થયો. આ થતાં સુધી બાકીના ત્રણ ખાનામાંથી એક એક પૈસો મળી જાય.....”

હા, દરેક ખાનામાં એક પૈસો હોય તો! અમે પહેલાં એ કળાટનો ઉપયોગ બહારિયા તરીકે કરતા હતા.

મારી માએ દરેક ખાનું ઉઘાડતાં નાનું સરખું વ્યાખ્યાન આપવા માંડ્યું.

“એક વખત આ ખાનું તો સમૃદ્ધિવાળું હતું. આ તો હંમેશાં ખાતરી. અને—આના ઉપર તો કોઈને વિશ્વાસ જ નથી. અરે! એક પૈસાએ નહિ. અમારી જરૂર વખતે મદદરૂપ થવા તમારી પાસે બીજા માણું છું ત્યારે અમને આપવા તમારી પાસે કશું જ નથી?”

“બીજા બધામાં નહિ, તો આમાંથી વધારે મળી આવશે—મને ખાતરી છે”—
ચોથું ખાનું—છેદ્યું—ભાંગેલાં તળિયાંવાળું ખાનું ખેંચતાં મોટેથી હસતાં મારી માએ ઉમેર્યું.
એ ખાનું મારા ગળામાં બેરેલી દીધું અને પછી હસતાં હસતાં અમે ભોંય પર બેસી ગયાં.

“સહેજ ઊભો રહે” મારી માએ કહ્યું, “હમણાં પૈસા મળી આવશે. તારા ખાધના ખીસામાં થોડા દરો. તું જો તો ખરે!”

અને, આશ્ચર્યની વાત તો એ કે એકાદ ખીસા પર બેરેલેલાં કપડામાં હાથ નાખતાં, પહેલાં જ ખીસામાંથી એક પૈસો નીચે પડ્યો!

“ઓહા! આ રહ્યો,” પોતાની આંખોને કળૂક કરતી ન હોય એમ એણે કહ્યું.
“હવે આપણી પાસે કેટલા થયા? કેમ—એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ! હા, પાંચ થયા; એટલે બાકીના તો મળશે.”

એ બધે શોધી વળી પણ એક પૈસાએ નહોતો. એનાં મુક્ત હાથના જાડ્યથી દૂર નાસી જતા એ પૈસા બીજા ખીસામાંથી કેમે ક્યાં જદાર આવ્યા નહિ.

પરિશ્રમથી મારી માના ગાલો ઉપર એ રાતાં ગુલાબની લાક્ષી ચમકવા લાગી. મહેનત કરવાની એને ના કહેલી હતી. એથી એ માંદી પડતી. પણ આ તો અણધાર્યું કામ આવ્યું. આમ પૈસા શોધવાની તે કોઈ ના પાડવાનું હતું!

ચાનો વખત થયો—ને—ચીતીયે ગયો. થોડા વખતમાં સાંજ પડશે. મારા આપુને કાસે સવારે તો ખખીય જોઈતું હતું અને હવે ધોવાય એમ પણ નહોતું. એકલા દૂરના પાણીએ ધોવાથી તેમના કામ કંઈ જાય નહિ.

“ઓહ, ઓ, કેવી મૂર્ખો!” પોતાના કપાળે આગળા ઠોકતા મારી માએ કહ્યું, “માગ ખીસા તો મેં જોયા જ નથી! હા, જોઈ તો ખરી!”

અને એમાથી એણે એક પૈસો ખેંચી કાઢ્યો
છઠ્ઠો પૈસો!

એના શરીરમા તાવ ભરાતો હતો ફક્ત એ જ પૈસો બાકી હતો

“અહો આવ!” એણે કહ્યું, ‘હવે તારા ખીસા જોઈએ એમાથી કદાચ એઃ મળી આવે!’”

માગ ખીસા? એ બતાવવાનો મને કશો વાધો નહોતો બધા ખાલી હતા!

સાજ પડી છ પૈસા લઈ અમે બેઠા હતા એકેય પૈસો અમારી પાસે ન હોય તેમા અને આમા કશો ફેર નહોતો માગવાડીને ત્યાં અમારી સાખ નહોતી, અમારા પાડોશીઓ અમારા જેવા જ ગરીબ હતા વળી એક પૈસો તે ઉછીનો લેવા જવાય?

અમારા દુ ખો પર હસવા મિનાય કશું જ બાકી નહોતું

એનામા એક બીખારી પાગલો આવ્યો દુ ખી અવાજે એણે માદ કર્યો આ જોઈને મારી મા હમનામા જ અચાંચ થઈ ગઈ

‘જાઓ ગઢે, લવા માણમ,’ એણે કહ્યું ‘મારે જોઈતા સાણુની ગોટી લેવા એક પૈસો જોધનામા અમે સાજ પાડી નાખી’”

“એક પૈસો?” છુટ્ટા અને ધાર્મિક દેખાતા બીખારીએ આશ્ચર્યથી અનિમેષ દ્રષ્ટિએ એના માસુ જોના પૂછ્યું

“એક પૈસો!”

“હું તમને એક પૈસો આપુ” એણે જવાબ આપ્યો

“તારી પાસેથી—દાન લેવું?—બીખારી પાસેથી?”

“મારી દીકરી, ભય રહ્યો આટલો ધગમ હું નહિ ચૂકું” મારે તો હવે આ શરીર મમાવા જેટલી ધગતી મિના! ગીગ્ગ કશાની જરૂર નથી”

એક પૈસો મારી હથેલીમા એણે મૂક્યો અને ધીમેથી દૂર જતો રહ્યો

“મારુ થયુ, પ્રભુનો પાક” મરી ગા બોલી બીડી “મન જમદી—”

તે અટકો પડી મુક્ત હાથ્ય એને હવાથી નાખતું હતું

“પૈસા બેગા કરતા બહુ મોડુ થઈ ગયું” એ શ્વાસ લેતા અટકી, “કપડાં ધોવાનું છે હવે તો ગદી જશે, છેક જ અધાર છે, અને દાવો મળવાવવા તેન પશુ નથી...”

હાસ્યના એ મોઝા પાછળ ગભગમણ થવા લાગી લયથી હું નાસી ગયો; અને એની મદદે દોડું ત્યાં તો એણે મોડું મંતાડી દીધું આકડીથી એનું શરીર ઘૂંચી જાય, અને મારા હાથમા કંઈ ગરમ વસ્તુ પડી

પુનિત અણુમોડું એનું લોહી—મારી માનું એ લોહી હતું ગરીબીમા પણ ધણા ધોડાં એવું પ્રકુદન મુક્ત હાસ્ય વેરી શક્તા તેનું એ લોહી હતું *

[શિખરિણી]

મને જ્યારે તેઓ ત્વરિત ગતિએ ત્યાં લઈ જશે
ચઢાવીને ખાંધે, ઘર તુજ વટાવી, ગુણવતી,
ઘણાં જોવા ત્યારે નિજનિજ ગૃહથી નિકળશે
ઉઘાડા માથાની વણ ઉલટની મેઢની જતી. ૧

દઈ નાખી નીચે તુજ કરતાણું કામ હળવું
જશે દોડી તુંચે નણકતાણી વાતાયન ભણી,
સફાળી—શા માટે? નહિ નહિ થશે શક્ય કળવું—
અચંબો પામેલી યુણી ખળર મારા મરણની. ૨

નહીં ઈચ્છા તોએ નિરખી મુજને હાલ મહીંતે
જશે શોકે ઊઠા હૃદય સહસા તાહકું ગળી:
વહેતાં આંસુને નવ શકીશ રોકી, સુલલિતે!
અને છાતી હૂમા થકી તુજ જશે ખેવડી વળી. ૩

નહીં આજે મારી બિલકુલ તને લાગણી થતી,
પરંતુ તે દાણે નહિ જરૂર એવું કંઈ હશે;
તહાઈ હૈયું એ મુજ હૃદયની માગણી હતી,
ખરે તેનો ત્યારે અલળત તું સ્વીકાર કરશે. ૪

મને દેખી જતો વસન મહીં વીંટાઈ વરવા
તહારી પાસેથી, શકીશ રહી રોયા વગર તું ?
ભલે આજે મારી કરતી નહિ તું કાંઈ પરવા,
કહી આવું ત્યારે હર્ષશ રહી તોડી જિગર તું:— ૫

“હતો જોછો જોકે મુજ પ્રણયને લાયક ન એ,
છતાં એને આહી નવ શકી. જન્યું એ કયમ કરી ?
જતો જોડોજોડો થઈ નિરખી જે નિત્ય મુજને
કરી તે ખોયારા તણી ન ગણના મેં અહ ! જરી. ૬

“રહી રાખી જરી અનુચિત હું મારી વિપમતા:
લીધી એકે એના કર તણી ન મેં ભેટ કરથી;
ખીલ જાળાઓ છે મુજથી અદિયાતી કંઈ, છતાં
ખસેડેલી જેણે નજર નહિ મારા ઉપરથી ! ૭

* આ કાવ્યનું ચણનર મેં રવ. Savage Landoie ના ‘ધી મેઈસ લેમેન્ટ’ નામક પદ ઉપરથી મારી પોતાની ઢગમાં કર્યું છે.

“ કરી કીનાદારી, હતું યદ્દપિ ના કારણ રહું:
વિના હેતુ એને વળી ગહુ વખોડ્યો—કરી શકી
વખાણો હું જેનાં હત, અગર જે એમજ ચહું;
પરતુ એવું ના નસીબ મહીં મારા હતું નકી !

૮

“ બગાડી મેં બાણ મુજ, દઈ બગાડી તુજ બિના,
કર્થુ મેં શું તેનો નહિ નહિ રહ્યો ખ્યાલ મુજને:
તને મેં ના ચાહ્યો પણ થઈ છું સૂની તુજ વિના;
હતો મેં ધિક્કાર્યો પણ હતી ભૂલી ના હું તુજને.

૯

“ અહો જે એકાદે શ્રવણ મધુરો શબ્દ મુખથી,
તહારે માટે મેં મુખ થકી દીધો હોત મરવા,
ઉગારી લેઈ હું શકી સહુ તને હોત દુઃખથી,
નહીં આવ્યો બહેલો જરૂર જ દીધો હોત મરવા !

૧૦

“ વહોર્યાં મેં એદો શ્રમ થકી, હતું સાધ્ય મુખ ત્યાં:
હતી જિભી આસાયશ તહીં કરી આફત ખડી.
કહેવું કોને ? શુ કરવું ત્યમ, ને જાઉં વળી કયાં ?
રહેલી પોતાની ભૂલ થકી અહીં એકલી રડી.

૧૧

“ હતું જે માગેલું વીનવી વીનવી તેં મુજ કને
નહીં મેં હા ! તેની કચમ તુજ કને માગણી કરી ?
હતું એવું લાગ્યું તુજ ઉરતુ ઐદાર્ય મુજને,
નહીં યાચી ખેલ્યાં પડત મુજને યાચવું કરી.

૧૨

“ જણાયુ ના ત્યારે રહી સહુય તે બેઈ હું હવે.
મને સાચી શાથી સમજ ન પડી તે જ સમયે ?
કરી તેં તો પૂરી તુજ દરદયાત્રા અતિ જવે,
થતી મારી હાવે શરૂ—નહિ કરી સાથ ઉભયે !

૧૩

“ મને છે તે રહાતાં શિખવ્યું નિજ લોગે જીવનના.
હવે એ જાણીને શુંય કરવું ? વેળા ગઈ વહી:
પ્રભુને પામેલા જઈ મુલક માંહે મરણના,
હું શાને માટે આ જગતની મહીં જીવતો રહી ? ”

૧૪

તું રે.શે એ રીતે અગર વસમી રીતથી વધુ,
નહીં રેવા ઢેરી તુજ વળી હશે કાંઈ અવધિ:
મળી થોડા માટે મળતું મુખ તરશે ઉડી ગધું,
સહેવાની રહેશે ઉરગળતરા છેવટ મુધી.

૧૫

આ પણા દેશમાં જેમ ત્રિંગી વાવડો આપણા દેશધ્વજ તરીકે સ્વીકારાઈ ગયો છે તેમ જ 'વંદે માતરમ્' નું ગીત દેશગીત તરીકે સ્વીકારાઈ ગયું ગણાવું જોઈએ. ખરી રીતે ધ્વજ પહેલાં ઘણાં વરસોથી આ ગીત સ્વીકારાઈ ગયું છે. છતાં **વંદે માતરમ્** તેના ગાન સમયે ભાગ્યે જ કોઈ પણ સભાના બધા સભ્યોથી તેને એક રીતે ગવાવું કોઈએ સાંભળ્યું હશે. એટલા માટે મને થાય છે કે મહાસભા તરફથી તેનું પ્રમાણ્યૂત સંગીત નક્કી થઈ ફોનોગ્રાફની પ્લેટમાં અને રેડિયોમાં તે બહાર પાડવું જોઈએ. તેનું એક એવું રૂપ નક્કી થવું જોઈએ જે સાધારણ માણસ પણ ગાઈ શકે. અત્યારે તે ખરાબર નહિ ગવાવાનાં કેટલાંક કારણોમાં તેના સ્વરો લંબાવવા પડે છે એ, તેમ જ તેના બંગાળી ઉચ્ચારો ઘણાને ફાવતા નથી એ છે. બંગાળીઓ સંસ્કૃતના ઉચ્ચારો અમુક રીતે જ કરે છે, તે ઉચ્ચારો બંગાળ બહાર કોઈ પણ પ્રાન્તને પરિચિત નથી તેથી તેનું જે સ્વરૂપ નક્કી થાય તેમાં બધા પ્રાન્તોને ઝોળામાં ઝોળી મુશ્કેલી પડે તેવા ઉચ્ચારો તેમાં આવવા જોઈએ. બંગાળ પોતે તેને બલે પોતાના ઉચ્ચારોમાં ગાય, પણ આફી બધા પ્રાન્તોને માટે તેનું એકસરખું ઉચ્ચારણ નક્કી થવું જોઈએ. અને સંગીત પણ ખાસ ઉસ્તાદી તાલીમ વિના સાધારણ માણસ ગાઈ શકે તેવું નિર્ણયિત થવું જોઈએ. અને રેડિયોમાં અને ફોનોગ્રાફમાં તેને બને તેટલું પ્રચલિત કરી આખા દેશમાં તેના એકસરખા સંસ્કારો પાડવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

એ સિવાય 'વંદે માતરમ્' ગવાતી વખતે બધાએ બિંભાં થવું જ જોઈએ કે નહિ, એ પણ નક્કી થવું જોઈએ. તદ્દન દેશી રીતે નીચે બેઠાં હોઈ એ ત્યારે બિંભાં થવાની મને જરૂર નથી લાગતી. બિંભાં થવું એ માન આપવાની પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ છે. આપણે તો આપણાં પૂજ્યપાદ બેઠાંબેઠાં જ કરીએ છીએ. પણ ખુરશી ઉપર સભ્યો બેઠા હોય ત્યારે બિંભાં થવું કે કેમ તે વિચારવાનું રહે છે. હું તો ધારું છું, નીચે બેસતાં અને ખુરશી ઉપર બેઠા હોઈએ ત્યારે એમ બે સ્થિતિ માટે બે પદ્ધતિઓ રાખવા કરતાં, (અને મિશ્ર બેઠકોમાં શું કરવું એ પ્રશ્ન તો રહેશે જ,) બેસીને જ 'વંદે માતરમ્' ગાવું એમાં કશું જ ખોટું નથી. દરેક દેશને પોતાની માન આપવાની રીત જુદીજુદી હોય. પણ હાલની અતન્નતા કરતાં તો હરકોઈ એક રીત, પ્રમાણ્યૂત કરી સ્થાપવી જોઈએ. બલે પછી તે બિંભાં રહેવાની હોય તો પણ.

અને વધારે ખરાબ તો એ છે કે 'વંદે માતરમ્' ગવાતી વખતે પણ આપણે ખાનગી વાતો કરતા, મસ્કરીઓ કરતા, આંડું અવળું જોતા હજી અટક્યા નથી ! આપણામાં તે વખતે પણ ફરી ગંભીરતા આવતી નથી. એ અત્યંત દુઃખદાયક વસ્તુ છે. એમાં ભાવની આખીનો દોષ નથી, પણ તાલિમ શિસ્તના અભાવનો દોષ છે. આપણે એ ક્યારે શીખશું ?

ગુજરાતીઓ બીજા પ્રાન્તોનું નૃત્ય શીખવા લાગ્યા છે. થોડો વખત એ ગુજરાતના સ્વાભિમાનને દોષરૂપ કેટલાકને લાગ્યું પણ તે ચાલવાનું જ છે. અને આખા હિંદમાં એક જ સરકૃતિ હોવાથી આપણે એવા પ્રાન્તિક ભેદને બહુ કરવા ન જોઈએ. ખરું તો એ છે કે ગુજરાતનું નૃત્ય હવે કે નહિ, અને હવે તો તેનું શું સ્વરૂપ હવે તેની શાધખોળ થવી જોઈએ પણ અત્યારે મારું એ વક્તવ્ય નથી હું પોતે એના પર પ્રાન્તીય પર પ્રાન્તીય નૃત્ય નૃત્યના શિક્ષણની વિરુદ્ધ નથી આપણા ઘણા ભાર્મ્યહેતો મણિપુરી નૃત્ય શીખે છે કોઈ કોઈ કથકવિના કે દક્ષિણ હિંદના બીજા નૃત્યો શીખે છે કે શીખશે. અને એ એકદર ઉત્તેજન લાવક છે પણ એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે નૃત્ય મૃદગ કે એના બીજા કોઈ પણ વાદ્યને હમેશા અડવમે છે આપણા ભાર્મ્યહેતો બીજા પ્રાન્તનું નૃત્ય શીખે છે અને બીજા પ્રાન્તનું મૃદગનાદન કોઈ શીખતું નથી સામાન્ય રીતે મૃદગનાદન કે એવી ઢળા નૃત્યથી ગૌણ અથવા ઓછી ગમિક ગણાય છે પણ જો એ કોઈ નહિ શીખે તો આપણું શીખેલું નૃત્ય તદ્દન નકામું જરો, ભૂવાઈ જશે, અને આપણે હમેશને માટે પર પ્રાન્તની કોઈ વ્યક્તિ ઉપર એને માટે આધાર રાખવો પડશે. મૃદગ વગાડનારની હડીવાઈ, ગોમામણા, નર્તકને કેટલા બધા અડચણકર્તા છે તે તો છૂટા છરાયા પ્રસંગે પણ દેખાય છે તો આ બાબતમાં જા તો નર્તકોએ અંદરઅંદર બળ્લતા પણ શીખવું જોઈએ અથવા તો નર્તન માથે જ તેની ખપત પ્રમાણે મૃદગ વગાડનારા પણ ગુજરાતીઓ થવા જોઈએ નહિતર કર્ણની વિદ્યાની પેઠે ખરે વખતે આપણી કલા ખોટી પડી જશે

— ૦ —

સર્જનનો શિરોમણિ

દેવજી રા. મોઢા

હું માનવી સાગરને તરી જઈ
આકાશમાં પંખી સમે ઉડી રહું
પાખો થકી પર્વતને વિંચી રહું
આખો મહી વિશ્વ સમગ્ર હું ભરું

આણું નહીં, અશ અનન્તતાનો
ના વામણો, વારસ હું વિરાટનો
હું જિન્દુ તો એ આણખૂટ સિન્ધુનું
પ્રહ્લાંડ આણુ પ્રતિબિંબી હું રહું !

હું શૌર્ય ને સાહસની પ્રતિમા
હું પ્રેમ ને માર્દવની પ્રતિભા
ઐશ્વર્યની ન્હાની શી હું પ્રતિકૃતિ
હું માનવી સર્જનનો શિરોમણિ.

યુરોપીય મહારાજ્યોની બદલાતી પરદેશનીતિ-૧

રામભાઈ પરેલ

યુરોપીય મહારાજ્યોની પરદેશનીતિને દારનાર એમની લોભી અર્થનીતિ છે.

૧૯૧૪ પહેલાં પણ જર્મન, ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ આર્થિક હિતસંબંધોના અચકામણ માંથી એમની પરદેશનીતિની અચકામણ બીજી થઈ. એમાંથી મહાયુદ્ધ નીપજ્યું. મહાયુદ્ધને અંતે યુરોપ ને યુરોપનાં સંસ્થાનોના નકશાનો પુનર્ચના કરવા બેગા મળેલ સામ્રાજ્યાધાક્ષી રાજપુરુષોએ પોતપોતાના દેશની સ્વાર્થો અર્થનીતિના દોરીસંચાર પ્રમાણે મુલેદપરિપદમાં પણ એકબીજાને છળવા ને હણવાનું કાર્ય કર્યું. આને લીધે એક પણ વિવાદાસ્પદ આંતરરાષ્ટ્રીય અગ્રનું નિરાકરણ એએ ન કરી શક્યા એટલું જ નહિ, પણ યુદ્ધ પછીના યુરોપીય રાજકારણ ને અર્થકારણમાં આવનારી આફતોનાં બીજ પણ તરત જ વાવી દીધાં. પરિણામે, યુદ્ધ પૂરું થતાં જ મહારાજ્યો વચ્ચે શસ્ત્રીકરણની નવી હરીફાઈ ચાલુ થઈ. બ્રિટનનું જગરું દરિયાઈ ને બાપારી હરીફ જર્મનીને મહાયુદ્ધે છૂંદી નાખ્યું હતું, પણ એ જ મહાયુદ્ધે બીજા બે સફળ હરીફા—જાપાન ને યુ. એસ. એ.ને સજ્યાં હતા. યુ. એસ. એ.એ દરિયાઈ કાફલો વધારીને બ્રિટનની હરીફાઈ કરવા માંડી. અમેરિકન હરીફાઈનો એકલે હાથે સામનો કરી શકાય એવી સ્થિતિ બ્રિટનની નહોતી. અમેરિકન હરીફને પહોંચી વળવા બ્રિટને જાપાનનો સાથ શોધ્યો. પાસિફિકમાં જાપાનીઝ મુરાદની સિદ્ધિમાં અમેરિકાના ચીનમાંના સ્થાપિત હિતસંબંધો આડે આવતા હતા એટલે બ્રિટને ભાઈગંધી માટે લંચાનેલો હાથ ગોણે સ્વીકાર્યો.

વૉશિંગ્ટન નૌકાપરિપદમાં અમેરિકાએ ઍંગ્લો-જાપાનીઝ મેત્રોને અંત ચાલુઓ ને બ્રિટન અને જાપાન ઉપર પોતાનો 'ડિપ્લોમેટિક' વિજય મેળવ્યો. નૌકાદળની ક્રાંતિય હરીફાઈ ઉપર પણ અંકુશ મૂકાયો.

૧૯૨૨ની વૉશિંગ્ટન નૌકાપરિપદ પછી યુરોપીય રાજકારણના મુખ્ય સ્તરધારે બ્રિટન ને ફ્રાન્સ રહ્યા. જર્મનીની ગણતરી નહોતી. ઇટાલી, સોવિયેટ રશિયા, પોલાંડ કે બેલ્જિયમ જેવાં રાષ્ટ્રોનું પણ મહત્ત્વ નહોતું. સામાન્ય રીતે ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ પોતપોતાની કુશળ બેઠનીતિ વાપરીને નાનાં યુરોપીય રાષ્ટ્રોને પોતપોતાની પાંખ તળે ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરતાં. ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ દબાયેલા જર્મનીનો પક્ષ પણ દમ્બેશાં ઈંગ્લેંડ લેતું અને એમ કરીને હારેલા દુશ્મન પ્રત્યે ઉદારતા દાખવવાનો નૈતિક દંભ કરતું. સોવિયેટ રશિયાને યુરોપિયન રાષ્ટ્રોની જમાતમાં સ્થાન નહોતું. જીનિવાના રાષ્ટ્રસંઘમાં પણ એ નાતઆરી રાષ્ટ્ર ગણાતું.

મહાયુદ્ધ પછી મહારાજ્યોએ પોતપોતાના સ્વાર્થો હેતુઓ સાધવા માટે અખત્યાર કરેલી અર્થનીતિનું સીધું પરિણામ ૧૯૩૦માં દેખાયું. આર્થિક મકામંદી ને રાજકીય કટોકટીને મામલો બીજો થયો.

ઍંગ્લો-અમેરિકન, અમેરિકન-જાપાનીઝ ને ઍંગ્લો-ફ્રેંચ વિરોધ ઉગ્ર સ્વરૂપે બહાર આવ્યો. યુરોપીય મહારાજ્યો નાનાં રાજ્યોને લઈને પોતપોતાનાં બૂધ રચવા લાગ્યાં.

૧૯૩૩-૩૪ના વર્ષમા હિટલરની સમુખત્યારી હેઠળ જર્મની અને મુસોલિનીનું ઇટલી વચ્ચે પહેલી વાર યુરોપીય રાજકારણમા પોતાનું અગત્યનું વર્ચસ્વ અતારતા થયા ક્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની પ્રભુતા ઉપર પહેલી વાર કાણુ મૂકાયો.

વિષમ આર્થિક મદીમા આપુ યુરોપ અટવાતું હતું એ વખતે દરેક રાષ્ટ્રને પોતાના આંતરિક પ્રશ્નો એટલા બધા મૂઝવતા હતા કે બહારની 'ડિપ્લોમસી' ને પૂરે અવકાશ નહોતો મળતો આર્થિક પરિવર્ત ને નિશ્ચીકરણ પરિવર્તે નિષ્ફળ નિવડી ગઈ હતી એ વખતે જર્મનીમા તાત્કાલિક સંમુખત્યાર થયેન હિટલરે શસ્ત્રીકરણ કરવાનું શરૂ કરી વર્સેસની સંધિને ભગ કર્યો ક્રાન્સને માટે એ મોળી ગભગમણુ હતી પણ હગ્નેડને એ પોતાને ટેકા આપના સાથે ન લઈ શક્ય ક્રાન્સના પ્રભુત્વને કાઈપણ રીતે તોડનાનો ઇંગ્લેન્ડનો ઇગ્ગે હતા સર ન્લેન સાઈમનના પરદેશખાતા તરફથી ચોક્કસ રીતે હિટલરની નીતિને ટેકા મળવા લાગ્યો ફ્રાન્કો-સિટિશ વિરોધ હિટલર જોઈ શક્યો એને ખાતરી હતી કે પોતાના તરફથી ક્રાન્સના હિતને આડે આવતા કાઈ પણ પગનાનો પ્રતિકાર કરવા માટે ઇંગ્લેન્ડ તરફથી ક્રાન્સને ટેકા નથી મળનાનો ફ્રાન્કો-સિટિશ આંતરરાષ્ટ્રીય વિરોધે એટલું ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું

૧૯૩૫ના એપ્રિલમા હિટલરે આ તકનો લાભ લઈને ફરજનાત લશ્કરી શિક્ષણનો કાનૂન જાહેર કર્યો, અને જાહેર રીતે શસ્ત્રીકરણ કરના માડ્યુ આમ વર્સેસના કગરનો રીતમગનો ભગ થયો ક્રાન્સે સિટન તરફ નજર માડી પણ સિટનનું પરદેશખાતું હિટલર સામે કઈ પણ અસરકારક પગનું લેના તૈયાર નહોતું

ખીજી બાજુ હિટલરને ઓસ્ટ્રિયા પણ જર્મની સાથે ભેળવી દેવું હતું પરતુ મુસોલિનીને ઓસ્ટ્રિયાને પોતાનું પ્રજાનક્ષેપ બનાવવું હતું ઉપરાંત ઓસ્ટ્રિયા જર્મની માથે ભળી ગય એટલે ઇટાલો-જર્મન સગદો બેગી થઈ જાય મુસોલિની એ સહી શકે એમ નહોતું એટલે એણે ઓસ્ટ્રિયાન આન્સેલર ડો ડોલ્ફસને પોતાનો મિત્ર બનાવ્યો ડા ડોલ્ફસ હિટલરનો વિરોધી હતો એને ઓસ્ટ્રિયાને નાતરિઓના પ્યેગવી બચાવવું હતું એ માટે મુસોલિનીના સાથની એને જરૂર હતી ઇટાલો-જર્મન વિરોધ ખૂબ વધી ગયો ઓસ્ટ્રિયાન પ્રશ્નનું સમાધાનીભર્યું નિગાહણ કરના માટે ૧૯૩૪ના જૂનમા જર્મન અને ઇટાલિયન સમુખત્યાર ભેગા મળ્યા બનેના સ્વાર્થો વિરોધી હોનાર્થી મુનાકાત નિષ્ફળ ગઈ હિટલરે કાવતરું કરીને ડો ડોલ્ફસનું એની ઓફિસમા ખૂન કરાવ્યું જર્મની અને ઇટાલી લડાઈ જાહેર કરનાની અણી ઉપર આની ગયા આટલી ગભીર પગિધિતિમા સિટન વચ્ચે પડ્યું ને લડાઈની ચીણગામી મળગતી રહી ગઈ

ડોલ્ફસના ખૂન અને જર્મનીના લશ્કરી શિક્ષણના કાયદાએ યુરોપિયન રાષ્ટ્રોના જૂથમા ફેરફાર કરી નાખ્યો ક્રાન્સે ઇટલી તરફ નજર ફેરવી અને ૧૯૩૫મા ફ્રાન્કો-ઇટાલિયન કગર થયા

એ પછી થોડા વખતમા જ હિટલરના શસ્ત્રીકરણને મજૂર ગણતા કગર હગ્નેડે કર્યો એ કગર પ્રમાણે જર્મની હગ્નેડના નૌકાસૈન્યના ત્રીજા ભાગ જેટલું (૩૫%) નાકાદમ વધારે એ વસ્તુ હગ્નેડે કમૂલ ગણી

હગ્નેડે જર્મનીને વર્ષે કગર તોડનામા આ કગરનામાર્થી રીતમગની મજૂરી આપી એમ ક્રાન્સે માન્યું એણે વિરોધ પણ ઉઠાવ્યો, પણ હગ્નેડે એક વિચિત્ર ફલી ન કરી એ

અચાવ કર્યો. ઇંગ્લેંડની દલીલ એ હતી કે આમે જર્મનીએ વસંત્સ કરારનામાનો ભંગ કર્યો જ હતો ને એણે અમર્યાદિત રીતે શસ્ત્ર સંજ્ઞાનું આરંભ કર્યું હતું. તો પછી વસંત્સ કરાર તોડીને જર્મનીએ શસ્ત્રશાળ કરવાનો હક્ક સ્થાપિત કર્યો છે એને મંજૂર રાખીને જર્મનીને ઇંગ્લેંડના નૌકાબળના ૩૫% નૌકાબળ રાખવાનું શું કામ કબૂલ ન કરવું?

એ દલીલ ફ્રાન્સને કબૂલ નહોતી. એણે જોયું કે જર્મનીનો સામનો કરવા માટે ઇટાલો-જર્મન વિરોધનો લાલ લઈ ઇટલીને પોતાના પક્ષમાં લેવાની જરૂર છે. એ વખતે ફ્રેંચ વડાપ્રધાન મૉ. લાવલ હતા. જર્મનીનો જેટલાં રાષ્ટ્રો સાથે વિરોધ હોય એ અર્થાં રાષ્ટ્રોને પોતાનાં મિત્રો બનાવવાં, ને એમ કરીને જર્મની વિરોધી બૃથ તૈયાર કરવા તરફ લાવલે નજર દોડાવી. અત્યાર સુધી નાતજા'ર રહેલ સોવિયેટ રશિયાને ભાષ્ટ્રિયંધી બાંધવા આગ્રહ કર્યો. લાવલ સ્ટેલીનને પણ મળ્યા. એમના એ પ્રયત્નને અંતે ફ્રાંકો-સોવિયેટ કરાર થયા. એમાં અંતે તરફથી બીડ પડતાં એકબીજાને મદદ કરવાની ખાતરી આપવામાં આવી.

એ જ વખતે ઇટલીએ એંગિસીનિયા ઉપર ચઢાઈ કરીને મહાયુદ્ધ પછી યુરોપમાં કદિ ન લીધી થયેલી વિષ્ટ પરિસ્થિતિ ઊભી કરી. ઇંગ્લેંડની જર્મની સાથે અર્ધસહકારથી વર્તવાની રાજનીતિથી બહીને ફ્રાંસે દૂષી રીતે મુસોલિનીને એંગિસીનિયન ચઢાઈમાં સાથ આપવાની કબૂલાત આપી. રાષ્ટ્રસંઘમાં ઇંગ્લેંડે એંગિસીનિયાનો પક્ષ લીધો. એ પક્ષ લેવામાં ઇંગ્લેંડને એંગિસીનિયાની હુમસી પ્રમત્તા સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવાની પરગટુ લાવના નહોતી, પણ એંગિસીનિયાની હારને અંતે જે મુસોલિનીને એક મોટો પ્રદેશ મળે તો ભૂમધ્યસમુદ્ર અને ઉત્તર આફ્રિકાના ધ્રિટિશ પ્રદેશો—ઇજિપ્ત, સુડાન અને પશ્ચિમ એશિયાના પેત્રેસ્ટાઈન, ટ્રાન્સજોર્ડન વગેરેમાં ધ્રિટિશ હિનોતી મલ્લામતી જોખમાય એ રિથિતિ ઊભી થતી હતી. રાષ્ટ્રસંઘમાં ધ્રિટિશ પરદેશમંત્રી સર એમ્યુઅલ હોરે ઇટલી વિરુદ્ધ સખન વક્તવ્ય અખત્યાર કર્યું. એંગ્લો-ઇટાલિયન વિરોધ ઉગ્રતર બન્યો. મુસોલિનીએ એ વખતે જાહેર કર્યું કે એંગિસીનિયા ઉપર પોતે કરેલી ચઢાઈ એ આણ જ રાખશે, પછી ભલે રાષ્ટ્રસંઘ એને સાથ આપે, સાથ ન આપે કે એનો સામનો કરે. ઇટલી વિરુદ્ધ ફ્રાન્સને સાથે લેવા ઇંગ્લેંડે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ જે રીતે ફ્રાન્સ પાસે ઇટલીનો વિરોધ ઇંગ્લેંડને કરાવવો હતો એ રીતે ને એટલા પ્રમાણમાં ફ્રાન્સે એને સાથ ન આપ્યો.

બીજી બાજુ જર્મની જોરજોરથી લશ્કરી તૈયારી કરી રહ્યું હતું. વિન્સ્ટન ચર્ચીલે આમની સલામાં કરેલી જાહેરાત પ્રમાણે ૧૯૩૩થી ૧૯૩૫ના અંત સુધીમાં જર્મનીએ લશ્કરી તૈયારી પાછળ ૧૫૦૦ દશ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચ્યા હતા. આટલી જંગી લશ્કરી તૈયારી પોતાની પૂર્વ સરહદ ઉપર જર્મની કરી રહ્યું હતું એ ફ્રાન્સથી જોયું ત્યજ એમ નહોતું. મહાયુદ્ધને અંતે એણે મેળવેલ લાભો એને ટકાવી રાખવા હતા. જર્મનીને પોતે હારને કારણે શુભાવેલ લાભો પાછા મેળવવા હતા. આને લીધે ફ્રાન્સે ચેકોસ્લોવેકિયા, જુગોસ્લોવિયા ને રમાનિયા, જેમને યુદ્ધને અંતે મેળેલ લાભો ટકાવી રાખવા હતા એમનો સાથ પણ જર્મની વિરુદ્ધ શોધ્યો.

મહાયુદ્ધ પછી મહારાજ્યો વચ્ચે સત્તાની જે સમતુલા હતી એ એકદમ તૂટવા માંડી. જર્મની અને જાપાને રાષ્ટ્રસંઘનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાની મહત્વાકાંક્ષા સંતોષવા માટે લશ્કરી તૈયારી વધાર્યે જતાં હતાં. એ રિથિતિમાં મુસોલિનીએ એંગિસીનિયન પાટનગર એડિસઅબાબાનો કબજો લીધો. એ પ્રસંગથી આખું યુરોપીય રાજકારણ ટોડાટીની ચક્રમાળામાં

ફેરવાઈ ગયું. 'ભૂમધ્ય સમુદ્ર એ રામનો સમુદ્ર છે. ઇટલીનું એ જીવન છે.' એ હકીકતની શરુઆત થઈ ગઈ. બ્રિટિશ ગજનીતિ ને બેદનીતિને મુસોલિનીએ જીકડ ખવરાવી એટલું જ નહિ, પણ ઍબિસીનિયા ને ઇટલી વચ્ચે મુલેહ કરાવવા જતા બ્રિટિશ પગ્દેશમેત્રી હોર ને ફ્રેંચ વડાપ્રધાન લાવકને પ્રગ્તએ રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડી.

ખીજી બાજુ ઍબિસીનિયા ઉપર ચઢાઈ કરવાની ખીનહરકતી તક મળે એટલા માટે આસ્ટ્રિયન પ્રશ્નનું મુસોલિનીએ છૂપી રીતે હિટલર સાથે સમાધાન કર્યું. આમ કરીને એણે જર્મનીનો સહકાર પણ મેળવ્યો. હિટલરને પણ મુસોલિનીના ગાયની પોતાની રાજનીતિ માટે જરૂર હતી.

એ જરૂર બીલી થઈ ૧૯૩૬ની શરુઆતના વર્ષમાં. ૧૯૨૫ના લોકાર્નો કરાર પ્રમાણે રૂઢાઈન પ્રેંગમા લસકર ન રાખવાની અને કિલ્લેમદી ન ડરવાની બાહેધરી જર્મનીએ આપી હતી. એ બાહેધરીનો ભગ કરી હિટલરે રૂઢાઈન પ્રેશોમાં જર્મન સૈન્ય દાખલ કરી કિલ્લેમદી કગ્વાની જાહેરાત કરી હિટલરના આ અણુધાર્યા પગવાથી આખું યુરોપ સ્તબ્ધ બની ગયું. અલગત, મુસોલિનીને આ વસ્તુની આગળથી ખખર હોવાથી એણે અભયબી વ્યક્ત ન કરી.

હિટલરના આ પગવાથી જે ગપ્પોને સીધી અગર થતી હતી એવાં ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેંડ અને બેલ્જિયમને જોયું કે હિટલરને મફત સામનો કરવા માટે તણે રાખ્તના સંપૂર્ણ એકતાભર્યા સાથની જરૂર છે. ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડને પરસ્પર સાથે રહેવાની જરૂર બીલી થઈ. નવા પગ્દેશમેત્રી એન્યની એડને એ દિશામાં પ્રયાસ શરૂ કરી દીધા. એણે ફ્રાન્સ અને બેલ્જિયમને જાહેર રીતે જણાવ્યું કે બ્રિટન લોકાર્નો કરાર પ્રમાણે વર્તવા બધાય છે અને ઇંગ્લેંડની સરહદ રૂઢાઈનલેંડ સુધી હોય એમ માનીને બ્રિટન ગાલશે.

મુસોલિનીને ઍબિસીનિયા ઉપરનો વિજય, અને રૂઢાઈન પ્રેશમાં હિટલરે શરૂ કરેલી કિલ્લેમદીને લીધે ફ્રાન્સ ઇંગ્લેંડે પોતપોતાના વિરોધો સમેટી લીધા ને એક સાથે બંન્ના રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ ઉપરાંત હિટલરે પોતાના સંગ્થાનોની માગણી પણ શરૂ કરી. ડૉ. ગોબેલ્સે તો ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સને એટલે સુધી જણાવી દીધું કે 'જર્મનીના સંગ્થાનોની તમે ચલાવેલી લૂંટ પાછી આપો.'

એમ તો જર્મનીના પાસિફિકના સંસ્થાનો જાપાન પાસે પણ ગયા હતાં. જાપાનની લાઈગધી સર ડરવા હિટલરે એને ખાતરી આપી કે જર્મની એ સંસ્થાનોનો દાવો નહિ કરે.

ખીજી બાજુ ઍબિસીનિયાની ખીનવણી (૧) માટે મુસોલિનીએ જાહેર કર્યું કે ૪૯% જર્મન મૂડીની મદદ લેવામાં આવશે; અને ૫૧% ઇટાલિયન ને ૪૯% જર્મન મૂડીના સંયુક્ત મહકારથી ઍબિસીનિયાને સુધારવાનું પોતાનું મિશન અમલમાં મૂકવાની જાહેરાત કરી મુસોલિનીએ હિટલર પાસે ઍબિસીનિયન વિજયનો સ્વીકાર કરાવ્યો. જાપાનનાં સ્થાપિત હિતોનું ઍબિસીનિયામાં ગ્લણ કરવામાં આવશે એમ જણાવીને મુસોલિનીએ જાપાન પાસે પણ નવી વસ્તુનો સ્વીકાર કરાવ્યો.

આમ ૧૯૩૬ના વર્ષની લગભગ આખરે યુરોપીય ગજકારણમાં બે સ્પષ્ટ વિરોધી જૂથ પડી ગયાં. એક બાજુ જર્મની, ઇટલી અને એના મહકારી ગપ્પો: ઑસ્ટ્રિયા, હંગરી, બલ્ગેરિયા ત્રીસ વગેરે; બીજી બાજુ ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડ: એમનાં સહકારી રાષ્ટ્રો સાથે. આ બંને વિરોધી જૂથોની રાજકીય પગિસ્થિતિનો છેલ્લો વિકાસ કેવો થયો તે આવતા અંકમાં ચર્ચાયું.

હિંદી વીમાક્ષેત્રમાં પરદેશી કંપનીઓની લૂંટ

રજુછાડછ પરગછ મહેતા

માધ્યમિક શાળાનાં પ્રથમ ધોરણમાં લખતી મારા પાઠાશીની છાકરી ઇતિ-હાસનું અધ્યયન કરતાં એક દિવસ વાંચતી હતી કે ‘મહમૂદ લૂંટાય તેટલું ધન લઈ ગયો. આ સવારી વખતે તે આક કરોડ રૂપિયા હિંદુસ્તાનમાંથી લઈ ગયો. . . .’ તે જ દિવસે મને સવારે ટપાલમાં સરકારી એકન્સ્યુઅરીનો ઇ. સ. ૧૯૩૫નો સાલનો રિપોર્ટ મળ્યો હતો. તે હું ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી જરા જોઈ ગયો હતો, એટલે મારા પાઠાશીની છાકરીના ઉપર્યુક્ત શબ્દોથી હિંદીથી ખદાર ધન ઘસડી જતા વર્તમાન ‘મહમૂદ’ નો મને સહજ જ ખ્યાલ આવ્યો. રાગ્નઓ અને લડાઈઓની તવારીખોને બદલે સામાજિક અને આર્થિક ઇતિહાસને અભ્યાસક્રમમાં અપાતું જોઈએ તેવું પ્રાધાન્ય અપાતું હોત, તો આજ આપણાં બાળકોને પ્રતિવર્ષ પરદેશ વહી જતા અમને રૂપિયા વિશે કંઈક વાંચનાં આપણે માંગીએ. અનેક માર્ગે આપણા દેશમાંથી દર વરસે અમને રૂપિયા પરદેશ વહી જાય છે. માત્ર વીમાના પ્રિમિયમરૂપે જે દોલત પરદેશ ઘસડાઈ જાય છે, તે એકલી પછુ એક જખરી રાક્ષસી લૂંટ જેવી છે, અને આપણે ભૂલતું ન જોઈએ કે એવી લૂંટના ભોગ આપણે દર વર્ષે બનીએ છીએ. અતિ શોકની વાત તો એ કે જરા દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને દેશના હિતની દૃષ્ટિથી વિચારનાં આપણે શીખીએ તો, આ લૂંટ જરા પછુ અગવડ વિના આપણે અટકાવી શકીએ તેમ છીએ છતાં તે ચાલુ જ છે !

ઇ. સ. ૧૯૩૪ની સાલમાં પરદેશી કંપનીઓએ હિંદુસ્તાનમાં રૂ. ૧૦,૧૪,૦૧,૦૦૦ રૂપિયાનું નિંદગીના વીમાનું કામકાજ મેળવ્યું. આ પ્રમાણે પરદેશી કંપનીઓ દરવર્ષે, હિંદમાં કામકાજ મેળવી શકે તો આપણી સ્વદેશીવૃત્તિ વિશે શું કહી શકાય ? પરદેશી કંપનીઓમાં હિંદી નિંદગીના વીમાનું ચાલુ કામકાજ ૮૩,૨૩,૫૪,૦૦૦ રૂપિયાનું ! પરદેશી કંપનીઓને હિંદી નિંદગીના વીમાનાં પ્રિમિયમની આવક ૪,૭૯,૮૯,૦૦૦ રૂપિયાની ! સંતોષ માનવાની આપણી હિંદી રીત અનુસાર આપણે એટલું સાંતન જરૂર લઈ શકીએ કે ક્રમશઃ પરદેશી કંપનીમાં હિંદી નિંદગીના વીમાનું કામકાજ ઓછું થાય છે. એક સમય એવો હતો કે આવા કામનો ૮૦ ટકા ભાગ પરદેશી કંપનીને મળતો. ઇ. સ. ૧૯૨૭માં પરદેશી કંપનીને નિંદગીના વીમાનો ૪૨ ટકા ભાગ મળ્યો હતો; ઇ. સ. ૧૯૩૪માં હિંદુસ્તાનમાં નિંદગીના વીમાનું કુલ કામકાજ રૂ. ૩૮ કરોડનું થયું હતું. તેમાંનું ૨૮ કરોડનું કામ હિંદી કંપનીને અને ૧૦ કરોડનું પરદેશી કંપનીને મળ્યું હતું. એટલે પરદેશી કંપનીનો ભાગ ૨૭ ટકા ગણાય.

હિંદી કંપનીઓને મળેલાં નવાં કામકાજની પોલિસીની સરાસરી રકમ રૂ. ૧૫૨૮ની છે. પરદેશી કંપનીમાં મુકામેલાં કામની પોલિસીની સરાસરી રકમ રૂ. ૩૨૧૩ની છે. મોટી રકમોની પોલિસીઓ કરતાં નાની રકમોની પોલિસીઓથી ખર્ચપ્રમાણ વધે છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી હિંદી કંપનીનો પરદેશી કંપની કરતાં વધુ ખર્ચ આવે તો તેમાં તેમનો

દોષ ગો ? આ મનામરી પગથી બીજી એ ક્ષતિ થાય છે કે પૈમાનરો પગદેશી કપનીમા વીમો આપે છે અને મધ્યમ વર્ગના લોકો દેશી કપની પમંદ કરે છે એ મધ્યમ સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે કે પેમાદારો એવો સુશિક્ષિતો એવો અર્થ થતો નથી ત્રાઈ એક વીમા નિષ્ણાતે યથાર્થ જ કહ્યું છે કે ' પગદેશી કપનીમા વીમો આપતા લોકો સગખામણી કરી પગદેશી કપની પમંદ કરતા નથી અર્થશિક્ષિત નાના રામઓ, મદદગે, જાગીરદારો, ઈનામદારો, તાનુદારો અને જમીનદારો પરદેશી કપનીમા વીમો મૂકે છે, પરંતુ શિક્ષિત અને બુદ્ધિશાળી ગૃહસ્થો તો દેશી જ કપનીઓ પમંદ કરે છે. " પરદેશી કપનીમા વીમો લેનારા ભાગે જ વિચાર કરી વીમો લે છે મોટા અમલદારોને મેં હિંદી કપનીઓની જ તરફથી કરતા અનુભવના છે

આ તો માત્ર જિંદગીના વીમાની વાત થઈ વધારે વિચિત્ર અને અદ્ભુતની વાત તો જિંદગી સિવાયના મીઠા વીમાઓ મધ્યી હજી ચામી છે

જિંદગી મિલાવ અને પ્રદાનના રીમાના દેશી-પરદેશી કપનીઓએ હિંદુસ્તાનમા કરેલા કામના પ્રિમિયમની રકમ નીચે મુજબ છે —

માન કુન પ્રિમિયમની આનંદ હિંદી કપનીને મળેલી રકમ	પરદેશી કપનીને મળેલી રકમ
૧૯૦૦	૨૩૬ કરોડ ૬૬ લાખ ૧૮૦ લાખ
૧૯૩૩	૨૩૬ કરોડ ૭૧ લાખ ૧૭૮ લાખ
૧૯૩૪	૨૩૬ કરોડ (લગભગ) ૫૪ લાખ ૧૯૩ લાખ

૧૯૩૩ની માત્ર કરતા '૩૪ની માલમા આ દેશમા પરદેશી કપનીની આનંદ ઘટનાને જાણે તમે એ તો આજના મન્નેગોમા વિચિત્ર જ નહિ પણ બેહદુ અને બેચક્રાલ્ભિર્નુ ભાગે છે જના એ મત્ત દકીલ્લ છે આમ પરદેશી કપનીઓને ઉત્તેજન આપી આપણે દેશી કપનીઓને કંપી રીતે પગભર કરી રાકનાના હતા ? હવે આપણે મીઠા દેશી પરદેશી કપનીઓની હરીફાઈ મામે શા પગલા લે છે તે જગ બેધએ

આયર્લિશ ફ્રી સ્ટેટ કાયદો કરી જિંદગી મિલાવના વગલગ બીજા મધ્ય જ વીમા આયર્લિશ કપનીઓને જ મળે એની વ્યવસ્થા કરી છે ફ્રી સ્ટેટ મંત્રારે પોતે ૫૦ ટકા શેર લઈ 'ધી રી-ઇન્સ્યુરન્સ કપની ઓફ આયર્લેન્ડ' નામક કપની કાઢી છે જિંદગીના વીમાનું કામકાજ કરવા માટે કોઈ પણ પરદેશી કપનીને ૨૦૦૦૦ પાઉન્ડ પ્રાથમિક અનામત તરીકે મંત્રારમા મૂકના પડે છે અને એ ઉપગત તેમને પ્રિમિયમની આનંદો અમુક ભાગ આયર્લેન્ડમા જ રાકવો પડે છે

પેદની ધાગમલામા એવો કાયદો પમાગ કરવામા આવ્યો છે કે વીમા કપનીઓ અપવાદરૂપે જ માત્ર જુન પગદેશીઓને નોકરીમા રાખી શકે, અને તમા મુધી દેશીઓને જ નોકરીમા રાખવા એની તેમા સ્થના છે એમું જ નહિ, પણ પરદેશીઓના પગાર પણ નિયમનમા રાખ્યા છે ઉપગત પેકનુ વીમાનું કામકાજ પરદેશ જગ તો મંત્રાર પ્રિમિયમ પગ પાય ટ ૧ કર તરીકે લે છે

ઇ મ ૧૯૩૦મા મેકિંગ્કાની મંત્રારે કાયદો કર્યા કે કે 'મન ઓફ કેનેડા' એ તેના મેકિંગ્કન કામના કુતો ૭૦ ટકા ભાગ મેકિંગ્કન મરકાન્ની મિક્યુગિટિજમા રાખેલો, 'મને'

ત્યાં કામકાજ બંધ કર્યું કારણ કે કેનેડિયન સરકારનો કાયદો અને આ નવો કાયદો-એ બંનેનું સાથે પાલન કરવું અશક્ય હતું. ઇ. સ. ૧૯૩૫માં તો 'સન' મેક્સિકોમાંથી સદંતર નીકળી ગઈ અને મેક્સિકોની સરકારે પોતે ૬૦ ટકા શેરો ભરી 'Seguros de Mexico' કંપની કાઢી 'સન'નું ત્યાંનું કામકાજ લઈ લીધું. કહેા ને કે 'સન' ને ત્યાંથી હાંપી જ કાઢી !

ઇ. સ. ૧૯૩૪માં 'નોરિય યુનિયન' તેનું ૪૦,૫૨૦,૦૦૦ ફ્રેન્કનું સ્વીસ કામકાજ 'La Swiss' ને સોંપી સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાંથી નીકળી ગઈ.

ઝેકાર્સ્લેવિયાએ હંગરીને અનુસરી પોતાના દેશમાં પરદેશી કંપનીને દાખલ થતી અટકાવવા 'અમારો દેશ નાનો છે અને દેશની જરૂરિયાત પ્રમાણે અમારે ત્યાં પૂરતી કંપનીઓ છે.' એવું કહી નિયમો કર્યા.

ઈંગ્લિશ કંપનીઓ દુનિયાના દેશોમાં વત્તાઓછા પ્રમાણમાં પડેલાં કામ કરતી અને હજી કરે છે, પણ તેઓએ રશિયામાં કદિ પગપોશાગે કર્યો નથી. તેમ છતાં પહેલાં તેમને રશિયામાંથી વધારાનો વીમા (re-insurance) મળતો પણ હવે તે મળતો નથી કારણકે સોવિયેટ સરકારે ખાનગી કંપનીઓનો નાશ કર્યો છે.

માટા ભાગે અશિક્ષિત એવા આપણા દેશમાં તો સ્વદેશી કંપનીઓને સીધું રક્ષણ મળતું નેઈએ. ઇંગ્લેન્ડ જેવા પ્રગતિશાળી દેશમાં એવું રક્ષણ ન હોય તો ચાલે, કારણકે ત્યાં લોકોની રાષ્ટ્રભાવના અતિ બળવંત છે. અશિક્ષિત હિંદીઓ બોડે તેમનો મુકાબલો કરવો અયોગ્ય છે. કેનેડા જેવા દેશમાં પણ વીમા કંપનીઓ માટે સખત નિયમો છે. તેને અનુસરવું એ આપણે માટે ઉત્તમ છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પણ પરદેશી કંપની પાસેથી પ્રાથમિક ડિપોઝીટના પાંચ લાખ ડોલર મૂકાવે છે. કંપનીની ત્યાંની મૂડી અમેરિકન ટ્રસ્ટીઓના હાથમાં રહે છે.

જો કોઈ પરદેશી કંપની જાપાની સંસ્થાની હિત વિરુદ્ધ કામ કરતી માલમ પડે તો જાપાની સરકાર તેનું લાઈસન્સ તરત રદ કરે. સુધરેલા અને સ્વતંત્ર દેશોમાં જો આવા સખત કાયદા રાખવા પડે તો આપણી જરૂર તો સવિશેષ ગણાય.

આર્જેન્ટાઈનમાં પણ પરદેશી કંપની સામે સખત કાયદા ચલા માંડ્યા છે.

લડાર્થ પહેલાં ઘણી ઇંગ્લિશ કંપનીઓ તેમનું વધારાનું વીમાનું કામકાજ (re-insurance) યુનિયનમાં હેડ ઓફિસવાળી જર્મન કંપનીને આપતી, કારણકે તેમના દરેા સસ્તા હતા. તેઓ વીમાવાળી મિલકતોનાં રચાનની સંપૂર્ણ વિગતો માગતી. લડાર્થ દરમ્યાન જર્મન નૌકાસૈન્યે જે અચૂક તોપના મારા ચલાવ્યા તે ઉપરથી ઘણાઓએ શંકા કરી કે એ રચાનોની વિગત જર્મન સરકારે એ જર્મન કંપની પાસેથી મેળવી હતી. એમ્ડન મદ્રાસ બંદરમાં દાખલ થઈ પંદર મિનિટમાં જ તેલ પેટ્રોલોની ટાંકી સળગાવી આહી ગયાની તો આપણુ સર્વેને માહિતી છે.

થોડા જ સમય પર એક હિંદી કંપનીને ઇટલિમાં કામકાજ કરવાની ત્યાંની સરકારે પરવાનગી ન આપી. તે સંજયમાં ટીકા કરતાં મદ્રાસના 'હિંદુ'એ લખ્યું હતું કે "એક સાહસિક હિંદી કંપનીને ઇટલિમાં તેની શાખા શરૂ કરવા માટે ના પાડવામાં આવી છે. એ ઇનકાર માટે એમ કારણ દર્શાવવામાં આવે છે કે ઇટલિમાં જરૂરપૂરતી વીમા કંપનીઓ છે, તેથી કોઈ પરદેશી કંપનીને શાખા ખોલવા રચાન નથી. આમ થયેલ જતાવવામાં આવેલાં કારણ પાછળ ખોટો વાદ રહેલો છે. ઇટલિ સરકાર જણાવે તે સત્ય જ હોય, તો પરદેશી કંપનીને શાખા ઉઘાડ્યાં લાલ જ ન હોય. પણ એક હિંદી કંપની શાખા ખોલવા મંજૂરી

માગે એટલે એટલું તો સ્પષ્ટ જ થાય કે તેને ત્યાં માત્ર કામ મળવાની આશા છે ઇટલિને પોતાની ઉત્પન્ન દેશમાં જ ગમવા અધિકાર છે ઇટલિ અને આપણી સરકારના વચસુમાં કેટલો ભેદ! અહીં બધી પરદેશી કંપનીઓ અપ કે નિગ્રુસો કામ કરે છે ઇટલિની સરકારે હિંદી કંપનીને ના પાડ્યા પછી એક કુડી જેટલી ઇટાલિયન કંપનીઓએ હિંદુસ્તાનમાં કામકાજ શરૂ કર્યું છે.”

ખીન દેશો પરદેશી કંપનીના ઉત્તેજન માટે માત્રું કરે છે, પણ આપણે ત્યાં વસ્તુરિધિત સાવ અન્યથા છે હિંદી કંપનીના પ્રગતિમાર્ગમાં ઘણા અંતરાયો છે, તેમાં મુખ્યત્વે પરદેશી કંપનીઓ છે પરદેશી કંપનીઓ અમામાન વધારે કમીશન આપી એજન્ટો લઈ લે છે આગ ઇટાલિ વીમાના દરો ઓછા રાખે છે પરદેશી કંપનીઓની હગેફાર્મને લીધે આગના દર કંપનીઓએ એટલું વાગ ઓછા કીધા આપણી કંપનીઓને પણ તેમ કરે જ છૂટકા આવી હરીકાર્મમાં મગતર શું? આપણી કંપનીઓને તો અહીંના જ કામ પર ટકવાનું, જ્યારે પરદેશી કંપનીઓ તો ખીજે પણ પ્રમાણ ફાર્મ મેળવે છે અને વધુ મામતે લીરે ખર્ચ પ્રમાણ ઓછું આપતું હોવાથી તેમને હરીકાર્મમાં ભિતરવું પાવવે છે વળી પરદેશી કંપનીઓ વધારાનું કામ (re insurance માટે) આપણી કંપનીઓને આપે નહિ. એક્સચેન્જ બેંકા જે મિલકતો પર પૈસા ધીરે તેના વીમો પરદેશી કંપનીમાં મૂકાવે દેશી કંપનીની પોલિસી કમૂન રાખવા આનાકાની કરે છગેડ જેવા દેશમાં પણ કંપની પર સુપરટેક્સ નથી ત્યારે અહીં કંપનીઓ પર સુપરટેક્સ છે બ્રિટિશીના વીમાનું કામ કરતી પરદેશી કંપનીઓ પોતે જ ખીજે જે કમીશન આપે તેના કરતા અડી વધારે કમીશન આપે પરદેશી કંપનીઓ હિંદી કામકાજનું બુદ્ધ વેલ્યુએશન ન કરાવતા કંપનીના સંઘળા કામનું એક વેલ્યુએશન કરાવે અધ્યગત, તેથી ખર્ચ ઓછો જણાય અને વધુ નફો મળે છે કરી શકાય વળી ઇન્ડમટેક્સમાં પણ આશ્રિત કંપની પોનિસીલોટરો માટે જે નફો મળે છે કરે તેના પર સરકાર કુલ લે છગેડમાં તો માત્ર ખરેખરી ખચતને જ નફો સીકારી સરકાર આવકવેરા લે વળી મગતર પોસ્ટન ઇન્સ્યુરન્સ ચલાવી માત્ર મોટું જ નફો પણ ઉત્તમ કામ પડાવી લઈ, હિંદી કંપનીઓ જોડે હરીકાર્મ કરે છે બુદ્ધ છગેડે છ મ વહરટથી પોસ્ટના વીમાનું કામકાજ બધા પ્રીકુ છે, પણ હિંદીમાં ગમે તેમ મગતર હજી સુધી નથી x

પ્રાપ્તિપણ હિંદી તેના વીમો પરદેશી કંપનીમાં મૂકે, તો તે અન્યથા મગતા દેશીનાઈની રીટનીતો દુન્ડો પરદેશ મોકલે છે હિંદી કંપનીઓ દેશનું સર્વ કામકાજ લેવા શક્તિમાન હોય, તો પરદેશી કંપનીમાં વીમો આપરાતો રો અર્થ? મિનમાલિકો જે સ્પેશી પ્રચારનો સંપૂર્ણ લાભ લે છે, તેઓ જે પોતાની મિયોના વીમા પરદેશી કંપનીમાં મૂકે તો તે થયું શક્યમર્થ કરવાય મિલમાલેકો દેશી કાપડના ઉત્તમ માટે સરકાર પાસે સરક્ષણ મેળવે અને વીમો પરદેશી કંપનીમાં મૂકે! સ્પેશી કંપનીઓ એના વીમો લેવા અશક્ત હોય, તો બુદ્ધી માત, પણ ત્યારે આપણી કંપનીઓ જવાબદારી મપૂર્ણપણે ઉપાડી શકે, ત્યારે આવું

x ઈંગ્લેન્ડ કંપનીઓએ અહીં અખત્યાન કરેલી બેદનીતિ પણ જાણવા જેવી છે સર્વને ખબર છે કે હિંદીમાં મોટા અમેજ વેપારીઓના વેપાર હોમો કલકત્તામાં છે અને મોટા દેશી વેપારીઓ મુબઈ-અમદાવાદમાં છે અમેજ વેપારીઓને રાહત મળે એટલા માટે ઇંગ્લેન્ડ કંપનીઓએ આગના પ્રિમિયમના દર કલકત્તા માટે સસ્તા રાખ્યા છે મોટી બ્રિટિશ કંપનીઓ આમ કરે ત્યારે આપણી દેશી કંપનીઓને પણ તેમને જ અનુસરવું પડે એ જ કંપનીઓના મુબઈ, અમદાવાદ માગના દર વધારે છે

અને તો આપણી નામોશી જ કહેવાય. કર્ગીમાં ૧૯૨૮ની માલમાં લાગેલી આગ વખતે ૮ હિંદી કંપનીઓએ ૪૦ લાખ રૂપિયા નુકશાનીના તરત જ ભરપાઈ કર્યા. આવી તાત્કાલિક પતાવટ પરથી સ્પષ્ટ સમજ શકાય કે હિંદી કંપનીઓ કેટલી સદ્ગત છે.

હવે આપણા મિલમાલિકાનો રેકર્ડ જુઓ. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં તેઓએ ૧૦,૦૮૫ કાપડની ગાંસડીઓ અને કોરોડો વાર ચતુર ચીન મોકલ્યું છે. ઇ.સ. ૧૯૧૩માં ૩૬૮ ગાંસડીઓ ચીન મોકલી. હવે તો ઊલટું ચીનથી કાપડ અહીં આવે છે. ગ્ળપાનની તો આપણે વાન જ નથી કરતા.

હિંદુસ્તાનમાંથી ચીન માલ જવા લાગ્યો એટલે અંગ્રેજ વેપારીઓને નુકશાન થવા લાગ્યું. તેથી બ્રિટિશ સ્ટીમર કંપનીઓએ હિંદી માલ ચીન લઈ જવાનું ભાડું એટલું અધું વધારી દીધું કે આપણો માલ ત્યાં વેચ્યો પરવડે નહિ. હિંદી ઉદ્યોગના રાગ સર જે. એન. ટાટાએ સરતા દરથી માલ લઈ જવા માટે એક ગ્ળપાનીઝ સ્ટીમર કંપની નોંડે વ્યવસ્થા કરી. આ કેટલોક સમય નબળું. પણ પછી બ્રિટિશ કંપનીઓએ ભાડું એટલું નહોતું કરી દીધું કે આપણા વેપારીઓને ગ્ળપાની કંપની છોડવી પડી અને બ્રિટિશ સ્ટીમરોમાં માલ મોકલવા લાગ્યા. થોડા જ સમયમાં ગ્ળપાની સ્ટીમરોને અહીંથી ઉચાળા ભરી જવું પડ્યું. પણ ગ્ળપાની સ્ટીમરો બંધ થતાં જ પાછું તૂટ વધારવામાં આવ્યું. અત્યંત અગાઉ જે હતું તેથી વધારવામાં નહોતું આવ્યું. આમ એમણે એમનો દાથ ઉપર રાખ્યો. પણ એમાં દોષ કોનો ? આપણે આપણા દેશી એજન્ટો અને મિલકતદારો પાસે એટલી દીર્ઘદષ્ટિની આશા ન રાખવી જોઈએ કે ? સરતા દરો અને ભારે કમિશનની લાલચમાં તેમણે શા માટે સપડાવું જોઈએ ? આપણા વેપારીઓ ઉપર એ વારંવાર આરોપ મૂકાય છે અને તે કેટલેક અંશે યથાર્થ પણ છે કે આપણા વેપારીઓ તાત્કાલિક લાભ ખાતર દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર જ નથી કરતા.

વીસ વરસ અગાઉ જે ગ્ળપાન વેપાર ઉદ્યોગ હુત્તરમાં આપણાથી પાછળ હતું તે આજે તેની નિકાશથી દુનિયાનાં અગ્રણી ગણરાત્રી મૂકે છે. આવી પ્રગતિ માટે પ્રયત્ન રાષ્ટ્રભાવના જોઈએ.

હિંદી કંપનીઓ પાસે પૂરતી મૂડી નથી એમ કહેવું પણ વ્યાજબી નથી. હિંદી કંપનીઓની વાર્ષિક પ્રિમિયમની આવક તેની ભરાયેલી મૂડી જેટલી મળ્યું નથી. ચીન દેશની કંપનીઓ તેમની ભરાયેલી થાપણ કરતાં અનેક ઘણી વધારે વાર્ષિક પ્રિમિયમની આવક જેટલું કામ મેળવે છે.

સ્વીસ કંપનીઓ તેમની ભરપાઈ થયેલી થાપણ કરતાં ૭ ગણું વાર્ષિક પ્રિમિયમ મેળવે છે.	
સંસ્થાતોની	” ” ” ” ” ” ૬ ” ” ” ”
બ્રિટિશ	” ” ” ” ” ” ૫ ” ” ” ”
ડેનીશ	” ” ” ” ” ” ૩ ” ” ” ”
હિંદી	” ” ” ” ” ” જેટલી રકમ પણ વાર્ષિક પ્રિમિયમમાં મેળવતી નથી.

બ્રિટિશ વીમા કંપનીઓ એક્સચેન્જ એકાને વિનંતિ કરે કે પૈસા ધીરતી વખતે બ્રિટિશ વીમા કંપનીની પોલિસી માંગવી. ૧૯૩૬ના જુનની ૨૦ મીના ‘ટાઈમ્સ’માં ફ્રેડરિક્શન ઓફ બ્રિટિશ ઇન્ડસ્ટ્રીઝે બ્રિટિશ શહેનશાહના માલ સામે પણ ઇંગ્લિશ માલ માટે સંરક્ષણ

માગતી વિનંતિ કરી હતી. તો આપણે આપણી દેશી કંપનીઓ માટે શા માટે આગ્રહ ન રાખેલાં જોઈએ ?

જે વેપારીઓને હિંદી સરકાર મદદ અગર સંરક્ષણ આપે, તેમણે તેમની મિલકત અને માલનો વીમો દેશી કંપનીમાં જ મૂકવો જોઈએ. વળી મરકારે એક એવો કાયદો કરવો જોઈએ કે દેશની દરેક યુનિસિપાલિટી, લોકલબોર્ડ, પોર્ટ ટ્રસ્ટ અને ઇમ્પ્રૂવમેન્ટ ટ્રસ્ટ તેમની મિલકતોના વીમા દેશી કંપનીમાં મૂકે. આવા ઉત્તેજન વિના દેશી કંપનીઓ કેવી રીતે પ્રગતિ કરે ?

ઇ. સ. ૧૯૧૨ પહેલાં તો હિંદુસ્તાનમાં વીમા સંબંધી કંઈ કાયદો જ નહતો. વીમાનું કામકાજ કરનારી કંપનીઓ મુખ્યત્વે કરીને ઇંગ્લેન્ડ અગર બીજા દેશોની હતી. દેશી કંપનીઓ માત્ર ૧૪ હતી અને તે પણ મોટા ભાગે જિંદગીના વીમાનું કામ કરતી. માત્ર બે જ દેશી કંપનીઓ, એક કલકત્તાની ટ્રિટન અને બીજી મુમ્બઈની ઇન્ડિયન મૅન્ટાઈલ જિંદગી મિલાયના ઇતર વીમાનું કામકાજ કરતી. ૧૯૧૪-૧૮ ની મહાન લડાઈથી વેપાર અને બીજાં વિચાર-ક્ષેત્રોમાં ક્રાન્તિકારક ફેરફારો થયા, અને હિંદુ પણ એ અસરથી મુક્ત ન રહી શક્યું. તેથી અહીં પણ લડાઈ પછી સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામકાજ કરનારી કંપનીઓ સ્થપાવા લાગી.

લડાઈ પછી હિંદુસ્તાનમાં ગળપાનીઝ કંપનીઓ આવી, પછી અમેરિકન કંપનીઓએ પ્રવેશ કર્યો, ફ્રેંચ કંપનીઓએ શાખા ખોલી અને જર્મન તથા ઇટલીની કંપનીઓએ પણ અહીં કામકાજ શરૂ કર્યું. નવી આવનાર કંપનીઓને અહીં સ્થાનિક લાગવગ નહોતી. કેટલીક પરદેશી કંપનીઓ તો માત્ર અખતરો કરી જોવા જ અહીં આવી—‘લાગ્યું’ તો તીર નહિ તો તૂકો’ સિટિશ કંપનીઓને કામકાજ લાંબા સમયથી અને ચાલુ મળતું થઈ ગયું છે, તેમાં આ નવા આગંતુકોથી ચચુપાત થઈ શકે તેમ ન હતું. તેથી તેમણે દેશી કંપનીઓ સાથે હરીફાઈ કરી એજન્ટોને વધારે કમિશન આપી, વીમા લેનારને બારે વળતર આપી, હિંદી કંપનીઓને મળતા કામમાં ભાગ પડાવવા માંડ્યો.

ગળપાનીઝ કંપનીઓ થોડાં વગસો પછી, અને ફ્રેંચ કંપનીઓ માત્ર બે વર્ષ પછી અહીંથી ચાલી ગઈ. જર્મન કંપનીઓએ હમણાં જ જિંદગી મિલાયના અન્ય પ્રકારના વીમાનું કામકાજ બંધ કર્યું. આ કંપનીઓ અહીંથી ચાલી ગઈ, પણ આમ દાખલ થઈ હરીફાઈ કરી, હિંદી વીમા કંપનીઓને અગાધ નુકસાન કરતી ગઈ છે.

હિંદી વીમા નિષ્ણાતોની વારંવાર માગણીને લીધે ઇ. સ. ૧૯૨૫માં હિંદી સરકારનાં ત્યારના કોમર્સ મેમ્બર સર આર્થર્સ ઇન્ડે વડી ધારાસભામાં વીમા સંબંધી એક બીલ રજૂ કર્યું, પણ તે બીલ સરકારે પાછું ખેંચી લીધું. પરંતુ કેટલાક સુધારા ૧૯૨૮ માં દાખલ કરવામાં આવ્યા. કેનેડાના કાયદાને અનુસરતું એક ખાનગી બીલ વડી ધારાસભામાં લાવવા શ્રી. જમનાદાસ મહેતાએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયા.

હિંદી વીમાના આગેવાનોની સતત ચળવળને લઈને ઇ. સ. ૧૯૩૫ માં હિંદી સરકારે કલકત્તાના ઍરિસ્ટર મિ. સુશીલ સેનને વીમા સંબંધી તપાસ કરવાનું સોંપ્યું. મિ. સેને ધડેલો રિપોર્ટ તપાસવા, હિંદી સરકારના લો મેમ્બરનાં પ્રમુખપણા હેઠળ બિનસરકારી સભ્યોની એક કમિટી નીમાર્થ. કમિટીની બહામણોમાંની પરદેશી કંપની પર અંકુશ મૂકવા વિષેની મુખ્ય સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

- સેક્શન ૭ ખી પરદેશી કંપનીનું લાઇસન્સ દર વરસે મંજૂર થવું જોઈએ અને હિંદી કંપનીને કાયમનું લાઇસન્સ મળે.
- „ ૭ એક આ કાયદો પસાર થયા પછી આવતાં ૨૦ વરસ સુધી કોઈ પણ પરદેશી કંપની હિંદમાં દાખલ ન થઈ શકે.
- „ ૧૨એ હિંદી કંપની પાસે જે ડિપોઝીટ લેવામાં આવે તેનાથી જમણી ડિપોઝીટ પરદેશી કંપનીઓ પાસેથી લેવી.
- „ ૧૨ખી હિંદી કંપનીઓ હમણી ડિપોઝીટની રકમ આપી શકે, પણ પરદેશી કંપનીઓએ એક જ હપ્તે ડિપોઝીટની પૂરી રકમ આપવી જોઈશે.
- „ ૨૧ જિલ્લો સિવાયના વીમાના પ્રિમિયમનો ૪૦ ટકા ભાગ તેમણે હિંદમાં જ રોકવો.

વળી વધારાની સ્ટેમ્પ ડ્યુટિ લેવા પણ કમિટિ સૂચના કરે છે. તે ઉપરાંત રક્ષણ કે મદદ મળતા હુન્નર ઉદ્યોગોનું વીમાનું કામ દેશી કંપનીમાં જ મૂકાવું જોઈએ. પરદેશી કંપનીઓએ વધારાનું કામ (re-insurance માટે) દેશી કંપનીઓને આપવું જોઈએ એવી ભલામણો છે.

મુંબઈના 'કોમર્સ' ઉપર જણાવેલી પ્રત્યેક સૂચનાઓ સામે વિરોધ કર્યો છે; એટલું જ નહિ, પણ પ્રથમ ભાગની સૂચનાઓ તો બિનકાયદેસર છે એમ જણાવ્યું છે. કારણ કે તે ૧૯૩૫ના હિંદી કાયદાની વિરુદ્ધ છે. એ કાયદામાં બ્રિટિશ કંપનીનું હિત સાચવતો જે નિયમ છે તે તે ટાંકે છે. તે આ રહ્યો:

“No Federal or provincial Law which imposes any liability to taxation shall be such as to discriminate against British subjects domiciled in the United Kingdom or Burma or companies incorporated whether before or after the passing of this act, by or under the Law of the United Kingdom of Burma and any Law passed or made in contravention of this section shall to the extent of the contravention be invalid.”

ભાવાર્થ કે કોઈ પણ મધ્યસ્થ અથવા પ્રાંતિક કાયદો જેમાં કર નાંખવાની જવાબદારી સમાજેલી હોય છે, તે યુનાઈટેડ કિંગડમ કે જર્મનીમાં વસતા શહેરીઓ તથા એ કાયદો હસ્તિમાં આવ્યા પહેલાં કે પછી રચાયેલી કોઈ પણ કંપની સામે બેદનીતિ અપભ્યાર ન કરી શકે. છતાં આ કક્ષમની ઉપરવટ થઈને જે કોઈ કાયદો પસાર કરવામાં આવે તે તેટલે અંશે ગેરકાયદેસર ગણાશે.

હિંદી સરકારના લો મેમ્બર સર એન. એન. સરકારે વડીધારાસભામાં જે બીજા રજુ કર્યું તેના મુખ્ય મુદ્દાઓ આપણે અતિ સંક્ષિપ્તમાં તપાસીએ. પરદેશી કંપનીઓની હરીફાઈ સામે ઉપર જણાવેલી સૂચનાઓ મોટા ભાગે વીમામાંથી અદરથ થઈ ગઈ છે.

૧. વીમાનું કામ કરતી દરેક કંપનીએ રજિસ્ટર થવું જોઈએ.
૨. જિલ્લાના વીમા માટે ૨ લાખ, આગના વીમા માટે ૧૬ લાખ, દરિયાઈ વીમા માટે ૨૬ લાખ, ઈતર પ્રકારના વીમા માટે ૧ લાખ, સર્વ પ્રકારનાં વીમાનું કામકાજ કરવા માટે કુલને ૪૬ લાખ રૂપિયા પ્રાથમિક અનામત તરીકે 'રીઝર્વ' એકમાં મૂકવા.
૩. કે દેડ હિંદી સરકારની સિધ્ધિરિદિતમાં રોકવું.

- ૪ વાર્ષિક પ્રિમિયમની આવકનો $\frac{1}{2}$ ભાગ હિંદી મગદારની સિક્યુરિટીઝમાં રોકવો
- ૫ જો કોઈ પરગણા હિંદી કંપનીઓ પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તણૂક ચનાવે તો તેની જ નીતિ તે દેશની કંપની પ્રત્યે અહીં અખત્યાગ કરવી
- ૬ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ દરેક કંપનીના હિમામ, દસ્તાવેજ તપાસી શકે જરૂર પડ્યે કોઈ પણ કંપનીનું ફક્ત મગદારી સિક્યુરિટીઝમાં રોકવા ફરજ પાડી શકે
- ૭ દર વરસે આવકગતવડ, નફોતોટા અને મૂડીના રોકાણ તેમજ થયેલા કામકાજ સમધી હિમામ આપના પરદેશી કંપનીઓએ તેમના હિંદી કામકાજ સમધી પણ તેમ કરવું
- ૮ કંપનીની સામાન્ય સલામત થયેના કામકાજનો અહેવાલ મોકલવો
- ૯ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને લાગે કે કોઈ કંપનીની વલ્યુએશન યોગ્ય રીતે નથી થયું, તો તે તેનું વેલ્યુએશન ફરી કરાવી શકે
- ૧૦ એજન્ટોને લાઈસેન્સ આપી રજિસ્ટર કરી વળતર આપતા બધ કરના
- ૧૧ નિંદગીના કામકાજના પહેલા વગમના પ્રિમિયમ પર ૪૦ ટકાથી વધુ અને પછીના વરસોના પ્રિમિયમ પર ૫ ટકાથી વધુ ડમિશન ન આપવું
- ૧૨ મગદારમાં અનામત મૂકેલી થાપણ પર પોલિસી હોલ્ડરનો જ હક્ક રહે
- ૧૩ વીમો યેની વખતે ધને પૈમા મળે તે વીમો ઉતરાનનાર જણાવી શકે અને તે પ્રમાણે પૈમા મળી શકે પોલિસી હોલ્ડર મરણ પડે ત્યારે, મરણ પડે તેટલી વખત, આ હક્ક એ નામ પગથી બીજા નામ પર ફેરવી શકે
- ૧૪ નીમાની પાઠવી રકમ માટે ત્યારે હક કરનારા નીકળે ત્યારે વીમા કંપની તે રકમ કોર્ટને સુપરત કરી શકે
- ૧૫ કંપનીઓની મેનેજિંગ એજન્ટ્સી નણ વગસમાં ખતમ કરવી
- ન ૩ ના મુદ્દા પર નીચે કહતા ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' લખે છે કે “ આ નિયમ સ્પષ્ટ નથી પરદેશી કંપની તેના ફક્ત $\frac{1}{2}$ ભાગ હિંદી કેની રીતે રોકી શકે ’ માટે એ પરદેશી કંપનીને વાચ્ય પડતો નહોતો ’ નળી ન ૧૫ નો મુદ્દો પણ અગત હિત ધરાવનાર વ્યક્તિઓને અનુકૂળ નથી
- ઉપરનું બીજા નિર્ણયે સોંપાયું છે અને જ માત્ર પછી લગભગ આગસ્ટમાં પાર્લુ વડીયાગમલામાં આપશે ત્યાં તેમાં શુ સંપાન્નરે થયા હશે તે કોણ જાણે ? કારણ કે મૂડીના રોકાણની ચર્ચાઓ જનામ આપના હો મેમ્બર જણાવે છે કે ગહુમતિનો વિચાર નહોતો તો રોમાંચ મગધી ગ્રાઈ અકુલ મૂડનામાં આપશે નહિ
- પરદેશી કંપનીઓની હરીફાઈ ઓછી કરના માટેની દેશી કંપનીઓની કઈ માગણીઓને અપ્વીકાર થશે છે તે નાયક સહજ તારની શકે છે મુરોપિયન સભ્યોનો આગેવાન આ બીજાને મોટે ભાગે અપકાર આપે ત્યારે કોઈ વ્યક્તિ તેના પ્રતિસ્પર્ધિની ‘ હા ’ મળના સકા કરે કે ‘ હું જરૂર બૂનતો હશિ ’ તેનું મને અમણ થાય છે પણ શ્રી વ’ નવભાઈએ હમણા જ તેમના ભરથના ભાષણમાં કહ્યું તેમ, આ મગદાર તો બીજાના હિત માટે ચાલે છે ’ આપણે આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના જાનવન્ત નાખીયું તો હિંદી કંપનીઓને મત્વર ઉન્નત કરી શકીયું. અને જો આપણે એમ ન કરીએ તો પેની અગ્રેજી કહેવન ‘ A fool and his money are soon parted ’ના નમૂના રૂપ ગઈયું

હતા અળસ ને અવીર્ય, નહતી આય કો અંગમાં;
 હતાં નયન તેજહીન, વદને નરી દીનતા
 છવાયલ હતી; પરાજિત થઈ મહાજંગમાં
 પલાયન કરી જતા તણ સુરક્ષ્ય સ્વાધીનતા:
 કપાલ પર હાથ દેઈ રડતા નિરાશા મહીં.
 ‘નસીબ બલવાન’ એમ કહી ગંદીખાને પડી
 દિનો દુઃખતણા પસાર કરતા; હવે એ નહીં.
 ગયો ભય, ગયો વિપાદ, ગળડી પડી સાંકડી
 દિવાલ; વદને ઉપા અરુણરંગ હાવે હસે,
 વિમુક્ત નવ પ્રાણ અંગભરમાં બલે ભભરે
 અજેય પુરુષાર્થ ભિર્વગતિએ હવે ઉદ્દલસે,
 અનાધિત પદો ધપે વિજયને મહા ઊંચરે.

અમે મરણનું રસાયણ બનાવીને પી ગયા;
 થયા અનરકોયં ને અમર આત્મઓજે ભર્યાં.

[આપણા રાષ્ટ્રસંઘનમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીની એક વિગતનું મહત્વ ઓછું નથી. પણ આજકાલ તેને વિશે કાંઈક હવેસામાવ્ય પ્રજામાં આવી ગયો છે. હતા કેળવણીનો પ્રશ્ન તો વડુ ને વડુ વિકટ બનતો જ નત્ય છે એટલે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની કિંમત પણ, અજ્ઞાતપણે જાણ, વધે જ છે એનો વિચાર આજ વધારે ઓચાંક રૂપ પકડતો નત્ય છે. ખાસ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના મનાતા ક્ષેત્રમાં સીધું કામ નહિ કરનારા પણ ફેરાની સાચી કેળવણીની શોધમાં વધારે વ્યાન દેવા લાગ્યા છે. વર્તમાન કેળવણીની મૌલિક ભૂલ ને સંદોષતા તથા વધતી જતી બેકારીનો નાગબો જતે દહાડે સૌ રાષ્ટ્રહિનચિંતકોને આ વિચાર પર હાકી લાવે તો નવાઈ નહિ]

આવે વખતે, શ્રી કિશોરલાલભાઈએ તાજેતરમાં દૂધપીમાં બસાયેલા તૃતીય ગાંધી સેવાસંઘના સંમેલનને પ્રમુખપદેથી જે વિચારો પ્રવર્ણિત કર્યા છે, તે વિચારક વર્ગને જરૂર પ્રેરક યથો એમ માની, મૂળ હિંદીમાંથી નીચે ઉતાર્યા છે]

“આજ આપણા કાર્યક્રમમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કયું સ્થાન છે ? એનું સ્વરૂપ શું હોય ? અ શિક્ષણ કોતે માટે છે ? આજ સુધીના અનુભવ પરથી, હવે આપણે એને આપણા કાર્યક્રમમાં ગણવું કે ઠાડવું ? જો ગણવું તો તે કયા સ્વરૂપમાં ? આના આના પ્રશ્નો શ્રી મગનભાઈએ ઉપસ્થિત કર્યા છે આની મપૂર્ણ પર્ષા માટે તો આ સંમેલન ઉચિત સ્થાન ન ગણાય તેને માટે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં કામ કરતા મેનકોચે એક જગાએ બેઠીને વિચાર કરવો જોઈએ * પરંતુ એમણે એમ જણાવતાં કે, હું માગ કાંઈક વિચારો આપણામાં જણાવું, અને તે મેં કનૂય ગણ્યું છે

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને નિમિત્તે અને એ નામ પર જ હું પૂઠ વાણુની પાસે આવ્યો છું અને ત્યાંથી, બહારથી મારો મત્ત કોઈ પણ મત્તમાં માથે કોઈ પણ નાતે ગ્હો હોય જાના, શિક્ષણક્ષેત્ર માથેનો મારો મત્ત છૂટ્યો નથી મારે કનૂલ કરવું જોઈએ કે, આ વિષયમાં માગ દિયમાં કાંઈક બેદનો માગ પણ ગ્હો છે અમહકાગની હિલચાલ અથવા ગૂજગત વિદ્યાપીઠના પ્રારંભથી જ હું બેતણ વાતો વિષે અગ્વયરુદન કરતો આવ્યો છું

* આ પ્રશ્નને અગે સંમેલન નીચે મુજબનો હંગા કર્યો છે —

“કેમ કે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના પ્રશ્નને મૂળથી જ ફરી વિચારવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી આ સંમેલન ગૂજગત વિદ્યાપીઠને મનામણુ કરે છે કે, તે મિત્ર મિત્ર રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો તથા પાઠશાળાઓના અધ્યાપકો તથા રાષ્ટ્રીય કેળવણી પર વિચાર કરનારી યોગ્યતાવાળા અન્ય કાયકર્નાઓની એક નાની સમિતિ કે પગિપદ બોતારીને, રાષ્ટ્રીય કેળવણી મત્તથી વિધવિધ રિપયો પર વિચાર કરે, અને હાવતી પગિન્ધિનિમાં, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમંત્ર્યાલયને અપવકાર માર્ગદર્શક થાય એની એક યોજના નક્કી કરે.”

શરૂથી હું માનતો આવ્યો છું કે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણના કરતાં પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રચારમાં અને એનું સ્વરૂપ સંશોધવામાં આપણે આપણી શક્તિ કેન્દ્રિત કરવી જોઈએ. બીજું, આ વાંતનું મને હમેશા દુઃખ રહ્યું છે કે, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં આપણે વિજ્ઞાનના શિક્ષણની મારે ઉપેક્ષા કરતા આવ્યા છીએ. શાળા, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ આદિ સાહિત્યિક વિદ્યાઓ તરફ આપણો ઝોક વધારે રહ્યો છે. ઉદ્યોગશિક્ષણના વિષયમાં આપણે બૌદ્ધિક તીવ્રતા તો બહુ રાખી છે, પણ એને સ્થિર કરવાની જડમાન જે વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રીય કારીગરીનું જ્ઞાન, તેની ઉપેક્ષા જ નહિ, પણ પ્રારંભમાં ઓછાસ પણ કર્યો છે. પણ, સામેની બાજુએ, સંગીત અને લક્ષિતકળાઓ પર મર્યાદા કરતાં વધારે જોર દીધું. મને લાગે છે કે, તરુણોની સંયમશક્તિ પર આનું પરિણામ સારું નથી આવ્યું, અને આપણા તરુણ કાર્યકર્તાઓની મારફતે, દેખાવમાં રસિક અને મોહક પણ લોકોના સંયમબળને પાડવાવાળી, એવી ફેશનો દેહાનોમાં વહેવા લાગી છે. આવા મારા વિચારોને લીધે આપણામાંના જ એક મંડળમાં હું કાંઈક હાસ્યારૂપદ પણ બન્યો છું. પરંતુ, હું તો જે માનુ છું તે જ જાહેર કરી શકું. રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિષે આજ એ હું માનું છું તે થોડી કડમોમાં કહી જાઉં.

૧. રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં પ્રાથમિક કેળવણી પર જ આપણે અધિક જોર દેવું જોઈએ. ત્યાર પછીની માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીની ઇચ્છા રાખનારા વિદ્યાર્થીઓ જો, આજની પરિસ્થિતિમાં, સરકારી સંસ્થાઓમાં જાય તો તે સહી લેવું જોઈએ. અને જો તેઓ તે કેળવણીને માટે લાયક હોય તો તેઓ એવી સંસ્થાઓમાં જાય તેથી ખેદ ન કરવો ઘટે.

૨. લેખન, વાચન અને ગણિત એ ત્રણ પ્રાથમિક કેળવણીનાં સામાન્ય અંગ મનાય છે. તેમાં પ્રાથમિક દશાની કારીગરી, એટલે કે સુતારી, લુહારી વગેરેમાં કામ આવતાં ઓજારો વાપરવાનો અભ્યાસ,—આને પ્રાથમિક કેળવણીના ચોથા અંગ તરીકે સામેલ કરવું જોઈએ.

૩. મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ સારું આપણું કામ ઉદ્યોગશિક્ષણ આપવાનું તથા પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક અને ગ્રામસેવક તૈયાર કરવા પૂરતું મર્યાદિત રહેવું જોઈએ.

૪. શરૂઆતથી જ વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનપદ્ધતિની ટેવો પાડવાનું કામ થવું જોઈએ.

૫. સંસ્કારો પાડવાની જાતમાં, સર્વોદયને લક્ષમાં રાખીને વ્યક્તિના જીવન તથા પરિવર્તનો વિચાર થવો જોઈએ. સમાજહિતથી સ્વતંત્ર વૈયક્તિક વિકાસ, સ્વાતંત્ર્ય, મુક્તિ વગેરે વાંતોનો વિચાર કરવામાં સાવધાની રાખવી જોઈએ. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, કળા તથા વિદ્યાવિનોદના વિષયોમાં મનોરમ કલ્પનાપ્રધાન કાવ્યવૃત્તિ અને અનુમાનપ્રધાન તર્કશક્તિ કરતાં પ્રત્યક્ષ જીવનનું અવલોકન અને અનુભવમૂલક યથાર્થદર્શી વૃત્તિના અનુશીલનને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

૬. સંગીત અને ચિત્રકળાની હું અવહેલના કે ઉપેક્ષા કરવા માગતો નથી. એક પ્રકારના સમૂહસંગીતની જરૂર મારે મન ખૂબ વસે છે. ચિત્રકળાને બહુ જ ઉપયોગી કળા સમજું છું. કેવળ સંગીતની ગતિ નૃત્ય અને નાટ્યના પ્રાધાન્ય તરફ તથા ચિત્રકળાની ગતિ

મુકુમાર આકૃતિઓ અને યક્ષિત હાનિભાવો આલેખવા તરફ જે થતી જાય છે, તેમાં મને
ભાવી પ્રજાનું કલ્યાણ નથી દેખાતું એમાં પ્રાચીન મક્તોના પણ પદો હોય કે અજેટા નગરે
એક જમાનાની ધાર્મિક મંથાઓના ચિત્ર હોય, તોપણ હું તેમને નિર્દોષ નથી માનતો
આજ આપણા હૃદયમાં જુના જોડેએ એના ભાવોને તે વ્યક્ત નથી કરતા, કે નથી તે
આપણે પહોંચવાના આદર્શનું ચિત્ર આપણી આગળ ખડું કરતા તે ફક્ત આપણા આળસની,
ગમે તેમ મમય ગાળનાની જ હપરીતિઓ છે ચારિત્ર્યપુષ્ટિની દૃષ્ટિએ, તેઓ બ્રિજ કે કરેમની
ગમતો કરતાં વધુ ફકકાળા મને નથી લાગતા હાલી બીમારીમાથી ઝૂંપના, કમગોરીની
દશા વખતે, કદાચ આવા મનોરંજનો નિર્દોષ માની શકાય પરંતુ કામ કરનાની શક્તિ
હારી ગયા પછી એનો શોખ તો મદોષ જ છે પરંતુ, આ વિચાર કદાચ આજ પણ
અરણ્યગુદન જ છે ગચ્છિકામાં જીવનનો વિકાસ અને ઉત્થાન દેખનાગ આજના યુગના
વર્ગને આ વિચાર ટુચી શકના નથી તેથી આ વિષયને અત્યારે તો આગ્રહથી જ
વધ કરું છું

— ૦ —

વાટખર્ચી

‘શિરીષ’

યાત્રાએ જઈ કો દિ’ : પથ સરલ ન’જો, ક્ષાવતા વા ન વાજો,
ને કંઠે શોષ જાડો જલ વિષુ પડજો, આકરી લૂંચ વાજો,
માર્ગને રહેજ એવી મુશિળત પડજો માર્ગમાં લાખ : બીજી
શ્રદ્ધાની કિન્તુ કો દિ’ કદિ નવ ખૂંટજો વાટમા વાટખર્ચી !

હિંદુસ્તાની-અંગાળી-મદ્રાસી કરતાં ગુજરાત કાઠિયાવાડના લોકોને બ્રહ્મદેશનો પ્રદેશ કોઈ નથી દુનિયા જેવો જ પ્રથમ પરિચયે જાણાયા વિના રહેતો નથી. ચીના લોકો સાથે ચહેરામોરામાં મળતા હોવા છતાં તેમનાં પહેરવેશ બોલો રીતભાત વગેરેમાં બ્રહ્મલોકોથી ઘણા જુદા પડતા જાણાય છે. તેમનાં દેવાલયો પણ નવીન યાત્રીઓને સમાન ઘાટવાળાં જણાવા છતાં તેમાં પણ ગારીપ્રીથી નેનારો તદ્દાવત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આમ છતાં ચીના લોકો સાથે તેમનો જેટલો ગાઢ પરિચય છે તેટલો હિંદની અન્ય વસાહતો સાથે જણાતો નથી. આમ થવાનું કારણ એ દેશ ચીનાઓના સંસર્ગમાં રહ્યો તેટલો હિંદુસ્તાન સાથે રહ્યો જણાતો નથી, જો કે અત્યારની તેમની આબાદી વિશેષતઃ હિંદને આભારી છે.

બ્રહ્મદેશની વસતિનો મુખ્ય ભાગ બરમી, ચીના, મદ્રાસી, ઉડીઆ, મુસલમાન, કન્નડી, અંગાળી, પારસી તથા મુરોપિયનોનો નેવામાં આવે છે. અંગાળી, મદ્રાસી, ચીના અને બરમી લોકોના પ્રમાણમાં અન્ય પ્રજાનું પ્રમાણ ઓછું માત્રમ પડે છે છતાં જાંબા વખતના સદવાસથી તેઓ એવા મળી ગયા છે કે એક પ્રજા જેવું પરસ્પર વર્તન નેવામાં આવે છે.

સ્ત્રી તથા પુરુષોના પહેરવેશ થોડા ફેરફાર સિવાય એક મરખા હોવાથી નવા માણસને દરથી સ્ત્રીપુરુષોનો ભેદ આપણા દેશની માફક તુરત સમજમાં આવતો નથી, કારણકે લોકવર્ગની—રબારી વગેરેની—માફક તેઓ ત્રણ વાર લાંબુ કપડું—જેને તેઓ લૂગી કહે છે તે—કેડે વોટાળે છે. ખમીસ કે પોત્રકાંને બદલે બદ્—સ્ત્રી તથા પુરુષો—આપણા દેશની લાંબી બાંતી બંડી જેવું પહેરે છે. માથાનો પોશાક વિચિત્ર જણાય છે કારણ કે દક્ષિણી સ્ત્રીઓની માફક બરમી સ્ત્રીઓ પોતાનાં માથાં ખુલ્લાં રાખે છે અને વાળનો અંબોડો પાછળ ગરદન તરફ ઢળતો રાખવાને બદલે માથા ઉપર ચાર છ આંગળ પહેાળી ઇંદોણી મૂકી હોય તેમ રાખે છે. જેનાં વાળ ટૂંકા હોય તે વધારેના કૃત્રિમ વાળ તેમાં મેળવી સુંદર ઇંદોણી ઘાટતો અંબોડો એકપણ લટ ખૂલતી ન હોય તેમ જથ્થા વાળ ગોળાકારમાં બરાબર હોળીને સાફ માથે રાખે છે અને તેમાં ફરતાં કલગીઘાટનાં પાત અથવા ફૂલની ઝાંખળીઓ ખોસે છે. માથા ઉપર ઇંદોણીઘાટતો મોટો અંબોડો રાખવાનો સ્ત્રીઓમાં ખૂબ શોખ હોય છે તેથી એક સુંદર દાખલામાં—બરમી વાંસની બનાવટના—જાંબા હોળેલા કૃત્રિમ વાળ તેઓ સાચવીને રાખી મૂકે છે. દેવ સમાન મૂનમાન આપતી વખતે કુમારિકાઓ સામસામી દારમાં બેસી વાંકાં વળી પોતાના ચોટલાથી રસ્તાને વાળથી પાથરી દર્શ તેના ઉપર ચર્મ મહેમાનોને ચાલી જવા કહે છે. હોર્ડ રીડીંગને આ પ્રમાણે માન આપવામાં આવ્યું હતું. આ પોશાક ઉપરાંત સ્ત્રીઓ અમદાવાદી લાઇઓની જૂની દળ પ્રમાણે ગરદનથી બન્ને બાજુ લટકતો એક ખેસ વીંટ છે જે આગળ બન્ને ગોઢણ સુધી લટકતો નેવામાં આવે છે; બંન્ને પુરુષો

તેવો ખેમ નહિ ગણતા માથા ઉપર બેત્રણ હાથનો રંગીન ટુપો વીંટાળે છે ચીના સ્ત્રીઓ આપણી માફક પાછળ ગરદનને અડકીને ચપોચપ ચૂથેનો અમોઠો વાળે છે અથવા તો ચૂથેલો છૂટો ચોટલો ગળે છે

નાતમતના બધનના અભાવે બગમાની સ્ત્રીઓ ગમે તેના ધરમા બેસી શકે છે અને જે કામ સાથે એ બધાથી બેડાય છે તેના રીતરિવાજ નથી રહે છે મુસલમાન સાથે ગઢે ત્યાં સુધી ઓઝન પડે પાળે પાનસી અથવા યુરોપિયનનું ધર માડનાનું હોય તો તેમના પોશાકમાં પતિ માથે છૂટથી ફરે ફરે છે અને તેમના બધા રીતરિવાજ પણ એના યોગ્યપણે પાળે છે કે ધણીનાં વીંડોને ભમ થઈ આવે છે કે જે માર્ક ગરમી છે કે કોઈ બીજી મતભેદ થતા છૂટાછેડા થઈ શકે છે અને મન મળી જતા જિંદગીભર પણ સાથ છોડતી નથી વતન છોડી દેશાનુભાવ સસાનું તેમણે તુ પમ કરતી નથી બે કે કોઈકોઈ સૂરતી મેમણો સાથે અથવા કલમ્તાનાસી સાથે હિંદુમિત્ર ઉપર અમુક સમય માટે તેઓ આવે છે, પરંતુ આચારનિયાન તેના માનેલા પતિના પાળતી હાવાથી તે સમાજમાં તુરત હોદ્દા થવા દેતી નથી બે કે તેમને કોઈપણ જાતિના પુરુષો સાથે ધરવાસ કરવા માટે પ્રતિબંધ નથી

પુરુષો વરતા સ્ત્રીઓ વધારે ઝામેન હોય છે—આપણી બરવાડણો તથા રમારણો પુરુષો કરતા જેમ વધારે ઝામેન હોય છે તેમ ત્યાંનો ધરગથ્ય ઘણાખરે વેપાર સ્ત્રીઓ જ કરે છે જેમકે શાવલાજી ફળકૂન વાસના નામણો ખાનાની જુદીજુદી વાનીઓ સર્વ સ્ત્રીઓ જ વેચે છે, પુરુષો કા તા ફક્ત ચર્ક ફરે છે અથવા તો કોઈ નોકરી કરવા બંધ છે

ચીના લોકો સાથે ગહેના છતાં તેઓ ચીના જેટલા ઝડપી હોતા નથી બાળકો તરફ વધારે પ્રીતિવાળા હોય છે

તેમના દેનાનયો શિરાલયના લુપ્ત જેવા હોય છે અને એ ધ્રુમટ ફરતી અનેક પ્રયત્ન પ્રતિભાગો પથગવી તેઓ પૂજે કે બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના અવશેષો આ ભાગમાં પ્રિયો બેનામાં આવે છે બગમી લોકો જેટલો ચીનાઓએ બૌદ્ધ ધર્મ અપનાવ્યો નથી મામાહારી હોના છતાં તેઓ ચીના લોકો જેવા સર્વભક્ષી નથી ધમ ઉપર તેમની શ્રદ્ધા અચળ જણાય છે અંગ્રેજ ડેનરણીને તેમણે મારે વાલ લીધો હોય છે આપણા લોકો કરતા જે લોકો વધારે ગારુ અંગ્રેજી બોલી શકે છે યુરોપીય લોકો તથા બરમી લોકોની અંગ્રેજી ભાષા મમજતા આપણને સદ્ગતિમાં જગ મુશ્કેલી જણાય છે એ લોકોની લિપિ ચીન-ગ્જપાન તથા આપણા દરબી નાગરી—બગાળી મોડી નિપિઓ ગતા તેવેચુ-તામિન-કે મનાવાનમની લિપિને વધારે મળતી આવે છે તેમાં ગાગાકાર વધારે હોય છે ઝામર દેશની બીનિ અર્ધી બેનામાં આરતી નથી બે કે શિયિન ચાગિન્વાળાને ઝામરેશ જાનાની જરૂર હોતી નથી, તેને મન તો મમજૂમિ ગોપા હા હોવાથી તેમાં કયાય પણ અંક જણાતી જ નથી શહેર અને ગામડાની સંસ્કૃતિ અને માદર્થ આ મુદ્દામાં પણ બેવામાં આવે છે શહેરનું દાલિક છનન ગામડાની ગરીબ પ્રજામાં નથી બેવામાં આવતું

બ્રહ્મદેશમાં આપણા કરતા વગમા વધારે પડે છે તો પણ આપણને બિનકુન માફક જ ન આવે તેવા હવાપાણી ત્યાં નથી બ્રહ્મદેશ કરતા હિંદુસ્તાન—ગંગાના પવન અને દક્ષિણ હવાપાણી કાઠિયાવાડ-ચુગતના લોકોને ઓછા માફક આવે તેના હોય છે માડલે તરફનો

પ્રદેશ ઝાલાવાડ જેવો ગરમ ગણી શકાય; જ્યારે જીન્ને મુલક ગુજરાત જેવો રસાળ છે. શાકભાજી તથા ફળફળાદિક ત્યાં એટલાં સસ્તાં મળે છે કે દેશમાં આવનારને કાઠિયાવાડમાં મોંઘારતનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી.

લાકડું અને નેતર ત્યાં એટલું સસ્તું હોય છે કે રંગુન જેવા શહેરમાં એક સામાન્ય ખાતાંવાળું સાધારણ ટેબલ ચાર આનામાં મળી શકે છે. ત્યાં લોકો મકાન ઉપર નળિયાં પણ અંગ્રેજી ઉધા V ના ઘાટનાં લાકડાનાં વાપરે છે. ધાસનેક્તા કુચા હોવાથી પેટ્રોલ, મીથુનતી, ધાસલેટ સ્થાનિક વપરાશ ઉપરાંત મોટા પ્રમાણમાં પરદેશ મોકલી શકાય છે.

ધર્માચરણ સંબંધમાં હિંદની પુરાણી બ્રાહ્મણોની પ્રથા એ લોકો અત્યારે પણ જાળવી રહ્યા છે. દરેક ગામે મંદિર સાથે મોટા મહા-જાપરાંવાળાં ખુદશાં વ્યાખ્યાન ગૃહો-ખાંધેશાં હોય છે જ્યાં દરેક ગરમી બાળકને દરજિયાત ધાર્મિક શિક્ષણ વિના મૂઢ્યે આપવામાં આવે છે. છોકરો સમજી જાય કે બેતણ વર્ષ તેને આ મઠમાં મોકલવામાં આવે છે, જ્યાં તે બ્રહ્મચારીતો કાપાય પોશાક પહેરે છે અને ગામમાંથી ગુરુ માટે ભિક્ષા માગી લાવી એ ભિક્ષામાંથી ગુરુ પાસેથી પોતાનો હિસ્સો મેળવી પોતાનું કામ ગણાવે છે. મઠમાંથી તે ઘેર ભિક્ષા સિવાય જતો જ નથી. આ રીતે દરેક બ્રાહ્મી બાળક મઠમાં પોતાનું શરૂઆતનું જીવન ધાર્મિક વાતાવરણમાં શુરુતા સાંનિધ્યમાં વ્યતીત કરે છે. આપણા દેશમાં આ વિદ્યાનું દ્વારસ બ્રાહ્મણો જતોઈ આપતી વેળા સરસ રીતે લજવી બતાવે છે. બુદ્ધને કાશી લખુત્રા જતાં મુકેલી બતાવી મામો પોતાની ખાંધે જોડાડી દોડતા બડવાને મનાવો ઘેર પાછો લાવે છે અને એ રીતે આપણાં ગુરુકુલોની પવિત્ર ભાવના ઉપર પ્રકાર કરી એ પવિત્ર વિધિને કલંકિત બનાવી દે છે. આ કારણથી આપણી ગુરુભાવના માત્ર પુરતકિયા બની ગઈ, જ્યારે બ્રહ્મદેશમાં અત્યારે પણ તેનાં જવસંત દૃષ્ટાંતો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. આપણો ગોરવર્ગ દાસ્યપાત્ર બન્યો જ્યારે ત્યાં તે હજી પણ દેવરૂપે પૂજાય છે અને ગમે તેટલી ચિદેશી કળવણી લીધી હોય તોપણ શુદ્ધમંદિર રસ્તામાં આવે તો મોટર, દ્રામ કે ટ્રેનમાંથી પણ આપણે બહારે સ્ત્રી પુરુષોને તે તરફ નમન કરતાં જોઈ શકીએ છીએ. આપણી માફક ત્યાં ભાવનાહીન મંદિર-પ્રવેશના સાત્યાગ્રહની જરૂર જ પડતી નથી. રંગુનમાં એક શિવમંદિર પણ છે જ્યાં ગરમી સ્ત્રીપુરુષો પૂજન-દર્શન નિમિત્તે જતાં આવતાં જોવામાં આવે છે. આપણા દેશમાંથી ધણા પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં જઈ વસેલા બ્રાહ્મણોના એ વંશને મનાય છે જે પોતાનો પોશાક અને રીતભાત બ્રાહ્મીઓના જેવાં જમાનાઓથી પાળના જણાય છે.

લગ્નવિધિ અથવા એવા જ જીજ્ઞાસંસ્કારો કરતાં બ્રાહ્મી લોકો મરણના પ્રમંથ બહુ ધામધૂમથી ઊજરે છે. ચીના લોકો મરણક્રિયા પ્રમંથે મોટી ધમાકા કરે છે પણ તેમાં પવિત્ર ભાવના જોવામાં આવતી નથી. ઇ. સ. ૧૯૨૧-૨૨ માં એક ધર્મગુરુ પાછળ આવો મહોત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો હતો જેનું વર્ણન આપણે આગળ ઉપર કરીશું. દરેક મરણ પ્રમંથે એ લોકો રમશાનવાવાનું ગોટું સરવસ ધામધૂમથી કાઢે છે. મુઠાંને બાળવાનો તથા દાટવાનો એમ બે રિવાજ ત્યાં ચાલે છે, જેમાં બાળવાની પ્રથા તેમની વધારે પૂજ્ય શ્રદ્ધિનું ચિહ્ન મનાય છે. આપણા દેશમાં મારગી સાધુઓ તથા સંન્યાસીઓની પાલખી કાઢવામાં આવે છે તેના જેવો કાંઈક આ પ્રકાર જણાય છે. પરંતુ બ્રહ્મદેશમાં એક

સુદર સુશોભિત બગીચા મંદિરઘાટની પાનખી મનાવી તેમા શયને સુવારી સુગંધી પદાર્થો છાની અગરબત્તી વગેરે આમપાસ સગળાવી એ મંદિર જેના રચને માર્કકૃત્ય જોડી અથવા તેા એવી કોઈ યુક્તિ વડે મગ્ધમના આઠગમા ફેરવવામા આવે છે અલણી નાણાના વગમાદ તેની આગળ વગસાવતા જાય છે પાસેથી જનાગને દસેક હાથ છેટેથી પણ અત્તર અગરબત્તી વગેરેની ખુશખો આના વિના ગહેતી નથી જધા શક્તિ પ્રમાણે સારા—મની શકે તેા નવા—પોશાકમા મજજ થએલા હોય છે શયના રચ આગળ બગીચા સાધુ સાધ્વીની હાર બમેની નિયમિત ચાલતી જોવામા આવે છે પાલખી માથે ખામ કુટુબી જનો ગહે છે આમપાસ રનેહી મજજનોના ટોળા ચાલતા હોય છે મશાનવાત્રાની લવ્યતા જોઈને મગનારને સ્વર્ગ મળી ગાનાની ખાતરી થઈ જન છે યુગોપીય લોડોની પેઠે બગીચા લોો મૃતેહને મશાનાથી લામો વખત સુગંધિત ગળી અનુકૂળ ઉત્પત્તિય નક્કો કરી અગ્નિદાહ કે જ્વમિદાહ આપે છે પૂજ્યભાવ દર્શાવવા અગ્નિદાહ જ આપવામા આવે છે આવો એક પ્રમગ ૧૯૨૧-૨૦ ના અગમામા ગુન ખાતે એક ધર્મગુરુ મરી ગયા પછી એક વરમે તેની જન્મનિયિતા ત્રિસે જન્મવામા આવ્યો હતો, જે રખતે જેત્રણ માર્કનના ઘેરાવામા એક ગોલા કગમામા આવી હતી કાગળના આમેહુમ સૂદ હવાવતા હાથી, દીપડા, ગગનચુમી મહામાય ધર્મગુરુની કાગળની પ્રતિકૃતિ (પેઈન્ટિંગ કે ફોટો નહિ), આમેહુમ આદૃતિ, અનેક જુદમંદિરો વગેરે ત્ય ત્યા ઉપામકોએ તૈવાર ર્યા હતા બહારગામથી દર્શને આવનાર લોકો માટે સુશોભિત વિશ્રામગૃહો તથા બોજનાલયો ત્યા અનેક ગોઠવનામા આવ્યા હતા અગ્નિદાહ આપવા માટે એક ખામ કાગળ અને સામનુ મોટું મંદિરઘાટનું મકાન ગયામા આવ્યું હતું જેમા ત્રણચાર માળ રાખવામા આના હતા સૌથી ઉપના માળ સુધી શયને લઈ જઈ તા ૧૫ તેરા તેમા ગગ્તા ગખરામા આ ના હતા આ અગ્નિગૃહ મામે એક ખીજુ તેના જ જેનકુ મંદિર ઉત્તમ કારીગરીના નમૂના રૂપ કોતરકામનાળુ કાગળ અને વાસનું ગગમેરગી તેનુ જ લેચુ બનાવવામા આવ્યું હતું એ વાસમંદિરમાથી ઉપવા મજલેથી પેગીમા રાેના એક વપતા શ અને અગ્નિદાહવાળા મંદિરમા એથે મજલે ગોઠવનામા આવ્યા પછી એરી ખાસ કગમતથી શયની માજુમા યુનિતથી દેવતા ફેંકવામા આ થો કે શયવાળા પ્રદેશમા અગ્નિ પ્રગટયો તથાપિ એ મખન તેા મ્યાો સુધી સુગંધિત જ ગધુ ઉપને માળે શય ભરખીમૃત થયા પછી આમપાસના જધા મકાનને ભરમ કગવામા આવ્યા આ ઉત્સવ નચુચાર દિવસ અગાઉથી શરૂ કરવામા આ થો હતો ગપ્ટભક્ત ઉ ઉત્તમા એ પ્રમળતા મોથી મોટા ધર્મગુરુ છે, જેઓ અનેક ભાષા જેવી કે બગીચા, અગ્રેજી, સંસ્કૃત, બગાળી, બપાની, હિંદી વગેરેમા વ્યાખ્યાન સચોટ રીતે આપી શકે છે

અગ્રેજોના ઈસ્ટ અને આપણી હોળીના જેવો તહેવાર તેઓ એપ્રિલ મામમા આવતી પુનેમના પ્રમગે ચાર દિવસ સુધી આનંદથી જોગવે છે જેને તેઓ તધુવા કહે છે તધુવાના દિવસોમા બે દિવસ પુરખો અને બે ત્રિસ સ્ત્રીઓ પુષ્પમ સુસામિત જળદેવને ચઢાવવા જુદમંદિરમા જાય છે પરંતુ આપણી પેરે જાન બૂલી તેઓ મામમામા પાણી છાટવામા એવા મશગુન મની જાય છે કે તહેર ગસ્તા ઉપર મ્યુનિમિપાલિગીના નગ ખુદના મૂડી તેમાથી બાવદીઓ ભરી ભરીને બરખી સ્ત્રીઓ કે માનિમગ્યો ઉપર રેડે છે બેચાર કનાક એ ગગ્તે સુગંધિતપણે પમાર થનુ બીજને મુશ્કેન બની જાય છે, જે કે બરખી સિરાય અન્ય

લોકો તરફ તેઓ સમ્યક્તા જાળવે છે. ચાલતી દ્રામો ઊભી રખાતી અંદર પાણીની ડોલોં ઠાલવે છે અને અંદર બેઠેલી જરમી સ્ત્રીઓને તરબોળ કરી મૂકે છે. રસ્તા ઉપર આ રમુજ દૃશ્ય જોવા માટે બન્ને બાજુ લોકોની કતાર જમી જાય છે. આમ છતાં મારવાડી ભાઈઓની માફક તેઓ માઝા મૂકતા નથી. બ્રહ્મદેશમાં પણ હિંદુસ્તાની અને મારવાડી લોકો હોળીના પ્રસંગે માનવસમ્યક્તાને ગીરો મૂકી દે છે અને ખેત્ર ખેત્રવામાં તથા બીભત્સ રસની લક્ષણી કરવામાં ગાંડાતુર બની જાય છે.

એ નરકના સીનેમાવાળા ચાલતી ફિલ્મોનાં આકર્ષક ચિત્રો ઉપરાંત મનુષ્યો, પશુઓ વગેરેનાં આખા પ્રસંગો સરઘસરૂપે ગામમાં લત્તાઓમાં ફેરવે છે અને જંગલી નાય વગેરે પણ ચોંટચોંટે બતાવે છે. અમુક લત્તામાં દ્રામ ગાડીના ડાબા અમુક આકર્ષક દૃશ્યોથી રણગારી સાથે સંગીત ગોઠવી નિયમિત કલાકો સુધી દિવસના મોટા ભાગમાં દોડાવે છે. શરાફ, હાથી, ઘોડા વગેરે પશુઓ, જંગલી પોશાકમાં સજ્જ થયેલાં બિહામણાં નરનારીઓ વગેરે જાહેર લત્તાઓમાં સરઘસરૂપે ફરતાં જોઈ શકાય છે.

તહેવારોના પ્રસંગો સિવાય પણ કોઈ પેઢીનાં વાર્ષિક લિલામની જાહેરાતરૂપે શહેરના મુખ્ય લત્તાઓમાં રાત્રીના સંગીત-નાય વગેરે જલ્સા ગોઠવવામાં આવે છે. વેચાણ વસ્તુઓનાં જંગી સ્વરૂપો તૈયાર કરી મોટા મોટર ખટારાઓમાં ગોઠવી સંગીતમંડળી સાથે રણગારીને ફેરવવામાં આવે છે. રંગુનની પ્રસિદ્ધ પેઢી-જરમા ફેવરીટ નામથી એક વખત ઓળખાતી પેઢી એવા વાર્ષિક પ્રસંગો પૂર લક્ષ્યાથી બિજવતી—જ્યારે આકાશમાં બિડતી પરી, એક બાળકને પરીના પોશાકમાં સજ્જ કરી ઊંચે બિડતો બતાવવામાં આવતો તેવાં દૃશ્યો અને બારપંદર ફૂટનો ખૂટ એક ખટારામાં ગોઠવી એ સરઘસનાં સંગીતમય જલ્સા પ્રસંગે ફેરવવામાં આવતો. મુખ્ય દુકાનમાં વેચવાનો માસ સુંદર રીતે ગોઠવવામાં આવતો અને આખો દિવસ દુકાનમાં અંતરિક્ષમાંથી સંગીત ઝરતું હોય તેવો ભાવ વ્યક્ત કરવાના હેતુથી બારણાના દરવાજા ઉપર યુક્ત બેઠકમાં સંગીત મંડળીને ખાસ રાકવામાં આવતી.

જરમાનું સંગીત ગંગાળી સંગીતને મળતું છતાં જુદા પ્રકારનું છે. ગંગાળી લોકો માફક જરમી લોકો પણ અનેક સાજ વાપરે છે અને દરેક સાજમાંથી જુદાજુદા ધ્વનિ કાઢવામાં આવે છે. આપણી માફક માત્ર એકાદ તળણાંની જોડી કે પખાવજથી પનાતી દેવામાં આવતું નથી. એ લોકોનું વાદ્ય પણ વિચિત્ર પ્રકારનું, લોખંડ અથવા લાકડાંની પટ્ટીઓનું હોડકાંના આકારનું બનાવેલું આવે છે, જેમાંથી જલતરંગ માફક નાની હથોડી વડે જુદાજુદા સ્વ કાઢવામાં આવે છે. આપણા દેશના કીર્તનકારો તથા ભજનમંડળીઓની જેમ ત્યાં પણ અનેક સંગીત મંડળી વૈષ્ણવોની રાસધારી મંડળીઓની માફક ગામેગામ ફરતી હોય છે અને રામલીલા-વાળાઓની માફક ચોંટચોંટ પોતાનું ગાન-નાય વગેરે લોકોને બતાવે છે. આપણી ભવાઈ જેવા બીભત્સ પ્રસંગો પણ ગ્રામ્ય જનતામાં ભજવાય છે જેની ભાષા આપણે સમજતા હોઈએ તો ઘણીવાર આપણા કાનના કીડા ખરી જાય તેવી પણ હોય છે. પરંતુ જરમાનાં નરનારીઓ મોડી રાત સુધી આવા જલ્સાઓમાં હાજરી આપે છે, જે કે તેમાં શિષ્ટવર્ગ જાહુ ઓછો મહત્તમ પડે છે આઠ વર્ષની ઉંમરે પ્રો. મનદર જરવેએ પોતાના પિતાની હયાતીમાં રંગુનનો મુલાકાત લીધી ત્યારે અનેક વાદ્યો સાથે જરમાનાં સાજ પણ તેણે કુશળનાથી અગતી જનતાનાં મનરંજન કર્યા હતાં.

ક્લત્તાની મીઠાઈમાં ગમગમ્યાના રખાણુ મરત્ર થાય છે તેમ એ દેશમાં થતુ દુરિયાન બહુ જ પોષ્ટિક ગણાય છે શ્રીફળ જેનુ મોટ કાઠારાગુ એ ફળ હોય છે જેમાંથી ફળમના જેવી પણ જગ મોગી આગપાયમન પેલી નીકળે છે જેની ઉપગની મનાઈ જેમો ભાગ ખાઈ અન્નનો હજિના જેવો ભાગ ફેંટી દેનામાં આવે છે થોડા દિવસ ઉપયોગ કરનાથી કૌશલ આવે છે એમ લોકો માને છે તેની નામ ખરામ હોનાથી દિવમતા એ ચીજનો ઉપયોગ ઓડા થાય છે ખગ નામના કાગળે ગીમગમાં લઈ જનાની મનાઈ છે તેથી તેની મથા ની કોઈ અન્ય બનાવટ તૈયાર કરી લોકો માથે લઈ જઈ શકે છે એ ફળની નામ એન્કી ઉગ્ર છે કે ઘરમાં લા રા હોઈએ તો તે વામ ઠાની ગહી શક્તી નથી વાસ ટીગર વજોરેની પેગશ બહુ હોનાથી વામની ગોઈમાંથી કાચની મનારોના નામણના નમૂના પ્રમાણે દરેક ચીજ ત્યાના ગામડિયા લોકો પુબ્ધજ તેરા કરે છે પોખગજના નગ તથા મોતીના ભુતાન ત્યાની ખામ બનારો ગણાય છે

મુઘર્ઠની મુનિમિપાલિગીને સગમારે તેની મુર મુનિસિપાલિગી ગ્યુનમાં જોઈ શકાય છે એ શહેરની ગ્યતા અમેરિકન પદ્ધતિ અનુસાર નવી જ કરવામાં આવેલી હોવાથી ત્યાના ગસ્તા ધણા લાખા અને વિરાગ છે મોટા પાયે રસ્તાને સગ મા બ્લોકમાં રહેલી નાખી એ ગની અો એક સ્ટ્રીટ બોલરનામાં આવેલ છે અને ગનીના નામ સખ્યા ઉપરથી દર્શાવનામાં આવ છે નદી તાજુનો પલા રિગ બ્લોક (river block) કહેનાર છે જનારે સામેની યાજુનો રેલવે પ્લેક ગણાય છે એ મે વચ્ચે શહેર મમાઈ ખાન છે કેમ્બાએક રસ્તા ઉપર તો કાલમાહેની રોડ જેવી ફૂટપાથ જેનામાં આન છે આના મોટા ગસ્તાની બન્ને બાજુએ નાનામાં આવેલા બહુન કે મોનમરીના કાડમાંથી ફૂપાથ ઉગર ખગતા ફૂલ તાગેકો ઉત્માહથી વીણતા જોઈ મહજ આનંદ થાય છે ગસ્તા નગના મિશ્રણનાથી ગામગના હોનાથી લેહાના પાગવાગી ગાડીઓ પણ ગમગન પાટાનુ સુ ન આવી શકે છે શહેર વિસ્તારમાં મુઘર્ઠના પ્રમાણમાં નાનુ હોનાથી ગસ્તાઆ સાક જરનાની પ્રથા ભુદા પ્રનાગની છે રાત્રે દશ વાગે પાણીના હારેના સસના ફૂજ જનડમાં મે યાજુ બેગવી ગસ્તાઓ તેમાં નામેના નાગયા વડે ધેવાય છે અને એ રીતે વારાઈ ગરા પછી ગસ્તા ઉપર લશરાણુ મોટુ રોનર ફેરવી તેને ગાક જરનામાં આવે છે ગસ્તા લોના માટે ખામ માણસો ગખનામાં આવે છે

ચીનાઓના પગિચરા પગિચામે પીનાગ સોંગાપુરમાં નપગતા નગવાહનો ગ્યુનમાં પચુ ખૂ ન વપગર છે એ વાજનો રિક્ષા અથવા લયા કહેનાય છે એ આનામાં મે જણાને એસાડી એકા માર્ડન દૂર એક માણમ એ લયો પુગપા દોડતો ખેંચી લય છે લયા ધણા નાજુ અને મજમૂત હોય છે અને તેને રખમગના પાટા હોનાથી ખેંચનામાં ધારવા જેટલી મુરીબન પગતી નથી કન તા અને કાચીનમાં એ વાહનો ઓજા પ્રમાણમાં જેનામાં આવે તે જિડિયા ફુલીઓ વણખરુ આ ધધા ઉપર છવે છે વગસતા નગમદમાં પણ એ લોકો જરા પણ લખના પિના હોટ મુકી ખેંચી જતા જોઈ આપણને આપર્થ થરા પિના ગડેતું નથી ગાધીજી આ દરમ જોઈ હે તાર્જજ ગરા હતા અો પોનાતા એ દુ ખનો ઉબરા તેમણે 'નરજનન મા અમુ અથે નાન મો હતો પગિચ પ તા એ મજૂરોની દયા આવે છે પરુ એ તેમનુ નિર્વાહનુ સાધન છે અો તેઓ એના ટેરાઈ ગયા હોય છે કે આપણુ

મજૂરોની કારમી મજૂરી જોઈ તેઓ ત્રાસી ગય છે. જ્યારે લંચા ખેંચવાની મજૂરી તેમનાં મને રમત વાત છે. દિમાકાવના પ્રદેશમાં હરદારના રસ્તે બ્રહ્મદેશ જતા યાત્રાળુઓને અન્ય પ્રકારનાં વિષમ નરવાદનથી કામ લેવું પડે છે અને એ મજૂરોના પરસેના જોઈ નીચે જવા ફર મતુષ્યને પણ જરૂર દયા આવે. આ પ્રસંગ કોઈ બીજે વખતે બ્રહ્મદેશની યાત્રા નિમિત્તે થયોયું.

અમળપ્પા માણસને કોઈ રંચુનવાસોને મળવાનું પરમ સાધન રંચુનની નાઈટ બજાર છે જે કેંગર રૂટીટના ફૂટપાથ ઉપર રોજ રાત્રિના સમી સાંજથી દશ વાગતાં મુધી ભરવાનો રિવાજ છે જેમાં રંચુનમાં મળતી બધી વસ્તુઓ છૂટક મળી શકે છે. બારે માસ અને દરેક મસતુમાં—વરસાતા વરસાદમાં પણ એ બજાર ભરાય છે અને દિવસના ત્યાં તેનું નામ-નિશાન પણ હોતું નથી. શાકપાંદાંથી માંડીને કાપડ ગવેરાત સર્વ એ બજારમાં મળી શકે છે. કહો કે નાનોસૂતો એક રાત્રિનો મેળો!

ચોખા અને ગવેરાતના ધંધા આપણા લોકોના હાથમાં છે જ્યારે બીજાં કામ બીજાં લોકો ચલાવે છે. મદ્રાસી ચટ્ટીલોકો જેઓ સાદાઈ અને કંચુસાઈનાં મૂર્તસ્વરૂપો—અવતાર છે તેઓ આપણા મારવાડોનાં ધોરણે મોટા પાયા ઉપર લોકોને લાખોની ધીરધાર કરે છે. મારવાડી લોકો શરીરને ઢોકે છે જ્યારે આ મદ્રાસી ચટ્ટીઓ ફક્ત બે વસ્ત્ર પહેરવાનું તથા ખેસની માફક ખભે નાંખવાનું એમ ચલાવે છે. અને જમવામાં ચોડા ભાત અને શાકથી દિવસ કાઢી નાંખે છે. દરેકના હાથ ઉપર નક્કર સેતાના સળિયાની બેત્રણ વળવાળી આપણાં હડાં જેવી ચીજો ચળકતી જોવામાં આવે છે. ગમે તેવા અમળપ્પા માણસને પણ એ લોકો ગમે તેટલી રકમ છૂટથી ધોરે છે. સુતારીકામ ધણુંખરું ચીનાઓ કરે છે. એ લોકો સાથે ખાવાનું લઈને સવારમાં આવે છે અને કોઈપણ જાતની ટોક્ષી વિના, પોતાનું કામ આપણા કારીગરોની માફક બીડી વગેરેમાં નકાઓ વખત નહિ ગુમાવતાં પૂરું કરી, સાંજનો વખત થતાં રોજના પૈસા લઈ રસ્તે પડે છે. બંગાળી હજમ ચાર પૈસામાં બિલા બિલા હમમત કરી ચાલતા થાય છે. મુંબઈમાં મરાઠા હમમ લ્યાં ત્યાં નગરે પડે છે તેમ રંચુનમાં બંગાળી હમમનો સુકાળ છે.

બ્રહ્મદેશની પ્રગ્ન એકંદરે શોખીન છે અને એ શોખ તેઓમાં શી રીતે આવ્યો એ સંબંધમાં એવું કહેવામાં આવે છે કે બુદ્ધ ભગવાને તેઓને ખાનાંપીનાં બચે તે ઘરમાં નહિ રાખતાં મંદિરના ધુમટમાં વધારાનું દ્રવ્ય નાખવા ઉપદેશ કર્યો હતો. જૈનોનાં દેવદ્રવ્યની પેઠે એ સંગ્રહ વધતો ગયો. પરિણામે, પોતાના ઉપયોગમાં વધારે ને વધારે લેવાની વૃત્તિ જાગી અને આખી પ્રગ્ન એ રીતે શોખમાં જાતરી ગઈ જેનું દર્શન આપણને અત્યારે પણ થાય છે. ધર્મક્રિયામાં જરા છૂટ આપવાથી કેટલીએક વાર કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે એ બીના પણ આપણે બરમી લોકોના વ્યવહારમાંથી જાણી શકીએ છીએ. ધણા પુરાતન કાળમાં એક વખત અતિરૂઢિ ચત્રાથી અનાજ બહું સડી ગયું. લોકો બૂબે મરતા લાગ્યા. અદિસાના આચાર્યના યુગમાં દિસા તરફ વૃત્તિ પણ શી રીતે ગય! બૂબે મરતા લોકો બુદ્ધ ભગવાનને શરણે જઈ બૂબમરણો ઉપાય પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે દિસા ન કરવી પણ નદીમાં તથાઈ આવેલાં માછલાંથી નિર્વાહ કરી શકો છો. આટલી છૂટ મળતાં જ લોકોએ માંસાહાર

કરીથી દર કરી દોષો અને મનુષ્યોને પણ તેઓ જિજ્ઞાસામાં એ વસ્તુ આવે છે અને માન્યતા વિન મને એ પણ અનંત છે તેઓ પોતે દિમા કરતા નથી પણ જિજ્ઞાસા આવેતો સીધાંતે અંગીકાર કરે છે કે મનુષ્યોને છે પણ તેઓ એ દિગાને અદિમાક જ મનુષી યજ્ઞ, માનવીય પો નદિ ખડતી સીધાંતે એ નીચે અનેક વાળ્ય રાજી છે

એ પ્રયેગમાં નવો પળી નવી અને દિશામાં જાતોથી પણ એણે કૃષ્ણ અને તેની દેવતાઓ દિગ્ગજનાર્તી બિલા સોમો પોતાના મુલકમાંથી જેણે આવ મનુષ્યમાં ભરી કૃષ્ણ અને કે આ માન્યતા પેન્નમને શી તે તમ્મ પાલું મલ છે તેનો જાત પડે તમારે આપતા પડે છે જાતને ત્યાં અને નથી તેથી એ પણ દિગ્ગજનાર્તી જાતે પડે છે કમળો જાત, જમ્મા, મિમે ન દિગ્ગજ જાત આન જાતજા ઉત્પાદે છે

— ૦ —

વાતસલ્ય

રતિકાલ છાયા

[૫૧૦ મેરે]

વને મુદુલ ફૂલડે, પૂરણ મન્દ્રના તેજમાં,
વને, મગન-મરે ઉડુગોળા તળી ભામમાં,
ગુલામી જનમરે, પતન-ઉત્તતિ-યોગમાં,
પ્રભો, યુગયુગોથી તું મારલ ગમ્ય ગો વિશ્વમાં. ૬

મને ફળગુળો મલિ, કલિક આંશુલો જીવનો
તપાસ જગણિ-દુનો, મકળ નેતને મજલો,
અને નિગરિને વિનુ, પ્રભુ-આશ-નિગમ્યમાં
તુમે અમલ તાંતલો તવ પ્રતીકેશ ઉગમાં. ૮

મને જમવને ગર્ભ, અગમ કોક તું મર્પલ
ઉતાં પતપલે એ જીવન મૂલ્યની જોરમાં,
અનન્ય મિત્રાવશી: મમલ મેલ નિમિશમાં
દોલે તવ વિનુનિમે અમલ માન કળમાં
તને જાત ગુણ અને તવ પ્રભુ માં
ગો તરપિ તું કઈ પરમ માં

ભારતીય નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન*

છાટાભાઈ સુથાર

દિવસ અને રાતની લંબાઈ હંમેશાં એક સરખી હોતી નથી એ વાત સર્વે કબૂલ રાખે છે કારણ કે એ પ્રતિદિન જોવામાં અનુભવવામાં આવતી સત્ય ઘટના છે. વળી સૌ કોઈ જાણે છે કે શિયાળામાં દિવસ ટૂંકા અને રાત્રિ લાંબી હોય છે, ત્યારે ઉનાળામાં દિવસ લાંબા અને રાત્રિ ટૂંકી હોય છે. આમ થવાનું શું કારણ હશે એ પ્રશ્નનો સામાન્યતઃ સર્વવિદિત ઉત્તર અત્રે ન આપનાં આપણે આ લાંબાટૂંકાં દિવસરાત વિષે થોડી મહત્ત્વની ખીના જાણી લઈએ.

આપણે જોયું-અનુભવ્યું છે કે ઉનાળામાં સૂર્ય ધણીખરા વખત આપણા માથે રહે છે અને ઘણે સ્થળે (ગુજરાતમાં) તો તે સહેજ ઉત્તર તરફ પણ નમે છે. તેના દરરોજના ઊગવાનાં સ્થાન પણ જુદાંજુદાં હોય છે. પરંતુ શિયાળામાં સૂર્ય આપણા માથે ભાગ્યે જ આવે છે, જો કે તેના ઉદય પામવાનાં સ્થળ હંમેશાં બદલાતાં રહે છે. પ્રાચીન આર્યોને આ ઘટના સારી રીતે માહિત હોતી જોઈએ કારણ કે છેક દક્ષિણ તરફ નથી ગયેલો સૂર્ય પાછો ધીરે ધીરે ઉત્તર તરફ આવવાનું શરૂ કરી શિયાળાનું કસેવર ધીમેધીમે બદલી ઉનાળો પ્રગટાવવા જે ગતિ ધારણ કરે છે તેને તેઓએ ઉત્તરાયણ (ઉત્તર તરફ જવું તે) એવું સુંદર નામ આપ્યું છે. સૂર્યની ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફની ગતિને આજ પ્રમાણે દક્ષિણાયનનું નામ મળ્યું છે. દરેક જાણુને ખબર હશે કે સૂર્ય જ્યારે છેક દક્ષિણનો થઈ જઈ ખીજે દિવસે ઉત્તર તરફની ગતિ શરૂ કરે (સૂર્ય ઉત્તરાયણનો થાય) તે દિવસ શિયાળાનો હોઈ, આપણે ઉપર કલા પ્રમાણે ટૂંકામાં ટૂંકા દિવસ હોવો જોઈએ. આ દિવસે રાત્રિ લાંબામાં લાંબી હોય છે. દર વર્ષે ટૂંકામાં ટૂંકો દિવસ જે થાય તે દિવસને આપણે ઉત્તરાયણનો દિવસ કહીએ છીએ, કારણ કે તે દિવસથી જ સૂર્ય ઉત્તરાયણનો થાય છે. આમ ઉત્તરાયણનો દિવસ સૂર્યની ગતિ ઉપર આધાર રાખતો હોઈ આપણે તો પ્રત્યક્ષને જ અનુસરવું રહ્યું, એટલે કે પૃથ્વી ઉપર.

* પ્રાસ્તાવિક (લેખક : હરિહર ભટ્ટ) - ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રના સંશોધન વિષે એક લેખમાળા 'પ્રસ્થાન'માં હું છેલ્લા ચાર પાંચ માસથી લખું છું; તેમાં છેલ્લા (માધના અંકના) લેખમાં મેં જણાવ્યું હતું કે આ સંશોધન મઠિ જે વસ્તુઓ આવશ્યક છે : (૧) ભારતીય નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાનનો નિર્ણય અને (૨) આકાશીય પદાર્થોની ગતિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અભિન આપનાર ગ્રંથ. આવા ગ્રંથોની એક યાદી મેં તે લેખમાં આપી હતી અને આરંભસ્થાનની ચર્ચા આ અંકથી શરૂ થાય છે તે ત્રણચાર અંકમાં પૂરી થશે. આરંભસ્થાન વિષે એક લેખ લખી મને મોકલવા મેં મારા મિત્ર શ્રી. છાટુભાઈ સુથારને વિનંતિ કરી હતી, તે સ્વીકારી એમણે આ લેખ મોકલ્યો છે તેનો શરૂઆતનો ભાગ અહીં આપ્યો છે. નિઃસાર દેવતી યોગનારા-ચૈત્યંતિ-ઝીટા પિરથમ-ને હું ભારતીય નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાન તરીકે માનું છું અને શ્રી. છાટુભાઈ પણ સ્વતંત્ર રીતે એ જ નિર્ણય પર આવ્યા છે એમ વાચક આ લેખમાંથી જોઈ શકશે.

જ્યારે ટૂંકામાં ટૂંકો દિવસ થાય ત્યારે તેને ઉત્તરાયણનો દિવસ કહેવો અને આ વસ્તુ દરેકને માન્ય છે એટલે હવે આપણે આપણું ઉત્તરાયણ ક્યારે તે શોધી કાઢીએ આજકાલ પ્રગટ થતા ગ્રહવાધવીય પચાગમા દરરોજના સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના આડા આપેલા હોય છે આ આકાશગોળાની મદદથી ટૂંકામાં ટૂંકા દિવસ ક્યારે છે તે સહેલાઈથી જડી શકશે ટૂંકામાં ટૂંકા દિવસ શોધના માટે પચાગ ઉઘવાનનારને ખબર પડશે કે આપણું ખરું ઉત્તરાયણ તા ૨૨ ડીસેમ્બરને બદલે તા ૧૪ મી જાન્યુઆરીએ ઉત્તરાયણ એવું લખ્યું છે પચાગ જોનારને કદાચ આ વસ્તુ નિરાશાજનક લાગશે અને તેમ થનાના કાગણા પણ છે

સામાન્યતઃ, આપણે અહીં (ગુજરાતમાં) મકરસંક્રાંતિના દિવસને જ ઉત્તરાયણ ગણવામાં આવે છે આ એક મોટી ભૂન છે મકરસંક્રાંતિ એટલે સૂર્યો મગર રાશિમાં જ્યારે પ્રવેશ થાય તે દિવસ પણ ઉત્તરાયણ એટલે તો સૂર્યની દક્ષિણથી ઉત્તર તરફની ગતિ જે સમયે થાય તે દિવસ છે આમ આ બંને વસ્તુઓ સાનુભૂતિભિન્ન છે ઘણા મમય પહેલાં કદાચ ઉત્તરાયણ અને મકરસંક્રાંતિ એક જ દિવસે હતા માટે તેઓ આજે પણ તેમ છે એવું માનવું સાનુભૂતિ છે મકરસંક્રાંતિને ઉત્તરાયણ ગણનાનું ચાલુ રાખીએ તો આજકાલ ખગ ઉત્તરાયણ અને ખોટા ઉત્તરાયણ વચ્ચે જે ૨૩ દિવસનો ફરક પડ્યો છે અને જે પ્રતિદિન વધતો જ ન્તય છે તે કાળે કરીને કદાચ ત્રણ માસ જેવડો થાય અને આમ ખરા ઉત્તરાયણની દિવસને બદલે (ટૂંકામાં ટૂંકા દિવસને બદલે) ત્રણ માસ પછી ઉનાળામાં આવતો દિવસ (દિવસ અને ગતની સરખી લગાડીને દિવસ) ઉત્તરાયણ તરીકે લેખાય !

ત્યારે હવે પ્રશ્ન થયો કે આ બધું ગુચ્છનાઈ ગયું શી રીતે ? એક જનામ તો ઉપર આપ્યો છે બીજાને ઉત્તર આપતા પહેલાં બીજું થોડું એક કહેવાની અગત્ય જણાય છે આપણા ખગ નાક્ષત્ર વખતી (સૂર્ય એક તારા આગળથી નીકળી ફરી તે જ તારા પાસે આવે ત્યાં સુધીના સમયના ગણાની) લગાઈ ૩૬૫ મિ ૬ ક ૯૨ મિ ની છે અત્યાગ સુધી આપણે (હિંદી આર્યોએ) આ લગાઈ ૩૬૫ દિ ૬ ક ૧૨.૨ મિ ની ગણી છે એટલે કે ખગ વર્ષ ૩૬૫ મિનિટ જેટલું આપણું રૂપ લાલુ ગણ્યું છે આ ગણતરી ગણતા ગણતા લગભગ ૧૪ મૈકા જેટલો મમય (જ્યારે સૂર્યમિદ્ધાત પ્રથમ રચ્યો ત્યારથી તે આજ સુધી) વધી ગયો છે પરિણામે આટલી (૩૬૫ મિનિટની) નાનકડી વર્ષનાઈ ધીરેધીરે વધીને ૧૪૦૦x૩૬૫ મિનિટ જેટલી, લગભગ ત્રણથી ચાર દિવસ જેટલી મોટી થઈ પડી છે મતનમ કે આપણી ચાલુ સાવની મકરસંક્રાંતિનો દિવસ જે આપણા જૂના વર્ષમાન પ્રમાણે ગણાયો છે તે ખરી મકરસંક્રાંતિના દિવસ કરતાં લગભગ ૪ દિવસ જેટલો આગળ છે અને તેથી ખોટો છે આ થઈ બધી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થતી વાત, એટલે આપણે ઉત્તરાયણ અને મકરસંક્રાંતિના ભ્રમ ઉપરાંત આ જો- બીજું બૂચ પણ સુધારવાની રહી આવી બૂચ નાનું સૂક્ષ્મ હોય તો ધ્યાનમાં પણ ન આવે, પણ આ તો ૪ દિવસની ભૂન એનો અર્થ એ કે ગણિતજ્ઞોના જે સ્થાન મપાતા હોય તેમાં લગભગ ૪ અંશ જેટલી મોટી ભૂન એટલે આ તો બહુ જ મોટી ભૂલ ગણાય શ્યા અને વિ જાના અંતર ઉપર આધાર મળી ફળજ્યોતિષમાં ન માનનારની વાત બાજુએ રાખીએ તો પણ એ વિચારમાં શ્રદ્ધા મળનારને આ ૪ અંશની ભૂન સુધાર્યા મિત્રાય મળેના જન્મશાસ્ત્ર, જન્મપત્રિકા, પ્રશ્નફળ, પચક, શુભદિન, મન ઇત્યાદિ ખોટા જ મગવાના અને તેય અર્થહીન નીગમ મત્ત જેવા

આમ આપણે જોયું કે આપણાં અયનો તથા ઋતુઓમાં લગભગ ૨૩ અંશનો અને આપણાં નક્ષત્રો તથા રાશિઓમાં લગભગ ૪ અંશનો ફરક પડી ગયો છે. જો આપણે આ બંને પ્રકારની ક્ષતિઓ સુધારી લઈએ અને આપણું ચાલુ વર્ષમાન સુધારીને હવે બંધેય ખરા તરીકે સ્વીકારાયેલ ૩૬૫ દિ. ૬ ક. ૯૨ મિ. નું રાખીએ, તો જ ઉપરોક્ત વ્રત, ઇત્યાદિના નિર્ણય સૌંધ-સાચા તરીકે સ્વીકારી શકાય, અને ત્યારે જ તેમને જેમ બને તેમ સ્વસ્થ રીતે શુદ્ધ સાચા સ્વરૂપમાં આપી શકાય. નક્ષત્રો અને રાશિઓમાં જે ૪ અંશનો ફરક પડી ગયો છે તે સુધારો પહેલો કરી લઈએ તો આપણાં અયનોમાં જે ૨૩ અંશનો ફરક પડે છે તે પછી માત્ર ૧૯ અંશ જેટલો જ રહેશે. અત્યારના વસંતસંપાતથી પૂર્વમાં ૧૯ અંશ ઉપર નિઃશર રેવતી યોગતારા-વૈજયંતિ-ઝીટા પિચ્ચમ-તારો માલૂમ પડે છે અને આ જ આપણા નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન છે એમ આપણે ખીન્ન પ્રમાણોદ્ધારા પણ હવે જોઈશું.

[અપૂર્ણ]

— ૦ —

શુભ ચિંતન

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

અન્યોન્યનાં જીવનની કળાને,
સર્વાંગ-સંપૂર્ણ બનાવવાને;
વહાવતા આતમધાર મંગળ,
સર્વજ્ઞ ભિન્ન જે અંગે સાધે છે સહચારને.

અભિન્નતા એહ બની વિશાળ,
ચૂમી રહો બ્યોમકિનાર દૂરની !
વટાવતાં વર્તુળ સ્વસ્વ કેરાં,
હૃદયગામી બની રાચો અનંતાનંત યાત્રિક :
યાત્રી, યાત્રા અને પંથ સદૈવ પ્રિય ! ધન્ય હો !

[શિખરિણી]

પહાડોના ઊંચા ગંગત ઉર વીધંત શિખરોઃ
નિકુંજોની ઘેરી નયન ભરતી નીલમ ઘટા;
ઉપા ને સંધ્યાની હૃદય હરતી કોમળ છટા;
મીઠા વાયુસ્પર્શે મુદિત કુલનાં ડોલત શિરો;
નિશાના લાડીલા શશિચરતણા શીતળ કરો;
ઝળુંબેલા નીલા ગભીર નભના ઘુમ્મટમહી
મઢેલા કેં કોટિ નિશ ચળકતા તારકગણો
ધડ્યા:

૫

વચ્ચે સૌની નિજ જીવનના સર્વ સરખું

—અમલ રસ પીયૂષ ભરિયું

કર્યું કૌતુકે તે મનુજીવન કેરું સર મીઠું:
હિંડોળતું વાયુલહરિથકી તે મોદિત દીકું.

૧૦

પિતા ! વીત્યા કોટિ યુગ સરતણા સર્જન પર.
—જળો એનાં મીઠાં રક્તિક સરખાં નિર્મળમહી
તરે શેવાળોના થર; અસહ હુર્ગંધ પ્રસરે
ફંધાચેલાં એનાં જળ; ગણગણે મચ્છરતણા
ગણો; ફૂંડોળાચેલાં જળમલિનમાં શુભ મગરો
મઢે ફાટેલાનાં અગણ કંઈ ટોળાં ફરિ રહ્યાં.
નિરોગી સદિમાં પ્રસરી બદળોને, વિષ ભર્યા
પહાવી વાયુને દશદિશ મહી, ઝેરી લહરે
જીવોને ઢાળી દે ધરણીતલ, ચૈતન્ય ચ હરે.

૧૫

૨૦

પિતા ! સદિ આ વ્યાકુળ થઈ રહી: લાલ મગરો
તણાં ટોળેટોળાં યુગયુગથી ભૂખ્યાં, ફરિ વળે
જળે; ખંટેખંટે; સકળ થળમાં દાઢ ચમગી
ફરે; હાહાકારે પૃથિવી, નભના ઘુમ્મટ, અને
તળો પાતાળોનાં અતળ પણ સાતે થરથરે !

૨૫

સુતી જાગે શક્તિ જગતતણી સંહારક કરો.
ખહિરુ રુદ્રા કિન્તુ ઉર જગત કેરું શિવ લરી.

જડયા રતૂપો સાથે કંઈ વખતથી, મસ્તી કરતા
મદ નીંગળતા મેગળ સમા

છુટા મૂકે ખારે ઘન ગગડતા લીધણુ રવે. ૩૦
ગડેડો લોઢાના અચુત મણુના ગોલક નલે.
ગાઢ તમમાં

જલાધારા સૂંઢે સરખી અનરાધાર વરસો.
પ્રપાતે ધોધોના ધરણી સઘળીયે ધણુધણો.

ધરાના પેટામાં ૩૫

સુતા ભૂકંપોનાં નુથ સકળ સાથે હલમલો.
લગિરં પડખું શેપય કરો.
ઉદધિ જળ સીમા પરહરો.

યથેચ્છા ધૂમંતા અતળ ઉદરે મેદિનિ ગળો.
તડિત્ સાંગો કેરી જગ પ્રજળતી હેલિ વરસો. ૪૦
નલે લાખો ચંદ્રો, સુરજ ગણનાં બિમ્બ અળકો.
અગણુ ધૂમકેતુ જળહળો.
કરિ પ્રલયનો હુદિન મથો.

—અને ધોઈ નાખી પૃથિવી થકી પર્યૂપિત બધું
તમારા સંકેલી લય સ્વરૂપને, સૌમ્ય થઈને, ૪૫
ધરાપાત્રે ખાલી, હતું પ્રથમ જે સર્જન દિને,

—સ્ફટિક સરખું નિર્મળ ભર્યું,
વિહંગોના મીઠા કલરવ વીંટણું, વૃક્ષવરની
હુંલંતી શાખાના પવન શીતણું, ડોલત ધીમું,
રવિતેજે નહાતું, મનુષ્યવન કેરું સર લરો. ૫૦

પ્રાચીન શાસ્ત્રકાળેએ વૈરાગ્યના બદાને કે બીજા ગમે તે કારણોને લીધે તેમના અથોમા સ્ત્રીઓની ઠેકઠેકાણે નિંદા કરેલી છે વિશાળ સમૃદ્ધ સાહિત્યમાથી આના અનેક દાખવાઓ મહેજો મળી આવે તેમ છે આજના સ્ત્રીનિંદકોના વિરોધીઓ આ દાખવાઓ વાગવાર આગળ ધરી ઉપરોક્ત પ્રાચીન ગ્રંથકારોને જાણા પાડે છે. અને તેમની પ્રત્યે માન હોવા છતાં તેમના લખાણોમા મળી આવતી આ સ્ત્રીનિંદા આધુનિક કાળના વાચકને તેમના પ્રત્યે કાર્નક વૃણા ઉત્પન્ન કરાવે છે આ શાસ્ત્રકારોના વિધાનો વાચતા મનમાં એવો ભાવ પ્રકટ થાય છે કે સ્ત્રી એ પુરુષથી અનેક રીતે હીન અને દુષ્ટ છે.

મનુ, અત્રિ, વિષ્ણુ અનેરે સાહિત્યકાર-ગ્રંથાનુ અવલોકન કરતા આ વાતની પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ પ્રાચીનકાળના આ મહાસાહિત્યકારોના મગ્ગમા એક સ્પષ્ટ વક્તા અને નિર્ભય પુરુષ આપણને મળી આવે છે તેણે સ્ત્રી અને પુરુષના ગતીય ભાવોથી પર ગહીને બાણે પોતાના સુકતો ગચ્ચા હોય એમ લાગે છે, અને મૌથી આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે સ્ત્રીનિંદકોના એ પ્રાચીન પ્રબાસકાળમા એ વીગ્ય પુરુષ એટલો જ આટલી નિર્ભયતા શી રીતે જનારી શક્યો હતો ? એ મદાપુરુષનું નામ વગદમિહિર તેણે પોતાની ગચ્ચેથી જૂદાસહિતામાં જગનમાતા નારીની યોગ્ય શબ્દોમા તારીફ કર્યા ઉપરાંત સ્ત્રીનિંદકોની પણ મારી રીતે ઝાટકણી કાઢી છે એ લખે છે —

જાયા વા સ્યાન્નનિઘ્રી વા સમય સ્ત્રીટુનો મૃણામ્ ।

દે વૃત્તાસ્તયોનિન્દાં કુરંતા વ કુત સુરામ્ ॥

બહો ધાપ્ઞ્યમસાધૂના નિન્દતામનષા મિત્ર ।

મુણતામિવ ચૌરાણા તિષ્ઠ તિષ્ઠેતિ માપતામ્ ॥ *

અર્થાત્ સ્ત્રી પત્ની હોય, કે માતા હોય પણ માણસની ઉત્પત્તિ સ્ત્રીમાથી છે. હે કૃતંગો ! એ પત્ની તથા માતાની નિન્દા કરનારા તમને મુખ કચાથી મળશે ? જાતે ચોરી કરતા અને ‘ગોરો રો ગોરો રો’ એમ જૂઓ પાડતા ચોરા જેવી, નિષ્પાપ સ્ત્રીઓને નિન્દતાર દુષ્ટ પુરુષોની ધૂષ્ટતા વિશે શું કહેવું ?

આપણામા એવી માન્યતા છે કે, પ્રાચીન કાળમાં ભાગતર્પ ધર્મો જ મર્યાદેશ મણુનો હતો એટલો બધો મર્યાદ કે પૃથ્વીમા તે કાળે તેની જોડે દુર્લભ હતી. એટલે ત્યારે વિદેશીઓ અહીં વિજેતા બની આવ્યા ત્યારે, તેમની અમર્યાદ લેખાની ચિંતાધારા જાગૃતીય

* આ શ્લોકની ગોથી પશ્ચિમે અતિમ બાજ તિષ્ઠ ચૌરતિ જન્મતામ્ એવા પાસવાગો પણ મળે છે. તેવી જ રીતે બીજી પશ્ચિમા કુત સુરામ્ ને બદલે કુત શુભમ્ પણ પામી મળી આવે છે. પણ પ્રાચીન ગ્રંથોમા આવા પાસંદ તો અતિ સામાન્ય લેખાય.

સભ્યતાને સ્પર્શવા લાગી. પરિણામે તે કાળની સમાજરચનામાં પરિવર્તનો થવા લાગ્યાં; તે જ કાળે વિદેશીઓની લોભૂષ દષ્ટિમાંથી સ્ત્રીવર્ગને સુરક્ષિત રાખવાને બદલે સમાજમાં ગત-ગતતાના અવરોધની સૃષ્ટિ રચાવા લાગી. અને સ્ત્રીવર્ગ પ્રત્યે કયાંક કયાંક સંદેહની નજરે પણ જોવાવા લાગ્યું. ધીમેધીમે એ સંદેહનું વિષ સમાજમાં ઊંડું ઊતરતાં તેણે સ્ત્રીગતિના ગૌરવનો નાશ કરવા માંડ્યો. ધીમેધીમે નવનવા સમાજસંસ્કારકો પ્રગટવા લાગ્યા, અને તેમણે પોતાપોતાની દષ્ટિ અને દેશકાળ પ્રમાણે પોતાના મનવાદનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આ મનવાદમાં સ્ત્રીઓ માટે તેઓએ કદેલાં વિધાનો નારીના પ્રાચીન પ્રભાવને કંકેરિત કરનાર નીવડે એ સ્વાભાવિક હતું.

ઋગ્વેદના સમયમાં આપણે સ્ત્રીપુરુષના સમાન અધિકાર હોવાનું માનીએ છીએ. છતાં તે વખતે પણ સ્ત્રીને પુરુષથી લીન માનવામાં આવી હતી. ઋગ્વેદનાં મૂલો ઋષિદૃત હોવા છતાં આપણને માલમ પડે છે કે તેમાંય સ્ત્રીનો સ્વભાવ 'હિંસ્ર વૃક્તૃત્વ' જણાવ્યો છે. તેમનું હૃદય રોદ અને પ્રેમવર્તિત તથા મન શાસનને માટે અયોગ્ય હોવાનો ઉલ્લેખ છે. ઋગ્વેદમાં સ્ત્રીઋષિઓનાં રચેલાં કેટલાંક ઋક આપણને મળી આવે છે. પણ તે સ્ત્રીરચિત હોવા છતાં તેમાં કયાંય પણ પુરુષોની નિંદા નથી. મનુષ્ય તરીકે સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયમાં કંઈક દોષ હશે. પરંતુ માત્ર જનિબેદને લીધે જ સ્ત્રી પુરુષથી કિંવા પુરુષ સ્ત્રીથી ઔષ્ઠ કે અધમતર હોવાનું માની શકાય નહિ. પણ શાસ્ત્રકર્તાઓ મોટે ભાગે પુરુષ હોવાથી તેઓ પક્ષપાતના દોષનો ભોગ થઈ પડેલા છે, એ સીકાર્યા વગર આલે તેમ નથી. આથી નારીવર્ગ પ્રત્યે અત્યંત અન્યાયનું આચરણ થયેલું છે, એ સ્પષ્ટ છે.

આમ છતાં વરાહમિહિર એ એક એવો સ્પષ્ટ વક્તા અને નિર્લેપ ઋષિ છે, કે તેણે આ અન્યાયનો પ્રતિવાદ કરી, પુરુષવર્ગનું કંકેર ધોવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

વરાહમિહિરના મત પ્રમાણે પુરુષમાં જે શુભો છે તેથી અધિક સ્ત્રીમાં છે. પરંતુ પુરુષોની ધૃષ્ટતાને લઈને જ તેમણે સ્ત્રીને અધિકારસ્થૂત કરી છે.^૧ વરાહમિહિરના હૃદયમાં સ્ત્રીનું આસન અતિ ઉચ્ચસ્થાને હતું. તે કહે છે, બ્રહ્માએ સરજેલી આખી સૃષ્ટિમાં સાર ૩૫ માત્ર નારી છે.

ધુતે દૃષ્ટે સ્પૃષ્ટે સ્મૃતમપિ નૃણાં હાદજનનં

ન રત્નં સ્ત્રીભ્યોડન્યત્ ક્વચિદપિ કૃતં લોકવત્તિના ।

તે સ્ત્રીગતિને કેવળ અજાણના આસને બેઠેલી માનતો નથી. તેની ન્યાય દૃષ્ટિએ સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેમાં શુભદોષ જણાય છે. તે જેમ સ્ત્રીની ચપળતા પ્રત્યે કઠોર કટાક્ષ કરે છે તેમ સ્ત્રીની સ્વભાવજન્ય સરળતા પાસે પુરુષની કપટતાને પણ નિંદે છે. નૈસર્ગિક સરળતાને કારણે સ્ત્રીગતિ પદેપદે વ્યથિત થાય છે, તે આ ઋષિના જ્ઞાનચક્ષુ સમક્ષ અન્નક્ષિત ન હતું. સ્ત્રીઓની સુદૃઢતા જણાવતાં તે કહે છે:—

પુરુષધદુલાનિ કામિર્નનાં કુરુતે યાનિરહો નતાનિ પથાત્ ।

સુકૃતજ્ઞાંગના ગતામુ નવગૂય પ્રવિશન્તિ મસજિહ્મ્ ॥

૧. સાતારૂકાણાં હૃદયાન્યેતા (ઋ. ૧૦-૯૫-૨૫)

૨. ન વં જ્ઞેણાનિ સહ્યાનિ તથા

૩. ક્રિયા ઘણાસ્યં મનઃ (ઋ. ૮-૩૩-૧)

૪. ધાટ્યેજ પુમ્નિઃ પ્રમદા નિરસ્તા (વરાહમિહિર)

અર્થાત્, ઓળો પામે એકાતમાં જે મિષ્ટ ભાવજી પુર્યો કરે છે તે તેમની પાછળ નથી કરતા છતાં સ્ત્રી તેા સુદૃતત હોવાથી મરેલા પતિને આલિંગીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે. વરાહમિહિના મત પ્રમાણે પુરુષગતિ દૃતધ્ન છે જે ઓળતિ પુરુષની માતા, પત્ની, ભગિની અને કન્યારૂપે ગ્રાહ અને રિપત્તિના કાળમાં આનન્દ આપે છે, તે જ સ્ત્રીગતિની નિંદા કરવી એ શુ દૃતધ્નતાની પગકાળા નથી ? તેના મત પ્રમાણે, અયમની બાજનમાં પણ, ઓળોની પેઠે અમાધાન્ય કામતા પુરુષમાં બિદુમાન હોતી નથી. માર્હસ્થ ધર્મ એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. અને તે ધર્મમાં જ ધર્મ, અર્થ, સુતસુખ અને વિપવસુખ મળી શકે છે. એ ગૃહસ્થ ધર્મનું કેન્દ્ર છે લક્ષ્મીસ્વરૂપ નારી તેથી માનધનાદિકથી પુરુષે મતત તેમની ગ્લા કરવી જોઈએ.

અન્ય ઋષિઓની મારફત વગદમિહિર પણ સ્ત્રીઓની પવિત્રતા બાબત એકમત છે. સ્ત્રીલોક મર્ચા શુચિ તથા તેમનું મર્ચાગ પવિત્ર છે તેઓ કાર્મ પણ કાલે દૂષિત થતી નથી “નૈતા દુશ્વન્તિ, કદ્દિચિત્” । મનુ અને યીમ્ન મદિનાદારે તથા વરાહમિહિના મત પ્રમાણે, ચંદ્ર સ્ત્રીગતિને ‘શૈશ્વ’, ગર્ધર્વ ગણ ‘સુનૃત વાક્ય’ તથા અગ્નિ ‘સર્વ-મેષાત્વ’ અર્પણ કરે છે એ માર્ગથી જ તેઓ લોકમનાજમા સુવર્ણનિર્મિત કકાભગ્ન્ય સ્વરૂપ છે.

સોમસ્તાસામદાન્દ્રોચ ગધર્ગા શિક્ષિતા મિરમ્ ।

અગ્નિથ સર્વમેષ્વર તસ્માન્નિષ્કમ્મા. ત્રિય ॥

ઓળતિની ચપળતાની વાત પણ તેને અજ્ઞાત ન હતી. પણ એ તરલતાને તેણે નારીના આગન્તુક ધર્મ તરીકે માની લીધી હતી. એથી ‘અનઃપુરચિતા’ નામના અધ્યાયમાં તે કર્મ સ્ત્રી અનુરૂપ ક્રિયા વિરૂપ છે, તે પ્રથમથી જાણી લેવાના ઉપાય બતાવે છે વિદુરથ રામની રાણીએ યેળીમાં અસ્ત્ર મતાડી રાખી સ્વામીનો છૂર લીધો હતો તથા કાશીરાજની રિગ્ત સ્ત્રીએ વિપ્રમિદ્ધ નુપૂર દાન પતિનો વિનાશ કર્યો હતો, એ તમામ કથા તેને અવિદિત ન હતી તેણે આ વાતોનો પોતાના ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે વરાહમિહિરે સ્ત્રીગતિનાં શારીરિક સુવક્ષણોનું વર્ણન પણ કર્યું છે તેણે પુરુષને સુવક્ષણ પત્ની પસંદ કરવાની મયાદ પણ આપી છે “સાદાબ્જગાનનુ પાદયુગલ પરિ, ગોમ્નતિનુ પૃથ પવિત્ર, પરંતુ ઓળતિનુ મર્ચાગ પવિત્ર” એ કથા વગદમિહિરે ગારી રીતે વર્ણવી છે વગદમિહિર કહે છે: “નારી પુરુષથી અનેક ગુણેશ્વર શ્રેષ્ઠ છે તથા પેતાત્મા દેશને તે કૃષ્ણાની દરિદ્રે અને જૂઠ્ઠે છે તે પેતાત્મા ચારિત્ર પવિત્ર ગમ્મત માટે પ્રાણ ત્યાગ કરવા પણ તત્પર રહે છે, પરંતુ પુરુષ પોતાનું ચારિત્ર વિશુદ્ધ ગમ્મત કાર્મ પણ પ્રયત્ન કરે નથી તેમ પોતાના દેશને કૃષ્ણાની નગરે પણ જોતો નથી”

દયારથોર્જુલમે દાય. સમ. કાયે પ્રવિષ્ટિત ।

નરા ન તમૈશ્વરે તેનાય વરમદાના ॥

માનવી હવનનો બૂનમળ વગદમિહિરકથિત ઉપગતા મતને ફેટલો બધો રેષા આપે છે ? એકસી સ્ત્રી કે એકસો પુરુષ જગતને કદીએ પૂર્ણ પરિ બનાવી શકે ખરે ? વગદમિહિરે કલા પ્રમાણે જાને ચોરી કરી, ચોર ચોરની ખૂસ પાડનાર પુરુષ બાગે જ સ્વદેશ જોઈ શકે છે.

છતાં પુરુષોએ ઓળિંદા કરતા પાછુ વાળી જોયું નથી મદાબાગ્નમાં નારી પ્રત્યે દંધક માનની દષ્ટિ જગ્યા છે, જો કે દુનમાં ઓળે માવિદ્રીની વસ્તુ તરીકે મૂકવા જોઈતી મૂંઢતા ભાગને પ્રતિગિત ગાન્વગ એ યુગમાં પણ કરી શક્યો છે છતાં કવચિત સાનિ પર્વમાં તે બીજે નારીની પ્રગમ કરનાં ભાષાંને દુ ખગમનુ મદાબાપધ અને બંધુ મમાન મજેવી છે.

નાસ્તિ માર્યાસમં ક્ષિપિત્ નરસ્યાર્તસ્ય મેવજન્મ ।

નાસ્તિ માર્યાસમો વન્ધુર્નાસ્તિ માર્યાસમા ગતિઃ ।

નાસ્તિ માર્યાસમો લોકે સંહાયો ધર્મસંગ્રહે ॥

પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પુરાણોમાં નારી માત્રને દુશ્વરિત્રવાળી કહી છે. નારી કદીય પવિત્ર નથી. સન્ધ્યરિત્રવાળી હોઈ જ ન શકે—પછી તે કુવરમણી હો કે અન્ય સ્ત્રી હો.

નયથ નાર્યાથ સમસ્વમાતઃ સ્વતંત્ર માવે ગમનાદિક્ષય ।

તોયૈથ દોષૈથ નિપાતયન્તિ નયો દિ કૂલાનિ કુલાનિ નાર્યઃ ॥

તથા નદી પાતયતે કૂલં નારી પાતયતે કુલમ્ ।

નારીનાથ નરીનાથ સ્વચ્છંદા લલિતા ગતિઃ ॥

સ્ત્રી વર્ગને દાનથી, માનથી કે ક્ષાપ્તી સંતોષી જ ન શકાય. સેવાથી કે સરળ વ્યવહારથી પણ તેમને વશ કરી શકાય નહિ. જેમકે—

ન દાનેન ન માનેન નાર્જર્જવેન ન સેવયા ।

ન શાસ્ત્રેણ ન શસ્ત્રેણ સર્વયા વિવમાઃ સ્ત્રિયઃ ॥

આ સિવાય ગ્રંથો ભરાય તેટલાં નારીનિંદાનાં વિધાનો એકાં કરી શકાય તેમ છે.

આ નારીનિંદામાં ધ્યાન ખેંચનારી હકીકત એ છે કે, માટે ભાગે જે નિંદા કરેલી છે, તે કાંઈપણ કારણ જણાવ્યા વગર કરેલી છે સ્ત્રી સ્ત્રી છે માટે જ હલકી છે, એવો ધ્વનિ તેમાંથી નીકળે છે.

નારી નાથવતી હોય, ચતુરમાં જ-મેલી હોય તો પણ તે મર્યાદામાં રહેતી નથી. કારણ ? કારણ કંઈ નહિ, તે નારી છે, એટલે એવી જ હોય.

કુલીના નાથવદ્યથ હવવત્યથ ચોષિતઃ ।

મર્યાદાસુ ન તિષ્ઠન્તિ સ દોષઃ સ્ત્રીષુ નારદ ॥

આ બધા પુરાણસાસ્ત્રકારોએ તો પૂર્વકાલીનોને પણ ઝાંખા પાડ્યા. સ્ત્રીનિંદાની પરાકાષ્ઠાએ તેઓ પહોંચી ગયા છે. કુલ સ્ત્રીને નિંદતાં પણ તે પાછા પડ્યા નથી. શું તેઓએ પતિ માટે હસતે મુખે પ્રાણ ન્યોછાવર કરતી નારી કદી જોઈ નહિ હોય ? અરે, સાંભળી પણ નહિ હોય ?

જીવતિ જીવતિ નાથે મૃતે મૃતા યા મુદા યુતા મુદિતે ।

સહજ-સ્નેહાસરલા કુલવનિતા કેનતુલ્યા રચાત્ ॥

આવી કુલવનિના પક્ષપાતના દોષથી દુષિત નેત્રો ક્યાંથી જોઈ શક્યાં હોય ? સ્ત્રી લોકને લઈને જ ધર્મ, અર્થ વગેરેમાં ચેતના પ્રગટે છે, એ હકીકત પણ સ્વીકાર્યા વગર આલે તેમ નથી. વરાહમિહિર તે માટે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે:—

તદર્થ ધર્માર્થો મુતવિવચસોદયાનિ ચ તત્તો

ગૃહે લક્ષ્મ્યો માન્યા સતતમથલા માનવિમર્ષે ॥

વરાહમિહિરની આવી સ્પષ્ટ ઉક્તિઓ ખરેખર તેના પ્રત્યે માન પ્રગટાવે છે. સ્ત્રી પુરુષને સમાન ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોનાર ઋષિ એક વરાહમિહિર જ છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આવી ન્યાયદર્શી તથા મદાનુભવ વ્યક્તિ ખરેખર વિરલ છે. ખરે દૃષ્ટા તે જ છે. સ્ત્રી પુરુષને તટસ્થ ભાવે જોનાર ને સ્પષ્ટ વક્તવ્ય દ્વારા નિર્મયતાનું દર્શન કરાવનાર બીજા આજે ઋષિ ગણ્યામાં નથી. ગણ્યત સ્ત્રીસમાજ તેને ચિરકાળ માટે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક યાદ કરશે, એમાં શંકા નથી.

દાહોદ મહાસભા સમાજવાદી પરિષદ

જીવણલાલ આંપાનેરિયા

ગૂજરાત મહાસભા સમાજવાદી પરિષદનું બીજું અધિવેશન દાહોદ ખાતે હમણાં જ

લગયું તેને લક્ષમાં રાખીને દાહોદને 'સમાજવાદીનું બાગડોળી' કહેવામાં આવ્યું છે પણ બાગડોળી શબ્દપ્રયોગને જે એક પ્રકારની લાગણી વ્યક્ત્યતાના પ્રતીકના અર્થમાં લેખીએ તો દાહોદમાં ગૂજરાતના સમાજવાદીઓએ નવી લડતની જે મમત દર્શિ રજુ કરી છે અને વ્યક્ત્યતા દોરી છે તેને 'સમાજવાદીના બાગડોળી' તરીકે ઓળખાવવી યથાર્થ હોય પણ પૂછાયો તો દિલ્હરના મહામહા સમાજવાદીઓના ત્રણ સાવના અનુભવનો નીચોડ અને અત્યાગના ગાજકીય-આર્થિક મહાપ્રશ્નો ઉકેલ દાહોદના કમવોમાં સૂતરપે આવી જાય છે દાહોદમાં સમાજવાદીઓએ કંઈ નથી દર્શિ, ઈ નથી વ્યક્ત્યતા રજુ કરી એમ પ્રશ્ન પૂછાય છે ગૂજરાતનો જગૃહ ગાજકીય માનમ ધરાવતો નાનકડો સમુદાય આ પ્રશ્ન પૂછે એ સ્વાભાવિક છે સમાજવાદીઓની આ પરિષદ વિષે ગૂજરાતનો કેટલોક મહામહાવાદી જગ ઉપેક્ષા સેનના વત્ત કરે છે, ગૂજરાતના કેટલાક પત્રકારો પોતાના ધધાનો ધર્મ જૂદી આ મનાવ પ્રાપ્તે અવગણના કરવા ઈચ્છે છે, જતા અત્યારે રાજકીય-આર્થિક ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વના સવાલો જામા થયેના છે અને તેના ઉકેલ વિષે સમાજવાદીઓ જે સૂચન કરી રહ્યા છે તે બાગડોળી ખખડારી પ્રત્યુત્તર માગી રહેલ છે આજે જ આ પ્રત્યુત્તર આપવો પડશે એ જૂથનું નેહનું નથી કે આપની કાન તો આ વિચારસંજ્ઞાની છે

સમાજવાદીઓ દેશ સમક્ષ, ગૂજરાત સમક્ષ લડતની કંઈ વ્યક્ત્યતા રજુ કરી રહ્યા છે ?

પ્રથમ તો અત્યાગના પ્રશ્નની પશ્ચાદ્દ્યૂમિમ પર નજર નાખીએ સત્યાગ્રહની પ્રથમ લડત પૂરી થઈ તે દિવસો યાદ ડરીએ તો એ- બામત આપણા રાજકીય-આર્થિક પ્રશ્નમાં મહત્ત્વની, કાલિદારી મૂલ્યપરિવર્તનની બનેલી સમસ્યાને અત્યાગના ભાવે ગમડી ગયા અને ગ્રામ અંપતિશાસ્ત્રમાં મૂળભૂત ફેરફાર થયો જગતભરમાં જે લયકર મદી આવી તેના સપાટામાં ધર્મી પન્નારો ખેડૂત ભાતના ડ્યાગ ખૂંડના કિમાન, કપાસ ઉગાડના ગ્રામવાસી મૌ ખેાનમેના થયા આનું મધ્યગિદ્ધુ એક જ હતું એ છે આપણી ખેતીમાથી જીવરતા પાને જગતના બજારમાં મૂનાવ પડે છે દુર્ભાગે, મૂડીદારી અર્થશાસ્ત્રના ધરતીકપના આચકા તેને લાગે છે અને આપણે ન ઈચ્છીએ જતા ગ્રામવાસીની ગણતરી, આખું જૂનું અર્થશાસ્ત્ર આ આચકામાં ડડાબૂસ પડી જાય છે ૧૯૩૦-૩૧ થી દેશમાથી જે સોનાની નિઝામ અરખલિત ધાગ માફક વહી તે આપણી ગ્રામસકિતનો સાવ, વેગમધ ક્ષય, સૂચવે છે ૧૯૩૦ થી શરૂ થના દાયકામાં જે કિમાનજગતમાં નિતર વધતી કટોકટીની પરિસ્થિતિ આવી તેની વિગતો અહીં આપની આસપાસ નથી એ અપ્રામનો રમિક પણ વિવાદમય વિષય છે ગૂજરાતના કિસાન પ્રશ્ન વિષે સમાજવાદી પક્ષે કેટલીક હકીકતો તારવી છે તે

સ્વાગતપ્રમુખે તેમનાં વ્યાખ્યાનમાં જલુવેલી છે તે નીચે મુજબ છે: (કુમારપ્પા, પરીખ, મુખત્યાર ઈત્યાદિના અભ્યાસગ્રંથો જેવો શાસ્ત્રીય અભ્યાસગ્રંથ, જેમાં છેલ્લા દાયકાનો વિકાસક્રમ સમાવેલો હોય, તૈયાર થવો હજી બાકી છે.)

(૧) મહેસૂલ અને સાંચના કરભારને લીધે તથા ૧૯૨૯-૩૦ માં અનાજના ભાવો ઘટી ગયા તથા ભારે મંદી આવી તે સંજોગોમાં કિસાન જનતાની ગરીબાઈનું પ્રમાણ વધી ગયું છે.

(૨) ખેતરોના નાના ચતા જતા ટુકડાઓને લીધે માત્ર પોપણ ચઈ રાકે તેટલી પણ જમીનવાળા ખાતેદારોની સંખ્યા ઘટી ગઈ છે.

(૩) પોતાની જમીન ખેડતા ખેડૂતોની સંખ્યામાં વેગળ'ધ ઘટાડો થયો છે અને જમીનની આવક પર આધાર રાખતા ખેડાડુ જમીનહારોની સંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન વેગળ'ધ વધારો થયો છે.

(૪) કિસાન જનતાનું કુદરે દેવું ચોક્કસ પ્રમાણમાં વધ્યું છે.

આમ કિસાનપ્રશ્ન ઉગ્ર થયેલો છે.

ગામડાંમાં ધુંધતાઈ રહેલો અગ્નિ અનેક પ્રકારે દેખા દે છે. ખુદ અમદાવાદની આશુ-બાજુ ધોળે દહાડે તૂંટના વધના જતા ગનાવો, પંચમહાલમાં ચોરી, આત્મહત્યા અને સગાં બાળકને વેચતા જવાના પ્રગંગો, ખીચ ખાનુએ મહેસૂલ માટેની જમીનો, સાંચના ઉધરાવનાર અને બેલિકની સહાય, ગ્રામપ્રદેશમાં ચાલી રહેલા આંકડરક અને ખીન જુગાર, જેમાં ખેડૂત સ્ત્રીઓ ભાગ લે છે-આ અગ્નિની શિખાઓ છે.

‘હતાં જો આપણે આ વિષે સમાજવાદી નિકાલ સમગ્રની શક્તીએ તો, મને લાગે છે કે, કામ ધણું સરળ થાય,’ એમ પરિષદનો પ્વનિ છે, મંરેશો છે.

“મહેસૂલ અને સાંચની પદ્ધતિમાં મૂળ પલટો ક્રાંતિકારી ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા છે અને તે આમપ્રત્યના પોતાના પ્રયત્નથી જ અને તેના સમસ્ત બળથી જ થઈ રાકે, જમીન મહેસૂલ અને સાંચના પ્રશ્નોને જુદા પાડી રાકાય જ નહિ. જમીનમહેસૂલમાં નહું ધોરણ કરવા અગર તેમાં ઘટાડો કરવાના આદેશન સાથે આપણે સાચમાં નહું ધોરણ કરવા અગર ન્યાયી ઘટાડો કરવા આદેશન આદરવું જ નેહશે. આ પ્રશ્નો નિકાલ, છેવટે તો, રાજ્ય અને કિસાન વચ્ચે જે વર્ગ છે તેને સદંતર કાઢી નાખ્યા વગર શક્ય નથી.”

ગૂજરાતના સમાજવાદીઓએ કિસાનોના આ રાજકીય-આર્થિક પ્રશ્ન વિષે જે દષ્ટિ, લડતની વ્યૂહરચના રજુ કરી છે તેનું હાર્દ આટલા થોડા શબ્દમાં અર્ધો આપ્યું છે. ગામડાંને ભાંગતા અચાવવા રચનાત્મક કાર્યક્રમ તરીકે જે ઝોળખાય છે તે પરિપૂર્ણ કરવા બારડોલીમાં ૧૯૨૧ માં વ્યૂહરચના ધર્ષ હતી. સમાજવાદી દષ્ટિબિંદુ આ કાર્યક્રમને exclude કરવા માગતું નથી, જેમ કે ધારું છું કે, રાજકીય-આર્થિક લડતને બારડોલી કાર્યક્રમ exclude નથી કરતું; હતાં એ સ્પષ્ટ છે કે જાણેમાં મધ્યબિંદુ નિરાળાં છે, મહરવનાં છે.

મૂળ સવાલ તો એ જ રહે છે કે બૂખ, બેકારી અને દેવાંના મૂળગત પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા કઈ દષ્ટિ હંમેશા આંખ સમક્ષ રાખવી. આ ત્રિવિધ પ્રશ્નો નિકાલ એ જ, છેવટે તો, આગના અને ભાષિ કાર્યક્રમનું પ્રેરક તરર રહેતું જોઈએ. વળી કિસાનપ્રશ્ન, જેમ કામદાર પ્રશ્ન, વિશાળ રાજકીય અને સામાજિક પુનર્ધટનાના અંતિમ લક્ષ્યથી અગગો ન રહેવો

નેઈએ, ન રહી શકે. સ્વરાજમાં હેવટની સત્તા જો આપણે આમ જનતાને આપવા માગતા જ હોઈએ તો કિસાનને આજે જ બળવત્તર કરવો જોઈએ. ગરીબ ભૂખ્યા ખેડૂતને રાહત આપવા પ્રવૃત્તિઓ લાગે રચાય, તેનો વિરોધ આંધળા અને વેદિયા કરે. આ વિરોધ નથી જ. સમાજવાદીઓ તો મૂળભૂત પ્રશ્નનો મૂળભૂત નિકાલ માગે છે અને સૂચવી રહ્યા છે.

*

*

*

આ લખાવ છે ત્યારે કલકત્તામાં શણુની જંગી હડતાળ ચાલે છે. કામદારોની માગણી હળવામાં હળવી છે. માલિકો જીદી બનેલા છે કારણ કે તેમને થોડા ફદિયાં છોડવું પોસાય, પરંતુ ભય તો તેમના દાયકાજૂના શોષણ કરવાના મધ્યયુગ ઉચિત અધિકારો પર કાપ મૂકાય તે છે. કામદારપ્રશ્નનું હાર્દ આ જ છે. રાજકોટ અને લાવનગરમાં હમણાં હડતાળો પડી હતી. રાજ્યનું રક્ષણ લઈને મજૂરને દયાવવાના ત્યાં યત્નો થયા. આ સર્વ એક જ પ્રશ્નના જુદાજુદાં સ્વરૂપો. અમદાવાદમાં દિલ્લી કરારના ભગ અને હમણાં બહાર આવેલા પગાર કરવા વિષેના નવા કાયદાનો ભગ કરવા શોધાતી બારીઓ—આ વળી આ જ પ્રશ્નનું એક જુદુ જ અંગ. દાહોદ અધિવેશને આ આખા પ્રશ્નને તપાસ્યો અને તહેર કર્યું કે, આજની મૂડીદારી પ્રથામા જ આતરિક વિરોધ છે અને જેમ જેમ મૂડીવાદનો ક્ષય થતો જશે તેમ તેમ આ વર્ગવિરોધ વધારે ઉગ્ર બનશે. હારતો મૂડીવાદ શોષિત વર્ગને બોગે બેવડો જુગાર રમશે.

ગૂજરાતમાં ઔદ્યોગિક શાંતિ માટે વર્ગમેળની પદ્ધતિ આવકારદાયક થઈ પડી છે એમ કહેવાય છે. મજૂર-માલિકના પ્રશ્ન બાબત પોતે જગત સમક્ષ નવી જ દષ્ટિ રજૂ કરી છે એમ પણ કહેવાય છે. આ દાવાનું પૃથક્કરણ કરવા જોવું છે. અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, મજૂર માલિકના મંપ માટે, એકત્ર મમત્વ માટે ઇંગ્લાંડે પોતાની ચઢતી કળાના કાળમાં આખું technique તૈયાર કર્યું હતું, ઇંગ્લાંડના મજૂરને નફાખોરીમાં હિસ્સો મળ્યો હતો અને આજે પણ મંસ્થાનો અને ગુલામ દેશો પર થતો શોષણક્રિયામાં ભાગ મળે છે છતાં આ વર્ગમેળની પ્રથા તૂટવા પર આવી છે કારણ કે આધુનિક ઉદ્યોગપ્રયાના પડતીના દિવસો કચારના બેસી ગયા છે. ગૂજરાતનું પાટનગર પણ હિંદના ગરીબ પ્રાંતોની શોષણક્રિયામાં ભાગ લઈ રહ્યું છે છતાં અમદાવાદની ચઢતી કળાને હવે મર્યાદા આવી ગઈ છે, અસ્ત દેખાય છે અને તેથી જ વર્ગમેળની પ્રથા તૂટી પડતી વધુ ને વધુ જણાય છે.

દાહોદ પરિષદે કામદારપ્રશ્ન બાબત જે નિરાકરણ સૂચવ્યું છે તેમાં વર્ગવિવ્રહના મિદ્ધાંત પર મજૂર મહાજનને કાર્યપ્રણાલી ધડવા આગ્રહ કર્યો છે. છતાં એક બાબત બધાનું લક્ષ ખેંચશે. સમાજવાદીઓ જેમ અન્ય કિમાન કાર્યકરોને કિસાનદ્રોહી નથી ગણતા તેમ મજૂર મહાજનના નેતાઓને કામદારદ્રોહી નથી માનતા. એમની કાર્યશક્તિ તેઓ પીછાણે છે. સ્વાગતપ્રમુખ કહે છે તેમ,

"આ કાર્યશક્તિનો ઉપયોગ તો જ થઈ શકશે જો તેઓ અત્યારની મૂડીદારી પ્રથાનો મર્મ સમજશે અને વર્ગવિવ્રહના સિદ્ધાંત પર પોતાની કાર્યપ્રણાલી ધરશે, નહિ તો આ કાર્યશક્તિ એજે જશે અને કામદાર હિત જે તેઓ પણ ઝંખે છે તે સાધી શકશે નહિ."

જવાહરલાલજીની સૂચના મુજબ, અમદાવાદના મજૂર મહાજને અને મિલ કામદાર યુનિયને સંયુક્ત કાર્યની યોજના ઘડી કાઢવા તથા ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસમાં જોડાઈ વિશાળ નીતિને અનુરૂપ થવા માટે પરિષદે રચનાત્મક સૂચનાઓ કરી હતી.

ગૂજરાતની કામદાર હીલચાલ જે દાયકાથી જે પંથે ચાલી રહી છે અને સમાજવાદીઓએ પ્રથમ પરિષદમાં જે માર્ગ સૂચ્યો હતો તે પરસ્પર વિરોધી રસ્તા હતા. એક વર્ગમેજનો અને બીજો વર્ગવિગ્રહનો. છતાં આ ત્રણ સાલના અનુભવે અને વિશાળ કામદાર હીલચાલના વિકાસની નજરે સંયુક્ત કાર્યની યોજના શક્ય છે એ મુખ્ય ધ્વનિ બીજી પરિષદે કાઢ્યો છે. કામદારજગતમાં એકચ શક્ય છે, વિરોધ અને વિપત્તિ દૂર થવાં છે. તો આ સંયુક્ત કાર્યની યોજના ઘડી કાઢવામાં હીલ થવી મુનાસબ જણાતી નથી.

*

*

*

ફોરેરી ચાંદનીમાં ખુદશા આકાશ નીચે જવાહરનગરમાં પરિષદ મળી. મુખ્ય કમાનની બંને બાજુએ રાષ્ટ્રધ્વજ અને લાલધ્વજ ફરકતા હતા. પરિષદના પાંચ હજાર પ્રેક્ષકોમાં ઉત્સાહ માતો નહતો. બીજા-કિસાન જનતાનો થોડો ભાગ રિલીફનાં કામે પર દૂર દૂર પથરાયેલો હતો તેમાંથી પણ થોડી સંખ્યા પરિષદમાં પોતાનો જાણે આર્તનાદ સુણાવતી હોય, પ્રમુખ શ્રી. કમળાદેવીનાં ઝાલોદના દુષ્કાળ પ્રદેશના પ્રવાસની આગાહી ન આપતી હોય તેમ પરિષદમાં મૂક ભાગ લઈ રહી હતી. પરિષદનું સમારંભ પ્રવચન કરતાં શ્રી. મીનુ મસાણીએ ત્રિરંગી વાવટા અને લાલ ધ્વજ જનનેના ઔચિત્ય તથા મહાસભા કામદાર-કિસાન સંગઠનની સૂમિકા પર ઘડાયેલી સામ્રાજ્ય વિરોધી હિલચાલ, અને તેને લીધે મહાસભા બળવતર થવાનાં કારણો સમગ્રતાં જે સભાએ નિઃશબ્દ શાંતિમાં સાંભળ્યાં. પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. કમળાદેવીનું વ્યાખ્યાન મુક્તિમિત્ર આઝાદીની લડતમાં આગેદૂર કરવા માટેની ઘોષણા સમાન હતું. શ્રી. મહેરઅલ્લીની મીડી ગૂજરાતી જગતમાં હયુમથી માંડીને સમાજવાદી પક્ષ સુધીના મહાસભાના વિકાસકર્મની કથા સાંભળનાં પરિષદના શ્રોતાઓને મહાસભા સમાજવાદી પક્ષની ઐતિહાસિક યોગ્યતા તથા મહાસભા પ્રત્યેનું વલણ રૂપર સમગ્રતાં હતાં. શ્રી. કમળાશંકર પંડ્યાએ સહુદયી મહાસભા કાર્યકરોની શંકાઓ દૂર કરવા આગ્રહ કરતાં કહ્યું હતું કે:

“ મહાસભા તો પ્રાણવંત સંસ્થા છે. તેના વિકાસનો ઇતિહાસ હજવળ છે અને મહાસભાદ્વારા આપણા ઐતિહાસિક ધ્યેયની પ્રાપ્તિ કરી રાખીએ એવી અમને ખાતરી છે. તેથી જ પક્ષની નીતિ મહાસભા સમિતિઓને હરહંમેશ કાર્ય કરતી રાખવા તથા મહાસભાને વિશાળ જનસમુદાયની સંસ્થા બનાવવા પ્રયત્નશીલ રહેવાની છે. મુક્તિમિત્ર આઝાદીની પ્રાપ્તિ પગી જ, ગદેલાં નહિ, સમાજવાદી રચના શક્ય છે અને તેથી જ સામ્રાજ્યવિરોધી સંગ્રામમાં સંયુક્ત સામનો આપની પ્રથમ જરૂરિયાત છે. ”

ખારડોલી તાંબુકામાં મહાસભાનું આવતું અધિવેશન ભરાશે તેને ફોલોઅપ બનાવવાની જવાબદારી આપણી સૌની છે અને તેથી જ ગૂજરાતના સમાજવાદીઓને આગામી મહાસભાની તૈયારીના કાર્યમાં સંપૂર્ણ હિરસે આપવા પરિષદે આગ્રહ કર્યો છે. આપણે સૌ બેગા મળી આ કામ એકદિવસથી ઉપાડી લઈશું તો ગૂજરાતની શોમા ઓર વધશે એ નિઃશંક છે.

દુર્ભાગ્યે, ગૂજરાતમાં સમાજવાદીઓ પ્રતે એક પ્રકારની અરપૂરવતા સેવવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. એના ગુણદોષમાં ઊતર્યા વગર એક જામન જરૂર ખ્યાન પર લાવી શકાય,

દાહોદ પગિપદે સમાજવાદી પક્ષને મહામબાના નિત્ય કાર્યક્રમમાં મહિય લાગ લેવા, મહામબાની પ્રાયમિક મમિતિઓને તેમના કાર્યનું મધ્યમિદુ મનાવના આદેશ આપ્યો છે વળી લોન્-શામનની રીતિથી મહાસભાના બધારણના ચોડકામાં જ જરૂરી ફેરફાર સમાજવાદીઓ ધિરે ધિરે અને તે માટે મહાનગરી વાઠના તેમણે ગંભીરી છે મને લાગે છે કે આ નીતિ આનકાગ લાયક છે અને ગૂજરાતના વડિલ નેતાઓ તેને આનકાગલાયક લેખશે

*

*

*

વિષય વિચારણી મહા, નાનકડો પ્રતિનિધિ સમુદાય હોય ત્યારે એક નકામું, વખત બ્યય કરવા માટેનું, તત્ત્વ ચર્ચ પડે છે અને કાનૂનનો પ્રશ્ન ઊડના આ બામનનો પ્રમુખથીનો નિર્ણય પગિપદે Businesslike બનાવનામાં ખૂબ કામનો ચર્ચ પડ્યો ખુદથી પગિપદમાં જ સુધારા રજુ થયા અને ગમુજ પછુ પડી

આ લેખમાં જે દષ્ટિમિદુ નુ કરવા વાત થયો છે એ બાનમાં લઈએ તો પગિપદે મુસ્લિમ જનતાને મહામબામાં વધુ ને વધુ આણના જે કંગાર કર્યો તે મહત્ત્વનો છે હિંદુ મુમવમાન ઔદ્ય માટેનું જૂનું technique અને જનાગવાલજી હમણા જે નવી દષ્ટિ રજુ કરી રહ્યા છે તેમાં મુગ ભેદ છે કોમી એકતા અને કોમી પગિપદેની દષ્ટિ, આખરે તો કોમી જ બની જાય છે અને કોમી ચોકકામાં વિચાર ચક્રમણ થરાથી ગોળ ને ગોળ ફગાય છે સમાજવાદીઓ કહે છે કે, હિંદુ કે મુમનમાન જનતાના પ્રશ્નો એક જ છે, જુદા નથી, તેનો ઉકેલ રાજકીય-આર્થિક નટનાની ભૂમિકા પર કરવામાં આવે તો કોમી રચના વાડા તેને સ્પર્શના નથી બનકે આખુ ચિત્ર જ જુદો ઉધાર આપે છે ગર્વ માન મુમકમાં ગમખાણ થયુ તે કોમી કેમ ન મનરા પામ્યુ ? હજારો કામદારો કેમ તેનાથી અગગ રહ્યા ? મિદાગનો મુમવમાન ખેડૂત મુમ્લિમ લીગની માદશાહો નીતિરીતિથી કેમ અનગ રહ્યો ? બગાળમાં 'પ્રજાપક્ષ'નો વિજય મુસ્લિમ જનતાએ કેમ અપાવ્યો ? અને હમણા મુમતપ્રાત જૂની કોમી અગ્રાથી દૂર ને દૂર કેમ ખમનો જાય છે ? કારણ કે આર્થિક ચક્રામાં હિંદુ તેમજ મુમવમાન કિમાન કામદાર ફમાયો છે અને તેમાંથી તેને ની-ળવુ છે એને માટે મુસ્લિમ દ્વાર જવાહરલાલજી બતાવી રહ્યા છે અને જિન્દાની ઉપધા વર્ગની નેતાગીરી નિષ્ફળ થયેલી છે

હરિજન પ્રશ્નના નિકાવની ભૂમિકા કાર્ડ જુદી નથી હરિજન મરોને, મને દૂર રહ્યા દેખાય છે તેમ, નવી નીતિ ઓડેનતે અશે પ્રહણ કરવી પડે છે હરિજન જેવા વર્ગને સરાથથી મનાવવાના પ્રાસો આનકારલાયક તો છે જ. પરતુ બેનણ માવથી લગી હિવચાલ આગેકૃત્ય કરતી જાય છે તેમાં પ્રેરકતત્ત્વ તો આ જ રહેલુ છે લગીના હકોનું બકેરનામુ આ હિવચાલનુ ઉજનગ પ્રગણુ છે

આમ જૂના બાન્ડોલી ગ્યનાતમક કાર્યક્રમના બે તત્ત્વો વિષે સમાજવાદીઓની દષ્ટિ ગૂજરાતના શુદ્ધિશાળી વર્ગે વિચારવા યોગ્ય છે

*

*

*

"જમનાદામ મહેતા પાઠા નવના નામથી અને આગેવાન કાર્યકરોની ધરપકડથી શરૂ થયેલા પરિપદે મહાહના આ ગમગણે આપેપતા પહેલા પરિપદના Star Resolution

વિષે ઉદ્દેશ્ય કરી લેવો આવશ્યક છે. 'નાદેરવાદી' ગૂઝરાતમાં ધારાસભાપ્રવેશના દિવસોથી ધારાસભાના કાર્યક્રમ વિષે એક પ્રકારની આશંકા રહેલી છે. ધારાસભામાં જનતા નેતાએને આપણે second line of defence ગણીએ છીએ. ધારાસભાના સભ્યો પણ જાણે તેમનું ધારાસભામાં જવું ફાનવ્ય છે એમ મૂકે ભાવે કહેતા આ 'નાદેરવાદી' પ્રાંતમાં જણાયા છે. આનું કારણ એક જ છે. ધારાસભાપ્રવેશને ક્રાંતિકારી લડતના એક અંગ તરીકે આપણે સમજ્યા નથી, પરંતુ ફારની મનોદશાના પ્રતીક તરીકે આ કાર્યને લેખ્યું છે. સમાજવાદીઓ કહે છે કે,

“સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની લડતની ક્રાંતિકારી વ્યૂહરચનાનું એક પાસું બહાર જનતાનું સંગઠન છે અને તેનું બીજું પાસું ધારાસભાની અંદર રાજકીય કટોકટી કપરિચિત કરવાનું છે. એ ધારાસભાના કાર્યક્રમમાં આ મુખ્ય દૃષ્ટિ વિસારી દેવામાં આવે તો ધારાસભાપ્રવૃત્તિ વચ્ચે અંધારણવાદમાં અને સામ્રાજ્ય રાધે સમાધાનીમાં સદેજે પરિણમે.”

આત્યારે જે રાજકીય મડાગાંઠ પડેલી છે તેને હોડવા માટે કાયદાની જારીપીઓ પાછળ મિથ્યા શાહી ન બગાડવા મૂચન કરતાં પરિપક્વ પ્રમુખ શ્રી. કમળાદેવીએ આમ જનતાની લડત વિકસાવવા તથા રાજકીય કટોકટી સાથે સામ્રાજ્યને શરણે લાવવા વ્યૂહ રચવા આગ્રહ કર્યો હતો.

મૂળ પ્રશ્ન અંધારણની મડાગાંઠનો નથી પરંતુ દિંદી રાષ્ટ્રવાદ અને ખ્રિસ્તી શાહીવાદ સાથેની મડાગાંઠનો છે, અને આ ખરી મડાગાંઠ તોડવા માટે આગજનતાનું રાજ-પરોજના પ્રશ્નો પર વિશાળ સંગઠનનો કાર્યક્રમ યોજવાનો છે. દાહોદ મહાસભા સમાજવાદી પરિષદે આ જ વ્યૂહરચના સૂચવી છે અને આવતી કાલની લડત આ જ જૂમિકા પર રચાશે.

એક ગીત

મૂળ લેખક : રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

અનુવાદક : નર્મદાશંકર મ. દવે

મૂળ ગીત

નાઈ જા એલે યદિ સમય નાઈ
ક્ષણેક એશે ખોલો ના ગો,
જાઈ, જાઈ, જાઈ.

આમાર પ્રાણે આછે જાનિ
સીમાવિહીન ગભીર વાણી
તોમાય ચિરદિનેર કથાખાનિ
ખોલતે જેન પાઈ
ના, ના.

જખન દખિન-હાવા કાનન ઘિરે
એકકથા કય દિરે દિરે
પૂર્ણિમા-આંદ કારે એયે
એકતાને દેય આકાશ છેયે

જેન સગયહારા સેઈ સમયે
એકટિ શે ગાન ગાઈ.

ભાવાર્થ

ના, ના.

વખત નહોતો તો નહોતું જ આવવું.
આમ જરાક વાર આપીને જાઉં,
જાઉં શું કરી રહ્યા છો ?

મારા હૃદયનાં ઊંડાણે કેવી નિઃસીમ
વાણીથી ભર્યા છે એ હું જ જાણું છું.
કેટલાય વખતથી તમને કહેવા સારું
રાખી મૂકી છે એ વાતો કરવાનો મને
જરાક અવકાશ તો આપો ? — હજી ના ?

દક્ષિણમાંથી વાતો પવન વનની
આસપાસ વીંટાઈને એકની એક વાત
ફરી ફરીને કહ્યા કરે છે.

પૂનમનો ચન્દ્ર જાણે કશાકની
આતુર આશાએ આટલા બધા તાનથી
આકાશને નવરાવી રહ્યો છે.

મનમાં થાય છે કે વખતનું વહેણ
જ્યારે સૌને વિસારે પડ્યું છે, ત્યારે
હું એ એક ગીત ગાઈ જાઉં.

ના ના ના, ખોલશો જ નહિ કે
જવું છે.

લોકચર્યા

શેરયા (તા. કલોલ: પ્રાંત મહેસાણા)ની આર્થિક તપાસ

(સને ૧૯૩૫)

૫

[શેરયા ગામની આર્થિક સ્થિતિનો વિચાર હવે પૂરો થયો છે. અત્યાર સુધીમાં આપણે ગામનાં આવક અને ખર્ચની વિગતો જોઈ. ગામમાં વપરાતી ચીજોમાંથી કટલી ગામની પેદાશની વપરાશ છે; કટલી બહારથી આવે છે અને તેમાં કટલી પરદેશી હોય છે તે જોયું. તે ચીજોના વપરાશના સંબંધમાં શો સુંધારો થઈ શકે એમ છે તે વિચાર્યું. જુદા જુદા ધંધાના કારીગરોની સ્થિતિ પણ તપાસી અને મેંદારોની ને પરિસ્થિતિમાં કયા ફેરફારો થઈ શકે તેના ઉપર વિચાર્યા. હવે આ તપાસના અહેવાલને સંગ્રહી લઈ, મેંદાર સુંધીમાં કરેલા વિચારોનો મુદ્દાવાર સાર નોંધીને આ લેખમાં પૂરી કરીએ.]

ચમાર

૪૦ ઘર છે. પણ ૧૫ ગામમાં વસે છે અને કામ કરે છે. ૮ કુંડ છે; તેમાં ચામડાં પકવે છે. ખેતરમાં ચોમાસામાં મગૂરી કરે છે. દોર ખેંચવાનું કામ કરે છે. કાસ તૈયાર કરે છે. પહેલાં દોડકાં વેચતા પણ બે વરસથી કાંઈ વેપારી લેવા આવતા નથી એટલે દારી દે છે. ચંરખી બાળે છે અને અમદાવાદ વેચે છે. માંસનો ખાવ તે સિવાય ઉપયોગ કરતા નથી. શીંગડાંની બહુ બહુ તો પોતાના ઘરમાં ખીંટીઓ કરે. સાતેક વરસ પર ચામડાનો લાવ વધુ હતો ત્યારે આ લોકોને કમાણી મારી હતી.

દોર તાણવા માટે એક ચમાર એકો રાખે છે. તેનું લાકું આપી, જોનો વારો હોય તો, ખીમતી મંદદ લઈ દોર ખેંચી લાવે છે. દોરને ઘસડવા કરતાં આથી ચામડાને નુકસાન ઓછું થાય છે.

કાસનાં પૈસા આપવાની પદ્ધતિ વિચિત્ર છે. કાસ વેચે તેના ત્રણ મહિને પૈસા મળે. દરમિયાનમાં કાસ વાપરે અને તેમાં કંઈ નુકસાન જણાય અથવા વાપરવાથી નુકસાન થાય તો નુકસાનવાળો છે એમ કહીને પાછો આપે અને પૈસા ન આપે. માલ લેતી વખતે જ ખાત્રી ન કરે અને પાછળથી નુકસાન બતાવે તેથી ગરીબવર્ગને નકામી કનડગત થાય છે. ખીમ માલની પેકેજ આ માલનું પણ લેવાયું થતું જોઈએ. કાસની ખાત્રી કરી લેવી હોય તોપણ ત્રણ મહિના તો ન જ જોઈએ. આને માટે, ગામના માણસો પાસેથી કામ લેવાની બાબતમાં ગામલોકો જે રીતે વર્તે છે તે જુદી જ જવાબદાર છે. બહારગામ રોકડા પૈસા આપે, પરંતુ ગામના માણસને રોકડા પૈસા આપવામાં બીજા કરે; સરતું તાકે અને પૈસામાં કાંપકુંડે કરે. આવાં ગ્રામઉત્તેજનને વિરોધી રિવાજો બંધ થવા જોઈએ. બધા ધંધાદારીઓની આ સંબંધમાં એક સંરખી ખૂબ છે તેથી ગામલોકોએ આ બાબત ખાસ લક્ષમાં લેવાં જોવી છે.

આમડા રંગવાના ખર્ચમાં પહેલાના કરતા વધારે થયો છે પહેલા આઠડા, બાળ અને ઊંમ મફત મફત લાવી શકતા હવે તેની અછનને લીધે રંગવાનો મસાલો લાવવા માટે પૈસા ખરચવા પડે છે મમાલામાં પગ્દેશી કોઈ ચીજ નથી વાપરતા

આમડાને પકવતા બે મહિના થાય છે તેમાં સુધારો કરીને વધારે જલદીથી પકવવાની ક્રિયા થઈ શકે અને રંગવાની નવી ક્રિયાઓ દાખન થાય તો આ ધધાનું બજાર વધે મંગેલા ટોંગના આમડા સિવાયની બીજી ચીજોનો ઉપયોગ થવો જ જોઈએ હાડકાનો, દરે-ગામમાં અગર અમુક ગામડાના જ્યાંમાં ઉપયોગ થાન એવી વ્યવસ્થા થવાની ખાસ જરૂર છે આ લોટા સૂપડા તૈયાર કરે તો ગામમાં જ ખપે અને આવકમાં થોડો વધારો કરી શકે પણ ખામ કરીને તો આમડાના ધધાનો જ વિકાસ એ કામને માટે કમાણીનું મારામાં મારુ માધન છે

આ ધધાનો રચનાની દૃષ્ટિથી ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર છે કુડની ગંધ અને આમડા સફવવાની પદ્ધતિમાં સુધારો શી રીતે થઈ શકે, એ વિચારના જેવું છે અત્યારે કુડ આગળથી પસાર થતું મુશ્કેલ પડે છે ચમારવામમાં જઈએ તો જ્યાં ત્યાં તાંગ આમડા પડ્યા હોય, દમ્પરો માખીઓ બાણુમણી હોય અને ગંધ બેડતી હોય એ કામના માણસો બાણુ છે તો બાળ્યા પછી એ કામ કગતા કટાળે છે આ જ ગામમાં એક ચમારનો છોડરો ગુજરાતી ૭ ચોપડી બણ્યો પછી પોતાના ઘરનું કામ કરવાનું એને ગમ્યું નહિ તે ગંધ અને અસ્વચ્છતા વગરની જટાળ્યો તેના માળ્યાપે તેને મારીમારીને કામમાં જોડ્યો અને હવે તે કામ કરે છે આ સ્થિતિ દરેક બાણુનાની આવ જે કોઈ કઈ સમજતો થાય, સ્વચ્છ બહાગની હવામાં રહેતા શીખે તેને આવું કામ કરવું ગમે નહિ એટલે આ ધધાનો વિકાસ કગ્ગો હોય તો ગદ્ગદી અને ફુગ્ગેદ દૂર થાય એવી રચના થવી જોઈએ જૂની પદ્ધતિએ નિમસ ન થઈ શકે અસ્વચ્છતાનિવારણની દૃષ્ટિએ પણ આ ધધો કગનારા સ્વચ્છ અને ચોખ્ખા રહી શકે એમ થવું જોઈએ

સામાન્ય

ઉપરના નિવેદનમાં રજૂ કરેલી હકીકત અને સૂચનાઓ ઉપરથી નીચેના સામાન્ય વિચારો ઉપરિચિત થાય છે

આમરવાલનની દૃષ્ટિએ નુદી નુદી નપગશની ચીજોની માત્રમાં ગામડામાં ધણું મગા જેવું છે અને ધણું થઈ શકે એવું છે મપૂર્ણ માનનન તો અશક્ય છે પણ સ્વાવલમન અને પગ્દેશી એ બે દૃષ્ટિએ ગામડામાં સુધારા માટે વણો અવકાશ છે અત્યારે ચોખા, લોટ અને ગોળના પ્રશ્નો ઉપગત નીચેના પ્રશ્નો ગામડાની દૃષ્ટિએ ખામ ખ્યાનમાં લેના જેવા છે

૧ તલ વિ મગફળીનું તેન

૪ એરંડિયું વિ ધામતેલ

૨ નળિયા વિ પતરા

૫ આ વિ. કુતાડિયા

૩ છત્રી

આ ચીજો દરેક ઘરની આવશ્યક જરૂરિયાતો છે અને મોટે ભાગે પગ્દેશી વપરાય છે શહેરોના ભારત્યક પગ્દેશી માનના મજરોમાં ગમ્યાપમ્યા રહેનારને, એકેએક ચીજ રાંડેથી અને બહાગમાંની લાવનારને, રેડિયો અને આમેફોનમાં ગમ્યાપમ્યા રહેનારને અને દીવેરને

દીવો નોંધને સૂઝાંચડે તેવા શહેરીને આ વસ્તુ હાસ્યજનક લાગશે, પણ આપણું ગામડાંનું જીવન ને રીતે જોડવાયેલું છે અને દુનિયામાં આપણી આર્થિકસ્થિતિ ને પ્રકારની છે, તે નેતાં ગામડાંમાં આ રીતે જ લોકોને રાજી આપી શકાય એમ છે. હિંદુસ્તાનના એકેએક ગામને વિજ્ઞાપી નોંડી દેવું, કારખાનાનું મચક બનાવી દેવું અગર મૂડીવાદી કે સામ્યવાદી બનાવી દેવું એ અત્યારે તો હવાઈ કિલ્લા છે. લોકોના પ્રત્યક્ષ જીવન સાથે તેને ઓછો સંબંધ છે. એક અથવા બીજા રૂપમાં, અત્યારના જ સંજોગોમાં, લોકોને તાત્કાલિક આર્થિક રાહત કેમ આપવી, રાજી કેમ આપવી, રોટલા ભેગા શી રીતે રાખવા એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. આ કામ હિંદુસ્તાનને, ઇંગ્લંડ કે રશિયા બનાવી દેવાની વાતોથી નથી થવાનું. લોકોના જીવનને પ્રત્યક્ષ રીતે અસર કરે એવી યોજનાથી તે થઈ શકે. ગામડાંની દૃષ્ટિએ એટલે કે હિંદની મોટા ભાગની વસ્તીની દૃષ્ટિએ સ્વાવલંબન અને સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ એ લોકોના પ્રત્યક્ષ જીવન સાથે સંબંધ રાખનારી છે અને તેથી એ કામ વાતોનું અને ભેખોનું નથી પણ તાત્કાલિક અમલનું છે. એના અમલમાં વ્યવહારિક મુશ્કેલીઓ ઘણી છે છતાં તેમાં આજની સ્થિતિનો વિચાર રહેલો છે. ને કરવાનું છે તે આજે કરવાનું છે. જેમ અને તેમ જલદી અમલ કરવાનો છે. પરિસ્થિતિના વિકાસ માટે રાહ નથી જોવાની. એટલે સ્વાવલંબન અને સ્વદેશીની દૃષ્ટિએ અમલી કામ થાય તો પ્રજાને આર્થિક ફાયદો થયા વિના ન રહે.

આ પ્રવૃત્તિને અંગે એટલું નોંધવા જેવું લાગે છે કે ગ્રામ ઉદ્યોગોની પહેલાંની સ્થિતિ સજીવન કરવી તે અવ્યવહારુ અને અસાધ્ય છે પરંતુ ગામડાંના ધધામાં ઉત્તેજનની દૃષ્ટિએ નવાં તત્ત્વો દાખલ કરવા માટે ઘણો અવકાશ છે. ગામડાં તરફ લોકો વળે એમ કરવાની જરૂર છે. શહેરી વૃત્તિને ખદ્દે સાચી ગ્રામવૃત્તિ કેળવાય અને હિંદની ખરી સ્થિતિનું દર્શન થાય અને તે મુજબ જીવન ધડાય એમ થવાની જરૂર છે. લોકોસેવાનું કામ લઈને બેઠેલાઓને પણ આ દૃષ્ટિએ ઘણું શીખવાનું અને જીવનમાં ઉતારવાનું ગાઢી છે. પરિણામે જૂનું બધું સજીવન નહિ થાય. પરંતુ જૂનાને નવા સ્વરૂપે જીવતું કરવાનું થશે. તેને માટે, કારીગરોએ અને લોકોએ પણ સુધારો કરવાની વૃત્તિ કેળવવી જોઈશે. પચાસ વરસ પર ને કરતા તેમાંથી ચાલતું આગું હોય તેને જ વળગી રહે નહિ ચાલે, સમયાનુસાર ફેરફાર કર્યા વગર છૂટકા નથી.

આ રીતે ગામડાંમાં ને માલ તૈયાર થાય, તે નવા જમાનાની દૃષ્ટિએ કઈ રીતે તૈયાર થવો જોઈએ, કેવી રીતે માલ ટકાઉ અને સારો થઈ શકે, એવી બાબતોમાં તેમને સલાહ આપવી જોઈશે. માલનાં બગર પણ તેમને ખોળી આપવાં જોઈશે. એકત્રા હાથે કોઈ કશું જ ન કરી શકે.

સાથે સાથે ગામડાંના લોકોએ તકલાદી અને સરતા માલની સરખામણીમાં ટકાઉ અને સારા માલને ઉત્તેજન આપવાનું શીખવું જોઈશે. પરદેશીના પ્રમાણમાં એવો માલ રાષ્ટ્ર-આતમાં મોંઘો પડે તોપણ તેમાં સુધારો થવાનો જ છે એ દૃષ્ટિએ તેને અપનાવવો જોઈશે.

આપણી ગરીબાઈ આ બાબતમાં ડગલે ને પગલે નડે છે. અખતર કરવાનું લોકોમાં સામર્થ્ય નથી અને મોંઘો પણ સારો માલ લેવાની શક્તિ નથી. નાં છૂટકે ખરચ કરતા હોય તેમાં પાઈ વધારે ખરચવી પણ ભારે થઈ પડે છે. આ સંજોગોમાં સ્વદેશી માલને પ્રચાર કરવો મુશ્કેલ છે. પણ જિંદગીની આવશ્યક જરૂરિયાતો સિવાય બીજું ખર્ચ કરી નાખવામાં આવે તો દેશી વિદેશી અને સસ્તા મોંઘાની આવી મુંઝવણો ઘણી ઓછી થઈ

જય; છતાં જે ચીજો ખજારમાંથી લીધા વગર છૂટકા જ નથી, તે સંબંધમાં એવી દૃષ્ટિ ખીસવી જોઈએ કે, જે ગરીબાઈને લીધે આપણે દેશી મોંઘી વસ્તુ લેતાં અચકાઈએ છીએ, તે વસ્તુ નહિ ખરીદીને આપણે દેશની ગરીબાઈ અને આડકતરી રીતે આપણી ગરીબાઈ કાયમ કરીએ છીએ. પોતાના પડોશીને ઉત્તેજન નહિ આપીને જાતે જ દુઃખી થઈએ છીએ અને ગરીબ રહીએ છીએ. પાડોશી સુખી હોય તો આપણને પણ લાભ છે એ જૂની કહેવતમાં આર્થિક સત્ય રહેલું છે. તેનું મહત્ત્વ લોકોએ સમજવું જોઈએ અને ટૂંકી દૃષ્ટિને બદલે લાંબી દૃષ્ટિએ જીવનનિર્વાહનું ધડતર કરવું જોઈએ.

વિશેષમાં આપણા લોકો દર વરસે, કંઈક ને કંઈક, ધર્માદાને નામે ગળ ઉપરાંત ખરચ કરે છે અને તે વખતે તેમને પોતાની ગરીબાઈ આંડે નથી આવતી. પરંતુ કોઈ દેશી ચીજના બે પૈસા વધારે ખરચવા પડે તો તેમને ખટકે છે. આ દૃષ્ટિકોણ જ બદલવાની જરૂર છે. દાનની દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન કરવું પડશે. જેવી રીતે હવે સમજી લોકો બેઠાબાઠિ બાહ્યજોને જમાડવાને બદલે, નવા જમાનાની બાહ્યજો ગંસથાઓને અને જાહેર હિતનાં કામો માટે પૈસા આપે છે, તેવી રીતે લોકોને એમ થવું જોઈએ કે ખીજી રીતે બે પૈસા દાન કરવા કરતાં કે ગળ ઉપરવટના સામાજિક ખરચોમાં પૈસા ખરચવા કરતાં, દેશની ગરીબાઈ મિટાવવા અર્થે, કોઈ ચીજ ખરીદીને, ઉદ્યોગના ઉત્તેજનાર્થે બે પૈસા વધારે આપવા સારા છે. નિરુદ્યમી આજસુઓને પોષવા કરતા, પ્રમાણિકપણે મજૂરી કરનારને પોતાનો જીવન-નિર્વાહ ચલાવવામાં મદદ કરવી એ ઉપયોગી દાન છે. અત્યારની દાનની રૂઢ થયેલી પ્રથા તો પુણ્ય કરવાને બદલે પાપ વહોરવા સમાન છે. આવી દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય અને દેશની પરિસ્થિતિ અને નવા જમાનાની ફરજો લોકો સમજે તો આમોઘોગના વિકાસનું કામ ઘણું મરળ થઈ જાય. તેને માટે લોકોમાં સતત અને નિરતર કામ કરવું પડશે. તેમને સમજૂતી આપવી જોઈશે. તે કામ થોડા મહિનામાં થવાનું નથી પરંતુ વર્ષો સુધી ઘણા લોકોનાં મહકાર અને પરિશ્રમ એકઠાં થશે ત્યારે જ થઈ શકશે. જમાનાઓથી જામેલી શિથિલતા એકદમ નાક જાય.

અભિપ્રાયો અને સૂચનાઓનો સાર

૧. જે ગામમાં તપાસને અંતે કંઈ કામ કરવાની યોજના હોય, તેવા સ્થળે જ આવી તપાસ કરવી ઇચ્છે.
૨. સ્થાનિક માણસોના સહકાર વિના કે તે કામમાં અગાઉથી કામ કર્યા વિના આવી હકીકત મળી શકે નહિ.
૩. તપાસમાં દરેક કોમનાં થોડાં થોડાં કુટુંબોની હકીકત આવવી જોઈએ. એકે એક કુટુંબની હકીકત લેવાની જરૂર નથી.
૪. ગામડામાં જનારનું જીવન, ગ્રામ જીવન અને પ્રચારના કામને અનુકૂળ હોવું જોઈએ. પોતે કંઈ રીતે રહે છે અને કંઈ ચીજો વાપરે છે તે ઉપર તેણે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૫. ખેડૂતો ખાદ્ય પૂરતું અનાજ પકવીને પોતાને અનુકૂળ હોય તો ખમ્મરું માલની ખેતી કરે તો ખરાબર છે. રાકડ પાચ કરવાની આવશ્યકતા એટલી વધી ગઈ છે કે થોડી ઘણી ખમ્મરું માલની ખેતી દરેકને કરવી પડે. પણ એકલા ખમ્મરું માલની ખેતી કરવાથી ખેડૂતની હાડમારી વધે છે.
૬. ઘઉંનો પાક વધારીને ગામની ઘઉંની જરૂરિયાત પૂરી થઈ શકે એવી સ્થિતિ છે.
૭. જે ખેડૂતને એક જ લેસ હોય, તે દૂધ ભરે તે ઇષ્ટ નથી, જેમને દૂધમાંથી કમાણી કરવી હોય તે વધારે લેસો રાખે અને દૂધ ભરે તો ખોટું નથી. ખેતીના ધધોમાં મદદગાર થાય એ રીતે ખેડૂતોને એ ધધો કરવો હોય તો વધારે ગાયો-લેસો રાખવી જોઈએ.
૮. ગોરક્ષાની દૃષ્ટિએ પાંજરાપોળો કે એવી સંસ્થાઓ દ્વારા અખતરા અને સતત કામ થયો વગર લેસોને બદલે ગાય રાખવાનું હાલ લોકોને સમજાવી શકાય તેમ નથી. લેસોના પાલનમાં રહેલી હિંસા અને સમાજની દૃષ્ટિએ રહેલી આર્થિક ખામીઓ લોકોને સમજાવી જોઈએ અને ગોપાલનની ધાર્મિક તથા આર્થિક દૃષ્ટિનું ભાન કરાવવું જોઈએ.
૯. ગામમાં શાકભાજીની ખેતી વધારવાની જરૂર છે.
૧૦. ઘાણીનું તેલ, ડાયાના તેલ કરતાં વધારે કસવાળું હોય છે એવો ખેડૂતોનો અનુભવ છે. લોકો મજૂરી આપીને તેલ પીકાવે તો સારું. તેમ ન કરે તો ચોખ્ખું તેલ વાપરતા થાય અને ધાંચી બેળસેળવાળા તેલનો ધધો બંધ કરે તો ખમ્મરું લાલ થાય. કાંઈ ધાંચીને ત્યાં ડાયાનું તેલ ન જ વેચાય એવો સાર્વજનિક નિયમ થવો જોઈએ અને તેલ બાબત ધાંચીની સાખ બધાની જોઈએ.
૧૧. સરસિયું થોડું વપરાય છે. આ ગામમાં સરસવ પાકતા નથી. ત્રાણી વિ. મિલના સરસિયાના ગુણુદોષની અમને નોંધવા જેવી હકીકત મળી નથી.
૧૨. ખાંડ-સાકરને બદલે, બધી સ્ત્રીઓમાં ગોળ વાપરવા માટે, દુધની સ્ત્રીઓમાં કે દૂધની સાથે ગોળ ખાવાથી શારીરિક દૃષ્ટિએ કંઈ નુકસાન છે કે કેમ એની તપાસ કરી ખાતરી થવી જોઈએ. ખાતરી ન થઈ શકે તો ખાતરીલાયક દેશી ખાંડ સાકર કંઈ તેની લોકોને માહિતી આપવી જોઈએ.
૧૩. ચાને બદલે કુંવાડિયાની કોશી વાપરવા વિષે તપાસ કરી તેનો પ્રચાર કરવા જેવો છે.
૧૪. મીઠું-મસાલો બહારથી આવે છે તેને માટે ખાસ કંઈ કરવા જેવું નથી.
૧૫. જે લોકો ખેંચામણની મજૂરી આપીને, બહાર ગામ સંચે ખંડાવે છે, તેઓ ગામમાં ચાર આને મણુ હાથે ખંડાવે તો વિશેષ ખર્ચ ન આવે. પણ ગામડામાં આ કામ સૌ પોતપોતાને ઘેર હાથે જ કરી લે એવી હિમાયત થવાની જરૂર છે. વધારે સરવ-વાળા ખોરાક માટે, વધારે પૈસા ખરચવા લોકોને સમજાવી શકાય તો સારું છે, પણ વધારે પૈસા આપીને હાથે કામ કરાવવાનો પવન ઝાઝો વખત નહિ દે. જનને મજૂરી કરે તો જ પ્રત્યક્ષ લાભ જણાય.

૧૬. આ ગામમાં દળવા, ખાંડવાનો મંચો દાખલ થાય તો ગામને રૂ. ૨,૫૦૦નું આર્થિક નુકસાન થાય. શારીરિક અને આહારને અંગેનું નુકસાન જુદું.
૧૭. હાલ રેલિયા નકામા પડ્યા છે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
૧૮. રગવાનું અને હાપવાનું કામ કરવાનો ધંધો થોડાં થોડાં ગામડાંના જથામાં ચાલે એવો છે. તૈયાર થયેલા માણસો એ ધંધામાં પડે તો પોસાય.
૧૯. દીવાસળી મોટે રોકડા પૈસા ખરચ્યા વગર છૂટકો નથી. હિન્દમાં ચાલતી પણ, 'વિન્કો' જેવી પરદેશી કંપનીના માલને બદલે, ખંભાત અને પેટલાદ જેવી દેશી કંપનીઓનો માલ વપરાય તો સારું.
૨૦. ધાસતેલને બદલે એરડિયું વાપરી શકાય અને જાતીમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે તો ધાસતેલનું ખર્ચ નાણુદ થાય. આ દૃષ્ટિએ એરડિયાના પ્રશ્ન પરત્વે વધારે ધ્યાન આપ-આપવાની જરૂર છે.
૨૧. તમાકુ એ ખોરાકના જેવી જરૂરિયાત થઈ પડી છે. દારુની મામે ધાર્મિક માન્યતા બંધાઈ છે તેવું તમાકુને વિષે ચલુ જોઈએ.
૨૨. દેશી કંપનીઓના સાણુમા પણ પરદેશી સોડા વપરાય છે, તેથી પ્રાંતિજ્ઞના જેવા ગોળા વાપરવા સાગ છે. પહેલાંની માફક લોકો ઉસ મંધરે તો પણ થોડા ખર્ચે સાણુની ગરજ મરે.
૨૩. કાચની કે કચકડાની બગડીઓ પહેરવાનો રિવાજ બદલાવો જોઈએ.
૨૪. નજીકનાં સ્ટેશનો માટે મોટરોનો બ્યવહાર ઇષ્ટ નથી. આ સંબંધમાં ગામ લોકોની જતિમા જ ફેરફાર થવાની જરૂર છે. ચાલવાની મહત્તા વધવી જોઈએ અને નકામી મુસાફરી બંધ થવી જોઈએ.
૨૫. જોડામાં ફૂદડીઓ તખાવવાનો રિવાજ નકામો છે; તેથી જોડાનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે અને નકામું ખર્ચ વધે છે.
૨૬. નળિયાંની હાલતી બનાવટમાં સુધારો થવાની જરૂર છે. પતરાંની ગરજ મારે એવો કંઈક સુધારો થવો જોઈએ.
૨૭. જૂના ધંધાને નવી રીતે ગોઠવવાની જરૂર વધવી જોઈએ. નવી જરૂરિયાતોને અનુકૂળ ફેરફારો કરવા લોકોએ તૈયાર થવું જોઈએ. સાથે સાથે જવાબદાર વ્યક્તિઓ તમકૂળી નવો માલ તૈયાર કરવાની સૂચનાઓ મળે, વેપારી દૃષ્ટિએ મલાહ મળે, માલનું બગર બતાવવામાં આવે અને સુધારો કરવામા માર્ગદર્શન થાય તો જ સુધારો થઈ શકે.
૨૮. ધર્મદાને નામે કે સામાજિક ક્રિતિને લીધે થતાં વધારા પડતાં ખર્ચો બંધ કરાવવા મતન પ્રચાર કરવાની જરૂર છે.
૨૯. ગામનાં સુપડાં ગામના ચમાર પૂરાં પાડે તો થોડો આવક વધે.
૩૦. પરદેશી છત્રીને બદલે દેશી છત્રી તૈયાર કરવા માટે, કિંમત અને માધનોનો વિચાર કરી, ખાસ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

૩૧. પરદેશી મોંઘી દવાઓને બદલે, ઘરગથ્થુ વનસ્પતિની દવાઓ વપરાવી જોઈએ. આ દિશામાં અસરકારક પ્રયત્ન થઈ શકે તે માટે, આયુર્વેદના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને શોધખોળ માટે સવડો વધવી જોઈએ.
૩૨. ધુપેલ તૈયાર કરીને વેચવાનું કામ ગામનો ધાંચી કરી શકે.
૩૩. દારુખાતાની પેટે રમકડાં અને પતંગને વિષે સ્વદેશી અને કરકસરની દૃષ્ટિ રૂળવાય તો ખર્ચમાં ફેર પડે.
૩૪. રલેટ, પેનો, ફાનસ, ગોળા, ચાપુ, સૂડી, કાતર અને સ્ટેશનરી માત્ર, દેશી કંચો અને ક્યાં મળે છે તેની લોકોને માહિતી મળવી જોઈએ. પ્રમાણુભૂત સ્વદેશી માલની ગામડાંમાં ફેરીઓ ચાલ કે લારીઓ ફરે તો મગવડકારક થઈ પડે.
૩૫. કપાસ બધો ખેડૂતો જાતે પીલે તે માટે ચરખામાં સુધારો થવો જોઈએ. રોજનું દસ મણુ પિત્તાય અને પગે ચલાવી શકાય એવો સુધારો થાય તો ખેડૂત પોતાનો બધો કપાસ જાતે પીકી શકે. પરંતુ અત્યારના ચરખા ઉપર, માથુના ચાર ચાના મજૂરી આપીને, કપાસ લોઢાવીને ફેર કરી વેચવામાં પણ ખેડૂતોને નુકસાન નથી.
૩૬. સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ અને મનુષ્યના મળનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ થાય તે માટે ખેતરોમાં કે છૂટી જમીનમાં ખાડા ખોદાવી, ફરતાં કાચાં જાજર, મુકાવવાની વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે. આ કામ ગામ પંચાયત થોડા ખર્ચથી કરી શકે.
૩૭. દરજી નવી ઢાળનું કામ શીખી લે તો ગામનું બધું કામ કરી શકે.
૩૮. ગાડાંનું કામ બહાર ગામ થાય છે તે ગામના સુધારોએ શીખી લેવા જેવું છે.
૩૯. લુહારના ધંધાને નવેસર ગોઠવવાની જરૂર છે. કલાર્થ અને રેણુંનું કામ લુહાર કરી શકે. તે મુજબ ચપ્પુ, સૂડી, કાતરમાથી કાંવે તે હાથમાં લઈને સુધારેલી ઢાળનાં તૈયાર થઈ શકે. નવી ઢાળના અસ્ત્રા તૈયાર કરાવવાનો પ્રશ્ન ખાસ મહત્વનો છે.
૪૦. ચામડાં પકવવાની પદ્ધતિ સુધરવી જોઈએ. તેમાંથી ગંદકી અને દુર્ગંધ દૂર થાય એવી રીતે તે ધંધો ગોઠવાવો જોઈએ, અને તેનો વિકાસ થવો જોઈએ. ઢોરના ચામડા સિવાયની બીજી ચીજોનો ઉપયોગ થવો જોઈએ, અને નકામી જતી ચીજોની સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.
૪૧. મરેલાં ઢોરનાં હાડકાંનો ઉપયોગ, સ્થાનિક અગર અમુક ગામડાંના જગ્યામાં પદ્ધતિસર થઈ શકે એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, અને તે વિષેની લોકલાગણીમાં ફેરફાર થવો જોઈએ.
૪૨. કોસનું વેચાણ બીજા માલની પેટે જ થવું જોઈએ. માલ લીધા પછી પૈસામાં કાપકુપ થાય છે તે બંધ થવી જોઈએ. બહારગામ રોકડા પૈસા આપવા પરંતુ ગામના માણસને રોકડા પૈસા આપવામાં ઢીલ કરવી, સસ્તું તાકતું અને પૈસામાં કાપકુપ કરવી વગેરે નુકસાનકારક રિવાજો બંધ થવા જોઈએ.
૪૩. ગોચરની જમીન વધવી જોઈએ. રખારીઓ ખાતર ખાડામાં સંધરે, સાંઢ રાખે, રેંદલા ઉછેરે અને ચોખ્ખા ધી-દૂધની શાખ જમાવે તો કમાણીમાં વધારો કરી શકે.

૪૪. જૂનો ધંધો ઓછો થતાં ગણિયા ખીજ ક્યા ધધામાં ગોડવાઈ શકે તેનો વિચાર થવાની જરૂર છે. તેઓ જાતે શાકભાજી પેદા કરીને વેચી શકે તો કમાણી થાય પણ તેમની પાસે જમીન નથી.
૪૫. દારીગર વર્ગને થોડી થોડી જમીન હોય તો તેઓ દોર પાળી શકે અને તેમને ઘી-દૂધ ખાવા મળે.
૪૬. મંપૂર્ણ ગ્રામસ્વાલયન અશક્ય છે. સ્વાલયન અને સ્વદેશી એ દષ્ટિએ ગામડાની બધી જરૂરિયાતો પૂરી પડી શકે.
૪૭. જૂના ઉદ્યોગો જૂના સ્વરૂપમાં સજીવન થાય તે શક્ય નથી. જૂનામાં સુધારાવધારો કરી, નવી જરૂરિયાતોની દષ્ટિએ તેને ગોડવવા માટે ઉત્તેજન મળે તો સજીવન થાય.
૪૮. ગામડાના લોકોએ તકવાદી અને મરતા માવને બદલે દલાલ અને મોવા માવને પમંદગી આપવાની દષ્ટિ કેળવવી જોઈએ. કુકમરની ટૂંકી દષ્ટિને બદલે, પાડોશીનું હિત ધ્યાનમાં ગાખી, લાખી દષ્ટિએ માલની પમંદગી કરવી જોઈએ.
૪૯. દાનની નવી દષ્ટિ ખીલવી જોઈએ. આજસુને પોષવા કરતાં ઉદ્યોગીને ઉત્તેજન આપવા માટે માલના એ પૈમા વધારે આપવા એ સાનું દાન ગણાવું જોઈએ. જાહેર હિતાર્થે ચાલતી નવા જમાનાની પ્રાણીસુ સરઘાઓને પોષવાની દુરજ સમજાવી જોઈએ.
૫૦. દાનની વિકૃત ભાવનામાંથી લોકોને સ્વદેશી ધર્મ તરફ ધાળવા જોઈએ અને રાષ્ટ્રીય કુળોનું જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ.

ગાંધી સેવાસંઘ

તૃતીય વાર્ષિક સંમેલન હુદ્દો

દિલખુશ બ. દિવાનજી

૧૯૨૩ના પ્રારંભમાં ગાંધી સેવાસંઘની સ્થાપના પૂ. જમનાલાલજીએ કરી અને ૧૯૩૪ સુધી તો આ સંસ્થાને નહિ જેવી જ પ્રસિદ્ધિ મળી હતી. ૧૯૩૪ પછી સંઘના વાર્ષિક સંમેલનો નિયમિત રીતે ભરાવા લાગ્યા. આ વર્ષે કર્ણાટક પ્રાંતમાં આવેલા હુદ્દો ગામમાં ભરાયેલા ત્રીજા સંમેલને લોકોનું ધ્યાન ઠીક પ્રમાણમાં ખેંચ્યું છે. દેશસરમાં અનેક પ્રકારની સંસ્થાઓ અને તેમનાં સંમેલનો તથા પરિષદો ભરાયાં કરે છે. પરંતુ આ સંસ્થા અને એનાં સંમેલનોનું સ્વરૂપ વિશિષ્ટ જ રહે છે.

પૂ. બાપુના સત્યાગ્રહના સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરી લોકસેવાનું કાર્ય કરવા કટિબદ્ધ થયેલા કાર્યકર્તાઓનો આ સંઘ 'મુમુક્ષુઓ'નો સંઘ પણ ગણી શકાય. સત્ય અને અહિંસાના સનાતન સિદ્ધાંતોથી એઓ આકર્ષાયા છે અને એમના અંતરમાં સત્યમય ઈશ્વરનો જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરવાની તમજા જાગી છે. રાજકારણ, સમાજસુધારો કે આર્થિક હિતતિના કાર્યક્રમોને આ સંઘનો પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રધાન સ્થાન મળેલું છે. છતાં એ બધાની પાછળ સદાસર્વદા કેવળ ધર્મભાવના અને સત્યમય જીવનનું જ અમોઘ પ્રેરક બળ પડેલું છે.

ગાંધી સેવાસંઘના પ્રમુખનું જીવન વિચારીએ છીએ અથવા એની પાછળ રહી નિત્યનવિન પ્રેરણા અર્પનાર પૂ. બાપુજીની પાવનકારી વિભૂતિનો આ સંઘ સાથેનો અનન્ય અને અતિ ગાઢ સંબંધ તપાસીએ છીએ અથવા એના સમગ્ર કાર્યસંચાલનમાં છવાયેલા ગંભીર અને અર્થપૂર્ણ ધાર્મિકતાના વાતાવરણનો અનુભવ કરીએ છીએ ત્યારે પણ એમ જ લાગે છે કે આ સંઘ અન્ય પ્રગતીય સંસ્થાઓથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો છે. આ સંઘમાં બનેલાં અને બળતા જતાં ભાઈબહેનો અનેક પ્રકારની કાર્યપ્રવૃત્તિઓમાં પડેલાં હશે. અને છતાં આ સંઘ તરફ એઓ આકર્ષાયાં છે એનાં કારણો તો અનેક હશે. પરંતુ મને પોતાને તો એમ લાગે છે કે ઘણાં ભાઈબહેનોમાં તો સંઘ પ્રતિના એમના આકર્ષણમાં કંઈક આવા જ લાવો રમી રહેલા હશે:

"ન્યાં સત્યના ઝરણુ કૌટિક ફૂટતાં"

ન્યાં ઉડતા અમિત પ્રેમ તણા કુવારા

આત્મન તૃપ્તા હિપવવા લીધ પંથ ત્યાંના."

બીજી દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પૂ. ગાંધીજીના સત્ય અને અહિંસા, સ્વરાજ્ય અને સમાજરચનાના અવનવા વિચારોનું ગાંધી સેવાસંઘ પ્રયોગવિદ્યાલય છે. રાષ્ટ્રીય વિભૂતિઓના

* 'જિરનારને ચરણે'ના કવિ ન્હાનાલાલના કાવ્યની કડીમાં જુલ ફેરફાર કરીને.

વિચારોનો અમલ કરનાર તો અનેક નીકળી પડે છે, પરંતુ એને શાસ્ત્રીય પ્રયોગોનું અવધાન ત્યાં જ નથી હોતું. ત્યાં એમાં રોજ એવા કાર્યકર્તાઓમાં એ વિચારો પ્રતિ અત્યંત હિતમાન અને અવિચલ નિષ્ઠાવૃત્તિ પ્રગટેલાં રહે છે એના અનન્ય ભક્તિમાન અને અવિચલ નિષ્ઠાવૃત્તિથી પ્રેરણાથી, અને એમાં જ મનન પ્રવલ્લની રહેનારા ભાર્ગવદેવો આ મધની મીનત હાથા હેઠળ યત્કિંચિત કાર્ય કરી ગયા છે.

અત્યંત અને અદિમાની ધાર્મિક ભાવનાઓથી જે સધનું મમત્ર કાર્યમયત્વ નિરતર ભગવદેવ ગેનુ દેવ તેના વાર્ષિક સમેતનોમા પણ એ જ પ્રકારની વિશિષ્ટતા દેખાઈ આવે છે. સામાન્ય પરિવર્તો અને મહેવનોમાં એક પ્રકારનું વિધિયુક્ત (official) નત્ત વધારે પડતું એ કે અને જટિલ કામ મહેતી વિષયમાં જનાની ઉનાવળ એમાં ગયા કરે છે ગાંધી મેરા મંથે વાર્ષિક મહેવનોની પ્રથા રીકારો છે તેમાં આવી નતની ઉનાવળ અને official મનોના નથી મરના પ્રથમ કાર્યવિરગ્ધમાં રપષ્ટ કર્યું છે તેમ—

“ તાપિક સમેતન સવધી નિયમ કે મૂલમે મુલ્ય અમિશય વહ મા કિ સવ કે મદ્યોં મે પરસર મુરુરકા માર મઠે સપ્તે વય મ ઉનકી અમિશય વનો રહે ધોર એક દુરે કે વિવાર તથા બનુમમાં મે લામ ઉઠાને કા વાસર પ્રાસ્ટ હોકર ઉઠે તરીન દુરિં ધોર માર્ગદર્શન મિલતા રહે. ” (પાનું ૨૦)

ગાંધી અને દુનવીમાં મળેલા મધના બીજા તેમજ ત્રીજા મહેવનમાં સમગ્ર મહેવનો જેમને મોગ મળેલો છે તેઓ મહેવન પાઠ્ય મહેવો આ ઉદાત્ત અને વિશિષ્ટ ભાવનાથી ધનુ પ્રમાણમાં અસાધ્ય કરે શક્યા છે મહેવનનો કમ માત દિગ્મતો મહે છે. જે મદ્ય વિવાર મુદ્દના એકોજનો કૌટુમિક આનન્દ અને મહેવન માટે એમાં મળેલા દેવ એવ વાનારગ્ધ એમાં પ્રમદેવું મહે છે પરંતુ ગાંધી સેનામરનું આ વિશાળ કુદૃષ્ય કુદૃષ્ય મંથમાં મહે હી મેરાભાવનાનો જ આસાદકાર કરવા મધી મહેવું દેવ છે એટલે એના આનન્દ અને પરમપર મહેવનની પરિભાષા સેનાની જ મહે છે ધિરાપનિવદ્ધતા સ્વત્તે ગુજીવાના અર્થાકિક મુનમાં જે પ્રમદેવો બન અને ઉનાવળો આનન્દ કરેલો છે એના યત્કિંચિત અંગોની હાથા આ મહેવનના કૌટુમિક આનન્દમાં પ્રમદેવો મહે છે.

આથી જ દુનવી મહેવનની મગજ મઝાત પ્રાન કાળની પ્રાર્થનાથી થતી અને પડી તત્ત જ આ મધના શરીરશ્રમનો કાર્યક્રમ શરૂ થતો દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિના અનેક મદકરના પ્રયોગો નિર્માન્ય કરના એમાં થયેલા દેશના મેટાનાના કાર્યકર્તાઓને એમના માન દિવનના કાર્યક્રમમાં મેન આ કલાકનો કીમતી મમલ આવા શરીરશ્રમમાં આપી દેના ભેદ મ પાને નરા વિવાર કેટલાક તો મે મિમે કટાશો પણ કરના રહે દુનવી ગામના મનાઓ બનારના મથવા ખાનગના ખાડાઓ પૂરવા પૂ જમનાવાવજ કે પૂ ખાનમાદેવ (અજદુવ મકરખાન) કે પૂ મમમાદેવ અને પૂ મદાદેવમાર્ધ જેવા મામાન્ય મનુરો પ્રમાણે ઉનાવળના તાપમાં મૂગ અને દેશની દેવલીઓ પમાર કરનાગે દારમાં ગોવાર્ધિજી દેવલીઓ પમાર કરના નરા, રતે અપાને અન અને મમન આપા કરે એ દર પત્ર અને કિક જ દર એ જ ‘ મનુરો ’ મહેવનના ખપોરના કાર્યક્રમમાં તો મારામતપ્રવેશ કે મામમગન કે મનુરો

શિક્ષણના અતિ ગંભીર પ્રશ્નોની અત્યંત વિચારપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં અને અનેક પ્રકારના નિર્ણયો કરવામાં રોકાતા. ગાંધીજીની-એમની દિલસૂક્ષ્મીની-અથવા એ દિલસૂક્ષ્મીના પ્રયોગવિદ્યાત્મક ગાંધી સેવાસંઘની આ જ અર્થપૂર્ણ વિશેષતા અને પ્રગતિકારક સાધના છે. હુદ્દલીમાં તો આ શરીરશ્રમની શરૂઆત થઈ છે અને તેથી એની અર્થગંભીરતાનો ખ્યાલ હજી આપણને ઓછો જ આવશે. દેશભરમાં થતા ઉત્સવો, પરિપદો, સંમેલનો કે મેળાવાડાઓમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના આકર્ષક કાર્યક્રમ ગોઠવાય છે, એ અંગે સંકડો રૂપિયા ખર્ચાય પણ છે, પરંતુ ગરીબાઈ, અજ્ઞાન અને વિનાશકારી આળસમાં ઘેરાયેલી આપણી પ્રજાની વિષમ પરિસ્થિતિમાં આપણા ઉત્સવો કે મેળાવાડાઓની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં એ સ્થિતિના નિરાકરણની સાથે વધુ ને વધુ ગાઢ સંબંધ ધર્મ રીતે રાખી શકાય એવું બહુ સ્પષ્ટ અને ગંભીર માર્ગદર્શન હુદ્દલી સંમેલનની શરીરશ્રમની પ્રવૃત્તિએ કર્યું છે. કોઈક ગામમાં ઉત્સવ, પરિપદ કે સંમેલન માટે આપણે ભેગા થઈએ અને આપણા કાર્ય સાથે સાથે એની કંઈક થોડીધણી પણ સેવા કરતા જઈએ એ વિચાર જ બહુ પાવનકારી અને ભગ્ય છે.

*

*

*

સંમેલનની બીજી મહત્ત્વની નિત્ય પ્રવૃત્તિ અર્ધા કલાકની મૌન સામુદાયિક કાંતણની રહે છે. ભોજન કર્યા પછી એકાદ કલાકનો આરામ લઈ સંઘના બધા જ સભ્યો અને મહેમાનો પણ મંડપમાં તકલી અથવા રેંટિયો લઈ બસાઈ કાંતે છે. પૂ. ગાંધીજી, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સરદાર કે ગંગાધરરાવ દેશપાંડે કે જમનાલાલજી જેવા આપણા મહાન લોકનેતાઓ સાથે રહી નિષ્કાપૂર્વક બા કલાક કાંતણમાં સમર્પણ કરે એ દૃશ્ય પણ ભગ્ય છે. આજે વીમ વર્ષથી પૂ. બાપુ આપણી સ્વરાજ્ય સાધનામાં અથવા આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં રેંટિયાને રાજસિંહાસન પર બેસાડવાનો આગ્રહ રાખી રહ્યા છે, અને છતાં હજી રેંટિયાને આપણા મોટાનાના કાર્ય-કર્તાઓએ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં અપનાવ્યો છે. ફૈજપુર મહાસભાના પેલા ભગ્ય પ્રવચનમાં પણ પૂ. બાપુએ તો એમના અંતરમાં ભરેલી રેંટિયાભક્તિના જ દર્શન કરાવ્યા, અને પ્રજાને, કાર્યકર્તાઓને તેમજ લોકનેતાઓને ફરી ફરી વાર ચેતવ્યા, ઢંઢોળ્યા, કંઈક ગમૃત કર્યા કે આખરે તો સ્વતંત્રતા કાંતણમાં જ સ્વરાજ્ય છે. ગાંધી સેવાસંઘના સંમેલનના નિત્યક્રમમાં એ શક્તિશાળી રેંટિયાને સ્થાન મળે એ સ્વાભાવિક છે.....આટલી વ્યવસ્થિત રીતે સંમેલન અથવા વાર્ષિકાત્સવમાં રેંટિયાને ભાગ્યે જ સ્થાન મળતું હશે. ગાંધી સેવાસંઘના સંમેલનમાં ૨૦૮-૨૫૦ સભ્યો મૌન કાંતણ કરે એ પ્રયોગ બહુ અર્થસૂચક છે, એની નૈતિક અસર ઘણી રહે છે. રેંટિયાની ઉપાસનાનું એ સક્રિય સ્વરૂપ છે.

*

*

*

હુદ્દલી સંમેલનના સ્વાગત મંડળે એટલે પૂ. ગંગાધરરાવ દેશપાંડે અને એમની મંડળીએ બહુ રમણીય સ્થળે બહુ સાદા તથા સ્વચ્છ અને કલામય ઝૂંપડાઓનો મંડપ તૈયાર કરેલો. આપણી ગરીબ પ્રજાની ગરીબાઈને તેમજ આપણી સંસ્કૃતિની સાદાઈને તે શોભે એવો હતો. વરસાદની અચાનક હેલીથી એ મનોહર રચના યુધાર્થ ગઈ છતાં પરિપદો અને સંમેલનોના મંડપો હવે બહુ જુગ ખર્ચ આપણે તૈયાર કરી શકીએ છીએ એવું એ પ્રતીક હતું. સેવાને

"પણ મને કહેવા દો કે આ બધું ને મેં કહ્યું તેનો અર્થ એ નથી કે આપણે હવે ધારાસભામાં જવાની પડાપડી કરવી જોઈએ. જરાયે નહિ. અરે, સંઘનો કોઈપણ સભ્ય ધારાસભામાં જવાનો ચત્ત પણ ન કરે. પણ વખત આવે તો કોઈએ ના પણ ન પાડતી. ત્યાં જવા માટે કાર્યદાતા કોંગ્રેસી પણ જરૂર નથી. બહાદૂરી અને સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ પ્રત્યે એકનિષ્ઠ દ્રઢતા એટલું જ આપણને જોઈએ છે."

(‘હરિજન’ તા. ૧-૫-૩૭, પૃ. ૯૦)

આ વિચારસરણી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

- (૧) ધારાસભાનું બજ ૩ કરોડ મતદારો પર અવલંબે છે.
- (૨) એ મતદારોનો પૂર્ણ વિશ્વાસ મહાસભા મેળવી લે એટલે એ ધારાસભા રાષ્ટ્રીય ધારાસભા થઈ જાય.
- (૩) એ વિશ્વાસ મેળવવાનો સાચો અને એક માત્ર યોગ્ય ઉપાય રચનાત્મક કાર્યનો વેગવંતો અમલ છે—અને એવા અમલદારા મળેલા વિશ્વાસ પર જનાર પ્રતિનિધિઓ જ ધારાસભામાં જઈ મહાસભાના સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યતા ધ્યેયને વધુ વફાદાર રહી શકશે.
- (૪) ધારાસભામાં એવા પ્રતિનિધિઓ રચનાત્મક કાર્યને વેગ આપે તો જ એમનો પ્રવેશ ઈષ્ટ, યોગ્ય અને સાર્થક છે—અને એવો વેગ આપવામાં આપણે જેટલી સફળતા મેળવીશું તેટલું બળ આપણી અહિંસક લડતને મળતું જશે. એ જ દષ્ટિએ અહિંસાની લડતની એક ભૂમિકા ધારાસભા બની શકે છે.

*

*

*

ધારાસભાપ્રવેશને અંગેની આ મહત્વની ચર્ચાએ હુદ્દસી સંમેલનનો હીકે હીકે સમય લીધો. આ સિવાય બીજી ઘણીએ ચર્ચા થઈ અને કેટલાક મહત્વના દરાવો પણ થયા. આવના સંમેલનને ઓરીસામાં આમંત્રણ મળ્યું છે.

એક અપ્રસિદ્ધ રાજવલિ

સંપાદક કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે

સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનો વિગ્રમ એ ઉચ્ચ સસ્કાગિતાના સુચિહી છે. ગુજરાતની સસ્કાગિતા ભૂતકાળમાં ઉત્પત્તિના શિખરે પહોંચના અનેક પુરાનાઓ આજે આપણને ઇતિહાસ શિખરી રહ્યો છે. ઇતિહાસનું મહા તર્કન ભૂત અને વર્તમાનના મસ્મરણો ભાગી નીતન પ્રગતને તેનું ફિગ રીન ડગરનાનું છે. કાપિયુ ગણના ઇતિહાસવડનરમાં ઐતિહાસિક ગ્રંથો, તામ્રપત્રો શિનાલેગો અને સિક્કાઓ એ મુખ્ય માધ્યમો છે. જના સાધારણ દષ્ટિએ ખીનમહત્તનની જણાતી આરી રાજવશાનવિઓ કનયિત મમયે ઇતિહાસના અગમ્ય કાયડાઓના ઉકેનો આપી શકે છે. આવી રાજવલિઓ કાર્મમ ગુજરાતી સભા, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઈટી, વગેરેના સમ્રડોમાં તેમજ પ્રાચીન જૈન ભડારોમાં મગ્રહિત છે. મુનિશ્રી હિમાશુવિજયની પાસે પણ એક અમુદિત રાજવલિ હોરાનું તેમને જણાયુ છે.^૧ જૈનયુગમાં એક રાજવલિ પહેલા પ્રકટ થઈ હતી તેવી એક રાજવલિ અહીં રજૂ કરનામાં આવી છે.

આ રાજવલિ મને માગ મિત્ર રા અમૃતલાનના સૂચનથી મહારાજ જશવિજયજીના સમ્રહમાથી મળી છે. રાજવલિની શરૂઆત અણહિલપુરની સ્થાપનાથી કરનામાં આવી છે. માથે તેની લગનકુણી પણ આપી છે. તેમાં અણહિલપુરની સ્થાપના સંવત ૮૦૨ના વૈશાખ સુદ ૩ ગુરુવારે થયાનું જણાયુ છે. પાટણની સ્થાપના મંબધમાં જુદા જુદા મથકારોએ લિખ લિખ મિતિઓ આપી છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં સંવત ૮૦૨ના બદલે ૮૨૧ પણ જણાયુ છે. આ મધી મિતિઓનો સમન્વય કરી જ્યોતિષ ગણત્રીના આધારે તેની અન્વેષણ કરતા રા. ગ. રામનાન યુનીલાન મોદીએ સંવત ૮૦૨ના વૈશાખ સુગ ૪ સોમવારને પ્રમાણિક મિતિ માની છે.^૨ પાટણ અક્ષયતૃતીયાએ વરનાની લોકોક્તિ છે. અો આ રાજવલિ અક્ષયતૃતીયા જણાવતી હોવાથી જ્ઞાય તેમાં સત્ય મમાયેલુ હોય એમ માનવા કાગલુ છે.

રાજવલિ રજૂ કરતા પહેલા તેના ઐતિહાસિક સૂચનો, રાજવંશો અને રાજવડાગના વર્ષોનું ઐતિહાસિક દષ્ટિએ કેટલુ મહત્તન છે, તેમજ તેની મત્નામત્યતાની પ્રમાણિક વિચારણા પ્રાથમિક નજરે આસરક હોઈ, તેનું વિવગલુ પહેલું કરનામાં આ યુ છે. પાટણની સ્થાપનાની હકીકત રજૂ કર્યા પછી ગુજરાત ઉપર રાજશાસન ચનાવનાર ગુર્જરેશ્વરો, ચાનડા, સોનથી અને વાવેના રાજાઓની પરપરા, તેમના રાજવડાગના વર્ષ સહ આપવામાં આવી છે. તે પછી મુસ્લિમ વિજેતા અનુક્રાનથી અકબર સુધીના ગુજરાતના મુસ્લિમ શામકોનો રાજક્રમ આપ્યો છે.

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ આ રાજવલિનું મૂલ્ય અદ્ય સ્વરૂપ માનીએ, તો પણ તેના રાજ પુરુષોની પરપરા અને રાજવડાગના વર્ષો, અણહિલપુરની સ્થાપનાની હકીકત, અહીની મરજી

૧ જુઓ ' જોડા અભિન દન ગ્રંથ ' ઐતિહાસિક અનુશીલન' મા તેમનો કુમારપાગનો લેખ

૨ " કાતમાલા " પા ૧૫૭ પાટણની સ્થાપના સબધીનો લેખ

બંધાયાની નોંધ, વગેરે વિધાનો, ગુજરાતના તેમજ પાટણના ઇતિહાસનિર્માણમાં અનુપૂર્તિ કરે તેમ છે. રજપુત અમલનો રાજક્રમ લગભગ 'પ્રબંધ ચિંતામણી'ને અનુસરે છે. આવક વંશના રાજાઓમાં, ફક્ત ક્ષેત્રરાજાનો રાજ્યકાળ તેનાથી જુદો પડે છે. પરંતુ રાસમાળામાં જણાવેલા રાજવલિ પ્રમાણે તે બરાબર છે.^૧ સોલંકી વંશનો આખોયે રાજક્રમ અને તેઓનાં વર્ષો સંપૂર્ણ મળતાં છે. રાજવલિના લેખકે તેમાં કંઈ પણ ગરબડ કરી નથી. વાઘેલા વંશના રાજાઓની પરંપરા બરાબર આપી છે. પરંતુ તેઓના રાજ્યકાળમાં ગોટાળો છે. 'પ્રબંધ ચિંતામણી' પ્રમાણે વિસળદેવ સિંવાયના બંધા રાજાઓનાં વર્ષો ખોટાં છે. રાસમાળા અને બોમ્બે ગેઝેટિયરનાં વર્ષોનો પણ રાજવલિ સાથે મેળ ખેસતો નથી. આથી વાઘેલા રાજપુરુષોનાં વર્ષો ઇતિહાસના મુકાબલે પ્રમાણિક નથી.

ઈ. સ. ૧૨૯૭ માં દિલ્હીના પાદશાહ અલ્લાઉદ્દીને પોતાના ભાઈ અલ્લખાનને ગુજરાત સર કરવા લશ્કર લઈ મોકલ્યો. તેણે કરણધેરાને હરાવી નસાડ્યો અને ગુજરાત કાઢિયાવાડમાં ફરી ગુજરાતને સુસલમાન સંસ્તનતના હાથ તળે મૂક્યું. ત્યાર પછી ગુજરાતનો વહીવટ ચલાવવા દિલ્હીથી સુબાઓ આવતા. તે કાળ અંધાધૂંધીનો હતો. પાદશાહોની નળજાઈ અને આંતરિક કલહોને લઈને સુબાઓની ફેરબદલીઓ, અણધાર્યાં અને ટૂંકા વખતમાં થતી. આવી ઢંગધડા વગરની પરિસ્થિતિને લઈને, દિલ્હીથી આવતા સુબાઓનો ક્રમ, અને તેઓના શાસનકાળની નોંધમાં, પૂરતી ચોકસાઈ ન હોય તે સંભવિત છે. જો કે તેમાં કેટલાંક નામો સાચાં અને ઐતિહાસિક તવારીખોને મળતાં છે.

દિલ્હીની પાદશાહત નળળી પડતાં સુબાઓની સ્વાર્થસાધક વૃત્તિઓ જાગી અને તેઓ સ્વતંત્ર રાજ કરવા લાગ્યા. મહમદ તઘજપ રાજાનો સુબો અકરખાન પણ સ્વતંત્ર થયો અને પોતાના દીકરા મહમદશાહને ગુજરાતનો સુલતાન બનાવી ગુજરાતની સ્વતંત્ર સંસ્તનતના પાયા નાખ્યાં. તેમ કરી તેણે દિલ્હીના પાદશાહની તાબેદારીની ધૂંસરી ફગાવી દીધી. ત્યારપછી ગાદી ઉપર આવનાર સુલતાનોની પરંપરા રાજવલિમાં ઐતિહાસિક તવારીખોને અનુરૂપ જળવાઈ રહી છે. પરંતુ તેઓનાં રાજ્યકાળનાં વર્ષોમાં કોઈકે ઠેકાણે ફેરફાર જોવામાં આવે છે. આ સ્વતંત્ર સંસ્તનતનો અંત અકબરશાહ લાવ્યો હતો. તેણે ગુજરાતના સુલતાન મુઘફરશાહ ઉખતે હરાવી ગુજરાતને દિલ્હીની હકુમત તળે આણ્યું. આમ ગુજરાતની સંસ્તનતનો અંત આવતાં રાજવલિ પણ અહીં પૂર્ણ થાય છે.

આ સિવાય રાજવલિમાં કેટલીક ચિંત્ય બાબતો નોંધી છે. સહસ્ત્રલિંગ અને રૂદ્રમાળને બંધાતાં અનુક્રમે ૩૦ અને ૩૫ વર્ષો થયાનું જણાવ્યું છે. વળી રૂદ્રમાળ સંવત ૧૧૯૮ માં એટલે સિદ્ધરાજના દેદાંત અગાઉ એક વર્ષ પહેલાં સંપૂર્ણ થયાનું નોંધ્યું છે. સહસ્ત્રલિંગને બંધાતાં આટલો લાંબો સમય થયો હોય તેમ લાગતું નથી. માળવા ઉપર ચડાઈ કર્યા અગાઉ સિદ્ધરાજે સહસ્ત્રલિંગની શરૂઆત કરી હતી અને માળવાના વિજય પછી તે તૈયાર થયું હતું એમ ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી જાત થાય છે. એટલે તેને બંધાતાં વધુમાં વધુ ૧૨ થી ૧૫ વર્ષ લાગ્યાં હશે; પણ ૩૦ વર્ષ થયાં હોવાનું સંભવિત લાગતું નથી. રૂદ્રમાળમાં મદાદેવની પ્રતિષ્ઠા સંવત ૧૧૯૧ માં થયાનું એક પ્રાચીન કવિત ઉપરથી જણાય છે. પણ તેમાં કેટલું

મત્વ દો તે તો ન્યાયે તત્સંબંધી પ્રમાણિક પુગવાઓ મળે ત્યારે જ કદી શકાય. એકદર જોના ગ્રંથમાં ગિદ્દગાજે પોતાના ઉત્તર કાળમાં ગધાચાર્યનું આજ્ઞાની જણાય છે પરંતુ ગાનરવિના જગુરેન વર્ષ અને ગધાતાં થયેના વર્ષો માટે અન્ય નક્કર પ્રમાણો ન મળે ત્યાં સુધી તે વિધાન શક્યરૂપે રહેવાનું જ.

દાનના પાટણનો નગરકોટ ટાણે ગધાઓ ? તે દંતુ તક્કી થયું નથી રાગસિમાં મતલ ૧૩૬૦માં પાટણ અને અમાવળતા દુર્ગો અવધખાને ગધાચાર્યનું જણાયું છે અને તેના આધારે તો કલ્પવૈરાગે નગાડીને અણદિવપુર તામે કરી અવધખાને તરત જ નગરકોટ કગઓ દોને જેમ કે જે પજુ તેમ જનતુ અમમવિત દત્ત કાગળ અવધખાનને ગુજરાત મર કગાની તાતારેલી વાગી હતી તેથી તેણે ગુજરાતભરમાં ઠેઠે કરી, સોમનાથ સુધી જઈ અને નગરકોટ મગરે કરી તે મગરે પાટણ અને અમાવળતુ પુનર્વિધાન કરી નગરકોટ ગધાઓ દોય તેમ જનતુ અવધખ દત્ત એટલે ગાનરવિનુ આ કથન ગધમેમતું નથી.

અમનારાઓ કોટ અદમશાદ ૧ લાએ અમાવળતા રથાન ઉપર છ મ ૧૪૧૩ સવત ૧૪૬૮માં ગરાઓ દોનો. અને તે સમયે અદમશાદે પાટણનો કિલ્લો પજુ ગધાઓ દોય તે વધાર ગધમેમતુ વાગે છે મિન્દીથી શામન ચવારવા આવતા કોઈ સુનાએ પાટણનો નગરકોટ ગધાચાર્ય જણાયું નથી ત્યાર પછી ગુજરાતનો મનન સુતનાન મદમદશાદ ૧ લો થયો તેણે કદા ૧ વષ ગાન કર્યું હતું વળી તેના મમમમા દેશનું વાતાવચ્ચુ હોવાયેનું હતું એટલે તેો નગરકોટ ગાઓ દોય તેમ લાગતું નથી તેના પછી તેનો આપ મુજકગચાદ નામ મગજ ની ગાદી ઉપર મેરો પજુ તેના ગાનકાળમાં કદાઈનું જોર પુષ્કળ હતું ઠેઠે કદોગો મતલ જનતા પ્રસાદ કગા તેથી તેનો ધરોખગે મમમ મુદ્દમા જ મયો તેના પછી તેનો પુત્ર મદમશાદ ૧ લો ગાદી ઉપર આવ્યો તેણે ૩૦ વર્ષ સુધી લાણુ ગાન જોગવ્યું હતું ના ગુજરાતની રાગધાની પાટણથી ગવી અમદાવાદમાં ગધાપી તે પ્રતાપી ગાન દના ના મદાવા રગર મકાદ ગધાચાર્યો તે ગોપીન દોનો આ તેજે ગગવાની દેવના ગગાકિ પગખના નગરકોટ ગધાઓ દોને એમ ચોક્કસ લાગે છે.

આ વિષાસ અકખાને અ રીની મચ્છ ગરાગાનું નોધ્યું છે દગરો મતોથી વિનાશની ગાદીના મચ્છ તેણે ગધારી હતી ગાનરવિનારે ગાદીના મચ્છને જ અદવીની મચ્છ જલાસી છે અને ઇનિદાગતા આધારે તેનું આ કથન ગાગળી છે.

આરી ગાનરવિઓ રાણુ કરીને જુનપગપન ઉપર ગ્યાની દોઈ તેમા ઇટલીઃ દિવન આરે ગાગામાજિઃ આરે તે ગાગાવિક છે વળી ઇટલાક ગાગો એક નામથી ખીમલા નામ ઉપર ચડી જરા મનર ખગે એકગ આરી ગાનરવિઓ આરે ઇનિદાગિક દોય છે નથી તેના ગરાક રિધાનો ઇનિદાગથી ગાગા વાગે છતાં ઇનિદાગિક નગરે ગાનરવિઓ ગગદયે ગ તો છે જ.

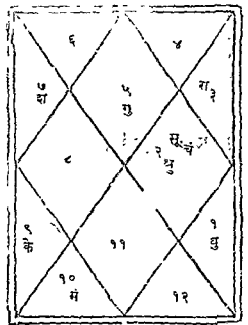
ગા ન ૧૨૧૬ કાગે ગરાગા આરી તે મંગલમા ગાગાથી કા પગ ઉપેખ ઉપર મયો નથી તેના ગા પ્રને મુનિ સિનામાનરે તે નખી દોરાનો નિર્ગ્ય કરો છે ગાનરવિ મે ૧૬૪૦માં મચ્છગાદ મયો ત્યાં સુધી આરી મિગે છે એટલે તેનો ગચ્ચિના જે નાના વર્તમાન ગાન મરી આરી અટક્યો દોય તો તે મ. ૧૬૪૦ પછી રચાર્ન દોય ખીમ જનુનાન પ્રમાણે પા વેખકે કોઈ પ્રાચીન ઉનાગ ઉપરથી પત્ર ને ઉનાગી દોય તેમ જનતા મંગર છે પજુ તેમા ગગાને રથાન ગદે છે, મગજ ને ગાનરવિઓ જેખઃ ઇનિદાગમંથો

હોય તો જરૂર મહાદેવી પોતાના વર્તમાન સમય સુધીનો રાજવલિમાં રાજવલિમાં દોષને
દેરા ન જાયકત. વળી રાજવલિમાં કેટલેક ઠેકાણે પ્રાચીન ગુજરાતીના પયથો "દ્રમાલુ
નિપજાવિક" "પુત્ર ન હતું" "તુરકાણું" "પીછોડ રાજા રાજ્ય છંડાવી નઈ" "પછઈ"
"લાઇકું બહાદુર સુ ભંડીજી લતીમ સાહુ બેટુ" વગેરે શબ્દો સત્તરમા સદ્કાની ગુજરાતીને
મળતા હોઈ આ રાજવલિ સત્તરમા સદ્કામાં રચાઈ હોવાનું અનુમાન થાય છે.

અનુપૂર્તિ

સ્વસ્તિપ્રી જયો મંગલામ્બુદયથ ॥ સંવત્ ૮૦૨ વર્ષે શાકે ૬૬૦ પ્રવર્તમાન્યે વૈશાખ સુદિ
૩ ગુરુ દિને રોહિણી નક્ષત્રે શ્વષ્ઠે ચંદ્રે સૂર્યોદયાત ધટી ૧૭ સિંહલાને વહમાને અચાંચલાયાં
ધ્રીમદ્ગણિહિલપુર પત્તને ધ્યાપિતં મુર્ત્તે કૃત ॥ વન-
અગાહિલપુર જન્મ પત્રિકા ॥

રાજેન પત્તન રાજ્ય ૬૦ વર્ષ કૃતં ॥ યોગરાજેન
વર્ષ ૩૫ રાજ્ય કૃતં ॥ ૨ ॥ તત્પુત્ર ૨૫ વર્ષ
ક્ષેમરાજ રાજ્ય ૧૩ ॥ તત્પુત્રમૂયડ રાજ્ય વર્ષ ૨૯
૧૪ ॥ તત્પુત્ર વૈરસિંહ વર્ષ ૨૫ રાજ્ય ૧૫ ॥
તત્પુત્ર રતનાદિત્ય રાજ્ય વર્ષ ૧૫ ૧૬ ॥ તત્પુત્ર
સામેતસિંહ રાજ્ય વર્ષ ૭ ૭ ॥ તતોતતર ચૌલક્ય
વંશે દુહિત્યાંગત ॥ કથં ૨૬ લક્ષ પ્રામાભિરામે ॥
કાન્યકુબ્જ દેશે કાન્યાળ કટક નગરે ધ્રીમૂયડ
રાજા ૧ તત્પુત્ર કર્ણાદિત્ય ૨ ચંદ્રાદિત્ય ૩ સામા-
દિત્ય ૪ મુવનાદિત્ય ૫ હઠકઃ ૬ સામેતસિંહ ૭
મગિની લીલાદેવી વાળીમહર્ષ તયો પુત્ર અયોની
જાતં ॥ મૂલનક્ષત્રે મૂલરાજ જન્મ વર્ષ ૫૫ રાજ્ય
॥ ૮ ॥ તત્પુત્ર ચામુંડ રાજ્ય વર્ષ ૧૩ ૧૯ ॥
તત્પુત્ર વલ્લભરાજ માસ ૬ રાજ્ય ૧૧૦ ॥ તત્પુત્ર
દુલેમ વર્ષ ૧૧ માસ ૬ રાજ્ય તીર્થ ગમન માલવ કે મુજ સાધેવરં જાતં ॥ ૧૧ ॥ તત્પુત્ર મીમ વર્ષ
૪૨ રાજ્ય ॥ ૧૨ ॥ તત્પુત્ર મોખી કર્ણ વર્ષ ૩૦ રાજ્ય ॥ ૧૩ ॥ તત્પુત્ર માતા મીનલદેજાત સિદ્ધરાય
જયસિંહદેવ વર્ષ ૪૯ રાજ્ય ॥ તન્મધ્યે સદ્ગલિંગ સરોવર નિષ્પત્તિઃ ॥ કરાવતાં વર્ષ ૩૦ માસ ૫ દિન
૧૦ લાગા ॥ સંવત ૧૧૯૮ દ્રમાલુ નીપજાવિક વર્ષ ૩૫ માસ ૪ દિન ૧૦ લાગા પુત્ર નહતુ ॥
તતઃ પરં કુમારપાલેન વર્ષ ૩૧ ॥ તસ્યોપિ પુત્રો ન ॥ અજયપાલેન વર્ષ ૩ રાજ્ય ॥ લઘુ મૂલરાજ
રાજ્ય વર્ષ ૨ લઘુ મીમદેવેન વર્ષ ૬૩ ૬૪ ૧૧ ચૌલક્ય વર્ષ ૩૦૦ મધ્યે તિલ્લયગપાલેન વર્ષ ૪
અતઃપરં વાષેલા રાજ્ય પ્રહિતં ॥ ગાજનાત્ લવણપ્રસાદ વ. ૮૫ વીરધવલ વર્ષ ૧૭ વીસલદેવેન
વર્ષ ૧૮ અર્જુનદેવેન વર્ષ ૧૪ સારંગદેવેન વર્ષ ૨૦ અતઃપરં કર્ણદેવ વર્ષ ૧૮ અતઃપરં સંવત
૧૩૪૦ તુરકાણું યોગિની પુરાત્ ગુર્જર ધારિયાં આંગતં ॥ સુક્ષ્માણેન પીછોડ રાજા રાજ્ય છંડાવીનદ
યોગિનીપુરલિપ્તિ સુહર્ગાળ સાદરીનેન પ્રહિતં રાજ્ય વર્ષ ૧૦ માસ ૫ પછડ જલાલીનેન વર્ષ ૪ તથા
પાતશાહ અલાવરીનેન વર્ષ ૨૧ તન્મધ્યે ॥ સંવત ૧૩૬૦ વર્ષે શ્રીપત્તને ગલકપાન સંજર આગતઃ
જેનપત્તને જનરાર્થ દુર્ગો નિષ્કાદિતઃ અઢીની મશીત નીપજાવી અસાહિતિનુગડ નીપજાવિક મુરઝાળ
અલાવરીનેના રાજ્ય મધ્યે ધોસદિન તતઃપરં કુતચરીન રાજ્ય વર્ષ ૧ ॥ નસીરુદીન માસ ૨ રાજ્ય

ઘોસરીન વર્ષ ૪ માસ ૮ મહિમૂદશાહ વર્ષ ૨૭ પાતસાહ પીરોજ વર્ષ ૪૦ રાજ્ય તથા ગૂર્જર ધરિત્ર્યા પાન શ્રીમદાપર સવત ૧૪૪૮ વર્ષે આગત વર્ષ ૨૧ રાજ્ય કૃત તન્મયે સુરત્રાણ મહિમૂદ માસ ૨ રાજ્ય કૃત ॥ સવત ૧૪૬૭ વર્ષે પોસ સુદિ ૫ સુરત્રાણ અહિમૂદ રાજ્ય પ્રાપ્ત ॥ વર્ષ ૩૧ માસ ૭ દિન ૬ સવત ૧૪૯૯ અહિમૂદ રાજ્ય શ્રીકૃતવરીન રાજ્ય વર્ષ ૮ માસ ૬ દિન ૧૨ કૃત ॥ સવત ૧૫૧૫ વર્ષે જ્યેષ્ઠ વદિ ૯ પાન શ્રીદાલદીન દિન ૮ રાજ્ય ॥ સવત ૧૫૧૫ આપાઠ સુદિ ૩ સુરત્રાણ મહિમૂદેન વર્ષ ૫૩ માસ ૫ દિન ૧૦ રાજ્ય કૃત સવત ૧૫૬૮ માર્ગ-શિર્ષ સુદિ ૪ સુલતાન સદાકરેણ વર્ષ ૧૫ માસ ૮ દિન ૨૦ રાજ્યકૃત ॥ સવત ૧૫૮૨ વર્ષે વૈશ્રવ સુદિ ૩ સુરત્રાણ શર્કદર માસ ૨ દિન ૧૮ રાજ્યકૃત પછડ સુરત્રાણ લખુમહિમૂદેન દિન ૫૩ રાજ્ય ॥ સવત ૧૫૮૩ વર્ષે સુલતાન બાહદુર શાહ રાજિ વડુ ॥ શ્રાવણ સુદિ ૧૪ દિને વર્ષ ૧૦ માસ ૮ રાજ્ય ॥ સવત ૧૫૯૨ વર્ષે હમાઝ રાજ્ય વર્ષ ૧ સવત ૧૫૯૩ વર્ષે માસ ૧૪ રાજ્ય (રાજા) રહિત ચલાવિક પ્રધાને સવત ૧૫૯૪ વઢાવર તુ મત્રીતુ લતીમસાહનુ વેટુ સુરત્રાણ મહિમૂદ રાજ્ય કૃત વર્ષ ૧૮ સવત ૧૬૧૦ મૃત્યુ સવત ૧૬૧૧ વર્ષે મદાકરનુ સતાનાઉપેઢી સાતમી સુલતાન અહિમૂદ રાજ્ય કૃત વર્ષ ૭ સવત ૧૬૧૬ વર્ષે મદાકર રાજ્ય કૃત ॥ સવત ૧૬૨૯ પાતસાહ અકબરણ પતન ગ્રહિત ॥ ઇતિ ॥ લિ । મુ । વિનયસાગરેણ ॥

—o—

કોણ અદીકું ?

‘અક્ષાત’

[અંગની]

જીવન વનના નૌતમ કથારા,
મહી પગલાં મેડાતાં મારાં,
ત્યારે આ હૈયા—ધનકારા,
સુણતું કોણ અદીકું ?

કૌમારે ભાવિનાં સપનાં,
—અગમ અગોચર ભવ્ય કલપના—
આશ-નિરાશે સરખાં ખપનાં,
પોપે કોણ અદીકું ?

યૌવન સાહસ વિક્રમભર જે,
નિત્ય નવીન પ્રયોગકુશળ જે,
તે ભવવાટે દીપ બનીને,
પ્રેરે કોણ અદીકું ?

ધડપણમાં ગત અનુભવ સંગે,
વીતવતાં દિન મહાર ઉમંગે,
આધમતું જીવન નિજ રંગે,
રંગે કોણ અદીકું ?

હાઈ બ્લડપ્રેશરનો ઉપાય અને લસણ

બ્લડપ્રેશર નામ નવું છે. પણ એના ઉપાય તરીકે હમણાં બહાર આવેલું લસણ

જૂના કાળથી આ દેશના ખોરાકમાં વપરાય છે. પણ એ વસ્તુ આ દેશમાં બહારથી આવેલ છે એમ લાગે છે. “લસણ, શાન્તર, ડુંગળી, મોદકાની બગી અને અપવિત્ર જમીનમાં ઊગેલી વસ્તુઓને મનુએ દિગ્મતિ માટે અભક્ષ્ય કહી છે.” (મનુ અ. ૫, શ્લો. ૫) અને બ્રાહ્મણોના મોટા ભાગમાં તથા ચુરત વૈષ્ણવોમાં મનુસ્મૃતિનો આ આદેશ હજી પગાય છે. પણ બાકીના લોકોના ખોરાકમાં લસણ ડુંગળીને મોટું સ્થાન છે અને આયુર્વેદના ગ્રંથોએ આ વસ્તુની આલસડછેટ સ્વીકારી જ નથી. દિગ્ને લસણ નથી ખાતા તેનું જે કારણ વૃદ્ધ વાગ્મતમાં તથા નાવનીતકમાં આપ્યું છે તે આ વસ્તુઓનું પરદેશી મૂળ સૂચવે છે. લસણની ઉત્પત્તિ માટે ઉપર કહેલા બેય ગ્રંથોમાં નીચેની પૌરાણિક દંતકથા આપી છે. “અમૃતમંથનના પ્રસંગે જ્યારે વિષ્ણુએ ચક્રથી રાહુનું માથું કાપી નાખ્યું ત્યારે એના ગળામાંથી જે અમૃત ત્રિદુઓ જમીન ઉપર પડ્યાં તે લસણ રૂપ થયાં.” (વૃદ્ધ વાગ્મત ઉ. અ. ૪૯ અને નાવનીતક શ્લો. ૧૦-૧૧)

બન્ને ગ્રંથકારો કહે છે કે દૈત્યના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી દિગ્ને લસણ નથી ખાતા (નાવનીતકમાં વિષે નથી ખાતા એમ કહ્યું છે).

લસણ પછી પત્રાંકુનો પ્રયોગ વાગ્મતમાં આપ્યો છે અને એ પ્રસંગમાં પત્રાંકુનાં વખાણ કરતાં કહ્યું છે કે—“શકાધિપતિની નિંદા સાક્ષાત્ પત્રાંકુ ડુંગળીમાં રહી છે. અને એના ઉપયોગથી શક સ્ત્રીઓની કપોલકાન્તિ દીપી ઊઠે છે.”^૧ વળી હિમાલયમાં અને શક દેશમાં થતા લસણના કંદ વાપરવાનું વાગ્મત કહે છે.^૨ એ બધું જોતાં શકો સાથે લસણ અને ડુંગળી આ દેશમાં આવ્યાં હોય અને વૈદ્યોએ એના ગુણો જોઈને તરત અપનાવી લીધાં હોય એમ જણાય છે. વાગ્મત અને નાવનીતકમાં લસણ ડુંગળીની રસાયન તરીકે જે જારે પ્રશંસા કરેલી જોવામાં આવે છે તે ચરક સુશ્રુતમાં નથી એનો પણ ઐતિહાસિક ખુલાસો આ રીતે મળી રહે છે.

શકો ઇ. સ. પૂર્વે પહેલાં શતકમાં આ દેશમાં આવ્યા અને તે પછી થોડા વખતમાં જ આ વસ્તુઓના ગુણોનો એ વખતના વૈદ્યોએ સારો અભ્યાસ કરી લીધો જણાય છે.

૧ સાક્ષાદિવ સ્થિતં યદ્ર શકાધિપતિઝીવિત્તમ્ ।

યસ્યોપયોગેન શકાંગનાનાં લાવ્યસારાદિવ નિર્મિતાનાં ।

કપોલકાન્ત્યા વિજિતઃ શકાંકો રસાતલં ગચ્છતિ નિર્વિદેશ ॥

૨ તસ્ય ચન્દાન્વસન્તાન્તે હિમવદ્દષ્ટક, દેસાજાન્ ।

વાગ્મટ વગેરે પ્રાચીન વૈદ્યો લસણને રમાયત અર્થાત્ સામાન્ય આરોગ્ય તથા આયુષ્યને વધારનાર ગણે છે. અને તે ઉપરાંત શરદીનું તથા વાયુ દોષનું લસણ પરમ ઔષધ છે એમ કહે છે. વાગ્મટ કહે છે કે “ જેના શરીરને ટાઢ, વરસાદ અને દિમથી નુકસાન થયું હોય તેને, જેનાં હાડકાં ઋણાઈ ગયાં હોય, વળી ગયાં હોય કે દુઃખનાં હોય તેને તથા વાયુદોષથી જેઓ પીડાતા હોય તેઓનું આ પરમ ઔષધ છે. ”^૧

હાલમાં પણ આપણા દેશમાં એના આ ગુણો લોકપ્રસિદ્ધ છે. સંધિવા વગેરે વાત રોગો ઉપર લોકો લસણનો ઉપયોગ કરે છે. શરદી લાગી હોય ત્યારે પણ ખવરાવે છે. દમના કેટલાક દરદીઓને લસણના ઉપયોગથી ફાયદો થયાનું ઘણા વખતથી સાંભળીએ છીએ. અક્ષત, દમની ઘણીખરી દવાઓની પેઠે આનો પણ ફાયદો અસ્પષ્ટાસીક હોવાના દાખલા મને મળ્યા છે. ને કે હાલમાં ગુજરાતના એક પ્રસિદ્ધ વિચારક પોતાના જૂના અને વારંવાર બહુ હેરાન કરતા દમ માટે લસણની એકએક કળી ખાય છે અને એથી એમને ફાયદો છે, એમ ખબર સાંભળ્યા છે. હાલમાં બ્રહ્મપ્રેશર ઉપર લસણ ગુણકારી હોવાનો વાત બહાર આવી છે. આ બ્રહ્મપ્રેશરનો આગાદ પર્વાય તો આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં મળતો નથી. પ્રાચીન અને અર્વાચીન વૈદ્યકની રોગવર્ગીકરણ પદ્ધતિ જ ભિન્ન હોવાથી આવા રોગતામોના પર્વાય ન મળે એમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ બ્રહ્મપ્રેશર વધી જવાથી ઘણીવાર ઉન્માદ (ગાંડપણ) થઈ જાય છે. અને જૃદ્ધ વાગ્મટમાં ઉન્માદના યોગોમાં એક લઘુનૃત્ન પણ છે. વળી હાલમાં જ મળી આવેલા જૃદ્ધ જીવકંત્ર નામના ગ્રંથમાં પણ લસણને ઉન્માદદર કહ્યું છે.

આટલી જૂની માહિતી. હવે બ્રહ્મપ્રેશરનું દરદ હાલમાં ઘણું સામાન્ય થવાથી એના ઉપાયો પણ શોધાય એ સ્વાભાવિક છે. ગર્ભગંધાની શોધ હમણાં જ બહાર પડી છે, અને એ વસ્તુ પુષ્કળ વપરાવા પણ માંડી છે. પછી મદાત્મા ગાંધીજી હાલમાં લસણ ખાય છે, એમ મારા મિત્ર ‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રી લાલ્લુશી રામનારાયણ પાંકડ પાસેથી સાંભળ્યું, એટલું જ નહિ પણ એમણે પોને પણ એનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો એ જોયું, એટલે લમણ વિશે જિજ્ઞાસા ઉદ્ધોપિત થતાં શ્રી પાંકડની જ સલાહથી શ્રી. મદાદેવ દરિબાર્ઈ દેશાધને પૂછાયું, અને એમણે જવાબમાં લખ્યું કે બ્રહ્મપ્રેશર ઉપરના એક જાણીતા પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે લસણના પ્રયોગથી અનેકવાર પ્રેશર ૩૦-૪૦ મુધી ઘટ્યું છે. ડાક્ટર અનસારી સાહેબની આ વિષે ખાસ લેખામણ હતી, અને અમારી ઉપર એક સ્વીડનની આઈ નામે આશરોજન શ્રીન હમેશાં કાગળો લખે છે તે તો લસણને દરેક બ્રહ્મપ્રેશરના વ્યાધિમાં અને દરેક આંતરડાના દોષમાં અકસીર ગણે છે. એનામાં Toxinsને બહાર લાવવાની અજગ્ય શક્તિ છે. ગાંધીજી રોજ અહીં તોલા મુધી લસણ કાચું વાટીને ખાય છે. બ્રહ્મપ્રેશર હતું ત્યારે તો ખાના દત્તા જ, પણ હજી ખાવાનું આણુ જ છે. એમનું બ્રહ્મપ્રેશર હાલ તદ્દન નોર્મલ છે.

આટલી દક્ષીણ પૂરી પાડવા ઉપરાંત શ્રી. મદાદેવબાઈ એ એપ્રિલમાં ‘લીડર’ પત્રમાં પ્રગટ થયેલા એક લેખનો દવાત્રો આપ્યો હતો અને બ્રહ્મપ્રેશરનાં કારણો તથા લસણના

૧ સીતવર્પદ્ધિમદિઘતનૂતાં સ્તવ્યમાનકુટિલવ્યવિતામ્નો ।

મેઘજલ્પ પવનેપદ્ધતનાં વક્ષ્યતે વિધિરો લઘુનલ્પ ॥

એના ઉપર-ઉપયોગ સંબંધી નીચેની માહિતી ઉક્ત લેખમાંથી ખેંચેલો સાર છે. (‘લીડર’નો લેખ ‘Physical Culture’ ના તાન્ન અંકમાં મિલો હૅરિટગ્સે લખેલા લેખનો સાર છે.) બ્રહ્મપ્રેશરના નિદાન તરીકે કેટલાક વાદો બહાર આવ્યા છે. પહેલો, મૂત્રામ્લ ‘યૂરિક એસિડ’નું વિષ આ રોગમાં કારણભૂત છે એટલે કે વધારે પ્રમાણમાં માંસમય ખોરાક ખાવાથી નુકસાન થાય છે એ વાદ ત્રીસ સાઝીસ વર્ષ પહેલાં પ્રચલિત હતો. આ વાદમાં પ્રોટીન તત્ત્વોનું પાચન તથા શોષણ થતાં હેવટ રહેલાં તત્ત્વો વૃક્ષ-મૂત્રપિંડને વધુ પડતો શ્રમ આપે તેથી તથા લોહીમાંથી એ પ્રોટીન તત્ત્વોને બહાર કાઢી નાખવાની શરીરની અશક્તિને લીધે બ્રહ્મપ્રેશરના કારણરૂપ મૂત્રામ્લવિષ પેદા થાય છે એવી માન્યતા છે. એ જૂનો વાદ અત્યારે અમાન્ય થઈ ગયો છે એમ નથી પણ કાંઈક જુલાઈ ગયો છે ખરો. અન્નાદારી વર્ગમાં આ વાદનો હજી કીક પ્રચાર છે. કારણ કે માંસાહાર સામે મન્યજાત દલીલ આ વાદ પૂરી પાડે છે.

પછી બીજો એવો વાદ પ્રચારમાં આવ્યો કે જે વિષે હાનિ કરે છે તે કાંઈ માંસ કે પ્રોટીનમાંથી આપણા શરીરની પ્રાકૃતિક ક્રિયાને પરિણામે ઉત્પન્ન થતાં નથી, પણ આપણા આંતરડામાં રહેલા સડો ઉત્પન્ન કરનાર કીટાણુ-જે પ્રોટીનમાંથી પોતાનો ખોરાક લે છે, તેઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

ત્રીજો વાદ જે પછી આવ્યો અને જે આધુનિક લોકપ્રચલિત પથ્યાપથ્ય વાદ છે, તે અમ્લવિરુદ્ધતા સમયેગ આહારનાં ખનિજ તત્ત્વોમાં તથા પરિણામે લોહીમાં હોવા-જોઈએ, અને સમયેગ ન રહીને અમ્લાધિક્ય થઈ જાય તો એ નુકસાન કરે, એ પ્રકારનો છે. આ વાદમાં પણ માંસમાં હાનિકારક તત્ત્વો હોવાની વાત તો છે જ પણ ભાર દુષ્ટ કીટાણુના ઉત્પન્ન ઉપર નથી પણ અમ્લ ખનિજો ઉપર છે.

સામાન્ય વાંચનારને જરૂર એમ લાગશે કે આમાંથી ગમે તે વાદ સાચો હોય પણ બધાનો સાર તો એટલો જ છેનાં કે ભારે માંસમય ખોરાક વધારે ન લેવો અને તેને બદલે થોડો માંસમય કે માંસરહિત દૂધ ફળો અને શાક વગેરેનો ખોરાક લેવાથી નુકસાનના આ બધા સંભવો દૂર થઈ જશે. અલ્પજાત, આ વ્યવહારુ દષ્ટિ છે, પણ થોડો ફેર જરૂર પડે છે.

જો પ્રોટીનનું આધિક્ય એ જ મૂળ કારણ હોય તો એની ન્યૂનતા એ જ મુખ્ય ઉપાય. આ વિષયમાં ઈડાં માંસના વર્ગમાં ગણાશે પણ ચરબી નહિ ગણાય. વળી દૂધ, પતીર અને કઠોળનો પણ એ જ વર્ગમાં સમાવેશ થશે.

પણ જો બીજો કીટાણુવાળો વાદ સ્વીકારવામાં આવે તો માંસ અને ઈડાં તો વર્જ્ય જ, પણ દૂધ અને સોયાબીન જેવા અમુક કઠોળ ગ્રાહ્ય કરે. અલ્પજાત, આ વાદમાં કબજિયાતને પણ કારણ ગણવું પડશે. બાકી ઉપાયમાં તો સડો ઉત્પન્ન થાય એવા માંસ અને ઈડાંમય ખોરાકનો ત્યાગ અને કબજિયાત ન કરે તથા સડો ન થાય એવા આહારનો સ્વીકાર એ જ મુખ્ય રહે છે. વળી લેક્ટીક એસિડ, બેક્ટીરિયાની ખાસ દવાઓ, દૂધની અમુક બનાવટો વગેરે પણ લાલ કરે.

હવે ત્રીજે અમ્ય-અમ્યનિરુદ્ધનો વાદ જોઇએ આ વાદથી પણ અન્નાદારીને મદદ મળે છે વાન એમ છે કે પ્રોતીનના આધિક્યવાળી વસ્તુઓ બહુ સજાપાન છે તે જ વસ્તુઓ અન્નાધિક્ય પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે મતલબ કે માસ અને ઇંડા અમ્યપરિણામી છે ત્યારે દૂધ, પતીર અને ડોકોર અમ્યનિરુદ્ધપરિણામી છે આ અન્નાધિક્યના માનીએ તોપણ મામ તો ખોરાકમાંથી નીકળી જ જાય, પણ અમ્યનિરુદ્ધ ખનિજો ખાતર લીનેહતરી પર્ણશાક અને મોસમી, ટમેટા વગેરે વસ્તુઓ આહારમાં પુષ્કળ લેલી જોઇએ વળી દૂધ વગેરે પુષ્કળ લઈ શકાય આમાંની ઘણી વસ્તુઓમાં પ્રોતીન છે પણ કમજિરાતો ઓછી કરવામાં તથા આતરડાને મડો દૂર કરવામાં આ વસ્તુઓ ઘણી મદદ કરે છે

હું પોતે મધ્યમ વયનો છું અને આમાંના મધ્યવાદ તરફ માનથી જોઉં છું જો મૂત્ર પરીક્ષા ગ્રાવતા ઇન્ડીન (Indican) છે એમ માલૂમ પડે તો બ્લડપ્રેશર તપાસાવવું જ કાળજી કે મૂત્રમાં ઇન્ડીન આતરડાના મડાના શોષણની નિશાની છે

હવે હાર્બલ્ડપ્રેશર મામાન્ય અન્યોક્તિમાંથી આતરડાના સડા સાથે જોને નજીકનો મતલબ છે એની કેન્સીઝ હકીકતો મારા જાણનામાં આવી છે સારા પ્રવાસીઓ અને સારા વાચનારાઓ જાણે છે કે હાર્બલ્ડપ્રેશર ઓછું કરવા માટે એક જૂનો અને જાણીતો ઉપાય લસણ છે યુરોપખંડના લગભગ બધા દેશોમાં લોકોની ઘરગથ્થુ દના (Folk Remedy) અને લોકપ્રિય દનાઓમાં લસણ જૂનામાં જૂની વસ્તુ છે અને દના તરીકે એનો ઉપયોગ પ્રાચીન રોમ સુધી જ નહિ પણ પ્રાચીન ભારત પર્યંત પડેલો છે (જે આપણે શર્યાતમાં જોઈ ગયા છીએ)

પણ માન્ય પુરાવો તો આ લેખકને લસણ તરફ ખોરાક કે દના તરીકે અગ્રેજને સદજ એક જાતની સૂગ હતી પણ જ્યારે હકીકત સામી આવીને ઊભી ગઈ ત્યારે મનના પૂર્વગ્રહો છોડી દેવાની તૈયારી હોવી એ જ વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિની કસોટી છે અને ઉગ્ર ગંધ પેડે જ લસણના પક્ષમાં હકીકત પણ ઘણી છે જેમ એ મેં ય કોડલીવગ્ઓઈલમાં પણ છે લસણને વનસ્પતિજન કોડલીવગ્ઓઈલ કહેવામાં આવે તો જરાય ખોટું નહિ પછી બ્લડપ્રેશર સમઘી વાચનમાં જેમજેમ હું ઇંગ્લેન્ડની પૂર્વ દિશામાં આવતો ગયો તેમ તેમ બ્લડપ્રેશરને ઓછું કરવાની લસણમાં એની પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિ હોવાના ખરેખરા વૈજ્ઞાનિક પુરાવા મારા જોગમાં આવતા ગયા જો આ પુરાવો ‘પોતે દરદીઓને આપ્યું અને તેઓનું બ્લડ પ્રેશર ઓછું થયું’ એ જાતનો ધધાદારી ચિકિત્સકોનો જ હોત તો એ પુરાવો એક જાતની માનસિક અસર—રહાના લસણ તરફનો રચાનિક આદર હોવાનો મને વહેમ ગ્રહેત પણ ક્રાન્સના પ્રકૃત શારીરવિદો (Physiologists)એ મિનાડા અને ફૂતગઓ ઉપર લસણથી બ્લડપ્રેશર ઓછું કરવાના પ્રયોગો કર્યા છે, એમ જ્યારે વાચ્યું ત્યારે મારો વહેમ ભાગી ગયો અને આ સાતમાં ગમ પડ્યો પછી મારી શોધખોળની મુમાફરીમાં પૂર્વમાં આગળ વધ્યો (અનમત આ મધુ ન્યૂયોર્કની મેડિસન લાયબ્રેરીમાં ભેમીને જ મળ્યું છે) અને છેવટ ખર્કોફ (Kharkoff)—હુનિસના જે ગ્રેક માત્ર દેશમાં સરનાર લાઈમાં પૈમા ખરચે છે તે કરતા વધારે પગા વૈજ્ઞાનિક શોધખોળની બામતમાં ખરચે છે ત્યાં પહેલો અને ત્યાંના પોપણની વૈજ્ઞાનિક સરથાની જીવન ગમાયન (Bio-chemical) શાખામાં

હવે લસણ જેમ બ્લડપ્રેશરનો ઉપાય મનાય છે તેમ જ આંતરડાના સડાનો પણ ઉપાય મનાય છે. વળી મને શંકા પડી. અને એક દુર્ગંધને બીજી દુર્ગંધ વડે ઢાંકવા જેવો આ દાખલો લાસ્યો. પણ ઉદરને આંતરડામાં સડો થાય છે કે નહિ એ જાણવાની પરવા જુવાન સોવિયેટ વૈજ્ઞાનિક સિવાય બીજું કાઈ કરે ખરું?

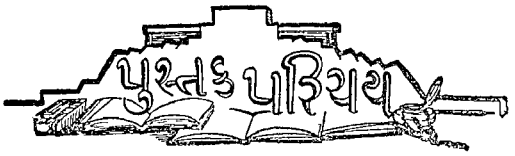
પણ ઉદરને આંતરડામાં સડો થાય છે અને ખોરાકમાં અમુક ઓક્સિડાઈઝ (Iron oxide) એક ટકા મેળવવાથી એ સડાનું માપ કાઢી શકાય છે. અને લસણ એ સડો દૂર કર્યો, લસણ કાચું, માંસ સાથે રાંધીને કે આલ્કોહોલમાં એકસ્ટ્રેક્ટરે આપવામાં પણ એની અસર એક સરખી થાય છે. વળી થોડી માત્રામાં—ખોરાકના વજનના ત્રણ ટકાથી કે ટકા સુધીની માત્રામાં અસર થાય છે વગેરે નિશ્ચયો તેઓએ પ્રયોગોથી કર્યા છે. મતંબજ કે, સડાવિરોધી કીટાણુની મદદથી સડાને દૂર કરવાના માર્ગથી આ માર્ગ જુદો જ છે એવું આથી સિદ્ધ થાય છે. પણ પુરાવાની વિશેષ ખૂબી તો એ છે કે આંતરડાનો સડો અટકાવીને જ પણ નાની રક્તવાહિનીઓ અને કેશવાહિનીઓ (capillaries)ને વિસ્તૃત કરીને બ્લડપ્રેશર ઓછું કરવાની લસણમાં શક્તિ છે. અને આ શક્તિનો પુરાવો એ છે કે ચામડી-વાટે લસણની રસક્રિયાનું લોહીમાં ઇન્જેક્શન આપવાથી બ્લડપ્રેશર ઓછું થવાના માણસોમાં જ નહિ પણ પ્રાણીઓમાં પણ પુરાવા મળ્યા છે.

ટૂંકામાં, એક જ ચીજમાં જુદે જુદે રસ્તે એક જ પરિણામ લાવવાની શક્તિ એક પદાર્થને આપવાનો કુદરતનો આ અમતકારિક દાખલો લાગે છે. કુદરતે શા માટે આવો અમતકાર યોજ્યો? કાણ કહી શકે? કોડ નામની માછલીના લીવરમાં રહેલો તેલમાં એક સાથે બે તફત લિપ્ત પ્રાણુતરવો—વીટામીન-સનો જથ્થો દુનિયાના બીજા કાઈ પણ પદાર્થ કરતાં વધારે છે. એનો અને એક જ વસ્તુ દુર્ગંધવાળી હોવા છતાં ધરમથ્થુ દવા હોય એનો શા ખુલાસો છે?

બ્લડપ્રેશર અને લસણની બાળતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય પુરાવાઓ શોધવા પાછળ દુનિયાની બે મુસાફરીઓ કરીને આપણે પાછા અમેરિકા આવી પહોંચ્યા છીએ. અમેરિકાની પ્રજા બ્લડપ્રેશરના વિશિષ્ટ વલણવાળી છે અને અહીં જોઈએ છીએ તો અહીંના દાકતરો હાથ બ્લડપ્રેશર માટે દારૂ ન પીવે, તમાકુ ન લેવી, ચા, કાફી, મરી, મસાલો વગેરે ન ખાવું, ક્રોધ ન કરવો, સદાના હેરફેરની કે બીજી ચિંતા ન કરવી, અરે! દાકતરના બીલની કે બ્લડપ્રેશરની પણ ચિંતા ન કરવી તેમજ તમારી હાલીમાં થાય એવડી જુવાન ઉમ્મરની વહુને ન પરણવી, વગેરે વગેરે નિષેધાત્મક ઉપાયો યોજે છે. અને આ નિષેધોનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન સમજવા જતાં આખું પુસ્તક લરાય, પણ એવાં પુસ્તકો વાંચવા કરતાં પથ્યાપથ્યના નિયમો પાળવા એ વધારે સારું છે.

ટૂંકામાં, હાઈ બ્લડપ્રેશર વધારે એવા આહાર—અપ્યત્વે કળંગિયાત કરે એવા તથા પ્રોટીનપ્રધાન ખોરાક—અને ક્રોધચિંતાદિનો ત્યાગ કરવો તથા દૂધ, પત્રશાક, ટમેટાં, મોરંગી જેવાં ફળો અને લસણ યોગ્ય માત્રામાં ખાવું એ હાઈ બ્લડપ્રેશરનો ઉપાય છે એટલો ઉપલા લેખનો સાર છે.

‘આધુર્વેદ વિજ્ઞાન’ માંથી]

The Types of Sanskrit Drama —By D R Manked, Urmī
Prakashana Mandir, Karachi, with a foreword by Dr. S K.
De, 1636 Pp 212 (including Appendices) Rs. 5.

ત્રણેક વર્ષ ઉપર પ્રો. પુરોહિતે ડૉ. કીથના 'Sanskrit Drama' નો ગુજરાતી અનુવાદ બહાર પાડ્યો, તેની સમાલોચના કરતી વેળા ગ. વિજયગાયે પડકાર કર્યો હતો કે હવે સમય એવો આવી લાગ્યો છે કે ગુજરાત આરા અનુવાદ માત્રથી સંતોષ પામીને બેસી રહે તેમ નથી જુનાજુદા વિષયના અભ્યાસી ગુજરાતી વિદ્વાનો તત્તત્ત વિષય ઉપર સ્વતંત્ર મૌલિક ગ્રંથો લખે એવી આશા ગુજરાત રાખે છે આ ઘોષણા કરતી વેળા અમુક વિદ્વાનોના નામનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ પણ રૂવામાં આવ્યો હતો—પ્રો. ડૉ.લગ્ગાય માકડ તેમાંના એક હતા. એ પડકારનો પ્રો. માકડે આપેલો જાણે ઉત્તર—*The Types of Sanskrit Drama* સંસ્કૃત સાહિત્યના હજી સુધી લગભગ અણખેડાયેલા પ્રદેશ ઉપર આ સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખી પ્રો. માકડે પોતાનું ઋષિમુગ્ધ કેડાનું ચારુ કર્યું છે—શરુ કર્યું છે, એમ ભવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને, કહું છું પ્રો. માકડની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો—સ્વકર્મનિશ્ચાનો ધડો અન્ય ગુજરાતી વિદ્વાનોએ લેવો ધટે, અને પોતાનું કર્તવ્ય જાળવી ગુજરાતનું ગૌરવ વધારવું ધટે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આઠ પ્રકરણો છે પહેલા પ્રકરણમાં નૃત્ત, નૃત્ય અને નાટ્ય—આ પદ્ધતિપુટીની ઉત્પત્તિ અને અર્થનો ઇતિહાસ દેરીને છેડે રૂઢ થયેલા અર્થબેદ સમજાવ્યા છે બીજું પ્રકરણ નાનું છે તેમાં 'રૂપક' પદ ધી સ ના દશમાં સાતમાં 'નાટ્ય' ના પર્વાય તરીકે પ્રયોગ પામવા લાગ્યું હોય એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે ત્રીજા પ્રકરણમાં દશ્ય રૂપકોના લક્ષણ, નેતા, વસ્તુ, રસ વગેરે વિશે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જે માહિતી મળે છે તેનો મંત્રાદ કર્યો છે: યથોચિત અને યથાનકાશ ટીકા પણ કરી છે આ મમીક્ષામાં ધનજયના દશરૂપકને મુખ્ય આધાર—ગ્રંથ તરીકે રાખ્યું છે તે યોગ્ય જ છે ચોથા પ્રકરણમાં આ દશ્ય રૂપકોની નાટ્યપ્રકાર લેખે ઉત્કાન્તિ શી રીતે—એ ધોગણે—ચર્ચા તેની ચર્ચા કરી છે પાંચમાં, ઉપજી રૂપકબેદો—નાટિકા જેના—નો ઉલ્લેખ છે છઠ્ઠામાં, ઉપરૂપકોની સંખ્યા, અને જુદા જુદા આધાર—ગ્રંથોને મતે નિર્ણીત થયેલા તેના સ્વરૂપ અને લક્ષણોનો સમ્રદ અને ચર્ચા છે સાતમાં, આ ઉપરૂપકોની ઉત્કાન્તિની મરણિ દર્શાવી છે અને છે'ના પ્રકરણમાં સંસ્કૃત નાટ્યની ઉત્પત્તિ અને ઉત્કાન્તિનો વિષય ચર્ચો છે આ ઉપરાંત, પાંચાગિક શબ્દોનું પરિશિષ્ટ, 'વિષય અને નામ'ની અનુક્રમણી વગેરે પણ આપ્યા છે

આ સક્ષિપ્ત વસ્તુનિર્દેશ ઉપરથી મામાન્ય દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથના બે ગુણો તત્કાળ નજરે આવે છે: પહેલો—ઉભરાતી, આધાર—જૂત ગ્રંથોમાંથી ટાકેલા અત્તરણોની સમૃદ્ધિ.

ડો. દેએ, પણ આ દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થની અતિ ઉપયોગિતા સ્વીકારી છે. પ્રો. માંકડના પુસ્તકનું ખીજું ગમે તે મદત્વ કે વિશિષ્ટતા હો, પણ એટલું તો નિઃસંશય છે. કે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના ભાષિ અભ્યાસીને પોતાના વિષયનાં સ્વરૂપ, લક્ષણ વગેરે સુદાઓ વિશે સમસ્ત સામગ્રી એક જ સ્થળે સંગૃહીત થયેલી જોઈતી હશે તો તે આ પુસ્તકમાં મળશે. ખીજે ગુણ, ગ્રન્થમાં વિષયસતું ધોટ વિચાર-સ્વાતન્ત્ર્ય. પોતાનું મુખ્ય વક્તવ્ય (Thesis) રજૂ કરવામાં અને પ્રતિપાદન કરવામાં પ્રો. માંકડે સ્વતન્ત્ર ધોરણ અને સંગ્રહિત સ્વીકાર્યા છે તેનો જરા સવિસ્તર ઉલ્લેખ આગળ કરશું. આ ઉપરાંત, અમુક વિષયમૂલ સુદાને લગતી ચર્ચામાં સૂક્ષ્મભુદ્ધિથી ઉપગ્રન્થ પ્રમાણેને આધારે વિરુદ્ધ પક્ષોનાં જ્ઞાનજન વિચારવા-ચર્ચવાં, દૃષ્ટાન્તોમાં કંઈ પણ વિશિષ્ટતા હોય તો તેની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા સૂચવવી: આમ સંશોધન, તુલના અને ચર્ચા-અને એ સૌમાં પ્રાણરૂપે રહેલાં વિચાર-સ્વાતન્ત્ર્યથી આ ગ્રન્થ સચેતન થયા છે. પ્રો. માંકડે ચર્ચા કરીને જે અનુમાન સાધ્યાં છે તે ગ્રાહ્ય છે કે નહિ તે પ્રશ્નને ગાંધુ રાખીને-અને ચર્ચા પછી પણ-સૌ કાર્થ આ વિચાર-સ્વાતન્ત્ર્યને વિના મંકાએ સ્વીકારશે.

આટલું ગ્રામાન્ય દર્શન કર્યા પછી હવે આપણે ‘અંદર’ જઈએ. ત્રીજું અને છેલ્લું, આ એ પ્રકરણો રૂપક અને ઉપરૂપકના પ્રકારે, તેનાં લક્ષણ વગેરે વિશે આધાર-ગ્રન્થોમાંથી સંગ્રહિત અવતરણાથી અને તેના ઉપર પ્રાસંગિક ટિપ્પણથી ભર્યા છે. બાકીનાં પ્રકરણો એક સંગ્રહ દૃષ્ટિગિન્દુને અનુલક્ષીને લખાયાં હોય એમ સ્તવર જણાઈ આવે છે. આ નાટ્યશાસ્ત્રોદયિમન્થન કરવામાં રહેલું ધ્યેય-‘નાટ્યપ્રકારોની ઉત્પત્તિ અને ઉત્ક્રાન્તિ સી રીતે ચર્ચા’ તે. એટલે ‘Evolution of the Sanskrit Drama’ એવું નામ આ ગ્રન્થને અપાયું હોય તો તે પણ જોણું વ્યાપક કે અર્થવાહી ન થાય.

નાટ્યોત્પત્તિ-અને ઉત્ક્રાન્તિ-ના વિષયમાં આજ સુધીમાં ઘણા વિદ્વાનોએ રસ લઈ શ્રમ કર્યો છે, અને પોતપોતાને સૂઝ્યા તેવા વાદો રજૂ કર્યા છે. પ્રો. મેક્સમૂલર, ડો. ગ્રાડર, ઓલ્ડનબર્ગ, પિયેર, દ્યુરો, ક્રીથ અને અન્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ નાટ્યોત્પત્તિની છણાવટ કરી જુદાં જુદાં મન્ત્ર્યો સૂચવ્યાં છે. આ વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલી સરણિ (Method) માં અને પ્રો. માંકડે સ્વીકારેલી સરણિમાં ભેદ છે. એ સૌએ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ આગળ રાખીને, વેદવેદાંગ વગેરે પ્રાચીન ગાદિત્વમાં ‘નાટ્ય’ વિશે જે કંઈ માહિતી મળી શકે તેને આધારે, નાટ્યોત્પત્તિ વિશે પોતાના મત જાંખ્યા છે. એથી જલદું, પ્રો. માંકડે નાટ્યસ્વરૂપના જે પ્રકારો-નાના મોટા-ઉપગ્રન્થ કે ઉલ્લેખ પામેલા છે તેના વિકાસના તારતમ્યને આધારે એ પ્રકારોની ઉત્ક્રાન્તિ (અને છેવટે, નાટ્યની ઉત્પત્તિ પણ) કયે ધોરણે ચર્ચા તે દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને હું ત્યાં હું ત્યાં સુધી આવો પ્રયત્ન પહેલી જ વાર કરવામાં આવે છે.*

પ્રો. માંકડ પોતાના અભ્યાસનો નિષ્કર્ષ આ શબ્દોમાં વર્ણવે છે: “My main thesis in this volume is to prove a gradual evolution of our Drama i. e. of *સૂક્ષ્મ* from the *વચસ્પદ* and of *વચસ્પદ* from the *વૃત્ત*

* આ સંક્ષિપ્તરૂપે લીધે જે લક્ષ્ય મેદ દેખાય છે તેનું વિસ્તરણ ન થતું જોઈએ. પ્રો. માંકડનું ધ્યેય-નાટ્યપ્રકારોની ઉત્ક્રાન્તિ અને (પછી) નાટ્યોત્પત્તિ; ત્યારે આ ખીલ વિદ્વાનોનું ધ્યેય-નાટ્યોત્પત્તિ અને (પછી) ઉત્ક્રાન્તિ.

types." (p. 135). રૂપકોની ઉત્ક્રાન્તિના વિષયમાં "જેમ ઓછા અંકો અને ઓછાં પાત્રો તેમ રૂપક-પ્રકાર વધારે પ્રાચીન" એ ધોરણુ પ્રો. માંકડ સ્વીકારે છે; અને એ દૃષ્ટિએ નાટ્યોત્ક્રાન્તિમાં કાલાનુક્રમે ચાર અવસ્થાઓ જુએ છે: (૧) નાટ્ય સ્વરૂપના આદિધાટમાં-એક અંક અને એક પાત્ર. (૨) એક અંક પણ ઝાઝાં પાત્રો. (૩) અનેક અંકો, પણ વસ્તુ બહુ સંકુલ નહિ. છેવટે, (૪) નાટક-પ્રકરણ જેવા સર્વાંગસમ્પૂર્ણ નાટ્યપ્રકારો. આ ધોરણુને અનુસરીને પ્રો. માંકડ 'લાણુ'ને પ્રાચીનતમ નાટ્યકાર તરીકે માને છે.

ત્યારે, પહેલાં તો આ ધોરણુ વિશે વિચાર કરીએ. એક અંકવાળાં નાટકો-કે, ખરું કહીએ તો, 'અંક' જેવી પરિભાષાની ગન્ધ પણ જેમાં ન હોય તેવા પ્રકારો-અત્યન્ત પ્રાચીન નાટ્યપ્રકાર હોય એમ માની લઈએ-પણ તે સાથે જ એક મર્યાદા પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, અને તે એ કે કળાની દૃષ્ટિએ પણ તેમાં પ્રાચીનતા હોવી જોઈએ. નહિતર, કાષ્ઠપણુ સાહિત્યપ્રકારનો વિકાસ, કાં તો નાના સ્વરૂપમાંથી મોટું સર્વાંગપુષ્ટ સ્વરૂપ નિબળ થાય અને કાં તો એવા નિબળ સ્વરૂપના અંગોપાગો જુદાં પડી વૈયક્તિક વિકાસ યથાવકાશ પામે એમ, ઉભયથા શક્ય હોવાથી, આ ધોરણુ ઐકાન્તિક નીવડી શકે નહિ. ઉદાહરણ તરીકે, આજનાં એકાંકી નાટકો અનેકાંકી નાટકોમાંથી જ ખીલ્યાં છે, વિકસ્યાં છે. લાંબી નવલકથા કરતાં ટૂંકી વાર્તાઓ પણ પાછળથી જ જન્મી છે. ખીજુ, નાટ્યના પ્રાચીનતમ સ્વરૂપમાં એક પાત્ર હોય એ અસ્વીકાર્ય લાગે છે. નાટ્ય સંવાદપ્રધાન છે, અને હોવું જોઈએ, નહિતર કેવળ વર્ણનાત્મક પ્રવચન પ્રેક્ષકવર્ગને તદ્દન નીરસ, જડ અને અસ્વાભાવિક જ લાગે. એટલે નાટ્યમાં સ્વાભાવિક રીતે બે પાત્રો તો હોવાં જોઈએ.

'લાણુ'નો આદ્યનાટ્યપ્રકાર તરીકે સ્વીકાર કરવામાં ધણી મુશ્કેલીઓ છે. અલખત, 'લાણુ' એકાંકી છે; પણ સ્પષ્ટ કહીએ તો 'લાણુ'મા કળાના પ્રાચીન સ્વરૂપ કરતાં કૃત્રિમતા વધારે દેખાય છે. 'લાણુ'માં એક જ પાત્ર હોય છે એ જ દર્શાવે છે કે આ નાટ્યપ્રકારમાં સ્વાભાવિકતા ઉપર કળાદૃષ્ટિએ-કે કૃત્રિમતાએ ?—આક્રમણ કર્યું છે. પ્રો. માંકડ પોતે પણ સ્વીકારે છે કે: "Strictly speaking, a monologue is likely to be dry and utterly incapable of developing the plot and it is for this reason that the device known as આકાશમાવિત is resorted to by the Sanskrit actors" (p. 157-8), અને "માગ is essentially based on a monologue and to obviate the difficulty of its being rendered monotonous the ingenious method of આકાશમાવિત is adopted" (p. 78). નાટ્યમાં સંવાદ સ્વાભાવિક અને તેથી અપરિહાર્ય છે. એક જ નટ 'આત્મગતભાષણુ' (soliloquy, જે કે 'લાણુ'માં તો ખરી soliloquy પણ નથી) કરે તે કળાના વિકાસના અભાવનું નહિ, પણ પ્રગતિ પામેલી કળાની અસરનું સૂચન કરે છે. 'લાણુ'માં 'આકાશમાવિત' નો ઉપયોગ વારંવાર કરવામાં આવે છે. આ 'આકાશમાવિત'ને તો, નાટ્યમાં સંવાદની આવશ્યકતા સ્વીકારીને, સંજોગોને અનુસરીને, વિકાસ પામેલી કળાદૃષ્ટિએ ઉપગ્રન્થી કાઢેલી ધોડી (crutch) જ ગણવું જોઈએ. 'લાણુ'મા પણ સંવાદની કેટલી અપરિહાર્યતા છે તેનું દૃષ્ટાંત 'ધૂર્તવિટસંવાદ' એ 'લાણુ'નું નામ જ પૂરું પાડે છે. એક જ પાત્ર રંગભૂમિ ઉપર આવીને પોતાના કે બીજા કોઈના અનુભવોનું વર્ણન કર્યું જાય તો એવા વર્ણનાત્મક નાટ્યપ્રકારમાં

જનતાની દૃષ્ટિએ નાટ્ય જેવું કંઈ રહે નહિ, અને પ્રયોગ સર્વથા નીરસ બની જાય. આવી વસ્તુસ્થિતિ ટાળવા માટે જ 'ભાણુ'માં આકાશમાપિતનો ઉપયોગ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તો આ 'આકાશમાપિત'ની સહાય વારંવાર લેવી પડે તે નાટ્ય સ્વરૂપની પ્રાચીનતાનું સૂચક છે કે મ્હોરેલી-ફૂલીફાલી કળાએ અર્પેલ સામગ્રી-સમૃદ્ધિનું સૂચક છે? પ્રો. માંકડ પોતે જ 'આકાશમાપિત'ને Device કહે છે એટલું નહિ, પણ 'Ingenious method' પણ કહે છે! આકાશમાપિત જેવી થોડી (crutch) ની મદદથી એકોક્તિ (Monologue) ને સંવાદ (Dialogue) નો સ્વાંગ પહેરાવવાની કાશીય કરવી એ જ બતાવે છે કે આ નાટ્યપ્રકાર નાટ્યનું પ્રાચીનતમ રૂપ નથી.

વળી, નાન્દી, (આધીવત્તી પણ) સ્થાપના, સૂત્રધાર, નટી, સ્થાપનામાં ઝડપને ઉદ્દેશીને સંગીત-આ અંગો તો 'ભાણુ'નાં નાનાં ત્રાજવામાં કળાની દૃષ્ટિએ પાંચશેરી મૂકવા જેવું છે; અને પદ્યપ્રામૃતક, ધૂર્લઘિટસંવાદ જેવા પ્રાચીન 'ભાણુ'માં આ અંગો દેખાય છે તે દર્શાવે છે કે સર્વાંગસમ્પૂર્ણ વિકાસ પામેલાં નાટક કે 'પ્રકરણ'ના અંગોનું આ વગરવિચાર્યું અનુકરણ છે. ઉદાહરણ તરીકે, ધૂર્લઘિટસંવાદની સ્થાપનામાં સૂત્રધાર પોતાની પત્ની તખ્તા ઉપર ન હોવા છતાં 'ઘાયે' કહીને તેને સંબોધે છે અને વર્ષાઝડપને ઉદ્દેશીને ગાવાની આજ્ઞા કરે છે! સૂત્રધારની 'ઘાયો' આવતી નથી—એટલે ગાય તો ક્યાંથી જ? તેથી ને પોતે જ ગાવાનું શરૂ કરે છે!

'ભાણુ'ને પ્રથમ નિષ્પન્ન થયેલો નાટ્યપ્રકાર ગણવા માટેના આધારો વિષે પ્રો. માંકડ લખે છે: "Taking all these points—the episodic nature of માળ, and consequent large number of heroes and heroines, the monologue, the very primitive dramatic technique, the descriptive nature of the plot and the employment of Sanskrit only to the exclusion of Prakrit together with the general scheme of evolution of the રૂપક already outlined by me, I am inclined to think that out of all the રૂપક, માળ was the first to evolve" (p. 162). આ પ્રમાણેનું પરીક્ષણ કરીએ.

'ભાણુ' માં વસ્તુ (plot) સળંગ નથી, પણ વિચ્છિન્ન-પરસ્પર અસંગત-પ્રમંગમય છે. પ્રો. માંકડ આ વિશિષ્ટતાને પ્રાચીનત્વ (Primitiveness) ની સૂચક માને છે. અહીં મતભેદને અવકાશ છે. નાટ્યપ્રકારના પ્રાચીન સ્વરૂપમાં આપણે એક અંકની અપેક્ષા રાખીએ તે કરતાં એક (સાર્જી કે નિરજી) પ્રસંગ કે અનુભવની અપેક્ષા રાખીએ તે વધારે યોગ્ય છે. આમાં પ્રયોગની સ્વાભાવિકતા જ મુખ્ય પ્રમાણ હોઈ શકે. પ્રેક્ષક-સમાજ સમક્ષ એક જ પાત્ર જુદા જુદા અસંગત-દશપંદર-પ્રસંગોનું વર્ણન કર્યે જાય તો તે સમાજને-જેના મનોરંજન માટે નાટ્યાદિક રચાય છે-તેમાં રસ પડે ખરો કે? નિરનિરાળા પ્રસંગોનો 'શંભુમેળો' જે જનતાને રસપ્રદ નીવડતો હોય તો પ્રાચીન નાટ્યેતર સાહિત્ય-આખ્યાન, ઉપાખ્યાન વગેરેમાં પણ (દશ્ય-શ્રવ્યનો ભેદ ખ્યાનમાં રાખ્યા પછી પણ, વસ્તુના રસપ્રદત્વ પરત્વે સમાનતા હોવાથી) આ વિશિષ્ટતા હોવી જોઈએ-પણ નથી. ઉપરપરકમાંનાં ઘણાં ખરાંમાં પણ આવા વિચ્છિન્ન-વિચ્છિન્ન પ્રસંગોનો અભાવ છે તે પણ સૂચવે છે કે નાટ્યના પ્રાચીન સ્વરૂપમાં એકાદ પ્રસંગ-અજ્ઞાન, ખરબચડી, અને કળાની દૃષ્ટિએ ગણપવાળી,

રીતે વર્ણવેલો કે ભાગવેલો-હોવો જોઈએ. આમ હોવાથી, વિચિત્ર પ્રસંગોનું સંકલન જેમ પ્રાચીનતા (Primitiveness)નું સૂચક નથી તેમ આ વિચિત્રતાથી નીવળતી કથાની ખામી પણ પ્રાચીનતા સૂચવતી નથી.

વિચિત્ર પ્રસંગોના મક્કનને લીધે 'ભાણુ'મા અનેક નાયક-નાયિકાઓ હોય છે—જ્યારે નટ તો એક જ હોય છે. એ એક નટ પોતાની એકાકિતથી અને લાક્ષણિકતાથી મહાવથી એ નાયક-નાયિકાઓના ભાવો, લાગણીઓ વગેરે, અને તેઓ જે પ્રમગો અનુભવે તેનું આલેખકરણ કરવાનું રહ્યું. આથી પ્રયોગ કેટલો સંકુચ અને કૃત્રિમ થઈ જાય! પ્રો. માંકડ માને છે કે આવો Monologue (એકાકિત) પોતાની 'લૌકિકતા' (popular nature કે પૃથગ્જનતા?) ને લીધે પ્રાચીન (primitive) હોઈ શકે; અને પોતાના મતના ઉપોદ્ધાનને માટે આધારો સૂચવે છે: "That such a monologue may well have been very primitive on account of its popular nature has been suggested more than once" (p. 159). એ જ પાનામાં પાદ-નોંધમાં પ્રો. માંકડ કહે છે કે શાસ્ત્રકારોમાં રામચન્દ્ર 'ભાણુ'ને લૌકિક (Popular character વાળું) માને છે, તેનું આ મતવ્ય તેના ગુરુ હેમચન્દ્રના મતને અનુસરે છે હેમચન્દ્ર 'કાવ્યાનુશાસન'મા કહે છે કે 'ભાણુ' પૃથગ્જનતા વિનાઈ માટે છે આ ઉપરથી પ્રો. માંકડ અનુમાન કરે છે, કે રામચન્દ્રને મતે-અને હેમચન્દ્રને મતે પણ—'ભાણુ' પ્રાચીન (primitive) છે આ વિચારશ્રેણિમાં primitive અને popularના અર્થભેદ બરાબર લક્ષમાં રખાયા હોય એમ જણાતું નથી. જે કંઈ પૃથગ્જનતામાં ઉત્તર પાશ્વું હોય તે બધું primitive હોય એમ વ્યાપ્તિ ખાધી ગયા નહિ ઉદાહરણ તરીકે, કોઈ પણ સર્વજન વિકાસ પામેલા સાહિત્યપ્રકારના કોઈ અંગનો, પૃથગ્જનતા આદિ આપરાના હેતુથી તે અંગને જુદું પાડી દેશકાળને અને પૃથગ્જનતા રુચિત-નને અનુસરીને, વિકાસ માધ્યમમાં આવ્યો હોય, તો તેમાં 'લૌકિકતા' (popular character) હશે જ, પણ તેથી તે કંઈ પ્રાચીન (primitive) નથી બની જતું. આજે પણ સમાજના ઉચ્ચ થરોની રહેણીકરણી કે રુચિના અનેક અંગોનું અનુકરણ નીચના થરોમાં થતું હશે અને યથાવકાસ તેમાં ફેરફાર પણ થતા હશે, પણ 'લૌકિક' હોવાને કારણે તે 'પ્રાચીન' નથી બની જતું એટલે હેમચન્દ્ર અને રામચન્દ્ર 'ભાણુ'ને પૃથગ્જનતા વિનાઈ આપરા માટેના નાટ્યપ્રકાર લેખે છે તેનો અર્થ એટલો કે એ નાટ્યપ્રકાર પૃથગ્જનતાને માટે તેના રુચિત-નને અનુસરતો છે અને એ રુચિત-નને અનુસરીને વિકસ્યો છે એ બંને 'ભાણુ'ને પ્રાચીન માને છે એમ સ્પષ્ટ નિર્દેશ આપણને મળતો નથી; અને 'લૌકિકતા'ના ઉત્તરેખમાંથી પ્રાચીનતાનું અર્થાપન કે ફલિત થતું નથી. આ જ કારણને લીધે "Keith too acknowledges the primitive character of this type" એમ પ્રો. માંકડ કહે છે તે સ્વીકારી શકાય નહિ. Keithએ પણ "popular character and origin" આ શબ્દો 'ભાણુ' માટે વાપર્યા છે. એ કીથના આ વચનનો અર્થ એ કે હેમચન્દ્ર અને રામચન્દ્રનો પેઢો તે પણ 'ભાણુ' પૃથગ્જનતાને અનુવક્ષીને ઉત્પત્તિ પામેલો નાટ્યપ્રકાર છે એમ માને છે —એટલો જ.

એકાકિત (Monologue) પ્રાચીનતાનું સૂચન કરે છે કે કેમ તે મુદ્દાની ચર્ચા આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ એટલે ફરીથી અહીં એ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

‘લાણુ’માં એક જ નટ હોવાથી સંવાદને અવકાશ નથી; તેથી એ નટની ઉક્તિ ઇચ્છાઅનિચ્છાએ વર્ણનમાં સરી પડે છે. વર્ણનાત્મકતા ‘લાણુ’નું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પ્રભાતનું વર્ણન, ‘સ્ત્રીઓના વિગોદાનું વર્ણન, મેય-યુદ્ધ, ‘કુકુકુટ-યુદ્ધ વગેરેનાં વર્ણન, સૂર્યોદયનું સૂર્યાસ્તનું અને એવાં બીજાં વર્ણનો ‘લાણુ’માં જોવામાં આવે છે. આ વર્ણનમયતા, એક રીતે તો, ‘લાણુ’ના કલાધાટની મર્યાદામાંથી નીપજતી વિશિષ્ટતા છે. તેથી વર્ણનમયતા પ્રાચીનતા (Primitiveness) સૂચવે છે કે નહિ એ પ્રશ્નને બહુ અવકાશ રહેતો નથી. છતાંય, આ વિશિષ્ટતા ‘નાટક’માં જે વર્ણનપ્રાચુર્ય જોવામાં આવે છે તેનું અનુકરણ ન હોય ?

આ કારણોને લીધે ‘લાણુ’ને પ્રાચીનનમ રૂપકપ્રકાર તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ એમ લાગે છે. પ્રો. માંકઝ રૂપકોનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ આ પ્રમાણે દર્શાવે છે: લાણુ, વીથી; પછી, પ્રદસન, અંક, અને વ્યાયોગ; તે પછી ડિમ, ઈલામૃગ, અને સમવકાર; અને છેવટે નાટક અને પ્રકરણ. આ વિદાસ-સરણિમાંથી અહીં એક મુદ્દો ચર્ચાનું. અહીં એક રૂપક-પ્રકાર છે; અને, સૌ જાણીએ છીએ તેમ, અહીં બીજો અર્થ ‘Act’ થાય છે. પ્રો. માંકઝ આ અર્થદ્વયની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે સૂચવે છે: “It will be seen that the period of one-act dramas had no need of a word for ‘act’. અહીં, at that time, designated a particular type of drama, but later on when this type અહીં fell into disuse and when complicated dramas developed, it came to mean an act” (p. 8, n. 3); પોતાના મતવ્યને અનુસરીને પ્રો. માંકઝ અહીં પદ હપકપ્રકારવાચિમાંથી નાટકાન્તર્ગત-ક-દેશવાચિ શી રીતે થયું તે સમજાવે છે. અહીં આ પ્રશ્નો સફળ થકે છે: ‘Act’નો અર્થ સૂચવવાને અહીં પદ જ કેમ વપરાયું-વીથી પ્રદસન, કે વ્યાયોગ કેમ ન વપરાયું? નાટકાન્તર્ગત ‘અંક’માં અને રૂપકપ્રકાર ‘અંક’માં એવું શું સામ્ય છે જેને લીધે બીજાં તેના જેટલાં જ યોગ્ય વ્યાયોગ તો વધારે યોગ્ય જણાય-પહેલે છોડીને અહીં પદ જ સ્વીકારવામાં આવ્યું? જેમ રૂપકપ્રકાર અહીં વખત જતાં ઉપયોગશૂન્ય થઈ ત્યજ દેવામાં આવ્યો તેમ વ્યાયોગ, વીથી વગેરે પ્રકારોની પણ તેવી જ દશા થઈ છે. ખરું જોતાં, એમ જણાય છે કે ‘અહીં’નો મૂળ અર્થ ‘Act’ હતો. (નાટ્ય વસ્તુમાં જેનાથી આંકે પાડી શકાય-વિભાગ પાડી શકાય તે ‘અંક’.) વખત જતાં, સર્વોગસમ્પૂર્ણ ‘નાટક’માંથી અંગોપાંગો જુદાં પડી વૈયક્તિક વિકાસ જુદી જુદી દિશામાં પામવા લાગ્યાં. આમ નિબપ્ત થયેલા એક રૂપકપ્રકારને અહીં કે ઉત્તરિકાહ નામ આપવામાં આવ્યું. ઉત્તરિકાહ-આ પર્વાય વાપરવાનો હેતુ ‘નાટકાન્તર્ગતાહ વ્યવચ્છે-દાર્શમ્’ એમ છે એમ ‘અવલોક’કાર ધનિક સમજાવે છે. આ હેતુદર્શન સત્ય છે. પણ એ રૂપકપ્રકારને ઉત્તરિકાહ કહેવામાં આવ્યો તે જ દર્શાવે છે કે અહીંનો મૂળ અર્થ ‘Act’; અને જે રૂપકપ્રકાર ‘નાટક’માંથી જુદો વૈયક્તિક વિકાસ પામ્યો તે ઉત્તરિકાહ, જેમ ‘અંક’ (Act)ની અંદર જ સમાવેશ પામીને કેટલેક અંશે પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રહેલો નાટ્ય-પ્રકાર ગર્ભાહ કહેવાયો, તેની રીતે ‘નાટક’માંથી છૂટા પડી સ્વતંત્ર વિકાસ પામેલો નાટ્યપ્રકાર ઉત્તરિકાહ કહેવાયો. આ વ્યવસ્થા વધારે સ્વાભાવિક નથી લાગતી ?

આ ઉપરાંત, એક બીજી વિચાર-શ્રેણિ પણ ‘નાટક’માંથી અન્ય રૂપકોની ઉત્કાન્તિ થઈ હોય એમ સૂચવે છે. ‘નાટક’ના આયુષ્યમાં પ્રદાનના, પ્રદસન અને વીથીનો પ્રયોગ કરી ‘ભારતીયત્તિ’નો આશ્રય લેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. દશરૂપકકારે ‘પ્રદાનના’નું લક્ષણ આપીને ‘વીથી પ્રદસનં ચાપિ સ્વપ્રસન્નં ઇમિધાસ્યતે।’ (વીથી અને પ્રદસનનું વર્ણન યોગ્ય સ્થળે

કર્યું) એમ કહ્યું છે. હવે, એ આખાય 'પ્રકાશ'માં વીધી અને પ્રહસનના બે વર્ણન આવે છે તે તો વીધી અને પ્રહસન નામના રૂપકપ્રકારના જ છે ખીજી વીધી કે પ્રહસનનું વર્ણન નથી 'નાટક'ની પ્રસ્તાવનામાં આ બે રૂપકપ્રકારોનો સમાવેશ કરવાનું કોઈ કહી શકે નહિ-અને તે અસક્ય જ છે તો પછી આ વસ્તુસ્થિતિ શું સૂચવે છે? પ્રો. માકક કહે છે તે ખરું છે કે આ શબ્દોના અર્થમાં ફેરફાર થયા છે-એ કે અર્થનો મુખ્યાશ તો કાયમ રહ્યો છે પ્રો. માકકનું આ અન્યમા મુખ્ય વક્તવ્ય 'નૃત્યપ્રકારોમાંથી નૃત્યપ્રકારો (ઉપરૂપકો) અને નૃત્યપ્રકારોમાંથી નાટ્યપ્રકારો (રૂપકો) ઉદ્ભવ પામ્યા છે' એ જ છે આ વક્તવ્યને અનુમરીને તે કહે છે કે નૃત્તના બે પ્રકારો છે તાગ્દવ (ઉદ્ભવ) અને લાસ્ય (મસૂળ), વીધી અને પ્રહસનમાં શૃંગારમ હોવાથી એ પ્રકારોને મસૂળ માની લાસ્યમાંથી ઉત્કાન્ત થયા હોય x આ અનુમાન સ્વીકારી શકાય તેમ નથી લાનપ્રકાશ મિનાય ભવંત સ્વીકારાય છે કે નૃત્તને રસ સાથે સમઘ નથી છતાં પ્રો. માકક રસને આધારે જ કોઈ પણ રૂપકપ્રકારનો લાસ્ય કે તાગ્દવ સાથે સમઘ દર્શાવે છે. 'We may call a type મસૂળ or ઉદ્ભવ according to as it has a mild or haughty રસ predominant' (p 150) કહ્યું પણ રમને કારણે જ કોઈ પણ પ્રકારને નૃત્ત સાથે જોડી શકાય નહિ મેષદૂતને રમને આધારે મસૂળ કહેવું કે ઉદ્ભવ કહેવું તે વિશે બે મત હોવા સભ્ય નથી, છતાં તે કારણને લીધે જ તેને લાસ્ય કે તાગ્દવમાં ગણવાનો સિયાર સુદ્ધ પ્રો. માકક પણ નહિ કરે તેવી રીતે ન્યા સૂધી પ્રહસન કે વીધીનો નૃત્ત સાથે સમઘ અન્ય કોઈ રીતે સિદ્ધ કરવામાં ન આવ્યો હોય ત્યાં સૂધી કેવળ રમને આધારે મસૂળ કે ઉદ્ભવ એટલો જ નિશ્ચય કરી શકાય-નૃત્ત સાથે સમઘ કરી શકાય નહિ પ્રહસન કે વીધીનો નૃત્ત સાથે સમઘ સાખીત થયો નથી-અપ્પટ રીતે ઉત્તેજ્ય પણ નથી અને પ્રહસન કે વીધી નૃત્યપ્રકાર હોય તો જ રૂપકપ્રકાર તરીકે નિષ્પત્ત થઈ શકે? પ્રહસન અને વીધીના નાટ્યાગ તરીકે ઉત્તેજ્ય પામ્યા છે-નૃત્યપ્રકાર કે અગતરીકે નહિ જ 'નાટક'ના આમુખમાં એ બેનેની ગૂંથણી કરનારો આદેશ છે એ તો આપણે ઉપર જોયું, તો કેવળ 'નાટકો'ના આમુખમાં નૃત્તનો ઉત્તેજ્ય છે? ખરું જોતા, શરૂઆતમાં નાટકમાં વીધી અને પ્રહસન નામના ઉપાગો હશે, વખત જતા, 'નાટક' માંથી જ અન્ય રૂપકપ્રકારો ઉદ્ભવ પામ્યા, તેમાંના એકને પ્રહસન એવું અનર્થ નામ અપાયું અને બીજાને વીધી નાટકમાં બે વીધી અને પ્રહસનની ગૂંથણી કરવાનું કહ્યું છે તે તો ઉચિતપ્રકાર કે છટા અને હાસ્યમતી છટા-એના સુદ્ધ અર્થમાં જ હશે પણ જનારે હાસ્યપ્રધાન રૂપકપ્રકાર રીતિનિક વિકાસ પામ્યો ત્યારે તેને 'પ્રહસન' અભિધાન દેવામાં આયું વીધીનો અર્થ ઘટાવવાનો પ્રયત્ન શાસ્ત્રકારોએ કર્યો જ છે પણ વીધીનો શરૂવાતમાં તો 'સમત્કારવાળો ઉક્તિરિગેષ' એમ અર્થ હોવો જોઈએ, એમ અનુમાન તેમ વીધ્યજ્ઞનું નિરૂપણ કરવાથી તાગ્દવી શકાય નાટ્યવર્ણકાર તો ચોખ્ખું કહે છે વકોક્તિમાર્ગેન ગમનાદ્વીધી વીધી. નાટકના આમુખમાં વીધ્યજ્ઞોનો ઉપયોગ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે આ વીધ્યજ્ઞોને રૂપકપ્રકાર વીધી માથે કર્ષણ મૂકનારે કે માત્ર નથી, અને વગલગ મધાય રૂપકમાં આ વીધ્યજ્ઞોનો ઉપયોગ કરનારો આદેશ છે તો પ્રશ્ન સદાજ ઠી છે કે જો આ વીધ્યજ્ઞોને રૂપકપ્રકાર વીધી સાથે કર્ષ વિશિષ્ટ સમઘ નથી એટલું નહિ, પણ લગલગ જના રૂપકમાં એનો ઉપયોગ કરવાનો છે તો તે વીધ્યજ્ઞો મા માટે કહેવામાં આવ્યા? આ વસ્તુસ્થિતિ પણ સૂચવે છે કે વીધીનો

શરૂઆતમાં અર્થ 'અમત્કારવાળો ઉક્તિપ્રકાર'; અને જુદી જુદી તેર રીતે સાધી શકાય તેવો આ ઉક્તિપ્રકાર નાટકના આમુખમાં જેમ ગૂંથી શકાય તેમ અન્ય રૂપકપ્રકારમાં પણ ગૂંથી શકાય. પાછળથી જ્યારે નવો રૂપકવિશેષ નિષ્પન્ન થયો ત્યારે તેને વીધી નામ આપવામાં આવ્યું હોય.

'મગવદણ્ણુક'માં નાટક-પ્રકરણમાંથી બીજા રૂપકપ્રકારો નિષ્પન્ન થયા છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો પ્રો. માંકડ વિશેષ કરે છે, તે કહે છે: "Indian mind has always been slow to recognize historical evolution and when once નાટક and પ્રકરણ became fixed types of full-fledged dramas, it became quite natural for an ordinary reviewer to suppose that the lesser types had sprung from them. That નાટક was accepted as the drama proper is seen in its treatment in all the text-books of Sanskrit Dramaturge.....It would be seen that the theorists, for the sake of brevity and convenience, would resort to such a method; it would be far more convenient to describe the full-fledged type first and then to note down the differences in the case of other types, than the other way. This practice, adopted by all, would lend colour to the belief that the other types had sprung from નાટક (p 84-85). પ્રો. માંકડનો કહેવાનો આશય એમ તો નહિ હોય તે કે નાટ્યશાસ્ત્રકારોએ રૂપકોની ઉત્ક્રાન્તિના વિષયમાં 'ordinary reviewer' પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે, અને એ 'ordinary reviewer'એ કરેલી ભૂલને પણ તેઓએ અપનાવી લીધી છે? નાટ્યશાસ્ત્રકારો સગવડને ખાતર નાટકને પહેલું વર્ણવે એ દેખીતું છે, પણ કેવળ સગવડને ખાતર આમ કરે છે અને તેઓ પોતે બીજાં રૂપકો નાટકમાંથી ઉત્પન્ન થયાં નથી એમ માને છે એમ નથી. દાખલા તરીકે, દશરૂપકકાર ધનંજય પોતે નાટકને શામાટે પહેલું વર્ણવે છે તે નીચેના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરે છે:

પ્રકૃતિત્વાદયાન્યેવાં મૂયો રસપરિમદ્વાત્ ।

સમ્પૂર્ણલક્ષણત્વાચ્ચ પૂર્વ નાટકમુચ્યતે ॥ (દ. રૂ. ૩. ૧).

જે સગવડને ખાતર જ નાટકનું વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવે છે એવો ધનંજયનો આશય હોત તો તેણે સમ્પૂર્ણલક્ષણત્વાત્ એટલું જ કહ્યું હોત—પ્રકૃતિત્વાદયાન્યેવામ્ એ ઉમેર્યું ન હોત. પ્રકૃતિત્વાદયાન્યેવામ્—આ ઉક્તિ જ બતાવે છે કે ધનંજય પોતે પણ નાટકને અન્યરૂપકોની 'પ્રકૃતિ' માને છે.

ત્યારે આ ચર્ચા ઉપરથી જણાશે કે પ્રો. માંકડે રૂપકોની ઉત્ક્રાન્તિ વિશે 'પ્રતિપાદિત' કરેલો મત સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. પ્રો. માંકડ 'બાણ' ઉપરૂપકમાંથી 'બાણ' રૂપક નિષ્પન્ન થયાનું માને છે તે સ્વીકારવામાં પણ મુશ્કેલીઓ બની છે; નાટ્યોત્પત્તિ ધાર્મિક કે લૌકિક? વગેરે પણ મહત્વના પ્રશ્નો છે. પણ સ્થળમંકાચને લીધે (આ લેખ લાંબો થઈ જ ગયો છે) અહીં તેની ચર્ચા થઈ શકે નહિ.

અન્ટે, પ્રો. માંકડે આ સ્વતન્ત્ર, વિચારપૂર્ણ અને વિચારપ્રેરક ગ્રન્થ લખ્યો છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપી વિરમીશ.

ગૌરીપ્રસાદ યુ. આજ્ઞા

રોજનીશી

એપ્રિલ : ૧૯૩૭

- તા. ૧ નવા બધારણ પ્રત્યે વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા આખા દેશમાં હડતાલ પડી વિરોધ દિન અંગે શ્રી. સત્યવતીદેવી, શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ, શ્રી. મહેરઅલી વગેરે કાર્યકર્તાઓની ધરપકડ થઈ, મિ. જ્યોર્જ લેન્સબરીએ તારદ્વારા વાઈસરોયને વિનંતી કરી કે આહ્વાત્વીકારના પ્રશ્ન પરત્વે ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિના ઉકેલ માટે મહાસભાના નેતાઓને મળી ચર્ચા કરવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, તુર્કસ્થાનના વિખ્યાત રાજદ્વારી પુરુષ માર્શલ આલ્મદ ઈન્જનટ પાશાનું અવસાન.
- તા. ૨ પ્રધાનપદાના સ્વીકાર વિશે ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિ વિશે સર તેજ બહાદુર સમુએ નિવેદન બહાર પાડ્યું પ્રધાનપણના સ્વીકાર માટે મહાસભાએ માગેલી ખાતરી અવર્તે કાયદેસર આપી શકે નહિ, એમ જાહેર કર્યું.
- તા. ૩ સ્વર્ગ. દેશબાહુ દાસના ભાઈ અને પટના હાઇકોર્ટના માજી જજ શ્રી. પી. આર. દાસે સર સમુના નિવેદનના જવાબમાં એક નિવેદન બહાર પાડ્યું પ્રધાન મંડળો રચવા માટે મહાસભા વાઢી હરિજન સભ્યોને મોટી લાલચો આપ્યાની અને સભ્યોએ તે નકાર્યાની તેમજ તેમની સાથે વાન કરવાની પણ ના પાડ્યાની હકીકત બહાર આવી, બ્રિટનની કોલસાની ખાણોમાંના ૪ લાખ મજૂરોએ હડતાલ પાડી, ૧લી એપ્રિલના હડતાલદિન પ્રસંગે દિલ્લીમાં પોલિસ અમલદારોએ કરેલા રાષ્ટ્રવંશના અપમાન અને એક સ્ત્રી કાર્યકર્તા પ્રત્યે અવરિત વર્તન કર્યા બદલ વડી ધારાસભામાં બેરિ અસદઅલીએ કરાવ આજ્ઞો, ૬૧ વિરોધ ૪૦ મતે તે મંજૂર થયો.
- તા. ૪ ડૉ. પટ્ટાભિસીતારામૈયાએ 'નવુ બધારણ' એ વિષય ઉપર અમદાવાદમાં બ્યાખાન આપ્યું
- તા. ૫ વજીરીસ્તાનનો મામલો દિનપ્રતિદિન ગંભીર બનતો જતો હોવાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા- રાત દિવસ વીમાની દુમલા આશુ રહેશે એવો ઢંઢેરો સરકારે બહાર પાડ્યો, મુબઇ કોરપોરેશનના મેયર તરીકે ડૉ. મોઝિસની નિમણૂક થઈ.
- તા. ૬ મહાસભાની આવતી બેઠક બારડોલી તાલુકામાં કરવાનો નિર્ણય જાહેર થયો, હિંદની બધારણીય મહાગાઠ વિશે પાર્લામેન્ટમાં અનેક પ્રશ્નો પૂછાયા, કલકત્તામાં સુભાશિનની ભવ્ય ડાન્સવણી, હિંદી વેપારી ચેમ્બરોની ફેડરેશને બધારણીય પરિસ્થિતિનો પરસ્પર સમ જૂતીથી ઉકેલ લાવવાનો સરકારને આગ્રહ કર્યો, નહિતર દેશના વેપાર પર ગંભીર અસર થશે એમ પણ સાથોસાથ જાહેર કર્યું
- તા. ૭ હિંદી વેપારી ચેમ્બરોની ફેડરેશનની વાર્ષિક સભા શ્રી. ડી. પી. ખેતાનના પ્રમુખપદે બસાઈ 'હિંદના વેપારના ભોગે પરદેશીઓ આજે મહાડે છે' એ તેમના બારણુના પ્રધાનસૂર હતે, જર્મન જહાઝને સ્પેન સરકારના વહાણોને દેશનગતિ કરે છે એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા
- તા. ૮ પાર્લામેન્ટમાં હિંદી વજીર લોર્ડ એટલે બધારણ વિશે સરકારે લીંગેલા વલણનું સમર્થન કરવું નિવેદન કર્યું; અખિલ હિંદના ઉદ્યોગપતિઓની ચોથી વાર્ષિક સભા શ્રી. ધનરયામલાલ ખીડલાના પ્રમુખપણે, ન્યૂ દિલ્લીમાં બસાઈ. તેમજ મૂડીવાદીઓ પ્રતિ યતા અંગત દુમલા

મટિ ખેદ દર્શાવી તેમણે મૂડીદારોને જણાવ્યું હતું કે સમાજવાદથી આપણે બડકવાની જરૂર નથી. આપણા કોર્પોરેશનમાં સેવાની આવના દાખલ કરવી જોઈએ.

તા. ૯ અમદાવાદની આસપાસનાં ગામડામાંથી વેઠનાં અસહ ત્રાસથી કંટાળીને તેમજ સવર્ણોની કનડંગતને લીધે લગભગ ૫૦૦ હરિજનો ખ્રિસ્તી થવા મુજબ છે એવાં સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં લાગ લેતા હોવાથી શ્રી. શાફલસિંહ ક્વૌચરની નગર જસ કરવામાં આવી એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; લોર્ડ એબોર્નની જગ્યાએ કે. એલ. આર. લગ્ગેની મુંબઈના ગવર્નર તરીકે નિમણૂક થઈ.

તા. ૧૦ હિંદી વજરે કરેલા નિવેદનના જવાબમાં મહાત્માજીએ એક નિવેદન બહાર પાડી કાયદાની વાતો કરતા બ્રિટીશ મુસ્લિમોને એલેન્ ફેચું: “હિંદ માટે આ જીવન-મરણનો પ્રશ્ન છે. માટે આ કાયદાનો અર્થ કરવા ત્રણ ન્યાયાધીશોની એક લવાઈ અદાલત નીમવાનું હું સરકારને આમ ત્રણ આપું છું...ગાંધી, લોર્ડ એલેન્ડના બાપજીમાં પોતાના હકને બદલે પોતાની તલવારના નેરનું બાન રહેલું છે.” મરાઠી અને ગુજરાતી ‘જ્ઞાનકોશ’ના સંપાદક ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરનું અવસાન થયું.

તા. ૧૧ સરંહદના પ્રાંતમાં છપીના ફકીરના નેતૃત્વ હેઠળ જે બળવો ફાટી નીકળ્યો છે તેમાં ૭ બ્રિટિશ અધિકારી હાર થયા અને ૫ જખમી થયા.

તા. ૧૨ મહાત્મા ગાંધીજીએ એસોસિયેટેડ પ્રેસ ઓફ અમેરિકાને સંદેશો આપ્યા: “હાલના મામલાની જવાબદારી બ્રિટનને શિર છે...તલવારના નેર પર મુસ્તક રહીને બ્રિટીશ સરકાર લોક-શાહીના સિદ્ધાંતને માન આપવા માગતી નથી.”

તા. ૧૩ ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો મહિમહોત્સવ તા. ૧૩ મીથી તા. ૧૭ મી સુધી અમદાવાદમાં ઉજવાયો; રહાઇનલેન્ડના બાગને જર્મનીએ ફરીથી મજબૂત કરવા માંડ્યો તેથી સરહદ પર વસતી પ્રજામાં ચિંતા ફેલાઈ; મેસર્સ મહમદઅલી એન્ડ કાં. નામની હિંદી પેટીને એપિસીનિયામાંથી હથાળા ભરાયા બદલ આમની સભામાં પ્રશ્નોત્તરી થઈ.

તા. ૧૪ શાન્તિનિકેતનમાં હિંદ અને ચીન વચ્ચેની સંસ્કૃતિભરી મિત્રતાના પ્રતીક સમો વિશ્વ-ભારતી ચાહનીય હોલ’ પં. જવાહરલાલ નેહરૂની માંદગીના કારણે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના હસ્તે ખુલ્લો મૂકાયો; શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણને ૧ લી એપ્રિલના દિને ધાંધલ મચાવ્યા બદલ પટણાની કોર્ટે ૩ મહિનાની સજા કરી; લંડનના ‘ટાઇમ્સ’ પત્રને ગાંધીજીએ તારદ્વારા સંદેશો મોકલ્યા: ‘સત્યાગ્રહ પુરવાર કરવાનો બોલો બ્રિટિશ સરકારને શિરે જ રહેલો છે. ગૌરવહીન કલહો કરતાં માનભરી મડાગાંઠ હું વધુ પસંદ કરું છું.’ હિંદ અને જપાન વચ્ચે વેપારી કારો થયા—તે ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૪૦ સુધી અમલમાં રહેશે.

તા. ૧૫ હિંદ-જપાન કારણથી હિંદના ભોગે જપાનનું પિસ્તું ભરાય છે અને હિંદી ઉદ્યોગોને ફટકા પડશે એમ અમદાવાદ મિલમાલિક મંડળના પ્રમુખ શેઠ સાકરલાલ ખાલાભાઈએ જાહેર કર્યું; દક્ષિણ આફ્રિકા હિંદી મહાસભાની બાંહેધરીનો યુનિયન સરકારે સ્વીકાર કરી રંબોદને લગતાં બે એશિયાટિક બીસી પાછાં ખેંચી લીધાં.

તા. ૧૬ બારોડાની તાલુકાના ૧૯૩૨ ની સવિનય લંગની લડત અંગે જસ યથેલા પાંચ આશ્રમો તેમના ટ્રસ્ટીઓને પાછા સોંપાયા.

તા. ૧૭ હૃદયી (જિ. ખેલગામ)માં શ્રી. કિશોરલાલ મશવજાણના પ્રમુખપણા હેઠળ ગાંધી સેવા સંઘની ત્રીજ વાર્ષિક સભા મળી.

તા. ૨૦ કલકત્તાની શણની મીથોમાં હડતાલ પડી.

- તા ૨૨ સર પુરુષોત્તમદાસ કાકોરદાસે પચમહાલ નિલ્લામાં પ્રાથમિક શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવા માટે દરેક હબરે રૂપિયા સાળા માટે મકાનો બાંધવાનો શરતે નિલ્લા લોકલ બોર્ડને આપવાની જાહેરાત કરી
- તા ૨૩ અલ્પર રાજ્યના એક ગામમાં હુલ્લડ થયું પરિણામે ગાળીમાર કરવા પડ્યો તેમાં ૧૫ ના મરણ થયા; કલકત્તાની રાજની મિલોમાં હડતાળ-૧,૪૦,૦૦૦ કામદારો હડતાળ ઉપર, બિહારના શાહાબાદ નિલ્લામાં આવેલા પેર અને સહાર યાજ્ઞાઓમાં સેકડો હરિજનો ખિસ્તી થઈ ગયાના ચોકાવનાર સમાચાર બહાર આવ્યા
- તા ૨૪ પૂનામાં હિંદુ-મુસ્લીમ હુલ્લડના કેન્દ્રસમાં સોનિયા મારુની મદિરમાં તેમજ તેની આસપાસમાં વાનિજ વગાડવા સામે નિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ પ્રતિજ્ઞા મૂક્યો પ્રતિજ્ઞા સામે હિંદુઓએ હડતાળ પાડી, મહાસભાની આજ્ઞાનો બંધ કરી પ્રધાનપદ સ્વોકાર્થ બદલ શ્રી. નલિનીરજન સરકાર સામે બગાળ પ્રાતિક સમિતિએ શિસ્તનું પગલું ભર્યું વીસ વર્ષ સુધી મહાસભાની કોઈપણ સંસ્થાના તેજો સભ્ય થઈ શકશે નહિ.
- તા. ૨૫ કાન્ન અને મિટને સંયુક્ત નિવેદન બહાર પાડી લોકાર્નો કરોતોની જવાબદારીમાંથી બેદિન થમને મુક્તિ આપી, બાવનગરનો બદરી ઝંખો લવાદને સોપારો એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા
- તા. ૨૬ અનાહાબાદમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિ રાષ્ટ્રપતિ પ. જવાહરલાલના પ્રમુખપણા હેઠળ બરાહ, પૂનાના મારુતિ મદિરને અગે કાઢેલા મનાઈહુકમનો બંધ કરી ઘટ વગાડ્યા બદલ છ માણસોની ધરપકડ થઈ, માટ્રીડ પર બડખોરોએ બંધ કર તોપમારો ચલાવ્યો, આમની સભામાં નાયબ હિંદીવજર મિ બટલરે હિંદના ચોક્કાસ્વીકારના પ્રશ્ન અગે થયેલી પ્રશ્નોત્તરીમાં જાહેર કર્યું કે “બધારણીય મહાગાઠના હકેલ માટે લવાદી ટ્રીબ્યુનલ નીમવા માટેની કરવામાં આવેલી ચૂંટના સરકાર સ્વીકારી શકે તેમ નથી.”
- તા. ૨૭ પંજાબની મુસ્લીમ લીગે પોતાના સામાન્ય પક્ષની એક સભામાં “લીગનું ધ્યેય હિંદ માટે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાનું હોવું જોઈએ” એવા કઠાવ કરવાની બલામણ કરતો કઠાવ પસાર કર્યો, દાહાદમાં શ્રી. કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયના પ્રમુખપણા હેઠળ ગુજરાત મહાસભા સમાજવાદી પરિપક્વ બીજું અધિવેશન બરાણુ
- તા ૨૮ ૨૮ કલાકની મત્રણા પછી મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ બધારણીય પ્રશ્ન અગે મહાસભાની સ્થિતિની રુપર યોગ્યવટ કરતો કઠાવ પસાર કર્યો, કલકત્તાના નવા મેયર તરીકે મહાસભાવાદી શ્રી સનતકુમાર રોય ચૌધરીની ચૂંટણી થઈ
- તા ૨૯ અનાહાબાદમાં મહાસભા આધીજ અને શ્રી મુબાપચ દ્ર બોલ વચ્ચે બગાળમાં મહાસભાની પ્રવૃત્તિ વિરોધ અગયની મત્રણા થઈ, લડનમાં પાવહબર બસવાગાઓની જગી હડતાળ પાડવાનો નિર્ણય જાહેર થયો.
- તા ૩૦ મદ્રાસના પ્રધાનોમાં અવિશ્વાસ જાહેર કરતા જાહેરનામાં ઉપર બન્ને પારાસભાના મહાસભાવાદી તેમજ બીજામહાસભાવાદી સભ્યોએ સહી કર્યાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા, આચરિશ ક્રી સ્ટેટ માટે નવું બધારણ ધગ કાઢી તેનો ખરડો ટી વેસેરાએ પ્રસિદ્ધ કર્યો

અ નુ ક ં મ શિલ્પ કા

પૃ. ૨૩	ચૈત્ર : ૧૮૮૩	અંક ૬
૧ હિન્દી સમવાયતંત્રની નાણાવ્યવસ્થા...	જશવંતરાય જ. અંતરિયા	૫૦૩
૨ યુરોપીય મહારાજ્યોની બદલાતી પરદેશનીતિ-૨...	રામભાઈ પટેલ	૫૧૨
૩ નવા યોગનવાદ વિષે	ગુલામદાસ ષોકર	૫૧૬
૪ રાષ્ટ્રીય કેળવણી પર એક ઉડંતી નજર	મગનભાઈ દેસાઈ	૫૧૯
૫ સપ્તી, તું તો - [કાવ્ય]	મુંદરજી ગો. ખેડાઈ	૫૨૩
૬ પરિવર્તન [કાવ્ય]	ડાહ્યાલાલ હીંગલાલ દેસાઈ	૫૨૪
૭ વાર્તામાં આવતો પ્રેમ	સૌરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય	૫૨૫
૮ આપણી સૃષ્ટિનો કાયડો	અરવિન્દ ધોળ	૫૩૮
૯ એક રાત્રિ [કાવ્ય]	પ્રભુરામ ન. રાવળ	૫૪૨
૧૦ આવાહનગીત [કાવ્ય]	સુન્દરમ	૫૪૩
૧૧ કીર્તિદ્રુણ ખંડેરાય	ઉમેશભાઈ મણિયાર	૫૪૪
૧૨ વર્તમાનની સિદ્ધિ [કાવ્ય]	શિરીષ શેલન	૫૪૫
૧૩ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રલયપૂર્વની સંસ્કૃતિ તથા નર્મદા સંસ્કૃતિના સિદ્ધાન્તની અસત્યતા	અમૃત વમંત	૫૫૦
૧૪ ભારતીય નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન	છાત્રુભાઈ મુયાર	૫૫૯
૧૫ પૃથ્વીને [કાવ્ય]	પૂનસાદ	૫૬૧
૧૬ ચર્યાપત્ર	રામનાગાયણ વિ. પાંડે	૫૬૨
૧૭ ખારીત્યાગ [કાવ્ય]	જશવંતરાય કદામ્બરાય કડિર	૫૬૪
૧૮ રાષ્ટ્રચર્યા	કોલક	૫૬૪
૧૯ આંદની રાત [કાવ્ય]	મગનભાઈ પ્રભુદાન દેમાઈ	૫૬૫
૨૦ લોકચર્યા : સાધ લોકો અને તેમની કળા...	રા. વિ.	૫૬૫
૨૧ જ્ઞાનગોચરી	પતીલ	૫૬૮
(૧) મમૃદ્ધિ અને આત્માની	મકરચંદ પેાપટલાલ શાવ	૫૬૯
(૨) બે મરિછદા	...	૫૭૫
૨૨ પુસ્તકપરિચય	‘ચંદ્રિક’	૫૮૩
૨૩ રોજનીશી	નટવગ્ગલાલ દવે	૫૮૯
	રા. ત્રિ. ગ. જ. મો.	૫૮૯

શુદ્ધિ

પૃ. ૫૨૪ કાલમ ૨ લીટી ૬ અમૃત મરી શુદ્ધ મરી

પૃ. ૫૪૨ ‘એક રાત્રિ’નું કાવ્ય : નવમી લીટી નીચે મુજબ મુધારી લેતો.

ગમી નિદ્રા ગદન પુરનાં નેત્રમાં : મેંવે ચૂલો

લવાગમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭ા ફૂટક અંક રૂ. ૭ા

પ્રકાશક રણછોડજી કેશુભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સત્ર : ખમ્બાલા ચોકી : અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયબટ રોડ : અમદાવાદ.
તા. ૧૪-૧-૩૭

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દૃષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્પાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૩

ચૈત્ર • ૧૯૮૩

અંક ૬

હિન્દી સમવાયતન્ત્રની નાણાવ્યવસ્થા

જશવંતરાય જ. અંજલિયા એમ. એ.

૧

નાણાવ્યવસ્થાના કેટલાક—અને મૂળભૂત પ્રશ્નો બધા પ્રકારના રાજ્યબંધારણને સામાન્ય છે. રાષ્ટ્રની સ્થિતિ અને પ્રગતિનો આધાર તેની નાણાવ્યવસ્થા પર છે, એ તો સ્પષ્ટ છે. આધુનિક સમયમાં જે અનેકવિધ અને વિરાટ પ્રવૃત્તિઓ રાજ્યને લાગે આવે છે તેને માટે વિપુલ દ્રવ્યસામગ્રી જોઈએ. એ દ્રવ્યસામગ્રી કરવેરાથી જ—કરજ ક્યાં સિવાય અથવા અમર્યાદ નોટો છાપ્યા સિવાય—પ્રાપ્તની કમાણીમાંથી જ મેળવવાની રહે છે. રાજ્યનો એકંદર ખર્ચ કેટલો હોવો જોઈએ, દરેક બાબત પર કેટલો હોવો જોઈએ, કેટલી રકમ સીધા કરોથી અને કેટલી આડકતરા કરોથી હોવી જોઈએ અમુક પ્રકારના કરનો બોલો છવરે પ્રગતિના કયા વર્ગ પર વિશેષ પડશે, વગેરે જે નાણાશાસ્ત્રીય મૌલિક પ્રશ્નો છે તે એકસત્તાતન્ત્ર તેમજ સમવાયતન્ત્રને સરખા જ છે. પરંતુ, આ પ્રશ્નો ઉપરાંત કેટલાક સમવાયી નાણાવ્યવસ્થાને અંગે જ ઉપસ્થિત થાય છે, અને હિંદનાં સમવાયતન્ત્રની એવી વિશિષ્ટતા કે વિલક્ષણતા છે કે તેમાં એ પ્રશ્નો વધારે અટપટા થઈ પડ્યા છે. આમ હિન્દી સમવાયતન્ત્રની નાણાવ્યવસ્થાની સમીક્ષા કરતાં જો એ આપણને અંતોષકારક જણાય તોપણ એકંદરે નાણાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વ્યવસ્થા યોગ્ય છે, એમ સાબિત કરવા માટે તો ઉપર ગણાવેલા મૌલિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવી જોઈએ; પણ તે કરવાનો અહીં હેતુ નથી.

રાજ્યપ્રકરણની દૃષ્ટિએ એકસત્તાત્મક અને સમવાયી તન્ત્ર વચ્ચે મુખ્ય ફરક એ છે કે એકસત્તાતન્ત્ર નીચે મધ્યસ્થ સરકાર સર્વોપરિ હોય, પ્રાંતિક સરકારો એ સત્તાના પ્રતિનિધિરૂપે જ એટલે કે એ સત્તાના અંકુશ નીચે, એ સત્તાએ નિયોજિત કરેલી કક્ષામાં જ વર્તે; જ્યારે સમવાયતન્ત્રમાં કેન્દ્રસ્થ તેમજ પ્રાંતિક સરકારોનાં ક્ષેત્ર સમવાયનિયોજક કાયદાથી જ

નક્કી કરવામાં આવેલ હોય, અને એ ક્ષેત્રમાં, એક મરકાર બીજી મરકારના કાર્યમાં માથું મારી શકે નહિ. આ હેતુ બગાડર પાઠ પડે એટલા માટે દરેક સમવાયી ગાંઠન્યમધારણમાં પ્રત્યેક અંગની ધાગવિધાયક તેમજ નાણાવિધાયક મત્તાઓ રચાઈ આવેલેલી હોય. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં અમુક ચોક્કસ મત્તાઓ કેન્દ્રીય મરકારને અપાર્થ છે અને બધી શેષ (residual) મત્તાઓ, જેની વિગતવાર નોંધ લેવામાં આવી નથી એવી, અંગબૂત ગાંઠોને ગણેલી છે. કેનેડામાં એથી કોવટુ છે; અમુક ગણાવેલી મત્તાઓ મિલાયતી બધી શેષ મત્તા કેન્દ્રીય મરકારને છે. આ બેમાંથી કયો પદ્ધતિ ગ્રહણ થાય છે તેનો આધાર સમવાયનત્રની રચાપના વખતનાં ઐતિહાસિક બજોની ઘટના પર છે. દિન્દુસ્તાન માટે ૧૯૩૫નો એક્ટ (અ) કેવળ કેન્દ્રીય મરકારની મત્તા, (બ) કેવળ પ્રાંતિક મરકારની મત્તા, અને (ક) કેન્દ્રીય તેમજ પ્રાંતિક મરકારની સામાન્ય (concurrent) મત્તા એમ ત્રણ વિભાગ પાડી ધાગવિધાયક બધી મત્તાની અવિસ્તર ગણતરી કરે છે. મત્તા અને કર્તવ્યોની વહેંચણીનો આ પ્રશ્ન દિન્દુસ્તાન માટે છેક નવો નથી. ૧૯૧૬ના મધ્યગણમાં પણ એવી યોજના હતી. આવી યોજનાની મુખ્ય મુશ્કેલી એ છે કે ગાંઠન્યકારોનાગની દૃષ્ટિએ જે વહેંચણી કરવામાં આવે તે નાણાવિધાયક દૃષ્ટિએ અનોપકારક થતી નથી કેન્દ્રીય તેમજ પ્રાંતિક મરકારોને અમુક કુંગેવેગનાં ખાતાં સોંપી દેરકને જે રચના અને સ્વાવલંબી બનાવી શકાય તે સમવાયી નાણાવ્યવસ્થા મહેલી મધ પડે. પરંતુ વળતુ તેમ યર્ષ રાકતુ નથી. શરૂઆતમાં, બધાં અંગોને જોઈતાં નાણાં મળી ગેરે તેની યોજના ઘડી હોય તોપણ કુંગેવેગનાં અમુક ખાતાંમાંથી સમય જતાં વિશેષ ઉત્પન્ન થાય, અમુકમાંથી ઝોણુ, અને કેન્દ્રીય તેમજ પ્રાંતિક મરકારોને સોંપાયેલાં ખાતાં (head)માંથી આવક વધે, તોપણ એ જોઈતા પ્રમાણુમગ જ — એટલે કે, જે પ્રમાણુમાં પ્રત્યેકનો ખર્ચ વધે, તે પ્રમાણુમાં જ વધે એમ કેમ અને ? તેમ નાણાવ્યવસ્થામાં વારવાર ફેફફા કર્યા કરવાનું પાણુ ફાવે નહિ, કાગળ કે સમવાયનત્રમાં એક પ્રકારની રચૂળતા (rigidity) ગેરેલી છે. આ સમવાયી નાણાવ્યવસ્થાનો પહેલો પ્રશ્ન, ટૂંકામાં, ગમે તે રીતે ધાગવિધાયક અને નાણાવિધાયક મત્તાઓની વહેંચણી કરે, પણ એક યોજનાથી કેન્દ્રમત્તાને વધારેપડના માધનો મળી જરો બીજી તરફથી પ્રાંતિક મરકારો ફાવી જરો જોઈન્ટ પાર્લમેન્ટરી કમિટીના શબ્દોમાં : “ So far as we are aware, no entirely satisfactory solution of this problem has yet been found in any federal system.”

દિન્દી સમવાયનો ઓજો પ્રશ્ન છે જૂના પ્રાંતોની આર્થિક સ્થિતિનો તેમજ નવા પ્રાંતોના આર્થિક બારિનો ૧૯૨૯ થી રાક થયેલી જગદ્વ્યાપી મળીને લીને મધ્ય તેમજ પ્રાંતિક મરકારોની આવક મારી પડે ઝોણી યર્ષ હતી. પ્રાંતની કમાણી ઘટના મરકારી બજેટમાં ખાડા પડેલા, એને પહેંવંની વજરા કોને વધારામાં આવ્યા અને જેમ બને તેમ ખર્ચ ઘટાડવામાં આવ્યો, અને માંડું જેમ તેમ ચાલ્યું. પણ આવા અભિગમમાં સમવાયનત્રની રચાપના થાય તો મરકારી ખર્ચ બગાડ જાય છે કેમ ? સરકારી ખર્ચ ઘટાડવો નહિ, મિલિય મરન્ટગના પગારો અને પેનશનોમાં કાપ મુકાય નહિ, એટલું જ નહિ પણ નવા બધાગળ નીચે મિલ અને ઝોરીમાના નવા પ્રાંતો ઘડતાના ગ્યા. તેમ ખર્ચ થાય તેને માટે પણ કર્ષ ઝોડવળ થાી જોઈએ આમ, સમવાયનત્રમાં મત્તા અને કર્તવ્યોની વહેંચણીની જે મુશ્કેલી સામાન્ય રીતે છે તેના કરતાં પણ આપણે માટે વિશેષ છે નવા બધાગળ નીચે

કેટલાક પ્રાન્તો ખિલકુલ સ્વાવલંબી બની શકે એમ નથી. નવી નાણાવ્યવસ્થા એવી રીતે થવી જોઈ એ કે જ્યાં (૧) આવા પ્રાન્તોને આવશ્યક મદદ મળી રહે, અને (૨) અત્યારે જેમ મધ્યસ્થ સરકાર પાસે જ સમય જતાં વિશેષ ઉત્પન્ન થાય એવાં આવકનાં ખાતાં છે તેને બદલે પ્રાન્તિક સરકારોને પણ એવાં જ આવક વધારનારાં ખાતાં મળી રહે. દેશની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક પુનર્રચના માટે વિશેષ નાણાની જરૂર રહેશે, ખાસ કરીને પ્રાન્તિક સરકારોને ખર્ચ સારી રીતે વધશે, એવે વખતે આવાં આવકનાં સાધનો જોઈશે જ.

ત્રીજો પ્રશ્ન છે દેશી રાજ્યોનો. 'બ્રિટિશ હિન્દ' અને 'દેશી રાજ્યોનું હિન્દ' એ કૃત્રિમ વિભાગો અને તેને અંગે બિંબુ થતું કૃત્રિમ રાષ્ટ્રભાવનાવિરોધક માનસ દેશની પ્રગતિને અંતરાયરૂપ છે એ સ્વીકારવું જ જોઈએ એટલે કોઈ રીતે ને એ ભેદ ઓછો થતો હોય તો તે આવકારલાયક છે. પણ દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ શહેનશાહ સાથે ચોક્કસ મંધિઓથી, કરારોથી જોડાયેલાં છે, અને એ મંધિઓ બધી જુદીજુદી ગતતી છે, તેથી બધા દેશી રાજ્યો એક જ પંક્તિના નથી. એ બધાને સમવાયમાં લેવા માટે સૌએ ઓછામાં ઓછી કેટલી શરતો કબૂલ કરવી એ નક્કી કરવું જોઈએ. હવે સમવાયમાં જોડાતાં દેશી રાજ્યોની બચતી બાબતોમાં બ્રિટિશ હિન્દની પ્રગતિ પ્રતિનિધિઓ કેન્દ્રસ્થાન ધારાસભા મારફતે માયું મારે, એ દેશી રાજ્યો કેમ કબૂલે? એમને તો એમના જરીપુરાણા હક્કોને બચાવી રાખવા છે, રાજ્યકારોબારમાં મધ્યકાલીન સત્તાઓને પકડી રાખી સ્વેચ્છાનુસાર સેવવો છે. અને આવાં તત્ત્વો પોષવાનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહી પસંદ કરેજ. ને કોઈ રીતે દેશી રાજ્યો સમવાયમાં દાખલ થાય તો તેઓ સમવાયતન્ત્રની નીતિ ધડવામાં સામેલ હોય. આવું સરસ પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વ બંધારણમાં હોય તો પછી પ્રાન્તે સ્વતન્ત્ર કે કેન્દ્રે જવાબદાર તન્ત્ર હોય તોયે બ્રિટિશ હક્કો સલામત રહે આ હેતુથી દેશી રાજ્યોને સમગ્રવી પટારી અમુક શરતો પ્રમાણે સમવાયમાં જોડાવા પ્રેરવાનું કામ બ્રિટિશ કાયદાવાળો અને સત્તાધારીઓને માથે આવ્યું. અને કેટલીય વાટાઘાટ પછી દેશી રાજ્યો તરફથી અર્ધો હા મળી શકી. આવાં બિન તત્ત્વોના સમૂહમાંથી સમવાય રચવાનો આ અખતરો નવો જ છે. અને તેને અંગે માત્ર રાજ્યપ્રકરણી નહિ પણ નાણાવિષયક કેટલીક મુશ્કેલીઓ બિલી યઈ છે. દાખલા તરીકે, અત્યારે દેશી રાજ્યો પોતાને ફાવે તેમ જકાત લે છે, પણ સમવાયતન્ત્ર નીચે સમવાયના એક ભાગમાંથી બીજામાં જતો માલ જકાતમુક્ત હોવો જોઈએ. પણ જકાત રદ કરતાં દેશી રાજ્યોની આવકમાં ઘટાડો થાય તેને કેમ પહોંચી વળવું? બીજું, સમવાયતન્ત્રનો કેટલોક ખર્ચ 'બ્રિટિશ હિન્દ' માટે જ રહે. એ બોગમાંથી દેશી રાજ્યોને મુક્ત રાખી શકાય કે કેમ? વળી, ને દેશી રાજ્યોમાં કરનો બોગે એકંદર ઓછો હોય તો બ્રિટિશ હિન્દના કેટલાક દુનિવરદોઓ કાળે કરીને દેશી રાજ્યોમાં જઈ વસે. સમવાયનાં બધાં અંગો, આર્થિક અને ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ લગભગ સરખી સ્થિતિનાં હોય, તો એ વ્યવસ્થા સુગમ થઈ પડે. પણ હિન્દુસ્તાનમાં બિલકુલ એમ નથી.

આ બધા પ્રશ્નો ઉપરાંત, સમવાયની સ્થાપનાથી પ્રાન્તોમાં એકને બદલે બે ધારાગ્રહો થતાં અને કેન્દ્રમાં સમવાયી ન્યાયખાતું નવું જ બિંબુ થતાં દેશનો કારોબારી ખર્ચ વધે. બહોદેશને જુદો પાડતાં પણ હિન્દુસ્તાનને પોણાતણ કરોડનો ખાડો પડે. આવાં સંજોગોમાં સામાન્ય રીતે તો સમવાયતન્ત્રની યોજના અવ્યવહારુ ગણી પડતી મુકાઈ હોત, પણ

ગાંધીયજી અનેક કાગળોને લીધે મમવાયતન્ત્ર હિન્દ પર ઠોષી બેમાડવાનો નિશ્ચય
બ્રિટિશ મત્તાધારીઓએ કરેલો, એટલે ગમે તેમ મેળ મેળવાનો રહ્યો. જો કેળવણી માટે,
ખેતી કે હુશરઉદ્યોગના વિકાસ માટે કે એવી બીજી કોઈ પ્રગ્નપોષક પ્રવૃત્તિ માટે એટલો
ખર્ચ આપણે સૂચ્યો હોત, તો આપણને માફમાફ કહેવામા આવત કે એ બની શકે તેમ જ
નથી. હવે એ વાન બાબત પર મૂખી ઉપગ્ના મુદ્દાઓની કંઈક મવિગ્તર ચર્ચા કરીએ

૧૯૧૯ના એક્ટ પ્રમાણે મધ્યસ્થ સરકાર અને પ્રાન્તિક સરકારોનાં નાણાવિષયક
ક્ષેત્ર અક્ષેપથી ભિન્ન એમ નિયત કરવામા આવેલા તેમ કરતાં મધ્યસ્થ સરકારના બજેટમાં
આધ પડે એમ હતુ તે પૂરી કરવા પ્રાન્તિક સરકારોએ અમુક કાળા દર વર્ષે મધ્યસ્થ
સરકારને આપરાના હતા ' મેસ્ટન એવોર્ડ'ની આ ગોડવણુ ધણી જ અમતોષકારક જણાતાં
આ પ્રાન્તિક કાળાઓ છેવટે માફ કરવા પડ્યા બધારણુમા હવે કંઈક નવી જ યોજના
ઘડવાની ગી. ૧૯૩૫ના એક્ટ પ્રમાણે નીચેના કરવેગ નાખવાની અને ઉધગવવાની
મત્તા કેન્દ્રને છે

(૧) ખેતીવાડી માટેની જમીન મિત્રાયની મિત્રકતના વારમા પર કરેા

(૨) મમવાયી ધાગવિષયક યાદીમા ગણાવેલી સ્ટેન્પ ડ્યૂટી, જેની કે હડી, ચેક,
પ્રોમિગરી નોટ વગેરે પગની

(૩) રેલવે માર્ગને કે હવામા જતા માય કે ઉતારુઓ પર ટર્મિનય કરેા.

(૪) રેલવેના ભાડા અને નૂર પગના કરેા.

ઉપરાત (૫) ખેતીવાડી મિત્રાયની બધી કમાણી પગના ઇન્ડમટેક્મ નક્કી કરવાતું
અને ઉધગવવાનુ કામ કેન્દ્રસ્થ સરકારને સોપાયુ છે. પરતુ, એ આવકવેગની પેદાશમાથી
અમુક ભાગ પ્રાન્તિક સરકારને અથવા મમરાયમા નેડાયેલા દેશી રાજ્યોને મુકરર કરેલા
અંશ પ્રમાણે મોપી દેવાનો છે જો ઇન્ડમટેક્મ છેક જ પ્રાન્તિક સરકારને સોપાય તો કેન્દ્રમત્તા
પામે પૂરતી આવક ન રહે, તેમ, મુબર્ક જેવા ઔદ્યોગિક પ્રાન્તોને ઇન્ડમટેક્મમાંથી બિયકુય
દિગ્સો ન મળે એ ગેવગાજી ગણાય, માટે આવી તોડનેડ કરવી પડી, કે જેથી બને
બાબત મચવાય

જોઈન્ટ મિલેક્ટ કમિટીને લાગ્યુ કે આ રકમમાથી ૫૦ ટકાથી વિશેષ કેન્દ્રસ્થ સરકાર
પ્રાન્તિક સરકારને વહેચી શકશે નહિ ધીમેધીમે, કેન્દ્રની આવક વધતા, ઇન્ડમટેક્મ જેવા
મીધા કાંની પેદાશમાથી વધારે ને વધારે ભાગ પ્રાન્તોને મળવો જોઈએ એ મિદ્દાંત તો
સ્વીકાર્યો, પણ એ ગોડવણુને અમવમા મૂકતાં અનિશ્ચિત મમય નીકળી જાય એમ જાણાયુ.
ત્યારબાદ, સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ તરફથી મમરાયની નાણામિતિ કેમ મગીન રહે તેની તપાસ
કરવા મગ એટો નિમેયગની નિમણૂક થઈ. ' નિમેયગ બચામણો ' નીચે પ્રમાણે છે

(અ) કેન્દ્રસ્થ સરકારની નાણામિતિ સગીન અને સુદદ થતાં મમય જગે, માટે
ઇન્ડમટેક્મમાંથી મળેલી રકમના ૫૦ ટકાથી વધારે પ્રાન્તિક સરકારોને આપી શકશે નહિ
પાય વર્ષને અંને ઇન્ડમટેક્મની કમાણીનો ૫૦ ટકા જેટલો ભાગ પ્રાન્તિક સરકારને મગી
રહે એવી ગોડવણુ યર્થ રાકશે.

આ પ્રમાણે કેન્દ્રસ્થ સરકાર ૫૦ મારી રીતે બોલે ગૃહશે અને પ્રાન્તો જેમતેમ મમતાય રહેશે સર ઓટો નિમેયગ્ના મત પ્રમાણે બધુ જેમતેમ નબી જશે, પણ તેમના જ હોવા પ્રમાણે “ I should be lacking in frankness if I did not make it clear that the scope in the next few years for relaxation of revenue burdens is likely to be extremely small, unless economic improvement takes place at a rate well in excess of what can now safely be assumed ”

આવે સમયે સિંધ અને ઓરીસાને નવા સ્વતન્ત્ર પ્રાન્તો બનાવવાની જરૂર હતી કે નહિ, બ્રહ્મદેશને છૂટો પાડી રૂ૨૬ કરોડનું નુકસાન વહોરી લેવું યોગ્ય હતું કે નહિ, પ્રાન્તોમાં બખ્તે ધારાગ્રહો સ્થાપી દેશના ડારોગારી ખર્ચમાં ઉમેરો કરવાનું વાજગી હતું કે કેમ તે વિષે આપણે અભિપ્રાય રો થશે તેનો આધાર કયા હોગોલિડ, ગજ્યપ્રકરણી, આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક બધો પ્રમાણે પ્રાન્તની ગજકીર મર્યાદા નક્કી થતી જોઈ એ તે વિષે આપણી માન્યતા ૫૦ છે ડારોગારી દષ્ટિએ એટલું છે કે ઉપર પ્રમાણે કેન્દ્રમત્તાની આવકમાંથી પ્રાન્તોને હિસ્સો છે તેથી કેન્દ્રના બજેટમાં પ્રાન્તોને ૨૫ લેવાની ફજ ૫૩શે તેમ ડરવાનો લોભ રહેશે પરિણામે એ વિષે કેન્દ્ર અને અગો વચ્ચે અવારનવાર ધર્ષણ થવા સમ્ભવ છે આ વસ્તુ અનિનાર્ય છે હહી પાર્લમેન્ટરી બોમન્ટ કમિટી હાથ ધોઈ નાખે છે અને પ્રાન્તોને અત્યારે વિશેષ આનકની જરૂર છે કોએસ પ્રધાનપદ સ્વીકારે કે નહિ, કોઈ પણ પ્રધાનમંડળને ટકી રહેવું હશે તો પ્રગ્મપોષક ખાતાઓ પર વિશેષ ખર્ચ કર્યા સિવાય બીજો રસ્તો નથી તેમ તવગર વર્ગ પણ કેટલો વખત એ ભાર સહવા તૈયાર રહે તે કોણ કહી શકે ? એટલે હિન્દન નાણાનન્ત્ર એકદર કેમ ચાલશે એ વિષે ચોક્કસ અભિપ્રાય આપવો બહુ મુશ્કેલ છે

૩

હવે દેશી ગજ્યોને ટૂંકામાં પતાવીએ મમવાયો વ્યવસ્થામાં દેશી રાજ્યોનું સ્થાન થુ છે એ હજુ કઈ નિશ્ચિત થયુ લાગતું નથી દેશી રાજ્યોની આતગિં ડારોગારી કે ડારોગારી ગેરહાજરીની સ્થિતિ ત્રિનિધ પ્રકારની છે જેમ મિનમતદાર વર્ગને ધાગમલામાં સ્થાન આપવાથી પ્રગતત્ત્વને અકુશમાં ગખી શકાય છે, તેમ જ દેશી ગજ્યોના પ્રતિનિધિઓ (૧) પણ પ્રગતિવાદી બજોને અટકાવવામાં સહાયજૂત થઈ શકશે મમવાયમાં જોડાનાથી દેશી રાજ્યોની તેમજ મમવાયની નાણાગ્થિતિ પર શી અમર થાય છે તે પણ Instrument of Accession છેડે ડયુ સ્વરૂપ લે છે તે જણીએ ત્યારે નક્કી થાય દેશી ગજ્યોની કેટલીક જકાતો માત્ર Octroi duties કે Terminal taxes જેવી છે એવી જકાત મમવાયતન્ત્રના સિદ્ધાન્તથી વિરહ નથી, પણ ગજ્યાત્મક જકાતનીતિ અખત્યાગ કરવાનો હક્ક હવે દેશી ગજ્યો પાસે રહી શકશે નહિ બીજી મદગવાળા રાજ્યોએ બ્રિટિશ હિન્દના બદરે ૫૦ લેવાય છે તેટલી જ જકાત લેવી ૫૩શે અને એ આનકમાંથી પોતાની હદમાં વપગતા માન પગની જકાત જેટલો હિસ્સો એમને મળી શકશે જો દેશી ગજ્યો એ શક્ત કમૂલ કંઈ નહિ તો તેમને મમવાયમાં લઈ શકશે નહિ આ વાટાઘાટ થયે દેશી

પ્રગતને કંઈ વિશેષ કરભાર સહેવો પડશે કે કેમ એ હજી વિચારવાનું છે. સમવાયમાં જોડાયેલાં દેશી રાજ્યોનો કારોબાર સમસ્ત હિન્દની પ્રગતી નજર નીચે આવતાં રાજ્યોની આપખુદ સત્તાઓ ભયમાં આવી પડે એમ પણ બને. પરિણામે, અમર્યાદ સત્તાને ટેવાયેલા દેશી રાજ્યો નવી અને આડકતરી રીતે પ્રગતનું શોષણ કરવા યત્ન કરે તો નવાઈ નહિ. આમ, હિન્દી સમવાયના નાણાતન્ત્રના કેટલાક પ્રશ્નો હજી અણુકેદરે રહ્યા છે. જો હિન્દી સમવાયની નાણાવ્યવસ્થા ખરેખર સંગીત પાયા પર રચવી હોય તો દેશી રાજ્યોની આંતરિક નાણા-સ્થિતિ ખરેખર તપાસવી જોઈએ સમવાયની કેન્દ્રસત્તાએ પુસાર કરેલ કાયદાઓનો અમલ Instrument of Accession માં ઠરાવેલી મર્યાદામાં દેશી રાજ્યોની હદમાં થવો જોઈશે. એ કાર્યને પહોંચી વળવા દેશી રાજ્યોની પ્રજા પર નવો બોલો કેટલો પડશે અને એ બોલો પડતાં દેશી પ્રગતને સમવાયની કેન્દ્ર ધારાસભામાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક શા માટે નહિ મળવો જોઈએ એ પણ વિચારવું જોઈએ. ટૂંકમાં, જો 'બ્રિટિશ હિન્દ' અને 'દેશી રાજ્યોનું હિન્દ' એ કૃત્રિમ અને અયોગ્ય વિભાગો છે તો 'હિન્દી સમવાયની નાણાવ્યવસ્થા' અને 'દેશી રાજ્યોની આંતરિક નાણાવ્યવસ્થા' એ પણ એટલા જ કૃત્રિમ અને અશાસ્ત્રીય વિભાગ છે. સમવાયનાં બીજાં અંગોની—એટલે કે બ્રિટિશ હિન્દના પ્રાન્તોની—ધારાવિધ્ય, કારોબારી અને નાણાવિધ્ય સત્તાઓ ૧૯૩૫ના એક્ટ પ્રમાણે સ્પષ્ટ આલેખાય છે. તેમ જ દેશી રાજ્યો વિષે થવું જોઈએ. નવા અંધારણુની સમીક્ષા કરતાં પ્રો. કે. ટી. શાહ કહે છે કે એ અંધારણુ નીચે દેશમાં આંતરિક વિગ્રહ (civil war) થાય તેવી પૂરતી સામગ્રી છે. એ વાતાવરણમાં સમસ્ત દેશની નાણાવ્યવસ્થા વિષમ જ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

છેવટમાં, આવતાં ચારપાંચ વર્ષો વેપારઉદ્યોગમાં તેજ રહેવાનો સંભવ છે. જો કાંઈ આંતરરાષ્ટ્રીય વિગ્રહ ન જાગે તો પ્રગતની આવકમાં સારો સુધારો થાય, કેન્દ્રસ્થ તેમજ પ્રાન્તિક સરકારોની આવક વધે, અને સમવાય ટકી શકે;—ટકી શકે, એટલે કે નાણાની મુશ્કેલીથી તૂટી ન પડે; પણ રાજ્યીય દૃષ્ટિએ હિન્દી સમવાય કેવળ સ્વાયંપ્રયોગિત સમાધાનોનો સમૂહ છે તેથી એ રીતે તો એ અસ્થિર રહેશે જ. એટલા માટે જ, ગવર્નરોને અને ગવર્નર જનરલને ખાસ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે; એટલા માટે જ, દેશની ચલણનીતિ પ્રગતના પ્રતિનિધિઓના અંકુશથી પર એવી રિઝર્વ બેન્કના હાથમાં સુરક્ષિત મુકાઈ છે; પરસ્પર અવિશ્વાસના વાતાવરણમાં ધડાયેલું અવિશ્વાસ અને વૈમનસ્થને પોપતું આ સમવાયી અંધારણુ નાણાવિધ્ય દૃષ્ટિએ પણ એ જ તત્ત્વોનું મૂર્તિ સ્વરૂપ છે. એ કાનામાં ઉત્સાહ પ્રેરી શકે ?

યુરોપીય મહારાજ્યોની બદલાતી પરદેશનીતિ-૨

રામભાઈ પટેલ

૧૯૩૬નું વર્ષ યુરોપીય રાષ્ટ્રોની પહેલાંની સત્તાની સમતુલા—Balance of Powers—તોડી પાડનાર નીવડ્યું. એ સમતુલા તોડનાર ગણ્યો છટલી અને જર્મનીનાં લશ્કરી-વાદને સામ્રાજ્યાકાંક્ષા એનાં મુખ્ય કારણો હતાં. વર્સેલ્સની સંધિ પછી યુરોપમાં ફ્રાન્સ અને બ્રિટન વચ્ચે સત્તાની સમતુલા જળવાય એવી વ્યવસ્થા ૧૯૩૫ સુધી વતેઓછે અંશે કાયમ રહી. પોતાના વિસ્તૃત સામ્રાજ્યને જોરે બ્રિટન, ફ્રાન્સની યુરોપીય સર્વોપરિતા સામે સત્તાની સમતુલા જળવી શક્યું. પરાજિત જર્મની અને નબળા છટલીની ૧૯૩૨ સુધી મહારાષ્ટ્ર તરીકે યુરોપમાં ગણતરી નહોતી. પરંતુ આર્થિક મદીએ છટલી અને જર્મનીને મહારાષ્ટ્રો થવાની તક આપી. આર્થિક મદી ઉપરાંત ફ્રાન્સ-બ્રિટનનો પરસ્પર વિરોધ પણ જર્મની અને છટલીને લશ્કરી દૃષ્ટિએ બળવાન થવામાં કારણભૂત હતો. ફ્રાન્સે બ્રિટનના પ્રભુત્વ સામે પોતાનું પ્રભુત્વ ટકાવી રાખવા માટે છટલીને બળવાન થવામાં સહાય કરી. બ્રિટને ફ્રાન્સના પ્રભુત્વને તોડી પાડવા માટે ફ્રાન્સના ઐતિહાસિક દુશ્મન જર્મનીને હિટલરની મરમુખત્યારી હેઠળ બળવાન થવામાં સહાય કરી ફ્રેન્ચ અને બ્રિટિશ રાજકુતેહની દૃષ્ટિ કેટલી ટૂંકી ને સક્રિય હતી એ એના ઉપરથી માલમ પડે છે કે ૧૯૩૫-૩૬માં ફ્રાન્સ અને બ્રિટને જેને એકબીજા વિરુદ્ધ સહાય કરી હતી એ છટલી અને જર્મની બળવાન થઈ એકબીજા સાથે મંપી જઈને ફ્રાન્સ ઇંગ્લેન્ડને પડકારવા લાગ્યા.

ફ્રાન્સે એમ માનીને છટલીને બ્રિટન વિરુદ્ધ બળવાન થવામાં સહાય કરી કે છટલી કાયમ માટે પોતાને મદદ કર્યા કરશે અને એ મદદ કરવામાં છટલી પોતાનું સ્થાન કાયમ માટે પોતાના (ફ્રાન્સના) મદદનીશ તરીકે જ રાખશે. બ્રિટને જર્મનીના હિટલરવાદ ને લશ્કરીવાદને ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ ટેકા આપ્યો ને એને પગલાર કર્યા તે એમ માનીને કે પોતાના માંડલિક તરીકે, મદદ કરવા બદલ આભારવશ થઈને જર્મની ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ પોતાની પડખે હંમેશ જણુ રહેશે. પરંતુ આમ છટલી અને જર્મનીને મદદ કરનાર ફ્રાન્સ અને બ્રિટનના રાજપુરુષોએ કલ્પના સરખી પણ ન કરી કે એક વિરુદ્ધ બીજાને મદદ કરનાર રાષ્ટ્રો રહેવાને બદલે છટલી અને જર્મની એટલાં બધાં બળવાન થઈ જશે અને બંને સખી જઈને પોતાને ટેકા આપનાર ફ્રાન્સ અને બ્રિટનની પ્રભુતાને જ પડકારવા લાગશે.

બ્રિટિશ ડિપ્લોમસી પોતાની દૂરંદેશિતા માટે ખૂબ પંકાયેલી છે. આખું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સ્થાપી, વધારીને ટકાવી રાખવામાં બ્રિટિશ રાજપુરુષોની સ્વાર્થપદુ દૂરંદેશી ડિપ્લોમસીએ જગતની ડિપ્લોમસી ઉપર વિજય મેળવ્યો છે એમાં શક નથી. મહાયુદ્ધ અને એ પછી છેક ૧૯૩૬ની શરૂઆત સુધી પોતાની અણપડકારી પ્રભુતા ટકાવી રાખવામાં પણ બ્રિટિશ ડિપ્લોમસીની સર્વત્રેષ્ટતા જ કારણભૂત છે. પરંતુ ઘણીવાર અગાથી રાજકુતેહ ગંભીર ભૂલો પણ કરી નાખે છે. એના આખા ડિપ્લોમેટિક ઇતિહાસમાં બ્રિટનના રાજ

પુરુષોએ એવી ગંભીર ભૂલ કરી નહિ કરી હોય જેવી એમણે જર્મનીમાં હિટલર સત્તામાં આવ્યા પછી ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ એને લશ્કરી દષ્ટિએ અગત્યના યુદ્ધમાં સહાયભૂત બનવામાં કરી છે. એનું પરિણામ આજે સ્પષ્ટ વરતી શકાય છે. લયનાંક લશ્કરીકરણ શરૂ કરી હિટલરે આખાં યુરોપને અશૂતપૂર્વ લશ્કરીકરણ શરૂ કરવાની ફરજ પાડી. પરિણામે ૧૯૩૨ થી ૧૯૩૬ નાં અંત સુધીમાં યુરોપીય રાષ્ટ્રોને પોતાનો લશ્કરી ખર્ચ ત્રણગણ ગણો વધારવો પડ્યો. ૧૯૩૨માં સ્વિટ્ઝરલેન્ડ પોતાની વાર્ષિક આવકના સાડાત્રણ ટકા અચાવ ખાતે ખર્ચવું હતું. ૧૯૩૭માં સ્વિટ્ઝરલેન્ડ લશ્કરી અજેટ રાષ્ટ્રીય આવકના આઠથી દસ ટકા સુધીનું નફો દેરવામાં આવ્યું છે! ૩૫૦૦ થી ૩૯૦૦ દશલાખ પાઉન્ડની સ્વિટ્ઝરલેન્ડ રાષ્ટ્રીય આવકમાંથી ૪૦૦ દશ લાખ પાઉન્ડ જેટલા ૧૯૩૭ ના વર્ષમાં અચાવ ખાતે ખર્ચવાની સ્વિટ્ઝરલેન્ડે ફરજ પડી છે.

સ્વિટ્ઝરલેન્ડે હિટલરને પગલર કેરો. આજે આખા યુરોપને—સ્વિટ્ઝરલેન્ડ સુધી—લયનાંક લશ્કરી ખર્ચ કરવાની ફરજ પાડી રહ્યો છે. ફ્રાન્સે મુસોલિનીને પગલર કેરો. આજે મુસોલિની પણ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં સ્વિટ્ઝરલેન્ડની સર્વોપરિતાને પડકારવા લાગ્યો છે! ચાર વર્ષ ઉપર સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને ફ્રાન્સ, જે સંપી શક્યા હોત તે તેઓ મુસોલિની અને હિટલરના વધના જતા લયને ઊગતાં જ દાખી શક્યા હોત.

આજે ફ્રાન્સ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ એક યર્ષ ગયાં છે. પણ મુસોલિની અને હિટલરના લશ્કરી સામર્થ્યને દબાવવાનું કે અટકાવવાનું સામર્થ્ય એમનામાં રહ્યું નથી. એ સામર્થ્ય મેળવવા માટે બંનેએ ગંતવર લશ્કરી તૈયારી શરૂ કરી દીધી છે. પરંતુ એ તો બંને રાષ્ટ્રોની સ્વાર્થાંધ અને પરસ્પરવિરોધી લઘુદષ્ટિ ડિપ્લોમસીના સ્પષ્ટ પરાજય પછી.

આજે એ બંને રાષ્ટ્રો એની કિંમત ભરપાઈ કરી રહ્યાં છે. હિટલર મુસોલિની એક યર્ષને ફ્રાન્સ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડનાં સામ્રાજ્યો, વેપાર અને યુરોપીય પ્રભુતાને જોખમમાં મૂકી રહ્યાં છે.

ગયા વર્ષના ઓક્ટોબરમાં મુસોલિનીએ પોતાની પરદેશનીતિ સ્પષ્ટ કરતાં જાહેર કર્યું હતું કે યુરોપીય રાજકારણની ચક્રધરાનો એક છેડો રોમ અને બીજો છેડો બર્લિન છે. એ સ્પષ્ટ વક્તવ્યથી ફ્રાન્સ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડની આંખ ઊઘડી. એમણે જોયું કે એક બીજાની વિરુદ્ધ મદદ કરવા પગલર કરવામાં આવેલ મુસોલિની-હિટલર, ફ્રાન્સ ને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ મદદ કરવાને બદલે ઊલટાં જોડાં ભેગા યર્ષ જર્ષને મદદ કરનારને જ લરખી ખાવા ભેગા યર્ષ ગયા છે. એમાં એમને જાપાનનો પણ સાથ મળ્યો. ૧૯૩૬ના અંતમાં જર્મન-જાપાનીઝ લશ્કરી સંધિ જાહેર યર્ષ અને છટકીએ એને આવકાર આપ્યો. એટલે તો ફ્રાન્સ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ગભરામણ કર્યાં વધી ગઈ.

હિટલર અને મુસોલિની બંને પક્ષા મુત્સદ્દીઓ છે. એમની મુત્સદ્દીગીરીએ ફ્રાન્સ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડને મૂર્ખ બનાવ્યાં છે. એના દાખલા આ રહ્યા. ૧૯૩૩ માં હિટલર જર્મનીનો સરમુખત્યાર થયો તે વેળા યુરોપીય સત્તાની તુલામાં એક બાજુ ફ્રાન્સ અને બીજી બાજુ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ હતાં. પોતાના પક્ષમાં સત્તાની તુલા નમતી કરવા માટે ફ્રાન્સ જીવંતે મહેનત કરી રહ્યું હતું. એ માટે એ છટકીનો સાથ એને મદદ કરીને શોધવું હતું. હિટલરે જોયું કે ફ્રાન્સ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ એ મેળ ખાયા એમ નથી, એટલે રાજીનામું રીતે જ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ પોતાને

ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ મદદ કરશે. સ્વિટ્ઝરેન્ડ એને ટેકા આપ્યો. ફ્રાન્સના વારંવારના વિરોધ છતાં સ્વિટ્ઝરેન્ડ વધતા જતા નાત્સી લશ્કરીવાદને દબાવવા મદદ ન કરી. હિટલરને માટે એ એક સુંદર તક હતી. એણે પણ તૈયારીના વખત દરમ્યાન સ્વિટ્ઝરેન્ડ વિરુદ્ધ વલણ ન લીધું.

બીજા આજુ આ પરિસ્થિતિમાં સ્વિટ્ઝરેન્ડ નહોતર ખૂટી કરવા ફ્રાન્સે મુસોલિનીને એના ઍગિસ્ટીનિયન યુદ્ધમાં દૂષી સહાય કરવાની ને ઉઘાડી તટસ્થવૃત્તિ ખતાવવાની ખાતરી આપીને એની મૈત્રી સાધી. મુસોલિનીને પણ એટલું જ જોઈતું હતુ.

છટાલો-ઍગિસ્ટીનિયન વિગ્રહમાં ઇટલીની જીત ચતાં ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં સ્વિટ્ઝરેન્ડ નવા દુશ્મનની દહેશત જોઈ. હબ્સબર્ગના સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવાનો સ્વિટ્ઝરેન્ડ પ્રેમ નહોતો; છતાં એણે ઇટલી વિરુદ્ધ હબ્સબર્ગનો પક્ષ લીધો એનું કારણ એ જ હતું.

ઍગિસ્ટીનિયામાં વિજય મળ્યો એટલે ઇટલી માત્રાત્ર્ય ધરાવનાર મહારાત્ર્ય થયું. મુસોલિનીએ જાહેર કર્યું કે ભૂમધ્ય સમુદ્રને એક કાઠે વસનાર રાષ્ટ્ર ઇટલીનું બીજે કાઠે આફ્રિકામાં નવું માત્રાત્ર્ય થવાથી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એનાં હિતસંબંધો વધ્યા છે. અને 'ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઇટલીનું જીવન છે અને એ રોમનો સમુદ્ર છે' માટે સ્વિટ્ઝરેન્ડ પોતાના હાથ ત્યાંથી ઊઠાવી લેના પડશે. એ જ વખતે એણે યુરોપીય રાજકારણમાં રોમ—પેરીસધુરા, કે રોમ—લંડનધુરા નહિ પણ રોમ—બર્લિનધુરાની જાહેરાત કરી. એ જાહેરાતથી ફ્રાન્સ પણ ચમકી ઊઠ્યુ. કારણ કે ઇટલીનો સ્વાર્થ સાધવામાં મદદ કરનાર ફ્રાન્સને એણે એના દુશ્મનને મિત્ર તરીકે જાહેર કરવાથી દગો દીધો હતો. ફ્રાન્સને માટે એ એક અસહ્ય ભ્રમનિરાસ હતો. જૂનું યુરોપિયન 'એલંસ ઓવ પાવર્સ' તૂટી ગયું હતું અને એને સ્થાને નવું 'એલંસ ઓવ પાવર્સ' રચાતું હતુ. એમાં એક પક્ષે જર્મની, ઇટલી અને જાપાન હતા; અને બીજે પક્ષે—? ફ્રાન્સને ખબર નહોતી કે બીજે પક્ષે પોતાની સાથે કાણ ઊભું રહેશે. કારણ કે હિટલરને મદદ કરનાર સ્વિટ્ઝરેન્ડ તો પોતાનું વિરોધી હતું.

પરંતુ રોમ-બર્લિનધુરાએ સ્વિટ્ઝરેન્ડની આખ પણ ઉઘાડી નાખી. કારણ, જેમ હિટલર સાથે બળી જઈને ઇટલીએ ફ્રાન્સને દગો દીધો એમ મુસોલિની સાથે બળી જઈને હિટલરે સ્વિટ્ઝરેન્ડને દગો દીધો હતો. અને હિટલરને તો સ્વિટ્ઝરેન્ડ મૂડી ને રાજકીય ટેકાથી મદદ કરી હતી!

૧૯૩૧-૩૨ના મચુરિયન યુદ્ધ પછી સ્વિટ્ઝરેન્ડ જાપાનનું પણ વિરોધી બની ગયું હતું. કારણકે ચીનમાં અને બીજા પાસિફિક સ્વિટ્ઝરેન્ડ હિતસંબંધોને જાપાનના આક્રમણકારી લશ્કરીવાદે જોખમમાં મૂકીને પડકાર્યા હતા. એ જાપાન સાથે ડિસેમ્બરમાં જર્મનીએ લશ્કરી સંધિ કરીને પણ સ્વિટ્ઝરેન્ડે એણે દગો દીધાનું એને દુઃખદ જ્ઞાન થયું.

લશ્કરી તૈયારી માટે હિટલરને જોઈતો વખત મળી ગયો હતો, એટલે એણે ૧૯૩૬માં ખુલ્લી રીતે સ્વિટ્ઝરેન્ડ વિરોધી વલણ ધારણ કરવા માંડ્યુ. એનાં બે પરિણામ—જર્મન-જાપાનીઝ લશ્કરી કરાર, અને રોમ-બર્લિનધુરા—ઉપર ખતાવાઈ ગયાં. ત્રીજું પણ એક પરિણામ બાકી રહે છે. એ પરિણામ તે જર્મનીની સ્વિટ્ઝરેન્ડ સામે પોતાનાં જૂનાં-સંસ્થાનોની માગણી. છેલ્લા એક વર્ષથી જર્મનીના બધા નાત્સી સરદારોએ એ માગણી જોરજોરથી કરવા માંડી છે. લંડનના જર્મન એલમ્બી હરફોન હિબનટ્રોપે એ માટે રીતસરનું માગણીપત્ર પણ સ્વિટ્ઝરેન્ડ પરદેશમત્રી સમક્ષ રજૂ કરી દીધું હતું. પરંતુ એવો વિચાર કરવાની કે પોતાને મળેલાં સંસ્થાનો જર્મનીને પાછાં સોંપવાની સ્વિટ્ઝરેન્ડની અશક્તિ પરદેશમત્રી એડને જર્મનીને સાદું સંબોમાં જણાવી દીધી છે.

જર્મન-જાપાનીઝ સંધિ અને ઇટલીને એનું અનુમોદન, રોમ-બર્લિનધુરાની મુસોલિનીની જાહેરાત, જર્મનીનો ઇટલી સાથે વધતો જતો મૈત્રીસંબંધ, રૂપેનમાં ફાસિસ્ટ સત્તા લાવવા માટે બળવાખોરોને મદદ કરવામાં એકતા બાબતો રહેનાર મુસોલિનો અને હિટલર, નાત્સી સરદારોની જર્મનીનાં સંસ્થાનો પાછાં સોંપવાની ઉચ્ચ થતી જતી માગણી અને છેલ્લે બંને ફાસિસ્ટ રાજ્યોનું વધતું જતું સામ્રાજ્યભૂખ્યું લશ્કરી બળ વગેરે કારણોને લીધે સ્વિટ્ઝરલેન્ડે જર્મની સાથે પોતાને કદી મેળ ખાય એમ નથી. પોતાના ચાલુ લાભો ટકાવી રાખવા માટે સ્વિટ્ઝરલેન્ડે ફ્રાન્સને ઇટલી અને જર્મની વિરુદ્ધ બેગાં થઈ જવાની ફરજ પડી છે.

આમ ૧૯૧૪માં મહાયુદ્ધ શરૂ થતાં જે સ્થિતિ, ઍંગ્લો-જર્મન વિરુદ્ધની અને ઍંગ્લો-ફ્રેન્ચ સંપત્તિ હતી એ આજે માલમ પડે છે. ત્રિવિધ મૈત્રી-Triple Alliance-ને કારણે એ વખતે ઇટલી પણ જર્મનીનું મિત્ર હતું. આજે પણ ગાઢ મિત્ર થતું જાય છે. ઍસ્ટ્રિયા-હંગરી પણ એની નજીક આવના જાય છે. અને તે વખતના ક્રીસ્ટ રશિયાની માફક આજનું સોવિયેટ રશિયા પણ ફ્રાન્સ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડે પક્ષે જતું જાય છે. ૧૯૧૪ અને ૧૯૪૬-૩૭ની વચ્ચેની યુરોપીય રાજકીય પરિસ્થિતિ સમાનર થતી જાય છે. એનું પરિણામ તે વખતે મહાયુદ્ધમાં આવ્યું હતું. આ વખતે શેમાં આવશે ?

યૌ

વન હંમેશા જે રીતે ઓળખાતું આવ્યું છે: શારીરિક સ્થિતિ તરીકે અને વૃદ્ધ દશા તરીકે. પણ અત્યારે તો તેને લગભગ રાગના એક સ્વરૂપ તરીકે ઓળખવા આપણે બધા જાણીએ છીએ કે શારીરિક સ્થિતિ તરીકે યૌવનનો અર્થ શો? વિચાર, મિત્ર પહેલવહેલી હમત કરવી પડે તે, જ્ઞાનની દાઢ આવે તે, અને શરીરના બીજાં બધાં જોડાઓ અને પુરુષો માટે અનન આકર્ષણ જનનથી રાખે છે, તેને આપણે યૌવન છીએ. પરંતુ આધ્યાત્મિક દશા પણ એટલી જ મહત્વાર્થથી પરખી શકાય તેમ કે જ્યારે કહીએ છીએ કે 'માણસ પોતે માને તેટલો જ વૃદ્ધ હોય છે,' કે કિશોર કદી વૃદ્ધ નહોતો કે વૃદ્ધો વિદસન કદી જુવાન નહોતો ત્યારે જ એના વધારે કશું અર્થની તો આપણને લાગ મળે છે. પણ એથી વધારે જોડો અર્થ નેરો છે તો એટલા આપણા જીવનમાં આપણા યૌવનનું કોઈ એક આદર્શ તત્ત્વ એવું હોય છે કે જુવાન આપણી સાથે જ રહે છે, અને કદાપિ વૃદ્ધતા પામતું જ નથી. એ અર્થમાં યૌવન જીવનના રક્તપિંડુ જેટલું જ કિંમતી હોય છે. તે એક એવી સંપત્તિ છે જેનું મૂલ્ય સર્વ દુઃખતાઓ સામે કરી શકાય છે અને કરવું જોઈએ. કારણ, એ જ અર્થમાં બધા કવિઓ છીએ, એ જ અર્થમાં આપણે બધાં કળાસર્જકો અને કલાક્રિયાઓ કરે.

કવિ માન કવિ મટી ગય છે જ્યારે તેનામાંથી યૌવનની આ આધ્યાત્મિક પાત્રી હોય છે ત્યારે. કારણ, સ્વભાવથી જ, આ તેના વંશાનુવંશની દૃષ્ટિએ અર્થ કવિતા એટલે નિરતર યૌવન. અને યૌવન એટલે જીવન પ્રત્યેની જે દૃષ્ટિ આ પત્તા અંગે જીવનભર જુદીજુદી કાદિમા પાખ્યાં હોઈએ છીએ તે તો રાખતી તે. 'કિર્ચર્ન કોમેટી' એક ગંભીર કાવ્ય છે. તેના કર્તાએ તે રચ્યું દૃષ્ટિએ જીવાન નહોતો. પણ યૌવનની જે આધ્યાત્મિક દશાને આપણે કળા છીએ તેને કાન્ડેએ જાળવી રાખી છે. તેને અનુભવ અને મનનથી તેણે છે, સમૃદ્ધ કરી છે, પણ તેને ઓળંગી તો નથી જ ગયો. એને અંગે, જે કવિના કાવ્ય બની રહે છે અને દિવસથી વિખેનું ભારેખમ પુસ્તક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો મનુષ્યમાનની જ આ દશા ઘાય છે, કારણ યૌવન આકર્ષણી મમત ધીમેધીમે જ આવે છે. કદપતાના મધ્યમ ત્રયો કોઈકે એમ થયું હોય તો-શારીરિક દૃષ્ટિએ જીવાન માણસોએ સત્ત્વ હોય છે યૌવન અને વિચાર એટલે પરિપક્વતા-મહેતે પછી ઘણા વૃદ્ધ માણસો જીવનસાથે હોય અને જીવાન માણસો વિચારગ્રસ્ત આ મમતુશાળી યૌવન અને વિચેચના એટલે પરિપક્વતા, એથી જ જે લોકો યૌવન વદાવી ગયા હોય તેમની પાસેથી કળાની અપેક્ષા રાખવી અથવા જે

આધ્યાત્મિક દશા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેમની પાસેથી વિવેચનાની આશા રાખવી એ અસંભવિત થઈ પડે છે.

જે પામવા આપણે જન્મમાં હોઈએ છીએ તે આધ્યાત્મિક યૌવન આ જ છે. જ્યાં સુધી આપણે તેને મૃત્યુ પામવા ન દઈએ ત્યાં સુધી આપણા આંતરજીવનના અમુક અંશોનું તે પોષક થાય છે. શારીરિક યૌવન તો સંચય અને નાશવંત વસ્તુ છે, પણ આ તેના અવિનાશી અંશ છે. યૌવનની આ સંચય અને નાશવંત પળો જ મર્મસ્વ છે. એ જ સંપૂર્ણ વાસ્તવિકતા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સરસતાની પણ એ એક જ ક્ષેત્રી છે, એમ જે લોકો વિચારે છે તેમને વિષે આપણે શું કહીશું? સર્વ કળા અને સર્વ પ્રતા આ શારીરિક યૌવનની જ પેદાશ હોય છે, અત્યારના જીવન મનુષ્યોએ સર્જેલું કે તેમને ગમે તેવું હોય એ સિવાયનું કાર્ધ પણ સર્જન સારું નથી. નેથી વિચારોની પરીક્ષા એમના સત્ય ઉપરથી કે કળાની પરીક્ષા તેની સરસતા ઉપરથી નહોતી થતી; પણ જ્ઞાની પરીક્ષા તેમની 'અર્વાચીનતા' ઉપરથી જ થાય છે. તેમ વિચારનાં આપણા જમાનાની દ્રશ્ય ગણના પેલા મિદ્ધાંત વિષે આપણે શું કહીશું? આ ઊભરે તંદુરસ્ત નથી. ઊભરાઓમાં પણ તંદુરસ્તી હોય છે. સ્થિરતા પામ્યા પહેલાનાં ઊભરાતા યૌવનના ઊભરામાં કે દરેક યુગમાં જીવનનો તેમના વડેરાંઓ તરફ તિરસ્કાર મિશ્રિત માનની લાગણીથી જીએ છે તે ઊભરામાં જેવી તંદુરસ્તી હોય છે તેવી તંદુરસ્તી આમાં નથી. જે કમનસીબ મનુષ્યો પોતે હિંદુસ્તાનના ચક્રેન્દ્રશાહો છે, કે ક્રાન્સની રાણીઓ છે, તેમ માને છે; તેના જેવો જ જો આ દશા રોગ ન હોય તોપણ તે રોગનું એક રૂપ તો છે જ. અશક્ત મનુષ્યોમાં કાર્ધ પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે જે જાતની બળવાની નિરંતર અને ચીક ચડે તેવી લાગણી રહે છે તે જાતનો આ રોગ છે. અથવા તો જે બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ પોતાના કળાત્મક દારિદ્ર્યનો “નવા આકારો”ના બુદ્ધિપૂર્વકતા સર્જનથી બદલે વાળો આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેની જાતનો જ આ રોગ ગણાય. આ અર્થમાં આ રોગથી દરેક યુગમાં મનુષ્યો પીડાયા છે, પરંતુ યૌવનના ખાસ સિદ્ધાંત તરીકેના અને યૌવનની જ વિશિષ્ટતા તરીકેનાં તેના ટૂંકા અર્થમાં તો તે આપણા યુગનો જ રોગ છે અને કાંઈક સ્પષ્ટતા અને અત્યવશિયત છતાં ખૂબ જ વાચાળ મંડળમાં તેણે પોતાનું વર્તુલ ઝાંધી લીધું છે.

વાસ્તવિકતાઓ તરફ નહિ પણ વર્ગીકરણ તરફ વધુ અને વધુ ઢળતા આપણા જમાનામાં મનુષ્યોને લુદા જ હવાઈ વર્ગીકરણ પ્રમાણે વહેંચી નાખવાનું રૂપ આ રોગ લે એ કુદરતી છે. આ રોગે એના બોગ થઈ પડેલાઓ માટે જે શબ્દરચના યોજી છે—યુવાન વર્ગ—તે સાલુ થઈ પડેલી એવી બીજી શબ્દરચનાઓ—“કામદાર વર્ગ”, “પીડિત વર્ગ”, “આમ જનતા”, વગેરે માથે ઝરોઝર અંધમેસતી આવે છે. ખરેખર, “યુવાન વર્ગ”ની મંડળી એટલી જ “વયજન્ય” હોય છે જેટલી કામદાર વર્ગની અમુક મંડળીઓ. “વર્ગ-જન્ય” હોય છે. પહેલી મંડળી જીવનને તેની સમગ્ર સંપૂર્ણતા સહિત સમયના એક ટૂંકા પ્રવાહમાં મર્યાદિત કરી નાખે છે. જ્યારે બીજા મનુષ્યના આખાથે આધ્યાત્મિક સ્વભાવને તેના આર્થિક આર્થિકાવના ટૂંકા ચોક્કસમાં જ સમાવી દે છે. જે સિવાય જીવન પોતાના ગૂઢતમ રહસ્યો આપી ન શકે કે પોતાની ઉમદામાં ઉમદા મુરદો બહાર ન આણી શકે તેવા વિચારના એકધારા વદનથી આ જન્મે મંડળીઓ પોતપોતાને પોતાની મેજે જ લુદી તારવી લે છે.

આપણને આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ કે આ લોકો પેલા ભૂતકાળરૂપી રાક્ષસનો નાશ કરવા સંજ્ઞ થયા હોય છે માનવજાતિને નામીપામીનું આટલું તીવ્ર લાનકોઈક જ વાર થયું હશે ભૂત પ્રત્યેનો તેનો કટાણો પોતે પોતાના આત્મિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ નથી લાવી શકતા તેનો જ કટાણો છે પણ એ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે સૌથી ખોટી રીત તો આ જ છે કાગળ આપણે જે ભૂતને ચાહીએ તો એ કે જેનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ તે સિવાયનો બીજો કોઈ ભૂતકાળ છે જ નહિ અને આપણે તેને ચાહીએ કે તિરસ્કારીએ છતાં એ ભૂત તો ખરેખર આપણા પૂરતો તો જીવત છે આપણે માટે જે ભૂત મૃત્યુ પામેલ છે તે તો માત્ર એ જ છે—જે આપણે ભૂલી ગયા હોઈએ છીએ, જેને આપણે નથી ચાહતા કે નથી તિરસ્કારતા પંતુ જે આપણા પૂરતો તે જીવત હોય તો તે ભૂત, ભૂત નથી ગઈએ પણ વર્તમાન બની ગય છે એ વર્તમાન જેટલો નિશાળ હશે તેટલું આપણું પોતાનું જીવન વિશાળ થશે એનું અગ્નિત્વ ન રસીકારવું એ તો આપણા પોતાના અસ્તિત્વને નકારવા ખરેખર છે, કેમકે આપણા જીવનમાં જ તેનો ઉદ્ભવ છે, એના જ્ઞાનની મર્યાદા બાધવી એ ભૂતની નહિ પણ વર્તમાનની જ મર્યાદા બાધ્યા ખરેખર છે, જીવનને તેના સૌથી ઊંડા અને સૌથી અમૂલ્ય અર્થમાં મર્યાદિત કરી ખરેખર છે ભૂતને કે વર્તમાનને પણ એક દવાઈ મીજને—જે વિષે આપણે કંઈ મહત્તા ન હોઈએ અને જેને આપણે “ભૂત” કહીને છાપ મારતા હોઈએ—ધિક્કારવી એ તો પવનચક્કીઓને રાક્ષસો માની લેવા જેની જૂલ છે, એ તો આપણા ધિક્કારોની ક્ષિતિજને પણ મર્યાદા બાધ્યા જેવું છે નહિ, એક દરકાર વિનાના શારીરિક આવિર્ભાવથી “ભૂત”ને આપણે બગતરફ કરીએ છીએ અને “અર્વાચીનતા”ના તૂતને ભેગી પડીએ તો એ ત્યારે આપણે કોઈ પણ પ્રશ્નોનો ઉકેલ નથી કરતા જાવતા તેના ઉકેલથી માત્ર દૂર ને દૂર જતા ગઈએ છીએ કાન્ટેને મૃત્યુ પામ્યા હશે વર્ષ થયા છતાં કાન્ટેના વખતમાં જીવતા મનુષ્યોને ‘ડિવાઈન કોમેડી’માં જેટલો અર્થ દેખાયો હશે તેના કરતા વધારે અર્થ આજે આપણને તેમાં દેખાય છે એ કાવ્ય એક મહાકવિનું મનુષ્યના જીવન વિષેનું દર્શન વ્યક્ત કરતું હતું, એ કોઈ પણ એક યુગના વિચાર અને સંસ્કારનું માત્ર એકીકરણ નહોતું કરતું, પરંતુ પ્રાચીન, મધ્યયુગીય અને અર્વાચીન બધું એ એક પુસ્તકમાં જ સમાયું હતું, એટલા માટે એ કાવ્ય જીવે છે નહિ કે એ “અર્વાચીન” હતું માટે કાગળ તે “અર્વાચીન” તો કદીયે નહોતું કળામાં “અર્વાચીનતા” શોધવા જવી એ “અર્વાચીનતા”ને જ શોધવા જેવું છે, કળાને નહિ જે શ્રીમત લોકો ચિત્રોની કિંમત ઉપરથી જ ચિત્રો વિષે ચર્ચા કરે છે તેમને આપણે તિરસ્કારથી હમી કાઢીએ છીએ પણ આધુનિક-પુરાતનની દૃષ્ટિની પરીક્ષા કિંમતની દૃષ્ટિની પરીક્ષા કરતા વધારે કળાયુક્ત નથી x

રાષ્ટ્રીય કેળવણી પર એક ઊંડતી નજર

મગનભાઈ દેસાઈ

૧

રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો ઇતિહાસ જોઈએ તો તેની વ્યાખ્યા ને વિકાસદિશા પર આપણા રાષ્ટ્રની વિકાસદિશાનું કીક કીક પ્રતિબિંબ પડેલું લાગે છે. અને એમ ન હોય તો એને રાષ્ટ્રીય કેળવણી પણ કાણ કહી શકે? જેમ દરેક વ્યક્તિ કે સંસ્થાનો સ્વધર્મ, સ્વમર્યાદા ને સ્વસિદ્ધાંત હોય છે તે એ અનુમાર એનાં આચારવિચારાદિ ધરાવ છે ને ધરાવાં પણ જોઈએ, તેમ જ જે કેળવણી પર રાષ્ટ્રનાં સ્વધર્મ, સ્વમર્યાદા ને સ્વશક્તિ વગેરેની છાયા પડેલી હોય તે કેળવણીને રાષ્ટ્રીય કહેવી જોઈએ. અસહકારના જમાનામાં કેટલાક અતિવાદી લોક કહેતા: 'રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં અંકગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળાદિ વૃદ્ધાં હોય છે શું?' એ લોકો ઉપર બતાવેલી ટૂંકીટચ વ્યાખ્યા સમજે, તો આવા વિચિત્ર પ્રશ્નને સ્થાન નથી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની મહત્તા જ એમાં રહેલી છે કે, એ જીવન જેવું જોમવત્ વિશાળ હોવાની સાથોસાથ રાષ્ટ્રજીવનની ધરતી પર પગ મૂકીને ચાલે છે. જે રાષ્ટ્રમાં એણે જીવસંજીવની બનવું છે એને એ જીવવું નથી.

પણ મારો ઇરાદો અહીં રાષ્ટ્રીય કેળવણીની વ્યાખ્યા કરવા એસવાનો નથી. પરંતુ, રાષ્ટ્રના વિકાસની સાથોસાથ રાષ્ટ્રની કેળવણી ધરાઈ છે ને ધરાવી જોઈએ એમ કહીને, આજ આપણી સામે જે સ્થિતિ છે એમાંથી એકમે વાતોતો નિર્દેશ કરવાનો છે.

જે જમાનામાં યુગ્ગરના આર્યસમાજથી ગાળવું હતું ત્યારે આપણે યુરુડુજો કાઢ્યાં. એ દિશ્યાસમાં આપણા સનાતન આર્યધર્મની મુખ્યતઃ છાયા હતી. ત્યારે આપણે આપણી સંસ્કૃતિનાં પુરાતન મૂળ પર પહોંચી, નવી શક્તિનું સિંચન કરવા તાકડુ. એને સ્થાને, એ વળવળે આપણા વિકાસ ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો છે. આપણા ધાર્મિક તથા સામાજિક સડા ઉપર એનો પ્રભાવ જરૂર પડ્યો : આજ આપણે જે જાગૃતિ—ધાર્મિક ને સામાજિક—જોઈએ છીએ એના કેટલાય પૂનરીઓ મૂળ એ આર્યસમાજ રંગથી રંગાયેલા છે. (બારડોલી ને ખેડાના આર્યસમાજીઓનું જોર નવા જમાનાની જાગૃતિમાં કામ આવ્યું છે એ અહીં ધ્યાન પર લાવવા જેવું છે.) એમણે જ આજની નવી હાલત પ્રથમ ઝીલો હતી ને પોતાનો મુગાનુકૂલ પકટો કરી નવું પગલું ભરવામાં આગેવાની લીધી.

આગળ જતાં, અસહકાર—સુગમાં આપણી પ્રવૃત્તિ વિશેષતઃ રાષ્ટ્રીય હતી. આપણા સમાજનો સડો સુધારવામાં પરરાષ્ટ્રધુરા મોટું વિધન છે એમ લાગતાં, આવું જ બને એમાં શી નવાઈ? અને આજ ૧૫ વર્ષ વીત્યે પણ આપણી પ્રવૃત્તિનો સિદ્ધાંત એ જ માર્ગદર્શક સામાજિક દર્શન રહેલું છે. એટલું જ માત્ર, પરિસ્થિતિ અનુસાર, આપણે વિચાર્યાં કર્યું છે કે, એ દુઃસદ્ધ ધુરાને હાલવી જોઈએ તો પ્રસ્તુત સમયે તેનો માર્ગ કયો.

આની શરૂઆત આપણે એ રીતે કરી કે, મગમગી શિક્ષણમંર્યાઓની પ્રતિબ્ધા તોડવી ઘટે, ડાંગણ કે તે દ્વારા મગકારે આપણા મનબુદ્ધિને ઘેરા ઘાયેનો છે (આ વેળામા આપણે માત્ર કેમરણીની જ દૃષ્ટિએ વિચારતા હોવાથી હું એ જ એ- અગતો અર્થ ઉત્તરેષ કરુ છું, —આપણી વિવિધ પ્રવૃત્તિના બીજા અંગોમા ઊતરતુ અગ્રથાને માનીને) એટલે આપણે વિદ્યાર્થીઓને મગકારી શાળાઓનો તાગ શીખવવા મર્યા એમાથી જ આપણે જોયું કે, એટલા માત્રથી આપણે નહિ પતવી શકીએ સદસમુખી ગતુના નવા મોઢા દેખાયા જ કરતા ગહે છે આપણે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ડાઢનાની જરૂર જોઈ, અને એની એક તે ટૂંકી વ્યાખ્યા એ આપી કે, મગકાર માથે મનુષ્ય નહિ ગખતી શાળા તે રાષ્ટ્રીય આ વ્યાખ્યા આજ ધમાઈ ગયા છતા, આપણા નરનાગમા એ જ એક આજ સાચો મહી છે એ આપણે જાણીએ છીએ છતા આપણા મનમા એમ થયા કરે છે ખરુ કે એ નમગતમને એ અપવાસિથી દોષિન છે, રાષ્ટ્રીય કેમરણીના આપણા વ્યાખ્યા દર્શનમા નવો દરખો મગ કરવો જોઈએ

એક રીતે જોઈએ તો આ જૂની વ્યાખ્યાની વ્યાખ્યાવિદ પ્રતિ ૧૯૩૦થી ૧૯૩૫ના આપણા રાષ્ટ્રવ્યાપી યુદ્ધમા આવી ગઈ છે જૂની વ્યાખ્યાનો સમિતિ તે એ રાષ્ટ્રીય કેમરણીના મહાન મતની સક્રિયતા દીધ પન્થો ને ઉપયોગ આપે એ યુદ્ધમા જોયો દવે નસ યુગને અતુરપ નતુ મજાણુ શોધવુ જોઈએ, એની ગિયતિ એની મેજે જ આવીને જોવી છે

આ મેજાણુતા મુદ્દા યા કયા ?

૨

૨૧ વાલા વજપતગાય વહેતા “ છેવટે તો, રાષ્ટ્રીય મગકાર વિના રાષ્ટ્રીય શિક્ષા મર્જવી મુશ્કેલ છે ” એ પન્થી કેળના નોમ આ વિધાન આપણી સામે ટાકીને પૂર્વપક્ષ કરતા કે, ‘ તેથી રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ નક્કી પ્રવરત છે, ” અને એ રીતે તેઓ પોતાના આત્માને નિષ્ક્રિયતાથી આતન દેગમા ફાવતા મન અને શક મેકે સામ્રાજકય વાપરી શકે છે તે આનુ નામ

એ નાત માચી છે કે, જે રાષ્ટ્રની મગકાર પ્રગટીય છે તા મગમગી ને રાષ્ટ્રીય એવી બિન્ન કેમરણી નહિ હોય ત્યા એવો જોડ ઉત્પન્ન કરાની જરૂર પશુ ન પડે, કેમ કે રાષ્ટ્રના દિતસમથ એ જ મગકારના ય પશુ મામાન્યપણે હોય જેમ કે, વિનાયતની કેમરણી તે ગાંઠ માટે સુમજગ હોઈ ગ ટ્રીન જ છે મગકારનો એને ગાય હોવાથી તે વિશેષ મસખ ને કાર્યમ જાને છે આપણે ત્યાની પરિસ્થિતિ એવી નથી આપણી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીરો મગકાર માન્ય નથી એમ જ નહિ પરતુ મગકાર તેને જોગાયટે દગારા પશુ જરૂર હુએ !

અને, રાષ્ટ્રીય કેમરણી મર્જવામા જે માથાકૂટ ને મર્ મિદ્ધિ મગા છે એ પન્થી પશુ ૨૧ વાલાજતુ વામ્મ તેટલે અગે માચ હ- છે આખા રાષ્ટ્રની સિમચુતુગ રાષ્ટ્ર દિતેરી બજોના દાયમા આવી જાય ત્યાં રાષ્ટ્રીય કેમરણીની માની મિદ્ધિ મગી ગણાય —એવો જો મિદ્ધિતો અર્થ કરીએ તો એ વાત ખરી છે કે, મગકાર આપણી થયા વમગ એ મિદ્ધિ ન મજે અને એ જ એમ મિદ્ધિની માચી માત્રા માનીએ, તો તો આપણા જીવનના બીજા અને- અગોને માર પશુ મહી શમીએ કે, તે બધાને રાષ્ટ્રીય બનાવવાનું તો ત્યાં જ જાને કે મગકાર મગકાર તેરી જાને ! અને તે પન્થી કાયમિદાત વટારીએ તો એ જ આવે કે, મર્ગ્યાની નિષ્ક્રિયતા ! એટલે એ વિચાનમગણી ૨૧વતેપિન હોઈ તાજા ૯

પરંતુ, લાલાજીના વિધાનમાંથી આ ઉપવિધાન જરૂર નીપજે છે કે, રાષ્ટ્રીયતાનો દાવો કરવા ચાહતી સરકારે કેળવણી રાષ્ટ્રીય કરવી જોઈશે; એટલે કે, રાષ્ટ્રની જરૂરો જોઈ વિચારીને કેળવણીમાં ઘટતાં સર્જનવિસર્જન કરવાં જોઈશે. અને એ અર્થમાં જોઈએ તો, આજની પરાયી સરકારની નીતિમાંથી પણ કાંઈક પુરાવો મળી આવે છે. રાષ્ટ્રીય ચળવળને કારણે કેટલીક વાતો એટલી નિર્વિવાદ થઈ ગઈ કે, એની સત્યતા આપોઆપ સિદ્ધ થઈ ગઈ એમ જ નહિ, તે સરકારને સ્વીકારવી પડી ને એને માટે અમલ પણ શરૂ કરવો પડ્યો. માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી, હિંદીની રાષ્ટ્રીય મહત્તા,* પ્રાંતીય ભાષાઓનો વિકાસ, ઔદ્યોગિક અને વ્યાવહારિક શિક્ષણની જરૂર—આ બધી વાતો આજ નિર્વિવાદ થઈ ગઈ છે. એના મૂળમાં આપણું એ વિષેનું રાષ્ટ્રીય એકમત્ય જ છે એ ખતાવવાની જરૂર ન હોય. માત્ર સરકારના આ સ્વીકારમાં એટલી હેશિયારી રહેલી હોય છે કે, આવા આવા પ્રગતીય લાગતા ફેરફારો કરવા છતાં, એ પોતાનું પરકીયત્વ ઝળગવી રાખવાની રાજદ્વારી કુનેહદાર છે. તેથી કરીને આપણને હવે લાગતું ત્ય છે કે, આમ નેમ અનેક સુધારાઓ કરાવે જવાથી આ સરકારમાં પ્રગતિરૂપેણા નથી જન્મવાની; તેનો હૃદયપટ્ટો કરવાના જ માર્ગો વિચારી લેવા ઘટે.

પણ પાછા આપણે કેળવણીની વાત પર આવીએ.

૩

કેળવણીની શક્તિ મમાજમાં સાચી સંજીવની છે. અંતે એ શક્તિને જ લઈને સમાજમાં સંક્રાંતિ અને ક્રાંતિ (evolution, revolution) સાધી શકાય છે. એથી તો સરકાર માત્ર કેળવણીની ધુરા પોતાના કાબૂમાં નહિ તોય પોતાને અનુકૂળ રાખવા તો ચાહે જ છે. સરકારના ઉત્તરોત્તર અમલદારો યતના રહેનારા, એટલે કે એનું આપું તંત્ર ચલાવતા રહેનારા નવયુવકો ક્યું કેળવણી—દૂધ પીને પુષ્ટ થાય છે, એના પરથી એ નજર હડવા દે કે ? આથી તો યુરોપનો એક પ્રસિદ્ધ કેળવણીકાર કહેતો, “ મને પ્રગતિ નવજીવાનો સોંપો તો હું રાજ્યમાં ધારી ક્રાંતિ કરી લઈશ. ”

પરંતુ, આપણે ત્યાંની સરકારી કેળવણી આવી સંજીવની નથી થઈ સપ્તી, ન થઈ શકે ય. પ્રગતીય દષ્ટિએ જ નહિ, સરકારને પણ સંતાપે એવી અન્યગામી એ નીવડી છે. સરકારનો ઉદ્દેશ એની તંત્રવ્યવસ્થા પૂરતા અમલદારો મેળવવા જેટલો તો સર્વો છે. પણ, ખીજી રીતે એમાંથી સરકાર માટે સંક્ષોભક વિકારો નીપજ્યા છે એ એને પણ દેખાવા લાગ્યું છે, અને એનાં મૂળ પણ આપણા પરના પરરાજ્યના દુઃખદ ઇતિહાસમાં જ રહેલાં છે.

અંગ્રેજ વેપારીને અહીં વેપાર ખેડવા હતો. પછી, એમાંથી મજેલી મૂકીને આધારે એના ઉદ્યોગધંધા વિલાયતમાં જમતા ગયા, એટલે એના મંત્રણાની કાળજી તગી. પોતાના દેશમાં મુખ્યત્વે પાકતું લોખંડ ને કાલસા. એટલે વહાણવડું ખીલવી એ આબાદ યંત્રોદ્યોગી દેશ ગયો. કાચો માલ મળતો રહે અને પાકો માલ વેચાતો રહે એ એમાંથી નવી ચિંતા ફૂટી. ઇંગ્લિન્ડ હિંદે એમાંથીય માર્ગ ખતાવ્યો: “ અમારા પર રાજ્ય કરો ને અમને

* સારાંક વાચકને એટલું જણાવવું જોઈએ કે, નવા રાજ્યધારણી કાયદામાં પાર્લિમેન્ટ અંગ્રેજ માધ્યમની કક્ષમ નાંખવા જેટલી ઝીણી વિગતમાં જતરી છે. એમાં એ જ દર પ્રતીત થાય છે કે, નહિ તો કદાચ કોએસવાદીઓ હિંદીનો કાચ કરાવી એસે તો અચવડ થઈ પડે !

માવ પછુ તમે વેચો " આપણે એના આખા ઘરકે ગળ્યા—એના માવના, એની લુદિના, ને એના મગ્નીપણના.

હવે આપણા ઉદ્યોગધધા નવે ધોરણે જામે તે કેમ પાવવે ? આપણી ઉદ્યોગનીતિ વિચારવની ઉદ્યોગનીતિના દામીપણા કરામા ગેદાર્થ. એનુ ઉપપતિણામ આપણે ત્યાં ઉદ્યોગ-શિક્ષણ માનકી માનુ કર્મદ થયુ, માકરી ને વચિત નિદાઓ વધી અને આરી જનની વૃદ્ધિ માટે એ માનમ બહુ નહુદુણ પડતા જણાય હ. એક બોગી મામાજ્યસાદી પ્રજાનું માનમ, અને ખીલુ એથી જ જનરી ને એની ઉપજનવેરી એરી શુધામ પ્રજાનું બેજવાગદાર માનમ.

નિયંત્રણ વાયડ આટળા પંચી ખીજા પતિણામે પછુ ધટાવી લેશે (જેવા કે, નોકરિયાત સર્ગની વૃદ્ધિ, નોકરીની આકાશ ને પડાપડી વગેરે) એમ માની, આટલુ સચન-માન કરી, એ જામન ડોડી દર્ષ આપણી મૂળ દનીય આગમ ચલાવુ છુ.

એની આપણે મોટા ધધા હ એમ જાખસારા લાગ્યુ ઉદ્યોગધધામા રેજગારી એકી ધના, જેતા પર નિખનારના ટકા રધતા ચાલ્યા એ ને ખીજા કાણો ભજીને, તેની પેદાશ પછુ ધરી ઉદ્યોગધધા શીખના લોક પછુ તને અગે નોકરી જ મોધના થવા. જેમ કે, જી ઈ, જી કોમ, જી એક રગે પામ કરનાગ માર્કપોષક નવા માદમો કે પ્રયોગમા નામાન્યત. નથી પડતા, પણ નોકરીઓ જ મોધે છે.

આમ બહુ એનુ મગીન, બેકારીનો દૈવ આજ મગગને ય લેખવાં પડે એવાં ગમે થયા એમ નથી કે એ દૈવ આજ છે ને જન કાય સુધી નહોતો હયાત આપણો બેદન અર્થ ઉપર વખત બેકાર હતો પછુ મગકીય લેખામા એની ગણના નહોતી આ ભણે બેકારી એ રીતે ભયાનક છે, ને તેથી એની ચિંતા કરી પડે છે આમ મગકારી શિક્ષણનીતિ મગકારને ય મનાપક ગતી છે તેથી એ પછુ શિક્ષણપદ્ધતિ બદલવા કાક માગવા લાગી ગઈ છે (લુઓ તે અગે મગ્ર-મમિનિના હેરાવનો હોદાપોદ.)

આ બેકારી ઉપજનસા કે રધારામા નાખ્તી શિક્ષણે કાઈ રીતે કાળો નથી આપો ડાવડુ, આપણી બેદન જનનાની બેકારી કે કાઈકે ફર કરવા, વગર મોટી મૂડીએ ને રસાવવનથી, ખદી વગેરે હાન નેા મમન પ્રાપ્ત હયા છે એ પ્રજાન કેટલાં કાળો ન કાળો એ પ્રથમ ચાલો અગ્રગુત હ માર્કીય નિવાજના નેમ અને નિગાના વિચારમા, ઉદ્દેસ અને એની મોસિક વિચારણા જ ધ્યાનમા નાખવી ધરે, અને એ રીતે હ ઉપગનુ વિધાન કરુ છુ.

૬

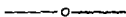
પાકા આપણા મૂળ પ્રથમ પર આરીએ આગને તમકે ત્યારે, માર્કીય શિક્ષણના નવા મગાજના મુદ્દા સા હોય, વા હોરા નેઈએ ?

દેશની મેમગીને અંગે આપણી દષ્ટિ આજ પણ અધુરિન મેદવી ધટે છે ઉપર જાણુ એમ, આજ મગકાર બજેન બેકારી તમકે ધ્યાન આપગે અને એને મહાનુમન લોભા આપને તસાથી આજા મગમે એમ નથી થી મગ્ર અને એમની વિચારણાના લોક તેમ જ મોગ જધામા મધ્યમવર્ગી માનમ તે તમકે જરૂર મૂકી આપણી નેમ આ વાચાવાનો જાગી જનના તમકે નદિ, પણ મમ મગીય જનના તમકે દનિકર્મન થરાની છે. (આજ ૧૯૨૧ના માર્કીય શિક્ષક જંતુ મગજા ના નથી એ ખર; હના પ્રન-માનમમાં એને પેય ને મમધક જે મગ મે અગ્ર નેમ મેદુગ છે એને ઉદ્દગીને આ મમજનું)

પણ, એ તો આપણી દિશા ધર્મ. સક્રિય કરવાનું તો એ છે કે, ઉદ્યોગી બનવું, ઉદ્યોગધંધા તથા જીવનનાં નાનાં મોટાં કાર્યોમાં વિજ્ઞાનશુદ્ધ નજર ડેળવવી, તે દ્વારા આપણી પેઢીધર મળેલી જ્ઞાનજડતા ને આળસ હટાવવી, જીવંત પ્રગ્ત બનવું,—આ આપણું સાચું શિક્ષણકાર્ય છે. ત્યાંત્યાંથી પણ એ સધાય, એને વેગ મળે, એને માટે મત મળે, વિચાર ફેલાય,—એ આપણે ધ્યાન રાખવું જોઈશે. સરકારી શું કે ખિનસરકારી શું, રાષ્ટ્રહિતૈષી દરેક જગ્યા આ પ્રગતીય કાર્યમાં જોડાઈ શકે. અને એમ કરીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું આજ હળવું લાગતું બળ, વિશેષ વ્યાપક કરીને સરખું જોરદાર કરી શકે. ૧૯૨૧માં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણે નવો મંત્ર જગાડવાનો હતો, તે તેણે જરૂર જગાડ્યો છે. એના જ ફળરૂપે, આજ વ્યાપક પાયા પર એક ભગ્ય ચણતર કરવાનું છે. એ દષ્ટિએ શિક્ષણ ને જીવનનો વિચાર કરીને આપણે બધાં પગલાં માંડવાં જોઈશે. એ ગમે તેટલું હંડું કદાચ લાગે છતાં, જે સ્થિતિમાં આપણે છીએ તે ગોર કરી નેતાં,

‘નાન્યઃ પન્થા વિચિતેડ્યનાય ।’

ડિસેમ્બર, ૧૯૩૧

સખી, તું તો—

મુંદરજી ગા. બેઠાઈ

સખી, તું તો મારી મૃદુલ નિશિગન્ધા હૃદયની,
સ્ફૂરન્તી એકાન્તે અતુપ સુરભે મન્દ મદિલી,
સ્ફુરાવન્તી મોંઘી ઉર સુલગ આનંદલહરી,
છતી થાતી તોયે કચમજ દૌસતી અપ્રગટ શી ?

સખી, તું તો મારી સરિત નવસૌભાગ્યરસની,
વહી રેલેછેલે સુજ હૃદય નિઃશેષ રસતી;
હશે કયાં ગંગોત્રી ? ઉર ન પરવા એહ ધરતું,
ભિજઈ છલકાઈ પ્રગટ નિજ સાહ્ય ગણતું.

સખી, તું તો તારા, એકલી તું મારા હૃદયગહને શી ટમકતી !

સદા સૌમ્ય જ્યોતિ લખલખિત શીળી વરસતી;
રહી ફરે ફરે રજતસ્મિતસંદેશ વદતી,
સખી, છાની છાની ઉભય દિલની એક કથની.
વિલાસું પુષ્પોને, સરિતજલને ક્ષીણ બનવું,
સદાયે તારે તો, પ્રિય હૃદયતારા, વિલસવું ।

એમ ગમી નિશ્ચય નાખી જ્યોત્સ્નાએ સ્વામી સામું જોયું ગજત જોયો "યુ વિચાર મ્હો છે ?"

જ્યોત્સ્ના દસી—પણ તે હાલથી કીકું હતું ગજત બાલુના કાચ પર આવી જોડો

જ્યોત્સ્ના જોયો 'માયોમ્મય જોડો ગર્ભ હતો નાના જોડોથી તેડી ગયા હતા'

ગજત જોયો 'ત્યારે તો ટ્રેજરી જોડો આવી હર્ષશ કેમ ? અને તેની હાથ હજી મન ઉપ થી જુમાઈ નથી ખરું'

વગી હમીને ગજત જોડો 'એ અમરચિત્ર અને જોડી મહેની સુખદુખની વાતો ઉપર વધારા વિચાર મ્હો નહિ કેમ તો મા સમાગમ આપણી જે મનમનના દુખો મદદ કરવા પડે કે તેની ગીમા નથી, તેમા વગી આ મ પનિમ 'તારું જીવ' કરનારી વાના દુખથી મને ન અતિ અગાધ તારી મુખીએ તો આ હવન એમ જોડો પજાર થઈ પડે અને તે જોડો મોડા તા બાદે થાય કે તે વદન કરવો હવન મુખથી પડે'

જોડો મા મોલી મન મા આ મધા દુખોને તમે અમરચિત્ર વિત કરો છો, હતા કોઈ પણ નામ કે નવરથા રાત્રીએ તો તેમા આના જ દુખોની વાતો લખેલી હોય છે'

ગજત જગ દસી મોડો 'શુ દુખ ? મામમાથી નવર પડતા આજે આખ મળી, માથેમાથે જ હા પીમાથી મોડો નિમાસો નીમ્હો, એ જ કે બીજુ ?'

જ્યોત્સ્ના ચૂપ રહી વગી ગજત જોડો વાગ્યો "આ તારી જ રાત હર્ષએ, આનું આનુ જમાનામા ઉઝેરી લાજેરી ગજેરી કોલેજમા પાગ થયેરી તારી કિશોરવરધામા કાંતા અનેક તરંગો વચ્ચે તારી હવનનાંમ સનારી પા આવી છે મ્હોવાનુ આ તરંગોનાં મોગ્ન ઉપર તારી ને નામ કેમ વખત આમનેમ ડોવની અનુભવી છે ?"

જોડો જ્ઞાના આ મા રાગીઆ રીજીગીતો મને ધક્કો લાગે માથેમાથે નિશ્ચય— મોડો નિશ્ચય પણ

નિશ્ચયને જોડો દવારી જ્યોત્સ્ના મોડી 'ધાન કે દુઃખ કે મારા હવનમા એમ વખત અરણ્યમા એમી તરંગ પધિમ આ જોડો અતિથિના વેરામા'

ખખખ હાલથી આમો મોડો ગજરી મુખી જત મોડો 'મોડો ! એમ છે ? ત્યારે તો હું અતિમાનપૂર્વક મોડો પોના ! અતિ ન આપી જોડો તરંગ હુ કે I packy, 7 pack dog tam I કે એ પધિમના માદુપાત્રમાથી મું તને હતી મા જો—માગ પ્રેમમા તો લોભારી'

આ હાલ જ્યોત્સ્નાને જા પગ મંચુ નહિ તે મોલી 'હમસારી રાત નથી મું પૂધુ કે તમે મારી ને રાત ગામજવા ત્યાં જા ?'

ગજત 'હવે આ મન મનમા એ jectoryનું ગજા નાખવા મી જગ છે' તેના હવતા આવ તારા અધ મી ને મધ મું

ગજત મું

રી જોડો જોડો 'ના, મજા, મું નમને

જોડો તાના પ્રથમ પ્રજાતી વજરવિખો

• હવે દસીનામ સ્વરૂપ મધુ પિન તો અગમ્ય છે એ જ મારું છે "

આખોમાં કૃત્રિમ ક્રોધ લાવી જ્યોત્સ્ના બોલી : “Vulgar”!

રજત : “પોતાની સ્ત્રીના પ્રથમ પ્રણયની કથની જેવી લયંકર ટ્રેન્ડી આ vulgarity કરતાં ઓછી અસહ્ય નથી. અને એ કથની તું મને આ મારા સગા કાનોથી તારી જ પાસેથી સાંભળવાનું હશે છે?”

જ્યોત્સ્ના એક દૂષો નિશ્વાસ નાંખી બોલી : “ડરવાનું કારણ નથી. ખાત્રી રાખજો કે તમે સ્વામી છો એ વાત હું જૂલી નથી, કાંઈ વખત જૂલીશ પણ નહિ; મારા તરફથી એ વાતની...”

વચમાં જ રજત બોલી ઊઠ્યો : “આજકાલનાં માસિકો તથા નવલકથામાંની પ્રેમ-કથાઓ વાંચી તારું ચિત્ત ભમી ગયું લાગે છે. તું શું એમ કહેવા માગે છે કે પતિ તરફ પ્રેમ, સ્નેહ રાખવો તે ફક્ત એ પતિ છે તે ખાતર? અને સાથેસાથે પ્રણયી સાથે પણ પ્રેમ?”

જ્યોત્સ્ના : “ના, ના, બંધી વાત સાંભળ્યા સિવાય તમને સમજ પડશે નહિ. પહેલાં સાંભળો...હું કહેવા માંચું છું તે એ કે એક જાંખી છાયાની માફક મારા મનમાં...”

રજત : “એટલે કે મનરૂપી પડદા ઉપર, સોનેરી સ્મૃતિરેખા...”

જ્યોત્સ્ના : “એમ નહિ રે નહિ, સાંભળો. જ્યારે મારી ઉંમર અઢાર વર્ષની હતી, I. A.ની પરીક્ષા દેવાની હતી તે અરસામાં મારી નજર તેમના ઉપર પ્રથમ પડી. ખાલી નજર જ વાતચીત કાંઈ થઈ નહોતી. પહેલી નજરે જ મને તે મુખરૂં બહુ જ ગમ્યું. તેમની ઉંમર હશે તે વખતે સતાવીશઅઠાવીશ વરસ. મને વિચાર આવ્યો : ‘કેવો ઝુંદર ચહેરો...જેવો રમણીય ચહેરો છે તેવો જ.....મતલબ કે, હું એ વાત બરાબર સમજાવી શકવા અશક્ત છું. બહુ જ બારીકાઈથી કાંઈ વિચાર કરેલો નહિ. મનમાં થયું કે માણસ જેવો માણસ જાણે તે દિવસે જ તે એક જણને જ પ્રથમ જોયો. એકદમ અપ-ટુ-ડેટ નહોતો, તેમજ બહુ જ જૂની દળને જૂનવાણી વિચારનો હોય તેવું પણ જણાયું નહિ. બહુવામાં બહુ જ હોશિયાર, રમતગમત, ગાયુંજાવવું તેનાથી છેક અજાણુ નહિ, ટેનિસ રમી પણ જાણે અને પોતાર દશ-પચીસ રમવું હોય તોપણ શરમાય નહિ. ગાઈ પણ શકે. બેઢાલા કે ઓરગન ઉપર એનો હાથ મીઠો જણાતો.”

રજત બોલ્યો : “આહુ જમાનાની નવલકથાઓનાં પાનાંઓમાંથી તાજે જ ફોટો! તાજે નાયક જાણે રંગભૂમિ ઉપર આબેહુબ ઊતરી આવ્યો છે!”

તેની વાત ઉપર ધ્યાન ન આપતાં જ્યોત્સ્ના બોલવા લાગી : “તે અમારા ઘરની પ્લાનુમાં જ રહેતા. અમારે ઘેર પણ ઘણુંખરું આવતો. મારા બાપુ તે વખતે પોલિટિકલ ઇકોનોમી ઉપર ‘નોટ’ લખતા હતા, અને તેમના એ કામમાં તે ખૂબ મદદગાર થઈ પડતો. મારી માને તે ‘માસીયા’ કહીને બોલાવતા અને કહેતા કે તેનાં એક માસીયા દેખાવમાં બરાબર મારી માનાં જેવાં જ હતાં.”

રજત : “આજકાલના જમાનાની નોવેલ સાથે પ્રથમથી એન સુધી બધું મળતું આવે છે—તે પછી આ આપવાને બહાને થયો તારો પ્રવેશ. ‘આનો પ્યાલો તું સ્વદસ્તે ભરી દેને મુને’ એમ જ કે નહિ?”

ભમરો ચડાવી ક્રોધ દર્શાવતી જ્યોત્સ્ના બોલી : “હું મારા લેસનમાં જ મુંઝાગેલી રહેતી, અને એ લેક્ચરી આડે કાંઈ કાળે પણ ઊતરતી નહિ. એક દિવસ ‘સિઝીક્સ’

વાંચતી હતી ત્યારે મારી માં એને સાથે લઈ મારા ઝોરડામાં આવી. માએ કહ્યું : ' જ્યોત્સ્ના એન્જામિન દેવાની છે. બાઈ, 'જરા જો તો એ કેવુંક શીખી છે. હું કહું છું કે હોકરી છે, અને ત્યારે 'કોલેજમાં બણવા બધ છે ત્યારે રીઝલ્ટ સારામાં સારું આવવું જોઈએ. ' મંદમંદ હસતાં તેમણે મને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું : ' સિવીક્સ વાંચે છે ? વારું ત્યારે, કહે જોઈએ. Origin of the State ના વિષય ઉપર જેટલા verses છે તેમાંનો કયો તને વધારે appeal કરે છે ? અને તેનું કારણ શું ? ' "

રજત : " આ સવાલ પણ હજી એવો ને એવો, તને આજ સુધી વાદ રહ્યો છે ? "

જ્યોત્સ્ના : " રહ્યો છે. "

રજત : " તે શો જવાબ આપ્યો ? "

જ્યોત્સ્ના : " મેં કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ—આપી શકી નહિ. સરમને લીધે મારી જીભ જ બેપડી નહિ. " માએ કહ્યું : ' જવાબ દેને, એમાં એટલી શરમાય છે શું ? ' ત્યારે મેં એમની સામે જોયું. તેમણે પણ મારી સામું જોયું. એ દષ્ટિમાં વિદ્વલતા સ્પષ્ટ જણાતી હતી. હું શરમાઈ નીચું જોઈ ગઈ..... "

રજત : " Love at the first sight ! "

જ્યોત્સ્ના : " મજબૂર. હું જવાબ આપી શકીશ નહિ, તોપણ તેમણે પીઝો છોડ્યો નહિ. આ લાંબો વિષય મને મમજવવા એમણે આલોચના કરવા માંડી. Origin of the State વાળું એપીટર મેં અગાઉ વાંચેલું હતું, વાંચીને સમજી પણ હતી. પણ એમની આલોચના અને સમજાવટ પછી મને લાગ્યું કે હું આટલા દિવસ કાંઈ જ મમજી નહોતી, અને તે દિવસે જ જાણે મમજી..... તે પછી વખતોવખત તે મારા લેસન વખતે બસ હાજર. લેસન પણ શીખવે, વળી નાનીનાની વાર્તાઓ કરે મને જાણીને નવાઈ લાગી કે દુનિયાભરની આટલી બધી ખબરો તેમના ખ્યાન બહાર નહોતી. તન્મય થઈ તેની વાતો હું સાંભળતી. અમારા ઘરની પાછળ નાનો સરખો બગીચો હતો તેમાં સુદર પક્ષીઓ હતાં. તળાવમાં લાલ રંગની માછલીઓ હતી. આ બધું ફરીને જુએ. કાંઈ વખત ગાયન ગાતી હોઈ ત્યારે ગૂપચૂપ મારી પાછળ આવીને બિભા રહી જાય. મને તેમના આવવાની ખબર પડતી ત્યારે વાતાવરણમાં જાણે આનંદનું આદોલન પથરાઈ જતું. ગાવામાં મારે ઉત્સાહ વધતો, એ પણ માથે ગાવા લાગતા. "

દિવસે દિવસે વાતચીતનો પ્રમંગ ગાઢતર બનતો ગયો. એનો અર્થ એમ મમજાશે મા કે તેની માથે મરજીમાં આવે એવી વાતો હું છૂટથી કરતી વાતો થતી, વિવાદ થતો, તર્કવિતર્ક ચાલતા, તેમાં બસ હું એકતાર થઈ જતી. ધીમેધીમે એમ બન્યું કે તેમના આવવાની વાત જોઈને જાણે હું આતુર થઈને બેસી રહેતી. તે પણ અચૂક આવતા જ. આખરે મારું લેસન લેસનને ઠેકાણે રહ્યું અને વાર્તાઓ તેનું સ્થાન લીધું. પણ એ વાર્તાઓમાં—વાતોમાં સ્ફુલ્લ સખજેક્ટો તેણે મને એવા તૈયાર કરાવી આપ્યા કે ' I. A. 'માં મને સ્કૉલરશીપ મળી, તમારાથી એ અનુપમું નથી. "

રજત : " એ ઇતિહાસ હું જાણું છું. તે વખતે યુનિવર્સિટીનું કોલેજર મારી પાસે રહેતું—જાણે સાક્ષાત્ ગીતા. હું ધારું છું કે હજી પણ હું વગરમૂલે કહી શકું કયા વરમમાં કઈ એન્જામમાં કેણુ ફર્ટ આબું હતું. "

ન્યોત્તરના : “ હું કોઈ દિવસ ફર્ટ આવી નથી. ”

રજત : “ ના—પણ તે વરસમાં આઈ. એ.માં જેટલી છોકરીઓ ફેન્ડીડેટ હતી તે બધીમાં તું ફર્ટ હતી, એ મને ખરાબર યાદ છે. ‘બેનરજી ન્યોત્તરના, બેથુન કોલેજ:’ એ અક્ષરો મારા મનમાં અમકારાની પેઠે ઝગમગતા હતા. તે વખતે મને એવી કલ્પના પણ નહોતી કે આ ન્યોત્તરના એક દિવસ અંધારો ઝોરડો અજવાળો કરશે. ”

ન્યોત્તરના : “ સાંભળો. ”

રજત : “ હવે વધુ સાંભળવાની જરૂર નથી. હું બધું સમજી ગયો છું ‘ સખી નિદ્રા ન આવે, હૃદય ખોઈ ગેડી. ’ પ્રેમ સાહિત્યમાં તું મને આમ તદ્દન રસવિનાનો શા મારે સમજી ગેડી છે ? ”

ન્યોત્તરના : “ તમે કોઈ સમજવા નથી—બધું સાંભળો; સાંભળશે ત્યારે સમજશે. તમારા સાહિત્યમાં કન્યાઓના મનનું જે ચિત્ર રજુ થાય છે તે ખરું નથી. તદ્દન ખોટું, મૂળથી જ ખોટું. એટલે કે આપણા જમાનાની કન્યાઓ વાર્તામાંની કન્યાઓ માફક હજી પણ પ્રગલ્ભા થઈ નથી. ”

રજત : “ આ જ વિષયમાં તારો અને મારો મતભેદ છે. પણ વારુ, મારે વિવાદમાં ઊતરવું નથી. તારા પ્રજ્ઞવની સત્ય ઘટનાની કથની આગળ ચલાવ. ”

ન્યોત્તરના બોલવા લાગી : “ તમારી પાસે કોઈ છુપાવીશ નહિ. નિખાલસપણે બધું કહી દઉં છું. મનમાં ને મનમાં હું તેને ચલાવા લાગી. તે ચાહનાનું સ્વરૂપ હું તમને સ્પષ્ટ સમજાવી શકતી નથી. ફક્ત એટલું જ હું કહી શકું કે તેમને જોનાં જાણે મને સુખનું ભાન થતું. જેટલો વખત તે અમારે ઘરે રહેતા તેટલો વખત જાણે ઘર પ્રકાશથી—તેજથી જગદગ્નું ઘરેલું જણાતું, અને આખી પૃથ્વી જાણે આવીને અમારા ઘરમાં જ હાજર થઈ હોય એવો મનમાં ભાસ યતો. અને આ ઘરની બહાર જાણે હાસ્ય, ગાન, તેજ, રંગ, આનંદ જેવું કોઈ જ નથી. તે ચાલ્યા ગયા ત્યારે લાગતું કે પ્રકાશ—અજવાળું મટી અંધકાર થયો છે, આખું જગત જાણે ખાંડિખાંડિ કરતું. હું જાણે એકલી એકલી નિઃસંગ... ”

રજત : “ કેમ, તારી મા, તારો પાપ, દાસી, નોકર એ બધા પણ તું એની સાથે ઘર છોડી ચાલ્યા જતા ? ”

ન્યોત્તરના : “ મરકરી શું કરે છે ? તે વખતે મારા મનમાં જે ભાવો યતા હતા તે તમને કહું છું. સાંભળીને તમને અદેખાઈ થાય છે ખરું ? નિખાલસપણે ખરી વાત જ તમને કહું છું. મારી ઊગતી યુવાનીમાં ત્યારે જ મને પ્રથમ સમજાયું કે જીવનમાં એક સદાયર—સાચી હોવાની જરૂર છે. દરેકને સાચી શોધી લેવાનો લેખ જરૂર થતો હશે. દરેકને અમુક વ્યક્તિમાં કોઈક વિશેષતા જણાતી હશે, જેને જોઈને તેનું મન જેમ સમુદ્ર પૂર્ણિમાનાં ચંદ્રને દેખાને ઊઝળે તેમ આનંદથી ઊઝળી બેઠે. તમારા જીવનમાં તમારી સામે આવી કોઈ વ્યક્તિ આવી બીજી નહો ? સાચું બોલો જોઈએ ? ”

રજત : “ ઘણીએ આવી છે. એક નહિ અનેક આવી બીજી છે. સાચું કહું તો મારે એ વાત કમૂઝ કરવી જ જોઈએ: ‘કેટકેટલી કિશોરીઓને દેખાને મનમાં થતું કે આને જ જાણે આખા જીવનમાં શોધનો દરતો હતો. ’ ”

ત્યોત્તના • “ બધી વાતમા મસ્કરી ? મારે તમારી વાત નથી માલગવી તમે મારી વાત માલગો...માગ મનનો લાવ તે મમન્યા હતા કે નહિ તે હું કહી શકતી નથી એક દિવસ તેમણે આવી મારી માને કહ્યું ‘ મારી બહેનને તેડીને ઇગ્નિશ થિયેટરમા મેનિક્ક જોવા ગઈ છું ત્યોત્તના અમારી માથે આવશે ? ’ માએ કહ્યું : ‘ બને આવે ’ હું ગઈ મેનિક્ક જોવા. મેનિક્ક જોયું, પણ શું જોયું ? મન ઉપર કસાની ડાપ જ પડી નહિ કશું જ વાદ ગયું નહિ જેટલો વખત ત્યાં બેઠેબેઠે જોયું તેટલો વખત છાતી બહાર ધડક ધડક થતી હતી. ‘ મનમા થયું હતું કે તે આજ મને ગર્ભક નરી જ વાત કહેશે તેમની બહેનની માથે મારી ઓગળાણ થઈ મનમા ધાર્યું કે હમણાં જાણે તેમની બહેન બોલશે ‘ બહેન તમને લાભી વ્હીને બોલાવું તો ? ’ મેનિક્ક જોતા જોતા વખતોવખત તે મારી સામું સ્થિર દૃષ્ટિથી એવી રીતે જોતા કે મારી છાતી વખતોવખત ધડકી ઊઠતી હતી, અને દરેક મિનિટ એમ જ થયા કરતું કે જાણે હમણાં તે મને કંઈક નરી વાત કહેશે—જે વાત સાલગવાને મારો પ્રાણ આટલો અધીર, આકુળઆકુળ થઈ ગયો હતો પણ એ વાત તેમણે કહી નહિ.. માધારણ ગજકાની રમત.. રમાય ઉડાડી દેવો... વોટી કોઈના ગજનામા જઈ પડવી આ બધી વાતોનું રહસ્ય મમન્યતા મમન્યતા જ એવ પૂરો થયો એમની વાત પણ પૂરી થઈ, અને હું ઉદાસ ચહેરે નિગાશ થઈ ઘેર પાછી આવી પછી કેટલાક દિવસ એમ જ થતું કે હમણાં મા આવીને કહેશે. “ છોડરી, પ્રશાન્ત કહતો હતો કે . ’ તેનું નામ હતું પ્રશાન્ત પણ માએ પણ આવી વાત મને કોઈ દિવસ કરી નહિ ”

ત્યોત્તના આટલું જોવી જગ થોભી—ચૂપ રહી એક નિશ્વાસ નાખ્યો. નિશ્વાસ નાખી જોયો “ તે વખતે હું ચડી ઇગ્નિમા લાલુતી હતી મહા મહિને લગભગ પૂરો થયા આવ્યો હતો એક દિવસ તે મારી મા પામે આવીને જોયા ‘ બર્મામા મને નોકરી મળી છે તેથી હું ત્યાં ગઈ છું ’ માએ કહ્યું, ‘ લાઈ લસ કરવા નથી ? ’ હું તે વખતે માની પામે જ બીલી હતી તેના આરા પ્રશ્નથી મને લાગ્યું કે કોઈએ જાણે મારી છાતી ઉપર દાગથી ડામેથી તોપ જોડી ગઈ છે, હમણાં જામગરી મૂકી દાગશે તેમણે જવાબ દીધો : ‘ ના—હું ધારું છું મારું લસ કરવા નથી મારીમા ” તેમણે મારી મામું જોયું ચાંદ આવ્યો એક થઈ હું ત્યાંથી તગ્ન જ કેમ ચાલી આવી તેનું કારણ આજ પણ મને ગોપ્ય જડતું નથી ”

રજત “ તે પછી તુરંત જ વૈશાખ મહિનામા તાગ મનના એ લસ મેદિ સામે હું આવીને બિભો તારો ચહેરો જરા ગભીર અને જલ્લવલ્યમાન જણાતો હતો પણ માગ ગળામા વગમાળ પહેગવના તારો હાથ ધ્રુજતો હોય એવું મને યાદ નથી ”

ત્યોત્તના : “ એએક મહિના મારું મન બહુ વ્યાકુલ ગયું ખરું શું એટલી તુરંત ! આટલા બધા અપમાનને પાત્ર ?...ઇમાગથી કે મંકેનથી પણ મને જણાવી ન શકાયું ! તેમણે ધાર્યું હશે કે હું મારી મા પામે માગ મનની વ્યાકુલતા જણાવીશ...લસ નહિ કરે ? હું જોમી રાકી નહિ તો શું થયું ? તે બે રાખે બોલ્યા હોત તો શું એમનું માન ધરી જન ?

રજત (હમના હમના) . “ મારું મહુભાગ્ય કે તે બોલ્યો નહિ. બોલ્યો હોત તો મારે તો આખું જીવન કુરાગ વ્હી લગોડી બાધી સંન્યાસ લેવો પડત આનું નામ જ પ્રવચન. રત્ન શું બધાને મળતા હશે કે ત્યોત્તના ? વારું, એ તો દીક, પણ એ વાનને નો આજ

આક્રાંક્ષ વરસનાં વહાણાં વાયાં. એ આક્ર વરસમાં તારા એ પ્રશાન્તકુમારનાં કરાચ સમાચાર તને મળ્યા છે?”

ન્યોત્સના : “હા મળ્યા છે. ગયે વરસે જ સાંભળ્યું છે કે તે પાછા કલકત્તામાં આવ્યા છે, અને અત્રે જ એક કોલેજમાં પ્રોફેસર થયા છે: અંગ્રેજીના પ્રોફેસર પ્રશાન્ત મુકરજી.”

અત્યંત આશ્ચર્ય પામી રજત બોલ્યો : “પ્રોફેસર પ્રશાન્ત મુકરજી ! આજી ગંગ તરફ રહે છે તે?”

ન્યોત્સના : “હા, એ જ. એમણે લગ્ન પણ કર્યા છે. સ્ત્રીનું નામ મહિમાદેવી છે એમ સાંભળ્યું છે. એ છોકરી અમારી જ કોલેજમાં ભણતી. આઈ. એ. પાસ કરેલી નથી. કોઈ કોઈ વખત મનમાં બહુ જ ઇચ્છા થઈ આવે છે કે આજને મહિમાદેવીને મળી આવું. બેઈ આવું.”

ન્યોત્સના ચૂપ રહી. રજત બોલ્યો : “તારા મનનું આ દુઃખ આજે અચાનક આમ કેમ બિહારાઈ નીકળ્યું તે તો કહે ? પ્રોફેસર મુકરજીએ લગ્ન કર્યાં, તે પણ લગ્ન કર્યાં, એ પ્રેમાનલ હવે છુટાઈ ગયો. બધું મટી ગયું ચૂકી ગયું.”

ન્યોત્સના : “સિનેમામાં આવા જ ભાવનું ચિત્ર બેઈ આવતાં. હું કદાચ જો તેમને ઘેર લઈ જઈ તો તેમાં તમને જરા પણ વાંધો છે ખરો ? સાચું કહેજો.”

રજત : “બીક લાગે છે. મહિમાની પછવાડે ગૂપચૂપ બિહેસો છે પ્રશાન્ત ! પ્રથમ પ્રણયસ્મૃતિ.....”

ન્યોત્સના : “ડરવાનું કારણ નથી. હું તમારી સ્ત્રી છું. મને મારા મન ઉપર વિશ્વાસ ન હોત તો હું આજે નિખાલસપણે આ બધી વાત તમારી પાસે કરત નહિ....વાર્તા કે નવલિકામાં આવે પ્રસંગે શું ચાલે તે હું જાણતી નથી. પણ હું એટલી મૂર્ખ નથી કે નાની ઉંમરના એક ખ્યાલને પકડી બેસી મારા હાલના જીવનને ટોકરે મારું.”

રજત : “એક વાત કહું ?”

ન્યોત્સના : “હું સમજી. મારી વાત સાચી માનજો. મારા મનનો ભાવ જરા ઇશ્વારમાં પણ મેં તેમને કોઈ દિવસ જણાવ્યો નથી. પ્રેમ કરતાં મા, આપર, ઇજ્જતને મેં વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે.”

રજત : “પ્રશાન્ત મુકરજીની સ્ત્રી મહિમાદેવીને કોઈ દિવસ બેઈ છે ?”

ન્યોત્સના : “ના, મેટ્રિકના રિજલ્ટ વખતે છાપામાં તેનું નામ વાંચ્યું હતું. બેથુન કોલેજિયેટ સ્કૂલમાંથી પાસ થઈ છે. નામ વાંચનાં નવો જાતનું જણાયું તેથી હું ધારું છું કે એ તે જ હશે.”

રજત : “મહિમા પ્રશાન્ત મુકરજીની સ્ત્રી છે એ તે કેમ જાણ્યું ?”

ન્યોત્સના : “મેં એ વાત મારી મા પાસેથી જાણી. કલકત્તે આવ્યા પછી પોતાની સ્ત્રી સાથે તે મારી માને પ્રણામ કરવા આવ્યા હતા.”

“—એમ ?”

*

*

*

જે દિવસ પછી.

રજત બહારથી આવીને : “પ્રશાન્ત મુકરજીને ઘેર જવું છે ?”

જ્યોત્સ્ના “ એટલે ”

જ્જત “ તુ કહેતી હતી ને કે ”

જ્યોત્સ્ના . ‘ થા છે હિંમત ? વાર્તા નરનિકામા લખેનુ હોય છે કે નાયક-નાયિકા ઉદાસ બની આખોમાથી આસુ પાડે એ વાત શુ મત્વ હશે ? લેખકો એમ કેમ લખતા હશે ? હું તો જીવતોડ પ્રયત્ન કરીને આખના આસુઓને ઝાડી રાખતી આખમા તે વળી આસુ શાના આવે ! એને તો હું મનની દુર્બળતા મમજતી, અને એમ મમજું હું તદ્દન શાત અને મલજ રહેતી પણ આટલુ તો ચોક્કસ કે તે મને મદુજ આહતા હતા તમારા ઠગતા પણ ”

જ્જત ‘ તે બરાબર છે તેમ થયું અનિત છે એ અઢારમા વગસની પિનોદમાગા કહેવાય પણ એ પાર પ્રેમને ભાષામા પ્રદર્શિત કરવામા કયા અડચણુ આરતી હતી ? ”

જ્યોત્સ્ના ‘ કદાચ એમણે ધાર્યું હશે કે મારા તરફથી ઝાઈઝ એવો ઇમારો થશે, સકેન થશે તેમ ન હોય તો શુ એમને કનકતામા નોડરી મળી નહિ ? આવી મગ્મ બિલિયન્ટ કેરિયર, અગ્રેજીમા કર્ટ કનામ તમે કહો છો તો ભને આપણે તેમને ત્તા જઈએ કટલા પ્રેમી ! આ પ્રમના માર્યા ગિયાગ પિગગી થઈ મર્મા આત્મા ગયા ! વળી અચાનક લમ ડરી ચટપટ કનકતામા—દેશમા—પાત્ર આન્સ મહિમાદેવીમા એવું તે શુ ‘charm છે તે જોવાની મને હોસ છે

અને જ્યોત્સ્ના દસી

જ્જત ‘ પ્રાઈમર પ્રશાન્ત મુડ બને હું ઝોગખુ છું એક દિનસે યુનિવર્સિટી ઇન્સ્ટીટ્યૂટમા માગ તેમની ગાયે નાતચીત થઈ હતી

જ્યોત્સ્નાના બને ગાલ ઉપર ગ્તાશ ચડી આવી જાણે બન્ને તરફ યુનામના ફૂલ ડાગી નીકળ્યા તે જોવી મારી નાત ડાઈ ડરી છે કે ? તમને મારી રીને ઝોગમે છે કે ?

જ્જત . “ ના, મારી અને તેની નાતચીત આ તારે જોડેથી તારી પ્રણય-થા માલબ્યા પહેલા થઈ હતી, પણ તેમની વાત ઉપરથી એમને ડાઈ મળનું દુખ હોય એવું જણાયું નહિ

જ્યોત્સ્નાએ એક નાનો નિશ્વાસ નાખ્યો નિશ્વાગને રાખી તે જોવી “ તમે તે કેમ બપય ? પોતાની સ્ત્રી મહિમાદેવીના રૂપગુણના વખાણુ સહસ્રમુખે તમારી પામે કર્યા હશે, ખરું ? ”

જ્જતે જ્યોત્સ્ના મામુ જોયું પછી જોત્યો ‘ ધાર કે તેણે મને એમ કહ્યું કે તેની સ્ત્રી મહિમાદેવી એક આઘડિય વાઈફ મતલબ કે a wife among a million છે ? તને અંદેખાઈ થશે ખરું ? ”

બકુડી ચડાવી જ્યોત્સ્ના જોની મારે એરી શી પડી છે ? મારી ડર મના અંખાઈ ! ”

જ્જત “ અને છતાંએ તેને મગસા જના વાગ્તે મન આટલુ મધુ અધીરું ! ! ”

જ્યોત્સ્ના “ મ તમને એમ ક્યારે કહ્યું કે એમને મળ્યા નગર મારે પ્રાણુ બપ છે ? મારી ઇન્છા તો એમની જીને મગસાની—જોવાની છે એમને પોતાને મગવાનું કાણુ કહે છે ? ”

જ્જત એકાદ ક્ષણુ થૂપ ગહો સ્તબ્ધ બેમો ગહો પછી મોદ્યો . “ એની સ્ત્રી પામે તારી ઝોગખાણુ કેરી ગીને આપીશ ? ”

જ્યોત્સ્ના થૂપ ગહી જોની નહિ પતિ તરફ મીટ માડીને જોઈ ગહી

રજત બોલ્યો : “ એમ કહીશ ને કે જાહેન, તું આ ઘરમાં આવી તે પહેલાં હું આ મનોમંદિરની અધિક્ષાત્રી દેવી...? ”

બન્ને આંખો કોધાનલથી લાલચોળ બનાવી ધબધબ કરતી જ્યોત્સ્ના ત્યાંથી ચાલી ગઈ !

*

*

*

રવિવારે બપોરના પ્રોફેસર પ્રશાન્ત મુકરજીના ઘર આગળ એક ટેકસી આવીને ઊભી રહી. ટેકસીમાંથી રજત અને જ્યોત્સ્ના નીચે ઊતરી.

પ્રોફેસર બહાર ગયા હતા.. મહિમાદેવી ઘરમાં હતી. ધાર્યું કે તેના સ્વામીના કોઈ મિત્ર મળવા આવ્યા હશે. સાકરે આવી બગર આપી કે સદકુટુંબ આવેલા છે તેથી તે પોતે આવકાર આપવા સામી આવી.

જ્યોત્સ્નાએ પોતાનું નામ કહેતાં મહિમા બોલી : “ જોડો, ત્યારે તમે જ જ્યોત્સ્ના જાહેન ? કોલેજમાં ભણતી હતી ત્યારથી તમારું નામ સાંભળતી આવું છું. વળી એમને મોંડે તો તમારી વાત લાગેલી જ છે. ”

મહિમા ગિચારી આ શબ્દો નિર્દોષ ભાવે બોલી, પણ આ સરલ વાક્યોએ જ તીક્ષ્ણ ધારવાળાં તીરની માફક જ્યોત્સ્નાનું હૃદય રીંધી નાંખ્યું : “ ...મોંડે મારી જ વાત લાગેલી છે !...કઈ વાત એ જ ! કે હું તેના ચારતે પ્રાણ આપવા બેઠી હતી ? છી—છી ! ”

રજત : “ હું તો મિસ્ટર મુકરજીને ખામ મળવા આવ્યો હતો, પણ દુર્ભાગ્યે મેળાપ થઈ શક્યો નહિ. ”

મહિમા : “ એ હમણાં જ આવશે. એક બનારસી સાડી ખરીદવા ગયા છે. કોઈને આપવાની છે..... ”

રજત : “ જોડ ! એમ છે ? ”

જ્યોત્સ્નાનો શ્વાસ જરા હેઠો બેઠો. પ્રશાન્ત ઘરમાં નથી, સારું થયું; એટલી ઉપાધિ જોાછી. ઘરમાં હોત તો કોણ શું જાણે શું થાત ! કદાચ કહેત : ‘ આટલાં બધાં વરસ વીત્યા પછી આ જ આમ અચાનક મળવા કેમ આવી ? હું તો તારા વિષે કોઈ બગર રાખતો નથી, છતાં તું.....? ’

જ્યોત્સ્નાના આખા શરીરમાં કપારી ફૂટી.

રજત બોલ્યો : “ એક દિવસ મિસ્ટર મુકરજીને અને મારે ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં જોળખાણ થઈ હતી. તેમણે મને એક દિવસ ઘરે આવવા કહેલું હતું. પણ આટલા દિવસ બની શક્યું નહિ. આ તરફ અજો મારી પત્નીને લઈને આવ્યો હતો. યાદ આવ્યું કે પ્રોફેસરનું ઘર તો અહીં પાસે જ છે. ચાલો જઈ આવીએ. ત્યારે, મારી પત્નીને મિસ્ટર મુકરજી જોળખે છે, ખરું ? ”

મહિમાએ જ્યોત્સ્ના સામું જોયું, પછી બોલી : “ ખૂબ સારી રીતે જોળખે છે. વખતો-વખત એમની વાતો કરે, અને કહે કે એક જોકરીને શીખવતાં જીવનમાં તેમને શું આનંદ મળ્યો છે ! એક પણ વાત કોઈ દિવસ બીજી વખત સમગ્રવધી પડી નથી ! ”

ચળકતી આંખોવાળી દષ્ટિથી રજતે જ્યોત્સ્ના સામું જોયું. જ્યોત્સ્નાનું માથું ધડ ઉપરથી જાણે કોઈએ ઉતારી લીધું. એ તો જાણે રીસામણીનો છોડ માણસના હાથનો સ્પર્શ થતાં જ પાંદડાં મેલાં થઈ કરમાઈ જાય તેમ કરમાઈ જ ગઈ !

આડીઅવગી ચાગ વાતો ચાલી એટલામા પ્રેરેમ પ્રશાન્ત મુકુલ આરી પહોંચ્યા પ્રશાન્ત ' રજતગાણુ ! નાહ ! આ કોણુ ? જ્યોત્સ્ના તું ? '

પ્રશાન્તની આખોમા વિરમય અને આનંદ સ્પષ્ટ જણાતા હતા
રજતે હ્યુ " મારી પત્ની થાય "

' એમ ? ' પ્રશાન્ત બોલ્યો " આ વાત તો તમે મને તે દિવસે કરી નહોતી, રજતગાણુ

કે જ્યોત્સ્ના તમારી ministering Angel—"

રજત ' હું જાણતો નહોતો કે તમે જ્યોત્સ્નાને ઝોળખો ડા "

ઝોળખુ ? ' Why ' પ્રશાન્ત એક પગસાગ ચૂપ રહ્યો પછી મદમદ દમના દમના બોલ્યો ' એ રખને જ્યોત્સ્ના હતી એટલે કે અમે દશેશ મળતા કેમ જ્યોત્સ્ના યા' છે મિત્રિકમનુ નાયન ? પેની લાન માઝનીઓ ? પેના મુઠ્ઠા કેનેરી પડીઓ ? મુઠ્ઠા ગાતો ? મેનિટ જોના ગયેના તે ?—'

જ્યોત્સ્નાને લાગ્યુ કે તેની મામે નેહરૂ વ્રતતો અમિકુડ મળે કોઈ એ મળગારી ગયો છે, અને તેમાથી જ ની ગગનસ્પર્શી અમિશિખાઓથી તેની દેહ તથા તેનું મન મળે બળીકામી ગયા છે દમણા જ મળે તેને આ અમિમા ઝપનાવવુ પડશે

પ્રશાન્ત ' એ મિનિટ ગદાગ માડીનાજો ઊભો છે માથે એ ડઝન માડીઓ છે તેમાથી પગ કરી .

મદિમા બોની બરી જ્યોત્સ્નામહેન અન્ને હાજર છે તે મદુ જ મારુ થયુ તે પમ કરી આપને

પ્રશાન્ત નારુ એમ થતા દો જ્યોત્સ્નાનો ટેન્ટ એ બાગનમા મારે છે શુ કહે છે જ્યોત્સ્ના !

જ્યોત્સ્ના ! જ્યોત્સ્ના જાણે મદપ્રતિમા ! મદિમા માથે જેમી વાતચીત મરી કેમી રીત તેજે મારી પમ મરી મળે રમન જ !

માન પડવા આરી મદિમા બોની " હું ચાની તૈવાગી કરુ છુ

પ્રશાન્ત નારુ જ્યોત્સ્નામા હું આમને આપજો બગીચો દેખાડી લાવુ '

ધગની પડાડે નાનો સગજો બગીચો હતો મોગમી ફૂલોની બહારથી બગીચો મળે તેમથી હમી નીચો દતો

પ્રશાન્ત બોલ્યો ' જ્યોત્સ્ના ! "

જ્યોત્સ્નાએ પ્રશાન્ત તરફ જોયુ પ્રશાન્ત બોલ્યો " જા બગીચો તને ગમતો નહિ હોન, મારો નદિ લાગતો મેય કેમ ? તને એ દિવસ બગીચાનો મોખ દતો, દલુ પખુ છે થ ? '

રજત વચમા જ બોની નિચો. ' છે ને વગી શુ ! મમતા શહેરના મખમા મને એટલે ખુની જમીન, ફૂગિયુ મમુ નથી, તેથી અગામીમા લાખડાના મારોના મ્મા વમાવો આ નાદ બગીચો બનાવો છે '

પ્રશાન્ત ' રસમ મજગમા આવેના જ્યોત્સ્નાના પિતાના ધગતો બગીચો તમે જોયો છે કે નદિ તે હું જાણતો નથી એ ધગતો જોડે જ એ મોટો બગીચો નો અને એ બગીચો મો જ્યોત્સ્નાએ મુઠ્ઠા ખીન થો દતો '

જ્યોત્સ્ના ' એ બગીચો દનુય તમને માભરે છે ? '

પ્રશાન્ત ' કેમ નદિ ! એ બગીચામા એ વખત માન હાનની મીઠમા મીઠ સુખીમા સુખી મધુર હાલો રીતી છે "

બોલતાં બોલતાં પ્રશાન્તના ચહેરા ઉપર અને આંખોમાં એ- બગીચાની સુખસ્મૃતિ, ખડો થતાં જાણે આનંદ ઊથલી પડતો હતો. જ્યોત્સ્ના એ સ્પષ્ટ નેર્ધ શકી.

રજત : “આ ફૂલનું નામ શું મિ. મુકરજી.”

જ્યોત્સ્ના : “તમને ખબર નથી ? એ સ્વીટ પી નાં ફૂલો છે.”

રજત : “આહા ! સુગંધ બહુ જ સરસ છે. રંગ પણ ઊંડી આંખે વળગે એવા ભત્તગતના છે.”

જ્યોત્સ્ના : “હા.”

પ્રશાન્ત : “આવી ચતુર માલજીની સાથે રાતદિવસ રહેા છો છતાં તમે ફૂલનું નામ પણ જાણતા નથી ?... જો સત્ય કહું તો મારો આ નાનો સરખો બગીચો... મને બગીચાનો ટેસ્ટ ક્રિયેટ કરાવ્યો છે જ્યોત્સ્નાએ, કેમ નહિ, જ્યોત્સ્ના !”

પ્રશાન્તની આંખોમાં કૃતજ્ઞતા અને મુગ્ધતા સ્પષ્ટ જોવામાં આવતાં હતાં. જ્યોત્સ્ના શરમાઈ નીચું નેર્ધ રહી. આ તૈવાર થઈ ગઈ હતી. મહિમાએ બધાંને બોલાવ્યાં. ટેબલ ઉપર મહિમાની ગોઠવણ બહુ જ સારી જોવામાં આવી.

રજત : “બહુ જ સારું છે મિસ્ટર મુકરજી. તમારો ટેસ્ટ વાડીબગીચામાં અને શ્રીમતીનો ટેસ્ટ ચાપાણી ઉપર. હેતુમિત્ર અતિથિ મળવા આવે તે આમ બન્ને તરફથી ખુશખુશ થતા ધરે જાય.”

મહિમા : “તમે કોલેજમાં પોએટ્રીના પ્રોફેસર થયા હોત તો વધારે સારું થાત. અમારે ત્યાં એવી તે શી નવાઈ તમે નેર્ધ કે જેને વારતે આટલાં બધાં વખાણુ ? મને લાગે છે કે જ્યોત્સ્નાબહેન તમને માત્ર કાવ્યસુધાનું જ પાન કરાવતાં હશે !”

રજત : “ના, ના; એમ કહેવું એ એને અન્યાય કરવા જેવું છે. આ મારાં લક્ષ ધર્મા તે પહેલાં મારું આ શરીર જે Length without Breadth હતું તેને આજે તમે જેવું સુંદર અને સુડોળ જુઓ છો તેના કારણમાં નિમિત્ત છે એની ખાવાપીવાની જાગનમાં મારી સંભાળ લેવાની કાળજી.”

આના ટેબલ ઉપર વાતોના તડાકા ડીક ઊડવા માંડ્યા.

મહિમા : “સારું કહું તો કોલેજમાં લાણતી વખતે અમે બધાં જ્યોત્સ્નાબહેનને બહુ જ માનભરી નજરથી જોતાં. તેમનો રુઆળ જોતાં અમે દૂરના દૂર રહેતાં, પાસે જવાની પણ હિંમત નહિ—અમારી કોલેજમાં એ રત્ન હતાં રત્ન.”

પ્રશાન્ત : “એ રત્ન આ જ.....”

“રજત સાથે set થયું છે,” પ્રશાન્તને બોલતો વચમાં જ અટકાવી રજતે વાક્ય પૂરું કર્યું.

મહિમા : “ખરેખર તમે બોલવામાં જ ચતુર છો.”

પ્રશાન્ત : “એ કાંઈ કોલેજના પ્રોફેસર નથી કે ચોપડીમાં લખેલી વાતો જ અડાવ્યે જાય. એ તો ભાષા—બોલી—જ વેચી ખાય છે. ધંધો છે વકીલાતનો. રાતદિવસ બોલવાનો જ ધંધો. તેની જ ચર્ચા. એ બોલવામાં ચતુર હોય જ તો.”

મહિમા : “એક જ દિવસની માત્ર ઓળખાણ, પણ કેમ જાણે કેટલાય વર્ષોની જૂની હોય... કેટલા નજીકના સગા હોય એમ લાગે છે, ખરેખર જ્યોત્સ્નાબહેન આજનો દિવસ બુધાય એવો નથી. તમારો સહવાસ મને તો એટલો બધો ગમે છે કે તમને જાણે અજેથી જવા જ ન દઉં.”

રજત : “ત્યારે એ દિવસ એ ભલે તમારી જ પાસે રહે.”

મદિમા : ' એ શુ બોલ્યા ? મેં આપુએના નિમામા મને જાગે તો માગે તે બોલ ન મને ! '

આપાળીને ધનમાઁ અપાર્થ રૂલા પડી મદિમા બોલી ' આંત જ્યોત્સ્ના જલેન, નું નમને અમારુ ધર દેખાડું '.

એ પડી એ જોડો મદિમાએ ગતાવસા મડ્યો ' જો બેમી એ ગાતા વખે છે તો બેની દુ મિથાર્થ વગેરેનું કામ મરું છું '.

આગળ હમગત, બેદાસ, રેડિયોનો મેઝ માપનોમા માર્ગખામી નગેતી એ રેખા ઉપર ગેગજોતુ આજમ દતુ જ્યોત્સ્ના બોલી ' જેક આ હમીએ '.

જ્યોત્સ્નાએ આજમ બોલી જોસા માડ્યુ આગળી અભિગોડી ફેટલી. ' મીએ ' નાનીમોડી ઉમગના ફેટનાં સી, પુરૂ આગમના ફેટાંમો '.

આજમ જોસાર્થ રૂદેતા જલ્લે રાસનશુદ તરફ વસા

એ તરફ એક ' મીએ ટેમન દતુ તેના ઉપર ટોચેન નો મગગમ દતો તાલુમા એ ફેટા દતો—દશઅગિયાર વર્ણની કોઈ બાગાનો દતો ધજો જૂનો જળાલો દતો

મેટો દામમા લખ જ્યોત્સ્ના મોલી ' એ કોનો ફેટા ?, મદેન '.

મદિમાના મુખ પર સન્મના જેઝ પડ્યા સન્માતી સન્માતી જગ રમીતે ગેલી ' શુ પૂછા ' ને દેન ' એ સમી એમના તાડપણની સા રો પૂરે '.

આડ્યુ બોડી મદિમાએ જોગડામા ચાગે તરફ નજર ફેરવી લીધી પગી ગોલીઃ ' તમે મેં જોડો આ હમી કોની છે ? દુ કોઈને મદેતી નથી પણ તમો મીથ વાડુ મનુ મદેને તમે માપ મગી રાકો ' એ એ સમીમાનું ચિત્ર કોનું છે ? એ અભિને તમે મ્યાં કોઈ દિશ જોઈ છે '.

સખત જ્યોત્સ્નાએ ફરીગમા મ્પાગે અનુમતી તે વિચાર મસા સાગી ' આ શુ મારી જો રગ ? દુ ? '.

મદિમા ' સદ ' મને જોગળી રખના નથી જ્યોત્સ્ના દેન ? એ મારી હમી છે આ આડ્યા રખના માગામા માત મદેશ તાન મનાર્થ ગસા તેથી ન વિના....'

તનારી સમી ? જ્યોત્સ્નાના અદેગ ઉપર શ્રીમશ્વર રૂપ જોસામા આત્મી રની

તા તે રખને મારી ઉમગ દગ રાંડી દતી દુ તો મદેન આ મી રાંડી રૂપ મગગમ ' ઉપર આ સમીના હનિરામની તમો ખમન છે ? '.

ફરીથી મદિમા તા ગા ઉપર સન્મના જેઝ પડ્યા તમુ દિશથી જ્યોત્સ્ના તેડી

મારું મારું નાખ્યું. મારા બાપુએ જવાબ આપ્યો કે તે મને બી. એ. સુધી લણાવશે અને ત્યાં સુધી સગપણ કે લગ્નની વાત સાંભળશે પણ નહિ. આથી એમને કલકતામાં રહેવું અસહ્ય થઈ પડ્યું અને તેથી જર્મી તરફ નોકરી શોધી ત્યાં આઠમા રૂબા.”

આનંદાભાસથી, ગૌરવથી મદિમાના ચહેરા ઉપર જાણે પૂર્ણિમાની જ્યોત્સ્ના ઝળકી લાડી, સાથેસાથે જ્યોત્સ્નાના ચહેરા ઉપર અને મન ઉપર અંધકારની છાયા ફરી વળી!

મદિમા આગળ બોલવા લાગી : “બાપુનો દેહાન્ત થયો તે વખતે હું આઈ. એ માં હતી. લણવું રહ્યું અધૂરું. મારી માએ મારા મામા મારફત એમને જર્મી પર લખાવ્યો. એ આવ્યા અને લગ્ન થયાં. એ તો થેલાતુર. અધી વાતમાં એમનો હરખ સમાયો સમાય નહિ. મને કહેવા લાગ્યા : ‘મદિમા, તને મારા મનની વાત કહું છું. મારા મનની દૃઢ કામના અને સાધનાના બલથી જ તને હું મેળવી શક્યો છું.’ પ્રેમની સાધના એ કાંઈ સહજ વસ્તુ નથી.....ભારી રોમાન્ટિક કેમ ખરું કે નહિ જ્યોત્સ્નાબહેન?”

જ્યોત્સ્ના : “હા જરૂર.” એનો અવાજ ભારે હતો. તેને પોતાને જ લાગ્યું કે તેનો અવાજ જાણે તણાતણ પાતાલમાંથી કેમ આવતો ન હોય.

મદિમા : “દશ વર્ષની છોકરી તેને બેઠેને માણસ પ્યારમાં પડતું હશે?...એને આપણે કહીએ નાટકનોવેલમાંનો પ્યાર! પ્રેમ! હું તો એ અધું માનું છું, કારણ મારા પોતાનો જ આ અનુભવ નજર આગળ છે. પણ નહિ તો આ વાત જરા પણ માનવા જેવી, વિશ્વાસ કરવા જેવી નથી. શું કહેો છો જ્યોત્સ્નાબહેન?”

જ્યોત્સ્નાના મોઢામાંથી એક અક્ષર પણ નીકળી શક્યો નહિ.

ધર તરફ પાછાં ફરતી વેળા ખત્રે જણ ગાડીમાં ચૂપચાપ બેસી રહ્યાં. થોડો વખત જતાં રજત બોલ્યો : “શું સુશીલ, વિવેકી, ચતુર અને મજનાવડો માણસ! મને તો એ જ થાય છે કે રાત્રી તારું, અને મદિમાદેવી આજ એ રાત્રીની રાણી થઈને બેસી છે. શા વિધાતાના લેખ?”

જ્યોત્સ્નાનું મન કેમ જાણે કાંઈ એ બળજેરીથી વીખી પીંખી તોડી નાખ્યું હોય. એક મોટો નિઃશ્વાસ નાખી તે બોલી : “તે દિવસે તમને જે અધી વાત કરી છે તે વાત બે કાંઈ દિવસ પણ યાદ કરી કાંઈ બોલશો તો હું સોગમ ખાઈને કહું છું કે હું મરીશ—મરીશ—અને મરીશ—! જીલ કરડીને મરીશ! એર ખાઈને મરીશ—ફોવા પૂરીશ—સાચું કહું છું. યાદ રાખજે કે હું તમારી સ્ત્રી છું, વાર્તાની—નવલકથાની નાયિકા નથી.”

રજત સ્તબ્ધ, અવાક થઈ ગયો. તે બોલ્યો : “થયું શું?”

જ્યોત્સ્ના : “અને બીજું સાંભળો. આ અધાં માસિકપત્રો, જેમાં એવી કુત્સિત પ્રેમકથનોઓની વાર્તાઓ છાપવામાં આવે છે તે અધાં માસિકોને ખરીદવા બંધ કરો, ખસ એ મારા ઘરમાં ન બેઠે એ.”

રજત ક્ષણભર ચૂપ રહ્યો. પછી જ્યોત્સ્નાના ઉદ્દેશાગેશ ચહેરા તરફ નજર પડતાં તેને પ્રેમથી પોતાની તરફ ખેંચી છાતી સરસી ચાંપી શાન્ત સ્વરે બોલ્યો : “એ અધાં પત્રો બંધ કરશું? વારુ, તેમ. પણ સાહિત્ય પરિષદમાં donation આપું છું તેથી સાહિત્ય પરિષદની પત્રિકા વખતે વખતે આવ્યા જ કરવાની. એ વાંચજે. એ તદ્દન નિર્દોષ વાચન પૂરું પાડે છે. એ પત્રિકા પાંચી કાંઈનું કશું લાડું નહિ થતું હોય પણ જૂઠું થવાની આશંકા જરા પણ નથી

આપણી સૃષ્ટિનો કોયડો

લેખક : શ્રી અરવિન્દ ધોધ
અનુવાદક : શ્રી અંબાલાલ પુરાણી

[ગતાકથી ચાલુ]

છતાં એ જગતના આ વિમવાદનું મૂળ શું? અને તેનો હેતુ શો છે? આ બેન, આ અહના, આ દર્દભરી ઉત્ક્રાંતિની કિયાને ઈશ મમાગ શા માટે ઉત્પન્ન થયાં? ભગવાનના દિવ્ય શિવ-સ્વરૂપમા, આનન્દ-સ્વરૂપમા, અને શાંત-સ્વરૂપમા વળી અનિષ્ટ-અશિવનો અને દુઃખનો પ્રવેશ જ શા માટે થયો જોઈએ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર માનવની મનોમય ભૂમિમા ઉપર આપવા કદજી છે, કાગજી કે એ ઘટનાઓનું મૂળ જે ચેતનાને આભારી છે અને બુદ્ધિથી પણ આવી ગહેલી જે ચેતનામા એ ઘટનાઓ આપોઆપ મકાગજી જ દેખાય છે તે ચેતના વિગટ છે, વ્યક્તિત્વમા જદ્દ થયેન માનવ બુદ્ધિ માત્ર નથી એ ભૂમિકામા જે જ્ઞાનદર્શન થાય છે તે વિરાગ ચિન્મય પ્રદેશારૂપે પ્રગટે છે, એના દર્શન અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ બુદ્ધિના કગતાં જુદા જ પ્રકારના હોય છે માનવબુદ્ધિ અને ભાવશક્તિના કરતા એ ચેતનામા જુદા જ પ્રકારની કિયા થતી હોય છે. ઉપરના પ્રશ્નોના ઉત્તર માનવબુદ્ધિને કાર્થક આ પ્રમાણે આપી શકાય. તેના પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમા અનતમત્ આ જગતમા થના વિકારોથી તદ્દન અવિષ્ઠ છે, તોપણ એકવાર અનતતા આવિર્ભાવનો આરભ થયો એટલે અનન શક્યતાઓનો પણ આરભ થયો વિગટ-આવિર્ભાવનો એ ધર્મ છે કે એ અનન શક્યતાઓને વિગટવાર પ્રગટાવતી. એ અનન શક્યતાઓમા અનનની દિવ્ય શક્તિનો, તેની જ્યોતિનો, તેની પગમ દિવ્ય શાંતિનો, તથા આનન્દનો ઇનકાર—ગદાગથી જોના અમરકારકે યાને મચોટ લાગે એવો દાનનાર—અને તેના સર્વે પરિગામો—એ પણ એક શક્યતા હતી હવે પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે હવે એ એક શક્યતારૂપે હોય પરંતુ તેનો સ્વીકાર ગા માટે થયો? તો, વિગટમાં કાર્ય કરી ગહેય સત્યને મૌથી વધારે વધારાથી દર્શાવી ગદ્દે એવો માનવબુદ્ધિનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે. એક-અર્થત-રૂપે વિવમતા ભગવાન ન્યારે અનેક-મદુ-રૂપે વ્યક્ત ભગવાન તરીકે પ્રગટ થયા ત્યારે એ જોના પરગપગ મંમધમા એક એવું મિંદુ આગ્યું ન્યારે ઉપર જાણવેલી અનિષ્ટ-અશુભ-સૂચક-શક્યતા અપરિહાર્ય બની, કાગજી કે એકવાર એ શક્યતા ઉપરિધન થઈ એટલે પછી ઉત્ક્રાંતિના આવિર્ભાવમા અવતરણ કરી ગહેન આત્મા એ શક્યતા પ્રત્યે અમદાયપણે આગ્યાય છે, અને ઉપર જાણવેલી અપરિહાર્યતા એ આકર્ષણને આભારી છે આપણી પાંચિવ ભૂમિમા ઉપર પ્રચલિત માનવજાપામાં એ આકર્ષણને દર્શાવીએ તો એને “અઘાતનો માદ,” “જોખમો, મુરકેલીઓ અને માદમો ખેડવામા ગહેસો આનન્દ,” “અશક્યને શક્ય બનાવવાની તપશક્તિ,” “અનાગતો તાગ પામવાની ઉત્કટ વૃત્તિ,” “પોતાની ચેતનાની અને પ્રાણની માગમી લઈને અમર્ગિતનું અને નવીનનું સર્ગન કરવાની વૃત્તિ, પરરપરવિરોધી તરવોનું આકર્ષણ અને તેમનો મુરકેલીઓ મેવાદ કરવાની વૃત્તિ”—

આવું આવું કાંઈ ચિંતવો અને તેનો પાર્થિવ ભૂમિકાથી પર, કાંઈ અપાર્થિવ અને માનવમનથી ઊર્ધ્વ અને વિશાળ એવી ભૂમિકા પર અનુવાદ કરો એટલે દિવ્યપૂર્ણતાવાળી ચેતનાનું અવિદ્યામાં પતન થવાના કારણરૂપ, સુવિદિત “લાલચ” નો કાંઈ આછો ખ્યાલ તમને આવશે. અવિદ્યામાં અવતરણ કરવાને તત્પર એવી એ દિવ્ય જ્યોતિર્મય, આદિ સત્તાને માટે “અજ્ઞાત” એવી કાંઈ પણ બાબત હોય તો તે અજ્ઞાનની ઊંડી ખીણનો અંધકાર અને તેનું ઊંડાણ જ હતાં: અજ્ઞાનમાં,—અચેતનતામાં ભગવાનની પૂર્ણચેતના જઈ પડે તો તેની શક્યતાઓથી તે અજ્ઞાન હતી. આ એક બાજુ થઈ. પરંતુ બીજી બાજુએ, અજ્ઞાનમાં થતી એ અવતરણથી ક્રિયા પ્રત્યે ભગવાનની દિવ્ય, અદ્વૈત ચેતનામાંથી વિશાળ અને ઉદાર અનુમતિ હતી,—તે સહાયકરી અને કરુણભરી હતી. ભગવાને પોતાની પરમજ્ઞાનજ્યોતિ વડે જોયું કે “એ પ્રમાણે બનવું જોઈએ,”—એ શક્યતા ઉપરિચિત થઈ છે એટલે તેનો આવિર્ભાવ પણ થવો જ જોઈએ; એ શક્યતાનો અબ્યુદય પણ, એક રીતે જોતાં, તેના અનંત અગાધ જ્ઞાનસાગરની ક્રિયાનો જ એક વિભાગ છે, અને અજ્ઞાનની અંધકારભરી રાત્રિમાં દિવ્ય ચેતનાનું દૂબવું એ જો અપરિહાર્ય છે, તો અમૃતપૂર્વ દિવસરૂપે તેનો પુનરુદ્ગમ પણ એટલો જ અપરિહાર્ય છે. પરમ દિવ્ય સત્યનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો આવિર્ભાવ થવો આ રીતે જ શક્ય છે: એટલે કે ચેતન્યની ઉત્ક્રાંતિના આરંભ-બિંદુ તરીકે જગતની ધટનાઓમાં પ્રગટ થતા વિરોધોને સ્વીકારીને પાછો તેમનો ઉકેલ લાવવાથી જ ચેતનાનું રૂપાંતર કરી શકે એવો તેનો પુનરુદ્ગમ શક્ય છે. પરમપૂર્ણ સ્વરૂપ, પરાતપર, પુરુષોત્તમ ભગવાને અવિદ્યામાં અવતરણ કરવાની જે અનુમતિ દર્શાવી તેમાં પુરુષ-પદ્ધતી—પુરુષ આત્મખલિદ્વાનની—તપ: શક્તિ આવી જાય છે. એ યજ્ઞ,—એ બહી, એટલે અજ્ઞાનનો અને તેનાં સર્વે પરિણામોનો ભાર પોતાના પર લઈ લેવા માટે, તથા અવતાર તરીકે અને વિભૂતિ તરીકે ‘કોસ’ અને ‘વિજય’ના બેવડા પ્રતિક વચ્ચે યાત્રા કરીને—કાર્ય કરીને અંતિમ સાર્થકતા અને મુક્તિ પ્રત્યે દોરવા માટે, માનવતા અને પ્રભુતાની વચ્ચે સેતુરૂપ બનવા માટે, સ્વયં ભગવાનનું અચેતનામાં અવતરણ. અનિર્વચનીય કાંઈ સત્યને પ્રગટ કરવા મંથતી આ ભાષામાં તમને રૂપકોની અતિશયતા લાગે છે? ખરું? પરંતુ રૂપકોનો અને પ્રતિકોનો આશ્રય લીધા સિવાય શુદ્ધિથી કયાંયે પર આવી રહેલ ગહનતાને શુદ્ધિ આગળ રજૂ કરવી પણ કેવી રીતે? એ તો શુદ્ધિની વાડોને માનવ વટાવી જાય, વિશદ ચેતનાની અનુભૂતિમાં ભાગ લઈ શકે અને તાદાત્મ્ય સાધીને તેને પરિણામે પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનના દર્શિબિંદુથી જ્યારે તે જોઈ શકે, ત્યારે જ આ રૂપકો તથા પ્રતિકોની પાછળ આવી રહેલાં દિવ્ય સ્વરૂપો તેની આગળ પ્રગટ થાય છે અને ત્યારે એ રૂપકો સરળ, સ્વાભાવિક અને વસ્તુમાં કાર્ય કરી રહેલ કોઈ મૌલિક તત્ત્વમાં આપોઆપ સમાઈ રહેલાં લાગે છે. એ મહત્તર ચેતનામાં પ્રવેશ કરવાથી જ ભગવાનના આત્મસર્જનમાં રહેલી અપરિહાર્યતા અને તેનો હેતુ બરાબર સમજી શકાય છે.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે કાલાતીત સનાતનતા અને કાલમાં અવતરણ કરનાર આવિર્ભાવ એ બન્ને કયાં મળે છે તેની મર્યાદા ઉપર ઊંડા રહીને જોતા જણાય છે કે ઉત્ક્રાંતિમાં એક અને અનેક વચ્ચેનો સંબંધ સ્વયંનિર્ણિત હોય છે,—ત્યાં આગળ જે કાંઈ થવાનું છે તે સઘળું ગર્ભિત હોઈ હજી સુધી ક્રિયારૂપે કાલની ગતિમાં પ્રગટ થયું હોતું નથી પરંતુ મુક્તાત્મા એવી ભૂમિકામાં આરોહણ કરે છે જ્યાં આગળ ઉપર જણાવેલો

કાયકો ગ્રેતો જ નથી, અને ત્યાં ગ્રિથત યર્ષને પરમ નાશતન્ત્રની જ્યોતિ વડે મર્ષે પગથોડો તે જોઈ શકે છે ત્યાં,—મર્ષે પદાર્થોમા વ્યાપી ગ્રેય નયનૂ મત્યમા,—ગરુ નિમાણ દા ચૂચું દેખાય છે એ મર્ષ પ્રકારના મર્ષનની અને અમર્ષનની પાઠ્ય આવી ગ્રેય નિષેષ મુખ્ય ચેતનાને જાનને અને આનને એ મરુ આપોઆપ જ ગકાન્નુ મર્ષે છે ત્યાં મત્ અને અમત્—અગ્નિ અને નાગ્નિ—મર્ષે કોઈ એવી અનિર્ણયની વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિ વડે જોવાય છે કે તે જાણે મુખ્ય યર્ષને પરસ્પર ગરાદી જતી ગ્રે છે પરંતુ એ જાન માનવ મનને આપી શકાય તેવું નથી એની જ્યોતિર્મયી ભાગ માનવ મનથી વિરમ ઉઠેની શકાય તેવી નથી વિગટના કાયકાની તમોગ્રન્થતા અને અંશાણુ જીવનના ધમાગ અને દૃઢતા વેદવા ટેવાયેની તથા તેના જ અજ્ઞાન વડે દગાર્થ ગ્રેયી માનવચેતનાને માટે જાનની એ પ્રખર જ્યોતિ ઝગી રાનાય તેવી નથી, એ જ્યોતિ એટલી તો પ્રખર છે કે તેની ત્યાં માનવથી પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી : તેનું ગદ્ય પન્ડી શકાતું નથી મર્ષે તેમ જોઈ, પરંતુ જ્યારે આપણે ચેતનાના આ અધમગ્નર્થ અને દુઃસહવાળા પ્રેયમાથી બદાર જઈ શકીએ છીએ ત્યાં જ આપણને તેમનો મપૂર્ણ અર્થ મળે નય છે, અને ત્યારે જ આપણો આત્મા એ મનાતન કારણની ગુચ્છનુમાયી મુખ્ય થાય છે મુક્તિના એ ઉચ્ચ શિખરને મરુ ડગુ એ જ આ ગદ્ય કાયકાને ઉઠેવાનો માથો ગ્રેતો છે, તથા નિર્માણ જાનપ્રાપ્તિનો અન્માન માર્ગ છે

પરંતુ એ મુક્તિનો અને મનથી પર જુમિદાની પ્રાપ્તિનો અર્થ એવો નથી થયો કે માનવઆત્માએ આરિભાવમાથી દુઃ યર્ષ જવું જોઈ એ આરિભાવમાથી પોતાની મનને લય કરી નાખે એનો વિરહેદ પ્રાપ્ત થયા જોઈ એ ઉચ્ચતમ જાનને દાર્શના વ્યવન કરી શકે એવી અગ્નિ મુક્તિનો માગ તે જાણે નથી નો વળી એ મુક્તિને પગિણાએ રમ્મિની જેવી ઉનામતા પ્રગટાવી રાનાય કે ત્યાં ગાયમય રહે આખી દૃષ્ટિનું રૂપાન યર્ષે મના અને ઉત્કૃષ્ટિની ગલિના હાતુની ગાયમ્ના મિદ્ધ એ રાનાર ચેતનાનું એ આરોહણ એવા પ્રાપ્તું હોય છે કે ત્યાંથી પડી પતન' કદી પણ થતું નથી પરંતુ આત્માની મમતુવાને પામેલો આત્મક યર્ષે ને પા તો આપોઆપ ટકારી શકે તેવું હર્ષજ્યોતિનું, શક્તિનું અવરરત શક્ય અને છે

મત્ની રક્તિમા જે વગ્તુ મદન્નમિદ્ધ હોય તે જ અગ્નિવ્યવન રૂપે પ્રગટ થાય પરંતુ આરિભાવ કેવો થયે ? કેરા પ્રાપ્તનો થયે ? તેની રમ્મિઓની મમતુવા કેવી રહે ? તેમા પ્રગટ થતા તત્ત્વાની વ્યવરયા કેવી રહે વગેરેનો આપણે મર્ષે શક્તિમા જે ચેતના કાર્ય કરી ગ્રેવી હોય છે તેા ઉપર મત્ પોતાની અગ્નિ જે ચેતનાશક્તિને નિર્મિતને માટે છડી કરે છે—તેના કિપર હાય છે પોતાની ચેતનાશક્તિને નિર્મિતની સદની જાનગ્ની શ્રેયીમા જોવાવાની તેમા વિવિધના પ્રગટાવાની એ રમ્મિ અન્મા નિર્મિત હોય છે ચેતનાશક્તિની ચપ્પી અને પ્રાપ્તને અનુમરીને મત્ પોતાના આરિભાવ નય નિર્માણ કરે છે પાને આત્માની અગ્નિ રમ્મિની રૂપ તથા મતાન નક્કી કરે છે અને વ્યવન પાર્થિવ શક્તિ જે ચેતનાશક્તિને અને ઉપર ની જે તેનામાં મરુદિન એ નિર્મિત જાન-દર્શન-અને ઝગત ને આદ્ય મર્ષેશક્તિને અન્મા છે દવ ને તે પ્રાપ્ત નિર્મિત દર્શન પ્રાપ્ત કરવું હોય, અને મમર્ષે પ્રકારનું જીવન નામનું હોય, પોતાની શક્તિને અન્મા

હોય તો પોતાનાથી ઉપર આવી રહેલી મહત્તર ચેતનાશક્તિ પ્રત્યે પોતે ગતિ કરવી જોઈએ, યાતો તેને પોતાની અંદર અવતરણ કરાવતું જોઈએ. આપણી સૃષ્ટિમાં ચેતન્યની જે ઉત્ક્રાંતિ થયેલી છે તેમાં એ પ્રમાણે હમેશાં બનતું આવ્યું છે. અચેતન પાર્થિવ તત્ત્વની સૃષ્ટિ ઉત્ક્રાંતિની જરૂરિયાતથી પ્રેરાઈ પોતે પ્રાણશક્તિ તથા મનોમયશક્તિ પ્રગટાવે છે. એ નવી શક્તિઓને પરિણામે નવી રૂપસૃષ્ટિ અસ્તિત્વમાં આવે છે અને ચેતન્યની એ બધી શક્તિઓ કોઈ વિજ્ઞાનમય શક્તિનું પોતાનામાં અવતરણ કરાવવા માટે હજી પણ મથી રહેલી છે. ચેતન્યના જે છેડાઓ વચ્ચે કાર્ય કરી રહેલી સર્ગશક્તિનું એ કાર્ય છે : એક આજુ પ્રચ્છન્ન, અ પ્રગટ એવી ચેતના અંતરમાં અને બીજું જૂમિકામાં છે, જેમાં સર્વે પ્રકારની શક્યતાઓ આવી રહેલી છે ત્યાં, બીજું જૂમિકામાં તેઓ સનાતન કાળથી અભિવ્યક્ત હોઈ અહીં, અધોજૂમિકામાં, પ્રગટવાની વાટ જોતી હોય છે—ખીજી બાજુએ, બહિર્મુખ સપાટી પર અને નિમ્નમાં આવી રહેલી ચેતના છે, જે અચેતનતા, જડતા, અંધ આવેગ, દુઃખ સહન કરવાની શક્યતા વગેરેથી આરંભ કરીને પોતાનાથી ઉચ્ચતર ચેતનાશક્તિઓને પોતાનામાં પ્રગટ કરીને વિકાસ પામે છે. એમ થવાને પરિણામે એનો સમગ્ર આવિર્ભાવ નવીન અને વિશાળતર સર્જન પામે છે. એ પ્રમાણે દરેક નવીન સૃષ્ટિ ચેતન્યના અંતરમાં—જલમાં—આવી રહેલી કોઈ એક શક્યતાને પ્રગટ કરે છે. અને એ રીતે નીચેનો જૂમિકામાં અવતરણ કરવાને વાટ જોઈ રહેલ પૂર્ણતાનું અવતરણ કરાવવાનું વધારે ને વધારે શક્ય બને છે. જ્યાં સુધી આપણું બહિર્મુખ વ્યક્તિત્વ જેને આપણે “આપણી જાત” કહીએ છીએ તે ચેતન્યની નિમ્નશક્તિઓમાં કેન્દ્રિત હોય છે ત્યાં સુધી તેના પોતાના જીવનના કાયદાનો ઉલ્લેખ, તે ઉપરિચિત જ શા માટે થઈ છે તેનું જ્ઞાન, તેની જરૂર શી છે વગેરે તેને માટે કદી પણ ન જૂઠી શકે એવા—ફૂટ પ્રશ્નો જ રહે છે. મનોમયાવાળા બહિર્મુખ માનવને તેની અંદર કાર્ય કરી રહેલ સત્યનો યત્નિકિત ખ્યાલ આપવામાં આવે તોપણ તેને તે અપૂર્ણપણે જ સમજી શકે છે, કદાચ તેનો હોયો અર્થ પણ કરે છે, દુરુપયોગ કરે છે, અને તેને જીવનમાં ખોટી રીતે ઉતારે છે. જીવનયાત્રામાં તેની ટેકણસાકડો, પ્રસિદ્ધ અને અસહયાત્મક જ્ઞાનની જ્યોતિની નદિ પરંતુ શ્રદ્ધાની અગ્નિજ્યોતથી બનેલી છે. માનવતાની મર્યાદાથી પર રહેલ બીજું ચેતના—એટલે અત્યારે જે ચેતના તેને માટે પરચેતના છે તેના—પ્રત્યે આરોહણ કરવાથી જ માનવ પોતાની અશક્તિમાંથી અને પોતાના અજ્ઞાનમાંથી બહાર નીકળી શકે તેમ છે. જ્યારે એ મર્યાદાની રેખા વટાવી જઈને નવીન પરચેતનાની જ્યોતિમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે માનવ સંપૂર્ણ મુક્તિ અને પ્રજ્ઞાવરણ પ્રાપ્ત કરે છે. અગમ્યવાદીઓની અને આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસુઓની અભીપ્સાના હેતુરૂપ જે પરમાત્માની ખોજ હોય છે, તે આ જ.

પરંતુ એવું આરોહણ થઈ શકે તોપણ એટલી હકીકતથી આ સૃષ્ટિમાં કરોડ દેખીતો ફેરફાર નહિ થઈ જાય—મુક્ત આત્મા સૃષ્ટિની ક્રિયામાંથી દૂર થઈ જતાં પણ સૃષ્ટિના કાર્યમાં કરોડ પણ ફેર થઈ જતો નથી.તેમ. પરંતુ માનવતાની મર્યાદાની એ રેખા વટાવવાની ક્રિયાનો ઉપયોગ માનવચેતનાનું આરોહણ કરવાના ઉદ્દેશથી જ નહિ પરંતુ દિવ્યચેતનાના અવતરણ (અવરોહણ) માટે પણ કરવામાં આવે તો તો અત્યારે એ મર્યાદારેખા જે એક ઢાંકણરૂપ છે, અંતરાયરૂપ છે, તે બદલાઈને અત્યારે તેનાથી પર રહેલી ચેતનાની બીજું શક્તિઓના અવતરણ માટેનો રાજમાર્ગ થઈ રહે—એ પ્રમાણે થાય તો આ પૃથ્વી ઉપર

કીર્તિકૃષ્ણ ખંડેરાવ

પ્રો. ઉમેદલાઈ મણિયા

પ્રાગના દરવાજામાં ખગ મૂકનાં જ કીર્તિકૃષ્ણ લાલપીળા માડીઓની એક ટોળા પમાર થતી જોઈ ત્યાં ને ત્યા જ થતી ગયો ! પરંતુ વીજળીવેગે એણે નક્કી કરી લીધું કે ટોળામાં કોણ કોણ હતું, અને ખામ કરીને પેંથી સોનેરી પટ્ટાવાળા પીળા માડીમાં, લાંબી ને પાતળી, પોતે હમતી અને બીજાને હમાવતી જતી, છોડરી કોણ હતી એ જોવા હોય તો એણે એ ટોળું જતું હતું એની વિરુદ્ધ દિશામાં જઈ ક્યાંક એવો મંગમ ગોડવવો જોઈ એ કે બન્નેના તારામંત્રક આપમેળે જ ચર્ચા થાય ! ચક્ષુકાંટ રગ્તાની વિરુદ્ધ દિશામાં કીર્તિકૃષ્ણે ઝડપભેર ચાલવા માડ્યું અને એકવાર તો એણે બંધું કે એટલી જ ઝડપથી મામેથી આવના એક વ્યાયામગમિયા લુપ્તાન માથે અચકાઈ પડતા પડતાં બચી ગયો આટલું કરવા ઝગાવ, અંતે હમનગીય ! એ લાલપીળા માડીઓનું ટોળું બીજા દરવાજાથી બહાર નીકળી ગયું ! ચિવારની રંગ બાગમાં ઝિજ્જવા મહકુદુગ આવતા એક મજાજને કીર્તિકૃષ્ણને 'એવ, મિસ્ટર ! રમ્તો રોડીને તો જિભા મ્હો મા !' કહી જગાડ્યો ન હોત તો કીર્તિકૃષ્ણ દરવાજા પામે આંગળા નડે નીચલા હોડને મગડતો, એ ટોળું અદશ્ય થયા પછી પણ ક્યાં સુધી જિભો રજો હોત એ કહેવાય નહિ

આમા તો એ લાલલાજ હતો. કાચ વળી ગયોરે પહેલા આની આ પીળા માડી-વાળો છોડરી કોણ હતી એ જાણવું હતું ! માત્ર માડીના રંગ ઉપરથી અને બાદ કરતાં તો એની કિંચાઈ ઉપરથી એ છોડરી જોગણી ઢાલવી એ કામ કેટલું મુશ્કેલ હતું એ માત્ર કીર્તિકૃષ્ણ જ જાણે છે. એ સનામ થયો હતો એમ કહેવાનો આશય નથી પરંતુ એને એમ તો થયું કે જો આ જમ એટલે જ વાગે એનું મો જોવા હોત તો પછી પાનાળમાથી પણ એને મોઢી ઢાલવ કીર્તિકૃષ્ણ પોતાના વિચારમાં એટલો મગ્ન હતો કે એણે એ જ બાંકડાના બીજા ખૂણે આવી બેઠેલા એક આંગળીને પણ મરખી રીતે ન જોયો. આડી આંખે માત્ર એટલું જોઈ લીધું કે એ આદમી હતો અને એણે કિરમજી રગના મગમ કોટ-પાટલુન પહેલું હતા.

બીજા ક્ષિપ્રે ગયોરે માડાચાગ પહેલા જ કીર્તિકૃષ્ણ દાગર થઈ ગયેલો. આવના વૈન તો બાગને ફરતું એક ચક્કર લગાવી આવ્યો. હજુ જ જૂજ માણસો આવેલા એમા એની પ્રિયા તો નહોતી જ. ગઈ કાલે એ નીકળી ગયેલી એ દરવાજા પામેના બાંકડા પર જ કીર્તિકૃષ્ણે આજે અંદાજે જમાવ્યો.

કીર્તિકૃષ્ણને એકે થોડી વાર થઈ ત્યાં જ એક આમી બમવામા ચોપાનિયા ને કામગિયાનો વોટલો દલાવી, એ લાયકની પછી રાખેલું એક કચ્છરિયું લાંચતો લાખવ થયો. બગ-ઉતાળાના તાપમાં કિરમજી રગનો કેઃ મુંચી પડેલો એટલો મહિટ જેવો નમ્ર કેટલો કિરમજી રગનું ચોપાચ પગને ચોટનું ધનર જેવું કરચલીવાળું, ઘૂંટીથી અંધી વૈન વૈન

રહેતું ગરમ પાટલુન, નીચે કાળા રંગનાં મળખૂત સોલનાં રલીપર, બગલમાં કાગળનો વીંટલો, કાપી નાખેલા ઘાસ જેવડા માથે વાળ અને વચ્ચે એના સૌંદર્યની વિશ્વયપનાકા શી હવામાં ફરફરતી લાંબી ચોટલી !

આ સંજનને જોવામાં કીર્તિકૃષ્ણને રમૂજ તો ઘડુ જ પડતી હતી, પણ નંજરચૂકથી ગર્હ કાલ માફક એનો પ્રિયા આવી ચાલી ન ગયો એ મોટી બીક હતી. બાગમાં હવે માણસ લરાવા લાગ્યા હતા. કીર્તિકૃષ્ણને ચયું, આખું ગામ આવે છે ને હજી એ કેમ ન આવી ! કીર્તિકૃષ્ણ ઘડુ જ અધીરો બની ગયો હતો અને પાંચ મિનિટમાં સાત વાર હવામાં હાથ ઊઠાળી કાંડેથી ઘડિયાળમાં ટાઈમ જોતો. સાડાપાંચ, પોણાજી, છ થયા ! સાડાજ થતા કેટલાક માણસો તો પાછા વળવા લાગ્યા. આંતે દસ થઈ તોય કીર્તિકૃષ્ણે 'પોતાની પ્રિયતમા આવતી ન જોઈ ત્યારે શંકાકુશલગ્રામાંથી મન એમ વાળી લીધું કે 'કાંઈ નહિ ! કાલ આવશે. આજ કાંઈ કામમાં હશે !'

મોકરી નોંધાવી હોય એમ બીજે દિવસે પણ બરાબર સાડાચારે કીર્તિકૃષ્ણ દરવાજા પાસેના આંકડા પર પગ પર પગ ટેકવીને, ધોતિયાની પાટલીને છેડે હવામાં જરા ઊડતો રહેવા દૂધ ખેડો. એને મુખ્ય બીક તો એ હતી કે આજ જે સરસ રીતે વાળ જોળી લાગ્યો છે એ પવનથી વિખેરાય જશે અને મોઢા પર ચોપડેલા કીમતું આણું પડ પણ તડકામાં જોગળી જઈ આખા મોઢાને પસીનો પસીનો કરી મૂકશે.

કાંડાના ઘડિયાળમાં વખત જોવા રોકાયેલો હતો ત્યાં જરી માયું ઊંચું કરી જોયું તો ગર્હ કાલવાળો પેલો ફિરમજી રંગનાં કેટપાટલુનવાળો આદમી આવતો દેખાયો. ગર્હ કાલ માફક આજે પણ એની બગલમાં એક વીંટલો હતો, અને વધારામાં આજે એક હાથમાં લાકડી હતી. પોતાની પ્રિયતમાના દરીનને માટે તલસતોં એનાં નયનો આ ઉદ્ધુને જોવા જરા પણ તૈયાર નહોતાં. જો એનો એક હાથ પવનથી ઊડતા વાળ વ્યવસ્થિત કરવામાં અને બીજો હાથ ફમાલ વતી મોં લુછવામાં ન રોકાયો હોત, તો એ જરૂર પગમાંથી ચંપક કાઢી છૂટું ફેંકત—એટલો એના પર ગુરસો ચડ્યો હતો.

પણ કીર્તિકૃષ્ણનો યધો ગુરસો મદુર્ધ રીતે ઓસરી ગયો. કારણ, દૂરથી કાંઈ પીળી સાડી પહેરી આવતું હોય એમ એણે જોયું. આનો પહેલી અસર એના પર એ થઈ કે એણે પોતાના ખમીસના કોલરને ખેંચીને ટટાર ઊંચું કરી દીધું અને ધોતિયાની પાટલીને ઝડપથી સમારી લીધી. આજ તો એ નિશ્ચય કરીને જ આવ્યો હતો કે ચાર આંખ મેળવ્યા વિના ઘેર પાછું જવું જ નહિ. બરેબર એ ટોળું બાગમાં ત્યારે દાખલ થયું ત્યારે બીજાં કોણ કોણ હતું એ જોવાની એને જરા પણ પડી નહોતી. એની નજર તો પીળી સાડી પર જ લોહચુંગક લોહાને ચોંટ એમ ચોંટી ગઈ હતી એણે એટલું જોયું કે સાડી તો પીળી હતી, પણ પેલી સાડીના રંગ કરતાં કાંઈક ઓછી પીળી હતી; અને બીજું આને એના જેવા સોનેરી પદ્મને બદલે રેશમની પારસી ફેશનની કિનાર લગાવેલી હતી. આ ફેરફાર કરતાં પણ વધુ ગુંચવણમાં નાખી દે એવી બીજી એક બાબત એ હતી કે આના વાળ બોબ્ડ કરાવેલા હતા, અને એક હાથના કાંડા પર માત્ર નાજૂક ઘડિયાળ પહેર્યું હતું અને બીજામાં એકસામટી ચારચાર બંગડી પહેરેલી હતી. આનો ખુલાસો કીર્તિકૃષ્ણે એમ ક્યો હતો કે તે દિવસે ઉતાવળમાં આ ઝીણીઝીણી બાબતો પર ધ્યાન ન ગયું હોય અને માથે ઓઢવાને લોધે

રૂપિયા ખચી ચૂકેના હતા એવું સમજાવે એટલું જ હતું કે વધીવતી આફિને જ
જવાબ એવી પ્રથા હોવાથી મન્દાકિનીનું મો જોના પામ્યો નહોતો. આજે માંકે જરૂરી
કામ લેખુ રી જે ગમે ત્યાં ગવ બહાદુર અને મન્દાકિનીને એક જ મોક્ષ પર બેસી
ચા પીતા જોઈ એવું હવે આનંદથી કહેવા લાગ્યું એ મન્દાકિનીને જોઈ પોતે પણ એ
દિવસ એ જ મોક્ષ પર બેસી ચા પીતા હતા.

અદાનતના કામ માટે અમોલ જેવું આવે એ ગવ બહાદુર તેલીનાગાને કદી રચતું
તો નહિ જ કીર્તિદ્રુણને પાછો દાઢ્યો નહિ એટલું જ નહિ, પણ એકગીમના શિષ્ટાચાર
ખાતર ચાનો એક પ્યાલો પણ આપ્યો અને શિષ્ટ મમાજના ગિરાજ મુજબ મન્દાકિની
જોઈ એવું ઓગળાણ કર્યું અને કીર્તિદ્રુણને મન્દાકિનીનું ઓગળાણ મગન્યુ ત્યાં જ
કીર્તિદ્રુણ જોડ્યો 'હા, ગાગમા ઘણી રખત તમને જોઈ છું હું પણ ત્યાં દરેક જ અતુ
છું નામથી નહિ પણ આમ તો મને કદાચ ઓગળામતા જ હશે ' 'કદાચ' એને કહેવું
નહોતું, પણ કહેવું પડ્યું મન્દાકિનીએ કહ્યું બાગમા જ એમ કે 'ખામ કાર્ક ખ્યાલ નથી'

કીર્તિદ્રુણના હૃદયને એક જગ્યાએ આચકા લાગ્યો ગવ બહાદુર જોડ્યા, 'તો હવે
નવું ઓગળાણ થયું' ચાલો મિ કીર્તિદ્રુણ, મન્દાકિનીના આ મતગમીએ લગન છે તમે
જરૂર આનંદે મન્દાકિની મિ કીર્તિદ્રુણને ગોઠ આમચણપનના આપ '

કીર્તિદ્રુણ હોને મોટે પાવેને ચાલતો ચલા લાગ્યો, ત્યારે ગવ બહાદુર કહ્યું 'અને
હા, પેની તમારી નોટિંગ હજી મોની સનાઈ નથી માફ કરજો હમણા તો મન્દાકિનીના
લગનનો ધમાનમા છું પણ લગનમા તમે જરૂર આનંદે હો ' કીર્તિદ્રુણ 'હા, જરૂર'
કદી ચાલતો થયો

તે દિવસે આજે ખડેગાંવે કીર્તિદ્રુણની જુદું તપાસ કરી, પણ પત્નો લાગ્યો નહિ
નોજો દિવસે આજે જ્યાર કીર્તિદ્રુણ ગાગમા આવ્યો ત્યારે ખડેગાંવે જો નુકરું થઈ
ગયો અને ધામ પર બેસી નથી નાન રી

બાગના અખતી કરનાનાઓથી અગળ્યું નહિ હોય કે હાનમા મિમશ મના
કોટપાટલનવાળો ખડેગાંવ અને પાતિયુ પહેરી એની માથે ફનાગ એનો મિત્ર કીર્તિદ્રુણ
મિત્ર મિત્ર ગાગમા દેખાતા નથી કારણ એ હતું કે ખડેગાંવે મારકુન તરીકે એ
આફિમમા નોટકી મળી ગઈ હતી અને કીર્તિદ્રુણ એ નિશાગમા શિશુ તરીકે ન્દી મા
હતા કીર્તિદ્રુણ અને ખડેગાંવ રન્ને જે મેંત્રી બધાઈ તે તો ચાતુ જ હતી કીર્તિદ્રુણ
ખડેગાંવે પોતાની ખાનગીમા ખાનગી નાનો કહેતો અને ખડેગાંવ પોતાના મા મા અને
લેખો વચાનતો એ દિવસ ખડેગાંવે પોતાના બગલથેલામાંથી એક મનાઈ માગિ કી
એની ના પોતાની 'મૂર્ખ પ્રેમી' નામની વાર્તા આવી હતી એ વચા માની ગદા પડી
ખડેગાંવે ન્યું, 'જો માફ કરજો પણ આ વાર્તા મ તારા પત્ની લખી જે મને એના
ચાર રૂપિયા મળ્યા છે. મારે તને પણ અધો બાગ આપજો જે એ કદ તે રોખા
આપુ નહિત તું કદે તેમ'

કીર્તિદ્રુણ અને ખડેગાંવ રન્ને ગેમ નકો થયું કે એ નકમ ચાંવે ત્યાં મુખી બેઠે
માથે મળી દર રવિવારે બેગ ખામ જ

[સોનેટ : પૃથ્વી]

વિલાય નભ કૌમુદી, મમ ઉરે વિરામી જતી
યથા મધુર આશ જેહ સુમુદ્દર્ત મધ્યે જીઠી;
રહી સ્મરણુસેવ માત્ર કરવી જિવાતાં સુધો
ઘડી કશીક કલ્પને તવ રસાત્મકેરી સ્મૃતિ.
હતી, હતી પુરા ક્ષણેક તવ નેત્ર દીપ્તિ સ્થિર-
મહીં મમ યજે લહી સજલ સાક્ષી આત્મૈક્યની,
સહાનુભવની, સમાનગતિની, સહસ્થૈર્યની,
વિલોપન વિકાસની સમકલા સમાનત્વર.

રિમા ! પ્રકટ સાંભળું, પ્રકટ કલ્પને વા ગણી,
નિશાન્ત સમયે સ્ફુરે પ્રથમ પાંખ પંખીતણી,
રમે રચતી નેહનૃત્ય નભ કોક તારાકણી,
તદા તવ કલસ્વર; સ્પરશું પ્રેય તારો કરઃ
અને અનનુભૂત સિદ્ધિ ઉરકેરી જે વાસ્તવે,
રહું અનુભવી ગતસ્મરણુ વર્તમાને હવે *

હિંદુસ્તાનમાં પ્રલયપૂર્વની સંસ્કૃતિ

તથા

નર્મદાસંસ્કૃતિના સિદ્ધાન્તની અસત્યતા

અમૃત વસંત

૨. કરન્દીકરનો નર્મદાપ્રદેશની મસ્કૃતિનો નીચે મિદ્ધાન્ત હમણાહમણા ઐતિહાસિક જગતનું બહુ પ્વાન ખેંચી ગયો છે. ગ કરન્દીકર ગ્રહે કે કે અતિ પુરાતન કાળમાં, મિધુમસ્કૃતિનાયે અસ્તિત્વ પાડેલા, નર્મદાનદીના તર-પ્રદેશમાં એક ઉચ્ચ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ હતી પુરાણોના અધ્યયનથી જણાય છે કે વૈવસ્વત મનુના મમયમાં ઈ મ પૂ ૪૨૦૦માં પાણીનું એક મોટું પૂર આવ્યું, અને તે આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપર ફરી વળ્યું હતું એ જ ઘટના મનુના પ્રલયના નામથી વિખ્યાત છે 'મત્સ્યપુરાણ'ના અને અનનગોદાગ જણાય છે કે આ વિનાશકારી પૂરમાંથી નર્મદાપ્રદેશ બચી જતા પામ્યો હતો આ ઉપરથી મિદ્ધ થાય છે કે નર્મદાપ્રદેશની મસ્કૃતિ પ્રલયપૂર્વે પણ હરતી ધગવતી હતી એ જ પ્રદેશમાં મર્મ પ્રથમ મસ્કૃતિનો જન્મ થયો અને અહીંથી જ બધી બાબતુ તેનો પ્રસાર થયો હતો આ ત્રિપય ઉપર ગ કરન્દીકરે એક મુદ્દા લેખ લખી વડોદરામાં ભગયેલી માતમી ઓરિયેન્ટલ કોનફરન્સ મમક્ષ વાચી મખ્યાલ્યો હતો અને નર્મદાપ્રદેશમાં મોઘખોળ કરવા માટે અપીન કરી હતી આ અપીન ઉપરથી કોનફરન્સ Narmada Valley Research Board નામના મંડળની નિમણૂક કરી અને એ કાર્ય તેને મોખનામાં આવ્યું ગ કરન્દીકર એના મનો નિમાયા

જે વર્ષ થયા આ મંડળ નર્મદાપ્રદેશમાં મોઘખોળ કરી ગયું છે, અને તેની તપાસના પગલામની મક્ષિત વીગત વખતોવખત મમાચારપત્રોમાં પ્રનાશિત થયા કરે છે આ વીગત ઉપરથી જણાય છે કે ગ કરન્દીકરને ધાર્યા પ્રમાણે મક્ષણતા મળી નથી અત્યાગ સુધી એવા એકેય ગ્રાંથનો પત્તો નથી લાગ્યો કે જેની સંસ્કૃતિ પ્રલયપૂર્વેની તો શ પણ મિન્ધુ મસ્કૃતિના સમયનીય પુરાવા ચર્ચ હોય ધરેલાગે મૌર્યકાળ પછીની જ નવતુઓ મળી છે ગ કરન્દીકરની આ નિષ્ક્રાંતાનું કાગ્યુ એ છે કે તેમણે પોતાના મિદ્ધાતો માત્ર પુરાણોને આધારે જ ઘડી કાઢ્યા હતા, પુરાતત્ત્વનો આધાર લેવામાં નહોતો આવ્યો આ લેખકાગ પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોને આધાર નર્મદાસંસ્કૃતિના મિદ્ધાન્તને અમત્ય તથા નિગધાર સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો વળી પ્રલયપૂર્વે હિંદુસ્તાનમાં કર્મ મસ્કૃતિ હતી તેનું દિગ્દર્શન કરવામાં આવશે

નર્મદાસંસ્કૃતિના અમર્થનમાં ગ કરન્દીકર નીચે મુજબની ત્રણ મુખ્ય દલીલો ગૂઢ કરે છે
૧ પુરાણોના અધ્યયન ઉપરથી જણાય છે કે નર્મદાપ્રદેશમાં આદિપુરાતન કાળમાં એક એવી મસ્કૃતિ અસ્તિત્વ ધગવતી હતી કે જેની ઉત્પત્તિ મનના પ્રલયથીયે અને

વિધિઓ પહેલાં થઈ હતી. પુરાણોમાં લખેલ છે કે પ્રલય વખતે નર્મદાપ્રદેશ ડૂબ્યો નહોતો તેથી ત્યાંની સંસ્કૃતિ પ્રલયપૂર્વની હોવી જોઈએ.

એ દલીલ તદ્દન ખોટી છે. પ્રલયનું જે સ્થાન પ્રાચીન ભારતના સાહિત્યમાં છે તે જ પશ્ચિમ એશિયાની પુરાતન પ્રજાઓ સુમેર, હીરાઈટ,, બેબીલોનિયન તથા અસીનિયનોના ક્ષેત્રોમાં છે. હિન્દ તથા સુમેર એ બન્ને દેશોની રાજ્યવંશાવળીઓ પ્રલયથી જ શરૂ થાય છે. પ્રલયના પૂર જતરતાં જ બન્ને દેશોમાં રાજ્યસત્તાની સ્થાપના થઈ હતી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જે દેશમાં પ્રલયનાં પૂર આવ્યાં હશે ત્યાંનાં પ્રાચીન નગરોનાં ખોદકામમાં પ્રથમ રાજ્યવંશની વસ્તુઓ પહેલાં પ્રલયની નિશાનીઓ મળવી જોઈએ. હિન્દમાં દક્ષિણ પંચનખમાં હરિયા તથા સિંધપ્રદેશમાં મુહેન્જોડેરો એ બે જ એવાં અતિ પુરાતન નગર છે કે જેમને સંપૂર્ણ રીતે ખોદવામાં આવ્યાં છે. આ બન્ને નગરોમાં કયાંય પ્રલયની નિશાનીઓ મળી નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રલયનું ઘટનાસ્થળ હિન્દ નહોતું.

મેસોપોટામિયામાં તાન્જેતરમાં સર હ્યોનાર્ડ વુડીને ઉર તથા પ્રા. લેંગ્ડનને કીશનાં ખોદકામમાં છેક તળિયે પ્રલયની નિશાનીઓ મળી આવી છે. કીશ વંશાવળીઓમાં લખેલ પ્રમાણે પ્રથમ રાજ્યવંશની વસ્તુઓની નીચે પ્રલયનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો મળ્યાં છે. એ પ્રલય એટલો ભયંકર હતો કે તેના પાણીને લીધે ૮ ફૂટ જાડું, ચીકણી માટીનું ઘર જામી ગયું હતું. એની નીચે ખોદતાં પ્રલયપૂર્વની સંસ્કૃતિના અવશેષો મળ્યા છે, જેમાં ત્રાંખાનાં હથિયારો, પાત્ર, માટીનાં વાસણ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ મળી છે. એમનાં હથિયારો ઉપરથી જણાય છે કે એ લોકો યુક્રેટીઝ નદી (ઉર અને કીશ બન્ને નદીને કાંઠે હતા)ના કાંડાની જમીન ઉપર ખેતીવાડી કરતા હતા. આ સંસ્કૃતિના અવશેષોની નીચે ખોદતાં એની પહેલાંની કાંઈ પણ સંસ્કૃતિની વસ્તુઓ મળી નથી, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મેસોપોટામિયામાં વસવાટ કરનાર એ જ સહુથી પહેલો જાતિ હતી.

પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સહુથી પહેલાં મનુષ્યો પથ્થરનાં હથિયાર તથા પાત્રાદિ વાપરતા થયા. એના પછી ત્રાંખાનાં હથિયારો બનાવવાની શોધ થઈ અને મનુષ્ય-જાતિ પથ્થરયુગમાંથી તામ્રયુગમાં આવી. ત્રાંખા પછી કાંસાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. સુમેર, ઈજિપ્શિયન તથા સિન્ધુસંસ્કૃતિઓ કાંસાની સંસ્કૃતિઓ હતી. મેસોપોટામિયાની પ્રલયપૂર્વની સંસ્કૃતિ Antediluvian Culture કે જે ત્રાંખાની હતી તેની નીચે પથ્થરની સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો નથી મળ્યાં તેથી વિદ્વાનો એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે આ પ્રલયપૂર્વની જાતિ પોતાની સંસ્કૃતિ સાથે કયાંક બહારથી આવી અહીં વસી હતી. પશ્ચિમ એશિયા, ઈજિપ્ત તથા ઇરાનનાં અનેક નગરોનું સંપૂર્ણ રીતે છેક નીચે સુધી ખોદકામ થયું છે, પણ કયાંય એવી નિશાનીઓ નથી મળી કે જ્યાં પથ્થરસંસ્કૃતિમાંથી તામ્રસંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય.

ગયે વર્ષે ડા. ડી. ટેરાની આગેવાનીમાં અમેરિકા તથા ઇંગ્લેન્ડનું સંશોધક મંડળ હિંદમાં પ્રાચીન મનુષ્યના અવશેષો તથા અહીંની પુરાતન સંસ્કૃતિની શોધખોળ માટે આવ્યું હતું. આ મંડળનું તપાસકાર્ય સફળતા સાથે પૂરું થયું છે અને એ લોકો સંગ્રહ કીધેલી સામગ્રીની બારીક પરીક્ષા માટે સ્વદેશ સિંધાવી ગયા છે. પોતાની શોધખોળના વિષય ઉપર ડા. ટેરાએ અહીંના થોડાક પત્રોમાં લેખ લખ્યા હતા. તેમનું માનવું છે કે હિંદ જ આખી દુનિયામાં એવો દેશ છે કે જ્યાં મનુષ્યજાતિ પથ્થરયુગમાંથી ત્રાંખાના યુગમાં આવી હોય. ઉત્તર હિંદમાં

કાશ્મીર તથા ઉત્તર પંજાબના પ્રદેશમાં મનુષ્યજાતિએ અને પ્રકારના પથ્થર યુગોમાં એક મમય વિતાવ્યો હતો પ્રાચીન માધ્યમિક તથા નવીન એમ ત્રણેય પ્રકારના પથ્થરયુગોની મસ્કૃતિને વળતી પુષ્કળ નિશાનીઓ તથા સ્થાનો મળ્યા છે અહીંથી જેમજેમ માનવ-જાતિનો દક્ષિણ દિશાના ક્ષેત્રો પ મેદાનો તરફ દેવાયો થતો ગયો, તેમતેમ પથ્થરની ગતૃતિનો લોપ તથા ત્રાણાની સમૃત્તિનો પિન્દામ થવા લાગ્યો એ જ કારણે કાશ્મીર તથા ઉત્તર પંજાબમાં પથ્થરમસ્કૃતિની નિશાનીઓ મળે છે, તો દક્ષિણ પંજાબ ઉત્તર ગજપૂતાના, મિન્ધ પ્રદેશ અને બલુચિસ્તાનમાં તામાની મસ્કૃતિના અવશેષો માપડે કે મસ્કૃતિના આ પરિવર્તનનું કારણ એ છે કે આ નીચેના પ્રદેશોમાં પથ્થરનો અભાવ હોવાથી હથિયાતો માટે મનુષ્યોએ તામાનો ઉપયોગ યોધી કાઢ્યો

કાશ્મીરમાં મસ્કૃતી નદીને બહુ મોટા મહિમા છે એના ગતે ના આવમસ્કૃતિના કેન્દ્ર હતા આર્યો માટે એ મહુથી પવિત્ર નદી હતી ગાણુ કે એના જ તટ ઉપર આર્યમસ્કૃતિનો ઉચ્ચ પિન્દામ થયો હતો એના પ્રવાહથી જ આર્યવર્ત પ્રાપ્ત તથા ઉદ્ભવ્ય એમ મે ભાગે વચ્ચે વહેવાયેલો હતો એ મસ્કૃતી આજે નથી તે ક્યા હતી અને ક્યાથી ક્યા સુધી વહેતી હતી તે વિશે પણ કાશ્મીરે માત્રી માહિતી નથી કાશ્મીરમાં યમુના પડી મસ્કૃતીને ગણાવી છે તેથી તે યમુનાની નજીક પશ્ચિમમાં પહેલી જ નદી પડી જોઈએ અમરકોપમાં તેને પશ્ચિમાબ્ધિગામિની બખી છે તેથી મિદ્ધ થાય છે કે તે પશ્ચિમના સમુદ્ર એટલે આધુનિક અગબખીના મમુદ્રમાં મળતી હતી મહાભાગના શલ્યપર્વમાં કૃષ્ણના મોટાભાઈ મતેવની મસ્કૃતીની પ્રતિસાધનાનાની નીચત આપી છે એઓ પોતાની યાત્રા સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભામ પાસે મિન્ધુ-મગ્ગવતી-મગમથી શરૂ કરી કુરુક્ષેત્ર સિન્ધુપ્રદેશ ઉત્તર-પશ્ચિમ ગજપૂતાના, દક્ષિણ પંજાબના પ્રદેશોમાં થઈ કુરુક્ષેત્ર પહોંચ્યા હતા ત્યાંથી તેઓ હિમાલયમાં પંચપ્રસ્થાણ (શિરાની-) પવન ઉપર મસ્કૃતીના ઉદ્ગમ સુધી ગયા હતા આ નીચત ઉપરથી મગ્ગવતીના વહેણની રિથિતિનો પત્તો લાગે છે કુરુક્ષેત્ર જે નદીને પિનારે છે તે અઘાપિ મસ્કૃતી કહેવાય છે અને તે ગિરાનીક પર્વતોમાંથી નીકળી છે પતિરાગાના ગણમાં તે અદ્દશ થઈ જાય છે મુગમમાંની તવારીખો તથા ઉત્તર ગજપૂતાનાની જનશ્રુતિઓ ઉપરથી જણાય છે કે મધ્યમગમાં ગજપૂતાનામાં હાદડા નામની નદી વહેતી હતી જે હવે સુકાઈ ગઈ છે એ નદી બાવલપુર એટલા થઈ મિન્ધ તરફ પડી જતી હતી અગબખી તવારીખો ઉપરથી જણાય છે કે માતમાં મેનામાં જાગે આગમ યોક્કા મિન્ધમાં આવ્યા ત્યાં મિન્ધુ નદીની પૂર્વ મીડીગન નામની મોચી નદી વહેતી હતી એ નદી કુરુક્ષેત્રમાં મળી જતી હતી આજે પણ એ મીડીગન તથા હાદડાનો શુભ માર્ગ દેખાય છે ખરી રીતે એ જ કુરુક્ષેત્રની મસ્કૃતી, હાદડા અને મીડીગનનો પ્રવાહ પ્રાચીન મગ્ગવતી નદીનો પ્રવાહ હતો તે વખતે આજની માફક મ્હજુ ગજુ નહોતું ત્યાં ક્ષેત્રો પ જમીન હતી અને મગ્ગવતી તેમાં થઈ વહેતી, શુરંગત અને મોગપૂત્રી વચ્ચેથી પમાર થઈ, તે ખજાતના અ માનમાં મળી જતી હતી તે વખતે મોગપૂ એ- મિન્ધપ્રદેશનો જ ભાગ હતો જે જે પ્રદેશમાં થઈ મગ્ગવતી વહેતી હતી તે પ્રેગો બહુ જ ક્ષેત્રો પ અને લીનાઠમ હતા એના મુકાઈ જરાધો જ એની આમપામનો જમિ શુભ મની પતિવાળા, બાવલપુર મતરાદિના ગજુ મરી ગઈ કે મિન્ધુનદી અને મગ્ગવતી વચ્ચેનો મનોહર પ્રદેશ ધ્વજાવર્ત કહેવાતો હતો એ જ પ્રેગ આર્યમસ્કૃતિનું કેન્દ્ર હતું

રાજપૂતાના અને સિન્ધના જે પ્રદેશોમાંથી સરસ્વતી વસાર થતી હતી, તેઓમાં પુરાતન કાળમાં ત્રાંશુ મળતું હતું. આજે પણ એ જાગોમાં થોડાંધણા પ્રમાણમાં ત્રાંશુ મળી આવે છે. એ જ કારણ છે કે સરસ્વતીને કંઈ જ તામ્રસંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. સરસ્વતીના પ્રાચીન વહેણ ઉપર સિન્ધમાં વીજનોત અને ખીમ્ન એકઠે સ્થાનોમાં એ પ્રારંભિક તામ્રસંસ્કૃતિની સામગ્રી મળી છે. તેની સાથે પથ્થરની વસ્તુઓ પણ મળી છે. ૬૦૦ ટેરાએ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે સિન્ધપ્રદેશ પથ્થર અને તામ્રસંસ્કૃતિનો સંગમસ્થાન હતો. સરસ્વતીનદ નીચેની તામ્રસંસ્કૃતિને આપણે સરસ્વતીસંસ્કૃતિનું નામ આપી શકીએ છીએ. એ સરસ્વતીસંસ્કૃતિ સિન્ધુસંસ્કૃતિ કરતાં પ્રાચીન હતી. સરસ્વતીસંસ્કૃતિમાંથી જ સિન્ધુસંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. સિન્ધમાં આમરી નામના સ્થાનના ખોદકામમાં સિન્ધુ-સંસ્કૃતિના અવશેષોની નીચે એ સરસ્વતીસંસ્કૃતિની સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે. તેને વિદ્વાનો સિન્ધુસંસ્કૃતિ પહેલાંની આમરીસંસ્કૃતિ—Amri culture—કહે છે.

આશ્ચર્યનો વિષય તો એ છે કે આ સરસ્વતીસંસ્કૃતિની સામગ્રી, ઉર અને કીશમાં મળેલી પ્રલયપૂર્વેની સંસ્કૃતિની સામગ્રી સાથે તાદ્રશ્ય મળતી આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રલયની ઘટના પૂર્વે આર્યોનું એક મોટું ટોળું પોતાની એ સરસ્વતીસંસ્કૃતિને લઈ વસવાટ કરવા માટે મેસોપોટામિયા ગયું હતું. સરસ્વતીના તટથી માંડી, સિન્ધ, બલૂચિસ્તાન, સીસ્તાન, ઈરાન અને મેસોપોટામિયા તુધી એ સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો મળ્યાં છે. આ બધા દેશોમાં એ સંસ્કૃતિની જે જે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ છે તે બધી સરખી જ છે. ત્રાંબાનાં હથિયાર, માટીનાં વાસણોનો ઘાટ, રંગ, તેમજા ઉપર ચિત્રિત આકૃતિઓ, ઇત્યાદિ બધી વસ્તુઓ મળતી આવે છે. એ અમારા માટે એાછા ગૌરવની વાત નથી કે જગતની એ પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ હિન્દુસ્તાન સિદ્ધ થાય છે. ઈરાનની દક્ષિણે ટાઇગ્રિસ નદીની પૂર્વેના જે પ્રદેશ ઈલામ Elam કહેવાય છે, ત્યાં સુસા નામના એક અતિ પુરાતન નગરના ખોદકામમાં છેક નજીક એ મહાન સંસ્કૃતિની સામગ્રી પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી છે. અહીં એ લોકોની લિપિમાં લખેલા લેખો પણ મળ્યા છે. એમની સંસ્કૃતિ તથા લિપિને સુમેર—પુરાતત્ત્વના વિદ્વાનો Proto-Elamite કહે છે. ઈ. એફ. એર્ટન નામના વિદ્વાન તોજેતરમાં લખેલા પોતાના પુસ્તક Link with the Past Ages માં લખે છે કે પ્રોટો-ઈલામાઈટ લોકો સંસ્કૃતભાષા બોલનારા આર્યખેડૂત લોકો હતા.

એ હવે પ્રમાણિત થઈ ગયું કે મેસોપોટામિયામાં ઉર અને કીશના ખોદકામમાં પ્રલયનાં ચિહ્નોની નીચે જે સંસ્કૃતિની સામગ્રી મળી છે તે હિન્દની સરસ્વતીસંસ્કૃતિના આર્યોની હતી જે અહીં આવીને વસ્યા હતા. કાળાન્તરે યુક્રેડીઝ નદીમાં મોટાં અને ત્રિનાશ-કરી પૂર આવ્યાં જેને લઈ એ લોકોનો ભયંકર વિનાશ થયો. એ પ્રલયના પૂર તેમને માટે એટલાં ભયંકર નીવડ્યાં કે તે લોકો મેસોપોટામિયા, ઈલામ તથા ઈરાનને છોડી પાછા પોતાની માતૃભૂમિ હિન્દ આવી ગયા. ઈરાન, ઈલામ અને મેસોપોટામિયામાં જ્યાં જ્યાં એ સરસ્વતીસંસ્કૃતિવાળા લોકોની વસ્તીનાં ચિહ્નો મળ્યાં છે ત્યાં ત્યાં પાછળથી એ લોકોએ એ વસવાટ છોડી ક્યાંક ચાલ્યા ગયાનાં ચિહ્નો મળ્યાં છે. ઉર અને કીશના ખોદાણ પહેલાં વિદ્વાનો નહોતા સમજી શક્યા કે જગતની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિવાળા એ લોકો ઈરાન, ઈલામ, અને મેસોપોટામિયાને છોડી એકદમ શા કારણે અને ક્યાં ચાલ્યા

ગયા હતા ઉગ્ર અને ક્રીશ્ના પ્રાપ્ત થયેલા પ્રવચચિહ્નોથી હવે નિદાનો એકમત થયા છે કે પ્રલયના નિનાશકારી પૂરને લીધે જ આ મોગી જનમખ્યા એ પ્રદેશને ડોડીને ચાલી ગઈ હતી

એ લોકો હિન્દ પાછા આન્યા તે વેળાએ અહીં ખાહણુઓ ગ્યાતા હતા, તેથી આ ઘટનાની વીગતને રાતપથ ખાહણુમાં સ્થાન આપનામાં આન્યુ તે વેળાએ આર્યવર્તને ગંગા વૈવસ્ત મનુ હતો, અને એ ઘટના મનુના મમયમાં બની હતી તેની નોંધ ગાખના માટે મનુને એ ઘટનાનો નાયક મનાવનામાં આવ્યો. રાતપથ ખાહણુમાં ક્યાય નથી લખ્યું કે આ ઘટનાનું સ્થળ હિન્દ હતું પાછળની પુરાણકારોએ આ ઘટનાની વીગતને વધારી હિન્દ માથે સમધિત કરી છે એ પુરાણો ઇગ્ની સન પછી લખાયા છે રા કરન્દીકરે પુરાણો ઉપર જ આધાર રાખ્યો છે અને તેમની દલીલો શાસ્ત્રીય નથી તેમજ કહેવું છે કે આખું ઉત્તર હિન્દુસ્તાન પ્રવચના પૂરમાં ગરૂ થઈ ગયું હતું માત્ર નર્મદાપ્રદેશ જ બહાર હતો એ રાત કેટલી અગ્નિભરિક છે ? પુરાણો કહે છે કે હિમાચલ પર્વતના શિખરો પણ પ્રવચમાં ડૂબી ગયા હતા પ્રલયના પાણી ૫-૫ માઈલ ઊંચા હિમાચલના શિખરો સુધી ચઢી ગયા હતા તો નર્મદાપ્રદેશ કેમ બચી જવા પામ્યો ? હિન્દના ભૂગર્ભદ્વારા એ વાતને ગિનકુન ટેકા નથી મળતો કે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પાણીનું એનકું મોડું પૂર આવ્યું હતું એવડા પૂર માટે એટલું બધું પાણી એવંદમ ક્યાંથી આવી ગયું હતું ? શું હિન્દી મહાભાગર ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર ફરી વળ્યો હતો ? એ વાતો પુરાણકારોના ગપગોળા સિવાય બીજી કંઈ નથી

પ્રલયના ચિહ્નો જનારે મેમોપોટામિયામાં પ્રાપ્ત થયા તો આપણા હિન્દના એક પ્રસિદ્ધ નિદાન ગ કાર્લીપ્રસાદ જયસરાલે તુરંત સિદ્ધાંત વડી કાઢ્યો કે પ્રલયના પૂર મેસોપોટામિયાથી ગંગપૂતાના સુધી ફરી વળ્યા હતા એ જ કારણ છે કે એ બંને દેશોમાં પ્રવચની ક્યા પ્રચલિત છે પણ ગ કાર્લીપ્રસાદ ભૂની ગયા લાગે છે કે એકવા હિન્દ અને મેસોપોટામિયામાં એ પ્રવચક્યા પ્રચલિત નથી આખા યુરોપની જાતિઓમાં એ ક્યા પ્રચલિત છે પમિદ્રિક મહાભાગની જગલી જાતિઓમાં એનો પ્રચાર છે પુરાતન અમેરિકાના માયા, અઝ્ટક નાહુઆ અને ઈકાઓની પ્રવચક્યાઓ તાદરશ હિન્દ અને મેસોપોટામિયાની પ્રવચક્યા માથે મળતી આવે છે તો તેઓ એમ કેમ માનતા નથી કે પ્રવચના પૂર મેસોપોટામિયાથી પ્રાગલ થઈ આખા યુરોપ, હિન્દ, પેસિફિક મહાભાગર અને અમેરિકા ઉપર ફરી વળ્યા ? કારણ કે એ બધા દેશોમાં પ્રલયની ક્યાઓ પ્રચલિત છે આ સિદ્ધાંત ઘડી કાઢતા રા જયસરાલને જગત વિચાર ન થયો કે મેસોપોટામિયા અને ગંગપૂતાના વચ્ચે બલુચિસ્તાન અને ઇરાનનો એકડો માઈલ લાંબો પ્રદેશ છે, કે જેમાં અનેક પર્વતમાળાઓ છે શું એ બધા પ્રદેશો અને પર્વતમાળાઓ, ઊંચાનીચા મેગનોને ડૂમાડતા પ્રવચના પાણી હિન્દ સુધી આવી ગયા હતા ? અને ગા કારણે ગંગપૂતાનામાં જ અટકી ગયા અને અહીંથી ગંગાના મેદાન તથા મગાળા તરફ ન ગયા ? આખા દેશોમાંથી એકેય દેશના ભૂગર્ભદ્વારા એવા મોટા પૂર આન્યાની વાતને જગ પણ ટેકા નથી મળે

પ્રવચ ખરી રીતે શી રસ્તો હતી ? તેનું ઘટનાસ્થળ કયો દેશ હતો ? એની ક્યા ની રીતે હિન્દુસ્તાનમાં આવી ? એની પહેલાં કે જાતની સંસ્કૃતિ હતી ? તેનું વિશદ વર્ણન,

પુરાતત્ત્વને આધારે, ઉપર આપવામાં આવ્યું છે. ખરું પૂછતાં, નર્મદાપ્રદેશમાં પ્રલય પહેલાં કોઈ પ્રકારની સંસ્કૃતિ નહોતી. તેમ નહોતી ત્યાં સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ; નહોતું હિન્દુસ્થાન પ્રલયનું ઘટનાસ્થાન. પછી એમ કેમ માની લેવાય કે નર્મદાપ્રદેશ પ્રલયમાંથી બચી બચા પામ્યો હતો ?

હવે રા. કરન્દીકરની બીજી દલીલ સાંભળો :

૨. સર જોન માસ્કમના પુસ્તક Memoirs of Central India માં લખેલું છે કે નર્મદાના તટ ઉપર સ્થિત મહેશ્વર નામના સ્થાનમાં સપાટીથી ૩૦-૪૦ ફૂટની ઊંડાઈમાં પ્રાચીનકાળની પાકી ઈંટો તથા માટીનાં વાસણો મળી આવ્યાં હતાં. એ ઉદાહરણ નર્મદાપ્રદેશની અતિ પ્રાચીનતાને સિદ્ધ કરે છે.

રા. કરન્દીકરના મનને ૩૦-૪૦ ફૂટની એ ઊંડાઈ બહુ પ્રાચીન લાગે છે. કદાચ તેઓ માને છે કે એટલી ઊંડાઈમાં પ્રાચ્ય વસ્તુઓ અવશ્ય પ્રલય પહેલાંની હોવી જોઈએ. મુંહેજોડેરાનું ખોદકામ ૪૫ ફૂટની ઊંડાઈ સુધી થયું છે. પ્રલયપૂર્વની સરસ્વતી સંસ્કૃતિના અવશેષો ઉર અને ફીરામાં ૭૫-૮૦ ફૂટ નીચે મળ્યા છે. સુસામાં ૯૦ ફૂટની ઊંડાઈમાં પ્રાપ્ત થયા છે. પછી એમ કેમ માની લેવાય કે મહેશ્વરમાં ૩૦-૪૦ ફૂટની ઊંડાઈમાં પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓ પ્રલય પહેલાંની હશે ? વળી મહેશ્વરમાં પાકી ઈંટો મળી છે. પ્રલયપૂર્વની સરસ્વતીસંસ્કૃતિના અવશેષોમાં કાચી ઈંટો મળી છે તે વખતે ઈંટો પકવવાની શોધ થઈ નહોતી. સિન્ધુસંસ્કૃતિના કાળમાં ઈંટો પકવવાની પ્રથા ચાલે. મુંહેજોડેરામાં ૪૫ ફૂટની ઊંડાઈમાં પાકી ઈંટો મળી છે. આ પ્રમાણે મહેશ્વરની ૩૦-૪૦ ફૂટની ઊંડાઈમાં પ્રાપ્ત વસ્તુઓ મુંહેજોડેરાની ૪૫ ફૂટ નીચેની વસ્તુઓ કરતાં વધુ પ્રાચીન નથી. આ પ્રમાણે રા. કરન્દીકરની એ માન્યતા અસત્ય કરે છે કે નર્મદાપ્રદેશની સંસ્કૃતિ સિન્ધુ-સંસ્કૃતિ કરતાં પ્રાચીન હતી. પ્રલયની સંસ્કૃતિના પ્રમાણમાં તો નર્મદાસંસ્કૃતિ આધુનિક જણાય છે. એમાં વળી ખૂબી તો એ છે કે મહેશ્વરમાં પ્રાપ્ત એ વસ્તુઓ ક્યાં છે ? રા. કરન્દીકરે માત્ર ઉપલા પુસ્તકમાં વાંચીને જ એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પુસ્તક એના લેખકે આજથી ૬૬ ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે લખ્યું હતું.

સરસ્વતીસંસ્કૃતિ અને સિન્ધુસંસ્કૃતિની વસ્તુઓની સરખામણી ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સિન્ધુસંસ્કૃતિ સરસ્વતીસંસ્કૃતિની પુત્રી હતી. લિપિઓના વિષયમાં પણ એ વાત સત્ય છે. પ્રોટો-ઈલામાઈટ તથા સિન્ધુલિપિની સરખામણી ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાઈ આવે છે કે સિન્ધુલિપિ પ્રોટો-ઈલામાઈટ (સરસ્વતી) લિપિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. ડા. લેગ્ગન, હન્ડર ઇત્યાદિ વિદ્વાનો પણ કહે છે કે સિન્ધુ અને પ્રોટો-ઈલામાઈટ લિપિઓ પરસ્પર બહુ મળતી આવે છે. એ પ્રોટો-ઈલામાઈટ કહેવાતી સરસ્વતીસંસ્કૃતિ પ્રલયની દુર્ઘટનાને લઈ મેસોપોટામિયાથી આગળ ન વધી શકી. જ્યારે એ સંસ્કૃતિ સિન્ધુ-સંસ્કૃતિના વિકસિત રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ ત્યારે આખી દુનિયામાં એનો ફેલાવો થયો. ચીનનાં અતિ પુરાતન રથોમાં જે વસ્તુઓ મળી છે તે સિન્ધુસંસ્કૃતિની વસ્તુઓ સાથે મળતી આવે છે. મધ્ય એશિયાના અનાઉ જોસિસમાં સિન્ધુસંસ્કૃતિના જેવી વસ્તુઓ મળી છે. મેસોપોટામિયાની સુમેર સંસ્કૃતિ જે પ્રલય પછી ત્યાં સ્થાપિત થઈ હતી તે પણ સિન્ધુસંસ્કૃતિ પુરવાર થઈ છે. ત્યાંની લિપિ પણ સિન્ધુલિપિના જેવી અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી મળી

આવે છે. તત્કાલ નથા બોગાઝ ઈર્ષ (એશિયા માઈનર) મા જે અનિ પ્રાચીન દિટાઈટ સંસ્કૃતિ-સામગ્રી મળી છે તે અને પ્રાચીન દિટાઈટલિપિ મિધુમંસકૃતિ અને મિધુલિપિના જેની જ છે મધ્ય યુરોપની ડાન્યુમ—ઉપલિદા તથા થેમેલીમા મિધુમંસકૃતિના જેની જ વસ્તુઓ મળી છે. ઈજિપ્તમાં મગ પેટ્રોલિન ત્યાના ગાજનવન પહેનાની વસ્તુઓ મળી છે અને એક પ્રકારની પ્રાચીન લિપિ મળી છે જે ઈજિપ્શિયન ચિનાક્ષરોની માતા હતી, એ વસ્તુઓ અને લિપિ મિધુમંસકૃતિ તથા લિપિની પુત્રીઓ પ્રમાણિત થાય છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પેમ્ફિક મહામાગરના નેડરની તથા ઈસ્ટરિયોમા થોડાડ વર્ષો પહેલાં એક આશ્ચર્યમય પુરાતન લિપિમાં લખેલા લેખો મળ્યા હતા એ લિપિની પરીક્ષા ઉપરથી જણાય છે કે તે સિધુલિપિની જ પુત્રી હતી, અને ડાન્યુમ જેના વિદ્વાને કહ્યું છે કે મિધુમંસકૃતિમાં લોકો પ્રાચીન કાળમાં પેમ્ફિક મહામાગરમાં આવળ કરતા હતા, અને એ તેમની જ લિપિ તથા મંસકૃતિ ઈસ્ટરિકિયોના ખડેરોમાં મળી આવી છે ઉત્તર અમેરિકાની પ્રાચીન માયા-ગાનિની મંસકૃતિના અવશેષો ઉપર પણ મિન્ધુમંસકૃતિની છાપ દેખાઈ આવે છે દક્ષિણ અમેરિકામાં પેટ્રોલિન-મંસકૃતિ પણ તેના પ્રાચિન રૂપમાં ઈસ્ટરિકિયોની મંસકૃતિ જેની હોવાથી મિન્ધુમંસકૃતિની જ પુત્રી મિદ્ધ થાય છે આ પ્રમાણે એવો પૃથ્વી ઉપર, મનથી પ્રાચીન મંસકૃતિઓના મૂળમાં મિન્ધુમંસકૃતિનો પ્રમાણ દેખાય છે એના મનોરોમાં એમ કેમ માની લેવા કે દિન્નના નર્મદાપ્રદેશમાં મિન્ધુમંસકૃતિની બિલ, એક ભુત પ્રકારની મંસકૃતિ વિગળતી હતી નર્મદાપ્રદેશમાં પાઠગથી મિન્ધુમંસકૃતિ પહેાથી દશે અને તેના જ અવશેષો મહેશ્વરમાં મળ્યા હશે આ પ્રમાણે નર્મદામંસકૃતિ બોટી પુગાર થાય છે અને આપણે તેના નામનો મહિષકાર કરવો જોઈએ.

૨. ગન્દીઝરની સ્ત્રીન આ પ્રમાણ છે

૩ પુગણોદ્ધાર જણાય છે કે પ્રવચના પૂર્વે અને પશ્ચાત્ નર્મદાપ્રદેશના લોકો દર્શિયા પાગના દેગો જેના કે બેલીવાનિયા માથે વદાજોદ્ધાર વેપાર કરતા હતા નાગપુર મ્યુઝિયમમાં બેલીવાનિયા પ્રથમ ગાજનવંશના મમયનુ એક બેલીવાનિયન મીવ છે જે એનો પુગલો છે

જ્યારે પ્રવચ દિન્દુસ્તાનની જ રહતા નાગોની ત્યારે નર્મદાપ્રદેશ માથે તેને કમો મમય નથી મળેતો. જેણે નર્મદાના પ્રસાદને નગર નિહાળ્યો દશે તે જાણતા દશે કે નેનો પ્રસાદ વદાજુ તો શ્ર પજુ હોડીઓ ચનારાને વાવડ નથી? કાઈ પગ બૂગોશમાં એ પચે દશે કે નર્મદા અને તાપીનો પ્રસાદ નાંકા આલસા માટે ઉપયુક્ત નથી. પત્રી એમ કેમ માની લેવાય કે નર્મદાપ્રદેશમાંથી નર્મદાના પ્રસાદદાર બેલીવાનિયા માથે વેપાર બેડના હતા? જનકકથાઓમાં ન્પટ વર્ણન છે કે બૃગુકેશ (અચ્ય) અને સુવાગક (મોપાગ) ના ગુજરાતી વેપારીઓ વદાજોદ્ધાર વાવેર (બેલીવાનિયા) અને જીન દેગો માથે વેપાર કરતા હતા. દશે વ્દી નાગપુર મ્યુઝિયમમાંની બેલીવાનિયન મુગની વાત તો એના વિગે નાગપુર મ્યુઝિયમના અધિકારીઓ પોને નથી જાણતા કે એ બેલીવાનિયન મીવ એ મ્યુઝિયમમાં કયા છે અને ક્યારે આવ્યું હતું? વળી તે પાન જાડુ જાડુ એટલે મિન્ધુ-મંસકૃતિના જેટલુ જાડુ ન લેખાય. કાગ્નુ કે ઈ. પૂ. ૨૧૧૩ મા બેલીવાનિયાના પ્રથમ શાસ્યવંશની સરખાન થઈ હતી કે જેના નમાનું એ મીવ છે. એની પહેલા ત્યા નસીન,

નીધુર, ઉર, ક્રીશ, અરેક-ઇત્યાદિ નગરોમાં ૧૯ ખીખ રાજ્યવંશો રાજ્ય કરી ચૂક્યા હતા. આ પ્રમાણે પુરાતત્ત્વની કસોટીએ એ બહુ ચક્રોએ ચક્રોમાં નર્મદાસંસ્કૃતિનો સિદ્ધાંત તદ્દન અસત્ય કરે છે. પુરાતન કાળમાં હિંદુસ્તાનમાં કેવા પ્રકારની સંસ્કૃતિ હતી, અને તે ક્યારે જન્મ પામી ઇત્યાદિ વિષયોનું સંપૂર્ણ નવીન દૃષ્ટિએ વિવેચન મેં મારા હિન્દી ગ્રંથ—India, the birth-place of man and civilization—માં કર્યું છે, જે થોડાક માસમાં જ બહાર પડશે. એમાં ઉત્તર ભારતમાં માનવજાતિ ઉત્પન્ન થયાનો સિદ્ધાન્ત પ્રમાણિત કરવામાં આવ્યો છે. તે સિવાય હિંદુસંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિનું ધામ હતું. અને ત્યાંથી જ તે જગતમાં પ્રસરી તેણે સુમેર, હીટાઈટ, ઍજિપ્શિયન, મિતેયન, ચીન, માયા ઇકા ઇત્યાદિ પુરાતન સંસ્કૃતિઓને જન્મ આપ્યો હતો તે પુરાતત્ત્વની છેલ્લી શોધઓજોને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

એ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર પૅસિફિક મહાસાગર સુધી થયો હતો તે જાણી આશ્ચર્ય થાય છે અમેરિકામાં મેક્સિકોની ટોલ્ટેક, અઝ્ટેક તથા માયા-સંસ્કૃતિ ઉપર પણ સિન્ધુ-સંસ્કૃતિની અસર દેખાય છે. વળી દક્ષિણ અમેરિકામાં પેરુ દેશના ઇંકા લોકોની પુરાતનસંસ્કૃતિના જે અવશેષો, એન્ડિયનપર્વત ઉપર મળ્યા છે તેમની કળા સિન્ધુસંસ્કૃતિની કળા સાથે બહુ મળતી આવે છે. આ પ્રમાણે જે સિન્ધુસંસ્કૃતિ આખા જગતમાં પ્રસરી તે હિંદુસ્તાનમાં નર્મદાપ્રદેશ સુધી કેમ નહિ પસરી હોય? આ પ્રમાણે નર્મદાસંસ્કૃતિનો સિદ્ધાન્ત નિરાધાર સિદ્ધ થઈ જડમૂળમાંથી જોડી જાય છે.

જેમજેમ દુનિયામાં પુરાતત્ત્વના નવાનવા આવિષ્કારો થાય છે, તેમતેમ એ સિદ્ધાંતને વધુ ટેકા મળતો જાય છે કે સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ આપણો હિંદુસ્તાન જ હતો. પરંતુ ખેદ તો એ છે કે હિંદી વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય હતું એ દિશા તરફ ગયું નથી. ખરી રીતે હિન્દુનો પુરાતન ઇતિહાસ જ જગતનો પુરાતન ઇતિહાસ હતો. આ વિષય ઉપર તાજેતરમાં મેં India, the birth-place of man and civilization નામનો ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો છે, જે થોડા સમયમાં પ્રકાશિત થશે. એમાં હિન્દુસ્તાનના પ્રારંભિક ઇતિહાસ ઉપર તદ્દન નવીન પ્રકાશ નાખવામાં આવેલ છે. એટલું જ નહિ, આખી દુનિયાનો અતિ પ્રારંભ-કાળથી રામચંદ્રના રાજ્યકાળની સમાપ્તિ ઇ. પૂ. ૨૦૯૬ સુધીનો ઇતિહાસ તેમાં આલેખાયેલો છે. પ્રત્યેક દેશના પુરાતત્ત્વ તથા પ્રાચીન સાહિત્યને આધારે સંસારની સુમેર, ઍજિપ્શિયન, ચીની, ક્રીટન, હિટાઈટ, ડેન્યુબિયન, માયા તથા ઇકા આદિ પુરાતન સંસ્કૃતિઓને આર્ય-સંસ્કૃતિની પુત્રીઓ પુરવાર કરી છે.

તા. ૬. અત્યંત દિલગીરી માથે લખવું પડે છે કે આ લેખ લખાયા પછી તરત જ ગયા ફેબ્રુઆરી માસમાં રા. વિષ્ણુ આર. કરન્દીકરનો ભરપૂરવાન વધે સ્વર્ગવાસ થયો છે. તેઓ સતારાના નિવાસી અને ધી ડેક્કન કોલેજ પૂનાના એક ગ્રેજ્યુએટ હતા. સંસારના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં સૈદ્ધાંતો સુધી પ્રમુખ ભાગ ભજવનાર બ્રેબીડોનિયા અને પ્રાચીન હિન્દના અતિ નિકટના સંબંધ ઉપર પ્રકાશ પાડનાર તેઓ પહેલા જ વિદ્વાન હતા. તેમણે પુરાણોનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી અનુશીલન કરવા માંડ્યું હતું, અને હિન્દ તથા સુમેરિયન સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ 'નર્મદા-ઉપાત્પેક'ને કદખી ઐતિહાસિક સંસાર સમક્ષ 'નર્મદા-ઉપાત્પેક'ની સંસ્કૃતિ નામની એક નવી માન્યતા રજૂ કરી હતી. એમના આ સિદ્ધાન્તે

લગભગ બધા દિન્દી ઇતિહાસમંત્રોધકાનું માનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને ધી ઇન્ડિયન
 ઓરિયન્ટલ કોનફરન્સ જેવી મંત્રાઓ તરફથી તેમના કાર્ય માટે ટેકો પણ મળ્યો હતો.
 પુરાણોમાંથી તાગ્વી કાદેવા પોતાના નિર્ણયોની પુષ્ટિ માટે નર્મદા ઉપાલેખક અને તેની
 આબુગાબુના પ્રદેશોમાં તેમણે જે વધુ સુધી પગપાળે મુમાફરી કરી હતી આ યાત્રા દરમિયાન
 ઓમશઃ—માધાતા પામે નર્મદામાં એક હોડીમાંથી જનરતાં તેમના એક દાયને મખન ઇસ્ત
 થર્મ હતી જેથી તે દાય નકામો થઈ ગયો હતો તે છતાં તેમણે પોતાનો પ્રવાસ તો ચાલુ
 જ રાખ્યો. ઇતિહાસમંત્રોધકના કાર્ય માટે એથી ધગશ અતાવનાર અને પશ્ચિમ લેનાર
 તેઓ પડેલા જ દિન્દી વિદ્વાન હતા એમ કહીએ તો ચાહે. આ પ્રવાસ દરમિયાન તેમણે
 અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો ગોધી કાઢ્યા હતા અને એમાં થયેલા અતિ પશ્ચિમના પશ્ચિમ
 તેમની નિયમન ઘણી વચડી ગઈ, જેનું પશ્ચિમ તેમના અકાન મૃત્યુમાં આવ્યું એવો
 ખતીલો વિદ્વાન અમાગ વચ્ચેથી અણધારી રીતે ચાલ્યો ગયો તે 'અમાગ માટે અન્યત્ર
 દુર્ભાગની વાત છે દિન્દી પ્રાચીન મંત્રાઓ અને તેની શ્રેષ્ઠતાને પ્રકાશમાં લાવવા માટે
 તેમણે ટૂંક ગમવમાં જ ધાગુ કરી મતાવ્યું, અને જ્યાં તેમની શોધખોળો પશ્ચિમ થર્મ
 વિદ્વાનો અને આ વિષયમાં રમ લેતી આમજનતાનું વિશેષ વક્ષ્ય ખેચવા લાગી હતી, તે
 મમ્મે જ કમનમીમે તેમનો સ્વર્ગરાસ થર્મ ગયો હજી અમને તેમની પાસેથી ઘણી મોગી
 મોટી આશાઓ હતી, અને તેમણે ઉપાડેલા કાર્યોને અધૂરા જોઈ અમાગ મનને મદુ દુઃખ
 થાય છે તેઓ The Traditional History of India નામનું એક પુસ્તક ઘણી
 ગ્યા હતા અને હમણાંદમણા Ancient India નામનું એક ઈમાગિક પણ કાઢવા માંડ્યું
 હતું ઈશ્વર તેમના આત્માને શાંતિ આપે

ભારતીય નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન

છાત્રભાઈ મુધાર

[કાગળના અંકના પૃ. ૪૫૩ થી ચાલુ]

૨

૭૯ વે ધોડાંક પ્રશ્ન જિભા યાય તેમ છે તે જોઈ લઈએ.

૧. અયનાંશ એટલે શું અને તે ક્યાંથી માપવામાં આવે છે ?

૨. જે સ્થળેથી અયનાંશ માપવામાં આવે છે તે આરંભસ્થાનનું નામ અને તેનું નક્ષત્રોમાં સ્થાન.

૩. શક ૧૮૫૬ (ઇ. સ. ૧૯૭૭)ના અયનાંશ.

અયનાંશ એટલે નિરંયન સ્થિત આરંભસ્થાન અને સંપાતર્જિદુ વચ્ચેનું અંશાત્મક અંતર. આ અ્યાખ્યા અરામર સમજી લેવાય તો પાછળથી ચર્ચવામાં આવતા મુદ્દાઓ આપણે સારી રીતે સમજી શકીશું. પ્રથમ સંપાતર્જિદુ દોને કહે છે તે વિચારી લઈએ. સૂર્ય આકાશમાં જે કક્ષિત માર્ગે ભ્રમણ કરી રહ્યો છે, તે માર્ગને ક્રાન્તિવૃત્ત કહેવામાં આવે છે. સૂર્ય વિશ્વના અગ્રંખ્ય તારાઓનો એક તારો જ માત્ર છે. અસંખ્ય તારા જેમાં સમાઈ રહ્યા છે તે વિશ્વનું વિષુવવૃત્ત આપણી પૃથ્વીના વિષુવવૃત્તની સપાટીમાં છે. સૂર્યનું ક્રાન્તિવૃત્ત વિષુવવૃત્તને જે બે બિંદુઓમાં છેદે છે તે દરેકને સંપાતર્જિદુ કહેવામાં આવે છે. વિષુવવૃત્તના ૩૬૦ અંશાત્મક વિભાગોની ગણના સંપાતર્જિદુમાંથી કરવામાં આવે છે. પણ ક્રાન્તિવૃત્ત સંબંધે તેમ નથી. આપણા નક્ષત્રચક્ર ઉપરના અંશાત્મક વિભાગોની ગણના અમુક એક સ્થિત તારાથી અથવા અમુક એક સ્થિત બિંદુથી ગણવામાં આવે છે. આ સ્થિત તારો અથવા સ્થિત બિંદુ કે જ્યાંથી આપણા નક્ષત્રચક્રના ૩૬૦ અંશાત્મક વિભાગો ગણવામાં આવે છે તેને જ્યોત્સ્નારંભ (નક્ષત્રચક્ર આરંભસ્થાન) કહેવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય ગણિતજ્ઞોનું જ્યોત્સ્નારંભસ્થાન સંપાતર્જિદુ છે. સંપાતર્જિદુ દર વર્ષે ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપર પશ્ચિમ તરફ ખસતું રહે છે. અને આમ પાશ્ચાત્યોનું આરંભસ્થાન (સંપાતર્જિદુ) દર વર્ષે બદલાતું હોઈ ચલ ગણાયું છે. આપણું આરંભસ્થાન ચલ છે એવો કાર્કપણ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી. મતલબ કે આપણા આરંભસ્થાનને ચલબિંદુ ન કક્ષિત ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપર આવેલું એક સ્થિત બિંદુ ગણવામાં આવ્યું છે.

દેવતી યોગતારામાં સૂર્ય ત્યારે પ્રવેશ કરી આપું શશિચક્ર કરી તે જ સ્થાને પાછો આવે ત્યારે આપણું એક વર્ષ પૂરું થાય છે. વર્ષગણના માટે નિઃશર દેવતી યોગતારાને આપણા અયનાંશ માપવાનું આરંભસ્થાન ગણવામાં આવ્યું છે. એટલે હવે નિઃશર દેવતી યોગતારા કરો એ અદો જાણી લેવું આવશ્યક છે. આપણા સૂર્યસિદ્ધાન્ત વગેરે ગ્રંથોમાં જણાવવામાં આવ્યું કે દેવતી પુંગમોના જે તારાનો શર (Celestial latitude) ૦°

હોય તેને નિ શઃ રેવતી યોગતારો કહેવામા આવે છે તેમજે વધુમા ઉમેર્યું છે કે આ યોગતારાનો શઃ માવ ૦° ન હોતા થોડો ઉત્તર તરફનો છે નીચ પ્રથેમા આ ભયંકરભ સ્થાન ગ્રિયત રેવતી યોગતારાના શઃ ૦° આપેનો છે (શઃ = કાન્નિષ્ઠતથી ઉત્તર દક્ષિણ મપાવુ અંશાત્મક અંતર)

ત્રીજા પ્રશ્નનો જવાબ આપતા પહેલા આપણે આ વિષયમા જગ વધુ ઊંડા જીનરવુ પડશે આરંભસ્થાને નિ શઃ રેવતી યોગતારો છે એ બધા માન્ય રાખે છે, પણ આપણુ આ આરંભસ્થાન ક્યુ છે એ વિષે મોટો મતભેદ પ્રવર્તે છે આપણા જૂના ખગોળશાસ્ત્રીઓને અયનગતિ માહિત હતી, જાગણુ તેમજે આ અયનગતિ ૬૦ વર્ષે ફેટલી તે આપેનુ છે પણ આ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ ક્યા ર્ષે આપણુ સ્થિરગિદ્ અને મપાતગિદ્ એક જ સ્થળે હતા તે ચોક્કમ રીતે આપ્યુ નથી દરેક પ્રથમા કા તો તે વિષે ઉદ્વેખ માવ છે અથવા અમુક શક વર્ષ એવુ આપ્યુ છે એટલે હવે મોટો ગોટાગો ઉત્પન્ન એ થશે કે કે ક્યા શક વર્ષમા સૂર્ય અયનાસની ગણતરી થઈ હશે? જુલુલુદા પ્રથેમાના જુલુલુદા સૂર્યાયનાશ વક વર્ષ આપવાનું કારણ તે મમયે ગણવામા આવતી જુલુલુદા અયન ગતિઓને જ આભારી છે એટલે આપણે તો પ્રથમ આપણુ સ્થિર આરંભસ્થાન (નિ શઃ રેવતી યોગતારો) અથવા શુદ્ધ નિરયન વર્ષ શોધી કાઢવુ રહ્યું બેમાથી એક જગ્યે નીજી આપોઆપ મળી આગે અને પછી તો આપણે તેના ઉપર ચચા ધારેલી આખી ઇમારત બની કરી શકીયુ

રેવતીપુજમા તપામ કરતા નિ શઃ તારો એકેય જડતો નથી હા, ત્રીજા ફેટવાક તાગઓ કાન્નિષ્ઠ પાસે આવેના છે પણ તેમના શઃ ૦° કરતા વધારે છે જોહામા જોહા જેનો શઃ હોય એવો કાર્ડ પણ તારો રેવતીપુજમાથી મળી આવતો હોય તો તે ઝીટાપિસ્કમ (Zeta Piscium) નામનો નરી આમે દેખાતો તારો છે સૂર્યમિદ્ધાન્ત અને જોગ મિદ્ધાન્તો આપણા આરંભસ્થાનના રેવતી યોગતારાને ઉત્તર તર આપે છે, જ્યારે આ ઝીટાપિસ્કમનો તર દક્ષિણ છે એટલે તેને સિદ્ધાન્તોક્ત યોગતારો માનવો કે કેમ એ પ્રશ્ન ઊડે છે ઝીટા પિસ્કમનો શઃ (જે ૧૩' દક્ષિણ છે) જેતા તેમ માનવામા ધી ઢરકત નથી, પણ પોતે માનવુ અને નીચ પામે મનાવવુ એમા ઘણો ભેદ રહેનો છે પગિણામે દિંદના કેમ્ધા વિદ્વાનો જૂના મિદ્ધાન્તો પ્રમાણે જેનો ઉત્તર શઃ નથી એવા આ ઝીટાપિસ્કમને આપણા ભયંકના આરંભસ્થાન તરીકે માનવા તૈવાર નથી તમે પૂછો, ' કારણ ? ' કારણ માત્ર એટલુ જ કે આ ઝીટાપિસ્કમનો શઃ ઉત્તર નથી નરીન સુધારો અપનાવવાની ઈચ્છાવાગ તમે દગો તો બોલી જાઓ, અરે આમા તે શુ ? આટલુ પણ સીકારી ન શકાય ? પણ જૂનવાણી વિચારના લોહા, જેઓ મિદ્ધાન્તપ્રથેમા જે લખ્યુ તે જ માણુ એમ શ્રદ્ધાથી માને છે તેમને પણ આપણે મત્ય નિવેન મગ્ધુ એમની ખાતરી માગ્યુ વિધાન સાચુ છે એ તપામવાની સુવિધા પણ એમને કરી આપવી જોઈએ

[શાર્દૂલવિકીરિત]

ખોલી નાખ બધાંય દ્વાર પૃથિવી ! આ વજ્ર તાળાં બધાં
તોડી નાખ : કહીં સુધી ગહનમાં રૂંધાયલા પાવડો
જશે વાટ ? યુગોથી ધીર હૃદયે એ ધૈર્ય ધારી રહ્યા;
હાવે લેશ વિલંબ એ નહિ મહે; જામેલ ગાઠાં પડો
ગાળી એક નિમેષમાં, ઊંછળતા આવેગથી લોકની
કાયાને ચથરાવતા, ગગનના માર્ગો નવા શોધશે;
ખાધાઓ ઉથલાવશે ભડ સમા પહાડો તણી ફેંજની;
જ્વાલારૂપ વિશાલ સેતુ રચતા સૂર્યે જઈ પહોંચશે.

જગ્યા છે ઝબડી મહાસપનની ખીલે વૌંધાઈ ઉરે,
ભાગ્યાં ધારણ કાળનાં, ભય ટળ્યો છે મૃત્યુનો, અંતરે
લાગી છે લગની અલૌકિક; અને પ્રાણો વિરાગી ઝૂરે
જેવા એ અણદીઠ નેન અકલે એકાંત જ્યાં ઊભરે.
પૃથ્વી ! એ પગધારથી ઊંતરશે ત્યાં એ અમીલોચનો,
એનાં દર્શનથી થશે હુઃખતણાં આનંદમાં મોચનો.

ચર્ચાપત્ર

હિંદુઓની વિવાહપદ્ધતિ આપણા નવા વિચારોને અનુકૂળ કરવા કેવી કરવી જોઈએ એ વિષય ઉપર ચર્ચા આમત્રવાની નકે લઉં છું.

અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી આપણી વિવાહપદ્ધતિમાં ફેર કરવો જોઈએ એમ જણાય છે. ઔથી પહેલું તો એ કે એ વિધિ બહુ જાણી છે, દિવસોના દિવસો ચાલે છે તે હવે નવી કેળવણી સીવેવાને પમંદ નથી અને તેથી વિધિ કરાવનારા સાહસી વિધિમાંથી ગમે તે ભાગ રાખે છે અને ગમે તેને બાદ કરે છે, તેને બદલે તેની ચર્ચા થઈ તેનું સ્વરૂપ નક્કી થવું છટ છે.

આને જ અંગે આપણી વિવાહપદ્ધતિ અને તેની અનેક રૂઢિઓમાં શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અને સદસ્યની દૃષ્ટિએ ઓછામાં ઓછી કેટલી આવશ્યક છે તે પણ નિયત થવું જોઈએ. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રને આધારે કાંઈ શો નિર્ણય કરેલો છે તે પણ પ્રસ્તુત હોવાથી તેની ચર્ચાને પણ આમનુ છે.

આપણા નવા વિચારોની દૃષ્ટિએ હવે આપણે કન્યાદાનને માનના નથી. કન્યા કોઈ મિલકત નથી, પિતા તેનું દાન ન કરી શકે, અને ઘણી વાર જ્યાં વરકન્યા પોતે જ પરણવાનો નિર્ણય કરે ત્યાં પિતા તરફથી દાન કરવું એ તો માત્ર અર્થકીર્તિ વિધિ રહે. આ નવો વિચાર એટલે સુધી ગયો છે કે હાલની કેટલીક કોલોનિયલ વરકન્યાનાં મુરખાઓના નામથી જ તે કાઢે છે, અને તેમાં પોતે પરણવાનાં છે એવો જ ઉદ્દેશ હોય છે. અશ્વળ આપણી વિધિને કન્યાદાન જ કહેવાયું છે, છતાં આપણા હિંદુધર્મમાં જેમ અનેક બદારની દૃષ્ટિએ વિવંધાદી જણાતા વિચારો નીકળી આવે છે તેમ અહીં પણ વરકન્યા પોતાની છત્રાથી વિવાહથી જોડાય છે એવા વિચારનાં વિધાનો પણ લક્ષ્યવિધિમાં હશે ખરાં! શુભસૂત્રનું એક વાક્ય... 'તાવેષ વિવહાગ્રહેન્તે' 'આપણું બે પરણીએ' એ વાક્ય તો સ્પષ્ટ રીતે વરકન્યા બંને પોતાની મેળે પરણનાં હોય એવા અર્થનું દેખાય છે. એટલે આ ચર્ચાને અંગે આ બાબત પણ વિદ્વાનો વિચાર કરે, ચર્ચા કરે, એવી મારી વિનંતી છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

પ્રસ્થાન તંત્રીશ્રી

૧૯૫૭

તહમારો ફાગણનો અંક આજ "એમ્પાયર ડે"ની સવારે મળતાં તેમાં "વિચારચંક્રમણ"માં તહમે સ્પર્શેલી એક બાબત વિષે આ લખું છું, કેમ કે જે વસ્તુ હજી ઘડાવામાં છે, એક પક્ષે જ સ્વીકારેલી છે, સર્વમાન્ય થયેલી માનવાને કારણ જ નથી, જે સિદ્ધ થઈ ચુકેલી ગણાય જ નહીં, તેને સર્વમાન્ય અને અટકથી કુમારી ભૂશિર લગી સ્વીકારાર્થ ગયેલ હોય ને, એ પ્રકારે જણાવવા વર્ણવવા સ્તવયા વગેરેની અશાસ્ત્રીય અને દૂષિત પણ સગવડિયા રીત એટલી બધી વધી પડી છે, કે જ્યાં ને ત્યાં એ જ પુનરુક્તિઓ જોતાંજોતાં હવે તો કંટાળો આવે છે. તહમારા જેવા લેખકને હાથે પણ ગાડરિયા શોરજકારમાં વૃદ્ધિ થતી જોવામાં આવે એથી કેને ખેદ ન થાય વારુ ?

તહમે લખો છો—“ત્રિરંગી વાવટો આપણા દેશધ્વજ તરીકે સ્વીકારાર્થ ગયો છે !” ક્યારે લલા ? ધોળા ટોપીજેમ ગાંધી મંડળના માથા ઉપર જ દેખાય છે, બીજા હિંદીઓને માથે પોતપોતાના ભિન્નમંડિલ પાઘડી રૂમાલ ફેટાદિ હોય છે, ખ્રિસ્તીઓ વિલાયત જઈ આવેલા અને બીજા ઘણા હિંદીઓને માથે વિલાયતી હેટ પણ હોય છે, મુસ્લિમોમાંના ઘણાને માથે તે તે ટોળાના સાફ કે ફેંફ હોય છે, કરોડો કણબી ઘેપાડાં જ બાંધે છે; તેમ આ ત્રિરંગી વાવટો હજી એકપક્ષી ઉપાધિ કરતાં વધારે માનનીય નથી જ થયો, એ હકીકત છે. કોન્ગ્રેસપક્ષ સારી પેઢે મોટો છે બેશક, ત્રિરંગી વાવટાને ઘણા પૂજે છે એ પણ નિર્વિવાદ, પરંતુ “દેશધ્વજ” શબ્દ તો અતિશય ભારે છે. આપણા હિંદ સાધારણ દેશ નથી, ખંડ જેવડો મોટો છે; હિંદીઓને સમગ્રે લેતાં એ પાંત્રીશ કોટિ જનતામાં ધર્મ પંથ લોહી સંસ્કૃતિ વેશ ભાષા રૂઢિ આચાર ભાવના પક્ષ લાગણી અને વલ્લભતા ભેદ પણ અનેકાનેક છે. સ્થિતિશ સામાન્ય પ્રત્યે વફાદારી અને તેના પ્વજ માટે પૂજ્યભાવ હજી કરોડો હિંદીઓમાં સજ્જન છે, એ સૂર્યપ્રકાશ જેવી પ્રકટ હકીકત તહમારા જેવાને હાથે અવગણાવી ના થયે, ભલે તમે પોતે પાકા કોન્ગ્રેસપક્ષી અને કોન્ગ્રેસના પૂરેપૂરા વિજયમાં જ હિંદનું સાચું હિત માનનારા રહ્યા. ‘હિતાવળા તે પ્હાવરા, ધીરા તે જ ગભીર.’ આખા હિંદનો “દેશધ્વજ” થતાં તો તો વાર લાગશે વાર, પૂર્ણ સ્વરાજ્ય ખાટતાં જેટલો લાગશે, તેટલો જ અને તમારા “ચંક્રમણ”માંની બીજી બાબત વિષે તો આટલું જ, કે “બંદે માતરમ્” ગીત તેના કર્તાએ આખા હિંદને માટે લખેલું જ નથી, અંગાળા અને અંગાળી પ્રગ્નને જ એ ગીત લાગુ પડે છે, તથા તેમાં પણ “મલયજશીતલા” જેવી છેક ઉપહસનીય અતિશયોક્તિઓ અને અર્થોક્તિઓ આવે છે.

પૂનેમની ચાંદની રાત વિષે
 હું, મારી પત્ની, શિશુ સાક્ષી સાથે
 ફરવા જવા નીકળીયાં શહેરમાં
 જોવા સિનેમા જ્યમ તેમ પહોંચી
 ઉતાવળેથી પકડી જ ગાડી.
 ને પ્લેટફોર્મે ઊભી ગાડી રેતાં
 અમે પ્રવેશ્યાં ગભરાટ છોડી.
 સખી ગઈ બેસી સમીપ બારી.
 કહી મને બાજુ મહીં જ બેસવા,
 ‘ઢે બેસવા બારી સમીપ તું મને,
 ને બેસ તું સન્મુખ આમ મારી.’
 કહી, ધરી નહ જગા તણી ઊભો
 હું, ના તહીંથી ડગ ચે ખસીને
 કીધો ઘણો આગ્રહ તોય, તેણે
 જગા ન આપી. ‘શિશુને લિયો જરી;
 રહેછ જૂઓ તમને નિહાળી
 ઊભા રહેલા.’ વદી તે વધુમાં.
 ‘પતિ કહે તે કરવું પડે સખી
 ન શું શિખી શાસ્ત્ર વિષે હજી તું?’
 ‘પરંતુ આવી નથી રીત પ્રેમની—
 જુઓ ત્યજી ગાદી ગયા છ રાત્ર
 પ્રિયા જ માટે, નહિ શું તમે પછી
 છોડી શકો બારી સખી જ માટે?’

શ્રી. તંબીજ,

‘પ્રસ્થાન’, અમદાવાદ

આ. પણાં લખાણમાં મહત્વદર્શક ‘જ’ અને ‘અપિ’-વાચક ‘ય’ કે ‘યે’ કેવી રીતે લખવા એ વિષે એકવાક્યતા જણાતી નથી. પ્રશ્ન એ છે કે આ બે એકાક્ષરીઓને તેમના સંબંધ પદના ભાગ ગણી તેની સાથે એકપદરૂપે લખવા? કે સ્વતંત્ર શબ્દ ગણી તેમનું સ્થાન પદવત્ અગ્રગ હોવું જોઈએ? આ વિષે વિદ્વાનોમાં ચર્ચા થાય તો શુદ્ધલેખન કરવાની કાળજીરાળાઓને તે ઉપકારક થશે. અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પોતાના કોપની ત્રીજી આવૃત્તિમાં લેખનને અંગેના જોડણીના મુદ્દા ઉપરાંત આ મુદ્દાનાય કેટલાક નિયમો તારવી આપે તો સરસ મદદ થશે.

મારી સમજ, ઉપરના પ્રશ્ન પરત્વે, ટૂંકમાં આપની આગળ મૂકી જાઉં.

૧. ‘જ’ અગ્રગ હોવો જોઈએ, કેમ કે તે સ્વતંત્ર પદ તરીકે વાક્યમાં સ્થાન પામતો લાગે છે. સંસ્કૃત ચ સાથે વ્યુત્પત્તિકરો એને જોડે છે. અને સંસ્કૃતમાંય ચ તે ચિત્ત, ચન જેવો કે આપણા ‘જરા-જરાક, થોડું-થોડુંક’માંના ક જેવો કે ‘નાનું-નાનકું, નાનલું’ જેવાં રૂપોનો ‘કુ, લુ’ પણ નથી. વળી, જે કાર્ધ પદની સાથે તે મહત્વદાયી સ્થાન લે છે, તેથી તે પદમાંય કશો વિકાર નથી થતો.

૨. પરંતુ ‘ય, યે’ એવો નથી લાગતો સુરત તરફ તો આને જાહેરે ‘ઓ’ જેવું કાર્ધક બોલાય છે. આ અપિ-વાચકની વ્યુત્પત્તિ શી છે? જૂના ગુજરાતીમાં એને મળતો શો ઉપયોગ હતો?

એક વિદ્વાન મિત્રે કહ્યું, ય પણ અગ્રગ જ રાખવો જોઈએ, કેમકે તે પદનો ભાગ નથી. મને લાગે છે કે, એ પદનો ભાગ જ બને છે. એક તો એ કારણ કે, મારું માનવું છે કે આ ય-યે કે સુરતી આ ઉચ્ચારના ધ્વનિથી અર્થપૂર્તિ કરતા હોય—નહિ કે પોતે પદરૂપે અર્થ ઉત્પન્ન કરતો હોય.

પણ એ માન્યતાથી સગળ કારણ તો એ છે કે તે વિકારી છે. ઉદાહરણ:

તે આવ્યો ને હાગે (વ્ય) આવ્યો. અ-કારાંત નામ સાથે આવતાં અ તો એ થાય છે. એટલું જ નહિ, એ થયા પછી ‘ય’ ન હોય તો અપિ-વાચકના તેટલા ફેરફારમાંયે આવી રહે છે. અકારેતરાંત પદોમાં આ વિકાર નથી થતો, એમ જ કહેવાય. છતાં ‘ય’ વિકારી જ રહે છે. આ, મને લાગે છે, ‘ય’ ભેગો લખવાનું સૌથી સગળ કારણ આપણી પાસે હોય.

આપ આ વિષે મત આપશો તથા વિદ્વાનોને તેમ કરવા નોતરશો એ આશાથી આ પત્ર મોકલું છું. જો, આશા છે, આપ પ્રસિદ્ધ કરશો.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ

૮-૧૨-૩૬

શ્રી. સેવક,

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેશાઈના
પરિ. માતરમ.

વિદ્વાનોને આ ચર્ચામાં ભાગ લેવાને આમન્ત્રણ છે.

આ વિષય પહેલાં પણ ચર્ચાયેલો છે. પણ હજી વિશેષ ચર્ચાતી જરૂર છે. ઉપર મી. મગનભાઈએ જે મુદ્દાઓ દર્શાવેલ છે તેથી વિશેષ કેટલાક મુદ્દા મને મઝે છે તે નીચે તોંધું છું: 'ય' 'યે' 'એય' એ શબ્દ વિદ્યારી નહિ પણ એક જ શબ્દના ઉચ્ચારભેદ જણાય છે. બધાનો અર્થ એક જ છે. બોલવાની મગવડ માટે તે ભેદો થયા છે. તેનો 'પણ' એવો રૂપરૂ અર્થ છે એટલે એને જુદો શબ્દ જ ગણવો પડે.^૧

જે શબ્દના સંયોગે તે વપરાયો હોય તેની સાથે તે ઉચ્ચારમાં મળી જાય છે એ ખરું. પણ એમ ઉચ્ચારમાં બે શબ્દો ઘણીવાર મળી જાય છે. જેમકે 'ન આગ્યો'ની બોલવામાં સંધિ થઈને 'નાગ્યો' બોલાય. 'હા જ તો' નું 'હારતો' બોલાય. તેથી તે જુદા શબ્દો મટી જતા નથી. સંધિ થાય ત્યારે બેગા લખવા જ પડે. પદચ્છેદ કરતી વખતે તેને જુદા પાડવા કે નહિ એ પ્રશ્ન છે. પ્રથમ દર્શાવે જુદા પાડવા જોઈએ એમ જણાય છે—તે કે એ માટે પણ ચર્ચા થઈ નહીં થવું જોઈએ.

વધારે મુશ્કેલીનો મવાલ એ છે કે ઘણીવાર 'ય'ના મેળંધવાળા શબ્દની વિભક્તિનો પ્રત્યય 'ય'ની પછી આવે છે, જેમકે "ઘણાયને આ પાદ હશે" ત્યાં ય જુદો શી રીતે લખવો? પણ આ મુશ્કેલી પણ 'ય' પૂરતી નથી, વધારે વ્યાપક છે. કાર્ત્તવિર એવો વિભક્તિ પ્રત્યય 'જ' પછી પણ આવે છે. જેમકે:—

પ્રભુ વની-જ-નો પ્રતાપ તે છે.

અમુગને મુરખતાને જિતે જે;

પગદમની પ્રસાદી. અંક ૧૯૦. મ્ત્રો. ૧૩

એવી માલી-જ-ના જેવી દશા દાઝણુ દોડવી

રાત્રુ ચીની કરી દેવી પિતૃધીને જગાળળી.

પ્રેમની મુદ્રિકા અંક ૪. મ્ત્રો. ૧.

અહીં બન્ને જગાએ 'જ' પછી હટીતો પ્રત્યય આવે છે. અવગન આ કાન્ધમાં જ આવે છે ગદ્યમાં આપણે આમ બોલતા નથી. પણ સાક્ષર થી. કે. હ. ત્રુવ જેવાનો આવો પ્રયોગ આપણી ભાષાની રૂઢિ વિરુદ્ધનો તો ન જ ગણી શકાય. એટલું જ નહિ, આપણી ભાષાના કેટલાક પ્રયોગ તેના એમ સ્વીકારવું પડે એમ જણાય છે કે આપણી ભાષામાં વિભક્તિપ્રત્યયને દૂરથી પકડી લેવાની નામમાં શક્તિ રહેલી છે. તે અનેક રીતે જણાય છે. જેમકે "વિચારો અને લાગણીઓનો ધર્મ જ એવો છે" એ વાક્યમાં 'લાગણીઓનો' શબ્દમાં આવેલો હટીતો પ્રત્યય 'વિચારો'ને પણ લાગે છે. એથી આગળ જતાં ઘણીવાર વિગેષનો પ્રત્યય તેના વિગેષજુને સાગેલો જણાય છે. જેનો ઉચ્છેદ થાખતો નીચે મુકુ છું:

૧ 'કાળ્' 'કેમકે' 'તેકે' વગેરેમાં 'ક' છટો લખવો કે એમાં એ પણ પ્રશ્ન છે. અહીં કમગણિકરે મંચ બ્યાહરખમાં 'કિવા' 'કેમકે' 'નદિનર' એના લખેલ છે અને 'કાત્રુ કે' પણ લખેલ છે. આમાં યોત્તુ એ જ દોહ શકે કે અર્થભિન્ન થવામાં એ શબ્દોનો જુદો અર્થ થઈ પણ આવ્ય થાય છે કે જોતો એક જ અર્થ થાય છે? બન્નેનો જુદો અર્થ ન થતો દોષ તો બન્નેને એક શબ્દ ગણવો જાણે જુદા શબ્દો હતા એ દર્શાવતી પછી એ શબ્દના ઇતિહાસની વાત બ્યાહરખમાં એને સ્થાન ન થયે.

કટાક્ષ કરુણા તણા તુળથી જે લસે અંતરે.

અન્વય: “ જે તુળ કરુણા તણા કટાક્ષથી અંતરે લસે. ” ‘તુળ કટાક્ષથી’ને બદલે ‘કટાક્ષ તુળ’થી થયું. આ પ્રયોગ ખોટો નથી. સદ્ગત નરસિંહરાવે ‘મનોમુકુર’ ગ્રંથ ૨ જે પૃ. ૨૦૨-૦૩ ઉપર હરિહર્ષદના એક કાવ્યમાં આવતા આવા પ્રયોગ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે:

તુળ સમ પ્રથમે હું યોગ કાન્તા તણાથી.

શ્રી. નરસિંહરાવ લખે છે; [‘કાન્તા તણા યોગથી’ વ્યત્યય કરી ‘યોગ કાન્તા તણાથી’ કર્યું એ ઘટના ધ્યાન ખેંચે છે....] જે આ પ્રયોગ ભાષાશ્દિ વિરુદ્ધનો એમને જણાયો હોત તો તેમણે એમ લખ્યું હોત.

આ જ પ્રકારની ભાષાશ્દિ જેને પરીવ્યુત્કમ્બનો દાખલો કરીએ તેમાં આવે છે. જેમકે, —મેં વારંવાર આપેલો લઈ તો—

વાત પકવાનથી બુખ ન ભાગે. —નરસિંહ મહેતા.

‘વાત પકવાનથી’ એટલે ‘પકવાનની વાતથી’. મધ્યકાલીન ગુર્જરાતી કાવ્યમાં આવા પ્રયોગો ઘણા છે. આ આપણી ભાષાની એક વિલક્ષણ શ્દિ છે. આ બધા દાખલામાં હું નામની દ્વરથી વિભક્તિપ્રત્યય પકડી લેવાની શક્તિ જોઉં છું. આ બધા દાખલામાં ઘણે ભાગે નામનો પ્રત્યય તેની પછી તેના સંબંધમાં આવતા શબ્દને લાગેલો છે, અને ઘણે ભાગે એવા જ દાખલા વિશેષ મળે છે. પણ એ જ નિયમ છે એમ કહી શકાતું નથી.

માડી પારં બાંધ્યાં ને વાછરું છોડ્યાં.

માડી પારં સૂતાં ને બાળ જગાડ્યાં.

એ લોકગીતમાં નામની પૂર્વે મૂકેલા વિશેષણને નામનો પ્રત્યય લાગેલો છે. પણ હું કજીલ કરું છું કે આ પ્રયોગ વિરલ છે અને અનુકરણયોગ્ય નથી. પણ આ બધા દાખલા ઉપરથી એટલું જરૂર ફલિત થાય છે કે આપણી ભાષામાં નામમાં દ્વરથી વિભક્તિપ્રત્યય પકડી લેવાની શક્તિ છે. આમ પ્રત્યય દ્વર જાય છે તેને ભાષાનું શૈથિલ્ય ગણવાને બદલે હું શક્તિ ગણવાના પક્ષનો છું. કવિતામાં આ શક્તિ એક પ્રકારની કરકમર અને શબ્દના ક્રમમાં એક ખૂબીવાળું વૈવિધ્ય લાવે છે. આની સાથે એ પણ જોવાનું છે કે હિંદી ભાષામાં તો કેટલાક વિભક્તિપ્રત્યયો નામથી જુદા લખાયે છે. એટલે આ મારે મત સાચો હોય તો નામ અને તેના વિભક્તિપ્રત્યયની વચ્ચે બીજો શબ્દ આવે એ આપણી ભાષાની શ્દિ વિરુદ્ધ નથી, અને સ્વતંત્ર શબ્દ હોય તો પછી તેને અલગ લખવો પ્રાપ્ત થાય છે.

વિભક્તિપ્રત્યયની ચર્ચામાં મેં વધારે જગા શાકી છે તે તે પ્રશ્નની પહોં ચર્ચા થાય તેટલાં માટે. આ લખાણનો ઉદ્દેશ માત્ર ચર્ચાને અનેક મુખે ખુલ્લી મૂકવાનો જ છે. કોઈ પણ અમુક નિર્ણય રજૂ કરવાનો નથી. અને વિદ્વાનો આમાં ભાગ લેશે એવી આશા છે.

રા. વિ.

ચાંદની રાત

પતીલ

[માલિની]

૧

ધવળ તનની ધેતુ જેહતું દ્વધ ધોણું
પડતું રજતપાત્રે ખ્હાવલેથી ખહોણું
નિજ પ્રિયજન સાથે
ખેસીને હર્થ માથે
નહિ શું કદાંચ એવી ચાંદની રાત સેવી ?

૪

રમતી ગગન ફેરી રમ્ય મેદાન માંહે
ઉડુગણ તણી ટોળી, ખેંચતી લાચી ખાંહે
રમત પગદડાની
આઝી ણાધા વિનાની :
અહીં તહીં પટકાતો ચંદ્ર કદ્દક બતો.

૨

મધુર ણરકપીણું પીવું કોને ગમે ના
મળતું વગર મૂદ્યે ? માગવું જે પડે ના !
વિસરુ અસુખ, આધિ
જેહતુ સખ્ય સાધી
મુજ ઉર અતિ બહાલુ એવું આકાશ ખ્યાલું.

૫

દુખતી દરદ લાંબું સાંખતી રાતી આંખે
નજર સુચિર મીઠા ગ્રન્થની માંહીં નાખે,
કરી અભિમુખ 'લીસો
ગોળ ઇન્દુ અરીમો
સળી મૃદુ સુરમાની ફેરવી એક નાની !

૩

જગ છતરપલગે તેજની નાખી તાબ
સુખદ મહરદાની છે સુતો 'સ્નેહ' રાબ
લલન 'સુખ'ની મંગે
કીડવા કાજ રંગે
મીઠી અનુમતિ પામી ખેવડો મત્ત કામી.

૬

સ્મરની સુજનજૂની કદરામાં છુપાતાં
રસિક હૃદય લોળાં, તર્ત ના તૃપ્ત થાતાં,
સુણી શશિચર લેતો
ઠાકિયાં ત્યાંય દેતો
મદલર નયનાંની વાતડી છાની છાની !

સાધ લોકો અને તેમની કળા

સાધ લોકો પોતાના ધર્મ અને ધંધાની માહિતી કાઢીને આપતા નથી તેમજ કાઢીને પોતાની કળા બતાવતા પણ નથી. આ ગુણ તેમનો સ્વયંસિદ્ધ અને પ્રથમ છે. તેમનાં હોઠરાંને તમે પૂછો કે 'તમારા પિતા ક્યાં ગયા છે?' તો તે પણ તમને કહેશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેમના કારખાનાના ફાદા પણ એ લોકો લેવા દેતા નથી. એમને ભય હોય છે કે 'અમારા ઉદ્યોગ રખેને કાઈ શીખી જશે તો!' કળત્રણીનો પ્રચાર બહુ ઓછો હોવાથી સાધ લોકોમાં કદિની ઉપાસના ખૂબ જ છે. સાધોના હોઠરાંએ કોલેજ તો ભેળે જ નથી. હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કરવાનું સાધસ પણ કાઈ વિરત્તાએ જ કર્યું છે.

આ જાતિનું વિશેષ દૃષ્ટિબિંદુ વ્યાપાર તરફ છે. આ લોકોની વસ્તી પાંચ કે છ લાખરથી વધુ નથી; પણ હસાત લાખ રૂપિયાનાં કપડાં, પડદા, મેજપોશ (Table cloth) વગેરે છાપીને દર વર્ષે ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા તથા બીજા દેશમાં મોકલે છે. હિંદમાં એક જ એવી 'સાધ' જાતિ છે કે જે પોતાની સ્વતંત્ર કળાથી પરદેશમાંથી ધન હિંદમાં લાવે છે. ઇંગ્લાંડ અને જર્મનીના કળાકારોએ અનેક વખત એ કળા જાણવા પ્રયત્ન કર્યા; એ કળા પોતાની કરી લેવા અનેક ઉપાયો કર્યા કે જેથી એમના દેશમાં હિંદના આ પાકા માત્રની ખપ ન ઓછી થાય; પણ તેઓને આજ સુધી નિષ્ફળતા જ મળી છે. એ કળાવિનો પાકા રંગ પણ ન કરી શક્યા કે જે પાકા રંગો તડકામાં પણ ઝાંખા ન પડે, તેમજ એમની જેમ ઝગઝગાટ પણ ન લાવી શક્યા. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં સાધ લોકોની પેઢીઓ છે. ત્યાં એમનો માલ વિલાયતી માર્કિની સરખામણીમાં વધુ પ્રમાણમાં વેચાય છે. પરદેશમાં પણ એમની કળાની એવી ધાક છે કે અમેરિકાનાં જે શહેરોમાં પરદેશીઓ પોતાના દેશી પોપાકમાં પણ જઈ શકતા નથી ત્યાં પણ 'સાધ' ટોપીનો નિષેધ નથી.

અહીં સાધ લોકો કાચમગંજ, રોહતક, દિલ્હી, અમૃતસર, બેંગલોર, મિર્જાપુર, વગેરે સ્થળોમાં વસ્યા છે; પણ છાપવાનું કામ કરેલાગાદમાં કરે છે. આ શહેરનાં હાથપાણી એમના છાપવાના ઉદ્યોગને ઘણું મદદરતો છે. કપડાં, છાપ્યા, પ્રક્ટી ગંગાગળમાં બેસાડી દિવસ રાખી મૂકે છે. આ કામ માટે જ ગંગાકિનારે બે બાજુ ચાંબલા નાખી ઉપર દોરડા બાંધ્યા છે. આ દોરડા ઉપર કપડાં સૂકવવામાં આવે છે. આ રીતે કપડાંના બધા રંગ પાકા થાય છે. પણ આ કામ સાધ લોકો ખૂબ જ જાના—મંતાઈને દરે છે. લેખકે જે ચિત્રો * લીધાં

* ૧. સાધ લોકો છાપકામ કરતાં, ૨. પડદા ઉપર તાજાંમહેલ, ૩. પડદા ઉપર વૃક્ષછાપ, ૪. છાપવા માટે પાકા રંગ બનાવે છે, ૫. જંગાની ધારમાં કપડાંનો રંગ પાકો કરે છે. ૬. ફૂંદી, ૭. પલ્લોડ અને કિચાઈન બનાવે છે, ૮. પડદાને સીવે છે, ૯. ચોક્કોનો એક ભાગ, ૧૦. એક મેજપોશ, ૧૧. એક પડદો.

છે તે પણ તેમને ખ્યાલ ન પડે તેવી મુશ્કેલીથી લીધા છે ગંગાજળ તો ખીજે પણ છે, પણ ખીજા ભાગેમા ગંગા પાણી કચવાનો શુભ નથી

મતનામી મપ્રદાયનો ઇતિહાસ મહુ જૂનો નથી, પણ એ લોકો તેમની ઉત્પત્તિ ખીજા ધર્મની જેમ અનાદિનાથી મતાવે છે હાનના ઇતિહાસમા એ જ્ઞાતિનું નામ ઔરંગઝેમના મમયથી આવે છે એમના ધર્મપુસ્તક 'નિર્માણુયાની મા લખ્યુ છે કે ઔરંગઝેમની મેનાએ મતનામી મપ્રદાય ઉપર જનારે ચઢાઈ કરી ત્યારે એ લોકો કેવળ વીતગંગ માધુ હતા લડકુડગડકુ તો તે મમજતા જ નહિ એ મમયે સાધજીઓ રોટલા ઘડતી હતી શાહી સેનાએ એમને ત્યારે માનુએથી વેરી લીધી ઓઓના મતથી ચૂના ઉપરના તવા ઊડ્યા અને ચકની માફ- મિપાઈના ગળા કાપી નાખ્યા મેના ભાગી ગઈ માધોના આ અપૌકિક તેજ પાસે બાદશાહના શસ્ત્રો નગમા ચઢી ગયા એ નખતે ઔરંગઝેમે એક યુક્તિ કરી એણે સિપાઈઓને નિશ્ચય આપના માટે પોતાના જડા ઉપર હાદીમની આવાતો લખી અને વોપણા કરી કે 'અમારી આવાતો આગળ માધ લોકોનુ મતમંગ નકામુ જતું રહેશે!' એણે યુક્તિ ગ્રહી અને તેની સેનાએ બેવડા જોગથી—ઉત્પાહથી ફરી ધમારો કર્યો વિલસન નામનો ઇતિહાસકાર કહ્યું છે કે ઔરંગઝેમે માધજનનિને હગવી દીધી અને છિન્નભિન્ન કરી નાખી, પણ 'નિર્માણુયાની' લખે છે કે 'બાદશાહ ફરી પણ હાર્યો અને સત્તનામી સાધો પામે તેમની અર્પેટિક શક્તિને લીધે માધુ નમાવીને ક્ષમા માગી પડી' આ યુદ્ધ નાગ્નૈતમા થયુ હતુ, એથી આ જ્ઞાતિનું ઉત્પત્તિસ્થાન ફિન્ડીની આસપાસ હોવા મલમ છે

માધ લોકોની વિશેષ માહિતી માટે કમીગવચનારવિ 'ની ભૂમિકા, શુકલશ્રુત 'હિંદી માહિત્યનો ઇતિહાસ,' અને પ્રો વિલસનકૃત હિસ્ટ્રી ઓફ ધી ઇન્ડિયન ગિલીગિયન' (ઓક્સફર્ડ એડીશન)મા પણ લખ્યુ છે, પરંતુ નિવૃત્ત વિવરણ નૌરગાનામા 'ના ખીજા ભાગમા છે એ ફારગી બાપામા છે અને કલ્પનામા છપાયો છે એ પુસ્તકમા ઉપગના યુદ્ધનું વર્ણન પૂરેપૂરુ છે

મતરણ હિંદુઓએ કર્મ જનશ્રુતિના આધારથી આ જ્ઞાતિને અત્યજ—નર્ણયકર માની છે કે જેથી એમના હાથનુ પાણી પણ પીતા નથી? ફરકાનાદમા લગભગ બે હજાર જેટલા માધ લોકો 'મધરાજા' નામના એક જુ. મહોત્વામા આગાદ રીતે ગે છે અહીં આ વેતિકાને નવામે 'પજના બગરા પહેના કેટનાક નપ અગાઉ કાયમગજથી લાવીને વમાન્યા હતા માધ લોકો ધણા વીર, નિર્ભય અને માહસિક છે, એથી નવામે ફરકાનાદના ઉદ્ધ બ્રાહ્મણોને દમાવી દેવા માટે એમની સદાય લીધી હતી આર્યમમાજના પ્રવર્તક મહર્ષિદવાનંદ સરસ્વતીની વિરુદ્ધ જનારે ફરકાનાદના પડિતો ઉપદ્રવ કચવાના પ્રયત્નો કરતા હતા ત્યારે માધજનનિએ સ્વામીજીની અત્યત સેનાભારથી રક્ષા અને મદાન કરી હતી પણ એ સદાયમા નૈતિક મરણુ ન હતુ વાત એમ હતી કે સ્વામીજી મૂર્તિપૂજનુ અને મનાતનધર્મનું ખડન કરતા હતા અને એ વાત માધ લોને પણ માનતા હતા, તેથી મદાય કરી હતી

આ જ્ઞાતિની મહેશ્વરીશ્રીમા પણ કર્મકે નિયેપના છે કન્યાકાકામ થાય તોપણ આ લોકોની પ્રગતિ ધાનિપ્રિય અને ખૂબ જ ગજબજત છે આ લોકો હમેશા મંદ વસ્ત્રો પહેડે છે જે ગગિન કષ્ટકે ઓટો તોપણ તેની ઉપર ગંદા ચાદર તો નરૂ નાખવાના જ. માથા ઉપર ધોગી ગાંધી પહેડે છે આ ગાંધી એ જ્ઞાતિનુ વિશેષ ચિહ્ન છે એમના

ખાળકો-રડતાં રડતાં 'હાય રામ' કે એવું કંઈ બોલતા નથી, પણ 'દાતા માલિક' કે 'બાબાજી' કહે છે. ધૂણા અને મનોબંધક 'રામરામ'ને બદલે 'બાબાજી,' 'બાબાજી' કહે છે. ધાર્મિક નિયમોમાં આ લોકો ધૂણા કટ્ટર અને હકંધર્મી છે. આ સંપ્રદાયમાં અવાંતર જ્ઞાતિઓ છે. પણ આ લોકો એટલા હળીમળીને રહે છે કે બહાર તો એ પ્રકારનો બેદ પણ જાણવા દેતા નથી. બોજી વાન એ છે કે ફરકાબાદમાં આવીને આ લોકો છાપવા અને વેચવા સિવાય બીજું કામ પણ કરતા નથી. પોતાની જ્ઞાતિના કોઈ માણસને બેઠાર તો રહેવા જ દેતા નથી. એક વખત ફરકાબાદમાં કોઈ એક જગ્યાએથી એક સાધ આવીને નેડાં સીવતો હતો. જ્યારે સાધ લોકોને એનો પત્તો લાગ્યો ત્યારે એ લોકો તરત જ જઈને પોતાના મંદિરમાં લાવ્યા. ત્યાં એને ખાવાનું પીવાનું બધું મળવા માંડ્યું. પણ જ્યારે આ લોકોમાં પરસ્પર ગાળાગાળી થાય છે ત્યારે 'તું તો ભંગી છે', 'તું તો ધોળી છે' એવાં વાક્યો આપણા સાંભળવામાં આવે છે. 'આપ' તો એ લોકો વાઘસરોયસાહેબ જેવાને પણ કહેતા નથી. એ લોકો તેમના હાથની બે હથેલીઓ ખતાવીને 'સાધજી આનંદ' અથવા 'સુખા-રામ છે?' એ બોલીને શિષ્ટાચાર કરે છે. આ તેમના પ્રણામ છે, આ તેમના આશીર્વાદ છે. 'માલિક' (ઈશ્વર) સિવાય કોઈને માયું નમાવતા નથી, તેમજ સલામ પણ કરતા નથી. અમલદારોને મળતા પહેલાં તેમના આ શિષ્ટાચારની પદ્ધતિની સૂચના આપવામાં આવે છે. યુક્ત પ્રાંતના કેટલાય ગવર્નર અને પ્રધાન સાધોની કળા જોવા માટે ફરકાબાદ આવ્યા હશે. હેલીસાહેબ માટે તો રેશનથી 'મોટી' મુઠ્ઠી પડદા બાંધી દેવામાં આવ્યા હતા અને પડદાનો એક ખંડ પણ બનાવવામાં આવ્યો હતો. હેલીસાહેબે પોતાના પ્રશંસા-પત્રમાં આ કળાકારોના અને એમની કળાનાં ખૂબ જ વખાણ કર્યા હતાં. પડદા છાપવાનું કામ આ લોકો મોગજ સમયથી કરતા આવ્યા છે; પણ વિજ્ઞાપત સાથે એમનો સંબંધ સન ૧૮૮૨થી શરૂ થયો, જ્યારે બાજીલાલજી નામના સાધે પોતાનો માલ લેડનના કોઈ પ્રદર્શનમાં મોકલ્યો. આ લોકોએ પરદેશનાં પ્રદર્શનોમાંથી અનેક ચન્દ્રકો અને પ્રશંસાપત્રો મેળવ્યાં છે. ફરકાબાદમાં સાધ લોકોના મોટાંમોટાં કેટલાંય કારખાનાં છે, આ કારખાનાંમાં દર વર્ષે લાખો રૂપિયાનાં વસ્ત્રો છપાઈને વેચાય છે. છાપવા સંબંધી દરેક કામ સાધજ્ઞાતિના નાના-મોટા તમામ લોકોના હાથમાં છે. એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે બીજા કોઈ લોકોને એમના કારખાનામાં જવાનો અધિકાર નથી. કેટલાક સમયથી આ લોકો રાજનીતિમાં ભાગ લે છે, ગઈ સત્યાગ્રહની લડતમાં આ લોકોએ ભાગ લીધો હતો, અને કેટલાક સાધ-યુવકો જેલમાં પણ ગયા હતા.

આ સંપ્રદાયને ઇતિહાસકારોએ 'સતનામી સંપ્રદાય'ના નામે ઓળખાવ્યો છે; કારણ કે આ લોકો 'સત અવગત' નામથી નિર્ણયની ઉપાસના કરે છે. એને એ લોકો 'માલિક' કહે છે. 'ઈશ્વર'ને પણ માલિકથી નાનો ગણે છે. એમના મન પ્રમાણે ઈશ્વર મહાદેવનો મોટો પુત્ર હતો. મહાદેવને એ લોકો 'સાધ' માને છે. એમની સામાજિક પ્રથાઓ ઉપર હિંદુઓની સ્પષ્ટ અસર પડી છે. વિવાહ પહેલાં છેકરનાં ટોપીમાં સોનેરી લેય પહેરીને ફરે છે. એ તેમની કુમાર અવસ્થા બતાવવાની નિશાની છે. ઓઝોના પહેરવેશમાં એક લેઘો અને ઝીણી ઝાદણી છે, પણ આજ તો એ લોકોમાં પણ સાડી અને ઝમ્પર પેસી ગયાં છે ઘરેણાં પહેરવાની પ્રથા હિંદુઓ જેવી છે. સંરકાર હિંદુઓને લગભગ મળતા છે, ફક્ત કોઈ સંરકારમાં બેદ છે. જનોઈની જગ્યાએ એ લોકોને દીક્ષાસંસ્કાર આપવામાં આવે છે,

એને 'જ્ઞાન-ખૂલ કંગાવતું' કહે છે જ્યારે માળખ કાર્થિક મમજલુવાળું થાય છે ત્યારે આ મમજા કંગાવવામાં આવે છે મદિગમાં બાળને લઈ જવામાં આવે છે ત્યાં માણસો એકઠા થાય છે પુરોહિતની જગ્યાએ જે માધ્યમે છે તેમને 'માખી' કહે છે માળખના નાથા ઉપર 'ભુગત' મૂંવામાં આવે છે 'ભુગત' એને કહેવામાં આવે છે કે જેમાં પ્રમાણ મૂંવામાં આવે છે માખી લોધે બાળને માધ્યમતા ચાગ મિદ્ધાતો અને મત્રીસ નિયમોનો ઉપદેશ આપે છે જ્યારે માળખ કહે છે કે 'મમજા ગયો આજથી એનું પાનન મીસા, ત્યારે પેનો પ્રમાણ બધા લોનેને રહેથી આપવામાં આવે છે અને બાળને ધર્મની દીક્ષા પામ્યું એમ કહેવાય છે એ મમજાથી બાળને 'નિર્વાણમાની' શીખનાનો અધિકાર મળે છે વિદ્યાલમાં માગણી કરવાની પ્રથા છે વિદ્યા માતાપિતાના કુળને એમ ન નાગ તેવી રીતે કરવામાં આવે છે એમના કાર્થ ઉત્તમમાં વચ્ચા જઈ શક્તી નથી

જમને આ લોકો પાણીમાં ડુબાડે છે રમશાનથી પાછા આવીને મધ્ય માણસો મદિગમાં એકઠા થાય છે ત્યાં ધર્મપુસ્તક નું નાચન થાય છે ગોપાલ દિવસ પાળવામાં આવે છે ત્રણ દિવસ પછી આ લોકો મળતોમાંથી શાખાજી વેચા નીકળે છે, ચોથા પાચમાં નિમ્મે એક પ્રીનિભોજન (!) થાય છે

માધ્ય લોકોમાં જે બાળ છે અગ્નિ મનાતની પક્ષ અને મીંગે સુધાગ્ર પક્ષ મીંગ પક્ષના લોધે નદા જમાનાને માનનાગ છે વિનાયતની યાના કરે છે પણ ત્યાં હાથે પમવીને ખાય છે ભોજનમાં સ્વચ્છતા અને મનપમ તાને નહીં મદદર આપે છે ગ્રોધીના વામજો અને રાત્રી ચોખ્ખા ગાંધે છે અને વદરમાં મીંગ પક્ષના નેતા પ્રમતાગણજી વેપાગમ માટે જગાડ ગયા હતા મીંગ ઉપર પોતાને ખર્ચે હાથે પની શઝન તેવી મગવડ કરી હતી રાત્રી એ જ મીંગરમાં નાજીપતિ ગજોજાણુ પણ જગાડ જતા હતા. એમને સાધજીએ પોતાની ગ્રોધીની આ બા હતા જગાડ મુરી ખૂબ આન ભોગ યો એમની ગ્રોધી માટે કેટલીક અગ્રેજ માર્ક એ પણ નનયાતી હતી આ દરર ભમેશ જોવામાં આવતું હતું એ જ મીંગરમાં દિવના કેટલાક વિદ્યાધિઓ પણ હતા

માધ્ય લોકો એક ઉશ્વરવાદી, ઉલામ ને મીંગે ઉશ્વરના અવતાર માને છે એમનો અદિમારા જોનોની અદિમા કરતા પણ એ જગત આગળ રહે છે મનમાં પોતાની જાને જઈને લોકો મમજા પેમાં આપીને અનાજ સારું ચોખ્ખું લાવે છે ગગાજ અને દિન્દુ તીથોમાં શ્રદ્ધા ગણતા નથી આર્યમમાજના સાખ્યાનમાં ખડન મામળવા મળે છે એ લોકો મનાતન ધર્મના ધૂર વિરોધી છે

એમના ધર્મમદિગે 'ચોખ્ખી' કહે છે કેક માધ્યમીપુત્ર એ નખન ત્યાં મળે છે ત્યાં ભજન કરે છે પરમીગમન અને દિમા ગે જે પાપ તો એમનામાં ભયમ ગણાય છે માદક પાથને કદી અડતા નથી, પણ જનાથી મોપારી ખાય છે તમાકુ પીનાને પોતાના વામજોને અડવા દેતા નથી પુર્નજન માને છે રમ અગાગ જન માને છે મુક્તિને પણ અનાદિકાથી માને છે એમનો મન વિગિદ્ધતને મગતો છે સૂરી અપ્રદાયની કસેલી મોગમૂમિ 'અમગપુરી' એમની પણ મોક્ષમૂમિ કે મીંગપથીની પે 'અગપાન'નું એમને ત્યાં ઘણું મદદર છે પણ મીંગે એમનો ધર્મ મીંગમનની યાના જોવા નાગે છે, જેની અગ ખનાતમ વિનો અને વિધાનાતમ એક છે એ મોગી મળે છે, પણ નાની એમનો 'મુરતયોગ' પનટ અને હાડુ જોવા છે મદિગમાં મૂર્તિ દોની નથી

એમનાં મંદિરને તો આર્યસમાજ કે બ્રાહ્મસમાજના મંદિરની જેમ સમજવું. બધી ચીજોને સાત ચોક્કસ છે. એમાં શેઠતકની ચોક્કસ સૌથી મોટી ગણાય છે, જેમ હિન્દુઓને કાશી-વિશ્વનાથ. વર્ષમાં એક વખત એ ચોક્કસમાં સાત ચોક્કસના પ્રતિનિધિ ભેગા થાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે, દેવ વગેરે મંદિરના લંડારી કરે છે. આ લંડારી કર્મ ચોક્કસના થાય તેનો નિર્ણય અહીં થાય છે. ન્યારે અપરાધી પોતાનો અપરાધ સ્વીકારે છે ત્યારે મુખ્યાલય ભેગા થઈને ઘોષણા કરે છે. પરિપત્ની બેઠક પૂરી થતાં દરેક ચોક્કસના બધે માણસોને લંડારીની સૂચના અને પરિપત્ની નિર્ણય સાંભળવા માટે મોકલવામાં આવે છે. આ લોકો સીધા ચોક્કસમાં ન જતાં નગરની બહાર નક્કી કરેલી જગ્યાએ રોકાય છે. એમના આગમનની સૂચના પાછા ફરેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પહેલેથી આપવામાં આવે છે. નક્કી થયેલા વખતે નાગરિક માથે સ્વાગત કરવા માટે એકઠા થઈને જાય છે. સ્વાગતની વિધિ પણ જુદી જાતની છે. સામે પહોંચીને બધા એમને દંડવત પ્રણામ કરે છે, અને એમના પગની ગળ પોતાના બેઠકી દૂર કરે છે. દંડવતના ઉત્તરમાં પેલા નાગરિકો આકાશ તરફ હાથ ઊંચા કરીને ‘પહોંચ્યા’ એમ કહે છે. આ નાગરિકોને પોતાની ચોક્કસને લઈ જાય છે. ત્યાં એમનું સન્માન અને સત્કાર કરવામાં આવે છે. સાંજ સુધી સાથે રહીને શ્રદ્ધાપૂર્વક લંડારીનું વ્યાખ્યાન સાંભળે છે. મહેમાનગંતિ તરીકે ચાર દિવસ સુધી લાકુ, કચોળી જમાડે છે.

કુશાબાદની ચોક્કસ ત્રણચાર લાખ રૂપિયા ખર્ચાને બનાવેલી છે. વચ્ચે મંદિરની જેમ વિશાળ ઘૂમટ છે. વચ્ચેવચ્ચ એક દૂબો છે. એમાં જાંચી બેઠક નામની જાંચી ધમારત છે. ચોક્કસના બે પ્રવેશદ્વાર છે. એક પશ્ચિમનું અને બીજું દક્ષિણનું. વચ્ચે મોટામોટા આંગણાં અને ઝોરડા છે. ઝોરડામાં ગાદલાં વગેરે પાથરેલાં હોય છે. આ એકાંત ઝોરડામાં બેસીને સાધ લોકો લજ્જન કરે છે, અને ધાર્મિક ચર્ચા કરે છે. અન્ય ઉત્સવ જાંચી બેઠકમાં થાય છે. સામાજિક વિચાર વગેરે નિર્ણય ચોક્કસમાં થાય છે. અન્ય ધર્મોને જવાની મનાઈ છે; પણ સાહેબલોકને રોકવામાં આવતા નથી. એમને માટે તો સ્વર્ગનાં દ્વાર પણ ખુલાં હોય છે. ચોક્કસનું વાતાવરણ શાંત, ધાર્મિક અને પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે તેવું રહે છે. સ્ત્રીપુરુષો રાતદિવસ ગમે ત્યારે આવી શકે છે. દરેક વખતે સગવડ હોય છે. જે રીતે આર્યમંદિરોમાં વેદની ઋચાઓ અને મંત્રજાદમાં આચારો લખેલી હોય છે, એ રીતે સાધ લોકોની ચોક્કસમાં દેકાણેદેકાણે ‘ૐ સહી સત્તાનામ, -સત્ત અવગત, ગૌરખ, ઉદૈ-કળીર, સત્ત અવગત, ગરીબનવાંજ, સત્ત અવગત બાબાજી’ વગેરે વાક્યો પઠ્યેરે ઉપર કાતરેલાં હોય છે. ચોક્કસમાં એક ખુલ્લો દૂબો અને ઘૂમટવાળી કેટલીક બેઠકો હોય છે. સન ૧૯૨૯ માં મહાત્મા ગાંધીજી ન્યારે કુશાબાદ આવ્યા ત્યારે સાધ લોકોની ચોક્કસમાં ગયા હતા. ત્યાં એમને પાંચસો રૂપિયાની થેલી ભેટ આપવામાં આવી હતી. મહાત્માજીને એ જાણીને દિલ્લીગીરી થઈ કે સર્વજ્ઞ હિન્દુઓ સાધ લોકો સાથે હાથ મિલાવતા નથી. તેમણે પોતાના લાપણમાં સર્વજ્ઞોના આ પ્રકારના વ્યવહાર માટે ઘણો ઠપકો આપ્યો :

“ મને સાધ લોકોની સદ્ગતિ જોઈને ઘણો આનંદ થાય છે. સ્વરાજનો ઘણો લાગ તો સાધ લોકોએ મેળવી લીધો છે. પોતાનો પાકો માલ વિલાયત મોકલી ત્યાંથી હિન્દમાં રૂપિયા લાવે છે. એ સાધ લોકોનો પ્રશંસનીય ગુણ છે. એ લોકો કામની નોકરી કરતા નથી, ધંધો કરે છે. એ પણ ગૌરવની વાત છે. એમના આ બે ગુણોમાં સ્વરાજનો અંતર્ભાવ

આવી જાય છે આ આસ્તિક, અત્યંત સ્વચ્છ અને સ્વાવધાની વતિ પ્રત્યે મવર્જોના આ પ્રધાનો વ્યવહાર ઘણી સરમ ઉપજાવે તેવો છે ”

મદામમાજીએ માધજનિ અને મવર્જોના હૃદયને મમાન એવો બોધ આપ્યો પહેલી નખન મદામમાજીએ એમના હાથનું ખાવાનું પીવાનું શરૂ કર્યું મધવાડામાં માધોની એક ની ખતીની દમન છે એમની મીઠાઈ પણ મવર્જો વખાણે છે મદામમાના અનુયાયી કૃષ્ણદત્ત માધ ને ખાદી પહેરે છે તેમણે મન ૧૯૩૭માં મદામમાના છટેના સૈનિકોને પ્રીતિભોજન આપ્યું હતું માધજનિના ધનિકામમાં આ એક નવું પ્રયત્ન છે આ પ્રીતિભોજનમાં માધ સ્ત્રીપુરુષોએ મવર્જો અને અવજી મધા મદામમાના મહેમાનોનો મત્તા કર્યો હતો આ ગંગેશનતુ ૮૨૫ અડધ અને અદ્ભુત હતું માધ સ્ત્રીઓએ ખાદીની માડી પહેરી પોતાના હાથે મદામમાના સૈનિકોને ખવડાવનાનો મુર્ખ અસર મેળવે હતો કુલ એક હજાર માણસો માટે ગોલ્ડન ડી હતી, પણ મે રાત્રી માથુમે આના હતા માધનોને ઉપર આ મહેમાનો મારે પ્રભાવ પડ્યો એ પહેલા એ નોનો ગરમ માટે વિલાયતી કપડાનો ઉપયોગ કરતા હતા હવે ખાદી પણ અપનાવવા નાગા છે ખાદી ઉપર એમણે એની મગા ખીનરી છે કે અમેરિકા અને ફ્રાન્સની સ્ત્રીઓએ મમુદ્રનાન પછી સાધાએ ખાદી ઉપર જાહેર વસ્ત્રો પહેરવાની ફેલન દાખવ કરી મદાસભા તે નિનાયતવાગાને ખાદી આપવામાં મદ્દન ન થઈ, પણ માધ સ્ત્રીઓએ એમની ખાદી પહેરાવી !

મવર્જો અને માધજનિ વચ્ચે ખાનાપીનામાં નડતી ખાઈ ધીમેધીમે પુરાતી જાય છે એમના ધર્મપુત્રનું નામ ‘નિર્વાણવાની’ છે એ જાપાનમાં આવતું નથી, હાથે લખાય છે. અનધર્મોને જોવા માટે પણ મગતું નથી એના આ ત્રણ કારણ બતાવે છે ૧ પુરતક મમજવામાં ધર્મ મુશ્કેલ છે ૨ પુત્રના ખડન ખૂબ છે એ દેખીને કોઈનું દિલ દુખાય અને ૩ પુરતક નાગીને મોઈ કુત્ર લાગે એથી એનું અપમાન થાય પુરતક ન જાપાનનું મગજ એ ૨ કે જે જાપાનમાં આવે તો ચુરુચન અધિનારી અને બિનઅધિમરી બધા પામે જાય પુત્રને મોઢના પગ નીચે દગા એથી એનું મદરદ થતે

તમે મમે ત્યાં સુધી તેમની સાથે નાત કરો પણ તેમના ધર્મપુત્રકનું એક પણ રાખ નહિ માલગો માધ લોડોની એના પર એટલી મધી આવ્યા છે કે જેની માયા મુમરમાને કુગન ઉપર છે એમાં લાના પદ અને દોડાને ‘૨૩’ છે એમની દૃષ્ટિએ ‘નિર્વાણવાની’ વેપુરાગ મધાથી ગંગા છે પહેલા વેપમનું માનવું હતું કે પુત્રમાં મદ્દુર ઉદાદામના વચનો ના, પણ એ નથી પુરતક દિંદીમાં જે ન્યાત્યા માગારી જોધપુરી શમ્ભો આવે છે તેથી મોઈ કોઈ નગાએ ભાન અગ્રષ્ટ નામે છે આખું પુત્રક નિયુણ મંપ્રદાયના મિદ્દાતોથી ભગપૂર છે ઉનામજનું જૂનું એક પણ રચન તેમાં નથી નામો તેનામ, દેવીદામ, ગોમા વગેરે માધાના રચનોનો મમદમાત્ર છે આ લોડો ઉદાદામજીને સદ્દુર માની માધના ફે છે પોતાની જાને ચુરુ દોવાનો દાવો કરતા નથી આ મંપ્રદાય ઉદાદામજીને મદ્દુર અને કનીંગને એમનો પૂર્વઅવતાગ માને છે એમની મદ્દુર ન્યાખ્યા પણ અપ્રાપ્ત છે ‘મદ્દુર’ એ યર્મ શરૂ છે કે જે ગ્નેવીર્યના મરોગથી ઉત્પન્ન થયો ન યાય ‘ઉદાદામજી પોને ‘માવિ-’નો અવતાગ હતા એવું બાનીમાં લખ્યું છે નામ, કૃષ્ણને આ લોડો પૂર્ણ માધ નો માને છે, પણ ‘માવિ-’નો અવતાગ માનતા નથી કારણ કે તેઓ મનમાથી અ બા ૧

(૧) સમૃદ્ધિ અને આબાદાની

આ પછી જરિયાતના પ્રમાણમાં આપણા જીવનનું વર્તમાન ધોરણ અનેકગણું વધારે છે. દેશના એક નાનકડા વિભાગના માનવી મોંઘી જરિયાતભર્યા જીવનનો માર્ગ સ્વીકારે, એટલે એ જોયા જીવનનાં આકર્ષણ અવશ્ય વધવાનાં અને તેની વધતી જતી જવાબદારી ભાવિ સંસ્કૃતિને નુકસાનકારક નીવડવાની એ ચોક્કસ. માનવજીવનની જરિયાતની અંકાયેલી માર્ગદિશાથી ઘણે જ આગળ વધીને આ જોયા જીવનનું ઉડાઉપણું માનવીને કોઈ અનેરી રીતે છત્રકાવશે—તેની અધીય સંસ્કૃતિનો નાશ કરવામાં કારણબૂત થશે; એટલું જ નહિ, પણ તેના ગમ્મ ઉપરાંતના ખર્ચા કરાવી તેને અધઃપાતના પન્થે દોરશે. આ ગમ્મ ઉપરાંતના ખર્ચથી જગતને લાભદાયક કોઈ વસ્તુનાં સર્જન નિર્માય તો તે અવશ્ય આવકાર-લાયક છે, અને કરેલા બહોળા ખર્ચનો સુન્દર અલ્લો મળવાનો છે એ માન્યતાથી મન મનાવી શકાય. પણ આ બહોળા ખર્ચા માનવજીવનને વિનાશના પન્થે દોરતા હોય, અને કોઈ પણ પ્રકારના લાભવિનાના અતિશોખીન જીવનના જ પ્રાણુદાના બને, તો તે મોટી ખોટ છે : એ ખોટ સમસ્ત માનવજાતિને એવી અતદ્વદ વિપત્તિની વિટમ્બણામાં ઉતારવા જેવી પરિસ્થિતિમાં મૂકી દે કે જેનાં નિવારણુ લગભગ અશક્ય બને.

ઉડાઉપણા તરફ માનવવૃત્તિ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક બનવાનું કારણ એ છે કે બહોળા ખર્ચથી તે પોતાની પ્રતિભાનો ઢંદેરા પિટાવે છે એમ માની લે છે, અને પોતાના મનની એ મોટાઈ છે એમ પણ પોતાની મેજે માને છે.

એક વખત એવો હતો કે ત્યારે રાજવીની લક્ષ્મીપ્રભાના તેજથી, ધર્માચાર્યોના વિશાળ દ્રવ્યપ્રભાવથી કે તેવી જ સામાયિક શક્તિના અગ્રથી આમાન્ય જનસમૂહ પોતાની જાતને ધન્ય માનતો. તદ્દન ગરીબ તેમ તદ્દન કંજૂસ માણસ બહોર પ્રકારનો તેમ બહોર જીવનની બહોર વિધિ કે બલકાથી, તેમાં પોતાનો પણ ફાળો છે એમ માની, પોતાને પ્રતિભા-સંપન્ન ધારી લેતો. આ કારણના પ્રતાપે અંગત અદેખાઈની લાગણી કે અણસમજની ઉડાઉ વૃત્તિનો જુસ્સો ઉત્પન્ન થવાને જરા પણ સ્થાન ન હતું. પોતાનું ફાળસ પડતું જીવન કે વધારાની જાણતી લક્ષ્મી જનસમૂહના હિતાઈે વપરાય એમાં જ સાચું શ્રેય સમાયેલું છે એ માન્યતા તે વખતે પ્રવર્તમાન હતી. તેજવિહોણા તારકાની પિછાણ તેમના વિના અન્યતે નથી થતી. દેદાપ્યમાન તારલા, તેમના તેજપ્રભાવે, સમગ્ર નક્ષત્રને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ પ્રમાણે જે દ્રવ્ય ઉર્જાવળતાના અંશપ્રભાવે અંગત જરિયાતની એકમાર્ગી દ્વદ વટાવી આગળ ડગ ભરે છે તે દ્રવ્યના પ્રતાપે સમસ્ત માનવજાતિની સંસ્કૃતિ ચળકાટ મારે છે. આ

પ્રકાશની વિભૂતિ અત્યાગતી માનવશક્તિને નિર્મૂળ બનાવતી વ્યાપક હરીફાઈને તેમ પાર્થિવ અંશના સદુપયોગના નિષ્વર્તને અટકાવે છે

પ્રાચીન કાળમાં, હિંદુસ્થાનમાં દ્રવ્યના ઉપયોગ માટે જાહેર જનતાની અભિરૂચિ તરફ ઉત્તમ લક્ષ આપાતું, અને દેશના અન્ય જાહેર મંડાનો બધાવવામાં તવગર માણસો આપમેળે સદાયભૂત જનતા અન્ય માનવપ્રાણી પ્રત્યેની એક માનવ તરીકેની ફજા અદા કરવાના મહાભૂતપત્ર સ્વભાવને વશ થઈ દેશના ધનના લોકો પાણી પૂરું પાડવાનું વૈદ્યકીય મદદનું, કેળવણીનું સ્વતંત્રમતનું તેમ છતાં આનન્દનું વગેરે મર્વ ગર્વને સ્વાભાવિક રીતે મદદ કરના પ્રેરણા આ બધી વસ્તુઓ શક્ય જનવાનું કાગળ એક જ હતું કે માનવીની અગત જરૂરિયાતની મર્યાદા અતિશય દૃષ્ટી હતી અને તે રીતે વધતી વધતી મામાજિક જવાબદારીની પરિપૂર્ણતા માધરામાં મહેવાઈથી મહાનભૂત જનતા તે વખતના મમાજમાં અગત મિત્ર તથા આખા મમાજની મસ્કૃતિ મચાતી અને દ્રવ્ય, આત્મબોગની માર્થકતા અર્થે, મર્વોત્તમ તદ આપવામાં સાધનરૂપ જનતું

કેટલાક એમ માને છે કે મિત્રવત અને તેની માવજી જેવી વસ્તુના મદતર ઉચ્છેદથી જ માનવમમાજની મસ્કૃતિ સપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપને પાત્ર થશે પણ આ વિચારને મદતર આપતા પડેના મમજનુ જોઈએ કે મિત્રવતની માવજીની ભાવના પ્રદીપ્ત થતી એ માનવસ્વભાવનું એક કુગતી અંગ છે આ વિચારના માનવીને જો મપૂર્ણ સત્તા મોપવામાં આવે તો તે મિત્રવત જેને કહી શકાય એવી તમામ સ્ત્રીજોને સ્વાધીનમાં લઈ શકે, પણ માનવીના અત્તરજીવની વૃત્તિ બંધવાની શક્તિ કચાથી લાવે ?

મિત્રવત માનવીના વ્યક્તિત્વનું પ્રકટ રૂપ છે એ વ્યક્તિત્વની એક માનવ નજર નાખીએ તો માનવીમાનવી સ્વભાવના અન્ય દર્શાવતી મર્યાદા, કાર્મિક માણસોમાં મપૂર્ણ એક તરફ વચગેરે તેવા માણસોને આપણે એકવર્ણે કે સ્વાર્થથી કહીએ છીએ હવે તેની બીજી બાજુ તપાસવામાં આવે તો અન્ય વસ્તુ જગુશો કે માનવીને એકમીન માથે મંત્રણ રાખવાને માટે મિત્રવત માધનરૂપ છે ઘણી વખતે અને ઘણા માણસો માટે મિત્રવત એ તેમના અગત વિશ્વની સ્વનાના મૂળરૂપ અને છે મિત્રવત એટલે ફક્ત દ્રવ્ય નહિ, ફક્ત રાચરચીયું નહિ તેમ મિત્રવત સપાદન કરવાની તાલમાત્રિત્તના પરિણામરૂપ પણ નથી પણ મિત્રવત, સ્વભાવનો, ધાગણશક્તિનો, સ્વનાત્મ- દક્ષતાનો અને સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિનો, વિષયાત્મક આવિર્ભાવ છે

આ સ્વનાત્મ- મર્યાદા એ જ માનવીનું વ્યક્તિત્વ આ મર્યાદાને વશ રહીને જનતાના વાનદાગિ મર્વ તરો આદ્યા કરે છે જેમ માનવી એક જ વ્યક્તિ છતાં તેવી અનેક વાકિતિઓથી મમાજના સ્વતંત્ર ધડાય છે તે જ પ્રમાણે મામાજિક મમુદ્ધિની ઉત્તરિ અર્થે આવશ્યક દ્રવ્ય, એ વ્યક્તિગત મિત્રવતમાંથી મળે છે એટલે આ વ્યક્તિગત મિત્રવતના નરનો નાશ કરવામાં નહિ પણ પરિપૂર્ણરૂપે એકતા જળનાઈ રહે એના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરવામાં જ શુદ્ધિમગની મદત્તા છે

જો હાલના મદ માદા અને મગળ હોય તો દ્રવ્યનો મિત્રવતરી ઉપયોગ થવાનો જગાય સમય નથી અને મામાજિક જવાબદારી કેટલામાં વ્યક્તિગત મિત્રવતનો ઉપયોગ કરવામાં મુશ્કેલી પડે નહિ બિલકુલ મામાજિક જવાબદારી તે મર્વોત્તમ માધનરૂપ બની રહે

પણ ત્રિવાતા છવનના ધોગણો કોંચા થતા ગયા, તેમતેમ મિત્રવતની ઉપયોગ વૃત્તિ પતી બદનાઈ છે અગત્યના મામાજિક મમધને મુદ્દા બનાવતી મહેમાનગીનીના દાગ આપી

બંધ થાય છે. ક્રૂર પોતાના સ્વાર્થમય સંતોષ અર્થે જ ઉડાઉપણામાં સર્વ દ્રવ્યોનો વ્યય થઈ જાય છે. અદેખાઈ અને જિયનીયનાં અર્થહીન વર્ગીકરણની ભાવના આથી પ્રદીપ્ત થાય છે. દૂંઠામાં, મિલકત સંપૂર્ણ વ્યક્તિગત થઈ જાય છે. કારણ કે અત્યારના કહેવાતા આંગળ વધતા જમાનામાં મિલકત સંપૂર્ણ વ્યક્તિગતની માલિકીની બની ગઈ છે. એ મિલકતને પ્રાપ્ત કરવા માટે સામાજિક નીતિશાસ્ત્રનો નહિ પણ આધુનિક વિજ્ઞાનનો સાથ હવે મેળવાય છે. પરિણામે સામાજિક સુખશાન્તિ અને સામાજિક સંયોગનો વિધ્વંસ નજરે પડે છે.

અનાજનાં ખેતરોમાં કેટલાંક જનતુઓ અવશ્ય હોય છે. તેઓ અનાજ ખાય છે, છતાં ખેતરના માલિકને માટે પૂરતું અનાજ શીલક રહે છે આથી કરીને એ જનતુઓનો નાશ કરવા તરફ ખેડૂતો કદી પ્રેરાતા નથી. પણ જ્યારે ખેતરના પાકનો સદંતર નાશ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર કોઈ મહાવ્યાધિરૂપ જનતુનો ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે તેને આક્રમણ માનવામાં આવે છે. માનવસમાજમાં, સાધારણ સંજોગોમાં, દ્રવ્યોનો નિરર્થક ઉપયોગ થાય એના કેટલાય પ્રસંગો બને છે, પણ તે પ્રસંગોને ઉપેક્ષાદષ્ટિથી જોવામાં જરાય તુકસાન નથી થતું. પરંતુ અત્યારે સામાજિક જીવનને ચારેબાજુથી ઘેરતો જે મહાન સડો પ્રવર્તી રહ્યો છે તેનો સમૂળ નાશ કરવાની અતીવ આવશ્યકતા છે, કારણ કે તે સડાનાં વિનાશક તરફો સારાય સમુદાયમાં ફેલાઈ ગયાં છે. સમસ્ત વિભાગની સંસ્કૃતિને ભયંકર અસર કળતું આ એવી ખાઉધરાપણું માનવસમાજને કઈ દિશામાં ધસડી જશે તે સમજાતું નથી.

અત્યારે પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના આતંદને અર્થે ઉડાઉ થવામાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના પોતાના હક્ક પ્રતિપાદન કરવા મથે છે. પોતાના પૈમાદાર પડોશીના જેટલું જ દ્રવ્ય અંગત ઉપયોગ અર્થે ન ગુમાવાય તો માનવી પોતાને ગરીબ માની શરમાય છે. આમાં અજ્ઞાન સ્ત્રીસમૂહ અને 'હાથ હા' કરનાર ખુશામતખોરો ઉમેરો કરે છે. પરિણામે એકબીજાના મુંદર સહકારથી ઉત્પત્તિના પંથે પળવાને જાહેલે એકબીજાની અયોગ્ય હરીફાઈ, માનમરતબાની મોંઘી મિજલસો અને ઉડાઉપણામાં એકબીજાને ટપી જવાની વૃત્તિના કારણે વર્તમાન સમાજ અધોગતિના પંથે વિચરે છે.

વર્તમાન સંસ્કૃતિ એક વિશાળ ખોરાક પૂરો પાડનારી સંસ્થામય બની ગઈ છે. અતિ-આહારી માનવપ્રાણીને નિરંતર મિજબાની આપવામાં આવે એ પરિસ્થિતિને તે અત્યારે પોષે છે. આ પ્રવૃત્તિનો ચેપ સમસ્ત જનસમૂહને લાગ્યો છે. પરિણામે જગઆપી લોભ પેદા થયો છે. અને તેના જ કારણે અધમતા, નિર્દયતા અને જુઠાણાનાં સામ્રાજ્ય, રાજદારી કે વેપારી સંજોગોમાં પ્રવર્તે છે: માનવવાતાવરણ આજે કલુપિત બની ગયું છે.

આ અકુદરતી ક્ષુધા ધરાવતી સંસ્કૃતિ અસંખ્ય ભોગ-ભાગે છે. પરિણામે, અનેક માનવ-વ્યક્તિનાં નૂર તેમાં દિનપ્રતિદિન હોમાય છે.

જગતના પ્રત્યેક સ્થળે ગામડાંનો શારીરિક અને માનસિક રુધિરાભાવ અને શહેરોની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી મજબૂતીનાં પરિણામો કોઈ જોડા વિચાર કરે તો વર્તમાન સંસ્કૃતિના પ્રતાપે નીપજતાં ભૌતિક અને નૈતિક સર્વનાશનાં ચિહ્નો આપોઆપ તરી આવે. અત્યારે શહેર માનવસમાજમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે, તેનું કારણ એ છે કે વર્તમાન સંસ્કૃતિને પ્રતાપે જેને અંતિમ અૂખ બીધો છે એવી વસ્તુઓ અને સંજોગો શહેરમાં મળી શકે છે.

જીવનની જરૂરિયાતોનું ઉત્પત્તિસ્થાન ગામડું છે. સંસ્કૃતિના બહાના હેઠળ આ જરૂરિયાતો શહેરમાં તણાઈ જાય છે. માણસ માણસના ઉપર સરસાર્થ ભોગવવા મથે છે: સંસ્કૃતિના

ખહાના હેઠળ એકબીજાને નિચોવી છવનને મૃતપ્રાય મનાવવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે પશ્ચિમ એ આલ્યું છે કે મમૃદ્ધિથી મેળનાની આવાદાની આજે સ્વપ્નવત્ બની છે.

માનવીની વ્યક્તિગત મમૃદ્ધિના પૂરેપૂરો ઉપયોગ તેના અંગત ઉપભોગ અર્થે ન થતા જન મમૃદ્ધના કિતારે થાય તો દૂર ને દૂર નામની આવાદાનીની પુનઃ સ્થાપના શક્ય બને અને ફરીને એકવાર દુર્ભાગ્ય ભારત વ્યવસ્થાને પ્રગાસિત બને *

(ચંદ્રિકા)

(૨) બે મસ્જિદો

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ

આજકાલ છાપાઓમા દિનપ્રતિદિન લાહોરની શહીદગજ મસ્જિદની કંઈ નહિ ને કંઈ ચર્ચા આવે છે શહેરમા બરાબર બળભગાટ મચી રહ્યો છે બંને બાજુ ધાર્મિક નેશ નેવામા આવે છે એક બીજા ઉપર હુમલા થાય છે એક બીજાની બદનામતની ફગિયાદ થાય છે અને બંનેની વચ્ચે લવાદની—પચની—માફક અગ્રેજ સત્તા પોતાની તાકાત બતાવે છે મને રીડીંગ જાણ નથી કે આ પરપગ કેણે શરૂ કરી, કે કોની બૂલ હતી એ બાબતની તપાસ કરવાની પણ મારી ઇચ્છા નથી આવા પ્રકારના ધાર્મિક અગડામા મને રસ નથી પરંતુ રમ પડે વા નહિ, પરંતુ જનારે દુર્ભાગ્યવશાત્ એ પેશ થાય છે ત્યારે એનો મામલો કચેરો પડે છે હું નિચારતો હતો કે આપણે આ દેશમા કેટલા પાછળ પડેલા છીએ કે નાની નાની વાતો પર જન આપવા તૈયાર થઈએ છીએ પરંતુ આપણી ગુનામી સહેવાને તૈયાર છીએ !

આ મસ્જિદનો વિચાર કરતા મારું ધ્યાન બીજી એક મસ્જિદ તરફ ગયું એ એક ખૂબ પ્રમિદ્ધ ઐતિહાસિક મસ્જિદ છે અને લગભગ ચૌદમો વર્ષથી એના તરફ લાખો બનકે કરોડો આખો ભેટી આવી છે એ ઈસ્લામથી પણ પુગણી છે અને એણે પોતાની આની વાળી આધુનિકમા કેણે જાણે કેટલીયે વાતો ભેદ છે એની સામે મોટામોટા મામાજરનો નાશ થયો પુગણી મતનનો હતી ન હતી ચર્ચા ગઈ, અને ધાર્મિક પરિવર્તન થયા. ધી-જથી, એણે એ બધું જોયું અને જરૂરેક કાન્તિના સમયે એણે પોતાનો ત્રાગ બદલ્યો છે ચૌદમો મોના તોફાનને આ આલીશાન ઇમારતે મદન કર્યું. વગમદે એને પનાબુ, હવાએ તો વસાગે આપ્યો અને માટીએ એના કેટલાક ભાગને ઢાકી દીધો ધડપણ અને શાન એના એકે એક પથ્થરથી ટપકતી દેખાર છે લાગે છે કે એની ગેર ગમત અને રેષાએ રેષામા દુનિયાભરનો અનુભવ આ દોઢ હજાર વર્ષના ગાળાએ ભરી દીધો છે આટલા લાખા કાળ મુઠી કુદરતના બેન અને તુફાનોને મલ્યા એ કંઈ હતું, પરંતુ એથી પણ વધુ કંઈ તો મનુષ્યની મૂર્ખાઈ અને વહજર્ત (જગલીપણ) ને મદન કરવા એ હતું. એના પથ્થરોની ધીંગ દૃષ્ટિ મમીપ માત્રાજ્ય મધાયા અને નાશ પામ્યા, ધર્મને પ્રચાર થયો અને નાશ પામ્યા, મોટામા મોટા માદશાહો, ખૂમચૂરતમા ખૂમચૂરત સ્ત્રીઓ, લાયકમા લાયક આઝમી ચમક્યા અને વગી પાછા પોતાના ગતે માપી આથમી ગયા દરેક પ્રકારની વીગતા પણ એ પથ્થરોએ ભેદ અને નીચના અને કમીનાપણ પણ જોવામા બાકી નથી ગયું મોટા અને નાના, માગ અને ખગમ, મધા આવ્યા અને ચાલ્યા ગયા, પરંતુ એ પથ્થરો હજી પણ કાયમ છે મનુષ્યોની બીકને—તેમના બાળમચ્યાના બેનને, મોટાઓની વડાઈઓ,

* કવિવર શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના એક અગ્રેજ લેખને આધારે.

ફરેળ અને બેવડૂરીને—પોતાની જિયાઈએથી નેઈને એ પથ્થરો વિચારતા હશે કે “હઠારો વર્ષો થયાં પણ એમણે કેટલું જોખું શીખ્યું? હજી એમને અક્ષય અને સમગ્ર આવવાને કેટલો કાળ નેઈશે?”

સમુદ્રની એક પાતળી બાંધ એશિયા અને યુરોપને ત્યાં જુદી પાડે છે—એક પહોળી નદીની માફક ત્યાં જોરફરસ વહે છે અને એ દુનિયાને જુદી પાડે છે. એના યુરોપિયન કિનારાની નાની નાની ટેકરીઓ ઉપર લાઇન્જેન્ટિયનની પુરાણી વસ્તી વસતી હતી. કેટલાય લાંબા કાળથી તે રોમન સામ્રાજ્યમાં હતું. ઇસ્વી સનની ઇસ્લામની શતાબ્દીઓમાં તેની જિગમણી સરહદ ઇરાક સુધી હતી, પરંતુ જિગમણી બાજુએથી આ સામ્રાજ્ય ઉપર અવારનવાર હુમલા થયા કરતા હતા. રોમની શક્તિ ક્ષીણ થતી હતી અને તે પોતાની દૂરદૂરની સરહદોની ઠીકઠીક રક્ષા કરી શકતું ન હતુ. કોર્ષિક વાર પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં જંગલી જર્મનો (રોમન લોક એમને કહેતા હતા તે) ચડી આવતા અને તેમને કાઢવા મુશ્કેલ થઈ પડતું અને કદીક પૂર્વમાં ઇરાકથી કે અરબસ્તાનથી એશિયાઈ લોક ચઢાઈ કરતા અને રોમન ફાળને હરાવી દેતા.

રોમના સમ્રાટ કોન્સ્ટેન્ટાઇને એવા ફેસલો કર્યો કે આપણી રાજધાની પૂર્વ બાજુ લર્થ જની કે જેથી પૂર્વ બાજુના હુમલાઓથી સામ્રાજ્યનું રક્ષણ થાય. એમણે જોરફરસના મુદ્દર કિનારાની પસંદગી કરી અને લાઇન્જેન્ટિયનની નાની ટેકરીઓ પર એક વિશાળ નગરની સ્થાપના કરી. કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ (ઉર્ફે કુરુતુનુનિયા) ના જન્મ વખતે ઇસ્વીસનની ચોથી સદી પૂરી થવા આવી હતી. આ નવા પ્રબન્ધથી રોમન સામ્રાજ્ય જરૂર મજબૂત બન્યું પરંતુ એની પશ્ચિમ તરફની સરહદ વળી વધારે દૂર પડી. કેટલાક સમય પછી રોમન સામ્રાજ્યના એ ભાગ થયા—એક પશ્ચિમી સામ્રાજ્ય અને બીજું પૂર્વ સામ્રાજ્ય. કેટલાંક વર્ષ બાદ પશ્ચિમી સામ્રાજ્યને દુશ્મનોએ છતી લીધું, પરંતુ પૂર્વી સામ્રાજ્ય એક હઠાર વર્ષથી વધારે કાળ સુધી કાયમ રહ્યું. અને એ લાઇન્જેન્ટાઇન સામ્રાજ્યના નામથી પ્રસિદ્ધ રહ્યું.

સમ્રાટ કોન્સ્ટેન્ટાઇને કેવળ પોતાની રાજધાની બદલી એટલું નહિ પરંતુ એથી પણ એક મોટું પરિવર્તન કર્યું. એણે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો. એ પહેલાં ખ્રિસ્તીઓ ઉપર રોમમાં ખૂબ સખ્તાઈથી વર્તન થતું. એમાંથી જો કોઈ રોમના દેવતાઓને પૂજતા નહિ અથવા સમ્રાટની મૂર્તિની પૂજા નહિ કરતા તો એમને મોતની સજા કરવામાં આવતી. તેમને ખુલા મેદાનમાં ભૂખ્યા સિંહની આગળ નાખી દેવામાં આવતા. રોમના લોકોતો આ બહુ પ્રિય તમાસો કહેવાતો. રોમમાં ખ્રિસ્તી બનવું એ ભયની વાત હતી. એવા માણસો ક્રાન્તિકારી ગણાતા. હવે એકાએક જમીન આરમાનનો ફેર પડી ગયો. સમ્રાટ જાતે ખ્રિસ્તી બન્યો અને ખ્રિસ્તી ધર્મ સહુને આદરણીય જણાવા લાગ્યો. હવે પુરાણ દેવતાઓને પૂજનારાઓ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા અને પાછળના સમ્રાટોએ એમને ખૂબ સતાવ્યા. પાછળથી ફક્ત એક સમ્રાટ (જુલિયન) એવો થયો કે જેણે ખ્રિસ્તી ધર્મને તિલાંજલિ આપી અને દેવતાઓનો ઉપાસક બન્યો. પરંતુ હવે તો ખ્રિસ્તી ધર્મ ઊંડી જડ ઘાલી દીધી હતી એટલે બિચારા રોમન અને ગ્રીસના પ્રાચીન દેવતાઓને જંગલને શરણે જવું પડ્યું અને ત્યાંથી. પણ ધીરધીર તે તે ગુમ થઈ ગયા.

આ પહેલાં રોમન સામ્રાજ્યની રાજધાની કુરુતુનુનિયામાં સમ્રાટોની આત્માથી મોટી મોટી ઇમારતો બાંધી થઈ અને ખૂબ જ ઝડપથી તે એક વિશાળ નગર બની ગયું. એ સમયે

યુરોપનું ટોર્ષ પશુ રહે- એનો મુખમલો કરી શકતું ન હતું-રોમ પણ મિનકુલ પાછળ પડી ગયું હતું ત્યાંની ઝમાગતો નવા ઢગની ગધાર્ધ અને નવા પ્રકારના મકાન બનાવવાની સ્થાપત્યમ્થાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, જેમા (મેહરાવ,) ઝમાન, મુમજ, છુર્જ થામયા વગેરે નવા જ ઢગની મનાવટો હતી અને જેની અદર અને થાભના વગેરે ઉપર બારીક મોનન્ટ્રિઝ (મિનાઝરી) નું કામ થતું આ સ્થાપત્યમ્થા બાર્જેન્ટાર્થન કવાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મ્દી મદીમા ક્રુતુન્તુનિયામા એક આવીગાન કથેદ્રવા (મોટું દેવળ) એ કનાનું બનાવ્યું જે સાંઢટા-સોફિયા અથવા સેન્ટ-મોદિયાના નામથી મનાઈ જ બન્યું.

પૂર્વે રોમન સામ્રાજ્યનું આ મોંથી મોટું દેવળ હતું અને અમ્રાગીની ધ્વજ હતી કે તે એનમૂત બને અને પોતાની શાન અને ઊંચા દરજ્જાની કવામા મામાજ્યને યોગ હોય એમની ધ્વજા પૂર્ણ થઈ અને આજન્નિન મુધી એ દેવળ લાર્જ-જેન્ટાર્થની કવાની સર્વોત્તમ ક્રતેહ મનાય છે એટલામા ખ્રિસ્તી ધર્મના બે ભાગ પડ્યા (હુડડા તો ઘણા થયા પણ અડો બે મોટા ભાગનાનો જ નિર્દેશ ડગવામા આવ્યો છે) અને રોમ અને ક્રુતુન્તુનિયામા ધાર્મિ-લગાર્ધ થઈ તેઓ એક બીજાથી છૂટા પડ્યા રોમનો મિશપ (bishop-રડો પાદરી) પોપ હોવાવા લાગ્યો અને યુરોપના પશ્ચિમના દેશોમા એ રડો મનાવા લાગ્યો, પરંતુ પૂર્વના સામ્રાજ્યે એને ન મન્યો અને ત્યાંના ખ્રિસ્તી દેવળની મત્તા અવગ થઈ ગઈ એ orthodox church—મતાનની ધર્મ-હોવાવા લાગ્યો અને કટલીક સાર ગ્રીક ચર્ચધર્મ (Greek church) પણ હોવાનો ડાગલુ કે ત્યાંની ભાત ગ્રીક ચર્ચ ગઈ હતી આ એર્થોડોક્સ ચર્ચ ગણા અને તેની આમપામ પણ ફવાયેયુ હતું.

મેન્ટ સોફિયાનું દેવળ ગ્રીક ચર્ચ (ધર્મનું) કન્દ હતું અને તામો ત્યાં મુધી એ પ્રમાણે ગ્યું વચમા એક નખત રોમના પદસાગા ખ્રિસ્તીઓ (જે મુમનમાનો ગાયે ક્રુએકઝ-જેદાદ વડા આવેના તે) ક્રુતુન્તુનિયા ઉપર ટૂંકી પડ્યા અને એની ઉપર એમને ડગને પણ જમાવ્યો પરંતુ એમને જનદી દાખા કાઢ્યા.

આખરે જનાર પૂર્વ રોમન સામ્રાજ્ય જે એક દક્ષિણ તરફથી અધિક મમય મુધી ટળી ગ્યું હતું અને મેન્ટ મોદિયાની જિજ્ઞાસી પણ નમો તરફની લગમગ થયેલી હતી ત્યારે એક નવો હુમલો થયો જેણે આ પુગણા સામ્રાજ્યનો અન આણ્યો પરંતુ મદીમા ઓરમાનની તુર્કોએ ક્રુતુન્તુનિયા ઉપર વિજય મેળવ્યો પર્ગિલામ એ આવ્યું કે ત્યાંનું જે મોંથી મોટું ખ્રિસ્તી દેવળ હતું તે હવે મોંથી મોટી મજિદ મની મેન્ટ મોદિયાનું નામ આપા મુદિયા થઈ ગયું એની નરી જિજ્ઞાસી પણ મેન્ડો તરોની મની એક ગાઢુ એ આવીશાન મજિદ એવું નિશાન બન્યું કે જેના ઉપર દૂરદૂરથી નજર પડતી અને મોટામોટા મનસુખા બધાતા હતા એગણીમમો મદીમા તુર્કો સામ્રાજ્ય ડગનેર થતું ચાલ્યું અને ગણિત મજજૂત બનતું ગયું ગણિયા એવડો મોટો દેગ હોવા જના મન્ધ દેશ હતો એ આખા સામ્રાજ્યમગમા એવું બંધ ન હતું જે હડી નકતુમા મગથી જરૂરી નકે અને કામમા આવી ગકે આ કાગળે ગણિયા ક્રુતુન્તુનિયા તરફ લોભજરી મીટ માડી ગ્યું હતું એનાથી વધારે આકર્ષણ તો આખ્યાત્મિક અને મારફતિક હતું ગણિયાનો ઝાગ (czar) પોતાને પૂર્વ રોમન મમાગનો વારમ મમજતો હતો, અને એની પુગણી ગાળ્યાની પોતાના કલતમમા વાવરાની મદરસામમા મેવનો હતો જાણેનો મતાનની ગ્રીક ધર્મ (orthodox Greek Church) એ તેનું મુખ્ય દેવળ મેન્ટ મોદિયા હતું પોતાના ધર્મના એવા પુગણા ઓ પ્રનિગિન દેવળને નામ

મસ્જિદ અને લી જેવી એ રશિયાને અસહ્ય લાગ્યું. એની ઉપર જે ધરભામી નિશાની—હિલાલ-અર્ધચન્દ્ર—હતી તેને બદલે ગ્રીક ક્રોસ (વધસ્તંભ) હોવો જોઈ એ.

ધીરેધીરે ઓગણીસમી સદીમાં ઝારનું રશિયા કુસ્તુન્તુનિયા તરફ વધવા લાગ્યું. જ્યારે એની નજદીક આવ્યું ત્યારે યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો બહારાઈ ગયાં. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સે અડચણો નાખી, લડાઈ થઈ અને રશિયા કંઈક અટક્યું. વળી ફરી પ્રગતિ શરૂ થયેા અને વળી પાછા રાજનૈતિક દાવપેચ શરૂ થયા. આખરે સને ૧૮૧૪નું મદાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને તેમાં ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, રશિયા અને ઇટલીની વચ્ચે સમજૂતી થઈ ગઈ. દુનિયાની આગળ તો જિંથા સિદ્ધાન્ત બતાવવામાં આવ્યો—આઝાદીનો અને નવા દેશોની સ્વતન્ત્રતાનો—પરંતુ પડદા પાછળ ગીધડાંની માફક લાશની રાહ જોતા એના દુકડા કરવાના છૂપા મનસૂબા નક્કી કરેલા હતા..

પરંતુ એ મનસૂબા પણ પૂરા ન થયા. એ લાશના મળવાની પહેલાં જ ઝારના રશિયાનું નામનિશાન નીકળી ગયું. ત્યાં ક્રાન્તિ થઈ અને સત્તા અને સમાજ, બંનેની ફેરબદલી થઈ ગઈ. બોલ્શેવિકોએ તમામ જૂના છૂપા કરારો યુરોપની મોટીમોટી સામ્રાજ્યવાદી શક્તિઓ ફેટલી ધોકાબાજ છે એ બતાવવા પ્રસિદ્ધ કર્યાં. સાથેસાથ એ પણ વાતની ચોખવટ કરી કે એ (બોલ્શેવિક) સામ્રાજ્યવાદની વિરુદ્ધ છે અને બીજા કોઈ દેશ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવાનું એને પર્મદ નથી, અને હરકોઈ પ્રગતને સ્વતન્ત્ર રહેવાનો અધિકાર છે.

આ સફાઈ અને નેક દાનત પશ્ચિમની વિજયી શક્તિઓને પર્મદ ન પડ્યાં. એમના મત પ્રમાણે છૂપા કરારોને આમ ઉધાડા પાડવા એ સત્તજનતાતી નિશાની ન હતી. ખેર, પણ જો રશિયાની નવી સત્તા નાલાયક છે, તેથી એ કંઈ પોતાના આવા સુંદર શિકારોનો ત્યાગ ન કરે એમ તો ન બને. એમણે—ખાસ કરીને અંગ્રજોએ—કુસ્તુન્તુનિયા ઉપર કબજો જમાવ્યો. ૪૮૬ વર્ષ પછી આ પુરાણા શહેરની સત્તા મુસલમાનોના હાથથી નીકળી ખ્રિસ્તીઓના હાથમાં આવી. સુલતાન—ખલીફા જરૂર હાજર હતો પણ એ રમકડા જેવો હતો, જે બાજુ ફેરવે તે બાજુ ફેરે. આવા સુધિયા મસ્જિદ બની હતી. પરંતુ જ્યારે સુલતાન મતે ત્યાં જુમ્હાની નમાજ પઢવા જતો ત્યારેના સ્વતન્ત્ર સમયના એના દેહાર કયાં હતા ?

સુલતાને માથું નમાવ્યું, ખલીફાએ યુક્તામી સ્વીકારી; પરંતુ થોડા તુર્કો એવા પણ હતા જેને એ સ્વીકાર્ય ન હતું. એમાંનો એક મુસ્તફા કમાલ હતો, જેણે યુક્તામી કરતાં બળવાને સ્વીકાર્યો.

એ અરસામાં કુસ્તુન્તુનિયામાં બીજે એક વારસ અને હકદાર જિભો થયો. એ ગ્રીક પ્રગ્ન હતી. લડાઈ બાદ ઝોસને બહુ પ્રદેશ મફત મળ્યો, અને એ પુરાણા પૂર્વી સામ્રાજ્યનાં સ્વાતો જેવા લાગ્યા. આજદિન સુધી તો રશિયા વચ્ચે આવતું, અને તુર્કો તો હાજર જ હતું. હવે રશિયાની અડચણ દૂર થઈ અને તુર્કો હારેલા થાકી ગયા હતા. રસ્તો સાવ સાફ દેખાતો હતો. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સના બહેખોંઓને રાજ કરી લીધા પછી વંધો શો રહ્યો ?

ના, પણ એક જગરી મુશ્કેલી હતી. એ મુશ્કેલી તે મુસ્તફા કમાલ પાશા. એણે ગ્રીક હુમલાનો સામનો કર્યો અને પોતાના દેશમાંથી ગ્રીક લશ્કરને ખૂરી રીતે હરાવીને ભગાડી કાઢ્યું. એણે સુલતાન—ખલીફાને, જેણે પોતાના મુદ્દના દુશ્મનોને સાથ આપ્યો હતો તેને દેશદોષી કહી દેશનિકાલ કર્યો. એણે દેશમાંથી સસ્તનત અને ખિલાફત બંનેને દફનાવી દીધાં. એણે પોતાના પડેલા અને થાકેલા દેશને હઝારો મુશ્કેલીઓ અને દુશ્મનોની સામે જિભો કર્યો અને તેમાં ફરીથી નવો પ્રાણ ફૂંક્યો. એણે સૌથી મોટાં પરિવર્તન ધાર્મિક અને સામાજિક કર્યો. સ્ત્રીઓને પરદામાંથી બહાર આણી જાતિમાં સૌથી આગળ મૂકી. એણે ધર્મના નામ

પર થતી આપમઆપમની લડાઈને દૃશ્યાવી અને માથુ ઊંચુ ન થતા દીધું. એણે મહુમા નરી તાનીમનો ફેનાવા કર્યો હમરો નર્પના પુરાણા ગિનાજો અને ગસ્તાઓને ખતમ કર્યો

પુરાણી રાજધાની કુસ્તુન્તુનિયાને પણ એણે એ પદવીથી ઉતારી દીધી દોઢ હમર વર્ષથી એ બે મોટા મામ્લાઓની ગજધાની ગઢી હતી હવે એશિયામા અંગેગ નગર-એક નાનુ શહેર-રાજધાનીનું મન્યુ એ નાનુ કે પરતુ તુર્કોની નરી શક્તિનો એ- નમૂનો છે કુસ્તુન્તુનિયાનું નામ પણ મદવાને ઇસ્તામ્બૂલ નામ આપ્યું

અને આયા સુશીયા ? એનું શુ થયું ? એ ચૈદસો વર્ષની ઇમાગત ઇસ્તામ્બૂલમા ઊભી છે અને જિન્દગીની ચડઉતર જોયા કરે છે નવસો વર્ષ સુધી એણે ગ્રીસના ધાર્મિક ગાન સાલજ્યા અને ગ્રીક પૂજામા ગરેલી અને પ્રગરની સોડમ લીધી પછીથી ચારસો એસી વર્ષ સુધી એણે અગરી અવાજ એના કાનોમા અથડાતા અને નમાજ પઢનારાઓની હારોની હારો એના પથ્થર ઉપર ઉભી ગઈ અને હવે ?

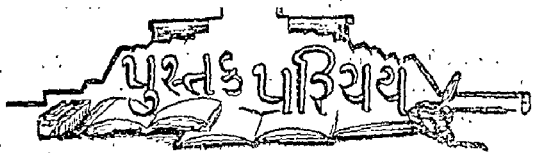
એક દિવસ, કુછ મહિનાઓની વાત છે—આજ ૧૯૩૫ની સાલમા ગાઝ મુતકા ડમાવ પાશા (જેને ખામ ખિતામ અને નામ આતા-તુર્ક નરાજરામા આવ્યા છે તે) ના હુકમથી આયા સુશીયા મસ્જિદ ના રહી કોઇ પ્રકારની ધામધૂમ વિના ત્યાના મુસ્લિમ મુસ્લાઓ વગેરેને લડાની દીધા અને બીજી મસ્જિદોમા મોકલી દીધા અને એ નક્કી કરવામા આવ્યું કે આયા સુશીયા હવે મસ્જિદ નહિ ગહે પણ લાઈબ્રેન્ટાઈન કયાઓનું સમ્રહસ્થાન બનશે તુર્કોનો આગમન પહેલાનો લાઈબ્રેન્ટાઈન જમાનો એ ખ્રિસ્તીઓનો હતો તુર્કોએ કુસ્તુન્તુનિયાનો ડમજો ઇ મ ૧૪૫૨મા લીધો હતો, એ મમયથી મમજવામા આવે છે કે લાઈબ્રેન્ટાઈન કયા પૂરી ચઈ એથી હવે આરા સુશીયા એક રીતે જોતા ફરીથી ખ્રિસ્તી જમાનામા પાછી ફરી—મુસ્તકા ડમાવના હુકમથી !

આજકાલ ત્યા ખૂબ ઝડપથી જોવાણુ ભ થઇ ગયું છે માટીના થરોમાથી સાફ ખરીને પુરાણી મોન્એઈક કાની ચીજો ગઢવામા આવે છે લાઈબ્રેન્ટાઈન કાના વિશાગદોને અમેરિકા અને જર્મનીમાથી મોલાવનામા આવેલા છે અને એમની દેખરેખ નીચે કામ ચાલી ગયું છે આયા સુશીયાના મુખ્ય દગામ્લ ઉપર ‘ મઝદાલ્લર ’ ની તક્તી ચટકે છે અને દરવાન બેઠો છે એને તમારી છત્રો યા લાડડી મોપી, ટિકિટ ખરીદી અદર જઈને એ પ્રમિદ્ધ પુગણી કાના નમૂના જોઈ શકો છો અને જોતા જોતા આ મમાગના નિચિત ઇતિહાસ ઉપર વિચાર કરજો, તમારી બુદ્ધિને આગળપાછળ દોડાવજો અને કપી કપી તસવીરો, કયા કયા જુનમો, અત્યાચારો તમારી મામે આવે છે તે જોશો એની દીનાયોને કહેજો કે તે પોતાની કયા સમજાવે અને એનો અનુભવ તમને આપે કદાચ ગઈ જાન અને પરમ દિવસ જે ચાલ્યા ગયા તેના ઉપર વિચાર કરનાથી આપણે વર્તમાનને મમજીએ, કદાચ ભનિધના પગને પણ દૂર કરીને આપણે આગે બઢી શકીએ

પરતુ એ પથ્થર અને દીનાલો શાન્ત છે એણે ગનિસારની ખ્રિસ્તીઓની પૂજા પણ બહુ જોઈ છે અને જુમ્માની નમાજો હવે હન્ક મિનની પ્રદશની એની હાવામા છે ! દુનિયા બદલાની ગઢી પણ એ કાયમ છે એના વગાયેના ચહેરા ઉપર આણુ પાતણુ હાન્ય જળાય છે, અને ત્યારે ધીરો અવાજ કાનોમા આવતો હોય—“ ઇન્માન પરુ કેટલો એવદૂદ અને અજાન છે કે હમરો વર્પના અનુભવથી શીખતો નથી પરતુ વારે વારે એની એ જ એવદૂદી કરે છે ”

અવમોગા જેઠ

નવવરસાલ દવે

નવલગ્રંથાવલિ : તારણ કાઢનાર : નરહરિ દારકાદાસ પરીખ; નવજીવન પ્રકાશન મંદિર; બે રૂપિયા.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનને અમે આવકાર આપીએ છીએ. વર્તમાન ગુજરાતો સાહિત્યના ઘડતરમાં જેમ નવલરામનો ફાળો અગત્યનો છે તેમ એ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીના ઘડતરમાં પણ નવલરામના લેખોને સ્થાન છે. સાહિત્યના ઇતિહાસને અંગે તો તેમનો અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ. પણ તે સિવાય પણ તેમનું ગદ્ય ભાષાના સંસ્કાર પાડવા માટે અગત્યનું છે. આપણા અર્વાચીન ગદ્યના—એક દૃષ્ટિએ કહીએ તો ગુજરાતી ગદ્યના—મૂળ ઘડનારા નર્મદ અને નવલ દત્તા, તેમણે તે વખતની ખોલાતી ભાષામાંથી જ સાહિત્યનું ગદ્ય કેળવ્યું, અને એ કેળવણીપદ્ધતિના સંસ્કાર વિદ્યાર્થીના મન પર પડવા જોઈએ. હજી પણ ખોલાતી ભાષા અને સાહિત્ય ભાષા બંને વચ્ચે જીવંત વિનિમય સંબંધ નિરંતર આપ્યા કરતો હોવો જોઈએ.

આ સંપ્રદમાં નવલરામનાં લખાણોમાં જે કાંઈ વાંચવા જેવું છે તે સ્પષ્ટતાનો સમાવેશ થાય છે. લેખક લખે છે તે બધું એકમરખું જીવન ભોગવી શકતું નથી. ધણું તાત્કાલિક પ્રયોજનના અંગનું હોય છે અને તેવું સંપ્રદાવાની જરૂર નથી,—પછી તેમાં પણ દાર્શ મહાન મિદ્ધાન્ત કે સત્યનું કથન આવતું હોય તો જુદી વાત. આ સંપ્રદ આર્ય નવલગ્રંથાવલીમાંથી કરેલો છે. અને સાહિત્ય ઉપરાંત આપણા જમાનાના પ્રશ્નો ઉપર ને સમયે આપણા વિચારોએ શું કહેલું તે જાણવાના સૌંધનરૂપ પણ છે.

આ સંપ્રદમાં પ્રસ્તાવના ઘણો મહત્વનો ભાગ છે. અને તેને માટે શ્રી નરહરિ પરીખને ધન્યવાદ થટે છે. સંપ્રદાકમાં જે મૂળલેખક તરફ સમભાવ જોઈએ તે તેમનામાં છે, તે માથે સંપ્રદમાં અને સાહિત્યતુલનામાં પણ તદ્દરથ વિવેચનદૃષ્ટિ તેમણે જતાવી છે. એક વિવેચક તરીકે નવલરામે શું શું કર્યું તેના ઉત્તમ અને સદાકાલ ધૃષ્ટ એવા અંશો ક્યા, અને વિવચનદૃષ્ટિમાં નવલરામની મર્યાદા ક્યાં આવી ગઈ ને સર્વ તેમણે જરાબર જનાવેલું છે. અને આ કામમાં તેમના પુરોગામી ગોવર્ધનરામ અને નરસિંહરાવના લેખોનો તેમણે યથાયોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે.

આવા બીજા સંપ્રદો આપણા સાહિત્યમાં હજી થયાની જરૂર છે. મણિભાઈ નવુલાઈની 'સુદર્શનઘઘાવલી'નું અને ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીના લેખોનું તારણ તો તરત થવાની જરૂર છે. જાહેર ફોટાથી આલતી આપણી અનેક સંસ્થાઓમાંથી હરકેઈ આ કામ કરાવી શકે, અને એવું કામ કરવાને યોગ્ય વ્યક્તિઓ ન મળે એમ અમે માનતા નથી.

નિરંજન :—લેખક : સ્વેચ્છા મેધાણી; પ્રકાશક : ગૂર્જર મંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; કિં. રૂ. ૨.

શ્રી મેધાણીની આ પહેલી નવલકથા છે. સફળ રીતે ટૂંકી વાર્તાઓ લખ્યા પછી એમણે નવલકથાને પણ હાથમાં ગંભીરતાપૂર્વક લીધી છે એ હર્ષનો વિષય છે.

‘નિરંજન’ એક કોલેજિયનની કથા છે. એક કાઠિયાવાડી રાજનગરનો વતની સુવાન નિરંજન મુખ્યમાં કોલેજમાં ભણે છે. વાર્તાનાં બધાં પાત્રો એક કે બીજે મંથરે એની આસપાસ ગૂંથાય છે. વાર્તામાં બે પ્રવાહો અરસપરસ ગૂંથાતા વહે છે. એક તેના કોલેજીયનનો, બીજો તેના ગૃહજીવનનો. પહેલો પ્રવાહ વેગથી અને વધારે ‘ઝંગકાટથી’ વહે છે, બીજો મંદ છતાં વધારે ઊંડાણમાં ચાલે છે. કોલેજીયનનાં પ્રવાહ સુનીલા, પ્રતિનાયકનું થોડું કામ કરતો કલબનો સેક્રેટરી, ગુજરાતીના પ્રોફેસર, કોલેજના પ્રિન્સિપાલ, રજિસ્ટ્રાર, અને છેવટે લાલવાણી એટલાં મહત્વના પાત્રોને નાયક સાથે સાંકળે છે. એના ગૃહજીવનનો પ્રવાહ તેનાં માતપિતા, બહેન, રાજનગરના દીવાન અને તેની પુત્રી સરયૂ અને ટપ્પાવાળો અભરામ એટલાં પાત્રોની આજુબાજુ વહે છે.

પહેલા પ્રવાહમાં વાર્તા કોલેજીયનનાં તોફાન, સુવાનોનું સ્વીદાક્ષિણ, પરસ્પર હરીફાઈ, સુવાનોની બિનજવાબદારી, પ્રોફેસરની પામરતા અને દયાજનક પ્રપચરીતિ, અને છેવટે સુવાનોની સમતીય કામુક્તા એ પ્રસંગોની આસપાસ ફરે છે. બીજા પ્રવાહમાં ગામડાના એક શિક્ષકની પુત્રવત્સલતા, એક દીવાનની દીકરીને ચાળે પાડવાનાં પાંપળાં, અને એક અર્ધશિક્ષિત સુવતીના હૃદયની અછતી વેદના આ વાર્તાનો વિષય બને છે. હજી મંથરમાં કહેવું હોય તો વાર્તા નિરંજન, સુનીલા અને સરયૂ એ ત્રણ પાત્રોની આસપાસ ફરતી ‘કોલેજીયનની ગંદકી,’ ગ્રામજીવનની પામરતા અને એક મહાન યવા મથના પણ નબળી કરોડવાળા સુવાનોનાં મંથરોને આલેખે છે.

કર્તા આ પાત્રોને જીવનની બાહ્ય આકર્ષક ઘટનાઓને બદલે મુખ્યત્વે તેમના આંતર-અનુભવોને વધારે નિરૂપે છે. સરસ્વતી ધ્વજવંદન, પરીક્ષાનું ‘અખડગંતર’ અને લાલવાણીનો કિરસો એ આગળપડતા બનાવોને બાદ કરતાં બાકીની વાર્તા નિરંજનનો સુનીલા સાથેનો સંબંધ અને ‘બિચારી’ સરયૂનું પાણિગ્રહણ એમાં જ સમાઈ જાય છે. પણ એક આકર્ષક કથાનક રજૂ કરવા કરતાં આજના સુવાનતા અને સુવતીના કેટલાક પ્રશ્નોને જ લેખકે પોતાનું લક્ષ્ય બનાવ્યું છે, અને તે યોગ્ય છે. આકર્ષક ઘટનાઓ વિના પણ પાત્રોના મનોરગતને વિષયભૂત કરતી કથાઓ ઉમદા રચના થઈ શકે છે માત્ર એમાં રસની જમાવટ કરવી એ પહેલાં કરતાં વધારે ભારે વિકટ કામ છે.

એવી પ્રશ્નપ્રધાન નવલકથામાં બનાવો નહિ પણ પાત્રો પોતે રસતો, વિષય બને છે. એમાં નાયક, નાયિકા કે બીજાં પાત્રો કોઈ મહત્વનું—એટલે કે છાપામાં આવે શકે એવું એક કામ ન કરતાં હોય, તોપણ તે રસનાં કેન્દ્ર બની શકે. આવાં પાત્રોનું માનસજીવન, તેના કલહો, ઉમેદો, આશાઓ, આકર્ષણો, ધર્ષણો, વિગતો અને પરાજયો, એની આલેખના એ પ્રધાન વસ્તુઓ હોય છે. પણ ઘટનાપ્રધાન નવલકથા પેઠે એમાં પણ એ જ સળગતા, વિકાસ, સંભવિતતા, એકરૂપતા, તથા પાત્રોની સમ્પ્રાર્થ વસેલાં હોવાં જોઈએ. બાહ્ય ઘટના

કેરતાં ભાવગત વધારે સૂક્ષ્મ છે, તેનું આલેખન વધારે મનોરમ છે, પણ તેથી જ તે અસ્પર્શક્ષમ હોઈ વધારે મુશ્કેલ છે.

કોલેજીયલ અને આજનો યુવાન એ વસ્તુ અહીં મૂક્યાં છે એ રીતે આપણે ત્યાં પહેલી વાર રજૂ થાય છે. કોલેજનો યુવાન અને તેની સાથે ભણતી યુવતી એને આજનો એક મોટો ધગધગતો પ્રશ્ન કહીએ તો ખોટું નથી. એ યુવાન શું છે, એ યુવતી શું છે તે આલેખના લેખકે અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

આર્થિક અવદશા, જૂના કુટુંબગ્રંથો, યુવાનીનાં આકર્ષણો, કર્તવ્ય તે અગ્નિકુંડ, કાન્તિ અને નવનિધાનતા હિસારો, અને તેમાં ઘણી વાર સુકાનવિનાની હોડી જેવું ચંચળ મન, દૃઢ ઇચ્છાશક્તિનો અભાવ, અસ્પષ્ટ જીવનદર્શન, અને ક્રિયાશક્તિનો અભાવ, એવાં એવાં અનેક તત્ત્વો યુવાનની અંદર અને આસપાસ ખડાં છે. શૈક્ષણિક મર્જેલો હેમ્લેટ, અશ્વત્થામા પેઠે, હંછ લંગી ચિરંજીવ જ રહ્યો છે.

ઉપર જણાવ્યું તેવું પુષ્કળ સંભારવાળું વસ્તુ છતાં વાર્તામાં રસનો પ્રવાહ મંદ લાગે છે, પાત્રોનું સર્જન કાંઈ છે. તે તેમનાં લક્ષણોમાં એક બાજુ જ ઢળી જતાં લાગે છે. એટલે વિવિધ ધૃષ્ટાંતના બનાવ બનવાને બદલે અમુક લક્ષણોનાં વાહક માત્ર બની જાય છે. શ્રીપતરામ મારનર એટલે કે સાક્ષાત્ પુત્રપરાયણતા, દીવાન એટલે દીકરીને વરાવવાની ચિતાવાળો પામર પિતા, સરયુ એટલે કે પિતાની દોરી દોગતી દીન દીકરી, કલગનો સેક્રેટરી એટલે કે એક દુષ્ટ પ્રતિનાયક, અભારામ ટપ્પાવાળો તો કે મર્દાનગીનો વકીલ, સુનીલા એટલે કે છેલ્લા બેત્રણ પ્રસંગો બાદ કરતાં યુવાનો તરફ નાકનું ટેરનું ચડાવી ફરનારી કોલેજીયલ અને છેવટે વાર્તાનો નાયક નિરંજન તે કામાર્પણ અને એક મર્યાદિત આદર્શ વચ્ચે અચડતો યુવાન.

વળી પાત્રોનો વિકાસ સળંગ સુમંગલ રીતે નથી થતો. “આ મિસ્તર આપણી રીયલ છે” એવાં માથાવાદ શબ્દોથી નિરંજનને દીકરી પાસે યોગબાવનાર દીવાન એ દીકરી માટે નિરંજનની ખુશામતમાં કેટલી દૃઢ લગી નીચો પડે છે! દીવાનનું એ પ્રથમ દર્શનનું સત્તાશીત્ર રૂપ નવલકથામાં આગળ કશું ઉપયોગનું નથી રહેતું.

નિરંજનને પ્રથમ દર્શને ‘માયકાંગલો’ ગણતી સરયુ ક્યાં તત્ત્વોથી નિરંજન તરફ ખંચાઈ તેના જીવનને અનુરૂપ શ્રમજીવનની સાધના કરે છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. નાયકની સાથે પરણનાર પાત્રની મનઃસંવેદના બહુ અછતી રહી છે.

નવલકથાની નાયિકા સુનીલા છે. એ નિરંજન ઉપર ખરેખર મુગ્ધ છે, એનું તો છેક છેવટે જ વાચકને જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં લગી એ એની તોછડાઈ, તિરસ્કાર અને અપમાનનાથી નિરંજનને અને વાચકને દટગાંગવા કરે છે. જ્યારે જ્યારે પણ સુનીલા અને નિરંજનના મળવાના કે સદસંપર્કના પ્રસંગો બને છે ત્યારે તેમના આંતરગ્રંથમાં મીઠાશ, ‘ઝગમગતા’ કે ગૂઢ આકર્ષણની આપણે આશા રાખીએ છીએ, પણ તે સફળ થતી નથી. લપસેલા નિરંજનને મદદ કરતી, સરયુની સદચરી તરીકે કામ કરતી, ‘વજ્રવેદન’માં અગ્રભાગી થતી, નિરંજનને બોરેડીનો વાઘીમાં ચૂમરોએ ચડાવતી સુનીલા અર્ધાં પ્રસંગોને અંતે મીઠાશને બદલે એક રીતનો કસ્ટ અણગમો પેદા કરે છે. આ બધો વખત નિરંજન પ્રત્યે તેને રોડ તો હોય છે જ. પણ સ્ત્રીઓ પોતાની કામુક્તા કે રોડનું પ્રદર્શન આવી જ રીતે કર્યા કરે તો ક્યારે પ્રિય બની શકે? છેવટે એ નિરંજન પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે એમાં પણ પ્રેમની

નિશ્ચિત ફિઝિક્સનું કારણ આપીને આ જાજરમાન સમીવાના સ્વેચ્છિકપણમાં બધાં શ્રદ્ધા અને નિઃશ્વેદને પૂર્ણ હોત તો સારું ન થાત !

નિરગ્ન શરૂઆતના કોલેમના બતાવેલાં સરચૂને સાચો તેનો 'મમકાંક્ષી' સાથે છે. એની પાનાના વિગતથી તેનામાં તેજ દેખાય છે. ૧૨૫ રૂબામાં એ જરા બહાદુરી કરે છે. અને કોલેજીયલનું નવવિમાન એ એની એક તમત્તા બની રહે છે. પહેલા નંબરે પાસ થવું, વિદ્યાર્થીશ્રિય ફેલો થવું એ તેની હેવટની સિદ્ધિ છે.

પણ પરીક્ષાઓમાં પાસ થનાર નિરગ્ન એના સ્વેચ્છિકતામાં સાચા નાપાસ છે. સમીવાના ઇબ્દોમાં કહીએ તો તે 'સોધો' છે, મોળો છે. સરચૂ એને મારે ગાંડી મારી છે, તોપણ તેને અમરસમ દેખાવાળો પાનો ચડાવે છે ત્યારે જ તે કાંઈ અમરસમ બને છે. પણ બાપની સાથે આટલું બધું શરતી પરણવાનું રીતકાર્યો પછી સરચૂ તરફની એનો અભિસાર બીતરાકમ વિનાનો બની જાય છે.

જુસાનીનો મુખ્ય પ્રશ્ન સ્વેચ્છિક છે. નાવક જે પણ પામે—સમીવા, સરચૂ, બંને લાલવાણી સાથે સમયમાં આવે છે તે એ પ્રશ્નના જુદાંજુદાં રંગોને રજૂ કરનારા બને છે. લાલવાણી એ એ કે પુણ્યના સમતીય સ્વેચ્છિક સ્વરૂપ છે. એના સ્વેચ્છિક રચનાત્મક છે, સામીત્ત્વ છે એ કમળ શાળીએ તોપણ, તથા તેના પ્રશ્ન પ્રત્યે સમાવાની જરૂર નથી. એ જાહેરે અમરને લાગ છે કે, અહીં છેડાયેલો બોઈ ધણા સુગમ—એ રીતકારવા જ્યાં રમતી દરિયામાં આ પ્રશ્નની રજૂઆત હિતમ નથી થઈ શકી. નિરગ્નનો સરચૂ માંથેનો મળેલ આત્મગત ઉત્તમતા કરતાં તે પશ્ચિમી પ્રેરણાને બનેલો છે, એ મુદત છે, ઘોડી શિદ્ધિ છે, જુદી જગતી ગદિથી છે, એ તેની એકાંતે આખા મંત્રાંશમાં દર્શાય રહ્યાન નથી.

એવું તત્ત્વ લેખક શા માટે પ્રબોધે છે ? આવું જો ખાનામાં વહેંચાતું જીવન ઇષ્ટ, કે સ્નેહ અને સહચારનો મેળ કરી શકાય તેવું ઇષ્ટ ? નિરંજનના ચિંતનમાં તેનો થોડો જગ્યા મળે છે. પણ ખીજવરને પરણી જતી ગર્ભ એ તો એનો જ વિચાર છે કે લેખકનો ? એ પોતા માટે એવું દ્વિધા જીવન અશક્ય કહી શકે છે. સ્ત્રીને માટે દ્વિધા જીવન શક્ય, પુરુષને માટે નહિ. “ સ્ત્રી પુરુષને આપે છે અધૂરું. માગે છે પૂરેપૂરું ” આ એણે તારવેલો સિદ્ધાંત છે. વસ્તુ-સ્થિતિ એથી જીવડી પણ નથી ?

વળી, ખીજ એક દષ્ટિ પણ લેખક મૂકે છે. સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ કેવો હોય ? “ સ્ત્રીને શુભામ સ્વામી નથી જોઈતો...સમોવડો પણ નથી જોઈતો. સમાન હક્કોની તો કેવળ વાતો છે. એને તો શાસક, સાહસવીર ઉત્તનમથ્થો સ્વામી જોઈએ. ” પુરુષના “ હનુતર ગુના પણ હમાનદાર મરદાઇને માથે અસ્ત્રી માફ કરે છે. ” આ કઈ ભાવનાઓ છે ? હનુતર પુરુષમાં સામર્થ્યની સરમાઈ ગાયા કરવી ઇષ્ટ છે ? સ્ત્રી શું ભાર્યા બનવામાં જ હમેશાં સંતોષ માની લેશે ?

આમ આખી નવલનો કેન્દ્રિત વિષય જરા વિચિત્ર સ્વરૂપમાં નિરૂપાયો છે. અમને પૂછવા મન થાય છે કે આ સ્ત્રી. મેઘાણીનું ખરેખર ગભીર દર્શન છે ?

વાર્તામાં ચમક ઘણે ફેંકાણે આવે છે. દીવાનના મોંથી ઉચ્ચારતો ‘ બખડગંતર ’ શબ્દ અચૂક હાસ્ય પૂરું પાડે છે. પ્રે. સ્યામમુંદરની કથની, ‘ ચાઈલ્ડ હેરોલ્ડ ’ માંની કથા, જ્વજ્વ વંદનનો પ્રસંગ, શારદાનું ગીત, ‘ ગઝલું જોડીશ ’ માં એ પ્રસંગો અચ્છી રીતે ઉઠાવ પામ્યા છે. કોલેજજીવનનો ઉત્સાહ, તેમજ પ્રેક્ષકોના સડા સારી રીતે મૂક્યા છે. નિરંજનનાં મનોમંથનોમાં કેટલીક સૂક્તિઓ મજાની આવી ગય છે.

‘ રસધાર ’ અને વાર્તાઓમાં વિકસેલી સ્ત્રી. મેઘાણીની રંગદર્શી શૈલી એ જ હમેશાં અહીં વહે છે. પણ એ જ રંગદર્શિતા નવલકથામાં કાર્યસાધક નથી નીવડતી. નવલકથા જેવી લાંબી કૃતિ માટે સાતત્ય જાળવતી સ્વસ્થ શૈલી જરૂરી હોય છે. અને રંગદર્શિતામાં સ્વસ્થતા તો નથી જ હોતી. નવલકથામાં જોએક પ્રસંગોનું નિરૂપણ જરા પ્રાપ્તિતામાં પણ સરી ગયું છે. નિરંજન પોતાના હરીફ સેક્રેટરીને સુનીલાની સાથે મોટરમાં બેસીને ફરતો જે રીતે કલ્પે છે, તેમજ છેલ્લા પ્રકરણમાં અભરામ તેને જે રીતે પાનો ચડાવે છે એ પ્રસંગો જરા વધારે સુરચિત્રી લખવા જેવા હતા.

આમ નવલકથામાં મૂળતરૂનો જેવાં કે પાત્રાલેખન, વસ્તુવિન્યાસ, સ્વસ્થ સાતત્યભરી શૈલી, એમાં થોડી કચારા છતાં તથા લેખકની દૃષ્ટિ કેટલાકને મન થોડી કે ઘણી ચર્ચાસ્પદ હોવા છતાં વાર્તા રંજક બની શકી છે; તથાપિ નવલિકાઓ કે ‘ રસધાર ’ ની કથાઓમાં જે લેખક-રસની પરાકાષ્ઠા અનુભવીએ છીએ તે અહીં નથી મળતી.

છેલ્લા બે દસકાઓમાં સ્ત્રી. મેઘાણીની પ્રવૃત્તિઓ જેતાં એમની વિવેકદૃષ્ટિ વિકાસતી ગઈ છે. તેમની સર્જનશક્તિ સફળ રીતે બાળકાળે, કાળે અને નવલિકાનાં મૌલિક સર્જનમાં પાંગરી છે. એ હવે આ નવલકથાની નવી ડાળે ફૂટવા માંડી છે. તો ત્યાં પણ તે યશસ્વી રીતે ફળશે એવો અમને વિશ્વાસ છે.

અંશવિદ્યા:—(અડધાર લાયબેરીનું ત્રૈમાસિક જુલેટિન) પ્રારંભ ૧૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૭ થી; વાર્ષિક લેવાજમ રૂ. ૬-૦-૦.

થિયોસોફિસ્ટનું મુખ્ય કેન્દ્ર દક્ષિણ તરફ અંધારમાં છે, એ વાત ધણા જાણના હશે. સાંનું અન્યાયનું દુનિયાના સારામાં સારાં અંધારમાંનું એક છે, એમ કહેવાય છે. તેની શરૂઆત થિયોસોફીકલ સોસાયટીના પ્રમુખ-સંસ્થાપક કર્નલ એચ. એસ. આલકોટ ૧૮૮૬ માં કરેલી, અને આ પચાસ ઉપર વરસમાં અંધારમાં ખાસ કરીને જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોનો સંગ્રહ વિશેષ પ્રમાણમાં કરવામાં આવ્યો છે. કર્નલસાહેબનો સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો પ્રેમ અદ્ભુત હતો. અંધારમાં ઉદ્દેશો વિષે કહેતાં તેમણે તે વખતે જણાવ્યું હતું કે તેનો ઉદ્દેશ પુસ્તકો વાંચીવંચાવીને પોષ્ટ જોડા પડિતો તૈયાર કરવાનો નથી, પણ પૌર્વાત્ય સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર કરીને તરુણવર્ગમાં તે વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવાનો અને તેમની આગળ પ્રાચીન ઉચ્ચ આદર્શો અને આકર્ષણો રજૂ કરવાનો અને એ દ્વારા પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યિકોમાં પરસ્પર સહકાર અને સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરવાનો છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે ક. આલકોટ સાહેબે જોમ મુંગઈમાં અને મદ્રાસ જાણુ સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ કાઢવા માંડી અને ત્યાંનો અભ્યાસક્રમ નક્કી કરી આપ્યો તેમ અંધાર તરફથી એકાદ માસિક પણ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. પણ આર્થિક અગવડોને લીધે આ તેમનો વિચાર બર આવ્યો શક્યો નહિ. પણ આતું જ કામ ૧૯૧૦માં તે વખતના અંધપાલ ડૉ. ગ્રાહરે ખીજી રીતે કરવા માંડ્યું, અને તેમણે સેન્યાસોપનિષદો અને અદિષુધ્ન્યસંહિતા સંપાદિત કર્યાં. પછીના વ્યવસ્થાપક પં. મહાદેવશાસ્ત્રીએ ઉપનિષદ્ધણ્યોગીની રીકા સાથે ઉપનિષદો છાપવાનું કામ માથે લીધું. ૧૯૩૦ પછીથી ડૉ. સી. કુન્દન રામ ત્યાંના વ્યવસ્થાપક છે, અને તેમણે આ ત્રૈમાસિક સંપાદન કરવાનું શરૂ કર્યું છે. આપણા દેશમાં બૌદ્ધિક અને સાંસ્કૃતિક ઉત્થાનના મુખ્ય પ્રયત્નો જંગાળના શાંતિનિકેતનમાં, ગુજરાતના સત્યાગ્રહાગ્રમમાં, પુસ્તક પ્રાતના હરિદ્વારમાં અને દક્ષિણમાં અડધારમાં થયેલા છે. તેને અડધારની આ બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ વિશેષ મહત્વની છે.

ત્રૈમાસિકને દુનિયાની ધણી સારી સંસ્થાઓનો અને વિદ્વાન માણસોનો સહકાર છે. પોતે ડૉ. કુન્દન રામએ સંપાદન કરેલા બે ગ્રંથો આમાં કમરા: પ્રસિદ્ધ થાય છે. એક છે માધવકૃતા અગ્નેવેદબ્રાહ્મણ અને બીજો દેવરવામિભાષ્ય સાથે આશ્વાલયનગૃહ્યસૂત્ર. બન્ને ગ્રંથો બીજે કંઠાય પણ પ્રસિદ્ધ થયા નથી એવા છે. તેનાં અનુક્રમે પાનાં ૫૬ અને ૮ આ અંકમાં આવ્યાં છે. તે સિવાય તેમણે હસ્તલિખિત ગ્રંથ 'વારુગ્ય નિરુક્ત સમુચ્ચય' ઉપર વિચારણીય નોંધ લખી છે. નૃસિંહચંપુ અને નૃસિંહ વિજ્ઞાપન ઉપરની અને પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ત્રૈમાસિક દિક્કના પ્રમાણસમુચ્ચય ઉપરની નોંધ પણ વિદ્વતાપૂર્ણ છે. બે લેખકોએ ચાર ઉપનિષદોનાં અંગ્રેજી ભાષાંતરો આપ્યાં છે, તેનાં ૨૪ પાનાં છે. સ્વતંત્ર લેખ પ્રો. ગ્રાહરેનો 'કલ્પીનામ' પર છે. તેમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાની મદદથી આ શબ્દની ઉપપત્તિ આપવાનો પ્રયત્ન છે અને અંતે લેખક પૂછે કે કલ્પી અવતાર એટલે ઘોડો કે ઘોડેસવાર? કે ઘોડામુખી માણસ?

પછીના અંકમાં સૌર્યશાસ્ત્રના અને ખાસ કરીને સંગીત અને નાટ્યશાસ્ત્રના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છપાશે. તેથી ત્રૈમાસિકની ઉપયુક્તતામાં વધારો થવાનો છે. આર્યોવર્તની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસી અને અભિમાનીને માટે આ ત્રૈમાસિક અત્યંત સંગ્રાહ્ય છે.

રોજનીશી

મે : ૧૯૩૭

મુંબઈમાં મે દિન લગ્નવાયો; લંડનમાં ખસવાળાઓએ હડતાલ શરૂ કરી.

શુભરાત સાહિત્યસભાની વાર્ષિક બેઠક: શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાને શ્રી રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવ્યો: શ્રી. રોહિતરાય માંકડે ૧૯૩૬ ના વર્ષના ત્રયસ્થ વાકગમયની સમીક્ષા વાંચી બતાવી; પૂનામાં સોન્યામાઠતિ મંદિર અંગેના સત્યાગ્રહને લીધે દસ બંધાની ધરપકડ થઈ; હોલીવૂડમાં ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા કલાકારોની હડતાલ.

રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલનું કલકત્તામાં બંધ સ્વાગત: રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલે હિંદના રાજનીઓને સમવાયતંત્રમાં ન જોડાવા માટે વિચાર કરવા નિવેદન બહાર પાડ્યું; કલકત્તામાં રાણીની ૪૦ મિલોમાં હડતાલ: હડતાલિયાઓનું તોફાન, ૩૬ માણસોની ધરપકડ થઈ.

આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવને બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી તરફથી ડોક્ટર ઓફ લેટર્સની માનસરૂી મદદી અર્પણ થઈ તે નિમિત્તે તેમનું અમદાવાદમાં જાહેર સન્માન થયું; તે પ્રસંગે તેમણે શુભરાતની અંતે ખાલ કરીને અમદાવાદની પ્રજાને '૧૭ વર્ષના દેશવદા દરમ્યાન મુજેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવા મને એક યુનિવર્સિટી આપો' એવી માગણી કરી. મદ્રાસના પ્રધાનમંડળમાં ધારાસભાઓને વિશ્વાસ નથી એવું જાહેર કર્યું; ખસો સહીવાળો એક ખરીતો શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ ગવર્નર ઉપર મોકલ્યો.

સોન્યામાઠતિ મંદિર સત્યાગ્રહ અંગે ઉમેઝેટિક સ્વરાજ પક્ષના પ્રમુખ શ્રી. ભાપટકર અને બીજા અગિયારની ધરપકડ થઈ.

અલાહાબાદ ખાતે થયેલા નિર્ણય ઉપર વિશેષ પ્રકારના ખખતાં એસોસિયેટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિ સાથેની મુલાકાતમાં ગાંધીજીએ (વર્ધા) જાહેર કર્યું: "શું બહુમતીના પ્રધાનો ગવર્નરે પાસે અરજ શુભરે? મહાસભા સામે જો સરકારને સૂચ હોય તો તેણે તે રાષ્ટ્ર રીતે જાહેર કરવું જોઈએ, અને પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય રાખે સાથેની ચોતાની ચાલણાજ તેણે છોડી દેવી જોઈએ." ઉમરાવોની સભામાં લોર્ડ ઝેલ્વેન્ટે હિંદની પરિસ્થિતિ વિશે એક ભાષણ કર્યું: મદ્રાસ કોરપોરેશનની કાઉન્સિલે તાજપોરીની ઉજવણીમાં બાગ નહિ લેવાનો ડરાવ સ્પષ્ટ કર્યો.

રાજ્યારોહણના મહોત્સવમાં બાગ ન લેવાનો હાવરા (કલકત્તા) મ્યુનિસિપાલિટીએ ડરાવ કર્યો; જર્મન હવાઈ જહાજ 'હિંદનગર્ગ' ની કચ્છ હોનારત: ૩૦ માણસો માર્યા ગયા; બંધારણીય મહાગાંઠના ઉકેલ માટે મહાસભાના નેતાઓ અને ગવર્નરોની પરિષદ બોલાવવાની સર સપ્રતી 'માનચેસ્ટર ગાર્ડિયન' ના પ્રતિનિધિ આગળ સૂચના; ઇટાલિયન વર્તમાનપત્રના તમામ ખબરપત્રીઓ ચોતાની સરકારના હુકમને અનુસરી લંડન છોડી ગયા.

બેરિસ્ટર સાવરકરની દેશની આજ્ઞારી માટે ઝૂમતાં ૧૪ વર્ષની કાળાં પાણી અને ૧૩ વર્ષની નજરકેદની મળી કુલ ૨૭ વર્ષની થયેલી સજાનો અંત આવ્યો. તેમનો બિનસરતી છટકારો થયો; કલકત્તા કોરપોરેશને તાજપોરીના ઉત્સવમાં બાગ ન લેવાનો ડરાવ પસાર કર્યો. પૂનામાં સોનિયા માઠતિ મંદિર સત્યાગ્રહ અંગે શ્રી. કેલકરનો સત્યાગ્રહ અને ધરપકડ: વધુમાં, બીજા ૪૪૬ માણસોની ધરપકડ થઈ.

બાજબજણીની દિશામાં નવાં પગલાં માંડનાર અને ખાલસાહિત્યના પ્રખર પ્રચારક શ્રી. ગિજુભાઈ બધેકા શ્રી દક્ષિણામૂર્તિની વીસ વર્ષની અગાક સેવા કરી, તે સંસ્થામાંથી

નિવૃત્ત યથા કૃષ્કતાની શાળુની મિલોમાની હડતાલનો અત આગ્યો, સ્પેનના પાટનગ્ર માદ્રિડ હપર જોગ્યોનો સખત મારો

- તા ૧૨ વેસ્ટ મિન્સ્ટર એબીમા (લંડન) છઠ્ઠા ન્યોર્નનો રાજ્યાલિપેક થયો, ગાંધીજીનુ તીથલમા આગમન, મુસ્લિમ જનતા સાથે સપર્ક સાધવા માટે મુખર્ષી પ્રાતિક મહાસભા સમિતિએ એક યોજના ધડી કાઢી અને તેના અમલ માટે એક પેટાસમિતિ નીમી
- તા ૧૩ આયર્લેન્ડના પાટનગર ડબ્લીનમા સેન્ટ સ્પીવન્સ ગ્રીન પર મૂકેલુ ઈંગ્લાંડના રાજ બીન ન્યોર્નનુ ઘોડા પરનુ બાવલુ મુરગ ફૂવાના પરિણામે નારા પામ્યું, પૂના માઠતિ મહિર સત્યાગ્રહ બવ થયો
- તા ૧૪ મુમઇતના ગવર્નર લોર્ડ જોર્જોનનુ બેવગામમા બાવલુ મહાસભાના નકારાત્મક વલણથી કઈ અથ નહિ સરે ગવર્નરથી જવામ રીનો ત્યાગ કરવાની કમૂવાત આપી ગાંધય નહિ લંડનમા સામ્રાજ્ય પરિપદ મિ બાલ્ડવીનના પ્રમુખ તાણા હેકગ બરાઈ એનિસીનિયા પચાવી પાવવા માટે ઇટલીએ રૂા ૧૭૦,૦૦,૦૦૦ (૧૭૦ કરોડ) નો ખર્ચ કર્યો
- તા ૧૫ અનાહામાદમા મહાસભાવાદી મુસ્લિમોની આમ જનતામા મહાસભાના કાર્યક્રમના પ્રચારનો યોજનાઓ વિચારવા એક પરિપદ બરાઈ મૌલાના આબુલ કલામ આઝાદે કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો સ્પેનના કેમ્પેનેકો પ્રધાનમંડળે રાજીનામુ આપ્યુ
- તા ૧૬ મિટનના સુપ્રેસિદ્ધ બુઝર્ગ વેલસ મુત્સની રા એ લોર્ડઝ ન્યોર્ન એક લેખ લખી પ્રસિદ્ધ કર્યું નવા હિંદી બધારજી હિંદને કહજ ન આપ્યું નથી તાજપોરીમા હિંદીઓ હતા પણ હિંદ નહોલુ નવા રાજ્ય અમલની સફતાનો આધાર હિંદ સાથેની સમાધાની પરજ છે લાડીના કામરે પોતાનુ અત્રએત્ર મહિર હરિજનો માટ ખુલ્લુ મૂકયુ લંડનમા સોશયલિસ્ટ લીગ જેના આગેવાન સર રેન્ડોઈ ક્રીપ્સ છે તે ડરમી મેથી બધ થશે એવો નિર્ણય બહોર થયો
- તા ૧૭ યુક્ત પ્રાતની મુસ્લિમ પરિષદે આઝાદીની વડતમા બાગ લેવાનો અને મહાસભામા જોડાવનો કશવ પસાર કર્યો, નરસારીમા હરિજન આશ્રમના વિવાદીઓનું ગ મેલન બરાયું
- તા ૧૮ રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રની ગ્રીમશાળાની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા શ્રી રાજગોપાલાચાર્યના હસ્તે મદ્રાસમા થઈ બોપાળમા દિલ્લુ પરિપદ બરવા અગે સરકારે કરેલા પ્રતિબધ સામે બારે ઠાઠાપોહ બ થયો
- તા ૧૯ રાષ્ટ્રપતિ પતિ જવાહરનાથને યાકીન્મ એસેસિયેશન તરફથી ધારાવરી િલા રાજ્હારી પરિવદમા લેટપદન ખાતે અપારેના માનરજની નકરો જસ કરવામા આવી એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા અ વરનરેશનુ પેરિસમા અવસાન હેલવ (આયરિશ પાર્લામેન્ટેની સભા)મા ગ વેરેશનુ બાવલુ 'એઠાવાનુ અપમાન હુ બૂદો નથી
- તા ૨૦ મુખર્ષી સરકારનું નવુ બજેટ તાણાખાતાના પહેલા પ્રધાન શ્રી જમનાદાસ મહેતાએ તૈયાર કર્યું માત્ર ગપ હજારની બચત રહેશે
- તા ૨૧ બગાળ મહાસભા સમાજવાદી પક્ષના કાર્યકર્તા શ્રી બારીનચોપ સામે ગ્યુનિસિપલ હાઈ છાડી જવાનો મનાઈ કરતો પ્રતિબધ મુકાયો લખનૌમા શીઆ-મુન્ની મુસ્લિમો વચ્ચે ઝડપો તેને પરિણામે બચ કર રમખાણુ ડ માણસના મરણ ૧૨૫ મુસ્લિમો ઘવાયા અને ૬૧ ની ધરતકડ થઈ
- તા ૨૨ પીનાગમા રાષ્ટ્રપતિનુ બગ્ય સ્વાગત થયું ફ્રાન્સ અને રશિયા સામે ઇટલીએ તહોમતનામુ બહોર કર્યું
- તા ૨૩ અમેરિકાના તેલના રાજ્ય રોકફેલરનુ અવસાન
- તા ૨૪ બગાળ સરકાર અને વડા પ્રધાન વચ્ચે હડતાળિયાઓના મુકદ્દમા વિશે ચક્રમક ઝરી, મદ્રાસમા બે હિંદુઓના ખૂન થયા

आद्य [दाय निरुत्त] तन्त्री
 रामनारायण विश्वनाथ पाठक

અ નુ ક મ ણિ કા

પૃ. ૨૪

વૈશાખ : ૧૯૬૩

અંક ૧

૧	અંતરપટ [કાવ્ય]	...	...	જુગતરામ દવે	...	...	૧
૨	મરમી રામકૃષ્ણ	...	...	ડૉ. બળેન્દ્રનાથ સીલ	...	...	૨
૩	ઈન્દુ [વાર્તા]	...	...	'દ્વિરેક'	...	...	૬
૪	છતાં— [કાવ્ય]	...	...	શુભાષનાસ બોઝર	...	...	૧૬
૫	લાગ વિશે કેટલાક વિચારો	...	...	કિરોગલાલ ધ. મશરૂખા	...	...	૧૭
૬	હીનની પ્રાર્થના [કાવ્ય]	...	...	પૂનલાલ	...	...	૩૨
૭	સતતિનિયમન	...	...	આપાલાલ ગ. વૈદ્ય	...	...	૩૩
૮	શાહી પરિપદ	...	...	કુમરચી ધરમચી મંપટ	...	...	૪૫
૯	હવે ખપના દિશાસા શા ? [કાવ્ય]	...	...	'પતીલ'	...	...	૫૦
૧૦	શાહી પરિપદ અને ટ્રિટિશ પરદેશનીતિ	...	...	રામભાઈ પટેલ	...	...	૫૧
૧૧	ઈન્દિત [કાવ્ય]	...	...	બાલમુકુન્દ દવે	...	...	૫૭
૧૨	અમ રહીએ— [કાવ્ય]	...	...	સોમાલાલ ભાસ્કર	...	...	૫૮
૧૩	મહાન સ્વીડિશ લેખિકા સેદમા લેંગરસોફ	...	...	કૃષ્ણાન જોતલી	...	...	૫૯
૧૪	સાચો પ્રણય ? [કાવ્ય]	...	...	વંદેશ ત્રિવેદી	...	...	૬૪
૧૫	કાવ્ય મારો [કાવ્ય]	...	...	મનુ ત્રિવેદી	...	...	૬૫
૧૬	છપ્પરપગી [વાર્તા]	...	...	ઉમેશભાઈ મણિયાર	...	...	૬૬
૧૭	સેવા ખરી માનવી [કાવ્ય]	...	...	સુનીલાલ પટેલ	...	...	૭૦
૧૮	ભારતીય નક્ષત્રચક્રું આરંભસ્થાન	...	...	જાડાભાઈ સુધાર	...	...	૭૧
૧૯	શબ્દચર્યા	...	...	નરિન્દભાઈ પટેલ	...	...	૭૮
૨૦	લોકચર્યા :	...	...	મગનભાઈ દેસાઈ	...	...	૭૯
	મોડાગા વિભાગના કાર્યગરો	...	...	વિદુલનાથ કોહારી	...	...	૮૧
૨૧	અર્થપિત્ર	...	...	મોહનલાલ મહેતા	...	...	૮૨
૨૨	અન્યવિવેચન	...	...	નરહરિ પરીખ	...	...	૮૬
૨૩	નોંધ :	...	...		...	...	
	ના. કા. મહિલા વિદ્યાલય; ગ્રેડ લા. ન. આર્ટ્સ કોલેજ; વિચાર અને વાણીસ્વાતંત્ર્ય; હોદ્દાસ્વીકાર	}		ર. મ. કા.	...	...	૯૪
	તંત્રોપદથી નિવૃત્તિ	...	...	ગ. વિ. પાઠક	...	...	૧૦૧
	સંચાલકનું નિવેદન	...	...	ર. કે. મિસ્ત્રી	...	...	૧૦૨
૨૪	રોજનીશી	...	...		...	...	૧૦૩

લવાજમ લિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક : રણછોડભાઈ કેસુભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાટણી અગિયારી સામે, ખમાસા ચોકી : અમદાવાદ. મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દ્વિષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૪

વૈશાખ • ૧૯૯૩

અંક ૧

અંતર પટ

જુગતરામ દવે

અંતર પટ આ અ હી ઠ !

અરેરે ! આહું અંતર પટ આ અ હી ઠ !

અહીં મેં માંડી, તહીં તેં માંડી, આંખની આતુર મીટ;
પળ ઉપડી પટ પુનઃ ણિડાયુ, વા વાયો વિપરીત.
અરેરે !

તું મારાં - હું તારાં ઝીલુ, વિરહે વ્યાકુળ ગીત;
રાગ સુણ્યો પણ રંગ ન રેલ્યો, વસમું એ સંગીત.
અરેરે !

આ પા ઉછળે, તે પા ઉછળે, હૃદયો ભરિ ભરિ પ્રીત;
આકર્ષણ, પણ સ્પર્શ નહિ ક્ષણ, એન પડે નહિ ચિત્ત.
અરેરે !

ખીણ કે ખાડી, નદી નથી આડી, વડી વાડ કે ભીંત;
હાથ ચડે નહિ તોય નડે આ ઝાકળઝીલું ચીર.
અરેરે !

રામકૃષ્ણ રાયથી માંડીને રામકૃષ્ણ પરમહંસ સુધીની ધાર્મિક વિચારધારાની સળવળ વિશે સર્વ ધર્મ પરિપક્વો હમણાં જ મેં જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું છે. આજે-તમારી સમક્ષ ધર્મની રહસ્યવાળા આલુ પર બોલીશ, કાગણ કે દાલના જમાનામાં ખીણ કાઢપણ ધાર્મિક વ્યક્તિ કરતાં રામકૃષ્ણ દ્વારા તે વૃત્તિ સૌથી વધારે તીવ્રરૂપે વ્યક્ત થઈ હતી.

પરમહંસને વિશે મેં જે કહ્યું હતું તે ફરીથી અહીં ઉતારું છું. અંતિમ! ધ્યેયનો આપણે જે રીતે વિચાર કરી શકીએ - નિરુપાધિની દૃષ્ટિથી અને સોપાધિની દૃષ્ટિથી.

“મંત્રનો નિરુપાધિની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા પરમહંસદેવે ગદ્યના ઉપાધિઓનો નિષેધ કર્યો હતો, પરંતુ સાપેક્ષ અથવા સોપાધિની દૃષ્ટિથી દિવ્યજનની કાલીને તેમજ તેમનાં અન્ય સ્વરૂપોને પણ તેમણે પૂજ્યાં હતાં. તેમણે બહુમાં રહેલા એકની, તેમજ એકમા રહેલા બહુની ઉપાસના કરી હતી. આ ઉપાસનામાં તેમને પરસ્પર વિરોધ ન જણાયો, પણ તેમાં તેમને મમત તત્ત્વ જણાયું વળી સાકાર અને નિરાકાર ઉપાસનાનો પણ તેમણે મેળ સાધ્યો. કૃષ્ણદેવતાના આજ સ્વરૂપમા ઈશ્વરના જ આંવિર્ભાવ સિવાય તેમને કાંઈ જ ન જણાયું. તેમનામાં પ્રકૃતિ (matter) અને ચૈત્યમુરત્ય (spirit)નો ભેદ જ ન હતો.

“દેહની બધી ઉપાધિઓ તેમજ નબળાઈઓથી પોતે પર છે એ ખ્યાલથી ભરમાવાનું તેમણે નાં કબૂલ્યું. પરંતુ તેમની સમાધિની અવસ્થામાં તેમને શુદ્ધમુક્ત આનંદ પ્રાપ્ત થતો. આવો અનુભવ પશ્ચિમમાં એકહાર્ટ (Eckhart) અને ટાઉલર (Tauler)ની પછીના સમયમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

“ધણા હિંદુ મંત્રોની જેમ તેમની પાસે ધરગથ્યું કહેવતો, ઉખાણા, રૂપકો વગેરેનો અખડ ભંડાર હતો. આથી તેઓ મોટા મોટા આધ્યાત્મિક સત્યો બાળકના મનમાં પણ ઠસે તેવી રીતે ઉતારી શકતા.”

હવે જે વિષય ઉપર મારે બોલવાનું છે તે ઉપર આવું છું. શરૂઆતમાં રહસ્યવાદ શું છે તે વિશે પ્રોફ. જાણવી દઉં.

રહસ્યવાદ અનિર્વચનીય છે, પરંતુ મરમીને પારખવાનાં કેટલાક લક્ષણો આ છે : તે અપૂર્વમાં ટેંકાઈ વાત લુગે છે, અને શેઠાઈમાં અપૂર્વ લુગે છે, અગ્વાભાવિકમાં સ્વાભાવિકને લુગે છે અને સ્વાભાવિકમાં અસ્વાભાવિકને લુગે છે, અમામાન્યમાં સામાન્યને અને સામાન્યમાં અસામાન્યને લુગે છે.

આ રીતે મરમી બધાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોને અનુભવમાં ઉતારે છે. નાની અને મોટી આપતો વિષેનાં આપણાં ધોરણોને તે ઊલટાવી નાખે છે. તે ગંજમાં રંગને અને રંગમાં ગંજને જુએ છે; વ્યવહારિકમાં અવ્યવહારિકને, અને અવ્યવહારિકમાં વ્યવહારિકને જુએ છે. લૌકિકમાં અલૌકિકને અને અલૌકિકમાં લૌકિકને જુએ છે.

આકાશમાં નિહાળતાં કેવળ સ્વાનાં જોવાં અથવા તો મેઘનાં દેશમાં કિલ્લા અણુના એ રહસ્યવાદનું લક્ષણ નથી. રવીન્દ્રનાથનું અદ્ભુત ગાન—

મેઘરા ચલે ચલે જાય,

ચાંદરે જાલે આપ આપ.

ધૂમ ધારે જાલે ચાંદ, કાયાય કાયાય.

(વાદળો ચાંદમાં ચાંદમાં જાય,

ચાંદને જાલે આપ આપ,

ઘરાતી આંખે ચાંદ જાલે, ક્યાંય અરે, ક્યાંય;)—

કાંઈના તત્ત્વરૂપ છે; પરંતુ તેમાં મરમીધ્વનિ નથી.

રહસ્યવાદ સાંકેતિકવાદ (symbolism) નો વિરોધી છે. સ્વરૂપથી ભિન્ન રીતે જોતાં સંકેત બે પ્રકારના છે :

૧. પ્રતીક (જે રૂઢિગત છે, જ્યાં આપણે કહી શકીએ કે જાંબને ઠેકાણે છે, જેમ હૈં કી ધંધરને સૂચવે છે તેમ);

૨. જેને આપણે સંપદ કહીએ છીએ તે રીતે સંકેત સ્વાભાવિક હોય (જેવી રીતે ઊગતો સૂર્ય દૈવી ગૌરવને ધ્વનિત કરે, મધ્વરાત્રિ નિર્વાણને સૂચવે, કોસ સમર્પણને કે સહન-શીલતાને દર્શાવે). પરંતુ, આથી ઊંચું, મરમી પરમતત્ત્વને (Reality) અનુભવમાં આણે છે, નહિ કે કેવળ તેના સાંકેતિક સ્વરૂપને.

જે સધળા વિરોધી, અને પ્રયાસોથી ઊન્નત અને પર એવી નિશ્ચલતા (calm) અનુભવે છે તે સંત છે.

જે પ્રગ પુરુષને નિરપેક્ષ તત્ત્વનું શુદ્ધ દર્શન ચાય છે અને જેને માટે બધી ઉપાધિઓ તેમજ રૂઢિઓ નિઃસત્ત્વ છે, તે પ્રગ પુરુષ દૃષ્ટા છે.

મરમી પણ સંત અને દૃષ્ટાની જેમ સધળા ક્ષોભથી રહિત હોય છે. જીવનની બધી ગડમથલ તેમજ તૃણાઓથી તે પર છે. પરંતુ, દૃષ્ટાની ગતિહીન નિશ્ચલતા (motionless, quiescence) કે સ્થિરતા (calm) જેવી નિશ્ચલતા કે સ્થિરતા મરમીમાં નથી હોતી. પરંતુ મરમી બધા વિરોધોને દૂર કરતો કરતો એકતાને પામે છે. તેની આ અવસ્થા અધિકારને જે પળે જ્યોતિર્ના ચમકારા પ્રકાશિત કરે છે તેની સાથે સરખાવી શકાય.

આ બધું વિચારતાં જણાશે કે રામકૃષ્ણ સંત હતા અને દૃષ્ટા પણ હતા, પરંતુ સર્વોપરી રીતે મરમી હતા. બહુને એકમાં ઉપલબ્ધ કરતાં તેમણે વિરોધોને સમાધાન અને એને પંચિણમેજ તેઓ હિંદુની સાથે હિંદુ, મુસલમાનની સાથે મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયનની સાથે ક્રિશ્ચિયન, બ્રહ્મજ્ઞાની (universalist) સાથે બ્રહ્મજ્ઞ તરીકે રહી શક્યા.

મરમીનો અનુભવ મધ્યાહ્નના સૂર્ય જેવો સ્પષ્ટ છે; તે આવશ્યક છે અને અસંદિગ્ધ છે; અને જેઓ તેમાં જ તરબોળ રહેતા નથી, તેઓ પણ અચાત રીતે તે દ્વારા જ અને

તેને માટે જ જીવે છે. રહસ્યવાદમાં “જીવે કે” ને સ્થાન નથી, ત્યાં તો છે કેવળ “જીવે.” તે કેન્ટના પદાર્થો (Kantian Categories) થી પર છે, કારણકે તેણે કુળકી મારી છે “જેવો છે તેવો”માં * (Ding-an-sich: the thing in itself).

પરંતુ આ તો થઈ બહારની વાત. મરમીનો મુખ્ય અનુભવ તો જેને યોગશાસ્ત્રની પરિભાષામાં તપ, સમાધિ, કૈવલ્ય કહેવાય છે તે છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસની વિશેષતા એ છે કે તેમણે રૂપ અને નિરૂપનું અંતર સાંધ્યું અને તેમના જ્ઞાનમાં કાલોને બ્રહ્મની સાથે એક કરી. અલબત્ત આવાં જ્ઞાનોથી તેમની શારીરિક સ્વસ્થતાને હાનિ પહોંચી.

ભારતના મરમીઓમાં એ વિશેષતા જોવામાં આવે છે કે તેમની પાસે વ્યવહારિક જ્ઞાનનો અખંડ ભંડાર ભર્યો હોય છે. મંસારસાગરનાં આવર્તો પર જેઓ અહીંતહીં અથડાય છે તેમના કરતાં સંત લોકો પર હોવાને લીધે, તેઓ મંસારની કાર્યકારણની લીલાને જાડાણમાં જોઈ શકે છે. રામકૃષ્ણનાં રાજબરોજનાં ઉખાણાં આ પ્રકારનું જ્ઞાન સૂચવે છે. પરંતુ તેમણે આવાં ઉખાણાંનો આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અને મુક્તિને માટે ઉપયોગ કર્યો એ તેમની વિશેષતા છે.

રામકૃષ્ણ વારંવાર કહેતા ‘જેટલા મત તેટલા પથ.’ જેને આપણે “સર્વધર્મ સમન્વય” કહીએ છીએ તેનો આ પાથો છે. પરંતુ આ મેળ એ રીતે સાધી શકાય :

૧. બ્રહ્માનંદ કેશવચંદ્રની રીતે: મત અથવા સિદ્ધાંતને પ્રધાન ગણીને અને આચારને ઔપચારિક ગણીને;

૨. પરમહંસ રામકૃષ્ણની રીતે: સિદ્ધાંત કે મત એ કેવળ આચાર પર અવલંબે છે. આથી જ તેમણે દરેક સંપ્રદાય અને દરેક ધર્મ આચર્યો.

આ પ્રમાણે મુક્તિ તેમનો વારસો અને જીવનનો અંશ હતી. આ બધું ધર્મનાં આધુનિકતમ સ્વરૂપોને મળતું છે. પણ આ આધુનિક તરવે કેવળ ધર્મમાં જ તેનો અવકાશ તેમજ ઉપલબ્ધિ માણવાનાં નથી. જે લિંગ લિંગ રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિઓ માનવ માનવ વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન કરી રહી છે, તેમણે જીવનનાં સઘળાં ક્ષેત્રોમાં—સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય—મેળ મેળવવાની જરૂર છે. આ રીતે સર્વધર્મ પરિપદ એ તો તેના કરતાંય મહત્તર અને વિશાળ પરિપદની, સમગ્ર માનવ પરિપદની, પ્રાથમિક ભૂમિકા છે.

આ રીતે પરમહંસદેવને સમજવા માટે આપણે ધર્મને પરસ્પર વિરોધી તરવોનો મેળ સાધીને પરાનુભૂતિમાં થતી ગૂઢ ઉપલબ્ધિ તરીકે વિચારવો જોઈએ.

એવેલિન અંડરહિલ (Evelyn Underhill) ના ‘રહસ્યવાદ’ નામના પુસ્તકમાં તેમજ વિલિયમ જેમ્સ (William James) ના ‘ધાર્મિક અનુભવોની વિવિધતા’ (Varieties of Religious Experiences) માં આપેલી ચાર અવસ્થાઓ આને સમજવા માટે ઉપયોગી સાહિત્ય છે.

સ્વીડનબોર્ગનું પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચેનું ગૂઢ અનુમંધાન હાલના રહસ્યવાદનો નમૂનો છે. બીજા આત્મામાં પરમાત્માને અને પરમાત્મામાં આત્માને જુએ છે. કેટલાક દુઃખાનુભૂતિમાં પરમતત્ત્વ જુએ છે, કેટલાક આનંદમાં.

* આ શબ્દો મેં સંતસાહિત્યમાંથી લીધા છે. હિંદી સંતો “ઔં સે ત્યૌ” લખે છે.

પરમહંસનો રહસ્યવાદ સમગ્ર ભારતના ઇતિહાસના હિંદુ મરમીઓના અનુભવોની સાથે મળતો આવે છે.

આ જાતના મરમીઓનો સામાન્ય અનુભવ શાંતમ્ નો છે. વ્યક્તિગત માનવ સમાધિમાં પ્રકાશને અનુભવે છે. આ સમાધિ સોપાનિક અવસ્થામાંથી નિરુપાધિક અવસ્થામાં પરિણમે છે.

પરમહંસ ભાગ્યે જ કાંઈકે વાંચી કે લખી શકતા. તેઓ લગભગ અભણ જેવા જ ગણાય. આ જાતના સંતો આપણે ત્યાં ઘણાંય કાળથી ચાલ્યા આવે છે. અનુભવની બે દશાઓ આ રીતે જણાવી શકાય :

૧. પ્રાકૃતજન વ્યવહારનાં જીવન તેમજ આચરણને ધડનારું પ્રયોગસિદ્ધ આચરણ-આ જાતનું આચરણ શિષ્ટજનવ્યવહારથી ભિન્ન છે.

યુરોપીય સભ્યતામાં પ્રાકૃત તેમજ શિષ્ટ સમાજમાં ભિન્નતા છે.

૨. શિષ્ટજનની સામે પ્રાકૃતજનનો બળવો આ રીતે જાગે છે :

અ કેટલેક ઠેકાણે વસ્ત્રોનો ઉપયોગ ત્યજી દેવાથી અને નગ્નતાના આચરણથી (દા. તં. નાગા લોકો). અત્યારના 'nudeists' આની જ પુનરાવૃત્તિ છે.

૩. પૂર્વના સંતો, દૃષ્ટાઓ, મરમીઓ અને પ્રજા પુરુષો ઘણીવાર અભણ હતા અને રામકૃષ્ણ આ જાતના હતા. તેમણે પોતાની ભાષા અને પોતાની પદ્ધતિ ખીસવી છે. આ સંતો તેમની અભણતાને લઈને વિશેષે પૂજાય છે.

૪. 'મૌની'ઓ એક બીજે વર્ગ છે. તેઓ શુદ્ધાઓમાં કે જંગલોમાં કાંઈ એક આસન વાળીને ધ્યાન ધરે છે. મહાત્મા ગાંધીનું મૌન આ પ્રકારની એક આધુનિક આવૃત્તિ છે.

સર્વધર્મ પરિપક્વની બેકા આને અંગે ભરાઈ ગઈ. જે આપણે શોધીએ છીએ તે તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં કે ઐતિહાસિક સ્વરૂપમાં જણાતા ધર્મો નથી, પરંતુ એવો એક ધર્મ ઈચ્છીએ છીએ જે બધાનો મેળ સાધનારો હોય. પરંતુ આપણે જુલનું ન જોઈએ કે જે નવી માનવતાની દિશામાં આપણે પ્રવેશ કરી રહ્યા છીએ, ત્યાં વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મના કરતાં પહેલાં હતાં. આ એકજ સાધવાને માટે વિજ્ઞાન પરિપક્વ અને તત્ત્વજ્ઞાન પરિપક્વ ભરાઈ હતી. સર્વધર્મ પરિપક્વ તેમનું અનુસરણ કરે છે. પણ મેં જણાવ્યું તેમ સમગ્ર માનવ પરિપક્વની આ પૂર્વતૈયારી છે.

પણ શાંત ચાઓ આવી કલ્પનાઓ ! સમગ્ર સૂર્યમાળાના ચંદ્રમણની સાથે સરખાવતાં આ પૃથ્વીની ઉંમર એક સેકન્ડ કરતાંય ઓછી છે. અને અંત જાણે કે આપણે માટે નહિવત છે. અહીંયાં આપણે સર્વધર્મ પરિપક્વ બિજવી રહ્યા છીએ અને સમગ્ર માનવપરિપક્વ તો હજી કયાંય દૂર છે.

આપણે બધા ઇતિહાસની અધિષ્ઠાત્રી વિભૂતિને પ્રણામીએ. હમેશાં જૂનો યુગ બંદલાઈ ને નવો આવે છે. ધર્મો બધા મૃતવત છે—ઘણું જીવો ધર્મ ! *

સત્યાગ્રહનું શીઘ્ર વખતનું યુદ્ધ ચાલતું હતું. આ વખતે સરકારે પહેલાં યુદ્ધ વખતે એક પછી એક જે ઓર્ડિનન્સો કાઢેલા હતા તે બધાનો સરવાળો કરીને એક મોટો ઓર્ડિનન્સ પસાર કરી દીધો હતો. લડતમાં ભાગ લેનારાઓને પાંચ પાંચ વરસની સખ્ત મજૂરીની જેલ મળતી હતી. ગયે વખતે જેલમાં જેમને ‘અ’ વર્ગની જેલ મળેલી તેમને પણ આ વખતે તો ‘સી’ વર્ગની મળતી હતી. જપ્તીઓ ઉપર જપ્તીઓ થતી હતી. બચાબચા ડરી ગયા હતા. ત્યારે પોતાના તાલુકાની લાજ રાખવા નરેન્દ્રને જેલમાં જવાને ખાનગી મુચના મળતાં તેણે તરત હા પાડી. ગયે વખતે તેનો મિત્ર વીરેન્દ્ર ગયો હતો અને નરેન્દ્રને જવાનું આવે તે પહેલાં લોર્ડ અરવિન સાથે સન્ધિ થઈ હતી. આ વખતે પણ પોતાના કુટુંબવાળા મિત્ર નરેન્દ્રને બંદે, વીરેન્દ્ર, છડે છડો હોવાથી, પોતે જવાને તૈયાર થયેલા. તેણે નરેન્દ્રને ઘણું અમળાઓ પણ નરેન્દ્ર માન્યો નહિ. તેનું જ નામ નેતા તરીકે બહાર થયું. ખજાન, છૂપા ઓચિંતા મેળાવણા, લાઠીમાર, ધરપકડ વગેરે બધી બૂમિકાઓ બજવાઈ જઈ હેવટની બૂમિકા આવી. નરેન્દ્રને ન્યાયની કોર્ટમાં રજુ કર્યો. વરરાત્ર વાનાની રાત્ર જેવા, તહોમતદાર ત્યાં જરાપણ ભાગ લેના નહોતો એવા કેસો, પ્રોસિક્યુટરનાં ગંભીર ટૂંકાં બાણો પછી ફટાકિયાની પેઠે ચાલતા હતા. તહોમતદારના પૈસાદાર સગા તો બીકના માર્યા કોર્ટમાં મળવા પણ આવતા નહોતા. ધણાખરા ગરીબ સગાઓ, ધણાખરા અસહકારી મિત્રો, અને તેમની સાથે સેગમેગ થઈને બેઠેલા સી. આઈ. ડી.ના માણસોથી કોર્ટના પાંકડા પૂરાતા હતા.

ત્રણચાર કેસો ચાલ્યા પછી નરેન્દ્રનો કેસ આવ્યો. નરેન્દ્રનું ખ્યાન કેસના કરતાં, તેની પત્ની, નાના પાંચ છ મામના ઇન્કુને લઈને બેઠી હતી, અને તેની પામે તેનો મિત્ર વીરેન્દ્ર બેઠો હતો, તેના તરફ વધારે હતું. એ તેમના તરફ જોતો હતો તેનો લાભ લઈ એક પોસિમ અમલદારે બીજાને કહ્યું: “જો પેલી છોકરાને લઈને બેઠી તે નરેન્દ્રની બેરી જમના.”

બીજો: “તે શું એ ધાવણા છોકરા સાથે જેલમાં જશે?”

પહેલો: “અરે એ જીવવાથી બેરીઓ પણ તપ છે ને ત્યાં છોકરાં જશે છે ને!”

બીજો: “ધણી તપ પછી ખાવાનું ન મળે એટલે ન તપ ને શું કરે?”

પહેલો: “નરેન્દ્ર તો બી. એ. થયેલો છે. તેને મ્યુનિસિપાલિટીમાં મારી જગ્યા મળતી હતી તે છોડીને તપ છે ને પેલો તેની પાસે બેઠો છે. તે વીરેન્દ્ર, ઓળખી લેજો. ગયે વખતે તે જેલમાં ગયેલો. આ વખતે પણ તપ તો કહેવાય નહિ.” અને એ રીતે એ અમલદારે બીજા આ લડતમાં ભાગ લે એવા ધણાંને ઓળખાવ્યા.

દરમિયાન કેમ પૂરો થયો. નરેન્દ્રને બેત્રણ કલમો નીચે સાઝતણ વરમની મળ થઈ. જેલમાં લઈ જતાં પહેલાં તહોમતદારને તેનાં સગાંને મળવા દેવો એવો એક રિવાજ

અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. નરેન્દ્રને વીરેન્દ્ર અને તેની પત્ની જમના મળવા આવ્યાં. વીરેન્દ્રે કહ્યું: “ખરેખર! આ કુટુંબવાળા આવી રીતે જાય છે તે મને પસંદ નથી.”

નરેન્દ્ર: “તે કેમ, અમે એવા ખરડ હોતા હઈશું કે વિરહમાં ઘડીકમાં ભાગી જઈએ?”

વીરેન્દ્ર: “ના, હું તો સ્ત્રીઓ માટે કહું છું.”

નરેન્દ્ર: “ત્યારે તો તું સમજતો જ નથી! તમે દ્વારા લોકો સ્ત્રીને સમજી જ ન શકો! ત્યારથી ઇન્દુ આવ્યો છે ત્યારથી હું દુનિયામાં હું તેની ભાગ્યે જ જમનાને ખબર હશે. નહિ, એક શોકમાં કહ્યું છે, કે ‘સ્ત્રીનું સુખ પુનર્જન્મ સુધી!’”

જમના: “થોડાં બીજાં સંસ્કૃત પુસ્તકો સાથે લઈ જાઓ, તે જગમાં બેઠા બેઠા સ્ત્રીની ભયંકરતા વિશે બીજાં શોકો શોધી કાઢો.”

નરેન્દ્ર: “આ વખતે તો પુસ્તકો પણ મળવાનાં નથી.”

વીરેન્દ્ર: “તો નવાં બોડી કાઢીએ!”

નરેન્દ્ર: “હીક પણ આમ લડતું જ છે કે કંઈ વાત કરવાની છે? તારે જોઈતું કરતું—”

જમના: “નહિતો પણ તમે કે દા’ડે કશું ધરતું કામ કરતા’તા! વીરેન્દ્રભાઈ કરતાં ને વીરેન્દ્રભાઈ કરશે. તમે તમારે જાણો ને જલમાં લહેર કરજો.”

આમ કેટલીય મશ્કરીઓ કરીને હસીને ત્રણેય જુદાં પડ્યાં. પાછાં ફરતાં જમના એક પણ શબ્દ બોલી નહિ. તેની બંને આંખોમાં આંસુની છોળો ઊડતી હતી. આ નિર્બળતા વીરેન્દ્ર પાસે પ્રગટ થઈ ગઈ તેની માફે માગતી હોય તેમ ઘેર જઈ તે બોલી: “વીરુભાઈ, કશી ચિન્તા થતી નથી. તમે છો, ઇન્દુ છે, મારાં ત્રણ વરસ તો ઘડીમાં નીકળી જશે, પણ અંભ્યાં આંસુ આવી જાય છે!”

અને ખરેખર જમના ધીરજથી રહેવા લાગી. ઇન્દુને મંજાળતી, ધરતું કામ કરતી, સ્તે-કરકસરથી રહેતી. વીરેન્દ્ર જોઈતું કરતું લાવી આપતો, અને તે સ્વીકારવામાં તેને સંકોચ ન આવતો, એટલે તે નરેન્દ્રનો નિકટનો મિત્ર હતો. વીરેન્દ્ર હમેશા એકવાર આવી જતો, અને જોગાં થઈ, લડતની, નરેન્દ્રની, ઇન્દુની ઉલ્લાસથી વાતો કરતાં. નરેન્દ્રના કાગળો અને તેની મશ્કરીઓ—જેલમાંથી લખેલા કાગળોમાં પણ તે ખૂબ મશ્કરીઓ કરતો—દિવસો ને માસો સુધી તેમની વાતચીતનો વિષય થતાં.

આ સુખ ઝાઝા દિવસ આવ્યું નહિ. નરેન્દ્રને જેલમાં ગયે ત્રણવાર માસ થયા ને ઇન્દુ મોઢો પડ્યો. તેને ન્યૂમોનિયા થયો. જમનાએ અદ્ભુત વીરતાથી તેની સારવાર કરી. વીરેન્દ્ર અને જમના બંનેએ રાતદિવસ-ઉત્તરાર કપાં, દાકતરો આપ્યા, સદ્ભાગ્યે દાકતરો પણ સારી મદદ કરતા, પણ ઇન્દુ અમ્યો નહિ! જમના સર્વ હિંમત હારી મંઈ. તેને ખાવાંપીવામાં રસ રહ્યો નહિ. નરેન્દ્રને માફું લાગશે કરી તેને કશા ખબર જેલમાં આવ્યા નહોતા. તેને બીજી જેલમાં બદલાવેલો હતો. તેના પત્રોનું સાન્નિધ્ય પણ અત્યારે નહોતું. વીરેન્દ્રને માથે બહુ નાણુક ફરજ આવી પડી.

“જહેન, તું નહિ ખાપ, તો હું પણ નહિ ખાઉ” કહી તે ખૂબી જમનાને ઘેર બેઠો. ત્યારે તેની ખાતર જમનાએ રાધું ને ખાધું. આ દુઃખના દિવસોમાં સાન્નિધ્ય આવવા વીરેન્દ્ર દિવસના અહીં જમવા લાગ્યો.

એક દિવસ વડતના કુદકે ખાનગી કામને અગે વીરેન્દ્રથી આખો દિવસ જમના પાસે અવાયુ નહિ ગતના ઠેક અગિયાર વાગે તે આવ્યો ઘરમા દીવો નહોતો ખાલી ખારણા વાસી દિવસ આખો રાતી એક સાદડી પર જમના પડી રહી હતી અધારામા જમનાને શોધી તે નજીક ખેડો જમના તેના જોળામા માથુ નાખી એક લાગા કુરકામા લગભગ બેલાન થઈ ગઈ વીરેન્દ્ર તેના લોથ જેવા થઈ ગયેલા શરીરની સારવાર કરવા લાગ્યો તેણે તેના આસુ લૂછ્યા તેના વાળ મગખા કર્યા તેની મૂઝવણ કુમકા અને અકળામણ વધતા તેના કમળના બટન ઉઠાડી તેણે છાતી ખુલ્લી કરી પણ એમ કગતા તે પોતે અવશ થતો જતો હતો તેનું તેને જ્ઞાન રહ્યું નહિ

શુ થયુ તે બનતેને જાણે બેલાનમા મ્થુ સમગ્રયુ નહિ પણ થોડીવારે ઓચારમાથી ઝમઝીને જાગે તેમ જમના ચીમ પાડીને જાગી બેઠી જાણે પોતાનું સર્વસ્વ લૂટાઈ ગયુ હોય તેમ તેણે ન ખી હાથ નાખી માગી લીતે તેણે જોરથી માથુ પછાડ્યુ વીરેન્દ્રે જલા થઈ દીવો કર્યો, પણ આ સ્ત્રીને માન્યન આપવા તેણે શરૂ કરેલી પશ્ચાત્તાપની ભયકર શિક્ષામાં અને તેના હૃદય ચીરી નાખે એવા કન્દનોમા તેને અટકાવવા તે કાર્ષ્ણ કરી શક્યો નહિ એક જ કાર્યથી, એક જ સ્ખલનથી જાણે તેને મદદ કરવાને સર્વ હક ખોઈ બેઠો હોય, એમ તેને લાગ્યુ આસપાસના પાડોશીઓ દોડી આવ્યા ‘અનેક માખાપોએ છોકરા ખોયા છે,’ ‘કાલ સવારે નરેન્દ્રભાઈ આવશે’ ‘તમે આમ કરીને બિચારા વીરેન્દ્રભાઈને કેવા ધાધા કરી મૂકો છો,’ વગેરે સાન્ત્વન આપ્યુ જમના રાતી રહી ગઈ વીરેન્દ્ર આવ્યો ગયો જમના બધાને જવાનું મરી બાગણ વાસી પડી ગઈ

બીજે દિવસે વીરેન્દ્ર આવ્યો ત્યારે તેણે જમનાને લુદી જ જોઈ મ્લપાન્ત કર્યાનું એક પણ ચિહ્ન તેનામા દેખાતુ નહોતુ તે જાણે કુદકે બન્યુ નથી એમ ધરતુ કામકાજ કરતી હતી અને ગંધના લાગી હતી પણ એની સ્વસ્થતા ભયમર દેખાતી હતી, મનની અદર ચાલતા ડોર્ન બીપણ વિચારોનું તે તાલ લક્ષણ હતી વીરેન્દ્રને એનો એવો ભય લાગ્યો કે તે મ્થુ પૂઠી ન શક્યો જમનાએ, શહેરની એક બે પરિસ્થિતિના સનાલો પૂઠી, જોઈતું કરતું મગાવી વાતચીતના વલણથી જ વીરેન્દ્રને રમ્મ આપી

માતેક દિવસ આમ ગયા પછી વીરેન્દ્ર મગવા ગયો ત્યારે જમના ગંધતી હતી દુર રહી એ જોઈતુ કરતુ પૂછતો હતો તેને જમનાએ પાસે આવવાનું કહી બેમાથે ને બોલી “મેં એમને જનમા કાગળ લખ્યો છે તેમા તમે પણ બે શબ્દો લખો લુગ્ગો એ રહ્યો” કામગીમા ઇન્દુના મૃત્યુના ગવિસ્તર સમાચાર હતા વીરેન્દ્ર અને બીજા દાકતરોએ મદદ કરીને ઉદ્ધેખ હતો છે ને હતુ “પહેલા તો તમને ચિંતા ન કરાવના ખતર જ ન આપવા એમ મેં ધારેલુ પણ અત્યારે માગ મનને હું મધૂર્ણ સ્વસ્થ કરી શકી છુ એટલે તમને પણ ખતર લખુ છુ તમે પણ મનને સ્વસ્થ ગમશેા મારી ખાતર પણ અસ્વસ્થ થશેા નહિ” લખ્યા સમધી નિશ્ચય આમ એમદમ સાથી ફેગ્યો એવો તર્ક વીરેન્દ્રને થયો પણ જમના માગે જોતાં તે પૂછવાની તેની દિમત ચાવી નહિ તેણે પણ મે શબ્દો સાન્ત્વનના લખ્યા તે લખી રહ્યો એટલે ફરી વીરેન્દ્રને તેણે બેમાડી આગળ કહેવા માડ્યુ “લુગ્ગો, એ જેમા ગયા એની લાગણી પૂરી બોગવી શકુ તે પહેલા ઇન્દુનું દુઃખ પડ્યુ એનું દુઃખ પડુ બોગવી શકુ તે પહેલાં

મારી ભૂલનું દુઃખ પડ્યું.....” એ આગળ કહેવા જતી હતી તે પહેલાં વીરેન્દ્રે કહ્યું :
“બહેન, મને પણ રાતદિવસ પશ્ચાત્તાપ થયા કરે છે.”

જમનાએ વચ્ચેથી અટકાવીને કહ્યું : “પણ મારા નસીબમાં પશ્ચાત્તાપ ભોગવવાનું નથી. એ ભૂલનું પરિણામ માત્ર માનસિક પશ્ચાત્તાપ કરતાં મારે માટે વિશેષ છે.” વીરેન્દ્ર ફરી લાગણીના આવેશમાં બોલ્યો : “બહેન, તમે કહો તે ટરવા હું તૈયાર છું.” ફરી તેને બોલતો અટકાવી જમના બોલી : “તમે સમજ્યા નહિ. મારે માટે એ વધારે વિકટ પ્રશ્ન છે, જે આવી ભૂલમાં માત્ર સ્ત્રીને માટે જ હોય છે. અને વર્તમાન ને ભવિષ્યની કાષ્ટપિણ્ય વ્યક્તિને બોધામાં બોધો અન્યાય થાય એ રીતે મારે મારો માર્ગ નક્કી કરવાનો છે.” વીરેન્દ્ર તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. “વીરેન્દ્રભાઈ, જુઓ, મુંબઈમાં અનાથ બાળકોનાં પ્રસૂતિગૃહો અને અનાથાલયો હોય છે?” વીરેન્દ્રે શબ્દ બોલ્યા વિના માત્ર માર્યું હલાવી હા કહી. જમના આગળ બોલી : “આપણે અત્યારથી મુંબઈ જઈએ અને આજથી તમે મારા માટે આવતા મદદના પૈસા બંધ કરો. અને પેલા વાડકામાં મારાં પિયરનાં ઘરેણાં મૂક્યાં છે તે વેચી મને તેનાં નાણાં કરી આપો.” વીરેન્દ્રથી રહેવાયું નહિ. તેણે કહ્યું : “બહેન, પૈસાની મદદ જ્યાં જઈશું ત્યાં તમને મળી શકશે, અને પૈસા તો મારી પાસે બીજા પણ જોઈએ તેટલા છે. આમાં તો મારી પણ જવાબદારી છે.” ફરી તેને બોલતો રાફી જમનાએ કહ્યું : “તમારી જવાબદારી માટે તમારે જાતે જ કરવું હોય તે કરવું. મારા તરફની તમારી જવાબદારી જો કાંઈ માનતા હો તો હું કહું છું તેમ કરવું, ન કરવું હોય તો ના પાડો. હું મારી મેળે કરી શકીશ.”

“પણ, પણ . . .”

“નહિ! મેં એવી કાંઈ પણ મદદ નહિ લેવાનો નિર્ણય કર્યો છે. અને મારા આખા જીવનનો ક્રમ નક્કી કર્યો છે. તમારે આટલો હા ના તો જવાબ દેવાનો છે.”

“તમે કહેશો તેમ કરીશ, બહેન!”

“ત્યારે આના રૂપિયા કરી આપો. જુઓ કરીને લેશો તો હું જાણું છું કે બાવીસસેં તેવીસસેના આશરે આવશે. તેટલાથી હું મુંબઈમાં રહી શકીશ.”

વીરેન્દ્ર ઘરેણાં લઈ નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને અનેક વિચારો આવ્યા. હવેની પ્રસૂતિમાં છોકરો આવે તો તેને જ ઇન્દુની જગ્યાએ મૂકી શકાય. છોકરી આવે તો અનાથાલયમાં ભલે રહે. બધી વાત ખાનગી રાખી શકાય. પણ જમનાએ પોતે જ ઇન્દુના મરણના સમાચાર લખાવ્યા છે. કાગળ પોતે જ પોસ્ટ કરવાની છે. તે ફેરવી શકાશે નહિ. પણ તે પોતે પણ નવી પ્રસૂતિનું ફરજદ અનાથાલયમાં જ મૂકવા ઇચ્છે છે. એ પણ આ પ્રસૂતિનું પ્રકરણ ગુપ્ત જ રાખશે ને! ત્યારે છોકરો આવ્યાના વિકલ્પનો લાભ શાફ્ટ સારું ન લેવો? મુંબઈ મારે ક્યાં રહેવું? એ ક્યાં રહેશે? લોકોને વહેમ નહિ પડે? અહીંના માણસોને વહેમ નહિ પડે? નરેન્દ્રને મળવા જશે ત્યારે કેવી રીતે ગુપ્ત રાખી શકાશે? પણ આ બધા તર્કોમાંથી એક પણ જમના પાસે મૂકી જોવાનો વિચાર કરતાં, જમનાની અગમ્ય બીપણ્ય નિર્ણયવાળી મુખમુદા તેની આગળ રજુ થતી અને તેના બધા તર્કો નાશી જતા!

આઠ દિવસમાં પૈસા સેવિંગ્સ બેન્કમાં પોતાને ત્યાં મૂકી, નરેન્દ્રની બદલી વીસાપુરમાં થઈ છે ત્યાં જવું સહેલું પડે માટે પોતે દક્ષિણમાં નજીક રહેવા ગય છે એમ પાડોશીઓને

રહી, તેણે પોતાનું શહેર છોડ્યું. મુંબઈમાં ક્રિશ્ચિતોના લતામાં નાની ઓરડી વીરેન્દ્ર પાસે લેવાની તે રહી. પોતાની તબિયત સારી નથી માટે દાકતરોની સલાહ લેવા મુંબઈ આવ્યું પડ્યું છે પણ ચિન્તાનું કારણ નથી એવા તેણે નરેન્દ્રને ખબર આપ્યા. સફલાગ્યે એવું બન્યું કે વીસાપુરમાં ઘણા મુશ્કાકાત લેવા જનારા માણસો ત્યાં દુઃખી થતા તે જોઈ નરેન્દ્ર પોતે જ જમનાને આવવાની ના લખી, અને પરસ્પર પત્નો લખી મંત્રાપ માનવા કહ્યું. વીરેન્દ્ર શહેરના બીજા લતામાં રહેતો, કાઈ કાઈ વાર જમનાને જોઈતું કરતું આપવા આવતો, ને નરેન્દ્ર-જમનાનો પત્રવ્યવહાર વીરેન્દ્રના સરનામે ચાલતો. મહિના ઉપર મહિના આમ ચાલ્યા. જમનાને કશી મુશ્કેલી આવતી નહોતી, કશી જાણે અણુધારી સ્થિતિ આવી પડતી નહોતી, કશાથી એ ડરતી નહોતી. જાણે બધી સ્થિતિને પહોંચી વળવાને પહેલેથી તૈયાર હોય, જાણે બધું પોતાના ધારેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે ચાલતું હોય, તેમ કાઈ આંતર નિર્ભય પ્રમાણે તે અડગ ચાલ્યા કરતી હતી. માત્ર એકવાર તે હિંમત દારી ગઈ. પૂરા દિવસ થયે તે અનાયાસ્યમાં પ્રસૂતિ માટે ગઈ. ત્યાંના અધ્યક્ષે તેને નાત ને નામ પૂછ્યાં. પહેલેથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે તેણે પોતાની નાત 'વાણિયા' એમ કહી નામ 'ગંગા' એવું જણાવ્યું. પણ કેટલાં વરસથી વિધવા થયાં છે એમ પૂછ્યું, ત્યારે એ પ્રશ્નથી, તેના મન મર્મો બેઠાઈ ગયાં, તે નીચે બેસી ગઈ, તેણે આંસુ સાથે કહ્યું: "હું સંધવા છું. હવે મને કશું ન પૂછો." અનેક પતિત સ્ત્રીઓના પરિચયથી કંઈક છુંટી લાગણીવાળો થઈ ગયેલ અધ્યક્ષ પણ ઘડી સ્થિર થઈ ગયો. તેણે જમના માટે બધી મગવડ કરી આપી. અને નોકર ચાકર નર્સ ડોક્ટર બધાંને મંગાળ લેવાને એટલી તાકીદ કરી કે ઘણાંને વહેમ આવ્યો કે બાઈ અધ્યક્ષની મંચંધી છે.

અનાયાસ્યમાંથી પણ વીરેન્દ્ર મારફત તે નરેન્દ્રને પત્ર લખતી રહી. તે હમેશાં સ્વસ્થ રહેતી. પણ તેણે નદિ ધારેલી રીતે તેના નિર્ભયો ફરીથી તૂટવા માંડ્યા અને તે બહાવરી બતી ગઈ. પહેલાં તેનો નિર્ભય એવો હતો કે બચ્ચાને માટે પોતાના પેમાનું દ્રુષ્ટ કરવું અને પ્રસૂતિ પછી બહાર નીકળી જઈ આપઘાત કરવો અને આપઘાત વખતે બધી કબૂલતો. પત્ર નરેન્દ્રને લખી જણાવવો. પણ પ્રસૂતિ પછી તેનો આ નિર્ભય હાથમાંથી ઝીણી રેતી સરી ગયો તેમ સરવા માંડ્યો. તેને પુત્ર આવ્યો. જે સંબંધથી આ પુત્ર થયો હતો તે મંચંધને તે ધિક્કારતી હતી, એ મંચંધની પોતે લાગીદાર હતી તે તરીકે તે પોતાને અત્યંત ધિક્કારતી હતી, અને બીજા લાગીદાર વીરેન્દ્રની હાજરી પણ તે સદન કરી શકતી નહોતી. છતાં આ આગ્રહ તરફ તેને અદ્ભુત વદાલ થયું! તેનું નામ તેણે ઇન્દુ પાડ્યું! તેને એ લાગ્યો પણ ઇન્દુ જેવો. જે જગતમાં ઇન્દુ હોય તે જગત છોડી જતાં તેનો જીવ ન ચાલ્યો. આપણી દુનિયામાં તે કોઈ રીતે આ નવા ઇન્દુને નદિ મળી શકે એમ તે સ્પષ્ટ સમજતી હતી, ઇન્દુના મનન આગતા વિચારમાં, કોઈને ન કહેવાય તેવા વિચારમાં, તેને નિઃસહાય સ્થિતિમાં મૂકવાના મતન પશ્ચાત્તાપમાં જીવન ગાળતું પડ્યો એ જાણતી હતી; છતાં તેનું મન મરવાનું માન્યું નહિ. તેની બધી યોજના કથળી પડી! અને એમ થયું એમાં તેનો દોષ નહોતો. તેના પર જગનની વધારે મંગળ વધારે મુક્ત વધારે વ્યાપક યોજના હત મેળવતી હતી. જગતના જીવનની યોજના આગળ વ્યક્તિની કરેલી યોજના તૂટે તેમાં તે જગતની આશા છે!

તેણે ફરીવાર વિચાર કરવા માંડ્યો, અને જીવવાના નિશ્ચયથી વિચાર કરવા માંડ્યો. નરેન્દ્રને ખરી દકીકન નદિ દરી શકાય, અને ઇન્દુને અસહાય રાખવો પડશે, એ પાપના

લાનથી તે ફરી લીધણે બની. એક વિનયી રાગ લાંબા વખતના અહંકારી શત્રુ પામે હીણપતની સંસ્તો કબૂલ કરાવે, એક તહોમતદારને ફારસીની સખ માફ કરી સરકાર તેને જીવનભરની કેદની સખ કરે, તેમ તેણે ફરી પોતા માટે જીવનના સખતમાં સખત નિયમો ઘડવા માંડ્યા.

ઇન્દુને બે માસ થતાં સુધી તે અનાયાસમાં રહી. અને પછી એક દિવસ તેણે અનાયાસ છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો જમના નાની હતી ત્યારે પોતાના ગામમાં કોઈ સ્ત્રી દૂવે પડીને 'મરી ગઈ તેનું વર્ણન સ્ત્રીઓમાં થતુ તેણે સાંભળેલું: " પાનકાર સવારમાં બિડી. નાહી ઘોંઘાં દાકોરજી આગળ ઘીનો દીવો કરી પગે લાગી રૂપાળો છોકરાને લઈને ધવરાબો. થોડીવાર રહીને દૂધસાકરે નવરાબો. રૂપાળુ આંગળુ આંજીને ફરીવાર ધવરાબોને ઉંધાડ્યો. છોકરો બિંધી ગયો. એટલે રૂપાળી નાતી ચૂલ્લી સિવાય બધાં ઘરેણાં પટારાના દાખડામાં મૂકી જાનીમાની ધરમાંથી જીટકી ગઈ. એ જીટકી તે જીટકી, ફરી ધરમાં જીવતી પાછી આવી નહિ! ", જમનાને કદાચ ઇન્દુને મૂકીને જતું એ મૃત્યુ જેવું લાગ્યું હશે તેથી કે ગમે તે કારણથી, જવાને દિવસે આ પાનકાર યાદ આવી. તે પણ ધૈર્યરમરણ કરતી બિડી. તેણે પણ ઇન્દુને તે દિવસ ખૂબ રમાડ્યો, નવરાબો, આંગળુ આંજી, તેના કપડાં ઘોળાં, ને સાકરે વખતે તેને ઉંધાડી, બચીઓ ભરીને બહાર જવા નીકળી. રસ્તામાં પગથિયું જીતરતાં તેને અડવડિયું આવ્યું, તે ભોંતને ટેકે બળી રહી, તેને ફગે ઇન્દુનું મો જોવાનું અને બચી ભરવાનું મન થયું, પણ મનને મજબૂત રાખી, ફરી નિશ્ચય કરી, તેને જોવા બગી રહેલી બીજી બાઈઓ સામે નજર પણ નાખ્યા વિના તે નીકળી. બહારનો સંસાર તેને માટે ફૂવા જેવો હતો, જે કે ત્યાં તેને મૃત્યુની રાહત કે અવધિનો લાભ શક્ય નહોતો !

વીરેન્દ્રની મારફત તેણે રહેવાનું ઘર બદલાવ્યું હતુ. ત્યાં જઈ તેણે સૌથી પહેલું વીરેન્દ્રને હવે પોતા પાસે ન આવવા કહ્યું, ને ઉમેર્યું: " મારી નજરે પડો એમ ક્યાંય આવશો નહિ. નરેન્દ્રને મળવું હોય તો તમારી પામે બોલાવજો, પણ મારી પાસે આવશો નહિ. ક્યાં જતું તેનો નિર્ણય કરી નાખજો. નિર્ણય બનતી તાકીદે કરજો, ને નિર્ણય કરીને અહીં આવજો. પછી જો વાત નરેન્દ્રને લખજો. હું પણ કાગળમાં લખીશ. એ આપણી છેલ્લી મુલાકાત. મને ફરી મળશો નહિ. આ કશુંય તમારા તરફના તિરસ્કારથી કહેતી નથી, મારા તરફના તિરસ્કારથી કહું છું. હવે જાઓ. "

વીરેન્દ્ર આ બાઈ સામે એક શબ્દ ઉચ્ચારી ન શક્યો. તે શું કરવા ઇચ્છતી હતી તે તે કશું જ સમજ્યો નહિ. પણ તે કહે તે કરવા સિવાય તેને બીજો માર્ગ દેખાયો નહિ. તેણે યત્નવત્ એ બધાનો અમલ કર્યો. રજુનમાં તેણે નોકરી લીધી. અંત્યારની પરિસ્થિતિમાં બહારની મદદ લેવી પોતાને મોગ્ય ન લાગી, અને જમનાબહેને બહારની કે વીરેન્દ્રની મદદ પણ ન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોવાથી, પોતે રજુન જાય છે એવો પત્ર નરેન્દ્રને લખ્યો. તેમાં જમનાએ પોતાના ખુશખબર અને જરાપણ ચિંતા ન કરવા લખ્યું. વીરેન્દ્ર રજુન આવ્યો ગયો.

જેલ પૂરી થયે નરેન્દ્ર ઘેર આવ્યો. તે મુંબઈને રોશને જીત્યો. જમના સામે આવી હતી. પણ જમનાએ તેની સામે જઈને નમસ્કાર ન કર્યા હોત તો કદાચ તે તેને ઓળખી મળ્યું ન શકત. તે અત્યંત દુઃખી થઈ ગઈ હતી. તેના હાથપગ કંઈક વધારે કાળા પડ્યા

હતા તેની આખ ફૂગતા ગોગ કાળા ચક્રમાં થયાં હતા, માન મો પહેલાનું હતું. પણ તેમાં હાન્યનો પ્રકાશ નહોતો, નર્સો બીપણુ નિર્ણય હતો નરેન્દ્ર તેનાથી જગ આંખો ખની ગયો પણ તેણે ક્ષણમા પોતાનો હાસ્યમય ઉદ્-નામ પાછો મેગની લીધો તેના ખભા પર હાથ મૂકી જગ ખંખો હારાંને તેણે કહ્યું “કાગળમાં તો લખતી હતી કે સ્વસ્થ છુ ને આવી કેમ થઈ ગઈ ?”

જમનાએ મામુ જોઈ કહ્યું “સ્વસ્થ જ છુ. શરીર તો ગમે તેવું થાય ” આટલું વાક્ય તેણે એવા અવાજે કહ્યું કે નરેન્દ્રનો બધો ઉ નામ જતો ગયો જમનાને શુ થયું છે તેના વિચારમાં તે પડી ગયો

ધરનું ઢાંચ બગાડ મામાન્ય રીતે ચાલ્યું ગતે વાળુ કરી ગોડામાં અમોટ દર્ષ જમીન ફારી કરી જમનાએ પોતાને માટે એક માફડી ને પાતળી ગોદડી પાથરીને બીજી ચોરડીમાં નરેન્દ્રને માટે પથારી કરી નરેન્દ્ર આ જોઈ નહો. તેણે મસ્કરીમાં કહ્યું “કેમ સરકારની સગ્ન ઓછી હતી કે તું હજી નરી મગ્ન કરવા લાગી છે ?”

“ નહિ, તું મને પોતાને જ મગ્ન કરવા ઈચ્છુ છુ ! ”

નરેન્દ્ર એકદમ ઉમંગમયી બનેો થયો તેણે જમનાને બાથમાં લીધી-તેનું મો દીવે ધર્યું તે જ વખતે જમના એવા દુ ખસવેગથી ગડી પડી, કે નરેન્દ્રને લાય લાગે કે તેમાંથી તે કદાચ એમાન થઈ જશે તેણે જમનાને ધોમેથી પથારીમાં સુનાડી તેનો આવેશ શમરા દીધો તેને પાણી પાચુ એક પ્રયત્નથી સ્વસ્થ થઈ જમનાએ કહ્યું ‘ મને તમારી દારી સમજાવો એમાં જ મને સુખ છે એથી વધારે સુખ કે અધિમાગ આપના જશે તો તું વધારે દુ ખી થઈશ ”

નરેન્દ્ર માન્યા દિનથી જમનાને અનુકૂળ થતાનો નિશ્ચય કરી ‘ભલે’ કહી જાવ્યા જતો હતો, તેના આભાનમાં જમનાએ તેના પગને તળિયે સુગન કર્યું એ સુગનમાં પણ નરેન્દ્રને લપિખની આવા દેખાઈ ને તે ઠાછ પણ વિગેય પૂછ્યા વિના પોતાની પથારીમાં જઈ એકા. જમનાએ વચનું બાળુ બંધ કર્યું

નરેન્દ્રને એ જ અનિમિષાનિટીમાં જેન પહેલા જે નોકરી મળવાની હતી તે મળી જમનાને ઇન્દુ ન માંબરે માટે તે બીજા લનામાં રહેના ગયો તેનું મધુ કામ બગાડર આગળ ચાલવા લાગ્યું પણ જમનામાં તેણે કંઈ ફેરફાર જોયો નહિ એની એ ચાતના, એનો એ શાન્ત નિ શબ્દ સંતાપ, એનું એ નિરવધિ દુ ખ, એનું એ હેતુ પ્રયોજન ન સમજાય તેની કમોગી ! આપણે એ દુ ખોની વિગત નહિ જોઈએ. માત્ર પાચ ૭ મહિને નરેન્દ્રે વીરેન્દ્રને ખાનગી કાળે લખ્યો તે જ જોઈએ

મિત્ર બાઈ વીરેન્દ્ર,

ધણી અવદર પછી આ પત્ર તને લખુ છુ મને મારી મૂઝવણ કે દુ ખ કાઈને કહેવા મમના નથી એને એક મનની નમગાઈ માનું છુ એટલું જ નહિ, એ બીજાને કહીને તેને નિર્ગમ દુ ખી કરવા બગાડર મમલુ છુ પણ ધણીવાગ કાઈ વાનનો માદો ખુસામો પણ એક માણસ ન કે તે બીજા તગત કંઈ થકે છે, એમ ધારી આ તને લખી જોઈ છુ.

જેનમાંથી પાછો આન્યો ત્યાગથી જમનાનું માનસ તદ્દન ફેર ગયુ લાગે છે તેનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ તો એનો એ જણાય છે. પણ ન સમજાય તેવા કારણે તે મારી સાથે પતિ-

પત્નીનો સંબંધ રાખતી નથી. હઠપૂર્વક જળપૂર્વક તે પોતાના સર્વ પ્રેમાળ ભાવો દાખી રાખે છે. તેને મારા તરફથી અનુભૂતિ પશુ કોઈ અન્યાય કે અમંતોષ થયો હોય એવો સાચોખોટો ભાસ પશુ તેનામાં જણાતો નથી. એ વિકલ્પ જ શક્ય નથી. પૂછતાં કહે છે કે તે મારી દાસી થઈને રહેવાને યોગ્ય છે, અને ખરેખર ભીષણ આગ્રહથી દાસી જ થઈને રહે છે. કોઈ હાસ્ય, કોઈ મર્મ, કોઈ પ્રેમ, કોઈ આવેશ, કોઈ પરિસ્થિતિ તેને તેના આવેશમાંથી ખસેડી શકતો નથી. તમે તો મારા નિકટના સ્નેહી છો. અમારા પ્રેમના સાક્ષી છો. એટલે ખાનગી વાત પશુ તમને કહેવામાં વાંધો નથી. મેં તેને કહ્યું, તારે દાસી થઈ રહેતું હોય તો ભલે, પણ મારાથી તો સમાનતાના પ્રેમ સિવાય નથી રહી શકતું તેનું કેમ ? તો કહે તમારા પ્રેમની અધિકારી કોઈ બીજી સ્ત્રીને લાવો. હું તમારા બહેની દાસી થઈને રહીશ. તેમાં મને સુખ મળશે, એવું બીજા કશામાં નહિ મળે. અને એટલી મલીરતાથી બોલે છે કે હાસ્યથી પણ તેનો પ્રતિકાર કરવાની હિંમત આશતી નથી. ગત ઇન્દુની તો તે વાત પણ નથી કરતી. તેવી વાતમાં પણ તે મારા તરફથી કોઈ પણ સાન્ત્વન સ્વીકારવા ઉન્મુખ થતી નથી. જાણે પ્રેમનાં સર્વ બારીબારણાં બધા રાખી એસવા માગતી હોય, તેવી રીતે ચોવીસે કલાક બેસી રહે છે. આપણે સાથે હતા ત્યારે અમે ધણી વાર તમારી મશ્કરી કરતાં, તમારે માટે પત્ની શોધી લાવવાની તે ધણી વાર વાત કરતી. એવાં જૂતકાળનાં મંસ્મરણોથી તેનો જીવ ફરી તાન્ને કરવા મેં પ્રયત્ન કરી જોયો, તો તેનો શાન્ત વિરોધ કંઈક વધારે સખ્ત થાય છે, જરાપણ ઘટતો નથી. બહુ વાત કરતાં કહે કે મારી પાસે બીજા પુરુષોની વાત ન કરશો. મેં મશ્કરીમાં કહ્યું, તું તો પહેલા પુરુષની વાત પણ ક્યાં સાંભળે છે ? તો કહે હા ખરું છે. મારે કોઈ પુરુષ સાથે મેંબધ રાખવો નથી. અને ખરે જ મિત્રો મળવા આવે ત્યારે સાથે આવી બેસતી પણ નથી !

વધારે મનાવવા જતાં, તેના સુખનો પ્રયત્ન કરતાં તે એટલી દુઃખી થાય છે, કે એને ક્યાંક વધારે ગંભીર કંઈ થઈ જાય એવી મને દહેશત લાગે છે.

એવું દુઃખ જોતાં, એ કાંઈ કલ્પી લીધેલું દુઃખ જણાતું નથી. એ ઘેઝઘાથી બદલાઈ ગઈ હોય એવી જણાતી નથી. એ એની એ છે. પણ કોઈ ફૂલમાં કુદરતના કાપથી અગ્નિ પ્રગટે, ફૂલ રહ્યું રહ્યું એ અગ્નિથી દાઝે ને અગ્નિ જતાં અન્યતે દઝાડે, એવું થઈ ગયું લાગે છે. મને બીજું દુઃખ થતું નથી, હું તેના દુઃખમાં ભાગ તો લઈ શકતો નથી પણ તે સમજી પણ શકતો નથી. હવે તો આ નહિ સમજવાથી થતું દુઃખ સમજવાથી થતા કાંઈપણ દુઃખ કરતાં વધારે અસહ્ય થઈ પડ્યું છે.

તું અહીં હોત તો કદાચ આ સમજી શકત. પણ દૂર રહ્યો રહ્યો તો આવી વિચિત્ર સ્થિતિ સમજી શું કલ્પી પણ ભાગ્યે જ શકીશ. એ વિચાર આવતાં આ કાગળ લખી તને નિરર્થક શાને દુઃખી કરવો એમ પણ વિચાર આવે છે. અને છતાં, આ કાગળ લખું છું. એ એક નબળાઈ છે. પણ અંદર રહેલી નબળાઈ ક્યાંક પણ માર્ગ માગે છે અને તે માર્ગ સ્વાભાવિક રીતે તું તરફ જ જાય છે.

ખસ. હવે પત્ર વાંચી તું દુઃખી થતો નહિ. માણસે પોતાનું આરબ્ધ પોતે જ ભોગવવું જોઈએ. અને હું માનું છું કે હું તે ભોગવવાને સમર્થ થઈશ જ. સિ. પૂર્વ પેઢે તારો જ

પર વીરેન્દ્રે વાન્યો ઘડીક તેને બધી વાત લખી લખાવવાની હજી થઈ પણ વળી વિચિત્રતા વિચારો આખા 'જન્મના રત્ને લખાવની નયો અને પોતાથી લખાવાય ? તેમ મનાયો જન્મનાની રીતિ થાય ? વખત જતા જન્મનાનો પચાસાપ એની મેં રમી જશે ને પડી તો બને વન્યે મેળ થતા વાગ નહિ જ વાગે ને જન્મનાને નરેન્દ્ર માટે લાખી તો છે જ અને પોતે માત્રી દમ્પત્ત કહે તે ઊંડુ એ મમાધાનમા માત્રી દમ્પત્ત વિચાર થાય ?' અને વિચારા કરીતે તેણે માત્રી દમ્પત્ત કહેવાનો વિચાર મધ ગળ્યો અને નાન મમભાવનો અને ધીન્જનો કાગળ લખામમા લખ્યો પણ આ પર પડી નરેન્દ્રને મારે તેને માત્રી ચિંતા થયા માત્રી જીવતા કૃત્યનો વિચાર કરતા જન્મનાએ આદ્યેનુ પ્રાપ્તિત બેના તેને પણ આ કુટુમ્બ અને નવા ઇન્દુ તરફના પોતાના કર્મજનું મયન થયા માત્રુ

આરેક મામ પડી નરેન્દ્રને વીરેન્દ્ર તરફથી ઓદિમને મનામે એક લાગો સીન કરવો પર મળ્યો તેની તારીખ આરેક મામ ઉપરની હતી તેમા તેણે બધી બનેલી દમ્પત્તનો એકાગ્ર દષ્ટો હતો. આખા રખવનનો દોષ પોતાનો જ હતો, કાગળકે જન્મનામદે તો માનસિક દર્દમા જ એમાન હતા એ એક જ રખવન, તેનું પરિણામ, અનાયાસમા એક યાગમનો જન્મ, તેની માતાનું મોધાયેનું નામ ગયા તે યાગકનું નામ ઇન્દુ વગેરે મર્દ દમ્પત્ત લખાવી, વિગેષ લખેનું હતું 'જન્મનામદેનના પચાસાપની નાન તમે લખી તે પડી મને પણ ઘણો ગંનાપ થયો તમાના જીવનો રમ્મો ખુલ્લા કરવા આત્મધાત કરવો એવો વિચાર પ્રથમ આવ્યો તે મરી ન શક્યો ખરી રીતે એ તા માન એક વેવના મિથ્યાસાવની આત્મવચના જ હતી ઘણા વિચાર પડી નક્કી કર્યું કે એાગમા એાધુ ચિરજીવી ઇન્દુના અભ્યામ માટે એક ટ્રસ્ટ કરવું ને મગના પદેના તને આ કાગળ મોખવો તાર આ ચિંતિમા શ્રી ત્ય છે તે સુઘથી મૂચના ગયા પણ મને દક્ષ નથી માન તે ખરી દમ્પત્ત મગેની તે આપી છેવટે મત્ત લખાવવા જેટલું નહીં તે આ નતા નડ એ જુદીથી આ નહીં છુ બાળી માગ પાપનો ભાર તો ખીન્ન જન્માના મુધી પદોને મેળ્યો છે તેની માફે માગરાનો પણ મને દક્ષ ગ્લો નથી "

આજલા લખાણુ પડી તા. ૨ મરીને લખ્યું હતું ' અત્યા છેલ્લી ઘડીએ, લાગે છે કે આ દમ્પત્ત ન તને વડેની કડી હોત તો નધારે મારુ થાન પણ એ પણ દવે તો ન મુધરી શકે એવી જૂલ છે "

પર વીરેન્દ્રના મોહિનીટગ તરફથી આવેનો હતો છતા ખાતરી કરવા નરેન્દ્રે વીરેન્દ્રના ખાતર તાર કરી પૂછ્યા તે જીવનો ગ્લો હોત તો, મધા રન્યે મમાધાન થયું ને નરેન્દ્ર-જન્મનાએ છેવટે કોઈ કન્યા મોધી આપીને વીરેન્દ્રને પગલાનો એવો મુર અન વનમા અખી સમાન પણ વીરેન્દ્ર ખરે જ મરી ગયો હતો

નરેન્દ્રે અની મ્લી વાત જન્મનાને મ્લી નદિ બનેલી તલિયન માગી કરવા દવાદ કરવા તેને ઘોઘા રિત્ત પડી એ માગની રત્ત લીધી દવાદ કરવા માથેગન કે મદાનરેશ કે નામિક કે પચાનીમા જગા મેળવવા ઘોઘા વખત મુમર્ષમા ગ્લેનું પડે કરી તેને તરત મુમર્ષતરફ પડવા વિચાર દર્શાવે અને મુર્ગ નવા કોર્મજાનું નક્કી થાય ત્યા મુધીમા મુમર્ષની મદેર મગ્યાનો એક પડી એ નેજે દેવા માત્રી જન્મના માન તેનું કૃત્ય કરવા ખાતર કો વિગ માથે જતી કોઈ વાગ ને એમને જ જમે ક ના કરના તેને પેના અનાધાનમ જત નું પૂછ્યું જન્મનાએ જવાની રપટ ના પડી. નરેન્દ્ર એકનો ગયો પછો અન્યો ત્યારે તે વડેક વાંતા ઇન્દુને

સાથે લઈ આવ્યો. ઘરમાં પેસતાં તેણે ધીમે સારે જમનાને બોલાવીને કહ્યું: “જમના, તને પૂછ્યા વિના એક સાહસ કર્યું છે. તું ના નહિ પાડે એમ ધારીને આ છોકરાને અનાથા-શ્રમમાંથી લઈ આવ્યો છું. તેનું નામ ઇન્દુ જ છે જાણી મને આપણા ઇન્દુના સ્મરણથી તેને લાવવાનું મન થઈ ગયું. એક દિવસ માટે સાથે લઈ આવ્યો છું. જો મારી ખાતર તું તેને ઉછેરવા હા પાડે તો આપણે રાખી લઈએ.”

જમનાએ હૃદયના અનેક ઉછળી આવતા લાલો દબાવી પૂછ્યું: “પણ તમે કાંઈ તપાસ કરી? તેનાં માથાપ કાણ? તેના ઉપર કોઈનો હક્ક પહેંચે છે કે નહિ? કશી તપાસ કરી?”

“તેના ઉપર કોઈનો હક્ક નથી. તેની માનું નામ માત્ર ગંગા છે, એટલી નોંધ છે. વિશેષ કર્યું નથી. છોકરા મને સારો લાગ્યો. તને નથી લાગતો?”

“લાગે છે” કહી જમનાએ તેને એકદમ બાથમાં લીધો. છોકરા પછી તરત તેની પાસે ગયો. તેને બાંધકી લઈ તેને ઘણા જ હર્ષથી તેણે સુંબત કર્યું પણ પછી તરત જ તેને ધીમેથી નીચે મૂકી તે ગંભીર થઈ ગઈ. તે પછી નરેન્દ્રે કહ્યું: “નરેન્દ્ર, ઘણા દિવસથી ન કરેલી મારે તમને એક વાત કરવી છે.”

“હવે વાત તો ગમે ત્યારે થશે. હમણાં છોકરાનું નક્કી કરી નાખ ને! આપણે ક્યાંક હવાફેરે જઈશું પછી ત્યાં વાતો જ કરવાની છે ને!”

“નહિ, મારી વાત સાંભળો જ અને પછી આ છોકરાને રાખવા ન રાખવાનો તમે નિશ્ચય કરો. તે પહેલાં નહિ. તમારે પગે પડીને આટલું માગ્યું છું.”

“તો એમ, કહે ત્યારે.”

“જુઓ, તમે જેલમાં ગયા. આપણો ઇન્દુ ગુજરી ગયો. એક દિવસ હું રાત્રે ઘરમાં એકલી સૂતી સૂતી રહતી હતી. વીરેન્દ્રભાઈ આવ્યા. તેમના બોળામાં મેં માથું નાંખ્યું...” દરેક વાક્યે તેના મોં પરની રેખાઓ દૃઢ થતી જતી હતી. કોઈ તહેામતદાર સૈના દેખતાં દેહાંતની સજા માટે જતેજ દોરડું ગળામાં નાખે તેવી દૃઢતાથી તે બોલતી હતી. નરેન્દ્રે એકદમ પાસે આવી તેને ગ્રાહી તેના મોં પર હાથ મૂક્યો: “હું બધું જાણું છું. મારા સમ કશું બોલ તો! આટલો વખત આટલું બધું દુઃખ એકલાં બોગવાય? આટલા તપે તો ઈશ્વર પણ પ્રસન્ન થાય! તને મારી દયા ન આવી?”

“તમે કેમ જાણ્યું?”

“તું જાણે છે?—વીરેન્દ્ર ગુજરી ગયો. મેં તાર કરી પૂછાવી જોયું તો તેના સોલિસીટર ખજાર આપ્યા કે તે મહીના પહેલાં ગુજરી ગયો!”

“અરે રામરામ! એ પણ બિચારા બહુ દુઃખી થયા!”

“અને મરતાં પહેલાં લખી રાખેલો કાગળ તેમના સોલિસીટરે મને મોકલ્યો. તેમાં બધું લખેયું હતું!”

“મેં તમને નિર્ણય આટલા દુઃખી કર્યા” કહી તે નરેન્દ્રના ખભા પર માથું મૂકી ચોધાર આંસુએ રડી પડી. “તમે બન્ને મને મળ્યાં તેથી મને ગમે તેટલા દુઃખનું સાદું વળી ગયું છે” કહી તેણે ઇન્દુને અને જમનાને વારાફરતી કેટલાંય સુંબતો કર્યા.

“રહો, જરીક વાંચવા સમય કાઢતો ત્યાં તમે
 નિરંતર નકામી વાત લઈ વ્યર્થ આંડાં પડો.
 અને મધુર કાવ્ય, વાત દિલચસ્પ, જ્યારે લખું
 જરીક લઈ શાંતિ, નાદ કદિ કુદ્દ, રનેહે ભયો,
 વળી કદિક યુદ્ધ તાલ ખતલાવતો આપનો
 પડે શ્રવણ ઉપરે; મધુર કાવ્ય ભાગી જતું,
 ન વાત દિલચસ્પ, રે! કથન યોગ્ય થે ના થતી”
 વહું કંઈક એમ ને પ્રળય યુદ્ધ ઊભું કરું,
 ખતી ખહું જ ખિન્ન, મૂક, તમ સાંભળો એ બધું,
 વધુ પ્રળય ક્રોધ ત્યાં ભભુકતો, અને અંતરે
 વિચારું?—નહિ પ્રાર્થું કે જરીક દૂર થાઓ તમે
 પછી સરસ કાવ્ય ને સરસ એથી થે વાતથી
 ભરી દઈ હું પુસ્તકો, નવ ત્યંહિ જ શંકા કરી.

છતાં તમ જતાં સખી નવ કરું ય વાંચી શકું,
 ન વાત, નવ કાવ્ય શું કવિતહું ય હું ના લખું.

લગ્ન વિશે કેટલાક વિચારો

કિશોરલાલ ઘ. મરાઠવાળા

... મૂળવજાતિનું કટ્યાણ શામાં છે અને કેમ થાય તે શોધવા માટે એક પ્રાથમિક શરતને પહેલાં સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ તે એ કે ખોટા કે અર્ધસત્ય ગ્રહો બાંધી લઈને કટ્યાણનો માર્ગ શોધી શકાય નહિ. સાચી વાત જડે તે પહેલાં જ ખોટી માન્યતા છોડવી જોઈએ, તથા અર્ધસાચી વાતોનું અધૂરાપણું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. સાચી વસ્તુ મળ્યા પછી ખોટી છોડ્યું, એ રીતે કદી સાચો માર્ગ હાથ લાગે નહિ. પુરુષોએ સ્ત્રીઓ વિષે કે સ્ત્રીઓએ પુરુષો વિષે વ્યાપકપણે જે માન્યતાઓ બાંધી રાખી હોય છે, તેમાંની ઘણીખરી અર્ધમત્ય અનુભવો પર રચાયેલી હોય છે; પણ તેનો પ્રચાર એટલો વારંવાર કરવામાં આવે છે કે ઘણાં સ્ત્રીપુરુષોનાં મન પર તેનો એક દૃઢ અંસ્કાર જ બધાઈ જાય છે, અને તેની સમ્પ્રદાય વિષે શંકા કરવાની કદી કલ્પના પણ થતી નથી. જે તે વે ચારની જેમ એ નિર્વિવાદ મત્ય તરીકે મનાય છે. એવા અર્ધમત્ય અથવા ખોટાં સૂત્રોના થોડાક દાખલા આપું છું:

પુરુષ શ્રેષ્ઠ પ્રાણી છે, સ્ત્રી ક્ષત્રતું છે; અથવા ક્ષલદું, પુરુષ પામર પ્રાણી છે, સ્ત્રી દેવી છે; પુરુષ શિકારી છે, સ્ત્રી હરિણી છે; અથવા ક્ષલદું, પુરુષ માછલો છે, સ્ત્રી માછણ છે; પુરુષ બુદ્ધિપ્રધાન છે, સ્ત્રી ભાવનાપ્રધાન છે;

પુરુષ બહિર્મુખ છે, સ્ત્રી અંતર્મુખ છે;

પુરુષ કઠોર છે, સ્ત્રી કોમળ છે; અથવા ક્ષલદું, પુરુષ દયાળુ છે, સ્ત્રી નિર્દય છે;

પુરુષ દીર્ઘ દૃષ્ટિનો છે, સ્ત્રી ટૂંકી દૃષ્ટિની છે;

પુરુષ ઉદાર છે, સ્ત્રી સંકુચિત છે;

પુરુષ ગતિ-અથવા આક્રમણ-શીલ છે, સ્ત્રી રિથિતિ- અથવા રક્ષણ-શીલ છે;

પુરુષ વધારે વિકસિત છે, સ્ત્રી ઓછી વિકસિત છે; અથવા, એથી ક્ષલદું,

પુરુષ આધાર છે, સ્ત્રી આશ્રિત છે;

પુરુષ સર્વજ્ઞ છે, સ્ત્રી નિર્બળ છે;

પુરુષને સ્ત્રી વિના ચાલી શકે, સ્ત્રીને પુરુષ વિના ન ચાલે;

પુરુષ ઉત્પાદક છે, સ્ત્રી વ્યવસ્થાપક અને સંરક્ષક છે;

પુરુષ ધ્રમણપ્રિય છે, સ્ત્રી ગૃહપ્રિય છે;

પુરુષનું કાર્યક્ષેત્ર ઘર બહાર છે, સ્ત્રીનું ઘરની અંદર છે;

સ્ત્રી પુરુષની વામાંગના કે અર્ધાંગના છે;

પુરુષના પેટમાં વાત ટકે, સ્ત્રીના પેટમાં ન ટકે; અથવા, ક્ષલદું, પુરુષ નિખાલસ છે, સ્ત્રી કપટી છે;

દીકરો બાપ જેવો થાય છે, દીકરી મા જેવી થાય છે;

સ્ત્રીઓ આશૂષણપ્રિય છે, કલહપ્રિય હોય છે, અન્નુશસ્ત્ર છે;

વર્તમાન સંસ્કૃતિ પુરુષકૃત છે; વગેરે વગેરે.

માવાં માવાં વ્યાપક સૂત્રોથી પોણેશા મંસ્કારે. બનેનું દિત શોધવામાં વિઘ્નરૂપ છે. વિચારીયું તો જણાશે કે પુરુષર્નિદા કે સ્ત્રીર્નિદા અથવા પુરુષપ્રશસા કે સ્ત્રીપ્રશસાના બંધાઈ ગયેલા ખ્યાલો પાછળ ખોટી કલ્પનાઓ કે અર્ધસત્ય અનુભવો કે જૂજ અનુભવો જ હોય છે. હકીકતે હપજાં સૂત્રોમાંનાં ઘણાં કાદ્ધપનિક છે, અને નિરપવાદ એકેય નથી. દરેકને વિષે હજારાં દર્શનો મળી આવે.

વાસ્તવિક રીતે, મને તો એમ જણાય છે કે સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે અત્યંત ફરક હોઈ શકે જ નહિ. કારણ કે, પુરુષ એમ સ્ત્રીને પેટ અવતરે છે તેમ સ્ત્રી પણ પિતા વિના જન્મતી નથી. એટલે કે, દરેક પુરુષમાં સ્ત્રી અન્તર્લિત છે, અને દરેક સ્ત્રીમાં પુરુષ અન્તર્લિત છે. હંડાં હનરીને તપાસીયું તો કોઈ પુરુષ એવો નહિ મળે કે જેમાં એની માતાના ગુણ કે રૂપ વિશ્વકુસ ન હોય, અને કોઈ સ્ત્રી પણ એવી નહિ જડે કે જેમાં એના પિતાના ગુણ કે રૂપની છાયા ન હોય; કોઈ પુરુષ એવો નહિ જણાય કે જેમાં સ્ત્રીજાતિમાં આરોપાતા માવ ન હોય, અને કોઈ એવી સ્ત્રી નહિ દેખાય કે જેમાં પુરુષોમાં આરોપાતા માવ ન હોય. એ તો જાણીતી વાત છે કે ઘણાખરા મોટા પુરુષો એમની માતાનો વારસો ગ્રાસ કરેલા જણાવવામાં આવે છે, કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો એ એવાં જોયાં છે કે જે સુકાઈ જાય ત્યારે તેમના પિતાના જેવાં દેખાય છે, અને શરીર વળે ત્યારે માના જેવાં દેખાય. દેખાવમાં તેમ જ સ્વભાવમાં માના જેવા હોકરા અને બાપના જેવી દીકરીઓ પુષ્કળ મળી આવશે એમ હું માનું છું.

આ બધું બનાવે છે કે હપરનાં સૂત્રો સ્વીકારવા જેવું કાંઈક જણાતું હોય તો તેનું કારણ સ્ત્રીપુરુષમાં રહેલા કુદરતી ભેદો છે એમ નહિ, પણ એ પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે.

... આ ભેદદર્શક ખોટા ખ્યાલો છોડી દેવા ઘટે છે. નર-નારી વચ્ચે નિશ્ચિતપણે વડી શકાય એવો ભેદ તો એક જ જણાય છે: તે, લગ્નભગ દશ મહીના સુધી મંત્રિતને પોતાના પેટમાં આશ્રયસ્થાન આપી અને પછી લગ્નભગ તેટલો જ મમય પોતાનાં દધ પર હાથેવાની ઓની શક્તિનો. આ ભેદ પણ બધાં જ પ્રાણીઓમાં નથી; અને જે મોટાં પ્રાણીઓમાં આ ભેદ છે, તેમનામાં એ—નરજાતિમાં સ્તનનાં ચિહ્નો છે એ હપરથી—એમ અનુમાન થઈ શકે કે એ ભેદ પણ પાછળથી હપ્તવ્ર થયો હોય. પણ મૂળ સ્થિતિ ગમે તે હોય, આજે સ્તન્ય પ્રાણીઓમાં નર-નારી વચ્ચે એ નિરપવાદ ભેદ છે એ વિશે એ મૂંઝવણ વાંધી શકાય એમ નથી.

પણ, આ ભેદને પરિણામે એક બીજી કલ્પના અથવા રૂપક હપ્તવ્ર થયું છે તે પાછું, મારી દૃષ્ટિએ, ખોટું અથવા અર્ધમત્ય છે, અને તે છોડી દેવાની જરૂર છે. તે કલ્પના પુરુષને ક્ષેત્રપતિ અથવા બીજો ધણી અને સ્ત્રીને ક્ષેત્ર માનવાની. સ્ત્રીના હપરમાં ગર્ભ પોષાય છે એ વાત માની, પણ તેથી તે નરનું ક્ષેત્ર છે એ વાત માવ બરાબર નથી. ખરી વાત એ છે કે નરની જીવનશક્તિ અને નારીની જીવનશક્તિ બન્ને મળીને સંતતિ—તે યોનિનો જીવ—બને છે. નરની જીવનશક્તિ નારીની જીવનશક્તિ વિના 'જીવ' નથી બનતી, કેવળ એક પ્રકારનો જીવનકોષ જ રહે છે; તેમ જ નારીની જીવનશક્તિ નરની જીવનશક્તિ વિના. એક યોનિનો જીવ બનવા માટે તે બન્નેએ ક્યાંક કોઈક રીતે મેળાં થઈ જવું પડે છે. કદે છે કે કેટલાંક પ્રાણીઓમાં એ એકીકરણ બંનેનાં શરીરની બહાર થાય છે. મેળાં થઈ જતાં જ

‘જીવ’ બને છે. પણ એ જીવને જીવવા માટે સગવડ જોઈએ. એની એ અત્યંત નિર્ભય અને સંકુલ અવસ્થામાં એને યોગ્ય આશ્રયસ્થાન અને યોગ્ય ખોરાક વગેરે મળવાં જોઈએ. દેડકાં જેવાં, જે પ્રાણીઓમાં નર-માદાનાં શરીર બહાર જીવ નિર્માણ થાય છે, તેમનામાં પહેલાંથી જ માતા-પિતાથી સ્વતંત્રપણે પોતાનું પોપણુ કરી લેવાની અને વંધવાની શક્તિ હોય છે. તેમાં માદા ગર્ભધારણનું કામ કરતી નથી. સ્તન્ય પ્રાણીઓમાં એ શક્તિ નથી. એમને જીવતાં રાખવાં હોય તો વધારે સગવડ જોઈએ. એ અનુકૂળતા કરી આપવાની શક્તિ, ઉપર કહ્યું તેમ, નારીમાં છે. આમ મનુષ્યજાતિમાં દશ મહીના સુધી માતા સંતતિને ઉદરમાં હોય છે. સાથી, મલે એમ કહી શકાય કે જીવ એ બીજ છે, અને માતા એનું ક્ષેત્ર છે. પણ, તેથી, તે પુરુષનું કે પુરુષને માટે ક્ષેત્ર છે એમ ન કહેવાય. ખેતરમાં બીજને પોપણુ આપવાની શક્તિ છે; પણ એમ નથી કે ખેતરની જીવનશક્તિ અને બીજની જીવનશક્તિ મળાને એક વનસ્પતિ-જીવ બને છે. ખેતર વિના એ બીજ છગે અને અમુક દિવસ સુધી ‘જીવે’; પછી ખોરાકને અભાવે શૂન્યમરાથી મરે એ જુદી વાત. પુરુષની જીવનશક્તિ એ પ્રકારની નથી; એ સ્ત્રીની જીવનશક્તિ વિના જીવ જ નથી, બીજ જ નથી.

છતાં, સ્ત્રીને ક્ષેત્ર અને પુરુષને ક્ષેત્રપતિ માનવાની રીત પડી ગઈ છે. અને, પછી તે રૂપકને આધારે, અનેક જાતના સમાજવ્યવસ્થાના નિયમો ઘડાયા છે. ખેતરનો ધણી, ખેતર અને પાકની વાવતમાં જે કાંઈ સમાજના નિયમો હોય તેવા જ નિયમો બાપ, મા અને સંતતિને લાગુ કરવાના પ્રયત્નો થયા છે. એ જોટું રૂપક છૂટી જાય તો એને આધારે પ્રવર્તેલા નિયમો અને સંસ્કારો એની મેળે નિરાધાર થઈ જાય, જો કાંઈ રૂપક ચોખી શકાય એમ હોય તો તે આવું થઈ શકે; સંતતિરૂપી ચિદ્રત્નનાં માતાપિતા દ્રસ્ટીઓ છે; તેમાં માતા દ્રેશ્વર—સંરક્ષક—છે અને પિતા વ્યવસ્થાપક—મેનેજિંગ દ્રસ્ટી—છે. માનવજાતિમાં જ નહિ પણ બીજાં પ્રાણીઓમાં યે ગર્ભકાળમાં તથા જન્મ પછી કેટલોક સમય પિતા આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપક દ્રસ્ટીનું કામ કરી સંરક્ષક દ્રસ્ટીને મદદ કરે છે. એ રત્ન કોનું છે એમ પૂછો તો હું કહું કે એના ઉત્પાદક અને ઉછેરનાર માતાપિતા છે માટે માતાપિતાને એમાંથી કાંઈક સુખ, લાભ અને મહેનતાણું મેળવવાનો અધિકાર હોઈ શકે, પણ તે છે તો તે પ્રાણીસમાજનું રત્ન; અને તેથી યે આગળ વધી, ગિજ્ઞાનની ભાષામાં કહું તો,

“तमारां बाणको ते तमारां बाणको नथी.

“પણ, જગજીવનની પોતા માટેની જ કામનાનાં તે અંતાનો છે.”

“તે તમારા દ્વારા આવે છે, પણ તમારામાંથી આવતાં નથી, અને તે તમારી સોડમાં રહે છે, છતાં તે તમારાં નથી” (‘વિદાય વેળાએ’).

ત્યારે આ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રપતિની કહ્યના તો છોડી જ દેવી જોડે.

વળી, મૂળ વાત પર આવીએ.

નરજાતિએ સંતતિના શરીર પર ધારણપોષણ કરવાની શક્તિ પોઈ, કે. નારીજાતિએ એને પ્રાપ્ત કરી અને મહાવરાથી વધારી, કે (જૂ વગેરે જીવોની જેમ) સંતતિએ પોતાના પ્રયંતથી એકના શરીરમાં પોતાનું ધર જમાવી દીધું, અને વખત જતાં તેમાંથી આનુવંશિક નર-નારીના ભેદો ઇક્ષત થયા, તે આપણે જાણતા નથી. એ શક્તિભેદને પરિણામે સ્ત્રીપુરુષની

શરીરરચનામાં ભેદ ઉત્પન્ન થયા છે એ આપણે જાણીએ છીએ. પણ તે સિવાય, સ્ત્રીની ગર્ભધારણની ખાસ શક્તિનો મુકાબલો કરી શકે એવી પુરુષજાતિમાં કઈ ખાસ શક્તિ પ્રગટ થઈ છે, તે વિષે પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞોની શું માન્યતા છે તે હું જાણતો નથી. આમ તો એક જ જણાય છે. તે એ કે માતા બાળકને ઉદરમાં કે આશ્રય આપીને બેઠી હોય કે (ઘણી વાર) છાતી પર પોપતી હોય તેટલો સમય એનામાં નવા જીવનકોશો (રજઃ)નું ઉત્પાદન બંધ હોય છે. નરજાતિમાં ધારણપોષણની શક્તિ જ ન હોવાથી એનામાં જીવનકોશો (વીર્ય)ની ઉત્પત્તિ, સ્વાભાવિકપણે જ, બંધ પડતી નથી, પણ સતત ચાલુ જ રહે છે.

મામાન્યપણે એવું કહેવાય છે કે બીજાં પ્રાણીઓ અમુક ઋતુમાં જ વિકારી થાય છે. સ્ત્રીજાતિમાં આમ મલે કહી શકાય એમ હોય. સૂક્ષ્મપણે આ પણ અધૂરું સત્ય જ છે. અનુકૂળતા મળે તો પશુપક્ષીના યે નરો વધી યે ઋતુમાં વિકારી થાય છે. એટલે, આમાં એક વાત અનુકૂળ પરિસ્થિતિની યે છે. માનવજાતિમાં, વિશેષ કરીને સુધરેલી ગણાતી જાતિઓમાં, અને તેમાં યે ઉચ્ચ તથા મધ્યમ વર્ગોમાં આવી અનુકૂળતા ઘણી મળી રહે છે; અને આ હકીકતમાંથી જ પુરુષજાતિના કામવિકારનો કોયડો છમો થાય છે.

માનવજાતિની આજે આ સ્થિતિ છે. તેમાંથી આપણને કથાણુનો માર્ગ શોધવાનો છે. એ પ્રશ્નનો હવે આપણે વિચાર કરીએ.

... મનુષ્ય પણ પશુ જ છે એ સાચું. પણ, બુદ્ધિના વિશેષ વિકાસને લીધે એ પશુસમા-જથી સાવ જુદો પડી ગયો છે. બીજાં પ્રાણીઓ પોતાના જીવનવ્યવહારમાં સ્વાધીન નથી. કુદરત જે વખતે જેમ પ્રેરણા કરે છે, તેમ વર્તો નાંખે છે. તેઓ સંપૂર્ણપણે પ્રકૃતિને વશ છે. મનુષ્ય પણ અતઃપ્રકૃતિને વશ છે ખરો; પણ બાહ્ય પ્રકૃતિનો એ કેટલેક અંશે સ્વામી વન્યો છે અને વધારે ને વધારે બનતો જાય છે. આથી, એના મોગો કેવળ પ્રકૃતિવશ પ્રાણીઓના જેવા અને જેટલા જ નથી. એના મોગોની સંખ્યા, પ્રમાણ, પરપરા, ઓંચકારિતા (તેમજ વિકૃતિ)—મર્વે કાંઈ પશુઓ કરતાં જુદાં અને વધારે છે. કેવળ ઉદરનિર્વાહ જેટલા જ એના ખાનપાન નથી; કેવળ પ્રજાવૃદ્ધિ માટે જ એના વિવિધમોગ નથી; કેવળ શરીર કે શ્વપ્તના રક્ષણાર્થે જ એના લૂગડાલગ્ન અને માળા નથી. પણ ખાનપાન, વિવિધમોગ, ઘરબાર વગેરેમાં સ્વતંત્રપણે એને આનંદ લાગે છે અને, તેથી, એની એ બધાં માટેની ખટપટ અને પ્રવૃત્તિ વધેલી છે.

પણ, આમ કરવા જતાં એને મુશ્કેલીઓ, પણ ઘણી નડે છે. એની પ્રવૃત્તિઓ એને વિવિધ પ્રકારના રોગો, કલહો અને કષ્ટોમાં ઘસડી જાય છે. એ અનિદ્રોમાંથી વચવા એને વળી નવા પ્રકારના હાથો યોજવા પડે છે—યોજવા જોઈએ. એ કેવળ ‘પ્રાકૃત’—કુદરતી—પ્રાણી રહે એ હવે અશક્ય છે. એની દશાને જોઈએ તો ‘કૃત્રિમ’ કહો, જોઈએ તો ‘ઓંચકૃત’ કે ‘સમ્ય’ કહો, પણ એને હવે એ દશા નિઃશયે જ છૂટકો છે. ‘કૃત્રિમ’ કહી એની રીસ વગાડ્યે નહિ ચાલે; માટે એમાં ‘ઓંચકૃતિ’ કે ‘સમ્યતા’ માની, એ ઓંચકૃતિ અથવા સમ્યતાને વધારે ને વધારે શુદ્ધ કરવાનો જ પ્રયત્ન રાખવો જોઈશે. કારણ, મનુષ્ય પશુ હોય, તો યે એ બુદ્ધિમાન પશુ છે. જેમ ઝંટની ગરદન અને હાથીનું નાક ધણું વધી ગયાં છે અને તે હવે ટૂંકાં થવાની ફાફી કે નજનીકના મવિધ્ધમાં આશા નથી, તેમ એની

બુદ્ધિ બીજાં અંગોની સરખામણીમાં બહુ વધી ગઈ છે, અને એ ઘટવાની આશા પેલાં પ્રાણીઓ કરતાં યે ઓછી છે. કેમકે, એ વધારવામાં જ એ પોતાનું દિત્ત જુએ છે. આથી, આ બુદ્ધિનો એણે પૂરેા ઉપયોગ કરી પોતાના સુખોપમોગે પશુ કરતાં વધારવા અને તેનાં અનિષ્ટ પરિણામોમાંથી બચવા ઉપાયો યોજતા રહેવું એમાં જ પુરુષાર્થ છે.

આમ બે જુદી જુદી દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં છતાં બંને વિચારકો, અંતે, એક જ નિર્ણય પર આવે છે. તે એ કે—માણસ એક પશુ છે, અને પશુ જ રહેવાનો. એનામાં રહેલી ભોગાદિકની વૃત્તિઓ કુદરતના કાયદાઓને અનુસરી હોઈ, તેને ધર્મોદિકનાં બંધનોથી શકવાના પ્રયત્ન સિધ્ધા છે; પણ, માનવપશુ બીજાં પશુઓ કરતાં ઘણું આગળ વધી ગયેલું પ્રાણી હોવાથી એના જીવનના વ્યવહારે ઘણા અટપટા અને વિવિધ બન્યા છે, અને તેથી ઘણાં વિદ્ધો અને કોયડાઓ ડ્રમાં ચયાં છે. એ વિદ્ધો અને કોયડાઓનો ઉકેલ મળે અને ભોગો સિદ્ધ થાય તે માટે બુદ્ધિથી શોધી શકાય એવા સર્વે ઉપાયોને યોજવા જોઈએ.

આજના યુરોપના વિદ્વાનો જીવનને લગતી અનેક વાતોનું આ મતોને આધારે શોધન કરી રહ્યા છે. લગ્ન એમાંની એક છે.

વિકાસવાદી વિચારકોનાં આવાં પુસ્તકોને ઉપર ઉપરથી જોતાં એમાં મૂલ ન શોધી શકાય અને એની વાતો ગળે ઉતરી જાય એવી દલીલો એમાં જોવામાં આવે છે. એ લેખકો દુષ્ટ હેતુથી પ્રેરાઈને આ પુસ્તકો લખે છે એમ કહેવું અન્યાયભર્યું થશે. એમાંના કેટલાક લેખકો તો સત્ય સમજીને અને સત્યનો પ્રચાર કરવાનો પોતાનો ધર્મ છે એમ સમજીને આ વિચારો પ્રગટ કરે છે.

પણ, એ સર્વે વિચારોમાં મૂળ ખીંત જ મુલાઈ ગયેલી છે એમ મને લાગે છે, માટે 'તેનો વિચાર પહેલાં કરી લેવો' આવશ્યક છે.

... બધાં યે પ્રાણીઓ જ્ઞાનવાન છે. એ જેટલું જાણે છે, તે જાણે છે એમ પણ જાણે છે. સૌ પ્રાણીને પોતાના જ્ઞાનનું માપ છે. તે કામવશ થાય છે ત્યારે કામને જાણે છે, ક્રોધવશ થાય છે ત્યારે ક્રોધને જાણે છે, લોભવશ થાય છે ત્યારે લોભને જાણે છે. મૂખ્યાંતરસ્યાં થાય છે ત્યારે મૂખ-તરસને જાણે છે. આ વાતમાં માણસ અને પ્રાણી વચ્ચે જ્ઞાસી ભેદ નથી. આ રીતે કહી શકાય કે બધાં યે પ્રાણીઓ જ્ઞાની છે. જ્ઞાનીપણું એ માણસની જ વિશેષતા નથી.

પણ, માણસની વિશેષતા એ છે કે તે કેવળ જ્ઞાની નથી, પણ અજ્ઞાની યે છે. એટલે કે એ કેવળ પોતાના જ્ઞાનનો જ સાક્ષી—વાકેફગાર—નથી, પણ પોતાના અજ્ઞાનનો યે 'વાકેફગાર' છે. બીજું પ્રાણી જે જાણે છે તે જાણે છે ખરું, પણ જે એ નથી જાણતું તે— 'એ હું નથી જાણતું' એમ જાણતું હોય એમ લાગતું નથી. દાખલા તરીકે, એ પ્રાણીને જુએ છે, જાણે છે અને પીએ છે પણ પ્રાણી શા પદાર્થ છે તે એ જાણતું લાગતું નથી. એટલું જ નહિ પણ પ્રાણી વિષે તે અજ્ઞાન છે એવું યે એને માન હોય એમ લાગતું નથી. તેમ જ એ પ્રાણીને જાણે છે, પણ દારૂને નથી જાણતું અને દારૂને નથી જાણતું એમ પણ એને માલૂમ નથી. દારૂ જેવી કોઈ વસ્તુ એને માટે અસ્તિત્વમાં જ નથી. એ જ પ્રમાણે એનાં બીજાં અજ્ઞાનો વિષે.

માણુમમા એ શક્તિ વિશેષ છે એ પોતાના અજ્ઞાનને જાણે છે એટલું જ નહિ, પણ જેમ જેમ એનું જ્ઞાન વધે છે તેમ તેમ એને એના અજ્ઞાનનું માપ પણ વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે સૌકેટિસે સૂચવ્યું છે તેમ જ્ઞાની થતું એટલે અજ્ઞાનનું સ્પષ્ટ માપ મેળવતું જ્ઞાની થતું એટલે અજ્ઞાનમાગનું એક ટીપુ ઓછું કરતું એટલું જ.

એ જ પ્રમાણે પ્રાણી કામવશ, ક્રોધવશ, લોભવશ થાય છે, ત્યારે પોતાની તે સ્થિતિને તે ઓળખે છે, અને તે મુજબ વર્તી નાખે છે. પણ પોતે જ્યારે કામવશ ન હોય ત્યારે પોતે નિઃકામ અને એ સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે તેનું એને જ્ઞાન હોય એમ જણાતું નથી એ જ પ્રમાણે અક્રોધ, નિર્લોભ, ક્રિયાદિ ગ્થિતિમા રહેતું એ શું તેનું એને જ્ઞાન નથી યોગસૂત્રોની પશ્ચિમપામા કહીએ તો કેવળ ‘વૃત્તિની સાર્થ્ય અવસ્થા’ને જ જાણે છે

માણુમનુ એમ નથી તે જેમ પોતાની વિકાગ્વશ સ્થિતિને જાણે છે, તેમ પોતાની નિર્વિકાગ સ્થિતિનો યે એને ખ્યાલ છે,—નિદાન કરી શકે છે અને ગ્થિતિના સુખદુઃખ, પ્રસાદ-વિપાદ એ જાણે છે આથી, જોકે પ્રાણીઓની જ્યેમ જ એનો યે વિકારવશ થવાનો સ્વભાવ છે, છતાં એ કેવળ તે મુજબ વર્તી નાખીને તથા તે હાલના સુખદુઃખને મોગવી લઈને મોકળો નથી થતો—નથી થઈ શકતો એને તે પછીની અને તે વિનાની સ્થિતિના પ્રસાદ-વિપાદનું સ્મરણ રહે છે

ચિત્તનો આ વિશેષ પ્રકારનો નિકામ છે એને જ વિવેક કહે છે. એવો વિવેક પ્રાણી-ઓમા યે કઈક હશે, છતાં મનુષ્ય એટલો નથી એમ માનવાને હરકત નથી.

આમ પોતાના અજ્ઞાન, અકામ, અક્રોધ વગેરેને જાણતો હોવાથી, માનસચિત્તનો સ્વભાવ જ એનો બનેલો છે કે એ અજ્ઞાનમાથી જ્ઞાન પ્રત્યે, રાગમાથી વિરાગ પ્રત્યે, વિવશતા-માથી ર્શ્વગતા પ્રત્યે જવા પ્રયત્ન કર્યા કરે છે

આમ એ કેવળ ધર્મના કે નીતિના કોઈ મન્કારોને લીધે જ કરતો નથી પણ, જેમ પ્રકાશ તરફ વળતું એ વનસ્પતિની પ્રકૃતિ જ છે, અણુશીખળ્યો સ્વભાવ છે, તેમ એ અની પ્રકૃતિ જ છે એમ વર્ત્યા વિના એનાથી ગહેવાય જ નહિ

આ સ્વભાવ જ ધર્મની ઉત્પત્તિનું મૂળ છે. બધા પ્રચલિત ધર્મશાસ્ત્રો અને નીતિશાસ્ત્રોને બાળી મૂકીએ, અને બધા બાળકોને કોઈ પણ પ્રકારના ધાર્મિક સત્કારો વિના હાડવાની વ્યવસ્થા કરીએ, તો યે ધીમે ધીમે એમનામા ધર્મ-અધર્મના, નીતિ-અનીતિના નિયમો હાડવાના જ આથી જ અધર્મમાથી ધર્મમા જતું એ ચિત્તના મૂળ સ્વભાવમા જ રહ્યું છે એમ માખ્યશાસ્ત્રીઓ કહે છે. એ સ્વભાવ ટળી શકે નહિ

વિવાહધર્મનું મૂળ ચિત્તના આ સ્વભાવમા છે આ દષ્ટિએ કામવશતામાથી નિષ્કામતા અથવા કામસ્વાધીનતા પ્રત્યે કેમ જવાય તેના વિચારમાથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીપુરુષમોગની વ્યવસ્થા તે લગ્ન એની હું લગ્નની એક વ્યાખ્યા સૂચવું છું. જે લગ્નપ્રથા આ પરિણામને હેદેશીને યોજાઈ હોય તે શુદ્ધ; બીજો અશુદ્ધ કે ઓછી શુદ્ધ આ હેદેશથી લગ્નની પ્રથામાં જે સુધારા થાય તે શુદ્ધ, ખીજા અશુદ્ધ કે ઓછા શુદ્ધ.

લગ્નની પાછળ ગહેયો આ એક વિચાર થયો.

હવે એક ખીજી દષ્ટિએ લગ્નનો વિષય તપાસીએ કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેને આપણે વિકારો કહીએ છીએ. એ વિકારો કહેવાય છે, કારણ કે એ પ્રાણીને પરવશ જેવાં કરી

મૂકે છે. એનાથી પ્રેરિત થયેલો પ્રાણી ગાંડાની જેમ ક્રિયામાં જોડાય છે. એ જાતે વિકૃત—બેઝાળ થાય છે, કે એની ક્રિયા વિકૃત—કઠંગી થાય છે. પણ આ વિકૃત અવસ્થામાં પ્રગટ થતાં રૂપો એ જ કાંઈ ચિત્તાનાં જુદાં જુદાં રૂપો નથી. એ તો એની અવ્યવસ્થિત નિકૃષ્ટ દશાનાં દર્શનો છે. એ અવ્યવસ્થા અને નિકૃષ્ટ દશામાંથી વ્યવસ્થા અને ઉત્કૃષ્ટ દશા પ્રત્યે ચિત્ત પ્રયાણ કરે છે. કામ એ અદૈત્યુકી ભક્તિ(=પ્રેમ)માં, ક્રોધ એ તેજમાં, લોભ એ સર્વોદય માટેના પ્રયત્નમાં પરિણામ પામે છે.

... પ્રાણીમાં સંયોગની ઈચ્છા અને ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારું બળ તે કામનો એક ધર્મ છે, અને પ્રેમની લાગણી અથવા શુભ રૂપે રૂપાન્તર પામતું એ કામનો બીજો ધર્મ છે. કામ-વશતામાંથી નિષ્કામતા કે કામસ્વાધીનતા પ્રત્યે જનું—એ જાતની નિર્વિકારિતા સિદ્ધ થવી—એ ચિત્તના ઉત્કર્ષની એક ત્રાજૂ છે, અને કામવશ પ્રેમમાંથી અદૈત્યુકી ભક્તિમાં ચિત્તની ભાવનાનું રૂપાન્તર થતું એ ચિત્તના ઉત્કર્ષની બીજી ત્રાજૂ છે.

આ બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રેમનાં ઉત્કર્ષનાં ઘણાં સાધનોમાંનું લગ્ન એ એક છે. પણ એ એક જ સાધન છે એમ ન કહેવાય. માબાપ, બાળકો, કુટુંબીઓ, મિત્રો, ગુરુ, દેવ અને પશુઓ પણ એ ભાવનાનો ઉત્કર્ષ કરવામાં સાધનભૂત બને છે. પણ, યુવાવસ્થામાં આવ્યા પછી ઘણાને માટે લગ્ન અને લગ્નનાં પરિણામરૂપી કુટુંબટ્ટિ દ્વારા જ એ ભાવનાનો ઉત્કર્ષ થઈ શકે છે, અથવા તે વિના એનો ઉત્કર્ષ નથી થઈ શકતો. આથી, લગ્ન એ તેમને માટે એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા બને છે. જેમને લગ્નના એ સાધનની આવશ્યકતા હોય છતાં, કોઈ પણ કારણથી એને—એટલે કે, એની શુદ્ધ પ્રથાને અનુસરીને—શ્રીપુરુષસંબંધને નથી જોડવી શકતા, તેઓમાં પ્રેમભાવનાનો ઉત્કર્ષ નથી થતો એટલું જ નહિ, પણ તે વિકૃત સ્વરૂપ પકડે છે અને અનેક રીતની શારીરિક અને માનસિક દુર્દશા નિર્માણ કરે છે.

આથી, કામની પાછળ રહેલી અવ્યવસ્થિત અને નિકૃષ્ટ પ્રેમભાવનાનું સુવ્યવસ્થિત અને ઉત્કૃષ્ટ અદૈત્યુકી ભક્તિમાં રૂપાન્તર કરવું એ વિચારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પતિપત્ની-વ્યવસ્થા અને વ્યવહાર તે લગ્ન એવી લગ્નની બીજી વ્યાખ્યા આપી શકાય. જે લગ્નપ્રથા આ પરિણામને હેતુરૂપે યોગ્ય હોય તે શુદ્ધ; બીજી અશુદ્ધ કે ઓછી શુદ્ધ. આ હેતુથી લગ્નની પ્રથામાં જે સુધારા થાય તે શુદ્ધ; બીજા અશુદ્ધ કે ઓછા શુદ્ધ.

... આત્મા એ નિરાલંબ અને વ્યાપક છે. એ બધાનો આધાર છે, પણ કોઈને આધાર નથી. એ સંકુચિત ક્ષેત્રમાં પૂરાયેલો નથી, પણ સર્વત્ર સમપણે વસેલો છે. ચિત્તનો એ સ્થિતિ પ્રત્યે પહોંચવાનો મનોરથ છે. આથી, જે અદૈત્યુકી ભક્તિ એ એક ઠેકાણે સિદ્ધ કરે તે બધે વ્યાપે, અને એ એના જોડીદારના વિનાશી સ્વભાવને ઓળખી સ્થૂળપણે એના વિયોગ થવાનો સદાંય સંભવ છે જ. અત્યંત ભક્તિ છતાં સ્થૂળ વિયોગને સહન કરવાની એનામાં શક્તિ હોવી અથવા આવવી જોઈએ.

આથી, લગ્ન એ માણસને પોતાની પ્રેમની ભાવનાને સંકુચિત ક્ષેત્રમાંથી વ્યાપક ક્ષેત્રમાં વિસ્તારવાની કેળવણી આપનારું થતું જોઈએ. અલ્પમાંથી મહાનમાં, લઈ જનાર સાધન તરીકે એનો વિચાર થયેલો હોવો જોઈએ. જે લગ્નની પ્રથામાં સામ કરવાની શક્તિ હોય તે શુદ્ધ; બીજી અશુદ્ધ કે ઓછી શુદ્ધ.

વળી એક બીજી દૃષ્ટિએ લગ્નનો વિચાર કરીએ

ત્રીપુરુષમયોગનું નૈમર્ગિક પગિણામ પ્રજાવૃદ્ધિ છે

મયોગ છતાં પ્રજાવૃદ્ધિ ન થતી એમાં કુદરતના નિયમની નિષ્ફળતા છે, જે પરિણામ આવતું જોઈએ તે ન આવે તેથી પૃથ્વીમાં બીજ વાંચુ હોય છતાં તે ન ઝગે તેમાં કુદરત નિષ્ફળ બની ગણાય તેમ

. જીવોને ઉપજાવવામાં પ્રકૃતિનો હેતુ પોતામાં અવ્યક્તપણે રહેલી વિવિધ પ્રકારની ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક શક્તિઓને વ્યક્ત કરવાનો, તેમની દ્વારા નવા પ્રકારના ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક રૂપો સિદ્ધ કરવાનો (એટલે પોતાનો ક્રમશઃ વિકાસ કરાવનારો), એ વિવિધ રૂપોના કોયગ તરીકે તેમનો ઉપયોગ કરવાનો, વળી કોઈ બીજી જાતના રૂપો નિર્માણ કરવામાં તે ભડારોનો કાંચા ક અર્ધતૈયાર માલની જેમ ઉપયોગ કરી નાખવાનો અને, છેવટે, એ કાર્ય મદદ ચાલુ રહે તે માટે વશપરપરા દ્વારા તે જીવોની પરપરા ચાલુ રાખવાનો જણાય છે જે લગ્નપ્રથા પ્રકૃતિનો આ હેતુ સારામાં સારી રીતે સંપૂર્ણ કરનારી હોય તે શુદ્ધ, બીજી અગદ્ધ અથવા ઓછી ગદ્ધ

અને, છતાં, આ વિચાર પગ આવનામાં આપણે કેવળ જડ પ્રકૃતિવાદોની જ દૃષ્ટિ ગણી છે એથી આગળ વધીને હવે આપણે ચૈતન્યદૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ

કામવિકાર જેવો અનુભવ શું કામ થતો હશે? શા માટે વશવૃદ્ધિની પ્રેરણા, અભિલાષા પણ? શા માટે એ વિકાર પર જ્યાં મેળવવામાં મુશ્કેલી? પ્રકૃતિવાદીઓ તો કહી દીધું કે પોતાનો વિકાસ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રકૃતિનો એ માર્ગ છે પણ જડ પ્રકૃતિને વળી વિકાસની રૂચ શી? શા માટે અની સિદ્ધિ?

આનો વિચાર કરતાં મને આમ જણાયું છે

પ્રાણીઓમાં ગેલા કામ (=વામના રૂચ, કાર્ષ્ક જાણવાની મેળવવાની કે સિદ્ધ કરવાની અભિલાષા) અને એનામાં રહેલો કામ (વિકાર) બને જુદા નથી જ્યાં સુધી એક પ્રાણીમાં કાર્ષ્ક પણ કામ એટલે વામના છે ત્યાં સુધી એનામાં કામવિકારનું ખીજ રહેવાનું જ પ્રાણીઓ જીવન દરમ્યાન પોતાની વિવિધ કામનાઓને મિદ્ધ કરના મથતા હોય છે. પણ જીવન દરમ્યાન વધી જ કામનાઓને સિદ્ધ કરી શકતા નથી અને સિદ્ધ કરી શકતા નથી, તેને છોડી દે છે કે તે છૂટી જાય છે એનું કાર્ષ્ક નથી જોતે જાતે તત્કાળ સિદ્ધ કરી ન શકે અને, સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી મનમાં જ જીગવીને પણ રહી ન શકે, તે કામનાઓનું એના શરીર ઉપર થતું એક પગિણામ તે કામવિકાર ત્યારે કામવિકાર એટલે અસિદ્ધ વામનાઓથી ઉત્પન્ન થયેલો ખળભળાટ અમાથી અને એ માટે જ સતતિની અભિલાષા પ્રાણીઓને નિષ્કાગ્ણ જ મતતિની અભિલાષા નથી થતી પણ જે વામનાઓને તે જાતે સિદ્ધ નથી કરી શકતા, તેને મતતિ દ્વારા મિદ્ધ કરવા અભિલાષા રાખે છે પોતે જે સિદ્ધ કે પૂરું કરી શક્યા ન હોય તે મતતિ મિદ્ધ કે પૂરું કરે અની માબાપની રૂચને કોણ નથી જાણતું? જાણે અજાણે, માબાપના મનમાં વચ્ચે છે કે પોતાની સતતિ એ પોતાની વામનાઓની જીવતી થાપણ છે, એના બીજ અથવા વૃક્ષ છે, એ દ્વારા એ પોતે, સ્થૂળ શરીરે નહિ તો ચે, વામના રૂપે જીવે છે

આમ, જ્યાં સુધી એક જીવને પોતા વિષે કાંઈક પણ અપૂર્ણતા છે, કાંઈક પણ એને જાણવા—મેળવવાનું રહેલું છે, એ અર્થમાં, જ્યાં સુધી એ સંકામ છે, ત્યાં સુધી એને કામ-વિકારનો અનુભવ થવાનો સંભવ છે જ. એ વિકારને એ દબાવી શકે, એનાં શરીર કે મન ઉપર એનું જોર ન પાડે એટલો તાબો મેળવે; એને અંદર ને અંદર પચાવી દે, અને એ રીતે અંતતિ દ્વારા નહિ, પણ પોતાના જીવન દરમ્યાન જ, અથવા (શક્ય હોય તો) મરણ બાદ પણ પોતાની જાણવા—મેળવવાની ઇચ્છાને સિદ્ધ કરવાની શક્તિ વધારે અને સંધરે. પણ જ્યાં સુધી જીવન વિષે બીજી અપૂર્ણતા છે, ત્યાં સુધી કામવિકારની શક્યતા પણ રહેવાની જ.

એમ કામવિકારને ઓછેવત્તે અંશે અંદર ને અંદર જ જીરવી શકનારા કેટલાક માણસો અંતતિને વદલે શિથિમાં પોતાની વાસનાઓનું આરોપણ કરી જતા પણ જોવામાં આવે છે. વિકાર દ્વારા રચૂળ શરીર નિર્માણ કરવામાં વપરાતી શક્તિ, તેનો સારી રીતે નિરોધ થવાને પરિણામે, નીજાંઓની અંતતિને પોતાની વાસનાઓના આરોપણ માટે પોતાની અંતતિ કરી લેવાની ઓછીવત્તી શક્તિ મેળવે છે. એ શક્તિ પણ પેઢીઓ સુધી પહોંચી જોવામાં આવે છે, અને ઘણી વાર પેટની અંતતિમાં આરોપાયેલી શક્તિ કરતાં વધારે બળવાન પણ હોય છે. આમ, વાસનાયુક્ત માણસોનો કામવિકાર—જયપણ તે વાસનાઓ, પોતાના જીવન દરમ્યાન નહિ તો મૃત્યુમાં, જગતમાં સિદ્ધ થાય તે માટે બીજી રીતે વીર્યવાન થાય છે. . .

*

*

આ બધી દૃષ્ટિઓને ફરીથી એકત્ર કરીને મૂકી વંઠ :

જે લગ્નપ્રથા નીચેની વાબતો સિદ્ધ કરવાની અનુકૂળતા કરી આપે, તે શુદ્ધ; બીજી બધી અશુદ્ધ અથવા ઓછી શુદ્ધ;

જે કામવસતામાંથી નિષ્કામતા અથવા કામસ્વાધીનતા પ્રત્યે લજ્જા જાય;

જે કામની પાછળ રહેલી અવ્યવસ્થિત અને નિકૃષ્ટ પ્રેમભાવનાનું સુવ્યવસ્થિત અને ઉત્કૃષ્ટ અહેતુકી મક્તિમાં રૂપાંતર કરે;

જે માણસની પ્રેમની ભાવનાને સંકુચિત ક્ષેત્રમાંથી વ્યાપક ક્ષેત્રમાં વિસ્તારવાની કેળવણી આપે, એને અલ્પમાંથી મહાન પ્રત્યે લજ્જા જાય;

જે પ્રકૃતિના હેતુને સિદ્ધ કરે : તે હેતુ તે પોતામાં (પ્રકૃતિમાં) રહેલી વિવિધ પ્રકારની ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક શક્તિઓને વ્યક્ત કરવાનો, તેમની દ્વારા નવા પ્રકારનાં ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક રૂપો સિદ્ધ કરવાનો (એટલે, પોતાનો કમર : વિકાસ કરવાનો), એ વિવિધ રૂપોના કોઠાર તરીકે તેમનો ઉપયોગ કરવાનો, વળી, કોઈ બીજી જાતનાં રૂપો નિર્માણ કરવામાં તે મંડારોનો કાષા કે અર્ધતૈયાર માલની જેમ ઉપયોગ કરી નાખવાનો અને, છેવટે, એ કામ સંદેવ ચાલુ રહે તે માટે વંશપરંપરા દ્વારા તે જીવોની પરંપરા ચાલુ રાખવાનો;

અને, છેવટે, જે માણસને પોતામાં રહેલી યોગ્ય અને દીર્ઘકાલિક વાસનાઓને જગતમાં સ્થાપી જવાની કર્તવ્યરૂપ લાગતી પ્રેરણાનો ધર્મમાર્ગ—યજ્ઞકર્મનો માર્ગ—વતાવે.

કેવા પ્રકારની પ્રથા આ સિદ્ધ કરવાને યોગ્ય ગણાય તેનો હવે વિચાર કરવાનો રહ્યો. આમાં એક વાત પહેલાં કહી દેવી જરૂરી છે. એક વસ્તુ પ્રથા તરીકે થઈ જાય, ત્યારે એ પ્રથા કેવળ ખોખું જ રહે, અને તેની છાયા નીચે અશુદ્ધ વ્યવહારો પણ પાડે એ

આપણા અપૂર્ણ જગતમાં સદા એ સંભવનીય છે. તેનો ઉપાય કરીકરીને એ પ્રથા શુદ્ધ કરતાં જવું કે અશુદ્ધ વ્યવહારોનો નિષેધ કરતાં જવું એ જ છે. પ્રથાના શુભુદોષ વિચારવામાં શુદ્ધ વ્યવહાર માટે એમાં જ વધારેમાં વધારે અનુકૂળતા છે એટલું કહી શકીએ તો બસ ગણાય. એટલે ખુલાસો ધ્યાનમાં રાખી હવે વિચારીએ :

તેમાં, પહેલાં, સ્ત્રી-પુરુષની અન્યોન્ય આવશ્યકતા વિષે : સ્ત્રી. નરસિંહભાઈ બન્નેને આંધળા-પાંગળાની જોડીની ઉપમા આપે છે. મને એ ઉપમા ઠીક નથી લાગતી. જો કે, તેથી, વ્યવહારદ્રષ્ટિએ વધુ ફરક પડતો નથી છતાં, હીનરૂપકનો સંસ્કાર બુદ્ધિમાં હીનમૂલ (કૌમ્બેસ) નિર્માણ કરે છે, અને તે લાંબે કાળે કાંઈક પણ ખામી ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતો નથી. તેથી, એને મુદારવાની અરૂર લાગે છે.

મારી દૃષ્ટિએ, સ્ત્રી-પુરુષની જોડી આંધળા-પાંગળાની, કે બે દાળિયા છૂપડા જેવી, કે એક બીજાના અર્ધાગ જેવી એ નથી, અને ન હોવી જોઈએ. જ્યાં એવી સ્થિતિ છે, ત્યાં હું તેને યોગ્ય નથી મમજતો. બન્ને વ્યક્તિ રૂપે એક બીજાથી સ્વતંત્ર રહીને પણ જીવનને શોભાડી શકે, અને શોભાડતાં આવડવું જોઈએ. જેમ એક મંદિરની કમાનતા બે થાંભલા જુદા જુદા સ્વતંત્ર ગેતે ઉભા ગયે છે, તેમ સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને સ્વતંત્ર રીતે ક્રમાં રહી શકે—શકવા જોઈએ.

પણ એવા બે સ્વતંત્ર અને અરખી શક્તિના થાંભલાઓનો મંદિરની એક જ ભૂમિકા પર સમન્વય થાય, તો તે બે મળીને પોતા પર જે ભાર ઉપાડી શકે, તેઓ બેની જુદી જુદી શક્તિ કરતાં અનેક ગણો વધારે હોય, એમ બને. પણ બેની શક્તિમાં જો ઘણો ફરક હોય, અથવા અમાન ભૂમિકા નહિ. પણ જુદી જુદો ભૂમિકા પર હોય, અને બેનો સમન્વય નહિ, પણ અન્ય (વિષયીન મરબ) વધાય, તો બન્ને શક્તિમાં વધારો થવાને વડલે દ્રોશ થાય, અને બન્ને મળીને સ્વતંત્ર રીતે ઉપાડી શકે તેથી એ ઓછો ભાર સ્વીકારી શકે, અને કદાચ એક બીજાનો નાશ પણ કરે મંદિરમાં એક બાજુ પથ્થરનો અને બીજી બાજુ પાતળા વાંસનો થાંભલો રાખીએ, અથવા બંને કે એકનો પાયો લંબદોરીની બંદાર ખાય, કે નાના મોટા હોય તો કેવું પરિણામ આવે ?

વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ પણ આંધળા-પાંગળાનું રૂપક વરાવર લાગતું નથી. પુરુષ અને સ્ત્રી બન્નેની જીવનશક્તિ બન્ને સ્વતંત્ર જીવનકોશ છે. અમુક મર્યાદામાં અને પરિસ્થિતિમાં બન્ને સ્વતંત્ર રીતે વૃદ્ધિ-ક્ષય-શીલ—એટલે જીવનધર્મવાળા—છે, અને બન્નેની તે તે શરીરોને ટકાવવામાં સ્વતંત્ર ઉપયોગિતા છે. પણ એ બન્નેનો યોગ્ય રીતે સમન્વય થવાથી એ બન્નેમાંથી બન્ને કરતાં વિવશળ અને અનેકગણી શક્તિવાળો ‘જીવ’ બને છે. પણ જો એ બે શક્તિઓ પથ્થર અને થાંભલા થાંભલાની જેમ એક બીજા માથે મળી જ ન શકે એવી હોય, તો એક કે બીજાનો કે ઉપયોગ નાશ કરનારી પણ થાય. એ જ મરબ એ જીવનશક્તિઓને ધારણ કરનાર સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે પણ સમજીએ. બન્ને અમુક મર્યાદામાં સ્વતંત્ર છે, અને સ્વતંત્રપણે ઉપયોગી થઈ શકે છે. પણ જો બન્નેનો યોગ્ય રીતે સમન્વય થાય તો બન્ને જેમ મંદિરના સમાન થાંભલા પોતાનાં માથાં પર મોટી કમાનત ઉપાડી શકે, તેમ તેમની જુદી જુદી શક્તિ કરતાં અનેકગણી વધારે શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે; જો સમન્વય ન હોય તો એકનો કે બન્નેનો દ્રાશ કે વિનાશ પણ થાય.

એટલે, મુખ્યત્વે દંપતીસંબંધ ગોઠવાવા માટે ત્રણ શરતોની અપેક્ષા રહે છે: બંનેમાં સ્વતંત્રપણે જીવનને ઉપયોગી કરવાની લગભગ સમાન શક્તિ હોવી જોઈએ; એ બે શક્તિનો સમાન ભૂમિકા પર યોગ થવો જોઈએ; અને એ યોગ સમન્વયાત્મક હોવો જોઈએ, વ્યન્વયાત્મક નહિ. એટલે અંશે એ ત્રણ શરતોમાં ખામી રહે તેટલે અંશે દંપતીસંબંધ ખામીવાળો થાય.

એ ખટું કે બેની ભૂમિકા ક્યારે સરખી અને ક્યારે અ-સરખી કહેવાય તે દરાવવું બહુ સહેલું નથી. વાલ રૂપ, રંગ, દેશ, જાતિ, કુળ, સ્વભાવ, શિક્ષણ, ઇમર વગેરે દરેક એમાં ભાગ ભજવે છે. છતાં, એ બધામાં સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ઘણો ફરક હોવા છતાં સમાનભૂમિકા હોઈ શકે છે, અને એ બે દેખીતી રીતે સરખાં હોય છતાં બેનો ભૂમિકા સાવ જુદો હોય એવું બને છે. પહેલાં વાપરેલો શબ્દ ફરી વાપરોને કહું તો, જીવનના મુખ્ય ધ્યેય અને વ્યવસાય માટે, તથા એકબીજાને વળગી રહેવા અને અનુકૂળ થવા માટે બંનેની ધૃતિ અને પ્રીતિ સરખી હોય તો, બીજા અનેક મેદો છતાં, બંનેની ભૂમિકા સરખી હોઈ શકે છે. બંનેની એકબીજાને વળગી રહેવાની અને અનુકૂળ થવાની ઇચ્છા અને શક્તિ એ લક્ષની સફળતામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. એ હોય તો બીજા મેદો સીધા મહત્વના બને. એ ન હોય તો એ લક્ષ નાનાં છિદ્રોને મેટાં બનાવનાર વાંદરાની ગરજ સારે.

આનું કાવ્યમય છતાં એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાદરણ પાંચ પાંડવો અને દ્રૌપદીનું છે. આ અનેકપતિ લક્ષ હોવા છતાં સ્ત્રીપુરુષના યોગ્ય સમન્વયની શરતો સરસ રીતે રજૂ કરે છે. પાંચ પાંડવોના સ્વભાવમાં એકબીજાથી વિલક્ષણ ફરક છે, અને દ્રૌપદી પણ એક 'માનિની' સ્ત્રી છે. પણ હયેમાં ધૃતિ અને પ્રીતિ સરખાં હોવાથી હયેનો સંસાર વિવિધ પ્રકારનાં મુખદુઃખો વચ્ચે ઉત્કૃષ્ટ રીતે નમે છે.

લક્ષને સંતાપજનક કરનાર એક વાત તે ગુમાન અને બીજા વિશે અનાદર છે. જ્યાં બેમાંથી કેકેયેને વારવાર પોતાની કોણે સાચી કે કદિપત વિશેષતાનું ગુમાન રહેતું હોય, અથવા બીજાની કોઈ ખામી માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થવા કરતો હોય, તો તે બંને ગમે તેટલાં ગુણસંપન્ન હોય, તેમનો મેળ નહિ બેસે. ગુમાન અને અનાદર એ ધૃતિ-પ્રીતિનાં વિરોધી છે.

એક બીજા વિચારમાંયે થોડો મુધારો કરવાની જરૂર લાગે છે. વંશવર્ધનની પ્રેરણા વિના લક્ષ ન કરવું જોઈએ એ સૂત્ર બરાબર છે. પણ એથી ઉલટાં સૂત્રો કોઈ બનાવે જે, વંશવર્ધનની પ્રેરણા હોય તો લક્ષ કરવું જ જોઈએ, અથવા વંશવર્ધન એ જ લગ્નનો એકમાત્ર હેતુ છે; તો તે બરાબર નથી. વંશવર્ધનની પ્રેરણા વિનાં સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ ન હોવો જોઈએ; લક્ષ દ્વારા જ એવો સંયોગ હોવો જોઈએ; પણ માણસે વંશવર્ધનની પ્રેરણાને સદાયે વશ થવું જ જોઈએ એમ જો કોઈ અર્થ કરે તો તે વિપરીત અર્થ છે; તેમ લગ્નમાંથી કેવળ વંશ-વૃદ્ધિનો જ હેતુ સિદ્ધ કરવાનો છે એમ જે માને તે પણ ભૂલ કરે છે. ત્યારે, લગ્નને વંશવર્ધનનું અનિવાર્ય સાધન માનવું ઘટે; પણ લગ્ન દ્વારા સમાજનો અને પતિપત્નીનો પોતાનો અનેક જાતનો વિકાસ સિદ્ધ કરી શકાય છે તેને ગૌણ ન સમજવું જોઈએ, અને લક્ષ ગોઠવવામાં એ વિકાસ સિદ્ધ થવાની શક્યાયશ્ક્યતાની ગણતરી સાથે સાથે કરવી જોઈએ, કેવળ વંશવર્ધન માટે બંનેની ઇચ્છા અને યોગ્યતા એ જ લક્ષ ગોઠવવામાં નિર્ણાયક કારણ ન થવું જોઈએ. બીજાં કારણો એટલાં મહત્વનાં લાગવાં જોઈએ અને તેનો ખ્યાલ એટલો સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ

કે તેમની આગળ વશવર્ધનની ગ્રેગણનો અનુભવ જરૂરનો છતાં એક છેવટનું નિમિત્ત કારણ કહી શકાય એટલું જ

આ દૃષ્ટિએ, લગ્ન કરવા ઇચ્છનાર સ્ત્રીપુરુષમા કેવા પ્રકારની લાયકાત જોઈએ તેનો માગ કાઢીએ

બન્નેમા પોતાના જીવનને સ્વતંત્રપણે ગોઠાડવાની શક્તિ હોવી જોઈએ,

બન્નેને જીવનમા સાહાર, વિદ્યાર, નિદ્રા, મૈથુન વગેરે વ્યક્તિગત વામનાઓ અને ધૃતિઓથી પણ કાંઈક સ્વતંત્ર ધ્યેય કે વામના હોવા જોઈએ,

એ ધ્યેય કે વામનાની બાબતમા બન્નેની મૂમિકાનો સમન્વય થઈ શકે એમ હોવું જોઈએ મમન્વય અનેક રીતે મમવી શકે દા ત, આધ્યા-પાગણાની જોડી જેમ તેઓ એક બીજાના ન્યૂનતાપૂરક થાય, અથવા સાથે માર ખેંચનારા બે બળદોની જેમ મહકારી થાય, અથવા ખીન માકડીની જેમ અન્યોન્ય બધનેમતા થાય, અથવા દૂધપાણીની જેમ બેમાથી એક વ્યક્તિ બીજાની માથે એકરૂપ થાય, અથવા દૂધમાકરની જેમ એક વ્યક્તિ બીજામા ગળી જઈ બીજાના ગુણને વધારે, અથવા બે અધગોળાની જેમ પરસ્પરના યોગથી પૂર્ણ બનનારા થાય, અથવા જમીન અને વગસાદની જેમ બે મળીને જગતને પ્રાણુનાન બનાવનારા (સહૃદયિય કર્તારી) થાય, અથવા તાણા તાણાની જેમ બન્ને એક બીજામા સોત-પ્રોત થઈ જાય, અથવા વ્યજનમા મળેના સ્વગની જેમ એકને બીજી વ્યક્તિ પૂર્ણ કરે, કૈત્યાદિ અનેક રીતે મમન્વય થઈ શકે એ બધા મમન્વયોમા મુખ્ય આવસ્યક વસ્તુ તે બન્નેની ધૃતિ-એક બીજાને વગરનાની તથા અનુકૂળ થવાની ઇચ્છા અને શક્તિ-તથા પરસ્પર પ્રીતિ, અને છેવટે બન્નેને મંત્રિત દ્વારા પોતાની કામનાને મંમાગમા રોપી જનાની ઇચ્છા, અને તે માટે શરીર તથા મનની લાયકાત

વશવર્ધનની ગ્રેગણથી જ લગ્ન થવું જોઈએ—એનો અર્થ એમ ન કરવો જોઈએ કે વશવર્ધિ થાય તો વાધો નથી, મળે થાય એટલો જ જે પગલુનાગઓના મનમા પિચાર છે, તેને વશવર્ધનની ગ્રેગણ છે એમ કહી શકાય પણ અમારે મતતિમુખ્ય જોઈએ છે, અથવા અમારે અમારો વશ વાનુ ગમવા છે એની સ્પષ્ટ ઇચ્છા હોય તો જ તે વશવર્ધનની ગ્રેગણ ગણવી જોઈએ પણ તેનો અર્થ એમ પણ ન મમજવો જોઈએ કે ઇચ્છા છે માટે લગ્ન કરીને સતતિ-પ્રાપ્તિ એ જ પહેલું કર્તવ્ય, અને એ જ વિનાશિત જીવનના અર્થ અને જ્ઞતિ લાગના જોઈએ પણ અનેક હેતુઓમા એ એક હેતુ હોય, અને યથાકાળે કર્તવ્ય કે મત્કર્મની ભાવનાથી તેને મિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન થાય પણ, એમ પણ બની શકે કે કર્તવ્ય રૂપ ન લાગવાથી કે એના કરતા વધારે મહત્વના લાગતા કર્તવ્યોમા બન્ને રત રહેવાથી એ ઇચ્છા લુપ્ત પણ થઈ જાય, અને, નિવંદન, એ હેતુ કોઈ કારણમગ અસિદ્ધ રહે તો લગ્ન નિષ્ફળ ગયેલું, રદ કરવા જેવું, કે કનેગમય ન લાગે એટલે મળે એ ઇતુનું મહત્વ ધીમેધીમે મનમાથી ઘટવું જાય કારણ આગળ કહી ગયો તેમ, મેંયમી સ્ત્રીપુરુષ પોતામા લપજના કામનિકાગને માધારણપણે પોતાની અમિદ્ધ વામનાઓના ખગમગાટ રૂપે મમજે, અને કામગત થવાથી તે વામનાઓને પોતાના જ જીવનમા મિદ્ધ કરવાની તેમની શક્તિને મદ કરી નાખનારા માને, અને, તેથી, તે વિકાગને શરીરમા વેગનાન થાય તે પહેલા જ પવાની નાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં હોય.

ત્યારે એમ ન કરી શકે, અથવા તે ઉપરાંત તે કામનાઓને સંતતિ દ્વારા સ્થાપી જવાની ઇચ્છા પણ બળવાન જણાય, ત્યારે જ તે સતતિ ઉત્પન્ન કરે. ગીતામાં કહ્યું છે કે,

શક્નોતીહૈવ યઃ સોઢું પ્રાક્શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામકોષોદ્ભવં વેગં સ દુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥ ૫ : ૨૩ ॥

—શરીરમાંથી બહાર પડે તે પહેલાં જ જે કામ-કોવના વેગને અહીં (શરીરમાં) જ સહન કરી લઈ શકે છે તે પુરુષ યોગી છે, અને તે જ સુખી થાય છે.

આ જ સંયમી સ્ત્રીપુરુષોનો લક્ષ્મ પહેલાં તેમ જ પછી આદર્શ હોય.

આમાંથી લક્ષ્મ વિશે બીજા નિયમો પણ નીકળે છે. તે એ કે—

યોગ્ય રીતે કાઢેલાં ઓપુરુષને પચ્ચીસથી ત્રીસ વર્ષ સુધી તો સંતતિ દ્વારા પોતાની વાસનાઓને જગતમાં મૂકી જવાની કે સંતતિસુખ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા ન થતી જોઈએ. એમનાં મનમાં પોતાનાં ધ્યેયોને પોતાનાં જીવનમાં સિદ્ધ કરવાની આશા અને શક્તિ લાગવા જોઈએ. જો એથી વહેલી ઉંમરે એવી અભિલાષા જોર કરતી હોય તો તેમની હજારોમાં કાંઈક ખામી અથવા તે અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ હોવી જોઈએ; અથવા, તેઓ પોતાના કામચકારની સાથે સતતિ થાય તો મલે એ વૃત્તિને મેળવી દેતાં હોવાં જોઈએ. પચ્ચીસ-ત્રીસ વર્ષ પછી એ અભિલાષા જણાય તો એ પાંત્રીસથી ચાળીસ વર્ષ સુધી એ ઇચ્છાનો સંયમ કરવાની શક્તિ હોય તો સારું.

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં જે કામચકારના વેગ હોય, વિજાતીય વ્યક્તિના સહવાસ માટે રુચિ રહે કે જીવનનો સાથી પ્રાપ્ત કરવાનો સંજ્ઞના થાય, તે વંશવૃદ્ધિની પ્રેરણા ન સમજતી, પણ ફક્ત વાસનાઓનો ખળભળાટ જ સમજતો. પચ્ચીસ વર્ષ સુધી એ ખળભળાટને મહત્ત્વ ન આપવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; એટલે કામચકારના વેગને મનમાં જ દાબવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, વિજાતીય વ્યક્તિનો સહવાસ મર્યાદામાં, નિર્દોષમાર્ગ અને સામાજિક અને કૌટુંબિક જીવનમાં એટલે અનાયાસે મળી જાય તેટલો જ યોગ્ય સમજવો જોઈએ. ત્રીસ વર્ષ સુધી તો એ સહવાસમાંથી જીવનનો સાથી ખોળવાની વૃત્તિને સ્થાન જ ન આપવું ઘટે. ત્રીસ વર્ષ બાદ જો જીવનનો સાથી પ્રાપ્ત કરવાની સંજ્ઞના વધતી જાય તો ત્યાર પછીનાં પાંચથી દશ વર્ષ સુધીમાં સંયમપૂર્વક એ સાથીની શોધ કરાય-કરાય. એ શોધમાં શ્રી નરસિંહભાઈએ કહ્યું છે તેમ—

“સો ગળણે ગાળીને પાણી પીવું ઘટે. ઓપુરુષ પ્રેમાન્ધ બનીને નહિ, પણ બહુ વિચાર કરીને લક્ષ્મ કરવું ઘટે. ઇટ ધ્યેય સાધવાને માટે પોતાના એ ધ્યેયને અનુકૂળ જીવનસાથી શોધી લેવો ઘટે. રનેદને નામે હાથું જોહને પરણનારને પછીથી પસ્તાવું પડે છે. ત્યારે સ્વભાવપ્રતિકૂળ ઓપુરુષ રનેદને નામે મોઢથી છતરાહને લક્ષ્મ કરે તો તેનાં પરિણામ અનિષ્ટ જ નીવડે. માટે જ લક્ષ્મ કરતાં ઇટ સ્વજનોની સલાહ પણ લેવી ઘટે” (નરનીત ૬ કું-૫. ૪૬૬).

એ શોધમાં પોતે કે સલાહ આપનાર સ્વજનોએ બંનેની માત્ર પ્રત્યક્ષતામાં જોવાની લાયકાતનો નહિ, પણ બંનેનો બીની વાતોમાં એક બીજાના સાથી મવાની લાયકાતનો વિચાર કરવો ઘટે. આ બીની વાતવતું મહત્ત્વ પહેલાં કરનાં જરા થે ઓછું ન મૂખ

જોઈએ એ લાયકાતમાં બંનેની ધૃતિ-પ્રીતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પોતાને વિશે અત્યંત ગુમાન અને માધીઓ વિશે અનાદર ગણનાર સ્ત્રીપુરુષ સુખી વિનાશ માટે નાલાયક મમજવા, તે જ પ્રમાણે જે સ્ત્રીપુરુષની ધૃતિ-પ્રીતિ ચેતન કરતા જડ (જેમકે, પૈમો, ઘરેણા-ગાંધી, ખાવાપીવાની મગસ, ધમ કે ડિના જડ નિયમોનું પાનન, ચિનાસ, વગેરે) ને વધારે વગવડારી અને આદર આપનારી હોય તે સુખી વિનાશ માટે નાલાયક મમજવા.

લગ્ન કરનારના મનમાં પ્રયોગનો ખ્યાલ ન હોવો જોઈએ. માથે નમી શકનામાં જ્યાં સુધી કાશ્ક પણ રાકા લાગે ત્યાં સુધી લગ્ન ન જ કરી શકાય ન નમી શકનાની પગિરથિતિ અણુધારી રીતે હત્પન થયેલી હોય. જોઈએ પોતાની કે સ્વજનોની કલ્પનામાં ન આવે. હોય એવો વ્યવસ્થા હત્પન કરનારો સ્વભાવભેદ કે આદર્શભેદ જણાઈ આવે, એવું વણુ ઝડાપણુ વાપર્યા પછી એ થવાનો સમ્ભવ છે એવી પગિરથિતિમાં 'લગ્નનો હેતુ મક્કમ થવાની ગર્વે આત્માઓ તૂટી જ પડતી દેખાય તો એ સ્ત્રીપુરુષ બંને પોતાની ક્ષતિએ અથવા બેમાથી એકની ક્ષતિએ પણ એ લગ્નને નિર્ગર્થક કરે' (નનનીત ૭૫-૫ ૪૭૬), એમાં જ તે વ્યક્તિઓનું તેમ જ મમાજનું કાણુ થાય સર્થાત્, એ પણ વિનાશિત કાગ દગ્ધાન હત્પન થયેલી જનાવદારીઓનો, તથા વિષ્ણુદર્શી હત્પન થનારા પગિણામોનો વિચાર કરીને જ થઈ શકે.

વળી લગ્ન કરનાર તેમજ મનાશ આપનાર બંનેએ ગિરજાનનો પેલી ગિર્યામણુ યાદ ગણી જોઈએ ત એ ક સ્ત્રીપુરુષ દ્વારા જે મતતિ નિર્માણુ થાય છે, તે તેમની દ્વારા આવે છે અનુજ, પણ તે તેમની નથી, મગસાનની એટલે મનુષ્યજાતિની મપતિ છે એ મૂલ્યાનન મન જેની નીપત્ત અરી કાગળી ગોંને હોય જોઈએ.

ગર્વે મામાજિક મદ્યુપાનું મૂલસ્થાન નુકસાન છે આથી, લગ્ન દ્વારા કૌટુંબિક જીવન હત્પન થતું જોઈએ પતિપત્ની ગૃહ-સ્થ (૨૨ કરીને ગહના) હોના જોઈએ, અને તેમાં ગૃહસ્થાઈ-સ્વભાવની ખાનદાની-પોષાની જોઈએ આ ઘર-સમાગમમાં બંનેને મગ્ગો મમ લેવાથી અને જે એ કાયને વધાર અનુકમ હાય તેને બીજી વ્યક્તિએ મગસડો કરી આપવાથી થાય.

એને, આ હત્પથી, લગ્ન ગો વનામાં એક બીજી વાત મમજવા જેની છે તે યાદ લાને છે કેટલાક સ્ત્રીપુરુષો મકોચલીન (રિસેસિસ) સ્વભાવના હોય છે અને કેટલાક પ્રમાદલીન (હોમિનટ) સ્વભાવના હોય છે. જ્યાં સ્ત્રીપુરુષ બંને મગ્ગા પ્રમાદલીન સ્વભાવના હોય, ત્યાં જો બંને વચ્ચે ધૃતિ-પ્રીતિ પણ એટલી જ વગવાન હોય તો એથી માગ પગિણામ આવવા સમ્ભવ છે જો બંનેમાં ધૃતિ-પ્રીતિ ન હોય તો એમનો મેગ જામવો કાણુ છે પણ તેમાં માણુમો ધણુખરુ પોનાનો રસ્તો કાઢી પણ લે બંનેમાંથી એક પ્રમાદલીન અને એક મકોચલીન હોય, અને પ્રમાદલીન વ્યક્તિમાં ધૃતિ-પ્રીતિ હોય, તો બંને નમી શકે છે, અને માધાગ્ણુ રીને મેંકડે અગી ટકામાં આમ હોય છે એમ કહી રાકાય જો પ્રમાદલીન વ્યક્તિમાં ધૃતિ-પ્રીતિની ન્યૂનતા હોય, તો ત્યાં બીજી વ્યક્તિ (પછી તે પતિ હોય કે પત્ની) ના મોગ મત્થા મમજવા જો બંને મકોચલીન સ્વભાવના હોય અને ધૃતિ-પ્રીતિવાળા હોય તો તેમનો મમાગ માગ નમતો લાગે, પણ કદાચ મૂલ્યહીન નાંગેયે (good-for-nothing) હોય જો ધૃતિ-પ્રીતિ ન હોય, તો એ ય જણા જીવે ત્યાં સુધી વચેલ કર્યા કરે, ન જોડો રાકે, ન તોડી રાકે.

સ્વભાવની આ પ્રભાવ-સંકોચ-શીક્ષતાને બુદ્ધિની તેજસ્વિતા કે જડતા સાથે મેળવવી ન જોઈએ. સંકોચશીલ સ્વભાવ સાથે તેજસ્વી બુદ્ધિ અને પ્રભાવશીલ સ્વભાવ સાથે જડ બુદ્ધિ હોઈ શકે. તેમજ વિદ્વતા અને બુદ્ધિ પણ એક ન સમજવાં. પ્રખર વિદ્વતા છતાં જડ બુદ્ધિ હોઈ શકે અને નિરક્ષરતા છતાં તેજસ્વી બુદ્ધિ પણ હોય. મેળ જામવામાં વિદ્વતા તથા બુદ્ધિની તેજસ્વિતા કરતાં સ્વભાવની પ્રભાવશીલતા, સંકોચશીલતા અને તે સાથે ધૃતિ-પ્રીતિ વધારે મહત્વનાં છે. આથી જ, આગળ કહ્યું તેમ સ્ત્રીપુરુષની ભૂમિકા સરખી અને મેળ જામે એવી છે કે નહિ તે દેશવતું વડુ ગહેલું નથી. અને, એને જ લીધે, વિચારપૂર્વક ગોઠવાયેલાં લગ્નો પણ અર્થા જ સફળ થાય એ શક્ય છે. કાલિદાસ કહે છે તેમ વધારેક લાગે ખરું કે તદ્દન સમાન જોડાં ગોઠવવામાં જડ વિધિએ વડુ યથ મેળગ્યો નથી.

આથી યે, સ્ત્રીપુરુષ સોને વડલે હજાર ગળણે ગાળીને પાણી પીએ તો યે હરકત નહિ. જેટલો લાંબામાં લાંબો સમય પવિત્ર સંયમી જીવન ગાળી શકે એટલો ગાળે; અને, છેવટે, સાથી વિના હિજરાય અને વંશેષ્છા પ્રવળ થય તો જ લગ્ન કરે. લગ્ન વિનાનો સંબંધ તો કરાય જ નહિ.

આ વધા વિચારો પરથી એ તો સ્પષ્ટ જ થાય છે કે વિવાહ પૂર્વે અને વિવાહ વાદ સંયમપૂર્વક રહેનારાં સ્ત્રીપુરુષ સાધારણ રીતે એક જ લગ્નથી તૃપ્ત રહે. પચ્વીસ, ત્રીસ કે તેથી યે સહેજ મોટી ઉંમરે જેણે લગ્ન કર્યું હોય, અને લગ્નભોગ, કે ખાવાપીવાની સુખસગવડો, કે રંગવામાં એક માગીદાર પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે એવી જેની માવના ન હોય, તે પોતાના સાથીનું મરણ થતાં દુઃખી થશે પણ બીજા સાથી માટે સંખના નહિ કરે. પણ માવનાની એટલી ઇત્કંતા ન હોય તો કાંઈક કાળ જતાં મૃત સાથીની સ્મૃતિ જાંખી પડે, અને તેના જેવો જ બીજો સાથી મેળવવા ઇચ્છા જાગે એવો સંભવ છે. કોઈ વાર મૃત સાથીને મુલાવે એવી કોઈ બીજી વ્યક્તિ મળી જવાને લીધે પણ એ ઇચ્છા જાગે એમ બને. જો સંતતિનો હેતુ સિદ્ધ થયો ન હોય તો યે એવી ઇચ્છા હો. એ સ્થિતિમાં એ જ પદ્ધતિએ પુનર્લગ્ન કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો રાખ્યા વિના છૂટકો નથી. એવો માર્ગ આદર્શરૂપ નથી, એમ કહી સ્ત્રી કે પુરુષ એકબીને માટે તે બંધ કરવાથી કરો અર્થ સરે નહિ.

સંતતિ અર્થે જ લગ્ન અને સંયોગ હોય, તેમાં જ સંતતિની સંખ્યાની મર્યાદા સૂચવાય છે. કર્તવ્યની માવનાથી જ વશબુદ્ધિમાં પ્રેરાનારને એક સંતતિ પૂરતી લાગે. એ સાથે સંતતિ-સુખની ઇચ્છા રાખનારને કદાચ, બે ત્રણ બાળકોની ઇચ્છા રહે. ત્યાર પછી પણ વધારે સંતતિની ઇચ્છા છે એમ કોઈ કહે તો તે, કોઈ વિશેષ કારણ ન હોય તો, કાં તો જડતા હોય અથવા દંભ હોય, અથવા તે સંપ્રવાદરૂપ જોડું હોવું જોઈએ. વિશેષ કારણને લીધે સમાજના કે કુટુંબના હિતાર્થે વધારે સંતતિની જરૂર હોય એમ બને; ત્યાં વડુ સંતતિ વધારવાની ઇચ્છા કર્તવ્ય લાગે એમ બની શકે.

આમ આદર્શ સ્થિતિ તો એક વાર પરણ્યા તે પરણ્યાની વૃત્તિ, વિવાહિત જીવનમાં યે શક્ય તેટલી મુદત સુધી પૂર્ણ સંયમ, પણ સંતતિની તીવ્ર વાસના રહે કે કર્તવ્યબુદ્ધિ લાગ્યે યોગ્ય, અને બેત્રણ સંતતિ થયે તમિ, એ ગણાય. પણ એમાં પુનર્લગ્નનો તથા વિશેષ પરિસ્થિતિમાં, વધારે સંતતિની ઇચ્છાનો અત્યંત નિયંધ કરી નહિ શકાય. તેમ જ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં લગ્નવિષ્ણેદનો યે માર્ગ બંધ ન કરી શકાય.*

* હંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલ લિખિત 'લગ્નપ્રપંચ' નામના પુસ્તકમાં આ લેખકે લખેલા પૂરક-અધ્યાયમાંથી.

હીનની પ્રાર્થના

પૂજાસાક્ષી

કશીય નથી યોગ્યતા, અધમતા સ્વભાવે ભરી
છલોછલ; અથાગ કેં મલિનતા છવાઈ ઉરે;

તમોહત મને જડત્વ રહ્યું સત્યને છાવરી;
ક્ષણે ક્ષણ અભદ્ર ભાવ અણુએ અણુથી સ્ફુરે.

નથી પ્રણયમાધુરી વિષવિકાર સંહારવા;
અસીમમય અજલી નથી ઉદાર દાને ભરી;

નથી મુલગ શાંતિનાં જલ સુતમને ઠારવા;
દરિદ્ર મુજ પ્રાણને દળત કાળની શર્વરી.

છતાંય પ્રભુ! આપનું અમૃતનામ આલાપતી
અહે હૃદયઝખના પતિતપાવના શ્રી દયા:

ક્ષમા કરી સમસ્ત ઘોર અપરાધ જે જે થયા,
કૃતાર્થ પ્રભુ! કીજિયે વિધુર આશ શ્રદ્ધાવતી.

મહા મલિન મર્ત્ય માનવસ્વભાવમાં જે કરો;
પવિત્ર નિજ પૂર્ણતા પ્રકટ, હીનતાને હરો.

સંતતિનિયમન

[એક પત્ર]

બાપાસાસ ગ. વૈદ્ય

પ્રિય ખડેન,

તારો પત્ર મળ્યો. વરસાદને અભાવે ખેતીની દુર્દશા થઈ રહી છે એ જાણ્યું. જ્યાં 'દેવમાતૃકા કૃપિ' હોય—વરસાદની કૃપા ઉપર જ ખેતી નિર્ભર હોય—ત્યાં આ જ દશા થાય એમાં શી નવાઈ?

'હરિજનબંધુ'માં "શાના જેવું?*" એ લેખ વાંચી તે સંતતિનિયમનની સરસ અર્થા તારા પત્રમાં ઉપાડેલી છે. તું મારો મત જાણવા માગે છે પરંતુ આ નિત્યનૂતન વિષય ઉપર અભિપ્રાય આપવાની ધૃષ્ટતા કરતાં હું અચકાઈ છું. આ વિષય હવે અભિપ્રાયો અને અવતરણોની હદ વટાવીને અનુભવ-પ્રદેશના કાંઠે આવી ઉભેલો છે. મારો અનુભવ કંઈ જ નથી એટલે મારા પોતાના અનુભવથી હું કંઈ જ કહી શકું એમ નથી. છતાંય જેમ બધા કરે છે તેમ હું પણ ડહાપણ ડહોળું તો તે ક્ષમ્ય જ ગણાશે.

ડૉ. સોબે અને ડૉ. સર મંગળદાસ મહેતા—આ બન્ને મુંબઈના પ્રખ્યાત ડોક્ટરો વચ્ચે જે ચર્ચા હમણાં ચાલી હતી એ પરથી મહાત્માજીએ 'શાના જેવું?' મથાળું બાંધી લેખ લખ્યો. પરંતુ મહાત્માજી જેવા, ડોક્ટરોના અભિપ્રાયો પર આટલો વિશ્વાસ કેમ મૂકે છે તે સમજમાં આવતું નથી. બર્નાર્ડ શો તેના 'ડોક્ટર્સ ડાયલેમા'ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે: "ખરું જોતાં, ડોક્ટરો તેમના દરજ્જાએ કરતાં જરાપણ વધુ શાસ્ત્રીય શુદ્ધિના નથી (no more scientific)." આમાં ડોક્ટરોની કૂર મશ્કરી છે છતાં તેમાં કંઈકે નથ પણ છે એમ તમને નથી લાગતું?

બર્નાર્ડ શો કહે છે કે "ગર્ભાધાન નિરોધક ઈલાજો વાપરીને કરેલો સંભોગ એ નર્ત્ય હસ્તમૈથુન જ છે." મારા એક મિત્ર આ સાધનોની ઘણાં વર્ષોની અજમાયશ ઉપરથી મને જણાવે છે કે આ વાત તદ્દન સાચી છે. આ કૃત્રિમ સાધનોના વપરાશથી પુરુષો જલદી ધરડા થાય છે અને સ્ત્રીઓ અસંતુષ્ટ રહી વધુ સુવાન અને તેથી વધુ આકર્ષક બને છે. અસંતુષ્ટ રહેવાથી સ્ત્રીઓનાં મન ક્ષુબ્ધ રહે છે અને પરિણામે તે પણ શરીરે નંખાઈ જાય છે એમ તે ભાઈ મને અનુભવથી કહે છે.

હું ધારું તો ઘણાં અવતરણો આપી શકું એમ છું, પરંતુ આગળ કહી ગયો છું કે હવે આ વિષય અભિપ્રાયો અને અવતરણોની બ્રમિકા વટાવી ગયો છે. ખરી રીત તો એ છે કે સંતતિનિયમનના પ્રચારકો પોતાના અને પોતાના મિત્રમંડળોના સ્વાનુભવ રજુ કરે તો જ આ વિષય ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે એમ છે. મારા કેટલાક એમ. બી. બી. એસ. મિત્રોએ આ સાધનો અજમાવીને એની નિરર્થકતા મને જણાવી છે. કેટલાક બી.કેમ. અને બી. એલ.એએ તેમજ સત્યાગ્રહ યુદ્ધમાં ભાગ લેનારા કેટલાક મિત્રોએ પણ પોતાના અનુભવો

આ સાધનો માટે સારા નથી આપ્યા. અને બીજા ય ધણા કહે છે કે આ પ્રયોગોથી સો ટકાની ખાતરી (ગર્ભ નહિ જ રહે એની) કાઢી આપી શકતું નથી. પેશરી અને જેલો (મલમ) બંને વાપરનારા આની નિરર્થકતા બતાવે છે અને પોતે તથા સ્ત્રીઓ આનાથી અસતુષ્ટ રહે છે એમ તેમના અનુભવો ઉપરથી હું આ તને કહી રહ્યો છું.

લેડી ઍસ્કવીથ તેના *Lay Sermons*માં આ વિષે જે લખે છે તે પણ ખ્યાનાદે છે. સ્ત્રી પોતે જ્યારે કઈક આ વિષયમાં કહે ત્યારે તે જરૂર મારું ખ્યાન ખેંચે છે.

“Loving all cradled things as I do, I prefer this to the modern propaganda of birth control. To make immorality easy by facilitating self-gratification while robbing it of its full consequences will never make a nation great. In my experience it is not the only children that have made the greatest mark upon life, but the members of large families.” P. 245-246.

અત્યારે ‘આંકડાશાસ્ત્ર’ની બોલખાલા છે. જે કુટુંબોના ગૃહો નાનામોટાં અનેક સંતાનોથી ગૂંચ રહ્યા હોય એવા કુટુંબોનું સેન્સસ લેવાય તો આ વિષય પર ધણું અજવાળું પડે. મને લાગે છે કે જે કુટુંબોમાં વધુ સંતાનો હોય છે તે કુટુંબો બધી રીતે સુખી હોય છે. આપણા મધ્યમ વર્ગની હું આ વાત કહું છું. દુખળા ઇત્યાદિ પછાત કોમોની વાત જુદી છે. આ વાતની સાબિતી માટે સેન્સસ લેનાર કોઈ નીકળે તો સારું.

વીસમી સાયન્સ કોંગ્રેસ ૧૯૩૩માં પટણામાં ભરાઈ હતી. મેડિકલ અને વૈદ્યનરી સંશોધનના પ્રમુખ તરીકે એ. ડી. સ્ટ્યુઅર્ટ (M. B. F. R. C. S. E., D. PH., D. T. M. & H., Lieut. Col. I. M. S.) હતા. તેમણે તેમના રસિક બાપણમાં સંતતિ-નિયમનના વિષયને ઠીક ન્યાય આપ્યો છે આ વિદ્વાન પ્રશ્ન કરે છે—

“વસ્તીનો વધારો એ જ ફક્ત આર્થિક અવદશાના કારણ તરીકે જ રજૂ કરે છે તેમની પાસે આ પુરવાર કરવાનો શો પુરાવો છે? અને વસ્તી ખૂબ વધી પડી છે એ નક્કી કરવાનું શું શક્ય છે ખરું? ઈંગ્લેન્ડમાં આજથી સૈકા પહેલા એક કરોડ ચાલીસ લાખની વસ્તી હતી તે હાલ વધીને ચાર કરોડની થઈ છે અને જતાય ઈંગ્લેન્ડની પ્રજા ખૂબ સુખી છે એમ કહેવામાં આવેલું નથી. તો પછી વધતી જતી વસ્તીની ખૂબમાં કઈ વજૂદ છે ખરી?”

૧ લડના ઇન્કવાયરર (Inquirer) નામના પત્રમાં “Falling Birth Rate A Warning” (વસ્તીનું પ્રમાણ ઘટે છે—એતો) એ શિર્ષક લેખમાં નીચેના ફકરો થાન ખેંચે છે—

“Nearly all European countries are showing a fall in the birth rate which constitutes a growing danger to the survival of the white races. Moreover, the true state of affairs is disguised by an abnormal distribution of the populations according to age ... Germany is striving to be not only the first country to show a rise in the birth rate, but is also placing the promotion of hereditarily healthy families in the forefront of the measure undertaken for the welfare and preservation of the population.” +

ફક્ત જર્મની સિવાયના બીજા પાશ્ચાત્ય દેશોનું જન્મપ્રમાણ પહેલાની સરખામણીમાં ઘટ્યું

“વસ્તી વધી છે અને તે નહિ અટકે તો ભયંકર સંકટ આવી પડશે એમ જે ભલેલાઓ ખૂમ પાડે છે તે તેમના ભયભીન માનસ—Psychological phenomena—નું ફીક સૂચક છે. સહીસલામતી—security—ની ખૂમો જે પાડે છે તે સ્વ-રક્ષા (self-preservation) માટે કદાચ ફીક હશે, પરંતુ તે યૌવનનો ગુણ તો નથી જ, મધ્યમ વયનો ગુણ છે. + શું આપણો કહેવાતો સુધારો મધ્યમવયસ્ક ખનતો બન્યો છે? અને સકલ પ્રજાઓ શું સહીસલામતીને શોધતી જ બની ગઈ છે શું? સહીસલામતી પર વધુ ઝોક મૂકે છે તેવાઓએ જગતના પટ પરથી અદૃશ્ય થઈ જવું જોઈએ અને બીજી જુવાન પ્રજાઓને તે સ્થાન આપવું જોઈએ.”

અને હિંદની વસ્તી ખૂબ વધી છે એવી જે ખૂમ હમણાં હમણાં આપણે ખૂબ સાંભળીએ છીએ એ પણ શું વાસ્તવિક છે? હેટલાં પચાસ વર્ષોમાં ઇંગ્લેંડ અને વેલ્સની વસ્તી જેટલી વધી છે તેટલી વસ્તી ભારતની વધી નથી. તેથી લગભગ ૧૦ ટકા પ્રમાણમાં કમી છે. લંડનનું ‘લેઝર મંથલી’ કહે છે કે ‘હિંદમાં આ ગતની વસ્તીના વધની જે ખૂમો પાડી રહ્યા છે તે મોટે ભાગે ખોટા ઇંડિયનો જ છે. હેતુપુરઃસરનું આ એક જૂદાણું જ છે.’ આ વાત ખરી હોય તો તે વિષયના અભ્યાસીઓએ પ્રકાશ પાડવો જોઈએ.

મને તો લાગે છે કે સંતતિનિયમનની ચળવળથી હિંદુ પ્રજા જલદી વિનાશને પંથે જશે. હિંદુસ્તાનની અન્ય પ્રજાઓની સરખામણીમાં હિંદુ પ્રજાની વધ ઘણી ઓછી છે.

છે—પટવા લાગ્યું છે એ ઉપરના ફકરા ઉપરથી સમજાય છે. જર્મનીએ સુપ્રજનના વધારા માટે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી છે. અયોગ્ય પ્રજા વધે જ નહિ એટલા માટે અયોગ્યોનું —નાલાયકોનું વંધીકરણ (sterilization) કરી નાખ્યું છે અને સુયોગ્યોની પ્રજા વધે એટલા માટે લગ્નની મહત્તા વધે એ જાતનાં પગલાં લેવાયા છે—લગ્ન રહેવાયાં છે. એટલે જર્મનીમાં પ્રજાનું પ્રમાણ વધે છે જ્યારે અન્ય પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ, ઓછેવતે અરો, કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી ઓછું જન્મપ્રમાણ દર્શાવે છે. જર્મનીનું પરોક્ષ સોવિયેટ રશિયા પણ પ્રજા વધારવા માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે. રશિયાએ તો એક બિલ પણ પસાર કર્યું છે. આ બિલની કલમો અનુસાર સાત બાળકોની માતાને દર વર્ષે બે હજાર રૂબલ્સ (રશિયાનું ચલણ) પાંચ વર્ષ સુધી મળશે અને સાત ઉપર જેટલાં વધુ સંતાન થાય તે દરેક વધુ ફીક પણ બીજી આવી જ રકમ મળશે. અગિયારમા સંતાનના જન્મ વખતે માતાને ૫૦૦૦ રૂબલ્સ અને ૩૦૦૦ રૂબલ્સ દર વર્ષે એમ ચાર વર્ષ સુધી મળ્યા કરશે. આથી વધુ સંતાનો માટે આ ઉપરાંત બીજી રકમો આપવામાં આવશે. જર્વનિયન પ્લાનિંગ કમિશનના પ્રમુખના રાષ્ટ્રોમાં કહ્યું તો, સોવિયેટ સરકારની રાજનીતિ ૧૯૫૫માં ૩૦ કરોડ જેટલી રશિયાની વસ્તી વધારવાની છે. ૧૯૩૩ નાનુંચાસી ૧લીએ સોવિયેટ રશિયાની વસ્તી ૧૬૫,૫૪૮,૦૦૦ ની આંકેલાયેલી છે એટલે ચાર દશકાના અરસામાં રશિયા બીજી ચૌદ કરોડ જેટલી પ્રજા વધારવા ગંભીર વિચારમાં છે. આને માટે રાજ્ય તરફથી સરસ પ્રચારકામ ચાલુમાં ચૂક્યું છે.

પશ્ચિમ પાસેથી જો આ જોધ લેવા જોવા લાગતો હોય તો હિંદ લેવા ધટે છે.

દશગુણ મેવ એ વેદની આજ્ઞાની મનઃ ઉદાવનારા માટે ઉપરોક્ત ફકરા વિચારણીય સામગ્રી નથી કે ?

+ “The desire for security is a manifestation of the instinct of self-preservation. It is not however an attribute of youth but of middle age—and may be a danger and hindrance to real progress of the race.”

સેન્સમના આંકડા નેવાથી આ સ્પષ્ટ જણાય છે. હિંદુઓમાં વિધવાઓની કરુણાન્નક સ્થિતિનો વિચાર કરવાનો છે, ધણી થે ન્યાતોમાં દર સો વરે દશ કન્યાઓ પણ નથી, ધણા વાઢા મરે છે—આ બધાનો વિચાર કરતાં હિંદુ પ્રજાની વસ્તી ઝપાટાભર ઘટતી જવાનો સંભવ રહે છે અને જે વધારા આપણને દેખાડવામાં આવે છે તે, મારા માનવા પ્રમાણે, હલકા વર્ગનો (કોળી, દૂબળા, બીચ, ભરવાડ) હશે. કદાચ મારી ભૂલ પણ થતી હોય કારણ કે સેન્સમના આંકડાઓનો મેં કંઈ સારો અભ્યાસ કર્યો નથી, પરંતુ મારી આસપાસ જે સ્થિતિ હું જોઈ રહ્યો છું તે જોતાં મને માત્ર ક્યન બ્યાન્ગની લાગે છે.

અમેરિકામાં પણ એક વખત સુશિક્ષિત વર્ગમાં પ્રજાનું પ્રમાણ કેટલું છે તે જોવા જાણવા માટે સેન્સમ લેવામાં આવ્યું હતું. હું ભૂલતો ન હોઉં તો કોલેજ ગ્રેજ્યુએટસ, ડોક્ટરો, બેરિસ્ટરો, જન્મે છતાંદિ વર્ગમાં એક ટકાથી કંઈક વધુ એવું પ્રમાણ આવ્યું હતું. અર્થાત્ જે વર્ગ વધુ સંતાનોને પોષવા સમર્થ છે તે વર્ગમાં માયાદીઠ એકથી દોઢ સંતાનની રાસ આવી હતી આવી જ સ્થિતિ આ દેશની પણ હશે આપણા સુશિક્ષિત વર્ગમાં કેટલી પ્રજા છે તેનું કોઈ માપ કાઢશે તો આપણે બધા ચોક્કસ બીડીયું.* જે માણસો મદિને સોથી માડીને હજાર રૂપિયા કમાતા હોય છે તે જ માણસોમાં સંતતિનિયમનની ઘેલછાએ ઘર કર્યું છે. આ વર્ગ ધારે તો સરેરાસ પાચછ સંતાનોને ખુશીથી પોષી શકે એમ છે, પરંતુ આપણા દુર્ભાગ્યે આ જ વર્ગમાં ધણાઓ સંતાનહીન હોય છે અને બીજાઓને ત્યાં માડમાડ બેતણું બાળકો હોય છે. We are losing the best protoplasm— મને લાગે છે કે આપણે ઉમદા ખમીરને ગુમાવી રહ્યા છીએ. મેં તને એક દિવસ આપણા દેશના અને ગૂજરાતના કેટલાક નામાકિત સ્ત્રીપુરુષોને ત્યાં કેટલી અલ્પ સંતતિ છે તે ગણાવ્યું હતું તે યાદ હશે મહાબુદ્ધિશાળી સ્ત્રીપુરુષોની શક્તિ બીજા દિશામાં એટલી બધી ખર્ચાય છે કે તેમનામાં તો તેઓ ધારે તો ૫ વધુ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જ રહી નથી. એક સુભાષિતકારે યોગ્ય જ કહ્યું છે (આ લેખકની નિરીક્ષણ શક્તિ કેટલી તીવ્ર હશે?) કે અત્યંત મેધાવી પુરુષ કા તો અત્પ્રાય હોય છે કા તો અપત્યહીન હોય છે આપણા દેશના મહાપુરુષો તરફ નજર નાખવાથી આ વાતની આપણને પ્રતિત્તિ થશે. અને આથી

* પ્રો. સી. એન. મેનન એમ. એ: પીએચ. ડી. પણ આ જ વાત કહે છે. આ ચિદ્રાન કહે છે.

“જે ગરીબ વર્ગના કટયાણુ માટે આપણે આ કૃત્રિમ ઉપાયોની અજમાયશ ઉપદેશી રહ્યા છીએ તે ગરીબ વર્ગને તો આપણે સહેજ પણ સ્પર્શી રાકવાના નથી, પરંતુ આથી સસ્કારી વર્ગ, જેનું જન્મપ્રમાણ ઘણું જ અલ્પ છે—તે આ ઉપાયો તરફ ટુરત જ વળશે. જ્યાં સુધી શિક્ષણ તદ્દન મક્ત ન મળી શકે અને સંતતિનિયમનનું જ્ઞાન, ડોક્ટરના સર્ટીફિકેટ વિના ઝેરી દવા જેમ મળી શકતી નથી તેમ, ઝેરી લેખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વ્યક્તિનું હિત સામાજિક હિતની વચમાં આવશે. અને એક વખત જાતીય દ્વાસ (Race degeneration)ની ભરતી શરૂ થયા પછી ગમે તેવા ઉપાયોથી તે ભરતીને રોકી શકાશે નહિ. યુનિવર્સિટી કોલેજ લંડનમાં કોન્ફરન્સ ઓફ એન્થ્રોપોલોજી એસોસિયેશન્સ રૂબરૂ હો. આર. બી. કોટ્ટેએ જાહેર કર્યું હતું “સંતતિનિયમન બુદ્ધિશાળી વર્ગ માટે કાયદાથી બંધ થવું જોઈએ.” અને પ્રો. બાર્લેટ પણ પ્રબલ્કલાણુ માટે આ ઉપયોગી વાત તરફ જરા પણ ધ્યાન ન આપવા બદલ સરકારને અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને પુષ્કળ ઠપકો આપ્યો હતો. વ્યક્તિને સગવડકારક પરંતુ સમાજ માટે અતિ હાનિકર એવા આ અનિષ્ટ તરફ ગાડવિયા પ્રવાહ માફક આપણે આપો મીચીને ન ધસવું જોઈએ.”

જ 'મોડર્ન રીવ્યુ'ના તંત્રીએ મિસીસ માર્ગારેટ સેગરના આગમન વખતે નીચેના બળતા હૃદયના શબ્દો કાઢ્યા હતા:—

"Whatever the case may be in other countries, the practice of artificial birth control in India by the classes which have the means and knowledge to do so, would result in a dwindling intellectual and cultured class and in their being swamped by an illiterate and poverty-stricken huge mass of humanity. Therefore in this country, it is the duty of the intelligentsia to rear as large families as possible in order that they may become servants of the people."

(Dec. 1935: Notes. p. 732).

સુશિક્ષિત મનુષ્યો જ કોઈ પણ રાષ્ટ્રની મૂડી છે, * અને આ જ લોકોમાં સંતતિનિયમનનો પવન વાયો છે. ગરીબ—પછાત લોકોને માટે સંતતિનિયમનની જરૂર છે પણ ત્યાં તો કોઈનો અવાજ પહોંચતો નથી. જેમ પ્રગત વિશેષ અગ્ર અને દરિદ્ર તેમ તેની સંતતિ વધુ એ કુદરતનો નિયમ છે. આપણા દેશમાં આ નિયમ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. એકાદ દુઃખજવાડો જન્મને જોવાથી આ વાતની આપણને ખાતરી થશે. આ સ્થળોમાં સંતતિનિયમનનાં કેન્દ્રો (જે કૃત્રિમ સાધનોથી ગર્ભાધાન અટકવાની ખાતરી જ હોય તો) સ્થપાવાં જોઈએ. કેન્દ્રો કરતાં ખરી રીત તો આ લોકોમાં જ્ઞાનપ્રચાર અને આર્થિક દુર્દશામાંથી તેમનો ઉદ્ધાર—આ બેની જ વિશેષ જરૂર છે. બુદ્ધિનો વિકાસ થતાં વેત જ પ્રગત ઘટવા માંડશે. એકલી આર્થિક સ્થિતિ મુશ્કેલી સંતતિનું નિયમન થતું નથી. બુદ્ધિબળ વાળી પ્રગતમાં કુદરતી રીતે જ સંતતિ ઓછી થાય છે. 'Intellectual activity acts as a check upon fertility' આ ડૉ. હુટન (સેન્સસની તારવણી કરનાર પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન)ના શબ્દો મારા કથનની સાક્ષી પૂરે છે. ભણેલાઓએ ગામડાંમાં પહોંચી જઈ ત્યાંના લોકોમાં જ્ઞાનની ભૂખ યત્ન કરી, ઉચ્ચ જીવનનો આદર્શ તેમની સમક્ષ રજૂ કરવો જોઈએ. પરંતુ ભણેલાઓને ગામડાંમાં જવું નથી, જે થાય તે શહેરોમાં કરવું છે એ દુઃખદ અને ખેદજનક સત્ય છે. હિંદુ પ્રગતનો દ્વાસ હું તો જોઈ રહ્યો છું. તું કહીશ કે રૂઝ કરોડ હિંદુઓના દ્વાસની હું નાહક ચિંતા કરું છું. આ તેવીસ કરોડનો આંકડો મોટો જણાય છે, પરંતુ એની કિંમત તું અને હું સારી રીતે સમજીએ છીએ. આ મોટા આંકડા પાછળનો કરુણ ઇતિહાસ બધાથી અજાણ્યો નથી. એચ. જી. વેલ્સે એક સ્થળે કહ્યું છે કે "We are in a race between education and catastrophe—અત્યારે આપણે શિક્ષણ અને સંહાર વચ્ચેની રમતમાં મુકાયેલા છીએ."

સંતતિનિયમન એ બેધારી તલવાર છે. જો એક જ ધારનો ઉપયોગ થાય તો સમાજનું કંથ્યાણ થાય એમ છે અને બીજી ધારનો ઉપયોગ થાય તો જે એ ધારનો ઉપયોગ કરશે તેનો સદંતર નાશ થવાનો છે. આદ્યર્થ એડવર્ડ વીગામના 'કુટ આંદ્ર ધી ફેમિલી ટ્રી'માં આ વાત કહેલી છે. અજ્ઞાન અને પછાત પ્રગતમાં બેધારી તલવારની એક ધાર વાપરવાથી

* હોલ્ડ નીચેનાની નીચલી પંક્તિઓ યાદ રાખવા જેવી છે:

"Give us great persons, the rest will follow

"Give the world a saner.....well-begotten brood."

જગતનું ત્રય થશે અને બીજી ધારથી, જે સુશિક્ષિતો પણ એને વાપરશે તો, સસ્કૃતિના મર્વતોભદ્ર નાશ જ મર્જાયેલો દીસે છે આ જ વાત હમણા માન્યેન્ટર યુનિવર્સિટી આગળ “જીવનિદ્ધા અને રાજ્ય” ઉપર ભાષણ આપતા ડનાસગોના રીજ્યમ પ્રોફેસર એન્ડ યુવોશ— પ્રો ગ્રહામ કરે—કહી છે આ વિદ્વાન કહે છે કે

“આપણે આપણી ચોપાસ જાતીય-પ્રશ્નોના અતિપરિચયના પરિણામે જોઈ રહ્યા છીએ આ દુષ્ટ કાર્યમા મતતિનિયમનના સાહિત્યે બહુ જ આગળપડતો ભાગ ભજવ્યો છે આ સાહિત્યમાથી જ હવાહલ નિપ સમાજની નસોમા પ્રવેશના પામ્યું છે અને આનું પરિણામ દુનિયાની મહાનમાં મહાન પ્રજાઓની હસ્તી નાશુદ થરામા આવવાનું છે ”

પરતુ મને લાગે છે કે હવે આ વસ્તુ અહીં ગંહેનાની જ છે ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવશે તોયે સતતિનિયમનની ચળવળ હિંદમા લખ્યપ્રતિષ્ઠ થતી જરો આ યુગનો પ્રભાવ કહો કે ગમે તે કહો પણ એન્ડર્સ ડાગ્નેન્ટરે તેમના ‘મિવિવિએશન ઈસ કોઝ એન્ડ ક્યોર’મા કહ્યું છે તેમ Civilization is a kind of disease which the various races of men have to pass through—as children pass through measles or whooping cough—આ સુધારાના રોગમાથી દરેક પ્રજાને પમાર થતુ જ પડે છે, જેમ નાના બાળકો અઝમડા અને કુકડીઆ ખાસીમાથી પસાર થાય છે તેમ ” અગત્ય

‘મતતિનિયમન માટે જે કૃત્રિમ સાધનો વાપરવામા આવે છે તેનાથી સ્ત્રીને ખાસ નુકમાન—રોગ વગેરે થાય છે? આ તારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર ઉપર આવી તો ગયો છે છતાંય હુ તેને ટૂંકમા અર્થોશ સ્ત્રીઓના રોગના નિષ્ણાત ચિદ્વિસંકો તો એ મતના છે કે કૃત્રિમ સાધનોથી કોઈ જાતનું નુકમાન થતુ નથી આમા પણ નિસાદી સૂરો છે, પરતુ મોટો ભાગ એ મતનો છે કે કૃત્રિમ સાધનોના વપરાશથી સ્ત્રીને કોઈ જાતના રોગો થતા નથી પરતુ રોગો ગર્ભાશયના નહિ થતા હોય તો બીજા તો થાય છે જ એ મતના ઘણા છે મહાત્માજીએ સ્વર્ગસ્થ ડો અનસારીનો મત ‘હરિજનનગલુ’મા રાજ્યો છે મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે આ સાધનોના વપરાશથી બન્ન પક્ષને સપ્રયોગનો સંપૂર્ણ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ? જે બન્ન પક્ષને મગ્ગો જ સ્નાનદ પ્રાપ્ત થતો હોય તો આ સાધનો વિષે કશું જ કહેવા જેવું ન હોય પરતુ અહીં જ બધાના મતો જુદા પડે છે હસ્તમૈથુનથી જેવો આનંદ થાય છે તે જાતનો આનંદ કૃત્રિમ સાધનોના વપરાશ પછીથી કરેલા સંભોગથી થાય છે *

. આ વાતને ભલે હાલના વિજ્ઞાનનો ટેકો નહિ હોય પરતુ આ વાતનું મહત્ત્વ તેથી જોણુ જગકેય થતું નથી ‘મનમથકલા’ના સૂક્ષ્મ અભ્યાસીઓને મન આવાત અતિમહત્ત્વની છે હીક, હવે બીજો પ્રશ્ન નઈ એ

સતતિનિયમનના પક્ષ રો જણાવે છે કે ઉપગાઠાપરી આવતી સુનાવડોથી સ્ત્રીઓના શરીરો નખાઈ જાય છે, તેમના શરીરની પાયમાલી થાય છે અને લાગે છે કે આ પણ

* અહીં થોડો ભાગ છોડી દીધો છે.

સાચી વાત નથી. બહુ પ્રજા થવાથી સ્ત્રીશરીરની પાપમાલી થાય છે એ વાતને હું અર્ધસત્ય માનું છું. અલ્પઅંત દર વર્ષે કે દોઢ વર્ષે આવતી સુવાવડોથી સ્ત્રીઓને નુકસાન થાય છે જ પરંતુ દશબાર સુવાવડો (ત્રણચાર વર્ષને અંતરે) વાળી સ્ત્રી આજની આપણી કુમારિકાઓ અને કૃત્રિમ સાધનોના ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓના કરતાં કોઈ પણ દરજ્જે ઊતરતી નથી. સ્ત્રીનાં શરીર બગડવામાં સુવાવડો જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે અને બીજાં કારણો હોતાં નથી એમ માની લેવાનું શું કારણ? સ્ત્રીઓને વારસામાં મળેલા અનેક જ્વતના રોગો અને સારાનરસા સ્વભાવો, આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ, પતિ તરફનો વર્તાવ; સ્નેહ કે વિરાગ, મનમથકલામાં સ્ત્રીપુરુષ બંનેની અનભિજ્ઞતા,—આ બધાંનો ફાળો જેવો તેવો નથી. આ બધું હશે તો કૃત્રિમ સાધનોથી સુવાવડ નહિ આવે તોય શરીરની પાપમાલી અટકવાની નથી—અટકતી નથી. અને આ બધું નહિ હોય અને સુવાવડો આવશે તો તેથી શરીરને જરાપણ નુકસાન નહિ થાય. પેરિસના એક સૌન્દર્યનિરીક્ષક (Beauty Doctor) યોગ્ય જ કહ્યું છે કે:

“Babies are the great beauty doctors. With healthy mothers several babies keep the mother young and make her more beautiful. Maternal beauty is the finest beauty woman ever attained.—બાળકો સૌથી મોટા સૌન્દર્યચિકિત્સકો છે. અનેક બાળકોવાળી માતા જ ખરેખરી સુંદર લાગે છે. માતાનું સૌન્દર્ય અલૌકિક છે, તેને કોઈ પહોંચી શકતું નથી.” આ માતૃત્વની આજે ટેકડી અને અવહેલના ચર્ચા રહી છે. જે પદ ગૌરવવંતુ ગણાવવું જોઈ એ તે આજે ઉપહાસયોગ્ય બન્યું છે.

‘માતૃત્વ પ્રભુએ સર્જ્ય, ઉપજાવ્યો મોડો ઝરો
કૃતજ્ઞતા, દયા, સ્નેહ, સિંચાત નહિ તે વિના.’

(રાઈનો પર્વત)

માતૃત્વ માટે ખર્ચાતી શક્તિ ગુલાબી બાળકના હાસ્યથી ભરપાઈ ચર્ચા જાય છે. માતાના બોળામાં રમતું બાળક એ માતાની જીવનશક્તિનું પ્રદર્શન છે. પોતાનો પ્રાણ પાઈ ને બાળકને બિછેરનાર માતા વંદનીય છે. જે દેશમાં માતૃત્વની અવગણના કે અવહેલના વા ઉપહાસ થશે તે દેશનો દિવસ વાંકો સમજવો.

બીજી દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હૃવલોક એલિસ આપે છે તે પણ ધ્યાનાર્હ છે.

...પાંડુરોગીના રક્ત પર સ્વાભાવિક સંપ્રયોગની સારી અસર થાય છે. હૃવલોક એલિસના મૂળ શબ્દો જ ટાંકવાની લાલચ હું રોકી શકતો નથી:

“It is in the action of the orgasm itself, and the vascular, secretory and metabolic activities set up by the psychic and nervous influence of coitus with a beloved person, that we must seek the chief key to the effects produced by coitus on women, however these effects may possibly be still further heightened by the actual absorption of semen.”

Vol. V. p. 180

સુવાવડનો ૩૨ ઉત્પન્ન કરાવીને ભવિષ્યની પ્રજાને ભડકાવવામાં આવશે તો ભારે અનિષ્ટ થશે એમ મને લાગે છે. કેટલાંક સામાજિક કાર્યો એવાં છે કે જેમાં શરીરને ઘસી નાખવું જ

જોઈએ કાઈ ડૂબતો હોય કે આગ લાગી હોય તે વખતે પોતાની સ્વાસ્થ્ય-રક્ષા માટે તત્સ્ય રહેનાર વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્યની સમાજને શી કિંમત છે? એ ખરું સ્વાસ્થ્ય જ નથી, ગર્ભાધાન અને પ્રસવકાળમાં શરીર ધમાય તો છે જ, પરંતુ સમાજના એ માટે એટલો શરીરનો ધમારો વેશ્વા તૈયાર રહેવું જ જોઈએ એકના દુઃખમાથી જ, બીજાનો જન્મ થાય છે અને સૃષ્ટિનું ચક્ર અનાદત ચાલ્યા કરે છે ગુલાબી બાળકના કિંવકિનાટનનું આનંદ આગળ પ્રસવની પીડા માતા બૂલી જતી નથી શું?

સૌથી ભયંક વાત તો એ લાગે છે કે કુમારિકાઓ આ કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરતી થઈ ગઈ છે—થતી નય છે લગ્ન પહેલાં પાવિત્ર આ સાધનોએ નષ્ટ કર્યું છે જે પ્રજામાં લગ્ન પહેલાં પાવિત્ર્ય મચવાતું નથી તે પ્રજાનું ભવિષ્ય ઉજ્જવલ નથી એમ વિદ્વાનો કહે છે થી જે ડી અનીન તેમના *Sexual Regulations and Human Behaviour* ગ્રંથમાં આ વાત પર બહુ ભાર મૂકે છે આ વિદ્વાન કહે છે કે “The nature of the environment in which the members of any society spend their early years is of paramount importance” આ વિદ્વાન લગ્ન પહેલાંની પવિત્રતા (pre-nuptial chastity) ઉપરથી કાઈ પણ પ્રજાની લૌકિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કેવી હોઈ શકે તેની કલ્પના કરે છે તેમના પોતાના જ જોરદાર શબ્દો આ ગદ્યા

“If on the other hand, the members of any society are compelled to be pre-nuptially chaste, they will display considerable energy, the amount of that energy depending on the intensity of the continence imposed by their post-nuptial regulations, the post-nuptial opportunity of the female being a more important factor than that of the male”

અર્થાત્ લગ્ન પહેલાં કુમારિકાના પાવિત્ર્ય ઉપર જેટલો ભાર મૂકવામાં આવે તેટલો મારો તેથી સમાજ ઊર્ધ્વગામી મને છે કુમારિકાના મન અને શરીર જારે પવિત્રતાની દૃઢ ઓગમશે ત્યારે સમાજ-શરીરને ભય રહ્યાનિ થશે * અને વધુ દુઃખદ બીજા તો એ

* મર્ય મહેલ્યે લાદીયતે સ્વીક્રીયતે યા સા મર્યાદા ॥ અર્થાત્ સમાજમાં બહુ જાનેને માન્ય—સ્વીકાર્ય એવું ધોતલ તેનું નામ મર્યાદા નીતિ સારે છે એમ કહેનારા એ બૂલી નય છે કે એક કાળે એક સમાજમાં કટવાક ધોરણો નિશ્ચિત થઈ ગયા હોય છે જ અને તેનો સ્વીકાર સમાજે કરેલો હોય છે જ આ થઈ સમાજની એ વખતની નીતિ આ નીતિને વશવર્તી સમાજ જો ન રહે તો સમાજનું અસ્તિત્વ બધામાં મૂકાય છે “નીતિ અનીતિ બધા કાલપનિક અથવા સાપેક્ષ વિષયો છે એમ કહેવામાં વિચારેના ઘણા ગોટાળો છે આ સાપેક્ષતાનો આખો વાદ વેદાન્તના માયાવાદ જેવો જ પ્રસારક થયો છે જેમ વેદાન્તમાં જગતનું દેખાડુ કેવળ ભ્રમ છે, જગત જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, એમ સિદ્ધાન્ત સાતતી, અથવા પાણી અને અગ્નિ બન્ને શક્ય છે એમ સાબળી કાંઈ માણસ અગ્નિ સાથે પાણીના જેવો અને પાણી સાથે અગ્નિ જેવો બંધાર સમજવા નય તે બધી અથવા ડૂબી નય, તેમ સાપેક્ષતાવાદ સાબળી મોઢ નીતિ ઊગી અનીતિને વ્યવહાર કરવાની ભૂલ કરે તો તે પોતાને તેમજ સમાજને બારે ને ડુબારે’

શ્રી. કિશોરલાલ ધ મર્યાદાશાના (દરિનખધુ તા ૨૧ ઓક્ટોબર ૧૯૩૪માં) “અતિપારિત્ય” નામના લેખમાંથી ઉદ્ધૃત

છે કે આ લગ્ન પહેલાંના શરીરસંબંધમાં નીતિદોષ છે એવું એ લોકો માનતા જ નથી. સ્ત્રીપુરુષના સહચારમાં નીતિનો સમાવેશ એ લોકોને માન્ય નથી. હિંદમાં પણ આ નીતિ વિચારની અવહેલના થઈ રહેલી જણાય છે. નિર્બંધ સહચાર (free love), કંપેનિયનેટ મેરેજ, લગ્ન સંસ્કાર નહિ પણ કરાર, નીતિ (morality) એ સાપેક્ષ છે—આવા આવા અનેક જાતના વિચારો પર ચર્ચા થવા લાગી છે. કોઈ પણ પ્રશ્નની ચર્ચાથી કે વિચારણાથી ડરવાનું હોય જ નહિ, પરંતુ આ બધા વિષયો જે શાંત અને આમૂલાત્ર વિચારણા માગે છે તેનો જ્યારે અભાવ જોવામાં આવે છે ત્યારે મનમાં એટલો ધ્રુવ છે જ. આ બધા વિચારોનાં મોજાં હિંદના કિનારે અથડાવા લાગ્યાં છે અને ઘણાંયે યુવક-યુવતીઓનાં મનને ચગડોળે ચઢાવી રહ્યાં છે. નિર્બંધ સહચારમાં અનીતિ મનાતી નથી અને થોડી ઘણી ટકી રહેલી એ માન્યતા પણ હવે ત્વરિત ગતિએ નાબૂદ થતી જાય છે. સંતતિનિયમનના ઉપાયોની મદદથી એનો રચૂલ ડર પણ ઘટી ગયો છે. લગ્ન સિવાય ભોગો ભોગવવામાં જરા પણ સંકાય રખાતો નથી. આવી કુમારિકાઓ અને કુંવારાઓની સંખ્યા દિનપરદિન યુરોપમાં વધતી જ જાય છે. આ યુરોપના વિચારકોને આમાં યુરોપનો નાશ પાસે આવતો જણાય છે. પરંતુ જગતમાં અત્યારે કેટલાંક દુષ્ટ બળો કામ કરી રહેલાં જણાય છે એટલે ઢોલના અવાજમાં આ પિપ્પડોનો અવાજ ઠૂપી જાય છે—ઠૂપી ગયો છે.

કુમારિકાઓ સંતતિનિયમનનાં સાધનો વાપરતી થાય એ દિન હિંદમાં લગવાન ન લાવે. પરંતુ પરણ્યા પછી ‘સંતાન’નું લક્ષ્ય કોટે ન વળગે એટલા ખાતર લગ્ન પછી તુરત જ આ સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે—થવા લાગ્યો છે! આને લીધે સ્ત્રીશરીર ઉપર જે માડી અસર થાય છે તે વર્ણનાતીત છે. એથી જ્ઞાનતંત્રો ઉપર ખૂબ જ માડી અસર થાય છે. આનાથી થાઈરોઈડ ગ્લેન્ડ (Gland of Creation) ઉપર માડી અસર થાય છે એમ વિદ્વાનો માને છે. થાઈરોઈડ ગ્રંથિમાંથી થતો સ્ત્રાવ સ્ત્રીશરીર ઉપર વિવિધ રીતે પ્રભાવ દાખવે છે. ગર્ભાશય, સ્તન, સ્તન્ય, આર્તવ વગેરે સાથે આ ગ્રંથિને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. આર્તવ સાથે આ ગ્રંથિને સંબંધ છે, સગર્ભાવસ્થામાં આ ગ્રંથિ અદ્ભુત કામ બજાવે છે. પ્રસૂતાવસ્થામાં પણ આ ગ્રંથિનું કાર્ય અવ્યાદ્યત ચાલ્યા કરે છે. આથી જ આ ગ્રંથિને અંગ્રેજીમાં Gland of Creation કહી છે. આ ઉપર ઘણું લખી શકાય એમ છે પરંતુ લંબાણ નહિ કરતાં હું મારું વક્તવ્ય શું છે તે બતાવવા *Sex Problems Solved by William Lee Howard M. D.* માંનો એક નાનો ફકરો ટાંકું છું. લગ્ન પછી તુરત જ આ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી આ નલિકાવિહીન ગ્રંથિઓ (Ductless glands) પર કેવી માડી અસર થાય છે તે આ નીચેના ફકરો વાંચવાથી સમજાશે:—

“One way, the common way, by which the secretions of the thyroid are affected, is in the prevention of the first child. So delicately interrelated are the sex functions and organs and ductless glands that local interference with natural phenomena insults these glands.” p. 108.

નિષ્કળ ! હું તને શું કહું ? ગૂજરાતમાં એક વૈદ્ય લેખક તરીકે મારી પ્રતિષ્ઠા ઠીક ઠીક છે એ તારાથી અજણ્યું નથી. ઘણા યુવાનો મને કામસાસ્ત્રવિષયક પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો પૂછે છે.

યથાશક્તિમતિ હું તેમને સતોષ આપવા પ્રયત્ન કરું છું હમણાં જ એક M Sc. બાઈ પરણ્યા પગણા તે જ રાત્રે મારી પાસે આવ્યા અને મને પૂછવા લાગ્યા " અમારે હજી ત્રણચાર વર્ષ સુધી સતાનતી ઉપાધિ જોઈતી નથી કૃત્રિમ સાધનોના વપરાશ વિશે તમારા મત જાણવા માગું છું " હું બહુ લાગણીપ્રધાન છું એટલે જ્યારે દેરાની આશરૂં આવ્યાં યુવાનોને આવા કુછદમા પડતા જોઈ છું ત્યારે મને ખૂબ લાગી આવે છે મેં તેમને કહ્યું " તો તમારે બન્નેએ હમણાં પરણવું જોઈતું નહતું—રાહ જોવી હતી પરંતુ પરણીને પહેલે જ દિવસે તમે આ કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ તમારી પ્રિય પત્નીના શ્રેય ખાતર ના કરો તો ઉપમાર ! " મારી આ વાત આ બાઈને ગળે બગમગ ઊતરી નથી એમ તેમના મુખ ઉપરથી હું માનું છું પ્રજાર્થ શ્રદ્ધેષિનામ્ આને બંને હવે વિષયમુખ માટે જ ગૃહસ્થાશ્રમ મનાવા લાગ્યો છે!—ભોગો ભોગવવા છે, પગિણામ ભોગવવાની જવાબદારી જોઈતી નથી !

સતતિનિયમન શબ્દનો અર્થ અમુક મંતાનો થવા બાદ વધુ મતિ ન થાય તે માટે નિયમન—આવો હું કરું છું મંતાનો તો બધાને જોઈએ છે, દરેકને તેની સોમા બાધરી છે અને આ માટે જ આ સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે પરંતુ આ તો પ્રથમ મંતાન અટકાવવા માટે જ સાધનોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે ! પત્નીનું સૌન્દર્ય—યૌવન મંતાનપ્રાપ્તિથી રખેને બમડી જાય, એ બધા આના મૂળમા હોવાનો મને શક છે

નિર્ભંગ ! તું એમ ન માનીશ કે હું આ બધું પૂર્વગ્રહને વશ થઈને લખું છું મને પૂર્વગ્રહ કોઈ વાતનો નથી દરેક પ્રશ્નને હું ખૂબ જ તટસ્થ ભાવથી જોવા જાણવા મથું છું અમુક મજેગોર્મા આ કૃત્રિમ સાધનોનો પક્ષપાત હું કરું છું પરંતુ આ સાધનોનો અભ્યાસ ઉપયોગ કુમળા મગજોમા વિષ રેડો અને તું યાદ રાખજો કે આ જાતીય માહિત્યના ઢગ, ગિનેમાના રગદગ, હોડોએક થતી આ કૃત્રિમ સાધનોની ચર્ચાઓ—આ મધ્યાની કર્ષ પણ અમર જુવાન પ્રજા પર નથી થતી એમ જો કોઈ માનવ હોય તો તે કા મૂર્ખ છે કા યોગી છે " Remember this undeniable fact : sexual excess at 18 years of age mean mental misery at 38 " કુમળા મગજ રિપાકત બનશે તો તે વિષ કાઢવામા કેટલો વખત જશે તેનો હાઈ ખ્યાલ કરે છે ? હોં અન્નીને યોગ્ય જ કહ્યું છે " The nature of the environment in which the members of any society spend their early years is of paramount importance " આ જ લેખક કહે છે કે એક સરકારને બદલી બીજાની પ્રતિષ્ઠા કરવામા ઝોઝામા ઝોઝા એક સંકેત નીકળી જાય છે. માનમશાસ્ત્રીઓ આ વિષે હવે વિચાર કરતા નહિ થાય ?

આપણા યુવાન—યુવતીઓને આજકાલ એવું શિક્ષણ આપવામા આવે છે કે વિષયમેવન એ ધર્મ છે અને મધુર્ધ સયમ અથવા સ્વલ્પચર્ચપાલન એ પાપ છે ફોર્સડના આ વિચારોએ—વામનાઓને યોગ્ય માર્ગ ન મળે તો પાગરાગ નુકસાન થાય છે એ—આપણા યુવાન—યુવતીઓના મગજનો કીક કી-કમજો લીધો છે પગિણામે મયમતી ઠેંકી થઈ રહી છે અને વિવાહને વખાણવામા આવે છે આરા દોષિત વિચારોથી વ્યક્તિને તેમજ મમાજને જે નૈતિક હાનિ થાય છે તે પાગવિનાની છે વિષયનૃપિતને એક સ્વાભાવિક આદત લેખવામા આવે છે—એને આદાર બૃખની માથે મગખાવવામા આવે છે ટુકમા, આપણા આદર્શો અને જીવન વિધેની આખી દૃષ્ટિ જ બદલાઈ ગઈ છે યુવાનોને મન લગ્ન એ પવિત્ર વસ્તુ

મટી જતી જણાય છે. લગ્નને સંસ્કાર નહિ પણ કરાર લેખવો જોઈએ એમ યુવાનો લાખે છે. ટૂંકામાં, મહાત્માજીના શબ્દોમાં કહું તો: “જે સામાજિક આદર્શો અત્યાર સુધી અમોક્ષા ધન તરીકે મહામૂલ્યા મનાયેલા હતા તેમાં મૂલ્યપરિવર્તન થઈ રહ્યું છે.”

પૂ. મહાત્માજીના શબ્દો અહીં ટાંક્યા સિવાય મારાથી રહેવાનું નથી:

“આગકાલ આપણા કાનમાં દાંડી પીટીપીટીને કહેવામાં આવે છે કે જેમ દેવું ફેડવું એ કર્તવ્ય છે તેમ વિપયવાસનાની તૃપ્તિ એ પણ એક પરમ કર્તવ્ય છે, અને શુદ્ધિની મંદતા એ એમ ન કરવાની સગ છે. આ વિપયવાસના તે પ્રજ્ઞેત્વત્તિની ઇચ્છાથી ભિન્ન છે એમ કહેવામાં આવે છે; અને કૃત્રિમ ઇલાજોનાં હિમાયતીઓ કહે છે કે ગર્ભાધાન એ તો એક અકસ્માત છે અને પતિપત્ની સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા ન ઇચ્છે ત્યાં લગી એ અકસ્માત થતો અટકાવવો જોઈએ. હું કહેવા ઇચ્છું છું કે આ સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કોઈ પણ દેશમાં કરવો એ ભયાનકમાં ભયાનક વસ્તુ છે. દિલ્હરતાન જેવો દેશ ત્યાં મધ્યમ વર્ગના પુરુષો જનનક્રિયાનો દુરુપયોગ કરીકરીને ક્ષીણીય થઈ ગયા છે ત્યાં તો એ સિદ્ધાન્તનો લંગ થોર અનર્થકારી છે. જે વિપયવાસનાની તૃપ્તિ એ કર્તવ્ય હોય તો જે અકુદરતી મૈથુનને વિષે કેટલાક વખત પર મેં લખ્યું હતું તે અને વાસનાતૃપ્તિના બીજા અનેક માર્ગો સ્તુતિને પાત્ર ગણાય. વાચકે જાણવું જોઈએ કે જેને સામાન્ય રીતે અકુદરતી સંભોગ કહે છે તેને કેટલાક જાણીતા માણસોએ સંમતિ આપી જાણી છે. આ વાંચીને વાચકને કદાચ આધાત થશે. પણ જે એ વસ્તુને કાઈ પણ રીતે પ્રતિષ્ઠાની છાપ મળે તો છોકરા છોકરાઓમાં અને છોકરી છોકરીઓમાં માંહોમાંહે વાસનાતૃપ્તિ કરી લેવાની પ્રજ્ઞ આતુરતા જાગશે. માણસોએ આજ સુધી પોતાની વિપયવાસના તૃપ્ત કરવાને સારુ જે ઇલાજો લીધા છે તે જેનાં પરિણામો જાહુ જ જોઈ જાણે છે તેમાં ને કૃત્રિમ ઇલાજોના ઉપયોગમાં મારે મન ઝાઝો ફરક નથી. નિશાળે લખતાં છોકરા-છોકરીમાં શુષ્ક દુરાચાર કેવો ધાણ વાલ્યો છે એની મને ખબર છે. વિજ્ઞાનને નામે ગર્ભાધાન નિરોધક કૃત્રિમ ઇલાજો દાખલ થવાથી અને સમાજના જાણીતા આગેવાનોની એને સંમતિ મળવાથી એ વસ્તુ ધણી જ વધારે અટપટી જતી છે અને સમાજજીવનની શુદ્ધિ માટે પ્રયાસ કરનાર સુધારકનું કામ અત્યારે તો અશક્યત્ત્વ થઈ ગયું છે. શાળા કોલેજોમાં, જાણતી એવી કુમળી વયની કુતારી છોકરીઓ છે જે સંતતિનિયમનના સાહિત્યનો અને માસિકોનો હોંશથી અભ્યાસ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ સંતતિનિયમનનાં કૃત્રિમ સાધનો રાખે છે, એ ખબર વાચકને આપવામાં હું કાઈની જાની વાત ઉઘાડી નથી પાડતો. આ ઇલાજોનો ઉપયોગ કેવળ વિવાહિત ઓઓ જ કરે એવી મર્યાદા રાખવી અશક્ય છે. વિપયવાસનાની તૃપ્તિનું જે કુદરતી પરિણામ છે તેમાંથી છટકી જવાની ઇચ્છા રાખીને કરેલી વાસનાતૃપ્તિ એ જ જ્યારે વિવાહનો ઉદ્દેશ અને એનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ મનાય ત્યારે વિવાહમાંથી ધાર્મિકતાનો, પવિત્રપણાનો અંશ જતો રહે છે.

“મને તો લવલેશ શંકા નથી કે જે વિદ્વાન સીપુરુષો ધર્મપ્રચાર કરતા હોય એટલા ઉત્સાહથી ગર્ભાધાનનિરોધના કૃત્રિમ ઇલાજોની તરફેણમાં પ્રચારકાર્ય કરે છે

તેઓ ગરીબ સ્ત્રીઓને અનિચ્છાએ સુવાવડો વેઠવી પડે છે તે સ્ત્રીઓને આથી હુગારી શકશે એવી ખોટી માન્યતામાં પડીને, દેશનાં યુવક-યુવતીઓનું પારાવાર નુકસાન કરી રહ્યાં છે. જે લોકોને બાળકોની મંખ્યા મર્યાદિત કરવાની જરૂર છે તેમને તો તેઓ સહેલાઈથી પહોંચી શકવાનાં નથી. પશ્ચિમની સ્ત્રીઓમાં જે જ્ઞાન કે તાલીમ છે તે આપણી ગરીબ સ્ત્રીઓમાં નથી. આ પ્રચારકાર્ય મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ તરફથી તો ચલાવાતું નથી, કેમકે એમને એ જ્ઞાનની જરૂર નથી, ગરીબ વર્ગોના જેટલી તો નથી જ.

“પણ આ પ્રચારકાર્યથી થતી મોટામાં મોટી હાનિ તો એ છે કે એથી જૂનો આદર્શ જૂંસાઈ જાય છે અને એની જગ્યાએ નવો સ્થપાય છે. એ નવો આદર્શ જે અમલમાં આવે તો પ્રજાનાં નીતિ અને શરીરનું સત્યાનાશ વળી જવાનું. પ્રાચીન સાહિત્યે નકામા વીર્યક્ષય તરફ જે ધૃષ્ટા બતાવી છે તે અજ્ઞાનજનિત વહેંચ ન હતો. કોઈ ખેડૂત જે પોતાની પાસેનું સારામાં સારું બી પથરાળ જમીનમાં વાવે, અથવા તો કોઈ ખેતરનો માલિક પોતાના મુંદર માટીવાળા ખેતરમાં વાવવા માટે સારી જાતનું પણુ ભીંગી જ ન શકે એવું થઈ ગયેલું બી લે તો, તેને વિષે આપણે શું કહીશું? ઇશ્વરે પુરપતે ભારેમાં ભારે શક્તિવાળા બીની અને સ્ત્રીને આ ધરણીતલ પરની સારામાં મારી માટી કરતા કૃણદ્રૂપતામાં ચઢી જાય એવા ખેતરની બક્ષિસ આપેલી છે. પુરુષ જે પોતાની મોઢામાં મોઢી સંપત્તિને વેડકાઈ જવા દે તો એ એની નરી બેવકૂફી જ લેખાય. તેણે તો પોતાની પાસે પાણીદારમાં પાણીદાર મોતી હોય તેની સાચવણી કરે એના કરતાં વધારે કાળજીથી આ સંપત્તિની રક્ષા કરવી જોઈએ. અને એ જ પ્રમાણે જે સ્ત્રી આ બીને પોતાના જીવોત્પાદક ખેતરમાં એને વેડકાઈ જવાના ધરાદાથી ધડવા દે એ સ્ત્રી પણ ભારેમાં ભારે બેવકૂફી કરે છે. એ પુરુષ અને સ્ત્રી બંને ઇશ્વરે એમને આપેલા ધનનો દુરુપયોગ કર્યા માટે ગુનેગાર ગણાશે અને એમને જે ધન મળેલું છે તે ઇશ્વર ખૂંચવી લેશે...કૃત્રિમ ઇલાજોના હિમાયતીઓ હિંદુસ્તાનના યુવકવર્ગની મોટામાં મોટી અસેવા તો એ કરે છે કે મારી દૃષ્ટિએ જે ખોટા આદર્શો છે તે તેમના મનમાં ભરે છે.”

આટલી ચર્ચા કર્યા પછી સંતતિનિયમન વિશે મારું પોતાનું મંતવ્ય શું છે તે હું બીજા પત્રમાં લખી જણાવીશ.

શાહી પરિષદ એ એક અગત્યની પરિષદ હતી. હિંદ સ્વતંત્ર દેશ નહિ હોવાથી આપણે ત્યાં એની અગત્યતા વર્તમાનપત્રોએ કાંઈકે જોઈ આંકી છે, છતાં શાહી પરિષદના વિષયો જ્ઞેતાં એ બહુ જ અગત્યની હતી. એમાં આખા સામ્રાજ્યના અગ્રગણ્ય પ્રશ્નો ચર્ચાયા હતા. એ પ્રશ્નો એટલે લશ્કર, વિમાનો, મનવારો, વેપાર, ઉદ્યોગ, આર્થિક વ્યવહાર, રાજનીતિ, શત્રુઓનું આક્રમણ, ચક્રણ, સામ્રાજ્યનો અચાપ, યુરોપની રાજકીય સ્થિતિ, સ્પેનનો બળવો, ફેસિસ્ટોનું બળ—એવા એવા અનેક વિષયો એમાં ચર્ચાયા હતા. બ્રિટિશ સરકારના જોગબદાર પ્રધાનોએ એમાં કાંઈ પણ પડદો રાખ્યા વગર પોતાની રાજ્યનીતિ બહાર કરી હતી. અરસપરસના સવાલોના ખુલાસા થયા, અનેક સંકાઓના સમાધાનો અપાયા, અનેક ગાંઠો ઉકેલાઈ. સ્વતંત્ર સંસ્થાનોને બધી દફતીકન પૂછવાનો હક્ક હોય છે, પોતાની નબળાઈઓ અને રક્ષણની ત્રુટિઓ ઉપર એમને અચાપ કરવાની સગવડ માગવાનો અધિકાર છે. આવી ચર્ચા સામ્રાજ્યના ધોરણ ઉપર માવ છે. બ્રિટિશ પ્રધાનોને અહીં તદ્દન મદ્દલાવ સેવવો પડે છે. એમનાથી જરાપણ મોટાઈ કે હુંપદ કે તુંડમીજજ ધારણ કરી શકાતાં નથી. બિલકુલ, ઘણી વખત એમને સ્વતંત્ર સંસ્થાનોની તુંડમીજજ વૃત્તિઓને વિનયથી સહન કરવી રહે છે. આખો ખેલ છેવટે શેનરંજની બાજુ છે.

આ પરિષદમાં ભાગ લેનાર કેનેડા સૌથી પ્રથમ નંબર છે. એ પ્રદેશ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાની પડોશમાં આવ્યું છે. ખૂબ પ્રગતિશીલ છે. એની પેદાશ કૂદકે અને બૂસકે વધે છે. સોનું, ધાતુઓ વગેરે અનેક પદાર્થોની મોટી નિકાશ કરે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને નામ ખાતર વળગી રહ્યું છે, કારણકે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાનો એને મોટો ભય છે. બળવાન યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એને ગળી જતાં વાર લાગે તેમ નથી. એ દેશ ખૂબ ઔદ્યોગસંપન્ન છે. એમાં બ્રિટિશનો નામનો ગવર્નર જનરલ છે, પરંતુ બીજી રીતે એ તદ્દન સ્વતંત્ર છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં એણે પોતાનો ભુદો સ્વતંત્ર એલચી રાખેલ છે. એની પ્રજા ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ પ્રજામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. એ બહુ મોટો અને ક્ષણરૂપ પ્રદેશ છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાનો ભય ન હોય તો કાલે તદ્દન સ્વતંત્ર બની જાય.

બીજું સંસ્થાન દક્ષિણ આફ્રિકાનું છે. એમાં વસ્તીનો મુખ્ય ભાગ ડચ પ્રજાના વંશજો છે. સને ૧૬૦૦માં એઓ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે અંગ્રેજો સાથે લડ્યાં હતાં. જોયર સમર્થમાં અંગ્રેજો એમને મદદામદનને છલ્યા હતા. ઇંગ્લેન્ડની ક્વિબરલ સરકારે એમને સ્વરાજ આપ્યું હતું. જગતમાં સૌથી વધુ સોનાની ઉત્પત્તિ એ દેશમાં થાય છે. જગતના ઘણાખરા હીરાઓ પણ એ જ રાજ્યમાંથી નીકળે છે સમૃદ્ધિવાન દેશ ગણાય છે. એને જર્મનીનો ભય

છે, આથી અંગ્રેજ મતનતને એ વગળી ગ્લો છે જર્મનીનો ભય ન હોય તો સામાજિકથી છટાછેડા કરતા વખત લાગે નહિ એમા નણુવાખ હિંદીઓનો પ્રશ્ન ભારે ચિંતાવસ્ત છે.

નીચું ઓસ્ટ્રેલિયા છે આ મોટા પ્રદેશ છે એમા અંગ્રેજ પ્રજામાંથી ગિતરેલી પ્રજા વસે છે દેશમા વસ્તી થોડી છે છતા બીજી કોઈ પ્રજાને પ્રવેશવા દેતા નથી દેશમા યુરોપિયન સુધારાનું ધોરણ છે પેદાશમા ઘઉં, બન, સોનું વગેરે છે લોકો બહુ ધનવાન નથી, છતા પ્રગતિશીલ છે,

ન્યૂઝીલાંડ એ નાનું સરસથાન છે જગતમા સૌથી તદુરન્ત અને દીર્ઘજીવી લોકો ધરાવે છે ન્યૂ હાઉન્ડલેન્ડ પણ નાનું સરસથાન છે આમને જાપાનના આક્રમણનો ભય છે આથી માએખોટ મને માત્રાજન્યને વળગી રહ્યા છે

આયર્લેન્ડનો સવાન ભુદોળ છે એમા ડી વેનેગના નેતૃત્વ હેઠળ સ્વતંત્રતાના વાગ વાગે છે હમણા જ એણે નવું મધારણ પસાર કર્યું છે, એમા અંગ્રેજ શહેનશાહત કે શહેનશાહના પ્રત્યે વફાદારી કે સમઘનું નામનિશાન નિર્દેશ પણ કર્યું નથી બે પ્રજા-મલાઓને મેં ઠાગભાર અને શાસનનો હક્ક મળ્યો છે પ્રેસિડેન્ટ શાસનનો ઉપરી છે. આયર્લેન્ડે શાહી પરિષદમા ભાગ લેવાની ના કહી છે

તે પછી હિંદનો મારો આવે છે શાહી પરિષદમા જ ગણીઓને નિમત્રણથી મોકલાવનામા આવી હતી સાથે એક દાસીને પણ રાણીના નામથી મંમેધી ગણીઓ સાથે બેસાડનામા આવી હતી નામે રાણી પરતુ કાંઈ દાસી છે હિંદનો સને ૧૯૩૫નો કાયદો હિંદને સ્વતંત્રતા આપવાનો નથી લસ્કર, પરદેશ વગેરે ખાતાઓ, ગર્નર્ન જનરલના તાબામા છે હિંદની પેદાશનો એસી ટકા ભાગ વાઈમરોપને હસ્તક રહેશે એ કાયદામા આડીઅવળી પુષ્કળ મનામતીઓ વણાઈ છે, જેથી જોખમદારી દેવાની બાબતમા એને વર્ણુમકર ગણી શકાય છે. છતા હિંદના પ્રતિનિધિઓને માન ખાતર બોલાવી ચહેગ ઉપર ચપ્પડ મારી લાવ રાખે છે હિંદ કાઈ સરસથાન નથી એને વેસ્ટમિન્સ્ટરનો કાયદો લાગુ પાડી સરસથાન જાહેર કરવામા આવ્યું નથી બીજા સરસથાનો કાંડે બળિયા છે હિંદ પાગડા બળ પર ખૂંડે છે

હવે પચાસ વરસો થયા અનેક શાહી પરિષદો ભરાઈ છે પ્રથમ સને ૧૮૮૭મા સરસથાનને લગતી પરિષદ ભરાઈ હતી તે સમયે સરસથાનો આશ્રિતની સ્થિતિમા હતા ધીમે ધીમે તેઓ બળ મેળવી સ્વતંત્ર થતા ગયા છે સને ૧૯૦૭ મા આ સરસથાનોની પરિષદ શાહી પરિષદમા પરિવર્તન પામી હતી, ત્યારથી જ સરસથાનો આશ્રિત મટી મમાન ભાગીદાર બન્યા છે શાહી મગરે પોતાની સત્તા છોડતા ખૂબ ધમપગડા કર્યા છે જ્યારે તૂરી જાય તેવું થયું ત્યારે જ મત્તા આપી છે એક એક ડગલુ હડતાં એણે ભયકર સામનો કર્યો છે, પરતુ અંગ્રેજોને આખરે દૂરઅદેશ પ્રજા છે ચાર કરોડ અંગ્રેજોએ બોચર લડાઈમા જે જીત કરી તે જીત કરી કંવા માગતા નથી તેઓ છેલ્લી ધડીએ યુદ્ધમા ન ગિતરતાં સમાધાનવૃત્તિ ગ્રહણ કરે છે

યુરોપમા ખૂબ ધર્મા મગરે છે અંગ્રેજોની સ્થિતિ જગ વિષમ છે એમના હાથમા મોટું માત્રાજન્ય છે તેમા જગતના ચોથા ભાગની વસ્તી વસે છે. એ સામાજિક ઉપર જર્મની, જાપાન અને ઈટલીની બદનજર છે એમને એક હાથ દૂર રાખવા અંગ્રેજોએ ભારે લસ્કરી તૈયારીઓ કરી છે. પોતાના મોટા વૈદી રશિયા માથે સધિ કરી હાથ મેળવ્યો

છે. યુરોપમાં સૌ હથિયારબંધ થઈ હાથ ઉગામી એક બીજાનું નિકંદન કાઢવા બિલા છે. એક સાધારણ તણખો બોડે અને જગતમાં અપૂર્વ અને સર્વસ્વાદા કરનાર ભયંકર દાવાનંબ પ્રક્ટી નીકળે. આ સમયે એ સંસ્થાનોનો સહકાર કિંમતી થઈ પડે. બધાં સંસ્થાનો પાસે લશ્કર થન અને બીજાં સાધનો છે, તેમનો શાહી સરકારના બચાવ માટે ઉપયોગ કરી શકાય. એટલે સંસ્થાનો કદાચ લશ્કરી અને આર્થિક મદદ ન પશુ કરે, છતાં મિત્રો તરીકે દુશ્મનને તો કામ ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આથી અંગ્રેજ સરકાર એમનો સહકાર પાછે છે.

સંસ્થાનો આશ્રિતમાંથી ભાગીદાર થયાં છે. તેઓને વેસ્ટમિન્સ્ટરના કાયદા નીચે ને હકો મળ્યા છે, તે ઉપરાંત વધારે સત્તા મેળવતાં રહ્યાં છે. તેઓ ઇંગ્લેન્ડની બરાબરી કને છે. માત્ર આમનું શહેનશાહ પ્રત્યે વફાદારીનું પ્રતીક એવો હક સાચવી બેઠાં છે. પ્રથમની શાહી પરિપદોમાં અંગ્રેજો સંસ્થાનોને દબાવી વિજય મેળવતાં હતાં, હવેની શાહી પરિપદોમાં સંસ્થાનો શાહી સરકારને દબાવે છે. તેઓ દિનપ્રતિદિન તદ્દન સ્વતંત્રતાને પડખે બેસતાં જાય છે. છેલ્લા ઓઠાવા કરારોમાં સંસ્થાનોએ શાહી સરકારને દબાવીને પોતાની તરફેણના લાભો મેળવ્યા હતા. ઓઠાવા કરારમાં શાહી સરકારે સંસ્થાનોને પોતે લીધો તે કરતાં વધારે છૂટ-છાટ આપી હતી. માત્ર ગરીબનું હિંદ શાહી સરકારનું શિકાર બન્યું હતું. એની પાસેથી શાહી સરકારને ઘણી લાભકારી વેપારી શરતો મેળવી શકાય હતી. આમ સંસ્થાનો અને હિંદ વચ્ચે મહત્વનો ફરક છે.

પશુ હવે સ્થિતિ ફેટલી બદલાઈ છે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. સંસ્થાનોમાંથી ફેટલાંક, તેમાં પશુ મુખ્યત્વે દક્ષિણ આફ્રિકા, શાહી સામ્રાજ્યમાંથી છૂટું પડવા વારંવાર ધમકીઓ આપે છે. સ્વિટનને એવા માયાફરેલ સભ્યને મનાવવા વારંવાર હાથમેડ કરવી પડે છે. સ્વિટન પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભાગલા પડી પોતાનું બળ અને મોભો ઘટે એવું બિલકુલ ઇચ્છતું નથી. એથી સંસ્થાનોના મોટા પ્રધાનોને શાહી પરિપદમાં નોતરી તેમને ખૂબ સમજાવે પડાવે છે, બોટાસાચા ભયો બતાવી એમને સામ્રાજ્યના સભ્યો રહેવા માટે હાથેપગે પડે છે. સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ તદ્દન નિડર છે, પોતાની શક્તિ અને ગ્રેટસ્વિટનના ઓશિયાળા-પણાને સમજે છે. તેઓ પોતાના લાભની શરતો સ્વિટન પાસે મૂકે છે અને બનતાં મુધી તે મેળવવામાં ફતદમદ થાય છે.

દમબળ મળી ગયેલો શાહી પરિપદ ફેટલાંક કારણોથી વિશેષ અગત્યની હતી. એડવર્ડ આઠમાએ પોતાની પ્રિય સ્ત્રીને પરણવા માટે રાજત્યાગ કર્યો. તેમના રાજ્યાભિષેકને બદલે ન્યોર્થ હાઉસે રાજ્યાભિષેક તા. ૧૨મી મેના દિવસે ભારે ધામધૂમ અને ભજનકા વચ્ચે થયો હતો. એડવર્ડ વરસો પહેલાંની બૂની પુરાણી કિયાઓને મજબૂત કરી ન્યોર્થ હાઉસે રાજ્યાભિષેક ભારે આનંદ અને ઉત્સવથી સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓએ સ્વીકાર્યો હતો. તે સિવાય યુરોપનો મામલો સળગ્યો હતો અને વડા પ્રધાન મિ. બાલ્ડવીન નિવૃત્તિ લેવાની હતા. જગતમાં છ વરસની ભયંકર આર્થિક મંદી દમબળ ન હર થઈ નવજીવન અને નવપદ્ધતિ આવવાનાં ચિન્હો દેખાતાં હતાં. સોનાની જગાતની મોટી પેદાશથી ચલણ વેપાર ઉઘોગો સંબંધી મોટી અસર થવાની ગ્રંભાવના હતી. આથી, આવા આવા અવનવા બનાવોથી આ ૧૯૩૭ની પરિપદ ભારે અગત્યની હતી.

તા ૧૪મી મે ના દિને આ શાહી પરિષદ મળી હતી. સંસ્થાનો તરફથી એમના મોટા પ્રધાનો પોતપોતાના અનુભવીઓને માથે તેડીને ફાંઈલોના ઢગલા સાથે આવ્યા હતા. એ પ્રતિનિધિઓની પાછળ લોકબળ અને પ્રગતી મંમતિ હતાં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે મહાગામ્ત્રી ગાયકવાડ અને મર ઝફરખાખાન હિંદના વાણિજ્ય મંચિવ હતા. એ બંને સરકાર નિયુક્ત અને પ્રગતી પીડબળ વગરના હતા એઓને માત્ર માફી તરીકે જ ગહેવાનું હતું. અલબત્ત બંને ગૃહસ્થો કમિટીઓમાં નિમાયા હતા, પરંતુ હિંદના સ્વાર્થને અનુકૂળ ગહેવાના પ્રશ્નો ઉપર તેઓએ પૂરું વજન મૂક્યું હોય તે શક્ય છે હિંદમાં દરેક વેપારઉદ્યોગ, અવજી અને વહાણવટાનો પ્રશ્ન સ્થિતિશક્તિને અનુકૂળ આવે એવી રીતે ચર્ચાય છે. તે પ્રશ્નો હિંદના દ્વિતમા આ પ્રતિનિધિઓ ચર્ચા શકે તેવી સ્વતંત્ર વહાણના ગણાય નહિ. ગાયકવાડ દેશી રાજા છે અને દેશી રાજાઓને પપાળવાની હિંદી મરકાગની નીતિ જાણીતી છે.

આ પરિષદનો એજન્ડા એટલે ચર્ચાના વિષયોની યાદી બહુ વ્યાપક છે. તે ઉપરથી એના લોડાણ અને વ્યાપકપણાનો કાર્નક ખ્યાલ આવશે.

(૧) પ્રથમ, પરદેશી સાથેનો સંબંધ. આમાં યુરોપની હાલની પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ દિગ્દર્શન પરદેશમત્રી મિ એડને કરાવ્યું હતું.

(૨) રક્ષણ આમા વડાપ્રધાને માત્રાન્યના રક્ષણ માટે કેવાં, કેટલાં અને કઈ જાતનાં રક્ષણના પગલાં લેવા તે સમગ્રવ્યુ હતું આ બાબતો સમગ્રવવાનું કારણ એ હતું કે અમે માત્રાન્ય માટે કેવો મોટો ખર્ચ કરી લોગ આપીએ છીએ અને આ ખર્ચ કાંઈ અમારા અંગત લાભ માટે નથી, પણ અખિય માત્રાન્યના હિત માટે છે. માટે એમાં દરેક સંસ્થાને ફાળો આપવો જોઈએ એ બાબત તેમણે ભાર મૂકીને મમજવી હતી. પરંતુ સંસ્થાનોએ આ વાત સ્વીકારી બહાણી નથી તેઓએ શાહી સરકારની લડાઈઓમાં પોતાની ઇચ્છા હોય તો જ જોડાવાનું જણાવ્યું છે. સંસ્થાનો ઉપર કોઈ જાતની ફરજ નાખી શકાય તેમ નથી. આ પ્રશ્નને લગતા મવાલજવાળા કુટુંબની પ્રતિનિધિઓને છૂટ હતી.

(૩) ગૃહારણીય મવાલોમા જાતિ, મધિ, દેશપરદેશ સાથે સંસ્થાનોનો સંબંધ અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ અને એકબીજા સાથે વાટાઘાટના માર્ગો એ હતા. આ માટે કેટલીક કમિટીઓ નિર્માઈ હતી એ કમિટીઓના રિપોર્ટો પરિષદને મળ્યા હતા, પરંતુ અમાન્ય પ્રગતે માટે આ વિષયો પ્રકટ કરાવ્યા નથી વર્તમાનપત્રોએ એની વિગત પ્રકટ કરી નથી.

(૪) વેપાર, વાણિજ્ય, વહાણવટા અને વિમાનોના વિષયના નીચે પ્રમાણે પેટા વિભાગો હતા:

(ક) માત્રાન્યના વેપારની સામાન્ય મમાલોચના અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નોની વ્યાપક ચર્ચા;

(ચ) શાહી આર્થિક પરિષદ અને બીજી શાહી અર્ધમત્તાવાર પરિષદોના કાર્યક્ષેત્રની સમાલોચના;

(ગ) શાહી વહાણવટાની કમિટીના કાર્યની મમાલોચના તથા વહાણવટા સંબંધીની નીતિ સમધી સ્પષ્ટતા;

(ઘ) અવશકરી વિમાની વ્યવહાર.

આ સિવાય ઓટાવા પરિષદમાં થયેલા કરારનામા સંબંધી પ્રસંગ પ્રમાણે જુદી જુદી સંસ્થાનોની સરકારે વ્યક્તિગત રીતે પોતાની સાથે વેપારી સંબંધ ધરાવનાર સરકાર સાથે ચર્ચા કરી નિર્ણય ઉપર આવી શકશે. તે સિવાય ખીજ દેશોના વસાહતી દક્ષે સંબંધી પણ વાતચીત કરી શકશે.

આ માટે ઘણી કમિટીઓ નીમવામાં આવી હતી; તેમાં અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા થઈ હતી. શીપિંગ કમિટીમાં નામદાર ગાયકવાડ સભ્ય હતાં. દિંદમાં દિંદી વદાણવટાને જે સાવકું પદ આપવામાં આવ્યું છે તે સંબંધે તેમને પરતી માહિતી હોવાનો સંભવ નથી. તેમ તેમના સલાહકારો પણ દિંદી સરકારના અનુભવીઓ હોવાથી દિંદી લાભે સંબંધી તેમની દોરવણી શક્યમંથ થઈ પડવાનો સંભવ ખરો. દમણાં દિંદી વદાણવટા તરીકે દિંદમાંની અંગ્રેજ વદાણવટાની કંપનીઓ, જેવી કે પી. ઓ. અને બ્રિટિશ ઇન્ડિયા નેવિગેશન કંપનીને મુખ્ય ગણવામાં આવે છે. આ કંપનીઓ માત્ર બ્રિટિશ શેરહોલ્ડરોનાં હિતમાં આવે છે એ દવે નિર્વિવાદિત વાત છે.

સૌથી મોટા મવાલ દિંદી વસાહતોનો છે. જુદાં જુદાં સંસ્થાનોમાં દિંદીઓ ઘણા સમયથી વસ્યા છે. એ સંસ્થાનોની પ્રગતિમાં દિંદીઓની મદદનત છે. કેટલેક દેશોએ એઓ મૂળ પ્રગતિકારો પણ છે. એવાં ત્રીસ લાખ દિંદીઓ દરિયાપારના દેશોમાં વસે છે. જે સમયે એમની જરૂર હતી ત્યારે ગોરાં વસાહતોએ તેમની મદાય લઈ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ મુધારી હતી. દવે એ ગોરાં વસાહતો દિંદીઓને કાઢવાને માટે આકાશપાતાળ બેગાં કરે છે. એમને જુદા મહોલ્લામાં રહેવાની ફરજ પાડે છે. રેલવે, ટ્રામ્વે, નાટક વગેરેમાં એમનાથી યુરોપિયનો બેઠું બેસાતું નથી, યુરોપિયન સ્કૂલોમાં ભણવા જઈ શકાતું નથી, દિનપ્રતિદિન એમના વિરુદ્ધ નવા નવા કાયદાઓ ઘડવામાં આવે છે. નવા આવનારાઓને તો બિલકુલ આવવા દેતા નથી. જૂનાં વસનારાંઓને કાઢી મૂકવા ઘણા પ્રયત્નો થાય છે. જે નીકળ્યાં નથી તેમનાં ઉપર નવા નવા કાયદા લદાય છે.

ઑસ્ટ્રેલિયામાં નવા દિંદીઓને આવવા દેતા નથી. ત્યાં શ્વેત ઑસ્ટ્રેલિયાની નીતિ છે. પરંતુ જે પચાસેક દિંદીઓ વસે છે તેમના ઉપર જુલમ નથી. તેમને પોતાનો ધંધો કરવા દે છે. કેનેડામાં પણ કેટલાંક શીખ કુટુંબો વસે છે. ત્યાં પણ નવાં આવનાર માટે અવકાશ નથી. પરંતુ જેઓ ત્યાં રહ્યાં છે તેમની વિશેષ ફરિયાદ જેતું નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, તેમાં પણ નાતાલ ખાતે, ઘણા દિંદીઓ જઈ વસ્યા છે. એ પ્રદેશમાં દિંદીઓ ઉપર જુલમ થાય છે, વારંવાર સખ્ત કાયદા ઘડાય છે. તેમને કેમ હેરાન કરવા, તેમની સંસ્કૃતિને કેમ જાંખપ લગાડવી, તેમને કેમ ત્યાંથી હાંકી કાઢવા, એ માટે સર્વે ઉપાયો લેવાય છે.

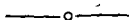
દિંદી સરકાર અલગત આ બાબતમાં દિલસોજી બતાવે છે. વડીધારાસભામાં વારંવાર આ મવાલો નીકળે છે. સર્વે સભ્યો એક મતે ઘટતું કરવા સરકારને ભલામણ કરે છે. પરંતુ દિંદી સરકાર અસ્વતંત્ર સરકાર છે. એ તો માત્ર દિંદી વજરને લખી શકે. દિંદી વજર સંસ્થાનખાતાના વજરને લખે. એ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને લખે. આ લંબાબૂને કુંકાવવા જે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં દિંદી એજન્ટ રાખવામાં આવ્યો છે, છતાં તેનું કોઈ કાર્ય માંબળતું નથી. એના બોલવા ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રધાનો વજન મુકતા નથી.

સર ઝકરૂલાખાન વસાહતોના વિષય સંબંધી દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રધાન મંડળ સાથે ચર્ચા કરે છે એવા તાર સમાચાર રૂટરે આપ્યા છે, પરંતુ તેમાંથી કંઈ વળે તેમ નથી.

અરે, દક્ષિણ આફ્રિકાનું પ્રધાનોનું અનેકું શુભેચ્છક મંડળ (Good Will Mission) હિંદમાં આવ્યું ત્યારે પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ વિરુદ્ધ કાયદાઓ ઘડાતા હતા !

શાહી પરિપદ પૂરી થઈ ગઈ છે. જુદા જુદા પ્રધાનોએ છેવટની પરિપદની પૂર્ણાકૃતિને દિવસે એકબીજાને અને અંગ્રેજ સરકારને પરાણાગત માટે મીઠાંશનાં ઘણાં વાક્યો કહ્યાં હતાં. ખૂબ ભાવબીનું વાતાવરણ બાહ્ય દષ્ટિએ તૈયાર કર્યું હતું. સામાન્ય પ્રગ્લને તો આ મહાન પરિપદમાં શું થયું તેની વિશેષ માહિતી નથી. બધા ફરાવે અને ચર્ચા શુભ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. સર ઝકરુલ્લાખાન સૌથી વિશેષ કુલો રૂપી શબ્દોના દાર પહેરાવવામાં પ્રવીણ જણાયા હતા.

આર્થિક સંક્રાંતિ, શરીરબાઈ, પરતંત્રતા અને પરાધીનતા ભોગવતા હિંદને આ શાહી પરિપદના બીજા સર્વે પ્રશ્નોમાં વિશેષ રસ નથી. પરંતુ દરિયાપારના વસાહતોનો સવાલ હિંદીઓને મન ભારે મહત્વનો પ્રશ્ન છે એ નિર્વિવાદ છે.

હવે ખપના દિલાસા શા ?

પતીલ

[ગઝલ]

જતાં મદદન^૧ તરફ ધરથી બળવવા ઢોલ તાસા શા ?
બળવવા ઢોલ તાસા શા ? ઉબવવા આ તમાશા શા ?

*

થતાં ખડેલાં ઝલે મુજને હતું ના કોઈ ઝોળખતું;
કબર આગળ હવે મારી કૂલો, સાકર, પતાસા શા ?

*

ગયો રમનાર વેચાઈ સદાની બેનસીબીને:
પછીથી નાખવા તેને ઉપર શતરંજ^૨ પાસા શા ?

*

બીલને કાજ તો એકે હતો હરગિઝ મુકાયો ના—
કહો, પોતાની હાલત પર પછી મુકવા નિસાસા શા ?

*

દમે આંખર^૩ પત્તલિયાને કહો છો શું તમે આવી ?
ન આપ્યો પ્રેમ તો મુજને—હવે ખપના દિલાસા શા ?

શાહી પરિપદ અને બ્રિટિશ પરદેશનીતિ

રામભાઈ પટેલ

૭૫૫ મે માસના બીજા સપ્તાહ દરમ્યાન બ્રિટનના પાટનગર લંડનમાં ખૂબ દમામપૂર્વક તાજપોષીનો સમારંભ ઊજવાયો. એ વખતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બધા ભાગોના રાજપુરોહા લંડનમાં ભેગા મળવાના હતા એટલે બ્રિટિશ રાજપુરોહાએ સામ્રાજ્યનાં સંસ્થાનિક ઘટકોની યુદ્ધ પટ્ટીનાં વરસો દરમ્યાન છૂટાં પડીને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો થઈ જવાની વધતી જતી વૃત્તિને અટકાવવાના કે એનો વેગ ધીમો પાડવાના પ્રયત્નરૂપે શાહી પરિપદની યોજના ઘડી ઢાઢી. આમ તો છેક ૧૮૮૭ની સાલથી વારંવાર શાહી પરિપદો ભરાતી આવી છે, પણ છેક ૧૯૦૭ ની સાલ સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની આ પરિપદો 'શાહી પરિપદો' તરીકે નહોતી ઓળખાતી પણ 'કોલોનિયલ પરિપદો'-સંસ્થાનિક પરિપદોના નામથી ઓળખાતી ને ભરાતી હતી. એનું કારણ એ હતું કે મહાયુદ્ધ સુધી સંસ્થાનોનો રાજકીય દરજ્જો બ્રિટનને અધીન હતો. આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની પરદેશનીતિ બ્લાઈટ હોલમાં નક્કી થતી અને બ્લાઈટ હોલમાંથી જ એ પ્રમાણે વર્તવાનું સંસ્થાનોને ફરમાન છૂટતું. આને લીધે ઓસ્ટ્રો-જર્મન પક્ષ વિરુદ્ધ બ્રિટન મહાયુદ્ધમાં નેડાચું કે આપોઆપ જ સંસ્થાનો પણ એમાં સામેલ થયેલાં ગણાઈ ગયાં.

મહાયુદ્ધે સંસ્થાનિક પ્રગ્નના માનસમાં જગરું પરિવર્તન આણ્યું. બ્રિટનને અધીન નહિ પણ બ્રિટનથી સ્વતંત્ર રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય જગતમાં પોતે સ્વતંત્ર ઘટક તરીકે ઊભાં રહેવાનું મનોવલણ એમનામાં કેળવાતું ગયું. આ માનસપલ્લાએ એમના રાષ્ટ્રીય દરજ્જામાં પણ પલટો કર્યો. પોતાના મનોવલણમાં ફેરફાર થતાં પોતાના રાષ્ટ્રીય જીવન ને રાષ્ટ્રીય દરજ્જાને એ મનોવલણના પરિવર્તનને અનુરૂપ ઘડવાની સંસ્થાનિક પ્રગ્નમાં તાકાત હતી. સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ તેમજ સમૂહને પોતાના હિતસંબંધ વધારતો કે ચાલુ લોભોને અક્ષત ટકાવી રાખતો બીજી વ્યક્તિ કે સમૂહ ઉપર ભોગવાતો પોતાની સત્તા છોડવી નથી ગમતી. બળાકાર ને અનિચ્છાએ એ સત્તા છૂટે છે. સંસ્થાનો ઉપર ભોગવાતો સત્તા બ્રિટન પણ છોડવા તૈયાર નહોતું, પણ મહાયુદ્ધમાંથી એ એટલું નિર્બળ બનીને બહાર નીકળ્યું હતું કે એ વખતે સંસ્થાનો ઉપરની સત્તા ન છોડવા માટે એમની સાથે વિગ્રહમાં ઊતરવાનું બેખમ ખેડવા એ તૈયાર નહોતું. બીજી બાજુ પ્રાણુવાન સંસ્થાનિક પ્રગ્નની પણ સ્વચક્તિ બનત થઈ હતી. આમ એક બાજુ બ્રિટનને પક્ષે અચક્તિ ને પોતાની વિરુદ્ધ ઉત્પત્ત થતી જતી પરિસ્થિતિની અનિવાર્યતા ને બીજી બાજુ સંસ્થાનોને પક્ષે સ્વચક્તિના ભાનને કારણે બ્રિટનને બળતે હવે પણ હસતે મુખે સત્તા છોડી. બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ નેચું કે બ્રિટનનો હાથ પર્યટ તળે દબાયો હતો, હવે એ બળે કાઢવો કે કળે ? એમની મુત્સદ્દીગીરીએ એમને એ વખતે કીક મુઝાડયું કે બળ વાપરવામાં સાર નથી; કળ વાપરતાં બીજું નહિ તો સંસ્થાનોમાં પોતાના વેપારી દક્કો તો જળવાયો ?

આમ યુદ્ધ પટ્ટી બ્રિટિશ રાજપુરોહાએ સંસ્થાનો સાથે કુનેદ ભરપૂર મુત્સદ્દીગીરીથી કામ લેવા માંડયું. વારંવાર શાહી પરિપદો ભરવા માંડી ને અનેક જાતનાં સામ્રાજ્યની ભાવનાપૂર્ણ અલંકારી ભાષણો મારફત એ પરિપદોમાં ને એની બહાર રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની

મનોભાવના વધારે ને વધારે ખીલવતી જતી સાંસ્થાનિક પ્રગ્નઓમાં સામ્રાજ્યની ભાવના -Imperial sentiment-નશ્વર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. બ્રિટિશ શાહીવાદી પંચોએ એ કાર્યમાં ભારે ફાજો આપવા માંડ્યો.

સામ્રાજ્યની હોલવાઈ જતી ભાવના ચેતતી રાખવાના બ્રિટિશ રાજનેતાઓના ગમે એટલા પ્રયાસો છતાં યુદ્ધ પછીનાં વરસોમાં સામ્રાજ્યના બંધની ગાઠો તૂટતી જ ગઈ. બ્રિટનના શાશ્વત 'કોલોની' થઈ રહેવાનું મંસ્થાનોની પ્રગ્ન કેમ પસંદ કરે? એમને જગતનાં રાષ્ટ્રોના કુટુંબમાં પ્રતિષ્ઠા ને ગૌરવભર્યું, પોતપોતાના રાષ્ટ્ર માટે સ્વતંત્ર ને સમાન સ્થાન મેળવવું હતું. પણ એ કઈ એકલો પ્રતિષ્ઠા ને સ્વતંત્રતા ને સમાનતાના ગૌરવપ્રાપ્તિની ભાવનાનો જ સવાલ નહોતો. ભાવના કઈ અવકાશમાંથી નથી ઉત્પન્ન થતી. પોતાના સાચા કે ખોટા હિતમંબધોમાંથી ભાવનાના અંકુર ફૂટે છે સાંસ્થાનિક પ્રગ્નની બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય એટલે બ્રિટનથી છૂટા પડવાની ભાવના, આર્થિક દૃષ્ટિએ બ્રિટનની અર્થવ્યવસ્થાના ધૂગચક્રથી છૂટા પડવાની જરૂરિયાતમાંથી પેદા થઈ હતી. એટલે કે સંસ્થાનોની પ્રગ્નના નવા પેદા થતા ને ખીલતા જતા આર્થિક હિતસંબધો સાથે યુદ્ધ પહેલાંના એમના રાષ્ટ્રીય દરજ્જાની પગિસ્થિતિમાં ઘડાયેલા ને યુદ્ધ પછી ચાલુ રહેવા માગતા બ્રિટિશ આર્થિક દિનમગ્ધો વચ્ચે મેળ ખાય એમ નહોતો. આમ યુદ્ધજનિત નવી પરિસ્થિતિમાં સાંસ્થાનિક ને બ્રિટિશ આર્થિક હિતોનું સંઘર્ષણ જામ્યું ને એ હિતવિગ્રહમાં પોતાનાં હિતો વિજ્ય મેળવે ને બ્રિટિશ હિતોને નમવું પડે એ વિચારમાંથી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય દરજ્જા સંપાદન કરવાની સંસ્થાનોની હિલચાલ ઊભી થઈ

યુદ્ધ પહેલાં મંસ્થાનો ઔદ્યોગિક વિકાસમાં પ્રાથમિક દશામાં હતા. બ્રિટિશ તૈયાર માલ ને બ્રિટિશ મૂડી રોકવાના એ સારા એવા જાળર હતા. યુદ્ધ પછી સંસ્થાનોમાં ઉદ્યોગવાદનો પવન ફૂંકાયો. સંસ્થાનોમાં ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ થવા માડ્યું. સંસ્થાનોના ખીલતા ઉદ્યોગો જૂના ને સ્થાપિત બ્રિટિશ ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાંથી સંસ્થાનોમાં આયાત થતા માલની મામે ખુસ્લી હરીફાઈમાં ટકી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હોવાથી એમને બ્રિટિશ અને ખીન પરદેશી માલ સામે ઊંચી જકાતી દિવાલ ખડી કરવાની અનિવાર્ય જરૂર લાગી. આમાંથી આર્થિક સ્વતંત્રતાના હક—Right of Fiscal Autonomy—ની હિલચાલ ઊભી થઈ. આત્મનિર્ણયના હક વગર આર્થિક સ્વતંત્રતાનો હક શી રીતે મળે? એટલે બ્રિટિશ અધીનતાના રચચક્રથી છૂટા પડવાની રાજકીય હિલચાલ પણ ઊપડી. બ્રિટન એ રોકી શકે એમ નહોતું. આથી શાહી પરિપંથે મારફત સામ્રાજ્યની છિન્નતા—Disintegration—અટકાવવાના બ્રિટિશ રાજનેતાઓના પ્રયાસો છતાં દરેક શાહી પરિપદમાં સાંસ્થાનિક રાજનેતાઓ છૂટાપણની જ વાતો વધારે ને વધારે કરતા ગયા ને વધારે ને વધારે છૂટાપણું મેળવતા ગયા.^૧

૧ શાહી પરિપદમાં સાંસ્થાનિક રાજપુરોએ જ્યારે આ જાતની સ્વતંત્ર થવાની વાતો કરતા હતા તે વખતે, હિંદુસ્તાનની શરમ જાહેર ઉધાડી પાડતા હોય તેમ, હિંદના કહેવાતા પ્રતિનિધિઓ વફાદારીનાં શુભચાન ગાતા હતા. રાષ્ટ્રભાવનાથી ભરેલા સાંસ્થાનિક રાજપુરોની એ મંડળીમાં હિંદના એક વફાદાર પ્રતિનિધિ વફાદારીના ઉત્સાહના અવેશથી પૂર્વાર્ધને એક વખત એટલે સુધી બોલી બોલેલા કે 'I am proud to declare that my Country (India) makes the Empire Imperial.' (એ રાષ્ટ્રે હિંદના વિખ્યાત સિબરલ આગેવાન સર તેજ બહાદુર સપ્તમે ૧૯૨૩માં લંડનમાં મળેલી સામ્રાજ્ય પરિપદમાં ઉચ્ચારેલા.)

૧૯૨૬ની શાહી પરિપદમાં છેવટે એમણે સામ્રાજ્યમાં સંસ્થાનોના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો તરીકેના પોતાના દરજ્જાની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા ઘડીને બ્રિટિશ મુસદ્દોમાં પાસે કબૂલ રખાવી. બાહ્ય જાહેરનામાની એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે બધાં સાંસ્થાનિક રાષ્ટ્રો “સામ્રાજ્યની અંદર સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો તરીકે, દરજ્જામાં સમાન, પોતાના આંતરિક કે બાહ્ય કારભારની કાંઈ પણ બાબતે કાંઈ એક બીજાને કાંઈ પણ રીતે અધીન નહિ હોય, જે કે તાજ સાથે બધા સામાન્ય વફાદારીથી સંયુક્ત હોઈ બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ આફ નેશન્સમાં સમાન ભાગીદાર સભ્યો તરીકે બધાં સ્વતંત્ર રીતે જોડાયાં હોય.” (૧૯૩૧ના સ્ટેચ્યુટ ઓફ વેસ્ટમિન્સ્ટરથી સંસ્થાનોની રાજકીય-Political-સ્વતંત્રતા કાયદેસરની-Legal-ચર્ચ.)

૧૯૨૬ અને ૧૯૩૦ ની શાહી પરિપદો આંતરરાષ્ટ્રીય સલામતી ને સ્થિરતાના વાતાવરણમાં મળેલી. ત્યાર પછી ૧૯૩૭ની છેક હમણાં મળેલી પરિપદ દરમ્યાન આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ખૂબ બદલાઈ ને લયાનક સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી છે. આજે બ્રિટન સમક્ષ વિકટ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો વલુકિત્વ પડ્યા છે. બ્રિટિશ પ્રભુત્વને પડકારતાં ને જોખમમાં મૂકતાં જર્મન, ઈટાલિયન ને જાપાનીઝ ફાસિસ્ટ રાષ્ટ્રો એક સૂત્રે ગંડાઈ ગયાં છે.

પાસિફિકમાં જાપાન સામે, જૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઈટલી સામે અને ઉત્તર સમુદ્રમાં જર્મની સામે બ્રિટિશ નૌકાસૈન્યને ખાત્રું પડશે એ સ્થિતિ દિવસે દિવસે વધુ સ્પષ્ટ થતી જાય છે. બ્રિટિશ પરદેશનીતિ ત્રિવિધ ફાસિસ્ટ રાષ્ટ્રોના દીર્ઘ ને વ્યાપક ચક્રાવાના ‘કોર્ડન’માં ઘેરાતી જાય છે. બ્રિટનનું ગત મહાયુદ્ધનું મિત્ર મહાજાળવાન રાષ્ટ્ર યુ. એસ. એ. પ્રે. રૂઝવેલ્ટ અને એના કુશળ પરદેશમંત્રી કારડેલ હલની સંયુક્ત પરદેશનીતિ પ્રમાણે યુરોપિયન પ્રશ્નોનાં ઘેરાં જાળાંમાં સંડોવાવા નથી માગતું. સંસ્થાન અને સામ્રાજ્યનું એક ઘટક, કનેડા પણ સામિધ્ય ને હિતોની સમાંતરતાને કારણે બ્રિટિશ પરદેશનીતિથી છૂટું પડી રૂઝવેલ્ટની પરદેશનીતિ સાથે સંકળાતું જાય છે.

ઑસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડ પાસિફિક ને હિંદી મહાસાગરમાં આવતાં સામ્રાજ્યનાં ઘટકો છે. જાપાનની આક્રમણકારી પ્રાદેશિક વિકાસની મુરાદે એ બંને દેશોના બ્રિટન તરફના વલણમાં ૧૯૩૦ પછી મોટો ફેરફાર કર્યો છે. વધતા જતા જાપાનીઝ લશ્કરી, હવાઈ ને નૌકાબળનો સામનો કરી પોતાનું રક્ષણ કરવા દૂર પડેલું બ્રિટન શક્તિમાન નથી થવાનું એ ભાન બંને દેશોને થઈ ચૂક્યું છે. આ ઉપરાંત યુરોપીય જૂંચવણમાં ગળાદૂધ ખૂંપેલા, અને દૂર પાસિફિકમાં જાપાન જેવા જાળવાન શત્રુ સાથે સામનો કરવાની અનિચ્છા ધરાવતા બ્રિટનમાં ઑસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડને શંકા પેદા થઈ છે. આને લીધે પાસિફિકમાં જાપાન વિરોધી હિતસંબંધો ધરાવનાર સમૃદ્ધ ને શક્તિશાળી યુ. એસ. એ. સાથે બંને દેશોની પરદેશનીતિ એકતા માટે પ્રયાસ કરી રહી છે. બ્રિટને બહારી આણેલી કાંઈ યુરોપીય લડાઈમાં સહેજે પોતાને જોડાતું પડે એ સ્થિતિ દક્ષિણ આફ્રિકાને પણ કબૂલ નથી.^૧

૧ દક્ષિણ આફ્રિકાના અચાવ ખાતાના પ્રધાન મિ. પીરિએ ૧૯૩૫માં જાહેર કર્યું હતું કે સામ્રાજ્યના રક્ષણની કાંઈ મોટી યોજનામાં દક્ષિણ આફ્રિકા ભાગ લેશે નહિ. હંગેરી લડાઈમાં ભત્રીયું હોય તેથી તે દરિયાપારની લડાઈમાં ભાગ લેશે નહિ “જે યુનિયન સરકાર મૂર્ખાઈથી દક્ષિણ આફ્રિકાને દરિયાપારની લડાઈમાં સંડોવે તે દેશમાં મોટાં રમખાણો ને કદાચ ચાલવી પણ થાય.” વડા પ્રધાન નતરલ હર્ટજોગે પણ આ નિવેદનને ટેકો આપી જણાવ્યું હતું કે એમાં યુનિયન સરકારની નીતિ યરાબર સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

હિંદ સિવાય બધાં શાહી ઘટકો હવે પોતાની પરદેશનીતિ સ્વતંત્રપણે ધડતાં હોવાથી બ્રિટિશ પરદેશનીતિ સાથે એનો મેળ એસતો નથી. કારણ કે બ્રિટન યુરોપના તોફાનકેન્દ્ર — Storm-centre — સાથે સંકળાયેલું છે, જ્યારે વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થિતિને કારણે સંસ્થાનો યુરોપીય રાષ્ટ્રોના યુરોપીય તોફાનકેન્દ્રોથી દૂર પડેલાં છે. આને લીધે યુરોપીય દાવાનળથી એઓ બચેલાં હોઈ (ભૌગોલિક દૂરત્વને કારણે) બ્રિટનને માટે આધુનિક યુદ્ધના ગંગતવર જોખમમાં જીતરવા એઓ તૈયાર નથી. સાંસ્થાનિક રાજપુરુષોએ વારંવાર એ સ્થિતિ સ્પષ્ટપણે જાહેર કરી દીધી છે. (૧૯૨૫ના લોકાનો કરાર ઉપર બ્રિટન સાથે સહી કરવાની સંસ્થાનોએ ના પાડવાનું પણ આ જ કારણ હતું.)

૧૯૨૬ પછી સ્પષ્ટપણે બ્રિટન અને યુરોપથી અલગ રીતે સંસ્થાનો પોતાની આર્થિક તેમજ પરદેશનીતિ ધડતાં ગયાં છે. આ સ્થિતિ અને સંસ્થાનોના બ્રિટન તરફના વલણમાં મુખ્યપણે ૧૯૩૬ ની સાલ સુધી કંઈ ફેરફાર નહોતો થયો; પરંતુ ૧૯૩૧ પછી જાપાને ચીન ઉપર ચડાઈ ચાલુ કરી ૧૯૩૫ સુધીમાં ચીનના મહત્ત્વના પ્રદેશો કબજે કરી અને વિરાટ પાયા ઉપર શસ્ત્રીકરણ શરૂ કરી ૧૯૨૨ના વોર્શિંગ્ટન નૌકાકરાર તોડી નાખી પાસિફિકના આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની સમતુલા તોડી નાખ્યા પછી એમાં મહત્ત્વના ફેરફાર થવા લાગ્યા છે.

જર્મનીમાં હિટલર સત્તામાં આવ્યા પછી એણે શસ્ત્રીકરણ શરૂ કર્યું. આને લીધે ફ્રાન્સે યુરોપીય સત્તાની સમતુલા જાળવી રાખી હતી એ તૂટી પડી. કોઈ પણ એ મહાન યુરોપીય રાષ્ટ્રોના સરવાળા જેટલું હવાઈ બળ એકલું જર્મન (Two Power standard of German Air Force) પાસે હોય એ લાઈન ઉપર જર્મન હવાઈ કાફલા રચવાનું શરૂ કરીને હિટલરે યુરોપમાં મહાભય જાગે કર્યો. આ ઉપરાંત ઉત્તર સમુદ્રમાં જર્મન નૌકાબળ વધારીને બ્રિટિશ નૌકાબળને એણે પડકાર્યું. બીજી બાજુ જૂમધ્ય સમુદ્રમાં વિરાટ નૌકાદળ જમાવી મુસોલિનીએ જૂમધ્ય સમુદ્રમાં સત્તાતુલા તોડી નાખી. આમ પાસિફિક, જૂમધ્ય સમુદ્ર અને ઉત્તર સમુદ્ર, જે બ્રિટિશ હિતસંબંધીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ધોરી વાટ (Main arterial road) હિ. પરદેશમંત્રી મિ. એડનના શબ્દો)માં ૧૯૩૫માં ત્રણ નવા બળવાનું શનુઓ દેખાયા. બ્રિટિશ પરદેશ ખાતાને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ધોરી વાટે ઊભા થતા ત્રણ ક્રાસિસ્ટ આક્રમણકારી સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્ર-શનુઓનું જાન ૧૯૩૫ પહેલાં થયું હતું કે નહિ એ કહી શકાય એમ નથી; પણ ઈટાલો-એથિસીનિયન યુદ્ધ પછી ૧૯૩૬ના ઓક્ટોબર માસમાં પોતાની પરદેશનીતિ સ્પષ્ટ કરતું મુસોલિનીએ જે ભાષણ કર્યું હતું એ વખતે જૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઈટલી બ્રિટનનું ભાવિ દુશ્મન હોવાની સ્પષ્ટતા માલમ પડી. ત્યાર પછી ડીસેમ્બરમાં જર્મન-જાપાનીઝ લડાયક મૈત્રીની જાહેરાત થઈ. મને લાગે છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના કોઈ પણ કાળે એટલી જોખમી ને નાજૂક ઘડી નહિ શરૂ થઈ હોય, જેટલી મુસોલિનીના ઓક્ટોબર ભાષણ અને જર્મન-જાપાનીઝ લડાયક મૈત્રીની ડીસેમ્બરની જાહેરાતથી થઈ છે. મુસોલિનીના ભાષણ પછી થોડા જ માસમાં જર્મન-જાપાનીઝ સંયોગીકરણ બહાર આવ્યું. એમાં મુસોલિનીએ પણ સંમતિ આપી. મુસોલિનીના ભાષણથી રોમ-બર્લિન ધૂરાની જાહેરાત તો થઈ જ ચૂકી હતી; હવે ડીસેમ્બરની જર્મન-જાપાનીઝ મૈત્રીસંધિથી બર્લિન-ટોકિયો ધૂરાની જાહેરાત થઈ. આમ બર્લિન-રોમ-ટોકિયો ધૂરા

૧૯૩૬ને અંતે જગતના રાજકારણમાં ઉઘાડી રીતે અસ્તિત્વમાં આવી, ને જંગત-રાજકારણમાં અનેક પ્રશ્નો ને જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોના સંધાનવિગ્રહનો નવો પાંડો ફરતો મૂક્યો.

યુરોપમાં ઉત્તર સમુદ્ર, ભૂમધ્ય સમુદ્ર, હિંદી મહાસાગર ને છેક એશિયાના પૂર્વ અંત પાસિફિક સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને કોર્ડન કરી લેવાનો એ નુસખો હતો. બીજા કોઈ અણધાર્યા ફેરફાર ન થાય તો ભાવિ યુદ્ધમાં બ્રિટિશ નૌકાબળને દશ હજાર માઈલની લંબાઈમાં ત્રણ ઠેકાણે વિભક્ત સામનો કરવો પડશે. ઉત્તર સમુદ્રમાં જર્મની સામે, ભૂમધ્યમાં અને આફ્રિકાને કિનારે હિંદી મહાસાગરમાં ઈટલી સામે, અને પાસિફિકમાં જાપાન સામે. બ્રિટિશ નૌકાબળને લાંબા અંતરની વિકટ યુગાલમાં પકડી એને ત્રણ મોરચામાં વિભક્ત કરીને ભાવિ યુદ્ધમાં સામનો કરવાનો ત્રણ ફાસિસ્ટ સામ્રાજ્યાકાંક્ષી રાજ્યોનો આ એક મહાવ્યૂહ છે. મુત્સદ્દીગીરીપ્રવીણ બ્રિટિશ પરદેશનીતિ આવા જોખમી મામલામાં જૂતકાળમાં કદિ નહિ ધેરાઈ હોય. આજે ઉપર ઉપરથી લાલે શાંત લાગતાં હોય પણ આ ત્રણ નવા ફાસિસ્ટ શત્રુઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું નવી જાતનું ભાવિ નિર્માણ કરી રહ્યાં છે એમાં મને શંકા નથી. ફાસિસ્ટ કાવત્રાખોર રાષ્ટ્રોના પૂર્વગતા રસાયણમાં બ્રિટનનું શાહી ભાવિ અદશ્ય (Decompose) થઈ રહ્યું છે.

આ નવી પરિસ્થિતિને લીધે શાહી પરિપદની પ્રધાન કાર્યવાહિ ૧૯૨૬ ને ૧૯૩૦ ની પરિપદોની માફક સંસ્થાનોનો રાજકીય દરજ્જો નક્કી કરવામાં કે ઓટાલા પરિપદની માફક શાહીપસંદગીપ્રધાન જગત નાખવાના આર્થિક કાર્યક્રમપ્રધાન નહિ પણ સામ્રાજ્યના નવા ભય સામે જાગૃતિની શી વ્યવસ્થા કરવી એની મેનજીપ્રધાન બની રહી છે. કારણ, આજે બ્રિટનને માટે રાજકારણ કે અર્થનો પ્રધાન સવાલ નથી, પણ પ્રધાન સવાલ છે નવી કોર્ડનમાંથી જીવતા નીકળવાના જીવનમરણનો.

કોઈ પણ રીતે આજે બ્રિટિશ પરદેશખાતું નવા વિગ્રહમાં પોતાના ભેરુઓ નક્કી કરી રહ્યું છે. વર્સેલ્સ સંધિ પરિવર્તન વિરોધી (Anti-revisionist group of Nations) ફ્રાન્સ, સોવિયેટ યુનિયન, બેલ્જિયમ, ચેકો-સ્લોવેકિયા, પોલેંડ વગેરે રાષ્ટ્રો સંબંધેની બ્રિટનની પરદેશનીતિમાં છેલ્લા વર્ષમાં ભારે મહત્ત્વનો ફેરફાર થઈ રહ્યો છે. સામ્રાજ્યનાં સંસ્થાનો પ્રત્યેની એની તાણ પણ ખૂબ વધી પડી છે. જાણે માટેના નવા મંજૂર અર્થમાં બ્રિટિશ રાજપુરુષો સંસ્થાનોને ફાળો આપવા વિનવી રહ્યા છે. કારણમાં એઓ જાહેર કરે છે કે બ્રિટને સામ્રાજ્યના જાણે માટે આટલો મોટો લશ્કરી ખર્ચ શરૂ કર્યો છે માટે સંસ્થાનોએ એમાં ફાળો આપવો જોઈએ, કારણ કે બ્રિટનના લશ્કરી બળથી સામ્રાજ્યના સંસ્થાનોને પણ રક્ષણ મળશે. સામ્રાજ્યના કહેવાતા જાણે માટે લશ્કરી બાજુએ બ્રિટન વ્યાપક ને ઝડપી લશ્કરીકરણ કરવા માગે છે અને શાહી બાજુએ પોતાની એ લશ્કરીકરણની નીતિ સાથે સંસ્થાનોને આંધવા માગે છે. એટલે કે સંરક્ષણ અર્થમાં એમનો લાગ અને નવા યુદ્ધમાં એમનો લશ્કરી સહકાર સર કરવાનો શાહી પરિપદનો પ્રધાન હેતુ છે. માટે જ પરિપદનો શાહી હેતુ પ્રગટ કરતાં વિન્સ્ટન ચર્ચીલે લખ્યું છે કે “શાહી પરિપદનું સમસ્ત મહત્ત્વ સંરક્ષણના જ પ્રશ્ન ઉપર ફરી વળે છે” (“ધ વર્નાઈ સ્ટાન્ડર્ડ” મે, ૧૩મી. ચર્ચીલનો લેખ: ‘ડીફેન્ડીંગ ધ એમ્પાયર’).

‘હાડન ટાઇમ્સ’ પણ પર્ગિષદના રેતુને પ્રગટ કરતા સ્વિટનની નાજુક સ્થિતિ અને વર્તમાન યુદ્ધની આગાહી કરતી યુરોપીય રાજકાગળુની હવાનો ખરોખર ખ્યાલ આપે છે. ૧૪મી મેના અગ્રલેખમાં એ સાહી પત્ર લખે છે કે —

“પરગણીય ગજકારોમાર, અને (સામ્રાજ્યનો) ખયાવ એ વસ્તુઓ શાહી પરિષદની મતજાઓમા પ્રધાનભાગ ભજવના વિના ગહેવાના નથી પરિસ્થિતિ ૧૯૧૧ ની યાદ આપે છે જ્યારે આતરગણીય મધ્યોની ખેચતાણે જગતશાંતિને ખીસાવતા બયોનો સામનો કરવાના પગલા લેનાની સ્વિટિશ સરકારને ફગજ પાડી હતી આ વગસે પણ સારના જેવી જ પરિસ્થિતિ સમાલોચના અને એની અંદર આવતા પ્રશ્નોનું એવુ જ પરીક્ષણ થશે”

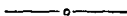
આમ મહાયુદ્ધ શરૂ થયા પહેલાના બેચાર વરસોના જેવી ઉદામ ને નિરાશાભરી આતરગણીય ગજગીય પર્ગિથિતિની રગભૂમિ કોઈ મહાપ્રલયકારી યુદ્ધના કરુણ નાટક માટે આજે સર્જન થઈ છે એનું ભાન સ્વિટિશ શાહીવાદીઓને થઈ રહ્યું છે એને અટકાવવાની એમની અને એમની ગણીય સરકારની તામત નથી શસ્ત્રીકરણ પાળી આવતા પાચ વયમા દોઢ અગજ પાંડ અચરા ને એમ કરીને વિનાશની હોળીનો હાડકો વધારે વ્યાપક વિનાશી કરવા સિવાય એમની પાસે ખીજે રસ્તો નથી સામ્રાજ્યવાદ ને ગણીય મરકારની આ ગજવર કિંમત સ્વિટિશ પ્રજા આજે ભરી રહી છે આજે જેની કિંમત નાણા મારફત ભરપાઈ થઈ ગઈ છે એની જ અધૂરી રહેલી કિંમત માનવસહાર મારફત અડધા દાયકામા સ્વિટનને ભરવી પડશે એના કરુણ ભાનને લીધે જ નિવૃત્ત થતા વડા પ્રધાન મિ ગાલ્ડવીને સામ્રાજ્યના જુવાનોની મેદની મમક્ષ ભક્ષાશાભર્યું પ્રવચન કર્યું હતું

પોતે બેલા કરેલા સામ્રાજ્યવાદના ઢળણમા સ્વિટન ભરાઈ પડ્યું છે એમાથી ની ળાના હવે પછીના પ્રયત્નોએ કળણમા વધારે ને વધારે ઉઠે એને ખૂ પારી જાય તો નનાઈ નહિ શાહી પર્ગિષદ પણ આવો જ એક પછાડા છે

ફાસિસ્ટ ગણ્ટોની ફાલનની ગહેરાત થયા પછી યુરોપીય રાજકાગળુ નાવ ખડકો ને ખરાગાઓની આગીઘૂટીમા ભગતું જ ગયું છે ફ્રાન્સ અને સ્વિટને યુદ્ધને અતે પડાવી લીધેયો પ્રેશ અને એ પહેલાના એમણે જીતેના પ્રદેશો પાળી મેળવના માટે બર્લિન-રોમ-ટોકિયો ધુગવાળા ગણ્ટો મેળા થઈ ગયા છે એ હેતુમિદ્ધિ માટેની એમની છૂપી પણ વિસ્તૃત તૈયારી આજે ચોક્કસપણે ચાહી રહી છે એટલું જ નહિ, પણ ફાસિસ્ટ વિજયને અતે પોતે ખ્યા કયા પ્રદેશોમા ફાવતુ એની પણ એમણે ગોઠવણ કરી લીધી છે પામિદ્ધિકમા જપાન, જમધ્યમા ઈટલી અને ઉત્તર મસુદ માફત યુરોપમા અને થોડે અશે એશિયા ને આફ્રિકામા જર્મની કિન્તરે એવી પૂર્વવ્યવસ્થા પણ એ ત્રણે ગણ્ટો વચ્ચે અદરખાનેથી થઈ હોય એવુ રાજે છે લડાઈ વખતે પોતાનો આર્થિક બહિષ્કાર થતા જરી મુશ્કેલી બની યાય ને એને લીધે ગત યુદ્ધમા જર્મનીને જેમ ભાગી જતુ પડ્યું હતું તેમ પાછું ન થાય એટલા માટે એ ત્રણે ગણ્ટો પોતાને જેઠીબધી વસ્તુઓ માટે બહિષ્કાર પ્રનાગ ગણ્ટોમાથી આવતી ચીજોની પોતાના રાષ્ટ્રોમા જ ન્યવસ્થા કરવા, ત્રણેનો એક આર્થિક બ્લોક રચી રહ્યા છે.

ચોમેર ઘેરાયેલા રાની ગ્રાણીના જોવી બ્રિટનની સ્થિતિ થતી જાય છે. ગજરામણમાં નીકળવાનો રસ્તો ન મળતાં, એ કાઠના ઉપર ફૂદી પડશે એમાં પણ શંકા નથી. પોતાને ઘેરવા મથતાં ક્રાસિસ્ટ રાષ્ટ્રોને ઘેરવાના પ્રયત્ન કરવા પાછળ આ વરસે બ્રિટિશ મુલ્સહીગીરી કામે લાગી ગઈ છે. શાહી પરિપદ મારફત સંસ્થાનોને પોતાની સાથે લઈ પોતાને જુમલો જોરાવર બનાવવાના એના પ્રયત્નને શાહી પરિપદમાં સફળતા મળે એમ દેખાતું નથી. છતાં ઇટલી અને જર્મની સાથે આફ્રિકામાં હમણાં હમણાં દક્ષિણ આફ્રિકાનું ધર્મણુ વધતું જવાને કારણે એ સંસ્થાન, અને પાસિફિકમાં જાપાનની બીક વધવાને કારણે ન્યૂઝીલેન્ડ અને ઓસ્ટ્રેલિયા બ્રિટનની નજીક જાય પણ ખરાં.

પરંતુ આવી શાહી પરિપદમાં હિંદનું શું સ્થાન છે? સામ્રાજ્યમાં હિંદનો દરજ્જો કયો? હિંદનું કેઈ સ્થાન ને દરજ્જો હોય તો તે તાઆના અને ખંડિયા રાષ્ટ્રનો છે. સંસ્થાનો પ્રત્યે આજે બ્રિટનની ગરજ અનેક ગણી વધી ગઈ છે. પણ હિંદને વિશે એવી કોઈ સ્થિતિ નથી. સર ઝકરુલ્લાખાન ને ના. સયાજીરાવ જેવા પ્રતિનિધિઓ હિંદ (કે હિંદ ઉપરની સરકાર તરફથી) તરફથી શાહી પરિપદમાં ગયા છે. તો પછી નવી અથડામણોમાં હિંદના સહકાર વિશે જરા પણ શંકા લાવવાનું બ્રિટનને કારણ શું?

ઈચ્છિત

બાલમુકુન્દ દવે

ભૂકા થઈ ભાવિની ભવ્ય કલ્પના
કરચો તીણી તે ઉર કોરતી આ;
આ જિન્દગીમાં સુખ શાન્તિ હાવાં
રહ્યાં ન મારે સ્વપ્નને ય સેવવાં!

એ વાંચનાની વણપુરી ઝંખના
પુરી થશે તે દિ હશે ન વાંચના;
રે! સિદ્ધ થાશે મમ સ્વપ્ન સેવના
ઉઠી જશે તે દિ રસારૂં કલ્પના!

મળશે મને ઈચ્છિત તે દિ જ્યારે
મળ્યું ન વા એ સહુ એક ત્યારે!

ચમ રહીએ -

સંપાદક : સોમાલાલ ભાવસાર

- ચમ રહીએ ગરૂ વિના ચમ રહીએ.
 ફવાને કાઠે ચાર શાધુડાં આયાં
 ખૂનખોન આલો પાંણી—ગરૂ વિના ૧
- ઘડો ડૂબાડું મારી રાશ ના પહોંચે
 ચમ કરી પાંણી કાઢું—ગરૂ વિના ૨
- ચીર સાંધીને મીરે પાણીડાં કાઢયાં
 લ્યો, લ્યો, શાધુડિયાં પાંણી—ગરૂ વિના ૩
- નુગરાનાં પાંણી મારે કાંમ ન આવે
 સુગરાં પાંણી લઈએ—ગરૂ વિના ૪
- ફવાને પનઘટ પાઠ પૂરાયા
 ગરુજીએ દરશન દીધાં—ગરૂ વિના ૫
- પાંણી ભરીને મીરાં ઘેર પધાર્યાં
 નાંના દિયરિયે દીઠાં—ગરૂ વિના ૬
- કંઠી તોડા તો મારા ઘરમાં પેહો
 અંધે ઝૂંપડાં અંધો—ગરૂ વિના ૭
- કંઠી ના તોડું તારા ઘરમાં ના પેહું
 અંધે ઝૂંપડાં અંધું—ગરૂ વિના ૮
- ખોખો વાળીને મીરાં વાડી પધાર્યાં
 વેણી તાંદલનની ભાજી—ગરૂ વિના ૯
- કાચા વાસણમાં ભાજીયો સંધી
 ખન ગઈ શીરા પૂરી—ગરૂ વિના ૧૦
- સર્વે સંતોને શીરા ને પૂરી
 ગરુજીને શેવ ઝુંવાળી—ગરૂ વિના ૧૧
- ચમ રહીએ ગરૂ વિના, ચમ રહીએ.

આજ સુધીમાં વિશ્વવિખ્યાત સાહિત્યનું નોબેલ ધ્વનિમ જીતનારાઓમાં ત્રણ મહિલાઓનાં નામ આવ્યાં છે. સ્વીડિશ લેખિકા સેદ્મા લેગરલોફ (૧૯૦૯માં) નોબેલ ધ્વનિમ જીતનાર પ્રથમ મહિલા છે. ત્યાર બાદ ૧૯૨૬માં ઈટાલિયન લેખિકા ગ્રેઝીઆ દેલેદા અને ૧૯૨૮માં નોર્વેજિયન લેખિકા સિગ્રીડ ઉન્ડસેટ (Sigrid Undset) આ મહાન ધ્વનિમ જીતી સાહિત્યસ્વામિનીઓનું ગિરુદ પામી છે. સેદ્મા લેગરલોફ સ્વીડિશ સાહિત્યની એકેડેમીના સભ્ય તરીકે ચૂંટાનાર પહેલી મહિલા હતી. ૧૯૧૪માં તેને આ માન મળ્યું.

સેદ્મા લેગરલોફનો જન્મ ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની ૨૦મીએ વાર્મલેંડમાં આવેલા મારબેકમાં થયો હતો. તે જર્મનદાર વર્ગમાં જન્મી હતી. તે બીજાં બાળકો માફક ખેતરોમાં દોડવા અશક્ત હતી એટલે ઘરના ખૂણામાં બેસી ઘરડાંઓ પાસેથી વાર્તાઓ સાંભળતી અને વાર્તાનાં પુસ્તકો વાંચી કલ્પનાપ્રદેશમાં વિહરતી. તેનાં માબાપ સાહિત્યના શોખીન હતાં. તેથી તેઓ સેદ્માને વાંચવા માટે સુંદર વાર્તાઓનાં પુસ્તકો લાવી આપતાં.

નવ વર્ષની વયે તે તેના કાકાના કુટુંબ સાથે શિયાળો ગાળવા સ્ટોકહોલમ ગઈ. શહેરના પથ્થર જડેલા રસ્તાઓ અને મોટાં મકાનો વચ્ચેનું ઝુંધાએલું જીવન તેને અગવડભર્યું લાગતું. તેના આ જીવનનું વર્ણન તેણે *Men and Trolls* નામના નિબંધગ્રંથરૂપે 'Two Predictions' નામના નિબંધમાં કર્યું છે. તે કહે છે: 'શહેરના સ્વચ્છ અને ચપલ બાળકોમાં હું ગામડિયા લાપા બોલતી ત્યારે મૂર્ખ જેવી લાગતી. છતાં હું રહેતી તે જૂના મકાનમાં અવર્ણનીય મગ્ન આવતી હતી. મારા કાકા પાસે વોલ્ટર સ્કોટની નવલકથાઓથી ભરેલું કબાટ હતું. વળી પાછું નાટક જેવા જવાનું!' તે ડોસી સાથે નાટક જેવા જતી અને નાટક ચાલતું એટલો વખત બિતી રહેતી. વસંતમાં તે ઘેર પાછી ફરતી અને નિશાળમાં રજા હોય તે દિવસે તેના ભાઈઓ અને તેની બહેનો સાથે 'બેલબેલ' રમતી. તે નાટકની નાયિકાનો અને સફેદ વાળવાળા શુદ્ધાનો પાઠ એકસામટો લખવતી અને શુદ્ધાના પાઠ વખતે તેના લાંબા સોનેરી વાળ શુદ્ધાના વાળ જેમ નકલ કરી ગોઠવતી. કુટુંબનાં માણસો આ બાલનાટકનાં એકેકો બની બાળકોના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરતાં.

૧૮૮૨માં તે સ્ટોકહોલમમાં શિક્ષકોના મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થઈ. અહીં તેણે ત્રણ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો. રજાના દિવસો તે વાર્મલેંડમાં ગાળતી. કાયકન સરાવરને કાંઠે સત્ત ગામમાં રહી તે પ્રકૃતિનાં ગૂઢ રહસ્યો ઉકેલતાં, તેની લીલાનું દર્શન કરતાં ચિંતનમગ્ન બની જતી. તેને ગામ વિષેની પ્રચલિત દંતકથાઓમાં તથા ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં અત્યંત રસ પડતો. તેની શ્રેષ્ઠ નવલકથા *Gosta Berling Saga* નું વાર્તાવરણ આ રચનનું જ છે.

અવ્યાય પૂરો કરી તે લેડમ કોના રી કન્યાશાળામાં શિક્ષિત થઈ અહીં ફાજલ સમયમાં તેનો માહિત્યમેવા કરવાનો વિચાર હતો તેણે કેટલાક મોનેટો અને માલવાર્તાઓ લખ્યા અને સ્વીડિશ માર્ગિકામાં તે છપાયા ૧૮૯૦માં તેણે મામલિક પત્રમાં જાહેર થયેલું ધનામ મેળુ ૧૮૯૫ પત્રી તેણે પોતાનું જીવન માહિત્યસેરામાં જ ગાળ્યું છે

૧૮૯૧માં તેની મહાન કૃતિ *Gosta Berling Saga* પ્રમિદ થઈ ગોસ્ટા બરલિંગ એક બદ્ધિત થયેલો માધુ છે આ બાવાજી આપધાન કરવા ચલ કરે છે, એટલામાં એકેમીની શેઠાણી તેને બચાવે છે આ શેઠાણીનું પાન અદ્ભુત છે તેના હાથ કાલમાથી કાળા થયેલા છે તેના મોમાં માટીની ચનમ છે તેણે ધેગના ચામડાનું જાકીટ પહેલું છે અને હાથે વણેલો પટાદાર ધાધરો પહેલો છે તેના પગમાં ડામર લગાડેલા જોડા છે અને છાતીમાં ખજર છુપાવ્યું છે આ અદ્ભુત સ્ત્રી કહે છે 'હું એક આગળી જાતી જુ તો ગવનર ખડો થાય, બે આગળીઓ હવાતુ તો વડો પાદરી ફાજર થાય, અને ત્રણ આગળીથી તો દું આખી ખાણના લોકો, તેના મુઠાદમો અને શેડોને નચાવુ'

આ ગમીલા બાવાજી કવિ છે અને દમ દમર ચુમતો અને તેજ હમર પ્રેમપત્રોની મિલમત ધરાવે છે ગોસ્ટાને લઈ શેઠાણી એકેમીના નિશાળ ઘરમાં આવે છે આ ઘરમાં કેટલાયે મહત્વિયાઓ લહેર ઉડાવ છે ગોસ્ટા બરલિંગ વીચરાન માણુમ છે, છતાં કેટલીક વખત તે દનરીઈ મની મળ્ય છે તે શગબનો ભક્ત છે, જના વીર છે, દાદો છે, જના ઉદાર અને આત્મમલિાન આપવા તત્પર છે ખગમ અને માગ તરવોનો એ મોટો ખમનો જે નાનાની મજે આ સ્ત્રીને આત્રયે ગ્હેદાર મહત્વિયાઓ લુદારને ત્યાં મરતી કરતા હોય છે ત્યાં તેમને લુદારની ધમણમાથી ચોંગડા અને ખરીવાજો ગેતાન દેખાય છે તે તેમની શેઠાણીએ પાપ ધોવા માટે તેની સાથે કરેલું કાનતરુ ખુલ્લુ પાડે છે તે માભળીને આ શરમકીન, હીચકાગ, બેવકા, દબી ભડરીરા તેમની શેઠાણીને મારી કાઢી મૂકે છે. ગોસ્ટા બરલિંગ પણ આ ચૂપચાપ જોવા કરે છે !

એક વર્ષ સુધી આ દગમીઓ શેઠાણીની માત જગ્યાની મિત્રતાની ફાવે તેમ વ્યવસ્થા કરે છે અને માગધમામમાં તોફાની જીવન વીતાવે છે 'કેમ એકેમીમાં શુ ચાલે છે?' એવું શેરકો પૂછે છે ત્યારે કવિ ગોસ્ટા જવાબ દે છે 'ત્યાં નો ચીકેગા જોડે છે દાંડના ત્યાં સાગર હલચલ છે અને ખેનરોમાં મોનુ પાડે છે તેનાથી અમે અમારુ દુખ છુપાવીએ છીએ લાખડાં કાપી અમે વર્મનચૂડો અને કુત્તગારો બાધીએ છીએ !'

મહત્વિયાઓ આમ નાચતા દૂદતા મજા માણના હોય છે ત્યાં તે માતે જગ્યાની મિલકત ફના થઈ ગય છે તેની શેઠાણી બીખ માગતી કરે છે મનોદર મેગિયન મિડવેગ, જાકુવાળી એબા ગેદના, આ તા વગેરે અને જુવતીઓ ગોસ્ટા બરલિંગના વ્યક્તિત્વથી અંજનઈ તેના પ્રેમમાં પડે છે કાઉન્ટેમ ઈનિજામેથ પણ કચવાતે હલ્યે ધગ તથા પોતાના નમાના પતિને છોડી, કવિના પ્રેમમાં પાગલ થઈ, તેની પાછળ પ્રેમની વેગણુ મને છે. પતિ અને ધરથી વિખૂટી થયેલી એ સ્ત્રીને એકેમીમાં આશર મળે છે અહીં તે ગોસ્ટા પાસે બનિદાન માગે છે અને તેનું જીવનપરિવર્તન થાય છે તે ગોસ્ટા માથે લમ કરે છે અને તેની અમરથી ગોસ્ટાનો ઉદાર થાય છે એકેમીનું શુદ્ધ નધાવવામાં આવે છે, ગેતાનનો કરાર રદ થાય છે અને કાઉન્ટેમ તથા ગોસ્ટા ત્યાગમય મુંદર જીવનને આલિંગે છે જૂની શેઠાણી ધેર પાછી કરે છે અને

મૃત્યુ પામે છે. તેના મૂળ પાપને કારણે વિનાશક દેવતા તેનો પીછો પકડે છે પણ આખરે વાદળો વિખેરાઈ જાય છે અને તિમિરનો નાશ થઈ પ્રકાશ ફેલાય છે.

આ નવલકથા સેદ્દમા લેગરલોહની અમરકૃતિ ગણાય છે અને તે જ તેની કીર્તિનો પાયો છે. અહીં તેની કલ્પનાના ભંડારનાં અમૂલ્ય રત્નો દરેક પૃષ્ઠે ઝળક્યાં કરે છે. તેની જન્મભૂમિની દંતકથાઓમાનો ગોરટા આ મહાકાવ્ય સમી નવલકથામાં ભવ્ય બન્યો છે અને વાચકના દિલને અનાયાસે જીતી લે છે.

ત્રણ વર્ષ પછી તેણે *Invisible Links* નામનો વાર્તાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ વાર્તાસંગ્રહમાં તેણે માણસોનો પ્રકૃતિ તથા આધિભૌતિક તત્ત્વો સાથેનો અદૃશ્ય સંબંધ દર્શાવ્યો છે. ગીચ જંગલો અને માણસો, તેમના વહેમો અને એ વહેમોમાંથી સજ્જન થતાં અપાર્થિવ તત્ત્વો આ વાર્તાઓમાં અદ્ભુત રસ રેડે છે. માછીઓ, શ્રમજીવીઓ, ખેડૂતો વગેરે ગ્રામજનતાના વહેમી લોકો આ વાર્તાઓનાં પાત્રો છે.

તેનો આ સંગ્રહ બહાર પડ્યા પછી સ્વીડનના રાજ્ય આસ્કર અને રાજપુત્ર યુન્જે સેદ્દમા લેગરલોહને પૈસાની સારી મદદ કરી અને સ્વીડિશ એકેડેમીએ તેને નાનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. આથી તેને સાહિત્યસેવા માટે વધારે સગવડ મળી અને એ જ વર્ષે તેણે ઇટાલીની સફર કરી. આ સફરના ફળરૂપ તેણે *The Miracles of Antichrist* નામનું પુસ્તક લખ્યું અને પ્રગટ કર્યું. એમાં તેણે સિસિલીની દંતકથાઓ તથા લોકવાર્તાઓ લખી સિસિલિયન પાત્રોનાં આલેખનમાં સ્વીડિશ પાત્રોનાં આલેખન જેટલી જ કુશળતા અને વેધક શુદ્ધિ દાખવ્યાં છે.

મિસીસ એડવર્ડ ગોરડન નામની ચિકાગોની બાર્થએ જેરુસલેમમાં સ્વીડિશ-અમેરિકનોનું એક મિશન સ્થાપ્યું હતું. આ મિશનનું ધ્યેય લોકોની પાર્થિવ તેમજ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવાનું હતું. ત્યાં મિશન દ્વારા નિરાળ તથા ધરિષ્ઠતાલ સ્થપાયાં હતાં. ધાર્મિક શ્રદ્ધાવાળાં ડેલકલિયા જિલ્લામાંના નામમાંથી એક ખેડૂત-બાગાણોની મડળી આ મિશનને મદદ કરવા ગઈ હતી. જેરુસલેમની અગતણુ આબોહવા, રણુ જેવો રેતાળ પ્રદેશ અને તાવનો રાગચાળો વગેરે દિલ કંપાવનારા વાતાવરણમાં આ મડળીને થયેલા કડુણ કડવા અનુભવો વિષે તથા તેમની ભયકર વર્તણૂક વિષે સ્વીડનમાં ઘણી અફવાઓ ચાલતી હતી. આ અફવાઓનાં સત્યની ખાતરી કરવા તથા 'જેરુસલેમ ગયા તો મૂવા' નું ધરેધર ગવાતું સૂત્ર કેટલે અંશે સાચું છે તે પારખવા સેદ્દમા લેગરલોહે ૧૮૯૯માં પેલેસ્ટાઈનની સફર કરી. ત્યાં જઈ તે પોતાનાં દેશબાંધેવોની સ્થિતિથી ત્રાસ પામી ગઈ. સાંભળેલી વાતો કરતાં આ નજરે જોયેલો દેખાવ અત્યંત દિલ પીગળાવનારો હતો. એ વિષે એણે 'જેરુસલેમ' નામે ભયંકર મહાગાથા લખી. 'જેરુસલેમ' તેનું બીજું મહાન પુસ્તક ગણાય છે.

ડેલકલિયનો ઉત્તરની આબોહવામાં ઉછરેલાં હતાં, એટલે તેમને આ રણુની હવા કયાંથી ફાવે? તેઓ માંદા પડ્યા માંડ્યાં અને યમદૂત તેમનો હંમેશનો પરાણો યઈ પડ્યો. દરરોજ કોઈ ને કોઈ મરતું. આમ છતાં આ સ્વીડિશ પ્રજાની કરોડ જેવા ગણાતાં ધાર્મિક શ્રદ્ધાવાળાં ખડતલ ડેલકલિયનો અડગ રહ્યાં. તેમણે તેમનો સેવા-ધર્મ ચાલુ રાખ્યો. તેઓ ખ્રિસ્તીઓ તેમજ મુસ્લિમો તરફ સમભાવથી વર્તતાં. આથી બીજાં મિશનો સાથે તેમની દુશ્મનાવટ બંધાઈ અને તેમના વિષે ગંદું પ્રચારકાર્ય શરૂ થયું. આ પ્રચારથી સ્વીડનનાં કુટુંબોમાં અશાંતિ ફેલાઈ. તેમની સ્થિતિ વર્ણવતાં સેદ્દમાએ લખ્યું છે:

‘અહીં કેથોલિકો પ્રોટેસ્ટન્ટોનું જૂઠું બોલે છે, મેથોડિસ્ટો કવેકરોનું જૂઠું બોલે છે, ઇયુથરનો સુધારક મડળાને નિંદે છે. . . . ઈર્ધ્યાની આગ અહીં ફેલાઈ રહી છે. આદર્શ ભાવનાશીલ માણસ માથે ધર્મોપ શકારીય દષ્ટિથી લુએ છે. મનાતની સુધારક માથે ઝગડે છે: અહીં નથી જડતી દવા કે નથી જડતી મહિષજીતા. પ્રજાના નામે અહીં દરેક માણસ ખીજા માણસને ધિક્કારે છે. . . . આનું આ પવિત્ર જેરુસલેમ છે! અહીં જ બદ્દોબરી જીવવાળું જેરુસલેમ છે, અહીં લુલમને કોઈ મતનો બધ નથી. અહીં શસ્ત્ર વિના ખૂનો થાય છે. આ જેરુસલેમ છે, જ્યાં ગયા તો મૂવા.’

કુમારી લેગલોફની કલાની ખરી મહત્તા તો સત્યોને ખૂબીથી કાદપનિક ઉપન્યાસમાં વણી તેમને વધુ અમરકાંક રીતે રજૂ કરવામાં છે. મત્યોને આચ આપે નહિ તેમ રાખી, તેમનું પ્રાકૃતિક આદર્ષ જાળવી રાખી, વાસ્તવિકતાને પૂરો ન્યાય આપી, તેમને પશ્ચાદ્ જૂમિકામાં રહેવા દઈ આગળ કલાનું લગ્ય મદિગ ચણી તેને કૃત્રિમ અથવા મહેનનનો દુર્વ્ય કરી અવાગતવિક અને અવાભાવિક ગ્યનત જેવું ન લાગવા દેવું એમા મેદમાનો અનેરો વિગ્ય છે.

૧૯૦૧મા પવિત્ર જૂમિકાથી પાછા ફરી મેદમાએ ‘જેરુસલેમ’ નો પ્રથમ ખડ પ્રગિદ્ધ કર્યો અને તેની જ્યવન કીર્તિ જેઈ તેને આત્મમતાપ થયો. પ્રથમ ખડમાં જેરુસલેમની પવિત્ર વાનાની તૈનાગીએ ચર્ચ રહી છે. ડેલકર્લિયામા ખેનરોનો દોષાવ છે. અહીં આપણને સ્વીડિશ જનમમદના આત્માએની ગૂથેલી માલાનું ચિત્ર જોવા મળે છે. સ્વીડિશ કુટુંબનો બે જમાનાનો ઇતિહાસ અહીં મજબૂત થાય છે. ધર્માધતાનું સ્વીડિશ ગ્રામજનોમા ફેલાયેલું ઉત્કટ જનૂત જોવા મળે છે. ડેલકર્લિયાના સુખી ખેડૂનોમા કૌટુંબિક જીવન જ ઉત્તમ ગણાય છે. જેરુસલેમમા આ કૌટુંબિક સુખની ભાવનાને પ્રેમ અને ધર્મ માથે અથડાવું પડે છે. અંતરમા ધર્મવાના માટે અચાજ બડ છે અને કારીન તેના એ અંતરના આદેશને અનુસરતાં ઈન્જમાગની જમીનની આદિતિ આપે છે. ખીજા બાબુ એ બહેનનો જ મગો ભાઈ એ જમીન પાછી મેગવવા માટે ખગ બિગરથી જેને તે ચાહનો તે કન્યાને તગછોડે છે અને અંગત સુખને લાન મારે છે.

‘ગોટ્ટા બર્લિંગ ગાગા’મા મહત્તનો માવમવોદિ ઉગવનાર ખેપરવા લહેરી જવાનો છે, જ્યારે જેરુસલેમમા એથી બાવડુ ખડનય અગે કમાએવા ડેલકર્લિયાના ખેડૂનો છે. સેદમાની જનદર્ષ રાંધીને લીધે આપણે તેમના સ્થૂળ ચરીરને બેદી તેમનાં હૃદય અને આત્માને વાંચી શકીએ છીએ. ‘Through the witchery of Miss Lagerlof's style we see their cloddish exterior, but we also see them right down to the cores of their very hearts and souls.’ આપણે એ લોકો સ્વીડિશ પ્રજાનું ખમીર શા માટે કહેવાય છે તે જાણવા સમર્થ બનીએ છીએ.

જેરુસલેમની પ્રગ્તાવનામાં દેવ્રી ગોઝર્ડ લીચ એક અંગત અનુભવ વર્ણવે છે. જેરુસલેમથી પાછાં ફરેલાં માણસોની એ વાત છે. અર્ધો ગતે, વીંદીમાં જતાં, ગસ્તામાં તેને એક યુગન મળે છે. તે સાર્ધકલ પચ્ચી બાતરી લીચને ગસ્તો બનાવવા માટે આગ્રવી બને છે. લીચ તેને વીંદી પાસે પટોન્ની જતાં એક મિક્કો આપે છે, ત્યારે તે કહે છે: ‘ના, મારે પેસા જોઈના નથી. હું તો આપસાદેખ આ માવકલ ખરીદી લો એમ ઈચ્છું છું.’ લીચને

આ સાંભળી આશ્ચર્ય થાય છે, ત્યારે પેલો લુવાન કહે છે: 'કાલ રાતે મને' સ્વપ્ન આપ્યું હતું અને તેમાં પ્રભુએ મને જણાવ્યું હતું કે હું અર્ધો રાતે એક પરદેશી ભાષા બોલતા માણસને ચાર રસ્તે મળીશ અને તે પરદેશી મારી સાયકલ ખરીદી લેશે.' આ પરથી સ્વીડિશ ખેડૂતોનું માનસ કયા પ્રકારનું હશે તે સમજવું સહેલું થઈ પડશે.

The Emperor of Portugallia સેલ્મા લેગરલોફની ત્રીજી મહાન નવલકથા છે. ૧૯૧૪માં એ નવલકથા પ્રગટ થઈ. ૧૯૧૮માં પ્રગટ થયેલી *The Outcast* નામની નવલકથા 'ગોરટા બરલિંગ સાગા' અને 'જેરૂમલેમ' થી ઊતરતી કાટીની છે, છતાં વાચકને તે સાત્વિક આનંદથી મુગ્ધ કરે છે. ૧૯૨૫માં *The General's Ring* નામની ટૂંકી નવલકથા પ્રગટ થઈ. ૧૯૩૦માં તેણે બાળપણનાં સંસ્મરણો *From My Childhood* નામના અથમાં પ્રગટ કર્યા.

સેલ્માની અમર નવલકથાઓની હરોળમાં ઊભી રહી શકે તેવી તેની બાળકો માટેની કથા *The Wonderful Adventures of Nils* ૧૯૦૬-૭માં પ્રગટ થઈ. આ અનુપમ કૃતિ જગતના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યમાં વિના સંકોચે સ્થાન મેળવી શકવાની વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. તેમાં જંગલી હસની પીક પર બેસી એક બાળક આખા સ્વીડનમાં ભ્રમણ કરે છે તેનું વર્ણન છે. આ કથામાં સ્વીડનના સુંદર દેખાવો, મનોહર જગ્યાઓ, રમ્ય ઐતિહાસિક સ્થળોને કાવ્યમય શૈલીમાં વર્ણવી સેલ્માએ અમર બનાવ્યાં છે. સ્વીડનની એ કાવ્યમય રાષ્ટ્રકથા છે.

'સેલ્માએ નોબેલ ધનિામ જીત્યા પછી નાટકો પણ લખ્યાં છે: તેમાંનું એક તો *The Girl from Marsh Croft* નામની તેની નવલ પરથી ઉતારવામાં આવ્યું છે. તેના નાટકોને બારે સફળતા મળી છે. *The Girl from Marsh Croft* પરથી ઉતારેલું નાટક તો અત્યારે પણ સ્કેન્ડીનેવિયાનું સૌથી વધુ લોકપ્રિય નાટક છે.

સેલ્મા લેગરલોફ જન્મી તે વખતે સ્વીડિશ સાહિત્ય વાસ્તવવાદની અસર હેઠળ હતું. ફ્રેડ્રિક બિમર સેલ્મા પહેલાં એક મહાન લેખિકા હતી. તેની નવલકથા *The President's Daughters* વાસ્તવવાદી છે. ઓગસ્ટ સ્ટ્રીડબર્ગનો વાસ્તવવાદ ત્રાસજનક હતો. તેનાં *Divorce*, *Father* વગેરે નાટકો, તેની લગ્નસંબંધી વાર્તાઓ અને તેની આત્મકથા જેવી *The Bondswoman's Son*; *The Fool's Confession* જેવી નવલકથાઓમાંનાં ધૃણાજનક, ભયંકર, કંપારી છૂટે તેવાં વર્ણનો અને મગજને હચમચાવી મૂકે તેવા વિચારોથી સ્વીડિશ સાહિત્યમાં જોમ આવ્યું હતું, છતાં તેથી એક જાતનો રોગ પેદા થયો હતો. સેલ્માનાં લખાણોમાં વાસ્તવવાદની સંપૂર્ણ અવગણના નથી, પણ તે એનો ઉપયોગ આદર્શ રીતે કરે છે. તેનું માનસ ભાવનારંગી છે, તેની કલ્પના સ્વેરવિહારી છે. જૂતકાળના વીરોની યશગાથાઓ વાંચી તેને વાસ્તવવાદ માટે અભાવ થયો છે. તે વાસ્તવવાદના કીચડમાં પોતાની જાતને યુગળાવવા નથી માગતી, તેને તો ખુલ્લા મેઘધનુષના રંગોભર્યા આકાશમાં મુક્તવિહાર કરવો છે. તેની વાર્તાઓ ત્રામજનતાના વહેમો વગેરે પ્રશ્નોને સ્પર્શે છે, છતાં તેમાં તે અદ્ભુત કુતૂહલ જુએ છે, અને નહિ કે ધૃણાજનક અજ્ઞાનતા. પોતાની આસપાસ વસતાં માનવોની જિંદગીમાંથી વસ્તુ ઉપાડી તેને તે સર્વભોગ્ય બનાવે છે. જુલિયસ મોરિઝન તેને વિષે લખતાં કહે છે: 'Here she has found material, which, though local in its outward aspects, she has been able to clothe with that universal

‘તે દી’ એ કાધુ હો, ભાઈ, હમણાં વરસાદ તૂટી પડશે, ખેતરે જવાનું આજ કાંઈ નહિ. હું જીડી ત્યારની મારી જમણી આંખ ફરકતી’તી, પણ ઈ દીકરાએ મારું માન્યું નહિ! વોય મા! ઓ ભાઈ, હવે હું કેમ કરી જીવીશ!’

‘હાનાં રહે, બેન, હાનાં રહે. આપણાં કરમ!’

‘આપણાં કરમ તો, ભાઈ, ક્યારનાંય ફૂટી ગયાં, આ છપ્પરપગી ઘરમાં આવી ત્યારથી! વાલામૂર્છાએ આખા કુટુંબનું મત્વાનાશ વાળા નાખ્યું! પાક જગડ્યા, દુકાળ પડ્યા, ઘરમાં ખાતર પડ્યાં, હોકરાનો બાપ પિલાઈ પિલાઈને સવા વરસે મૂઓ, અને હજી બાકી રહ્યું’તું તે મારા દીકરાનેય ખાઈ ગઈ!’

‘હાનાં રહે, બેન દ્યો, મારા સમ, હવે રુવો તો. જુઓ તમે રુવો છો એટલે મંનીવદુ એ બિચારી ફફડે છે. હવે હાનાં.’

‘કાંઈ બિચારી નથી! એની આંખે બીની નથી થઈ. એ તો કાલ સવારે જીડીને બીનું ધર કરશે. મારા પેટનો દીકરા ઓછો છે. એને તો એક મૂઓ તો બીને! હું રાંડ ક્યાં જવાની હતી?’

મરજુના મમાચાર મળનાં લૌકિક આવેલા ભાઈએ બહેનને શાન્ત થવા અનેકવાર કહ્યું. વદુ ઉપર ગાળોનો વરસાદ બોઈ વાત સમજી ગયો. વાતને બીજે રસ્તે વાળવા બોલ્યો, ‘પણ ગોવંદાને થયું શું, બેન, એ તો કહે. મદવાડનો કાંઈ કાગળે નહિ, નહિતર હું એ ધડીએ આવીને જિભો રે’ત નહિ?’

‘શી ખબર, ભાઈ, કે એક દીમાં મામલો વિટાઈ જશે! ખેતરેથી તાવ લઈને આવ્યો તે તપને ડીકે, પારકે યો બદાર ગયો છે. ચોકે નાખ્યો ત્યારેય પેટ લોટી જેવું તપનું’તું. હું તો કહું છું, જરૂર આ રાંડે કાંઈક દોરોધાગો કર્યો છે. ભાઈ, કાંઈ માણુમને તાવ મૂઆ પછી યે ન છોડે એવું ક્યાંય સાંભળ્યું છે? જુવાનજોષ પચીમ વરસનો માણુમ બમ ચોવીમ કલાકના તાવમાં મરી જાય? ખેતરેથી પલગીને આવ્યો એથી શું થયું? ફેટલાં વરમથી એના બાપ જોડે ખેતરે જાય છે. એ વરમે જ ગામ ફણું ફણું થઈ રહ્યું’તું ને ખેતરમાં અમે ધંન્દોધાર વરસાદ હેજી જાડનાં ફૂંદાં જાલી આપી રાત ભોંજણાં તો તોય તે દી ન કોઈને તાવ આવ્યો કે ન થઈ કોઈને ચરદી. ને આજ નવી નવાઈનો બોન્દજો તે તમે કહો, પણ હું કેમ માનું, ભાઈ! એ રાંડે જ કાંઈક કરી મૂક્યું હશે!

‘તે દી માંજે ધરે આવ્યો ને મને કહે, “બા, ટાઢ વાય છે.” મેં જૂટ દર્મને પધારી કરી પણ મોદડાં મોદાદી દીધાં નથી કાંઈ ખાધું કે નથી કાંઈ પીધું. મેં કાધું. “ભાઈ, ટીપું રાજ પી તો ચરદી દગચી થઈ જાય. એ તો ના પાડો’તો તોય મેં પરાજે રાજ કરી ચમચો બરી મોદામાં નાખી, ઈ રાજ પણ ગળે ને ગળે અટકી તે ખાલી થઈ નાખી!

આમ જુઓ તો પેટ ધખારા જેવું બળ્યા કરે, ને આમ જુઓ તો નાકમાંથી પાણી નીકળ્યે જ જાય, નીકળ્યે જ જાય! ધણે કરિયાતું ઉકાળ્યું, પણ ગળા હેડળ ટીપું જીતરે તો ને! ઈ થેનમાં ને થેનમાં મૂઓ ત્યાં લગણ રહો. એકવાર ‘સંતી’ કરતોક જમણી યો. મેં કીધું “બી યોને, ગંગા!” સપનામાંય એ રાંડ એને છોડતી નોતી ઈ તમે જોયું ને લાઈ? એની સામેથી મોંદડી જરી આવી ખસે જ નહિ. હજી તો મુઘમાં હતો ત્યાં જ વાલામૂઝાએ પોક મૂટી રડવા માંડયું તે માણસ ન મરતું હોય તોય મરે! મેં કીધું છાની મર! છાની મર! પણ જેમ હું કેતી ગઈ તેમ ઈ એના બાપની વધુ ને વધુ પોક મૂકતી જાય. પછી તો હું એવી ખીજણી ને તે પાલો લઈ ધડ દઈને એના માથામાં માથો ત્યારે બિડીને ખીજા ઓરડામાં ગઈ.

‘મેં અને માસીએ એને ચોકે લીધો ત્યાર પછી બેક ધડીમાં એણે દેહ છોડી દીધો.

‘એ મૂઆ પછી ચૂડલો ભાંગવા એને બહાર કાઢી, પણ મૂઈ ડીલરખી એક પછડાટ પણ ન ખાય! ગામનાં માણસો મોંમાં આંગળી ધાલી ગ્યાં કે ધણી મરી ગયો ને બાવડીને કાંઈ થયુંય નથી! મને થયું, હું પછડાટ ખાઈશ તો એને લાજ આવશે એટલે આટલા વરસની ડોસીએ મેં પછડાટ ખાધી, પણ એનું ડુંવાડું ચે ફરક્યું નહિ. પછી તો મેં માસીબાને કાનમાં કીધું, “વાંસે જઈ, હો રાંડને એક ધક્કો.” માસીબાએ વાંસેથી ધક્કો દીધો તો લાજ રહી. લાઈ, શું કંટું તમારી સતીવડિના પ્રાકમની વાત! તમે કહો છો ફરકે છે, કોઈ ફરકે એવી નથી!’

લાઈએ પૂછ્યું, ‘સંતીવડિ થોડા દી તો ઈઆં રેશે ને કે માવતરે જશે?’

ગોવલાની માએ જવાબ આપ્યો, ‘હજી તો ઈ બેડી! એનો બાપ કાણે આપ્યો તો તે વાત કરી હશે. તે મને પચાસ વરસની ડોસીને શિખવવા બેડો કે ગોવલો મરી ગયો એમાં મંતી શું કરે? મેં એવો ખખડાવ્યો તે બિડીને હાલતો જ થઈ ગયો, વધુ તો હું બોલી નહિ. મારા મનમાં, કાણુ આવે સમે નાતગતમાં માણસો વાતો કરે એવું કરે.’

‘બેન, સંતીવડિની કેટલીક ઉમર થઈ હશે?’

‘હશે, ઝોગણીસક. અગિયાર વરસની હતી ત્યારની ધરમાં આવી છે તે હું, કાંઈ સાતું ખાવાનું આવ્યું હોય તો નાની જયલીને ન આપું. મને યાય, લાય, મારા ગોવલાની વહિને ખવડાવું. ખવડાવી ખવડાવીને મોટી કરી તે ઈના હહરાને ખાઈ ગઈ, ધરની લખમીને ખાઈ ગઈ, ધર ખાઈ ગઈ, ખેતર ખાઈ ગઈ, અને છેવટે બાકી હતું તે મારા દીકરાનેય ખાઈ ગઈ! કાણુ જાણે મૂઈ કેવાં પગલાંની ધરમાં આવી છે, તે રિહિસિહિને નામે તો, આવી છે ત્યારથી, ધરમાં વાછડી જ ફરી ગઈ છે! ગોવલાને પરણ્યે, લાઈ, આટઆટલાં વરસ થ્યાં, પણ મારા ગોવલાને ઘેર એક છોકરાનું મોં ચે મેં ન જોયું. મેં તો ધણું કીધું ગોવલાને કે તું હા કહે તો બિલાબિલ ખીજી લઈ આવું, પણ ગોવલાને વળી એની દયા આવી હશે તે મને કહે, “ના, બા.”

‘મારા તો આખો વંશવેલો આ રાંડ છાંપરપગીએ ઉબેડી નાખ્યો. મારી પાછળ પિંડ દેવાનેય રાંડે કોઈને રાખ્યો નથી. પણ હું તો કહું છું કે એવું ને એના પિયેશિમાંનું ચે નખખોંદ જાળે! ઈ રાંડ જોડે નાતું કરશે એનાય. બોગ છે! વોય! બોલી બોલીને મારી

તો છાતી યે દુઃખવા આવી. ઊઠો તમે, જી ભાવે ઈ ખાઈ લ્યો. એની વાત ક્યે કાંઈ આરો આવે એમ નથી.’

*

*

*

ગોવલાની મા, માસી અને કાણે આવેલી જ્યલ્લી, એ ત્રણ સ્ત્રીઓ વચ્ચે ગોવલાની વડુની રિયતિ ત્રણ જગલી બિલાડીઓ વચ્ચે એક ઉંદરડી ફસાઈ પડી હોય એટલી કુરુણાગ્રસ્ત હતી.

થોડા દિવસ થયા ગોવલાની માને એક એવી માન્યતા બંધાઈ ગઈ હતી કે ગોવલાનો જીવ હજી ગતિએ ગયો નથી અને એનું પ્રેત હાપરા પર બેસી દરરોજ રાત્રે રડતું સંભળાય છે. એણે એની બેનને વાત કરી, ‘બેન, આજ આરપાંચ દી થયા રોજ રાત્રે મને ગોવલો સપનામાં આવે છે ને કીએ છે, “બા, પાણી પા; બા, મને ખવડાવ ” આનો અરથ તો બેન, મમજશને કે હવે આપણે દાડો ક્યાં વિના છૂટકો નથી. પણ ક્યાંથી, મારા કપાળમાંથી, દાડો ફરીશ? ધરમાં ખોટો રૂયિયો યે આનાં પગલાં થયાં ત્યારનો રહ્યો નથી. દાડો નહિ ફરીએ ત્યાં લગણુ ગોવલાની ગતિ થવાની નથી. હવે તો ન્ને ગોવલાની વઉ એનો દાગીનો દીએ તો દાડો થાય.’

‘તે કીએ ને આપે! ક્યાં ઈના બાપને ઘેરથી લઈ આવી છે?’ એની બહેને કહ્યું અને પછી ગોવલાની વડુ સામે જોઈ બોલી, ‘એલી વઉ! ક્યાં છે તારો દાગીનો? કાઢી દે તો તારા ભાવડાનો દાડો થાય.’

વડુએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ એટલે ગોવલાની મા અને માસી લગભગ એક સાથે જ બોલી ઊઠ્યાં, ‘કેમ કાંઈ સાબળતી નથી?’ ત્યારે ગોવલાની વડુ બોલી, ‘સાંભળું તો છું. પણ પછી હું શું કરું?’

‘પછી તારે શું કરવાનું હતું વળી? તને ધરધનારો તને રાટલો નહિ આપે?’

‘મારે ધરધવું નથી.’

ત્રણે સાથે ચોંકી ઊઠ્યાં ‘હ?’

‘ધરધવું નથી તો શું કરવું છે?’ માસી બોલ્યાં.

‘અરે, ઈ અત્યારે બહેને કીએ, પણ પદરમે દાડે કાઈ મુસલમાનને લઈ ભાગી ન જાય તો મને કહેજો. ઈ તો વળી નાતીલો યે નહિ લીએ!’ જ્યલ્લી બોલી.

‘ન ભાગી જાય તોય પદરમે દી મારા ધરમાંથી તો ટાંટિયો ઝાલી બા’ર ફગાવી દેવાની એ તું યાદ રાખજે, હા, વળી!’ ગોવલાની માએ કહ્યું.

‘નાતડું નહિ કદે તો બાપનું નાક વઢાઈ જશે!’ માસી બોલ્યાં.

‘ને ઘેર ઝોરમાઈ મા મંધરશે, તે હું જોઈશ!’ ગોવલાની મા બોલી.

‘અરે, નાતડું કરવું હોય તો મારી જોહાણીનો ભાઈ દમણાં જ...’ જ્યલ્લીએ સૂચનારૂપે વાત કાઢી, પણ માસી વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યાં, ‘એ ઈ જગણે ને એનો બાપ જગણે. કેમ ખડું ને, બેન! પેલાં તો દાગીના કાઢી દીએ તો આર ભામણુ જન્મે, ને દાડો થાય તો ગોવલાની ગતિ દા. એ! મંતીવઉ, ન્ને પૂજ, આ તારી સામુને, ગોવલો ઈને રોજ સપનામાં આવે છે કે નહિ.’

‘હા, રાંડે જીવતાં પણ મુખે રે’વા ન દીધો ને મૂઆ પછીયે જૂત કયો! એ! વઉ!

કાંઈક લગ્ન હવે, કાંઈક લગ્ન ! દાગીનો દે તો તારા ભાવડો ગતિએ જાય. '
'ઈ...શું...સપનામાં' આવે છે ! ' ગોવલાની વહુએ રાતાં રાતાં પૂછ્યું.
'હા, તારા પાપે જ ને !'

*

*

*

વહુનો દાગીનો વેચી ગોવલાનો તેરમાનો દાડો થયો; અને બ્રાહ્મણોએ પણ પેટફાટ લાડુ ખાધા પછી શાન્તાકારે હુજ્જશયન વાળો સર્વપ્રસંગે કામ આવે એવો શ્લોક લલકારી 'ગોવાભાઈનો આત્મા સ્વર્ગે જશે' એમ આશીર્વાદ આપ્યો ત્યારે ગોવલાની માંની બધી ચિંતા દૂર થઈ ગઈ.

પંદરમે દિવસે એની ધમકી પ્રમાણે ગોવલાની મા વહુ પાછળ પડી. 'હવે જોઈ એ તો કાંઈ જોડે નાતરું કર, ને જોઈ એ તો તારા બાપને ઘેર જ. પણ મારે ઘેર તારું કામ નથી.' તે જ દિવસે એક ઝોળખીતા પોલનું ગાડું કરી વહુને મોકલી દેવા નક્કી કર્યું. ગાડાવાળો ડોસીનો ખાસ ઝોળખીતો હતો અને સંતીવહુના બાપને પણ સારી રીતે ઝોળખતો હતો. ધક્કા મારીમારીને ગોવલાની મા, માસી અને જ્યક્ષી મળી ગોવલાની વહુને ગાડામાં બેસાડી અને 'હ્યો, સાચવીને લઈ જશે' એમ ગાડાવાળાને કહી, ઘરમાં જતાં જતાં બોલ્યાં, 'હાશ ! બદલા ગઈ ! માંડ છૂટ્યાં !'

એ કલાક પછી ખડકાડ કરતું એક ગાડું ગોવલાની ડેલી આગળ જ અટકી ગયું. એટલે ત્રણે જણીને ફાળ પડી કે બદલા પાછો આવી કે શું ! ત્રણે સ્ત્રીએ ઊડી બારણામાં આવી ઊભી ત્યાં ગાડીવાળો ઉતાવળથી બારણું ખોલી અંદર આવવા જતો હતો તે ઠેસ આવતાં પડતાં પડતાં બચ્યો. ગોવલાની મા બોલી, 'શું છે, પોલ, આટલું બધું ? શું બૂલ્યાં વળી ? રહી ગયું કાંઈ માગણું બાકી ?'

'અરે ડોસીમા ! તમારી વહિ વાવમાં પડી !'

'હાય રે ! કેમ કરતાં વળી ?' જ્યક્ષીએ પૂછ્યું.

'અમે બોલી વાવ આગળ ગામને પાદરે પોંચ્યાં ત્યાં મને કે' કે મારે કળશિયે જતું છે, ગાડું ઊભું કરો. હું ગાડું ઊભું કરી, ચલમ સરગાવી બેઠો. ત્યાં ધુંકાંગ કરતો મેં અવાજ સાંભળ્યો. વાવમાં જઈને જોઈ તો તમારી વહિ ! એક વાર પાણીબાર માથુ દેખાણું, પછી કાંઈ દેખાણું જ નહિ. કેમ કરતાં અંદર પડી ગઈ હશે ?'

એના અજાનનો લાભ લઈ ગોવલાની માસી એને ધમકાવવા લાગ્યાં, 'તે તને પાણીનો કળશિયો અંદર જઈ ભરી દેતાં શું થાતું તું ?'

'મેં તો કહ્યું તું. બાકી બાઈમાણસ જોડે કેટલીક રગઝગ થાય ?'

ત્રણે સ્ત્રીએ ઘડી એકમેકનાં સામું જોઈ રહી. પછી ગોવલાની મા બોલી, 'રોડ મરતાં મરતાં મને વગોવતી ગઈ ! માણસો કે'શે સાસુએ મારી નાખી. દુનિયાને હું શું જવાબ દઈશ. આ તો મારા આગલા ભવની ખરી દુરમન નીકળી !'

સેવા ખરી માનવી

ચુનીલાલ પોસ

[શાર્દૂલવિધીકૃત]

જ્યાં આ લીપણ ને વિશાળ જગમાં આયુ ન અર્ધુ ગયું
લોપાયું મુજ તેજ લોચન તણું એવું વિચારું અને —
જે 'આજન્મ અમોલ એક પ્રતિભા-પુણ મળી છે મને
તે અદ્યાપિ ઉદે તિરોહિત રહી એ મોત જેવું થયું,
મહારે તો પ્રભુ સેવવા મન હતું એ કયાંય દૂરે રહ્યું;
પાછોત ત્હિસાળ આપત રખે આવી વડી લે મને;
જ્યારે આમ વિચારતો તહિં “અરે! ઈચ્છે શું મહારી કને
અંધાપો દઈને દિન શ્રમ પ્રભુ!” આશંક હેયું થયું.

ઠેવો અન્ધ વિમૂઢ સંશય ! પડી શી હોય કામો તણી
એને આપણનાં, ન વા મનુજને દીધેલ લે જૂંટવી.
એની ભદ્ર પુરા સહર્ષ વહવી એ શ્રેષ્ઠ સેવા ગણી;
લાખો સેવક દેવના જળ થળે દોડી જતા, જો ધણી
ખોલે એ કદિ એક ખોલ મુખથી; એ તો ખરો રાજવી
દેવાધીન રહેવું એય હરિની સેવા ખરી માનવી.

ભારતીય નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન

છાયાભાઈ સુથાર.

[ચૈત્રના અંકના પૃ. ૨૩, પૃ. ૫૬૦થી ચાલુ]

આ પણા પ્રાચીન વિદ્વાનો પાસે હાલના જેવાં વેધ સાધવાનાં અતિ મૂલ્યમ સાધનો ન હતાં એટલે એમણે જે અંતરમાપ લીધેલાં તેમાં કેંક ભૂલ હોવાનો સંભવ તો છેજ. આપણા વર્ષમાનમાંની ૬૦૪ મિનિટની ભૂલ વિષે આપણે આગળ જોઈ ગયાં. અહીં આપણે ૨૭ નક્ષત્રોના સૂર્યસિદ્ધાન્તમાં આપેલા શર અને આજની છેલ્લામાં છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક દબ્બ અખત્યાર કરીને માપેલા શરની સરખામણી કરીશું.

નક્ષત્રોના શર

(દીક્ષિતકૃત 'ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રાચ્યા ઇતિહાસ' પૃ. ૪૫૫)

અ. નં. ક્ર. મ.	નક્ષત્ર	સૂર્ય સિદ્ધાન્તાનુસાર શર	આધુનિક શર	તફાવત
૧	અશ્વિની	૯° ૧૧' ઉ.	૮° ૨૯' ઉ.	- ૦° ૪૨'
૨	ભરણી	૧૧ ૬ ઉ.	૧૦ ૨૬ ઉ.	- ૦° ૪૦'
૩	કૃતિકા	૪ ૪૪ ઉ.	૪ ૨ ઉ.	- ૦° ૪૨'
૪	શહિણી	૪ ૪૯ દ.	૫ ૨૮ દ.	- ૦ ૩૯
૫	મૃગશીર્ષ	૯ ૪૯ દ.	૧૩ ૨૩ દ.	- ૩ ૨૪
૬	આર્દ્રા	૮ ૫૩ દ.	૧૬ ૩ દ.	- ૭ ૧૦
૭	પુનર્વસુ	૬ ૦ ઉ.	૬ ૪૦ ઉ.	+ ૦ ૪૦
૮	પુષ્ય	૦ ૦	૦ ૪ ઉ.	+ ૦ ૪
૯	આશ્લેષા	૬ ૫૬ ઉ.	૫ ૫ દ.	+ ૧ ૫૧
૧૦	મઘા	૦ ૦	૦ ૨૮ ઉ.	+ ૦ ૨૮

૧૧	પૂર્વા કા.	૧૧ ૧૬ ઉ.	૯ ૪૨ ઉ.	- ૧ ૩૭
૧૨	ઉત્તરા કા.	૧૨ ૫ ઉ.	૧૨ ૧૬ ઉ.	+ ૦ ૧૧
૧૩	દસ્ત	૧૦ ૬ દ.	૧૨ ૧૧ દ.	- ૨ ૫
૧૪	ચિત્રા	૧ ૫૦ દ.	૨ ૩ દ.	- ૦ ૧૩
૧૫	સ્વાતિ	૩૩ ૫૦ ઉ.	૩૦ ૪૬ ઉ.	- ૩ ૧
૧૬	વિશાખા	૧° ૨૫' દ.	૧° ૪૮' દ	- ૦ ૨૩
૧૭	અનુરાધા	૨ ૫૨ દ.	૧ ૫૮ દ.	+ ૦ ૫૪
૧૮	જ્યેષ્ઠા	૩ ૫૦ દ.	૪ ૩૩ દ.	- ૦ ૪૩
૧૯	મૂળા	૮ ૪૮ દ.	૬ ૩૬ દ.	+ ૨ ૧૨
૨૦	પૂર્વાષાઢા	૫ ૨૮ દ.	૬ ૨૭ દ.	- ૦ ૫૯
૨૧	ઉત્તરાષાઢા	૪ ૫૬ દ.	૩ ૨૭ દ.	+ ૧ ૩૨
૨૨	શ્રવણ	૨૬ ૫૪ ઉ.	૨૬ ૧૮ ઉ.	- ૦ ૩૬
૨૩	ધનિષ્ઠા	૩૫ ૩૩ ઉ.	૩૩ ૨ ઉ.	- ૨ ૩૧
૨૪	શતભિષા	૦ ૨૮ દ.	૦ ૨૩ દ.	+ ૦ ૫
૨૫	પૂર્વા બાદશ	૨૨ ૩૦ ઉ.	૧૯ ૨૩ ઉ.	- ૩ ૭
૨૬	ઉત્તરા બાદશ	૨૪ ૧ ઉ.	૨૫ ૪૧ ઉ.	+ ૧ ૪૦
૨૭	રેવતી	૦ ૦	૦ ૧૩ દ.	- ૦ ૧૩

કુલ

- ૨૮° ૫૫

+ ૯° ૩૭

કુલ તફાવત

- ૧૯° ૧૮

ઉપરનું કોષ્ટક જોતાં પ્રાચીન જાળના અને હાલના શરમાં જેટલો મોટો તફાવત પડી આવે છે તે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. જેટલેક સ્થળે તો આ તફાવત ૨થી ૩ અંશ જેટલો પડ્યો છે. સામાન્યતઃ ૧ અંશ જેટલો તફાવત બંને સ્થળે દેખાય છે. એટલે આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ કે કાં તો સૂર્યમિદાન્તકારે ૧ અંશ અને તેથી બોહાં માપ કોઈ કોઈ સ્થળે પૂર્ણાંકની મંજૂરી માટે હોટી દોષાં દર્શો, અથવા તો તેમણે વાપરેલાં દ્રવિયારો

સ્થૂળ હોવાથી સૂક્ષ્મ માપ લઈ શકાયું નહિ હોય. ગમે તેમ હો પણ શરૂ માપવામાં ભૂલ છે એ વાતની કોઈથી ના નહિ પડાય.

ઉપરના કોષ્ટકમાંના તફાવતનો સરવાળો કરતાં તે - $૨૮^{\circ} ૫૫' + ૯^{\circ} ૩૭' = - ૧૯^{\circ} ૧૮'$ આવે છે. આ તફાવતને રજાએ લાગતાં - $૦^{\circ} ૪૨' ૯"$ જવાબ આવે છે. મતલબ કે સૂર્યસિદ્ધાન્તમાં આપેલા શરૂ આધુનિક શરૂ કરતાં લગભગ $૪૩'$ જેટલા ઉત્તર તરફ વધુ પડતા છે. આપણા પ્રાચીન શરૂમાં આ $૪૩'$ જેટલો ફરક ઉમેરીએ તો સામાન્યતઃ સૂર્ય-સિદ્ધાન્તના શરૂ મેળવી શકીશું.

[નોંધ : અહીં શરૂ એટલે કદંબાભિમુખ જ શરૂ લીધા છે.]

ઝીટા પીશ્યમના $૧૩'$ દક્ષિણ શરૂમાં ($= - ૧૩$ માં) $૪૩'$ ઉત્તર શરૂ ($= + ૪૩'$) ઉમેરતાં - $૧૩' + ૪૩' = + ૩૦'$ શરૂ થાય છે. અને આમ હવે આ ઝીટા પીશ્યમને રેવતી યોગતારા તરીકે સ્વીકારવામાં કશો વાંધો આવે તેમ નથી. જોકે કેટલાક મ્યુ પીશ્યમ (Mys piscium) નામના તારાને, જેનો શરૂ $૩^{\circ} ૪'$ દક્ષિણ જેટલો છે તેને, સિદ્ધાન્તોક્ત રેવતી યોગતારા કહેવાની વિદ્વજ એટા કરી રહ્યા છે. ઝીટા પીશ્યમ કે જેનો શરૂ $૦^{\circ} ૧૩'$ દક્ષિણ છે તેને છોડી આ મ્યુ પીશ્યમને (દક્ષિણ શરૂ $૩^{\circ} ૪'$ વાળા એક તારકને) નિઃશરૂ તારા કહેવું એ હાસ્યાસ્પદ નથી લાગતું!! આરંભસ્થાનના તારાના શરૂનું માપ જેમ બને તેમ વધુ સૂક્ષ્મ રીતે માપ્યું હોવાનું સ્વાભાવિક છે. એટલે તેમાં ભૂલને બહુ જ ઓછામાં ઓછો અવકાશ રહે તેમ છે. આમ છતાંય મ્યુ પીશ્યમને, એક દક્ષિણ શરૂવાળા તારાને, કદાચ કોઈ નિઃશરૂ રેવતી યોગતારા તરીકે ઓળખાવે ત્યારે શું માનવું!! એટલું જ માત્ર કે તે સત્યાન્વેષણમાં જરા પછાત છે.

આ પ્રમાણની ખીજ રીતે પણ દલીલ થઈ શકે તેમ છે. પ્રાચીનોએ ક્રાન્તિવૃત્તનું વિષુવવૃત્ત સાથેનું તિર્થસ્ત્વ હાલના $૨૩^{\circ} ૨૭'$ ને બદલે ૨૪° નું ગણ્યું છે. મતલબ કે ૩૩ કળા જેટલું વધુ ગણ્યું છે. આ દિસાએ મધ્યા કે જેનો હાલનો શરૂ $+ ૨૮'$ છે તે ($૩૩' - ૨૮' = + ૫'$) લગભગ ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપર આવી રહે છે. ઝીટા પીશ્યમ સાથે આ સરખાવી જેતાં તેનો શરૂ ($- ૧૩' + ૩૦' = + ૨૦'$) લગભગ ૨૦ કળાનો અને તેય ઉત્તર તરફનો આવે છે. આ ઉપરથી આપણે હવે કહી શકીએ કે નિઃશરૂ રેવતી યોગતારા વિષે જો કોઈ પણ તરફની પસંદગી થઈ શકે તેમ હોય તો તે માત્ર ઝીટા પીશ્યમ જ છે. આપણે હવે આ તારકને વૈજયંતી નામે ઓળખીશું.

પણ આટલેથી જ આપણી મુશ્કેલી અટકતી નથી. ઝીટા પીશ્યમ સિવાય રેવતી પુંજના જેટલા તારા ક્રાન્તિવૃત્ત પાસે આવેલા છે તેમના શરૂ કોં તો ઝીટા પીશ્યમ કરતાં વધારે છે અથવા તો તેઓ શરૂ મોટા હોવા ઉપરાંત નરી આંખે દેખી શકાય તેવા નથી. મ્યુ પીશ્યમ ઉપરાંત ક્રાન્તિવૃત્ત પાસે આવીને આરંભસ્થાન તરીકે દાવો નોંધાવનાર તારાઓ પૈકી એકનો (૨૫૪ ખી પીશ્યમનો) શરૂ $+ ૧^{\circ} ૧૫'$ છે પણ તેનો વર્ગ ૭૨ છે એટલે કે માત્ર દૂરબીનમાંથી જ જોઈ શકાય તેવો એ તારો છે. બીજો એકકે તારાનો વર્ગ અથવા શરૂ આપણા સિદ્ધાન્તમાં આપેલી બ્યાખ્યા પ્રમાણે મળતા ન આવવાથી કોઈ કોઈ વિદ્વાન નિઃશરૂ રેવતી યોગતારા લુપ્ત થઈ ગયો છે એવી કલ્પના કરે છે. પણ તેમની આ કલ્પના

માવ જોટી છે. હેલ્લાં આદરો વર્ષ થયાં રેવતીપુંજમાં કોઈ તારાના લુપ્ત થવાની માહિતી કોઈ ખગોળશાસ્ત્રીએ લખી નથી. એટલું જ નહિ પણ શક ૧૭૦૪ની માલમાં ગોલાનંદ નામના ગ્રંથમાં તારાના શરભોગ (કાશીમાં રહીને), વેધદ્વારા માપીને આપેલા છે (લુઓ 'ગણુક-તરગિણી' પૃ. ૧૧૪-૧૧૬) જે મિદ્ધ કરે છે કે વેધ લેતી વખતે રેવતી યોગતારો હયાત હતો. તારો એકાએક લુપ્ત થઈ ગયો છે એ વાત હાલના જમાનામાં એનાં મિદ્ધ પ્રમાણુ મિવાય કેવળ કપોળ કલ્પનાથી માનવી મનાવવો હાંસીપાત્ર હોઈ અયોગ્ય કરે છે. હા, કદાચ એમણે એકને બદલે બીજા તારાને યોગતારા તરીકે દર્શાવ્યો હોત તો તે દલીલ કદાચ મમજી ચર્ચા શકાત.

દક્ષિણમાં (મહાગામ્ વગેરે ગ્રંથો) ત્રણ પ્રકારનાં પંચાંગ પ્રચલિત છે. (૧) ગ્રહલાઘવ, (૨) કેતકી અને (૩) તિલક. તિલક પંચાંગ નિશ્ચય રેવતી યોગતારાથી અવનાંશગણના કરે છે પણ કેતકી પંચાંગ ચિત્રા નામના તારાનો ભોગ (cele. longitude-ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપરનું તે તારાનું આરંભસ્થાનથી અંતર) ૧૮૦° ગણે છે અને તે પ્રમાણે પંચાંગોપયોગી ગણિતિક માહિતી ગણી કાઢે છે. જે કે એમના આ (ચિત્રાનો ભોગ ૧૮૦°) માનવામાં કે વલુદ નથી છતાં ગણિતના ન્યાયે આપણે તેમને પણ સાંજળવા રહ્યા. એમનો 'નિશ્ચય રેવતી યોગતારો કયો?' એનો જવાબ એ મ્યુ પીસ્થમથી આપે છે અથવા બીજા આપણને જ પૂછે છે કે આરંભસ્થાને તારો હોવો જ જોઈએ એ ખાસ આવશ્યક છે? મ્યુ પીસ્થમનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો એટલે હવે આપણે પ્રશ્નના બીજા ભાગનો વિચાર કરીએ.

સૂર્યમિદ્ધાન્તમાં રેવતી યોગતારાનો ભોગ $૩૫૯^\circ ૫૦'$ આપેલો છે એટલે કે આરંભસ્થાનની પશ્ચિમે $૧૦'$ જેટલે તે તારો છે એમ કહ્યું છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં આરંભસ્થાને તારો હોવો જ જોઈએ એવું ખામ નિષ્પન્ન થતું નથી પરંતુ અમુક તારાથી આરંભસ્થાન જેટલે છેટે છે એ દર્શાવતું હોવા જ જોઈએ એટલું નક્કી થાય છે. જે ગ્રંથોએ આરંભસ્થાનને રેવતીયોગતારાને ગણી તેનો ભોગ ૦° કહ્યો છે, તેમણે માત્ર 'નિશ્ચય રેવતીયોગતારો' એટલો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, જ્યારે તેમ ન કરનારે રેવતી યોગતારાનું આરંભસ્થાનની અંતર આપ્યું છે. આમ તે ગ્રંથોએ ચોકમાઈથી ચીવટપૂર્વક વળગી રહી આરંભસ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે. હવે જો ચિત્રાનો ભોગ ૧૮૦° માનીએ તો તેની મામેનો તારો એ રેવતીયોગતારો થયો એ નક્કી છે. પણ તે સ્થળે મ્યુ પીસ્થમ અને ૨૫૪ બી પીસ્થમ મિવાય બીજો ૮૯ મા વર્ગનો મોટા શર વાળો એક તારો છે, પણ આ બંધાય ઉપર કહેલાં કારણે નિશ્ચય થવા માટે માવ નકામાં છે. આ ઉપરાંત ચિત્રાનો ભોગ ૧૮૦° માનવા મનાવવામાં આવે છે તે પણ ભૂલ છે. ચિત્રાનો ભોગ (Celestial longitude) ૧૮૦° નથી પણ તેનો ધ્રુવક (Polar longitude) ૧૮૦° છે. ધ્રુવક અને ભોગ માવ બિન બિન વસ્તુઓ છે. અર્થે આપણે એકમાંથી બીજી શી રીતે શોધી કઢાય તેવી જોડી ચર્ચામાં નહિ જીતરતાં માત્ર તે વિષે ઘોડી વાત કરી લઈશું. ચિત્રાનો ભોગ ૧૮૦° છે એવું કોઈ પણ ગ્રંથમાં ૨૫૪ વા અરપટ રીતે પણ આપ્યું નથી. જ્યાં ચિત્રાનો નામનિર્દેશ છે ત્યાં ત્યાં તેનો ધ્રુવક આપેલો છે. ઘણાખરા ગ્રંથોમાં તારકાના આપેલા ધ્રુવકોમાં પણ મહેજમાજ દેગદાર છે, છતાંય મધા નામના એક ખૂબ ચળકતા તારાના ધ્રુવક ગ્રંથોમાં લગભગ બધા જ ગ્રંથોએ એકમત છે. મધાનો ધ્રુવકમાંથી કાઢેલો ભોગ ૧૨૯° આવે છે.

લગભગ બધા ગ્રંથોમાંથી મુદ્દાનો ભોગ એક જ મળતો આવવા છતાંય પ્રથમ વર્ગના આ નિઃશર તારાનો અવનાંશ માપવાના આધાર તરીકે કોઈએ ઉપયોગ કર્યો નથી. આમ જોના ભોગ વિષે બધા ખગોળશાસ્ત્રીઓ એકમત છે તે મુદ્દાને પણ જેમણે માત્ર આધાર દાખલની ગણતરીમાંથી હેઠે મૂક્યો હોય ત્યાં આ માન ખાટવાનો પ્રસંગ તેઓ મધા કરતાં ઓછા તેજસ્વી અને દક્ષિણ શરવાળા એક તારાને આપે એ સંભવિત છે ખરું ?

ચિત્રાનો અવનાંશ માપવા માટે થયેલો ઉલ્લેખ કોઈ પણ ગ્રંથમાં જોવામાં આવતો નથી. આમ ચિત્રા અને આરંભસ્થાનનો દાવો કરનાર તેનો જોડીદાર મ્યુ પિસ્ચમ આપણા આરંભસ્થાનને તારો હો વા ન હો છતાંય પોતાની યથાર્થતા રજુ કરવામાં નિષ્ફળ ગય છે. એટલે હવે આપણે કાં તો દેવતી યોગતારાને જ આરંભસ્થાનને માનવો રહ્યો અથવા તે સ્થાને તારો ન હોતાં દેવતી યોગતારો તેનાથી $3૫^{\circ} ૫૦'$ જેટલો છેટે છે એમ ગણવું રહ્યું. ઉપરાંત ચર્ચાના આધારે નિઃશર દેવતી યોગતારો તરીકે હવે આપણે વૈજયંતીને એસાડી શકીએ એમ છીએ.

દેવતી યોગતારાને સ્થાને વૈજયંતીની સ્થાપના કર્યા પછી પણ એક મતભેદ જોવા રહે છે અને તે તેના અવનાંશ વિષેનો. વાંચક જોઈ શકશે કે આ મતભેદ વધુ સમય ટકી શકે તેમ નથી. વૈજયંતીના ઈ. સ. ૧૯૩૬ ના અવનાંશ $૧૮^{\circ} ૫૬' ૩૨''$ છે. અદલાધવ પંચાંગ તેમનાં શક ૧૮૫૮ ના (ઈ. સ. ૧૯૩૬ ના) અવનાંશ $૨૩^{\circ} ૩૪'$ આપે છે. આ બંનેમાં ફરક પડવાનું મૂળ કારણ અવનગતિનો તફાવત છે. અદલાધવ પંચાંગવાળા અવનગતિ ૬૦ વિકળા માને છે જ્યારે હાલની શુદ્ધ અવનગતિ ૫૦.૨ વિકળાની છે. આમગતિની ગણતરીમાં તફાવતને લીધે લગભગ ચાર અંશ જેટલો ફરક પડ્યો છે. અને આને લીધે આપણી સંક્રાન્તિઓ (અદલાધવ પંચાંગ પ્રમાણે) લગભગ ચાર દિવસ મોડી આવે છે. સંક્રાન્તિના મોડા આવવા વિષે આપણે આગળ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અદલાધવ પંચાંગને પ્રચલિત પંચાંગ ગણી શકે ૪૪૪ ને તેના શન્યાવનાંશ વર્ષ તરીકે માન્ય રાખીએ તો પણ આજના (શક ૧૮૫૮ના) અવનાંશ $(૧૮૫૮ - ૪૪૪) \times ૫૦.૨$ એટલે કે $૧૯^{\circ} ૪૩' ૨''$ જેટલા આવે પણ ચિત્રા પક્ષવાળા ગણે છે તે મુજબ ૨૩° તો કદાપિ નહિ.

આમ બધી રીતે તપાસી જોતાં આપણે હવે વૈજયંતીની આપણા ભયકારંભસ્થાનના આસને સ્થિર રૂપે પ્રતિષ્ઠા કરી શકીએ તેમ છીએ.

વૈજયંતી આરંભસ્થાને છે એમ સિદ્ધ થયું એટલે હવે આપણે શન્યાવનાંશ વર્ષ શોધી કાઢવું રહ્યું. વૈજયંતીના શક ૧૮૫૮ના વેધોપવ્રજ્ય અવનાંશ $૧૮^{\circ} ૫૬' ૩૨''$ છે, વાર્ષિક અવનગતિ ૫૦.૨ લેખે ગણતાં શન્યાવનાંશ વર્ષ શક ૪૬૬ નું આવે છે. ભ્રમચુસના સમયમાં (શક ૫૪૦માં) સૂર્યની મેવ સંક્રાન્તિ ગણેલા સમય કરતાં ૫૪ ઘડી પહેલાં ઘઈ હતી એવો ઉલ્લેખ છે (જુઓ પૃ. ૨૨૦ દીક્ષિતનો ભારતીય જ્યોતિષાશ્રાયા ઇતિહાસ) વાર્ષિક અવનગતિ જે હાલ ૫૦.૨ ની ગણવામાં આવે છે તેટલો પંથ સૂર્યને કાપનાં ૨૦.૬ મિનિટ થાય છે. આ હિસાબે $૬૦''$ જેટલું ચાલનાં લગભગ ૨૪ મિનિટ એટલે કે ૧ ઘડી થાય. આમ ભ્રમચુસના સમયના હિસાબે શન્યાવનાંશ વર્ષ ૫૪ વર્ષ જેટલું આગળ આવી

ગએડુ (૫૪૦-૫૪) શક ૪૮૬નું હોતું જોઇએ, એવો અંદાજ આવે છે. અને આમ વૈજયંતીની ગણતરીનું શક ૪૮૬ એ ખરૂં શૂન્યાયનાંશ વર્ષ હોવાને ટેકા મળે છે.

શૂન્યાયનાંશ વર્ષ નક્કી કર્યા પછી અહલાધવ પંચાંગના અને આપણા અવનાંશનો તફાવત મમજનવલો જરા પણ મુરકેલ નથી. સાથેસાથે આગળ વર્ણવી ગયેલી મકરસંક્રાન્તિના દિવસની ભૂલ પણ ગણિતની રીતે સમજાવી જોઈએ.

અહલાધવના ચાલુ અવનાંશ

૨૩° ૩૪'

આપણે શોધેલા વૈજયંતીના

૧૮° ૫૯ ૩૨"

તફાવત

૪° ૩૪' ૨૮"

અહલાધવ અવનગતિ

$\frac{૨૩° ૪૪'}{(૧૮૫૮-૪૪૪)} = ૬૦$ વિકસા

શુદ્ધ અવનગતિ

૫૦. ૨"

તફાવત

૯". ૮

ચાલુ શક વર્ષ

૧૮૫૮ (ઇ. સ. ૧૯૩૬)

શૂન્ય અવનાંશ વર્ષ

૪૯૬

તફાવત

૧૬૩૨ વર્ષ

૧૩૬૨ વર્ષમાં અવનગતિના હિમામે થયેલી

ભૂલ

$૧૩૬૨ \times ૯".૮ = ૧૩૩૪૭". ૬$

$= ૨૨૨' ૨૭". ૬$

$= ૩° ૪૨' ૨૭". ૬$

શક ૪૪૪ ને ખટલે ખરૂં શૂન્યાયનાંશ વર્ષ ૪૯૬ છે એટલે તેટલા ગાળાની વધારાની ભૂલ

$(૪૯૬-૪૪૪) \times ૬૦" = ૫૨'$

એટલે કુલ તફાવત

૩° ૪૨' ૨૭". ૬ (શક ૪૯૬ થી ૧૮૫૮ સુધી)

+ ૦° ૫૨' ૦ (શૂન્યાયનાંશ પહેલાંના ૫૨ વર્ષનો)

૪° ૩૪' ૨૭". ૬

લગભગ આગળ દર્શાવ્યા જેટલો જ.

અને આ જ તફાવતને લીધે આપણી મકર વજેરે મકાન્તિઓ ચાર દિવસ જેટલી મોડી આવે છે. શક ૧૮૫૮ ની અહલાધવ રીતે ગણેલી સંક્રાન્તિ કેટલા દિવસ મોડી છે તે આપણે જોઈએ.

$$(૧૮૫૮-૪૯૬) = ૧૩૬૨ વર્ષ ફેર.$$

આપણે વર્ષ ૩૦૪ મિનિટ જેટલું લાંબું ગણ્યું છે તેા તે હિસાબે ૧૩૬૨ વર્ષમાં જમા થએલી ભૂલ

$$૧૩૬૨ \times ૩૦૪ \text{ મિનિટ} = ૪૧૩૦૦.૮ \text{ મિનિટ.}$$

શૂન્યાવનાંશ વર્ષ પહેલાંના

૫૨ વર્ષની વધારાની ભૂલ

$$= ૫૨ \times ૨૪ \text{ મિનિટ} = ૧૨૪૮૦.૦ \text{ મિનિટ}$$

કુલ ભૂલ

$$૫૮૭૮૦.૮$$

$$= ૪ દિ. ૧ ક. ૫૮.૮ \text{ મિનિટ}$$

[૫૨ વર્ષની ભૂલ ગણવા માટે ૬૦" ચાલવાનેા સમય જે ૨૪ મિનિટ તે લીધેા છે.]

ગ્રહલાઘવ પંચાંગમાં મકરસંક્રાન્તિ ક્યારે થેસતી આવી છે તે શોધીને તેનાથી ૪ દિવસ ૨ કલાક પહેલાં આપણી ખરી મકરસંક્રાન્તિ શોધી કાઢવી હવે જરા પણ મુશ્કેલ નહિ પડે.

ઐટલે હવે આપણા આ મેળવેલા શુદ્ધ આરંભસ્થાન પ્રમાણે—

૧. ઝીટા પીશ્ચમ અથવા વૈજયંતીને નિઃશર રેવતી યોગતારેા માનવેા.

૨. શુદ્ધ વર્ષ ૩૬૫ દિ. ૬ ક. ૯-૨ મિ. નું અને શુદ્ધ અયનગતિ ૫૦૦૨ વિકળાની લેવાં.

૩. શકે ૧૮૫૮ (ઇ. સ. ૧૯૩૬)ના અવનાંશ ૧૮° ૫૯' (વિકળા છોડી દેતાં) લેવા.

૪. સંક્રાન્તિઓ જે ચાર દિવસ જેટલી આગળ ધપી ગઈ છે તે સુધારી લઈ નવી રીતે ગણતરી કરી તેના ચોક્કસ દિવસ ફેરવવેા અને

૫. આ પ્રમાણે (ગણિત કરતાં) વ્રત નિર્ણયનેા જે દિવસ આવે તે તદ્દન શુદ્ધ છે એમ ગણવું.

પ્રત્યક્ષવાદીઓ સ્વીકારી શકે અને જેનું આરંભસ્થાન શુદ્ધ છે એવું પંચાંગ ઉપર આપેલા નિર્ણયેા ઉપરથી હવે રચી શકાય તેમ છે. હિંદના પ્રચલિત પંચાંગોમાં તિલક પંચાંગ અથવા રૈવત પંચાંગ જ આવું એક શુદ્ધ પંચાંગ છે એવું હું ખગોળમાં રસ લેતા મારા રસિક મિત્રોને સૂચવું છું.

આશા છે કે ખગોળ, પંચાંગશુદ્ધિ તેમજ ફળજોતિપત્રનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છા રાખતા, ગૂંજરાતના સુષ્ટ શિક્ષિતજનો ઉપરની ચર્ચા વધાવી લેશે. અસ્તુ.

આધાર

૧. મહારાષ્ટ્રીય પંચાંગૈક્ય મંડળ પુણે પ્રથમ અધિવેશનાયા વૃત્તાંત (૧૯૨૫)
૨. રેવતી યોગતારેયા શોધ: શિવરામ ગણપત પવાર (૧૯૨૬)
૩. નક્ષત્ર વિજ્ઞાન: સ્વ. વેક્ટરેશ બાપુજી કેતકર (૧૯૧૫)
૪. Initial Point of Our Fixed Zodiac (૧૯૩૫)

સ્વ. ગોવિંદ સદાશિવ આપ્ટે

‘જ’-‘ય’નું શુદ્ધલેખન

૧. સ્થાનનિર્ણય

‘પ્રસ્થાન’ના ગણ (ચેત્ર મામના) અંકમા પૃષ્ઠ ૫૬૫થી ‘જ’-‘ય’ના શુદ્ધલેખન વિષે ચર્યા આવી છે ને તે ઈષ્ટ છે. એવી નાની નાની ગૂંચો લોકલતી જાય તો શુદ્ધલેખનમા મગ્ગના થતી જાય.

‘જ’ શબ્દ સ્વતંત્ર છે અને તેને તેના મંનધર્તા પૂર્વશબ્દથી છૂટો લખવો એમ ચર્યાકાર ભાઈ મગનભાઈ દેમાઈ અને આપ પણ જણાવે છે. આપ બંનેનો મત મને ખરો લાગે છે. છૂટો ન લખવાથી કેવો અર્થફર થઈ જાય તેનું એક ઉદાહરણ આપું. ‘આ જ’ એટલે ‘માત્ર આ, બીજું નહિ’ પણ ‘આજ’ એટલે ‘કાલે નહિ, આ દિવસે.’

પણ ‘ય’ વિષે ભાઈ મગનભાઈ માને છે કે એ સ્વતંત્ર શબ્દ હોય તો ય પૂર્વે આવેલા ‘પદનો ભાગ બને છે,’ માટે એને એ પૂર્વે આવેલા શબ્દની ભેગો લખવો. અને એનું ‘મનગ કાગણ’ એ ભાઈ એમ આપે છે કે અકારાન્ત શબ્દ માથે એ ‘ય’ આવતાં વિકારી બની જઈ ‘એ, એય’ રૂપ ધારણ કરી એ અકારાન્ત શબ્દ માથે લગી જાય છે, જેમકે ‘છગન-છગને, છગનેય.’

આ ‘ય’ વિકારી બનતો નથી, પણ પાછલા શબ્દ સાથે આવતા તેનો ઉચ્ચારબેદ થાય છે એમ જતાવી એ ‘ય’ ને રાકા હોય ત્યાં પૂર્વશબ્દથી જુદો લખવો એમ આપે માન્યું છે અને મને આપનું મનન્ય માયુ લાગે છે ‘છગન ય આગ્યો,’ એ જ શુદ્ધ તો છે, પણ ઉચ્ચારની મુશ્કેલીને લીધે ‘છગનેય આગ્યો’ એમ બોલી જવાય છે. આની મુશ્કેલીને બાદ કરતાં જ્યાં સ્પષ્ટ રીતે શુદ્ધ ‘ય’ ટકી શકે તો હોય ત્યાં તો તેને જુદો જ લખવો ધરે: એમ જુદો ન લખવાથી કેવો અર્થફર થઈ જાય તેનું ય ઉદાહરણ આ રજુ: ‘આ ય’ એટલે ‘આ પણ’ અને ‘આય’ એટલે લાભ, પ્રાપ્તિ.

વળી આપ જણાવે છે તેમ શબ્દ અને પ્રત્યયની વચ્ચે ‘ય’ પેરી જાય છે, ત્યારે એને શબ્દની માથે લખવો પડે છે, જેમ કે ‘ધણાવને યાદ દશે.’ પણ ત્યાં ય ‘ધણાવે ય યાદ દશે’ એમ લખી શકાય.

‘પ્રસ્થાન’ના એ જ અંકમાં પૃષ્ઠ ૫૧૬થી ભાઈ મગનભાઈ દેમાઈનો ‘રાષ્ટ્રીય કેશવજી પર એક લોકતી નગર’ લેખ છપાયો છે તેમાં ‘જ’ તો તેમના મનન્ય પ્રમાણે મર્ચન છૂટો જ છપાયો છે. પણ ‘ય’ય તેમના મનન્ય વિરુદ્ધ તેમની ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ ય જુદો છપાયો છે.

મોરકુન અધિમાંથી ‘અરિ,’ ‘બી,’ ‘અર્ધ,’ ‘એ,’ ‘યે’ ‘ય’ થયો લાગે છે.

૨. અર્થનિર્ણય

જ્યારે આ સંબંધે ચર્ચા થીડી જ છે ત્યારે 'જ' નો અર્થસંબંધે વારંવાર ખોટો ઉપયોગ થાય છે એ પણ શુદ્ધલેખનને માટે જાણવી લેવાની ઇચ્છા થાય છે. અનેક અને સારા ય લેખકો 'જ'ના લોક આવેલાં.' 'જ'ના જ ખાધું' એવા પ્રયોગ કરે છે. 'જ' માનું છું કે એવા પ્રયોગ ખોટા છે; 'જ'ના ય લોક આવેલાં,' 'જ'ના યે ખાધું' એ જ સાચા પ્રયોગ છે.

એનું કારણ કહું: 'જ' અસ્પષ્ટતા તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે અને એનો અર્થ 'માત્ર' છે; 'ય' બહુલતા તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે અને એનો અર્થ 'પણ' છે, એટલે 'થોડું જ ખાધું' અથવા 'જ'ના યે ખાધું' એમ કહી શકાય, 'જ'ના જ ખાધું' એમ નહિ. તમે દશ માણસોને ખેલાવ્યા હોય તેમાંથી જે આવે તો અસ્પષ્ટતા તરફ દૃષ્ટિ રાખીને 'જે જ આવ્યા' એમ કહી શકો, પણ જ'ના આવે તો બહુલતા તરફ દૃષ્ટિ રાખીને 'જ'ના ય આવ્યા' એમ કહી શકો, 'જ'ના જ આવ્યા' એમ નહિ. 'પ્રસ્થાન'માં 'સારા જ લેખ આવે છે' એનો અર્થ એ કે થોડા આવે છે, પણ આવે છે એ જ'ના ય સારા આવે છે; પણ 'સારા ય લેખ આવે છે' એનો અર્થ એ કે 'આવે છે વધારે, નબળા ય આવે છે, સારા ય આવે છે.'

પણ નિષેધાર્થ વાક્યમાં અર્થ ફરી જાય છે ને તેથી એ જે શબ્દોનો ઉપયોગ પણ ફરી જાય છે. 'આ ય ખાધું નથી, આ ય ખાધું નથી, કશું ય ખાધું નથી,' એમ નિષેધાર્થે અસ્પષ્ટતાસૂચકમાં ય વાપરી શકાય. 'જ'ના જ ખાધું નથી, થોડું જ ખાધું છે,' એમ નિષેધાર્થે બહુલતાસૂચકમાં અને આગળ જાણીએ તેમ વિધિઅર્થે અસ્પષ્ટતાસૂચકમાં જ વાપરી શકાય.

મારી આ સમજમાં જૂલ પણ થતી હોય અને તેથી આ વિષે વધારે ચર્ચા થાય તો સારું.

આજુબ

નરસિંહભાઈ પટેલ

* * *

૨

૩. ભાષાશ્રી,

'ય' 'જ'ના શુદ્ધલેખનને અંગે એકબે વધુ વિગતો રજૂ કરવા માટે આ પત્ર લખું છું.

૧. મારા આગલા પત્રમાં મેં 'ય' અને 'યે' એમ બે રૂપમાં આ શબ્દ જાણાવેલો. આપ એમાં ત્રીજું રૂપ 'એય' જાણાવેલો છો. સ્વ. કમળાશંકર એમના વ્યાકરણમાં 'એ' રૂપ કહે છે ને તે શબ્દની સાથે લખવાનો અભિપ્રાય બતાવે છે, એટલે, આ શબ્દનાં કયાં કયાં રૂપો છે એ પ્રથમ પ્રશ્ન પણ વિચારવો ઘટે.

મકાને }
મકાનેય } બળી ગયું
મકાનેયે }

આ ત્રણે રૂપ ભાષામાં ખેલાય છે. તે પૈકી જે રૂપ ઘટાડીએ તો એ, એય, એયે એમ રૂપો નીકળે. મારા આગલા પત્રમાં આ 'એ' રૂપને મેં, 'ય' પૂર્વે અકારાન્ત શબ્દોમાં

થતો વિકાર બતાવેલો છે. આપે તેને બદલે 'એય' રૂપ જ લખાવ્યું. એ જો માન્ય હોય તો 'એ', 'એયે' રૂપો પણ માન્ય હોવાં જોઈએ. માત્ર આ ત્રણ રૂપોની ખાસિયત એટલી છે કે, તે અકારાન્ત નામોને જ લાગે છે ભલે પછી 'નાઓ' જેમ તેમાં સંધિ થતી હોય, જો કે એ સંધિ દેશી રીતે જ માચી છે. (અ+એ=એ થવું ન ધટે ?)

૨. 'ય' અપિવાચક જ છે એમ નથી. એનો ઉપયોગ જોતાં આ એનો મુખ્ય અર્થ છે એ ખરું. પરંતુ બીજા એ વિશેષ ઉપયોગ ધ્યાનમાં લઈએ તો 'ય' વિશે વિચાર કરવામાં નવો પ્રકાર કદાચ મળે.

ક. મંખ્યાવાચક વિશેષણ માથે 'ય' આવતાં અમસ્તદર્શકતા આવે છે. ઉદા૦
પરે (વ્ય, વ્યે) માણુમ મરી ગયાં.

ચ. એમ જ આવાં વિશેષણોમાં પણ જુઓ, જેમ કે, બધુંય, આખુંય, ધણુંય.

ગ. પરંતુ 'ય' ત્યારે પ્રત્યયક સર્વનામ કે વિશેષણ કે અવ્યય સાથે આવે છે ત્યારે તેની પ્રત્યયકતા જઈ અનિશ્ચિત છતાં અમર્યાદતા દર્શાવાય છે. ઉદા૦

કેટલુંય કામ માથે છે

શુંય કરી નાખે છે.

કેવીય વિચિત્ર વાત હશે.

કાણેય ક્યું હશે.

અને આવાં સ્થાનોએ જ વિલક્ષિનો પ્રત્યય 'ય' પછી આવે તો શોભે છે. એને વિશે આપે ગયા અંકમાં ચર્ચા કરી છે. ત્યાં આગળ 'ય' ગિલકુલ 'અપિ'—વાચક નથી, એ વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ.

'ય'નો આ ઉપયોગ 'ક' માથે અરખાવવા જેવો છે.

ઉદા૦ કેટલુંક કામ માથે છે.

ક્યાંક હશે.

કાક જોશે.

એટલે આ 'ય'નો અર્થ જરાક ભિન્ન છે એમ મને લાગે છે. શબ્દને લાગતાં તે શબ્દનો જ ભાગ બને છે, પૂર્વતા શબ્દમાં વ્યજનાભેદ નિપજનવે છે, અને તેથી વિલક્ષિનપ્રત્યય તે આખાને લાગે છે. મામાન્ય રીતે 'અપિ'—અર્થમાં ક્યાંય તેમ નથી થતું. (પદ્યકારની છટ અપવાદ લેખવી જ ચોગ્ય નથી ?) ઉદા૦

(i) મકાનેય મુધાર્યું.

(ii) મકાનેયને મુધાર્યું.

એમાં (i) વધારે સ્થિત લાગે છે. જો કે, (ii)ને ગ્રાહ્ય ગણાય તો ય મને તો એ ઇષ્ટાપત્તિ જ છે.

મોડાસા વિભાગના કારીગરો

વિકુલદાસ કોઠારી

૧૭ જાન્યુઆરી ૧૯૩૧માં મોડાસા

અને તેની આબુખાલુનાં ગામોના કારીગરોની આર્થિક તપાસ શરૂ કરી હતી. સત્યાગ્રહની લડતને લીધે એ તપાસ પૂરી થઈ શકી નહોતી અને તેથી તેનો પૂરો અહેવાલ તૈયાર થઈ શક્યો નહોતો. તે માહિતી હાલ જે રૂપમાં ઉપલબ્ધ છે તેમાંથી તારવણી કરીને થોડી માહિતી નીચે આપી છે.

આપણાં ગામડાંમાં ખેડૂતો, શાહુકારો અને કારીગરો મળીને આર્થિક તંત્ર ચલાવતા હતા. તે તંત્ર આજે છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે. તેની જગ્યાએ બીજી કોઈ વ્યવસ્થા બની થઈ નથી. એટલે જ્યાં ત્યાં બેકારી, હાડમારી અને આર્થિક અવ્યવસ્થા નજરે પડે છે. આ સ્થિતિનો ઇલાજ કયો જ છૂટકો છે. જ્યાં પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનો હોય ત્યાં કલ્પનાઓ કામમાં આવતી નથી, એટલે પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ અને તેનાં કારણોની સમાલોચના એ વિચારણાના પાયા તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ માહિતીમાં ખાસ કરીને કારણોની સમાલોચના કરવામાં આવી છે, ઉકેલની ચર્ચા તેમાં કરી નથી. પણ કારણોમાંથી ઉકેલનું દિશાસૂચન સહેજે થાય છે. આમાં દર્શાવેલી સ્થિતિ અને કારણો બીજે ઠેકાણે પણ લાગુ પાડી શકાય એવાં છે. એ દૃષ્ટિએ આ તારણ ઉપયોગી છે. આ તપાસ મોડાસા અને તેની આબુખાલુનાં નીચેનાં ગામોમાં કરી હતી:—

૧. મોડાસા, ૨. ધનસુરા, ૩. બાપડ (ધંડર), ૪. ગાબડ (ધંડર), ૫. ઓઢા,
૬. સાંઘા (સાંઘા), ૭. દહેમઈ, ૮. ટોટાઈ (ધંડર), ૯. સરડોઈ (મોહનપુર), ૧૦ સાપરા.

મોડાસા મહાલ અમદાવાદ જિલ્લામાં ઉત્તર વિભાગમાં આવેલો છે. તે મહાલમાં રેલવેથી બે રસ્તે દાખલ થવાય છે. અમદાવાદ-પ્રાંતિજ રેલવે ઉપર તલોદ રોડનથી મોડાસા ૩૦ માઈલ છે અને નડિયાદ-કપડવંજ રેલવે ઉપર કપડવંજથી ૪૦ માઈલ છે. બન્ને તરફથી પાકી સડકો છે. મોટરો ચાલે છે. આ મહાલ જુદાં જુદાં નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યોથી ગુંથાએલાં છે. તપાસનાં ગામોમાંથી ૫ બ્રિટીશ વિભાગનાં છે અને ૫ દેશી રાજ્યોનાં છે. ઓછામાં ઓછી વસ્તી છે કોઈમાં ૧૦૦૦, કોઈમાં ૧૮૦૦, કોઈમાં ૨૦૦૦ અને વધારેમાં વધારે મોડાસામાં ૮૮૦૦ છે. આ તપાસમાં નીચેના કારીગરોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે:—

● કૌંસમાં નામો લખ્યાં છે તે દેશી રાજ્યોનાં નામ છે. જેની સાથે કૌંસમાં ફંદ લખ્યું નથી તે બ્રિટીશ વિભાગનાં ગામો છે.

૧ લુદાર—દિંદુ, મુમયમાન અને ખગદી	૯ દરજી
૨ સુથાર—લુદાર સુતાર અને મેવાડા	૧૦ સોની
૩ કુભાર—દિંદુ, મુમયમાન	૧૧ કસાગ
૪ વણકર	૧૨ કડિયા—મથવારા, ભોઈ, મુમયમાન
૫ ચમાર	૧૩ ભાનમાર—રગરેજ, ખત્રી
૬ ધાત્રી	૧૪ ડમગર
૭ પોંતગ	૧૫ મગણીઆ
૮ મોત્રી	

આ ગામોની કુલ વસ્તી ૨૪,૩૫૦ છે તેમા ઉપગના કારીગરોની મંખ્યા ૫,૯૮૩ છે. એટલે કારીગરોની મંખ્યા તે ગામોની વસ્તીના ૨૪.૫ ટકા થાય છે

આ બધા કારીગરોનો પહેલા ગામડામા નિભાવ થતો તેઓ ગામ લોકોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા હાથ તેમના ધધા પડી લાગ્યા છે અગર ભાગતા જાય છે એટલે તે લોકો કા તો થોડુ ગણુ જે કંઈ મળે તેના ઉપર અધભૂખ્યા હોવે છે અગર ખેતીમા પડી ખેતી ઉપર બોળે વધારે છે એ ગામડાની લગભગ ચોથા ભાગની વસ્તી જે આ ધધામાથી પોતાનો નિર્વાહ કરતી તેને બીજા ધધો ગણી નથી આખા દેશની પણ આજે એ સ્થિતિ છે. અત્યારે લોકોનો મુખ્ય ધધો ખેતી થઈ પડ્યો છે ૧૮૯૧ મા દિંદમા ૫૬૦૮ ટકા ખેતી ઉપર નખના તેને બદલે ૧૯૩૧ મા ૭૩ ટકા ખેતી ઉપર નબે છે દેશમા થોડાધણા મોટા ઉદ્યોગો ચાલે છે તે મોટે ભાગે પરદેશીઓના હાથમા છે અને આખા દેશની વસ્તીના પ્રમાણમા જૂજ સંખ્યાને તેમાથી રાટવો મળે છે ખોરાક ઉપગતની જીવનની ધણી જરૂરિયાતો પરદેશથી જ તૈયાર આવે છે તે આપણે વાપરીએ છીએ એટલે દેશના કારીગરો કામ વગરના ગવડે છે આથી કારીગરોની દુર્દશા થઈ છે લુગ લુદા કારીગરોની સ્થિતિ ઉપર પ્રમાણમા ઓછીસ્તી અમર થઈ છે ટેવાકના ધધા મૃતપ્રાય થયા છે, તો ટેવાખના દ્યુમયુ ચાલે છે દરજી જેવાને નવો જમાનો મદી ગયો છે તે દરેકના ધધાને અગે નોધવા જેવી હખીત નીચે મુજબ છે —

સુથાર—લુદાર

સુથાર અને લુદાર એ ગામડાના આર્થિક જીવનમા અગત્યનું સ્થાન ધરાવતા હતા લુદાર ઉપર તો નીચેના ૩૨ ધધાદારીઓનો લુગ લુગ રૂપમા આધાર હતો —

૧ ખેડન, ૨ કુભાર, ૩ મોત્રી, ૪ સુતાર, ૫ કમારો, ૬ દમગ, ૭ ખગદી, ૮ મિપાલી, ૯ વણી, ૧૦ દરજી, ૧૧ મોત્રી, ૧૨ ડમગ, ૧૩ ચમાર, ૧૪ વણી, ૧૫ મજૂર, ૧૬ ધાત્રી, ૧૭ માળી ૧૮ કડિયા, ૧૯ તીંગવૈરા, ૨૦ વાપરી, ૨૧ મનાટ, ૨૨ કડિયાગે, ૨૩ ગમારી ૨૪ ખાટકી, ૨૫ વંદ ૨૬ ગરેજ, ૨૭ સુતારો, ૨૮ વણી, ૨૯ મગણીઆ, ૩૦ તૂરી, ૩૧ પોંતગ, ૩૨ ધાત્રી

ઉપરના ધધાને લગના ઓળંગે ગામડામા બુદ્ધાગ તૈયાર કરતો અને બધા ધધાદારીઓનું કામ ચાલતું આવા અગત્યના કારીગરોના ધધો નીચેના કાગળોને લીધે આજે મૃતપ્રાય દલામા છે

૧. મકાન ઉપયોગી લોખંડી સામાન તથા કારીગરોનાં ઓળરો વિદેશી આવવાથી.
૨. મોટરના વ્યવહારને લીધે ગાડાંના પાટા બનાવવાનું ઓછું થવાથી.
૩. ખેડૂતની સ્થિતિ અગડવાથી.

આ સ્થિતિમાં લુહારને માટે સાધારણ સમારકામ સિવાય બીજું કામ જ રહ્યું નથી. બધાં સંખ્યાબંધ ધમણો ચાલતી ત્યાં આજે એકાદ ધમણ મોડ ચાલે છે.

સુધારનું કામ નીચેનાં કારણોને લીધે ઘટ્યું છે:

૧. છાપરાં ઉપર પતરાં દાખલ થવાથી અને લોખંડના ચાંલકા, ગડરો, સીમેન્ટનો તૈયાર સામાન વગેરે વપરાવાથી લોકોની મજૂરીનું કામ ઘટ્યું.
૨. મોટરોનો વ્યવહાર થવાથી ગાડાં બનાવવાનું અને તેની દુરસ્તીનું કામ ઘટ્યું.
૩. ખેડૂતની સ્થિતિ અગડવાથી મળતર ઓછું થયું અને વેપારની મંદીથી નવાં મકાનો બાંધવાનું કામ ઓછું થયું.

ખરાદી લુહાર ખાટલાના પાયા ઉતારતા તે કામ સામાન્ય મંદીને લીધે પહેલાંના જેવું મળતું નથી. ઈડરમાં ખરાદી (સંધેડિયા)નાં ૫૦ ઘર છે તે ૮૦ સંધેડા ચાલે છે. રમકડાં રંગબેરંગી સારાં બનાવી શકે છે. પણ જાપાનીઝ કૂક્કા અને રબરનાં સસ્તાં રમકડાં આગળ એનું શું ગમ્યું?

એકંદરે સુધાર અને લુહાર બન્નેમાં, સુધાર કરતાં લુહારના કામમાં ઘણો જ વધારો, ઘટાડો થયો છે.

કુંભાર

આ ધંધામાં નીચેનાં કારણોને લીધે મંદી આવી છે:—

૧. નળિયાને બદલે પતરાં દાખલ થવાથી.
૨. કોડિયાને બદલે ફાનસો અને ટીનના ડબ્બા દાખલ થવાથી.
૩. માટીનાં વાસણ અને કોઠીએને બદલે ધાતુનાં વાસણ અને પતરાંના ડબ્બા દાખલ થવાથી.
૪. મોટરો ચતાં ગાડાંનો વપરાશ ઘટવાથી.
૫. લઘુ પ્રસંગે માટીનાં વાસણને બદલે ધાતુનાં વાસણ વાપરવાથી.
૬. બીડીનો વપરાશ વધવાથી ચલમ અને હોકાનો વપરાશ ઓછો થવાથી.
૭. ખેડૂતની સ્થિતિ અગડવાથી.

ગામડાંમાં પતરાંના વપરાશનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધી ગયું છે. આ બાબત પ્રતિજ્ઞ, હરસોલ, સેનાસણ અને ઈડરમાં એક વરસમાં જ લગભગ ૩૦,૦૦૦નાં પતરાં આવ્યાં હતાં! તે ચાર ગામોમાં બીજાં પરદેશી લોખંડી માલ લગભગ ૪૪,૦૦૦ રૂપિયાનો આવ્યો હતો. ત્યારે લુહારની બનાવેલી સાંકળો, કડાં વગેરે માંડ રૂ. ૩,૦૦૦નાં વેચાયાં હશે. તપાસનાં દસ ગામોમાં લોખંડી માલની કુલ આયાત લગભગ રૂ. ૬૦,૦૦૦ની થઈ હતી. આમ પરદેશી લોખંડના માલનો છૂટથી ઉપયોગ થવાથી લુહાર અને કુંભાર બન્નેના ધંધાને અતિશય ધોકા લાગ્યો છે. વાંદરાની હેરાનગતિ એ પતરાંના ઉપયોગ માટે ખાસ કારણ બતાવવામાં આવે છે. પહેલાં પશુ વાંદરા તો હતો જ. તે વખતે તેનો ઉપાય જુદી રીતે કરતા. બમણીઆને

ઘર દીક પાંચ શેર દાણા આપતા. તે વાંદરાને ગામમાં (દોલ વગાડીને કે એવી રીતે) આવવા દે નહિ. એને બાર મહિને ગામની વસ્તી પ્રમાણે દાણા મળતા. હવે બગ્ગણીઆનો કાણુ ભાવ પૂછે ?

વણુકર

હાથવણુકરનું કામ આ બાલુ લગભગ બંધ છે એમ કહીએ તો ચાલે. ૧૩૩૫ માણસોની વણુકરની વસ્તીવાળાં દસ ગામોમાં માત્ર ૫૦ શાળ છે. ઘણાં ગામોમાં શાળો જ નથી. થોડાં ગામોમાં હજુ શાળનાં સાધનો છે, વણુતાં આવડે છે, સ્ત્રીઓ પણ વણુતાં જાણે છે પરંતુ વેપારી વણુવતા નથી. મોટા ભાગ ખેતી અને ખેતીની મજૂરી કરે છે.

અમાર

સ્થિતિ વણુકર કરતાં પણ નબળી છે. દોર ચીરે છે અને ચામડાં વેચે છે પણ ખેતી અને મજૂરી કર્યા વિના પૂરું થતુ નથી. પોતાના ધંધામાંથી નિભાવજોગ કમાઈ શકતા નથી.

ધાંચી

તેલની મીલો થવાથી ધાંચીની ધાણીઓનું કામ ઘણુ ઓછું થઈ ગયું છે. જે ધાણીઓ ચાલે છે તે વરસમાં માસ ૪-૫ માસ ચાલે છે એટલે બળદ વગેરેનું કેટલુંક ખર્ચ ધાંચીને માથે પડે છે. ધણી ધાણીઓ તો બંધ જ રહે છે. મોડાસા તથા ધનસુરામાં તેલની મીલો છે.

ખીજી આ તરફ ધાંચી લોકો ગાડાં હાંકવાનું કામ કરતા. મોટર લોરીઓ ભાડે ફરતી થવાથી ૩૦૦ ગાડાં ફરતા તે બિલકુલ ઓછાં થઈ ગયાં. આ એક કામ ધટી ગયું તેની ખીજી ધંધાદારીઓ ઉપર પણ અસર થઈ. ધાંચીનો ભાડોનો ધંધો ઓછો થયો એટલે લુહારને બાર મહિને ૩૦૦ જેડ પાટા ચડાવવાનું અને તેના અંગનું ખીજું કામ મળતું તે ધટી ગયું. હવે તે દર વરસે માત્ર ૫૦ જેડ પાટા ચડાવે છે. સુથારની ગાડાં બનાવવાની તથા સમારવાની મજૂરી પણ ઓછી થઈ. લુહારના ધડા ગાડાવાળા લેતા તે પણ ઓછો થયા. કારીગરો દીલા થયા એટલે વેપારીનો વેપાર પણ ઘટ્યો.

પીંજરા

પીંજરાને માટે ગોદડાં ભરવા મિલાવ ખીજું કામ રહ્યું નથી. હાથે કાંતવા કે મજૂરી આપીને કતાવવા કોઈ પીંજવતા નથી.

મોચી

સ્થિતિ ઠીક છે. અહીં કડી પ્રાંતની માફક જાપાનીઝ રથરનાં પગરખાંએ મોચીઓના ધંધા સાથે હરીફાઈ કરી નથી ત્યાં સુધી ઠીક છે.

દરજી

ખીજી ધંધાદારીઓમાંથી જેમનાથી બની શકે તેઓ આ ધંધામાં દાખલ થાય છે. એક પાછણ અને એક કાડયો આ ધંધામાં જોડાયા છે. નવા જમાનાની હરીફાઈ આ ધંધાને નહીં નથી.

સોની

જેહૂતો અને કારીગરોને બેકારી અને જરીબાઈ ચારે તરફથી ખાઈ જતી હોય ત્યાં

સોનીનો ધંધો ખરાબર શી રીતે ચાલે? છતાં સામાજિક રિવાજોનું જોર ઘણું હોય છે. લમ જેવા પ્રમુખે દેવું કરીને પણ લોકો ખર્ચ કરે છે એટલે સોનીને થોડું થોડું કામ મળી રહે ખર્ચે. પણ પૂરતું તો નહિ જ. વળી હવે તો તૈયાર ઘરેણાં પણ મળવા લાગ્યાં છે.

કંસારા

સ્થિતિ ઠીક છે. ખાસ નોંધવા જેવું કંઈ નથી.

કડિયા

પૂરતું કામ મળતું નથી. બોઈ લોકો શીંગોડાં વાવવાનું કામ કરે છે. પહેલાં પાલખી ઉપાડતા તેમાંથી કંઈક મળતું. હવે તો પાલખી કેણુ ઉપડાવે? આ તરફના સથવારા, પાટણુ વગેરેના સથવારાની માફક બીજા ધંધા તરીકે ચણુવાનું કામ નથી કરતા પણ મુખ્ય ધંધા તરીકે ચણુવાનું કામ કરે છે.

પ્રાંતિજના તપોધન બ્રાહ્મણો ઘણાં વરસોથી કડિયાકામ કરે છે.

ભાવસાર

આ ધંધામાં નીચેનાં કારણોને લીધે મંદી જણાય છે:

૧. પરદેશી તાત્કાલિક રંગી શકાય એવા અને આકર્ષક રંગો નીકળવાથી ગળી તથા સોરગીનું રંગાટકામ બંધ થયું.
 ૨. છાપેલો, રંગેલો તૈયાર માલ પરદેશથી આવે છે.
 ૩. પાઘડીનો વપરાશ ઘટ્યો અને કસુંબીનું રંગાટકામ બંધ થયું.
- રંગવાનું કામ બ્રાહ્મણ થવાથી કેટલાક અવેજીમાં બીડી વાળવાનું કામ કરે છે.

ડબંગર

આ ધંધા ઉપર નીચેનાં કારણોને લીધે અસર થઈ છે:—

૧. ઘી, તેલ રાખવા માટે કુદલાંને બદલે ડીનના-ડબા વપરાય છે.
૨. આમડાનાં છાબડાંને બદલે ધાતુનાં વપરાય છે.

સરાણીઆ

કામ પૂરતું મળતું નથી. સ્થિતિ ગરીબ છે.

આ બધાય કરીગરોને અંગે એક નોંધવા જેવી વસ્તુ એ છે કે જમાનો બદલાઈ જવાથી વસ્તુઓની વપરાશમાં ભારે બિચલપાથલ થઈ ગઈ છે અને તેથી જૂના ધંધાને ભારે ધોકા પહોંચ્યો છે અને તેને સજીવન કરવા માટે મહાપ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે; પરંતુ ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં જો કરીગરો ચાલતી આવેલી ધરડ છોડીને નવું કામ શીખવા તૈયાર ન થાય અથવા તો જો વસ્તુ તૈયાર કરતા હોય તેમાં ફેરફાર કરવા તૈયાર ન થાય તો સ્થિતિમાં સુધારો નહિ થઈ શકે. સમાજને ઉપયોગી કોઈ પણ કામ કરવા દરેકે તૈયાર થવું જોઈએ. કાળ બહાર થઈ ગયેલી જૂની પદ્ધતિઓને વળગી રહેવાની વૃત્તિને તિલાંજલિ આપવી જ જોઈશે. એટલું ખરું કે નવું એટલું સારું નથી. જૂનું એટલું ખરાબ નથી. પરંતુ જૂનું એટલું સારું જ છે એમ માનવું એ પણ બૂલભરેલું છે. જૂનામાં ફેરફાર કરવાની, સુધારો વધારો કરવાની, નવેસર ગોઠવવાની જરૂર હોય તો તે અવશ્ય કરવું જ જોઈએ.

તે મિનાય કોઈ સુધારો શક્ય નથી થયો કારીગરો કોઈ પણ સ્થિતિમાં જૂનાને વળગી રહેવાની શિથિલ મનોદશામાં પડેલા છે તેમથી તેમણે નીકળી જવું જોઈએ. તેમણે નવું શીખી લેવાની તત્પરતા બતાવવી જોઈએ અને બુદ્ધિપૂર્વક, મમજપૂર્વક, પરસ્પર સહકારથી સમાજનું દ્વિત ધ્યાનમાં ગાખીને આજની પરિસ્થિતિમાંથી રસ્તો કરવો જોઈએ

સામાન્ય હુકીકત

આવક—ઉપરના દસે ગામોના કારીગરોની સંખ્યા લગભગ ૬,૦૦૦ની બતાવી છે તે સંખ્યા કારીગરોના કુટુંબના બધા માણસોની છે ખરેખર કામ કરનાર કારીગરોની સંખ્યા તો પાંચમાં ભાગની છે એટલે એક કારીગરને પાંચ માણસોનો નિભાવ કરવો પડે છે ત્યારે આવકનું સરેરાશ માસિક પ્રમાણ રૂ. ૧૦ થી ૩૦ સુધીનું છે ઉપર જણાવેલા ૧૫ જાતના કારીગરોમાંથી

કારીગરના પ્રકારો

માસિક સરેરાશ ૧૦ ની આવકવાળા	૪
„ „ ૧૧ થી ૧૫ „	૭
„ „ ૧૬ થી ૨૦ „	૨
„ „ ૨૧ થી ૨૫ „	૧
„ „ ૨૬ થી ૩૦ „	૧

એટલે સામાન્ય રીતે પાંચ માણસના કુટુંબ માટે માસિક રૂ. ૧૦ થી ૧૫ મળે છે એટલે માથાદીક વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૪ થી ૩૬ થઈ કારીગર જેવા વર્ગની આવી સ્થિતિ છે ત્યાં સામાન્ય ગરીબ વર્ગની સ્થિતિનું તો પૂછવું જ શું ?

લુહાર, સુથાર, કુભાર વગેરેને આ ગામોમાં ખેડૂતો તરફથી, તેમના બારે માસના કામ બદલ વાર્ષિક સામાન્ય રીતે પોણા મણ અનાજ મળે છે પણ સાડુ વરસ ન હોય તો તેમાં કાપકુપ થાય ખેતીનું ઉત્પન્ન હમણા થોડા વરસોથી અચોક્કસ થયું છે એટલે કારીગરોની કમાણી પણ અચોક્કસ થઈ છે

મદદગાર ધંધો—(૧) કુભારોમાંથી કોઈક ખેતી કરે છે અને મોસમમાં ગધેડા ઉપર માલ ખેંચવાનું કામ કરે છે

(૨) ઘાચી પણ કોઈક કોઈક ખેતી કરે છે, અને ગાડા ભાડે ફેરવવાનું તો અત્યાર સુધી તેમનું મહત્વનું કામ હતું

(૩) ભાવસાગ બીડીનો ધંધો કરે છે

(૪) લુહાર, વણકર અને ચમારોમાંથી પણ કેટલાક ખેતી અને ખેતીની મજૂરી કરે છે.

આ બતાવે છે કે જે કોઈને પોતાના ધંધામાં પૂરતી આવક નથી થતી, તે બંને તો થોડીઘણી ખેતી કરે છે પરિણામે ખેતી ઉપર આધાર રાખનારાની સંખ્યા વધે છે અને માથાદીક અથવા સાતીદીક જમીનનું પ્રમાણ ઘટે છે ખરી રીતે એ ધંધાઓમાં જ ફેરફાર થવો જોઈએ તેમનો જુદી રીતે વિકાસ થવો જોઈએ અને જે ચીજો આજે દેશમાં થતી નથી તેવી ચીજો પેદા કરવામાં એના માણસો રોડના જોઈએ આમ થવાને બદલે જે તે ખેતી તરફ દોડે છે, અને ખેતી ને ધંધાને વધુ તુકશાનકારક બનાવે છે અને અર્થ બેકારો અને ગરીબોની સંખ્યામાં વધારો કરે છે પણ આમાં દોષ કાનો ?

દેવું—વ્યાજ—લગભગ દરેક ગામે કારીગરોનો મોટો લાગ દેવાદાર સ્થિતિમાં છે. રાજનું ખરચ તો ધંધાની આવકના પ્રમાણમાં ચડઊંતર કરી નિભાવે છે. પરંતુ લગ્ન, મરણ ને એવા સામાજિક પ્રસંગોએ દેવું કરે છે. એક વખત દેવામાં સપડાયા પછી નિંદગીભર લાગ્યે જ તેમાંથી નીકળી શકે છે. માંડ ધરખરચ કાઢતા હોય, તેમાં વ્યાજ ભરવાનું પણ ભારે પડે ત્યાં મુદ્દલ તો શી રીતે ભરી શકે? આવાં કેડ તોડી નાખે તેવાં ખરચો ઓછાં કરવા માટે બહુ ઓછા પ્રયત્નો થયા છે અત્યંત લોકોએ ટોટાઈમાં મળીને આવાં ખર્ચમાં ઘટાડો કરવા નક્કી કર્યું હતું. મોતીમાં, નાતના રિવાજ પ્રમાણે રૂ. ૧૫ થી ૨૫ સુધી આપીને વરે કરવામાંથી મુક્તિ મેળવી શકાય છે. બોઈ લોકોમાં પણ રૂ. ૧૫ નાતને આપવાથી વરામાંથી મુક્તિ મળી શકે છે. આ પ્રમાણે થોડા ઘણા રૂપિયા આપવાથી મોટા ખરચમાંથી બચી જવાય છે. પણ આ ખરચ ઘટાડવાનું બધાને દલુ સૂઝ્યું નથી અને દેવાના કુંગર વધે જાય છે.

વ્યાજનો દર સામાન્ય રીતે ૬ થી ૯ ટકા ગણાય છે પરંતુ વ્યાજ ઉપરાંત ૩ થી ૬ ટકા વટાવ લેવાય છે તે ભારે છે. આ ઉપરાંત બીજી રીતે પણ દેવાદારો ચૂસાતા હશે તે વધારામાં.

દારૂની બદી—મોડાસા મહાલમાં ૪૭ ગામે છે. તેમાં મોડાસા, ધનસુરા અને હલેમઈ—ત્રણે સ્થળે પીકાં છે. દેશી રાજ્યોમાં ગામોમાંથી બાયડ, ગાખડ, સાકંબા, ટોટાઈ અને સરડોઈ પાંચે ગામોમાં દારૂનાં પીકાં છે.

લુહાર, લુહાર-સુતાર, લુહાર-ખરાદી અને બોઈ લોકો દારૂ પીએ છે. વણકર, ચમાર, કડિયા, સયવારા અને મોતીમાં પ્રમાણ ઓછું છે. ધનસુરાના કુંભારોએ બેગા ચર્મ દારૂ નહિ પીતાનો કરાવ કર્યો હતો.

કેળવણી—એકંદરે કેળવણી ઓછી છે. છોકરીઓને ભણાવતા જ નથી એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય. પોતપોતાના ધંધાના શાસ્ત્રીય શિક્ષણની વાત જ શી કરવી? પછી બાપને ચીલે ચીલે અને નહું કરવામાં છુદ્ધ ન ખૂંચે એમાં નવાઈ નથી.

હિસાબ—કોઈ પણ કારીગર પોતાની આવક-ખર્ચનો હિસાબ રાખતો નથી. બીજાની સાથે કોઈ કેકાણે રાજ્ય ગયા હોય કે કંઈ માલ લાવ્યા હોય તો તેની નોંધ રાખે કે લખાવી રાખે. તે સિવાય હિસાબમાં મીઠું, લણેલા પણ પોતાના ઘરનો હિસાબ રાખતા નથી.

અસ્પૃશ્યતા—આ તરફના લોકો ડબંગરને પણ અસ્પૃશ્ય માને છે. દેશી રાજ્યોનાં ગામો સુદ્ધાં દરેક ગામે અત્યંતને સામાન્ય શાળામાં ભણવાની કાયદેસર છૂટ હોય છે પણ મહાજન નારાજ થશે વગેરે કારણથી આ છૂટનો લાભ લેવાતો નથી. ગાખડમાં અત્યંતને માટે જુદી શાળા છે.

સ્ત્રીઓનું કામ—વાણિયા બ્રાહ્મણની કેટલીક સ્ત્રીઓ નવરાસના વખતમાં પતરાળાં બનાવી વાર્ષિક રૂ. ૨૫ થી ૩૦ કમાઈ શકે છે. સયવારા કડિયાની સ્ત્રીઓ અને મુસલમાન સ્ત્રીઓ ગુંદરના વડ પાડવાનું અને વીણવાનું કામ કરી એટલું જ કમાઈ શકે છે. કેટલીક મુસલમાન સ્ત્રીઓ ખત્રીનાં બાંધણાં બાંધીને વાર્ષિક રૂ. ૩૦ થી ૩૫ પેદા કરી શકે છે.

કુંભાર, ભાવસાર, પીંખરા ખરનાં કુંભારોમાં, ધંધામાં તે સાથે

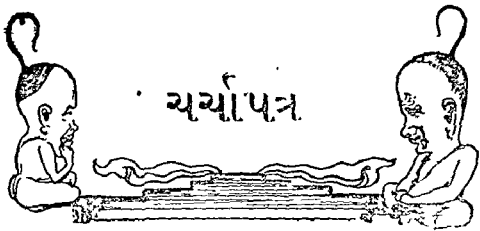
બરાબર કામ આપે છે વણકર, મોઝી, ધાગી, દરજી અને મરાણીઆના ધધામાં સ્ત્રીઓની પુરુષના પ્રમાણમાં ઓછા ભાગની મદદ મળે છે તે સિવાય બીજા કારીગર વર્ગની સ્ત્રીઓ ધન્યમ કરવા ઉપરાંત ધધામાં ખામ મદદ કરતી નથી.

ખેતીની મજૂરી—આ પ્રદેશની જમીનો ઘણી પડતર ગહેતી ને ઘણા લોકો દોઢ પાળતા થોડા વરસોથી આ જમીનોના જ્યાં પાડી બહારગામના ખેડૂતોને ખેડવા આપવામાં આવી છે આથી ગોચરો લગભગ ગયા જેના થવા છે બ્રિટિશ અને દેશી ગાળ્યોની દ્વંદ્વમાં આવી ઘણી જમીન અરેતર, કાનમ અને ઠગ્ગના ખેડૂતોએ ગળી છે કમ્પેક્ષ સિનાયના બીજા ખેડૂતો જાતે ખેતી કરતા નથી મજૂરો રાખી એ ખેતી કરાવે છે આથી મજૂરોની રાજી ચાલે છે કેટલાક સારી ખેડ કરતા શીખ્યા છે સુચાર અને કુમાર જેવાના ધધાને કષ્ટકે ટેકા મળ્યો છે.

વેડ—ઈંડર ગાળ્યમાં માવની આવક—જ્યારે ઉપર દાણુ લેવાય છે ઉપરાંત એવા નાના રાળ્યોમાં કસળ વેગનો અને વેડનો પણ ત્રાસ છે ત્રણપ્રેરોને પ્રસંગ ન કરવા છતાં તેનો વેરો ભરવો પડે છે વેડમાં આખો વખત કામ કરે ત્યારે ત્રણ પૈસાની બરોડ મફત આપે સાઠખામાં તો વણકરો પાસે મફત વૈતરુ કરાવવાનો રિવાજ છે.

મહાજનો

મોટા ગામોમાં, ગામના મહાજનો હોય છે પરંતુ વેપારીવર્ગજ તેમાં મોટે ભાગે હોય છે કારીગર વર્ગનો તેમાં અનાજ હોતો નથી આ મહાજનો જે નવેમર રચનામાં આવે અને તે ગામનું સાચું પ્રતિનિધિત્વવાળું અને લોકહિતૈષી મહાજન અને તે તેની માગફત આમસુધારણાનું ઘણું કામ થઈ શકે ગામની જરૂરિયાત રચાનિક કારીગરોથી કેવી રીતે પૂરી પાડી શકાય તેનો તે ખલાજ કરે અને બીજા લોકહિતના કામ કરે એના મહાજનોને બહારના કોઈ મધ્યસ્થ મંડળની લૂક હોય અને દોઢવણી હોય અને પ્રજાનો સહકાર હોય તો મોટા મોટા પગારો આપીને સગર તરફથી ચલાવનારા આવતા ખર્ચાળ ખાતા મારફત જેવું કામ થાય છે તે કરતા વધારે સગીન કામ થાય બહારનું મંડળ પ્રદર્શનો ગોઠવે, અચાર કરે, પત્રિકાઓ ઢાંઢે બ્યાખ્યાનો ગોઠવે, મોસમ સિનાયના વખતમાં અક્ષરગ્યાન અને સામાન્ય જ્ઞાનના વર્ગો ગોઠવે કે રાત્રિશાળાઓ ચલાવે પરંતુ પાંચો ચણવાનું અને ખરુ ઘડતરનું કામ તો સ્થાનિક મંડળ માગફત આમહિતમાં રસ લેનારા ગામના સમજી લોકો જ કરી શકે એવા થોડા ઘણા સમજી લોકો ન હોય ત્યાં કામ બેપવત્રિય રહે છે અને કોઈ સુધારો આગળ ધપતો નથી કોઈ બહારનો સેવક ગામમાં રહીને આપુ વાતાવરણ પેદા કરી શકે અથવા તો એવા થોડા માણસોને રસ લેતા કરી શકે પરંતુ થોડાઘણા પણ સ્થાનિક માણસો રસ લેતા થયા પછી જ સાચી અને કાયમી પ્રગતિ થઈ શકે છે એટલે કોઈ પણ કામની શરૂઆત માટે, ગામના સમજી માણસો તૈયાર હોના જોઈએ કે તેમને તૈયાર કરવા જોઈએ તેમનું સ્થાનિક મંડળ કરવું જોઈએ મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ અને મેનાલાવ ખેતો મેળ હોનો જોઈએ નહિ તો સત્તાની ખેચાખેચ અને પક્ષાપક્ષીનો તે અખાડો થઈ પડે છે ગામના મહાજનો અત્યારે લગભગ નિષ્ક્રિય છે અથવા અમુક વર્ગના અધિકારનો અડા છે તેમને ઉપર પ્રમાણે લોકહિતના કામ કરનારા જીવતા જગતા મંડળો બનાવવા જોઈએ.

શ્રીમાન તંત્રીશ્રી

‘પ્રસ્થાન’

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનનું તેરમું અધિવેશન ડીસેમ્બર મહિનાના આખરના દિવસોમાં કરાંચી શહેરમાં ભરવાનો નિર્ણય થઈ ગયો છે. કરાંચીને પોતાને આંગણે આ સંમેલન ખોલાવવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે ખરેખર કરાંચીમાં અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓને માટે આનંદ અને ગર્વનો વિષય છે. ગુજરાતથી કેટલાક માર્ગલ દૂર વસતા અને સિંધના જીવનમાં જોતપ્રોત થયેલા હોવા છતાં તેઓ ગુજરાતી સંસ્કારિતાને ભૂલ્યા નથી. તેઓ છેલ્લો પુરાવો આ સાહિત્ય સંમેલન આપી શકશે. કરાંચીની એ ઉમેદ છે કે જેમ એણે પોતાને આંગણે હિંદી ગૃહીય મદાસલાને નોતરીને પ્રગ્નતા પ્રાથમિક અધિકારોના મહાન કરાવનો અને અખિલ હિંદ રાજસ્થાન પ્રજા પરિષદના અધિવેશનમાં એના ધ્યેયમાં ક્રાંતિકારક ફેરફાર કરાવવાનો યથા લીધો તેમ જ આ સાહિત્ય સંમેલનમાં પણ એ કાર્ષ્નવીન અને પ્રાણદાયક પગલું માંડશે.

કરાંચીનું સંમેલન સફળ થશે એ વિષે અમને લેશ માત્ર શકા નથી કારણકે અમારે ત્યાં મતભેદો છે, વાડાઓ છે, થોડી ઘણી હુમાનુંસી પણ છે, છતાં અમારી જ-મજૂમિના પરાણાઓની પાસે અમને શોભે એવી રીતે ઊભા રહેવાની અને આ સંમેલન દ્વારા ગુજરાત-માંથી અમારે ત્યાં આવતા મંદકારપ્રવાહને બળવાન અને શુદ્ધ બનાવવાની અભિલાષા પણ છે. એ અભિલાષા એટલી તીવ્ર છે કે સમય આવતાં અમારા બધા જ મનભેદો દૂખી જશે.

અમારે ત્યાં સ્વાગત મંમિતિનું કામ શરૂ થઈ ગયું છે અને પ્રત્યેક શિક્ષિત ગુજરાતીનું ગન સંમેલન માટે કામ કરતું પણ થઈ ગયું છે. એક સવાલ અત્યારે અમારા મૌના મનમાં અનિશ્ચિત રૂપે ખડો છે એનો-તોડ લાવવાના હેતુથી હું આ ચર્ચાપત્ર લખી રહ્યો છું. અહીંના મિત્રોમાં આજે એ પ્રશ્ન ચર્ચાય છે કે કરાંચી સંમેલનના સૂત્રધાર કોણ બનશે? થોડા સમય પહેલાં ‘મિથ હિંદી સંમેલન’ વખતે કાકાસાહેબ અહીં આવ્યા હતા ત્યારે ઘણે સ્થળે સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે એમનું નામ બોલાતું હતું, અને સૂચવાતું હતું. સાચેસાચ

આ નામને અમારાં અનેક હૃદયોએ આવકાર આપ્યો હતો. પરંતુ પાછળથી એમ જાણવા મળ્યું કે કાકાસાહેબ એ આમંત્રણને નહિ સ્વીકારે. હું મારા વિષે જ કહું તો આવાત મને સમજાઈ નહિ, પરંતુ તપાસ કરતાં મને જણાયું કે આમાં થોડીક ગેરસમજૂતી થઈ છે. કાકાસાહેબને કરાચીની સ્વાગતસમિતિ આમંત્રણ આપે તો તેઓ ધનિકાર કરે જ નહિ, કરી શકે જ નહિ; કારણકે કાકાસાહેબ ઉપર ગુજરાતનો અને કરાચીનો એટલો અધિકાર છે. કાકાસાહેબના ધનિકારની પાછળ તો એવો અર્થ હતો કે પોતે હરીદ્વારમાં જિલા રહેવાનું પસંદ ન કરે. એમની આ મનોદશા સમજી શકાય છે, પરંતુ કાકાસાહેબને હરીદ્વારમાં જિલા રહેવાનો આ પ્રશ્ન જ નથી. આ પ્રશ્ન તો આપણો જ-અમારો જ છે, કે કાકાસાહેબને અમારે પરિવહના પ્રમુખ ચૂંટવા કે નહિ.

મને પોતાને અને કરાચીમાં ધણાને એમ લાગે છે કે ગુજરાતના સમર્થ કેળવણીકાર અને સાહિત્યકાર કાકાસાહેબને મહેસનના પ્રમુખ બનાવવાનો સમય ધણા વખત થયાં આવી ગયો છે. ગુજરાતી ભાષાની એમની સેવા કોઈથી અગ્નણી નથી. ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, કળા માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે જે સેવા બજાવી છે તે ગુજરાતી બોલનારે કદી ભૂલી શકશે નહિ. અને આપણે એ ન વિગરવું જોઈએ કે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં કાકા સાહેબ સદાયે પ્રાણ ૩૫ જ રહ્યા છે.

કાકાસાહેબ નહિ તો ખીજું કાણ, એ વિચાર પણ આવે છે. મને પોતાને કોઈ નામ સૂઝતું નથી. એકાદ એ નામો સંભળાય છે તેમાં સૌથી આગળ પડતું નામ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનું આવે છે. શ્રી મુનશીએ ગુજરાતી સાહિત્યની ભારે સેવા કરી છે અને આજે એ ગુજરાતના સમર્થ નવલકથાકાર છે. પરંતુ કાકાસાહેબના નામની સામે એમનું નામ ન મૂકવું જોઈએ. શ્રી મુનશી પોને જ એમનું નામ ન મૂકવા દે એમ હું માનું છું. કારણકે આજને તમકડે કાકાસાહેબના નામને અંગે એક ખીજે વિચાર પણ કરવા જોવો છે.

કાકાસાહેબે પોતાની આખી જિંદગી સેવામાં નિયોજી નાખી છે. એ સેવાના પ્રેર્યા જ આજે તેઓ રાષ્ટ્રભાષા અને રાષ્ટ્રલિપિના ભગીરથ કામમાં આતપ્રેત થઈ ગયા છે. એ કામને અંગે આજે તો એમણે ગુજરાત છોડી દીધું ગણાય એવી સ્થિતિ છે. વીસ વીસ વર્ષો સુધી ગુજરાતી સાહિત્યની અખંડ સેવા કરનારની આ વિદાયની ક્ષણે, અને વિદાય પણ જેમાંથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પણ પ્રેરણા પી શકે એવી રાષ્ટ્રભાષાની સેવા અર્થે છે, ત્યારે આપણે કદર નહિ કરી શકીએ? મને લાગે છે કે જો આ અવસર ગુજરાત ચૂકે તો એ કૃતદ્ધ ગણાય. સંભવે છે કે ગુજરાતથી દૂર ને દૂર જતા કાકાસાહેબને બહુમાન આપવાનો પ્રસંગ ફરીને ગુજરાતને ન સાપડે.

હું ધારુ છું કે સંમેલનના બધારણ પ્રમાણે પ્રમુખ વિષેનો છેવટનો નિર્ણય સ્વાર્ગત સમિતિએ કરવાનો હોય છે મને વિશ્વાસ છે કે સ્વાગત સમિતિ કાકાસાહેબને પસંદ કરી પરિવહને શોભાવશે, પરંતુ આ નિર્ણય કરાચીએ કરવાનો હોવાં છતાં આ પ્રશ્ન મમસ્ત ગુજરાતનો છે. આપ આ વિષે ‘પ્રસ્થાન’માં ન લખો? કરાચી બૂલ કરશે જ નહિ, પણ કદાચ કરાચી બૂલ કરી એમજે તો એ બૂલની શરમ આપણે સૌએ ભોગવવી પડશે. હું આશા રાખું છું કે ‘પ્રસ્થાન’દ્વારા આની ચર્ચા થશે અને એ ચર્ચા અમારા આ પ્રશ્નનો ઉકેલ સહેલા બનાવશે.

અન્યવિવેચન

[એક પત્ર]

નરહરિ. પરીખ

બહેનશ્રી,

‘સન્નારીઓને બે બોલ’* મારા અભિપ્રાય માટે તમે મોકલી આપ્યું તે માટે આભારી છું. આપું બાપણ વાંચી જતાં મારી ઉપર એવી છાપ પડી છે કે તેમાંની વિચારણા પૂર્વગ્રંથથી જ કરવામાં આવી છે. કેટલીક સાચી અને વાજબી હકીકત પણ એટલા એકાંગી અને સંકુચિત ભાવથી કહેવામાં આવી છે કે વાંચતાં ગ્લાનિ થાય છે. થોડીક વ્યક્તિઓ અને ક્ષણિક સંસ્થાઓ ધ્યાનમાં રાખીને, તે વિષે સાંભળેલી વાતો ઉપરથી વ્યાપક વિધાનો (generalisations) વ્યાખ્યાતાએ કરેલાં છે.

બાપણમાં ચર્ચેલા બધા જ મુદ્દા ઉપર વિવેચન કરવાને બદલે મને એકદમ ખૂંચ્યાં છે એવાં કેટલાંક વિધાનો જ ટાંકીને તે વિષે કહીશ.

(૧) પા. ૨ કો. ૧ “હિંદના પુત્રોને તો શુભાવેલું સ્વરાજ્ય હજી પ્રાપ્ત કરવાનું છે, પરંતુ તેની પુત્રીઓનું સ્વરાજ્ય તો તેમનું પોતાનું જ છે—જે તેઓના હાથમાંથી ન લય—એટલી સાવધાનતા એમણે રાખવાની છે!”

આપણા સમાજમાં એકદરે સ્ત્રી જે દલિત દશા ભોગવી રહી છે તે દશાને સ્વરાજ્ય કહેવું એ હાંસી જ છે, આવી ખોટી ખુશામત બહુ દૂર લાગે છે.

(૨) પા. ૩ કો. ૧ “સ્ત્રીપુરુષ માટેની એક જ પ્રકારની કેળવણીનો, અનિચ્છિત સહશિક્ષણનો તથા પરસ્પર નિર્મયાદ સહચારનો, આદિ વિવિધ પ્રકારનો—પરિણામે અવરથ હાનિકારક—બોધ અથવા પદાર્થપાઠ સર્વત્ર અપાઈ રહ્યો દીસે છે.”

અમર્યાદ સહચારનો બોધ કોઈક બિનજવાબદાર વ્યક્તિઓ આપતી હશે. સર્વત્ર શબ્દ તો ખોટો લાગે છે.

(૩) પા. ૮ કો. ૧ “જ્યારે મેં એ બાલાઓની અભ્યાસ-સંસ્થાઓનો નજીબાતીકા રાજકીય પગલાં ખાતર પ્રચાર ચત્રાલયો રૂપે ઉપયોગ થતો દીઠો; જ્યારે એમને સાચી કેળવણીને બદલે અજળનું શિક્ષણ અપાતું જોયું; જ્યારે અતિસાધારણ ચારિત્ર્યવાળી વ્યક્તિઓના પ્રસંગ-કાવ્યમાં એમને મુકાતાં નિહાળ્યાં; અને રાજકીય હિલચાલોને અંગે તેમના માનસમાં નીતિ અને મર્યાદાનું કુલ્લંકિત પ્રેરાતું અવલોકન—જ્યારે તો મારા અંતઃકરણને ત્રાસ જ થયો અને આપણા બેગતા આશાભયાં સ્ત્રીત્વની કુદર સામે પેઠી સમઝઈ!”

સંસ્થાઓ શબ્દથી ઘણી સંસ્થાઓ અભિપ્રેત જણાય છે. આવો ગંભીર આરોપ મૂકતાં તેમણે નામ આપવાં જોઈએ. રાજદારી હિલચાલ પ્રત્યેની સૂઝમાંથી પણ આ કથનનો કેટલોક ભાગ ઉપજેલો જણાય છે. કથન અત્યુક્તિથી ભરેલું છે.

(૪) પા. ૧૩ કો. ૧ “અહીં એ પણ વિચારતું ઉપયોગી થશે કે દેવમંદિરોમાં પુરોહિતો સાથે ધક્કાધક્કીમાં સ્ત્રીઓ નય તેનો વિરોધ કરનારાઓ—રાજકીય હિલચાલોમાં પુરોહિતો સાથેની ધક્કાધક્કી વિશે તેવા વિચાર કરવાની પણ જરૂર કેમ જણાઈ નથી.”

ટીકા ઉપર મુજબ.

(૫) પા. ૧૩ કો. ૨ “વ્યક્તિગત અન્યાય દૂર કરવા એ અવરથ કર્તવ્ય છે; પરંતુ તેમ કરવામાં સમાજનું બંધારણ નિર્બળ થયું હોય, તો તેમ કરવું અશક્ય છે.”

* શ્રી રામમોહનરાય જી. હેસાર્ડએ, શ્રી મુન્નાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ, મુંબઈનાં સભાસદ બહેનો સમક્ષ નવા વર્ષ નિમિત્તે (વિક્રમર્ષ ૧૯૬૩) આપેલું બાપણ. પ્રગટ થયું હતું.

આ વાક્યના એ ભાગ પરસ્પર વિરોધી છે. અનુભવ તો એમ કહે છે કે અન્યાય જેવો હોય તેવો—અધિકૃત હોય કે સામાજિક હોય—એ દૂર કરવાથી સમાજનું બંધારણ નિર્બળ પડે જ નહિ. હા, કઈ વસ્તુને અન્યાય ગણવો એનો વિવેક બહુ ઝીણવટથી કરવો જોઈએ. પણ એવા વિવેકને અંતે જે અન્યાય લાગે તેનો તો પ્રતિકાર કરવામાં જ ધર્મ છે.

(૬) પા. ૧૬ કો. ૨ “વળી, રાષ્ટ્રોપાધીન અંગે પણ પુરુષોની અયથામણના માર્ગો, જેવા કે, ‘આગ્રહી’ પિકેટિંગ, વગેરે તો સત્તારીને મઠિ સુયોગ્ય નથી ગણાતા; એવા રસ્તા સ્ત્રીત્વની ખીલવણી અર્થે અનુકૂળ લાગતા નથી. એટલું જ નહિ, પણ હરકોઈ પ્રવૃત્તિ, જેને અંગે, સ્ત્રીની કુદરતી મર્યાદા અથવા વર્તનરીતિ ન જળવાય તો તેમા ભાગ લેવો એ સુશીલ સસ્કારી સ્ત્રીને ઘટે નહિ.”

કલમ ૩-૪ ઉપરની ટીકા આને પણ લાગુ પડે જ છે. પણ ખીજ એક દૃષ્ટિએ આ કથનનો વધુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ગઈ લડતમાં બહેનોએ આખા પ્રાન્તમાં ઘણી જગ્યાએ દારૂનાં પીકાં ઉપર ચોટી કરી તથા મોટા શહેરોમાં પરદેશી કાપડની દુકાનો ઉપર ચોટી કરી, ત્યાં વ્યસની તથા વિકૃત માનસના માણસોને સમગ્રવવાના પ્રસંગો તેમને ઘણાં આવતા. અને આવા પોલા માણસો ઉપર પણ ઘણી બહેનો સારી અસર પાડી શકતી તે પોતાના સમ્બંધીલ અને સરકારિતાને લીધે જ. આવી કસોટીમાં તો શીલ અને સંસ્કારનું સાર્થક્ય છે. તેને બદલે એમ કહેવું કે “તેમા ભાગ લેવો એ સુશીલ સસ્કારી સ્ત્રીને ઘટે નહિ” એનો અર્થ તો એ જ થાય છે કે શીલ અને સરકાર કાચની બરણીમાં સાચવીને રાખી મૂકવા જેવી વસ્તુ છે, બહારના ધર્પણમા આવતાં તેનો નાશ થઈ જાય! ત્યારે શું સ્ત્રીઓ દીવાનખાનામા બેસી ‘મલુલ મધુર ટહુકે’ અને ‘તરુણ હરિણી શો યુવતીઓ અને ગજગામિની મહિલાઓના રસડોલનમા લળી ગરબા-રાસનાં સૂર સંગીતને સુશોભન, સુમેહન કરે’ તેમા જ કેવળ શીલ અને સરકારિતાની સુરક્ષિતતા છે? રાવણને ત્યાં દુશ્મન રાક્ષસોની વચ્ચે રહેતાં પણ સીતાજીના શીલમા અને સરકારોમાં લવલેશ ન્યૂનતા નહોતી આવી. શીલ અને સરકાર તો ધર્મણુથી, કસોટીએ ચડવાથી જ દીપે છે અને ઉન્નય થાય છે. રાણુગારાયેલી ઢોંગલીઓના આદર્શનો જમાનો વહી ગયા છે.

(૭) પા. ૧૭-૧૮ કો. ૨-૧ “અત્યારની કેટલીક શિક્ષણપદ્ધતિદ્વારા શિક્ષણશાળાઓમા ચળવળ ખાતર અસહિષ્ણુતા લણવાય છે, ધર્મનો અનાદર નહિ, તો મૂર્તિપૂજનો વિરોધ થાય છે; અને છતાં ત્યાં જ મનુષ્યપૂજનો પદાર્થપાઠ અપાય છે! કુમળા મનના બાળકોને-ખીલતી કળી જેવી બાલિકાઓને અર્ધ સત્યો ઉપર ઉછેરવામા આવે છે. રાજકીય કારણસર તેમના કુળના ધાર્મિક મન્ત્રગ્યો, સાંસારિક મર્યાદાઓ તથા વડીલોની ઇચ્છાનો વિરોધ કરતા શીખવાય છે. અને એમ વર્તે તેને અથોગ પ્રતંસા પણ અપાય છે! સર્વ પ્રકારે, કેળવણીને નામે, ઘણું સ્થળે, વિદ્યાર્થીની કૃષ્ટિ સંકુચિત કરવામા આવે છે.”

આ હકીકતનું તદ્દન વિકૃત ચિત્ર છે. હું પોતે શિક્ષક છું અને મારાં વિદ્યાર્થી બાઇબહેનોને હું જરૂર શીખવું કે “કુળના ધાર્મિક મન્ત્રગ્યોના” વિરોધ કરો, બે મને લાગે કે એ ‘ધાર્મિક મન્ત્રગ્યો’ સડેલાં છે; હું જરૂર શીખવું કે સાંસારિક મર્યાદાઓ તોડો, જા મને લાગે કે એ બેડીરૂપ છે; હું જરૂર સલાહ આપું કે વડીલોની ઇચ્છાને વશ ન થાઓ, બે મને લાગે કે એ ઇચ્છાઓ તેમના જીવનવાણી માનસમાંથી અને સગવડિયા તથા સ્વાર્થે પરાયણ બુદ્ધિમાંથી ઉદ્ભવેલી છે. આવું હું ‘રાજકીય કારણસર’ ન શીખવું, પણ ઊંચા પ્રકારના અને દૃઢ ચારિત્ર્યના ઘડતરને સારું શીખવું.

(૮) પા. ૨૦ કો. ૧ “બહુ વિચાર કરતા, મને તો આપણા પૂર્વજેએ લીધેલી કૃત્રિમ (પરંતુ સૈકાઓના સૈકા પર્યન્તના આચાર વડે કુદરતી જેવા બની રહેલ) માર્ગની સલાહ જ ઈષ્ટ દીસે છે; અને તે એ કે કુમારિકાએ મળી શકતી યોગ્ય વ્યક્તિ સાથે લગ્નથી જોડાવું,—પોતાની આદર્શ, જગ્યા કે સાધારણ (—છતાં અશુદ્ધ, અસંબંધિત દીસતી) લાગણીઓ, ભાવનાઓને બંને એટલી દાખી દબને પણ!”

આ સલાહ વ્યાખ્યાતા કુમારિકાઓને તો આપે જ છે. કુમારોને પણ આપે જ ને ? એટલે ‘આપણા પૂર્વજો’ એ ‘સૈકાઓના સૈકા પૂર્વજો’ સેવેલ ધ્રુવચર્યતા આદર્શ માટે અવકાશ જ રહેતો નથી. અથવા પુરુષો માટે તો એ આદર્શ વ્યાખ્યાતા કદાચ રહેવા દે. તેમને તો સ્ત્રીઓને વિષે જ ભીતિ લાગે છે. અને કુમારિકાઓની આદર્શ, ઊંચી કે સાધારણ લાગણીઓ અને ભાવનાઓ વ્યાખ્યાતાને અસંભવિત દીસી તો ખેર, પણ એ અશુદ્ધ શા માટે દીસી ? શું બધી જ લાગણીઓ અને ભાવનાઓ અશુદ્ધ ?

(૯) પા. ૨૦ ક્રો. ૧ “લગ્ન, એ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીના ભાવિ જીવનનો વીમો છે; પ્રમાણમાં થોડી અગવડો અગર મુશીબતો સહન કરીને પણ, ભવિષ્યની ચિન્તાઓ-ઉપાધિઓનું દળાણ ઓછું કરવાનો એ શાસ્ત્રસંમત અને વિજ્ઞાનસંમત માર્ગ છે.”

‘જગતની સામ્રાજી’ સ્ત્રીને પોતાના ભાવિ જીવનનો વીમો ઉતરાવવા માટે લગ્ન કરવાની સલાહ વ્યાખ્યાતા આપે છે, અને એ ‘મધ્યમ લાયકાતવાળા પુરુષની ગૃહિણી’ થાય એમ ઈષ્ટ માને છે, એ તે લગ્નનો કયો આદર્શ ? આનું નગ્ન પૃથક્કરણ કરીએ તો એ જ અર્થ નીકળે કે ચિન્તાઓ અને ઉપાધિઓનું દળાણ ઓછું કરવાને એટલે કે ગુજરાનનું સાધન નિશ્ચિત કરવાને માટે સ્ત્રીએ પરણવું. વ્યાખ્યાતા સ્ત્રીઓ માટે ભલે સારા સારા અને મૃદુ મૃદુ શબ્દો વાપરે પણ આ અને આવાં બીજાં કેટલાંક એમનાં વિધાનો સ્ત્રીજાતિ વિષે વ્યાખ્યાતાના મનમાં કેવો ભાવ છે તે દર્શાવી દે છે. તેઓ સ્ત્રીને કેવળ પોષ્ય અને રક્ષણીય વસ્તુ માને છે તે છતાં યર્ષ ગળે છે.

(૧૦) પા. ૨૦ ક્રો. ૨ “ગમે તેવા ચારિત્ર્ય (દૃષ્ટ) વાળા માણસના સદ્ભાવ ઉપર રહી નોકરી ધંધો કરવાને બદલે, યુવાન સ્ત્રીને તો હું મધ્યમ લાયકાતવાળા પુરુષની ગૃહિણી—અને ભાલકોની માતા થવાનું અર્થાત્—ગૃહજીવન સ્વીકારવાનું ઈષ્ટ માનું.”

આમાં પણ સ્ત્રીજાતિ વિષે એ જ અવિશ્વાસની ગંધ છે. નોકરી ધંધો કરવા નીકળનારી સ્ત્રીને શું કામ ગમે તેવા એટલે કે દૂષિત ચારિત્ર્યવાળાના સદ્ભાવ ઉપર રહેવાનું હશે ? આજે કોઈ કોઈ અથવા ઘણી સ્ત્રીઓને તેમ કરવું પડતું હોય તો દોષ આજની સમાજની વ્યવસ્થાનો ગણાય. તે સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પણ એટલા માટે શું કામ સ્ત્રી મધ્યમ લાયકાતવાળા પુરુષની ગૃહિણી બની જાય ? અને આવા સંલોભમાં મળેલું ગૃહિણીપદ કેટલું માનભર્યું હોઈ શકે ?

વ્યાખ્યાનમાં વર્ણાન્તર લગ્નનો લેખકે નિર્દેશ કર્યો છે તેનો વિચાર કરવા જેવો છે. વર્ણાન્તર શબ્દમાં જ્ઞાતિ અને વર્ણ વચ્ચે ગાઢાણો થાય છે. આજે જ્ઞાતિઓ ઘણી છે પણ વર્ણ એના અસલ અર્થમાં સમાજમાં રહ્યો નથી. એટલે વર્ણાન્તર લગ્નને બદલે આંતરજાતીય લગ્ન શબ્દ કીક ગણાય. આજની જ્ઞાતિઓનાં અર્થહીન બંધનો જોતાં જ્ઞાતિ બહાર લગ્ન કરવાં ઈષ્ટ છે, એટલું જ નહિ પણ આવશ્યક યર્ષ પડ્યાં છે. પણ વ્યાખ્યાતાને એ અનિષ્ટ દેખાય છે તેમાં અત્યારની આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિના યોગ્ય અંવલોકનની ન્યૂનતા મને તો જણાય છે. પણ આ ચર્ચા આ કાળમાં નહિ લેવાની શકાય.

અત્યારે જોવામાં આવતા કેટલાક વધારે પડતી છૂટના અને તેને લીધે ઊભી થતી મુશ્કેલીઓના અપવાદરૂપ દાખલા અને પ્રસંગો ઉપરથી ‘સુન્દરી સુભોધ’ના જમાનાના સુધારક ભડકી એકલા લાગે છે અને “ધીમેથી વધો”ની સલાહમાં બારણાં બંધ કરીને ચોક્કી પહેરા મુકવાની સલાહ આપતા હોય એવો ધ્વનિ આખા લાપણ્યમાંથી નીકળે છે. અત્યારના યુવાનો ઘણાખરા જદમાશ અને યુવતીઓ ઘણીખરી ભોળી એવું નિરાશામય અવલોકન તેમણે કર્યું છે. તે ઉપરાંત કેટલીક સંસ્થાઓ પ્રત્યે અને રાજકીય અળવળ પ્રત્યે સુગતે લઈને પણ તેઓ તાતરધ્ય અને સમતોલપાત્રું માળવી શંક્યા નથી.

નાથીબાઈ ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ

ગુજરાતના દાનરીર સ્વ વિઠ્ઠલદામ દામોદરદાસ ઠાકરસીના દાન વડે દસ્તીમા આવેલ આ મહિલા વિદ્યાપીઠ આપણા ઈલાકાની એક અતોખી મસ્થા છે એટલું જ નહિ, પણ અખિલ હિંદમા મહિલાઓ માટે એ પ્રકારની એક પૂરી સસ્થા છે એની પાછળ એ સાધુ પુરુષની જીવનસિદ્ધિ અને એ જ ગુજરાતી દાતાની દાનરીઝતા આવેના છે વીસમી સદીના પ્રથમ દાયકામા હિંદમા રાષ્ટ્રીય નરશક્તિનું એક ત્રયડ મોજુ ફરી વળ્યું એ નરશક્તિએ પ્રગતને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું લાન ઝરાવના અનેક સસ્થાઓને દસ્તીમા આણી અલીગઢમા મુસ્લીમ સસ્કૃતિના પિત્ર અને સગઠન માટે સર સૈયદ મહમદે મુસ્લીમ વિદ્યાપીઠ, અને પાઠગથી બનાગસમા ભારતભૂપણ માલનીયજીએ હિંદુ સસ્કૃતિના પુનરુદ્ધાર માટે હિંદુ યુનિવર્સિટી સ્થાપીને હિંદી કેળવણીના ક્ષત્રમા અનેરી લાત પાડી તે જ પ્રમાણે વિસ્તારમા નાની જના હિંદી જન્મતાના 'અર્ધ' ભાગની પ્રગતિ માટે શ્રી ધોડો કેશવ જ્વેએ ના દા ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી આ વિદ્યાપીઠના કાર્યનું મૂલ્ય એમાથી બહાર પડતી સ્નાતિકઓની સખ્યા ઉપરથી જ આપણે ન આકીએ, પરંતુ એણે આપણા કેળવણીના આદર્શો ઉપર સીધી કે આડતરી મહોર મારી છે એમા એનું સાચું મૂલ્ય મમાયુ છે

આજે સહશિક્ષણના યુગમા આ સસ્થા મગધી અનેક પ્રશ્નો પૂછી શકાય પણ મુમર્ઝ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમ માથે મહિલા વિદ્યા પીઠના અભ્યાસક્રમને સગળાવીએ તો એમા ઝંઝક વિશેષતા રહી છે એટલું તો આપણે જોઈ શકીએ

છીએ અને હિંદના નારીજીવનને એ વધુ અનુકૂળ અને બધેજેતો અભ્યાસક્રમ છે એની કોઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી જનપાન જેના પ્રગતિશીલ દેરો પણ હજી સહશિક્ષણનો અખતરો ઠવાની હામ બીડી નથી અને પોતાને ત્યા સ્ત્રીશિક્ષણ માટે નિરાળા મહિલા વિદ્યાનયો ખોલ્યા છે જનપાનની માળાઓ જે સહશિક્ષણ પામે છે તે કેવળ પરદેશમા જ પામે છે પરંતુ આપણે એથી સહશિક્ષણને રખોડતા નથી એ એ જ મહા પ્રશ્ન કે અને એના લાભાલાભની ચર્ચામા આપણે ન ઊતરીએ માત્ર આપણી નારીજીવનની અનેક પ્રતિકૂળતાઓ લક્ષમા રાખીને સહશિક્ષણનો લાભ ન મેળવી શકે એવી અનેક બાબાઓના ઉચ્ચ શિક્ષણનો પ્રશ્ન નાથીનાઈ ઠાકરસી વિદ્યાપીઠે હાલ તુરંત તો ઉકેલ્યો છે એટલું સ્તીકારવું મહેરો

આ વિદ્યાપીઠના સચાલકો અને સ્વ વિઠ્ઠલ દામના દ્રસીઓ વચ્ચે વિષમ મતભેદ જીલો થયો હતો અને વિદ્યાપીઠના ભાવી માટે અનેક કુશકાઓ જીલો ચર્ધ હતી મદ્રાસગે એ મગડાનો અત આજે છે અને વિદ્યાપીઠનું ભાવી આજે નિર્ભય બન્યું છે એ એ વિદ્યાપીઠની પ્રગતિમાં રસ લેતા સર્વ કોઈને માટે આનંદના વિષય છે એના છેલ્લા પદવીદાન સમારભ વખતે લાનૌ યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલર શ્રી પ્રાજપેને પદવી ન વક્તાય માટે આમનનામા આવ્યા હતા હિંદી ગર્જનારણુમા શ્રી પ્રાજપે એક વિનીત તરીકે ઓળખાય છે પરંતુ એમનું મમસ્ત જીવન કેળવણી સાથે સંકળાયેલું છે એ નિર્વિવાદ છે એમણે એ મમાગલ વેળા જે મનનીય ભાવણ આપ્યું હતું એમાના કેટલાક મુદ્દાઓની ચર્ચા અત્રે અસ્થાને ન ગણાય

ડૉ. પ્રાંજયેએ એ લાપણ્યમાં દાતાની શરતોનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે. એમાંથી એક મુંબઈને શુનિ-વર્સિટીનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવવાની શરતનો સ્વીકાર સંચાલકો અને ટ્રસ્ટી વચ્ચે ઊભા થયેલા ઝગડાના સમાધાન વેળા થયો છે. બીજી શરત “ક્યાં તો વિદ્યલદાસના દાનની રકમ જેટલી બીજી રકમ ઊભી કરવી કે ક્યાં તો વિદ્યાપીઠે સરકારની સ્વીકૃતિ મેળવવી” એ છે. ડૉ. પ્રાંજયે પ્રથમ વાતને અસંભવિત લેખે છે અને બીજા મુદ્દાના સ્વીકાર માટે જરા પણ મુશ્કેલી નડતી ન જોઈએ એમ આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે. અમે હજી એ સમજી શકતા નથી કે આવી ઉપયોગી સંસ્થા માટે આવશ્યક નાણાં ભેગાં કરવામાં મુશ્કેલી શા માટે નડે ? ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રની અનેક સંસ્થાઓ આજે મુંબઈ અને ગુજરાતની દાનવીરતા પર નભે છે. ડૉ. પ્રાંજયેને પોતાને જ ડક્કન એન્ડુ, સોસાયટી માટે એ દાન મેળવતાં મુશ્કેલી નડી નહોતી એ એમનો અનુભવ એમણે વિસર્યો નથી જોઈતો. આ સંસ્થા ધીમે ધીમે પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવતી જાય છે, અને તેને ધીમેધીમે દાનો મળતાં જશે એમ અમને આશા છે. બાકી ડૉ. પ્રાંજયેની બીજી દલીલ સાથે અમે સહમત છીએ. આજે મહિલા વિદ્યાપીઠને સરકાર એટલા માટે સ્વીકૃતિ આપવા આનાકાની કરે છે કે એમાં અભ્યાસ કરતી મહિલાઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં જૂન છે. આ કારણમાં બહુ વલુદ નથી કારણ કે ડૉ. પ્રાંજયે કહે છે તેમ, એ સંખ્યા સરકારી સ્વીકૃતિના અભાવે જ એટલી જૂન છે. સરકારની મહોરનો અમને મોહ નથી છતાં અમે પણ માનીએ છીએ કે એ મહોર ન હોવાને કારણે જીવનવિગ્રહમાં એ વિદ્યાપીઠની પદવીઓનું બહુ મૂલ્ય ન હોવાને કારણે જ જોઈતી સંખ્યામાં આપણી જાહેનો. એ તરફ આકર્ષણ નથી. આજે જીવનવિગ્રહ એટલી તીવ્ર બન્યો છે કે હિંદી મહિલાઓને આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનાં સાધનો શોધવાં પડે છે તે વેળા એ વિદ્યાપીઠની

પદવીઓ એમને એ મેળવવામાં સહાયજૂત ન બને તો સ્વાભાવિક એનું આકર્ષણ ઓછું જ થાય ! સરકાર આ મુદ્દાની વાસ્તવિકતા સ્વીકારી વિદ્યાપીઠને સત્વરે સ્વીકૃતિ આપે એ આવશ્યક છે.

આ વિદ્યાપીઠનું જે વિશેષ લક્ષણ અમને દેખાય છે તે એ છે કે આપણા સ્ત્રીસમાજની ખાસ આવશ્યકતાઓ તરફ લક્ષ આપવા છતાં એ ઉભય જનિઓ વચ્ચે કૃત્રિમ પડો ન રચતાં એમને શુદ્ધિવિપયક પુરુષવર્ગની સરખાઈ ઉપર મૂકી રાષ્ટ્રીય કાર્ય માટે વિશેષ નહિ તો એટલાં જ ઉપયોગી બનાવવા તરફ એના પ્રયાસો હોય છે. એના અભ્યાસક્રમમાં સ્ત્રીઓને ઉપયોગી એવા ખાસ વિષયોને સ્થાન છે. આર્ટ્સ, શુદ્ધકળા, સંગીત ઇત્યાદિ વિષયોનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓને અન્ય વિદ્યાપીઠોમાં નથી મળી શકતું અને એ વાત નિર્વિવાદ છે કે એમને પુરુષો સાથે એક જ બીજામાં ઢાળવા કરતાં એમને આ વિશેષતાઓથી સંજ્ઞ કરવાં એ વધારે ઇષ્ટ છે. વળી એ ઉચ્ચ કેળવણી સ્વભાષામાં આપે છે એ પણ તેની એક વિશિષ્ટતા છે.

અત્રે કહેવું જોઈએ કે ડૉ. પ્રાંજયેએ અંગ્રેજી ભાષાની આંતરરાષ્ટ્રીય ઉપયોગીતા જણાવી એ ભાષાના વિશેષ જ્ઞાન ઉપર જે ભાર મૂક્યો છે એ સાથે સંમત થવું મુશ્કેલ છે. ભાષા એ જ્ઞાનસંપાદનનું સાધન માત્ર છે અને એ જ્ઞાન જે માતૃભાષાદ્વારા મળતું હોય તો આપણી સ્ત્રીઓએ અંગ્રેજી ભાષામાં પારંગત થવું જ જોઈએ એ આગ્રહ અસ્થાને લેખાય. સ્ત્રીઓ અંગ્રેજી ફીકફીક શીખે એ સામે અમને વાંધો નથી પરંતુ અંગ્રેજી એ આપણી સ્વભાષા તો નથી જ એ જ્ઞાન આપણને સદાયે હોવું જ જોઈએ. જ્ઞાનસંપાદન એ જ આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ એટલે આપણાં વિદ્યાપીઠોમાં પરભાષાને એટલું અગત્યનું સ્થાન આપવાની ક્યારેય જરૂર નથી એમ અમને લાગે છે.

અંતમાં, અમે ડાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠને દિનપરદિન અભિવૃદ્ધિ ઇચ્છતાં આ ઇલાકાના

નારીજીવનની એણે જે અનુપમ સેવા કરી છે એની મહર્ષ નોંધ લઈએ છીએ.

* *

લાલભાઈ દલપતભાઈ આર્ટ્સ કોલેજ

ગુજરાતના પાટનગરમાં લાલભાઈ દલપતભાઈ કોલેજનું ઉદ્ઘાટન સમસ્ત ગુજરાતને માટે આનંદ અને ગૌરવનો પ્રમંગ ગણાવો જોઈએ છે. ત્યાં જે વર્ષોથી અમદાવાદમાં એક નવી કોલેજ સ્થાપનાના પ્રયત્નો પ્રયત્નો ચાલુ હતા અને એ પ્રયત્નોએ આજે મૂર્ત સ્વરૂપ લઈને ગુજરાતની એક મોટી ખોટ પૂરી પાડી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. કાર્ણ એમ કહે કે આજે આપણે ત્યાં આવી કોલેજને વધાવવાનો અર્થ શો છે તો એ પ્રશ્ન અસ્થાને કે અયોગ્ય લાલ ન હોય, પણ એમાં આપણી આખીએ આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિની ન્યૂનતાનો મહાપ્રશ્ન સમાયો છે અને એ શિક્ષણપદ્ધતિને જડમૂળથી બદલીને એને ઇષ્ટ સ્વરૂપ આપવાની જ્યાં સુધી આપણામાં શક્તિ કે આપણી પાસે સત્તા ન હોય ત્યાં સુધી આપણે ચાલુ બીજામાં ઢાળેલી આ મહાશાળાઓ કે વિદ્યાપીઠો નડે જ આપણી પ્રજાના વિદ્યા-વિકાસને સાધવો ગહે છે એ નિર્વિવાદ છે. દેશમાં આજે ભણેલા બેકારોની સંખ્યામાં આ કોલેજને ઉમેરો લાલે કમતી હોય પરંતુ અભણ બેકારો કમતા શિક્ષિત બેકારો ગણીને ક્યારેય વધુ ઉપયોગી નિરૂપવાના છે એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ આપણે આજ આડા કાન નથી કરી શકતા. ગાંધીય ભાવનાના ચઢતા જુનાગમાં આપણે ગાંધીય વિદ્યાપીઠનો અખતરો ડ્યો પણુ તેમાં વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવાહ એકસરખો ન રહ્યો ઔદ્યોગિક કેળવણી અને સાહમની જેગદાજીમાં જ્યાં ભણતર-માયુ કે ખોટું ભણતર-એ જીવનનિર્વાહનું એક માત્ર સાધન થઈ પડ્યું હોય ત્યાં આપણા યુવાનો આ શાળાઓ અને કોલેજો વિના ચઢાવી નથી શક્યા એ એક વાત દીવા જેની સ્પષ્ટ છે.

રાજકીય મત્તા હાથ ક્યાં બાદ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો મહાપ્રશ્ન જુને ઉકેલ માગશે એ સાચુ, પરંતુ તે દરમ્યાન તો આપણે પ્રગતીય બળ ઉપર નભતી અને જેની વ્યવસ્થામાં કેવળ પ્રગતિવાજને સ્થાન હોય એવી સંસ્થાઓદાર પ્રગતિવાદના ઘડવી રહે છે અમદાવાદની લાલ ભાઈ દલપતરામ કોલેજ આ પ્રકારની સંસ્થા હોઈ અમદાવાદના નાગરિકો અને એ કોલેજના સંસ્થાપકો ગુજરાતના અભિનંદનને પાત્ર બને છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડની શિક્ષણ-ભૂખી યુવક જનતાને આ કોલેજ એક અતિ મહત્ત્વની આવશ્યકતા પૂરી પાડે છે.

પરંતુ આ કોલેજ આ આવશ્યકતા પૂરી પાડે છે એટલા પૂરતુ જ અમારે મન એવું મહત્ત્વ નથી. એના ઉદ્ઘાટનમાં અમે ભાવી ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ઝાંખી કરી રહ્યા છીએ. બનારસની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજના ચણતર પર આજે ભાગતભૂષણ માલવીયજીના જીવત સમારવ રૂપ હિંદુ યુનિવર્સિટીની ભવ્ય ઈમારત ખડી નામાં આવી છે. ઓગણીસમી સદીના અંતમાં પૂનામાં કેટલાક ભાવનાશીલ યુવકોએ ડક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીની રચના કરી અને એ ભાવનામાંથી ફરગ્યુમન કોલેજ અને અન્ય શિક્ષણ સંસ્થાઓ જન્મી કાર્ણ એમ તો ન જ રહેતે કે ગુજરાતની કુખે ગુજરાતી ચિપલુકકરો અને તિવંકો નથી જન્મ્યા ? ગુજરાત આજે શિક્ષણશાસ્ત્રી વિદ્યાળુ તો નથી જ આચાર્ય શ્રી આનંદશંકરભાઈની સેનાઓનો લાલ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીને મળ્યો. ગાવવીયજીએ એમની અનોખી શક્તિઓનો લાલ બનારસ યુનિવર્સિટીને સગીન બનાવવા ઉઠાવ્યો એ કાર્યદક્ષતા, એ અનુભવનો લાલ ગુજરાતને કેમ ન મળે ?

આજે કેટલાયે વર્ષોથી આપણે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સ્વપ્ના સેનાગે છીએ મુર્ખ યુનિવર્સિટીના તવથી કટાણેવા ઘણાએ ગુજરાતી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ ગુજરાતના વ્યક્તિત્વના

પ્રતિબિમ્બ એક ઈલાયદી ગુજરાત યુનિવર્સિટીની કલ્પના વર્ષો થયાં કરી છે. એ વાંછના મૂર્તસ્વરૂપ પામે એવી હિલચાલ આચાર્યશ્રીના વડપણ હેઠળ શરૂ થઈ હતી પણ એ યોજના મૂર્તસ્વરૂપ પામે એ પહેલાં જ વડોદરા નદેરાને પોતાના પાટનગરમાં વડોદરા વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાના કેડ જગ્યા અને એમણે એ માટે આચાર્ય આનંદશંકરભાઈ, ડૉ. નાયક અને રા. મુનશીની એક કમિટી નીમી. ગુજરાતની પ્રગતને પોતાની યુનિવર્સિટી સાંપડવાની આશા પડી; પરંતુ ગાયકવાડના ઘણાથે તરંગોનું બને છે તેમ, આ સમિતિએ રજૂ કરેલી યોજના પણ અત્યારે તો એના 'સેક્રેટરિયેટ'ની અભારાઈ ઉપર પડી છે. માત્ર દુર્દૈવ એટલું જ કે ગાયકવાડના વિદ્યાપ્રેમના મોહના અંગનથી મોહિત થઈને આશાવાન બનેલી ગુર્જર પ્રગતિએ પોતાની મૂળ યોજના પણ એ આશામાં વિસારે મૂકી. આજે લાલભાઈ દલપતભાઈ કોલેજના ઉદ્ઘાટનથી એ આશા પુનઃજન્મ પામે છે. ગુજરાત પાસે આજે આચાર્ય આનંદશંકરભાઈ જેવા પીઠ અને દૂરદર્શી શિક્ષણશાસ્ત્રી છે; કાર્ધથીએ ન બિતરે એવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ડૉ. કુંવરજી નાયક છે; અખિલ દિશમાં અભોડ અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. કે. ટી. શાહની સેવાઓ ગુજરાત વાંચે ત્યારે - મેળવી શકે છે. અમદાવાદમાં કોમર્સ કોલેજ સ્થપાઈ છે, લો કોલેજ હસ્તી ધરાવે છે અને સેકે કસ્તુરભાઈના દાનવડે ઇન્જનેરી કોલેજની સ્થાપના શક્ય બની છે. અમદાવાદ પાસે ધન છે અને એવાંધારે તો લાલભાઈ આર્ટ્સ કોલેજને કેન્દ્ર બનાવી જોતજોતાંમાં એ 'ગુજરાત યુનિવર્સિટી' બની કરી શકે એ અમૂલ્યવિત નથી લાગતું. માત્ર વૈદ્યકીય કોલેજની આવશ્યકતા રહેશે. એને માટે અમદાવાદ-ગુજરાત-ધારે તો મુંબઈ ને આંગણે ગુજરાતના યુવાનોને આશ્રવાનું નહિ રહે. લાલભાઈ કોલેજની આસપાસ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી જેવી ગુજરાત યુનિવર્સિટીની

ભવ્ય ઇમારત ખડી થાય એવી શુભ વાંચના સહ અમે એ નવસાહસના ઉત્પાદકોને પુનઃ અભિનંદન આપીએ છીએ.

* *

વાણી અને વિચારસ્વાતંત્ર્ય

ગયા માસમાં આંધ્ર પ્રાંતના કેટાપદ્મમાં વાણી અને વિચારસ્વાતંત્ર્ય પર ભયંકર અત્યાચાર કરતું મદ્રાસ સરકારનું પગલું, અને તે પણ નવા બંધારણ હેઠળ, પૂતળા પ્રધાનોના અમલ હેઠળ, નવાબધારણથી આ દેશમાં જેમને નવયુગના પ્રારંભની ઝાંખી થવા માંડી હતી એમની આંખના પડળો ખોલવા માટે પૂરતું છે. આંધ્ર પ્રાંતમાં કેટલાક ઉત્સાહી યુવાન કાર્યકર્તાઓએ, ત્યાંના સમાજવાદ પક્ષ અને યુવક મંડળના આશ્રય હેઠળ ઉનાળાની રમતમાં એક ગ્રીષ્મશાળા યોજી ત્યાં રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે પ્રબંધ કર્યો હતો. સામાન્ય રીતે આ પ્રવૃત્તિ સામે કાર્ધને કંઈ જ વાંધો ન હોવો જોઈએ. દિંદનાં ઘણાંખરાં વિદ્યાપીઠોમાં આ વિષયોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અપાય છે. છતાં આ ગ્રીષ્મશાળાની યોજના કરનારાઓનો યુનો માત્ર એ હતો કે એ પોતાને સમાજવાદીઓ તરીકે ઓળખાવતા હતા. પ્રગતના પ્રત્યેક કૃત્યમાં 'રાજદ્રોહ' નિહાળતી નોકરશાહીને આ પ્રવૃત્તિમાં પણ રાજદ્રોહની ગંધ આવી. અને સરકાર પ્રત્યેક પગલું કેવળ જાહેર સુલેહશાંતિની ઇચ્છાથી જ ભરે છે એટલે આંત્રી ગ્રીષ્મશાળાના પ્રયોજકોને જાહેર સુલેહશાંતિનો ભંગ ન થાય એટલા માટે એમની એ પ્રવૃત્તિ સામે મનાઈ હુકમ મળ્યો. કાયદો અને વ્યવસ્થાના નામે નોકરશાહીને આ દેશમાં અનેક મનસ્વી અને અવિચારી કૃત્યો કરવાની સ્વચ્છંદતા મળી છે એનું આ એક દર્શાવ છે.

આ મનાઈ હુકમને એ માની યુવાનોએ પોતાના વાણી-વિચાર સ્વાતંત્ર્ય પર ત્રાપ અને પોતાના સ્વમાનને પડકારૂં પગથો; અને એનો

વાળખી ઉત્તર એક જ હોઈ શકે—એ હુકમનો સાદર ભગ “નવયુગની ઊપા પ્રગટી છે, લાઠીયુગ વહી ગયો છે” એમ માનનાગઓએ પુન તે દિવસે લાઠીના દર્શન કર્યા, એ યુવકો ઉપર લાઠીની ઝડીઓ વરસી

દેશમાં આદ્ર સરકારના આ કૃત્ય સામે પ્રચલ પોકાર બહોળો મહાસભાની પ્રાતિક સમિતિએ આ બનાવની તપાસ કરવા કમિટી નીમી નિવેદન કર્યું સરકારે અને પ્રજાના નાપમ્યે એમોક વિરુદ્ધ નિવેદનો કર્યા એ સર્વમાં ગહી ગહીને લાખા વખતે એ પ્રાતની સરકારે જે નિવેદન હમણા કર્યું છે એમાં તો નોકરશાહીની કેવળ નફટાર્થના જ દર્શન થાય છે આ બનાવ આપણને એક વાતનું સ્પષ્ટ ભાન કરાવે છે કે નના બધાગણ હેઠળ મહાસભાનત્ર થશે તો પ્રધાન્ય અહીંતહીં થોડા લાલો પ્રજાને મળે એ વાત જુદી, પરંતુ બધા સુધી “સનદી નોકરીનું પોલાદી એટલું” જે છે તે મેરો ત્યાસુધી આવા અત્યાચારો સાવ અમલનિત નથી બનવાના, અને નવા બધારણમાં એ “પોલાદી મોખાને” અભયદાન મળ્યું છે

આપણને વિશેષ ખેદ તો એટલા માટે થાય છે કે આ કૃત્ય ‘પૂતળા પ્રધાનમંડળ’ના અમલ હેઠળ કરવામાં આવ્યું છે સરકારે એના પ્રથમ નિવેદનમાં એ ગ્રીષ્મશાળાને શા માટે જાહેર સ્વલેદશાતિને ભયકાર ગણવામાં આવી એ જાહેર કર્યું નહોતું આમાન્ય રીતે એમ માની શકાય કે આ માન્યતા માટે મરકાગનો આધાર પોલિમતા રિપોર્ટ હોય છે અને આ દેશમાં પોલિસના નિવેદનો કેવા અનિશ્ચયનીય હોય છે એ જાહેર વાત છે પદર દિવસ ઉપર આ ગ્રીષ્મશાળા ચલાવવામાં આવી હતી એ શાળામાં અર્થશાસ્ત્ર કે ગણકાગણનું જે શાસ્ત્રીય ઉચ્ચ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હોય તે મર્મજ્વાને આ પોલિમ ખાતમીદારોનું ગળું ખરું” એ પદર દિવસમાં કયા વિશ્લવની તૈયારીઓ સરકારની

નજરે દેખાઈ કે જેને કારણે ખીર્ણ વિઘાપીદોને જે પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાની સ્વતંત્રતા હોય છે તે આપવા આ ગ્રીષ્મશાળાને મનાઈ કરવામાં આવે ? સરકારણ અને અર્થશાસ્ત્રનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હિંદી યુવાનો માટે હાનિકારક લેખાતુ હોય તો આપણી ધણીખરી યુનિવર્સિટીઓને તાળા દેવા પડે !

કોટાપટ્ટમના આ ‘બીપણ અત્યાચાર’નો બચાવ કરતા મદ્રાસ મરકારના એક તામ નિવેદનમાં તો જુદીને તાળા દેવા જેવી હામ્યા-સ્પદ વાત કરવામાં આવી છે એ શાળાના પ્રયોજકો સામે એક આક્ષેપ એ કરવામાં આવ્યો છે કે “લરકરી તાલીમ” ખુલ્લી રીતે આપવા ઉપરાંત ખાનગી રીતે ‘બોમ્બ બનાવવાનું અર્થે યુનાનોને નિશાનબાજીનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું ‘લરકરી તાલીમ’ માટે કાયદામાં કયાય પણ મનાઈ નથી અને ગદ્ડો ફોડતા શીખવવાના આક્ષેપ સમઘમાં એટલું જ કહી શકાય કે કોટાપટ્ટમની પ્રજાએ ક્યારેય બદ્દમના અવાજને સાલભ્યા નથી લાગતા ! એ પ્રયોગો યુનાનો વિના અવાજે તો ન કરતા હોય”ને ? અને જે ‘નિશાનબાજી’ના પુસ્તકિયા જ્ઞાનનો આ આક્ષેપમાં ઉલ્લેખ થયો હોય તો એ વિધેય ઉપર આજે અમખ્ય પુસ્તકો મળે છે એ પુસ્તકો સગદારે હજી જપ્ત કર્યા નથી ! સરકારના નિવેદનમાં આ મિથ્યા આક્ષેપો સિવાય જે લાઠીચાર્જ ધણાએ નજરે જોયો છે તે બન્યો જ ન હોય એવા પ્રકારનો ઉદારીનતાનું પ્રદર્શન કરનારું છે આ જોતા એ આક્ષેપો કોઈને પણ ગળે શી રીતે જતરી શકે ? જે સગદાર પાસે આ આક્ષેપો પુરનાર કરનારા મગીન પુગવા જ હોય તો એણે કાયદાની અદાલત માગફત એ મિદ્દ કરી દેવાની તત્પરતા દેખાવી રવી ત્યા સુધી આદ્ર સમાજનાદી દળના યુવકો આ ગભીર આક્ષેપોથી વચિત અને નિર્દોષ છે એમ પ્રજા અનુસમ માને અને સરકારના આ કૃત્યને

પ્રગતના વાણી અને વિચારસ્વાતંત્ર્ય પર બીપણુ અત્યાચાર લેખાને એ સામે પોતાનો વિરોધ ચાલુ રાખે એ સ્વાભાવિક છે.

* *

હોદ્દાસ્વીકાર

આપણા દેશમાં કોઈ પણ પ્રાંતે છેલ્લા ૭ માસમાં પ્રગતમાનસનું આટલું મથન કર્યું હોય તો તે હોદ્દાસ્વીકારનો પ્રશ્ન છે. જ્યારથી મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારાઓનો અંત આણી તેની જગ્યાએ ૧૯૩૭ના હિંદ રાજ્યબંધારણના કાયદાએ સ્થાન લીધું ત્યારથી એ નવા બંધારણને દેશે એકે અવાજે અસ્વીકૃત જાહેર કર્યું છે. માત્ર કેટલાક વિનીત નેતાઓ એની અનેક ત્રુટિઓ છતાં એનો અમલ કરવાની તત્પરતા દેખાડતા હતા, ત્યારે મહાસભાએ એકધારે એને ન સ્વીકારવાનો અને એનો અંત આણવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો. નવા બંધારણમાં પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા મળી હોવાનું ધણા માને છે, એ બંધારણ હેઠળ પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં બહુ-મતિવાળા પક્ષને પોતાનું પ્રધાનમંડળ બનાવવાનો અધિકાર છે, એ વાત પણ સાચી પરંતુ એ અધિકારો બહુ પરિમિત છે એ સર્વે કોઈ જાણે છે. મહાસભાએ નવા બંધારણ હેઠળ જનનારી પ્રાંતિક ધારાસભાની ચૂંટણીમાં ભાગ લઈ એ રાજસભાઓ કબજે કરવાની પ્રગતને હાકલ દીધી તે વેળા એ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે એ સભાને કબજે લઈ નવા બંધારણના તે દ્વારા 'ભુક્કા' કરવાનો મહાસભાનો નિર્ધાર છે. પાછળથી એક પક્ષને પ્રાંતિક સરકાર હેઠળ હોદ્દાસ્વીકારની જરૂરિયાત દેખાઈ. આ પ્રશ્ન પર દેશમાં ખૂબ જ ચર્ચા મળી: 'હોદ્દાસ્વીકાર' એ વસ્તુતઃ નવા બંધારણનો અપરોક્ષ સ્વીકાર હતો એવું માનનાર મહાસભાનો એક પક્ષ હતો. એને એમ લાગતું હતું કે આ રીતે જ બંધારણને સોંવ અસ્વીકૃત ગણી મહાસભાએ વખોડ્યું હતું એટલું જ નહિ પરંતુ જેનો અંત

લાવવાનો એનો નિર્ધાર હતો એ બંધારણનો અમલ કરવાની એણે હોદ્દાસ્વીકારમાં સમાર્પ છે અને પ્રગતના વિપ્લવી માનસનો હોદ્દા-સ્વીકારની એ એણેથી વિધ્વંસ થશે. છતાં ઘણી જ કુશળતાથી ચૂંટણીઓ પૂરી થઈ ત્યાં સુધી એ પ્રશ્નને મહાસભાના ધુરા-ધારીઓએ ઉઠાડ્યો. પ્રગતે ચૂંટણીમાં વિજય મેળવી મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રગત પર એના કાબૂનો અચૂક પુરાવો આપ્યો. ચૂંટણી પૂરી થઈ કે તરત હોદ્દાસ્વીકારના પ્રશ્ને પુનઃ ગંભીર સ્વરૂપ લીધું. જવાહરલાલજી અને એમના વિચાર-રતો અન્ય મહાસભાવાદીઓએ એનો અવિરંત વિરોધ કર્યો. ખીજી બાજુએ ૧૯૨૩-૨૪ના કટ્ટર નાફેરવાદી નેતાઓ રાગજી અને સરદાર પીનશરતી સ્વીકારના પક્ષમાં દેખાયા. પ્રગતે મૂંઝવણ થઈ. ફૈઝપુરની મહાસભામાં ગાંધીજીએ એનો વિલક્ષણ તોડ કાઢ્યો. નવા બંધારણમાં જે સલામતીઓ રાખવામાં આવી છે અને એના રક્ષણ માટે ગવર્નરને જે નિરંકુશ સત્તા આપવામાં આવેલ છે એનો ઉપયોગ ગવર્નરે કરવાના હોય તો હોદ્દા સ્વીકાર-નો કંઈ અર્થ નથી એ મુદ્દા ઉપર ફૈઝપુર કોંગ્રેસે ઠરાવ કર્યો કે ગવર્નરે એવી ખાતરી આપે કે એમને અપાયેલી એ સત્તાનો એ ઉપયોગ ન કરે-બંધારણની હદમાં રહીને પ્રધાનમંડળો કામ કરે ત્યાં સુધી-તો હોદ્દાસ્વીકાર સામે વાંધો ન હોવો જોઈએ. આ માગણીમાં બહુ મુદ્દા નહોતા એમ એમને લાગે છે. બંધારણની હદ દોરવાનું કામ ગવર્નરેનું હતું અને આપણે જેને બંધારણની હદ માનત તેને ગવર્નર બંધારણ વિરોધી કૃત્ય ગણત તો એમાં ડખલ કરવાની એની સત્તા કાયદામાં મોલુદ હતી જ. સરકારે આ જાતની બાંધધરી આપવા સામે વાસ્તવિક રીતે વાંધો લેવો નહોતો. જોઈતો. છતાં સરકારને પ્રતિષ્ઠા આડે આવી. અને બ્રિટીશ સરકાર હિંદમાં હંમેશાં એ પ્રતિષ્ઠા ઉપર તો જીવી છે. એણે એ બોળાધરી આપવા ના પાડી અને

કાયદામાં અપાયેલી મત્તાના આધારે પૂતળાં પ્રધાનમંડળો ઘીલા કરી મરકાવું ગાડુ ગંગાવે રાખ્યું. છતાં એની મૂંઝવણ ઓછી નહોતી એ મિદ્ધ વાત છે. આ મતભેદના પરિણામે ફેશમાં કેકડુ આબાદ ગુંચવાયુ અને એમાંથી માર્ગ કાઢવાના ઉભય પક્ષોએ પ્રયાસો કર્યા. બન્ને બાજુએ દિનપ્રતિદિન નિવેદનો બહાર પડવા લાગ્યા. દિંદી વજરે એક કચ્છાં અનેક વખત પોતાના ભાષણોમાં એકગર કર્યો કે “ગવર્નરને પોતાની મત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો ઇરાદો હતો જ નહિ.” આખરે વાર્ષિકરોએ લડન અને મીમલા વચ્ચેની લાખી વાટાઘાટ પછી એક નિવેદન બહાર પાડ્યું આ નિવેદનમાં ‘મનામળા’, ‘વિનતી’ અને ‘ધમધી’ મર્વ કર્મ હતું પછી વર્ધામાં એ નિવેદનનો વિચાર કરવા મળેલી મહામભાની કાર્યવાહી સમિતીએ અખિય દિંદ મહામભા મમિતીની અંતિમ સંમતિની આવશ્યકતા જોયા વિના-હોદ્દાસ્તીકારનો ફગાર કર્યો મામાન્ય પ્રગતે ઉચ્ચ રાજકાચુની મમગ્ર ન હોય એ સ્વીકારીએ, છતાં એનો માદી જુદિ એ જરૂર પૂછી શકે કે લોડ એટવાડના ભાષણોમાં કે વાર્ષિકગવના નિવેદનમાં એ મહામભિતએ પ્રગતે જોઈતી આદેધરી ક્યાં લાખી કે જે પ્રશ્ન માટે છ છ મામ પ્રગતના માનમને આટઆટલું ડોહજ્યુ તે પ્રગતો ઉકેલ જોઈતી આદેધરી મેળવ્યા વિના આ રીતે સ્વીકારી લીવો? રાજકારણ એ ચોપાટખાજી ભડે હોય, એમાં નીતિફેરને ગ્યાન હોય એ સ્વીકારીએ પરંતુ દેશની-મહામભાની પ્રતિષ્ઠા એ મર્વથી પર વરતુ ગણાવી જોઈએ. મહામભા પોતાના પ્રવત્તોમાં વત મેળવે અને એનો ખજ અણુનમ ફરકતો રહે એ અમારી તીવ વાચના છે, છતાં અમને લાગે છે કે હોદ્દાસ્તીકાગના ફરાવ માથે મહામભાનો ખજ અણુનમ ફરકતો રાખ્યાની વાતો ચાનગત છે. મહામભા અને રાખજ એ વાત કરે એટલે એ સ્વીકારીએ, છતાં જોડે જોડે એમ થવા કરે છે કે “માગેલી આદેધરી

ન આપાના મરકાગના ફગાર છતાં” હોદ્દાસ્તીકાર જરૂર એ અમગત વાત છે. રાજકીય જીવનમાં આવી અનેક અમગતતાઓ સ્વીકારવી પડે છે એ અમને જાણ છે, અને મહામભાનો હોદ્દાસ્તીકારનો ફરાવ એ દષ્ટિએ ભડે કમ્ય હોય, પરંતુ આપણે એ અવશ્ય ન કહી શકીએ, કે મહામભાનો ખજ અણુનમ ગણો છે. નવા બધારણની અનેક ત્રુટિઓને કારણે પ્રગતીય પ્રધાનમંડળો દિંદને જે ગ્વરાજ હામય કરવું છે તે કરવામાં કેટલી મફળતા મેળવશે એ આજે તો રાજરૂપ છે. એક વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે મહામભા લાહોર અને કલકત્તાના મપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના ફરાવોને લાલ તુરત બૂલી ગઈ છે બીજા કાર્મ પણ પક્ષના પ્રધાનો કરતાં મહામભાના પ્રધાનો અવશ્ય પ્રગતલાલનાં અનેક કાર્યો કરી ગકશે એ નિર્વિવાદ છે, પણ આપણે એ ન બૂલીએ કે આપણુ ખ્યે એ “તાત્કાલિક લાભો” નથી પરંતુ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે. આખરે તો આ બધારણનો સ્વીકાર કરી એનો અમય કરવાને બદલે એનો અત આણી એને રથાને આપણા ખ્યેવને બધમેમતુ વધારે માનું બધારણ મેળવવાના પ્રવત્તથી દેશને વિગેય લાલ છે. છતાં મહામભા મમિતિને એમ લાગ્યું હોય કે હોદ્દાસ્તીકારથી આ બધારણનો જલદી અંત આણવા એ મફળ મમે તો અમે એ શુભ દિનની રાહ જોઈશું

વર્ધા કમિટીના નિર્ણય મમથે બોલનાં રાષ્ટ્રપતિએ એક ન કળાય એવી વાત કરી છે એ અમને ખૂબ છે. બીજા કાર્મએ “રાગ કદી ખોડું કરતો જ નથી તે જ પ્રમાણે વર્ધા કમિટી “કર્મ ખોડું ન કરે” એવી અમગત વાત કરી હોત તો અમને આટલું આશ્ચર્ય ન થાત; પણ રાગશાહી પ્રધાના કદા વિરોધો પડિનજને મોએ આ વાત આશ્ચર્ય ઉપગતવે છે. પંડિનજ ‘રાગ’ના આ દૈવી હક્કોનો સ્વીકાર કરતા ક્યારથી થયા એ મમજતુ મુરેક છે. અને “રાગ કદી કાર્મ ખોડું કરે જ નહિ” એ

માનનારાઓએ પણ એ દલીલ કરવી ન ઘટે કે “વર્કીંગ કમિટી ક્યારેય ખૂલ ન જ કરે !” પરંતુ મોટા માણસો જ્યારે એક વાત કરે છે ત્યારે જનતાને એમના પ્રતિ માનને કારણે એ સહજ સ્વીકારી લેવી પડે છે.

હોદ્દાસ્વીકાર સાથે અન્ય એક અસંગત વાત આપણે સ્વીકારવી પડશે તે રાજ્ય તરફ વફાદારીના “સોગદ”ની છે ધારાસભામાં મહાસભાના સભ્યોએ પણ વફાદારીના સોગદ લેવા પડશે. આ સોગદ કોઈ રીતે મહાસભાના ધ્યેય સાથે સંગત તો નથી જ. મહાત્માજીએ ‘હરિજન’માં “સોગદ”નો જે અર્થ કર્યો છે તે કોઈનેએ ગળે જિતરવો મુશ્કેલ છે, નિદાન અમારે ગળે તો નથી જ જીતર્યો. એ સોગદના પાલન કરતાં ઉલ્લંઘનના અનેક પ્રસંગો મહાસભાવાદીઓને અનુભવવા પડશે એવા અમને લાય છે. એમાં હિંસા અહિંસાના કીણા પ્રશ્નો અસ્થાને છે; સોગદનું પાલન એ જો અંતરેનો પ્રશ્ન હોય તો એનું ઉલ્લંઘન કરવા કરતાં મહાસભાવાદી એ ન લે એમાં જ શોભા છે; બાકી એને રાજકીય જીવનની અનેક અસંગતતાઓમાંની એક તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો એ જુદી વાત છે. અમને તો લાગે છે કે કોઈ પણ મહાસભાવાદી લવલેશ હૃદયસંકોચ વિના તો એ ન જ લઈ શકે અને છતાં પણ, હોદ્દાસ્વીકાર પછી અનિવાર્ય અનિષ્ટ તરીકે એ લેવાશે.

મહાસભાને એના આ નવા પ્રયોગમાં અમે અંતઃકરણપૂર્વક સંદેહતા ધ્રુષ્ટીએ છીએ કારણકે મહાસભાવાદી તરીકે અમે એટલું તો માનીએ જ છીએ કે ગમે તે થાય તો પણ મહાસભા દેશહિતને કદી દગો તો ન જ દે અને જ્યારે પણ એને દેશહિત રૂંધાતું લાગશે તે જ પળે એ હોદ્દા કે સત્તાના મોહ વિના સર્વ કંઈને ઠોકરે મારી દેશહિતના કાર્યમાં ખડી રહેવા તત્પર હશે.

રં. મ. ડા.

* *

તંત્રીપદથી નિવૃત્તિ

આ અંકથી હું ‘પ્રસ્થાન’ ના તંત્રીપદથી નિવૃત્ત થાઉં છું. આ સમયે મારે મુખ્યત્વે ‘પ્રસ્થાન’ના વાયકવર્ગને અને લેખકવર્ગને આભાર માનવાનો છે. ‘પ્રસ્થાન’ના સમસ્ત વાયકવર્ગ અને ખોસ કરીને યુવાન વાયકવર્ગે ‘પ્રસ્થાન’ તરફ જે મમતા અને સહભાવ જતાવેલો છે તે મને મારા જીવનમાં અને તંત્રીની કારકિર્દીમાં રસપ્રેરક અને ઉત્સાહ પૂરક નીવડ્યાં છે. એટલો જ રસપ્રેરક અને ઉત્સાહપૂરક અનેક લેખકોનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સમાગમ મને નીવડ્યો છે. ‘પ્રસ્થાન’ હજી કંઈ ઉંમરમાં મોટું ન ગણાય. પણ આટલા ટૂંકા સમયમાં મને અનેક લેખકોનો પરિચય થયો છે આપણા દેશની રાજકીય સામાજિક પરિસ્થિતિ તથા રસ, રુચિ અને વિચાર એ સર્વમાં નાનાંમોટાં પરિવર્તનોના સમયમાં ‘પ્રસ્થાન’ જીવન શરૂ કર્યું છે અને અત્યાર સુધી શુભરૂ છે. તે દરમિયાન અનેક લેખકો બીજાં કામો આવી પડવાથી ‘પ્રસ્થાન’માં લોખંડા કાળ સુધી લેખો આપી શક્યા નથી, અનેક લેખકોએ લેખન સિવાયની કોઈ બીજી પ્રવૃત્તિ સ્વીકાર્યાથી લેખનકાર્ય ગોણું કર્યું છે, ઘણા લેખકો જુદા પ્રકારનું લેખનકાર્ય સ્વીકાર્યાથી ‘પ્રસ્થાન’માં લેખો આપી શક્યા નથી; એમ અનેક કારણોથી વારંવાર ‘પ્રસ્થાન’ના અમુક લેખકો બધ ચલા છે, પણ એ બધાનો મમતાભર્યો સહભાવ હમેશાં કાયમ રહ્યો છે. એ પ્રમાણે અમુક લેખકો ગયા તો બીજા આવ્યા પણ છે, અને બધા લેખકોએ વિચાર વિવેક અને રુચિનું સારું ધોરણ કાયમ રાખ્યું છે. ‘પ્રસ્થાન’ એક તરફથી નવી કલા-સર્જનની કૃતિઓનું વાહન છે, તો બીજી તરફથી એ વિચાર, ચર્ચા અને વિવેચનનું માસિક છે. એનો તેમ બધી વિવેચનામાં આપણા વાસ્તવિક જગતને, આપણી સ્થિતિને લક્ષમાં રાખવાનો છે અને એ તેમ જ આણુવામાં લેખકવર્ગને

મહકાર આવેયો છે, તે જોતા મને ધણો જ
મંતોય થાય છે

માગ જવાથી પરિસ્થિતિમાં ફેરો ફેર થવાનો
નથી એમ કહેવાનો હું અહીં મારી ફરજ મમજુ
હુ 'પ્રસ્થાન'ની નીતિમાં ફેરો ફેર થવાનો
નથી 'પ્રસ્થાન'નો લેખકવર્ગ એનો, એ જ
ગહેવાનો છે તેમ 'પ્રસ્થાન' માથેનો એક
લેખક તરીકેનો મારા મમજુ કાયમ રહેવાનો
છે. એટલું જ નહિ, પણ અત્યાગ સુધી એક
તરી તરીકે, લેખક તરીકે કે અધ્યાપક તરીકે
જે જે લેખકમિત્રોના સંમધમાં આવેયો છું
જે મમજને અત્યાગ સુધીની મારી પ્રતિષ્ઠાનો
એક મોટો લાભ હું ગણતો આવ્યો છું, તે મમ
જને આ તરીકેની નિવૃત્તિથી કે અમર થવાની
જરૂર નથી ખરું તો આ નિવૃત્તિ મહત્તરનો
ખનાર છે જ નહિ. આ પ્રમુખે આટલું લખ્યું
છું તે પણ એટલા જ માટે કે અત્યાગ સુધીના
લેખક-વાચકવર્ગના મીઠા અનુભવોની નોંધ
લેવાની આ એક વિશ્વ તક છે અને બીજું
એ જ રસ હું કરના માટે કે આથી લેખકમજુઓ

માથેનો મારો મમજ હું જરા પણ શિથિલ
કરના માગતો નથી અને આ વિશ્વાસથી એઓ
પણ શિથિલ ન કરે એની હમ્દના પ્રદર્શન કરું છું
રામનારાયણ વિ પાઠક

* *

સંચાલકનું નિવેદન

'પ્રસ્થાન' જેના, મમાજના અનેક વર્ગના
હાયમાં જતા મામિકના મચાલકપદનો સ્વીકાર
કરવો એ મારે માટે એક સાહમ છે એ હું
જાણું છું, અને માટે જ એટલો ખુલાસો કરવો
આવશ્યક ગણું છું કે અત્યાગ સુધીના 'પ્રસ્થાન'
નો એક મુખ્ય વર્ગ, ક્ષિત્તી વર્ગ અને
મિત્રવર્ગ અસ્તિત્વમાં આવેયો છે તેમના આશી-
ર્વાદ, શુભેચ્છા અને મહકાર કાયમ રહેવાના છે
એના આશ્વાસનથી જ આ જવામજારી હું માથે
લઉં છું 'પ્રસ્થાન'નો વાચકવર્ગ પણ એજ
આશ્વાસનથી 'પ્રસ્થાન' તરફનો પોતાનો
મદ્દમાન અને મમત્વ ચાલુ રાખશે એવી હું
આશા ગણું છું

રણછોડાજી કે. મિસ્ત્રી

રોજનીશી

મે - ૧૯૩૭

- તા. ૨૫ લાહનમા સાચી પરિવહ બરાઈ બધાણ, નાણું અને સરખાણના પ્રશ્નો માટે કમિટીઓ નીમાઈ, રશિયાના ૧૧ રેલવે અધિકારીઓને, નવસૂતી ટાંગીના સભ્ય હોવાની શંકા પડતા, ફાર્સીને માથે લટકાવ્યા
- તા. ૨૬ ઇનિયમ રાષ્ટ્રસંઘમા સભ્ય તરીકે દાખલ થયું, આઘાત્તવીકારના પ્રશ્ન અંગે ભૂખી થયેલી મહાગાઈને લીધે હિંદના વાઈસરોય રાજનામું આપશે એવી અગવા ફેવાયાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.
- તા. ૨૭ એક વખતના ચિટનના વડાપ્રધાન અને હાલના ચિટનના પ્રધાનમંડળના સભ્ય મિ. રામસે મેકડોનાલ્ડે પોતાના સભ્યપદનું રાજીનામું આપ્યું સ્પેનનું પાટનગર માદ્રિડ ખાતે કરવા ત્યાંના પ્રધાનમંડળે નિર્ણય કર્યો
- તા. ૨૮ ચિટનના વડાપ્રધાન મિ. બોલ્ડવિને પોતાના પદનું રાજીનામું આપ્યું મિ. નેવીલ ચેમ્બર્લેનને પ્રધાનમંડળ રચવા માટે રાજ્યે આમંત્રણ આપ્યું બેંગ્ગોરના ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સમાથી સર સી વી રામને પોતાનું ડિરેક્ટર તરીકેનું રાજીનામું આપ્યું
- તા. ૩૦ જર્મનીના 'ડયુશાયન્ડ' પરના બોમ્બમારને પરિણામે ગણીર મામલો ઠપો થયો જર્મન પ્રધાનમંડળની અગત્યની બેઠક મળી
- તા. ૩૧ જનરલ હથારીએ પોતાના પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું જાહેરનામું રાહજીનામું સમય રજૂ કર્યું; 'હિંદ અને તાજ્ગોશી' નામના અંગ્રેજીમાં માટે કલકત્તાના 'એડવાન્સ' પત્રના તત્ત્વી પર રાજદ્રોહનો આરોપ મુકાયો, મુખર્દીમા ગણીર કેમ્પી રમખાણ કરી નીકળ્યું, પૂનામા મહારાષ્ટ્ર સતસાનુ પરિવહ બરાઈ 'હરિજનો' હિંદુઓનો એક અને અવિભાજ્ય વિભાગ છે માટે સાનુસ તેઓ હરિજનોની સ્થિતિ સુધારવાના કાર્યમા મદદ કરવી જોઈએ' એવો ઠરાવ કરવામા આવ્યો

જુન ૧૯૩૭

- તા. ૧ રાજ્યદ્રારી ટ્રેડીઓને મુક્તિ નહિ મળ્યાથી કાકોરી કેસના એક કેદી શ્રી સચિન્દ્રનાથ બક્ષીએ ઉપવાસ રાત કર્યો
- તા. ૩ સ્પેનના મામલો અંગે લંડન, પેરિસ, બર્લિન અને રોમ વચ્ચે મહત્વની મત્રણા ચાલી, બધાનમા પ્રિન્સ મોનોયેએ નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું
- તા. ૪ માછ રાજ્ય એડવર્ડ આડમાના મિસિસ સિપ્સન સાથે ફ્રાન્સના એક ગામડામા લગ્ન થયા.
- તા. ૫ સ્પેનિશ બંડખાર નેતા જનરલ મોવાનુ અવસાન થયું, કલકત્તામા ખારવાઓની પરિવહ બરાઈ એક લાખ ખવાસીઓ બેકાર હોવાનો અદાજ નીકળ્યો.
- તા. ૬ નિઝામ સરકારે બહારથી આયાત થતા અનાજ ઉપર ૪૦ લેવાનો હુકમ કાઢ્યો
- તા. ૮ જુદાજુદા પ્રાંતોના—સમુક્ત પ્રાંત, મધ્યપ્રાંત, બિહાર, આસામ વગેરે—નવા નિમાયેલા નાણાખાતાના પ્રધાનેશી મુખ્યમા પરિવહ બરાઈ.

- તા. ૬ બ્રિટનની પાર્લામેન્ટમાં હોર્ડ એડવોકેટ મહાસભાના દોહારસ્વીકાર વિશે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૧૦ આંધ્રીય તીથલથી વર્ષા (ગેન પૂ) ગયા.
- તા. ૧૧ મહાસભા સાથે સહકાર કર્યા વિના મુસલમાનોનો ઉદ્ધાર નથી એવી મતલબનું સર વજીર હસને નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૧૪ તુર્કીના તારલુદાર કેમાલ આતાતુર્ક પોતાની સપત્ની માલમિલકત, જમીન, કારખાનાં વગેરે સર્વ ગણતરિય સંપત્તિ સરકારને સુપરન કરી.
- તા. ૧૬ 'વાવળા મુકામે યોગદા—માલદેશીયુદ્ધ એકત પરિષદ ભરાય; આમની સભામાં બ્રિટિશ પરદેશ મંત્રી મિ. ઈડને રોચનમાની બીનહરમાનગીરીની યોજના નિષ્ફળ નીવડી છે એવો એકરાર કર્યો.
- તા. ૧૭ 'ચૂંટણીમાં કિસ્તનો બચ કર્યા બદલ પાલનના વીર મહાસભાવાદીઓને મજબૂદમાંથી રદ કર્યા; 'એકદાસ્વીકાર અંગે ખાત્રી માગવાથી મેમ્બર પાલનને ખાસ હેતુ સરવાનો સમજ નથી માટે બીનગરને એકદા સ્વીકારવા નોંધ્યો' એવી મતલબનો કરાવ શ્રી. એમ. એન. રોયે યુક્ત પ્રાત સમિતિ ઉપર પ્રોફરયો.
- તા. ૧૮ અમૃતગરમાં ગીબ મુસ્લીમ સમજાવ; ઈસ્લાહના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક બર્ટ્રાન્ડ રોસ, મોર્નિંગ ટેન્સ વગેરેની મદદથી 'દિને અપાયેલું બધારલુ દોષિત છે' એમ જાહેર કરતું નિવેદન બહાર પડ્યાના સમાચાર બહાર આવ્યા.
- તા. ૧૯ ઈસ્લાહના એક મદાન નાટ્યકાર અને નવલકથાકાર સર જેમ્સ બેરીનું લંડનમાં અવસાન થયું. પૂનામાં જનનમુકે રાકરાચાર્ય કુર્નકોટીએ મુંબઈ ઇલાકા સમાર પરિષદની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી.
- તા. ૨૦ જનગત ક્રાંતિએ બિલબાઓ છાંયું, નામા પર્વતની ચડાઈ માટે ગયેલી જર્મન હુકમી નાશ પામી.
- તા. ૨૧ દિલ્લા વાન્સજેન બધારનીય મહાગઠ વિશે દિલ્લી પાલમેન્ટ એક સુદેગો બહાર પાડ્યો; શાન્મના વડાપ્રધાન મો. બડુમે મેનેટમાં મરકા પક્ષની દાર મવાથી રાજીનામું આપ્યું.
- તા. ૨૩ છટકી અને જર્મનીએ તરફના કમિટિમાંથી રાજીનામું આપ્યું.
- તા. ૨૪ સિલ્હના વડાપ્રધાન મિ. નેચીલ રોચરવેને આમની સભામાં નિવેદન બહાર પાડ્યું કે યુરોપની ગતિ ઉપર બધ જનમી રયો છે; જર્મનીયની મળ પામેલા અને પાછળથી છાંયે મુકાયેલા મહાસભાના મુખમિદ્દ બડખોર વિનાયક આવરકરનું પૂનાના નામરિએ જાહેર સ્વાગત કર્યું.
- તા. ૨૬ વેલ્લટ કમિટીનો વેલ્લેએને લગતી તપાસનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો.
- તા. ૨૬ શાન્સની નાતુ વિલ્લક પર્સિસિતિ ખૂબ જ કટોકટીમરી દોવાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા પરિણમે નવજાપ્તનની અમેરિકા અને ઇન્ડિયા સાથે મળ્યા; આતરરાષ્ટ્રીય પરિસિથિતિની મુખમિદ્દ માટે મદકાર આવવા પર્સિસિટ કચેરિટ નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૩૦ રૂનર મુસાવના જેનેર ખૂબ વરસાદ પડ્યો; યુરોપના પ્રવાસેથી પાગ દેલા શ્રી. બુલામાર્ક દેસાની મદામબાના એકરારીકાર અને ડાબી થયેલી મદાનક સુબયે નવેદાન: 'બિલોગના દરિયાકાંઠાથી પાળ ખાતરી નહિ આવવાનું પરિણામ જાણી છે.'; ડાબીમાં રાજીય અને મદામના વર્તનર વચ્ચે મળ્યા થઈ.

આષ્ટ [હાન નિષ્ક્રમ] તત્ત્વ
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨૪

જોડ : ૧૯૬૩

અંક ૨

૧	વિવિધતામાં એકતા	...	સ્તાત્રેય આનંદજી કાલે ૧૬૨	...	૧૦૫
૨	પ્રતિભા	...	ધૂમકેતુ	...	૧૦૬
૩	માનને આરે [કાવ્ય]	...	સ્વપ્રસ્થ	...	૧૧૫
૪	રેંકડીમાં [વાર્તા]	...	દિરેક્ટ	...	૧૧૬
૫	નવું બંધારણ અને હોદ્દાસ્વીકાર				
	પ્રત્યે હિંદી રાજદ્વારી પદોનાં વલણ	રામભાઈ પટેલ	...	...	૧૨૦
૬	રાજ્ય-ધ્વજ [કાવ્ય]	...	ઉમેશ કુવિ	...	૧૨૬
૭	મામાપિ પ્રત્યે	...	નરહરિ દા. પરીખ	...	૧૨૮
૮	બે દૃષ્ટિઓ	...	કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા	...	૧૩૪
૯	સૃષ્ટિના અમાપ્યમાં [કાવ્ય]	...	નટવગલાલ મો. ગાંધી	...	૧૪૧
૧૦	મોહન અને રાધા [વાર્તા]	...	ગમણનાથ પટેલ	...	૧૪૨
૧૧	તમાસા શા ? [કાવ્ય]	...	રાયદા	...	૧૫૦
૧૨	સંતતિનિયમન	...	આપાનાથ ગ. વેંઘ	...	૧૫૧
૧૩	સોનાનું ભવિષ્ય	...	અદ્રપ્રભાદ લ. દોરાનજી	...	૧૫૮
૧૪	વર્ષાને વધામણે [કાવ્ય]	...	રમણિક અગાવવાળા	...	૧૬૨
૧૫	જર્મની અને કઠાલી કંથે રસ્તે ?	...	વિજય મુ. વાસુ	...	૧૬૩
૧૬	ખરેલો તાંગ [કાવ્ય]	...	શિરીષ	...	૧૬૬
૧૭	માર્ટિનસ માર્કોની	...	યશવંત મુ. નાયક	...	૧૬૭
૧૮	હિંદી સંગીત-ધામવિકાસ	...	હરકાન્ત શુક્લ	...	૧૬૯
૧૯	ઇવનમાં સખે એકલો ! [કાવ્ય]	...	પુંડરીક	...	૧૭૮
૨૦	વેળૂડ રેલવે સમિતિ	...	કુંગરશી ધરમશી મંપટ	...	૧૭૯
૨૧	શબ્દચર્યા	...	કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા	...	૧૮૫
			રામનારાયણ ત્રિ. પાકક	...	૧૮૮
૨૨	ચર્યાપત્ર	...	કોકા દામેલકર	...	૧૯૧
			કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા	...	૧૯૨
૨૩	પુસ્તકપરિચય	...	ન. જ. ત્રિ.	...	૧૯૪
૨૪	નોંધ	...	રં. મ. કા.	...	૧૯૬
૨૫	રોજનીશી	...	...	...	૨૦૭

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૦ છૂટક અંક રૂ. ૮૦

પ્રકાશક રણજીડભાઈ કેમુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાવસી અગિયારી સામે ખમાસા યોગી : અમદાવાદ.
 મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી, ખી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.
 તા. ૨૬-૮-૭૭

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુસ્તક ૨૪

જેઠ . ૧૯૯૩

એક ૨

વિવિધતામાં એકતા

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ, કલેલકર

શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસું એ ત્રણે ઋતુઓનું હામ પરસ્પર વિરોધી જેવું લાગે છે, પણ એના જ સહકારથી વર્ષ સમૃદ્ધ થાય છે, સફળ થાય છે, અને ફૂંટાયેલું બને છે. આ જાતની વિવિધતા જો પ્રકૃતિમાં ન હોય તો વનસ્પતિસૃષ્ટિ પોતાની વૈભવ પ્રગટ જ કરી ન શકત, પ્રાણીસૃષ્ટિનો આટલો વિલાસ દૃષ્ટિગોચર ન થાત અને માનવ-સૃષ્ટિનો પુરુષાર્થ પણ આટલો રોમાંચક ન બની શકત. કુદરતમાં વિવિધતા એટલા માટે મફળ થઈ છે, કે ત્યાં વિવિધતાએ અંતર્ભૂત એકતાનો દ્રોહ નથી કર્યો. ભારતવર્ષમાં ભારત-ભાગ્ય વિધાતાએ આખી દુનિયાની વિવિધતા યત્નપૂર્વક એકત્ર કરી છે, અને એ વિવિધતામાં રહેલા એકત્યને આપણે સૂઝી ન જઈએ, એટલા માટે એકતાને વારેવારે સમન્વનનાર અને દિલમાં ઉતારનાર કેટલાય ધર્મો અહીં મોડક્યા છે; તો પણ આપણે ન તો વિવિધતા છોડી શકીએ છીએ, ન તો તેનો લાભ ઉઠાવી શકીએ છીએ.

ભારતવર્ષની ભાષાઓ જ બહુઓ. અહીં અનેક ભાષાઓ છે, તોપણ એ ભાષાઓમાં એક જબરદસ્ત એકત્યનું સૂત્ર ગુંથાયેલું છે ઉત્તર ભારતની આર્ય ભાષાઓ તો એકબીજાને મંજાતી જ આવે છે. જેને મરાઠી આવડે છે, તે ગુજરાતી અથવા બંગાળી મહેલાઈથી શીખી શકે છે. જેને બંગાળી આવડે છે, તે હિંદી કે પગખી એમને એમ જ સમજી શકે

છે. બધી ભાષાઓમાં વર્ણમાળા તો એક જ છે વિપિઓમાં પણ ઘણું મરખાપણું છે, અને જો ચાહે તો આખા ભારતવર્ષમાં આ બધી ભાષાઓ એક વિપિથી પોતાનું કામ ચલાવી શકે દક્ષિણની દ્રાવિડ ભાષાઓમાં પણ અંતર્ગત મામ્ય ધણું છે. કાનડી, તેલુગુ, તામિલ, મલયાલમ, તુલુદ વગેરે ભાષાઓમાં ખૂબ મામ્ય છે આથી કરીને એ ભાષાઓ એકબીજાના અભ્યાસથી ખૂબ મમૂદ્ થઈ શકે એમ છે

એવો વહેમ સુશિક્ષિતોમાં અતિશય ફેલાયેલો છે કે આર્ય ભાષાઓ અને દ્રાવિડ ભાષાઓ તદ્દન જુદી છે, પરંતુ ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં એક જ મંદકૃતિનો વિસ્તાર થયેલો હોવાને લીધે, એ બંને ભાષા-સમૂહોમાં પણ વાણુ સામ્ય છે શબ્દશાસ્ત્ર અને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રમાં મહેનત કરનારા ગણ્યાગાઠ્યા પડિતો આ સામ્ય જોઈને અત્યંત આનંદ પામે છે

ફારસી ભાષા તો આખરે પદ્દેશી ભાષા છે, એમાં અને ભારતીય ભાષાઓમાં મામ્ય કયાથી આવ્યું? આવી શકા ઘણા લોકો નિશ્ચયાત્મક રૂપમાં ઠરે છે, અને એક પ્રાચીનક આરોપ તરીકે કહે છે કે ન્યા લિપિ જ જુદી છે, ત્યાં એ-તા ચર્ધ જ શી રીતે શકે? તેઓ જૂઠી જાપ છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ અને દિશાઓ પરમપર વિરોધી છે, તોપણ એક બીજાની માથે જોડાયેલી છે દરેક લાકડીના બે છેડા પરમપર ભિન્ન બે દિશાઓ ખતાવે છે પરંતુ લાકડીના બે ટુકડા ઠરી નાખીએ તો પણ તેને અવગ નથી કરી શકાતા લાકડીના એ બંને નાના ટુકડાને પણ નવા બે છેડા હોય છે ફારસી ભાષા અને મસ્કૃત ભાષામાં કેટલું સામ્ય છે, એ વિદ્વાનોએ જોયેલું છે, પણ આમવર્ગને ખતાવેલું નથી

‘ અને યુરોપીય ભાષાઓ જે અહીં આવી છે તેમાં અને ભારતીય ભાષાઓમાં બિયકુપ સામ્ય નથી, એમ નહિ દલીલ શકાય યુરોપીય અને ભારતીય બંને ભાષા-કુટુંબોમાં વિચાર પદ્ધતિનું મામ્ય ધણું છે અને વિશ્લેષણાત્મક છે બંનેમાં મયોગ વિયોગ અને વિભક્તિનું સ્વરૂપ મરખુ છે અને બંને પ્રદેશના માહિત્યમાં ચિંતનગણિ તો મમાન જ છે એટલા માટે આપણે પરમપર એકબીજાના માહિત્યમાંથી પગિચિન આનંદ પામી શકીએ છીએ અને લાલ ઉઘાડી શકીએ છીએ યુરોપ શાસ્ત્રીય સાહિત્યમાં મમૂદ્ છે, તો ભારતવર્ષ જીવન-સાહિત્યમાં એટલું જ વિરચિત છે

ન્યા વિનિધતા છે, ત્યાં ઐક્ય પણ છે ફરક એટલો જ છે, કે ઐક્યના તરફો સુગૃહ, સૂક્ષ્મ અને બળવાન છે, અને બેદના તરફો નાના પગિવર્તનશીલ અને ગ્યાથી છે

જેને અંધકાર યુગ કહેવામાં આવે છે, તે સરકાર-યુગ હતો તે યુગમાં બંને વ્યક્તિઓ આપસમાં લડતી હોય, બંને યુવામી પ્રથા પ્રચલિત હોય પણ મંદકૃતિઓનો મર્ય નહોતો બધા સમાજોમાં મંદકૃતિની જ રૂપ હતી આદર્શોમાં બિલતા હતી, પણ પિંગેધ ન હતો, જ્યારથી જગત-આપી ‘વ્યાપાર’ની અભિવાધા પધી, ત્યાગથી મનુષ્ય-મમાજમાં મારકૃતિ-ખતાની પ્રતિષ્ઠા ધરી ગઈ આગિન અને મજાગાની મબ્યતા અપ્રતિષ્ઠિત મની ગઈ, અને હોશિયારી ચાનાકી અને દૂરદર્શી સ્વાર્થની પપડી વાગવા લાગી જેને પાશ્ચાત્ય મબ્યતાનો યુગ કહેવામાં આવે છે, તે ખરું જોતા માનવી મબ્યતાના હુમલો કાળ છે આ દિવસોમાં

સામાન્ય મનુષ્ય જાગ્રત તો થયો. પણ જાગ્રત થતાં જ તેને વસ્તુત્તિની દીક્ષા મળી. હવે એની પરિસીમા વર્ગવિગ્રહ દ્વારા ચર્ચ રહી છે.

એકાંગી વિકાસનું ફળ બહુ રોચક અને પ્રભાવશાળી લાગે છે. અધર્મથી ખૂબ જલદી ઉત્તતિ થાય છે. દુર્યોધન અને શકુનિની આગળ ધર્મરાજ દુર્યોધન અને બેવકૂફ જેવો દેખાય છે, પણ એ શક્તિ, એ શ્રેષ્ઠતા, અલ્પજીવી અને આત્મધાતક હોય છે. એકાંગી વિકાસ એક તરફથી સગવડો પેદા કરે છે, તો બીજી તરફથી તેના કરતાં વધારે અગવડો ઊભી કરે છે. જગતનો અનુભવ એવો જ છે કે એકાંગી વિકાસ ભિન્ન પ્રકારના વિકાસને પોતાની તરફ ખેંચી લાવે છે અને વિરોધી વિગ્રહ દ્વારા સ્થાયી સમન્વય ઊભો કરે છે. પ્રકૃતિની એ જ રીત છે.

પણ મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા એમાં રહેલી છે કે પ્રકૃતિની આ ખર્ચાળ રીતને સમજી લઈ એના દોષોને દૂર કરે. ચૂંટણીદ્વારા માયાની ગણતરી કરી, માયાં ભાંગવાની પ્રયાં માણસે દૂર કરી દીધી, એ રીતે એકાંગી વિકાસને કારણે જે વિરોધ અને વિગ્રહ પેદા થાય છે, તેને પહેલેથી જ ઝાળખી લઈ વિગ્રહશૂન્ય સમન્વયને માણસ સાધી લે. કુદરતમાં વિગ્રહ અને સહકાર બંનેને સ્થાન છે. માનવસંસ્કૃતિમાં વિગ્રહનું તત્ત્વ ઉત્તરોત્તર ઘટતું જતું જોઈએ, અને સમજૂતી (Mutual adjustment) સહકાર અને સમન્વયનું તત્ત્વ વધતું જતું જોઈએ.

ગ્રીસ દેશે શરીરસંપત્તિને સારી પેઠે વધારી; આરોગ્ય, બળ અને સૌંદર્યની ઠીકઠીક ઉપાસના કરી, સાથે સાથે તર્કશક્તિ તથા કલ્પના શક્તિની કસરત પણ કેઈ ઝોઘી ન કરી; પણ એ સંસ્કૃતિ એકાંગી જ રહી. સ્ત્રીજાતિનો વિકાસ તે લોકો ન કરી શક્યા. ગ્રીસ-સંસ્કૃતિ ગુલામી પ્રથાની ખુનિયાદ ઉપર ખડી હોવાને કારણે હેડી પડી.

રોમન સંસ્કૃતિએ વ્યવસ્થાશક્તિ અને વિગ્રહશક્તિનું વિશેષ અનુશીલન કર્યું. ત્યાંસુધી એમાં સાદાઈ, સંયમ અને ધર્મ કાયમ રહ્યા, ત્યાંસુધી તેનું સામર્થ્ય વંધતું. ગ્રેયું. રોમની સંસ્કૃતિમાં પણ જીયનીયનો ભાવ પહેલેથી જ હતો અને આખર સુધી તે એ લોકોમાં એક કે બીજે રૂપે રહ્યો.

મિસર દેશમાં ઉલ્લોગિતા ખૂબ વધી, પણ મનુષ્યજીવનનું ગૌરવ ત્યાં સિદ્ધ ન થયું. માનવી-ગૌરવને શોભા દેનારી સંસ્કૃતિને તો દુનિયાના પ્રધાન ધર્મોએ જ પેદા કરી છે. એ ધર્મોમાં પરસ્પર અજ્ઞાન ઘણું રહ્યું. સંકુચિતતાને કારણે પરસ્પર પરિચય ન થઈ શક્યો. પરિણામે ધર્મોમાં વિગ્રહ શરૂ થયો. ધર્મનું સ્વરૂપ જ વિગ્રહ વિરોધી હોવું જોઈએ, અને હોય છે. ધર્મ, વિરોધ મટાડવાને માટે અને સહિષ્ણુતા, સહકાર, બંધુત્વ અને આત્મીયતા વધારવાને માટે છે. પણ લોકોમાં ધર્મ-પરિચયના કરતાં અભિમાન વધ્યું, અને તેમણે ધર્મને નામે અધાર્મિક આચરણ કર્યું.

વર્ષો સુધી એકચોગ સાથે લગાઈ કર્યા પછી આ ધર્મોને એક બીજાનો પરિચય થયો, અને ધર્મોમાં બંધુત્વ ઉત્પન્ન થવાની અનુકૂળતા દેખાવા લાગી. પરંતુ આ ધાર્મિક પરિચયની સાથે સાથે સ્વાર્થ વધ્યો, વેપારનો શોખ વધ્યો, અને ફરી સંસ્કૃતિ હેડી પડી.

ત્યારથી દુનિયાભરમાં શાસ્ત્ર અને સદાચારની સસ્કૃતિને સ્થાને બુદ્ધિ, હિંમત અને કરામતની સસ્કૃતિની પ્રતિષ્ઠા થવા લાગી છે. ઐટલાંટિક મહાસાગરને કિનારે રહેવાવાળાં રાષ્ટ્રોએ પોતાના પૂર્વજોની આશ્રિયાવૃત્તિનો પુરાણો ધધો પરિવર્ષિત રૂપમાં ચલાવ્યો અને સંપત્તિની અમર્યાદ પ્રાપ્તિ કરી લીધી. વેપારની સાથે બુદ્ધિવિકાસની જરૂર જણાઈ અને તેમાંથી ભૌતિક શાસ્ત્રોનો તથા સાયન્સનો વિકાસ થયો. સાયન્સ પોતે ખરાબ વસ્તુ નથી, એક રીતે જોતાં એ પરમાત્માની ઉપાસના છે. પણ માયન્સના જોર પર દરેક જાતના સ્વાર્થ તથા ભોગ ભોગવવાનું માણસે નક્કી કર્યું, અને નીતિ નિયમોને બંધુ ત્યાં સુધી ગૌણ માનવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ બાબુ ભારતવર્ષ અને ચીન દેશે આધ્યાત્મિક સાયન્સ વધારવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા. ઠીક ઠીક સફળતા મેળવ્યા પછી એ બંને રાષ્ટ્રોમાં સુસ્તી, નિદ્રા અને જડતા આવી ગઈ. જડતાની સાથે સદ્ગુણોમાં જડવાદ પણ આવી ભરાયો. એને આજ સુધી એ દેશો ઓળખી પણ શક્યા નથી. દલ દ્વારા દુનિયાને ઠગવા પહેલાં આદમી પોતે પોતાને જ ઠગે છે.

હવે દુનિયાની સામે એક જ ભારે પ્રશ્ન છે—એક બીજાની સાથે વિરાટ વિગ્રહ કરીને વિનાશની સમીપ પહોંચવું અથવા જીવનતત્ત્વ મમજીને સર્વોદયનો આદર્શ સ્વીકારી વિરાટ સહકારનો સિદ્ધાંત ઝામમા લેવો. સાયન્સ, ફિલોસોફી, કળા, સાહિત્ય, શિલ્પ, સંગીત, સંસ્થાનિર્માણ વગેરે બધા અંગો અને ઉપાગો સહિત, સહકાર કરવાનું શાસ્ત્ર માણસે અમલમાં લાવવું જ જોઈએ. સમાજ સમાજ વચ્ચે, સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે સર્વોદયકારી સહકાર સ્થાપવાનો પુરુષાર્થ હવે શરૂ થવો જોઈએ. જીવનના કોઈ પણ શુભ અંગને અમાન્ય ન કરતાં બધામાં સહકાર અને સમન્વય સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન હવે થવો જ જોઈએ. આ જ કામ ભારતવર્ષની સામે છે. આજે ભારતવર્ષના પુરુષાર્થના ફળસ્વરૂપ સાર્વભૌમ અને વિશ્વજનીન સહકારનું સુદર શાસ્ત્ર આપણને મળવાનું છે.

૬૬

‘જે ચક્ષુ નથી, પણ જોના વડે ચક્ષુ જોઈ શકે છે’ વગેરે ચૈતન્ય વિષે કહેલા ઉપનિષદકારના શબ્દો પ્રતિભા વિષે કહી શકાય. અભ્યાસની એકાગ્રતાથી મનુષ્ય જે શક્તિ મેળવે છે, તે શક્તિ એનામાં શ્રદ્ધા મૂકે છે: એને પોતાના જ્ઞાન પર વિશ્વાસ જન્માવે છે: એ પોતાના સામર્થ્યથી ધણાની ઉપર અનિયન્ત્રિત સત્તા સ્થાપે છે: છતાં જ્યારે શક્તિ એવી હોય કે એનો જન્મ અભ્યાસ કરતાં પર એવા કોઈ મૂળમાંથી હોય, અને શક્તિનું લેશ પણ દર્શન ન હોય છતાં એની અસર અદ્ભુત લાગે, ત્યારે એવી નૈસર્ગિક શક્તિને આપણે પ્રતિભા—Genius—કહીએ છીએ. નૈસર્ગિકો જ પ્રતિભા। કાવ્યમીમાંસાકાર રાજશેખરના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રતિભા એ એવું તેજ છે કે જે વડે મનુષ્ય પોતાને કહેવાનું માત્ર ગુરાજર કહી શકે છે એટલું જ નહિ પણ એ ‘માનસપ્રવચ્ચ’ હોય તેમ એના વિષે બોલી શકે છે.

નિસર્ગની પેઠે જ, તદ્દન સાંત રીતે, તદ્દન સરસ રીતે, કોઈ પણ જાતના દેખાવ વિના, કોઈ પણ જાતના વધારેપડતા શ્રમ વિના, પ્રતિભા પોતાની શક્તિનો પરિચય આપી શકે છે. ‘ચિત્રાંગદા’માં કવિવર ટાગોર ચિત્રાંગદા પાસે અર્જુન પ્રત્યે એક વાક્ય કહેવરાવે છે તે યાદ રાખવા જેવું છે: ‘મારો સંપૂર્ણ પરિચય તો તમને સારે મળશે, ત્યારે હું, મેં સાચવેલો તમારો અંશ તમને પાછો સોંપીશ.’ મનુષ્યનું અંતર કોઈ દિવ્ય જ્યોતિના મંદિર જેવું છે. જેનું અંતર એ દિવ્ય જ્યોતિના એક ‘સહસ્રાંશને પણ પોતાનામાંથી પ્રગટ થવા દે, તેની ‘અશરીરીવાણી’માં જે સામર્થ્ય આવે તેને કેવળ ‘નિસર્ગ’ની સાથે જ સરખાવી શકાય. એટલું જ મહાન, એટલું જ સરસ, એટલું જ પ્રકાશમય, એટલું જ જ્ઞાનપૂર્ણ. એમર્સને પ્રતિભા વિષે લખતાં કહ્યું છે કે પ્રતિભા એવી શક્તિ છે કે જે વસ્તુમાત્રને એના વિનાશી સ્વરૂપમાંથી બચાવી અવિનાશી પદ સ્થાપે છે. વસ્તુતઃ તો કુદરતને મન કોઈ વસ્તુ વિનાશી નથી. એણે તો પોતાની ક્રિયા મારફત વસ્તુમાં રહેલ અવિનાશી રૂપને જ પ્રગટ થવા દીધું છે. હરેક વિનાશી રૂપમાં એક અવિનાશી ગુણ તત્ત્વ વિલસી રહ્યું છે. ‘મેઘદૂત’માં શા માટે આવી મોહિની છે એ વિષે લખતાં એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે સૃષ્ટિમાં વિલસી રહેલું ચૈતન્ય આટલી બધી મોહક સુંદરતાથી પ્રગટ કરનારી શક્તિ એ કેવળ કલ્પનાશક્તિ નથી: એનાથી પર રહેલી એવી જ કોઈ શક્તિના એકાદ સ્ફૂર્તિલગનું દર્શન એમાં થાય છે. x ઉજ્જવિનીની વારાંગના

* શ્રી ધ્રુમકેતુના નવા પુસ્તક ‘સર્જન અને ચિંતન’ માંનું એક પ્રકરણ.

x Art and beauty are one and the same thing and that thing is ‘an experience of the human spirit.’ માણસનું સૌન્દર્યદર્શન એ પણ એની સંસ્કારિતાને આભારી છે. સાધારણ રીતે સૌન્દર્ય એ રેખા અને આકારથી પર છે એ ખ્યાલ કોઈકને જ આવી શકે. શરીર વિના આત્માનું અસ્તિત્વ કદપણું મુશ્કેલ છે, તેમ રેખા, રંગ, રૂપ, આકાર—એ વિના સૌન્દર્ય કદપણું મુશ્કેલ છે. પણ જોમ શરીર વિના આત્મા કદપણે મુશ્કેલ છે માટે, શરીર એ જ આત્મા એમ માનવું

અને આકાશની રખડતી વાદળી એ બને વચ્ચે એક જાતનો અભેદ મંચ છે એમ વાંચનાર જાણી શકે છે. નગરિહગવે કાન્તની પેલી એ મનોરમ પકિતઓદ્ધારા સાચી પ્રતિભામાથી

કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યાં અટકતો

શશાક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેધે હમકતો ।

બિકતી સર્જકતાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

પ્રતિભા નૈસર્ગિક છે અને વિનાશી સ્વરૂપોમાં રહેલું એક અવિનાશી તત્ત્વ ‘માનસપ્રત્યક્ષ’ હોય તેમ જોઈ શકે છે એટલે જ એની નિર્ભયતા અને મત્યપગાયણતા હન્ડોર્થ યુગમાં એને એક તેજોગણિની પેઠે ધ્રુવપદે ગણે છે. આ જગ્યાએ એક વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ, નિર્ભયતા એ તલવાર લેવામાં કે વાપરવામાં જ વસી રહી છે એવો ભ્રમ ઘણાં મેવે છે. પણ જેવી રીતે કાર્થ ન કરે અને છતાં માણસ આજમુ ન ગણાય, જેમ લોરેન્સ વિષે લખતા, Andoe Maurois લખે છે તેમ—‘He knew how to do nothing’—તેવી રીતે, માણસ તલવાર લીધા વિના પણ યુદ્ધ કરી શકે છે અને નિર્ભયતા કેળવી શકે છે. આવી નિર્ભયતા એ પણ સાહિત્યકારમાં ગહેલી પ્રતિભાનો જ અંશ છે. કાર્વાર્થિય, ‘પ્રતિભા એટલે અવિશ્રાન્ત શ્રમ લેવાની શક્તિ’ એવો વિચાર દર્શાવે છે એમાં ખરો ખ્વનિ તો આ છે કે અજગ શ્રદ્ધા વિના અવિશ્રાન્ત શ્રમ કોઈ લર્ન શક્તુ નથી અને સાહિત્યકારને માટે એ શ્રદ્ધા એટલે પોતાનો સાહિત્યધર્મ મત્ય છે એવી અડગ માન્યતા હું કાર્થ નથી, પણ માગમાં જે વસે છે, તેને માટે દુનિયામાં અશક્ય એવું કાર્થ નથી—ખરું વીરત્વ આવી શ્રદ્ધામાંથી જન્મે છે. અને સાચો પ્રતિભાસપન્ન મનુષ્ય પોતાની જાતને નમ્રમાં નમ્ર અને બળવાનમાં બળવાન માનતો આવ્યો છે. એરિસ્ટોટલ કહે છે તેમ, હરેક મનુષ્યના અંતરમાં ગહેલી જ્યોતિ, એ એની મારફત થઈ શકનારા વિકાસની સૂચક જ્યોતિ છે: ‘Which the universe is striving to bring to completion through its life’ એટલે જ ‘A man of genius is a spring in which there is always more behind, than flows from it.’*

સાહિત્યકારમાં પ્રતિભા એ જ એવી શક્તિ છે કે જે એને સ્વપ્નદ્રષ્ટા બનાવે. જે એની વાણીમાં નિત્યનવીનતા આપે જે એને પુષ્પ કરતાં પુષ્પના સુગંધમૈન્દર્ય પ્રત્યે દોરી જાય. પ્રતિભા નૈસર્ગિક છે એમ કહેવાથી અભ્યાસ વગરેનો બહિષ્કાર થતો નથી. ખરી રીતે તો કવિત્વ માટે જે ‘અષ્ટમાતા’ રાજશૈખરે ગણાવી છે તેમાં પ્રતિભા પછી તરત અભ્યાસને સ્થાન અપાયું જ છે, પણ તે છતાં આટલું તો કહેવું જ પડશે કે પ્રતિભા અને અભ્યાસ એ અગ્નિ અને લાકડાના સંયોગની પેઠે જ આવશ્યક છે. એકના વિના બીજું સભાવે ખરું: પણ બરાબર નથી, તેમ રંગ, રેખા, આકાર વગેરે વિના સૌન્દર્ય પકડી શકાતું નથી, માટે અગ્નિ જ સૌન્દર્યના મુખ્ય વિધાયક તત્ત્વો માનવા એ બરાબર નથી. સૌન્દર્ય ધણે અશે વ્યક્તિગત છે. છતાં એક સર્વમાન્ય સામાન્ય તત્ત્વ તેમાં છે કે જે પોતાનો સ્વાધી આનંદ સચ્ચી શકે છે હૃદાહરણ તરીકે, સીતાવનવાસને ‘ઉત્તરરામચરિત’નો પ્રસંગ જાપાની મુશ્કેલીદૂર થતા જ એની આનંદભરત વેદના કેટલી વ્યાપક છે એ સમજી શકાય તેવું છે. અને તેવું કારણ Crocetti શબ્દોમાં કહીએ તો ‘Wherever you find vision and utterance, there you have art and beauty.’

હેતુવિનાના જીવનની જેમ અકિંચન. મમ્મરના 'કાવ્યપ્રકાશ'ની રીકાના શબ્દે મૂકીએ તો યાં વિના કાવ્ય ન પ્રસરેત પ્રસૂતે વા ઉપહનનીયં સ્વાત્ । આ 'સંસ્કારવિશેષ' એવી શક્તિ છે કે જેના વિના કોઈ પણ ખરેખરી મહાન ક્રિયાનો જન્મ થતો નથી; પછી એ ક્રિયા કાવ્ય રચવાની હોય, રાજઅંધારણ ધડવાની હોય, આકાશી પદાર્થોના અવલોકનની હોય કે વિજ્ઞાનનાં સત્યો શોધવાની હોય.

તેમ જ એવો અભ્યાસ, એ કેવળ બહારનો અભ્યાસ ન બનતાં, જીવનના અંતરંગ તરંગોને જોવાની, જાણવાની, સમજવાની અને એમાંથી નિત્યજીવન ધડવાની શક્તિ જેવો બની રહે છે. કારણ કે અને તો માણસ જેટલી વ્યાપક વેધક દૃષ્ટિથી પોતાને જોઈ શકે છે તેટલી જ એની જ્ઞાનમર્યાદા રહેવાની. કોઈ પણ પુસ્તક કરતાં મનુષ્યનું પોતાનું અંતઃકરણ એાધું સુંદર નથી: સૃષ્ટિની સઘળી રસમય કલ્પનાઓ એનામા જ જન્મે છે: એનામાં જ વિલસે છે: અને એનામાં જ શમે છે. એ અંતઃકરણમાં બ્યારે ચેતના પ્રગટ થાય ત્યારે માનવને કાંઈક પણ માર્ગદર્શન કરાવે, એને કાંઈક પણ દૂરની જાણી કરાવે, એની સમક્ષ દિષ્ટિકાની પેઠે પ્રકાશને વધારે જાંડું ને વ્યાપક બેતાં શીખવે—તો જ ખરી રીતેએ પ્રતિ-ભા છે; અને જગતના કાલ્યા હોડો એને કહે કે આ મિથ્યા ભ્રમ શા માટે સેવો છો—અને એ, 'સ્વમત્રાસવદતા'માં આવે છે તેમ, જવાબ વાળી શકે કે આ સ્વપ્ન હોય તો એમાંથી ન જગવામાં જ મગ્ન છે: ત્યારે સમજવું કે એને સત્યદર્શન થયું: કારણ કે એને આત્માની 'કલા'નું મહત્ત્વ સમજાયું. આત્મવાન મનુષ્ય જ કાંઈક નવીન મગ્ન શકે છે: એ જ પ્રતિભાનું સાચું ચિહ્ન છે. સર્જન જે અપૂર્વ હોય, જે નવીન હોય, જે નિત્યનવીન હોય—સાચી પ્રતિભાનું એ નૈસર્ગિક પરિણામ છે; પછી એ કાલિદાસનું 'શાકુંતલ' હોય કે વિક્રમનો અંધારપહેડો હોય !*

આપણે જોઈએ તો માલૂમ પડશે કે મનુષ્યને કુદરતથી અમુક શક્તિ અને અમુક મર્યાદાઓ મળેલી છે: એને મળેલી શક્તિ એ એની મર્યાદાઓ પર પ્રભુત્વ મેળવવા માટે છે.* આવી રીતે મળેલી શક્તિઓમાં, કેટલીક કલ્પનાને લગતી હોય છે, કેટલીક કાર્યપદ્ધતિને લગતી હોય છે. નાનું જાળક ઘણી વખત કવિતા ને સાહિત્યમાં રસ લે છે, અને ગણિત તરફ ધૂણા બતાવે છે. કેળવણીની સાચી પ્રધાની ખામી, રૂઢિગળ, પૂર્વગ્રહ વગેરે ઘણાં કારણો આ ધૂણાના મૂળમાં હોઈ શકે. એ છતાં નૈસર્ગિક શક્તિ અને મર્યાદા એવા બે ભાગ માટે વધારે વિવરણની અહીં જરૂર રહેતી નથી. એટલે આવા કલ્પનાદર્શક અને કાર્યશીલ—અથવા લાગણીપ્રધાન અને બુદ્ધિપ્રધાન—એવા માનવપ્રકૃતિના બે ભાગ પાડીએ તો, લાગણીને બુદ્ધિ વડે નિયંત્રિત કરવી, અને બુદ્ધિને લાગણી વડે બિર્ધગામી બનાવવી એ જાણે કે કુદરતી સંકેત હોય એવું લાગે છે. પ્રતિભા આ બન્ને અંશોને સાચવીને પોતાનામાં મેળવી લે છે. એક સાદો દાખલો લઈએ. શિવાજીએ પેલી રૂપાળી મુસ્લિમ બાઈને માટે 'મારી મા' એમ કહ્યું. એ એક વાક્ય વર્ણોની તાલીમ અને ચારિત્રવિકાસનું ફળ છે. શિવાજી સિવાય બીજો કોઈ એમ બોલી શક્યો ન હોત. એટલે ખરી શક્તિએ પોતાના નિયમો પોતે ઘડેલા હોય

* પ્રજ્ઞા નવનબોએપદાલિની પ્રતિબોચ્યતે ।

+ 'The secret of the personality is : strength from weakness.' Rathenau; Genius and Character by Emil Ludwig.

છે નગસિંહ મહેતાએ એમ કહ્યું કે 'જગીને જોઈ તો જગત દીસે નહિ, જીવમા અટપટા બોગ ભાસે' આટલું વાત જ એનામા ગહેલી જીયા પ્રગાની શક્તિ ખતાવવા માટે બસ છે વિગોનાર્ડો ડો નિન્સીના શબ્દો 'He is Poor, whose wants are many' એ કેવળ શબ્દો જ નહિ પણ અર્થનાહી શબ્દો છે

કારણ કે પ્રતિભા જેમ નૈમર્ગિક છે તેમ નિર્મર્ગની પેઠે જ પોતાના નિયમોને વશનાર્થે છે એને તમે નિયમો જ કહો કે આત્મિક પ્રગાહો કહો તોપણ વાધો નથી પણ એટલું સમજવું તો જરૂર છે કે આ આત્મિક મામર્ય જેના વડે મનુષ્ય લાગણીજનનને નિયંત્રિત કરી શકે, બુદ્ધિને ઊર્ધ્વગામી બનાવી શકે કલ્પનાને ક્રિયાત્મક કરી શકે, ક્રિયાને કાર્પનિક રૂપ આપી શકે-એ આત્મિક મામર્ય એ જેમ એક તરફથી અધઘટક નથી તેમ બીજી તરફથી શ્રમ અભ્યાસ કે બૌદ્ધિક કેમણી વડે મગેલી શુદ્ધ દેવ પણ નથી એ જીવનપ્રવાહ છે, એના વડે જ જીવન છે એ જે નરી શકે તે વિષે બીજા અનેક વિચાર પણ ન કરી શકે બનાઈ શો મેંટ જોનનાં મોમા મૂકે છે તેમ—'Well I have to find reasons for you But the voices come first and I find the reasons after'

પ્રતિભાસપત્ત વ્યક્તિમા એક આશ્ચર્યક તત્ત્વ આ છે કે એની સઘળી ક્રિયા અર્થપૂર્ણ અને દેતુસગની હોય છે પોતાની પાછળ જનકલાણ માટે ઝાઈ ને કાઈ માર્ગસૂચન કરામા પ્રતિભાની ખરી ડસોગી ગહી છે કલાકૃતિઓ-સાહિત્યની શિલ્પની, મગીતની કે ચિત્રની-શા માટે જનઘતિહાસમા આટલું બધું મહત્ત્વ ધરાવે કે તેના જવાબ એ આપી શકાય કે માનવની અણુદીડી ઊભાએને સ્પર્શને એ માનવને વારે સપૂર્ણ જીવનનો ખ્યાલ આપે છે નાની સગખી કેડીમા રુધાએના જીવનને મહાન ગંગા મર્ગનું દર્શન કરાવે છે અને એના ચિત્તના સમસ્ત પ્રદેશો ગર્ભ દર્શને, આજ દિવસ સુધી એણે નહિ અનુભવેનો એવો નવો અનુભવ આપે છે

પ્રતિભાનું બીજું આશ્ચર્યક તત્ત્વ એ છે કે જનકલાણ પ્રત્યેની એની અભિરુચિથી પ્રેરણાને એ ઢામ હાથમા ધરે છે એ ખરું પણ એને પોતાને માટે તો એ જરૂરિયાત પણ હોય છે એને લાગે છે કે એ હમ એણે જ કરવું જોઈએ એનું પ્રાકટ્ય મનોદશા—mood—માથી નહિ પણ અનુભવમાથી છે મરણ કરતા જીવન મહાન છે—અથવા મરણ નહિ પણ માત્ર જીવન જ છે માટે હરેક કાર્ય—રાજમહાના મધારણથી માડીને ઉમાના મૂર્તિવિધાન સુધીનું હરેક કાર્ય—એ એવી રીતે કરે કે જાણે પોતાના મર્થ મારફત જ પોતાને પૃથ્વી સાથેનો નિત્યમપર્ક માધવા હોય આરી અમરત્વની ભાવના એ પ્રતિભાનું બીજું આવશ્યક અંગ છે

પણ જનકલાણ પ્રત્યેની પ્રતિભાની અભિરુચિમા કેમકે વચવાદી સેનાવાદ નથી હોતો એવો સેનામાર્ગ તો હરકાઈ ચડી કનાસનો માધારણ આપ્તી પણ નરી શકે એવો સેનામાર્ગ—જેને તમે બહુ મહુ તો બીજા માટે મનૂરી કરવાની વૃત્તિ ઢહી શકા—એ તો પીનાટપકા કરનાની, હેતુ વિનાની ધાર્મિક વૃત્તિ જેની એક પ્રગાની લઢણ કડી શકાય પ્રતિભાનો,

૧ 'We know as beautiful those things which look towards eternity, those things which are for the benefit of mankind and for the future of mankind'—'What Life Should Mean to You' Adler.

જનકદ્વારુનો માર્ગ કર્મયોગીની ભવ્યતા ધારે છે; સાધુની સહજ પવિત્રતા ધારે છે; ભક્ત-હૃદયની મનોહારી પ્રેમસૃષ્ટિ ધારણ કરે છે.^૨ વજ્રહૃદયની કામળતા પ્રતિભા સાથે સુસંગત રીતે રહી શકે છે.

પરંતુ આવા ‘પરિવર્તક ક્રાન્તદર્શી આત્માઓ’^૩ જે શક્ય કરી બતાવે છે તે શક્ય હોઈ શકે એવો ખ્યાલ પણ તેમના પહેલાં કોઈને આવેલો હોતો નથી. એનું કારણ એટલું જ છે કે તેમણે ભાવના અને કર્મ વચ્ચેની એક એવી સમન્વયરેખા સિદ્ધ કરી હોય છે કે જે એમને દમ્ભેશાં વિજયપરાજયથી પર રાખે છે. ક્રાઇસ્ટ જુદા, મીરાં, શિવાજી ને શંકર એમનામાં જયપરાજયની ચિંતા ભાગ્યે જ દેખાશે. ભવચૂતિ, ડાન્ટે, શીલર, શેક્સપિયર—એ સઘળા તલ્લીનતામાં જીવનારા હતા. ખરી રીતે, પ્રતિભાવાન અને સાધારણ મનુષ્યની શૈલીમાં આ મહાન તફાવત માલુમ પડશે; પ્રતિભાવાનને મન વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન—એ એક દ્વાર જેવું છે: એ દ્વાર મારફત એ બીજી સૃષ્ટિ જોઈ શકે છે. સામાન્ય માણસનું વસ્તુદર્શન એ માત્ર વસ્તુનું જ દર્શન છે. શિવાજી સિવાય બીજો કોઈ મનુષ્ય પતન પામતી પ્રગ્નમાં રહેલા જીવંત સંસ્કારો જોઈ શકે નહિ. બીજાને મન પતન એ માત્રે પતન જ થઈ રહે. આવી રીતે વસ્તુસ્થિતિની પાછળની ભૂમિકાને નિહાળવાથી સાચું અને તત્ત્વરૂપી દર્શન મળે છે. એટલા માટે તત્ત્વજ્ઞ હૃદયને યુદ્ધ જેવું માની એની વધારે ને વધારે પરિશુદ્ધિ કરવાથી કાંઈક નવીન ને નવીન તત્ત્વ મેળવવાની આશા રાખે છે. લેઅકુન વિષે લખતાં લેસિંગ લખે છે: ‘એની વેદના આપણને બેદ છે, પણ આપણને મહાન થવાને પણ પ્રેરે છે.’^૪ એ જ શબ્દો વડે પતન અને દુઃખમાંથી પણ જીવત પ્રેરણાનો ધ્વનિ પ્રતિભાવાન, આપે છે. અને એમાં જ એની મહત્તા છે. કારણ કે મહાન પરિવર્તનો—શું પ્રગ્નમાં કે શું વ્યક્તિઓમાં—ત્યારે ત્યારે આવે છે ત્યારે ત્યારે મહાન અનુભવો જ એમના પાયામાં હોય છે. દુઃખની યુદ્ધમાં જનારો માણસ જીતે હોય છે. એમાંથી નવો જન્મ લઈને પાછો ફરનારો જીતે હોય છે. જનારો ‘માણસ’ હોય છે: આવનારો ‘પ્રતિભાપ્રેમી પુરુષ.’^૫

પ્રતિભા, એ જોતે આપણે માનવતા કહીએ તેમાંથી જન્મ લેતી, પણ માનવની નમ્બજાઈઓથી પર થઈ, ઊર્ધ્વગામી બનતી નૈસર્ગિક તેજસ્વિતા છે. માણસ અનેક રીતે અને અનેક ક્ષેત્રમાં પોતાનું નામ કાઢી શકે. સાહિત્યકારની અને રાજદ્વારી પુરુષોની કાર્યપ્રણાલિકા જીતી હોવાથી અનેની શૈલીમાં ફેર દેખાય. યોદ્ધાની અને યોગીની નીતિ જીતી હોઈ શકે

૨. The tenderness of a woman is a lovely thing; but the tenderness of a man is a miracle.—‘Between Two Worlds,’ by J. M. Murray. ‘મહિસમ ગોર્મીએ લેનિન વિશે કહેલું: ‘In this gruff politician there flares up, at times, the light of an almost womanly tenderness.’

૩. શ્રી આનંદશેઠર ધ્રુવનું સાહિત્ય પરિવહનું બાપણ.

૪. ‘His misery pierces us to the very soul, but inspires us with a wish that we could endure misery like that great man.’—Lessing’s Laokoon. Bohn’s Popular Library: by Beasley & Helan Zimmern.

૫. ‘The man who went into the cave, was not the man who came out again.’—‘St. Francis of Assessi:’ by G. K. Chesterton.

પણ જોને આપણે 'આર્ષસ્થાન' કહીએ, જે વડે જીવનનું અને વસ્તુસ્થિતિનું સમગ્ર દર્શન થઈ શકે, જે વડે ખંડ, ભાગ, વિભાગ, વિરોધ, જીવન અને મૃત્યુ એ સઘળાં આભાસ થઈ રહે અને સમગ્ર વિશ્વ એકરસ, અખંડ અને કોઈ પરમ ગૂઢ સત્ત્વના આશ્રયે વિલસતું હોય એમ લાગે; જ્યારે એકાદ નરસૈયો, પોતાની સ્પષ્ટ સમગ્રતા તેવી, પણ સ્પષ્ટ સમગ્રતા ન શકાય તેવી વાણીમાં,

પવન તું પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા,
વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને,
શિવ થકી જીવ થયો એ જ આશે.

એવી કાવ્યતંત્રી છેડે, કે એકાદ ટાગોર, મૃતસંધ્યા પર પડેલા નાના બાળકના મોંમાં માતાને આપવાનો મંદિરો મૂકે,

૧. માલે ફૂલ બનીને નાનું
૨. હું આવીશ છાનું માનું !

ત્યારે—એ જુદીજુદી શૈલીમાં કે કાર્યપ્રણાલિકામાં જીવન વિષેની અમર્ત્ય ભાવના પ્રધાનસ્થાને માલૂમ પડશે: મુકાન કે દિશા વિનાનો માણસ તો ભાગ્યે જ આગળ વધી શકે છે. જોને 'The waters of Lethe [forgetfulness]' કહે છે, તે વિસ્મરણનાં જલ પી પીને મનુષ્ય પોતાની નૈસર્ગિક મહત્તા ભૂલી ગયો છે: એને ફરી જાગ્રત કરવાની શક્તિ—કેવળ પ્રતિભામાં જ છે. એક વાત યાદ રાખવી જોઈએ: સરજનારી શક્તિ કરતાં એક પગલું આગળ વધેલી તે શોધનારી શક્તિ છે. પ્રતિભા એ માત્ર સર્જનશક્તિ નથી: એ સર્જનશક્તિ તો છે જ, પણ એથી આગળ વધેલી એવી એ શોધકશક્તિ પણ છે: એ ચિંતનજલ વડે પોતાને પરિશુદ્ધ કરીને પોતાના નિયમો ધડે છે. અને એનો પ્રધાનધર્મ આ છે: શ્રદ્ધા: પ્રેરણા: જે વડે જીવન મહાન લાગે તે મેળવવાનો. વિજ્ઞાન—જ્ઞાન માહિતી આપે છે, કવિતા આનંદ આપે છે; નીતિ ચારિત્ર્યજન આપે છે; પણ એ સઘળા કરતાં પર—દષ્ટિ—જે શ્રદ્ધા અને પ્રેરણાજન્ય છે, તે દષ્ટિ તો માત્ર 'પ્રતિભા', 'આર્ષદર્શન', એના વડે જ મળે છે. ભર્મિલાને સૌમિત્રી કહે છે તેમ 'પ્રતિભા' વિશે કહી શકાય, કે

એકજ હી હપમા તુમહેં ભાતી નહીં,
અનુપમા તુમકો કહુંજ ગા મૈ સદા.

ગાયાં ઘણાં ગાન શિશુત્વ ખેલમાં
ને યૌવનારંભ વિષે, વિલોકતાં-
વિષાદની નૂતન સૃષ્ટિ સ્પર્શતાં,
પંખી સમાં, વા-ઝરણાં સમાં, વા-
ફૂલો તણા કુદલ ખરેલ-ભેદ શાં
સુખી હુખી, ઉત્સુક દષ્ટિ કેરાં
એ માત્ર પ્રસંદ સમાર્પણાનના
વિરાટની વ્યાપ્તિ અડી ન’તી મહા.

આજે હવે સાગરના કિનારે
આકાશ આરે શશો સૂર્ય તારે
નેને લગાવી ઉરસંદ તારે
એ વિશ્વ સંગીતનો દિવ્ય ખ્યાસે

મહા-બળરે પુરવાસો લાખો
પરાર્ધ પ્રાણી જીવિતોદ્ગમોલયે
અનંત આશ્ચર્યનો છુદ્ધ વસ્તુઓ
વિરાટ પેલો ઉરમાં વસી રહ્યો.

ક્યાં કંઠ આવે શિશુસૂર મારા ?
પેલી અતિ લાડભરેલ રાધિકા
ગોપેશ એ કૃષ્ણ સમીપ જતાં
બોલી ન કાં-“પ્રીતમ, ઓ હુલારા !”

ઓ રે ન કાં ? એમ રહીશ મૂક
સંવેદનાઓ સહતો વિદારક
અનંત લગ્નોત્સુક ભક્તિલીન
નિઃશબ્દ રાધા સમ પૂર્ણ-લીન.

રસ્તો આખો અણીદાર પથરાયી એક સરખો ખડખડો થઈ ગયો હતો. તેના પર આ નવી રેંકડી ખડખડતી દોડી જતી હતી. આખી ગાડી ધૂજતી જતી હતી. કંકુનું આખું શરીર ધૂજતું હતું. અને તે સાથે જીવનમાં જાણે પહેલી જ વાર, તેનાં નવાં ફૂટતાં લાવણ્યમય અંગો ધૂજી ઊઠ્યાં. તે સાથે તેના હૃદયે પણ જાણે કંપ અનુભવ્યો. આ ખાલ અને આંતર પ્રકંપથી, જાણે તેને કોઈ ગલગલી કરતું હોય તેમ, કંકુ ખડખડાટ હસી પડી. નીચે ખડખડડી પૃથ્વી રેંકડીના અવાજથી અટહાસ્ય કરતી હતી. ઉપર રેંકડીમાં બેઠેલી કંકુ યૌવનનું પહેલું અટહાસ્ય કરતી હતી.

રેંકડીમાં કેટલું દોડાયું તે બેમાથી કોઈએ જાણ્યું નહિ. પણ સડકના પથરા પૂરા થયા, ફરી ચીલાવાળી પોચી જમીન આવી, આંખાવાડિયું નજીક આવ્યું, ત્યાં કાનિયાએ રેંકડી ધીમી પાડી. બન્નેએ જોયું તો હજી કંકુના ઘરમાં દીવો થયો નહોતો. કંકુએ કહ્યું, “અધ્યા હું ના પાડતી”તી કે ગાંડાની પેઠે દોડ્ય મા ! હવે આટલો વખત શું કરવું ?”

“કેમ ઘેર નહિ જવાય ?”

“ગાડો ! મારાં માખાપ આગળ જતા હતાં. તેમણે મને રેંકડીમાં બેસવા કહ્યું ને મેં ના પાડી. ને હવે એમના પહેલાં જમને બેસું તો શુ લાગે ?”

“ત્યારે એ ક્યાં રહ્યા ?”

“પેલી નવી સડક આગળ હેડલે ચીલે જતાં હશે ને આપણે આગળ નીકળી ગયાં !”

“ત્યારે એમ કરીએ. આટલા બેગું વધારે લે થોડી વધારે સહેલ કરી લે. આવો લાગ તને ય ફરી ફરીને નહિ મળે !”

“ના એમ નહિ. ઓઠ્યા ટેકરા ઉપર શરકટ પછવાડે જઈને બેસીએ. દીવો દેખાય એટલે તું મને મારગે મૂકી જજે.”

“ને પછી શેઠાણીઆઈ ડાહ્યાં ડમરા થઈને લૂલા લૂલાં ઘેર જશે !”

“હાસતો !”

કાનિયાએ ફરી રેંકડી લીધી. ઊંચે શરકટના ઝુંડ પછવાડે રેંકડી ટેકવીને ઊભી રાખી, ને કાનિયા કંકુડી પાસે રેંકડીમાં એકો. તેના હાથ કંકુના હાથને અડ્યો અને કંકુને તે ઘણું જ દંડો લાગ્યો. તેણે તેના શરીરે હાથ ફેરવી જોયો. કાનિયાને ખૂબ પરસેવો વળ્યો હતો. કંકુએ કહ્યું : “હું કહેતી”તી અધ્યા આટલું બધું દોડ્ય માં ! શો લાડવો ખાવો”તો તે આટલું દોડ્યો ?” કાનિયા જાણ્યો હતો કે કંકુએ એવું કશું કહ્યું નહોતું, ઊઘટી હસતી હતી. તેણે આ બધો અર્થ માત્ર “એમ” કહી દર્શાવ્યો.

બન્ને થોડીવાર ઓઠ્યા વિના બેઠાં. પછી કંકુએ કહ્યું : “અધ્યા ઓઠ્યા ટેકરા ઉપર તું મને રેંકડીમાં બેસારી રમવા લઈ જતો તે યાદ છે ?”

“અને એકવાર પેલા ટેકરા ઉપર તે મને ચડાવ્યો. પછી રેંકડીમાં બેસીને ટેકરી નીચે રેંકડી દોડવી મેલવાની તે હડ લીધી. છેવટે તું રોઈ ને મેં રેંકડી દોડવી મૂકી ને રેંકડીનો જીટડો નીચે લટકાતાં લાંગી ગયો એ યાદ છે ?”

“ખડખડાટ કરતી રેંકડી દોડી ગઈ તે મને બહુ મજા પડી”તી.”

“તને તો મજા જ પડે ને ? તારી બા કેટલી વઢી”તી એ યાદ છે ?”

બન્ને વચ્ચે થોડા વખત સુધી વિશ્રામ વાતો ચાલી. નાનપણમાં ખેત ખાવા ક્યાં ક્યાં ફરતાં; કેરી ટાણામાં કાનો આંખા ઉપર ચઢી છાનોમાનો કેરીઓ પાડી આપતો; રાત્રે કોઈવાર છોનાળામાં બે પાસેની રેંકડીમાં સૂઈ રહેતાં, કોઈવાર બધાં સૂઈ ગયા પછી પોતા-પોતાની રેંકડી દૂર ખેંચી જઈ ચન્દ્રના અજવાળામાં ખીજાં જગી ન જાય એમ વાતો કરતાં, વગેરે કંઈ કંઈ સંભાર્યું. એટલામાં કંકુના ઘરમાં દીવો થયો. કાનો રેંકડી લઈ કંકુને તેને માર્ગે મૂકવા ચાલ્યો. ઘરમાં જવાનું નજીક આવતું ગયું તેમ તેમ કાનાને પોતાના કૃત્યનો અર્થ વધારે વધારે ગંભીર લાગતો ગયો. કંકુ રેંકડીમાંથી ઊતરવા જતી હતી, ત્યારે કાનાએ કહ્યું: “હું રેંકડી લઈને દોડતો હતો ત્યારે તારાં માખાપ બેઈ ગયાં હશે તો !”

“તો શું ? બહુ બહુ તો તારી સાથે મને પરણાવી દેશે, ખીલતું શું થશે ?”

કાનાએ માત્ર કહ્યું: “એમ !”

અને કંકુએ કહ્યું હતું તેથી વધારે ખરાબ કશું પરિણામ આવ્યું નહિ, ખરું તો તેણે માખાપનું વલણ જાણીને જ એમ કહ્યું હતું.

લગ્નનાં દસેયાં પૂરાં થયા પછી કાનો અને કંકુ બંને પોતાના ખૂંપડામાંથી એ જ રેંકડી લઈ શહેર તરફ નીકળ્યાં. ઘણે દિવસે, આગળ રહી રેંકડી ખેંચવાના કંકુના કોડ પૂરા થયા. તે રેંકડી ખેંચતી હતી અને તે સાથે સંસારનું ગાંડું પણ કાનિયાની સાથોસાથ રહી ખેંચતી હતી, તેના અભિમાનનો ઝલક તેના મોં પર શોભતી હતી. હંસ હંસી જેમ ધીમેધીમે દરેક પગલે કોડ આગળ ઝુકાવતાં ઝુકાવતાં ચાલે, તેમ રેંકડીને બન્ને હાથથી પકડી બન્ને આગળ કોડું ઝુકાવતાં ઝુકાવતાં ચાલતાં હતાં, અને કંકુ એમ કોલતી હતી ત્યારે તેનાં કાનનાં લોભિયાં તેના ગાલ પર ખૂબ જૂલતાં હતાં. બન્ને રેંકડી લઈ નીકળ્યાં, ત્યારે આખું આંખાવાડિયું તેમને બેવા બેંચું થયું. ડાળીઓમાંથી કોપલો ફૂજી રહી; રસ્તે, અને એક ઝાડથી ખીજે કેડતાં વાંદરાવાંદરી પણ એ રેંકડી ભણી પાછું વાળી બેઈ રહ્યાં.

નવું બંધારણ અને હોદ્દાસ્વીકાર પ્રત્યે

હિંદી રાજદ્વારી પક્ષોનું વલણ

૧

રામભાઈ પટેલ

હિંદી રાજકારણમાં સમુક્ત પાર્લામેન્ટરી સમિતિનો અહેવાલ બહાર પડ્યો ત્યારથી આત મહત્વનો તે બધા પ્રશ્નોને ઢાંકી દેતો મધ્યવર્તી સવાલ ઊભો થયો છે નવા બંધારણનો વિરોધ કરવો, એનો નાશ કરવો તે, નવો ઢાલૂત પસાર થયો ત્યારથી એ નવી બ્યવસ્થામાં વધુમતિ પક્ષે હોદ્દાસ્વીકાર કરવો કે નહિ તે હું 'હિંદી રાજકાગળ' શબ્દ વાપરુ છું કાગળ કે 'હિંદી રાજકાગળ'માં ફક્ત 'મહામલાવાદી હિંદી રાજકારણ નહિ પણ હિંદી રાજકાગળની ભૂમિ ઉપર ભાગ લગવતા બીજા રાજદ્વારી પક્ષોનો હું સમાવેશ કરુ છું.

આમ તો આપણા રાજકાગળની એક બેઠદી વિચિત્રતા એ છે કે આપણુ રાજકારણ એક બાળુ પગ્દેશી અમલનો હાર્દિક સ્વીકાર કરનારા બ્રિટીશ રાજના વફાદાર ટેકેદારોના પક્ષથી માડીને બીજી બાળુ ગામવાદી, ઉદામ ગામ્ડાની ને સમાજવાદી મહાસભા પક્ષ કે જે બ્રિટીશ રાજને શાહીવાદ ને મૂડીવાદના ભારે પિ. ૧૦૦૦ છે એ બધા પરસ્પર વિરોધી પક્ષોના એક શલુમેળા જેવુ છે આને કાગળે પત્રિમના દેશોના રાજકાગળમાં જુદા જુદા પક્ષો હોવા છતાં પણ ત્યાના જેની સુમગતતા, સ્થિરતા ને સિદ્ધાંતચુસ્તતા કે અચુસ્તતા આપણા રાજકારણમાં મોટી મખ્યાના રાજદ્વારી પક્ષોમાં નથી દેખાતા મોટા ભાગના આપણા રાજદ્વારી પક્ષોમાં તકવાદ આર્થિક કે ગળકીય તદુગસ્ત મિદ્ધાતનો અભાવ, પક્ષ સિદ્ધાંતના કળતા વ્યક્તિપ્રભુત્વ, મત્તાની ખફગી વહોરી લેવા જેટલી હિંમતને અભાવે બીરતા, ને બ્રિટીશ રાજના બકા લાટોને નારાજ ન કરવાની તકેદારીને લીધે, આપણી પરતત્ર ગળકીય પરિસ્થિતિને કારણે, એ પક્ષો રાજકારણની ભૂમિ ઉપર બિગતા દીર્ઘજીવી વૃક્ષો જેવા નથી પણ અતપાયુ છોડની માફક ફાલેફૂલે છે ને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં કરમાઈ જાય છે.

આપણા રાજદ્વારી બહુમખ્યક પક્ષોની અનેક જતની લક્ષણ વિચિત્રતા હોવા છતાં નવા બંધારણનો વિરોધ એ (યુરોપિયન અને એંગ્લો-ઇડિયન સરકાર મતવાદી પક્ષો બાદ કરતાં) બધા પક્ષોનુ સામાન્ય વલણ છે. આને લીધે નવા બંધારણનો શાબ્દિક ને હાર્દિક વિરોધ હિંદમાં સાર્વત્રિક માલમ પડ્યો છે.

પરતુ નવા બંધારણના માર્વત્રિક વિરોધ બાબતમાં બધા રાજદ્વારી પક્ષોમાં માલમ પડતી મતસમાંતરતા પછી આગળ નથી ચાલતી મહાસભા પક્ષ સિવાયના બધા રાજકીય પક્ષો (મામ્યવાદી પક્ષને હું આમાં નથી ગણતો કારણકે એ ગેરકાયદે હોવાથી પક્ષ તરીકે ખુલ્લી રીતે કામ કરી શકતો નથી) નવા બંધારણનો વિરોધ કરીને જ અટકી જાય છે. એ નિંધ ને નુકસાનકારી પ્રજ્ઞતત્રવાદી નહિ પણ આપખુદ બંધારણનો નિકાલ કરવાની નીતિ ફક્ત

મહાસભા પક્ષની જ છે. ખીજા બધા રાજદારી પક્ષોનું વલણ અનિચ્છનીય બંધારણનો નાશ નહિ પણ એનો સ્વીકાર કરી, એને અમલમાં મૂકી 'એમાંથી જેટલું સારું નીચવી લેવાય એટલું નીચવી લેવું' (સર તેજ બહાદુર સમુના શબ્દો) એ છે. એટલે કે એ બંધારણનો ક્યવાતે મને પણ અમલ કરવો. ને એમાં જ આપણા દેશનું શ્રેય છે. કારણ કે ' જો આપણે બંધારણનો અમલ નહિ કરીશું તો એ આપણો અમલ કરશે. ' [ફરી સર તેજના શબ્દો : ' If we won't work it (the new Act) then it will work us.] શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીજી, જેઓ પણ સર તેજ બહાદુરના જ મતના ને પક્ષના છે એમનું પણ એવું જ કહેવું છે કે આપણી બધી દીર્ઘદષ્ટિ, ડહાપણ, ખબરદારી વાપરીને એનો અમલ કરવાનો છે.

હા, ખીજો એક કહેવાતો રાજદારી પક્ષ છે જેના નેતા પણ નવા બંધારણને તોડી પાડવાની પોતાના પક્ષની નીતિ જાહેર કરે છે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્યના પણ પોતે મોટા હિમાયતી છે એમ એઓ જણાવે છે. એ પક્ષ તે મુસ્લિમ લીગ અને એના નાયક શ્રી. જુના. નવા બંધારણને તોડી પાડવાનું પોતાના પક્ષનું ધ્યેય મહાસભા પક્ષના જેટલું જ મજબૂત અને કટ્ટર છે એમ શ્રી જુનાએ ઘણીવાર જાહેર કયું છે. એમના કહેવા પ્રમાણે મહાસભા પક્ષ સાથે એમનો અને એમની લીગનો વિરોધ માત્ર કામી ચુકાદો ને લઘુમતિ કામો પ્રત્યેના મહાસભાપક્ષના વલણ સંબંધે જ છે. સામાન્ય રીતે એમના મત પ્રમાણે કહી શકાય કે જર્મનીમાં નાત્સીઓ યહૂદી લઘુમતિ પ્રત્યે અને પોલેન્ડ, ચેકોસ્લાવેકિયા ને ઇટલીમાં વધુમતિ કામો લઘુમતિ કામોને પીડવાનું ને એમના નાગરિકત્વના દક્કો ઉપર તરાપ મારવાનું જે વલણ ધરાવે છે તેવું વલણ હિંદુ રાષ્ટ્રવાદીઓની બનેલી મહાસભા મુસ્લિમ અને ખીજી લઘુમતિ કામો પ્રત્યે દાખવે છે. નવા બંધારણને તોડી પાડવાની પણ એઓ જાહેરાત કરે છે. પણ એમનું કહેવું એ છે કે એ તોડી પાડવા માટે આપણે પહેલાં એનો અમલ કરવો જોઈએ. વચર આનાકાનીએ બહુમતિ પક્ષે પ્રાંતીય ધારાસભાઓમાં હોદ્દા સ્વીકારી લેવા જોઈએ. અને બંધારણને તોડી પાડવાની મહાસભાપક્ષની કાર્યપદ્ધતિને એઓ હાસ્યાસ્પદ ને અકલ-વગરની ગણાવે છે. બંધારણને તોડી પાડવાનો જે માર્ગ મુસ્લિમ લીગે ગ્રહણ કર્યો છે એ જ વિશદદષ્ટિ રાજકારણનો છે એમ એમનું કહેવું છે.

બંધારણને મુસ્લિમ લીગની કાર્યપદ્ધતિ પ્રમાણે તોડી પાડવાની નીતિ કદાચ સાચી હોય; પણ મુશ્કેલીનો અંત એટલેથી નથી આવતો. કારણ કે લીગે કે લીગના અગ્રણી શ્રી. જુનાએ કઈ રીતે બંધારણનો અમલ કરીને એને તોડી પાડવું એ વિશે પોતાનો આખો કાર્યક્રમ કદી રણ નથી કર્યો. મહાસભાની લડાયક રીત, 'ડાયરેક્ટ મેથડ'નો એમણે લીગ સમક્ષના એક ભાષણમાં વિરોધ કર્યો હતો. એટલે બંધારણને તોડી પાડવાના એક વ્યૂહ તરીકે 'ડાયરેક્ટ મેથડ'ના મોરચાનો દરવાજો પણ એમણે બંધ કરી દીધો છે. પરંતુ એનો વિકલ્પ માર્ગ કદી એમણે સૂચવ્યો નથી. નથી એમણે એ સમગ્રગુંથું કે બંધારણનો અમલ કરતાં કરતાં કેવી રીતે, ક્યારે ને કેટલા પ્રમાણમાં એનો અંત લાવી શકાશે. નથી એઓ એમ કહેના કે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં બંધારણને તોડવાના વ્યૂહની રચના છોડી દઈને હાલ તો આપણે એનો વિરોધાત્મક મનોવલણથી પણ અમલ કરવા મંડી જવું જોઈએ ને ભવિષ્યનો વ્યૂહ આપણે પછી નક્કી કરીશું. તો શું એમનું કહેવું એમ હશે કે બંધારણનો અમલ કર્યે જવા માત્રથી ભવિષ્યમાં એક એવો સમય આવશે કે જ્યારે બંધારણ આપોઆપ, જેમ કળા પાડું

યતાં ઝાડ ઉપરથી ખરી પડે તેમ, પાકું થઈને એના સામ્રાજ્યશાહી ઝાડ ઉપરથી ખરી પડી સ્વતંત્રતાની જ્વાળા ઉપર પડી જશે? એટલે કે બંધારણનો અમલ કરવાથી એવો જાદુ કે ઈલમ પેદા થશે કે એને લીધે આપણો રાજકીય સ્વતંત્રતાનો હેતુ સિદ્ધ થશે! પરંતુ શાહીવાદના રાજકારણમાં જાદુ અને ઈલમને સ્થાન છે એવું તો કોઈપણ રાજપુરુષ નહિ જ માનતો હોય. અને શ્રી. જીન્ના જેવા રાજપુરુષ તો એવા ‘ઈલમવાદ’માં નહિ જ માનતા હોય. તો પછી આપણે એમ માનવું કે બંધારણને તોડી પાડવાનો સૌથી અમરકારક ને ટૂંકા માર્ગ એ છે કે એને તોડી પાડવું જ નહિ? આનો અર્થ એમ થાય કે ઝાડ ઉપર ચડવાનો સૌથી સહેલો ને સફળ માર્ગ એ છે કે કદી ચડવાનો પ્રયત્ન જ નહિ કરવો. બંધારણને તોડી પાડવાનો કંઈક આવો જ માર્ગ શ્રી. જીન્ના સૂચવતા હોય એવું એમની રાજદ્વારી નીતિ ઉપરથી તો લાગે છે!

મહાસભા પક્ષ સિવાયના હિંદના બીજા બધા રાજકીય પક્ષો વત્તેઓછે કચવાતે મને પણ જે જાતનું બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું છે એનો સ્વીકાર કરી અમલમાં મૂકવાની જાગૃતતામાં એકમત છે. એનું પ્રધાન કારણ એ છે કે એ બધા પક્ષો લડાયક રાજકીય પક્ષો નથી. સત્તા સામે લડવાની અશક્તિ એ બધા રાજકીય પક્ષોનું સર્વમામાન્ય લક્ષણ છે. આ લક્ષણમાંથી જ એમની કાર્યનીતિ રૂપ ધારણ કરે છે. આ જખરી રાજદ્વારી નમળાઈ હોવાને કારણે બંધારણમાં કે શાહી મત્તાના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ જાતનો મહત્વનો ફેરફાર કરાવવા એ પક્ષો શક્તિમાન નથી. આ મૂળભૂત અશક્તિમાંથી બંધારણનો સ્વીકાર ને અમલ કરવાનું એમનું વલણ જન્મે છે. પોતાની કોઈ ઉચ્ચ અંતઃસ્થ જળવાન શક્તિના ભારથી નહિ પણ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટની કૃપાધારાથી હિંદની જ્વાળા ઉપર રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનું વૃક્ષ બીજશે એ એમનું દર્શિષ્ટિ છે. એટલે કે હિંદ ઉપરની સમગ્ર રાજકીય ને આર્થિક મત્તાનો જથ્થો બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટની વખારમાં એકઠો થયો છે અને એને વત્તાઓછા પ્રમાણમાં ખુદ્દો મૂકવાની શક્તિ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટના હાથમાં છે, અને હિંદીઓના બ્રિટન પ્રત્યેના વર્તનની બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ ઉપર પડતી સારી માડી છાપ ઉપર એ જથ્થો વત્તાઓછા પ્રમાણમાં ખુદ્દો મુકવાનો આધાર રાખે છે! માટે બ્રિટનને અનુકૂળ વર્તન હિંદી પ્રજાએ ને હિંદી રાજદ્વારી પક્ષોએ દાખવવું જોઈએ એવું એમનું મનોવલણ છે. બીજાં આર્થિક ને કામી પ્રત્યાઘાતી કારણે! ઉપગ્રંથ ઉપલા કારણને લીધે એ બધા રાજદ્વારી પક્ષોનો મહાસભાની બ્રિટીશ શાહીવાદ વિરોધી ઉચ્ચ ને સોધી લડાયક નીતિરીતિનો વિરોધ છે. આને લીધે એ પક્ષો અને મહામભાવાદી પક્ષ વચ્ચે નવા બંધારણના સ્વીકાર અને અમલ વિષે કડક ને અસાદ્ય વિરોધ માલૂમ પડે છે.

હવે મહામભા પક્ષના બંધારણ વિરોધી વલણ વિશે. બ્રિટીશ સ્થાપિત હિંદો અને એ હિંદોના મંવર્ધન મંરક્ષણ અર્થે મહદ્દઅંશે પ્રગટ થતી બદ્દમૂલ બ્રિટીશ શાહીમત્તાના સીધા અસ્વીકારમાંથી રાષ્ટ્રીય મહામભા પક્ષનો બંધારણવિરોધ કે બંધારણઅસ્વીકારનો બીજમ થાય છે કારણ કે નવા બંધારણમાં બ્રિટીશ હિંદો ને બ્રિટીશ સત્તાનો અસ્વીકાર પ્રગટ નથી થતો પરંતુ ગૂંચવણ ભરેલી એની કાનૂની પરિભાષા મારફત એનો સ્વીકાર અને અમલ એ નવા કાનૂનનો પાયો છે. હિંદી પ્રજાનું સર્વવિધ શોષણ એ બ્રિટીશ મત્તાનું સ્પષ્ટ લક્ષણ હોવાથી એ સત્તા જ નવા કાનૂનની પરિભાષામાં વ્યક્ત થઈ છે. જે પણ હિંદી પ્રજાના

નવું બંધારણ અને હોદ્દાસ્વીકાર પ્રત્યે હિંદી રાજદારી પક્ષોનું વલણ ૧૨૩

શોષણને જ ચાલુ રાખે છે. અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાની નીતિરીતિ હિંદી પ્રગ્નના હિતને સ્થાન આપી પરદેશી હિતને ખસેડવા માગે છે. કારણ કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો પાયો હિંદી શોષિત પ્રગ્ન છે. આમ હોવાથી જે કાનૂન હિંદી પ્રગ્નના સમગ્ર હિતનો વિરોધ કરે છે એ કાનૂનનો સ્વીકાર કે એનો અમલ હિંદી પ્રગ્નનું હિત ઇચ્છતી રાષ્ટ્રીય મહાસભા કરી જ શકે નહિ. વર્તમાન બંધારણીય મડાગાંઠનું આ જ કારણ છે. સર તેજ બહાદુર સમ્રુ એમના એક નિવેદનમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને બ્રિટીશ સત્તા વચ્ચે પડેલી એ મડાગાંઠને છોડવાની (untie the knot) વાતો કરે છે. પરંતુ એ કંઈ વાતોનો વિષય નથી. એ મડાગાંઠ તો હિંદીહિત અને શાહીહિતોના ઉચ્ચ સંઘર્ષણમાંથી પડી છે. એટલે એ ઉકેલવાના બે જ સફળ માર્ગ છે : પ્રથમ, ક્યાં તો હિંદી હિતોની તરફેણમાં બ્રિટીશ હિતો પ્રગટ કરતી સત્તાએ પોતાના પંચ સંકેતી લઈને હિંદી હિતોને પ્રગટ થવાનો માર્ગ મોકળો કરી આપવો; બીજો રસ્તો, એવી બિલ્લો અને તે એ કે, ચાલુ અને સ્થાપિત બ્રિટીશ હિતોની પ્રતિનિધિ બ્રિટીશ સત્તા સામે હિંદી હિતો ખડા કરવાની નીતિ મહાસભાએ છોડી દઈને એ હિતોને કબૂલ રાખવાં. આમ પરસ્પર વિરોધી બે હિતોનું સંઘર્ષણ તો જ અટકી શકે, જે એ હિતો ધરાવનાર બંને પક્ષમાંથી કેઈ પણ એક પક્ષ પોતાનો દાવો સંકેતી લે. તો જ બંધારણીય મડાગાંઠ કે જે બીજી રીતે હિતોની મડાગાંઠ છે એ ઉકલી શકે. એ બંને વચ્ચે સમાધાન થવું એટલે કે બંને હિતો સાથે સંબંધી શકે એવી વાત કરવી એ તો 'લાખરી ખાઈ' થી શકો ને હાથમાં રાખી થે શકો ' એવી વાત કરવા જેવું થયું. બ્રિટીશહિતપ્રતિનિધિ સરકારી સત્તા પોતાનો દાવો જતો કરવા તૈયાર નથી માટે નવા કાનૂનમાં એણે સત્તાની ફૂંચી પોતાના હાથમાં રાખી છે. એક ટીકાકારે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે નવા કાનૂનમાં સત્તાની હેરફેર નથી, ફક્ત જવાબદારીની જ હેરફેર છે. (It is not the transfer of powers but the transfer of responsibility.) માટે જ હોદ્દા સ્વીકારતા અગાઉ ' પોતાની બંધારણીય પ્રવૃત્તિ 'માં ડખલ નહિ કરવાની ગવર્નરે પાસે મહાસભાએ માગેલી ખાતરી દ્વાર્ષટ દોલ પ્રેરિત ગવર્નરેએ નથી આપી. કારણ કે એમાં સત્તા છોડવાનો સવાલ બીજો થાય છે. ગવર્નરે ખાતરી નથી આપતા કારણ કે એમને સત્તા છોડવી નથી. સત્તા છોડવી એટલે હિતો છોડવાં. સત્તા આપવી એટલે હિતો આપવાં. મહાસભા પણ પોતાનો દાવો છોડવા તૈયાર નથી માટે જ એ બંધારણનો અંત લાવવા માગે છે. બંધારણનો અંત લાવવાના પ્રથમ પગથિયા તરીકે જ એણે ગવર્નરે પાસેથી ' ડખલ નહિ કરવાની પૂર્વ બાંહેધરી ' માગી છે. આ સ્થિતિમાં સર તેજ બહાદુર કહે છે એવી ' મડાગાંઠ છોડવા 'ની સ્થિતિ બીજી થાય એ અસંભવિત વાત છે.

મહાસભાને માટે શરતી હોદ્દાસ્વીકારની પરિસ્થિતિ એમાંથી જ પેદા થઈ છે.

હવે મહાસભાને માટે હોદ્દાસ્વીકારનો પ્રશ્ન. નવા બંધારણ વિશે જવાહરલાલજીએ બે સુંદર ઉપમા વાપરી છે. એમણે જણાવ્યું છે કે નવું બંધારણ એક એવી મોટર માડીના જેવું છે કે જેને એન્જિન નથી પણ ' એક ' બધે જ છે. હોદ્દાસ્વીકાર-અસ્વીકારનો પ્રશ્ન વિચારવા મળેલી સંયુક્ત પ્રાન્તની કોંગ્રેસ કમિટિમાં એમણે જણાવ્યું હતું કે નવું બંધારણ એ કોંગ્રેસ-વાદીઓને પકડવાનું એક પોંગરું છે. એ પોંગરામાં સત્તાના ટાટલાનો એક ટુકડો છે જેનાથી ' લલચાર્ધ 'ને કોંગ્રેસવાદીઓ એમાં દાખલ થાય ને એમાં સપડાઈ જાય. બંધારણીય આંદો.

ઘૂટીની કળા ને શાહીનાદની પ્રવીણ તાલીમમા ઘડાયેના સ્વિત્રીશ રાજપુરુષોનું શાહીનાદી ડોશસ્થ નવા બધારણુમા પૂર્ણપણે પ્રગટ થાન છે એમા રા નથી

મહાસભાનુ ગજગરણુ એટલે હિંદી આમ જનતાના હિતોનુ રાજગરણુ મહાસભાની નીતિરીતિનો માનદડ આમ જનતાના હિતોનુ રાજકાગણુ છે લેનીને કળાને માટે જે કહ્યું છે તે જ વસ્તુ આપણા રાજગરણુ વિશે કહીએ તો, આપણે ગજકાગણુ વિશે શુ ધારીએ છીએ એ નહિ, પરંતુ આમનર્ગ એને વિશે શુ ધાર છે એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે આપણા ગજકાગણુની વૃક્ષના મૂળ આમનર્ગના થરામાથી પસાર થયેલા હોના નોઈએ મહામભા આમનર્ગ માટેની છે એટલે જ એના હિતોનુ રાજકાગણુ મહામભાનુ ગજકાગણુ બને છે હોદ્દા-સ્વીકારનો પ્રશ્ન પણ બધાગણુની આગીઘૂટીના વમળમાથી નહિ પણ આમ હિતોની આગસી-માથી આપણે નિહાળવો નોઈએ

આજે મહાસભાની છાનણીમા એ પ્રશ્ન મળવે મે મત ધરાવતા વર્ગ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે શાહીનિરાધ, આમ હિતોનુ રક્ષણ, ઉગ્ર લડાયક તત્વણુ બને પક્ષનુ છે છતાં એક મત હોદ્દાસ્વીકાર મહાસભાના લડાયક જુસ્સાનો પારો ચોક્કસપણે ઉતારી નાખશે એમ માને છે બીજે હોદ્દાસ્વીકારવાદી મહાસભાવાદી મત એમ નથી માનતો તેમ એ મતવાદીઓનું એમ પણ કહેવું નથી કે હોદ્દાસ્વીકારથી મહાસભાનો કે આમવર્ગનો લડાયક પારો ઊંચો ચડશે પણ એમનુ કહેવું એનું હોય એમ લાગે છે કે ભલે હોદ્દા-સ્વીકારથી લડાયક જુસ્સાનો પારો ઊંચો નહિ ચડે, પણ એથી એ નીચે પણ નથી ઊતરનાનો સાનુદૂળ મન્નેગોમા કદાચ એ નીતિમાથી જ જુસ્સાના પારાને ઊંચે ચડાની તક મળી જાય

લડાયક ગજકાગણુ એકલો સિદ્ધાંતશુદ્ધિની મીમાસાયર્યાનો જ પ્રશ્ન નથી 'લડાયક' રાજકાગણુ એના સ્વભાવથી જ અને આજની સ્થિતિમા આપણુ ગજગરણુ એ દીર્ઘદષ્ટિ અને વ્યૂહ બાધનાની વ્યવહારુતાનો પણ મહત્ત્વના પ્રશ્ન છે અને એ વ્યૂહ બાધના માટે કદાચ 'પીછેહઠ' ને 'આગેદમ' પણ વસ્તુ પડે રમતમા 'હતુમાનકૂદકો' ને 'અગદકૂદકો,' મારનારાઓ પહેલા કેટલાયે કદમ પાછા હઠ્યા પછી નોંધથી દોટ નથી મૂકતા ? કૂદકો મારનાર, કૂદકો મારતા પહેલાં થોડા કદમ પાછો જાય એટલા ઉપરથી એમ કહી શકાય ખરું કે એ 'પીછેહઠ' કરે છે ? પોતાની નહીં આર્થિક નીતિનો કાર્યક્રમ રજૂ કરતા ૧૯૨૧મા લેનીને પણ કંઈક આ જ શબ્દો વાપર્યા હતા 'હું આજે એક કદમ 'પીછેહઠ' કરું છું કારણ કે મારે કાલે એ કદમ આગેદમ્ય કરની છે " હોદ્દાસ્વીકારવાદીઓ વિશે પણ કદાચ આવું ન જોઈ શકાય ?

જરા અચુક જાતનુ રાજકાગણુ કે રાજકરણી નીતિની મિદ્ધિ એ લાખા કાળનો પ્રશ્ન હોય છે, ત્યાં કોઈ ઉપર ઉપરથી પીછેહઠી લાગતા પ્રાયોગિક પગલા ઉપરથી એમ નહિ કહી શકાય કે એ 'પ્રત્યાઘાતી' ને 'પીછેહઠ' કરવું પગલું છે ? પર્વત ઉપર ચડનારાનો એ અનુભવ છે કે રાખરે પહાચનાનો રસ્તો ઘણીનાર ખાડાઓ ને ખીણોમા ચર્ચને પસાર થતો હોય છે હવે રાખરે ચડનાર જનારે એ રસ્તે ખીણમા ઊતરે છે ત્યારે એમ કહેવાય ખરું કે એ રાખરે નથી ચડતો પણ નીચે ઊતરે છે ? એ ક્ષણ પૂરવું તો એ નીચે ઊતરતો લાગે છે, છતાં એના ઊંચે ચડનાની ક્રિયામા જ એની નીચે ઊતરવાની ક્રિયા સમાઈ જાય છે,

નવું બંધારણ અને હોદ્દાસ્વીકાર પ્રત્યે હિંદી રાજદારી પક્ષોનું વલણ ૧૨૫

એટલે દીર્ઘકાળ લેતી રાજકીય દિલચાલોમાં અમુક કોઈ એક ક્ષણે પીછેહઠ કરતું હોય એવું પગલું પણ ભરવું પડે. મુખ્ય અને મહત્વની વસ્તુ એ પગલાં ભરનારાઓના માનસની છે. જેનું ધ્યેય સ્પષ્ટ, જેની તમન્ના ક્રાંતિકારી, જેની દૃષ્ટિ વિશાળ ને કુશળ, જેનો વ્યૂહ મજબૂત, અને જેની નેતાગીરી ધડાધેલી હોય એવા કોઈ પણ રાજદારી પક્ષનું કોઈ તાત્કાલિક પગલું પાછું જનારું લાગતું હોય છતાં લાંબે ગાળે એ જ વિજયી નીવડે.

મહાયુદ્ધ પહેલાં જર્મની મોટલાયેલા અર્ગેરિકન એલચી મિ. હુરોર્ડે ૧૯૧૪માં જર્મન કેન્દ્રને મહાયુદ્ધ શરૂ થતાં પહેલાં થોડા વખત અગાઉ કહ્યું હતું કે ઇલ્ટન બંધી લડાઈમાં હાર પામશે—સિવાય કે છેલ્લી લડાઈમાં. અને થયું હતું પણ લગભગ એવું જ. હિંદમાં ઇલ્ટન સામેની લડાઈમાં ગાંધીજીના રાજદારી વ્યૂહ વિશે પણ એવું કદી શકાય કે એમના બધા રાજદારી વ્યૂહો પીછેહઠ કરના ને હાર પામતા દેખાશે—સિવાય કે છેલ્લો વ્યૂહ. આ વિધાનની નક્કરતા દલીલો નહિ પણ સમય જ ખતાવી આપશે.

મને લાગે છે કે સરતી હોદ્દાસ્વીકારની એમની નીતિ ‘પીછેહઠ’ કરાવે છે એમ માનીને વિરોધ કરનારાઓ એની ‘સમરી ટ્રાયલ’ કરીને જજમેન્ટ આપી દેતાં પહેલાં થોભે અને વિચારી લુગે તો એમાં રહેલા રાજકીય ઝઘાપણ અને વેંચક દર્શનનો થોડો ઘણો ખ્યાલ જરૂર કરી શકે.

નવા બંધારણમાં લોકસમુદાયનું ભડું કરવાની કેટલી ઓછી કે વધારે શક્તિ છે એ બાબતમાં પ્રગતિમાન રાજદારી પક્ષો વચ્ચે મનભેદ હશે; પરંતુ એમાં પ્રગ્નનું ખૂટું કરવાની શક્તિ ભારોભાર છે, અને જ્યારે એ પ્રત્યાઘાતી પક્ષોના હાથમાં જઈ પડે ત્યારે એની એ શક્તિ ક્યાંયે વધી જવાનો છે એ બાબતમાં કોઈ મતભેદ નથી. હોદ્દાસ્વીકારવાદી મદા-સભાવાદીઓનું એ વલણ જણાય છે કે નવા તત્વના યંત્રને અનિષ્ટ કરતું અટકાવવાની પણ આજે ભારે જરૂર છે; (ચૂંટણી દરમ્યાન સરદાર વલ્લભભાઈનાં મહત્વનાં ભાષણોમાં આ જ ખ્યાલ પ્રગટ થતો જણાયો હતો.) અને એ ક્રિયામાં આપણે નવા હક્કના વ્યૂહની સાધના કરી લઈએ એમ એમનું કહેવું છે.

૧

જન્મસિદ્ધ હક્કીની ઝાંખી,
રાષ્ટ્રમાનને! પૂરણ પ્રેમ;
સ્નેહ-ઐક્યની અંકિત સાંકળ,
નિજ-રક્ષણનો અચૂક નેમ:

શોષક અપસ્વાર્થી શામકને
પ્રેમ્યાસૂચક નમ્ર પ્રતીક,
નિશ્ચિત સતત સદાનું શીળું
સ્વાધિકારનું સ્મૃતિ-સ્વસ્તિક;

અનામ સત્તાને હેતો, ફરફરતો જે પડકાર
કરતો નિજગૃહબંદીનો જે સાસ્ત્રિક અડગ હુકાર.

૨

સ્વાધીનતાનો સિદ્ધ ક્યેવ-પથ,
કર્તવ્યોનું સંગમ-સ્થાન;
સંસ્કૃતિનો ગરવો ગુંજન-રવ,
માનવતાનું મૂળું ગાન:

લાભ ભૂલાયેલાનું લાવી,
સ્વતંત્રતાથે અખંડ હોમ;
મૃત્યુનું મંગળ આમંત્રણ
જીવિતતાનું માનદ-જોમ

અજ્ઞાને દારિદ્ર્યે આકુળ, ભારત'પત'ને પ્રચૂર પ્રપાત
પ્રગતિ પ્રાંગણને પ્રેરે એ પુનિત રાષ્ટ્ર-પતાક.

૩

વિશ્વાસે વીંધાયેલાંનું
 સહ્ય ક્ષમાન્વિત કે'ણુ,
 ચોતાધર પૂરાયેલાંનું
 અકચ્ચ શાશ્વત વે'ણુ;

આમંત્રણ સહભાવભર્યું
 સમ માનવતાની યાદ,
 સંસ્કૃત ભારતવર્ષીય ઉત્તરણ
 સ્નેહધર્મનો ગાદ:

ધર્મ્ય કામ્ય મંત્રો ધારક, પ્રેરક પ્રાણુદ પ્રસ્થાન;
 ઉત્તર અવલંબન આરાધક, નેત્રે નેક નિશાન.

૪

૩

પ્રાયશ્ચિત્ત ગત પાપોનું,
 સાંપ્રતનું નવસચિત;
 ભાવિની દુત વિધાનઘોતક—
 પ્રગતિનું નવનીત:

નિશ્ચલ સાત્ત્વિક નિર્ણયનું
 ભારતનું ગરબું વૃત્ત,
 સ્વાધિકાર પ્રાપ્તિનું પ્રાણુદ
 પુરસ્કારણ ઉદ્યુક્ત;

પરાધીનોના પ્રણુવંશ શો પવિત્રવર ઉચ્ચાર;
 સત્ય, અહિંસા અને સ્નેહનો અમર્ય સાક્ષાત્કાર.

માબાપો પ્રત્યે

[બાળકોની કુટેવો વિષે]

નરહરિ દા. પરીખ

પોતાનાં બાળકો પ્રત્યે માબાપની ફરજ તેમનું પાલન પોષણ કરી, તેમને ઉછેરને મોટાં કરવાથી પૂરી થતી નથી. તેમનાંમાં સાગ મંસ્કારો પાડવા, તેમને સારી રૂબણી આપવી, તેઓ નીતિમાન અને ભુદ્ધિમાન થાય તે માટે પોતાનાથી અને તેટલું બધું કરવું, એ પણ માબાપની ફરજ છે, એ કાંઈ નવો કહેવા જેવો વાત નથી. મત્ત અને પ્રામાણિકતાના, સેવા અને ઉદારતાના, પ્રેમ અને નિષ્ઠાના, નથા બીજા એવા મારા ગુણોના સંસ્કારો પાડવાની બાબતમાં કાંઈ પણ માબાપ બેદરકાર રહી શક નહિ. પોતાનાં બાળકો કુમરમાં ન પડી જાય, કુછદે ન ચઢી જાય દુર્લ્ભની ન બની જાય એની ચિંતા બધાંજ માબાપે રાખવી જોઈએ. પરંતુ આ બાબતોમાં માબાપની ખાસ કાળજી વિના પણ, જૂદું ન બોલનાં હોય, ચોરી ન કરતા હોય, કાંઈ ને ન છેતરતા હોય, તથા એવા કાંઈ દુર્ગુણમાં ન પડ્યાં હોય એવાં હજારો બાળકો જોવામાં આવે છે; જ્યારે એક એવી કુટેવ દુનિયાના મોં સમાજોમાં લગભગ સાંવિક અને લગભગ અનિવાર્ય થઈ પડેલી જોવામાં આવે છે, જેનો બોગ, કાંઈ ને કાંઈ કાળે, નાનપણમાં અથવા તો યોગતી જુવાનીમાં છોડરાઓ અને છોકરીઓ ન થઈ પડતાં હોય. એ કુટેવમાંથી અથવા પામ્યા હોય એવા મદભાગી બાળકો બહુ થોડા હોય છે. કાંઈ જાતની નૈતિક વિકૃતિને લીધે તન્ના આ જાતની કુટેવનું સેવન કરતાં થાય છે, એમ પણ નથી. ઘણું ખરું નો અજ્ઞાન અને નાફાનીને લીધે જ બાળકોમાં આ દોષ ધૂસી જાય છે. આ દોષનો ભોગ થઈ પડેલા બાળકોને, પોને કાંઈ કુદૃશ્ય કરે છે, અને પોતાની જાતને પોતે બહુ ભારે નુકસાન પહોંચાડે છે, એવો કોઈ ખ્યાલ પણ દોતો નથી. છતાં એમાં કાંઈક તો જોઈ છે જ, બીજાઓથી એ છુપાવવા જેવું છે, એવું તેમને અંદરથી જ લાગે છે. અને તેથી આ કુટેવનું સેવન તેઓ એકાન્તમાં, છાનુમાનું કરે છે આ કુટેવને ચાલે ચઢેલાં બાળકોમાંથી જેઓ તદુરગત મનોવૃત્તિવાળા અને બીજી રીતે મારા મસ્કારોવાળાં હોય છે, તેઓ તેમાં કાંઈ વખત રમ લઈ રાક્તા નથી, અને પોતાના શરીરને ખામ નુકસાન પહોંચાડે તે પહેલાં જ તેઓ પોતાની કુટેવ છોડી દે છે, પરંતુ ઘણા બાળકો તો આ કુટેવમાં એવાં ક્રમાઈ જાય છે કે તેમાં ને તેમાં તેઓ પોતાના શરીરને છેક જ બરબાદ કરી નાખે છે; અથવા તો ઝટ ન સુધરી શકે એવું ભારે નુકસાન પહોંચાડે છે.

છોકરાને જુવાની ફૂટતી હોય ત્યારે તેના ખબા પડેલા હોય, છાતી વિકાસ અને ઉપસેથી હોય, ગાલ ભરેલા હોય, આંખો ચળકાટ મારતી હોય, કપાળ ભુદ્ધિમતાનું ચૂચક હોય, ચંદ્રેરો તેજસ્વી હોય, મેન્ડ મીધો હોય, દાઢ અને પગના રનાયુઓ વિકસિત, દદ અને સુધટિત હોય, આખું શરીર પાટીયું હોય, ઉગ્ગાદ, ચૂર્નિ અને એવન અંગેઅંગમાં ભરેલાં હોય, શરીરમાં તન-મનાદ માતો ન હોય, કાંઈ પણ કામ કરવામાં આગમ તો હોય જ નહિ, અને ગમે તેવું માદમ

ખેડવાની સહા તત્પરતા હોય. પણ આવા આંખને દારે એવા કેટલા તરુણો આપણી નજરે પડે છે ? નિસ્તેજ આંખો, દિલ્લો ચહેરા, ખેરતી ગયેલા ગાલ, સાંકડા અને ગોળ ખભા, દંખાઈ ગયેલી છાતી, વળવા માંડેલી કમર અને નિરુત્સાહ તથા કામ કરવામાં મંદતા—આવા છોકરાઓ સમાજમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં મોટે ભાગે જોવામાં આવે છે. આનાં કારણો તપાસીએ તો, બાળકોની જે કુટુંબો વિષે માળાપોએ ચેતતા રહેવું જોઈએ, તેનો ફાળો તેમાં થયો મોટો માલુમ પડશે.

આ કુટુંબ, તે છેક નાના છોકરાઓથી માંડીને જુવાનીમાં પ્રવેશ કરતા અને પ્રવેશ કરી ચૂકેલા છોકરાઓમાં પોતાની જનનેન્દ્રિય સાથે રમત કરવાની, પોતાના જ હાથ વડે અથવા બાલ્ય સાધનોથી અથવા તો વિચારો દ્વારા તેને ઉત્તેજિત કરવાની, તથા પોતાને જ હાથે કે બીજા છોકરાઓની સાથે તેનો અકુદરતી રીતે દુરુપયોગ કરવાની છે.

અને આવી કુટુંબ છોકરાઓમાં જ હોય છે એમ નથી; છોકરીઓમાં પણ હોય છે એમ સાંભળ્યું છે. એવો સંભવ છે કે છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓમાં તે ઓછા પ્રમાણમાં હોય. ઉપર આપણા છોકરાઓના આંધામાં જોવામાં આવતી દરિદ્રતા વિષે કહ્યું છે તે આપણી છોકરીઓનાં શરીરને વિષે પણ છે જ. છોકરીમાં જે ઉંમરે ખીલીને મુંદર ફૂલ થાય એવી કળીની શોભા જોવાની તમે અપેક્ષા રાખો તે ઉંમરે તો તે નિસ્તેજ, દિલ્લો, ઉત્સાહ અને સ્ફૂર્તિ વિનાની, ડોસી જેવી થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે. એવું કારણ કેટલેક અંશે છોકરાઓના જેવી કુટુંબો હોય છે. વળી નાનપણમાં અથવા તારુણ્યમાં પ્રવેશતી હોય ત્યારે માળાપોની બિનકાળજીને લીધે, જનનેન્દ્રિયની રચના તથા વ્યાપાર વિષેના અજ્ઞાનને લીધે, તેમજ આરોગ્યના સામાન્ય નિયમો વિષેની બેદરકારીને લીધે તથા બીજા અનેક જાતના અવિચારીપણાને લીધે, પોતાના શરીરના આ નાણુક અવયવોને નાનપણથી જ તેઓ ઘણું નુકસાન પહોંચાડી બેસે છે. જો કે એક દષ્ટિએ છોકરા કરતાં છોકરીઓની બાળનમાં કાંઈક વધારે કાળજી માળાપો—ખાસ કરીને માઓ—રાખે છે ખરી. છોકરીની માટી અથવા કાયા, એટલે એને તો સાચવવી જ જોઈએ, કાંઈક થઈ જાય તો કુળને કલંક ચોંટી જાય; પણ છોકરા ગમે ત્યાં રખડે કે આથડે તો તેમાં કશી ચિંતા નહિ, આવી માન્યતા આપણા પ્રાકૃત સમાજમાં પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે. તેને લઈને છોકરી વિષે મા કાંઈક વિશેષ કાળજી રાખે છે ખરી. વળી છોકરી રજસ્વલા થાય ત્યારે તે બાળત રૂઢિથી ચાલતી આવેલી રીતે કાંઈક સૂચનાઓ પણ મા આપે છે. તો પણ એકંદરે જોઈએ તો આ વિષય પરત્વે આપણા સમાજમાં માળાપોની બેદરકારી અને અજ્ઞાન અસહ્ય છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

પણ આ વિષય ઉપર બોલવામાં તો શરમ મનાય છે. આ વિષયને શુભ અને ગંદા માની કાંઈ તેની વાત કરતું નથી. ભલે આ વિષય સૌના અનુભવનો હોય, છતાં તે એક શુભ ગણાય છે અને તે વિષે એવું મૌન સેવવામાં આવે છે કે આ વિષે કાંઈ જિજ્ઞાસુ સહુ તો પણ માળાપોને કે મોટોગંઓને પૂછવાની બાળકોની દિમિત ચાલતી નથી એટલું જ નહિ પણ પોતાની શુભ ગણાતી ઈન્દ્રિયને લગતું કાંઈ દરદ થયું હોય તોપણ કેટલેક અંશે તે વિષે માળાપોને કહેવાને બદલે અપચાપ સહન કરી લેવાનું પસંદ કરે છે એ એક મિન દસ વરસની ઉંમરના દત્તા ત્યારે ઈન્દ્રિયના આગળના દર કેટલું—ફક્ત ઉપરના આમડી કાંઈક સૂઝી ગઈ અને તેથી તેવું મોં એવી રીતે જિજ્ઞાસુ રહ્યું કે પેસાળ

બહુ જ મુશ્કેલી પડે ગાયને કે બકરીને દોહતી વખતે જેમ આગળને દબાવીને દૂધ કાઢવામાં આવે છે તેમ તેમને આગળની ચામડી દબાવી દબાવીને જાણે નિચોવીને પેમાન બહાર કાઢવો પડતો અને તેથી પેમાન કુટા તેમને અડધો કે પોણો કનાક લાગતો, અને તે વખતની પીડાનું નો પૂછવું જ શું ? આમ કેટલાક મહિના સુધી તેમણે દુખ મહન કર્યા કર્યું, પણ આ વાત માતા કે પિતાને કહેવાની તેમની હિંમત ચાલી નહિ એક વખત પેમાન કરતા બહુ વાગ લાગી તે પિતાશ્રીના જોરામાં આવ્યું અને તેમણે પૂછ્યું ત્યારે મમ્મગતે મમ્મગતે પોતાના આ દગ્દની તેમણે વાત કરી અને ત્યારે તેનો ઉપચાર થયો આમ પોતાના દગ્દો છૂપાવીને કેટલાય બાળકો કષ્ટ ભોગવતા હશે !

અને માળકને આવી બીક કેમ ન પાગે ? આ મામતમાં માળાપોએ બાળકોનો વિશ્વાસ જ ક્યા મંપાદન કરેલો હોય છે ? કુટુમમાં નવીન બાળકો જન્મ થાય ત્યારે નાનું છોટું મને પૂછે છે કે મારો આ નાનો ભાઈ કે નાની મહેન ક્યાથી આવી ? દરેક બાળકને આ જિજ્ઞાસા કુદરતી રીતે જ થાય પણ ભાઈ કે બહેન તો આઠાશમાંથી આવીને પડી, એ ઉકરડે પડી હતી ત્યાંથી સુધાણી તેને લઈ આવી અથવા મા મહુ આમિત હોય તો કહે કે ભગવાન ગતે મારી પચારીમાં એને મૂકી ગયા આમ આવું પેના બાળકને મા મમ્મગતે છે ચાર કે પાંચ વરસનું માગમ પણ અન પ્રેગણથી જ મમ્મગતે જાય કે કે માનો આ ઉત્તર માગો નથી તે કાઈ બોલતું નથી, પણ ત્યાંથી જ આ બામનમાં મા ઉપગતો તેનો વિશ્વાસ એણે થઈ જાય છે વળી પોતાની જન્મોન્દ્રિય વિષે અથવા તેના કાઈ બાપાગ વિષે બાળક કશું બોલવા જાય કે પૂછવા જાય, તો આવી ગદી વાત ન કરાય, આવું ન પૂછાય આવું ન બોલાય એમ કહી તેને એવી રીતે ચૂપ કરી દેવામાં આવે છે કે બાળક મનમાં ગામ વાળી દે છે કે માગાપ અથવા મોટેમ આગળ આ બાબત કશું બોલતું જ નહિ પણ બાળક પોતાની જિજ્ઞાસાને ટાકી શકતું તો નથી જ એટલે પોતાની જ ઉમરના અથવા મહેજ મોટી ઉમરના બાળકો પાસેથી આ મામતો વિષે અધઝયુ અથવા જોડું જ્ઞાન તે મેળવી લે છે કેટલીક રખત વગર નોમરો પાસેથી મહુ ગદા રૂપમાં આ જ્ઞાન તેઓ મેળવે છે, અને આ વિષય ઉપર બહુ કનુપિન કંપનાઓ પોતાના મગજમાં ભરે છે કેટલીક વાગ મોટી ઉમરના ખરાબ છોડગઓ આ બહુ મમ્મગતવાનો હોળ કરી નાના છોકરાઓને તથા ઊગતા તરણોને ખરાબ માર્ગે ચલાવી દે છે અને તેમનું જીવન બગાડ કરે છે

મમાજમાં પ્રવર્તતા આરા જોટા ખ્યાલોને લીધે આ બહુ મહત્વના અને આવશ્યક વિષયની ચર્ચા નામી દેવાના પરિણામો વિપરીત જ આવે કે પણ જો માળકને મમ્મગતે તેટલું પણ માગેમાયું જ્ઞાન યોગ્ય મમ્મગે આપવામાં આવે તો તેનું જીવન મુખી થાય બાળક ત્યારે આભારિક જિજ્ઞાસાથી આ વિષયને લગતો ફાર્ન પણ પ્રશ્ન પૂડે ત્યારે જો માગાપ તેનો માગો જ ઉત્તર આપે તો તે પોતાના માળકોનો વિશ્વાસ મંપાદન કરે છે અને તેમના મદાના મિત્ર મતી જાય છે કુદરતે જ એવું નિમોણ કર્યું છે કે તમામ મજીન પર્યાય કે પ્રાણીના વચની ગદ્દિ નર અને માદાના મેયોગથી થાય કે તો પડી હું ક્યાથી આવ્યો કે મારો ભાઈ કે બહેન ક્યાથી આના એવા માગમના નિર્નાજ પ્રશ્નો માગો ઉત્તર આપવામાં શા મોટે શરમ હોવી જોઈએ ? માગમને કુદરતી રીતે આવી જિજ્ઞાસા થાય ત્યારે તેને આ વિષયનું આવશ્યક જ્ઞાન આપી દેવાની મામાપને ઉત્તમમાં ઉત્તમ તક મળે

છે. આ તકનો લાભ લઈ સહજ અને નિર્જીવનો ભેદ આપણે બાળકને સમજાવી શકીએ અને બાળકની યોગ્ય વયે એટલે કે અગિયાર બાર વરસની ઉંમરે જો વનસ્પતિમાં તથા પશુપંખીમાં ચાલતો જનનવ્યાપાર સમજાવીએ તો તેમનામાં કશાંચે મહિન વિચારો દાખલ થવાનો સંભવ નથી. બેઠકું, તેઓ કુદરતનાં પ્રેમી બનશે, તેનો અભ્યાસ કરવાનો શોખ તેમનામાં પેદા થશે અને ઇશ્વરના મહિમાનું તેમનામાં લાન વળશે. ફૂલો તોડીને ગમે તેમ વેરવાને બદલે એક જાતના કામળ લાવથી તેઓ પુલોને નિહાળતાં થશે, નાનાં જંતુઓને રંગડવાને બદલે તેમના ઇવનજનું અને તેમની ટેવોનું તેઓ નિરીક્ષણ કરતાં શીખશે, અને તમામ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમજાવતી વૃત્તિ તેમનામાં કેળવાશે. આપણે માની લીધેલી એક ખોટી શરમને લીધે તેમની સાથે છળ કરીને બાળકો આગળ આપી નવી જ સૃષ્ટિ ખુલ્લી કરવાની અને તેમને નવી જ દૃષ્ટિ આપવાની ઉત્તમ તક આપણે ગુમાવીએ છીએ એટલું જ નહિ પણ તેમનો વિશ્વાસ પણ ગુમાવી બેસીએ છીએ. બાળકો આપણી સાથે હંમેશાં સંસ્પર્ધથી વર્તે અને કોઈ પણ જાતની છેતરપિંડી ન કરે એવું જો આપણે ઇચ્છતાં હોઈએ તો બાળકો સાથે આપણાં યર્ષાં, તેમની સાથે કશી છેતરપિંડી ન કરીએ.

અને બાળકોને પોતાની જનનેન્દ્રિય ત્રિષે કેટલીક જરૂરી માહિતી આપી દેવા માટે પણ આ જ તક ઉત્તમ છે. આ ઇન્દ્રિય દ્વારા જન્મ થતો હોવાથી એ જનનેન્દ્રિય કહેવાય છે એ પણ બાળક એટલું સમજી શકે તેટલું ઝાંખું ઝાંખું તેને સમજાવી શકાય અને તે બરાબર સાફ રાખવાની તથા સંચાલવાની બહુ જરૂર છે તે તેમના મન ઉપર કસાવી શકાય. દાતણ કેમ કરવું, નાકકાન કેમ સાફ રાખવા, ચાવીને કેમ ખાવું, બરાબર કેમ નાહવું એ બાળકોને શીખવવાની જેમ માથાપની ફરજ છે, તેમ જ આ ઇન્દ્રિયને સાફ કેમ રાખવી અને કેમ સંભાળવી તે શીખવવાની પણ ફરજ છે. આંખ જોવા માટે છે, કાન સાંભળવા માટે છે, નાક સંધવા માટે છે, તેમ આ ઇન્દ્રિય નવી પેઢીને જન્મ આપવા માટે છે એ પણ સહજ સૃષ્ટિનો જનનવ્યાપાર બાળકને સમજાવવા પછી કહી શકાય. જેમ આપણે આંખની સંભાળ લઈએ છીએ, નાક અને કાનની સંભાળ લઈએ છીએ, કાનમાં કે નાકમાં કાંઈ લાકડું કે પથરી ઘાલી દેતા નથી, તેમજ આપણી જનનેન્દ્રિયની સંભાળ આપણે રાખવી જોઈએ એ પણ બાળકને આ વખતે કહી શકાય.

આ જાતનું જ્ઞાન બાપ કરતાં પણ મા વધારે સારી રીતે આપી શકે છે. જો કે માં આ જ્ઞાન આપે કે બાપ આપે તેનો આધાર બાળકો કોની સાથે વધારે હળી ગયેલાં છે તેના ઉપર ઘણું દરજ્જો રહે છે. છતાં પોતાના બાળકનું હિત જેને હૈયે સદા વસેલું છે એવી માતા, બાળક કાંઈ પણ સલાહ પૂછે ત્યારે ગુસ્સો કરીને કે ખતે વખત નથી એમ કહીને તેને હાંફી તો ન જ કાઢે. પોતે જેના જવાબ આપી શકે એવા સલાહના જવાબ માટે સાચી માતા પોતાનાં બાળકોને ખીચતી પાસે ન મોકલે. બાળકની જિજ્ઞાસા 'મા તુંમ કરે કે બાપ તુંમ કરે, એક વસ્તુ નક્કી છે કે બાળકને કોઈ પણ સલાહ હોય તેનો જવાબ આપવામાં માથાપે હંમેશાં સાચું જ બોલવું જોઈએ. બધા જ સલાહના સંપૂર્ણ જવાબ આપવા જોઈએ એ કાંઈ આવશ્યક નથી. બાળક સમજી શકે તેટલું કહેવું અને તેને સમજાવવું કે 'હમણાં તું આટલું સમજી શકે એમ છે, પણ તું મોટો કે મોટી યર્ષશ ત્યારે હું તને આ સંબંધી વધારે કહીશ.' પરંતુ આની સાથે માથાપે બાળકને કહી રાખવું જોઈએ કે 'આ બાબત તારે કાંઈ પણ પૂછવું હોય, તારા દિલમાં કાંઈ પણ શંકા હોય, તને કાંઈ પણ

જિજ્ઞાસા થાય ત્યારે મારી પામે જ આવડુ અને હું તો બધુ મમગ્નવીશ ' આની સાથે એ ચેતરણી પણ બાળકોને આપી ગખરી નેઈએ કે જે માણસના નિખાલસપણા વિષે કે મદ્દલાન વિષે આપણને શકા હોય તેવા માણસને આ બાબત કદી પૂછના જવુ નહિ તેમને બરાબર મમગ્નવુ નેઈએ કે આ વસ્તુનું જ્ઞાન માત્રાપ પાસેથી જ અથવા તો તેમના જેટલા જ પીઠ, પૂતળ અને શ્રદ્ધેય મુરખીઓ પાસેથી મેળવુ નેઈએ નિ સકાય તેમની પાસે જવુ, શકા કે ગેમમજ કદી ઢાંકી ગખવી નહિ

પણ કેટલાક માત્રાપ શકા ઉઠાવે છે, " છોકરા જે જે પૂટે તેના જવાબ આપવા એ બિનસનામત નથી ? તમે તેમને બધુ કહેશો તો જ્યાં ન બોલવા જેવું હોય ત્યાં પણ તેઓ બોલી બેસશે નહિ ? અવગત આપણે જ્યારે બાળકને આ વાત મમગ્નવીએ ત્યારે સાથે માથે સૂચના પણ આપી જ દઈએ કે ઘર બહારના કે અગ્નિપ્રયા માણસો આગળ આની વાતો ન કઢાય, માત્રાપો કે મુરખીઓ માથે આની વાતો એકાન્તમાં જ કરી લેવાય અને આપણે જો એમને બગમગ શીખવ્યું હશે તો આ વાત તેઓ બરાબર સમજી જશે અને આ વિષે કોઈની સાથે નકામી વાતો નહિ કરે બાળક કચાથી આવે છે ? મા એટલે શું ? બાપ એટલે શું ? એ બધા વિષે આપણે જો નિખાલસપણે અને સચ્ચાઈથી બધુ સમજાવ્યું હશે તો એ જ્ઞાનને તેઓ પોતાના પરિવ્રજા પરિવ્ર જ્ઞાન તરીકે મધરી ગખશે આપણે આપણા બાળકોને અનન્ય વિશ્વાસ અનુભવીશું અને તેમની દોસ્તીનો અનેરો આનંદ ભોગવી શકીશું પણ જો આપણે તેમના સરાલોને ઉઠાવીશું, તેમને ગમે તેવા ખોટા જવાબો આપીશું તો આ આખી બાબતની સાથે ગદગા, ચુપ્તતા અને અપરિવ્રજાના ખરાલો પોતાના દિવતમાં તેઓ ભરી દે એવો સભર છે પોતાની ઉમરના ભાઈબધો કે બહેનપણીઓ માથે પોતાને ગમે તેવી રીતે મજેલા અધકચરા જ્ઞાનની આપ-લે કરવામાં તથા એકબીજાની ગદી મસ્કરીઓ કરવામાં તેઓ રમ લેતા થશે

પણ કેટલાક માત્રાપો એવી શકા ઉઠાવે છે કે જે બાળક આ વિષયથી તદ્દન અજ્ઞાન અને નિર્દોષ હોય તેને આવી બધી વાતો કગવાથી તો તેની નિર્મળ વૃત્તિઓમાં એક જાતનો પ્રિકાર દાખલ કરવા જેવું થાય છે આવું માનનારા માત્રાપો ધણા હોય છે. પણ અહીં કહેવું નેઈએ કે પોતાના બાળક શું જાણે છે અને શું નથી જાણતા તેવું તેમને કશું જ્ઞાન જ નથી હોતું તમે કશી વાત ન કરો તો પણ દસ કે બાર વરસની ઉંમરનું બાળક આની બાબતોથી તદ્દન જ અજાણ અને નિર્દોષ રહી શક્ય હોય, એવું સંકેતે એક ટકો પણ ભાગ્યે નીકળશે કેટલાક બાળકોને તો આપણી વૃદ્ધતામાં પણ ન આવે એટલી નાની ઉંમરે આ વિષયનું અધકચરું અને તેથી જ ગદુ અને જોખમકારક જ્ઞાન ઘર્ષ ગયેલું હોય છે, અને તેઓ કુટુંબના ભોગ પણ ઘર્ષ પડેલા હોય છે, મોટી ઉંમરના છોકરાઓ નાના બાળકોને આ કુટુંબમાં મહેવાઈથી ફસાવી શકે છે તેવું કારણ પણ તેમનું આવું અધુરું જ્ઞાન અને નાદાની, એ જ હોય છે આ વિષયથી બાળકને આપણે અજ્ઞાન રાખવા ઇચ્છીએ તો પણ તેમ કરવું લગભગ અશક્ય છે અને ઈષ્ટ પણ નથી જ અજ્ઞાન હમેશા જોખમકારક છે માણસને અજ્ઞાન કદી મર્યાદી શકતું નથી તેથી બેનકુ, શુદ્ધ અને પવિત્ર ભાવથી અને યોગ્ય હમે અપાયેલું જ્ઞાન કદી નુકસાનકર્તા કે જોખમકારક નીવડેલું જણાયું નથી તમે બાળકને વખતમગ યોગ્ય જ્ઞાન આપીને સુરક્ષિત નહિ બનાવી દો તો શરીરમાંથી કે શાળામાંથી કે છાત્રાલયમાંથી, પોતાની સરખી ઉંમરના બાળકો સાથેની વાતચીતમાંથી અને ગદી

એટલાઓમાંથી, મોટી ઉંમરના બગડેલા છોકરાઓની શીખવણી અને ફસામણીમાંથી, પોતાની આસપાસ બનતી રાજની ઘટનાઓના પોતે કરેલા નિરીક્ષણને પરિણામે પોતાના મગજમાં ઉદ્ભવતી ખરીખોટી કલ્પનાઓમાંથી, અને કેટલીક વાર તો તમારા પોતાના જ ગાંઠેલ બ્યવહારમાંથી બાળક આ વસ્તુ જાણી લેવાનું છે. આવા પોતાની મેળે મેળવી લીધેલા ઉત્પટાંગ જ્ઞાનમાંથી તેનું મન દુષિત અને વિકારી થવાનો સંભવ વધારે છે. પણ તમે જો બાળકને આ વિષે વેળાસર માહિતી આપી દીધી હશે તો અનેક પ્રકારનાં દુષણો અને કુટુંબોના હુમલા સામે તમે તમારાં બાળકોને જ્ઞાન રૂપી હાલથી સંજ્ઞા કરી દેશો, અને આ વિષયને, તેમાં પેસી ગયેલા દોષ અને ગંદવાડમાંથી મુક્ત રાખી તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઓળખતાં તેમને કરી શકશો.

કેટલાંક માખાપો પોતાનાં બાળકો પ્રત્યેના મોહને લીધે એવું માની લે છે કે અમારાં બાળકો તો તદ્દન નિર્દોષ જ છે; બીજાનાં બાળકો બગડેલાં અથવા ખરાબ ટેવોવાળાં હશે, પણ અમારાં બાળકો તો હજી આવી કરી વાતમાં સમજતા જ નથી ! આવાં માખાપોને તેમનાં બાળકોની આવી કાંઈ કુંટવ વિષે કાંઈવાર શિક્ષક કે દાકતર ચેતવણી આપે છે, ત્યારે તેઓ તેમનું કહેવું નથી માનતાં, એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક વાર ખોટું પણ લગાડે છે. પછી બાળકનું શરીર તદ્દન બગડી જાય અથવા બાળક હાથથી જાય ત્યારે તેઓ વિમાસણમાં પડે છે અને હાથ ઘસે છે. લકીકત એ છે કે જેવાં બીજાનાં બાળક તેવાં જ આપણાં બાળક. માટે માખાપે પોતાનાં બાળક પ્રત્યે મોહ રાખી ગાંઠેલ રહેવું યોગ્ય નથી. વળી સભ્યતાના ખ્યાલથી અથવા તો સરમની ચાંપલાશથી પ્રેરાઈને પણ બાળકને આવી બાળતથી અમાન રાખવું યોગ્ય નથી.

પણ આ બાળત બાળક કાંઈ પ્રશ્ન જ ન પૂછે તો પણ આ બધું માખાપે તેને કહેવું ખરું ? અને કહેવું તો ક્યારે કહેવું ? મને તો લાગે છે કે બાળક ન પૂછે તો પણ આ વિષે તેને કહી રાખવાની માખાપની ફરજ છે. જો કે બાળક પૂછે નહિ એવું બને છે જ લાગ્યે. કુટુંબમાં બાળકનો જન્મ થાય અથવા તો પાળેલી કે શરીમાંની કૂતરી કે બિલાડીને બચ્ચાં અવતરે તે જોઈ જો બાળકો છેક જ મંદબુદ્ધિનાં ન હોય તેમને એ વિષે કુતૂહલ થવાનું જ. અને આ વિષયનું યોગ્ય અને જરૂરી જ્ઞાન આપી દેવાની તથા તે બાળતમાં ઘટતી સૂચનાઓ અને ચેતવણી પણ આપી દેવાની આ ઉત્તમ તક ગણાય. પણ ધારો કે કાંઈ બાળક આવો પ્રશ્ન ન જ પૂછે તો પણ તે આઠ કે નવ વરસનું થાય તે વખતે કાંઈનો વિક્ષેપ ન થાય એવી જગ્યાએ બાળકને આપણી પાસે બોલાવીને તદ્દન સહજલાવે આ વિષય, તેની ઉંમર જેટલો જરૂરનો જણાય તેટલો સમજાવીને તેને કેટલીક સૂચનાઓ આપી દેવી એ આવશ્યક છે. બાળકો તદ્દન નાનાં હોય ત્યારથી જ તેમને શીખવી શકાય કે આ ઈન્દ્રિયો શરીરમાંનું બગડેલું પાણી પેશાબના રૂપમાં બહાર કાઢી નાખવા માટે છે. પરંતુ આખા શરીરના બીજા અવયવો સાથે તેમનો સંબંધ એટલો બધો છે કે જો ત્યાં વારંવાર હાથ લગાડવામાં આવે, તે ચૂંચવામાં આવે અથવા બીજા છોકરાનાં શરીરને કે બીજા કોઈ પદાર્થને અડકાડવામાં આવે તો તેથી શરીરને નુકસાન થાય છે અને માંદા પડાય છે. આ વસ્તુ તેમને ખરાબર સમજાવી હોય તો તેની બાળકો ઉપર સારી જ અસર થાય છે.

ત્રીજા વર્ગના એક વાવા ડબ્બામાં બેઠો હતો નીચે પ્રમાણે ડબ્બો અને તેમાં માણસો બેઠેલા હતા

૧	૨	૧-૨ મુમયમાન મા-દીકરો
૩		૩ એક પડિત
	૪	૪ ૬
૫		૫ એક જુદા મુમયમાન

આ ઉપરાંત બીજા ઘણા મુમાફકો હતા, પણ નેમને આ વાતમાં સ્થાન નથી

મા-દીકરો વચ્ચે વડે રક્ષક પાલની હતી એમ વાગે છે માગુ જ્યારે તેમના પ્રત્યે પ્શન ખવાયુ ત્યારે પડિત દીકરાને હેડશીને કરેલો હતો

‘ જો ને માર્ડે ’ ખુદા-ખુદા તો વધા કરે છે પણ ખુદાને કોઈ જોઈ થોડો જ શકે છે ? અ તો અગોચર છે તેથી, જોઈ રાકાય, પૂજી શકાય એવા ખુદાનો વિચાર કરવો જોઈએ ખુનને માટે અંબો ખુદા મા છે અને સ્ત્રીને માટે એનો પતિ છે માટે માની તરફ તારે ખુદાની દષ્ટિ ગાખી જોઈએ ’

આ તો ૯ ડુકાણમાં વખુ છુ અણે તો ઠીક રિખ્તાગ્થી ઉપદેશ કર્યો હતો, અને એ માદીકરાને એ વાતો મારી લાગતી પણ જણાતી હતી એમને એમાં કાંઈ આઘાત લાગ્યો નેમ એમ જણાયુ નહિ

પણ એની પાછળ બેઠેલા જુદા મુમયમાનને આ નિઃપણ વડુ વિચિત્ર લાગ્યુ થોડીવાર તો એ મામળા ગ્લો પણ પડી એનાથી ગહેરાયુ નહિ, અને કાર્ડક ગાયપૂર્વક એણે પડિતનો કબરો એમાં માડ્યો

“ કઈ ખુદાઈ કિતાબ વાંચી પણ છે કે માન બોવબોવ કરના જ આવડ્યુ છે ? ખુદા તે કઈ શાકવજાગ્નો માર્જીમૂળો છે કે અને રિપે જેના મનમાં જેમ આવે તેમ બોલી રાકે ? ખુદા એટલે કોણ ? જે આખી આવમને બનારી શકે છે અને તોડી શકે છે, જેનામાં જાન પેદા કરવાની તેમજ માગ્સાની શક્તિ છે તે ખુદા જેનામાં ઉપજાવવાની અને નાશ કરવાની શક્તિ નથી તેને ખુદા કેમ કહેવાય ? બચ્વાને માટે મા અને ઓરતને માટે એનો ખાવિદ ખુદા છે-અં કેરી બેદુદો, કેટલી નાદાનીની વાત કરો છો ? ”

આ વર્ષા જગ તીખી થઈ જવાની ધાન્ની હતી પણ એક દીખળી મુમાફકે મમય-મુવકના વાપરી મિયામાહેબને આડીઅરળી દલીલામાં મૂકીને મૂંગા કરી દીધા અને એમનું

રેશન આવતાં સુધીમાં એમને રીક્ષવીને વિદાય કરી દીધા. આ રીતે એ ચર્ચા ત્યાં જ અટકી.

ચર્ચા તો બંધ થઈ. પણ એ નાનકડી વાત મને બહુ રહસ્યમય લાગી અને હું વિચારમાં પડી ગયો. હિંદુને ગુરુ, માતા, પિતા, પતિ વગેરેમાં, ईश्वરબુદ્ધિ રાખવાનો વિચાર કાંઈ પણ દક્ષીણ વિના સ્વીકારી લેવાય એટલો સીધો અને સરળ લાગે છે. પણ મુસ્લીમ-બુદ્ધિને એ નારિતકતાના વેણુ એવો આઘાત પહોંચાડનારો લાગે છે. મા, બાપ, ગુરુ, પતિ इत्यादि પ્રત્યે માણસને ગમે તેટલી ભક્તિ લાગતી હોય અને ફરજો અદા કરવાની હોય, છતાં એ ईश्वર છે કે ईश्वરનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે એમ કહેવું, એ સત્ય, સનાતન, સર્વકર્તા-હર્તા પરમેશ્વરની કેવી બદનક્ષી છે !

આ બે બુદ્ધિઓમાં ક્યાં ભૂલ થાય છે? અથવા, બન્ને સાચી છે તો એક ને બીજાનો વિચાર સાંભળી આઘાત કેમ પહોંચે છે ?

હિંદુ વેદાંતી કદાચ કહી દેશે કે મુસલમાનને આઘાત પહોંચવાનું કારણ એની જડતા જ છે; બીજું કશું નહિ. એને પરમાત્માના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન નથી તેથી એ ગૂંચવણમાં પડે છે. હિંદુએ અમાની હોય તો તેને એ આવી વાત સાંભળી આઘાત થતો જોવામાં આવે છે. તુકારામને જ્યાં સુધી ભક્તિમાર્ગમાં જ રસ લાગતો હતો, ત્યારે કોઈ વેદાંતીએ એને તત્ત્વમસિનો ઉપદેશ આપવા માંડયો, ત્યારે એને પણ પૂરેપૂરો વૃદ્ધ મુસલમાનના જેવો જ આઘાત પહોંચ્યો હતો અને રોય આવ્યો હતો. પણ પાછલી ઈમરે તેઓ 'પણ વેદાંત ઉચ્ચારવા અને સર્વત્ર પરમેશ્વરને જ જોવા લાગ્યા હતા. આથી હિંદુના વિચારમાં કાંઈ સુધારવા જેવું લાગતું નથી.

પણ, જરા વધારે ઝંડા ઝતરીએ. જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે ગુરુ, માતા-પિતા, પતિ વગેરે એમનાં શિષ્ય, બાળક કે પત્નીના પરમેશ્વર છે, ત્યારે આપણે એ સત્ય છે એમ અક્ષરશઃ કહેવા માગીએ છીએ કે લાક્ષણિક અર્થમાં અથવા આલંકારિક માપામાં જ ? દેખીતું છે કે આપણે એને અક્ષરશઃ સત્ય તરીકે તો સમજાવવા નથી ઇચ્છતા : કારણ કે, મારા ગુરુ તે તમારે માટે પરમેશ્વર નથી; મારાં માતા-પિતા તમને પરમેશ્વર નથી; મારી મોટી બેનના પતિ નાની બેનને પરમેશ્વર નથી એટલું જ નહિ, પણ એને તો એ પર-પુરુષ એટલે ત્યાજ્ય પુરુષ છે. પરમેશ્વર-એટલે પ્રાણીમાત્ર માટે એક સર્વસામાન્ય ईश्वર—એને કહી શકાય તે આ લોકો નથી એટલું તો નક્કી જ. તે છતાં જ્યારે એમને પરમેશ્વર કહેવામાં આવે ત્યારે, અર્થાત્, કેવળ લક્ષણાથી કે અલંકારથી જ છે એમ માનવું જોઈએ. લક્ષણાથી, એટલે એ અર્થમાં કે તેઓ દિવ્યાંશ છે માટે, અંશને પૂર્ણને નામે ઓળખાવીને; અલંકાર એટલે તેમની અને પરમેશ્વરની વચ્ચે રૂપક, ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે યોજીને. સાંભળનારના મનમાં શ્રમ ઉત્પન્ન ન થાય એ રીતે બોલવું હોય તો આપણે વધારેમાં વધારે એટલું જ કહેવા માગીએ છીએ કે “પોતાના ગુરુ, માતાપિતા કે પતિનો સાચો ભક્ત પરમેશ્વર-ભક્ત જેટલો જ પવિત્ર છે,” અથવા “તેમની ભક્તિદ્વારા પરમેશ્વરભક્તિનું સંપૂર્ણ ફળ મળી શકે છે,” અથવા “ગુરુ વગેરેનો દ્રોહ કરનાર પરમેશ્વરભક્ત થઈ શકતો નથી,” અથવા “તે પરમેશ્વરનો પણ દ્રોહ કરે છે.”

આ રીતે જો કોઈ માતાપિતા વગેરેની ભક્તિનો મહિમા વર્ણવે તો તે સામે કોઈ મુસલમાનને વાંધા ઝડવા સંભવ નથી.

પણ કોઈ કારણે કે—

વેદ તો એમ વેદે, શ્રુતિ-સ્મૃતિ માખ દે કનક-કુણ વિષે મેદ ન્હોયે,
‘ઘાટ ઘડ્યા પછી નામ-રૂપ જૂજના, અત તો હેમનું હેમ હોયે”

એટલે કે, જેમ કદુ એ સોનું છે કુણ એ સોનું છે—એ વાક્યો અક્ષરના અર્થ છે, તેમ જ ગુરુ માતાપિતા આદિ પરમેશ્વર જ છે એમ કહેવું એ અક્ષરના અર્થ છે, એમા વક્ષણા કે અનકાર છે જ નહિ.

પણ આ વાત કે આ દૃષ્ટાંત મપૂર્ણપણે બધેબધેતા કે બગાડ નથી કદુ કે કુણ એ સાપેક્ષ સોનું નથી એટલે કે અકતે માટે સોનું ખરું પણ બીજાને માટે નહિ એમ નથી. બધાયે લોકોને માટે એ સોનું જ કે ઉપના મનુષ્યો માટે એમ કહેવાનો દાવો કરવામા આવતો નથી ઉપામનાના વહેવાર પ્રશ્ન માટે જેમને મરને માટે મરખા પૂજ્ય મનાવવાનો પ્રયત્ન નથી એમ. કા-કુણ જના પદ ઉપગત બીજા મબધદશક મેદોતો પણ ખ્યાલ ગ્રહેલો છે અને માટે તો કદાચ પહેરણુ-ચોળીનું દૃષ્ટાંત આપી રાકાય પહેરણુ પણ કપડું કે, ચોળી પણ કપડું છે પણ એક પુરખતે માટે છે, બીજું સ્ત્રી માટે છે પુરખતે ચોળી નકામો છે, સ્ત્રીને પહેરણુનો ઉપયોગ નથી તેમ અને એકેએક વ્યક્તિ તત્ત્વત પરમેશ્વર જ હોય છતા વિરોધ મબધોથી બતાવાયેલી વ્યક્તિ તે સબધથી બધાયેલા લોકો માટે જ ઈષ્ટ કે પૂજનીય બને છે, એવું માટે નહિ.

વગી, કદુ અને કુણ વત્ર મેનું છે એમ આપણે કહીએ છીએ ખરા, પણ તેમાયે થોડું અધ્યાહન ગ્રહે જે કદુ અને કુણ વત્ર સોનું છે એમા આપણે સોના વિષેનો થોડો પક્ષજ રજૂ કરીએ હોએ, પૂરા નહિ જો અને અર્થ કોઈ એમ કહે કે કદુ અને કુણ એટલું જ સોનું બીજું બધું સોનું નહિ તો આપણે તૂર્ત કદોશુ કે આપણો એમ કહેરાનો આગય કે જ નહિ મોનું તા અતિ અધિક છે, કદુ-કુણ તો એતી બે જ નાની શી આકૃતિઓ છે, એતી તો મોનાની અમખ્ય આકતિઓ થાય અને છતા નામ ન પાડી નકાય એવી આકૃતિઓમા ગ્રેણુ અપાર સોનું ત્યા એટલે કે કદુ અને કુણ સપૂર્ણપણે મોનું હોવા છતા, આપણે એવા ખ્યાલ ધરા દવા ઇચ્છતા નથી કે એ એમા જ મોનાની અથેતિ કોઈ માની લે એ જ વાત વ્યક્તિઓને પરમેશ્વર કહેતો કે માનની રખતે ખ્યાનમા ગખ્યાની છે ગુરુ મા, વાપ, પતિ રંગે પરમેશ્વર કે કે સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરે પરમેશ્વર છે એમ બોલીએ કે માનીએ ત્યા એમ મમજરાનું નથી કે એમા પરમેશ્વરના અથેતિ આવી ખ્યા છે પરમેશ્વરના અપાર પોમાથી આ થોડા કેનાકને પ્રિય કે ઇષ્ટ લાગતા પો છે એવું જ.

માગરા કે મમમતા અને તાત્ત્વિક પૂર્ણતા એ બે જડી વાતો છે પરમેશ્વર મમમ પૂર્ણ તત્ત્વ છે, પણ એનું કોઈ નિશિષ્ટ રૂપ ગણાવીએ તો તે તત્ત્વથી મને પૂર્ણપણે તે જ હોય મમમતાની દૃષ્ટિએ તે એ વસ્તુ નથી નાનકડું મીષુ અને મનુદ્ર વત્ર તત્ત્વથી પૂર્ણપણે જગ છે પણ મગની મમમતા મીષામા નથી મમુદ્રમાયે નથી બીજી રીતે કહીએ તો મીષુ જગ છે, મમમ જગ છે, પણ જગ કેવળ મીષુ નથી, કેવળ મમુદ્ર નથી મોનું, જગ વગેરે માટે આપણી પામે એવા નબ્દો નથી કે એ જની તાત્ત્વિકતા તેમ જ મમમતા બનેના

વાચક હોય. 'આનન્દ' જેવા શબ્દની જેમ 'આ' (=સમગ્ર) ઉપસર્ગ લગાડીને કહીએ તો એમ કહી શકાય કે ટીપું, સમુદ્ર ૬૦ જળ છે, પણ આનળ નથી, કડું, કુંડળ ૬૦ સુવર્ણ છે, પણ આમુવર્ણ નથી. ईश्वर વિષે આપણી પાસે ईश्वर-પરમેશ્વર, ब्रह्म-પરબ્રહ્મ, આત્મા-પરમાત્મા, पुरुष-પુરુષોત્તમ, દેવ-મહાદેવ વગેરે શબ્દજોડીઓ છે. નાની વસ્તુને મોટું નામ અપાયું છે એમ જ્યારે જોવામાં આવ્યું, ત્યારે પર અને સૂક્ષ્મ વસ્તુ માટે પાછલા શબ્દો ઉત્પન્ન થયા હોય એમ જણાય છે. પહેલાં તો દેવ જ હતો. પણ જ્યારે કોઈ અદ્ભુત સત્ત્વ દેવના નામે ઓળખાવા લાગ્યો, અથવા જેને દેવને નામે ઓળખતા તેના કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ તત્ત્વની શોધ થઈ ત્યારે મહાદેવ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો. એ જ પ્રમાણે પરમેશ્વર, પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા વગેરે શબ્દો. એના ઠીક ઉપયોગ કરાય તો એમ કહી શકાય કે વ્યક્ત પદાર્થ દેવ છે, મહાદેવ નથી; ईश्वर છે, પરમેશ્વર નથી; ब्रह्મ છે, પરબ્રહ્મ નથી. પણ એ રીતે વિવેકથી માગ્યે જ આ બધા શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે. એ બધા પદાર્થવાચક હોય તેમ જ ધણુંખરું વપરાય છે. આથી, મૂલ થતી પરી એકવાર અટકાવવી હોય તો, એમ કહેવું જોઈએ કે વ્યક્તરૂપો દેવ છે પણ આદેવ નથી, બ્રહ્મ છે પણ આબ્રહ્મ નથી, સત્ય છે પણ આસત્ય નથી, પુરુષ છે પણ આપુરુષ નથી વગેરે.

વળી, એક બીજી વાત સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. મનુષ્યને શ્રેય માટે ગુરુ, માબાપ વગેરેની શક્તિ ગમે તેટલી સાધનરૂપ અને આવશ્યક હોય અને તેથી તેમને વિષે એ દેવબુદ્ધિ રાખે, છતાં આદેવ-સમગ્રદેવ-માં નિષ્ઠા અને શક્તિ રાખ્યા વિના ચાલે નહિ. તેથી, એમ કહેવું કે બાળક કે શિષ્યને માતાપિતા કે ગુરુ એ જ ईश्वર છે એ અતિશયોક્તિ મરેલું છે, એમાંથી એમણે સાગળ વધવું જોઈશે જ. માટે પહેલાંથી જ એમ કહેવું જોઈએ કે ગુરુ, માતા-પિતા વગેરેની શક્તિ સ્તુત્ય છે, પણ એ આશક્તિ-સમગ્રશક્તિ નથી; એ તો આદેવમાં જ હોવી જોઈએ.

પેલા વૃદ્ધ મુસલમાનની માપામાં ખુદા શબ્દનો એક જ અર્થ હતો: આદેવ, આસત્ય. આથી, જ્યારે હિંદુ પરિતે કહ્યું કે બાળકને માટે મા અને સ્ત્રીને માટે પતિ એના ખુદા છે, ત્યારે માતા અને પતિને એ સમગ્રસત્ય કહેવા માગે છે એમ માની, એવા નિંદાત્મક વાક્યથી એને આઘાત પહોંચે એમાં શું નવાઈ ?

અપર પદાર્થોને પરતાવાચક શબ્દો લાગુ કરી દેવાની હિંદુઓમાં એવ રહેલી છે. આથી પરશબ્દોના અર્થો છતરતા જ જાય છે, અને નવા આચાર્યોને નવા શબ્દો દાખલ કરવા પડે છે. દેવ અને સ્વર્ગ એક કાળે પરમતત્ત્વ અને પરાગતિનો નિર્દેશ કરતા. પણ એ શબ્દોની સાજુવાજુ બંધાયેલી કદપના આગળના વિચારકને અન્તોત્પાકારક લાગી. એણે એમ ન કહ્યું કે દેવ અને સ્વર્ગ વિષેની પ્રચલિત કદપના પ્રાકૃત અને સ્મૃત છે; પણ એણે કહ્યું કે એ કદપનાઓ પણ સાચી; પરંતુ એથી વધારે હંપી કદપનાવાળાં પરમ તત્ત્વ અને ગતિયે છે, અને તે માટે એણે ઇન્દ્ર-ઇન્દ્રલોક, બ્રહ્મા-બ્રહ્મલોક વગેરે નવા શબ્દો યોગ્યા. આગળના વિચારકને એ કદપનાઓમાંથી વિચારની ખામી લાગી. એણેય કેવળ કદપના સુધારવાને બદલે નવા દેવ અને લોક ઉમેર્યાં. એમ વિષ્ણુ-વૈકુંઠ, મહાદેવ-કૈલાસ, કૃષ્ણ-ગોલોક, પુરુષોત્તમ-અક્ષરધામ વગેરે ઉત્તરોત્તર તત્ત્વો અને ગતિઓનો ઉમેરો થતો જ ગયો, અને દરેક પંથવાળાને માટે જુદું પરમ તત્ત્વ અને જુદા પ્રકારની પરાગતિ ઊપજ્યાં. દરેક

પંથવાળાની વેદાત પઠિભાષામાયે આમ માયા-મહામાયા, પ્રકૃતિ-મહાપ્રકૃતિ, કાળ-મહાકાળ કારણ-મહાકારણ, બ્રહ્મ-મહદ્બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ, ક્ષગપુરુષ અક્ષગપુરુષ-પુરુષોત્તમ, અને પુરુષોત્તમ પણ અધૂરે પડ્યો ત્યારે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, અકટ પુરુષોત્તમ इत्यादि શબ્દો ઉત્પન્ન થતા જ ગયા આ રીતે ઉપર ચૂંચવેના આદવ, આક્રહ, આમત્ય વગેરે શબ્દોની પણ એ જ વડે થવા પૂરેપૂરે મમ્મ છે આથી વધારે મારો તો ક્ષત્યામનો જ નિયમ લાગે છે કે કોઈ પણ નામરૂપને ખુદા કરવાય જ નહિ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ મહે તત્ત્વથી નામરૂપ અને ખુદામા અમદ ખુબે, પણ માયામા એ કોઈ પણ નામરૂપને ખુદા તરીકે ન વળુને વધારેમા વધારે એને ખુદાતુ નર, અથવા હિંદુ ગ્રંથોની પઠિભાષામા એનો અરા કહે, પણ મૂળ શબ્દોમા મમમ્મ-તાનો માન હોવાથી મૂળ શબ્દ ન જ વાપરે

આદમ ખુદા નહો, ખુદા આદમ નહો,

લેકિન ખુદાકે નૂરમે આદમ ખુદા નહો

એટલે કે મનુષ્ય મમમ્મદેવ નથી મમમ્મદન મનુષ્ય નથી, પણ સમમ્મદેવના તત્ત્વથી મનુષ્ય ખુદો નથી દેવને મમમ્મતાં વિનાનો વિચારી શકાય જ નહિ એમ મમમ્મી મમમ્મ શબ્દ કાઢી નાખીએ તો અમ કહેવું જોઈએ કે મનુષ્ય દેવ નથી, દેવ મનુષ્ય નથી, પણ દેવના તત્ત્વથી મનુષ્ય ખુદો નથી

૩

પેના વૃદ્ધ મુમત્માને કહ્યું કે ખુદામા તો સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિપ્રવચ કરવાની શક્તિ ગરેલી છે કોઈ પણ માનવીને એ શબ્દ કમ લાગુ કરી શકાય ? બ્રહ્મસૂત્રોમાયે બ્રહ્મનિઃ અને બ્રહ્મ નચ્ચેના આ મેદ ઉપર જગદ્દયાવારવર્ત્તમ એમ કહી મારૂં મૂક્યો છે એમ યાદ આવે છે એ જ પ્રમાણે,

સત્યપિ મેદાઽપચમે નાય તવાઽહ ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રો હિ તરત્ત વચન સમુદ્રો ન તારત્ત ॥

એમ કહેતી વખતે શકગચાર્યને આ વાતનો ખ્યાલ હતો પણ મક્તિમાર્ગો મંપ્રદાયોમા આ વિચાનન નિરમ-હા થયું છે અને તેને પઠિણામે લગમગ સર્વે હિંદુ મંપ્રદાયો શુર્વદ્વા શુર્વિષ્ણુગુરુદવા મહેશ્વર ।

શુર્વ સાત્ત્વરવદ્ગ તત્ત્મ ધ્રીગુરવે નમ ॥

એ મ્લોકનું ઉચ્ચારણ કરે છે અને ધણાખગ મંપ્રદાયોમા પ્રત્યક્ષ અથવા એક કાળના શુરુ કે આચાર્ય જ પગમેશ્વરી અવેજીમા સ્થાન લે છે આ મ્લોકને એ આજ મુધી માન્ય ગણ્યો હતો પણ પેના વૃદ્ધ મુમત્માને પહોંચેના આત્માન પર વિચાર કરતા મને લાગ્યું કે પોતાના બ્રહ્મનિઃ મદ્દ્યુર પ્રત્યે ગમે તેવી ઉત્કર્ષ મક્તિ હોય છતાં આ મ્લોકમા દર્શાવેલી માવના કરી વગવગ નથી નિહાનોની સદમ તાર્કિક બુદ્ધિ કરતા એની વાકુ જોવા ના પાડનાને મગ્ગ એકમાર્ગો બુદ્ધિ વધારે માગી છે

જે વિચાર શુરુને લાગુ પડે છે, તે મા-માપ-ધણીને વિગેરે વાગુ પડે છે એમા મમજાવવાપણ નથી કારણ તેમની બાબતમા તો માનવી ગુણોનીયે પૂર્ણતાનો દાવો કરવામા આવતો નથી એમને હમેશા નગત્તમ પણ વહી ચકાતા નથી તો પગમેશ્વર તો ક્યાથી જ

કહેવાય ? તેઓ કેવળ ઉત્કટ પ્રેમના દાવાથી જ આરાધ્ય બને છે. પણ જે ન્યાય ગુરુને લાગુ પડે છે તે જ અવતારો, પેગંબરો, તીર્થંકરો, બુદ્ધો વગેરેને પણ લાગુ પડે છે. કોઈનેયે—ધાસના તણખલાનેયે—સમગ્રદેવના અવતાર—તેના તેજોઽશ્વસંભવ વ્યક્તરૂપ—કહી શકાય, પણ સમગ્રદેવ—આદેવ—ન કહી શકાય. પરમાત્મા રામ, કૃષ્ણ વગેરે છે; પણ રામ—કૃષ્ણ પરમાત્મા નથી.

હિંદુ ઇષાસના અને વિચારમાં આટલી શુદ્ધિ થવાની જરૂર છે.

૪

હિંદુ ધર્મમાં પરસ્પર વિરોધી લાગનારા અનેક સંપ્રદાયો ઉત્પન્ન થવાનું એક કારણ ઉપલો કુતર્ક છે. હું હિમાલય છું, હું ગંગા છું, હું રામ છું, કૃષ્ણ છું, શંકર છું, અર્જુન છું વગેરે આપણે ગીતામાં વાંચીએ છીએ. પણ હિમાલય પરમાત્મા છે, ગંગા પરમાત્મા છે, રામ, કૃષ્ણ, શંકર, અર્જુન વગેરે પરમાત્મા છે એવું ગીતામાં યે કહ્યું નથી. એ વેદાંતે—એટલે કે ખુદાખુદા મતના વેદાંતી શુરુઓએ શીખવ્યું પહેલાં, સંપ્રદાયના ઇષ્ટદેવને વિષે શીખવ્યું અને, આગળ જતાં, પોતાને વિષે એમ માનતાં શીખવ્યું. આમ ધરધરના ખુદા પરમેશ્વર માનવાનો તીલો પડ્યો. એમાં માયાવાદીએ માયાવાદની, લીલાવાદીએ લીલાવાદની, અનુગ્રહવાદીએ અનુગ્રહવાદની સહાયતા લીધી. એમાં કોણ કોને ખોટો કહે ? એટલે સર્વ-ધર્મસમમાવના દુરુપયોગથી જેમનું સ્થાન જામી ગયું હોય તે વધા જ સાચા.

સાંપ્રદાયિક પાખંડોનું મૂળ આ કુતર્કમાં રહ્યું છે.

ત્યારે, વિચારશીલ માણસે સમજવું જોઈએ કે—

પરમેશ્વરનાં સર્વે રૂપો છે; પણ એકેય રૂપ કે સર્વે રૂપો મળીને યે પરમેશ્વર બનતો નથી.

માટે, મહે, રામ કે કૃષ્ણ કે ક્ષને પરમેશ્વરનાં રૂપ, વિભૂતિ કે અંશ કહો; એ વિશે પૂજ્યભાવ રાખો; પણ એમ ન કહેવું કે માનવું ઘટે કે રામ કે કૃષ્ણ કે ક્ષ પરમેશ્વર છે. એ વધાં મેઘાં મળીને યે પરમેશ્વર નથી. પરમેશ્વર સર્વે નામરૂપોથી એકેએક બાબતમાં અને દૃષ્ટિએ અનંતગણા વધારે છે. એ કોઈ એક રૂપમાં પોતાને સમગ્રપણે સમાવી શકે એમ છે જ નહિ. સર્વશક્તિમાનની એ અશક્તિ છે એમ કહો તોયે હરકત નથી આવી, અમુક પૂર્ણાવતાર છે, અમુકમાં પરમાત્માની સોજે કળા છે, અમુક પ્રકટ પુરુષોત્તમ છે, અમુક અવતારોના અવતારી છે વગેરે માયાઓ શબ્દનાજો—સાંપ્રદાયિક માયાઓ—છે. વિશ્વમાં ત્રાજ સુધી કોઈ એવો પ્રગટ્યો નથી અને ભવિષ્યમાં પ્રગટશે નહિ કે જેને સમગ્રદેવ કહી શકાય.

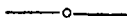
માતા, પિતા, ગુરુ વગેરે સર્વે વંદનીય, પૂજનીય, સેવનીય છે; એમની ધર્મયુક્ત આજ્ઞાઓનું પાલન કરવામાં કલ્યાણ છે. પણ એ એમના બાળક કે શિષ્ય માટે પરમેશ્વર છે એ માયા અતિશયોક્તિની છે, એટલે કે અજાણ્યેયે અસત્ય છે. એ માયા અને એવા શ્લોકો છોડી દેવાં ઘટે છે.

એ સમગ્રદેવને નામરૂપમાં આણવા અને સાકારપણે એનું ધ્યાન કરવા પ્રયત્ન કરવો જ યોગ્ય નથી. જે પ્રયત્ન કરશે તે એને મર્યાદિત કરનારો થશે. નીચેના શ્લોકોદ્વારા એની કશ્પના કે ધ્યાન કરવાં હોય તો મહે:

અનાદિમત્પરં વ્રજા ન સત્તપ્રાસદુચ્ચત ॥
 સર્વત પાણિપાદ તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુલ્લમ્ ।
 સર્વત ધ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાટ્ય તિષ્ઠતિ ॥
 સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસ સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।
 અસપત સર્વમર્ષવ નિર્ગુણ ગુણમોઽત્ત્વ ચ ॥
 બહિરન્તથ ભૂતાનામચર ચરમેવ ચ ।
 સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિદ્યેય દૂરસ્થ ચાન્તિકે ચ તત્ ॥
 અવિમક્ત ચ ભૂતેષુ વિમક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।
 ભૂતભર્તૃ ચ તજ્ઞેય પ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥
 જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસ પરમુચ્યતે ।

• જ્ઞાન દ્વેય જ્ઞાનગમ્ય હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ટિતમ્ ॥ * ગીતા ૧૩, ૧૨-૧૭

એના કોઈ પ્રિય રૂપ, મૂર્તિ કે વિભૂતિના મહે તમે વદન-કીર્તન કરો; એમનું અને એમનાં ચગિત્રોનું વાગવાર રમગણ કરી મનને પવિત્ર ગણના અને ઉન્નત કરવા પ્રયત્ન કરો. પણ એ માટે એમને પરમેશ્વર કહેવાની જરૂર નથી, માટે એમ ન કહો. એ પરમેશ્વર નથી જ. એને વળગીને તમે અમુક હૃદ સુધી કદાચ પહોંચી શકશો, પણ ત્યાર પછી તો એને છોડીને જ આગળ વધી શકશો.

* વ્રજા અનાદિ અને પર છે, તે મત્ અને અમત્ બન્ને કહેવાય. તે મર્મ બાજુએ હાથ-પગવાળું, મર્મ બાજુએ આખ, માથા અને મોઢાવાળું, મર્મ બાજુએ કાનોવાળું, અને મર્મને વીંટળાઈને ગળેનું છે તે મર્મે હિન્દ્રિયો અને શુભાના મામત્રાળું અને, વળી, મર્મ હિન્દ્રિયોથી ગદિન છે, તે અનામક્ત, છતાં મર્મનું પોષણ કરનાર, નિર્ગુણ છતાં શુભાનું ભોક્તા છે. તે પ્રાણીઓના વહાર તેમજ અદર છે, તે અચર તેમ જ પર છે. સૂક્ષ્મ હોવાથી તે જાણી શકાતું નથી, તે દૂર પણ છે અને નજીક પણ છે એ દુકડા વિનાનું છતાં દુકડાઓમા વહેવાયું હોય એમ પ્રાણીઓમા ગળું છે અને પ્રાણીઓનું પોષણ કરનાર, મંદાર કરનાર તેમજ હ્રસ્વ કરનાર જાણીતું મર્મે તેજઝવી પદાર્થોનું એ તેજ છે અને એ તમથી પર કહેવાય છે. એ જ્ઞાન છે, એ જ સ્વેચ છે, એ જ મર્મના હૃદયમાં ગળેલું અને જ્ઞાનદ્વારા ભોજખાનું તરવ છે.

સૃષ્ટિના અમાપ્યમાં

નટવરલાલ મો. ગાંધી

[ગુણબંધ]

જિન્દગીની એક રાત

સૃષ્ટિની વિલોલ વાટ

આદિકાળની બુનેરી તાંતણે ગૂંથેલ ગાંઠ

વિશ્વને ક્ષિતિજનો અતૂટ કેાક પુષ્ટ ગાંઠ

રાત્રિના શશાંકમાં ભળેલ તારકોની વાત

વાત, જાત

ભાત ભાત

સાત સાત લોકની અનંત ને અખૂટ વાત.

તોય માદ્યરે પહેલી જિન્દગીની એક વાત

પ્રેમની વિમુગ્ધ રાત

આત્મની અનંત વાટ

સૃષ્ટિની સુભન્ધ વાટ

સ્નેહની અભણ વાટ

આશના અનંતગામી દિવ્ય સર્જનો રચેલ

સ્વપ્ન સૃષ્ટિની સુરમ્ય રેખ સ્નેહથી જડેલ;

અલોદ્ય વાટ ત્યાં અણેલ

અગમ્ય વાટ જ્યાં રચેલ;

ત્યાં રમી રમી અમેય

જિન્દગી અભંગરાત—

સૃષ્ટિના અનંત રાહમાં મચાવી ધૂન એક

ને ભજ્યાં, ડર્યા ન લેશ, સૃષ્ટિના અમાપ્યમાં!!

“ખોજે ખોખે સાકર વહ્યનાગની વાતો તો ઘણીયે સાબળી છે પણ વહ્યનારે તો આજે જ નોંધે, ગમજીભાઈ ” ધર્મશાળાનો એક ઉતારુ પોતાની ઓરડીના દ્વાર પાસેથી બોલતો બોલતો ગમજી પામે આવ્યો. ગમજી ધર્મશાળાનો રખેરાળ હતો તેની નજીક આવી તે ઉતારુ બોલ્યો અને મેં એને પૂછ્યું કે ભાઈ, તો અવસર છે ? ત્યારે તે હમનો હમતો ચાલ્યો ગયો. ગમજીભાઈ તમે કાંઈ ત્રણો છો ? ”

ચૂગીનો દમ ખેંચી, બોખારો ખાઈ ગમજી બોલ્યો “ શુ પ્રભુની લીલા છે ! માણસ માગે છે તે મોડું વહેંચુય એ આગે છે તો ખરે આ જિયાગ લનાના એકેક વર્ષ જીવી બે છોડગ મરી ગયા પછી આજે ચાગ રવે છોકરુ જન્મ્યુ ધણીધણિયાણી ઝપીઝપી અડધા થઈ ગયા ત્યારે ”

આટલી તાત થઈ તેટલામા તો ધર્મશાળામા ગહેતા લોકો એક પછી એક ત્યા આવી ટોળે વળ્યા અને એક ખૂણે પડી રહેનારી ગમકી બોલી ‘ એનો દીકરો સો... વગસનો થતો. ધણે દહાડે આટલી સાકર મળી આજે તો શીરે સેફાને ખાઈશ ”

પોતાના તરફ ગવળાનું ધ્યાન છે એ નોંધે ગમજીએ પૂસકયા ગહેરાનું ઉચિત ધાર્યું— “ આ ભંભાના બાપને અનં મારે મારી બેમતી હતી કામ પગથી ચાકચો પાકચો આવી એ પેલા થાભવાને અટ્ટેનોને બેમતો અને અમે બન્ન આખા મજકતી વાતો કરતા એ અહો આવ્યો ત્યાગેનો ધર્મશાળાની બાબુની ઓગડીમા ભાડે રહેતો એને ગુજરી ગયે ત્રણ વર્ષ થયા હું ય ત્યાગેનો એકલો પડ્યો છું આ મોહનભંભે એનો દીકરો, એના તાપ જેવા જ ભયો ને સીધો આદમી છે. ”

ટોળામાની એક ગદી ને ફાટવા કપડા પહેરેલી સ્ત્રી બોલી “ બધુ થતોએતુ આટલી સાકરથી દરા દહાડા આ પિસારે ”

અને ગમજીએ આગળ ચનાયુ “ એ ડાસો દુખી દુખી થઈ પોતાનો દેશ, ઘર, ખેતી બધુવ જેમનું તેમ મૂકી અહો આવતો ગહેલો ”

“ શા માટે ? ” ટોળામાથી કોઈએ પૂછ્યું

“ ભાઈ, પરમેશ્વર મેં ભગવ ત્યારે શુ કરે ? એના જમીનદારના નામની એ વાતો કરતો ત્યારે તો મારું લોહી બિડળતું અને એમના ગામની ગરીબીનો ખ્યાન આવતો. ત્યારે શુ કરું ભાઈ ત્રણે પેટે પાટા બાધીને મજૂરી કરવા જન્મ્યા ન હોય ! એના મગાવડાવા મરી પગવાં એટલે આ મોહનભંભસને પરણારી અહો આવતો ગહેલો મુખના દિવમની આશાએ અને પેના મકનજી ઝોન્દાકટગની પેદીમા તમે લાગ્યો આ મોહનભંભેવાની વહુને પહેવા બોગાનો છોડરો જન્મ્યો ત્યારે તો એ એટલો રાજરાજ

થઈ ગયેલો કે જે કોઈ તેના ઘર આગળથી તે દિવસે પસાર થયું તેને ઝોઝોઝો સાકર આપતો. અને એક દિવસે સાંજે મને કહ્યું: “મારા મોહનને ત્યાં છોકરા જન્મે એ મારા હૃદયની કૂખી ગંખના આખરે પાર પડી. ને અમારા ચારેય બાળબુનાં સગાંવહાલાં મરી ગયા પછી મને એ લય હતો કે અમારા વેલો અટકી જશે. પરંતુ એ ફરી ફાલવા માંડેલો જોતાં મારું જીવન સફળ થયું છે.” આટલી તીવ્ર એ ડોસાની ગંખના હતી. પણ કોઈનું ય સુખ લાંબો વખત કાંઈ થોડું જ ટક્યું છે? અને પ્રભુ ય નિર્દય થઈ સુખ આપનારી વસ્તુ છીનવી લે છે. જાણે એને ઘેર પાશેર માટીની ય તૂટ પડી હોય તેમ સાત જોડનો છોકરો વરસતો ન થયો ત્યાં તો એક સાંજે એકાએક ખૂંટવી લીધો. આઘાતથી પિડાઈ, ‘મારો છોકરો, મારો છોકરો, મારો વેલો’ બોલતો બોલતો એ ડોસો દંડો પડી ગયો. જાણે મરતી વખતે એ છોકરાની તૃષ્ણાએ એ બધી ચે મોહનને સોંપતો ગયો.”

ઉંઝ કરતી માંદલી ગદી છોકરીને છાની રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો એક ઉતારુ આ સાંભળી એકાએક બોલી ઊઠ્યો: “શું કહો છો? છોકરાં મારે આટલી બધી હાલ હાલ! મૂર્ખા લાગે છે, બીજું શું. છોકરાં મારે તે વળી કસોતે મરાય. આ મારે છ છોકરાં છે, મારાથી પલ્લવાતાં ચે નથી. સાચું થયું કે ચાર તો મૂર્ખાં, નહિ તો મારે પાટા પર સૂવું પડતે. અને...”

રામજી વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો: “શું મૂર્ખાં જેવી વાત કરો છો!”

“અરે, રામજીભાઈ, સાચું કહું છું જીવોને એની મા માંદલી માંદલીયે દરેક વર્ષે જાણે છે. એમને પાલવતાં નવનેજાં થયાં છે. ડોક્ટર વૈદનાં ગિલ્લ ભરી ભરી દેવામાં ફૂંચ્યો છું. આ અહીં આવ્યે મહિનો થયો, કામઘણો તો ક્યાંય રહ્યો, એની મા ખાટલામાં પડી ને આમતેમ અથડાવાનું.”

આ વાત ચતી હતી તેજ સમયે મોહનભૈયાને ત્યાંથી પસાર થતો જોઈ રામજીએ તેને બોલાવ્યો અને તે ત્યાં આવતાં રોળામાંથી બેત્રણ જણ સામટા બોલ્યા: “તમારો વસ્તાર વધ્યો.” ત્યારે બીજાં બેત્રણ એટી સાથે બોલ્યા: “તમારો પુત્ર સો વર્ષનો થયો.” અને મોહનભૈયો આ સાંભળી હર્ષોન્માદમાં આમતેમ જોતો હતો ત્યાં તો પેલા ઉતારુએ તેની નજીક આવી પોતાના હાથમાંનું છોકરું મોહનના હાથમાં મૂકી દીધું અને બોલ્યો: “તમારાં છોકરાં નથી જીવતાં, ખરું ને? લો, લો, આ મારાં છ એ છોકરાં લઈ જાવ. અરે, જેને જોઈએ તેને લઈ જાવ. બધાંય ઘરડાં ચવાની રેખા લઈને જન્મ્યાં છે. ઓ મનુ; કનુ, છનુ, શાન્તિ, લીલી અહીં આવો. તમારે જેને જોઈએ તેને લઈ જાવ. હું તો દંટાળ્યો છું. તેમને ખવડાવવાનું ચે મારી પાસે નથી.”

અણુચિંતવ્યો આ યનાવ જોઈ મોહન મૂંઝાયો. ચારે બાજુએ આમતેમ જોવા લાગ્યો અને પોતાના હાથમાં મૂકેલું જાળક રામજીને આપી દોડી ગયો. રોળે વળેલા લોકો આ દશ્ય ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા.

રામજીએ પેલા ઉતારુને કહ્યું: “આટલી જિંદગીમાં તમારા જેવા મૂર્ખાં આદમી નેચા નથી. એનો ગિયારનો આનંદ ... પારકાં છોકરાં તે વળી પોતાનાં ચતાં હશે?”

“અરે, રામજીભાઈ, શી વાત કરો છો? તમને ય બેરીછોકરાં હોત તો ખજાર પડી જાત. નાનપણમાં મરી ગઈ એટલે આમ ફૂલીફૂલી વાત કરો છો!”

“ભાઈ, એ તો નસીબના ખેત્ર છે.”

ત્યા તો કનુએ ખૂબ મારી “બાપા ઝો બાપા, બા બોલાવે છે, એને ચૂંક આવી છે” આ માલગતા એ ઉતારુ ત્યાથી ચાલ્યો ગયો અને ટોળે મળેલા વિખરાવા લાગ્યા એમલે પેની રામકી બોની “એની વાત પણ માચી છે છોકરાથીયે ત્રાસી તો જવાય જ ને! આટના બપા છોકરા એ એ વો ગિયારો કેમ પાલવે! ત્યારે જેને નથી એ ક્રખે છે એ જ પ્રભુની લીલા ને!” અને બપા નિખેરાઈ ગયા.

*

વર્ષને અતે એક સાળે મોહન કામ પન્થી ઘેર આન્ચો ત્યારે આખો મીચી મેડેમેડે શ્યામ લેતા રઘુની પાસે ગમગીન ચહેરે બેઠેલી રાધાને જોઈ એકદમ ચમક્યો અને એકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના સફાળો-દોડતો ડામટગ્ને બોનારી આવ્યો.

ડોક્ટર તેમનો પગિચિત દતો તેણે જલુ ગલગવાનું કાઈ ડાગલુ નથી! આયુષ્ય દશે તો જરૂર જીવરો પણ તમારા પહેના બને તાળડના જેવી જ વરાધ આને થઈ છે સાવચેતીથી ઉપચાર કરીએ તો મરીગે જાય.

અનેક પ્રવાસો કરવા છતાય છોકરો મારો થયો નહિ મોહન અને રાધાનો આ ત્રીજો છોકરો ય મરી ગયો.

બાળક એક પછી એક જન્મી મરવા લાગ્યા તેથી તે બન્નેમા બાળકને જીવાડવાનો તવસાટ ખૂબ જ વધ્યો. કખના પણ અધિનતર તીવ્ર બનતી ગઈ પરતુ એ કખનાની તુક્તિની આશામા ચાર વય પમાડ થઈ ગયા નવા બાળકને જન્મવાનું એક પણ ચિન્હ ન જણાયુ ત્યારે પદાડ ચડતા માણસ પગ એક મોગી શીલા તૂટી પડે તેમ નિગાશાએ મોહનને છૂદી નાખ્યો, રાધાને દમાવી નાખી કુદરતની થાપડ ખાધેના એ નદનો પર હાસ્યે ફરકવાનું બધ કર્યું તેમનું જીવન અમારુ થઈ પડયુ.

મોહન માળે કામ પરથી ઘેર આવતો મવારે તે કામ પર જાય તે ગાળામા જાગ્યે જ બેચાર વાકચો બોલતો એ મનમા નિચાગતો આ તે કાઈ ઝોછો કોપ કહેરાય! મારા બાપુ છોકરા છોકરા રતા મુઆ અને હુ પણ મરીશ આ હુ બ મહેના જ જાણે અમે પેદા થયા ન હોઈએ! આનુ તે શકાગલુ દશે? એને વિચાન્નાયુ થયો હોય તેમ ઘડીભર દેખાતો.

ગધા ચોવીમે કલાક વિચાગતી ‘હવે નના છોમ્ગની શી આશા રાખની’ જીવવાના હોત તો પડેના કોમ્ગ જ ન જીવ્યા હોત! આ જીવે કેવા પાપ કર્યા દશે? આ વિચાગની પરપગ તેને મતત છે. આ કરતી અને તેથી મોહન માથે એક ઘડી પણ રાત કરી શકતી નહિ.

ત્રિવસે દિવસે મોહનનો ઘર પ્રત્યેની મમતા ઘટી ગઈ સાધુઓના ટોળામા કવાકોના કવાકો વિતાવના નાગ્યો ગાળે પીતો અને સમાજને માળો આપનામા સાધુઓને માથ આપતો છેક મોડી ગત્રે વેર આવી સીધો પથારીમા બઈ પડતો આમતેમ આળોટી બેચાર કવાકની બાંધ કાઢી લેતો.

એક મોડી ગત્રે આમ આળોટતાય નને જીવ ન આવી ગધા ન જાગી જોડે તેમ સાવચેતીથી પથારીમાથી બેઠી બાગલુ બોલી મદાર ઝોટલી પગ જઈ બેઠો પરતુ ગધા

નર્મગતી જ હતી. તે તેની પાછળ આવી ધડોબર ઊભી રહી અને ધીમે સ્વરે બોલી: “કેમ બહાર આવી બેઠો?”

“અમસ્તો, તું તારે સૂઈ જા ને.”

“આમ ચિંતા ક્યાં સુધી કર્યા કરશે?”

“જીવાશે ત્યાં સુધી.”

આ સાંભળી રાધા તેની પાસે બેસી ગઈ અને બોલી: “તમે મારું કહ્યું માનશો?”

“શું?”

“તમે બીજીવાર પરણો તો?”

“રાધા, આ શબ્દો મારી પાસે ફરી કદી ન ઉચ્ચારતી હોં, નહિ તો બારે થઈ પડશે” અને મોહન ત્યાંથી ઊઠી પથારીમાં જઈ મૂતો. રાધા તેની પાછળ પાછળ અંદર આવી અને તેની નજીક બેસી ગદ્ગદ કહે બોલી: “તમે મોડી રાત્રે ઘેર આવો છો, મારી સાથે બોલતાથે નથી. દિવસ રાત આમ એકલવાયું જીવન મારાથી સહન થતું નથી. તમે બાળકનાં શબ્દો મારી આંખ આગળથી એક પણ પણ ખસતાં નથી.”

મોહન પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો અને જરા ઉશ્કેરાયેલે પરંતુ હળવા અવાજે બોલ્યો: “રાધા, ઘેર વહેલો આવી શું કરું? કોની સાથે રમું? કોની સાથે હસું? આ મૂંઝવણ કેમ જાય? તારી સાથે પણ શી વાત કરું? કોની વાત કરું? કુદરતનો આ મૂંઝો માર મારાથીયે સહન થતો નથી.”

પોતાની જાતને કમનસીબ માનતાં જે વ્યથા તેમને સહન કરવી પડતી તે ખરેખર અસહ્ય હતી. પણ વિચિત્ર રીતે તેમના જીવનમાં એક નવીન આશા ઉદય પામી.

એક દિવસ મોહન ઉતાવળો ઉતાવળો હર્ષભેર ઘેર આવ્યો ને રાધાની નજીક જઈ આનંદિત કહે બોલ્યો: “રાધા, એક ખુશ ખબર!”

“શું છે? શું છે?” રાધા બોલી ઊઠી.

“કહું છું, જરા થોભ.”

“એમ કેમ?”

“જે સાંભળ ત્યારે.” કહી તે નીચે બેસી ગયો. રાધા તેની સામે ટગર ટગર જોઈ રહી.

“એમ શું જોયા કરે છે? બેસ, બેસ તો ખરી.”

“આ બેઠી, જે કહેવું હોય તે કહી નાખને, હસ્યા શું કરે છે?”

“રાધા, આપણે એક બાળક લાવશું?”

“ક્યાંથી?”

“પણ હું પૂછું છું એનો જવાબ તો આપ.”

“પહેલાં મને બધી વાત તો કહો, પછી જવાબ આપું.”

“સરકારી પ્રસતિગૃહ છે ત્યાં અમારું બાંધકામ ચાલે છે. ત્યાંની સિસ્ટર કૃષ્ણબાઈ એક બાળક.....એટલું સુંદર.....એટલું બધું હસમૂખું.....હાયમાં રમાડતી રમાડતી હું કામ કરતો હતો ત્યાં આવી. એ બાળકને જોતાં જ મેં તો કામ પડતું મૂકી દીધું. તે સિસ્ટરના હાયમાંથી તેને લઈ લીધું. તે તો અજાયબભરી દૃષ્ટિએ મારા સામે જોઈ જ રહી. પછી મેં પૂછ્યું: ‘આ બાળક કોનું છે?’ તેણે આંખ મચકાવી કહ્યું: ‘તેની માનું.’ અને ખડખડ હસી.

પડી દું બોઠો તો પડી ગયો છતાય હિંમત લાવી ફરી પૂછ્યું 'એની મા કાણ છે ?' ત્યારે તેણે શમની તીણી નજર મારા તરફ ફેરી, મારી નજીક આવી ગણગણી 'આ તો એક વિધવાનું બાળક છે અને જન્મ આપી એની મા રાતોગત ચાલી ગઈ છે. વર્ષમા આવા કેટલાય બાળકોની વ્યવસ્થા અમારે કરવી પડે છે '

"એ માલગી માગથી બોલી જવાયુ 'ત્યારે આ બાળક મને આપશે ?'

" 'તમારે સ્ત્રી છે ?' તરત જ મને તેણે પૂછ્યું મેં કહ્યું 'હા '

" 'તો એને લઈ આવજો, એની ઇચ્છા હશે તો આપીશ ' તેણે આ કહ્યું કે તરત જ હું ત્યાંથી ઘેર આવવા દોડી નીકળ્યો "

તે રાત્રે મોહને મોટી બત્તી મળગારી ઘર ઝગમગતું કરી દીધું

તેનો આનંદ તેને જખીને બેસના દેતો નહોતો કેટલાક નર્સોથી છુટીઠાઈ આડેઅવશે પડેલી બાળક માટેની ઉપયોગી ચીજો વાદ કરી કરી શોધી મઢી એક અભરાર્થ ઉપર તેણે ગોઠવવા માડી વચ્ચે વચ્ચે બાળક પાસે આવતો ડચકારી બોલાવતો, બાળકના નીચના હોઠને આગળથી હલાવી હમાવતો અને પોતે હમતો અને કાઈ ચીજ ચા' આવતા પાછો બોળમોળ કરી મૂકતો રાધાને પણ ટાંખાનું કે અક્ષો પૂછવાનું ચૂકતો નહિ 'પેના મૂળિયા ફેકાણે છે ને ? ગરમ કપડા તો તેં હજી ઝાઢ્યા જ નથી, ખરું ને ? એની ગાદડીઓ તડકે નાખવાનું શૂંવતી નહિ અને કાઈની નજર ન લાગે એ તો ખૂબ સાલગવાનું હો "

મોહન હવે બાવાઓના ટાળામા જતો નહિ નિયમિત ઘેર આવતો તેની વાતો એટલી બધી વધી પડી હતી કે રાધાને મોડી રાત સુધી બાંધના દેતો નહિ આખરે ઘેરાયેલી આખે રાધા કહેતી "મને બાંધ આવે છે હવે બંધ કરો " પણ મનાગમા ઝિક્કતા જ અધૂરી રહેલી વાત શરૂ કરી દેતો ને કામ પગ જાય ત્યાં સુધીમા પણ તેનો અન આવતો નહિ અને સાંજે પણ પાછી તેની શરૂઆત થતી

સાંજે આવી છોકરો રમાડવા માગના તેણે કહ્યું "આ આપણો . . અરે, તેનું નામ પાડવાનું તો આપણે બૂલી જ ગયા બોલ બેઈએ શું નામ પાડશું ?"

"મારો વિચાર એવો છે કે આપણુ એકે બાળક જનતું નથી એટલે એનું નામ પાડીએ કે કાઈની નજરેય ન લાગે "

"એનું તે કયું નામ ?"

"પેની જન્મનાબાર્ષએ કહ્યું છે કે એનું નામ મહતિયો પાડો "

"એ આપણને મહતમા મળ્યો છે એટલે ?"

"ના , જીવે એટલા માટે "

"સારું ત્યારે, કેમ મહતિયા ?" મ્હી મોહને બાળકને હાથમા લઈ ઉઠાવના માડ્યું

"તમે આવું તે શું રમાડતા હસો ? બિચારોના હાથ પગ જિતરી જશે તો ?"

"લે તારો મહતિયો ' કહી તેણે બાળક ગધાને આપ્યું નળા કરી માભરી આવ્યું હોય તેમ થોડીવારે મ્હું "આ મહત નિશાળે જશે ત્યારે મારતર હેશે મહતવાય મોહનનાય હાજર છે ? ને મહત હા પાડશે " આ વિચારના આવેશમા તેણે મહતને એક ચુમન કર્યું અને પછી એકદમ દોડી ગયો

આવા મુખના દિવસ લાંબો કાળ ન ટક્યા. એક સાંજ એવી આવી કે રાધા અને મોહનનાં સ્વપ્ન અને મુખ બન્ને મળુ મીઠાની સાથે જમીનમાં દટાઈ ગયાં. નામ બદલાવેલો આ મહતિયો પણ એવી જ વરાધથી મરી ગયો. ને મોહન અને રાધા હતાં તેથી વધારે દીન ને દુઃખી થયાં !

એક સવારે પોલિસે બહારથી જૂમ પાડી : " મોહન ભવાનું ઘર આ કે ? "

મોહને બારણા પાસે જઈ પૂછ્યું : " કેમ શું છે ? "

" સદાશિવ રાવ બોલાવે છે. "

મોહન તેની નજીક ગયો અને પૂછ્યું : " કોઈ બાળક હાથ આવ્યું છે ? " પોલિસે ડોકું હલાવી હા કહી અને તે સાંભળતાં જ મોહન એકદમ ઉત્સાહભરે નાના બાળકની જેમ કૂદી અંદર દોડી ગયો અને જેમ તેમ કપડાં પહેરતાં રાધાને કહ્યું : " આજે સોનાનો સરજ. લાપસી કરજે. એક સુંદર બાળક લઈ આવું છું " કહી તે દોડતો પોલિસ સ્ટેશને ગયો. મોહનની બાળકની તૃષ્ણાની વાત બધે ગાણીતી હતી અને આ ભક્ષા ફોજદારે શેરીમાંથી મળી આવેલ એક છોકરો તેને આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

અને રાધા બાળકની રાહ જોતી બારણે જ બિભી રહી.

સાંજે કામ પરથી ઘેર આવી બાળકની હથેળી જોતાં મોહને રાધાને કહ્યું : " આ બાળક તો જીવવાનું. તેની આયુષ્યરેખા લાંબી ને જાડી છે. "

બાળકની સાથે ગેલ કરવામાં, તેની સંભાળ લેવામાં, લાંબો વખત જીવાડવાની ચિંતામાં એ પતિપત્ની દિવસો ગાળવા લાગ્યાં. અને વહેમનાં માર્યા તેમણે બાળકનું નામ ન પાડ્યું. જે ધડીએ જે યાદ આવે એ નામથી સંબોધતા. એ બાળક પણ એટલું રમૂજ ને તોફાની હતું કે સૌ કોઈને આનંદ આપતું. સવારમાં વહેલા જાડી જઈ આમતેમ ફરવાની તેને આદત હતી. અને એના ખડખડાટથી રાધા ગભી બિંકતી તેથી તે તેને કોઈ કોઈ વખત મરઘો કહી સંબોધતી. રાધા કામમાં ચુંચાયેલી હોય ત્યારે પેલો છાનોમાનો ઘર બહાર નીકળી પડતો. આથી કેટલીક વખત રાધા ધાંટો પાડી કહેતી : " મરઘા, તું તો બહુ પજવે છે. ધડીએ ધડીએ નાસી ગય છે. કોઈ લઈ જશે તો ? તારા પગ બાંધી રાખવા પડશે. "

મોહન કહેતો : " એને કાણુ લઈ જનાર છે ? અને છોકરાના તે વળી પગ બંધાય. "

એક સાંજે રાધા અને મોહનની ફૂર મસ્કરી થઈ ગઈ. પહેલાંનાં ચાર બાળકની જેમ આ પણ ગયું !

બન્ને પોકે પોકે રડ્યાં. લોકો કહેતા આટલાં છોકરાં મરી ગયાં પણ આવું રોયાં નહોતાં. ઘરમાં પાછું એ જ ગમગીન વાતાવરણ શરુ થયું. બન્ને ભાગ્યે જ વાતો કરતાં. હસવાનું તો હોય જ ક્યાંથી ? મોહન રસ્તામાં જતાં એકલો એકલો બજાડતો : " નસીબનો વાંક, એમાં કોઈ શું કરે ? "

એક રાત્રે દિવસે તેણે દુઃખી કંઠે રાધાને કહ્યું : " હવે આપણે એક છોકરું જોઈએ જ નહિ. છોકરાં માટેની મારી જૂખ મરી ગઈ છે. " અને થોડીવાર વિચાર કરી બોલ્યો : " આવ, પેલું ઘોડિયું છોડી નાખીએ. " તેમનો પહેલો છોકરો જન્મ્યો તે દિવસથી આંધેલું

ધોડિયું બીની આંખે છોડી માળિયે ચડાવી દીધું, અને બે આખો હાથથી દબાવી મોહન બોલ્યો: “આ ઘરમાં છોકરાનો વિચાર સરખો લાવે તો એકે વસ્તુ રહેવા નથી દેવી. એમની બધી વસ્તુઓ ઉકરડામાં ફેંકી દે.”

ખીજે દિવસે રાધાએ છોકરાનાં કપડાં, ગોઠડિયો ભગિયણને આપી દીધાં. દવાની શીશીઓ અને ખીજી કેટલીક વસ્તુઓ કચરાપેટીમાં નાખી આવી. ઘરમાં કદી બાળક ન જન્મ્યું હોય તેમ બાળક માટેની ચીજનું નામનિશાન પણ રહેવા ન દીધું.

રાધા કોઈને ત્યાં જતી નહિ. સવારમાં રોટલા ધડી રાખે ને આખો દિવસ બારણા પાસે બેસી રહી જે કોઈ પશુ, બકરી, ગાય, ફૂતરુ તેના આંગણેથી પસાર થતું તેને ખૂબ ભાવથી રોટલા ખવડાવતી અને ગરીબગર્યાને બોલાવી આપતી.

મોહન હમેશાં અંધારું થતાંમાં આવી જતો અને બારણા પાસેની નાની ઓટલી પર ગોઠડી નાખી મૌન બેસી રહેતો. તમાકુ ખાતો ને એક પછી એક બીડી ચેતાવ્યે જતો.

એક સવારે પોલિસે આવી કહ્યું: “સદાશિવરાવ બોલાવે છે.” મોહન વિચારમાં પડી ગયો. સિપાઈ તો તેના સામે જોઈ જ રહ્યો. પછી એકાએક અસ્વસ્થ સ્વરે મોહનને તેને કહ્યું: “કહી દેજે મારે ન જોઈએ.”

કૃષ્ણાબાઈએ બોલાવી કહ્યું: “આ રૂપાણુ બાળક લઈ જત.” બે હાથ જોડી એક શબ્દ પણ બોલ્યા સિવાય તે ચાલ્યો ગયો. કૃષ્ણાબાઈ આશ્ચર્યભરી આંખે તેને જોઈ રહી.

દિવસે સૂર્ય ઊગે, રાતે ચાંદો ઊગે ને તારા ટમટમે પણ નિરાશાથી ધ્રુવાયેલાં મોહન અને રાધાના હૈયામાંથી આનદની સેર ઊડતી જ નહિ.

આમ વળી એક વર્ષ પસાર થયું.

સાંજ પછોના આઠા અંધકારમાં મોહન ઓટલી પર ગોઠડી નાખી નિત્યનિયમ પ્રમાણે બેઠો હતો ત્યાં ધીમે પગલે એક સ્ત્રીએ આવી કહ્યું: “મોહન ભैया ! હું નિરાધાર વિધવા છું, અને . . . અને . . .”

“તારે શું જોઈએ છે ?” મોહન વચ્ચે બોલ્યો.

“મારે કશું જોઈતું નથી, પણ . . . પણ . . .”

“શું ?”

“મારા બાળકને તમો રાખશો ?”

“તારા બાળકને ?”

“હા, મારે છેલ્લા દિવસ જાય છે !”

આ સાંભળતાં જ તે ચમક્યો. ટટાર થયો અને ઝડપથી બોલ્યો: “ના બાઈ, ના; મારે ત્યાં એકેય છોકરું જન્મતું નથી. અમે તો કમનસીબ માણસો છીએ. પાંચ છોકરાંને આ હાથે વેળાવ્યાં છે.”

બારણાને અટલી બેઠેલી રાધા આ સાંભળી રહી હતી.

પેલી સ્ત્રીએ ટુંધાના કંઠે કહ્યું: “હું પણ કમનસીબ છું. એટલે જ તમારી પાસે આવી

હું. તમે એને રાખજો તો મારી આંતરડી ફરશે. તમે સુખી થશો. નહિ તો બિચારું મા વગરનું થઈ મરી જશે.”

મોહન ફરી બોલ્યો: “ જો બાઈ, અમને તો છોકરાંના કેટલા કેટલા કાડ હતા. અમારાં છોકરાં ન જીવ્યાં તો અમે દવાખાનામાંથી લઈ આવ્યાં. છોકરાંને મોટાં કર્યું, નિશાળે મૂક્યું, ભણાવ્યું, કંઈ કંઈ વિચાર કરેલા, પણ અમારાં નસીબ એવાં છે કે અમારાં છોકરાં તો મરી ગય છે, પણ બીજાનાં ય અમે લઈએ તે મરી ગય છે.”

આમ બોલતાં બોલતાં પણ મોહન પીગળતો જતો હતો એ એના મોં ઉપર દેખાતું હતું. તેની સ્ત્રીનું મન તો ક્યારનું બાળક લેવા તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું. ત્યાં નિરાળાની વાતથી તેને સઝી આવ્યું. જેમ એક વક્રીલ કાવદામાંથી છટકવાની બારી શોધી કાઢે તેમ શોધીને તેણે કહ્યું: “ ભલે બાઈ, તમે લાવજો. અત્યાર સુધી અમે અમારાં બાળક તરીકે છોકરાં રાખતાં તો તે ન બિચારાં. અમારાં નસીબ ફૂટેલાં. પણ બાઈ તારે નસીબે બિચારેય ખરું, અમે તારા છોકરાને તારું જ રાખીશું! ”

અને મોહનને પણ આ યુક્તિ ગમી. તેણે એકદમ બોલો થઈ કહ્યું: “ હા, હા, બાઈ! નામ તું પાડજે, અને વરસમાં એકવાર આવીને છોકરાને બરડે હાથ ફેરવી જજે. ભગવાન તારા દીકરાને અંબર રાખે! ચાલ ઇસ્તિખતાલમાં. હું ત્યાંની નર્સને બોલાવું છું.” કહેતા તે એકદમ સુવાવડખાનામાં વ્યવસ્થા કરવા બિડ્યો.

ત્રણેક મિનિટ એમ વીતી ગઈ. મોહન ઓટલા પરથી બોલો થયો ત્યારે તેની કેડના કાઈ હાડકાનો ટચકો સંભળાયો. તે ઘરમાં જઈ ડગલો પહેરી આવી બહાર રસ્તા પર ચાલી ગયો.

તે જતો હતો ત્યારે રાધાએ પૂછ્યું: “ ક્યાં જાઓ છો ? ” પણ મોહને જવાબ ન આપ્યો અને બન્ને સ્ત્રીઓ સૂનમૂન દશામાં તેને અંધારામાં અદૃશ્ય થતો જોઈ રહી.

એકે બોલ્યું નહિ, તેમનાથી બોલાયું પણ નહિ. એકે મિનિટ, પાંચ મિનિટ નિઃશબ્દ સૂનકારમાં પસાર થઈ ગઈ. મોહન ગયો તે દિશામાં બન્ને જોઈ રહી હતી. દૃષ્ટિ એકે જ બાજુ ઢળી હતી છતાં બન્નેના ધવાયેલા મનનો પ્રવાહ કાઈ બીજી જ દિશામાં જતો હતો કાઈને ય એની ખબર ન હતી.

નાસીપાસ થયેલી વિધવા પચાસેક વાર દૂર ગઈ ત્યારે રાધાને ગળુ પડી કે આવેલી એ અજાણી સ્ત્રી ચાલી ગઈ હતી.

તે એકદમ દોડી અને પેડી સ્ત્રીને પકડી પાડી તેનો હાથ બ્રાહ્મી વૃત્તતા સ્વરે તેને કહ્યું: “ તારું બાળક જન્મે ત્યારે આપી જજે. જરાયે ચિંતા ન કરીશ, અમે તને પાળી ઉછેરી મોટું કરશું—પણ તારા બાળક તરીકે, અમારા નહિ. અને દર વર્ષે અંતે અમારે ત્યાં આવી જજે. અમારે ત્યાંના છોકરાં માટે એ ભારે કાળ છે.”

અને વિધવા એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારે તે પહેલાં તો રાધા ધર તરફ દોડી ગઈ.

“તમાસા શા?”

૬૧૫

[ગજલ]

નિરાશી ઉર આ તારા, પળેપળના નિસાસા શા ?
જગત, જો, એમ કહે છે કે કરે છે તું તમાસા શા ?

તમારા જીવનને પણ મેં નિરંતર રે'મ છે માની.
કરો છો આપ આવીને બચાવો ને ખુલાસા શા ?

હજારો વર્ષથી દુનિયા ફરે છે પણ નથી થાકી.
નહી સમજી શકું કે તું કરે છે રંગ આ શા શા ?

પડી આફત, મળ્યા જખમો, ગયો રસકસ, બળ્યું જીવન.
હજી પણ જીવગાનીના રહ્યા છે લા'વ, આશા, શા ?

નિરાશા, નાતવાની, બેકશી, દુઃખ, દર્દ એ મુજથી.
દિલાસા માંગનારા છે, મને દેશે દિલાસા શા ?

ઘડી પૂજી શ્વાસ મારો આ જરી ના ચાલતો અટકે.
મુસાફર છે, મુસાફરને જગતમાં રાતવાસા શા ?

જીવનનો શ્વાસ આ મારો, નથી એ શ્વાસ પણ મારો.
પછી શયદા રમત કેવી ? પછી બાજી કે પાસા શા ?

સંતતિનિયમન

[એક પત્ર]

આપાસાલ ગ, વૈદ્ય

[ગતાર્થી ચાલુ]

પહેલ . . .

સંતતિનિયમન વિષે મારું મંતવ્ય

સંતતિનિયમનના આ વિષય ઉપર જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી હું લખવા માગું છું, નહિ તો મારું વક્તવ્ય ધણાને જામમાં નાખશે. આગલા લખાણ ઉપરથી તું વળતે એમ માનતી થઈ હોઈશ કે હું સંતતિનિયમનનો કટ્ટો દુરમન છું. આ છાપ તારા પર પડી હોય તો તે શૂંસવા માટે જ આ લીટીઓ લખું છું. ટૂંકમાં કહું તો, હું આ સંતતિનિયમનનો એકાન્ત વિરોધી કે એકાન્ત પક્ષપાતી નથી. મારો મોટો વિરોધ તો આના પ્રચારકાર્ય સામે છે. આ જાતના પ્રચારકાર્યને હું સમાજનું સત્યાનાશ કાઢનાર તરીકે માનું છું અને જે અધીરા સુધારકો આટલું જોવા ગળણવાની દરકાર નથી કરતા તેમને હું 'નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અંધારો' કહેવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. ચુરોપાદિ પશ્ચિમના દેશોના દાખલા આપણી સામે છે અને તે જો આપણને ચેતવવા માટે પૂરતા ન હોય તો પછી સદ્દા પણ એવાઓના મનનું સમાધાન નહિ જ કરી શકે.

આજી, મહાત્માજી જેમ સંતતિનિયમન વિરુદ્ધ સંયમ અથવા પ્રગપૂરતો જ સ્વીકરુષે તો સમાગમ આગળ ધરે છે તે સંયમની વાત હું નથી કરતો—એ મહાપુરુષને તો એ જ વાત શોભે. ઋર્ષ્વ ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થાઃ । પરંતુ આપણે અધા તો મધ્યમમાર્ગનક્ષત્રાધિકારીઓ છીએ—મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ । એટલે મહાત્માજીનો માર્ગ મને આદર્શદૃષ્ટિએ ઉચ્ચ પણ વ્યવહારમાં કાર્યસાધક નથી લાગતો. જ્યારે સંતતિનિયમનના પ્રચારકોમાં તો આદર્શ તો છે જ નહિ પરંતુ તેમની પદ્ધતિ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અવનતિ નોતરનારી હોઈ હું તેને અવમાનું છું.

કામસાત્ત્વ ઉપર જ આ સૃષ્ટિનું મંડાણ થયેલું છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ—સિદ્ધિ ઉપર જ ચોથી સિદ્ધિ જે મોક્ષ તે અવલંબેલી છે. ધર્મના એકદેશીય સેવનથી આપણા દેશમાં સાધુસંતોના રાક્ષા ફાટ્યા છે, અર્થના એકદેશીય સેવનથી પશ્ચિમની જીવનશક્તિસંપન્ન પ્રજાઓ મૃત્યુના મુખમાં પડવા લાગી છે અને કામના એકદેશીય સેવનથી શરીરમાં ગણે આત્મા જ ન હોય એવો વ્યવહાર થવા લાગ્યો છે. આ ત્રિવર્ગસિદ્ધિ ઉપર જ વર્ણાશ્રમ અવલંબેલો છે.

હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ કામની કદીયે અવહેલના નથી કરી. કામસાત્ત્વના એક લેખકે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે સત્ત્વોપકારપરમા દિ મમામ્પૂજા—મારી આ પ્રવૃત્તિ પ્રાણીમાનના હિત માટે જ છે. બીજાએ કહ્યું છે કે વૃષેર્વિષેયા ન કુદષ્ટિસ્મિન્ કામસાત્ત્વના વિષયોમાં વિદ્વાનોએ કુદષ્ટિ ન રાખવી જોઈએ. વાત્સ્યાયન—કામસૂત્રમ્નો લેખક—તો કહે છે કે, “ પરમ સુહૃદ્ અર્થ અને સમાધિના પાલન પછીથી જ મેં લોકચાત્રાર્થમ્—લોકકલ્યાણ માટે, આ ગ્રંથ રચ્યો છે—વિષયવાસના અહલાવવા નહિ—” ન રાગાર્થોઽસ્ય સંવિધિઃ. ’ જગતનો જેના પર આધાર છે એ

ધર્મ, અર્થ અને કામ—એની રક્ષા માટે મારો આ પ્રયત્ન છે અને મારી ખાતરી છે કે આ કામશાસ્ત્રનો ખરો જ્ઞાતા જિતેન્દ્રિય જ થશે. ” પ્રભુએ દીધેલાં શુભ અંગોના જ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્ત્રીપુરુષ માટે આવશ્યક છે. કામશાસ્ત્રના જ્ઞાન વિનાનું રતિકર્મ ખરેખર પશુતુલ્ય છે. રતિકર્મ કેવળ પ્રજોત્પત્તિ માટે જ છે અને આનંદ માટે નથી એ વાતને હું માની શકતો નથી. પ્રજાતિ, રતિ અને આનંદ આ લગ્નજીવનના ત્રણ આદર્શો વૈદિક કાળથી પ્રચલિત છે. પ્રજાતિ એટલે શુદ્ધ પ્રજાની પ્રાપ્તિ, રતિ એટલે સંસારસુખ અને આનંદ એટલે અસંસારી સુખ, કેવળ પ્રજા માટે જ સ્ત્રીપુરુષ સહવાસ સાધી શકે અન્યથા નહિ, એવી માન્યતા જીવનમાંથી રસ લૂંટી લે. જીવનમાં રમ અને આનંદને સ્થાન છે. બધા કૃષ્ણ સૂક્ષ્મ આનંદ—જે આધ્યાત્મિક વિકાસ વિના શક્ય નથી—અનુભવી શકે નહિ. સુ અંજુભાર્ગ પુરાણી તેમના ‘પંચિકનાં પુષ્પો’ નામના પુસ્તકમાં ‘પ્રેમ’ નામના ગદ્યન નિબંધમાં આ સંગ્રંધી નીચે મુજબ લખે છે:—

“કામનાંદની એ તીવ્રતા સ્થૂલ સંભોગ વિના પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરી ? અને જો તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ હોય તો કામવાસનાનું રૂપાતર વધારે શક્ય અને સહેલું લાગે એ સંભવિત છે. માનવની પ્રકૃતિને અભાવાત્મક નિષેધ કે કેવળ નિરોધ કરતા ભાવાત્મક સાર્થકતા અને રૂપાતર વધારે પસંદ પડે છે. વાસનાના સદંતર નિગ્રહનો આદર્શ કેટલાક શુષ્ક સચમના આગ્રહી લોકો થા તો કેટલાક ચોખ્ખા ધર્મી અને સંપ્રદાયો સેવે છે. તેમની મૌલિક ખામી એ છે કે તેમના માનવને પોતામાં રહેલી વાસનાની સાર્થકતા જણાતી જ નથી. દિવ્ય પ્રેમની અંતિમ સાર્થકતામાં વાસનાને જોડવાનો માર્ગ તેનું રૂપાંતર કરવાનો છે—તેનો ઉચ્છેદ નહિ.

“જૈતન્યની એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી શક્ય છે કે જોને પરિણામે સ્થૂલ શરીરમાં, સંભોગની સ્થૂલ ક્રિયા વિના આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. એ અવસ્થામાં સંભોગમાં થતા અનિષ્ટ પ્રતિકાર્યો નહિ હોય એ નક્કી...” પૃ. ૧૦૬-૧૦૭.

શરીરના સ્થૂલ સંભોગ વિના પણ આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે એ માટે માનવબુદ્ધિકા ધણી ઉચ્ચ જોઈએ. માનવમાત્રે આ માટે જ પ્રયત્ન કરવાનો છે પરંતુ આવું બધાના ભાગ્યમાં નિર્માયેલું હોતું નથી. એટલે જ સ્થૂલ આનંદ—રસ તરફ આપણે આંખમિચામણી ન કરી શકીએ.

પ્રજોત્પત્તિને માટે જ સંભોગ હોઈ શકે એ પુરવાર કરવા ધણાખરા પશુપક્ષીઓના દાખલા આપે છે. પરંતુ એ વખતે એવું કહેનારા બૂલી જાય છે કે પશુપક્ષીઓ કાચુ માંસ ખાઈ શકે છે, માળામાં કે માળા વિના સૂઈ રહે છે, કપડાં પહેરતાં નથી; આપણે આમ કરી શકતા નથી. પશુપક્ષીઓને જ્યારે જીવનમાં વસંત આવે છે ત્યારે જ તે પ્રિયતમાના યૌવનનો લાભ જોડાવે છે. મનુષ્યજીવનમાં આવી યતની કોઈ વસંત ખામ આવતી નથી. તો પછી ‘કુદરત’ની વાતો કરવામાં ઝાઝું તથ્ય નથી. જીલંદું, ઘર બાંધવાં, લગ્ન કરવાં ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયાઓ માનવસમાજે કુદરતની સામે જળવેા કરીને જ સરજી છે.

પ્રજોત્પત્તિ ખાતર જ સંભોગ કરવો અન્યથા નહિ, એમ જે કહે છે તે બૂલી જાય છે કે પ્રજોત્પત્તિની વામનાથી સ્વતંત્ર એવું મનુષ્યજીવનમાં પ્રણયનું એક અંગ છે. પ્રજોત્પત્તિ માટે જ સંભોગ કરવો અથવા પ્રજોત્પત્તિની જરૂર ન રહે ત્યારે સંભોગ બંધ કરવો એમાં વધારે પડતી ગણતરી અને એટલી બધી ભાવનાહીનતા છે કે તે મનુષ્યના કલાપ્રિય સ્વભાવને ગમતું જ નથી. પ્રણયનો ઉત્પત્તિનું કેન્દ્ર આત્મા છે. શરીર સિવાય આત્મા રહી શકતો નથી તેમ શારીરિક સંભોગ સિવાય પ્રણયને પણ તૃપ્તિ થતી નથી. શારીરિક સંભોગ મિવાયનો

પ્રણય કદબી શકાય છે પણ અનુભવતાં નથી. કોઈ રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા મહાત્મ્યપરવીઓની ખામતમાં અપાર્થિવ પ્રણય શક્ય હશે, બાકી આપણા જેવાઓ માટે શારીરિક સંયોગ સિવાયનો પ્રણય સંભવતાં નથી. 'પ્રણયીઓ પ્રેમની સંપૂર્ણ આપ-લે વાંચે છે અને પરસ્પર પ્રાણની આપ-લેને પરિણામે પ્રાણની ભરતી નાડીયંત્રમાં ધસી આવી તેમના શરીરને પ્રકુલ બનાવે છે—પ્રત્યેક અવયવીને વિકસિત અને પુષ્ટ કરે છે. પ્રાણની એ ભરતી શારીરિક ક્રાંતિ પણ પ્રગટાવે છે.' આથી જ ચરકે યોગ્ય કહ્યું છે કે:

આયુષ્મન્તો મન્દજ્વરા વપુર્વર્ણ વલ્ગન્વિતાઃ ।

સ્વરોવચિત માંસાશ્વ મરન્તિ હ્રીપુ સંયતાઃ ॥

સ્ત્રીસંપ્રયોગમાં સંયમી રહેનાર માણસો દીર્ઘ આયુષ્યવાળા, લાગ્યે જ મોઢા પડનારા, વર્ણ અને ગલયુક્ત શરીરવાળા, સ્થિર અને ઉપચિત માંસવાળા હોય છે.

હવે તું સમજી શકીશ કે હું શુષ્ક સંયમનો પક્ષપાતી નથી. હું તો રસજરતા સંયમનો (moderate gratification of sexual pleasures) ઉપાસક છું. અને ખીજી વાત : પ્રણય કાયમ માટે સ્થૂલ શરીરસંબંધમાં જ વિરમી જાય, તેથી આગળ બિધ્યારોહણ કરી ન શકે, તો છેલ્લે ભોગ સામર્થ્ય વિનાનો—ઉત્સાહ વિનાનો, જર્જરિત બની જાય છે અને વિનાશને વહેલો નોતરે છે. ટૂંકમાં, લગ્નજીવનમાં રતિ (sexual pleasure)ને સ્થાન છે એમ હું માનું છું.

લગ્નજીવનમાં સ્ત્રીપુરુષનો સહવાસ ઘણા ઉદાત્ત ગુણો કેળવવામાં મદદરૂપ થાય છે. જ્યારે પ્રાણમાં ભરતી ચડે છે ત્યારે સ્ત્રીપુરુષો રસજરતા યૌવનના તનમનાટથી એક બીજાને અપૂર્વ ભાવથી ભેરે છે—રસ અનુભવે છે. કેટલાક ચોખલિયાઓએ આ તનમનાટમાં ગણિત ધુસાડ્યું છે. અઠવાડિયે એક વખત કે બે વખત, કે મહિનામાં એટલું વખત, કે ત્રણત્રણમાં, આવી આવી ગણતરી કેટલાકાએ કરીને આ લુપ્તસાને નિયંત્રિત કરવાની સૂચનાઓ કરેલી છે. પરંતુ આ બધી સૂચનાઓમાં ગણતરીબાજ વાણિયાની કંલુસાઈ અને હુત્રતા જણાય છે. . . .

આવી પ્રાણભરતી સ્ત્રીપુરુષોને હંમેશાં નથી આવતી. જેમ મનુષ્યો દુર્બળ તેમ તેમનો કામાવેશ વિશેષ હોય છે. સગલ શક્તિસંપન્નોને જ આવી પ્રાણભરતીઓ ચડે છે—માયકાંગલાંને નહિ. અણમતમાં, નાલાયક બેડાં જેડી જેડીને જે સત્યાનાશનાં ખીજ આપણા ગણા ગણાતા ધરડીઓએ રોપ્યાં છે તે ખીજનાં ફળો અત્યારની વિપયલપટ પ્રગ્ન છે. ભરતી શું કે મરતી શું તેની આ પામર મનુષ્યોને ઓછી જ ખબર છે? આપણે તો વેવલાં છીએ. આપણને : મની ભરતી શું આવે? લગ્નસંસ્થામાં પ્રતિક્ષણ વીર્યનો પ્રવાહ વહેવાવતાં પામર મનુષ્યો આ ભરતીને પિછાની શકતાં નથી. નરપુંગવોને અને રસજરતી માનિનીઓને આવી ભરતી આવી શકે. સાચુ કહું છું કે આવી પ્રેમની ભરતી મહિનામાં કવચિત જ આવવી શકે. પ્રતિદિન સંપ્રયોગ સાધનારાં ખરેખર પામર મનુષ્યો છે. એમાં પ્રેમની ભરતી નથી પરંતુ વિપયની આસક્તિ છે. શક્તિથી આપ્લાવિત થયેલ સમાજમાં જ નરનારીઓ પ્રેમની ભરતીનો રસસ્વાદ લઈ શકે. હાલ આપણી જે સ્થિતિ છે—શારીરિક અને માનસિક, (આધ્યાત્મિક સ્થિતિની વાત તો હજી કરવાની ઘણી વાર છે)—તે સ્થિતિમાં ફાટફાટ કરતી અને તેથી યોગ્ય માર્ગ શોધતી યૌવનની મસ્તી છે જ નહિ. જેમ તેમ કરીને પેટ

ભરવામાં જ જીવનની ઇતિહાસવ્યતી મમજનારા અને રૂપિયા આના પાઈમાં જ પોતાનું ગૌરવ સમજનારા આપણા સમાજના મોટા ભાગમાં આની મસ્તી-તોફાન-વેગ નથી અને નથી છતાં વેવલાપણુ તો છે આ વેવલાપણુમાંથી જીવનની સર્વ એનફૂલી પ્રગટે છે- પ્રગટી છે. આથી જ પ્રેમની પ્રમથ ભરતીની આડે કૃત્રિમ માધનો, એની પાછળ ગહેલો ડર, આ બધું જણાય છે લાલમાંના ગુલામ બનવું છે અને પાછું ડરવું છે! પ્રેમની પ્રમથ ભગતી હિલોળે ચડી રહી હોય ત્યારે પ્રિય-પ્રેયસીનું જે મિલન થાય છે તે અનોકિય હોય છે. આ 'મસ્તી' સિવાયનો ભોગ એ કરુણાજનક વિષયાસક્તિ છે કૃત્રિમ સાધનો આ વિષયાસક્તિને પચાળમાં આર જ મદદ આપે છે. . . .

ત્યારે, સ્પષ્ટતા ખાતર, પુનરુક્તિ દોષ વહોરીને પણ, નીચેના મુદ્દાઓ તરફ તારુ ધ્યાન ખેંચુ છું --

(૧) હું સ્ત્રીપુરુષના મમાગમમાં કોઈ પણ જાતની ગણતરી, અમુક કાળ-'Safe period'^૧ ઇત્યાદિમાં માનતો નથી. મહિનામાં અમુક વખતે કે અડવાડિયામાં અમુક દિવસોમાં, આ બધી ગણતરી પાછળ જીવનનો ઉત્લાસ નથી જણાતો આ ગણતરીમાં પ્રેમની ભરતી નથી, સ્નેહની અવહેલના છે

(૨) મંત્રતિનિયમનનો પ્રચાર ભવિષ્યની પ્રજા માટે અને ઊગતી પ્રજા માટે હાનિકારક છે. કુમળા મગજને ઉપર એની ભયંકર અમગ થયાની એ તદ્દન નિર્વિવાદ વાત છે.

(૩) ચિકિત્સકની મવાહ મળે કે સ્ત્રી ગર્ભાધાન માટે તદ્દન અશક્ત કે નાનાયક છે તો જ તે સ્ત્રીએ ચિકિત્સકની સૂચનાનુસાર કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, અન્યથા નહિ આપણા ગરીબ દેશમાં આવા ઘણા કેસો છે અને એની સ્ત્રીઓને આ માધનો માટે યોગ્ય મવાહ આપવામાં આવે તેમાં તેમનું કલ્યાણ છે પરંતુ આ માધનો કેમ વાપરવા, કેમ મૂકી રાખવા, ક્યારે પહેરવા, ક્યારે કાઢના વગેરેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેમને આપવું જોઈએ

મેરી સ્ટોપ્સ કહે છે કે ઇંગ્લાન્ડમાં ઘણી લેડી ડોક્ટરો અને ચિકિત્સકોને પણ આ સાધનો કેમ વાપરવા એનું જ્ઞાન નથી.^૨ જે ઇંગ્લાન્ડ જેવા દેશોમાં આ સ્થિતિ છે તો આપણો દેશની સ્થિતિ કેવી હશે તે કલ્પી શકારો

(૪) કુમારિકાઓએ આ કૃત્રિમ માધનોના ઉપયોગથી દૂર ગહેનું શ્રેયસ્કર છે લગ્ન પહેલાંની પરિવ્રતતા એ કોઈ પણ દેશની અમૂલ્યમાં અમૂલ્ય મૂડી છે જે પ્રજાનું કૌભાગ આવી જાતના કુળે ચડે-ચડી ગયું હશે તેને માટે ભયંકર લાવિ છે એ આજે નહિ જણાય ચડતા વાગ લાગે છે, પડતા નહિ મોટી ઉમરના લગ્નો, પુરુષોની માથે હજારો દોષમાં સ્પર્ધા કરવાની વિધાનક ઇચ્છા-આ બધું અનિચ્છનાયોગ્ય છે

મેરી સ્ટોપ્સ કહે છે કે કુમારિકાઓને કૃત્રિમ માધનો ગમગમ નથ એસતા થોડી વાગ લાગે છે ત્યાં મુઠ્ઠી એટલે શરૂઆતમાં તે બાઈ પુરુષોને પોતાના ઉપરથી ઉપર 'કાન્ડેમ' વાપરવાની સલાહ આપે છે! આ વિષય ઉપર ટીકાની જરૂર છે ખરી? રમ-

૧. અત્યારે 'Safe-period'—જે કાલે સમાગમ સાધવાથી ગર્ભ રહેવાનો સંભવ નથી તે કાલ-ઉપર નાહકની હઠાપોહ થઈ રહી છે આગળ આ વિષય ઉપર દુ લખવાનો છું.

૨ Birth-Control To day by Marie Stopes. 2nd. edn. 1934 p. 82.

ઝરતા ચૌવનનો આવો દુરુપયોગ કુદરત સાંપી શકતી નથી. કુદરત તે માટે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજથી અપરાધી પાસેથી ભોગની કિંમત વસૂલ કરે છે.

(૫) તદ્દન પછાત ગણાતી કામોમાં અને તદ્દન નિરાધાર એવી કામોમાં નો આ કૃત્રિમ સાધનોનો પ્રચાર થાય તો તે ઇચ્છાચોગ્ય છે. પરંતુ જે વિદ્વાનો ગરીબોની દુર્દશા ઉપર આંસુ સારે છે તે ગરીબોને તો તેઓમાંના કાષ્ઠપણ સ્પર્શો શકતા નથી.

અને આપણા દેશની સાધારણ લાણેલી સ્ત્રીઓને આ સાધનો વાપરતાં આવડતાં નથી તો પછી આ તદ્દન પછાત કામની સ્ત્રીઓને તો આવડશે જ કેમ? આવો વિચાર કોઈ કરતું જણાતું જ નથી. વાતો કરવી જેટલી સહેલી છે તેટલું જ કાર્ય મુશ્કેલ છે.

મેરી સ્ટોપ્સ કહે છે :

“I want to emphasize the importance to every woman of having one complete internal examination before she embarks on the use of contraceptives. Unless you are very well educated in human anatomy and can judge your own configuration exceptionally well, you have to be taught just how to place what is best to use. Even lady doctors often find they cannot use the best methods themselves until they have been taught how to do so.”^૧

આ વસ્તુસ્થિતિ ઇંગ્લંડની છે તો હિંદની તો વાત જ શી પૂછવી? અહીં સોમાંથી નવાણું સ્ત્રીઓને આ સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં આવડતું નથી. ગરીબ સ્ત્રીઓની તો વાત જ શી?

‘અમે કિલ્લનીકસ સ્થાપીશું,’ આવો ઉત્તર ગામડાંની હાલતથી તદ્દન અનલિપ્ત જ આપી શકે. જે દુબળા યોધરાઓ માંદા પડે છે ત્યારે દવા ભીતા નથી તે પછાત કામમાં કિલ્લનીક કેવું ચાલશે?

(૬) સંસ્કારી સુખી કુટુંબો પાસેથી સમાજ વિપુલ સંતતિની આશા રાખે છે. પરંતુ સુવાવડાથી શરીરની પાયમાલી થાય છે એ કરથી આજ સમાજમાં કૃત્રિમ સાધનોનો વપરાશ વધ્યો છે—ધર કરી બેઠો છે. જે કુટુંબો પાસેથી વધારેમાં વધારે સંતાનોની આશા સમાજને રાખવાનો હક્ક છે તે કુટુંબોમાં સંતાનો જ ક્યાં છે? ઉમદા ખમીર આપણે ગુમાવી રહ્યા છીએ. રાષ્ટ્રને પારાવાર નુકસાનમાંથી બચાવવું હોય તો સુખી બેડાંએ આ સાધનોથી દૂર રહેવું જોઈએ.

(૭) કૃત્રિમ સાધનોથી સોએ સો ટકાની ખાતરી કોઈ આપી શકતું નથી. ‘સોએ સો ટકા જેટલી સાસ્ત્રીય ચોક્કસતાથી નો આ સાધનો વપરાય તો સોએ સો ટકા ખાતરી આ સાધનો આપી શકે છે’ એમ સ્ટોપ્સ માને છે. પરંતુ આપણા સમાજમાં એટલી બધી—વધારે પડતી ચોક્કસતા રાખી શકવાની સમજ, શક્તિ અને સાધન નથી. આપણા ડોક્ટરોને પણ આ વિષયનું જ્ઞાન નથી.

મુલાવડોનો ૩૭ ધાવીને લવિષ્ય હી પ્રગ્નતા મનમાં જે વિષ-ખીજો વાવવામાં આવે છે તે વર્ણનથી પણ છે એ ખીજોનો કાચ જ્યારે ઊતરવા માડ્યો ત્યારે આપણે કપી બીડીશું

આર્થિક દૃષ્ટિ, દયાદૃષ્ટિ અને મામાજિક દૃષ્ટિ—આ કૃત્રિમ માધનોના બચાવ માટે આથ ધરવામાં આવે છે, પરંતુ આ ગવા બહાના છે અમેરિકા અને યુરોપ જેવા અતિમાધનમપન્ન દેશોમાં આર્થિક અવદશા કે વધારે પડતી વસ્તીના પશિણામે કૃત્રિમ માધનો વપરાય છે એમ માનવું એ ભ્રામક માન્યતા છે હિંદુસ્તાનમાં અતિશય વસ્તી વધી પડી છે એના ગમવાણું ધ્યાન તરીકે જે આ કૃત્રિમ માધનોનો નિર્દેશ કરે છે તે એક રોગ કાદતા ખીજા અનેક ભયદર રોગોને જન્મ આપનાર ઊંટવૈલો છે વધારે પડતી વસ્તીની અટકાયત માટે, આર્થિક અવદશા માટે, ગરીબોનું કલ્યાણ સાધી નાખવાની વેનલી દયા માટે—આ સાધનોને આગળ ધરાય છે તે ખરેખર આ સુધરેલા જમાનાનું છદ્મ છે ગમે તેના છદ્મને આ જમાનો મત્ત્ય તરીકે ગ્લુ કરવામાં પાનરધો છે હવેલોક એકિમ યોગ્ય જ કહે છે કે:

“The most significant aspect of our civilization, psychologically fluoroscoped, is pretense Pretense is the key to modern civilization Men pretend to believe in God and sacrifice their lives to Memon, they love liberty and prosecute the champions of freedom, honour Christ and are obedient to Mussolini They bow down to virtue as holy and stain the earth with prostitution and syphilis... ..”

હી, ગમે તે બહાના હેતુ આ કૃત્રિમ સાધનોનો બચાવ થાય છે ને થશે જ. એક મશહૂર લેખકે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે જગતની અર્ધી શક્તિ, અનિષ્ટોને ઉત્પન્ન કરવામાં અને ખાટીની અર્ધી શક્તિ તે અનિષ્ટોને નિરાગરામાં ખર્ચાય છે આનું નામ જ જગતની ધટમાળ ને સુધાગોકાના પ્રયત્નો આ અનિષ્ટ પરપરાથી જ ઉદ્ધલવેલા નથી શું ?

પત્ર જરા લાખો યઈ ગયો છે તેથી વ્હાય તને કટાણો બિખજશે. પરંતુ આ વિષય ઉપર જેટલું લખાય તેટલું ઓછું છે પરંતુ હવે Safe period—‘સેફ પિરિયડ’ મેંબધી ટૂંકમાં પતાવી આ લાખો પત્ર પૂરો કરીશ

આ સેફ પિરિયડ એ રોમન કેથેલિક પાદરીઓ જે કૃત્રિમ માધનોના વિરોધીઓ છે તેમની બાગ છે આ બાગને માયન્સના વાગાથી મજવામાં આવી છે કારણ કે આ જમાનો શાસ્ત્રીય—Scientific ગણાય છે ગમે તેવું પણ સાયન્સ બિંબુ કરે એટલે બમ બહાના બોલ જેવું આજનું માયન્સ આદરપાત્ર મનાયું છે એટલે ગમે તેવા વાદને માયન્સના વાંધા મળીને વહેનો મૂકી શકાય તો પછી નેનો પ્રચાર સમગ્રાટ ચાલવાનો, આનું જ ‘સેફ પિરિયડ’નું છે. શક્તિમંપન દપતી માટે સેફ પિરિયડ જેવું કઈ છે જ નહિ પાદરીઓએ

આ અર્થદગ્ધ વાદને અતિ મહત્ત્વ આપ્યું છે જેને પરિણામે જાનશ્રામાં આ જાતની અનેક ક્રિતાઓ વેચાય છે અને તેની અનેક આટુનિઓ લાખોની સંખ્યામાં ખપી રહી છે. *The Sterile Period in Family Life* by Rev. Canon Valere J. Couke, *Legitimate Birth-Control according to Nature's Law* by Rev. Mr. O'Brien વગેરે પુસ્તકોનો જાણે ઉપાડ છે. આપણે અહીં પણ આ પુસ્તકો વાંચીને મુંઝાઈના ડો. ગીલ્ડરે આ સેક્ર પિરિયડ વિષે એક વખત લખ્યું હતું કે મૂંઝાઈ સાધનોના જમાનામાં આ અતિ મહત્ત્વની વાત તરફ ધ્યાન દેવું ઘટે છે. મહાત્માજી પણ આ વિચારમાં કંઈક અંશે માનતા થયા હતા એમ મારું માનવું છે. પરંતુ આ 'સેક્ર પિરિયડ' વાદ વિશ્વસનીય નથી—બ્રામક છે.^૧

મારાથી જાનતો સંતોષ આપવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે. તારા મનનું સમાધાન નો આથી થશે તો મારો આ પ્રયત્ન સફળ લેખીશ.

નિર્મળ ! તું આ હંદમાં રખે પડતી, બીજી બહેનોને પણ ચેતાવજે. નીચલી યાદગાર લીટીઓ યાદ કરજે:—

સ્મર સ્મર જરિ હૈયે તાતના બોલ જાચા
જર જર તૂને લેઈ લેશે ઉગારી;
પતન સમજજે આ પાપકેરી ખિણોમાં
નવ નિકળિ રાક્ષસે ને પડી એક વાર;
નિરખ નિરખ કે તૂ કાણુ, ને કાણુ કું થે
જર સમજજે આ દેહનો મોહ ફૂટો.

(સુંદરજી બેટાઈકૃત 'મદનવિગથી લોચનદાન ')

સરોવરોની પાળો તોડવી સહેલ છે—બાંધી હશે તેને કેટલો શ્રમ પડ્યો હશે તેનો તું ખ્યાલ કરજે. બાંધ્યાં તળાવોની પાળ ખોદી કાઢ્યા પછી જળના પ્રવાહને રોકવો એ કેટલું મુશ્કેલ છે તે વિચારજે. નીતિ સાપેક્ષ છે એ બ્રામક દલીલો આત્માને હણશે. જીવનમાં શ્રેયમને અગત્યનું સ્થાન છે તે યાદ કરજે. આંતે, સ્વ. કવિ રમણભાઈની નીચેની પંક્તિઓ ટાંકી આ પત્ર બંધ કરું છું:—

કુર્વતિઓ ને જગતે જનોની
તે ખેલ માડે ભયનો ભરેલો
ભયી તળાવો તણી પાળ ખોદી
રોકી રાક્ષા છે જળધોધ કાણુ ?

સ્નેહાધીન
આપાસાસનાં
સ્નેહવંદન

૧. આ વિષય ઉપર લેફ. કર્નલ એસ. એસ. સોમ્પ્સે 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' તા. ૭ એપ્રિલ ૧૯૩૧માં ને લખ્યું છે તે વાંચવા જેવું છે.

સોનાનું ભવિષ્ય

ચંદ્રપ્રસાદ હ. દીવાનજી

સાત વર્ષ પહેલાં પાશ્ચાત્ય પડિતો કહેતા હતા કે દુનિયામાં સોનાનો દુકાળ પડશે. આજે એ જ પડિતો કહી રહ્યા છે કે સોનાની પેદાશના પ્રમાણમાં એની ખપત હવે ઓછી છે અને તેથી સોનાના ભાવો બેસી જવા સભવ રહે છે. કેટલાક કહે છે અને માને છે કે તુરતમાં જ સોનાનો ભાવ ઊતરી જશે, બ્યારે બીજા કેટલાક એમ માને છે કે એવા સંન્નિગો હજી બહા થવા નથી કે જેથી તુરતમાં સોનાનો ભાવ બેસી જાય. આ બન્ને પક્ષોના વિચાર આપણે તપાસીએ. અને તે માટે દુનિયાના જુદાજુદા દેશોની સોનાની પેદાશના આંકડા આપણને જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે:—

વર્ષ	દક્ષિણ આફ્રિકા	ફ્રાંસ	અમેરિકા	કેનેડા	બ્રિટન	જર્મની	ફ્રાંસ	સોનાની કિંમત
			[દસ લાખ આઉન્સના આંકડા]					દર લાખ સ્વીસ ફ્રાંકમાં
૧૯૧૫	૮૦૮૬	૧૫૪૬	૪૮૮૮	૯૧૮	૬૧૪૬	૨૨૫૮૪	૨૪૨૦	
૧૯૩૨	૧૧૫૫૯	૧૯૯૦	૨૪૪૯	૩૦૪૪	૫૨૬૪	૨૪૩૦૬	૨૬૦૪	
૧૯૩૩	૧૧૦૧૪	૨૬૬૭	૨૫૩૭	૨૯૪૯	૬૩૩૬	૨૫૫૦૩	૨૭૩૨	
૧૯૩૪	૧૦૪૮૦	૪૨૬૩	૨૯૧૬	૨૯૭૨	૬૯૯૯	૨૭૬૩૦	૨૯૬૦	
૧૯૩૫	૧૦૭૭૪	૫૮૩૧	૩૬૧૯	૩૨૮૩	૭૪૮૪	૩૦૯૯૧	૩૩૨૦	
૧૯૩૬	૧૧૩૩૯	૭૩૫૦	૪૨૯૫	૩૭૨૧	૮૫૪૯	૩૫૨૫૪	૩૭૭૭	

(લગભગ ૫૬૨ સ્વીસ ફ્રાંકનો એક પાઉંડ થાય છે.)

ઉપરના આંકડા પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે દુનિયામાં ૧૯૩૨ થી ૧૯૩૬ સુધીમાં સોનાની ઉત્પત્તિ દોડી થઈ છે અને તેમાં ફ્રાંસમાં તો પોતાની સોનાની ઉત્પત્તિ સાગ્રાતજી ગણી વધારી દીધી છે. બ્રિટન દેશમાં પણ પેદાશ વધી છે, છતાં ફ્રાંસના પ્રમાણમાં તે ખાસ ગણતરીમાં ન આવી શકે.

દુનિયામાં સોનાની ઉત્પત્તિ વધી અને તે ઉપરાંત કેટલાક દેશો જેવા કે હિંદુસ્તાન, ચીન, હોંગકોંગ વગેરે જેઓ સોનાની મોટા પ્રમાણમાં આયાત કરતા હતા, તેઓએ સોનું આયાત કરવું બંધ કર્યું એટલું જ નહિ, પણ તેથી બિઝનેસ મોટા પ્રમાણમાં સોનું નિકાશ કરવા માંડ્યું. એની નિકાશના આંકડાઓ નીચે મુજબ છે:—

વર્ષ	હિંદ	ચીન	હોંગકોંગ	કુલ
૧૯૩૧	૪૭૭	૫૪	૬૩	૫૯૪
૧૯૩૨	૧૦૧૪	૧૧૮	૫૯	૧૧૯૧
૧૯૩૩	૬૫૩	૭૪	૧૦૦	૮૨૭
૧૯૩૪	૭૦૬	૫૪	૬૮	૮૨૮
૧૯૩૫	૪૯૫	૪૩	૩૪	૫૭૨
૧૯૩૬	૩૭૧	૩૭	૨૯	૪૩૭
કુલ	૩૭૧૬	૩૮૦	૩૫૩	૪૪૪૯

ઉપરના આંકડા પરથી આપણે નોંધ શકીએ છીએ કે પૂર્વના દેશોએ સોનાની મોટા પ્રમાણમાં નિકાશ કરી છે.

હવે આપણે મધ્યસ્થ બેંકો (Central Banks) અને સરકારી તીન્નેરીમાં જમા કરેલા સોનાના આંકડાઓ લખીશું:—

	૧૯૩૨ના છેવટમાં	૧૯૩૬ના છેવટમાં	વચગાળામાં થયેલો ઘટાડો
બ્રિટન	૩૦૨૧	૭૯૧૧	+ ૪૮૯૦
અમેરિકા	૨૦૯૬૪	૩૪૪૩૯	+ ૧૩૪૭૫
ફ્રાન્સ	૧૬૮૫૭	૯૧૬૮	- ૭૬૮૯
હોલેન્ડ	૨૧૫૧	૧૪૯૯	- ૬૫૨
બેલ્જિયમ	૧૮૭૧	૧૯૩૪	+ ૬૩
સ્વીટઝરલેન્ડ	૨૪૭૧	૨૦૦૬	- ૪૬૫
જર્મની	૧૦૮૩	૧૪૧	- ૯૪૨
ઇટલી	૧૫૯૩	૬૩૮	- ૯૫૫
ખીમ્લ દેશો	૧૨૧૩૧	૧૪૫૬૪	+ ૨૪૩૩
કુલે	૬૨૧૪૨	૭૨૩૦૦	+ ૧૦૧૫૮

ઉપરના આંકડા ઉપરથી આપણે નોંધ શકીએ છીએ કે બ્રિટન અને અમેરિકાએ ૧૯૩૨ થી ૧૯૩૬ સુધીની સોનાની ઉત્પત્તિનો મોટા ભાગ પોતાના દેશમાં સંગ્રહેલો છે. એ બન્ને દેશોએ જે ‘એક્સચેન્જ ઇકિવાલિઝેશન’ ફંડમાં સોનું જમા કર્યું છે તેના આંકડા તો આમાં આવતા નથી, કારણ એ તો ખાનગી રાખવામાં આવ્યા છે. બાકી તો એમ ખુશીથી બતાવી શકાય કે બ્રિટન અને અમેરિકા વચ્ચે દુનિયાનું કે જેટલું સોનું જમા થયું છે.

સોનાની સ્થિતિ માટે ચાર કારણો ટૂંકામાં આપી શકાય: પહેલું તો દુનિયામાં વધતી જતી સોનાની ઉત્પત્તિ; બીજું ડૉલિયારમાંથી અગ્રધારેલ થતી સોનાની નિકાશ; ત્રીજું પૂર્વના દેશો જે સોનું સંગ્રહ કરતા હતા તે દેશો મોટા પ્રમાણમાં નિકાશ કરી રહ્યા છે; અને ચોથું, દુનિયાના મોટા મોટા દેશોએ પોતાના ચલણની કિંમત ઘટાડી છે અને તેથી ચલણને દિસાળે સોનાના જથ્થાની કિંમત ઘણી વધી ગઈ છે. દુનિયાના મોટા દેશોમાં બ્રિટન, અમેરિકા અને ફ્રાન્સને સોનાનો પ્રશ્ન સૌથી વધારે મૂંઝવી રહ્યો છે. સાધારણ રીતે વિચારીએ તો આપણને જણશે કે ફ્રાન્સે તો પોતાના ફ્રાંકના ચલણની કિંમત હાલમાં જ ઘટાડી અને ક્રાંધક અંશે થોડા સમય માટે તો પોતાને માટે સોનાના પ્રશ્નમાં રાહત શોધવા પ્રયાસ કર્યો છે. અમેરિકા અને બ્રિટન હવે શાં પગલાં લે છે એ લોકો નોંધ રહ્યા છે.

ત્યારે ચાંદીના ભાવ વધ્યા હતા અને દુનિયાની બધી બજારોમાં અમેરિકા જે ભાવ બોલાવે તેથી સોદા થઈ શકતા હતા કારણ કે અમેરિકાની સરકાર જ એકલી મોટા પાયા પર ખરીદી કરતી હતી, ત્યારે ગણતરીબાને એમ કહેતા હતા કે અમેરિકા કોઈ દિવસ ચાંદીબજારને જરૂર દગો દેશે. જે તેજવાળાઓ એમાં કમાયા હતા તે આનું કહેનારને ગાંડામાં ગણતા હતા. ત્યાર પછીના બનાવોએ એ ગણતરીબાનોની આગાહી ખરી પાડી છે અને આપણે હિંદમાં ચાંદીના ભાવ રૂ. ૮૭ થી ઘટીને રૂ. ૪૮ સુધી નજરેાનજર નોંધ

શક્યા છીએ એ જ પ્રમાણે મોનાની આમનમા પણ હાથમા થઈ ગયું છે દોઢથી એ મહિના પહેલાં એવી અફસા આવી કે અમેરિકા મોનાના ભાવ ઘટાડશે, જ્યારે ફેટલાકે એનો જવાબ એમ આપ્યો કે સ્પિટન તે ભાવ ટકારી ગણવાને અનર્થ કંગો તુગત જ આકાશાશ્વીઓએ જણાવ્યું કે સ્પિટન મોનાના હાથના ભાવો ત્રણ મહિનાથી વધારે ટકારી શકશે નહિ સ્પિટનની મરનાને આ બાજુની વાચ્યુ હોતુ જોઈએ કારણ ઘોડા જ વખતમા સ્પિટને પોતાનું એન્-મર્ચન ઈન્-સાનિઝેશન ફ્રૂડ ૨૦ કંગોડ પાઉડ વધારીને સોનાના ભાવ ટકારી રાખવાની પોતાની શક્તિ હજી ખૂબી નથી એમ પુગવા કરી આપ્યું

મોનાના ભાવ ઊંચા ટકારી ગણવાના કાગ્જોમા એમ જણાવવામા આવે છે કે સોનાના ભાવ બેમી જાડ તો બીજી મંદી સીજોના ભાવો પણ બેમી તથા, આ વાતમા બહુ વચ્ચે જેવું નથી એમ આશાશાસ્ત્રીઓ પુગવા કરવા તૈયાર છે એમનું કહેવું એવું છે કે ૧૯૩૭ થી ૧૯૩૧ સુધી સોનાનો ભાવ એમ્મરગો ટકેલો હતો છતાં દુનિયાની બીજી પેદાશોના ભાવો નીચા ઊતરતા જ ગયા છે અને ૧૯૩૧ પછી જ્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોને સોનું એકદમ મંદ્રદ કરવા માડ્યું અને મોનાના ભાવ વધ્યા ત્યારે બીજા ભાવો એના પ્રમાણમા ખામ વધ્યા નથી એટલે કે, મોનાનો ભાવ ઓછો થવાથી જે બીજી વસ્તુઓમા મહી આવવાની બીજી બતાવવામા આવે છે એ મોનાની પેદાશ અને મંદ્રદ કરનારા દેશોની સોનાના ભાવ ટકારી ગણવાની ચાલમા છે

માધારણ માણ્યો કે જેઓ મોનાના વેપાર માથે મજબૂત નથી ધરાવતા એ લોકો એમ કહે છે કે જેમ રશિયન પેટ્રોલ દેશમા આવ્યું અને પેટ્રોલના ભાવ ઘટ્યા તેમજ રશિયન સોનું દુનિયામા આવવાથી દુનિયામા સોનાના ભાવ ઘટ્યા જોઈએ હવે મોનાના ભાવો ટકારી ગણવાને અમેરિકા અને સ્પિટન અચાગ મહેનત કરી રહ્યા છે પણ સોનું આયાત કરનાર દેશો સોનું નિનાશ કરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી એ ભાવ ટકાવ અમંભવિત છે એમ ઘણા માને છે મોનાના ભાવ હાનતા મજોગોમા થાગો વખત ટકારી ગણવા મુશ્કેલ છે કારણકે દુનિયાના બે મોટા લેણુદારો, અમેરિકા અને સ્પિટન પામે જ મોનાનો વચ્ચો છે એમના દેશની નિમજ અને ધીરેવા નાણાના બાગ અને બીજી મેવાઓના બદલાના મર્નનાણામા એમને જોઈતી કાચી વસ્તુઓ મળી રહે છે એટલે મોનાનો વચ્ચો એ દેગોમાથી બીજા દેગોના હાથમા તુગત જઈ શકે એમ નથી ચાદોની આમનમા એન્ડુ અમેરિકા જ મંડોરારેવું તુ ગેરને આખી દુનિયાની માગે એ ગ્રાઓ વખત ઝૂઝૂમી શક્ય નહિ પણ મોનામા અમેરિકા સ્પિટન અને ફ્રાન્સ એ ત્રણ મંડોરારેવા છે એટલે એ ટકારી ગણવાની લડત થાગો વખત ચાલી શકી છે

તુગતનો નામ પણ કેવા વિચિત્ર છે કે જે દેગો પૂર્વના દેગોને સોનું મંદ્રદ કરવા માટે મોનાના હતા—રોબેર્ટ કે—નેમના જ પોતાના દેગોમા એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થતા પામી છે કે નોત હવે ઉપગત મંદ્રદ થઈ ગયું છે અને હવે એમાથી કેમ હટવું એ પ્રશ્ન એમને મૂકી રહ્યો છે

પ્રાંતો એમ જ આશા છે કે પૂર્વના દેગો પાણુ માનું ખરીદવા માટે તો દુનિયાના મોનાનો પ્રશ્ન અરોં ની નો અમરજો પણ એ દેગોને જે મોત નિમજ મગ પડ્ય છે

તે કાંઈ વધેલા ભાવનો લાભ લેવાને વેચેલું સોનું નથી, પણ દેશની કંગાલિયતને લીધે ખેડૂતોએ બચાવી રાખેલું સોનું બહાર કાઢી વેચ્યું છે. હવે જે ખેતીની પેદાશના ભાવો સુધરે તો જ એ દેશો ખાસે ઓછા ભાવે પણ સોનું લેવાની શક્તિ આવે. ખેતીની પેદાશના ભાવો સુધરવાને માટે દેશપરદેશનો વેપાર ધમધોડાર ચાલતો થવો જોઈએ અને એ વેપાર છૂટથી ચાલી શકે નહિ. જ્યાં સુધી દેશોને એક બીજા પર પૂર્ણ વિશ્વાસ આવે નહિ.

દુનિયામાં જ્યાં સુધી એવો ડર રહે છે કે હાલના સોનાના ભાવ ટકી રહવાના નથી ત્યાં સુધી કાંઈ પણ દેશ મરજિયાત સોનું આયાત કરે એવો સંભવ નથી. હવે ઘણાને લાગે છે કે સોનાના ભાવ નીચા ઊતરવા જોઈએ પણ તે કેટલા ઊતરશે તે કોઈ કહી શકે એમ નથી. લગાઈ પહેલાંના ભાવો હાલમાં ચાલ એવો સંભવ ઓછો છે પણ આફ્રિકા જેવા સોનાની પેદાશવાળા દેશો પણ એમ માને છે ને ભાવ ઘટશે જ અને તેથી ક્ષિત્રનને એણે એવી અંરજ કરી છે કે સોનાના ભાવ જ પાછોથી ઓછા ન થાય એમ જાહેર કરેલો. મુખ્ય દેશોના નાણાંપ્રધાનો ભાર મૂકી મૂકીને કહે છે કે હાલ તુરતમાં સોનાના ભાવો ઘટશે નહિ એટલે આપણે એવી સદ્ગત ખાતરીની અવગણના તો ન જ કરી શકીએ. પણ દુનિયાના સોનાની ઉત્પત્તિ, નિકાશ અને ખપત એ ધ્યાનમાં લેતાં એમ જરૂર કહી શકીએ કે એ મુખ્ય દેશોના પ્રયાસને લઈને સોનાના ભાવમાં ચાંદીની માફક એકદમ મંદી આવશે નહિ. જે કે મોડાવંહેલા ભાવ ઘટશે એમ તો ઘણાખરા માને જ છે. કેટલાકનું માનવું છે કે હિંદમાં તોલાના રૂ. ૩૦ની આસપાસ ભાવ ટકી રહેશે, જ્યારે બીજા એમ માને છે કે રૂ. ૨૫ ની આસપાસ ટકી રહેશે. આ બે વચ્ચેનો ભાવ લાઈએ તો સોનું રૂ. ૨૭ થી રૂ. ૨૮ ના ભાવ પર ટકશે અને લાંબા વખત સુધી ટકશે. એમ અનુમાન કરી શકાય.

૨૧મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧માં ક્ષિત્રને સોનાનું ધોરણ ઊંડયું અને તેથી ધારણાવાળાઓ એમ માને છે કે એ જ મહિનામાં અને એ જ તારીખની આસપાસથી સોનાની મંદીની શરૂઆત થશે, જેમ ૧૯૩૧થી તેજની શરૂઆત ચર્મ હતી તેમ. નાણાશાસ્ત્રીઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓ ભલે માને અને મનાવે કે સોનાના ભાવ ઘટશે તો ખેતીની પેદાશના ભાવો ઘટશે; પણ કદાચ એથી ઊલટું જ ચાલ અને સોનાના ભાવો ઘટવાથી દેશપરદેશનો વેપાર વધારે છૂટથી ચાલે અને તેને અંગે ત્રણ દેશોમાં લશયેલું સોનું વધારે દેશોમાં વહેંચાય અને સોનાની કિંમત સ્થાયી ચાલ. હવેના બેત્રણ મહિનામાં થતી ઉચલપાચલ આપણને ખરું શું છે તે દેખાડી આપશે.

ઉપલા સંજોગો ધ્યાનમાં લઈએ તો આપણને એમ માનવાનાં કારણો રહે છે કે સોનાના ભાવ વહેલા મોડા ઘટવા જ જોઈએ. હિંદુસ્તાને બોગવેલું ચાંદીનું નુકસાન સોના વાટે પાછું આવે તો નવાઈ નહિ! અને રૂશિયાની અણધારી નિકાશ અને વધતી જતી પેદાશ આવી જતની શ્રદ્ધાને ટેકા આપે છે. રૂશિયાનો આર્થિક કાર્યક્રમ સોનાની તેજ વધારે ટકવા દે એમ લાગતું નથી.

આજે આપાઠને વધામણે રે લોલ,
 વાગે છે મેઘનાં મૃદંગ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

ઇશાની અપ્સરાએ આદર્યાં રે લોલ,
 અંગતણા રંગભર્યાં લંગ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

ચણીયો ખૂલાવી ચારદિશનો રે લોલ,
 ડોલે છે વાયુ મંદમંદ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

બહાલભરી વાદળીના વૃંદમાં રે લોલ,
 ચમકે છે કોકવાર ચંદ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

ધેરું ગવાય ગાણું ગેળમાં રે લોલ,
 દિશાએ દઈ રહી છે તાલ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

ખીવા તિમિરતણા તેજને રે લોલ,
 ધંબ્યો લાગે છે ઘડી કાલ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

બીલવા મેઢુલીયાનાં ગીઠડાં રે લોલ,
 ધરણી ઊભી છે ધરી ભાલ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

આગીઆના અળકારે લગતા રે લોલ,
 સૂતેલાં શમણાંના ફાલ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

શેરીના સંત સમા પીંપળા રે લોલ,
 મરમરમાં બનીયા મસ્તાન, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

તમને શી રીસ મારા રાજવી રે લોલ,
 ઓછાં માગોની જરો માન, રાજ !
 આવો ને બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

જર્મની અને ઇટાલી કયે રસ્તે ?

વિજય સુ. વાસુ

ઇટાલી—હબ્સીનિયાના વિગ્રહે યુરોપ ઉપરથી અનિશ્ચિતતાની આંધી વિખેરી નાખી છે. યુરોપનાં રાજ્યો આજે ક્યાં ઊભાં છે અને તેઓ કયે રસ્તે કૂચ કરે છે એ તેણે બતાવી આપ્યું છે. એ વિગ્રહના અનેક અનર્થો પૈકી એક અનર્થ ઇટાલી અને જર્મનીની મૈત્રીનો જન્મ છે. એ વિગ્રહે બતાવી આપ્યું છે કે મધ્ય યુરોપનાં આ બે ફાસિસ્ટ રાજ્યો પોતપોતાના ગૌણ મતભેદ ભૂલી જઈને પ્રગ્નસ્વાતંત્ર્ય અને પ્રગ્નમતને હુંદી નાખવા અરસપરસ સહકાર કરે છે.

એ મૈત્રીનું મૂળ પ્રથમ આપણે તપાસી લઈએ. અને પછી તેના અનર્થો પણ જોઈશું. હબ્સીનિયાના વિગ્રહ પહેલાં હિટલરે સત્તામાં આવ્યા પછી ઇટાલીની મૈત્રી મેળવવા ધણા પ્રયાસ કર્યા હતા, અને તે માટે તે પોતે એક વખત મુસોલિનીને મળી પણ આવ્યો હતો. પરંતુ મુસોલિની મુત્સદ્દી છે; નાઝી જર્મનીના અચ્ચેક્કસ લાવિ અને યુરોપના અનિશ્ચિત રાજકારણ સામે જોતાં તેણે હિટલરને સક્રીય સાથ ન આપ્યો. વળી હિટલરે 'મારી લડત' નામના પુસ્તકમાં ઓસ્ટ્રિયાને જર્મનીમાં સમાવી દેવા માટે જે ઇચ્છા જણાવી હતી તેથી પણ મુસોલિની હિટલર પ્રત્યે અવિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જોતો હતો.

હિટલર જેમ જેમ સત્તા જમાવતો ગયો તેમ તેમ મુસોલિનીને તેની સરકારમાં વિશ્વાસ બેસવા લાગ્યો. પણ સાથે સાથે તેણે એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું કે તે પોતે ઓસ્ટ્રિયાને ઠંડી પણ જર્મનીમાં લળી જવા દેશે નહિ. મુસોલિનીના આ અડગ નિશ્ચય આગળ ઓસ્ટ્રિયાને ગળી જવાની હિટલરની મુરાદ નરમ પડી.

સને ૧૯૩૫માં મુસોલિનીએ જર્મની અને ફ્રાન્સની ગરજનો લાલ લીધો. હિટલરને ઇટાલીની મૈત્રીની ગરજ હતી. ફ્રાન્સને નાઝી જર્મનીનો ભય લાગતો હતો એટલે તેનાથી જે કાર્ઈ રક્ષણ આપે તેની સાથે હાથ મિલાવવા ફ્રાન્સ તૈયાર હતું. મુસોલિની ફ્રાન્સને રક્ષણ આપવા તૈયાર થયો અને બદલામાં પોતે હબ્સીનિયા છતી લે તેમાં ફ્રાન્સની તટસ્થતા ખરીદી લીધી એટલું જ નહિ પણ તેનો પક્ષપાત પણ મેળવ્યો. આમ મુસોલિનીએ ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની મૈત્રીમાં તડ પાડી. સને ૧૯૩૫ના જાન્યુઆરીમાં લાવલની ફ્રેન્ચ સરકારે રોમમાં કરાર કર્યો. ફ્રાન્સ બેવકૂફ બન્યું. બીજી તરફ ઇટાલીએ જર્મનીની મૈત્રીનો ઉઘાડી રીતે સ્વીકાર ન કર્યો; જો એમ સ્વીકાર કરે તો ફ્રાન્સનો પક્ષપાત મેળવવો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સનો એકત્ર સામનો તેની હબ્સીનિયા છતવાની મુરાદ ધૂળમાં મેળવી દે.

સને ૧૯૩૫ના ઓક્ટોબરમાં ઇટાલીએ હબ્સીનિયા ઉપર આક્રમણ કર્યું. પ્રગ્નસંધે ઇટાલી સામે પગલાં લીધાં. એ પગલાંને અનુસરીને પોતાનો બહિષ્કાર કરનાર રાજ્યોમાંથી આગળ પડતો ભાગ લેનાર રાજ્યોને મુસોલિનીએ પોતાના શત્રુ માન્યાં. ઇંગ્લંડ, રશિયા, તુર્કી અને ગ્રીસ તેમાં મુખ્ય હતાં. ઇટાલીની આ કફેડી સ્થિતિમાં જર્મનીએ તેની

અગત્યની સેવા બગ્ગની તેણે બહિષ્કૃત ઇંટાલીને જોઈતી બધી સામગ્રી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પૂરી પાડી બીજી તરફથી ક્રાન્સની વિશ્વાસઘાતક વલણથી પ્રગ્નસઘના પગલા નિષ્ફળ ગયા પરંતુ ત્યાં હબ્બીનિયા જીતાર્થ ગયું ત્યાર મુસોલિનીએ નીચોલી લીધેલા લીંછુની જેમ ક્રાન્સને પગ મૂક્યું અને જામનીની મૈત્રીનો ઉઘાડી ગીતે સ્વીકાર કરી તેની સેવાની ડહાં કરી આમ ઇંટાલી અને જર્મનીની મૈત્રીની શરૂઆત થઈ અને તેઓએ પરસ્પર સહકાર કરીને અખત્યાગ કરેલી આતંકશાસ્ટ્રીય ગળનીતિથી યુરોપમા અરાન્તિ ઉઘાડી બની એટલું જ નહિ પણ ઘડઘડ માટે ગભીર સ્થિતિ બની થઈ

આ અનિષ્ટ મૈત્રીના પરિણામે સ્પેનનો કાયડો બોલો થયો—સ્પેનની સમાજવાદી પ્રગ્નસક્તા મરકાવ સામે જનગલ ક્રાંકોના ફાસિસ્ટ પક્ષે બળવો કર્યો અને સ્પેનમા આતંકવિગ્રહની શરૂઆત થઈ એ બળના પાછળ હિટલર અને ખાસ કરીને મુસોલિનીની સીધી યા આડતરી પ્રેરણા છે એમ કહેવામા હવે પ્રો ખાધ નથી કારણ કે એ વસ્તુ હવે જોઈ એ તે ડગતા વધારે ઉઘાડી થઈ ગઈ છે સ્પેનની પશ્ચિમે પોર્ટુગલ પણ અર્ધ-ફાસિસ્ટ ગળ્ય છે આમ અનુકૂળ મળેલો અને મહારની મદદથી બગ્ગનાખાગ ક્રાંકો વિજય મેળવતો ગયો છે સ્પેનની સરકારના પરાજયનું પરિણામ સ્પેનમા ફાસિસ્ટ રાજ્યની સ્થાપનામા આરો, એટલું જ નહિ પણ મધ્ય યુરોપના ફાસિસ્ટ રાજ્યોની સીધી લાગરગ નીચે સ્પેન મૂકાશે ઇંટાલી અને જર્મનીની તુમાખીલરી દરમ્યાનગીરી આગળ પ્રગ્નતવવાદી અને કહેવાતા પ્રગ્નતવવાદી ગળ્યોએ વિના ગણ પોતાની નમળાઈ બતાવી છે, અને તેના પરિણામે સ્પેનમા ફાસિસ્ટ રાજ્યોની દરમ્યાનગીરી નિરકુશ બની છે પોતાની નડાનક તૈયારી માટે કાચા માલની તૃણા મેનતા નાઝી જામનીનો ડોળો ઉત્તર સ્પેનના આરદુરીઆસ અને આરક પ્રાતની ખાણો ઉપર છે ખાસ કરીને બાગ્ગની ખાણોમા ઇઝનડ મોટું હિત ધરાવે છે આમ જર્મનીની મહત્તરાવક્ષા ઇઝનડની અથડામણમા આવે છે બનના જોગ છે કે જગતની શાન્તિ અર્થે ઇઝનડ પોતાનું હિત જતું કરી એટલો ભોગ આપે જગતશાન્તિ અથ ઇઝનડ આર્થિક હિતનો થોડેધણે અગે ભોગ આપના તૈયાર છે, પણ મુલકી ભોગ આપના તૈયાર નથી, જર્મનીને સતોપવા કોઈ અગત્યનું સસ્થાન જતું કરના તૈયાર નથી

બીજી તરફ સ્પેનના હત્યાગડમાથી ઇંટાલી પણ પોતાના લાલ કાઢવા માગે છે તેને બૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર પોતાનું શાસન જમાવી તેને એક ઈટાલિયન સરોવર બનાવી દેવું છે જો ક્રાંકો જીતે તો ઇંટાલી બેનારિક ટાપુઓમા અથવા સ્પેન અથવા સ્પેનિશ મોરક્કોના કોર્ક દરિયાઈ થાણુ સ્થાપે એવી દરેક વધી છે અને જો તેમ બને તો જિલ્લાટરનું મહત્ત્વ લશ્કરી દષ્ટિએ ઘણું ઘટી જાય ઇંટાલી અને જર્મનીએ જનરલ ક્રાંકોને છૂટે હાથે મદદ કરી છે તે બદનાની આશા વિના તો ન જ કરી હોય એ મદદ પાછળ એવી નિષ્કામ વૃત્તિ જણાતી નથી.

આજ સ્પેન જે ડુરુણ યાતના ભોગની ગળ્યું છે, તે ઈટાલી અને જર્મનીની મૈત્રીનું ફળ છે જના સુધી એ મૈત્રી નહોતી ઉદ્ભવી, ત્યાં સુધી યુરોપના રાજકાળમા ઈટાલીને જામનીનો મહકાર નહોતો મળ્યો, ત્યાં સુધી મુસોલિનીને કોઈ આતંકશાસ્ટ્રીય સાહમ બેડનાની હિમ્મત ન હતી આજે તેઓના પગપગ મહકાર અને મામાન્ય હેતુથી કરીને જેમ જેમ પ્રગ્નતવવાદી ગળ્યો વિગ્રહથી દૂર લાગના પ્રયામ કરે છે તેમ તેમ ફાસિસ્ટ

સંઘે વધારે સ્વચ્છંદી બને છે. બીનદરમ્યાનગીરીની સમિતિમાંથી ઇટાલી અને જર્મની ખસી જતાં હવે તેઓ વધારે નિરંકુશ થશે અને તેનાં કડવાં કૃષ્ણ દુનિયાએ ચાખવાં પડશે. સ્પેનની આંતર વેદના હજી વધારે તોત્ર બનશે.

જર્મની અને ઇટાલી ભૂખ્યા છે. એકને સામ્રાજ્યની—સંસ્થાનોની તૃષ્ણા છે; બીજને સમુદ્રો ઉપર શાસન કરવાના કોડ છે, રોમન સામ્રાજ્યનો ફરીથી ઊભું કરવાના મનોરથ છે. પણ દુનિયામાં હવે સંસ્થાનો મેળવવાનો અવકાશ રહ્યો નથી; અને દુનિયાની શાન્તિ માટે કોઈ રાષ્ટ્ર પોતાના સંસ્થાન ક્રાસિસ્ટ સઘને આપીને મુક્તકર બોગ આપવા તૈયાર નથી; ક્ષિત્રન પાસેથી ક્ષિત્રિય સોમાલીલેન્ડ જેવા ઉલ્લંઘ પ્રદેશ લેવાથી ક્રાસિસ્ટસઘને તૃપ્તિ થાય તેમ નથી. આમ ક્રાસિસ્ટ સઘની સામ્રાજ્યની તૃષ્ણા આપણને કારગા વિગ્રહ તરફ ખેંચી રહી છે. લુનની આખરમાં ગોરિંગે જાહેર કર્યું છે કે જર્મનીને સંસ્થાનો નહિ મળે ત્યાં સુધી અમે અમારી લડત ચાલુ રાખશું. વર્સેલ્સના કરારને અંગે જે જે રાજ્યોએ જર્મન સંસ્થાન 'વહીવટ' માટે રાખ્યાં છે તેઓને પોતાનો હિસ્સો છોડી દેવાની દાનત નથી.

હબ્સીનિયાના રસકસ ચૂસવા માટે મુસોલિનીને હબ્સીનિયા અને ઇટાલી વચ્ચેના માર્ગ પોતાના હસ્તક રાખવા છે. પરંતુ એ માર્ગો ઉપર સમુદ્રોની રાણી ક્ષિટ્રાનિયાનું શાસન છે અને એ શાસન ઇટાલી અને હબ્સીનિયા વચ્ચેની સાંકળ નળણી બનાવે છે, એટલે મુસોલિનીને જૂમખ્યમાં ક્ષિટ્રનની સત્તા કાંટાની જેમ ખટકે છે આફ્રિકાના ઉત્તર કાંઠે ટ્રિપોલી ઉપર ઇટાલીનું શાસન છે. ઇટાલીની દક્ષિણે સિરિલી ટાપુ ઇટાલીનો એક ભાગ છે. એ એ વચ્ચે આવેલા સાંકળા દરિયામાંથી ઇંગ્લંડનો હિંદુસ્તાન જવાનો મુખ્ય અને વહેવાર માર્ગ પસાર થાય છે. એ જહામર્ગ ક્ષિટ્રન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે સાંકળ રૂપ છે. લગાઈ વળતે એ માર્ગે રૂઢીને મુસોલિની ઇંગ્લંડને ચુંગળાવી શકે અને તે માટે અત્યારે મુસોલિની ટ્રિપોલીના કાંઠે નૌકાખાતાની સ્થાપના કરે છે, અને એ સ્થળ તે હમણાં નજરે નોંધ આવ્યો પણ ખરો. તેના પ્રતિકાર તરીકે ઇંગ્લંડના બચાવ ખાતાના પ્રધાન સર ડી. ઇન્ટરફે તા. ૨૬ જુનના રોજ જાહેર કર્યું છે કે આર માસ પહેલાં ક્ષિટ્રિય નૌકાસૈન્યના જે ફરજ હતી તે હવે વધારે કપરી બની છે અને તે માટે આપણે પૂરતી તૈયારી કરવી જોઈએ. હિંદુસ્તાન જવાનો જલમર્ગ ભયમાં આવી પડે તે ઇંગ્લંડ કાંઈ રીતે સાંખી શકે તેમ નથી. આવતા વિગ્રહમાં હિંદુસ્તાનનું મહત્ત્વ શું છે તેનો વિચાર આપણે નથી કર્યો. એ વિગ્રહની સીધી અસર આપણા ઉપર થવા વિના રહેશે જે નહિ. તે માટે દુનિયાના રાજકારણ તરફ બેદરકાર રહેવું આપણને ખાલવે તેમ નથી. સ્પેનનાં કરણ વિતંકાથી આપણી તંદ્રા હવે તો હટી જતી જોઈએ. વિગ્રહને દૂર રાખવા ઇંગ્લંડે ઘણા પ્રયાસ કર્યા છે, પરંતુ જૂની ધરેડમાં રહીને શાન્તિ માટે કોઈપણ કાર્ય થઈ શકશે નહિ. ક્રાસિસ્ટ સંઘની તૃષ્ણાએ દુનિયાને લગાયક તૈયારીઓની શરતમાં ઉતારો છે. પણ આ શરતના અંતે આપણે કયાં ઊભા હોઈશું? આ વિલાતક વિગ્રહને ટાળવા માટે કોઈ ઉપાય નથી? સંસ્થાનોના પ્રશ્નનું નિરાકરણ મઈ શકે ખરું? અને થાય તો પણ વિગ્રહને ટાળી શકાય? ક્રાસિસ્ટ રાજ્યોની સામ્રાજ્ય તૃષ્ણાનું શું થાય? ગયા વિગ્રહની કડવી યાદ સ્પેનના આંતરવિગ્રહે તાજી કરી છે. એ વિગ્રહનાં દુઃખદ પરિણામોથી હજી આપણે મુક્ત થયા નથી ત્યાં વિગ્રહદેવતાના કાળા પગલા આપણને ડરાવી રહ્યા છે. તેમાંથી બચવાનો કોઈ માર્ગ ખરો?

આ પ્રશ્નો ઊંડી વિચારણા માગે છે. તેની ચર્ચા આપણે બીજવાર કરશું.

કરો રવિનાં સરતાં ક્ષિતિજે
આ ઠા શ માં અમૃતનાથ જિગ્યે
સાથે જ ડો’ તારલિયો અખૂંકયે
ખસેડીને પાદ ભરાવી ચોદણાં
જાણે શિશુ સેજથી જાગી જાંચે ! ૫
જિગ્યે હજી તો, સ્મિત કીધું ના કીધું
જાડી હજી કે રમતો ય ના રમી
અમ્યાં નહીં શીતળ તેજ મીઠડાં
લહો નહીં લહાવ જ આભ અંકનો
ના હુંકે ચે વાદળી માતની લહી ૧૦
અંધારમાં તેજની રેખ દોરી ત્યાં
કહીંક એ ગેળ મંહી સરી ગયો !
ના આંથમ્યો, આથમ્યુ કોક દિ’ ઉગે;
મયો નહીં, મૃત્યુ પછી ય જન્મ છે;
એ તો કહીંકે સરી વ્યોમથી ગયો ૧૫
અસ્તિત્વથી છેક ભૂંસાઈ એ ગયો
પાછો ફરી ના નજરે હજી ચડયો !
હવે ફરી શું કહિ એ ન જિગશે ?
વા જિગવા યોગ્ય સ્થિતિ ન એહની ?
વા વિશ્વ કેરાં ફલકેથી એનું ૨૦
અસ્તિત્વનું ચિત્ર ગયું ભૂંસાઈ ?
આકાશ પે નેન અમીટ માંડી
વિસ્તારી મેં માનવ ટૂંકી દૃષ્ટિને
જોઈ વળ્યો શોષકની હું વૃત્તિથી
નક્ષત્ર ને તારક કેરી માળા ૨૫
ના તારલાનું પણુ ભાવી પામ્યો !
એ તો ગયો; થાય હવે ન અન્યથા ;
અસ્તિત્વનો ના પરચો ય પેખવો;
મારે મને ઝીંદગીમાંથી એ ગયો !
મેં હાથ હેઠા દીધ નાંખી, હાથ ! ને ૩૦
નૈરાશ્ય મારું ઉર આવરી રહ્યું !
ત્યાં અંતરે કંઈ થયો ઉભાશ
ને કુંળી શી જ્યોતિ મંડી અજેળવા
પ્રાદુર્ભવ્યો તારલિયો ઉરાસને
અળાંહળાં અંતર આભ થે રહ્યું. ૩૫

માર્કોનીના મૃત્યુથી રેડિયો-વિજ્ઞાનના એક અપૂર્વ સંશોધકની મોટ પડી છે. રેડિયોના વિજ્ઞાનને ધરગતુ ઉપયોગમાં લાવવા માટે જગત માર્કોનીનું ઋણી છે. માર્કોનીએ પોતાનું સારું યે જીવન રેડિયો વિજ્ઞાનની શોધખોળ અને વિકાસમાં ગાળ્યું છે.

રેડિયો—ખીનતારી સંદેશ મોકલવાનું વિજ્ઞાન—એ ખરું જોતાં માર્કોનીની શોધ કહેવાય નહિ. વિદ્યુતની લહરી ઉત્પન્ન કરો અવકાશમાં એકથી બીજી જગ્યાએ મોકલી એ લહરીને પાછી પકડી શકાય એ શોધ ઇંગ્લેન્ડના સમર્થ વૈજ્ઞાનિક મેક્સવેલે કરી હતી. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આ જાતની વિદ્યુત લહરીનું અનુમાન (prediction) મેક્સવેલે ગણિતની ગણતરી ઉપરથી થયું હતું. આ પછી જર્મન વૈજ્ઞાનિક હર્ટ્ઝે આ લહરીને મૂર્ત સ્વરૂપ આપી પુરવાર કર્યું કે મેક્સવેલનું અનુમાન સાચું હતું. આમ છતાં વિદ્યુતલહરી વડે સંદેશ મોકલવાનો ઉપયોગ કરવાનું સફળાયે માર્કોનીનું જ હતું.

માર્કોનીનો જન્મ ૧૮૭૪માં એપ્રિલની ૨૫મી તારીખે બોલોના ખાતે થયો હતો. એનું શિક્ષણ ઘણુંખરું ખાનગી રીતે થયું હતું. એ દરમ્યાન એને વાયરલેસ (ખીનતારી) સંદેશ મોકલવાના વિજ્ઞાન પ્રત્યે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ અને એના ઉપર શરૂઆતથી જ નાના નાના પ્રયોગો કરવા માંડ્યા. ૧૮૯૫માં એણે પહેલવહેલાં જતાથ્યું કે વિદ્યુતલહરી એકથી બીજી જગ્યાએ મોકલી શકાય છે અને તે વડે ખીનતારી સંદેશ મોકલવાની શક્યતા પણ છે. એ વેળા વિદ્યુત લહરીનું માત્ર સૂચન પણ એકાદ ફ્લોગ જોટલા અંતર સુધી જ થઈ શકતું. છતાં માર્કોનીનો ઉદ્દેશ લહરીનો વિસ્તાર (range) વધારી સંદેશ મોકલવાનો હોવાથી એના પ્રયોગો ઉપર મડી રહ્યો. અને દિનપ્રતિદિન એમાં પ્રગતિ કરતો રહ્યો. એ દરમ્યાન એ ઇંગ્લેન્ડ ગયો અને ૧૯૦૦ની સાલમાં ત્યાં માર્કોની કંપની કાઢી અને કોર્નવોલમાં પોલ્કુ આગળ એક રેડિયો સંદેશ મોકલવાનું સ્ટેશન બાંધ્યું કર્યું. પરંતુ એ સ્ટેશન વાવાઝોડાથી જમીનદોસ્ત થયું અને તેથી માર્કોની થોડો હતાશ પણ થયો. એ વખતે માર્કોનીના ઉત્સાહનો કેટલાક લોકો ઉપહાસ પણ કરતા. એ પહેલાં ૧૮૯૮માં બોર્ટોગનો શરતનો સંદેશ સફળતાપૂર્વક ડબ્લિન એક્સપ્રેસમાં એણે જાતે મોકલ્યો હતો અને ૧૮૯૯માં એ આગખોટ અથડી પડી તેની ખબર રેડિયો સંદેશ વડે સાઉથ ફ્રેંચ મોકલવામાં આવી અને તેથી ત્યાં મદદ પહોંચી શકી. આ પછી ૨૫૪ લાખમાં વાતચીત કરવાનો પ્રથમ પ્રવાસ ૧૯૦૨માં કર્યો અને નોવાસ્કોશિયાનાં કેપ પ્રિટનમાંથી ઇંગ્લેન્ડના રાજા સાતમા એડવર્ડને પહેલવહેલો સંદેશ મોકલ્યો. આ બતાવ્યો જગત આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયું. આ પછી ૧૯૦૩માં લગભગ અઢી જહાજો ઉપર રેડિયોનાં સાધનો રાખવા લાગ્યાં. ૧૯૦૪માં ઇંગ્લેન્ડ અને કેનેડા વચ્ચે વારંવાર સંદેશ પાઠવવા માટે ઇમ્પીરિયલ વાયરલેસ કંપની કાઢી.

૧૯૦૭માં સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે એક 'પબ્લિક સર્વિસ' કાઢી આ વખતે વધુમાં વધુ હજારોની સંખ્યા સુધી જ સંસ્થા મોડલી શકાતા હતા ૧૯૧૦માં માર્કોનીએ આયર્લેન્ડથી છ હજાર માર્કલ દૂર ખસીને એર નામના સ્થળે સફળતાથી સંસ્થા મોડી અને તે વખતથી માર્કોનીએ જગતના સ્થળ અને માળના બેદ ઉઠેલી નાખ્યા

માર્કોનીની શોધના માનમાં તેને ૧૯૦૯નું નોબેલ ધનિામ મળ્યું હતું ૧૯૧૪માં તેને ઈટલીના સેનેટનો ગભાસદ બનાવ્યો હતો ૧૯૧૬માં તેને વશિષ્ઠ પગ સંસ્થાનું પદ ઈટલીની સરકારે આપ્યું અને તેની વડાઈ દરમિયાનની સેનાને ધ્યાનમાં લઈ ૧૯૧૬ની શાંતિપરિષદમાં એને મહા પદ નીમ્યો હતો

એ પછી પણ માર્કોની પોતાના સંશોધનમાં મગ્ન રહ્યો દુનિયાને જુદે જુદે સ્થળે રેડિયોના મંદિરા કેરા અને પ્રજા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પહોંચે છે તેની શોધ કરવા એણે 'એસ્ટ્રા' નામની આગમોટમાં જગતપ્રસાર થયો એ પ્રવાસ દરમિયાન એણે ૨૬૨૩-૨૪માં ગોર્ટ-વેર્ (ટૂકી લહરી) વડે રેડિયો મંદિરા મોકલવાની પદ્ધતિ રોપી કાઢી તે પહેલાં અને હજી પણ ટ્રેલેન્ડ દેશને લોગ-વેવ (લાગી નહીં) વડે ધ્વનિ-વિશેષણ (બ્રોડકાસ્ટીંગ broad-casting) કરવામાં આવતું લાગી-લહરી વડે બ્રોડકાસ્ટીંગ કરવામાં હવામાનના નોકશાન વગેરેથી ધણી સુસીમત નડતી અને મંદિરા વિકૃત થઈ જતા ટૂકી લહરીની શોધથી એ જાતની વિકૃતિ નહિ નડે અને તે ઉપરાંત ખર્ચમાં પણ વીમ ટકા ઘટાડે થયો છે હવે દુનિયાના ધણીપ્રકાર દેશો ગોર્ટ-વેર્ (ટૂકી-લહરી)નો ઉપયોગ કરે છે જે લોકો રેડિયો વાપરતા હશે તેમને અનુભવ થયો હશે કે ૨૦૦ કે ૪૦૦ માર્કલને અતરે હિંદુસ્તાનના લોગ-વેવ (લાગી-લહરી)ના પ્રોગ્રામ મલળાતા નથી, પરંતુ દૂરના દેશોના ટૂકી-લહરીના પ્રોગ્રામ સ્પષ્ટ મલળાય છે અને માર્કોનીની શોધને લીધે દુનિયાના ૩૨ દેશોમાં આશરે ૧૮૦ બ્રોડકાસ્ટીંગ સ્ટેશનો બાંધા થયા છે રેડિયોના ઉદ્યોગને લીધે એટલા ગ્રેન્ડિયનમાં ૫૦ હજાર લોકોને રોજ મળે છે અને ધ્વનિ રેડિયો ઉદ્યોગને અગ્રે વાર્ષિક લગભગ ૫૦ ૦૦૦,૦૦૦ પાંડનો વેરાગ થાય છે આ ઉપરાંત માર્કોનીએ ઉદ્યોગી જગતને પણ કેટલો ફાયદો કર્યો એનો ખ્યાલ આવશે

રેડિયો વડે આજે જગતના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીની ખબરો થોડીક ક્ષણોમાં મળે છે જગતના દૂર દૂર દેશોના વિદ્વાનના લાપગો પણ એ વડે માક્ષાત્ સાબળાના મળે છે રેડિયો હોય નો અમુક કે જગતમાં અદ્યતન નડતા આખા જગતમાં સંસ્થા મોડલી શકાય છે આની ગીતે રેડિયોની મજાથી ટેલિગ્રાફે જલ્દાજલ્દ ટેલિગ્રાફે સંપ્રદામાં મપડાયે ૧૧ માણસોને ખ્યાલી શકાય છે રેડિયોથી વેરાન પ્રેમોમાં કે ઉત્તરબ્રુનની મોધમાં જનારા કાફલાઓ જગતની સાથેના મમગમાં ગહે કે એરેસ્ટના શિખર ઉપર પહોંચનાગએ વિમાનથી લાખા પ્રસારો કરનારાઓ, વગેરે અને માહમ ખેડનાગ આજે રેડિયો વડે ધણે અગ્રે સુરક્ષિત ગહે છે અને તેમના ખબરો મોડવાથી શકે છે લડાઈમાં, ગજદગલુમાં, જ્ઞાનના પ્રચારમાં અને ખબર અતરે મોડવામાં રેડિયોએ વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે આજે એનાથી આખું જગત જાગે એક જ શબ્દ હોય એમ લાગે છે આ સર્વ પ્રકારની પ્રગતિ માટે માર્કોનીનું નામ પૈતાનિક તરીકે અને એમ મહાન માનવહિતૈષી તરીકે પ્રાયશઃ ગહેશે

પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં સંગીત સમ્પદને બદલે મંગીતગ્રામ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. સંગીતના સ્વરસમુદાયને પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ગ્રામ શા માટે કહેવામાં આવેલ છે, તેનું હજુ સ્પષ્ટ કારણ મળતું નથી. સ્વરગ્રામ એટલે અમુક સ્વરોનો સમૂહ (scale). સાધારણ રીતે ગ્રામ શબ્દનો અર્થ ગામ, શહેર થાય છે. પ્રાચીન સમયમાં ટોળે કરતાં મનુષ્યો કરતાં એક નિયત સ્થાને રહી રહેકાણુ કરવું તે વધુ સંસ્કારશીલ ગણાતું, જેથી છુટાછવાયા સ્વરોનું એકીકરણ કરીને વ્યવસ્થિત સમૂહ બાંધવો અને તે સમૂહને માટે ગ્રામ શબ્દ ચોંટવો તે આપણા પૂર્વજોને યોગ્ય લાગ્યું હશે તેમ કલ્પના માત્ર કરી શકાય. 'સંગીત-રતનાકર'માં ગ્રામ શબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે: પ્રામ: સ્વરસમૂહ: સ્વાન્મૂર્છતાદિ તમાગ્રય: ॥ (મૂર્છના વગેરેના સમાશ્રયથી નિયોજિત થયેલ સ્વરસમૂહને ગ્રામ કહેવામાં આવે છે.) 'સંગીત રતનાકર' પછીના ગ્રંથોમાં ગ્રામ શબ્દને માટે ઘણી વખત મેલ શબ્દ વપરાતો જોવામાં આવે છે, અને સાત શુદ્ધ સ્વરો મુખ્ય સ્વરો ગણાતાં સંગીત સમ્પદ શબ્દ (octave) યોગ્યચેલ છે.

પ્રાચીન સંગીતગ્રામનો ઇતિહાસ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસ જેટલો પુરાતન છે. મધ્ય એશિયાનાં મેદાનો માનવજાતની પ્રાચીન જન્મભૂમિ ગણાય છે. સંગીતગ્રામ પણ મનુષ્યજાત સાથે દરેક ભૂમિમાં રખડ્યું છે. આર્ય લોકોના બુદ્ધાવુદ્ધ ક્રાંતાઓ પડ્યા તે પહેલાં સંગીતગ્રામ ગ્રણ્થી ચાર સ્વરોનું બનેલું હતું. સા, મ, પ, સા આ ચાર સ્વરો ઔરધ્વિયસની વાજાના મુખ્ય સ્વરો હતા તેમ *Grote's Ancient History of Greece* (ગ્રોટના પ્રાચીન ગ્રીસના ઇતિહાસ) પરથી માલુમ પડે છે. ત્યારે વેદ સમયનું પ્રાચીન પ્રથમ સંગીતગ્રામ પણ ગ્રણ્થી ચાર સ્વરો, જેવા કે પ્રથમ, દ્વિતીય, ત્રીજો, મન્દ્ર વગેરેથી બનેલું હતું. આર્ય લોકો દ્વિતમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે તેઓનું સંગીતગ્રામ કેતું હતું તે જાણવાને આપણી પાસે તારીખવાર આધાર કે વિશ્વસનીય માહિતીનો અભાવ છે, એટલે પ્રાચીન હિંદી સંગીતગ્રામ જાણવા માટે વેદોનો મંત્રોચ્ચાર, સામગાન, પ્રાતિશાખ્ય અને શિક્ષા માહિત્યના છુટાછવાયા સંગ્રહો પર આધાર રાખવો પડે છે. ક્રમભાગ્યે, હિંદી સંગીતગ્રામનો ઇતિહાસ યુરોપીય સંગીતગ્રામ જેટલો સરળ અને ક્રમબદ્ધ નથી.

આર્ય લોકોનું સંગીતગ્રામ ચતુ:સ્વર ઉપર રચાયેલ હોવાથી સા, રી, ગ, મ, આ, રો, રો મ, વગેરે સ્વરોનો સ્વાભાવિક ક્રમ થાય છે. ગ્રીક સંગીતમાં પણ આમ જ જોવામાં આવે છે. બંને ગ્રીક અને હિંદુસંગીતમાં મધ્યમ પહેલાં કેમ જડ્યો, તે વિચાર કરીએ તો તેમાં સ્વરોત્પાદનનો સાધારણ નિયમ લાગુ પડે છે. અવાજ સ્વાભાવિક રીતે હંમેશાં ઉપર જઈ

નીચે આવે છે, અને પ્રથમ સ્વરનો ગવાદી પકડવા પ્રયામ કરે છે, કારણ કે સ્વરસંવાદ તે મનુષ્યના અવાજની નૈસર્ગિક સ્થિતિ છે અવાજની ખાસિયત છે કે પહેલાં એકદમ ઉપર જતા ધીમે ઘડી નીચે ઊતરવા લાગે છે સવાદિત્વના મિદ્ધાત પ્રમાણે અવાજ કાં તો ગાંધાર, મધ્યમ, અગર પચમ પર જવા મહેનત કરે છે પરંતુ ગાંધાર તથા મધ્યમ કરતા પચમ દૂર હોવાથી તેમજ પચમ કરતા મધ્યમ વધુ મધ્યસ્થ લાગવાથી મધ્યમ મહત્તરનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે આથી જ દુનિયાની ઘણીખરી પ્રજાઓના પ્રાચીન સંગીતગ્રામોમાં પણ મધ્યમ તો અચૂક જોવામાં આવે છે ગ્રામજાગણમાં અવાજની એ સ્થિતિ માણુમ પડે છે એક તો અવાજ કૂદકો મારી ધીમે સ્વર પકડે છે, અને ધીમે પ્રથમ સ્વરની પાસેના સ્વર પર સ્થાન લેતા મથે છે આ વૃત્તિઓમાં સ્વરમાધુર્ય અને સ્વરસંવાદવાળા સંગીતગ્રામની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે

હિંદી મંગીતગ્રામ સ્વરમાધુર્યના સિદ્ધાંતે રચાયું છે હિંદી મંગીતગ્રામનો ઇતિહાસ તપાસશું તો સામવેદના સમયમાં આવતા ગ્રામજાગણની વ્યવસ્થા સ્વરસાસ્ત્રના હિસાબે થતી જોવામાં આવે છે સામવેદ પૂર્વેના વેદોના મત્રોચ્ચારમાં સ્વરોની ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વગિત તેમ ત્રણ અવસ્થા જોવામાં આવે છે સ્વરની ઉચ્ચ સ્થિતિને ઉદાત્ત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જ્યારે નીચી સ્થિતિને અનુદાત્ત તરીકે માનવામાં આવેલ છે, અને એક વચ્ચેની સ્વરસ્થિતિને સ્વરિત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ઋગ્વેદમાં સ્વરિતનું સ્થાન ઉદાત્તથી પણ ઉચ્ચતર ગણવામાં આવ્યું છે, અને સામવેદમાં તો ઉદાત્ત અને અનુદાત્ત તેમ જ સ્વરસ્થિતિનો ઉપયોગ થયો છે મમય જતા આ બન્ને સ્વરો વચ્ચેનો તદ્દાવત ચતુર્થ મળતા સ્વરગ્રામનું પૂર્વાંગ નક્કી થવા લાગ્યું અને પછી સ્વરગ્રામનું ઉત્તરંગ મેળવવું તો સહેલું થઈ પડ્યું

ઋગ્વેદ પરના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ ઋક્ષાતિશાખ્ય (ઇ મ પૂ ૪૦૦-૫૦૦) માં પહેલા પ્રથમ, દ્વિતીય, ચતુર્થ અને મન્દ તેમ ચાર સ્વરો આપ્યા છે અને પછી અષ્ટમ, સામ, અને શુક્ર તેમ ત્રણ વધુ સ્વરોનો ઉમેરો કરતા માત્ર સ્વરો થયા છે આ ઉપગત મંગીતના ત્રણ મન્દ્ર, મધ્ય અને ઉત્તમ તેના સ્થાનો પડ્યા છે અને ત્રણ સ્થાનોના કુલ મળી ૨૧ સ્વરો હતા તેમ ઉલ્લેખ થાય છે જ્યારે બૃહદ્વેતા (ઋક્ષાતિ શાખ્ય પછી તે જ સમય) માં જરા સુધારા વધારા સાથે સ્વરગાનિધાન થયેલ છે અને તે કૃષ્ટ પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મન્દ્ર અને અતિસ્વાર્ય છે આવી કૃષ્ટ એટલે જોને ખેંચવામાં આવેલ છે તેને સૌથી પ્રથમ સ્થાન મળે છે અને છઠ્ઠા સ્વરને મન્દ્ર માનવામાં આવ્યો છે, જ્યારે અતિસ્વાર્યને ગ્રામનો અંશ સ્વર અગર તો વધારાનો સ્વર ગણ્યો છે

તૈત્તરીય પ્રાતિશાખ્યનો સમય બૃહદ્વેતા પછીના તે જ ઐકાનો છે તૈત્તરીય પ્રાતિશાખ્યમાં પણ બધા માટે સ્વરો જણાવવામાં આવેલ છે, અને તેમાં કૃષ્ટ, પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મન્દ્ર અને અતિસ્વાર્ય છે પ્રથમને ઉદાત્ત, દ્વિતીયને સ્વરિત, તૃતીયને પ્રચય, અને ચતુર્થને અનુદાત્ત ગણ્યા છે. જ્યારે મન્દ્ર અને અતિસ્વાર્ય તેમના તેમ છે તૈત્તરીય પ્રાતિશાખ્યમાં પણ અતિસ્વાર્યની સ્થિતિ બૃહદ્વેતા જેમ છે.

મામરિધાન બ્રાહ્મણ (ઇ મ પૂ ૩૦૦) માં ગ્રામાધિ સ્વરો તૈત્તરીય પ્રમાણે છે ફેર માત્ર એટલો જ છે કે મન્દ્રને પચમ કહેવામાં આવેલ છે અને અતિસ્વાર્યના અતિસ્વાર,

અનુસ્વાર, પદ્મ અને અન્ય તેવાં નામો આપવામાં આવેલ છે. પૃષ્ઠપત્ર (છ. સ. પૂ. ૨૦૦) માં પણ સામવિધાન બાબતે પ્રમાણે કૃષ્ણાદિ કદીને સ્વરોનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ બધા ઉપરથી જેમ માલી શકાય કે સામ સંગીતગ્રામ પ્રથમ પાંચ સ્વરોનું અને ધણે વખત પ્રચારમાં રહ્યું, ત્યારબાદ કૃષ્ણ અને અતિસ્વાર્યતા ઉમેરાયી સંપૂર્ણ ચણેલ ગ્લેવામાં આવે છે. સામગ્રામનું સ્વર ગંગાદિત્ય પદ્મ-મધ્યમ અને ગાંધાર-નિષાદનું છે. આ ગંગાદિત્યને નારદશિક્ષામાં સાતસ્વરોના ગ્રામ જેવા વિભાગો કરવામાં આવેલ છે તૈત્તરીય પ્રાનિશાખ્ય, માધુરી શિક્ષા અને નારદશિક્ષામાં પદ્મને તૃતીય સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે, ત્યારે સામ પરિભાષામાં પદ્મની સ્થિતિ અનિસ્વાર્યતા સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે. આ ઉપરથી પદ્મ, મધ્યમ અને ગાંધાર ગ્રામ દરે તેમ કદીપી શકાય. કૃષ્ણ સ્વરના અર્થ ઉપરથી સામ ગ્રામ અવરોધલુમાં ગવાતું તેમ માનવામાં આવે છે અને તેથી જ ગાંધારનું સ્થાન ઔચિત્ય સાબીત થાય છે. સામ સંગીતના પ્રાચીન ગ્રામ અને પ્રચલિત આધુનિક શુદ્ધ સંકરબદલુ ચાર વચ્ચે નીચે પ્રમાણે તફાવત જોઈ શકાય છે:

પ્રાચીન નામો

આધુનિક સ્વરનામો

૧. કૃષ્ણ	—	"
૨. પ્રથમ	—	પદ્મ
૩. દ્વિતીય	—	અપમ
૪. તૃતીય	—	ગાંધાર
૫. ચતુર્થ	—	મધ્યમ
૬. પંચમ	—	પંચમ
૭. અતિસ્વાર્ય	—	ધૈવત
૮. કૃષ્ણ	—	નિષાદ

આધુનિક સમયમાં જેમ સ્વરોના આન્દોલનોની કમ્પન શ્રેણી યેન વડે નિયત થાય છે, તેમ પ્રાચીન સમયમાં ન હતું એટલે સ્વરપ્રમાણ પણ અગર પદ્મોચોના સ્વર સાથે સરખાવવા પ્રચાર કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ તેમાં બહુ વલુદ નથી. આ બાબતનો ઉલ્લેખ નારદશિક્ષા અને પાતવસ્કયશિક્ષામાં ગ્લેવામાં આવે છે. પાતવસ્કય નીચે પ્રમાણે શ્લોક આવે છે:

વદ્ધજો વેદે સિરાંદીસ્યા શૂપભઃ સ્વાદજામુશે
 ગારો રંમન્તિ ગાંધારં શ્લોઘાદિત્ય તુ મયમ ।
 કોવિતઃ પવનો દેવો નિષાદં તુ વદ્ધમ્વઃ
 ગબધ પૈવતો દેવો સ્વા ગત્તવિષાઃ સ્મૃતાઃ ॥

(પદ્મ મધુર બોલે છે, અપમ, અમ, આવ વગેરે ગાંધાર, કૌશ્ય મધ્યમ, પાવલ પંચમ, અમ ધૈવત અને અમ નિષાદ બોલે છે. આવી રીતે સાન સ્વરો ધારવામાં આવેલ છે.) આ રીતે જળ્યાવા સ્વરપ્રમાણ ગણે એવરે તેમ કોઈ રીત નથી, પરંતુ આ શ્લોક અનિવાર્ય દર્શિત્વે અને પાતવસ્કયના મહાનિર્ણય મારે કૌટ પ્રકાશ પાડે છે. પાતવસ્કયના સમય ઉપર સંગીતગ્રામના ઇનિદાસ બાબત પણ થોડે પણ અવગત છે. પરંતુ પાતવસ્કય-

નો સમય હજુ પણ ચર્ચાગત છે. યાત્રા કરી સુત્ર મમના લેખક હતા કે તે તેમને ઉપયોગ કરેલ છતાં તથા સંગલિધાન ઉપરથી સકનીય વાગે છે. ઋષિપ્રાતિશાખ્યમા સ્વગ-
લિધાન પ્રથમ વગેરે શબ્દોથી થાય છે જ્યારે યાત્રાસ્થય પદ્ધતિથી શરૂ કરે છે. ઇ. મ.
પૂ. ૬૦૦) ના ઋષિ છે કે કેમ તે સંશય છે. એ છે ઉપગત યાત્રાસ્થયે આપેલ સ્વગ્રામ
આરોહણ ગ્રામ છે, જ્યારે વેદ મમનુ ગ્રામ અરોહણ ગ્રામ છે. અરોહણ ગ્રામ ક્યારે
અસ્ત થયું અને આરોહણ ગ્રામ ક્યારે શરૂ થયું તે બાબત પુરાવાનો અભાવ છે. પરંતુ
આરોહણ ગ્રામ વાળિની શોધ પછી તેની મુગમતાથી થયું હશે તેમ જાણી શકાય.

વેદ મમય પદ્ધતિનો સૂત્ર પાલ્લવ અને આ-પદ મમય હિંદુ મગીતગ્રામના ઇતિહાસ
માટે બિયડું અધનારુણ છે. ઇ. મ. પૂ. ૩૨૬ માં લખાયેલા પાણિનીશિશ્વામા આપેલ
નીચે પ્રમાણેના શ્લોક—

ઉદાત્તે નિપાદ ગાધારો, અનુદાત્ત ઋષભર્ષતૌ ।

સ્વરિત પ્રમવાહર્યતે વદજ મન્યમ પવમા ॥

(ઉદાત્ત નિપાદ અને ગાધાર, અનુદાત્ત ઋષભ અને ધૈરત, અને સ્વરિત પદ્મ,
મધ્યમ અને પચમ છે) આ ઉપરથી અપ્પટ થાય છે કે સૂત્રમય સુધીમાં તો પ્રાચીન
અરનામેનો લેખ થયેલ છે. યાત્રાસ્થયશિક્ષાનો કાનનિર્ણય યોગ્ય રીતે પુરવાર થાય તો
સંગીતગ્રામની પ્રાચીનતા ઉપર કોઈ પ્રશ્ન પડે તેમ છે. પરંતુ હજુ તે વાત મગોધકોના
હાથમાં રહેલ છે. આ પછી અંતરેય પાલ્લવ તથા અરોહણમાં મગીતના છુટાછવાયા
ધીલાના તથા બીજા આનંદ વાદોના મમનો જોવામાં આવે છે. પણ તે ઉપરથી સ્વર-
ગ્રામની વ્યવસ્થા મમજરી કડિન છે. છતાં પણ ઉપર પ્રમાણે જોવામાં આવતી સ્વગ્રામની
યોજના કોઈ એક વર્ષોનું નહિ. પરંતુ મેકાઓના અસ્થિત પરિશ્રમનું પરિણામ હતું.
દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજાના સંગીતગ્રામ કરતા હિંદીમગીતગ્રામની વ્યવસ્થા ખૂબ પ્રાચીન,
સંસ્કૃત અને વિકસિત જોવામાં આવે છે.

૨

હિંદુ સંગીતગ્રામની વ્યવસ્થાને કોઈપણ દેશના મગીતગ્રામની વ્યવસ્થા મળતી
આવતી હોય તો તે પ્રાચીન ગ્રીસનું મગીતગ્રામ છે. ઇ. મ. પૂ. ૬૭૬ માં ગ્રીસના પ્રાચીન
સા, મ, પ, મા મા Terpanora ટરપેન્ડોરા નામના ગ્રીસના મહાન સંગીતવેત્તાએ ગાધાર
અને ધૈવતનો ઉમેરો કર્યો અને ત્યારબાદ આયોનિયાના તત્ત્વવેત્તા તથા ગણિતશાસ્ત્રી
પાયથેગોરાસે (ઇ. મ. પૂ. ૫૦૦) ત્યાંના સંગીતગ્રામમાં નિપાદ ઉમેરી અંપૂર્ણ સપ્તક
બનાવ્યું. કહેવાય છે કે પાયથેગોરાસે દુનિયાના ઘણા પ્રદેશોમાં મુસાફરી કરી હતી અને
હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યા બાદ હિંદમાં આવી રહ્યો હતો અને નિપાદ આઠીના
મગીતગ્રામમાં જોઈ તે ગ્રીમ લઈ ગયો હતો. ઇ. મ. પૂ. ૪૦૦ માં મહાન એલેક્ઝાન્ડરે
જ્યારે હિંદ પર ચડાઈ કરી ત્યારે હિંદમાંથી તે વિકૃત સ્વગ્રામ લઈ ગયેલ અને ગ્રીમમાં
પ્રચલિત કરેલ. આજસુધી પણ ગ્રીસના Dorian Scale (ડોરિયન સ્કેલ) અને
Myxolydic scale (મીક્ષોલીડિક સ્કેલ) હિન્દી લેખી અને કાશ્મીરાગને દૂર મળતા છે.

અને રાગોની માફક ત્યાં પણ જુદી જુદી મૂર્ચના (modes) જોવામાં આવે છે. પુરાતત્ત્વ-વેત્તા સર ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. હન્ટર (Sir W. W. Hunter) ' ઈન્ડીયન ગેઝેટ ઓફ ઇન્ડિયા ' માં નીચે મુજબ લખાવે છે:

"The Indian art of music was destined to exercise wider influence. A regular system of notation had been worked out before the age of Panini (326 B. C.) and the seven notes were designated by their initial letters. This gamut passed from the Bhrahmanas through the Persians to Arabia, and was thence introduced into European music by Guido d'Arezzo in the beginning of the eleventh Century A. C. "

હિંદુ સંગીત કલાની બહાર પણ જગ્ગર અસર થવાનું નિર્માણ થયું હતું. પાણિની (ઇ. સ. પૂ. ૩૨૬) પહેલાં તો સ્વર સપ્તક અને તેના પ્રથમ શબ્દોથી બનેલ સ્વરાવલી બની ચૂકેલાં હતાં. આ સપ્તક લાક્ષણો દ્વારા પર્શિયા અને ત્યાંથી અરબસ્તાન મારફત ઇસ્લામ અગિયારમા સદ્કામાં ગીડો ડારીઝો નામના વિદ્વાને યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું.) કેટલાક શબ્દશાસ્ત્રીઓનું તો ત્યાસુધી માનવું છે કે હાલના યુરોપીય સંગીતગ્રામ મારે જે Gamut (ગેમટ) શબ્દ વપરાય છે તે ગ્રીક શબ્દ ગામ્મા (Gamma) માંથી કીતરી આવેલ છે. જ્યારે હિંદમાં પણ સંગીતગ્રામ શબ્દ પ્રચલિત હતો અને ગ્રામ શબ્દનું પ્રાકૃત ગામ્મા પણ થાય છે. પ્રાચીન સમયમાં કંદહાર જે ગાધાર પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતું તે વિદ્યાપીઠ હિંદી-ઈરાની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર હતું. તક્ષશિલાની વિદ્યાપીઠ પણ આ જ પ્રદેશમાં આવેલી હતી. પ્રાચીન સમયમાં કેટલાક જૌદ્ધ લિખ્ખુઓ ઓસના રાગજોના દરબારમાં જતા. રામના પાંદશાહ આગસ્ટસના દરબારમાં ઘણા જૌદ્ધ લિખ્ખુઓ હતા તે તો જાણીતી વાત છે, અને આલુક્ય સમયમાં પણ હિંદનો ઓસ સાથેનો મંગલ પ્રસિદ્ધ છે. તો પછી હિંદુ સંગીતગ્રામ કંદહાર અને પર્શિયા મારફત અગર તો પરસ્પર સંસ્કૃતિ વિનમયથી પણ યુરોપીય સંસ્કૃતિના પુણ્ય-પ્રદેશ ગ્રીસમાં ઘર્ષ ઈટાલી મારફત યુરોપમાં પ્રચલિત થવાનું ન માનવાને કારણ નથી.

આરણ્યક પછીના સમયમાં પ્રવેશતાં હિંદનાં જે મહાન કાવ્યો રામાયણ અને મહાભારતનો યુગ શરૂ થાય છે. બંનેના સમયમાં થોડો ઘણો તકાવત ગણાય છે. રામાયણમાં સાત સ્વરો તથા સાત જાતિ બાજત વર્ણન થયેલ છે, અને આ ઉપરથી સાત સ્વરો ઉપરથી સાત જાતિ ઉપગતવી કાલવાની પ્રથા ચાલુ હશે તેમ માની શકાય. પણ સ્વરોના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખના અભાવે સ્વરગ્રામ કેવા પ્રકારનું હશે તે જાણવું મુશ્કેલ છે. જ્યારે મહાભારતમાં તો પડ્મવિ સ્વરો તથા ગાધાર ગ્રામનું વર્ણન થયું છે, અને વાદી, વિવાદી, અને અનુવાદી સ્વરોની ગોઠવણ પણ જોવામાં આવે છે. ભગવદ્ગીતામાં સંગીતનો કાંઈપણ ઉલ્લેખ નથી પણ અનુગીતામાં સાત સ્વરોનાં નામ આપવામાં આવેલ છે. મહાકાવ્ય યુગ સુધીમાં ક્રૂત સાત શુદ્ધ સ્વરોનું વર્ણન થયેલ છે. પરંતુ કયાંય વિકૃત સ્વરો બાજત માહિતી મળતી નથી. વીણાના સાત તારો, મુરલીના સાત કાણાઓ અને સાત મૂર્ચના પરથી પડ્મવિ સાત શુદ્ધ સ્વરોનો પ્રચાર ઘર્ષ ચૂક્યો હતો. આ સ્વરો પડ્મ, ઋષભ, ગાધાર, મધ્યમ, ધૈવત અને નિષાદ છે. પડ્મ (પદ્મ જાયન્તે યસ્માત્) ૭ સ્થાનમાંથી જન્મેલ છે માટે

પડ્જ કહેવાય છે અને તે સ્થાનો નામિકા, ગળુ, છાતી, તાલુ, જીઠા અને દાંત છે. પડ્જનું લેટિન નામ Ut (ઉટ) જે પડ્ને તદ્દન મળતું આવે છે. પરંતુ સત્તરમી મદીમાં ઇટાલિયનોએ તે ફેરવી Do રાખેલ છે. જ્યારે આ સિવાયના બીજા ઘણાખરા સ્વરોનાં નામો પ્રદેશો પગથી આવ્યાં હોય તેમ લાગે છે. ગાંધાર સ્વર તે ગાંધાર પ્રદેશમાંથી અગર ગાંધાર ગ્રામનો પ્રથમ સ્વર હોવાથી તેમ કહેવાતો હશે; જ્યારે મધ્યમ તે પૂર્વાગ અને ઉત્તરાગને બુદે પાડતો મધ્ય સ્વર હોવાથી મધ્યમ કહેવાય છે. પંચમનું સ્થાન પાચમો સ્વર તરીકે ગણી શકાય તેવું છે. ઋષભ અને ધૈવત પણ કોઈ પ્રદેશીય નામો હશે જ્યારે નિષાદ=(પાસે આવેલ) અગર નીચો સ્વર પ્રથમ મૂળી સ્વગ્ની પાસે અગર નીચે મુકાયો તેથી નિષાદ તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે નિષાદ નામનો પ્રદેશ અને નિષાદ નામની જાત પણ હતી તેમ પુરાતત્ત્વવેત્તા સર ફ્રાન્સીસ ક્રૅક પણ કહે છે. 'સંગીત સારમંદ્રહ'માં આ સ્વરોનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે:

पूर्व नामिस्ततो हृदयात् पश्चात् कठ. प्रकीर्तितः ।

अथ मूर्च्छा तथा अस्य स्यादिति स्थानानिमेनिरे ॥

(પ્રથમ સ્વર નાભિમાંથી, બીજો હૃદયમાંથી, ત્રીજો કઠમાંથી, ચોથો મગજમાંથી, પાંચમો મુખમાંથી વગેરે સ્થાનો છે.) પરંતુ આજકાલના અગર પ્રાચીન સ્વર સંપત્કના સ્વર જોઈએ તો ઉપર પ્રમાણેના સ્થાનો કોઈ શકે તેમ જણાતું નથી. આ સ્થાનો માત્ર કલ્પના રૂપે જ જણાવવામા આવેલ છે.

૩

મહાકાવ્ય યુગ પછી પુરાતન સમયનો કોઈપણ આધારભૂત ગ્રંથ હાલ ઉપલબ્ધ થતો હોય નો તે ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર છે. આ ગ્રંથમાં આધુનિક સમયમાં પ્રચલિત થયેલ રાગનો મંદંતર અભાવ છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર તે નાટ્યકલા મંજીથી ગ્રંથ હોવાથી સંગીત બાબત ૨૮ મા અધ્યાયમાં શ્રુતિ, ગ્રામ, મૂર્છના તથા જાતિ વગેરેના માત્ર ત્રણ જ પ્રકરણો આપવામા આવેલ છે. ભરતનો સમય ઇ. સ ૪૦૦-૫૦૦ નો માનવામાં આવે છે. ભરત સમયનું સંગીત ઉચ્ચ કક્ષાને પહોંચ્યું હતું તેમ કહેવા માટે ફક્ત ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર જ બસ છે. ભરત સમય સુધી આવતા તો સપ્તકના શુદ્ધ સ્વરો પડ્જનદિ ઉપરાત વિકૃત સ્વરો અને બાવીસ શ્રુતિઓ પણ થઈ ચૂકેલ. ઇસ્વીસન પછીના સમયમાં અને ભરત સમય વચ્ચેના ગાળામાં કોઈપણ સંગીત પર લખાયેલા ગ્રંથના અભાવે ગ્રામ, શ્રુતિ, જાતિ, મૂર્છનાનો વિકાસ કેમ થયો તે જાણવું અસંભવિત છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં ત્રણ ગ્રામ આપવામાં આવેલ છે, અને તે પડ્જ, મધ્યમ અને ગાંધાર છે. પડ્જ ગ્રામ મુખ્ય ગ્રામ છે જ્યારે ગાંધાર અને મધ્યમ ગ્રામ શ્રુતિ પ્રમાણે ફેરવવાથી મળે છે. શ્રુતિનો અર્થ ધ્રુવેત્તેત્તિ શ્રુતિ: સાંભળી શકાય તે શ્રુતિ તેમ થાય છે. પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ રણન માત્રને શ્રુતિ (Heterotone) કહેવામાં આવે છે. જ્યારે અનુરણન નાદ તે સ્વર તરીકે ઓળખાય છે. શ્રુતિ તે શુદ્ધ અને વિકૃત સ્વર વચ્ચેનું અંતર પ્રમાણ છે પરંતુ આ પ્રમાણ તે સમજાગ પ્રમાણ નથી એટલે શ્રુતિનો અર્થ Microtone ન થઈ શકે. સ્વરગ્રામમાં શ્રુતિસ્થાન માટે ભરતે નીચે પ્રમાણે અંતર આપેલ છે:

ચતુર્થતુલ્ય તુલ્ય પદ્મ મધ્યમ પંચમ:

દ્વે દ્વે નિપાદ ગાંધારો ત્રિલિંગપમ ધૈવત: ।

તિલ્લો દ્વેચ ચતસ્તથ ચતસ્તસ્તિસ્ત એવચ

દ્વે ચતસ્રશ્ચ વડજારવ્ય ગ્રામ ધ્રુતિ નિર્દશનમ ॥

(પડ્જ, મધ્યમ, તથા પંચમ દરેકની ચાર ચાર શ્રુતિ, ઋષભ તથા ધૈવત બેકની ત્રણ ત્રણ શ્રુતિ અને ગાંધાર તથા નિપાદ પ્રત્યેકની બે શ્રુતિ તેમ કુલ મળી આવીસ શ્રુતિની યોજના પડ્જ ગ્રામમાં છે. ઉપર પ્રમાણેની યોજના પડ્જ ગ્રામીક શુદ્ધ સ્વરોમાં લેતાં ત્રીજે પ્રમાણે શ્રુત્યંતર થશે;

સા, રી, ગ, મ, પ, ધ, ની, સા,

૪ ૩ ૨ ૪ ૪ ૩ ૨

મધ્યમ ગ્રામિક શ્રુતિ રચના મેળવવા માટે ધૈવત અને નિપાદ પાસેનું શ્રુત્યંતર પ્રમાણ ફેરવવું પડે છે અને સ્વરગ્રામ મધ્યમથી શરૂ થતાં શ્રુત્યંતર પ્રમાણ નીચે મુજબ રહે છે:

મ, પ, ધ, ની, સા, રી, ગ, મ,

૪ ૩ ૪ ૨ ૪ ૩ ૨

પડ્જ ગ્રામમાં મધ્યમનું અંતર ૯ શ્રુતિનું છે, જ્યારે મધ્યમ ગ્રામમાં ચતુર્થ સ્વર વચ્ચે ૧૧ શ્રુતિનો ફેર રહે છે. ભરતનાટ્યમાં ફક્ત બે જ ગ્રામ આપેલ છે. ગાંધાર ગ્રામ સ્વર્ગ લોકે ગયું હતું એટલે અપ્રચલિત હતું તેથી તેનો જિલકુલ ઉલ્લેખ થયો નથી.

ભરતે જણાવેલ ૨૨ શ્રુતિનાં નામો પ્રથમ પ્રસન્ના, સિદ્ધા, પ્રભાવતી, કાન્તા, સુપ્રભા, શિખા, દિક્ષીમતિ, ઉગ્રા, હલાદી, નિર્વૈરી, દિશા, સપ્તેશ્વરા, ક્ષાન્તિ. વિશ્રુતિ, માલિની, અપલા, લાલા, સર્વસ્તા, શાન્તા, વિકલિની, હૃદયોન્માલિની અને વિસારિણી હતાં તેમ સંગીત મકરન્દમાં જણાવવામાં આવેલ છે. પરંતુ પાછળથી તે તીપ્રા, કુમુદિતિ, મંદા, છંદોવતી, દયાવતી, રંજની, રક્તિકા, રૌદ્રી, ક્રોધી, વન્નિકા, પ્રસારિણી, પ્રીતિ, માર્ગની, ક્ષિતિ, રક્તા, મંદોપિની, આલાપિની, મદન્તી, શલિણી, રમ્યા, ઉગ્રા અને ક્ષોભિણી. ભરતનાટ્યમાં આપેલ સારણા ચતુષ્ટયી પરથી એમ જણાય છે કે પ્રાચીન ભરતગ્રામ વીણાના મેડ પર નિપાદથી શરૂ થતું એટલે ક્ષોભિણી તે ગ્રામપ્રારંભ શ્રુતિ ગણાતી. એટલે ક્ષોભિણીથી ચોથી શ્રુતિ છંદોવતી પર પડ્જ, રક્તિકા પર ઋષભ, ક્રોધા પર ગાંધાર, માર્ગની પર મધ્યમ, આલાપિની પર પંચમ, રમ્યા પર ધૈવત અને ક્ષોભિણી પર નિપાદ થશે. આધુનિક સમયમાં આ સ્વરરચનામાં ફેરફાર થઈ ગયો છે.

સારણાચતુષ્ટયીમાં ભરતે કાકલી નિપાદ અને અંતર ગાંધાર તેમ બે વિકૃત સ્વરો ગણાવ્યા છે. કાકલી એટલે મીઠાશવાળો અને અંતરગાંધાર એટલે વચ્ચેનો ગાંધાર. વિકૃત સ્વર ધ્યાતમાં ભરતે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે:

સ્વર સાધારણ કાકલ્યંતર સ્વરો । તત્રદ્વિ ધ્રુતિપ્રકર્ષણાત્ નિપાદયઃ । કાકલી સજો નિપાદોન પદ્મજઃ । દ્વામ્યામન્તર સ્વરત્યાત્ સાધારણત્વં પ્રતિપચતે । एवं ગાન્ધારોપ્યન્તર સ્વરસેશઃ ગાન્ધારો ન ગમ્યમઃ । તત્તોરન્તરસ્વાત્ અત એવ સ્વરસાધારણં તત્ત્યાન્નિપાદઃ કાકલીસજા ॥ (જ્યારે પડ્જની ચાર શ્રુતિઓમાંથી નિપાદ બે શ્રુતિ લે છે ત્યારે તે સ્વર કાકલી નિપાદના નામથી ઓળખાય છે, અને જ્યારે મધ્યમની ચાર શ્રુતિમાંથી ગાંધાર બે શ્રુતિ લે છે ત્યારે

તે ગાંધાર અંતરગાધાર તરીકે ઓળખાય છે. તે કે આમ છે છતાં પણ કાકલી નિપાદ તે શુદ્ધ નિપાદ અગર ૫ જ તે બેઉનો માધારગ્ણ સ્વર છે, અને તેવીજ રીતે અંતર ગાંધાર પણ શદ્દ ગાંધાર અને મધ્યમનો માધારગ્ણ સ્વર છે.) આ પ્રમાણે તો અંતરગાધાર તે આપણા આધુનિક ગ્રામનો શુદ્ધ ગાંધાર થયે અને કાકલી નિપાદ તે શુદ્ધ નિપાદ પર આવશે. ભરતન મંગીનગ્રામ માન શદ્દ અને બે વિદ્યુત સ્વરો મળી કુલ નવ સ્વરોનું બનેલું હતું, અને તેનું સુત્રવંતર જોવા દક્ષિણના ખન્દ-પ્રિયા ગગને મળતું આવે છે.

ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર પદ્ધતિ દિંદી મંગીનમા શ્રુતિ ઉપગત વિદ્યુત સ્વરોનું વધારોગ્ય પ્રતિપાન કરતો અથ મંગીનસ્તાન છે. આ અથ શાર્દૂલેવ નામના પદિતે તેમની સદીમાં લખેલ છે. શાર્દૂલેવ દક્ષિણના દેશિગી યાન્ત્ર ગાનના દગ્ધાગના પદિત હતા. આજે ઉત્તર અને દક્ષિણના બધા પદિતા મંગીનસ્તાનને પ્રમાણભૂત અમદસ અથ ગણે છે. આ અથમા ઉત્તમી પ્રચલિત પદ્ધતિ અને દક્ષિણની પદ્ધતિનું એકીકરણ કરવા પ્રયત્ન થયો છે, પરંતુ સ્તાનના સ્વરનામા તથા મૂર્છનાધાર્ય વગેરે જોડી દિનષ્ટ રીતે ગમતવવામાં આવ્યા છે કે હલ્લુ સુધી પણ મંગીનસ્તાનના જ્ઞતિ રોગો અને મૂર્છાગોનો પડિતો ભગ્યર તોડ ઘટી નાના નથી. શાર્દૂલેવ ભરત મમયથી પોતા સુધીમા થયેલા સંગીત-ચાર્યોના અધોનો ઉદ્દેશ્ય હતા છે. પરંતુ હાલ તે ઉપનિષ્ઠ થતા નથી. મંગીનસ્તાનકરમાં ગ્રામ, શ્રુતિ, મૂર્છના અને જ્ઞતિ રોગેની જૂની ગૈલી પ્રમાણે રચના કરેલ છે. આ અથ પ્રથમ છે કે જેમા વિદ્યુત સ્વરોના સ્પષ્ટ રીતે નામો આપવામા આવેલ છે. સ્તાનકરમા પણ પદ્ધતિ અને મધ્યમ ગ્રામનો જ ઉદ્દેશ્ય થયો છે. તે તે ભરત પ્રમાણે જ આપેલ છે. આમા મધ્યમ ગ્રામ મેઘરવાની યાન્ત્રના થયેલ છે. આ જ્ઞનામા ગાંધાર, ત્રણમની અને મધ્યમની એક જ્ઞતિ લે છે. જ્ઞના ધ્રુવ પચમની એક જ્ઞતિ લે છે અને નિપાદ ધ્રુવની એક જ્ઞતિ લે છે. આ જ્ઞતિ જ્ઞતિ લેતા ત્રણ જ્ઞતિની યોજના નાન નીચે પ્રમાણે આપે છે.

પદ્ધતિ ગ્રામ ગા રી મ મ પ ધ, ની, મા,

શ્રુત્યન ૪ ૩ ૨ ૮ ૪ ૩ ૨,

(૧) ૪ ૨ ૧ ૩ ૪ ૩ ૨,

(૨) ૪ ૨, ૪ ૩ ૩, ૮ ૨,

(૩) ૩ ૨ ૪ ૩, ૨ ૨, ૪,

ગાંધાર ગ્રામ ૪ ૩ ૨ ૩ ૪ ૩, ૨,

અને - ૭ ગ્રામોનું જ્ઞનાન નીચે પ્રમાણે થયે:

પદ્ધતિ મ, ૧, ૩ ૨ ૪, ૪, ૩ ૨,

ગાંધારગ્રામ ૧, ૩, ૩, ૩, ૪, ૩, ૨,

મધ્યમગ્રામ ૪, ૩ ૪, ૨, ૪, ૩, ૨,

આ તથા ગ્રામોના ક્રમ ૫ ૪ ગ્રામ પ્રચારમા રતું રાતે મધ્યમ ગ્રામનો પ્રચાર તો માત્ર ગ્રામ પાને જ સ્તાન હતા, અને ગાંધાર ગ્રામનો ઉદ્દેશ્ય આવી રીતે આકરનગી રીતે ગ્રામા નીચે છે. પરંતુ ગાંધારગ્રામ આ વખત પડેલા પ્રચારનું લેખ પર્વ મધ્ય હતું.

ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા ક્રમ ૫ ૪ વિદ્યુત સ્વરો જોવામા આવે છે. જ્ઞના સ્તાનકરમા આર વિદ્યુત સ્વરોનું પ્રતિપાન નીચે મુજબ આપેલ છે:

ચ્યુતોઽચ્યુતો દ્વિધા પઙ્ગોદ્વિ ધ્રુતિર્વિકૃતો ભવેત્
 સાધારણે કાકલોત્વ નિપાદસ્ય ચ દૃષ્યતે ॥
 સાધારણે ધ્રુતિ પાઙ્ગીમૃગમઃ સધિતો યદા
 ચતુઃશ્રુતિત્યમાચાતિ તદ્દેવો વિકૃતો ભવેત્ ॥
 સાધારણે ત્રિધ્રુતિઃ સ્યાદન્તરત્વે ચતુઃ ધ્રુતિઃ
 ગાન્ધાર इति तद्भेदौ द्वौ निःशङ्केन कीर्तितौ ॥
 મધ્યમઃ પઙ્ગજબદ્ધેધાદન્તર સાધારણા શ્રવાત્
 પંચમો મધ્યમ પ્રામે ત્રિધ્રુતિઃ કેશિકે પુનઃ ॥
 મધ્યમસ્ય ધ્રુતિ પ્રાપ્ય ચતુધ્રુતિરિતિ દ્વિધા
 ધૈવતો મધ્યમ પ્રામે વિકૃતઃ સ્યાચ્ચતુઃ ધ્રુતિઃ ॥
 કેશિકે કાકલિત્વે ચ નિપાદસ્ય ચતુઃ ધ્રુતિ
 પ્રાપ્નોતિ વિકૃતૌ ભેદૌ દ્વાવિતિ દ્વાદશ સ્મૃતાઃ ॥

[શુદ્ધ પઙ્ગ નિપાદથી ચાર ધ્રુતિ દર હોવાથી, ત્રીજી ધ્રુતિ પર જો પઙ્ગ લેવાય તો તે ચ્યુત પઙ્ગ થાય છે, અને તે મન્દા ધ્રુતિ પર સ્થાન લે છે આ ઉપરાંત ઉપર જણાવ્યા અન્ને પઙ્ગથી બે ધ્રુતિ દર લઈને એક વિકૃત પઙ્ગ લેતાં તે અચ્યુત પઙ્ગ થાય છે. વિકૃત ઋષભ શુદ્ધ પઙ્ગથી ચાર ધ્રુતિ દર રતિકા પર સ્થાન લે છે; જ્યારે ગાંધાર ઋષભથી બે ધ્રુતિ છેડે હોવાથી તેના વિકૃત સ્વરો ઋષભથી ત્રણ ધ્રુતિ અને બે ધ્રુતિ દર લેવાતાં તે સાધારણ ગાંધાર અને અંતર ગાંધાર તરીકે ઓળખાય છે. મધ્યમને પણ પઙ્ગની જેમ બે વિકૃત સ્વર છે અને તે સાધારણ અને અંતર ગાંધારથી ચાર ધ્રુતિ દર છે. આ બન્ને ચ્યુત, મધ્યમ અને અચ્યુત મધ્યમ તરીકે ઓળખાય છે અને ધ્રુતિસ્થાન અનુક્રમે પ્રીતિ અને માર્જનિ પર લે છે. પઙ્ગ ગ્રામનો પંચમ તેમજ રહે છે પણ મધ્યમ ગ્રામમાં ચાર ધ્રુતિ લઈને વિકૃત થાય છે. આ ગ્રામમાં મધ્યમ અને પંચમ વચ્ચે ત્રણ ધ્રુતિનું અંતર છે. ધૈવત જે મધ્યમ ગ્રામમાં પચમથી બે ધ્રુતિ દર છે, તે પઙ્ગ ગ્રામમાં ચાર ધ્રુતિ લઈને વિકૃત થાય છે, અને નિપાદ જે ધૈવતથી બે ધ્રુતિ દર છે તે ત્રણ અને ચાર ધ્રુતિ લઈને કેશિકા નિપાદ અને કાકલી નિપાદ બને છે. આ રીતે બાર વિકૃત સ્વરોના ભેદ જણાવવામાં આવે છે.]

આ ઉપરથી-સંગીત રતનાકરના વિકૃત સ્વરો નીચે મુજબ થશે:

ધ્રુતિસ્થાન

૧. શુદ્ધ પઙ્ગ	—	.
૨. ચ્યુત પઙ્ગ	—	મન્દા
૩. અચ્યુત પઙ્ગ	—	અન્દાવતિ
૪. વિકૃત ઋષભ	—	રતિકા
૫. સાધારણ ગાંધાર	—	વલ્લિકા
૬. અંતર ગાંધાર	—	પ્રસારિણી

૭. ય્યુત મધ્યમ	—	પ્રીતિ
૮. અય્યુત મધ્યમ	—	માર્જનિ
૯. કૈશિકી પચમ	—	સદિપીની
૧૦. વિકૃત ધૈવત	—	રમ્યા
૧૧. કૈશિકી નિપાદ	—	તીન્દા
૧૨. કાકલી નિપાદ	—	કુમુદતિ

જ્યારે સંગીત ગતનાકરનું શુદ્ધ સ્વરગ્રામ તથા શ્રુષ્યતર નીચે મુજબ થશે

ય્યુ મા, ૪ વિ રી, ૩ સા ધા. ગ, ૨ ય્યુ મ, ૪ કે પ, ૪ વિકૃતધ ૩ કે નિપાદ ૨ ય્યુ સાં.

આ સ્વરોનું શ્રુત્યતર જોતા સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થાય તેમ છે કે આ સ્વરગ્રામણ આધુનિક કાફીગગનું છે આ સ્વરગ્રામમા સા, મ, પ ય્યુન થતા તે દક્ષિણનો મુખારી એન થાય છે તેમ મિદ્ધ છે (જુઓ પરિશિષ્ટ બ આવતા અંકમા)

માણ]

જીવનમાં સખે એકલો !

‘પુંડરીક’

ભમું સકળ માનવીગણ મહીં જની એકલો,
ધરુ અવનવાં સ્વરૂપ નિજ રૂપને પામવા,
ભરુ જીવનથાળમાં નવનવા રમેા આખવા;
વિચિત્ર જગ આ સખે ! અતિવિચિત્ર ત્યાં માનવી !
ડરું નવ છતાં સખે, નિજ વિચિત્ર આ માનમે,
ભર્યાં મજનનનાં જૂનાં સ્મરણ કૈં નિઘૂઠાંતરે;
ન લેશ પગવા મને જીવનમાં છતો એકલો !

હિંદી રેલવેઓનો ધણો મોટો ભાગ હિંદી સરકારના વહીવટ નીચે છે. થોડો ભાગ વિલાયતની કંપનીઓના વહીવટ નીચે છે. અગાઉ અધી રેલવેઓ કંપનીના વહીવટ નીચે હતી. હાલની આ કંપનીઓને હિંદી સરકારે પાંચ ટકા વ્યાજની ગેરંટી આપી હતી. એથી ઓછું વ્યાજ પેદા થાય તો હિંદી સરકાર આપવા બંધાયેલી હતી. આ કંપનીઓએ ભૂતકાળમાં પોતાના શેરહોલ્ડરોને સારા વ્યાજ આપ્યા હતાં. હમરો યુરોપિયનોને મોટા પગારો આપી નિભાવ્યા હતા. વેગનો, એંજનો, પાટાઓ, પૂલો અને દરેક જાતનો સામાન આ કંપનીઓએ વિલાયતમાં ખરીદ કરી પોતાના દેશના ઉદ્યોગોને સહાય આપી હતી. એ રીતે હિંદી રેલવેમાંથી ભૂતકાળમાં જેટલો રસ ચૂસાય તેટલો ચૂસવામાં બ્રિટિશ મૂડીદારોએ બાકી નથી રાખી.

જી. આર્થ. પી. રેલવે, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવે અને નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવે એ ત્રણે સૌથી મોટી રેલવેના કરારનામાની મુદત પૂરી થતાં, એ રેલવેઓ હિંદી સરકારના વહીવટ હેઠળ આવી. સરકારી વહીવટ હેઠળ લેવા માટે હિંદી સરકારે નીમોલી રેલવે અનુભવીઓની બે સમિતિની ખાસ ભલામણથી હિંદી સરકારને રેલવે વહીવટ પોતાને સ્વાધીન લેવો પડ્યો. તેના વહીવટ માટે એક રેલવેબોર્ડ નીમવામાં આવ્યું છે. આ રેલવે બોર્ડ અંગ્રેજ અમલદારોનું બનેલું હતું. એમાં એક પણ હિંદી સભ્ય લેવાની મધ્યસ્થ ધારાસભાની વિનંતિઓને અતેજ વખતે ઠોકરે મારવામાં આવી હતી. છેવટે, હમણાં હમણાં, એકાદ હિંદીને સભ્ય બનવાનું માન મળ્યું છે. કંપનીના વહીવટમાં તો અધા મોટા અધિકારો દરેક હમર અંગ્રેજો અને એંગ્લો ઈન્ડિયનો વચ્ચે વહેંચાયેલા હતા પરંતુ મધ્યસ્થ ધારાસભાના દબાણથી ધીમે ધીમે હિંદીઓને ઉચ્ચ અધિકારમાં દાખલ કરે છે. સને ૧૯૨૮માં આસરે ૨૫૦૦ યુરોપિયનો, ૧૦૦૦ એંગ્લો ઈન્ડિયનો અને ૫૫૦ હિંદીઓ રૂ. ૫૦૦ થી વધારે પદાધિકારીઓ તરીકે હતા. રૂ. ૫૦૦થી નીચેના પદાધિકારીઓમાં આસરે ૩૦૦૦ હિંદીઓ, ૨૫૦૦ એંગ્લો ઈન્ડિયનો અને ૧૫૦૦ યુરોપિયનો હતા.

આ યુરોપિયનો 'લી લૂટ'માં ભાગીદાર છે. એમને અને કુટુંબને વિલાયત જવાની પહેલા વર્ગની પેસેન્જે ભેટ કરવામાં આવે છે. બંગલા, બાળકો માટે યુરોપિયન ઢાળની કેળવણી, મફત વૈદ્યકીય સહાય, યુરોપિયન રમતગમતની સગવડ વગેરે તેમને ખાસ લાભો આપવામાં આવે છે. હજી રેલવેની કુદ સત્તા એ ઉચ્ચાધિકારીઓના હાથમાં છે. હજી સુધી એક પણ હિંદીની રેલવે એજેન્ટ તરીકે નિમણૂક થઈ નથી. મધ્યસ્થ ધારાસભાના દબાણથી હવે રેલવે પાટાઓ ટાટા સ્ટીલ વર્ક્સ પાસેથી મુખ્યત્વે ખરીદવામાં આવે છે. વેગનો પણ અત્રે બનવા લાગ્યાં છે. દરેક રેલવેએ પોતાની મોટી વર્ક્સ શોપો રચાવી છે. પરંતુ એંજનો બોઈલરો હજી હિંદમાં બનતાં નથી. હિંદી પ્રજાએ અનેક વખત એંજનો બનાવવાનું કારખાનું હિંદમાં શાહવાની અરજ હિંદી સરકારને કરી છે પરંતુ હિંદી સરકારે આ માટે બહોરા કાતો રાખ્યા છે. એંજનો જર્મની કે બીજા કોઈ રાજ્ય પાસે સત્તા મળે છે, છતાં પણ બ્રિટિશ કારખાનાંવાળાને જ ખટાવવા એ હિંદી સરકારનો મુદ્દો છે.

સને ૧૯૦૩ સુધી રેલવેનું બજેટ આખા દિંદના બજેટ સાથે સંયુક્ત હતું, પરંતુ એક મંત્રિતિની લલામણથી એ બજેટને દિંદના બજેટથી જુદું પાડવામાં આવ્યું. એનો વહીવટ દિંદી બજનચી પામેથી હાથેને વેપાગખાતાને સોપવામાં આવ્યો. તેથી હવે રેલવે બજેટ વેપાગખાતાનો મબ તૈયાર કરી મધ્યસ્થ ધાગસલામાં પેશ કરે છે તે વખતે એટલે મને ૧૯૨૪માં એવી સમજણ થઈ હતી કે રૂપિટલના ઉપર એક ટકા અને નફાનો પાચમે ભાગ દિંદી સરકારને રેલવેઓએ આપવો એ પ્રમાણે દર વર્સે લગભગ પાા કરોડ રૂપિયાની રકમ દિંદી સરકારને રેલવે આપતી હતી મને ૧૯૨૪થી ૧૯૨૯ સુધીના છ વર્સો જાણીજાણીના વર્સો હતા એ વર્સોમાં ભારે પ્રમાણમાં વેપાર ચારેયો આયાત અને નિકાશ દરેક ૩૫૦ કરોડની ટોચે પહોંચ્યા હતા પરંતુ ગોધી ખૂમ માલ આયાત થયો અને દિંદ-ભરના બજારોમાં ફેનાયો હતો દિંદી કાચા માલના ભાવો પણ ખૂમ સારા આવતા હતા આખા જગતની પેઠે દિંદ પણ સમૃદ્ધિમાં મહાલતુ હતું

પરંતુ સને ૧૯૩૦-૩૧ની સાલથી જગતની મહામતીના ગણેશ મડાયા ઝાચી વસ્તુઓના ભાવો વધુ ઘટી ગયા ચાલીસ રૂપિયાની ઘર્જીની યાટી મત્તર રૂપિયે વેચાઈ કપાસ, મોખા, તેનના ખીયા, શણ અને ખીજ કાચા દ્રવ્યોના ભાવો તદન ઘટી ગયા પાકા દ્રવ્યોના ભાવો પણ ખૂમ ઘટયા દુનિયાના બજારોની સાથે દિંદના બજારો પણ પાકા દ્રવ્યોથી ભરાઈ ગયા વેપાર ઘટી ગયો કારખાનાઓ બંધ ગણવામાં આયા, રેલવેનો વ્યવહાર પણ ઘટયો આમ દિંદના વેપારની આમદાની અને નિકાશમાં ૬૦ ટા. ફેરફાર થઈ ગયો આથી રેલવેની પેનાશ ઘણી ઘટી ગઈ નફો કરતી હતી તેને મને રેલવેઓ નુસ્સાન કમ લાગી રીઝર્વ ફંડ અને ડિપ્રીમિશન ફંડમાં એક પાર્ટ પણ આપી શકાઈ નહિ અગાઉ ખૂમ નફો જોઈ રેલવેનો ખચ મોટા પ્રમાણમાં વધારી નાખવામાં આવ્યો હતો ઉકાઉગીરી અને ફના ગીરીની નીતિ સ્વીકારવામાં આવી હતી ત્યાં એચિંતુ મહીનું મોજી ફરી વળ્યું દિંદી રેલવેની આમદાની ઉપર કુસારાઘાત વળની પેઠે પડયો

સને ૧૯૨૨-૨૩માં જ મોટો ફટકો પડયો દિંદી મગડાગની રેલવેઓનું બજેટ ૧૦ કરોડ ૨૫ લાખની ખાધવાળું થયું સૌ અગવળ બની ગયા આટલી મોટી નુકમાની આમાં લશ્કરી રેલવેઓની ખોટ બે કરોડ રૂપિયા પણ સાથે ગણવાની છે દિંદી સરકારને કાઈ ફાળો ભરી શકાયો નહિ ગિરવ ફંડમાં કાઢ ઉમેગણ નહિ, એટલું જ નહિ પણ એમાંથી મોટી રકમ ઉધારી લેવી પડી બીજો વર્સે રિયતિ સુધરી જશે એ સંધિયારો પણ કામ લાગ્યો નહિ બીજી અને ત્રીજી અને પછીના વર્સો પણ ખોટના હતા તે નીચે મુજબના આકાશઓથી જણાશે સને ૧૯૩૩-૩૪માં લગભગ સાત કરોડ રૂપિયા ખોટ ગઈ હતી

વર્સ	પેનાશ કરોડ લાખ	ખચ કરોડ લાખ	વધારો કે ઘટાડો કરોડ લાખ
૧૯૩૪-૩૫	૯૦-૦૦	૯૫-૨૫	- ૦૫-૦૬
૧૯૩૫-૩૬	૯૦-૬૫	૯૪-૬૪	- ૩-૯૯
૧૯૩૬-૩૭	૯૫-૦૫	૯૪-૮૫	+ ૦-૧૫ નફો
૧૯૩૭-૩૮	૯૦-૭૫	૯૦-૬૦	+ ૦-૧૫ નફો

આસતવામાં આવ્યો છે

આ ગિયતિ જોખનક છે દમણા એ વર્સ થયા નુકમાન નથી, પરંતુ નફો જીજ પ્રમાણમાં છે નુકમાનીના રૂપિયા ૩૧ કરોડ ૨૬ લાખ ધમાગ ફંડમાંથી લીધા છે હવે

ધસારા ફંડ બાકી ૧૫ કરોડ ૫૦ લાખનું રહ્યું છે. આ સિવાય દિંદી સરકારના રૂ. ૩૦ કરોડ ૭૫ લાખ લેણા છે. એ કાળા ન આપી શકવાને લીધે ખાતે લખાયા છે. રેલવેની કુલ લાયગિલિટી એટલે હેતું ૬૨ કરોડનું હતું. આ રેલવે અર્થશાસ્ત્રની આખી બાજુ છે. આ વરસે ઘઉંની નિકાસ કરાંચીથી પરદેશ ખાતે સારી થાય છે. તેમજ વેપારમાં તેજ આવવાથી વેપાર પણ વધ્યો છે. એટલે દિંદી રેલવેએ પણ થોડો નફો દેખાડશે. પરંતુ આ તેજ ચમકારા સ્વરૂપ તો નથી? ચાર દિવસનું ચાંદરણું તો નથી? એવો પ્રશ્ન અનુભવી અર્થશાસ્ત્રીઓ ઉઠાવે છે. ગયા વરસે રેલવે ઉપર લેણા ૬૨૦ કરોડ રૂપિયા માંડી વાળ્યા છે!

રેલવેઓની ચાલુ ખાટ દિંદીપ્રજા અને સરકારને બહુ ચિંતાજનક હતી. મોટા અધિકારીઓના પગાર ઘટાડી શકાય નહિ. એમના ભારે લાગવગે એમને મહાન સત્તાધીશો બનાવ્યા છે. એટલે એમનો અવાજ દિંદી સરકારમાં ભારે મોટો છે. નાના નોકરોના પગારમાં આવા મંદીના સમયે કેટલું ઘટાડવું? સરકારે અધિકારીઓની સમિતિ નીમી. છેવટે ખાતાવાર કરકસર કરવા યાદી બહાર પાડી. વિજ્ઞાનનથી મી. પોપને બોલાવી કરકસર વિષે સૂચનાઓ માગી. છેવટે, નાના નાના નોકરોને હળવેની કમ્પ્લામાં કમી કરવામાં આવ્યા. માફ હળવર નોકરો તો માત્ર નોર્થ વેસ્ટર્ન જ કમી કર્યા. આથી ભારે કોલાહલ મડાયો. ચારે તરફ અસંતોષ ફેલાઈ ગયો.

હંમણું હમણું દિંદી સરકાર પ્રજામત સાંભળવા માટે જરા બહેરી થઈ છે. જ્યારથી સર જોન સાયમનનું બંધારણીય તદ્દન શ્વેત કમીશન નીમાયું છે ત્યારથી જ કેટલીક કમિટીઓ માત્ર શ્વેત સભ્યોથી જ બનેલી રહી છે. કોન્ઝરવેટિવ રાજનીતિ તો આ વાતમાં મક્કમ છે. એ રીતે ઇન્કમ ટેક્સ કમિટી પણ અંગ્રેજ પ્રતિનિધિઓની બનેલી હતી. માત્ર ખાનબહાદુર વાઝા સલાહ માટે સરકારી હતા. રેલવે કમિટી પણ બે ગૃહસ્થોની બનેલી હતી: એક સર રાફ્ વેળવૂડ અંગ્રેજ રેલવે અધિકારી હતા; બીજા સભ્ય દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી આવ્યા હતા. એક તો શ્વેત કમિટી અને તેમાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકા જેવા દિંદવિરોધી પ્રદેશમાંથી આવેલા મી. ડાબ્લ્યુ. એ. સ્ટૅનર નામે સભ્યની નિમણૂકથી દિંદભરમાં રોપની લાગણી ફેલાઈ ગઈ હતી. મધ્યસ્થ ધારાસભામાં પણ ઘણી ચર્ચા થઈ હતી. પરંતુ માજી દિંદી પ્રધાન સર સેમ્યુઅલ હોરે સીમલાના અધિકારી વર્ગને શીખવી દીધું છે કે—વલ્ચાર પસાર થાય છે, અને ફૂતરા ભસે છે! રેલવે ઉપર દિંદી સરકારના આક્રમક કરોડ રૂપિયા રોકાયા છે. એટલે આ મોટી મતા નફાકારક કેમ અને તે માટે દિંદી સરકાર ચિંતાતુર છે.

આટલી જૂમિકા પછી હવે કમિટીની ભલામણો જે હમણું જ બહાર પડી છે તે આપણે તપાસીએ. તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દા નીચે મુજબ છે:—

(૧) યુરોપ અમેરિકાની મોટી રેલવેઓમાં માત્ર ચાર ટકા બ્યાજ મળે છે. દિંદની રેલવેઓ આ હિસાબે સારી પેદાશ આપે છે. આથી વધારે પેદાશ મળવાની વધી નથી. કમિટી ભવિષ્યની રેલવે કમાઈ માટે બહુ સારું ભવિષ્ય બતાવતી નથી. કમિટીના મત પ્રમાણે ડિપ્રેશિયેશન એટલે ધસારા ફંડમાં સારી રકમ આપ્યા પછી અને ૪ ટકા બ્યાજ આપ્યા પછી કોઈ વધારે નફો આવે તે બનવા બેગ નથી. તેનાં કારણો નીચે મુજબ બતાવે છે:

(અ) આવૃત્તિ વરસોમાં વેપાર થોડો થોડો સુધરશે; પરંતુ આ સ્થિતિ કૃત્રિમ હોવાથી ભરોસા પાત્ર ગણી શકે નહિ.

(આ) રેલવેના સમૃદ્ધ સમયમાં હમેશાં ભાર રૂપ થાય એવાં ખર્ચોની વૃદ્ધિ કરવામાં આવી છે. પગારો વધારવામાં અતિશય ઉદારતા દેખાડાઈ છે. હવે તે પગારો ઘટી શકે તેમ નથી.

(ધ) વગર વિચારે ઘણી રેલવે ઉપર અર્થ કરનામા આવ્યું છે હવે તેમાંથી નફો મળતો નથી અને ફેટલીક રેલવેઓ મામે મોટર બસોની હરીફાઈ એટલી તીક્ષ્ણ છે કે એઓ ભવિષ્યમાં નફો કરે તેવી આશા નથી

(ધ) મોટર બસોએ રેલવેઓ સાથે જે હરીફાઈ કરવા માડી છે, તેથી રેલવેઓને વાર્ષિક માડા ચાર કરોડ રૂપિયાની નુકસાની જાય છે તેવો અડસટો ધારવામાં આવે છે આ રેલવે અને મોટર બસોની હરીફાઈ ખૂબ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે ન્સતાઓ ઉપર મોટર બસોના વ્યવહારને નિયમિત અને નિયમનમાં લાવવામાં નહિ આવે તો આ રેલવેની ખોટ વધીને નવ કરોડ રૂપિયા જેટલી થવા સમ્ભવ છે

(ઙ) ખોટ ઓછી કરનામા અગત્ય ઘટાડાનો સમાલ અગત્યનો છે કમિટી કોઈ મોટી અને અગત્યની કંકર સૂચવી શકતી નથી પરંતુ નાની નાની કંકરો જે સૂચવવામાં આવી છે, તેથી ભવિષ્યમાં વધતા જતા વેપાર ઉપર નવા અર્થનો મોજો પડતો બચાવશે

(એ) જે મુખ્ય ભનામણો કરનામા આવી કે તેના ઉપરે વધારાનો ખર્ચો પડશે પરંતુ એ વધારાનો ખર્ચો પેદાશ વધારના મળવને લીધે ભારે નહિ પડે વેપારી ખાતાનો વિકાસ પ્રગત અને વર્તમાનપત્રો સાથે વધારે નિકટ મળવ અને પુષ્કળ મહેર ખર્ચો શરૂઆતનો ખર્ચો વધા થે પરંતુ પાછળથી તેનો બદલો મળી રહેશે

(૨) વેગનો અને અંજીનોનો સફુપયોગ, જે વસ્તુઓ નફાકારક ન હોય અને વધારે ખર્ચ ખાતી હોય તે મેંને વેચી નાખવા કમિટી જણાવે છે વધારે પ્રમાણમાં એમની સખ્યા હોય તો તે તપાસી નવા ઓર્ડરો આપવામાં માન્યેતી ગખવાનું જણાવે છે

(૩) રીપેર ગખતમાં વધારે ધ્યાનથી અદાને અને ધ્વનો બનાવવાની ભનામણ કરે છે વધુમાં, વિરોધ યુરોપિયનોને દેખરેખ માટે રાખવા સૂચવે છે મનુષ્યોની વાજબી રીતે ગોઠવણી કરી નમામો વ્યય બધ કરવા જણાવે છે નવા વેગનો વગેરે બનાવવા માટેના કાખખાનાનું એકીકરણ કરવા સૂચવે છે

(૪) ગાડીઓના વ્યવહારમાં રિગેવ ઝડપ આવે તો ફાયરો થવા સભન છે માલની આવ-જન, મમ્મ, ગાડીના મમ્મ, વેગનોની જનદી ફેગવણી અને રેશનના સ્ટાફમાં નિમિતતા આવવા સૂચના કરે છે

(૫) જે લાઇનોમાં નફા ચતો નથી તેવી પેદાશ વગરની લાઇનો બધ કરવા સૂચવે છે

(૬) ન્યૂયોર્ક ખાતે સથાપેલી રલવે મહેર આફ્રિક બધ કરવા માટે ભનામણ કરી તેમાંથી અચાવેતુ નાણુ ત્રીજા વર્ગના સુધારા માટે ખર્ચવા મવાહ આવે છે લડનની ઓફિમ ચાતુ ગખવા જણાવે છે

(૭) ફર્ટ કવામ અને એન્ડ કવામના ડમાઓ સયુક્ત કરવા સવાહ આવે છે અને આ બાખનમાં ખામ ધ્યાન આપવા રેલવે બોડને જણાવે છે ઘણીખરી લાય લાઇનો ઉપર ફર્ટ ક્લાસ બધ કરવાની જરૂર ધારે છે ઊંચા કનામ માટે ચારને બદલે બે બર્ચવાગા ખાના ગખવા દહે છે

(૮) જૂતકાગમાં મૂડી ખૂબ ઉદારતાથી રોકવામાં આવી છે તેથી હવે દશ ટકા વાર્ષિક પેદારા આવે તેવી જ લાઇનો બનાવવા જણાવે છે

(૯) કમિટી પગારના મામાન્ય ડાખની વિરુદ્ધ પડે છે તેમ ઓછા પગારનું ધોગ્ધ ચલુ કાર્ય-ત્તઓ ઉપર લાગુ કરનાની પણ વિરુદ્ધ છે. તેમ મોટા અધિકારીઓના પગારો ઘટાડવા પણ કમિટી ભનામણ કરતી નથી.

(૧૦) હમણું મોટા અધિકારીઓ થોડા છે. તેથી વધારે મોટા પ્રમાણની આવશ્યકતા સંદિગ્ધ રીતે સૂચવે છે. રેલવે બોર્ડના દ્વારિક સભ્યની નિમણૂક હમેશ માટે કરવા કહે છે.

(૧૧) નવા દાખલ થનાર ઉમેદવારોના માટે કરાવેલું પગારનું ધોરણ ઓછું હોવાનું કમિટી ધારે છે. તેમાં સુધારા કરવાનો વિચાર ગ્રેર છે. એકાઉન્ટ ઓફિસરને એન્ટના હાથ નીચે રાખવાનું જણાવે છે. તેમાં કેટલાક સુધારા સૂચવે છે.

(૧૨) રેલવેને લગતો બધો સ્ટોર ઇડિયન સ્ટોર ડિપાર્ટમેન્ટ મારફતે ખરીદવા કહે છે.

(૧૩) રેલવેના નોકરીમાંથી અવિવેક અને અપ્રમાણિકતા કાઢી નાખવા માટે મોટા પ્રમાણમાં ડ્રુએશ અક્ષાવવાની જરૂર ખતાવે છે. રેલવે સ્ટાફના શિક્ષણ અને રેલવે યોગ્ય કેળવણી આપવાની વધારે સંભાળભરી ગોઠવણોની આવશ્યકતા દેખાડે છે.

(૧૪) પેદાશ વધારવા માટે વેપારી ખાતાના એનેજરને મોટા અધિકાર દરેક રેલવેમાં નવો કાઢવા જણાવે છે. તેમની દેખરેખ નીચે રેલવેના વેપાર ખાતાનો વિકાસ સૂચવે છે.

(૧૫) રેલવેના જાહેરમાં વધારે પ્રચાર થાય તે માટે જાહેર ખર્ચેનો વધારો કરવાની અગત્ય જણાવે છે. વેપારીખાતાના સ્ટાફને આ કામમાં કેળવવા માટે ટ્રેનિંગનથી મોટા અંગ્રેજ અધિકારીઓની નિમણૂક માટે જરૂર ખતાવે છે.

(૧૬) કોલસા ઉપર સરચાર્જ ૧૨૧ થી ૧૫ ટકા વધારવાની સૂચના આપે છે. આવો વધારો દર દને રૂ. ૧ થી વધારે ન હોય. બીજા કોઈ પણ દુરમાં ઘટાડો કરવાની ભલામણ નથી. રેલવે-રીરક અને એનર્સ-રીરક વચ્ચે ભાવનો મોટો ફરક છે. તેથી અંગ્રેજ ધોરણ દાખલ કરવા સૂચના કરે છે.

(૧૭) હાલમાં રસ્તાઓ ઉપર ચાલતી મોટરજસોને લાયસેન્સ આપવા, તેમનું વિશેષ રીતે નિયમન કરવું, રેગ્યુલર ટાર્મિ ટેન્ક, રેલવેના ટાર્મિ સાથે જોડાણ, પેસેન્જર બસોમાં સુધારા વગેરે કરાવવાં. જરૂર પડે રેલવે પોતાની બસ સરવીસ રેલવે વ્યવહારની સગવડ માટે સ્થાપી શકે છે, અથવા જહારતી બસ કંપની સાથે ભાગીદારી રાખી શકે છે.

(૧૮) રેલવેઓએ પોતાની પેદાશ સુધારવા માટે ઝડપી ગાડીઓ, સારા સંબંધી, વધારે ગાડીઓ અને ત્રીજા વર્ગને માટે વધારે સગવડો કરવાની સલાહ આપે છે. બસ સરવીસ પૂરતો જ રેલવે ટ્રેનના ભાડામાં ઘટાડો કરવો. રસ્તાઓમાં બસ સરવીસના નિયમન માટે પૂરતી પોલીસ રાખવી.

(૧૯) પ્રગ સાથે નિકટ સંબંધ માટે રેલવે જાહેર ઓફિસો મુખ્ય મથકો ખાતે સ્થાપવી. એ ઓફિસોએ જાહેર વર્તમાનપત્રો સાથે સંબંધ વધારવો.

(૨૦) (ક) ઈસ્ટર્ન બંગાલ રેલવે અને આસામ બંગાળ રેલવેને ખરચના બચાવ માટે મંચુકત કરવી; (ઘ) મદ્રાસ અને સર્ધર્ન મરાઠા રેલવેને સાઉથ ઇડિયા રેલવે સાથે જોડી દેવી. સને ૧૯૪૫ સુધી કંપનીના વહીવટની બીજી રેલવેઓને સરકારે લેવી નહિ. સર્વે રેલવેઓનો સંયોગ કરવો નહિ. કંપનીની રેલવેઓના કોન્ટ્રાક્ટને જેમ બને તેમ લંબાવી દેવો. ટૂંકા સમયના કોન્ટ્રાક્ટમાં અમે માનતા નથી.

(૨૧) ડિપ્રીસિયેશન એટલે ધસારાફંડ ત્રીસ કરોડ રૂપિયાનું બતાવવું. એક સાનું રીઝર્વ ફંડ પણ બનાવવાની ગોઠવણ કરવી. રેલવેને સામાન્ય હિંદી બજેટમાં ક્ષણો આપનારી ગણવી નહિ. પરંતુ રેલવેનો દરેક રીતે સ્વતંત્ર સહર પેઠી પ્રમાણે વહીવટ કરવો.

(૨૨) ફીડરલ રેલવે ઓથોરિટી નામનું નવું મંડળ સને ૧૯૩૫ના હિંદી કાયદા મુજબ સ્થાપવામાં આવશે. એ રેલવેની બાબતમાં સ્વતંત્ર રીતે કુલ સત્તા ધરાવી શકે તે માટે

કાંઈ પણ ગળદારી અથવા વહીવટી દાખલ કરવી જોઈએ નહિ એજન્ટ નામ બદલી જનરલ મેનેજર નામ આપવું જોઈએ

ઉપર મુજબની આ સૂચનાઓ અને બનામણોમાથી બેત્રણ બનામણો ખૂચે એવી છે વિશેષ યુરોપિયનોને દાખલ કરી મૂળથી જ યુરોપિયનમય બનેલા ખાતાઓમા એમની જરૂર કરવી એ હિંદી અગત્યથી વિરુદ્ધ વાત છે યુરોપિયન મોટા અધિકારીઓને મોટા પગારો તથા લાભો મળે છે તેમા ઘટાડો ન કરા કમિટિ સૂચવે છે. પરંતુ હિંદી મત આ પગારો જગતના કાંઈ પણ પ્રદેશના પગારો કરતા મોટા હોવાનું પોષાગેને કહે છે આમા ખૂબજ ઘટાડો થવાની તાકીદ જરૂર છે નવા યુરોપિયન અધિકારીઓ માટે પગારનું નવું ધોરણ ટૂંક હોરાનું કમિટી માને છે, પરંતુ હિંદી જેવા ગરીબ દેશ પાસે માદશાહી પગારો અપાવવાનું ધોરણ એને ચૂમના બરાબર છે યુરોપિયન નોમરોનો વધારો એટલે બાદશાહી પગારો, બગના, યુરોપિયન વૈદ્યકીય મદદ, યુરોપિયન ધોણોની શાળાઓ બાથા, ત્રિવાલતની ફર્ટ કવામની ટિનીટા, રમતગમતના મેનો એ કેટલા ખર્ચાગ છે તે આકડા બેગા ક્યે મમગ્ય

કપનીઓ પાસેથી ચલતો વહીવટ લઈને હિંદી સરકારને હસ્તમ્ મૂકના માટે હિંદી પ્રજામત એક જ અચળ કાંટે છે કપનીનો વહીવટ હિંદી પ્રજામતને પસંદ નથી એ કપનીઓની મુદત ખનામ થયે એમને લાગા મમયના કોન્ટ્રાક્ટ કરી આપવા કમિટી જણાવે છે પરંતુ હિંદી પ્રજામત તેથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે એને બધી રેલવે એજ જ સરકારી વહીવટ નીચે જોઈએ છીએ

ફીડરન જેને આયોગિગી ઉપર ગવર્નકીય દબાણ ન હોવા માટે કમિટીની બનામણ છે, પરંતુ ફીડરન રેલવે મોડ એ ગવનર જનરલનું પ્રાણી છે એના પ્રમુખ અને ત્રણ મળી ગવર્નર જનરલ નીમગે ગોટલે એમા ગવર્નકીય દબાણ જેતુ કાંઈ ગહેજે નહિ । હિંદી પ્રજામતની બીજી માગણીઓ નીચે મુજબ છે

(૧) ગેન્જનોનું નરખાનું હિંદમા જ કાઢી દિંને એ બાગતમા આત્મમતોથી બનાવવું

(૨) હિંદીગોને રેનવે બોર્ડમા એજન્ટ અને એમિસ્ટન્ટ એજન્ટના ગોઠા આપવા.

(૩) રેનવેની નીતિ દેશના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવાની જ હોરી જોઈએ

(૪) નીમળ વર્ગના મુમાફરોને રિગેય રાહત મળી જોઈએ

આ ત્રિવાલ રેલવેમા હિંદી સરકાર જે કોમી તરન દાખલ કર્યું છે તે પણ પમ કરા જેતુ નથી

આ બનામણોનો તરતમા અમલ કરા હિંદી મગમરોને વિચાર છે

રેનવેરી પેન્સ ભવિષ્યમા વધારે થયે અને હિંદી મગમરોને માગે ફાળો મળે એ અમાનના ઉપર મગ આટો નીમાયરે ઈન્ડિયન રેલવેનો ફાળો પ્રાપ્તોને આપવા સૂચનું હતું પરંતુ કમિટી તેો મગ ફાળો ભવિષ્યમા મળે તે માટે નિગલ કરે તેવી બનામણ કર છે એટલે પ્રાપ્તોને ઇન્કેમ્પેસનો ફાળો મળતા ખૂબ મમય લેગે કારણકે પ્રિસિપેશન ફડ નીસ કરોડનું કરાનું છે ગ્રીડ ફડ પણ બાધવાનું છે આથી હિંદી મગમરોને ફાળો મળે તે અમલિન નથી

મપ્ટેંગર સુધીમા પ્રાપ્તિ અને વેપારી એમગેનો મનો આરી જતા ફેલુઆરી ૧૯૩૮મા એને લગના કાચા અને ધાગમલાઓમા પમાગ કરારી દેવાનો મગમરોને વિચાર જણાય છે

શબ્દચર્યા

‘જ’, ‘ય’ વગેરેનું શુદ્ધ લેખન

‘જ’ ને તત્સંબંધી શબ્દથી છૂટા લખવો કે મેળો લખવો તે વિષે હું નીચેની નાબત ધ્યાન પર લાવવા ઇચ્છું છું.

ગૂજરાતીમાં અકારાન્ત એકાક્ષરી શબ્દ મને લાગે છે કે ‘ન’, ‘જ’ અને ‘ય’ ત્રણ જ છે. ‘ન’ અને ‘જ’-‘ય’ વચ્ચે કેટલાક મંદો છે. દા. ત: (૧) ‘ન’ તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દ છે; ‘જ’ કોઈ પણ પ્રાચીન ભાષાનો તત્સમ તો નથી જ. એની વ્યુત્પત્તિ શી છે તે મને ખબર નથી. મરાઠીમાં એનો સમાનાર્થ ‘ચ’ શબ્દ છે. હિંદોમાં ‘હી’ છે. ઔરતમાં એવ છે. (૨) ‘ન’ નિષેધાર્થે છે, ‘જ’ કેવળ ભાર્યે છે. લખનામાં જાડા ટાઈપથી કે અધોરેખાથી જે દર્શાવવાનું તે બોલનામાં ‘જ’ ઉમેરીને દર્શાવવા જેવું છે. મરખાવો: ‘તમે * જાઓ’ અને ‘તમે જ જાઓ.’ કાનડીમાં આવો માર છેલ્લા સ્વરનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર કરીને દર્શાવાય છે. ‘તેનામાં બુદ્ધી નથી’—એટલે ‘બુદ્ધિ જ નથી’. ‘સૌને રામે સંભાળે છે’ એટલે ‘રામ જ સંભાળે છે.’ આ દીર્ઘ સ્વરની બેચાર રીતો છે. મેં કેવળ પદ્ધતિ બતાવી છે. (૩) ‘ન’ નો ઉચ્ચાર પૂર્ણ છે. ‘જ’ ‘ય’ નો હલન્ત જેવો છે. ‘તે ગયો જ’ = ‘તે ગયો જુ’, ‘રામે જ કહ્યું’ = ‘રામે જ કહ્યું’. ‘દેવોય હતો’ = ‘દેવોય હતો.’

આ બધાંનું તાત્પર્ય એ લાગે છે કે ‘જ’ ‘ય’ સ્વતંત્ર શબ્દ તરીકે ઉચ્ચારી શકાય નહિ, હમા રહી શકે નહિ. તે કોઈ શબ્દના પુષ્કળે જ આવી શકે. ગૂજરાતીમાં હલન્ત અથવા અપૂર્ણ ‘અ’ ના ઉચ્ચારને હલન્તનાં પિદ્ધ સાથે લખવાની રૂઢિ નથી, તેટલા પૂરતા જ તે પૂર્ણ ‘જ’ અને ‘ય’ લખાય છે. આમ હોવાથી શુદ્ધ તો એ લાગે છે કે એ તત્સંબંધી શબ્દના મેળા જ લખવા જોઈએ. મરાઠીમાં ‘ચ’ શબ્દની સાથે જ લખાય છે, એ વસ્તુને પણ ધ્યાનમાં લઈ શકાય. મરાઠીમાં ‘ચ’ નો ઉચ્ચાર ‘ચ’ જેવો છે. કાકાશહેવ તો કહે છે કે જ સાથે તત્સંબદ્ધ શબ્દનો સમાસ થાય છે એમ જ માનવું જોઈએ. સમાસ માનો કે એમ માનો કે એ મૂળમાં કોઈ આકારથી શરૂ થતો શબ્દ હશે, અને તે તત્સંબંધી શબ્દની જોડે સંધિથી એક થયો હશે; લેખનમાં તે શબ્દની સાથે જ લખવો જોઈએ એમ ઇપિત લાગે છે.

છતાં, આવી નાબતોમાં તાર્કિક શુદ્ધતા કરતાં સગવડ અને સરળતાને વધારે મહત્ત્વ આપવું યોગ્ય છે, એમ મને લાગે છે. એટલે આમાં પોતાનો અલગ શીરસો પાડવાની ટેવ ન રાખવી જોઈએ. જે નિયમ ‘ય’-‘યે’ માટે રાખીએ તે જ ‘જ’ માટે રાખવામાં વધારે સગવડ અને સરળતા છે. ‘ય’ ‘યે’ મેળા જ લખવા જોઈએ એમ શ્રી. મગનમાઈ પ્રતિપાદન

* ખરું જોવા માત્ર ‘યે’ જડો લખે તો યે આવે.

કરે છે, અને એના પશ્ચિમ દક્ષિણે પણ આપી છે સેજ રીત 'જ' ને માટે રાખીએ તો સવિદ્યાન માણુમેને મગ્ન નિયમ મળે આથી મારે મન તો 'જ' ને ગ્રહ્યમેણ લખવાનો છે પણ શુદ્ધ લેખનના તર્કો જે નિયમ બતાવે તેને ન માનવાનો આગ્રહ રાખતો નથી

૨ દ્વયે 'કે' વિષે That ના અર્થમાં ઉપયાન્વયી અન્ય તરીકે ગૂજગતીમાં 'કે' નો વાપરો ઉપયોગ વ્યાપ્તિ અને કેવી રીતે રાજ થયો. સે વિષે વિદ્વાનોએ શોધખોળ કરી છે કે કેમ અને તેમનો મો મન છે તે હું જાણતો નથી. મહાજાનંદન્યામીના વખતમાં 'કે' ને વદલે 'જે' નો ઉપયોગ થતો એમ લાગે છે એમના કાગળા આપ્રદાયિક પુસ્તકોમાં વ્યાપ્તિ 'તે બોલ્યા કે' નહિ પણ 'તે બોલ્યા જે', 'કેમ જે' 'કાગળ જે' એવા જ પ્રયોગો છે આ પુસ્તકો કાશ્મિયાવાડી ક પગેતરી લેખકોના ગણી શકાય એટલે કે તે કાગળમાં કાશ્મિયાવાડ અથવા પગેતરમાં 'કે' ને વદલે 'જે' નો જ ઉપયોગ થતો હોવો જોઈએ ત્યાં 'કે' નો ઉપયોગ વ્યાપ્તિ અને તે વધારે શિષ્ટ વ્યાપ્તિ અને કેમ બન્યો એ જાણવાનેજ છે 'અથવા' ના અર્થમાં 'કે' નો ઉપયોગ જૂનો ભાવ એમ લાગે છે

કવિતામાં 'રે' ની જેમ લહેકારૂપે 'કે' નો ઉપયોગ જૂના વખતથી વાલો આવે છે ખરી

પણ એની વ્યુત્પત્તિ ગમે તે હોય એ એક સ્વતંત્ર શબ્દ છે એટલું નક્કી દેખાય છે. લખવામાં એની કિંમત અલ્પવિરામ જેવી છે. એટલે, જેમ ઉપર 'જ' ને વિશે કહ્યું કે લખવામાં જાડો ટાઈપ તે બોલવામાં 'જ' થાય; તેમ લખવામાં અલ્પવિરામ તે બોલવામાં 'કે' થી દર્શાવાય. હદાં.

તે બોલ્યો કે એ રકમ આપણે વ્યાજે મૂક્યું.

= તે બોલ્યો, એ રકમ...

મને એમાં વાંધો નથી. કારણ કે હું પહેલેથી જ એ મતનો છું.

= મને... કારણ, હું પહેલેથી જ.....

એના ઘણા દાખલા આપી શકાય: જેમકે નહાતાં, ઘોતાં...

= એના ઘણા...જેમ, નહાતાં, ઘોતાં.....

આ વિચારસરણીમાં મૂક ન હોય તો મને લાગે છે કે કારણકે, કેમકે, જેમકે જેવા શબ્દોમાં 'કે' છૂટો લખવો ઘટે; પણ 'કે' અલ્પવિરામની અવેજીમાં હોવાથી એની પછી પાછું અલ્પવિરામનું ચિહ્ન મૂકવું ન જોઈએ. એનો અર્થ 'કહીએ તો', 'શું તો' થાય.

એ પાછળ આવનાર વાક્યને કે શબ્દોની અપેક્ષા ઉપજાવનારો સંયોજક (Introductory conjunction) છે.

'રામ કે કુપ્પુ' વગેરે પ્રયોગોમાં 'કે' એ જુદો જ શબ્દ છે. એ વિસ્તૃત અથવા વિકલ્પક (distributive અથવા alternative) છે.

૩. વિભક્તિના પ્રત્યયોને શબ્દથી છૂટા લખવાની રીત કેવળ હિંદીમાં જ છે, અને ત્યાં તે સર્વનામોને લાગુ પડતી નથી. મરાઠી, ગૂજરાતી, બંગાળી, કાનડી વગેરેમાં એ શબ્દો સાથે જોડીને જ લખાય છે. હિંદીમાંયે જોડીને લખવાથી દોષ જ થાય છે એમ કોઈ કહેતું નથી. પણ વિદ્વાનોમાં જુદા લખવાની રીત વધારે માન્ય થયેલી છે.

'ગૂજરાતી માપામાં નામમાં વિભક્તિપ્રત્યયને દૂરથી પકડવાની શક્તિ છે' એમ રામનારાયણભાઈ લખે છે. પણ આ બાબતમાં આટલી વાતો ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.

૧. નામ અને પ્રત્યય વચ્ચે 'જ' નું આવવું, અથવા નામને નહલે. વિશેષણને પ્રત્યય લાગતો એ કેવળ કાવ્યમાં જ થનારો શબ્દપ્રયોગ છે—છટ્ટી વિભક્તિ વિશેષણ-વિશેષ્ય ભાવ ઉત્પન્ન કરતી હોવાને લીધે. એ જ ન્યાયે 'યોગ કાન્તા તણાથી' માં વિશેષણ થનારા નામને વિશેષ્યની વિભક્તિ લાગી છે. જે પ્રયોગ ગદ્યમાં કરી શકાતો ન હોય તેને માપાના નિયમ કરતાં કાવ્યની છૂટ કહેવી વધારે યોગ્ય થાય.

૨. શબ્દ અને વિભક્તિપ્રત્યયની વચ્ચે 'ય' નું આવવું 'ઘણાયને' જેવા પ્રયોગમાં ગદ્યમાં પણ થાય છે. પણ વિભક્તિ લેનાર શબ્દ કયો છે તે જોવા જેવું છે. 'રામેયને' કે 'સોકોયને' એમ કોઈ બોલે છે ખરું? અથવા બોલે તો શુદ્ધ ગણાય છે? 'ઘણાયને', 'બહુયેમાં', 'સાણાયના' 'સાંધગાયથી' વગેરે વિશેષણ શબ્દોનો નામરૂપે ઉપયોગ થયો હોય ત્યાં જ આ પ્રયોગ થઈ શકે છે. એટલે, ખરું પૂછનાં, મઠી' વધે વિશેષ્ય અધ્યાહત છે, અને વિભક્તિપ્રત્યય અધ્યાહત વિશેષ્યને લાગેલો છે. ઘણાય ને = ઘણાય લોકોને; સાણાય-ના = સાણા યે નરોના વગેરે. આવી જગ્યાએ શુદ્ધ લેખનની રીતી ચીવટ દેખાડવી હોય

તો આમ દેખાડવી જોઈએ: ‘ઘણાય-ને’, ‘શાણાય-ના’ એમ કરવાની જરૂર જ છે એમ હું માનતો નથી.

૩ ‘વિચારો અને લાગણીઓનો’, ‘ગમ કે કૃષ્ણનો’ વગેરે પ્રયોગોમા નામની દ્વિતી વિભક્તિપ્રત્યય લેવાની શક્તિ છે એમ કહેવા કગતા ઉભવા-નથી અવ્યયમા એને જોડી આપવાની શક્તિ છે એમ કહેવું શુ વધારે યોગ્ય નથી? બીજગણિતની ગતે લખતા હોઈએ તો આપણે આમ લખીએ (વિચારો + લાગણીઓ) નો, (ગમ + કૃષ્ણ) નો અથવા સ્ત્રીણી ચીવટથી લખવું હોય તો આમ લખીએ: ‘વિચારો અને લાગણીઓ-નો’, ‘ગમ કે કૃષ્ણ-નો.’ પણ આને હું જરૂરની ન માનું.

૪ નામ અને વિભક્તિ વચ્ચે જ કે ય ને મૂકવાની વાતતમા હિંદી અને ગૂજગતીમા ભેદ છે. ગૂજગતીમાં ‘નદો જ મા’, ‘વજી જ નો’ એવા પ્રયોગ ગદ્યમા નથી થતા હિંદીમા છૂટથી થઈ શકે છે નથી હી મેં, રામ હી કા મગરીમા ગૂજગતીની જેમ જ છે પણ ગૂજગતીમા ‘ય’ શબ્દ જેટલો મર્યાદિત રૂપે વચ્ચે મૂકી શકાય છે, તેટલો હું ધારું છું કે, હિંદીમા ‘મી’ મૂકી શકાતો નથી આ કાગણથી હિંદીમા વિભક્તિપ્રત્યય ખુદો લખવાની રદ્દિ પાછળ કાર્કશ વિશેષ કાગણ છે ગૂજગતીમા એની જરૂર જણાતી નથી.

સાગરા કે—

૧ ‘જ’ ‘ય’ ને શબ્દ સાથે લખવા વધારે ઠીક છે પણ છૂટા લખે તો યે નિર્દોષ ગણવું

૨ ‘કે’ ને છૂટો લખવો ઠીક છે પણ ‘કારણ’, ‘જેમ’, ‘કેમ’, વગેરેની સાથે લખે તો યે નિર્દોષ ગણવું પણ એકેય ગતે ‘કે’ ની પછી અદ્વયિગમની જરૂર નથી

૪ વિભક્તિના પ્રત્યય નામ મેળા જ લખવા

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

* *

પરિશિષ્ટ

‘કે’ વિશે

સંદ્ભૂત નગમિદગવખાઈએ ‘ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય’ પૃ ૧૨ થી ૧૬ પર લખી ચર્ચા કરી એવો નિર્ણય કર્યો છે કે કે મુમલમાનોના મંમગંથી આપણી ભાષામા આવ્યો. જૂના ગુજરાતી ગદ્યના અનેક દાખલાથી તેમણે બતાવ્યું છે કે હાલ મંયોજક ‘કે’ આવે છે ત્યાં પહેલાં જ આવતો અને દસાગમના સમયમા જે અને કેનો સમકાલીન પ્રચાર હતો.

શ્રી નગમિદગવખાઈ નિર્ણય યુક્તિપુર સર છે તેમા મશય નથી છતાં હજી કેટલાક પ્રશ્નો વિચારવાની જરૂર ગ્રહે છે અને એ પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન ખેંચવા આ લખું છું.

શ્રી કિશોરલાલ ‘કે’ ના ત્રણ પ્રયોગો બતાવે છે એક તો ઉપર દર્શાવેલો તે ઉભવા-નથી કે પ્રયોગી અવ્યય ‘કે’, બીજો પ્રયોગ વિકલ્પસૂચક અવ્યયનો જેમકે ‘તમે આવો કે તે આવે માટે અહીં મગણુ છે’, ત્રીજો કિશોરલાલ વિલેપક કે વિકલ્પક કહે છે, અને ત્રીજો ‘કે’ની જેમ લહેકારૂપે આવતો જેમ કે

કે આવો ને મારે મદિરિમે રે,

હું માનું છું કે 'કે'ની વ્યુત્પત્તિ કરતાં આ ત્રણેય અર્થો ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. શ્રીયુત નરસિંહરાવે કેના દાખલા માટે પદ્ય તરફ નજર જ કરી નથી.—આવો અવ્યય પદ્યમાં મળવો મુશ્કેલ છે એમ માનીને (પૃ. ૧૬). પણ ગરબીઓમાં તો એ લગભગ પૂરક તરીકે વપરાય છે અને તેના દાખલ ઘણી જગાએ મળી આવે છે. લોકગીતોમાં તે ઘણી જગાએ આવે છે. જેમકે:—

બદાલો મારો કેશરિયો થોડો રે

કે રમવા ગોપિયુંમાં મેલ્યો રે

લોકગીતો પ્રાચીન હોઈ શકે પણ તેની રમ્યા સાલ વિશે કશી જ ખાતરી નહિ, અને કદાચ એમ પણ કહેવાય કે જૂનાં ગીતોમાં તે પાછળથી પેસી ગયો હોય, જેકે એ પણ અને તો સંભવિત લાગતું નથી. પણ આ 'કે' તો ઠેક નરસિંહ મહેતાનાં પદોમાં મળે છે. નરસિંહ મહેતાના કાવ્યસંગ્રહમાંથી માત્ર ત્રણ દાખલા લઉં છું.

ક. પદ ૩૪ મું લક્ષિતજ્ઞાનનાં પદ. [પૃ. ૪૮૨]

પારકી હૂંશે મહતા કરે પ્રાણિયા, પુણ્ય પાખી સર્વ વાત ખોટી;
કે તે તો કર્ણણુ કોદરા વાવિયા, ક્યાંથી જમે તું તો દાળ રોટી ।
કે તે તો દાન કદી આપ્યું અગ્ન તણું, ક્યાંથી દૂધે તું તો ઘેર ઝોટી;
કે તે તો કચિર સોનારને આપિયું, ક્યાંથી પહેરે તું તો કનક ટોટી.

ચ. શૃંગારમાળા પદ ૫૦૫ [પૃ. ૪૧૫]

તમારાં ચરણકમળની આણ, નથી દમે લોપી રે;
છો સકળ ગુણનિધાન, ગાય છે ગોપી રે.
ચૈદ વિદ્યા ગુણુ છો વનજી, લક્ષણુ જગ્નીસ રે;
છો બોત્તર કળા પ્રવીણ, કે રાગ જગ્નીસ રે.
ગંગાજનાં નિર્મળ નીર, નિર્મળ જેવા રે;
પૂર્ણ પુણ્ય પવિત્ર, કે લવ સુખ દેવા રે.

*

*

વાસુદેવ દેવકીના તન, કે નંદ દુહારા રે;
છો વનદવ કુળની જ્યોત, કે જીવણ મારા રે.

*

*

ફરી ફરી લખજો પત્ર કે કુખળ કે'તો રે;
હાવે ચરણે લાગે તારી દાસ કે નરસિંહ મેહતો રે.

ગ. શૃંગારમાળા પદ ૪૮૬ [પૃ. ૪૦૪]

શરદ નિશાએ શ્રી મહારાજ, કે વનમે આવીયા રે લોહ;
મધ્ય નીશાએ વગડી વેણ, કે ગોપીકા ચાલિયાં રે લોહ.
અવણે મુણી મોરલીના નાદ, કે સદ્ બ્રાહ્મણ થયાં રે લોહ;
જે જેમ હુંતું પોતાને ધામ, કે તે તેમ નીસર્યા રે લોહ.

*

*

અંતરિખ દેવતા રહીને જુએ, 'કે' પુણ્યે વધાવતા રે લોલ;
રૂપે રૂડા નરસિંનો નાથ, કે મનમાં ભાવતા રે લોલ.

ગમાં 'કે' પૂરક છે અને તેનું સ્થાન ગરખીના અંધારણમાં નિશ્ચિત છે. રા માં પણ પૂરક છે પણ તેનું સ્થાન નિત્ય નથી, અને ક માં તો તે લગભગ અંગેજીક છે. 'તે' પુણ્ય નથી ક્યું' તેના દાખલા 'કે'થી શરૂ કર્યા છે.

નરસિંહ મહેતાને નામે ગવાતાં ઘણાં પદો તેણે પોતે ન લખ્યાં હોય એ અંભવિત છે પણ એવો વહેમ ક દૃષ્ટાન્તના પદની સામે લેવો દુર્ઘટ છે.

ખીચ તરફ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે ફારસી પદમાં આવે પૂરક 'કે' આવે છે. નીચેનો દાખલો મને મારા મિત્ર પ્રા. રહેમાન પાસેથી મળ્યો છે, જે ગુલશનનો છે.

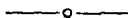
તા કે અંદર કહસે જેહલ અસીરી ચુન મુર્દ
બહરે આઝાદીએ ખુદ રખના વ રોઝન મતલબ
મગ્નસ્ત તા કે ઝ ખીજલત ફરો રવમ દર ખાક
કે અરએ યાર મુખન બા મન અઝ તગાફલ ગુફત

ઉપરના દાખલામાં ત્રણ જગાએ 'કે' આવે છે અને તે પૂરક છે. તેનું સ્થાન નિશ્ચિત નથી. સાંભળ્યું છે કે જૂની ફારસી કવિતામાં પણ આવે પૂરક 'કે' આવે છે અને તેની અસરથી તે હાલની ઉર્દૂ કવિતામાં પણ એ રીતે આવે છે.

ત્યારે આ 'કે' પણ ફારસીમાંથી આવ્યો ? શ્રી નરસિંહરાવ ફારસીની ગુજરાતી ઉપરની અમર ઉપરછલી જ ગળે છે અને તેમાં આ 'કે'ને અપવાદ રૂપ ગણે છે. તો એ ફારસી 'કે' કે ગરખીના અંધારણમાં પેસી ગય એ તો એ કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્યકારક ગણાય,—જે કે તેટલા માટે જ અમંભવિત ન ગણાય.

હું આશા રાખુ છું કે વિદ્વાનો આની ચર્ચા કરશે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

ગાયત્રી

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं । भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

તે દેવ સવિતા ઠેરા । ધ્યાઈએ ઓઠ તેજને ।

મૈરે બુદ્ધિ અમારી જે ॥

ગાયત્રી એ છન્દનું નામ છે. તેનું માપ સાદું છે. તેમાં આઠ આઠ અક્ષરનાં ત્રણ પદ આવે છે માટે ત્રિપદા ગાયત્રી કહેવાય છે. ઉપરની ગાયત્રીમાં પહેલા પદમાં ગણુતાં સાત અક્ષરો થાય છે પણ વરેણ્યં ને બદલે વરેણિયં ઉચ્ચાર કરવાનો હોય છે.

૧

ભાઈશ્રી,

અમદાવાદમાં હતો ત્યારે એક વિચાર ઘણીવાર મનમાં આવતો. મહિનગર, અમદાવાદ, સાબરમતી, એલિસબ્રિજ, વત્સાપુર વગેરે સ્ટેશનો વડે રેલવે લાઈનથી અમદાવાદની બહોળી વસ્તી ઘેરાયેલી છે. જો મહિનગરથી સરખેજ સુધી કેઈ અનુકૂળ જગ્યાએ સાબરમતી ઉપર પુલ બાંધી રેલવે લાઈન પૂરી કરી હોય તો એક જ લોકલ ટ્રેઈન ગોળગોળ ફરીને અમદાવાદની ઉત્તમ સેવા કરી શકશે અને આજની ગીચ વસ્તી ત્યારે કાર ફેલાઈ શકશે. આટલું કરવાથી સગવડની દૃષ્ટિએ અમદાવાદ સહેર મુંબઈની હરીફાઈ કરી શકશે. જર્મનીમાં પોર્સે ડેમ બર્લિનમાં આવી જ રેલવેની યોજના કે સગવડ છે એમ સાંભળ્યું છે. અમદાવાદની બહોળાવાસીને આવી ગોળ લોકલ ટ્રેઈનો ભારે મદદ કરશે. મિલવાળાઓએ પણ આ યોજના વિચારવા જેવી છે.

કાકા કાલેલકર

* *

૨

ભાઈશ્રી રામનારાયણભાઈ,

સાંતું થયું કે તમે વિવાદવિધિ માટે સૂચના માગી છે. મારી પાસે એક પરબુનારે ટૂંકો વિધિ માગ્યો હતો. મેં એને જે વિધિ મોકલી આપ્યો હતો, તેમાં થોડો સુધારો કરી આ સાથે મોકલ્યું છું. પણ એટલેથી કામ પકેલવાની એની દિમ્મત ચાલી નહિ, અને એણે તો એકી-ત્રેકી સદિત પૂરા ૩૮ વિધિ કર્યો. હવે તમને એ ગમે છે કે નહીં તે જોઈએ.

૨૬-૬-૧૯૩૭

કિશોરલાલ ઘ, મશાવાળા

વિવાંહવિધિ

ટુકામા ટુકો વિધિ કરવો હોય તો આ રીતે કરવો

મવાગે ચાગ વાગે વગ-કન્યાએ ડા'વુ નાદવુ-ધોવુ ગામની ગોડ વાળી, કાતવુ ધાર્મિક વાચન કરવુ સૂર્ય-નમસ્કાર કરવો, વડીલોને નમસ્કાર કરના

પછી વડીલોએ આચરક મગાવહાલા અને ગિતોને મેળા કરવા અને મધ્યસ્થાને વરકન્યાને બેમાડી પોતે તેમની મામે બેમવુ

પછી બહેના વડીલોએ બંને પગનારને ચાના કરી આશીર્વાદ આપવા

તે પછી તેઓએ વરકન્યાને કહેવુ કે હજુ તમને રિવાજ ફેરવા હોય તો આ છેલ્લી તક છે બેમાથી એવેયનુ મન પાસુનાથી પાછુ ગાતુ હોય તો તમે તમારી ઇચ્છા તે રીતે જણાવો

બંનેએ રિવાજ કરવો અને જો તે મક્કમ રહે તો કહેવુ કે 'અમારા પગલુવાનો નિશ્ચય જ છે'

વડીલોએ પૂછવુ 'સુખમા દુખમા, સપમા, વલેશમા એક બીજાને વળગીને વફાદારીથી રહેશો?'

વર-કન્યા "હા"

વડીલો: "નથુ વાગ બોલો કે અમે અમુક અમુક (દા ત શક અને ગૌરી) બંને એક બીજા માથે લગનથી જોડાના ઇચ્છોએ ગીઝ, બંને સુખમા, દુખમા સપમા, વલેશમા એક બીજાને વળગીને રહેથુ અને એક બીજાને વફાદાર રહેથુ"

વર-કન્યાએ નથ વાગ એમ બોલવુ

પછી વન્યાની માએ (કે વાપ ક બીજા વડીલો) વરને કહેવુ 'પ્રતિજ્ઞા કરો કે 'ગૌરોને માનથી રાખીશ, મિત્ર મમજીરા, ગુનામ નહિ મમજુ, દુખ નહિ આપુ, મારીય ઠોકીશ નહિ, અપમાન કરીશ નહિ, અની નવિસત સમાજીને એની જોડે વર્તીશ, એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એની જોડે નહિ વર્તુ, અની માયે કામાચાગી રતન નહિ ગણુ, એની રક્તિ ઉપરાત એની પર કામનો માગ નહિ નાણુ, એને રક્ષણથી નહિ મૂકુ, જે ગીતે હું મારો નિર્વાહ કરીશ તેવી જ ગીતે એનો નિર્વાહ ચલાવીશ, એને તગીમા રાખી દુ મોગો મોગવીશ નહિ કે માગ મોગો માટે પૈમા ખર્ચાત નહિ, અમાગ વાળકોના ઉદ્દેશ તન, મન અને ધનથી એને પૂરી મદદ અને મદાયોગ આપીશ, અને વધી ગીતે ગૌરોને મમાન પ્રતિષ્ઠા આપીશ'

પછે એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધા વાદ કન્યાને કહેવુ

"બહેન ગૌરી, પ્રતિજ્ઞા કર કે 'હું શકને માગ પતિ સમજીશ, એમની જોડે ધર્મથી વર્તીશ, એમને ધર્મમાર્ગે વાલતા અગ્રહીત નહિ, પાપ ઉત્તેજન આપીશ, એમના માગ કાર્યોમા મદદ કરીશ, આડ માર્ગે વાલના એમનો પ્રવગ પ્રિગ્રધ કરીશ એમની વાગી નહિ થાહ, તેમ વ્યામિત્રી જે નહિ થાહ, પાગ મેનિષ્ટી અને મદધર્મચાગી થઈશ કપમ વાગીના વગેરે માટે એમને ગંનાખીશ નહિ, મત્કાર્ય માટે કે પ્રવત્ત કર્યા છતાં એ તગી

ભોગવે તો તે માટે એમને સંતાપીશ નહિ, એ અધર્મથી પાલે તો જ એમને સંતાપીશ. અને ત્યારે સંતાપવામાં મારું સર્વ બળ વાપરીશ. જીવનના સર્વ ધર્મો બજાવવામાં અને કુટુંબમાર ઉપાડવામાં એમને પૂરેપૂરો સહયોગ આપીશ. કુળ અને માનવજાતિનું ગૌરવ વધે એ રીતે મારું ગૃહિણીપદ શોભાડીશ. ”

કન્યાએ આવી પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી આચાર્ય * બન્ને પાસે નીચે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવી:

“ અમે બન્ને માનવધર્મનું, ગૃહસ્થધર્મનું અને સમાજધર્મનું પાલન કરીશું. ધર્મથી વ્યવહાર ચલાવીશું. ધર્મથી ઐર્થોત્પાદન કરીશું. ધર્મથી સુખ ભોગવોશું. ધીરજ અને દ્વિંમતથી દુઃખ ભોગવોશું, અને ધર્મથી તેના નિવારણનો પ્રયત્ન કરીશું. ધર્મથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરીશું અને ધર્મથી તેને હઠેરશું. અમે બન્ને મળી જગતની સેવા કરીશું. અમારા અકુશ કે સધીનતામાં રહેલાં મનુષ્યો, પશુઓ તથા વનસ્પતિ પ્રત્યે અમે પ્રેમભરી સંભાળ, ન્યાય તથા સમતાનો વ્યવહાર રાખીશું. અમે કોઈ માણસને હલકો નહિ ગણીએ તથા તેના ઉત્કર્ષને આડે નહિ આવીએ, પણ તેના મદદગાર થઈશું. અમે સ્વેચ્છાચારી નહિ થઈએ; વામાચારી નહિ થઈએ. અમારા સંયમથી જીવનને શોભાડશું, અને અમારાં અવલોકન, વિચાર, ચિંતન અને અનુભવથી જીવન અને જગતના સ્વરૂપને જાણવા પ્રયત્નશીલ રહીશું. ”

* બન્નેએ એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધા બાદ આચાર્ય તથા બન્નેના વડીલોએ નીચે પ્રમાણે બન્નેને કહેવું:

“ શંકર અને ગૌરી, તમે બન્નેએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાથી સંતુષ્ટ થઈ અમે તમને બન્નેને પતિ-પત્ની થવા અનુમતિ આપીએ છીએ. ”

પછી આચાર્ય મળી બન્નેનો હાથમેળાપ કરાવવો. આવેલાઓએ ચોખ્ખા કે ફૂલ નાંખવાં. એકાદ મત્ર કે મંત્રનું બોલવું પછી સર્વેની વતી આચાર્ય જાહેર કરવું કે:

“ અમે જગતને જાહેર કરીએ છીએ કે શંકર અને ગૌરી આજે અમારા દેખતાં અને અમારી સંમતિથી પતિ-પત્ની થયાં છે, અને તેઓનો ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિધિવત્ પ્રવેશ થયો છે. ”

કિશોરલાલ ઘ. મશાફવાળા

* * *

નોંધ: આ ચર્ચાપત્ર મેં ઉપરિધત કરેલી ચર્ચાની અગત્ય ખતાવે છે. અત્યારની લગ્નભાવના આપણી લગ્નવિધિમાં પ્રતીત થતી ભાવનાથી કેટલી ભિન્ન છે તે આથી સ્ફુટ થાય છે. અલગત, મારા પ્રશ્નનો આ સંપૂર્ણ ઉત્તર નથી. મારો પ્રશ્ન એ છે, કે આ અત્યારની લગ્નભાવનાને પ્રાચીન વિધિ શી રીતે અનુકૂળ કરવી? અને તે ઉપરની ચર્ચાને હું ફરી આમનું છું.

શ. વિ. પાઠક

* અહીં આચાર્ય એટલે બન્ને પક્ષે આ કાર્ય માટે નીમેસી કોઈ પણ ચારિત્ર્યવાન વ્યક્તિ સમજવી. એ સ્ત્રી કે પુરુષ ગમે તે હોય.

દસાદારનું વાસ્તવ દર્શન *

શ્રી. ઋવેન્ડર મેગાળીએ અત્યાગ સુધીમાં ગુજરાતી માદિત્યની અનેકવિધ મેવા ફરી છે લોકમાદિત્યના મંગોષક, જગાળી, ઇમેજમાથી ભાષાતગકાર, કવિ, નવવિકા લેખક અને માદિત્યવિવેચક તરીકે ગણનાયોગ્ય સ્થાન અપાવતી વચવતો લેખિની દમણા તેમને નવલકથાના ક્ષેત્રમાં ખેતી લાવી છે. શ્રી. મેગાળીને 'ગાંધીય ચાયર'નું નામ આપરામાં આવે છે. આ નામ અપાવનાર ગુણ તેમના મર્વ લખાણોમા નોવામા આવે છે. પ્રગ્નના માનમનું, તેના વ્યક્ત અવ્યક્ત ભાષોનું, આચારનિગરાઓનું, મદ્દગુણકર્મણનું પ્રતિગિય શ્રી મેગાળીના મમભાવશીલ ચિત્તમાં પડે છે આ અને નવવકથાઓમા પાળ લેખકે જે નોયુ અને જેવું નોયુ તેવું જ વાચને મમસ મૂરી દીધુ છે એટલે જ તેમા પ્રગ્નજીવનનો પ્રવાહ દેખાય છે, કાંઈ અક્રિયગત માનસીની જીવનવીવા નદિ

પણ લેખકે પમંચની ફરી નથી એમ નથી. તેમની દસાદરિએ તેમને વાસ્તવચરિમાંથી થા લેવું અને કેટલુ લેવું તે બનાવ્યુ છે 'મોરડ તાગ વરેનાં પાણી'મા મદાયુદ્ધ પદેવાના કારિવાસાંગના વીમ વર્ષના જીવનના વીંગનામયા તરફો ગૃધી લેવામા આવ્યાં છે પોલીમખાતાના વાખિયા, છાલન, કોજનાર, જમાદારો ગામરે ગામરે પથગાયેલા બદાદુર કાકી, વાખિયા ને આનીંગ, બદાગવરિયાઓ, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો—એ મર્વમા ન્યા ન્યાં વીંગના દેખાઈ ત્યાં ત્યાં લેખકની નજર ફરી વળી છે આ જૂના પ્રગ્નની વીંગનાનો યુગ આથમી ગયો છે, પત્ર તેથી મોરડમાથી વીંગના પણ ચાલી ગર્મ છે એમ લેખકે, ચોચ રીને જ, માનના નથી. અગદકાર, મત્યાગદની નવાયુમની ગાંધીય ચમવળમા મોરડી વીંગના ઝમટી દલી. તેના પૂર્વગે તરીકે અર્ધો પિનાટી દેખાય છે. ત્યાં મુન્ડેન્ડેન મૂચન તેા અગદકાર ચમવળ વખતે નાદીન્યાન કંગના અને મત્યાગદમઅમાના એક મુન્ડા દગ્ગા શ્રી જોપાળામના ભરવંન વ્યાપનોગ અને વીનાયુક્ત જીવનમાંથી જ થયુ છે

બીજી વવવકથામાં ધનિઃ અને ગરીબ, ઉચ્ચ વર્ણના જીવન વચ્ચે નમારે ઉત્પત્ત કહેલી દિમુખી નિનિની રીસાલોને લીંચે કેટલુ મંનર પડી નય છે તે દર્શાવ્યું છે અમરચંદ મેડ અને આરોહિયો છુટો બન્ને મળી ચોટી રૂ છે, પત્ર અમરચંદને ચોટીનો માવ પડી ગય

* મોરડ, તાગ વરેનાં પાણી ૩. ૩૮.

વમુધેવાનાં વસાતાં દવસાં ૩. ૧-૮.

લેખક ઋવેન્ડર મેગાળી. પ્રગ્ન (૧) રૂન્ડે અમલ કાર્યાવય, અમદાવાદ. (૨) ચોમટ કાપાદય, ગાંધીપુર.

છે ત્યારે જીવનને માર ખાઈ મરવું પડે છે. જીવનની પુત્રી જોવી ત્રાજવાં તોળનારી નેણ અને અમરચંદ્ર શેઠના પુત્ર પ્રતાપ વચ્ચે ભત્તીય સંબંધ જોડાય છે, પણ પરિણામમાં કેટલું અંતર ? નેણનું સમસ્ત જીવન જરખાદ ચાય છે, વાધરીઓમાં પણ અનીતિમાન મનાવી તે નારી મારે રચાન નથી, ત્યારે પ્રતાપશેઠ દેશનેતાઓ અને વિદ્વાનોનાયે માનનું પાત્ર બને છે. પ્રતાપનામાં શ્રી મેઘાણીએ લખ્યું છે કે મદારી, હોદ્દકટો બાળક અને અંધી છોડરીની ત્રિપુટી સર્જવામાં વિકટર જીગોના 'ધ લાર્કીંગ મેન' માથી વિચાર લીધો છે. પણ આ પાત્રોનું ખેડાણુ તો, તેઓ કહે છે તેમ, તેમનું પોતાનું જ છે. વસ્તુધરાનાં દ્વલ્લાઓ પ્રત્યે સદ્ગતિભૂતિપૂર્વક લખાયેલું અવાંચીન સાહિત્યનું પ્રથમ પુસ્તક વિકટર જીગોની મદાન નવલકથા 'લે મીઝરેબલ્સ' છે. તેણે પણ શ્રી મેઘાણીનું 'ખ્યાન આ વિષય તરફ દર્શાય ખેંચ્યું હોય. તેમાં જેમ ક્રાન્સનાં દુઃખિયાંની સ્થિતિનો આખેદ્દજ ચિતાર છે, તેમ આમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં રોકાની કંગાલિયતનું આલેખન છે. તેમાંનું સર્વ શ્રી. મેઘાણીના પોતાના અનુભવમાંથી જ નીતરતું દેખાય છે. આટલું સ્પષ્ટ કરીને લખવાની જરૂર છે, કારણ ગુજરાતમાં હમણાં સાહિત્યચોરીનો ખમ ફેલાયો છે, અને આપણા સાહિત્યકારો તો જાણે જાણે શાંઈ જ કરી શકે તેવા ન હોય એવું માનવામાં કેટલાકોને કૃનકૃત્યતા અનુભવાતી લાગે છે.

‘ગુજરાતી સાહિત્ય: એનું મનન અને વિવેચન—લેખક: રામચંદ્ર શુક્લ, લાહોર. કિંમત રૂપિયા બે.

શ્રી. રામચંદ્ર શુક્લે ૧૯૨૩થી ૧૯૩૪ સુધીમાં લખેલા અને તે અરસામાં લુદાં લુદાં સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ કરાવેલા લેખોનો આ મંથક ગુજરાતી વિવેચનની વર્તમાન સ્થિતિમાં આવકાર લાયક છે. તેમાં કેટલાક લેખો કોઈ લેખક કે પુસ્તક વિષે વિવેચનના છે ત્યારે બીજા વર્તમાનપત્રોમાં કરેલી છૂટક ચુટક સાહિત્યચર્ચા રૂપે છે. ‘નળાખ્યાન’ની યુરોપીય કરણકથાની દૃષ્ટિથી કરેલી સમીક્ષા તથા શ્રી. મુનશી કૃત ‘પાટણની પ્રભુતા’ની મો. હુમાની નવલકથાઓ સાથે સરખામણી લેખકનો પર-સાહિત્યનો જિડા અભ્યાસ દર્શાવે છે.

તેમાં ચર્ચેલા અનેક પ્રશ્નો જિંદુ ચિંતન અને મનન માગે તેવા છે. પણ લેખકે વારંવાર અજડતી ચર્ચા જ કરીને પ્રશ્નને છોડી દીધો હોય તેવું લાગે છે. વળી કેટલીક જગ્યાએ માહિતી-દોષ પણ દેખાય છે. તે માટે ‘ગુજરાતી નવલકથા’ એ લેખની થોડી વિરતો તપાસીશું. ૨૧. અમૃત કેશવ નાયકની નવલકથા ‘એમ. એ. બનાકે ક્યું મેરી મિટ્ટી ખરાખ કી?’ વિષે ‘એમની શક્તિને બળે રસપ્રદ બની ગણનામાં લઈ શકાય એવી આપણને સારી નવલ આપે છે’ એમ લખ્યું છે. પણ એ રસિક નવલકથામાં દેખાતી શક્તિ ‘એમની નથી, તે જીર્ણનું લાપાન્તર છે. ‘દલદીધાટનું યુદ્ધ’ પુરુષોત્તમ વિશ્વામની લખેલી નથી, પણ લેખક તરીકે, અંદર ‘મોરિખ’ એવું નામ મૂક્યું છે, અને આ શ્રી. પુરુષોત્તમનું ઉપનામ તો નથી જ લાગતું. નારાયણ હેમચંદ્રે અનુવાદ કરેલ ‘સંન્યાસી’ બંકિમચંદ્રની નવલકથા નથી. તેના લેખક બાણુ દેવીપ્રસન્નરાય ચોધરી છે. આ છેલ્લી લખીકત તો લેખકે મૂળ પુસ્તક જોવાને બદલે નરસિંહરાવજાઈનું (‘મનોમુકુર’માં જાપાએલ) વિવેચન વાંચ્યું હોત તો પણ મળત.

વહેમાતમ્

કોઈ પણ પ્રજાના ગાંધીજીનમાં એનું ગાંધીજીત મનામગી કોઈ અનોખું જ સ્થાન ભોગવતું આ યુ છે, અને પ્રત્યેક પ્રજાને પોતાનું કોઈ નહિ ને કોઈ ગાંધીજીત તો હોય છે જ પોતાના ગાંધીજીતે પ્રજાજીનના કોઈ ને કોઈ તત્ત્વને જે તે પ્રજાએને પ્રોત્સાહન આપીને એમના દીન વલોભ્યા હોવાનું દર્શાવના વાચકોથી અપરિચિત નથી માત્ર પગધીન પ્રજાએને લગતું જ પોતાનો ગાંધીજીત અને ગાંધીજીત હોવા મળ્યા નથી એ એમની પગધીનતાનું ચિહ્ન છે ગાંધીજીત ન હોય તેમાં તે ગૌરવહીનતા અનુભવતું નહોતું ગાંધીજીત અસ્તિત્વના ઉત્તર માથે એ ભાવના બદલાઈ અને દિંદી પ્રજાને પોતાના ગાંધીજીત અને ગાંધીજીતની આસ્થાના દેખાઈ એ બદલના જગમગતું ગીત 'વહેમાતમ્' ને એણે ગાંધીજીત તરીકે અપનાવ્યું ત્યારથી આજસુધી ગાંધીજીતને એ હમેશા ખૂંચુ છે વહેમાતમ્ને ધરના ત્રણ દારમથી દિંદી પ્રજામાં મહત્ત્વના પ્રમોગેએ પ્રોત્સાહનનું મિશન મળ્યું છે એણે લાખો દિંદીઓના દિનમાં ઉત્સાહનું પૂર મદા યુ છે આજે રાજ્યતનના ફેરફાર માથે મગફળી ઈતગણ પામેના એ ધજા અને ગીત 'જુ' ગાંધીજીતના સ્થાન પામ્યા છે નવીન પ્રાણીય ધાગમબાઓની કાર્યવાહી વંચત-મ્તા યુગ્મર માથે રાફ થઈ એ આધારણ દેખાતો પ્રમગ એાઠા મહત્ત્વનો નથી એનું મહત્ત્વ મમાજમાનમ ઉપર ચતી અસન્મા મદનુ છે વ માનમ્ આપણે ગાંધીજીતમાં ગાંધીજીત રાફીએ છીએ એમાં આપણી ધ્યેયસિદ્ધિ છે એમ કહેવાનો આશય નથી,

પ્રજાને પોતાનું ગાંધીજીત હોય અને જે ગાંધીજીત એમના દિનમાં ગાંધીજીતના વીચિત્રો મળે તેનું એ ગીત ગાંધીજીત એને સ્વાતંત્ર્ય હોય એટલા પૂરતી જ આપણે એ પ્રમગની મદત્ત્વ આપીએ ગાંધીજીતના ગાંધીજીતો આજે પ્રધાનો અને એ લાક્ષણિક ફેરફાર માથે ગાંધીજીત ગાંધીજીત મહત્ત્વ વસ્તુ છે એ માથે અમે એક મિશન કરાવી જઈ જણાય છે 'વહેમાતમ્' જુલ જુલ સ્થાને જુલ જુલ ગાંધીજીત અને તે પછી નિયમિત રીતે ગાંધીજીત માલખીએ છીએ ગાંધીજીતનો રાગ અને ઉત્સાહ એક હોવા જોઈએ એકધારે એકમગ્ધી રીતે એ ગમે તે સ્થળે ગાંધીજીત એ માટે ગમેતો રાગ નિર્ણીત (standardized) થવો જોઈએ આપણે આટલું જો કરીએ તો ગાંધીજીતનું મહત્ત્વ વધારીશું એમાં શક નથી

* *

મહામલા પ્રાણમહાજી સમક્ષ પડેલું કાર્ય મહામલાએ હોદ્દાસીકાર કર્યો છે એ મંગલે પૂ મહામલાજીએ અને ગાંધીજીતને સ્પર્શતા કરી છે કે હોદ્દાસીકારનો અર્થ 'ગોઝાગ મધાગણનો સ્વીકાર' તો કોઈ રીતે થતો જ નથી દિંદીનું ધ્યેય મપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે અને મહેજે "દિંદીનું નવું બધારણ ધરનાગ એાનું જે લક્ષ્ય એ ધરવામાં છે એતો તેથી જિન્ટો જ ઉપયોગ મત્તા દાય કરીને મહામલાએ કરવાનો છે એમ કરવામાં જો મહામલા મદ્દન નિરૂટે તો અવસ્ય બધાગણના બૂદ્ધિમંત્રી કરાવી મહામલાની નેમ કમક અને મદ્દન થાય એ હેતુમાં કેવી મદ્દનના મળે છે એ જોવાનું છે જગમ્માન સત્તા દાયમાં લીધી જ છે તો એ મમલ જગમ્માન મહામલાના પ્રધાનમહાજી કર્મ નહિ ને કર્મ ગ્યનાત્મક સક્રિય કાર્ય અવસ્ય કરી રાફે મેરાક, એમને આચકની અનેક મૂલ્યો

નડશે; એ કાર્યક્રમની પરિપૂર્ણતા સાધતાં આર્થિક અડચણો એમના માર્ગમાં ખડી થશે, છતાં મહાસભાના રીઠા કાર્યકર્તાઓને એ મુશ્કેલીઓ ડરાવી નહિ શકે મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળોએ કરવાના કાર્યની રૂપરેખા મહાત્માજીએ ‘હરિજન’માં આપી છે, અને એ સંબંધે અર્થશાસ્ત્રનિષ્ણાત અધ્યાપક શાહનો અભિપ્રાય મંગાવી એ પણ પ્રગટ કર્યો છે. મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળો વિના ખર્ચે સિદ્ધ એવી અનેક સિદ્ધિઓ મેળવશે. રાજદ્વારી કેદીઓનો છુટકારો, દમનના કાયદાઓનો અંત, પ્રગ્નને વાણી, વિચાર અને લેખનસ્વાતંત્ર્યની બક્ષીસ એ બધી વસ્તુઓ કરવી એમને માટે સહેલ છે.

પરંતુ સર્વથી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ખેડૂત અને મજૂરોની આર્થિક ઉન્નતિનો છે. પ્રત્યેક મહાસભાવાદીને એ વર્ગની ઉન્નતિમાં સ્વભાવતઃ રસ હોવો જોઈએ. આજે ખેડૂત ગળાભોળ દેવામાં ડૂબેલો છે અને રાતદિવસ પરસેવો પાડી કામ કરવા છતાં એ જિંદગી આવી જ શકતો નથી. એને દેવામુક્ત કરવાની અને એની આર્થિક ઉન્નતિ સાધી એને તરતો કરવાની કોઈ યોજનાનો તત્કાળ વિચાર થવો ઘટે. એની કંગાલિયત કોઈ રીતે ટળવી જોઈએ.

કોઈ પણ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ અને સંસ્કૃતિ રાષ્ટ્રબળકેન્દ્રની કેળવણી પર અવલભે છે. આપણે ત્યાં નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાન ભયંકર સ્થિતિએ પહોંચ્યાં છે. દેશના અધઃપાતનું કારણ કેળવણીનો અભાવ છે. દિંદને કેળવણી આપવાના આજ સુધીના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા છે. પરંતુ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય ભોગવતા પ્રાંતોમાં નિદાન કેળવણી ફરજિયાત અને મફત બનાવવામાં હવે મુશ્કેલી નડવી ન જોઈએ. આ વિકટ પ્રશ્નના ઉકેલમાં આર્થિક મૂંઝવણો નડશે એ અમારું લક્ષ્ણ હાર નથી. ભયંકર લશ્કરી ખર્ચથી લહાયેલા દેશમાં પ્રગતી કેળવણી માટે નાણાંની તંગી પડે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મહાસભા

પ્રધાનમંડળોએ કોઈ પણ ઉપાયે પ્રાથમિક કેળવણીને સૌથી વધારે મહત્ત્વ તો આપવું જ પડશે; અને એમ કરતાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીને દાનિ ન પહોંચે એ પણ જોવાનું છે. દારૂની આવક ઓછી થવાની છે. એટલે આ પ્રશ્ન ઘણો જ વિકટ છે. અને પ્રગ્નએ આ પ્રશ્નની મુશ્કેલીઓ પણ સમજવી જોઈએ.

બીજો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન દારૂનિષેધનો છે. એ બદીએ દિંદની પ્રગ્નના ગરીબ વર્ગોનો શારીરિક જ નહિ પરંતુ માનસિક અને નૈતિક અધઃપાત આણ્યો છે. પ્રગ્નના એ અધઃપતનમાંથી સરકાર આજે મોટી કમાણી કરે છે, એ કમાણી મોટે ભાગે મીલમજૂરોના ગળવામાંથી-પછાત રેક વર્ગોની દૂંઢી આવકમાંથી આવે છે. દારૂની બદીમાંથી મુક્ત થતાં જે શરીરસંપત્તિ એ વર્ગો મેળવે એના બજે એ વધારે પૈસા કમાઈને ખરચી શકશે એ રાષ્ટ્રને મોટો નૈતિક લાભ છે. આ કાર્યક્રમની સામે અમેરિકાનો દાખલો આપી દલીલ કરવામાં આવે છે કે દારૂનિષેધથી ગેરકાયદે દારૂ ગળાશે. પણ એ બીકે દારૂનિષેધ ન કરવાની એલા પણ બીરુતા છે. એને માટે સરકાર અવશ્ય ચાંપતા ઈલાકાને લઈ શકે. ત્રણચાર વર્ષની મર્યાદા આંકી એ દરમિયાન એને શક્ય બનાવવાનું કાર્ય મુશ્કેલ લેખાવું ન જોઈએ. મહાસભાએ તંત્ર હાથમાં લીધા પછી તો ચિરસ્થાયી દારૂનિષેધનું કાર્ય સરળ થાય છે. આજ સુધી સરકાર દારૂનિષેધના કાર્યમાં અંતરાય નાંખતી હતી. હવે કાયદાથી બંધી કરવા સાથે મહાસભાના સેવકો અને સેવિકાઓ એ લક્ષ્યાંકોમાં ઉપદેશ કરવા જીતરી પડે એ સામે કોઈ પ્રતિબંધ હશે નહિ. અમે તો આગળ જઈને ત્યાં સુધી સૂચના કરીએ છીએ કે દારૂની ટેવમાંથી મુક્ત કરવાના શાસ્ત્રીય ઉપાયો શોધવા જોઈએ અને એવા ઉપાયોના અભ્યાસીઓના હાથમાં જ દારૂનું વેચાણ મુકાવું જોઈએ.

ગાંધીય પ્રધાનમંડળના ઘણાખગ મળે એ ગઈ કાલે 'ફેદીઓ' હતા. એમને હિંદના આ નરકાગાનનો ફીકફીક અનુભવ છે. રાજદ્વારી ફેદીઓની હાલત કરતા ગુનેગારોની હાલત અનેકધા વિષમ હોય છે. આપણી જેલો અત્યારે ગુનેગારોને મદાયે ગુનેગારો રાખવાનાં માધનો બને છે. એમાં સુધાગણની ભાવના જ નથી. જેલની દિવાલ પાછળ એક મંમય પુગાયેલો માણસ કંઈ પ્રત્યક્ષ મનુષ્યવ્ય મેળવતો નથી, એને સમાજમાં સ્થાન નથી. ગાંધીય પ્રધાન મંડળ પ્રથમ નંકે જેલો પાછળ ગંદા શિક્ષાની ભાવનાને ધોઈ નાખે અને એવા અમલ-સુધારણા-શરૂ કરે કે જેથી એ શિક્ષાગૃહો મટી મનુષ્યસુધારણાગૃહો બને.

તે ઉપરાંત અનેક પ્રશ્નો વિષે મત્રોઓને વિચાર કરવાનો આવશે આપણે જાણીએ છીએ કે તેમના હાથમાં મત્તા ઘણી ઓછી છે, તેમના હાથમાં નાણાં ઘણા ઓછા છે, ઓછી આવકમાં તેમણે કામ કરવાનું છે, છતાં અનેક નાની નાની ખાતો તરફ ગાંધીય દૃષ્ટિથી જોવાથી, સમાજમાં નવું શ્રદ્ધાવાળું અને ઉત્સાહવાળું ચારાવંચ આવી શકે છે અને માટે ગઈ વડત મમત જે શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ હતા તે હતા તેમાં ગંદા, તે વધ્યા કરે એ રીતે કારભાર કરવામાં આ મત્રોઓની કુનેહ રહેલી છે.

* * *

ઓરિસાનાં દેશી રાજ્યો

આપણી આતંત્ર્યમિહિના માર્ગમાં દેશી રાજ્યો અંતરાષ્ટ્ર છે અને એ કારણે જ આપણા કેટલાક નેતાઓને એમ લાગે છે કે એક બાજુ નિરંકુશ આપણું મત્તા બોગવના અને બીજી બાજુએ સ્વાતંત્ર્ય અગર પ્રજાનત્રવાદ તરફ દળતા પ્રાંતિક તત્ત્વો વચ્ચેનું મમદવાપત્ર અમમવ છે. હુદ્દે આપણા રાજકીય નેતાઓ દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોથી અજાણતા હોય એમ દર ગંદે છે, કેટલાક એનો અજ્ઞાન કરતા હશે તોપણ નિદાન એ પ્રશ્નોને હિંદના રાજ-

કારણમાં મહત્ત્વ આપવાના કૃત્યને અવ્યવહાર માને છે આક કંગોડની વગ્નીવાળો દેશો રાજ્યોનો વિભાગ એ હિંદનું મોટું પીડાળ મણકું બોધે છે. આજે આપણા હિંદી નરોગો જાણે આજણે માત્રાત્વવાદના મત્રો મત્રો બન્યા છે. એમાં અવશ્ય કેટલાક સ્વદેશભિમાની ન હોય એમ અમારું કહેવું નથી, પરંતુ એક વસ્તુ મત્ત છે કે દેશી રાજ્યોને સ્થિરિશ માત્રાત્વવાદ હિંદને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા ન આપવા માટે પોતાના હથિયાર તરીકે પ્રમત્ર વડે વાપરનાર છે. એ મત્રોઓમાં દેશી રાજ્યોની આક કંગોડની પ્રજાનું અંગદન આવશ્યક છે. સ્થિરિશ મરકાર ભલે એમના નકશા પર આ વિભાગને ધીંગા રંગે રંગીને લાગણીઓ પારે, પરંતુ આપણે જો હિંદને એક અને અવિભાજ્ય ગણતા હોઈએ તો ગાંધીય મદામત્રાએ દેશી રાજ્યોની પ્રજાને એ આપણુદી માત્રે એકલે હાથે ઝૂમવવા દેવાને બદલે જોની લડતમાં પોતાનું પીડાળ પૂરવું જોઈએ. હિંદી રાજદ્વારી નેતાઓમાં મરલાગયે આ માનમ ધરાવતો એક નાનો પક્ષ છે. મદામત્રા લોકનાયક શ્રી. ડૉ. પદ્માવી સીતા રામયા એમાંના એક છે. એમની વિદ્વતા, એમના ધીર વિમાર, અને એમના સ્વદેશપ્રેમ માટે કાઈને કંઈ કહેવાનું ન હોય. હોમરૂડ લીગની ચળવળના સમયથી એમણે આ પ્રત્રમાં રમ લીધી છે અને હોમરૂડ પત્રિકામાળાના એક મણિક તરીકે એમણે એક મનનીય પત્રિકા તે વેળા લખી હતી એ વાંચનાર કેઈ દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોમાં એમના ઊંડા રમ સંબંધે પ્રશ્ન ન ઉઠાવે.

હમણાં જ ઓરીસા પ્રાંતમાં આવેલાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓની પરિવડના એ પ્રમુખ બન્યા હતા. આજુ માલે એમણે અખિલ હિંદ દેશી રાજ્ય પ્રજાપરિવડના અધ્યક્ષ તરીકે કાર્યાવાડની મુક્તાકત સર્જવાનાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાને મદગૃતિનો પેગામ આપ્યો હતો.

ઔરીસાનાં દેશી રાજ્યો સંબંધમાં એ વિદ્વાન દેશભક્ત કહે છે કે “આખા દેશભર પર દેશી રાજ્યોમાં તાંત્રીય સંઘો અને પ્રત્યાઘાત નજરે ચડે છે.” ઔરીસાનાં દેશી રાજ્યોમાં ચાલતા જુદામુદા અને તત્ત્વના સડા સંબંધમાં એમની સમક્ષ ભરપૂર માહિતી રજુ કરવામાં આવી હતી. આ માહિતી પ્રગ્ન સમક્ષ મૂકતાં પહેલાં એને ચાળણીમાં બરાબર ચાળવી રહે છે એટલે એમણે દેશી રાજ્યના એક પ્રખર કાર્યકર્તા અને એ વકીલોની એક સમિતિ નીમી એમના હાથમાં આ કાર્ય સોંપ્યું છે. આ સમિતિના નિવેદનની પ્રગ્ન આતુરતા-પૂર્વક રાહ જોશે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે આ સંઘો અને આપખુદી એક જ રાજ્યમાં નથી. ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મોટાંમાં મોટાં, પોતાને સુધરેલાં ગણાવતાં રાજ્યોમાં પણ એનાં દર્શન થાય છે. એક માણસના તંત્ર (One man's rule)નું એ સ્વાભાવિક અનિષ્ટ છે. આખી એ પ્રથા જ વિનાશને પાત્ર છે, છતાં આવી તપાસ મોટા વિસ્તારમાં હિંદનાં બધાં ચે રાજ્યો સંબંધી કરવામાં આવે તે એ અવશ્ય લાભદાયી નિવડે. ડૉ. પટ્ટાભીનો એ અનુભવ છે કે ઔરીસાનાં રાજ્યોમાં પ્રગ્ન બીજાં રાજ્યોમાં વસતા એમના બંધુઓ માફક જુલમ અને ત્રાસ હેડળ કચકાય છે. એમાંનાં કેટલાંક દુષ્ટૃત્યોને તે એ ‘અવર્ણનીય’ જણાવે છે. સમિતિનું નિવેદન એ અંધાધુંધીનો અંત આણશે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે પરંતુ એ ‘દુષ્ટૃત્યો’ને પ્રકાશમાં આણવાં એ પણ એ રાજ્યોની પ્રગ્નની મહદ્ સેવા ગણાશે.

ડૉ. પટ્ટાભી વિશેષમાં જણાવે છે કે નેધપુર જેવા રાજ્યમાં એટલે આલમની આર્થિક સ્થિતિની તપાસ સામે અંતરાય મુકાયો છે. એ રાજ્યમાં સતત દુષ્ટાળના કારણે ખેડાઈની તાણ છે અને ‘પાણીના એક બેડાંના ત્રણ આના પડે છે’ એ સ્થિતિ ઉપરથી પાણીની તંગીની કદપના આવી શકે. આ સ્થિતિમાં

પ્રગ્ન જે કૃષિકારીની આર્થિક તપાસ કરવાની આવશ્યકતા જુએ તો એમાં વાંધો લેવા જેવું શું હોઈ શકે? પરંતુ ઉપર વર્ણવેલી હાડમારીઓ પ્રકાશ પામે એ જોવા નેધપુર દરબાર રાજ નથી એમજ આ પ્રતિબંધનો અર્થ કરવા રહે. આવી તપાસ કરવા ગામડાંમાં જવા સામે પ્રગ્નસેવકોને એતવણી આપવામાં આવી છે. અને હુકમના અત્તાદર માટે ‘સખ્ત શિક્ષા’ની ધમકી અપાઈ છે. આવી નિર્દોષ વ્યવસ્થા સામે વાંધો લેનાર દરબારના અમલ હેડળ પ્રગ્ન વિચાર અંગે વાણીનું અતંત્ર્ય કેટલું ભોગવતી હશે એનો ખ્યાલ કરવા દુઃસહ નથી. પરંતુ ડૉ. પટ્ટાભી તો નેધપુર દરબારની વાતો કરે છે. અમારી જાણમાં એ કરતાં વિશેષ ભયંકર દૃષ્ટાંત છે. વડોદરા પોતાને બંધારણપૂર્વકનું અને સુધરેલું તત્ર હોવાનો દાવો કરે છે. વડોદરા પ્રગતિશીલ રાજ્ય મનાતું હતું પરંતુ એની પ્રગતિ આજે જૂતકાળની વસ્તુ બની છે. વડોદરા નરેશ વંશનો મોટો ભાગ પરદેશમાં ગયો છે. રાજ્યમહેસૂલના દશાંશ ઉપર ભાગ અંગત ઉપભોગ માટે અર્ચતા આ નરેશ પરદેશમાં જવારે પ્રગતંત્રની વાતો-પ્રત્યેક્ષારની વાતો કરે છે ત્યારે, અમને એમની ગેરહાજરીમાં ચાલતું ભેલગામ શાસન સહજ સાંભરે છે. ડૉ. પટ્ટાભીને કદાચ એ ખબર ન હોય કે જે પ્રકારની આર્થિક તપાસ સામે નેધપુર દરબારે ઝુંબેશ ઉઠાવી છે તેવી જ આર્થિક તપાસ કરવાના વડોદરા રાજ્ય પ્રગ્નમંડળના ઠરાવને વડોદરા સરકારે દબાવી દેવાની ચેષ્ટા કરી હતી. તોફાર-શાહીના દુરાચાર અને પ્રગ્નમંડળના નેતાઓની દીલાસાને પરિણામે પ્રગ્નમંડળે એ ઠરાવનો અમલ મુલતવી રાખ્યો. એ કૃત્ય જેટલું, પ્રગ્નમંડળ માટે શૌભારપદ નહોતું તેટલું જ રાજ્ય માટે પણ નાલેશીભર્યું તો હતું. અમે જે કહેવા માગીએ છીએ તે એ જ કે ડૉ. પટ્ટાભીએ ઔરીસામાં નિરખેલાં દરજો અને જુલમ અને આપખુદીનો સાંભળેલી કહાણીઓ ઓછાવત્તા

પ્રમાણુમા મધ્યમા ગજ્યોમા પ્રચલિત હોય છે અને એનો અંત આણુવાને તો જગીન્ધ્ર પ્રવલ્ન કરવા પડશે, આખી એ ગજ્યપ્રથા નાણુદ કરવા કમ-કમની ગહેજે અને એ માટે દેશી રાજ્યોનો પાછળ છિટિશ દિલની પ્રભાએ-આપણી મદામનાએ-પીકળા પૂરુ નેજે

* * *

બોય રકાઉટમ

કેટલાક વયોથી આ દેશમા બોય રકાઉટસની હોસ્વાય વિગેષ પ્રચલિત થતી હતી પરંતુ અનુ-ગણ્ય પ્રવામા આપણે દુર્દૈવ હમેશા ગોગ્વ માન્યુ છે રમઉટોંગ પાછળ ગહેવ ઉદાત્ત આરાય અને ઉચ્ચતમ ભાવના મામે અમારે કંઈ ન કરે નુ નથી પરંતુ જે મર્યાદાને પ્રથમ મુદાયેજ આપણા બાળકોને પરદેશી ગજનની ગાજ્જાકિત ઝીળાવે એ મર્યાદા આપણને કાઈ ઉપાયે પણ ખપતી નહોતી જોઈતી છતાં આપણે આધારિત કર્યા ત્યાં જુઓ ત્યાં રાગાઓમા પરદેશી લેવામમા ગજ્જા રકાઉટોના ખાજ નજરે પડત, અને તદ્દર પ્રમગોએ અને સગમની જલસાઓમા એમનુ પ્રગ્ન કરવામા આપણું ગેમિસારવાર રનઉટમ મર્યાદાને વિગેષ ઉપયોગ પ્રગ્નકન ચદા નથી દમગા એ મર્યાદાના રાજ મન પડત પારત દિન પધારા અને એમજોદિનુ આદાનનું આતિથ્ય અનુભયુ પોતાને વતન પાછા ફરતા એમજા લડનમા ભાષયુ ડગી દિનની મનામી મી આ મનાવ દિદી પ્રગ્નને ગિમજી લાગી એજા એ મનામી મામે મખન પોમર નો પગિનામ એ આગ્યુ છે કે પથમૂચેના આપણે વિચારના થયા નેજા બેડન પાવે મર્યાદાએજો બદિ ૧૦ પુનગમે છે માથે દિદી ગાટીય ખારનાએ ઉપર ગ્યાયેલી મેવાનમિતિ ૧૧ ૧૨ રનઉટ ટુડીગોને અપના વાઈ કે આપણી બુમિમા ડગીને ફાતે આપણી બુમિને વધાદા ગહે, અને આપણી બુમિની મેવા કરે એવી મર્યાદાએ મોજરાની આ તદ્દરો મુમાવતી ન નેજા

* * *

રાજદ્વારી કેદીઓ

‘ગયતાનના ટાપુ’મા (આદામાનમા) આજે નર્કમી જેતયાતના સેવતા બસો જેટલા દિલના સુપુત્રો ‘બૂખમરો’ સીકારી બેઠા છે, એ બનાવે ગજદ્વારી કેદીઓના છૂટકારાના પ્રશ્ન પ્રત્યે સમગ્ર દિલનુ લક્ષ બચ્યુ છે

આ રિયતિમા આપણે જોએ આજે છૂટા હોનાનો આવવાનું લઈ લ્યા છીએ એમનો શો ધર્મ છે? આદામાનના ઉપવાસીઓ આપણી કલ્પનામા અનેક ચિજગારીઓ નથી આપતા મન્કાર બૂલમુધાગો મુરણુ અરમર વેડી નાખરાનું માદમ બવે ખેડે, પરંતુ જાત્રત ભારત એ આખી ન લઈ શકે મગાળની ધારામભામા આ બીનાની ચર્ચા અગે બગાળના હાકેમ અને મતીઓએ જે ઉદ્ધારે કાઢ્યા છે તે દાઝ્યા પર ડામ જેવા છે અને દિલના સ્વમાનને પડકાર રૂપ છે પડિત જનાલગ્લાવ કહે છે તેમ, આ પ્રશ્ન કેવળ બગાળનો નથી એ પ્રશ્ન મમગત દેશનો છે અને એના ઉકેલમા એકેએક દિલનું ગોગ્વ અને આત્મમાન રમાયેલુ છે બગાળની પીક પાછળ મમસ્ત દિન બજા પૂરુ નેજા કવિવરે પોતાનો મમજ પોમર ઉપાયો છે આજે આખા દેગે મગાળીથી કનકતા અને મારમીગથી વ્યાકુમારી સુધી એવા તો પ્રચલ અરાજ ઉદારવો ચો દ આખુ ગપ્પુ ધમધમી ગહે અને એ મગરાન મતાને પણ લોખનને નમતુ આપવુ પડે

આ ગ્યજે જે ૭ પ્રાનોમા મદામમાએ મતા દાય કરી કે એ પ્રાનોના ગાજદ્વારી કેદીઓ મમધી ઉપેખ અર્યાને ન મગાળ મદામમાના દોદાગ્વીનગથી વચગત્ય તો નથી જ આવરાનુ એ મર્વકાર્મ રીમર છે, પણ ત્યારે મ્મજા અનિચ્છાએ એ સીકાર કરા પડ્યા છે તો મદામમાના પ્રધાનમડો એ મતાનો મુદગમા નુજ ઉપયોગ મી લે એમ મર્વકાર્મ હમ્કે ઘણા પ્રાનોમા શરૂઆત થઈ ચૂકી છે “નામ એક દિવમમા બધાયુ નથી” એ અમે

વિસરતા નથી. એ રાષ્ટ્રીય પ્રધાનોની અનેક ગૂંચવણો હશે. એમ અધીરા થતા નથી કે એમની પાસે ચમત્કારોની આશા રાખતા નથી. પણ એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઈચ્છીએ છીએ કે એ છ પ્રતિભામાં અઘડમણીનો પ્રસંગ આવે તો તેની તૈયારી રાખીને પણ કાર્પ પણ પ્રકારના બેદભાવ વિના સઘળા રાજદૂતારી કેદીઓને મુક્તિ આપી રાષ્ટ્રપક્ષે મુક્ત કરવાં નેહીએ.

* * *

સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ

સ્પેનમાં આંતરવિગ્રહ શરૂ થયે એક વર્ષ પૂરું થયું છે એની ઘણાને કલ્પના પણ નહિ હોય. સ્પેનની રાષ્ટ્રીય સરકાર અને વિપ્લવનેતા ફ્રેન્કો વચ્ચેના આ ધમસાણ તરફ જગત મીટ માંડી રહ્યું છે. યુરોપની ભાવી શાંતિનો એ આંતર-વિગ્રહના પરિણામ પર આધાર રખાય છે. આ યુદ્ધ સ્પેનના એ પક્ષો વચ્ચેનું નથી; એ પક્ષો પાછળ યુરોપનાં કેટલાંક મહારાજ્યો પોતાપોતાના સ્વાર્થે બળ પૂરી રહ્યાં છે. ઈટલી અને જર્મની સામ્યવાદના વિરોધી હાઈ વિપ્લવ-વાદીઓનો વિજય હોય છે અને એમને અન્ય રાજ્યો અને પ્રજાસંઘના તીવ્ર વિરોધ છતાં ખુલ્લી સહાય આપી રહ્યાં છે. આ સહાયના કારણે આ વિગ્રહ આટલો લગાયો છે એ સાચું, પરંતુ સ્પેનની રાષ્ટ્રીય સરકાર એ સંગઠિત હુમલા સામે એટલો લાંબો સમય ટકર ઝીલી રહી છે એ એની સંગઠિતતાનું ભાન કરાવે છે.

આ આંતરવિગ્રહનું મહત્ત્વ સમજવાને સ્પેનની ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક જ નહિ પણ આર્થિક સ્થિતિ પણ જાણવી આવશ્યક છે. સ્પેન ઇંગ્લાંડ અને દિલ્હના માર્ગ પર આવ્યો છે. સ્પેનનું જિલ્લાદર અંદર સ્થિતિના વિસ્તૃત સામ્રાજ્યનું અતિ મહત્ત્વનું હાર છે. દિલ્હ અને બીજા પૂર્વના દેશો સાથેના જળમાર્ગનું એ અંદર દ્વારા રક્ષણ કરવામાં આવે છે. અને આ મહત્ત્વની સાધીને પોતાના હાથમાં રાખવા માટે સ્પેનને હંમેશાં કમઝોર અને અસંગઠિત રાખવામાં

સ્થિતિનું દિન સમાયું હોય એ માટે એણે ઓછો પ્રયાસ નથી કર્યો.

યુરોપીય રાષ્ટ્રોમાં સ્પેનનું ઓછું મહત્ત્વ નથી. એની રાજનૈતિક ઘટનાઓનો અન્ય સ્થળોએ-ખાસ કરીને ફ્રાન્સમાં, વ્યાપક પ્રભાવ પડે છે સોળમી સદીનું એ એક શક્તિશાળી સામ્રાજ્ય આજે યુરોપીય રાષ્ટ્રોના પરિવર્તન સાથે પરિવર્તિત થઈ પોતાની એ પુરાણી જાહોજલાલી ભોગવતું નથી. પ્રાચીન-કાળથી સામંતશાહી (Feudalism)ના એ ગઢમાં ખ્રિ.સ. ૧૯૨૧ માં રાજશાહીનો અંત આવ્યો.

વિશ્વયુદ્ધ પછી મજૂરવર્ગને અસતોષ વધવા માંડ્યો. એલ્ફેન્ડોને આખરે લગાવું પડ્યું અને સ્પેનમાં પ્રજાતંત્રની ઘોષણા કરવામાં આવી. બીજી ચૂંટણીમાં ઉગ્ર ફળની દાર થઈ અને ધર્મપંથીઓનો વિજય થયો. પ્રજાતંત્ર-વાદ હેઠળ મળેલા અધિકારો પુનઃ પ્રજાએ ગુમાવ્યા અને સ્પેનમાં રાજા વિનાનું રાજતંત્ર પુનઃ સ્થપાયું ! સમયનું વહેણ હંમેશાં એક સરખું રહેતું નથી. ઈ.સ. ૧૯૩૬માં પ્રજાતંત્રવાદીઓ પુનઃ સત્તા પર આવ્યા. એણે પોતાના કાર્યક્રમમાં પ્રજાતંત્રની રક્ષા, કેળવણી પ્રચાર, ખેડોતોની આર્થિક સ્થિતિનો સુધાર અને મજૂરોના હક્કરક્ષણનો મમાવેશ કર્યો. વાસ્તવિક રીતે આ કાર્પ સમાજવાદી કાર્યક્રમ નહોતો.

જમીનનો મોટો ભાગ જમીનદારોના હાથમાં હતો. ઉદ્યોગ ધંધામાં પણ જમીનદારોનું જખરદસ્ત પ્રભુત્વ હતું. મજૂરો સ્વાભાવિક રીતે ગરીબ અને દૂબળા હતા. એ વર્ગ ધીરધીર ઉગ્ર બનતો ગયો અને એણે હડતાળો વગેરેનો આશ્રય લેવા માંડ્યો. આ રીતે પ્રજાતંત્ર અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતે કરતે શાસનને લોકપ્રિય બનાવવા પ્રયાસ કરતું જ હતું ત્યાં સ્પેનના મોરકો અને બેલિયારિક સંસ્થાનોની સેનાએ જૂલાઈમાં વિદ્રોહ શરૂ કર્યો. આ વિદ્રોહ સ્પેનના અન્ય ભાગોમાં વિદ્રોહની

માગાદી આપતો હતો. આ વિદ્રોહ પાછળ ટિપુ અને જર્મનીની મદાયના હતી, પર્શિયુમે પ્રે આંતરવિગ્રહ આટલો લાભાયો છે રપેનના રાજનંત્રવાદી સામનનું દૃઢ મંગલન અને નુશિક્ષિત મેના ગાંધીય મગકાગના આજ ર્થતના વિજયની ચાવી છે

આ દૃષ્ટિએ રપેનનો આ આંતરવિગ્રહ મમાજ્વાદીઓ અને મમાજ્વાદ વિરોધીઓ રમ્પેનો વિગ્રહ જ નથી, એ વિગ્રહ અમને સંગે છે કે પ્રગતની ઉત્તરિ પ્રિઝનાગઓ અને ર્યાપિત દમ્કોનુ રક્ષણ પ્રિઝનાગ દળ વમ્પેનો વેગદ છે. એ યુદ્ધ સામનતશાદી (Feudalism) ની મામે હોઈ કઈક અંગે ઓમા ક્રાન્મના અને ડશિયાના તવારીખપ્રમિદ્ધ વિપ્વવની કાખી થાય છે. આ વિગ્રહમા પ્રગતત્રવાદી ઓની પ્રેરક શક્તિ પ્રગતની સામુદાયિક માગણીઓ બની છે જે વિગ્રહના વધમા માથે વિરોધ વ્યાપક મનની જાય છે એટલા માટે દેશીઓ અને નાકોઓ મામે ગાંધીય મગકાગ માથે દેવના મધમા પ્રગતિશીન ણો નેડાયા છે મેમ્મિકા રપેનનુ એ મગથાન છે એમ્પે પ્રગતવના સામનને એની અને દશિતાની એટલી જ મદાય છે

યુરોપના ફેટલાક ગાંધીએ તટસ્થતાની નીતિ અપ્પત્યાર કરી છે પરંતુ એ શાંતિ કાયમ ગખવા અને આ આંતર ગ્રધડો બદોળા વિરતાગમા ન ફતાય એટલા માટે હતી એ કંદેતુ સામવિક નથી સસ્તવિમ મગ્ગુ સિટનની પૂતના કુપાવી ગમ્પ છે બતા રપ્પ છે કે સિટન એ આદતુ નડાતુ કે રપેનમા કોત પ્રગતિશીન વ્યવસ્થા કાયમ થાય કે જે પાછળથી સમાજવાદી વ્યવસ્થાના રપમા ફેરસાર યુરોપના મુઝીસાદી ગાંધી મમાજ્વાદી વ્યવસ્થાથી દરે છે કાન્પ્રકે એ પૂછાદી વ્યવસ્થાને પ્રતિર બનાવ એ બા રેમને ભડમ્પે છે સિટન એ પખ મારી રીને મ્પે છે કે મગ્ગિ અને પ્રગત રપેન એના જવમાગોને વ્યારેક અંત-સાવરપ નિવરે; ને કે દેશીગટ રપેન પનુ એ

દૃષ્ટિએ ઓધું ભયપ્રદ ન બને ! સિટન પોતાના સામાજ્યકિનો તરફ લક્ષ ગખીને એકું છે એ રપેનના આંતરવિગ્રહના આટલા લાભાવાનું એક કાગ્ગુ છે

રપેનના આંતરવિગ્રહના મદત્વને આપમે આ દૃષ્ટિએ નેતુ ધો છે એટલા માટે મર્વ સ્વતંત્રતા - પ્રેમી મનુષ્ય પ્રમ્પે કે આ સ્વાર્થપ્રેમી રાષ્ટ્રોની બાજુ ઊંચી વળે અને રપેનની રાષ્ટ્રીય મગકાર આ પ્રત્યાધાતી બળો મામે વિજય મેળવે ને વિશ્વમા નિ સ્વાર્થ અને મત્પનો વિજય હોય તો રપેનનો વિજય સિદ્ધ છે અને એ સિદ્ધ બળો

* * *

ઈજીપ્તનો લીગપ્રવેશ

યુરોપના 'પ્રગમધ' ની એક અમાધારણ મમામા ઈજીપ્તને પ્રગમધના મબ્ધ તરીકે સ્વીકારવાનો હગવ થયો એ પ્રમગને આવરથક કરતા વિરોધ મદત્વ આપવામાં આવે છે એ બતાવને ઈજીપ્તના રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય વિકાસ માટે અતિ મદત્વના પ્રમંગ તરીકે આવકારવામાં આવ્યો કે ઈજીપ્તનુ મદત્વ આ પ્રગમધપ્રવેશથી વધ્યુ છે કે રમા એ અમે ની સમ્તા નથી, કાગ્ગુ કે પ્રગમધના અંગ થવામા ફાઈને પખ કમ્પ ગાગ્વ હોય એમ અમે કદિ સ્વીકાર્યું નથી પોતપોતાના સ્વાર્થ માટે યુરોપના ફેટલાક ગાંધીએ એમ્પા મળી ગાં, દીરે ગખવાને આ તન ચાતુ ગમ્પુ છે અધ્યાક્ષ વિમને જે ભાવનાથી એ મગ્ગી ગોજના ન્ગી હતી એ આખીએ ભાવના આજે ધૂળમા મ્પેગાઈ છે પ્રગમધ આજે બીરના મેવે છે, નખમાં ગન્પેને મળતાન ગન્પે મામે રક્ષણ આપવામા એ નિર્વીય નિરડયો ને પ્રગતી અગ્ગિશીનિયા દરખ કરી ગયુ અને મેધારીએ લીગના કાગ દોકાયા જતામે મેધામી કમ્પ રક્ષણ મેળવી રમ્પો નદિ રપેનને વ્યારે મદત્વીની દેશીરટ મતા અને જર્મનીની નાકી મતા કચડી વડી છે અને વીગ ઓક નેગન્મ દગર દગર એ યુદ્ધ નિદાગ્ગ કં કે વિશ્વશાંતિનું એનું રોષ એની રમ્પે આરતુ નથી. એટલે જ અમે

ઠહીએ છીએ કે લોગપ્રવેશથી કોઈપણ રાષ્ટ્રને વિશેષ મહત્ત્વ મળે છે એ મોહનજામાં ફસાવું ન જોઈએ. વર્ષોની વેદનાઓ અને તુમુલ્લુમુલ્લના પરિણામે ઈજીપ્તે ઈંધકે અંશે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે એ સાચુ, છતાંયે ઈજીપ્તના સામ્રાજ્યવાદની ચૂડ એના પરથી હજી કોઈ રીતે શિથિલ થઈ નથી. એ અંગ્રેજોમાં આ સંઘ-પ્રવેશ સી રીતે ઈજીપ્તને એની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિમાં સદાય કરશે એ કળવું મુશ્કેલ છે. હિંદુ વર્ષોથી એ સંઘના સભ્ય હોવાનું માન ધરાવે છે છતાં ક્ષિતિજ પર ક્યાંયે હિંદુસ્વાતંત્ર્યનાં દર્શન થતાં નથી. બેઉની પરિસ્થિતિ જુદી હોઈ આ સરખામણી બહુ અંધમેશી ન ગણાય છતાં બે વચ્ચે ઓછેવત્તે અંશે સામ્ય તો છે જ. અળ-વત્તર પ્રગ્નઓ નબળી પ્રગ્નઓનું શોષણ કરે. એ શોષણના રક્ષક તરીકે પ્રગ્નસંઘ આજે હસ્તી ધરાવે છે. એ સંઘના સભ્ય થવામાં ઈજીપ્તની પ્રગ્ન લવલેશ ગૌરવ લેતી હોય એમ અમે નથી માનતા. અમને લાગે છે કે આ પ્રવેશ માટે ઈજીપ્તની પ્રગ્ન કરતાં એનું લાગ્ય જે હસ્તોમાં આજે પડ્યું છે તે વિશેષ કારણ-ભૂત છે; કારણ કે ઈજીપ્તનો એક વધુ મત તે દ્વારા ઈંગ્લાંડ પોતાને પક્ષ મેળવી શકે છે.

* * *

અરબસ્તાનના ભાગલા

પેલેસ્ટાઈન સંઘર્ષમાં નિમાયેલા પીલ કમીશને પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું છે; એ સંઘર્ષે પેલેસ્ટાઈનના અરબોમાં ભારે અસંતોષ પેદા થયો છે; યહુદીઓને એ નિવેદનથી સંતોષ થયો હશે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન જ છે.

અરબોની એ ભૂમિ વિશ્વયુદ્ધ પછી બેસા-હેલી 'મેન્ડેટરી' સત્તા બાદ અનેક વેળા આંતરવિગ્રહોનું ક્ષેત્ર થઈ પડ્યું હતું. અરબો અને યહુદીઓ વચ્ચે ભારે કડવાશ પેદા થઈ હતી. મેન્ડેટરી રાજઅમલ સાવ નિષ્ફળ નિવડ્યાનો એકરાર પીલ કમીશનના નિવેદનમાં પણ મળી આવે છે. પેલેસ્ટાઈનનું રાજતંત્ર

દમેશમાં મનાવતું કે જેરૂસલેમના મુફતી અલ-અમીન-હુસેની અને ખીઝ કેટલાક બળવાખોરો સાથે સખ્ત હાથે કામ લઈ દાખી દેવામાં આવે એટલે બહુ તોફાન શાંત થઈ જશે. અરબોનો વિરોધ સહલ્ય હતો અને પેલેસ્ટાઈનમાં યહુદી લોકો આવી વસવાટ કરે એની એ વિરુદ્ધ દત્તા એ વાતનો એમણે સદાયે ધનકાર કર્યો છે. એ રાજવહીવટ સદા માનવા મનાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કર્યો કે સમય જતાં યહુદીઓના આગમનથી થતા લાભોથી અંગ્રજોને અરબો ઠેકાણે આવી જશે. પીલ કમીશન આશા નથી રાખતું કે પેલેસ્ટાઈનમાં અરબો અને યહુદીઓ એક સંપથી ક્યારેય રહી શકે; અગર જો અરબોને હથિયાર બળે કાણુમાં રાખવાનો પ્રયત્ન થાય તો બીટો યહુદીઓ સાથેનો અરબોનો સંઘર્ષ વિશેષ બગડશે. એટલા માટે એણે પેલેસ્ટાઈનના ભાગલા પાડવાનો એકપૂરો માર્ગ જોયો છે.

આ પહેલાં વર્ષો અગાઉ પીલ કમીશને સૂચવેલી ભાગલાની નીતિની પેલેસ્ટાઈન તંત્રના એક અમલદાર આયર કરે ગ્રેટ બ્રિટનમાં દિમાયત કરી હતી. લી કમીશને એ સૂચનાનો સાર પોતાના નિવેદનમાં આપ્યો છે. એ સૂચના એની હતી કે:—

પેલેસ્ટાઈનને અરબ અને યહુદી બે વિભાગોમાં વસ્તીના ધોરણ ઉપર વહેંચી નાંખવું. તેજ અવીવ થી એશ્લીટના કાંડાના પ્રદેશ પર, અમેકમાં હેક્ષથી બેસન મુધી, તૈમીઝિયસ સરોવરની વસાહતમાં અને વાડી હુનેઈન પાસે જન્દાની દક્ષિણે આવેલાં જૂનાં સંસ્થાનોમાં યહુદીઓનો અમલ રહે. આ નવીન યહુદી સંસ્થાનનું પાટનગર તેજ અવીવને બનાવવું. અરબોને ભાગે નબલસ, ગાઝા, હેબ્રોન અને એકે જેવાં અરબ મથકો સાથે ટેકરીનો તમામ પ્રદેશ સોંપવો. એની સાથે અમીર અબુદુલ્લાના કબળના ટ્રાન્સ જોરડન રાજ્યને જોડી દેવું.

તીર્થધામ જેરૂસલેમ બેથ્લેહેમ અને હેક્ષના

તેલના કુવાઓ અને બહુ ઉપર 'મેન્ડેટરી' મત્તા ગાયમ રાખવી

આ યોજનાને મગ સ્ટેફર્ડ ક્રીપ્સ જેવાનો ટેકો હતો રક્ષણ જગત પરદેશો માથેનો સમઘ જેવી અમુક માન્યતાઓ વિભાગોને સતતતા આપી એમનું એક મમૂલતર ગ્રામી ગોના હાથમા મત્તા સોપવી

આ સૂચનાનો સ્વીકાર ગ્રામી પીન કમીશને એટલુ તો સીકાર્થુ છે કે અગમ અને યહુદી કોમોના નાજકીય અભિનાયો કચારે પણ એક થઈ શકે એમ નથી આ દષ્ટિએ કદાચ ભાગ લાની નીતિનો બચાવ થઈ શકે પરંતુ અરમો કે જે પેલેસ્ટાઇનને પોતાની જમીન માને છે એને ભાગનાની નીતિથી કચારેય મતોપ ન થાય એ આભારિ છે યહુદીઓનું એ જમીન પર આક્રમણ એમને મહજ ખૂચે છે લી કમીશન આ યોજના સૂચવતા આગળ ર્ધીને સૂચવે છે કે યહુદી મંસ્થાનમા યહુદીઓને પૂણુ મંત્રતતા આપવી, જ્યારે અરમ મંસ્થાનમા અરબોને સપૂણુ મત્તા સાપના સૂચન છે આનો અથ એ થાય કે અગમસ્તાનના આ ભાગના અચૂક અને ચી ધ્યાયી થાય છે નિ શક સામાન્યના સ્થળોનું સર સ્થળે કરનામા આવે છે એમ, અહીં પણ સપૂણુ સરક્ષણ કરવામા આ યુ છે એને આચ ન આવવી જાઇએ સામાન્યના ઘટો દીનાં મામલામા માધ્રાન્યની જરૂરિયાતા પૂરી રીતે લક્ષમા રખાઈ છે પેલેસ્ટાઇન લખિયનું અર-એઇઝ' (હવાઈ મથક)-હિંદ સાથેના બ્યવહાર મા એક આવશ્યક સાકંગ છે- એને લશ્કરી મથક યનાવતુ છે કે એથિસીનિયામા ગમતી ઇટલીની મત્તાના આક્રમણ સામે ઇજીપ્ત કે સુએઝ નહેરનું રક્ષણ કરવુ હોય ત્યાર થઈ શકે માઇક્રોસના પૂર્વગિનારા પર ફેમાશુસ્તા અને હકાને બ્રિટિશ નૌકાનું મથક બનાવવાનું છે વધાગમા એ અમને માટે એક અતિ ઉપયોગી તેન કુટુંબ પા તુ મથક પણ છે

યહુદીઓ આ ભાગનાની યોજના સામે વિરોધ કરના છતા પણ એનો સ્વીકાર કરે

અરબોને એ અસ્વીકાય હશે આજના ધોગણે જે યહુદીઓની વસાહત આનુ ગહે તો થોડા ર્ધોમા પેલેસ્ટાઇનમા એમની વધુમતિ થઈ પડનાનો પૂર્ણ મલન એમના લક્ષ બહાર ન હોય । આજે એમના હાથમા માગમા મારી જમીન કે અગમોનો વિરોધ જોતા યહુદીઓ કચારેય પોતાની મર્વોપરિતા ધ્યાપરાની આશા ન રાખી શકે એટલે પીન કમીશને સૂચવેલી નીતિ સ્વીકારનામા એમનું ત્રય છે જોરજન પ્રદેશની ખીણ મિનાર મારામા મારી જમીન યહુદીઓને સોપાય એ મામે સ્વાભાવિક અરબોનો પ્રચ્ઞ વિરોધ જ હોય એ ખીક બ્રિટિશ મત્તાધીશોને પણ રહે છે અગમોએ ગુમાવેલી જમીન એમને પાછી મળશે એી આશા ન રખાય તો પણ એમનો એ અભિલાન તો જરૂર છે કે પેલેસ્ટાઇનમાં એમની મર્વોપરી મત્તા હોતા કચારેય એ ગુમાવેલી મિલકતનો અશ તો પુન હસ્તગત કરાશે અગમ પ્રજાએ લી કમીશનના નિવેદનનો સખ્ત વિરોધ કર્યો છે માધ્રાન્યવાદની આ કૂટ નાતિ મામે એ રોષે ભરાયા છે અને તેમા એને વિશ્વની મુક્તીમ પ્રજના જ નહિ પણ માધ્રાન્યનાદવિરોધી મર્વકોઇની મહાનુભૂતિ છે આ ઝંઘડાનો અત રો આવે એ જોવાનું છે નિતન આ નિવેદનમાની સૂચનાના અમય વડે પેલેસ્ટાઇનમા શાંતિ તો નહિ ફેાય એ ભર જીઓ ગહે છે

ઝાઝીબાર 'કલોવ ટ્રૂડ'

હિંદની પરાધીનતા હિંદમા જ હિંદીઓના દુ ખનું કારણ નથી પરંતુ સરકારોમા વસતા હિંદીઓના શિગ પર દુ ખના કુગરો એ કારણે અગર એ પરાધીનતાને પશ્ચિમામે ઉગાડવામા આ યા છે સરકારોમા વમતા હિંદીઓના દુ ખની કહાણી કમકમા ઉપજવે એવી છે કાળા માણસોને મમાજમા કયાય સ્થાન જ નથી હોતું એવી પરિસ્થિતિ આપણે પરાધીન પ્રજા જ માખી લઇએ એમા કાળાગોરાનો પ્રજા નથી આપણી પરાધીનતા એ કષ્ટોની પરપગ માટે

ઉત્તરદાતા છે. હિંદની પરદેશી સરકાર હિંદીઓને સામ્રાજ્યના નાગરિક તરીકે ધટતું રક્ષણ આપી શકતી નથી અગર એ અપાવવા એને ઇતેગ્નરી ભાગ્યે જ હોય.

હાલમાં કલોવ કાયદા તરીકે ગણીતા થયેલા ધારાસંઘ્યે ઝાંઝીઆરની સરકાર અને હિંદી સરકાર વચ્ચે ચાલેલી મત્રણાના પરિણામે અમુક કાલ કરારો થયા છે અને હિંદી સરકાર ઝાંઝીઆરના હિંદીઓ માટે ભારે હક્કો મેળવ્યાનો દાવો કરે છે. એ દાવાની પોષ્ટગતા હિંદીઓ સારી રીતે સમજે છે અને એ ધારાથી હિંદીઓને થયેલ અન્યાય સામે ચારે તરફથી પોકારે જઈઓ છે. મુંબઈના તેગ્નનાના વ્યાપારીઓએ ઝાંઝીઆરમાં વસતા પોતાના દેશજાંધવોને ન્યાય ન મળે ત્યાં સુધી એ પદાર્થોની આયાત ન કરવાનો કરાવ કર્યો છે એ દર્શાવે છે કે આ સંઘ્યમાં હિંદની લાગણી કેવી તીવ્ર છે.

જે હક્કો પર હિંદી સરકાર વારી ગઈ છે એ આપણે તપાસીએ:

(૧) કલોવ ગ્રોઅર્સ એસોસિયેશનના કારોઆરી મંડળ ઉપર બ્રિટિશ રેસિડન્ટ એક હિંદીની નિમણૂક કરશે. ચાલુ ધોરણ મુજબ એ મંડળના સાત સભ્યો હોય છે અને એ સધળા બ્રિટિશ રેસિડન્ટ નિમેલા હોય છે. સાતમાં એક હિંદી સભ્યની શી ગણતરી ?

'કલોવ' ખરીદવા માટેના પરવાના માટેની અરજીઓનો વિચાર કરવા નિમાયેલી બે સભ્યોની પેટાસમિતિમાં એક હિંદીની નિમણૂક બ્રિટિશ રેસિડન્ટ કરશે. જો એ બે સભ્યો વચ્ચે મતભેદ જીમો થાય તો બધી અરજીઓ નિકાલ થવા એ સાધારણ સંજ્ઞા સમજી જશે. (સાત સભ્યોની, જેમાં એક જ હિંદી હોવાનો.)

(૩) સલાહકાર મંડળમાં એક હિંદી રહેશે, અલગત રેસિડન્ટ નિમેલા. એ મંડળે ભાવ નક્કી કરવા, માલની ખરીદી અને વેચાણ સંબંધમાં, વખતોવખત મુખ્ય બોર્ડ સાથે મંત્રણા કરવા રહેશે. ભાવ છેવટના નક્કી કરવાનું કાર્ય મુખ્ય બોર્ડનું ! આ સલાહકાર સમિતિનો શી ઉપયોગ ?

આ સિવાય એકાદ બે નિશ્ચય 'હક્કો' એ કરારનામાંમાં સમાયા છે. એ 'બક્સિસો' બક્સિસો નથી, એનો આભાસમાત્ર છે, એમ અમને લાગે છે. આ વ્યાપારમાંથી ઝાંઝીઆરના હિંદીઓને નવરાવી મૂકવાની આ ચાલખાજ છે. ઝાંઝીઆરના હિંદીઓને તો આ વ્યાપારને અંગે ભોગવાતી Monopoly (એકહથ્થુ સત્તા)નો સદંતર નાશ બેધતો દતો. હિંદી સરકાર આ કરાર પહેલાં એ મત સાથે સંમત હતી.

છતાં, અંતે, એ ઝાંઝીઆરના હિંદીઓના હક્કોનું રક્ષણ કરવાના કાર્યમાં નિષ્ફળ નિવડી છે. આ બાબતમાં હિંદીઓને લાગે છે કે હિંદી સરકારે ઝાંઝીઆરની સરકારને નમતું આપી હિંદીઓનો દ્રોહ કર્યો છે. એ સામે હિંદી પ્રગ્નને રોષે ભરાવાનું બાજબી કારણ છે. હિંદી સરકાર એ દ્રોહનું નિવારણ કરે એ સંભાવના ઓછી દેખાય છે. આનો એક જ ઉપાય "સ્વરાજ્ય", હિંદની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. એ મળશે તે દિવસે સંસ્થાનો હિંદીઓ સાથે આવો વ્યવહાર રાખવાની ધૃષ્ટતા નહિ કરે.

* * *

સુદ્ધર-પૂર્વની ચોકાવનારી પરિસ્થિતિ અને ચીન-જાપાન યુદ્ધ

સામ્રાજ્યવાદ આપણી પૃથ્વી ઉપર અતિ ભયંકર શાપ છે, એણે દુનિયામાં ભયંકર યાતનાઓ પેદા કરી છે અને વિશ્વશાંતિને ભયમાં નાંખી છે. એ સામ્રાજ્યવાદોનો શિરોમણિ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ છે. હિંદ, ઈજીપ્ત અને આયર્લેંડની ત્રણ મહાપ્રગ્નઓને એણે બીસી નાખી છે, આફ્રિકાને આંગણે પાયમાલીના ઝાળા ઉતાર્યા છે અને હજી પણ એની સંસ્થાન-ભૂખ શમી નથી. પૂર્વખંડમાં એવો અન્ય સામ્રાજ્યવાદ ડોળા ધુરંધારતો જીમો છે તે જાપાની સામ્રાજ્યવાદ. રૂસો-જાપાનીઝ યુદ્ધમાં એને મળેલા વિજયે એને નશા ચડાવ્યો છે અને ચીન આજે એનું ભોગ થઈ પડ્યું છે. મંચુ-કુઓમાં પુતળા નરેશને ગાદી આપી એના

ઉપર પોતાની સત્તા જનપાને જમાવી ત્યારથી આજ સુધી રૂશિયા અને મેંચુરિયા-કોરિયાની સરહદ પર કંઈ ને કંઈ અવનવા બનાવો બનતા જ રહ્યા છે. કોરિયાને જનપાને તારાજ કર્યું છે જ. હવે એની વિસ્તારભૂમે ચીન તરફ નજર ફેરવી છે.

મેંચુકુઓમાં જનપાન પોતાનો અરુ જમાવે એ રૂશિયાને પરવડે એમ નથી. ઇસ્ટર્ન ચાયના રેલવે સંબંધે મેંચુરિયાની સરહદ પર એ વર્ષ ચડાઈ ચાલી; આમુર અને ઉસુર નદીઓના કિનારે જમાવે ને ત્યારે આ એ પક્ષો વચ્ચે ઝપાઝપી ચાલ્યા કરી સાંભળવામાં આવી છે. એ નદીઓ ઉપર લગલગ હાજરેક નાના ટાપુઓ આવેલા છે. લશ્કરી દૃષ્ટિએ આમાંના કેટલાકનું મહત્ત્વ છે અને એ ટાપુઓ ઉપરની માલિકી સંબંધે ભાજગડ ચાલ્યા જ કરે છે. રૂસને સ્વાભાવિક આ ટાપુઓનો કબજો બેઠકો છે કારણકે જનપાન ચીનનો અમુક ભાગ પડાવી મહત્તર અને એ એને પરવડે એમ નથી.

બીજા બાલુ ચીનની મધ્યસ્થ સરકારનો નબળાઈનો અને આંતરવિગ્રહોનો લાભ લઈ ચીન પર બને એટલી સત્તા જમાવવા જનપાનની દાદ સળકી છે. છેલ્લા સમાચાર ચીન-જનપાન વચ્ચે લડાઈ શરૂ થયાના છે જનપાને તાજેતરમાં ચીન પાસે પાંચ માગણીઓ કરી છે. એક તો પૂર્વ હોપાર્થ સાથે હોપાર્થના ઉત્તર વિભાગ અને અખિલ ચાહર પ્રાંતનું બ્લેડાણ અને ટીએન્સીનને એ નવીન પ્રાંતનું પાટનગર બનાવવું; (૨) ટીએન્સીન પાસે ટાન્ગુને જનપાન માટે નૌકામથક બનાવવા સોંપવું; (૩) પૈપોંગ

વિભાગમાંથી લશ્કર ઉઠાવી લેવું; (૪) જનપાની ઝોના રક્ષણાર્થે પૈપોંગની આસપાસ જનપાનને લશ્કર નાંખવા દેવું; અને (૫) હાલના જનપાનના લશ્કરી જમાવનો ખર્ચ નવા રાજ્યે આપવો. આ પાંચ માગણીઓ એ બે દેશો વચ્ચે અથડામણનું કારણ બની છે. આ વેળા જનરલ ચીઆંગ શેકને ચીનના પ્રજામતને નમતું આપી પોતાની હમેશની નબળાઈ છોડી જનપાન સામે શિર ઊંચકવાની ફરજ પાડશે એમ લાગે છે. જનપાનના ઉદ્દામવાદી પક્ષને જનરલ ચીઆંગ-કૈ-શેક સામે એ જ વાંધો હતો. વચ્ચે સમાધાનીના સૂરે સંભળાયા પણ ફરીથી જંગ જામ્યાન સમાચાર આવ્યા છે અને જનપાને શેધાર્થ ઉપર આક્રમણ આરંભી એની ઉત્તરના પ્રાંત ઉપર ધસારે કરી નાન્કો નગર કબજે કર્યાના સમાચાર મળે છે. એ સંબંધોમાં આ યુદ્ધ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરે તો આશ્ચર્ય નહિ. ચીન અને જનપાન વચ્ચેની અથડામણમાં સ્થિતિ અને અમેરિકા પણ ચૂપ બેસી રહે એમ નથી. ચીનમાં એ ઉભયના લાભો એટલા જ સમાયા છે. આજ સુધી ચીનની સલામતી એ રાષ્ટ્રોના પરસ્પર લાભોમાં જ હતી, કારણ રૂસ, અમેરિકા કે સ્થિતિ કોઈ જનપાનને બળવાન થવા દેવા રાજ નથી. આ ત્રિકાણિયા પરિસ્થિતિ શું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એની સૌ રાહ જુએ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ બન્ને ગોળાર્ધનાં બધાં મહારાજ્યોને સંડોવે એવા મહાયુદ્ધનાં આમાં બીજા રહ્યાં છે.

૬. મ. કા.

લેખક-પ્રકાશકોને

ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદના મંત્રી લખી જણાવે છે કે :

સને ૧૯૩૭ના ગુજરાતી વાંચકમયની સમીક્ષાનું કામ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી આ વખતે પ્રો. રાવળને સોંપાયું છે. તો સભા તરફથી દરેક પ્રકાશકને તેમજ લેખકને વિનંતી કરવાની કે તેઓ પોતાનાં પુસ્તકો પ્રો. રાવળને નીચેના સિરનામે મોકલી આપે :—

પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ ખંગલા નં. ૧૦, હીરાબાગ, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ

રોજનીશી

જુલાઈ : ૧૯૩૭

- તા. ૧ મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીએ બેડેન પોલિસ સ્કાફ્ટ પ્રવૃત્તિથી જુદા પડવાનો કારણ કર્યો; કાંસે સોનાનું ધોરણ છાટ્યું; વોશિંગ્ટનથી મિ. મોર્ગેન્થુએ નહેરુ કર્ણ કે શિલ્પ, અમેરિકા અને ક્રાન્સ વચ્ચે થયેલા નાણાવિષયક ત્રિપક્ષી કરારો છે તેમજ ચાલુ રહેશે; ચીન-જાપાનના પ્રશ્ન અંગે જાપાનના પ્રધાન મંડળની અસાધારણ સભા મળી; હાટીમાં રાજ્ય અને મદ્રાસના ગવર્નરે અસ્કીન વચ્ચે મહત્વની મંત્રણા થઈ.
- તા. ૨ વર્ષમાં રાષ્ટ્રપતિ અને ગાંધીજી વચ્ચે મંત્રણા; હંડનમાં હિંદ-શિલ્પ વચ્ચેના વેપારી કરારોની મંત્રણાને પ્રસંગે સર પુરુષોત્તમદાસે હિંદી ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવાની ફલીલ કરી; આયર્લેન્ડના પ્રમુખ તરીકે ફરીથી ઈ. વેલેરાની ચૂંટણી થઈ; હિંદને સુપરિચિત એવા મિ. રેન્ડિનાલ્ડ રેન્ડિનાલ્ડે લખેલું પુસ્તક 'હિંદના ગોરા સાહેબો' (White Sahibs of India) ને હિંદમાં આચાર કરવાની હિંદની મંત્રણા સરકારે મના કરી.
- તા. ૪ હિંદી બેઝીંગના સાહસની સર સોરાજીજી પોચખાનવાલાનું મુંબઈમાં અવસાન; અમદાવાદમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમથી ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યાનું 'તાજમહાલનું સૌન્દર્ય' એ વિષય ઉપર નહેરુ બાંધણ.
- તા. ૫ વર્ષમાં પં. જવાહરલાલ નહેરુના પ્રમુખપણા હેઠળ મદ્રાસભાની કરોબારી સમિતિની ઐતિહાસિક બેઠક ભરાઈ; 'હિંદ અને રાજ્યસાહેબ' નામનો અશ્વમેધ લખ્યા બદલ કલકત્તાના 'એટલાન્સ' પત્રના તંત્રી શ્રી. બીજેન્દ્રનાથ ગુપ્તાને ૬ માસની સખત કેદની સજા થઈ.
- તા. ૬ પુણામાં મહર્ષિ ડૉ. ભાંડારકરની જન્મ શતાબ્દી જાજવાઈ.
- તા. ૭ મદ્રાસભાની કરોબારી સમિતિએ ૧૯૩૫નું બંધારણ તોડવા માટે ઓછાસ્વીકાર કરવાનો ઐતિહાસિક કારણ પસાર કર્યો; મુંબઈ સરકારે ૬ વર્તમાનપત્રો અને ૧૧ છાપખાનાંની ઈટિયન પ્રેસ ઈમર્જન્સી એક્ટ હેઠળ રિપોઝીટ મૂકાયેલી જમીનગીરીઓ પાછી આપવાનો હુકમ કર્યો.
- તા. ૮ પીલ કમીશનનો અહેવાલ બહાર પડ્યો; પેલેસ્ટાઈનના ચહુદી અને અરબપ્રજનાં બે જાગલા પાછી બે સ્વસ્તતાક રાજ્યો સ્થાપવાં એવી ભલામણ કરી; પાઈપીંગમાં લશ્કરી કાયદો નહેરુ કર્યો; જાપાની વિમાની સ્ટેશનનો ચીનાઓએ કબજો લીધો.
- તા. ૯ મંત્રપ્રાંતનું પ્રધાનમંડળ રચવા ડૉ. ખેરને ગવર્નરે આમંત્રણ આપ્યું; ચીન સાથે સમાધાન કરવા જાપાનના પ્રધાનમંડળે નિર્ણય કર્યાના સમાચાર બહાર આવ્યા; ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન, ઈરાક અને તુર્કી વચ્ચે બીનઆક્રમણકારી કરારો પર સહી થઈ.
- તા. ૧૦ મદ્રાસ, ગિલ્ડર અને યુક્તપ્રાંતના ગવર્નરોએ મદ્રાસભાના નેતાઓને પ્રધાનમંડળની રચના કરવા આમંત્રણ આપ્યા; હંડનના 'ટાઈમ્સ' પત્રે મદ્રાસભાના ઓછાસ્વીકાર અંગે ગાંધીજીની કાબે-લિયતનો, મુસ્લીમીગીરીનો અને મદ્રાસભાના સાચા નેતા તરીકેના સ્વીકાર કર્યો.
- તા. ૧૧ 'મુસ્લિમ લીગ સૈનિકા વિનાના અમલદારોની સંસ્થા છે' એવા ઉદ્ઘાર રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલે અસી વિભાગની પેટા ચૂંટણીમાં કાઢ્યા.
- તા. ૧૩ જાપાન અને જર્મનીના વહાણવટાની તીવ્ર હુડીકાઈ અટકાવવા હિંદી સરકારે ખાસ નવો કાયદો કર્યો અને નહેરુ કર્ણ કે હિંદનો હરિયાદિનારો બધાં રાષ્ટ્રો માટે શુભેશ નહિ રહે; સોવિયેટના વીમાની હાલતારોએ ઉત્તરપૂર્વથી અમેરિકાની દિશામાં ૬૩૦ માઈલ દૂર પહોંચ્યા.
- તા. ૧૪ મદ્રાસમાં મદ્રાસભા પ્રધાનમંડળ સત્તા પર આવ્યું; પ્રધાનો ખાદીના રાષ્ટ્રીય પોશાકમાં ગવર્નમેન્ટ હાઉસ ખાતે ગયા અને ઓછાઓના સોગન લીધા; મુંબઈના કુપર પ્રધાનમંડળે રાજ્યનામું આપ્યું. શ્રી. ખેરને ગવર્નરનું આમંત્રણ; રચેના હરિયામાં બળવાખોરોએ શિલ્પના જાહાજને અટકાવ્યું અને તેને માર્ગે પ્રહારવાળી ફેજ પાડી.

- તા. ૧૬ આયર્શિ ફ્રી સ્ટેટ નવું બંધારણ બહુમતિએ પસાર કર્યું.
- તા. ૧૮ યુક્તપ્રાંતની સરકારે રાજકીય કેદીઓને છોડી મૂકવાના, વર્તમાનપત્રોની બંધીઓની પાછી આપવાના, સંસ્થાઓ પરના પ્રતિબંધો દૂર કરવાના હુકમો બહાર કર્યા.
- તા. ૧૯ મદ્રાસના વડાપ્રધાન સી. રામગોપાલાચારીએ એક નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૨૦ એલ્ફાસ્પીકાર એંગે પરિસ્થિતિની ચોખવટ કરતું એક નિવેદન રાષ્ટ્રપતિએ બહાર પાડ્યું: 'સ્વારાજ કે મહાસભાગળ એમાંથી કશુંય નથી. રાષ્ટ્રવાદ અને શાહીવાદ વચ્ચેના વિચલ હજી ચાલુ છે, આપણી હાલનો માર્ગ બદલાયો છે એટલું જ; ખાન અબદુલ ખાનના ઉપરનો ખલલ સમજાવવા પ્રતિબંધ દૂર થયો; યુક્તપ્રાંતની સરકારે જુદીજુદી મસ્જાઓ પરના પ્રતિબંધ દૂર કર્યા; આલુનિક વાથરલેસના પિતા માર્કોનીનું રોમ ખાતે અવસાન.
- તા. ૨૧ અમદાવાદના શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવજ કરતી મુબઈ ધારાસભાના પ્રમુખપદે નિમણૂક થઈ; આમની સભા પેલેસ્ટાઈન રીપોર્ટ ઉપર ચર્ચા આવી.
- તા. ૨૨ ઉત્તર ગુજરાતના ડેરેડેર પૂર અને કાંતરાએ ભારે કેર વતાવ્યાના સમાચાર બહાર આવ્યા; ઉત્તર ચીનની પરિસ્થિતિમાં પર્વત થયાના અને હરકર પાણી જે ચી લેવાયાના સમાચાર બહાર આવ્યા.
- તા. ૨૩ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે કોમી સમાધાનને એંગે મિ. ઝીલ્હાને આવાહન કરતું એક નિવેદન બહાર પાડ્યું, અખિલહિંસ મહાસભા સમિતિના પંદેશખાતાના મંત્રી ડૉ. રામભનોહર હોલીઆએ "પદ્મ હૃદય હિંદીઓને ખાતર ઝાઝીબાગના લર્વાગેના સપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાની" વિનંતિ બહાર પાડી.
- તા. ૨૪ બનાબ સરકારે નબરકેદી સ્ત્રીની કાર્યવાહી ન છાપવાનો કવચતાના પત્રોને મનાઈ હુકમ બહાર પાડ્યો; સર હક્કના પ્રધાનમંત્રીમાં સપૂર્ણ અવિશ્વાસ હોવાનો શ્રી. રાજચંદ બોઝના પ્રમુખપદના હેઠળ મળેલી બહેનસભામાં ઠરાવ પસાર થયો.
- તા. ૨૫ મહારાષ્ટ્રની અદ્દ ખાસ પક્ષે સ્થાપવા સામે પ્રબળ વિરોધ કરતું અને સચોટ ચેતવાની આપત્તિ બાબદાન શ્રી. એમ. એન. ગેયે મદ્રાસમાં મળેલી મદ્રાસ ઇલાકા ઉદામવાની યુવકાની પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપ્યું.
- તા. ૨૬ ડ. બાઈ પી. રેલવની ઝાસીની સ્થાનિક ડી. ડી. એસ. ઓફિસે રૂ. ૨૦ અને રૂ. ૩૦ના પગાની ૬ જાના માટે બહુશન આપતા ૨૦૦૦ અરજીઓ આવી. હેડ મદ્રાસ નેટવે દૂરથી પણ કેટલી બચકર એકત્રી. બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદના કોમી સમાધાન વિશેના બહાર પડેલા નિવેદનના જવાબરૂપે શ્રી. ઝીલ્હાએ આક્ષેપોથી ભરપૂર નવું નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૨૭ ગુજરાતભરમાં કેર કેર ભારે વરસાદ-અતિવૃષ્ટિ થયાના અને નદીઓમાં બચકર પૂર આવ્યાના સમાચાર બહાર આવ્યા, મદ્રાસના મહાગભા પ્રધાનમંત્રીને ઘડનિયેધની શરૂઆત કરી— માયેમ જિલ્લામાં તાડીની હગજ થતી અટકાવી, બાબાના રોનાપતિએ ચીનાઈ મેનાપતિને તાકીદનું અટકીમેટમ આપ્યું. પાર્કીંગ ને બીન પ્રદેશો તાકીદે ખાસી કરે.
- તા. ૩૦ મુબઈ સમગ્રતા ગૃહમંત્રી શ્રી. મુનશી તરકશી ૨૨૭ મસ્જાઓ પરના પ્રતિબંધ રદ થયાની બહેન બહાર પડી, અદામાન લેલના રાજદ્વારી કેદીઓ બાંખમરાની હાલતા પર ગયા.

ઓગસ્ટ - ૧૯૩૭

- તા. ૧ હિંદુઓમાં તિલક લગવતી ડાંગવાઈ
- તા. ૨ યુક્તપ્રાંતના કેદીઓને આદામનની વખતે મોકલી આપવા વડાપ્રધાન પરિત ગોવિંદ વલ્લભ પંતની હિંદી મંત્રાલયે ગંધીવં; ચીનના લગભગ ૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ બપાન છોડીને ચોતાને વતન પાછા ફર્યા.
- તા. ૩ મહાત્મા ગાંધી વર્ધાથી ટિલ્લી જ્યાં ડાંગવાઈ; સ્થેનના પાટનગર માર્કિટ ઉપર બળવાખોરોએ ફગીથી મારો શરૂ કર્યો; ચીનની ચટાઈ માટે લપાનની ડાંગેટ સમક્ષ અટકી કરોડ પાઉન્ડ ખર્ચવા માટે વધાગન બહેન રત્ન થયું.

અ નુ ક મ ળુ કા

પૃ. ૨૪

અપાડ : ૧૯૯૩

અંક ૩

૧	સંગીતરસિક કાલિદાસ	...	ગ્રો. રામચંદ્ર બ. આચવડે	...	૨૦૯
૨	ચોપડીનું નામ અથવા "દુઃખમાનો ધંધો"	...	સ્તાત્રેવ બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	...	૨૧૩
૩	સિન્ધુ [કાવ્ય]	...	પારાશર્ય	...	૨૧૭
૪	રાજકીય નોંધો	...	નિરીક્ષક	...	૨૧૮
૫	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સંગીત, સંમેલન	...	હરકાન્ત શુક્લ	...	૨૨૩
૬	સત્યમહિમા [કાવ્ય]	...	રવિશંકર અ. સોમપુરા	...	૨૨૫
૭	માઆપો પ્રત્યે	...	નગ્દરિ દા. પરીખ	...	૨૨૭
૭	નયનદ્વય ! [કાવ્ય]	...	ગુલામરામ શ્રોકર	...	૨૩૪
૮	એક સ્વપ્ન [વાર્તા]	...	દ્વિરેક	...	૨૩૫
૯	પાનગોષ્ઠિ	...	'અ-કવિ'	...	૨૩૯
૧૦	એક ભજન [કાવ્ય]	...	ગમિકલાલ શ્રો.-પરીખ	...	૨૪૨
૧૧	તે હિ નો દિવસ ગતાઃ [કાવ્ય]	...	નરેશચન્દ્ર વિ. પઠિત	...	૨૪૩
૧૨	પેલેસ્ટાઈન રિપોર્ટ	...	દુગરશી ધરમશી મંપટ	...	૨૪૪
૧૩	મદ્રાસની જળચરી	...	ત્રિભુવનદામ, લુહાર	...	૨૫૦
૧૪	હિંદી સંગીત-આમવિકાસ	...	હરકાન્ત શુક્લ	...	૨૫૭
૧૫	કલ્પના [કાવ્ય]	...	હરિશાલ ગો. પડ્યા	...	૨૬૪
૧૬	શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક	...	'પિપાસુ'	...	૨૬૫
૧૭	ચીનની વેદના	...	વિજય મુ. વાસુ	...	૨૬૯
૧૮	ચર્યાપત્ર	...	ત્રિભુવનદામ લ શાહ	...	૨૭૩
			આ. વિજયેન્દ્રસૂરિ		
૧૯	શબ્દચર્યા	...	નગમિલભાઈ ઈ. પટેલ	...	૨૭૬
			ગૌરીપ્રમાદ વિ. ચુનીલાલ ઝાલા		
૨૦	જ્ઞાનગોચરી	...	...	...	૨૭૯
૨૧	ગૃહસ્થ એક [કાવ્ય]	...	પતીલ	...	૨૮૬
૨૨	કળા પ્રદર્શન	...	...	...	૨૮૭
૨૩	પુસ્તકપરિચય	...	ત્રિભુવનદામ લુહાર	...	૧૯૪

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૦ છૂટક અંક રૂ. ૮૦

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાલસી અગિયારી સામે ખમાસા ચોટી : અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન - ૫

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેતપાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૪

અપાઠ ૧૯૯૩

અંક ૩

સંગીતરસિક કાલિદાસ*

પ્રો. રામચંદ્ર બ. આયલે

સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ દષ્ટિપાત કરીએ તો તેની અંદર સંગીતની રમ્ય સુગંધ ગાઢ પ્રસરીથી દેખાય છે. લગભગ અઢાળ મહાકવિઓ સંગીતની સાથે દૃઢ પરિચય ધરાવતા હાગે છે. પણ તેમાં ખામ કરીને મહાકવિ કાલિદાસના ગ્રન્થોમાં સંગીતનું નિતાન્તરસુંદર વાતાવરણ વાચક અનુભવી શકે છે.

નિર્સર્ગની અંદગ્ના સંગીતના વિવિધ પ્રકારોમાં કાલિદાસ-શ્રુત્ય રમ્યલેખો દ્વિતો એ વાત તો ઉપલક્ષ્ય રીતે પણ કાલિદાસ વાંચનારને માન્ય પડ્યા વિના નહિ રહે પક્ષીઓનું મધુર સંગીત; મધુરનું મનોહારી નૃત્ય, વેણુકુચમાંથી નીકળતો મધુ સ્વરકલાપ ઇત્યાદિ નિર્મર્શસંગીતના ઉલ્લેખો કાલિદાસે કુશલતાપૂર્વક વર્ણવ્યા છે. રાગ-દ્વિલીપ વનમાંથી જતાં વૃન્દાવતોઓએ તેનું યોગાગાન કર્યું તેમાં વેણુવાદથી સ્વરૂપરૂણ ચર્યું, વનન્તરુતુમાં મંથર્ણાતા નંદ કોકિલના મધુર મગીનથી માનિની સ્ત્રીઓનું માનં જિતરી ગયું, એવા અનેક વર્ણનો કાલિદાસના કાવ્ય-નાટકમાં દેગદેર મળી આવે છે. મધુરનું નૃત્ય તો કાલિદાસને અહીં જ ગર્ભનું હોય તેમ લાગે છે —

તાલિઃ શિજાવલયભુભર્ગેનૃતિત્તિ કાન્તયા મે

યમચ્ચાસ્તે દિવસવિગમે નીલજ્ઞપ્ત સુદૃઢ ।

આ મેઘદૂતમાંની પ્રમિદ પક્તિઓ મધુરના નૃત્યમાં તદલીન થતા કાલિદાસના મનની સાક્ષી પૂરે છે.

પણ કદાચ કાલિદાસની જ્ઞાનગમિકતા અને મર્મસતતા ઉપગમે ઉલ્લેખો ઉપરથી નિર્મર્શ રીતે પ્રતીત ન પણ થાય પરંતુ માનની સંગીતના વિધવિધ પ્રકારોનું તેણે જે મૌખિક

૧૯-૮-૩૬ દિવસે રોક લાલભાઈ દવપતસાઈ આરસ કોવેજના પ્રાચ્ય લાયામડળના ઉપક્રમથી 'કાલિદાસ દિન' ઠાળવાયો હતો ત્યારે અધ્યાપક શ્રી આશવે આ જ વિષય ઉપર ભાષણ હતા. પણ સમય પહોંચીએ હોવાથી વિષયને પૂરો ન્યાય આપી શક્યા નહોતા અહીં 'પ્રસ્થાન' માટે તેમણે ખાસ એ વિષયનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ કરેલું છે.]

વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી કાલિદાસ એક અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગાનરસિક હોતો એ વાત નિષ્પાક્ષ રીતે સિદ્ધ થાય છે. સુંદર સંગીત સાંભળતી વખતે તે બાન બૂલી જતો અને ચિત્રની જેમ નિશ્ચય થઈ જતો એમ:—

અહો રાગમદ્વચ્ચિત્તપ્રતિરલિપ્તિત્ત્વ ઇવ સર્વતો રક્તઃ ।

(શાકુન્તલ ૧)

વળી તવાસ્મિ ગીતરાગેણ દારિણા પ્રસન્ન હતઃ । (શાકુન્તલ ૧/૫)

એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે. વિક્રમોપસૌર્યના એવા અંકમાં ગાયનના બુદ્ધિબળ દાખવતો ઉલ્લેખ છે તેના ઉપરથી કાલિદાસના સંગીતશાસ્ત્રના અભ્યાસનો એક ખ્યાલ આવે છે તોપણ તેના ઉપરથી તેની ગાનરસિકતા સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થતી નથી, પરંતુ શાકુન્તલના પાંચમા અંકમાં આવેલાં:—

જાને તત્રમવત્તી હસપદિકા વર્ણપરિચયં કરોતિ ।

કલવિશુદ્ધાયાઃ ગીતેઃ સ્વરસયોગઃ ધ્રુયતે ।

અહો રાગપરિવાદિની ગીતિઃ ।

ધૃત્યાદિ ઉલ્લેખો ઉપરથી કાલિદાસની ગાનરસિકતા તથા મર્મસતતાની કદર્પના નિશ્ચિત રીતે થાય છે ઉપરનાં વાક્યોમાંના વર્ણપરિચય તથા કલવિશુદ્ધાયાઃ ગીતેઃ આ એ શબ્દો તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સંગીતમાં જેને ‘રિયાઝ’ કહે છે અથવા જેને આપણે અભ્યાસ કહીએ છીએ તેને જ સસ્કૃતમાં વર્ણપરિચય કહે છે. સંગીતમાં વર્ણપરિચય એક આવશ્યક વસ્તુ છે. કલવિશુદ્ધાયાઃ એ શબ્દ ઉપરથી સ્વરોની વિશુદ્ધિ તરફ કાલિદાસનું સમર્પણ ધ્યાન દાતું એમ અનુમાન કરી શકાય. સ્વરની વિશુદ્ધતાનું જાળવવાથી રાગોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નષ્ટ થઈ જાય છે એ વાત સંગીતના જોડા અભ્યાસ વિના માલમ પડે જ નહિ. સ્વરોની શુદ્ધતા જાણી એ ગાનરસિકતાની કસોટી છે ગાયકનો સ્વર જો સહેજ પથ્થુ કણસરો ‘હોય તો’ માર્મિક શ્રોતાને તેનું ગાયન આનન્દકારી હોતું નથી, એ સૌ ગાનરસિકોના અનુભવની વાત છે. કાલિદાસની રસિકતા એટલી ઉચ્ચ કક્ષાની ‘હતી કે વીણાના તારમાંથી જો સહેજ જોટો સ્વર નીકળે તો તે તેના કાનને ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરતો.

અપ્યન્યપુષ્ટા પ્રતિકૂલશબ્દા ધ્રોતુવિતન્ત્રીરિવ તાઢ્યમાના ॥

(કુમારસંભવ ૨/૨૫)

એ પંક્તિ ઉપરથી કાલિદાસના કાન કેટલા મર્મસ હતા (He had a musical ear), તે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. માલવિકાગ્નિમિત્રના બીજા અંકમાં ‘અપવહન કરવા માયતિ’ એવા શબ્દો આવે છે અપવહન એટલે રીતમર ગાયન શરૂ થતા પહેલાં ગળું સાફ કરવાને માટે તથા વિશિષ્ટ રાગનું વાતાવરણ પેદા કરવાને માટે જે સ્વરમૂલક લેવાય છે તે એને હાલના ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતમાં ‘નોમ થોમ’ કહે છે. અપવહનનું પ્રયોજન રસિક શ્રોતાઓને જ જાણી શકે છે.

કાલિદાસના વખતમાં ગીતની સાથે વીણા, વંશવાદ્ય ધૃત્યાદિનો ઉપયોગ થતો હતો. કુમારસંભવના પ્રથમ સર્ગમાં હિમાલયનું વર્ણન કરતાં—

યઃ પૂરયન્કીચકરન્નભાગાન્દરીમુરોત્થેન સમીરણેન ।

ઉદ્ગાસ્યતામિચ્છતિ વિન્નરાણાં તાનપ્રદાયિત્વમિવોપગન્તુમ્ ॥ (શ્લોક ૮)

વેણુ—(કીચક) સ્વરથી કિન્નરોના ગાયનમાં સ્વરપૂર્ણ થતું હતું એમ કવિ કહે છે. તેમજ મેઘદૂતમાં યક્ષપત્નીએ ગાયનની સાથે વીણાનો ઉપયોગ કર્યોનો ઉલ્લેખ છે. એ વર્ણનમાં કેવળ શાબ્દિકપણું નથી પણ મંગીતમા કવિની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ પણ દર્શાવે છે તેમ દેખાય છે કારણ કે—

તન્ત્રીમાર્ગાં નયનસલિલૈઃ સારયિત્વા કમચિદ્

ભૂયો ભૂયઃ સ્વયમપિ કૃતાં મૂર્ચનાં વિસ્મરન્તી ।

અત્રુથી ભીના થયેલા તાર ઉપર કેમે કરી તે હાથ ફેરવતી હતી એમ તે પ્રસિદ્ધ પદ્યમાં કહે છે. વીણાનો તાર જે ભીનો થાય તો તે સારી પેઠે વગાડી ન શકાય એ મુદ્દમ આખત સંગીત કલાકાર વિના બીજા કોઈ ન જાણી શકે તેથી એ પદ્ય ઉપરથી કાલિદાસ પૂરેપૂરે ગાનરસિક હતો એમ કહી શકાય.

પૂર્વમેધની

ધારાધ્યેન શરવણમગ્ર દેવમુદ્ધૃષ્ટિત્રાધ્વા ।

સિદ્ધદ્વૈર્જલકળમયાદ્દોળિમિસુંક્તમાર્ગઃ ।

આ પદ્યમાં પણ તાર ભીનો થવાના લાયથી સિદ્ધો મેધના માર્ગમાંથી ખસી જાય છે એવો ઉલ્લેખ આવે છે. પણ એના કરતાં વધારે સ્પષ્ટતાથી કાલિદાસની વાદ્યનિપુણતા બતાવે એવો એક ઉલ્લેખ મધુવંશના આઠમા સર્ગમાં ધન્દુમતીના મરણના વર્ણનપ્રસંગે આવે છે. ધન્દુમતી નારદના હાથમાંથી પડી ગયેલી પુષ્પમાલાથી ગતપ્રાણ થઈ ત્યારે તેને રાગાન્તરે કેવી રીતે જોળામા લીધી તેનું વર્ણન જુઓ:—

પ્રતિયોજયિતમ્યવજ્ઞીસમવરવામથ સત્ત્વવિપ્લવાન્ ।

સ નિનાય નિતાન્તપ્તસલ. પ્રતિશ્લોચિતમદ્ધમજ્ઞના ॥

(રુઠ ૮/૪૧)

અત્યંત પ્રેમાળ એવા અજ મન્ય એ ગતપ્રાણ ધન્દુમતીને, જેમ સિતારને મેળવતી જાય છે એવું જોળામાં લે છે તેમ, પોતાના જોળામાં લીધી.

સંગીતનો આમ કરીને તત્રોવોદ્યોત, અભ્યાસી ના હોય તો આવા પ્રસંગે એવી અત્યંત સુંદર ઉપમા સજે જ નહિ. આ શ્લોક ઉપરથી કાલિદાસને તંત્રીવાદ્યનો શોખ હતો એમ અનુમાન કરીએ તો તે વધારે પડતું ન ગણાય.

સંગીતમા મુદ્દજ્ઞવાદન એ બહુ જ કંઠેલ વિદ્યા મનાય છે. તાલમાં પાકાપણુ એ મંગીત-પ્રાણીધ્યની ખરી કસોટી છે. કાયા રમિકો અને સંગીતકલાના ઉપાસકો તાલથી બહુ ગભરાય છે, એ અત્યારે પણ આપણે જાણીએ છીએ. કાલિદાસ મુદ્દજ્ઞવાદનના પોતાના કાવ્ય-નાટકોમાં ઘણા ઉલ્લેખો કરે છે પણ તેમાં જે ઉલ્લેખો બહુ મહત્વના છે. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં

નિર્હાદિન્યુદ્ધિતમધ્યમસ્વરોત્થા, માયૂરી મદયતિ માર્જના સન્નાસિ ॥ (૧/૨૧)

આ શ્લોકમા તેણે મધ્યમ સ્વરમાં વગાડાતા મુદ્દગના ગભીર સ્વરનું સરસ વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી તેની મુદ્દગપ્રિયતા તરી આવે છે. પણ એના કરતા મધુવંશના ઓગણીસમા સર્ગમા તેણે અગ્નિવર્ણ રાગના વાદનનૈપુણ્યનું જે સરસ વર્ણન કર્યું છે—

“ સ સ્વય પ્રહતપુષ્કર હૃતો લીલમાલ્યવલયો હરન્મન ।

નર્તકીરમિનયાતિલલિની પાર્શ્વવર્તિપુ ગુરુલ્લજ્જયત્ ॥

(રણુવરા ૧૯૧૪)

અગ્નિનર્ણુ રાજા પોતે મૃદગ વગાડવા બેસતો અને નર્તકીઓને તેની સાથે નૃત્ય કરવા કહેતો. પણ તે મૃદગ એવી કુશળતાથી વગાડતો કે તે નર્તકીઓને નૃત્યમાં ભૂલ ખવડાવીને શરમાવતો ” તે ઉપરથી મને ધણી વખત મશય આવે છે કે કાલિદાસ એક સમર્થ મૃદગવાદક હોવો જોઈએ નિદાન મૃદગવાદનનો એ મર્મ જાણતો એટલું તો જરૂર કહી શકાય.

અમે હાલના મગીતના શ્રોતાઓ નૃત્યકળામાં ડથું જાણતા પણ નથી, અને તેમાં અમે શોખ પણ ધરાવતા નથી પણ કાલિદાસના જમાનામાં નૃત્યકળાનો સુદર વિજ્ઞાસ થયેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે નૃત્યના શ્લેષ માર્મિક ઉલ્લેખો સરકૃત સાહિત્યમાં નજરે પડે છે કાલિદાસના કાવ્ય-નાટકોમાં પણ એવા ઉલ્લેખોની ક્ષતિ નથી નૃત્યના સૌથી વધારે ઉલ્લેખો માલવિકાગ્નિમિત્રમાં આવે છે, તેમાં ખામ કરીને —

લક્ષ્મણનિહિતવચ્ચને સૂચિત સમ્યગર્થ ।

પાદન્યામલ્યમુપગતસ્તન્મયત્ રસેપુ ।

શૌચાયોનિમૃદુરમિનયસ્તદ્વિકલ્પાનુગતૌ ।

માવો માવ મુદતિ વિપયાદાગવન્ધ સ એવ (માલ. ૨૧૮)

આ શ્લોકમાં નૃત્યના રસિકે એ નૃત્યકળામાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી શું જોતું તેનું વર્ણન કરી પગિાગ્નિજ્વાલા મુખે ડગે છે તે ઉપરથી નૃત્યકળાના અનભિજ્ઞ એના અમે ધણી શીખી શકીએ.

પણ કાલિદાસ કેવળ સંગીત-મિત્ર હતો એમ નહિ પણ તે સંગીતથી ચિત્તવૃત્તિ ઉપર થતી ઊડી અસરનો પણ અનુભવી હતો એવું સિદ્ધ કરનાર એક શ્લોક શાકુન્તલના પાંચમા અક્ટમાં મળી આવે છે —

રમ્યાણિ વીક્ષ્ય મધુરાશ્ચ નિશમ્ય શબ્દાન્ ।

પર્યુત્સુકીભવતિ યત્ સુખિતોડપિ જન્તુ ।

સચ્ચેતસા સ્મરતિ નૂનમવોધપૂર્વમ્ ।

માવસ્થિરાણિ જનનાન્તરસૌહદાન્ ॥

(શાકુ. ૫૧૨)

હંસપદિકાનું સુદર મગીત માલળીને ગાજના મન ઉપર ઉત્ક્રાંતી છાયા છવાઈ ગઈ તે કહે છે કે રમ્ય વસ્તુઓ જોઈને ને મધુર શબ્દો સાલળીને સુખી માણુમનું મન પણ બેચેન થાય છે તેનું કારણ આવા ગીત અને હૃદયથી આપણને પૂર્વજન્મના સ્તેહી જનોનું આધુ સ્મરણ થાય છે એ ગૂઢ મવેદનાનો અનુભવ કરનારને જ આવો સંગીતરસિક કહેવાય. સંગીતના નાદમાધુર્ધનો આનંદ તો ધણા લૂટે છે પણ હૃદયના અદરની આ બેચેન વૃત્તિ કાઈ ભાવ્યશાલી પુરુષ જ અનુભવી શકે છે બાકીના બધા સંગીતના ઉલ્લેખો કાલિદાસના કાવ્યમાથી બાદ કરીએ તોએ આ એક જ નિતાનનસુદર શ્લોક કવિની અનુપમ સંગીત-ગ્નિકતા મિદ્ધ કરી આપે એમ મને લાગે છે આ શ્લોક વાંચ્યા પછી પણ જમને એમ લાગતું હોય કે માત્ર કવિ મંકેતને અનુસરીને જ કાલિદાસે સંગીતના ઉલ્લેખો કર્યા છે તેના ઉપરથી તેની સંગીતગ્નિકતા મિદ્ધ ચર્ચ શકે તેમ નથી, તેમને વિષે હું એટલું જ કહીશ કે —

‘ જાનન્તુ તે કિમપિ તાન્ પ્રતિ નૈવ યત્ન. ’

ચોપડીનું નામ અથવા “ફર્ડિનાન્ડ ધંધો”

દત્તાત્રેય વાલટપુ કાલેલકર

ખૂલિલ ગિજ્ઞાનની અતિમ કતિ વોડરર (Vanderer)નો અનુવાદ કરતો હોતો વોડરર માટે આપણો શબ્દ કયો એ નિર્ધાર કરતા વણા શબ્દો નજરમાં આવી હતા દરેકને પૂછ્યું ‘તારી શક્તિ શી છે?’ ‘તારું જોત કયું?’ તારી પ્રતિજ્ઞા રાખી છે કે ધરી છે? આવી જોજ માથે ચોપડીમાં મૂળ અથકારે વોડરરનું જ નિશિષ્ટ પિત્ર નજી કર્યું છે તેને બધું બેસતો શબ્દ કયો એની પણ નિર્ધારણા કરી પડી આ શબ્દો માટે વગણાગી અને ચિકિત્સાક્ષમ હોય છે એકનું કામ બીજો કરે જ નહિ એટલે દર વખતે બધાની હાજરી લઈ કયા કામને માટે કયો શબ્દ લાયક છે એની જોજ ફરીફરી કરવી પડે છે એક વાર યોગ્ય શબ્દ જાણો એટલે એવું તો નગ્ન કામ કરી આપે છે કે ગાજીરાની થનાય

જૂના એક મંત્રકૃત લેખકને આવું જ આનંદ થયો હતલે એણે આખી દીલ—

एक शब्द सम्यक् ज्ञात सुष्टु प्रयुक्त ।

स्वर्गे लोके कामयुक्त भवति ॥

વિવાયનમાં એક મંત્રકૃત ગાજી કરિત્ર આ શબ્દોના ગિજ્ઞા પાછળ જે આનંદદાયી હેરાનગન થાય છે તેવું વણન આપ્યું છે

“There is a pleasure in poetic pains
Which only poets know The shifts and turns,
The expedients and inventions multiform,
To which the mind resorts, in chase of terms,
Though apt, yet coy and difficult to win
To arrest the fleeting images that fill
The mirror of the mind and hold them fast,
And force them sit, till he has pencill'd off
A faithful likeness of the forms he views
Then to dispose its copies with such art
That each may find us most propitious light,
And shine by situation, hardly less
Than by the labour and the skill it cost,
Are occupations of the poet's mind
So pleasing and that steal away the thought
With such address from themes of sad import,

That, lost in his own musings, happy man!
He feels the anxieties of life, denied
Their wonted entertainment, all retire
Such joys has he that sings But th' not such,
Or seldom such, the hearers of his song
Fastidious or else listless, or perhaps
Aware of nothing arduous in a task
They never undertook, they little note
His dangers or escapes, and happy find
Their least amusement where he found the most

William Cowper

ખલિસ ગિરાનની ચોપડી માટે એક શબ્દ પસંદ કર્યો ‘અનિયિ’. કેમકે એ ચોપડીનો રખડુ અને અતિથિ જ હતો.

પછી થયું કે આ અનેક ગબ્દોની જે હાજગે લેવાઈ તેનો આનંદ પણ નોંધી રાખ્યું. એ નોંધ લખાઈ તે જ અરમામાં મારા માહિત્યવિષયક લેખોની ચોપડીનું નામ શું આપવું એની ચર્ચા હપડી. અનેક નામો સૂઝ્યાં. લખાઈમાં જેમ વાગે ગોળીઓ ચૂકે ત્યારે એક વાગે, તેમ, ન વધે એમ તેવાં અનેક નામો વગર કાગળે આગળ જાવી કહે છે, “ મને લ્યો, મને લ્યો ” એમની એ બનાવળને કાગળે પણ કોક વાગે એમની યોગ્યતા નજરમાં ઇતી નથી એટલે અનેક વાગે કાઢી નાખવા નબ્દોતે પાછા બોલાવવા પડે છે. એટલું ચાલુ છે કે એક વાર આવેલા ગબ્દો ગિમાઈને ઘર બમતા નથી જતલી વાર બોલાવા તેટલી વાર હાજર.

મારા વિદ્યાર્થીઓએ શોધી કાઢ્યું હતું કે મારા લખાણમાં પ્રાચ્ય શબ્દ વધુ આવે છે. એ જ રીતે એમ પણ દેખાયું છે કે જીવનની વધી વાજુંતો એકમાત્રો વિચાર કરવાનો હું આગ્રહી છું. અને ઘણાખગ લેખો ‘નવજીવન’માં છપાયા છે. એટલે પણ ચોપડીનાં નામ સાથે ‘જીવન’ શબ્દ હોયો જ જોઈએ એનો મિત્રોનો આગ્રહ છે ‘જીવનચર્ચા’, ‘લોકજીવન’, ‘જીવનવિકાસ’, ‘જીવનનો આનંદ’ એટલા નામો તો રૂઢ થયાં. હવે એમની હાગમા વેસે એવું નામ ગોતી કાઢ્યું જ છૂટકો

મારા કેટલાક લેખોનો હિંદી અનુવાદ થી હરિમાલ ઉપાધ્યાયે કરાવ્યો અને એનું નામ ‘જીવનમાહિત્ય’ ગમ્યું એ નામ કામ વપરાયું ન હોત તો આ ચોપડીને ‘જીવન-સાહિત્ય’ એ જ નામ અપાવ્યું હોત પછી સૂઝ્યું ‘જીવનવિવેચન’ માહિત્ય મારફતે આપણે જીવનના અનેકાનેક મલાલોનું વિવેચન કરીએ જ હોએ, એટલે એ નામ વધી રીતે અનર્થક છે. પણ ‘લિટરેચર ઇન્ડેક્સ ટ્રિટિગિસમ્ ઓફ લાર્ડફ’ એ એજેન્સી વાતચીત કરતી જ એ નામ ઉપજાવી કાઢ્યું છે એવો માસ થાય છે—જે મને ઇન્ટ ન હતો, અને હું માનતો પળું નથી કે સાહિત્ય એ કેવળ જીવનનું વિવેચન જ છે સજનાત્મક માહિત્ય વિવેચનાત્મક પણ હોય છે અને પ્રેરણાદાયી પણ હોય છે, સ્મૃતિરૂપ પણ હોય છે અને કંપનારૂપ પણ હોય છે. માહિત્ય કોક વાગે મેવાઈ લખાય છે, જ્યારે કોક વાગે ગબ્દનૃષ્ટિના મિલામ તરીકે લખાય છે. પોતાની જાતને પ્રગટ કરવા માટે કેટલાક લખે છે, જ્યારે કેટલાક તો પોતાનો આંતર આશય છુપાવવા માટે માહિત્યની ઢાલ અથવા પરદો આગળ કરે છે પોતાના મનવામાં મેળા થયેલા ચોમડા પેમા કાઢી નાખીને તેના વદલામાં વાદીનો એક નગદ રૂપિયો સધરવાનું જેમ આપણે પસંદ કરીએ છીએ તેમ જીવનની ઉચ્ચારણ અનુભૂતિ મધરી રાખવાના સાધન તરીકે સાહિત્ય વપરાય છે વદામ પિત્તાં કે અળગટ જેવા મીઝમાં જેમ ઘણી યુદ્ધિ ઘોડામાં સમાયેલી હોય છે તેમ માહિત્યના મનુષ્યનો વિચારગતિ સુગ્રં મુખાપિતોમાં મચડાવેલો હોય છે. એ વધાને ‘વિવેચન’ કેમ કહેવાય

‘જીવનવિવેચન’ એ નામ કાઢી નાખ્યા પછી ‘જીવનચર્ચા’નો વિચાર અગ્રેષ્ઠ કરાવે એમ ન હતું. અને એ નામ વપરાયું પણ છે.

એક જણે સૂચવ્યું ‘સાહિત્યિક જીવન.’ પણ એનો દાવો હું કેમ કરી શકું? હું કઈ કલાપી કે વિજયશય નથી.

ઁટસામાં કેક નવું જ નામ લગાડણી હસ્યુ, 'જીવનદીપિકા.' મને એ વડુ ગમ્યું. જીવન જીવાને, તપામવાને, એનું રહસ્ય પારખવાને, એને એતો આગળનો પથ નિહાળવાને દીપિકા—માહિત્યદીપિકા વડુ કામની હોય છે. પણ 'જીવનદીપિકા' એટલા જ નામથી માહિત્યનો બોધ થયો ? એને 'દીપિકા' શબ્દ જૂના લોકોએ અસ્કૃત અથો ઉપર ટીકા લખતાં વાપર્યો છે એટલે એ શબ્દ છોડી દીધો. એની માથેમાથે 'જીવનમાખ્ય' પણ ચા'યો ગયો, જોકે માખ્ય-કાગે પોતાના માખ્યમાં અથમાં ગ્રેવી દૃષ્ટિ વિશદ કરે છે, માથેમાથે રહસ્યઉદ્ઘાટન પણ કરે છે. પણ પોતાના અથને જીવનનું માખ્ય કહેવાની દ્વિમન કવ્વા મુધી મારી ધૃષ્ટતા ન વાળી. મન કઈક નમ્ર બન્યું.

એટલે કેક મૈત્ર્ય શબ્દ આગળ આપ્યો, 'જીવનમનન.' એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કાનને મોઝો લાગે છે એ એક દોષ દરમુજા કરીએ તો આ નામ મારું છે. આપણે મનન કરીએ છીએ મારે જ મનુખ્ય છીએ. જીવનનું મનન કરવાથી જ માહિત્ય પ્રગટે છે આ નામ પસંદ કરવા એતો હતો ત્યાં પેલો વેદાતી અથ 'વાસુદેવમનન' મનમાં આપ્યો. એને એ વગર બોલેવાલે 'જીવનમનન'ને માથે લઈ ગયો. પછી આપ્યો 'જીવન-માધન' પણ એ મને પોતાને જ પમદ ન બજો એના કરતા 'જીવનમાધના' શબ્દ મારો છે. પણ સાહિત્ય એ કઈ જીવનની કેકમાત્ર અથવા અર્વોચ્ચ માધના નથી.

ત્યારે 'જીવનનુ પ્રતિબિંબ' વાચને ? વિંબપ્રતિબિંબન્યાય આકર્ષક છે ખરો, પણ સાહિત્ય એમ જીવનનુ પ્રતિબિંબ છે તેમ સ્વયમ્ બિંબ પણ છે. એને કેવળ જીવનનો સરીસો બનાવીએ તો એને સન્યાય થાય. એના કવ્તા 'જીવનમા સ્વગાદન' એ નામ અનેક દરજ્જે મારું ગણાય. સ્વગાદન હતાગાના તગકુ આનંદ મારે પણ હેય છે એને મોતી કાઢવા મારે પણ હોય છે. આ નરકા નામ મને તો ગમ્મ લાગ્યું પણ કોણ જાણે કેમ મિત્રોને તે ન ગમ્યું. એટલે મનના હા પેડા કે મિત્રોને પણ એ વાત ન ગમી તે અજાણ્યા વાચકોને ક્યાંથી જ ગમવાની હતી !

એટલામા કેક નવા નામે ડોકિયુ કર્યું. 'જીવનમાં ડોકિયું' એ નામ સ્વગાદન પછી આપ્યું એટલા મારે જ મને પસંદ ન પડ્યું. દેશજીવનમા મેં જો કયો જ માગ ન લોધો હોત એને માદા કે નિષ્પત્તી પેડે દનેશ ઓડીની વારીમાંથી ડોકિયું જ કર્યું હોત તો તો એ નામ સન્વર્ધક થાત.

આવા માનસિક વાતાવરણમાં 'શબ્દજીવન' એ નામ કેમ મદન થાય ? એટલે એ પણ ગમ્યું. પણ એ પોતાની નુધાગવધાગની સ્થિતિ માથે પાછું આપ્યું—'શબ્દસૃષ્ટિનું જીવન.' પણ એનો તો કઈ ભય જ નથી. શબ્દસૃષ્ટિના જીવન માથે મારે શું લાગેવળગે ? એ શબ્દ ગયો એટલે 'જીવનની પ્રતિસૃષ્ટિ' એ હમેદવાર દાનર થયો. આ શબ્દ મારી માન્યતા માથે મને એતો દનો. માહિત્ય એ જીવનમાંથી પ્રેરણા લઈ વિશ્વામિત્રની પેડે પોતાની પ્રતિસૃષ્ટિ પેદા કરે છે, એને પાછા વળીને જીવનને પ્રેરણા પાવુ આપે છે. ધ્યેયવાદી માહિત્યને આ હટગુ વધારે વધુ કેમે છે. મને 'ગગનવિદારી' અને 'ધ્યેયવાદી' કહેનાગ સાથોસાથે આ નામ પમદ કર્યું હોઈતુ હતું. પણ એટલામા એક નવું જ નામ મોઢામાંથી નીકળી ગયું, એને તે વખતે તરત વધાવી લીધું.

‘જીવનભારતી’ એ તે નામ હતું. વાણી કે સરસ્વતીને ભારતી પણ કહે છે. ‘મંવમૂતે સંવંઘાત મૂવરમૂરેવ ભારતી માતિ’ એ હોટી પ્રખ્યાત છે. વિશ્વભારતી એ તો એક વિશ્વવિખ્યાત મંસ્થાનું નામ છે. ભારતભારતી એ હિંદીનું રાષ્ટ્રીય કાવ્ય છે. એટલે વિશ્વ-ભારતી એ નામ ગોટાળો ન ઇપજાવે? એના કરતાં જીવનવાણી નામ શું ખોટું એવો એક સવાલ ઊઠ્યો. બુદ્ધવાણી, સંતવાણી, ભોક્વાણી, એ નામો એની હારના છે જ. પણ જીવનવાણી એ નામ અખબારિયા (જરનાલોગ્રિફ) લાગ્યું એટલે જીવનભારતી એ જ નામ એતે ફાવ્યું. એ નામ સ્વીકાર્યા પછી એક નવું નામ સ્વચ્ચવામાં આવ્યું: જીવનની હાંકલ. એ નામ છે તો મારું, પણ એમાં નખશિખાંત પ્રચારની ગધ છે. એટલા માટે જ એ કોરે રહ્યું. જીવનદોષન એ નામ શું ખોટું છે એમ એક જણે પૂછ્યું મેં કહ્યું એ નામ જોઈને શિયાળામાં ખાવાની આંમળાની દવા કોઈ મારી પામે માગવા આવશે. જડરાગિનું હાંપન થાય એવું પાચક પૂર્ણ માગશે. એના કરતાં જીવનની કસ્તૂરી કહ્યું તો શું ખોટું? પોતાની પાસે જ કસ્તૂરી હોવા છતાં કસ્તૂરીમૃગ એને માટે દશે દિશા દોડે છે. કસ્તૂરી પોતાની સુવાસ ચોમેર ફેલાવતાં છતાં વનમાં ઘટી જણાતી નથી. થાકેલ અથવા બહેરા થયેલા માણસને કસ્તૂરી નવચૈતન્ય લાપે છે. એને છતાં નત્રતાયી કેવળ મારીનોજ રગ ધારણ કરે છે. એ વધા ગુણો માહિત્ય માટે અનુકૂળ છે. વધાં જ મિત્રો કહે “સત્યવચન”; પણ નામ એકવાર પડ્યું તે પડ્યું—

સહદ્ અંશો નિપતતિ સહત્ કન્યા પ્રદીયતે ।

— ૦ —

સિન્ધુ

પારાશર્ય

સૂતો નિર્મળ વ્યોમની દગતળે, શીળી ઝરે ચાંદની.
અર્પે છે યુગથી અસંખ્ય સરિતા મીઠાં જળે જિંદગી.
લે જાયે જન ક્ષાર: તોય ન થયો ક્ષારાબ્ધિ મીઠો જરી.
કિન્તુ ગર્જન મશ્કરી મહીં કરે એછે ઉપાયે કદી.
ગવોન્મત્ત અહમ્ તણ, નવ થકે સદ્વૃત્તિ લેશે ગ્રહી.

[આપણા સાહિત્યમાં આપણા દેશના અને દુનિયાના રાજ્યપ્રકારોનો અભ્યાસ કરનારા ઘણા એના છે, તે સ્થિતિમાં આ યુવાન લેખકના લેખો ન્યાન ખેંચે એવા છે તેઓ દુનિયાના રાજ્યપ્રકારોનો અભ્યાસ કરે છે અને તે સાથે આપણી રાજકીય સ્થિતિનો નિકળો અને વહેવારુ પરિચય પણ ધરાવે છે એ એમના લેખો હપરથી ન્તાલાયા વિના રહેશે નહિ પ્રસ્થાન તંત્રી]

યુદ્ધ અને એને અટકાવવાની શક્યતા

આ પાછો ખંધા કોઈ ભારે વિનાશકારી પ્રવચ તરફ ધકેલાઈ રહ્યા છીએ વર્તમાન યુદ્ધજનિત એ પ્રવચ કેટલો વિઘાતક દર્શો એ એની વ્યાપકતા ને દીર્ઘકાલીનતા ઉપર આધાર રાખે છે પણ એટલું તો ચોક્કસ દોષ છે કે આધુનિક મામાન્યવાદના એરી કૃણસ્વરૂપ મહાગ્નિ યુદ્ધને અટકાવવા માટેની યુદ્ધવિરોધી જે તાકાત જગતમાં પેદા થતી જાય છે એ યુદ્ધ થતું અટકાવશે એટલી મજબૂત ને સર્વવ્યાપી થાય એ પહેલા જ નવું વિશ્વયુદ્ધ જાહેર થશે

જગદ્વ્યાપી મામાનિક જીવન

પણ એ ક્ષેત્ર તો આતંત્રગાંધીય ગંજકારણનું છે અહીં તો મારે આપણા ગંજકારણ ઉપર લખવું છે દિંદી ગંજકારણ ઉપર લખવાની નોંધની શરૂઆત આતંત્રગાંધીય ગંજકારણથી કરવાનું કારણ એ છે કે આતંત્રગાંધીય ગંજકારણ આજે હિંદના રાજકારણ ઉપર ભારે અમર કંઠવાની ગ્રિતિમાં છે આપણે ત્યાં આજે એવો એક અસ્પષ્ટ વર્ગ છે કે જે આ પરતુ તરફ ધ્યાન નથી દેતો બ્રિટિશ મામાન્યવાદનું મોઢું શિકાર હિંદ છે અને બ્રિટિશ સામાન્યવાદ આતંત્રગાંધીય છે આને કારણે દિંદી ગંજકારણને આતંત્રગાંધીય મદત્ત છે એ મદત્ત આપણે મન નહિ હોય તો બ્રિટિશ ગંજદારી પક્ષોને મન તો છે જ એમનગ્રેષ્ઠનની ટોરી મરકાગને મન તો છે જ આ ઉપગત આજે લુનાલુદા દેશોમાં વમતી માનવપ્રગ્નના સામુદાયિક જીવન (Group Life) નો અન્યોન્યાશ્રય એટલી અટપટી રહે આવી પહોંચ્યો છે કે એકબીજાની અમર પગરૂપ ઉપર મોટા પ્રમાણમાં પડે છે કોઈ પણ એક ગાંધીનો વિચાર ખીજા ગાંધીથી ભિન્ન કે અતલ ખ્યાલથી ચર્ચા ન શકે એટલે જ કોઈકે લખ્યું છે કે આપણે આજે જગતવ્યાપી સામુદાયિક જીવન છીએ છીએ, પણ આપણું માનવ વ્યક્તિગત ગાંધીય જીવનનું છે (We live internationally, but we think and act nationally.)

દ્વિમુખી ગંજકારણ

આ જો ખરોગર હોય તો આપણા ગાંધીય સ્વાતંત્ર્યની મુક્તિના પ્રશ્નપ્રધાન દિંદી રાજકારણને એ બાલુઓ છે અથવા કહેા કે એ દ્વિમુખી છે જેટલે અગ્રે આપણી સ્વાતંત્ર્યની રાષ્ટ્રીય અમરવાના ઉદય માટે દિંદી પ્રગ્નના બળ, ગંઘન, રાજદ્વારી વગવડ એકતા ને જાગૃતિની જરૂર છે એટલે અગ્રે દિંદનું રાજકારણ ‘દિંદી’ છે અને જેટલે અગ્રે

એ ઉકેલની શક્યતા કે અશક્યતા તરફ બાહ્ય બળો કામ કરે છે તેટલે અંશે એ 'આંતર-રાષ્ટ્રીય' રાજકારણનો એક ભાગ છે. આ બેમાંથી કોઈ પણ એક જ આપણી સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી શકે એમ નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને નબળો બનાવતાં બાહ્ય બળોને હિંદની વિષમ રાજદ્વારી સમસ્યાને અનુકૂળ બનાવવા પ્રયત્ન કરવો અને બીજા બાજુ એ બાહ્ય બળોની અંતિમ અથડામણની વેળાએ આપણે, મળેલી સાનુકૂળ તકોનો લાભ ઉઠાવી શકીએ એટલી સંગીન આપણી રાજદ્વારી સંગઠનની નક્કર એકતા, પ્રત્યગ્વૃત્તિ, નિરૂતા, ને મહત્વના રાજદ્વારી વ્યૂહોને બંધી બેલાડિયતથી રચવા ને ખસેડવાની આવડતવાળા ધ્યેયરુપિત નેતાગીરી હોવી એ હિંદના આંતરિક રાજકારણનો સવાલ છે.

હિંદ : બ્રિટનની થાપણ

બ્રિટિશ ટોરી ને લિબરલ પક્ષો હિંદી પ્રશ્નને નૈતિક દૃષ્ટિએ નિહાળતા નથી. સામ્રાજ્યવાદીઓનું રાજકારણમાં મુખ્ય દૃષ્ટિબિંદુ આર્થિક હોય છે, નૈતિક નહિ. હિંદ બ્રિટિશ હિંતોને ક્ષાલવાફૂલવા માટે અને વિશાળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ટકાવવાની લશ્કરી થાપણ તરીકે બ્રિટનને કેટલું ઔચક્યક છે એ વસ્તુ દૃષ્ટિ સમીપ રાખીને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ હિંદી સરકારને કંઈ નીતિએ કામ લેવું એનો વટલુકમ મોકલે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો રાજકીય ને આર્થિક વ્યાપ આંતરરાષ્ટ્રીય હોવાથી બ્રિટિશ પરદેશનીતિ અને બ્રિટિશ રાજકારણ, આંતરરાષ્ટ્રીય રંગપ્રધાન હોય છે. હિંદી નીતિ પણ એ જ ઢંગ પ્રમાણે રચાય છે. એટલે પણ હિંદી રાજકારણ ને સરકારી નીતિને આંતરરાષ્ટ્રીય અસર હોય છે. હિંદનું રાજકારણ, હિંદી સરકાર સાથે સંકડાયેલું અને અથડામણમાં આવતું હોવાથી પણ એ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની અસર નીચે છે. જેટલે અંશે આનો ખ્યાલ આપણને વિશેષ તેટલે અંશે આપણા રાજકારણને યોગ્ય દિશાએ ઘડવામાં આપણે બાહ્ય ઘટનાઓને વધારે ધ્યાનમાં લઈ શકીએ.

બહુરંગી શાહીનીતિ

અનેક રંગોમાં પ્રગટ થતી બ્રિટિશ શાહીનીતિની અટપટી કથાઓના બીતરમાં આર્થિક એકરંગતા રહેલી છે. પછી ભલે એ જુદે જુદે સ્વરૂપે પ્રગટ થાય. મોર્ગો-મિન્ડો સુધારા, મોન્ટેક્ઝ સુધારા, લોર્ડ મરલીનની બહેરાત, કોમી ચુકદો, તવા બંધારણનું પ્રાંતિક સ્વરાજ અને સમૂહતંત્ર : એ બધાં બ્રિટિશ શાહી સત્તાની આર્થિક બુનિયાદમાંથી પ્રગટ થતાં હિંદમાં સરકારી તંત્રની રેગપલટતી શાહી વ્યવસ્થાનાં સ્વરૂપો છે. એટલે જ ૬૦ વર્ષ પહેલાં જર્મન રાજપુરુષ પ્રિન્સ ગિસ્માર્કે ઇંગ્લેન્ડ જતા એક જુવાન જર્મન રાજપુરુષને કહ્યું કહેવાય છે કે "If you want to know how things are going in England don't study the House of Commons, but watch the London Stock Exchange." ('કોમર્સ' પત્રમાં 'ધી વર્લ્ડઝ ફીનાન્સલ નર્વ-સેન્ટર' એ નામના મિ. રોય હોપકીન્સના લેખમાંથી અવતરણ.)

યથાસ્થિતતા

આર્થિક બાજુએ શાહી પસંદગી, અઢાર પેતીનો રૂપિયો, હિંદ બ્રિટિશ માલનું સલામત બજાર, ને રાજકીય ને લશ્કરી બાજુએ સરકારી તંત્રમાં પ્રાંતિય ગવર્નરો, મધ્યસ્થ સરકારમાં ગવર્નર જનરલ અને મહત્વની જગ્યાઓમાં સિવિલ સર્વન્ટોને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ યથાસ્થિતતાના ધોરણ ઉપર રાખી 'પ્રાંતિક સ્વરાજ,' 'સમૂહતંત્ર' વગેરે મારફતે હિંદને કોઈ પણ ગતના

‘એડમિનીસ્ટ્રેટીવ’ અને બધાંજાણીય ફેરફારથી નવાજવા તૈયાર છે ! નવા બધારણમાં પ્રાતિય સરકારમાં હોદ્દાસ્વીકારનો નિયુક્ત કરી કોંગ્રેસે આઝાદીના પોષાકધારી કોંગ્રેસ પ્રધાનો મૂકવાથી જે ભારે ગંગદેર દેખાય છે એ આ શાહી યથાસ્થિતતાને સ્પર્શી શકતો નથી ધાગમભાઓ ને પ્રધાનોની જગ્યાઓ ખાદીધારીઓથી મંપૂર્ણપણે ભરાઈ જવા છતાં, સિવિલ સર્વિસનું પોલાદી ચોટકુ, ગવર્નરો ને ગવર્નર જનગવના સિદ્ધાંતો, ને ગાંધીની ચાવીરૂપ વસ્તુઓ ઉપર એમનો કાળુ જેવો ને તેવા રહેશે, કાગળકે એ બધું હિંદમાં બ્રિટિશ આર્થિક ને શાહી લશ્કરી હિતો અક્ષત ગણે છે અને એ બધું અક્ષત રહે છે ત્યાં સુધી હિંદીઓ સ્વરાજનો પડછાયો જ જેવા કરવાના. પરંતુ નવું બધાંજાણી અને એની હેઠળની ધાગમભાઓ ને પ્રધાનોની જગ્યાઓએ કોંગ્રેસવાદીઓ જરાથી અત્યાર સુધી સ્વરાજનો પડછાયો પણ નોવા નહોતો મળતો એ પડછાયો જેવાનું ચકચ ચકુ છે પરંતુ નવા પડછાયો છે ત્યાં પ્રતિમા પણ છે નવા બધારણના કોંગ્રેસવાદી પ્રધાનમંડળોએ શક્ય બનાવેલ સ્વરાજના પડછાયા ઉપર એની પ્રતિમા પણ ખડી જ છે જોકે નવા બધારણની ક્ષેત્રમર્યાદાની બહાર અને ઊંચે એ પ્રતિમાનું સ્થાન છે. એ તો અગીઆ જેવું છે અગીઆમાં જેનારનું પ્રતિબિંબ અરીમાની અંદર દેખાય છે પણ એની પ્રતિમા બહાર ઉભી હોય છે અગેસામાં એ કરામત નથી કે એમાં પ્રગટતી છાયાને જેના પ્રતિમા માની બેસે નવા બધારણમાં તો એ કગમન પૂર્ણપણે પ્રગટ થાય છે કે સ્વરાજનો જે છાયો એમાં દેખાય છે અને ઘણા વાસ્તવિક પ્રતિમા માની લે.

હોદ્દાસ્વીકારનો વ્યૂહપત્રો

મહામભાવાદી ગજકારણ જે હિંદી રાજકારણની રગમૂમિનું પ્રધાન સૂત્રધાર છે એણે હોદ્દાસ્વીકાર મારફતે મહત્ત્વનો વ્યૂહપત્રો લીધો છે. એ વ્યૂહપત્રોને મહામભાવાદીઓમાં એક વર્ગ પ્રત્યાષાતી માને છે આ મત તો જ માયો કહી શકાય જે હોદ્દાસ્વીકારની પાછળ મવાલ માનમ ને ક્રાંતિની યાતના મહેવાની અશક્તિ હોય. હોદ્દાસ્વીકારીઓનું બીરુ અને મવાલ માનમ હોય એમ મને નથી લાગતું ક્રાંતિકારી માનસ હોવા ઉપરાંત કેટલીક વસ્તુઓ ખ્યાનમાં ગણીને હોદ્દાસ્વીકારનું પગલું મહામભાની કાર્યવાહીએ લીધું હોય તો એ મારી દષ્ટિને યોગ્ય લાગે છે. એમાંની એકનો જ આ અંકની નોંધમાં વિચાર કરી લઈએ.

મહાસભાની નીતિની અસર

સામ્રાજ્યવાદી બ્રિટન આર્થિક, રાજકીય ને લશ્કરી આતરરાષ્ટ્રીય ‘કાર્પસિમ’માં મેડોવાતું જતું હોય ત્યારે હિંદ અચ્છ ગાંધીય આદોલન જગવીને એ બાહ્ય ઘટનાનો સ્વાતંત્ર્યના હેતુ માટે ઉપયોગ કરી શકે એ માટે રાષ્ટ્રવાદી ધોરણે પ્રજાકીય એકના માધરી એ વસ્તુ મહામભાની નીતિ ધડનાગઓના ધ્યાનમાં આવતી જાય છે એમ બ્રિટિશ રાજ-પ્રમુખો કેટલાક વખતથી જેતા થયા છે. આ વસ્તુસ્થિતિને એઓ બ્રિટિશ હિતોને માટે ભારે મબીર ગણે છે. આને લીધે ૧૯૩૦ અને ૧૯૩૩ પછી હિંદમાં બ્રિટિશ શાહી નીતિ આ મોંઘે કામ કરી રહી છે કે બાહ્ય ઘટનાઓની મહામભામાં બ્રિટન મપડાતું હોય ત્યારે હિંદી મહામભા કે હિંદી પ્રજા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને નમણું પાડી ન શકે એની શક્યતાઓ મિલક કરવા. મપડાયલા બ્રિટનને અકળાવવા ને ગૂંચવવાની ત્રણ વસ્તુઓ મહામભા કરી શકે. પ્રથમ, મહામભાનું મંગદન સિદ્ધાંતજી અને એટલું પ્રજાસાધી ને મજબૂત હોય કે એને

તોડનું બ્રિટિશ સરકારને ભારે પડે. કોમી એકતા એટલી હદે સ્થાપિત કરવામાં આવી હોય કે બાહ્ય ઘટનાની મૂંચવણમાં બ્રિટન ગળાડૂળ ખૂંટયું હોય ત્યારે એનો સામનો કરી ઇષ્ટ વસ્તુ હાંસલ કરવાની તક વખતે બીજા બધા રાજદ્વારી કે કોમી પક્ષોને દયાવી દર્દ શકાય એટલો બધી કામની જનના ઉપર મહાસભા કાબૂ ધરાવી શકે; અને ત્રીજું, બ્રિટનના ભાવિ વિરોધીઓ ને બીજી તટસ્થ પ્રજાઓમાં હિંદી સવાલ માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભા પ્રત્યે એમની દાદિદ સલાનુમતિ મળે એટલો પ્રચાર હિંદી મહાસભા પરદેશોમાં કરે. કંઈક આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખી મહાસભા પોતાનું કાર્ય કરી રહી છે એમ બ્રિટિશ રાજસૂત્રધારો સમજ્યા હોય એમ એમની દાલની હિંદી નીતિ ઉપરથી કળી શકાય છે.

જો આ વસ્તુ બરાબર હોય તો એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે બ્રિટિશ હિંદી નીતિના સૂત્રધારો—બ્રિટિશ ટોરીઓ—ઉપલી તળે બાળનો મહાસભા મોટા પાયા ઉપર ન કરી શકે એ માટે હિંદી સરકાર મારફત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એ પ્રયત્ન છેલ્લાં પાંચેક વર્ષ દરમ્યાન એઓ કેવી રીતે કરી રહ્યા છે અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા અતિરૂપથી શાહી સત્તાના પ્રયત્નને નિષ્ફળ કરવા કેવી રીતે કામ કરી રહી છે એ આપણા આલુ રાજદારણ્યનો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે.

એ વિરોધોની અથડામણ

હિંદી રાષ્ટ્રવાદી લોકમાનસની ઉચ્ચતા રજૂ કરતી મહાસભા વિરુદ્ધ હિંદનું આર્થિક શોષણ આલુ રાખવા હિંદની સરકારી સત્તાને અત્યંત મહત્ત્વની બાબતમાં એકહથ્થુ હાથે ચલાવતું બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ આમ આ બે પ્રતિહિતો ધરાવતાં મંડળની અથડામણ હિંદી રાજદારણ્યને મોખરે વ્યક્ત થાય છે. અને વિરોધીઓ એકબીજાને નિષ્ફળ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એક પક્ષે બળવચ્ચર થતી જતી લોકમનુષ્યતાની સ્વહિત મનુષ્ય યંત્રણાને આત્મનિર્ણયના હક્કનું નૈતિક બળ અને બીજે પક્ષે સમસ્ત બ્રિટિશ શાહી સત્તાનું લશ્કરી પીઠબળ, ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની કુતેહ, એકહથ્થુ સત્તા ને બંધારણીય ને લોકશાસનવાદી રંગે રંગીને એની કુશ્પતા ઢાંકવાની અને હિંદી રાષ્ટ્રવાદને અંદરથી જ નબળો પાડવા માટે હિંદીઓમાંથી જ વિરોધીઓનો વર્ગ બીજો કરવાની સફળ હથોટી છે.

પરંતુ હિંદી મહાસભાને મહાત કરવાની બ્રિટિશ સરકારની તાકાતને એક સૌથી મોટી મર્યાદા છે. એ મર્યાદા તે બ્રિટનવિરોધી જગતરાજદારણ્યની પરિસ્થિતિમાં મહાસભા તરફથી થતા પ્રયંડ આંદોલનનો હુમલો. આ હુમલો અહિંસક ભલે હોય, પણ એની પ્રતિકારક શક્તિ ઓછી નથી. બાહ્ય પરિસ્થિતિની હળવી યા ભારે સ્થિતિ પ્રમાણે બ્રિટિશ સત્તા હિંદી રાષ્ટ્રીય આંદોલનના હુમલાનો પ્રતિકાર કરે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય હળવી પરિસ્થિતિમાં બ્રિટિશ સત્તા પોતાના વાધનબળના નહોર હિંદી વિરોધને મહાત કરવા તીક્ષ્ણ કરે છે અને ગંભીર સ્થિતિમાં એ નહોર સંકેલી લઈ વિરોધી રાષ્ટ્રવાદને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

આમ જો હોય તો ઉપલી વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખીને હિંદી મહાસભા તરફ બ્રિટિશ સત્તાનું અત્યારનું સમાધાનપ્રધાન વલણ સમજી શકાય એમ છે. ૧૯૩૦ પછી કેઈ પણ વખતના કરતાં જગતરાજદારણ્યની સ્થિતિ આજે વધારે સુહાગંભીર બની છે અને એ સુદ્ધ લડવા છેલ્લાં વરસોના કેઈ પણ સમય કરતાં બ્રિટન માનસિક રીતે આજે ઓછું તૈયાર છે. શાસિતો અને શાસિત પ્રાંતરૂપથી સાથે હિતોની 'મર્યાદિત' બાંધછોડ કરીને પણ

પણ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ શાહીમાદ યુદ્ધને રાખવા માગે છે. (એકે આજે યુદ્ધ ટાળવું અગાઉની જેમ સ્વિટ્ઝરલેન્ડના દાયમા રહ્યું નથી.)

જો આ ધાગણા અગમ્ય હોય તો આજે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ શાહી નીતિ મળે એ વસ્તુ તારવી શકાય. એક તો પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી ફ્રાન્સિસ 'રાષ્ટ્રો' જર્મની, ઈટલી અને ગ્રાપાનની સામ્રાજ્ય કાક્ષા મનોમાય એવો મને એમને અમુક અંગે કરી આપવા તરફ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ નીતિ વળી ગઈ છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ટેરી મરકાર આજે સ્પેન, પૂર્વ યુરોપ, આફ્રિકા, એશિયામા એ જ કરી ગઈ છે. જીજ્ઞાસુ પોતાના સામિત રાષ્ટ્રોની સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ગાજવિરોધી ચળવળને સંતોષી જાનિ શાહી મરકારણે માટે એમનો મરકાર મેળવી લેવાની ભૂમિકા તૈયાર કરવી. અહીં એ વસ્તુ દિ હી પ્રશ્નને જોડેલા સ્પર્શ તેનો જ વિચાર કરવાનો છે.

સ્વિટ્ઝરલેન્ડ પદ્ધતિનું વલણ

સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ગાજવિરોધી મરકારણે દિ હી ગાજવીય પક્ષ મળે એ બિન મનોવલણ ધગવતા વર્ગ જીલા થયા છે જેમ આતમગાજવીય પરિસ્થિતિ લાગી ગય તેમ એ વર્ગ સ્પષ્ટ થતા ગય છે. એક વગ જેનો પ્રધાન સુતધાર લોર્ડ ડેવિડ કહી શકાય એવું વલણ દિ હી પ્રશ્નને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ સામ્રાજ્યની મરકારણે અતિશય વધી પડે તે પહેલા દિ હી પ્રશ્નમા જે ખરેખર લાગવગ ધનાવે જ એ પક્ષને કોઈ પણ કુશળતાની આલગાઈથી અથવા એ આલગાઈની કમમતો નિષ્ફળ પુરવાર થાય તો અમુક અંગે ખુલ્લી મમકારણે દિ હી દાખવીને પણ સંતોષવા તરફ દળે છે આ વર્ગનું જે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ પ્રધાનમરકારણે વધારે હોય એમ લાગે છે.

હવેની ધાગમરકારણેની ચૂટણી પછી સ્વિટ્ઝરલેન્ડ મત્તાધીશોને ખાતરી થઈ છે કે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ મત્તાધીશ એન્ટ દિ હી સરકારના ધાગણે ઓફિસમા મોટલાતા રિપોર્ટો ઉપરથી દિ હી મહામરકારણેનું બજા પોતે કહેલા અદાજના કરતા ઘણું વધારે છે એમણે જેથું કે શાહી પરીપરમાં ના. ગાયકયાડે કે મરકારણેનાખાને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ દિ હી મરકારણેની આપેલી ખાતરી પાછળ મળેલ દિ હી જનતાનો ટેકો નહોતા. એ ટેકો તો દિ હી મહામરકારણે માથે સમજૂતી કે મમાધાની થયા વગર સ્વિટ્ઝરલેન્ડ નહિ મળી શકે. એ જ વખતે યુરોપમા ફ્રાન્સિસ ઈટલી તે જર્મનીને કારણે ને પેરિસિસમા ગ્રાપાનને કારણે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ સામ્રાજ્યના ઘણી સ્વિટ્ઝરલેન્ડની સ્થિતિ ગભીર થતી જતી હતી. જીજ્ઞાસુ દિ હી નાજીય મદામરકારણે એની હેડલી એકકમાં જ નવા યુદ્ધમા સ્વિટ્ઝરલેન્ડ માથ ન આપવાનો કરાવ કર્યો હતો. ચૂટણી પછી મહામરકારણેની અગતી સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ટેરીએને ખાતરી થયા પછી એમને મહામરકારણેના યુદ્ધવિરોધી કરાવનું ભારે ભાન થયું લાગે છે.

નીતિદેર

આને કારણે મદામરકારણે માથમાં લેવાના પ્રયામનો દોરીમચાર સ્વિટ્ઝરલેન્ડ પ્રધાનમરકારણે તરફથી કેટલાક વખતથી સર થયો હોય એવું માલમ પડે છે. મદામરકારણેની ગુપ્તમતિવાળા પ્રતિભામાં મદામરકારણેની પ્રધાનમરકારણેના રચાય એ વસ્તુ શક્ય બનાવવા માટે મત્તાધીશોએ ઉત્તરોત્તર ગાળવેલું મમજૂતીનું વલણ બનાવે છે કે સ્વિટ્ઝરલેન્ડનીનિએ પવટો લીધો છે એની પાછળની શાહી નીતિ કેવી રીતે નવો વ્યૂદ રચી ગઈ છે એની ચર્ચા જીજ્ઞાસુ નોધમાં.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સંગીત સંમેલન

હરકાન્ત શુક્લ

અમદાવાદમાં ભરવામાં આવેલ ગયા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન વિશે લખતાં શ્રી. રા. વિ. પાઠકે આવતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે ગુજરાત સંગીત સંમેલન યોજવા સૂચના કરેલી હતી, પરંતુ આ દિશામાં કંઈ પ્રયત્નો થયા જણાતા નથી.

મનુષ્યત્વનાં લક્ષણોનાં માપ કાઢના રાજયોગી ભર્તૃહરિના કથનાનુસાર સાહિત્ય અને કળા સાથે સંગીતનો પણ સમવન્ય થવા જોઈએ, અને સાહિત્ય, સંગીત અને કળાનો આવો સુંદર સુમેળ સાધવા સાહિત્ય પરિષદ જેવો ખીજો પ્રસંગ ભાગ્યે જ મળે છે. સાહિત્યમાં જ્યારે ખીજા વિષયોને સ્થાન મળે ત્યારે તેની સાહિત્ય સાથેની નિકટતા પર વિશેષ લક્ષ્ય આપાય છે. ગઈ સાહિત્ય પરિષદમાં શ્રી. રવિશંકર રાવળની વ્યવસ્થા હેઠળ એક સુંદર અને સફળ ચિત્રપ્રદર્શન ભરાયું અને ગુજરાતના નવયુવાન ચિત્રકારો તથા તેની કળાની ગુજરાતને પિછાન થઈ. દરેક કળાની કે સમસ્ત કળાની પરિષદો આપણે ત્યાં ભરાયાના પ્રસંગો વિરલ છે. ખીજો હોય તોપણ ગુજરાતમાં તો નથી જ. સાહિત્યને ખીજા કામ પછી કળા કરતાં સંગીત જોડે નિકટનો પરિચય છે. અલખત, કાવ્ય અને સંગીત એકબીજાની આશ્રિત કળાઓ નથી. કાવ્ય સંગીત વિના રહી શક્યું છે, અને સંગીત પણ શબ્દનિરપેક્ષ રહી માત્ર આલાપથી જ પોતાની ભાવનાગમ્ય ભાષા બોલી શકે છે. શબ્દ અને સ્વર બન્નેની આરંભિક વ્યવસ્થા સરખી છે, બન્ને એક જ કંઠમાંથી ઉદ્ભવે છે, પરંતુ બન્નેની અસર કરવાની રીત જુદી છે. શબ્દ કરતાં સ્વરમાં ભાવનાઉત્તેજન વિશિષ્ટ પ્રકારનું રહે છે જેથી સ્વરનો ઉપયોગ શબ્દ જેટલો સામાન્ય કે વ્યવહારુ ખીજા શક્યો નથી. પરંતુ, ભાવનાદર્શનમાં શબ્દ અને સ્વર બન્નેને સમ્યક્ સ્થાન મળે તો જરૂર ભાવનાની મુકરરતા વધુ સચોટ બની શકે છે. સંગીત અને કાવ્ય ભલે સ્વતંત્ર ભાષાઓ રહે, પરંતુ બન્ને વચ્ચેનો વિમ્બવાદ તો જરૂર કાઢી પછી રસિક માણસને ખૂંચે. આજે ગુજરાતીમાં ગરબી રાસ વગેરે લખાય છે પણ મહારાષ્ટ્રમાં છે તેમ શિષ્ટ સંગીતમાં ગાઈ શકાય તેવાં કાવ્યો વિરલ જ લખાય છે. પ્રચલિત શિષ્ટ સંગીતનાં કાવ્યોમાં મહામદશાહ રંગીલે અને સૈયાં મુઘયાનાં ગાયનો ઘણીવાર અત્યંતીલ અને ઘણીવાર તો અર્ધહીન પણ લાગે છે. ભાવાનુરૂપ રાગ, અને રાગાનુરૂપ શબ્દઉચ્ચાર તાલ વગેરેનો સંયોગ હોય તો કેવો વિરલ આનંદ અનુભવાય. પરંતુ છંદ, રાગ, રસ, અને તાલ એ બધાનો સહકાર સાધી ભાવનાને પૂર્ણત્વ પમાડવા શબ્દકાર જો સ્વરકાર હોય તો જ શક્ય છે. ગુજરાતને આજે માત્ર કવિ-સંગીતકારોની પણ જરૂર છે અને તે અંશતઃ પૂરી પાડવા માટે સાહિત્ય પરિષદ જેવો ખીજો વિરલ પ્રસંગ ક્યો સાંપડે કે ન્યાં કવિ અને સાહિત્યકાર બન્નેની હાજરી હોય. સંગીતસમાધિમાં લીન બની સ્વયંજીમિથી અમર કાવ્યો રચનાર સુરદાસ કે મીરાં, તુલસીદાસ કે ચૈતન્ય, નાનક કે નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોનું ચિરંજીવીત્વનું કારણ શબ્દ અને સ્વરનો યોગ જ છે. શબ્દોથી ઉત્પન્ન થયેલ ભાવનાના કલેવરમાં સંગીતનો તીઆરોજ ગતિવાહક શક્તિસ્વરૂપ છે.

આજે સંગીત અને સાહિત્યના સંપર્કના અભાવે સંગીતને અસીમ નુકસાન પહોંચ્યું છે, અને પરિણામે અસરકારી લોકાના દ્વાયમાં સપડોતાં ઘણીવાર સામાજિક દૃષ્ટાંતો પ્રતિક બને છે. આજે હવે સાહિત્યરસિક જનતા સંગીત સાહિત્ય પ્રતિ નરી ઉદાસીનતા રાખે તે ન જ પાલવે.

પ્રાચીન ગુજરાતે મંગીતાચાર્યો પેદા નથી કરેલ એમ નથી આપનેરના જેલુ બારગધી માડી નમનગરના આદિત્યગામ વ્યામ ભાવનગરના કવિ હાલાવાન શિવગમ, વામનેરના મ્હિ નયુગમ મુંગલ તથા ઓઝા રવભલ જટાશમ વગેરેએ મંગીત ઉપર જ ગુજરાતીમાં ઉપયોગી ગ્રંથો ગ્રંથ છે આજે પણ ગુજરાતમાં અને નામામિત મંગીતમરો છે જે હિંદુસ્થાનના મશહૂર ડગામરોની પમિતમાં પ્રથમ સ્થાન લઈ રહે તેમ છે અત્યાર સુધી પર-પ્રાન્તો ગુજરાતની કળા પ્રત્યેની મેદમગરી અને સંગીતના પામર જ્ઞાન માટે હમતા આજે દલે તેવું નથી ગ્યું આજે ગુજરાત પામે સંગીતમહોદય પતિત ઓમમગનાથ હાકું જેની અન્નેડ મંગીતપ્રતિભા છે એમના જેવી મંગીતની અનન્ય ઉપામના તથા માનસશાસ્ત્રના દિમામે ગેવો કીર્તિદરાજો અગાધ અભ્યાસ હિંદમાં ખીજ કાર્મ પગ મંગીતમગમાં મળવી દુર્લભ ? આજે ગુજરાત પામે હરોગના પ્રગિદ્ધ ખીનમગ મન્દે અધીમાન નાધનાણાના જ્ઞાનરાગા ધરગપુન્ના કુ શ્રી પ્રભાતદેવજી છે જેઓ એક વખત અખિન હિં મંગીત પગિપના પ્રમુખ પણ થઈ ચૂકે છે તેમનો ખીન ઉપગનો કાખૂ અમાધાગ્ય છે હિંદમાં ગેના જૂન ખીન ગેમાના તેઓ એક છે આ ઉપગત મદાગુજરાતના લોકપ્રિય સંગીતમગ માગતર વમનના નામથી તે ભાગે જ કાર્મ ગુજરાતી અપગિચિત રહે અને મુમર્મમાં ઘણા વગેરેથી વમનાર ગતા શ્રો ભાગિનમગ તુનમશકર જેવા ગૃહસ્થ અને શિષ્ટ મંગીતમગ માધવપુરના છે આ મિવાર પોરબદ્દની દલેનીના ઘનસ્વામનાન મહારાજનો દાગમેનિયમ ઉપગનો મખૂ જેવા હિંદભગના મંગીતમરો કાદિયાવાડમાં આવે ત્યારે પોરમદન જના ચૂરતા નથી દાનના ઠીજ ના નવયુવાન શિષ્ટ સંગીતકારોમાં ગોડવના શ્રી શિવદુમાર શુભ પડિત ઓમમગનાથ હાકુંના પૃથિષ્ઠ છે અને તેમણે મારી તૈયારી કરી છે રોડરના ઉરના ક્રિયાજખાનના ગિય શ્રી ગજનીમત દેમાઈ જેનું મંગીત હિંદો રેડિયો ગેશનથી અવાગ નસાગ આવે છે તેઓ પણ ધણ જ કુશળ ગાયનમગ છે તે ઉપરાત જગજીના ગેરાશો અને રીમન ન ગનામઅની જમણનાજાગે પ્રગિદ્ધ શ્રો અનાગિખાન બાસે તાલીમ નઈ ગા અજમે અખિન હિં સંગીત પગિપદમાં ઉત્તમ ગાયકી માટે સુવર્ણચક્ર મેળવે છે અમરનીના શ્રી રાતિવાન ગેમાઈ તથા ગોડવના શ્રી તુનમીનામ પણ તેમની મંગીતપ્રતીજ્ઞના માટે ખૂબ જ જાણીતા છે તે સિવાર પણ આજે ગુજરાતમાં સૂરતના શ્રી ચનરાવ મામારાગા તથા અમનારાદના શ્રી નરેન્દ્ર શુભ કુશળ મંગીતમરા છે, એટલુંજ નહિ ઉચ્ચ પ્રમાણના મંગીતજ્ઞો પણ છે આજે મધી રીતે જોશુ તે ગુજરાત મંગીતની કાર્મ ભ નિશામાં પાછું પડે તેમ નથી

ઉપર્યુક્ત મંગીતનગેને આ વખતે માદિત્ય પગિપદ વખતે આમનજી કગવામાં આવે, અમગ તે ગુ મંગીત મગેનનો પ્રમગ પણ ચિત્રમગપ્રદેશનની જેમ માથે જ ગોજનામાં આવે તે ગુજરાતના માગમગિ છરનમાં એક નવ પગથુ ભગવ આજે ગુજરાતના મંગીતમરોને ખીજ પ્રાન્તની મંગીત પગિપોમાં પ્રાન્તીરપજ્ઞાને લગિને જેડે તેવું સ્થાન મગતુ નથી આજે ગુજરાત પામે જેમ દરિયો માદિત્યમરો અને ચિત્રાગ છે તેમ મંગીતમગ પણ જ, માગ તેમની જનનાને જેડેગે તેવી પિગન નથી એટલું જ

મંગીતનો માગ મગનાચમગ છે ઘે રાગમન છે કટાગી ગયેન જનનાને રામના પૂતોન ઉપરોગ ચવાને છે તે ગુ માદિત્ય પગિપ નું એક આગમ્ય અમ ગળી તેને ચોગ્ય સ્થાન આપતુ જેડે અને તે પગિપૂર્ણ મગ માટે અત્યારે મધી જનના માનુદ્દગ મલેગો

આ ભી ગુજરાતી માદિત્ય પગિપના મગનાકો મંગીત જેની મદમવા અપની કળાને ચોગ્ય સ્થાન આપી માદિત્ય પગિપને એક પગથું આગળ ચવાવો એમ જરૂર હમ્મીએ

- યુધિષ્ઠિર—સત્ય ધર્મસ્તવે વિપ્રા, ઋષિઓ, પિતૃદેવતા !
 સત્ય હું જાણુવા ઇચ્છું, તે કહો, હે પિતામહ. ૧
- સત્યનાં લક્ષણો શાં ને, પ્રાપ્ય તે કઈ રીતથી,
 સત્ય પામ્યે થવાનું શું ? ને કેવી રીત થાય તે ? ૨
- ભીષ્મ—ચાર વર્ણોના ધર્મોની, શ્રેણશ્રેણ ન સ્તુત્ય છે,
 સર્વ વર્ણોત્તરો, સજા, સત્ય સામાન્ય ધર્મ છે. ૩
- સદા સદ્ધર્મ સંતોનો, સત્ય ધર્મ સનાતન,
 સત્ય માત્ર ખરે વંધ, સત્ય એક પરાગતિ. ૪
- યોગ ને તપ ને ધર્મ, સત્ય બ્રહ્મ સનાતન,
 સત્ય યજ્ઞ કહ્યો શ્રેષ્ઠ, સત્યે સર્વ પ્રતિષ્ઠિત. ૫
- સત્યનાં લક્ષણો, રૂપો, યથાર્થ કમપૂર્વક,
 કશું છું તે અહીં રાજ્ય, સત્યનું આ પરાક્રમ. ૬
- જે રીતે પામીએ સત્ય, તે તારે જાણવું ઘટે,
 સત્યના તેર ભેદોને, વર્ણવ્યા લોકને વિષે. ૭
- સમતા દમ એ સત્ય, તેમાં લેશ ન સંશય,
 ક્ષમા, અમાત્સર્ય, લજ્જા, અસૂયા ને સહિષ્ણુતા. ૮
- ધૃતિ, ધ્યાન તથા ત્યાગ, આર્યતા, સર્વદા દયા,
 અહિંસા, એમ રાજેન્દ્ર, સત્ય આકાર તેર છે. ૯
- સત્ય, નિત્ય, અવિકારી, તથા અવ્યય એક છે,
 સમાન સર્વ ધર્મોમાં, યોગ દ્વારા પમાય તે. ૧૦
- સમતા ઈષ્ટ આત્મામાં, અનિષ્ટ શત્રુની પ્રતિ,
 પમાડે ક્ષય ઇચ્છાને, દ્રેષને કામ ક્રોધને. ૧૧
- દમ તે, નિરુપદા નિત્ય, ગાંભીર્ય, ધૈર્ય ને વળી,
 સાધુતા, ક્રોધ દમન, જ્ઞાનથી જ પમાય તે. ૧૨
- અદર્પ હાન, ધર્મે જો, અમાત્સર્ય ખરું જ એ,
 નિત્ય, સ્થિર ઠરેલા એ, સત્યથી ત્યજ મત્સર. ૧૩

ક્ષમા ને અક્ષમાથી જે, પ્રિયાપ્રિય જ સાંપડે, સહી લે સર્વ તે સાધુ, પામે તેથી જ સત્યતા.	૧૪
નક્ષી ભટું કરે સુરો, ગ્લાનિ પામે ન કયાં થકી, શાન્ત વાણી, મને નિત્યે, ધર્મથી હી પમાય છે.	૧૫
ધર્મ ને અર્ધના માટે, સહે લોકહિતે વળી, તિતિક્ષા ધર્મ તે શ્રેષ્ઠ, ધૈર્યથી જ પમાય છે.	૧૬
આસક્તિ મુક્ત જે ત્યાગ, વિપયે ત્યાગ તેમજ, રાગદ્વેષ વિમુક્તોનો, ત્યાગ સાચો ન અન્યથા.	૧૭
પ્રયત્ને હિત ભૂતોતું, કરે તે નામ આર્યતા, નિરાકાર અને સાથે, વીતરાગી પુરુષ તે.	૧૮
સુખે, દુઃખે વિકારોને, ન પામે નામ તે ધૃતિ, તે સેવે સર્વદા જ્ઞાની, જો છિછે શ્રેય આત્મનું.	૧૯
સત્યપ્રેમી તથા થાવું, ક્ષમાવાન જ સર્વથા, જીતી હર્ષ, ભય, ક્રોધ, ધૃતિ પામેલ પંડિતો.	૨૦
અદ્રોહ જીવ માત્રોનો, મન ને વાણી કર્મથી, અનુગ્રહ અને દાન, સંત ધર્મ સનાતન.	૨૧
મત્ય એક છતાં તેના, આકારો તેર છે જુદા, મત્ય એક જ સેવ્યેથી, વધતા જાય ભારત.	૨૨
સત્યના ગુણ ગાવાને, પાર પામી શકાય ના, વિપ્રો, પિતૃ તથા દેવો, પ્રશંસા સત્યની કરે.	૨૩
ધર્મ સત્ય સમો નાહિ, ના અસત્ સમ પાતક, ધર્મની જ સ્થિતિ સત્ય, તેથી સત્ય ન લોપવું.	૨૪
દક્ષિણા, દાન, યજ્ઞોતું, ત્રેતાગ્રિહોત્ર, વેદનું, વળી ધર્મતાનું નિશ્ચે, પામીએ ફલ સત્યથી.	૨૫
અશ્વમેધ હવ્વરો ને, સત્યને તોળતાં નકી, અશ્વમેધ હવ્વરોથી, અદકું સત્ય થાય છે.*	૨૬

માખાપો પ્રત્યે

[બાળકોની કુટેવ વિશે]

નરહરિ દ્વા. પરીખ

[ગતાંકથી ચાલુ]

૨

હવે બાળકોમાં આ કુટેવ પડવાનાં કારણોનો આપણે વિચાર કરીયું. અજાન અને નાદાની એ બહુ મોટાં કારણ છે એ આપણે જોઈ ગયાં. તેવું જ મોટું કારણ અસ્વચ્છતાનું છે. ઢેઝ, લંગી વગેરે કામોને અસ્પૃશ્ય રાખી આપણે આપણા સમાજમાં અનેક સડા દાખલ કર્યા છે, ઘરમાં અને ગામમાં જનજડની જગ્યાને અપવિત્ર અને અવમાનિત ગણીને આખા ઘરની અને ગામની દવા આપણે બગાડી મૂકીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે આપણા શરીરના આ ભાગોને શુભ અને અપવિત્ર ગણીને તે આપણે બરાબર સાફ નથી રાખતા અને આપણા શરીરમાં અનેક સડા અને રોગને નોતરીએ છીએ. બાળકને સારી રીતે નવડાવવાનું તથા તેના બધાં અવયવો બરાબર સાફ રાખવાનું મુખ્ય કામ માનું છે. નવડાવતી વખતે બાળકની શુદ્ધતા ભાગ તથા જનનેન્દ્રિય બરાબર સાફ ન કરવામાં આવે, બાળોતિયું મેલું રાખવામાં આવે અથવા તે બરાબર રીતે બાંધવામાં આવે તો ઇન્દ્રિય ઉપર તથા તેની આસપાસના ભાગમાં મેલ રહી જાય છે. એ મેલને લીધે એ ભાગમાં ચળ આવે છે અને બજવાળવાનું એટલું મીઠું લાગે છે કે બાળકનો હાથ ત્યાં જ ગયાં કરે છે. વખતો-વખત આવી રીતે ચવાથી બાળકને પોતાની ઇન્દ્રિય ચૂંથ્યાં કરવાની ટેવ પડી જાય છે. પછી ઇન્દ્રિય વારંવાર ઉત્તેજિત થાય છે અને તેને હાથથી રમાડ્યાં કરવામાં બાળક એક પ્રકારનો આનંદ અનુભવે છે. બાળક મોટું થતાં ઇન્દ્રિયને જાણી જોઈને પોતાના હાથ વડે અથવા ખીર્મ બાળકો દ્વારા ઉત્તેજિત કરવાની અને હલાવવાની તથા તેની સાથે અનેક પ્રકારના ખોટા ચોળા કરવાની એને ટેવ પડે છે.

માખાપીવામાં તથા શૌચ જવાની બાળકમાં અનિયમિતતા પણ આ કુટેવનું કારણ બને છે. જે છોકરાં આખો દિવસ કાંઈ ને કાંઈ ચાખ્યાં જ કરે છે તેમનાં પેટ સાફ રહેતાં નથી. વળી જ્યારે હાજત થાય ત્યારે શૌચ ન જતાં હાજત રોકી રાખવાથી શુદ્ધતા અંદરના ભાગમાં જે મળ ભરાઈ રહે છે તે શુદ્ધ તેમ જ જનનેન્દ્રિયના ભાગ આગળ ચળ ઉત્પન્ન કરે છે. શૌચક્રિયા કર્યા પછી શુદ્ધ લાંબો વખત સાફ કર્યા વિના રહી જાય તો અથવા બરાબર સાફ ન થાય તો શુદ્ધતા અંદરના ભાગમાં એટલે કે મલાશયમાં એક જાતના ઝીણા જન્ટુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જન્ટુઓ પણ જનનેન્દ્રિયની ચળ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે મટાડવા માટે બજવાળવાથી ઇન્દ્રિય ઉત્તેજિત થાય છે અને બાળક કુટેવનું સેવન કરતું થઈ જાય છે. છોકરીઓમાં તો આ જન્ટુઓ મલાશયમાંથી ફેટલીક વાર યોનિમાર્ગમાં જઈ પડે છે અને ત્યાં ચળ ઉત્પન્ન કરે છે. તદ્દન નાની વરસ બે વરસની

છોકરીઓને પણ આ જન્તુઓને લીધે ગોનિમાંથી પ્રદરનો સ્વાદ થાય છે, અને છોકરીનું શરીર સુકાઈ જાય છે.

નાનું બાળક—છોકરા કે છોકરી—પોતાની ઇન્દ્રિયને હાથ વડે ચૂંચ્યાં કરે, હાથ વારંવાર ત્યાં જ લઈ ગયાં કરે, તો એકદમ માની લેવું કે તેના શરીરમાં ક્યાંક પણ અસ્વચ્છતા અથવા બગાડ છે. કેવળ બહારના મેલથી જ નહિ, પણ ઝાડો બરાબર સાફ ન આવતો હોય, આંતરડામાં મળ રહી જતો હોય, ત્યારે પણ ઇન્દ્રિય ઉપર ચળ આવે છે. આપણામાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે બાળક ઇન્દ્રિય ચૂંચ્યાં કરતું જોવામાં આવે ત્યારે તે માંદું પડવાનું છે એમ ગણાય. આ માન્યતા તદ્દન સાચી છે. કારણ ઇન્દ્રિયનું ચૂંચવું એ બહારના કે અંદરના કોઈક બગાડનું જ લક્ષણ છે. સારી રીતે તંદુરસ્ત બાળક ખાસ પ્રયોજન વિના પોતાની જનનેન્દ્રિય કે ગુદાના ભાગને અડતું જ નથી. પરંતુ બાળક ઇન્દ્રિયને ચૂંચતું જોવામાં આવે ત્યારે તેને તેમ ન કરવાનું કહેવું એટલું બસ નથી: બહારનો કે અંદરનો જે મેલ હોય તે સાફ કરી નાખવો જોઈએ.

જે કુટુંબોમાં બાળકોની સંભાળ આચાર્યોને સોંપવામાં આવે છે તથા ન્યાં બાળકો નોકરવર્ગના પ્રસંગમાં આવે છે ત્યાં કેટલીક વાર તેમનો પાસેથી બાળકો આ કુટુંબો શીખે છે. બાળક અડતું હોય તો તેને છાતું રાખવા અથવા ઝટ ઊંઘાડી દેવા કેટલીક અણધાર આચાર્યો તેની ઇન્દ્રિય ઉપર હાથ ફેરવે છે અથવા તેને હલાવીને રમાડે છે. સંસ્કારી, પ્રેમાળ અને બાળકનું સાચું હિત ઇચ્છતી માતા તો પોતાનાં બાળકોને આચાર્યને હલાવે સોંપશે જ નહિ. પરચૂરણ કામમાં આચાર્યની કે નોકરની મદદ તે લે લે, પરંતુ બાળકને નવડાવવાનું, ઊંઘાડવાનું તથા તેની અંગત સંભાળનું કામ જતે જ કરવામાં તેને આનંદ આવવો જોઈએ.

નાનાં બાળકોને હસાવતી કે રમાડતી વખતે કેટલીક સ્ત્રીઓને પોતાની આંગળી વડે બાળકની ઇન્દ્રિયને રમાડવાની ટેવ હોય છે. આ બહુ ભયંકર અને હાનિકારક છે. બાળકની છેક નાની ઉંમરથી જ તેનામાં કુટુંબોના સંસ્કાર આને લીધે પડે છે. બાળકનું હિત ઇચ્છતી માતા આ બાબતમાં ખૂબ ખબરદારી રાખે અને આંખમાં તેજ આંછળે બાળક ઉપર થતાં આવા અત્યાચારથી તેનું રક્ષણ કરે.

ઘરમાં નોકર વર્ગ પાસેથી કુટુંબો શીખવાનો સંભવ છે, તેમ જોગાં રમતાં છોકરાંમાં એકાદ છોકરું પણ જો આવી કુટુંબમાં સપડાયેલું હોય તો બધાં છોકરાંને તે બગાડે છે. કયું છોકરું બગડેલું છે તે માળાપ જાણી શકે નહિ, એટલે આ જોખમ લગભગ અનિવાર્ય છે. પોતાનું બાળક બીજાં છોકરાંઓના ભેગું રમે જ નહિ એ ઉપાય બરાબર નથી જ. ખરો ઉપાય તો આવી બાબતથી બાળકને ચેતારી દઈ સાવધ બનાવવું એ જ છે. વળી બાળકોને હમેશાં ખુશ્લામાં જ રમવા દેવાં જોઈએ અને ત્યાં પણ માતાની જાગૃત આંખ બાળકની પાછળ ફરતી જ હોય. છોકરાં જોગાં ચર્મને ક્યાંક ખૂણામાં ભરાઈને રમતાં હોય, પોતાની આડે કોઈ પણ વસ્તુનું ઓહું કરીને રમતાં હોય તો તરત ત્યાં જઈ તપાસ કરવી. આવી રીતે બાળકોને રમવા દેવાય જ નહિ. છોકરાંઓ છુપાયા કે લપાયા વિના ખુશ્લામાં, માળાપની નજર પડી શકે એવી જગ્યાએ રમે એ જ ઉત્તમ છે. તેથી જે વિશેષ સ્પૃહણીય સ્થિતિ તો એ છે કે માળાપોએ બાળકોનો એટલો બધો વિશ્વાસ અને પ્રેમ સંપાદન કરેલો હોય કે પોતાની રમતોમાં તેઓ તેમને નોતરે. માળાપોની ફરજ પણ છે કે બાળકો માટે વખત કાઢીને તેમની સાથે તેમની રમતમાં ભાગ લે.

બગડેલાં છોકરાંઓ ખીજાં છોકરાંઓને સાથે પેશાબ કરવા અથવા ઝાડે કરવા લઈ જાય છે. બધાં સાથે બેસે છે અને ત્યાં પેલાં છોકરાંઓ નિર્દોષ છોકરાંઓને ગંદી વાતો કરી અનેક પ્રકારના ખોટા ચાળા શીખવાડે છે. પેશાબની કે શાયતની ક્રિયા કરવા માટે બે જણ સાથે બેસવું અને તે વખતે વાતો કરવી એ જ વસ્તુ મહિન અને અસબ્ય છે, એ બાળકના મન ઉપર કસાવી દેવું નોઈએ.

કેટલાંક ઘરોમાં બાળકોને એક પથારીમાં બેગાં સુવાડે છે અથવા ઓઢવાનું બેગું હોય છે. આ રીત હાનિકારક છે અને તેમાંથી કુટોવો પડવાનો સંભવ છે.

સહેજ મોટી ઉંમરનાં ચણેલાં બાળકો અલીલ ચિત્રો જોઈને, ગંદી વાતો વાંચીને તથા સાંભળીને તથા ગંદાં ગીતોમાંથી આ વિષયનું ખોટું જ્ઞાન મેળવે છે અને પોતાના મનમાં મહિન વિચારો ભરે છે. કેવળ હાથ વડે જ શરીરને બ્રષ્ટ કરી રાકાય છે એમ નથી. આપણા મનમાં વિકારી વિચારોનું સેવન કર્યા કરીએ અને બ્રષ્ટ સંબંધોની કલ્પનાઓ કર્યા કરીએ તો પણ મનની સાથે શરીર ઉપર પણ ખરાબ અસર થાય છે. પેલી શારીરિક કુટોવના જેટલી જ આ માનસિક કુટોવ પણ ભયંકર છે. આ માનસિક કુટોવમાંથી બાળકને બચાવવા માટે તેને દરેકાં કોઈ ને કોઈ કામમાં, રમતગમતમાં, તોફાનમસ્તીમાં પરોવાયેલું રાખવું જોઈએ. એકલાં બેઠાં બેઠાં દિવાસ્વપ્નોનું સેવન કરતાં તરંગી બાળકોના આવા દોષોમાં પડી જવાનો સંભવ વધારે છે.

૩

એટલે બાળકનું ચોવીસે કલાકનું બાહ્ય તેમજ આંતરિક જીવન માળાપના જગૃત અને વિવેકયુક્ત નિરીક્ષણ નીચે વ્યતીત થવું જોઈએ. બાળકના શરીરની સ્વચ્છતાની ખૂબ કાળજી રાખવી તથા આ વિષયનું યોગ્ય સમયે જ્ઞાન આપી દઈ કુટોવની સામે પહેલેથી બાળકને સાવધાન કરી દેવું એ ઉપાય તો છે જ. પણ બાળક શું શું વાંચે છે, પોતાના ગોઠિયાઓ સાથે કેવી કેવી વાતો કરે છે, તે કેવા વિચારો કરે છે, કેવા તરંગો સેવે છે એ બધું પણ માળાપે બાળકના મિત્ર બનીને જોઈવું બની શકે તેટલું જાણવું એ જરૂરું છે. તો જ તેઓ પોતાનાં બાળકોને ખરાબર દોરી શકશે.

અને જે માળાપ પોતાનાં બાળકને પહેલેથી ચેતવી ચૂક્યાં ન હોય તેમણે જગ્યાં ત્યારથી સવાર ગણીને આ બાળકમાં પોતાનો ધર્મ સમજાવેલાની જરૂર છે. સરળ, અપજ, ઉત્સાહી, ચેતનવન્તા, તેજસ્વી બાળકમાં આગર્હ, મંદતા, આળસ વગેરે દેખાય કે તરત જ માળાપે ચેતવું જોઈએ. છોકરું પોતાના કામમાં ખરાબર ધ્યાન ન આપતું હોય, કામથી કંટાળતું હોય, કસરત ન કરતું હોય, ખરાબર ઊંઘતું ન હોય, નિયમિત ઝાડે ન જતું હોય, રુચિથી ખાતું ન હોય, શરીર દુખવાની ફરિયાદ કરતું હોય, તેના હાથપગ ટાઢા રહેતા હોય, આંખ મંદ અને ભારે દેખાતી હોય, તેનું સ્વાભાવિક નિખાલસપણું જોવામાં ન આવે, આપણી સાથે આંખેઆંખ મેળવીને વાત ન કરી શકે, ખુડલામાં દોડવાફૂલવાની રમતો છોડીને તે એકાન્ત શોધતું હોય અને ખૂણામાં ભરાઈ બેસતું હોય, તેનું શરીર લેવાતું જતું હોય, તેના શરીરમાંથી ખરાબ વાસ આવતી હોય, તો તે કુટોવમાં સપડાયું હશે એમ માનવાને પૂરતાં કારણ ગણાય. કાળજીથી ટેની તપાસ કરવી, પ્રેમ અને મીઠાશથી તેની સાથે વાત કરવી અને આવી કુટોવનાં પરિણામ તેને સમજાવવાં. તમને ખબર પડે કે તમારા બાળકમાં કુટોવે પ્રવેશ કર્યો છે, તો તે માટે તમે એને વડશે નહિ, પણ પ્રેમથી પાસે બેસીને એને

સમગ્રવળે. એ કુટેવમાં પડ્યું તેમાં મુખ્ય હોય તો માઆપની બીનકાળજીનો જ છે. માટે આવે પ્રસંગે વાંક પોતાનો જ છે એમ સમજી બાળક સાથે સહાનુભૂતિપૂર્વક, મીઠાશથી કામ લેવું એ જ માઆપનો ધર્મ છે. જે કારણો કે લાલચોને લીધે તે કુટેવમાં પડ્યું હોય તે કારણો અને લાલચો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. તેની ઈન્દ્રિય બરાબર સ્વચ્છ રાખવી. સૂતા પહેલાં મીઠુ નાખેલા પાણીથી ધોઈને બરાબર લૂછી નાખવી અને ધોતી વખત સિવાય બીજે કોઈ પણ વખતે ઈન્દ્રિયને ન અડવા વિષે તેને સમગ્રવી દેવું, તેના ખોરાકમાં પણ ઘટતા ફેરફાર કરવા, મસાલા બિલકુલ બંધ કરવા અથવા એકદમ ઓછા કરી નાખવા. આખો દિવસ ખુલ્લી હવામાં તથા સારા સહવાસમાં રહે, શૌચની બાબતમાં નિયમિત થાય, તથા નિયમિત રીતે રમતગમત અને કસરત કરે એ જોવું. લાગણીઓને ઉશ્કેરે એવું અથવા ગદી વાતોથી ભરેલું સાહિત્ય તેના વાંચવામાં ન આવે તેમ ગદા ચિત્રો તેના જોવામાં ન આવે તેની ખૂબ સંભાળ રાખવી.

આ તો બધી નાનાં બાળકની વાત થઈ. છોકરી રજસ્વલા થવા લાગે અને છોકરાને જીવાની કૂટવા માટે તથા વીર્ય બધાવા માટે એ કાળ છોકરા તથા છોકરીઓના જીવનમાં બહુ જ મહત્ત્વનો છે. તે વખતે તેમની વિશેષ કાળજી લેવી જોઈએ. તેમના શરીરમાં અને તેની સાથે તેમના માનસમાં પણ જે ફેરફારો થવા માટે છે તેનું રહસ્ય તેમને સમગ્રવળું જોઈએ, જીવનના આ કાળે છોકરાને તેમજ છોકરીને સલાહ, સૂચના અને માર્ગદર્શનની વધારેમાં વધારે જરૂર હોય છે.

૪

પરંતુ માઆપો તો પૂછશે કે આ વિષયનું જ્ઞાન અમારે આપવું શી રીતે? ઘણાં માઆપોને પોતાને જ આ વિષયની પૂરતી માહિતી નથી હોતી, ત્યાં તેઓ પોતાનાં બાળકોના ત્રાહકાર અને માર્ગદર્શક શી રીતે અને? કેટલાંક માઆપોને ખબર હોય તો પણ આ વસ્તુ બાળકો આગળ કેવી રીતે રજુ કરવી એ તેમને ખબર નથી હોતી. આ વસ્તુ તદ્દન નાનાં-પાંચજ વરસનાં—બાળકોની આગળ કેવી રીતે રજુ કરવી એ બાબત ડૉ. મેરી સ્ટોપ્સે યોજેલો એક સવાદ. અહીં આપીશું તો તે કાંઈક માર્ગદર્શક થઈ પડશે.

૧. બાળક: “જા, તારી પાસે હું કયાંથી આવ્યો?”

માતાએ બાળકની જિજ્ઞાસા શેકવી નહિ, તેમ જવાબ આપતાં બંચાવું પણ નહિ. તુરત જ નીચે પ્રમાણે જવાબ આપી શકાય:

મા: “ભગવાને, બાપુએ અને મેં ત્રણેય યદને તને બનાવ્યો. તારા વિના અમને ગમતું નહોતું.”

બાળક: “ભગવાને તમારી બેની મદદ લીધી? ભગવાન તો એકલા જે ધારે તે કરી શકે.”

મા: “આપણે રમતાં હોયએ છીએ ત્યારે હું તને મદદ કરું એમ તું ઇચ્છે છે પણ હું તને બધું જ કરી દઉં એ કાંઈ તને ગમે? તેમ ભગવાને ધાર્યું કે મને અને બાપુને તે મદદ કરે તો સારું, પણ બધું જ કાંઈ તે ન કરી આપે. તને ઢોંગલી બનાવવી જેટલી ગમે છે તેના કરતાં પણ તને બનાવવાનું મને અને બાપુને વધારે ગમતું હતું.”

તે વખત પૂરતું આટલું ચાલે. કારણ નાનાં બાળકોને કોઈ પણ વિષય ઉપર એક બે હકીકત મળી જાય એટલે તેઓને સતોષ થાય છે. આટલું કહીને વાત બીજા વિષય

ઉપર વાળી શકાય. આટલું કહ્યું તેના ઉપર નાતું બાળક ખૂબ વિચાર કરશે અને થોડા દિવસ પછી કે કદાચ મહિના પછી તેના મગજમાં ફરી આ પ્રશ્ન ઊદશે. કદાચ જુદા રૂપમાં પણ ઊઠે.

બાળક : “બા, હું ક્યારે જન્મ્યો ?”

માએ જન્મની તિથિ કહેવી અને કહેવું : “જો, તારી વરસગાંઠ દર વરસે...તિથિએ આવે છે. તારી વરસગાંઠને દિવસે, તું જન્મ્યો તે દિવસ અમને યાદ આવે છે. દરેક વરસગાંઠે તું એક વરસ મોટો થાય છે.”

બાળક : “અત્યારે હું, પાંચ વરસનો છું, નહિ ?”

મા : “હા, એટલે તને જન્મ્યે પાંચ વરસ થયાં.”

બાળક : “ત્યારે હું જન્મ્યો તે પહેલાં ક્યાં હતો ?”

મા : “તને યાદ નથી ? મેં તને કહ્યું હતું ને કે ભગવાને, આપુએ અને મેં તને બનાવ્યો.”

બાળક : “હા...તે મારી વરસગાંઠને દિવસે તમે મને બનાવ્યો ?”

મા : “એમ કાંઈ એક દિવસમાં બનાવાય કે ? તને બનાવતાં તો બહુ દિવસ લાગેલા.”

બાળક : “તે મને બનાવતાં કેટલા દિવસ લાગેલા ? કહેને મને.”

મા : “બહુ બહુ દિવસ લાગેલા. આવાં રૂપાળાં બાળક કાંઈ એમ ઝટ ઝટ થઈ જાય કે ?”

બાળક : “પણ ત્યારે કહેને. કેટલા દિવસ લાગેલા ?”

મા : “ભગભગ એક વરસ. પૂરેપૂરા નવ મહિના.”

બાળક : “તે આપણી નાની બચીને બનાવતાં પણ એટલા દિવસ લાગેલા ?”

મા : “હાસતો. નાની બચી પણ તારા જેવી જ છે ને ?”

બાળક : “હું તો મોટો છું.”

મા : “આજે તું મોટો છે. પણ તું જે નાનો હતો ત્યારે નાની બચીના જેવડો જ હતો ને ? તું જન્મ્યા પછી વધ્યો એટલે તું મોટો થયો.”

વળી પાછો આ વિષય છોડી દઈ શકાય, અથવા બાળક જિજ્ઞાસા દર્શાવે તો આગળ પણ ચલાવાય.

બાળક : “જનમવું એટલે શું ?”

મા : “જનમવું એટલે આ દુનિયામાં આવવું. આ બધું પહેલો વાર જોવું. ભગવાને, આપુએ અને મેં તને બનાવવા માંડ્યો પછી નવ મહિને તું તારી આંખો ઉઘાડી શકે, શ્વાસ લઈ શકે અને રોઈ શકે એવો, ખરેખરો જીવતો બાળક થયો. એટલે ભગવાને તને બહાર આવ્યો અને તો આ બધું જોયું. જે દિવસે તું બહાર આવ્યો તે દિવસે તું જન્મ્યો એમ કહેવાય.”

બાળક : “ત્યારે તમે બધાં મને બનાવતાં હતાં ત્યારે હું ક્યાં હતો ?”

મા : “મેં તને સાચવીને રાખ્યો હતો કે તને કશું થાય નહિ, તેમ કોઈ તને જોઈ ન જાય.”

બાળક : “પણ તે મને ક્યાં રાખી મૂક્યો હતો ?”

મા : “મેં તને બહુ અદ્ભુત રચણે રાખ્યો હતો. ભગવાન અને મા બાળકોને બનાવતાં હોય ત્યારે ત્યાં રાખી મૂકે ત્યાં.”

બાળક : “પણ તં મને એ જગ્યા બતાવને. મારે ત્યાં જવું છે.”

મા : “ ત્યા પાછા ન જવાય એ તો તને બનાવતા હતાં ત્યારે મેં તને ત્યા રાખ્યો હતો પણ હવે તું જન્મીને બહાર આવ્યો એટલે પાછો ત્યા જઈ શકે નહિ ”

બાળક “ પણ ત મને ક્યા રાખ્યો હતો તે કહેને ”

મા “ નાના બાળકો બહુ કુમળા હોય ને એટલે એમને બહુ મુંવાળી અને હૃદયની જગ્યાએ રાખવા જોઈએ એટલે મા પોતાની છાતીસરસા તેમને ગળે છે ”

બાળકને કદાચ તાત્કાલિક મતોષ થાય પણ તે તુરંત પૂછશે

બાળક “ પણ તું મને બનાવતી હતી ત્યારે તેં કંઈ જગ્યાએ મને રાખ્યો હતો તે કહેને ”

મા “ હવે તું વિચાર કર કે મારા શરીરમાં વધારેમાં વધુરે હૃદયની, વધારેમાં વધારે મુનાળી અને વધારેમાં વધારે સુગંધિત જગ્યા કઈ છે ? મારું આ હૃદય, તે વહાનથી ભરેલું છે ભગવાન અને તું તને બનાવતા હતા ત્યારે બરાબર મારા હૃદયમાં તને લપાડીને મેં રાખ્યો હતો ”

બાળક “ આ છાતી જેમાં ઘડિયાળની પેઠે ધમકારા થાય છે તે ”

મા “ હા, બરાબર તેની નીચે ” માએ બાળકનો હાથ પકડી છાતી ઉપરના ધમકારાની તેને ખબર પડે તેમ છાતી ઉપર મૂકેલા અને કહેવું

“ બરાબર આની નીચે ભગવાન તને બનાવતા હતા ત્યારે મેં તને રાખ્યો હતો ”

જે બાળક પ્રેમ મહદ્વત્તા અને સૌન્દર્યના વાતાવરણમાં જીર્ણુ દર્શે તેને આ વિચાર બહુ રોમાન્સ અને નુદર લાગશે જે બાળકને ઉપર પ્રમાણે આ હકીકત કહેવામાં આવી હતી તેને તો આવો અનુભવ થયો જ હતો એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ગભીરતાથી તે મા પાસેથી ગયો, ઝોગડીની વચમાં બોલો રહ્યો અને થોડી મિનિટ સુધી વિચારમાં ડૂબી ગયો પછી પાછો આવ્યો, આમતેમ જોયું અને દોડીને માની ગોદમાં લપાઈ ગયો તેને ગળે હાથ વીંટળાઈ દઈ બોલ્યો ‘ મા, મા, ત્યારે હું તારી અંદર જ હતો ને ? ’

કેટલાયે દિવસ સુધી જે બાળકમાં આ જાનના આનંદની ખુમારી ગ્રહી ધણીયે વાર પોતાનું મનનાં છોડી માને તે ગળે વળગી પડતો અને કહેતો “ આ, તું મને તેથી જ આટલી વહાલી લાગે છે ”

આના મરાદની અસર જુદા જુદા બાળક ઉપર જુદી જુદી થાય અને તેઓ પોતાની લાગણી જુદા જુદા રૂપમાં વ્યક્ત કરે પણ માએ આ મવાદમાં આટલો ઉમેરો કરવાની તક સુમાનવી નહિ માએ કહી દેવું કે

“ ત્યારે તું સમજ્યો હર્ષિ કે તારે આ વાત મારા કે બાપુ બિચાય બીજા કોઈ આગળ કગવી નહિ ભગવાને, મેં અને બાપુએ તને બનાવ્યો છે તેથી એ વિષે તારે જે કાંઈ બજવું હોય, જે મારું મવાલો પૂછવા હોય તે અમને જ પૂછના ”

બાળકની આ વિષયની જિજ્ઞાસા એમને વાર આવું તેને કહેવાથી તૃપ્ત ન પણ થાય તેને આ વસ્તુ જુદા જુદા રૂપમાં અનેકવાર કહેવી પડે પરંતુ આપણે બાળકને સાચી હકીકત કહીએ છીએ કે ગપ્પા મારીએ છીએ તે એ મમજી ગયા વિના ગહેરાનું નથી માટે કદી ગપ મારવી નહિ મત્ત મમજવા માટે બાળકની પાસે જે ગજ હોય છે તે આપણે મોટેગની કલ્પનામાં પણ ન આવે એવો સૂક્ષ્મ અને ચોક્કસ હોય છે

બાળક બાપ વગરનું થાય ત્યારે તેના મગજમાં જુદી જ નવતના પ્રશ્નો બહાર ને બાળાપે બાળકનો વિશ્વાસ મપાદન કર્યો હશે તો આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવામાં પણ મુશ્કેલી નહિ નડે

૫

અલખત, નાનાં બાળકાને આ વિષયમાં પ્રવેશ કરાવતાં માળાપોએ બહુ વિવેક વાપરવાનો છે જ. તેમણે પોતે બધું બરાબર સમજી લીધેલું હોતું જોઈએ. પછી બાળક પ્રશ્ન પૂછે ત્યારે અથવા એમને એમ પોતાને જ્યારે યોગ્ય અને આવશ્યક જણાય ત્યારે બહારના કે અજાણ્યા માણસો તરફથી વિશ્લેષ ન થાય એવી જગ્યાએ બાળકને પોતાની પાસે બેસાડી અથવા કોઈ સુંદર અને એકાન્ત સ્થળે ફરવા લઈ જઈ, ત્યાં, સહજતાવે, સંકોચ વિના અને પ્રેમપૂર્વક, પવિત્રતાનું વાતાવરણ જમાવીને તેને આ બધું કહેવું જોઈએ. આ બાબતમાં બાળક આગળ કદી ગપ મારવી નહિ, એ ખૂબ યાદ રાખવાનું છે. બાળક પૂછેલા પ્રશ્ન વિષે આપણને માહિતી ન હોય તો બાળકને સરળતાથી અને નિખાલસપણે કહી દેવું કે મને ખબર નથી. એ વિષે તપાસ કરી બીજી કોઈ વખતે તેની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાનું આપણે વચન આપીએ અને એ વચનનું પાલન કરીએ. નાનાં બાળકને મન પોતાનાં માળાપ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન હોય છે; પણ તેનો એ ખ્યાલ દૂર કરવામાં કશું જ તુકસાન નથી, એટલું જ નહિ પણ એ ખ્યાલ દૂર કરવો જ જોઈએ: ‘મને ખબર નથી.’ એમ આપણે બાળકને કહીએ તેથી આપણે વિષે તેના મનમાં કોઈ જ અનાદર ઉત્પન્ન થતો નથી. પણ બાળક આગળ મારું અજ્ઞાન કેમ કબૂલ કરું, એવા મિથ્યા ભ્રમમાં પડી આપણે જો ગપ મારીએ તો, પાછળથી એ વાતની જ્યારે બાળકને ખબર પડે છે ત્યારે તેના મનમાં આપણે વિષે જરૂર અનાદર થાય છે. આપણે બાળકના દિલમાં એ વિશ્વાસ બેસાડવો જોઈએ કે મારી મા કે બાપ જે જાણતાં હશે તે બધું મને કહેશે જ અને સાચું જ કહેશે. બાળક તદ્દન નાનું હોય, અને તેનો કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય જેનો આખો જવાબ તે હંમેશાં તે સમજી શકે એમ ન હોય તો પણ ગમે તેવા જવાબ આપી તેનો પ્રશ્ન હિઠાવી દેવો નહિ. તેને જેટલું સમજાવી શકાય એવું હોય અને કહેવા જેવું હોય તેટલું કહીને તેને કહી દેવું કે આ વિષે આથી વિશેષ તું અત્યારે સમજી શકે એમ નથી અથવા હું તને સમજાવી શકું એમ નથી. પણ યોગ્ય સમયે હું તને બધું કહીશ. આવી બાબતો ગમે તેને ન પૂછવા વિષે તથા ગમે ત્યાં ન બોલવા વિષે પણ સાથે સાથે જ બાળકને સૂચના આપી દઈ શકાય. તમે જો નિખાલસપણે તેને બધું કહેશો તો તમારું કશું તેઓ માનશે જ અને આ બાબતો વિષે કોઈની સાથે નકામી વાતો નહિ જ કરે. અને તમને પણ તમારી સરળતા અને નિખાલસતાનો બદલો બાળકના નિર્બ્યાજ પ્રેમ અને અનન્ય વિશ્વાસના રૂપમાં તમારા ધાર્મિક કરતાં વધારે મળશે.

પણ લગભગ સર્વવ્યાપી એવી આ કુટુંબમાંથી બાળકાને બચાવવામાં આ વિષયનું જ્ઞાન અને સમજૂતી જેટલી જરૂરની અને મહત્ત્વની છે, તેથીયે વિશેષ જરૂરનું અને મહત્ત્વનું તો તેમના દિલમાં સમ્યક્, પવિત્રતા અને શરીરની તથા મનની શુદ્ધિને વિષેનો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એ છે. કેવળ શુદ્ધ જ્ઞાન બાળકને આ લાલચમાંથી બચાવવાને માટે પૂરતું ન જણાય. ઇશ્વરે આપણને આ શરીર આપ્યું છે તે મારું અને પવિત્ર કામો કરવા માટે છે, એ શરીરને બરાબર સાચવવું એ આપણી ફરજ છે, આવી જાતની ધાર્મિક ભાવનાનાં બીજાં બાળકના ચિત્તમાં વસાવાં અને પોષાવાં જોઈએ. તો જ હીન વાસનાઓ અને લાલચોની સામે બાળકને પૂરતું રક્ષણ મળી શકે. આ વિષયનું જ્ઞાન બાળકને યોગ્ય અને નિખાલસપણે અપાયું હોય અને તે પવિત્રતાની અને ધર્મની ભાવનાથી ગમેલું હોય તો સૌ કુશળ જ છે.

હું તો તારી સાથે ભટકી ભટકીને જીવનની
ક્ષણે થોડી ઝાઝી રહી, વિતવવા તે મૃતી-રહો;
પણ નહિ કદા તું મુજ થયો.

ભરી ફાળો લાંબી વનવન વિષે ખૂબ ભમવા,
અમાવાસ્થા રાત્રે ગિરિશિખરથી ને નિરખવા
મીઝાંતા તારાઓ, તુજ સહ વળી સ્નાન કરવા
'કદા જ્યોત્સ્નાશ્લેષે નિધિ ઉછળતાના ઉરપરે,
મુરાદો સેવી મેં.

અને એ માટે તો સ્વજન, સુહૃદો, ને રસભરી
પ્રિયાને ચે રાખી દુર, સુદુર મારા હૃદયથી
નવ જરી શકું એ સહુ કથી.

છતાં તું તો માને વનવન વિષેના ભ્રમભ્રુથી,
અમાવાસ્થા જ્યોત્સ્ના નિધિ ઉર પરેના શ્વસનથી
વધારે મોંઘાં કેા નયનદ્વયને, ને વિસરતો
મુરાદો સેવેલી અધિક અભિલાષો સહિત જે
પ્રભાતે મૈત્રીના !

મુરાદો ભુલ્યોને ભુલી વળી ગયો તું સુહૃદને.
અને તેથી જ્યારે ઉરતણી નિરાશા વિસરવા,
મથુ કદિક કયાં શાંત કરવા

તપેલા હૈયાને, કયમ સુહૃદ ! મૃત્યો સજગતી ?
ભુલ્યો લાંગે તોયે નવ ભુલી શક્યો શું હૃદયથી ?
છતાં પૃથ્વી કંપે વિચુત પડ થાતાં જમીનનાં
મહા ચત્નોથી ચે નવ કદિય તે એક બનતાં
ન તે તું શું બાણ ?

તે મારી પાસે આવી. દુઃખ, દર્દ, ચિન્તા, જાણે મોટું રાજ્ય ચલાવવાનું હોય એટલી ઉપાધિમયતા, લાચારી, તેના મોં પર દેખાતાં હતાં. અને તે બધાની સોંસરું એક પ્રકારનું સૌંદર્ય પણ દેખાતું હતું.

તેણે કહ્યું : “મામમાં એક પરદેશી આવેલો છે. તે કોઈને પણ મુશ્કેલીઓની સલાહ સ્વપ્નદ્વારા આપે છે. તમે મારે માટે સ્વપ્ન આવવા દેવાનું કબૂલ ન કરો ?”

મેં કહ્યું : “તમારી મુશ્કેલીની સલાહનું સ્વપ્ન મને શી રીતે આવે ?”

તેણે કહ્યું : “હું તેને મારી મુશ્કેલી સમજાવીશ. પછી તેની સલાહનું સ્વપ્ન એ તમને મોકલે, તે આવી ગયા પછી તમારે મને કહેવું.”

“પણ તમારી મુશ્કેલીના ખુલાસાનું સ્વપ્ન તમે પોતે શા માટે નથી લેતાં ?”

“હું પ્રેમના નવા પંથની શોધમાં પડી છું,—એવો પ્રેમ જે નવો જ હોય, જેમાં દરેકને મુક્તિ હોય. મને વખત નથી.”

“પણ સ્વપ્ન તો રાતે જોઈતાં આવે છે. તે વખતે કાંઈ તમારી શોધ નહિ આકતી હોય !”

“નહિ, એ જ વખતે શોધ કરવાની હોય છે. પ્રેમનો નવો માર્ગ સ્વપ્નનાં સંવ્યાયી જ મળે છે.”

“તો એ લેગુ આ !” મેં કંઈક અધીરાં થઈ કહ્યું.

“પણ બીજાનાં સ્વપ્નનાં જોવા રહ્યું તો મારાં સ્વપ્નનો વખત જ ન રહે ને ! અને આવાં સ્વપ્નનાં તો હરકોઈ જોઈ શકે છે. દાખલા તરીકે આ સ્વપ્નું તમે જોઈ શકશો ને મને કહી શકશો પણ મારાં સ્વપ્નનાં તો મારા વિના બીજાનું કોઈ જોઈ શકવાનું નથી !” પણ તેણે મારા મોં પર મારું અભિમાન ધવાતું જોયું કે કોણ જાણે કેમ, તેણે તરત જ અવાજ બદલ્યો : “તમે આટલું ના કરો. હું ખરેખર દુઃખી છું !”

હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો કે તેને પોતાના પ્રશ્નનો જવાબ પ્રત્યક્ષ જોવાનો ડર લાગતો હતો અને છતાં સ્વપ્નની વિશ્વાસ તેને હતી. આવા કામમાં હું શા મારુ તેનું સાધન બનું એમ ધીરજ ના પાડવાનું મન થયું. પણ આખરે હું મુરુપ હતો અને તે સ્ત્રી હતી. તેનો ‘ના’ કરો ‘ના’ ‘ના’ તો લહેકો, અને તેના મોં પર દેખાતી દુઃખમયતા જોઈ હું ના ન પાડી શક્યો. મેં કહ્યું : “પણ મને આવેલું સ્વપ્ન તમે શી રીતે સમજશો ? અંદર શું પૂછવું શું નહિ, એની મને શી ખબર પડશે ?”

તે કહે : “એ સ્વપ્નનો જ એવાં મોકલે છે કે તેનાથી વસ્તુસ્થિતિ બહુ ધારી

રેખાઓમાં વ્યક્ત થાય. એની મેળે પ્રશ્નો જોડે છે અને તેનો જવાબ પણ મળી જાય છે. પ્રશ્ન પૂછનાર માણસ તરત તેનો મર્મ સમજી શકે છે.”

મેં કહ્યું: “ભલે.”

અમે આદ્યાં. ગામને છેડે એક ઝાડ પર, ખેતરોમાં પખી જોડાડવા ખેડૂનો માળા કરે છે, તેવા માળામાં તે રહેતો હતો. મને જરા દૂર જાણે રાખી તે ઝાડ નીચે જઈને જાણી રહી. નીચેથી તેણે એક પીંછું લઈ ઝાડના થડ ઉપર ત્રણ ટકોરા માર્યા. નવાઈની વાત છે, એ પીંછાના ટકોરા કોણ જાણે કેમ ઝાડમાં મંભળાયા અને બરાબર ત્રીજો ટકોરે ઉપરથી એક માણસની આકૃતિએ નીચે ટૂંકકો માર્યો. અને તે આખી આકૃતિ એક નાનું બગલું જાણે જમીન પર જાણે હોય એવી થઈ રહી. થોડી વારે, જાણે જમીનમાંથી જાગતી હોય, તેમ એ આકૃતિ જાણી થવા લાગી ને એક દાઢી મૂઝ અને ભવાં પણ તદ્દન સફેદ થઈ ગયેલો માણસ તેમાંથી દેખાયો. તેણે કાનમાં બાવાઓની પેઠે, લાલકાની નાની ઠેશીઓ ખોસેલી હતી. તેમાંથી જમણા કાનની ઠેશી કાઢી નાખી તે કાન તેણે પેલી સ્ત્રી તરફ ધર્મો. સ્ત્રીએ ધીમા અવાજે જે કંઈ કહેવું હતું તે કહ્યું અને છેવટે હું દૂર જાણે હતો તે તરફ હાથ લાંબો કરી મને બતાવ્યો. સ્વપ્ન મોકલનારે જરા ડોકુ ફેરવી મારા તરફ જોયું, પછી સ્ત્રીને આંખથી જવાની રાત આપી, અને એક પક્ષી પેઠે તે પોતાના માળામાં ફૂંદીને પાછો ભરાઈ ગયો.

તે સ્ત્રી મારી પાસે આવી. મને કહે. “બરાબર આ જ વખતે આ જ રાત્રે તમને સ્વપ્ન આવશે. સવારે દી જાગતાં હું તમારી પાસે આવીશ. તમને બધું સ્વપ્ન પાદ રહ્યું જ હશે. તે તમારે મને કહેવું.” મારા જવાબ સાંભળવા નહિ, પણ જાણે મારા જવાબ મારા મોં પર જોવા, તેણે મારા સામું જોયું, અને સંતોષ થતાં તે ચાલી ગઈ.

બીજે દિવસે સવારે દી જાગતાં તે મારી પાસે આવી. દુઃખ દર્દ ચિન્તા ઉપરાંત તેના મોં પર તીવ્ર ઉત્કંઠા હું જોઈ શકતો હતો.

મેં સ્વપ્ન કહેવું શરૂ કર્યું.

“આવું અર્થહીન અને ભયંકર સ્વપ્ન મને કદી આવ્યું નથી!”

મારા હાથ પર ડુંવાડાં જાણે થયાં તે સ્ત્રી પણ પુલકના આશ્રિતા આવિર્ભાવથી થડકી ગઈ, પણ તેણે તરત પોતા પર કાબૂ મેળવી લીધો. અને પછી જાણે એવી આડી ટીકા કરવા ના કહેતી હોય એમ ભાવથી દર્શાવી આગળ વાત સાંભળવા તેણે મારા તરફ જોયું.

હું જાણે મારા કોઈ ઓળખાણવાળાને ત્યાં જતો હોઉં એવા મનોભાવથી ચાલતો હતો. ઓળખાણ ક્યાંનું, ક્યારનું, શા માટે જઈ છું, તે કશું સ્પષ્ટ નહોતું, માત્ર જાણે કોઈક ઓળખીનાની બજાર કાઢવા ધણે સમયે જતો હોઉં એવો ભાવ મનમાં હતો. રસ્તાની માફિની નહોતી, તેમ રસ્તો શોધવો છે એવું પણ મન નહોતું. માત્ર આદ્યો જતો હતો.

થોડે ગયો ત્યાં એક ઝૂંપડી જેવું આવ્યું અને એ જ સ્થાને મારે જવાનું હોય તેમ હું અટક્યો. ઝૂંપડીની આસપાસ બધે ખારબોંબ હતી. દૂર દિશિંગ ઉપર એક લૂંટી લીધેલા જેવા

દેખાતા તાડ સિવાય કશું ય ઝાડ નહોતું. આસપાસ દરિયાની મોટી ભરતીનું પાણી આવતું હોય એવી જમીન ખારી પોચી અને માણસની તેમ દોરની નિશાની વિનાની હતી. મેં મૂંપડીના ખારણા સામે જોયું. જાણે મારી આવવાની ખબર હોય એવી રીતે અંદરથી એક સ્ત્રી, મદારી રાખે છે તેવો નાનો ટોપલો લઈ બહાર નીકળી અને તે જમીન પર મૂકી એક બાલુ ખસી ગઈ. તે જ વખતે પહેલાનો સંકેત હોય તેમ, તેના બોલાવ્યાથી જ હાજર થયો હોય તેમ, એક પુરુષ બહારથી આવ્યો. અને જાણે મારી સમક્ષ અમુક દરી ખતોવવાનું પહેલેથી નક્કી કરી મૂક્યું હોય તેમ એક દિશાથી પેલી સ્ત્રી ટોપલા તરફ ગઈ, અને સામેની દિશાથી તેનું અનુકરણ કરતો હોય તેમ પેલો પુરુષ ટોપલા તરફ ગયો. બંને ટોપલા આગળ ભેગાં થતાં જ સ્ત્રીએ ટોપલો ઉઘાડી અંદરથી એક જ આંચકે, એક મરેલું બાળક પકડી હાથ ઉઠાવ્યો! તે સ્ત્રીની નજરથી પુરુષે પણ પોતાનો હાથ ઉઘો કરી તે મરેલા બાળકને ખીખ કાઢી આંગળી પકડ્યું. અને પછી મેં કદી નહિ જોયેલું એવું, એક રૂમાલને પકડીને બે જણાં નાચતાં હોય તેમ એ બાળકને પકડીને, બંનેએ એક ભીપણ નૃત્ય કર્યું.

હું નૃત્ય તો બીજો શબ્દ મહિ મળવાથી કહું છું. બાકી એમાં કલા નહોતી, સૌંદર્ય નહોતું, માત્ર બંને જણાં ખૂબ જોર અને આવેગથી ફરતાં હતાં અને અમળાતાં હતાં. શરીરને પ્રતિકૂળમાં પ્રતિકૂળ આમળા આપવા અને આકુંચવળ ખૂબ ફરતું, હાથપગને ગમે તે દિશામાં જોરથી વીંકવો, હલાવવા અને પેલા મરેલા છોકરાને સામસામું ખૂબ ખેંચવું એમાં જ કલા આવી. જતી હોય તેમ તેઓ કરતાં હતાં. બંનેના હાથમાં એક જ મરેલું બાળક હતું તે સિવાય બંનેની ગતિમાં કશો ભેગ નહોતો. માત્ર, કલા વિનાનું, અર્થ વિનાનું, એ એક ભીપણ, અમેગળ, તાંડવ હતું!

શરૂઆતમાં તો મને એટલી દમકમાટી થઈ કે મારી શુદ્ધિ કામ કરી શકી નહિ. પણ પછી મને એક પછી એક પ્રશ્નો થવા લાગ્યા, ને કોઈ અગમ્ય રીતે તેના જવાબ મળતા ગયા. હું પ્રશ્નો વૈખરીથી પૂછતો નહોતો, મને જવાબ પેલાં સ્ત્રીપુરુષ આપતાં નહોતાં, છતાં જાણે એ તેમનો જ જવાબ જણાતો હતો, અને મને દરેક વખત જવાબ મળ્યે તેમના મોં પર જવાબ આપ્યાનો સંતોષ જણાતો હતો.

મને પહેલો પ્રશ્ન થયો: “આ શેનું નૃત્ય છે?” જવાબ મળ્યો, —કહો કે—સમજાવો, “એ નવીન પ્રેમનું નૃત્ય છે.” વળી પ્રશ્ન થયો: “તો તેમાં આ બાળક શાનું?”

“એ એમના પ્રેમનું પ્રતીક છે.”

મને થયું કે બાળક મરી ગયાને લીધે આ આમ કરતાં હશે. અને તેથી પ્રશ્ન થયો: “આ બાળક ક્યારે મરી ગયું?” જવાબ મળ્યો: “એ મરેલું જ અવતરેલું છે!”

વળી હું અભયબીમાં પડ્યો. ઘડીભર એ બાળક સાનું ન હોનાં માત્ર કોઈ બનાવડી ઢોંગલી હોય એમ વહેમ પડ્યો. પણ ત્યાં તો એ નૃત્યના જ આંચકાથી બાળકની એક આંગળી ઊડીને મારી પાસે પડી. તે ખરેખર એક સાચા મરેલા બાળકની જ આંગળી હતી એમાં જરા પણ શંકા ન રહી. મને થયું: “આ આમ વારંવાર નૃત્ય કરતાં હશે?”

જવાબ “હા.”

“ તો તો આ બાળક ક્યાંનું તૂટી જ ગયું હોત અને નૃત્ય ફરી વાગ્યાનું જ નહિ ? ”

“ તે બેરી તેને વાગ્યા પાછું સાધે છે । ”

‘ પણ તોપણ સાધે કેટલીક વાગ્યા સાધે ? ’

“ તો એ બેરી ફરી વાર કોઈ પુરુષથી નવું મરેલું બાળક પાછું ઉત્પન્ન કરે છે ”

મને આઘાત થયો “ મરેલું ઉત્પન્ન કરે છે । ”

“ હા જીવન જીવનને ઉત્પન્ન કરે તેમાં શી નવાઈ ? આ તો મરેલું ઉત્પન્ન કરે છે ।
એ જ એની નસીબતા છે । ”

હજી પેલું તાજાં ચાટ્યા કરતું હતું મને લાગ્યું આ બાળક આખું તૂટી જાય ત્યારે જ
આ નૃત્ય ગધ થતું હતું એટલામાં એ બાળક એક અગ તૂટીને માગ પર પડ્યું એ અગ
ઓળખાય એવું ગળું નહોતું પણ મને જાણે મૃત્યુનો સ્પર્શ થયો હોય તેમ દુઃખકથો.
અને ભડવા સાથે જાગી ગયો જાગ્યો ત્યારે મારે શરીરે પસીનો હતો ।

સ્વપ્ન પૂરું કહેનાઈ ગલ્લે મેં તે સ્ત્રી સામે જોયું જાણે મને ત્યારે જ સમજાયું,
તે મેં પૂછ્યું ‘ એ સ્ત્રી તો તું હતી, પણ પેનો પુરુષ કોણ ? ’

સ્ત્રીએ અત્યંત તિરસ્કારથી કહ્યું “ તદ્દત્ત જુદું ” મને થયું “ સ્વપ્ન એના
કથાથી મેં સેનાતી હા પાડી એના કહેનાથી પેનાએ મોકલ્યું અને પછી આ ‘ જુદું ’
એટલે શું ? ”

મારા મો પગથી મારા મનનો લાવ જી જઈ તેણે ફરી કહ્યું “ બન્ને જુદા છે
તમે અને પેનો સ્વપ્ન મો વતાર , ”

જાણે આખા જગતનું મેં એકનાએ કઈ મહાન અહિત કરી નાખ્યું હોય તેમ મારા
તરફ તીક્ષ્ણ તિરસ્કારની દૃષ્ટિ નાખી તે ચાલી ગઈ ।

કોઈ પણ પ્રજા શરવીર છે કે નહિ એનું માપ કાઢવા માટે એક નવી યોજના મને

મળી આવી છે તે હું રજૂ કરવાની તક લઉં છું. આંહી પહેલી જ વખત હું 'હું'નો ઉપયોગ કરું છું એ ઉપરથી મારામાં અભિમાન આવ્યું છે એનું અનુમાન ખેંચનારાઓને 'હું' કહીશ કે અભિમાન એ આત્મશ્રદ્ધાનું ખચ્ચુ છે; મારી યોજના પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રજામાં કટલાં તંત્ર છે એ ઉપરથી એની શરવીરતાનું માપ નીકળી શકે. તમે એમ કહી જ ન શકો કે આ માપ ખોટું છે. મેં એમ સાંભળ્યું છે કે આફ્રિકામાં ઘણાં તડાં છે. અને શરીર ઉપર ગોળકુંડાળા ચીતરનારું તડું કાઠપિણુ દિવસ શરીર ઉપર ચોરસ લીટી દોરનારાઓ સાથે નહિ જ મળે. એ લોકોને ઊંડી સમજ છે કે એવો રીતે મળવાથી વ્યક્તિત્વ નાશ પામે છે. આ જંગલી લોકોએ હજી સુધી પોતાનો વેપ ને સ્વાધીનતા ગુમાવ્યાં નથી. એટલે એમને તમે જંગલી ન કહેતાં સ્વતંત્રવાદી હોવાથી, સંસ્કારી કહી શકો. શરવીરતાની પહેલી નિશાની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતામાં રહેલ છે. તમે કાઠપિણુ બે દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓને બેગા થયેલ જોશો એટલે તરત તેઓ ઇકડાંનિકડાંથી વાન શરૂ કરશે. પણ બે ગૂજરાતી વિદ્યાર્થીઓ એમ નહિ કરે. પહેલાં તો એ મળશે જ નહિ. મળશે તો બોલશે નહિ. બોલશે તો ગૂજરાતીમાં તો નહિ જ બોલે; છતાં બોલશે તો એક જણે ગૂજરાતીમાં બોલશે તો ખીજે અરધું અંગ્રેજી-ગૂજરાતી બોલશે. એમ નહિ કરે તો છેવટે બે શબ્દ પણ અંગ્રેજીમાં તો બોલશે જ. સામાન્ય લોકની ભાષામાં વ્યવહાર કરવાથી ઘણી વખત આપણામાં વ્યક્તિત્વ ન હોય પણ આંપણે એક ટાળામાં હોઈએ તેવું લાગે છે. એટલે જેમણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવવું હોય તેમણે ભાષાનો વ્યક્તિગત વ્યવહાર રાખવો. એમાં ભાષા સમૃદ્ધ થાય છે. ને ઘણી વખત સામાન્ય જનો એ ભાષાપ્રયોગ ન સમજે તો એમના વિષે ટીકા કરવા માટે પણ આ રસ્તો ખોટો નથી. મારા મિત્ર એમ કહેતા હતા કે અંગ્રેજ ભાષા, લુવાનો, સાધારણ રીતે, પોતાના દેશમાંધવો પર ટીકા કરવાના સાધન તરીકે હીક હીક વાપરે છે, પણ એમને ખબર નથી કે લુવાનો જે વાપરે છે તે અંગ્રેજ ભાષા હોતી જ નથી. એ તો વ્યક્તિભાષા હોય છે. દ્રાક્ષાસવનો ડોઝ નરમ કરવા માટે જેમ પાણી ઉમેરતાં જવાય—અથવા ધરમયુ ઉપમા વાપરવી હોય તો છાશમાં પાણી નાખવાથી, પાણીની જેમ છાશ થતી જાય તેમ પહેલાં ૨૫ ટકા અંગ્રેજી શબ્દો, પછી ૩૫ ટકા અંગ્રેજી શબ્દો—એમ કરતાં કરતાં છેવટે સોએ સો ટકા અંગ્રેજી શબ્દો આવી શકે. તમે કહેશો આ તો ખોટું છે. અંગ્રેજી બોલવું એ તો સારું છે. પણ ના, તમે કહેવાનો ભાવાર્થ સમજ્યા જ નથી. ટકા વધવા જાય

એટલે વ્યક્તિભાષાના ટકા વધતા જાય. અને હેરાટે સોએ સો ટકા, એક વ્યક્તિની ભાષા બીજી વ્યક્તિની ભાષાથી લુપ્ત તરી આવે, અને એવું ભાષા પરત્વે, વ્યક્તિત્વતંત્ર સ્થપાવાથી, શૂરવીર પ્રગ્નની અનેક નિશાનીઓમાની એક તરીકે આને ગણાવી શકાય.

શૂરવીર પ્રગ્નની બીજી નિશાની એ છે કે એ કોઈ દિવસ ભેગા મળીને કામ ન જ કરે. ભેગા મળીને કામ કરવાથી ધણા નુશ્માન છે એક તો કાણે કેટલું કામ કર્યું તે ખમેર પડે નહિ બીજી કાણે પહેલું કામ કર્યું તે ખખડ ન પડે. કામ કર્યું કે નહિ એના કરતા પણ વધારે મદત્તવનો પ્રશ્ન આ છે કાણે નામ પહેલું કર્યું ? ત્રીજી ભેગા મળીને કામ કરવાથી પગદલખી થયા છે, નર્મ મડળી મળવાથી થતા લાલ વિષે એક નિમિષ લખ્યો છે, પણ મડળી ન મળવાથી થતા લાલ વિષે એ નથી લખી શક્યો એ વસ્તુ જ ખતાવે છે કે મડળી ન મળવાથી થતા લાલ વિષેની આ યોજના તદ્દન અપૂર્ણ છે 'મડળી મળવામાં' એ વાચ્ય ઉપરથી 'મડળી ન મળવાથી' એ વાક્ય જડ્યું છે એ ખરું, પણ એમાં 'ન' અક્ષરનો વધારો અપૂર્ણ હોવાથી એને તમે અપદગણ નહિ કહી શકો.

વ્યક્તિગત ભાષાને કેટલાક નિંદકો ખીચડીભાષા કહે છે, પણ એમને ખમડ તથી કે એ ભાષાના પ્રયોગની ખરી તકે મૂઝવણ પણ મતાડી શકાય છે ને એ રીતે સ્વમાન જળવાય છે ગ્યારીને, માયન્ગ લેમેરેટરી, વગેરે અગત્યના કામ ન હોવાથી, ટેવને લીધે એ મોએ દિગામ કરી શકે છે તે વખતે અંગ્રેજીભાષાના વ્યવહાર વડે જ ધન્યવતરાય ને દમવતરાય, એ દિગામ ન આવડતો હોય ત્યાં 'યુ રી, ડી મન્ટીપ્યાર્ક આર્ક ટુ' ને 'ડીવાર્કડેડ આર્ક ટુ' શ્લોકે પોતાની ઇજ્જત માયની શકે છે એટલે આમ એ ભાષાનો ખીચડીપ્રયોગ ઇજ્જત માયવવાના માધન તરીકે જોટો નથી.

તમે મેગો તમે શૂરવીર પ્રગ્નના લક્ષણ કરેલાને મદ્યે ખીચડીભાષા પર ઉતરી પડ્યા તો ટું ટું છું એવી કોપિ પ્રાગ્ના નિસમમા ન રહેવાની વૃત્તિ જ શૂરવીરતા ખતાવે છે માયા લુભાવાળા વખાણો કોર્નપિંગ દિવસ જે વિષય પર બોલવનું હોય તે વિષય પર નહિ બોલે. એમ નિસમગર આ મુભર તો દરેક બોલી શકે પણ મુખને બિનકુન સ્પર્શ કર્યા વિના આખું ભાષણ કરી જવું એ પગ એક પ્રનારની શક્તિ છે અને તે જોટથી વિરલ છે તેમજી જ લાભાથી છે અમુક મુદ્દા પર બોનનાગ માણુમો પગદલખી છે. કાણ કે તેમને મુદ્દા પર તવાગી કરવી પડે છે પરંતુ કોર્નપણ જાતના મુદ્દા વિના સ્વેચ્છાએ બોલવાનું અપૂર્વતા વિના રામ્ય જ નથી તમે કરેજો આમા શૂરવીરતાના લક્ષણની વાત ન આવી, તો ટું ટું છું તમે લેખનુ મથાળુ વાન્યા વિના જ લેખ વાચ્યો છે મથાળુ જ 'પાનગોર્કિ' છે અને મારી વાત અથવા, લિખા મે—ગપ્પાની વાત તો એ છે કે, પાનગોર્કિમા તો માયુ પણ આં ને ગપ્પા પણ આવે. માયુ તો મો' કોર્ક કહી શકે, પણ ગપ્પા મારા મેરા નથી ન માનના તે તો તમે એક ગપ્પુ મારી' લુઓ તરત તમે ક્યારી અપદગલ ન્યું ડ તે મોધનાગ મોધી કાઢ્યો.

મથાળુ જ 'પાનગોર્કિ' છે—એટલે એમા ગમે તે રીતે ગમે તેવું લખી શકાય અને માત્રી વાત—અથવા—ગપ્પાની વાત તો એ છે કે, આમા મારે ખરી રીતે કોર્ક કહેવાનું જ ન હતું એટલે તો ટું આટલું લાણુ કરી નક્યો.

સાચા સાહિત્યકારો, કહેવાય છે કે, કોઈ પણ પ્રાસંગિક વિષયને સ્પર્શ કરતા નથી. પ્રાસંગિક વિષયને તેઓ અમાંગલિક ગણે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ તો ઔચિત્યને સાહિત્યમાં જોઈને વિશિષ્ટ સ્થાન આપ્યું છે અને ઔચિત્ય એટલે કમલ મળે ત્યાં સુધી આકાશ વિષે ન લખવું તે. એટલે પાનગોષ્ઠિમાં પ્રાસંગિક વિષય ન લેવાની મારી ઇચ્છા તો બળવાન હતી, પણ બલીયસી કેવલભિચરેએ પ્રમાણે મારે પણ જમાનાને અનુસરીને આ ચાંદુ ત્રિવિધ લેવો પડ્યો છે. આપણા સાહિત્યમાં અત્યારે મોટામાં મોટા પ્રશ્ન પરિપક્વ છે. પરિપક્વો મોટામાં મોટા પ્રશ્ન પ્રમુખનો છે. અને પ્રમુખને માટે મોટામાં મોટા પ્રશ્ન બાંધણું કરવું કે લખવું એ છે. આ સંબંધમાં એટલા મતભેદો છે કે સઘળાના સમન્વયમાંથી એકે સાત્ય નીકળી શકે. દમયંતીના બીજી વારના સ્વયંવરવર્ણનમાં પ્રેમાન્દે લખ્યું છે. કે દરેક રાત્રે એટલો આતુર દેખાતો હતો કે પોતપોતાની ડાક આગળ ધરતો હતો—જે, કાંઈ રીતે માળા ડાકમાં આવી પડે તો. પ્રમુખના નામની દારમાળા—અને વિભાગીય પ્રમુખોની હંદારમાળા અગત યવા લાગી છે એમાંથી એક સરસ રસ્તો નીકળી શકે તેમ છે. આપણી સંસ્કૃતિ પહેલેથી જ વાણીની પણ અહિંસામાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. એણે કાંઈને પણ ખોટું ન લાગે એવું કરવું હોય તો પરિપક્વના વિભાગો વધારી દેવા. મોટાંમોટાં ખાતાં પણ કામને નહિ પહોંચાય તેવું લાગે ત્યારે ખાતાં વધારે છે. કારણ કે એમ વધેલાં ખાતાં વધેલાં કામ ખતાવે છે. અને કામ કરતાં, કામ ખતાવવામાં જે રસ છે, તે કાલ્પનિક હોવાથી અલૌકિક છે એટલે સાહિત્યપરિપદે ગદ્યવિભાગ અને પદ્યવિભાગ એ બે મુખ્ય ભાગ પાડી, પછી નવલકથાવિભાગ, લાંબીવાર્તા વિભાગ, ટૂંકીવાર્તા વિભાગ, રેખાચિત્ર વિભાગ, લેખ વિભાગ, માસિકના પ્રથમ પાનાનો વિભાગ, છેલ્લા પાનાનો વિભાગ, ચાલુ વિભાગ—અને એવી જ રીતે કવિતામાં પણ લઘુકાવ્યો, લઘુતરકાવ્યો, લઘુતમકાવ્યો, ઊર્મિકાવ્યો, ઊર્મિલકાવ્યો, કિલ્લકાવ્યો, અર્થધનકાવ્યો, અર્થહીનકાવ્યો, અને એવા ઘણા વિભાગો પડી શકે. એમાં જેવાનું એટલું જ કે જેટલા સાહિત્યકારો તેટલા ભાગ પડે છે કે નહિ. કોઈ પોતાને સાહિત્યકાર ન કહેતાં સેવક કહેતા હોય, પણ એણે ગામઠી કવિતાની ભલેને એક ટૂંક લખી હોય છતાં એના પણ આમાં સમાવેશ થઈ જાય એટલી વિશાળતા રાખવી. માત્ર એટલી મંજૂર રાખજે કે સાહિત્યની વિશાળતા વધતી વધતી મારી પાનગોષ્ઠિ ઉપર વ્યાપી ન જાય. કારણકે અત્યાર સુધી હું કાંઈ સાહિત્યપરિપદ કે સંગ્રહનમાં પ્રમુખ ઉપપ્રમુખ કે મુખ્ય થયો નથી ને થવું નથી. મારે તો મુખ્ય કે શ્રોત્ર એમાંથી એકેય થવું નથી. સાહિત્યપરિપદ આલંતી હશે ત્યારે પણ મારે તો માત્ર પાનગોષ્ઠિ કરવી છે. તમે કહેશો આમાં તો એવું ચાલ કે જેટલા પ્રેક્ષકો, એટલા જ સાહિત્યકારો ને જેટલા સાહિત્યકારો તેટલા વિભાગીય પ્રમુખો થઈ જાય—તો હું કહું છું એમાં ખોટું શું છે? ખરી બહાદુરી—અથવા એવો આકરો શબ્દ ન વાપરીએ તો—ખરી સાહિત્યતમન્ના હજારો પ્રેક્ષકો હોય ત્યારે ભાષણ કરવામાં નથી, પણ જેમાં એક જ પ્રેક્ષક ને એક જ સાહિત્યકાર ભાષણકર્તા હોય તેમાં છે. એથી પણ વધુ આગળ વધીએ તો જેમાં બન્ને એક જ હોય: વાંચનાર પોતે, સાંભળનાર પોતે; રસાસ્વાદ કરાવનાર ને લેનાર પણ પોતે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં આવી આત્મા-પરમાત્માની અભેદ સ્થિતિને ધણી ઉચ્ચ કાટિની કહી છે. એટલે અનેક વિભાગો જે અભેદ ઉત્પન્ન કરશે—અને છેવટે જે શત્યવાદ

ઉત્પન્ન કરશે, જેમાં સાહિત્ય નહિ, સાહિત્યકાર નહિ, પરિષદ નહિ, પરિષદનું સ્થળ નહિ, ભેખદ નહિ, લખાણ નહિ—પણ માત્ર સઘળું એકમય બની જશે એ અખતરો પણ કરવા જેવો છે. કાંઈ નહિ તો એમાં વસી રહેલા 'તું એકનો જાજો' એ આ યુગના કાવ્યના પ્રતિનિધિત્વ ખાતર પણ આ અખતરો અજમાવવા જેવો છે. તમે કહેશો, કે આ તો બહુ ખોટું થાય—આ તો અનિયમિત મિથ્યા પ્રલાપ ગણાય તો હું કહું છું કે આ અનિયમિત પ્રલાપ પેલા તમારા નિયમબદ્ધ પ્રલાપ કરતાં પણ ઊતરે એમ ? નિયમબદ્ધ પ્રલાપ કયો વળી ? કેમ વળી જેમાં કરાંચીની અન્નરમાં ડુંગળી વેચનારો ગમે તે બકાલી, અંધાળા પાંચ રૂપિયા આપીને, પોતાનો મત આપી શકે કે મુનશીવાણી તાજી ડુંગળી જેવી ફોર છે ને બલવંતરાય ઠાકોરની વાણી તરત શાક થાય તેવી આખી ડુંગળી જેવી લાગે છે. આ તમારા નિયમ કરતાં પણ મારો અનિયમ તમને ઊતરતો લાગ્યો ? અરે રામ ! દિવસો એવા આવ્યા છે કે સિગારેટનાં કુંડાં શોધનારાઓ, ગ્લેડસ્ટનમાં શક્તિ છે કે અશક્તિ, એનો નિર્ણય કરવા બેસે, ને મારા જેવો જરાક અનિયમિત બોલે ત્યાં 'અધ્ધલશ્યં' કહીને સૌ મસ્કરી કરે ! હશે, પણ કેાણે કહ્યું હતું કે દુનિયા બુદ્ધિ ઉપર ચાલે છે ? ગમે તેણે એ કહ્યું હોય પણ હું તો કહું છું કે બુદ્ધિશાળીઓ જખ મારે છે. દુનિયા તો ચાલે છે બુદ્ધિહીનોની બુદ્ધિ ઉપર.

એક ભજન

સંપાદક : રસિકલાલ છા. પરીખ

બાઈ અમે પકડી આંબલિયાની ડાળ રે, જંગલ માંહી એકલી હોજી.
આતર દબણથી ચઢી એક વાદળી રે, વરશ્યા બારે મેઘ રે,
બીબને મારે આખડી હોજી.

નદી રે કિનારે બેઠો એક બગલો રે,
હંસલો બાણી કીધી પ્રીત રે,
મુઠામાં જાલી માંછલી હોજી.

ફૂલનો પછેડો આહું પ્રેમઘાટડી રે,
બાઈ મારે શામળિયો ભરથાર રે,
બીબને મારી ચુંદડી હોજી.

બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના શુભ,
બાઈ મારે પિયુટો પરદેશ રે,
ફૂંકે મારી આંખડી હોજી.

તે હિ નો દિવસા ગતા :

નરેશચન્દ્ર વિ. પંડિત

જયમ વીજળીની જવલન્ત રેખા
ઝળકી-ના ઝળકી-શમી જતી;
જયમ ઈન્દ્રધનુધ્ય રમ્ય શોભા
પ્રગટી-ના પ્રગટી-ઊડી જતી;
જયમ હાસ્ય પ્રસારી બાદ-પુષ્પો
વિકસ્યાં-ના વિકસ્યાં ખરી જતાં;
સુખનાં ત્યમ અદ્ય અદ્ય વધે
નિરખ્યાં-ના નિરખ્યાં-વહી જતાં!

‘ટૂંકું’ કરી ઠોચલ ઊડી જાય,
તોયે ‘ટૂંકું’ના પડધા રમી રહે;
હૂબી જતો સૂર્ય ક્ષિતીજ માંય,
તોયે સુવર્ણ-દ્યુતિ વિસ્તરી રહે;
ઊડી જતી ધૂપની ધૂમ-રેખા,
સુવાસ તો યે પ્રસરી રહે ગૃહે;
એવા દિનો અંચલ સ્વપ્ન જેવા
વીતી ગયા, ને રમરણે રહ્યાં હવે!

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પેલેસ્ટાઈન એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકાના સંગમસ્થાન ઉપર મહત્વયોગ્ય સ્થાને આવ્યું છે. આથી એ વારંવાર અનેક રાજ્યોનાં આક્રમણનું સ્થાન બન્યું છે. એના ઉપર હેઠ્ઠો માલિકી તુર્ક લોકોની હતી. મહાયુદ્ધમાં તુર્કોનો પરાજય કરી અંગ્રેજોએ આ પ્રદેશ જીતી લીધો. હમણાં લીગ ઓફ નેશન્સ તરફથી અંગ્રેજો એનું શાસન કરે છે. પેલેસ્ટાઈનમાં ઘણી જમીન વેરાન, રેતાળ અને ખેતી માટે અયોગ્ય છે. સમુદ્ર કિનારેના એ ગામ ત્રક્કા અને હાક્કાની આસપાસની જમીન ખૂબ ફળદ્રુપ છે. એ વિભાગની ખાણ પથ્થર ખૂબ સરસ સ્પર્શિસાદર્ય ધરાવે છે. પેલેસ્ટાઈનમાં માત્ર છ અંકવાડિયાં વસાઈ પડે છે, એટલે પીવાના પાણીની પણ તાણ રહે છે. વૃક્ષો પણ થોડાં જ દેખાય છે.

પેલેસ્ટાઈન એ યાહુદી લોકોનું જૂનું ધામ છે. ખ્રિસ્તીઓનાં અત્યાચારથી યાહુદીઓને પેલેસ્ટાઈન તજવું પડ્યું હતું. યાહુદી લોકો આખા જગતમાં પડ્યાપાથર્યા રહ્યા. એમનામાં સંપ હતો અને શરારી ધંધા કરતા હતા એટલે એ લોકો જગતના શરારો ગણાયા. પરંતુ ખ્રિસ્તીઓએ એમના ઉપર ખૂબ અત્યાચારો કર્યા હતા. સને ૧૮૮૦માં નેથમસ્ટ્રોસ નામે યાહુદીએ પેલેસ્ટાઈનમાં અન્નક્ષેત્રો અને આશ્રયસ્થાનો ખોલ્યાં. એટલે ગરીબ યાહુદીઓ મોટા પ્રમાણમાં તે સ્થળે આવવા લાગ્યા. અહીં એમની જુદીજુદી વસાહતો વસી જગતભરના ધનવાન યાહુદીઓએ એમને મોટી આર્થિક મદદ આપી. વેરાન જમીનમાં અતિ ઉદ્યોગથી એમણે નંદનવનસમો બગીચો ઊભો કર્યો. સને ૧૮૯૧માં યાહુદી હીલ્સવાસને અંગે એ મૂળ પ્રદેશમાં યાહુદીઓ ઉભરાવા લાગ્યા. સને ૧૯૧૩માં એક લાખ યાહુદીઓ અહીં હતાં એમની ૪૦ વસાહતો વસી હતી. મહાયુદ્ધમાં યાહુદીઓએ મિત્ર રાજ્યોને મોટી આર્થિક મદદ કરી હતી. તે સેવાના બદલામાં બાહર ધોપણા નીચે અંગ્રેજોએ પેલેસ્ટાઈન યાહુદી વસાહતો માટે ખુદ્ધ મૂક્યું. જર્મનીમાં હેર હીટલરે યાહુદીઓને કાઢી મૂક્યા. પોલાંડમાં પણ એમના ઉપર સખ્ત જુલમ થયો, આથી યાહુદીઓનાં ટોળા ને ટોળાં પેલેસ્ટાઈનમાં આવ્યાં. પેલેસ્ટાઈનમાં હમણાં ચાર લાખ યાહુદીઓ વસ્યા છે. એમણે રેતાળ પ્રદેશને ખૂબ ફળદ્રુપ બનાવી ત્યાં દ્રાક્ષ અને દારૂ મોટા પ્રમાણમાં પેદા કરે છે.

યાહુદી લોકો સુસરકૂત છે. એમણે સારી જમીન આરબ ખેડૂતો પામેથી ખરીદી લીધી છે. એમણે હિબ્રુ વિશ્વવિદ્યાલય પોતાના ખાનગી નાણાંથી સ્થાપ્યું છે. હિબ્રુ ભાષામાં યાહુદી મંત્રકૂત અહીં શિખવાય છે. યુરોપના ધનવાન યાહુદીઓ એમને આર્થિક મદદ કરે છે. દર વર્સે આસરે કરોડ રૂપિયા જેટલા એમની મદદ છે. યાહુદીઓનાં જૂનાં ધર્મસ્થળોનો રામન લોકોએ નાશ કર્યો હતો. હમણાં માત્ર રૂદનની ભીંતનું અવશેષ રહ્યું છે. ત્યાં યાહુદી

પેલેસ્ટાઇનમાં લગભગ દશ લાખ આરબ લોકો છે. એમાં જમીનદાર વર્ગ મોજમજદમાં જીવન ગુમરે છે. મોટા વર્ગ આરબ ખેડૂતોનો છે. તે તદન અજ્ઞાન, ઝનૂની અને સ્વદેશપ્રેમી છે. ત્રીજો વર્ગ બહુ જાતના લટકતા આરબોનો છે. એઓ રણમાં બકરાં-ઊંટોના કાફલા રાખી રહે છે, લૂંટારા છે અને ભયનું જીવન ગુમરે છે. આરબોની સંસ્કૃતિ હલકી છે. આરબો કહે છે કે ૧૩૦૦ વરસ થયાં અમે અહીં રહીએ છીએ. અંગ્રેજોએ અમારા પ્રદેશમાં યાહુદી-ઓનાં ધાડાં લાવી અમારી ફળદ્રુપ જમીન લઈ લીધી છે. પૈસાના બળે યાહુદીઓએ અમારા ઉપર માલિકી કરી છે. જમીન, ધન, સંસ્કૃતિ વગરનાં અમે અમારો દેશ મૂકી ક્યાં જઈએ ? અમને કાણ સંધરે ? અમારા દેશમાં અમને જીવવાનો હક્ક આપો. નવા યાહુદીઓની આપાત બંધ કરો. પેલેસ્ટાઇન હવે વધારે પ્રજા નિભાવી શકે તેમ નથી.

ત્રીજા ખ્રિસ્તી લોકો છે. એમની સંખ્યા લાખેકની છે. મધ્યથી ૪૦ માઈલ દૂર બે હજાર ફૂટની સપાટી ઉપર જેરૂસાલેમ શહેર છે. એમાં યાહુદીઓના ધર્મના પુણ્યસ્થાનો અવશેષ છે. આરબોની બે પ્રસિદ્ધ મરિજદો છે. ખ્રિસ્તીઓના પયગમ્બરને અહીં કોસ ઉપર લટકાવેલા હતા એટલે એના સ્મરણાવશેષો, એની માતાની કબર વગેરે ખ્રિસ્તીઓને પૂજ્ય સ્થાનો અહીં છે. જેરૂસાલેમના કબજા માટે યુરોપિયન પ્રજાઓએ પોપોની ઉશ્કેરણીથી ત્રણસો વરસો પર્વત આડ આડ મોટાં આક્રમણો કર્યા હતાં. છતાં જેરૂસાલેમ તુર્કો પાસેથી લેવાયો નહોતો. પેલેસ્ટાઇનમાં જાફા હાયફા નામનાં બે બંદરો અને જેરૂસાલેમ મુખ્ય શહેર છે. જાફાનાં સંગ્રાં નારંગી આખા યુરોપમાં પ્રખ્યાત છે.

અંગ્રેજોએ હમણાં બંને પક્ષોને અંકુશમાં રાખ્યા છે. પરંતુ હડતાલો, મારામારીઓ, તકરારો, ખૂનો, બોયકોટો અને અત્યાચારો હમેશાં થાય છે. સમાધાન બંને કોમો વચ્ચે કરવું અશક્ય બન્યું છે. મહાયુદ્ધના સમયે અંગ્રેજોએ આરબોને પણ તેમનો દેશ સ્વતંત્ર કરવાનું ભેખિત વચન આપ્યું હતું. બીજી તરફ યાહુદીઓને તેમની આર્થિક મદદ માટે સને ૧૯૧૭માં પેલેસ્ટાઇનમાં યાહુદી પ્રદેશ સ્થાપવાનું વચન આપ્યું હતું. સને ૧૯૨૦થી અંગ્રેજોએ પ્રજાસંઘ પાસેથી ત્રણે ખંડની ચાવીરૂપ આ પ્રદેશ લીધો. સને ૧૯૨૦-૨૧માં આરબોએ મોઢાથી તેમજ બંદ્રોથી પોતાના વાંધા રજૂ કર્યા. આરબોની હાર્થિક આરબ કમિટી ચાર મોટાં આરબ રાજ્યો ઇરાક, સીરિયા, ઈર્બનેસાદ અને ટ્રાન્સ જોરડીયાની મદદથી અંગ્રેજો ઉપર ખૂબ દબાણ લાવે છે. બીજી તરફ જ્યુધીઝ એજન્સી યુરોપ અમેરિકાના યાહુદીઓનાં લાગવગને કામે લગાડી તેથી પણ વધારે દબાણ અંગ્રેજો ઉપર લાવે છે. બંને પક્ષોને સમજાવતી કરવી નથી. બન્નેની સંસ્કૃતિઓ ભિન્નભિન્ન છે. અંતરના ઝેરવેરો ઉઘ્ર લાવે જાગત થયા છે. જ્યુધીઝ કમિટીની શાસનમાં લાગવગ ઘણી છે. ઘણા મોટા અધિકારો અંગ્રેજોના હાથમાં છે. તે પછી યાહુદીઓ આવે છે. આરબો ગોણ પદવીઓ ન્યૂન અંશે ભોગવે છે. બંને કોમોની ઉપક્ષી વગદાર કમિટીઓ સ્વતંત્ર અને લાગવગવાળી છે. પેલેસ્ટાઇનમાં આમ ત્રણ શાસનો આવે છે.

પંદર વરસો સુધી આ પરિસ્થિતિ ચાલી. સમાધાન થયું નહિ. દર વરસે બપેડા થયા માંડ્યા. સને ૧૯૩૬માં તો આરબો ખૂબ ખીજ્યા અને અત્યાચારોની પરંપરા ચાલી. યાહુદીઓને અંગ્રેજોએ હથિયારબંધ કર્યા પરંતુ આરબોનું ઝનૂન ભયંકર હતું. છેવટે અંગ્રેજ સરકારે કંટાળીને ઓગસ્ટ ૧૯૩૬માં પેલેસ્ટાઇનનું રોયલ કમિશન નીમ્યું. એમાં હિંદના માજી વજીર લોર્ડ પીલ પ્રમુખ હતા. સર હોર્સે સરમ્બોલ્ડ, સર બોરી હેપ્બર્ડ, સર મોરીસ કાર્ટર, સર હેરોલ્ડ મોરીસ, પ્રેફિસર રેજીનાલ્ડ કુપર્લેન્ડ અને જે. એન. માર્ટીન સેક્રેટરી તરીકે નીમાયા.

એ કમિશનનો રિપોર્ટ તા ૭ જુનાઈ ૧૯૩૭ના દિનસે બહાર પાડવામા આવ્યો છે આ રિપોર્ટની મુખ્ય લાનામણો નીચે મુજબ છે —

(૧) મરકારી અધિકારીઓ સાધારણ વખતમા કીડ છે જ્યારે માગમારી કે બજેટને વખતે કેમી વનણુ ધારણુ થઈ જાય છે, તેને સખ્તાર્થથી દાખી દેવી જોઈએ અગ્રેજ અધિકારીઓની નિમણૂંમે સસ્થાનની મર્વિમમાધી થાય છે લવિખમા ચૂટવા અધિકારીઓને સરસ તાવિમ આપી પછી જ પેનેસ્ટાઈનમા મૂકના, મધ્ય સરકાર અને પ્રાતીય અધિારીઓ વચ્ચે ગાઢ સબધ ગખવે

(૨) ન્યાયકોર્ટ ઉપર સખત દેખરેખ ગખવી તે માટે એક અગ્રેજ અધિકારીની નિમણૂક કરવી ગ્રહા હેકા રસ્તાને જલદી પૂર્ણ કરવે એકાદ બદર વધારવાની જરૂર પડે તો વધારવું

(૩) જ્યુરિજ એજન્સી હમણા મોગી મત્તા અને મરકારી લાગવગ બોગવે છે અગ્રેજ સક્ષાત્તી માથે એની મત્તા પણુ મહયોગી રાજ્ય જેવી છે આગમ કમિગીમા ખીજ પ્રદેશના પ્રતિનિધિઓ નીમો એનો વિગમ કરી એમની મત્તાને પણુ યોગ્ય વિકાસ આપવે

(૪) શાતિ મ્યાપનાતો ખર્ચ અને ૧૯૨૭મા પાઉન્ડ ૨ ૬૫ ૦૦૦ થયો હતો અને ૧૯૩૫-૩૬મા પાઉન્ડ ૮ ૬૨,૦૦૦ થયો હતો અને ૧૯૩૬-૩૭મા પાઉન્ડ ૨૨ ૩૦,૦૦૦ થયો હતો જ્યા સુધી સપૂર્ણ શાતિ ન સ્થપાય ત્યા સુધી આ ખર્ચો ચાલુ જ રહેરો પ્રગમીય શાતિ માટે તગત લશ્કરી અધિકાર નીચે માર્શન લો ગ્રહે કરતા અચકાવું જોઈએ નહિ બડખેર લોકો પાસેથી હથિારો ચૂટવી લઈ, સરહદ ઉપરથી તેમને આયુધો ન મળે તે માટે સરહદ ઉપર મજબૂત ચોકીઓની બ્વવસ્થા હોવી જોઈએ અને પ્રગમીઓની મિથ્રવસ્તીવાળા પ્રાતોમા અગ્રેજ અધિકારીઓ નિમવા જોઈએ મમસ્તી દડ વચ્ચલ કરવા પ્રવત્ન કરવા વર્તમાનપત્રો પાસેથી પ્રેસ સેક્યુરિગીના નાણા અગાઉથી લેના જોઈએ પોલિમને મજબૂત બનાવવી જોઈએ અગ્રેજોની ઘોડેસ્વાર પોલિસને ઊભી કરવી જોઈએ

(૫) આરખોની દલીલ છે કે કરો અમે આપીએ છીએ અને ઔદ્યોગિક રક્ષણ ચાહુદીઓને અપાય છે આ બાબતમા એક આકેડાખાતું સ્થાપી તપાસ કરવી

(૬) જમીનની સગવે કરાવી લન્ડ કોડ સ્થાપવા ત્યા સુધી આરખ નાના જમીનદારોની જમીન ઉપર ચાહુદીઓને વેચાણુ હક્ક આપવો નહિ જરૂર પડે તો, સરકારી દેખરેખ નીચે જમીનના યોગ્ય વિસ્તાર અને પ્રગમીઓના લના માટે ફેરબદલી અથવા ફેરફાર કરવાની સગવડ કરી આપવી હાલ તરત માટે આરખ નાના જમીનદારોને રક્ષણ આપવું બની શકે તેવી સગવડવાળી જમીનમા જગલો વસાવવા

(૭) યુનાઈટેડ સ્ટેટ ઓફ અમેરિકામા ચાહુદીઓની આમદાની અટકી છે જર્મની પોલકડમા ચાહુદીઓને સ્થાન નથી એટલે પેલેસ્ટાઈન તરફ એમની આનક ખૂમ વધી છે એટલે આ દેશમા પાય વરસ સુધી દર વર્સે માત્ર બાગ હનર ચાહુદીઓને જ આવવા દેવા જે વ્યક્તિ પાસે એક હનર પાઉન્ડની મૂડી હોય તેમને જ દેશની અદર આવના દેવા આનનાગ વ્યક્તિ જે ધધો કરવા ધારે, તે ધધામા તેને માટે અવકાશ છે એવી ખાતરી પણુ એણે કરી આપવાની હતી

(૮) શિક્ષણ માટે અહીં સરકાર બહુ ધોહુ જ કરી શકી છે આરખોના શિક્ષણ

ઉપર વધારે ધ્યાન દેવું. અને કામને ધાર્મિક શિક્ષણની સ્વતંત્રતા છે. આરબો પોતાની જૂની પદ્ધતિથી મુસ્લિમ સ્કૂલોમાં શિક્ષણ લે છે. પરંતુ તેથી વિકાસ કુદિત થાય છે. છતાં પ્રજાસંઘના આદેશ મુજબ ધર્મ અને શિક્ષણની સ્વતંત્રતા રાખી દેવાની જ છે. આરબોના શિક્ષણ માટે વધારે મોટી યોજના અને ખર્ચ કરવા.

(૯) આરબો અને યાહુદીઓ અને પ્રજાઓ સ્વરાજને માટે તફાવત યોગ્ય છે. પરંતુ અનેનો કુસંપ એમને સત્તા આપતાં વિલંબ કરાવે છે. પરસ્પરના અસંતોષને લીધે દરેક લોક-હિતના કાર્યમાં વાડા બંધાઈ જાય છે. મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં જ આ તાણાવાણી અસર પુષ્કળ છે. છતાં મ્યુનિસિપાલિટીઓનાં વર્ગીકરણ કરી સુધારા કરવા જેવા છે.

(૧૦) આરબોના ખીજા વિભાગો સીરિયા અને લેબાનન જ્યાં બે વરમની મુદતમાં સ્વરાજનું વચન મળ્યું છે. એટલે તેઓ વરસ થયાં પોતાની માતૃભૂમિ સ્થાપી એટલાં છે. પેલેસ્ટાઈનનાં આરબો પણ સ્વતંત્રતા માટે મોટા પ્રયત્નો કરશે. ખીજા તરફ ચાર લાખ યાહુદીઓએ અહીં પોતાનું સ્થાન બનાવ્યું છે. રેતીના ઢગલાને ફળદ્રુપ બનાવીને દેશની ખૂબ આબાદની કરી પછાત દેશમાં જીવી સંસ્કૃતિ દાખલ કરી છે, અને વચ્ચે હાડવૈર છે. જેમ વિદ્યા અને શિક્ષણ વધતાં જ જશે તેમ વૈરવૃત્તિ વધારે પ્રબલિત બનશે. યાહુદીઓને યુરોપ કે બીજે દેશ સંધરે તેમ નથી. તેઓ પેલેસ્ટાઈનમાં સ્વતંત્ર વાસ અને સંસ્થાનને સમૃદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે આરબોને પોતાની ભૂમિ ઉપર બહારના સમૃદ્ધ વર્ગનો ભરાવો ઇષ્ટ નથી. એમને આ આગંતૂકો પ્રત્યે ભયંકર ધિક્કારની લાગણી દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે.

(૧૧) બ્રિટિશ પોતાની જોખમદારીઓ બીજાઓને ખભે ઝોળાવવા માગતા નથી. તેમણે પ્રજાસંઘ પાસેથી આદેશ મુજબ પેલેસ્ટાઈનનું શાસન સ્વીકાર્યું છે. એટલે પોતાની જવાબદારીથી છટકવા માગતા નથી. આરબોને સ્વતંત્રતા આપવા માટે બ્રિટિશ સરકારની સંપૂર્ણ સહાનુજ્ઞિ છે. પરંતુ પ્રજાસંઘની સંમતિથી વસાવેલા યાહુદીઓને પણ કાઢી મૂકી શકાય તેમ નથી.

(૧૨) કમિશન આનો તોડ નીચે મુજબ કાઢે છે. આરબ અને યાહુદીઓના પેલેસ્ટાઈનમાં જુદાજુદા વિભાગો કરવા ઇષ્ટ છે. જરૂરના જુદાજુદા શાસન વિભાગો કરવા. અને મિત્ર રાજ્યો તરીકે એક બીજાની પાડોશમાં રહી શકે. બનેલા સ્વતંત્ર વિભાગોમાં સ્વરાજ્યો બને. સરહદની પૂર્વદક્ષિણે આરબોનો દેશ બને. એમની પાડોશમાં ફ્રાન્સ નેરડનનું આરબ રાજ્ય છે. તેમાં એ વિભાગ સંકલિત થઈ એક આરબ રાજ્ય બની શકશે. યાહુદી રાજ્ય પશ્ચિમ યોત્ત વિભાગમાં સ્થપાય. મેન્ડેટની પદ્ધતિ રદ કરવામાં આવે. તેને બદલે ફ્રાન્સ નેરડન સાથે સંધિ અને યાહુદીઓની સંરચા સાથે સંધિ એમ બે સંધિઓ કરવામાં આવે. લઘુમતિના રક્ષણ માટે અને પાસેથી ગેરંટી મેળવવામાં આવે. લરકરી સત્તા નીભાવવા માટે સંધિઓમાં કલમો દાખલ કરવી.

(૧૩) જેરૂસાલેમ અને બેથ્લેહેમને એક જુદો ધાર્મિક પ્રદેશ ગણી એને માટે જુદો મેન્ડેટ પ્રજાસંઘ પાસેથી મેળવી એનો વહીવટ અંગ્રેજ સરકાર કરે. આ ત્રણ પ્રજાઓનું મોટું ધાર્મિક સ્થાન હોવાથી એનું જુદું રક્ષણ કરવાની જરૂર છે. એની પેદાશમાં ઘટાડો થાય તે બ્રિટિશ પૂરું કરે.

(૧૪) કમિશન જુદીજુદી સરહદોની રૂપરેખા બતાવે છે. પરંતુ 'પ્રસ્થાન'ના

વાયકોને એ નિરસ લાગશે નેમ સમજી એની ઝીણી વિગતો અહીં આપતો નથી. મતલબ કે જે ભાગમાં યાહુદી લોકોનો વિસ્તાર અને વસાહતો વધારે પ્રમાણમાં છે તે યાહુદી પ્રદેશમાં આવી જાય છે. આરબોના ગામડાઓનો મોટો ભાગ આરબ વિભાગમાં આવે છે. છતાં એક દેશના બે કૃત્રિમ ભાગો થતા હોવાથી અને ભાગોમાં લઘુમતિનો પ્રશ્ન જ્વલંત રહે છે. આરબોનો વિભાગ વેરાન છે; યાહુદીઓનો સંપૂર્ણ ક્ષણદ્રુપ છે. અને જુદા પ્રદેશની સરહદ નક્કી કરવા જુદું કમિશન નીમવાની આવશ્યકતા ખતાવે છે.

(૧૫) રીપીરીવસ, હૈકા, સફાદ અને એકરે શહેરોમાં મિશ્રપ્રજા વમની હોવાથી ચાર વરસો સુધી એ વિભાગ મેન્ડેટ પ્રદેશ રાખવા બધામથ્ય કરે છે; અને પ્રદેશનાં બંદરોમાં વેપારીની સુરક્ષિતતા અને જકાતી રક્ષણ માટે કમિશન વ્યવસ્થા ખતાવે છે. રેલવેની સગવડો પણ આપવા માટેની ગોઠવણો દેખાડે છે. જકાતી ધોરણ સૌની ઇચ્છા પ્રમાણે છતાં બની શકે તો એક જ રાખવાનું સૂચવે છે.

(૧૬) બની શકે તો બંને રાજ્યો વચ્ચે વસ્તીની અદલાબદલી કરવાની ગોઠવણ પસંદ કરે છે તે સિવાય થોડો પ્રદેશ અદલાબદલ કર્યાથી સગવડ મળતી હોય તો તે પણ કરવા સૂચવે છે. અને પ્રદેશોની સ્વતંત્રતા એક ખીખની રક્ષામાં અને સયમ પાળવામાં હોવાનું ધારે છે.

(૧૭) એક આર્થિક કમિશન નીમી આર્થિક વિષયો સ્પષ્ટ કરવા સૂચવે છે. હમણાં પેલેસ્ટાઈનનું કરજ ૪૫ લાખ પાઉન્ડનું છે તેની પણ સંયોગો પ્રમાણે વહેંચણી કરવાની છે. યાહુદી ગળ્યને હમણાં કરતાં વિશેષ વિસ્તારવાળો પ્રદેશ મળે છે. એટલે એણે કમિશન જે આર્થિક મદદ કરાવે તે આરબ સરથાનને આપવી. તાર ટેલિફોન વગેરેનો પણ નિર્ણય કરે.

(૧૮) યાહુદી પ્રદેશની વાર્ષિક ટૂરવેલી રકમ આરબ સ્ટેટને આપે, તે સિવાય જે આ સર્વે યોજના પાર બીતરે તો દર વર્ગસે વીસ લાખ પાઉન્ડની મદદ અંગ્રેજ સરકાર આરબ રાજ્યને આપે. જૂની કપનીઓ સાથેની એગ્રીમેન્ટો બંને રાજ્યો પાળે.

(૧૯) આરબ રાજ્યમાં માત્ર ૧૨૫૦ યાહુદીઓ રહેશે, જ્યારે યાહુદી પ્રદેશમાં સવાબે-લાખ આરબો રહેશે. તે સિવાય જેરુસાલેમ અને હૈકાના મેન્ડેટ પ્રદેશમાં સવાલાખ યાહુદી અને ૮૫ હજાર આરબો રહેશે એટલે લઘુમતિનો પ્રશ્ન ઘણો જ તીક્ષ્ણ રહેશે. જે આરબોનો યાહુદી પ્રદેશમાં રહેલો ભાગ આરબ પ્રદેશમાં બદલી કરવા રાજી થાય તો તેને માટે પાણીની નહેરોનાં આધકારો ખોલી નહેરો બાધી જગ્યા કરી આપવી. તે માટે બ્રિટિશ સરકાર આર્થિક મદદ કરશે એવી વધી ખતાવે છે.

(૨૦) આ ભાગ જ્યાં સુધી અસ્તિત્વમાં ન આવે ત્યાં સુધી આરબ વિભાગમાં વિશેષ યાહુદીઓની વસાહતો વસાવવા દેવી જોઈએ નહિ. આરબના પ્રદેશની જમીન વેચી શકાય નહિ. સલાહકારક મંડળમાં આરબ તત્ત્વ વધારવું. યુનિસિપાલિટીઓનો વિકાસ કરવો. આરબ સ્કૂલો વધારવી અને બની શકે તો અંગ્રેજી વિશ્વવિદ્યાલય ખોલવું.

એ રીતે આ પેલેસ્ટાઈન કમિશનના વિસ્તૃત રિપોર્ટનો સંક્ષિપ્ત સાર આપ્યો છે. જેવો મૂળ પ્રશ્ન ગૂંચવણાકરેલો છે, તેવો જ કમિશનનો તોડ પણ ગૂંચવણો અને અગવડોથી ભરેલો છે. બંને પ્રજાઓએ કમિશનના તોડ સામે અખત વાંધાઓ નોંધાવ્યા છે. કાર્પને પણ આ રિપોર્ટ ગમ્યો નથી. માત્ર બ્રિટિશ સરકારે પોતાની પસંદગી જાહેર કરી છે.

આરબોના વાંધા નીચે મુજબ છે:

(૧) તેરસો વરસો થયાં આ પ્રદેશ અમારો છે. અમારું શાસન, ધર્મ અને સંસ્કારોથી સંસ્કૃત છે. એમાં પરદેશીઓનાં જુથો અમારી ફળદ્રુપમાં, ફળદ્રુપ જમીન પચાવી સારામાં સારો વિભાગ મેળવી ગય એ અમને કદી માન્ય નથી.

યાહુદીઓનો વાંધો એમ છે કે એઓને પ્રજાસંઘે આ પ્રદેશમાં મૂક્યા છે, જગતમાં એમને માટે ખીન્ને પ્રદેશ નથી. કરોડો રૂપિયા આ પ્રદેશમાં એમણે હોમ્યા છે એટલે એમને ટૂંકા પ્રદેશમાં ગોંધી મારવા ઠીક નથી. એમની સંસ્કૃતિના પોષણ માટે વિસ્તૃત જમીનની જરૂર છે.

બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં આ રિપોર્ટ ઉપર ખૂબ ચર્ચા ચાલી હતી. ત્યાં પણ એનાં મૂળતત્ત્વો સામે પુષ્કળ વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો. આથી અંગ્રેજ સરકારે આ આખો ય સવાલ પ્રજાસંઘના મેનડેટ કમિશન પાસે નિર્ણય માટે મૂક્યો છે. એનો ખુલાસો ત્યાં હજી થયો નથી. સત્તાલ એટલો અટપટો છે, વિરોધ એટલો સખત છે કે આનો કેવી રીતે સંતોષકારક નિર્ણય આવશે તે કોઈ કહી શકતું નથી. આ કાયડાનો ખુલાસો થતો જ નથી.

આરબ હાર્થકમાન્ડ આરબ રાજ્યો અને તુર્કોની સહાનુભૂતિ મેળવી શક્યું છે. યાહુદી લોકોની આખા જગતની કોંગ્રેસે પણ આની તરફેણમાં કરાવ કર્યો નથી. હજી એની બેઠક ચાલુ છે.

બ્રિટિશ સરકારને આ પ્રદેશ રાજકીય રીતે ખૂબ ઉપયોગી છે. ત્રણે ખંડોના સંગમ ઉપર તે આવેલ છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આ સ્થાન અગત્યનું છે. એટલે ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ છતાં તેને મૂકાય તેમ નથી. આરબોને રાજી રાખવા છે. યાહુદીઓનો વિશ્વાસ રાખવો છે પરંતુ એ બન્ને કેમ બનશે?

યાહુદીઓની જગતની કોંગ્રેસે તરફેણનો કરાવ કર્યો નથી. પરંતુ છેવટ એની તરફેણમાં આવવાની જરૂર છે. યાહુદીઓ દેશ વગરના હકધૂતાયેલા અને ધિક્કારાયેલા છે. તેમને છેવટે એક વિશ્રામસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં એઓ ચાર લાખથી ઘણી વધારે સંખ્યામાં રહી શકશે.

કમિશન આરબોને નાણાંની લાલચ આપે છે. પરંતુ આરબો આ રાજ્યદ્વારી શતરંજના દાવમાં ગૂંચવાવા માગતા નથી. ત્યારે હવે પ્રજાસંઘની કમિટી આ કાયડાને કેવી રીતે ઉકેલે છે એની આપણે આતુરતાથી રાહ જોઈએ.

મદ્રાસમાં એક ઘણી રમણીય ચીજ છે. મદ્રાસના રમણીય સમુદ્રકિનારા પરના 'મરીના' નામે જાણીતા મુંદર રસ્તા પર મમુદ્રની રૈતીમાં તે આવેલી છે. એ છે 'એકવેરિયમ' યાને જળચરી.

એ એક નાનકડું લંબચોરસ મકાન છે. બહારથી તદ્દન સાધારણ દેખાવનું, પણ અંદર જતાં જ તેનું જાદુ આપણને લાગવા માડે છે. એની ઉત્તરદક્ષિણની સામસામી ભોંતે, જમીનથી ત્રણ ફૂટ જાંચે, સાત માત ફૂટ લગાઈની, જાડા પારદર્શક કાચનાં ચણી કીધેલાં બારણાંવાળી પાણી ભરેલી ટાંકીઓમાં, ખંડની વચ્ચેના હોજમાં, તથા વચ્ચે વચ્ચે ટેબલ પર મૂકેલી ટાંકીઓમાં મમુદ્રની મનોહર વસ્તીને વસાવેલી છે.

સમુદ્રનાં મોઝાનાં પાણીમાં તથા જુદીજુદી પરિસ્થિતિમાં રહેનાર જળચરોને અહીં બંધ પાણીમાં રાખવાં એ સહેલું કામ નથી. એને માટે પ્રત્યેક જાતના જળચરના જીવનનો અભ્યાસ જોઈએ. આ જળચરી એવા તદ્દિદોના હસ્તક ચાલી રહી છે. અહીંનું મરકારી મચ્છીખાતું આની બધી રીતે વ્યવસ્થા કરે છે.

આપણા ગૂજરાતીઓને જળચરોના જીવનનો પ્રત્યક્ષ પરિચય નહિ જેવો છે. દરિયાકાંઠાની માછલાં ખાનારી વસ્તી એને વિષે થોડુએક જાણતી હશે. પણ તેના જ્ઞાનનો લાભ આપણને તે આપી શકે તેમ નથી. એટલે આપણે તો દરિયામાં માછલાં રહે છે એટલું જ જાણીએ છીએ. થોડાક ભણેલા લોક કોડ, વહેલ, શાર્ક કે કાલુ માછલીનાં નામ જાણે છે પણ પૃથ્વી પર જેટલી માણસની જાતો છે, કે જેટલી પ્રાણીઓની જાતો છે તેના કરતાં યે વધી જાય તેટલી આ માછલીઓની જાતો છે એ તો આપણને ક્યાંચથી જાણવા નથી મળતું. માછલીઓમાં અનેક જાતો હોવા ઉપરાંત, તેમની કેટલીકની જીવનચર્યા અદ્ભુત કૌતુકભરી હોય છે, અને સૌથી આશ્ચર્યકારક વાત તો એ છે કે તેનું રગસૌંદર્ય પણ ફૂલો અને પતંગિયાને ટપી જાય તેવું હોય છે.

દરિયામાં રહેતી માછલીના જીવન વિષે અનેક નવાઈભરી હકીકતો જાણવા મળે છે. પણ એમને આવી બંધિયાર જગામાં ગળવાથી પણ કેટલીક અજબ હકીકતો જાણી શકાય છે. કેટલીક જાતો મહા તોફાની હોય છે તો કેટલીક ટીખળા હોય છે, કેટલીક શિકારી હોય છે તો કેટલીક ક્રિયાખોર હોય છે, અને કેટલીક તો એવી હોય છે કે એ જાતની બે માછલી એકી સાથે રહી જ ન શકે. વિશાળ દરિયામાં તો સૌસૌને માટે ભગવાને પુષ્કળ જગા આપી છે. પણ આ માંકડામાં સમામ કરવાનું કામ માછલીઓને તેમજ અહીંના વ્યવસ્થાપકોને અને તે ભારે ધર્મ પડ્યું છે. વળી અહીં એક જગામાં જ રહેવાથી તેમની આહારની ટેવો પણ બદલાય છે, તેમને રોગ પણ ચાપ છે, કેટલીક મરી પણ જાય છે, અને કેટલીકને હવાફેર ના-ભૂલ્યો પાણીફેર માટે પાછી દરિયામાં મૂકી આવતાં તે સાજી પણ ધર્મ જાય છે.

ખીજ એક નવાઈની વાત. અહીં રહીને આ માછલીઓ માણસોને પણ ઓળખતી થઈ છે. પેલા વચલા હોજમાં રહેનારી માછલી તમે પાસે જિભા રહીને રમાલ હલાવો તો તેને પકડવા કુહાકુહ કરી મૂકે છે. અને તેને જરા ઝીણવટથી જોવા તમે 'પાસે મેં લઈ જાઓ તો તમારું નાક પણ કરડી જાય છે. પેલી એક ટાંકીમાં રહેતી માછલીઓ અહીંના રસોયો તેમને ખાવા આપવા નીકળે કે તરત દોડાદોડ કરી મૂકે છે. પણ આના કરતાં ચે વધારે રસિક વિગતો તો પ્રત્યેકના જીવન વિષે છે. આપણે એમાંની થોડીક મોટી મોટી જોઈ લઈએ.

આપણે ડાબે હાથેથી જોવાનું શરૂ કરીએ. આ પહેલી ટાંકીમાં શરીરને આમળા આપતા દરિયાઈ સાપ છે. નાગ કરતાં ચે તેમનું ઝેર કેટલાય ગણું કાતિલ છે. પણ એ જરા એટી હોય છે એટલે એમના જીવ પર ન આવી પડે ત્યાં લગી તે કરડતા નથી. એમનો રંગ કંઈ ખાસ આકર્ષક નથી. પણ આ એકને કાળી અને સોનેરી બૂલ જોગી છે તે જુઓ. એ સૌથી વધુ ઝેરી સાપ છે એની, એતવણી રૂપે જ કુદરતે શું આ લક્ષણ તેમાં ઉમેર્યું છે ?

આ ખીજ ટાંકીમાં 'શાર્ક' 'ડોગ' 'ર' અને 'ઇલ' નામની માછલીઓ છે. શાર્ક માછલી માણસખાઉ છે એ તો ઘણા જાણે છે. પણ તે ઘણાંભાગે જિંડાં પાણીમાં રહે છે. મોટી શાર્ક માછલીઓ તો ગમે તે ખાઈ જાય છે. એક વાર એક શાર્કના પેટમાંથી પીંછાંનો મોટો ઢગલો મળી આવેલો. એ શું હશે ? પીંછાંનું ઝાશીકુ ! પણ અહીં તો એ મોટી પંદર પંદર ફૂટની માછલીઓ નથી.

જુઓ, આ શાર્કના શરીરની રેખાઓ અને તેનું હલનચલન ખૂબ મનોહર છે. એનું પેટ સફેદ અને પીઠ પર કાળાબૂખરા રંગની છાયા છે. એની ઘણી જાતો છે. એમાં એક વાઘશાર્ક તો વાઘની પેટી ખૂબ લલકારાદાર રંગવાળી હોય છે. ખીજ એક શાર્ક ધણુમધ્યી કહેવાય છે. કારણ ? એનું માથુ જુઓ તો જાણે મોટા ઘણુ જ.

પહોળા થાળી જેવા શરીરની 'ર' મચ્છી ટાંકીને તળિયે જ ખેડેલી જોશો. તે દરિયાને તળિયે જ રહેનારી છે, અને તેની સાથે મળી જાય તેવા તેના રંગ છે. આમાં એક વિદ્યુત-કિરણ જાતની માછલી છે. એને અડો તો તમને વીજળીના જેવો આંચકો લાગે. આ જાતની ખૂબી તેની પૂંછડીમાં છે. લાંબી ચાખૂંક જેવી પૂંછડી તે કરવત જેવા કાપા એના ધા જેને થયો તે ખૂબ રિખાવાનો.

પેલી 'ઇલ' તો સાપ જેવી જ લાગશે. પણ એની પીઠ પર કલગી જેવા એક લાંબો ઝાલર જોશે. એ એને સાપથી જુદી પાડે છે. માછલીની જાતમાં ઈલાની જીવનકથા સૌથી વધુ આશ્ચર્યકારક છે. તેના જન્મ કિનારાથી દૂર ખૂબ જિંડા પાણીમાં જાય છે. જન્મ વેળા તેના આકાર એક પારદર્શક પાંદડાના જેવો હોય છે. તે જેમ મોટી થતી જાય છે તેમ તેમ કિનારા તરફ જતી જાય છે. ત્યાંથી તે કાઈ નદીના મુખ પાસે પહોંચી જાય છે. તેના જેવી ખીજ પણ ઘણી ઇલો ત્યાં આવી ગઈ હોય છે. અહીંથી તેઓ ટોળેબંધ નદીમાં આગળ વધે છે અને નાનાં ઝરણામાં અને તળાવોમાં જઈને રહે છે. ત્યાં જ તે પ્રુપ્ત કદની અને વયની બની સાપ જેવો આકાર ધારણ કરે છે. કેટલાંય તરસ આમ અહીં દરિયાથી દૂર ગાળી પાછી તે ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ સામે થતીથતી દરિયામાં પહોંચી જાય છે. એ કાળે એના જીવનની વસંત હોય છે. હવે તેનું સૌન્દર્ય વધી પડે છે. શરીર પર રૂપેરી ચમક આવે છે, અને અહીં આવીને વંશવૃદ્ધિ કરી તે અહીં સમુદ્રમાં જ જીવન સમાપ્ત કરે છે.

અહીં એક બીજી 'ધાવણી' (sucker) માછલી છે. એના માથા પર એક લંબગોળ ચોક્કામાં આડી ગોઠવેલી કેટલીય તકતીઓ હોય છે એ વડે તે વહાણોને, વહેણોને તથા શાર્ક જેવી મોટી માછલીઓને વળગી પડે છે અને પછી ખેંચાયે જાય છે. તરવાની મહેનત જ નહિ! અહીં ટાંકીમાં પણ તે એની ધાવણીથી ભતિ બાઝી રહે છે. આ ધાવણી એટલી બળવાન હોય છે, કે અધમણુ પાણીની ભરેલી ડોલ પણ એ તોળી શકે. હા, એને અંદરથી બરાબર પકડ મળવી જોઈએ. એક સમયે વેસ્ટ ઇન્ડીઝના માછીમારો એનો ઉપયોગ બીજી માછલીઓ પકડવામાં કરતા. એને પૂંછડી દોરી બાંધી તેને પાણીમાં છોડતા અને તે કોઈ મોટી માછલીને કે કાચબાને જઈ બાઝતી અને માછીમાર દોરી ખેંચીને પેલા શિકારને ઝડપી લેતી.

ત્રીજી ટાંકીમાં ખૂબ રૂપાળી માછલીઓ વસે છે. પણ એમાં રૂપની રાણી તો પેલી પતંગિયા માછલી (Butter fly) છે. એની કાયા પર સફેદ અને કાળા રંગના પટા છે અને તેની પાંખો પીળી છે. પણ એની ખરી ખૂબી તો એના ડોંગામાં છે. એની પીઠ પરની પાંખમાંથી એક લાંબી કલગી નીકળી એને અવનવો દેખાવ આપે છે. પણ એનું કમનસીબ એ છે કે એ છોડું એટલું આકર્ષક હોય છે કે એની પડોશી માછલીઓ એને ઘણે ભાગે કચડી નાખે જ છે.

એની સાથે રહેતી મોતી-છાપ (Pearl-spot) નામની મચ્છી પણ ઓછી રૂપાળી નથી. એના આખા અંગ પર આડા પટામાં મોતીના જેવાં છૂંદણાં છે. આ માછલી ઘણે ભાગે શાકાહારી છે. એટલે તો તળાવ ટાંકાંનાં પાણી સુધારવા માટે પણ એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ ખોરાક તરીકે પણ ખૂબ કિંમતી ગણાય છે. આ બીજીના શરીર પર આખો જેવા ઠેરઠેર છુદા છે. આ એક બીજી માછલી વિચિત્ર રીતે આરામ કરે છે. બે પાંખો અને ત્રીજી પૂંછડી એ ત્રણની ત્રિપાઈ બનાવી તેના પર તે બેઠી છે. આ બીજીની વિચિત્રતા લુઓ. એના ગાલના પર એકેક ધોળો ચંદ્રમા છે. વળી આ બીજી એક કઢાવર માછલીનો રૂપેરી રંગ તમને ગમે એવો છે. અને આ એકની બે પાંખો એટલી લંબાઈ છે કે એને ત્રણ પૂંછડી હોય એવું લાગે છે.

ચોથી ટાંકીની વસ્તી પણ પેલાંના જેટલી જ રૂપાળી છે અને કેટલીક વિશેષ નવાઈ આવાળી છે. એમાં એક માછલી બ્લૂફાઈલ (Blue file) તરત જ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એની પૂંછડી બીજીના ચંદ્રાકાર છે. એની વાદળી કાયા અત્યંત નમણી છે. અને આપણી નવવધૂ પેડે એના દાંત પણ રાતા મજકિયા છે. પણ એનું ચોથી વિશેષ ક્ષણ તો તેની પીઠ પર એક કાનસ જેવું, હાડકું છે. એને એ ધારે ત્યારે બિચુ કરી શકે છે અને પાછું પીઠની ખોલણમાં વાસી શકે છે. આટલું રૂપ છતાં એ છે ચાદવોની જાતની. એક સાથે બે જાણુ ભેગી રહી શકતી જ નથી. ભેગી થઈ તો તે અંદર અંદર એવી બાઝે છે કે તેમને મરીને જ છૂટકારો થાય છે. બે કે આ એમનું જોર તેઓ બીજી એમનાથી મોટી માછલીઓને પણ મારવામાં વાપરે છે. એકે તો એક કૂટની શાર્કને પણ મારી નાખેલી.

પાંચમી ટાંકીમાં 'સ્નેપર' (કરકણી) નામની ખૂબ આકર્ષક જાત છે. એ દરિયામાંથી તાજ આવે છે ત્યારે તેના રંગ અજબ ભક્તવાળા હોય છે. એના શરીરની બહારની સફેદી પર પહોળા કીરમજી પટા શોભી રહ્યા હોય છે. થોડા વખતમાં એ કીરમજીમાંથી ધેંગ ચુલાબી રંગ થઈ જાય છે. તોય એનું રૂપ તો તેવું ને તેવું જ રહે છે. એ ત્યારે

ઉશ્કેરાય છે ત્યારે એના સફેદ પટા ગુલાબી રંગ ધારણ કરે છે. ખાવાને વખતે પણ ખોરાક મેળવવાના આવેશમાં તેનો રંગ-ગુલાબી થઈ જાય છે.

છટ્ટી ટાંકીમાં જાતજાતની મગાની માછલીઓ ભેગી કરેલી છે. આ એકનું નામ ગકરી (Goat fish) છે. ગ્રાણીઓમાં જેમ ગકરાં તેમ માછલીઓમાં આ જાત ખાવામાં ખૂબ પ્રચારમાં છે. એની દાઢી નીચે એ અકડક ચીપિયા જેવા અવયવો છે. આ ચીપિયા એ બેઠેલી હોય છે ત્યારે વાંકા વળીને ખાનામાં ગોઠવાઈ જાય છે. એનો ઉપયોગ ખોરાક શોધવાને રેતી ખોદવામાં તે કરે છે. પણ એ જ્યારે ધીરેધીરે ચાલતી હોય છે ત્યારે એ ચીપિયા પગ પેઢે વારાફરતી હાલે છે અને જાણે એનાથી જ એ ચાલતી હોય તેવું દેખાય છે.

એનાથી મોટી અને વધારે આકર્ષક એક બીજી જાતની પતંગિયા માછલી છે. વિપુલવૃત્તમાં રહેતી દરિયાઈ માછલીઓમાં આનો રંગ સૌથી ગજબનો દમામદાર છે. એ સામાન્ય રીતે નાની હોય છે. પણ એમાંની શહેનશાહ મચ્છી ફૂટ જેવડી થાય છે. આ બાબુ તિતેવેલીના દરિયા કિનારે એને 'ધોળણ' કહે છે, રૂપાળી અને બધાની નજર ખેંચે એવી એટલે જ કે? જેટલી પતંગિયાની જાતો છે તેટલી જ આ માછલીની જાતો છે, ભાતભાતના રંગ, ભાતભાતના આકાર.

આ બીજી શીટોડોન (Chaetodon) નામની જાત, પોતાના રંગની આકર્ષકતાથી દુનિયાનાં બધાં સ્થૂઝિયમોમાં માનભર્યું સ્થાન પામેલી છે. આમાંની એક જાતને પૂંછડી પર પણ બે બાજુ આંખ જેવું ટપકું હોય છે. એટલે એને લોકો ચતુર્દક્ષણી પણ કહે છે. એને આપણે સેવક મચ્છી કહીએ. ભેંસનાં શાંઘડાંમાંથી જીવડાં વીણનાર પંખી પેઢે આને મોટી માછલીઓના પેટમાં વળગી રહેલાં જીવડાં ખાવાની ટેવ છે એટલે એવી મોટી માછલીઓ રાજ થઈને આને પેટમાં પેસવા દે છે !

આની પડોશમાં એક બીજી પૂંઠાની જાતવેલી હોય તેવી ચપટ માછલી (Spine tail) તો તરત જ્યાં ખેંચે એવી છે. આછો જૂરો રંગ અને ઉપર પીળી રેખાઓ. કેટલીકનાં શરીર પર બદામી રંગ પર જૂરો રંગની તરંગિત રેખાઓ, પણ એનું નામ તો (Spine-tail) એની પૂંછડી પર બે બાજુએ વિદ્યાવાસ કરી સકાય તેવાં ભાલોડાં પરથી પડેલું છે. એ એનું સજ્જન હથિયાર છે.

સાતમી ટાંકીમાં એક ગજબની શાનદાર મચ્છી છે. એને રસેલની બિચ્છુ મચ્છી (Russel's scorpion fish) કહે છે. આ જળચરોમાં આનાથી વધુ રસિક માછલી બીજી નથી. જાણે મરઘો જ ભેઈ લો. એની પાંખો અને એની આબુઆબુના સ્નાયુઓ જરૂર કરતાં બેહદ વધી ગયેલાં છે. એના શરીર પર જે સફેદમાં બદામી લાલ રંગ છે તે એની પાંખોમાં અને લાંબાં ફરકતાં પીછાંની ટોચ લગી મોઝાં પેઢે ચાલુ જ છે. છે જરા એટલી એટલે એ ચાલે છે બહુ ધીમેથી. એનાં આંખાં ફરકતાં રંગીલાં પીછાં અને ધીરેધીરે હાલતી પતંગિયાના જેવી પાંખો જાણે જોયા જ કરીએ. અને કોઈ વખત તો જાણે પોતાનું રૂપ બધી બાજુથી દેખાડતી હોય તેમ ઘડી ઘડી અટકીને એ ધીરેધીરે ગોળ ફરે છે.

આની બેઠે રહેતી બીજી ઘણી મચ્છીઓમાં એક શિકારી મચ્છી (Angler fish) ખૂબ કૌતુકવાળી છે. એના માથા પર મચ્છી પકડવાની નાની લાકડી હોય તેવું એક નાનું ટોચે સફેદ કૂમતાવાળું હાડકું છે. આ મચ્છી પાણીના છોડમાં પોતાનું આખું પીંછું શરીર સંતાડીને સ્થિર બેસી જાય છે, વાઘ જાળમાં બેસે તેમ; અને પેલો દાંડો હવાવતી તે પરનું

કૂમરુ, વિચીત્રીયુ ઉગે તે એનાથી જે આકર્ષાય તેના બોમ જા! કોક માછલુ આ કૌતુક જોવાને ને આનંદ કે એના જડમા વીંજળીની વેગે કામ કરતા થઈ જાય છે આ દાડીની નીચે જ એનું મો ખુલ્લું બેસેલું હોય છે સિમર નત જ ગડપ! દરિયામાં તો સિમર એમની કને જ સાદ્યો સાદ્યો આવે પણ અહીં ટાપીમાં તો તેવું ક્યાંથી જતે? ત્યાં નાખવામાં આવ્યો ખાન- તો મીઠું ચપગ માછલીઓ જ ઝડપી જાય અને આ ભાઈ (કે બાઈ) તો બેગ જ નહીં એટલે એને માટે એ- તાર પર ખોનક બાધીને તેના માથા પર લટકાવવા પડે છે તો ય કેટલીયે નાર એ ભાઈ તેને લેવાનો વિચાર કરે પણ એટલામાં તો ખીજ આવીને તે ઝડપી ગઈ હોય અને આમ એને કેટલી ય વાર ઝાકા કરના પડે છે!

આમી દાડીમાં માથી વડુ ધ્યાન ખેંચનાર પેલી કૂલણ (Puffer) મચ્છી છે એ ખીજે છ ત્યારે દવાથી કે પાણીથી પોતાના શરીરને ભરી દઈને ગોળ બલૂન જેવાં જની જાય છે એની ચામડી પરના ઢાંટા ટટા- ચન જાય છે તથા દરિયાની સાડુડી જ જોઈ લો વળી જુઓ, એનું મો પોપટ જેવું છે એ બહુ જ ડખીલી અને લડકણી જાત છે અદરોઅંદર લડવા કરે અને કોઈ દુશ્મની કે માદી માછલી આવી કે તેને ફરતે ટોળ વળી તેની પૂછડી, પેટ ખાખા નામ મો યધુ ગમે ત્યાંથી ઝડીને પેલીને સાર કરી જાય

નમી ટાપી ઘણી જાતોથી ભર્યો છે એમાંની વણીખરી ખોગકની દૃષ્ટિએ ખૂબ ઉપયોગી ગણાય છે પણ કેટલીક અસુઝ રીતની મીઠું વિશેષતા પણ ધરાવે છે એની એક 'ચપટ મચ્છી' (Flat fish) છે એને એક બાજુ પર સૂવાની ટેવ છે. જે બાજુ પર એ સૂવે છે તે જાનૂતો રંગ ધોળો થઈ જાય છે, તથા તે તરફની આખ પણ જતી ગહે છે એનો ડુગ્ગી રંગ તો દરિયાના તળિયાને ભગતો જ હોય છે

આ મીઠું મુનેટ (Mullet) જાતની માછલી ઘણે ભાગે સાકાદારી છે, એટલે ઉપર આપણે મેની-ઝાપની જાગતમાં જોઈ ગયા તેમ પાણીની સ્પર્શના માટે તેમનો પથ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એક બીજા જાત તે મિસ્લી મચ્છી (Cat fish) છે એના મો પર મિસાડીના જેવી મૂઝા છે એ મોટા ટોળામાં રહે છે મયગાર દિનાગ પર તાડીના દુશ્મનના ધગક તન્મ્યા જની વધારે તાડી ખીજે તે માટે આ માછલીના માથાને મગાનાથી ભરીને ધગકોને મક્ક જવડાય છે! આ જાતના નર માદાએ મૂંઢના ઈંડાને મોમાં ગોળે છે અને ત્યાં જ તેના મચ્છા ચાય છે ઈંડાનું કદ પણ અર્ધો ઈંચના વ્યામ જેટલું હોય છે એટલે એની મખ્યા તો બહુ આછી હોય જ, મિચાગ બાપાને આ ઈંડામાંથી બચ્ચા ચાય ત્યાં લગી કડાકા જ કરવાના ગહે છે

આપણે ઘણી માછલીઓને તેમની પશ્ચિમિનિ પ્રમાણે તથા તે ઉસ્કેગયેની હોય ત્યારે રંગ જાતની જોઈ પણ એની રંગ જાતનારીઓમાં ઉત્તમ માછલી તો અહીં છે મવાગમા આ માછલી (Sea-perch) લગભગ ધોળી હોય છે, પણ માજ સુધીમાં તો તેનો રંગ જાખો થવાનો જાત જાય છે

અહીં એક બીજા ખૂબ રૂપાળી નીનવર્ણી માછલી છે આની વિશેષતા એ છે કે એના રંગ ઉપર પ્રભાવ જાય છે મચ્છપણમાં એનો પાંખો, અને ઉપરનું જડણુ ચમકદાર પીળા રંગના હોય છે એ જેમ જેમ મેં જોયતી જાય છે તેમ આ રંગ આછા થતો જાય છે. અને પુખ્ત થતા તો તે તફાન જતો ગહે છે આ તરુ મિચિનિવાગી માછલીઓ અહીં છે,

તેમની રંગલીલા કાક અજબ આનંદ આપે છે. એના રંગોની ખૂબી આગળ તો બલભલી ફેશન કરનારી સ્ત્રી પણ ફિક્કી લાગે.

દસમી ટાંકીમાં રહેનાર માછલી (Sea-perch) આ જળચરીની જૂનામાં જૂની નિવાસી છે. અગિયાર વરસથી તે અહીં છે અને એક સુધરેલું પ્રાણી બની ગયેલી છે. સાંજ પડતાં તે તળિયે જઈને નિયમસર ઊંધી જાય છે. પેલી ડોંગ મચ્છી તો આંખો પણ મીંચી દે છે. કેટલીક માછલીઓ પાણીમાં અદ્ધર જ સ્થિર રહીને ઊંધી લે છે. કેટલીક તો ઊંધતી જ નથી લાગતી. રાતે પણ તે તો દોડામેડ કર્યા જ કરે. એટલે તેમની ટાંકીમાં ખત્તી બગાંતી રાખવી પડે છે. નહિ તો અંધારામાં ભોંત સાથે અફળાઈ અફળાઈને જ તે મરી જાય છે!

આપણે ટાંકીઓ બોઈ રહ્યા. હવે ટેબલ પર મૂકેલી ટાંકીમાં રહેતાં પ્રાણીઓ તરફ વળીએ. મોટી ટાંકીઓમાં પેલી ખાઉધરી માછલીઓ બેગી ન રહી શકે તેવાં કેટલાંક નાનુક નાનકડી જાતનાં પ્રાણી અહીં રાખ્યાં છે. એમાં મુખ્યત્વે પેલો પ્રખ્યાત ઑક્ટોપસ યાને અષ્ટપાદા વિચિત્ર કરચલા, તારક મચ્છી, દરિયાઈ ઘોડો, કાફર અને બીજી કેટલીક માછલીઓ છે.

દરિયાઈ ઘોડો તો જાણીતો છે. એ હોય છે તો ચારપાંચ ઇંચનો જ, પણ એનો આકાર ઘણો આકર્ષક છે. ઉપરનું અર્ધું શરીર ઘોડા જેવું અને નીચેનું સાપ જેવું. કાઈ છોડની ડાળીએ પૂંછડી વીંટીને ટટાર છાતીએ ડોકું હલાવતા એ ભાઈ ત્યારે જુઓ ત્યારે એકાં જ હોય.

આ બીજા ટેબલ પર ચારેક આગળની નાની મચ્છી છે. તમને લાગશે કે બીજાં એને ખાઈ ન જાય માટે એને અહીં જુદી રાખી હશે. ના, હકીકત એથી ઊલટી જ છે. એનું નામ છે કાફર (coffer) અને એ ખરેખર કાફર છે. એના દાંત એટલા મજબૂત છે કે ગમે તેવી મોટી માછલીની ચામડી કાચી નાખે. અને એના શરીર પર તો હાડકાનું બખ્તર છે. એટલે એને તો કોઈ ખાઈ શકે જ નહિ.

બીજા ટેબલ ઉપર કરચલા છે. એને અહીં રહેવું બહુ કાવતું નથી. એટલે કદી કદી જ તેમને અહીં રાખવામાં આવે છે. દરિયાઈ પ્રાણીઓમાં મોટાં નાનાંને તો ભરખી જાય છે જ, પણ નાનાં પ્રાણી પણ મોટાંના શરીરમાં ઘર કરીને તેમના લોહી પર જીવે છે. શાર્કના પેટમાં કેટલાય કરમિયા અને જીવતી જીવાત હોય છે. સાપને પણ એક જીવાત (barnacles) વળગે છે. એ માછલીઓને પણ વળગે છે. એવી એક વ્તત આ કરચલાને પણ એની પૂંછડી નીચે બાઝી જાય છે. એ ચોટી એટલે ચર્મ રહેલું. ધીરેધીરે ઝાડ મૂળ ફેલાવે તેમ એ પોતાના રેષા કરચલાના આખા શરીરમાં નાખી દે અને પછી પેલો જીવે ત્યાં લગી તેનું લોહી પીધા કરે તે પછી કમનસીબ કરચલાના જીવનની નવરંગી વસંત કદી આવવાની જ નહિ.

કરચલાની આથી એક જલટી હકીકત પણ છે. જીવનયાત્રા નભાવવામાં એ બીજા પ્રાણીની મદદ પણ ખૂબીથી લે છે. એક 'એનિમોન' (Anemone) નામનું એક સાથે અનેક ડંબ મારી શકે તેવું જંતુ હોય છે. કરચલો તેને પોતાની પીઠ પર વસવા દે છે. કરચલાના ખાવામાંથી પેલાને ખાવાનું મળ્યા કરે. અને પેલું એવું ડંખીલું હોય છે કે એ કરચલાની પીઠ પર હોય ત્યાં લગી તેને ખાવાની દિગ્મત કરે જ નહિ. લજ્જા અને આંધળાના જેવી આ મજાની વાત છે. આવાં સહજીવન ગાળતાં બેઝાં દરિયામાં ઘણાં છે.

કરચલા પર વચનાર આ 'એનિમોન'ની ઘણી વ્તતો છે. એમાંની કેટલીક તો ત્રણ ફૂટ પહોળી હોય છે. રેતીમાં પડ્યું હોય ત્યારે કાઈ મોટા ફૂલ જેવું દેખાય, એની વચમાં

એક ચીરો દેખાય, એ જ એનું મો એની આસપાસ હાગ્યથ ડખવાળા પગ હોય છે શિખર પકડાયો કે ડખથી તે બેથુદ્ધ બનીને નીચેની થેલી જેવા પેટમાં પહોંચી જાય આ ટેબલ પર એક ચડણ મચ્છી ગહે (Climbing-perch) છે એ પાણીમાં અને હવામાં પણ શ્વામ લઈ શકે એનું તેનું શરીર છે એ કિનારાના ઝાડ પર ચડીને કદીકદી બેસે છે અહીં એના પર પ્રયોગ પણ ની જેવાયા છે પાણીમાં ચાલને બીજી પકડી ગમ્ખનામાં ચાલતા તે પર તે ચડી ગઈ હતી !

અહીં વળી એક બહુ નાનું માછલી છે એ મચ્છરોના ઇંડા ખાય છે એટલે માનવજાતને તો ખૂબ જ ઉપયોગી છે ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ એને લઈ જઈને ફેના તળાવમાં રાખે છે

હવે જે આપણે કુદરતની પરમ વિચિત્રતા એવા પેલા અષ્ટપાદ ઓકટોપસને જોઈએ આપણા દરિયામાં તો એ બહુ બહુ તો મૂડી જેવડા જ હોય છે અહીં જે મૂંઝા છે તે તો સોપારી જેવડા અને ત્રણ ચાર ઇંચ લાંબા પગ રાગા જ છે દરિયાઈ પ્રાણીમાં આ ખૂબ છુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે એની જોડના તો માત્ર વહેલ અને સીલ જ છે આ આકંપગાઓ અગ્સપગ્મ રમતગમતો પણ કરે છે વળી મિવાડીની પેઠે રીતસર એમના આઠ હાથ કે પગ જે કહો તે બેઠા બેઠા સાફ પણ ડરે છે અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે શરીરનો રંગ પણ બદલી શકે છે એના પાતળા હાથ પર બે હારમાં અનેક મોઢા હોય છે એ વતી શિખર—મેટે ભાગે કરચના પ કે છે અને પોતાના પોપટના જેવી ચાચનાળા મોમાં મૂકી દે છે એના પર કોઈ બીજું તગપ મારે છે ત્યારે એ નાસી છૂટવાની અજબ રીત વાપરે છે મોમાંથી સાઠી જેવો મોટો ગેટો કાઢી તેની ઓથે તેઓ સટકી જાય છે એય જ વેલ્સ કહે છે કે વિસવાદના ક્રમ પ્રમાણે માણસનો આકાર અષ્ટપાદના જેવો પણ થઈ જવાનો સભવ હોય

આપણે હવે લગભગ પૂરું થું આ નાનકડા ઓરડામાં પણ બિલાબિલા બે એક કનાક નીડળી ગયા દરે માછલીના ઘર પાસે બિલા રહી તેની જોડે વાતો કરવાનું ખૂબ મન થાય છે પણ પાસેની હોટેનમાંથી કોરોના ડપ ખખડાવાનો ગણકાર આવે છે અને દરિયાના મોખા મીઠી ગર્જના ડરે છે એટલે અહીં બિલા રહેવાની હવે ધીરજ નથી આ રૂપરાણીઓની મસ્તી અને મેઘધનુષના જેવી રંગલીલાભર્યું અમેરાજગત છોડવાનું મન થતું નથી જાણે જોયા જ મરીએ ના પણ ચાલો ધગવાતુ જ ન હોય તો આ દરિયા ગહો એમાં અનેક જાતના માછના છે જે ઈ આવો હા કોઈ જન્મે મત્સ્ય બનીએ તો એય બને પણ પછી માછનાને જોવાની મઝા આરંભે ના, ના, આ કોઈ મોની મચ્છી ગડપવા આવી તેની જડનામાં ન અપડાઈ જાય તેની જ ચિંતા કરવી પડશે અને જો મોની મચ્છી બન્યા તો અનેક નાનાને ખાવા પડશે ! ચરે કેવું મ્મ માટભર્યું ! ના, માણસ રહીને જેટલું જોનાય તેટલું જ સારું આપણા જ્ઞાન અને અનુકંપાવૃત્તિ માઠના પણ શીખે તો કેવું સારું ? જો કે એ શીખ્યા પછી એણે જીવતું શી રીતે એ સવાલ બિલો થાય પણ જવા દો એ વાત

હજી માણસ જ પોતાની જાતે પ્રત્યે કયા અનુકંપા કેળવી શક્યો છે ? ચાલો પણ એ તો બીજી વાત થઈ આ બધી અપ્રસંગો તરફ એક વાર ફરી નજર નાખી લો બહાર કોશી ઘરમાં બનીબની મદ્રામી કોશી ખૂબ આતુરતાથી આપણી ગદ્ય જીએ છે

[ગતાંકથી ચાલુ]

૪

સંગીત રત્નાકર પછી બીજો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ ‘રાગતરંગિણી’ છે. આ ગ્રંથના કર્તા લોચન કવિ હતા. આ ગ્રંથમાં લોચન કવિ પૂર્વેના વિદ્યાપતિ નામના કવિતા કાવ્યોના ઉતારા આપવામાં આવેલા છે. રત્નાકર પછી લખાયેલા ગ્રંથોમાં ગ્રામને બદલે મેલ શબ્દનો ઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે અને મુખ્ય મેલને શુદ્ધ મેલ અને બીજા પ્રાથમિક મેલને જનકમેલ તરીકે કહેવામાં આવે છે. રાગતરંગિણી પંદરમી સદીનો ગ્રંથ મનાય છે. આ ગ્રંથ થતાં પહેલાં તો દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદી સંગીતપદ્ધતિઓ વચ્ચે મોટા ફાટાઓ પડી ચૂક્યા હતા. રાગતરંગિણીનો શુદ્ધમેલ રત્નાકરનો મુખારીમેલ છે, અને બધું સંગીત પણ ગ્રામના આધારે રચાયેલ છે, અને બધા રાગોનું બાર મુખ્ય રાગો નીચે વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલ છે. ૧૨-૧૩ મી સદીના મુસ્લિમ આક્રમણ પછી ઉત્તર હિંદની સંગીતપદ્ધતિમાં ઘણા જ મહત્વના ફેરફાર થઈ ગયેલ હોવાનું જણાય છે. ઘણાખરા લખાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથોના કર્તા દક્ષિણ હિંદવાસીઓ હતા જેથી સંગીતગ્રામ ત્યાંની પ્રચલિત પદ્ધતિ પ્રમાણે રચવામાં આવેલ છે. સંગીત રત્નાકરને બધા પંડિતો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ માને છે અને આ ગ્રંથમાં બન્ને પદ્ધતિઓનો સમન્વય કરવા પ્રયાસ થતાં મહાન ક્લિષ્ટતા ઊભી થાય છે કે આજ સુધી પણ સંગીત રત્નાકરના રાગો ઉપજાવી કાઢવા મુશ્કેલ પડે છે. મુસ્લિમ આવ્યા પછી અગર તો તે પહેલાં થોડા સમયે ઉત્તર સંગીતપદ્ધતિનો શુદ્ધમેલ શુદ્ધ શંકરાભરણ અગર ખીલાવલ ચાલુ હતો. પરંતુ મુસ્લિમ આક્રમણ પછી ઉત્તર હિંદ અને દક્ષિણ હિંદ સંગીતપદ્ધતિ વચ્ચેનું અંતર દિનપ્રતિદિન વધતો જાય, અને દક્ષિણનો શુદ્ધમેલ મુખારી મેલ જ રહ્યો. જ્યારે મુસ્લિમ આક્રમણ પછી ઉત્તર હિંદનું સંગીત તેના સંસ્કૃત ગ્રંથો સાથેના સંબંધ ગુમાવતું ગયું અને હાલ જેથું તો ઉત્તર હિંદનું સંગીત પ્રાચીન ગ્રંથોના આધાર કરતાં એક જાતની રૂઢિ અને પરંપરાથી ઊતરી આવતા સંગીત જેવું જણાય છે. આ સ્થિતિને માટે મોગલ સમય અને મુસ્લિમ અજ્ઞાન સંગીતકારો જ જવાબદાર છે.

ઈ. સ. ૧૫૬૯માં ખાનદેશમાં આવેલ હુરહાનધુરના અખ્યાત પંડિત પુંડરિક ચિટ્ટલે સદ્ગ્રામ ચંદ્રોદય, રાગમાલા, રાગમેજરી અને નર્તનનિર્ણય નામના ચાર ગ્રંથો રચ્યા છે. પુંડરિક ચિટ્ટલ દક્ષિણ સંગીતપદ્ધતિનો તો જાણકાર હતો જ, પણ ઉત્તર હિંદની સંગીત પદ્ધતિનો પણ પૂરેપૂરો જ્ઞાનવાન હતો. પુંડરિક ચિટ્ટલનો શુદ્ધમેલ મુખારીમેલ હતો, અને તેણે ઘણાખરા ઉત્તર હિંદના પ્રચલિત રાગોનું પણ વર્ણન કરેલ છે. રાગપ્રકરણમાં તેના સ્વર ગ્રામમાં ૧૪ શ્રુતિનો જ ઉપયોગ કર્યો છે, અને વીણા ઉપર રૂઢા બાર પડાઓ વર્ણવ્યા

છે. આ જ સમયમા દક્ષિણના પડિત ગમ અમાત્યે 'સ્વગમેન કથાનિધિ' નામનો દક્ષિણ પદ્ધતિનું વિસ્તારપૂર્વક વિવરણ કરતો અથ ગયો છે પુરુષ વિદ્ય અને ગમ અમાત્યનુ સ્વગ્રામ એક જ ગતનું છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે:

૧ સ્યુત ધ્વજ નિષાદ	—	મન્દા
૨ શુદ્ધ ધ્વજ	—	છન્દોવતિ
૩ શુદ્ધ અપભ	—	રતિમ
૪ શુદ્ધ ગાધાગ	—	ક્રોધા
૫ માધાગણુ ગાધાગ	—	વલ્લિકા
૬ અતર ગાધાગ	—	પ્રમાગિણી
૭ સ્યુત મધ્યમ	—	પ્રીતિ
૮ શુદ્ધ મધ્યમ	—	માર્ગની
૯ સ્યુત પંચમ મધ્યમ	—	મદીપિની
૧૦ શુદ્ધ પચમ	—	આવાપિની
૧૧ શુદ્ધ ધૈવત	—	ગમ્યા
૧૨ શુદ્ધ નિષાદ	—	ક્ષોભિણી
૧૩ કૈશિકી નિષાદ	—	તીના
૧૪ કાકલી નિષાદ	—	કુમુદતિ

'સ્વગમેન કથાનિધિ'મા મુખ્ય જનકમેનની મુખ્યા છ આપવામા આવેન છે અને બધા ગગો ધ્વજ ગ્રામના આધારે રચાયેલા છે

ઈ મ ૧૬૦૯મા ગજમુદ્રીના સોમનાથ નામના એક તેતુચુ વ્યાસણે 'ગગવિમોધ' નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ ગયો છે મોમનાથનો શુદ્ધમેન સ્વગમેન કથાનિધિનો જ મેલ છે, અને ગ્રામસ્વરોના નામમા માત્ર સ્યુત ધ્વજ અને સ્યુત મધ્યમને બદલે મૃદુ ધ્વજ અને મૃદુ મધ્યમનો જ ફેરફાર જોવામા આવેછે (જુઓ પરિશિષ્ટ ઇ) 'ગગવિમોધ'મા જનક મેધની કુલ મુખ્યા ૨૩ની છે ગગવિમોધ પછી ઈ સ ૧૬૨૫મા લક્ષ્મીધગના પુત્ર દામોદર મિશ્રે 'સંગીત દર્પણ' નામનો ગ્રંથ ગયો છે પરંતુ મગીત દર્પણમા સ્વગાધ્યાય સીધા મગીત રત્નાગ્ર ઉપરથી લેવામા આવ્યો છે અને સ્વરગ્રામ મગીત રત્નાકરનુ જ છે

ગગવિમોધ પછી કૌર્મણ મહત્વનો ગ્રંથ લખાયો હોય તો તે 'ચતુર્દશ પ્રકાશિમ' છે આ ગ્રંથના કર્તા દક્ષિણના પડિત વેંકટમખી છે, જેઓ ગોવિંદ દીક્ષિતના પુત્ર અને તાનપ્પાચાર્યના શિષ્ય હતા આ ગ્રંથ ઈ મ ૧૬૬૦મા લખાયો છે વેંકટમખીએ બધા જન્ય રાગોનુ ૭૨ મેનર્તા ગગો નીચે વર્ગીકરણ કરેલ છે પૂર્વાગ અને ઉત્તરાગના મધ્ય વિકૃત સ્વરોના ફેરફારથી પ્રથમ ૩૭ મેલ કર્તા ગગો કર્યા અને પછી વગલી મધ્યમને અવિકૃત સ્વગ ગણી બીજા ૩૬ મેનકર્તા રાગો ગણતા કુલ ૭૩ મેનકર્તા રાગોની સુચવચ્ચા કરવાનુ માન વેંકટમખીને જાય છે વેંકટમખીએ દક્ષિણ હિંદના મગીતને આવી રીતે સુચવચ્ચિત અને શાસ્ત્રીય બનાવ્યુ છે અને હજુ સુધી પણ ભાતખડે જેવા વિદ્વાન પડિતો તે યોજનાને પ્રમાણુમ્ત માની તેનો ઉપયોગ કરે છે વેંકટમખીએ પ્રાચીન ગ્રંથકારોના વિકૃત સ્વરોનો

ઉપયોગ કર્યો નથી. પરંતુ રાગવર્ણનમાં ફક્ત બાર જ ઉપયોગી સ્વરોને કામમાં લીધા છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે: શુદ્ધ પડ્જ, કામલ ઝપલ, શુભ ઝપલ, શુદ્ધ ગાંધાર, સાધારણ ગાંધાર, અંતર ગાંધાર, શુદ્ધ મધ્યમ, વરાલી મધ્યમ, શુદ્ધ પંચમ, શુદ્ધ ધૈવત, શુદ્ધ નિપાદ, કૌશિકી નિપાદ અને કાકલી નિપાદ; જેનાં શ્રુતિસ્થાનો અનુક્રમે ઇન્દોવતિ, રતિકા, કોધા, વજ્રિકા, પ્રસારિણી, માર્જની, રક્તા, આલાપિની, રમ્યા, ક્ષોભિણી, તીમા અને કુમુદતિ વગેરે છે.

સત્તરમી સદીના છેલ્લા ભાગમાં ‘ સંગીત પારિજાત ’ નામનો ગ્રંથ પંડિત અહોબલે લખ્યો છે. અહોબલે સંગીત પારિજાતમાં ધણીખરી વસ્તુ રાગતરંગિણી અને રાગવિખોધમાંથી લીધેલ છે. રાગતરંગિણીનો શુદ્ધ મેલ તે જ પારિજાતનો શુદ્ધ મેલ છે. (પરિશિષ્ટ બ) પંડિત અહોબલ ઓગણીસ વિકૃત સ્વરો ગણાવે છે, પણ પારિજાતમાં વર્ણવેલ રાગોમાં બાર સ્વરોથી વધુ ઉપયોગમાં લીધા નથી. પારિજાત એ પ્રથમ ગ્રંથ છે કે જેમાં વીણાના તાર પ્રમાણે બાર સ્વરોની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. પારિજાતનું સ્વરગ્રામિ, આધુનિક સ્વરગ્રામને મળતું છે, ફક્ત શુદ્ધ ઝપલ, શુદ્ધ ગાંધાર, શુદ્ધ ધૈવત અને શુદ્ધ નિપાદના સ્થાનમાં એક એક શ્રુતિનો ફેર છે એટલે તેઓ અનુક્રમે રમ્જની, કોધા, રમ્યા અને ક્ષોભિણી પર સ્થાન લે છે. આ જ સમયમાં તાંજોરના રાગ તુલજાજીએ ‘ સંગીત સારામૃતમ ’ નામનો ગ્રંથ રચાવ્યો છે; પરંતુ તેનું સ્વરગ્રામ ‘ ચતુર્દશ પ્રકાશિકા ’નું છે. અત્યાર સુધીના બધા ગ્રંથોના શુદ્ધ મેલ લગલગ મુખારી મેલ છે. ફક્ત જાતિરાગો અને મૂર્છનાની પદ્ધતિમાં ઉત્તરોત્તર ફેરફાર થતો આવ્યો છે.

જયપુરના મહારાજ પ્રતાપસિંહજી (ઇ. સ. ૧૭૭૬-૧૮૦૪) સંગીતના ધણા જ શોખીન અને આશ્રયદાતા હતા. તેઓએ એક સંગીત પરિપદ બોલાવી અને પંડિત પાસે ‘ સંગીતસાર ’ નામનો ગ્રંથ રચાવ્યો છે. આ પ્રથમ જ ગ્રંથ છે કે જેમાં શુદ્ધ મેલ તરીકે ઉત્તર હિંદનો પ્રચલિત બીલાવલ થાટ લેવામાં આવ્યો છે. આ પછી ઇ. સ. ૧૮૧૩માં પટણના મહમદ રેઝા નામના એક ઉમરાવે નગમાત—ધ—આસહી નામનો ફારસીમાં ગ્રંથ રચ્યો છે. આ ગ્રંથમાં ઉત્તર હિંદની સંગીતપદ્ધતિ માટે સમગ્ર ત્રણ ઉલ્લેખ થયો છે. નગમાત—ધ—આસહીનો શુદ્ધ મેલ ઉત્તર હિંદની સંગીતપદ્ધતિનો બીલાવલ થાટ છે. આ બીલાવલ મેલમાં પડ્જાદિ સાત સ્વરો ઉપરાંત પાંચ વિકૃત સ્વર મળી બાર સ્વરોનું બનેલ સ્વરગ્રામ છે, અને મુખ્ય ગ્રામ પડ્જ ગ્રામ છે. આધુનિક સમય સુધી પણ આ જ સ્વરગ્રામ જળવાઈ રહ્યું છે. નગમાત—ધ—આસહીમાં રાગોનું વર્ગીકરણ રાગ-રાગિણી-પુત્ર પ્રમાણે કરવામાં આવેલ છે.

૫

ઉપર્યુક્ત બધા ગ્રંથોનું અવલોકન કરતાં એમ સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે કે સમય જતાં સ્વરગ્રામમાં સ્વરોનો ઘટાડો થવા લાગ્યો છે, તેમજ સ્વરો વચ્ચે સંભાગ યાડવાના પ્રયત્નો થયેલા જોવામાં આવે છે. સ્વરોનો ઘટાડો થતાં શિષ્ટ સંગીતને કાયદો થયો કે ગેરકાયદો તે વસ્તુ જુદી રાખતાં સંગીત રતનાકર પછીના બધા ગ્રંથકારોએ સંગીત ગ્રામને સરળ, સાદું અને સમગ્ર તરફ વળાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે અને આ બાબતમાં દક્ષિણના પંડિત

વેક્ટમખી ખૂબ જ સફળ થયા છે, અને આધુનિક દક્ષિણ હિંદના સંગીતને વ્યવસ્થિત મનાવનામા સુદર ફાળો આપેલ છે

આધુનિક દક્ષિણ હિંદનો શુદ્ધમેલ કનકાગી મેલ છે, જેમા બધા વિકૃત સ્વરો શુદ્ધ સ્વરોના તીવ્ર સ્વરો છે એટલે તે આધુનિક યુરોપીય Minor scaleને મળતુ આવે છે ધણા દક્ષિણના કનકાગી મેલને પ્રાચીન ગાધાર ગ્રામમાથી ઉદ્ભવ્યાનુ માને છે દક્ષિણ હિંદનુ સંગીત પ્રાચીન ગ્રથોના સ્વરગ્રામને ખૂબ જ વળગી રહ્યું છે દક્ષિણ હિંદનુ આધુનિક સ્વરગ્રામ બાર સ્વરોનુ બનેલુ છે, અને તે પડ્મમધ્ય (સા), શુદ્ધ ઋષભ (ગૌ), શુદ્ધ ગાધાર (રી), સાધારણ ગાધાર (ગૌ), અતર ગાધાર (ગ), શુદ્ધ મધ્યમ (મ), પ્રતિમધ્યમ (મેં), પચમ (પ), શુદ્ધ ધૈવત (ધેં), ચતુશ્રુતિ ધૈવત (ધ), ટ્રેશિકી નિષાદ (નિ), કાકલી નિષાદ (ની) અને પડ્મતાર (સા) આ સ્વરગ્રામનો ગ્રામાધિપતિ સ્વર પડ્મ છે પડ્મ અને પચમ અવિકૃત છે જ્યારે બીજા બધા વિકૃત થાય છે આ સ્વરગ્રામમા શુદ્ધ સ્વરો વચ્ચેનું શ્રુત્યતર પ્રમાણ નીચે મુજબ છે

સા,	રી,	ગ,	મ,	પ	ધ,	ની,	સા
૨	૩	૪	૪	૨	૩	૪	

દક્ષિણ હિંદના ગગો પણ ઉત્તર હિંદથી જુદા પડે છે, જો કે ધણાખગ ગગો તો ક્રુત નામ માત્રથી જુદા છે, પરતુ ગાનાની પદ્ધતિ, આન્દોલનો, અને ગમકના પ્રચારમા ધણો તફાવત પડી ગયો છે

ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતપદ્ધતિનુ આધુનિક પ્રચલિત સ્વરગ્રામ તપાસસુ તો 'સંગીતસાર'મા વર્ણવેલ શુદ્ધ શકરાભરણ અગર બીલાવલ થાટ તે શુદ્ધમેલ તરીકે ઉપયોગમા આવે છે આ થાટ તે પ્રાચીન સંગીતગ્રામની નિષાદ મૂર્ઠના છે આ સ્વરગ્રામમા ડુન મળી બાર સ્વરો આવે છે, જેમાં સાત શુદ્ધ અને બીજા વિકૃત છે પડ્મ પચમ અવિકૃત રહે છે, અને ઋષભ, ગાધાર, મધ્યમ, ધૈવત અને નિષાદ વિકૃત થાય છે આ બાર સ્વરોમા નર્તમાન કાળમાં આધુનિક બધા રાગો ગવાય છે, જો કે કેટલાક શિષ્ટ ગગો જેવા કે ટોડી, દેશી, ભીમપલાસી, ગાધારી, વગેરેમા શ્રુતિનો ઉપયોગ થતો જોવામા આવે છે પરતુ તેવા રાગો બહુ ઓછા છે હિંદી સંગીતના આધુનિક સંગીતગ્રામનો પ્રથમ સ્વર પડ્મનુ આન્દોલન પ્રમાણ કેટલું હતુ તે બાબત કયાય પણ સ્પેષ્ટ થતો નથી પરતુ આજ વિજ્ઞાનના સમયમા આ બધી વસ્તુઓનો સપ્રમાણ તોડ કાઢનામા આવેલ છે આધુનિક સ્વરગ્રામની કમ્પન સપ્પા નીચે મુજબ છે

સા,	રૌ,	રી,	ગૌ,	ગ,	મ	મેં,	પ,
૨૪૦,	૨૫૬,	૨૭૦,	૨૮૮,	૩૦૦,	૩૨૦,	૩૩૩૬,	૩૬૦

ધ,	ધ,	નો,	ની,	સા
૩૮૪,	૪૦૫,	૪૩૨	૪૫૦,	૪૮૦

ઉપર્યુકન બારે સ્વરો અનુક્રમે ક્ષોભિણી, કુમુદતિ, જ્ઞાનતિ, રજની, ગતિકા, ક્રોધા, પ્રસાન્નિણી, માર્જની, રક્તા, આવાપિની, ગેહિણી, ગ્ન્ના અને ક્ષોભિણી પર સ્થાન લે છે આધુનિક સમયમા પ્રાચીન બાનીમ શ્રુતિઓના નામોમા પણ ફેરફાર કરી વધુ સમજી શકાય

તેવાં નામે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવેલ છે: વજ્ર, અતિક્રામલ ઋષભ, ક્રામલ ઋષભ, મધ્ય ઋષભ, શુદ્ધ ઋષભ, અતિક્રામલ ગાંધાર, ક્રામલ ગાંધાર, શુદ્ધ ગાંધાર, તીવ્ર ગાંધાર, શુદ્ધ મધ્યમ, એકશ્રુતિ મધ્યમ, તીવ્ર મધ્યમ, તીવ્રતર મધ્યમ, પંચમ, અતિક્રામલ ધૈવત, ક્રામલ ધૈવત, ત્રિશ્રુતિ ધૈવત, શુદ્ધ ધૈવત, અતિક્રામલ નિષાદ, ક્રામલ નિષાદ, શુદ્ધ નિષાદ, તીવ્ર નિષાદ વગેરે.

આધુનિક ભારતીય સંગીતમાં જે રાગો પ્રચલિત છે તેના ખરા કલામય અને શિષ્ટ સ્વરૂપ માટે નૈસર્ગિક સંપૂર્ણ સ્વરગ્રામ અતિ આવશ્યક છે. પરંતુ ખાર સ્વરાનો ઉપયોગ સંગીત શીખનાર વિદ્યાર્થી માટે તો ઘણો જ આવકારદાયક અને સરળ ગણાય, કારણકે ગ્રામના બાવીસ સ્વરાની ગુંથવણમાં શીખતાંની સાથે પડવું તો ઘણું જ દુર્લભ છે અને શરૂઆતમાં બાવીસ સ્વરા અગર તો શ્રુતિઓ વચ્ચેનો સહ્યમ ભેદ પારખવો તે પણ મુશ્કેલ છે. આધુનિક ખાર સ્વરાનું ગ્રામ શિષ્ટ સંગીતને ઉપયોગી નથી માટે તેને રૂપસદ આપવી જોઈ એ તેમ કહેવું તે જરા પાંડિત્યનો અતિરેક થાય તેવું છે, જો કે આધુનિક સ્વરગ્રામ શિષ્ટ સંગીત માટે અધૂરું છે તેમ જરૂર કહી શકાય, પણ નિરુપયોગી છે તેમ કહેવું તે ધૂષ્ટતા છે. સંગીત-વિદ્યાનાં શિક્ષણમાં શરૂમાં સાત સ્વરા, પછી વિકૃત મળી ખાર સ્વરા અને પછી શ્રુતિજ્ઞાન તેમ શિક્ષણક્રમ થાય તો પછી શિષ્ટ સંગીતને કોઈપણ જાતની હરકત આવે તેમ નથી, તેમ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકાય.

આ સાથે આપણા નૈસર્ગિક શુદ્ધગ્રામને આજકાલ હિંદમાં ઘર કરી બેઠેલ વાર્જિત્ર હારમોન્યમને જે ધક્કો પહોંચાડ્યો છે તે બાબતનો ઉદ્દેશ અસ્થાને નહિ ગણાય. હારમોન્યમમાં શુદ્ધ ક્રામલ અને તીવ્ર મળી પ્રત્યેક સપ્તકમાં ખાર સ્વરા આવે છે. પરંતુ આમાં સાત સ્વરાના એકસરખા ખાર લાગ કરી *Tempered scale* બનાવવામાં આવે છે જે વસ્તુસ્થિતિ આપણા નૈસર્ગિક ગ્રામની શુદ્ધતાને નુકસાન પહોંચાડનારી છે. યુરોપીય *Majore scale*ના છઠ્ઠા સ્વરમાં અને આપણા ધૈવતમાં દેખીતો તફાવત રહે છે. પરંતુ આ વસ્તુની દરકાર રાખ્યા વગર હારમોન્યમ સહેલાઈથી શીખી શકાય છે તેની ભ્રમણા માત્રથી, આજકાલ હારમોન્યમનો પ્રચાર ઘણો વધી ગયો છે, અને પરિણામે ‘સ્વરામાં વર્ણસંકરતા’ પણ ઠીક ઠીક ફેલાઈ છે. હારમોન્યમના સાત સ્વરાને બદલે ૨૨ શ્રુતિવાળું હારમોન્યમ પણ બનાવવામાં આવેલ છે. પરંતુ આથી ઉત્પન્ન થતી કિલ્લિતતાને અંગે તેનો પ્રચાર બિલકુલ થવા પામ્યો જ નથી. ઉપરાંત હારમોન્યમમાં લયક, મીડ, ગમક વગેરે હિંદી શિષ્ટ સંગીતના મુખ્ય અંગો કાઢી શકવાનો નૈસર્ગિક અભાવ રહે છે. એટલે હારમોન્યમ આપણા સંગીતને માટે તદ્દન પ્રતિકૂળ વાર્જિત્ર છે. હાસ્યાસ્પદ બીના તો એ છે કે યુરોપમાં જ્યાં હારમોન્યમનો જન્મ થયો છે ત્યાં કોઈ પણ વૃંદવાદન (*Orchestra*)માં હારમોન્યમને બિલકુલ સ્થાન નથી, ત્યાં તો ફક્ત રખડતા ભીખારીઓ જ તેનો ઉપયોગ કરે છે, જ્યારે આંહી આપણા નામાંકિત ગવૈયાઓ આ વાર્જિત્રનો સગર્વ ઉપયોગ કરતા જણાય છે ત્યારે જરૂર ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે અને આપણી અંતિમ પરાધીન અવસ્થાનું જ્ઞાન કરાવે છે. હિંદમાં જ્યારે બીન, સીતાર, સરોદ, સારંગી, દિલરુબા અને ઇસરાજ જેવાં સુંદર અને સંપૂર્ણ તંતુ-વાદ્યોનું અસ્તિત્વ છે, તો પછી આપણા નૈસર્ગિક સ્વરગ્રામને બ્રષ્ટ બનાવતા, આપણા શિષ્ટ સંગીતના ખરા માર્ધવ્યનું ખૂન કરી રાગોની કામળતાને કચડી મારતા વિદેશી વાર્જિત્રને તો હવે સકંતર દેશવટો કેમ ન આપવો જોઈ એ ?

પરિશિષ્ટ અ : જુદા જુદા ગ્રંથો પ્રમાણે

શ્રુતિ સંખ્યા	શ્રુતિ નામ	સામવેદ	ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર	સંગીત રતનાકર
૦	ક્ષોભિણી	.	.	.
૧	તીન્દા	.	.	.
૨	કુમુદતિ	કૃષ્ટ	.	.
૩	મન્દા	.	.	અયુત પડ્જ
૪	જન્દોવતી	પ્રથમ	પડ્જ	શુદ્ધ પડ્જ
૫	દયાવતી	.	.	કૈશિકી પડ્જ
૬	રઝઝની	.	.	અંતર પડ્જ
૭	રતિકા	.	ઋષભ	શુદ્ધ પડ્જ
૮	ગૌદી	દ્વિતીય	.	વિકૃત ઋષભ
૯	કોધા	.	ગાંધાર	શુદ્ધ ગાંધાર
૧૦	વજ્રિકા	.	.	સાધારણ ગાંધાર
૧૧	પ્રસારિણી	તૃતીય	અંતર ગાંધાર	અંતર ગાંધાર
૧૨	પ્રીતિ	.	.	.
૧૩	માર્ગની	ચતુર્થ	મધ્યમ	શુદ્ધ મધ્યમ
૧૪	ક્ષિતિ	.	.	કૈશિકી મધ્યમ
૧૫	રક્તા	.	.	વિકૃત મધ્યમ
૧૬	સદીપિની	.	પંચમ	મધ્યમ ગ્રામપંચમ
૧૭	આસાપિની	પંચમ	.	શુદ્ધ પંચમ
૧૮	મદન્તી	.	.	મધ્યમ ગ્રામધૈવત
૧૯	રોદિણી	.	.	.
૨૦	રમ્યા	.	ધૈવત	શુદ્ધ ધૈવત
૨૧	ઉગ્રા	અતિસ્વાર્થ	.	.
૨૨	ક્ષોભિણી	.	નિષાદ	શુદ્ધ નિષાદ
૧	તીન્દા	.	.	કૈશિકી નિષાદ
૨	કુમુદતિ	.	કાકલી નિષાદ	કાકલી નિષાદ

पञ्च आभिक स्वरविकास

स्वरमेल कलानिधि	रागविमोच	मृदुपञ्च प्रकाशिका	संगीत पारिजात	आधुनिक ग्राम
.	.	.	.	शुद्ध पञ्च
.	.	.	.	.
.	.	.	.	कामल ऋषभ
मृदु पञ्च	मृदु पञ्च	.	.	.
शुद्ध पञ्च	शुद्ध पञ्च	शुद्ध पञ्च	शुद्ध पञ्च	शुद्ध ऋषभ
.	.	.	.	.
.	.	.	कामल ऋषभ	कामल गांधार
शुद्ध ऋषभ	शुद्ध ऋषभ	शुद्ध ऋषभ	शुद्ध ऋषभ	शुद्ध गांधार
.	.	.	.	.
शुद्ध गांधार	शुद्ध गांधार	शुद्ध गांधार	शुद्ध गांधार	शुद्ध मध्यम
साधारण गांधार	अंतर गांधार	साधारण गांधार	तीव्र गांधार	.
अंतर गांधार	मृदु मध्यम	अंतर गांधार	.	तीव्र मध्यम
मृदु मध्यम	शुद्ध मध्यम	.	.	.
शुद्ध मध्यम	.	शुद्ध मध्यम	शुद्ध मध्यम	पंचम
.	.	.	.	.
.	मृदु पंचम	वराही मध्यम	तीव्र मध्यम	कामल धैवत
मृदु पंचम	शुद्ध पंचम	.	.	.
शुद्ध पंचम	.	शुद्ध पंचम	शुद्ध पंचम	धैवत
.	.	.	.	.
.	शुद्ध धैवत	.	कामल धैवत	कामल निषाद
शुद्ध धैवत	.	शुद्ध धैवत	शुद्ध धैवत	निषाद
.	शुद्ध निषाद	.	.	.
शुद्ध निषाद	कैशिकी निषाद	शुद्ध निषाद	शुद्ध निषाद	पञ्च
कैशिकी निषाद	काकली निषाद	कैशिकी निषाद	तीव्र निषाद	.
काकली निषाद	.	काकली निषाद	.	.

કદી ઉડું આજ વિધે ઉચ્ચાઈએ,
ધરા પરે, વૃક્ષ લતા પ્રસૂનમાં,
દ્વિરેક ગાને, પ્રતિ છોડ બાગમાં—
વનસ્પતિ ને અવકાશમાં બધે ! ૪

કદી વસું બાલકના મિજાજમાં,
ઉલ્લાસમાં, શોક મહીં વિલાપમાં;
વિયોગધેલાં જનના મિલાપમાં,
મળી જવું લોચનનીરમાં કદા ! ૮

હસું, રડું, શાન્ત પડું, ફરીને
બની જવું બિન્દુ કવિત્વસાગરે:
ઉછાળ લેવા; ઉરલાવ મીઠા
અનન્તને આંગણિયે ઉછેરવા— ૧૨

મહુને રહે ગૌરવ આટલું લે—
બની ફરી મેઘ, વિશાળ વિશ્વે
કવિત્વની મંગલ છાંયડીથી
અમી તણાં વર્ષણુ ભાવભીનાં
નિતારવાં માનવપુષ્ટિ કાળે !
લાં વિશ્વને કાળ્યે, કટુતા, ક્ષાર, વંચના;
ીને મેઘધારાઓ વરસે યુગાન્તરે ય ના ? ૧૬

[મરાઠી ભાષાના ‘જ્યોત્સ્ના’ નામક માસિકના અનેક વિધ હેતુઓ પૈકીમાં એક હેતુ હિન્દી, ગુજરાતી, કાનડી, વગેરે ભાષાઓના આગળ પરતા સાહિત્ય સેવકોને અને તે તે ભાષાના સાહિત્યનો પરિચય પોતાના વાચકોને કરાવવાનો છે. તે અનુસાર આપણા સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક અને સાહિત્યકાર શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠકનો અદ્ય પરિચય આપણા સાહિત્યમાં અપૂર્વ રસ લઈ રહેલા મહારાષ્ટ્રના એક શ્રેવાન લેખક શ્રી. ‘ખ’દેરાવ ગ્રંથક સુજેએ ‘જ્યોત્સ્ના’ના ગઈ સાલના નવેમ્બરના અંકમાં આપ્યો હતો. ત્યારબાદ હમણાં જ થોડા દિવસ ઉપર એક કવિ શ્રી. રમેશ્વરદિખેનો પરિચય પણ એ માસિકમાં પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે. તે પછી શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, વગેરે આપણા જાણીતા સાહિત્યસેવકોનો પરિચય ‘જ્યોત્સ્ના’ એ પ્રકટ કરવાનું નકી કર્યું છે. એટલેકેટ શ્રી. સુજેએ મરાઠી ભાષાના વાચકો સમક્ષ રત્ન કરેલા શ્રી. પાઠકના પરિચયનો ગુજરાતી અનુવાદ નીચે આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. કેમકે બીજી ભાષાના લેખકો આપણા સાહિત્ય અને સાહિત્યસેવકો વિષે શું ધારે છે તે જાણવાનો આ અપૂર્વ અવસર છે. આ બેતાં આ પ્રયાસ કોઈ રીતે અસ્થાને નથી એમ માનું છું. [પિપાસુ]

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અધ્યાપક શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક એક અસાધારણ વ્યક્તિ ગણાય છે. અધ્યાપક શ્રી. પાઠકનું નામ લેતાં વેત તેમના જીવનને અને તેમના સાહિત્યવ્યવસાયને લગતી તેમની અનેકવિધ ભૂમિકાઓનાં દૃશ્યો નજર સમક્ષ ખડાં થાય છે. જીવનની શરૂઆતમાં જ એક હુશિયાર વિદ્યાર્થી, યશસ્વી વકીલ, ધીખતી કમાણીને લાત મારી અસહકારની ચળવળમાં ઝંખલાવનાર એક સ્વાયંત્યાગી તરીકે તેઓ આપણી સમક્ષ ખડા થાય છે. સાહિત્યસેવક તરીકે પણ એક શણ તેઓ અત્યંત તર્કશુદ્ધ વિવેચક તરીકે, તો બીજી શણે માનવીના ગનોઆપારને રસિકપણે આલેખનાર એક કુશળ લઘુકથાકાર તરીકે, આપણી સમક્ષ ઊભા હોય છે. વળી સ્વંરવિદારી છતાં મર્મગ્રાસી ટૂંકા નિબંધોના લેખક તરીકે, તો ઘડીભર એક મદાન મિતભાષી કવિ તરીકે તેઓ આપણી સમક્ષ ખડા થાય છે. સાહિત્યક્ષેત્રને લગતી એમની અનેકવિધ કૃતિઓ ખરેખર મનને આકર્ષે એવી છે. ખામ લક્ષમાં રાખવા જેવી ઘટના તો એ છે કે માત્ર એમના વિદ્યાર્થી. જીવન દરમ્યાનમાં જ નહિ પરંતુ ત્યાર પછીના જીવનમાં પણ તેમણે પશ્ચિમના સાહિત્યનો સતત આલુ રાખેલો અભ્યાસ પણ એમને વરેલા દુર્લભ યશની પાછળ રહેલો છે.

મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાંથી તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોની પદ્મદગી કરી તેમણે બી. એ. ની પરીક્ષા પ્રથમ વર્ગ મેળવી પાસ કરી હતી. એલ.એલ. બી. પાસ કર્યા પછી તેમણે વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો. એ ધંધામાં તેમણે કીર્તિ સંપાદન કરી. પરંતુ સમાજથી સ્વતંત્ર અને રાષ્ટ્રોત્થતિકર શિક્ષણ આપનાર એક ગ્રંથાલયની ડરવાની તો વ મચ્છા કરાવનાર શ્રી. પાઠક પોતાનો ધીખતી કમાણીનો ધંધો છોડી દઈ ‘ગુજરાત કેળવણી મંડળ’

* ‘જ્યોત્સ્ના’ માસિકના એ અંકમાં શ્રી. ‘સ્વંરવિદારી’ના ‘દિન્દુઓનું’ ખાસ સાયન્સ’ નામના કારણ અને રસપૂર્ણ લેખનો મરાઠી અનુવાદ પણ શ્રી. સુજેએ આપ્યો હતો.

નામની મર્યાદામાં જોડાયા ત્યાગ્યાદ તરત જ અસહકારનો યુગ પ્રવર્ત્યો, અને અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં તેમણે અધ્યાપક પદ સ્વીકાર્યું. આમ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે સમય બધાતા તેમનું નામ ગુજરાત પ્રાન્તમાં સુવિખ્યાત થયું એક દષ્ટિએ કહીએ તો શ્રી પાઠકના મૂળભૂત ગુણોના સંપૂર્ણ વિકાસનો પૂણ્યપથ ગુજરાત વિદ્યાપીઠને આભારી છે.

અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરતા કરતા તેમણે ગુજરાતી ભાષાના યોગ્ય અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ માટે 'કાવ્યમમુચ્ચય' નામના અર્વાચીન કાવ્યોના બે સંગ્રહો પ્રકટ કર્યા તેજ મમયે શ્રી કાકાસાહેબ કાલેવકરની સાથે વિદ્યાપીઠ માગફતે ગુજરાતી ભાષાના 'ગુજરાતી નોડણીકાશ' નામના પ્રથમ શાસ્ત્રશુદ્ધ શબ્દકોશ તૈયાર કરવામાં સહકાર આપ્યો. આ દરમ્યાનમાં તેમણે 'ગોવિંદ ગમન' 'પૂર્વાવાપ', 'ધર્મપદ', 'કાવ્યપ્રકાશ' પ્રમાણુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા' વગેરે નાના મોટા ગ્રંથો સંપાદિત કર્યા ને કેટલાક સ્વતંત્ર રીતે લખ્યા. પરંતુ વિદ્યાપીઠ મધ્યેનું તેમનું સાચું ને ચિરસ્મરણીય કાર્ય તો તેમણે ઉત્પન્ન કરેલું પોતાનું આશાસ્પદ યુવાન લેખકોનું શિષ્યવૃદ્ધ તેમના જીવનભરે સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી તેમની પાસથી જ્ઞાની ઉપામનાની સ્ફૂર્તિ-પ્રેરણા મેળવેલ તેમના શિષ્ય પૈકીમાં શ્રી સ્નેહરશ્મિ શ્રી સુન્દરમ, શ્રી. કન્સનદાસ માણેક, શ્રી નગીનદાસ પારેખ શ્રી ઉપવાસી વગેરે નામો આજે ગુજરાતી કાવ્યમાહિત્યમાં અચળ સ્થાન ભોગવે છે. આ મિનાય તેમનું પરાક્ષ વિદ્યાર્યામંડળ તો ધણું જ વિસ્તૃત છે. સને ૧૯૩૦ની માઘની ચળવળમાં તેમણે ડાંગવામ ભોગવ્યો ત્યાર બાદ તેમણે મુમર્છની શ્રી નાથીમાઈ કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકનું પદ સ્વીકાર્યું (હાલમાં તો શ્રી પાઠક સાહેબ અમદાવાદની એમ. એલ. ડી કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે.)

સુમારે બાર વર્ષ ઉપર એમણે 'પ્રસ્થાન' નામનું માસિક શરૂ કર્યું હતું. ગુજરાતી ભાષાના મધ્ય આધુનિક સામિકામાં 'પ્રસ્થાન'નો દરજ્જો નિઃસંશય શ્રેષ્ઠ છે. શ્રી પાઠકનાં મોટા ભાગના લખાણો 'પ્રસ્થાન'માં જ પ્રસિદ્ધ થતા રહ્યા છે. 'પ્રસ્થાન'ના ત્રી તરીકે તેમણે કરેલી ગ્રંથોની મમાયોચના ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ જ કિંમતી મનાય છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યનો સુમેળ માધનારી તેમની વિવેચનશક્તિ અને તેમની લાઘવયુક્ત તથાપિ મગ્ન અને આડઅગદિત શૈલી વિશેષ આર્ષક છે. શ્રી પાઠકની શુદ્ધિ ક્ષ-કિરણની જેમ વસ્તુને બેદીને તેનું વ્યતર જાણનારી છે. કાર્ષ્ઠ્ય કૃતિની મમાયોચના, આલેખન કે રમનિષ્ઠ સિની બામતને અગે એમની તીક્ષ્ણ નજરમાં ક્યાય ન્યૂનતા કે ત્રુટી ગોખી જડતી નથી, પરંતુ કાર્ષ્ઠ્ય ગ્રંથની પ્રતિકૂળ સમાલોચનામાં પણ એમના સહૃદયતા અને મૌનન્ય એટલા બધા ભગ્નુર ટોચ છે કે દીકાનો ભોગ થઈ પડનાર લેખક મોટે ભાગે તો એમનો શત્રુ ન બનતા એમને ઘીરો પ્રેમથી જોતો ચર્ચ જાય છે. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી પોતાના 'ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય' નામક અગ્રેજી પુસ્તકમાં શ્રી પાઠકની ટીકા પદ્ધતિ વિષે વખતા લખે છે 'He is above pettiness even when he draws blood'.

નડિયાદમાં ભગયેલી ક્ર માહિત્યપરિષદમાં માહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકે તેમણે 'કાવ્યની શક્તિ' નામના વિષયપર સુપ્રસિદ્ધ અને લાભો નિમધ વાચ્યો હતો. કાવ્યશાસ્ત્ર વિષે લખાયેલો એ નિમધ એટલો તો મૌનિષ અને વિદ્વતાપૂર્ણ છે કે અંરકૃત માહિત્યશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પણ એ નિમધ અપૂર્વ મદન્દ્રપ થઈ પડે છે. મુમર્છ વિદ્યાપીઠ તરફથી ગર્ભ વેળા

હકર વસનજી વ્યાખ્યાનમાત્રાને અંગે તેમણે ‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના પ્રવાહો’ના વિષય ઉપર પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. આજ મુઘીમાં યુનિવર્સિટીને એવો કાર્ષ વ્યાખ્યાતા મળ્યો નથી કે જેના વ્યાખ્યાનમાં એટલો મોટો શ્રોતાવર્ગ હાજર રહ્યો હોય. ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપાસકોએ નિઃશંકપણે શ્રી. પાઠકના શબ્દ પ્રમાણેને સ્વીકૃત કરી લીધેલ છે તેના પર મદાર રાખી તેમણે ધાર્યું હોત તો એ પાંચ વ્યાખ્યાનોમાં એમણે કેટલાય કૃતિને વરલા કવિઓને પણ હાથ કરડતા કરી મૂક્યા હોત અને ખીગ અનેક અદ્વાત કવિઓનાં ભાવિ ઉર્જાવળ કરી આપ્યાં હોત. પરંતુ વ્યક્તિ કરતાં વિચારને અને સ્નેહ કરતાં સત્યને એઓ અધિક મહત્ત્વ આપતા હોવાથી એ પાંચે વ્યાખ્યાનોમાં યુગશક્તિ અને યુગપ્રવાહના પરામર્ષને તેમણે પ્રધાન સ્થાન આપ્યું છે. તેઓ કાર્ષના નવા ચીલામાં પડ્યા નથી અને તેમણે કોઈ નવો ચીલો કે પક્ષ સ્થાપ્યો નથી.

શ્રી. પાઠકની કાવ્યકૃતિઓ બહુ જ ઓછી છે, છતાં ગુણની દૃષ્ટિએ તે ગુજરાતી કવિઓમાં તેમને પ્રથમપંક્તિએ મૂકે એવી પ્રતિભાવાળી છે. પોતાના કાવ્યોમાં તેઓ શુદ્ધ અને ધરગથ્ય ગુજરાતી શબ્દો વાપરતા હોવાને લીધે તેમનાં કાવ્યો એટલાં બધાં ભાવપૂર્ણ હોય છે કે જે પરપ્રાંતીય વ્યક્તિને માટે સમજવાં મુશ્કેલ પડે. પરંતુ તેમનાં કાવ્યોમાં કલ્પનાનું સુભગત્વ, શબ્દોની પ્રસન્નતા અને ભાવનાની ઉત્કટતાને સુંદર મેળ સદા ય જોવાને મળે છે. તેમની પત્નીના અવસાન થયા પછી તેમણે તેમની પ્રિય સહચરીને ઉદ્દેશી લખેલી એક કવિનામાં તેઓ કહે છે:

મળ્યાં તુજ સમીપ અગ્નિ ! તુજ પાસ લુહાં યિયે !

તેમનો પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ તેમની પોતાની જીવનસખીને સમર્પણ કરવાની ભાવનાથી તેમણે તે ભાવના વ્યક્ત કરતી કાવ્યની માત્ર એક જ પંક્તિ રચી છે તે આ રહી.

“વેણીમાં ગૂથવાંતાં કુસુમ તહો રહ્યાં અર્પવાં અંજલિથી.”

આટલી માત્ર એક પંક્તિમાં જ કુણુરસનું સૂચન કરનાર કેટલું ઉત્કટ કાવ્ય રહેલું છે ! ‘ઉમામહેશ્વર’ના રસિક કાવ્યમાં સમુદ્રમંથન વેળાએ ‘ખીજ વ્યક્તિઓ સારી સારી વસ્તુઓ ઉપાડી ગઈ ને તમે માત્ર ઝેર જ પીને કેમ બેસી રહ્યા’ એવા પાર્વતીના પ્રશ્નનો ઉત્તર શંકર આપે છે.

“બન્યુ એ તો એનું, કનિ સખી, તહો મંથન સમે
દિદી મેં આલિંગી જલનિધિસુતા કૃષ્ણતનુને,
અને કાળા કંઠે સુભગ કર એવો ભજી રહ્યો
મને મારા કંઠે મન થયું બસ એ રંગ ધરવા—
મુકી જો, આ બાહુ ધનમદિ ન વિઘુત્ત સમ દિસે ?”

એ કાવ્યના અંતમાં કવિ કહે છે:—

તહો વિશ્વ આખે પ્રણયધન નિઃસીમ ઉલટયો
અને એ આલેખે વિષ જગતનું. સાર્થક બન્યું !

સામાન્ય રીતે કાવ્યદૃષ્ટિ અને તર્કશાસ્ત્ર પરસ્પર વિરોધાત હોવા છતાં શ્રી. પાઠક તર્કશાસ્ત્રમાં નિપુણ છે. વળી આ તર્કવાદી વિવેચક અત્યંત વિનોદપ્રિય છે. તેમનું અપૂર્વ મુક્તહાસ્ય તેમના નિવૅર મનની સાક્ષી પૂરે છે. રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક ગમે તે વિષયપરનો

એમનો મર્મયુક્ત વાણીથી ભરેલો 'સ્વૈરવિહાર' એટલો તો લોકપ્રિય બની ગયો છે કે 'સ્વૈરવિહારી'ના હાસ્યગમિત્વ નિમિત્તથી આશાથી 'પ્રસ્થાન'નો અન્ન ઉડડતા એ નિબધ ન જોવાનો મગતા નિગરા થનારા મેન્ડો વાચકો આજે પડ્યા છે શ્રીપાદ કૃષ્ણના 'સુદામાના પૌવા'ના અતેડ લેમો તેમણે 'પ્રસ્થાન' મામિત્તમા પ્રખટ કર્યા છે શ્રીપાદ કૃષ્ણ કોલ્હટકરનો વિનોદ તેમને મહત્ત છે એમની પોતાની વિનોદની ધાત્રી (લઘુ) મોટે ભાગે શ્રી કોલ્હટકરની ધાત્રીને મગતી આવે છે માત્ર એટલો દેર છે કે એમનામા તર્ક અને નિદ્ધતા અધિક દેખાઈ આવે છે

પરંતુ ગુજરાતના સામાન્ય નાચકવર્ગમા તો શ્રી પાંડે દૂકી વાર્તાઓના ઉત્કૃષ્ટ લેખક તરીકે લોકપ્રિય મન્યા છે ગુજરાતી વાર્તાગરેમા એમનું પ્રથમ સ્થાન છે ગુજરાતી મમાજના ગૃહમંભાગનું એમના જેવું મુદ્દા અને આમેદ્દખ ચિત્ર ચિત્રનાગ વાર્તાકાર અઘાપિ થયો નથી તેમની દૂકી વાર્તાઓની ભાષા એટલી ભાવભરી ધગથુ અને મગ્ન છે, મનાદ એટલો મનોહર, મચોટ અને મસલ્યો છે તેમ જ સ્વભાવતુ આવેખન એટલું માર્મિક, કરુણ અને કથાપૂર્ણ છે કે ગુજરાતી જાણનારાઓ જ તો પૂરેપૂરે મ્માસ્નાદ તો માણી શકે પોતાના નામમા આવતા બે 'ગ' ઉપરથી તેમણે 'દિરેક્ટ' નામ ધારણ કર્યું છે અને પોતાની દૂકી વાર્તાઓના પ્રમિદ્ધ રેલા મગ્નના બને વિભાગોને 'દિરેક્ટની વાતો'નું નામ આપ્યું છે એ સમગ્રમા મુન્નગય જલ્દણી બેમી વગેરે વાર્તાઓ અત્યત લો પ્રિય બની છે એક સ્વાભિમાની પરંતુ પ્રેમાગ ભગડીના પતિપ્રેમ પર લખેલી 'બેમી' નામની કરુણ વાર્તા જગતના દૂકી વાર્તાના માહિત્યમા સહેજે ગોલી ગહે એટલી ઉત્કૃષ્ટ છે નૈમર્મિક વામનાને ખાલી વિદ્યુતરૂપ આપી તેને માનમશાસ્ત્રીય વાતા તરીકે ઓળખાવનાનો દેખાવ કરનાગ પરંતુ વસ્તુત વિચાર અને પ્રતિભાના દારિદ્રમા પીડાવના અને એમ પોતાની જાતને નિરતર ક્ષમાવતા આપણા દૂકી વાર્તાના અતેક લેખકોને શ્રી. પાંડેની મરણ પરંતુ રસિક વાર્તાઓ પુષ્કળ શીખ આપનારી છે.

આપણા માહિત્યમાથી ઉઠાદગણ લઈને કહીએ તો શ્રી કેળકરનું નિદગ્ધતન, શ્રી વામનરાવ જોધીનું નિરાગમ તત્ત્વજ્ઞાન અને શ્રી કોલ્હટકરનો માર્મિક વિનોદ એ ત્રણે અદ્ભુત ગુણોનો મુમેગ આ મિદ્ધગ્ત માહિત્યકારના લખાણમા પૂર્ણપણે થયેલો છે

આજે ચીનનાં વિકાસ આપણું ધ્યાન ખેંચી રહ્યાં છે. ચીનના જૂનવાણી અને સહેલા સ્વરૂપનો નાશ કરી તેમાંથી નૂતન રાષ્ટ્રનું ચણતર કરવા ચીનનો રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ આજ ૪૫ વર્ષથી મથી રહ્યો છે, પરંતુ પ્રત્યાધાતી બળો તેની આડે આવ્યા જ કરે છે. આંતરિક કલહ, લશ્કરી સરદારોની સ્પર્ધા અને સ્વાર્થ મહત્વાકાંક્ષા, એકતાની ખામી, પરદેશીઓની શોષણવૃત્તિ અને જાપાનની સામ્રાજ્યવાલસા, એ બધાંની જાળમાંથી ચીન છટકી શકતું નથી. જાપાને હાલ તેની ઉપર કરેલા તિરસ્કારજન્ય આક્રમણે ચીનનો પ્રશ્ન આંતર-રાષ્ટ્રીય બનાવ્યો છે.

સંસ્કૃતિનો મદ અને પાણી દુનિયા પ્રત્યેની બેદરકારી દેશને નિષ્ક્રીયતા અને પ્રમાદમાં ધકેલી દે છે. ચાર હજાર વર્ષ સુધી ચીને ઉર્જિવળ સંસ્કૃતિ બોગરી અને જાપાન સહિત પડોશના દેશોને પોતાની આપી. હિંદુસ્તાનની જોમ તેણે ધર્મને પ્રાધાન્ય આપ્યું અને બહારની દુનિયામાં શું બને છે તેની દરકાર ન કરી. સંસ્કૃતિના મદ અને ધર્મના નશાએ નિષ્ક્રીયતા જન્માવી અને તેણે ચીનના દેહને કોરી ખાધો.

બીજી તરફથી જાપાને ચીન પાસેથી સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને કળા મેળવ્યાં અને જાપાની પ્રજા તેમાં જ વિલીન થઈ ગઈ. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૭૧ના વિપ્લવે તેને બહારની દુનિયાનું જ્ઞાન કરાવ્યું અને જગતની મહાપ્રજ્ઞાઓ વચ્ચે સ્થાન મેળવવા જાપાને દોટ મૂકી. ધર્મનો નશા ભૂટી ગયા પછી જાપાની પ્રજાને પોતાની સર્વદેશીય વૃત્તિ અને પ્રગતિ માટે પોતાની જમિ સંકુચિત લાગી અને તેથી ઇ. સ. ૧૮૯૪માં ચીન સામે વિગ્રહ કરી વિજય મેળવ્યો અને કોરિયામાં પગપેસારો કર્યો.

આ કૃતકાએ ચીનમાં થોડી જાગૃતિ આણી. પરંતુ હજી તેની આંખમાં ઘેન હતું. મંચુ શહેનશાહને ચીનની કઈ પડો નહતી—વેદના યતી હતી એક સુનયાટ-સેનને. પોતાના રાષ્ટ્રીય પક્ષની મદદ વડે દેશમાં જાગૃતિ લાવવા તે ઘૂમી રહ્યો હતો. એક દાયકાની લડત પછી તેણે ૧૯૦૨માં મંચુ શહેનશાહને ઉધવાની નાખી અને ચીનને પ્રજાસત્તાક બનાવ્યું. પ્રજાસત્તાક ચીનનો તે પહેલો પ્રયત્ન હતો. ચીનની આજની જાગૃતિનું માન તેના કુઓમિટાંગ પક્ષને ઘટે છે. ૧૯૨૫ના માર્ચમાં આ રાષ્ટ્રવિધાયકનું અવગ્રાન થયા પછી પ્રત્યાધાતી બળો પાછા જોરમાં આવ્યાં. મંચુ સરદાર ચાંગ સો-બીને ઉત્તર ચીન ઉપર આક્રમણ કરી પેકિંગ (પિપિંગ) સર કર્યું. તેની પાછળ શાહીવાદી પ્રેરણા કામ કરી રહી હતી.

કુઓમિટાંગ પક્ષે ચિઆંગ કાઈ-શેકને પોતાના નેતા તરીકે પસંદ કર્યો અને રાષ્ટ્રની એકતા માટે ચાંગને હાંકી કાઢવા ચિઆંગને મોકલ્યો. આમ ચીનમાં આંતરવિગ્રહની શરૂઆત થઈ જેમાં ચિઆંગ કાઈ-શેકે ચાંગસો-લીનનો પરાજય કર્યો, પણ સાથે કુઓમિટાંગ

પક્ષને છેલ્લે આપી દુનિયાનો નવો ઇતિહાસ લખાતા અટકાવ્યો અને પરિણામે ઉત્તર ચીન તથા દક્ષિણ ચીનની એકતા કંઈ જતા તેણે એ બંને પ્રદેશ ચુમાવ્યા અને મધ્યમા નાનાંગને ચીનનું પાટનગર બનાવી ત્યાં પોતાની મંદિર સ્થાપી અને ગતીનો શોખ પૂરો કર્યો

ઇ. સ. ૧૮૨૫થી ૧૮૨૮ સુધી ચાલેલા આ આતંકચિત્રદશા પછે અંગ્રેજી મોકલાયેલા હતા ઇ. સ. ૧૮૪૨માં સ્થિતનતા હાથે હાર્યા પછી ચીને પોતાના બંદરો પરદેશો માટે ખુલા નૃતી દીધા હતા, અને પરદેશોએ ત્યાં પોતાની વસાહતો સ્થાપી પોતાની સત્તા અને દૃઢમત ભોગવતા હતા ત્યાં ચીનની સત્તા ન હતી આ કનારનામાં નીચેના બંદરો (Treaty ports) માં વેપારના ઇનકાર ભોગવતા પરદેશો હિનો સામે ચીનનો જીજ્ઞાસુ પોકાર હતો રાષ્ટ્રીય ચીનના ધ્યેયથી પરદેશોએ લડી ગયા હતા પોતાના હિનોનું રક્ષણ કરવાના બંધાના નીચે તેઓ બંદરોમાં પોતાના લશ્કર ઉતારના લાગ્યા મૈત્રુ મંદિર માં લડીને રાષ્ટ્રીય એકતા લાવવાના કુઓમિંટાંગ પક્ષના પ્રચારમાં ગરિયાની દોરવણી હતી એ દોરવણીમાં પરદેશોએ ચીનમાં મામ્યસાદના પડાગ બેધા શાધાઈમાં સ્થિતિ અને દિંદી લશ્કર એકત્ર થતુ હતુ ૧૮૬૦ના મે માસમાં સ્થિતનમાં બાહ્યરિનની પ્રત્યાવાતી મરકારે લડનમાં ગરિયાન એનચી ખાતા ઉપર દરોડો પાડ્યો અને ગરિયા માથેનો ગળદારી સનધ તોડી નાખ્યો ચીનની ભૂમિ ઉપર ગરિયા અને સ્થિતન રમ્યે સંગ્રામ લડાગે એના લણકારા વાગતા હતા ચિઆંગ કાઈ-ગેન્ગે લાગ્યુ કે હવે બે જ રસ્તા ખુલ્યા છે, અને તે ગરિયા માથે મદમગ ચાનુ ગળી વખત આવે તો દમ્યાનગીરી કરનાર કોઈ પણ પરદેશી રાજ માં લડી લેતુ અગર ગરિયા માથેનો મનધ તોડી નાખી ઇંગ્લંડને ખુશ રાખતુ ચિઆંગ કાઈ-ગેન્ગે બીજો રસ્તો પમ્પ કર્યો અને કુઓમિંટાંગ પક્ષને છેલ્લે આપી મામ્યસાદી ચીનાઓની કનન કરી જેઓની દોરવણીએ તેને આજ દિવસ સુધી ઝગતી રહેલ અપાની હતી તે ગરિયાન મનાહમરોને તેણે અપમાન માથે ચીનમાંથી કાઢી મૂક્યા

૧૮૨૮માં ચિઆંગ કાઈ-ગેન્ગે પ્રગ્નમતાક ચીનનો પ્રમુખ નયો પરતુ આતંકચિત્રદશા મેગવેના નિગ્ધનો લાલ તે દેશને આપી રાખ્યો નહિ દુભાએના કુઓમિંટાંગ પક્ષે દક્ષિણ ચીનમાં પોતાની મંદિર સ્થાપી બે જાન (કેન્ટન) ને પાટનગર બનાવ્યુ બીજા પ્રાંતોના મુનાઓ સ્વતંત્ર ગીતે વતવા લાગ્યા અને ઉત્તરમાં જાપાન પગપેમારો કરના લાગ્યુ આમ ચિઆંગ કાઈ-ગેન્ગે મધ્યરથ મરકારની સત્તા નામની જ થઈ ગઈ ચિઆંગે પરદેશી વસાહતો પાડી મેગવેના નાટકાટ ચલાવી પરતુ તેમાં તેને મદ્દગતા ન મળી માત્ર સ્થિતને વેઈ-દાઈ-વેઈ અને ચિનકિઆંગ જેના બંદરો ચીનને સુપ્રત કરી દીધા

ચિઆંગની મવત્ર નિષ્દગતા પછી ૧૮૩૨માં નિનગેન પ્રમુખ બન્યો, પરતુ માથે મગ્ગુપત્યાગ ચિઆંગ કાઈ-ગેન્ગે હતો ઉત્તરમાં જાપાનનો પગપેમારો મદ્દગ લાગ્યો ૧૮૩૯માં વોશિંગ્ટન પરિપક્ષમાં જાપાન મહિત નવ ગળ્યો ચીનની સ્વતંત્રતાને માન આપવા બંધાયેલા હતા તે કનાનામાંનો ખુદવી રીતે ભગ મ્મી કોઈ જાતના વાજમી વાગ્યુ વિના જાપાને ૧૮૩૯માં મચુગિયા અને જેહોન પ્રાંત ઉપર આક્રમણ કર્યુ પ્રગ્નમરે જાપાનને ચેનત્રી આપી, પરતુ જાપાન પ્રગ્નમરની નિર્મળના મમજતુ હતું મમાધાન માટે તેણે પ્રગ્નમરની દમ્યાનગીગિતો અમીમગ મોં અને ચીનમાં તેને પોતાની આપખુદી ચાનુ રાખી ૧૮૩૯થી ૧૮૩૫ સુધીમાં જાપાને ઐનિકમિક દીસાવ (Great wall) સુધીનો

પ્રદેશ કબજે કરી લીધો અને મંચુકુઓ નામનું નવું રાજ્ય સ્થાપી ચીનના પદ્મજી રાહેનશાહને તેનો રાહેનશાહ બનાવ્યો. ચિઆંગ કાઈ—શેકની સરકારે આ નામોશીબરેલી દાર કબ્જા કરી લીધી એટલે પ્રજા જાપાનના અત્યાચાર આગળ લાચાર બની ખુવારી અને નામોશી સહન કરીને બેસી રહી. પ્રજાસંઘે નીમેલા તપાસ પત્રે જાપાનને દોષિત ઠરાવ્યું, પરંતુ જાપાને તેની તિરસ્કારભરી અવગણના કરી અને પ્રજાસંઘનો ત્યાગ કર્યો. આ બનાવે તથા જર્મનીએ પ્રજાસંઘની કરેલી ઉધારી અવગણનાએ પ્રજાસંઘની નખુંસકતા બતાવી આપી, છતાં ઈટાલી સાથેની અથડામણ વખતે હબ્સબર્ગના પ્રજાસંઘનો મોહ છૂટ્યો ન હતો.

૧૯૩૬માં હુનયાએ માન્યું કે ચીન અને જાપાન વચ્ચેના સંબંધ હવે સુધરે છે. પરંતુ તેમાં જાપાનની ચાલબાજી હતી. પાછળ સાર્મખીરિયામાં રશિયાનું લશ્કરી જળ વધતું જતું જોઈ જાપાની લશ્કરને ચીનમાં વધુ ઘૂસતાં પહેલાં વિચાર કરવો પડ્યો. રશિયા ઉપર દબાણ રાખવા અને તેનું ધ્યાન યુરોપમાં રોકી રાખવા અને સાર્મખીરિયામાં લશ્કરી જમાવટ અટકાવવા જાપાને જર્મની સાથે મૈત્રી બાંધી. આ મૈત્રીના કરારનું પરિણામ ચીનમાં જાપાનના વધુ પગપેસારામાં આવશે એવી ચર્ચા મેં તે વખતે 'પ્રસ્થાન'માં કરી હતી. આજે તે જાય સાચો પડ્યો છે અને જાપાને કાઈ પણ જાતના વાજબી કારણ વિના ચીન ઉપર આક્રમણ કરી ઉત્તર ચીન અને પિપિંગ (પેકીંગ) કબજે કર્યા છે. તેની પ્રેરણા નીચે મોંગોલિયાએ પણ ચીન સામે બળવો કર્યો છે અને જાપાન ત્યાં મોંચુકુઓ નામનું નવું રાજ્ય સ્થાપશે એવી વક્રી છે. હજી આ મુલકગીરીનો અત્યાચાર ક્યાં અટકશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

ત્યારે આ બધાંનું પરિણામ શું આવશે? એટલું ચોક્કસ છે કે જાપાનની સામ્રાજ્યની બૂખ મટવાની નથી. તે આખું ચીન ગળી જવા માગે છે. તે પછી પણ તે ક્યાં અટકશે તે કાણ કહી શકે? પરંતુ જાપાન ચીનને ગળી જઈ શકશે કે કેમ તે એક સવાલ છે. અહીં જાપાનની આંતરિક ગિચિતિ ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે. નેને પોતાના ઝડપી વિકાસ પામતા ઉદ્યોગો માટે કાચો માલ મેળવવાની અને પરદેશી બજારો ઝડપી લેવાની જરૂર પડી છે. તેથી વધારે ગંભીર પ્રશ્ન તો તેની ઝડપથી વધતી જતી પ્રજાનો છે. જાપાનમાં તેનો સમાવેશ નથી થઈ શકતો. તે માટે જાપાન ચીનમાં મુલકગીરી કરી ચીનને જાપાની વસાહત બનાવી દેવા માગે છે. તેના આ સામ્રાજ્યવાદ પાછળ તેના લશ્કરી વર્ગનું મજબૂત પીઠબળ છે. જાપાની સરકાર લશ્કરી વર્ગના હાથમાં હોઈ પ્રજામતને ઠોકરે મારે છે, પોતાના ગાંડા સાહસને આગળ ધપાવે છે, અને તેની સામે વિરોધ કરનારનું શિર, પછી તે ગમે તે હોય, ધોળે દિવસે ધૂળમાં રૂબળું થઈ જાય છે. લશ્કરની મુલકગીરી પાછળનો ખર્ચ પ્રજાનો બરડો ભાંગી નાખે છે. તેના રાક્ષસી લશ્કરી ખર્ચે જાપાનના આર્થિક તંત્રને હજી ઉપરાંત તાણ્યું છે. જીતેલા પ્રદેશના રસકસ ચૂસવા માટે તેમના વિકાસઅર્થે મોટી થાપણો રોકવી પડી છે. એ આર્થિક બોમ્બને જાપાનના રાજદારી અર્થશાસ્ત્રીઓને વિચારમાં નાખી દીધા છે ત્યાં વળી બિનજવાબદાર લશ્કરી વર્ગે ચીનમાં મુલકગીરી શરૂ કરી છે. ઇતિહાસનું ભાવિ ચોક્કસપણે જોવું કઠણ છે, પરંતુ લશ્કરવાદનું પરિણામ—મોહું ચા વહેલું—જાપાન માટે નાશકારક નિવડશે. એક દિવસ જાપાનનું સામ્રાજ્યવાદી સ્વરૂપ પ્રજાના ધુંધવાઈ રહેલા અગ્નિના બડકામાં જમીનદોસ્ત થાય તો નવાઈ નહિ.

ચીનમાં ડહાપણ હશે તો તે પ્રજાસંઘની નખુંસક મદદની આશા રાખ્યા વિના પોતાના

બાદુઅળથી એક આખરી સંગ્રામ લડી લેશે. દુનિયાના પ્રજામતને તિરસ્કારતી જાપાનની તુમાખી મુદ્દગીરી સામે ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, રશિયા અને અમેરિકા રાજની દૃષ્ટિથી જુએ છે. પરંતુ જાપાન તેઓના વિરોધનો નિર્ણયના મમજે છે. ઇંગ્લંડ જાપાનને પડકારતાં શા માટે ડરે છે? ક્રામિકમના જુવાળને શું તેની લશ્કરી હરોળો ખાળી શકે તેમ નથી? શાન્તિની વ્યર્થ આશા પાછળ શું તેણે વધુપડેના બોગ નથી આપ્યો? સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની ખામોશીમાં ક્રામિકમ ગત્યોએ તેની નિર્ણયતા ભેદ છે. ક્રામિકમના જુવાળે હજમીનિયાને ગરક કરી દીધું, એનને મર્વનાશની આપ્તિ ઉપર લારી મૂક્યું, અને હવે કમનસીબ ચીનનો વારં આપ્યો છે. એક તરફ પોતાની કાળમુખી તોપો ઉપર ખામોશી પકડીને જોડેલા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ મુત્તહોઆ વિશ્વશાંતિના મુગજળ માટે દિશાઓને પોતાની આતુર આંખોથી વેંધી રહ્યા છે ત્યારે તેમની નજર નીચે ક્રામિકમ નગળો પ્રજાઓને ગળતું જાય છે।

ચીન મદાન યાતનામાંથી પમાર થઈ રહ્યું છે. તેની વેદના પ્રત્યે દુનિયાના પ્રજામતની મદાનુશુનિ છે. જાપાની ક્રામિકમનો મામતો ચીને રાષ્ટ્રીય એકતાથી કરવાનો છે. તે આજે જાપાનને નમતું આપે તોપણ જાપાન તેને ગળી જવાની લાલમા છોડે તેમ નથી; તો પછી બહેતર છે કે મમાધાનવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને ચીન તેનો મજબૂત હાથે સામતો કરે. દશ વરમતા દરવા અનુભવ પછી ચિઆંગ કાઈ—એક આજે રશિયા તરફ ઢળ્યો છે. રશિયા, તાજેતરના કરાગની રંગે, તેને છૂપી મદાય કરે એવી વક્રી છે. જાપાન આર્થિક દબાણમાં મૂંઝાતાં હોઈ તે પોતાના આર્થિક તરને કેટલે સુધી તાણી શકે છે તે જોવાનું છે. એક વખત જો એ આર્થિક તર તૂટે તો પછી ક્રામિકમનો પ્રત્યાધાત મામ્યવાદમાં છે। બીજા તરફ ચીન પોતાની વિદ્યાળ કાયાના પ્રત્યેક અંગમાંથી શક્તિનો મંચલ કરી શકશે, અને લાંબી લડન લડી ગકે તાજેતરમાં નેણે રશિયા અને અમેરિકા માથે કરેલો મમજૂતીથી તેને લડત ટકારી ગળવા માધન અને માનુ મળી નહે એ જાપાનની મુદ્દગીરીનો સામતો કરવા ચીનના ગાપ્ટુસાદી અને મમાજવાદી પક્ષો લાગ્યા વખતથી મરકારને પ્રેરી રહ્યા છે અને તેની નિર્બંધનાથી દેશગીન મુલકીક વાર તેની મામે માયુ પળ જોયક્યું છે. પરંતુ હવે ચીનની કમોશી આવી પડાગી છે. એ કમોશીમાંથી પમાર થરા તેને લાગ્યા વખત સુધી જોડી વેદના બોગવરી પડશે. ચીનના વીનકા દિલ્લસાન ન જૂલે.

ચર્યાપત્ર

મહેરખાન તત્તીજી મહાશય

‘શ્રી પ્રસ્થાન

મુ અમદાવાદ

મહેરખાન સ્ટાલેજ,

૧. વિ વિ કે ‘પ્રાચીનભારતવર્ષ ભાગ ૨ ને લેખક ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ’ આ નામના મારા પુસ્તક માટે પૂજ્ય આચાર્યજી મહારાજ શ્રી ઇન્દ્રવિજયસૂરિજીએ સમાલોચના તરીકે ‘પ્રસ્થાન’ના પોપ માસના અંકમાં ૫ ૨૭૦ થી ૨૮૧ સુધી ૧૧ પૃષ્ઠો ભરીને નોંધ કરી છે. પણ તે પુસ્તકપરિચયમાં આપે ન લેતા સ્વતંત્ર લેખ તરીકે છાપી છે એટલે તટસ્થ સમાલોચના કરતા તેનું સ્વરૂપ એક વિવાદસ્પદ તમને લાગ્યું હોય એમ મમનગ્ય છે.

૨ સમાલોચનારૂપે હોત તો મારે લખવાનું કાંઈ રહેતું જ નહોતું પણ જેમ પુસ્તકના લેખક તરીકે હું એક પક્ષકાર છું તેમ પોતાને ન રૂચતી બાબત ઉપર ટીકા કરે, એટલે ટીકાકાર તરીકે તો પુ આ મ પણ એક પક્ષકાર જ લેખાય હવે વિચારી જુઓ કે, કોઈ પક્ષકાર પોતે જ પાછો ન્યાયાધીશ બનીને પોતાની હકીમતનો ચૂકાદો આપવા મંડી પડે તો તે પક્ષકાર કેટલો માન્ય લેખાય !

૩ પુ આ મ શ્રીએ આખા પુસ્તકમાંથી ૭ મુદ્દાઓ શોધી કાઢ્યા છે કદાચ અવકાશ હોત તો વધારે પણ લખી શકત એવું સમજી શકાય છે પણ ખૂબી એ દેખાત છે કે મેં લખેલી સર્વ વસ્તુ તેમને વિઘાતક જ લાગી છે^૧ તેમનાં એક પણ મુદ્દો રચનાત્મક કે સ્વીકાર્ય તેમને લાગ્યો હોય^૨ એવી નોંધ કર્યાંતું કયાય પણ જણાતું નથી વળી વિરોધમાં એ છે કે, જે પ્રશ્નો તેઓશ્રીએ ચર્ચાને અમુક શકાઓ ઉઠાવી છે તેના ખુલાસા (એકમે દૃષ્ટાંતો વિરોધી સમજ નીચે આપુ છું તે જુઓ) તે જ પુસ્તકમાં મેં જણાવ્યા પણ છે, છતાં તે ઉપર તેમણે દુર્લક્ષ કેમ કર્યું હશે^૩ આ સ્થિતિ શું સૂચવે છે ?

૧ સમાલોચનામાં સમસ્ત પ્રકારે અવગણન કરવું જોઈએ સારી વાતો પણ દર્શાવવી જોઈએ તેમ ત્રુટિઓ ઉપર પણ વ્યાન દોરવું જોઈએ આ બારે મુદ્દાને સમાલોચનાનું નામ તેમજ આપ્યું છે તેમાં આ નિયમ સચવાયો છે કે કેમ તે તો વાચકવર્ગ જોઈ શકે છે વળી નીચેની ટીકા ન ૨ તથા ન ૩ જુઓ.

૨ ઉપરની ટીકા ન ૧ જુઓ અને સરખાવો.

૩ ઉપરની ટીકા ન ૧ જુઓ અને સરખાવો.

૪ જેમ આ પુસ્તકમાં ખુલાસા અપાયા છે તેમ અન્ય ઠેકાણે તેઓશ્રીએ મને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા અને તેના ઉત્તરો મેં આપ્યા હતા તે સમયે પણ આવી જ સ્થિતિ હતી

૪. દૃષ્ટાંત—જેમકે (૧) ગોમટની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાનો સમય; તેમની પેઠે મેં પણ ચામુંડરાયનો સ્વીકારી લીધો છે. પણ મેં જે શંકા ઉઠાવી છે તે તેના ધાર્મિકાળ વિશેની છે. (૨) તેવી જ રીતે શ્રી મહાવીરના નિર્વાણ કથ્યાણકને લગતી દૃષ્ટિકોણ સંબંધી છે. તેનું નામ પાવાપુરી હોવાનું તો મારે કબૂલ જ છે. પણ તેના સ્થાન (spot) વિશે વિશેષ પુરાવા ન હોવાનો અશ્રમ મેં ઉપરિચિત કર્યો છે. આ પ્રમાણે દરેક મુદ્દામાં ખનવા પામ્યું છે. વળી અન્ય વિદ્વાનોનાં કેટલાંક મતવ્યો મેં ટાંક્યાં છે તેને માગે તરીકે લેખી તે ઉપર પોતે ટીકાની ઝડી વરમાવા મંડી પડ્યા છે. ખેર!

૫. જ્યારથી મારું પુસ્તક બહાર પડ્યું છે ત્યારથી તેના ટીકાકાર તરીકે તેઓશ્રીએ ત્રણચાર વખત દેખાવ દીધો છે. અને દરેક વખતે એક જ વલણ (Attitude) તેમણે પ્રદર્શ કર્યું છે. તેમ દરેક વખત અંતમાં જણાવતા રહ્યા છે કે પોતે સામાન્ય જવાબ બરપૂર ટીકા અને વિવેચન સાથે મોટા દળદાર અંશરૂપે છપાવવાના છે. ખરી વાત છે કે તેઓશ્રી પાસે વિપુળ પ્રમાણમાં સાધન અને સામગ્રી હશે જ, વળી ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ જેવી ઉપાધિ ધરાવનાર છે. એટલે તેમની પાસેથી આપણ સર્વને ધણુંધણું જાણવાનું મળી શકશે જ; જેથી તેમના તરફથી બહાર પડતા પ્રસાદનો જરૂર રાહ જોવી જ રહે છે.

૬. બાકી મારે તો ચર્ચા કે પ્રશ્નોત્તરીમાં ઊતરવાનું રહેતું નથી. કેમકે મારા શેષ જીવનનું ધ્યેય મેં નક્કી કરી રાખ્યું છે. અને અવારનવાર જણાવતો પણ રહ્યો છું.^૧ હજી સક્ષાત પ્રિયદર્શિનનું જીવન (લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠો), શ્રી મહાવીરનું જીવન (તે પણ લગભગ તેટલા જ પૃષ્ઠો) તથા ઈન્સાઇક્લોપીડિયા (Encyclopoedia) ત્રીસ હજાર પાનાંમાં (એકેકે હજારનું એક વોલ્યુમ; તેવાં ત્રીસ નંગ) તૈયાર કરવાનાં છે. મતલબ કે સ્વતંત્ર છાપખાનું કરીને જો ઉપરનું સાહિત્ય બહાર પાડી શકાય તોપણ પચીસ વર્ષથી જે મહેનત હું કરી રહ્યો છું, તદુપરાંત તેને પરિપૂર્ણ કરવાને કમમાં કમ બીજા પંદરવીસ વર્ષનો સમય મળે તો જ પાર પાડી શકું; જ્યારે બીજા બાળુ, યુવાન હોય તોપણ—કાલ કોણે દીડી છે તે ન્યાયે—કાઈ જિંદગીનો બરાસો તો રખાતો જ નથી. તેમાં મારા જેવાને અત્યારે સાડ વર્ષ તો થયાં છે.^૨ પછી કઈ ગણતરીએ વખત ગુમાવવો કે પ્રમાદ કરવો પોપાય! વળી ચર્ચામાં તથા પ્રશ્નોત્તરીમાં તો વખતનો ભોગ જ આપવો રહે! અને તેમ થતાં, મૂળ જે ધ્યેય છે તેનાથી વિપથમાર્ગે થતું પડે છે. મારે જ તેમ ન કરતાં, તેમના તરફથી પુસ્તક બહાર પડે તે વાંચી, વાચક પોતાના નિર્ણય બાદે તે જ ઐયસ્કર ગણાશે. એ જ વિનંતિ.

મંત્રક,

ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ

* * *

૫ આ પ્રમાણે થયાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો. મુંબઈથી પ્રગટ થતા ધી ગુજરાતી સાક્ષાદિકમાં ૨૫-૧૦-૩૬ના અંકમાં પૃ. ૧૫૩-૪ ઉપર મેં ટાંકી બનાવ્યાં પણ છે.

૧ બહાર પાડવાના આ પ્રકાશનો વિષે 'પ્રાચીનભારતવર્ષ'નાં પુસ્તકોમાં ધણે ઉકાળે ઉચ્ચાર કરાયા છે.

૩ જુઓ 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' પૃ. ૧ લી પ્રશસ્તિ પૃ. ૩૮ની અંતિમ પંક્તિના શબ્દો.

ઉત્તર

ડૉ. શાહનું ચર્ચાપત્ર જોયું. 'પ્રસ્થાન'ના મારા લેખની હકીકતો ને મુદ્દાઓથી તેમને સંતોષ થયો એ જોઈ આનંદ; છતાં તેમણે બે શંકાઓ રહી ગઈ જણાવી છે. જોકે તેનું નિરસન લેખમાં આવી જાય છે પણ ગોમટની મૂર્તિનો મૂળ લેખ તેમણે વાંચ્યો હાગતો દેખાતો નથી. તેમને મેં મારા લેખમાં જ સમજાવ્યું છે કે ગોમટ મૂર્તિનો નિર્માણકાળ મૂર્તિ ઉપરના લેખમાં જ છે. નિર્માણ, ઘડતર, સર્જન એ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે. પછી નિર્માણકાળ કહો કે ઘડતરકાળ કહો બધું સરખું જ છે, અને તે મૂર્તિના મૂળ લેખમાં જ છે. અને મારા લેખમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે.

(૨) તેમણે ખતાવેલા સાંચીના નામાંતરે સંચયનગરી, -સંચયપુરી, -સંચતપુરી- સચ્ચપુરી-સચ્ચીપુરી-સત્યપુરી છત્વાદી અને એ સત્યપુરી એટલે પાવાપુરી એમ કેઈ પણ આધાર વગર તેમણે માની હઈ સાંચીને પાવાપુરી તેમણે નિશ્ચિતરૂપે ખતાવ્યું છે. વળી સાંચીને પાવાપુરી ગણી મહાવીરભગવાનના નિર્વાણસ્થાન તરીકે ગણી પ્રા. ભા. ખીખ્ખ ભાગના મુખપૃષ્ઠ ઉપર આ. નં. ૨ નો ફોટો આપ્યો છે. એટલે તેમણે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો એમ ન કહેવાય પણ તેમણે નિશ્ચિત હકીકતરૂપે રજૂ કર્યું છે. જ્યારે તેમણે સાંચીને જ ભગવાનના નિર્વાણસ્થાન પાવાપુરી તરીકે રજૂ કર્યું ત્યારે મારે સમજાવવાની ફરજ પડી કે બોપાળ રોટમાં આવેલું સાંચી નિર્વાણસ્થાન નથી, પણ પૂર્વ દિશામાં આવેલી અપાપા નગરી, તેજ ભગવાનના નિર્વાણ પછી પાપાનગરી અને હાલ પાવાપુરી નામે પ્રસિદ્ધ છે તે બિહારથી સાત માર્ગસ દૂર આવેલી પાવાપુરી જ ભગવાનનું નિર્વાણસ્થાન છે, અને તેને માટે કલ્પસૂત્ર, મુણ્યંદ્રનું મહાવીરચરિત્ર, હેમચંદ્રનું મહાવીરચરિત્ર, અપાપા બૃહત્કલ્પ અને પ્રાચીન તીર્થમાળાઓ વિગેરે અનેક અકાટ્ય પુરાવાઓ પણ આપ્યા જ છે.

ચર્ચાપત્રની બાકીની વિગત ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ બિનજરૂરી છે. જેવી કે—

પદવી ગમે તેવી હોય કે અન્ય ગમે તેવો દળદાર કે પાતળો બહાર પડે. ઇતિહાસને માણસની પદવી કે પુસ્તકના કલેવરની જરૂર નથી. તેમાં તો શુદ્ધ, સત્ય, ને સચોટ હકીકતો જ જરૂરી છે.

કેઈ આપણી ટીકા કરે તો તે અણગમતી કે ભારે પડતી ન થવા ધરે. ઇતિહાસના સંશોધકને તો અન્વેષણ વધારે પસંદ હોય.

કેઈ શું લખવાના છે કે શું નહીં તેને માટે ચર્ચાપત્ર ન હોય. છતાં હું ઇચ્છું કે હવે જે સાહિત્ય શ્રીયુત ડૉ. મહારાય તરફથી બહાર પડે તે 'પ્રાચીનભારતવર્ષ' જેનું બહાર ન પડે તે સાહિત્યને અને પોતાને બંનેને હિતકર છે.

આ. વિજયેન્દ્રસૂરિ

શબ્દચર્યા

૧

ગામનાં નામ

આ પૃષ્ઠાં કેટલાક ગામના નામ આજે જે બોલાય છે, તેના મૂળ સંસ્કૃત નામ શાં હશે તે શોધવાનું કર્તવ્ય રમારપદ છે વળી એમાંથી કોઈ કોઈ વાર ઐતિહાસિક ખુલાસા પણ મળી આવવાનો મલક છે, એ દૃષ્ટિએ પણ એ શોધનું એ ઇષ્ટ છે. એવા પ્રકારના ગામના વર્ગ પાઠી તે વિષે માત્ર અતુમાન નીચે આપું છું.

મં પદ ઉપરથી (૧) અદ્ર-દગ કાર્શિદરા, ચિખોદરા, પિલોદરા, પાદગ, લીખોદરા, વટાદગ, વડોદગ, માદગ, મિમોદગ, મોજિતરા, આમોદર, સાકોદર; વગેરે.

(૨) પદ્ર-વદ્ર-ઓદ્ર. આમોદ, કડોદ, ચાદોદ, જનોદ, ઝાલોદ, તેવોદ, દાહોદ નાદોદ (નદીપદ્ર), વડોદ, વાગડોદ, વગેરે.

(૩) પદ્ર-પદ્ર-ઓદ્ર-ઓડ ઓડ, કિંમલોક, ચિતોડ, ચિત્રોડ, જનોડ, વાલોડ, વાલવોડ, વગેરે.

નોંધ ચિતોડનું મૂળ ચિત્રકૂટ પણ મનાય છે, એટલે ઉપરાત કેટલાક નામ કૂટ-અન્ત-વાળા શબ્દોથી પણ ઊતર્યા હોય.

મં પુર ઉપરથી (૧) પોર-વોર-ઓગ ડાકોર, નાગોગ (નાગપુર), બગલોર, મેંગલોર, લખનોર (લક્ષમણપુર), લાહોગ, મિનોગ (મિંહપુર) વગેરે.

(૨) પુગ-પોર-વોગ-ઓટ-ઓલ કલોલ, કાલોલ, ડેરોલ, આકરોલ, મધરોલ, ગમેલ (ગમપુર), મિહોલ (મિંહપુર), હાલોલ, માગરોલ, વગેરે.

સ નગર ઉપરથી (૧) નેગ અમલનેગ, આપાનેગ, સીરનેગ, પારનેગ, શિવનેર તથા જુનગ (શિવનગર), વગેરે.

(૨) નગર-નેગ-એલઃ ચૂણેલ, બૂમેલ, પનવેલ, બહિયેલ, ભાટિયેલ, મહિયેલ, લાલવેલ વગેરે. મગ્ધૂત રના અપભ્રંશમાં ડ, દ, લ થાય એ તો જાણીતી વાત છે.

સ સદ્ (એમવું) ઉપરથી ઊંવારમદ, કમ્મમદ, ગવાસદ, બોગસદ, વામદ, વીગમદ, વગેરે. પણ ત્યારે વાસદા, સાકગદા, તેમજ ઉત્તરમંડા, નગમંડા, નાગડા વગેરે શબ્દોના પ્રત્યયોને સદ્ સાથે મેળવે હશે?

ગુજરાતી 'મણ' પ્રત્યયવાળા : બોચામણ, વલામણ, વગેરે. આમાનો 'મણ' પ્રત્યય શેનો અપભ્રંશ હશે?

'સગ' પ્રત્યયવાળા : કાલમગ, કામગ, ચિત્રામગ, પાનમગ, માવર, મામગ, સંદેસર, વગેરે. આમાનો 'મર' પ્રત્યય 'ઈશ્વર'નો અપભ્રંશ હશે? 'અમૃતમર'માંનો 'મર' તો સંભવરના અર્થમાં છે.

'અની' પ્રત્યય વાળા : કાલલી, ખાલલી, ભાલલી, વિગરચલી, વનથલી, વગેરે આમાનો 'અલી' પ્રત્યય 'ચલી' ઉપરથી આવ્યો હશે?

‘અજ’ પ્રત્યયવાળાં : અડાળજ, ધર્મજ, પાળજ, વગેરે.

‘અવા’ પ્રત્યયવાળાં : જોસરવા, જોડવા, બાદરવા, વટવા, વગેરે.

‘આલ’ પ્રત્યયવાળાં : કકલાલ, ચિત્રાલ, મિત્રાલ, રૂપાલ, વહેલાલ, વગેરે.

‘આવ’ પ્રત્યયવાળાં : આંકલાવ, ઇમણાવ, કુંજરાવ, હુંડાવ, પીંપળાવ, મહેળાવ, મુણાવ, વગેરે; જોગિયાવી.

ઉપરના કેટલાક પ્રત્યયનાં મૂળ વિષે મેં આપેલાં અનુમાન સાચાં હશે? જેનાં મૂળ વિષે હું અનુમાન કરી શક્યો નથી તેનાં મૂળ શોધવાં જોઈએ.

પ્રત્યયનાં મૂળ જડયા પછી મુખ્ય શબ્દનાં મૂળ પણ શોધવાં જોઈએ. વખતે એથી ઐતિહાસિક સ્થળોનો પત્તો લાગે.

આ વિષયના નિષ્ણાનો આ વાત વિચારશે ?

નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ

* *

૨

‘સંપેટવું’ અને ‘સમેટવું’

રા. તંત્રીવર્ય,

‘પ્રસ્થાન’ના માગશર માસના અંકમાં આ ધાતુદયની વ્યુત્પત્તિ વિશે ચર્ચા કરતાં મેં કહ્યું હતું કે ‘સંપેટવું’ ધાતુ સં. સપેટ્માંથી વ્યુત્પન્ન થયો હોય એમ જણાય છે. સાથે-સાથે એકે તર્ક પણ કર્યો હતો—કે ‘સમેટવું’ અને ‘સંપેટવું’ આ બે શબ્દરૂપો એટલાં નિકટ લાગે છે કે સમેત્-સમેટવું—(સંમેટવું, વગેરે)—સંપેટવું એમ ઉત્તરોત્તર વ્યુત્પત્તિક્રમ કાં ન સંભવે ?

આ તર્કનો રા. બક્ષીએ વિરોધ કર્યો છે. જોકે મેં આ વ્યુત્પત્તિક્રમનો ઉલ્લેખ તર્ક-રૂપે જ કર્યો હતો—અને કરું છું; છતાં રા. બક્ષીએ તર્કના ખંડન માટે જે આધારોનો ઉપન્યાસ કરે છે તે આધારોનું સામર્થ્ય તપાસી જોવા જેવું છે એમ મને લાગે છે. ત્યારે, રા. બક્ષીએ જણાવેલો પહેલો આધાર—શાસ્ત્રદ્રષ્ટિ. રા. બક્ષી કહે છે : ‘વર્તિ—ગાટ્ ક્ત્—કર્તયતિ’ ‘કાટતા હે’ વગેરેમાં ત્ દન્ત્યની ટ્ મૂર્ધન્યરૂપ વિકૃતિ કરનારી જે સામગ્રી છે (મૂર્ધન્ય ર્ વર્ણના સંનિધાનરૂપ) તે સમેત્માં નથી.’ આ વિધાનમાં ગણિત રહેલો ઉત્સર્ગ—મૂર્ધન્યનું સંનિધાન હોય ત્યારે જ દન્ત્યવર્ણ મૂર્ધન્યમાં વિપરિણામ પામી શકે—અતિ સ્વાભાવિક અને સ્વીકાર્ય લાગે. પણ શબ્દવ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર (Philology)માં કદાચ પણ નિયમ સૂચવાય તેની સાથે જ અપવાદ સ્વીકારવાની તૈયારી રાખવી પડે એવું છે. મૂર્ધન્યનું સંનિધાન ન હોય છતાં દન્ત્યવર્ણ મૂર્ધન્યરૂપમાં વિકૃતિ પામે એવાં ઉદાહરણોની સંખ્યા પણ ઓછી નથી. સ્વ. નરસિંહરાવે કેટલાંક ઉદાહરણો નોંધ્યાં છે : તિલકમ્—ટીડું; ઘાતઃ—ધાંટી; તહસ્મ્—મોડું; મથિત—મોડો; વિન્દુ—મીંડું; વગેરે (Guj. Lang. and Lit., Vol. I, p. 454). આ ઉપરાંત, નીચેનાં ઉદાહરણો પણ ટાંકી શકાય : વચન—વેણ, નમન—નમણ, વીતિ—વીડી, દમન—ડામણ (ધોડાને પગે બાધેલી બંધન—રડું), ઘનો—ધણી, વિમાતમ્—વઢાણું, વગેરે. * [સંસ્કૃતમાં

* સ્વ. ગોવર્ધનરામે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના પહેલા ભાગમાંની વીરા-પંચીસ વાર ‘ડામ’ ધાતુ વાપર્યો છે. ‘ડામ’ ‘દામ’નું વિકૃત રૂપ છે એ તો સર્વથા સ્પષ્ટ છે. એટલે આ ઉદાહરણ પણ દન્ત્યવર્ણનો મૂર્ધન્ય વિભાર મૂર્ધન્યના સંનિધાન વિના પણ થઈ શકે એમ દર્શાવે છે.

દારિદ્ર્ય અને કુધાથી પિડાયેલા લોકોની આગળ સરકાર અને તમે બંને ટકી શકવાના નથી ગરીબ લોકોને આગેવાન નહિ મળે એમ તમને લાગતું હોય તો યાદ રાખજો કે વખત આવ્યે આગેવાનો પણ નીપજી આવે છે. જેમાં સરકારનું હિત છે તેમાં તમારું પણ હિત છે. અંગ્રેજ મંત્રીનું રાજ્ય છે ત્યાં સુધી જ તમારી ચડતી છે, તમારું માન છે. આ રાજ્ય જરૂરી એટલે તમને કોઈ પૂછવાનું નથી અને તમારી મંપત્તિ પણ કોઈ ટકવા દેવાનું નથી. તો વખતમર તમે અને સરકાર હોવામાં ધોરતી હોય તો તેને પણ જગાડો."

ગોવિંદરાવ ભાગવત

(૩) રોકફેલરની ઉદાર સખાવતો

જેન. ડી. રોકફેલર જે આ વર્ષે મેની ર૩મી તારીખે સ્વર્ગવાસી થયો તેનું જીવન એક આદર્શ હતું; એની વેપાર ખીલવવાની વ્યવહારકુશળતા અને દાન કરવાની પદ્ધતિ માત્ર અમેરિકામાં જ નહિ પરંતુ જગતભરમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. રોકફેલર પૈસા ભેગા કરવાની કેળવણી લેતો હતો તે સાથે પૈસાનું યોગ્ય દાન કેમ કરવું એ પણ શીખતો હતો. વેપારમાં જેવી તેણે એકદશ્યુ સત્તા ભોગવવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારથી જ તે દાનદારીમાં પણ એક્રો થયો હતો. એના દાનનાં મોટાં દ્રુષ્ટમાં પણ વેપારની કુનેદ, વ્યવહારકુશળતા, વગેરેનો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે; અને એના સરખા બીજા પૈસાદારોને દાનના યોગ્ય માર્ગો દેખાડ્યા છે.

રોકફેલરનું કુટુંબ ન્યુયોર્ક ગ્રેટમાંથી કલીવ લેન્ડ, ઓહિયો ૧૮૫૩માં ગયું ત્યારે રોકફેલરે સ્કૂલ છોડી અઠવાડિયાંના ત્રણ ડોલર (રૂ. ૧૦-૮-૦)ના પગારે કલાર્ક તરીકે નોકરી શરૂ કરી. એ વેળા પણ એની દાનની વૃત્તિ છુપાયેલી ન હતી, અને ધણીક વાર ગરીબ છોકરાંને થોડાથોડા પૈસાની મદદ કરતો. એ વેળા પણ નાનામાં નાની દાનની રકમોનો તે યોગ્ય હિમાય રાખતો. એવી એક નોંધની ચોપડીમાં દેવળમાં એક પેની આપી હોય તેનો પણ હિમાય મળી આવતો. ૧૯ વર્ષની વયે કમિશન એજન્ટની એક પેટી કાઢી અને બીજા ભાગીદારો રાખી સારો નફો કરવા માંડ્યો. એ વખતે કલીવલેન્ડમાં પેટ્રોલિયમને શુદ્ધ બનાવવાનું એક નાનું કારખાનું હતું રોકફેલરને લાગ્યું કે જો એને આ પેટ્રોલિયમના વેપારમાં કંઈક મદદ મળે તો સહેલાઈથી રેલવે અને દરિયાર્ધ માર્ગે તેણનું વેચાણ વધે અને તેનો ધવો પણ તેજ થાય. આ મારાદાથી પેટ્રોલિયમ શુદ્ધ કરવાની એક ભાગીદારી કંપની કાઢી. ત્રણ વર્ષ પછી એણે પોતાની પાસે મળી દસ હજાર પાઉન્ડ હોવા છતાં, એ લાખ પાઉન્ડની મૂડીથી સ્ટાન્ડર્ડ ઓઈલ કંપની કાઢી. બીજાં પાંચ વર્ષમાં એ ૧૦ લાખ પાઉન્ડનું કમાયો. એ વખતે એની ઉંમર માત્ર ૩૬ વર્ષની હતી. ત્યારપછીનો ઇતિહાસ તો બહુ જાણીતો છે. એક મોટું તેણનું દ્રુષ્ટ કાઢ્યું, પરંતુ ૧૮૯૨ માં તેને બંધ કરવું પડ્યું. ત્યારપછી ન્યૂ જર્સીમાં દ્રુષ્ટ કાઢ્યું અને ૧૯૧૨ માં બંધ કર્યું. આ બધામાંથી એણે અઢળક ધન પેદા કર્યું.

દાન આપવામાં એના વર્ષોના મિત્ર ફેડરીક ગ્રેન્ટમની એણે સલાહ લીધી હતી. આને પરિણામે રોકફેલરે પોતાના દાનના કાયમી દ્રુષ્ટી રહે એવાં દ્રુષ્ટ કર્યાં અને મૂડી અને તેનું વ્યાજનો ઉપયોગ તેમને હાથે યોગ્ય રીતે કરવાનું રાખ્યું. આનો ફાયદો એ છે કે જો દ્રુષ્ટીએને એમ લાગે કે ફંડનાં વ્યાજમાંથી યોગ્ય મદદ થવી અશક્ય ધર્મ પડી છે તો, બધું ફંડ યોગ્ય રીતે વાપરી શકે.

એના મોટાં દાનની શરૂઆત ૧૯૦૧ના વર્ષમાં થઈ. એ વખતે સ્ટાન્ડર્ડ ઓર્થોડોક્સ કંપનીના પ્રેસિડન્ટ પદમાંથી એણે નિવૃત્તિ લીધી હતી. એનું પહેલું ટ્રસ્ટ મેડિકલ રીસર્ચ (દાકતરી શોધખોળ)નું હતું. એ ટ્રસ્ટને આંગે ન્યૂયૉર્કમાં એક હોસ્પિટલ અને શોધખોળની બે પ્રયોગ-શાળા સ્થાપી આપી (ન્યૂયૉર્કમાં અને ન્યૂજર્સીમાં). એ ટ્રસ્ટમાંથી અપૂર્વ લાભ થયો છે. એની ફેલોક્ષનર, કારેલ અને નોગૂચી નામના દાકતરોની શોધો સાક્ષી પૂરે છે. મેનીનગ્રાઈસ, યલોફીવર વગેરેના અટકાવ માટેના સીરમની શોધ અહીંથી થઈ છે. એ ઉપરાંત કેન્સર, જન્મથી થતો પક્ષધાત વગેરે અનેક રોગો ઉપર શોધ ચાલી રહી છે.

ત્યારપછી રોકફેલર બીજું જનરલ એન્ડ્યુકેશન બોર્ડ નામનું ટ્રસ્ટ કર્યું અને એનાથી અમેરિકાની યુનિવર્સિટીને મદદ કરવાનો ધરાદો હતો. ખાસ કરીને નીચો (હબસી) લોકોની દાકતરી અભ્યાસની કેળવણીમાં મદદ કરવાનો એનો ખાસ ધરાદો હતો અને તેથી વૉશિંગ-ટનની હોવર્ડ યુનિવર્સિટીને, ટેનીસીમાં ફીસ્ક યુનિવર્સિટીની મહારી મેડિકલ કોલેજને, અને ન્યૂ ઓરલીન્સમાં ડીલાઈડ મેડિકલ કોલેજને ખાસ મદદ કરી. પરંતુ એ ઉપરાંત બહોળા પાયા ઉપર એનો ઉપયોગ થાય એ અર્થે ૨૦ લાખ પાઉન્ડ મેડિકલ સ્કૂલોને માટે જુદા કાઢ્યા. આનાથી અનેક સ્કૂલોને અપૂર્વ લાભ થયો. આટલું મેડિકલ સ્કૂલોમાં વહેંચ્યા પછી પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવાં ભૌતિક વિજ્ઞાનની કેળવણી માટે પણ એ બોર્ડે ઘણું કર્યું છે. આ ફંડમાંથી ખાસ દૂરદર્શી અને મહત્વનો ઉપયોગ લડાર્થ પૂરી થયા પછી જીવ્થી કેળવણી આપતા દરેક ખાતાના નોકરોના પગારના વધારામાં થયો હતો. એ ખાખતમાં ૨૦ લાખ પાઉન્ડ વાપરવામાં આવ્યા હતા. આ યોજનાથી અમેરિકાની ૧૭૦ કોલેજને લાભ મળ્યો હતો, અને એથી ખરે જ કોલેજની કેળવણીને અપૂર્વ ફાયદો થયો.

૧૯૦૯માં રોકફેલર ફાઉન્ડેશન નામનું વિશાળ ટ્રસ્ટ થયું. એમાં ૨ કરોડ પાઉન્ડની મૂડી હતી. અને એનું ક્ષેત્ર આખા જગતભરમાં વિસ્તર્યું. એ ફંડનો ઉપયોગ “માનવોના મુખને” માટે કરવો એવો ઉદ્દેશ રાખ્યો. આ ફાઉન્ડેશને દુનિયાના જુદાજુદા દેશોના રાજ્ય સાથે મેલેરિયા, યલોફીવર, વગેરે અનેક રોગોના નિવારણ માટે યોજના કરી છે. ઘણા દેશોમાં યોગ્ય દાકતરી અને સ્વાસ્થ્યને માટે શિક્ષણ આપવાનાં કેન્દ્રો સ્થાપ્યાં છે. ચીનમાં, પેકીંગ યુનિવર્સિટી મેડિકલ કોલેજ એના આશરે ચાલે છે. લંડનની ટોપિકલ સ્કૂલ ઓફ હાઈજીન અને મેડિસીનને શરૂઆતનો સ્થાપનાનો ૫ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ એ ફંડમાંથી મળ્યો હતો. એ ઉપરાંત હાલમાં લંડન યુનિવર્સિટીની નવી જગ્યા માટે, લંડન સ્કૂલ ઓફ ઈકોનોમીક્સ માટે, કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરી વગેરે માટે ઓક્સફર્ડની બોડ્લેઈન કોલેજના વધારા માટે અનેક મદદ આપ્યાં છે. એ સર્વ સંખ્યાવતોના આંકડો ૧૮,૭૨,૦૦૦ પાઉન્ડ થાય છે.

૧૯૨૯માં રોકફેલર આગેલી છૂટને લીધે એના ટ્રસ્ટીએ લોરા સ્પેન્સન રોકફેલર મેમોરિયલનું ફંડ રોકફેલર ફાઉન્ડેશનમાં સમાવી દીધું, અને સામાજિક અને જાળકાના વિના વિજ્ઞાન માટે તેનું દાન કર્યું. આ ફંડની વહેંચણી પણ અને સામાજિક હિતની ઝંસ્થાઓ માટે દુનિયાભરના દેશોમાં થઈ છે. આ ફંડોની વહેંચણીમાં વારંવાર યોગ્ય સુધારાવધારા થતા રહે છે જેથી સમયના અને પરિસ્થિતિના પરિવર્તનની સાથે ફંડનો ખીજ દિશામાં યોગ્ય ઉપયોગ થાય. ટ્રસ્ટીઓ એવી જાતના અને એવા માણસોમાંથી નિમાયેલા છે કે જે નિઃસ્વાર્થી વૃત્તિથી જગતભરમાં એ ફંડની વહેંચણી કરે અને તેના ઉપર યોગ્ય દેખરેખ રાખે. આ સર્વ રોકફેલરના માનવજાતિના પ્રત્યેના બહોળા અને જગદ્વ્યાપી પ્રેમને લીધે જ અને છે.

‘નેચર’માંથી]

ય. શુ. નાયક

(૪) હવામાં સૌથી ઊંચે ઊડવાનો રેકૉર્ડ

ગ્રેટબ્રિટનના રોયલ એર ફોર્સે ૫૩,૯૩૭ ફૂટ (૧૦ માઈલથી વધુ) ઊંચાઈએ જઈ હવામાં સૌથી ઊંચે ઊડવાનો રેકૉર્ડ તોડ્યો. એ પહેલાંના રેકૉર્ડ લેફ. કર્નેલ મેરીયો પેન્ડ્રીને ૫૧,૩૬૨ ફૂટનો હતો, એથી આગળનો રેકૉર્ડ ઇંગ્લેન્ડનો ૪૯,૯૪૪ ફૂટનો ગયે વર્ષે થયો હતો. આ વખતનું ઉડુપન (flight) ફ્લાઈટ-લેફ. એમ. જે એડમે ફાર્નબરોના એરોડ્રોમમાંથી કર્યું હતું. એડમે વાપરેલું વિમાન પહેલાં પણ ઊંચા ઉડુપન માટે ફ્લાઈટ-લેફ. સ્વેઈને વાપર્યું હતું, પરંતુ આ વખતે એમાં ધણી સુધારા કર્યા હતા. વિમાન ચલાવનારે દબાણવાળી હવાથી ભરેલો પોષાક પહેર્યો હતો. વિમાન ચારે બાજુથી બંધ કરેલું હતું અને તેના ઉપર દિશા ન હોય એ માટે કાળજી રાખી હતી. વળી જરૂર પડે ત્યારે બહારની હવા પણ લઈ શકાય એ માટે એક નળી પણ રાખી હતી. વિમાનમાં બેસવાની જગ્યા ઉપર એક પારદર્શક તકની રાખી હતી. એ તકની ૪૮,૦૦૦ ફૂટ ઊંચાઈએ જતાં તૂટી ગઈ હતી, છતાં એનાથી ઊંચે ઊડતાં ખાસ વધો આવ્યો ન હતો.

આખી ઊંચાઈએ ૧ કલાક અને ૩૫ મિનિટમાં પહોંચાયું હતું, અને ઉપર જઈ નીચે આવતાં કુલ ૨ કલાક અને ૧૫ મિનિટ લાગી હતી. એ ઊંચાઈ હવાનું દબાણ પૃથ્વીની સપાટીથી લગભગ ૧૦ ગણું ઓછું (૭૦૮ સેન્ટીમિટર) હતું અને ઉષ્ણતામાન—ટેમ્પરેચર સન્યાડિઓ (બરફ પીગળે તે ટેમ્પરેચરથી) ૪૮.૯° સેન્ટીગ્રેડ ઓછું હતું. આ રીતે પ્રતિવર્ષ હવામાં વધુ ઊંચાઈએ ઊડવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે. એવા ઉડુપનના ફાયદા થોડાક વખત ઉપર સ્ટ્રેટોફિયર ઉડુપન નામના લેખમાં દર્શાવ્યા હતા. વાદળો, ધૂળ, પીજ, અને હવાના અવરોધનો અભાવ અને તેથી વધુ ચર્મ શક્તી ઝડપ એ મુખ્ય ફાયદા છે. એ ફાયદા મેળવવા પહેલાં કેટલીયે મુશીબત દૂર કરવી પડશે, અને એ દૂર કરવામાં ફ્લાઈટ-લેફ. એડમ અને લેફ. કર્નેલ પેન્ડ્રીનું જગત્ પ્રણી છે.

‘નેચર’માંથી]

ય. શુ. નાયક

(૫) ઇંડિયન સાયન્સ કોન્ગ્રેસનો રૌપ્ય મહોત્સવ

૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમાં દિલ્હા કૅલેક્ટ્રાલ વૈજ્ઞાનિકોએ સર આશુતોષ મુકરજીના પ્રમુખપણા નીચે એક પરિષદ મેળવી હતી. તે વખતે ૩૫ શૌકબોજીના નિબંધો વંચાયા હતા. એ નાની સરખી પરિષદ આજે લગભગ ૧૦૦૦ સભ્યોની મંસ્થા ચર્ચ પડી છે, અને દર વર્ષે મોટા પાયા ઉપર પરિષદો ભરે છે અને વિજ્ઞાનના—ખાસ કરીને દિલ્હા લગતા વિજ્ઞાનના—અશોભે ચર્ચે છે. આ જાતની પરિષદ બોલાવાનું પ્રથમ માન પ્રો. સીમન્સન અને પ્રો. મેકમેહોનને છે. આજ સુધીમાં નીચેનાં સ્થળે એ પરિષદો એક કે વધુ વાર મળી છે:—કલકત્તા, મદ્રાસ, લખનૌ, બેંગલોર, લાહોર, મુંબઈ, નાગપુર, બનારસ, અલાહાબાદ, પટણા, ઉદેર અને દેવરાખાદ. આ રીતે આ મંસ્થા આખા દિલ્હા વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાની પ્રતિનિધિ છે એ વિષે શંકા નથી.

આવતા જાન્યુઆરીમાં એ મંસ્થા એનો રૌપ્ય મહોત્સવ ઊજવે છે. એ વખતે ગ્રેટબ્રિટનના અને બહારના મળી લગભગ ૭૫ જગત્વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકો લોર્ડ રથરફોર્ડના નેતૃત્વ નીચે આવીને હાજરી આપશે. એ પરિષદ કલકત્તામાં મળશે અને તે પહેલાં એ વૈજ્ઞાનિકો દિલ્હા

પર્યટન કરશે. એમના આગમનથી હિંદને તેમજ હિંદની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિને અજબ પ્રોત્સાહન મળશે એટલું જ નહિ, પરંતુ જે લોકો પરદેશ જઈ વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકોના સહવાસનો લાભ ન લઈ શકે તેમને એ લોકોના સંસર્ગમાં આવી નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો લાભ મળશે. જે કાર્કને એ પરિપદમાં હાજરી આપવી હોય અથવા એને આર્થિક કે ખીછું મદદ કરવી હોય તેમણે 'ઓનરરી સેક્રેટરી, ઇન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસ, એસોસિએશન, ૧, પાર્કસ્ટ્રીટ, કલકત્તા' એ શિરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

ય. યુ. નાયક

(૬) બેકારી અને ઔદ્યોગિક તાલીમ

વ્યાખ્યાતા : શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ શેઠ

અનુજ : કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

[આજના શિક્ષિતોની બેકારી હિંદના સંપૂર્ણ ઉદ્યોગીકરણ (industrialisation)થી કેટલે અંશે ફેરી શકાય તેમ છે તે વિશે શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ એ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ટેકનોલોજી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ તા. ૧૨-૨-૩૭ ના દિવસે આપેલા ભાષણમાં સુંદર ચર્ચા કરી છે. શ્રી. કસ્તૂરભાઈ હિંદના અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગપતિ હોઈ તેમના અનુભવથી ધકાયેલા વિચારો ધણાને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારીને અહીં તેમના ભાષણનો અનુવાદ રજૂ કરું છું.—અનુવાદક]

જેમની સેવાઓ ઉપર હિંદના ઉદ્યોગોની લવિષ્યની પ્રગતિ આધાર રાખે છે, તે ટેકનોલોજીના વિદ્યાર્થીઓના સંપર્કમાં આવતાં આજે મને ઘણો આનંદ થાય છે. આ સંપર્ક વહેલો સાધવાનું મને ઘણું મન હતું પરંતુ આજે જ મને તેમ કરવાની તક મળે છે.

જગતના સર્વે પ્રગતિમાન દેશોને આજે ખાતરી થઈ છે કે કોલેજની કેળવણી કોલેજમાં જ ન ભરાઈ રહેતાં આસપાસની દુનિયાનું વાસ્તવદર્શન કરી શકે તેવી જ્ઞાતની હોવી જઈએ. ખાસ કરીને તમારી કેળવણી આ પ્રકારની છે કારણ કે દેશના ઉદ્યોગોને ઉપયોગમાં આવે તેવી વિશિષ્ટતાવાળી (specialised) તાલીમ તમને આપવામાં આવે છે. તમારી તાલીમમાં તમે જોડા રસ લેશો તો તમને ઉદ્યોગોની આંદીધૂંદીનો ચોખ્ખો ખ્યાલ આવી શકશે એવી મને આશા છે.

અભ્યાસક્રમમાં વિશિષ્ટતા (Specialisation) તરફના પ્રયત્નોની સાથેસાથે વર્તમાન ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓની પરિસ્થિતિ કે જેને માટે જ વિશિષ્ટતા (Specialisation)ની ઉપયોગિતા છે તેનું જોઈએ તેવું અવલોકન કરવામાં આવતું નથી એ જોઈને મને વારંવાર ખેદ થાય છે, કારણ કે એનું પરિણામ એ આવે છે કે વિદ્યાર્થીઓને તેમની પાસે જ્ઞાન હોવા છતાં અને સેવાની તમન્ના પણ હોવા છતાં, કોલેજ છોડ્યા પછી ઉદ્યોગપતિઓ મુદ્દલે સંધરતા નથી, અથવા તો શિક્ષણ પાછળ કરેલા ખર્ચના પ્રમાણમાં તેમની કિંમત અંકાતી નથી. તેથી હું તમને એમ કહું તો ક્ષમા કરશો કે વિદ્યાર્થીઓને એકઠે વાર કારખાનામાં ફેરવી આવવાથી આ મુશ્કેલી દૂર થવાની નથી. હા, તેમ કરવાથી તેમને તેમના પ્રયોગમંદિરમાં કરેલા પ્રયોગોને મોટા સ્વરૂપમાં જોવાની તક મળશે પરંતુ તે તો સહેજ કાંપી રૂપે જ કે જેની વિસ્મૃતિ જલદી થઈ જવાની. કારખાનામાં જરાક ફરી આવવાથી

દરેક ક્રિયાની નાડ પકડી પાડવામાં જોઈતું નૈપુણ્ય નથી મળી રહેતું. અને આમ દેખીતી રીતે સરળ રીતે પાર પડી જતી ક્રિયાના પડા પાછળ રહેલી અગાધ કાળજી અને તાલીમનો ખ્યાલ પણ તેનાથી નહિ આવી રહે. એ પ્રાપ્ત કરવા તો બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની જેમ તમારે પણ ૭ માસ કે એક વરસની ફરજિયાત ઉમેદવારી (apprentice-ship)ની જરૂર છે અને ત્યાર પછી જ તમને ઉદ્યોગની ગૂંચો સમજાશે; ત્યારે જ તમને ખબર પડશે કે પુસ્તકનું જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય છતાંએ તે હુન્નરના (Technique—સૈજની જરૂરિયાતો) ના જ્ઞાન વિના ઝાણું પડી જાય છે. પુસ્તકનું જ્ઞાન છે તો જરૂરી જ, છતાં તેની હુન્નરોનું સર્જન કરવાની શક્તિ નબળી જ છે. હુન્નરની વાસ્તવિક પ્રગતિ માટે પુસ્તકના જ્ઞાનનો યોગ્ય ઉપયોગ ઘણો જરૂરી છે.

કારખાનામાં રહીને લીધેલી તાલીમથી જ આ વસ્તુ સાધ્ય છે. કારખાનામાં કામ કરતાં કરતાં એની પણ ખાતરી થશે કે શા માટે હુન્નરપતિઓ વધારે 'શુદ્ધિમાન' કરતાં વધારે 'કુશળ'ને પ્રથમ પસંદગી આપે છે. હુન્નરપતિની ઇચ્છા તેનું કારખાનું સદાયે સારી રીતે ચાલતું રહે—અને તે પણ પરવડે તેટલી કિંમતે—એ જ હોય છે. યત્રો કાંઈ પણ હિસાબે ચાલતાં રહે એ તેના અંદાજપત્રકનું મુખ્ય ધ્યેય હોય છે. તમે ટેકનોલોજીના વિદ્યાર્થીઓ આ બરાબર સમજી લેશો તો તમને સરસાતમા ઓછા પગારની નોકરી સ્વીકારતાં સંકાપ નહિ થાય અને ત્યાં સુધી તમને હુન્નરની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાશક્તિનો પરિચય નહિ થાય ત્યાં સુધી તમે તેથી નોકરી માટે સદા તૈયાર જ રહેશો. અને આમ થશે તો જ તમારા જ્ઞાન અને હુન્નરની પ્રગતિનો સમન્વય સાધી શકાશે. બેકારીનો પ્રશ્ન પણ આ જાતની જાગૃતિ (Consciousness)માથી જ ઉઠેલી શકાશે. આજે બેકારી ટાળવાનો સહેલામાં સહેલો અને તાત્કાલિક, ઝડપી રસ્તો દેશનું સંપૂર્ણ ઉદ્યોગીકરણ જ છે. પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે, અને તે જ વાત બધા શિક્ષિતો માટે બહુ મહત્વની છે. આજે અશિક્ષિતો જે કામ કરી રહ્યા છે તે યત્રનું હલકું મનાવું કામ કરવામાં જો આજનો શિક્ષિત નાનમ માનશે તો દેશનું સંપૂર્ણ ઉદ્યોગીકરણ કરવા છતાં પણ પ્રતિવર્ષ વિદ્યાર્થીઓનો જે મોટો ફાળ બહાર પડશે તે આખાને હુન્નરમાં સમાવી દેવાનું શક્ય નહિ બને. ખીમ દેશોમાં આમ જ બન્યું છે. શિક્ષિતો હલકામાં હલકા કામ માટે પણ નાનમ નથી માનતા તેથી જ ખીમ દેશોનો ઔદ્યોગિક વિકાસ આટલો બધો થઈ શક્યો છે. આપણા દેશમાં પણ વ્યાપારના અને એન્જિનિયરીંગના વિદ્યાર્થીઓ વિશે આમ જ બન્યું છે અને તેથી જ તે બંને દિશામાં આપણા દેશે વિકાસ સાધ્યો છે. તમારા વિશે હાલતુરત તો મુશ્કેલ સ્થિતિ—ઓછા પગારની—ઊભી નહિ થાય કારણ કે તમને નિષ્ણાત બનાવનારી સંસ્થાનો ઉદ્ભવ તાજે જન્મ્યો છે. પણ તેમ છતાંએ તમે એવી જ ધગશ રાખશો તો તમારે ફરજિયાત તાલીમની મુદત પણ ઓછી જોઈશે અને જીવન પણ સરળ બનશે.

તમારી મહત્વાકાંક્ષાઓના ફળ માટે આ ઘણું અગત્યનું છે. પ્રયોગમંદિરમાં પ્રયોગ કરતાં કરતાં તમને હુન્નરમાં લાગુ પાડી શકાય તેવાં ઘણાંએ તત્ત્વોની ઝાંખી થતી હશે, પ્રગતિની નવી દિશાઓનું પણ તેમાંથી સૂચન થતું હશે. તેથી આ ક્ષેત્રમાં ઉદ્યોગપતિઓને તમારી મદદની જરૂર તો રહેવાની જ. આપણા દેશમાં કાચા માલની સમૃદ્ધિ ઘણી છે, માનવ શક્તિ પણ પુષ્કળ છે, આપણે ફક્ત શર્તોઈ-રડીટૂટ કે નેશનલ ફીઝીકલ લેબોરેટરીના

જેવી કાર્યક્ષતા, સસ્તામાં નવાનવા સુધારા દાખલ કરી આપણા કાચા માલનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરી, લેવાની જરૂર છે.

આ સુંદર કાર્ય સાધી શકા તેવા તમે અને તમે એકલા જ છો. પણ ફરીથી યાદ દેવું જરૂરી છે કે હરીકાષ્ઠમાં ટકી રહે તેવા રસ્તા શોધશો તો જ તમારા પ્રયત્નોનો ઉપયોગ થશે. તમારાં આ સ્વપ્નાં સાચાં કરાવવા, હિંદના ઉદ્યોગોમાં ખરા અંતઃકરણપૂર્વક તમારું હૃદય પરાવો.

તમને કારખાનાંનું જીવન કંટાળાલયું અને યંત્રવત્ લાગશે પણ તેને વરા થઈ જઈને તમે તમારો જીવસો નળજો ના પાડો દેતા. જીવતો આ કંટાળાલયો સમય આવશ્યક છે— સંક્રાંતિકાળ છે કે જેથી તમારી ખત ઉપરની શ્રદ્ધા દઢ થઈ શકે. સદાકાળ તમે કંઈક નવું સર્જન કરવાની ઇચ્છા તમારી આંખ આગળ રાખશો તો મારી ખાતરી છે કે તમને આ કંટાળાલયું જીવન આકરું નહિ લાગે. ઊલટું કારખાનું એક પ્રયોગમંદિર જેવું અથવા તો જ્ઞાનની મરાલ જેવું સુંદર લાગશે.

મારા અંગત અનુભવ ઉપરથી કહી શકું છું કે ટેકનીકલ નિપુણતાએ હિંદના હુન્નરમાં જે પરિવર્તન કરવું જોઈએ તે હજી સુધી કંઈ નથી. તમને એમ લાગશે કે અમને તેમ કરવાની તક જ મળી નથી—કે જેને ટેકનોલોજીના વિદ્યાર્થીઓ તરીકે તમને અધિકાર છે. પણ ફરીથી કહી દઉં છું કે ટેકનોલોજીનું જ્ઞાન જ માત્ર પૂરતું નથી. ઉદ્યોગપતિ તો તમારા જ્ઞાનની સાથે સસ્તામાં ઉદ્યોગ ખિલવવાની તમારી ધગશ અને ખંતની પણ ખાતરી માગી લેશે.

આજે હમણે એન્જિનિયરો બહાર પડે છે. તે સ્થિતિમાં હું તો સંપૂર્ણ ઉદ્યોગીકરણનો ઉપાય જ બેકારી માટે એક માનું છું. આ કપરા સમયમાં તમે તમારા જ્ઞાનનું મહત્ત્વ જાળવી રાખશો અને વધારે ને વધારે દૃઢ નિશ્ચય સાથે સામે આવતાં કપરાં વર્ષોનો સામનો કરતા ઔદ્યોગિક વિકાસને અર્થે જ કરશો એવી આશા રાખું તો ખોટું તો નથી જ કરતો. મુશ્કેલીઓથી ગભરાઈ જઈ પાછી પાની કરવી એ તો તમે જ પસંદ કરેલા ટેકનોલોજીના જ્ઞાનનો દ્રોહ કર્યા બરાબર ગણાશે કે જેના અભ્યાસ માટે તમે વર્ષો સુધી મહેનત કરી છો.

આપણા દેશને આજે હુન્નરી માણસ (Technical man)ની જરૂર છે એમના અભાવે આજે આખા હિંદના ઉદ્યોગને સહન કરવું પડે છે. તમે દૃઢ, ખંત અને લક્ષિતી આ ખોટ પૂરી પાડજો. માનવજીવનના વિકાસ માટે અતિ જરૂરી એવા વિજ્ઞાનના તમે વિદ્યાર્થી છો તેથી વ્યવસાય વિનાનાં વર્ષોથી પૈણુ તમે એક વૈતાનિકને લાગે એવી જ રીતે રહેશે એમ આશા રાખે છે.

[ચિત્ર ૭૬]

કો થતો શકે મને બચાવી આજ પાયમાલ ?
સાંખી નિંદ મર્વની થતાર નિત્ય શોકઅસ્ત
આક્રોશની આગ માંહી નામુરાદ, નાહુરસ્ત
એકલો ઉભેલ—મારી આસપાસ લાલ લાલ

ના સહી શકાય એવી કારમી, પ્રચડ જ્વાળ !
ખેલ તો હુ સાદ પાડી તીવ્રતાથી યુક્ત, ત્રસ્ત : —
“લે મને ઉગારી કોઈ હેતથી પ્રસારી હસ્ત,
છે રહેલ જે તબાઈ ચાલવાથી સ્વૈર ચાલ.”

ઇચ્છતો નથી હુ કે મળે મને મહાન રાજ્ય,
માગતો નથી હુ ગીર કે ગરામ—કારભાર—
મેળવું નિભાવ માત્ર માહરો નિભાવી ટેક.

જાય નિંદગી લલે, ન સેવું કાકલૂદી ત્યાજ્ય :
માનુ ઓછી માહરી ન લાયકાત એ લગાર,
સેકડો ગુલામ માંહીં જો ખનુ ગૃહસ્થ એક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-૧૩મું સંમેલન

કળા પ્રદર્શન

૧૩મું સાહિત્ય સંમેલન-કરાંચી ખાતે ડીસેમ્બર ૧૯૩૭ના છેલ્લા સપ્તાહમાં બરાવાનું નક્કી થયું છે.

તે પ્રસંગે એક કળા પ્રદર્શન કરવાનું અમારી સમિતિએ ઠરાવ્યું છે. આ જાહેર પત્ર દ્વારા અમે કલાકારો, સાહિત્યકારો, ચિત્રકારો ફોટોગ્રાફરો તથા તે વિષયમાં રસ લેનાર સહુ કોઈને નીચે આપેલી યાદીમાંથી કોઈ પણ વિષયને લગતા નમૂનાઓ પ્રદર્શન સમિતિને વેળાસર મોકલી આપી અમારા કાર્યને સહકાર આપવા વિનંતી કરીએ છીએ.

:: વિષયસૂચિ ::

૧. સિંધ ગુજરાત-મહાગુજરાતના-સામયિકા-માસિક પત્રો, પાક્ષિકા, ત્રિમાસિકા, સાપ્તાહિકા, દૈનિકા.

૨. હસ્તલિખિત સામયિકા, વિગેરે.

૩. સિંધનાં ઐતિહાસિક સાધનો, પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો.

૪. વિવિધ પ્રકારની ચિત્રકલા.

કાગળ કે પાંદડા પરની રંગકળા, વસ્ત્રો પર રેશમના દોરાનું ભરતકામ, સુતરાઉ દોરાની ગૂંથણકળા, તોરણ, ચાકળા, ચદરવા, રંગોળી, ફોટોગ્રાફી.

૫. પ્રાંત અને જાતિવાર વસ્ત્રો, પહેરવેશ.

૬. પ્રાચીન ઐતિહાસિક શસ્ત્રો.

૭. ધાતુ ઉપરનું કાતરકામ, અલંકારો, સોનારૂપાની જુદીજુદી ગૂંથણપયોગી વસ્તુઓ વિવિધ યોજનામાં (Designs).

૮. પ્રાચીન અર્વાચીન વાદ્યો.

૯. અર્વાચીન છાપકળા, શણગારચિત્રો, વિવિધ આકૃતિના અક્ષરો.

૧૦. ધરશણગારની બીજી વસ્તુઓ.

૧૧. લેખકોના હસ્તાક્ષરો, તેઓના પત્રો, નોંધ વિગેરે.

વા. કઃ-મોકલેલ નમૂના બધી રીતે સુરક્ષિત રહેશે, અને તેના દરેક પ્રકારનાં સંરક્ષણ માટે સમિતિ જવાબદાર રહેશે.

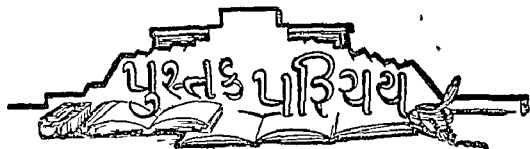
લિ.

જીગતરામ રતનજી રાવળ

મોહનલાલ ગાંધી

મંત્રીઓ

પ્રદર્શન સમિતિ

‘ધૂમકેતુ’નું ‘તણખા : મંડળ ચોથું’

[એક પત્રમાથી થોડા ઉતારા]

મપાદત ત્રિભુવનદામ લુહાર

પ્રિય કમળ

તમે ગુજરાતી સાહિત્યમા આજથી તેર વરસ પર મારો પ્રવેશ કરાવ્યો. મને ગુજરાતી સાહિત્ય ક્રમશઃ તમે વધારે સુદર ઝઢી વખાણી હતી. આજ લગીમાં અનેની સુદરતા વધી હશે પણ તે પછીના કાગળોમા તમે મારુ રૂપ વખાણવાને બદલે સાહિત્યનું સ્વરૂપ જ આપેખ્યુ તે બદલ તો મારે તમને ધન્યવાદ આપના નોઈએ, કાગળ તમે તે કેટલાકમાના છો કે નેઓ. સ્ત્રી ગમે તેવી હોય તોય તેને સુદર માનવા તૈયાર છો અને ને સ્ત્રીને પુરુષ સુદર તરીકે સ્વીકારે તેની શુ દશા થાય તે બધા જાણે છે.

વારુ આજે તેર વર્ષે તમારુ ટ્યુશન થોડુ ફળ્યુ છે. પછી તો તમે કાગળ લખતા વરસો સુધી બધ ધર્મ ગરા અને મારી મેળે જ ઘણુ વાચી લેતી છે. હો મુનશીની મોપડી પગે તમારો કાગળ મને જગ દિક્કો લાગ્યો. મને થયુ તમને ઉશ્કેરનાગ સ્ત્રીતત્ત્વ તમારી આસપાસથી ઘટી ગયુ હશે તો લાવ જરા તમાગ નેવો એકાદ આજો કરી નોઈ હુય એક સાહિત્ય પ્રગમ લખુ.

*

*

*

હું ‘તણખા મંડળ ચોથું’ના પાના ઉઘલાવુ છુ અને ‘ધૂમકેતુ’ની એક સૂચના નજરે ચડે છે ‘નવલિખા એટલી સુદર નાણુક શ્વાકૃતિ છે કે વિવેચકે એને નિહાળવા માટે, પરિસ્થિતિ વાતાવરણ અને યોગ્ય દષ્ટિકોણની અનોખી યોજના કરવી નોઈએ, કેટલીક વખત નવલિખાનુ સૌન્દર્યદર્શન એક જ વાક્ય ઉપર હોય છે.’ આટલુ જ ને બસ હોય તો એમની નવલિખાઓનું મેં સૌન્દર્યદર્શન કરી લીધુ છે. પણ ‘એ વાક્ય એની રીતે ગૂંથાયેલું હોય છે કે નોઈ પણ ઉતાવળે વાચનારો એનું ગદસ્ય મમન્યા વિના આખી વાર્તા વાચી કાઢે’ હું કેવી ઉતાવળી છુ એ કહેવાની જરૂર નથી અને આ વાક્ય તો જાણે મેઘદૂતની યજ્ઞદન્યાઓ રેતીમા મણિ સતાડી ગમતી હતી તેની રીતે ગૂંથાયેલું રહેતુ લાગે છે ને અમુકના જ હાથમા આવે પણ મને એ મુશ્કેલ નથી લાગ્યુ હ તમને કહી દઉં, આ વાક્ય કયા હોય છે? દરેક વાર્તાના લગભગ છેવટમા બેચાગ લીટીને એક ફકરા લેખકે મૂક્યા છે અને ઘણે ભાગે એમા જ એ વાક્ય મતાયેલું રહે છે. જોકે વાર્તાના સૌન્દર્યદર્શનનો કોયડો આટલો બધો સરળ ટરી નાખવો એ ઠીક ન કહેવાય.

પણ મને ખરી મુશ્કેલી ખીજ લાગે છે. હું જે દૃષ્ટિકોણથી લખું છું તે ‘ધૂમકેતુ’ની દૃષ્ટિએ ‘યોગ્ય દૃષ્ટિકોણની અનોખી યોજના’ પ્રમાણેનો હશે કે કેમ? કારણ મારે તો તેમને મારા એકેએક કથન સાથે સહમત કરવા છે. જેમાં વિવેચક અને વિવેચ્ય સંપૂર્ણ સહમત થઈ શકે તે વિવેચનને હું સફળ માનું છું; જોકે તેનું વિવેચન સાચું જ હોય તે હમેશાં ખનવાળેગ, નથી, અહોરૂપ અહોધ્વનિ જેવું એ ધણું બને છે.

ત્યારે મારી ‘યોગ્ય દૃષ્ટિકોણની અનોખી યોજના’ કહું? આ વાક્ય વાંચતાં ‘ધૂમકેતુ’ને હું ઉત્સુકતાથી આંખો ઊંચકતા કદ્યું છું. એ ભાઈ તો સૌંદર્યના સ્પષ્ટાન્ગ નહિ પણ તેના દ્રષ્ટાંયે છે. વારુ, પણ હવે આગળ વાંચતાં એ પાછા ચિડાશે. મારી મુશ્કેલી તો એ છે કે એકાદબે વાક્યમાં વાર્તાની કલાતો નિકાલ જ હું લાવી શકતી નથી. ‘નવલિકા, સમગ્ર જીવનના દર્શનનું રસદાર છે.’ આ છે શ્રી ‘ધૂમકેતુ’નું ખુદનું સૂત્રાત્મક વાક્ય. એવું સૂત્ર ઉચ્ચારવાની તો શું પણ કલ્પવાનીયે હિમ્મત આપણાથી થાય તેમ નથી. વાર્તાનો ઉત્તમતા વિષે મારા થોડા ખ્યાલો છે પણ તે લખવા એણું તો તમે મને ખુશીથી ભાંડી શકો તેટલો મોટા નિબંધ થાય. એટલે માત્ર ‘ધૂમકેતુ’ની વાર્તામાં મને અ-કલામય બેત્રણ ગંભીર તત્ત્વો લાગ્યાં છે તે જણાવીને પતાવીશ. તો પહેલો વાત મને એ લાગી છે કે એમની કેટલીક વાર્તાઓ, કે જેને ખાસ ambitious અનોખી મહત્તાવાળી લેખક ગણે છે તેવી વાર્તાઓ, રસપર્વવસાથી નથી. આ ચાર વાર્તાઓ બુઓ: ‘જીવનસંગીત,’ ‘ત્રિલોચન,’ ‘ન્યારે સામાન્યતા નાશ પામશે,’ ‘કવિતાનો પુનર્જન્મ.’ આ વાર્તાઓને અંતે એક કોઈ જીવન્ત ઘટના નહિ પણ એક વિચાર જ અવશિષ્ટ રહે છે. એ વિચાર પણ એક તરંગ જેવો અને એથી ભલ્લટા અનેક સંજળ સંભવિત વિકલ્પોવાળો હોય છે. એ સંજોગોમાં વાર્તાનો પૂરેપૂરો આસ્વાદ લેવો અશક્ય છે. કારણ હું તો મારાં પોતાનાં મંતવ્યોને કલાકૃતિનું પરિશીલન કરતાં દૂર જ રાખું છું. પણ આવી કૃતિ જ ન્યારે એક મંતવ્યને મારા પર ફસાવવા આવે ત્યારે કાં તો તેણે મારા મંતવ્યને પરાજિત કરવું જોઈએ, અથવા તો બનતે પરાજિત થવું જોઈએ.

‘જીવનસંગીત’માં મુકાયેલો રસ્તો મને આપણા પ્રશ્નો વિષે કશે રસ્તો જ બતાવતો નથી; ‘ત્રિલોચન’ની વાર્તા એક લાયણ જેવી છે; ઉપરની ત્રીજી વાર્તામાં નિદ્રાચેલી અસામાન્યતા લગ્ન વિષેના, દ્રવ્ય વિષેના અધૂરા, અધકચરા ખ્યાલોમાં પરિણમે છે; ‘કવિતાના પુનર્જન્મ’માં મુકાયેલી પૂર્વભૂમિકા લેખકની કપોલકલ્પિત છે અને એટલે એના પરનું ચણતર પ્રતીતિજનક નથી.

આ તો સંગ્રહમાંની ઉત્તમ અને અંતોખાઈ તો હક કરતી વાર્તાઓ. કેટલીક સાધારણ વાર્તાઓ, જેવી કે ‘વિનિપાત’ એ હિંદીઓની સંસ્કૃતિક વિમુખતા, ‘પારકાં તેજ’ એ ભણેલાઓનું ધર્મડ અને પામરતા (આ વાર્તા પાછળ તો ‘હિરેન્દ્ર’ની ‘મુકુન્દરાય’ વાર્તાની સંજળ છાપ દેખાય છે. બંનેનાં વાર્તાનાં મહત્ત્વનાં અંગ એક સરખાં છે.), ‘લગ્નજીવન’ એ એક પર ખીજ સ્ત્રીનો પ્રશ્ન, ‘તોફાન’ બાલમાનસનો એક પ્રશ્ન—આ બધાનાં ગણે ઉદાહરણ ન હોય તેવી વાર્તાઓ છે.

વાર્તાઓમાં પ્રશ્નચર્ચા, વિચારનિરૂપણ કે એવું કંઈ ન આવે તેમ હું નથી કહેતો. પણ વાર્તાનો અંત તો રસમાં જ આવવો જોઈએ. વાર્તાનો રસ જાળવીને ગમે તેવા જલદ

ઉમ પ્રશ્નો, વિચારો, તરંગો અંદર વણી દો. પણ 'ધૂમકેતુ'ની અંદર મને એ મુશ્કેલી લાગી છે કે એમની આલેખનની છટા, અંદર વેરેલો સૂત્રાત્મક વિચારસંભાર, એ બધું વાર્તાને રસ તરફ ન ખેંચતાં કોઈ વિવાદાસ્પદ અર્થ વિચાર તરફ ખેંચી જાય છે. 'ધૂમકેતુ'ને મન એ જીવનનું સૈદ્ધર્થદર્શન હશે, કે કોઈ બાબતનું ઊઘડતું-રસદાર હશે; પણ જે વાર્તા અંતે એક પણ પાત્રના હૃદયની ઝલ્લઝલાટી આપણામાં મૂકી નથી જતી એને વાર્તા શી રીતે કહેવી? આ ઉપરની વાર્તાઓની ઘટનાઓનો તથા પાત્રોનો વાર્તાને અંતે દર્શો જ અવશીય રહેતો નથી એ ઘટના અને પાત્રો મદારીના હાથમાંના લખોટા પેઠે લેખક તેમને ઉછાળતા બંધ થતાં વેંત જ નિઃશ્વેતન રૂપે પડી રહે છે.

હવે બીજી ગંભીર વાત. અને તે મને આ કરતાંય 'ધૂમકેતુ'ની કળા માટે ચિંતાજનક વસ્તુ લાગે છે. એ છે તેમની પાત્રસર્જનની લાક્ષણિક નબળાઈ. ન્યારે એ કોઈ અવનવીન પાત્ર રચવા ઇચ્છે છે ત્યારે તે કોઈ વાયવ્ય—ethereal—તત્ત્વોનું, તદ્દન અસ્પર્શક્ષમ ભાવાત્મક—abstract—તત્ત્વોનું એક સગ્રહસ્થાન બની જાય છે. આખા સંગ્રહની ટોચ જેવી, જેમાં—ધૂમકેતુત્વ સોએ સો ટકા ખીદ્યું છે—એ 'વાર્તા સોમી'ની નાવિકા લો. એ છે એક નર્સ. પણ એની રચના કેવીકે છે? અધીર! ન થશે, આવાં ધણું પાત્રોનું નહિ, પણ માત્ર આ એક જ પાત્રનું વર્ણન હું અહીં ઉતારીશ:

“એની આંખમાં નીલાકાશ જેવું અતલ ઊંડાણ હતું. હૃદય, આકાશ જેવું જ નિઃસીમ; સ્વતંત્રતા રખડતી વાદળો જેવી; ઊર્મિ, સાંધ્ય રંગો જેવી; કલ્પના એકલ વિહારી વિહગમ જેવી;.....એની સાથે વાત કરનારે શબ્દને સમજવા કરતાં વાતાવરણને પકડવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. એની ઘણી વાતો બાલિશતાની સીમા જેવી હતી; એની બાલિશતાની સીમા તત્ત્વજ્ઞાનના છેડા જેવી હતી; એનો તત્ત્વજ્ઞાનનો છેડો, સૈન્દર્ભદષ્ટિની શરૂઆત જેવો હતો; એની સૈન્દર્ભદષ્ટિની શરૂઆત—આત્માભિમુખ સીડીના પ્રથમ સોપાન જેવી હતી..... (આમાં 'ઊર્મિ' અને 'શરૂઆત' શબ્દની ખોટી જોડણી 'ધૂમકેતુ'ની છે. 'મલયાનિલ'ને જેવડૂદની જોડણી શિખવનારને પોતાને આવી બૂલો કરવાનો હક છે?) હવે તમને કહું છું, મહેરબાન, બોલો આ સ્ત્રી વિશે તમારા મનમાં કયો ખ્યાલ દબ બન્યો? મને લાગતું મત્ત કદી દઉં? આ પાત્રનું આલેખન નથી, કેવળ કલ્પમની છાંટ છે. એમ ન હોય તો, છેલ્લા વાક્યનો અર્થ જરા સમજાવી આપો.

વળી બીજી વાત. ધારો કે આ કેવળ વાયવ્ય તત્ત્વોવાળું પણ પાત્ર હોઈ શકે એમ માનીએ, તો પણ તેના એ પાત્રત્વની પ્રતીતિ આપણને ક્યારે થાય? એણે તેવું આચરણ કરવું જોઈએ. પાત્રની મર્યાદા તેના વર્ણનથી નહિ પણ તેણે કરેલાં આચરણોથી થાય છે. ગમે તેવા કલ્પનાપ્રચુર તત્ત્વોવાળી વ્યક્તિ તેને અનુરૂપ કાર્ય ન કરે તો તે કદી રસ નીપજવી શકતી નથી. 'ધૂમકેતુ'નાં આવાં થોડાંક 'ઉમદા' પાત્રો વર્ણનાનુરૂપ ક્રિયાશૂન્ય હોઈ હવામાં જ રહી જાય છે. પાત્રનું દરેક લાક્ષણિક લક્ષણ તદ્દનરૂપ વર્તોવથી પુષ્ટ બનવું જોઈએ. 'ધૂમકેતુ' એ કરાવી શકતા નથી. એ પાત્રોનો અમુક કલ્પનાદૃઢ રસ છે, એનો કાર્યપ્રદેશ એ રચી શકના નથી. કાર્ય એટલે જ વાસ્તવિકતા, અને એમની કલ્પના વાસ્તવિકતાને વળગીને ચાલે તો જ એ તો બને.

‘ત્રિલોચન’ માંની ‘કૃષ્ણા’, ‘વીરાંગના’ માંની સન્નયન પણ આવાં પાત્રો છે. જોકે તે ‘અંજલિ’ કરતાં વધારે કિચકારી છે. પણ એમનું ઘાતર તો આચરણથી એટલું જ અગત્ય અને પાવન્ય છે.

હવે એમની પ્રાકૃત પાત્રસૃષ્ટિ લઈએ; એમાંનાં ધણાં પાત્રો એકલક્ષણી છે. ઉવટનાં જગડેલાં સંસ્કૃત નાટકો કે આપણાં પ્રારંભના વાર્તાકારોથી ‘ધૂમકેતુ’ આ જાગતમાં જરાય આગળ વધ્યા નથી. આ જૂનાં વાર્તાદિકમાં એક સદ્ગુણ કે દુર્ગુણ કે કોઈ પણ એક ગુણ કે ભાવ જ પોતે પાત્ર બની જતો. અને એ પ્રમાણેનાં આચરણ કરતાં ‘ધૂમકેતુ’નાં ૭૫ ટકા પાત્રો આવું જ કરે છે. તમે કહેશો આ તો બહુ આઘાતકારક અભિપ્રાય છે. હું કહીશ અભિપ્રાય નહિ, હકીકત છે. તમારા કરતાં મને વધારે આઘાતકારક છે. ખાસ કરીને રાક પાત્રો યા પ્રતિનાયકનું કામ કરતાં પાત્રો તો દુષ્ટતાના જ એક માત્ર લક્ષણથી દીપે છે. ‘સ્વમલંગ’ નો હરજીવન કદોર્ધ લો, ‘તેજોવધ’ ના ભટ્ટજી અને પટેલ જીએ, ‘વિનિપાત’નું મહાજન લો, ‘પાનવહુ’ નો આલુંદ જીએ, ‘પારકાં તેજ’ નો અનિલ, ‘ત્રિલોચન’ નો ત્રિલોચન પોતે, ‘હંડી કૂરતા’ ના ચંદુલાલ, સુહાસિની અને ચંદ્રકાન્ત ત્રણે, ‘જ્યારે સામાન્યતા નાશ પામશે’ માંનાં મોહનલાલ અને રાજેન્દ્ર તપાસો. છેલ્લી બે વાર્તામાંનાં સુહાસિની, ચંદ્રકાન્ત અને રાજેન્દ્ર સારાં પાત્રો છે, બાકીનાં કષ્ટ છે. પણ એ બધાંની રાક્ષા કે શુભતા જ માત્ર નિરૂપાઈ છે. વાત તો એમ છે કે નાયક કરતાંય પ્રતિનાયકનું સર્જન વિશેષ કઠિન છે, એવાં કાર્યો વિરોધક છતાં તે વિરોધીની એક મૂર્તિ ન બની જતાં એક માણસ રહેવો જોઈએ. ‘ધૂમકેતુ’ પાસે પ્રતિ પાત્રો રચવાની કળા, આ બધું તપાસતાં તો જરાયે દેખાતી નથી.

સારાં પાત્રોની પણ એ જ દુર્દશા છે. એ પણ ઉપર આપણે જોયું,

વંચલા વાંધાનાં પાત્રોમાં ‘ધૂમકેતુ’ વધારે સફળ છે. નયુ ટપાલી અને રાધા, જેમ્સ ફોર્બસે, પાનવહુ, અને જાગલો, મધી અને લલિતા, નરજી અને પારવતી, રામચરણ અને ભાગીરથી, (આ શબ્દોની જોડણી પણ ધૂમકેતુ ‘ભાગીરથી’ કરે છે!) તોતી અને હરકુંવર શાસ્ત્રીજી અને મોહનલાલ એ બધાં મજાનાં સજીવન પાત્રો છે. એમની સંસ્થાઈ આપણે અનુભવી રાકીએ છીએ. અને પાત્રની એક જ કસોટી મને તો રુચે છે, તે છે સજીવન સંસ્થાઈ. ‘ધૂમકેતુ’ની સમગ્ર પાત્રરચનામાં એનો કેટલો બધો અભાવ છે ?

‘ધૂમકેતુ’ લોકપ્રિય થયા તે આપણા પ્રાકૃત જીવનને આલેખીને. જીવનમાં એમને કંઈક અપ્રાકૃત તત્ત્વ પૂરવાની પછી કામના થઈ. એમણે એવી પણ મનોરમ વાર્તાઓ કેટલીક રચી. આપણા વાસ્તવિક જીવનની દરિદ્રતાને તે વખતે એવી કલ્પનાપ્રિયતા કદાચ ગમતી હશે. આજે મને લાગે છે, વાસ્તવિક જીવનમાં એટલી બધી અસામાન્ય કલ્પનાઓ વ્યાપક બની ગઈ છે કે ‘ધૂમકેતુ’ની કલ્પનાઓ તેના આગળ પોતી લાગે છે. પ્રેમ અને વીર્ય એ બંનેના પ્રસંગોમાં વાસ્તવિક રંગદર્શિતા કાલ્પનિક રંગદર્શિતા કરતાં વધારે દૃઢતાથી વ્યાપક થવા માંડી છે. ‘ધૂમકેતુ’ હજી મને કાલ્પનિક રંગદર્શિતાના જ આરાક રહ્યા લાગે છે. અને તેથી એમની કલ્પનાઓ પહેલાંના જેટલી મોહક નથી રહી. હાલ તો અપ્રાકૃત થવા મથનારે વધારેમાં વધારે પ્રાકૃત થવું જોઈએ.

પણ આ વાત પણ હું જતી કરના તૈયાર છું હું તો માગુ છું જીવતી ધમકતી મન્યાઈ ભરી વાર્તાઓ લખેને એ તદ્દન અનાસ્તવિક ભૂમિની હોય કે અતિવાસ્તવિક ભૂમિની હોય 'ધૂમકેતુ'ના વિચારોની કે તગ્ગોની સાથે હું હાલ લડાઈ કરવા નથી માગતી અત્યારે તો એ નવા પોતાની વાર્તાઓ ખગાડે છે ત્યાં મારે લડવું છે અને એમના જે તરવો પર મારે કહેનાનું હવે તે મેં કહ્યું હજી થોડીક નાની વાતો ગૂંધે છે તે પણ મને લાગે છે કઠી દઈ

એમની વાર્તાની લખાવટ પણ મને પૂરી મતોય નથી આપતી સાહિત્યજગતમા જે તરવો એના છે કે કોઈ પણ વાર્તાને માટે જોખમભરેલા છે, પણ તેની સાથે 'ધૂમકેતુ' વધારે મમત કરતા લાગે છે, બહુકે એની સાથે બેવવામા જ એ પોતાનું સામર્થ્ય સમજતા લાગે છે એમની એ મક્કળતા વિષે મારો અભિપ્રાય અસચ્ચિદ્ર અને તેવો છે

એ જે તરન છે તરવજ્ઞાન અને કવિતા આ બેના સ્વતંત્ર પ્રદેશ જ અતિ મહાન છે તે વાર્તામા ન આવી શકે તેમ નથી, પણ તે આવે તો વાર્તાના રસને ખાતર, 'ધૂમકેતુ' ન્યાં ન્યાં આવા તરવજ્ઞાનીય અર્થાન્તરો યા અર્થાન્તરન્યાસો કરે છે, તથા વર્ણનોમા કવિતા કરવા બેસે છે ત્યાં વાર્તાને ઘણી વાર ખાલુએ બેસી જવું પડે છે વાર્તાના રસને એ હમેશા પુષ્ટિમાત્ર નથી બનતા, વાર્તા માટે આવશ્યક પણ નથી હોતા વાર્તાની કળા તરવજ્ઞાન અને કાવ્યત્વ પર અનન્યમતી નથી હું તો ઈચ્છુ છું કે 'ધૂમકેતુ' સ્વતંત્ર કાવ્યો લખે, અને એમને લાગતા મહત્ત્વના પ્રશ્નોની સ્વતંત્ર તાત્ત્વિક છણાવટ કરે ખીજી તો એ ગહેરમા કગવા લાગ્યા છે, પહેલું હજી ખાનગીમા જ કરે છે પણ જો એ મેતી નીકા જુદી કરી નાખે તો તેમની વાર્તાને વધારે લાભ થાય તેમ માનું છું આ મગ્ગમા બેતી લખ વિનાની વાતો, જેવી કે 'સ્વપ્નભગ', 'તેજેવધ', 'પાનનહુ', 'નગ્નુ', 'કચર પરના ફૂલ', 'ધોળિયો', 'ભીખો'—પેની ખીજીને મુકાળને મને વધારે ગમે છે, જોકે એમા ચે નરી સરળતા તો નથી જ. સૌની સ્વચ્છ ન રહેતા spasmodic બની, કઠીક સન્નિપાતી વેગવાળી પણ ચર્ધ નય છે 'ધૂમકેતુ'ની સૌનીતો એ પર્ચાય ન ચર્ધ બેસે તો સાડુ

વળી મને એક ખીજી ખૂંચે છે તે તેમનામા ચોકસાઈનો અભાવ કેટલીક વાતોના તો નામ પણ ખોટા—મદિગ્ધ મુક્યા છે 'સ્વપ્નભગ'મા વાર્તાને અંતે કયું સ્વપ્ન લાગે છે ? 'તેજેવધ'મા કોનો તેજેવધ ? 'ઇન્સ્પેક્ટર માહેન'મા ઇન્સ્પેક્ટરના ઇન્સ્પેક્ટરત્વ ઉપર વાર્તા રચાઈ છે કે એક માર્વત્રિક ઘટના ઉપર ? 'ભીખો'મા ખરો નાયક ભીખો કે બોધો ? લેખકની જોણીની થોડીક ખૂલો તો મેં ઉપર નોંધી છે થોડા ગબ્દો પણ જાણવા જેવી ખૂલોવાળા છે ઝગારાને એ 'જગાગ' લખે છે, અને એમના પાત્રો જે હિંદી બોલે છે તે ? તોમા તોખા, ગુજરાતી રોશિયા તો જાણે નોકરો જોડે હિંદી બોલે ત્યાં બાફે તે તો કદાચ પાત્રની લાક્ષણિકતામા ખપે, પણ ઉત્તર હિંદના લૈયાઓ, કે સિમવાના નોકરો પણ આવું તો હિંદી ન જ બોલે ગાંધૂઆપા હિંદીના યુગમા હિંદી નથી આવડતું તો પોતે શુદ્ધ ગુજરાતી જ કેમ નથી લખતા ?

એમના પાત્રોના મંત્રાદ પણ જરા અસ્વાભાવિક બનીને પાત્રોની કલ્પનાને કથળાવે છે લેખકના એક કથનની પૂર્તિ માટે સામમાખી ઉઠિગ્યો જાણે ગોડવાય છે દુઃખમાં કહું

તો, પાત્રો તેમના સંવાદમાં પોતે નથી રહેતાં, પણ લેખકનાં કથકો જ બની જાય છે. 'ત્રિભોચન'ની વાતોનો છેલ્લો પિતાપુત્ર વચ્ચેનો સંવાદ લુપ્તો. એને માટે એક જ વિશેષપદ થયે—'નાટકિયો!'

લેા પણ દરે જાડુ થયું. તમને આવી કીણવટમાં હવે જાડુ રસ નહિ રહ્યો હોય. પણ તમારે માટે નહિ તો કોઈ છાપાનો તંત્રી તમારી પાસે લેખ માગવા આવે અને આ કાગળ તેને લેખ તરીકે લખાવી દે તો કામમાં આવે એમ માની બેગાબેગી એમ લખી નાખું છું.

તમે પૂછશો, તારે 'ધૂમકેતુ' વિષે કંઈ સારું લખવાનું છે જ નહિ મારે? એ પ્રશ્ન સાંભળતાં હું અંતર્મુખ બની જાઉં છું. અને જવાબ મેળવું છું છે, કેમ નહિ? એમને લીધે ગૂંચરાત વાર્તાવિંતુ બન્યું છે એ પહેલી વાત; અને ગૂંચરાતની વાર્તાઓને અંગ્રેજ અને હિંદીમાં પહેલ્યાડી આવ્યા છે એ બીજી વાત; એમણે ઘણી વાર્તાઓ લખી છે એ ત્રીજી વાત. અને વાર્તા ઉપરાંત બીજું ચિંતનીય, મનનીય, 'રમણિય' (આ એમની જોડણી છે) કહેવાય તેવું ઘણું લખે છે. આ સર્વથી ગૂંચરાતની સાહિત્યમાં તેમણે અચળ સ્થાન મેળવ્યું છે.

પણ તમે કહેશો, 'આ તો આડી વાત. એમની વાર્તાઓની કળાની excellency—પરમતા વિષે કંઈ કહેવાનું નથી? કહેવાય છે, 'ધૂમકેતુ' અતિ લાગણીપ્રધાન માણસ છે. એમની લાગણીઓનો ઉત્કેષ કેવાં કામ કરે છે?' આનો જવાબ પણ આપવો થયે છે. જરૂરી છે. આપણા એક સાક્ષરે 'ધૂમકેતુમાં લાગણીવેડા છે' એ કથનને સાગિત કરવાનો ગૂંચરાતના વિવેચકોને પડકાર કર્યો છે. કોઈ બીજું નહિ ઝડપે તો મારે તો ઝડપનું જ પડશે. પણ દમણાં તો હું વાટ જોઈને બેસી છું કે નીકળે છે કોઈ હરિનો લાલ? આ જાગનમાં પુરુષોને પહેલી તક આપવા જોઈતી હું ઉદાર થાઉં છું. એક ઓને હાથે પુરુષનો પરાજય ન થાય ત્યાં લગી સારું. કદાચ મારી આ ભાવનામાં તમે જૂના આર્થ આદર્શો જોશો.

પેલા સાક્ષરને હું એટલું જ કહીશ, કે લાગણીવેડાનો અને લાગણીનો જરા ફરક સમજાવે તો કામ સરળ બને. લાગણીનો અતિરેક નહિ પણ લાગણીનો આભાસ. એને જો લાગણીવેડા કહો તો એવું 'ધૂમકેતુ'માં છે, પણ તે ધોડું. પણ, મને તો કેટલીયે વાર્તાઓ લાગણીશૂન્ય લાગી છે, તેનું શું? રસને જાડે રસનો આભાસ એ-ફણી વાર જોતો કરે છે. પણ, આનાં ઉદાહરણ આપવાં જોઈ એ. એ તો પછીથી. અત્યારે આટલો જ પ્રશ્ન વાર્તા-કલ્પકોવિદોની આગળ મૂકું છું કે 'જીવનસંગીત', 'ત્રિભોચન', 'ત્યારે સામાન્યતા નાશ પામેશે', 'કવિતાનો પુનર્જન્મ' એ વાર્તાઓનો રસ કયાં છે? 'તેજેવધ', 'પારશં તેજ' 'હી કૂરતા'નાં રસનસ્વો કયાં છે?

'ધૂમકેતુ' પાસે લાગણીઓ છે, પણ પૂર્ણ ગદ્યન રસ નથી. તેમ છતાં ધ વાર્તા તો જીવનના એક અણુ ઉપર રચી શકાય છે, અને તેના પિંડમાં જ્વલાંડને પણ શમાવી શકાય તેવી બીજા છે. ઉત્તમ વાર્તા એમાંથી ગમે તે એકને લઈને પણ બેની શકે.

આ 'જવાર પડી ગયેલા મંડળમાં' તો 'ધૂમકેતુ'ની વાર્તા કળાનાં તત્ત્વો—છટાદાર શંવાદ, પાત્રો, તત્ત્વજ્ઞાન, કવિતા, બાંધી શૈલી—એ બધાથી મુક્ત એવી 'ધોળિયો' મને તો અણીશુદ્ધ વાર્તા લાગી છે. 'ત્રણ રેખાવિધાનો'નાં પાત્રો પણ સારાં છે. 'પાનવડુ'માંથી એક અદ્વિતીય વાર્તા બની શકત—જે ઉવડના ભાગમાં લેખકે 'ભિયાદાદા', 'જન્મભૂમિનો પાગ' અને 'પ્રતાપમહેશ' માંની જૂની 'સ્થળપ્રિયતા' દાખલ ન કરી હોત તો, કળાનું

મનન ડગાસર્જનના ચોઠામા ચોઠા ભાગથી જ બને છે એ મંત્રત્રે મનુષીતા મત્તના આવા અન જ અને ખીમ પ્રનિદ્રણ નમ્ના 'ધૂમકેતુ'એ અહીં માગ આપ્યા છે, મનુષ્યગતના અને વાર્તાગમિકાને મનમાન્યો જોગ્ય આપવા ઉપરાત તેમણે વિવેચનને પણ મારી તદ આપી છે એ બન્ન એમનુ કાણુ ઝડપી નહિ ચાય ? વિદ્યા અને અનિદ્યાના મિથલુથી જગત આવે છે વિવેચનપ્રતિ પણ જ્ઞાન-અજ્ઞાના મિથલુના મળેગોમા જ નથી શકે છે પુન જ્ઞા પાસે વિવેચનની વાણી મૌન છે ધૂમકેતુ' એમના વિવેચક પ્રત્યે સ્થાળના હશે તો તેમની જમાતમા એકમ વધારા જ્ઞાની પણ તમારી શિષ્યા છુ તેનો કર્મ લાભ જે મને મળે તેમ હોય તો જેને તમારી 'કીર્તિદા' બનેલી હું કાઈની 'અકીર્તિદા' બની જઈ એ તો મને પણ ન રોળે, મિત્રાય કે હું 'ધૂમકેતુ'નું એક પાન જ હોઈ બાકી વિવેચકાને પાન બતાવીને સાર્તા લખનાના વણા રૂળદુપ પ્રમગો તો છે જ એમને એમન લખાણુ વાચ્યા વિના વિવેચન જ્ઞાન વિવેચકો પણ મળ્યા છે મદ્લાએ હું એમાની એક તો નથી જ એની ખાતરી આમાથી એમને ડગવી શકુ તો એમના પ્રત્યેની માગી આશા ફૂલેલી માનીગ માકી જેને આપણે કનાપ્રિયતા અને મત્યપ્રિયતા માનીએ, જેને કના અને અને મત્ય મમજતા હાઈએ તે ખીમને મન તેનુ જ નથી હોતું વિવેચનજ્ઞેનમા સ્વાદ વાદને નિઃમમાની ખૂમ ત. છે પણ માલ રુચિના અમુ- તસ્વો માદ જતાં જ્ઞાની બાકીની સાનસ્યજતાએને નર થરામા હું દિમત સીનગતી જ નથી હશે

હન ગગગ ખપતા રહ્યો તમાગ ડાગજોમાથી તો એ ખૂમ લણી હું આ મારે ડાગગ તો પરીક્ષાના જવાબ જેઓ છે તેમાથી તમારી મુખ્મીનટ જાગતા કેટલો મ બાકી રહેશે તે હું કહી શક્તી નથી આમા લાભ હોય તો કેવળ મને જ છે લેખકો વિવેચક પામેથી શુ મેળવી શકે એ પ્રશ્ન વણીયે વાગ ઉત્તગિત થયેલો જના મારે મન અનુત્તગિત છે પર વિવેચક જે લેખમ્તા કના-અહર્ને બરાગર આગધ્યો ન હોય તો તેને તો એક નવો શત્રુ તો નહિ પણ અમિત તો તગત બાબ્યો જ છે શત્રુ કરના એ પણ એક વીગતાનું લક્ષણ છે પણ આ કળિડાગમા કેટલા શત્રુ જ્ઞા ? તમારી સનાહ હશે તો આનુ લખવાનું માડી રાણીશ દૃષ્ટા રાખગો અને હા જેની ઉદ્દૃષ્ટતા વિષે મે મન ન હોઈ શકે એની એક ચીજ વિષ મેં કઈ જ જુનું નહિ એ છે એની પ્રત્તાનના—ગૃજગતી વાર્તાનો ઇતિહાસ

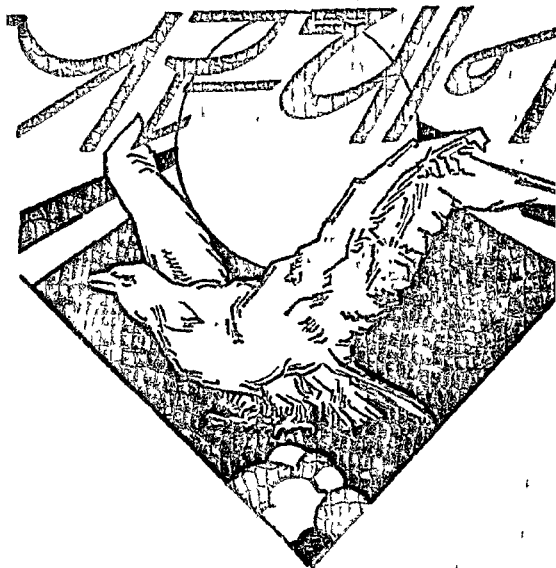
૧૫-૫-૩૭

તમારી
કીર્તિદા

બહેર વિજ્ઞપ્તિ

હ મ ૧૯૩૭ના ર્પના અચ્ચ વામ્મયનું સમગ્ર અવલોહન જવાનું કામ શ્રી ગુજગત માહિત્ય મળા, અમદાવાદ, તદ્દર્થી મને સોંપાયુ છે તો મૌ લેખક પ્રમશક મિત્રદેને તેમજ પ્રમાનન મરથાએને વિનંતિ કરવામા આવ છે કે તેમણે પોતાના આલુ સાવના પ્રકાશનોની એક પ્રત મને નીચેને મનામે વેગાગર મોકલની —

અનંતગય મ. રાવળ
કે દીરાગાગ ન ૧૦,
એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ,

આચ [દાન નિમિત્ત] તરી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૧	પ્રાચીન કેળવણી વિષયક કેટલાક વિચારો	..	પ્રો. ગણેશ દાગિ પુગલિક	૨૯૧
૨	સંગીતમાં વિચાર-ચંદ્રમણ	...	કિશોરલાલ ધ. મશાવળા	૩૦૩
૩	ગાજકીય નોંધો	...	'નિગેક્ષક'	૩૦૭
૪	અવધ થઈ પૂરી પદાંગે શ્યામ ! [કાવ્ય]		'જ્યોતિપ્રિય'	૩૧૨
૫	સરયૂ અને સ્વાતિ [વાર્તા]	.	'વાસુકિ'	૩૧૩
૬	ખારે સમદર ! [કાવ્ય]	..	દેવજી ગ. મોહા	૩૧૮
૭	પાનગોષ્ઠિ	...	અ-કવિ	૩૧૯
૮	મુખા સ્વતી નેનો	.	પતીલ	૩૨૨
૯	પશુખળ વિ ધંત્રખળ	.	કશ્વિગભાઈ એમ અમીન	૩૨૩
૧૦	ચીનગ્રાપાન ચુદ્ધ	...	કુંગરશી ધગમશી મંપટ	૩૨૪
૧૧	અશ્વપગે કથા [કાવ્ય]	...	દગિશ્વર ભટ્ટ...	૩૩૦
૧૨	મહાચુદ્ધ પછીનું જગતનું ગાન્યપ્રકરણ		ગમભાઈ પટેલ	૩૩૪
૧૩	અટળ કોયડો [કાવ્ય]	...	અપજા ગો કાજી	૩૩૭
૧૪	દપાયેલો હાથ [વાર્તા]		'તેગ'	૩૩૮
૧૫	દારસી કાવ્યકુંજ	...	'શુનશને બદાગ'	૩૪૪
૧૬	ખાર-મામનુ માહિત્ય	.	સ્વ માં ચૈતન્યબાલા મજમુદાર	૩૪૯
૧૭	ગાંધીચર્યા	.	મયવતગાય ટ કાકોગ..	૩૬૧
			કોલગાય રગીવદામ માકડ	
૧૮	ચર્યાપત્ર	..	પદ્મકાન્ત ગ શાહ	૩૬૭
૧૯	લોકચર્યા	.	નાથાલાલ દવ	૩૭૦
૨૦	જ્ઞાનગોચરી	...	ગમચદ્ર મોમજી	૩૭૬
			અમૃતનાથ ના મોદી	
			હોટાલાલ માનમિંગ કામદાન	
૨૧	પુસ્તક પરિચય	...	ઉમેદભાઈ મળિયાન	૩૮૮

લવાજમ	હિંદમાં ડા પ	પરદેશમાં ડા. લા	દૂરક અંક ડા લા

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારસી અજિયારી સામે ખમાસા ચોકી અમદાવાદ.
 મુદ્રક : મળિયાલ પુસ્તકોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. બાદિય મુદ્રણાલય * રાયખડ રોડ : અમદાવાદ
 તા. ૨૬-૧૦-૭૭

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

। દૃષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૪

શાવળ • ૧૯૮૩

અંક ૪

પ્રાચીન કેળવણીવિષયક કેટલાક વિચારો

પ્રો. ગણેશ હરિ પુરાણિક

‘મનુ એટલું સોનું’ કહેવાનો સમય આવ્યો ગયો છે. હાલ તો નવું એટલું સારું એવી જ માણસની પ્રવૃત્તિ થતી જાય છે. આજે ત્યારે આધિભૌતિક ઉત્તરિ અપારાધ્યંધ આગળ વધે છે, અને નવીનત્વી શોધખોળને લીધે સામાન્ય જનતાની નિદ્રાગી વધારે સુખમય થાય છે ત્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને વધારે માન મળે અને પ્રાચીન આર્યોવર્તની સંસ્કૃતિ આપણે બુદ્ધી જર્જરે એમાં નવાઈ તો શાની? હું પાંચઠ વરસ ઉપર ગૂજરાતનાં ગામડામાં ફર્યો હતો ત્યારે મને ધણા જ અજાણખી-ભરેલા અનુભવો મળ્યા હતા. ત્યારે મને એવા કેટલાક બ્રાહ્મણો મળ્યાં આવ્યા હતા કે જેમને આપણા પવિત્ર ચાર વેદોનાં નામ પણ બરાબર આવડતાં નહોતાં. અને ત્યારે મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, “વેદોનાં નામ તો આ રહ્યા: રઘુવેદ, શામવેદ, રત્નજીવેદ અને અર્ધવેદ.” જે વેદોને આપણે અનુક્રમે ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ તરીકે ઓળખીએ છીએ, તેમનાં નામોનો આવો વિપર્વાસ જોઈ મને ધણો જ ખેદ થયો, અને જૂનું વાહમય તેમજ તે વખતની સમાજસ્થિતિવિષયક વિશેષ જ્ઞાન સાધારણ જનતાને મારે આવશ્યક છે એમ મને લાગ્યું.

વૈદિક વાહમયનો કાળ સામાન્ય રીતે ખ્રિસ્ત પૂર્વે ૧૫૦૦-૨૦૦૦ વરસ સુધી ગણાય છે. (જોકે લોકસામાન્ય યિજ્ઞ કે તો જૂના મંત્રોના સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ છે એમ માને છે.) વૈદિક વાહમયમાં ચાર વેદો, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એટલે બારતવર્ષનું વાહમય બીજા ધણા દેશોના વાહમય કરતાં પ્રાચીન છે, અને ભારતીય સંસ્કૃતિ પુરોપની જાણીતી ગ્રીક સંસ્કૃતિ કરતાં પ્રાચીન અને આગળ વધેલી છે. ઓસનાં સર્વોત્તમ પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ સોક્રેટિસ, પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલ ગણાય છે. તેમનો કાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૬ થી ૩૨૨ સુધી છે; એટલે તેઓ વૈદિક કાલના અંતે વિદ્યમાન હતા એમ કહેવાય.

સૌથી પ્રાચીન ઋગ્વેદના મંત્રોના કાળમાં કર્મ શિષ્ટણપદ્ધતિ હતી તે આજ નહીં કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે તેમાં ધણાખરા અગ્નિ, ઇદ્ર, વિગેરે દેવતાની સ્તુતિના છે. કેટલાક ઐતિહાસિક મંત્રો પણ છે, જેમાં દાશરાત્ર યુદ્ધ જેવા પ્રસંગોના ઉલ્લેખ છે અને વરુણદેવને ‘પાર્યે દિવિ’ એટલે અશ્વીને પ્રસંગે અમને મદદ આપો એવી પ્રાર્થના કરી છે, જેમજેમ

વખત આગળ વધતો ગયો તેમતેમ યજ્ઞયાગવિધયક અને નાસદીયસૂક્ત, પુરુષસૂક્ત જેવા તત્ત્વજ્ઞાનવિધયક અને અક્ષસૂક્ત જેવા મમાન્નસ્થિતિનિર્દેશક સૂક્તો જેવામા આવે છે. સૃષ્ટિ-ર્થનના સૂક્તોનો કાલ પ્રાચીન ગણાય છે ઉપ સૂક્તોમા સુંદર કાવ્ય છે અને અગ્રેષ્ઠ ભણનારને એમ લાગે કે શુ અગ્રેષ્ઠ વાહ્યમયમા કુદ્ગતી માર્દર્પનું જેવું વર્ણન મળે છે તેવું જ અત્રે પણ છે? પણ ઋગ્વેદમા તો કેટલેક સ્થળે કુદરતી વર્ણન ધણુ જ સારુ આવે છે પરંપરાસૂક્તમા ક્વિ લખે છે.

પ્ર વાતા વૅતિ પતયંતિ વિદ્યુત્

ઉડોવધીર્જિતે પિન્વતે રવ

દૂરા વિશ્વમ્મૈ ભુવનાય જાયતે

યત્પર્જન્યઃ પૃથિવીં રેતસાવતિ

તે વખતના આર્યો ખીજા કામમા વધારે રોકાયેલા હોવાથી તેઓએ શિક્ષણવિધય પર વધારે ઝંખીન ભાર આપ્યો નહિ હોય એમ લાગે છે એટલે આપણે ઉપનિષદકાલથી જ ઝળચળી આવત વિચારણા શરૂ કરવી જોઈએ ઉપનિષદો લખાયા તે સમય લાંબો વિસ્તાર વાળો હતો એમ તેના મમાન્નસ્થિતિના ફેગફેરા પરથી જણાય છે તેમનો કાલ ઇ સ પૂર્વે ૫૦૦ થી ૨૦૦ સુધીનો હતો તેમા માન શિષ્ય અને ગુરુ વચ્ચેનો મનુષ્ય ચોક્કસ જાણી શકાય છે તે વખતે મોટા ગુરુકુલો હતા કે નહિ એ જોકે ચોક્કસ નહિ જ્ઞી શકાય, તોપણ ત્યાં ગુરુની પામે જઈ તેમની સેના ઉપરી વિદ્યાસપાદન કરવાની પ્રણાલી હતી તે વખતના શિષ્યો પ્રખર શુદ્ધિવાળા અને મત્યને બહુ માનનાર હતા આજ પણ ઉપનિષદોને જોડા તત્ત્વજ્ઞાનવિધયક પ્રચાર કરનાર વાગ્મય તરીકે જે માન ધટે છે તે આરા ઉચ્ચ માનમિ પ્રતિષ્ઠા શિષ્યોને અને તેમની જિજ્ઞાસા પોરી અગ્રા પ્રશ્નોનો વ્યાપક જવાબ આપનાર આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓને છે ઉપનિષદકાલ એ તો આપણી પ્રાચીન આર્યમુનિનો ઉપકાન ગણાય કે ત્યારે સત્યની શોધખોળમા વિચાર કરનાર છાત્રોના દ્વંડાળામા સુખ દાઢીવાળા તેમના આચાર્યો જ્ઞાનના પ્રવર્તક બની ગયા હતા જોકે તે વખતના વિદ્યાર્થીઓની નોંધપોથી આજે જડે તેમ નથી તોપણ તેમની જિજ્ઞાસા ઝળે અને પગલે દેખાય છે એ જ્ઞાનનૃપા, આજે જેને આપણે પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુનું નાણુ નોંધનાર વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ નીજે તે જ વધારે પ્રમાણુમાં જાણાર કે માપવા તરીકે, તે જોયાર સુશિષ્યોની સંજોગ બતાવુ છુ છાદોગર ઓ મૃદદા ૫૨- એ બે ઉપનિષદોમા જગત, તેના પ્રતી તેમજ તેનું નાણુ માનસી જીવ અને તેનો પરમાત્માની માધેતો મનુષ્ય વિગેરે ધણુ જ જોડા વિષય પર ચર્ચા છે એમા શ્વેતકેતુ નામનો એક શિષ્ય કુરુપતિને પૂછે છે કે મને જેની ચીજનું જ્ઞાન કરાવો કે જે એક વસ્તુ મારી રીતે ગણવાથી આ દુનિયામા જોટલી ચીજ છે તેનું જ્ઞાન થાય જે મૂનતત્ત્વ અખિય વિશ્વને ચેતના આપી ચકાવી ને તે મને મગમલવો ત્યારે તેના ગુરુજે તેને ઉપેય કર્યો કે આપુ જગત ભ્રમ છે (સર્વ મત્ત્વદ મજ્જા), અને એ એકતત્ત્વ કે, જના જે બદલ ભુતાનુના વિજગ દેખાત છે તે તો ખાલી નામના જ છે જેમ કે, માનીના ભુલભુલદા ધાટના અનેક વામણ થાય છે તેમા મત્ય—મૂલમૂલ વસ્તુ—તો માની જ છે, તેમ એ તત્ત્વ વિશે છે કઠોપનિષદમા પણ નચિકેતા

જ્ઞાનનો અત્યુચ્ચ ઊંચ બતાવ્યો છે જેની જિજ્ઞાસા જોઈ આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. દૃશ્યમાન જગત છોડી જવનું પરલોકમાં શું થાય છે એ બાબત તે સવાલ પૂછે છે. માણસ મરી જતા ત્યારપછી પરલોકમાં તેનું કંઈ રહે છે કે નહિ એ વાત તે જાણવા માગે છે. તે વખતના ગુરુઓ દુરાગ્રહી નથી જણાતા. તેઓની જવાબ આપવાની પદ્ધતિ પણ સામાન્ય ન જ ગણાય. તે વખતે તેઓને માટે હાલની માફક સારા (?) અધ્યાપકો બનાવનાર એક જ પદ્ધતિ અને તેને લગતાં ક્રમિક પુસ્તકો નહોતાં. તેથી તેમની પદ્ધતિ દરેક શિષ્યને તેની યોગ્યતા મુજબ જવાબ આપવાની હતી. અને તેઓ શિષ્યોના અધિકાર એવા વગર તેમને ઉપદેશ કરતા નહિ. જેમ હાલ વિદ્યાર્થીઓ મૅટ્રિક થયા બાદ કોલેજમાં પ્રવેશ કરી શકે છે તેમ જ અમુક અધ્યયન થયા બાદ જ તે જ્ઞાનના અધિકારી ગણાતા હતા. હવે આખરે ઋષિએ તેમનાં શિષ્ય—બ્રાહ્મ—ને બ્રહ્મવિષયક સંકાનો સુંદર જવાબ આપ્યો છે તે જોશું. શિષ્યે તેમને બેત્રણ વાર પૂછ્યું કે ગુરુ! બ્રહ્મ શું છે તે કહો. તો પણ તે કંઈ બોલ્યા જ નહિ. છેવટે કહ્યું: “હું કહું છું, તમને સાંત રહી જ ઉપદેશ આપું છું કે ‘ઉપશાંતોઽયમત્મા.’” આત્માનું વર્ણન વધારે નહિ થઈ શકે. વાણી ધાકી જાત એવું પણ બીજે દેહાણે બ્રહ્મનું વર્ણન આવે છે.

હવે આપણે તે વખતની શિષ્યાઓ વિષે કંઈક જાણવાનો પ્રયત્ન કરીએ. તે વખતે સ્ત્રીઓ સુવિદ્ય હતી અને વાદવિવાદમાં આગળપડતો ભાગ લેતી હતી. આપણે વાચ્યું છે કે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મજિજ્ઞાસુ જનકરામને સુલસા નામક એક કન્યાએ બીજાના શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ થાય એ વિદ્યા (પરકાયાપ્રવેશ) સંપ્રયોગ બતાવી હતી. આગળ જતા શ્રીમદ્ભક્તરાયાર્યને પણ શૃંગારવિષયક જ્ઞાન મેળવવા સારુ એ જ વિદ્યા કામમાં આવી. જૂહારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ પોતાનાં ધર્મપત્ની—મૈત્રેયી—ને યોગ્ય અધિકારી ગણી તેમને સૌથી ઉચ્ચ તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે, કે આત્મા દુનિયાની સર્વ બીજોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને આત્મજ્ઞાન વડે વિશ્વની અખિલ વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.

દૂકમાં આપણે એમ કહી શકીએ કે તે વખતે શિષ્ય અને ગુરુ વચ્ચેનો સંબંધ સારા હતો અને સ્ત્રીઓ સારી રીતે કેળવાયેલી હતી, તેમજ ગુરુઓની દૃષ્ટિ સંકુચિત નહોતી. બ્રાહ્મણોને જ વિદ્યા આપવી એવો કંઈ ખાસ નિયમ ન હતો. પ્રસિદ્ધ રામ જનક અને જનનશ્રુતિ એ બંને જન્મથી બ્રાહ્મણ નહોતા. સ્ત્રી, ક્ષત્રિય, કૌર્મ પણ યોગ્ય અધિકારી હોય તો તેમને જ્ઞાનગચામાં સ્નાન કરવા મળતું.

ઉપનિષદકાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૭૦૦ સુધીનો ગણાય. એ વખતે જ નિરુક્તકાર યાસ્કાચાર્ય, જેઓએ વેદોના અધરાઅધરા શબ્દોના અર્થ સમજાવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા છે, તે હતા. પ્રાચીન કેળવણીની પદ્ધતિની આપણી આ વિચારણામાં યાસ્કાચાર્યને અપૂર્વ ગ્રંથ બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આપણા સમાજમાં વેદનું પ્રામાણ્ય અગત્યની વસ્તુ છે. એટલે શિક્ષણપદ્ધતિમાં વેદનો અભ્યાસ હોય જ. અને યાસ્કાચાર્યને ગ્રંથ વૈદિક મંત્રોનો અર્થ સમજાવવા સારુ જ હતો. (દ્વિમન્તરેણ મંત્રે પચ્ચથે પ્રત્યથો ન વિદ્યતે) તે વખતે ઋષિઓ જાતે જ શિષ્યને ગ્રંથો સમજાવતા અને એક પરપરા ઉત્પન્ન કરતા એમ યાસ્કાચાર્યના લખાણ પરથી જણાય છે. તેઓ કહે છે કે પ્રથમ મંત્રોના દ્રષ્ટાઓ ધ્યાય અને પ્રાચીન ઋષિઓએ પાછળના અભ્યાસીઓને એ મંત્રોનો ઉપદેશ કર્યો. એટલે તે વખતના જ્ઞાનર્સે વર્ગમાં વેદ જણાવવામાં આવતા હતા. આપણે એ પણ જાણવું જોઈએ કે વેદનો અભ્યાસ થતો જ હોય તેથી જ વેદનો અભ્યાસ કરનારો વેદીય કહેવાય.

એમ માનતા હતા કે જો કાઈ પણ મનમા સ્વરની ભૂલ થાય, એકાદ વર્ણ આડોઅવળો બોલાય તો તે ન ચાલે વળી મત્ર જો યોગ્ય યજ્ઞમા નહિ વાપર્યો હોય તો બિનકુલ અફળ જાય, અને મત્રના આવા ખોટા પ્રયોગથી યજ્ઞમાનને નુકસાન થાય બલકે, મત્ર વાગ્દૂષી વળ જની તેમને મારી નાખે આપણે માટે યાગ્ઞનો અભ્યાસ જાણે જ પ્રેરક છે તેઓ બ્રાહ્મણો માત્ર ધનપાઠ, જટાપાઠ, વિગેરે જાણે તેટલાથી સતોષ ન માનતા તેઓ વેદના અર્થ જાણનાર પડિતોને માટે વધારે આદર ગણતા અને વિદ્યાની પ્રશસા કરતા. એટલું જ નહિ પણ અજ્ઞાનને નિંદતા અને શુદ્ધ પડિતો જેમને બધા વેદો મુખપાઠ હતા તેમને સ્તબ નરીકે ગણતા પણ યારકના નિરુક્ત પરથી એમ જણાય છે કે તે વખતે દરેક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પદ્ધતિસર ચાલતો હતો તેમા વેદના જુદાજુદા ગ્રંથ કરનાર ઐતિહાસિકો, વૈષા-કરણો, પૂર્વે યાગ્નિક, વિગેરેનો નિર્દેશ થાય છે. ભાષાશાસ્ત્ર પર તો યારકાચાર્યનો પોતાનો મત અદ્વિતીય છે પણ યારકાચાર્યની નિશ્ચયતા તો તમની ઉદારવૃત્તિમા છે. જે ગ્રંથ ખાસ વેદનો અર્થ જણાવવા માટે લખેલો તમા પણ વિરુદ્ધ મત દર્શાવનારને તે દમાનવા નહિ માગતા બલકે ઝોત્સક્રાપિના વેદવિરુદ્ધ અભિપ્રાય ઉનારી તેમના પ્રમાણો આપી તેમને સારી રીતે વ્યાપક જવાબ આપે છે તે યારકાચાર્યના ગ્રંથમા પણ કુવપતિના દાય નીચે કન્યાઓ શિક્ષણ લેતી હતી, એમ 'ગર્ભાદિષ્ટિય ધનલામાય દક્ષિણાવો' એ વચન પરથી જણાય છે. ટુંકમા એમ કહી શકાય કે યારકાચાર્યના સમયમા વિદ્યાર્થીઓ યાગ વેદ, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદ, વ્યાકરણ, કંપ વિગેરે ઠીક પ્રમાણમા જાણતા હતા તેમજ વેદના મત્રોના અર્થ કરનાર જુદાજુદા અપ્રદાયો જેના કે અતિહાસિકો, પૂર્વે યાગ્નિકો હતા એ નિરુક્તમા આવેના નિર્દેશ પરથી જાણી શકાય છે એટલે શિક્ષણપદ્ધતિ એ નામ આ કળવણીને યોગ્ય યર્થ પડે છે. જુદીજુદી ગાખામા પાગળ થનારો પ્રયત્ન પણ થતો જ હતો. પરંતુ સર્વ વિષય જાણનાર પડિતાની પ્રશસા વધાર પ્રમાણમા કરવામા આવતી ગામડામા કેવળ બાણેસો છે એટલું જ માણસની સ્થિતિને માટે પૂરતું હતું, પણ આખી સહિતા મોઢે કરેલા બ્રાહ્મણોના સમાજમા તો વધાર જ્ઞાનવાળા જ પૂજનીય ગણાતા એટલે ઊંડા અભ્યાસ કરનારને તે વખતના સ્નાતકોમા વધાર માન મળતું જુ. ૧૩૧૧ વિષયના સ્નાતકો અને અનેક વિષયોનું સામટું જિંકુ જ્ઞાન ધરાવનાર વધારે અધિકારી પુરવો પણ આ શિક્ષણપ્રણાલીમાથી મહાર પડતા હતા.

બીજી દષ્ટિએ પણ આ જ્ઞાન અત્યંત મહત્વનો છે, એમ તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં આવેલા મુમાદરોના કેવલો પરથી જણાય છે આખા હિંદમા તે વખતે જુદિપ્રધાન પુરોહો પોતાનો પક્ષ મિદ્ધ કરના ચારુ ગ્રામી, પટવીપુ. વિગેરે શહેરોમા હમેશ મળતા. એટલે તે વખતે ગુરુકુલોમા તો તેજસ્વી વાતાવરણ હતું જ, પણ એમાથી બહાર પડેલા સ્નાતકોમાં પણ તે તેજ જણાતું ગુરુકુલનું આનુ વાતાવરણ અન્ય દેશોમા પણ હતું એન્કેટ્રીસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ આ બધાની પદ્ધતિ શિષ્યને પામે ગળી, મોઢેની જ્ઞાન આપવાની હતી, એટલે ગુરુશિષ્યનો મનઘ વધાર નિકટ હતો એન્કેટ્રીસ ૨૦ વર્સ પ્લેટોની પાસે બાણેસો હતો, અને ગ્રમણીય વૃણોની ડાખામા તેને તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા પાઠો મળ્યા હતા એરિસ્ટોટલનો શિષ્ય પ્રખ્યાત જગતજ્ઞોતા મિદ્ધ ૫૨૨૨૬ ઇ. મ પૂર્વે ૩૪૬ મા હિંદુસ્તાન આવ્યો હતો, તે વખતે આર્યપૂર્વમા પ્રભાવવાળી ઋષિમુનિઓ અને તત્ત્વવેત્તો તેને મળ્યા હતા એમ જણાય છે તે પગલમા મિથુ અને એનમ નદીના વચ્ચેના પ્રેશમા ઘોડો મમય રહ્યો હતો. ત્યારે એ પ્રેશમાં તક્ષશિના નગરીમા બાલધર્મનો પ્રમિદ્ધ વિદ્યાપી- હતી હિંદની અપર્વ

ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક જનગૃતિ જોઈ પ્રસિદ્ધ ગ્રીક મુસાફર મેગેસ્ટથેનિસને પણ અત્યવગળી થઈ હતી. તે વખતે બુદ્ધધર્મ પૂરવ્વેસમાં હતો.

‘બુદ્ધચરિત’ કાવ્યના કર્તા અશ્વમેધ કાલિદાસ પહેલાં થયા હતા. જૌહોની કેળવણી વિશેષે ત્યાગમાર્ગ પર હતી એમ લાગે છે. ત્યાં ગુરુઓ શિષ્યોને મકામાં જ રાખતા અને ઉપદેશ કરતા, અને તેમનો ઉદ્દેશ વિશેષે કરીને ધર્મશિક્ષા બનાવવાનો હતો. એનાથી જરા જુદી જાતની કેળવણી ક્ષત્રિયો અન્ય ગુરુકુલોમાં પામતા હતા. કવિકુલગુરુ કાલિદાસનાં કાવ્યોમાંથી તે વખતની શિક્ષણપદ્ધતિ પર સારો પ્રકાશ પડે છે. તે વખતે રાજાઓને વધારે સારા રાજા બનાવવાના પાઠ મળતા હતા. તેમના મહત્ત્વના કાર્યમાં એટલે પ્રખરક્ષણમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી વિદ્યા તેમને લાણુવવામાં આવતી. મહાભારતમાં આપણે વાંચ્યું છે કે દ્રોણાચાર્ય દૈરવપાંડવોને સારા લઢવૈયા બનાવતા હતા. સંગ્રામશાસ્ત્રમાં રાજપુત્રો પારંગત બની જ બહાર પડતા હતા. તેમજ તેમના મોજશોખમાં પણ તેમનું શરીર મુદ્દ રહે માટે તેમને ‘મૃગયા’ યા શિકાર કેમ કરવો એ પણ લાણુવવામાં આવતું. આજ પણ મૃગયા મોટા સોડાની રમત (sport) તરીકે આજખાય છે. ‘શાકુંતલ’માં બિચારો બ્રાહ્મણ વિદ્યુષક મૃગયાના શોખીન રાજાની પાછળપાછળ દોડતો યાકી ગયો છે. તેને તો સવારે સારી ઊંઘ પણ નથી મળતી. કારણ કે સવારના પહોરમાં રાખના નોકરો ખૂસો પાડી બધાને જગાડતા. તે વખતની કેળવણીમાં કેટલાક ઘણા અગત્યના વિષયો ફરજિયાત હશે એમ લાગે છે. માણસના મનને સંસ્કારી બનાવી, તેને સૌંદર્યની કલ્પના સારી રીતે આપે એવી કલાઓનું જ્ઞાન ક્ષત્રિય રાજપુત્રો તે વખતે ધરાવતા. એટલે તેઓ ચિત્રકલા અને સંગીતનો અભ્યાસ કરતા. ‘શાકુંતલ’માં રાજા કેતું સુંદર ચિત્ર કાઢવા માગે છે તે નીચેના શ્લોક પરથી જાણી શકાય તેમ છે:

કાર્યા સૈકતલીનહંસમિથુના સ્તોત્રીવદ્ધા માલિની
વાદાસ્તામભિત્તે નિપજ્જહરિણા મૌરીમુરોઃ પાવનાઃ ।
વાલાલંવિતઘલ્લસ્ય ચ સલ્લે નિર્માતુમિચ્છામ્યયઃ
કૃમે કૃષ્ણમૃગસ્ય વામનયનં કણ્ઠ્યમાનાં મૃગીમ્ ॥

મારે તો જેની રેતીમાં હંસમુગલો મજામાં સેતાયા છે એવી માલિની નદી આ ચિત્રમાં ઉતારવા છે. તેમજ પવિત્ર પર્વત હિમાલયના ભાગ પર બેઠેલાં હરણો મારે ચિતરવાં છે. અને છેવટે જે વૃક્ષની શાખા પર ત્રાપિદુમારોના વલ્કલો સુકાવવા માટે ટિંગાવેલા છે, તે વૃક્ષના ઝાંપડામાં કાળા મૃગના શિંગડા પોતાનો ડાળી આંખની નિરાંતે હરિણી ચોજે છે એવું ચિત્ર હું કાઢવા માગું છું. હવે ઉપરના ચિત્રમાં, એક સારા ચિત્રમાં જેટલું વખાણવા જેવું હોય, તે બધું છે. કુદરતી સૌંદર્ય અને પવિત્ર ભાવના અને પ્રેમભાવનાનો અહીં સુંદર મેળ છે. માલિની નદી, પવિત્ર હિમાલય પર્વત, અને એક પ્રણયદશ્ય. આ ત્રણે સરસ યોજનાપૂર્વક ગોઠવ્યા પછી જ એ ચિત્ર બન્યું છે. અને તેમાં કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ અને ઉચ્ચ પ્રકૃતિદશ્ય (landscape) અને તેમને માટે સારી રાખપોજના એ બધું તરી આવે છે. રેનિસાન્સની માફક એક સુંદર રાખચિત્રકારનો કલાવિકાસ અહીંયાં દેખાય છે. આવા વર્ણનમાં કવિતા અને ચિત્રકલા એ બેનો મુલાકા મેળ છે.

કુલપતિ કલ્પના ગુરુકુલમાં સહશિક્ષણ હતું કે નહિ એ જોડે આપણે ચોક્કસ ન કહી શકીએ, તોપણ આશ્ચર્યમાં રહેનાર કન્યાઓમાં કુદરતી સૌંદર્ય વિષે પ્રેમ, સંગીત અને

ચિત્રકલા વિગેરે વિષયોની અભિરુચિ હતી. શકુંતલા પ્રથમ જ આપણને જણાવે છે કે કશ્યપમુનિને આશ્રમવૃક્ષો વધારે પ્રિય હતાં. અને તેથી જ તેમને પાણી પાત્રાનું કામ શકુંતલા વિગેરેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. ચિત્રકલા વિષે પણ આપણે અનસૂયાના કહેવા પરથી જાણી શકીએ તેમ છે. તે કહે છે કે ક્યા ક્યા અવગવ પર ક્યાં ક્યાં ઘરેણાં પહેરાવવાં એ ચિત્રોમાં બેસ્યું છે અને તે પરથી તમારા શરીર પર વનદેવતાએ આપેલી ભોટા પહેરાવીએ. (વિષ્ણુકર્મપરિચયેનાગિષુ તે આમરણવિનિયોગં કુર્ણઃ) કુલપતિના શિષ્યોમાં સૌંદર્યદષ્ટિ આવે એ વાજપ્ત્યી જ છે. કારણ કે આવા આશ્રમો સારે ઠેકાણે જ હતા. કૃષ્ણવ્રતિનો આશ્રમ માલિની નદીના તીર પર હતો. એટલે છાત્રોને હમેશ સારું કુદરતી દશ્ય જોવા મળતું જ. સંગીત વિષે રાગજ્ઞા જાણુતા, પણ ગાવાનું વિગેરે કામ તો કુદરતી રીતે સ્ત્રીઓ જ વધારે કરે. દુષ્યંત રાજા તો “વાહવા કેવું સુંદર ગાયન છે,” એમ કહે છે. તે તો યોગ્ય રાગજ્ઞાન ધરાવતો હતો અને મિશ્રરાગ પસંદ ન કરતો. વિશુદ્ધ સ્ત્રીજ માટે તેનો આદર સારો હતો, પણ ગાયન તો હંસપદિકા જ ગાય છે. તે વખતની કન્યાઓ નાટ્ય એટલે અભિનયકલા સારી પેટે જાણુતી. પ્રેમવિકલ ઉર્વશી જ્યારે નાટક કરી બતાવે છે ત્યારે પુરુષોત્તમને ખદલે પુરુષવસ્ત્ર તેનાથી કહેવાઈ જાય છે અને બિચારીને બહુ જ ભોગવતું પડે છે. નાટ્યકલાના પાક આપનાર તો નાટ્યાચાર્ય જ હતા. હવે ગુરુકુલમાં રહી જે અનેક ગુણો છાત્રો કેળવતા હતા તેમાં આવેલા પરાણાનું માનવર્ણ્ય સ્વાગત એ મહત્ત્વનો ભાગ હતો. તેમજ આવેલા અતિથિની સગવડ પણ તેઓ જોતા હતા. જે તમારા ખીમ્મ કામને કંઈ બાધ ન આવતો હોય તો જ તમે આવો અને અમારા આશ્રમનું સ્વાગત સ્વીકારો એમ કૃષ્ણશિષ્યો રાગને જણાવે છે. છતાં પણ આ શિષ્યો નિર્ભય અને પ્રખર સ્વતંત્ર વૃત્તિવાળા હતા. જ્યારે શકુંતલાને પોતાને ઘેર રાખવાની રાગ ના કહે છે ત્યારે તેઓ રાગધરાજ દુષ્યંતને રોકકું સંભળાવે છે કે રાગજ્ઞા તો રાગજ્ઞીનિમાં એટલે રાગકારણમાં પારંગન હોય છે, અને તેમને માટે ખીમ્મને હેતરવું એ સાધારણ છે. તે વખતની અનેક વિદ્યાઓ આપણે કાલિદાસના એક ‘શકુંતલ’ નાટકમાં જોઈ શકીએ છીએ. જેમકે, અદશ્ય થવાનો વિદ્યા જેને તિરસ્કરિણી વિદ્યા કહેવાય છે. ગુરુકુલના વિદ્યાર્થીઓ જાતે કાવ્યરચના કરતા હતા. એટલે ગતકાવ્યનું વાહ્મય વાંચી સંતોષ માની નહિ રહેતા. કન્યાઓ પ્રેમવિષયક વાહ્મય વાચતી હશે એમ ‘શકુંતલ’ પરથી જણાય છે. જેવી ઇતિહાસનિબંધમાં પ્રણયી જ્ઞાનોની સ્થિતિ દેખાય તેવી તમારી છે, એમ શકુંતલાની સખી તેને જણાવે છે. પ્રેમવિદ્યુલ સ્થિતિમાં તે પોતાના હૈયાના ભાવ સારી રીતે બતાવે એવી એક સુંદર કવિતા લખે છે.

દૂકમાં આપણે એમ કહી શકીએ કે જૂના વખતની શિક્ષણપ્રણાલી વધારે પ્રગાવશક્તી હતી. આદર્શ આચરણવાળા ગુરુના નિત્ય સાંનિધ્ય વડે છાત્રોના મન પર સુસંસ્કાર સારી રીતે કેળવાયે જતા હતા. શિષ્યોનો સૌથી વખણાયેલો ગુણ વિનય, મોટામોટા રાગજ્ઞોમાં પણ ગુરુકુલની કેળવણીથી જ આવેલો જણાય છે. દુષ્યંત જ્યારે કુલપતિ કૃષ્ણના આશ્રમમાં જાય છે ત્યારે પોતાનો સ્વામ્ય કોરે મૂકી અને પૂર્ણ નમ્રભાવ ગનમાં લાવી જાય છે. કુદરતી સૌંદર્ય વિષે પ્રેમ, લલિતકલાનો સારો અભ્યાસ, ઉત્કૃષ્ટ વાહ્મય વિષે અભિરુચિ અને જાતે કવિતા રચવાની કુશળતા કુળમાં રહેનારમાં હતી. તેમજ સુદૃઢ શરીર અને પવિત્ર મન અને નેથી મુલ્ય રાજકુમાર નિર્ભય વૃત્તિ વિદ્યાર્થીમાં દેખાતી. એટલે સુદૃઢ શરીરમાં સુંદર મન પેદા કરનાર અને વિચારપ્રવર્તક તે વખતનું શિક્ષણ હતું.

સંગીતમાં વિચાર-ચંક્રમણ*

કિશોરલાલ ઘ. મરાઠવાળા

કલાપ્રેમની મર્યાદા

સંગીત વિષે મને અણગમે છે અથવા એને હું દોષમય વસ્તુ સમજું છું એવો મારે વિષે કેટલાકનો ખ્યાલ વંધાયેલો છે. મનુષ્યને મળેલી કે મનુષ્યે શોધેલી એક શક્તિને હું પ્રયોજન વિનાની કે કેવળ અનિષ્ટ સમજતો નથી. એમાં સંગીત પણ આવી જાય છે. પણ હું મર્યાદા-શોધક છું. શક્તિઓ, રસો, भावनाઓ માણસને ગાંઠો, વેવલો કે બીજાને નુકસાન કરવા માટે નથી. આથી દરેકના ઉપયોગ અને ખેડાણ ઉપર વિવેકનો અંકુશ હોવો જ જોઈએ. આ વાત અશક્તિઓ તેમજ ચેતનશક્તિઓ, રસ અને भावना એ સર્વેને લાગુ પડે છે. સંગીત મને ગમે છે, એ મારા ચિત્તને હલાવી પણ શકે છે. મારા કંઠ અને ફેફસાં કામ આપે એવાં હોત તો મેં એનો કાંઈક અમ્યાસે કર્યો હોત તેમ નથી કરી શકતો તોયે મને સંગીત વિષે વૈજ્ઞાનિક રસ અને ભક્તિના સાધનરૂપે તેની કિંમત છે. પણ સંગીત મને વિવશ કરી શકે તો તે મને સ્થાપત્તિ ન લાગે.

અર્થરસ અને રાગરસ

સંગીત વિષે મારા મનમાં કાંઈક અણસમજ હતી ખરી, અને તે પંડિત ખરેખરે સહવાસમાં દૂર થઈ. પાછળથી એવી અણસમજ મને કેમ હતી તેનું મેં મને આશ્ચર્ય થયું.

એ અણસમજ આ જાતની હતી: અઘવાળી શબ્દરચનામાં જ રસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે એવો મારો ખ્યાલ હતો. સંગીત એ રસને પુષ્ટ, મધુર અને વ્યવસ્થિત કરી શકે, પણ અર્થહીન શબ્દોમાંથી રસ ઉત્પન્ન ન થઈ શકે એમ હું માનતો. આથી મને કેવળ રાગોની 'સારીગમ'નો કે આલાપોનો કંટાળો આવતો. એક ચરણના પાંચપાંચ મિનિટ સુધી કોઈ રાગમાં તાલું ત્યારે મને ચીડ ચડતી. એકવાર પંડિતજીને મેં આ મારો અભિપ્રાય જણાવ્યો. એમણે તૂર્ત જ પોતાનો તનૂદો સાંભળ્યો, અને મને કહ્યું, હું તમને થોડા આલાપો સંભળાવું છું. એનાથી તમારા મનમાં કોઈ રસ ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ તે જોજો. એમણે મને પાંચ છ રાગોના આલાપ સંભળાવ્યા, અને મને આશ્ચર્ય થયું કે મેં એમાંથી ત્રણવાર રસો વરાવર પારખ્યા. તે દિવસથી મારો આ ભ્રમ માંગ્યો.

પણ, ત્યારથી સંગીત વિષે તેના દર્દીઓની વૃત્તિ અને મારી વૃત્તિમાં ક્યાં ફરક પડે છે તેની હું શોધ કરતો રહ્યો છું.

* તા. ૨૧મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૭ને દિવસે અમદાવાદમાં પં. વિષ્ણુ દિગંબરની પ્રજ્ઞવિધિ નિમિત્તે મરાઠેલી સમામાં આ વિષયો લેખક રજૂ કરવા સ્પષ્ટતા હતા. પણ શ્રોતાઓના કેટલાક ભાગે સમામાં ગડબડ કરવાથી એ भाषણ પૂરું કર્યો વિના જ સમા વરખાસ્ત કરવી પડી હતી. એમાંનો કેટલોક ભાગ અહીં લેખરૂપે લખ્યો છે.

—સંચાલક

ગયે વર્ષે મને સાંધમાં થોડી માળ લાગી. ત્યાં મેં દાક્ષિણાત્ય સંગીતની થોડીક બહુ સરસ चीजો સાંધળી. તેલુગુ માયા સમજતો ન હોવાથી ગીતના અર્થ પર મારે ધ્યાન આપવાને બેવકાશ જ નહોતો. એટલે કેવળ શ્વનિ પર જ મારા કાન ચોટેલા હતા. મેં જોયું કે એ સંગીતની મારા પર ખૂબ અમર થઈ.

આ અનુભવને હું વીજે અને વીનાસીમાં મેળવતો ગયો. ત્યારે મને જણાયું કે ધણાખરા રસપૂર્વક ગાનારાઓ—વાળકો, સ્ત્રીઓ તેમજ ગવૈયાઓ—પોતે જે ગાય છે તેના અર્થ પ્રત્યે દુર્લક્ષ આપીને જ ગાતા હોય છે. તેઓ શબ્દો બોલે છે ખરા, પણ તેમનું ધ્યાન તો કેવળ તેના ગગ પર જ ચોટેલું હોય છે. આપણા મેળાવડાઓમાં વાળકોને કૈશ્વરસ્તવન કરતાં છમાં કરવાનો રિવાજ છે. ઘણુંખરું તેમની સાંધો પરથી જોઈ શકાય કે મજનના અર્થ સાથે એકરૂપ થવાની તેમને ચિંતા નથી હોતી, પણ તે શબ્દ કે ગગની મૂલ્ય વિના પદ બરાબર ગવાય એની જ એમને ચિંતા હોય છે. અનેક ગીતો માણસોને ગીતના અર્થ માટે નહિ પણ રમ માટે જ પસંદ પડે છે. મદમાગ્યે કે દુર્માગ્યે મારું ધ્યાન મજનના અર્થ પર જ વધારે ચોટેલું રહે છે. આથી જ મજનનો અર્થ મને સમજાય નહિ કે ખટકે એવો હોય, તે મજનમાં કેવળ એના રાગને લીધે મને આનંદ લાગતો નથી. અને જ્યારે રાગમાંથી નિષ્પન્ન થતા રમ કરતાં અર્થમાં મૂકેલો રમ જુદો પડે ત્યારે મને એ અરુચિકર પણ થાય છે.

સંગીતના રાગો અને ગદ્યની છટાઓ

આ વાત ગેયવાણીને જ નહિ પણ ગદ્યવાણીને યે લાગુ પડે છે. માણસ જે કહેવા માગે છે તે અને તેને કહેવાની રીત—એ બંમાં મેળ હોવો જોઈએ. સંગીતમાં એનો અર્થ એ કે ગીતનો અર્થરમ અને એના રાગનો ઘાટ બન્ને સમરૂપ હોવા જોઈએ. ગદ્યમાં એનો અર્થ એ કે વાણીનો અર્થરમ અને બોલનારની વાગ્જટા બન્ને સમરૂપ હોવા જોઈએ. જે ગદ્યને માટે માગું છે તે જ સંગીત માટે યે હું માગું માણ છું કવિઓ અને ગાનારાઓનું આ બાજત પર પૂરતું લક્ષ નથી ગયું એની માગ પર છાપ પડી છે.

માગુ પૂછના, ગદ્ય અને ગીતના નિયમો વચ્ચે આપણે ધારીએ છીએ તેથી વધારે સામ્ય છે જેમ ગીતોમાં જુદાજુદા ગગ અને તાલના ઘાટો તથા તેમાંથી ઉપજતા તેમના જુદાજુદા રસો છે, અને તે અર્થવાળા શબ્દોથી રચતર છે, તેમજ ગદ્યવાણીની યે જુદોજુદો શૈલી અને વિરામપદ્ધતિઓની છટાઓ છે, અને તેમાંથી તેમના જુદાજુદા રસો નીપજે છે. જૈન ગાધુઓની એક ખામ પ્રકારની વાગ્જટા હોય છે, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની નીજી; પુરાણીની ત્રીજી; માણુમટની ચોથી, મરાઠી દરિકીર્તનકાગ્નો પાંચમી, અને પુરાણ વાંચનારની છઠી, ખિરતી મિરાનરીની સાતમી, ગૌડવીની વળા આઠમી, ગજકીય માયણ કરનારની નવમી, અને સેનાપતિની દસમી: આમ જુદાજુદા વર્ગના લોકોએ જુદોજુદો વાગ્જટા વિકાસી છે. એમની વાણીમાં દરેક રમ નીકળે પણ ખરા, છતાં તેમની છટાનું એક ખામ પ્રકારનું બીજું હોય. એક વાજથી અવિતરન મેદ હોય અને બીજો વાજથી વર્ગીય મમાનતા હોય. એ છટાના પ્રાન્તીય મેદો પણ પડે છે. ગૂજરાતમાં વમનો ગૂજરાતી જે જાતનો લહેકો કહે છે તે એક જાતનો હોય છે, કાઠિયાવાડીનો, શબ્દોમાં ફેરફાર ન કરે તોયે, જુદો જુદો નીકળે છે. બરાનપુર કે ખાનદેશના ગૂજરાતીની ટક જુદી પડી જાય છે, અને કાશીના ગૂજરાતીની એથી નિરાળી જ

હોય છે. આમાં કેવળ માયાશુદ્ધિનો જ નહિ પણ ઉત્તારણનોયે ફરક હોય છે. કોઈ મહારાષ્ટ્રી શુદ્ધ ગૂજરાતી બોલે તો તેમાં એક જાતની છટા આવે, અને કોઈ હિંદુસ્તાની શુદ્ધ ગૂજરાતી બોલે તો તેમાં બીજી છટા હોય. માયાને શુદ્ધ રીતે બોલતાં આવડે તો એ છટાને અપનાવવાનું કામ કઠણ હોય છે. આમ ગઘવાણીના એ જુદાજુદા રાગો અને તાલો હોય છે. કોઈ કુશળ ધ્વનિશાસ્ત્રી તેનો અભ્યાસ કરે તો દરેક છટાનો સ્વરરચના શોધી શકે અને તેના આકાષો કાઢી શકે તથા તેની રસનિષ્પત્તિના નિયમો બતાવી શકે.^૧

અર્થરસ અને રાગરસમાં વિરૂપતા

પણ હાલ તો આપણે સંગીતનો વિચાર કરશું. અને લાગે છે કે જો ગીતના શબ્દાર્થનો રસ અને તેના રાગના રસ વચ્ચે મેળ ન હોય તો તેને ખામી સમજવી જોઈએ. ગૂજરાતમાં હાલમાં જે જાતનું સંગીત-રાસો, ગરવીઓ, બાળગીતો વગેરે લોકપ્રિય છે, તેમાં અને ઘણી વાર આવા મેળની ઝલ્લુપ લાગી છે. ગીતનો શબ્દાર્થ વીરતા, સાહસવૃત્તિ વગેરેનો યોગ્ય હોય, પણ રાગ કરુણ કે શૂંગાર રસ ઉપજાવનારો હોય; કરુણરસપ્રધાન મૈરવીના ઘાટમાં બાળકોડાનું કે વાનરસેનાનું ગાન હોય; શબ્દો કહેતા હોય, “કેવી મજા, કેવી મજા,” અને રસનિષ્પત્તિ થાય જાણે દુઃખ વેડાતું હોય તેવી. પેલું એક રાષ્ટ્રગીત યાદ આવે છે: ‘વિજયી વિશ્વ ત્રિરંગા પ્યારા, જડા ઝંપા રહે દમારા.’ જડાવંદનનું એ લોકપ્રિય ગીત છે. ધડિતગીનો અભિપ્રાય શા છે તે હું જાણતો નથી. પણ એનો થાટ અને હમેશાં ખટક્યો છે. એના થાટથી ઉત્પન્ન થતો રસ એના શબ્દાર્થના રસથી સમરૂપ થતો લાગતો નથી. એ સાંમળતાં મને હમેશાં એવું લાગ્યા કર્યું છે કે કાંતો એના થાટ વદલવો જોઈએ નહિ તો એ ગીત વદલવું જોઈએ. હવે કોઈ વાર એ સાંમળો ત્યારે ધ્યાન આપજો.^૨

૧:-સરખાવો.—

The Japanese way of talking, for example, is of no help in English, any more than the English way of talking is of help in Japanese, because every language has its special tricks; and if you are unable to do them, you are unable to make use of a language in a right and natural way.

There are three sorts of tricks:—(a) making the sounds; (b) making the Rhythm; (c) making the music.....every language has a Rhythm—sort of *tum-tum-tum* about it.....The best way to make it hard for the English to get the sense of what you say is to say it on a strange Rhythm.... If you say your words in the way the Germans do the English may get the idea that you are being angry when you are not, and if you say them in the French way, your friends may be surprised that you have such very strong feelings. You give a wrong idea every time you do not get the right notes in the right places. More trouble is caused between nations by errors in voice level than is generally noted.....

(The ABC of Basic English pp: 172-74)

૨. ૧. ખરે કહે છે કે કવિશ્રી નાનાલાલનું પ્રસિદ્ધ ગીત ‘મારો કેસરમીનો કંચ હો, સિધાવોની રણવાટ’ માંદ રાગમાં ગવાય છે એ એના અર્થરસ સાથે બહુ જ અજુગતું છે. તેથી એને બીજી રીતે ગાવા શલામણુ કરે છે. એ પદ્ધતિ જિજ્ઞાસુએ એમની પાસે જાણી લેવી.

હું પહેલાં એમ સમજતો હતો કે કવિ અને ગાયક જુદા હોય ત્યારે આવી વિશ્વતા કમજતી હશે. કવિ પોતાની કૃતિ પોતે જ ગાય ત્યારે બંનેમાં સમજપતા જળવાતી હશે. પણ કવિને પોતાને મોટે પોતાની કવિતા સાંભળીને જે મને ઘણી વાર નિરાશ થયેલી છે. એક તો ઘણા કવિઓ જાતે ગાઈ શકતા નથી. કેટલાકને ગાતાં આવડતું હોય છે પણ મને વહેમ છે કે ઢાળતો રમ પારખી શકતા નહિ હોય; આથી અર્થરમ અને રાગરસ વચ્ચેની વિમંગલિત તેમના ખ્યાલમાં આવતી નથી. વળી ગાઈ શકનારાઓમાંથી જે ઘણાં ઓછા એની 'સારીગમ' બનાવી શકે છે. આથી, કોઈ જાણીતો ટાળ એમણે પોતાની કવિતા માટે લીધા હોય તો પોતાના રમને અનુકૂળ થાય તેવો તેમાં ફેરફાર કરી શકે એટલું તેમનું મંગીતનું જ્ઞાન ન હોય. ગમે તેમ હોય, પણ મને માસે છે કે આપણાં ગીતોના અર્થ અને તેને ગાવાના રાગો વચ્ચે રમતી એકતા હોવી જોઈએ એ વાત પર કવિઓ કે ગાનારો બેમાંથી એકેનું પૂરતું ધ્યાન ખેંચાયું નથી.

આ મારા અભિપ્રાયમાં મૂલ હોવા સંભવ છે. મારા અણુધડ કાનને લીધે જ મને એ દોષ જણાતો હોય એમ બને. એમ હોય તો આ વિષયને સમજનારા મારી મૂલ સુધારે, અને મારી ટીકાને મદત્ત ન આપે. પણ જો એમાં કાંઈ વજન હોય તો હું કવિઓ તથા મંગીત-શાસ્ત્રીઓ બંનેને આ વાતના અભ્યાસ અને શોધ કરવા વિનંતિ કરું છું.

ગવૈયાઓના ચાળા

ગવૈયાઓ પ્રત્યે મારી એક બીજી પણ નમ્ર વિનંતિ છે. ઘણા ખરા ગવૈયાઓને ગાતાં ગાતાં પહેરાને અને હાથપગને વિકૃત કરવાની ટેવ પડેલી હોય છે. ઘણાને શ્રોતાઓમાંથી કોઈ "વાહ! વાહ! માવાશ!" વગેરે શબ્દો સાંભળે તો જ ગાવાનો પાનો ચડે એવી ટેવ પડેલી હોય છે. ઘણાને જાણે પરાણે, આનંદ વિના જ ગાતા હોય તેમ કાનને હાથતો ટેકો સાંપીને ગાવાની આદત હોય છે. આ આદતો, મારી દૃષ્ટિએ, ગાનારને બહુ બેડોળ બનાવનારી છે અને સ્ત્રીવટ રાખીને છોડવા જેવી છે. એથી મને મંગીતમાં શોખાની ક્ષતિ થતી લાગે છે. આ વિષયમાં મંગીતના મર્મીઓને શા અભિપ્રાય છે તે હું જાણતો નથી. કદાચ દર્દીઓ એને આવશ્યક પણ સમજતા હોય. મેં તો મને જે લાગે છે તે નિખાવસપણે કહી નાંખ્યું છે.

સંગીતલિપિ

છાપાંઓ પરથી જણાય છે કે મેટ્રિક્યુલેશન તથા યુનિવર્સિટીમાં મંગીતનો અભ્યાસ દાખલ કરવાની યજ્ઞવળ પાસી રહી છે. ગૂંજગત વિદ્યાપીઠમાં તો મંગીતને મદત્તનું સ્થાન પહેલેથી અપાયેલું છે. મંયુક્ત પ્રાન્તની યુનિવર્સિટીમાં જે તેને સ્થાન છે એમ માંખ્યું છે. એટલે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં એને દાખલ થવાને કેવળ એનું મુહૂર્ત આવવાની જ ખોટી છે એમ કહી શકાય. પણ હું માંખ્યું છું કે એવો માપાઓમાં જગડો છે તેવો સંગીતમાંયે કાંઈક લિપિનો જગડો છે. પ. વિષ્ણુ દિગંબર અને પં માતખંડે બંનેએ મંગીતની લિપિના જુદાજુદા મંકેનો યોગ્યા છે. બંને લિપિઓ હજી થોડાં વર્ષથી જ અસ્તિત્વમાં આવી છે. બંને આચાર્યો મરણ પામ્યા છે. આમાં આંપ્રદાયિક આગ્રહને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. આ વિષય વિજ્ઞાનનો છે, અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ એનો નિકાલ આપવો શક્ય હોવો જોઈએ. આથી આપણે બંનેના શિષ્યોને વિનંતિ કરવી જોઈએ કે તેઓ પરસ્પર મલાદ મમલન કરી તથા કોઈ તટસ્થ સંગીતના મર્મોને પંચ કરી એ જગડો પતાવી દે.

રાજકીય નાંધો

‘નિરીક્ષક’

[આપણા સાહિત્યમાં આપણા દેશના અને દુનિયાના રાજ્યપ્રકરણનો અભ્યાસ કરનાર ઘણા ઓછા છે, તે રીતિમાં આ યુવાન લેખકના લેખો ધ્યાન ખેંચે એવા છે. તેઓ દુનિયાના રાજ્ય-પ્રકરણનો અભ્યાસ કરે છે અને તે સાથે આપણી રાજકીય સ્થિતિનો નિકટ અને વહેવારુ પરિચય પણ ધરાવે છે, એ એમના લેખો ઉપરથી જણાયા વિના રહેશે નહિ. અસ્થાનતંત્ર]

હોદ્દાસ્વીકારનો મર્મ

રાજકારણ વિશે પ્રિન્સ બિરમાર્કે કહ્યું હતું કે ‘Politics are the art of the possible.’ હિંદી રાજકારણની ચાલુ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ, આજ પરિસ્થિતિની શક્યતા વિચારી ગાંધીજીની સલાહથી કોંગ્રેસ જાહેરમતીના પ્રાંતોમાં મહાસમાવાદી પ્રધાનમંડળો રચવાનું પગલું કોંગ્રેસ કાર્યવાહીએ લેવું એને આપણે પ્રિન્સ બિરમાર્કનું ઉપલું વાક્ય લગાડી શકીએ. એ પગલાથી કોંગ્રેસે હિંદી રાજકારણમાં હમણાં જે શક્ય છે એ વસ્તુ હાથ કરી છે, એનું કારણ છે. કોંગ્રેસ હિંદુસ્તાનના રાજદ્વારી ને આર્થિક ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિકારી પક્ષો લાવવા માગતી એક ક્રાંતિકારી પાર્ટી છે. એણે સ્વીકારેલી લાઈન ઉપર અને એના રાજદ્વારી (ને આર્થિક પણ) હેતુની સિદ્ધિ માટે એને પ્રપત્ન કરવાનો છે. એને માટે સમસ્ત પ્રજાના સક્રિય સાધનો એને જરૂર છે. આને લીધે પ્રજાની માનસિક રીતિ કે વલણનો ખ્યાલ રાખવો એને અનિવાર્ય છે, —જો એણે પ્રજા સાથેનો પોતાનો જીવનતંતુ ચાલુ રાખવો હોય તો. છેલ્લી સત્યાગ્રહની લડતમાં સરકારી દમન સામે પરાજિત થવાને લીધે પ્રજામાનસ ભગ્ન ને હતાશ થઈ ગયું હતું. એનો ક્રાંતિકારી ઉત્કર્ષ દમનના આધાતોને લીધે સખીને જાગી ગયો હતો. આથી પ્રજા ઉપરનો અસરકારક કાજૂ કોંગ્રેસ ગુમાવી બેઠી હતી. એટલે કે કોંગ્રેસના લગાયક આદેશોનું પાલન કરવાની સક્તિ પ્રજા પાસે રહી નહોતી. આ વસ્તુની સાચે જ કોઈ ના પાડી શકશે. હવે પોતાના હેતુની સિદ્ધિ વાસ્તે જનસમૂહનો સાથ ને એના ઉપરનો પોતાનો અસરકારક કાજૂ હોવાં એ પણ તરીકે કોંગ્રેસને માટે અનિવાર્ય વસ્તુ છે. એ હેતુની સિદ્ધિ પહેલાં પ્રજાનો સાથ ને કાજૂ એ પૂર્વશરત છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં કોંગ્રેસને માટે કોઈ પણ રીતે એ સાથ ને કાજૂ પાછો મેળવવો એ એના રાજદ્વારી મોરચાનો પ્રથમ વ્યૂહ હતો. તાત્કાલિક તો એ જ વસ્તુ મુખ્ય હતી. આને માટે પ્રજાનો વિધાન ઉદાગરાની પહેલી જરૂર હતી. અને ફરી આસા ને શ્રદ્ધા તાજી કર્યા વિના એ કેમ અને ? અને એને માટે જવાબદાર એવાં સરકારી દમનચક્રોને જેટલે અંશે હસ્તગત કરીને છુટાં બનાવી શકાય એટલે અંશે કરવાં જરૂરી હતું. ક્રાંતિકારી પ્રચાર, અંગતજાગૃગ, કોંગ્રેસતંત્રને પ્રજાગ્રાપી કરવું એ, હેતુસિદ્ધિ માટે આવશ્યક છતાં એ બધું યથા શકે એવી રીતિ તો ફરી લાવવી જોઈ એ ને. હોદ્દાસ્વીકારે આ બધું જેટલે અંશે શક્ય કર્યું છે ને કરશે એટલે અંશે કોંગ્રેસના સંસાધક મોરચામાં એનું વ્યૂહમંડલ છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિસમૂહ કાર્યક્ષેત્રમાં પોતાને માટે જે જનતનો આચારવ્યવહાર ઘટે છે તેને અનુકૂળ થવા તરફ એનું મનોવલણ પણ સામાન્ય રીતે વળે છે. પરંતુ ક્રાંતિકારી વ્યક્તિ કે સમૂહને આમાં અપવાદ થવું પડે છે. હોદાસ્વીકાર પછી તાત્કાલિક પ્રજાસંહતેના સુધારવાદી કાર્યો પણ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ કરી રહ્યું છે ને કરશે. આ રાહતી કાર્યો સુધારવાદી ગણાય. અને એ કરવાના આચારમાંથી મહાસભાવાદીઓનું માનસ પણ સહેજે એને અનુકૂળ વલણ લેવાનું. સાચા ક્રાંતિકારી ને હેતુજન્ય તરફ પક્ષ તરીકે સાબિત થવા વાસ્તે મહાસભાવાદીઓને સુધારવાદી આચાર કરતાં છતાં સુધારવાદી નહિ પણ ઉગ્ર ક્રાંતિવાદી માનસ રાખ્યા વિના નહિ ચાલે. છતાં અમુક અંશે એ સુધારવાદી આચારજનિત સુધારવાદી માનસ તો ધડાવાનું જ. આચાર જે વલણ ધકતો હોય છે એની પકડમાંથી મંપૂર્ણપણે છુટાય શી રીતે? પણ એ તો ધાનના ઝોડ ઉછેરતાં ઘાસ પણ જીગવાનું જ. એ ન ટાળી શકાય. હોદાસ્વીકારનો મધ્યમ માર્ગો રસ્તો ભડે કોંગ્રેસ જેવા એક ક્રાંતિકારી દળે લીધો હોય છતાં એમાંથી મધ્યમમાર્ગો વલણ તો દેખા દેવાનું જ. પણ એ તો એને નિર્મૂળ કરતા જઈ ધ્યેય તરફ દૃઢ કરતા જવું રહ્યું.

જો હોદાસ્વીકાર પછી પણ કોંગ્રેસદળ મહદ્ અંશે ક્રાંતિકારી માનસ ગરી રાખશે (ને એમાં મને શક નથી) તો આ હોદાસ્વીકારની ' પીછેહઠ 'માં ભારે લાભો છે. પહેલો ને સૌથી મોટો તાત્કાલિક લાભ તો એ મળી ગયો છે કે પ્રજામાનસનો જે કાબૂ કોંગ્રેસ ગુમાવી બેઠી હતી એ ફરી પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રજાની રાજકીય ભગનાશા ને વિપાદ જીડી ગયાં છે. અને જે રાષ્ટ્રીય માંદગીમાં પ્રજા પટકારી પડી હતી એમાંથી બેકા થવા માટેનો એ મુખ્ય પરતુ હતી. આ વસ્તુ હોદાવિરોધીઓમાંથી પણ કેટલાક સમજતા થયા છે. અને એમણે હોદાસ્વીકારના ' આવશ્યક અનિષ્ટ ' (Necessary evil) નો લાભ લઈ પ્રજાનું સાત્રાજ્યવાદવિરોધી ક્રાંતિકારી મંગલન કરી એને અતૂટ ને અભગ બનાવવા તરફ લક્ષ્ય દોર્યું છે. કોઈ પણ ક્રાંતિકારી દળને પોતાના કાર્યક્રમના પ્રચાર, મંગલનવ્યાપકતા ને મજબૂતી માટે પ્રથમ બાદ ને આંતરિક શકયતા જન્માવવી રહી. કોંગ્રેસના સાત્રાજ્યવાદવિરોધી કાર્યક્રમ અને પ્રજામાં એના પ્રચાર ને મંગલન માટે હોદાસ્વીકારે બાહ્ય પરિસ્થિતિની સાનુકૂળતા નથી જન્માવી એમ કેમ કહેવાય?

પ્રાંતિક સ્વરાજની કાળી બાજુ

નવા બંધારણમાં સમૂહતંત્ર મારફત દેશી રજવાડાં ને બ્રિટિશ હિંદને એકત્ર ને સંગઠિત કરવાની અને પ્રાંતિક સ્વશાસન મારફત દરેક હિંદી પ્રાંતને પોતપોતાની વિશિષ્ટ ખાસિયત ને સ્થાનિક લક્ષણોનો વિકાસ કરવાની તક મળે એ હેતુથી એ ઘડાયું છે એવો બંધારણ ઘડનારા બ્રિટિશ રાજપુરુષો તરફથી દાવો કરવામાં આવે છે. પરંતુ એ દાવો ખોટો છે એ ઉઠાડી વસ્તુ છે. કારણ કે સમૂહતંત્રમાં દેશી રાજની પ્રજાને જોડવામાં નથી આવી પણ આપણુદ રાજ્યોને જોડવામાં આવી છે. એઓ હિંદી સરકારના પોલિટીકલ ડિપાર્ટમેન્ટ મારફત ગવર્નરજનરલના સીધા અકુશ હેઠળ હોઈ ગવર્નરજનરલના દુક્રમ પ્રમાણે રાજ્યો પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી મોકલશે. અને માનો કે કહાય ગવર્નરજનરલ રાજ્યોને સ્વતંત્ર મરજીથી પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી મોકલવાની તક આપે તોપણ શું!

આપખુદના નસોમાં પ્રગ્નમર્તની અવગણના કરવા પડેવાઈ ગયેલા રાજ્યો દેશી રાજની પ્રગ્નતી લોકશાસનનાદી ભાવનાને અનુકૂળ પ્રતિનિધિઓ મોકલશે? આપખુદ રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ સમૂહતંત્રની ધારાસભાઓમાં ધિટિશ હિંદી પ્રગ્નના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની કાર્યનીતિને અનુકૂળ થશે? આનું શું પરિણામ આવશે? કોઈ રાજકીય કે આર્થિક સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર મધ્યસ્થ ધારાગૃહોમાં વિરોધપક્ષો ઊભા નહિ થશે. પણ રજવાડો પક્ષને એક બુંદો જ આપખુદના પ્રતિનિધિપક્ષો પડશે, એટલે મધ્યસ્થ ધારાગૃહો આંતરવિગ્રહનું મેદાન થઈ પડશે. આજે જે પ્રગ્નકીય સિદ્ધાંતો માટે દેશી રાજની પ્રગ્ન એના આપખુદ રાજ્યો સાથે એ પ્રદેશોમાં લડી રહી છે એ હવે ધિટિશ હિંદમાં પણ દાખલ થશે. આનું નામ હિંદને એકત્ર ને સંગઠિત કરવાની બાહોશ ચાલબાજ !

પણ આ તો એક ચતા જતા હિંદને વિલક્ત કરવાની પ્રક્રિયાની એક બાબુ માત્ર છે. એની બીજી બાબુ તે સમસ્ત તંત્રવ્યવસ્થામાં કેમીવાદને બંધારણીય સ્વરૂપ આપી એને મજબૂત ને વિસ્તૃત કરવાની વ્યવસ્થા રૂપ પ્રાંતિક સ્વરાજ છે. કેમીવાદનો વિચાર તો આગળ કરીશું, પણ પ્રાંતિક સ્વશાસન મારફતે પ્રાંતવાદનો વિકાસ કરવાની સામ્રાજ્યવાદીઓની કુનેહને આપણે પારખી કાઢવી જોઈએ. પ્રથમ તો પ્રાંતિક સ્વરાજ એ, પ્રાંતિક ધારાગૃહોનું નહિ પણ ગવર્નરોનું છે. કોઈ પ્રાંતિક ગવર્નર પોતાના પ્રધાનમંડળને ગમે ત્યારે હાંડી કાઢી શકશે એટલું જ નહિ પણ એમની કાર્યવાહી ઉપર હુમલો અંકુશ રાખશે. પ્રધાનોને આજે પોતાના કાર્યપ્રદેશમાં જોટલી ને જ્યાં સુધી સ્વતંત્રતા મળે છે કે મળશે એનો આધાર ગવર્નરની મહેરબાની ઉપર છે. વધુમતી પક્ષનાં પ્રધાનમંડળને પોતાના પક્ષકાર્યક્રમની સિદ્ધિ માટે ક્યાં સુધી કામ કરવા દેવું એ વિશેનું સંપૂર્ણ સ્વરાજ ગવર્નરને છે. હવે સરકાર-વિરોધી પક્ષ દેશમાં કોંગ્રેસ જ છે ને બીજા પક્ષો વત્તેઓછે અંશે સરકારપક્ષી હોવાથી જ્યાં એ પક્ષોનાં પ્રધાનમંડળો (ચાર પ્રાંતોમાં) રચાયાં છે, એમને ગવર્નરો કશી હરકત કરશે નહિ. કારણ કે સિદ્ધાંતમાં ધિટિશ સરકારને સ્વીકારી લઈને એ પક્ષે પોતાનો કાર્યક્રમ ધડયો હોવાથી ગવર્નરો સાથે એમને ભાગ્યે જ વિરોધ થાય. વિરોધ તો સરકાર-વિરોધી કોંગ્રેસ પક્ષની બહુમતીવાળા પ્રાંતોનાં પ્રધાનમંડળો સાથે ગવર્નરોને થાય. એ પ્રધાનમંડળોના જીવનનો આધાર બે વસ્તુ ઉપર છે: પ્રથમ, ક્યાં સુધી ગવર્નરો સાથે પોતાનાં પ્રધાનમંડળને અચકામણમાં આવવાનો પ્રસંગ કોંગ્રેસ ઊભો ન કરે; અને ક્યાં સુધી ગવર્નરો કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોના કાર્યક્રમને સહન કરી લે. જે ધડીએ એનેમંથી એકને 'કાઈસિસ' ઊભો કરવાની ફરજ પડશે ત્યારે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળને જવું પડશે, ગવર્નરોને નહિ: કારણ, એ 'બંધારણીય વડા' (શ્રી જમનાદાસ મહેતાનાં શબ્દો) નથી પણ બંધારણીય આપખુદ છે.

એ તો જે ચંચાનું હંશે તે થશે. અહીં તો મારે પ્રાંતિક સ્વશાસન એકતા તરફ નહિ પણ 'રાષ્ટ્રીય ડિઝિન્ટેગ્રેશન' (National disintegration) તરફ આપણને ધસડી જવાના હેતુથી અને થોડાં સુધારવાદી કાર્યો કરવાની શક્યતા પેદા કરીને પ્રગ્નમાં કોંગ્રેસની હિંસચાંસથી ધિટિશ રાજની નેક દાનત વિશે ઊડી જતી ખાતરી ફરી મજબૂત કરી નવી પ્રમુખગણ કપેટવા માટે રચાયું છે એ ખતાવવું છે.

અવધ થઈ પૂરી પધારો શ્યામ !

“ જ્યોતિપ્રિય ”

[રાગ-ભાદ, તાલ-ત્રિતાલ]

અવધ થઈ પૂરી પધારો શ્યામ ! (૨)

યમરૂપે પણ મંગળકારી,

અંતરના અભિરામ ! —અવધ૦

જ્યોત પ્રાણની અગતી રાખી

તવ દર્શનને કાજ,

વિરમી જાતાં મહા જ્યોતિમાં

દર્શન થાશે આજ. —અવધ૦

કરુણાળુ તુજ રૂપ કરુણમાં,

પાવક દિવ્ય પ્રકાશ,

ધીર થઈ ડગ ભરતો આવું,

પૂરણ થાય પ્રવાસ. —અવધ૦

નિશિડ તિમિરમાં સફરે જાવું,

તમનિદ્રા અતિ ઘોર,

એક કિરણ તારું ત્યાં પડતાં,

ભિછટે આશાભોર. —અવધ૦

મૃત્યુમાંહી આશ અનેરી.

નવજીવન ભરપૂર,

અન્તમહીં તે ઉદય પરાંઓ,

જાણિ નવ તું હૃદી દર. —અવધ૦

રાવબહાદુર વસંતરાય મુધરેલા વિચારના હતા. પણ સાથેસાથે વ્યવહારકુશળ હતા એવ સૂલવાનું નથી. પોતે મોહનગઢમાં દીવાનપદે હતા ત્યાં પોતાની નાનામાં નાની શેહિણીને જ સાથે રાખતા. રાત્રી વાગ્યાં ને વાંદરાનું ભય પૂછતું ગણીને તારુણ્યને ઉગરે આવવા થયેલી સરયૂ અને સ્વાતિને તો એમણે શહેરના એક વિદ્યાર્થીનીગૃહમાં જ રાખી હતી. આમ વ્યવહારિકતા અને મુધારકતાને મુખેજ સહેજે સાંધી લીધો હતો. નાની સાતેક વરસની શેહિણી રાવબહાદુરની આંગળી પકડીને ગાડીમાંથી નીચે દૂધી પડી આગળ દોડી જઈ ખુદ દિલ્લ હાઈનેસ (રામસાહેબ)ના ખોળામાં જતી એસી જગ્યા તોષ વાંધી નહિ, અને વાશતહેવારે એને બોટા મળે તો તેય શેહિણી સ્વીકારવા લાયક હતી.

નાની, રમનિયાળ, ખડખડાટ હાસ્યની ખૂશખો એભેર રેલાવતી, દ્વિધયા દાંતની રમણીય વીજળી ચમકાવતી શેહિણી દિલ્લ હાઈનેસની લાંબી મૂંછો ખેંચતી ત્યારે પોતે આંખ મીંચી જઈને રાવબહાદુરનાં ખીર્ખાં પુત્રીરત્નો વિષે પણ પળવાર સ્વપ્ન જેવો ખ્યાલ કરી લેતા હોવા જોઈએ. કેમકે તેઓ શ્રી શેહિણીને બોટ આપતા તે કરતાંયે અનેકગણી બોટો મોટીબહેનો માટે આપવાનું ચૂકતા નહિ. કહેવાતું કે સૌથી મોટી દીકરી જેને પોતાને શેહિણીથી મોટાં ગ્રંથાનો છે તે તો કોઈ મોટા વિદ્વાન વેપારીને રાવબહાદુરે પરણાવેલી છે અને કલકત્તા જ રહે છે.

રાવબહાદુરે, ત્રણેક વરસ પર વિધુર થયા ત્યારે, ઘેર કુળદીપક નહિ હોવા, છતાં, ફરી રાતા હાથ કર્યા નહિ. નાની શેહિણીમાં એની માની મૂર્તિને સજ્જવ અને સાંગોપાંગ મુરેખ નિહાળી હૈયું કારતા અને વખત રાગકાળમાં ચાલ્યો જતો તેની ગમ પણ ન પડતી.

આ મે વેકેશનમાં માત્ર, પોતે શહેર તરફ જઈ શકે એમ ન હોઈ, સરયૂ અને સ્વાતિને પોતાની પાસે બોલાવવાનો ધરદો સેવતા હતા. ત્યાં કલકત્તાથી મોટીબહેનનો આવકલ-લર્થો કાગળ આવ્યો કે બધી બહેનો મહિનોમાસ એને પડખે રહે અને પોતે માની ખોટ એમને નહિ જણાવા દે. પણ માની ખોટ એકલી દીકરીએને જ ઓછી હતી? રાવબહાદુર જેવા રાવબહાદુર રાગભાર પાંખણે પરથી જરી અળગો કરી નાનપણના સીધાસાદા વસંત પણ બની જતા. અને એમની ઇચ્છા એવી ખરી કે દીકરીઓ પોતાની છાયા નીચે રહે તો એમની માની ખોટ ન લાગે. છંદો નક્કી થયું કે મોટી સરયૂ કલકત્તા જાય અને સ્વાતિ જે દીકરીક નાની હતી તે પિતાશ્રી પાસે મોહનગઢ આવે. અહીં શેહિણી અને ત્યાં મોટીબહેન વેકેશનની વાટ જોઈ રહ્યાં.

સરયૂ સ્વાતિ કરતાં બે વરસ જ મોટી હતી. પણ ત્યાં વિદ્યાર્થીનીગૃહમાં સ્વાતિનું સરયૂ વિના ખીજું કોણ? માવિહોણી સ્વાતિને માડીનું હેત ન સાંભરી આવે એટલા લાડકાડથી સરયૂ એને રાખતી હતી. અને બહેનોને એક એરડી મળી હતી. સરયૂ સ્વાતિનાં પહેરવાનાં

* પ્રગટ થનાર ‘ત્રણ અર્ધુ બે અને ખીજ વાતો’માંથી.

અધું ભેતી ભેતી બેસી રહેલી તે કીડીને દોડી આવી. ઓઠણી કાઢી નાખી ફરીથી પહેરાવી. મોંઠા પર લાગતી ટપલી લગતી શોલી, 'જાતે પહેરે ને? એટલે બગીસે રૂઝપાળા રંગાઈ જાય.'

'એ તો રાહિણીએ મને સંભારી હશે, બાપુએ નહોતું લખ્યું કે બહુ સંભારે છે? નહિ તો કેસ ખાઉં એવી નથી કંઈ.'

'સંભારી તો હશેતો, નહિ તો તું તે લટકમટક આસવાળા ઠેસ ખાય ખરી કે? સંભારી તો ઘણીયે હશે,' અને છેડો કમરમાં ખોસતાં અટકીને ઊંચે આંગળી કરીને બોલી: 'પણે મા બેડી છે એણે જ સંભારેલી. જા, દોડ, દોડ. ફરી ઠેસ ખાઈશ તો મોડી પડીશ.'

અને સરયૂની આંખમાં આંસુ ઊભરાઈ આવતાં ન ખમી શકવાથી સ્વાતિ એની ગોદમાં મોઢું સંતાડીને મૂંચુમૂંચું રડી રહી.

રેશન પર એટલે આગળ ત્રણ મહિનાથી નક્કી કરી રાખેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે સ્વાતિ મોહનગઢ આવી અને સરયૂ ગઈ કલકત્તા. સંગ્રાથ વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ ગયેલી હતી. સાથે લઈ આવવાની ચીજો, ચોપડીઓ તેનું તો સરયૂ સંભાળનારી બેડી જ હતી.

પહેલાં સ્વાતિને રવાના કરીને પછી જ પોતે હળવે હૈયે કલકત્તે જવા નીકળી. સ્વાતિને રેશન પર મૂકવા ગઈ ત્યારે ગાડી ઊપડનાં મુંઠી એને કંઈ ને કંઈ કહેતી જ રહી. સાર આટલો જ હતો: જાણું છું કે મારા વગર ધડોતો છડો ભાગ પણ બાઈસાહેબથી એકલા રહેવાનાં નથી. અરે તારાં દૂમતાં તો બેગમાં મૂક્યાં છે ને?—અને ન ફાંવે તો બેથ બહેનો હલકત્તે ચાલ્યાં આવજો.—એ તો ઠીક, પણ હવે તારે ઇંગ્લેન્ડનો ઇનિટ્રાસ લાવવો પડશે તેથે સાથે રાખ્યો છે કે હું મૂકવો ભૂલી તો નથી ગઈ? જે દાખલા ન આવડે તો પેલા પાતળા કાગળ છે તેમાં ઝીણા અક્ષરે લખી મોકલજો. અરે, ગાંડી. એમાં આંખ શાની બીની કરે છે? મોટી થઈશ ને બાપુજી તને પરણાવશે ત્યારે ક્યાં હું તારી સંભાળ લેવા સાથે આવવાની હતી?

અને એનું બોલતાં તો સ્વાતિ કરતાંયે પોતે વધારે શરમાઈ ગઈ, કેમકે મોટી તો પોતે હતી. સાડું થયું તે આને લીધે બંને એકમેક સામું મલકી રહ્યાં. અને એક મિનિટમાં તો ગાડી બંનેને દૂરદૂર કરી મૂકશે એ ખ્યાલ કાઈ ત્રીજા જ ભાવમાં તણાઈ ગયો.

ગાડી ઊપડી ત્યાં પોતે ઊભાઝીભા રમાણ ફરકવેલો ને આગળથી બારીમાં ડોકાવાની ના પાડેલી છતાં સ્વાતિ નાનકડું માથું બહાર કાઢી જોઈ રહી હતી અને દૂમળા હાથ વડે મોટીબહેનને વિદાયની સલામ ઉપર સલામ આપતી હતી એ અધું સરયૂને યાદ હતું. છતાં રેશન વાર્ડમાંથી ગાડી ચાલી નીકળ્યા પછી અગ્નેપડખે સરયૂએ સ્વાતિ રહી તો નથી જ ગઈ એવી તપાસ ન કરી હોય તો નવાઈ ને કરી હોય તો ખોટુંથે થું છે? મા વગરની નાનીબહેનની પોતે સંભાળ ન રાખે તો બીજા કોને પડી હતી તે રાખે?

અડવાડિયા પછી રાવબહાદૂરે કલકત્તા સરયૂ ઉપર લાંબોપહોળો કાગળ ચીતરી મોકલ્યો તેની સાંજે જ એમના હાથમાં પણ એક મોટો ચિકાફા આવતો પડ્યો. કાંઈ રાજકાજનું હશે ફરી, નિરાતે જરી જંપવા માટે નાખ્યો ટેવલ ઉપર. પણ સ્વાતિએ પા કલાક પછી આવી જોઈને ખૂસ પાડી કે આ તો સરયૂબહેનના અક્ષર, ત્યારે એને દબડાવી કાઢી વસંતલાલે પોતે કીડીને સરયૂના અક્ષર જાણી ખૂસ થઈ જઈ પરતીડયું તોડયું. ઉપર અક્ષર લખે સરયૂના હોય અક્ષર કાગળ હતો તે તો મોટીબહેનનો જ હતો.

કાગળમાં અનેક વિગતો લખી હતી. મોટીબહેનને માના હવતાં પણ ગાપુછ આગળ ફરિયાદ કરવા વેળા આવી ન હતી. કારણ કે પોતે સ્વભાવે જ અત્યંત સહનશીલ અને મળનાવડી. પણ આ સરયૂએ તો કંઈ આડો આંક વાળ્યો. મોટીબહેને અર્ધ જ પિતાશ્રી સમક્ષ વિસ્તારથી રજૂ કર્યું હતું. સવારે પાંચ વાગે ઝીડીને સરયૂ ખૂસ પાડે ને એની ધારી અંસર ન થાય તો સુવાના એરડામાં ધસી આવે ને પચોતેર વરસની બુઢીતો અવાજ કરી દે, 'સૂઈ રહો દિવસ માથે આવે ત્યાં લગી. પછી કામકાજ ક્યારે કરશો. નંદાશો ક્યારે? વાળ ક્યારે સમા કરશો? ને ટીકડી કરતાં તો બાઈને ભવ કન્ય છે!' મોટીબહેનનાં આગમને તો વગે રાખે જ. પણ એટલા કામમાં સરયૂની યક્તિ વેકેશનના નવરાજના દિવસોમાં ખડાસ થઈ ગય એ તો શી રીતે અને? મોટીબહેનના હાથમાંથી જીરી મૂંટવી લઈ પોતે શાક સમારવા બેસી ગય. રાંધની વખતે છેડા સગવડ પ્રમાણે ખોરચો હોય તો સરયૂ એની હાલના ચાખખા સાથે તૈયાર હોય જ. 'ત્યારે એટલો જ છેડા થીંડે? ભર વસ્તીમાં લાગતાં ચે નથી?' ભર વસ્તીમાં તો રસોડાના જપડા નીચે મોટીબહેન આગળ સરયૂ પોતે હતી એ જ.

ખરીદીની ગામતમાં સરયૂનાં વચ્ચેની અડી આગાદ ખીલી ઊડી હતી. 'આ બેગડીઓ આવા રંગની તે લવાની દશે? ને આ તો કાંડા માટે છે કે ગળા માટે? અરે, સત્તર વાર તો કશું કે મને જતી અમથી વાત કરી હોત તો હું લાવી ન આપન?'

મોટીબહેનના વરના ટેવડ પરની ચોપડીઓને નવી વ્યવસ્થા સ્વીકારવી પડી હતી. 'આ ભમડા જેવા અંસર આવે એવી રિસીક પેન આણીને મૂકી છે. ચાલો, આજે સાંજે હું સારી ઈ આવીશ.'

'મોટીબહેન, કપડાં આખા ગામનાં ઉઘરાની લાવીને તો ધોળીને આપની નથી ને? આ ભર તેવ ધોળીને, આ લગડું તેવ ધોળીને. કંઈ હું આખું ઘર જ, હું બચસો ને ગચી રાંધ નોકળા જઈએ એટલે, ધોળીને પોટલાં બાંધી આપોને એટલે પત્તું. બાપી આ રંગીન ગાડું છે તે ધોળીને ઘડી કરી ઓથિડા નીચે એની દફ્ફી ન કરી ચકાતી હોત તો કાઈ રંગીન પરીદે જ ચા સારુ?'

અનેક ફરિયાદો દાખલાપૂરાવા સાથે રજૂ કરીને મોટીબહેને પિતાશ્રીને આહુતી કરી હતી કે પોતે આવીને એને લઈ ગય અને એ બહાને એમને સરયૂથી બચાવે.

પણ રાવબદાદુર પોતે જ વત્તા માટે કંઈ ઓછા તૈયાર ન હતા. એ કંઈ પૂછી કાઈ પણ બહાને ફલકતા જઈ સ્થાનિને ત્યાં મૂકી આવવા પોતે તકપાપડ થઈ રહ્યા હતા. પોતે હમણાં જ સરયૂને કાગળ પણ લખ્યો હતો કે નાની સ્થાનિ એના ગ્રેમની ઘેલી બની ગઈ છે અને પોતાની પાસે રહેવા કરતાં એની પાસે જ રહેવા ઇચ્છે છે. (સરયૂને મોહનગઢના વાનાવરણમાં બોલાવવી એ વાત તો જાણે વાદિયાત જ હતી.)

એ કાગળ ફલકતા પહેલ્યો ખરો, પણ સરયૂને પહેલ્યો કે કેમ તે કાણ જાણે. પિતાશ્રીના અંસર બેઠાં મોટીબહેને ફાડી બેચો અને સડક જ થઈ ગઈ.

મોટીબહેનને ખબર નહિ કે પોતાની નાની અને બહેનો માનાની અને પોતાની કુશળાને બંદો લગાડનારી નીવડશે.

પિતાશ્રીએ રાજકાર્યમાંથી સ્વાતિનાં આ બધાં પરાક્રમ ચીનરવા ક્યાંથી અને કેવી રીતે વખત કાઢ્યો હશે એની જ મોટીબહેનને નવાઈ થઈ. કેમકે આમ એને એ મહિને પણ માંડ ત્રણ લીટી લખનાર રાવબહાદુરે આખા ખડિયાની શાહી ખુટાડવાનું મત લઈ ને જ ગણે લખવા માંડ્યું હોય એમ લાગતું હતું.

મોટીબહેને જોકે પિતાશ્રીને લખવાનો વિવેક નહોતો કર્યો, પણ મનમાં હતું કે છેવટે આપુછને આગ્રહ કરીશ કે સ્વાતિને મૂકી જાઓ, પણ આ સરયૂડીને તો લઈ જ જાઓ અહીંથી. પણ એ સ્વાતિનાં પરાક્રમે પિતાશ્રી જેવા અનુભવીની પાસેથી સાંભળવા મળતાં પોતે એવી સ્પષ્ટ માગણી નહિ કરેલી એ વાત પર મોટીબહેન રાજ થઈ.

પણ પિતાશ્રીની મૂઝવણુ જેઈને એની આ હૃદય ખુશાલી તો ક્યાં છોડી ગઈ. પિતાશ્રી સવારે ઓફિસે જવા નીકળે તે પહેલાં તો ઘરમાં કંઈની કંઈ રામાયણો રમાઈ ગઈ હોય. બધી જ એમણે લખી મોકલેલી તે તો એમણે પણ લખ્યા પછી ફરી વાંચવાની ધીરજ અતાવી નહિ હોય. પણ મોટીબહેન સ્પષ્ટ જોઈ શકી કે આપુછ ખૂબખૂબ હેરાન થઈ ગયા હશે. નાની શેહિણીને સાચવવી એ જ ભગીરથ કામ હતું. ત્યાં આ સ્વાતિ હજી કાલ સવારે જન્મી હોય એમ શેહિણીને જ મળે પડશે એ તો કલ્પનાની પણ પેલી પારની વસ્તુ કહેવાય.

શેહિણીના ખોળામાં બેસી જઈ, બીના છુટ્ટા વાળ એના મોંઢા પર ઘસતી તાળી પાડતી બધ ને સ્વાતિ બોલતી બધ; 'જલ્દી જલ્દી, સેર ગૂંથી દો બહેન જોડે'. મારે અગીયામાં ફરવા જવું છે.'

રડતી રડતી શેહિણી પિતાશ્રી કને જઈ કહે, 'આપુછ, બહેનનું ગણિત ક્યાં છે અતાવો ને? મારી પાસે માગે છે તે હું ક્યાંથી લાવું? ગણિત કેવું હોય આપુછ?'

રાવબહાદુર એકવાર ઘોઘાટ સાંભળી તે તરફ જઈ ને જુએ તો બધી ચોપડીઓ ચોરડામાં ચુંથાયેલાં, અર્ધાં મરેલાં, અર્ધાં છૂટતાં પંખીઓની જેમ પવનમાં ફૂફડતી પથરાયેલી. સ્વાતિ શેહિણીને ચીમટી ભરીને બરાડા પાડી બોલતી હતી. હજી સુધી ચોપડીઓ ટેંગલ ઉપર કેમ ગોઠવી દીધી નથી? હું આવીને ભણુવા કેવી રીતે બેસું પછી?

રાવબહાદુરે નોકરને પૂછ્યું તો કહે કે એણે બધું જ ગોઠવીને રાખેલું. પણ સ્વાતિબહેન ચોરડામાં કંઈ અવાજ કરતાં હતાં ખરાં.

સાંજે ઉપરની બારીમાંથી રાવબહાદુર જુએ છે તો સ્વાતિ નવું કોંક ચડાવી શેહિણી આંગળ બીલી રહી હતી અને એના કલા પ્રમાણે શેહિણી બટન વાસી આપતી હતી.

સવારમાં પોતે બાથ રૂમમાંથી દીવાનખાના તરફ જતાં જુએ છે તો સ્વાતિ શેહિણી આંગળ કપાળ ધરીને બેઠી છે અને શેહિણી એની નાનકડી આંગળી વડે ટીલકી કરે છે, અરે કરવા બધ છે, ત્યાં સ્વાતિએ મોઢું ફેરવી લીધું. બાલી, પહેલાં બધી કરે તો. સરયૂબહેનને તે ટીલકી ન કરવા દેતીને? તું તો ક્યાંની મોટી!

આવુંઆવું જેઈને રાવબહાદુર પગવાર માટે મોટા મુત્સદ્દી મટી જઈને નાના અમથા વસંતલાલ બની જતા અને નમાઈ દીકરીઓની વડે જેવા છૂટનાર (પોતાની બાત)ની વડે ઉપર ખૂંઝાતા. ટીલકીવાળો પ્રસંગ મધુર હતો તેટલો જ રાવબહાદુર માટે મર્મવેધી હતો.

તમે કેઈપણ પ્રગતિશીલ આદ્યમીને મળશે તો તે જમાનાની વાત કરશે : એ કહેશે કે આ જમાનો આગળ વધવાનો છે. છુટ્ટી ડોશીઓ માને છે કે આ જમાનો વધુઓનો છે; જીવાન વધુઓ માને છે કે આ જમાનો સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો છે : સ્ત્રીઓ માને છે કે આ જમાનો નારી લગ્નનો છે. વેપારીઓ માને છે કે જમાનો બેળસેળનો છે. બેળસેળવાળા માને છે કે જમાનો મનહેરખબરનો છે. મારતરો માને છે કે જમાનો બાળકોનો છે. બાળકો માને છે કે જમાનો જખાની રમકડાંનો છે. વધીલો કહે છે કે સરકાર સાથે લગત કરી હોય તો પહેલાં આપસઆપસમાં લોકો, કારણ કે જમાનો લગતનો છે. ડોક્ટરો માને છે કે જમાનો હન્ડેકેશનનો છે; કારણ કે જમાનો ત્વરિત ફલમાં માને છે; ને ત્વરિત ફલ હન્ડેકેશન આપે છે, દયા છ આના આપે છે : ને 'સાયન્ડીરીક' રીતે પાંચ ફિપ્પા મળે છે. મારે જમાનો હન્ડેકેશનનો છે. એમ આ જમાનો એટલાં બધાનો ને એટલી બધી જુદીજુદી પ્રગતિઓનો છે કે એને શાનો ગણવો ને શાનો ન ગણવો એ એક ફટ પ્રશ્ન ધર્મ પડે છે. આપણે જે જોઈએ ને હમેશાં સત્ય હોતું નથી. ખરી રીતે તો આપણે જે જોઈએ છીએ તે જ ધણી વખત અસત્ય હોય છે : ને નથી જોના તે સત્ય હોય છે. એ રીતે આ જમાનો અસત્યનો છે. કારણ કે આપણે જે જોઈએ તે અસત્ય હોય તો પણ આપણે તો એને જ સત્ય માનીએ છીએ. એટલા મારે આ જમાનો અસત્યનો છે એનો અર્થ એમ કે એ સત્યનો છે. સૂર્ય નિશ્ચય છે એ વૈજ્ઞાનિક સત્યને કારણે આપણે સાંજે પૂર્વ દિશા તરફ મોં ફેરવીને સૂર્ય જોતા નથી. અથવા તો પૂર્વ દિશા તરફ મોં રાખી, પછી પાછું વાળીને સૂર્ય તરફ જોતા નથી. કારણ કે આપણને ખબર છે કે સત્ય અસત્ય હોય છે ને અસત્ય સત્ય હોય છે. સાહિત્યની લાખા વાપરીએ તો આ જમાનો ખવિનો છે. કારણ કે જે નથી તે નથી, એમ તો સૌ કોઈ કહી શકે. માત્ર કવિ જ કહી શકે કે જે નથી, તે છે. ને જે છે, તે નથી.

લગભગ, નાતવરા, એ સઘળાં કહેવાનાં સત્યો અસત્યો છે. મારે એમનો ત્યાગ રાઠ થયો છે: અને જુના જમાનાએ ચા, ખીડી, સિનેમા, નાટક વગેરે જે અસત્યો કહેલાં, તે સત્યો માની એમને સ્વીકાર્યા છે. એ રીતે જોતાં આ જમાનો પરિવર્તનોનો ને અસત્યોનો છે. અસત્યો એટલે સત્યો એ સત્ય જે જુદી જશે તે આ જમાનાને ઝોળખી જ, નહિ શકે. એક જ ઉદાહરણ દેવો: તમે કોઈ પણ ફોટોગ્રાફરની દુકાને ગએ તો ત્યાંનાં અસત્યો જોઈને તમને જમાનાના પરિવર્તનશીલ માનસનો ખ્યાલ આવશે. પરંતુ મેં વાખરેલી પરિભાષા—અસત્યો એટલે સત્યો—એ જે તમે જુદી જશે તો તમને આમાં કોઈ જ સમજણ નહિ પડે. આ ફોટોગ્રાફમાં તમને કેટલાક નિરાતમો દેખાશે, તો કેટલીક ફરફરની અંગાર જેવી રમણીઓ દેખાશે. તમને નવાઈ લાગશે કે આટલું બધું સત્ય સહેરને રૂએ પૂછે ગુપ્તપૂપ બેઠું છે તે કોઈ દિવસ નવરે પણ પરતું નથી. પણ મેં તમને રાહચાનમાં કહ્યું છે કે અસત્ય

એટલે સત્ય એ સૂત્ર તમને કંઈક હોય તો જ, પાણિનિનાં સૂત્રોથી વ્યાકરણના નિયમો સમજાય તેમ, આ વિશ્વની સત્યરચનાનો ખ્યાલ તમને મળી શકે. સત્ત્વ ફેલતરામાં રહ્યું છે એ વૈજ્ઞાનિક સત્ય તો હવે તપ્પણીનું થઈ ગયું છે. એટલે સત્ત્વ એ ખરી રીતે ફેલતારાં છે. આ ફેલતારાંમાં કેટલાક એવું હસના હશે કે તમને એમના મુખની અદેખાઈ આવે. પણ પેનું અવિચલ સૂત્ર કામે લગાડે ને તમને એવું દુઃખ જોઈતે—એવું દુઃખ કે જેને તમને માટે છુપાવવા માટે માણસને મોટેથી હસવું પડે—અદેખાઈ આવતી બંધ થશે. કેટલાક અહેરાઓને સ્મિત ફેલતારાં જોઈ શકશે. સ્મિત ફેલતારાં જોઈ શકાય તે આ જમાનામાં એને એક કલા તરીકે જ રચાવવાનું છે. જે વ્યક્તિને કાર્ટમાં લડતા લુઓ ને પછી એમને જ આટલું ઉપર લુઓ એટલે તમને ખબર પડશે કે સ્મિત એ તો આ જમાનાની કલા છે. એનો અભ્યાસ થઈ શકે ને એ કલાના નિયમો પણ હોઈ શકે. કાર્ટ પણ મોટા માણસની ‘ગાર્ડન પાર્ટીમાં’ તમે જઈ શકો તો તમને ત્યાં સ્મિતોના ને અટ્ટહાસ્યોના ટાલેટગણ મળશે; અલગ, એમને ‘કલા’ તરીકે તમારે જીવનમાં વણી લેવાં હોય તો તમારે એમનો અભ્યાસ કરવો પડે. હવે, આ સ્મિતો ને લાગ્યો એ પરમ સત્યો છે, કારણ કે એ પરમ અસત્યો છે.

એક વિશેષ ઉદાહરણથી આ સૂત્ર વધારે સ્પષ્ટ થશે. આ જમાનો સંઘર્ષજનનો છે એ સૌને ખબર છે. એટલે કે વ્યક્તિજનનો છે. આમ સંઘ એટલે વ્યક્તિ એ દેખીતા વિરોધાભાસી અસત્યને તમે ઉપર કહેલી સૂત્રનીતિથી ઉકેલશો તો તંત્ર એ સત્ય લાગશે. તમે કાર્ટ પણ કોલેજમાં જઈને પૂછો કે ત્રવાડી રામશંકર મોતીલાલ છે, તો ત્રવાડી રામશંકરને કાર્ટ નહિ ઓળખતું હોય : એને ઓળખનારા પણ આર. ડી. ત્રવાડીને ઓળખતા હશે; ત્રવાડી રામશંકરને નહિ ઓળખતા હોય. એ ત્રવાડી રામશંકર ગરીબ હશે, પટાવાળાનો છોકરો હશે, બાણુવામાં નપાસ થનાં આપઘાત કરશે, તો સાત હમર છોકરાઓ ભેગા થઈને એક અવાજ કરીને યુનિવર્સિટીને ધધરાવી મૂકશે. કારણ કે સંઘર્ષ એ એવો સિદ્ધાંત છે કે એમાં જીવતી વ્યક્તિને માટે કાર્ટ કાલું નહિ રહે, પણ મરણ પામેલી વ્યક્તિને માટે સૌ ઊભા રહેશે. માણસ જીવતો હોય ત્યારે કાર્ટ ક્રિયાત્મક માગે છે. પણ મરણ પામેલો તો લાપણાત્મક માગે છે, એટલે એમાં દરેક વ્યક્તિ લાપણુજનને બતાવી શકે છે. માટે જ ઉપર કહ્યું તેમ વ્યક્તિજન એટલે સંઘર્ષ એ વિરોધાભાસી અસત્ય સસ દરે છે. હજી ખીજું ઉદાહરણ હોય. જાતિઓના વિનાશ થવાથી, અત્યારે નવીન રચના થઈ રહી છે. અને એમાં ભાઈચારો વધવાની શક્યતા દેખાય છે. પણ પેનું પરમસૂત્ર ઉપયોગમાં હોય એટલે તમને લાગશે કે જાતિઓનો વિનાશ—એટલે જાતિઓનો અ-વિનાશ. આ સૂત્રને આધારે જ સરકારે કેટલીક જાતિઓને પહાન કરાવી છે; ને કેટલાક પહાનને જાતિઓ આપી છે. જે પહાન ને અપહાન એવા વર્ગો ન હોય તો એ જાતે વર્ગો કદાચ પોતાપોતાનું જાતિભાન બૂલી બેસે. એ વિનાશી વસ્તુને અવિનાશી કરવી હોય તો તમારે જાતિઓનો નાશ કરવો રહ્યો—જાતિભેદની કૃત્રિમતા ટાળવી રહી—પણ પહાન ને અપહાન એવા વર્ગ ઊભા કરવા રહ્યા. હજી આ પહાનના પણ ચાર વર્ગ પડી શકે. ધણા પહાન, મધ્ય પહાન, અર્ધ પહાન ને છેક પહાન. એને પહાન નં. ૧, પહાન નં. ૨, પહાન નં. ૩ ને પહાન નં. ૪ એમ નંબર આપી શકાય. વળી એમાંથી પગ કાઢીને અન્યાય ન થાય એમ જોવું હોય તો તમારે એ નંબરના ત્રણ ભાગ પાડવા રહ્યા. પહાન નં. ૧માં, સારી સ્થિતિવાળો, મધ્ય સ્થિતિવાળો, ને કાનરની સ્થિતિવાળો એમ ત્રણ

આર્થિક સ્થિતિજનક શબ્દો યોગ્ય રહ્યા. ને એમને દૃઢાણુમાં દર્શાવવા માટે—પછાત નં. ૧/૧, પછાત નં. ૧/૨, પછાત નં. ૧/૩—એમ લખાય. એટલે એક પછાત ગણાતી કામમાંથી તમે સહેજે બાર વર્ષો ઊભા કરી શકો. એટલે જ મેં કહ્યું કે 'સાતિસંસ્થાં અવિનાશી છે, કારણ કે એનો વિનાશ થવાનો છે, પણ એ વિલુપ્ત નથી થવાની. હવે પછી ચંદ્રશંકર મયાશંકર ભાર્ગવ—પોતાને બ્રાહ્મણ લખવાને બદલે આવી રીતે લખે તો એનો કાંઈક પત્તો આવે. ચંદ્રશંકર મયાશંકર ભાર્ગવ—સાતિ નોંકરિયાતની—ધંધો અરજીઓ કરવાનો—ઉમ્મર—બાદ નથી—શારીરિક સ્થિતિ—પેનશન લીધા પહેલાં મરે તેવી—કામ તરીકે પછાતમાં ગણાવા ખુશી. પણ શંકર શબ્દથી શંકા બિપન્ને એમ લાગે તો એણે પોતાનું નામ, ચંચુભાઈ મયુભાઈ, ને ભાર્ગવને બદલે ભટ્ટારા લખી દેવું. એમાં પરશુરામ ખિન્નવ્ય એવું લાગે તો આપણે સ્પષ્ટ કહેવું કે 'તો ભાઈ, જમાનો પરિવર્તન પામ્યા કરે છે. આજે જમાનો નોંકરિયાતનો છે; તમારા વખતમાં સક્રિય હોય તો નોકરી મળતી; આ જમાનામાં અસક્રિય હોય તો નોકરી મળે છે. માટે અમારે ચંદ્રશંકર મયાશંકર ભાર્ગવ એવા લાંબા નિરર્થક નામને બદલે આ બહુ સારું છે: ચંચુભાઈ મયુભાઈ ભટ્ટારા.

અને આમાંથી પણ એક સત્ય મર્ચુ: સંકિતવાળો તે જ છે જે અશક્ત છે.

આ શોધથી આનંદ પામીને એને કવિતામાં ગૂંથવું હોય તો કાંઈક આમ ગૂંથી શકાય:

['ધીર તેને ધારવો જે રણે નિર્ભય ભારી છે'—એ નાંચ.]

'સક્રિયશાળી તે જ છે, કે જે અસક્રિય દાખવે છે.'

આમાં જે માત્રનો વધારો છે: પણ કવિતાની ખરી ખૂબી જ એ છે કે એમાં નિયમને વશ રહેનારો અકવિ બને છે, ને નિયમને પોતાના ખીસામાં રાખનારો કવિ બને છે. આ નિયમનું—અનિયમનું તૂટ કાંઈ કવિતાસૃષ્ટિમાં જ છે એમ નથી. ભાઈત દુકાનને તાણું દબાવે ચાલે તો કાપડા પ્રમાણે નિયમમાં રહેનારો જાણે કે મક્તના કોર્ટના ધક્કા ખાવા પડશે. માટે નિયમને વહેતો મૂકી ગૂંપચૂંપ દુકાન સંભાળી લે છે. એ જ પ્રમાણે કવિતામાં માત્રામેળ ને અક્ષરમેળ કરે તો નિયમભંગની ફરિયાદ કોઈક કરે; પણ નિયમભંગને જ નિયમ બનાવો, તો એ પરિવર્તન માટે, તમારી કવિતામાં નિયમભંગનું રહસ્ય શોધી કાઢવા માટે કેંક વિવેચકોં બિલકા ઉત્તર કરે. પેલી કવિતામાં કાંઈક ખોટી રીતે સુધારીએ તો, ઈશ્વરને આદર્શી વિરમિ કરાય કે.

'અસત્યો સત્યો છે, પરમપ્રભુ, એ જ્ઞાન દર્શન.'

સુધા સંવતી નેનો

સતી

[એક વર્ગ]
છંદ : કુમાર લલિત

૧

૧

સુધા સંવતી નેનો
નિહાળી બહુ નેનો,
વહંતી મૂક વેણો
બરેલ રતિ ઘેને

૨

કર્યો કંઈક સ્નાનો
સ્મિતોની સરિતાનાં;
સુરુયાં અમર ગાનો
અપૂર્વ રચનાનાં.

૩

સુખો મધુર લાડ્યા
અનેક સુવતીનાં
પરંતુ દિલ છે ક્યાં—
દિલો પ્રણયસીનાં ?

૪

વૃધા જ હતી નારી
સુધા સંવતી સુદિ,
ન નો હૃદય સાચી
અર્ધ અમૃતવૃદ્ધિ

બંદાર પદનાર
[પ્રતાપ નર્મદા]
મણી

ખેતરમાં અથવા રસ્તા ઉપર યંત્રદ્વારા કામ લેવા કરતાં હોરદ્વારા કામ લેવું મોંઘું નથી અને તેથી હોર ઘણી બાબતોમાં યંત્ર સાથે હરીફાઈમાં ટકી શકે એમ છે એ બનાવવાના આશયથી આ લેખ લખવા પ્રેરાયો છે. અત્યારે તો હોરને ખૂબ યંત્રો ઉપયોગ કરવા તરફ જ લોકો વળી ગયા છે. અરે! ગામડાના લોકો પણ જો તેમનું નીપજનું હોય તો તો બળદને કાઠી નાંખી યંત્રો રાખવા ઊંચાનીચા થઈ રહ્યા છે. પણ એમની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવાને કારણે અત્યારે તો અશક્તિમાનની સાધુવૃત્તિથી બળદદ્વારા કામ લેવામાં મંત્રોણ માંતી રહ્યા છે; અને ખીજે ઉપાય ન હોવાને કારણે પોતાની સામાન્ય સ્થિતિ સુધારીને ગામડામાં રહેવા છતાં આરોગ્યપ્રદ સ્વાભાવિક, આનંદ લાંડવાના હેતુથી પોતાના જીવનના આધારરૂપ પોતાના બળદોની સ્થિતિ સુધારવા માટે બનતો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

ધારો કે એક ગાડાની કિંમત સો રૂપિયા બેસે છે અને એક સુંદર બળદની ભેડના બેસો રૂપિયા બેસે છે. આ બળદો ગામડાના ખાડાખેંચાવાળા ધૂળિયા રસ્તા પર એક બેઠિયું વળન રોજના ઝોઝામાં ઝોઝા પંદર માઈલ ખેંચી શકે. આનું ખર્ચ ગણીએ: બે બળદની ખોરાકની રોજના બાર આના; ગાડીતના ૭ આના ને મરામત ખર્ચ ચાર આના; આ રીતે રોજનું કુલ ખર્ચ રૂ. ૧-૬-૦ થાય. હવે એક ટન વળન ખેંચનારી મોટર-લોરીનું ખર્ચ ગણીએ: ૧૫ માઈલ જતાં માટે ઝોઝામાં ઝોઝું એક ગેલન પેટ્રોલ બોઈએ અને સાંચાકામ સરખી રીતે ચાલે તેને માટે થોડુંક બીજું તેલ પણ બોઈએ. આના રૂ. ૧-૧૨-૦ થાય. મરામત, ઘસારો વગેરેના આંક કલાકના ૭ રૂપિયા લેખે બાર આના થાય; એને હાંકનાર, સાફસફ કરનાર અને લોરીમાં માલ લરનાર તથા હાલવનાર માણસોના પગારખર્ચના આંક આના થાય. આ રીતે એકંદરે રૂ. ૨-૧૨-૦ થાય એટલે કે એક બેઠિયું વળન ખેંચવાનું ખર્ચ રૂ. ૧-૬-૦ થાય. અર્ધા માઈલને છટે આવેલા પોતાના ખેતરમાં ખેડૂત ખાતરની સાતથી આઠ હેક્ટ આખા દિવસમાં લઈ જાય અને તેનું ખર્ચ રૂ. ૧-૬-૦ ઉપરાંત, ખાતર લેવા હાલવવા એક મજદુર રાખવો પડે તેના રૂ. ૦-૬-૦ ગણતાં એકંદરે રૂ. ૧-૧૨-૦ થાય. આટલું જ કામ સોટરથી કરતાં ખર્ચ જરાય ઓછું ન આવે. પણ રસ્તો મેટલનો હોય અને લાંબું જવાનું હોય તો મોટર કઢાય સસ્તી પડે અને ગાડાં બહુ ધીમાં ને કંઈકે મોંઘાં લાંબો હોરનું એકસામટું થેણું દૂર ચલાવવું એ હિતાવહ પણ નથી. કારણ કે આથી હોરની જીવનશક્તિ ઘણી જ ઘસાય છે. તેમ છતાં પણ રેલવે સ્ટેશનથી દૂર આવેલાં ગામડાંમાં મોટરોની સામે હરીફાઈ કરીને ગાડાં માલ લઈ જતાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ બળદોની શારીરિક સ્થિતિ અતિશય કસુબજનક હોય છે, કારણ કે ગાડીન લોકો પોતાની ટૂંકી કમાણીમાંથી બિચારા બળદને પેટપૂરતું ખવડાવી શકતા નથી. ગાડાની વિરુદ્ધમાં કહેવા જેવી કોઈ ખાસ બાબત હોય તો તે તેની મંદગતિ જ છે. કારણ કે અત્યારે તો એક જગાએથી બીજા જગાએ જેમ અને

તેમ જસદીથી પગેથી જવાની લોકોને વધારે અગત્ય લાગે છે, અને તેની જ રીતે માથા પશુ જેમ અને તેમ વહેવો પડેલાથી દેવાની જગ્યા લાગે છે. આમ જના ગામડાના લોકોને અત્યંત વખતમાં બીજી કમાણી ન થતી હોવાથી તે મોટાંને ઉપયોગ કરીને અજાણેના વખત એવો અગત્યનો ન હોવાથી તેમને તો થોડે દૂર જવાનું હોય તો તો પગે ચઢી નાખવાનું ગમવાનો જ અને દૂર જવું હોય તો ગાડાનો જ ઉપયોગ કરવાનો નિયમ ગામડાં જેવો. આથી માડુ કદાચ લાડે લાવવાનું હશે તોપણ એ પૈસા પોતાના જ વર્તુલમાં ગરે. ખેડૂતનું પોતાનું જ માડુ હશે તો તો એને મોટાં એકે પૈસા મુઆકરીના લાગણે કાઢવો નહિ પણ પોતાના જ ખેતરમાં પકવેલા ઘાસચાસે ખવડાવતી મુઆકરી કમી રહે એવી શક્તિ એ ઉત્પન્ન કરે તો હોય છે. વસ્તુતઃ ખેડૂતે તો ઘાસ તથા ઘણાને પોતાનું પેટ્રોલ, ગાડાને પોતાની મોટર, અને બગલને ઘાસમાથી શક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર એન્જિન સમજવા જેવું. દેવતાકો શંકા થશે કે યંત્રશક્તિ માથે બગલની શક્તિ, પેટ્રોલમાથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિ માથે ઘાસમાથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિ અને મોટરના ઝડપી કામ માથે ગાડાના કામને સમજાવી જ શકાય અથવા કે ? પણ વાસ્તવિક રીતે જોના સમજાશે કે એન્જિન, ટ્રેક્ટર (યંત્રકળ) કે પંપ ખેડૂતની આર્થિક પરિસ્થિતિ માથે ગાડાં, હજી કે કામ જેટલાં બધાંએમતા થાય એમ નથી. યંત્ર ઘાસ ખાશે નહિ તે ખાતર આપશે નહિ. ખાતર એ એટલી બધી અગત્યની તે મહત્વની ચીજ છે કે કામોદ્ધારની વૃત્તિવાળા વૈજ્ઞાનિકનું એના તરફ ધ્યાન એવાં વિના ગમે તેમ જ નથી.

ખેડૂતને પોતાના બગલ, ઘાસ તે માડુ વાપરવાના જ છે કારણ કે આ એને મુખ્ય છે એ એક વાન, બીજી વાન એ પણ છે કે એ બગલ ગમે તે ઉપયોગમાં લે તો જ એના ઘાસચાસનો સાગમા મારો ઉપયોગ થઈ શકે, કારણ કે જો બગલ ન હોય તો એ ઘાસ નમુ પણ અને વેચના ત્રય તો એ એવા સાગ પૈસા પશુ ન ડિપજે એટલે આર્થિક દૃષ્ટિએ એ ખાધનો ધધો થાય. વળી ત્રીજી વાત એ પણ છે કે ખેડૂત માડુ વાપરીને પોતાના ગમના સુધાર મુકાવે પણ નિખારવામા પોતાનો કાળો આપે છે અને જો એ ગાય ગમે તો તો એ એક એવું યંત્ર વાપરી ગયો છે કે જે વનસ્પતિમાં ગહેવ પ્રવાહી તેવું, તે માખણ અથવા ઘીના ધન રૂપમા ફેરવી રહે છે અને સાથે ને સાથે નસા બગલ આપનાર યંત્ર તરીકે પોતી ગયો છે. આ રીતે થોડા ગાય ગમીને જો ખેડૂત ખેડૂત કાર્ય સાધે તો હોય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ નથી થતું કે ખેડૂતના સરળ પાકનો આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગ થયો તે કામોદ્ધારની દિશામાં મુખ્ય અંગ છે ?

પરંતુ ઉપયોગ કરવો કે યંત્રનો ઉપયોગ કરવો એ સમજવા માટે બીજી દૃષ્ટિ મહેતોમા આવતી થોડાંકાડીનું ગભી સમય. એક થોડો દયામ્ના પાંચથી આત માઈનની ઝડપે આખો નિર્મલ થઈને ત્રીમિક માઈન આ માખુએને ખેડો શકે છે અને તેનું આખા દિવસનું ખર્ચ બહુ બહુ તો બાર આનાથી એ રૂપિયા સુધીનું તે થ છે; જ્યારે આ માખુએને ૩૦ માઈન લઈ જવાની મોટરમાં વપરાના એ એન્ટ પેટ્રોલનું જ ખર્ચ ત્રણ રૂપિયા જેટલું આવે છે. આ મા હોવા છતાં થોડો દરિદ્રાર્થ કરી શકે તેવા નથી એ કહી શકાય અથવા કે ? જે માખુએને નિનિરે મિનિટની દિશા છે, જેને વખત મળે એટલે એટલા પૈસાની કમાણી કરી એવું તે થ તેવા અનિશ્ચય કામધંધાવાળા માખુએને માટે મોટરની આશર્યકતા છે એમ આપણે સીધીરૂપે પણ અગા પાંચ જેમને દલાવેલ મિનિટ એકી થઈ જાય છે એ જો એમ અર્થ છે એવા વડા

મારનાર સામાન્ય માણસોએ શહેરમાંથી રોશને જવું હોય કે બેચાર ફેલાય જોડેલું જવું હોય તો ધોડાગાડીમાં ન બેસતાં મોટરબસમાં શા માટે ચડી બેસવું જોઈએ ? વાહનોનો ઉપયોગ કરતી શહેરી પ્રજાનો મોટરો તરફ પક્ષપાત વધવાને લીધે અને ધોડાગાડી તરફની સહાનુભૂતિ ઓછી થવાને કારણે જ ધોડાગાડીવાળા પણ બેકારીના અપ્પરમાં હોમાતા ચાલ્યા છે. અવરજવરના વાહન તરીકે યંત્ર કરતાં ઢોરનો ઉપયોગ સાચેસાચ મોંઘી પડતો હોત તો તો ગાડાં ને ગાડીઓ ક્યારનાં ય બંધ થઈ ગયાં હોત, અદૃશ્ય થઈ ગયાં હોત ! આવી સ્થિતિ જોવાનો વખત આવે તો, તેની ના કહેવાય તેમ નથી. પણ ત્યાં સુધી આપણાં ગામડાંના ખેડૂતોની દુર્દશા દૂર કરીને મૂળમાંથી જ ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર કરવા કેડ ન બાંધીએ ત્યાં સુધી તો એ વખત દૂર દૂરનું માત્ર સ્વપ્ન જ છે.

યંત્રયુગને તિરસ્કારવાનો કે ઉતારી પાડવાનો આ લેખનો આશય નથી પરંતુ પુનરુદ્ધારની યોજના વિચારપૂર્વક મૂળમાંથી જ અમલમાં ન આવે ત્યાં સુધી હિંદ જોવા દેશની 'વર્તમાન મુસ્કેલીઓનો ઉકેલ યંત્રયુગ એકલો લાવી શકનાર નથી. એટલે અત્યારે તો સૌ દ્રાઈને માટે શક્ય અને સરળ હોય એવા જ માર્ગ વિચારવાનો રહે છે.' એક ગાય, બળદ, ઘોડો કે ગાંડુ રાખવું એ હરકોઈ કુટુંબ માટે સહેલું છે, ત્યારે મોટર, એન્જિન કે પંપ રાખવો એ હરકોઈને માટે સહેલું નથી. સર્વસામાન્ય ઉદ્ધારની યોજનામાં મૂળભૂત આવશ્યક આર્થિક અંગો ગણાય એવાં દૂધાળાં ઢોરં, બળદ, ઘોડો કે ગાંડુ રાખનારને રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં તેમજ સરકારી ધારાસભાઓમાં મતાધિકાર શા માટે ન મળવો જોઈએ ?

આવતી મહાસભાની બેઠક રોશનથી લગલગ દરેક માઈલ દૂર એવા હરિપુરમાં ભરાવાની છે ત્યાં આવનાર શહેરીઓને ગાડામાં જવાનું જ યોજ્યું હોય તો તે વસમું લાગે પણ એમાંથી એક લાલ જરૂર મળે, અને તે એ કે ખેડૂતોની દયાળુનક દુર્દશાનું દૃશ્ય નજરેનજર નિહાળવાની શહેરી લોકોને તક પ્રાપ્ત થાય. એ જોઈને એમને જરૂર લાન આવે કે પોતાના જ સંખ્યાબંધ ખેડૂતપ્રધુઓ. દુઃખદારિદ્રના કાચમાં કળી જતા મૂકીને તેવાં પોતે ઝડપભેર આગળ વધે જાય છે. વળી હાડપિંજર જેવા બળદો મરણોન્મુખ દુર્દશામાં કેવી રીતે જોએ દસડતા હોય છે. એ નજરે જોઈને તેમના હૃદયમાં સાચી હમદર્દી પ્રગટે અને પરિણામે આ કરુણ દશા નાશ કરવાનો નહિ, તો છેવટે તેને હળવી કરવાનો, સુધારવાનો સાચો ઉપાય શોધતા તો એ જરૂર થાય. અત્યારનો શહેરી ધંધાદારી માણસ પ્રેમ અને ધર્મની લાચણીથી ગણતરી કરવા માટે ટેવાયલો નહિ હોવાથી ફક્ત પૈસાની દૃષ્ટિથી જ બંધી ગણતરી કરતો માલુમ પડે છે. જીવનમાં ભોગવી શકાય એટલી સુખસગવડો એ લહે ભોગવે, પણ એનો અંતરાત્મા ખેડૂતોની દુર્દશા પિઠાનતો રહે, એમને અનુકંપા અને ધર્મલાવનાથી ચઢાતો રહે એ ખાસ આવશ્યક છે.

પાંચપાંચ હજાર વર્ષો થયાં જગતની ઐશ્વર્ય સંસ્કારિતાની ટાચે બેસનાર ચીન હવે વૃદ્ધ થયું છે. એને અદીણ અને સનાતનાતા ખાઈ ગઈ છે. વૃદ્ધ, જર્જરીત અને કુસંપીલું ચીન હવે લોહીમાંસના ભૂખ્યા ગીધોનાં ટાળાંથી વીંટાઈ ગયું છે. ઝપટ મારીને એક ગીધ એના માંસલોહીનો મોટા ટુકડો તોડી લે છે. એટલે બીજાં શિકારી ગીધો એનું અનુકરણ કરે છે. પોતાનાં કુસંપ અને વૃદ્ધતામાં અશક્ત બનેલું ચીન ક્યારેક ક્યારેક સામું થઈ એમને હાંપી કાઢવા પ્રયત્નો કરે છે. છતાં લોહીનરસ્યા ગીધો એને ફેલાવી નાંખે છે. હમણાંહમણાં એના યુવાનોમાં ધૈર્ય, ઉત્સાહ, શૌર્ય, વીર્ય, તેજ દેખાય છે, પરંતુ પાશ્વિમાત્મ્યંત્રવાદ અને વિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર વિગેરેના અપૂર્ણ સહકારથી ચીનમાં યુવાનોનું પાણી સ્પષ્ટ થતું નથી, પરંતુ એકે એક યુવાન સ્વદેશને માટે પ્રાણત્યાગ કરવા તૈયાર છે.

ચીનનો પાંચ હજાર વર્ષોનો ક્રમચક્ષુ ઇતિહાસ મળે છે. એના જેવી દીર્ઘ જાહેજલાલી બીજા કોઈ પણ જગતના દેશે ભોગવી નથી. ચીનમાં જુદીજુદી શહેનશાહતો ત્રણસોથી આંદો મો વરસોના ગાળાઓ ભોગવીને નાશ પામી છે. પરંતુ કોઈ મુંદર કુદરતના મુમેળથી એ દરેક શહેનશાહત સૂર્યની પેડે ઝળહળી ઊડી છે. પ્રગતિ, સુધારા, સાહસ, વિજય, પરાક્રમો, કળા, સાહિત્ય, ધર્મ, ઉદ્યોગ, શક્તિમાં દીનપ્રતિદીન ચીન આગળ ધસતું હતું. એણે જગત પાસે નવીન અને મહાન ઉપયોગી શોધો મૂકી હતી. દાદગોળો પ્રથમ ચીને શોધી કાઢ્યો. તોપો અને બંદૂકોની શોધનું મૂળ પણ ચીન હોવાનો સંભવ છે. છાપખાનાનાં બીજાં પણ ચીને જ શોધી કાઢ્યાં. પુસ્તકો પણ ચીનમાં જ પ્રથમ છપાયાં. લાયબ્રેરીની સ્થાપના પણ ચીનમાં થઈ. લાકડાનાં બીજાંઓથી સેકડો પુસ્તકો ચીના અંધકારો છાપવા લાગ્યા. ચીનના શહેનશાહો હજારો અને લાખો વૈદ્યુઓથી ભરેલી પુસ્તકશાળાઓ સ્થાપવા માંડ્યા.

લોટાનાં હથિયારોનો પ્રથમ ઉપયોગ ચીનમાં થયાનું જણાય છે. ચા જેવી વરસે જગતમાં કરોડો પાઉંડની વપરાય છે તેના પણ શોધકો ચીનાઓ છે. રેશમના કીડા શોધવાનું માન પણ ચીના ખાટી જાય છે. ચીના શહેનશાહો મોટા વિજેતાઓ હતા. એમની શહેનશાહત જગતના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલી હતી, છતાં એ શહેનશાહોએ ચીનમાં અતિ મુંદર સ્થાપત્યકામો બાંધ્યાં છે. પથ્થર અને લાકડાં ઉપર મુંદર વેલણું અને પક્ષીઓની કાતરણી કરાવી છે. સરસ સમાધિઓ, મંદિરો, મહેલો, સ્મૃતિચિહ્નો મૂક્યાં છે. સંગીતમાં સારો ક્ષણો આપ્યો છે. સાહિત્યમાં પણ સરસ કાવ્ય, નાટક, નવલિકાઓ લખાવી છે. માટીનાં ચિત્રવાળા ચીની કામની કળાને ઐશ્વર્ય પદ્ધતિ ઉપર મૂકી છે. ચીન એ સમયે કળા, કૌશલ્ય, ઉદ્યોગ અને શક્તિનું પ્રતીક હતું. બીજા દેશો એની મહાનતા અને વિરાજતા પાસે મગનરા જેવા હતાં. ઇગ્વંડ તો એને કોઈ અતિ મહાન રાજ્ય સમજતું હતું.

જસો વરસો ઉપર મંચુઓના હાથમાં ચીનની અધોગતિ શરૂ થઈ છે. યુરોપીય મહા-રાજ્યોને એની નબળાઈની આછી ખબર પડી. એ વીંખાવા મંડ્યું. એનાં તેજ, ઓગત્સ, અને પ્રતિભા ઓસરી ગયાં. એમાં અફીણની બદી આવી, એમાં વડીલોની કરેલી શોધોમાં સુધારો નહિ કરવાની રાજ્યસાચો પ્રવર્તી, એમાં મંચુઓની ચેતલીઓ આવી. સાથે નવીનતા અને આધુનિકતા ઉપરે તિરસ્કાર પણ આવ્યો. યુરોપનાં મહારાજ્યો એની પાસે હક્કો મેળવવા લાગ્યાં. ઇંગ્લેન્ડે હોંગકોંગ મેળવ્યું, ફ્રાન્સે હન્કોઆઈના લીધું, જર્મનીએ પણ એક મગ્નનો બચકાફ પ્રાંત પડાવ્યો. રશિયાએ પણ મોટું થાણું સ્થાપ્યું. અફીણનો વેપાર બંધ કરવા જતાં અંગ્રેજોએ લડાઈ જાહેર કરી. બોક્સર યુદ્ધમાં જર્મની અને મિત્રરાજ્યોએ ચીનને ખૂબ ચૂસ્યું. હાં સડો પેડો હતો, કોઈની સામે પડવાની ચીનમાં હિંમત રહી નહિ. એ બધાનું શિકાર બન્યું. માત્ર અમેરિકા એકલું એને સહકાર આપતું હતું.

જાપાન સુધારામાં તદ્દન નવો દેશ છે. એનું અસ્તિત્વ અને રાહનશાહત તો ઘણાં જૂનાં છે. પરંતુ એણે ચીન સિવાય બીજા કાંઈ દેશ સાથે પ્રાચીન કાળથી જ સંપર્ક રાખ્યો નહોતો. એ ચીનનું અનુગામી હતું. ચીનને જ પોતાના આદર્શરૂપ ગણતું હતું. એને નહોતી મહત્વાકાંક્ષા કે નહોતી બીજા દેશો છતવાની ઇચ્છા. એ પોતાના દેશપૂરતું જ છવતું હતું. એના રાજ્ય મિત્રાડોએ પોતે દેવની પેઠે અદ્વૈત અને અસ્પૃશ્યતા સર્વે સત્તા પોતાના પ્રધાન સોગોનને સોંપી દીધી. સેકેડો વરસો સુધી આ સોગોનોએ રાજ્યનું શાસન કર્યું. એને જામીનદાર ક્ષત્રિયવર્ગ મદદ કરતો હતો. જાપાને ચીનની સંસ્કૃતિ સ્વીકારી. એનાં અક્ષર, લિપિ, એની ભાષા અને એનાં સાહિત્ય ફેરફારો સાથે પોતાનાં કર્યાં. ચીનનો બુદ્ધધર્મ અને વડીલપૂજન પણ લીધી. એ રાજ્યે જગત સાથેનો સંપર્ક તોડી નાંખ્યો હતો. એ ટાપુઓની પ્રજા આત્મચતોષી હતો. એનો વિકાસ રૂધિર ગયો હતો.

જગતમાં બહુ થોડો વ્યક્તિ અને સંસ્થાઓ પોતાની પ્રાચીન મેળવેલી સત્તાને છોડે છે. પરંતુ સોગોનોએ સ્વેચ્છાથી એવી સત્તા મિત્રાડોનો હાથમાં સોંપી. મહાન મેલ મિત્રાડો રાજ્ય-ગાદી ઉપર આવ્યો. એણે શાસન સંભાળી લીધું. જાપાની બંદરમાં અમેરિકન ઍમ્બેસેડ આવી પોતાની મનવારોની લાંબી તોપોથી જાપાનને ડરાવી ગયો. જાપાન ચમક્યું. પોતાની નિર્બળતા એને સાહી. તે દિવસથી એ પાશ્વિમાત્મ સુધારાનો અનુયાયી થયો. હવેનો જાપાનીઝ અમીર યુવકો અમેરિકાની સ્ટીમરોમાં ખલાસીઓ થઈને વગરફીએ અમેરિકા પહોંચ્યા. ત્યાં ચાર કલાક શારીરિક મહેનત કરીને મજૂરી મળતી તે ઉપર નિર્વાહ કરી બાકીનો સમય અભ્યાસમાં ગાળતા હતા. આવી રીતે જાપાનીઝો એક પણ પાર્શ્વખર્ચ વગર પરદેશની વિદ્યા લણીને આવ્યા. જાપાન પશ્ચિમની વિદ્યા અને વિજ્ઞાનનું શસ્ત્ર બન્યું. મારકવીસ ઇસ્ટ, એમિરેલ નોબી, મારકવીસ કોમુરા જેવા મહાન પુરુષો આ રીતે જાપાનમાં પાક્યા.

જાપાને યુરોપનો યંત્રવાદ સ્વીકાર્યો, યુરોપના સુધારા અને હુન્નર ઉદ્યોગોને પણ પોતાના તરીકે અપનાવ્યાં. યુરોપનું શિક્ષણ, યુરોપની વિદ્યા, યુરોપનું વિજ્ઞાન, યુરોપની ચૂસણનીતિ, યુરોપની તૃષ્ણા એ સર્વે એણે સ્વીકાર્યાં. જાપાને પોતાને ત્યાં મોટાં કારખાના બાંધ્યાં યંત્રોની સરસ નકલો કરી તેમાં વસાવી. વસ્તુઓની મોટે પાયે સામુદાયિક પેદાશ કરવા માંડી. ઘણી બાબતોમાં જાપાન પોતાના યુરોપ કરતાં પણ પ્રગતિશીલ થયું. એણે પશ્ચિમની ખર્ચાળ રીતભોંતો સ્વીકારી નહિ. એણે યુરોપની પેઠે યંત્રોની મદદથી સસ્તી, અણકાકિ અને દેખાવડી

જગતનાં ઘણાં સંસ્થાનો એશિયા, આફ્રિકામાં ટ્રેડશ્શિટન અને ક્રાન્સના હાથમાં છે. એને સ્પર્શ કરી શકાય તેમ નથી. માત્ર ચીન નધણિયાતું છે. જાપાન જેવા બહારવટિયાને અનુદાન એ પ્રદેશ છે.

જાપાનને જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ ઔદ્યોગિક દેશ થવું છે. ઉદ્યોગો વગર લક્ષ્મી વરતી નથી. લક્ષ્મી વગર યંત્રવાદ નહોતો નથી. યંત્રવાદ વગર લશ્કરી સાર્વભૌમત્વપણું મેળવાતું નથી. લશ્કરી સાર્વભૌમત્વ વગર મોટું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. જાપાન પાસે યંત્રો, હથો, ઉદ્યોગ વેપાર, વહાણવટું, શરાફી એ બધું છે પરંતુ કાચા માલો એના પ્રદેશમાં નથી. કાચા માલ વગર એનો ઉદ્યોગવાદ જમણા હાથ વગરનો છે. એને કપાસ માટે હિંદ અને અમેરિકાની ગરજ છે. લોઠા માટે અમેરિકાની લાચારી છે. જન માટે ઓસ્ટ્રેલિયાની ખુશામત કરવી પડે છે. ખાંડ માટે જાવાને પ્રસન્ન રાખવું પડે છે. જૂટ માટે હિંદમાં આવવું પડે છે એ એને બહુ સાલે છે. જગતના પચાસ ટકા કાચાં દ્રવ્યો અમેરિકા, રશિયા, અંગ્રેજ, ફ્રાન્સ પોતાના પ્રદેશોમાંથી મેળવી શકે છે. બહારવટે ચડેલા જાપાન, જર્મની અને ઇટલી પાસે માત્ર પાંચથી સાત ટકા જ કાચાં દ્રવ્યોની સગવડ છે. એટલે આ રાજ્યો સંસ્થાનો માટે ખૂંદ છે.

ચીન મોટો પ્રદેશ છે. હજી એની પાકી સરવે થઈ નથી. પરંતુ ઉત્તર ચીનમાં મોટી કાલસાની ખાણો છે. લોઠાની પણ ખાણો છે. ઉત્તર ચીનમાં ઘણી ધાતુઓ લુગર્ભમાં છુપાયેલી પડી છે. જાપાનને કાચા પદાર્થો માટે સ્વતંત્ર થવું છે. એટલે ચીનના આ પ્રદેશમાં કુદરતિ ફેંકી છે. એને જગતની આંખમાં ધૂળ નાખવી છે. પોતે પ્રજનસંઘનો સભ્ય હતો એટલે એનાથી ચીનને ફાલ્લી ખવાય તેમ નહોતું. એટલે એણે પ્રજનસંઘમાંથી રાજનામું આપ્યું. એ હવે તદ્દન સ્વતંત્ર છે. એને રશિયાની મોટી ખીક છે, તેથી એણે જર્મની અને ઇટલી બોડે સંધિ કરી માર્ગ સાફ કર્યો છે. એણે યુરોપનાં કાંઈ મહારાજ્યો સાથે ખાનગી સંધિઓ કરી માર્ગ સાફ કર્યો હોય એમ જણાય છે. એણે જર્મની અને ઇટલી સાથે સંગઠન કર્યા છે. અમેરિકાની ચીન પ્રત્યે દિલસોજ છે, પરંતુ આવા મજબૂત સંગઠિત રાષ્ટ્રની સામે લડાઈ કરી માત્ર ચીન ખાતર મોટો ભોગ આપવા અમેરિકા તૈયાર નથી. રશિયાએ ચીન સાથે સંધિ કરી છે. પરંતુ ઇટલી અને જર્મનીની સહાયવાળા જાપાનને પડકારવા પહેલાં રેલ્વેન હજાર વાર વિચાર કરશે.

યુરોપમાં ફેસિસ્ટ રાજ્યો જેવાં કે જર્મની, ઇટલી, પોર્ટુગલ, ઓસ્ટ્રીઆ, હંગરી વિગેરે પગથી તે માર્ગાં સુધી હથિયારબંધ થયાં છે. એટલે અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો માટે યુરોપમાં પોતાનું સંભાળવું માટે ધંધું કામ પડ્યું છે. ચીનને એ દેશો કાંઈ મદદ કરવા ધારે તો 'કરી શકે તેમ નથી. જાપાને પોતાનો લાગ જોયો છે. એ લડાઈ જાહેર કર્યા વગર ચીન ઉપર તૂટી પડ્યું છે. એણે કાંઈ લડાઈ માટે મહત્ત્વનું બહાનું પણ શોધ્યું નથી. માત્ર એ જાપાનીઓને ચીનના વિભાજના મથકમાં ચોરીછીપીથી પ્રવેશ કરતાં ચીને પકડ્યા. એવાં એ ત્રણ નજીવાં બહાનાં ઉપર ચીન ઉપર એણે આક્રમણ કર્યું છે. ગર્ભ સત્તા પણ એવી જ રીતે એણે ઉત્તર ચીનનો નેહોલી પ્રાંત લીધો હતો. ચીનની બારસો માર્શલ લાંબી પ્રાચીન પહેલો દીવાસ બેઠી એ અંદર આવ્યો પહેાંચો હતો. પ્રજનસંઘે એને અટકાવ્યો નહોતો. મોટાં નવ રાજ્યો જેમણે ચીનની જમીન ઉપર આક્રમણ નહિ કરવાના કરારો કર્યા હતા તે પણ એને વારી શક્યાં

ચીનમાં તેટલી જ અવ્યવસ્થા છે. ત્યાં ત્રણ સત્તાઓ મુખ્ય છે. એક સત્તા સુન યાટ સેને સ્થાપેલી નાન્કીંગની સત્તા અથવા સરકાર છે. સને ૧૯૨૭ સુધી એ રશિયાની સોવિયટ અસર નીચે હતી. રશિયાનો ખોડેલીન એનો સલાહકાર હતો. પરંતુ પાછળથી મૂડીવાદીઓના પ્રતિનિધિ ચેંગ કૈ શાકે એને અને રશિયન લાગવગને કાઢી મૂક્યાં. એણે ચીનનું પ્રગતિસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું. ચીનનો મોટો ભાગ એના કબજામાં છે. માર્શલ ચેંગ કૈ શાકે રીડેટર જેવી સત્તા ભોગવે છે. પીયું પ્રગતિસત્તાક રાજ્ય કેન્દ્રોનું છે. એમાં સુન યાટ સેનના સિદ્ધાન્તો મુખ્ય રાજ્યશાસન ચાલે છે. એનો નાન્કીંગ સાથેનો સહકાર છે. ત્રીજી સત્તા સામ્યવાદીઓ એટલે કોમ્યુનિસ્ટોની છે. ચીનના અંદરના અગમ્ય પ્રદેશોમાં પચાસ લાખ સામ્યવાદીઓ વસે છે. એમને વિષે બહુ જ થોડું જણાયું છે. પરંતુ ચીનમાં મોટા મોટા સરદારો અમુક પ્રાંતો પચાવી સ્વતંત્ર થાય છે. એમની હારમાળા ચાલી જ આવે છે. ક્યારેક તેઓ પરદેશીઓનાં હથિયાર બની બળવા કરાવે છે. ક્યારેક લૂંટફાટો કરે છે. ક્યારેક માંહેમાંહે લડે છે. ક્યારેક નાન્કીંગ સરકાર સાથે લડે છે. નાના સરદારો લૂટારુઓ બને છે. મોટા સરદારો સ્વતંત્ર રાજ્યો બની મોટાં લશ્કરો નિભાવે છે. ભયંકર અસાધારો, મારામારી અને લુલ્લમો થાય છે ને વચ્ચે પ્રગતિ કરાય છે. જાપાનને ઠીક લાગ કાવે છે. ઘણા સરદારો જાપાન સાથે મળી ગયા છે. ચીનને નબળું પાડનાર આ સરદારો છે.

ચીનમાં ચાલીસ કરોડ મનુષ્યોની ગીચ વસ્તી કહેવાય છે. તેનો મોટો ભાગ જાપાનની અત્યંત વિરુદ્ધ છે. જાપાનીઓ સાથે એમને હૃદયનો ભારે દ્રોષ છે. એ ત્રણ વરસોની જ વાત છે. શેંગાઈ ઉપર ભયંકર જાપાનીઝ હુલાને ૧૯૩૭ ચીની યુવાનોની પહોંતે અસાધારણ બહાદુરીથી મારી હડાલ્યા હતા. જગતે એની બહાદુરીનો ભારે કંટર કરી હતી. ચીનમાં યુવાનો છે.—તેઓ બળ અને શક્તિવાળા છે, એમને ફેવેફે સ્વદેશાભિમાન જન્યુત છે. ચીને હમણાં હમણાં મનુષ્યસંહારક યત્રો ઘિટન અને અમેરિકા પાસેથી ખરીદ કર્યા છે. એનાં પોતાનાં સંહારક શસ્ત્રોનાં નાનાંનાનાં કારખાનાંઓ છે. પરંતુ ચીન આ વિષયમાં જાપાનના મુકાબલે ઘણું નબળું છે. એની લશ્કરી તૈયારીઓ ગંભીર નથી. એની પાસે ઝેરી વ્યાસ નથી. એના વિમાનીઓ વિમાનોમાંથી બેંચ ફેંકવાનો પૂરો અનુભવ ધરાવતા નથી. એની પાસે જાપાનની મોટી ભયંકર મનવારોનો સામનો કરવાનાં સાધનો નથી. ચીન પાસે છેલ્લામાં છેલ્લી ૮૫૦૦૦ હથિયારો છે પરંતુ એનો અનુભવ એના સૈનિકો માટે નવો છે. માત્ર સૌર્યથી આ જમાનામાં શું થાય ?

જાપાનને પોતાનું સામ્રાજ્ય ફેલાવવાની ભારે બૂખ છે. એ પોતાની વધતી જતી વસ્તીનું બહાનું કાઢે છે. એની પોતાના ટાપુઓની વસ્તી સાત કરોડને વ્યાપાર છે. બૃહદ્ પ્રદેશોના જાપાનીઓ લગભગ આઠ કરોડ જેટલાં છે. એની વસ્તીનો વધારો, સારાં પ્રમાણમાં એટલે હજારે અઢાવીસ લગભગ છે. યુરોપની કેટલીક બળવાન પ્રજાઓની પેઠે જાપાન પોતાની વસ્તીના વધારા માટે પૂરતી તકેદારી રાખે છે. એને કારિયા મળ્યું પરંતુ માત્ર દસ લાખ જાપાનીઓથી વધારે એ ભરતક ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશમાં મૂકી ન શકાયો. અને મંચુરિયા મળ્યું પરંતુ મંચુરિયામાં નાના નાના કરોડ જેટલા ચીના બેકારો વસે છે. એટલે ત્યાં પણ જાપાન વિશાળ સંસ્થાન જાપાનીઝ પ્રગમન બનાવો શકે તેમ નથી. એના બીજા દેશો પણ ગીચ વિશાળ સંસ્થાન જાપાનીઝ પ્રગમન બનાવો શકે તેમ નથી. એના બીજા દેશો પણ ગીચ વસ્તીવાળા છે. એટલે જાપાન પોતાની વધતી જતી પ્રગમને માટે પ્રદેશો શોધે છે. હવે

જગતનાં ઘણાં સંસ્થાનો એશિયા, આફ્રિકામાં ત્રેટલિટન અને ફ્રાન્સના હાથમાં છે. એને સ્પર્શ કરી શકાય તેમ નથી. માત્ર ચીન નધણિયાતું છે. જાપાન જેવા બહારવટિયાને અનુકૂળ એ પ્રદેશ છે.

જાપાનને જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ ઔદ્યોગિક દેશ થવું છે. ઉદ્યોગો વગર લક્ષ્મી વરતી નથી. લક્ષ્મી વગર યંત્રવાદ નહોતો નથી. યંત્રવાદ વગર લશ્કરી સાર્વભૌમત્વપણું મેળવાતું નથી. લશ્કરી સાર્વભૌમત્વ વગર મોટું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. જાપાન પાસે યંત્રો, હથેલી, ઉદ્યોગ વેપાર, વહાણવટું, શરાફી એ બધું છે પરંતુ કાચા માલો એના પ્રદેશમાં નથી. કાચા માલ વગર એનો ઉદ્યોગવાદ જમણા હાથ વગરનો છે. એને કપાસ માટે હિંદ અને અમેરિકાની ગરજ છે. લોટા માટે અમેરિકાની લાચારી છે. બેન માટે ઓસ્ટ્રેલિયાની ખુશામત કરવી પડે છે. ખાંડ માટે જાપાને પ્રસન્ન રાખવું પડે છે. જૂટ માટે હિંદમાં આવવું પડે છે એ એને બહુ સાલે છે. જગતના પચાસ ટકા કાચાં દ્રવ્યો અમેરિકા, રશિયા, અંગ્રેજ, ફ્રાન્સ પોતાના પ્રદેશોમાંથી મેળવી શકે છે. બહારવટે ચડેલા જાપાન, જર્મની અને ઈટલી પાસે માત્ર પાંચથી સાત ટકા જ કાચાં દ્રવ્યોની સગવડ છે. એટલે આ રાજ્યો સંસ્થાનો માટે ખૂટે છે.

ચીન મોટો પ્રદેશ છે. હજી એની પાકી સરવે થઈ નથી. પરંતુ ઉત્તર ચીનમાં મોટી કાલસાની ખાણો છે. લોટાની પણ ખાણો છે. ઉત્તર ચીનમાં ઘણી ધાતુઓ ભૂગર્ભમાં છુપાયેલી પડી છે. જાપાનને કાચા પદાર્થો માટે સ્વતંત્ર થવું છે. એટલે ચીનના આ પ્રદેશમાં કુદરતિ ફેંકી છે. એને જગતની આંખમાં ધૂળ નાખવી છે. પોતે પ્રજ્ઞસંધનો સભ્ય હતો એટલે મેનાથી ચીનને ફાલી ખવાય તેમ નહોતું. એટલે એણે પ્રજ્ઞસંધમાંથી રાજનામું આપ્યું. એ એ તદ્દન સ્વતંત્ર છે. એને રશિયાની મોટી ખીક છે, તેથી એણે જર્મની અને ઈટલી નેડે સંધિ કરી માર્ગ સાફ કર્યો છે. એણે યુરોપમાં કાર્થ મહારાજ્યો સાથે ખાનગી સંધિઓ કરી માર્ગ સાફ કર્યો હોય એમ જણાય છે. એણે જર્મની અને ઈટલી સાથે સંઘર્ષ કર્યા છે. અમેરિકાની ચીન પ્રત્યે દિલસોજી છે, પરંતુ આવા મજબૂત સંગઠિત રાષ્ટ્રની સામે લડાઈ રી માત્ર ચીન ખાતર મોટો ભોગ આપવા અમેરિકા તૈયાર નથી. રશિયાએ ચીન સાથે સંધિ કરી છે. પરંતુ ઈટલી અને જર્મનીની સહાયવાળા જાપાનને પડકારવા પહેલાં રટેલીન હમ્બર વાર વિચાર કરશે.

યુરોપમાં ફેસિસ્ટ રાજ્યો જેવાં કે જર્મની, ઈટલી, પોર્ટુગલ, ઓસ્ટ્રીઆ, હંગેરી વિગેરે પગથી તે માથા સુધી હથિયારબંધ થયાં છે. એટલે અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો માટે યુરોપમાં પોતાનું સંભાળવા માટે ધંધું કામ પડ્યું છે. ચીનને એ દેશો કાર્થ મદદ કરવા ધારે તો 'કરી શકે તેમ નથી. જાપાને પોતાનો લાગ જોડ્યો છે. એ લડાઈ જાહેર કર્યા વગર ચીન ઉપર તૂટી પડ્યું છે. એણે કાર્થ લડાઈ માટે મહત્વનું બહાનું પણ શોધ્યું નથી. માત્ર એ જાપાનીઓને ચીનના વિમાનોના મથકમાં ચોરીચોપીથી પ્રવેશ કરતાં ચીને પકડ્યા. એવાં એ ત્રણ નજવાં બહાનાં ઉપર ચીન ઉપર એણે આક્રમણ કર્યું છે. ગઈ સાત પણ એવી જ રીતે એણે ઉત્તર ચીનનો નેહોલી પ્રાંત લીધો હતો. ચીનની બારસો માઈલ લાંબી પ્રાચીન પહોળી દીવાલ ભેદી એ અંદર આવ્યો પહોંચ્યો હતો. પ્રજ્ઞસંધે એને અટકાવ્યો નહોતો. મોટાં નવ રાજ્યો જેમણે ચીનની જમીન ઉપર આક્રમણ નહિ કરવાના કરારો કર્યા હતા તે પણ એને વારી શક્યાં

નહોતાં. એને કંટકે કંટકે ચીનને ખાઈ જવું છે. પેસિફિક મહાસાગરના એકલા અધ્યક્ષ થવું છે. આ વખતે પણ ચીને પ્રજાસંઘને અપીલ કરી છે. પણ પ્રજાસંઘ જગતની દૃષ્ટિમાં નપુંસક બન્યું છે.

ચીન લાચાર બન્યું છે. એણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આગમચેત્રી કરી યુદ્ધનાં સંહારક આયુધોને વસાવ્યાં છે. પરંતુ એની શક્તિ જાપાનના સુકાયેલા ઘણી ઓછી છે. એણે કરોડો પાઉન્ડની લેન કાઢી છે. પોતાના અઠાર વર્ષ સુધીના યુવકોને એણે લગાઈ માટે બોલાવ્યા છે. જાપાનના લશ્કરીવાદનો પરાજય કરવા એણે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. એને કોઈની સહાયની આશા રાખવી નહિ. પોતાના બળ ઉપર ઝૂકવાનું છે. શૅંગાઈ મુકામે સખત લગાઈઓ ચાલે છે. એ ખૂબ લંબાશે. જાપાનના લશ્કરી યંત્રવાદ સામે ચીનનું શૌર્ય ટકી શકે એ જગતને સંભવિત લાગતું નથી. ચીનનાં એક પછી એક શહેરો જાપાન લેશે. પરંતુ ચીનના યુવાનો મરણિયા થઈ લડે તો જાપાનને ભારી પડશે. જાપાને દર્યાઈ અને આકાશી સરસાઈ મેળવી છે. એની મનવારોની લાંબી તોપો અને એનાં વિમાનો ચીનમાં અપાર નુકસાન કરે છે. જનમાલનો લયંકર કચ્ચરધાણુ વાળે છે. બીજાં રાજ્યો જાપાનને કોઈ પ્રદેશ અપાત્રી સમાધાન કરવા આતુર છે. પરંતુ ચીન હારે તેની વાટ જોવાય છે. જાપાન બહુ મજબૂત બને તે જોવા મિત્રરાજ્યો રાજી નથી. જાપાનમાં હમણાં લશ્કરી રાજ્યનું શાસન ચાલે છે. એનું બળ ફાટફાટ થાય છે. ચીન જેવા નબળા રાજ્યને પચાવી નાખવા એ ગીધ બેઠું છે.

જાપાને ચીનનો કેટલોક પ્રદેશ કબજે કર્યો છે. મહારાજ્યો પોતે આ મહાયુદ્ધમાં ન સપડાય તેની ભારે તકેદારી રાખે છે. આજે કોઈ નિર્જયનું બેલી નથી. જાપાનને ચોટી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ છે. એની પ્રજા થોડાં વરસોમાં દશ કરોડ બેટલી થશે. એણે પોતાના વિજસના ઉદ્યોગોથી જગતની બજારોનો દિગ્વિજય કર્યો છે. હવે એશિયાના પ્રદેશ ઉપર એની આંખ છે. હિંદ ઉપર પણ છે. એ નંધણિયાતો પ્રદેશ શોધે છે. હિંદ જેવો કાચો ખાતુઓથી સમૃદ્ધ દેશ પણ એને જોઈએ છે. ઇટલી ૪૮ રાજ્યોની સામે અફઘાન્ય કરી હમ્મીનિયા ખાઈ ગયું હવે જાપાનની ઉત્તર ચીન ઉપર દાદ છે.

[ગુણપદ્ય]

વિસ્તરેલ કાલની અસીમ લોભમાં વહ્યા

અનેક સ્રોત સંસ્કૃતિ

તાણા, અને સરસ્વતી

ડૂબી, ભુલાર્ધ એકથા.....

૧

x

x

x

તહીં હિમાદ્રીખીણમાં

જાયે જાયે જાયે જતા

..

જિલેલ દેવદારમાં, વસંત પૂર્ણિમા સમે.....

અગાધ અધકારની અભાસ રાત્રિએ કહો.....

વને વને ભમે અને

સમીર મંદ શે' ડુબે ?

૨

વૃંદગાન

પક્ષીના, નિનાદકેલિ

ફૂજને મયૂર મત્ત નૃત્યમાં રમે, અને

હિમાનીને ભરે છ સાન્ધ્ય રશ્મિ, રંગ રેલતા

અને જાયે જાયે જતા

જિલેલ દેવદારમાં.

૩

પરંતુ માનસેથી હંસ

દૂર દેશ કે વિદેશ

ભયને કહે કથા:

“ સમીર મંદ

દેવદાર વૃક્ષમાં ડુબે, પડે છ

ઓસર્પિદ્, અશ્વર્પિદ્,

ભારતી તણી કથા

વૃથા, યુગાન્તરોની વાત

શે કરું ? નહિ કરું....

યુગાન્તરોની એ કથા

ભુલાય ના, ભુલાય ના....

પરંતુ કાલઅબ્ધિમાલના દિગન્તરાલમાં

વિસ્તરેલ માતૃભોમ-

ની, યશસ્વી કીર્તિનું

પ્રતિક શોધતો કરું

ન વિસ્મરું.”

૪

x

x

x

કાલની અનંત એ અસીમ ભોમમાં વહ્યા

અનેક સ્રોત, સંસ્કૃતિ

તણા, અને સરસ્વતી

ણી, થઈ છ અશ્વમેધ

એ કથા.

૫

મહાયુદ્ધ પછીનું જગતનું રાજ્યપ્રકરણ*

રામભાઈ પટેલ

યુરોપીય રાજકારણ અને એની સાથે વિશ્વરાજકારણ એટલા જોરથી જગદવ્યાપી થઈ રહી જાય છે કે એક વર્ષ ઉપર લખાયેલા પુસ્તકમાં આવેલાયેલા બનાવોમાં મહત્વનાં પરિવર્તનો થઈ ગયાં છે. સામ્રાજ્યવાદની મઝગાનમાં આજે આખું જગત એટલી વિપરીત રીતે જકડાઈ ગયું છે કે કોઈ પણ મહારાષ્ટ્રમાં એક ધક્કો ને આખા જગત-રાજકારણનાં પાણી ભરતીઓટ ચડી જાય છે. યુરોપીય કે પેસિફિક ભૂમિ ઉપર એક બનાવ અને આખા સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોમાં આજે ‘બેલ્સ ઓફ પાવર્સ’ની તુલા હતી ન હતી થઈ જાય છે. ૧૯૧૪ અને ૧૯૩૭! ઇતિહાસ અને રાજકારણનાં અભ્યાસીઓને એ બંને સાલોની દુનિયા કેવી સાવ જુદી લાગે છે? ૧૯૧૪ની સાલ મહાયુદ્ધને કારણે જગતઇતિહાસના એક મહત્વના સિમાચિહ્ન તરીકે લેખાય છે, પણ એ જ મહાયુદ્ધજનિત મહાયુદ્ધ પછીની દુનિયામાં ૧૯૨૯ની અવતરણ વિશ્વવ્યાપી આર્થિક મંદી અને એણે ઉત્પન્ન કરેલ છેલ્લાં વરસોની આંતરરાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓનું એક એક વર્ષ આધુનિક જગતઇતિહાસના મહત્વના સિમાચિહ્નો થતાં જાય છે!

સામ્રાજ્યવાદોની અંતઃગ્રસ્થ અથડામણોની શાંત સમસ્યાના ઉકેલ માટે મહાયુદ્ધ લડાયું હતું. પણ એણે સામ્રાજ્યવાદની કે માનવસમાજની કઈ ગૂંચો, કઈ સમસ્યા, કઈ વેદના, કઈ આકાંક્ષા, કયા આકર્ષો ને કઈ સમાજવ્યવસ્થાનો ઉકેલ કર્યો? એકે નહિ. એક પણ મહત્વની સમસ્યા, એક પણ આર્થિક કે રાજકીય પ્રશ્નનો જો એ યુદ્ધ ન્યાય, સમતા ને સદાનુભૂતિના મહદુશ્ણોની રાહ ઉપર જો ઉકેલ કર્યો હોત તો એ યુદ્ધ માનવપ્રગતિનાં વિશ્વશાંતિનાં—વિશ્વયુદ્ધનાં નહિ—વેદના વિદારક ને આશાભર્યા દારૂ, નવા સ્વર્ગનાં દારૂ ઉધાડી શક્યું હોત. વર્સેલ્સની સધિ વેળાએ શક્ય હતું. જો એમાં ભાગ લેનારા સામ્રાજ્યવાદો, લોભી ને કૂટનીતિ પ્રવીણ રાજનૃસિંહો મહાયુદ્ધની ખરાબી ને વેદનાચાંચી એટલું સમજીને એમાંથી જલાર નીકળ્યા હોત કે સામ્રાજ્યવાદ, ચૂસણનીતિ ને લોભી રીપ્લોમસીને રચાને ન્યાય, સમતા ને ચત્રત્રતાના આત્મનિર્ણયના હક્કનું વિશ્વવ્યાપી પ્રસ્થાપન કર્યો વિના ખીજું વિશ્વયુદ્ધ નહિ અટકાવી શકાય, વિશ્વશાંતિને માટે જોઈતી ભૂમિકા નહિ તૈયાર થઈ શકે તો વિશ્વશાંતિની વાતો કરવા માટે વર્સેલ્સની શાંતિ પરીપદ ભરાઈ હતી. એણે નવા યુદ્ધના એકએક તત્ત્વો ફરી જગતાં રાખ્યાં એટલું જ નહિ પણ એને અનેક રીતે વિકસવાનો અવકાશ મળે એ જાતનો પ્રયત્ન કર્યો. એટલે જ કદાચ એલ. એસ. લૂઈએ એના એક પુત્રકની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે કે “૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ના યુદ્ધ દરમ્યાન યુરોપે અર્જંતના રસ્તા તરફ એક મોટું પગલું ભર્યું હતું; પણ ૧૯૨૫ થી ૧૯૩૭ના દાયકા દરમ્યાન અર્જંતના તરફ એણે ખીજું અને એથીયે મોટું પગલું ભર્યું છે.”

યુદ્ધો મારફત અનેક નાનીમોટી ગૂંચો ઉકેલવાની વિનાશક ભ્રમણામાં રાષ્ટ્રોએ

* ‘૧૯૧૮ પછી’ નામના નવી દુનિયા કાર્યાલયે પ્રગટ કરેલા પુસ્તકની ખીજ આશ્રિતી પ્રસ્તાવના.

ભૂતકાળમાં કેટલાં યુદ્ધો આદર્યાં છે ? અને ક્યું યુદ્ધ એકે પ્રશ્નનો નિકાલ કરીને નવા યુદ્ધના કારણને નાબૂદ કરી શક્યું છે ? પરંતુ ભૂતકાળનાં મર્યાદિત યુદ્ધોની દૃષ્ટિએ મહાયુદ્ધ એક વિશિષ્ટ યુદ્ધ હતું. ભાવિ યુદ્ધને નાબૂદ કરવાની અસાધારણ શક્યતા મહાયુદ્ધે જન્માવી હતી. વર્સેલ્સ પરિપક્વના પ્રધાન સૂત્રધારો જો હૃદયે પ્રમાણિક અને વિશાળ દૃષ્ટિથી ભરેલા ને સમતા ને બંધુતામાં વિશ્વાસ ધરાવનારા હોત તો એ પરિપક્વ નવી દુનિયાનું પુનર્વિધાન કરી શકી હોત. બંદીવાન પ્રજાઓ મુક્ત થઈ હોત. ચૂસણનીતિ અટકી હોત ને પરજિત રાષ્ટ્રો તરફ સમભાવ બતાવીને એમને નીચાળેણાની દુઃખદ લાગણીમાંથી બચાવી શકાત.

પરંતુ સામ્રાજ્યવાદી જાદુગરો લોર્ડ ડાલ્ફર ન્યોર્મ ને ક્લીમેંશો એ ન કરી શક્યા. એમને એ નહોતું કરવું. અને ફરી પછી યુદ્ધ પછીના દાયકાઓ દરમ્યાન યુદ્ધ પહેલાંની વણગારની સમસ્યાઓ પતટાયેલે સ્વરૂપે અને નવી સમસ્યાઓ નવે સ્વરૂપે જગતના વર્તમાન રાજકારણમાં ખડી થઈ ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થવા લાગ્યું. પણ તત્તતઃ યુદ્ધ પછીની દુનિયાના બનાવો યુદ્ધ પહેલાંની દુનિયાના બનાવોનું પુનરાવર્તન છે ? ના. સમસ્ત યુરોપખંડનો નવો નકશો, ઝારીસ્ટ સામ્રાજ્ય તૂટીને સોવિયેટ સરકારની સ્થાપના ને દુનિયાની પીઠાતી પ્રજાઓ માટે એણે મુક્તિની ઉઘાડેલી ઉદ્યદિશા, અમેરિકન, જાપાનીઝ, ઈટાલિયન સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોના વિકસેલા સામ્રાજ્યવાદી વર્ચસ્વે ખ્રિષ્ટિય અને ફ્રેંચ સામ્રાજ્યવાદને ફેંકેલી ચેલેન્જ અને એને પરિણામે ખ્રિષ્ટિય પ્રભુત્વનું કંગાળિયતપણું ને સામ્રાજ્યની છિન્નતા, ભૂમધ્ય સમુદ્રને પેસિફિક સમુદ્રમાં ઈટાલિયન, જાપાનીઝ અને અમેરિકન રાષ્ટ્રોએ પડકારેલું ખ્રિષ્ટિય નૌકા પ્રભુત્વ અને વ્યાપારી હરીફાઈ એ અધું યુદ્ધ પહેલાંના ઇતિહાસમાં આટલી ઉત્પત્તિથી ક્યારે બદલ થયું હતું ? એશિયાટીક દેશોની બંદીવાન પ્રજાઓનો પાશ્વર્ય સામ્રાજ્યવાદની શોષણનીતિ સામે મુક્તિ માટેના બળનો આટલો ઉગ્ર ક્યારે બન્યો હતો ? રશ્ચન, અફઘાનિસ્તાન, ટર્કી, દરક, પેલેસ્ટાઈન અને ઈઝ્રાઈલન પ્રજાઓ ક્યારે આટલી અધી જાગૃત થઈ હતી અને એમાંની કેટલીયે પ્રજાઓ આજે સ્વતંત્ર બની બેઠી છે. અને ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યના જગદગતા રત્ન સમા વફાદાર હિંદની ઘટનાઓ યુદ્ધ પહેલાંના ક્યા બનાવોનું પુનરાવર્તન કરે છે ? એક પણ નહિ હા, આજે પણ યુદ્ધ પહેલાંના ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થાય છે. યુદ્ધ પહેલાંની સમાજ-વ્યવસ્થા અને સમાજનું વર્ગલક્ષણ—class-character—યુદ્ધ પહેલાંની શોષણનીતિ અને સામ્રાજ્યવાદ, યુદ્ધ પહેલાંની કાળી ડીપ્લોમસી, યુદ્ધ પહેલાંના જેવી નવા યુદ્ધ માટેની ગંભીર તૈયારી તે પ્રતિસ્પર્ધીઓનાં જૂથોના જુમલા વગેરેનું આજે પણ પુનરાવર્તન થાય છે. પણ એ પુનરાવર્તન થવાનું કારણ એ છે કે મહાયુદ્ધ એક પણ મહત્ત્વની સમસ્યાનો ધરમૂળ ઉકેલ નહોતો કર્યો. સમાજવ્યવસ્થાનું લક્ષણ નહોતું બદલ્યું, ઉત્પાદન અને વહેંચણીની વ્યવસ્થાની જૂની પદ્ધતિ આજુ રાખી હતી. સામ્રાજ્યવાદ ને શોષણની પદ્ધતિને બદલે સમતા ને રાજકીય તેમજ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના નવા આદર્શનું સંસ્થાપન નહોતું કર્યું. પ્રો. દેરેલ્સ લાસ્કીના શબ્દોમાં કહીએ તો 'It was the same old image with new face.' ખીજા એક રશિયન નવલકથાકારના શબ્દોમાં કહીએ તો 'It is the same old trouser with inside turned out.'

યુદ્ધ પછીના સમયમાં પણ પાશ્વર્ય રાષ્ટ્રોએ જૂનો 'એલ્ડ સ ઓલ પાવર્સ'નો ખ્યાલ નહોતો છોડ્યો. 'એલ્ડ સ ઓલ પાવર્સ' એટલે વિરોધીની સમગ્રતા. પણ એ સમગ્રતા સામ્રાજ્યવાદની

અતઃ પર્વતનશીનતા-Dynamic character of Imperialism-ને કારણે સ્થિતતાના ધોરણ ઉપર કદી મૂકી શકાતી નથી અને એની સ્થિતતા સ્થપાયા વિના કદી પણ યુદ્ધ અગ્રાવી શકાશે નહિ એ ગિચતા 'બેનસ એન પાર્સર્ની' નહિ પણ સમતાની, શાંતિની અને સ્વતંત્રતાની સમતુલાની સ્થિતતાની આજે જરૂર છે-એ જગતને યુદ્ધની ખગખીમાથી ઉગારી લેવું હોય તો મહાગાંધીનું સામ્રાજ્યવાદી લક્ષણ અદૃશ્ય થાય તો જ 'બેનસ એન પાર્સર્સ' અને એની બીનગમા રહેન શોષણનિર્ભર હિતસબંધોનું તુચ્છ ધર્ષણ લોપ થાય ને અમતા, સ્વતંત્રતા ને વિશ્વશાંતિની સમતુલા સ્થપાય, જેનું લક્ષણ સ્થિત દુરો પર્વતનશીન નહિ.

ત્યા સુધી આ ગિચતિ નહિ આવે ને સમાજની શાસન સ્વસ્થા જેનું હાર્દ સામ્રાજ્યવાદ ને શોષણ છે એ નવેનવે સ્વરૂપે ચાતુ ગહેશે ત્યા સુધી યુદ્ધ નહિ જ અટકે

યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદની પ્રક્રિયા શોષણ ને અમતા ઉપર ચાલતી હોનાથી એ પોતાનું બળ શોષિતોની સખ્યા ને શોષણના જથ્થા ઉપર માપે છે પરંતુ આ ગિચતિ જ એના ભૂગમા ધા ઢગાની પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવામા ભૂગકાળુ થઈ પડે છે કારણ કે પ્રથમ તો યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદ આક્રમણવાદી ગાંધીની મર્યાદાઓમા જગતો હોનાથી દરેક સામ્રાજ્યવાદી ગાંધીને બીજા ઘણા સામ્રાજ્યવાદી ગાંધીની હિસક હરીફાઈનો સામનો અનિવાર્ય થઈ પડે છે સામ્રાજ્યવાદનો આ અતર્કત વિરોધ (Inherent Contradiction) સામ્રાજ્યવાદી ગાંધીના વર્તમાન કે ભાવિ યુદ્ધને અનિવાર્ય કરી મૂકે છે, કારણ કે શોષણની લૂટમા વહેચણી કરી યુદ્ધ વિના અશક્ય થઈ પડે છે વર્તમાન સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધો એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે

બીજી બાજુ શોષાતી પ્રજાનું આત્મદમન પણ શાશ્વત ચાલુ નથી ગાંધી શકાતું આત્મદમનના ચાતુ ભાનમાથી શોષણ અટકાવવાની નિઝહલાવના જાગે છે સામ્રાજ્યવાદના શિખરી પગમાથી મુખત થયેના ગાંધી એના જ્વનત દષ્ટાંતો છે શોષિતોનો અસતોષ પણ યુદ્ધની ભૂમિકા સજે છે

આમ સામ્રાજ્યવાદ પોતાના રક્ષણ અને સામ્રાજ્ય માટે જે ક્રિયો ગમે છે એ જ ક્રિયાનો એ કદી બને છે.

બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સામ્રાજ્યવાદોએ મહાયુદ્ધને અતે મેળવેરી અને તે પહેલાની લૂટને ક્રમ સાચરી ગાંધી એ જ એનો મહામૂકરણ છે જર્મન, જાપાનીઝ અને ઇટાલિયન અસતુષ્ટ સામ્રાજ્યવાદને એ લૂટમા ભાગ પડાવે છે શાંતિમય માર્ગે એ ભાગ કદી નહિ મળી શકે એમ એ ગાંધીને લાગી ગયું છે એને જ કારણે છે'લા વર્ષ દરમ્યાન બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સામ્રાજ્યવાદી ગાંધી સામે 'એ સાથ સામનો' કરવા માટે જર્મન, જાપાનીઝ ને ઇટાલિયન ગાંધી એ જુથમા મળી ગયા છે શેમ, યનીન ધુગ ને જર્મન-જાપાનીઝ લશ્કરી મૈત્રીની જાહેરાત એ એની નિશાની છે.

બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સામ્રાજ્યવાદને પણ જગત ભ્રમણા ગદી નથી શેમ-અર્લીન ધુગ અને જર્મન-જાપાનીઝ લશ્કરી મૈત્રીની જાહેરાત થતા પછી એ ગાંધીએ પણ છે'નાં વર્ષમા અસાધારણ લશ્કરી તૈયારી કરવા માડી છે, અને એ જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદી લશ્કરી જનગન 'ટાંગ ઈમીમારુ એ તો એના છે'ના પુત્રક 'બીજી લગાર' ની શક્યતા ૧૯૩૬-૪૦ના

અરસામાં મહેર પણ કરી દીધી છે. જેમાં રામ-અર્જુન ધુરા ને અર્જુન-દ્રોણો ધુરા એક પક્ષે ગોડવાશે તે સામે પક્ષે—?

મહાયુદ્ધ પંખીના આખા કાળ દરમ્યાન ક્રાન્તિ અને ધ્વિટન જે જગતનું પ્રતિરૂપરૂપી રાષ્ટ્રો રહ્યાં હતાં નવી પરિસ્થિતિના ભયમાં એઓ એક થઈ ગયાં છે. ૧૯૩૬ના જૂનમાં ક્રાન્તિમાં સમાજવાદી જ્ઞાન સરકારની સ્થાપના થયા પછી અને રૂપેનના આંતરવિગ્રહો ઊભી કરેલી પરિસ્થિતિથી ક્રાન્તિ ધ્વિટનથી પ્રદેશી નીતિનું મુત્તસંચાલન એકદાયે થતું ન હોય એવું દેખાય છે.

૧૯૩૬ના સુવાર્ષમાં રૂપેનીય આંતરવિગ્રહ શરૂ થયા કુરોપની ભૂમિ ઉપર નાના ને રથાનિક પાયા ઉપર ભાવિ વિગ્રહતાં બીજા રોપાર્થ ગયાં હોય એવું લાગે છે. એ વિગ્રહને રૂપેનની ભૂમિ પ્રતોષ મર્યાદિત કરી મૂકવા માટે ક્રાન્તિ-ધ્વિટન ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. નૌકાનિર્ધનણ સમિતિમાંથી જર્મની અને ઇટાલી ખસી જતાં રૂપેનીય વિગ્રહને મર્યાદિત કરવાના એમના પ્રયત્નો નકામા થઈ જતા આજે તો દેખાય છે અને જે મૂંચવણો સામાજિક-વાદી રાજ્યો શાંતિમય રસ્તે ઉદ્ધવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે એનો ઉકેલ આણવા માટે બુદ્ધનો આસરો લેવાની શક્યતા સ્પષ્ટ થતી વધતી છે.

અટળ કાયડો

પ્રપત્ત ચો. કાશ

“વસે ‘ઉલધિ’ કયાં લલા નહિ અમે કંઈ બાણીએ,
અમે અમિત પાણીમાં ધૂમી વળ્યાં ન તોયે જડે,
કહે જગતમાં સહુ જલધિને નહિ અંત એ,
ગળે અસ ન છિતરે નહિ મળે કંઈ પારખું?”
પૂછે જલજ માછલી: વળી પૂછે સહુ પંખીએ,
“ભલે ભરી ભરી અમે ગગનમાં ગયે સૌ રૂંધ્યા,
વિશાળ નિરખ્યા વળી અવનવાં પ્રદેશો, ધણુ,
છતાંય ન ‘હવા’ દીડી સહુ પ્રયત્ન મિત્યા મયા:”
પૂછે વનચરો, “બધા તરવરો, ખીલો, ટેકરા,
નદી, જરણ કે દીઠાં ‘વિપિત’ તો દીડું કયાંય ના:”
“વસું સજ્જનકાળથી જગતજ્ઞાન લાચાં ભરું,
ખૂલેખૂલુ કરી વળ્યો ખલક મોત આખું કીધું,”
પૂછે જન ત્રિકાલથી, “કહો વસે ‘વિલુ’ આજે?”
રહ્યો અટળ ક્રેસડો પશુ, મનુષ્ય, ખગ, મત્સ્યને.”

“મને કોણ મળવા માગે છે ? તું શું નામ બોલ્યો ?”

“એક કામદાર છોકરી; કન્યાણી કે એવું કંઈ નામ છે.”

—પત્ની અધિપતિસાહેબ એવી ઘણી મુશ્કેલી તો આપતા. આવી વાતો પોતાના પત્રમાં જાપી વાચકસમૂહને ખબરે પૂરી પાડવા માટે તેઓ બહુ ઉત્સુક રહેતા.

જેવી તે દાખલ થઈ કે અધિપતિમહાશય ઉઠ્યા અને તેની સામે જઈ બે હાથ બેઠી નમસ્કાર કર્યા. તેમણે બોલ્યું કે તેમની આવી વર્તણૂકથી પેલી છોકરી નવાઈ પામી હતી; તેનું કારણ એ હતું કે કામદાર મનુષ્યો નમસ્કાર કરે એવી આશા રાખતા નહિ.

યુવાન છોકરીના મુખ પર રતાશ છવાઈ.

“હું નમસ્કાર કરી શકતી નથી,” તે બોલી.

“કેમ નહિ ? એવું તે મેં શું કહ્યું કે એ માન મને ન મળે ?” હાથ નીચે નમાવી તેમણે પૂછ્યું.

“તમારી આખતને એ વિષે લાગતુંવળગતું નથી; પણ

મને

હાથ

નથી.

અધિપતિસાહેબ તેની પાસે આવ્યા. તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી બોલ્યા: “અરે ત્યારે તું તેજ છે ! હું ધારતો નહોતો કે તું આમ ગોચિંતી.....એસ.”

તે ટેબલ પાસેની ખુરસી પર પડ્યાઈ.

“હવે મને જોઈશો છે કે તોરું અહીં આવું કેમ થયું ? હું તારે માટે હવે વધારે શું કરી શકું એમ છું ?”

‘વધારે’ શબ્દ આવતાં તે કડવાશથી હતી.

અધિપતિમહાશયની નજરમાં એ હસતું આવ્યું; પણ તેના યાચના કરતા મુખ પર નજર પડતાં એ વાત બુલાઈ ગઈ.

“કંઈ વધારેની તમે વાત કરો છો ? જરૂર. જો તમે ધારો તો મારે માટે થઈ કરી શકો એમ છો,” નિરાશાથી તે બોલી.

તેની નજરથી છૂટવા માટે ગમે તે આપવાની મહાશયે તૈયારી બતાવી. તે યુવની ઘણું દુઃખ ભોગવી સીધી તેમની પાસે આવી હતી એટલે હજી તેના મુંઢ મુખ ઉપર દુઃખની નિશાની જણાતી હતી. અધિપતિસાહેબે બીજાના હૃદયમાં દયા ઉપજાવવા માટે તેને માટે

મણી થઈ. હતું પણ તેમની ઉપર જરાયે અસર થયેલી જણાતી નહોતી. છતાંયે એની સાથે જીવાની તેમનામાં શક્તિ નહોતી.

“તું શા માટે મૂંઝાય છે? મારું લખાણ વાંચતાં તને ખાતરી થઈ હશે કે તારી મદદમાં હું બીજો છું,” તેમણે જણાવ્યું.

“અધા કહે છે કે તમારાં લખાણ બહુ દુઃસ્વ આપે છે અને તમે કાપથી ગભરાતા નથી.”

“ખરી વાત છે. એવું ક્યારે અને કે જ્યારે મેં ખોટું લખી માર્યું હોય તારી આજ્ઞામાં તો જાણું ખરું છે,” સમજાવવાની ટપથી તેઓ બોલ્યા.

તેના તરફથી કાંઈ જવાબ ત્ર મળતાં તેમણે પૂછ્યું: “એ ગઈ કાલે લખ્યું તેને માટે તું વાત કરવા આવી છે કે તું તે લખાણ પાછું ફેરવવા માગે છે?”

“હા, એમ જ છે.” હેવટે ઘણા વખત બાદ મૂળ વાત પકડતાં તે બોલી.

“એમ છે ત્યારે! કીક તો તારો જમણો હાથ ગુમાવ્યો નથી?”

પોતાનો ટકાયેસો જમણો હાથ બહાર કાઢી તેણે દેખાડ પર મૂક્યો. હજારો તેની ઉપર પાટા અધિક્ષ હતા. “પણ તમે લખેલ છે એ પ્રમાણે હાથ કપાયેલો નથી. અને તેથી.....”

“આ છોકરી એક વાક્ય શરૂ નહિ કરે અને પૂરું નહિ કરે!” અધિપતિમહાશય બચાવ્યા. પણ તેના મુખ તરફ જોતાં જણાણું કે તે રડતી હતી.

“કીક ત્યારે એ કેમ બન્યું?” ધાર્યા કરતાં વધારે નરમાશ બતાવી તેમણે પૂછ્યું.

આથી તેણે કાળા હાથમાં પકડેલું એક કવર તેમની સામે ધર્યું. તેની ઉપરનું કેકાણું આંસુઓથી ભીંજાયેલું હતું.

“આ મારા માટે હોયું નેઈએ,” તેઓ બોલ્યા.

પણ પેલી સુવતી તો માર્યું નીચું ઢાળી બેસી રહી હતી. વાળના ગુચ્છ નીચેથી તેની એ કાળી આંખો દેખાતી હતી.

અંદરથી એક પત્ર નીકળ્યો. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:

“ગઈ કાલના તમારા પત્રમાં એક કારખાનામાં બનેલ અકસ્માત વિષે લખાણ આવેલ છે. એ બનાવ એ માસ ઉપર બન્યો હતો, તેને વિષે ગેરસમજ ફેલાયેલી છે.

“આવી ગેરસમજ કેમ ફેલાઈ તે હું જાણતો નથી, પણ મને ખાતરી છે કે તમે તે સુધારવાને બીજા અંકમાં છાપશો. એ ખરું છે કે કલ્યાણીમાઈ એક નવા આવેલ કાપવાના મશીનથી ઇજા પામી હતી; પણ એ બનાવ એક નજરે માત્ર અકસ્માત જ હતો. જ્યારે યંત્ર કામ કરતું હતું ત્યારે વીજળીની બત્તીએ કાંઈ કારણથી અંધ થઈ ગઈ. કલ્યાણીમાઈ નવીન મશીનથી ગભરાયેલી હતી તેથી એનો હાથ મશીનમાં આવી ગયો. આ અકસ્માતને મેનેજર સાથે કંઈ સંબંધ નથી; કારણ કે એઓ તો બત્તી અંધ થયા બાદ ત્યાં આવ્યા હતા. હું ત્યાં એકલો જ હાજર હતો.

“કારખાનાના માલિકે એ બીજા પામેલ સુવતીનો પગાર કાપવાના વખતથી વધારે વખત માટે લેવાયો છે, એટલું જ નહિ પણ રહેવાના મકાનનું ભાડું પણ આપેલ છે.

થોડા વખતમાં એને પૂરા પગારથી કામ પર લેવામાં આવશે. આથી કોર્ટમાં કે પ્રેસમાં ફરિયાદ કરવા જેવું કાંઈ રહ્યું નથી. આમાં એવું પણ નથી કે આ વાત જાણીથી બહાર પાડવામાં આવી નહોતી. મેનેજરની ખરાબ વર્તણૂકથી આવું બનવા પામ્યું એવી તમારી જાહેરાતને લઈને અકસ્માતના ભોગ બનેલ કલ્યાણીનાઈને સૌથી વધારે અન્યાય થયો છે.”

વાસુદેવ.

“ફારમેન”

અધિપતિસાહેબે ઘડી ફરી કાળજી વજન નીચે ટેબલ પર મૂક્યો.

વિચાર કરતાં જણાવ્યું કે પત્ર મેનેજરે લખ્યો હતો. પણ શા માટે તેમનો જૂનો દુરમન આટલો નરમ બન્યો? મેનેજરે શા માટે તેમની સામે આરોપ મૂકી કોર્ટનો આસરો ન લીધો? જાપામાં લખેલું હતું કે ‘કામ ચાલુ હતું તે વખતે મેનેજરે કામદાર પુવતી કલ્યાણીની છેડતી કરવાની તક લીધી. અને તેને લઈને તેનો હાથ યંત્રમાં આવી ગયો.’ આવી ખોટી અને ખુદ્દી બદનક્ષી માટે કોર્ટે તેમને સખ્ત સજા પહોંચાડી હોત.

તેમણે ઘાંટો પાડી કહ્યું: “કલ્યાણી”

તેમની ધારણા પ્રમાણે તે ચમકી ઊઠી. આની જ રીતિ અકસ્માત બન્યો ત્યારે તે ગભરાઈ ઊઠી હશે.

“તારે બદલે ફારમેને શા માટે આ પત્ર લખ્યો?”

“કારણ કે મારું તેની સાથે સગપણ થયેલું છે અને.....”

“હીક, અને હવે તેની મરજી અકસ્માત પછી તને પરણવાની નથી, એમ ને?”

“એ તો તમે કાળજીમાં લખેલ છે તેમ પ્રસિદ્ધ કરો તેની ઉપર આધાર છે.”

“એમ છે! ત્યારે તેણે એવી શરત બધી છે કે જો આ લખાણ જાપામાં જાપાય તો જ તેના લગ્ન તારી સાથે થાય. એ તેને માટે ખરાબ ગણાય. હું તારી જગ્યાએ હોઉં તો એવા મનુષ્યની દરકાર ન કરું.”

“પણ એક અપંગ અને ગરીબ કન્યાને પરણવા માટે કોણ તૈયાર થાય?” તેણે બચાવ કર્યો.

“હવે બધી વાત પર પ્રકાશ પડ્યો: કલ્યાણીને પૂરતા પગારે કામ પર લેવાની હતી. પણ જો એ ફરે જાપામાં ન જાય તો તેમ બની શકે એમ નહોતું. દયા બતાવવા અગાઉ એ લોકો શરત બકતા હતા. મેનેજરે ફારમેન ઉપર દયાણુ લાવી બનાવટી વાત લખાવી મોકલી. અને સાથે બીક બતાવી કે જો તેમ નહિ અને તો તેની ભવિષ્યની પત્નીને રજાગા-વવામાં આવશે. આવી મુઝેલીમાં આવી પાવાથી ફારમેને કલ્યાણીને ખોટું બોલવાનું શીખવી અધિપતિમહારાજ પાસે ધકેલી. અને જો તે તેમ ન કરે તો લગ્ન તોડી નાખવાની ધમકી આપી.

તેમણે ગંભીરપણે જણાવ્યું: “મને બધી વાત સ્પષ્ટગર્ભ ગઈ છે.”

પણ સુતર્તાને આ ગમ્યું હોય તેમ જણાયું નહિ; કારણ કે કોઈપણ ખરી વાત સમજે એમ તેની મરજી ન હતી.

“ત્યારે તમે મોટા અક્ષરે આટલું જાપવા માર્કેટિંગ્સ થાઓ છો?” એટલું કપાટાબંધ બોલી જતા માટે તે ઊઠી.

પણ અધિપતિમહાશયે ધમકાવીને તેને "બેસાડી દીધી.

"જો હું આટલું છાપું તો થોડું વધારે ઉમેરું કેં મને આ ખાતમી કામદાર યુનિયનના સેક્રેટરી તરફથી મળેલી છે. કલ્યાણી, તું જાણે છે કે તારો ભાઈ એ જગ્યા ઉપર છે. તેના કહેવાથી મેં તેનું નામ બહાર પાડ્યું નથી; કારણકે તે પણ એ જ કારખાનાંમાં કામ કરે છે. હું નથી - કારતો કે ભાઈબહેનની એ જુદી વાતો કાંઈને પણ ફાલદાકારક થઈ પડે," બેદરકારભર્યું હસ્યું દયાની અધિપતિમહાશયે જણાવ્યું.

"નાહિ, તેમ કદી ન બને," ઉચ્ચેરાર્ધને તે બોલી.

"ત્યારે તું એમ ધ્રુવે છે કે હું દુનિયાને જણાવું કે આખી વાત ખતાવરી અને મારી જોડેલી હતી? એ વાત મારી પત્રકારિત્વની જિંદગીમાં કદી ન બને."

"પણ છાપાવાળા ધારે તેમ કરી શકે છે! વળી તમે કોઈના નોકર નથી એટલે એમ કરવામાં શો વાધો હોઈ શકે?" કરગરીને તે બોલી.

"હું જીવું ત્યાં સુધી એ ન બને," ધૂધવાઈને તેમણે 'ડાકું' ધુણાવ્યું.

"પણ તમે પોતે જ લખ્યું છે કે દરેક મનુષ્યે આવા ખતાવ માટે માદા તરફ દયા ખતાવરી જોઈએ."

"હા, ખરી વાત છે. પણ તે કયા મનુષ્યેએ?"

યુવતીએ કાંઈ જવાબ ન આપતાં દરવાજાનો રસ્તો પકડ્યો.

અધિપતિમહાશય હાથમાં આવેલ ચલ્લીને એમ છોડે એમ ન હતું. તેમણે કલ્યાણીને પુછસી ઉપર ધકેલી. "એમ પૂરતો ખુલાસો કર્યા વગર તું તારા પ્રેમી પાસે જઈ શકે એમ નથી." તેની સામે ડોળા ધુરકાવી તેઓ બોલ્યા.

એક નિર્દોષ પક્ષીની માફક ધ્રુવતી તે તેમની સામે બિડી ને બિડી.

"હવે કાંઈ ખુલાસા જેવું રહ્યું નથી."

"હું ખરી વાત તારા મોઢેથી જાણવા માગું છું."

"પણ તે મારાથી....."

અધિપતિમહાશય સામે ખુરસી પર સવાલોના જવાબ આપતાં તેને બેસવું પડ્યું. સીધા સવાલો પૂછી ખરા જવાબો કેમ મેળવવા એ કલા-તેમનામાં હતી.

તેમની ધારણા પ્રમાણે તેના ભાઈએ કહેલી મેનેજરે કરેલ છેડતીની વાત ખરી નીકળી.

ત્યારે તું કબૂલ કરે છે કે ફેરમોને તને મારી પાસે આવું લખાવવાં મોઢલી; કારણ કે એનું છપાયા વગર મેનેજર તને રાખવા ખુરસી નહોતો?"

"હાં તો આ સવાલ તે સમજ નહિ; અથવા તો તેનો જવાબ કેટલો ભયંકર હતો એ સમજ યુવતીએ જવાબ ન આપતાં પોતાની દુબે ઘેરઘેલી દરણીની આંખો જેવી આંખોથી અધિપતિમહાશય તરફ જોયું. તેમણે કલ્યાણીને શાળાથી આપેલ કારણ કે નોકરીથી બધી ખબર ખરેખરી મળી ગઈ હતી.

કેવી મજાની વાત! એ આખી દયા એક અકસ્માત કરતાં વધારે ખરાબ હતી. મેનેજરે કલ્યાણીનું રૂપ જોઈ છેડતી કરી તેને કાંઈ મૂડીવાદ સાથે, વધારે સંબંધ ન કહેવાય; પણ જો અકસ્માતની બધી જવાબદારી કલ્યાણી પોતા પર લે તો તેને બધી સગવડ આપવાનું કબૂલ

હારસી કાવ્યકુંજ

સંગ્રહકાર અને અનુવાદક

“ગુલશને બહાર”

[૧]

તા ગુલ શુદા બુખરીદા નગદી અઝ શાખ
હરગિઝ બગુલે હુસ્ને નિગારે ન રસી
તા ખાકે તુરા કૂઝા ન સાઝંદ ન કુઝાલાં
હરગિઝ બલબે લાલે નિગારે ન રસી
—હાફિઝ

ન્યાં સુધી તું પુષ્પની પેઢે સંસારવૃક્ષ પરથી ચૂંટાશે નહિ, ત્યાં સુધી પ્રિયતમાના સૌંદર્યરૂપી પુષ્પ સાથે એક હારમાં (એકવર્ષમાં) તેનો ગૂંથાવારૂપ સહવાસ તને પ્રાપ્ત નહિ થાય ! તારી માટીનો ન્યાં સુધી રંગાર્ધ-ચૂંથાર્ધને તથા ભટ્ટીમાં પડીને પ્યાલો નહિ બને, ત્યાં સુધી તું પ્રિયતમાના લાલ હોઠ સુધી પહોંચીશ નહિ !

[૨]

તૂ દર કારે ખૂદ રાસ્તી બરબકાર
કે હમ રસ્તા ગરદી વ હમ રસ્તગાર
દિલા રાસ્તી ગર કુની ઇખ્તયાર
શવદ દોલત હમદમ વ બખ્ત ચાર
—સાદી

તું તારા દરેક વ્યવહારમાં હમેશાં સત્યનો ઉપયોગ કર, કે જેથી તું (સર્વ પ્રકારે) સ્વતંત્ર તેમજ સદાયારી ચર્ધશ હે દિલ ! જે તું સત્યની ઇચ્છા અને સ્વીકાર કરીશ, તેો નસીબ તથા દોલત તારાં દોસ્તદાર થશે !

[૩]

ઝ ઇમરુઝ કારી બફર્દા મમાન
કે દાનદ કે ફર્દા ચે ગરદદ ઝમાન
ગુલશન કે ઇમરુઝ ગરદદ બહાર
તૂ ફર્દા ચની ગુલ ન ચાયદ બકાર
—ફિરદૂસી

તું આજંથી તારું કાર્ય કાલને માટે મુલતવી ન રાખતો. કાલે શું થશે, એ કાલે ખબર છે ? જે બગીચામાં આજે વસંત ખીલી રહી છે—તેમાંથી જે તું આવતી કાલે પુષ્પો ચૂંટીશ, તે તે સર્વ નાશમાં છે !

[૭]

શુદ્ધી કીમતો કરે તૂ બદ્ધલો હુનર અસ્ત
 નહે બદીદારો બદીનાયો બસૂદો બઝિયાં
 હર બુઝર્ગી કે બદ્ધલો હુનર ગરત બુઝર્ગ
 નશવદ ખુદ બબદ શુદ્ધતન બહમાનો કુલાન

-ફખી

તારી ખાનદાની, કિમત તથા કદરનો આધાર કળાં અને વિદ્યા પર રહેલો છે; નાહ કે પોશાક, દોલત, નફા કે નુકસાન પર ! દરેક મહાન પુરુષ, જેણે કળા અને વિદ્યા વડે મોટાઈ મેળવી છે, તેની આમતેમની નિંદા કરવાથી તે કંઈ હલકો પડી જતો નથી !

[૮]

દર હીચ કસ બચરમે હિકારત નઝર મકુન
 તા દર તૂ હુમ બદીદાએ તહેકીક બનિગરંદ
 બીરાકે હર એ હસ્ત ઝફરનીશે પાદશાહ
 મ્યું નેક બનિગરી ઝયક અસ્લો ગૌહરંદ

-શેખ અલાસલામ અન્સારી

કામને ધિક્કારની નજરે જોતો નહિ કે, જેથી લોકો પણ તને માનની દૃષ્ટિથી જુવે ! કારણ કે, ફકીરથી તે કેક પાદશાહ સુધીમાં જે કાઈ છે તેમને બારીબીથી અવલોકીશ, તો જોવામાં આવી જશે કે, સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન એક જ છે !

[૯]

અર્થ તિક્કલ ! અગર બસોહબતે ઉક્તાદર્યે રસી
 શૌખી મકુન બચરમે હિકારત દર મળીન
 ગર દર જહાં દિલીઝ તૂ ખરંમ નમી શવેદ
 બારી ચુનાં મકુન કે શવદ ખાતિરી હઝીન

તાલિખ—

અથ બાળક ! જો તું ગરીબ માણસની સોખત રાખે, તો તને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી નિહાળી ધિક્કારતો નહિ ! જો દુનિયામાં તારાથી કોઈ પણ હલકો રાજ ન રાખી શકાય તો વાંધો નહિ, પાકુ એવું નંદરતો કે જેથી કોઈ હલકો નારાજ થાય !

[૧૦]

ફ કુસે નાન અગર અઝ ગંદુમ અસ્ત યા જૈ
ફતાયે જામા અગર કુહના અસ્ત યા નૌ .
હઝાર બાર ફેઝુનતર બનઝદે ઇબ્ન યમીન
ઝ ફિરે સુમલિકતે ફેફુળાદે ફેબુસર....

—ઇબ્ન યમીન

ઘઉં અગર જવની રોટીના બે ટુકડા (અને) જૂતાં અગર નવાં કપડાંની લેડ
(આ બે ચીજ), ઇબ્ન યમીન આગળ ફેફુળદ અને ફેબુસરની જાહેજલાલી કરતાં પણ
દગર દરજે ઉપર છે !

[૧૧]

અનચીન બા બદાં કે સોહબતે બદ
ગરચે પાકી તુરા પલીદ કુનદ
આફતાબ અરચે રોશનસ્ત બિ રા
પારા — એ — અબ્ર નાપલીદ કુનદ

—સનાઈ

ખરાબ સોખતશાળા નીચ માથુસોની સાથે બેસતો નહિ; બે તું પવિત્ર હોઈશ, તો
પણ તને નાપાક કરી નાખશે—એમ સૂર્ય તેજસ્વી હોવા છતાં પણ વાદળથી અદસ્ય થાય
છે તેમ !

[૧૨]

નાઉમીદ મશવ ઝ ચારા ફુસ્તન
કેરઝ દાના શિયુફત તીસ્ત ફસ્તન
દર દાઉમીદી બસી ઉમીદ અસ્ત
પાયને શબે સિયાહ સુપીદ અસ્ત

—નિઝામી

ફલાજની કેશિશ કરવામાં નાઉમેદ ન થતો—વાવેસો દાણો બે એ કંઈ નવાઈ
નથી. નિરાશામાં અગર આશા છુપાવેલી છે—અધકારમય કાળી રાત્રિનો અંત આખરમાં
સફેદ છે !

[૧૩]

ગર ફરીફ શવદ જનેમતો મુઝ
 એકુતર ન બહીચ કસ મશુમાર
 પુર્નિયાનો નસીઝ ખર નાઅહલ
 લાજવદો તિલાસ્ત ગર દીવાર

-અન્યર્થી

તે ન્યાયિદીન મનુષ્ય ન પાતિ અને સામ્રાજ્યમા ફરીફૂત અપ્રાદ જેવો થઈ જતા તે
 પણ તુ જેમે 'મનુષ્ય' ન ગણતા ! નીચ પુરુષના શરીર પર ચડેલા મુઝ મુશાળા નશ્ત
 અને ફરીફૂત વસ્ત્રો કે દીવાન પર મોતુ અને એવેગત વગરના જેવા છે !

[૧૪]

કસી કો શુદ્ધ જાનામ નેક મશાદૂર
 પમ અઝ મુર્ગશ કુઝુર્ગાં જિન્દા દાનંદ
 વલી આ શ કે બદ ફઅલસ્તો બદનામ
 અગર થે જિન્દા બાગદ મુર્દા જાનંદ

-અબસાદે મોહસિની

બાર-માસનું સાહિત્ય

રવ. સૌ. ચૈતન્યબાસા મજમુદાર

લોકભોજ્ય સાહિત્ય

આપણી પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં, 'સાત વાર', 'પંદર તિથિ' અને 'મહિના'નું સાહિત્ય એક જાતનું ખાસલોકભોજ્ય સાહિત્ય છે. દયારામભાઈનું 'પદ્મકવચર્ણ' તથા કવિ નર્મદનાં 'ઋતુવર્ણન'નાં કાવ્યો આદિ દરીએ તે કાવિત્રાસના ઋતુસંહાર જેવાં ઋતુનાં ખાસ વર્ણનોની કવિતા, પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓએ બહુ કંટકી જણાવી નથી.

આવા સાહિત્યમાં અનર્ગત એવાં ઋતુઓનાં કેટલાંક મુદર વર્ણનો કવિઓએ આપેલાં મળી આવે છે ખરાં. ગુજરાતી કવિતા અને ગરબી એ કવનતારાઓએ પોતાની કલમ આ પ્રકારના સાહિત્ય ઉપર અજમાવી છે. આમ, આર્યોના એક વર્ષના જુગલુદા ભાગ—વાર, તિથિ મહિના અને ઋતુને ઉદ્દેશીને થયેલા સાહિત્યનો પરિચય ખરેખર રસિક યાદ પડે.

'કક્કા'નું સાહિત્ય

'કક્કાનું સાહિત્ય' કંઈકે આને મળતું છે. 'કક્કા'ની કવિતામાં સાધારણ રીતે 'ક' થી લઈને બધી બારામહીથી શરૂ થતા અક્ષરોવડે ઉપદેશ આપેલા હોય છે, ઉપદેશનો વિષય ખાસ કરીને જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય હોય છે. કવિ પ્રિતમદાસ કકકાને પહેલા અક્ષર તરીકે મૂકી ઉપદેશ આપે છે—

‘કક્કા કર સદ્ગુરુનો સંગ,
હૃદે કમળમાં લાગે રંગ,
અંતમાં અજવાળું થાય,
માયા મનથી દૂર પળાય.
લિંગ-વાસના હોયે ભંગ,
કક્કા કર સદ્ગુરુનો સંગ.’

ભક્તિ અને જ્ઞાનના સામાન્ય ઉપદેશ ઉપરાંત તેઓ પોતાના વૈરાગ્યના 'કક્કા'માં કહે છે—

‘ખોટો ખેલ સંસારનો, આતસબાઈનો રંગ;
કરતાં વર્ષ વીત્યાં ઘણાં ફાણમાં ધારો ભંગ;
દરીએ શ્રી કૃષ્ણ-ઉપાસના—’

* 'લલિતકથા અને બીજા સાહિત્ય-લેખો' એ નામથી સ્વર્ગસ્થ લેખિકાનો નિર્વાહસંગ્રહ થાય છે તેમાં અપ્રચલ લેખ.

“પૂતમે અમને છૂટાણુ દરશન દેને દે, છોગાળા!
દયા કરી મારી દેહીનાં દુઃખમાં ખેળે દે. મોરલીવાળા!”

તિથિની ગરખીઓમાંની ઘણીખરી, વિરહની જ તિથિઓ લખાઈ છે. છતાં પણ કેટલીક રામચરિત્ર, કૃષ્ણવિહાર અને બીજાં વર્ણન સંબંધી પણ તિથિઓ રચાઈ છે ખરી.

એક કવિનામાં, પ્રતિપદા-(પદવા) થી પાંચમ સુધી ગોપી કૃષ્ણની રાહ લુવે છે; ને છેવટે અકળાર્જને ખેલે છે :

“છટ્ટીના લખિયા લેખ તે કેમ ટળશે ?
મારે પેલા લવની પ્રીત આવી મળશે ?
સાતમના સંતાપ ! હરિ-શું અમને દે,
શું છટ્ટીએ મહારાજ ! લાજ નહીં તમને દે.”

રાધા-કૃષ્ણના વિહારની તિથિઓમાં રાધા અને કૃષ્ણના વિહાર દ્વેક તિથિમાં વર્ણવ્યા છે :

“પડવે મેરી સાહેવડી, પિઉછ વાડીએ નવય;
પિઉછ લાવે દાડમ, ગોરી છોલે ને પિઉછ ખાય;
હરિ-હર મેલની રાધે !”

સૂરદાસે પોતાના “સુરસ્યામ” ના વિરહની રચેલી “વિરહ બારમાસી”ની શરૂઆત “આપાદ” થી કરી છે.

વિરહ-વાર-રાસી

‘લગત આપાદ ઉમંગ દોડિ આવે બીજલી અમકે ધન બાદસમે’ દે;
અમકે અમકે ચારુ દેશ નિહારે, હજુ ન આવે બીડાંગનસે’ દે;
હમકુ છોડ ચલે જન માધુ,” રાધા શેષ કરે મનમે’ દે—

કાલિદાસના મેઘદૂતમતિા યજ્ઞ ‘આપાદસ્ય પ્રથમદિવસે’ થી વર્ષાનું શુદ્ધ વર્ષુન કરે છે.

કારતકે

બાર માસમાંના પ્રથમ માસ કારતકે કૃષ્ણ, ગોપીઓને મૂકીને મધુરાં જાય છે, જોડે એધવજી સાથે એ સંદેશો કહાવે છે, ગોપીઓના વિયોગના દિવસો ત્યારથી જ શરૂ થાય છે. રાસ દયારામ પોતાના પ્રિતમને વિનંતી કરે છે —

“કારતકે માસે કેમ ગયા છો મૂકી,
દે રસિયાજી !
પ્રાણુલવન ! પ્રભુ સી વાતે હું ચૂકી ?
હો રંગરસિયાજી !
ચૂકી, તોપણ દાસી-દોષ સમાવે,
દે રસિયાજી !
મારા સમ, ને મનમાં કાંઈ લાંબા.
હો રંગરસિયાજી !”

માગશાર :

માગશાર મહિને કૃષ્ણ વગર જુગતી ગાધા, વિલાપ કરે છે. કૃષ્ણ વગર પ્રગ્મા જાણે તે દવડી પડતી હોય એમ એને લાગે છે. તે કહે છે: 'કૃષ્ણ તે ફરી છાપડી કૃષ્ણમાંથી સમાય - કૃષ્ણની યાયા નો કૃષ્ણ માથે જ ગોમે ગધાનો વિલાપ, તો એક મુઠ્ઠા ઉપમાથી વર્ણવે છે—

“માગશાર મન મેગળ થયો, ઉપર નંદી ભરખાર,
મધુપુરમાં વામો, વચ્ચો, અકુશનો દેનાર !”

પોપ

પોપ મહિને ગાધા ઘણી જ અડગાય છે, અને હવે તેને અતરની વેદનાની અચર નરી ઉપ થવા માટે છે—

‘પોપે તો પગવશ પડી, વેદ વ્યાખ્યા અતિ અગ,
ઓપડ ગુણ લાગ્યો નહિ, ડાળીઓ સ્યામ ભુજંગ !”

ગાજી કવિ એને માટે કહે છે.

“અખિ ! પોપાયા નહિ પ્રાણ માગ પોપે રે,
અખિ ! મુઠ્ઠા સકલ ગરીબ સુક્યુ ગોપે રે.”

જિજિગ્ર્હ ઋતુ એમના ટાટ વધે છે ગત લાખી થાય છે

“આછી પટોળી રે ઓટલ, શિયાળાની રે ટાટ.
પાચ પહોળી ગતડી, વહાસે કીધી રે ગટ !”

મહા

મહા મહિનામાં ગોપીઓને કૃષ્ણ વગર મહેલુ જાડુ જ અસહ્ય લાગે છે. એક તો શિયાળાના ટાટના નિવસ અને તેમાં વળી ઘણી જ લાખી ગત એટલે કેને કર્યા દિવસ ખૂટતા જ નથી ! એને તો “મહા મહિનાની મેજમાં આવી વેગલુ ગત !” એટલે ગોપી અકળાય છે, ને બોલે છે—

“હો હરિ ! કેમ રાત્રી એકલડી, મારે શો અપરાધ ?
હવે તો ઘરમાં નથી ગોસુ, જાણે લૌ વૈરાગ !”

આ વૈરાગ્યના મહિનાના લખનાર અત્તાન કવિએ ‘જાણે લૌ વૈરાગ’—એટલું ચર્ણ નંદી અડગામણીની અરધિ બતાવી છે !

ફાગલુ

વસંતપચમી થતા વસંત બેડી. ફાગલુ મહિને હોળી આવી. ઝાડપાન નધાં નવપક્ષવ ધરિ ગયા. આનંદ આનંદ ધર્ષિ ગ્યો, પલુ ગાધાજીને મન તો “એક હોળી મારે આંગણે, બીજી હંચે હોળી માટે હોય : ” તેથી તે વિલાપ કરે છે—

“ફાગલુ કેમ કુટ્યા, હું કરમાણી
રે ગસિયાજી !

આ વનમાંથી પિયું, મિચ્છુ ન પડું પાણી.
હો ગગ ગસિયાજી !

.....

ચૈત્ર મહિનાની વસંત ઋતુમાં, અંદારે બાર વત્સરપતિ પાછી છે. ચપિ, મોગરો ખીલી રહ્યાં છે. દ્રેણ્ય આનંદથી ટહુકા કરી રહી છે. વળી “ચૈત્ર માસનો ચાંદસો, રૂઢી નિર્મળ રાત” —આવા આનંદના દિવસે આત્મદા અતે “ચૈત્ર ચપિ મોગરો, પો’પણ આત્મ્યાં પાન;” છતાં રાધાને તો “નાચે નાગર નાવસો, જેનું લાગ્યું છે તાન !”

पेशावर

ઉનાળાની ઋતુને લીધે—“વૈશાખે વાયારે વાય, પાક્યાં દાડમ દ્રાખ્ય પાડી તે રમણુ આંખલી
ગળી આંખાની સાખ: લૂખનાં લેહેરાં લાગે ઘણાં, બદાર નવ નીસગાયઃ ધરતી ધખે ને રનિ
નખે, કામળી સખ કરમાય !”

એટલે ગાંધી વિનવણી કરે છે કે,—

“वैशाखे वाया वावळिया,
के घेर पधारे नावळिया !
के हूधडे घेळि तारा पावळिया,
ओधव ! मरी चिनचरी इहेजे—”

५३

જો માત્રમાં પણ સખત તાપ પડે છે. ત્યાં રાધા મૃદિની રિથિતિ માથે પોતાની વિપરીત રિથિતિ સરખાવતાં કહે છે—

“એક મણે સહુ સરેવર મકાં રહે છે
 રે રસિયાણ !
 મુગ લોચન-ધારા નવ સૂકી, બે છે
 હો રંગરસિયાણ !
 ઝીખ સહુને તારે તર અઝાપ
 રે રસિયાણ !
 પવન કુવારથી તે સઘ સમાપ,
 હો રંગરસિયાણ !
 ઝીખમાપ ને દીપ વાયથી વાસે,
 રે રસિયાણ !
 ચિરદવહનિ આ પવને વૃદ્ધિ પામે,
 હો રંગરસિયાણ !”

24413

અપાડ માસથી વર્ષાઋતુનું ધનધોર વાદળ થવા મોડું અને વરસાદ વરસે, પરંતુ મુખ્યવિહોણી રાધાને તો 'ગોરી ભીંજવ ધર આંગણે ને પિયુ ભીંજવ પરદેશ' એવું થયું.

જ્ઞાનમાસ

અંબા ભકતે લખેલા બાર “જ્ઞાનમાસ” હમણાં “કાન્તરમાસમાલા”માં શ્રી. અંબાલાલ જાનીએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. જ્ઞાનીને મન તો બારે માસે સરખા છે. એટલે તે બોધ કરે છે—

‘બારે માસ સ્વામી તે સરખો સદા,
હવે જાણ્યા વિના, હવે ભટકે;
માસને, ખાસ જાણે રખે માનવી !
ગુજ-નિજ રામ શું છુદ્ધિ અટકે.’

આત્મજ્ઞાની કવિ ‘કાર્તિકે કાં તકે ચેને નહિ હવડા ?’ થી શરૂઆત કરી, ‘આસો’ આ સોડહં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ રમે, જેને શ્રુતિ સ્તવો, કહે પ્રપંચ પારે’—વગેરે દૃઢાથી સચરાસર બહનો ઉપદેશ આપવામાં બાર માસનો ઉપયોગ કરે છે.

આમ આપણા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ નજર કરતાં જણાય છે કે તે સમયે વિયોગાવસ્થાનું સાહિત્ય કંઈકે અનૈરી ભાત પાડે છે, આવું લોકસાહિત્ય મોટે ભાગે દૂહા-સોરઠાં રચાતું હતું; વસમી વિદાયના તથા કારમા વિજોગના આ દૂહા-સોરઠા બહુ મર્મવેધક છે.

મેહ અને બેજગીની લોકકથામાં, ચારણકન્યા બેજગીને બરડાનો ધણી મેહ જેઠો પહેલાં પરણવાનું વચન આપી જાય છે ; પણ તેને કહ્યા પ્રમાણે પછીથી તેડું મોકલતો નથી. તે પ્રસંગે બેજગીએ આશામાં જે બાર માસ વિતાવ્યા તેનું મનોવેધક વર્ણન મળી આવે છે :

‘પોષ માસની પ્રીત, જાણ્યું કરશે જેઠો :
રાણી ! રાખો રીત, બોલ દર્જ બરડા-ધણી !

...
વૈશાખે વનમાંય, આંખે શાખો બીતરે : /
તે તમવિણુ કરમાય, વિજોગે વેણુના ધણી !’

મધ્યકાલિન સાહિત્યમાં જેમ આખ્યાનો, પદ્યવાર્તાઓ, કૃતિઓ અને જ્ઞાનનાં પદોનો નિર્ગળાં વહેણુ રેલાયાં છે તેમ, ‘બારમાસ’ના સાહિત્યની પણ એવી જ એક મનોહર અને વિશિષ્ટ રચના અન્નિતત્વમાં આવેલી છે. લગભગ દરેક કવિએ આ રીતની રચના કરીને પોતાનું લોકન્નણુ કેરવું છે. પાદ્મણીય સમાજના કવિઓ ઉપરાંત જૈન કવિઓ પણ, ‘સાર’ અને ‘પ્રમથો’, ‘સ્તવનો’ અને ‘સંગ્રામો’ જેવા સાહિત્યની સાથેસાથે ‘બાર માસ’ રચવાનું નથી ચૂક્યા.

આવા વિરહવાદનું સાહિત્ય લખાયાનું એક કારણ એમ જણાય છે કે લોકોને માટે, તેમનું મનોરંજન કરે તેવું સાહિત્ય માત્ર શૃંગાર, ભક્તિ કે વાર્તાનું હતું. સામાન્ય લોકોને માટે—તેમ જ ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગ માટે—જે સાહિત્યની ખોટ હતી તે વિવિધ દેશીમાં તથા છદ્દોમાં રચાયેલા ‘મહિના’, ‘તિથિ’ તથા ‘વાર’ જેવા સાહિત્યથી જ પુરતું છે. આવું સહિત્ય ધણી જરૂર શૃંગારના રંગથી રંગી દીધેલી ભક્તિને જ વાગ્યું છે.

યુવાન આમ બોલ્યો તો ખરો : પણ એના ઉદ્ધત હૃદયમાં જે એકાદની સુંદરી જણા નહોતી એમ નહિ. મદાભારતયુદ્ધમાં ગળે ચઢતાં અભિમન્યુને રોડી ઊમેડી ઉત્તગમ્ભી નવયૌવનાનો એક, અખરે એને બીજાં છે : એની આખ બીની યાય છે. અને એનાથી બોલી જવાય છે :

ગોરી મોગી ! આવડો ગો નેહડો ?

રે આખમાં આંસુ બહુ ઝરે રે લોચ !

—અહીં ત્રીવિધભાવનું ત્રિભાવિક માર્દવ બતાવાયું છે.

વળી બીજું લોકગીત યો :

‘આલમાં ઝીણી ઝમૂકે ચીજળી રે.

કે ઝીણા ઝમર વગમે મેલ :

શુધામી ! કેમ કરી જંગો ચાકરી રે ?’

નવયૌવના પોતાના પ્રિયતમને, એમની વર્ષાઝગતુનું લાન કગાવે છે, અને પૂછે છે : ‘પ્રવાસને માટે વિવકુલ પ્રતિજ્ઞા એની આ ઝાતુમાં પ્રિય ! ચાકરી કાજે એ જઈ શક્યો ? મેલ બધાને બીજી દેશે—’

યૌવનનું હૃદય નિશ્ચય કરી એમ છે કે ‘અમ. નહિ જ જ્યા દહ, ગમે તેમ યાય’ એ બોલે છે :

‘તમને વદાવી અકાળની ચાકરી રે,

કે અમને વદાલો તમારો હવ :

શુધામી ! નહીં જગા દહ ચાકરી રે !’

વતના માદાન્યની વાતોમા પણ વિરહવાદનું ઝાંખું દર્શન યદ્દ મોકે છે. ધ્વિગ-પાર્વતી એકા કંવાસ ઉપર એક દોષ છે. ત્યાં પાર્વતી કહે છે : ‘ધ્વિગ, ધ્વિગ ! ચોમાસાના દહાડા આવ્યા . સુતા રહેવાય નહી, બેંગ રહેવાય નહી : કઈ વન કાઢો, વગતુયાં કાઢો : પાનાં કાઢો, આવા પ્રકાળની પ્રગ્તાવના ધણ ખરું દરેક વનકથામાં આવે છે.

ચોમાસાના દિવસોને લાંબા કહેવાનું કારણ એમ લાગે છે, કે ગ્રામહવનમાં ચોમાસું કઈ આગમની ઝાતુ ગળી શકાય છે ખેતમાં લાગે મહેનતનું કામ કરવાનું હોતું નથી. મેલયો વગમે તે પ્રમાણે પાકની જાળવણી માત્ર તેને કરવાની હોય છે. ફલપતરામે તેથી જ ગમ્યુ છે કે

‘ચોમાસું છે ખાતું ખૂય ; દીમે દુનિસા ફગાડય.’

તે વખતે, ગામગનો ખેતરમાં કઈ આશયેસ એજે છે, ખતું વિગ્ધિબી સુંદરીઓનો સમ-ત, પતિ પત્નેશ દેવ થી ઉત્પાતમાં હોતી નથી ત્યારે ‘આવજમાં પગેમ પિયુ’ હોવાથી, તેમને વિરહ વચન આવે છે, મટે જ અને વતનાં પાવનદાગ મનને મરવશુદ્ધ કરી એ નનવ વિતાઈ છે, અને અને મામે રંગનેગ દિવાળી માણવાની આશમાં, ચોમાસાના લાંબા પહેલા દિવસ, એક આર્થયુગ્મીને જ જે તેમ, માગે છે. ચાતુર્માસનાં વનોમાં આવી મુલગન વિરહવતને અનિદ વાગુ આપવનો પ્રયત્ન દોષ શકાય છે.

પુરુષવર્ગમાંથી લાટ, ભંડા, ચારણ, જોગીજીતિ, વિદ્યાર્થી, લડવૈયા, વેપારી, વણઝારા - અને બીજા અનેક પ્રકારનાં ધંધાધારી લોકોને હરહમેશ બહાર ફરતું પડતું. ગુજરાત જેટલો ખેતીપ્રધાન દેશ છે તેટલો જ વાણિજ્યપ્રધાન પણ છે. તેથી દેશના એકથી બીજા છેડા સુધી પુરુષો મળવાને બહાને, નોકરીને બહાને, અથવા તો વેપારને બહાને પરગામ કરતા; અને ઘણી લાંબી મુદ્તે ઘેર આવતા. કેટલીક વાર તો પ્રવાસી, પરદેશથી પાછો ફરારે આવશે તે પણ ચોક્કસ કહી શકાતું નહીં. અત્યારની રેલવે, તાર અને ટપાલવાળી આપણી નવી દુનિયાના લોકોને, પાછલા કાળના લોકોની આ લાંબી વિરહાવસ્થાનો ખ્યાલ આવી શક્યો મુશ્કેલ છે; અને તેથી જ આ પ્રકારના સાહિત્યની કિંમત પણ આજે-તે વખતની ચાલુ કિંમતે-મૂલ્યાંકન એ સંભવિત નથી.

તે ઉપરાંત, દેશમાંની અરાબજતાને લીધે થતી લુંટફાટ અને જોરજુલમના ત્રાસને લીધે, 'ધણખરું' પુરુષો જ પરદેશ ખેડતા; અને સ્ત્રીપુત્ર વગેરેને ઘેર મૂકીને જતા. મુસાફરીનાં સાધન બહુ મોંઘાં અને વખત ગાળનારાં હોવાથી, પુરુષોનું 'વતનની વાડીઓ'માં આવવું એ ઉત્સવ સમાન જ ગણાતું. આવી પરિસ્થિતિમાં લાગણીઓને દાખી રાખી, 'જેનો પિયુ પરદેશ' હોય તેને વર્ષોનાં વર્ષ વિયોગમાં ગાળવા પડતાં!

આવી પ્રેરિતભર્તૃકાઓને માટે કયો વિષય પ્રિય હોઈ શકે? તેથી જ કૃષ્ણ-ગોપીનો અને નેમિ-રાણુલનો વિરહ ગાવો, એ તમને મન આશ્વાસનરૂપ થઈ પડતું. બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓ વિપ્રલંબ તેમ જ સંભોગશૃંગારનાં વર્ણનો આપવાને માટે જેમ કૃષ્ણ-રાધાની લીલાનું આલમ્બન લેતા તેમ, જૈન કવિઓ વિપ્રલંબ માટે નેમિનાથ તથા રાજમતિનો, અને સયોગશૃંગાર માટે રઘુલક્ષ્મણ તથા કૌશ્યાનો પ્રસંગ હાથ ધરતા હતા. આ બે યુગલોની આસપાસ તેમણે અનેક પ્રકારનાં પદ, વાર, તિથીઓ અને મહિનાઓની ગૂંથણી ગૂંથી છે.

લોકસંગીતમાં જેમ દંપતિજીવન ગવાયું છે અને કાદુમ્બિક જીવન જેમ લમગીતોમાં ગીતરૂં છે તે જ રીતે, રત્નેહજીવનનો શૃંગારરસ પણ તેટલી જ તીવ્રતાથી, છતાં એક પ્રકારની અદ્ભુતથી 'બાર માસ' દ્વારા ગવાયો છે. એ શૃંગાર ગવાયો છે કવિના પોતાના જીવન વિષે, પણ યદી ગયો છે રાધા-કૃષ્ણને નામે.

ગુજરાતનો જનસમાજ આનંદ કે શોકના ઊભરા ઢાલવવા રામાયણ, મહાભારત કે ભાગવત જેવામાંથી પૌરાણિક કથાનકોનો આશ્રય લેતો હતો અને લે છે: લક્ષ્મીનાં ગીતોમાં, કૃષ્ણ-રુકિમણી, રામ-સીતા, ધૈશ્વર-પાર્વતી, અનિરુદ્ધ-ઉષા વગેરેની ત્રિવાલકથાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સીમંતનાં ગીતો, પ્રભુમંત્રી પત્ની રતિ કે કૃષ્ણભગિની સુમદ્રાને વિશે ગવાય છે. જનોખિમાં રાધા અને કૃષ્ણ, અને શોકનાં ગીતોમાં ઉત્તરા અને અભિમન્યુ-એ પ્રમાણે બૂનાં લોકપ્રિય પાત્રોદ્વારા ગુજરાતનો સુંદરીસમાજ પોતાના હરખશોકનાં ગીતો ગાય છે અને રાચે છે. તે જ પ્રમાણે વિરહનાં ગીતોમાં રાધાકૃષ્ણને વિશે રચના થઈ છે; અને બારમાસના કુદરતી ફેરફારો, ખાનપાન, પહેરવેશ વગેરેનાં સંસ્પર્શમાં દિવસે થતાં સ્મરણ, એ ગદ્યાના બાહ્ય ક્લેવરમાં કવિએ પોતાના વિરહથી ઝૂરતો પ્રાણ પૂર્યો હોય છે.

નિરોગનાં કાચો, આમજોદ્રુચિતે અતુરૂળ હોવાથી તેની લોકપ્રિયતા આપોઆપ વધતી રહે એમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે, સૌ કોઈ વિરહી, પોતાને કૃષ્ણ અથવા ગોપીને સ્થાને મૂકી દઈને પોતાના હૃદયનો ગ્રહણે-‘હૈયાની વગાળ’ કાઢી-સકતો. x પૂજ્યભાવ બેવામાં આવે, અને નેટલા માટે તે નિર્દોષ હોવાથી લોકમાન્ય પણ થાય-એવા હેતુથી કૃષ્ણ-ગોપી, નેમિ-રાજુલ કે એવાં કોઈ સમાજનાં આદર પામેલાં પાત્રનું આકર્ષન બેવામાં આવતું.

બારમાસનું સાહિત્ય એકલું ગુજરાતમાં જ છે એમ નથી. ઉત્તર હિંદુસ્થાન તેમ જ બંગાળામાં પણ કેટલીક અમાન પરિસ્થિતિને લીધે આવું સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવેલું છે. વિરહિણી પ્રિયનમા પ્રત્યેક માસની ઋતુકીકા નિહાળી, પરદેશ ગયેલા પતિને યાદ કરે છે : અથવા તો વિપત્તિમાં પડેલી અબગા, પોતાનાં ન સહેવાનાં વીનકા આવી રચનાદ્વારા વ્યક્ત કરે અને બીન ગાનાર મુંદરીમધને વિચારમાં લીન કરી દે છે.

બાર-માસનું આ સાહિત્ય ત્યાં સુધી સ્ત્રીહૃદયમાં લાગણી છે ત્યાં સુધી લોકપ્રિય અને ચિરંજીવ રહેશે; અને તેમના જીવનના મર્મને સ્પર્શ કરી, તેમના હૃદયના તારને હેડ્યા કરશે.

x સંજ્ઞાઓ :

‘ગોપી-કહવ સવાહે રે, બાધ્યા છે બારે માસ :
શીખે ગારો ને સાબગશે, તેની રાધાવર પૂરશે આરા.
પુરુષોત્તમ માસે પ્રેમદા, પૂરણ વરને પામી :
પૂરવની પ્રીતિ પધાગ્યા, જગજીવન જગનો સ્વામી !’

ચળી સંજ્ઞાઓ દયારામ. ‘પદ્મજીવન’ :

‘દયારામ પદ્મજી કપી, સ્વામ-વિરહને બ્યાજે;
રાધાકૃષ્ણ એક રૂપ છે, લીલા ભજનને કાજે.’

અન્યો કે બીજા શબ્દો, જેમાંથી ધસાનાં ધસાનાં તે દાસની સ્થિતિએ ધોડાયા છે. અન્યો મળ્યાવ તેમાં પણ આપણામાંથી જે લલિષા નોની-નું-નાંને આગલા શબ્દને બેડીને લખશે તેઓ જ તલો-તાણી આદિને છતાં પાડીને લખવા પ્રેરશે.

વગી સભ સેના લેખનમાં આપણી ગુજરાતીમાં એક જ નિયમ શક્ય કે હજી છે ખરો ? વિદ્યપ રચીકારનાં પણ કોયે સિદ્ધાન્ત કે નિયમ તૂટેને ન જાણાય, અર્થ બેસાડવામાં ખૂબી ખાસ સમજ નથી પડતી, તો પછી વિદ્યપની સુગમતાને જ શાને ન વળગવું વારુ ? શુદ્ધ અને બાળુના સમયથી સંસ્કૃતમાં સમામે વધી ગયા, લાંબા વ અગર જેવડા અતિદાય થવા લાગ્યા, એટલે અર્થમદ્ય માટે પણ આખો આખો સમાસ એકેક શબ્દ લેખે છોડી લખવાનો નિયમ આવશ્યક બન્યા, એ અધું સમજી શકાય એવું છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પડિતો પણ એટલું મધુ સમાસપ્રચુર. બોલેલખે એવો સંભવ નથી, તો નિયમમુધનની જરૂર છે જ ક્યાં વારુ ? બીજા શબ્દોમાં, શુદ્ધ પણ અનન્યરૂપ જ શાને ? અનેકરૂપણી પણ શાને ન હોય ?

શ્રી મહારાજા કાનડી ભાષાનો લખલો આપે છે જે તેમાં શબ્દના અંત્ય લઘુસ્વરનું મુદ્દરણ ભાર દેવાને પ્રયોગ્ય છે એ જાણીતું છે. આપણી બોલીમાં એવું જ મુદ્દરણ નથી શું ? 'હું' 'તારી', 'હું' જ (=માત્ર) 'તારી' બીજા કેળની જરૂર નથી. 'હું' (=પણ) 'તારી' અતી પાછળ નહીં રહે' એમ જન્ય વાપરીને ભાર દર્શવે છતારે એ ભારને અપ્પતર કરવાને બોલવામાં આગલા લઘુ સ્વરને ઘણી વાર ધાર ગુરુ બોલિયે છિયે. અને પ્રસાર્ય જેવા વિગિષ્ટ અર્થની અપ્પતા પણ આપણે એ પદ્ધતિએ આપિયે છિયે. પ્રસાર્યો કે તેની પાસેના શબ્દના અંત્ય લઘુસ્વરના અથવા ગુરુસ્વારબુના લખણ બેઈએ એટલા મળી આવશે બેશક, હું શું કરું આદિની સામાન્ય બોલીમાં અંત્ય સ્વર લઘુ છે ગુરુ નથી. પરંતુ એ લઘુ સ્વરને આપણે ઉચિત રથલે ગુરુ બોલિયે છિયે એ પણ નિવિવાદ છે. બોલીના આ વિદ્યપ લેખનમાં રચીકારવા કે કેમ એટલો જ સ્વાલ છે. નાટકો જેવી કૃતિઓમાં ઉચ્ચારણનાં અભાદ પ્રતિબિંબ આવશ્યક છે, કવિતાઓમાં કવિ હૃદની રચના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે કરે છે, એ બેવા લેખનમાં તો કેમ કરવું તેના જ્ઞાત્યમાં મનમેદને અવકાશ પણ નથી જે વિદ્યપ-રચીકાર કરવા ધરે છે તે કરનારોએતી સંખ્યા વધતી જાય છે. સામાન્ય શિષ્ટ શલમાં પણ મારું નમ મન આ છે કે અત્રા વિદ્યપ ઉચિત રથાને રચીકાર્યાથી દ્વિતિ મુદ્દ થવાની નથી અને લેખકના આશય વધારે સ્પષ્ટતાથી પ્રજાને કરવામાં વાગકને એટલી વિશેષ સુગમતા મદદ કરશે.

ફરે શબ્દો, પ્રમગે પ્રમગે એવા લખવાઓમાં અને એ વિભક્તિપ્રત્યયો છે. નવને દૂંડની રમવંતી-(૧) રાન રાન બાટી, (૨) રાને રાન બાટી, (૩) રાને રાને બાટી, (૪) રાને રાન બાટી આમાં (૧) રાન રાન = પાળાં રાનેમાં, અને રથલે વિભક્તિવોધ; (૨) રાને રાનમાં એ જ અર્થ, વિભક્તિને. બીજો રથને લે.પઃ (૩) એ જ અર્થ, વિભક્તિપ્રત્યય અને કે જે. પરંતુ (૪) એમાં તો ધરો છે નુન્નન્ય (=અને) ધર્મ મધું નુન્નન્ય, અને તે ધર્મ નુન્નન્ય, અને પ્રમ લે. અ. વ=પાને જન્ય કરનાં લુટ્ટે જ શબ્દ છે; અગર એકે રાને રાન, રાને રાન, જેવા રાન.ઓમાં તે 'અને' મળે જાણી દિગ્ગમ શબ્દોને અગર સમાનાર્થ કે નિઃ સંબંધતાના લુગલુગ શબ્દોને અંધશ ઉપરાંત બર દર્શાવવાનું કાર્ય પણ કરે છે.

અમાન્ય.

૨૬. ૧-૧-૩૩.

પિ. અલવંતમય કલ્યાણમય કારકરના જય જય.

વાક્યવિચાર

કથિત પ્રત્યક્ષરચના

ડાહરણ રંગીલદાસ મોકડ

અંગ્રેજીમાં જેને Direct અને Indirect રચના કહે છે તેને શુદ્ધતાથી લાખામાં કેવું અને કેટલું સ્થાન છે તેની સૂચનાત્મક નોંધ લખવાનું અહીં ધાર્યું છે. એ ચર્ચા કરતાં પહેલાં શરૂવાતમાં કેટલાંક દષ્ટાન્તો લેવાનું ઠીક પડશે.

૧. Reported Direct Construction

(કથિત પ્રત્યક્ષરચના-અંગ્રેજી)

- (૧) તેણે મને કહ્યું, “તમે મારે ઘેર આવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લેતા આવજો.”
- (૨) તેણે તમને કહ્યું, “તમે મારે ઘેર આવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લેતા આવજો.”
- (૩) તેણે તેને કહ્યું, “તમે મારે ઘેર આવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લેતા આવજો.”
- (૪) તેણે મને કહ્યું, “તું શા માટે તારા ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો છે એમ મને મારા બાપે પૂછ્યું.”

(૫) તેણે તને કહ્યું, “તું તારા ઓરડામાં જારી મુકાવજો.”

(૬) તેણે રામને કહ્યું, “તું તારા ઓરડામાં જારી મુકાવજો.”

(૭) તેણે ગોવિંદને કહ્યું, “તે મને પાંચ રૂપિયા આપ્યા જ નથી, છતાં તું મારી પાસે શા માટે માગે છે?”

(૮) તેણે કહ્યું, “હું હમણાં નહીં બોલું.”

(૯) શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને કહ્યું, “તું આવતી કાલે તારે ઘેર જાય ત્યારે અહીંથી આ ચોપડી લઈ જાજો.”

(૧૦) એક સ્ત્રીએ તેના પતિને કહ્યું, “આ ઘડિયાળને શું થઈ ગયું છે તેની મને ખબર પડતી નથી. કાલે રાતે તો તે બરાબર હતું, પણ આજ નથી ચાલતું. હું ધમધમું, હું કે તેને ચલાવવાને તમારાથી અને તે ઉપાય તમે જરૂર કરો.”

૨. Reported Indirect Construction

(કથિત પરોક્ષરચના-અંગ્રેજી)

- (૧) તેણે મને કહ્યું કે હું તેને ઘેર જાઉં ત્યારે મગનને તમારી સાથે લેતા જાઉં.
- (૨) તેણે તમને કહ્યું કે તમે તેને ઘેર જાવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લેતા જાવો.
- (૩) તેણે તેને કહ્યું કે તે તેને ઘેર જાય ત્યારે મગનને તેની સાથે લેતા જાય.
- (૪) તેણે મને કહ્યું કે તે શા માટે તેના ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો હતો એમ તેને તેના બાપે પૂછ્યું.

- (૫) તેણે તને તારા ઓરડામાં બારી મુકાવવાની સલાહ આપી.
 (૬) તેણે રામને તેના ઓરડામાં બારી મુકવાની સલાહ આપી.
 (૭) તેણે ગોવિંદને પૂછ્યું કે તેણે તેને પાંચ રૂપિયા આપ્યા જ નથી, છતાં તે તેની પાસે શા માટે માગતો હતો ?

(૮) તેણે કહ્યું કે તે ત્યારે નહીં બોલે.

(૯) શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને તે બીજે દિવસે તેને ઘેર જાય ત્યારે ત્યાંથી તે ચોપડી લઈ જવાનું કહ્યું.

(૧૦) એક સ્ત્રીએ તેના પતિને કહ્યું કે એ ઘડિયાળને શું થઈ ગયું હતું તેની તેને ખબર પડતી ન હતી. આગલી રાતે તે બરાબર હતું પણ તે દિવસે ચાલતું ન હતું. તેણે ઉમેર્યું કે તે ધમ્મજી હતી કે તેને ચક્રાવર્તને તેનાથી બને તે ઉપાય તે જરૂર કરે.

ગ કથિત પ્રત્યક્ષરચના-સંસ્કૃત.

- (૧) તમે મારે ઘેર આવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લાવજો એમ તેણે મને કહ્યું.
 (૨) તમે મારે ઘેર આવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લાવજો એમ તેણે તમને કહ્યું.
 (૩) તમે મારે ઘેર આવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લાવજો એમ તેણે તેને કહ્યું.
 (૪) તું શા માટે તારા ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો છે એમ મને મોઝા બાથે પૂછ્યું એમ તેણે મને કહ્યું.

- (૫) તું તારા ઓરડામાં બારી મુકાવજો એમ તેણે તને કહ્યું.
 (૬) તું તારા ઓરડામાં બારી મુકાવજો એમ તેણે રામને કહ્યું.
 (૭) તે મને પાંચ રૂપિયા આપ્યા જ નથી છતાં તું મારી પાસે શા માટે માગે છે એમ તેણે ગોવિંદને કહ્યું.

(૮) હું હમણાં નહીં બોલું એમ તેણે કહ્યું.

(૯) તું આવતી કાલે તારે ઘેર જાય ત્યારે અહીંથી આ ચોપડી લઈ જાજો એમ શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને કહ્યું.

(૧૦) આ ઘડિયાળને શું થઈ ગયું છે તેની મને ખબર પડતી નથી, કાલે રાતે તો તે બરાબર હતું, પણ આજ નથી ચાલતું. હું ધમ્મજી છું કે તેને ચક્રાવર્તને તમારાથી બને તે ઉપાય તમે જરૂર કરો એમ એક સ્ત્રીએ તેના પતિને કહ્યું.

અગ્રજી બાપાની ઉપર આપેલી પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ રચનાઓના ક અને જ માં આપેલાં દર્શનો તપાસનાં જણાવે કે ખરી રીતે તો એ બન્ને પરોક્ષઉક્તિની જ રચના છે. આ વાતને હું જ્યાં સ્પષ્ટ કરું. નાટકના તખ્તા ઉપર બોલાતી ઉક્તિને વિચાર કરીએ ત્યાં કામુ કરે છે તે તથા શું કરે છે તે બંધુ જ્ઞેનારને પ્રત્યક્ષ છે. તેથી આપણે

રામ : હું મારે ઘેર આવજો.

એવું વાક્ય લખીએ તોપણ એ પ્રત્યક્ષઉક્તિનો દષ્ટાન્ત બરાબર બને છે. એમાં રામે કોને કહ્યું કે 'રામે કહ્યું' એમ પણ લખવાની જરૂર નથી પડતી. એથી બિલકુલ ઉપર આપેલ અગ્રેજ પ્રત્યક્ષરચનામાં પણ (ક ના દષ્ટાન્તોમાં પણ) એક માણસ પોતે સાંભળેલી વાત બીજાને કહેતો હોય એવી રીતે ઉક્તિ કરવામાં આવે છે; એટલે કે ઉક્તિ ઘણીવાર ભૂતકાળનો વિષય બની જાય છે. તેથી આ પ્રકારની પ્રત્યક્ષઉક્તિ પણ કથિત જ નથી બને છે; આમ અગ્રેજ ભાષામાં આવી જાતની ત્રણ રચના છે. નાટકાદિમાં દેખાતી સાચેસાચ પ્રત્યક્ષરચના, ઉપરની પ્રત્યક્ષ રચનામાં દેખાતી કથિત રચના તથા ઉપરની પરોક્ષરચનામાં દેખાતી કથિત રચના. આથી આ ત્રણેનાં નામો આપણી આ નોંધ માટે હું નીચે મુજબ સૂચવું છું. પ્રત્યક્ષ રચના (નાટકાદિની), કથિત પ્રત્યક્ષરચના (Reported Direct Construction) અને કથિત પરોક્ષરચના (Reported Indirect Construction).

જો માં આપેલા દષ્ટાન્તો સંસ્કૃત રચના મુજબના છે તેને આપણે કથિત પ્રત્યક્ષરચનાના દષ્ટાન્તો કહી શકીએ.

આ ત્રણ વર્ગમાં તેના તે દષ્ટાન્તોને જુદીજુદી રચનામાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યા છે. તે તે દષ્ટાન્ત વાંચતાં જ જણાશે કે એ સ્વયંપ્રકાશ છે. આજે આપણાં શિક્ષ સાહિત્યમાં સમા છે તેવા કથિત પરોક્ષરચનાના કદંગા દષ્ટાન્તો બહુ મળતા નથી એ ખરું, છતાં એનો પ્રચાર પારસી ગુજરાતીમાં, મુસ્લિમ ગુજરાતીમાં તેમ જ છાપાંગરી ગુજરાતીમાં કીકડી છે. પણ ઉપર સમામાં એવા ઉલ્ટા દષ્ટાન્તો તો એટલા માટે આપ્યા છે કે એ વાંચવાથી એની કૃત્રિમતા વાંચનારને આપોઆપ સમજાઈ જાય. જો ના દષ્ટાન્તો વાંચતાં સમજાશે કે એ રચનામાં સંદિગ્ધતા બીજી થાય છે એ એનો મોટો હોય છે. અગ્રેજ ભાષાના નિયમ મુજબ કથિત પ્રત્યક્ષરચનાને કથિત પરોક્ષરચનાનું રૂપ આપીએ ત્યારે યોગ્યતા મુજબ કોણ તથા પુરુષાદિનો ફેર કરવો પડે છે. એમ કરતાં કેટલીક વાર વાક્યો બહુ કદંગાં અને સંદિગ્ધ બની જાય છે. આ બાબતમાં ઉપરના દષ્ટાન્તોમાંથી સં. (૩), (૪), (૭), (૮), (૯), (૧૦) તરફ ખાસ ધ્યાન એવું છે. આવી રીતિમાં ત્રીજા પુરુષનાં સર્વનામોનાં વપરાશથી ઘણી સંદિગ્ધતા બીજી થાય છે.

૧ ઘણી વાર, કેમકે કોઈક સ્થળે આવી ઉક્તિ વર્તમાનકાળ કે ભવિષ્યકાળનો વિષય પણ બને છે. પરંતુ એવે સ્થળે એ એ પરોક્ષ જ રહે છે. દા. ત. ગોવિંદ અને રામને વાત કરતાં સાંભળીને જગન મગનને કહે છે :

ગોવિંદ રામને કહે છે, "તું મારે દેર આવજો." અથવા ગોવિંદ અને રામ અમુક વાત કરવાના છે એમ ધારી જગન મગનને કહે છે :

ગોવિંદ રામને કહેશે, "તું મારે દેર આવજો."

આ બન્નેમાં વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ છે છતાં ગોવિંદ અને રામથી તો એ ઉક્તિ પરોક્ષ જ રહે છે. આમ આ પ્રત્યક્ષ ગણાતી ઉક્તિમાં પણ મૂલ્યવત્ પરોક્ષ તત્વ જ સારી પડે છે.

૨ કથિત એટલે Reported એક વાત સાંભળીને કે બીજાને કહેતા કે કોઈ

આ સંદર્ભતા દોઢે માટે અગ્રેણ ભાષામાં કથિત પ્રત્યક્ષગ્યનામાં અનતગણ ચિહ્નો મૂકવાની પ્રથાનો તથા યથિત પરોક્ષ ગ્યનામાં that કે whether કે એવો કોઈ પ્રાવેશિક શબ્દ મૂકવાની પ્રથાનો ગ્રીકાગ્ર થયો છે પણ મારી સમજણ મુજબ સમ્પ્રદાય કથિત પ્રત્યક્ષગ્યનામાં આ મન્ને વિધિતો અગમ નિર્દાય આપ્યો છે સમ્પ્રદાયનો 'એમ' અગ્રેણના અવતરણ ચિહ્નોની જરૂરને ઊડાડી દે છે અને પ્રાવેશિક શબ્દની ગજ સારી લે છે કથિત પ્રત્યક્ષગ્યનામાં કોઈ પ્રાવેશિક શબ્દ ન હોવાથી અગ્રેણ ભાષાએ અનતગણ ચિહ્નો શોધ્યા નથિત પરોક્ષગ્યનામાં પ્રાવેશિક શબ્દ હોવાથી અગ્રેણ ભાષાને તેમાં અવતરણ ચિહ્નોની જરૂર ન પડી. સમ્પ્રદાય ભાષાએ અવતરણ ચિહ્નો તેમ જ યુક્તિની શરવાતના પ્રાવેશિક શબ્દને ઉપગમ્યા નહી, પણ તેને જાન્યે ઉકિતને અન્તે એનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ સમજાવ્યું એવો અનુભાવી શબ્દ (એમ) ઉપગમ્યો. આ 'એમ'ના ઉદ્ભવનેના ઉપયોગથી સમ્પ્રદાય ભાષાએ નથિત પ્રત્યક્ષગ્યનાને પ્રત્યક્ષ ગમ્યા છે છતાં, કથિત પરોક્ષગ્યનામાં પ્રાવેશિક શબ્દથી અગમનથી જે સ્પષ્ટતા આવે છે તે મેગરી લીધી છે આથી સ્પષ્ટતાની દૃષ્ટિએ તેમ જ ભાષાની તળપટ્ટી દૃષ્ટિએ સમ્પ્રદાય કથિત પ્રત્યક્ષગ્યના જ આપણે ત્યાં પ્રચારમાં ગહે એ મારું લાગે છે

પણ અગ્રેણ કથિત પ્રત્યક્ષગ્યના તેમજ અગ્રેણ કથિત પરોક્ષગ્યના હવે આપણી ભાષામાં એમની તો જરૂર ધારી ગઈ છે કે એને કાઢી શકાય તેમ નથી અને એને કાઢવાની ખાસ જરૂર નથી. માત્ર અમુક અમુક માર્તિત્વસ્વરૂપ પરત્વે એના વપરાશની વહેંચણી કરી લેવાની જરૂર છે

સમ્પ્રદાય માર્તિત્વમાં પણ નામના માર્તિત્વસ્વરૂપોના સ્વરૂપમાં અગ્રેણ પ્રત્યક્ષગ્યના જેવી જ ગ્યના પ્રચારમાં હતી, અને ધ્વનાત્મક (phonetic) માર્તિત્વસ્વરૂપોમાં એટલે કે ધ્વનાત્મક સમ્પ્રદાય કથિત પ્રત્યક્ષગ્યના જ પ્રચારમાં હતી એટલે મારું સૂચન એવું છે કે ન્યા ન્યા અગ્રેણ કથિત પરોક્ષગ્યના વાપરવાની આપણને જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં સમ્પ્રદાય પ્રત્યક્ષગ્યના જ વાપરવી, કેમકે એ ગ્યના એનું ધ્યાન લઈ શકે તેમ છે આથી નામના માર્તિત્વ સ્વરૂપ માર્તિત્વ-સ્વરૂપોમાં પ્રત્યક્ષગ્યના, નરનન્વયિકાદિમાં અગ્રેણ કથિત પ્રત્યક્ષગ્યના અને નિમન્ધાનિ ચાલુ મદ્યનખાણોમાં સમ્પ્રદાય કથિત પ્રત્યક્ષગ્યના વપરાય તો ૧૫ વિધિ ૧૫જે, ઉકિતનિર્ધારણ જળવાય અને ભાષાના તળપટ્ટા તરફો પેલાય.

ચર્ચા પત્ર

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય લોકપ્રિય કેવી રીતે થઈ શકે ?

સુરેશ્વરી તંત્રીજી,

ગુજરાતી વિજ્ઞાનના સાહિત્યની કળાવયત સમયે પોકારો કર્યાનું કાળુ હારે પહેલા કદતા ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે. જતા પણ વિજ્ઞાનને અગે જે લખાર છે તે કદ્યે અગે લોકપ્રિય બની શકે છે તેનો પણ કસ પ્રદર્શની જરૂર છે. ફક્ત વાર્તાઓ વાચનારો લોકોનો એક મોટો વર્ગ આપણે ગ્રાહ કરીએ તો પણ એના ઘણા માણસો મળી આવશે જેઓ લગભગ દરેક પ્રગટ થતા વિજ્ઞાનના લેખને જોતા વારમા વાંચ્યા વગર જ મૂકી દેશે. આવી વૃત્તિવાળા લોકોને વિજ્ઞાનના વિષયમાં રસ લેતા કરવા માટે આપણા લેખકો, તંત્રીઓ અને પ્રકાશકોએ વાળુ કરવું જોઈશે. આપણા ઝંભાએ અત્યારે આપણી સાથે સર્ગત હાજમહમ્મ શિવજી નથી એ હોત તો એમણે વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય બનાવવા માટે ખૂબ કથું હોત સામાન્ય માણસને પણ વિજ્ઞાનના વિષયમાં રસ લેતો કરનારો એક જ રમતો છે અને તે આ જીવનમાં રંગલે ને પગલે આડે આવતા પ્રસંગોના અનેક દષ્ટાન્તો, મનમાં આગાહ કરી જતા એવી વેધક ધગથ્યુ ઉપમાઓ, સર્ગના સમય શૈલી અને ખૂબ મુદ્દા આદર્શો અને ચિત્રો વડે લેખને જનસમુદાય સમક્ષ રજૂ કરવાની જાનના વિજ્ઞાનના વિષય ભણી ધૂણાની નજરે જોતો માણસ પણ આવા લેખ સામે દષ્ટોદ્ધ થતા તેને પ્રેમથી વાચવા દોડશે. આનું સુદરમાં સુગ દષ્ટાન્ત 'કુમાર' માં શ્રી વનેચરના હાથની વખાતી 'વનવગડાના વાસી' ની લેખમાળા છે.

અવ્યયત, વિજ્ઞાનના લેખને સમય રવા માટે મુશ્કેલીથી ગમતી વાંકો લેખના રસ્તામાં પડી છે, પરંતુ તેમાંથી તેનો રસ્તો ક્યાં વિના છૂટકા નથી પગલાવાની મુશ્કેલી પરિચયથી દૂર થઈ શકે છે. પહેલા અમરી જણાતી અને કુર્કુરોર લાગતી શબ્દગત્યાઓ પગથિયાના પ્રનાયે પ્રિય બની શકે છે. નાનું બાળક મોટું થતા ધીરરીરે અતેજાબ્દો શીખી લે છે 'ભૂ' શબ્દને ક્યારે 'પાણી' કહેવું પડે છે ત્યારે તેને શરૂઆતમાં ગોડવું નથી પરંતુ પડી શકે છે. ફરીનાર તે 'ભૂ' શબ્દ ઉચ્ચાર્યો પણ નથી તે જ પ્રમાણે બીજા શબ્દોનું ખૂબ લાગા અને જડમાનોડ શબ્દો વ્હો લોકપ્રિય થઈ શકતા નથી, એના ગત્યો

ત્યાં ત્યાં હોય છે ત્યાં ત્યાં તેમનું દૃષ્ટં રૂપ પ્રચલિત થયેલું હોય છે જ. એટલે વિજ્ઞાનની પરિભાષા નક્કી કરતાં પહેલાં કેવા શબ્દો લોકભોજ્ય બની શકશે અને જલદી પાદ રાખી શકાશે તેનો ખૂબ વિચાર કરવાની જરૂર રહે. એક દાખલો લઉં. આપણે ત્યાં 'Positive' અને 'Negative Electricity' માટે 'ધનભારવાહી અને ઋણ ભારવાહી વિદ્યુત' એવા શબ્દો એક પદાર્થવિજ્ઞાનના પાઠ્ય પુસ્તકમાં ચોગળા છે.^૧ આને બદલે, 'વિશેષ વિદ્યુત' અને 'શેષ વિદ્યુત' એવા શબ્દો જે અનુક્રમે ચોગળા હોત તો વધારે સરળ થઈ પડત. ઉપરાંત, વિજ્ઞાનના કેટલાક અગ્રણી શબ્દો માટે આપણી ભાષામાં ખૂબ પરિચિત અને સહેલા શબ્દો ગોળી શકાય તેમ છે. પ્રકાશ અને ધ્વનિનાં આંદોલનોના 'Interference' અને 'Reinforcement' જેવાં શબ્દો માટે શું 'વિરોધ' અને 'અનુમોદન' એ એ શબ્દો અનુક્રમે વધારે સરળ લાગતા નથી? Optical angle માટે 'સૂચક કોણ' શબ્દ પણ ખૂબ અનુકૂળ થઈ પડે તેવા છે. સયાजी वैज्ञानिक शब्दकोष માં Boiler માટે 'વરાળભાંડ' શબ્દ ચોગળો છે તે પણ જનતાને રૂચે તેવો જણાવેલો નથી; એને બદલે 'ઉનામણું' કે એવો સારો શબ્દ ચોગળામાં આવ્યો હોત તો વધારે ઠીક થઈ પડત.

વળી, વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય શુદ્ધતામાં ઉતારતાં ચોક્કસતા અને ચીવટાઈની પણ ખાસ જરૂર પડશે. 'ધૂળની રજાણો' જેવા લખાણની અંદર બેદરકારપણે ન ચલાવી શકાય કેટલાંક પુસ્તકોમાં તો એવું જોડું લખાણ છાપી માર્યું હોય કે આપણાથી એ 'સડન' પણ ન કરી શકાય. એક ઉપાદ્ય પુસ્તકમાંથી જ આ વાક્ય ઉતારું છું:

“પદનો રન કાળો અજર ધોળો હોય છે, તેથી તેનાથી ખડ્ડીની માફક કૂદકા મારી શકતા નથી, તેમજ તેની તબાવે ચડી શકાય નથી.”

આનું લખાણ આ પુસ્તકના વિજ્ઞાન લેખકો પાસેથી મેળવવાની આપણે આશા ન રાખીએ. 'કોમ્યુનિ'ના મન્યુઅરની અંકમાં શ્રી વિજયલાલ કે. ધ્રુવ જેવા પણ પોતાના લેખમાં યુરેનિયમ ને બદલે 'યુરિડિયમ' એવો જોટો શબ્દ વાપરે છે.

ભાષામાં ટેકનિકલ તરવા દાખલ કરવા સંજોગો પણ કેંક સ્પષ્ટ ધોરણ આપણે સ્વીકારવું પડે. મા-એન્ટના પ્રસિદ્ધ પ્રેફેસર વિલિયમ હેગ, જેઓ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં અતિ સ્પષ્ટરૂંકે ઉતારવા માટે મશહૂર છે, તેમનું આ મન્તવ્ય ટાંકવું ઠીક પડે:

“ટેકનિકલ તરવા વાપરી વિજ્ઞાનના વિષયને અગ્રણી અને ગંડન બનાવવાનો આશ્રેય વિજ્ઞાનીઓ ઉપર વારંવાર મૂકાય છે. કેટલીક વાર આ ટીકા સાચી હોય છે, કારણ કે ત્યાં સરળ શબ્દોથી નમૂનું હોય ત્યાં ટેકનિકલ શબ્દો વાપરવા અશક્ય છે. પરંતુ ધણી વેળા એમ બને છે કે કેઈ પણ સામાન્ય શબ્દ સાચો અને સંજોગે અર્થ આપવા માટે અસમર્થ નીતર એ કોઈ એક નમૂનો જોઈએ.”

શબ્દ દાખલ કરી, તેના અર્થને વારંવાર સમજાવી, એ શબ્દને રૂઢ કરી લેવો વધારે ફાયદાકારક છે. મારો કે કેઈ કૃતબોધના વિષયના નિષ્ણતને ‘કૃતબોધની રમત’ વિશે લખવાનું આપણે કહીએ, અને સાથે ‘ગોલ’, ‘ફોલવર્ડ’, ‘બેક’, ‘દ્વાય’ ‘કોન્વર્ટ’ વગેરે શબ્દો વાપરવાની મનાઈ કરીએ, કારણ કે સામાન્ય જનતા એવા શબ્દો ન સમજી શકે. એ નિષ્ણાતનું લખાણ આપણાથી ચાલુ ન થાય એવું મચી નાંખેલું થશે. જેને કૃતબોધની રમત વિષે ખરેખર જાણું છે તેણે આવા શબ્દોના અર્થ જાણવાની પણ દરકાર રાખવી જોઈએ. અને તે જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનના વિષયમાં બુદ્ધિપૂર્વક માયું મારનાં પહેલાં કેટલાક ટેકનિકલ શબ્દોનો પણ વાચક પરિચય સાધવાની તૈયારી કેળવવી પડશે.”

પ્રો. વિલિયમ બ્રેગ વિજ્ઞાનના વિષયમાં દુનિયાની એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ. ગણ્ય છે. જોખલ પારિતોષિકના પણ તેઓ વિજેતા છે, એટલે તેમની ઉપથી વિચારસરણી ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ઉતારનારા લેખક બધાઓ જે તેઓશ્રીએ લખેલા લેખો વાંચવાની તરફી લેશે તો તેઓ જોઈ શકશે કે તેમનું લખાણ કેટલું સચ્ચ અને છતાં કેટલું બધું સંપૂર્ણ છે.

ઉપરાંત વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલવવા મારે વિજ્ઞાનના જાણકારોએ એકલા લેખો લખીને જ બેસી રહેવાનું નથી. તેઓ જે સપ્રયોગ લાપણો ગોઠવે તો વધારે લોકો રસ લઈ શકે. આ મારે વડોદરા, અમદાવાદ અને મુંબઈ વગેરે ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરોની પ્રયોગશાળાઓ ઘણી ઉપયોગી થાય. મુંબઈ યુનિવર્સિટી જે ધારે તો આવાં લાપણો ગોઠવી શકે. ગયે વર્ષે શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડના રાજ્યારોહણના હીરકમહોત્સવ પ્રસંગે વડોદરામાં સાયન્સ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ગોઠવેલું, “Science Conversation” (વિજ્ઞાનપ્રદર્શન) જેણે જોઈું હશે તેને ખૂબ જ રસ પડ્યો હશે.

રસાયણવિજ્ઞાનના વિષયમાં ન્યાં મુધી ચોક્કસ પરિભાષા નક્કી નથી થઈ ત્યાં મુધી પરભાષામાં જેવા શબ્દો છે તેવા જ હમણાં જ ચલાવી લેવા જોઈએ. આવા શબ્દોથી જનસમૂહ ધીરેધીરે ટેવાઈ જશે તો પછી લવિષ્યમાં શબ્દો શોધવાની કેટલીક મુશ્કેલી ઓછી થઈ જશે. અત્યંત, રૂઢ થઈ ગયેલા શબ્દો વિશે કશું કહેવાનું જ નથી અને જે શબ્દોને બંને ભાષામાં સહેલાઈથી સમજી શકાય તેમ છે તેઓને છેડવાની પણ જરૂર નથી.

ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં આઈન્સ્ટાઈન ન્યારે સાપેક્ષવાદનો સિદ્ધાન્ત (Theory of Relativity) રજૂ કર્યો ત્યારે એમ કહેવાતું કે આખી દુનિયામાં ફક્ત બાર જણ તેને સમજી શકતા. અત્યારે તો તેને ઘણા લોકો સમજી શકે છે. તે જ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામાં અત્યારે લોકોને ઓછું આકર્ષતું વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય લવિષ્યમાં ખૂબ વધી એવી આશા સાથે આ ચર્ચા સંપૂર્ણ કરું છું.

વડોદરા,

૧૮-૪-૩૩

સિ. આપનો

પત્રકાન્ત ર. શાહનાં વંદન.

1 ELECTRICITY, by W. Bragg. Publishad by G. Bell and Sons, London. નુકો પ્રસ્તાવના પછી Technical Terms, એ શીર્ષક નીચે પ્રોફેસર બ્રેગનું લખાણ.

૨ ચોક્કસ ખબર મળે છે કે આ વિજ્ઞાનપ્રદર્શનમાં ગોઠવાયેલા મુદત પ્રયોગોનું રસમય ચર્ચન મારા મિત્ર શ્રી કાન્તિલાલ મ. ગાંધી ‘ફિરોર’ માસિકદ્વારા ટૂંક સમયમાં ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કરનાર છે.

લોકચર્ચા

લાવનગરનો મહાન પ્રયોગ—ખેડૂતાનું ઋણનિવારણ અને પછી—
નાધાસાલ દ્વે

ઋણમુક્તિની અસરનું માપ કાઢવું અત્યારે અકાળે છે

હિંદના લુગલુદા પ્રાંતમાં ખેડૂતાના કરજના પ્રશ્ને મહત્વનુંરૂપ ધારણ કર્યું છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે, લાવનગર રાજ્યે જે વ્યવહારુ રીતે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ સાધ્યો તે વિષે અનેક ચર્ચાથી પૂછપરછ થઈ છે. ખેડૂતાને સદંતર ઋણમુક્ત કરવાના લાવનગરના આ પ્રયોગમાં અનેક રસ લે છે, પણ—તેથીએ વધુ કરજમુક્તિ પછી ખેડૂત પર તેની શી અસર થઈ છે, ખેડૂતે દેવું કરવાની પોતાની જૂની ટેવ છોડી દીધી છે કે નહિ એ જાણવાની ઘણાને વિશેષ જિજ્ઞાસા રહે છે. જોકે કરજમુક્તિનું કાર્ય પૂરું થયોતે હજી થોડો જ વખત થયો છે, અને લાવનગરે કરેલા આ સંપૂર્ણ ઋણનિવારણના કાર્યના પરિણામ વિષે અને તેની અસર વિષે આટલા દૂંકા વખતમાં લાગ્યે જ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપી શકાય.

કરજમુક્તિના પરિણામે જમીનમહેસૂલની વસૂલાત
વધારે સારી અને સરસ બને છે

એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે રાજ્યની મહેસૂલ પહેલાનાં કરતાં વધારે સહેલાઈથી અને વધુ પ્રમાણમાં વસૂલ થઈ શકી છે. સામાન્ય રીતે રાજ્યનું કરજ ખાતગી દેવા કરતાં અમદદ્દ ભોગવે છે. પણ કરજમુક્તિ પહેલાં દરખારી દેવું અનેક પ્રકારે બાકી રાખવામાં આવતું, અને દરખારની સંપૂર્ણ કાળજી અને સત્તા હોવા છતાં, થાડુકારો ખેડૂતો પાસે પહોંચી જતા અને પોતાના પૈસા પહેલા પતવા લેતા.

ધીરેવામાં આવેલ રકમના ૨૮ ટકા વસૂલ આવી ગયા

વળી, કરજમુક્તિ મારેની લેનમાંનાં રૂ. ૫,૭૫,૦૦૦ તો ૧૯૩૬ ના ઓક્ટોબરની આખર તારીખ સુધીમાં ભરાઈ ગયા છે. અને ત્રણ ધીરેથી રકમમાંથી, એ રીતે, લગભગ ૨૮ ટકા રકમ વસૂલ થઈ ગઈ છે. સતત આર્થિક તંગી અને નીપજતા લાવમાં અત્યંત ઘટાડો હોવા છતાં આ વસૂલાત એ ગુપ્ત ચિહ્ન ગણી શકાય, કારણ કે, ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિમાં કંઈ સુધારો થયો છે એમ એ પરથી સાબિત થાય છે.

ખેડૂતસંરક્ષણનો ધારો

ખૂબ જાગ આવીને નવું દેવું કરવાનો કોઈ પ્રસંગ બને છે ખરો, પણ એ લાગ્યે જ નહીં. પી. ડી. પટ્ટણીએ એમના એક મિત્ર પરના પત્રમાં લખેલું છે કે, “ માનવસ્વભાવ

ન્યાં સુધી જલ્દાયો નથી ત્યાં સુધી ખેડૂત દેવું કર્યું જવાના, અને એમને વ્યાજના ખાતામાં ઉતારી પૈસા ધીરવા માટે સ્વાર્થી શાહુકારો મળી રહેવાના.” પણ એવા પ્રસંગો લવિષ્યમાં ન અને તે માટે પ્રથમથી જ કાળજી રાખવામાં આવી છે, અને કરજનિવારણનું કાર્ય શરૂ થયું તેની સાથેજ ખેડૂતસંરક્ષણનો કાયદો અમલમાં લાવવામાં આવ્યો છે.

કરજમુક્તિથી મળેલી શિખામણ

કરજ કમિટીની તપાસને લીધે અનેક વાતો ખુલ્લી થઈ ગઈ. અને તેથી કરજમુક્ત થયેલા ખેડૂતોને સમજ પડી છે કે પાછા પૈસા આપવાની શક્તિ ન હોય તેટલું ગળ ઉપર-વટ દેવું ન કરવું જોઈએ. ખેડૂત ખર્ચની બાબતમાં સ્વાસ્થી અને વ્યવસ્થિત થાય તેમાં સાવચેત શાહુકારો જ મદદરૂપ થાય છે, કારણ કે હવે તેઓ મોટી રકમો ધીરવા તૈયાર નથી. એ ઉપરથી એમ ધારવાનું નથી કે શાહુકારોમાં હૃદયપલટો થઈ ગયો છે. ખેડૂત સાથે કામ પાડવામાં એ વર્ગ દયાળુ નથી બની ગયો. પણ કરજ કમિટીએ કરેલ તપાસ વખતે શાહુકારની પદ્ધતિ પર બરાબર પ્રકાશ પડ્યો છે. અને તેની એ લોકો પર ઠીકઠીક અસર થઈ છે. તેથી, અને ઉપર્યુક્ત ખેડૂતસંરક્ષણના કાયદાને અંગે શાહુકારની સ્વાર્થવૃત્તિ પર અંકુશ મુકાયેલ છે.

નવાં નાણાં ધીરવાની શાહુકારની આનાકાની, તેથી ઊલટો લાભ

ખીંકને લીધે શાહુકારો મોટી રકમ વ્યાજે ન આપે એમાં મુશ્કેલી તો છે જ. પણ ધીરધાર એવી રીતે ઘટે તે આપણે કદાપી લઈએ છીએ એટલી મોટી આફત નથી. અને હિંદી ખેડૂત જેવા અજ્ઞાન અને લવિષ્યનો વિચાર ન કરનાર માણસને પૈસા વ્યાજે મળે, તો તે એ સગવડનો સદુપયોગજ કરશે એમ ન માની શકાય. રીઝર્વ બેંકે (Agricultural Credit Department) હિંદી સરકાર આગળ જે રિપોર્ટ રજૂ કર્યો તેમાં તો જમીનની આપણેનો હક ખૂંચવીને પણ કામચલાઉ મુદત માટે ધીરધાર પર અંકુશ મુકાય તેવા મતને અનુમોદન આપ્યું છે, કે જેથી ખેડૂતો વ્યાજે મળતી રકમનો ખેતી સિવાયની બીજી ઉપજમાં વળતર ન મળે તેવાં કાર્યોમાં દુરુપયોગ કરતા બંધ થાય.

વેપારીની નાણાં ધીરધારની અનિચ્છા, અને તેથી ખેડૂતને માટે બંધ થયેલી ધીર-ધારની લાવનગર રાજ્યમાં એક શુભ અસર થઈ છે: તે સામાજિક અર્થમાં ઘટાડો. માંગલિક કે અશુભ, હરકાઈ પ્રસંગે ખેડૂત જે વારંવાર બેપરવાઈથી ખર્ચ કરતો, તે ખર્ચ હવે ઓછો થઈ ગયો છે. આ અત્યંત આવશ્યક સુધારો માત્ર ઈરાવો કે રાજ્યના ધારાઓથી અથવા તો પ્રચાર કે ઉપદેશથી કેઈ દિવસ દાખલ ન થાત. પણ ખેડૂતને પૈસા ધીરવાની પ્રથા બંધ થવાથી જ એ શુભ પરિણામ આવ્યું છે. બ્રિટિશ હિંદમાં આવા જ હેતુથી ખેડૂતો માટે સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે પણ એ ઉદ્દેશ હજી ત્યાં સફળ નથી થયો.

દુષ્કાળપીડિત લાગોમાં પણ ખેડૂતો નવું દેવું કર્યા

સિવાય તેવી પરિસ્થિતિ સામે ટકી રહે છે

એમ ધારીએ કે થોડા ખેડૂતો પાછા પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં આવી ગયા. પણ જે મહાસોને કરજમુક્ત થયાને સાત વરસ થયાં છે, ત્યાં મોળાં વરસો જવા છતાં અને ગયા વરસનો

દુષ્કાળ તો સખત હતો તે છતાં એવું બન્યું નથી. દુષ્કાળ એટલો સખત હતો કે મહેસૂલ મોકલે શખવામાં આવેલ ગામોમાંથી સરેરાશ માત્ર એ કે ત્રણ આના મહેસૂલ ઊપજેલું અને કાર્મિ ગામ તો તદ્દન ખાલી જ રહી ગયેલું. તોપણ ખેડૂતોએ શાહુકારોની જનજમાં ફસાયા વગર એ વરસ પસાર કયું. એટલે વરસાદ ન વરસે તો કરજ વધવા માંડે એવી બીક શખવાની જરૂર નથી. દીવાની ફાટોમાં આ વસ્તુનું માપ નીકળી શકે. રાજ્યની દીવાની ફાટોમાં શાહુકારોએ ખેડૂતો પર બહુ જ જોજા દાવા નોંધાવેલા છે, ત્યારે કરજમુક્તિ પહેલાંના દિવસોમાં એ દાવાઓથી જ ફાટનું કામ ખૂટતું નહિ.

માત્ર કરજનિવારણ બસ નથી

ભાવનગર દરબાર કદી એવા ભ્રમમાં પડ્યા જ નથી કે કરજમુક્ત થવાથી ખેડૂતોની સ્થિતિ એકદમ સુધરી જશે. કમિટીના રિપોર્ટમાંથી એ પારીત્રાફ જતારવાથી આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે:

“દેવું એ વ્યાધિ તેમજ વ્યાધિવક્ષણ પણ છે. એ વ્યાધિ છે તેટલા માટે ખાલ્ય ઉપચારો થોડા શકાય. પણ એ વ્યાધિવક્ષણ છે એટલે એનો ઉપાય વધારે જાડો થવો જોઈએ, અને કરજની સાથે સકળાતા બીજા પ્રશ્નો પણ સાથેસાથ ધ્યાનમાં લેવાવા જોઈએ. આ પ્રશ્નોની લાંબી ચર્ચા આ રથને અપ્રસ્તુત ગણાય, પણ તેમાં મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે ખેડૂત તેની જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે કેમ નિપજતી શકે અને એ ઉત્પન્નનો વધારે ભાગ કેમ મેળવી શકે.” (કરજ કમિટી-રીપોર્ટ. પૃ. ૪૭)

બીજા પૂરક ઉપાયોની આવશ્યકતા

અને તે ઉપરાંત કમિટીએ નીચેના શબ્દોમાં બીજા જરૂરી પૂરક ઉપાયો સૂચવેલા છે.

“પંચાત”

“એમ તો બધાને સમજાયેલું કે ખેડૂતોના દેવાનો પ્રશ્ન એ માત્ર જુદી લાઠી ઉઠેલી શકાય એવી સમસ્યા નથી. ગામડાના સમગ્ર આર્થિક જીવનની એ માટે તો તપાસ કરવી પડે. કરજ એ તો વ્યાધિવક્ષણ છે. અને તેનો ઉપચાર ગ્રામજીવનની પુનર્ધરતનામાં રહેલો જ. એ હેતુથી પંચાતમાં ગ્રામજીવનનાં તમામ અંગોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.” (કરજ કમિટીના રીપોર્ટ પૃ. ૪૮)

ખેડૂતોનું દેવું એટલું વધતું ગયેલું કે ગ્રામોદ્ધારની દ્રષ્ટિ પણ ચોળના અમલમાં મૂકતાં પહેલાં કરજ તદ્દન નાબૂદ કરવાની આવશ્યકતા હતી. એ કાર્ય એ એકવાર પૂરું થાય એટલે ખેડૂતજીવનના બીજા પ્રશ્નો હાથમાં લેવા જોઈએ કે જેથી કરજમુક્તિની શ્રમ અસર ચિરંજીવ બને; અને પાછળના થોડાં વરસમાં પહેલાંનું કાર્ય ખૂંસાઈ ન ગય. ખેડૂતોના સમગ્ર જીવનને સ્પર્શતા એ અન્ય પ્રશ્નો વિશે સૂચના કર્યા પછી, ભાવનગરમાં એ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે શા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા તે આપણે જોઈએ.

અનિશ્ચિત ભવિષ્યને બદલે વર્તમાન પરિસ્થિતિ નિભાવી ન લેવાય

ભાવનગરે કમળમુક્તિનો આ પ્રવાસ કર્યો ત્યાં તેની સામે પ્રથમ શંકા એ ઉઠાવવામાં આવી કે આ પ્રયોગમાં ભવિષ્યને માટે કશી નિયમી છે નહિ. એનો અર્થ એ હતો કે જન

ભવિષ્યમાં ખેડૂતોના રક્ષણ માટે કશો નિયમ ન હોય તો કરજમુકિતની વાત યદુ વજૂહવાળી ન ગણાય. એ પ્રશ્નો સ્પષ્ટ જવાબ છે. ભવિષ્ય તો અચુક હશે અનિશ્ચિત જ રહે અને એ બહાને જે વર્તમાન પરિસ્થિતિ ઉપચાર અને ઉકેલ માગતી સામી ઊભી રહી હતી, તેની સામે આંખમીચામણાં ન કરી શકાય.

ઋણમુક્તિ-પ્રાથમિક પગલાં તરીકે પણ અનિવાર્ય

વળી આ વર્તમાન પરિસ્થિતિ અસત્ય હતી એનો નિકાલ થાય પછી જ ભવિષ્યના કાર્ય વિશે વાત થઈ શકે. અકસ્માત પછી આગગાડીના માર્ગમાંથી કચરો કાઢી નાખવો એ કાર્ય જેટલું આવશ્યક છે. તેટલું જ આવશ્યક આ કરજમુકિતનું કાર્ય ભાવી સુધારણા માટે હતું. પણ તે સાથે માત્ર કચરો કાઢી નાખવાથી જ આગગાડીની આવજમ નિયમિત ન બની જાય અને પહેલાંનું દેવું પતાવી દેવાથી ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ એકસપાદે સુધરી જશે એવી આશા રાખવામાં આવી પણ ન હતી. પણ આર્થિક પુનર્વિધાનનું કાર્ય આગળ ધપાવવા ખીજાં રચનાત્મક પગલાંએ લેવાની જરૂર હતી. અને એ નવા અક્ષર પાડવા માટે કરજમુકિતના કાર્યે પાટી ભૂંસીને તૈયાર કરી હતી.

‘ઈન્ટરનેશનલ લેન્ડર રિવ્યુ’ના એપ્રિલ (૧૯૩૫) ના અંકમાં ભાવનગરના આ પ્રયોગની આલોચના કરવામાં આવી છે. તેમાં લખેલ છે કે ભાવનગરે સાધેલ કરજમુકિતના કાર્યની વિશિષ્ટ કિંમત એ છે કે તેથી પાટી સ્વચ્છ થઈ છે અને ગ્રામ્યજીવનની પુનર્વિદ્યના માટે યોગ્ય પરિસ્થિતિ તૈયાર થઈ છે.

ખેડૂતોને કરજ કરતાં અટકાવવામાં કાયદાઓની નિષ્ફળતા

પ્રથમ પહેલાં જણાવી દેવું જોઈએ કે દરબારશ્રીએ સૌથી વધુ ભાર ગ્રામપંચાયત પર મૂકેલો છે. એ સંસ્થાનો તેઓ પુનરુદ્ધાર કરવા માગે છે. આ પંચાયતનું શું પ્રયોજન છે એ રિપોર્ટમાં વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવેલું છે. ખેડૂતો ફરી દેવું ન કરે એ માટે સખત કાયદો કરવા એવો કેટલાક લોકોનો અભિપ્રાય છે. એવા સખત કાયદોથી ખેડૂતના જીવન પર અને તેનાં ખર્ચો પર દેખરેખ રાખવામાં આવે એવી સૂચનાઓ મળી છે. ઋણમુક્ત ખેડૂતોના જીવનપ્રદેશમાં કરજનાં પૂર ફરી વળે, તેટલા માટે આવા કાયદોથી કૃત્રિમ પાળ ઊભી કરવામાં ભાવનગર દરબારને શ્રદ્ધા નથી. એવા કાયદાઓનો હેતુ ભલે ગમે તેટલો શુભ હોય, પણ એનો અમલ કરતી વખતે ઊભી થતી મુશ્કેલીઓની ભાગ્યે જ કોઈ પહેલાંથી ગણતરી કરે છે. ઉપર ધ્યાન રાખનાર અમલદારો ભલે ગમે તેટલા જાગ્રત અને શુભ ભાવનાવાળા હોય તોપણ પ્રજાના આંતરિક જીવન માટે એવા નિયમો ધડવાથી પ્રજાને લાભ થાય તે છતાં પ્રસંગોપાત્ત વધુપડતી પગવણી થયાં વગર રહે નહિ.

ગામડાં સ્વાશ્રયી બનાવવામાં પંચાયત એ સર્વોચ્ચ માર્ગ

એ કરતાં ભાવનગર દરબાર ગ્રામપંચાયત જેવી સંસ્થાને વધુ પસંદ કરે છે. કે જેથી પ્રજાને પોતાની વ્યવસ્થા કરવાની ધીમેધીમે તાલીમ મળે છે. એ સંસ્થા અરાજક વિકાસ પામશે ત્યારે આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થશે એટલું જ નહિ પણ લોકમતની બીકથી ખેડૂતો પર એ સંસ્થા અંકુશરૂપ થશે અને ખેડૂતો વગરવિચારે ઉગાઉ રીતે ખર્ચ કરીને દેવું કરનાં અટકશે. સંસ્થાનો આ જાતનો સિક્કા, સ્વાભાવિક રીતે, ધીમે ધીમે જ થાય.

આ આમપચાપતો નિઃસર વધતી જાય છે. માત્ર ચાર જ વર્ષ પહેલાં એની સખ્યા ફક્ત ૨ ની હતી અને હવે ૮૪ ગામો આ સમ્પ્રદાયને લાલ લે છે અને ૫૫ ખીજા ગામોએ આમપચાપત માટે અરજી કરી છે પુનરુક્તિ કરીને પણ કહેવું પડશે કે આમપચાપતના ખીજા અને લાંબો ઉપગત એક મ્પટ લાલ તો એ છે કે ગામડાનું તેથી આત્મભાન જાગૃત થાય છે, ગામડાના લોકો પોતાને માટે વિચાર કરતા થાય છે, અને તેઓ એકબીજાની ઉન્ન-નિમા વધુ રસ લેતા થાય છે.

રાજ્ય ખેડૂત માટે શું શું કરી શકે—ભાવનગરનો પ્રયોગ

અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર

નિરક્ષરતાને આપણે દલ્હી વાગ વધારે ધેગ રંગે નિહાળીએ છીએ હિંદી ખેડૂત છેક અગિયારમી સદીમાં આમાન્ય અક્ષરજ્ઞાન ખેડૂત પોતાનાં વર્તમાનપત્રો કે ગવિવારે આપ્તમય વાચી શકે છે તોપણ તદ્વિદ્યોત એવો મન છે કે હિંદી ખેડૂત આમાન્ય સમજણમાં અક્ષરજ્ઞાન ખેડૂત કરતા અઘી જાય છે એક વર્તમાનપત્રકારે કહ્યું છે તેમ સામાન્ય હિંદી ખેડૂત વધારપડતો પ્રારંભિક છે, તો પણ તેનામાં સમજશક્તિ, શ્રીજ્ઞ, ખત અને કમ્પ્યુટરની ટેવ વિગેરે મરુશો છે માત્ર તેને શિક્ષણ મળતું નથી. જ્યારે આ ખોટા પુરાણે ત્યારે એ જગતના કોઈ પણ દુષ્કાર માથે બેસી શકે

આ અગિયારમી સદી અને અગિયારમી સદીને ભારે કિમત આપવી પડે છે. એક જ ગામના કમ્પ્યુટરો જેટલા દરજ્જા વ્યાજ ભરે છે તેના કરતા કોણીઓ જેની પછાત કોમને ખૂબ જ વધારે વ્યાજ ભરવું પડે છે.

આ અમધે કમિટીના ગિપોર્ટમાં નીચે મુજબ નોંધ છે

છે. ભાવનગરનું પોલ હાઉસ ખુદ્દું મૂકવામાં આવ્યું અને નહિ ભરાયેલી મહેસૂલ માફ કરવાની જાહેરાત કરવામાં આવી, તે પ્રસંગે એકલા થયેલા ખેડૂતોને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ તેમના ભાવણમાં નીચેના શબ્દો કહ્યા હતા, “તમારું દરબારી દેવું પતી ગયું અને તમારા પૈસા મળી ગયા એટલે હવે તમે એમ ન ધારશો કે તમારું કામ પૂરું થઈ ગયું છે. સાચી સમજણ વગર આ બધું નકામું છે. અલણ અને અણસમજી છાંદશે બાપની લાખોની મિલકત હોય તોપણ ખે દિવસમાં ઉડાવી દે.”

હિંદી ખેડૂત એક બાલુ દીર્ઘદષ્ટિ વગરનો અને દૂંઝી બુદ્ધિવાળો છે, તો મુખ્યત્વે તેના મૂલમાં નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાન રહેલ છે. અને એ અજ્ઞાનને લીધે વ્યાજ ચડતું જાય અને દેવાનો ડુંગર થાય તો પણ તેની ઝાંખી થતી નથી. તે વખતસર પોતાના પૈસા ભરી આપતો નથી. અને ઘણી વાર અસક્તિને લીધે નહિ, પણ માત્ર ખેદરકારીને લીધે તે એ પ્રમાણે કરજ વધાર્યો જાય છે. એટલી રકમમાંથી ધીરેધીરે વ્યાજ ચડીને જગરદસ્ત રકમો ચડી હોય તેવા ઘણા કિસ્સા કમિટી આગળ આવેલા. મૂલમાં કે ખેદરકારીમાં એ રકમ પહેલેથી જ ખેડૂતે ન ભરેલી તેથી એ પરિણામ આવ્યું હતું, પુરાવાની તોંધમાં કમિટીએ આ વિશે બરાબર લખેલું છે કે આવા દાખલાઓ ખેડૂતને કેળવણીની જરૂર છે એમ પુરવાર કરે છે. એવી કેળવણીથી ખેડૂત દેવું લંબાવ્યે જવાથી શું નુકસાન થાય એ સમજે અને વખતસર પૈસા ભરી દેવાનું તેને પોતાની મેળે જ જ્ઞાન થાય. જે રાજ્ય કે સંઘાયકારી મંડળી પૈસા ધીરેશો તો ઉપલી બાજતોનો તેમાં સમાવેશ થઈ જશે.

જ્યાં સુધી ખેડૂતને શિક્ષણ ન મળ્યું હોય ત્યાં સુધી પોતામાં શક્તિ હોય ત્યારે વખતસર નાણાં ન ભરી દેવામાં જે નુકસાન છે તેનો તેને ખ્યાલ આવતો નથી. અફસોસની વાત તો એ છે કે જે ગામડાંઓમાં નિશાળો છે ત્યાં પણ કેળવણીની સગવડો ખેડૂતના છોકરાંઓ લાભ લેતા નથી. એટલી વાત આશાજનક છે કે જ્યાં ગ્રામપંચાયત સ્થાપવામાં આવે છે, તે તે ગામની પહેલી માગણી એ થાય છે કે ગામમાં નિશાળ ખોલવામાં આવે તો સારું.

નિયમ એવો છે કે જે ગામમાં ૫૦૦ કે તેથી વધારેની વસ્તી હોય ત્યાં નવી શાળા ખોલવી. પણ જ્યાં ગ્રામપંચાયત હોય ત્યાં વસ્તી ૫૦૦ થી ઓછી હોય તોપણ શાળા ખોલવામાં આવે છે. અજ્ઞાન અને ગરીબ ખેડૂતોને દયાવવામાં નિરક્ષરતા એ શાહુકારોને મદદરૂપ થાય છે એ નિરક્ષરતા આ રીતે ઓછી થતી જશે.

વળી એ પણ સતોષની વાત છે કે જ્યાં જ્યાં ગ્રામપંચાયત છે ત્યાં ખીર્ન ગામડાંઓ કરતાં મહેસૂલ નિયમિત રીતે એકઠું થઈ જાય છે. અને ચાલુદારોને વચ્ચે પડવું પડતું નથી. ગામડાંઓ પર જે વિધોસ મૂકવામાં આવ્યો છે તેનો એ રીતે તેઓ થોડા બદલો વાળે છે. ચાલુ]

(૧)

લોકશાહી*

લોકો હમેશ પૂછવા કરે છે, “દુનિયાનું વલણ એકસત્તાક રાન્યપદ્ધતિ તરફનું છે, એમ તમને લાગે છે? તત્ત્વજ્ઞાન ધ્યેયવાદથી વિરોધી એવા વાસ્તવવાદ તરફ ઝૂકવા લાગ્યું છે, એમ તમે માનો છો? તમને લાગે છે કે કલાનું હાલનું વલણ પુરાણમતવિરોધી છે કે વૃદ્ધયોગ કે તપોવ્રત સ્વરૂપનું છે!” એવા એવા પ્રશ્નો હમણાં પુછાય છે.

આવા પ્રકારના પ્રશ્ન કેના જેવા છે. “આજે વરસાદ આવે, એમ તમને લાગે છે? માથે છત્રી લઈ જઈ ત્યારે!” આભોહવાને અંગેના આવા પ્રશ્નો જેવા જ પેલા પ્રશ્નો પણ નૈતિક, ઔદિક, કલાકીય અને ગૌણીય પ્રશ્નો આભોહવાની પેઠે આપણથી પર એવા બહા-ગના હોતા નથી; તેમનું સ્થાન આપણી અંદર જ હોય છે. તેથી કરીને, શું થવાનો કે ન થવાનો વધારે સલવ છે, એમ પૂછવામાં કશો અર્થ નથી. આપણે કશું તો એ જોઈએ કે, શું હોવું જોઈએ એ વિશે દરેકે મનમાં નિશ્ચય કરી લેવો અને તે પ્રમાણે વ્યથાજ્ઞાન અને વ્યથાશક્તિ કામે લાગી જવું.

આજે સ્વતંત્રતાનાં જે અનેકવિધ અપમાનો થાય છે, તેમાં સૌથી લારે અપમાન મને આ પ્રશ્નના ગર્ભમાં સમાયેલું લાગે છે કે ઉદારમતવાદી રાન્યપદ્ધતિ એકસત્તાક રાન્યપદ્ધતિ કરતાં સારી નથી! આ ઉપરથી મને એક વાર્તા યાદ આવે છે. એક લાઈએ પોતાના મિત્રને પૂછ્યું, “આજે ક્લાણ્ડા પાસેથી મને એક તમાચો મળ્યો. તો હવે મારે શું કરવું?” પેલા મિત્રે જવાબ વાલ્યો, “એમ! સાવ સહેલી વાત છે. તમને તમાચો મળ્યો જ છે, તો તે હવે સંઘરી રાખવો.” પોતાની સ્વમાનગદ્દા વિશે ખીજને પૂછવા જનારો એમ કરવામાં જ પોતાનું ગૌરવ ગુમાવી ચૂક્યો છે, એ સાવ સ્પષ્ટ છે.

સ્વતંત્રતા ને સ્વતંત્રતાનો લોપ, આ બે વચ્ચેની પસંદગી, ઓછાવતા મુદ્દ્યની હોવાથી તેમાંથી એકને પસંદ કરી શકાય એવી વસ્તુઓમાંથી કોઈ એકની પસંદગી, આ બે વસ્તુઓ એક કોટીની નથી, કેમકે બીજામાં અનેકમાંના એકની પસંદગી કરવાને માટે બુદ્ધિનું કારણ હોઈ શકે છે. પણ પહેલી પસંદગીમાં તો, સ્વતંત્રતા એટલે માનવી ગૌરવ ને સંસ્કૃતિ, અને સ્વતંત્રતાનો લોપ એટલે માનવ્યની એટલી હદ સુધીની અવનતિ કે પછી

* મિ. એનેડેશ કોસના કેટલાક વિચારો ૧૨ મી ન્દુનના ‘હરિયન સોશિયલ રિફોર્મર’ મા પ્રગટ થયેલા તેનો અનુવાદ.

માણસો બીડમાં હાંકી મૂકવાં જેવાં દોરજ થઈ રહે કે પાંજરામાં પૂરી દેવા સારું પકડાવેલાં કે પાણેલાં જનવરો જ બની જાય.

અન્યારતા કાળને વિષે વિચાર પર આવીએ. સ્વતંત્રતા જે ભાવિની આગાહી આપે છે, તે ભાવી મને હંમેશાં ધ્રુવની સમાન દોરનાર છે. એકસત્તાક પદ્ધતિમાંથી દેખાતા ભાવિથી મને કશી દોગવણી મળતી નથી ભૂતકાળમાં ધર્મસત્તાક, કે રાજસત્તાક કે વર્ગસત્તાક પદ્ધતિઓમાં રહેલ એકસત્તાકત્વની પાછળ કાંઈ નહિ તોય એક પ્રકારનો ધાર્મિક મૂલવાદ હતો. અર્વાચીન માનવતાવાદે આ મૂલવાદ વેડફી નાખ્યો છે અને તેની જગ્યાએ સાદા, સીધા દયાભાવના આદર્શો રચાવ્યાં કર્યા છે.

પણ આજ આપણી સામે ઝૂમતા આપણા જમાનાનો એકસત્તાકવાદ પોતે ગમે તે રૂઝામટ મારતો હોય કે રડું રૂપાળું કહેતો હોય, પણ તે ધર્મશૂન્ય અને જડતાવાદી છે, અને ઊતરતો ઊતરતો તે હિંસામય ને પાશવી બનતો જાય છે. તેના સોટા તણે, લોકોને જગતમાં શુ આલે છે તે જોના કે જાણવા દેવામાં નથી આવતું; તેમને સરમુખત્યારી સામે નમાવવામાં જ આવે છે અને તેમને મૂંઝે મોઢે તેનો દોર માથે ચઢાવવો પડે છે.

આ આજ્ઞાપાલનને વધારે ઉજ્જવળ દેખાડવા માટે તેને ઉદાત્ત વીરતા સાથે જોડી દેવામાં આવે છે, અને તેને પછી સામાન્યતા: ‘લશ્કરી શિસ્ત’ એવું નામ અપાય છે. આ ‘શિસ્ત’નો વિસ્તાર આખા સમાજમાં થયેલો છે અથવા થવો જોઈએ, એવું મનાય છે. પણ સમાજઅવસ્થાના એક અંગ તરીકે લશ્કરી શિસ્તને રચાવે છે, એ રીતે સમાજમાં સમાઈને રહેવાને ખાલી આ શિસ્ત સમાજને જ પોતામાં સમાવી દે, પોતે જ સમાજ જેટલી વિશાળ બને, તો પછી તેને કદી લશ્કરી શિસ્ત કદી શકાય નહિ; તો તે પછી સર્વતોમુખી સૂર્યતા પોષનારી સંસ્થા જ થઈ ગઈ. લશ્કરી સિપાઈની મુખમુદ્રા ધાગણ કરનારો ક્યાકાર, સર્જન્ટ જેવા ચહેરાવાળો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કે ફરમાનોની રાહ જોનાર અને વિચાર કર્યા વગર તેને અમલમાં મૂકનાર રાજકારણી—એ તે કદી કલાકાર કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કે રાજકારણી હોઈ શકે ? તેઓ તો નકામા નમળા લોકો છે.

માનસિક અવનનિતું ખીજું એક લક્ષણ એ જોવામાં આવે છે કે આજે ‘આમજનતા’ની ભાષામાં, ‘આમજનતા’ને માટે શુ ચોખ્ખોચ છે એ પરિભાષામાં, રાજકીય પ્રશ્ન હંમેશાં રંગૂ ચાય છે. લોકોને લાગે છે કે ‘આમજનતા’ એ આજના ઇતિહાસનું કંઈક નવું વસ્તુ છે. પણ તેમ નથી; હંમેશાં તે અગ્નિત્વમાં હતું જ. હા, આજ કરતાં પહેલાં પ્રમાણમાં નાનું ખરું. પણ તે તો આખો સમાજવિસ્તાર પણ પ્રમાણમાં નાનો જ હતો એટલે, બાકી તેમની પ્રકૃતિ, તેમનો જીન્સો, તેમના વસ્ત્રો આપકારિતાની બીક કે ધમકી—આ બધું તો એકસમાન જ છે.

સંગીન ગ્રન્થનીતિત વિચારકેએ આમજનતાને સમાજની નેતૃત્વશક્તિ તરીકે નથી માની એવા નેતૃત્વની જવાબદારી તેમણે હંમેશાં એવા વર્ગના લોક પર નાંખી છે કે જેઓની પર્મદળી આર્થિક નહિ, પણ રાજકીય દષ્ટિએ કગતી હોય, એવા લોક કે જેઓ રાજધુરણ વહી શકે એવા હોય તેથી આજના પ્રશ્નોના સ્તંભ જનતા સાથે નથી. પણ રાજ્ય ચલાવનાર વર્ગ સાથે છે. એટલે, જો કાંઈ અનિષ્ટ જ છે, અને તેથી તેને કાટવાનો ઉપાય પણ હોય તો, આ

આજતમાય તે આપણામાં આપણી પાસે જ છે, ખીજી જગ્યાએ તેની જોળાજોળ કરતી વ્યર્થ છે.

ઉદારમતવાદ લોકશાહીના મિત્ર અને શત્રુ બેઉ હોઈ શકે છે. મિત્ર એ રીતે કે લોકશાહી રાજ્ય ચલાવનાર વર્ગ એકનો એક ને જડ નથી હોતો; પાણીના પ્રવાહ પેઠે વહેતો રહેતો હોય છે. તે મંખ્યાબળ અને અનુયાયીઓ વધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તે ગમે તેમ નહિ પણ ખૂબ ચીવટથી પર્મદ કરી કરીને. એથી કરીને લોકશાહીમાં એ વસ્તુ રહેલી છે કે તેનું તંત્ર એવું હોવું જોઈએ કે જે પોતે માનવાની સાથોસાથ પ્રગતિ શાસનની કૃષ્ણવણી પણ આપતું રહે. અને ઉદારમતવાદ લોકશાહીના શત્રુ પણ હોય, તે એ રીતે કે લોકશાહીમાં જો સુલોને ભોગે માત્ર મંખ્યા જ વધારવા તરફ વલણ થાય તો તે લોકશાહી મરીને ટોળાશાહી બનતી જાય; એટલે પછી, આપોઆપ જ તેમાંથી સરમુખત્યારી ને જુદી આપખુદીનો મંજવ થાય જ; એટલે કે લોકશાહીનું મરણ.

આ ઉપરથી સંદિગ્ધવાળા માણસો માટે વ્યવહારનો નિયમ એ થયો કે, ગમે તે રીતિમાં પણ, ઉપલબ્ધ એવા દરેક સાધનથી, નિરંતર અને સતત, આ ઉદારચત્તિને રક્ષવાનું અને પોષવાનું કામ કરવું જોઈએ, ને તેને માટે યોગ્યમાં યોગ્ય સાધનો શોધતા જ રહેવું જોઈએ; અને તે યોગ્ય સાધનો એવાં હોવાં જોઈએ કે જે આપણા ઉદ્દેશને મદદરૂપ હોય, નહિ કે ઉદ્દેશને ભુલાવે કે બદલાવી નાખે એવાં.

ધ્યેયને માટે કામ કરનારને તે ધ્યેયમાંથી જ આશા અને આનંદ મળે છે. અને જતાં કદાચ, તેથી વધારે પ્રત્યક્ષ પરિણામરૂપી સ્વલ્પ કૃણપ્રાપ્તિ તરફ એનું મન જાય, એમ બને. તો તે પણ તેને મળી શકે એમ છે. કેમકે એ સમજે તો જગતની આજની પરિસ્થિતિમાં, શુદ્ધિ તથા નીતિના બળનો સંધરો હજી પણ ધણો મોટો હયાત છે, મહાન ને બળવાન રાષ્ટ્રોમાં પ્રજાકીય સ્વતંત્રતા હજી પણ રહેલી છે, અને આજ એમની પર આવેલાં મંકડા સામે તેઓ ઘર્ષ શકશે, અને એ રીતે પ્રગતિ દોપને પાછો સતેજ ને પાછો ઝળહળતો કરવામાં ચિત્તગારી જેવાં બની શકશે.

એકસત્તાક રાજ્યમાં પણ પહેલાં ભોગવેલી સ્વતંત્રતાદ્વારા હાંસલ કરેલાં પરિણામો લોકોમાં અનેક આમંત્રી મનોવૃત્તિરૂપે હજી રહેલાં હોય છે અને એવાં રાજ્યોની સરકારો એ જ મનોવૃત્તિઓ પોતાના કામમાં વાપરે છે, જોકે એમનો પોતીકો પ્રયત્ન તો એમને બદલી નાંખવાનો, ભવિષ્યમાં એમનાં વૃદ્ધિવિકાસ જ ન થાય એમ નિર્ણય કરવાનો હોય છે. આ એમનો પ્રયત્ન પોતાના પગ પર જ કુહાડી મારવા જેવો છે, કેમકે, સરકારોના નિર્વાહ માટે આજ સર્ગક શક્તિઓ જરૂરની હોય છે, કે જેનું ભવિષ્ય એકસત્તાક સરકારો નાખૂદ કરે છે કે નોખામે છે.

પણ ધારો કે ખરાબમાં ખરાબ પરિણામ આવવાનું છે. તો એમ થાય કે આજે દુનિયાને પીળી નાંખના ઝગમગોમાંથી અતિ સ્વાતંત્ર્ય શક્તિઓ પૂરેપૂરી દારી જાય અને એક-સત્તાવાદનો વિજય થાય, એટલે કે, એકદમ સત્તાવાદનો સોટો આજ સુધી તેમાંથી બચી

ગયેલા દેશો પર પણ આવે. જરૂર હોય તો સ્વાતંત્ર્ય ક્ષુદ્ધિ નમશે. પરંતુ ખાતરી રાખજો કે સ્વાતંત્ર્ય સાધવાનું નવેસર મંડાણ થવાનું જ. કેમકે વિજય મેળવવામાં તે વખત-પૂરતી હારેલી લોકશક્તિ પાછી પ્રયત્ન કરવાની જ અને લવિષ્યમાં વિજયવંત બનવાની જ એમાં સંદેહ નથી.

માનવી કાર્યો ખરેખર વીરતા ને લશ્કરી શિસ્તમાંથી પ્રેરણા પામે એ સાચું છે. પણ તે એકદમ સંતાના આત્માપાલનના અર્થમાં નહિ; પરંતુ ઉપર વર્ણવેલી રીતે—પરમ ઉદાત્ત જીવન માટે કુર્યાન કેવી રીતે થવું તે સમજવાના અર્થમાં.

હવે તમારો છેલ્લો પ્રશ્ન (જે રાજકીય નૈતિક મર્યાદાની બહાર છે) એ છે કે, 'વૈયક્તિક સુરક્ષિતતાને માટે એટલે કે તેના ઐદિક તથા આર્થિક લાભાર્થે એકસત્તાક રાજકીય પદ્ધતિઓ ઉદારમતવાદી રાજ્યપદ્ધતિઓ કરતાં વધારે ઉપયુક્ત ખરી? આનો જવાબ હું બીજો પ્રશ્ન પૂછીને જ આપું: “આપણે એમ કહવાની કરી શકીએ ખરા કે આપણે જ્યે આપણાં કામો બીજાને સોંપીએ ને તેમને કારે કાળે મતું મારી આપીને કહીએ કે તમને ફીક લાગે તેમ તમે અમારાં કામો કરો, તેમાં અમે ડખલ નહિ કરીએ, વાંધો નહિ કાઢીએ કે પ્રશ્નો પણ નહિ પૂછીએ, તો તે કામો સુરક્ષિત રીતે પાર પડે!”

અહીં પણ મને ડોડેટના ‘લેસ રુઝ એન એકિઝલ’ માંના ઇલિરિયાના રાજાની વાત યાદ આવે છે. તે ખાનગી રીતે એક જી સાથે આનંદમાં રહેવા સારું ગાદીનો ત્યાગ કરે છે. ન્યારે તે તેની આગળ પોતાનો મહાન સ્વાર્થત્યાગ ગાહેર કરે છે ત્યારે તે જી હસીને કહે છે, “અરે ભલા ભોળા માણસ!” અને ત્યાંથી ચાલતી થાય છે.

રામચંદ્ર સોમણી

(૨)

હિંદમાં સંઘરસ્થાનો

વિકાસ અને પ્રગતિની દૃષ્ટિથી પ્રથમ પંક્તિના ગણાતા દેશોના શિક્ષણવિષયક કાર્ય-ક્રમોમાં સંઘરસ્થાનો અત્યારે એક અતિ મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. એ માત્ર ‘મૃતયુંદો’ નથી પણ ઉપયોગી સંસ્થાઓ તરીકે એ જીવંત હોય છે. કમનસીબે, હિંદમાં જ એથી ઓછી સ્થિતિ છે. શિક્ષણવિષયક અને એવી બીજી સમવડાની દૃષ્ટિએ જગતનાં પ્રગતિસાધક રાષ્ટ્રોને મુકાબલે હિંદ પછાત છે એ સત્ય હોવા છતાં બહુ જ ઓછાં ક્ષેત્રો એવાં હશે કે જેમાં વિપરીતતા આટલી હદે પહોંચી હશે. મેસર્સ માર્ખમ અને હારમીન્ગ બ્રિટિશ હકુમત અને વસાહતવાળા દેશોમાં બુદ્ધિબુદ્ધ સંઘરસ્થાનો નેવા નીકળેલા. હિંદુસ્તાનમાં સંઘરસ્થાનોની સ્થિતિ પર એક મહત્વનો હેવાલ એમણે હમણાં પ્રગટ કર્યો છે. એ એમણે ખ્યાનપૂર્વક કરેલા અન્વેષણનું પરિણામ છે; અને એમાં એમણે જે કાંવી ત્રીકાઓ અને ચીમકી આપેલી વિવેચનો કર્યાં છે તે તદ્દન સરળભાવે કરેલાં છે. સત્યને એના અસત્ય સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. સંઘરસ્થાનોની જે સ્થિતિ એમાં આલેખી છે તે જોતાં તરત સમ-

નય છે કે સામાન્ય રીતે જે હોયું જોઈએ એવું ધણું આપણે ત્યાં નથી. એમાંથી કેટલીક હકીકતો નીચે રજૂ કરીએ છીએ.

શિક્ષણ અને સરકારની દૃષ્ટિથી સંગ્રહસ્થાનો રચવાની મહત્તા સ્વીકારનારા દુનિયાના મોટા મોટા ને અગ્રગણ્ય દેશો ગણાય છે તેમાં હિંદુ સ્થાન સૌથી છેલ્લું છે એ હકીકત તરફ લેખકો શરૂઆતમાં જ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. હિંદુ જેવા વિશાળ દેશમાં માત્ર ૧૦૫ સંગ્રહસ્થાનો છે એટલે કે સરેરાશ ૩૪ લાખની વસ્તીએ એક થયું. ન્યારે સ્વીડન જેવો દેશ કે જેમાં સાક (૬૦) લાખથી વધારે વસ્તી નથી ત્યાં ૧૬૦ સંગ્રહસ્થાનો છે. ૬૬૦ લાખની વસ્તીવાળા જર્મનીમાં ૧૭૦૦ સંગ્રહસ્થાનનાં છે, ન્યારે ૧૭૨૦ લાખની વસ્તીવાળા અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં ૧૪૦૦ છે. એ લેખકોનું સામાન્ય મૂલ્યાંકન એવું છે કે “જગતના સૌથી પછાત દેશો બાદ કરીએ તો એવો એક વિભાગ નથી કે જ્યાં સંગ્રહાલયોનાં મૂલ્ય અને મહત્વ આટલાં બધાં ઓછાં અંકાતાં હોય, જ્યાં એ આટલી ઓછી મદદ પર ચલાવાતાં હોય, તે જેમની સખ્યા આટલી બધી ઓછી હોય.” યુરોપ કે અમેરિકામાંની કોઈ પણ મોટી રાજધાનીના ખરેખાર સારા એક જ સંગ્રહસ્થાન પાછળ ખર્ચવામાં આવતી રકમ કરતાં પણ ઓછી રકમ—સાત લાખથી કંઈક વધારે એવી રકમ—હિંદનાં (બધાંય) સંગ્રહસ્થાનો પાછળ થઈને ખર્ચાય છે. આટલી ઓછી મદદ મળવા છતાં પણ એકાદ બે સંગ્રહાલયોમાં જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તેની તેમણે કદર ખૂબી છે. આ સંબંધમાં એ જણાવે છે કે આવી આર્થિક સહાયતાવાળા ગજબનાક ઓછાં અંદાજપત્રો ઉપર “હિંદના સંગ્રહસ્થાનોના વિકાસની મોટી પ્રગતિ ચક્ષાવવાની આશા રાખવી એ તદ્દન બેહુકું છે. ઘણી સંસ્થાઓના ગેરવહીવટ અને ઉતરતી પાવરીના કચુરેટરો સંબંધી પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે. નિરીક્ષણના આવા અતિ હલકા ધોરણનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે “હિંદના અતિ અમૂલ્ય ખજાનાઓમાંનું ઘણું કચરાઈ હોય છે કે ધૂળ ખાઈ હોય છે એટલું જ નહિ પણ એ સંગ્રહસ્થાનમાંથી અદશ્ય જ થઈ જતું હોય છે.” એમણે કાઢેલો ચેતવણીનો સૂર સાંભળ્યો ન સાંભળ્યો કર્કે કાઢી નંખાય તેમ નથી:—“નજીકના લવિષ્યમાં જ એ કંઈ ફેરફાર થવા ન પામે તો હાથકારીગરીની બાબતમાં હિંદની સારકારિક મહત્તાનો પુરાવો આપણી આંખો આગળથી (સદાને માટે) અદશ્ય થઈ જશે. અને સૈકાઓ પહેલાં હિંદમાં વણાટનું, કળાકારીગરીના બેતમૂત નમુનાઓનું સર્જન કરવાનું, તેને તૈયાર કરવાનું વગેરે વગેરે જે કામ થતું હતું તેનો પુરાવો મેળવવા લાવિ ઈતિહાસકારને યુરોપ જવું પડશે. હિંદનો ખજાનો લવિષ્યની પ્રજા માટે સચવાઈ રહે, અને જગત સમક્ષ એને યથાર્થ છે રીતે રજૂ કરી શકાય એ માટેના વિચારો પ્રત્યે સત્તાધારીઓ લાંબો વખત આંખ આડા કાન કરી રાખે એ જરાય હિતાવહ નથી.” જે દુર્લક્ષને પરિણુ મે હિંદ પોતાનાં કેટલાંય મહામૂલ્યાં રત્નોથી વચિત બની ગયું છે એજ દુર્લક્ષને કારણે અસોરે પણ ભારતીય સ્થાપત્યની કેટલીક શાળાઓ વિષે પૂરતી વિગતોમાં ઊતરીને ઝીણવટ-ભર્યું અંશોધન કરનારાઓને યુરોપ જવું પડે છે. આ હેવાલ સરકાર તેમજ પ્રજાએ ધ્યાનપૂર્વક ધ્યાનવા વિચારવા જેવો છે. *

સરકારી નોકરોના પગાર

- હિંદુ સિવાય બીજા કોઈ પણ દેશમાં સરકારી નોકરોના પગારને તેના દરમિયાન અથવા ઉપયોગિતા સાથે કંઈ સંબંધ હોતો નથી, આ દેશમાં તો અધિકારીશાહી ઉચ્ચનાનું પ્રતીક પગાર છે. હિંદુઓમાં બંને એક બીજાની સ્વતંત્ર છે.

અત્યારે હિંદુઓનો વડો પ્રધાન રામજીનો અગ્રગણ્ય નોકર ગણાય છે. પરંતુ વડા પ્રધાન તરીકે તેને કંઈ પગાર મળતો નથી. અદારમાં સદીમાં આમસમા તથા સરકારીઓની અદેખાઈને અગે અને ત્યારપછી પણ ૧૯૦૫ સુધી નોકરોની યાદીમાં તેના આસ્તિત્વની અવગણના કરવામાં આવી હતી. તેનો વાર્ષિક ૫૦૦૦ પાઉન્ડનો પગાર તથા કાંઈ પણ જાતના કરવેરાથી મુક્ત ઘર તો તે 'ફર્સ્ટ લોડ ઓફ ટ્રેઝરી' છે તેને અગે મળે છે.

ટયુડર અને સ્ટુઅર્ટ રામજીની સત્તા હેઠળ તિબ્બેરી ખાતાનો હોદ્દો સૌથી સારો ગણાતો. તેના અગ્નિત્વને બસો વર્ષ થયાં ઓળખવામાં આવેલ છે. છેલ્લા લોર્ડ ટ્રેઝરર ક્યૂઝબરીના ડયુટીની નિમણૂક રાણી અને મૃત્યુ પહેલાના આગલા દિવસે કરી હતી.

ત્યારપછી સામાન્ય રીતે વડો પ્રધાન ફર્સ્ટ લોર્ડ ઓફ ટ્રેઝરી ગણાય છે. 'ચેન્સેલર ઓફ એક્સચેન્જર'ને બીજા લોર્ડ ગણવામાં આવે છે. બંનેને સરખો પગાર મળે છે. ૧૭૨૧ માં ગ્રેબર્ટ વોન્પોલને મળતો તેજ પગાર તેમને અત્યારે મળે છે. પરંતુ વધેલા કર તથા પૈસાની ઘટતી કિંમતને અગે તેની ખરીદ શક્તિ અર્ધી થઈ ગઈ છે.

વડા પ્રધાનને પેન્શન મળતું નથી. અદારમાં સૈકાના છેલ્લા વર્ષોમાં લોર્ડ નોર્થ હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે તેને વાર્ષિક ૪૦૦૦ પાઉન્ડ આપવામાં આવ્યા હતા તેને કદી પૂર્વ-દશાંતરૂપ ગણવામાં આવેલ નથી. આ કરકસરનું પરિણામ હમેશાં સારું આવ્યું નથી.

ડયુક શ્રીમંત હોય અને ભાડાની જગી આવક હોય તો તે સગાંવહાવાની તથા જુદા-અવગ્યાની જરૂરિયાતોને અવગણી શકે. પણ ગરીબ બાપડા વોટપોલને પૈસા માટે પરણતું પડ્યું હતું. (જે માટે પાછળથી તેને પરતવો થયો હતો) તે શેરના સદામાં ખૂબ કમાણો હતો. બંને પીટ પર પણ મોટું કરજ હતું. નાનો પીટતો એટલો મજાણો હતો કે તે વાર્ષિક પાઉન્ડ ૩૦૦૦ ની નોકરી સ્વીકારવા તૈયાર હતો. સ્પેન્સર પર્ગિવલ ગરીબ નિયતિમાં જ મૃત્યુ પામ્યો હતો.

પાર્લામેન્ટે પીટનું કરજ આપી દીધું અને પર્ગિવલની થોડી મેવાની કદર તેને ૬૦,૦૦૦ પાઉન્ડની બક્ષિસ તથા તેની વિધવા તથા પુત્રને વાર્ષિક ૨,૦૦૦ પાઉન્ડ આપી ને કરી. પણ આ બાબત કદી ફરીથી કરવામાં આવી નથી. લોર્ડ મેરજોને ગણીને પૈસા ઉછીના આપવા વિનંતી કરી હતી, અને લોર્ડ ઓક્સફોર્ડે કબજ કર્યું હતું કે પાર્લામેન્ટ પીટમાંથી નીકળતી વખતે તેની નિયતિ વધારે ગરીબ હતી.

(૪)

રાજ્યના મંત્રીઓ

રાજ્યમંત્રીઓની નિયતિ વધારે નક્કીબદ્ધ છે. ઓછો જોખમદારી હોવા છતાં તેમને વડા પ્રધાન જેટલો જ પગાર મળે છે. પણ હમેશા તે પરિશિયતિ નહોતી. મિ. એડનેને ૫૦૦૦ પાઉન્ડ વર્ષે મળે છે. તેના પૂર્વગામી જહોન મિલ્ટનનો પગાર દરરોજના ૧૫ શિ. ૧૦૩ પે. અથવા વાર્ષિક ૨૮૮ પાઉન્ડ ૧૩ શિ. ૬૩ પે. હતો. ઉપરાંત જાણીતા મહેમાનો માટે ભથ્થુ મળતું. એન્ડરસનને વર્ષે ૧૦૦ પાઉન્ડ મળતા અને તે ઉપરાંત થોડું ભથ્થુ બીજું મળતું.

આથી ઊંચકું કેટલીક જગ્યાઓ આજથી બસો વર્ષ પહેલાં વધારે લાભદાયી હતી. જોર્જ બોક્સ ટ્રેડિંગ (વેપારી મંડળ)ની જગ્યા એટલી બધી સ્પૃહણીય હતી કે મિ. રન્સિમેનના એક પૂર્વગામીએ તે જગ્યા મેળવવા રાજની રખાતને ૫૦૦ પાઉન્ડ તથા હીરાનાં એરીંગ આપ્યાં હતાં. પેમારટર જનરલ (અત્યારે અવેતનિક) ની જગ્યા હેનોવેરિયન રાજ્યોના વખતમાં હેનરી ફ્રાન્કે તે સ્વીકારી ત્યારે દસ્તૂરને અગે શ્રીમંત થવાનો સહેલો રસ્તો હતો.

આ ઉપરાંત બીજી ઘણી સ્પૃહણીય જગ્યાઓ હતી, જેવી કે 'ટેલરશીપ બોક્સ એક્સચેન્જ' તેને વાર્ષિક ૫૦૦ પાઉન્ડ જિંદગી સુધી મળતા હતા. મેટિયુએ તેના ભાઈને તે જગ્યા આપી. તેમાં એવી ખાનગી ગોડવણ હતી કે ઘણીબરી આવક તેને આપી દેતી. હોરિસ વોલ્પોલની જગ્યા આથી પણ ઘણી સારી હતી. અમેરિકન રેવન્યુના ઓડિટર તરીકે તેને વાર્ષિક ૮૦૦ પાઉન્ડ મળતા હતા, અને કામ કંઈ કરવાનું નહોતું. પરંતુ જાતાના મંત્રી તરીકે લોર્ડ એન્વિલને 'એક્સચેન્જના ઓડિટર' તરીકેના જગ્યા આપવામાં આવી હતી. ૪ વર્ષો સુધી તેને વાર્ષિક ૪૦૦૦ પાઉન્ડ મળતા પરંતુ તે કદી ઓફિસમાં ગયા નહોતા.

આ જાની લાંચરશવત માટે નામચીન કેન્ઝ પર ટીકા ચતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે "કામ તો ગાલુ રાખવું જોઈએ ને!" તેના ટીકાકારે જવાબ વાળ્યો કે 'કચરો ફેંકી દેવો જોઈએ,' બકે 'હાઈટ હોલનાં ખાતાંઓની નીચેના શબ્દોમાં ઝાટકણી કાઢી હતી: "આ ખાતાંઓમાં સબ્યોને વાર્ષિક હજાર પાઉન્ડનો પગાર એટલા માટે મળે છે કે યોગ્ય સમયે તેઓ બે હજારનો હકક ધરાવી શકે."

બકે અદારમાં સૌકામાં તથા મેંએને ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆતમાં આવી પ્રથા બંધ કરવા ઘણો યત્ન કર્યો હતો. પણ તેઓ પાછળ એવી વિસગતિ મુકતા ગયા કે જે વખત જતાં વધી છે અને નવાં નવાં ખાતાંઓ—દાખલા તરીકે કેળવણી ખાતું (૧૮૬૬માં શરૂ થયું) અને આરોગ્ય અવરજવર તથા વાયુયાનખાતું હાલમાં શરૂ થયાં છે, રાજ્યની ઉચ્ચ નોકરીમાં જે વિસગતિ હોય તે દૂર કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે તેમ વધારે પ્રમાણમાં જણાવા લાગ્યું છે.

જાહેર નોકરીમાં સત્તે માટે દેવાળાનો ભય હોય તો ધારાસભામાં લોકાના પ્રતિનિધિ તરીકે જવાનું પણ કંઈ વધારે સારું નથી. પાર્લામેન્ટના સભ્યોને મળતું અડવાડિક લવાજમ થયું જોઈએ. લોર્ડ્સ જ્યોર્જને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તેની રાજકીય કારકીર્દિની

શરૂઆતમાં કેટલીક વાર તેને ભૂખે પેટે પાલ્લભિન્દમાં જવું પડતું હતું. ફ્રાન્સમાં પણ ઉપ્પુટી-
ઓને ઘણો ઓછો પગાર આપવામાં આવે છે, અને ફ્રાન્સનું જીવનનિર્વાહનું ખર્ચ તથા
તેમનો પગાર સરખાવતાં હિંદી ધારાસભાના સભ્યો ઘણા નરીયાદાર ગણાય.

ફ્રેન્ચ ચેમ્બર ઓફ ઉપ્પુટીઝના પચાસથી સાઠ સભ્યોએ આગામી ચૂંટણીમાં ન જીત્યા
રહેવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો છે. આમાંનાં પંદર તો સેનેટમાં ચૂંટાઈ ગયેલ છે તે બાદ
કરતાં પાલ્લભિન્દનું જીવન ગાળવા ખુશી ન હોય તેવી અસાધારણ મોટી સંખ્યા બાકી રહે
છે. તેમાંના એક જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી તથા મહેસૂલતંત્ર હેનરી કલેર્ક તો તેમ ન કરવા
મટિનાં પોતાનાં કારણો ખુલ્લી રીતે જાહેર કર્યાં છે.

જો પહેલાંનો વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ ફ્રાન્કના નામના પગાર—જેની અત્યારે ૮૦૦ પાઉન્ડથી પણ
ઓછી ખરીદશક્તિ ફ્રાન્સમાં છે. માંથી દર ચાર વર્ષે ચૂંટાવાનો ખર્ચ તથા અધિકારના
અંગેનાં બીજાં ખર્ચ બાદ જતાં માત્ર અર્ધો બાકી રહે છે. સમાજમાં ઉચ્ચ દરજ્જાને
ધરાવતો કોઈ પણ માણસ—ખાસ કરીને કુટુંબવાળો માણસ—તેટલાથી મુજરાન
અમાલી શકે નહિ.

એટલે જોને ખાનગી મૂડી નહોતી અને જે ચેમ્બરમાં હાજરી આપવા સાથે પોતાનો
ધંધો ચલાવી ન શકતો હોય તેવા કોઈ પણ મનુષ્ય માટે પાલ્લભિન્દનું જીવન અશક્ય બન્યું
છે. કહેવાનો અર્થ એ કે, જો તેણે પ્રામાણિક રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો તે અસંભવિત
છે. ઘણાખરા ઉપ્પુટીઓને ખાનગી મિલકત ન હોવા છતાં તેઓ બહુ સારી રીતે રહી શકે છે,
તેમની સંભવિત આવક પર આ વાત કાંખો પ્રકાશ નાંખે છે. વળી મેં. કલેર્ક કહે છે કે
છેલ્લાં થોડાં વર્ષોની છાપખાનાની હસ્તે ઉપ્પુટીઓની ખૂબ એઆપફ કરી છે, તેમાંના
ઘણાખરા બહુ શક્તિવાળા છે અને તેમને વ્યક્તિગત માન આપવામાં આવે છે. વળી જાહેર
જુરસાવાળા ચેમ્બરના સભ્યને હાગે છે કે અધાધૂંધી તથા મોટાજાને અંગે તે કંઈપણ
જાણેલી કાર્ય કરી શકતો નથી. તેનો ઘણાખરા સમય તેની ચૂંટણી કરનારાઓ પોતાને તથા
પોતાના સગા માટેની લલામણુ માગે છે તેમાં જાય છે. આ વાત જાણતાં સમાજને કે દરેક
રાજકીય પક્ષને યોગ્ય ઉમેદવારો જીલ્લા કરવામાં મોટી મુશ્કેલી નડે છે.

‘હિંદુસ્થાન ટાઈમ્સ’ પરથી]

(૫)

હિંદુત્વ પશુધન

હિંદની કરકસરમાં પશુધન કેટલું ઉપયોગી છે, તેનો કંઈક ખ્યાલ હિંદના પશુધનના
આંકડા તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલ છે તે પરથી મળી શકશે. આ અડસટો ૧૯૩૪-૩૫ ના વર્ષનો
છે, અને તે છેલ્લામાં છેલ્લો છે. તેમાં બ્રિટિશ હિંદમાં ગાય વિગેરે પશુઓ (તેમાં બળદો
તથા ભેંસનો સમાવેશ થાય છે)ની સંખ્યા ૧૫૬,૯૩૫,૦૦૦ ની જણાવી છે, અને ઘેટાં
અકર્ણ વિગેરેની સંખ્યા ૬૧,૧૫૭,૦૦૦ ની છે, અને ઘોડા, ટટ્ટ, ખચ્ચર, મધેરા અને બ્રંડની
સંખ્યા ૩,૮૦૧,૦૦૦ ની છે.

હળની મુદ્રા મળ્યા ૨૫,૫૭૬,૦૦૦ હોવાનો તથા ગાડાની મળ્યા ૬,૮૭૬,૦૦૦ રેરાનો અડધો ડગામા આવે છે

પ્રતોમા, યુક્ત પ્રાન્તમા ગાય વિગેરે પશુઓની સખ્યા મોગમા મોગી, ૩૨,૪૭૦,૦૦૦ ની છે, બીજે નમરે બગાળા આવે છે તેમા તે મળ્યા ૨૫,૨૮૭,૦૦૦ ની છે મદ્રાસ નીજે નમરે છે તેની મળ્યા ૨૪,૬૦૭,૦૦૦ ની છે ગીમ પ્રતોમા ઉપયોગી આદમીઓ નીચે પ્રમાણે છે

મિહાર-ઓરીસા	૪૨૩૦૮,૦૦૦
પગમ	૧૫,૮૪૦,૦૦૦
મદ્રાસપ્રાન્ત-વરા	૧૩,૮૪૪,૦૦૦
મુમર્ષ	૧૨,૫૬૫,૦૦૦

ગ્રે. બગાળા વિગેરેની મોગી સખ્યા મદ્રાસમા ૧૮,૭૦૧,૦૦૦ ની છે સયુક્ત પ્રાન્ત બીજે નમરે આવે છે તેમા તે સખ્યા ૧૦,૦૦૨,૦૦૦ ની છે સયુક્ત પ્રાન્તમા હળની સખ્યા સૌથી મોગી ૫૧૦૬,૦૦૦ ની છે બીજે મોટે આક્રોડે બગાળાનો ૪,૫૮૨,૦૦૦ તે છે

મદ્રાસમા ગાડાની સખ્યા સૌથી મોગી ૧૧૬૪,૦૦૦ ની છે મધ્ય પ્રાન્ત અને વગાડની મળ્યા ૧,૧૪૭,૦૦૦ ની છે

ગાય વિગેરે પ્રાણીઓની, દરસો એકર વાવેલી જમીન અને દર ૧૦૦ રહેવાસીઓ એની પ્રાન્તવાગ મળ્યા નીચે મુજબ છે

પ્રાન્ત	દરસો એકર ખેતીની જમીન પર ઠોરોની સખ્યા	વસ્તીની દર ૧૦૦ની સખ્યાએ ઠોરોની સખ્યા
અન્ધ્ર-મેગવાડા	૧૩૪	૮૬
આસામ	૧૦૦	૬૯
બગાળા	૧૦૩	૫૨
મિહાર-ઓરીસા	૮૮	૫૭
મુમર્ષ	૩૮	૬૦
બર્મા	૩૪	૪૨
મધ્ય પ્રાન્ત-વરા	૫૬	૮૯
ફર્ગ	૧૦૦	૮૪
હિન્દી	૭૫	૨૪
મદ્રાસ	૫૦	૫૩
સદ્ર પ્રાન્ત	૫૦	૪૪
પગમ	૬૦	૬૮
સયુક્ત પ્રાન્ત	૯૧	૬૭

((૭))

હિંદી ચલણમાં 'પાઈ' નું સ્થાને

અત્યારે હિંદમાં ચલણમાં રૂપિયા આના અને પાઈ છે. ૧૨ પાઈનો એક આનો અને સોળ આનાનો રૂપિયો થાય છે. અર્થાં સરકારી તથા ગંદુર ખાનાઓમાં તથા અગ્રેજી રીને લખાતા અર્થાં હિસાબમાં પાઈ ભેગમાં આવે છે. પણ સિક્કા તરીકે પાઈ ભાગ્યે જ દેખાય છે અને તેનો ઉપયોગ નહિવત છે. કેમકે પૈસાની લેવડદેવડમાં ઓળખમાં ઓછી કિંમતનો સિક્કો પૈસો વપરાય છે.

જગતમાં તથા વ્યક્તિઓ વચ્ચેનાં વ્યવહારમાં તથા ગંદુર વ્યવહારમાં પૈસાનો ઉપયોગ થાય છે અને પાઈ તો ક્યાંયે દર્શિગોચર થતી નથી. પાઈનો ઉપયોગ ત્યારે પોસ્ટ ઓફિસમાં કરવામાં આવે પૈસા અને એક પાઈ પડતી ત્યારે ભેગમાં આવ્યો હતો. અત્યારે તો પાઈ કાઢી નાખીને ક્યારે એક આનામાં મળી શકે છે. આના પહેલાં વિશિષ્ટ જનનાં કિસ્મત ખરીદવા માટે આપણે એક બે પાઈ આપવી પડતી હતી. પોસ્ટ ઓફિસનો આ દાખલો આવે કરતાં કાઈ પણ સ્થળે પાઈનો ઉપયોગ નથી.

અર્થાં લેવડદેવડ પૈસામાં થતી હોવા છતાં, હિસાબો પાઈમાં રાખવામાં આવે છે તે વિચિત્ર વસ્તુ છે. હિસાબમાં 'પૈસો' નો કોઈ નિર્દેશ જણાતો નથી. દાખલા તરીકે, રેલવે ભાડું માઈલે ચાર કે પાંચ કે છ પાઈ લેખે ગણવામાં આવે છે. પણ ભાડું નાંકી કરતાં 'પાઈ' કાઢી નાખવામાં આવે છે અથવા એવી રીતે ગણવરી કરવામાં આવે છે કે ત્રણ પાઈનો કોઈ સુલુક આવે કે જેથી પૈસામાં ભરણું કરી શકાય. અર્થાં સરકારી તથા ગંદુર હિસાબમાં તથા ગતરીમાં પાઈને કાઢી નાખવામાં આવે છે. અથવા એવી રીતે હિસાબ કરવામાં આવે છે કે જેથી ત્રણ પાઈ પૂરી થઈ જાય. પ્રણામમાં એ આવ્યું છે કે અર્થાં હિસાબમાં પાઈને ચલણની નાની રકમ ગણવામાં આવી છે, અને 'પૈસા' નું નામ નિશાન દેખાતું નથી. પરંતુ વ્યવહારનાં તો 'પૈસા' નો જ ઉપયોગ થાય છે, પાઈમાં કાઈ ભાવ પડતું નથી.

(ब्रिटिश) मुम्बई म्हालाकांमो अने धर्जिल तथा वेल्समां

केजवणीना आंकडाओ

एक तुलनात्मक पत्रक

धर्जिल तथा वेल्स

मुम्बई म्हालाकां (ब्रिटिश)

१. क्षेत्रज्ञ (मो. माहसमां)	५८,३४०	१२३,५६६
२. वस्ती	४०,६००,०००	२१,८०३,३८८ (११,४७२,८८४ पुरुषो.)
३. क्षेत्रज्ञमां एक निराग	२.८ मो. माहसि	११,६ मो. माहसि
४. १. प्राथमिक शाळाओ	२०,८५४ (१५०,४३६ वर्गोमां)	१४,७३० (मान्य); ११०१ (अमान्य).
विद्यार्थीओ	५,४०२,०५२	१,२०६,८६२
छोकराछोकराओना टका	५०.५% छोकराओ	७५% छोकराओ
वस्तीना प्रमाणमां टका	४६.५% छोकराओ	२५% छोकराओ
	१३%	५.५%
शिक्षक	१७०,५७४ (२८% पुरुषो; ७२% स्त्रीओ)	३८,३७२ (८७% पुरुषो; १३% स्त्रीओ)
प्रमाणपत्रवाणा शिक्षक	७७% (३३% पुरुषो, ६७% स्त्रीओ)	४८% (८५% पुरुषो; १५% स्त्रीओ)
२. माध्यमिक शाळाओ	२,०८४ (४६६ छोकराओनी; ४८६ छोकराओनी अने ३६५ मित्र)	७५७ (६४८ छोकराओनी; १०८ छोकराओनी,
छोकरा छोकराओनी शाळाओनुं प्रमाणपत्रवाण सरभुं		६ ओ १
विद्यार्थीओ	५४७,५०६	१४२,८६२
छोकरा छोकराओना टका	५४% छोकराओ	८१.८% छोकराओ
	४६% छोकराओ	१८.२% छोकराओ
वस्तीना प्रमाणमां टका	१.३%	६% (१५२ मां ओक)
शिक्षक	२३,४२५ (५१% पुरुषो; ४६% स्त्रीओ)	७,६०१ (१६७२ स्त्रीओ; ८८० अन्यओ; (१.२% पुरुषो.)
३. युनिवर्सिटीओ		
युनिवर्सिटीओ अने तेनी शाळाओ तथा कोलेजे	२०	युनिवर्सिटी १; कोलेजे. २८
युनिवर्सिटी विद्यार्थीओ	८५,२०१	१४,७७६ (१३,५२६ छोकराओ
वस्तीना प्रमाणमां कोलेजेना	१,०१३ मां १ (धर्जिल)	१,४७५ मां १
विद्यार्थीओ	७४१ मां १ (वेल्स)	
५. केजवणी भाट कुल सरकारी मद्र (आन्ट)	४६,६६०,००० पाउन्ड ३. १,७६,४३,५४७.	शिक्षण पाठ्यना कुल अर्थना ४३%
	पा. शि. पेन	३६ आ. पाठ
माथ दीड कुल सरकारी मद्र (आन्ट)	१—३—२	०—१२—११

એ પશુ થાય છે આળકો વાચી શકે એટલાં મોટાં બિબામાં છાપેલ, આળકો સમજી શકે એવી સાદી ભાષામાં અને અગિયારવાર વરસનાં આળકોને વાંચવામાં બહુ જ રસ પડે એવી આ પાંચ શિકારકથાઓ આળકોની જરૂરિયાત-પૂરી પાડે છે.

ઉત્તેવાળ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ : પ્રકાશક : ઉત્તેવાળ સેવા સમાજ, અમદાવાદ. ૧-૦-૦.

અનવાળેગણે કે કેટલોકોને ખુબ પસંદ નીકળે છે. ઉત્તેવાળ જ્ઞાતિ કહે. એની સારી આળખાણ એક છે કે જેને જ્ઞાનના સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકાર-આમકારનાથ કાકુર છે તે એ ઉત્તેવાળ જ્ઞાતિ. બહોં એ જ્ઞાતિ મંચેથી કેટલોકે હકીકત છે.

આધ્યાત્મિકતા ક્યાં ? જશવંત કાકુર, પ્રકાશક ન્યુ ઇરા પબ્લિકેશન-કાં. સુરત. ૧-૧-૦.

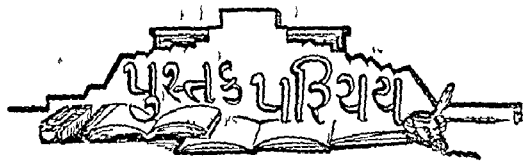
આ નોનકંડી પુસ્તિકા ધારીએ એ કરતાં વધુ મહત્વની છે. કારણ એમાં સમાજવાદ અને આધ્યાત્મિકતા વિશે સારી અને બીડી ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

જવાહિરજ્યોતિ : શ્રી જૈનાચાર્ય જવાહિરલાલજીના સામાજિક નજરે વ્યાખ્યાનો; પ્રકાશક શ્રી મહાવીર જૈન જાનોદય સોસાયટી, રાજકોટ.

આ પુસ્તિકાનો અદર પ્રાર્થનાની અગત્ય અને અસર, માનવસેવા, બ્રહ્મચર્ય, સંતતિ-નિમમન, ખાદી અને જૈનદષ્ટિ એ વિષયો પર વિદ્વતાપૂર્ણ, જૈન અને પરશાસ્ત્રોમાંથી ચૂંટી કાઢેલા દાખલાદલીલોથી ભરપૂર, અને એક જૈનધર્મની દષ્ટિએ નહિ પણ સામાજિક વિશાળ દષ્ટિથી અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ છે. શ્રી જવાહિરલાલજી મહારાજ છેક આધુનિક વિચારોથી પગિચિત્ ગહે છે, અને એમના વિચારો ઉપર ગાંધીજીની પણ અસર જોવામાં આવે છે આ પુસ્તક જૈન સિવાય બીજાને પણ સુવાચ્ય મર્મપરજે.

રાજહત્યા : શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ; પ્રકાશક પ્રગ્નજ્યોતિ, અમદાવાદ. ૧-૧૨-૦.

‘પ્રગ્નજ્યોતિ’ની બેટ તરીકે અપાયેલ આ ઐતિહાસિક નવલકથા મુજરાતના લગભગ પોણાજુઓ વર્ષની શૌર્ય, સમૃદ્ધિ અને આબાદીભર્યા સોલકીવંશના રાજ્યશાસન પછી એનો અમત સાધે છે એ સમયની છે. ચાલકાવંશના નિર્માત્ર છેલ્લા રાજા અને પૈતાના મામાને મારી મૂકારાજ સોલકી ગાદીએ આવે છે ત્યારથી વધતી જતી આબાદી છેક કુમાળપાળના ઉજ્જવલ રાજ્યશાસન પછી નષ્ટ થાય છે, કુમારપાળ પછી અન્યપાળ ગાદીએ આવ્યો એ સમયથી આ નવલકથાની શરૂઆત છે. અન્યપાળની ‘ધર્મની’ વ્યાવતમાં ડચલ તથા અત્યાચાર કરવાની કુટુંબ એણે જૈનોને દુશ્મનો બનાવ્યા, અને જૈનાચાર્યો પર એણે બુધ્ધ મુન્યર્થો કહેવાય છે કે History repeats itself. જેમ મૂકારાજે ક્યું તેમ આ કથાનો નાયક પ્રતાપમન્ય પ્રગ્નહિત ખાતર અન્યપાળની રાજહત્યા કરે છે. આ રાજહત્યાના ‘વસ્તુકે’ પર જ આ કથાનો પર્વત રચાયો છે. અન્ય વિગતો, પ્રસંગો, વાર્તાવરણ, ઐતિહાસિક કલ્પના વડે પૂર્ણ છે. ‘રાજહત્યા’ મુજરાતનો આ જૂનો ઇતિહાસ, ઇતિહાસની સત્ય હકીકતોથી ભંગ કર્યો વિના, જીવંતો ધનકતો કરી મૂકે છે આપણી નવલકથાઓનું વલણ. આજ કાલ સામાજિક વિષય તરફ વિગેષ છે એ વખતે હિંદનો ગૌરવભર્યો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ ત્યજ્યા દ્વાગ જીવંતો થાય અને આજની પ્રગ્ન સમૃદ્ધિ રજૂ થાય એ હજી છે.

છાંડવાનાં જગ્યા : લેખક, શ્રી સોપાન, અજિતિ ત્રયમાસી, અમદાવાદ ૧૧-૪-૦.

વચના જતા વાર્તાસાહિત્યમાં સાગ પુસ્તકોની વાન એક બાલુ ગળીએ તોપણ વાચના ઠટાળો ન આવે એવા પુસ્તકો પણ ઓછા પ્રમાણમાં લખાય છે આ પુસ્તકમાં ૧૪ ટૂંકી વાર્તાઓ છે દરેક વાર્તા સ્ત્રીપુરુષના પરિણીત જીવન વિશે, પરંપરાના સમઘ અને આર્થિક વિશે છે વાર્તાનો વિષય, વસ્તુ અને લખાવડ જોતા આ વાર્તાઓમાં લેખકપ્રિયતાના ઘણા તત્ત્વો છે શ્રી સોપાનની વિચાર અને વાણીની ધારા અપ્પડ વણા કરે છે એ જેમ એમનો વિશિષ્ટ ગુણ છે તેમ એ કથાવ્યયાક ક્ષતિરૂપ પણ બની જાય છે ઘણી વાર્તાઓમાં ગદ્યઆત્મક મુખ્ય વસ્તુ પર આવનાં પહેલા નિર્ગમ્મ લગાણ દેખાય છે વળી આ વિચાર વાણીના પ્રવાહને યદ્યપે બધી વાન ચિન્તાથી કહેવાની લાનયમાં પડનાથી વાર્તાની અદ્ય, રોષ્ટ્રએ તેવી સઘનતા આવતી નથી પુસ્તકપરિચયની મર્યાદામાં અનુગમનના વાર્તાઓના નાખના આપવા ગમ્ય નથી, પણ સભાગપૂર્વક બધી વાર્તાઓ વાંચી જનારને વાર્તાઓમાં જાતમક સંવિધાન કે આયોજનની જલુપ લાગશે. શ્રી સોપાનને પોતાને આ ધ્યાનમાં રહેવા એમ જણાય છે તેઓ પોતે જો છે કે તેમને વાર્તાઓનો અભ્યાસ નથી આપણે આગા ગળીશુ કે વાર્તાઓનો અભ્યાસ કરીને તેઓ વધારે ચારી દૃષ્ટિઓ આપણને આપશે.

આટલું કહ્યા પછી, આ પુસ્તકનો પરિચય એક નાકયમાં આપવો હોય તો એમ જોઈએ કે આ પુસ્તકના બરેબર આવકારવાયક છે સ્ત્રીપુરુષના જીવનમાં વચનજન જેવો મહત્ત્વનો થીજો કાઈ કાળ નથી. એ કાળમાં અને કૂન, ગૂંટ પ્રત્યે ઉપચિત થાય છે આ વાર્તાઓમાં આવે છે એમ, પ્રેમઅન કન્યાના પ્રેમમાં પણ ભગતીઓ અને પરિવર્તન આવે છે, પ્રેમ, મૌદર્ધ અને લખતો પરંપરા સમઘ, એક પત્ની હોય તો મીઠા પરણી ગમાય કે કેમ, જાગવાના જળ પીવા દોહતા સુવદુરતીઓ વગેરે વગેરે પ્રત્યે અને દરેક વાર્તાઓમાં સગમ રીતે આયોજનયેવા છે, શ્રી સોપાને આ દશ વાર્તાઓ દ્વારા લખજીવનનો પ્રત્યેન કુશળતાથી, વાસ્તવિકતાથી અને સમભાવથી ચર્ચો છે જે કોઈને મનઃપ યશે તો કેઈને મનિક વાચન પૂરું પાડે.

ગિજાનંદાઓ : લેખક - જીવગમ' જેથી ગુર્જર માનમંથાવણિ, અમદાવાદ ૧-૮-૦

મોગ માણુઓના માપના ટેમનખુશી ઉપર નાના માગકોને જમતા લેડિએ તમ
મોગ માણુઓ માટે વખાણના પુસ્તકો ગિજાનંદા આગકોને વાચતા લેડિએ ત્યારે નહીં નાથ

તે પશુ ચાર છે માગકો નાચી શક એટલા મોગ મિત્રામા જાપેન, માગકો સમજી શક એની માદી ભાશમા અને અગિયારમા વગસના બાળકોને વાચનામા બહુ જ મન પડ એની આ પાચ શિકાગ્રંથાઓ માળકોની જરૂરિયાત-પૂરી પાડે છે

ઉત્તરના જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ પ્રમુખગ્રંથ ઉત્તરના સેવા સમાજ, અમદાવાદ ૧-૦-૦

મનના જોગજોગ છે કે કેવોમને પ્રમુખગ્રંથ પૂર્ણ નિર્દોષ છે ઉત્તરના જ્ઞાતિ કહે એની સાગી જોગખાણુ એક છે કે જે જ્ઞાતિના મુખસિદ્ધ સંગીતકાર-ઓમમુગનાથે કાકુ છે તે એ ઉત્તરના જ્ઞાતિ બહી એ જ્ઞાતિ સમઘી-કેવોમ હકીકત છે

આત્મિકતા કયા ? જશનત મનુર પ્રકાશક ન્યુ ઇરા પબ્લિશીંગ કા સુરત, ૦-૧-૦

આ નાનકડી પુસ્તિકા ધારીએ એ કરતો વધુ મહત્વની છે, મગણુ એમા સમાજવાદ અને આત્મિકતા વિશે સારી અને જાડી ચર્ચા કરવામા આવી છે

જવાહિરજયોતિઃ શ્રી જૈનાચાર્ય જવાહિરલાલજીના સામાજિક જનર વ્યાખ્યાનો, પ્રકાશક શ્રી મહાત્મા જૈન જ્ઞાનોપ્ય મોસાયમી, રાજકોટ

આ પુસ્તકનો અદર પ્રાર્થનાની અગત્ય અને અસર, માનવસેવા, અભ્યર્થ, સતતિ નિમમન ખાદી અને જૈનદષ્ટિ એ વિષયો પર વિદ્વાતપૂર્ણ, જૈન અને પગથાઓમાથી ચૂની ટેલા દાખલા-લીલોથી ભગપર, અને એક જૈનવર્મની દષ્ટિએ નહિ પણ સામાજિક વિશાળ દષ્ટિથી અપાયેલા વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ છે. શ્રી જવાહિરલાલજી મહારાજ છે આધુનિક વિચારોથી પગિચિત રહે છે, અને એમના વિચારો ઉપર માધીજીની પણ અસર નોરમા આવે છે આ પુસ્તક જૈન સિનાય બીજાને પણ સુવાચ્ય થઈ પડશે.

રાજહત્યા શ્રી મુનીનીલ નર્ધમાન શાહ, પ્રમુખક પ્રિન્સમથુ અમદાવાદ ૧-૧૨-૦

‘પ્રમુખમથુની જે’ તરીકે અપાયેન આ ઐતિહાસિક નવલકથા મુજરાતના લગભગ પોણાવચ્ચેના નર્ધની શૈર્ષ, સમૃદ્ધિ અને આમાદીભર્યા સોલકીનશના ગભ્યશાસન પછી એનો અગ્ર થાય છે એ સમયની છે ચાનનાશના નિર્માલ્ય છેલા રાજ, અને પોતાના મામાને મારી મૂકારાજ સોલકી ગાદીએ આવે છે ત્યારથી વધતી જતી આમાદી છે મુમાગપાળના ઉજ્જવન રાજ્યશાસન પછી નજ થાય છે કુમારપાળપછી અન્યપાળ ગાદીએ આવે એ સમયથી આ નરકથાની શરૂઆત છે અન્યપાળની ધર્મની બાળતમા કમલ તથા અત્યાચાર કરવાની કુટલ એણે જૈનોને દુશ્મનો બનાયા, અને જૈનાચાર્યો પર એણે જુનમ મુજર્થા કહેવાય છે કે History repeats itself જેમ મુજરાતે કયું તેમ આ ધ્યાનો નાયક પ્રતાપમલ પ્રમુહિત ખાતર અન્યપાળની રાજહત્યા કરે છે આ રાજહત્યાના ‘વરુદ્ધ’ પર જ આ થાનો પર્વત ગયાયો છે’ અન્ય વિગતો, પ્રસંગો, વાતાવરણ, ઐતિહાસિક મ્થપના વડે પૂર્ણ છે ‘રાજહત્યા મુજરાતનો આ જૂનો ઇતિહાસ, ઇતિહાસની સત્ય હકીકતોથી ભગ મ્યા વિના જીવતો ધમજનો કરી મૂકે છે આપણી નવકથાઓનું વનણુ આજ મલ આમાજિક વિષય તરફ મિગર છે એ વખતે હિન્દો ગૌરવભર્યો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ નવલકથા દ્વારા જીવતો થાય અને આજની પ્રજા સમક્ષ મજ થાય એ હજી છે

‘સાવડી’ માં : શરદ્યાંદ્ર ચંદ્રોપાધ્યાય; પ્રકાશક, આર. આર. શેઠની કું. મુંબઈ-૨-૮-૬.

શરદ્યાશુની શક્તિમાં આપણને હવે તો એટલો વિશ્વાસ થયો છે કે મોપડી ઉપર શરદ્યાશુનું નામ વાંચી મોપડી ખરીદી લઈએ તો પણ આપણને પસ્તાવાનો વખત નહિ આવે. આ પુસ્તક શરદ્યાશુની અન્ય કૃતિઓ જેમ એક સળંગ વાર્તા નથી, પણ સાવ દંડી પણ નહિ તેમ નોવેલ અતી શકે એટલી લાંબી પણ નહિ, પરંતુ યુરોપના સાહિત્યમાં જેને Tales કહે છે એવી ત્રણ મુંદર વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. આથી એક જ પુસ્તકમાં શરદ્યાશુની કથાની વિવિધતા સહેલાઈથી જોવા મળે એવો સુયોગ અનાયાસે થઈ ગયો છે. શરદ્યાશુની કથાની કે પ્રતિભાની સ્તુતિ કરવી એ અત્રે મિનગરૂરી અને અસ્થાને છે, પણ એટલું જ કહીએ કે શરદ્યાશુની કથાનો આસ્વાદ એકલા અંગાળને જ નહિ, પણ અનુવાદ દ્વારા યુગ્મતી—અને સમસ્ત હિંદને—પણ થાય એ. અનેક દૃષ્ટિએ જુદા છે. તેમાં પણ શરદ્યાશુનાં સુસ્તકોની, મૂળની, સ્વાભાવિકતા અને મૂળનું જાદુ સગાંબાંગ આસાદિક પાણીમાં ઉતારનાર શ્રી રમણમાલ સોની અને શ્રી ભોર્ગીલાલ ગોંધી જેવા અનુવાદકો મળી આવે છે એ પણ સુયોગ છે.

ત્રણમાંથી એક વાર્તાનો દૂંક સાર ન આપતાં, વસ્તુ અને પાત્રોની ઘેરી લાક્ષણિકતા તપાસીએ તો પહેલી જ વાર્તામાં ગોકુલનાં પાત્રમાં એની પરસ્પરવિરોધી ઉક્તિઓ અને એના આચરણમાં વિસંવાદ દેખાય છે. પણ શ્રી પાંડક આ પુસ્તકનો પરિચયમાં બતાવે છે તેમ એ વિસંવાદ એના અત્યંત લાગણીવાળા સ્વભાવને લઈને છે, અને એથી જ એ ચણી વાર મનમાં હોય એક અને જોએથી બોલે છે બીજું. ગોકુલનું પાત્ર પહેલેથી છેલ્લેયુધી માનસશાસ્ત્રની મુદ્દમાથી ભરપૂર છે. પુસ્તકનું નામ વાંચી કાઢીને એમ થશે કે ગોકુલની સાવડી મા એને હેરાન કરતી હશે કે સરસ્વતીચંદ્રની માની માફક એની કાર્યો કરતી હશે, અથવા તો રજપૂત ધર્તિદાસમાં વાંચ્યું હોય, એમ સાવડી મા પેતાના દોકરા ખાનર ગોઠવના દોકરાનું કાલજ કાઢવાં સુક્તિપ્રયુક્તિઓ કરતી હોય, છે, એવું કંઈક બનતું હશે; પણ એવું કંઈ જ બનતું નથી. શરદ્યાશુની કથામાં જેટલી વિવિધતા છે, તેટલી જ નવીનતા અને મૌલિકતા પણ છે. ગોકુલ એની સાવડી માનો લગત છે અને સાવડી માનાં પુત્રને સહોદર જેટલા પ્રેમથી આહે છે, પણ આપણા લોકો—કદાચ બધા જ લોકો એવા હોય તો પણ કોણ જાણે!—કાઠને સુખેથી રહેતા જ શાતા દે! પરિણામે બે લાઈઓ વચ્ચે વૈમનસ્મ બનું કરી ગામના લોકો કૃતકૃત્ય થાય છે; પરંતુ આખરે ‘જે જેના તે તેના’ જેવી લોકોક્તિ સાચી પડે છે અને બપોરે વિનેદ મોડીલાઈના પગમાં માથું નાખી દસા અને આશીર્વાદ પામે છે. આજે આપણી લાગણીઓ અને અપેક્ષા પણ સંતુષ્ટ થાય છે.

બીજી વાર્તામાં શરદ્યાશુએ, કપનાના ઘેરો ગ્રામીની, દવામાં દિવા ખાંધી, મધરાત્રીના રજા પાણીઓની શીર્ષકથાઓ વાંચી વાંચી કપનાને ઉત્તેજિત કરી મકનાર, તદ્દન અચ્ચત્કાર અનુભવાનું પાત્ર રજૂ કર્યું છે. આ પાત્ર એક દષ્ટિકાણથી જોઈએ તો હાત્યાત્મક છે અને બીજા દષ્ટિકાણથી એટલું જ કરુણ છે. કપનાપેટી એકલી એક જ અનુભવા જ નથી, પણ જીવાન લલિતમોહન પણ છે, એટલે, ન જ હિદયમ્ ન જ વચઃ—કપના યેવાયનવામાં

સ્ત્રીપુરુષનો બેઠ નથી. ગેકસપિયરની એક સુંદર ઉક્તિ છે કે 'The poet, the lover and the lunatic are all compact of imagination.' તદનુસાર આ કવિના-
ધેણીમાં પ્રેમી અને પાગલ બન્નેનો સંસ્કાર છે.

શરદ્માસુની કળામાં આવી પેઠે વિવિધતા છે. છતાંય હાર્યરસ અથવા કટાક્ષ પ્રધાનપદે ગળી એક સંગ વાર્તા એણે લખી હોય એવું સ્મરણ નથી. આ વાર્તાને આ મનનો ધળાંક મહેબાબી આવી સંકતે છતાં કેમ નથી આપ્યો એ તો શરદ્માસુ જ કહી શકે. પણ આ વાર્તામાં આ પ્રકારની શક્યતા તો લાગે છે.

હેલી વાર્તા 'જામણની દીકરી' ફરીફરીને ધ્યાનવાનું મને 'માય' એવી, 'છાંય તરન' બીજવા, વાંચવા, લિખત કદાચ ના ચાલે એટલી કરણ અને ભયંકર છે. ત્રણ વાર્તાઓમાં કદાચ આ વાર્તાને પ્રથમ સ્થાન મળે. એવું કરણ અને એક પાત્ર 'એ' સંધ્યા, જે મિથ્યા કલાલિમાનના, અને ધૂર્ત લોકોના પ્રપંચનો ભોગ બને છે. 'સંધ્યાને હલકી કુળનો' એક યુવક અરણ્ય ભેટે પ્રેમ છે. ધર્મને ને ધર્મચરને છામતે ટેવે રમીડતો લોકસમુદાય બિલેલગી બેઠે છે. 'આ કુળપ્રતિષ્ઠા એ કેવો મોટો દંભનો પોટલો છે' એ સમજતાં હજી આપણા સમાજને વાર લાગશે. આ સમાજના શિરોમણિ જુઓ તો ગોકુલ આદુજે જેવા ધૂર્ત, મુખમાં રામ ને બગલમાં છૂરી નહિ, પણ પાગલ હાથમાં છૂરી પકડેલી ઘેટાં મકરોનો વિચાર કરે છે. છૂપી રીતે અધમ કાર્યો કરે છે અને હલકા કુળનું ગદાનું કાઢી અરણ્ય સાથે સંધ્યાનું લગ્ન એટલાવી ઉચ્ચ કુળના પોતાને લગ્નમાં સંધ્યા આપવા કહે છે. એમ ચતુ નથી ત્યારે ગામડાની અને આપણા આત્મ સમાજની અંદરની જે ખટપટ અને ગદવાડ દેખા દે છે એ અત્યંત વાસ્તવિકતાથી ને સૂક્ષ્મતાથી શરદ્માસુ રજૂ કરે છે. આ વિષયમાં શરદ્માસુની કુશળતા અદ્ભુત જ છે. સંધ્યાના લગ્ન મંડપમાં એનાં લગ્ન અટકે છે ત્યાંથી વાર્તા અસહ્ય રીતે કરણ બંનેનો મન્ય છે. આટલી કરણ વાર્તા છે, પણ અંતમાં સાચી કલાની માફક એ આપણને હતાશ નથી કરી મૂકતી. સંધ્યા અને અરણ્ય પરણી શકનાં નથી. પેલો ધૂર્ત ગાયક વિજયી ચાલ છે, સંધ્યાની મા તળાવમાં પડે છે, બાપ નાસી જાય છે. આ સર્વનાશમાં ચિત્તને પ્રસાંત બનાવે એવો સંધ્યાનો સાદ આપણને શરદ્માસુ સંભળાવે છે. 'સીએને પરણવા સિવાય બીજું કંઈ કામ છે કે નહિ એ જાણવા હ આપુની માથે મળે છું.'

આ પુસ્તક પણ શરદ્માસુની કળાનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે. ને એ સારી થી પાકનો 'પરિચય' પણ શરદ્માસુની કળાના અભ્યાસીઓને દિગ્દર્શક થઈ શકે એવો એમની શાક્ષણિક દબે લખાયેલો છે એ વિશેષ લાભ છે.

आद्य [दाय निवृत्त] तनी
शमनारायण विश्वनाथ पाठक

અ નુ ક મ ણિ કા

પૃ. ૨૪

ભાગપદ : ૧૪૮૩

અંક ૫

૧	પર્યાની પાનન [કાવ્ય]	...	૨.	...	...	૩૬૩
૨	દયારામભાઈ અને તેની ગરબીઓ...	...	મજુલાલ ૨. મજુલાલ	...	...	૩૬૫
૩	મરદુમ ખાનસાહેબ અબ્દુલ ફરીમખાને [કાવ્ય]	...	ઉમાશંકર જોષી	...	...	૪૦૫
૪	સાકપ્રતિનિધિ સભા	...	હિતેન્દ્ર કે. દેમાઈ	...	...	૪૦૬
૫	રજનીને [કાવ્ય]	...	ચાંદરાવળ	...	...	૪૦૬
૬	શરૂચંદ્ર	...	નગીનદામ પારેખ	...	...	૪૧૦
૭	રૂઝીકાર [કાવ્ય]	...	મોહનલાલ શુક્લ	...	...	૪૧૭
૮	રાજકીય નોંધો	...	'નિરીસક'	...	...	૪૧૮
૯	કેડી [કાવ્ય]	...	મંદરજી ગો. બેટાઈ	...	...	૪૨૩
૧૦	આપણે ત્રણેય [વાર્તા]	...	ગુલાબદામ છોકર	...	...	૪૨૪
૧૧	સ્વ. મનિલાલ કોઠારી	...	ડૉ. દરિપ્રભાદ જુજરાય દેમાઈ	...	...	૪૩૭
૧૨	પ્રદ્ય [કાવ્ય]	...	વ્યાનંદ દવે	...	...	૪૪૨
૧૩	અપાત્રતા [કાવ્ય]	...	પૂનતલાલ	...	...	૪૪૩
૧૪	આચાર્યશ્રી અને ઉચ્ચનીચભાવ	...	મનભાઈ પ્રભુદાસ દેમાઈ	...	...	૪૪૪
૧૫	પાનગોષ્ઠિ	...	અ-કવિ	...	...	૪૫૦
૧૬	પંથ-સામ્ય [કાવ્ય]	...	દેવજી રા. મોદા	...	...	૪૫૪
૧૭	રાજા બોજનો સમકાલીન કાલિદાસ ણીજી	...	કુર્માશંકર કે. શાસ્ત્રી	...	...	૪૫૫
૧૮	લાંબે રસ્તે [નાટક]	...	પ્રિયવદન બક્ષી	...	...	૪૫૭
૧૯	જનપાનની ચીનાઈ મુસદ્દા	...	ગમભાઈ પટેલ	...	...	૪૬૨
૨૦	દુદા મુઝકો [કાવ્ય]	...	'નિરીસક'	...	...	૪૬૫
૨૧	વિનોદઃએનાવાજાનાવાજાવિશેષવિચાર	...	સુનીલાલ નારણજી શાહ	...	...	૪૬૬
૨૨	રાજદંડનો વિષાદ [કાવ્ય]	...	રણજીત એમ. પટેલ	...	...	૪૭૩
૨૩	શબ્દચર્યા	...	કિશોરલાલ ધ. મણિવાળા	...	...	૪૭૪
૨૪	ચર્યાપત્ર	...	નગમિંદગાઈ પટેલ	...	...	૪૭૭
			મનભાઈ પટેલ	...	...	૪૭૮
			નગીનદામ પારેખ	...	...	૪૮૦
૨૫	સાકચર્યા	...	નરવરલાલ મા. સુરની	...	...	૪૮૦
૨૬	બુલી કે પડી વજગોપિકા [કાવ્ય]	...	'પારાશર્ય'	...	...	૪૮૫
૨૭	ગોતગોચરી	...		...	...	
	(૧) પાટખની જનાએ પહેલાં કામ નજર દર્શુ ખરું?	...	ગમગામ સુનીલાલ મોદી	...	...	૪૮૭
	(૨) 'સિંચાન પ્રાપ્ત' થયેલ	...	અમીતલાલ ના. મોદી	...	...	૪૮૮
	(૩) ચીનમાં 'નવજીવન' આદાસન	...	અમીતલાલ ના. મોદી	...	...	૪૮૮
	(૪) રાજપતિનું ઐતિહાસિક આપખ...	...	'ગુજરાત મમાચારમાં'થી	...	...	૪૮૯
૨૮	પુનરુપરિચય	...	ઉમુક	...	...	૪૮૯
૨૯	નોંધ	...	ડૉ. મ. કા. મજુલાલ મો. ગાદ	...	...	૪૮૮

સવાજમ

દિંદમાં રૂ. ૫

પરેશમાં રૂ. ૭૫

પૂરક અંક રૂ. ૮૫

૧૯૫૧ માં ભરૂચ જિલ્લાના મિત્રો પ્રથમ કાર્યકાર પાસેથી અધિકારી સમિતિ ખાસ કરીને અમદાવાદ, મુમ્બઈ, મિલિટન પુરોજન મિત્રો, બી. એ. અધિકાર મુદ્દાઓ : ગણપદ મેડ : અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૪

ભાદ્રપદ • ૧૯૯૩

વર્ષાની વાત —

વર્ષાની વાત ઘનધેરી

સાહેલડી ! વર્ષાની૦

ભિલ ભૂમિની ગંધ શી અનેરી

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૧

મેઘાણી વીજશી બદ્ધ

સાહેલડી ! વર્ષાની૦

મધમધતી ફેતકીની સૂઈ

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૨

વસી વાહળના વાયુમાં આવી

સાહેલડી ! વર્ષાની૦

મેર કોયલ બધેયે બુલાવી

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૩

રાણી દોહદવતી કે રાજે

સાહેલડી ! વર્ષાની૦

આછાં આંજણુ આંખે આંજે

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૪

કોઈ કન્યાએ કોડથી નેઈ

સાહેલડી ! વર્ષાની૦

કોઈ મુઘા એ મોહિનીમાં રોઈ

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૫

ફરી પ્રોઠાને યૌવન આવ્યાં

સાહેલડી ! વર્ષાની૦

લલા ઘરંખુને ય લમાવ્યાં

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૬

કે વિભેગણુના શ્વાસ રૂંધાયા

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૭

કોઈ મીરાંએ ઘનશ્યામ ગાયા

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૭

દયારામભાઈ અને તેમની ગરબીઓ*

[એક વ્યાખ્યાન]

મંજુલાલ ર. મજસુદાર

સુરબીઓ, ભાઈઓ તથા બહેનો

આજના મહોત્સવ પ્રસંગે દાબર રહેવાની જે તક તમારી રમારક-સમિતિએ મળે, આપી છે તે માટે હું તમારા સાથે આભારી છું. તે ઉપરાંત, દયારામભાઈના મંથનમાં મારા વિચારોને પ્રકટ કરવાનો પ્રસંગ તમે જે મને મેળવી આપ્યો છે તે માટે પણ તમારો જ આભાર માનું છું.

પ્રારંભમાં, અહીંના સ્થાનમહિમા મેંબી થોડુંક કહીને, પછી હું મુખ્ય વિષય ઉપર આવીશ.

ડોહાઈનું નામ સંસ્કૃત ધર્મવતી કે ધર્માવતી ઉપરથી, પ્રાકૃતના નિયમોને અનુસરીને અંત્ય સ્ત્રી લેખ યતાં ધમ્મવર્દ, ધમ્માવર્દ; અને પ્રતિસંપ્રસારણથી આવેલો શો યતાં ધમ્મોર્દ-ધમ્મોર્દ એવા ક્રમથી પડ્યું સંભવે છે.

ડોહાઈની પ્રાચીનતા, ડોહાઈવામીઓને સંભારવી પડે તેમ નથી. છતાં, અગિયારમા સૈકા પહેલાંના તેના ઉલ્લેખો હજી મળ્યા નથી. સિદ્ધરાજની સભામાં દિગંબર આચાર્ય કુસુદગ્ધ અને મ્હેતાંગર આચાર્ય વાદિદેવસૂરિ વચ્ચે વાદ થયો હતો. તેમાં વાદિદેવસૂરિને વિજય થતાં, દિગંબરોને ગુજરાતમાંથી દેશવટો મળ્યો હતો. એ વાદિદેવસૂરિના ગુરુ મુનિ ચંદ્રસૂરિને જન્મ ડોહાઈમાં થયો હતો એટલું જ નહિ, પણ તેમનો સ્વર્ગવાસ પણ ડોહાઈમાં જ સં. ૧૧૭૮માં થયો હતો.

ડોહાઈની રાજકીય મહત્તા સોલકાપુત્રગથી ચાલી આવેલી છે. સિદ્ધરાજે ઉત્તરમાં ક્રીડુ-વાડા અને દક્ષિણ-પૂર્વમાં ડોહાઈ—એ બે સ્થળોને રાજકીય વહીવટનાં અગત્યનાં થાણાં તરીકે પસંદ કર્યા હતાં; અને તેને કિલ્લાથી સુરક્ષિત બનાવ્યાં હતાં.

કહેવાય છે કે મહારાજા વિરાળદેવ વાયેલાએ આ કિલ્લાને સમુદ્ધાર કરાવ્યો હતો; અને આ કિલ્લો તથા ગામ પણ તેમણે જ વસાવ્યાં હતાં; અને ખુદ તેમનો જન્મ પણ અહીં જ થયો હતો—પરંતુ આ હકીકત હજી વિશેષ પુરાવો માગે છે.

તેરમા સૈકામાં ડોહાઈ, ગુજરાતનાં મહત્વનાં 'નગરોની' ગણનામાં આવ્યું જણાય છે. મંત્રી તેજપાળના મં. ૧૨૮૮ના ગિરનાર ઉપરના શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે પાટણ, ભરૂચ, ખેભાત, ધોળકા તથા ડોહાઈ જેવાં નગરોમાં એમણે નવાં મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં; તેમ જ કેટલાંક જૂનાં તીર્થોની ઉદ્ધાર પણ કરાવ્યો હતો.

શ્રીમદ્ગણેશપુર, ઘુગુપુર, રતમતીર્ય, ધર્મવતી, ધવલક પ્રમુખેષુ નગરેષુ ...અમિનવ ધર્મસ્થાનાનિ પ્રમુત્તર્ણોદ્ધારાચ્છરિતાં-૧

* ડોહાઈમાં કેવિંશી દયારામભાઈની જન્મજયન્તી પ્રસંગે મુખ્યવક્ત્રા તરીકે આપેલું વ્યાખ્યાન: ભાદરવા સુદ ૧૧, વા. ૧૯-૬-૩૬.

ઐઠ્ઠમા સૈકાની શરૂઆતમાં, મં. ૧૩૧૧મા મહારાજ વિશળદેવના રાજ્યકાળમાં પુરાહિત સોમેશ્વરદેવે ડોહાઈના વૈદનાથ અથવા વૈજનાથ દેવની પ્રશસ્તિ રચી છે (જુઓ 'એપીગ્રા. ઈન્ડિકા,' વો. ૧, પૃ. ૨૫). માલવગળે વૈદનાથના મંદિરના સોનાના કળશ ઊતારાવી ગૂર્જરેશ્વરનું અપમાન કર્યું હતું તેથી મત્રી વસ્તુપાળે માલવરાજને હરાવી 'કાઢી' ફરીથી પાછા સુવર્ણકળશ અડાવ્યા હતા. આ ઉપરથી ડોહાઈના વૈદનાથનું શિવમંદિર ગુજરાતમાં બહુ પ્રસિદ્ધ હતું એમ જણાય છે.

આજથી અઠીસો વર્ષ ઉપર વિદ્વાન જૈનાચાર્ય યશોવિજયજી મહારાજ ડોહાઈમાં કાળધર્મ પામ્યા હતા અને તેમની પાંદુકાઓ ડોહાઈમાં જ વિરાજે છે. એ પ્રખર વિદ્વાનના નામથી કઈક પાઠશાળાઓ અને ગ્રંથમાળાઓ આજે ચાલી રહી છે.

ઇ. સ. ૧૭૪૪માં દાંમાંજી ગાયકવાડે કાશિકામાતાના મંદિરમાં મરાઠી કવિતામાં લખેલો પોતાનો લેખ બેસાડ્યો છે : ત્યારથી મરાઠી સત્તાનો ઉદય ગુજરાતના આ ભાગમાં જોઈ શકાય છે.

તે પછીનાં વર્ષોમાં ગાયકવાડ, પેશવા અને કંપની સરકાર—એમ એ દરેકના તાબામાં ડોહાઈ રહ્યું હોવાનું જણાય છે.

છેલ્લાં દોઢમો વર્ષથી ડોહાઈ, આપણને ખીજી રીતે યાદ રહી ગય છે. દયારામભાઈના જન્મપ્રસ્થાન તરીકે તથા તેમના નિવાસપ્રસ્થાન તરીકે એ ગુજરાતમાં જાણીતું થયું છે. ડોહાઈ ગાયકવાડનું બલે હોય આપણે મન તો તે દયારામભાઈનું જ છે; અને એ ડોહાઈનાં અહો-તાપ છે કે માહિત્યજગતમાં ગુજરાતભગ્નું એ તીર્થપ્રસ્થાન બની ગયું છે. આજના જેવા રહોત્સવો એ તીર્થપ્રસ્થાનમાં મળતા માહિત્ય-મેળાઓ છે.

કવિની જે વખતે ચાર વર્ષની વય હશે ત્યારે, ઇ. સ. ૧૭૮૦માં અંગ્રેજ લશ્કરના, તેનાપતિ કર્નલ ગોડાર્ડ તથા કંપનીના મિ. ફોર્બસ સાહેબ લાગલાગટ ત્રણ વર્ષ સુધી—૧૭૮૩ સુધી—ડોહાઈના કિલ્લામાં બરાઈ રહ્યા હતા. તે વખતે, ફોર્બસ સાહેબ પોતાના *Oriental Memoirs*માં લખે છે કે ડોહાઈની વસ્તી આઠીસ હજારની હતી. વર્તમાન ડોહાઈની રસ્તી તેનાથી લગભગ આઠી યર્ધ જવાનું કારણ, કોઈએ ખોળ્યું છે? હિંદનાં ગામડાં માંગતાં ગય છે : અને શહેરો બરાતા ગય છે એમ કહેવાય છે; પણ કરબાઓએ ભાંગતા ગય છે તેનું કેમ ?

દયારામભાઈને તથા તેમની કવિતાને સમજવા માટે આપણે તેમના સમયનું વિદ્યાવલોકન કરવું પડશે. દયારામભાઈનો સમય એટલે ગુજરાતમાં રાજકીય ઉચ્ચલાયકાનો સમય : મોગલાઈની પડતી, પેશ્વાઈની પડતી, ખીજા અનેક હક્કદારોની લડાઈઓ, અને પિંડારા વગેરેનાં ધોડાંધી થતી નામભાગ—એકદરે, જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અસ્વસ્થતા અને જીવો જીવ—એ આ યુગનાં બાક લક્ષણો હતાં. માત્ર ગાયકવાડી રાજ્યની જામવા માટેલી સ્થિરતા—એટલું લોકોને મન આશ્વાસન હતું.

આમ પરાધીન અને પરવશ યર્ધ પડેલા ગુજરાતીઓનો જીવન-વિશ્રામ ધંધરચિત્તન સિવાય ખોજે કંઈ નહોતો. રાજકીય અરાજકતા અને અશાંતિને લીધે, જાનમાલની સંદોમશામતી વગરના લોકોની રૂત્તિ, યુગભાઈને મુશ્કેલી તરફ કાયદે યર્ધને વળે એ

સ્વાભાવિક છે: અને તેથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં, આ કાળમાં 'લકત' નામધારી નાનામોટા અનેક કવિઓનો યુગ ખેંચા હતો; અને લાખા ગ્રંથો અને આખ્યાનોનો યુગ વહી ગયો હતો. ધીરો, બોન્ને, નીગત, બાપુસાહેબ, ગવિદાસ, લાલુદાસ, પ્રીતમ, છોટમ-વગેરે સતકવિઓ નિરુત્માહ પામેલા ગુજરાતી જીવનને સસાન્ની અસારતા ખતાવી, પ્રભુભક્તિ તરફ દોરી ગયા હતા. સસારના ત્રિવિધ તાપથી બળેલાગ્રભેલા લોકો શાંતિ ખોળતા હતા. તેથી જ બાપુસાહેબ, સાચા સતની બ્યાખ્યા એવી આપે છે કે,

“શાંતિ પમાડે તેને તો સંત કહિયે,

હો ભાઈઓ! શાંતિ પમાડે તેને તો સંત કહિયે.”

પરંતુ મોજાં લકતે વૈરાગ્યના ઉપદેશદ્વારા લોકોનું મન પ્રભુ તરફ વાળવાનું પ્રમંદ કર્યું હતું:

‘પ્રાણીયા! ભજ લેને કિસ્તાર,

આ તો સ્વપ્ન છે સસાર!’”

આ જમાનાનું આવું વિગગ ઉપગ્રવનારું સાહિત્ય નિહાળીને, એક સાહિત્યકારે એવું અનુમાન કર્યું છે કે આ મમયના 'પ્રાચીનોથી 'જીવનનો ઉદ્વાસ' અનુભવી શકાવો અશક્ય હતો. તેથી જ તેમની કવિતાનો પ્રધાનસ્ત્ર જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય છે.

પણ એ સમયસ્થિત આડોતરુ-અધૂરું, અને કઈક અંશે અર્ધસત્ય છે. આ વિધાન, આ જ મમયમાં ચર્ધા ગયેલા દયાગમભાઈ, ગબ્બે, રઘુનાથદાસ તથા સ્વામિનારાયણ મપ્રદાયના સાધુ કવિઓની કવિતાના વિભાગ મામે તદ્દન આખર્મિયામણા કરે છે.

સાહિત્યના ઇતિહાસકારે બે વસ્તુ વિચારવાની ખામ અગત્ય છે: એક તો લેખકની જગત તરફની દષ્ટિ; અને બીજી, તેની મરકારબ્રહ્મણની શક્તિ. જ્ઞાનીની દષ્ટિ ભક્તની દષ્ટિથી નિરાળી છે જ્ઞાની દરેક વસ્તુમાં પચતત્ત્વ અને તેનાથી પર ગહેલું પરમ તત્ત્વ નિહાળે છે. એને મન કેવળ ધ્વજ જ સત્ય છે, અને જગત તથા જગતના પદાર્થો મિથ્યા છે.

“સાર આ સસારમાં ન જોયો,

બધી રીતે તપાસતા, સાર આ સસારમાં ન જોયો—”

એવો જ્ઞાનીનો મત છે.

પરંતુ ભક્તની દષ્ટિ જુદી છે. ભક્તોને મન જેટલું ધ્વજ સત્ય છે તેટલું જ એ ધ્વજનું ઉત્પન્ન કરેલું જગત પણ મત્ય છે. કારણ કે જગત પણ, પ્રભુએ જ રમતની ખાતર મગ્નત્વેલું છે: સ્ત્રીલાવણ કેવલમ્! વળી મત્યમાથી સત્યની જ ઉત્પત્તિ સભવે છે. તેથી, “આ દષ્ટિએ નિહાળતા ભક્તને માધુર્યના અનેલા પ્રભુનું આપ્તું જગત પણ મધુર લાગે છે.

મધુરાધિપતેરલિલ મધુરમ્ ।

દક્ષિતં મધુર, વક્ષિતં મધુર । ગોવા મધુરાં ગાવો મધુરા ।

આવી મધુરતા નિહાળવામાં, જ્ઞાનીની દષ્ટિ નકામી પડે છે

દયાશમભાઈએ અને તેમના યુગના બીજાં લકત કવિઓએ જગતને આવી મધુર દષ્ટિએ નિહાળ્યું હતું અને તેથી તેમણે 'વૃંદાવનના ઘોળ'માં લખ્યું છે કે

“જ્યાં રસમય ગિરિ ગોવર્ધન રે, રસમય શ્રી જમુના શાણી

રસમય વૃક્ષ ને વેલ્યો રે, પૃથ્વી રસમય દયો બાણી,

રસમય ચંદ્રમા અચલિત રે, રસમય છે દિવસ રેણી

રસમય સર્વ સામગ્રી રે, યુગવરપને મુખ રેણી.”

આમ કોઈ માનિતો દેહ જુએ છે કોઈ માટીના દેહમાં રહેલા આત્માને જુએ છે. તેથી જ દયારામભાઈ ઉપર તેમના સમયના ગજકીય વાતાવરણની અસર જણાતી નથી જીવનની હાડમારીથી એ કદીએ ગભરાઈ ગયેલા જણાતા નથી

ધાર્મિકતામાં પરિણામ પામતી તે વખતની સરકૃતિ જીવનને અને ડવનને ધર્મ-સાહિત્યમાં ઉતાવટી હતી તેથી ગજકીય પરિવર્તનો તેમને માટે આગ-તુક હતા સામાજિક ક્રાન્તિ આકસ્મિક હતી એક, તેમના આરાધ્ય દેવની ભક્તિ જ, સનાતન હતી

દયારામભાઈનું મન, હમેશા મદનગનોહર વેષનાળા 'લલિત ત્રિભગ નટવર'ની છબિ ઉપર વારી ગય છે અને મન સાથે પૂછે છે

‘કિયે હામે મોહિની ન જાણી ?

મોહનજીમાં, કિયે હામે મોહિની ન જાણી ?

ભૂકૃષ્ટિની મટકમાં કે ભાગવાની લટકમાં

કે શું મોહની બરેલી વાણી—મોહનજીમાં

કે શું અગ અગમાં કે લલિત ત્રિભગમાં

કે શું અગ વેશી રીસાણી—મોહનજીમાં”

અને તેથી દયારામભાઈની ગોપી મખીને કહ્યું છે કે

‘હુ જોને સખિ !

રોલા સનુણા રયામની ’

કવિની કવિતા સમજવાની આ મુખ્ય કૃત્તી છે

કવિના જીવન સંબંધી આ રચણે તેમ અન્યત્ર બહુ કહેવાઈ ગયું છે તેથી માત્ર એક ઊડતી નોંધ કરીને જ સતોષ માનીશ

રેવાજીને કાઠે આવેના ચાણોદ-ચડીપુર-ચડીઆમમાં, સાહોદગ નાગરમાં ગાની કવિ સં ૧૮૩૩માં જન્મેલા હતા તેમના પિતા પ્રભુરામ તેમને હમ વર્ષનો મૂકી ગુજરી ગયા હતા અને જગ વિધવાના છોકરા વડીલનું નિયતજી જતા મનરની, ગખડેન અને મોજિલા ખને છે તેમ નાના દયારામ માતા ગજકુવરબાઇને ન ગાકતા, ઢોકરાઓ માથે ચાણોદ મામની ભાગોળે ગખડતા પાણી ભગનાગીઓને અટક્યાગુ કરતા અને ફક્કડ બની ફરતા હતા.

મ ૧૮૪૫માં માતા પશુ ગુજરી જતા, કવિ મામાને ત્યાં ડોહોઈ આવીને ગયા અને ત્યારથી તેમનું નિવાસસ્થાન ડોહોઈ થયું

મામાને ત્યાં રહેતા દયારામ યુનાન થયા સગીતનો શોખ કેળવ્યો માથે સાથે ફક્કડ પાણું અને ટાપટીય પશુ રખ્યા. એટલામાં એક વખત કરનાળી જતા, યુનાન દયારામને કેશનાર્નદ સાધુનો બેઠો થયો તેમણે ફક્કડ છતા સરકારી દયારામને ઠપકો દઈ ઠેકાણે આપ્યા. ત્યારપછી પેટલાદ-હાકોરવાળા હમિષારામ ભટજીને પરિચય કરિને થયો, અને કવિના જીવનમાં પથળો થયો

હમિષારામ ભટજીની આજ્ઞાથી ૧૮ વર્ષની ઉંમરે કવિ પહેલી યાત્રાએ નિકળ્યા અને આસીમ વર્ષની વય થતામાં એમણે ત્રણ મહાયાત્રાઓ—હિંદની પરકમાં કરી બદરિકાશ્રમ, જગન્નાથપુરી, ગમેશ્વર અને હારકા એ આઠ ધામ ઉપગત એમણે શ્રીનાથજીની સાત સાત વાર યાત્રા કરી, અને ચાર વખત તેમણે જમનાપાન કર્યું હતું પ્રસાદથી બહોળો

અનુભવ ક્વિએ મેળવ્યો. એ બહુશ્રુત યથા. અને અનેક ભાષાઓનો નિકટ પરિચય મેળવ્યો. મારવાડી, સિંધી, પંજાબી તથા મરાઠી ઉપરાંત હિંદીની વજ્રભાષા—એ ભાષામાં કવિતા કરવા જેટલું જ્ઞાન એમણે પ્રવાસદ્વારા મેળવ્યું હતું.

આટઆટલો પ્રવાસ—આજના મહાસત્તાવાદી દાર્પકર્તાઓ સિવાય—કોણ કરે છે ? આપણું આપણા ગામનું, આપણા પ્રાન્તનું અને આપણા દેશનું જ્ઞાન એટલું બધું અદ્ય અને હાંસીપાત્ર હોય છે કે, ખાસ કરીને રેલવેઓ યથા પછી તો આપણે જગમ પારસલ જેવા એક ગામથી બીજે ગામ બિપરીએ છીએ : પરંતુ વચમાં કયુ ગામ આવ્યું, કયા સોફા ગયા, કઈ નદી ઝોળાગી—વગેરે મંબધી આપણે અંધકારમાં જ રહીએ છીએ. આંખ બંધ કરીને વડોદરથી આપણે બેસીએ છીએ તે છેક સવારમાં મુગઈ આવતાં જ આંખ ઉઘાડીએ છીએ. વચમાં સેંકડો ગાઉ ગયા તે આપણે ન ગયા હોઈએ તેવું બને છે ; કારણકે આલો પ્રવાસ કર્યા છતાં આપણે તો હતા તેવા ને તેવા જ રહીએ છીએ ! પરંતુ સાચો પ્રવાસ આપણી કૃપમકુલ વૃત્તિનો અંત આણે છે, દષ્ટિ વિશાળ કરે છે, વહેમો દૂર કરે છે અને ઘણી વસ્તુઓનો આત્મપરિચય કરાવે છે. પ્રવાસદ્વારા મળતુ શ્રૂંગોળનું જ્ઞાન એ વેપારનું મહાશુ છે ; રાજકારણની આંખ છે, અને કવિની કંપનાઓના તથા આદર્શોના પહોંચનું સંગર છે.

કવિના જીવનમાંથી, આપણે એવો પગપાળો પ્રવાસ કરવાનું અને તે દ્વારા અત્યક્ષ જ્ઞાન અને પરિચય મેળવવાનું જરૂર શીખી શકીએ.

દયારામભાઈના જ્ઞાતિના ઇટ્ટદેવ હાટકેશ્વર હતા, પરંતુ તેમના ઘરનો કુલધર્મ વૈષ્ણવનો હતો. તેથી નાનપણથી જ તેમને પ્રુષ્ટિમાર્ગીય અષ્ટર.માનાં કીર્તનોનો અને સપ્રદાયના વજ્રભાષાના મયેનો સારો પરિચય થયો હતો. કવિની ગંબીરોની રચના ઉપર તેની અસર ચવાતું આગળ કહેવાશે.

એમનો કૃષ્ણપ્રેમ, વજ્રવાસ અને વજ્રની ગોપી બની રહેવાની તલસતી ભાવના તેમનાં પદોમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. પરિણામે કવિમાં કૃષ્ણલીલાની લગની વધતી ગઈ : એટલે પુખ્ત વયે એ આરૂઢ વૈષ્ણવ બન્યા હતા.

દયારામભાઈની પહેલી માંદગી મં. ૧૮૯૮માં પાસક વર્ષે આવી હતી. તે વખતે તેમણે મૃત્યુપત્ર પણ કંઈ હતું. તેમાંથી જગ્યા પછી એક દમકો જીવી, કવિ મં. ૧૯૦૬માં ગોસોક-વાસી થયા હતા.

ચોણી સદી ઉપરાંત જીવનાર કવિના સ્થૂલ જીવનની આ ટૂંકી કથા છે.

કવિની એકદર કવિતાનો વીગતવાર પરિચય આપવાનો મારો આજનો સંકલ્પ ન હોવાથી, માત્ર કેટલીક મહત્ત્વની નોંધ કરીને, આપણે તેમની ‘ગરબીઓના ઢાળ’ તરફ વળીશું.

કવિએ કવિપણના જ્ઞાનપૂર્વક કવિતા કરી હોય તો તે તેમના ‘સત સૈયા’ (સ. ૧૮૭૨) અને ‘વસ્તુષ્ટદ દીપિકાનાં’ (સ. ૧૮૭૪) હિંદી કાવ્યો છે ; અને તે પણ તેમની ઉજ્જવળી જીવાનીમાં રચેલાં છે. છત્રીમ વર્ષના કેટલા કવિએ એવા અલકારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ખતાવનારા ૭૦૦ દુહા રચવાની હામ ભીડી છે ? “અમે તમેકા સોલહી આને” કહેવાતી એવી હિંદી ભાષાનું, તે વખતની રાજભાષા તરીકેનું, મહત્ત્વ ન્યારે જ્ઞાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે, યાય છે કે પ્રત્યેક નવા કવિને પહેલાં હિંદીમાં પ્રતિજ્ઞા મેળવવાના કોડ રહેતા હતા.

કવિએ મતસેવાનો અથ ચાણોદમા રહીને રમ્યો જાણાય છે એ લખે છે.

‘સો (ચ.૩) પુરી મધ્ય નિવાસ કવિ, દયારામ હરિદાસ
કાચે સાતસૌ દોહરા, કૃષ્ણ-સંબધ પ્રકાશ’

જો કે કવિએ તેમા શુદ્ધિઆવૃત્ત અને રસાલકારશાસ્ત્રનો પરિચય મતાવવાની નેમ રાખી છે, છતાં હિંદી કવિએ જદ બિહારી, દેવ-ગેરેની જોમ કાઈ ગળને રીઝવા માટે તેમણે તેમના સત સૈયાની રચના કરી નહોતી એ લખે છે

“પુરુષોત્તમ ગોપીશ શ્રી, કૃષ્ણ મનોહર રૂપ,
તદ પ્રીત્યર્થ સુચય યદ નહિ રીઝવન કેા બૂપ.”

કવિની અનન્ય પ્રભુભક્તિ તેમની આ લીટીએ ઉપરથી જોઈ શકાય છે

કવિના મમકાવીનેમા સહજનન મહાગજ (૫ મ ૧૭૮૦-૧૮૩૦) અને તેમના શિષ્ય પ્રેમાનંદનામી-પ્રેમસખી મુખ્ય છે

ગુજરાતી સાહિત્યમા ‘ગઝલ’ના ફાગમી માહિતન પ્રકારના પગરણ માડનાર, કવિ દયારામભાઈએ—એમ જાણતા ધણાને નવાઈ લાગશે મણિલાલ અને લાલશકર, કયાપી અને માગર તેમના પહેલા ધણા વર્ષો ઉપર દયારામભાઈએ—એ માહિત્યપ્રકારને અપનાવ્યો હતો

ફારસી પદ-માપવાળી ગઝલ તથા રેખતાના બુદ્ધાબુદ્ધ પ્રકાર એમણે પહેલપહેલા કૃષ્ણવિહારના વર્ણનો કરવામા કામ લગાડ્યા છે ગુજરાતીમા ગઝલની શરૂઆત કરનાર આમ દયારામભાઈ છે, અલગત તેની બાબા બહુધા ફારસીપ્રેચર હિંદી છે

તેમની કેટલીક ગઝલોનો ઉપાડ આ વસ્તુને કમ્પેકે મારે ખ્યાલ આપી શકશે

- (૧) લગી હે યાદ પ્રીતમકી, તવકે જીવ નવેગા
મુઝે તો કહો મૈયા મેરી, જાની કબ આવેગા ?
- (૨) સીતાપતિ રામની સેવા માણો મન મીઠડા મેવા
- (૩) હરદમ કૃષ્ણ કહો કૃષ્ણ કહો તુ જળા ! મેરી
યહી મતલબ કે ખાતર કરતા હુ, ખુશામદ મે તેરી
- (૪) સુનિયે જી હરિ હજારત ! બદેશી અર્થ હે
મેહિલ હુઈ સબ રયાહી સાહેબકી કયા મરજી હે ?
- (૫) મદનમોહન પ્યારે, મેહબૂબ મેરા હે
હિંદાર હુયા જબસે, કિયા દિલમે ડેરા હે
- (૬) એક ખૂબચૂરત શુનઝાર ગઝરુ દિલદાર સાવરા
તારીફ કયા કરુ ઉસકી વે સબ કાતસે બલા

દયારામભાઈના શરણના દીનતાના અને અપગધક્ષમાપનના પદો ગુજરાતભરમા જાણીતા છે અને લોકજનો તે ગાય છે સાચા લોકતને અખડ લાગ્યા કરે છે કે પોતે પ્રભુના પ્રેમને લાપક નથી, પરંતુ પ્રભુ અનુગ્રહ કરે ત્યારે જ તેનો ઉદ્ધાર છે, તેથી હમેશા તે પ્રાર્થના કર્યા કરે છે અતકાળ વખતે પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ મનુષ્યના હૃદયને વિશુદ્ધ બનાવી, તેને શાંતિ આપે—એવા પ્રકારનું બળ દયારામભાઈની આ અંતકાલીન પ્રાર્થનાઓમા છે તેમા પ્રભુ પરની અડગ શ્રદ્ધા અને અનન્ય આસક્તિ જોઈ શકાય છે

એ આખા વિભાગનો પરિચય માત્ર એક એક લીટીથી આપીને સંતોષ માનવો પડે છે:

(૧) શરણ પડ્યો હું રે શ્રી હરિ, નથી મારે અવર સાથ વિદાસ

(૨) દર્શણ ઘોની રે દાસને, મારા ગુણનિધિ ગિરધરલાલ

(૩) હરિ! હું શું કરું રે મારો માયા ન મૂકે કડો

(૪) શીદ કરે શોચના રૂ? માથે શ્રીજી સરખો સ્વામી

(૫) શું કહિયે શ્રીજી! શરણ પડ્યાને સંતાપો?

(૬) હું નહોં જગદીશ! લગ્ન મારી રાખેથી ગદેરો

(૭) હો મનવા! શ્રી હરિચરણ રહેજો

(૮) કૃપાસિંધુ કહાવો રે, કૃપા તમે કેમ ના કરો?

(૯) હરિ! જેવો તેવો હું દાસ તમારો, કમ્બુસિંધુ—

(૧૦) મારે અંત સમે અલખેલા! મુજને મૂકરો મા

(૧૧) અધરો દિવસ આવશે, અલખેલા શ્રીજી!

ત્યાં સુધયુધ લેજો માહરી

(૧૨) દામોદર! કૃપા કાપો રે પાવલે લાગુ

નંદલાલ નિલનંદ આપો રે,—

(૧૩) સહુથી સમરથ શ્રી રાધાવરનો આસરો

(૧૪) મારો દર ગ્રહો કેસવરાય રે, માયાદળથી મૂકાવો

(૧૫) જો વિચારી જીવ! તારી શી વલે યરો?

૧૬) ચિતા! હું સિદ્ધને ચિતા ધરે

અહીં આપેલી આશરાનાં પદની એક એક લીટી ઉપરથી જોઈ 'સકારો કે કવિએ એકતો એક લાવ કેટકેટલા સુંદર રાગ અને ટાળમાં ગૂંથ્યો છે! કવિનું સંગીતનું જ્ઞાન કેવું હતું તે જાણવા માટે આટલો પરિચય પણ પૂરતો છે.

કવિનાં કેટલાંક પદોમાં સંગીતની સુંદર 'ધૂનો' ઉપગમવેલી છે: મામુદાપિકૃત્તંગાનમાં જ એવી 'ધૂનોની મીઠાશ આપણે પિછાની શકીએ છીએ.

(૧) બન જ હરિદાસા, હરિદાસા

(૨) સહુથી હરિ ગોરા, હરિ ગોરા, બીજ સર્વ ગચોરા, સહુથી

(૩) હરિસેવા હરિસેવા, માગું હરિસેવા

(૪) સીતાપતિ રામની સેવા

વગેરે ધૂનો 'નું સાહિત્ય વિમારવા જેવું નથી.

ગુજરાતના દેશી મંગીતના અનેક પ્રકારોમાં રામ, ગરબા અને ગરબીનો સમાવેશ થાય છે એમાંથી રામ શ્રીકૃષ્ણના અને ગરબા માતાજીના ગણાય છે. એ બન્નેના સંયોગીકરણ, માંથી કવિએ 'ગરબી' ઉપગમવી છે. 'ગરબા કરતાં ટૂંકી છતાં એકત્રિત રસની, એક જ વિચાર, એક જ ભાવના અને એક જ પ્રમંગલ આલેખન કરનારી રચના' તે ગરબી. અંગ્રેજીમાં તેનું સમૂહ ખાગિયે તો તે Lyric છે. પ્રત્યેક ગરબીના ઉપાડમાં અથવા તેના ધ્રુવપદમાં એક સર્વસામાન્ય કથન, ભીર્મિ કે વિચાર હોય છે: તેનું દલીકરણ પછોની કડી વડે કરવામાં આવે છે. તેનાં ઉદાહરણ અનેક છે:

(૧) રથમરંજ સમાપે ન જઈ :

સ્થામ રંગ ક્યાં ક્યાં છે તે કવિ, પદીની કડીમાં ગણાવી ગય છે.

(૨) કિયે હામે મોહિની નં નણી ?

પછી બધાં મોહરથાન કવિ ગણાવે છે.

(૩) પ્રીતકાન્તી રીત અતિ અપ્યયી—

પ્રીત કરતાં શું શું વેઠવું પડે છે તે ગણાવે છે.

બકિતમાર્ગે ભર્મિપ્રધાન છે. તેથી દયારામભાઈનાં ઠૂંઠાઓમાં ભર્મિનો ઝીક આગળ પડતો છે. તેમની પ્રતિભા ભર્મિ' બકિતાં ઝળકી' બેઠે છે. એ ભર્મિને-સુંદર હૃદયનાને-કાવ્યનો આકાર મળતાવેત...તે સમી જાય છે; અને પછી ખીજા ગીત માટે તેમને નવી ભર્મિની રાહ જોવી પડે છે. આવી કવિતાને 'ખંડલહરી' કવિતાનો પ્રકાર કહે છે.

આવા કારણને લીધે જ, લાખા આખ્યાનો કે અખડલહરી કાવ્યો લખવાને અનુકૂળ એવું વાતાવરણ દયારામભાઈના માનસનું નહોતું, તેમ તેમના બાલ્ય જગતનું પણ નહોતું. દાખલા તરીકે, કવિનાં 'ફકિમણીહરણ' નાં 'મીઠાં' એ શ્રાવ્ય આખ્યાન કરતાં ગેયકાવ્યો જ છે એમ કહેવું વધારે ઠીક છે.

વળી, ખીજા એક હકીકત, ટૂંકી ગરબીઓની વિશિષ્ટ રચનાનો ખુલાસો આપણને કરી આપે છે 'અટછાપ' નરીકે ઓળખાતા વૈષ્ણવ કવિઓ-સુરદાસ, કુમતદાસ પરમાનંદદાસ વગેરેના મળબાપાનાં કૃષ્ણખાળલીલાના કીર્તનો અને પદોમાંથી દયારામભાઈને મુખ્ય પ્રેરણા મળી મંભવે છે એ પ્રત્યેક પદમાં, ઠકિરજીની અમુક 'લીલા' કે 'અમુક' 'સમય' ને ઉદ્દેશીને જ કવિએ રચના કરેલી હોય છે તેમા તેટલા પૂરતુ જ સુંદર અને સુરેખ આલેખન કરેલું હોય છે. તેનો નિત્ય અભ્યાસથી તથા કીર્તનથી દયારામભાઈની સ્વાભાવિક શક્તિ, એવાં પદની ધાટીની ગરબીઓ રચવામા વિશેષ ખીલી નીકળી છે; અને ખરેખર, નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ પછી, દયારામભાઈનું સ્થાન તે ક્ષેત્રમાં અનોખુ છે રઘુનાથદાસ, રાજે, શાંતિદાસ, પ્રેમસંખી-વગેરે ગીતકવિઓનું સ્થાન એ સાહિત્યમા છે ખરું; પણ તે ખીજા વર્ગમા અને દયારામભાઈએ ગુજરાતનું હૃદય જીત્યું છે તે તેમની ગરબીઓ વડે. તેમના એક એક ગીતમા અલકારશાસ્ત્રમા ગણાવેલી રસનાયિકાનું ચિત્ર ખડું કરેલું છે. ગુજરાતના સ્ત્રીહૃદયને દયારામની કવિતાએ જે જીતી લીધું છે તેનું મુખ્ય કારણ એ પણ લાગે છે કે તેમના ગીતોમા સ્ત્રીસહજ અને સ્ત્રીસુલભ હૃદયના બાવનું સચોટ આલેખન તેમણે કરેલું હોય છે.

દયારામ એટલે ગુજરાતની ગોપી ગાતી, કલ્લોલતી અને ગરબે ધૂમંતી; તેથી જ દરેક ગુજરાતણ પોતાને દયારામભાઈની ગોપીની સ્થિતિમા મૂકે છે; અને એ ગોપીની આંખથી તથા ગોપીના હૃદયથી આખા ગીતનો બાવને અંતરમાં બેસી જાય છે. પછી ગુજરાતણો તેમની ગરબીઓ પાંછળ ઘેલી થાય તેમાં નવાઈ શી ?

એટલું યાદ ગાખવાની જરૂર છે કે પાંડિત્ય' કદી' હૃદયને વશ કરી શકતુ નથી. હૃદય જ હૃદયને વશ કરી શકે છે. કવિએ પોતાની ગરબીઓમાં ગોપીનું હૃદય ખુલ્લું મૂક્યું છે અને તેથી જ ગુજરાતણો હૃદય તેને વધાવી લે છે.

માટે જ દયારામ એટલે ગુજરાતનું નારીંગીત. એમની ગરબીઓ એટલે ગુજરાતને ચોક્ક અને આંગણે વેરેલાં કાવ્યકૂલ: અમ્મર અને કદા ન કરમાય તેના નેથી જ આપણે કદીએ છીએ કે દયારામભાઈ ગુજરાતી સમારમાં ગરબીઓથી જીવે છે ને જીવશે. દયારામ

ભાઈ ગુજરાતજુની જીભે બેઠા છે, કંઠે ટકુકે છે અને હૃદયમાં ગુંજે છે. જે કવિની કવિતા કદી જૂની થતી નથી તેની કવિતામાં જ સાચું જીવનતત્ત્વ રહેલું હોય છે. દયારામભાઈ દોઢસો વર્ષે થયાં જૂના નથી લાગતા કારણ કે તેમની કવિતામાં નિત્યનૂતન તત્ત્વ ભરેલું છે.

દયારામભાઈની ગરબીઓમાંથી ન્હાનાલાલે રાસ-યુગ જન્માવ્યો છે. દલપત, નર્મદ, નવલ તથા નરસિંહરાવે અને કંઈકે અંશે ગોવર્ધનરામે પણ દયારામભાઈની ગરબીઓના ઢાળની અસર નીચે નવાં ગીતકાવ્યો રચ્યાં છે. ન્હાનાલાલ, અખરદાર, કેરાવ રોક વગેરેનું કવિ-અક્ષર વિશેષ રૂપ છે. છતાં આજે પણ દયારામભાઈની ગરબીના ઢાળને 'આદરી ઢાળ'ના સ્થાન પરથી ઉતારી મૂકે-તેવા બહુ ઓછા નવા 'ઢાળ' રચાયા છે.

દયારામભાઈના ઢાળનો ઉપયોગ વર્તમાન ગુજરાતે કેટલો કર્યો છે તે બતાવવું-એમાં તેમની સાચી વશકથા છે : નવા યુગે-નવા રાસયુગે ઢાળનાં મિશ્રણ ઉપજાવ્યાં હશે, નવા અંતરા અને નવી સાખીઓ થોડી હશે; પરંતુ દયારામભાઈએ એકલે હાથે બતાવેલી સુંદર, મધુર અને સુગેય ઢાળની વિપુલ સંપત્તિ, આપણા નવીનોમાંથી-કવિ ન્હાનાલાલ સિવાય-ભાગ્યે જ બીજું કોઈ બતાવી શક્યું છે.

પણ નવીનોનાં કાવ્યો દયારામભાઈની ગરબીઓની જેમ લોકગ્રીહાનાં કેમ થયાં નહિ હોય? અહીં જ આપણે કવિની મહત્તા પિછાની શકીએ છીએ. લાગણીને બદલે વિચારને પ્રાધાન્ય અપાવાથી તથા અસુક પ્રકારના 'વાદ' ને આગળ કરવાને માટે અથવા જૂના સીસામાં નવો અર્થ ભરતા હોય તેથી-નવી કવિતા બહુધા બુદ્ધિભોગ્ય બનતી જાય છે. હાલની બુદ્ધિભોગ્ય, અધરી, તથા પાંડિત્યપૂર્ણ કવિતા; તથા હૃદયભોગ્ય સરળ અને લોકગ્રીહાતી કવિતા વચ્ચેનો ભેદ સમજવા માટે કવિ બોટાદકર તરફ નજર કરવાની જરૂર છે. એ કવિના કાવ્યધર્મતરમાં એ બન્ને પાસાં પ્રતિગિમ્બિત થયેલાં છે.

બોટાદકરના બુદ્ધિભોગ્ય કાવ્યસંગ્રહો—'સ્રોતસ્વિની,' 'કલ્પોલિની,' તથા 'નિર્ઝરિણી'—નાં ગણતર કાવ્યો બ્યારે ગુજરાતી પ્રજાને પ્રિય બની શક્યાં હતાં ત્યારે, તેમની કુટુંબજાવની મીઠાશ, રમેહ તથા લાગણીની ગીતગંજા વહેવરાવનારી 'રાસતરંગિણી'—કવિના જીવંતાં જ ત્રણત્રણ આવૃત્તિઓ દેખવા પામી હતી; અને આજે પણ ગુજરાતનો સુંદરી સમાજ તો બોટાદકરને તેમની 'રાસતરંગિણી'થી જ ઓળખી રાખશે.

દયારામભાઈનું પણ તેમ જ છે : 'રસિકવલ્લભ' જેવો સાંપ્રદાયિક કવિતાગ્રંથ રચનાર તરીકે વંશજો-તેમને બલે સંભારી રાખે; બુદ્ધિભોગ્ય શબ્દાલંકાર, અર્થાલંકાર તથા અમૃતકૃતિના શોખીન વાંચકો તેમના 'સતસૈયા' તથા 'વસ્તુવૃંદાપિકા' જેવા ગ્રંથો વાંચી બલે રાખે; શાંત, કાદી અને નીતિબોધક કવિતાને બોળનાર વાંચકો, તેમની 'હિતશિક્ષાબીણી', 'પ્રબોધજાવની', 'ક્ષમાપરાધન સ્તોત્ર' વગેરેને તેમની ઉત્તમ કવિતા બલે માને; પરંતુ એટલું તો સંતપ જ છે કે તેમનાં 'રુકિમણી દરણ'નાં 'મીમાં', 'પ્રેમચાતુરી', 'મીરાંચરિત્ર', 'પ્રેમરસગીતા', 'રસિયાજીના મહિના' વગેરે જેવી કંઈકે લાંબી કવિતા તથા સુંદર અને સુરેખ મુક્તક જેવી તેમની અસંખ્ય ગરબીઓ અને પદો—એ વિભાગની કવિતાથી જ કવિ તો સર્વમાન્ય રહેશે; અને ગુજરાતી ભાષા બોલાશે ત્યાં સુધી વંચાશે, ગંવાશે અને ગ્રીવાશે, અને તેમાં જ કવિની કવિતાનું સાચું ગૌરવ છે એમ હું માનું છું.

દયારામભાઈની કવિતાના રસસરોવરમાંથી આપણે માત્ર ચાંચ જ ઓળી શક્યાં છીએ; અને તે જ તેમની જ્યન્તીને સાર્થક બનાવે છે. અંતમાં, દયારામભાઈની જન્મજયન્તી નિમિત્તે બે વ્યવહારુ સૂચના હું એસી જાઉં તે પહેલા કરવાની તક લઉં છું.

(૧) દયારામભાઈની ગરખીઓના, તથા કીર્તીનોના તેમણે યોજેલા અને ચિંતવેલા ઢાળ, તેમની શિષ્યપરંપરામાંથી અથવા પ્રશસકપરંપરામાંથી મેળવી, તે અસલ ઢાળમાં તેને પહેલી તકે રેકર્ડમાં ઊતરાવવામાં આવે તે ઇષ્ટ છે. અને તેમ ન બને, ત્યાં સુધી, તેનું સ્વરક્ષિપિમા—notationમાં—આલેખન કરી લેવાની ખાસ જરૂર છે. કારણ કે જેમ વર્ષો જાય છે તેમ જૂની ધાટીની ગીતપદ્ધતિ જૂલાતી જાય છે : પ્રાચીન પરંપરાગત રાગ-ઢાળ જૂલાતા જાય છે : અને નવા, કૃત્રિમ રાગનું આરોપણ અને આક્રમણ જૂની દેશી પદ્ધતિ ઉપર થતુ ચાલ્યું છે. લોકગીતોના જોટલુ જ મહત્ત્વ દયારામભાઈની ગરખીઓનું છે તે જૂલવાનું નથી. તેથી જૂના ઢાળનું સરક્ષણકાર્ય આપણે પહેલું કરવાનું છે.

(૨) બીજી સૂચના કવિના કાવ્યોની શિષ્ટ આવૃત્તિદ્વારા દયારામભાઈને લોકમન્ય કરવાની છે. ગુજરાતી પ્રેસનો ‘દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ’, ‘પ્રાચીન કાવ્યમાલા’માંની તેમની કેટલીક કવિતા, અને ‘દયારામ કાવ્યમણિમાલા’ના પાંચ ભાગ—એ પ્રમાણે તેમનું સાહિત્ય છૂટું, વેગયેલું, બેવડાયેલું—એવું એવું કંઈક કેટલાં પડ્યું છે. તેમાં કેવળ મંત્રહનો હેતુ હોવાથી, કવિની કવિતાનો સમગ્ર ખ્યાલ આપી શકે તેવી ગોઠવણ છે જ નહિ. વળી તેમાંની અશુદ્ધિઓનો પાર નથી. વળી, જેમ કોઈ પણ કવિની બધી યે કવિતા એકસરખી ધન્ય પણમાં રચાઈ હોતી નથી : તેમ દયારામભાઈમાંથી પણ તેમની શિષ્ટ તથા ચિરંજીવ સાહિત્યતત્ત્વવાળી ગરખીઓ લુપ્ત પાડવાની જરૂર છે. અને તેને તેમના ઢાળ વગેરેના જૂથ પાડી, ભેગી કરવામાં આવે, તેમના લાખા ખડકાવ્યો સામેલ રાખવામાં આવે, અને એ બધાંની શિષ્ટ-classical આવૃત્તિ પ્રકટ થાય, એ ખૂબ ઇચ્છ્યાજેવું છે.

આમ, ગુજરાતના નવજીવાનો તથા ગુજરાતણ બહેનો દયારામભાઈને જે રીતે નિહાળવા માગે છે તે રીતે તેમને તેમનો પરિચય કરાવે તેરી ‘દયારામ-કાવ્યસુધા’ના સંપાદનની ખૂબ જરૂર છે. મુખર્ષિ વિદ્યાપીઠના બી. એ. અને એમ. એ.ના અભ્યાસક્રમમાં નીમાતા કવિના ‘અગ્નિમેધાખ્યાન’, ‘લગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય’ તથા ‘રસિકવલ્લભ’ના ગ્રંથો દયારામભાઈના ગ્રંથગ્રંથો નથી જ. એ કાવ્યો હિપરથી તો કેક ગબીર, કાશ્યા અને શાસ્ત્રની કથા કરનાર પકિત દયારામ આપણી આખ આગળ ખડા થાય છે. પરંતુ એ સાચા દયારામ નથી. તેથી, દયાગમને તેમના સુંદર સ્વરૂપમાં રજૂ કરે તેવા સંપાદનની તાકીદ જરૂર છે.

અહીંની સ્મારક સમિતિને હાથે ગરખીની રેકર્ડો તથા કાવ્યસુધાના ગ્રંથરૂપી કવિનું કાયમનું, છતાં જંગમ અને દેશબરમા પહેળી વળે એવું સ્મારક થાય—એટલી આમહબરી આશા દર્શાવી, મારું વક્તવ્ય હું પૂરું કરું છું.

મરહૂમ ખાનસાહેબ અબ્દુલ કરીમખાને

ઉમાશંકર ભેષી

[શિખરિણી : સોનેટ]

હતું તારે કંઠે પરમ કંઈ કણામૃત વસ્યું.
વિશાળાં વેરાને ભવનઝરણી મંજુલ વહી.
રમ્ય શાંતિબિન્દુ જટિલ જગકોલાહલ મહી.
બસૂરા સંસારે સ્વરસુરધનું રંગીન લસ્યું.

અમારા આલાપો, પ્રિયજન પ્રલાપો નિતનવા
મુખોદ્ગારો, આદુ પ્રવચન, પ્રપંચે ભરી ગિરા,
મહાશોકાકોશો, ભજન-ભરતી સામરુચિરા,
ખગો મેઘો સિંધુ ઉડુગણ તણી વાણી સુરવા,

—બધાએ નાદોને જિવતર મળ્યું કંઠ તુજથી,
થયા સૂરો સાર્થ, ધ્વનિ મહી સ્પર્શ્ય ચેતન કંઈ.
હવે આજે હીણી તું વિણ સ્વરતી પ્રાણપગથી,
રક્ષા તંબૂરા, રે ગજબ કરતી અંગુલિ ગઈ.

જગજ્ઞાંબીયાસે પણ ભભૂકશે સૂર અશમ્યા,
ચુલેલાં સ્વરજોતી. પ્રગટ કરી બાશે. પ્રધુરિમા..

“લોકપ્રતિનિધિ સભાની પાછળ મુખ્ય કલ્પના એ છે કે એની ચૂટણી લોકોના બહુ વિશાળ પ્રમાણમાં લેવાયેલા મતથી થવી જોઈએ. અને એનું બળ અને પ્રેરણા જનતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવું જોઈએ.” જવાહરલાલ નેહરુ*

૧. ઉપના હિંદી સરકારના કાયદાથી હિંદ પર નવું બંધારણ ઠોકી બેસાડવામાં આવ્યું છે, અને એમાંના પ્રાન્તિક બંધારણનો તો ફ્યારનો અમલ પણ થઈ ચૂક્યો છે, રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ વારંવાર સ્પષ્ટ શબ્દો અને ઠરાવ દ્વારા જનતાને કહ્યું છે કે નવું બંધારણ આપણી માગણીઓ કોઈ રીતે મંતોપતુ નથી. આપણા પૂર્ણ સ્વરાજ્યના ક્ષેપથી એ તદ્દન બળગતું છે અને એનો અમલ કયું હિંદને લાલ થાય એમ નથી. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ કાયદા પસાર કરી હિંદને બંધારણ આપે એ સિદ્ધાન્તમાં જ ખામી છે. તેમ છતાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ધારાસભાઓનો (પ્રાન્તિક) કબજો લીધો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રાન્તનો વહીવટ પણ હાથ ધર્યો છે. આજે તો સાત પ્રાન્તોમાં મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળો છે એ વખતે, નવા બંધારણની પોકળતા બૂલાઈ જવાનો સંભવ છે અને મહાસભા નવા બંધારણનો અમલ સ્વીકારશે એ ખ્યાલ જનતામાં આવી ગયો! પરંતુ ધારાસભાની ચૂટણી બાબત તા. ૨૩-૮-૧૯૩૬ના રોજ મુજેલી અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિનું ‘મહાસભાનું બહેરનામું’ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે :—

“નવા કાયદાથી જે બંધારણ આપણા દેશ ઉપર ઠોકી બેસાડવામાં આવ્યું છે તે આપુ જ મહાસભાને નામજૂર છે. તેણે તો જાહેર કર્યું છે કે બાહ્ય સત્તાએ લાદેલું કોઈ પણ બંધારણ, જે બંધારણ હિંદી લોકોની સર્વોપરી સત્તા ઉપર કાપ મૂકતું હોય અને પોતાનું રાજદારી તથા આર્થિક લવિષ્ય ધડવાના તથા તેના ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ ધરાવવાના તેમના હક્કો અસ્વીકાર કરતું હોય, તે સ્વીકારી શકાય નહિ. હિંદુસ્તાનના બંધારણનું મંડાણ તો હિંદના રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય ઉપર જ હોવું જોઈએ. એવું બંધારણ લોકપ્રતિનિધિ સભા (કોન્સ્ટિટ્યુશન એસેમ્બલી) માંગત જ થી શકાય.”*

નવા બંધારણની પોકળતા વિષે ભાગ્યે જ કોઈ બંધારણના અભ્યાસીને બેમત હશે. એનાથી હિંદ પર બ્રિટિશ શાહીવાદની સાંકળો વધારે મજબૂત થઈ છે ત્યારે હિંદી પ્રજાના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ક્ષેપને તો ઠોકરે મારવામાં આવ્યું છે. એનો અમલ કયાંથી ઇંગલિયત, ઐકારી, બૂખમરો વગેરે દેશનાં મુખ્ય અનિષ્ટો દૂર થઈ શકે એમ નથી. પ્રાન્તિક સરકારમાં થોડે અંશે કદાચ ‘સ્વરાજ્ય’ના સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરવામાં આવ્યો હોય પરંતુ નાણાંને

* ‘માર્ગી ઇવનકયા’, જવાહરલાલ નેહરુ, પૃષ્ઠ ૬૧૮.

* મહાસભાનું બહેરનામું.

લગતી-સત્તાના અભાવે અને બિનજવાબદાર ગવર્નરની ખાસ સત્તાઓને લઈને પ્રાન્તિક પ્રધાનો તથા ધારાસંઘ પશુ સત્તાહીન જ છે. મધ્યવર્તી સરકારને તો તદ્દન પ્રતિગામી જ રાખવામાં આવી છે. નવા કાયદાથી જે સમવાયતંત્ર (Federation) ધડવામાં આવ્યું છે તે લોકશાસનના સિદ્ધાન્તથી તદ્દન વેગળું જ છે. આપણી રાજ રજવાડાઓને સામેલ કરી આમ જનતાની અભિલાષાઓ તો મૂળધાણી જ થવાની. આથી જ રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ તેમ જ હિંદના કોઈ પણ રાજદારી પક્ષે નવા બંધારણનો અસ્વીકાર કર્યો છે. એ બંધારણના સંખ્યાબંધ હોષો ગણાવવા એ આ લેખનો મુદ્દો નથી, છતાં એ બંધારણ હિંદી પ્રજાની મરજી વિરુદ્ધ ઠાકી બેસાડી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે હિંદી પ્રજાની સર્વોપરી સત્તાના આપણા સિદ્ધાન્તને કાચે મૂક્યો છે એમ તો મારે કહેવું જ નેઈ એ. કારણ હિંદને માટે બંધારણ ધડવાનો હક તો હિંદી પ્રજાના હાથમાં હોવો જોઈ એ—નહિ કે દમ્ભરો માર્ગલ પરંવસતા શાહીવાદી પ્રતિનિધિઓને. નવું બંધારણ તો આપણા મુરખીઓએ આપણી મરજી વિરુદ્ધ ઠાકી બેસાડ્યું છે—એમાં આપણી જિલકુલ સંમતિ પણ નથી. હિંદને માટે બંધારણ ધડવાનો હક તો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને જ છે, નહિ કે હિંદી પ્રજાને—આ જૂનો સિદ્ધાન્ત ચાલુ જ રાખવામાં આવ્યો છે. નવા કાયદાની ... કલમો મુજબ ૨૫૪ શબ્દોમાં સુકરર કરવામાં આવ્યું છે કે બંધારણ ધડવા અગર સુધારવાનો હિંદના ધારાસંઘને મુક્ત હક નથી. આપણું બોધિ કાંઈ આપણે નહિ નક્કી કરી શકીએ—એ ઇંગ્લેન્ડ તો બ્રિટિશ મુરખીઓનો જ છે!

આજ સિદ્ધાન્ત સામે રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ લોકપ્રતિનિધિ સભાની માગણી મૂકી છે. એમાં રહેલો સિદ્ધાન્ત એ છે કે હિંદનું બંધારણ નક્કી કરવાનો હક્ક સમસ્ત પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી એવી લોકપ્રતિનિધિ સભાને છે, અને નહિ કે આપણા શાહીવાદી વડીલોને! આવી સભા જે બંધારણ હિંદ માટે ઘડી કાઢે એ બંધાને માન્ય હશે.

મહાસભાની બહુમતિવાળા પ્રાન્તોમાં (તેમજ સિંધ પ્રાન્તમાં) તો ધારાસંઘે આવી લોકપ્રતિનિધિ સભાને લગતો નીચે મુજબ ઠરાવ પણ પસાર કર્યો છે:—

“આ સભા એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે ૧૯૩૫નો હિંદી સરકારનો કાયદો હિંદી પ્રજાની ઇચ્છા કોઈ રીતે વ્યક્ત કરતો નથી. તે તદ્દન અસંતોષકારક છે, અને તે હિંદીઓની તાબેદારી ચાલુ રાખવાના આશયથી જ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે, અને આ સભાની એ માગણી છે કે સઘળાં ઉમરલાયક સ્ત્રીપુરુષોનો મત લઈ એક લોકપ્રતિનિધિ સભા બોલાવવામાં આવે, અને આ સભા હિંદીઓની જરૂરિયાતો અને ઇચ્છાઓને લક્ષમાં લઈ બંધારણ ઘડી કાઢે.”

બંધારણને લગતા કાયદાનો આવી લોકપ્રતિનિધિ સભા દ્વારા જ ઉકેલ આણી શકાય—નહિ કે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે પસાર કરેલા કાયદાથી.

લોકપ્રતિનિધિ સભા બોલાવવામાં મુખ્ય હેતુ એ છે કે સામાન્ય જનતાની માગણીઓને એ દ્વારા નિકાલ થાય અને આપણું રાજ્યતંત્ર આમ જનતાની પ્રેરણાથી રચાય. આ જ કારણથી એવી સભાને મતાધિકાર દરેક પુખ્ત ઉમરના સ્ત્રી-પુરુષને હશે. અત્યારની માફક એમાં અમુક શિક્ષણ લીધેલા જ કે અમુક મિલકતવાળા જ સ્ત્રી-પુરુષોને જ મત નહિ હોય. અને આથી લોકપ્રતિનિધિ સભા સમસ્ત પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી હશે.

આવી લોકપ્રતિનિધિ સભાની રૂપરેખા દોરવી એ હાલના સંજોગોમાં શક્ય નથી, પ્રશ્ન એ છે કે આ માગણી બ્રિટિશ સરકાર સ્વીકારશે ? અને જો બ્રિટિશ સરકાર આપણી માગણી સ્વીકારે નહિ તો આવી સભા કેવી રીતે યોજાવી શકાય ?

લોકપ્રતિનિધિ સભાની માગણી બ્રિટિશ સરકાર કબૂલ રાખે એ હાલના સંજોગોમાં ખિસકૂલ સંભવી ન જ શકે. એ વસ્તુ તો જ્યારે દેશમાં ક્રાન્તિની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય એટલી જાગૃતિ પ્રજામાં આવે ત્યારે બ્રિટિશ સરકારને કબૂલ કરવી પડે. એટલે પ્રજામાં એટલી જાગૃતિ અને શક્તિ આવે નહિ ત્યાં સુધી લોકપ્રતિનિધિ સભાની આશા રાખવી બર્થ છે. શ્રી. જવાહરલાલ તેહર ૨૫૯ ચંદોમાં લખે છે કે :—

“એ તો દેખીતું છે કે, સિવાય કે સફળ રાત્નક્રાન્તિ થાય, આવી સભા અંગ્રેજ સરકારની સંમતિ વિના ધર્ષ શકે નહિ. સાથે એ પણ દેખીતું છે કે હાલની પરિસ્થિતિમાં એવી સંમતિ મળવાનો સંભવ નથી. આથી, જ્યાંસુધી એવું પગલું લેવાની ફરજ પાડવા જેટલો દેશમાં શક્તિ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાંસુધી કાંઈ સાચી પ્રતિનિધિ સભા થવી શક્ય નથી.”*

જ્યારે આપણે લોકપ્રતિનિધિ સભાની વાતો કરીએ છીએ ત્યારે આ વસ્તુ ૨૫૯ રીતે જનતા સમક્ષ કહેવો જોઈએ. લોકપ્રતિનિધિ સભા ધણું લોકો સ્વીકારે છે પણ એમને મન એક મોટી સર્વપક્ષ પરિપક્વતા જ હોય છે. પરંતુ આપણે જોયું તે પ્રમાણે લોકપ્રતિનિધિ સભાની પાછળ મુખ્ય કલ્પના તો એ છે કે એની પ્રેરણા અને એનું જળ આમજનતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવું જોઈએ, નહિ કે યોગાધણા આપણા જૂના ‘મુરખીઓ’ અને તેમણે ચૂંટી કાઢેલા યોગ પ્રતિનિધિઓ ભેગા ધર્ષ વિચાર ચલાવે! આ રીતે જ આખી પ્રજાને માન્ય હોય એવું બંધારણ ઘડી શકાય અને આપણા બંધારણને લગતા પ્રશ્નો ઉકેલ આણી શકાય.

હારે ઉરે તારક કું અખૂટતા,
આહ્લાદનાં નીર અખૂટ વેરતો
ચન્દ્રે રમે, વાયુ વિશાલ નર્તતો.
ગણો વળી મેઘતણા કુદે રમે
ઉન્માદથી અંતરને ગભવતા
ને વીજળી ચેતન પાથરી જતી.

પરંતુ હું દર્શન તાહરા કરું,
અખંડ અંધાર ઉરે ભર્યો ત્યહિં
પ્રત્યક્ષ થાતો. કંઈ ઊડી ઊમિઓ
થતી હશે સંચલને ન તેહનું
જરી દીસે સર્વ રહસ્ય છૂપાં
રહેશે ઉરે શું ? નવ એક પામવા
સમર્થ કે માનવ ? જોઈ જોઈ
અગાધ અંધાર વિમાસવું રહું !

[અમદાવાદમાં મળેલા ખારમા સાહિત્ય સંમેલન વખતે સ્થાન સમિતિ તરફથી 'વર્તમાન બંગાળી, મરાઠી અને દિહી સાહિત્યના પ્રવાહ' નામનું પુસ્તક પ્રસર થયું હતું. તેમાંના 'આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિલુગ દર્શન' નામના લેખમાંથી આ ઉતારો લીધો છે.]

સ્વીન્ડનાથ જ્યારે પોતાની અનુપમ દૃષ્ટી વાર્તાઓમાંની ધબ્બીખરી લખી પરવાર્ણ હતા, નવલકથાઓમાં પણ 'બી કાકુગણીગ દાટ', 'ગર્ગિ', 'એમેગ બાલી', અને 'નાકાકુળી' લખી ચૂક્યા હતા, પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય અને જલધર મેન વગેરે લેખકો પણ પોતાની કલમ પુગ્ગેલમાં ચલાવી ચલા હતા, એવે સમયે ઇ. સ. ૧૯૦૭માં શ્રી ગરગણીગ ચાકુગણીના તત્ત્વીય નીચે આવતા માસિક 'ભારતી'માં 'બરિદિ' વાર્તાનો પહેલો હમો છપાવો સ્વીન્ડનાથ તે વખતે 'બગ દર્શન'ના તંત્રી હતા. તેમના મદાયક શૈલેશબાણુ 'ભારતી'માં આ વાર્તા વાચનાં જ સ્વીન્ડ પામે પહેલ્યા, અને દુરિયા કરવા લાગ્યા કે તમે તે કેવા છો? પોતાના સામિકમાં લખતા નથી અને બીજાના સામિકમાં આખીને આખી નવલકથા આપી દો છો? પણ તેમના આ ઉકળાટનું કારણ સ્વીન્ડને કાંઈ મમગ્નયું નહિ, ત્યારે તેમણે પુગવામાં 'ભારતી'નો અંક ગ્નૂ કર્યો, અને કહ્યું: "નામ નદિ લખ્યું એટલે તમારી ગ્નના છૂપી ગ્હેનાની દમે?" સ્વીન્ડનાથે અંક દાયમાં લીધો અને તે જ થડીએ હમો પૂરો વાચી નાખ્યો. બોલ્યા, 'માએ જ વાર્તા અતિશય મુંદર છે. તેમ છતાં હું એને મારી કહી શકતો નથી, કામ્ન કાંઈ બીજા માળમે ગમેથી છે' શૈલેશબાણુ તો આંખો ફાડી માત્ર એટલું જ બોલી શક્યા,—"ત્યારે એ આપની નથી?" પણ આ કઈ પ્રશ્ન નહોતો. પ્રશ્નના રૂપમાં આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર હતો. આ વાર્તાનો લેખક કામ્ન છે, એ વિષે તે વખતના મોટા મોટા લેખકો પણ ચર્ચા કરવા લાગ્યા અને એ ગાણુવા ઉત્સુક ગ્હેવા લાગ્યા પછી આખરે નીજ દક્ષમાં ગરચ્ચદનું નામ પ્રગટ થયું

આ પછેના ચારેક વર્ષ ઉપર એટલે કે ૧૯૦૭માં એમની એક વાર્તા 'મંદિર' પ્રગટ થઈ હતી. પણ તે પણ નનામી હતી એટલે એ વાર્તાને તે વગેરે પછેના છતાંમ મળ્યું હતું છતાં વિશેષ કથુ થયું નહોતું. 'બોઝા', 'કાશીનાથ', 'અનુપમાન પ્રેમ' વગેરે વાનો પણ એની સાથે જ એટલે ૧૯૦૩ પહેલાની લખાયેલી

'બરિદિ' બદાર પડ્યા પછી ગરચ્ચદ પાછા ફર્યા મારી ગયા. એઓ અહરિશ ચાલ્યા ગયા. પાચ છ વગમ મુખી એમનું કોઈપણ લખાણ ક્યાય પણ પ્રમિદ થયું નહિ. પણ જ્યારે ૧૯૧૪માં એઓ પાછા ગાળા આવ્યા, ત્યારે એમણે પોતાની 'બરિદિ' વાર્તા ફરી વાચી અને પોતાની વાત ઉપર પોતે જ એટલા બધા મુગ્ધ થઈ ગયા કે એમના મોઢામાંથી એકાએક એવા ઉદ્ગાર નીકળ્યા પડ્યા કે 'વાર્તા લખવાનું છોડી દીધું એ હીક ન કર્યું!'

આ પછી ત્રણ ચાર માસ પછી 'યમુના' માસિક માટે એમની પાસે લેખ માંગ્યો ત્યારે એમણે કહ્યું કે 'ચરિત્રહીન' નામે નવલકથા શરૂ કરી છે. બુદ્ધિમાં ચાલશે કે નહિ. હજી તો શરૂઆત જ કરી છે. પણ 'ચરિત્રહીન' છપાય તે પહેલાં એમણે 'અનિશ્ચય દેવી' ને નામે 'નારીર મુલ્ય' નામે એક લેખમાળા લખી અને 'રામેર સુમતિ' 'પંથનિર્દેશ' એ બે વાર્તાઓ ઉપરાઉપરી પ્રસિદ્ધ થઈ. 'રામેર સુમતિ'એ સૌને ફરી વાર ચોકાવ્યા અને પછી તો પ્રવાહ જ આવ્યો—'મિદુર છેલે', 'વિરાજ ખૌ', 'ચરિત્રહીન', 'પંડિત મશાઈ', 'દત્તો', 'ચંદ્રનાથ', 'પરદી સમાજ' એમ એક પછી એક નવલકથા બહાર પડ્યાં લાગી—તેમણે સાહિત્યની આતશબાજી શરૂ થઈ.

સ્વીન્દ્રનાથ જેવા પ્રયત્ન તેજસ્વી સર્જકનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો, ખીજા પણ અનેક લેખકો એમનું તેજ ઉછીનું લઈ પોતપોતાના ગગન પ્રમાણે સાહિત્ય સર્જન કરી રહ્યા હતા, એવા સમયમાં શરચ્ચંદ્ર એકેકે ઝપાટે પોતાનું સ્થાન જમાવી શક્યા, સ્થાન જમાવી શક્યા એટલું જ નહિ સ્વીન્દ્રનાથથી સ્વતંત્ર રહી પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખાતું કરી શક્યા, એ જ એમની પ્રતિભાનો અને એમની શક્તિનો અચૂક પુરાવો છે. એ વખતે ભાગ્યેજ કોઈ લેખક એવો હશે જેના ઉપર સ્વીન્દ્રનાથની છાયા ન પડી હોય. જેમ કોઈ વિશાળ વૃક્ષને વણછે બીજા વનરૂપિન ધઈ શકતી નથી, તેમ વિરાટ અકિતને વણછે પણ કોઈનો વિકાસ શર્ધ શકતો નથી. બધા તેના ઓછાવામાં ઢંકાઈ જાય છે. એવું કંઈક તે વખતે બંગાળી સાહિત્યમાં થવા બેઠું હતું. પણ એવામાં આ નવીન ન્યૈતિષ્કનો ઉદય થયો, અને એણે પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું.

સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે શરચ્ચંદ્રમાં એવું શું છે, કે જેને જોઈ એમણે બંગાળનું મન કબજે કરી શક્યા? આ પ્રશ્ન ઊઠવાનું ખીજું કારણ નો એ છે, કે એમણે જે વસ્તુ કહેવા માંડી, તે સમાજને ગમતી નહોતી, એમની આખી લેખન પ્રવૃત્તિ મળે બંગાળના સમાજ સામે ઉઠેડ વિદ્રોહ સમી હતી, છતાં એઓ તે જ બંગાળી સમાજમાં આટલા બધા લોકપ્રિય શી રીતે થઈ શક્યા? અને આ લોકપ્રિયતા પણ કંઈ જેવી તેવી છે! ખુદ સ્વીન્દ્રનાથ પણ એટલા લોકપ્રિય કદી થયા નહોતા. સ્વીન્દ્રનાથનું બંગાળીઓએ ગમે તેટલું ગૌરવ કર્યું હોય, તો પણ જનસાધારણમાં એમનું સાહિત્ય ઓછું જ વંચાયું છે, વંચાય છે. એક જ વસ્તુ ઉપરથી આપણે આ નોંધ રાંધીશું—આ બંને લેખકોનાં પુસ્તકોનો ઉપોડ કેટલો થયો? સ્વીન્દ્રનાથની કવિતાને કોરે રાખી અહીં આપણે એમની વાર્તા અને નવલકથાની જ સંરખામણી કરીશું. એમની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાંની એક 'ધરે બાંધર' ની આજે વીસ બારીસ વંદસ થયાં તોયે ગોથાં આશ્ચર્ય ચાલે છે. 'ગોરા' ની ત્રીજી આવૃત્તિ ચાલતી હશે. અને એમની હામણાં પાંચેક વર્ષ ઉપર બહાર પડેલી 'શેષર કવિતા', 'ચોગોચોગ' અને ત્યાર પછીની 'દુર્ગ બૌન', 'ચોર અધ્યાય', 'મહિર્થ' વગેરેની તો પહેલી જ. પો સંદો પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલી 'ચતુરંગી' પણ આ બીજી જ આવૃત્તિ ચાલે છે. માત્ર 'નાકાઈખી'એ સાત આવૃત્તિ જોઈ છે. ત્યારે શરચ્ચંદ્રની નવલકથાઓની શી સ્થિતિ છે? મારી પાસે તાંદં છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી નથી, પણ આજથી ચાર વર્ષ ઉપરના આંકડા છે તે જ રજૂ કરું છું.

વિરાજ ખૌ ૧૩; મિદુર છેલે ૧૩; બંડ હિદિ ૧૧; પંડિત મશાઈ ૪; અરસણીયા ૬;

વૈકુઠેર વીન ૪, મેજ દિદિ-૬, ચંદ્રનાથ ૧૩, પગિણીતા ૧૬, દેવદાસ ૫, શ્રીકાત ૧ લો ૫, ૨ જો ૪, ૩ જો ૪, કાશીનાથ ૩, નિષ્કૃતિ ૫, ચગિત્રહીન ૪, રનામી ૧૨, દત્તા ૫, છબિ ૪, ગૃહદાહ ૧, પલ્લી સમાજ ૧૩, બામુનેર મેયે ૨, દના-પાઓના ૩, નવનિધાન ૩, હરિલક્ષ્મી ૨, ષોડશી (નાટક) ૪, રમા (નાટક) ૩, શેષપ્રશ્ન ૨

આ લોકપ્રિયતાનું એક કારણ તો એમની ભાષા અને લેખનશૈલી છે બધીમની મધુર અને ઝકારયુક્ત ભાષામાં જે એક પ્રકારની જડતા હતી તે દૂર કરી રવીન્દ્રનાથે તેને અતરના આવંગો અને સૂક્ષ્મ ભાવોનું નિરૂપણ કરવાને કામેલ બનાવી હતી, છતાં રવીન્દ્ર શૈલી છેવટે તો મુશિક્ષિતોને જ સમજાય એવી ગદી ગવીન્દ્રનાથની ભાષાનું આ બળ જોઈ શક્ય એના ઉપર મુગ્ધ થયા, પણ એઓ પોતે જ કહે છે એમ ભાષાની એવી 'કારીગરી માટે જેટલી વિદ્યા અને શિક્ષણની જરૂર હોય છે, તે મને મળ્યા નહોતા એટલે મનના ભાવો પ્રત્યક્ષ સહજ ભાષામાં જ કહેવાને હું ટેનાયલો છું—એ રીતે જ મારે એ કહેવા હતા ' એટલે રવીન્દ્રનાથની શૈલીને એમણે પોતાના કામ માટે જોઈ એ એ રીતે ઘડી લીધી એમની નાત હોવાની રીત ખૂબ સુદર મધુર વ્યાભાવિક અને સરલ છે સંવાદોમાં તો એઓ અદ્વિતીય છે એમ કહીએ તોયે ચાલે એમના સંવાદોમાં ખડખડાટ હસાવે એવું મુક્તહાસ્ય નથી, પણ નાચતા વાચતા મો મલકે એવું મીઠું સ્મિત પુષ્કળ છે એમના વર્ણનો પણ નવી જ ભાત પાડનારા હોય છે 'શ્રીકાત'ના પ્રારંભમાં જ એમણે કહ્યું છે કે મારામાં કવિત્વ લગારે નથી હું ચંદ્રને કેરળ ચંદ્ર રૂપે જ જોઉં છું તેમાં મને કોઈનું મો દેખાતું નથી—પણ એમને ચંદ્રમાં કોઈનું મો દેખાય કે ન દેખાય, વાદળમાં કોઈનો કેશ ક્યાપ ઝૂલતો નજરે પડે કે ન પડે, પણ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ જોવાની અને આપણને બતાવવાની સૌંદર્યદષ્ટિ એમનામાં પ્રચુર પ્રમાણમાં છે, એના પુરાવા એમની નવલકથાઓમાં ઠેગઠેગ જોવા મળે છે 'શ્રીકાત'ના ખીન્ન ભાગમાં આવતું દરિયાનું તોફાન જ લો જાણે આપણે પોતે જ એ આખા ઝઝાવાત-માથી પમાર થતા હોઈએ એવું પ્રબળ અને તાદ્રશ્ય એ વર્ણન છે વળી 'શ્રીકાત'ના પહેલા ભાગમાં આવતું મહાશ્મશાનનું અને રાત્રિનું વર્ણન પણ ભારે કવિત્વપૂર્ણ છે ગદ્ય કેટલું ભાવવાહી, કેટલું કવિત્વમય થઈ શકે છે—લેશ પણ આડબર વિનાયે એ કેતુ વાતાવરણ જમાવી શકે છે, એના નમૂના તરીકે એ ભાગ હું અહીં ઉતારું છું

'રાત્રિર જે એકટા રૂપ આ છે, તાહાકે પૃથિવીર ગાછ-પાયા, પાહાડ-પર્વત, જલ-માટિ, બન-જગલ પ્રભૃતિ વાવતીય દસ્યમાન વસ્તુ હોઈતે પૃથક કરિયા દેખા જાય, ઇલા જેન આજ એઈ પ્રથમ ચોખે પડિલ ચાહિરા દેખિ, અતહીન કાલો આકાશ-તલે પૃથિવી જોડા આસન ડગિયા ગભીર ગત્રિ નિમીલિત ચક્ષે બ્યાને બસિયાછે, આર સમસ્ત વિશ્વચરાચર મુખ જુગિયા નિ શ્વાસ રુદ્ધ કરિયા અત્યન્ત સાવધાને સ્તબ્ધ હધયા સેઇ શાતિ રક્ષા કરિતેછે હહાત ચોખેર ઉપરે જેન સૌદર્યેર તરંગ ખેલિયા ગેવ મને હોઈલો, કોન મિથ્યા-વાદો પ્રચાર કગિયાછે—આલોઇ રૂપ આધારર રૂપ નાઇ ? એત બડ ટૂંકિ માનુષે કેમન દરિયા નીરખે માનિયા લઇરાછે ? એઇ આકાશ-ખાતાસ, એઇ સ્વર્ગ મર્ત પરિવ્યાપ્ત કગિયા દષ્ટિર અતગ બાહિરે આધારેર ખાવન વહિયા બનતેછે મરિ ! મરિ ! એમન અપરૂપ રૂપેર પ્રસ્તરણ આર કમે દેખિયાછિ ! એ ધહાડે જાહા જત ગભીર, જત અચિંત્ય, જત સીમાહીન—તાહા તો તતઇ અધનાગ ! અગાધ વારિધિ મસિકૂબ્જ, અગમ્ય ગહન અરણ્યાની

ભીષણ આધાર, કિંતુ સે કિ રૂપેર અભાવ ? જલકે પુજિતા, જાગિના, જલદાર અંતરે પ્રવેશેર પથ દેખિના—તાહાઇ તત અંધકાર ! મૃત્યુ તાઇ માનુષેર એખે એત કાલો, તાઇ તાર પરલોકેર પથ એમન દુસ્તર આંધારે મગન ! તાઇ રાધાર ચક્ષુ ભરિયા જે રૂપ પ્રેમેર બન્યાય જગત ભાસાર્થયા દિલો તાહાઓ ઘનસ્થામ !”

પ્રાસ આમાં ભલે ન હોય, પણ એમાં છંદ નથી, ડોલન નથી એવું તો બહેરો હોય તે પણ ન કહી શકે.

એમની સદ્ગતિાનું ખીજું કારણ એ કે એમણે બંગાળના સામાન્ય જનસમાજમાંથી જ પોતાનાં પાત્રો પસંદ કર્યાં; જેમની સાથે લોકોનો પરિચય હતો એ પરિચિત નરનારીઓને અને તેમની અંતરતમ લાગણીઓને એમણે બંગાળ સમક્ષ રજૂ કરી. એમના આ સાહિત્ય-દર્પણમાં બંગાળને પોતાનો આત્મા બોલા મળ્યો. બંગાળનો પદ્ધતિસમાજ શરન્ધ્ર જેટલી સહાનુભૂતિથી અને તાદશતાથી પહેલાં કાંઈ એ ચીતર્યો નહોતો.

પણ આ ખે તો કેવળ ગૌણ કારણ છે. માત્ર સરલ અને સાદી ભાષા વડે અથવા પરિચિત માણસોનાં ચિત્ર વડે કદી હૃદય છતી ચકાતાં નથી. હૃદયને તો હૃદય જ છતી શકે. અને શરન્ધ્રે પણ પોતાના હૃદય વડે જ બંગાળના હૃદયને છત્યું છે. એમનામાં જે માનવપ્રેમ છે, તે પ્રેમના રસાગણની આ અસર છે. એમણે જે જીવન ચીતર્યું છે તે બંગાળનું સમાજજીવન જીવન છે—એ જીવન ત્યાગથી ઉત્તરણ અને સ્વાર્થથી પીડાયેલું છે, અનુભવમાં ગભીર અને રૂઢિનાં બંધનોમાં જકડાયેલું છે. તેમણે બોલ્યું કે આપણા સમાજમાં અને પરિવારમાં અત્યાચાર અને વ્યભિચારની લીલા, દુઃખ અને દૈન્યનું નિષ્કુર પીડન, વિધિનિષેધના એકલીલ જુલમ, અને અત્યાચારને લીધે જન્મતું અપાર દુઃખ અને રુદન ભરેલાં છે. આ બધું દુઃખ અને આ બધી વેદના તેમણે પોતાની કરી લીધી અને અતિશય વેધક રીતે તેને સમાજ સમક્ષ વ્યક્ત કરી. આ પીડન અને અત્યાચારના ભોગ ચર્ધ પડેલી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે એમના અંતરમાં જે અસીમ સમભાવ ભર્યો છે, એણે જ એમને બંગાળના હૃદયેશ્વર બનાવ્યા છે.

એમના સમસ્ત સાહિત્યસર્જનનો પ્રધાન સૂર જોનો હોય તો તે માનવપ્રેમ છે, અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો માનવનું સાચું મૂલ્યાંકન છે. એમના સમસ્ત સાહિત્યમાં બ્યાપેલી દિલસૂઝી એક જ વાક્યમાં સમાવી દેવી હોય તો તે યંચીદાસની આ વંકિતમાં સમાવી શકાય છે:

‘સચ્ચાર ઉપરે માનુષ સત્ય તાહાર ઉપરે નાર્ધ’

માનવસત્ય એ સૌથી ક્ષેષ્ટ છે. તેના કરતાં અડિપાતું કંઈ છે જ નહિ. એમણે હંમેશાં માણસને માણસ લેખે જ અતિ મહત્ત્વનો મણ્યો છે. અને એથી જ સમાજ અને સમાજના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનાર માણસ પણ એટલા એક જ ગુના માટે એમને મન તિરસ્કારયોગ્ય, ધૂણાપાત્ર ચર્ધ જતો નથી. એઓ તેના અંતરમાં પણ માનવતાની જ્યોત ટમટમતી અને કોઈક વાર ઉત્તરણ તેજથી પ્રકાશતી જુએ છે, અને તેને જ એઓ તેના મૂલ્યાંકનમાં વધારે મહત્ત્વ આપે છે. અને આ જ કારણે એમને સમાજ અને રૂઢિ સાથે વિરોધ જાગે છે, આ વિરોધ એમનાં સ્ત્રી પાત્રોના નિરૂપણમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે, એનું કારણ તો એ છે કે આપણા સમાજ પુરુષોનાં સ્વભાવને માફ કરવાને ટેવાયેલો છે, સ્ત્રીઓનાં નહિ. સ્ત્રીઓની એક જ ભૂલ માટે સમાજ તેનો ચિરકાર બહિષ્કાર કરે છે. સમાજને

ઓની સ્ત્રી તરીકે કિંમત નથી પણ ઓના મતીતનની જ કિંમત છે એ આમતની એક જ જૂન સ્ત્રીતુ આપુ ઝનન ધૂળ મેળવના શક્તિમાન છે અને ગદ્દો જ શરચ્ચદ્રને સમાજ માથે વિરોધ જાગે છે મતીતન બાદ ચો પછી પણ સ્ત્રીતન બાકી નહે છે, ઓની માનવતા મરી જતી નથી અને એ માનવતાની કિંમત મતીતન કરતા ઓગે તો નથી જ એ માનવતાની અવસ્થા રીતે ગમાજ સ્ત્રીજાતિને મદદને માટે જીવતા નમ્મા હ મેરી મોકે છે, એ અન્યાય એમને માથે છે, ઓ એથી જ એમણે પોતાની નનનકથાઓમા ગમાજ જેને પતિત સ્ત્રીઓ ગણે છે તેમના જીવનમા ગહેની માનવતા મહિષયુના સેરા નિષ્ણ, વિશુદ્ધિ અને સ્ત્રીત્વ આપા ઉજવન રીતે ચીતવા છે જેઓ એમ વહુ કે કે એઓ પતિતાનુ ગાગન કર છે તેઓ માચી વસ્તુ બેઈ શક્તા નથી એમ જ વહેનુ બેઈ એ ' દેવદાસ માની ચદ્રમુખી અથવા શ્રીમત 'માની ગજનક્ષમી-પિયારી ભને તે વેશ્યા રહી જતા તેમનુ જીવન જે રીતે શરચ્ચ આપણને બતાવુ કે—તેમના અનગ્ના કોડાય જે રીતે ગેમલે આપણી સમક્ષ ખુલ્લા રી મતાવ્યા છે તે બેના પછી તેમના પ્રત્ને લગાર ઘણા ઉત્પન્ન થાય કે? અને જતા એને લીધે વશગનુ જીવન મારુ છે વેશ્યા શુદ્ધ છે એવુ એઓ કહેવા માગે છે એમ કોઈ મહી શકે? શરચ્ચદ્રને મન શુદ્ધ અશુદ્ધતા બેદ છે—ખૂબ અપષ્ટ ૬, અને તે મહેજ આનંદનુ બેતા જણાઈ આવ છે જે ગજનક્ષમીને મમાજે પિયારી માર્છજ મનાવી હતી તેને જ ગેમણે પાછો ગજનક્ષમી મનાવી છે મમાજે મતીતવને મદદ આપુ એમણે તેના સ્ત્રીત્વને તેની માનવતાને મદદ આપુ મમાજે જેને વેશ્યા મનાવી કનકતા મોકલી હતી તેને જ એમણે પાછો ગુચ્છિ શુદ્ધ ચદ્રમુખી મનાવી ગામડામા મોકલી કેવળ માનવતાનુ મોગવ મમજનાથી જ એઓ આ રી શકવા

હમણા થોડા જ દિનમ ઉપર મારા એક પ્રગતિશીન' સાહિત્ય ખબર મને કહેલા હતા કે શરચ્ચદ્રમા આટઆટની પ્રતિભા છે આટઆટની શક્તિ છે, એમણે આટલી સુદર કેનાકૃતિઓ મગજ છે પણ હેરો તો એઓ પ્રત્યાધાતી જ ગલા—એમણે આખરે તો મમાજના ચાનતા આવેના નીનિનિયમા અને રૂઢિઓને જ પ્રનિષ્ઠિત ગણ્યા છે દાખલા તરીકે પાર્વતી અને દેવદાસ વચ્ચે આટલો તીવ્ર પ્રેમ બતાવ્યો પણ આખરે તો જીવ જ ગાખા ગમા અને ગમેશ નચ્ચે રનેદ તતાવો પણ બનેને ભેગા તો ન જ કર્યા આમ વિચાર કરનાર શરચ્ચદ્રની જના મમજતો નથી એમ મને લાગે છે શરચ્ચદ્ર આપણી સમક્ષ આપણા સમાજની નિયમતાઓ રજૂ કરે છે કદાચ તેને નિષે થોડી મીડા પણ કરે છે, કોઈક ઠેમણે તેનો ન્યાય પણ તોલે છે—પણ એટલુ જ એ વિચમતાને ઉકેલ આપનાવુ તેમણે માથે લીધુ નથી, અને ઉકેલ આપેા નથી આથી જ આ નિયમતાઓ આટલી તીવ્ર રીતે રજૂ થઈ શકે છે અને આટલી અમરડાગક નીડી છે સાવિત્રીનો અને અતદાદિદિને જ દાખલો લો મમાજે તેમને કપાણે કેરી રીતે અસતીતનની જાપ ઘગાસીને મારો હતી તે પણ આપણે જોયુ પણ એ બને સ્ત્રીઓ અથવા શરચ્ચદ્ર સુદ્ધા સમાજના આ નિષુગ અન્યાય મામે નિરાધના પોગર કરતા નથી અથવા શરચ્ચદ્ર આનો રીશ ઉકેલ લાવતા નથી એને બદલે તેમણે એમના જીવનનું નાસ્તવિષ રૂપ જ એના આલેગ અને સમલાનપૂર્વક ચીનર્પુ કે તેઓના મતીતન મંમથે આપણા મનમા લેશ પણ શકા ગ્હી નહિ, અને તેમને જીવનમા વેશ્યા પડેના દુખો અને જીવમોને લીધે જ તેઓ આપણા અંતરમા કાવમતુ સ્થાન પામ્યા

બીજો દાખલો લેા. ' પદ્મી સમાજ 'નાં રમેશ-રમાના દુઃખથી તેમજ દેવદાસના દુઃખથી આપણે વ્યથા પામીએ છીએ. સદાનુભૂતિથી આપણે તેમને આપણા હૈયાં સરેસાં લઈએ છીએ, પણ જ્યારે ખ્યાલ આવે છે કે રમા વિધવા છે, અને પાર્વતી પરણી છે, ત્યારે આપણા સામાજિક સંસ્કારના પ્રાબલ્યને લીધે આપણું ચિત્ત સંકાય પામે છે. આપણી રસવૃત્તિ તૃપ્ત થાય છે, પણ મન જૂના ચીજા છોડવા તૈયાર થતું નથી. આમ એ એ વસ્તુનો વિરોધ રજૂ કરી આપણા સામાજિક ચિત્તતંત્રમાં તેઓ એક પ્રશ્ન જગાડે છે. તેઓ શુદ્ધિ પડે સમરથા સમાધાનની તક આપણને આપતા નથી, તેઓ જે કંઈ ફરિયાદ કરે છે તે સીધી આપણા અંતરને જ કરે છે—હૃદયને જ કરે છે.

પ્રત્યેક માણસમાં એ શક્તિ કામ કરતી હોય છે. એક તો તેના સ્વાભાવિક પ્રાણધર્મની પ્રેરણા અને બીજી યુગયુગથી બીતરતા આવેલા સંસ્કારોની પ્રેરણા: આ બે વચ્ચે હમેશાં દંડ યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. માણસ જ્યારે પોતાના સ્વાભાવિક પ્રાણધર્મની પ્રેરણાથી કંઈ કરવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેને લાગે છે, કે એ જ સ્વાભાવિક છે, એમાં કોના જીવનની સફળતા રહેલી છે. પણ જ્યારે માણસ આ પ્રમાણે પ્રાણધર્મની પ્રેરણાથી પોતાના જીવનને પોતાની વાસનાને માર્ગે દોરી જ્યાં માગતો હોય છે, ત્યારે તેના અંતરમાં રહેલી અતીતકાલના સંસ્કારોની પ્રેરણા આ સ્વાધીન માણસને માથે બોલે ચઢતે ચડી બેસે છે. આ બોલથી એ માણસ થાકી જાય છે, લોથ ચઢતે પડે છે અને તેની પ્રગતિ ચંબી જાય છે. આ પ્રાણધર્મની પ્રેરણાની જીવંત મૂર્તિ સમે ઇન્દ્રનાથ એમણે 'શ્રીકાંત'માં ચીતર્યો છે, અને સંસ્કારની પ્રેરણાની મૂર્તિસમી અનદાદિદિ ચીતરી છે. એક પ્રસંગ દ્વારા આ વસ્તુ જરા વધારે સ્પષ્ટ કરું.

ટૂંકમાં પ્રમંથ આ પ્રમાણે છે:—કૂટબોલના મેદાનમાં મુસલમાન છોકરાઓના હુમલાથી બેબાકળા બનેલા શ્રીકાંતને હુમલાખોરોના હાથમાંથી બચાવી નિર્ભય રથાને લઈ આવી એક અગ્નિચો બાળક તેના હાથમાં મૂકી ભરીને ભાંગનાં પાન આપી ચાવી જવાનું કહે છે, અને તે ના પાડે છે એટલે તેને સિગારેટ પીવાનું કહે છે. ઇન્દ્રનાથની સાથે શ્રીકાંતને પ્રથમ પરિચય આ રીતે થયો. શ્રીકાંત પોતે જ કહે છે: “ ચારે બાજુએ માણસો,—હું તો ખૂબ ડરી ગયો; બીતાંબીતાં મેં ધૂણ્યું, 'ચિટ્ટ પીતાં કેઈ જોઈ ગયું તો?' 'છા ને જોઈ જતું!' કહીને લહેરથી સિગારેટ તાણતો તાણતો તે રસ્તાનો વળાંક વળી, મારા મન ઉપર એક જાડી છાપ મારી બીજી તરફ ચાલ્યો ગયો. ”

આ પછી તરત જ શ્રીકાંત કહે છે: “ આજ મને તે દિવસની અનેક વાતો યાદ આવે છે, માત્ર એટલું જ યાદ આવતું નથી કે તે અદ્ભુત છોકરા ઉપર મને તે દિવસે હેતુ બિપજ્યું હતું કે તેણે ખુદ્દતી રીતે ભાંગ ખાધી અને બીડી પીધી તેથી તેના ઉપર મનમાં ને મનમાં ધૂણા ઉપજી હતી. ”

અહીં આપણે પ્રાણધર્મ અને સંસ્કારધર્મનો પ્રથમ વિરોધ જોઈએ છીએ. આ પછી તો આ બંને બાળકોનો મેંબધ ગાદ બને છે, શ્રીકાંત પ્રાણધર્મની અબાધ લીલાથી મુગ્ધ બને છે. ગાદ અંધારી રાતે ગંગામાં હોડકું લઈ ફરવા જાય છે, એ સાદસ પણ રોમાંચકારી છે, પણ અહીં જ તેનું સંસ્કારી મન પાછું કેહેવા માંડે છે: આ બરાબર નથી, તારે તો અભ્યાસ કરીને માણસ થવાનું છે અને બીજા લોકોની પેઠે સંસાર ચલાવવાનો છે. આથી જ

એ જ ગતિની માહમકયા પૂરી થતા જ ફરી કદી ઇન્દ્રનાથને ન મળવાની એ પ્રતિજ્ઞા કરે છે, અને દૂર ને દૂર રહેવા માટે છે ઘણા દિવસ આમ ને આમ વીતી જાય છે પ્રાણુધર્મે સાથેના મુદ્દમા સરકારધર્મોના વિજય થયો લાગે છે ત્યાં તો એક દહાડો માણ્યા પકડવા જતા એક નાળાને કાઢે તેને ઇન્દ્રનાથ મળી ગયો મૂર્તિમાન પ્રાણુધર્મને સામે બિભેલો જોઈ શ્રીકાતને શુ થયુ તે તેને જ મોટે તેની જ ભાષામા માલળીએ 'જેતે મેં રાજ રાજ યાદ કર્યો હતો, જેની મેં કામના મરી હતી આમણા સેવી હતી, તેમ જતા રખેતે કયાય કાઈ પણ રીતે મળી જાય એ બીજી ગત દિવસ માગ ફવાડા ખડા થઈ રહેતા હતા, તેણે આમ અપ્પમાત આટલી મધી ઝોચિંતી રીતે મારી નજર મામે ખડા થઈ મને પાસે આનીતે જોસવા કહ્યું' પાસે જઈને બેઠો પણ ખરો, પણ મોઢો ન શયો'

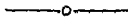
આમ જ્યારે પ્રાણુધર્મ શ્રીકાતના મન ઉપર ઊંડી છાપ બેસાડતા મધી ગયો હતો, એ જ વખતે એને ઝોમ ઝોરી મહાન નારીનો પરિચય થયો, જે પોતાના સન્નારજાત સતીધર્મના યતાગિમા પ્રાણુધર્મને ગાળીને તેની જ વિઘ્નિ સર્વાંગે લગાવી ભેગવી બનીને ખેડી હતી એક બાલુ ઇન્દ્રનાથ રૂપે પ્રાણુધર્મનો મદિમા એને આટલો ગયો હતો, અને બીજી બાલુ અનદાદિદિના ચગિત્રો મદિમા જોઈ મંસ્કાગતી એ આત્મત્યાગી ભેગવી મૂર્તિ આગળ પ્રાણુધર્મની ઉદ્દામતાએ પણ પોતાનું માથું નમાવ્યું હતું

પ્રાણુધર્મની અને મસ્નાગધર્મની આ બે જીવન પ્રતિભાઓ શ્રીકાતના જીવનના પ્રારબ્ધમાં જ દેખા દઈ અદસ્ય થઈ જાય છે—આપણને એ વસ્તુ ખૂબ માને છે પણ સામે જ એ બે મૂર્તિઓ નરા નરા રૂપો ધાનજી હરી આખી નરન થામા વાગવારે દેખા દેતી નથી? માત્ર એ જ નરનથામા નહિ જ અચ્ચદ્રની ઘણીખરી નરલ થામા આ બે જ મૂર્તિઓની વિરાધી વીનાનો મુતિહાસ જોવા નથી મળતો? શરચ્ચદ્રના માહિતમા આ એક ખૂબ પ્રધાન સર છે, માટે જ મેં એને સહેજ વિસ્તારથી સ્પષ્ટ ગાની જી લીધી છે

હવે માત્ર શરચ્ચદ્રની કથાના એ જ વિશેષ બોલોનો ઉલ્લેખ કરી હું આગળ ચાલીશ જીવનમા તેમજ જ્યામા પણ મયમથી જ શક્તિ આવે છે શરચ્ચદ્ર મનમૂર્તિ છે એમનો મોની મોની નરનથાઓમા પણ કયાય તમને એવું નહિ લાગે કે અહીં એમણે જરૂર કરતા વધારે રાખેલ લખી નાખ્યા છે એમના વર્ણનો જુઓ મનાદો જુઓ, લાગણી વ્યવસ્થા કરતા ખડો જુઓ, ન્યાય લગારે અતિશયના જોવા નહિ જડે અદ્ભુત મયમને પરિણામે જ શરચ્ચદ્ર ખૂબ માદી લેણોને મોટે બોલાતી ભાષામા માનવ મનની ગભીરતમ લાગણીઓ આપણી આગળ આટલી અમરગન્ધ રીતે પ્રગટ કરી શક્યા છે લાગણીવેડા કયાય જોવામા આવતા નથી ગરીબાર્જનું વર્ણન આવતા જ ઘણા લેખકો પોતાના મનની સ્થિતિ જોઈ બેસે છે એની માથે શરચ્ચદ્રના વર્ણનો મગખાનના જોવા છે 'પદનીસમાજ'મા રમેશનો પિતાના આહુમા વૃદ્ધ દીનુ બદાચાર્ય પૌનપૌનીઓ માથે ભૂખ્યા તીડની પેટે મદેશ ખાઈ જાય છે તેમા, 'અગ્નિશીયા'મા હરિપાલના દસ્યમા 'શેષપ્રશ્ન'મા મોગીઓના વામના વર્ણનમા, 'પદ્યેઝ દાની'મા ગરીબ મજૂરોના કાગખાતામા 'શ્રીમત'મા મધ્યમ વગના દુખી વગકુનોની જીવનપ્રણાલીમા—એમ એમણે અનેક રૂપે નાગિદ્યના દર્શન કરાવ્યા છે, પણ એ બધામાં કયાય મર્યાદાઓપ થયો નથી

દારિદ્ર્યથી પણ લાવાવહ વિષય પ્રેમ છે. એણે બલભલા લેખકોને જ્ઞાનમૂલ્યા ખનાવ્યા છે. પણ શરચંદ્રમાં જુઓ. ક્યાંય બે પ્રેમિકો પોતાનો પ્રેમ લાંબાં લાપણામાં વ્યક્ત કરે છે? દેવદાસ અને પાર્વતીના તેમજ દેવદાસ અને ચંદ્રમુખીના સંવાદ એ રીતે જોવા જેવા છે. વળી 'પદ્મીસમાજ' માં રમા-રમેશનો પ્રેમ કેટલો ઊંડો હતો તે તો આપણે બધા સમજીએ છીએ, છતાં આખા પુસ્તકમાં ક્યાંય બેમાંથી એકે એ વ્યક્ત કર્યો છે? માત્ર એક વાર રમેશ ખૂબ સરળ ભાષામાં આટલું બોલે છે : 'એક વખત એવો હતો જ્યારે હું તને સાહતો હતો. પણ તે રમા એ તું કદી હતી નહિ, અને તે રમેશ હું રહ્યો નથી.' આવા તો અનેક દાખલા ટાંકી શકાય. આ સંયમ ગુજરાતમાં તો ખૂબ જાણીતા યર્ધ પઓ— 'દેવદાસ'ના બોલપટને લીધે. જોણે જોણે એ ચિત્રપટ જોયું, તેણે તેણે આ સંયમ વખાણ્યો, સંયમની શક્તિનો અનુભવ કર્યો.

શરચંદ્રની કલામાં રહેલ સંયમ, આત્મશુદ્ધિ, લક્ષ્યેધીત્વ વગેરે ગુણોનું જો આપણા વિવેચકો વિવેચન કરે તો તે આપણા લેખકોને ખૂબ ઉપકારક નીવડે. એવું હું માનું છું. પણ કોણ જાણે કેમ કોઈ એ કરતું નથી. આપણે ત્યાં શરચંદ્રનાં અને રવીન્દ્રનાથનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે, છતાં તેમની વિરત્ત સમાલોચના, કલાની દૃષ્ટિએ વિવેચના ભાગ્યે જ કોઈએ કરી હશે. હમણાં આપણાં માસિકામાં સારાં સમાલોચન જોવા મળતાં નથી, એ ભારે દુઃખની વાત છે.

સ્વીકાર

માણેકલાલ શુક્લ

તે પાંખ આપી જકડી લીધો કાં ?
તે પાય આપી કચમ પંચ કીધો ?
તું બાહુમાં જોર અખેડ આપી—
એ બાહુને જાનિ જનાવતો કાં ?
પીચૂપ પાઈ વિપની કટોરી—
મુખે ધરે કાં ?

ભલે ભલે એમ ગમે તને તો—
નાં હાથ ઠેલું: મન રચતું જે—
આપો તમે: હૈયું નકારશે ના.

[આપણા સાહિત્યમાં આપણા દેશના અને દુનિયાના રાજ્યપ્રકરણોને અભ્યાસ કરનાર ઘણા બોધ છે, તે સ્થિતિમાં આ યુવાન લેખકના લેખો ધ્યાન ખેંચે એવા છે. તેઓ દુનિયાના રાજ્યપ્રકરણોને અભ્યાસ કરે છે અને તે સાથે આપણી રાજકીય સ્થિતિનો નિકટ અને વહેવારુ પરિચય પણ ધરાવે છે, એ એમના લેખો ઉપરથી જણાયા વિના રહેશે નહિ. પ્રસ્થાનતમ]

પ્રાંતીય ધારાસભાઓ

સાડા ગ્રણ્ય માસની બધારણીય મહાગાંઠ પછી જૂનની આખરે ના. વાર્ષિકરોપના અગત્યના બધાગણીય નિવેદને પરિસ્થિતિની ચોખવટ કર્યાથી વર્ષામાં કોંગ્રેસની કાર્યવાહીએ હોદ્દાસ્વીકારનો અગત્યનો નિર્ણય કર્યો હિંદના રાજકારણમાં ને કોંગ્રેસની તવારીખમાં એ નિર્ણયનું મહત્ત્વ અતોખું છે. હોદ્દાસ્વીકારથી ભારતના રાજકીય દરજ્જામાં મોટા ફેરફાર થયો છે કે નહિ અથવા ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવનારી સંસ્થાના માણસો પ્રાંતીય સરકારોના વડા થયાથી પ્રજાની આર્થિક કે સામાજિક પુનર્વ્યવસ્થા કરી શકશે કે નહિ એ બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ નથી; પણ માન્ય મહત્ત્વ તો વિશાળ રાજદ્વારી વારતચિકિત્સા સમજવામાં ને મહત્ત્વના રાજદ્વારી વ્યૂહો ધડવાની કોંગ્રેસનાયકોની શક્તિમાં છે. કોંગ્રેસ રાષ્ટ્રવ્યાપી સંસ્થા હોઈ ગાંધીય અસ્થિતા જાળવે કરી હિંદી પ્રજાને રાષ્ટ્રીય ભૂમિકા ઉપર એક ને એકઠિત કરવા મથતી શક્તિનું પ્રતીક હોવાથી, પ્રાંતીય સ્વરાજની વ્યવસ્થા પાછળ પ્રાંતીયતા દાખલ કરી પ્રજામાં વધતી જતી રાષ્ટ્રીય એકતા નાખૂદ કરવાનો જે શાહી હેતુ છે એને કોંગ્રેસના હોદ્દાસ્વીકારથી જખરો ફટકા પડે છે. એટલું જ નહિ પણ જે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ બહુમતિ ન હોવાથી બીજા પ્રત્યાપાતી પક્ષોના હાથમાં પ્રાંતીક શાસન જઈ પડ્યું છે તે પ્રાંતોમાં પણ કોંગ્રેસ પ્રધાન-મંડળવાળા પ્રાંતોની કાર્યવાહીની જખરી અસર પડવાની. મહદ્ અંગે એ પ્રાંતોનાં પ્રધાનમંડળોને પણ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોની નીતિ અનુસરવાની ફરજ પડશે. જે એમ કરવામાં એ પ્રધાનમંડળો નિષ્ફળ જશે તો કોંગ્રેસના પ્રચારને કારણે પ્રજાની લાગણી એમની વિરુદ્ધ થતી જવાની—પ્રજાની જ નહિ પણ ખુદ એ પ્રાંતોનાં ધારામંડળોના બિનમહામહાવાદી મંજો પણ કોંગ્રેસ તરફ ખેંચાતા જવાના. આનું પરિણામ એ આવવાનું કે થોડા જ વખતમાં એ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ બહુમતિ થવાની. મરહદ પ્રાંતમાં હમણાં સર અબદુલ કાદુરના પ્રધાનમંડળને તોડી પાડી કોંગ્રેસે પોતાનું પ્રધાનમંડળ ગચ્ચુ એ હકીકત બિનમહામહાવાદી બહુમતિવાળા પ્રાંતીય ધારામંડળોમાં રાજદ્વારી પવન કઈ દિશામાં વાય છે એનું સચ્ચન કરે છે. મરહદ પ્રાંતમાં વિરુદ્ધ પ્રધાનમંડળને તોડી પાડવામાં કોંગ્રેસને મળેલી મદ્દજતાએ કોંગ્રેસના બધારણીય હક્કોને ભારે વિજય અપાવ્યો છે. આની અમર બાકીના બિનમહામહાવાદી પ્રધાનમંડળવાળા પ્રાંતોની ધારામહાઓ ને પ્રજા ઉપર ખૂબ પડવાની. કોંગ્રેસનો લડાયક હલ્લો (Moral) ખૂબ મજબૂત થવાનો ને વિરુદ્ધ પક્ષનું બળ નાજુ પડવાનું. હવે એમ કહી

શકાય ખરું કે આવતી ચૂંટણી (પાંચ વર્ષ) પહેલાં પંજાબ સિવાય બધા પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો યથા જશે. સિંધ, આસામ ને બંગાળનાં કોંગ્રેસવિરોધી પ્રધાનમંડળોના પાયા હાલી બેઠ્યા છે એ સ્પષ્ટ થતું જાય છે. મહાસમિતિની આવતી બેઠક કલકત્તામાં મળવાની છે. * મહાસમિતિની બેઠકનું સ્થાન કલકત્તા રાખવાનો આગ્રહ કરવામાં શ્રીયુત સરચંદ્ર બોઝને હેતુ એવો હોય એવું લાગે છે કે એ વખતે બધા દેશનાયકોની કલકત્તામાં હાજરી હક પ્રધાનમંડળને હૃયમચાવી નાખે. રાષ્ટ્રપતિ, સરદારશ્રી, રાજેન્દ્ર બાણુ, મૌ. અબુલ કલામ આઝાદ વગેરે મારફત કલકત્તામાં થનારા પ્રચાર બંગાળના વાતાવરણમાં વિદ્યુતસંચાર કરી પરિસ્થિતિને કોંગ્રેસની તરફેણમાં ફેરવી નાખશે તો નવાઈ નથી. રેલહાઉસી ખાતે આરામ લેતા શ્રી. સુભાષબાણુ પણ તખીબોની સલાહ વિરુદ્ધ મહાસમિતિની બેઠક વખતે કલકત્તા જવાનો વિચાર કરી રહ્યા છે એ પણ એવું સ્પષ્ટ છે કે હક પ્રધાનમંડળને તોડી પાડવામાં બધા કોંગ્રેસ મહારથીઓ એકસાથે હલ્લો કરવાનો ધરાદો સેવે છે.

મિશ્ર પ્રધાનમંડળ

હક પ્રધાનમંડળ તૂટે એનો એવો અર્થ નહિ થાય કે ત્યાં ચોખ્ખું કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ જ રચાશે. બંગાળ ધારાસભામાં પક્ષોની રચના એવી છે કે ત્યાં કોઈ પણ એક પક્ષની ચોખ્ખી બહુમતિ આજે નથી. હક પ્રધાનમંડળ પણ શ્રી હકની પ્રજાપક્ષની ચોખ્ખી બહુમતિ પ્રમાણે નહિ, પણ બીજા પક્ષોના સહકારથી રચાયેલું છે. પોતાના પક્ષકાર્યક્રમ સાથે બીજા પક્ષોના કાર્યક્રમનું સમાધાન કરીને જોમ શ્રી. ફઝલુલ હક મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચી શક્યા તેમ મહાસભાપક્ષ પણ પોતાના કાર્યક્રમ સાથે બીજા સહકાર કરવા રાજ થનાર પક્ષો સાથે સમાધાન કરવા તૈયાર થાય તો મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચવાની પરિસ્થિતિ બની શકે.

વર્ધાના ઠરાવ પ્રમાણે તો કોઈ પણ કોંગ્રેસ પક્ષ પ્રધાનમંડળ રચવામાં મિશ્રણ (Coalition) ન કરી શકે. કોંગ્રેસ-બહુમતિ પ્રાંતોમાં તો મિશ્ર પ્રધાનમંડળનો પ્રશ્ન કોંગ્રેસ પક્ષને માટે બોલો નથી થતો, પણ જ્યાં પક્ષ તરીકે કોંગ્રેસની લઘુમતિ છે ત્યાં બીજા પક્ષોના સહકાર મળી શકે એમ હોય તો સહકાર મેળવીને પણ મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચી શકાય કે કેમ એ મહત્વનો નિર્ણય કલકત્તામાં મહાસમિતિની બેઠકે કરવાનો છે. મહાસભાવાદીઓના આજના વલણ ઉપરથી તો એમ લાગે છે કે કલકત્તાની બેઠકમાં મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચવાની રજૂ આપતો ઠરાવ થશે. જો એમ થાય તો સિંધ, આસામ ને બંગાળમાં મહાસભાપક્ષ મિશ્ર પ્રધાનમંડળ ઘોડાજ વખતમાં રચી શકશે. એ પ્રાંતોમાં હાલનાં પ્રધાનમંડળો આથી ખૂબ ચિંતાતુર બની ગયાં લાગે છે !

તા. ૨૨-૬-૩૭

*

*

*

કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોવાળા પ્રાંતોમાં મહાસભાવાદી રાજકારણ 'ટેસ્ટ' પરીક્ષામાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એનું કારણ એ છે કે પોતાની અર્ધ સદીની કારકીર્દિ દરમ્યાન પહેલી જ વાર જે પદ્ધતિની ઉત્પાદક, ને એની સ્વચંચાલક સરકારની પોતે અણુનમ વિરોધી હતી એ જ સરકારમાં મહત્વનો અધિકારગ્રહણ કોંગ્રેસ પક્ષે કર્યો છે.

* આ લેખ તા. ૨૨-૬-૩૭ના રોજ લખાયો છે એ તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચું છું. સંચાલક

આ એક અતિ મૂંઝવણભરી રીયલિટી છે. એક તો પોતાનું પૂર્ણસ્વરાજનું ખોય હાંસલ કરવા માટે અને નવા બંધારણના પ્રાંતીક શાસનના અમલ પછી પણ રાજકીય દરજ્જાની દૃષ્ટિએ દિંદ દહ જેવું ને તેવું જ પરાધીન રહું હોવાથી પોતાનો બ્રિટિશરાજવિરોધ તો કોંગ્રેસને એક બાલુ ચાલુ રાખવો રહ્યો; ત્યારે બીજી બાલુ એ જ સામાન્યશાસન સાથે અધિકારમદ્યને લોધે એને અમુક અંશે દોરતી પણ બાંધવી પડી છે. બ્રિટિશરાજ સામે કોંગ્રેસે જનમાવેલા અમર્યાદિત અસંતોષ અને રોષની લાગણીને આ રીયલિટી ઊભી થવાથી બારે ચિકરત ને મર્યાદા નીચે આવડું પડ્યું છે. પ્રગતો સીધો અંગ્રેજ ને સીધો વિરોધ પ્રાંતીય ને રચાનિક અમલદારો સામે હતો. નવા શાસનધારા હેઠળ કોંગ્રેસ અધિકારવાળા પ્રાંતોમાં એ અમલદારોની અમલદારીનો અંત આવ્યો છે એમ કહેવું જોડું ન ગણાય. હવે સામાન્ય જનતાને મન આ જ અમલદારો બ્રિટિશરાજ ને એની ચૂસણનીતિના પ્રતિનિધિઓ છે. બ્રિટિશરાજની નામ જલકરતાની સજીવ મૂર્તિશા એ અમલદારો જ દેશને ખૂણે ખૂણે પથરાઈ ગયા હતા. કોંગ્રેસ પ્રધાનોવાળા પ્રાંતોમાં એ મૂર્તિની નમ્રતાને વચ્ચું ઢાંકણ મળ્યું છે. આને લોધે એની જલકર કુરૂપતા ઢાંકાઈ ગઈ છે. આમ છતાં એનું રોષાણુકાર્ય તો ચાલુ જ રહ્યું છે. આમાંથી એવી રીયલિટી ઊભી થવા સંભવ ખરો કે કોંગ્રેસ મિનિસ્ટ્રો નીચે એ નોકરચાહો પ્રગ્ન સાથે અદ્યત્નથી રીને વર્તતી હોવાથી લોકોનો બ્રિટિશરાજની અમલદારશાહો સામેનો રોષ ને અસંતોષ નાખડ કે જૂઠો ધસં નય, છતાં એમની સ્થિતિમાં ભાગ્યે જ નોંધવા જેવો સુધારો થાય. ગામડો નિઘાળતો જૂની કહેવત લાલુ પાડીએ તો એમ કહેવાય કે મહેતાજી મારે ૫ નહિ ને જલુવે ૫ નહિ. જૂના શાસનધારા નીચે અમલદાર મહેતાજીઓ પ્રગ્ને મારતા હતા પણ જલુવતા નહોતા; નવા ધારાના અમલદાર મહેતાજીઓ મારશે તો નહિ જ (અલગત, કોંગ્રેસ જ્યાં સુધી અધિકારારૂઢ છે ત્યાં સુધી) પણ જલુવશે ૫ નહિ.

શાસનધારાની કપટગત

ઉપર મારો એ કહેવાનો હેતુ નથી કે કોંગ્રેસે અધિકારમદ્ય કર્યું એ જોડું કર્યું છે. કાંઈક, નવા શાસને જનમાવેલી પરિસ્થિતિમાં અધિકારમદ્ય કે ધારાસભાપ્રવેશ કોંગ્રેસને મારે અનિવાર્ય વસ્તુ હતી. એનું કારણ એ છે કે નવા શાસનધારામાં એવી જાતની બધારાખીય કપટગત નિહાળવામાં આવી છે કે કામ તરીકે મુસ્લિમો, હિંદુ વિરુદ્ધ બ્રિટિશરાજની પક્ષે જિંદા રહે એવી જાતનો પક્ષપાત એમના તરફ કેમી ચૂકાદા મારફત અનાવવામાં આવ્યો છે. બીજી તરફ જે પક્ષ સત્તામાં હોય એ પક્ષ બ્રિટિશરાજ વિરોધી પક્ષના ટટકા સામે બ્રિટિશરાજનું રક્ષણ કરવા હાલની ગરજ સારે એવી એમાં બચસ્યા કરવામાં આવી છે. હવે દિંદમાં બ્રિટિશરાજ વિરોધી લાગણ્ય પક્ષ એકઠી કોંગ્રેસ હોવાથી એના વિરોધના પા સામે બીજા પક્ષો, જેઓ સામાન્યની રક્ષણકાલ થવા તૈયાર હોય એઓ કોંગ્રેસ સામે એકા રહેવાના. એ પક્ષો ને સરકારી સત્તા ધરાવનાર થાય તો સે'જે એઓ કોંગ્રેસને કચડી નાખવા સરકારી સત્તાનો ઉપયોગ કરવાના. આનો અર્થ એ થાય કે અત્યાર સુધી કોંગ્રેસનો સામનો કરવાનું બ્રિટિશ સરકારનું જે કામ હતું એ કામ હવે એજે બ્રિટિશરાજપક્ષો દિંદાએને સોંપી દેવાયો એઓ સીધા કોંગ્રેસના દુરમનો બનવાના. એવા દિંદાએને રાષ્ટ્રીય અગવળનો નેત્રી મકાસ્યાને કચડી નાખતા અટકાવવા અને બ્રિટિશ

રાજને પણ કોંગ્રેસ સામે ઝઘડામાં મુકેલ પરિસ્થિતિમાં મૂકવા વાસ્તે ધારાસભાપ્રવેશ ને અધિકારઅહલ્ય અનિવાર્ય હતાં. જે ચાર પ્રાંતોમાં આજે બીજા પક્ષો અધિકારઅસ્ત છે એ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પક્ષ સામે એ પક્ષો આજે વત્તાઓછા પ્રમાણમાં મૂંઝેશ ચલાવી રહ્યા છે. એમાં પણ ખાસ કરીને પંજાબ પ્રાંત ત્યાં એક જ બિનકોંગ્રેસ પક્ષ (સર સિકંદરની યુનિયનિસ્ટ પાર્ટી)ની ધારાસભામાં ચોખ્ખી બહુમતિ છે. ત્યાં આજે કોંગ્રેસ પક્ષને નાખૂદ કરવાની મોટી યોજના અમલમાં મૂકાઈ રહી છે. સંખ્યાગંધ કોંગ્રેસવાદીઓની યુનિયનિસ્ટ સરકાર તરફથી થતી ધરપકડો એ જ બતાવે છે કે ત્યાં રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય માગતા રાષ્ટ્રવાદની પ્રતીક કોંગ્રેસની કેડ લાંગવાતું બ્રિટિશ સરકારનું કાર્ય પોતાને રાષ્ટ્રવાદી કહેવડાવતા હિંદીઓની જમાત કરી રહી છે. પંજાબની યુનિયનિસ્ટ પાર્ટીના પ્રત્યાઘાતી અબ્રહીમો બ્રિટિશ સત્તાના રક્ષક એજન્ટો બની બેઠા છે. બીજા ત્રણ બિનમહાસભાવાદી પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પ્રવૃત્તિનું પંજાબ જેટલું દમન માલમ નથી પણ એનું કારણ ત્યાં કોઈ પક્ષની ચોખ્ખી બહુમતિ નહિ હોવાનું છે. ઘણા પક્ષોનું મિશ્રણ થઈને ત્યાં પ્રાંતીક પ્રધાનમંડળો રચાયાં હોવાથી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું દમન કરવાની બાબતમાં એ પ્રધાનમંડળોમાં અંદર અંદર જ દાટકૂટ છે.

હવે જો કોંગ્રેસ બહુમતિવાળા પ્રાંતોમાં પણ જો કોંગ્રેસે અધિકારઅહલ્યને રસ્તો સ્વીકાર્યો ન હોત તો અલબત્ત, ધારાસભાએ ન ચાલત કે ન તો કોઈ પક્ષ લાંબા વખત સુધી પ્રધાનમંડળ રચીને નભાવી શકત. પ્રાંતીય ગવર્નરો કેયાં તો નવી ચૂંટણી કરાવત કે બંધારણને મોટુંકે રાખી નોમિનેશન પદ્ધતિથી નાનાનાના પ્રત્યાઘાતી રાજદારી પક્ષોના અબ્રહીમોમાંથી પ્રધાનો ચૂંટીને સરકારી તંત્ર ચાલુ રાખત. એ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસનું સર્વચાપી દમન એ સરકારી સત્તાને પ્રધાન કાર્યક્રમ હોત. સત્યાગ્રહની લડતમાં કોંગ્રેસને મળેલી શિકસ્ત તાજી જ હોવાથી કોંગ્રેસ અને પ્રગતે માનસિક 'રિકવરી'ની ઘણી જરૂર હતી. એ વિના આશા ને ઉત્સાહભરી આગેદૂય ઘણા વખત માટે અશક્ય હતી. અને બંદીવાન પ્રગતોની સ્વાતંત્ર્યપ્રવૃત્તિની પ્રક્રિયામાં માનસિક તત્ત્વ બહુ અગત્યનો ભાગ બજવે છે. અમેરિકન સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ, ઈટલીનો ગર્ભ સહીનો યુક્તિ મંત્રામ, આયરિશ ફ્રીડમ મૂવમેન્ટ, ગાંધી મુસ્તફાની સરદારી હેઠળ ટર્કીની જ્ઞાદ અને હિંદમાં અસહકાર ને ના-કરની લડતોમાં મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ બંદીવાન જનસમૂહની એકેએક આગેદૂય કે પિછેહકમાં માનસિક સ્થિતિએ બજવેલા ભાગનું ધણું મહત્ત્વ જોઈ શકશે. છેલ્લી ના-કરની લડત સમી ગયા પછી પ્રગતના માનસમાં વ્યાપી ગયેલ શિકસ્ત વૃત્તિ કે પરાજય ભાવના, - હતોત્સાહ, સામુદાયિક બળની ક્ષીણતા ને કોંગ્રેસ સંગઠનની છિન્નભિન્નતા જોતાં એમ કહી શકાય કે કોઈ પણ રસ્તે માનસિક હારવૃત્તિની લાગણી જનતામાંથી કાઢવા વિના સામુદાયિક રાષ્ટ્રીય ચળવળ કે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની શક્તિનું પુનર્ગઠય અશક્ય હતું. ધારાસભાપ્રવેશ અને અધિકારઅહલ્ય પછી આપણે જોઈએ છીએ કે ફરી પાછી જનશક્તિ ઉત્સાહિત થતી જાય છે. આથી ધારાસભાપ્રવેશ કે અધિકારઅહલ્યનો માર્ગ સૂચવનાર ગાંધીજી વિશે જરૂર એમ કહી શકાય કે જનમાનસ (Mass Psychology)ના એ મોટા માનસશાસ્ત્રી છે. આથી જ કદાચ લોર્ડ લોધિયને એમને મહાન બ્યવહારુ રાજપુરુષ નહિ કહ્યા હોય ?

વિરોધોની સમતુલા

જનતાની પુનર્જાગૃતિ જરૂર કોંગ્રેસને માટે બારે લાભપ્રદ છે. પરંતુ એ સાથે જ નવી સામ્રાજ્યવાદ વિરોધમાંથી સામ્રાજ્યસાથ ને સામ્રાજ્ય વિરોધની દ્વિવિધ અને મુશ્કેલ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસ દાખલ થઈ છે. જો પોતે સામ્રાજ્યવાદ વિરોધ છોડી દે તો પક્ષ તરીકે કોંગ્રેસનું મહત્ત્વ પ્રગતિશીલ મધ્યમમાર્ગી પક્ષ જેટલું થઈ જાય. ને એનું પૂર્ણ સ્વરાજનું મિશન વેળાનું રહી જાય. જો પોતે નવી સામ્રાજ્યવાદ વિરોધને હઠપૂર્વક વળગી રહે તો નવી શાસનસત્તામાં બીજા પક્ષો સત્તા કબજે કરી કોંગ્રેસને જ છૂંદી નાખે. બીજો. રસ્તો આત્મઘાતનો છે, તો પહેલો રસ્તો આત્મદ્રોહનો છે. વિશદ દષ્ટિવાળા ને વ્યૂહકુશળ કોંગ્રેસ રાજપુરુષો આદર્શ અને અસ્તિત્વ બંને જતાં કરી શકે એમ ન હોવાથી એમણે કોંગ્રેસને માટે નવી નીતિ ધકો છે, જેમાં સત્તાનાં આસનો પ્રત્યાધાતી પક્ષોના હાથમાં ન જઈ શકે ને પોતાનો સામ્રાજ્યવાદ વિરોધ અણુનમ કે અક્ષત રહે.

હોદ્દાસ્વીકાર મારદેત સામ્રાજ્યવાદવિરોધ શી રીતે જળવાઈ રહે ?

આ નોંધની યદમાં મેં જણાવ્યું તેમ કોંગ્રેસ સત્તાવાળા પ્રાંતોમાં પ્રાંતીક અમલદારશ્રી સામે લોકોનો રોષ નાખીદ યવાથી એમની સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી લાગણી અમુક અંશે ખૂટી તો થવાની જ. એનો અર્થ એ થયો કે પ્રગ્નની લડાયક વૃત્તિ કમી થવાની. હું સમજ્યો છું તે પ્રમાણે હોદ્દાસ્વીકાર વિરોધીઓની આ જ દલીલ હતી. સુધારવાદી નીતિ સક્રિય મહાસભાવાદીઓ અને પ્રગ્નમાં સુધારવાદી માનસ પેદા કરશે. સુધારવાદ ક્રાંતિની તમજાની આગ ખજાવી દેશે.

આ દલીલમાં તથ્ય ધણું છે. છતાં મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ, પોતાના અસ્તિત્વને જરૂરી રાખવા કે મજબૂત કરવા માટે હાલની સ્થિતિમાં મહાસભાને માટે હોદ્દાસ્વીકાર વિના બીજો ઈલાજ નહોતો એમ મને લાગે છે. હવે સવાલ એ છે કે હોદ્દાસ્વીકાર થયા છતાં પણ સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી માનસની ઉચ્ચતા ઠંડી તો ન જ પડે પણ શી રીતે વધારી શકાય ? કોઈ પણ રીતે કોંગ્રેસે પોતાની લડાયક વૃત્તિ અને પ્રગ્નમાં પ્લિટિશિયરજી વિરોધી ઉચ્ચતા વધે એ રસ્તો કાઢવો જ રહ્યો, —જો એને પોતાના મૂળ મિશનને વફાદાર રહી પોતાની ઐતિહાસિક અગત્યતા સિદ્ધ કરવી હશે તો.

ખાકો, રાષ્ટ્રવાદ એ તો આજનું મહાસમર્થ યુગબળ છે. એ એક અનિવાર્ય ઐતિહાસિક ઘટના છે. જગતની પંચવાદગ્નિત સામાજિક વ્યવસ્થામાંથી એનો જાગમ થયો છે. એ રાષ્ટ્રવાદ સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓમાં ને ગુલામ પ્રગ્નઓમાં પણ સરખો જ બળવાન થતો જાય છે. સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓના રાષ્ટ્રવાદનું ગમન સામ્રાજ્યવાદ ને શાસિત્રમ તરફ થઈ રહ્યું છે; જ્યારે ગુલામ પ્રગ્નના રાષ્ટ્રવાદનું સ્વરૂપ સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી છે. હિંદમાં બીજા પ્રકારનો રાષ્ટ્રવાદ યુગબળ છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભા એનું પ્રયંત્ર મૂર્ત સ્વરૂપ છે. હોદ્દાસ્વીકારથી એ સ્થિતિમાં ફરક ન પડે એની સાવચેતી જેટલા વધારે પ્રમાણમાં કોંગ્રેસ લે એટલું વધારે સારું.

જોતાં જોતાં અમને કેડી રે લાધી
 વંકાતી જાય આધી આધી રે,
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી;
 જીવનની ખીણમાં ઝંખાતી રે
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.

વચ્ચે વચ્ચે રે શીળા ખાંધ્યા વિસામા
 પંધીના થાક પરમાણી રે;
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.

પરજી બેસાડી કોણે મારગના વાંકમાં
 તરજ્યાંની આરત જાણી રે?
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી.

માંડ્યાં સદામત કુંક મહામતિયે,
 આતમને આવ જીભણી રે;
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.

પૂરવ-પ્રવાસી કેરી પ્રગટ પનોતી
 ભાવિને રહેતી ઉભસી રે;
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી.

કોણ જોગી ને વળી કોણ રે સંસારી?
 સહુ કોઈ મારગ-પ્રવાસી રે;
 જાગી જાગીને કોઈ ભાગે છે હંસલા,
 સૂતા છે કુંક અભાગી રે;
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.
 જીવનની જ્યોતિયે ઝંખાતી રે;
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી.

રમેશના દરેક દરેક પત્રમાં ઉપા વિષે કે તે કે ઉલ્લેખ તો હોય જ. અને એ ઉલ્લેખ પરથી ઉપા પ્રત્યેની રમેશની મમતા રસિક જોઈ શકતો. રમેશ જેવા રસિક, મોહલા માણસનું આટલું આટલું મન મેળવનારી ઉપા કેવી હશે તે જાણવાની દરેક પત્ર વાંચતાં રસિકને ઉલટ ધમ્મળ થઈ આવતી. અને હવે તો થોડા વખતમાં જ એ ઇચ્છા પાર પણ પડવાની એ જાને એને મંત્રાપ રહેતો.

રમેશ અને રસિકની મૈત્રી વિષે તેમના ગામમાં કાર્ધક જ નહિ જાણતું હોય. વર્ગો થયાં એ મૈત્રીનો પ્રવાહ અનંત, અખંડિત વહા કરતો હતો. દમણાં એ વર્ષથી રમેશ બનારસ વિદ્યાપીઠમાં લખવા ગયો હતો અને અમુક કારણોને અંગે રસિકને મુંઝમુંજમાં જ લખવા રહેવું પડ્યું હતું. બન્ને એકબીજાને નિયમિત પત્રો લખતા અને અવનવા અનુભવોનું વર્ણન કરતા. રસિક રમેશના પત્રોમાંથી હેઠ્ઠા વર્ષેક દિવસથી ગાઢ થયેલી ઉપા સાથેની તેની મૈત્રીનો અનુભવ આનંદિત હૃદયે વાંચી જતો.

એ પત્રોમાંથી ઉપાની અમુક પ્રકારની મૂર્તિ રસિકના હૃદયમાં ઘડાઈ હતી. કાર્ધક કાર્ધ વાર રમેશ ઉપા સાથે થયેલી ચર્ચાની વાતો લખતો તે ઉપરથી રસિકને ઉપાના જ્ઞાન સંજ્ઞાથી તો ખૂબ જ માન પેદા થયું હતું. માર્મલો સુધી ચાલવા છતાં ન ચાકનાર, પોપથી કવિતાની જ નહિ પણ રાત્ર્યપ્રકરણ અને અર્થકારણની ઊડી ગૂંચો વિષે વિવિધ પ્રકારની ચર્ચા કરનાર, રમેશના વર્ણન પ્રમાણે તેજસ્વી લાગતી આ છોકરીને જેવા, જાણવા, અને રમેશ સાથે તેની મૈત્રીનો આનંદ માણવા તેનું મન વારેવારે તલપાપડ થતું હતું.

અને એ પ્રસંગ આવવાને હવે તો થોડી જ વાર રહી હતો. આ રંગઓ પૂરી થયા પછી વધુ અભ્યાસ રમેશની સાથે બનારસમાં જ કરવાનો છૂટ તે મેળવી શક્યો હતો. હવે તો હરદમેશ રમેશની સાથે જ રહેવાશે અને ઉપાને પણ મળવાનું થશે એ વિચારે તેનો હૃદય માતો ન હતો. રમેશને પણ રસિકના આગમનના સમાચારથી અત્યંત આનંદ થયો હતો. તેણે પત્રમાં બની શકે તેટલો આનંદ વ્યક્ત પણ કર્યો હતો. “ઉપા પણ કેવી ખુશી થશે ! તારે માટે તો એ કૈવં કે ધારે છે” તેણે રસિકને લખ્યું હતું.

*

*

*

અંતે બન્ને મિત્રો બનારસમાં મળ્યા ત્યારે પહેલે જ દિવસે રમેશ રસિક સાથે ઉપાની ઓળખાણ કરાવી. ઉપાને જોઈ રસિક તો આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો. તેણે ઉપાને કદરવી હતી તેના કરતાંન તે વધારે તેજસ્વી, વધારે છતાદાર, વધારે મુંદર લાગતી હતી. જાણે સૂર્યદેવે બોમની ઉપાને જ પૃથ્વી ઉપર રમવા ન મોકલી હોય ! તેનું ગોરું તેજસ્વી વદન તેની

આંખોના ઝળકાટથી ઓર ચમકતું. તેની પાતળી છતાં ભરાવદાર દેહલતા તેને અત્યંત ગૌરવ અર્પતી. એક પ્રકારની મોહકતા તેના ચહેરા ઉપર સદૈવ રમતી રહેતી હોય તેવું લાગતું. તેની પાત કરવાની શૈલી પણ મોહક હતી. રસિકને વિષે રમેશદ્વારા તેણે ખૂબખૂબ ભણ્યું હતું. તેમની પહેલી મુલાકાત એને અંગે ચૂંચવાડા ભરેલી ન બની. રમેશ ઉપાનાં જે વખાણ કરતો હતો તે ખોટાં ન હતાં તેમ રસિકને લાગ્યું.

ધીમે ધીમે રસિકનો પણ ઉપા સાથેનો પરિચય વધતો ગયો. એ મટી તે ત્રણ મિત્રો થયાં. અને રસિક રમેશની મૈત્રીનું જે નિર્મળ વહેણ અનંત, અખંડિત વણા કરતું હતું તે તો તેમ જ વણા કર્યું. ઉપાની મૈત્રી રૂપી ત્રોળે અવાહ પણ તેમાં આવી પરમ શાંતિથી મળી ગયો.

રમેશ અને ઉપા રસિકથી આગળના વર્ગમાં હતાં. તેમની બન્નેની મૈત્રી પણ કોલેજમાંથી જ ચર્ધ હતી. રમેશનો હસમુખો ચહેરો અને રમંતિયાળ સ્વભાવ ગમે તેને આકર્ષે તેવા હતા. વળી ટેનિસ તો તે ખૂબ સાકું રમતો અને વિદ્યાર્થી તરીકે પણ સારો હતો. ધીમે ધીમે પરિચય પડતાં પડતાં ઉપાની અને તેની મૈત્રી વધતી વધતી આટલી ગાઢ બની હતી.

રમેશની ઉપા પ્રત્યેની મમતા રસિક તેના પત્રોમાં જોઈ શક્યો હતો તેથી પણ અહીં તેને તે વિશેષ જોવા મળી. ઉપાના બોલેબોલ જાણે પી જવા માગતો નહોત્ય તેવી રીતે ઉપા બોલતી ત્યારે તે તેની સામે જોઈ રહેતો. ઉપા અને રસિક કોઈ વાર દલીલે ચડી જાય ત્યારે તે અચૂક ઉપાનો પક્ષ ખેંચતો. ચર્ચામાં કે બીજા કશામાં પણ ઉપાનો વિજય થતાં તે હર્ષથી પ્રકુલિત થઈ જતો. આ મૈત્રી રમેશ પૂરતી તો પ્રણયમાં ફેરવાતી જતી હતી તેમ રસિક જોઈ શક્યો.

અને તેમ થતું હોય તોયે તેમાં કશું વાંધો લેવા યોગ્ય તેને લાગ્યું નહિ. ઉપા જેવી સ્ત્રી તો જોનાં સદ્ભાગ્ય હોય તેને જ મળે. વળી રમેશ ઉપાની આટલી આટલી દરકાર કરતો તો ઉપા પણ કે તેના પ્રત્યે બેદરકાર નહોતી. રમેશને જરા પણ માફ ન લાગી જાય, તેનું દિલ ન દુઘાય, તે બધાનું તે બરાબર ધ્યાન રાખતી. અને જ્યારે તે બન્ને વાતોએ અડાં હોય ત્યારે તેમની આંખોમાં જે પ્રકુલતા આવતી તે રસિક સહર્ષ જોઈ રહેતો.

એમ ને એમ અખૂટ આનંદમાં એ ત્રણ મિત્રોના દિવસો પસાર થતા જતા હતા. રસિક પણ હવે કોલેજમાં ડીક્રીક જાણીતો થયો હતો. રમેશ અને રસિકની મૈત્રી અહીં પણ પ્રસિદ્ધ ચર્ધ હતી. ઉપાની મૈત્રી ઇચ્છતા પણ નહિ મેળવી શકતા વિદ્યાર્થીઓ એ ત્રણ જણની ધાલમેલમાંથી કે વિપરીત પરિણામ જરૂર આવશે એમ માનવા લાગે એટલે ઉપા સાથેનો તેનો પરિચય પણ વધી ગયો હતો.

ઉપાની સાથે વાતો કરવી રસિકને બહુ ગમતી. આવી કૂલ જેવી મુકામળ સ્ત્રી જગત-ક્રાન્તિની વાતો કરતી ત્યારે તેની આંખોમાં જે જ્વલ આવતું તે ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી તેને લાગતું. જ્યારે કોઈ કોઈ વાર પોતે તેની ક્રાન્તિની અને એવી એવી વાતોની મશ્કરી કરે ત્યારે અત્યંત મક્કમતાપૂર્વક ટેબલ ઉપર મૂકી પછાડી, "We will change the face of the world" એમ તે કહે ત્યારે તેની ઝીણી ચયેલી આંખો અને લાલચોળ બનેલા કપોલ તેને અજબ સૌદર્ય અર્પતા. રમેશની નજર ત્યારે એ મુખ ઉપર જ જડાઈ ગઈ હોય તે રસિકથી જાનું નહોતું રહેતું.

હમણાં હમણાં થોડા દિવસથી રમેશ પોતાને કેંક કહેવા માગે છે પણ વાત ઉચ્ચારતો નથી તેમં રસિકને લાગ્યા કરતું. ઉપાની સાથેના વર્તનમાં પણ રમેશ જરા ઓઠપાતો, અચકાતો હતો તે પણ રસિકના ખ્યાલ બહાર નહોતું રહ્યું. રમેશની આ દશાનું કારણ ઉપા માટેનો તેનો પ્રણય ઉચ્ચારણ માગતો હતો તેમ તે કદી શક્યો, પણ કશું બોલ્યો નહિ. અંતે એક દિવસ તે અને રમેશ આડીઅવળી અનેક વાતો કરતા હતા ત્યાં ઓચિંતાં જ રમેશ બોલી ઊઠ્યો:

“રસિક, મારે તને એક વાત કહેવી છે.”

“શી?” રસિક આતુરતાથી પૂછ્યું.

બેચાર મિનિટ રમેશ મૂંગો બેસી રહ્યો. અત્યંત આતુરતાપૂર્વકે રસિક તેની સામે નોંધ રહ્યો. અંતે રમેશે ધીમા સ્વરે કહ્યું:

“મને લાગે છે કે હું ઉપાને પરણી જઈશ.”

“પણ.....પણ ઉપા કબૂલ થશે?” રસિક થોડી વાર રહીને પૂછ્યું.

“તું જોતો નથી—નોંધ શકતો નથી—મને તે કેટલી ચઢાય છે તે? એ પ્રશ્ન તો રહેતો જ નથી.” એ પ્રશ્નથી જ જાણે દુઃખ થયું હોય તેવા અવાજે રમેશે કહ્યું.

જે એમ ચાલે તો એના જેવું ઉત્તમ બીજું કશું નહોતું. ઉપા જેવી સ્ત્રી પત્ની તરીકે મળે એનાથી બીજું કશું વધારે મોટું સદ્ભાગ્ય હોય? અને ઉપાને પણ રમેશ જેવો બીજો કયો પતિ મળવાનો હતો? વગેરે અનેક વાતોથી રસિક આ વાત સાંભળી પોતાનો હર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો. ઉપાની સાથે જ આ વાત કરી જેમ બને તેમ જલ્દી નક્કી કરી લેવા તેણે રમેશને સૂચના પણ આપી.

“શુભસ્ય શીઘ્રમ્. આવી વાતોમાં ટીક કરવી સારી નહિ.” તેણે અંતે કહ્યું.

આનંદથી બર્ષા હૃદયે બને મિત્રો તે રાત્રે છૂટા પડ્યા.

*

*

*

એ વાતને પણ અમુક સમય વીતી ગયો. આજ કહીશ, કાલે કહીશ, ઉતાવળ શી છે, વગેરે વિચારો કરતો રમેશ ઉપાને હજી સુધી પોતાના પ્રણયની કે એ પ્રણયને લક્ષમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની વાત નહોતો કરી શક્યો. તેને ખાતરી જ હતી કે ઉપા તે વાત સત્કારવાની જ. ઉપાનાં માતાપિતા પણ એકદમ અર્વાચીન વિચારનાં હતાં, અને પુત્રીની ઇચ્છાને નકારે એમ નહોતાં જ. અને નકારે તોયે ઉપા કયાં એમ દારી ગય તેવી હતી? તે તો પોતાનું ધાર્યું જ કરવાની એ વિષે રમેશને ખાતરી હતી એટલે તે નિશ્ચિત હતો. રસિક તેને કાઈ કાઈ વાર ઉપા સાથે મળી એ વાત નક્કી કરી લેવાની યાદી આપતો પણ રમેશ ઉતાવળનો બિનઉપયોગિતા બતાવી એ વાતને પાછી ઠેલતો. ઉપાને અને રમેશને એકબીજા સાથે એકાંતમાં વાત કરવાની તક મળે એટલા ખાતર રસિક કે ને કે બહાને પછી વાર એકસો પડી જતો, પણ રમેશ એ વાત ઉચ્ચારતો જ નહિ.

દરમિયાન રસિકની ઉપા સાથેની મૈત્રી પણ ગાદ બની હતી. રસિક હોંશિયાર વિદ્યાર્થી હતો. જગતના વહેતા પ્રવાહોનો તે ખારીકાર્થથી અભ્યાસ કરતો અને પોતાનાં અનુમાનો બાંધતો. રમેશની સરખામણીમાં જરા પાતળો લાગવા છતાં ને તંદુરસ્ત નહોતો તેમ નહોતું. મંદ રિમત કરતો કરતો ચર્ચામાં બાજ લેવા ત્યારે તે કોલેજના ચર્ચામંડળના ટેબલ પાસે

જતો ત્યારે બધી આંખો તેના તરફ ખેંચાઈ રહેતી. અને અસ્ખલિત વહેતો તેનો વાણીનો પ્રવાહ વિરોધીને પણ એકવાર પોતાના પક્ષના સત્ય વિષે શંકા ઉપજાવતો.

કોણ જાણે કેમ પણ રસિકને લાગ્યા કરતું હતું કે રમેશ ઉપા સાથે આ બાબત કે જલદી નક્કી કરી નાખે તો સારું. તેણે રમેશને વારંવાર એ બાબત કહ્યું પણ હતું પણ એ તો કે દાદ નહોતો દેતો. વિચાર કરીને તેણે અંતે નક્કી કર્યું કે રમેશ ન બોલે તો કંઈ નહિ પોતે જ ઉપાને કાને એ વાત નાખવી.

રમેશ ઘણીવાર ટેનિસ રમવામાં કે એવા કસામાં ગૂંથાયો હોય ત્યારે રસિક અને ઉપા બન્ને સાથે ફરવા જતાં. ત્યારે તે લોકો ગતગતની વાત કરતાં. ઉપાની વાતો કરવાની ધગશ ઘણી વાર રસિકને રમૂજ ઉપજાવતી, અને તે હસતે ચહેરે તેની સાચું જોઈ રહેતો. એવે વખતે કોઈ કોઈ વાર બે ચાર પળ માટે જ ઉપા તેની સામે જે રીતે જોઈ રહેતી તે રીતથી રસિકને વિરમય પેદા થતો, ભય લાગતો. એ નજરનો અર્થ તે નહોતો સમજી શકતો.

આજે પણ રમેશ આવી શકે તેમ નહોતો. વાતોમાં ને વાતોમાં રસિક તથા ઉપા ખૂબ લાંબે સુધી ચાલી ગયાં હતાં. આજે ઉપા ખૂબ વાતે ચડી હતી. રશિયન ક્રાન્તિ અને ફ્રેંચ ક્રાન્તિ, ગાંધી અને નહેરુ, સત્યાગ્રહ અને અહિંસા, એવા અનેક વિષયો તે ડહોળી રહી હતી. રસિકની રમૂજવૃત્તિ ઉત્તેજિત થઈ આવી અને એ રીતે પોતે નિશ્ચય કર્યો હતો તે વાત પણ થઈ શકશે તેમ તેને લાગ્યું.

ઉપા તો પોતાના આવેશમાં અને મતબ્બના વેગમાં તણાઈ જઈ બોલતી જતી હતી. ત્યાં ઓચિંતાં જ હસતાં હસતાં રસિકે કહ્યું:

“એ બધું તો ઠીક છે, ઉપા, પણ મારી તો સલાહ છે કે કોઈ સારા માણસને શોધી આ બધી વાતો છોડી તારે પરણી જવું જોઈએ.”

ઉપા પળવાર તો વાતના આ નવીન દિશાના વહનથી કુબ્ધ બની, ગર્ભ, શાંત બની ગઈ. પછી જે દષ્ટિ રસિકને વિરમય ઉપજાવતી, ભય પમાડતી, તે દષ્ટિથી થોડી પળો સુધી તે રસિકની સામે જોઈ રહી. રસિકને એ નજરનો આ વખતે તો ખરેખર ભય લાગ્યો. અંતે તેના તરફથી પોતાની નજર ખેંચી લઈ તે બોલ્યો:

“મારી સામે એમ જોયે શું રાખે છે? હું સાચું કહું છું.”

“કહું સાચું તે! અને એવો કોઈ માણસ મળી જવો જોઈએ ના? અને મળી જાય તો—” ફરી પાછા આ બોલતાં ઉપાની દષ્ટિમાં જે બાવળી રસિક ભય પામતો એ ભાવો ઉભરાયા. રસિકની સામે જ નજર સ્થિર રાખી તેણે વાક્ય પૂરું કર્યું: “તેની ઇચ્છા કેખાવી જોઈએ ના?”

એના બોલવાનો અને એની દષ્ટિનો કશો અર્થ રસિક ન સમજી શક્યો. તે પોતા સામે જે રીતે જોતી હતી તેનો અર્થ શો? અને આટલું આટલું સાથે હરીફરી છતાં રમેશની તેને મેળવવાની ઇચ્છાની તેને ખબર નહિ પડી હોય? રસિકે તો આજે એ વાત સ્પષ્ટ કરી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

“તને એવો માણસ ન જડતો હોય તો હું શોધી આપું,” તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું. “અને ‘શ્રીવા દુરાપઃ ક્યમ્બોક્ષિતો ભવેત્?’ તારી જ જો ઇચ્છા હશે તો માણ તને ના પાડી શકે એમ છે?”

“ખરેખર? હું જોને પતિ તરીકે ઈચ્છું એ મને ના ન પાડે એમ તું ધારે છે, રસિક?” ઉપાએ ઉત્કંઠાથી પૂછ્યું.

“હું તો કોઈ એવો અભાગી કદાચી શકતો નથી” રસિકે કહ્યું. ફરી પાછી તેની નજર ઉપાની આંખો સામે પડતાં તેણે પેલા વિકળ ભાવો તેમાં ઉભરાતા જોયા. તે આંખોમાં અત્યારે પ્રકુલતા વ્યાપી હતી, અને રસિકને વિસ્મય અને ભય પમાડતું બળ અત્યંત વધી ગયું હતું.

વાત આડી ફટાઈ હતી તેમ રસિકને લાગ્યું. તેણે હવે ઝાઝી ચર્ચામાં ઊતર્યા સિવાય સીધેસીધા મુદ્દા ઉપર આવવું વધારે પસંદ કર્યું. તેણે કહ્યું:

“અને ઉપા, તારે ક્યાં પતિ શોધવા લાંબે જવું પડે એમ છે?”

“હું પણ એ જ વિચાર કરતી હતી” ઉપાએ કહ્યું.

“એમ કે? ત્યારે તો ખૂબ જ સરસ. અને રમેશને તારા ઉપર કેટલો પ્રેમ છે એ હું ક્યાં નથી જાણતો? તમારો બહેની બેડી તો ભલભલાને છપ્પાં પમાડે એવી યાચ હો!”

હર્ષભર્યા નયને તેણે ઉપા સામે જોયું. ગળે મૂઠ ખની ગઈ હોય, કશું સમજી ન શકી હોય તેવી રીતે ઉપા તેની સાથું જોઈ રહી. શું રસિક પોતાની મગ્ન કરતો હતો? આવી બાબતમાં મસ્કરીને સ્થાન હોય ખરું? અને રમેશનો તો તેણે કોઈ દિવસ પતિ તરીકે ખ્યાલ પણ નહોતો કર્યો. એ દષ્ટિએ તેણે પોતાની મૈત્રીને કદાપિ જોઈ નહોતી. તેની આંખો નીચી ઢળી મર્મ. કશું બોલ્યા વિના તે આગળ ચાલવા લાગી.

રસિક આ ઓચિંતા ફેરફારનું રહસ્ય ન સમજી શક્યો. હજી હમણું જ તો તે કહેતી હતી કે પોતે પણ એ જ વિચાર કરતી હતી અને ઘડીક વારમાં શું થયું? થોડી વાર તો તે પણ મૂંગામૂંગા ઉપા સાથે ચાલવા લાગ્યો. પણ અંતે તેનાથી ન રહેવાયું. તેણે પૂછી જોયું:

“કેમ ઉપા, આમ મૂંગી કેમ થઈ ગઈ?”

“ના, કે નહિ.” ઉપા માત્ર એટલું જ બોલી.

ફરી પાછાં તેમનાં પગલાં જ નીરવ શાંતિનો ભંગ કરી રહ્યાં.

ઉપાની શાંતિ રસિકને મૂંઝવી રહી. તેણે ફરી પાછો પ્રશ્ન કર્યો:

“શું થયું ઉપા? મને નહિ કહે?”

“તને શું કહું? કે સમજતો જ નથી ને!”

ઉપા શું કહેવા માગતી હતી તે કે સમજાવું નહોતું. મૌન તેને માટે અસહ્ય બનતું હતું. ઉપા ન બોલે તો કંઈ નહિ પણ પોતે તો વાતો કર્યે જ રાખવી એમ તેને ઠીક લાગ્યું. તેણે રમેશ વિશે જાતજાતની વાતો કરવા માંડી. રમેશ ઉપાને કેટલી ચહાતો હતો, તેને માટે એને કેટલી જંબના હતી, તેની મૈત્રીની એને મન કેટલી કિંમત હતી, વગેરે બધું તેણે ખૂબ જ વિગતે કહેવા માંડ્યું. અને જો ખરું પૂછે તો રમેશ જોવા જીવનસાથી ઉપાને કે કોઈ પણ સ્ત્રીને મળે એ કે એનું ઓછું સદ્ભાગ્ય ન કહેવાય. એ કેવો સરસ હતો, કેવો જીવિદાગી હતો, કેવો તંદુરસ્ત હતો! કેટકેટલી છોકરીઓ તેના તરફ આકર્ષાતી!

ઉપા શાંતિથી બધું સાંભળી રહી. તેના તરફથી એક શબ્દનું પણ પ્રોત્સાહન ન મળવાથી રસિક હોશ પામતો જતો હતો; છતાં તે બોલ્યે તો રાખતો જ હતો. ઉપાને અને રમેશને બંનેથી જોડાયેલાં જોતાં પોતાને પણ કેટલો આનંદ યાવ!

“પણ તું સમજતો જ નથી,” અંતે ઉપા બોલી બીડી. “રમેશનો મેં એ દૃષ્ટિથી કોઈ દિવસ વિચાર જ કર્યો નથી. તેને તો મેં મિત્ર તરીકે જ જોયો છે, કંઈપણ છે. એવી વાત નહિ કરતો.”

આ સાંભળી રસિકને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. રમેશને જરાય માફ ન લાગી જન્ય, તે જરા પણ ન દુભાય, તેની આટઆટલી ચીવટ રાખનારી, તેની સાથે વાતો કરતાં આટલી પ્રકૃષ્ણતા યનારી ઉપામાં એ પ્રકૃષ્ણતા પ્રણયની નહોતી?

“પણ તું તો એનું કેટલું ધ્યાન રાખે છે? તેને જરાપણ માફ ન લાગે એની કેટલી કાળજી રાખે છે? એ બધાનો અર્થ શો?” રસિકે પૂછ્યું.

“તે તો તું પણ ક્યાં નથી રાખતો? મિત્ર તો મિત્રનું ધ્યાન રાખે જ ના? પણ લગ્ન? એ દૃષ્ટિથી મેં રમેશ વિષે વિચાર જ નથી કર્યો.” ઉપાએ કહ્યું.

“એ વસ્તુ જ અસંભવિત છે.” પળવાર પછી ઉપાએ મક્કમતાથી કહ્યું.

બન્ને પાછાં મૂંગાં મૂંગાં ચાલવા લાગ્યાં. રસિક ઉપાના ચહેરા સામે વારંવાર નેઠ્ર ફેતો હતો. તેના હૃદયમાં જખરજસ્ત ગડમથલ ચાલતી હોય તેમ લાગતું હતું. અમુક સમય એમ ને એમ ગયા પછી ઉપા જાણે કરાક નિશ્ચય પર આવી હોય તેવી રીતે રસિક સામે નેઠ્ર ચાલતાં અટકી જઈ તેણે કહ્યું:

“મને લાગે છે કે જો હું પરણુવા ઇચ્છું તો એક જ માણસને પરણું. ખીજા કોઈને નહિ.”

રસિકને કુતૂહલ થયું. રમેશને એ પરણુવા ઇચ્છતી નહોતી. ખીજા કોઈની સાથે એને એવી ગાઢ મૈત્રી હોય જેનો લગ્નમાં પરિણમવાનો મંભવ અને તેવી કોઈ મૈત્રીનો પોતાને ખ્યાલ નહોતો. સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાથી તેણે પૂછી દીધું:

“કોને?”

ઉપાએ પેલી વેધક દૃષ્ટિ તેના મુખ પર ડેરવી. હંમેશા કરતાં કંઈ વધુ ભાવો આજે તેમાં બર્ષા હોય તેવું રસિકને લાગ્યું. ધીમેધીમે, અત્યંત મૃદુતાપૂર્વક છતાં અત્યંત સ્પષ્ટતાથી તે બોલી:

“તને!”

રસિકને માથે વીજળા પડી હોય તેમ તેને લાગ્યું. જાણે જમીનમાં સીધો ને સીધો જડાઈ ગયો હોય તેવી રીતે તે બોલો હતો ત્યાં જ થંભી ગયો. આધા જેમ તે ઉપાની સામે ચોટી વાર સુધી નેઠ્ર રહ્યો. ઉપા પણ તેના દેખાવના આ પરિવર્તનથી દિહ્મૂઢ બની ગઈ. જાણે કચી ભયંકર વસ્તુ બની ગઈ હોય તેવો ભાવ ધીમે ધીમે રસિકના મુખ ઉપર આપ્યો. કશું બોલ્યા વિના તે આગળ ચાલ્યો. ઉપા પણ ચાલી. શું બોલતું તેની ઉપાને સૂઝ પડી નહિ. આવો ભયંકર આઘાત રસિકને શાથી થયો હશે તે પણ તે સમજી શકી નહિ.

“એ વસ્તુ અસંભવિત છે, ઉપા!” છટાં પડતી વખતે તે માત્ર એટલું જ બોલ્યો.

*

*

*

આ વસ્તુના આવા પરિવર્તનથી રસિકના હૃદયમાં મહામંથનો ચાલ્યાં. જે રિયલિટી તેણે કંઈપી નહોતી, ઇચ્છી નહોતી, અરે જેનો ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો કર્યો, તે રિયલિટી

તેની સામે આવીને ઊભી રહેતાં તે ખૂબ જ મૂંઝાયો. આનો ઉપાય શો ? પોતાનો પરમ મિત્ર, જેને પોતે સગાભાઈથી પણ વધારે પ્રેમથી ચહાયો હતો, તેના માર્ગમાં પોતે જ આમ અંતરાય રૂપ થઈ પડે એ વસ્તુસ્થિતિ અસહ્ય હતી. વળી જ્યારે એને ખબર પડે કે જેને તે પોતાની જ માની બેઠો હતો તે સ્ત્રી પોતાને નકારી રસિકને પરણવા ઇચ્છે છે ત્યારે તેને કેટલું લયંકર દુઃખ થાય, કેટલો સખત આઘાત લાગે ? અને ઉપાનો તો પોતે એક મિત્ર સિવાય બીજી કોઈ પણ દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો હોય તો તે રમેશની પત્ની તરીકે જ. આતું બનશે એમ પોતે ધાર્યું હોય તો રમેશના જીવનમાં આ મોટો ઉત્કાષ્ઠાત કરવા અહીં આવત જ શા સારું ? અને ગમે એટલો વિચાર કરવા છતાં રમેશ જેવા સર્વ દિશામાં પ્રગતિ કરી રહેલા માણસને છોડીને પોતા જેવા માત્ર વાતોડિયા અને ઊંધું માયું ધાંધી વાંચનારા જ માણસને ઉપાએ કેમ પસંદ કર્યો હશે તે પણ તે ન સમજી શક્યો. આ કોકડાનો ઉકલ કેમ કરવો તે તેને કોઈ રીતે સ્પષ્ટ થું નહિ. અંતે તેણે નક્કી કર્યું કે ગમે તેમ થાય તો પણ રમેશથી આ બાબતમાં પડદો રાખવો નહિ અને ખુલ્લા દિલથી જ બન્યું હતું તે બધું પોતે રમેશને કહી દેવું.

*

*

*

તે દિવસથી રસિકનું વર્તન જ બદલાઈ ગયું. તે ગમે તેટલું કરે તોયે ઉપાની હાજરીમાં તે પહેલાં જેટલો નિખાલસ નહોતો થઈ શકતો. કેંક ગૂંચવણ, કેંક ગભરામણ તેને થતી હોય તેમ લાગતું. રમેશને રસિકના વર્તનનો ફેરફાર નહોતો સમજતો. ઘણીવાર તે તેનું કારણ તેને પૂછી જોતો. પોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે રમેશને બધી વાત જણાવી દેવાનો રસિક ખૂબ જ યત્ન કરતો છતાં વાત તેના મોંથી તે ઉચ્ચારી શકતો જ નહિ.

કોઈ કોઈ વાર એથી મૂંઝાઈ રમેશ ઉપાને પૂછી જોતો:

“ઉપા, રસિકને આ એવિંતું શું થઈ ગયું છે તે મને નથી સમજતું. તું કેં સમજી શકે છે ?”

ઉપા રસિક સામે જોતી. રસિક માયું ઢાળી દેતો. ઉપા માત્ર ખભા હલાવી કશું ન સમજવાનું સૂચન કરતી.

પણ આમ ને આમ દિવસો વહ્યા ગય એ રસિકને હીક નહોતું લાગતું. રમેશ પણ દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે અધીરો બનતો જતો હતો. અંતે રસિકે એક દિવસ બધી હિંમત એકઠી કરી જે બની હતી તે બધી વાત રમેશને કહી દીધી. વસ્તુના આવા અણધાર્યા, અકલ્પ્ય, અનિચ્છિત પરિવર્તનથી પોતાને કેટલું દુઃખ થયું હતું તે પણ કહ્યું.

રમેશ મૂંઝામૂંઝો બધું સાંભળી રહ્યો. એક શબ્દ પણ તે બોલ્યો નહિ. વાત પૂરી થયા પછી મળે કેં પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય અને તેના જવાબની આશા રાખતો હોય તેવી દૃષ્ટિથી રસિકે તેની સામે જોયું. પણ એ આંખો મળે નિશ્ચય બની ગઈ હોય, મળે ભાવ-શૂન્ય થઈ ગઈ હોય તેમ રસિકને લાગ્યું. ફરી પાછો તે પોતાના દુઃખની અને પોતાની શરમતી, પોતાના પરમમિત્રના માર્ગમાં પોતે જ કંટક બન્યો હોય એ જ્ઞાનના ત્રાસની વાતો કરવા માંડ્યો. પણ રમેશ તો મૂંઝો જ રહ્યો.

એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખી તે રસિકથી છૂટો પડ્યો.

*

*

રમેશને ખૂબ ખૂબ વિચારે આવ્યા. જે વિશે પોતાને કશી શંકા નહોતી, કશે બય નહોતો, એવું કંઈ બની ગયું હતું. તેના જીવનના વાઘતંત્રના તારો જાણે કે કોઈએ એકદમ એકી સાથે ખેંચી તોડી નાખ્યા હોય તેમ તેને લાગ્યું. આટઆટલી ગાઢ મૈત્રી પૂછી પણ પોતે ઉપાને ઝોળખી નહોતો શક્યો? અને રસિકને પણ ન જ ઝોળખ્યો ના? ગમે તેટલો વિચાર કરે, ગમે તેટલો રસિકને દોષમુક્ત કલ્પવાનો પોતે પ્રયત્ન કરે છતાં એક વિચાર તો રમેશના મગજમાંથી ખસતો જ નહોતો. રસિક સત્યમયતાથી વાત કરવા આવ્યો એ પોતાનું કામ કાઢવા અને બલો બલો દેખાઈ પોતાના હાથમાંથી ઉપાને ખેંચી જવા માટે જ, તેમ તો તેને ગમે તેટલા એ વિચાર ઉપર ન આવવાના પ્રયત્ન કર્યા છતાં લાગતું હતું જ. અને પોતે તેને પરમમિત્ર ગણી હૃદયની વાત કહી તેનું આ પરિણામ આવ્યું!

રમેશની કલ્પના પ્રખળ બની. રસિક અને ઉપા વચ્ચે અનેક પ્રસંગોની તે કલ્પના કરી રહ્યો. પોતે ત્યારે અમુક કામમાં ગુંથાયેલો હોઈ એ બન્ને એકલાં જતાં હશે ત્યારે કેવી કેવી વાતો કરતાં હશે, કેવી કેવી એન્ટાએ કરતાં હશે? અને પોતે જ વગર કારણે ગુંથાયેલો રહી આવી રીતે ઉપાને વશ કરી લેવાની રસિકને તક આપી હતી. કેવી લયંકર દશા હતી! તે એ વિચાર જ સહન નહોતો કરી શકતો. બે હાથમાં માથું દબાવી નિશ્વેષ્ટ, શાંત, તે આ વિચારનું આક્રમણ આવતાં પડી રહેતો. એ તો બધો દંભ હતો. રસિક બલે ને કહે કે પોતે સાવ નિર્દોષ હતો, અને ઉપાને પોતે પરણવાનો નહિ જ, પણ એ બધી તો ગળ માર હતી. એચાર મહિને વાત જૂઠાઈ જતાં અને પોતે પણ રસિકને ઉદારતાથી રળ આપતાં એ જરૂર ઉપાને પરણવાનો જ. એ ઉદારતાની આશાથી તો રસિકે આ બધી ગળ વણી કાઢી હતી તેમ તેને લાગ્યું.

એચાર દિવસ સુધી તો તે પોતાની ઓરડીમાંથી બહાર ન નીકળ્યો. અનેક દૃષ્ટિએ તે આ પ્રશ્નને વિચારી ગયો. આટલો આટલો સ્નેહ ધરાવતાં છતાં પોતાનો સ્નેહ ન જાણી શકી કે બદલામાં પોતાનો સ્નેહ ન આપી શકી તે માટે ઉપા તરફ તેને અણગમો આવ્યો, પણ તેમાં તેનો દોષ રમેશને ન દેખાયો. ખતિ તરીકે એક સ્ત્રી કોઈને ન જ ચાહી શકે તો તેમાં તેનો શો દોષ? અને રસિક? તેણે ઉપાને રીઝવી લેવા શા શા ઉપાયો કર્યા હશે તે કોને ખબર હતી?

રસિક પણ રમેશના આ મૌનથી બહુ જ મૂંઝાયો હતો. રમેશને ખૂબ જ દુઃખ થશે તે વિષે તેને શંકા નહોતી, પણ તે સાવ આમ મૂક બની જશે તેમ તો તેણે ધાર્યું જ નહોતું. કદાચ પોતાને તેણે દોષિત માન્યો હશે તો? તેને વિચાર આવતો અને તેથી રમેશ ચારચાર દિવસ સુધી ન દેખાવા છતાં તે તેની પાસે જવાની હિમત ન કરી શક્યો.

પરીક્ષા નજીક જ હતી. રમેશનું મન તેમાં ખાસ ચોંટ્યું નહિ. કોલેજમાં ખરાબ ન લાગે અને લોકો આડીઅવળા વાતો ન કરે એટલા ખાતર તે રસિક સાથે ઉપર ઉપરથી તો સંબંધ રાખવા લાગ્યો, પણ રસિક જોઈ શક્યો કે બધો દોષ પોતાને માથે જ કલવાઈ ગયો છે. એક બે વખત તેણે પોતાનો અચાવ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં તે સાવ નિષ્ફળ ગયો. રમેશની આંખોમાં રહેલો અવિશ્વાસ તેની વાતને આગળ વધવા જ દેતો નહોતો.

આ સ્થિતિ રસિક માટે અસહ્ય બનતી જતી હતી. તેણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો. પરીક્ષા પૂરી થતાં રમેશને કે ઉપાને કે પણ ખચર આપ્યા સિવાય તે ચાલી ગયો !

*

*

*

એ વાતને પણ ચારેક વર્ષ વીતી ગયાં. એ ચાર વર્ષમાં તો દેશમાં દાવાનળ સળગી ગયો હતો. સત્યાગ્રહનું પ્રચલન મોઝું દેશ ઉપર ફરી વળ્યું હતું, અને હળવેરે યુવાન યુવતી-ઓએ યથાશક્તિ તેમાં ભાગ આપ્યો હતો. બધું સાંત બનતાં મુંબઈમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન બરવું સકય બન્યું હતું. દેશના ચારે ખૂણામાંથી હળવેરે માણસો તેમાં ભાગ લેવા આવી પહોંચ્યા હતા.

પહેલે જ દિવસે અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની બેઠકમાં ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે એક જુવાન દાખલ થવા પોતાનો પાસ સ્વયંસેવિકાને આપતો હતો ત્યાં જ તેની નજર બીજી બાલુથી દાખલ થતા બીજા જુવાન ઉપર પડી. પેલાની નજર પણ તેની સામે પડી. બંને એકબીજાની સામે નેઝર રહ્યા.

“કાણે રસિક ?” પેલાથી બોલાઈ ગયું.

“રમેશ ?” રસિકે પણ ઉત્તરુકતાથી પૂછ્યું.

બંને એકબીજાની નજરોએ આગળ. રસિકના લાંબાવેલા હાથને વિના સંકોચે રમેશે પોતાના હાથમાં ઊંઘ લીધો. આટલાં વર્ષોનાં વિચોગે અને એ દરમિયાન મળેલા શાને રસિક સામેનો તેનો વિરોધ ધમાવી દીધો હતો. બંને જ્યાં ઓછામાં ઓછા માણસો ગોઠવાયા હતા એવા ભાગમાં ગયા અને બધાથી દૂર બેસી વાતો કરવા લાગ્યા.

રસિકને રમેશમાં કે અજબ પરિવર્તન થઈ ગયું હોય તેમ લાગ્યું. હસીહસીને તે વાતો કરતો હતો છતાં તેના હૃદયમાં કે ચૂંચવાટ હોય, પોતે કેંક શરમાતો હોય, અને એ ચૂંચવાટને અને એ શરમને ઠાંકવા માટે જ આ વધુ પડતા હાસ્યનો અને આનંદનો દેખાવ કરો રહ્યો હોય તેમ રસિકને લાગ્યું. રસિકને ખાતરી જ હતી કે પોતે ભુલેા પડ્યા પછી અને એ રીતે પોતા પ્રત્યેનું ઉપાનું આકર્ષણ ધસાઈ જવાથી રમેશ અને ઉપાનો માર્ગ સરળ બન્યો હશે, અને તે બંને પતિપત્ની બન્યાં હશે. તેમના માર્ગમાંથી હંમેશ માટે અદૃશ્ય ધર્મ જવાની શક્તિથી તો પોતે એ બાબતની જરા પણ તપાસ કરી નહોતી કે તેમને પોતા વિષે કે પણ ખચર મળે એવી જગ્યાએ પોતે રહ્યો નહોતો. પણ અત્યારે રમેશને જોતાં તેને ભૂતકાળ સાંમથો, ઉપા સામરો. તેને વિષે રમેશને પૂછી લેવાનું તેને મન થયું અને વાતવાતમાં પૂછી પણ લીધું.

“ઉપા ક્યાં છે ? તે અહીં આવી...આવ્યાં છે કે નહિ ?”

“આવી છે ના. અહીં આટલામાં જ હશે.” રમેશે જવાબ આપ્યો.

રસિકનો બીજો પ્રશ્ન શો આવે છે તે જાણવા ઉત્તરુકતાથી રમેશ તેની સામે નેઝર રહ્યો. તેને એ જ સંબંધમાં રસિક સાથે ખૂબખૂબ વાતો કરવી હતી, પણ હજી નહોતી બિપત્તી. રસિકનો એક વધુ પ્રશ્ન આવે તો પોતે દિલ ખોલી બધી વાત કરી શકે. અને ત્યાં જ રસિકનો પ્રશ્ન આવ્યો :

“ઉપા કેમ છે ? તમારો સંસ્કાર સુખી નીવડ્યો હશે ?”

રમેશ હસી પડ્યો. રસિક ચૂંચવાયો. પોતે તેના માર્ગમાંથી સાવ ખસી જઈ તેનો

મારે સરળ કરી આપ્યો હતો છતાં રમેશને પોતા સામે હસતું સજીવું હતું ? તેને ખૂબ દુઃખ થતું હોય તેવા ભાવ તેના મોં ઉપર તરી આવ્યા. રમેશે તે જોયું, અને તરત જ તેણે કહ્યું :
“ ઉપા મને શાંતી પરણે ? એ તો તને જે ચઢાતી હતી નો ? ”

રસિક કે ન બોલ્યો, કે ન સમજ્યો. પ્રશ્ન પૂછતો હોય તેવી દૃષ્ટિથી તે રમેશ સામે જોઈ જ રહ્યો.

બન્ને મિત્રો એકબીજા સાથે વાતમાં એટલા આત્મપ્રેત થઈ ગયા હતા કે, સલામાં શું ચાલતું હતું તેનું તેમને ભાન નહોતું રહ્યું. રાત્રીના સરસ ભાપણમાં તે લેકા પોતાની વાતચીતથી દબલ કરતા હતા તેથી ત્યાં એકલા થોડા માણસોની નજર તેમના તરફ દોરવાઈ હતી તે તરફ ઓચિંતું રમેશનું ધ્યાન ગયું. તેણે રસિકને કહ્યું :

“ ચાલ મારા તંબૂમાં. ત્યાં જઈ આપણે નિરાંતે બધી વાતો કરશું. ”

બન્ને રમેશના તંબૂમાં ગયા. ત્યાં રમેશે રસિકના ગયા પછીની બધી વાત તેને કહી. રસિક પલટાતા જતા બાવોથી તે વાત સાંભળી રહ્યો. તેણે કહ્યું કે તે તો રસિકને જ ગુનેગાર ગણ્યો હતો. રસિક બનારસથી આવ્યો ગયો તેથી તેને દુઃખ તો થયું, પણ પોતે કરેલો દોષ પકાઈ જતાં હવે નિર્દોષ દેખાવાની આ બધી બાજુ રસિક રમતો હતો તેમ તો તેને જરૂર લાગ્યું. પણ ઉપા તો રસિકના ગયા પછી સાવ બદલાઈ જ ગઈ. રમેશ તેને ગમે તેટલો બોલાવે, ચલાવે, પણ તે આનંદમાં આવતી જ નહોતી.

એમ ને એમ છએક મહિના નીકળી ગયા. રસિકના તો કે સમાચાર જ નહોતા. ઉપા પ્રત્યેના રમેશનો પ્રેમ એવો ને એવો જ હતો. ઉપા પણ ધીમેધીમે આનંદમાં આવતી જતી હતી. રમેશ અને ઉપા હંમેશાં સાથે ફરવા જતાં હતાં. રમેશ હંમેશાં લગ્ન માટે માગણી કરવાના પ્રસંગની રાહ જોતો હતો.

એક દિવસ એવો પ્રસંગ મળી ગયો. તેમની કોલેજમાં એક અંગ્રેજ વલ્લભનું બાપણ ગોઠવાયું હતું. બર્સનાં અને પ્રાઉનિંગનાં પ્રણય કાવ્યો વિષે તેણે સુંદર વિવેચન કર્યું. બાપણ પૂરું થતાં હંમેશની રીત પ્રમાણે ઉપા અને રમેશ સાથે ફરવા નીકળ્યાં.

રસ્તામાં પેલા કવિ અને તેણે ચર્ચલાં કાવ્યો વિષે તેમને ચર્ચા થઈ. વાતોના ઉત્સાહમાં જ રમેશે ઉપાને કહ્યું :

“ એ કવિઓએ તો કાવ્યમાં દોષો છે તેવા ભાવો અનુભવ્યા હોય કે ન હોય, પણ હું તો તારી પ્રત્યે એથી પણ વધારે કોમળ ભાવો અનુભવું છું, ઉપા ! ”

“ એ મને આજની ખબર નથી ” ઉપાએ શાંતિથી કહ્યું. તેના ચહેરા ઉપર મક્કમતા દેખાઈ.

તેની શાંતિથી રમેશ મૂંઝાયો છતાં આ તકનો પૂરતો ઉપયોગ કરી લેવાની વૃત્તિ તે રાફી ન શક્યો.

“ પણ તો તું કેમ આમ નિર્લેપ જેવી રહે છે ? આપણે બેને બદલે એક ન બની શકીએ ? ”

તેણે આમ કહી ઉપાની સામે જોયું. ઉપાએ તેની સામે જોયું. ન સમજાય એવા ભાવો ઉપાની આંખોમાં લપ્યાં હતા. ઉપાએ અત્યંત મૃદુતાથી કહ્યું :

“ એ બની શકે એમ છે જ નહિ ને ? ”

જરા શાંતિ.

પાછી ઉપા બોલી :

“તને રસિક કે કહ્યું નથી ?”

રમેશે રસિક અને પોતા વચ્ચે થયેલી વાત ઉપાને જણાવી નહોતી. રસિકના ચૂમ કાઢવાનું કારણ પણ પોતે નહોતો સમજતો તેમ તેણે ઉપાને કહ્યું હતું. છતાં ઉપાને એ ખાખતની યંકા તે રહેતી જ.

ઉપાના પ્રશ્નનો તેણે કે જવાબ ન વાળ્યો. ઉપાએ રસિક સાથે થયેલી બધી વાત તેને કહી સંભળાવી. રસિકે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે જ તેણે પણ બધાં બનાવ વર્ણવ્યો. પોતે રમેશને ખૂબખૂબ આદતી હતી, પણ તેમાં લક્ષ્યનો ભાવ તો કદિ પણ હતો જ નહિ તેમ તેણે કહ્યું. પોતે જ્યારે, પરણી શકે તો રસિકને જ, એમ કહ્યું હતું ત્યારે રસિકના ચહેરા ઉપર કેવી ગંભીરતા, કેટલી ચિંતા ફેલાઈ હતી, તેણે રમેશને જ પરણી જવા, તેને જ પ્રેમ કરવા પોતાને કેટલી વીનવી હતી તે બધી વાત ઉપાને મુખેથી સાંભળતાં રમેશને કેટલું લાગી આવતું હતું એ બધું તેણે રસિક પાસે મહાસભાસમિતિએ ગોઠવેલા એ ત્રાંસના તંબૂમાં બેઠાંબેઠાં વર્ણવ્યું.

અને પછી તો રમેશનો જામ બાંગી ગયો. પોતે રસિકને કરેલા બધુંકર અન્યાય માટે તેને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. પોતાના ગામમાં અને ખીજે બધે રસિક વિષે તેણે ખૂબ ખૂબ તપાસ કરાવી પણ બધી બ્યર્થ. ઉપાએ પણ તેની પહેલાં તપાસ કરાવી હતી. પણ કે પત્ની લાગ્યો જ નહોતો.

“પણ તું છપાઈ ક્યાં ગયો હતો ?” રમેશે પૂછ્યું.

જવાબ મેળવ્યા પહેલાં જ તેણે ઉમેર્યું :

“હવે તો મારી એક જ ઇચ્છા : તું અને” વચમાંથી જ અટકીને તે પ્યારણા બહાર નજર નાખી બોલ્યો : “આ ઉપા આવે. તને જોઈ તે કેટલી ખુશ થશે ?”

અને હજી ઉપા પ્યારણામાં ઘાખત થાય ન થાય ત્યાં જ તે ખૂમ પાડી બોલ્યો :

“ઉપા, આને ઓળખે છે ?”

ઉપા અને રસિકની આખો મળી. રમેશે પોતાનું હૃદય રસિકને જણાવી દીધું હતું. એટલે એ બંનેના મિત્રતામાં આનંદને પ્રદર્શિત કરવામાં કશા સંકોચને સ્થાન નહોતું રહેતું. ખૂબ જ સ્નેહથી બંનેએ એકબીજાને બોલાવ્યાં. રમેશ આનંદથી આટલાં વર્ષો પછીનું તેમનું મિત્રતા જોઈ રહ્યો. આશ્ચિત્ત જ કે વાદ આવ્યું હોય તેમ તે બોલ્યો :

“અરે ! મારે તો અત્યારે જ અમ્યુતને ખાસ મળવાનું છે તે ! હમણાં આવ્યો હોં ! દરબાન તમે પેટ ભરીને વાતો કરજો.”

તે આલ્યો ગયો.

અમુક પળો સુધી તો ઉપા અને રસિક કશું બોલ્યા સિવાય એક ખીખતની સામે જોઈ જ રહ્યાં. ઉપા તો હમેશાં હતી તેવી જ રમણીય લાગતી હતી. રસિક જરાક સૂકાયો હતો. ઉપા તે જોઈ ચક્રી.

“તું તો જરા સૂકાયો છે હોં, રસિક ! આટલાં વર્ષો ક્યાં છપાઈ ગયો હતો ?” તેણે પૂછ્યું.

રસિકે પોતાની બધી વાત કહી. રમેશના માર્ગમાં પોતે જ અંતરાયરૂપ થયો છે તેમ ઉપાએ પોતાના પ્રત્યેના આકર્ષણની વાત ક્યાં પછી તેને લાગ્યું હતું જ. રમેશને વાત

ક્યાં પછી તેનું વર્તન જોતાં તે લાગણી દૃઢ થઈ. પોતે તે વસ્તુસ્થિતિ ટાળવા દૂર થવું જોઈએ તેમ તેને લાગ્યું અને તે દૂર ચાલ્યો ગયો. તેણે ધાર્યું કે પોતાના ચાલી જાયથી અમુક વખત પછી ઉપા અને રમેશ એકબીજાની એકદમ નજીક આવી શકશે, અને એ સંબંધ લગ્નમાં પરિણમશે.

રસિકે વાત ચાલુ રાખી: “ઉપા, તું બાણુતી હતી કે ઝાંઝો ભાગ તો આપણે લોકો રાજકારણની જ વાત કરતાં હતાં. આપણા માતીતા વિષયો રાજકારણ અને ક્રાંતિ હતા. સંયુક્ત પ્રાંતમાં ઈસાનોમાં ક્રાંતિની ચળવળ જોશએર ચાલતી હતી. કેંક ઉપયોગી કામ કરી શકાય અને રમેશના અને તારા માર્ગમાં ન અવાય તે માટે હું એ ચળવળમાં જોડાઈ ગયો અને ગામડાંઓમાં કામ કરવા લાગ્યો. મારા માતાપિતા તો હતાં જ નહિ તેની તને ક્યાં ખબર નથી? મોટાભાઈને મેં હું ક્યાં છું તે કોઈ ને કહેવાની ના કહી મારા સમાચાર મોકલી આપ્યા હતા.

“પછી તો સત્યાગ્રહ ઉપડ્યો. મારા જેવા અનેકોએ કરેલું કામ ઊગી નીકળ્યું. હમરો ભોગો અપાયા. જે ગામડાંઓમાં મેં કામ કર્યું હતું તેના ભોગો પણ ઓછા નહોતા. મારી પણ ત્યાંના ભાગોમાં કાર્યકર્તા તરીકે ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધિ થઈ અને તે પ્રાંતની મહાસભા-સમિતિમાં પણ હું ચૂંટાયો.

“પણ ઉપા, એ બધાં છતાંયે રમેશ અને તું વારંવાર મને યાદ આવતાં હોં! અને આપણને વાત થઈ તે વખતની તારી મુખમુદ્રા તો હું હજી નથી ભૂલી શક્યો.” થોડીવાર રહી રસિકે ઉમેર્યું.

“પણ તું ઉતાવળિયો કેવો? આપણે બન્ને રમેશને ન સમજાવી શકત કે તારા વાંક નહોતો?”

“પણ હું હાજર હોત તો તું રમેશને પરણત નહિ ને?” રસિકે કહ્યું.

“ને હવે પરણી ગઈ કાં?” ઉપાએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું. છતાં એ હાસ્યમાં વિષાદ તરી આવ્યો.

“એ તો મૂને રમેશે બધી વાત કરી. તું પણ ખૂબ જ હઠીલી છે હોં?”

“એ હક કહેવાય? હક તો રમેશે લીધી છે.” ઉપાએ કહ્યું.

“શી?” રસિકે પૂછ્યું.

ઉપાએ કેં જવાબ ન આપ્યો. રસિકે તેની સામે આતુરતાથી જોઈ રહ્યો.

“કેમ બોલતી નથી?” થોડીવાર રહી રસિકે પૂછ્યું.

ઉપાના ગાલ ઉપર રતાસ આવી ગઈ.

“એણે તને ન કહ્યું?”

“એ કેં બોલવા જતો હતો ત્યાં તું આવી અને એ ચાલ્યો ગયો. તું જ કહે ને.”

“તેને હાથે જ આપણને પરણાવવાની. લે મેં કહી નાખ્યું. ખસ?” ઉપા સ્મિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં બોલી.

તેના લાલ લાલ બની ગયેલા વદને તેને વધારે મુંઝવે બતાવી.

“એ તો ઠીક, પણ હું એ કેટલો મૂર્ખ છું?” રસિકે કહ્યું: “તમે લોકોએ આ બધાં વર્ષો શું કર્યું એ તો મેં પૂછ્યું જ નહિ.”

એ તો ટૂંકી વાત હતી. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો અને તેમાં બનારસ વિદ્યાપીઠમાંથી એક ટુકડી નેકાર્ડ મળી હતી. ઉપા તે તેમાં હોય જ. તે નહોતી કહેતી: "We will change face of the world?". આવી તક મળ્યે તેનાથી શાંત કેમ રહેવાય? એ તથા મુંબઈ ગયેલી ટુકડી સાથે આવ્યાં. ત્યાં ખૂબ ખૂબ કામ કર્યું. જોલમાં ગયાં, છૂટ્યાં, ગયાં. પછી પણ સમાધાનીના વર્ષ દરમિયાન તેમને આ જ કામની લત લાગી અને બાળવા જવું સૂઝ્યું નહિ. એ જાને તો દેશના જ કામમાં પરીવારેલાં રહ્યાં. પાછી લગત મતાં જોલવાત્રાનો કેમ શરૂ થયો.

પાછી લગત બંધ થઈ. રસિકનો તો પત્નો જ નહોતો. રમેશ હંમેશાં ખૂબ પરતાવો. ત્યાં વોકે જ આવો સહૃદય મિત્ર યુમાવ્યા માટે તેના દુઃખનો પાર નહોતો. રસિક ન ત્યાં સુધી એ જ કામ કરવું અને દેશને જ પરણેલું રહેવું તેમ જાને નિશ્ચય કર્યો હતો. આચિતો જ રસિક મળી ગયો.

ઉપા સ્નેહથી તેની સામે જોઈ રહી.

રસિક વિચારમાં પડી ગયો. જોયું જોઈ કે જોલવા જાય ત્યાં તો રમેશ તંબૂમાં દાખલ આનંદભર્યા નયને તેણે ઉપા તથા રસિક સામે જોયું. આજે તેનો હર્ષ માતો નહોતો. ઉપાને પૂછ્યું:

"કેમ ઉપા, પેલી વાત કરી?"

ઉપા કે ન જોલો. તે નીચું જોઈ બેસી રહી.

રમેશ રસિક સામે જોયું. જાને વચ્ચે કે વાત થઈ હોય તેવું તો તેને લાગ્યું. રસિકે કહ્યું:

"તારા ઉત્સાહની અને નિશ્ચયની વાત તો તેણે મને કરી, પણ મને એક બીજો તાર આવે છે."

"શો?" જાને સાથે પૂછ્યું.

"લુઓ. હવે આપણાં જીવનમાં એક હેતુ પરીવારો છે. તે હેતુને સિદ્ધ કરવાનાં ત્રણ ત્રણેય સ્વપ્નો સેવ્યાં છે. આ અકસ્માતે આપણને એકઠાં ન કર્યા હોત તો એની કે પાછળ હજી પણ આપણે વર્ષો ગાળત. તો પછી લમ, પ્રેમ એવી નાની નાની બાબતો વિચાર ન કરતાં આપણે ત્રણેય સાથે મળી એ જ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે જીવન કેમ વિતાવીએ?"

જ્યાં વિચારમાં પડી ગયાં. તેમણે ખુલ્લા દિલથી કલાકો સુધી વાતચીત કરી. તેમનાં કામમાં પણ આટલાં વર્ષોમાં બહુ પરિવર્તન થયું હતું. નાની-વાતને તે લોકોએ અતિ મહત્ત્વ આપી દીધું હતું તેમ તેમને આ વાતચીત દરમિયાન લાગ્યું. વર્ષો પહેલાં ગેરસમજ નિરાશાથી એક બીજાની વચ્ચે બંધાયેલી પાળ તૂટી પડી. હવે તો તેમનાં જીવનમાં નવું બળ પરીવારું હતું—ત્યાગનું, સેવાનું. ત્રણે સાથે નહોતાં યયાં ત્યારે જ તેમણે દેશ માટે જીવન અર્પી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. રસિકે કહ્યું તે પ્રમાણે ત્રણે સાથે મળીને કાંઈ આગળ ધપાવે તો? અર્થપૂર્ણ બનેલી તેમની મૈત્રી એ કાંઈને વધારે બળવાન ન બનાવે? ફરી પાછાં એ ત્રણે પહેલાં જોવાં જ મિત્રો બની ગયાં.

તૂટેલી માળાના એ ત્રણે મણકાઓ ફરી પાછા મુદ્દ હોય એક બીજા સાથે બંધાઈ, ગૂંથાઈ ગયા.*

* હેખકના દેશ સમયમાં પ્રસિદ્ધ ધનાર 'લતા અને બીજી વાતો' નામના વાર્તાસંગ્રહમાંથી.

એ કે વકીલ મંડળ તરફથી રાજદારી હોલચાલમાં જોઈ એ એટલી મદદ નથી મળતી એમ મને ઘણી વખત લાગી આવતું હતું ખરું, પણ એ નબોમડળમાં સ્વ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ હજી એક તેજસ્વી સીતારાની માફક ચમકે છે.

મુ. શ્રી જીવજીલાલભાઈ બેરિસ્ટરે જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી છે ત્યારે યથાશક્તિ જોખમ ખેડીને પણ સાથ આપ્યો છે, અને ઘણાં રચનાત્મક કાર્યો મહાત્માજીના અમદાવાદ આવ્યા પહેલાં એમની આગેવાની નીચે રહીને અમે કરેલાં છે.

તેમ છતાં નવા વકીલો અમારા તોફાની ટોળામાં ગહુ ઓછા ભળતા હતા. શ્રી. કૃષ્ણલાલ નરસિંહલાલ દેસાઈ અને હાલના નામદાર અનેલા શ્રી ગણેશ વામુદેવ માવળકર એ બેની અમને મદદ મળતી ખરી, પણ જ્યારે ને ત્યારે સભાઓમાં કે હમાલી કામમાં ભળનાર તો નવામાંથી શ્રી તુળસીદાસ જસરાજ, શ્રી કાળિદાસ જસરણુ ઝવેરી અને સ્વ. શ્રી મણિલાલ કોઠારી હતા એવું મને સ્મરણ છે.

શ્રી. તુળસીદાસ જસરાજે સ્વદેશી મિત્ર મંડળની ગોખલે સોસાયટીની અમદાવાદ પાર્લામેન્ટમાં, મદ્રાસ અને ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનું ગિલ બહુ અભ્યાસ કરીને રત્નુ થયું હતું. પ્રિમિયર શ્રીયુત જીવજીલાલ બેરિસ્ટરે એમને તે વખતે 'My honourable friend from Dhandhuka'—ધંધૂકા તરફથી ચૂંટાઈને આવેલા મારા માતવંતા મિત્ર—એમ કહીને સંબોધ્યા હતા.

રાજકીય સભાઓમાં જ્યારે જ્યારે સ્વ. શ્રી મણિભાઈ કોઠારી ભાષણ કરતા ત્યારે બહુ છટાદાર વક્તા તરીકે જ એમની છાપ પડતી હતી. ગુજરાતી સહેલું, લાગણી ભરપૂર, દષ્ટાંતો હાસ્ય ભિપ્લવે એવાં પણ સચોટ, અને ફલીલો ટૂંકી અને મુદાસર હતી. માણિકચોકની એક સભામાં એમણે કહેલું મને બરાબર યાદ છે કે:—“૧૮૫૭ના બળવા વખતે હિંદી સિપાઈઓએ ઓસામણ પોતે પીધાં અને તત્ત્વમાલ ગોરાઓને આપ્યો ત્યારથી આપણો બૂલ યર્ષ ગઈ છે. હજી નોકરશાહી તત્ત્વમાલ એમને જોઈ એ અને ધોવરામણ જ હિંદીઓનું જીવનધોરણ છે એમ પ્રમાણિકપણે માનતી યર્ષ ગઈ છે.”

મહાત્માજીએ આસુરી રાજ્યનીતિ સામે અસહકાર પોકાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓને સાળા પાઠશાળાઓનો ત્યાગ કરવા અને વકીલોને કોર્ટ દરબારો છોડવા આગ્રહ કર્યો તે પહેલાં, ભાઈ કોઠારીએ, દેશસેવા અર્થે વકીલાત છોડી હતી. સરદાર વલ્લભભાઈનો વિચાર એક ગુજરાત સેવક સમાજ કાઢી આપ્યો દિવસ અને રાત માત્ર દેશની જ સેવા કર્યા કરે એવા કેળવાયેલા મુવકોને એમાં આજીવંત સભાસદો કરવાનો હતો. આખો સમાજ તો હજી નથી બંધાયો પણ ભાઈ મણિલાલ કોઠારી એમના પહેલા અને છેલ્લા સભાસદ થઈ ગયા. મહાત્માજી એમને 'પાયકોના સરદાર—Prince of Beggars' કહેતા અને સરદાર તો એમને

મોટામાં મોટા માગણી કરીને ઝોળખાવતા હતા. મેં એમને ઘણી સલાઓમાં અને ખાનગી સ્થળોએ ફરો બરાવતા બોલ્યા છે. હૃદય વીધી નાખે એવી રીતે બોલી બોલીને ગરીબ કે તવંગર પાસે એમણે ૧ના ૧૦ રૂપિયા કે ૧૦ ધાર્યા હોય ત્યાંથી ૧૦૦૦ રૂપિયા લીધા છે.

“મરજઉં માણું નહીં, અપને તનકે કાજ

પરમારથ કે કાજમેં માણું ન ધરું લાજ.”

એ સિદ્ધાંત મણિભાઈ એ બરાબર પાળી બતાવ્યો છે.

તિબક સ્વરાજ્ય ફાળામાં અને બીજા જે જે ફાળા થયા; તે બધામાં મુખ્ય કામ મણિભાઈને જ કરવાનું આવતું. આ કારણસર આખા હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાં એ અનેકવાર ફર્યા હતા. આગેવાનોને એ બરાબર ઝોળખતા અને પ્રાન્તે પ્રાન્તની ખૂબીઓ અને ખામીઓ એ પ્રત્યક્ષ જોઈ આવેલા હતા. વર્તમાનપત્રો સિવાય બીજાં એ ઝાઝું વાંચતા નહિ, પરંતુ વાતચીતો પરથી અને જાતે બહુ ફરેલા અને ઘણું જોયેલું તેથી, એમનું અનુભવ-જ્ઞાન બહુ વિશાળ હતું. યુવકોને એ ચાહતા અને ઘણા કોલેજના અને હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થી-ઓના ઉપર એમણે બહુ ઉત્તમ છાપ પાડેલી એનો હું સાક્ષી છું. ગરીબ, તવંગર બધા સાથે એ ખૂબ ભળતા અને ગામડાં તથા શહેરોના મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નો એમણે બરાબર સમજી લીધા હતા. દેશી રજવાડામાં પણ એ ખૂબ ફર્યા હતા અને દીવાનો, રાજાઓ તેમજ ‘ચળવળીઆઓ’ બધા સાથે એમણે ઘણી ચર્ચાઓ નિખાલસપણે કરી હતી. એમની મુશીબતોનો પણ મણિભાઈને એટલો બધો ખ્યાલ હતો કે દેશી રજવાડાંના રાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં એ છેલ્લે પાટલે કદાપિ નહોતા બેસતા.

દેશી રાજ્યના એક પ્રસંગની વાત એમણે મને જોલમાં કહેલી. એ કહે —

“ઉદેપુરના રાણાને, એક પ્રસંગે હું મહાત્માજીના કહેવાથી મળવા ગયો. મળતાંની સાથે જ મને એટલો બધો ભાવ થઈ ગયો કે મેં તો કહી દીધું કે ‘પૃથ્વીરાજ. રાસા’માં ભાખેલું ભવિષ્ય અમે માનીએ છીએ કે:

‘જગ્ય ન્યાય બંધન તૂટસી

તબ આપ પેટા ફૂટસી’

એમ ટાપીવાળો હવે જશે અને મહારાણા પ્રતાપના વંશજ આપ. છે તેમની જ સાર્વભૌમ સત્તા નીચે હિંદુસ્તાન સ્વરાજ્ય મેળવશે.

“આપ ખુદ મને દેવ જવા કબ્ય લાગે છે અને હું બ્રિટિશ હિંદના સ્વદેશ ભક્તો તરફથી આપને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરું છું.”

મહારાણા કહે: “અત્રે અપભ્રેવ છે, કેસરિયાજી છે, એકલિંગજી મહાદેવ છે. શ્રીનાથજી, કાંકરાલીમાં દારકાધીશ એ બધા બિરાજે છે. ભૂમિ તો દેવભૂમિ! ભક્તોને મેં દેવ કેસો ?” પછી એમણે મહાત્માજીના ખબર અંતર પૂછ્યા.....

ઉદેપુરની બીજી અનેક સાંભળેલી વાતો પણ એ કરતા હતા. એક વખત મહારાણાને છ. સી. એસ. આઇ.નો ખિતાબ મળ્યો. મહારાણાએ મંત્રીને પૂછ્યું: ‘એનો અર્થ શો ?’ ‘હિંદ કા સીતારા’ મંત્રીએ કહ્યું. ‘તો એમાં શું ? મેં સૂરજ તો હું. સૂરજ કા સીતારા બતાવ્યા એમાં તમે બધા શું રાજ થાઓ છો ?’ ઉદેપુરના રાણાઓ સૂર્યવંશી હોવાથી. મહારાણાએ ઉપર મુજબ કહેલું.

લોર્ડ હાર્ડિંગે મહારાણાને ગાદી છોડવાનું દબાવ્યું કરતા હતા. હાલના મહારાણાને પચાસ યર્ષ ગયાં છતાં ગાદી મળી નહોતી. લોર્ડ હાર્ડિંગે સિમલે બોલાવી મહારાણાને રૂબરૂમાં એ વિષે કહ્યું. દિલ્હી બોલાવીને આ વાત કરવા લોર્ડ હાર્ડિંગે ધારી હતી પણ દિલ્હીમાં તો તે છતીને પગ મૂકવાની એમના પૂર્વજોની પ્રતિજ્ઞાની લોર્ડ હાર્ડિંગેને યાદ દેવરાવવામાં આવી એટલે એમને સિમલે બોલાવેલા. દુબાઈયા મારફત વાતચીત યર્ષ. લોર્ડ હાર્ડિંગે કહ્યું: “ જુઓ હવે કુંવરસાહેબ મોટા થયા. તમે એમને તમારા છતાં રાજ્યનો અનુભવ લેવા દો. ” મહારાણા એ જવાબ આપ્યો: “ કુંવરસાહેબ ચારે છે કે મારે છે! એનાં લખખણ હું એનો બાપ વધારે જાણું કે તું જાણે ” છતાં, કહીને મહારાણાએ નમતું ના જ આપ્યું, અને લખખણની જાણ મહારાણાને હતી તે વાત સાચ સાચી હતી. રાજરજવાડાંની આતી આવી ધણી વાતો જાણતા છતાં મહાસભાની એક બેઠકમાં પંડિત મદનમોહન માલવિયાની વિરુદ્ધ ઊભા થઈ રાજાએ રાજ્યોત્તતિમાં કથા કામના નથી એ વિષય પર મણિભાઈએ બાપણું કર્યું હતું.

પોસ્ટલ યુનિયન અને રેલવે યુનિયન બંને મંડળોના એ મંત્રી હતા અને કાંડિયાવાડ રાજકીય દિલચાલમાં પણ એ વારંવાર નજર રાખતા રહેતા.

દાંડીકૂચ વખતે, ધોલેરાને રણક્ષેત્ર બનાવવા શ્રીયુત અમૃતલાલ શેઠ અને જગવંતરાય મહેતાનો બહુ આગ્રહ હતો. આખી રાણપુર મંડળી આ લડતમાં ધોલેરા રણક્ષેત્ર થાય તો યુદ્ધમાં મહાત્માજીની શરતે જોડાવા તૈયાર હતી.

અસલાહી મુકામે, મહાત્માજીનો, અમદાવાદ છોડ્યા પછી પહેલો મુકામ હતો. ત્યાં મસલત યર્ષ અને મહાત્માજીએ મણિલાલ કોઠારી, અમૃતલાલ શેઠ, હરિપ્રસાદ મહેતા અને હું એમ ચારનું એક કમિશન નીમી ધોલેરાની તપાસ કરવાનું સોંપ્યું.

શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ અને મણિભાઈ કોઠારીના વિચારો અને કાર્યપદ્ધતિમાં આસમાન જમીનનો અંતર હતો. છતાં આ કમિશનમાં સાથે કામ કરતાં મેં જોયું કે બંને એક ખીજાને ઉમળકાથી ચાહતા હતા. એક ખીજાનાં દૃષ્ટિબિંદુ નિષ્પક્ષપાતપણે સમજવા પ્રયત્ન કરતા અને દેશીરાજ્યની પ્રજાનાં દુઃખે તો બંને સમદુઃખી હતા. પછી કમિશને સર્વાનુમતે ધોલેરા મીઠાનો કાયદો તોડવા માટે પસંદ કર્યું. એ સ્થળે બહુ સારું કામ થયું અને સૌરાષ્ટ્ર મંડળ તથા મણિભાઈ અને એમના સાથીઓ બધા એક પછી એક નિમક હલાલ કરીને જેલમાં આવવા લાગ્યા.

‘સૌરાષ્ટ્ર’ કાંડિયાવાડના “ એ ભાઈલા ” પકડાયા એવી મતલબનો લેખ લખ્યો અને અમે બંનેની પ્રશસ્તિમાં સાબરમતી જેલમાં એક કવિતા બનાવી અને ધણા દિવસ સુધી અભિનય સાથે ગાઈને જેલજીવનમાં આનંદ કર્યો હતો એ વાતનું સ્મરણ કરતાં મણિભાઈની પ્રેમાળ મુખમુદ્રા પાછી નજર સમક્ષ ખડી થાય છે. આ રહી એ કવિતા:

“કાઈ કહેજો, એ ભાઈલાને, આપાં કરે।

આપાં કરે, ન રીસાયાં કરે (૨)

બોજનની પંગત દીપાવ્યાં કરે—

સપૂત એ સૌરાષ્ટ્રી

બેલડી બંધવાની

માદીનાં દુઃખને શમાવ્યાં કરે.—કાઈ કહેજો

વીર વિજેતા જેવું,
 મદકાશું માયું એવું
 ડાહ્યાંતી મેધયાલ, ચાલ્યાં કરે—કાઈ કહેજો
 માડીનાં દુઃખ દેખી,
 ફાટ ફાટ છાતી યાતી
 હૃદયની પીડને
 ઘમાયાં કરે —કાઈ કહેજો

ઉપરથી કવિતા આખી જેલમંડળી સાથે બહુ ઉદ્વેગસમાં આવીને એ પણ ગાવા લાગતા હતા. માત્ર એક વખત એ બધાંની સાથે ખીંગ કોઈ કારણસર ભેગા જમવા ન આવ્યા તે ઉપરથી જેલકવિએ, એમને “ન રીસાયાં કરે” એવો સંદેશો કહાવ્યો તે સારે એમને વંધી હતો. એ કહેતા કે ભોજન મંડળીમાં એક વખતે હું ન આવ્યો તે રીસાઈ ને ન આવ્યો એ વાત જ ખોટી છે.

ખીજ વખતે પણ ગાયકવાડની હવેલીની કાચી જેલથી સાગરમતી જેલ સુધી અમે પહેલા દિવસથી જ સાથે હતા. પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અમારી તપાસ અર્થે આવ્યા તે વખતે એમને ઓરડીમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યા પણ મને અંદર રાખેલો હતો. એમણે તો ચાલુ રાજદ્વારી હીલચાલ અને બદમાશ રાજ્યનીતિ વિષે નિડર ચર્ચા શરૂ કરી. અને મને પણ ઓરડીમાંથી બહાર કાઢવા એ વાત શરૂ થાય તે પહેલાં એમણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને સૂચના કરી. જે લાલ એમને એકલાને મળે તે ખીંગ સાથીઓને જો ન મળવાનો હોય તો એમણે એકલાએ એ જ પ્રસંગની માફક આખા જેલજીવન દરમિયાન કદી એનો લાભ લીધો નથી. એ જ પ્રમાણે ફરવાહરવાની, મુલાકાતોની અને ખીજ અનેક સગવડો એમણે લડીલડોને ખીંગજોને અપાવી છે અને પછી પોતે લીધી છે. ત્યાં પણ વક્તૃત્વકળા એમને બહુ કામ આવતી. રીઝતીને, હક્ક કરીને, કાયદો બતાવીને અને છેવટે રીસાઈને પણ જેલસત્તાવાળાઓ પાસેથી ધણું મેળવી આપના. ‘તીકડમ’થી દરરોજના બનાવોના સમાચાર મેળવતા અને એ ઉપરથી દેશની હાલતના ભાવિ વિષે ચર્ચા કરતા

પ્રથમ જેલ વખતે ૧૯૩૦માં, અમે સાગરમતી જેલમાં એક ગાંધી હોલ કરેલો. ત્યાં દરરોજ બપોરે ભાપજોની હારમાળા હું ગોઠવતો. મેં મંત્રી તરીકે (મંત્રી હું મારી મેળે જ બનેલો) જુદો અને વડીલોને પોતપોતાના અનુભવનો જ્ઞાનરૂપી વારસો જીવવાનોને આપી દેવા ફરમાન કરેલું.

સુરતના કલ્યાણજી, ડો. ધીયા, ગેરીબોલ્ડિવાળા મુશ્વરભાઈ, સ્વ. મોહનલાલ પંડ્યા, ગોરખદાસ તલાટી, દરબાર સાહેબ, મહાદેવ દેસાઈ, ઇત્યાદિના વારસા ગાંધી હોલમાં અપાઈ ગયા. પછી અમૃતલાલ શેઠે દેશી રાજ્યો વિષે પોતાનું હૃદયભેદક ભાષણ કર્યું. મણિભાઈએ ત્યાર પછી બે દિવસ દેશી રાજ્યો વિષે પોતાના અનુભવનો નીચોડ આપ્યો હતો.

પોતે જોત છે એ વાત તો છેક પર્યૂષણ સુધી એ જૂલી જ જતા—ભગવદ્ગીતા અને આશ્રમભજનાવડી વાંચી, ધર્મબળ મેળવતા. પર્યૂષણ વખતે તબિયત ખરાબ છતાં અને વારંવાર એન્ગળના પેક્ટોરિસ એટલે હૃદયની ચૂળનું દરદ થયાં કરતું છતાં, એમણે આઠ દિવસના ઉપવાસ અંગે બધાએ બહુએ ના કહી છતાં કર્યા હતા.

કોઈક વાર જૈન ધર્મે ધડેલુ એમનું અતિશય કામળ હૃદય પશુ જોવા મળતું. એક સવારે એક ખૂનીને ફાંસી દેવાની હતી. એ ખખર પશુ એ જ આવેલા સવારના વહેલાં પરવારી અમે ખૂનીને ફાંસી દેવા માટે ક્યારે લઈ જાય છે એ જોવા એકઠા થયા.

થોડીવાર મૃત્યુઘંટ વાગવા માંડ્યો અને દૂરથી ખુલ્લી એથેનેટો અને અંદકોવોળા પોલિસો અને પાછળ અમલદારો ને ખાસ રક્ષકોની વચમાં ખૂની આવતો જોવાયો. એની ચાલ ધીમી હતી, મોં ઉપર ગંભીરતા અને સાધારણ ગ્લાનિ પશુ જોવામાં આવ્યા.

મણિભાઈ કહે: “જોજો, હવે એ જ મિનિટ છે. હમણાં આ ઝોરડીમાં પેડા કે ‘ફટ’ અવાજ થશે અને પછી ખલાસ—આ હાલતો ચાલતો સાળેસમો જુવાન તરત મૃત્યુને શરણુ થશે.”

અને ખરે જ! એમ જ થયું. ઝોરડીમાં બધા પેડા. પોલિસો ઝોરડીની બહાર જોળા હથિયારો સજ્જ કરી સાવધાનતાથી ઊભા રહ્યા. ‘ફટ’ અવાજ થયો. અને એ મિનિટમાં બધા અમલદારો બહાર નીકળ્યા.

આખો સવારનો સમય મણિભાઈ, ફાંસી, ફટ અને એ મિનિટના મોતત્રીના જ વાતો બહુ આવેશપૂર્ણ હૃદયે અને આંખમાં આંસુ સાથે કરતા હતા. એ આખો દિવસ એ જમી શક્યા નહિ.

જેલ પછીની બીજી એક મુલાકાત મારે એમની સાથે નૈનિતાલમાં થઈ હતી. ત્યાં એ હવાફેર માટે આવેલા. બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ રસ્તામાંથી જ એમને ઝાળખી લીધા અને પોતાની સાથે એમને રાખ્યા. ત્યાં પશુ એમની તબિયત બગડી આવેલી પશુ અમર્યા વિદ્યાર્થીઓએ શું એમની સેવાસુચ્છા કરી છે? મંદિરાં દરમિયાન પશુ મણિભાઈએ એ વિદ્યાર્થીઓને સ્વદેશભિમાન રાખવા અને દેશભક્તો બનવા પ્રેરણા આપ્યા કરી હતી. પછી એ, હાલના યુક્ત પ્રાંતના વડાપ્રધાન શ્રી ગોવિંદ વલ્લભ પંતને ત્યાં ગયા. પંતની સાથે નૈનિતાલથી ભૂવાલી પશુ એ ગયા હતા—પંતને ત્યાં રહી પંત કુટુંબનો ઇતિહાસ જે એઓ પોતે પશુ બરાબર નહોતા જાણતા તે મણિભાઈએ શોધી આપ્યો.

મૂળ નેપાળના એ પહાડી મુલકમાં ગોવિંદ વલ્લભ પંત નામ કયાંથી? એમ મણિભાઈને વિચાર આવ્યો. પંત એ દક્ષિણી અટક છે અને મૂળ પહાડી બ્રાહ્મણોમાં એ નામ નથી એમ મણિભાઈને તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું. પછી એ કુટુંબમાંથી જ એમણે બાતમી મેળવી કે અમુક મુસલમાની રાજ્યઅમલમાં જ્યારે હિંદુ ધર્મ સલામત નથી એમ જાણી ધણા ચૂસ્ત હિંદુઓ ત્રિવેણીના સંગમમાં ડૂબી મૂવા હતા, તેવા એક સમયે પંતના વડીલો નેપાળ રાજ્યમાં ધર્મરક્ષા થઈ શકશે એમ સમજી છેક દક્ષિણથી નૈનિતાલ આવેલા અને પોતાના બુદ્ધિબળે એમણે નેપાળ રાજ્યમાં આગળ પડતું સ્થાન મેળવેલું. આમ સામાન્ય વાતચીત પરથી અને તાનાંમોટાં બધાં સાથે બોલ બોલ કરવાની ટેવથી મણિભાઈ આમ સામાજિક ઇતિહાસની શોધખોળ જેવાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પશુ માન અપાવે એવાં કામ સહેજે કરી શકતા.

મને ઘણીવાર એ કહેતા કે તમારા પ્રીતમભાઈને કહેજો કે સરદાર વલ્લભભાઈ પાસે તમારી સોસાયટીનું પ્રીતમનગર નામ મેં રખાવરાવ્યું છે; એ તો બ્રહ્મક્ષત્રિયનગર રાખવાનું

ઉદારતા દેવપ્રસન્નતાની
સુધાતણાં સાગરદાન દેતી,
હરિદ્રતા અંજલિબદ્ધ લેતી
સુભાગ્યની ઇચ્છિત સિદ્ધ માની,

દેવો ગયા તારકની કઠોરીઓ
લઈ લસંતી નવ શુભ કાંત,
ભરી સુધા પી બનિયા પ્રસાંત
સ્વર્ગે ધ્વને નંદનરંગ હોરીઓ.

હું ચે ગયો વાસણ મૃત્તિકાનું
લઈ, સુધાએ ગયું એ છલાઈ,
એતાં ચ હું પૂર્ણ ગયો ધરાઈ
માન્યું દ્રવ્યું સ્વર્ગ સુધન્યતાનું.

ત્યાં તો સુધા છિદ્રપથે ઝરી ગઈ!
માટી અભાગી રહતી તહીં રહી!

આચારધર્મ અને હિંચનીયભાવ

વ્યાખ્યાતા : મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

[મુંબઈ નૈન યુવક સંપત્તી પર્યુપણ વ્યાખ્યાનમાળામાં તા. ૨-૬-૧૯૩૭ના રોજ આપેલા વ્યાખ્યાનનો મર્મ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.]

પ્રસંગવશાત્ મુંબઈમાં આવ્યો છું તો આપની માળાનો શ્રોતા બનવાનો લાભ મળશે એમ મનમાં વિચાર થયો હતો. પણ શ્રી. પરમાનંદભાઈએ મને વક્તા બનવા ખેંચ્યો ને હું એમની માગણી પાછી ન ઠેલી શક્યો. એટલે આજ આપની સામે ઊભો છું. આજનો આપણો જમાનો બોલે છે બહુ, લખે છે બહુ, છાપે છે બહુ; અને તર્ક તથા કલ્પનાના ઘોડા તો છૂટાદોર જાણે મુકાયા છે. પરંતુ સંગીન વિચાર અને આચારને નામે જો આપણે જોઈએ, તો આપણો યુગ તે પામું જોઈએ જ બતાવી શકે છે, એમ આપ સૌ પણ કબૂલ કરશો. એ પ્રકારના આજના યુગના યજ્ઞમાં મારે પણ થોડીક આકૃતિ આપવાની ભાગ આવી છે. મુંબઈમાં પહેલી વાર જ આજ મારે બોલવા-પ્રસંગ છે. એટલે મારા બોલવાથી કદાચને તમને કુઝ્મ તો નહિ પહોંચાડું, હું બોલીશ તે અહીંના શ્રોતાવર્ગને ગમશે ખરું, આવી આવી વાતો મુંજવણ કરે છે ખરી.

તેમાંથી આજના પ્રસંગના વૈશિષ્ટ્યથી મને કાંઈક ઉગારો મળે છે. પચસસણનું પર્વ દરેક ધર્માભિમુખ માણસ માટે અંતર્મુખ ધર્મ પોતાના આચારવિચારને અંગે ચિંતન કરવાને સારુ હોય છે. હું પોતે જન્મે જ્ઞેન નથી. પરંતુ જ્ઞેન, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શીખ સૌ સાંપ્રદાયિકો મારે મન એક જ હિંદુ વટવટની વડવાઈએ છે. એ બધા હિંદુઓ જ છે અને એક જ આર્ય ધર્મધાવણ પીને પુષ્ટ થયા છે. એટલે આ પર્વના ચિંતનમાં ભાગ લેતાં મને સંકોચ નથી થતો. એવા એક સ્વચિંતનને જ જાણે આજ જરાક મોટેથી બોલતો હોઉં, એ વૃત્તિ રાખીને હું આપની આમળ બોલવાનો છું. તેથી મને, ઉપર મેં સૂચવ્યો તે પ્રકારનો ગભરાટ જોઈશે થાય છે.

૧

મારા મિત્ર ગોપાળદાસ પટેલે વરસેક ઉપર 'આચારાંગસૂત્ર'નો હાયાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરેલો, તે વાંચ્યો ત્યારે તેમાંના એક વાક્યે મારા મન પર જે છાપ પાડી છે તે આજ પણ એવીને એવી છે. એ છાપને વિષય કરીને મેં આજનું મારું ચિંતન આપને સંભળાવવા ધાર્યું છે. એ વાક્ય પ્રારંભમાં જ કહી દઉં. 'મહાવીર સ્વામીનો આચારધર્મ' એ પુસ્તકના પા. ૧૦૭મા પરથી એ છે:—

'કોઈ પ્રતિષ્ઠા (કે ક્ષત, નિયમ વા આચારવિધિ) લેનારે કદી એમ ન બોલવું કે, મેં જ સારી પ્રતિષ્ઠા (કે નિયમ, વન છત્વાદિ) લીધી છે, પરંતુ એમ માનવું કે બીજાઓએ જે પ્રતિષ્ઠાઓ લીધી છે અને મેં પણ જે લીધી છે; તે સર્વ જિજ્ઞાસુ આજા પ્રમાણે જ છે; અને દરેક પોતાનાથી ઘણું તેવો આચાર પાળી રહ્યા છે.'

જૈન આચાર્યસૂત્રના આ વાક્યમાં મેં આજના આપણા યુગને માટે એક ભારે અર્થગંભીર બોધ બોધ્યો, અને પરમાર્નવભાર્થ એ આ પર્વમાં મને બોલવા કહ્યું ત્યારે મેં એ કહેવાની તૈયારીથી હા પાડી. અને આ મર્મનાં વાક્યો આ પુસ્તકમાં અનેક જગ્યાએ આવે છે. એ પરથી આપણે માની શકીએ કે, આચાર્યધર્મના એક મહા-રહસ્યનું ઘોતક એ છે.

આપ તો જાણો છો કે જૈનધર્મનો ખાસ ને મુખ્ય દાવો એ છે કે, અનેક પાપંડો ને મિથ્યા દૃષ્ટિઓમાં જૈનધર્મ ખરી ક્રિયાવાદની ને જનહિતકારી દૃષ્ટિ બતાવતી. કોઈ પણ ધર્મ કે દૃષ્ટિનું સાર્યકય ને સાદૃશ્ય જીવન ધડવાની તેની શક્તિમાં રહેલું છે. અમુક ધર્મ ભારે તર્કશુદ્ધ છે, મહાન પાંડિત્યપૂર્ણ છે, મહાન સાહિત્યભંડોળવાળો છે, એવો કોઈ દાવો કોઈ ધર્મ કે દૃષ્ટિને માટે યોગ્ય સિદ્ધાંતસ નહિ ગણાય. ધર્મની સાચી સિદ્ધાંતસ એક જ છે ને હોવાં જોઈએ કે, તે જીવનનું ધારણ ને પોષણ કરી શકે છે, તે દ્વારા સાચો જીવન-વિકાસ સાધી શકાય છે. કેમકે, જીવ માત્રનું પ્રત્યક્ષ ને અનિવાર્ય આરાધ્ય જીવન જ નથી? તેથી તો ગીતાકારે ઈશ્વરની અનેકવિધ બ્યાખ્યાઓ આપી છે તેમાં એક બહુ સૂચક ને સચોટ એ છે કે,

‘જીવન સર્વભૂતેષુ’

‘સર્વ પાણીનું જીવનતત્ત્વ તે જ માતું સ્વરૂપ છે.’

તેના ઉદયકાળમાં જૈનધર્મ આ પોતાનો મોટામાં મોટો દાવો રજૂ કરેલો કે, તે જીવન-ધર્મ છે; અન્ય વાદો પરથી માણસ અક્રિયાવાદી બની જઈ શકે; પણ જૈન તત્ત્વ ક્રિયાવાદી છે કેમકે તે જીવનની આરાધના કરવા તત્પર છે. આ દાવો આજના ધર્મસ્વરૂપથી સિદ્ધ થઈ શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છોડી દઉં છું, ને તેથી જ મેં ઉપરના મારા કથનમાં ‘તેના ઉદય-કાળ’ નો સાલિપ્રાય ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ આપણે આપણા ચિંતન-વિષયમાં આગળ ચાલીએ.

જીવનને આરાધ્ય કરીને ચાલતાં, પહેલો જે પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે તે એ કે, જીવનનું ખોય શું? હિંદુધર્મ—અને તેમાં હું, આદિમાં કહી ગયો તેમ જૈન, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શીખ વગેરે તેની સર્વ શાખા-ઉપશાખાઓ સમાવું છું—એક જ અને અવિવાદ્યસ્ત ઉત્તર આપ્યો છે કે, જીવનનું ખોય મોક્ષ છે. આ ‘મોક્ષ’ શબ્દને સમજાવવાને તથા તેનું સ્વરૂપ ધટાવવાને દરેક શાખા ઉપશાખાએ લિખ્તલિખ્ત માર્ગ લીધા છે, એ કહેવું જોઈએ. પરંતુ જીવનમાં પ્રાપ્ય વસ્તુ મોક્ષ છે એ વિષે કયાંય કશો મતભેદ નથી.

જરાક વિષયાંતર કરીને પણ આજના સમયની એક વસ્તુસ્થિતિ પર મારો વિચાર રજૂ કરવા તક લઉં છું. જગતમાં જેમની બોલખાલા છે તેવા દેશોમાં આજ પાર્થિવ જડવાદ જરા વધારે પડતા જોર પર આવ્યો છે. ગમે તે પ્રકારનો પણ જ્યાં શક્તિનો આવિષ્કાર સંવિશેષ હોય, જ્યાં ઐશ્વર્યનો પરચો પડે, ત્યાં જનતા જનતાઈનું દર્શન કરે છે—તે તરફ સહેજે વળે છે. આજ યુરોપ જગતમાં શક્તિ સંવિશેષે ધરાવે છે; તેથી એના જડવાદનું જોર ખીખી પર સ્વંભાવત: પડે છે. તેને જોરે આપણે ત્યાં પણ જડવાદ ફેશનેબલ થતો જાય છે. તેને અંગે એકબે વિચાર રજૂ કરવા જેવા લાગે છે.

એક તો એ કે, આપણે ગમે તે વાદમાં માનીએ,—ઈશ્વર છે કે નથી, જડ સાચું કે ચેતન સાચું, આ ધર્મ-સંપ્રદાય સાચો કે પેલો,—ગમે તેમ આપણે મત ધરાવીએ, પરંતુ હિંદુ માટે એક વસ્તુ તો ગૃહીત જ છે કે, તે કોઈ પણ પ્રકારના મોક્ષમાં તો માને. તેમ ન માને તો તે હિંદુ નામને યોગ્ય રહે ખરો? પ્રાચીન કાળમાં આજના જેવો વગેરે ઊભો થયો

હોત તો તેને અમુક સંપ્રદાય, અમુક વાદ કે દર્શનનું નામ અપાત. આજ એવું નથી થતું, પણ વસ્તુતાએ રહસ્ય તો એ આવી રહે છે એમાં સંકા નથી. એટલે જૈનાભિમાની મુલકે આ વિચાર કરવા જેવો છે કે, તેનું જૈનાભિમાન તત્ત્વતઃ તેના નવા વાદ સાથે સંગત છે કે ? પરંતુ આ વિચાર તો એક પારિભાષિક જ ગણાય. વસ્તુતાએ આ મોક્ષ ઈવં અપારિચ્છ વસ્તુઓના ઈતકારમાં શું તથ્ય છે તે જોઈએ.

દરેક જાણને સુખ તો જોઈએ છે એમાં સંકા તો નથી જ. જીવનમાં સુખ મળે એ અભિલાષા પ્રાણીમાત્રને છે એમ કહેવામાં કશો વાંધો નથી. ફરક એ વસ્તુમાં આવે છે કે, સુખના માર્ગ દરેકને જુદા જુદા દેખાય છે. એક ભાઈને લાગે, "પૈસા જો મળ્યલક મળે તો જગત જામ મારે છે; તું નિરાંતે રહું ને મને સુખ મળે." પૈસા કમાયેલો માણસ કહેશે, "ભાઈ, પૈસા મળ્યે શું સુખ છે ? તે મેળવવા, સાચવવા, એ પંચાત તો જવા દઉં. પણ આ કુટુંબનો રાજ્યનો હંકાર મને તો કુળી કુળી કરી મૂકે છે." પેલો ભાઈ કદાચ ટૂંકો જવાબ વાળશે, "એ તો બધું પૈસા આવ્યે કહો છો ને. મને પૈસા મળે પછી જોઈ લઈશ."

આ અને આવા પ્રકારના ટાંકો અનેક આપ કંપી રોકે છે. મેં એક બહુ રમૂલ પ્રકાર ઉદાહરણીયે આપ્યો છે. યતાવયાની મતલબ એ છે કે, સુખની વાંછા સૌની એક સમાન છે; માત્ર દરેક પોતપોતાના સંસ્કાર, સમજ, તથા આચારવિચાર પ્રમાણે એ સુખની વ્યાખ્યા કરે છે અને એ અનુસાર પછી પોતાનો માર્ગ મઢણ કરે છે. અને જે એક છે તે એ છેલ્લી વાનમાં જ છે. આજ એક એવો વાદ સીખવવામાં આવે છે કે, જડ પરિસ્થિતિ ને પ્રત્યક્ષ પરિવર્તન એ જ સાચુ ચેતનમય છે, અને એને આરાધશે તો સહુ સારાં વાનાં છે. અહીં આગળ મારે એ વાદ દેવડાવવું છે કે, દેશકાળ કે ધર્મ યા વાદની કોઈ મર્યાદા નગર, જગતના સૌ મહાન પુરુષોનો અનુભવ જો કંઈ લેખામાં હોય, તો તે પોકારીને કહે છે, સુખની યાત્રી બહાર નથી પણ મનુષ્યના અંતરમાં છે. એ લોકોનો આપણને પકાર છે, "તમે કંઈ નહું શોધવા નીકળ્યા છો, જગતને જાણે આવા કસા પ્રયોગનો અનુભવ જ નથી, એમ ના ભરમાતા. આજનો તમારો વાદ બાહ્યમાં સુખ શોધવાની એક અનંત સમસ્યાનો જ નવો પ્રકાર છે. અમે તમને તેમાંથી આશિષ દઈએ છીએ. જો જીવન એમાં છે એમ લાગે તો જરૂર સત્યનિષઃ યર્ષ, તત્પરાયણ બની, તેનું અનુસીધન કરજો. માત્ર અમે એમાં એટલું જ કહીએ છીએ, કે તમે તે શોધતો છો. અંતરમાં જ જોવા આવનાર છો."

મોક્ષ જ જીવનાદર્શ છે એવો અધડો કરવો એ ધર્મનો જ ઈતકાર છે. કેમકે મોક્ષશાસ્ત્રનું બિરુદવાક્ય, એક વાક્યમાં કહ્યું તો, આ છે કે,

સત્યેન સત્યં જ્ઞાતવ્યં સત્યં જ્ઞાતવ્યમર્થતે ।

ચોડમતસ્યુ સત્યેન ય સત્યે રમતે ચિરમ્ ॥

"The spirit of Truth will lead you unto the whole Truth."

સત્યનારાયણની ઉપાસના સત્યનિષ્ઠ બનીને જ થઈ શકે. સત્યનિષ્ઠ બને, જેને સત્ય મુખને તેને તમારા સમમ જીવનથી આરાધો, તો તમને સત્યસ્યનો પૂર્ણ પ્રકાશ મળવાનો જ. આ જ સત્યની એક માત્ર ને સાચી આરાધના છે; આ જ વસ્તુને માંધીજી સત્યાગ્રહ કહે છે.

એનું અનુસીધન કરવાનું સાચું ક્રિયાયાત્ર જૈનધર્મ જે જોરથી તે રાષ્ટ્રતાથી બતાવ્યું છે તે કદાચ "જૈન" બીજી શાખાઓએ તેની રીતે નથી બતાવ્યું. જૈનધર્મની વિશિષ્ટતા

કદાચ એ જ હોય. એણે ખતાનું કે, જે જીવનની સાધનાનો સાચો માર્ગ સત્યાગ્રહ હોય, સત્યનિષ્ઠા હોય, અને સત્ય તો દરેકને પોતપોતાના સ્વભાવ ને અધિકાર પ્રમાણે, જુદું જુદું દેખાય, તો પછી જીવનના મુખ્ય કાયદા તરીકે એ વસ્તુને તો સ્વીકારવી જ નોઈએ કે, માનવ સત્યને અનેક પાસાં હોઈ શકે, આત્મિક સંપૂર્ણ સત્યનું પૂર્ણ દર્શન એ રૂપે જ અપૂર્ણ માનવીને હોઈ શકે છે. એટલે, કોઈ માણસ પોતાની ચાતને એકાંત સત્ય તરીકે કહાવી ન શકે, જે કે પોતપોતાના જીવન પૂરતી તેમાં સત્ય-શક્તિ છે ખરી. આવા પ્રકારની નમ્રતા, ઉદારવૃત્તિ, પરમતસદ્વિષ્ણુતા અને વ્યાપક દષ્ટિ જો માણસમાં ન હોય તો તે જીવનસાધના કે સત્યોપાસના નહિ જ કરી શકે. આજના વિચારસ્વાતંત્ર્યના કહેવાતા યુગમાં પણ ઉદાર દષ્ટિની આવી જાડી સ્પષ્ટતા જોવામાં નથી આવતી. જૈનધર્મ પોતાના સ્વાદ્વાદ કે અનેકાંતવાદમાં આ દષ્ટિ આપણને શીખવી છે. સૌએ પોતપોતાના ઇષ્ટ દ્વારા જીવનોપાસના કરવી હોય તો તેનું વ્યાકરણ આ જ એક માત્ર કાયદો છે, એ જૈનદર્શનની જગતના તત્ત્વજ્ઞાનને મોટામાં મોટી ભેટ છે.

૨

અને તે જ ઉદાર સિદ્ધાંતના પૂરક રૂપે મેં આજના ચિંતનને માટે જે સૂત્ર લીધું છે તે છે. એ સૂત્રમાં મેં અનેકાંતવાદ જેટલું જ ઉદાર અને વ્યાપક તત્ત્વ બાળ્યું છે. અનેકાંતવાદે શીખવ્યું કે વિચારમાં ઉદારતા ને નમ્રતા નહિ રાખો તો તમે કદી પરમ ધર્મને પામી શકનાર નથી—તમારી સમજની શુદ્ધતા એ તત્ત્વના સ્વીકાર ઉપર અવલેખે છે. આચાર્યજીનું મેં ટાંકેલું સૂત્ર આ જ તત્ત્વને આચાર્યક્ષેત્રમાં ઘટાવી ખતાવે છે. એ સૂત્રમાં કહે છે કે, 'તમે કોઈ પણ આચાર્ય સ્વીકારો તે તમારા વિચારમાંથી જરૂરો હશે. એટલે કે, એ આચાર્ય તમને સ્વાભાવિક, વિકાસકર અને ઉન્નતવાદી હશે. પણ તેથી એમ ન માનતા કે એ જ સૌ માટે સાચો હોય. ખીજાને ભિન્ન આચાર્ય પણ એવો જ સત્ય હોઈ શકે છે. માટે તમે તમારા આચાર્યને શ્રદ્ધા માની અભિમાનથી છટ્ટી ન જતા. નહિ તો તેટલા જ માત્રથી તમારું પતન થશે—આચાર્ય પછી બહેને સોનાનો પણ કેમ ન હોય.'

એટલે આ સૂત્ર વિચારક્ષેત્રના સ્વાદ્વાદ જેટલા જ મહત્ત્વનું આચાર્યક્ષેત્રનું સિદ્ધાંતકથન છે. જરાક જાડા જિતરીને જોશો તો જણાશે કે, નાના નાના વાડા, ગમ્મો, સંપ્રદાયો, વગેરેની સંકુચિતતા માત્રનો જિગમ આચાર્યક્ષેત્રના આ મહાન સિદ્ધાંતને બૂલવામાંથી થાય છે. એક વ્યક્તિ પોતાના આચાર્યની શ્રદ્ધાથી ગર્વ કરે તો તે અભિમાન-ધોડે ચડીને પડખાના દાખલા આપણાં શાસ્ત્રોમાં પાર વગરના છે. તેવી જ રીતે, એક આચાર્યવાળો સમૂહ સંપ્રદાય બાંધે ને પછી પોતાનું અભિમાન વધારે તો શું થાય એના દાખલા ઇતિહાસને પાને ઓછા ટંકાયેલા છે? મારે કહેવું નોઈએ કે, શાસ્ત્રોએ વ્યક્તિ માટે જેટલો વિચાર કર્યો છે તે તેનાં પાપભયસ્થાનો વિચારી તેને જેટલો ચેતવ્યો છે, એટલો સમૂહને કે આખા સમુદાયને નથી ચેતવ્યો. તેથી તો, ઘણી વાર અમુક શાસ્ત્રના અમુક વિધાનને જ લઈને સંપ્રદાયી આગ્રહ અને સંકુચિતતાઓ જીવજવા પામી છે. એમાંથી અપાર હિંસાઓ પણ જીવજ છે. અરે, જે ધર્મ અહિંસા પ્રવર્તાવવા તાકે છે તેમાં જ ને અહિંસાને નામે જ, આવી સંકુચિતતાને કારણે, હિંસા જન્મતી આવે આપણે નોઈએ છીએ.

આવા પ્રકારની અસહિષ્ણુતા ને સંકુચિતતાથી એક જે વ્યાપક અનિષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે એને ઉદાહરણરૂપે આપીને મારા કહેવાની મતલબ સમજાવીશ. આ વ્યાપક અનિષ્ટ તે આપણા સમાજમાં ઝેર જેવો ધર્મ પડેલો જીવનીચલાવ છે. મેં ઉપર કહ્યું કે, વ્યક્તિ અભિમાન કરે તો તે અસહિષ્ણુ થાય, અભિમાની બને, ને અધ્યાત્મ-માર્ગમાંથી પડે. સમૂહ જો અભિમાન કરે તો બીજા સમૂહથી પોતાને જીતે માને, તેની અવજા પછી કરે, તેને અલગ પણ રાખે, પોતાનો જ વિચાર ને યોગક્ષેમ વિચાર્યા કરે, અને કાળાંતરે સમૂહમાં ને સમાજમાં સડો પેસાડે. મને લાગે છે કે, જીવનીચલાવના ઝેરનું મૂળ આચારધર્મના આપણે અત્યારે વિચારતા રહસ્યના અજ્ઞાનમાં રહેલું છે.

૩

આને અંગે, આજના આપણા સમાજમાં મોટા પ્રશ્નોરૂપે જિલા થયેલા કેટલાક દાખલા ટાંકીને હું આજનું ચિંતન પૂરુ કરીશ. આપણાં હરિજન ભાષ્યહેતોનો દાખલો તો તરત જ તમારા મનમાં આવી ગયો હશે એમ માનું છું. એટલે એને અહીં વિશેષ વખત નથી આપતો. એકઠે બીજા દાખલાએ લઈને મારું મંતવ્ય સ્પષ્ટ કરવા મથીશ.

ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ એમના ધર્મોભિમાનમાં આવી જઈ ને જંગલી કોમોને *dark* કહી તુચ્છકારો છે ને એમનામાં ધર્મબુદ્ધિ નથી એમ, પોતાના અભિમાનમાં આવી જઈ ને માન્યું છે. અરે, એમણે તો હિંદુધર્મ કે ઈસ્લામને પણ હીણા માનવા ને ગણવાની હિંમત કરી છે. આ અભિમાન તો ધર્મક્ષેત્રમાં થયું. એને જ મળતાં બીજાં પરિણામો જુઓ તો, રંગદ્વેષ, જાતિદ્વેષ ઇત્યાદિ અનેક આજ જગતમાં જીવન્યાં છે તે આપ જાણો છો.

પણ મારે ખાસ દાખલો આપવો છે તે તો દારૂબંધીનો. આપણે કહીએ છીએ કે, બધા ધર્મોમાં દારૂની મના કરેલી છે. પરંતુ પીનારા કેટલા બધા છે? પરંતુ પીનારો મોટો ભાગ નીચલા વર્ણોમાં કારખાનાંના મજૂર અને પછાત કોમોના લોકોનો હોય છે. આનું કારણ શું? ઉપલા વર્ણો નીચેના વર્ણો તરફ એક જ વૃત્તિ રાખે છે ને તે ઉપેક્ષાની. જો કે, તેમની મજૂરી ચૂસવાની વાત તો નથી છોડતા. તમે સ્મૃતિ જુઓ તો ત્યાં પણ ત્રિવર્ણના મધ-નિષેધની વાત મળે! જાણે કે ચોથો વર્ણ જ સમાજમાં નથી, કે જાણે એમનાં સુખ ને ઉન્નતિ એ ત્રિવર્ણનું કામ ન હોય ને! આ ઉપેક્ષાની પાછળ એ જ જીવનીચલાવની જ આવે છે 'અમે આચારધર્મમાં આગળ છીએ; તમે નથી. તમે વેગળા રહો'—એ જ જાતની જાણે મનોવૃત્તિએ આ સડો ન જોમો કયો હોય, એમ જ લાગે છે.

જરાક વિષયાંતર કરીને અહીં આજે ગાંધીજીએ સૂચવેલા દારૂબંધીના કામનો ઇસારો કરતો જાઉં. એ આજ કહે છે, 'દારૂમાંથી ખાસ બચાવવા છે આપણે મજૂર અને હરિજનો તથા એવી પછાત કોમોને.' આ એમના આદેશને જો જૂના સ્મૃતિકારોની મેં ઉપર કહી તે વાત જોડે સરખાવો, તો સીકાથી સ્મૃતિઓએ જે દારૂવણી આપી નથી એ આજના સ્મૃતિકાર આપણને આપે છે. આ પુણ્યપર્વને ટાંકણે હું ગાંધીજીના આ કાર્યને એ રીતે જોવાનું ને તેમાં યથાશક્તિ ભાગ લેવાનું આપને સૂચવું છું. ગાંધીજીનાં કાર્યો શુદ્ધધર્મપ્રેરિત છે એ તમારે તો જાણવું ને સમજવું જોઈએ. સમાજમાં અહિંસાના પ્રચાર અર્થે એ બધાં વિચારાય છે. અહિંસાના પૂજારીઓએ તો એમનું રહસ્ય પ્રથમ પકડવું ને અપનાવવું જોઈએ.

એક ખીજે દાખલો આજના જ યુગ-પ્રશ્નો આપીને મારું ચિંતન પૂરું કરીશ. આજકાલ એક એવી વૃત્તિ જોવામાં આવે છે કે, 'અમે તો અહિંસાના પૂજારી; અમારી જ વસ્તુ આજ ગાંધીજી ખીલવે છે. અહિંસા એ હિંદુધર્મનું મહાન લક્ષણ છે.' અને આ વૃત્તિ ધોરીને કેટલાક લોક એક પ્રકારની ખોટી ઉચ્ચતા કહ્યો છે. ગયા જમાનામાં આ વૃત્તિ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની સરખામણી કરવા દ્વારા વ્યક્ત થતી. આ વૃત્તિ પણ કદાચ દોષિત હોય, જો આપણે તેના મર્મ પામ્યા વગર માત્ર જોડ્યા જ કરીએ.

આજ યુરોપમાં ને આખા જગતમાં યુદ્ધનિષેધની વાતો ખૂબ થાય છે. સાથે જ યુદ્ધની તૈયારીઓ પણ એટલી જ ચાલે છે. આપણે અહિંસાને નામે ઉચ્ચતા સંમજનારા એ વખતે શું કરીએ? માત્ર પેલી વૃત્તિ જ ખતાવ્યા કરીએ? તો તો કાંઈ વળવાનું નથી. આપણી અહિંસા લજવાશે અને હિંસાકાંડમાં જ નાણે કે અજાણ્યે તે મને કમને આપણે સંડોવાવાનાં. આપણે આ બાબતમાં ગાંધીજી પાસેથી એક મોટી વસ્તુ શીખવાની છે. હમણાં જ તમે આંદાંમાનના ત્રાસવાદી કેદીઓનું નિવેદન પ્રસિદ્ધ થયેલું જોયું હશે. રાજકારણમાં અહિંસાના ગાંધીજીના પ્રયોગનો એ અપ્રતિમ વિજય છે. એ વિજય એમણે ખાલી અહિંસાવૃત્તિ પોઝારી પોઝારીને નથી મેળવ્યો. હિંસાથી વધારે પ્રબળ ન માનો તોપણ તેના જેટલી તો ખરી જ, એવી અહિંસાશક્તિ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં સિદ્ધ કરી ખતાવીને તેમણે પેલા હિંસાવાદીઓને હિંસામાંથી વારી આપ્યા છે. એમ જ, જગતને જો યુદ્ધનિષેધ કોકે પણ શીખવવાનું મહાન ખીકું ઝડપવું હશે, તો તેણે તે જ રસ્તો લેવો પડશે. યુદ્ધ વગર રાષ્ટ્રોનો વ્યવહાર ચાલી શકે છે એ શક્ય કરી ખતાવવું પડશે. આપણે અહિંસા પોઝારનારાઓએ આ પ્રયોગની તૈયારી કરવાની છે. સ્વરાજ તો આવવાનું જ છે,—વરસે નહિ તો પાંચસાત વરસે. પછી હિંદુ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે શું કરશે? ત્યારે તે યુદ્ધો જ કરવાં પડે એનો આચાર ધારો, કે જેનો દાવો તેના અહિંસાધર્મના માનનારા કરતા આવ્યા છે તેને સિદ્ધ કરવા સક્રિય પગલાં ભરશે? અહિંસાધર્મ આ તેનો છેવટનો વિજય કરવાનો બાકી છે. તમને ખબર છે કે, શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ ધર્મો સામે એક કડવી પણ સાચી ફરિયાદ કરી છે કે, એક જગતનો પ્રધાન ધર્મ ટોકીને નથી કહેતો કે મનુષ્ય સર્વથા અવધ્ય છે. આવતી કાલના ધર્મે આ જાહેર કરવાની તાકાત મેળવવાની છે. જે ધર્મ તે તાકાત મેળવશે તે વિશ્વધર્મ થઈ શકશે. બાંકી આજે તો જગતમાં બધે જ, એક યા ખીજે નામે, આ કે તે રૂપાળા દેખાડતા કારણે, ઊંચનીચ ભાવનું જ રાજ ચાલે છે. અને એ ભાવ ધર્મનો મૂલથી ઉચ્છેદક છે. આચારાંગના સૂત્રમાં એ સામે ચેતવણી છે કે, વિચારની જેમ જ આચારમાં પણ નમ્રતા, અહિંસા, ઉદારભાવ જોઈએ. નહિ તો એક માત્ર જે સત્ય ધર્મ છે—જીવનધર્મ—તેનો હાસ થશે. એ હાસ જગતમાં ચાલે જ છે. અને એને રોકવા જગતની સમગ્ર ધર્મશક્તિ હમેશ મથતી આવી છે. આવાં પચૂસણ જેવાં પર્વો પર એ ધર્મશક્તિનું સંગઠન કરીએ, સંવર્ધન કરીએ.

સ્ત્રી પુરુષોની સમાનાધિકાર વિષેની લડાઈમાં મને જેટલો રસ છે તેટલો પીત્તને લાગ્યે જ હશે. આ ઉપરથી હું સ્ત્રીપક્ષનો કે પુરુષપક્ષનો દિમાપતી છું એમ માનવાની કોઈ બૂલ ન કરે. કહેવાય છે કે કલાનું ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ તો આ છે: 'કલાની ખાતર કલા.' ત્યાર પછી તો કવિતાની ખાતર કવિતા, ગદ્યની ખાતર ગદ્ય, પદ્યની ખાતર પદ્ય—અને એવા ઘણા પ્રયોગો થઈ શકે. એટલે મને પણ જે રસ છે તે સમાન કે અધિકાર એ વિષેનો નથી—લડાઈની ખાતર લડાઈનો રસ છે. ખરી રીતે કાવ્યની પરિભાષા પ્રમાણે હું કહી શકું કે મારો લડાઈનો રસ એ તો મારો સ્થાયીભાવ છે.

એટલે ત્યારે મેં એમ સાબળ્યું કે સ્ત્રીઓ જ મ્યુનિસિપાલિટીમાં હોઈ શકે, અને જેનવણી પણ સ્ત્રીઓ જ આપી શકે અને ખીજી તો એવું ઘણું સ્ત્રીઓ જ કરી શકે ત્યારે મને ખુબ આનંદ થયો. અને હરેક સમજી નાગરિકને થવો જોઈએ; આ ઉપરથી અલખત હું નાગરિક છું ને સમજી છું એ ફલિત થાય છે. સ્ત્રીઓ જ મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં બેસશે તેમાં ઘણા ઘણા વિનોદાત્મક લાભો છે. પહેલું તો ચકલી છટ્ટી રાખવાથી પાણીનો ખગાડ થાય છે તે તરત બંધ થશે. ખીજી ખંગડીનગર અને ચાદલા-બગર ને કાપડબજારની સેબા વધશે. ત્રીજી—અને અગત્યનું તો એ કે મ્યુનિસિપાલિટીની શુદ્ધ કાર્યવાહીમાં ગરબાનું તત્ત્વ દાખલ થશે. પરંતુ આ લખતી વખતે કેટલોક બહેનોએ ખંગડી અને ચાદલા સામે જુએશ ચલાવેલી તે મને યાદ આવે છે. કેટલાક માને છે કે ચાંદલો એ શુદ્ધામીનું ચિહ્ન છે. કેટલાક માને છે કે ખંગડીઓ એ ઇ. સ. પૂર્વે આઠમા સૈકામાં જન્મિતો હતો. અને સ્ત્રીઓ નાસી ન જાય માટે બન્ને હાથમાં જન્મિતો નાખી એ જન્મિતોને એક અદૃશ્ય તારથી સાંધી, એ તારનો ખીજો છેડો પુરુષો હાથમાં રાખતા. હોક્કી—અથવા એ વખતે હોક્કીનો ચાન ન હોય તો—સોમરમ પીવા બેસતા ત્યારે પણ એક છેડો હાથમાં લટકાવી રાખતા. એ ગમે તેમ હોય પણ મને જે એક રસિક માનવાર્યો મમાધાનમાર્ગ મૂળ્યો છે તે હું રેન્ડૂ કડુ છું. ચાદલાનો તદ્દન ત્યાગ ન કરતાં બહેનોએ પતિ સાથે એની વહેંચણી કરી લેવી. એટલે જે ગોળાકાં ચાદલો ચાલે છે તેને બદલે અર્ધગોળાકાં કરવો અને તે એવી ધરતે કે ખીજે અર્ધગોળાકાર પુરુષના કપાળમાં હોવો જોઈએ. આમાં એક મુશ્કેલી છે તે મારો ધ્યાન બહાર નથી. જેમના કપાળમાં સાપ્રદાયિક ચિહ્ન હોય તેમણે શું કરવું? દાખલા તરીકે, જૈનભાઈઓ પીળો ચાદલો કરે છે તેમણે આ અર્ધચંદ્ર લાલધ્વજને કયાં લટકાવવો એ એક મહાપ્રશ્ન થશે. તેમજ ખીજા સાપ્રદાયિક ચિહ્નો સાથે આનો મેળ કેમ મળે? વળી આ બાબતમાં સ્ત્રીઓ સત્યાગ્રહ કરે તો ધર્મ પહેલો કે સ્ત્રી પહેલી—એવો ધર્મમંકટનો પ્રશ્ન પણ ખડો થાય. પણ એ તો એક વખત તમે રિવાજ પ્રચલિત કરો

એ પછી તેના સમાધાનમાર્ગ મળી રહે છે. આપણે ખાદીની થેલી શરૂ કરી તો પછી ખાનાવાળી થેલી, લાકડીવાળી થેલી, ભરેલી થેલી, વણુભરેલી થેલી, ચિત્રિત થેલી, અચિત્રિત થેલી, એવા ઘણા ઘણા સુધારાઓ પ્રવેશ્યાઃ અને છેવટે, સાદી થેલી આવી અને ઊડી ગઈ, પણ સુધારાઓ બળવાન બની કાયમ થઈ ગયા; મારા માનવા પ્રમાણે હજી પણ એ થેલીમાં સુધારાને અવકાશ છે. સ્ત્રીઓની ખાસ થેલી કરવામાં આવે ને તેમાં દાંતિયોં, અંરીસો, પીન, ચાંદલાદાબડી, કંકુદાબડી, બંગડીદાબડી રહી શકે તેવાં અપ્રગટ ખાનાં રાખ્યાં હોય તો તે વધારે ઉપયોગી થવા સંભવ છે. આવો સુધારો કોઈ દાખલ કરે તો હું આશા રાખું છું કે મને કોર્ટ જવાની ફરજ પાડ્યા વિના મારા કોપીરાઈને કાંઈક વિચાર થશે.

હવે મૂળ ચાંદલાની વાત ઉપર આવીએ તો સંપ્રદાયચિન્હની સાથે જ એ અર્ધલાલ ચંદ્રક રાખી શકાય, ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એવા હિંદુધર્મે જે ચાર વિભાગો પાડ્યા છે, તેમાંથી મોક્ષ સિવાયના ત્રણે વિભાગો એ રીતે હિંદુકપાળ ઉપર એક સાથે ફરી શોભશે. બંગડી વિષે પણ મારો તો એ જ અભિપ્રાય છે કે સ્ત્રીએ જમણા હાથમાં બંગડી પહેરેલી અને ડાબા હાથ ખાલી રાખવો; જ્યારે પુરુષે ડાબા હાથમાં બંગડી પહેરી જમણા હાથ ખાલી રાખવો. છતાં આ જમણાડાખાના નિયમને હું બહુ સખત ન બનાવતાં છૂટછાટ મૂકી શકાય તેવો ગણું છું, ખરી રીતે એ પ્રજા પતિપત્નીએ એકાંતમાં ચર્ચા નહીં કરી લેવા જોઈએ. હા, બહેનોના હિતની ખાતર અને દેવળિયા પ્રત્યેની મારી ફરજને અંગે હું અહીં એક વિશેષ સૂચના આપવી આવશ્યક ગણું છું. મહેરબાની કરીને આ બંગડીઓનો વિભાગ કાચની બંગડી પૂરતો જ કે બહુ બહુ તો કચકડાતી બંગડીઓ પૂરતો જ ચાલુ રાખજો; પણ કોઈ પણ હિસાબે એ પ્રમાણે સોનાની બંગડીના લાગ પાડવાનું ધોરણ સ્વીકારવા જોઈ નથી. હું ધારું છું કે આ રસિક માનભરેલો સમાધાની માર્ગ સૌ સ્વીકારે તો કેટલાક અટપટા પ્રશ્નોનો નિકાલ થઈ જાય. આપણે ત્યાં ખરા પ્રશ્નો બહુ અટપટા હોતા નથી, હોય છે તો એ ખરા પ્રશ્નો હોતા નથી. જ્યારે આવા પ્રશ્નો તો ઘણી રસિક ચર્ચા ઉપજાવી શકે તેટલી એમનામાં શક્તિ હોય છે. આવી રીતે સમાન અધિકાર ખાતર જો તમારે ખરાબર જ ન્યાય આપવો હોય તો તમારે એ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષનાં સમજાં આપણે સમાનભાગે વહેંચવા પડે. કાનના એરોંગ કે નાકની ચૂંક માટે જો પુરુષો આગ્રહ ન રાખે તો સ્ત્રીઓએ એ પ્રશ્નની છેડતી કરવી જ નહિ. સોનાને પોતાના નામમાં રહેલ 'સ' સાથે સંબંધ છે એમ ધારીને સોનશાઈ સિવાયની સમગ્રી હાતમાં સમાન અધિકારી ચર્ચા ચલાવવી. આ પ્રમાણે પુરુષો ધૈતિય પહેરે છે તેને સ્ત્રીમાં રંગાવી શકાય, જ્યારે સ્ત્રીઓની સાડીને અર્ધી રંગવિહોણી રાખી શકાય. કેટલાક કહે છે સ્ત્રીઓ પુરુષો જેવો જ વેશ કાઢે તો પુરુષોનું અભિમાન જિતરી જાય. એ હું સ્વીકારું છું કે પુરુષોને વેશ પણ સ્ત્રીઓ સજો તો ઘણી રસિકતા ને વિવિધતાને એમાં રચાન મળે. તેમ જ એવો વેશ સ્વીકારવાથી સ્ત્રીઓને હલનચલનમાં પણ એક જાતની ખિનસંકોચી છૂટ રહે. વળી સાઈકલસ્વારી માટે પણ એ વેશ સારો લાગે. પણ એ સમજાં કરતાં મને તો એ વેશમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ ખરેખર શુંદર લાગે છે, એ વાતનો વિચાર કરતાં ખેદ થાય છે કે કોઈ પુરુષને માટે સ્ત્રીવેશ પરિધાનનો એ નિયમ લાગુ પાડી શકતો નથી. અજબત,

સ્કૂલોમાં છોકરા, છોકરીઓનો પાઠ લખવે છે, ત્યારે ઠીક લાગે છે, પણ એમાં તો એમની વચનું પણ કારણ હોઈ શકે. પણ એમના જ માસ્તરને બેરીનો વેશ પહેરાવ્યો હોય તો એ ધણો કંઠગો લાગશે. છતાં આ વેશની બાબતમાં હું તો ન્યાયની ખાતર હરેકના એક ધાએ બે કકડા કરવાના વિચારમાં માનું છું. સાડી અર્ધો પુરુષ પહેરે, અર્ધો સ્ત્રી. ધોતિયું અર્ધ પુરુષ માટે, અર્ધ સ્ત્રી માટે રહે. એથી તમે એમ ન માની બેસતા કે હું બહેને ન્યાય આપવા માગું છું, કે બેમાંથી એકને ન્યાય આપવા માગું છું. મેં તો શરૂઆતમાં જ તમને કહ્યું હતું કે જે મળ અધિકારની લડાઈ કરવામાં છે તે અધિકાર મેળવવામાં નથી. માટે અધિકાર ન મેળવવામાં મળ રહી છે. સરકાર એટલા માટે તો આપણી લડતનો રંગ માર્યો ન જાય, તે મેદાન ખાલી ન થઈ જાય, માટે હક્ક કકડે કકડે આપે છે. આપે છે ત્યારે પણ એ આપે છે કે લઈ લે છે તેનો જ પત્તો લાગતો નથી. સ્ત્રીપુરુષના સમાનાધિકારની લડાઈ પણ, જે તમારે મરવા દેવી ન હોય તો તમારે ચાંદલા, બંગડી, કપડાં વગેરેમાં અર્ધો અર્ધ ફેરફાર સ્વીકારવા. એથી લડત મરશે નહિ, તમને આપાનો સંતોષ રહેશે, અને એમને વધુ મેળવવાની ઇચ્છા જાગશે.

મને તો આ પગલું આપણા મહાન સ્થિતિશ મુત્સદ્દીઓના અનુકરણ જેવું લાગે છે— આપવું, પણ એટલું ન આપવું કે જ્યાં લડત મરી જાય. કેટલાક સ્થિતિશ મુત્સદ્દીઓની રાજનીતિ પર ફીદા થઈ જાય છે, પણ હું તો એમની આ માસ્તર મારે નહિ ને લખાવે નહિ એવી શિક્ષણનીતિ પર ફીદા છું. તમે જાતી ઠોળાને કહી શકો ખરા કે તમને કંઈ નથી મળ્યું? ખરી રીતે તમને શું નથી મળ્યું? પ્રધાનો તમારા છે, સભાઓ તમારી છે, વાતો તમારી છે, તમે ધડીના છટ્ટા બાગમાં તાડીનાં જૂનાં હાંડલાં ફેડી નાખ્યાં, એ જ પ્રમાણે દારૂના શીશાઓ ફેડી નંખાશે. [અહીં હું એક અંગત વિનંતિ કરી લઉં. જે આવા શીશા ફેડે તો મહેરબાની કરીને તેનો બેઠકનો બાગ સલામત રાખીને મને મોકલાવજો. એથી બગીચાનાં ઝાડની પાળો સારી શોભાવાળી મારે કરવી છે તે કરી શકું]—તમે એમ કહી શકો કે તમને કંઈ મળ્યું નથી? અને છતાં જાતી ઠોળાને કહો તો ખરા કે અમને કંઈક મળ્યું છે! તમે બેમાંથી એકે નહિ કહી શકો એમાં જ ખરી રાજનીતિ છે. તમે મૂંગા પણ રહી નહિ શકો, બોલો પણ ન શકો, કામ કર્યા વિના તમારો છૂટકો નહિ, ને છતાં તમે કામ કરી ન શકો. શું કહો છો, તમારા બધા ન્યાયાલયો જખ મારે છે. મોટા તર્ક-વાચસ્પતિ આવે તો પણ આ કાયડો ન. ઉઠેલી શકે.

હાં, એક છેલ્લું ઉમેરી લઉં. મેં કહ્યું કે પુરુષવેશમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ અદ્ભુત રીતે સુંદર લાગે છે તે ઉપરથી હું કવિ હોઈશ એમ ધણાને શંકા થવાનો સંભવ છે. હું કવિ હોઈ કે અ-કવિ એ પ્રશ્ન ખરી રીતે એટલો મહત્વનો નથી; હું કાવ્ય લખું છું કે નથી લખતો એ પ્રશ્ન મહત્વનો છે. કવિ હોય તો કાવ્ય લખાય એ ધણી જૂની માન્યતા છે. આધુનિક માન્યતા એવી છે કે કાવ્ય લખાય તો કવિ થવાય. એટલે હું કવિ કે અ-કવિ એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે. પણ હું કાવ્ય લખતો નથી એ વાત સાચી છે. આ વાત મારે જાહેર તો એટલાં માટે કરવી પડી કે મને કવિ માનીને કોઈ કોઈ માનિની પુરુષ વેશમાં નજર ચડી આવે, એવા હેતુથી કે વહેલે મોડે હું કાવ્ય લખીશ તો મારા તો ભોગ જ લાગે નાં! એટલાં માટે મેં કહ્યું કે હું કવિ નથી. બીજું, મારા મિત્ર દિલસુખરાય મને પૂછતા હતા કે

ગુજરાતીમાં એક પણ મહાકાવ્ય નથી, તો એ મહાકાવ્ય શું છે, ક્યાં મળે છે, આપણે ત્યાં આવી શકે કે નહિ, અને એની કિંમત શી પડતી હશે? મને એની કિંમત વગેરેની તો કાંઈ માહિતી નહિ, એટલે મેં તો એટલું કહ્યું કે એ તો પ્રગ્નકીય સંસ્કૃતિનો પરિપાક છે. પણ એમણે એ કાંઈ માન્યું નહિ. એમણે તો કહ્યું કે મહાનો અર્થ સમજાવો એટલે હું પ્રયત્ન કરીશ. મેં એમને કહ્યું કે મહા એટલે મોટું. ત્યાર પછી દિલસુખરાયે, કોઈની સાથે છ હજાર પાનાંમાં સમાય એવડા એક કાવ્યનો કૅન્ડ્રાકટ કર્યો છે. ને એ કહે છે કે, છ હજાર પાનાં હશે, ગાડા કાગળ હશે, કદ હશે, પૂંકું ખાસ કરીને સાડું હશે, તો એ મહાકાવ્ય નીવડશે જ. હવે આપણી પેલી કહેવત પ્રમાણે, લાડીવાડીનાં નીવડ્યે વખાણુ. પણ હું કવિ નથી એટલે જેમ કાવ્ય લખવાનો નથી, તેમ મહાકાવ્ય પણ કરવાનો નથી એવી સૌને ધરપત રહે માટે મારે આ પ્રાનગી વાત પ્રગટ કરવી પડી.

*

વડા પ્રધાનને મળેલા કેટલાક પત્રોનો સાર વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયો છે, પણ તે મૂળ પત્રોની હકીકત જાણ્યા વિના તેમનો પૂરો રસાસ્વાદ લેવો મુશ્કેલ છે. મૂળ પત્રોમાંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે. તમે પૂછશો કે આ પત્રો તમને શી રીતે મળ્યા, તો હું તમને સ્પષ્ટ કહું છું કે એ પત્રો મેં જોયા છે ને વાંચ્યા છે. શી રીતે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જરા મુશ્કેલ છે, પણ એ તો લડાઈના વખતમાં ટપાલ ખાતાં ડાહ્યાડમરાં થઈ ને જાણે બિચારા કાંઈ જાણતા ન હોય તેમ પત્રો પહોંચાડી દેતા પણ માંદલા ગુણ માટેજ જાણે એવી વાત હતી. એ જ તુરખો આ પત્રો માટે કામ આવી શકે. હવે પત્રો નીચે પ્રમાણે છે:

પત્ર ૧

મે. મુરખી મોટા પરધાનની સેવામાં. લિ. પટેલ મરઘાભાઈ મથુરભાઈ તથા શનાભાઈ મથુરભાઈ. જત લખવાનું જે અમે બન્ને ભાઈઓએ છેતર સહીયારું વહેંચ્યું હતું. પણ છેતરને શેઢે એક ઝાડવું બેસ્યું છે તેની તકરાર બેલી છે. ઝાડવું બેસ્યું છે ત્યાં સુધી તકરાર બેલી છે માટે કાં ઝાડવું કાપવાની રજા અપાવો નહીં માયાં કાપવાની રજા અપાવો. બીજું, સવરાજમાં આવું અંધેર થાશે એ અમને ખબર નતી, નહિતર અમે અમારા વોટ તમને ન આપતાં, અમારા કાકાના દીકરા ભાઈ વનાભાઈને આપત. વનાભાઈનો ઉકરડો અમારા ધરની આયમણી કોર અને અમારું ઘર ઉકરડાની ઉગમણી કોર છે. એ ઉકરડો અમારા કરા પાસે છે એને બદલે જો વનાભાઈની જીતે જાય તો અમને ને આખા ગામને ત્યાં ખાતર બેઠું કરવાની મળે થાય એમ છે. માટે વનાભાઈ એનું ખાતર અમારા કરા પાસે ન નાખે, પણ અમે અમારું ને આખા ગામનું ખાતર ત્યાં નાખીએ એવું કરી આપો. આ તો તો તમને વોટ આપ્યો છું પરમાણુ.

પત્ર ૨

મે. મુરખી વિદ્વદ્વર્ધ. પ્રધાનશ્રી મહાપ્રધાનની સેવામાં. લિ. માસ્તર અમંદાભાઈ છગાભાઈ ને નરહરભાઈ બખાભાઈ. જત લખવાનું કે હમણાં હમણાંમાં કેળવણી ખાતામાં ઘણું અંધેર ચાલે છે. પ્રાયગિક કેળવણીમાં ખરા માણસો મળતા નથી; અને ખરા માણસો ત્યાં હોય છે ત્યાં પ્રાયગિક કેળવણી હોતી નથી. એનું એક જ ઉદાહરણ આપું: અમારા

કાકાના દોકરાએ એક ચોપડી લખી છે તે અમારી સૂક્ષ્મમાં પણ ચાલતી નથી. અને ખીજની ચાલે છે. અમારા કાકાના દોકરાએ ચોપડી લખી છે તે બહુી સરસ છે. એની ખાતરી એ કે અમે પણ એ સમજી શકીએ છીએ ને છોકરાઓ પણ એ સમજી શકે છે. એટલે અમારે સમજાવવાપણું રહેતું નથી. આવી સહેલી ચોપડી મૂકીને અધરી ચોપડીઓ નિશાળમાં લણાવવામાં આવશે તો એથી સૌના મગજનો ખોડો નીકળશે. અને ખીજનું બંધું તો ઠીક, પણ હમણાં હમણાંમાં આ મગજમારીનાં કામ બહુ વધે છે એ સારું નથી. હમણાં હમણાંમાં કવિતાઓ પણ એવી લખાય છે કે જે છોકરાઓ વાંચી જાય છે, તે માસ્તરને ખચર પણ હોતી નથી. માટે આ સઘળી ઝડપી કેળવણીથી ધણું નુકસાન થાય છે. માટે થોડુંક કેળવણીનું બંધું ધીરણ કરવાની જરૂર છે અને તે માટે અમારા કાકાના દોકરા ભાઈની લખેલી ચોપડી દાખલ કરવાથી ફાયદો થશે. કારણકે એમણે એમાં દેશીનામાને કવિતાના રૂપમાં સમજાવ્યું છે. તો મરજી મુજબ કરવા વિનતી છે.

[પ્રધાનને મળેલા ખીજ પત્રો ને અમર કાગ્યે રચવાની ચાવી—વગેરે આવતા અંકમાં.]

પંથ-સામ્ય

દેવજી રા. મોઢા

આંખો પર પાટા ળાંધીને
હાથે હાથ લઈ દોરીને
ચોક વચોવચ મૂકી જઈને
છોડ્યા લેાચન બંધ !

અગણિત રસ્તા કુટતા ત્યાંથી
એક એક વચે ખીજથી
અનેકવિધ એ પંથમંહીથી
ગ્રહવો કિયો પંથ ?

આમ વિવેકહીણો મુંઝાઈ
ત્યાં મારે કાને સંભળાયું :
“સઘળા એકે સ્થળે જાનારા,
શાંને કરતો ફેર ?
મહી લે આદ્યસો પંથ.”

રાજા ભોજનો સમકાલીન કાલિદાસ ખીન્ને

દુર્ગારાંકર કે. શાસ્ત્રી

કાલિદાસગ્રંથી કિમ્બુ એ પ્રકારની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે અને કાલિદાસ નામના એક કરતાં વધારે સંસ્કૃત કવિઓ પ્રાચીન કાળમાં યર્ષ ગયા છે એટલું તો ધણા વખતથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. વળી સાકુંતલાદિ નાટકો અને કુમારસંભવાદિ કાવ્યોના પ્રણેતા અને કવિકુલચુર જેવું સ્પૃહણીય પદ પ્રાપ્ત કરનાર મહાકવિ કાલિદાસ તે સૌથી જૂના છે. સ. ૭૮૧ શતક પહેલાં ધણું કરી ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો તે કાળે યર્ષ ગયા એવું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસવિદોને બહુમતે મનાય છે.

પણ કાલિદાસ કૃત તરીકે, સંસ્કૃત ગ્રન્થસૂચીઓમાં રઘુવંશાદિ ૭-સાત ઉપરાંત જે અનેક ગ્રન્થોનાં નામો મળે છે તે ગ્રન્થોના કર્તા રઘુવંશાદિના કર્તાથી ભુદો તથા પછી થયેલો એટલી વાત સર્વમાન્ય હોવા છતાં એ ખીન્ને કાલિદાસ ક્યારે યર્ષ ગયો, એના ગ્રન્થો કેટલા? અને નીન્ને પણ કાલિદાસ હોય તો એ કયા ગ્રન્થોના કર્તા તથા ક્યારે યર્ષ ગયો એ બધું અંધારામાં હતું.

ખીજી તરફથી કાલિદાસ અને ભોજ સંબંધી જે દંતકથાઓ બદલાલના ભોજપ્રબંધના વખતથી પ્રચલિત છે તે દંતકથાઓવાળો કાલિદાસ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતો કે કલ્પિત, એ પહેલું અભ્યાર સુધી સંદિગ્ધ હતું. પરંતુ હમણાં થોડા પ્રકાશ મળ્યો છે. જેથી નાનાર્યશબ્દરત્નકોષ નામના એક ગ્રન્થનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ ભોજનો સમકાલીન હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

શ્રી. કન્દેયાલાલ પોદ્દાર નામના વિદ્વાને દિંદો માસિક 'માધુરી'ના ૧૯૩૭ જુલાઈના અંકમાં 'મહાકવિ કાલિદાસ અને દિક્ષનાગ' શીર્ષક લેખમાં મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સૂચિમાંથી નીચેનો ઉલ્લેખ પ્રગટ કર્યો છે. "નાનાર્યશબ્દરત્નકોષના પ્રારંભમાં નીચેના શ્લોક છે:

સ્વમિત્રકાલિદાસોક્તશબ્દરત્નાર્ચમિતાં ।

તરલાહ્યાં લસદ્વાહ્યામાહ્યાતે તન્મતાનુગામ્ ॥

અને એ જ ગ્રન્થને છેડે લખ્યું છે કે:—

इति श्रीमन्महाराजशिरोमणिश्रीभोजराजप्रबोधितनिजुलकवियोगिचन्द्रनिर्मितायां महाकविकालिदासकृतनानार्चशब्दरत्नकोषरत्नवीथिकायां तरलाह्यायां सर्वं तृतीयनिबन्धनम् ॥

(મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ ૬-૫-ચૂચિ. સન ૧૯૦૬ પૃ. ૧૧૫૭) "

આ ઉલ્લેખોથી ચોક્કસ નિશ્ચય થાય છે કે મહારાજ ભોજરાજના સમયમાં એક કાલિદાસ યર્ષ ગયો છે, જેને તેના મિત્રો મહાકવિ કહેતા હતા. હવે આ દેશના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં ભોજ નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓ યર્ષ ગયા છે. અને ઉપરા ઉતારામાં ભોજ ક્યાંના રાજા હતા એ કહ્યું નથી. તેમ જ એનો સમય પણ નથી નોંધ્યો. છતાં દંતકથાને આધારે આ ભોજ તે માળવાનો પ્રખ્યાત દાનરીર રાજા ભોજ (સગબગ વિ. સં. ૧૦૫૫ કે ૬૦ થી ૧૧૧૦) એમ માનવામાં વાંધો નથી.

આ રાજ્ય ભોજનો સમકાલીન મહાકવિ કાલિદાસ કાંઈ નિચુલ કવિનો મિત્ર હતો અને તે નિચુલે આ કાલિદાસના ગ્રન્થ ઉપર ઉપરના ઉલ્લેખ વાળી ટીકા લખી હતી. એ હકીકત ઉપરથી વખત 'જ્ઞતાં' ગાંડ્યાઃ યદ્ધને-રઘુવંશાદિના કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ અને નાનાર્યશબ્દરત્નકોપના કર્તા અને નિચુલના મિત્ર કાલિદાસ બેય એક જ હોવાની ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થવાને પરિણામે મેઘદૂતના એક શ્લોકમાં પ્રયુક્ત નિચુલ શબ્દમાં શ્લેષથી કાલિદાસના મિત્ર નિચુલનું સૂચન હોવાની જે કલ્પના ટીકાકાર મલ્લીનાથે કરી છે તે આધાર રહિત ફરે છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

ભદ્રેઃ શૃંગં દરતિ પવનઃ કિંસ્વિદિત્યુન્મુરવીભિ

દૃષ્ટોત્સાહશ્ચકિતચકિતં મુગ્ધસિદ્ધાંગનાભિઃ ।

સ્થાનાદસ્માન્નરસનિચુલાદુત્પત્તોદદમુલઃ શં

દિદ્માગાનાં પથિ પરિહરન્સ્થૂલદ્વસ્તાવલેવાન ॥^૧

આ શ્લોકમાં કહેલો દિહનાગ એ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ નૈયાયિક દિહનાગ અને નિચુલ એ કાલિદાસનો મિત્ર કવિ; અને કાલિદાસે પોતાના પ્રતિરુપર્ષી દિહનાગનો ગર્વ ઉતારવાનો ખુબી શ્લેષથી આ શ્લોકમાં ખાસ કરીને ચોથી પંકિતમાં રાખ્યો છે એમ મલ્લીનાથ કહે છે. મલ્લીનાથની આ કલ્પના ઉપર વિશ્વાસ રાખી દિહનાગના સમય ઉપરથી કાલિદાસનો સમય નક્કી કરવાનો અનેક પાશ્ચાત્ય તેમજ અત્યંત વિવેચકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. દિહનાગનું કહેવાતું કુન્દમાલા નામનું નાટક બહાર આવ્યા પછી આ તર્કપ્રણાલીને નવું જોર મળ્યું હતું.^૨ પણ શબ્દરત્નકોપની તરલા ટીકાની ઉપર ઉતારેલી પુષ્પિકાના પ્રમાણથી કાલિદાસનો દિહનાગ પ્રતિરુપર્ષી હોવાની મલ્લીનાથની કલ્પના ઊડી જાય છે. અને ખરી ઐતિહાસિક હકીકત એટલી જ લાગે છે કે એક કવિ નિચુલનો મિત્ર મહાકવિ કાલિદાસ હોવાની મલ્લીનાથને ખબર હતી પણ એ રઘુવંશાદિનો કર્તા નહિ; પણ રાજ્ય ભોજનો સમકાલીન અને શબ્દરત્નકોપનો અને કદાચ બીજા પણ ગ્રન્થોનો કર્તા કાલિદાસ બીજો હતો એ ખબર નહોતી. પણ હવે ભોજના સમયમાં, દંતકથા કહે છે તેમ, એક કાલિદાસ હતો એ ચોક્કસ ફરે છે. અલખત, બલ્લાલના ભોજપ્રબંધ વગેરેમાં આપેલાં એ કાલિદાસનાં સુભાષિતો શબ્દરત્નકોપના કર્તાનાં જ હશે કે પાછળથી ગમે તેણે જોડેલાં એ કહેવું સુસ્કેષ છે. અત્યારે એટલી જ નિશ્ચય થાય છે કે (૧) શાકુંતલ રઘુવંશાદિનો કર્તા કવિકુલચુર કાલિદાસ એ કાલિદાસ પહેલો-એ ધણું કરી ઈ. સ. ચોથા શતકમાં થઈ ગયો; અને (૨) રાજ્ય ભોજના સમયમાં શબ્દરત્નકોપનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ બીજો. આ ભોજ તે માળવાનો પ્રસિદ્ધ ભોજ રાજ્ય હોય તો આ કાલિદાસ બીજાનો સમય ઈ. સ. ૧૧ મું શતક ફરે. (૩) ત્રીજો કાલિદાસ પણ હોવાનો સંભવ છે. પણ એના સમય કે એની કૃતિઓ વખતે કાંઈ ચોક્કસ બાજુવામાં નથી.

૦

૧

અદ્રિકેરું સિખર પવને શું જોડે, એમ ધારી,
જેવાતો હું ચક્રિત બનતી મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાથી
જેડી બેઠો સરસ નિચુલ સ્થાનથી; ઉત્તરે, આ,
દિહનાગના સ્મૃત્ત કરતણે ગર્વ ઉતારતો ન.

શ્લો. ૧૪

(કિલાભાઈનું બાયાન્તર.)

૨ જુઓ 'માધુરી'ના ૧૯૩૭ મેના અંકમાં કુન્દમાળા નામનો પં. બનકી વલ્લભ શાસ્ત્રીજીનો લેખ.

લાંબે રસ્તે

[એક નાટિકા]

પ્રિયવદન બક્ષી

[સમય : ચૈત્રની એક સાંજના પાંચ સાડાપાંચ.

સ્થળ : હુંગરાળ પ્રદેશમાંથી પસાર થતો એક ધોરી રસ્તો. રસ્તાની ધારે ઘેરોઘેરે અંતરે ડાળોને ચોફેર ફેલાવતાં વૃક્ષ જોવા જાય છે. રસ્તાનો વચ્ચે ભાગ મૂળથી બરેલા છે. ધીમે ધીમે આવતાં ધૂળ જાડે છે.

વચ્ચે દેખાતાં વૃક્ષને આંધે મોઢા ટકરો છે. તેની બે બાજુએથી રસ્તાથી થે નીચી જતી પંજથીઓ દેખાય છે. પશ્ચાદ્ભૂમિમાં જાંવીનીચી અનેક ટકરીઓ ને તે વચ્ચે ખાલી પડતી અનેક નીકોડીઓ દેખાય છે. દૂર દૂર ટકરીઓને અડકતું આલું ભૂરું આકાર છે.

નેપથ્યમાંથી વાર્તાલાપ સંભળાવે શરૂ થાય છે.]

પુરુષ : મૈમાતાનાં દરશન કરવા તો દૂરદૂરથી લોક આવે. અમ, બૂલી ગઈ. ઓહ્યો કાળી કફનીવાળો મહ્યો'તો તે હાંબરે છે. ઓહ્યો કાંણિયો. એની મા મૈશાગરમાં મરી ગઈ'તી.

સ્ત્રી : હોવે. હશે.

[ત્રણ માગણિયાં પ્રવેશે છે. પુરુષની ઉંમર ત્રીસેકની છે. તેણે જરા સ્વચ્છ કલી શકાય તેવાં વસ્ત્રો પહેર્યાં છે. માથે ફાળિયું વાંટ્યું છે. ખભે ચાદર નાખી છે. એક ખભે ઝોળી લટકાવી છે. એક હાથે સારંગી છે. બીજો હાથ છૂટો છે. સ્ત્રીની ઉંમર સ્પષ્ટ પાંખામ તેવી નથી. છતાં પુરુષની લગભગ દરો. તેણે ફાટયાંવટયાં કપડાં પહેર્યાં છે. એક હાથમાં એક લાકડી છે. પાછળ ચાલતો ડાકરો બારતેર વર્ષનો દરો. તેણે ધૂંટણથી નીચી પછેડી, ને એક ફાટલું કમ્પાઈ ખમોસ પહેર્યાં છે. ખભે એક પોટલી ને એક હાથમાં દોરીલોટા છે.]

સ્ત્રી : (ત્રીસ નીચે આવતાં) બેસે ઝે. હાંચો હારો છે. અમ છવા.

છવો : હા, જગા હારી છે.

પુરુષ : બેહો ત્યારે.

[સારંગીને નીચે મૂકે છે. સ્ત્રી પણ વડે જગા સાફ કરી બેસી નમ છે. પાછળ પુરુષ બેસે છે. આગળ ડાકરો બેસે છે.]

પુરુષ : બહુ થાક લાગ્યો. ને? હરજ પણ કેવો તપેછ ?

સ્ત્રી : બહુ દૂર ને હોય !

પુરુષ : (ફાળિયું નીચે મૂકતાં) ના, આ રયું.

સ્ત્રી : તારે તો ઠીક.

પુરુષ : ઠીક હું કપાળ. (ચાદરને નીચે ગોઠવતાં) આજ આ રયું. મૈશાગર, ને કાલ આ નંરમદામા. પરમ આ રઈ તાપીમા. હું તડકો ! હું તડકો !

[જતા આડો થાય છે. ડાકરો જતા સળવળે છે.]

છવે : બઈ, આ લઈ ? [સારંગી ખતાવે છે.]

પુરુષ : હ્યે, બઈ, હ્યે. હું તો મરી જઈ છું.

સ્ત્રી : (છાકરાને) કેમ ?

છવે : મને પણ બેઢવાનું મન થયું. બિચે બેઢીને વગાડેશ. બાંધુ ને

સ્ત્રી : હૈ જા. જા. પરતો ને કે. શીલે બેઢજે.

[છાકરા હસખાતો સારંગી લઈને બેઢે છે. પુરુષ ખેંચાતે સાથે બોલે છે.]

પુરુષ : પડેશ તો દળવું મટશે. આ દળદળ કરીએ છ, તોયે હું બહીવાર થો.

સ્ત્રી : હાર.

[છાકરા ચાલ્યો જાય છે.]

પુરુષ : કહેને તારે હું બહીવાર ? એના જેવડો હતો તારથી ગીતાં ગાઈ છું. રાજ મારો બરથરી ને રાજ મારી પિંગળા. ને તોયે મારા પૈશા તો આઃ આ હું, આ મારાં ચીથરાં, ને આ મારો સાંમન. જિંદગી હુધી દબ્યું, જિંદગી હુધી.

સ્ત્રી : રાગને ત્યાં જનમવું તું.

પુરુષ : બધા રાગને તાં જનમે છે ? ને બધાને આ તડકો છે ? મા...રા ખા...પ ! એના કરતાં હોલા પકડતો હોત તો કે કમાત. આપાએ બગત બનાવ્યા, ને શીખવ્યું...

સ્ત્રી : હાર, કે બીજી વાત કર.

પુરુષ : નથી કરવી મારે જા. તડકામાં ફુંકવે છે કાંધી ? તુંજ મને કંપ દે છે. ને તો કે કાંધાનો મરી ગ્યો હોત.

સ્ત્રી : એવું નાં બોલ.

[બંને ચૂપ રહે છે. બંનેની પાછળ દેખાતી ટેકરીની ટાચ પર છવે રસ્તા તરફ પીઠ રાખી બેસે છે. સારંગી પર ફરતી તેની લાકડી સ્વર મેળવે છે.]

હ્યો. હવે છવેલો શીખી ગ્યો. હવે તો રળતો ખપતો થશે.

પુરુષ : થ્યો રળતો. હું હું રબ્યો કે એ રળશે ? પેટ બરશે, બીજું હું ? પણ મને તો એમ થયા કરેછ કે પેટ બરવા કકડા જ વેણવા.

સ્ત્રી : નશીબ એવાં. ને તો પ્રભુ...

પુરુષ : જનમાવત તને. કાલે રાતે નોંતું હાંબવું ? કાલ નોંત કરી તેની વાત નાં બહી ? પાર વરહની ઉંમરે કચરો કાઢતો'તો. આજે પકવાંન જમાડે છે.

સ્ત્રી : તે નશીબ જ ને ? બીજું હું ?

પુરુષ : ના, નશીબ હાંતું ? એની ભુદિ, એનું કાંમ, ને એનું નશીબ.

[સાંત પડી પગને જરા વધુ લાંબા કરે છે. થોડીવાર સુધી કાઈ બોલવું નથી.]

નશીબ એકવું ને ! જો નશીબ તો આ ગ્રાડ પરથી ફોનાની પોટલી પડે તારે માંતું. પણ મે'નત કરીને હું કરીઓ પાડી લાવું તો ?

સ્ત્રી : તે કરોને તારે.

પુરુષ : કરે હું ? મારામાં અક્કલ હોય કે નાં હોય. મે'નત તો કરું. પણ કાં કરું ?

સ્ત્રી : તમે જુડી બરમણા કરોછ.

પુરુષ : ના. હું હાથું કંઈ છ. કાં મે'નત કરવી ? એ તો એ જ દયણું દળવાનાં. એ જ ધાંચીની ધાંણી. દળવાનું ને ફરવાનું.

[લાંબો સૂઈને હાથ લાંબા કરી પડી રહે છે.]

સ્ત્રી : (જરા તિરાંતે ઝાડને અદેલતાં) એ તમે જ એવા છો. ફોગટના દખી થાઓ છો. ભગવાને જે આપ્યું છે તે જ ખરું છે. હારો દા'ડો આવવાનો હશે તો બધી હારી દશા હુઝશે.

[પાછળથી જવાના ગીતના આજ્ઞા આજ્ઞા સૂરમાંનો અવાજ મોટો થતા સ્પષ્ટ સંભળાય છે. બંને શાન્ત પડી રહે છે.]

જીવો : 'જેસવ કરી લે વિચાર, માથે જમનો છે ભાર;
સમજા જેવો છે સંસાર,
આવો ને જેસવરાય.'

સ્ત્રી : જવાને આવડી ગીયું.

પુરુષ : હજી જરા વાર છે. પણ એને હું સારંગી નથી દેવાનો.

સ્ત્રી : ચ્ચમ ?

પુરુષ : ના. એ લેશે તો હું ને લેવા દઉં.

[સ્ત્રી સાંત રહે છે.]

આવી રીતે ચાલ્યા કરવાં ? કેટલું લાંબું મારા બાપ ! કેટલો લાંબો રસ્તો ! એને છેડો જ ને.

સ્ત્રી : હાર, તારે તમારે હું કરવું છ ?

[પુરુષ જવાળ હોતો નથી. વાળ ખંખેરતો બેઠો થઈ નય છે.]

કેમ ? હું કરવું છ ?

પુરુષ : કરે હું ? મને તો કેં હુઝવું જ નથી. જાણે ઉઘી જઈ.

સ્ત્રી : તારે બખડો છ હું કરવા ?

[પાછળથી સારંગીના સૂર સાથે પ્રવેશી અવાજ પંવનના મુસવાદા વચ્ચે સંભળાય છે.]

'દેખાદેખી કરવા નય,

દેખાદેખી...

દેખાદેખી કરવા નય તે નર પાછળથી પસ્તાય.'

સ્ત્રી : હાંબળો.

પુરુષ : હાંબળું છ.

સ્ત્રી : હું હાંબળું ?

પુરુષ : તું હમજી તેથી બીજું. હું કાં દેખાદેખી કરું છ ?

સ્ત્રી : તારે અદેખઈ ?

પુરુષ : ના.

સ્ત્રી : તો ?

પુરુષ : હું તો મારી વાત કરું છ. મેં કાં કાઈની વાત કરી ?

સ્ત્રી : તો હું કરવું છ ?

પુરુષ : ધંધો છોડી દેવો. જ. મારે ધંધો નથી કરવો. બીલું કેં કરેશ. ને તો હોલા મારવા જૈશ. બહુ બજતો ગાયાં. રીડો પાડી પાડીને ગાયાં.

સ્ત્રી : આ શિવાભગત...

પુરુષ : હા, હા; શિવાભગતનો છોકરો, શિવાભગતનો. બાપ ભગત તેમાં મારે હું? મોરી નંખા કોણ કરવાનું જ? મારું છે કોણ, ને હશે કોણ? આ જીવો? જીવાને મારી હાથે લેશ. બંને હંગામમાં.

સ્ત્રી : તે પાપ કરવું જ?

પુરુષ : તારે પાપ નાં; કરું? મૈમાતાને ભોગ આપવા જ તારે?

સ્ત્રી : રાંમ રાંમ.

પુરુષ : સ્વમ? તારે આવા તડકામાં ચાલ્યા જ કરવું જ.

સ્ત્રી : તમને ગમ નથી પડતી. તમને મારગ જડતો નથી. મારું ગરીબનું માંતો તો કશા વચાર નાં કરશો.

પુરુષ : તે; તે ચાલે?

સ્ત્રી : હા, ચાલે. કાલનો દા'ડો જવા દે. પછી વચાર કરજે તારે.

પુરુષ : સ્વમ? કાલે પુનમનો તે'વાર એટલે?

સ્ત્રી : હા.

પુરુષ : તેમાં આપણે; હું? ધરખાર કે હગાંવાલાં ને તો પછી તે'વાર હું કરવા?

સ્ત્રી : દનિયાંમાં રહેવા.

પુરુષ : આપણે દનિયાંમાં પશુ નથી. આ બધું ખોટું છે, ને આપણે પશુ ખોટાં છીએ.

સ્ત્રી : તો એના મોહ સ્વમ કરો જ?

પુરુષ : ઉહ.

[પાછો ખસી યડને અટકે છે.]

સ્ત્રી : ખોલો ને, લોકોને દબાળાવો છો તેવું તમે હાંબજો ને!

પુરુષ : ઉહ.

સ્ત્રી : તમે હું ગાઓ છો?

પુરુષ : હં. નથી હાંબજવું. એ તો પેટ મારે.

સ્ત્રી : તો પેટ મારે ચાલ્યા કરો. પેટ ભરવું જ તો બરાયા કરશે. હોલા મારવાથી જે પેટ જ ભરાશે. બંગલા ને બંગલા.

[પુરુષ પડી રહે છે. સ્ત્રી જરા બેઠી થઈ કપડાં ખંખેરે છે.]

સ્ત્રી : ચાલ ઉડીએ. બહુ ખેડાં.

પુરુષ : ના બેચને. અહ જ બેસી રહીએ રાત ટુધી.

સ્ત્રી : ને કાલે પેટ?

પુરુષ : મરશે. બેચ.

સ્ત્રી : ના. ઉડ્યા વના ચાલે કે? ઉડ્યા!

[પુરુષ યડતો નથી. સ્ત્રી બેઠી થઈ પોતાની લાકડી હાથમાં લે છે.]

ચાલ ઉઠ્યને. ક્ષણિયું વીંટય.

[પુરુષ બેઠો નથી.]

બે આંમ કે? બિં.

[નીચી વળી પુરુષનો હાથ પકડે છે.]

પુરુષ : મારે નથી બેઠવું. નથી ચાલવું. અહીં બહુ ચંડક છે.

સ્ત્રી : તે નાં બને. હાંજ પેલાં પોંચાશે શી રીતે? બિં.

[હાથ ખેંચે છે. પુરુષ બેઠો થઈ જાય છે. તેના હાથમાં ક્ષણિયું દેતાં]

લે. પેર. તડકો શમ્યો છ જરા.

પુરુષ : (ક્ષણિયું વીંટતાં) શમ્યો છ તડકો ! મને તો થાય છે કે મરી જઉં.

સ્ત્રી : હારે.

[પુરુષ બેઠો થાય છે તેને ચાહર હાથમાં આપે છે. પુરુષ તેને ખભે નાખી તૈયાર થાય છે.]

પુરુષ : તું ન હોત તો ક્યારનો મરી ગ્યો હોત.

સ્ત્રી : તે કોણ પૂછે છ ? (ટેકરીઓ તરફ ભાળી) જીવા, જીવા.

(જવાબ આપે છે) ઓ.

સ્ત્રી : ચાલ બિં. બહુ ગાયું.

[બંને ચાલવા માટે છે. પગથી પરથી સારંગી વગાડતો જીવો આવે છે.]

જીવો : 'લાંબા રે મારગ લાંબી કોડિયું, લાંબે સરજીતનાં નીર,

લંકા રે લાડીજી બેશી રીયાં, નિત જયે રઘુવીર:

શીતા રે બેઠાં લંકાં વાડીએ.'

[ત્રિપુટી આગળ ચાલે છે આગળ સ્ત્રી, પાછળ પુરુષ ને તેની પાછળ સારંગી વગાડતો નાનો જીવો. દૃશ્ય વિલાય છે.]

જાપાનની ચીનાઈ મુશ્કેલી

રામભાઈ પટેલ

મહાયુદ્ધ પછી તરત જ જાપાન યુદ્ધની આગાહી કરતાં જનરલ રમ્સે કહ્યું હતું કે આવતી અઘડામણેનું મુખ્ય ક્ષેત્ર યુરોપ અને ઍટલાંટિક કે જૂમખ્ય સમુદ્ર નહિ પણ પાસિફિક દશે. છેલ્લાં પાંચ વરસના યનાયો એ ખતાવે છે. યુરોપિયન અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદની જે આક્રમણકારી સ્થિતિ મહાયુદ્ધ પહેલાં પોણોસો વર્ષ દરમ્યાન માલમ પડી હતી એ સ્થિતિ મહાયુદ્ધ પછી જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદની છે. ઊગતા સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રનું એક મુખ્ય લક્ષણ આક્રમણવાદ હોય છે. છેક મહાયુદ્ધ પર્વત ફ્રેંચ, બ્રિટિશ, એલિન્યમ, રશિયન ને એ સામ્રાજ્યવાદોનું મુખ્ય લક્ષણ આક્રમણકારી હતું. કાંચા માલની શોધ ને તૈયાર માલનાં ખર્ચ સિદ્ધ કરવા સંસ્થાનો મેળવવા માટે આજે જાપાનીઝ આક્રમણકારી સામ્રાજ્યવાદ પણ એ જ કરી રહ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વિધાન, નીતિ કે સંધિપત્રોનાં બંધન જાપાનને ચીન ઉપર હલો કરતાં અટકાવતાં નથી.

મહાયુદ્ધ પછી જાપાનમાં સામ્રાજ્યવાદી માનસનો ભાર વિકાસ થયો. એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે યુદ્ધ દરમ્યાન યુરોપીય રાષ્ટ્રોને વિગ્રહી સ્થિતિને કારણે પોતાનાં આર્થિક ને એકિયાટિક ખર્ચો છોડ્યાં પડ્યાં હોવાથી એ ઉધાડાં ને જિનહરીફ ખર્ચોમાં પોતાનો માલ ધુસાડવાની જાપાનને સારી તક મળી ગઈ હતી. કારણકે એ વિગ્રહભૂમિથી દૂર હોવાથી તદ્દન સીધી રીતે વિગ્રહમાં સડોવાયું નહોતું. એ દરમ્યાન તૈયાર માલની કિંમત પણ બહુ ઊંચી રહી હોવાથી ભારે જીનહરીફ ખુદ્દાં પરદેશી ખર્ચોમાં યતા ભારે વ્યાપારી લાભોને લીધે જાપાનમાં મોટી તેજ આવી અને એ તેજએ ઔદ્યોગિક આગાહી તો આણી જ પણ ધાર્મિક ઉદ્યોગોના વિકાસને ભારે જોશ આપ્યું. જાપાનીઝ મૂડીવાદ ભારે આગાહી ને મજબૂત બન્યો. આ સ્થિતિએ એકિયાઈ પ્રભુત્વ મેળવવાની જાપાનીઝ આક્રમણવાદીઓમાં મદત્વાકાંક્ષા પેદા કરી. આ ઉપરાંત મેળવેલું ખર્ચ કાયમ રાખવા, વધારવા ને વધતા જતા ઉદ્યોગવાદને માટે જરૂરી કાચા માલનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની પણ જરૂર જોવા મળી. ચીન ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પોતાની તદ્દન નજીક હોઈ જાપાનની દાનત પહેલી એના ઉપર પડી. ચીન ખીજા કોઈ યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદનું સીધું સંસ્થાન પણ નહોતું બન્યું. અને ત્યાં રાજકીય એકતાને અઝાવે રાષ્ટ્ર તરીકે ચીન મળ્યું પણ હતું. ઉપરાંત એ જાપાનને કાચા માલ માટે જોઈતું સ્થાન, તૈયાર માલનું મોટું ખર્ચ અને વધારાની જાપાનીઝ મૂડીને નફાભર્યું શોકલ કરવાની તક પૂરી પાડનાર પણ હતું. પરંપરાની સ્પર્ધાને કારણે ફ્રેંચ, બ્રિટિશ કે અમેરિકન સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોમાંથી કોઈ કોઈ ને ચીનનો રાજદ્વારી કળને પણ લેવા કે એમ નહોતું. આ બધી સાનુકૂળ તકો અને વિકસતા મૂડીવાદની અંતઃસ્થ આવશ્યકતાને લીધે જાપાન ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યા વિના રહે એમ નહોતું. વહેલું મોટું જાપાનીઝ

આક્રમણ આવવાનું જ છે એમ ચીનાઈ રાજપુરુષો માણવા છતાં એઓ એક ન થઈ શક્યા. ચીનની રાજકીય ઇચ્છતાએ જાપાનને હુમલો કરવાની મોટામાં મોટી તક આપી.

પરંતુ ગયા દાયકા દરમ્યાન અમેરિકાના પ્રતિકારક ભય અને સતન-વેટ-સેને ચીની પ્રગમમાં આણેલી જાગૃતિ ને એકતાને કારણે જાપાન ચીન ઉપર ચઢાઈ કરી શક્યું નહોતું. એ બંને કારણો ૧૯૩૦ની આર્થિક મંદી પછી મોટે ભાગે દૂર થયાં. ચીનમાં સતન-વેટ-સેન પછી કોઈ જગ્યાએ એકત્ર કરનાર રાષ્ટ્રનાયક ન રહ્યો ને સામ્યવાદ સામે લડવામાં ને એમ કરીને જાપાનને ખુશ રાખવાના પ્રયત્નોમાં ચીનાઈ પ્રાંતસૂચાઓ પડી ગયા. આજના જાપાનીઝ હદ્દલાને જે શક્ય બતાવનાર કોઈ મુખ્ય કારણ હોય તે સામ્યવાદી દળોને નાશ કરવામાં ચીનાઈ પ્રગમનું થઈ ગયેલું વિભક્તીકરણ છે. ભાવિ જાપાનીઝ હુમલા સામે સામ્યવાદી દળો સાથે ભળીને પૂર્વતૈયારી રૂપ, સામ્યવાદી દળો સાથે ભળી બંન્નને સંયુક્ત મોરચો રચવાની ચીની રાજપુરુષોની અશક્તિમાંથી ચીનો-જાપાનીઝ યુદ્ધ પેદા થયું છે. છેલ્લા વર્ષ દરમ્યાન માર્શલ આંગ-કૈ-શેકને એનું ભાન થયું ત્યારે એણે એ દિશામાં પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. પણ એ પાછી વહી ગયા પછી પાળ બાંધવા જેવું હતું. ઊત્તર, હવે તે જાપાનીઝ હદ્દલાનું મુખ્ય કારણ એ થઈ પડ્યું ગણાય છે કે આંગ-કૈ-શેક ચીની પ્રગમમાં જાપાન વિરોધી ભાવનાને ઉત્તેજન આપે છે ને સામ્યવાદનો નાશ કરવાને બદલે એ દળો સાથે ભળી જઈને જાપાન વિરોધી વ્યૂહ રચે છે!

છેલ્લી આર્થિક મંદી અને એણે ઊભા કરેલા અનેક કાયદાઓના ચઢાવામાં યુરોપ-અમેરિકન રાષ્ટ્રો પડી જવાને લીધે જાપાને બેયું કે કોઈ પણ યુરોપી રાષ્ટ્ર પેસિફિકમાં પોતાની સામે કંઈ પણ પગલું ભરી શકે એમ નથી. ૧૯૩૧માં એણે વોર્શિંગ્ટન કરાર તોડીને ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યું. વિભક્ત ને નબળા ચીનાઓ એકત્ર ને સંગઠિત જાપાનીઝ આક્રમણ સામે ટપી શકે એમ નહોતું. મયુરિયા પછી ચહાર, જેહોલ વગેરે પ્રદેશો ઉપર એક પછી એક જાપાને કાબૂ જમાવી દીધો અને આ છેલ્લા હુમલા પછી આખો ઉત્તર ચીન કબજે કરી લઈ બાકીના ચીનાઈ પ્રદેશ ઉપર એ વ્યાપારી હકુમત જમાવવા માગે છે. ફ્રાન્સ, બ્રિટન ને અમેરિકા કદાચ એકત્ર થઈને પોતાના હુમલાને અટકાવે એ વસ્તુ દૂર કરવા ગયા વર્ષની આખરે, જર્મની અને ઈટલી સાથે સમજૂતી કરી એ બંનેને જાપાને પોતાના પક્ષના કરી લીધા છે. જર્મની, ઈટલી અને જાપાન : આ ત્રણે ફાસિસ્ટ રાષ્ટ્રોનો 'બ્લોક' થવાથી જાપાનની પાસિફિકની રાણી થવાની મુરાદ સફળ થવાનો રસ્તો સરળ થઈ ચૂક્યો છે. જાપાન હવે જાણે છે કે ચીનના મામલામાં ફ્રાન્સ કે બ્રિટન વચ્ચે પડે એ પહેલાં તે યુરોપમાં દિલ્લર-મુસોલિની કંઈ પણ નવી સમસ્યા ઊભી કરીને ફ્રાન્સ-બ્રિટનને યુરોપીય મામલામાં રોકી રાખશે.

અમેરિકા વચ્ચે પડે એવો ભય જરૂર જાપાનને હતો. પણ ઈટાલો-એન્જિસીનિયન વિગ્રહ, અને સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહ દરમ્યાન પ્રે. રૂઝવેલ્ટે બતાવેલ તંદરસ્થતાનાં વલણે જાપાનને ચિંતામુક્ત કર્યું છે. યુરોપીય કે એશિયાટિક મામલામાં બિલકુલ ન સંડોવાવાની ભાવના (Isolationist sentiment) અમેરિકન પ્રજામાં વધતી જાય છે એનો ચોક્કસ ખ્યાલ જાપાને કરી લીધો લાગે છે. ૧૯૩૬ના ડીસેમ્બરમાં જર્મની સાથે રશિયા વિરુદ્ધ કરેલા કરારના

છૂપા બાગમાં ખેતી રાષ્ટ્રો વચ્ચે લશ્કરી મદદની સંધિ ઘર્ષ હોવાનું રશિયા જાણે છે. આને લીધે એ પણ પૂર્વ તરફ ચીનની મદદે જાપાન વિરુદ્ધ જાય. એમ નથી એવી જાપાનીઝ લશ્કરી જનરલોને ખાતરી યથા છે. યુરોપમાં નાત્સી જર્મનીના આક્રમણનો ભય વધતો જવાથી સોવિયેટ સરકારે પણ નિર્ણય કર્યો લાગે છે કે પૂર્વમાં જાપાન સાથે વિગ્રહમાં ઉતરવાના સંભેગો બારે કિંમતને બોગે પણ ટાળવા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ 'ફ્રન્ટ' ઉપર એક સાથે લડી શકે એટલું બળવાન સોવિયેટતંત્ર આજે નથી. ગત મહાયુદ્ધમાં લગભગ એકલે હાથે ચાર વર્ષ સુધી સમૃદ્ધ ને બળવાન બ્રિટિશ ને ફ્રેંચ સત્તા સામે ઝઘૂમનાર જર્મન પ્રજાની તાકાતની ખીક સોવિયેટતંત્રને પૂરેપૂરી છે આ સાથે હમણાં સોવિયેટતંત્ર અંદરખાતેથી બારે ઉચ્ચલાયક અનુભવી રહ્યું છે. સમસ્ત સોવિયેટતંત્ર ટ્રાંસકાઝાકી કાવત્રાખોરાથી બરપૂર છે એમ ત્યાં વારંવાર થતા ખનાવોથી લાગે છે. આને લીધે પણ સોવિયેટ સરકાર વિગ્રહમાં ઉતરવા તૈયાર નથી.

આ પ્રમાણે ચારે બાજુ તાગ કાઢી લીધા પછી અનુકૂળતા લાગવાથી ચીન ઉપર મોટા પ્રમાણમાં હથેલો કરવાનું જાપાનીઝ લશ્કરી વડાઓએ નક્કી કર્યું છે. પરંતુ કેટલીક વાર ઉગ્ર લશ્કરીવાદ ને સામ્રાજ્યલોબની લાગણીને પ્રતિકૂળતા પણ અનુકૂળતા જેવી લાગે છે. ફ્રેંચ સરકારને યુદ્ધનું અસ્ટીમેટમ આપતી વખતે જર્મન કેઝરને ખાતરી હતી કે બ્રિટન ફ્રાન્સ સાથે જર્મની વિરુદ્ધ નહિ જોડાય અને તટસ્થ વલણ લેશે. લોઈડ જ્યોર્જ એનાં યુદ્ધ સંસ્મરણોમાં એ જ કહે છે કે જો વીલ્હેલ્મ કેઝરને ૧૯૧૪ના ઓક્ટોબરમાં એના સલાહકારો એટલી ખાતરી કરાવી શક્યા હોત કે વહેલાંમોડાં ફ્રાન્સ, બ્રિટન, અમેરિકા ને ઇટલી સૌ એક થઈને જર્મની સામે લડશે તો એણે ૧૯૧૪ના વિગ્રહનું પગલું ન જ ભર્યું હોત. ફ્રાન્સને મહાત કરવાની ને પોતાના નીકાલને જગતસર્વોપરી સિદ્ધ કરવાની એની ઉગ્ર ઇચ્છાએ એને માની વસ્તુસ્થિતિ ને એનો પાકો તાગ કાઢતાં અટકાવ્યો હતો. પરિણામે એ પોતાની અને પ્રતિપક્ષીઓની શક્તિનું સાચું માપ ન કાઢી શક્યો.

જાપાનના ચીનાઈ આક્રમણ વિશે પણ આજે એમ નહિ કહી શકાય ?

તક ગઈ તે ના સાંપડે, ગયું ના આવે હાસ,
એક વાર ખોયા પછી, ન મળે ઉરવિશ્વાસ.

સેવા સેવા શું કરે, સેવા બહાનું ફેક
ધર્યાં નિજનાં માણવા, સેવા કરતા લોક.

સાપ ડર્યો એવે કદી, વિપનું ઝોસડ ધાય,
શંકાનાગણનો ડર્યો, ખચે ન કોઈ ઉપાય.

પાંચ હાથનો સાથરો, ખાવા ગડિયું નર,
તે માટે હે માનવી ! આ તે શી જંજળ ?

ટીલે ટપકે ધર્મ ના, ધર્મ ન લગવે વેશ,
ધર્મ હૃદયનો ભાવ છે, મુક્ત કાળ કે દેશ.

હવ્વ પંથ લાંબો પડ્યો, યાકયું ના’વે કામ,
કમર કસી આગળ વધી, બહાલા આતમરામ !

કાતી હૈયે રાખતો, મ્હોંયે મધના બોલ,
પરપોટો ફૂટી જતાં, યાચે તારો તોલ.

એઠી બાપકમાઈને, એહું પુત્રીધન,
એઠી મહેનત અન્યની, એહું પરનું અન્ન.

વિનોદ : એના વાણીતાણા વિશે વિચાર

ચુનીલાલ નારણી શાહ

પ્રસિદ્ધ માનસશાસ્ત્રી સીગમન્ડ ફ્રોઈડે વિનોદ વિશે એક વિચારગ્રંથક પુસ્તક લખ્યું છે. એ પુસ્તકનો સારભાગ કેટલાંક રૂપાંતર સાથે અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે.

૧. વિનોદ (Wit) ની વ્યાખ્યા .

Witની વ્યાખ્યા આપવી અઘરી છે. Wit, humour વગેરે એવા પ્રદેશમાં વિહરે છે કે જેની સીમાઓ ચોક્કસ રીતે કહેવી મુશ્કેલ છે. જી. કે. ચેસ્ટરટન કહે છે કે humour ની વ્યાખ્યા નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એમાં જ આશ્ચર્યામાં humourની ખામી જણાઈ આવે છે. ચેસ્ટરટન એટલી હદ સુધી જાય છે તેટલી હદ સુધી આપણે ન જઈએ; આપણે એમાંથી એટલો જ સાર કાઢી શકીએ કે એની વ્યાખ્યા સર્વમાન્ય થઈ શકે એવી આપવી એ મુશ્કેલ છે; એની વ્યાખ્યામાં ચોક્કસાઈ લાવવી એ અઘરું કાર્ય છે; અને તેથી એની એક કરતાં વધારે વ્યાખ્યાઓ વિચારીશું તો જ તેના પ્રદેશનો સાચો ખ્યાલ આવવા સંભવ છે.

વિનોદ એ સ્વયંચક્રુરિત સર્જન છે; એ શ્રમસાધ્ય નથી.^૧

વૈષમ્યમાં સામ્ય શોધવું, સુખ સમાનતાઓને શોધી કાઢવી એ વિનોદ છે.^૨

વિનોદ એ દરેક યુગલનું લગ્ન કરાવનાર વેશપલટો કરીને આવેલ ગોર છે.^૩

વિનોદ એ સગાંસંબંધીઓ જેમનાં વિવાહની વિરુદ્ધ હોય છે તેમનાં લગ્ન કરવામાં રાચનાર ગોર છે.^૪

“અર્ધરહિત વાણીમાં અર્ધ”^૫

“વિરોધી વિચારોથી પૂર્ણ”^૬

“ગૂંચવાડો અને સ્પષ્ટતા”^૭

* Wit and its Relation to the Unconscious.

૧. Wit is a playful judgment. Wit is nothing but a free play of ideas.

૨. Wit is the ability to discover similarities in dissimilarities; i. e. to find hidden similarities.

૩. Wit is the disguised priest who unites every couple.

૪. Wit likes best to unite those couples whose marriage the relatives refuse to sanction.

૫. Sense in nonsense

૬. Contrast of ideas

૭. Confusion and clearness

“ મિતાક્ષરતા ”^૧

ઉપર વિનોદની જે વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે તેમાંથી એકેય સંપૂર્ણ નથી; છતાંય તે સર્વ કાંઈક અંશે સાચી છે.

જે વાક્યના અવણુથી આપણને હસવું આવે છે એ વાક્યનો અર્થ આપણને હસાવે એવો હોય છે એ અલબત્ત ખરું છે, પરંતુ માત્ર અર્થથી આપણને હાસ્ય ઉત્પન્ન થવું નથી. જે વિચારથી આપણને આનંદ થયો હોય છે એ જ વિચાર બીજા શબ્દોમાં મૂકીએ તો આપણને હસવું નહિ આવે. એટલે અર્થ ઉપરાંત બીજું કાંઈક પણ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવસ્યક છે. એ વિચારને અમુક રીતે ગોઠવીશું તો જ એ આનંદદાયક થશે. Witનું પ્રભુ આયોજન technique છે. એ આયોજન અનુસાર વિચારો ગોઠવવામાં આવે તો જ તે હાસ્યપ્રદ બને છે. વિચારો જે શબ્દોમાં દર્શાવવામાં આવ્યા હોય છે એ શબ્દો witty બને એ માટે અમુક પ્રકારની શબ્દરચના આવસ્યક છે. જેમ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે સંચાલનના સિદ્ધાંત અનુસાર સૈનિકોની વ્યૂહરચના કરવી પડે છે, તે જ પ્રમાણે wit રચવા માટે શબ્દોની ચોક્કસ પ્રકારની વ્યૂહરચના કરવી પડે છે.*

Witનું આયોજન

(૧) સંક્ષિપ્તીકરણ

કેટલીક વાર એ શબ્દોને ટૂંકાવીને એક શબ્દ બનાવવાથી wit ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું દર્શાવત અહીં આપવામાં આવે છે.

એક મનુષ્ય તેના લક્ષ્યાધિપતિ સગાને ત્યાં જમવા ગયો; તે શ્રીમંત પુરુષને તેની શ્રીમંતાઈનું અભિમાન હતું; અને તે અભિમાન તેણે તેના ગરીબ મહેમાનની પ્રત્યે દાખવ્યું. આથી તે મહેમાને હતું કે “ તે અમારે મારી સાથે millionaire રીતે વર્ત્યો. ” એટલે કે લક્ષ્યાધિપતિ જેટલો મળતાવડો થઈ રોકે તેટલો મળતાવડો મારો વજમાન બન્યો હતો. અહીંયાં એ શબ્દોમાંથી એક શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો છે.

FAMILIAR
MILLIONAIRE
FAMILLIONAIRE

એટલે આ વાત અંગ્રેજમાં દર્શાવીએ તો નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય:

My host treated me quite familiarly, i. e., as well as a millionaire can do that sort of a thing.

હવે બીજાં દર્શાવતા વિચારીએ.

યુરોપમાં લીઓપોલ્ડ કરીને એક રાજા હતો. તેને ક્લીઓ નામની બાઈ સાથે અનૈતિક સંબંધ હતો. એટલે એ રાજાને Cleopoldના નામથી ઓળખવામાં આવતો હતો.

૧ Brevity is the soul of wit.

• The mere position conquers, be it that of warriors or of sentences.

C L E O
LEOPOLD
C L E O P O L D

આ પ્રમાણે બે શબ્દોમાંથી એક શબ્દ બન્યો છે.

એ જ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ લેખક રીકવીન્ઝીએ એક રચને લખ્યું છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યો anecdotageમાં પડવા સંભવ છે.

A N E C D O T E
D O T A G E
A N E C D O T A G E

ઉપર દર્શાવેલા બે શબ્દોમાંથી anecdotage શબ્દ બનેલો છે. “વૃદ્ધ પુરુષોને વાતો કહેવાની-anecdote કહેવાની ટેવ પડે છે, અને તેમની શુદ્ધિ ક્ષીણ થાય છે-dotage પ્રાપ્ત થાય છે” એમ કહેવાને બદલે anecdotage માં પડવા સંભવ છે એમ સંક્ષિપ્તમાં કહ્યું.

એ જ પ્રમાણે એક પુરુષે નાતાલના પર્વનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે તે દિવસો એટલે,

A L C O H O L I D A Y S
A L C O H O L
H O L I D A Y S
A L C O H O L I D A Y S

એટલે કે નાતાલનું પર્વ એટલે... દારૂ પીવાનું પર્વ.

આ દૃષ્ટાંતોમાં બે શબ્દોમાંથી એક શબ્દ બનાવીને wit કરવામાં આવી હતી; એક શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ મૂકવાથી પણ wit બને છે.

એક યુવાનની પ્રતિષ્ઠા, શક્તિ વગેરે એટલાં સુપ્રસિદ્ધ હતાં કે તેના વિશે સહુ કાંઈ કહેતાં કે એ રાજકીય પક્ષનો નેતા થવા સર્જાયેલો છે; પરંતુ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન થઈ જવાથી એનો પક્ષ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો, અને તેને રાજકીય ક્ષેત્રમાં સ્થાન રહ્યું નહિ. આ પ્રસંગે તેના વિશે એક જણે કહ્યું કે “તેની પાછળ મહાન ભાવિ રહેલ છે.”*

આ દૃષ્ટાંતમાં *before*ને બદલે *behind* મૂકવાથી એ વ્યક્તિ ઉપહાસને પાત્ર બની.

એક મોટા મગીરદારને ખેતી વિશે કે ખેડૂતના જીવનના પ્રશ્નો વિશે કાંઈ જ્ઞાન ન હતું; છતાં પણ લાગવગના બળે એ ખેતીવાડીખાતાનો પ્રધાન બન્યો. એને જરા પણ એમાં ફાળું નહિ, અને એને એ પ્રધાનપદ છોડવું પડ્યું; એ પ્રસંગે એના વિશે એક લેખકે લખ્યું કે “હજીની આગળ તેણે પોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન સંભાળી લીધું છે.” એટલે કે તેનામાં બળદીઆ જેટલી જ શુદ્ધિ છે. જો બળદ ખેતીવાડીખાતાનો, પ્રધાન બની શકે, તો એ મનુષ્ય બની શકે; પરંતુ હવે એણે હજીની આગળ જેમ બળદ ચાલે છે, તેમ હવે એણે બળદની માફક ખેતીનું કાર્ય સંભાળી લીધું છે.

* He has a great future behind him.

(૨) પુનરાવર્તન

Wit બનાવવાની ખીજ રીત એ છે કે એક કે વધારે શબ્દો એક વાક્યમાં વધારે વાર વાપરવા. નીચે એનું એક દર્શાત આપવામાં આવે છે.

એક સ્થળે ભોજનસમારંભ હતા; તેમાં અનેક વ્યક્તિઓમાં 'ક' અને 'ખ' આવ્યા હતા. તે સમયે 'ક'એ કહ્યું: "મારા મિત્ર 'ખ' બહુ અદ્ભુત પુરુષ છે; તમારે માત્ર તેનું મુખ્ય ખુલ્લું કરીને તેમાં મિષ્ટાન્ન મૂકવાનું છે. એટલે તેમાંથી ભાપણ દર્શન દેશે." ત્યાર બાદ 'ખ'એ તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. એણે કહ્યું: "મારા મિત્ર 'ક'એ હું કેવો અદ્ભુત છું એ તમને કહ્યું છે; તેણે કહ્યું છે કે 'મારું મોં ખુલ્લું કરો, તેમાં મિષ્ટાન્ન મૂકો, અને ભાપણ દર્શન દેશે.' પણ એ કેવો અદ્ભુત પુરુષ છે એ હું તમને કહીશ. ગમે તેનું મુખ્ય ખુલ્લું કરો, તેમાં તેનું ભાપણ મૂકો, અને મિષ્ટાન્ન દર્શન દેશે."*

આ દર્શાતમાં એ જ શબ્દોને ફરીને વાપરવામાં આવ્યા છે; માત્ર ફરીને તેનો ઉપયોગ કરતાં તેમનું સ્થાન ફેરવવામાં આવ્યું છે.

આવું એક ખીજું દર્શાત અંગ્રેજીમાં જ આપીશું, કેમકે આમાં wit શબ્દના ઉપયોગથી થતી હોવાથી ભાષાંતરમાં તેની ખૂબી રહેતી નથી: "Put not your trust in money, but put your money in trust."*

અમુક શબ્દો ફરી ફરીને વાપરવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે એનાં દર્શાતો અમાઉ આપવામાં આવ્યાં છે. એને મુખ્યત્વે મળતાં, છતાં તેનાથી કેટલેક અંશે ભિન્ન ઉદાહરણો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે.

"મનુષ્યજીવન બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. જીવનના પૂર્વાર્ધમાં મનુષ્ય ઉત્તરાર્ધ પ્રત્યે દષ્ટિ નાખે છે; અને ઉત્તરાર્ધમાં મનુષ્ય પૂર્વાર્ધ પ્રત્યે દષ્ટિ નાખે છે."

"મનુષ્યને જે અનુભવવાનો ઇચ્છા ન હોય તે અનુભવવું એનું નામ અનુભવ."†

સેરેનીસીમસ કરીને એક રાત્રી પોતાના રાજ્યમાં ફરતો હતા. તે સમયે લોકોના ટોળામાં પોતાના જેવી જ આકૃતિવાળા એક મનુષ્યને તેણે જોયો. એટલે રાત્રીએ તેને બોલાવીને પૂછ્યું, "અધ્યા, તારી મા કદી રાજમહેલમાં કામ કરતી હતી?" તરત જ પેલા પુરુષે જવાબ આપ્યો: "ના, પણ મારા બાપા રાજમહેલમાં કામ કરતા હતા."

* X introduced Y as follows: "My friend Y is a wonderful man. All you have to do is to open his mouth, put in a dinner and a speech appears, etc." Responding to the speaker, Y said: "My friend told you what a wonderful man I am, that all you have to do is to open my mouth, put in a dinner, and a speech appears. Now let me tell you what a wonderful man he is. All you have to do is to open anybody's mouth, put in his speech, and a dinner appears."

† પૈસામાં તમે વિશ્વાસ મૂકો નહિ; પણ તમારા પૈસા વિશ્વસનીય સ્થળે મૂકો.

‡ Experience consists in experiencing what one does not care to experience.

આત્મારની અભ્યાસપદ્ધતિ વિશે લખતાં, ધૂમકેતુ એકે સ્થળે લખે છે કે “ વિદ્યાર્થીમાં કાઈ પણ વિષયની શક્તિ હોય તો તેણે એ વિષયની શક્તિ ગુમાવીને પણ ઘણા વિષયોની અશક્તિ કેળવવી નોઈએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવું એક દષ્ટાંત મળી આવે છે. કાલિદાસ કવિની સાથે વાદ-વિવાદમાં ગિતરવા ઇચ્છનાર એક વૈયાકરણીને ટાઢ બહુ વાતી હતી એટલે એણે કહ્યું: શીતં વાધતિ । આવો ખોટો પ્રયોગ સાંભળીને છૂપા વેશમાં રહેલા કાલિદાસે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: ન તથા વાધતે શીત ।

યથા વાધતિ વાધતે ॥

આમાં, જો વાધતિ ને મળતું વાધતે વાપરવાને બદલે વીઢ્યતિ વાપર્યું હોત તો એની બધી મજા જતી રહેત. એમાં વાધનો ઉપયોગ ફરી ફરીને આવવાથી એ wit બને છે.

આ પ્રકારનું એક વિશેષ દષ્ટાંત અંગ્રેજ ભાષામાંથી લઈશું.

An undertaker is one who always carries out what he undertakes.

(૩) શ્લેષ અથવા દ્વિઅર્થી શબ્દ

Wit રચવાની આને મળતી એક નવી રીત છે. એક જ શબ્દ બુદ્ધાબુદ્ધ અર્થમાં વાપરવાથી wit કાઈ વાર બને છે. આનાં દષ્ટાંતો વિચારીએ. હુઈ પંદરમાની કચેરીમાં એક મસ્કરી રહેતો હતો. રાત્રીએ તેની કસોટી કરવા કહ્યું કે તું મારી મસ્કરી કર—“ make me the subject of your witticism.” એ ઉપરથી મસ્કરાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “The king is no subject”. Subject એટલે વિષય, અને પ્રમગ્ન બને થાય છે.

એક ગૃહસ્થ પાસે એક જણ પૈસા ઉછીના લેવા આવતો હતો. તે ગૃહસ્થે તેને કહ્યું કે બ્યારે હું ધરમાં ‘in’ હોઉં ત્યારે તું આવજો. પૈસા ઉછીના લેવા આવનાર હંમેશાં આવે, અને તે શેઠ ધરમાં હાજર હોય છતાં પણ તે ગૃહસ્થનો નોકર તેને કહેતો કે ‘શેઠ ધરમાં in નથી.’ એક દિવસ નોકરની ચોક્કી કાઈ રીતે પટાવીને તે શેઠ પાસે પહોંચી ગયો. તેને નોઈને શેઠે કહ્યું, “ છેવટે હું તને ધરમાં બેગો થશે ખરે.” પૈસા ઉછીના લેવા આવનારે તેને પૈસા મળશે એવા વિશ્વાસથી તરત જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “ ના, ના; હું આજે ધરમાં છું, અને તમે બહાર છો.”

“ Ah, at last I am in ”

“ No, at last I am in and you are out.”

સ્કોટલેન્ડની એક વિદ્યાપીઠ પાસે પૈસા નહોતા, પરંતુ તે પદ્ધતિએ આપનામાં બહુ ઉદાર હતી, એટલે ડોક્ટર બેનસને કહ્યું કે, “ Let it persevere in its present plan and it may become rich by degrees.”

સંસ્કૃતિ સાહિત્યમાં એક જ શબ્દ અનેક અર્થમાં વિનોદાચે વપરાયો હોય એવાં દષ્ટાંતો મળી આવે છે.

સુવર્ણલિંગતા કન્યા, હેમાલંકારવર્જિતા

સા કન્યા વિધવા જાતા, ગૃહે રોક્ષિતિત્વતિ: ।

કેન્દ્રવં પતિતં દૃષ્ટ્યા

કં લલ્લન્તં ન વાપતે શીતમ્ ।

તર્કશાસ્ત્રમાં વપરાતું એક ઉદાહરણ અહીં નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

All the angles of a triangle are less than two right angles.
ત્રિકોણના સર્વ ખૂણાનો સરવાળો એ કાટખૂણા કરતાં ઓછો હોય છે. અહીં સર્વ ખૂણા એટલે દરેક દરેક બુદ્ધાનુદા ખૂણા એમ સમજાવે તો આ વાક્ય વિનોદાત્મક અને છે. ગુજરાતીમાં પણ કેટલાંક આવાં દર્શાવે મળી આવે છે.

દીવા નથી દરબારમાં છે અંધારુ ધોર.*

એ ગણીએ તો દેવતા, નહિ તો રણ પાપાણુ.*

(૪) સ્થાનાંતર (Displacement)

Wit કરવાની એક ખીજ રીતનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. ન્યારે એ મનુષ્યો વાતચીત કરતા હોય છે, ત્યારે એક મનુષ્ય જે વસ્તુ ઉપર ભાર દેવા માગતો હોય, એ વસ્તુ ધ્યાનમાં નહિ લેતાં એની વાતમાં અવેલ ગોણુ આપતો જ પ્રત્યુત્તર ખીજે વાળે છે. મુખ્ય વસ્તુ કોરે રહી જાય છે, અને બિનઉપયોગી વસ્તુ પ્રત્યુત્તરમાં મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જે સ્થળે ભાર પ્રત્યુત્તરમાં હોવો જોઈએ તેને જહલે ખીજ સ્થળે ભાર દેવાય છે; એટલે પ્રથમ વાતચીત કરનારે જે વાતનો ઉત્તર માગ્યો હોય છે તે વાતનો ઉત્તર મળતો નથી. ઉત્તર સ્થાનાંતર કરે છે. કેટલાંક દૃષ્ટાંતોથી આ સ્પષ્ટ થશે.

એક મનુષ્યે પોતાના શ્રીમંત સગા પાસેથી રૂપિયા ઉછીના લીધા; અને પછી તે દારૂના પીઠામાં ગયો. એ શ્રીમંત સગાને તેની આ વર્તણૂકની ખબર પડી ત્યારે તેણે પૈસા ઉછીના લઈ જનારને કપકો આપ્યો. “તું પૈસા ઉછીના લઈ જઈને આવા ધંધા કરે છે? દારૂ પીવા મેં તને પૈસા આપ્યા હતા?”

તે દારૂગિયાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે “એમાં મારો શો વાંક છે? મારે ક્યારે દારૂ પીવો? ન્યારે મારી પાસે પૈસા હોય નહિ ત્યારે હું પી શકું નહિ; ન્યારે મારી પાસે પૈસા આવે ત્યારે મારે દારૂ પીવો ન જોઈએ; તો મારે દારૂ પીવો ક્યારે?”

પ્રત્યુત્તર આપનારની દૃષ્ટિએ ઉત્તર યોગ્ય હતો; પરંતુ એ ખરી રીતે યોગ્ય નથી. તે શ્રીમંત મનુષ્યે તેને એમ કહ્યું હતું કે “તારી પાસે પૈસા નથી; તારે ગુજરાન ચલાવવા માટે પૈસા ઉછીના લેવા પડે છે; અને એ પૈસા તું ખોરાક ખાવામાં કે ઉદ્યોગધંધામાં ખર્ચવાને જહલે આમ કેમ વેઠકી નાખે છે? તને આવા ખોટા અર્થ કરવાનો શો અધિકાર છે?” હવે આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે પોતાની બૂલ ટૂંક કરવી જોઈતી હતી; અથવા તો તેની બૂલ ન હોય તો ખોરાક ખાવામાં અથવા ઉદ્યોગધંધામાં પૈસા રોકવાને જહલે દારૂ પીવાથી તેને વધારે ફાયદો થાય છે એમ તેણે સાચી રીતે ખાતરી કરી આપવી જોઈતી હતી; પરંતુ તેમ કરવાને જહલે તેની પાસે પૈસા હોય કે ન હોય પણ તેણે દારૂ તો પીવો જ જોઈએ,

* ખીજે અર્થ દીવાનથી=દીવાનને લઈને એમ થાય છે.

* જોગણી દેવતા છે, એ તોરણ કે પાપાણું નથી,

જણીએ તો દેવ, નહિ તો ખાલી પથ્થર છે.

એ પીધા વિના તેને ચાલે તેમ નથી એમ સ્વીકારી લેઈને જ તે પ્રત્યુત્તર આપે છે. તે શ્રીમંત પુરુષ જે આક્ષેપ તેની સામે કરે છે તેને ઉત્તર તે આપતો નથી. જાણે તે વખતે તેણે દારૂ કેમ પીધો એ એની સામે ફરિયાદ ને હોય એમ એ જવાબ આપે છે. જે સ્થળે પ્રજામાં બાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે સ્થાને ઉત્તરમાં બાર દેવામાં આવ્યો નથી.

એક ઘોડા વેચનારે તેના ઘોડાની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે, “જુઓ, આ ઘોડો તમે ખરીદશો તો તમને કાંઈ ખોટ નથી. એ રેવાલ ચાલે ચાલે છે. તમે બાવનગરથી સવારે ચાર વાગે નીકળો તો વરતેજ તમે પાંચ વાગે પહોંચી જાવ.” પેલા ઘોડા ખરીદનારે આ સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો: “પણ મારે સવારમાં પાંચ વાગે વરતેજમાં જઈને કામ શું છે? એ વખતે ત્યાં તો કાંઈ જાગ્યું પણ ન હોય?”

હવે આ દૃષ્ટાંતમાં ઉત્તર દેનારે બાર જુદા જ મુદ્દા ઉપર દીધો છે એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. ઘોડો બહુ ત્વરાથી દોડી શકે છે કે નહિ એ વાતની ચર્ચા કરવાને બદલે અપ્રસ્તુત વિષયની જ એ ચર્ચા કરે છે.

વિનોદનાં દૃષ્ટાંતોમાં જ વિચારનું કે ઊર્મિનું સ્થાનાંતર થાય છે એમ નથી; મનુષ્યો ત્યારે લડે છે ત્યારે ધણીવાર આ પ્રકારનું સ્થાનાંતર થાય છે. બે પ્રતિપક્ષીઓમાં એક એક વસ્તુ ઉપર બાર દેવા માગતો હોય; સામે વાદીપક્ષ તે વાત ધ્યાનમાં નહિ લેતાં કાંઈ બીજા મુદ્દા ઉપર જ ચર્ચા ચલાવતો હોય છે, અને એ પ્રમાણે તકરારનો નિવેડો કદિ આવતો નથી.

એક જિખારી એક શ્રીમંત મનુષ્ય પાસે જઈને કહે, “શેકસાહેબ, મને પૈસા આપો ને; મારે હવાફેર કરવા પંચગની જવું છે.” તે શેકે જવાબ આપ્યો કે “પંચગની બહુ ખર્ચાળ છે; તું વઢવાણકેમ્પ કે જોરાવરનગર જા તો?” એટલે તે જિખારીએ તરત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “પહેલું મુખ તે જાને નથી; મારી તળિયત વાસ્તે જેટલું ખર્ચ કરું તેટલું ઓછું છે.”

આ પૈસા માગનાર જો બીજાના પૈસા ઉપર નહિ પણ પોતાની કમાણી ઉપર પંચગની જવા માગતો હોત તો તેના વિચાર સામે કાંઈ ને કાંઈ કહેવાનું હોય નહિ; પરંતુ શ્રીમંત લોકોને જ જે ખર્ચ પાલવી શકે તે ખર્ચ તે બીજા માગીને કરવા માગતો હતો. તે શ્રીમંત પુરુષે પારકે પૈસે દોવાળી કરવા સામે પોતાનો વાંધો રજૂ કર્યો હતો. એ વાતનો ઉત્તર નહિ દેતાં જાણે પોતાના જ પૈસા તે ખર્ચતો હોય તેમ તેની તળિયત સાચવવા વિશે તે વાત કરતો હતો. તે શ્રીમંત મનુષ્યને તળિયત સાચવવાની જરૂરિયાત વિશે સંદેહ નહોતો. એ વિશે એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો ન હતો; એણે ગમત ઉપરવટના ખર્ચ સામે વાંધો દર્શાવ્યો હતો, પરંતુ એ વાંધાનો પ્રત્યુત્તર ન આપતાં તે જિખારીએ તંદુરસ્તી જાળવવાની અગત્યતા ઉપર જ બાર મૂક્યો, એટલે કે બાર ખરા સ્થાનને બદલે બીજા સ્થાને મૂક્યો.

રાજહંસનો વિષાદ

રણછત એમ. પટેલ

[હરિણી]

ગગન-તલને ચૂમે પેલા ખડા નગરાજ, જ્યાં;
શિખર-શગપે ઢાળાયેલું લસે શુભમાન ત્યાં.
અમલ જલની મધ્યે કીડા, વિહાર, દિલે ચલ્લો;
વિમલ મણિનો મોંઘો ચારો ત્યહાં ચરવો રહ્યો.

સંરલ ગતિથી, સાતત્યેથી પ્રવાસ-પથે પડ્યો;
સમય સરતાં દીસે ના એ પરિશ્રમ તો કૂડ્યો.
ક્ષિતિજ-સમ આ હાવાં દૂરે, સમીપ પડે સર;
અનુભવ નથી આઝો, આલે દમે ધનના થર.

શિથિલ બનતી પાંખો હાવાં ધડી પુરુષાર્થની;
નયનમણિ આ લાગે આંખા શું આંખપ આંચની?
કમલવન, વા શીળો, ના ના કશી અનુકૂળતા;
વિકટપથને, કાન્તારે સૌ વસી પ્રતિકૂળતા.

સઘન ધનમાં ચંદા સોઢે અતીવ પ્રભાભરી;
પ્રલય રચતા અંજાન્તે યે વસી સ્થિરતા નરી.
વિપદ-તમને વીધી સાથી રજ્યા નિજ નેમને
નવલ બલ સૌ પાંખે-આંખે-તને ભરતાં મને.

શબ્દચર્ચા

પત્ર ૧ લો

માઈશ્રી,

હાલમાં 'શબ્દચર્ચા'માં 'પ્રસ્થાન'ના લેખકો ડીક રસ લેતા જણાય છે. અપાડના એકમાં શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલે હિંદુસ્તાનનાં ગામોનાં નામોને અંતે આવતા પ્રત્યયોની શોધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ વાતમાં એક-બે સૂચના કરવી અસ્થાને નહિ થાય.

ઉત્તર હિંદના વ્યુત્પત્તિ શોધકોને વર્તતાં સુધી સંસ્કૃત મૂળો જ શોધવાની ટેવ પડેલી જણાય છે. આમાં ઘણીવાર શોધક ખોટા પાટે ચડી જવા સંભવ રહે છે. સંસ્કૃત કરતાં યે જૂની ભાષાઓ હિંદુસ્તાનમાં છે, અને સંસ્કૃત કે તેની કોઈ પ્રાકૃત બોલી બોલનારા આર્યો જ્યાં જ્યાં ફેલાયા તેમણે એ જૂની ભાષાઓમાંથી ઘણા યે શબ્દો જેમના તેમ સ્વીકાર્યા અને જાળવ્યા હોવા જોઈએ. આવા શબ્દોમાં ગામોનાં નામો સ્વસ્થ હશે જ. એવી જૂની ભાષાઓ ઘણી યે હશે. આપણે હજુ રાનીપરજ, મીલ વગેરે લોકોની ભાષા પર પૂરતું ધ્યાન જ આપ્યું નથી. કેટલાયે પ્રચલિત શબ્દો સંસ્કૃતના અપદ્ધંશ નહિ, પણ એમની ભાષાઓના શુદ્ધ કે અશુદ્ધ શબ્દો હશે. આવી જૂની ભાષાઓમાં દ્રવિડ ભાષાઓ મુખ્ય છે જ. એનો વિસ્તાર આગલા જમાનાઓમાં આ જ કરતાં ઘણા વિશાળ પ્રદેશમાં હોવાનો પૂરાપૂરો સંભવ છે. એ ભાષાઓમાંથી કેટલા શબ્દોનાં મૂળ શોધી શકાય એમ છે તેનો માગ્યે જ કોઈએ અભ્યાસ કર્યો છે. એક-બે જ દાખલા આપું:

શ્રી નરસિંહભાઈએ પુર-નોર-ઓર એવા ક્રમે ડાકોર, માંગલોર, બાંગલોર વગેરે શબ્દો બન્યાનું અનુમાન કાઢ્યું છે. અહીં આપણે મૂલી જઈએ છીએ કે માંગલોર, બાંગલોર તો ગૂંજગતી ઉપ્પારો છે, અને તે આપણે અંગ્રેજીમાંથી શીખ્યા છીએ. એ પ્રાંતના લોકો પોતાની ભાષામાં પોતાના ગામનું નામ એ પ્રમાણે નથી બોલતા કે લખતા, પણ મંગળૂર, વંગળૂર, મેસૂર, કાવૂર, તુનૂર, હોસૂર એમ 'હર' અન્તવાળા શબ્દો વાપરે છે. અને આ 'હર' શબ્દ વધી દ્રાવિડી ભાષાઓમાં 'ગામ'ના અર્થમાં સામાન્ય નામ છે. એના એવા જ લાગતા સંસ્કૃત 'પુર' શબ્દ સાથે એનો કશો સંબંધ નથી એમ દ્રાવિડી વિદ્વાનો માને છે.

ઘણી વાર મૂળ દેશી શબ્દોને સંસ્કૃતના પડિતોએ સંસ્કૃત વાધો પહેરાવ્યાના દાખલા પણ છે: જેમ કે, મેસૂરનું મહિષપુર; વડતાલનું વૃતાલય, વડોદરાનું વટપત્તન, નડિયાદનું નટપુર, મુંબાઈનું મુંબાપુરી, મુરતનું મુરહાપુર વગેરે. આગળ જતાં એમ મનાઈ જાય કે એ શબ્દોનો ઇતિહાસ ક્લટો હશે; એટલે કે મૂળ નામ શુદ્ધ સંસ્કૃત હશે, અને ઘણતા પાછળથી આવી હશે. દલીલ કહી જ દોય.

ખાસ કરીને દ્રાવિડી ભાષાઓનાં જ્ઞાન સિવાય કેટલાક શબ્દોની—ખાસ કરીને મૌજોશિક તેમ જ પદાર્થોની સજાઓની—વ્યુત્પત્તિ શોધવી બરાબર નથી એમ મારો મત છે.

હું યોગ દાખલા આપું. 'મહારાષ્ટ્ર' શબ્દ લો. 'મરાઠા' શબ્દને 'મહારાષ્ટ્ર' માંથી સ્ત્રિ કરવા સંસ્કૃત પંડિતોનો પ્રયત્ન હોય છે. મને લાગે છે કે 'મરાઠા' 'મહારાષ્ટ્ર' નો અપભ્રંશ નથી, પણ 'મહારાષ્ટ્ર' 'મરાઠા' તું પંડિતરૂપ છે. મૂળ શબ્દ કાનડી 'મરહાટ' કે 'મરહાડ' જેટલે પહાડી પ્રદેશ હોવાનો સંભવ છે. જેવા જ બીજા શબ્દો 'કરહાડ' અને 'વરહાડ' (વિહાર) છે. લે પણ ચોખ્ખા કાનડી જ હોવા સંભવ છે. વરહાડની વ્યુત્પત્તિ શોધવા માટે વિદ્યે પંડિતોએ વર્ષે વર્ષે કર્ષનાઓ દોડાવી છે, પણ મને લાગે છે કે લે કાનડી શબ્દ છે અને તેનો અર્થ સીમા પરનો પ્રદેશ થાય.

મુંબઈની આબુવાજુ બોરિવલી, કાંદિવલી, મરવે, ચેંબૂર, મલાડ (વચેરે પરાંલો છે. મને નથી લાગતું કે આખોયે સંસ્કૃત શબ્દકોશ ઉધવાતીને થે લે શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિ શોધી શકાય. એ પોરંગી ભાષાના શબ્દો પણ લાગતા નથી. કાનડી શબ્દકોશને લાધારે કેમાંના જેટલાક શબ્દોના અર્થ વેસાડી સકાય એમ મને લાગે છે. દા. ત., ચેંબૂરમાં 'છર' તો વેપોતો કાનડી ભાગ છે. કાંદિવલી, બોરિવલીમાં કાંદિ અને બોરિના અર્થ ટેકરી થાય છે. 'વણી' સંસ્કૃત 'આવણિ'ની જેમ હાર, માળા; જેટલે ટેકરીઓની હાર. મરવે માં મર જેટલે પહાડી. મલાડ—મરહાડ—મન્નાડ જેટલે પર્વત પ્રદેશ. જા મલ શબ્દ પર્વતના અર્થમાં લગભગ આખા હિંદુસ્તાનમાં વપરાયેલો છે. મલ, મલ્લ, માલવ, માળવા વગેરે જાતિ કે દેશવાચક શબ્દો હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ પ્રચલિત છે, અને સર્વત્ર તેનો સંબંધ પહાડ કે પહાડી લોકો જોડે છે.

કહેવાની મતલબ એટલી જ કે સર્વ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત મૂળોમાં જ શોધવામાં જોખમ રહેલું છે.

પત્ર ૨ જો

માઈશ્રી,

ઉપલા પત્રમાં ઐતોલિક નામોના દ્રાવિડી કે બીજી ભાષાઓ જોડેના સંબંધ વિષે લખ્યું છે.

ઐતોલિક નામો જવા વર્ડેએ તો બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ ગૂંચરાતમાં થે કાનડી શબ્દો હીકહીક શોધી શકાયે એમ સંભવ છે. વેન્નથુ દાખલા આપું. નાળકને 'હાલ્લ આબો,' 'ત્યાં હાલ્લ છે' એમ કહી બીચડાવવાની એક પ્રચલિત આદત છે. મને નથી લાગતું કે એ 'હાલ્લ' કોઈ વસ્તુનું નામ છે એમ બીચડાવનાર કે બીનારમાંથી કોઈ જાણતું હોય. લે કાનડી 'હાલૂ' શબ્દ છે અને તેનો અર્થ સાપ, યાય છે. એ જ પ્રમાણે નાગરવેલનાં પાનને આપણે શેા ઓળખીએ છીએ; પણ એનું નામ 'નાગરવેલ' શું કામ? 'નાગરેલ' કેમ નહિ? આનો ખુલાસો કાનડીમાંથી મળે છે. 'નાગર' એ નાગનું છઠ્ઠીનું બહુ વચન છે, અને એનો અર્થ નાગોની વેલનાં પાન થાય. અહીં 'નાગ' શબ્દ સર્પવાચક નહિ, પણ નાગલોકોનો

જાણીતી વાત છે. આ ઉપરથી નાગ શબ્દના મૂળ અર્થ અને ઇતિહાસનો વિચાર કરી શકાય એમ છે.

એ જ પ્રમાણે ‘ચીકાખળી’ કાનડી ‘શિકાકાપી’ (શિકા નામના જ્ઞાનું ‘કાપી’ એટલે ફળ) શબ્દનું રૂપાન્તર હશે એમ કોને કલ્પના થાય ?

આપણે હિંદી, મરાઠી, ગૂજરાતી વગેરે ભાષાઓ સંસ્કૃતમૂલક છે એમ માનીએ છીએ ખરા. પણ ક્રિયાપદોના ઉપયોગની બાબતમાં સંસ્કૃત અને આ ભાષાઓમાં એક મોટા ફરક છે એ કેટલાના ધ્યાનમાં આવ્યું છે, એ હું જાણતો નથી. આ ત્રણે ભાષાઓમાં ‘હૈં આગ્યો,’ ‘ખાઈ ગયો,’ ‘નાશી જા,’ ‘પાડી નાંખ.’ ‘મૂકી દે’ વગેરે બે ક્રિયાવાચક શબ્દોના સમાસ કરીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં આ જાતનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. અંગ્રેજીમાં આવા ઉદેશથી take away, run up, run away, get on વગેરે રીતે ક્રિયાપદની પાછળ એક અવ્યયનો ઉપયોગ થાય છે. સંસ્કૃતમાં એ ઉદેશ કદાચ ઉપસર્ગથી કે બીજી રીતે સિદ્ધ કરવો પડે. પણ આવો બે ક્રિયા-શબ્દોના ઉપયોગ સંસ્કૃતમાં નથી. પણ કાનડીમાં બરાબર આ જ રીતે ઉપયોગ છે, અને હું ધારું છું કે તેલુગુમાં યે છે.

કાનડીની જ વાત કરું છું, એટલે શ્રાવણના એકમાં શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોરના ચર્ચાપત્રના એક વાક્યનો ઉદ્દેશ્ય કરી લઉં છું. માર દેવા માટે અંત્ય લઘુસ્વરનું દીર્ઘત્વ કાનડીમાં થાય છે અને ગૂજરાતીમાં થાય છે તેમાં ભેદ છે. ગૂજરાતીમાં ‘હું જ જઈશ’ ને બદલે ‘હું જઈશ’ એમ બોલી શકાય છે ખરું. એમાં દીર્ઘોચ્ચારણુ છે. માટે જ મેં કહ્યું હતું કે બોલવામાં જ્યાં જ કે ય વાપરીએ, ત્યાં લખવામાં કાળો ટાઈપ મૂકીએ તેના જેવી અસર થાય છે. એમાં એટલો સુધારો કરું કે કોઈક ઠેકાણે અંત્ય સ્વરના દીર્ઘ ઉચ્ચારથી એ જ ગરજ સરે છે. પણ ગૂજરાતીમાં કોઈ જાણીતા નિયમોથી સર્વત્ર એમ દીર્ઘોચ્ચારણુથી જ કે યની ગરજ સરતી નથી; ‘હું જઈશ જ’ એમ બોલવાના અર્થમાં ‘હું જઈશ’ એમ લખી શકાય, પણ ‘હું જઈશ’ એમ બોલી ન શકાય. તેમજ ‘તે લેશે જ’ના અર્થમાં ગૂજરાતીમાં અંત્ય ‘શે’ નો દીર્ઘ કરી શકાતો નથી. ‘હું રોટલી ખાઈ ચે ગયો’ ને બદલે ‘હું રોટલી ખાઈ ગયો’ એમ ન કહેવાય. કાનડીમાં એ જ બોલવા અને લખવામાં સમાન પદ્ધતિ છે. ‘હું જ જઈશ’ કે ‘હું ય જઈશ’ માંનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર તો વળી બેવડો માર ગણવો જોઈએ.

પણ, આ જન્ય નો ચર્ચા તો શુદ્ધલેખનની દૃષ્ટિએ નીકળી હતી. પ્રશ્ન એ છે કે આપણા હાથ નીચે શીખતા વિદ્યાર્થીઓને એ અક્ષરો આગલા શબ્દની જોડે લખતાં શીખવવું કે છૂટા લખતાં ? શ્રી. ઠાકોર વિકલ્પ રાખવા સૂચવે છે. મને લાગે છે કે એકંદરે જોતાં નીચેનો નિયમ માન્ય થવો જોઈએ.

જ્યાં જન્ય જુદા જ લખવાને કાંઈ વિશેષ કારણ ન હોય, (જેમ કે, આ જ ને આજ નો ઘોટાળો દૂર કરવા), ત્યાં બંનેને આગલા શબ્દની જોડે લખવા ઠીક. પણ કોઈએ જુદા લખ્યા હોય તો તે અશુદ્ધ લેખન છે એમ કહેવું નહિ. કારણ, ગૂજરાતીમાં સામાસિક શબ્દોના અંગરૂપ શબ્દોને જુદા લખવાની રૂઢિ છે, અને તે રૂઢિ સરળતાને પોષક છે.

શ્રી. ઠાકોરનું આખું ચર્ચાપત્ર ઉપલા વિચારને પોષક છે એમ હું સમજ્યો છું.

મેના

૧

‘કિશોર’ના ગયા (ચૈત્ર માસના) અંકમાં પૃષ્ઠ ૧૦૩ ઉપર ‘મેના’ વિષે ભાઈ મગનભાઈ પટેલનો લેખ છે. તેની શરૂઆતમાં એ ભાઈ પૂછે છે : “આપણા લોકો અને (કાબરને) મેના જેવા મધુર નામે શા માટે નહિ બોલાવતા હોય? અને આ નામ પોપટની માદાને આપી દેવાનું શું કારણ હશે? પોપટમાં વળી એવો કયો ગુણ છે?”

આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા કઠણ છે છતાં આપણા લોકોએ પોપટની માદાને એ નામ બહુ કાળથી આપેલું છે. એને સંસ્કૃતમાં સારિકા કહે છે અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કોશમાં મેનાનો અર્થ સારિકા આપ્યો છે, તેમ જ ‘શબ્દચિંતામણિ’ કોશમાં સારિકાનો અર્થ મેના આપ્યો છે. મેનાને પ્રાચીન કાળથી લોક પોપટની પેઠે પાંજરામાં રાખે છે. કાલિદાસે મેઘદૂતમાં સારિકાં પંજરસ્થામ્ વર્ણવી છે. લોક કાબરને ભાગ્યે જ પાંજરામાં રાખે છે. એટલે સારિકા અર્થાત્ પોપટની માદા તે જ મેના છે, કાબર નહિ.

વળી એ ભાઈ લખે છે કે : “કાબર તો રૂપે ફૂટડી, રાગે મીઠી અને અનેક ગુણોવાળો છે.” છતાં પોપટની માદા-મેના-કાબરથી ચંદ્રિયાતી છે એ તો એ પોતે જ સ્વીકારી દે છે : “કાબરમાં એના (મેના) જેવું રૂપ તો નથી, પણ તો ય ફૂટડી છે. એના જેવો રાગ નથી, પણ તો ય સાડું બોલે છે.” છતાં યે વળી એ ભાઈ ફરિયાદ કરે છે કે : “તમે માત્ર એની મીઠી બોલીથી મુગ્ધ થઈ જઈ એને મેના જેવા મધુર નામે સંબોધો છો.” પોપટની માદાને એના રૂપરાગને શોભે એવું મેના નામ લોક આપે તેમાં એમને આવી ફરિયાદ કેમ કરવી પડતી હશે? મદના એ સંસ્કૃત શબ્દમાંથી મયના-મેના શબ્દ અવતર્યો છે. ‘મેનાવતી’ જેવા બીજા શબ્દોની પેઠે જ. અને પોપટની માદા મદના છે કે કાબર? કાબરને તો સંસ્કૃતમાં કબુરા કહે છે,

ત્યારે હવે એક જ પ્રશ્ન : પ્રાચીન કાળથી પોપટની માદાને લોક મેના કહેતા આવ્યા છે અને તેના રૂપરાગ જોતાં એ નામ તેને ગોચર છે. એ રૂઢ નામ તેની પાસેથી આજે છીનવી લેઈને એ મધુર નામ કાળરને આપવાનો, ભાઈ મગનભાઈનો શો હેતુ છે ? સાચે જ એ નામ કાળરનું છે એમ એ માનતા હોય તો એમ માનવાનું શું પ્રમાણ છે ? એમના જેવા કોઈએ કોઈ અંગ્રેજ લેખકને એવું જોડું નામ જતાવ્યું હોય અને તેવા કોઈ અંગ્રેજ લેખકે એવું કંઈ લખી માર્યું હોય તો એ પ્રમાણ ન ચાલે, કારણકે એ નામ અંગ્રેજી નહિ, પણ હિંદી છે અને ઘણીખરી હિંદી ભાષામાં પણ મેં કહ્યું એ જ રીતે એ પંખીઓનાં નામ પ્રચલિત છે.

ભાઈ મગનભાઈ આ વાતનો ખુલાસો કરશે એવો આશા છે.

નરસિંહભાઈ પટેલ

*

૨

પોપટની માદાનું નામ પણ મેના છે અને કાળરનું નામ પણ મેના છે. આપણે જેને ચોટલા કાળર કહીએ છીએ તેને જેમ આપણે બ્રાહ્મણી મેનાના નામથી પણ ઓળખીએ છીએ એમ જ કાળરની બુદ્ધિબુદ્ધિ મને મેનાના વર્ગમાં મૂકેલી છે. જે અંગ્રેજ પક્ષીશાસ્ત્રીઓએ આપણા દેશમાં આવી પક્ષીઓનો અભ્યાસ કરી તેનાં પુસ્તકો જલદાર પાડ્યાં છે તેમાં કાળરને 'કોમન મેના', કાંકાની કાળરને 'જેંક મેના' અને ચોટલા કાળરને 'બ્રાહ્મણી મેના' એવાં નામ આપેલાં છે. અંગ્રેજ લોકો શાસ્ત્રીય શોધખોળમાં એવા કાચા નથી કે નરસિંહકાકા કહે છે તેમ એ મારા જેવો એકાદ કાળરને મેના કહી દે અને એ માની જાય અને લખી મારે.

વળી એ મને પૂછે છે કે "પોપટની માદાને, એના રૂપરાગને શોભે એવું મેના નામ લોકો આપે તેમાં એમને આવી ફરિયાદ કેમ કરવી પડતી હશે ?"

લોકોને પોપટની માદા તરફ આદર છે. પણ એ જેતીના પાડને નુકશાનકર્તા હોવાથી હું એનો અનાદર ઇચ્છું છું. પક્ષીજીવનનો જેતીના પાકમાં મોટો ફાળો છે. અને તેનો અભ્યાસ પણ લાભાલાભની દૃષ્ટિએ જ થવો જોઈએ. એ રીતે જોતાં સાહિત્યકારો જે મેના કે બુલબુલને વખાણે છે તેને વખોડવામાં હું કરી હરકત જોતો નથી. આ દૃષ્ટિએ કાળરનું સામાન્ય મેના એવું નામ છે જ અને એને માટે હું આગ્રહ રાખું તો કોઈ જોડું છે ?

મગનભાઈ પટેલ

૩

કાબર કે મેના ?

સંસ્કૃતમાં જેને સારિકા કહી છે, એ જ ને મેના હોય, તો તો કાબર એ જ મેના, એવું સિદ્ધ થાય. કારણ, સારિકા ઉપરથી બંગાળીમાં શાલિક શબ્દ બનેલો છે, અને તેનો અર્થ કાબર થાય છે. આને માટે પ્રમાણ જેવું હોય તો શ્રી સુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાયનું *The Origine and Development of Bengali Language and Literature* જેવું. તે ઉપરાંત શ્રી. જ્ઞાનેન્દ્ર મોહન દાસના અને બીજા આધારભૂત ગણાતા કેશીમાં પણ એ જ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારેલી છે. શાલિકની મગનભાઈએ કહી છે તેવી ત્રણ જગતો ગણાય છે, અને તેનાં વર્ણન શ્રી. જગદાનંદ રાયે પોતાનાં 'પાછી' અને 'વાંસાર પાછી' નામનાં પુસ્તકોમાં કરેલાં છે.

વળી એ સારિકા શબ્દ ઉપરથી જ મરાઠીમાં સાલુંકી શબ્દ બનેલો છે, અને તે પણ કાબરના જ અર્થમાં વપરાય છે. કાબર પણ ખૂબ મીઠું બોલે છે, એવો મારો પોતાનો અનુભવ છે. અને મરાઠીમાં તો 'સાલુંકી મંજુલ, બોલતેસે વાળી' એ પંક્તિ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. પૂનાના જાણીતા સમાજસેવક શ્રી વિદુલ રામજી શિંદે પાસેથી મેં જાણ્યું છે કે મરાઠીમાં એ સાલુંકીને જ મેના પણ કહે છે. અમરકોશની શ્રી. ઝળકીકરની ટીકાવાળી આવૃત્તિમાં સારિકાનો અર્થ આ પ્રમાણે આપેલો છે : સારિકા પક્ષીભેદ : । સાલુંકી इति प्रसिद्धा ।

એટલે આનો અર્થ ટૂંકમાં લખવો હોય તો આમ લખી શકાય :

મેના = સારિકા > શાલિક = કાબર

મેના = સારિકા > સાલુંકી = કાબર

∴ મેના = કાબર

‘કર્બુરા’ ઉપરથી કાબર થયું છે, એવી જ સૂચના છે, તે વિષે પણ એ શબ્દ લખ્યું છે.

સંસ્કૃત ભાષાના આધારભૂત ગણાતા કેટલાક કોશો મેં જોયા છે, ‘જેમકે (૧) શ્રી આપ્ટેનો (૨) વિલિયમ મોનિયરનો અને (૩) વાયસ્પત્ય. આ ઉપરાંત એકમે નાના કોશો પણ જોયા. છતાં એકમાં કર્બુરા કે કર્બુરનો અર્થ ‘કાબર’ એવો ન મળ્યો. ‘કાબર’ તો શું પણ કાઈ પણ જાતનું પંખી એવો પણ એનો અર્થ થતો નથી. કર્બુરનો એક અર્થ પચ્ચરંગી એવો થાય છે. વળી ‘કબૂતર’ના રાખોડી રંગને પણ ‘કર્બુર’ કહે છે અને એ અર્થમાં જ એ શબ્દ કાલિદાસે રતિવિલાપમાં કામદેવની રાખને વિશે ‘કપોત કર્બુરમ્’ વિશેષણ યોજીને વાપર્યો છે, તે પ્રસિદ્ધ છે. એના બીજા ઘણા અર્થો છે, પણ તે અત્રે પ્રસ્તુત નથી. કદાચ કાબરનો રંગ કબૂતરના રંગને મળતો જ હોય છે, અને તે રંગને માટે કર્બુર શબ્દ વપરાયો છે, એ ઉપરથી ‘કાબર’ને કર્બુરા શબ્દ ઉપરથી વ્યુત્પત્ત કરવાનું સૂચ્યું હોય. પણ બાગે આ બાબતમાં પહેલ કરનાર આપણા વિદેહ સાક્ષર શ્રી. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી છે. તેમણે પોતાના જૂહાવ્યાકરણમાં ‘કાબર’ની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત કર્બુર ઉપરથી આપી છે. આ સિવાય એને માટે બીજો કોશ આધાર નથી.

વળી પોપટની માદા એ ને મેના હોય, તો તો તે પોપટના રંગરૂપનું પંખી થયું ગણાય. પણ એ વસ્તુ બરાબર નથી. પોપટની માદાને પોપટી પણ કહી છે. સામાન્યમાં એ પ્રયોગ નેવામાં આવે છે.

નગીનદાસ પારેખ

છે. ખેડૂતની વધતી જતી વસ્તીને લીધે જમીન પર ખોળે વધતો ખર્ચ છે. અને કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો એવું બન્યું છે કે સારા ખેડૂતોને, નિભાવપૂરતી જમીન ન હોવાથી ગાડાંનાં ભાડાં કરવાં પડે છે, અથવા કેરી અને શુદ્ધાના ફાલના ઈંગરના રાખવા પડે છે અથવા તો મજૂરી પણ કરવાની ફરજ પડે છે.”

પણ હાલમાં, નિશ્ચિત સંખ્યા કરતાં ઓછા વીધાની જમીન હોય તો તેના ભાગ પાડવાની કે તેમાંથી વેચાણ કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે. ખેડૂતનો નિભાવ અશક્ય કરી દેતી એ ભાગલા પાડવાની પ્રથા આ નિયમથી અટકી જશે એમ આશા રાખી શકાય.

મહેસૂલ ઉધરાવવાની સખ્તાર્થ માટે ઘણી વાર દીકા થાય છે અને એ સખ્તાર્થથી ખાતેદાર ઘણી વાર દેવામાં સંડોવાય છે એ સાચી વાત છે. થોડાં વરસ થયાં એ સખ્તાર્થ

ઓછી કરવા માટે બે રીતે પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. એક તો મહેસૂલની વસુલાતમાં સંખત આપી રહેલ મહેસૂલ પેટે વસૂલ કરવાની આની આખા ગામ માટે ઘોષણાને બદલે સદર ખેડૂતો પરથી નહિ, પણ સાધારણ અને ગરીબ ખેડૂતોની

સ્થિતિ પરથી નક્કી કરવામાં આવે છે. એટલે ગામના લગભગ બધા ખેડૂતો ભરી શકે તેવી જતના ઓછા ધોરણે આ લેવાણુ નક્કી કરવામાં આવે છે. પણ એવા ખીજા ખાતેદારો હોય કે જેઓ નિશ્ચિત ધોરણુ કરતાં અમુક આની રકમ વધારે ભરી શકે તે માટે એવા ખેડૂતે પોતાના ખાતાના બાકીદેણામાં શી રકમ ભરવી એ સ્થાનિક વહીવટદાર નક્કી કરે છે.—સ્થાનિક વહીવટદારોને નક્કી કરેલા આવા વ્યક્તિગત લેવાણુમાં —સંજોગાનુકૂલ વધઘટ કરવી હોય તો કરી શકે તેવી મુખત્યારી આપવામાં આવી છે.

વળી મહેસૂલની સખ્તાર્થ ઓછી કરવા માટે કિસ્તની તારીખના કડક પાલન માટે આગ્રહ સેવવામાં આવતો નથી અને લગભગ દર વરસે વિભાગના આસિસ્ટન્ટ વસુલાતી અધિકારીને ખાસ એવી સત્તા આપવામાં આવે છે કે તે મહાલ, તાપા કે ગામગાના મતુના પાકના ફેરફારને અનુકૂળ અને એ રીતે મહેસૂલના હિતા ભરવાને માટે મુદત વધુ લંબાવી શકે.

હવે કપાસ મગફળી વગેરે પેસા ઊપજો તેવી ચીજોના વાવેતર તરફ વલણ હોવાથી, ખેડૂતો પોતાનાં ઢોરો માટે પૂરતા પ્રમાણમાં ચારો એકઠો કરી રાખી શકતા નથી. એટલે વરસાદ મોડો આવે કે ચોમાસામાં વચ્ચે વરસાદ ન આવે તો નિશાણની તંગી વખતે ખેડૂતોને ખેડૂતોને નીરણુ માટે દોડાદોડ કરવી પડે. ધાસ કે કડખની તંગીના માટે ધાસનો સંગ્રહ વખતમાં ખેડૂતને મદદ કરવા માટે રાત્રિય ત્રણચાર કુરોડ પાઉન્ડ ધાસનો સંગ્રહ રાખે છે. ગયે વરસે જ જુલાઈ અને ઓગસ્ટ વચ્ચે વરસાદની તાણ પડી, ત્યારે રાત્રિયે ખેડૂતોને તાર્કાણિક ૫૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ધાસ ધીર્યુ હતું. આવી વખતસરની મદદ સિવાય ઢોર રાખનારા ખેડૂતો લટકી રહ્યા હોત અને ઢોરને માટે નીરણુ ખરીદવા માટે જ તેઓને દેવું કરવું પડત.

અત્યાર સુધી આપણે માત્ર બહારની નિષેધાત્મક મદદ કરી શકે તેવા કાયદાઓની અને વહીવટી પગલાંની વાત કરી. ખેડૂતની આર્થિક સુધારણા માટે રચનાત્મક કાર્યોના વિચાર કરીએ ત્યારે ઢોરની ઓલાદ સુધારવાને પ્રથમ પહેલો આગળ આવે છે. એ મહત્વનો અને વળી જુદાપૂર્વક કામ કરવામાં આવે તો તેનું પરિણામ ટૂંક મુદતમાં દેખાઈ આવે તેવા પ્રથમ છે. જો કે

પશુસુધારણાનાં એ કાર્યમાં લોડ લીન્ડોયગોની અધીક્ષને લીધે અમણે વેગ આવ્યો છે, પણ આ અતિ મહત્વની બાબતમાં ભાવનગર દરબાર છેલ્લાં પાંચ વર્ષ ઉપરાંત સમય થયાં ધ્યાન આપે છે. વાછડાઓને ખાસી કરવા સામે સમાજમાં સદોચિત્તના અર્ધધાર્મિક પૂર્વગ્રહો હતા, અને પશુસુધારણાના કાર્યમાં મોટામાં મોટી નડતર એ હતી. હવે તો બર્ડોઝો રીતે ખાસી કરવાથી પશુઓને જરાપણ દુઃખ મતું નથી એટલે લોકોનો વિરોધ સાવ અકારણ હતો. બર્ડોઝો રીતિનું લોકોની નજર આગળ જ બતાવી આપવાથી અને સહજ સમજવડથી, લોકોનો એ વિરોધ તૂટી ગયો છે એ સંતોષની વાત છે. હવે તો ઘણાખરા ખેડૂતો પોતાની મેળે જ વાછડાઓ ખાસી કરવા દે છે. એ કાર્ય માટે બર્ડોઝો રીત જાણનારનો સ્ટાફ રોકવામાં આવ્યો છે અને અત્યાર સુધીમાં ૮૬૨૪ વાછડા તથા ખૂંટો ખાસી કરવામાં આવ્યા છે.

મહાનનના રેદીઆળ આખલાઓ ઓછા કરવા માટે ખાસ કાળીજી રાખવામાં આવે છે. મથદુર ગીરની દેહાણુ ઓલાદ ભારબરદારી તેમ જ દૂધ આપનાર તંત્રીકે ઉત્તમ જાત છે. તેને ઉતારી પાડવામાં આ રખડાઉ ઓડેલા કહેવાતા મહાજનીઆ ખૂંટો મુખ્યત્વે કારણમૂત છે. એવા નકામા મોખરીઆ ખૂંટને ખાસી કરીને નિર્દોષ બનાવવા ઉપરાંત દરેક ગાયને સારી ઓલાદના આખલાઓ પૂરા પાડવાની વ્યવસ્થા થઈ છે. સારા ખાત્રીલાયક આખલાઓ મેળવવામાં મુશ્કેલી નડે છે. આખલાઓ ઉછેરવાનું નક્કી કરવામાં આવે તો એનો ઉકેલ થાય, અને સારા આખલાઓ ઉત્તરોત્તર મળતા રહે. એવા એ કાર્મ કાઢવા એવી સચૂના થઈ છે અને દરબાર એ વિચારણામાં છે.

લગ્ન વગેરે સામાજિક પ્રસંગે ખેડૂતો હદબહાર ખર્ચ કરે તે બાદ કરતાં બજાદની ખરીદી એ તેના જીવનમાં સૌથી ખર્ચાળ વસ્તુ છે. દોરોની છેલ્લી પંચવાર્ષિક ગણતરી મુજબ ભાવનગર રાજ્યના ખેડૂતો પાસે ૮૨,૪૨૬ બજાદો છે. બજાદ સામાન્ય રીતે દસ વરસ કામ આવે. એ દિસાએ વરસોવરસ ૮૨૪૨ બજાદ નવા મળતા રહે તો ૮૨,૪૨૬ બજાદ કાયમ રહે. સામાન્ય રીતે બજાદની કિંમત રૂ. ૫૦ આંકીએ, તો પણ ભાવનગર રાજ્યના ખેડૂતો દર વર્ષે રૂ. ૪,૧૨,૩૦૦ એટલે કે ચાર લાખ કે તેથી વધારે રૂપિયા બજાદ પાછળ વાર્ષિક ખર્ચે છે. ખેડૂતો એકબે ગાયો તો બહુ ઓછા ખર્ચે રાખી શકે. એમ કરે તો તેઓ બજાદો ઉછેરી શકે અને ઉપર જણાવેલી રકમની બચત થાય. એમ કરે તો ખેડૂતને બજાદ માટે સિંધી વેપારી પર આધાર રાખવો ન પડે અથવા તો શાદુકારને બોળે માયું, ધરતું ન પડે. વળી પૈસા ખરચીને લીધેલા બજાદો કરતાં ઘેર ઉછેરેલા બજાદ વધારે સારા થશે. જે ગામને બેએક વરસ થયાં આખલા આપવામાં આવ્યા છે ત્યાં બજાદની ઓલાદમાં ઝટ નજરે તરી આવે એવો સુધારો જણાયો છે અને કબાલાની સંખ્યા ઘટી ગઈ છે. (બજાદ ખરીદવા માટે સિંધી સાથે કરેલા કરારને કબાલો કહેવામાં આવે છે.)

ખેડૂતસંરક્ષણ ફંડના બાજમાંથી દુષ્કાળ વખતે ખેડૂતને ફેરી રીતે મદદ અપાય છે તે વિશે અગાઉ ઉલ્લેખ થયો છે. અતિશ્વિષ્ટ કે દુષ્કાળ વખતે ફંડનો એ ઉપયોગ જરાખર હતો. પણ તે ઉપરાંત ભાવનગર દરબાર બાજની એકઠી થયેલી રકમનો બીજો રોમાં ઉપયોગ થઈ શકે તે વિચારતા હતા. તે ઉપયોગ એવો હોવો જોઈએ કે જેથી સંપૂર્ણ દુષ્કાળ કે વરસાદની તાણ જેવી વારંવાર આવતી મુશીબત વખતે ખેડૂત તેનો સામનો કરી

શકે અને ખૂબ વિચાર અને ચર્ચાને અંતે દરબાર એમ નિર્ણય પર આવ્યા કે જેટલે કાયમી ફૂવા હોવા જોઈએ. હિંદુસ્તાનની આબોહવાને લીધે, અને ખાસ કરીને કાઠિયાવાડ જોવા દૂંકા ચોમાસાવાળા પ્રદેશમાં ફૂવાના પિતની સગવડ અનિવાર્ય છે. ભાવનગર જોવા રાજ્યમાં નહેરો નથી અને ભવિષ્યમાં એવી શક્યતા પણ નથી, તેવા પ્રદેશમાં ફૂવાની સૌથી વધારે જરૂર છે.

પાણીની સારી સેરવાળા ઘણા જૂના ફૂવા માત્ર કાચા હોવાથી નકામા થઈ ગયા હતા, અને પાણીની બેખડો પડી જવાથી પૂરાઈ જતા હતા; વારંવાર ગળાવવાના ખર્ચને ખેડૂતો પહેંચી ન શકે એટલે પણ એ ફૂવા ખગડતા હતા, એટલે પૂરતું એકદર ૨૧૩ પાકા ફૂવા પાણી આવતું હોય એવા જૂના ભાડ ફૂવા પહેલા હાથમાં લેવામાં બાંધવા પાછળ રૂ. આઠ. હિમરાળા મહાલનજ દરમિયાન તપાસમાં જૂના ફૂવા પાકા બનાવવા ૭૬,૫૦૬નો ખર્ચ માટે રૂ. ૭૫૦૦૦ મંજૂર થયા. એક જ પરગણામાં એ રીતે શરૂઆત કરી તે સાથે રાજ્યમાં જુદી જુદી જગ્યાએ ફૂવા સમરાવવા માટે રૂ. ૨૦૦૦૦ મંજૂર કરવામાં આવ્યાં. એ રકમમાંથી રૂ. ૬૨૧૬૧ હસા તપાસમાં ૧૬૨ ફૂવા પાકા કરવા પાછળ ખર્ચાયા, અને રૂ. ૧૩૭૪૫નો રાજ્યમાં જુદે જુદે સ્થળે ખીજા ૫૧ ફૂવા સારા કરવામાં ખર્ચ થયો. પછી આ વરસે પાકા ફૂવા બધાવવા માટે એ ફંડમાંથી રૂ. ૮૦૦૦૦ ગઢડા મહાલ માટે મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

જરૂરની બધી રકમ ઉપરોક્ત ફંડમાંથી રાજ્ય આપે છે. અર્ધો રકમ ખેડૂતને ખાતે માંડવામાં આવે છે અને પછી નાના નાના હપ્તાઓમાં તે વસૂલ કરી લેવામાં આવે છે, જ્યારે બાકીની અર્ધી રકમ રાજ્ય તરફથી બક્ષીસ તરીકે માંડી વાળવામાં આવે છે.

થોડાં વરસ થયાં ખાસ માણસો રાષ્ટ્રીને કાંતવાના તથા હાથવણાદના ધંધાને ઉત્તેજન આપવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. કપાસિયા હાથે કાઢવાનો પ્રચાર વધતો જાય છે કારણકે હાથે કાઢેલા કપાસિયાની કિંમત જીવનના કપાસિયા કરતાં ખીણાણુ તરીકે વધારે ગણાય છે. વાવેતરમાં પણ હાથે કાઢેલા કપાસિયા ઓછા જોઈએ એટલે ખી ખરીદતી, જેના એટલા પૈસા બચે છે. સારા અને ચોખ્ખા ખીજતો લાભ ખેડૂતો જાતિ અનુભવને લીધે સમજતા હશે એવો સામાન્ય ખ્યાલ રહે. પણ છેક જરૂરની પળે વાવણીને વખતે ઘણા ખેડૂતો ખી લેવા નીકળે છે, તેઓની એ બેદરકારી જોતાં સરસ ખીની કિંમત વિશે તેમને સમજ છે કે કેમ તે વિશે શંકા થાય. અમુક અંશે કદાચ ગરીબ સ્થિતિને લીધે આ બેદરકારી કદાચ આવી હોય, પણ સારાં ખીજ સતત મળતા રહે તે માટે પૂરા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ અને તેનો સબુધો અસરકારક ઉપાય, કપાસ હાથે લોઢવો તે છે. એનો અર્થ એ નથી કે ખેડૂત પોતાની નીપજનો બધો કપાસ હાથે જ લોઢે પણ સરસ ખી માટે અને કુટુંબનાં કપડાં પૂરતો કપાસ તે બચત રાખે એટલું તેને સમજાવવું જોઈએ.

ભૂલી રે પડી મજગોપિકા

ભૂલી રે પડી મજગોપિકા

ઉઘડતાં ઉપાનાં દ્વારે
દેલાતી હિમમાળ હારે
ક્ષિતિજ્ઞેની તટપાળે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

દાઝેલા જપોર ટાણે
વેરાન કો વનવાટે
ચોપાસે મૃગજળ ઘાટે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

વિલાતાં કો સાચકાળે
તૂટેલાં મંદિર દ્વારે
ખૂઝાતી દીપક વાટે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

નીશીથે વાદળ નાદે
તોફાની તિમિર ફાળે
વેરણુ નીંદર સારે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

પંચભૂત દેહ માળે
મનબુદ્ધિ ભ્રમ જાળે
હૈયાના નિસ્ત્રીમ આરે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

ભૂલી રે પડી મજગોપિકા.

(૧) પાટણની જગાએ પહેલાં કોઈ નગર હતું ખરું ?

સં. ૮૦૨ માં વનરાજે પાટણ વસાવ્યું હતું. તે પહેલાં એ રથજે લાક્ષારામ નામનું નગર હતું એમ એક ઉલ્લેખ મારા વાંચવામાં આવ્યો છે. જિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૬૪ થી ૧૩૮૯ સુધીમાં રચેલા વિવિધતીર્થકલ્પ નામના ગ્રંથમાં અણહિલપુરસ્થ અરિષ્ટનેમિકલ્પ નામના પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે લખીકત છે:—

પ્રાચીન સમયમાં ક્ષેત્ર નગરમાં મહાસમૃદ્ધિવાન જલ્લ નામનો વણિક હતો. ક્ષેત્રના રાજાએ પોતાની પુત્રી મહુશિંગાને કાપડામાં આવેલા (સાસરવાસામાં ?) મુર્ગર દેશમાં કરિયાણા લાદેલી બળદોની પોઠ લેઈને તે આવ્યો અને સરસ્વતી નદીના કાંઠે આવેલા લાક્ષારામમાં મુકામ કર્યો. તે નગર અણહિલવાડ પાટણની જગાએ હતું. તે વણિક ચોમાસાની ઋતુમાં ત્યાં રહ્યો. વરસાદ પુષ્કળ પડ્યો. ભારવા માસમાં તેના બધા બળદોની પોઠ ગુમ થઈ. તેને માટે ઘણી ખોજ કરી, પણ પત્તો ન લાગ્યો. આ પ્રમાણે સર્વનાશ થવાથી તે બહુ ચિંતાતુર થયો હતો. તેવામાં એક રાત્રે, અબાણ માતાએ તેને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે, " હે, વત્સ! તું જાણે છે કે જાણે છે ? " તેણે જવાબ આપ્યો, " ભગવતી ! માતૃ સર્વસ્વ નાશ પામ્યું, તે મને નિદ્રા ક્યાંથી આવે ? " દેવીએ કહ્યું, " વત્સ ! આ લાક્ષારામમાં આંબલીના યડની નીચે ત્રણ પ્રતિમાઓ છે. ત્રણ માથોડાં. ખોદીને તે તું કાઢ. તે ત્રણ પ્રતિમાઓમાં એક શ્રી અરિષ્ટનેમીની છે, બીજી શ્રી પાર્શ્વનાથની છે અને ત્રીજી અંબિકા દેવીની છે. " તે જલ્લ વણિકે પૂછ્યું, " આંબલીનાં યડ તો ઘણાં હોય, તો એ યડ જોળખવું શી રીતે ? " દેવીએ ઉત્તર આપ્યો, " જે યડની પાસે ધાતુનું મંડળ અને ફૂલનો ઢગલો હોય તે યડ એ હશે. એ પ્રતિમાઓ કાઢીને તેનું તું પૂજન કરીશ, તો તારા બળદોની પોઠ એની મેજે મળી આવશે, " તેણે પ્રભાતમાં જોડીને તે પ્રતિમાઓ ખોદાવી અને તેની પૂજા કરી. પછી તુરત જ આચિંતી તેની પોઠ આવી પહોંચી. તે વણિક પ્રસન્ન થયો, ત્યાં એક મંદિર બંધાવ્યું અને મૂર્તિઓની તેમાં સ્થાપના કરી.

ત્યાર પછી, એક ચોમાસામાં ત્યાં અદારસો સાળવીઓનાં ઘર દતાં તે અગ્ગાદાર (દાલનું અધાર) ગાયમાં બલ્લાણ ગચ્છના શ્રી યશોભદ્રસૂરિ બલ્લાત નગરમાંથી વિદાર કરતા કરતા આવ્યા. લોખાએ વિનંતિ કરી કે, " મહારાજ ! તીર્થનું ઉદ્ધવન કરીને જવું ઠીક ન ગણાય. " તેથી તે સૂરિએ તે પ્રતિમાઓને વંદન કર્યું અને માગધર માસની

પૂનમે ધ્વજરોપનો મહોત્સવ કર્યો. આજ પણ પ્રતિવર્ષે એ દિવસે ધ્વજરોપ થાય છે. આ ધ્વજરોપ મહોત્સવ વિક્રમ સંવત પાંચસો બેમાં (૫૦૨) થયો હતો.

ત્યાર પછી સં. ૮૦૨ માં અણુહિલ્લિ નામના ગોવાળે દેખારેલા લાક્ષારામના સ્થળે આવડા વંશના વનરાજે પાટણ વસાવ્યું.

પાટણની 'અભ્યાસશૃદ્ધ પત્રિકા'
વર્ષ ૧૧ અંક ૩ માંથી.

રામલાલ યુનીલાલ મોદી

(૨) વીર્યવાન પ્રજનનું ઘડતર

હિંદમાં સરકારને તેમજ કેળવણીખાતાને કેટલાય પ્રશ્નો તાત્કાલિક ઉકેલવાના છે. આવો જ તાત્કાલિક ઉકેલ માગતો એક પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક આરોગ્ય અને તંદુરસ્તીનો છે. શાળાપાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓની તબીબી તપાસનાં પરિણામં વધુ ને વધુ ખેદજનક રીતિનો ચિતાર પ્રતિવર્ષે રેણુ કર્યા કરે છે. છતાંય, છાત્રોની થોડીક ક્ષણિક ધાંધલ ને ઉઠાપોઠ બાદ કરતાં, ભારતીય પૌરુષની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી નિર્બળતાને અટકાવવા માટે ગંભીર વિચારણાપૂર્વક યોગ્યચેલો પ્રયત્ન થયો નથી. આખાયે ખાન્તના આરોગ્ય ખાતાની સંભાળ રાખનાર ઉપરી અમલદારોને માથે વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તંદુરસ્તીની જવાબદારી મૂકવામાં આવી છે. પણ અનેક કારણોને લીધે, અમુક દિવસોએ કદંબા વખતે છોકરાઓને કેટલાક શારીરિક આંચકા ખવડાવ્યા સિવાય કંઈ વિશેષ કરાવવામાં આવતું હોય એમ જણાતું નથી. બુદ્ધિકૌશલ, માનસિક જોમ અને ચપળતા માટે તંદુરસ્ત શરીર એ સૌથી પહેલી જરૂરિયાત છે. આટલો બધો વિશાળ માનવ સમુદાય હોયો છતાં હિંદ જડ અને નિષ્પ્રાણ દેખાય છે; શારીરિક યોગ્યતાને અભાવે વિકાસ અને સ્વાતંત્ર્ય તરફ કૃત્ય કરવાની તનમનાટભરી ધગશ નજરે પડતી નથી. શરીરને ભોગે આપણે બુદ્ધિ-વિકાસ સાધવા તરફ સહેજે ઢળી પડ્યા છીએ. ઉત્તમ પ્રતિભા બુદ્ધિબળ, કરતાં શારીરિક બળ અને જોમ પ્રગજ્જનમાં. વધારે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે; તેમજ અણુનમ નિશ્ચય-બળને ધારણ કરનાર ઉત્તમ પાત્ર તો વજ્ર જેવી 'ભીમસેની કાયા' જ હોઈ શકે એનું આપણને યથાર્થ જ્ઞાન થયું નથી. ઉપનિષદકારે સત્ય જ લાખ્યું છે કે

નાયમાત્મા વલહીનેન લભ્યઃ ।

આ સંબંધમાં વર્તમાન જર્મની પોતાના યુવાનોની શારીરિક સંપત્તિના સ્રેરક્ષણ ને વિકાસ પ્રત્યે જે ધ્યાન આપી રહ્યું છે તે વિચારવું આપણે માટે હિતાવંદ છે.

જર્મનીમાં કેવું પ્રકારનું શારીરિક શિક્ષણ ચાલી રહ્યું છે તે નજરે જોઈ આવવા માટે એક સ્પિટિશ પ્રતિનિધિમંડળ ગઈ પાનખરમાં ત્યાં ગયેલું. એમના અહેવાલમાં અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં આ વાત પણ તોંધી છે કે જર્મનીની નિશાળામાં શારીરિક શિક્ષણને “અભ્યાસક્રમમાં મુખ્ય ગણાતા વિષયોમાંનાં એક તરીકેની અંગત્ય ને મંહતો આપવામાં આવી છે; યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થી અમુક કક્ષાથી આગળ વધે તે પહેલાં તેને નિયત કરેલા યુલ્ય શારીરિક વિભાગમાં પણ પ્રાપ્ત કરવા જ પડે છે. અને ઉદ્યોગ વિભાગમાં

આની દિમત જુદી જુદી રીતે બરાબર અનુભવવામાં પણ આવે છે." કમજોર શરીર-વાળાથી થવા પામતી જૂલો આ સશક્ત શરીરવાળાને હાથે નથી થવા પામતી; થોડુંક કામ કરતાં જ થાક ને દંટાળાની જે અસર નબળા શરીરવાળા ઉપર થઈ જાય છે તેવું સખળ શરીરવાળા પર જણાતું જ નથી. એ તો ઉમંગ ને આનંદથી કામ કર્યે જ જાય છે; અને શારીરિક મહેનત માગી લેનારા અનેક વિષયોમાંથી પોતાની વૃત્તિને અનુકૂળ વિષયની પસંદગી કરવાનો પણ ખડતલ શરીરવાળાને પૂરતો અવકાશ રહે છે. રાજકીય, લશ્કરી અને એવી બીજી વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ને જવાબદારીવાળી જગાઓમાં આગળ આવીને નેતા તરીકે કામ કરી શકે એવી સ્વાભાવિક શક્તિઓ જે બાળકોમાં હોય તેમને પદ્ધતિસર કેળવવાને માટે ત્યાં 'નેપોલે' નિશાળો છે. એના મુખ્યમાં એ અહેવાલમાં લખ્યું છે કે "મહેનત, મજૂરી, થાક, ટાઢ, તડકો સહન કરી શકે એવાં, અને ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ મચક ન આવે એવાં પથ્થરિયાં, નિરાશી, ખડતલ શરીરો ઘડવાં એ પહેલી નેમ છે. માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ, આરિગ્ર્યહનર, મનોબળ ને સંકલ્પબળનો ઉપયોગ કરવા વિશેની સમજણ તેમજ જવાબદારી ને નેતાગીરીનું શિક્ષણ આ બધાંને બીજી રચના અપાય છે." ત્યાં શારીરિક શિક્ષણ પર વધારા પડતો ઝોક અપાતો એ પ્રતિનિધિમંડળને દેખાયો, પણ તેનાં "નવીન, દીર્ઘજીવી, અતિશય રસદાયક ને લાલદાયક અને ઘણી વખત તો વધારે જાનદાયક" તરવોની પ્રશંસા કરતાં એ મંડળ ક્યવાયું છે. આવતા યુદ્ધમાં તોપોને મોટે ચઢાવવા કામ લાગે એ હેતુથી વજ્રકાય, બીમકાય પ્રગ્ન તૈયાર કરવાની વૃત્તિથી જ જર્મની આટલું બધું લક્ષ શારીરિક શિક્ષણ તરફ આપી રહ્યું છે એમ એ મંડળે માન્યું મનાવ્યું છે. જ્યારે જર્મની પોતે એનું કારણ જુદું જ આપે છે. "હુદિવિષયક' મનોવ્યાપારોમાં ખૂબ વધારા પડતું શિક્ષણ જવાને કારણે જ જર્મનીનું પ્રગ્નજીવન આગલાં વર્ષોમાં નબળાઈના સાંડસામાં ચીપટાઇ ગયું, અને માનસિક અસ્વસ્થતા, હ્યુપ્સુપણું, અનિર્ણયક મનોદશા, માંદલાપણું અને પોતાની પાસે પ્રગ્નતા દીલમાં ધર કરી, એમાં આનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવ્યું કે જીવનમરણનાં કટોકટીના પ્રસંગોએ સમગ્ર પ્રજાના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન માટેના પ્રયત્નને પક્ષાઘાત લાગ્યું થયો." આ દલીલ સાચે જ વલુદવાળી છે, ખૂબ વિચારણીય છે. જીવનવિમુદ્ધમાં કેમ ટકવું એ માટેની કેટલી નબળા તાલીમ આપણા યુવાનોને શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં મળી રહી છે એ આપણાથી અગ્નપ્યું નથી. બીજા દેશના દર્શનમાંથી આ વિષય પરત્વે આપણે ધણું જ શીખવાનું છે. દિંદના યુવાનોની શારીરિક નિર્બળતા ગરીબાઈના પ્રશ્ન સાથે કીકીક સંકળાએલી છે. છતાંય, વિદ્યાર્થીઓના દિતની જવાબદારી ધરાવનારાઓના હાથમાં જે કંઈ મર્યાદિત સાધનો ને સગવડો પડેલાં છે તેમાંથી પણ તાત્કાલિક ઉપાય રૂપે ધણું થઈ શકે તેમ છે. બહોળો જનસમુદાય હવે તો એમ માનવા લાગ્યો છે કે વર્તમાન રાજકીય વાતાવરણને પરિણામે પ્રગ્નનિયુક્ત પ્રતિનિધિઓના હાથમાં રાષ્ટ્રોદ્ધારક કાર્યક્રમો પાર ઉતારવાની સુંદર તક સાંપડી છે. વીર્યવાન પ્રગ્ન તૈયાર કરવાનો પાયો નાંખવાના હેતુથી આપણી પ્રાન્તીય સરકારોએ આ દિશામાં તાત્કાલિક પગલાં ભરવા માટે સવેજા સગવડવાની જરૂર છે.*

અમૃતલાલ ના. મોદી

(૩) ચીનમાં 'નવજીવન' આંદોલન

વર્તમાન ચીન સામાજિક પુનર્ધટનાની સ્થિતિમાંથી અત્યારે પસાર થઈ રહ્યું છે. ઇટલીક જૂની પ્રથાઓ નવી પ્રથાઓને સ્થાન આપવા માટે વિલય થઈ રહી છે. છતાંય ચીના લોકો પોતાની સંસ્કારિતાના મૂળભૂત નૈતિક સિદ્ધાંતોને ચૂસ્તપણે વળગી રહે છે. એ સંસ્કારિતાએ જ ચીની સંસ્કૃતિને આટલાં વર્ષો સુધી ટકાવી રાખી છે. વિઝાગાપદ્મની યુનિવર્સિટી કોલેજ ઓવ આર્ટસમાં ગયા સપ્ટેમ્બરની ૧૦મીએ 'વર્તમાન ચીની ઇતિહાસ' ઉપર પ્રો. ટાન યુન-શાને ચીનની સમાજ-ઈમારતના નૈતિક પાયા પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો. એમણે કહ્યું: "ચીનના સમાજનું મંડાણ જ નૈતિક સિદ્ધાંતો પર થયું હતું, અને તેથી જ નીતિ માટે એ સમાજ વધારે આગ્રહ રાખતો. જ્યાં નૈતિક ધોરણો જળવાઈ રહે એ હેતુથી આપણી સ્મૃતિઓની માફક ચીનના સંતોએ અસંખ્ય કાવ્યાકાવ્યો ધડેલા. ચીનના સમાજની પુનર્ધટનાના ઉદ્દેશથી ચીનમાં પ્રવર્તી રહેલ 'નવજીવન' આંદોલન સંબંધમાં એમણે જે વિચારો રજુ કરેલા તે હિંદમાં સામાજિક ને આર્થિક સુધારણાઓનાં કાર્યક્ષેત્રોમાં જેઓ રસપૂર્વક કામ કરી રહ્યા છે તેમને જરૂર ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે. એમણે કહ્યું: "જંગતની સંસ્કૃતિઓમાં ચીનની સંસ્કૃતિ જૂનામાં જૂની હતી અને ચીનની પ્રજા એ માટે મગર હતી અને એને ખૂબ આદર ને સહલાવથી સન્માનતી. ૧૯મી સદી પછી જ, જ્યારે ચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં ખૂબ જ આગ્રહ ત્યારથી, ચીની સંસ્કારિતાના સુદૃઢ પાયાઓ પણ ખખળી ગયા. તે વખતથી જ ચીની લોકોનું પરદેશીઓ તરફનું વલણ પણ સંપૂર્ણતયા બદલાઈ ગયું હતું; હવે તેઓ પરદેશી વિચારોને અપનાવવા ને તેનું અનુકરણ કરવા તરફ એકદમ ઢળી પડ્યા. નવી સંસ્કારિતાના આંદોલનની પાછળ જ માર્શલ ચીઆન્ગ કૈ-શેકે ૧૯૩૪માં 'નવજીવન' આંદોલન ઊભું કર્યું. આ નવા આંદોલનનો હેતુ ચીનનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્રને ચીની સંસ્કારિતાના મૂળભૂત પાયાઓ તરીકે સ્વીકારીને તેમાં પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ ઓતપ્રોત કરી દઈ ચીના લોકોમાં જીવન ઊભું કરવાનો હતો."

ઈતિહાસનો સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ એક બોધપાઠ એ છે કે જે પ્રજાઓ ભૌતિકશક્તિ ને સુખોપબોગમાં સ્વીકારી રહી છે તે ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય ભોગવી શકી છે, જ્યારે ઉચ્ચ ધાર્મિક ને નૈતિક સિદ્ધાંતોને આધારે ધડાએલી પ્રજાઓ જ લાંબામાં લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકી છે. જ્યારે ધર્મિષ્ઠ, એસીરિયા, બેબિલોન, ઈરાન, ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિઓ માત્ર પુરાતત્ત્વના તજજ્ઞોને અભ્યાસના વિષયો જ રહી છે ત્યારે હિંદુઓ, ચીનાઓ ને યહૂદીઓની સંસ્કારિતા હલુય પોતાની પ્રાચીનતા જળવી રાખીને જીવી રહી છે. પૂર્વને પશ્ચિમનું વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ પોતાનામાં ઓતપ્રોત કરી લેવાની જરૂર છે ખરી, પણ એણે પોતે એક ક્ષણ પણ ન ભૂલવું જોઈએ કે એના જીવનપ્રાણનો મૂળભૂત આધાર જ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો છે. *

અમૃતલાલ ના. માદી

(૪) રાષ્ટ્રપતિનું ઐતિહાસિક ભાષણ

[રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ નેહરુ ગુજરાતના પ્રવાસે આવી ગયા. તે પ્રસંગે તા. ૧૭-૬-૩૭ના રોજ અમદાવાદના મુસલમાનોની વિરાટ સભા સમક્ષ જે ભાષણ આપેલું તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું હોઈ અત્રે આપીએ છીએ.]

અમદાવાદનો પુરાતન ઇતિહાસ રસપ્રધાન છે. એ ઇતિહાસથી આપણને ઘણું શીખવાનું મળે છે. આપણે અમદાવાદના આગલાપાછલા ઇતિહાસને જોવાનો છે. અમદાવાદ ઘણી બાબતોમાં વિશિષ્ટ તત્ત્વ ધરાવે છે. પ્રથમ અમદાવાદનો ઇતિહાસ છે; બીજું અહીંયાં એક ખોસ પ્રકારની સંસ્કૃતિએ જન્મ લીધો હતો તે છે; અને ત્રીજું, અહીં હિન્દુ અને મુસલમાનોની વચ્ચે સારા પ્રમાણમાં છે તે છે. બીજી કેમો, પણ અહીં વસવાટ કરે છે. અહીંયાં નવી નવી દુનિયાની વાતો થાય છે. મોટું મોટું કારખાનાં છે. મજદૂરોનાં દળ છે, માલિકો છે, નવી દુનિયા-પુરાણી દુનિયા બંને અહીંયાં છે. એ બધું નજર સામે રાખી આપણે શું કરવું જોઈએ એ નક્કી કરી શકીએ. . . .

બળવો કે આઝાદીની લડત ?

કોંગ્રેસ શી ચીજ છે, કોંગ્રેસની સ્થાપના કેવી રીતે થઈ અને કોંગ્રેસ કેવી રીતે આગળ વધી તે જાણો. કોંગ્રેસનું આયુષ્ય બાવન વરસનું છે. એની ૨૭ વરસ પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાં બળવો થયો હતો. એને બળવો કહો કે હિન્દુસ્તાનની આઝાદીની લડત કહો. પણ એમાં હિન્દુઓ અને મુસલમાનો બધા ભળ્યા હતા. એનું પરિણામ શું આવ્યું ? અંગ્રેજોએ ધોર જીલમ કર્યો, હિન્દુ મુસલમાનોને કચડી નાખ્યા, દગાવ્યા. શા શા અત્યાચારો થયા એ બધા જાણે છે. મને ખબર નથી અમદાવાદ પર એની શી અસર થઈ ? પરંતુ મારો જન્મ જે પ્રાંતમાં થયો છે ત્યાં પુષ્કળ અત્યાચારો થયા હતા. અમારા પ્રાંતમાં આજે પણ ગામડાંઓમાં જે ગીતો ગવાય છે તેમાં બળવાનાં જીલમો વર્ણવેલા છે. એ લોકગીતો પરથી અંગ્રેજોના જીલમનો અમદો દેખાઈ આવે છે. અંગ્રેજ હકુમતે બધા પર અત્યાચાર કર્યો, પણ મુસલમાનો પર વધુ પડતો સીતમ, યુગ્મર્યો. અંગ્રેજો જાણતા હતા કે એમના પહેલાં હિન્દુસ્તાન પર મુસલમાનોની હકુમત હતી, એટલે મુસલમાનોને કચડી નાખવા જોઈએ, જેથી તેઓ લાંબા સમય સુધી બાબા ન થઈ શકે. ધીમે ધીમે અંગ્રેજ હકુમત વધતી ગઈ. નાનાંમોટાં કાર્યો માટે હકુમતને કારકુનોની જરૂર લાગી. એટલે નિશાળો અને કોલેજો સ્થપાઈ. મુસલમાનોએ એનો લાભ બહુ જ ઝોઝો લીધો, પરંતુ હિન્દુઓએ મોટી સંખ્યામાં તે કેળવણી લીધી. એના પરિણામે અંગ્રેજ દક્ષિણમાં હિન્દુઓની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં થઈ. પ્રથમ તો મુસલમાનોને જાણી જોઈને દગાવવામાં આવતા હતા અને વળી કેટલાક મુસલમાનોને અંગ્રેજ કેળવણી તરફ અણગમો હતો એટલે મુસલમાનો પછાદિ ગયા, પાછળ રહી ગયા. પરંતુ કેટલાક વખત પછી એક ઇસ્લામી જીજ્ઞાસુ લાગ્યું કે મુસલમાનો અપંગ થઈ જશે, અને અંગ્રેજ જાણવું જરૂરી છે એટલે સર સૈયદ એહમદખાંને અલિગઢમાં કોલેજ સ્થાપી, જે આગળ જતાં મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી થઈ. આમ મુસલમાનો અંગ્રેજ તાલીમ તરફ વળ્યા.

મહાસભાની સ્થાપના અને મુસ્લીમો

પરંતુ એ સમય દરમિયાન હિન્દુઓ આગળ વધી ગયા. કેળવણીમાં અને વેપારમાં

પણ હકુમત પાસેથી કાંઈક માગવા પણ લાગ્યા. સગવડો અને ઓછા વગેરે માગવા લાગ્યા. સતત માગણીઓનું પરિણામ એ થયું કે કોંગ્રેસનો જન્મ થયો. આજની કોંગ્રેસ જન્મ્યર સામનો કરે છે, એણે અંગ્રેજ સત્તાનતને હચમચાવી છે. કોંગ્રેસનું ધ્યેય સત્તાનતને હઠાવવાનું છે. પરંતુ એના જન્મકાલ પછીનો સમય મેંદ હતો. પરંતુ ધીમે ધીમે એની નરમાઈ કહણાઈમાં પલટી. કોંગ્રેસની એ ગતિથી સર સૈવદ લગડ્યા. એમણે ધાર્યું કે મુસલમાનો કોંગ્રેસમાં ભજે એ ઠીક નથી. કોંગ્રેસમાં લગવાથી અંગ્રેજ હકુમત નાખુશ થઈ જશે એવો એમને લય હતો. સર સૈવદે વિચાર્યું કે મુસલમાનોની હાલત પછડાએલી છે. એમનામાં શક્તિ નથી. એટલે જો મુસલમાનો રાજદારી મામલામાં ઝંપલાવશે તો પરિણામ ખરાબ આવશે. એટલે એમણે ફક્ત મુસલમાનોની કેળવણી પર જ ધ્યાન આપ્યું અને મુસલમાનોમાં કેળવણી વધી.

કેળવણી વધવાથી મુસલમાનો પણ રાજદારી બાબતોમાં રસ લેવા લાગ્યા, રાજદારી વાતો કરવા લાગ્યા. ત્યારે મુસલમાનોમાં પણ હિંદુઓની માફક રાજદારી વાતાવરણ ફેલાયું ત્યારે અંગ્રેજ હકુમતને ચિંતા પેડી, કે રાજદારી બાબતોમાં હવે તો આ બન્ને કોમો માથાં મારે છે એટલે હકુમતે પોતાની ચાલબાજી શરૂ કરી. મૌલાના મહમદઅલીએ એક માનવત્વમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે વાઇસરોયે કેટલાક મુસલમાનોને એ વખતે બોલાવ્યા હતા. એમાં આગાખાન વગેરે હતા. એમને વાઇસરોયે કહ્યું કે તમે અમુક માગણીઓ લઈ મારી પાસે આવો અને હું એ માગણીઓને મંજૂર કરી લઉંશ. એ વખતના આગેવાન આગાખાન હતા. એમણે અમુક માગણીઓ વાઇસરોય સમક્ષ રજુ કરી. એમણે ઝટપટ એ માગણીઓ માન્ય રાખી. આજે જે જુદી ચૂંટણીઓ (સેપરેટ ઇલેક્શન) થાય છે, એ પણ આગાખાનની એ માગણીના જ પ્રતાપે. એમણે મુસલમાનોને કહ્યું કે જુઓ, હકુમત આપણને સાથ આપે છે. અને એ સંજોગોમાં મુસ્લિમ લીગ સ્થપાઈ. ત્યારબાદ મુસ્લિમ લીગની તાકાત વધવા લાગી. લોકો એમ સમજે છે કે મુસ્લિમ લીગ મુસલમાનોની અને કોંગ્રેસ હિંદુઓની છે. પરંતુ એ ઘોઠાબાજી છે. એ સમયે લોકોને ખ્યાલ હતો કે એવો સમય પણ આવશે કે બન્ને સંસ્થાઓના આઝાદ ખ્યાલથી લોકો મળીને અંગ્રેજ હકુમતનો મુકાબલો કરશે. એટલે મુસ્લિમ જુઝર્ગોને એમ લાગ્યું કે અંગ્રેજ નારાજ ન થાય તેના માટે અત્યારથી ફિકર કરવી જોઈએ એટલે એમણે મુસલમાનોના વિચારોને દબાવવા માંડ્યા.

કોંગ્રેસમાં પરિવર્તનનો પ્રારંભ

પરંતુ કોંગ્રેસ તો આગળ વધતી જ ગઈ. એની શક્તિ પણ વધવા લાગી. કોંગ્રેસમાં એ સમયે મુસલમાનો પણ ધણા હતા. ચાર્લ્સ સદીની શરૂઆતમાં કોંગ્રેસે એક વધુ કદમ ઉઠાવ્યું, કારણ કે એ અરસામાં કોંગ્રેસમાં વધુ આઝાદ વિચારો અને શોરબકાર કરનારા લોકો પણ દાખલ થયા હતા. એટલે કોંગ્રેસમાં પણ લડાઈ શરૂ થઈ. એ લડાઈ કોંગ્રેસમાં નવા પ્રવેશનાર આઝાદ ખ્યાલોવાળા અને જૂના વિચારના લોકો વચ્ચે હતી. ખેંચતાણ ખૂબ થઈ. કયો પક્ષ આગળ આવ્યો તે જાણો છો? લોકમાન્ય તિલકનું નામ સાંભળ્યું છે? કોંગ્રેસમાં જે ખીન્ને પક્ષ ધૂર્યો હતો, એ પક્ષના એ નેતા હતા. બંને પક્ષમાં જંગ જાગ્યો અને લો. મા. તિલકને કોંગ્રેસમાંથી હડસેલ્યા. તિલકપક્ષ જોરદાર હતો પણ તેઓ લાંબા સમય માટે જોડાયાએ ગયા અને તેમના સાથીઓ વીખરાઈ ગયા.

જ્યારે લીબરલો પણ ભાગે છે

ત્યાર પછી મોટી લડાઈ આવી. એકઠે વર્ષ પછી નેરદાર રાજદ્વારી વાતાવરણ મનમું. આઝાદીની ચર્ચા વધવા લાગી, અને એ બીજો પક્ષ જે 'લોઅર મિડલ ક્લાસ' ના નામથી ઓળખાતો હતો તેની તાકાત વધવા લાગી. છેવટે અંદર અંદર સલાહ થઈ અને એ બીજો પક્ષ કોંગ્રેસમાં દાખલ થયો. જૂના વિચારના લોકોએ કોંગ્રેસમાંથી વિદાય લીધી અને તેઓ લીબરલ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. પરંતુ એ લીબરલો ગણ્યાગાંઠ્યા છે. અને લોકો પર તેમનો બિલકુલ પ્રભાવ નથી.

લીગમાં પણ પરિવર્તન

ત્યારબાદ ૧૯૧૪નો મહાન વિગ્રહ આવ્યો અને એની પણ અસર કોંગ્રેસ પર થઈ. કોંગ્રેસ વધતી જ ગઈ અને એની માગણીઓ પણ કડક થતી ગઈ. પરંતુ એ દરમિયાન મુસ્લિમ લીગનું બંધારણ અપૂર્ણ જ રહ્યું. આઝાદ ખ્યાલના લોકો માટે એના દરવાજા બંધ રહ્યા. જ્યારે કોંગ્રેસ બદલાવા લાગી ત્યારે મુસ્લીમ લીગનાં બારણાં બંધ જ રહ્યાં. એટલે નવા લોકો માટે કોંગ્રેસનાં બારણાં ખુલ્લાં જ હતાં, જેથી મુસ્લીમ લીગ પણ બદલાવા લાગી અને સને ૧૯૧૫માં મુસ્લીમ લીગ કોંગ્રેસની પાસે આવવા લાગી. કોંગ્રેસની વધુ નજીક આવવા માટે કેટલાંક વરસો સુધી મુસ્લીમ લીગનાં વાર્ષિક સંમેલનો પણ કોંગ્રેસના વાર્ષિક સંમેલનોની પડખે જ ભરાવા લાગ્યાં. લોકો બન્ને સંસ્થાઓમાં ભળવા લાગ્યાં, અને લીગ તથા કોંગ્રેસ વચ્ચે સને ૧૯૧૬માં સુલેહ થઈ અને મુસ્લીમ લીગ કોંગ્રેસની વધુ નજીક આવવા લાગી. પરંતુ ત્યારપછી કોંગ્રેસની ઝડપ વધી, અને લીગ પાછળ રહેવા લાગી.

મુસ્લીમ લીગ પાછળ રહી ગઈ એ વાત ખરી છે, પણ મુસલમાનો પાછળ નહોતા રહ્યા. કારણ કે લીગ નિષ્ફળ નીવડ્યા પછી મુસલમાનોની શક્તિએ ખીલાફતનો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો અને ખીલાફતે કોંગ્રેસ સાથે મળીને કામ કર્યું અને અંગ્રેજ હકુમતનો જખરદરત મુકાબલો કર્યો. ત્યારબાદ ખીલાફતના પ્રશ્નનો નિકાલ આવી ગયો અને હિંદુસ્તાનની આઝાદીનો પ્રશ્ન મુખ્ય સલાહ ગણાવા લાગ્યો. પણ એ લડાઈ થોડાક સમય માટે નરમ પડી અને ત્યારબાદ ૧૯૩૦ની લડત શરૂ થઈ.

કોંગ્રેસની શક્તિનાં દર્શન

પરંતુ કોંગ્રેસે ખીલાફતની ચળવળ પહેલાં એક વધુ અસરકારક પગલું ભર્યું હતું. મુખ્ય ફેરફારો તાકાતના પ્રતાપે થાય છે, નેતાઓના પ્રતાપથી નહિ. પણ જો ફોજનો કમાન્ડર હોશિયાર હોય તો વિજય જરૂર થાય છે. લો. મા. તિલક પછી મહાત્મા ગાંધીનો પ્રભાવ કોંગ્રેસ પર પડ્યો. લોકમાન્યના વખતમાં લોઅર મિડલ ક્લાસનું કોંગ્રેસમાં બળ હતું; ગાંધીજીના આવ્યા પછી હિંદુસ્તાનના કિસાનો કોંગ્રેસમાં આવ્યા, મજદૂર દળ પણ કોંગ્રેસમાં ભળ્યું અને કોંગ્રેસમાં ખરી શક્તિ આવી. હડતાળો પડવા લાગી અને કોંગ્રેસની શક્તિનાં ઠેરઠેર દર્શન થયાં. દેશમાં નવો ઉત્સાહ પેદા થયો. કોંગ્રેસે હિંદુસ્તાનને અજમાવ્યું. જૂના વિચારના છુટ્ટોગો ગભરાયા લાગ્યા. કોંગ્રેસનું મેદાન પણ ફેલાયું અને કોંગ્રેસના સભ્યો ખૂબ વધ્યા. કોંગ્રેસની ફોજ કરોડોની થઈ ગઈ. ક્રાંતિકારી વાતાવરણ પ્રસર્યું. અસહકાર પછી કેટલાક મુસલમાનો રાજદ્વારી જીવનથી મુક્ત થઈ ગયા, છતાં મુસલમાનો પણ ધણી જ મોટી સંખ્યામાં કોંગ્રેસમાં સામેલ રહ્યા.

મુસલમાનોનું પ્રયંડ બળ

સને ૧૯૧૯થી માંડીને દર વર્ષે મુસલમાનો કોંગ્રેસમાં હાજરોની સંખ્યામાં સામેલ રહ્યા. હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્ને કોંગ્રેસમાં યોદ્ધાઓની માફક રહ્યા છે. અસહકારની હાડત વખતે મુસલમાનોનું પ્રયંડ બળ હતું. ખીલાફત પ્રત્યે તેમને મઝહબી જોશ હતો, પણ ખીલાફતનો નિવેડો આવ્યા પછી જ્યારે હિન્દુસ્તાનની આઝાદીનું ચોખ્ખું રાજદ્વારી વાતાવરણ ફેલાયું ત્યારે મુસલમાનો ઓછો રસ લેવા લાગ્યા.

પરંતુ કોંગ્રેસ તો આગળ ને આગળ વધતી જ ગઈ. એક પછી એક મુદ્દોમાં અંપલાવવાને લીધે એની શક્તિ પ્રયંડ થવા લાગી. રાષ્ટ્રની શક્તિ એ પ્રમાણે જ વધે છે. વીસ વરસ પહેલાંના અને આજના હિન્દુસ્તાનમાં આકાશ પાતાળનો ફરક છે. એમ સમજવાનું નથી કે આપણા પ્રધાનો ઈર્ષ્યા થઈ ગયા એટલે સ્વરાજ્ય મળ્યું. જગા લીધી એ ખરી વાત છે પણ અંગ્રેજ કાનુન હજી નથી બદલાયો. આજે પણ અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાનમાં છે, છતાં હિન્દુસ્તાન બદલાઈ ગયું છે એ વાત તો ચોખ્ખી છે.

એ બધું કોંગ્રેસના પ્રતાપે

કોંગ્રેસનો પ્રભાવ ગામડાંઓ પર ખૂબ પડ્યો. હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્ને એમાં રસ લેવા લાગ્યા. કોંગ્રેસે જીદતાં પડતાં પણ પોતાની શક્તિ વધારી. દુનિયાના ખીન્ન દેશોએ આપણી તાકાત જોઈ. જે દેશ આપણને પહેલાં ગુલામ કહેતા હતા તે હવે આપણી ઇનજન કહે છે અને કદર કરે છે એ બધું કોંગ્રેસના પ્રતાપે.

વિશાળ જગત ઉપર નજર નાખો. દુનિયાની ગતિને નિહાજો. તમે પોતે જ કહેશો કે આજકાલના વાતાવરણમાં કોઇના ધર્મમાં દબલગીરી કરવી એ મુશ્કેલ કાર્ય છે, છતાં હિંદુ મુસ્લીમ સંવાદ પર કેમ ઉઠાપોહ થાય છે? એનું કારણ એ છે કે દેશમાં બે પ્રકારની માગણીઓ ચાલે છે: મુસ્લીમ લીગ અને શીખો નોકરીઓ અને જગ્યાઓ-ઓદ્યાઓ માટે ખૂબો પાર્ટ છે. પણ એ લોકો ગણ્યાગાંઠ્યાં જ છે કે જે લોકોને માનવસમુદાયના આમ-જનતાના હિતની ચિંતા નથી.

ઈસ્લામનો ઇતિહાસ જુઓ

મહાસભામાં મુસ્લીમોની સંખ્યા ઓછી છે એવી દલીલ થાય છે. એ વાત જો કે ગલત છે છતાં ધારો કે સંખ્યા ઓછી હશે છતાં હું કહું છું કે જે કોમોએ દુનિયાને હચમચાવી છે, તે ગણ્યાગાંઠ્યા જ હતા. પરંતુ એ લોકો પોતાની સંખ્યા નહોતા ગણતા. ઈસ્લામના ઇતિહાસનો દાખલો ધણો જ શાનદાર છે. મુઠ્ઠીભર અરબો વિદ્યુત-પ્રવાહે આખી દુનિયા પર વ્યાપી ગયા. એટલે સંખ્યા ગણવી એ નકામી વાત છે. એ કારણે જ એમ કહેવું કે હિન્દુ-સ્થાનમાં હિન્દુઓ મુસલમાનોને દળાવશે એ બેહુદ્ લાગે છે.

હિન્દુસ્થાનમાં મુસલમાનોની સંખ્યા આઠ કરોડની છે. આઠ કરોડ ઓછા ન કહેવાય. અંગ્રેજો તો ફક્ત પોણા પાંચ કરોડ છે છતાં આજે તેઓ અડધી દુનિયા પર રાજ ચલાવે છે. અત્યારે તો હિન્દુસ્તાન દળાએલો છે. દેશની અકળામણ વધી રહી છે. અને મુશ્કેલ આઝાદ કરવાની જરૂર છે. પછી આઠ કરોડ મુસલમાનોમાં શક્તિ હશે તો એમને જાગૃતનાર કાણ છે?

એ કેમ ચલાવી લેવાય ?

મને ગમ કાલે પૂછવામાં આવ્યું હતું કે કોંગ્રેસને મુસલમાનોમાં કામ કરવાનો શો અધિકાર છે? આ એક વિચિત્ર પ્રશ્ન છે. મેં તમને એ વિષે પૂરતી સમજણ આપી છે

છતાં જવાબ આપું છું કે અમો મુસલમાનોને આઝાદીની રાહ ઉપર લાવવા માટે સમ-
જનીએ છીએ, ડાંગ તો ચલાવતા નથી! મુસલમાનો કોંગ્રેસના સભ્ય અને તો એમની
ધૈર્ય, અમારો જોરલુધ્ધમ તો નથી? હિંદુ અને મુસલમાનો એક જ દેશમાં રહે, અને
રાજદારી વાતો ન કરે એ શી રીતે જતે? મારો જ દાખલો લો. હું જે પ્રાંતમાં રહું છું
ત્યાં હિંદુ મુસલમાનોની ભાષા એક જ છે. મારા અંગત લાંબા વખતના મિત્રો છે, જેમાં
હિન્દુઓ પણ છે, અને મુસલમાનો પણ છે. એ લોકો સાથે હું રાજદારી વાતો ન કરું
એ કેમ ચલાવી લેવાય?

મુરત કે ભરૂચમાં જ્યારે હું ગયો ત્યારે ત્યાં એક પત્રિકા વહેંચવામાં આવી હતી, કે
મુસલમાનોએ જવાહરલાલના ભાષણમાં ન જરૂં. જો કે તેની અસર કંઈ ના થઈ અને
હમણે મુસ્લીમ ગિરાદો સાંભળવા આવ્યા. છતાં હું એ જ વિમાસણમાં છું કે જવાહરલાલને
સાંભળવામાં શો ભય છે? એ જ ને કે મને સાંભળ્યા પછી લોકોની કાયા બદલાવાનો તેમને
ભય છે? હું તો દરેકને એ સલાહ આપું છું કે આ જાને વાતોનો તોલ કરે, અને પછી
કયા પક્ષમાં જળવું તેનો ફેસલો કરવો. એકતરફી ફેસલો કરવો ન જોઈએ.

અંગ્રેજી હકુમત દાખલ થયા પછી જ લડયા

શું રાષ્ટ્રની સક્રિય વધવાની એ રાહ છે? હિન્દુ મુસ્લીમ સવાલ એ તો એક બેહદો
સવાલ છે. પેલેસ્ટાઈન પર નજર નાખો. પેલેસ્ટાઈન તરફ મુસલમાનો અને મને જાનેને
જોય છે. હું તો એક રાજદારી માણસ છું અને પેલેસ્ટાઈનને પણ રાજદારી નજરે જોઉં
છું. પેલેસ્ટાઈનના આરબોનો પ્રશ્ન પણ રાજદારી જ છે. એમાં ત્યાંના આરબોની સાથે ઇસ્રાઈલો
પણ સામેલ છે. જાને કોમો વહીવટીઓ અને અંગ્રેજો સામે રાજદારી દૃષ્ટિએ લડી રહી છે,
પોતાના દેશની આઝાદી માટે લડી રહી છે. તેરસો વરસથી ત્યાં વહીવટીઓ અને આરબો
એકીસાથે રહે છે. પણ તેઓ કોઈપણ વખતે લડવા નહોતા. જ્યારે અંગ્રેજી હકુમત ત્યાં
પહોંચી ત્યારે જ જાને કોમો લડવા લાગી!

એ લડતનો ફેસલો ત્યારે જ થયો કે જ્યારે અંગ્રેજોને ત્યાંથી દૂરથી દેવાય. અંગ્રેજો
દરેક જગ્યાએ ગાંડ પાડે છે, એ ગાંડ પર પોતાનો કબજો રાખે છે અને પછી કહે છે કે
ગાંડ ઉઠેલનાર અમારો સિવાય કોઈ નથી! સીરિયા પર નજર નાખો. ફ્રાન્સના સામ્રાજ્યે
સીરિયાના રાષ્ટ્રજાને તોડવા માટે સીરિયાને આઠ ભાગલાઓમાં વહેંચી નાખ્યું હતું.
પેલેસ્ટાઈનના પણ ત્રણ ભાગલા પાડ્યા છે.

એટલે જ હું કહું છું કે હિન્દુ મુસ્લીમ સવાલ એ કંઈ કોમી સવાલ નથી પણ ગુલામ
દેશનો સવાલ છે. એ પ્રશ્નને શાહીવાદ જન્મ આપે છે. શા માટે? દેશને વધુ ગુલામ
બનાવવા માટે.

આજકાલ મહા પ્રશ્નો શું છે એ વિચારો. કોંગ્રેસનો પાછળ એક જખરદસ્ત તાકાત
છે, સક્રિય છે, એને પીછાતો. સાત સાત પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો છે. હવે પછી
ચૂંટણી થશે તો ધણું કરીને આખા દેશમાં કોંગ્રેસનું જોર વ્યાપી જશે. કોંગ્રેસે આઝાદીની
લડત ઉપાડી છે. એ લડતે કોંગ્રેસની સક્રિયતામાં વધારો કર્યો છે. કોંગ્રેસના આ જખરદસ્ત
પ્રવાહને અફસરો, રામમહારામજીઓ, અને સરકારના પૂનરીઓ અટકાવી નથી શકતા.
હવે હિન્દુસ્તાનમાં રહેતા લોકોની શી ફરજ છે? શું આ વહેતા પ્રવાહથી અલગ રહેવું,

જે પ્રવાહ પૂર ઝડપે આગળ વધી રહ્યો છે ? હું તો કહું છું કે જે કોઈ આવો પ્રવાહ હોય તો તેમાં સામેલ થઈ તેના પર પ્રભાવ નાખવો જ નોઈએ. અહીંયાં જ હિંદુમુસ્લીમ સવાલનો ઉકેલ આવી ગય છે.

એક પક્ષ કહે છે કે અંગ્રેજી હકુમત રહેશે. બીજો જગત્સરસ્ત અને તાકાતવાળો પક્ષ કહે છે કે હકુમત નહિ રહે અને નહિ રહેવા દઈએ. છતાં જે લોકો આઝાદી માહે છે તે મદની માફક કોંગ્રેસના પડખે બેસા છે.

બધા માણે છે કે કોંગ્રેસે અંગ્રેજોનો સામનો કર્યો છે. ૧૯૩૦ની ચળવળ વખતે દસ હજાર મુસલમાનો જેલમાં ગયા. એ સંખ્યા બહુ મોટી કહેવાય. સરહદ પ્રાંતે બહુ બળિદાનો આવ્યાં ખાન અબ્દુલ ગફારખાન અને ખુદાઈ ખીદમતદારોએ પણ ખૂબ કુરબાનીઓ આપી. પકાણો બંધકર અને ઝતુની કહેવાય છે, પણ એ કામની પણ ખાન અબ્દુલ ગફારખાને કાયા બદલી નાખી. અંગ્રેજો તો એમ જ ઈચ્છતા હતા કે પકાણો હિંસા આદરે એટલે અમો તેમને તોપો અને બદ્દકાથી વીધો નાખીએ. પણ પકાણોએ તેમને ચાનક ન આપી. એ જુલાવામાં ન રહેશે કે મુસલમાનો કોંગ્રેસમાં નથી. હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓની બહુમતી છે એટલે જ કોંગ્રેસમાં હિંદુઓની સંખ્યા વધારે છે અને મુસલમાનો લઘુમતીમાં છે એટલે વસ્તીના પ્રમાણમાં મુસલમાનો ઓછા છે. પણ મુસ્લીમ લીગ કરતાં કોંગ્રેસમાં છેલ્લાં ૧૮ વર્ષથી દસગણા વધારે સભ્યો છે એ સાબિતી માટે કોંગ્રેસનાં દફતર ઉઘાડાં છે. કોંગ્રેસ તો રાજદ્વારી સંસ્થા છે. એનો સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનની મુકમ્મીલ આઝાદી છે. હિન્દુ મહાસભા અને કોંગ્રેસ એ બે જુદી જુદી સંસ્થાઓ છે.

સુલેહ કોની સાથે હોઈ શકે ?

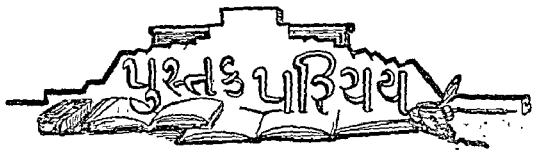
કેટલાક લોકો સવાલ પૂછે છે કે કોંગ્રેસ લીગ સાથે સુલેહ કેમ નથી કરતી ? જવાબ એ છે કે કોંગ્રેસ તો રાજદ્વારી સંસ્થા છે. એનો સિદ્ધાંત મુકમ્મીલ આઝાદી છે. મુકાબલો કરવો એ એનું ધ્યેય છે. એક રાજદ્વારી સંસ્થા એની જ સાથે સુલેહ કરી શકે કે જે રાજદ્વારી સિદ્ધાંતને મંજૂર રાખે. પણ મુસ્લીમ લીગના જુઝુર્ગો કહે છે કે અમને મુકમ્મીલ આઝાદી મંજૂર નથી, સત્યાગ્રહને અમો પસંદ કરતા નથી.

હવે કોંગ્રેસ લીગની સાથે સુલેહ કરવા માટે પોતાના આ એ સિદ્ધાંતને કેવી રીતે છોડી શકે કે જેના માટે લાખો માણસો જેલયાત્રાએ ગયા, ગોળીઓ ખાધી, અને કરોડો માણસોએ લાડીમાર મહન કર્યો.

યાદ રાખજો નોખત વાગે છે

અંતમાં, યાદ રાખજો કે દુનિયામાં આવતી કાલે અત્યંત અગ્નિ વરસનાર છે. વિશ્વયુદ્ધનાં બાણકારા વાગી રહ્યા છે અને તે સમયે આપણે સાવધ રહેવાનું છે. એ સમયે આપણે શું કરીશું ? એના માટે આપણે અત્યારથી તૈયારી કરવાની છે. દુનિયામાં લગાઈની નોખત વાગી રહી છે, આપણે આપણી પોતાની રક્ષા કરવાની છે, દુનિયાનો મુકાબલો કરવો છે; સામનો કરવો છે. નાની નાની ટુકડીઓ અને યુપો અંગ્રેજી સલ્તનત અને દુનિયાનો મુકાબલો નથી કરી શકતાં. ફક્ત કોંગ્રેસ જ એમનો સામનો કરી શકે છે.

[ગુજરાત સમાચારમાંથી]

પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ :—ભાષાંતર કર્તા : રામચંદ દામોદર શુક્લ; પ્રકાશક : અંબલિ ગ્રંથમાલા કરાચી. મૂલ્ય રૂ. ૧૫

આ પુસ્તક પશ્ચિમની કલાકૃતિઓનું ચોક્કસ છે. અને વાર્તાઓ અને છેલ્લાં નાટકની જગત-સાહિત્યના પ્રદેશમાં વિશિષ્ટતા ચોક્કસ છે. પણ આવાં ભાષાંતરો સરળ-પ્રવાહી હોવાં જોઈએ તે નિયમ આમાં જળવાયો નથી. વાક્યોની રચના ઠેરઠેર ફિલ્લ છે. શબ્દો પણ ભાવ અનુરૂપ નથી અપાયા. વિદેશી કલાકૃતિઓને ગુજરાતીમાં આવા રૂપમાં જોતાં ખેદ થાય છે.

કાગાવા :—લેખક : સુનીલાલ પુરુષોત્તમ ખારોટ; પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય. મૂલ્ય ત્રણ આના.

આ પુસ્તકમાં 'જાપાનના અદિસક-સુધારક-મજૂરનેતા ટોયોહિકો કાગાવા'નું જીવન આપવામાં આવ્યું છે. કાગાવા જગતના વિરલ ધર્મજીવી માણસોમાંનો એક છે. એ રીતે આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં અવંતરેલું જોઈ આનંદ થાય છે. આ વિરલતામાં તે, વેશ્યાઓ અને ખૂન કરતા ન અચકાય તેવા ગરીબો વચ્ચે રોગ વહેરી લઈને મદદ કરતો સાચો રહ્યો એ વિરલતા ઉમેરાય છે.

પરંતુ આ વિરલતાઓની લેખકને નવાઈ લાગી હોય તેમ, અને તે વાચકને ખતાવતા હોય તેમ, તેનું જીવન વર્તમાનપત્રોની રંજક પણ ઉપરછલ્લી શૈલીએ લખી ગયા છે. અલગત, વરતુને એ વક્ષાદાર રહ્યા છે અને ભાષા સરળ છે.

કાગાવાની માણસગતમાં શ્રદ્ધા અખૂટ છે અને તેથી ક્ષમાશીલતા પણ અખૂટ છે. છતાં તે ક્ષમા આપી બેસી રહેતો નથી. એ તો અન્યાયોની સામે શરીર તોડીને લડે છે. એ સદા જગત અદિસક થોઢો છે.

આનું જીવન ચરિત્ર માણસના શુભાશયોને અત્યંત પ્રેરક બની રહે.

સૂડી વચ્ચે સોપારી :—લેખક : શ્રી પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય; અનુવાદક-પ્રકાશક : રમણલાલ પી. સોની, મોડાસા; મૂલ્ય ચાર આના.

બંગાળીમાંથી સારા અનુવાદો કરનારમાં શ્રી. રમણલાલને ગણાવી શકાય. એમની કુશળતા અને પસંદગી તેમને સફળ અનુવાદક બનાવે છે. અમે એથી આનંદ પામીએ છીએ.

મૂળ લેખક શ્રી. પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય પણ સામાજિક અન્યાયોને કટાક્ષભરી શૈલીએ રજૂ કરનાર તરીકે ખૂબ જાણીતા છે. એમની વ્યાપક સહૃદયતાએ એમની દૃષ્ટિ અને લેખનને સીધો સમજણ આપી છે. આ લેખકનાં લેખનોતો સંગ્રહ ગુજરાતીમાં જોવા અમે આતુર છીએ.

એવા પણ ગ્રંથો છે કે જે આપણને અહીં ન મળે.

૧૯૩૫ના ફેબ્રુઆરી માસમાં બોન વિદ્યા-પીઠના તેમના શિષ્યો-મિત્રો તેમજ પ્રસંસકોએ તેમનું બહુમાન કર્યું હતું.

ગણ્યાગાંઠ્યા સંશોધકોમાં તેમનું સ્થાન ધણું જ ઊંચું હતું. તેમના અવસાનથી સાચે જ ખોટ પડી છે.

* * *

મોડાસા કેળવણી મંડળ

ગૂજરાતના ખીજા ભાગોના પ્રમાણમાં ઉત્તર ગૂજરાતનો પ્રદેશ કેળવણી વગેરેમાં ખૂબ પછાત છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. એવા પછાત પ્રદેશમાં જે આગળીને વેઠે ગણાય તેટલી સાર્વજનિક સંસ્થાઓ છે તેમાં મોડાસા કેળવણી મંડળ માનભર્યું અને આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે એમ કહેવું નોંધ્યું.

હમણાં આ કેળવણી મંડળનો અઢારમા વર્ષનો હેવાલ અમને મળ્યો છે. તે વાંચતાં મંડળે છેલ્લા વર્ષમાં કરેલી પ્રગતિની ઝાંખી થાય છે. મંડળ તરફથી એક સંપૂર્ણ સાધનોવાળી મોડાસા હાઈ-

સ્કૂલ ચાલે છે, તથા એક વ્યાયામ મંદિર પણ ચાલે છે. હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે, બહારગામના વિદ્યાર્થીએ પ્રમાણમાં વિશેષ લાભ લે છે, એ નોંધવા જેવી બીના છે. તેમને માટે છાત્રાલયોની સારી એવી સગવડ છે.

આ વર્ષે સ્થાવર જંગમ મિલકત ખાતે ત્રણેક હજાર રૂપિયા ખર્ચાયા હોવા છતાં વર્ષ આખરે જે 'હજાર' રૂપિયા કાયમ ફંડ વધારી શક્યાં છે એ પ્રગતિસૂચક છે. મંડળ હસ્તક હાલ લગભગ એકસઠું હજાર રૂપિયાની સ્થાવર અને ચૌદેક હજારની જંગમ મિલકત છે, તથા વીસેક હજારનું કાયમી ફંડ છે. ખીજાં પણ લગભગ ત્રણેક હજારનાં ટ્રસ્ટ ફંડો છે. અને પરદેશી રમતગમતો માટે વિશાળ મેદાન અને સાધનો છે. વર્નાક્યુલર ફાર્મનલ થયેલાઓને એક વર્ષમાં અંગ્રેજી ત્રણ ધોરણ તૈયાર કરાવવાનો ખાસ વર્ગ પણ ચાલે છે. શાળાને પોતાનું છાત્રાલયનું મકાન પણ છે.

વ્યાયામ મંદિર કાઠિયાવાડ વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ સાથે જોડાયેલું છે, અને તેના તરફથી મોડાસામાં દર મહિને ઉનાળામાં વ્યાયામવર્ગ ખોલાય છે એ પણ ધ્યાન ખેંચનારી બીના છે.

આવ [દાંડ નિહા] તની
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૧	વસિષ્ઠનો આર્યાસન સંદેશ [કાવ્ય]	ઉમેશ્વર	૫૦૧
૨	વીમાનો કાવદો	હુગરશી ધરમશી સંપદ	૫૦૩
૩	સંજકીય નોંધો	નિરીક્ષક	૫૦૯
૪	ગંગા [કાવ્ય]	પારાશર્ય	૫૧૬
૫	પથિક [કાવ્ય]	પૂનલલ	૫૧૭
૬	શ્રી. માતીભાઈ અમીન- માનવતાની નજરે	શકરલાલ ગગાચકર સાસ્ત્રી	૫૧૮
૭	અનન્તતાનો અંશ [કાવ્ય]	દેવજી ગ. મોદા	૫૨૭
૮	હું [કાવ્ય]	વાદરાયણ	૫૨૮
૯	રૂપિયા આના પાઈ [વાર્તા]	ઉમેશભાઈ મણિવાર	૫૨૯
૧૦	શિક્ષણમાં ભાષાઓનું સ્થાન	નગીનદાસ પારેખ	૫૩૬
૧૧	પશ્ચાત્તાપ [કાવ્ય]	ત્રિવિક્રમ	૫૪૬
૧૨	સાદ પૂકારીને શું કરે ? [કાવ્ય]	પારાશર્ય	૫૫૦
૧૩	વિચરથ	સુદેવજી ગો. મેટાઈ	૫૫૧
૧૪	વિનોદઃ એના વાણીતાણું વિશેષવિચાર	ચુનીલાલ નારણજી શાહ	૫૫૬
૧૫	કવિધર્મ [કાવ્ય]	રુનાતન	૫૬૧
૧૬	અખરાડિયાં	દિગ્ગજરાલ ફત્તમજી નહેતા	૫૬૩
૧૭	નૃત્યદેશમાં [કાવ્ય]	અમુ આશાગમ જેતલપુરિયા	૫૬૬
૧૮	ટપાલનો પેટી [કાવ્ય]	શકર જે. પટેલ	૫૬૮
૧૯	રાખ્દચર્યા	ધ. જગદીશચન્દ્ર જેઠાલાલ ત્રિવંદી	૫૬૯
૨૦	ગોઝારો કૂવો [કાવ્ય]	ગગ્ગોપર	૫૭૨
૨૧	લોહચર્યા	નટવરલાલ મા. સૂરતી	૫૭૪
૨૨	પુસ્તક પરિચય	ઉત્સુક	૫૭૮

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે ખમાસા ચોકમાં અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.
તા. ૧૮-૧૨-૭૭

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેન્વપદમ્ ।

પુસ્તક ૨૪

આસો . ૧૯૬૩

અંક ૬

વસિષ્ઠનો આશ્વાસનસંદેશ*

‘ ઉપેન્દ્ર ’

[વંશસ્થ]

પ્રિયાવસાને નીપજેઢ શોકથી
 હૈંધાઈ, મૂઢતવ મહીં દુષ્ટ્યું તેઢા
 વિલોકી હૈંયું અજનું સ્વયોગથી,
 ઋપિ વસિષ્ઠે નિજશિષ્ય પાડવ્યો.

૧

[વિચારિની]

અજરાજ સમક્ષ આવિયો ગુરુ-સંદેશ વહન્ત શિષ્ય એ;
 સઘળુંય વસિષ્ઠ જાણુતા, અતિશાયી નિજયોગશક્તિથી.

૨

[અનુક્રુપ]

ઋપિની આર્થદષ્ટિને વૈષ્ણવી-રૂપ અર્પતો
 શિષ્ય એ ગુરુ-સંદેશ નૃપને કથતો હયો;

૩

* અજ-વિવાપને જેટલી પ્રસિદ્ધિ મળી છે (તેટલી મળવી જોઈએ છતાં) તેની પોઝથી હસા જેટલીય પ્રસિદ્ધિ અજને વસિષ્ઠઋપિએ મોકલેલા સંદેશને મળી નથી. અહીં એ સંદેશનો સમસ્યોદી અનુવાદ કર્યો છે. આરંભના પ્રશ્ન અને અન્તનો એક—આ ચાર મ્લોકો પ્રસંગના ઉદ્દેશ માટે અને પર્વાભિ માટે ઉમેર્યા છે. કુવિકુલચુરની વાણીનાં આદર્શતા, મધુરતા અને ગૌરવ આ અનુવાદમાં કેટલે અંશે સચવાયાં છે તે તો સહુઓએ જોવું રહ્યું.

[વિચોગિની]

- ‘ તપતા તપ એકદા અતિ તૃણખિન્દુ ઋષિ; બીકબાવશ
હરિએ તપ-ભંગ સાધવાં હરિણી-અપ્સર પાડવી ત્યહાં. ૪
- તપ-ભંગથી ક્રોધ ઊછળ્યો ઋષિનો, શાન્તિ-તટો વિદારતો;
સ્વસમક્ષ લસ-તોં વિજ્રમે હરિણીને શપી-“માતૃપી મધ.” ૫
- “ લગવન્, પરતન્ત્ર હું રહીઃ અપરાધી છું, ક્ષમા કરો મને-”
વિનવે હરિણી; વદે ઋષિ: “વળશે શાપ દુ-પુષ્પદર્શને.” ૬
- ઋથકૈશિકવંશમાં ખરે જનમી, તે ધર્મ રાણી તાહરી,
સુરપુષ્પ પડયું નહોથી તે ઉપરે, શાપ વળ્યો—અને ગર્ભ. ૭
- ત્યજ શોક પ્રિયાતણો હવે: મરવું તો લખ્યું સર્વ જીવને,
ક્ષિતિપાલનનાં તું લે મતિ; વસુધા હોય પ્રિયા નરેશની. ૮
- સમયે છડિયો ન ઋદ્ધિના; તવ પાંડિત્ય તદા શું ઉલ્લસ્યું !
ફરી દાખવ સ્નાન તાહરું, વિપદે ધર્મ સમર્પી આત્મને. ૯
- રડવા થકી શું ?—અરે, મરે યદિ તું, તોય મળે તને ન એ;
પરલોકપ્રવાસી માર્ગ લે, નિઃકર્મોધકી સાંપડેલ જે. ૧૦
- નિઃગૃહી નિઃશોકને, રહ્યો મૃતપત્ની પ્રતિ ધર્મ સેવવો;
અતિ માત્ર પડેલ આંસુડાં સ્વજનોનાં દહતાં પરેતને. ૧૧
- જનમેલ મરે—સ્વભાવ એ; જીવવું—એ જનવાનું તો બને;
ક્ષણમાત્ર જીવન્ત જો રહે—તવ દહાવો અદકો બીલે લહે. ૧૨
- મરણે નિજજન્ધુના, અતિ ઉર અજ્ઞાનીનું સેવતું વ્યથા,
સ્થિરધી સ્વજનાવસાનને સમજે મોક્ષનું દ્વાર ઊઘડયું. ૧૩
- નિજ આત્મ અને શરીર જો ! મળતાં ને વિખૂટાં ફરી થતાં;
તવ નાશ જ બાહ્ય વસ્તુનો કથમ, ફૂટે, પાંડિતને પીડી શકે ? ૧૪
- ન પૃથગ્જન જેમ શોકને વશ થાવું, વશિ ! આ તને ધટે,
પવને યદિ પર્વતો ડગે તવ, ફૂટે, ઝાડથી લેદ શો રહે ? ૧૫

[અનુક્રમ]

- નૃપને સુર-સંદેશ અર્પીને શિષ્ય એ ગયો;
શોકે ઘન થયું હૈયું નૃપનું મૂઠ તો રહ્યું. ૧૬

હિંદી વીમાનો ધંધો ધીમેધીમે વિકાસને પામે છે. પચીસ વર્ષોમાં એનો વિકાસ સાતસો ટકા જેટલો થયો છે. લોકોની જીતિ દેશના હુન્નરહીનોને વધારવા તરફ એજીએ દેખાઈ આવે છે. હિંદી વીમા કંપનીઓનો વિકાસ નીચેના આંકડાઓ બતાવે છે:

વરસ નવું કામકાજ બધું કામકાજ પ્રિમિયમની પેદાશ અધી પેદાશ નિઃકમિનું ફંડ

૧૯૧૪	૩૨૦ લાખ	૨૨૧ કરોડ	૧૦૯ લાખ	૧૩૫ લાખ	૬૩૬ લાખ
૧૯૧૯	૪૫૦ લાખ	૨૮ કરોડ	૧૨૮ લાખ	૧૬૭ લાખ	૭૮૩ લાખ
૧૯૨૪	૬૮૯ લાખ	૪૨ કરોડ	૨૦૫ લાખ	૨૯૦ લાખ	૧૨૫૩ લાખ
૧૯૨૯	૧૭૨૯ લાખ	૮૨ કરોડ	૩૯૦ લાખ	૪૯૨ લાખ	૧૬૩૩ લાખ
૧૯૩૨	૧૯૬૬ લાખ	૧૦૬ કરોડ	૫૧૮ લાખ	૬૮૯ લાખ	૨૫૦૮ લાખ
૧૯૩૩	૨૮૮૩ લાખ	૧૧૯ કરોડ	૫૭૭ લાખ	૮૨૬ લાખ	૨૮૩૨ લાખ
૧૯૩૪	૨૮૯૨ લાખ	૧૩૩ કરોડ	૬૫૮ લાખ	૮૩૫ લાખ	૩૧૮૭ લાખ

હિંદમાં કુલ ૨૦૨ વીમા કંપનીઓ કામ કરે છે, તેમાં ૧૪૯ વિદેશી છે. એ વિદેશીઓમાં ૬૯ વીમા કંપનીઓ બ્રિટનની છે, ૧૦ ઑસ્ટ્રેલિયાની છે, ૮ કેનેડાની છે, ૯ જાપાનની છે, ૮ હોંગકોંગની છે, ૫ જાવા ૧, ૬ જર્મનીની, ૨ હોલાન્ડની, ૩ ફ્રાન્સની, ૨ ઇટલીની, ૧ ઓરિડ્યાની, ૩ સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટની, ૧ દક્ષિણ આફ્રિકાની, ૧૬ અમેરિકાની અને ૩ સ્વીટઝર્લેન્ડની છે. હિંદી વીમા કંપનીઓમાં ૫૩ મુંબઈ બ્રાંચમાં, ૩૭ મદ્રાસમાં, ૩૧ બંગાળમાં અને ૫૨ બીજા પ્રાંતોમાં છે. કુલ વીમા કંપનીઓ ૨૦૨ છે. હિંદી કંપનીઓમાં નાનીનાની કંપનીઓ થઈ છે. લેસાણ મેનેજિંગ એજન્ટોના હાથમાં એમનું અસ્તિત્વ ધણી વખતે લાભકારક નથી.

હવે હિંદી કંપનીઓ અને પરદેશી કંપનીઓને મળેલાં નવાં કામની સરખામણી કરીએ:

૧૯૨૮ ૧૯૨૯ ૧૯૩૧ ૧૯૩૩ ૧૯૩૪

હિંદી કંપનીઓ ૧૫૧ કરોડ ૧૭ કરોડ ૧૭૧ કરોડ ૨૪ કરોડ ૨૮૧ કરોડ

પરદેશી કંપનીઓ ૧૦ કરોડ ૧૨ કરોડ ૬૧ કરોડ ૮૧ કરોડ ૧૦ કરોડ

છેલ્લાં ત્રણ વરસના આંકડાઓ હજી સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા નથી.

આપણે વીમાના કામમાં કેટલા પછાત છીએ, તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા માટે પશ્ચિમ દેશો ઉતાર્યો છે:

દેશ	દર મનુષ્યે વીમાની રકમ	દેશ	દર મનુષ્યે વીમાની રકમ
અમેરિકા	૨૩૦૦	ઈટલી	૪૫૦
કેનેડા	૧૮૦૦	નોર્વે	૪૦૦
ન્યૂઝિલેન્ડ	૧૦૦૦	ગ્રીસ	૭૦૦
ઓસ્ટ્રેલિયા	૮૦૦	હોલાન્ડ	૩૫૦
ગ્રેટબ્રિટન	૭૫૦	હિંદ	૬
સ્વીડન	૬૦૦		

આતું મુખ્ય કારણ આપણે નિર્ધારિત છીએ તેમજ વીમાના કાયદા મદ્યુતા નથી, એ છે. તેથી જ આવી દીન દશા દેખાય છે. આ નિંદગીના વીમાની હાલત છે. પરંતુ સમુદ્ર, રેલવે રસ્તા ચડેલા માવના વીમા, આમના વીમા, મોટરો, ઘરો, ફર્નિચર, નફાનો વીમા, બેઠારી, બીમારી, અકસ્માત, તોફાનો, ધર્મીય, વાયાબોડુ, ગરીબ મંજૂરિને બદલે વંગેરે અને જાનના વીમાઓ યુગેપઅમેરિકામાં પ્રતરે છે. એ વીમાની બુદ્ધિબુદ્ધી શાખાઓ એ દેશોમાં ભારે પ્રગતિરીત અતી છે. વીમા એ હવનની જરૂરિયાત છે, પ્રગતી સમૃદ્ધિનું સ્થાન છે. હિંદમાં એ વિકાસ અત્યંત ધીમો છે. પરદેશોના ધોરણે આપણે ક્યારે વીમાની એ ઉત્તમ નિધનમાં આવશ્ય એ કક્ષનાની અહારની વાત છે.

વીમા કંપનીઓનાં ફંડ મોટા મહે છે. એ સર્વે સરકારી જામીનગીરીઓ ગીરો, પ્રોડે શેરોના રોકાય છે, તે નીચેના ક્રાંતી બજારો:

દેશ	ગીરો	સરકારી જામીનગીરીમાં	શેરસ્ટોક	પરદેશોમાં
ગ્રેટબ્રિટન	૧૩ ટકા	૧૬	૭	૬
અમેરિકા	૫૬ ટકા	૮	૨૮	૦
હિંદ	૩૮ ટકા	૪૬	૫	૧૪

હિસાબ કરતાં વીમા કંપનીને એક રૂપિયાની પેન્શન અને તે ઉપર તેને રૂ. ૦-૪-૩ પેદાશ બાજુ વગેરેની મળે છે. એ રૂ. ૧-૪-૩ માંથી ૦-૩-૦ રીમાન દાવાના, ૦-૭-૬ બાની દાવા માટે અનામત ફંડના, ૦-૫-૦ વેંદીવટ ખર્ચના અને બોણો આનો પરચૂરણમાં ખર્ચ થાય છે.

સને ૧૯૧૨માં નિંદગીના રીમાનો કાયદો હિંદી સરકારે પસાર કર્યો હતો, ત્યારપછી પરદેશોમાં રીમાના અનેક કાયદા પસાર થયા હતા. પરંતુ હિંદી સરકારને તે તરફ વલ્લ ન હોતું. વેપારી એમ્પરોએ વારંવાર રીમાનો કાયદો મુધાદવા માટે પ્રાર્થનાઓ કરી હતી, પરંતુ તે સર્વ અકુર કાનો સાથે અધકાર હતી. છેવટે સર. એન. એન. સરકાર મરકારના

લેખિત નિવેદનો ઉપર વિચાર થયા હતા. પરદેશોના સર્વે વીમાના કાયદાઓ બારીકાથી જોવાયા શ્રી. સુશીલ સી. સેન આ વીમા કંપનીના કાયદાની રચના માટે ખાસ યોજાયા હતા. એમણે આખા દેશનાં મુખ્ય મથકો ખાતે ફરીતે આ કાયદો તૈયાર કર્યો હતો. છેવટે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં એ કાયદો ચર્ચાયો. પ્રથમ સિલેક્ટ કમિટીએ એને સુધારવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પછી એના રિપોર્ટ ઉપર ઘણી મોટી ચર્ચા મધ્યસ્થ ધારાસભામાં થઈ હતી. વીમા કંપનીઓના પ્રતિનિધિઓથી સીમલા અને દિલ્હી ભરાઈ ગયાં હતાં.

એ કાયદા ઉપર કુલ ૬૦૦ સુધારા આવ્યા હતા. પૂરા એ માસ સુધી વીમાના કાયદાની ખૂબ ઝીણવટથી કલમે કલમેની ચાળણી સભ્યોએ કરી હતી. આવી સૂક્ષ્મ તપાસણીને અંતે કાયદો હમણાં જ પસાર થયો છે. એ પસાર કરવામાં સર એન. એન. સરકારે ભારે ધૈર્ય, સમજણશક્તિ અને કાયદાનું સાંશોયંગ જ્ઞાન દેખાડ્યું હતું. શ્રી. જુલાભાઈ, શ્રી. સત્યમૂર્તિ અને અવિનાશ શિરમી, વ્યક્ટાયલમ ચૈટી વગેરે ગૃહસ્થોએ એમાં રસમય ભાગ લીધો હતો. યુરોપિયન પક્ષે, અલગત પોતાના પક્ષનું ખૂબ તાણ્યું હતું. સરકાર તરફથી હિંદી, ૧૯૩૫ ના કાયદા પ્રમાણે તેમને ખૂબ ભારે રક્ષણ મળ્યું છે. એમના એટલે બિટ્ટર લાભો વિરહ એક અશ્વરૂપ કાયદાનું સ્વરૂપ લઈ શકે નહિ, એવી શ્રેષ્ઠ રીતે એમનું હિત રક્ષણ કરાયું છે. આવા પોતાના હિતોનાં રક્ષણની મોટી વ્યાપકતાનું યુરોપિયન સભ્યોને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું; તેમાં એ પક્ષ મદાલતો પણ હતો. એ પક્ષના મુખી સર હસને પોતાને માટે ન્યાયી વળણ અને સૌ પક્ષો જેવી જ સગવડો માગી હતી. એમને કાર્પ પણ બીજાઓ કરતાં વિશેષ જોઈતું ન હોતું. હિંદી ૧૯૩૫ના કાયદા મુજબ એમને હિંદીઓ સમાન ગણવામાં આવ્યા છે. એમની માગણી પણ એટલી જ હતી.

પરંતુ સર એન. એન. સરકારે એ યુરોપિયન પક્ષને સત્ય હકીકત સંભળાવી દીધી હતી. એમણે ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું કે તમારો પક્ષ અહીં કંડાં મૂળ ધાલીને હિંદીઓના હક્કો આવરી બેઠો છે. ઘણા લાભો તમે જૂતકાળમાં મેળવ્યા છે. એ લાભો હિંદીઓને ભોજે તમને મળ્યા છે. સને ૧૯૩૫ નો હિંદી કાયદો તમને આ સંરક્ષણ આપે છે. ખોટાં, બીજા કેઈ પણ દેશમાં આવું રક્ષણ પરદેશીઓને મળ્યું નથી. આખા જગતમાં માત્ર હિંદોના યુરોપિયન પક્ષ જ આ ભોજ ભોગવે છે. કાયદાના પ્રતિયંધ સામે અમે લાચાર છીએ; નહિ તો, હિંદીઓને હિંદીઓના હક્કો મળવા જોઈ એ એ ચોખ્ખી દીવા જેવી વાત છે. એમની હરીફાઈ સામે ટકવું. હિંદીઓને મુશ્કેલ પડે છે.

મુંજઈમાં વીમા કંપનીઓમાંની મોટી કંપનીઓ આવી છે. એ કંપનીઓ આખા હિંદમાં સૌથી મોટી અને સમ્પદ છે. એમના પ્રતિનિધિઓ સર કાવસજી જાહંગીર અને સર હોમી મોદી જેવા મહાન નાછટો હતા. એમણે ઘણી જાગૃતોમાં પોતાના માટે ખાસ માગણીઓ કરી, પોતે હિંદ ઉપર મોટા ઉપકાર કરવાની વાત જાહેર કરી. પરંતુ સર એન. એન. સરકારે એમનું પોગળ પંજું ખોલી નાંખ્યું હતું. મુંજઈની એ મોટી વીમા કંપનીઓ પોતાના મનેજરને મોટા પગારો આપે છે. માત્રિક પાંચ હજાર જેટલા મોટા પગારો ચૂકવે છે. એમનો પહોવટ ઘણો ખર્ચાળ છે. વિલાયતની મુસાફરીએ, મોટાં દોડાવવી વગેરે

દેશ	દર મનુષ્યે વીમાની રકમ	દેશ	દર મનુષ્યે વીમાની રકમ
અમેરિકા	૨૩૦૦	ઈટલી	૪૫૦
ગ્રેક	૧૮૦૦	નોર્વે	૪૦૦
ન્યૂઝિલેન્ડ	૧૦૦૦	જાપાન	૭૦૦
ઓસ્ટ્રેલિયા	૮૦૦	હોલેન્ડ	૩૫૦
પ્રેમિટન	૭૫૦	હિંદ	૬૦
સ્વીડન	૬૦૦		

આનું મુખ્ય કારણ આપણે નિર્ધન હોયે તેમજ વીમાના કાયદા મદ્યતા નથી, એ છે. તેથી જ આવી દીપ દેશ દેખાય છે. આ ગિટગીના વીમાની હાલત છે. પરંતુ સમુદ્ર, રેલવે રસ્તા ચરેલા માલના વીમા, આગના વીમા, મોટરો, ઘરો, ફર્નિચર, નફાનો વીમા, બેઠારી, વીમારી, અકસ્માત, તોફાનો, ધરતીકંપ, વાવાઝોડ, ગરીબ મેનુરોને બદલો વગેરે બનેલ જાનના વીમાઓ યુરોપઅમેરિકામાં કાતરે છે. એ વીમાની જુદીજુદી શાખાઓ એ દેશોમાં કારે પ્રગતિશીલ ગતી છે. વીમા એ હવનની વૃદ્ધિયાત છે, પ્રગતી સમૃદ્ધિનું સ્થાન છે. દિલ્હીમાં એ વિકાસ અત્યંત ધીમો છે. પરદેશના ધોરણે આપણે ક્યારે વીમાની એ ઉચત ગિતિમાં આવશું એ કલ્પનાતી બહારની વાત છે.

વીમા કંપનીઓનાં ફંડો મોટા મહે છે. એ સર્વે સરકારી જામીનગીરીઓ ગીરા, રોડે શેરોનાં રોકાય છે, તે નીચેના ક્રાંધી વર્ણનો:

દેશ	ગીરા	સરકારી જામીનગીરીમાં	શેરશેરો	પરદેશોમાં
પ્રેમિટન	૧૩ ટકા	૧૮	૭	૧
અમેરિકા	૩૦ ટકા	૮	૨૮	૦
હિંદ	૩૪ ટકા	૪૨	૫	૧૪

દિવ્યાળ કરનાં વીમા કંપનીને એક રૂપિયાની પેદાશ અને તે ઉપર તેને રૂ. ૦-૪-૩ પેદાશ બજા વગેરેની મળે છે. એ રૂ. ૧-૪-૩ માથે ૦-૩-૦ વીમાના ડાંવાના, ૦-૭-૬ બારી ડાંવા નટે આનામન ફંડના, ૦-૧-૦ વડીવટ ખર્ચના અને પોણો આનો પરચૂરણમાં ખર્ચ થાય છે.

એ ૧૯૧૨માં ગિટગીના વીમાનો કાયદો દિલ્હી સરકારે પસાર કર્યો હતો, ત્યારપછી પરદેશનાં વીમાના એક કાયદા પસાર થયા હતા. પરંતુ દિલ્હી સરકારને તે તરફ વાત ન હોત. પેપારી ચેમ્બરે વારંવાર વીમાનો કાયદો સુધારવા માટે પ્રાર્થનાઓ કરી હતી, પરંતુ તે સર્વ બંદેશ કાનો સાથે અધર્મ હતી. છેવટે સર એન. એન. સરકાર સરકારના કાયદાના સમ્ય નિમાયા. એ થતુ હોયો, મહેનતુ, મંડી સમજાવવાળા અને જુદિમાન રૂદરથ છે, એનણે ખૂબ મહેનત કરીને દિલ્હી સર ૧૯૩૬નો કંપનીનો કાયદો નુપવો હતો. એ કંપનીના કાયદાની સિમતાર સમાચોચના ‘પ્રસ્થાન’ના વાર્ષિક સમક્ષ આનાઉ પિરસાર હતી. હવે હમણાં જ એ વીમાનો કાયદો ગયા મામમાં પસાર થયો છે.

આ વીમાના નવા કાયદા પાછળ કંપનીના કાયદા ઈટલી જ સમ્પ મહેનત લેવાઈ હતી. રોકે રોકે પેપારીનંદાનો મન લેવાયો હતો. નાની સીના કંપનીઓ, મોટી સીમા કંપનીઓ

લેખિત નિવેદનો ઉપર વિચાર થયા હતા. પરદેશોના સર્વે વીમાનો કાયદાઓ બારીકાથી જોવાયા શ્રી. સુશીલ સી. સેન આ વીમા કંપનીના કાયદાની રચના માટે ખાસ રાકાયા હતા. એમણે આખા દેશનાં મુખ્ય મથકો ખાતે ફરીને આ કાયદો તૈયાર કર્યો હતો. છેવટે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં એ કાયદો ચર્ચાઓ, પ્રથમ સિલેક્ટ કમિટીએ એને સુધારવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પછી એના રિપોર્ટ ઉપર ઘણી મોટી ચર્ચા મધ્યસ્થ ધારાસભામાં થઈ હતી. વીમા કંપનીઓના પ્રતિનિધિઓથી સીમલા અને દિલ્હી ભરાઈ ગયા હતા.

એ કાયદા ઉપર કુલ ૬૦૦ સુધારા આવ્યા હતા. પૂરા એ માસ સુધી વીમાના કાયદાની ખૂબ ઝીણવટથી કલમે કલમની ચાળણી સંખ્યોએ કરી હતી. આવી સૂક્ષ્મ તપાસણીને અંતે કાયદો હમણાં જ પસાર થયો છે. એ પસાર કરવામાં સર એન. એન. સરકારે ભારે વૈચ, સમજણશક્તિ અને કાયદાનું સાગોયાંગ જ્ઞાન દેખાડ્યું હતું. શ્રી. જુલાલાભાઈ, શ્રી. સત્યમૂર્તિ અને અવિનાશ વિગમ એટી, વ્યકટાચલમ એટી વગેરે મુદ્દરોએ એમાં રસમય ભાગ લીધો હતો. યુરોપિયન પક્ષે અલગત પોતાના પક્ષનું ખૂબ તાણ્યું હતું. સરકાર તરફથી હિંદી, ૧૯૩૫ ના કાયદા પ્રમાણે તેમને ખૂબ ભારે રક્ષણ મળ્યું છે. એમના એટલે ધિરિશ્ચ લાભો વિરુદ્ધ એક અક્ષર પણ કાયદાનું સ્વરૂપ, લઈ શકે નહિ, એવી શ્રેષ્ઠ રીતે એમનું હિત રક્ષણ કરાયું છે. આવા પોતાના હિતોનાં રક્ષણની મોટી વ્યાપકતાનું યુરોપિયન સભ્યોને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું, તેમાં એ પક્ષ મદાવતો પણ હતો. એ પક્ષના મુખી સર હડસને પોતાને માટે આવી વળણ અને સૌ પક્ષો જેવી જ સગવડો માગી હતી. એમને કાંઈ પણ ખીમઓ કરતાં વિશેષ નોંધતું ન હોતું. હિંદના ૧૯૩૫ના કાયદા મુજબ એમને હિંદીઓ સમાન ગણવામાં આવ્યા છે. એમની માંગણી પણ એટલી જ હતી.

પરંતુ સર એન. એન. સરકારે એ યુરોપિયન પક્ષને સત્ય હકીકત સંભળાવી દીધી હતી. એમણે ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું કે તમારો પક્ષ અહીં કાંડાં મૂળ ઘાલીને હિંદીઓના હક્કો આવરી બેઠો છે. ઘણા લાભો તમે જૂતકાળમાં મેળવ્યા છે. એ લાભો હિંદીઓને મોઝે તમને મળ્યા છે. સને ૧૯૩૫ નો હિંદી કાયદો તમને આ સરક્ષણ આપે છે. જાંઝો, ખીમ કાંઈ પણ દેશમાં આવું રક્ષણ પરદેશીઓને મળ્યું નથી. આખા જગતમાં માત્ર હિંદને યુરોપિયન પક્ષ જ આ મોજ બોગવે છે. કાયદાના પ્રતિબંધ સામે અમે લાચાર છીએ; નહિ. તો, હિંદીઓને, હિંદીઓના હક્કો મળ્યા નોંધ એ એ ચોખ્ખી દીવા જેવી વાત છે. એમના હરીફ સામે ટક્કું. હિંદીઓને મુદ્દે પડે છે.

મુંજઈમાં વીમા કંપનીઓમાંની મોટી કંપનીઓ આવી છે. એ કંપનીઓ આખા હિંદમાં સૌથી મોટી અને સધર છે. એમનાં પ્રતિનિધિઓ સર કાવસજી જહાંગીર અને સર હોમી મોદી જેવા મહાન નાછટા હતા. એમણે ઘણી બાબતોમાં પોતાના માટે ખાસ માંગણીઓ કરી, પોતે હિંદ ઉપર મોટા ઉપકાર કરવાની વાત જાહેર કરી. પરંતુ સર એન. એન. સરકારે એમનું પોગળ પંજુ ખોલી નાંખ્યું હતું. મુંજઈની એ મોટી વીમા કંપનીઓ પોતાના મેનેજરોને મોટા પગારે આપે છે. માલિકા પાંચ હજાર જેટલા મોટા પગારે ચૂકવે છે. એમનો વહીવટ ઘણો ખર્ચાળ છે. વિલાયતની મુંસાફરીએ, મોટરો દોડાવવી વગેરે

જે વિરમે ઉપર સરકારી વીમા કંપનીઓના શક્તિ કાટ્યા હતા. પ્રગતિ, ભ્રમમાં નાખનારી એ ધધાદારી. સહકારી વીમા કંપનીઓ ગુજરાત, સિંધ અને બીજા પ્રાંતમાં હમરોની સંખ્યામાં સ્થપાઈ હતી. એમાં દેશના કરોડો રૂપિયા સ્વાદ્ય ચર્ચ ગયા. લગ્નકુંડ, જનોમકુંડ એવાં એવાં કુંડો સ્થાપી લોકોને ભારે નુકસાન પહોંચાડવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૯૧૨ના કાયદા મુજબ આવી કંપનીઓ સરકારી કાયદાથી અરૂપ્ત હતી. લોકો તરતના લાભો માટે અંધ બન્યા હતા. થોડી વ્યક્તિઓએ માત્ર પોતાનાં ખીસાં ભર્યા; બાકી પ્રગતિએ તો આ સદા જેવા વીમામાં કરોડો ખોવા. આ નવા કાયદા નીચે એમના જેવી વીમા કંપનીઓ ઉપર અશબર અંકુશ રહી શકશે.

વીમા ખાતું એ અનુભવી વ્યક્તિઓને માટે મોટી પેદાશનું સાધન છે, એટલે વીમા ખાતાના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને આંકડારાશી માટે સરકારને મોટો પગાર ખર્ચો પડશે. કારણ કે એ મોટા અધિકારીઓ જે રીતના કાયદાના અંકુશોના અમલ કરશે તે ઉપર વીમાના ધધાનો આધાર રહેશે. હિંદમાં આવી વ્યક્તિઓની શોધ થશે, પરંતુ ધારવા મુજબ સરકારની હિંમેશના રિવાજ મુજબ એવાં અનુભવીઓ માટે વિલાયત ઉપર મીટ મંડાશે. હિંદના અનુભવી વીમાના આંકડારાશીઓ તો એક અથવા બીજી વીમા કંપનીઓમાં મોટા બાદશાહી પગારો મેળવે છે. જો વીમાનો કાયદો સખતાર્થ અને ખોટી પરવા વગર શાસિત થશે તો જ એ કાયદાકારક ચર્ચ પડશે.

હિંદમાં હિંદી વીમાના વિકાસ માટે ખૂબખૂબ ક્ષેત્ર છે. દશ વરસોમાં આજથી ચાર-ગણો વીમાનો વ્યવહાર વધવા સંભવ છે. આ બહુ જ સહીસલામતીભરેલો ધધો છે. એનો વિકાસ પ્રમાણિક અને અનુભવી સેક્રેટરીના હાથ નીચે સુંદર થવાની દરેક પરિસ્થિતિ હાજર છે. અંગ્રેજી વીમા કંપનીઓ મજબૂત અને વગવાળી છે. પરંતુ હમણાના હિંદી પ્રગતિ માનસ તરફ જોતાં રવદેશી વીમા કંપનીઓ તરફ ખૂબખૂબ આકર્ષણ છે. પરંતુ વીમા કંપની સધર અને કુશલ કારભારવાળી હોવી જોઈએ. બોલ પરદેશી કંપનીઓ ઉપર તો નવા કાયદાએ સખ અંકુશ મૂક્યા છે, એટલે હિંદની જમીન ઉપર એ પરદેશી કંપનીઓનો વિકાસ સંભવિત નથી.

કાયદો લોકોને રક્ષણ આપે છે, પણ વિકાસ તો લોકોનું વ્યાવહારિક માનસ જ કરે છે. વાચકોને કંટાળો આવશે એમ ધારી કાયદાને કલમબાર ન દાંકતા આટલી ટૂંકી સમીક્ષા જ માત્ર કરી છે.

કોંગ્રેસે અધિકારગ્રહણનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો પછી ખિંદિત હિંદના અગિયાર

પ્રાનોમાંથી સાત પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળો સ્થપાયાં. એમણે પદમંડળ કર્યાં. આજે ત્રણ માસ ઉપર થયા. કેટલાં પણ ક્રાંતિકારી પક્ષને પોતાના કાર્યક્રમની ગરબાન કરવાને માટે ગળતરમાં ત્રણ માસ પૂરતા ન ગણાય, અને હિંદમાં તો નહિ જ. ટાંગણ કે પ્રથમ તો પ્રધાનમંડળોને રાજ્યપત્રો અને એની અનેક અટપટી ને મૂઝવણભરી વિગતો ને રીતરસમેનો આ પહેલાં કદી અનુભવ નહોતો; અને પોતાના પુરોગામી વહીવટદારોની પ્રત્યાગાતી પદ્ધતિનો એમને બને તો સમૂળગો ત્યાગ કરવા હતો. આમ હોવાથી, એક તો વહીવટની વિગતો ને કાર્યપ્રણાલિની માહિતી મેળવી એના ઉપર-પોતાની છાપવાળો કાચુ જમાવવા માટે અને પોતાના પક્ષકાર્યક્રમને અનુકૂળ એવી રીતે વહીવટી વ્યવસ્થાને ગોઠવવાનો વિચાર કરવામાં જ સેંજે ઘણો વખત નીકળી જાય. આમ છતાં ભારે કુશળતા ને બાહોશીથી કોંગ્રેસ પ્રધાનો નવી વસ્તુના નવા અનુભવને પામી ગયા એ ભારે ખિંદિ કહેવાય એમાં શંકા નથી. અને જે કૌશલ્ય ને ઉતાવળથી એમણે પોતાનાં અંદાજપત્રો તૈયાર કરી ધારાગૃહો સમક્ષ પેશ કર્યા એ જોઈને તો ઘણા દીકરાં મુન્ધ થઈ ગયા છે.

બ્યાપક ને પસરાકારક કાર્યક્રમ

મહાસભાનો આર્થિક ને રાજદ્વારી કાર્યક્રમ તો બહુ વ્યાપક અને પરિવર્તનકારી છે. અને એ સમગ્ર કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવા માટે ‘નવા બંધારણની મર્યાદા’ઓમાં રહીને કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો પોતાની નવી નીતિ ઘડવા માગે છે. પણ એમણે ત્રણ મુખ્ય વસ્તુઓ તરફ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. એ વસ્તુઓ તે સાર્વજનિક અક્ષરજ્ઞાન, દાર્શનિક અને ખેડૂતોને રાહત. મહાસભાના આર્થિક કાર્યક્રમના આ ત્રણે મુખ્ય મુદ્દાઓ છે. એમાં અક્ષરજ્ઞાન ને દાર્શનિકના કાર્યક્રમને સિદ્ધ કરવા માટે મહાત્માજી કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોના માર્ગદર્શક બની રહ્યા છે. ત્રણ વર્ષમાં સંપૂર્ણ દાર્શનિક અને વધારેમાં વધારે સાત વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાવર્ણની કરી નિર્ણયતા નાખૂદ કરવાની અનેકવિધ યોજનાઓ ને રસ્તાઓ એઓ વિચારી રહ્યા છે. ‘ખેડૂતોને રાહત આપવી, નિર્ણયતા નાખૂદ કરવી, અને ત્રણ વર્ષમાં દાર્શનિક સિદ્ધ કરવી એ ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિ નવા બંધારણની મર્યાદાઓમાં રહીને પણ કોંગ્રેસ પ્રધાનો કેટલે અંશે સિદ્ધ કરશે એ વસ્તુ ખાસ વિચારણા માગી લે છે. એમાં ઘણા મત-બેદને અવકાશ છે. અને ઘણી મુશ્કેલીઓ પણ છે. એનો વિચાર કરતાં પહેલાં બીજી એક વાત અગત્યની વાત સમજાવી માગી લે છે. પ્રથમ જ હું એની ચર્ચા કરી લઉં.

અધિકાર ગ્રહણ કર્યાં સુધી ?

મહાત્માજીએ તો ‘હરિજન’માં એક લેખદ્વારા જાહેર કરી દીધું છે કે નિર્ણયતાની નામની અને દાર્શનિક કરવાની કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોની નીતિ અમલમાં મૂકવાના માર્ગમાં

આડે આવે એવી એકે કલમ નવા હિંદી કાનૂનમાં નથી. નથી ગવર્નરની ખાસ સત્તાઓનું ક્ષેત્ર એટલું વ્યાપક, કે કોઈ ગવર્નર પણ આ ખામતમાં પ્રધાનમંડળની વચ્ચે પડી શકે. અવગત, જ્યાં સુધી પ્રગ્ન અહિંસક રહે ત્યાં સુધી જ આ શક્ય છે. ૧૯૨૬

મુશ્કેલીની શરૂઆત અહીં થાય છે. જે કોંગ્રેસ પ્રધાનો દારૂનિષેધ અને નિરક્ષરતાની નામઘડીનું જ કાર્ય કર્યા કરે અને પ્રગ્ન અહિંસક રહે, તો ગવર્નરે કે નવો હિંદી કાનૂન એમની વચ્ચે પડી શકે એમ નથી. માની લઈએ કે કોંગ્રેસ પ્રધાનો આ જ એ વસ્તુઓ પ્રધાનપણે કર્યા કરશે અને તેથી ગવર્નરે વચ્ચે નહિ પડે તે બધારણીને મહાગાંધી નહિ થાય. પણ એ કાર્યક્રમને પાર પડતાં સેંજ આકલ્પ વર્ષે તો નીકળી જાય એમ છે એ તો ન નકારી શકાય એવી હકીકત છે. એકેલી નિરક્ષરતાની નામઘડીનું કાર્ય જ સેંજ પંદરેસ વર્ષ લેશે. રશિયાન ક્રાંતિ પછી થીસ વરસની જગત્સત જહેમતને અંતે પણ આજે સોવિયેટ સંઘરે રશિયામાં ૮૦% નિરક્ષરતા જ નાબૂદ કરી શકી છે. અને ક્રાંતિ પહેલાં રશિયામાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ૬૦% હતું, જ્યારે હિંદમાં તો આજે ૮૩% નિરક્ષરતા છે! સપૂર્ણ સ્વતંત્રને પક્ષસર-મુખત્યારીની અનાધિત સત્તા ધરાવનાર સોવિયેટ સત્તાને વસ્તીની ૬૦% નિરક્ષરતાથી ૧૦% ટકા ઉપર વાવતાં બે દાયકા નીચળી ગયા, તો આપણે ત્યાં ૮૩% નિરક્ષરતાને નાબૂદ કરતાં વધારે નહિ તો બે દાયકા તો બેઠશે ને?

પરિસ્થિતિ આ જાતની છે તો પોતાના કાર્યક્રમની બેતલુ મુખ્ય બાબતો, હાંસલ કરવા માટે કોંગ્રેસને વરસો સુધી હોદ્દારનીકારનો રસ્તો ગ્રહણ કરી રાખવો પડશે. ત્રણ વર્ષમાં સપૂર્ણ દારૂબંધી ને પાંચસાત વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાવલંબી કરવાની યોજના જે રીતે આજે હાય ધરાઈ રહી છે એ ઉપરથી તો લાગે છે કે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળને વરસો સુધી હોદ્દા ઉપર રહેવું છે.

બધારણુ ભાંગશે ક્યારે ?

તો પછી બધારણુને તોડી પાડવાની મહાસભાની નીતિનું શું થયે? આકલ્પે વર્ષ સુધી બધારણુનો અમલ કરી દારૂબંધી ને અક્ષરસાનનાં કાર્યક્રમને અંગમાની બેચ પછી બધારણુને ભાંગીશું? મને લાગે છે કે બધારણુને ભાંગવાની વાત ને એનો વરસો સુધી અમલ કરવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધરી એનો લાંબા સમય સુધી સ્વીકાર કરે જયો એ બે વસ્તુ પરસ્પર સંગત નથી. કારણ કે (બીજી વસ્તુઓ અનુકૂળ નીરહે તો) દારૂબંધી પ્રાથમિક કેળવણીની સ્વાવલંબિતા ને સમસ્ત કેળવણીપદ્ધતિની પુનર્વ્યવસ્થા અને ખેડોતેને ગહત આપવાની લાંબી યોજનાઓ હાય ધરવાની વસ્તુ, વરસો માગી લે છે. ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ પ્રધાનો જે ઝીણવટથી ને ગાંભીર્યથી ત્રણ વર્ષમાં દારૂબંધી કરવાના અને પાંચસાત વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાપત કરવાના માર્ગો શોધી રહ્યા છે એ જ બતાવે છે કે જે બીજી અટકાવત આડે ન આવે તો મહાસભાની નીતિ, હમણાં, કેટલાક સમય માટે તો, બધારણુનો અમલ કરવા તરફ કામ કરી રહી છે. અને છતાં ઉપર જણાવ્યા એ મુદ્દાઓ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી બધારણુ તોડવું નહિ પણ એનો અમલ કરવો એવી વાત મહાસભાના સુધારા તરફથી કહેવામાં નથી આવતી!

મુશ્કેલીથી ભરેલું કાર્ય

પરંતુ કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળે એકલું કેળવણી ને દારૂનિયંત્રણ કાર્ય જ હાથ ધરવા માગતા નથી. એમને તો સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારમાં કિસાનોનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. ખેડૂતોના કષ્ટ ના બોજને હળવો કરવો છે. ઔદ્યોગિક બાબતોએ મજૂરોને ન્યાય મળે ને એમને પૂરતી રોજ મળે એમ કરવું છે. સ્થાનિક સ્વરાજની ચાલુ વ્યવસ્થા બદલી નાખતા વ્યાપક કાર્યો કરવા છે. આ બધાં કામો એવાં છે કે એમાં પ્રધાનોનો માર્ગ સરળ નથી. બધાં હિતોને સતોષ થાય એવાં સમાધાનોનો વચસો રસ્તો એ બાબતોએ નીકળી શકે એમ નથી. અમતોથી હિતોનો વિરોધ ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની રીતિત બની કરશે. દા. ત., સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારમાં કિસાનોને રાહત આપતાં ત્યાંના પ્રધાનમંડળોએ પગલાં ભરવાની શરૂઆત કરી ત્યાં તો જમીનનારો બહુ બેઠકો બેઠકો છે. ઠેરઠેર વિરોધ થવા માંડ્યો છે અને બિહારમાં તો જમીનદારો પોતાનાં સ્થાપિત હિતોનાં રક્ષણ ને બચાવ માટે સત્યાગ્રહ કરશે એવી ધમકીઓ પણ એમના તરફથી આપાઈ રહી છે ! સંયુક્ત પ્રાંતના જમીનદારોની એક સભાએ ત્યાંના કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળના જમીનદારોના હિતો વિરુદ્ધ જતાં પગલાં અટકાવવા ગવર્નર વચ્ચે પડે એ માટે એમનાં ઉપદેશનો ગવર્નર જનરલ અને હિંદી વજીર સુધી મોકલવાની વાતો પણ કરી છે ! કહેવાય છે કે અંદરખાનેથી પરિસ્થિતિ બગડતી જાય છે, અને ગવર્નર વચ્ચે પડે એવી પરિસ્થિતિ બની યશે એમ કેટલાકો માને છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં તો કોંગ્રેસની સભામાં ગવર્નરે પડિત પંતના પ્રધાનમંડળને ચેતવણી આપી દીધાનું પણ મનાય છે !

ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની શક્યતા

આ તો કિસાનોવાળા પ્રતિની વાત થઈ. બીજા પ્રતિમાં પણ મુશ્કેલી વધતી જવાની. મુમઘમાં સ્થાનિક સ્વરાજ ખાતાના પ્રધાન નવો કાનૂન ધડવા માગે છે. સ્થાનિક સંસ્થાઓની ચૂંટણી અલગ મતદારમંડળો પ્રમાણે નહિ પણ સંયુક્ત મતદાર મંડળોની પદ્ધતિ પ્રમાણે રચાશે. કોમીવાદી મુસ્લિમોનો સંયુક્ત મતદાર મંડળોનો વિરોધ જાણીતો છે. ને હજી બે દિવસ અગાઉ મુસ્લિમ લીગની લખનૌ બેઠકે સંયુક્ત મતદાર મંડળની પદ્ધતિનો વિરોધ કરતો દરાવ પણ પસાર થયો છે. મુસ્લિમ કોમવાદને હમણાં હમણાં બેઠકેલું ગાંડપણ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં સંયુક્ત મતદાર પદ્ધતિ દાખલ કરવાની મહાસભાની નીતિ સાંખી શકશે નહિ એમ મુસ્લિમ લીગની બેઠક પછી ખૂબ સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે. કોંગ્રેસ બે સંયુક્ત મતદાર પદ્ધતિ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં દાખલ કરશે તો મુસ્લિમ લીગના કોમવાદીઓ બહુ બેઠકો એમાં શંકા નથી. કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળ પોતાની મક્કમતા જારી રાખે તો કદાચ કોમીવાદીઓ ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની ફરજ પાડે. ત્રણ માસ ઉપર જ ડો. આર્થરકર અને સર અલી મહમદખાન દહેલવીએ, વધુમતિ કોમ લઘુમતિના કોમી હકો ઉપર તરાપ મારે તો ગવર્નરે લઘુમતિની સલામતી માટે વચ્ચે પડવું જ જોઈશે એમ જાહેર કર્યું હતું. સંયુક્ત મતદાર મંડળની પદ્ધતિ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો તરફથી જ રાજ્યસભાના કોમિયુનિસ્ટ વિભાગમાં દાખલ થાય એ એમના મત પ્રમાણે તો વધુમતિની લઘુમતિ કોમના હક ઉપર 'તરાપ' જ ગણાય છે. એટલે કે કોમી સલામતીઓની રાષ્ટ્રધાતી પ્રથાને જાળવી રાખવા માટે કોમીવાદીઓને ગવ-

નરિને એમની ખાસ સત્તાઓ ભેંધે છે. લઘુમતિના કોમી હિતના રક્ષણહાર તરીકે એમને ક્ષિત્રિશરણ ભેંધે છે. તો પછી અંગ્રેજોને દોષ શું કામ આપવો? આજે તો કોમવાદીઓ એમની રાજસત્તા રાખવા માગે છે !

ગવર્નરિને વચ્ચે પડવાની ખીછ સકપતા ઝણુમોઢૂરીના કાર્યક્રમમાં પણ છે. જો હિંદી ખેડૂતોના ૧૨૦૦ કરોડના ગંભીર ઝણુતો બેળે અસરકારક રીતે કોંગ્રેસ પ્રધાનોને હળવો કરવો હશે તો બારે ક્રાંતિકારી કાવત ધડવો પડશે, જે કદાચ સાહુકારી વર્ગને 'કોંગ્રેસ સરકાર' વિરુદ્ધ ખડો કરી દે અને ગવર્નરિ વચ્ચે પડી કોંગ્રેસ પ્રધાનોને ઉતાવળ કરતા અટકાવી એમને ખેસાડી દે.

આ બધું છતાં પોતાના કાર્યક્રમને વડાદાર ને સંગત રહેવું હશે તો તો કોંગ્રેસપ્રધાનો પોતાની પલટાવનારી યોજનાઓ છોડી નહિ શકે. આનો અર્થ એમ નથી કે એમણે સમાધાનીના વચલા રસ્તાઓ શોધવા જ નહિ. લેનિન જેવા ચુસ્ત અને અફર ક્રાંતિકારીએ પણ રશિયામાં ક્રાંતિ પછી અનેક વખત સમાધાનીનો ધોમો પણ નક્કર રસ્તો પસંદ કર્યો હતો. અને એણે જ નથી કહ્યું કે “સમાધાન ન કરીને, માર્ગથી ગિલકુલ બહાર ન જઈ, આગેદૂર કરવી એ ઔદિક બાલિશતા છે, નહિ કે ક્રાંતિકારીનો ગંભીર કાર્યપદ્ધતિ ?” રાજકારણ એવી વસ્તુ છે કે એમાં સમાધાનો તો કરવા જ પડવાનાં. પં. નહેરુના શબ્દોમાં કહીએ તો “જીવન અને રાજકારણ એવી અટપટી વસ્તુઓ છે કે એમાં આપણે સદાય સીધી લીટીએ વિચાર કરી શકતા નથી.” છતાં અમુક વર્ગ દુભાશે કે અમુક કોમવાદીઓ સામાયિક ને ગવર્નરિ વચ્ચે પડશે એ બીકે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો પોતાના કાર્યક્રમના મૂળમૂલ મુદ્દામાં દીલાસ બતાવી ન શકે કે ન તો બાંધછોડ કરી શકે. ફરી પડિત નહેરુના શબ્દો ટાંકીને કહું તો “ગેરદોરવણી કરવી એ દુભવવાના કરતાં વધારે નુકસાનકારક છે.”

કઈ બાબતોમાં બાંધછોડ કરવી ન કરવી, ને જે બાબતોમાં બાંધછોડ કરવી પડે તે બાંધછોડ કેટલી હદે ને ક્યાં સુધી કરવી એ બધું એકમતે નક્કી કરવું અશક્ય છે. કોંગ્રેસમાં જ ઉદામવાદીઓ જે બાબતમાં જરાપે નમતું મૂકવા તૈયાર ન હોય એ બાબતોમાં મધ્યમ માર્ગીઓ નમતું મૂકવાની હિમાયત કરે. અને બને પક્ષ એમ કહી શકે કે અમુક બાબતમાં બાંધછોડ કરવાથી કે ન કરવાથી મહાસત્તાના ધ્યેય તરફ વધારે ઝડપી દૂર ધઈ શકશે! એટલે રાજકીય વ્યૂહો ને કાર્યપદ્ધતિમાં મૂળમૂલ બાબતો હાથ ધરવાની વસ્તુમાં પણ એકમતતા લગભગ અશક્ય વસ્તુ છે. એમાં તો પ્રજ્ઞનાયકોની મધુમતિના નિર્ણયને વડાદારીથી વળગી રહી એકસાથે સામનો કરવામાં તત્પરતા બતાવવી એ જ વસ્તુ કહી શકાય. અલગત, પક્ષનાયકો ન્યાં લઈ જાય ત્યાં આંખ બંધ કરીને જવું એમ કહેવાનો મારો હેતુ નથી.

ગવર્નરિની અમર્યાદ બંધારણીય સત્તા

પ્રાંતીય સરકારોમાં કોંગ્રેસપ્રધાનોની કાર્યનીતિની એવી વિગતોમાં ગવર્નરિ જે પોતાને વચ્ચે પડવું હશે તો વચ્ચે પડી શકશે. એ રીતે તો બંધારણે એમને અમર્યાદિત ‘ડિરેક્ટશનરી’ સત્તાઓ (પ્રધાનોની ઉપરવટ જવાની) આપી છે. કોંગ્રેસપ્રધાનો બંધારણીય મર્યાદાઓની

તો હિંદમાં કોમી વિચાર અનિવાર્ય છે. અને લીંગની પરિવર્તન વખતે પંત્યની યુનિયનિસ્ટ પાર્ટી, બંગાળમાંથી ફક્ત હક્કની પ્રતિષ્ઠા વગેરેના બેઠાણ થવાનું એટલા માટે જ શક્ય બન્યું છે કે રાષ્ટ્રવાદના પ્રયત્ન લુપ્ત થઈ સામે દેશના કોમવાદ એકસાથે સામેનો કરવા માંગે છે. શ્રી. જ્ઞાનુ આખું ભાષણ રાષ્ટ્રવાદી સંસ્થા કોંગ્રેસ સામે છે. મી. ગોરખાલી, ચૌકતઅલી અને શ્રી. જ્ઞાનુએ કોમીવિચારની વાતો તો આ પહેલાં ઘણીવાર કરી છે, પણ જ્યારે પંચનગ, બંગાળ અને સિંધની મુસ્લિમ કોમવાદી પાર્ટીઓ લીંગની પ્રેરણા કોમવાદી જમાત સાથે જોડાતી હોય ત્યારે શ્રી. જ્ઞાનુ કોમીવિચારની વાત કરે એ મહા અનર્થકારી આગાહી છે. આ રજા એમના શબ્દો: "હું જણાવવાનું સાદસ કરું છું કે મહાસભાની હાલની નીતિના પરિણામે કોમી કડવાઈ, કોમીયુદ્ધ અને શાહીવાદી ચોક્કસ મજબૂત થશે." બહુમતિ સાથે સમાધાન શક્ય નથી. કારણ કે હિંદુ નેતાઓમાં સાંચી લાગણી કે સમાધાન મટે ઈચ્છા નથી. . . . મુસ્લિમ સંપર્કના બદલામાં હિંદુ મહાસભા મુસ્લિમોમાં લાગણી પાડી તેમના નેતાઓથી તેમને જૂદા પાડવા માંગે છે. એ લયકર આશ્વાસ છે અને તે સફળ નહિ થાય."

ખીજ બાંહે હિંદુ કોમવાદના ખેરખાદ લાઈ પરમાનંદ સિંઘ હિંદુ પરિષદને પ્રમુખ આપેથી. હિંદુ હિંદ ને હિંદુ રાષ્ટ્રની ને હિંદુ સંગઠનની વાતો કરે છે. મહાસભાની મુસ્લિમ લઘુમતિ પ્રત્યેની રાષ્ટ્રવાદી નીતિની પણ એઓ આરંભી કરે છે અને કોંગ્રેસનો માર્ગ સ્વીકારવામાં હિંદુઓના અસ્તિત્વને નાશ થતું જુએ છે।

પરંતુ કોમવાદનું ગાંડપણ કેટલી હદે બહેરી ગયું છે એ એક કોમવાદી મુસ્લિમ લેખકના લેખમાંના આ વાક્યો બતાવે છે:

"An alternative to a friendly settlement of our dispute is the partitioning of India into two parts, namely: Muslim India and Hindu India. If this happens, then perhaps, the provinces of Sind, the Punjab, the N. W. F. Province and the United Provinces of Agra and Oudh will be given to the Muslims and the remaining parts of the country to the Hindus. In such a case Muslims living in Bengal, Bombay, C. P., Bihar and Madras will have to be transferred and distributed over the provinces mentioned above which will make up 'Muslim India.' While the Hindus living in the Punjab, N. W. F. Province, Sind, U. P. and Bengal, will have to be sent to those provinces which will form 'Hindu India.'"

મુસ્લિમ હિંદ અને હિંદુ હિંદના નામ હેઠળ પ્રસ્તાવિત કોમવાદી બેઠા રાષ્ટ્રવાદના ક્રાંતિકારી બળને નાશ કરવા એક જ યાત્રા બધ છે. મેં આગલી એક નોંધમાં કોમવાદને આંતરિક ક્રાસિઅમ કહી હતો. લાઈ પરમાનંદ ને શ્રી. જ્ઞાનુ જવાબ આપતાં પં. નહેરુ

પણ કહે છે કે “મહાસલાની સરદારી હેઠળ આમજનતાના વધતા જતા જોરની એન ઓક લાગી છે. હિંદુ અને મુસ્લિમ અને કોમમાંના થોડા સરખા કટ્ટર કોમવાદીઓ આમ જનતાના આ જોર સામે કમર કસવા તૈયાર થતા હોય એમ લાગે છે . . . મુસ્લિમ લીગ અને હિંદુ મહાસલા અને ધર્મના પવિત્ર નામે પોતપોતાનાં સ્થાપિત હિતોને મજબૂત રાખવા અને આમ જનતાના વધતા જતા અંગનો સામનો કરવા સ્વાભાવિક રીતે જ બહાર પડશે. આનું નામ હિંદમાં ફાસિઝમનાં પગરણુ શરૂ થયાં કહી શકાય.” (અહીં એ નોંધવા જેવું છે કે ભાર્ગ પરમાનંદે ને શ્રી. છન્નાએ મહાસલાની આમસંપર્કની હિંદવાદને સામ્યવાદી ને સમાજવાદી કહી વખોડી કાઢી હતી.)

પરંતુ લીગનો કોમવાદ આ વખતે એટલે વધી ગયો છે. પહેલી વાર લીગે ઈસ્લામી ઝંડો ફરકાવ્યો ને લીગના વાવટા તરીકે ઈસ્લામી ઝંડો સ્વીકાર્યો ! રાષ્ટ્રધ્વજને હિંદુ વાવટો ને વંદેમાતરમને હિંદુ ગીત કહીને એને નકાર્યાં એ કોમવાદી નશાનું ગાંડપણ. ક્યાંમુઝી જઈ શકે છે એનું સૂચક છે. ખરી રીતે તો રાષ્ટ્રીય વાવટાને કે વંદેમાતરમને કોઈ પક્ષ સાથે સંબંધ જ નથી. એનું મહત્ત્વ પક્ષમહત્ત્વ નથી પણ રાષ્ટ્રીય છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો એક રાષ્ટ્રીય ગીત અને ઝંડાનો તો સ્વીકાર કરે છે. હિંદમાં હજી કોમવાદી નેતાઓ મધ્યયુગી ને અધકારયુગી માનસ સેરી રહ્યા છે ! હિંદમાં આજે ગત થવા જોઈતાં જૂનકાળનાં પ્રત્યાઘાતી બળો અને વર્તમાન ને ભાવિનાં સ્થાન લેવા જેવાં પરિબળો વચ્ચે તુમૂલ્લ મંથર્પણ ચાલી રહ્યું છે.

હિંદની બહાર ફાસિઝમ સામ્યવાદી બળોનો નાશ કરવાના પ્રયત્નમાં વિશ્વયુદ્ધ લાંબરો; ને હિંદમાં કોમવાદ રાષ્ટ્રવાદી બળને નાબૂદ કરવા માટે અનુકૂળ તક મેળનાં કોમીવિમુક્ત લાવે એવી રિયલિટી જણાય છે.

રાષ્ટ્રવાદને ક્રાંતિકારી વિજય અપાવવાનું ઐતિહાસિક મિશન આજે મહાસલાને માથે છે. અસાધારણ પ્રચાર ને શિસ્તબદ્ધ સંગઠન આગામી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની જરૂર શક્તિ કેળવવાનું અને આર્થિક મુદ્દાઓ ઉપર આમજનતાને એકત્ર ને યુક્ત કરવાનાં કાર્ય વિના કોમવાદનો સામનો થઈ શકે એમ નથી. કોમવાદને હાંફાવો એ આજે કોંગ્રેસને માટે જીવંતી સમસ્યા છે.

તા. ૨૦-૧૦-૧૯૩૭

ગંગા

સ્વર્ગેથી ઉતરી પડી હર શિરે, ત્યાંથીય પૃથ્વી પરે
જ્યાં કીડા સમ માનવી બદબદી મેલાં કરે બહેનને;
તો યે પાવન વિધિને કરી રહી ક્ષારાબ્ધિને જે મળે,
પ્રાણીનાં શુભ કાજ નીચ બનતાં ગંગા ન હાની ગણે.

ઉડી ઝબકી કાળજન્ય વિસ્મૃતિ યુગોની, અને
સૂર્યાં કંઈ નિમંત્રણો ધ્વનંત આત્મને ગદ્યરે;
બન્યું અસ્પર્શ સર્વ, ભંશુર પતંગરંગે મને
અસંગત આદર્યું, પથિકદંડ લીધો કરે.

સુદ્ધર મુજ પંથ એ સ્થિતિજ પારના દેશને,
રહ્યો સમય લેશ ક્યાં વિરમવા તણે? નેત્રને
અનિદ્ર અગ્નિ સર્પા, વિભવ વિશ્વના વેશને
કર્યો ભસમ; પ્રાણ અંગત અદીઠ એ ક્ષેત્રને
જહ્યો પથ લઈ જતો વિકટ કાલને કાપતો.

અલીતમન શત્રિની ભુલભુલામણીમાં થઈ
અસંખ્ય દહ અંતરાય બળ વિક્રમે માપતો,
સુધીર મુવને પદે અમરશ્રદ્ધ આત્મા લઈ

જઈશ તહીં સ્નાનશુદ્ધ થઈ ને સુધાસાગરે
હરીશ ભવમાતની ચંરણબોધિતી અ્યાં પાંગરે.

શ્રી. મોતીભાઈ અમીન-માનવતાની નજરે

પ્રો. શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી,
એમ. એ., એલ.એલ. બી.

‘અરોતરની કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણ’ સમા શ્રી. મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન લગભગ અર્ધી સદીથી યુગરાતના આ નાનકડા પ્રદેશની અનેકવિધ પ્રગતિના સાક્ષી છે એટલું જ નહિ, બલકે મુખ્ય અંશે તેના પ્રેરક અને પોષક પણુ છે. યુગરાત બ્યારે મહર્ષિ દાદાભાઈના સેવાકાર્યથી અને ફિરોજશા મહેતાની સિદ્ધગર્જનાથી વિસ્મય પામતું હતું, ત્યારે આ રાષ્ટ્રીય આંદોલનો અરોતરના કેટલાક યુવકોને નવીન પ્રેરણા આપી તેમનામાં સેવાની તમના પ્રગટાવતાં હતાં. વડોદરાના રામજી મંદિરમાં આવેલું દાદાનું અરોતર બોર્ડિંગ ત્યારે સરસ્વતી મંદિરના નામે ઓળખાતું. આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર ઈ. સ. ૧૮૮૫માં આ મંદિર સ્થપાયું હતું; અને તેના પ્રારંભમાં વિદ્યાર્થીઓ ગૃહપતિ વિના સંઘર્ષથી જ ભેગા રહેતા. અને યુગનાં આંદોલનો ઝીલતા. આજે પણ તે વિદ્યાર્થીઓના નિવાસસ્થાન તરીકે ચાલુ રહ્યું છે. શ્રી. મોતીભાઈ સાહેબ પોતે પણ આ વિષે લખે છે કે ‘સને ૧૮૯૦ થી ૯૮ સુધીનાં વર્ષોમાં જે વિદ્યાર્થીઓ અત્ર રહેલા, તેમના સંઘર્ષ અને સંખ્યાને કારણે તેઓ ‘ધી થર્ડ-ફ્લર્વ’ (પાંચીસ)ના નામથી તે વખતમાં જાણીતા થયેલા. આ વિદ્યાર્થીઓ કોઈ ગૃહપતિ કે બંધારણ સિવાય પણ પરસ્પર સહાય આપતા, એક બીજાનું માન સાચવતા, સંપ, સહકાર અને શાન્તિથી રસોડાની, રમતોની અને બીજી પ્રવૃત્તિઓની વ્યવસ્થા કરતા, પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયોની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા, સમાજો ભરતા, અનેક વિષયોની ચર્ચા કરતા, ગ્રામસુધારણા અને દેશસેવાના અનેક પાકો શીખતા, અને વિદ્યાર્થી વ્યવસ્થા પછીના જીવનની સામગ્રી અને ભાણું પૂરતા પ્રમાણમાં સાથે લઈને જતા.”^૧ અરોતર પ્રદેશમાં કેળવણી, સમાજસેવા ને સંસારસુધારાની જે કંઈ જાહેર પ્રવૃત્તિઓ છેલ્લાં ૨૫ વર્ષ થયાં ચાલે છે, તે બધાંનાં મૂળ આ રામજી મંદિરની જગ્યામાં આવેલા સરસ્વતી મંદિરમાં જ મળી આવે છે. ‘આ મંદિરમાં ભણેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ધનુ રાષ્ટ્રીય નેતાઓ, સંસારસુધારકો, સમાજસેવકો, કેળવણીકારો, ડોક્ટરો, વેપારીઓ, એન્જિનિયરો, વકીલો અને સરકારી અમલદારો પણ નીપજ્યા છે.’^૨ એલા ‘ધર્ડ-ફ્લર્વ’ ની સંખ્યામાં આજના જાણીતા લોકસેવકો સરદાર વલ્લભભાઈ અને શ્રી મોતીભાઈ અમીનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે એ હકીકત ‘અરોતર બોર્ડિંગ’ના ઇતિહાસમાં અતિશય દર્શ અને ગૌરવ ઉપજાવે તેવી છે.

૧. જુઓ ‘અરોતર’ માસિક વર્ષ ૯, અંક ૧૧, પૃ. ૩૯૬

૨. જુઓ ‘અરોતર’ વર્ષ ૭ અંક ૧, પૃ. ૧૪

અમીનસાહેબ જ્યારે કોલેજીયન પૂરું કરી સેવાના અભિલાષો સેવતા જીવન-વ્યવસાયમાં પડ્યા હતા, ત્યારે લોકમાન્ય ટ્રિગ્ગરે કર્મસંન્યાસવાળો સેવાધર્મ, મહારાષ્ટ્રના સીમાડાં ઓળંગી દિલ્લસમાં વ્યાપક થતો હતો, ને ગુજરાતના સંસ્કારી યુવાનોને પણ સ્વદેશસેવાનાથી રંગી દેતો હતો. જંગમંગ વખતની સ્વદેશી ધર્મની પ્રગળ પ્રવૃત્તિ હજી આવવાની હતી; ગાંધી યુગની તો ઊંચા પહોં ત્યારે નહોતી ફૂટી. ત્યારે પણ રાષ્ટ્રધર્મનાં ઉત્તમ ખીજ યુવાન ગુજરાતના કુળદુપ પ્રદેશમાં રોપા રૂપે પ્રગટી ઊઠ્યાં, અને મુખ્ય તથા કુળની ચોક્કસ આગાહી આપનાં થયાં.

આ લેખના પ્રયોજકે સંવત ૧૯૨૨ના 'શરદા' માસિકના દીપોત્સવી અંકમાં શ્રી. મોતીલાલ અમીનની સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિઓની વિગતો આપતો એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો; અને પ્રસ્તુત લેખને સંપૂર્ણ સમજવા તે પ્રથમ લેખ વાચકવર્ગને ધણો ઉપયોગી થઈ થશે. પ્રથમ લેખ મુખ્યત્વે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જ તૈયાર થયો હતો; ત્યારે પ્રસ્તુત લેખ ફરલીક સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ વિગતો આપવા માટે છે. પ્રથમ લેખ અમીનસાહેબની જાહેર-પ્રવૃત્તિઓ ઉપરથી તેમની ઓળખ આપવાનો એક અખતરો હતો, ત્યારે પ્રસ્તુત લેખ તેમના કાર્યપ્રદેશ અને મનઃસૃષ્ટિના અવલોકનથી તેમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ આલેખવાનો એક નવ પ્રયાસ છે. પ્રથમ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યાર પછી મોતીલાલસાહેબે 'અરોતર' માસિકના ૧૯૩૬ ના ડીસેમ્બર અંકમાં એક નિવેદન વડે તે લેખમાં કરેલાં સૂચનો ઉપર વેધક પ્રકાશ નાખ્યો છે, અને જાહેર લોકસેવા વિષેનું પોતાનું પ્રામાણિક મંતવ્ય સ્પષ્ટ કર્યું છે. આવા નિવેદને આ લેખકને કેંક વધુ કહેવાની તક આપી છે; નવી મુલાકાતોએ તેમનું માનસ લેખકને વધુ પારદર્શક લાગ્યું છે, અને થોડીથી વધુ સામગ્રી પણ આ લેખનું નિમિત્ત બની છે. વિનયી અને વિનમ્ર અમીનસાહેબ પોતાના કાર્યની કે જીવનની વિગતો આજે પણ મારા જોવાને જણાવવા તૈયાર નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમનું સાન્નિધ્ય સેવતા સ્નેહીવર્ગને અને યુવકવૃદ્ધને પોતાના વિષેની આવી હકીકત અન્ય કોઈને ન આપવાનું સખત ફરમાન તેમણે ચાલુ જ રાખ્યું છે. વાચકવર્ગને તેથી સમજશે કે ઉપર જણાવેલાં ચોક્કસ તત્ત્વો આ લેખનું ઉપાદાન કે નિમિષકારણ બન્યાં છે; અને તે બધાનો અવ અતિશયોક્તિ સહિત અને સત્યપ્રધાન દૃષ્ટિએ જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

મારા પ્રથમ લેખમાં શ્રી. મોતીલાલને કરેલી એકબે નવ સૂચનાઓ-તેમના કાર્યની અને કાર્યપ્રદેશની સંકુચિત મર્યાદાઓ વિષેની-અમૃતલાલ હક્કરસાહેબને પણ અતિશય ગમી ગઈ; અને અમીનસાહેબના દોહિત્ર શ્રી. મહેન્દ્રલાલને પણ ખૂબ પસંદ પડી. એ સૂચના-ઓનું હાર્દ શ્રી. અમીનના અનેક પ્રશંસકો અને સ્નેહીઓને હજી પણ સત્ય અને સ્વીકાર્ય લાગતું હશે. પણ દૃઢ સંકલ્પવાળું લેખકો માનસ ધરાવનાર મોતીલાલસાહેબની વિચાર-સરણી કે કાર્યપદ્ધતિ ઉપર તેની કોઈ ઓછી જ અસર થઈ શકે છે? દીવાન કેચેરીની આકર્ષક નોકરી છોડી હર્ષ સ્વેચ્છાથી હેતુપૂર્વક શિક્ષક થયેલા અમીનસાહેબને લોકકેળવણી પણ વિદ્યાર્થી-કેળવણીના જ એક અંગ જેવી લાગી; અને પ્રાપ્ત કરેલા અક્ષરજ્ઞાનને ટકાવવા માટે જ્ઞાન-પરખોની અર્થાત્ પુસ્તકાલય સંસ્થાઓની જરૂર જણાઈ. તેઓ પુસ્તકાલય ખાતાના અમલદાર બન્યા, પણ આ અમલદારનું માનસ તો મૂળ એક શિક્ષકનું જ હતું. શિક્ષણની જ દૃષ્ટિ સેવતાં સેવતાં તેમણે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને શ્રીમંત મહારાગનસાહેબના શુભ પ્રેરણાદનથી

આખા વડોદરા રાજ્યમાં વ્યાપક બનાવી. આવી શિક્ષક વૃત્તિએ જ તેમને છાત્રાલય પરિણતો, વિદ્યાર્થીશ્રેયોક્તો. અને જંગવણી સંસ્થાઓમાં સક્રિય રસ લેતા કર્મી, અને હરિજન પ્રવૃત્તિ તરફ પણ તેમની પ્રીતિ ઉપજતી. ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ, વડોદરાનું ચરોતર બોર્ડિંગ અને વસોની જંગવણી, પુસ્તકાલય તથા સહકારી સંસ્થાઓ વિષેની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ આ એક જ પ્રધાન, પ્રેરક અને પાવનકારી વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવી છે. તેઓ પેટે પણ લખે છે કે

“પણ પુસ્તકાલય ખાતામાં નોકરી કરતાં પણ શિક્ષક થવાના કાંઈ મેં અનેક રીતે સેવેલા, અને શાળાઓ, શિક્ષકો અને શિક્ષણ સાથે પરિચય આહુ પણ રાખેલો. એટલે નિવૃત્ત થતાં ઉદ્યાસથી શિક્ષકનું કામ સ્વીકારી લીધું. સાચું કહું તો શિક્ષક થવા માટે જ પુસ્તકાલય ખાતાની નોકરી ૬૨ વર્ષની ઉંમરે પણ પ્રયત્ન કરીને જ છોડી. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં શિક્ષક થવાનાં જ સ્વપ્નાં સેવતો.....તો પછી નિવૃત્ત થઈ શિક્ષક થાઉં તો તેમાં મને કંઈ જ આશ્ચર્ય લાગ્યું નથી—લાગતું નથી. પણ હું ફક્ત શિક્ષક કાંઈ વખત હતો જ નહિ, અને હવે તો થઈ ચક્રવાનો પણ નથી. શિક્ષક હતા ત્યારે પણ પુસ્તકાલયો અને તેવી જ ગામડાંની ખીજ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતો, અને ગામડાં અને ગામજનો સાથે પરિચય સેવતો.” ૩

અગાઉના લેખમાં આ લેખકે અમીનસાહેબની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને મુખ્યત્વે જંગવણીના મધ્યમિન્દુમાંથી જ ઉદ્ભવેલી મનાવી હતી, અને તેથી તેમને સાહિત્યના ઓવારે કંપેલા સરસ્વતી મંદિરના દ્વારપાળ તરીકે નિરૂપ્યા હતા. લેખકની આ માન્યતા શ્રી. અમીનના પોતાના જ નિખાલસ નિવેદનથી અપૂર્ણ અને દોષયુક્ત કરી છે, એમ જણાવતાં મને આજે આનંદ થાય છે.

શ્રી. મોતીભાઈની ગૃહીર પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ જંગવણીથી જ થયો છે, અને તેમની શિક્ષકવૃત્તિ જ તેમનાં સેવાકર્મોનું ઉદ્ભવસ્થાન કહી શકાય. પણ તેથીજે આગળ બે અમીન સાહેબના માનસની બીતરમાં પ્રવેશ કરીએ તો જણાય છે કે તે બધાની પાછળ પણ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ તેમના સજળ જીવન ઉપર અધિકાર ભોગવે છે: અને આ છે તેમની ઉદાર માનવતા. આ માનવતા શિક્ષણનાં ક્ષેત્રોને પ્રધાનતઃ આવરી લે છે; પણ તેનો પ્રચળ પ્રવાહ આટલાં જ ક્ષેત્રોમાં સમાઈ ન જતાં ઉભરાઈને અન્ય પ્રદેશો તરફ પણ ધસે છે. આની સાબિતી તેમનાં પોતાનાં જ વચનો કરતાં કંચો વધુ વિશ્વસનીય પુરાવો હોઈ શકે? તેઓ પેટે જ જણાવે છે કે:

“મારા વિષય હવે એકઠો જંગવણી કે સમાજસુધારા નથી રહ્યો. પણ ખેતી, વહુાટ અને ખીન તેવા જ વિષયો તરફ મારું મન વળ્યું છે. શાળાઓની સાથે મામળાંચાલતો અને સહકારી મંડળોઓની સુધારણા તરફ લક્ષ દોરાયું છે. ઉર્જાશીલ વર્ગોના પ્રશ્નો સાથે હરિજનો અને પાંચત વર્ગોના પ્રશ્નો પણ વિચારાય છે.” ૪

૩ જુએ ‘ચરોતર,’ વર્ષ ૬ અંક ૧૨ પૃ. ૪૨૦

૪ જુએ ‘ચરોતર,’ વર્ષ ૬ અંક ૧૨ પૃ. ૪૨૧

આથી પુનઃ વિચારતાં જણાય છે કે શ્રી. મોતીભાઈ કેવળ સરસ્વતી મંદિરના દ્વારપાળ જ નથી, પણ એથીયે વધુ, ઉદાત્ત માનવતાથી ઉભરાતા એક હિંદી છે. પોતાના પતન વસો જેવા ચરોતર પ્રદેશના એક સ્થળનું કે પેટલાદ જેવા એક તલુકાનું સેવા-કાર્ય કરતાં કરતાં તેમણે ગુજરાત અને અખિલ ભારતની વિશાળ ભાવનાને જ પોલી છે, એમ તેમના નિબાવસ નિવેદન ઉપરથી જણાય છે. તેઓ કહે છે કે: “હિંદના કે ગુજરાતના એક નાનકડા ભાગ તરીકે જ આ નાના ક્ષેત્રમાં હું કામ કરું છું. . . અને વસોને એક પ્રયોગશાળા (લેબોરેટરી) ગણું છું.” ૫

આવા લોકસેવકની કાર્યપદ્ધતિ જનજીવી અને કાર્યની ગુણવત્તા માપવા પ્રયત્ન કરવા તે જનહિત માટે આવશ્યક અને ઉપકારક છે. શાંત અને મુક રીતે શ્રી. મોતીભાઈએ જાહેર કાર્યનો આરંભ કર્યો છે, ને તેને વેગ આપ્યો છે. એલીવર વેન્ડેર હેન્સની નીચેની પંક્તિઓ તેમના સ્વભાવનું આ લક્ષણ બહુ ઉચિત રીતે પ્રગટ કરે છે:

“The noblest service comes from nameless hands
And the best servant does his work unseen.”

જાહેરાત કે કીર્તિ કાગ્ગે નહિ, પણ કેવળ કર્તવ્યપાલનના સતોષ ખાતર જ તેમણે અનેક જાહેર પ્રવૃત્તિઓ આરંભી છે ને વિકસાવી છે; અને માર્ગમાં આવતાં વિધિને વિદારી ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે અખૂટ ઉત્સાહ અને નિતાન્ત કર્તવ્યભક્તિ દાખવી છે. એકનિષ્ઠા ને પ્રામાણિકતા તો તેમની સર્વ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓની સફળતાની ચાવી સમાન છે. છતાં આટલી શક્તિઓ ને ગુણો ધરાવતી તેમના જેવી વ્યક્તિને હમેશાં જ કાંઈ વિજય નથી મળતો. તેનું કારણ ગામડાનું સાર્વજનિક કાર્ય કરવામાં આડે આવતી મુશ્કેલીઓનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરનારને જ સમજાય. શ્રી. અમીનનો કર્તવ્યપ્રદેશ મોટાંમોટાં શહેરો નહિ, પણ ચરોતરનાં નાનાં મોટાં ગામડાં જ છે. ગ્રામવાસીઓ સાદા છે, નિરક્ષર છે, દેવાદાર છે, દુઃખી છે, રોગગ્રસ્ત છે, ને અનેક સગવડોથી વંચિત છે એ બધું જ ખરું; છતાં ગામડાંની પટેલાઈ, સ્વાર્થ, ધર્ષિયા, નિરુદ્ધોગીપણું અને અપ્રામાણિકતા આ બધાં સંકુચિત મનદશા અને આંતરિક કલહને જ જન્મ આપે છે, અને તીવ્ર બનાવે છે. વિરલા અશ્વિનો જ આવા પ્રતિરોધને હરાવી શકે. અને ત્યારે કાંઈ એક પ્રશ્ન ઉપર બ્યારે તીવ્ર મતભેદને કારણે એ પક્ષ પડ્યા હોય ત્યારે સમજ કે સ્વરૂપ બહુમતીથી જ કામ કરવું ધણું કઠિન અને ક્લેશવર્ધક થઈ પડે છે. તેથી મતામતિ પોપાય છે અને રાગદ્વેષ વધી પડે છે. ગામડાંના લોકો બંધારણીય કાનુનો ભાગ્યે જ સમજે છે, અને ભિન્ન મત માટે સહિષ્ણુના પણ કવચિત જ દર્શાવી શકે છે. આ સ્થિતિનો મંચીન અનુભવ ધરાવતા અમીનસાહેબ એકમતથી જ જે શક્ય હોય તે કરે છે, અન્યથા તેને ભાવે માટે મુશ્કટથી રાખી પ્રચારકાર્ય અને પરિપક્વ સમયમાં બ્રહ્મા ધરાવે છે. વસોની સહકારી એક, કેળવણી મંડળ કે પુસ્તકાલય સંસ્થાઓની સભામાં તેમણે એકમતે જ કુનેદ્યથી કાર્ય કર્યું છે, અને તે રીતે ‘કર્જિયાનું મોં કાણું’ હતું છે? આથી નેમણે વિશેષી-એતે પોતાના દરી લીધા છે, ને પોતે સંચીન કાર્ય કરી શક્યા છે. આવા ઉત્તમ નિદમનું પાલન તેમના નકકર અનુભવમાંથી જ ઉદ્ભવ્યું છે. વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળનું કે

તે પહેલાંની પેટલાદ લોભાદાનું લહેલું વસ્ત્ર કરવામાં પણ તેઓ લાગે જ કોઈનું સારું શાયે છે. તાણીને વૂટી જાય ત્યાર પહેલાં જ તેને છેડી ફેવાની તેમનામાં કુતેહ અને કુશળતા છે. કાળકેને આમાં કદાચ કાયરતા કે નિર્વજનાની ઝાંખી થાય; પણ સહુની કાર્યપદ્ધતિ કાંઈ સરખી હોતી નથી, અને અમીનસાહેબની આ પદ્ધતિ પણ પ્રારંભદશામાં તો પ્રસાસન પાત્ર જ છે, એમ નિઃશંક કહી શકાય.

આમ તેમની ઉદાત્ત માનવતાએ જ શ્રી. મોતીભાઈને અનેક સેવાકાર્યોની પ્રેરણા આપી છે, ને વિશ્વદ્રષ્ટિ એ માનવતાનો એક પ્રધાન અંશ છે. તેમનું હૃદયપટ ઉદ્ઘૃષ્ટ માનવતાના વિશુદ્ધ તારોથી-તાણાચાણાથી-વણાઈને તૈયાર થયું છે; અને તે મુખ્ય તારમાંથી ઉદ્ભવેલા કેટલાક સૂક્ષ્મ તાર આ પટને વિવિધના અર્પી આકર્ષક બનાવે છે. કર્તવ્યપાલન, આત્મત્યાગ, ઇત્યાદિના સૂક્ષ્મ છતાં વિવિધવર્ણી તાર પણ તેમાં નજરે પડે છે. ઈશ્વરશ્રદ્ધાનો પ્રેતજ્વળણરંગી ને જળવાન તાર પણ તેમાં દેખાય છે; અને હાસ્યવિનોદના તાર પણ પોતાની ભિન્નતાથી પટને મનોહર બનાવે છે. નિખાલસતા, નિરૂતા, નિર્મોહ અને સત્ય-પાત્રનના પણ કેટલાય સૂક્ષ્મ તારો તેમાં સ્પષ્ટ લગેલા જણાય છે. આ અર્ધકારયુક્ત ક્યન ઘોડાં ઉદાહરણોથી વધુ સ્પષ્ટ થશે.

મોતીભાઈસાહેબ મૂર્તિપૂજામાં લાગે જ શ્રદ્ધા ધરાવે છે, પણ તેઓ નાસ્તિક કે નિરીશ્વરવાદી તો નથી જ. ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા ધરાવીને તેઓ પ્રાતઃકાળમાં હાતાં-વંત જ એક અંગ્રેજ પુસ્તકમાંથી પોતાની દૈનિક પ્રાર્થના મહીરતાથી વાંચે છે; અને ત્યાર પછી જ હાતર નિત્યકાર્યનો આરંભ કરે છે. એક રોડીની સૂચના ઉપરથી તેઓ આમ નિયમિત રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વાંચવાની ઉમેદ ધરાવે છે, પણ આવા કર્મવીર અને ઉદાત્ત માનવીને એ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન શુદ્ધ લાગવાનો સંભવ છે; કારણ કે તેમને તો જન-સેવામાં જ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ દેખાય છે, ને વિશુદ્ધ કર્તવ્યપાલન મોક્ષ ભાસે છે. શુભ કાર્ય માટે નિર્મળ વિચાર અને શુદ્ધ સંકલ્પ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકના હોવાથી જ તેઓ પ્રાતઃપ્રાર્થનામાંથી આમ ઘણી પ્રેરણા અને પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરે છે.

તો પછી આટ-આટલી પ્રશસના અધિકારી શ્રી. મોતીભાઈ શાથી સમગ્ર હિંદમાં કે છેવટે આખા મુગ્ધરામાં સુવિખ્યાન નથી! કારણ કે તેઓને પોતાની શક્તિઓનું અને મર્યાદાઓનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે. તેમની કાર્યપદ્ધતિ વિશાળતા નહિ, પણ સઘનતા તરફ જ મીઠ મારે છે. વિસ્તાર નહિ, પણ ગહનતા જ તેમનું ધ્યેયમિંદુ છે; અને તેથી તો તેમને ચરેતર કે પેટલાદ તાણકે પણ જાડુ વિશાળ ક્ષેત્ર લાગે છે. તેમનું આ દષ્ટિમિંદુ સમજ્યા પછી વનન વડાણની સંકેતી મર્યાદાઓને યિથિત કરવાનું મારું નક્ક સૂચન અનુચિત જ કરે છે. તેમના નંદ્ર નિયંત્રણમાં ખેડૂનની ઉપમા વડે તેમણે પોતાની મર્યાદિત શક્તિઓનો સ્વીકાર કરી પોતાની કાર્યપદ્ધતિ ખૂબ સફળ કરી છે.

અને હવે તેમના નિર્ભેજ હાસ્ય અને નિદોષ વિનોદને સમજવા નીચેનાં ઘોડાંક પ્રેક્ષણ-ચિત્ર ઉદાહરણો વાંચકને ખૂબ રસપ્રદ થશે.

દં. ં. ૧૯૩૬ ના ઓક્ટોબરની આખરમાં અમદાવાદ માંથીજના પ્રમુખપદે મળેલી સ્વતિય પરિષદ સંમેલનની એકેનો ભરચક કાર્યક્રમ ચાલુ હતો. ત્રીજા દિવસની સવારની

એક પૂરી થયે પાછા ફરતાં બદના હિંદુઓમાં અચાનક અમીનસાહેબ તેમના રોહીવર્ગ સાથે મને ભેગા થયા. મારા પ્રથમ લેખની પ્રસિદ્ધિ પછી આ પહેલી જ વાર અમે મળ્યા. સંમેલનની સવારની એકઠાં મોતીભાઈસાહેબ આપણી ઇત્યાદિનાં અધિનામાંથી મુક્ત હોઈને વેળાસર ગયેલા, અને આમ ઘણા પ્રેક્ષકો કરતાં વહેલા ગયેલા. અને એક પૂરી થયે પ્રેમાભાઈ લોકમાંથી નિકળતી વખતે પણ શાંતિથી, બધા નિકળી ગય ત્યારે સૌથી પાછળ, અંધીરાઈ વિના, બીડ મટ્યે બહાર નિકળતા. રસ્તામાં મને મળતાં વેંત જ તેઓએ કહ્યું: “શાસ્ત્રી, તમેય મારું ફીક નામ પાડી દીધું છે.” “કેમ સાહેબ?” જવાબ: “કેમ, હું તો દારપાળ છું ને? સંમેલનની આજની સવારની એકઠાં ઘણાંથી વહેલા જઈ અને સૌથી પાછળ બહાર નિકળી મેં એ નામ બરાબર શોધાવ્યું છે. દારપાળ આમ જ કહે ને?” સાથેના અનેક મિત્રો કેવળ અટ્ટહાસ્યના વાતાવરણમાં જ આવી ગયા.

ખીલું ઉદાહરણ વસોના ગોપાળદાસ બાગમાં આવેલા બાલમંદિર પરત્વેનું છે. તેના ફીંગરણમાં બાળકો માટે તૈયાર કરાવેલે હોંચકે એક નાની બાળકી ને ત્યાં ખાતી હતી. અમીનસાહેબ મને બધું બતાવતા હતા. બાળકી પાસે આવતાં તેમણે કહ્યું: “કેમ, શું કહે છે?” પ્રત્યુત્તર: “હોંચકા ખાઈએ છીએ.” અમીનસાહેબે પોતાની લાકડીથી હોંચકો અટકાવી કહ્યું: “અમે નહિ ખાવા દઈએ.” બાળકી કહે: “તો હું તમને મારીશ-મારી નાખીશ.” (બાળકને આત્મવિશ્વાસ ને હિંમત એ બાલમંદિરને આભારી હશે, પણ હિંસકવૃત્તિ તો આપણા સમાજનાં માયાપોની જ હિંસકવૃત્તિના પડો લાગે છે.) અમીનસાહેબ કહે: “તોય તમને જોલા નહિ ખાવા દઈએ.” પુત્રવિહોણા આ કાર્યકર્તા પારકાના બાળકો તરફ પોતાનાં જ અપત્તના જેટલું વફાલ દાખવે છે, અને તેમને વિનોદથી રમાડે છે. શિક્ષકો પણ કોઈ બાળકને ‘તુ’કારથી એકવચનમાં સંબોધતા નથી, ને તે રીતે બાળપણથી જ તેમનામાં સ્વમાન અને સન્માનની ભાવના મુગ્ધ કરવામાં આવે છે. શારીરિક શિક્ષાનો સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ એ તો શ્રી. મોતીભાઈની દેખરેખ હેઠળ ચાલતી વસોની કેળવણી સંસ્થાઓનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

ત્રીજો પ્રસંગ પણ ગોપાળદાસ બાગમાં આવેલી અંગ્રેજ શાળાનાં બાળકોનો છે. અમે ખીલ્લ ધોરણના વર્ગમાં દાખલ થયા ત્યારે અંગ્રેજી શ્રુતલેખન (Dictation) ચાલતું હતું. અનેક બાળકોએ ઈન્ડીપેન્ડન્ટ પેનથી નોટમાં આ શબ્દો લખ્યા હતા. શિક્ષકે અમીન સાહેબને તે બધા બતાવ્યા. બાળકોનો અભ્યાસ ને સફાઈ પ્રશંસાપાત્ર હતી. પણ તે દરમિયાન શ્રી. મોતીભાઈ અન્ય વસ્તુ જ વિચારી રહ્યા હતા. અનેક બાળકો પાસે આવી પેન બોર્ડ એક બે બાળાઓને તેમણે પૂછ્યું: “પેન કોણે આપી?” કોઈ એ કહ્યું: “સાહેબ, મારા ભાઈ પાસેથી મેળવી છે.” તો અન્ય કહે: “સાહેબ, મારા બાપે ખરીદી આપી છે.” અમીન સાહેબ હસતાં હસતા કહે: “ઘેર રીતે, માઆપને પગનીને પેન મેળવી હશે હું માણું તો...” “ના સાહેબ.” અને પછી આવી પેન રાખનાર બાળકોની ગણતરી કરી તો તેની સારી સંખ્યા જણાઈ. તરત જ તેઓ ગંભીર થયા, કોરણ કે પરદેશી નાગના મેદક અને વ્યપક સ્વરૂપે તેમની સ્વદેશી ભાવનાને આ વખતે કારી ધા ધર્મો હતો.

હજી એક વિશેષ દૃષ્ટાંત આપું છું. ગોપાળદાસ બાગ આજબની ભાગેભેથી સાંજના અમે ફરવા જતા હતા; સાથે એકબે ખીલ્લ રોહીવર્ગો પણ હતા. વણસર ગામના કુંભારની

બહુ મોટી આશાએ આપ્યો છું. નિરાશ ન કરતા." તેને પ્રત્યુત્તર મળ્યો: "હું તો મારા પેટલાદ તાલુકાને જ નથી પહોંચી વળતો, તો વળી તમારું ગામ તો ચરોતરનીય બહાર આવ્યું. એને માટે તો હું મદદ ક્યાંથી લાવું?" અમારા હાથ બંધાયેલા હોય છે. જિલ્લા કે નાલુંકા સમિતિને અરજ કરો." ગામડિયો કહે: "પણ આપણે, થોડી ઘણી મદદ તો આપ કરો જ. બધે આપ મદદ આપો છો, અને અમારા ગામને જે ટાળી મૂકશે?" તે બિચારા બાંહેધર પ્રદેશના ભેદનું રહસ્ય બરાબર સમજ્યો નહોતો. નરી નિખાલસતાથી અમીનસાહેબે પ્રત્યુત્તર દીધો: "જુઓ, કહેનારા કહી રહ્યા; મંદિર માટે તો હું પાઈ ન આપું કે ન અપાવું. તમે ક્યા માટે મારી શકિત નથી, મારી પાસે તેવાં નાણાં નથી. હું લાચાર છું. સમિતિને અરજ કરો તો તમારા ગામની ક્યા માટેની લઘામણ કરવા કે કરાવવા તબ્બીબ કરીશ." નિરાશ વસ્તે પેલા ગામડિયાએ ચાલતી પકડી. ફરી નિખાલસતા અને કેટલું મર્યાદાપાલન!

અંતે નિર્મોહ કે નિરહંકાર પણ તેમનામાં અથાગ છે. અમલદાર તરીકે પોતાનાં પર્યટનોમાં કે બદલી અથવા નિવૃત્તિના પ્રસંગે પણ માનપાન લેવાનો, જલસાઓ સ્વીકારવાનો, કે હારતોરાથી વિખૂંપિત થવાનો તેમણે હંમેશાં એક નિયમ તરીકે સંપૂર્ણ ને સફળ ઇનકાર જ કર્યો છે. અને તેવી જ રીતે કેવળ ખુશામત વૃત્તિથી અમલદારશાહીને પ્રસન્ન કરવા માટે તેમણે પોતે સમારંજો કે હારતા પ્રસંગો લાગ્યે જ ઉપરિથિત કર્યા છે. આના સમર્થનમાં વળી એક વાત જણાવી લેઉં. એક વખત કોઈ આનંદની પળે તેઓ નિખાલસતાથી મને કહેવા લાગ્યા: "અને મારા જીવનની મોટામાં મોટી ઇચ્છા તો એ છે કે . . ." કંઈક મહત્વની વાત તેઓ જણાવે છે તેમ ધારી હું પણ સાવધ અને ગંભીર બન્યો, ને બોલ્યો: "શી સાહેબ?" "કે મારા મરણ બાદ મારું કોઈ પ્રજા પ્રકારનું સમારક કીલું ન થાય તે વસોના આ. મારા મિત્રો ને સ્નેહીઓ તેમ કર્યા વિના જપશે નહિં તેવો અને ભય છે, ને કે હું તો મારી ઇચ્છા બરાબર લાવવા બનતી તબ્બીબ કરું છું જ. પણ કાણ જાણે ફરીકે મારી ઇચ્છા સિદ્ધ થશે?" મરણોત્તર સ્થિતિ માટે પણ આટલો નિર્મોહ ને તત્ત્વભાવ સેવતા અમીનસાહેબ કેટલા મહાન અને પ્રશંસાપાત્ર છે? 'માનવસાગરનું' પોતે એક શુદ્ધભૂક; મહાન ભોખધારી આગળ પોતાની સેવા તો કેટલી અદ્ય ને તુલ્ય છે. આ જ લાલ તેમના હૃદયને હંમેશાં શુદ્ધ અને પવિત્ર રાખે છે.

આજ સુધીમાં તેઓએ તનથી, મનથી તેમજ ધનથી ચરોતરની અને ખાસ કરીને પેટલાદ તાલુકાની અને વસોની વિવિધ સેવાઓ કરી છે, ને તે રીતે ગુજરાતને પણ સ્પર્શી રહ્યું છે. પોતે હાથ ધરેલી હરકોઈ બહાર સંરંધામાં તેમણે ઉદાર ને પ્રસન્ન ચિત્તે સારા આર્થિક ફાળો આપ્યો છે, ને આમ વિત્તેષણાથી પર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આજે તેઓ ખાળકેળવણીના, સહકેળવણીના અને હરિજનકેળવણીના પ્રયોગો કરી રહ્યા છે, ને તેના જટિલ પ્રયોગોને ધરમળથી વિચારતા જાય છે. કુમાર અને કુસારીઓનાં સામાજિક કર્તવ્યો ભિન્ન હોવાથી / સહકેળવણીને બદલે તેમની જરૂરિયાતોને ઉચિત જુદી કેળવણી આપવી જોઈએ તો જ કેળવણી વધુ સફળ થાય; કેળવણી તે કોઈ રાજકારણની દારી નથી, અને તેનું દર્શિમિન્દુ કેવળ એક રાષ્ટ્ર નહિ, પણ સમગ્ર જગત હોવું જોઈએ; આવાં આવાં તેમનાં મંતવ્યો કેવળ કલ્પનામૂલક નથી પણ સંગીન અનુભવ ઉપરથી જ

સ્વાચ્છતા છે. કેળવણીની વાસ્તવિક ગૂચોને તેઓ સ્વતંત્ર વિચારશક્તિથી નિરખે છે, ને રહ્ય હોય ત્યાં તેમને ઉકેલે છે. પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં મુલરદિલોગની આવશ્યકતા ત્યારે આજે ખૂબ ચર્ચાસ્પદ વિષય બની શિક્ષિત વર્ગનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે, ત્યારે વસોની એ જો. હાઈસ્કૂલે તો શ્રી. મેતીભાઈની પ્રેરણા ને દેખરેખ હેઠળ તેનો ઘણાં વર્ષો થયાં આકર્ષક આરંભ કરી દીધો છે.

ચરોતરની આવી મૂક ભાવે સંગીન સેવા કરનાર અમીનસાહેબ આજે વસો કેળવણી મંડળના અધ્યક્ષ છે, વસો સહકારી એકના પ્રમુખ છે, ‘ચરોતર’ માસિકના તંત્રી છે, ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળના મંત્રી છે, પુસ્તકાલય-સહાયક સહકારી મંડળના પ્રમુખ છે, અને પેટલાદ તાલુકાની શિક્ષણ આરોગ્ય તથા પુસ્તકાલય-વિભેની પ્રતિઓ ચલાવતી સંસ્થાઓના તેઓ સર્જક કે મુકાની છે. શિક્ષક થવાના કાંડ ધરાવતા આ કાર્યક્ષેત્રો આમ સેવા કરતાં કરતાં કેળવણીમાં વિશારદ બન્યા છે એટલું જ નહિ, પણ એક સામયિકના તંત્રી થયા છે, અને સહકારશાસ્ત્રના જ્ઞાતા બન્યા છે.

ત્યારે આ સર્વ પ્રતિઓના સારકષ તેમનું સૌથી મોટું કાર્ય કયું? તેમનાં પોતાનાં જ વચન આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપે છે;— ‘મારી જિંદગીનું મોટામાં મોટું કામ કયું એમ જો કોઈ પૂછે તો હું પેટલાદ લોનફંડના કામને આગળ વરું. મારા જીવનમાં સારું છે તેમાંનું ઘણું પેટલાદ લોનફંડને આભારી છે. મારામાં જે દોષો અને નુકસાનો છે તે આ લોનફંડના વહીવટમાં ગિતરી છે. પણ ચરોતર વિદ્યાર્થી સ. સ. મંડળ લિ. ના વહીવટમાં તે દૂર કરવામાં આવી છે. આ ફંડને લઈને અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથેના મારા સંબંધ ત્રીસ વર્ષ સુધી સતત લંબાયો છે. . . . આ કામ કરવાથી થોડે ખર્ચે મોટાં ફળ મેળવી શકાય છે, સ્વાથ્યના ધોરણે યુવકોની રક્ષાકાંક્ષા પોષી શકાય છે, અને નહવા સ્વાર્થના ભોગે પરાધિકારનું મહાનકાર્ય કરી શકાય છે.’

પેટલાદ, આણંદ કે વસો તેમની જાહેર પ્રતિઓનાં પ્રધાન કેન્દ્રો છે, ને શ્રી. અમૃતલાલ દક્કર જેવાને પણ શુજંગતમાં કે શુજરાત બહાર કોઈ જાહેર કાર્ય માટે નવ્ય-મેવકાની જરૂર હોય ત્યારે શ્રદ્ધા ને સતોષની ટુચ્છિથી તેમની દષ્ટિ પણ આ કેન્દ્રો તરફ જ દોડે છે, એ હકીકત જ શ્રી. મેતીભાઈના સેવાકાર્યની સળંગ અસર પુરવાર કરવા માટે પૂરતી છે.

તેઓ ગામડાંની દુર્દશા જાણે છે, ખેતીની પડતી પિછાને છે, જમીન મહેસૂલનો અસહ્ય બોલો તેમને અકબાવે છે, અમલદારી બુલમને તેઓ પડકાર દે છે, વંદો વખોડી કાઢે છે, અને ગામડાંના આંતરિક ક્લેશથી ને અજ્ઞાનથી ત્રાસી જાય છે. તેઓ ગરીબ છતાં શુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીની બેઠાં ઝાલે છે, સામાન્ય વિદ્યાર્થીને જરૂરી શીખ દે છે, ઉચ્ચશાળા વિદ્યાર્થીઓના માનસને સમજે છે અને ઉગાઉ તથા, દુરાચરણી વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદય છતી લે છે. વિશુદ્ધ અને ઉત્તમ વિચાર જ મનને નિર્મળ રાખી રહે છે, અને સદ્વિચાર માનવ-જીવનના ધરતરમાં ડિમતી તત્ત્વ છે, એ તેમની માન્યતા તેમને વિદ્યાર્થી-માનસ સમજવામાં

ખૂબ મદદગાર થાય છે. તેઓ જેમ ગ્રામજનોની ઉદારતા કે-લુચ્છાઈથી તથા ખેડૂતોની ખાનદાની કે ખંધાઈથી પરિચિત છે, તેમજ વિદ્યાર્થી-આવમની સાદાઈ અને વિલાસ વૃત્તિથી પણ વાકેફ છે.

આચરણમાં મુકામ તેટલું મિત લાપણ કરનારા આ અમીનસાહેબ સ્વભાવે સાંત્વિક અને ગુણગ્રાહક છે. શિસ્ત અને સંયમ તેમને પ્રિય છે; અને અતિશયોક્તિ ને આડંબર તો તેમના આગળ ટકી શકતાં જ નથી. હજુ એ વર્ષ સુધી તેઓ પોતાનું પ્રવૃત્તિમય જીવન આમ ચાલુ રાખનાર છે, અને પછી ઈશ્વરેન્દ્રના હશે તો તેમાંથી નિવૃત્તિ લેશે. એ નિવૃત્તિ સમયમાં તેઓ પોતાના વિદ્યાર્થીજીવનનાં મધુર સંસ્મરણો અને પોતાના જ્ઞાહેરજીવનનાં મીઠાં સંસ્મરણો વિગતવાર જનતાની જાણ માટે લેખ રૂપે પ્રસિદ્ધ કરશે એવી હું સકારણુ આશા રાખું છું. સાર્વજનિક કાર્યોની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થતાં તેઓ વિષે ધણાને ધણી ચોક્કસ વિગતો જાણવાની મળશે. ત્યારે જ ને ગુજરાત આવા અનુભવી અને સેવાશીલ કાર્યકર્તાનો લાભ ઉણવના જેટલું જન્યુત થાય. તો તે તેનું મહદ સદ્ભાગ્ય. મણાશે: 'સાડી'માં કુશાલ બુદ્ધિ, નિર્માળ મન અને અખૂટ ઉત્સાહ ધરાવતા ચરોતરના આ સપૂત ઉપર ઈશ્વરના 'ચરદ: શન' ના આર્શીવાદ ઊતરે અને તેમની પાવનકારી પ્રવૃત્તિઓને પ્રવાહ અખંડિત રીતે ચાલુ રહે એ જ આપણી તેમના તરફની શુભેચ્છા હોઈ શકે. ગરવી ગુજરાત તેમના નિઃસ્વાર્થ કાર્યને આગળ ધપાવીને જ વધુ ગૌરવવંતી બનશે, અને ત્યારે જ તે તેમની મહત્તાનાં સાચાં મૂલ્યે આંકી શકશે.

અનન્તતાનો અંશ

દેવજી સ. મોહા

હું વર્તમાને વિચરું ધૂમી. રહું
ના ભૂત ને ભાવિ વિશે વિચારું
-સિવાય કે સાંપ્રત સંકળાયા-
મારા પ્રદેશે જસ મસ્ત હું રહું
એ ભૂત ને ભાવિ ન જ્ઞેન મારાં
વણી દઉં જીવન વર્તમાને
કાર્યો થકી જીવનને ભરી દઉં
ને કાર્યમાં આતમને પરાવી
સાધી લઈ આત્મનિકાલ યોગ
જની રહું અંશ અનન્તતાનો !

હું ઉદાર, હું ગભીર, બુદ્ધિમાન સર્વથી,
 તેજવાન, કીર્તિમાન, કૈંકવાન; કેટલા
 શુભો ગણાવું જ્યાં સમગ્ર છે શુભો હુંને વર્ધ
 ગદ્ગદતી મહિં વહું હું તો ય વેદવાક્ય તેઃ
 સિંહગર્જને શમે જ શબ્દ અન્ય પ્રાણીના,
 વેદવાક્ય પાસ અન્ય વાક્ય શી વિસાતમાં ?
 હું શુભો રચું ખચું, હું મૂલ્ય આંકું માનવી-
 હું જીવું, જીવાડું અન્ય; હુંથી વિશ્વ સર્વ ધન્ય.

તુચ્છ વિશ્વ, તુચ્છ ધર્મ, નીતિસૂત્ર તુચ્છ સર્વ,
 તુચ્છ છે સમાજ, કુદ્ર વ્યક્તિ તુચ્છ હું ગણું.
 હું જ છે વિશાલ, હું મહિં સમાય તે તું સર્વ;
 અન્ય ના પ્રતિધ્વનિ, ભરત હું જ વિશ્વને.
 જીવ હું જ, શિવ હું જ, હું જ આ જગત વળી,
 હું સિવાયે કેં ન; આ પરમ્પરા હુંની ખડી.

*

‘Is there no debt to pay,’ no boon to grant?’

*

માધવદાસનાં પત્ની સવા વરસની એક છોકરીને મૂકી મૃત્યુ પામ્યાં. બધાની જે ન સલાહ હતી કે મોસાળ મોકલી આપવા કરતાં કોઈ સારી વાત રાખો ત્યાંની આંખ આંખ ન છોકરી મોટી કરવી એ હજુ છે. બધી રીતે દિસાવ કરતાં હવે તો છ વારનાં ત્રણ કરવાં એ તેમને નફાનો ધંધો લાગ્યો નહિ. અને માધવદાસને દિસાળી કામ સારું આવડતું!

એક દિવસ માધવદાસ છોકરી રડતી હતી એને ઘૂંઘરેલ વગાડી શાન્ત રાખવા પ્રયત્ન કરતા હતા. અન્તે કંટાળી બોલ્યા: ‘માળાં મા વિનાનાં નાનાં છોકરાં સાચવવાં એ મદદ ઉપાધિ છે.’ વળી છોકરીને હાથ ઉપર બેસાડી બાંચીનીચી કરવા લાગ્યા ને બીજે હાથે ત્રાંસો યાગડતાં યાગડતા ગાવા લાગ્યા: ‘મારી મધુ ડાહી ને પાટલે બેસી નાહી; પાટલે મયો ખસી; ને મારી મધુ બોડી હસી. હાં હાં હાં. . . લે હવે રહી ના. ને, ને, અદાહા! પોપટ . . . અદાહા! . . . ને, ને મીની! મીની કેમ બોલે? ‘મ્યાઉ’! ‘મ્યાઉ’! આટલું કરવા છતાંય માધવદાસ સફળ ન થયા. એને વિચાર આવ્યો કે કદાચ છોકરી જુખી થઈ હશે, એટલે પોતાના પુત્ર વિનુને દૂધની શીશી લેવા મોકલ્યો. છોકરીને ખોળામાં સવાડી દૂધની ટોટી મોંમાં મૂકી; પણ છોકરીએ ટોટી કાઢી નાખી રડવાની ચીસ નાખી. માધવદાસ ચીઝઈ બઈ બોલ્યા: ‘ટોટી નથી ચૂસવી તો તને ધવરાવનારી ક્યાંથી લાવું?’ વળી રજબરની ટોટી છોકરીના મોંમાં પરાણે ખોસી. છોકરીએ થોડું દૂધ ચૂસ્યું ત્યાં એની આંખો ઘેરાવા લાગી. માધવદાસને થયું ‘હાલ! છોકરાં આંખ સુઈ જ રહેતાં હોય તો!’

પિતા વહાલથી છોકરીને પંખાખતા હતા ત્યાં કોઈ અજાણી પાંત્રીશેઠ વર્ષની વાત દરવાજા પાસે આવી બેસી રહી.

‘કેમ, કોણું કામ છે?’ માધવદાસે પૂછ્યું.

‘માધવદાસજી! તમે જ ને?’ પેલી વાતએ સાચું પૂછ્યું.

‘હા. કેમ?’

‘મને મર્ગનજીએ મોકલી છે. ત છોકરી માટે એક વાત મેં જોઈ છે એ કહેતાં હતા.’

‘હા. જાલે. તમે—તુ કામ કરીશ? કેરી નાને છે?’

‘સોની. અમે મગનભાઈની પડખે જ રહીએ છીએ.’

‘સોની! તે તારા વરની સુ . . . દુઝાન છે?’

‘હા.’

‘છોકરાંઓ કેટલાં છે?’

‘પેલી બાઈનું મો પડી ગયું, અને બીજેથી બેલી: . . .’

‘એકે નથી.’

‘લે! ત્યારે છોકરું મોટું કરવું એ તને શી ખબર! આ છોકરી તો બહુ જ સ્વચ્છ છે.’

‘પેલી બાઈ બેલી, ‘એને હું પેટની છોકરી જેમ જ સાચવીશ.’ પોતાના સખ્તોને અર્થ પોતાને અપટ થયેથી શરમાઈ પાછી બેલી: ‘હું એને મારા જીવ સમાણી જ રાખીશ. મા વિનાની છોકરીના મારે નિસાસા નથી લેવા.’

માધવદાસ અચીંગ થઈ બેલી બેઠ્યા: ‘એ તો બધું કીક મળે. એની દયાઅયા ખાવાની કાંઈ જરૂર નથી. તોફારી કરની હોય તો કહે પગાર કેટલો લઈશ.’

‘પેલી બાઈ બેલી: ‘તમે આપશે એટલે.’

‘એ તે કાંઈ ચાલે? હું તો કહું કે ચાર આના તો તું કાંઈ રહેવાની હતી?’ માધવદાસ પોતાની મગનથી હસી રહી પડી બેઠ્યા. ‘આ, છોકરાને તો હું મારા બાઈને ત્યાં ભણુયા મેઠલી હવે છું. આ છોકરીનું તારે કરવાનું છે. રહેવાની તારી ધજા હોય તે ખાવું પીવું રહેવું એ હિપગંત સાડાતણ રૂપિયા આપીશ. જો કે કામ તો એટલું નથી. કણીય બાઈ આવે છે. આ તો તુ મગનભાઈનું નામ લઈ આવી તે કીક છે.’

‘પેલી બાઈએ થોડી વાર વિચાર કરી કહ્યું: ‘હું કામ કરીશ.’

માધવદાસ બેઠ્યા: ‘જાલે તો. આજથી જ શરૂ કરી દે. તારા વરને કહી આવવું હોય તો કરી આવ ને પાછી તરત આવજો હો! . . . એલી, એય! તારું નામ શું?—નામ તો પૂછ્યું જ નહિ!’

‘દિવાળી’

‘સારું, જા, જલદી આવજો.’

હું તારી દીકરી હો ?' જવાબમાં દિવાળી માત્ર એક દલાલી લઈ કહેતી એટલાથી પણ ખુશ થઈ જઈ, કહેનાર સામે અગ્રેહ બતાવી મધુ હસતી હસતી રમવા ચાલી જતી.

એક દિવસ મધુએ કહ્યો આજેયો હતો. 'જા, તું રોજ રહે મને ચુવાડી ક્યાંક ચાલી જાય. આજ તો હું ચુવાની જ નથી, તું જોજો ને ! આજ તો હું તને નહિ જ જવા દઉં.' આવી નિર્દોષ વાતો સાંભળી દિવાળીની આંખમાં હેતનાં આંસુ ઉભરાઈ આવતાં.

જેમજેમ મધુની ઉંમર વધી ને સમજણશક્તિ વધી તેમતેમ એનેક બાબતો ઉપર એનું ધ્યાન ગયું. બાપા બાને જૂનાં અને જોડાં કપડાં પહેરાવે છે, તુંકારે ખોટાં છે, મહિને મહિને કાંઈક પૈસા આપે છે. મહિને પૂરા થયે માધવદાસ દિવાળીને પગાર આપે ત્યારે પહેલાં તો મધુ પણ લાડ કરતી કહેતી : 'બાપુજી, બાને આપો છે તે મનેય પૈસા આપો.' દિવાળી મધુને તરત આંખમાં લઈ એની હથેલીમાં બધાય પૈસા બોડાવી દેતી અકચર આવડે અનુભવતી. માધવદાસ એને જગૃત કરતા : 'મધુ' પૈસા આપી દે. પૈસાની રમત ન હોય, ખોવાઈ જાય.'

મધુ બારેક વર્ષની થઈ ત્યારે તો ૨૫૯ જ થયું કે જોતે જા, જા, કરે છે એ દિવાળી નોકર છે. મા જોટલા પ્રેમથી પોતાને મોટી કરવા બદલ બાપુજીએ એને દરમહિને સાગવણ રૂપિયા આપ્યા છે એ જ્ઞાનથી મધુને દુઃખ જ થયું. મધુની જોતેતા સત્ય પામી હતી, પણ દિવાળી પણ ખરેખર એના પર જોતેતા જોટલો જ પ્રેમ રાખતી હતી.

એક દિવસ મધુ બાપા પાસે બેસી વાતો કરતી હતી : 'જા એમ કહેતી કે . . .'

માધવદાસ વચ્ચે જ બોલ્યા : 'જા, જા, શું ક્યાં કરે છે ! એ સારું કાર્ય ! કાંઈક કહેશે કે એક સોનારણને, કામવાળીને આ છોકરી બા કહે છે તો. . . દં. બોલ' શું કહેતી હતી !'

'કાંઈ નહિ' કહી થોડી વાર મૂંગી બેસી રહી મધુ કહીને ચાલી ગઈ.

✽

માધવદાસની ડેલીએ આ બીજી વાર તોરણ બંધાયાં ત્રણ વર્ષ પહેલાં એના પુત્ર વિનુનાં લગ્ન થયાં. મધુના લગ્નનો ખર્ચો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે વિનુને ત્યાં આઠ મહિનાનો એક છોકરો હતો. મધુનાં લગ્ન એ દવે પહેલો ને છેલ્લો પ્રસંગ છે એમ ધારી માધવદાસે મધુનાં લગ્ન ધામધુમથી જિજ્ઞાસા નિશ્ચય કરેલો. આખા ઘરમાં અપૂર્વ ચેતન અને ઉત્સાહ દર્શાવેલો. એમાંનાં દોલ અને ત્રાંસાવાળાએ દોલવાસાં તપાવીને એવી તો કંઈકારી બોલાવો મૂકી હતી કે શેરીનાં છોકરાં, એ અવાજ કાન ઝીલી શકના ન હતા, જ્યાંય એમની આંખ એ તમાસો જતો કરવા પણ તૈયાર ન હોતી, એટલે કાનમાં આંગળી ઘાલી દડાનાં દૂદતાં ઘેરાવવાળીને ગામાં દડાં. દિવાળીએ હાકપૂર્વક કામ કરવાની સાફ ના કહી દીધી હતી. બીજી કામવાળીઓ કામ કરે એના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું જ માન્ય કામ તેણે સ્વીકાર્યું. દિવાળી પોતાની જ દીકરીનાં લગ્ન થાય છે એવા ઉત્સાહથી ઘરમાં ચૂરે જાવું શુભની હતી.

લગ્નનો વળતો દિવસ હતો. મધુનું મોં રડુંરડું થઈ રહ્યું હતું. દિવાળીથી દવે સદા મોંઘે છૂટા પાવું પાશે એ વિચારે આંખમાં પાણી આવ્યો જતાં, પણ દિવાળી સંજોગ રાખી કહે : 'જો, મધુ, મંગળ દિવસે શેવાય જ નહિ હો ! જા, જોડે, લાઈ મોં ઘેર ક્યાં દાખીના

પહેરી લે ભાભીને પૂછ્યું, શું પહેરવું છે એ ?' ત્યાં ભાભી પોતે જ આવ્યાં. 'ભાભીનું શું' રહેતાં તાં ?'

'ના, એ તો, શું દાગીનો કપડાં પહેરવાં એ ભાભીને પૂછ્યું એમ હું મધુને કહેતી હતી.'

મધુ તરફ નોંધભાભી બોલ્યાં. 'તમે ઘરેણું કાઢ્યું ને ? હવે કાઢું છું. ને દાગીનો તો આપણે એય મોતીની માળા ને બંગડી કાઢીએ. તમે કપડાં પહેરી લો, પછી હું તમારે કપાળે સતાગ ચાડી દઉં. . . . માણસ મોકલ્યું તોય ફાઈનાનાં વંદુ કેમ હજી ને ઓળ્યાં ? સારું ચોવડિયું ચાલી ગયું તોય આવે નહિ ને આપણે શરૂ કરી 'ઈ'એ તો ખોટું લગાડે ! વિવેક કરી પૂછીએ કે "કેમ આવી ગયાં ને ?" તો કરગરને બોલે "બાઈ, અમારા વિના તમારું ક્યાં અટકી રહ્યું છે !" અવસરમાં હજારનાં મનમાં સાચવવાં પડે છે !'

'લુઓ તો ભાભી આજ બંગડી ને માળા તમે કહો છો ને ?' મધુએ પૂછ્યું.

'હા. મારે કાં તો આને બોલાવા જ જવું પડશે. . . . પહેલાં હું હાથપગ ધોઈ લઉં, મને મોડું થશે'

*

*

એક માણુ દિવાળી અને મધુ લયભીત ગિલાં છે, ખીજ બાલુ માધવદાસ કોંધથી કાલ આમે હવામા હાથ ઉઠાળતા ગિલા છે મધુ નજીક આની કરગરી બોલી: 'પણ બાપુજી, નમે આમ ખિન્નઓ મા !' પણ બાપાએ એ શબ્દો પર લક્ષ આપ્યું નહિ. સત્તાભર્યો અવાજે કહ્યું: 'કોઈએ બહાર જવાનું નથી !'

લક્ષના આનંદથી ભર્યાભર્યા ઘરમા કાણેકમાં મૃત્યુ જેવી ઘોર અને કરુણ નીરવતા પથરાઈ ગઈ. માધવદાસ ચારે તરફ આંખ ફેરવી આંગણી ચીંધી બોલ્યા: 'પેલી દ્રૃંક હડાવ નેઉ ! મધુ, તું ફરીથી તારી દ્રૃંક તપાસ. પછીથી કોઈને દોષ દેજે મા. . . . એય ! ગામી રહે ! ક્યાં ગય છે ?' એક કામવાળીને જતી નોંધ. માધવદાસ શેક બોલ્યા. કામવાળી નવાઈ પામી પામે આવી બોલી: 'ક્યાંય નહિ. હું તો કામ માંજવા ચૂલામાંથી ગમ લેવા ગઈંતી' એમ કહી રાખથી ભરેલું વાસણ એની સામે ધંધું.

'તે મધુની મોતીની બંગડી કે માળા નોંધ છે ક્યાંય ?' માધવદાસે કામવાળીને પૂછ્યું.

'ના, કે બાઈ ! મને તો કાંઈ ખબર નથી.'

'આલ, અતાવ ક્યાંથી રાખ લઈ આવી ?'

માધવદાસને વડેમ પડ્યો કે એ બાઈએ દાગીનો ચૂંલોમાં ચોરી સંતાડી દીધો હોય. જન્ને હાથે રાખ ચીંખી નોંધ, પણ કાંઈ દેખાયું નહિ. જરા બોધ પડ્યા એટલે નરમાશથી કોઈને પણ ખાસ ઉદ્દેશ્યા વિના બોલ્યા: 'ત્યારે કેવું લઈ ગયું ?' પેલી કામવાળી, એ શબ્દો પોતાને કહેવાયેલા સમજી, જરા તીખી થઈ જઈ બોલી: 'તે મને શું પૂછો છો ? અમે તમારી માળા કે બંગડી લીધી છે ? હા ! કાંઈના ઉપર ચોરીનું આજ ન ચડાનીએ. અમે કાંઈ ચોરબોર નથી !' માધવદાસ નરમ તો પડ્યા, પણ દેખાવ ફરવા બોલ્યા: 'અન ! તારી હિભાન અવ કર !'

માધવદાસ અથા અંતમાં ફરી વળ્યા. દૂંડ, પેટી, ગાદમાં ખસાવ્યાં ખૂણેખાંચે અધારે અધે જારીક તપાસ ફરી. ફરી મધુને પૂછ્યું: 'તેં માળા ને અંગડી કાઢી ત્યારે ત્યાં કાણ કાણ ફેંચું તું ?'

દિવાળીએ જવાબ આપ્યો: 'કાઈ નહિ: હું, મધુ ને ભાબી, વડુ જ દતાં.' પછી મધુ બોલી: 'હું દાગીનો ને ઘરએળું દૂંડ ઉપર રાખી હાથપગ ધોવા નહાવાની ઝોરડીમાં ગઈ પાછી આવી, કપડાં પહેરી, ને સોનાની અંગડી કાઢી બીજી પહેરવા નહક ત્યારે ધ્યાન ગયું કે અંગડી ને માળા તો ત્યાં નહોતાં!'

'તું ક્યાં પહેરતી'તી ત્યારે બીજું કાઈ નહોતું ?'

'ના.'

'તું ક્યાં ગઈ'તી, દિવાળી ?' માધવદાસે પૂછ્યું.

'હું તો કામવાળીઓ પાસે કામ મંગવતી'તી.'

માધવદાસે અથા કામવાળાને બેગાં કર્યા. વિનુને કોઈ ઘર બહાર ન જાય એ તપાસ રાખવા જારણે કિમો રાખ્યો. અથાં કામવાળાને ખૂબ ધમકી આપી, લાલચ આપી, હમાતી સંપૂર્ણ ખાતી આપી. પણ કાઈ પાસેથી કાંઈ માણવા જેવું મળ્યું નહિ. પછી થોડાક વિવેક ખતારી સગાંનેડીઓને પૂછ્યું: 'માડું ન લગાડશો. તમને કાંઈ ખબર હોય તો' એમ ફરી એક પછી એક અથાં સગાંને પૂછી લેવું. એકાદના દેખાવ ઉપરથી જવાતરો સંકા ગઈ, પણ સીધા આક્ષેપ કેમ કરાય ? દિવાળી તરફ ફરી દિવાળીને પૂછ્યું: 'તું ત્યાં હતી ને અંગડી ને માળા જાય ક્યાં ?'

દિવાળી આશ્ચર્યમાં જ થોડી ફાણ એની સામે આંખ મોંડી નેઈ રહી. આટલાં વર્ષની નોકરી પછી ચે માધવદાસને એના ઉપર સંકા જાય છે ! એ નિરુત્તર કીબી રહી. જવાબ ન મળ્યો એટલે માધવદાસ કોધે બરાઈ બોલ્યા: 'કેમ જવાબ નથી દેતી ?' દિવાળીની આંખમાંથી આંસુઓ ટપકવા માંડ્યાં. દિવાળીને રડતી નેઈ મધુ પણ રડવા લાગી. રડતી રડતી દિવાળી બોલી: 'હું મારા કામમાં હોઈ ત્યાં મને શી ખબર રહે ?'

'તું શું કરતી'તી ?'

આણખારી પરિસ્થિતિ કીબી થવાથી અને સંકારીત્ર પ્રસોથી દિવાળી ગભરાઈ ગઈ, ને જાણે અર્ધીમૂર્છામાં બોલતી હોય એમ એણે ઉત્તર આપ્યો: 'હું ભાઈની છોકરાને રમોડતી'તી.'

માધવદાસ થોડીવાર તો ગમ ખાઈ ગયા. થોડીવારે વિચાર ફરી બોલ્યા: 'દાં !' દમણમાં ફરું કામ મંગવતી'તી; દરે કહેલ છોકરાને રમોડતી'તી ! આમાંથી ખરું શું ? કહે. થોડીવાર ચૂપ રહી ક્રમે રવરે બોલ્યા: 'દાગીનાં તેં ક્યાંક સંતાડ્યા છે કે નહિ, બોલ ?'

મધુથી રહેવાયું નહિ: 'આપુછ, તમે આમ કરો તો તમને મારા સમ છે. ખાં શું મારી સીજે ચોરી જવાની હતી ?'

માધવદાસ સીમાં બોલ્યા: 'ત્યારે શું હું ચોરી જવાનો હતો ? કે તારો ભાઈ ચોરી જસતો હતો ? આ ! આ ! આ ન નેઈ હોય તો ! મળુનેડુ સિવાય ચોરી કરવાની દિમન જ કાઈની સાથે નહિ.'

દિવાળી આંખમાંથી આંસુ લૂછતી બોલી: ‘મેં મધુને દોકરી જેમ મોટી કરી. એન વિવાહમાં માળા કે બંગડી આપવા નેટલી તો પરમેશ્વરે મને શક્તિ ન આપી, પણ ગિરનાની સામેથી હું એની ચોરી તો ન જાઉં! આટલાં વરસ કામ કર્યું એનો આ બદલો મળેવા હજી નસીબમાં બાકી હશે!’

માધવદાસ તાડુકીને બોલી ગયેલા: ‘કામ કર્યું કામ કર્યું, ક્યારની કલ્પા કરશ તે ક્યા મફત કામ કરતીંતી? મોટા બદલાવાળી આની!’

‘કહ્યું એ મારી ભૂલ યર્ષા! ભુલો, આ મારા હાથ ખાલી છે. મધુ, બેટા, ભગવાન તને અખંડ સૌભાગ્યવતી ને સો વરસની કરે! હું મારે ઘરે જાઉં છું’ દિવાળીના ખીડેલા હોઠમાંથી હોઠ ફાડી, રુદ્ધ બહાર નીકળી પાડ્યું. માધવદાસ રસ્તો રોકી ગયા: ‘ક્યા, ત્ય છે ક્યાં?’

દિવાળી બોલી: ‘મારે ઘરે. બહુ વરસ તમારી નોકરી કરી!’

‘પહેલાં બંગડી ને માળા ક્યાં છે એ કહે, પછી ઘેર જાજે.’

‘હું સાચું કહું છું મને કાંઈ ખબર નથી ને મેં લીધીય નથી. મને ઘરે ત્યાં ઘો. એનો અરીસો ખાવાનો વખત થઈ ગયો છે, એ ટાંટિયા ઘસતા હશે. આ મધુના સમ ખાઈને કહું છું કે. . . .’

‘રોડ! મધુના ખોટા સમ ખાશ?’

‘બાપુ, બાપુ. . . .’ મધુ ચીસ પાડી ધમ્મ દર્શને જમીન ઉપર ટગલો યર્ષ પડી ગઈ.

બધાં મધુની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં. દિવાળી નીચી નમી એનું માથું લઈ બોળામાં સુવાડવા દોડી. માધવદાસે કોણીથી ધક્કો માર્યો ‘હક! તારાં જ આ કામાં છે!’ માધવદાસે મધુનું માથું બોળામાં લીધું ને આંખ ઉપર જરા પાણી છાંટ્યું. સામે આરણ્યથી વિનુની વહુ ને ફોફાની વહુ દાખલ થયાં. ‘હાય રે! શું થયું?’ કરી જોલાં રહી ગયાં. માધવદાસને ત્યાંથી જોડી જવા કહ્યું એટલે એ બીજા ખંડમાં ગયા. વિનુની વહુએ મધુનું માથું બોળામાં લીધું. મોં પર જરા પાણી છાંટ્યું. થોડીવારે મધુએ આંખ ઉઘાડી ત્યારે બધાના મોં પર સ્મિત દેખાયું. મધુના વાળ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બાલીએ પૂછ્યું: ‘શું યર્ષ ગયું મધુજેન?’ મધુએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો: ‘બાલી, માથે તમ્મર આવી ગઈ. . . . બાલી, મારી મોતીની બંગડી ને માળા નથી જડતાં એટલે બાપુજી છે ને તે બાતે એવા . . .’

મધુની બાલીનું મોઢું વિસ્મયથી ફાટી ગયું ને મધુ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો પોતાની બંગડી ઉપર હાથ ફેરવી બોલી: ‘હાય રે! બંગડી ને માળા? એ તો આ રહ્યાં, મેં પહેર્યા છે! તમે નહાવાની ઓરડીમાં મોં ઘોતાં ત્યાં મેં તમને નહોતું કહ્યું કે મને ઉતાવળ છે તે હું તમારી માળા ને બંગડી પહેરી જાઉં છું, તમે મારી દ્રંકમાંથી કાઢી પહેરી લેજે? એ મારે તો તમારા દ્રંક ઉપર હું મૂંડો મૂંડીને ગઈંતી.’

મધુ બોલી: ‘મેં કાંઈ સાંજળ્યું જ નથી. મૂંડો તો મેં ધાર્યું તમે બૂલી ગયાં હશે.’

મધુએ મોટેથી ખૂસ મારી: ‘બાપુજી, બાપુજી.’

માધવદાસ હતાવળે પગે અંદર આવ્યા: ‘કાં બેટા ? હવે કેમ છે ?’

‘જાપુછ, જંગડી ને માળા લાભી પહેરી ગયાંતાં. . . કાણ ચોરી જવાનું હતું ? જાણ તમે બાને કેવાં હેરાન કર્યા !’

‘એમાં શું હેરાન કર્યા ! એમ પૂછાય નહિ વળી ? ક્યાં એને એકને પૂછ્યું ‘તું ?’

‘પણ જાપુછ, બીજાં નોકરને દિવાળીબાતી વાત સરખી કહેવાય ?’

દૂરથી દોલ અને તાંસાનો અવાજ સંભળાયો. વેવાઈને આવતા જોઈ આખું ઘર આગળ જોતું પ્રવૃત્તિમય બની ગયું, ને એ વાતને ભૂલી ગયું. થોડીવારમાં દિવાળી ઘેર જઈ એના વરને અચીણુ ઈઈ આવી. પાછી આવી ગઈ ને પરાણે હસતું મોં રાખી વાતો કરવા લાગી. પણ એની આંખમાં આંસુ તો પાંપણને કાંઠે અટકીને ઊભાં હતાં. પહેરામણી આપવાનો વિધિ પૂરો થયો અને મધુને વિદાય આપવાનો વખત થયો. મધુ દિવાળી પાસે આવી. દિવાળીએ જોવારણાં લેવા મધુના માથે હાથ અડાડ્યા ત્યાં મધુનું માથું નીચું ટળી પડ્યું ને મધુ રડી પડી, ‘જા !’ એથી આગળ મધુ બોલી શકી નહિ.

મધુના ગયા પછી ત્રણ દિવસ સુધી દિવાળી કામે ન આવી એટલે માધવદાસે માણસ મોકલ્યું. દિવાળી આવી દરવાજામાં જ ઊભી રહી. માધવદાસે પૂછ્યું: ‘કાં ત્રણ દિ માં મોકલ્યું ન જતાયું !’ દિવાળી કાંઈ બોલી નહિ. માધવદાસે ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યો: ‘કેમ કામ કરવું છે કે નહિ ?’ દિવાળીએ જવાબ આપ્યો: ‘ના.’

નોકરને નોકરીમાં રહેવા આગ્રહ કરેલા એ પોતાના સ્વમાનને ડાળતું નથી એમ વિચાર કરી માધવદાસ બોલ્યા: ‘ઠીક. જાહુ સારું. તારો હિસાબ ચૂકતે કરતી જા. આજ ઈઈ તિથિ ઘઈ ? . . . આડમ.’ આંગળીના વેટા પર ને કાગળના કટકા પર થોડીવાર કંઈક ગણતરી કરી બોલ્યા: ‘હં. ત્રીસ દિવસના તારા બે રૂપિયા, પાંચ આના, સાત પાઈ થાય. વિનુ, બાને મારા ખિસામાંથી બે રૂપિયા સાડાપાંચ આના આપી દે.’

વિનુએ પૈસા આપ્યા એ હથેળીમાં રાખી, દિવાળી પૈસા સામું જોઈ કાંઈક બોલવા જતી હતી. જરા હોડ હાલ્યા પણ આખરે કાંઈ બોલી નહિ. આ જોઈ માધવદાસ બોલ્યા: એક પાછ બોલી છે કાં ? બે પાછ પાછી આપ એટલે પૈસો આપે. અમારે કાઈનો ઉપકાર માથે રાખવો નથી !’

દિવાળી આડું જોઈને જ બોલી: ‘લીધું દીધું કાઈનું એસી રહેતું નથી. તમારા પરતાપે મનેય ક્યાંક ગતરાજનાનો રાટલો મળી રહેશે.’ એમ કહી પૈસા ઉંચરામાં મૂકી ચાલી ગઈ.

શિક્ષણમાં ભાષાઓનું સ્થાન

નગીનદાસ પારેખ

બાળકનું નામ પાડવું એ એક રીતે ખૂબ સહેલું છે—એ કે આજે હવે એ કામ પણ દહાડેદિવસે વધારે ને વધારે મુશ્કેલ બનતું ગયું છે, કારણ એમાં પણ વર્ણ-માધુર્ય, નાવીન્ય વગેરે અનેક ગુણો પૂરવાની આગ્રાહા જનગી છે. છતાં હું હું હું કે બાળકનું નામ પાડવું એ એક રીતે ખૂબ સહેલું છે, કારણ કે બાળકના નામ ઉપરથી એના રૂપ કે ગુણ વિશે કાંઈ ઝો ખ્યાલ બાધવાનો પ્રયત્ન કરવું નથી—એ કરે છે તે બૂલ 'કરે છે અને તેની સગ તેને મળી રહે છે. પણ કાંઈ કવિતા, વાર્તા કે વ્યખ્યાન વિશે આ વાત સાચી નથી. અહીં તો મૌ કાંઈ નામ ઉપરથી એના વિષયની કદમ્બના કરે છે, અને યથાનામા તથા ગુણો એ નથી હોતો તો નામ પાડનારને દોષ પણ દે છે. એટલે આવા દોષમાંથી છટકી જવા ખાતર ઘણીવાર મોટા મોટા દ્રવિઓ પણ—રીન્દ્રનાથ સુદા—પોતાની કવિતાને નામ જ આપતા નથી. પણ વ્યાખ્યાનને તો નામ આપવું જ પડે છે. નામ ટૂંકું હોય તેમ વધારે શોભે એટલે ટૂંકામાં જેટલો અર્થ સમાવી રાકાય તેટલો સમાવવાનો પ્રયત્ન કરી વાકીનો વ્યાખ્યાનમાં સ્ફુટ થશે એમ માની મન મનાવવું પડે છે. આજના મારા વ્યાખ્યાનનો વિષય 'શિક્ષણમાં ભાષાઓનું સ્થાન' એવો ગખેલો છે. એ નામ ઉપરથી આપ સૌને એનો કેવા ખ્યાલ આવ્યો હશે, અને તે કેટલે અંશે મારા વ્યાખ્યાન સાથે મળેલો આવે છે, તે કંઈ નહીં જાણતો નથી.

શિક્ષણનો હેતુ મનુષ્યમાં રહેલી શક્તિઓ અને સહભાવનાઓનું તેને ભાન કરાવવાનો અને તેનાં ચારિત્ર, કાર્યક્ષમતા અને જ્ઞાન વધારવાનો છે. શિક્ષણની આ વ્યાખ્યા બધા સ્તરીકારે કે ન સ્તરીકારે, પણ એક વસ્તુ તો નિર્વિવાદ છે કે ગમે તે જાતનું શિક્ષણ આપવું હોય તો પણ તેમાં ભાષાની જરૂર તો પડવાની જ. ભાષાના સાધન વિના એ માણસ વચ્ચે વહેવાર જ મંભરી શકતો નથી આમ જોતા ભાષા એ પણ હન્દિયોની પેઠે શિક્ષણનું એક કરણ કે સાધન જ છે, અને એ રીતે એનું મહત્ત્વ ખૂબ જ છે. આપણે બાળકને બીજા અનેક વિષયો શીખીએ છીએ, એને આપણે ગણિત શીખીએ છીએ, ભૂગોળ શીખીએ છીએ, વિજ્ઞાન શીખીએ છીએ, એની પેઠે ભાષા પણ એના અભ્યાસક્રમનો એક વિષય છે, એમ માનવું એ જૂલભરેલું છે. એવું માનનાર ભાષાનું પૂરું અને સાચું મહત્ત્વ સમજતો નથી એમ કહેવું નેત્રએ ભાષા તો શિક્ષણમાં સમાતા બધા વિષયોના ગ્રહણનું સાધન છે. એટલે ભાષાના જ્ઞાન વિના બીજા કાંઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. જો બાળકને ભૂગોળ નહિ શીખી હશે, તો યે એને આપણે ગણિત શીખી શકીશું. ઇતિહાસ નહિ શીખીએ હશે તો પણ આપણે એને વિજ્ઞાન શીખી શકીશું, પણ એને ભાષા જ નહિ શીખવી હશે તો આપણે એને કંઈ જ નહિ શીખી શકીએ.

ભાષાનો આ રીતે વ્યવસ્થા આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણી દૃષ્ટિમાં એનું મહત્ત્વ ખૂબ વધી જાય છે; અને એ જ સાચી દૃષ્ટિ છે. આપણે ત્યાં આજે ભાષા એક વિષય તરીકે શીખવાય છે; એટલે એને જોઈએ એટલો સમય અપાતો નથી, એની પાછળ જોઈએ એટલી મહેનત લેવાતી નથી, અને પરિણામે ભાષાના શિક્ષણમાં રહેલી ક્યાંક અથવા વિષયોમાં આડે આવે છે.

ભાષા એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું અને જ્ઞાનવિતરણનું સાધન છે, એટલું કહ્યા પછી માત્ર એટલું જ કહેવાનું બાકી રહે છે કે 'મટે બાળકોને સ્વભાષાનું સાદું જ્ઞાન મળે, બાળકોને સ્વભાષા ઉપર પ્રભુત્વ આવે એ રીતે આપણે શિક્ષણક્રમ યોજના બનાવીએ. પણ આપણે હમનસીએ આ વાક્ય આમ ગંભીર બોલી નાંખાય એવી આપણી પરિસ્થિતિ નથી. હજી આપણે ત્યાં અધુરું શિક્ષણ સ્વભાષા દ્વારા આપી શકાય કે કેમ એની શંકા ઉઠાવનાર પડ્યા છે. પણ સુખની વાત એટલી કે દહાડેદિવસે એમનું કળ કીધું થતું જાય છે અને સ્વભાષાની પ્રતિષ્ઠા અને શક્તિ વધતી જાય છે. ગુજરાતનાં બાળકોને અધુરું શિક્ષણ ગુજરાતીમાં જ મળે એ અતિ મહત્ત્વની બાબત છે, અને એ બાબત ઉપર આપણે જોઈએ ભાર મૂકીએ એટલો જોઈએ છે. વળી જો આપણે આપણા વિશાળ દેશમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવા હચ્છવા હોઈએ તો સઘળું જ્ઞાન સ્વભાષા દ્વારા આપ્યા વિના આપણો છૂટકો નથી. જેમ જ્ઞાનનો પશ્ચિમનો જ્ઞાન અને સાહિત્ય ભંડાર પોતાના લોકવર્ગ આગળ જાણી ભાષામાં ધરી દીધા અને છેક નીચામાં નીચા થઈ મુઠ્ઠી પહેંચાડી દીધા, તેમ ક્યાં વિના આપણો પણ છૂટકો નથી. અને એ રીતે પણ આપણે સ્વભાષાના શિક્ષણ ઉપર વધારે ધ્યાન અને પરિશ્રમ ખર્ચવો પડશે. સ્વભાષાનું શિક્ષણમાં કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે એ વિષે હું એક કહેરો અહીં ઉતારવા માગું છું.

થોડાં વર્ષ પહેલાં ઈંગ્લેન્ડના કેળવણી ખાતાના પ્રધાને એક સમિતિ નીમી હતી. એ સમિતિનું કામ એ હતું કે ઈંગ્લેન્ડની શિક્ષણપદ્ધતિની તપાસ કરી તે વિષે નિવેદન રજૂ કરે. એ સમિતિમાં સર હેનરી ન્યુએલ્ પ્રમુખ હતા અને સર આર્થર ક્વીલર કૃત્ય અને પ્રોફેસર ફર્થ જેવા વિખ્યાત વિદ્વાનો સભ્યો હતા. એમણે પોતાના નિવેદનમાં સ્વભાષાના શિક્ષણ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો. આ રજા એમના શબ્દો:

“Education in English is, for all Englishmen, a matter of the most vital concern, and one which must, by its very nature, take precedence of all other branches of learning. It is self-evident that until a child has acquired a certain command of the native language, no other educational development is even possible.

“If progress is not made at one time in the region of arithmetic, or history or geography, the child merely remains backward in that respect, and the deficiency can be made up later. But a lack of language is a lack of the

means of communication and of thought - itself. . . . English is plainly no matter of inferior importance, nor even one among the other branches of education, but the one indispensable preliminary and foundation of all the rest. . . . English may come by nature upto a certain point but that point is soon reached, and thenceforward the possibility of mental development in whatever direction, is seriously diminished for those who have not achieved some mastery of their mother tongue. What a man cannot clearly state he does not perfectly know, and, conversely, the inability to put his thought into words sets a boundary to his thought. . . . We reiterate, then, the two points which we desire to build upon: first, the fundamental necessity of English for the full development of the mind and character of English children; and second, the fundamental truth that the use of English does not come to all by nature, but is a fine art, and must be taught as a fine art. "

ભાવાર્થ: અંગ્રેજી માગ્દે શિક્ષણ મળે, એ પ્રત્યેક અંગ્રેજને માટે અતિ જાગૃત રહેવા જેવી બાબત છે, અને શિક્ષણની બીજી બધી શાખાઓ કરતાં એને વધારે મહત્ત્વ મળે 'એ એલકુલ સ્વાભાવિક છે. ન્યા સુધી જાણકને સ્વાભાવ ઉપર અમુક કાબૂ ન આવે. ત્યાં સુધી શેક્ષણમાં કંઈ પણ પ્રકારની પ્રગતિ અશક્ય છે. એ તો સ્વયંસિદ્ધ વાત છે. જે બાળકે જાણે ઈતિહાસમાં, ભૂગોળમાં કે ગણિતમાં જેઈ એ એટલી પ્રગતિ નહિ કરી હોય, તે તે જેટલા એક જ વિષયમાં પહોંત રહેશે અને પાછળથી તે તે વિષય પાકો કરી લઈ શકશે. પણ ભાષાની ગ્રંથપ એ તો વિચારવનિમયના સાધનની ગ્રંથપ છે, અરે ખુદ વિચારની જ ગ્રંથપ છે. . . . અંગ્રેજી એ કંઈ સામાન્ય મહત્ત્વનો વિષય નથી તેમ એ અભ્યાસ-ક્રમમાંના અનેક વિષયોમાંનો એક છે એમ પણ નથી. પણ એ તો બીજા વિષયોના શિક્ષણની અતિ આવશ્યક પૂર્વતૈયારી અને પાથો છે. . . . અમુક હા સુધી અંગ્રેજી આપમેળે જ આવરી જાય એ ખરું, પણ એ હા ખૂબ વહેલી આવો જાય છે, અને ત્યાર પછી તે જે બાળકે સ્વાભાવ ઉપર પ્રભુત્વ નથી મેળવ્યું હોય તેમનો અથા ય વિષયોમાં માનસિક વિકાસ ખૂબ રૂઢાઈ જાય છે. જે વસ્તુ માણસ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકતો નથી તે તે પૂરેપૂરી સમજતો નથી, અને એ જ રીતે પોતાના વિચારોને ભાષામાં વ્યક્ત કરવાની અશક્તિ એના વિચારોને પણ મર્યાદિત કરી નાખે છે. . . . આથી અમે જે સિદ્ધાંતો અહીં પ્રતિષ્ઠાપિત કરવા માગીએ છીએ: એક તો એ કે, અંગ્રેજી બાળકોના ચારિત્ર અને મનના પૂરેપૂરા વિકાસ માટે અંગ્રેજી ભાષાનો અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે; અને બીજું એ કે, અંગ્રેજી ભાષા અથાં બાળકે આપમેળે વાપરી શકતાં નથી, પણ એ જાણ એક લક્ષિત કળા છે અને તે લક્ષિત કળા તરીકે શીખવવાની જરૂર છે.

આ ઉતારામાં આપણે અંગ્રેજીને-અહલે 'ગુજરાતી' કે 'સ્વભાષા' શબ્દ મૂકી દેએ તો તે આપણા શિક્ષણને પણ લાભ પડે. વળી આ ઉતારામાંના એક વાક્ય ઉપર હું સૌનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. 'અંગ્રેજી બાળકોના ચારિત્ર અને મનના પૂરેપૂરા વિદાસ માટે અંગ્રેજી ભાષાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.' આમાં ચારિત્ર શબ્દ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. ચારિત્ર ઘડવા માટે પણ અંગ્રેજી ભાષા જ નોંધે એ. એનું કારણ એ છે કે ભાષાની સાથે આખી સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ ચારિત્ર પણ બાળકોને મળે છે. ભાષામાં પ્રગતિ, ઇતિહાસ, પુરુષાર્થ અને સ્વભાવ સૂક્ષ્મ પણ પ્રયત્નશીલ રહેલાં હોય છે, અને તે બાળકોના ચારિત્રના ઘડતરમાં ખૂબ મદદરવાનો ભાગ ભજવે છે.

આ સ્વભાષાના વિષય ઉપર બીજો એક ઉતારો આપી હું આજે આવીશ. ઓ. અર્ચરે લેખ *A System of National Education* નામનું એક નાનકડું પણ ખુબ વિચાર-પ્રેરક અને ચિંતનીય પુસ્તક લખેલું છે. એમાં એમણે લખ્યું છે:

"The mother tongue is the proper medium of education and therefore the first energies of the child should be directed to the thorough mastering of the medium. Almost every child has an imagination, an instinct for words, a dramatic faculty, a wealth of idea and fancy. These should be interested in the literature and history of the Nation. Instead of stupid and dry spelling and reading books, looked on as a dreary and ungrateful task, he should be introduced by rapidly progressive stages to the most interesting parts of his literature, and the life around him and behind him, and they should be kept before him in such a way, as to attract and appeal to the qualities of which I have spoken. All other study at this period should be devoted to the perfection of the mental functions and the moral character."

ભાવાર્થ: સ્વભાષા એ શિક્ષણનું સાચું વાહન છે, એટલે બાળકની પહેલી શક્તિ એ વાહન ઉપર પૂરું પ્રભુત્વ મેળવવામાં જ ખૂબીની નોંધેએ. દરેક બાળકમાં કલ્પનાશક્તિ, શબ્દનો શોખ, અભિનય શક્તિ, અને ભાવના અને તરંગોની સમૃદ્ધિ હોય છે. આનો ઉપયોગ તેનામાં ચોતાના દેશના સાહિત્યનો અને ઇતિહાસનો રસ જગાડવામાં થવો જોઈએ. એવઝીબરી અને લુખ્ખી નોંઘણીની અને પાઠોની ચોપડીઓ બાળકોને વેરન લેવી અને નિરુપયોગી લાગે છે, તેને અહલે બાળકોને ઝડપી પમથિયાથી તેની ભાષાના સાહિત્યમાંના સરસમાં સરસ ભાગોનો પરિચય કરાવી દેવો જોઈએ, તેમજ તેને વર્તમાન અને ભૂતકાળના જીવનનો પણ પરિચય કરાવી દેવો જોઈએ, અને આ બધી વસ્તુઓ તેની આજે એની રીતે રજૂ કરવી જોઈએ કે જેથી તેનામાં મેં પહેલાં કહેલા શુભો ન્યાય થાય. આ સમયે બીજાને બધો અભ્યાસ કેવળ ચારિત્ર અને મનના વિકાસને અનુલક્ષીને જ થોડાવો જોઈએ.

આમાં એમણે સ્વભાષાનું શિક્ષણ કઇ રીતે આપવું જોઈએ એ પણ સૂચન્યું છે. અને નાગકો માટે યોગ્યેશ્વરી પાઠ્યપુસ્તકો કેના હોવાં જોઈએ એનો પણ ખૂબ દ્રેકમાં એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ જ પુસ્તકમાં બીજા એક કેશણે એમણે એ વિષે સહેજ વિસ્તારથી જણ્યું છે. તેમાંથી અપૂરતો ભાગ હું અહીં ઉતારવા માગું છું.

“ These books should contain, for the younger student, the lofty examples of the past, not as moral lessons, but as things of supreme human interest, and for the elder student, the great thoughts of great souls, the passages of literature which set fire to the highest emotions and prompt the highest ideals and aspirations, the records of history and biography which exemplify the living of those great thoughts, noble emotions and aspiring ideals. This is a kind of good company, SATSANGA, which can seldom fail to have effect so long as sententious sermonising is avoided, and becomes of the highest effect if the personal life of the teacher is itself moulded by the great things he places before his pupils. It cannot, however, have full force unless the young life is given an opportunity, within its limited sphere, of embodying in action the moral impulses which rise within it.”

ભાવાર્થ. નાનાં નાગકો માટેના પુસ્તકોમાં શૂરકાળનાં લગ્ન ઉદાહરણો આપવાં જોઈએ. પણ તે ઉપદેશરૂપે નહિ પણ માણસોને જેમા વધારેમાં વધારે રસ પડે એવી વસ્તુ છે એ તરીકે; વળી મોટા નાગકો માટેનાં પુસ્તકોમાં મહાન આત્માઓના મહાન વિચારો આપવા જોઈએ. ગંચામાં ગંચી કાગળીઓને લગુકાવી મૂકે, ગંચામાં ગંચા આદર્શો ખસા કરે, અને ગંચામાં ગંચી નદસ્તાકાંક્ષા જગાડે એવા સાહિત્યના ભાગો આપવા જોઈએ, તથા એ મહાન વિચારો, ઉમદા કાગળીઓ અને ઉચ્ચ આદર્શોના ઉદાહરણરૂપ ઐતિહાસિક પ્રસંગો કે જીવનો આપવાં જોઈએ. આ પણ એક પ્રકારનો સંસ્પર્શ જ છે, અને જો આપણે ઉપદેશ આપવાનું ઇચ્છી છીએ તો એની અસર થવા વિના રહેતી નથી. વળી શિક્ષક જે વસ્તુઓ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરેલા હોય છે, તે વડે જો એનું પોતાનું જીવન ઘડાયેલું હોય છે, તો તો એની અસર વધારેના વધારે થાય છે. પણ જ્યાં મુઠ્ઠી એ જગતા યુવાનોને પોતાના મર્યાદિત જીવનમાં એમના મનમાં ઊડતી નૈતિક ભાવનાઓ અને ભૂંસાઓને કાર્યમાં ઉતારવાની તક મળતી નથી ત્યાં મુઠ્ઠી એ અસર પૂરું જોર પકડતી નથી.

દષ્ટિએ આપના માગના હોઈએ, તો પછી તેને વધારે સમય આપવો જ રહ્યો. અને એ રીતે વિચાર કરતાં આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં આજે સ્વભાષાને જેટલો સમય મળે છે, તે પૂરતો નથી. માધ્યમિક શાળાનાં પહેલાં ત્રણ ધોરણોમાં જો આપણે સ્વભાષાને વધારે સમય આપીએ એટલે આજે જેટલો આપીએ છીએ એના કરતાં શરૂઆતના ધોરણમાં બમણો અને પછી ઘટાડતાં ઘટાડતાં દોઢો કરીએ તો પણ વધારે પડતું ન કહેવાય. એટલે સમય ન આપીએ તો સ્વભાષા ઉપર આખી કેળવણીનો પાયો રચવો અશક્ય બની જશે. જો આપણે શરૂઆતનાં વર્ગોમાં બાળકોને ભાષાનો જોઈતો કાળ આપી દેવાનો પ્રયત્ન ન કરીશું, તો એમનું ખીમ બધા વિષયોનું શિક્ષણ પણ કાચું રહી જશે. મેં ઘણીવાર જોયું છે કે બાળકો ભાષા સમજી શકતાં નથી એટલે જ ગણિતના કેટલાય દાખલા તેમને સમજાતા નથી અને પરિણામે ગણિતમાં કચાશ રહી જાય છે.

જો એકવાર બાળકોને સ્વભાષા ઉપર સારો કાળ આપી જશે, એવી રચના અને વ્યવસ્થાની સમજ પડી જશે, એનો ઉપયોગ મનમાની રીતે કરવાની તાલીમ એમને મળી જશે, તો પછી ખીમ વિષયોમાં એમની પ્રગતિ ઝડપ થવા માંડશે. હું અમારા વિનય મંદિરનો જ અનુભવ કરું તો ત્યારે અમારી પાસે વિદ્યાર્થીઓ નવા નવા આવ્યા ત્યારે અમને બધા જ વિષયમાં તે કાચા લાગ્યા. અને ગુજરાતીમાં તો એટલા કાચા લાગ્યા કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ. દરેક શિક્ષક ફરિયાદ જ કરતો હોય. આખરે અમે ધીમે ધીમે એમનું ગુજરાતી સંગીન કરવાના પ્રયત્નો આદર્યા અને જેમ જેમ ગુજરાતીમાં પ્રગતિ થતી ગઈ, તેમ તેમ ખીમ વિષયોમાં પણ પ્રગતિ જણાવા લાગી. આજે હવે અમારે બાળકોની સમજ-શક્તિ વિશે ફરિયાદ કરવાપણું રહ્યું નથી. પહેલાં વિદ્યાર્થીઓને પણ જે એક વાતની પોતાને વિશે પોતે ઠાક છીએ એવી અમનેતાની વૃત્તિ હતી તે ચાલી ગઈ છે, અને એમનો આત્મ-વિશ્વાસ વધ્યો છે. રોજ રોજ એમને પોતાની પ્રગતિ થતી લાગે છે, અને પરિણામે સ્વાધ્યાયની વૃત્તિ વધતી જાય છે. આમ કેવળ સ્વભાષાનું શિક્ષણ સંગીન કરવાને પરિણામે અમે આખું શિક્ષણ ઊંચી કક્ષાએ લઈ જઈ શક્યા.

સ્વભાષાનું ધોરણ જિંચું કરવાની વાત કરું છું ત્યારે મને એને અંગે ખીલ પણ એક વાત સૂઝે છે, એટલે તે પણ અહીં જ કહી દઉં. જો આપણે સ્વભાષાનું શિક્ષણ સંગીન કરવા માગતા હોઈએ તો એમાં દરેક દરેક પ્રિયતા શિક્ષકનો આપણને સહકાર મળવો જોઈએ. ભૂગોળ કે ઇતિહાસ શીખવનાર શિક્ષક કેવળ હટીકત સાચી છે કે નહિ એટલું જ જુએ, અને કેવી ભાષામાં એ રજૂ કરી છે એ તરફ નજર ન રાખે, તો એકલા ભાષા-શિક્ષકની મહેનત બહુ ઘર નહિ આવે. એટલે ત્યાં સુધી દરેક પ્રિયતા શિક્ષક ભાષા સંબંધે ચોક્કસાઈ અને ચીવટ ન રાખે, ત્યાં સુધી સ્વભાષાનું ધોરણ જિંચું ચકાવતું મુશ્કેલ રહેવાતું. પહેલાં ત્યારે હાઈસ્કૂલોમાં બધા વિષયો અંગ્રેજી દ્વારા શીખવાતા ત્યારે અંગ્રેજીનું ધોરણ જેટલું જિંચું હતું, તેટલું આજે બધા વિષયો ગુજરાતીમાં—સ્વભાષામાં શીખવાવા માંડ્યા પછી રહી શક્યું નથી, એ સૌ શિક્ષકોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. અને આ વસ્તુ યુનિવર્સિટીના પ્લાનમાં આવતી નથી, એટલે મંદિરની પરીક્ષામાં અંગ્રેજીના વિષયમાં વાંદરાના કાલખાના જેવી કાલજાલે છે, અને પછી ચારેકોર મહાભારતના પુદ્ધ પછી ગાંધી હોતો એવો હાહાકાર જોડે છે.

જે દરેક શિક્ષક ભાષા વિષે માત્ર રહે તો દરેક વિષય બાળકનું શબ્દભંડોળ વધારે અને દત્તિદાસ જેવા વિષય તો બાળકની ભાષા અને શૈલીના ઘડતરમાં પણ ખૂબ ફાળો આપી શકે. સ્વભાષાના શિક્ષણમાં સ્પષ્ટ ભાવવાહી વાચન, દટબંધવાળું પ્રવાહી સમોદ લખાણ અને મુદ્રાસર અને અસરકારક વાણી—એ બધાનો સમાવેશ થવો જોઈએ. આ બધાંની પૂરતી તાલીમ આપણા વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓને મળતી જોઈએ અને શિક્ષકોએ અભ્યાસક્રમમાં એ બધાંની મેળવણી કરવી જોઈએ. વિદ્યાર્થી પોતાના મનના વિચારો અને ભાવો સામાને સ્પષ્ટ રીતે અને સહેલાઈથી લેખન કે વાણીદ્વારા સમજાવી શકે અને પોતે જે વાંચે કે સાંભળે તેનો અર્થબોધ અને સારગ્રહણ કરી શકે, એટલું પ્રભુત્વ તેને સ્વભાષા ઉપર હોવું જ જોઈએ. આજે આપણી એ સિધ્ધિ નથી. આજે ઘણા ભણેલા માણસો પણ પોતાના મનની વાત બરાબર સુસંગત અને અસંદ્ધિય ભાષામાં લખી કે કહી શકતા નથી. નવા ભણેલામાંથી જે યુવરાની લેખકો આપણને મળ્યા છે, એમની એ લેખનશક્તિ માટે એમની શાળાના શિક્ષકો કંઈ જ ગૌરવ લાઈ શકે એમ નથી. એ શક્તિ એમની પોતાની કમાણી છે. હું મારો પોતાનો જ વિચાર કરું છું તો મને સમજાય છે, કે હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કરતા સુધીમાં કોઈ પણ શિક્ષક એવો મને નથી મળ્યો, જેણે મને સ્વભાષાનો કાળ મેળવવામાં મદદ કરી હોય, અથવા મારે એ મેળવવો જોઈએ એવું સૂચન પણ કર્યું હોય.

મામ આજ સુધી ઉપેક્ષા પામેલી આપણી સ્વભાષાની પાછી એને યોગ્ય સ્થાને પ્રતિષ્ઠા થવા માંડી છે, એ ખૂબ આનંદની વાત છે, અને છેક ઉચ્ચતમ શિક્ષણના વાહન તરીકે એનો સ્વીકાર કરી આપણે એને એનો પૂરેપૂરો કરભાર આપીશું તો એ પણ આપણી કામગીરી થઈને આપણા મનોરથો સિદ્ધ કરશે.

શિક્ષણમાં સ્વભાષાનું સ્થાન કયું હોવું જોઈએ એ વિષય આટલેથી પતાવી હવે હું આગળ ચાલી રાખેલાના સ્થાન વિષે થોડી ચર્ચા કરવા માણું છું. આ સેતુ હિમાલય વિસ્તરેલા આપણા દેશને એક રાષ્ટ્રભાષાની જરૂર છે, અને તે હિંદુસ્તાની જ થઈ શકે એમ છે, એ વિષે કેટલાકના મનમાં ભલે થોડીવણી શંકા શેષ રહી હોય; એ શંકાને કાળચક્ર જ ધસીને સાફ કરી નાખશે, એને માટે દલીલની કાનસ વાપરવાની જરૂર મને જણાતી નથી. એટલે હું તો આપણને રાષ્ટ્રભાષા જોઈએ છે, અને તે હિંદુસ્તાની જ એવું પ્રહીત ધારીને જ આગળ ચાલું છું.

રાષ્ટ્રભાષા સીખવડી એ નકી જ છે, તો ક્યારે એની શરૂઆત કરવી અને એના શિક્ષણની મર્યાદા સ્વીકારવી એ જ એ પ્રશ્નો વિચારવાના રહે છે. સ્વભાષાના શિક્ષણ ઉપર હું પહેલાં ફરી ગયો એટલે સમય અને એટલી મહેનત ખર્ચવામાં આવે, તો પ્રાયગિક ગણનાં ચાર ધોરણ જેણે વડાગ્યાં છે એવા બાળકને હિંદુસ્તાનીનો પરિચય જરૂર કરાવો જાય. એક તો હિંદુસ્તાની અને ગુજરાતી એ બંને ભાષાઓ વચ્ચે શબ્દભંડોળનું, વાક્ય-રચનાનું, રૂઝિયાતોનું અને એવું જ બીજું પ્રકૃતિગત સામ્ય એટલું બધું છે, કે એ ભાષા સીખવામાં બાળકને કોઈ જાહેમ પડવાની નથી. ત્રિપિતી મુશ્કેલી તો આપણે છે જ નહિ. કમળ અને પત્તુ ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડીથી આપણે નાગરી અક્ષરોનો પરિચય શરૂ કરી

છીએ છીએ. ને ગુજરાતીમાં પણ વપરાતા હોય અને હિંદીમાં પણ વપરાતા હોય એવા ઉભયસામાન્ય શબ્દો વધારે હોય એવી ભાષામાં લખાયેલી સંદેશી વાતો, ઇતિહાસના પ્રસંગો અને મનમોહક અને ઝટ મોટા થર્મ જન્ય એવી નાની કવિતાઓ અને ગીતો દ્વારા આપણે હિંદીનો પરિચય કરાવવાનું શરૂ કરીએ તો બાળકોને પોતે લુહરી ભાષા શીખે એવું લાગવાનો સંભવ નથી. અને આવાં પુસ્તકો ગોળવાં એ બહુ મુશ્કેલ નથી કાણુ ગુજરાતીમાં પણ ફારસી, અરબી અને ઉર્દુ શબ્દો ખૂબ વપરાય છે. આ કામમાં આપણને વપરાયતા કામમાં કરેલી ચાર હમ્મર હિંદી શબ્દોની વાહી ખૂબ મદદકર્તા થઈ પડે એમ છે.

હિંદુસ્તાનીને સમય આપવો બીજી રીતે પણ આપણને પોતાય એમ છે. હિંદુસ્તાની સાહિત્ય પણ, આપણે સ્વભાષાદ્વારા જે સંસ્કારગ્રીજ વાવવા માગીએ છીએ, એમાં મદદરૂપ થઈ પડે એવું છે આપણો ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, આદર્શો, ધર્મ બધું એક જ છે. કિન્તુ, હિંદુસ્તાની વિના આપણું સંસ્કારધન બાળકોને ઓછું મળે એમ કહી શકાય. એટલે એ રીતે પણ રાષ્ટ્રભાષાને શિક્ષણમાં સ્થાન આપવું જરૂરનું છે.

રાષ્ટ્રભાષાના શિક્ષણનું ધારણ કેવું સ્વીકારવું?—તો એમ કહી શકાય કે પર પ્રાંતના દેશબંધુઓ સાથેના પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે અને આખા રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા માટે જેટલા જ્ઞાનની જરૂર પડે, એટલું એને મળી રહેવું જોઈએ. અને આ કંઈ બહુ ભારે વસ્તુ છે એવું નથી કારણ કે સ્વભાષા ઉપરનો એનો કાબૂ આપોઆપ જ એને રાષ્ટ્રભાષા ઉપર પણ અમુક કાબૂ તો આપી જ દેશે, અને પછી તો એને થોડું રાષ્ટ્રભાષા અને થોડી વિશિષ્ટ રૂઢિ શૈલી જ પકડવાની રહેશે. નહિ તો સામાન્ય રીતે બંને ભાષા વચ્ચેનું સામ્ય એટલું બધું છે કે એને ઝાઝી મહેનત કરવાપણું રહેશે જ નહિ.

આમ બાળકને રાષ્ટ્રભાષાનો સારો જોવો પરિચય થઈ જાય એનો એક લાભ એ પણ છે કે હિંદના જુદા જુદા બધાય પ્રાંતોનું સાહિત્ય, બધાય પ્રાંતોનો જ્ઞાનરાશિ, બધાય પ્રાંતોનો પુરુષાર્થ એ બધું એને એ મારફતે જોગવવા મળી જાય. કારણ પછી દરેકે દરેક ભાષામાં દરેકે દરેક ભાષાનાં પુસ્તકો ન જિતે તો પણ ચાલે—હિંદીમાં બિતરે એટલે સૌને મળી રહે. આમ થવાથી રાષ્ટ્રની શક્તિનો કેટલો બધો બચાવ થઈ શકશે એનો ખ્યાલ સંદેજે કરી શકાય એમ છે.

આમ સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા બાળકોની ગ્રંથલુપ્તિ અને ભાષા શીખી લેવાની કુશળતા પણ કીક કીક વધ્યાં દશે. એટલે પછી એને પરદેશી ભાષા શીખવામાં મહેનત ખૂબ ઓછી પડશે. જે માણસને પોતાની ભાષા બરાબર આવડતી હોય છે તેને પારદેશી ભાષા શીખી લેતાં વાર લાગતી નથી, અને મહેનત પણ પડતી નથી. આજે આપણાં બાળકોની કેટલી બધી શક્તિ અંગ્રેજી શીખવામાં વેગદાઈ જાય છે, એનો નો રિચરચિતે વિચાર કરીએ, તો સાચે જ આપણને ચીતરી આવે. આનું એક કારણ એ છે કે બાળકો હજી પોતાની ભાષા વાપરતાં જ બરાબર શીખ્યાં કે ટેવાયાં હોતાં નથી, ત્યાં તેમને માથે તદ્દન વિદેશી ભાષાનો જોગો લાદવામાં આવે છે, અને પરિણામે જોખણપટ્ટી અને મ.ચાફટ જ રહે છે.

પરદેશી ભાષા શીખવવાની શરૂઆત ક્યારે કરવી જોઈએ, એ સંબંધે હિંદુસ્તાની કેળવણી ખાતાએ શિક્ષકો માટે એક સૂચનાપત્રી બહાર પાડેલી છે, તેમાંથી એવાર વાંચો.

દું ઉપરું હું. (આ સુચનાઓથી દરેક દરેક શિક્ષકે વાંચવા જેવી છે. એમાં શિક્ષણની સામાન્ય અર્થા ઉપરાંત દરેક દરેક વિષયનું શિક્ષણ કેમ આપવું, એની વિગતવાર સુચનાઓ આપેલી છે. પુસ્તક છત્રો પાનાંનું છે, છતાં કિંમત ફક્ત એ શિર્ષિકા એટલે સવા રૂપિયો જ છે. એનું નામ *Hand Book of Suggestions for Teachers* છે અને તે અંગ્રેજીની બોર્ડ એવ એન્સાઇકલોપીડિયા પ્રકાશ કરેલું છે. એ પુસ્તકમાંથી હું આ ઉતારો લઉં છું.)

“ The first essential is that the children who take it shall be reasonably proficient in the use of their own language. Other conditions are that the course shall be sufficiently long and the lessons frequent enough to guarantee at the end a satisfactory degree of facility in speaking and reading the foreign tongue; a daily lesson for about three years under competent teaching seems necessary to ensure this standard being reached. ”

ભાવ.યઃ પહેલી વસ્તુ તે એ છે, કે જે બાળકો બીજી ભાષા લેવા માગતાં હોય તેમને સ્વભાષા ઉપર ક્રીક ક્રીક પ્રભુત્વ મળેલું હોવું જોઈએ. બીજી વસ્તુ એ છે કે અભ્યાસક્રમ પૂરતો લાંબો હોવો જોઈએ, અને વર્ગો પણ પૂરતી સંખ્યામાં મળવા જોઈએ, કે જેથી અંતે એ વિદ્યેથી ભાષા જોડવામાં અને વાંચવામાં બાળકો પૂરતી કુશળતા મેળવી શકે. આટલા મોટા વજન વરસ સુધી રોજ એક એક સમય મળે એ ખૂબ વસ્તુનું છે.

આ ઉતારાનો પાછો ભાગ પણ ખૂબ મહત્વનો છે, પણ તેની અર્થા હું હમણાં નથી કરવા માગતો. એમાં સંસ્કૃતમાં કહેલી વસ્તુ ઉપર જ હું હમણાં આપનું ધ્યાન ખેંચવા માલું છું, કે બીજી ભાષા શીખવા માટે તે પહેલાં બાળકે સ્વભાષાની ક્રીક ક્રીક કસરત કરી લેવી હોવી જોઈએ અને તેનો ઉપયોગ તે સહેવાઈથી કરી શકે એવી રીતિ આવેલી હોવી જોઈએ. શ્રી અરવિંદ પેાને પણ એમના પુસ્તકમાં આ વિશે લખ્યું છે:

“ The first attention of the teacher must be given to the medium and the instruments, and, until these are perfected, to multiply subjects of regular instruction is to waste time and energy. When the mental instruments are sufficiently developed to acquire a language easily and swiftly, that is the time to introduce him to many languages, not when he can only partially understand what he is taught and masters it labouriously and imperfectly. Moreover, one who has mastered his own language, has one very necessary facility for mastering another. With the linguistic faculty unsatisfactorily developed in one's own language to master others is impossible. ”

ભાવાર્થ: શિક્ષકે પહેલું ધ્યાન સ્વભાષાનું જ્ઞાન અને ગ્રહણશક્તિઓને ખીસવવા ઉપર જ આપવું જોઈએ, અને એ વસ્તુઓ ન્યાં સુધી પૂરી વિગતી નથી હોતી, ત્યાર પહેલાં જ શિક્ષણના વિષયોમાં વધારો કરવો એ સમય અને શક્તિ વેચી નાખવા ગરાગર છે. બ્યારે માનસિક શક્તિઓ એક ભાષાને સહેલાઈથી અને ઝડપે ગ્રહણ કરવા પૂરતી વિકાસ પામી હોય, ત્યારે જ બાળકોને બીજા ભાષાઓ શીખવવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. ન્યાં સુધી એને જે કાંઈ શીખવતા હોય તે એ પૂરું સમજતો ન હોય અને મહામહેનને અને અરધુપરધુ જ પચાવી શકતો હોય, ત્યાં સુધી તેને માથે નથી ભાષાનો જોગ ન લાદવો જોઈએ. વળી જે માણસે પોતાની ભાષા ઉપર કામૂ મેળવ્યો હોય છે, તેને બીજા ભાષા શીખવા માટેની એક અતિ આવશ્યક સગવડ મળી ગઈ હોય છે. ન્યાં સ્વભાષામાં જ એની ભાષાગ્રહણ કરવાની શક્તિ વિકાસ ન પામી હોય, ત્યાં બીજા ભાષા ઉપર કામૂ મેળવવાની વાત જ શી કરવી ?

આમ આ ઉત્તારાઓ ટાંકી હું જે કહેવા માતું છું તે એ, કે ન્યાં સુધી બાળકે પોતાની સ્વભાષા ઉપર કીક કીક કામૂ નથી મેળવ્યો, ત્યાં સુધી તેને વિદે ? ભાષા શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તેની શક્તિઓને કચડી નાખવા ગરાગર છે. અને એથી આજે આપણે અંગ્રેજી શીખવવાની શરૂઆત માધ્યમિક શાળાના પહેલા ધોરણથી કરીએ છીએ તે બાળકના વિકાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ હાનિકારક છે. અને માણે એટલું બસ ન હોય તેમ હમણાં હમણાં થોડો સમય ધયાં પ્રાથમિક શાળામાં પણ અંગ્રેજી દાખલ કરવાના પ્રયત્નો આરંભાયા છે !

મારા મત પ્રમાણે તો અંગ્રેજીની શરૂઆત આપણે માધ્યમિક શાળાના ત્રીજા કે ચોથા ધોરણથી કરવી એ ઈચ્છિ છે. એમ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજીમાં બહુ પાછળ અથવા કાચા રહી જશે એવી લગાવે ધારતી રાખવાની જરૂર નથી. કારણ એ બેતણુ વરસ દરમિયાન તેણે પોતાની સ્વભાષાનો પાયો એવો ગંભીર કરી લીધો હશે કે તેને આ નવી ભાષા શીખતાં ગાંઠી જહેમત નહિ ઉઠાવવી પડે. બીજાં બેતણુ વર્ષ મોઢું શરૂ કરવાને પરિણામે તેમની પ્રગતિ વધારે ઝડપી થવાનો જ સંભવ છે, અને પહેલેથી જ તેમનું જ્ઞાન વધારે ચોક્કસ અને પાકપાયે થવાનો સંભવ છે.

કોઈ કોઈ સ્વતંત્ર શાળાઓમાં આવો પ્રયોગ થયો છે, અને ત્યાં એને સારી સફળતા મળી છે. વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં અંગ્રેજી વાકપરચના વહેણાં અને સહેલાઈથી સમજતાં માલમ પડ્યાં છે અને પરિણામે આજે જેટલું જ્ઞાન આપીએ છીએ એટલું જ્ઞાન તો તેમને એતે મળી જ રહે છે. માત્ર હાલની પદ્ધતિમાં કુમળાં મગજને શેડી નાખવાનો એ શક્તિઓને કચડી નાખવાનો જે લાભ રહેતો છે તે તેમાં નથી મળતો, એટલું જ એ નુકસાન છે.

અંગ્રેજીની શરૂઆત ક્યારે કરવી એ નક્કી કર્યા પછી, અંગ્રેજીના શિક્ષણનું ધોરણ કેવું રાખવું એ પણ વિચારવાનું રહે છે. અંગ્રેજી ભાષાનું સાદિત્વ ખૂબ સમૃદ્ધ છે, આખી દુનિયાના વેપારની એ ભાષા છે, એ મારફતે આપણે વિશ્વસાદિત્વને અને વિશ્વજ્ઞાન-ભંડારને પહોંચી શકીએ એમ ઊંચે, એ બધું સીધારવા હું તૈયાર છું. તે ઉપરાંત અંગ્રેજી

આપી શકીએ એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. આજે જેમ જેઓ ઘડતરી પરીક્ષા આપે છે, તેમને પોતાના ધંધાને લગતાં જર્મન પુસ્તકો સમજવા પૂરતું જર્મન શીખવું પડે છે, તેમ અંગ્રેજી શીખવાનું રહે, એ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે. પણ અંગ્રેજી વિના ચાલે જ નહિ, એવી સ્થિતિ તો આપણે ટાળવી જ ધટે.

તો પછી, એનો અર્થ એ થયો કે અંગ્રેજી એ વિકલ્પનો વિષય રચો-ન તે લેવો હોય તે લે, ન લેવો હોય તે ન લે. પણ આજે જ એ સ્થિતિ આવી ગઈ છે, અથવા આવતી કાલે જ એ સ્થિતિ આવી જવાની છે, એવું માની લેવાય એમ નથી. એને ટાળવાર લાગશે. તો ત્યાં સુધી આપણા શિક્ષણમાં અંગ્રેજીનું સ્થાન શું ?

એ પ્રશ્નનો જવાબ મારી આટલી સૂમિકા પછી આપવો સહેલો છે. પણ તે પહેલાં ખીલ એક વાત મારે અહીં કહી દેવી છે. અંગ્રેજી ભાષાનો એ રીતે અભ્યાસ થઈ શકે એક તો એના સમૃદ્ધ સાહિત્યનો વારસો મેળવવાની દૃષ્ટિએ; અને બીજું, એ દુનિયાની વ્યવહારની ભાષા છે, એ દૃષ્ટિએ. આપણા સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં આ ખીલ દૃષ્ટિ જ આપણે રાખવી જોઈએ. અને જો એ દૃષ્ટિએ આપણે આપણો અંગ્રેજીનો અભ્યાસક્રમ ધરીશું, તો તેમાં આજના અભ્યાસક્રમમાં આવતી ઘણીખરી કસરતોનો છેદ કાઢી જશે. પછીથી આપણી દૃષ્ટિ એટલી જ રહેશે કે આપણો વિદ્યાર્થી અંગ્રેજી વાંચતો સમજી શકે અને વખત આવે વાત કરી શકે તથા વ્યવહાર પૂરતો પત્રવ્યવહાર કરી શકે એટલું જ્ઞાન આપણે તેને આપવું જોઈએ. અહીં હું આપને પેલી ઈંગ્લેન્ડના કેમ્બ્રિજી ખાતાએ પ્રગટ કરેલી નૂતના-પોથીમાંના ઉતારાની ફરી યાદ આપું છું. તેનો પાછલો ભાગ આ પ્રમાણે છે:

“Other conditions are that the course shall be sufficiently long and the lessons frequent enough to guarantee at the end a satisfactory degree of facility in speaking and reading the foreign language.”

એટલે કે બાળકને એ પરભાષા સારી રીતે બોલતાં અને વાંચતાં આવડે એટલું બસ છે. એને એ ભાષા સારી રીતે લખતાં આવડવી જોઈએ એવું નથી. લખવા માટે વધારે અભ્યાસ, વધારે મહેનત અને વધારે પ્રયત્નની જરૂર હોય છે, અને તે આપણા હેતુ માટે આવશ્યક નથી. આપણને અંગ્રેજી વાંચવાના પ્રસંગો રોજ આવે છે, બોલવાના કાર્કિક વાર આવે છે, પણ લખવાના તો જવશ્ય જ આવે છે. લેખ તો લખવાનો હોય નહિ, એટલે જો આપણે આપણા અભ્યાસક્રમમાંથી અંગ્રેજી લેખનને બાદ રાખીએ અને એ રીતે બચતાં સમય અને શક્તિ વાચન અને અર્થઘટન ઉપર ખર્ચીએ તો આજના કરતાં પણ અંગ્રેજી વધારે સારું થાય. ત્રણી એ વિદ્યાર્થીઓનો આજના કરતાં સ્વભાષા ઉપરનો કાબૂ વધ્યો હશે એટલે એઓ જે વાંચશે અને સમજશે તે સ્વભાષામાં સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકશે અને આપણને એ જ નિર્ણય છે. પોતે જે વાંચે તેનો લાભ પોતાના અંગ્રેજીથી અનભિત ભાઈઓને આપી શકે, એટલું આપણે માટે બસ છે.

અને આટલું કરવા માટે તો પાંચ વર્ષ પૂરત જ લાગે શકે છે. મેં જે ઉતારો દાંડ્યો છે, તેમાં તો ત્રણ જ વરસ લખ્યા છે અને રોજ એક સમય દે.ય તે બસ ગઈએ

તે સ્વભાષાના વ્યાકરણની કસરત દ્વારા જ મેળવે અને એ રીતે તેના પાયા વધુ સંગીન બનાવે એ પછી તમને બીજી ભાષાઓમાં મદદગાર થઈ રહેશે.

અત્યારે આ પ્રાચીન ભાષાઓનું વ્યાકરણ અભ્યાસક્રમમાંથી ઘટાડી 'તો' નાખ્યું જ છે, અને એ સારું જ થયું છે. પણ અહીં એક સૂચના હું કરી લઉં. જેઓ એ ભાષાઓનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા માગતા હેય તેમને માટે મહાશાળામાં વ્યાકરણનો કોઇ એકાદ અંશ રાખવો જોઈએ. એ વિના એ ભાષાનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થયો ન કહેવાય. જો કે મારા આજના વિષયની ચર્ચા મેં માધ્યમિક કેળવણીને લક્ષ્યમાં રાખીને જ મેં ભાષા લાગે કરી છે, છતાં આટલું એક સામાન્ય સૂચન કરવાની છૂટ લઉં છું.

મારા વિષય હવે પૂરો થયો છે. મારા આખા વ્યાખ્યાનનો સાર ટૂંકમાં આપવો હોય તો તે હું આમ આપું. શિક્ષણમાં સ્વભાષાને આંજો મળ્યું છે એના કરતાં વધારે મદદ મળતું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય ભાષાને તરત શિક્ષણમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. અંગ્રેજી વિકલ્પનો વિષય થવો જોઈએ, અને શીખવાય ત્યાં વ્યવહારુ દષ્ટિએ જ એ શીખવાવો જોઈએ. આપણી પ્રાચીન સંસ્કાર ભાષાને આવશ્યક સ્થાન હોય, પણ તેના શિક્ષણમાં વ્યાકરણની વિગતોને પ્રાધાન્ય ન મળે. *

* ૬૯ મી ગાંધી જયંતી નિમિત્તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ચોક્કસી 'શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમંથા' નું ચીત્રું વ્યાખ્યાન.

પશ્ચાત્તાપ

‘પ્રિયદર્શી’

નવાંકુરો અંતર મહેક્કતાં હતાં
 અર્થું ન તે દિ’ ઉરકુલ મેં તને,
 આજે હવે સૌ મૃદુ કેસરો ખર્ચા
 વાંચું ન ફેલાવી શકું સુગંધયે
 ભર્મિસર્યા કંઠ સિતારથી કદિ,
 મીઠી કવિતા તુજને સુણાવી ના,
 ભર્મિ અને શુંજન આજ ઓસર્યા
 વહી શકું, ઈચ્છું છતાં ન ગીતડાં
 છતાં હજી તે વર યાચ વત્સ હું
 ત્યારે મને શું વહવું સૂઝું નહિ
 અદૃશ્ય થાતાં તવ લબ્ય દર્શન
 સાચું ઘણું કિન્તુ કશું મળ્યું નહિ.

નાખીને શુદ્ધ માનવતાનું અથવા માનવજીવનની દિવ્યતાનું તરફ તેજસ્વી હૃદયગમ સ્વરૂપ લેખકે ખરેખરી કલાથી સૂચ્યું છે. આર્યજીવનની સંકુચિતતા અને અનાર્યજીવનની સંસ્કાર-હમતા એકી સાથે પ્રગટ કરવામાં બેશક ઉચ્ચ પ્રકારના હૃદયભાવથી કવિ પ્રેરાયા છે. અગત્યનો પ્રિય શિષ્ય વિશ્વરથ આ નવીન દર્શનનો ઋણી છે. અગત્ય કે ઐતિહાસિક કારણોના ડાંખ એના હૃદયમાં નથી એણે આર્યજીવનની શક્તિ અને મર્યાદા ઉભયનું દર્શન કર્યું છે. એણે સમ્યક્તાની કેદી તરીકે દર્યુજીવનના માનવભાવનું અને ભાવની ઉત્કાંતિની શક્યતાનું પણ દર્શન કર્યું છે.

‘લોપામુદ્રા’ એ બહુ લાંબી કૃતિનો આ તો માત્ર પ્રથમ ખંડ છે. સંસ્કૃત નાટકની નાન્દીમાંના આડકતરી રીતના વસ્તુસૂચનની પેઠે આ પ્રથમ ખંડમાં લોપામુદ્રા અગત્યનોત વીજળી સમી આવીને ચાલી ગય છે. આ ભાગનું નાયકપદ કર્તાએ વિશ્વરથને આપ્યું છે. વિશ્વરથ આર્યોના ગાંધી રાજનો વરણુના વરદાનથી પ્રાપ્ત થયેલો પુત્ર છે અને અર્ચસંશુદ્ધિના પ્રખર સંરક્ષક અગત્ય મુનિનો પરમપ્રિય શિષ્ય છે. ભરતોની પ્રતિજ્ઞાનું એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતીક છે અને તેમની આજ્ઞાએનું કેન્દ્ર પણ એ જ છે.

વિશ્વરથ અને જમદગ્નિ—મામો ભણેજ—નેડકા ભાઈઓ પેટે ઉછરે છે એમને એક બીજા વગર એન પડતું નથી. એનેનો બાલકાળ રસિક રીતે આલેખવામાં આવ્યો છે. લોપામુદ્રાએ વિશ્વરથને સુખન કર્યું અને જમદગ્નિને ના કર્યું તેથી ‘અં . . . અં . . .’ કરતો એ રડ્યા ભેટા. મામાથી આ કેમ ખમાય ? એ લોપામુદ્રાને ઘસડી લાવે છે અને શાકુન્તલમાં જે તોરથી બાલક સર્વદમન દાંત ગણવા માટે ‘હિંદાડ તારું મોં’ એમ સિંહને આજ્ઞા કરે છે, તેવા જ તોરથી ‘જમદગ્નિને સુખન કર’ એમ ફરમાવે છે. યુરુના આશ્રમમાં ભણવા જવાનો સમય થાય છે અને મામાભણેજને સાથે જ અગત્યના આશ્રમમાં મોકલવાનો ઠરાવ થાય છે.

યુરુને ત્યાં જવાનો પ્રસંગ વિશ્વરથને બહુ વસમો પડે છે. સ્થાનની અપરિચિતતા એને અડખાવે છે. “સત્યા ! તું અમારી જોડે રહે તો !” એ એક વાક્યમાં એનું હૃદય લેખકે સૂચવી દીધું છે. અધર્મણને છોડીને અગત્ય પાસે એને શા માટે મોકલવામાં આવે છે તે એનું બાલહૃદય સમગ્રી શકતું જ નથી.

આશ્રમમાં એને અનેક વાર રડતું આવે છે. રાત પડે ને સત્યા સાંભરે ને જાંધને બદલે આંખમાં અશ્રુ આવ્યા કરે. પરંતુ ધીમે ધીમે આશ્રમ કોઠે પડવા માંડે છે. અને પછી તો રાત્ર મોટો કે ઋણી ? રાજપદ અને ઋણિપદ બને ન પમાય ? અગત્ય જેવા ન થવાય ? વરણુની કૃપા કેમ મળે ? ઈત્યાદિ પ્રશ્નો એના નાનકડા હૃદયમાં યતનગાંઠ મચાવે છે. યુરુના મમત્વનો એ અપૂર્વ અધિકારી બને છે. યુરુની પેઠે એને વરણુના આવાહન અને દર્શનના કોડ મળે છે.

આયુષકૌશલની પરીક્ષાનો દિવસ આવી પહોંચે છે. તે વખતે આ બાલરાગ દૂરતી મટકી તાકે છે. સ્વસ્થતાની મૂર્તિ જેવા અગત્ય આવેશમાં આવી ગય છે અને આ અદ્ભુત બાલકને જિંદગી ખાલી સરસો ઘણે છે. સર્વત્ર ‘ધન્ય ! ધન્ય !’ એમ ઉચ્ચાર ગાજી રહે છે. આ બાલકની આંખમાં અગત્ય ભાવિ રાજર્ષિના પ્રભાવનું બીજદર્શન કરે છે. એ ગાલવીર ‘સગવાળ, મને તો વરણુદેવે મદદ કરી’ એમ કહીને યુરુને વિશેષ આશ્ચર્યચકિત કરે છે.

૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ વખતે મહાત્મા ગાંધીજીએ આશ્રમ વિખેરીને દૂર કરી હતી તેમ અગસ્ત્ય પણ પોતાનો આશ્રમ ખાલી કરીને શમ્ભરવિગ્રહ નિમિત્તે દિવોદાસનો મહેમાન થવા નીકળે છે. રસ્તે કોઈ નદીને કાંઠે બધાં વિસામો લેવાં રોકાયાં છે. તે વખતે દિવોદાસનો પુત્ર સુદાસ તેનેદેખતો માર્યો વિશ્વરથને જાંઝા પાણીમાં ખેંચી નર્મને ડૂબાડી દેવાનું કહે છે. લદાક્ષ એને ઉગારી લે છે. સુદાસના આ અપકૃત્યથી એના પિતાને રીસ ચડે છે. અગસ્ત્ય મૈત્રાવરુણ એને 'શી શિક્ષા કરું?' એમ લપકર અવાજે પૂછે છે. વિશ્વરથ બોલી જાય છે: 'હું પાણીમાં ધસડાયો ત્યારે મેં સદસ સૂર્ય જેવો પ્રકાશ જોયો. તેમાં વરુણદેવ ગિરાજતા હતા, તેમાં મેં દર્શન કર્યા. એ સુદાસને લીધે. એને શિક્ષા કરશો નહિ.' આશ્રમ વિશ્વરથ આમ મહર્ષિનું લક્ષણ અચિન્તિત પ્રગટ કરે છે. આશ્રમજીવન દરમ્યાન વિશ્વરથનું વ્યક્તિત્વ આમ ક્રમિક વિકાસ પામે છે. પરંતુ એનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણ બલથી તો એના પિતાના અવસાન પછી દીપ્તી નીકળે છે. અગ ત્યને સમસ્ત આર્યકુલની શક્તિ એકત્ર સંગઠિત કરીને શમ્ભરનો વિનાશ કરવો છે. ભરતો પોતાના નવા રાજ્યને પર રાજ્યમાં રહેવા દેવા કંદેગતા નથી. એમને પોતાની સર્વોપરિતા ખંડિત થવાનો ભય લાગે છે. પરંતુ અગસ્ત્ય ન્યાં રહે ત્યાં સ્વરાજ્ય શું ને પરરાજ્ય શું? આર્યકુલની સર્વોપરિતા પાસે ભરતોની સર્વોપરિતાનો પ્રશ્ન સાંકડો જ ગણાય. હિંદ ઉપર પ-દેશી સત્તાઓ એક પછી એક કાવતી ગઈ તે વ્યક્તિગત રાજાઓના અંગત સર્વોપરિતાના ભ્રમક પવાહને લીધે જ. પરંતુ મૈત્રાવરુણ અને અથર્વણ, દિવોદાસ અને વિશ્વરથ જેવી પ્રચંડ શક્તિઓ ન્યાં હોય ત્યાં આવી સંકુચિત વૃત્તિ કેટલીક ટકર ત્રીસી શકે? ભરતોની સભામાં વિશ્વરથ જ્ય છે. અપૂર્વ પ્રતાપથી, અચિન્તિત સ્પષ્ટ વક્તૃત્વથી એ ભરતોને મહાત્ દરી દે છે. એની દૃઢ નિશ્ચયાત્મક વાણી જ સાંભળીએ:

“જ્યાં દિવોદાસ જેવા મહાવીર ગળે છે, જ્યાં વરિષ્ઠ જેવા તપસ્વી સત્ય સેવે છે. જ્યાં અગસ્ત્ય જેવા મહર્ષિ વનુજીને સોમ પાય છે, ત્યાં—ત્યાં હું તો રહીશ. એ બધાને સાનિધ્ય સખળ થવા, સમય આવે એ બધામાં અમર્યાદ પામવા. હું તો વનુજીના શાસન પ્રમાણે સાધીશ. એમની કૃપા વડે કાંઈએ નહિ કરું તે મારે કરવું છે—નહિ તો મરવું છે. ભરતો! આપને ન પાછવે તો મને છાડી જાઓ, બીજે રાજ શોધી લો.”

આ સમર્થ શબ્દોમાં તેના વક્તાના કથા ગુણોનું પ્રગટીકરણ છે તે પૃથક્કરણથી અતાવવાની જરૂર નથી.

એક વખતનો અદ્ભુત બાલક હવે પ્રતાપી સુવક થઈ ગયો છે. આ સુવક્તા ચારિત્ર્યનો આવો ઉત્કર્ષ બતાવીને તુરત જ ગુરુપુત્રી રાહિણી જોડેતો એનો પ્રેમપ્રસંગ ચીતરીને ઘેરી અપકર્ષ-રેખા પણ લેખકે દોરી દીધી છે. બાલપણમાં કુરુકુરિયાંની રમત જેવી અનેક રમતો સાથે રમેલાં વિશ્વરથ અને રાહિણી યૌવનમાં પ્રેમચેષ્ટામાં પ્રવૃત્ત કર્યા છે એમાં કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ અસ્વાભાવિકતા કશી ન હતાં, ગુરુપુત્રી તો બહેન જ, એની જોડે પ્રેમપ્રસંગ હોય જ નહિ, એમ માનવાને યેવાયેલી વૃત્તિને અવરજીવ આધાતક વૃત્તિ અહીં થઈ છે. રાહિણી સુદાસની વચનદત્તા હતી તે હકીકતથી વળી વિશેષ આઘાત પહોંચે છે. વિશ્વરથ જેવા ઉદ્વૃષ્ટ પાત્રને આવી અપક્રિયામાં ધકેલવાની શી જરૂર લેખકને જણાઈ હશે તે સમજાતું નથી. તદ્દલ જેવા પાત્રના વિષયમાં આવી કલ્પના મૂકી હોત તો તેના મૌખ્યદર્શન લેખે ચલાવી લેવાન. અથવા

વિનોદઃ એના વાણીતાણા વિશે વિચારે

સુનીલાસ નારાયણ શાહ

[ગતિકથી આણું]

(૫) અર્થવિહીનતામાં અર્થ [Sense in non-sense]

Wit ઉત્પન્ન કરવા માટે એક નવી રીતનો પણ ઉપયોગ થાય છે. કેટલીક વાર તદ્દન અર્થરહિત બોલવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે. નીચેનાં દૃષ્ટાંતોમાં અર્થરહિત વાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

છક નામનો એક સૈનિક સેનામાં તોપચી તરીકે કામ કરતો હતો. તે બુદ્ધિશાળી હતો; પરંતુ તેને તોપચી તરીકે કામ કરવામાં કાંઈ રસ પડતો નહિ. એક દિવસ તેના ઉપરી અમલદારે તેને કહ્યું: “છક, અમારી સાથે તને ફાયરો નહિ; મારી તને સલાહ છે કે તું એક તોપ ખરીદ અને સ્વતંત્ર રીતે તારો ધંધો કર.”

આ સલાહ મૂખાંઈ ભરેલી છે. કેઈ પણ મનુષ્ય તોપ ખરીદ કરી શકે નહિ, કેમકે સામાન્ય મનુષ્યને તોપ વેચાતી મળતી નથી; અને જો તે તોપ પ્રાપ્ત કરે તો પણ તે એકલો ફાઈ લગી શકે નહિ. આવી મૂખાંઈ ભરેલી વાતમાં વિનોદ ક્યાં રહેશે છે?

તે અમલદાર ઈંકેને કહી શક્યો હોત કે “છક, તું વેપારી તરીકે અચ્છો છે; પરંતુ મારે તને કહેવું જોઈએ કે વેપારનું ક્ષેત્ર અને રણક્ષેત્ર તદ્દન ભિન્ન પ્રદેશો છે. વેપારમાં દરેક મનુષ્ય ગ્રીમ્મની સાથે હરીફાઈમાં કોતરે છે, અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ યુદ્ધમાં તેમ થઈ શકતું નથી. સૈનિક પોતાના ઉપરી અમલદારની આજ્ઞાને વશ થવું જોઈએ, અને ગ્રીમ્મની સાથે સહકાર સાધવો જોઈએ.”

પરંતુ આ પ્રમાણે સલાહ ન આપતાં અમલદારે ઈંકેને વિનોદમાં જો કહ્યું તે ઉપર ઉપરથી જોતાં તદ્દન અર્થરહિત હતું, પરંતુ તે અર્થરહિત શબ્દો પાછળ અર્થ રહેલો છે. છકે મૂર્ખ છે એ દર્શાવવા માટે અમલદાર પોતે મૂર્ખ હોવાનો ઢોંગ કરે છે. તે ઈંકેને જાણે કહે છે: “તું જેવા મૂર્ખ છે એવી જ મૂખાંઈ ભરેલી સલાહ હું તને આપીશ.” તે ઈંકેની મૂખાંઈ બહેનર સમજે છે, અને તે મૂખાંઈ અનુસાર વર્તવાથી છકે કેવો મૂર્ખ અને એ ઈંકેને અમલદાર દર્શાવે છે. જો છકે તોપ શાંતિને એકલો રહે તો તે કેવી રીતે લગી શકે, તે દૂશ્મનોને કેવી રીતે હરવી શકે, તેમજ તેની મદદવાકાંક્ષા તે કેવી રીતે પૂરી કરી શકે?

આ પ્રમાણે અર્થ વિનાની સલાહ પાછળ અર્થ—sense in nonsense રહેલો છે.

એક પ્રસંગે એક સમર્થ વક્તા વ્યાખ્યાન કરતા હતા. તેનું બાણી સૌને ખૂબ મન્યું; તેથી તાલીઓનો ગડગડાટ થયો. તે જોઈને તે વક્તા પોતાના મિત્રો તરફ ફર્યો અને તેમને પૂછ્યું: “શું હું કાંઈ મૂખાંઈ ભરેલું બોલી?”

આ પ્રશ્ન આપણને વિચિત્ર લાગે પણ આપણે તેનું સ્વરૂપ તરત જ સમજીએ છીએ. એ “આ મૂર્ખા શ્રીતાળને” ગમી નાં એનું હું શું બોલ્યો? આ તાળીઓ સાંભળીને મને શરમ થાય છે: કેમકે આ મૂર્ખાઓને જે વાતમાં રસ પડ્યો તે વાતમાં શું માલ હશે?”

(૬) તર્કદોષ: Confused thinking

કેટલીક વાર દોષભરેલો તર્ક કરવાથી પણ વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે. નીચેનાં દર્શનોમાં સૂલભરેલી વિચારસરણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

એક ગૃહસ્થ એક દુકાનમાં દાખલ થયો અને ખિસ્કીટ મંગાવ્યાં. પરંતુ તેને તે ખિસ્કીટ પસંદ ન પડવાથી તે માછાં મોકલ્યાં, અને તેના બદલે જીંજર મંગાવ્યું. તે જીંજર પાતે પૈસા આપ્યા સિવાય ચાલતો થયો. દુકાનદારે તેને અટકાવ્યો અને કહ્યું: “જીંજરના પૈસા આપો.”

“તેના બદલામાં મેં ખિસ્કીટ આપ્યાં છે” એમ તેણે ઉત્તર વાળ્યો.

“પણ તમે એનાએ પૈસા ક્યાં આપ્યા છે?” દુકાનદારે પૂછ્યું.

“પણ મેં ખિસ્કીટ આપ્યાં છે એ ક્યાં?” ગૃહસ્થ બોલ્યો.

આ દર્શનમાં તે ગૃહસ્થ પોતાની વિચારસરણીમાં જૂલ કરતો હતો. તેણે ખિસ્કીટ ખરીદ્યાં, અને તેના પૈસા આપ્યા નહિ છતાં ય તે એવી રીતે વર્તે છે કે જાણે તેણે પૈસા આપ્યા હોય અને જાણે તે પોતાનો માલ ચર્મ ગયો હોય.

એક પુરુષને જે કન્યા સાથે તેનું વેવિશાળ થવાનું હતું એ કન્યા ગમતી ન હતી. તેથી તે લક્ષ્મણ સાથે વાદવિવાદમાં બેસ્યો.

“એ સાસુ મને ગમતી નથી, તે સંકુચિત વિચારની મૂર્ખા બેસી છે.”

“એ વાત સાચી છે, પણ તારે ક્યાં તારી સાસુ સાથે પરણવું છે? તારે તો એની છોકરીને પરણવું છે ને?”

“હા, પણ એ તો હવે આપેડ વપની થયાં આવી અને એનામાં રૂપે ક્યાં બાક્યું છે?”

“એમાં શું? જો એ જીવાન અને રૂપાળી ન હોય તો તો સાચું: તારે એના વિશે કંઈ ચિંતા કરવાની નહિ: રહે. એના ઉપર તું સહેજે વિશ્વાસ રાખી શકીશ!”

“પણ એની પાસે ઝાઝા પૈસા પણ ક્યાં છે?”

“પણ એમાં પૈસાની વાત ક્યાં આવી? તું બાયડીને પરણવાનો છે કે પૈસાને?”

“પણ ઈ તો કાઢલી છે.”

“અરે, એમાં શું થઈ ગયું? એનામાં સ્વભાવ પણ ખોડ ન હોય એવી ટ્રેસી હોય તો જ તારે પરણવું છે?”

ખરી રીતે આ છોકરીમાં ધણાં વાંધાં હતા, અને લક્ષ્મણ એ દરેક વાંધામાં કંઈ પણ ન હોય એવી રીતે ઉત્તર વાળે છે; પણ ખરી રીતે એ બધાએ વાંધા મેળા કરીએ તો એ છોકરી લગ્ન માટે નાલાયક હશે છે.

આનો જ દોષભરેલી વિચારસરણીનું આ એક ખીનું દર્શન છે.

કનુએ મનુ પાસેથી એક મોટું તપેલું વાપરવા લીધું હતું. વાપરતાં વાપરતાં તેને એક કાણું પડ્યું. અને મનુએ એવી ખરાબ સ્થિતિમાં કનુને તે પાણું આપ્યું એની સામે ત્યારે કનુએ વાંધો ઉઠાવ્યો ત્યારે મનુએ બચાવ કર્યો:

“પહેલી વાત તો એ કે કનુ પાસેથી ક્યાં કાકાએ તપેલું લીધું હતું? ખીજી વાત તો એ છે કે મેં કનુ પાસેથી તપેલું લીધું ત્યારે જ તે કાણું હતું. અને ત્રીજી વાત એ કે ત્યારે મેં તપેલું પાણું આપ્યું ત્યારે તે સાવ સારું હતું!”

આમાંની દરેક હપ્તકાત છૂટી છૂટી બચાવ તરીકે ચાલી શકે, પરંતુ એક જ વખતે તે સર્વ દલીલો સ્વીકારી ચકાવ નહિ.

આ પ્રકારનાં દર્શનો આપણા સામાન્ય અવદારમાંથી ઘણાં મળી આવે છે.

એકવાર હસ વર્ષની નાની છોકરી ગુસ્સે ધર્મ હતી. મેં તેને પૂછ્યું: “પણ આમાં ગુસ્સે યશ જેવું છે શું?”

“પણ, હું ક્યાં ગુસ્સે ધર્મ છું?”

“તું ગુસ્સે તો યશ જ છે. ન ગુસ્સે ધર્મ હોય તો આમ કેમ બોલે?”

“ગુસ્સે ન યાવ? ગુસ્સો થડે એવું જ તમે કહ્યું હતું ને?”

એ જ પ્રકારનું ખીજું દર્શન. જે વસ્તુ વાપરવાની ના પાડવામાં આવી હતી તે વસ્તુ એક છોકરાએ વાપરી હતી. મેં તેને પૂછ્યું: “તે કેમ આ વસ્તુ વાપરી છે?”

“મેં ક્યાં એ વસ્તુ વાપરી છે?”

“ત્યારે વાપર્યાં વિના તે બોલી યશ?”

“ન વાપરે! તમે ના પાડી છે એટલે જ મેં તે વસ્તુ વાપરી છે.”

લમદલાલનું જ દર્શન એકવાર ફરીથી હવે લખ્યું. જે યુવતી સાથે લમ કરવાની ચાત ચાલતી હતી તે યુવતી લુલી હતી અને ખોડંગતી હતી. લમદલાલ તે યુવતીનો બચાવ કરતો હતો. “ધારો કે કોઈ સાગન સારા પગવાળી યુવતીની સાથે તમે પરણવાના છો; તેથી તમને ફાયદો થવાનો છે? તમને દરરોજ ચિંતા રહે કે તે પડી જશે અને તેનો પગ બાંધશે. અને જે તે પડી જાય તો તમને કેટલી ચિંતા અને કેટલી તકલીફ વેડતી પડે. અને કાશ્ટનું બિલ લાગ્યું પડે એ વધારામાં. પણ તમે આ યુવતીને પરણો તો તમારે કાંઈ કરવાનું રહે જ નહિ. અહીંઆ તો તમને બધું તૈયાર મળે છે; તમારે હવે કાંઈ ચિંતા જ નહિ!”

આ તર્કસરણીથી કોઈ છેતરાય નહિ, કેમકે જે દુઃખ ભવિષ્યમાં કદાચ આવે તેના કરતાં જે દુઃખ અત્યારે ચોક્કસ આવે એ વધારે ખરાબ છે તે દેખીતું જ છે.

ઉપર મૂલમરેલી વિચારસરણીનાં જે દર્શનો આપવામાં આવ્યાં છે તેને કેટલેક અંશે મળતા ખીન દાખલોઓ અહીં આપવામાં આવે છે. આ સર્વ દર્શનો લમદલાલના સંબંધનાં છે.

એક લમદલાલ પોતાની સાથે એક મદદનીશને લઈ ગયો હતો. એનું કામ લમદલાલ જે કહે તેનું સમર્થન કરવાનું હતું.

લક્ષ્મણાલે કહ્યું : 'તે છોકરી લતા જેવી સુંદર છે.'

મદદનીશ પડ્યો પાડ્યો : 'હા, તે તો લતા જ જોઈ લો.'

'એની આંખોમાં શું લાવણ્ય છે !'

'હા, એની આંખો અદ્ભુત છે.' મદદનીશે રહસ્ય પુરાવ્યો.

'તેની સંસ્કારિતા અવર્ણનીય છે.'

'એની સંસ્કારિતા તો મુન્ધ કરી નાખે એવી છે' પડ્યો પડ્યો.

'માત્ર એક વાંધો છે, કે તેને જરાક ખૂંધ છે' તે લક્ષ્મણાલે કહ્યું.

મદદનીશે તરત જ ઉમેર્યું : 'અને કેવી મગ્નની ખૂંધ છે !'

મદદનીશ એક જ રીતે અનેકવાર બોલ્યો એટલે દેવથી તેણે ખૂંધની ખાખતમાં જે રીતે ઉત્તર આપેલા જોઈએ તેથી તે વિરુદ્ધ બોલ્યો. તેણે એમ કહેવું જોઈતું હતું કે 'આ ખૂંધ તો જરાક જ છે, અને વખત જતાં તે અદસ્ય થઈ જશે. એમાં કોઈ શરીરસૌન્દર્યને ખાસ વાંધો આવશે નહિ.' પરંતુ તેમ કહેવાને બદલે દેવને લઈને તે બૂલથી બોલી નાંખે છે કે 'ખૂંધ તો બહુ મોટી છે.'

એ જ પ્રકારનું એક ખીજું દર્શાવે. જે મનુષ્યને ભાવી પત્ની દેખાડવા માટે લક્ષ્મણાલે યોજના કરી હતી તે દલાલને એક બાળુ લઈ જઈ તે યુવતી ન સાંભળે તેમ ધીમેથી ને બોલ્યો : "તમે શા માટે મને આ સ્ત્રી જોવા બોલાવ્યો? તે કેવી કદાંબરી અને વૃદ્ધા જેવી લાગે છે? તેની આંખ ત્રાંસી છે; તેના દાંત ખરાબ છે."

આ-સાંભળીને તે દલાલ બોલ્યો : "તમે મોટેથી બોલી શકો છો; તે બહેરી પણ છે।"

લક્ષ્મણાલનું કર્તવ્ય તો આ બધા દોષોને દાંડવાનું હતું; પણ તે દોષો એ જાણે દોષો ન હોય અમ. તેમાં એકનો તે ઉમેરો કરે છે.

હવે આ પ્રકારનું છેલ્લું દર્શાવે. એક લક્ષ્મણાલ એક પુરુષને તેની ભાવી પત્નીના ઘરે લઈ ગયો; અને તે ઘરનાં મનુષ્યો દીવાનખાનામાં આવે તે પહેલાં લક્ષ્મણાલે દીવાનખાનાની અંદર ગોઠવેલ કિંમતી ચીજો તરફ આંખોની-કરીને કહ્યું : "જુઓ તો ખરા, આ લોકો કેટલા શ્રીમંત છે !"

પેલા યુવકે જવાબ આપ્યો : "પણ આ પ્રસંગને માટે આ લોકોએ આ વસ્તુ ઉછીની કેમ ન આણી હોય?"

તરત જ લક્ષ્મણાલે ઉત્તર પાડ્યો : "ઉછીની ! આ લોકોને ઉછીની કાણ આવે ?"

લક્ષ્મણાલ કન્યાના કુટુંબીઓની સમૃદ્ધિનો બચાવ કરતાં કરતાં એવું બોલી નાંખે છે કે જેથી તેનો હેતુ સાવ જિંધો વળી જાય છે !

(૭) કટાક્ષ

કેટલીક વાર જે કહેવું હોય તેથી તદ્દન જિંધું કહેવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે. "તેનામાં મહાન મનુષ્યોના સર્વ ગુણો એકત્રિત થયાં હતા : સિદ્ધરત્ની માફક તેનું માથું એક

તરફ નમેતું હતું; અને સીઝરની માફક તેના વાળમાં કાંપકે હોય જ. લીગનીઝની માફક તે કોશી પી રાકેતા અને આરામપુરણીમાં તે ખેસે એટલે ન્યૂટનની માફક તે ખાતુંપીતું બૂલી જતો અને તેને જગ્યાડો પડતો. ડૉ. બ્રેનસ્લીની માફક તે વાળની ટોપી પહેરતો, અને સર્વેન્ડીસની માફક તે પહેરણું બદલ ઉઘાડું રાખતો.”

દેખીતું છે કે આથી પણ વધારે મહાપુરો સાથે આ પ્રકારનું સમ્યક હોય તો ખૂબ કોઈ બક્તિ એટલા જ કારણસર મહાપુરણ થઈ રહે નહિ.

માત્ર વિનોદાર્થે જ આવી વકોક્તિનો ઉપયોગ થાય છે એમ નહિ; આવી ઉક્તિ સામાન્ય વ્યવહારમાં મનુષ્યોને કેવળ રંજનાર્થે જ નહિ, પરંતુ ખીજા હેતુ માટે પણ વપરાય છે. રોકસપિયર વ્યુક્તિયક્ત સીઝરમાં માર્ક એન્ટોની પાસે કહેવાય છે કે:

‘For Brutus was an honourable man.’

ત્યારે ક્રોલાઓ એનું ખરું રહસ્ય સમજતા હતા, અને તેમણે તરત જ એનો ખરો અર્થ તેને કહી બતાવ્યો:

“They are traitors: nice
honourable men!”

આવી વકોક્તિનો ઉપયોગ ખીજા માણસોને ઉતારી પાડવા માટે બહુ થાય છે, કેમકે એનો ઉપયોગ બહુ સહેલો છે.

હેમ્લેટ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતાં કહ્યું હતું કે “તારી ફિલસૂફીમાં જેનું સ્વપ્ન પણ ન હોય એવી અનેક રહસ્યપૂર્ણ વસ્તુઓ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ઉપર છે.” પરંતુ ફિલસૂફી પ્રત્યે કહેલો આ કટાક્ષ પૂરતો નહોતો, એટલે લીઅનબર્ગે ઉમેર્યું છે કે “પરંતુ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીમાં ન મળે એવી અનેક વસ્તુ પણ ફિલસૂફીમાં છે.”

આ પ્રમાણે શબ્દોને દુકાવવાથી, તેમનું પુનરાવર્તન કરવાથી, તેમને એક કરતાં વધારે અર્થમાં વાપરવાથી, રચનાંતર કરવાથી, અર્થરહિત શબ્દોમાં અર્થ છુપાવવાથી, દોષપૂર્ણ વિચારસરણીનો ઉપયોગ કરવાથી અને વિરોધીભાવ દર્શાવવાથી વિનોદાત્મક વાણીનું સર્જન કરવામાં આવે છે. આપણને રાગ જે સ્વપ્ન આવે છે તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ, અર્થહીન લાગે છે; પરંતુ તેમાં કંઈક છિતરીએ તો તે અર્થપૂર્ણ બને છે. અર્થપૂર્ણ શબ્દો અને વિચારો અર્થહીન ગાન્યાં હોય છે, કેમકે તેમાં કેટલીક ક્રિયાઓને લઈને રૂપાંતર બની ગયું હોય છે. અને વિનોદાત્મક વાણીના સર્જનમાં જે પ્રકારનું આયોજન વપરાય છે તેને ઘણે અંશે મળતી આ ક્રિયાઓ છે. સ્વપ્નરચનામાં ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલી બધી ક્રિયાઓનો ઉપયોગ થાય છે. આ વિધાન પચાર્થરૂપે સમજતા માટે રાખે વિશેષ વિશેષ વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે ભવિષ્યમાં મોટા વાર ફરીશું.

‘માળાપ નાખજો કાંઈ ભૂખ્યાં છે’ દિન ચારનાં’
મુણીને શબ્દ ત્યાં દોડે સફાળો કવિ ઓટલે.

સ્વહૃદ્યના એકલ બંધ ઓરડે
પડયો પડયો ટેળલ ખુરશીમાં
હુથેળીપે મસ્તક ટેકવીને
વસ્તું ફરી વાસ્તવંદશી જોળતો.

શિકારી લક્ષ્યને જેમ શોધે છે ચાર દિશમાં
કવિ તેમ રહ્યો શોધી શબ્દના મૂળ સ્થાનને.

ત્યાં તો દિહુ કોક ગરીબ નોડલું
હીખી રહેતું નિજની જ પોળમાં
હેતું હસીને રણુડી ઉઠતું ત્યાં
‘એલ્યા અહીંયાં કણુ આવજો તો.’

અન્નની આશથી આવ્યાં બીચારાં કૃશ દંપતી
ઉભાં એ ઓટલા પાસે હર્ષાશ્ચર્ય થકી જુવે.

વલો કવિ ના, નવ કાંઈ દીધું
વહી શક્યાં ના જરી દંપતીયે
ખીસા મહી હાથ જ માત્ર ઘાલી
કાઢે કવિ કાગળ પેનસીલ.

લઈને હેળિની હાથે વિચારે કવિ ઉરમાં
અંતરે આજ એને તો વાસ્તવવાદ ઉભરે.

નોંધે કવિ ‘વસ્તુ જુનાં, અન્ને ના
જોડાય પૂરા પગ લાંકવા એ
હેતું ના કે કણુ અન્ન એક
દારિદ્રની મૂર્તિ સમાં હતાં એ.’

‘આપજો લાઈ ખાવા-કે’ ભૂખ્યાં તો દિન ચારનાં’
ઝાલીને એમ બીચારે કવિનું મુખ નીરળે.

‘ખોરાકમાં નવ રહ્યું કંઈ તરવ એકે
 એથી તને અમરતા કહી સાધ્ય થાયે
 લાખો જનો ઉદરપૂર્ણ છતાં મરેલા
 ને તેમનાં નહિ સ્મરે જન કોઈ નામ.
 ને ભૂખ તો અજળ ઈશ્વરની પ્રસાદી
 કેા તું સમા વિરલને જ હશે મળેલી
 એ ભૂખના પ્રબલ કોઈ પ્રભાવથી જ
 યાશે તમે અમર આ મુજ કાવ્ય માંહી.
 ઓછો જ છે સરસ લહાવ જરા હુધાથી ?
 વાંચી બધા સજ્જા યૈ તવ નામ ગાશે.’

(જો કે કવિ નવ વધો ‘કંઈ અત્ર દેશે.’)
 વાંચ્યું ફરી લખિત જે નિજ કાચરીમાં.

‘તારા હુધાવ્યાકુલ પેટમાંથી
 લેશે કવિ લાખ સહસ્ર પ્રેરણા
 તે કે તણ પા.તજ અત્ર ભૂખની.
 ના લોખ તું દર્ષ શકે કવિ અર્થ યોડે
 જેના વડે માનવજાત ઉજળી?’

‘આપતું અત્ર ના કોઈ’, લખ્યું છે તવ નોંધમાં
 ‘આપ પોતે નથી દેતા શે?’ બોલે નર બાપડો.

‘પૂજારી હું માનવતા, કલાનો
 ને ના જરીકે લઘુ માનવીનો
 ને ભૂખનો તો હરગીઝ હું નહી
 મેં જે લખ્યું તે જમને જણાવવા
 નાવિન્ય આ વિશ્વ પરે બંને જે
 આજે રહ્યો વાસ્તવવાદ ઘઘઘી
 એના ય મારે પ્રતિધોષ ઝીલવાં
 બાકી લખ્યું તે લખવા જ ખાતર
 ક્ષર્વા ક્યું ના કવિધર્મ એટલો!’

કમનસીય કંગાલોને તેમની એક પથારીમાં જ કેંક 'ધર' જેવું લાગે છે: મુખ્યારાં શ્રીમતોને તેમનું આખું ધર જ એક 'પથારી' સમાન હોય છે.

*

આશાભરી યુવતી પ્રીતમતી 'માર્ગદર્શક તારવિકા' જતી રહેવા જેટલો પ્રયાસ ભલે કર્યો કરે; પરંતુ તે આવી કોઈ જાનિતમાં હરમીઝ ન રહે કે તે તે પુરુષની આખી ગ્રહમાળા છે અને રહેશે !

*

પરંતુઓ માણીને અનુભવાય છે,
મનુઓ અનુભવાઈ ને જણાય છે,
પ્રભુ કંડી જણાતો નથી, કેવળ અનુભવાય છે.

*

પ્રભાતનો સમય : એ તો લેખકના બેઝનનાં અશમાં.

*

જે મનુષ્ય સર્વનું જૂઠું જ બોલે છે તેને ઉમંગથી સાંભળનારાંઓની ખોટ નથી.
અને જે મનુષ્ય સર્વનું ભણું જ બોલે છે તેને શકથી જોનારાંઓની ખોટ નથી.

*

'પદ્માવતી' એટલે કે હમણાં ચાલી રહેલી કોઈ અજાણ્ય અશક્તિ અને હવે પછી આવનારી લાલસા વચ્ચેનાં ઘણાં ઘણાં માણસોથી લેવાતો વિસામો.

*

ઘણાંએક 'ભણાં માણસો' (સશક્ત કરતાં અશક્ત ખાસ કરી વિશેષ) જેની વસ્તુનાત ઉદાર ભાવે પ્રભુને સોંપી દીધે છે: જે લેવાશે તેની અમર આશાને હૈંચે વસાવી તેના ઉપર રાત દિવસ જીવતાં રહીને !

*

"માનુની" એટલે કે જે યુવતીનાં હૃદયને પોતાની જગ્યાએથી હરીને વારે વારે તથા પ્રસંગે પ્રસંગે ડોકમાં જઈ ભરાઈ ખેસવાની સજ્જ એવ પડી ગઈ હોય છે તે.

*

'વિશ્વાસ': સંયમીઓનો મુખવાસ—અસંયમીઓનું ભૂલ્યભાઈ બોજન.

*

કોણ કહે છે: પ્રેમીઓ પ્રેમ જ વડે—તરંગ રચી મળે છે? તેમની ધર્મ પાલુ ખૂબ જ તરંગ જન્માવે છે. અને પ્રેમીઓની ધર્મના તરંગની મહત્તા તો વિશેષ જ, કારણ, પ્રેમના

નરંગ બહુધા 'સચિન' છે, ત્યારે તેમાંથી જન્મેલી ઈર્ષ્યાના તરંગ બહુધા 'મૌલિક' છે !

*

તે (પ્રથમ પ્રેમ-મિલન પ્રસંગે) : પ્રિયે ! આપણી પ્રેમહોરીમાં આપણે એકેય ગાંઠ કેળીયવા દર્પણું નહિ.

તેણી : હા, ગાંઠ તો મને ૫ ગમતી નથી; પચ્ચાણુ થોડીક સરગાંઠ હશે તો મન આવશે.

*

'સ્ત્રીચરિત્ર' એટલે એવું એક ચરિત્ર કે જે કરવાનો આલેખ મેલાતાં જ આરોપી સ્ત્રી 'સ્ત્રીચરિત્ર' ચળવે. અર્થ અહીંતહીં પૂછતી જણાય છે. કાં તો કાંઈ શિક્ષકને પૂછી શુભે છે અથવા ચન્દ્રોદયમાં મેં જેવા મરે છે !

*

શરમિલ્લો પાછળ જાન બિલુ હોય છે : બેસરમી પાછળ કાં તો જાન મુલક જ હોતું નથી !—કાં તો તે જમણું હોય છે !

*

પૂછી વિનાનો જ્ઞાન પ્રેમ દેખાડી આપવા માટે અશક્ત છે, એટલા જ માટે હું જરુરે દ્વારોએ, અમર દગાબાજોને અને સદૈવ દુષ્ટોને "કૂતરાની પૂછડી વાંકી તે વાંકી" એટલું પણ કહી સંભળાવવું, એને સમયની કીમતી જરુરિયાતો જ સમજું છું.

*

'પરિક્ષા' પર વિવાદ ચાલ્યો. કાંઈ કહે એ તો પ્રગ્નઓતાં બાળકો માટેનું ખાસ બનાવેલું સાહિત્ય; ને કાંઈ કહે એ તો પ્રગ્નઓનાં બાળકપણમાંથી બનેલું સાહિત્ય.

*

તમે જેને 'પ્રેમ' કહો છો તે પ્રેમના ગોળ ચકાવામાં ગમે તેટલું ઘૂમ્યા કરવું; પરંતુ એના ત્રિકોણમાં કદીયે જરો કે ફસારો નહિ.

*

એકાએક સવાસ પૂઝવાથી પહેલા ઉત્તર લેએ ધણી વેળાએ સત્ય ઈતિહાસ જરૂર છે—ત્યાર પછીના જવાબમાંથી સાધારણ વાર્તા મળે છે.

*

કેટલાંક ધરમ માણસો બહુ લાંબું જીવે છે તે શું આ જ માન્યતાને લઈને હશે કે : મુંઘરવા કાળે કાંઈ પણ સમય ધણો મોટો નથી !

*

મારી કળારસિક પત્ની મારા લખવા વાંચવાના ઓરડામાં વારે વારે કાંઈ ને કાંઈ ફેરફાર કરતી ને કરતી. પરિણામે વાંચવાની કબાટો અને લખવાના મેજનો ચાલુ, સ્થિતિર મને બારે થઈ પડતો. અંતે આ કંટાળો સહેવાયો નહિ એટલે એક દિ મારાંથી બેલાઈ જવાયું : "વદાલી, રીક છે કે નહીં જાતે ઓરડો નથી—નાદિનર તું મારી આંખોને પખ આજમથી પાછળ રાખી જવાને સૂચન નહિ."

*

સૌંદર્ય-ત્રેક્ષકોના બે વર્ગ : એક, સૌંદર્ય દેખી દર્દની ત્રાગણી ભોગવનારો; બીજો, સૌંદર્ય દેખી ત્રાગણીને દર્દી બનાવનારો.

નોંધ:—

અત્રે વાંચકાનું કક્ષ સૌથી છેલ્લાં આપેલાં ચળરાકિયાં ઉપર ખેંચું છું. એ ચળરાકિયું અંગ્રેજીમાં જેને Epigram of an antithetical Character કહે છે, તેવો અમુક અમુક શબ્દોને એકેક સામે ભટકાવીને કોઈ સુંદર ભાવના કે અર્થ ઉપમાવનારો પ્રકાર ઘાખે છે.

આવી ખાસ રચનાવાળાં ચળરાકિયાં વિશે આપણને એટલું જ નોવાનું છે કે એમાં કેવળ શબ્દછળ કે શબ્દબેજ ન હોવાં જોઈએ; પરંતુ જો એમાં શાબ્દિક રમત વચ્ચે અર્થની કોઈ અમરૂતિ કે રહસ્ય હોય તો તેને સ્વીકારવા માટે, દીકરાકારેએ તથા એમાં રહેલો ગહિત અર્થ જોઈ પૂર્તી શક્તા ન હોય, તેઓએ, પોતાની અશક્તિના કારણે એનો વિરોધ કરવો ન ધટે.

એવા પ્રકારનાં ચળરાકિયાં અન્ય ચળરાકિયાં લેખકો પાસે કોઈ કોઈ વાર ચમૂ કરે છે. જેમ કે :—

“અંધમ વિનાની સમશેર રાક્ષસોને અને સમશેર વિનાનો અંધમ સાધુઓને શોભે.”

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એવા ખાસ પ્રકારનાં ચળરાકિયાં મોટા પ્રમાણમાં રચાય છે અને વાંચકોથી વખણાય છે. એના થોડાક નમૂના આ રહ્યા:—

“Always be easy and free; never be free and easy.”

“When we cannot get what we like, we must like what we have got.”

“Who gives a trifle meanly is meaner than the trifle.”

“Merit exists without high position but no one can reach high position without some merit.”

“Do not ask for tasks equal to your powers but for powers equal to your tasks.”

સાયમની કન્યાઓએ મુખે નાખી બાજે બાજે
ચન્દ્રો છૂપ્યા વાદળોમાં; નયનો અપળ,
પિંજરમાં પક્ષીઓ વિહલ બાજે કેદ કર્યા—
આલસે, નૂપુરો અણકારતી પ્રચુર
નૃત્ય-દેશમાં પ્રવેશી મદમત કામિનીઓ
બની એક તાન, અને ઢોકરતી તાલ.
તૂટે કોઈ ખંજરી, ના તૂટે એકતાન કદી;
મરડાય ભલે કોઈ મુકોમળ અંગ.
લગ્નના ઉત્સવની કો' અવધોમાં ગમડાની
ગોરીઓ ઉત્સાહભર, અને હાંસભર,
ઢાલીને વિટાઈ તેની આબુબાબુ હાંચિ; અને
હથેલીમાં કોણી મૂકે જોશથી દરેક,
ત્યારે તેનાં કંકણોના જોશ્યાઓ ખળકે; ને
જમીનને પગે ઢાકી, ઢાલીને દે તાલ,
ત્યારે ઉઠે રામાંચક અણકારો ઝાંઝરોના;
ફૂટે તે, છલગે ભરે; પેલો ઢાલી પણ
મત્ત બને, ગ્રહે તેનાં ચેષ્ટા અને ગાત્ર-ભાવો;
તેઓ કસે ગાત્રો અને નીપજે સંગીત,
તેમ ઘેરી કન્યાઓએ મીના; અને આલસોના,
નૂપુરોના અજવે તે નાદો પૂરે તાલ.
મીના ડાલે, બાજે જ્યા-જયન્તની શેલી ડાલે;
અને બાજે તળાવમાં ડાલે છે પોષણ.
નાચ મહીં ઘેલી બની, મત્ત થઈ કામિની તે;
ગોરસની મટુટીમાં સ્વાઈઓ ગોળ
ફરે, તેમ સખીઓના ઘેરા; મહીં ફરે મીના
વટોવતી સંગીતનું ગોરસ મધુર.
અખીઓની શીત અમરાઈમાંથી મીના ફૂલ;
વહો અને છલકયો તે ફૂલ-ફૂલનાદ.

વસન્ત કુમારી ! આવ; પામર, ખાંગર તારી
કલા; અને લગ્ન તારા દેહનું પ્રસાર.
કસ્તુરીના મૃગ બેઠયે શિલા તેના ગંધ ખેંચે,
અમે તારું ગીત ગાતાં બનીએ વસન્ત.
ચૌવન પરિન્દ ! તારી એક પાંખે કામ, અને
બીજી પાંખે રતિ રમે પ્રેમ કેરો રાસ.
મેરી હવે કુમારી, 'ને તેને પેટે પ્રીત્ત થયો;
કહેવાય તે આકાશી પિતાનો બાળક.
વસન્ત કુમારી તોયે તેને પેટે પ્રેમ થયો;
વિશ્વ પ્રીછે તેને પણ પ્રભુનો બાલક.
માતા ! અમે લેટો લાવ્યાં હૃદયનાં પાત્રો હરી;
સ્વીકારો સહુર્પ અમ ચૌવનનું ધન.
પ્રેમ ! બન્યો આજ પ્રભુ અમારો તું; રાત્રી તારું
લોગવ તું પૃથ્વી પર; અને મહારાત્રી
સ્થાપ; અને વ્યાપે, તપે યાવચ્ચન્દ્રિવાકરો.
નર, નાર ! ગાઓ તેનું હાલરડું આજ. ”*

[અંતરંગી મીનામાંથી]

૧ મીના સાથમ હુટુબની છે; અને દેવચર, તેનો પ્રેમી, પ્રિયમ હુટુબનો છે અને કમલવ
હુટુબનો વિરાગ છે.

વસન્તનો પ્રથમ દિવસ તે તેની નન્યતિથિ છે. તેથી સમ્રાટ સવત્સર અને તેની પાંચ કન્યાઓ,
સતુબે, વસન્તાચર બેઠે છે.

બીજી બાલુ માનવકુલો પણ વસન્તાચર બેઠે છે. પણ અહીં સાથમેના હુટુબની પાત્ર છે.
સાથમેનાં મિયુનો અને તેમની કન્યાઓ તેમનાં મેતા કમલવ સાથમનાં દંત્વમાં તે કલસવ બેઠેલા
એકર થાય છે. અને તેઓએ કલસવ રાત્રી હરી રીધો છે.

મેં વસન્તને ચૌવનની પરી કહેલી છે, અને તેની બન્ને પાંખે રતિ અને કામ બેઠાં છે. વસન્ત
વસન્ત કુમારી છે. અને પ્રેમ એ તેનું બાળક છે અને તેને મેં કહ્યું છે કે તે દમરમાં બાળક છે.

પ્રભાતની મંદ લહેર આવતી
ભરી ભરી પુષ્પતંત્રી પરીભલે,
ખીડાયલું અંતર પત્ર ઉધડે,
વિચારનાં રંગીન ફૂં મધુકરો
ઉડી રહે ચૂંચી રહી મધુર
નિઃસીમ, હું સ્વપ્નની લોભમાંહિ
મધુકરોની ઝલકી રહેલી
પાંખે ચડીને ઉડતો હતો ત્યાં
મેં તો સૂણ્યું અંઝર ગાન મીઠું
અને સૂર્યો પૃથ્વીપટ નીહાળવા—
અનંગનો રંગ રંગે રંગે ભરી
અને પીધી ચૌવનની કટોરી
સ્તી સમી કો લલના ધીમેથી
ઉરે ઉઠતા ધબકાર સૂણતી
હુપાવતી અંતર ભાવ કોમળા
ટપાલની પેટી કને જઈ રહી!

ગંભીર એકાંત લસી રહ્યું અહિં
ચોપાસમાં કો નથી પેખવા ને
નિહાળીને ચંચલ મેન દેવવી
અગાધ આ અંતર ગહવરેથી
કાઢી રહી હોય ન એમ કાઢી
અનંત ભાવોથી ભરેલ પત્રને
પેટી તણુ બારણિયું ખસેડી
અધીરતાથી સરકાવતી હતી
હંસી હસી વેગભરી સરી ગઈ
અને મહારે રહી ત્યાં નિહાળવી
નિર્ચેષ્ટ આ લાલ ટપાલપેટી!

શબ્દચર્યા

શબ્દચર્યા અને વાક્યચર્યા

૫૦ જમદીશચન્દ્ર

‘પ્રસ્થાન’ ના ૧૯૬૧ના ભાગપદના અંકમાં શ્રી. ડોલરરાય રં. માંડવો
‘શબ્દચર્યા અને વાક્યચર્યા’ વિષયક લેખ વાંચ્યો. તેમાં તેઓથી કૌમુદીની સુસતિ કરતાં
જાણાય છે કે ‘કુમુદસ્ય હ્યં કૌમુદી. કુમુદ શબ્દ પોતે કૌ મોદતે इति कुमुदम्’ કુમુદ
શબ્દની સુસતિ કરતાં લેખકમહાશયે વિચાર્યું હતું કે કુમુદમાં કયો પ્રત્યય છે ?

‘કૌ મોદતે’ અહીં કેટલા પ્રમાણમાં સત્ય છે તે આપણે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ
અવલોકીએ. ક. અધિકરણમાં રાખી મુદ્ હ્યં (આદિગણ) ને કયો પ્રત્યય લગાડવા ઈચ્છે છે ?
અધિકરણમાં રાખી કોઈ પણ પ્રત્યય ન સંભવી શકે. અધિકરણમાં તો ‘અધિકરણે સે સે’
સૂત્રથી જોઈ ધાતુને અન્ પ્રત્ય લાગે, જે સેતે इति खञ्जः । તેથી જ રીતે ચર ધાતુ ને ટ
પ્રત્યય લાગવાથી કુલચરઃ વગેરે વગેરે. કુ પૂર્વપદને અધિકરણમાં રાખીને શબ્દ સિદ્ધ ન થતા
હોય તો કેવી રીતે થાય છે તે નિહાળવું ઘટે. પ્રથમ મુદ્ ધાતુ તરફ નજર ફરીએ તે તો
શુભપ છે, તે કારણે “શુભપજ્ઞાપ્રાક્રિયઃ કઃ” સૂત્રથી ઉપપદ સિવાયના શુભપ ધાતુને ક
પ્રત્યય લાગ્યો. મોદતે इति मुदः “સદ્ મુણ” સૂત્રથી કુ નો મુદ સાથે સક્ષમી તત્પુરુષ સમાસ
થવાથી કુમુદમ્ વ્યુત્પન્ન થાય.

ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકાનો અવિનાભાવ (ની વ્યાપ્તિ) છે, તે અપૂરણઃ સત્ય છે. ચન્દ્ર અને
કુમુદ વચ્ચે અવિનાભાવ સંબંધ નથી, પણ ચન્દ્ર અને કુમુદ વિદાસનો અવિનાભાવ સંબંધ
માની શકાય. ચન્દ્ર વિના કુમુદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને કુમુદ જે પ્રદેશમાં ન હોય તે
પ્રદેશમાં પણ ચન્દ્ર જોઈ શકાય છે. (તેથી ચન્દ્ર અને કુમુદનો અવિનાભાવ સંબંધ નથી)
લેખકના મંતવ્યે પ્રમાણે ક્રિયા અને ક્રિયાના અધિકરણમાં એકતા જાણાય છે.

ચન્દ્ર અને કુમુદ વચ્ચે કાર્યકરણભાવ છે ? શું ચન્દ્રકારણમાંથી કુમુદ ઉદ્ભવ્યું,
ઉપાદાન કારણ છે કે નિમિત્ત ? કુમુદ અને કૌમુદીનો અને ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકાનો શાલુશુણી
ભાવ નથી. ચન્દ્રિકા અને કૌમુદી શાલુ નથી, તે તો દ્રવ્ય છે; શુણી છે.

તો પછી મુખ્ય અર્થનો આધ ક્યાં થયો ! સાહિત્યર્થણના નિર્માતા વિશ્વનાથ લક્ષણાનું લક્ષણ બાધે છે કે :

મુરઘ્યાર્થે વાધે તદ્યુક્તો ચયાન્ય્વર્થઃ પ્રતીચતે ।

હૃદઃ પ્રયોજનાદ્વા સૌ લક્ષણા શક્તિરર્પિતા ॥

‘આ કૌમુદી છે’ એમાં મુખ્ય અર્થનો આધ થતો નથી તેમજ અન્ય અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. અતઃ લક્ષણા કરતી અયોગ્ય છે. ‘સિદ્ધ બાધે છે’ ત્યાં પણ લક્ષણા જ સંભવ. આ અર્થસંક્રાન્તિઆપાર નિર્રર્થક છે.

૨

‘જ’ ‘ય’નો અર્થનિર્ણય

(જ = ભારવાચક શબ્દ,
ય = પલ્લુ)

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

શ્રી. ‘પ્રસ્થાન’ના સંચાલક સાહેબ,

‘પ્રેરૂધાન’ના વેશાખ ‘૬૩ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૭૮-૭૯ પર, “શબ્દચર્યા” એ શિર્ષક તળે ‘જ’ તથા ‘ય’ ના શુદ્ધલેખનની ચર્ચા થયેલી છે, એમાં અર્થનિર્ણય પૃષ્ઠ ૭૯ પર છપાયો છે. તેમાં ‘જ’ ના અર્થની આગતમાં શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલે ‘જ’ને અસ્પતા તરફ દૃષ્ટિ રાખનારો કહ્યો છે. એથી કિલ્લું ‘ય’ને બહુવ્રતા તરફ દૃષ્ટિ રાખનારો કહ્યો છે.

મને આ આગત શંકા લાગે છે—ખાસ કરીને ૩૯ ભાષામાં આ શબ્દોનું જે જોર તથા ધ્યાન છે તે વિચારતાં એટલે થોડાક ખુલાસો કરવો આવશ્યક માનું છું.

‘જ’ને અસ્પતામૂલ્યક નહિ પણ ભારવાચક શબ્દ ગણતો જોઈએ. જે શબ્દની પાછળ તે આવે છે તેના પર તે ભાર મૂકે છે—એટલે તે શબ્દના વ્યક્ત અર્થને પુષ્ટિ આપે છે. પછી આગળનો શબ્દ અસ્પતામૂલ્યક હોય તો અસ્પતાને પુષ્ટિ આપે એ દેખીતું છે. નાખણ તરીકે ‘એક જ માણસ આવ્યો.’ “થોડું જ ખાધું.” અહીં ‘જ’નો ઉપયોગ ‘એક’ અને ‘થોડું’ એ શબ્દોને ભાર આપવા પૂરતો છે. આવી જ રીતે “બધા જ લોકો આવેલા” “બહુ જ ખાધું” એમ લખવામાં પણ ભારવાચક ‘જ’નો ઉપયોગ ખોટો ફરતો નથી. “બધા લોકો આવેલા” એમ કહેવામાં એટલું ન આવ્યો હોય એવો સભવ રહે છે. પણ “બધા જ” કહેવાથી “બધા” શબ્દનું બળ વધી તેને પુષ્ટિ મળે છે એટલે એક પણ બાકી ન હતો એવો સ્પષ્ટાર્થ નીકળે છે. “બહુ ખાધું” એમ કહેવાથી બહુ શબ્દ ખાસ ધ્યાન ખેંચતો નથી. પણ “બહુ જ ખાધું” એમ કહેવાથી ‘બહુ’નું બળ વધી તે ધ્યાનને પાત્ર બને છે. મતલબ કે ‘બહુ જ’ એટલે ‘બહુ’ થી પણ વધુ એમ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. કોઈ માણસના કામની ટીકા કરતી વખતે આપણે તેને કહીએ “ઘણું ખોટું કર્યું.” આ ટીકા પર ભાર મૂકવો હોય તો આમ કહેવાયઃ “ઘણું જ ખોટું કર્યું.” આને બદલે શ્રી. નરસિંહભાઈના મત પ્રમાણે “ઘણુખ ખોટુ કર્યુ” એમ પ્રયોગ થાય. પણ તે મને ભાષાની અર્થશક્તિનો વિચાર કરતાં નિર્બળ લાગે છે. ‘જ’ ના જેવા ભાર તેમાં નથી. છતાં માનો કે અહીંયાં

‘ય’ ને ‘જ’ બંને વાપરી શકાય છે. પણ તેથી ‘જ’ નો ઉપયોગ ખોટો શી રીતે કરશે ?

હું તો માનું છું કે ‘જ’ ભારવાચક છે. અને ‘ય’ ઘણીવાર તેનું કામ બગાડી શકતો હોય તો પણ ઘણીક વાર તે ‘પણ’ શબ્દના અર્થમાં વધુ સારી રીતે વપરાય છે, અને તે જ તેનો વધુ સારો ઉપયોગ મને લાગે છે. “સારાય લેખ આવે છે” એનો અર્થ એ કે લેખો પૈકી કેટલાક સારા પણ હોય છે. “નખળાય આવે છે” એટલે નખળા પણ આવે છે. આમ ‘ય’ નો ‘પણ’ શબ્દના અર્થમાં સ્પષ્ટ ઉપયોગ થાય છે ને તે શ્રી. નરસિંહભાઈનાં વાક્યોમાંથી પણ તટસ્થ અર્થ તારવતાં ફલિત થાય છે. “પ્રસ્થાનમાં સારા જ લેખ આવે છે.” એનો અર્થ કરતાં શ્રી. નરસિંહભાઈ કહે છે કે, થોડા આવે છે પણ આવે છે એ બધાય સારા આવે છે. આમાં થોડા આવે છે એવો ભાવ જ ક્યાં છે ? ખરો અર્થ તો એ છે કે “તમામ લેખો—એકેએક લેખ—સારા હોય છે.” પછી તે વધારે હોય કે થોડા હોય એ પ્રશ્ન જ નથી.

નિષેધાર્થમાં પણ ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ તરીકે રહે છે જ. દા. ત. ‘આય ખાધું નથી’ એટલે કંઈ ખાધું નથી—આ પણ ખાધું નથી. ‘ય’ ની ખરી ખૂબી અહીં છે. અહીં ‘ય’ ને બદલે ‘જ’ નહિ જ વપરાય; ‘આય ખાધું નથી.’ ને બદલે ‘આજ ખાધું નથી’ એમ લખતાં અર્થ ફરી જાય. કારણ અહીં ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ થાય છે અને તે જ તેનો સાચો અર્થ લાગે છે. એક વધુ દાખલો લઈ સ્પષ્ટતા કરીએ: (૧) “સાથે અમે જ હતા” (૨) “સાથે અમેય હતા.” આમાં પહેલામાં ‘જ’ નો નિશ્ચિતાર્થ ભારરૂપે વ્યક્ત થાય છે. અને બીજામાં ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ તરીકે સ્પષ્ટ રીતે આગળ આવે છે. આથી વધુ લંબાણની જરૂર નથી. આ બંને વાક્યોમાં નથી ‘જ’ ને બદલે ‘ય’ મૂકી શકાતો, કે નથી તેમાં અસપતા કે અફલતાનો ભાવ પ્રગટતો. “અમે જ હતા” એટલે બીજા નહિ પણ અમે હતા. (અમારે બદલે બીજા હતા એમ ધારી ન લેવાય તે ખાતર “અમે હતા” એમ કહેવાને બદલે “અમે જ હતા” એમ કહી ‘જ’ નો ઉપયોગ કર્યો છે) “અમેય હતા” એટલે “અમે પણ હતા.”

જૂની કવિતામાંથી સ્થળસંકેતને કારણે (‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ થાય છે તે બતાવવા) માત્ર એક જ દાખલો લઈએ:

બધીર કહે મારી ભુલ્લ થોડી, તે ય કહું એક રડા કાળે,
રંકનું કહું રાગ નય માને, જેને છત્ર કનકનાં ઢાળે.

—શામળ બટ

આ કાવ્યપદિતઓમાં તોય નો અર્થ ‘તો પણ’ એવો થાય છે. એટલે ‘ય’ નો ‘પણ’ અર્થ તેમાં ઘટાવેલો છે. આવા તો બીજા અનેક દાખલા મળી આવે. પણ ફિંગરૂતા ?

આ બાબત વધુ ચર્ચા થાય તેવી શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલની પણ ઈચ્છા છે, તેથી જ માનું મંતવ્ય રજૂ કરવા હામ બીડી છે.

હું માનું છું કે ‘જ’ એ ભારવાચક અન્યય તરીકે મેળવી લીધેલું તેનું સ્થાન ભાષામાંથી વ્યુત કરવું જરા પણ શક્ય નથી. પછી લલે તેનો અર્થ કાઢી વખત સંયોગવશાત્ ‘માત્ર’ અસપતાસૂચક થતો હોય, તો પણ, આશા છે કે વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ આનો યોગ્ય નિર્ણય કરશે.

તું જો હારે, નિત નિત સહી,
 અનુતર રહી, સામુનાં શબ્દ બાણો;
 ને સ્વામીનો, રજની ભરમાં,
 વળુ રૂઝવતો, સાંપડે ના દિલાસો,
 સ્વપ્નો તારા, ગૃહ-અવનનાં,
 ઉદય વિષુ જો, આયમે રે ! અકાળે;
 નિઃશ્વાસોના, પ્રખર બળતા,
 જીવ-ધુધવતા, તાપમાં ચોસરીને-
 તો તું બાજે, સુરજ નમતાં,
 કુલજન બધાં, પોઢતાં ખાટમાહે;
 એકાકી હો, મન દહ કરી,
 બલ પગ ભરી, ચોકના તે કૂવાએ;
 ત્યાં અંધારું, ધન નીવરતા,
 તવ હૃદયમાં, ભૂતને જો જગાડે;
 લોકોક્તિઓ, સ્મૃતિ-પટ પરે,
 સંજીવન બને, રાત્રિના ઘોર ખેડારે;
 ને હૃયાંના, સત દુક કરે,
 મન ભય ભરે, તો ય, તું ચાલી બાજે;
 આ ગોઝારો, કહી જન બધા,
 પર-પીડ-સુખી, છૂટથી હો વગોવે,
 તારે માટે, અતલ ઉદરે,
 જનની સરખું, સ્થાન શીશું પડયું છે;
 જો તું ચીરી, પટ ઉપરનો,
 સત ધુપવતો, સ્પર્શશે અંતરાત્મા;
 તો તું જોજે, નથી તહીં જરી,
 ભય પ્રસવતી, ખહારની કાલિમા ત્યાં,

કૂવા કાંઠે, નજર પડતું,
 તિમિરે સધળું, પૂંજ નિઃશ્વાસનો છે;
 સંતસો જે, ભવરણ ભૂંડ્યા,
 ધગ ધગ બળ્યા, નીતિના ખાંદ તાપે;
 ઉઠે ઉઠે, ભીતર મહીં તો,
 પુનિત સલિદે, જ્યોતિનો જ્યોતિ રાજે;
 જે સૂનેલી, જગતવિચયી,
 સજીવન બને, સ્પર્શ એ સૈમ્ય લાજે;
 વાગે પાછા, શુવતભરના,
 ઉત્સવ તણા, ઘંટ ને આરતિઓ;
 એની ગોદે, શયન કરીને,
 દુઃખ વિસરીને, રાયજે તારકોથી;
 જે નિશંતે, અમૃત વરસે,
 ઘન પટ ચીરી, પર્ણ ને કાગીઓનાં;
 ને કલ્લોલો, ગલીર નીરના,
 રજ રજ હરે, દેહની કલાંતિ બ્યારે;
 હસી રંગે, નયન સમીપે,
 સ્મિત કરી ઘન—શ્યામની મૂર્તિ ત્યારે;
 તું જો હારે, નિત નિત સહી,
 અનુતર રહી, (સામુદ્ર શબ્દ બાણે);
 તો તું બાજે, સુરજ નમતાં,
 દુઃખ વિસરવા, કાંઠે તે કૂવાને.

લોકચર્ચા

ભાવનગરનો મહાન પ્રયોગ

નરવરહાસ મા. સૂરતી

બી. એ., એલ. એલ. બી.

(૨)

રાજ્ય ખેડૂત માટે શું શું કરી શકે ?

ખેતીમાંથી આપણે ઇન્દ્રિયાએ એટલી પેદાશ નથી થતી તેનું કારણ ખાતરની તંગી અને તે પૂરવાની ખામીનરેલી રીત એ છે. એ સ્પષ્ટ વાત છે ખાતરની અછત અને કે નીપજ વધારવી હોય તો જમીનમાં વધારે અને યોગ્ય રીતે ખાતર ને પૂરવાની ખામીનરેલી પૂરતું જોઈએ. વિકટર મહાલમાં માંડલ ગામમાંથી એક દાખલો મળી રીત આવેલો. એ ગામનો પટેલ ખોડાભાઈ એ વીધાં જમીને એક કળશી થડ ઉતારતો. માંડળના ખીજ ખેડૂતોને જીથી દસ વીધાં જમીને એટલા થડ થતા. એ પટેલ ફરતાં ગામોમાંથી ખાતરનાં ગાડાં લાવતા અને જમીન કેળવતા; ન્યારે ખીજ મરીખ ખેડૂતો પૂરતું ખાતર લાવી ન શકતા, એટલે જમીન એક જ ગતતી હોવા છતાં નીજમાં એટલો ફેર પડતો હતો.

પણ વધાં મુઠ્ઠી ખેડૂત જાણતો જળતણુ તરીકે ઉપયોગ કરે છે ત્યાં - મુઠ્ઠી બધાને પૂરતું ખાતર મળવા સંભવ નથી. બધા ખેડૂતો કાંઈ મોંઘાં વૈજ્ઞાનિક જળાશુમાં લાકડાં વપરાય રસાયનો વાપરી ન શકે. અને એ રસાયણી ખાતર જાણના ખાતર નો જાણ ખાતર માટે જેનું કામ આપતું નથી એ વાત પણ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. રસાયણી ખાતરની અસર માંડ એ વરસ ટકે છે, ન્યારે જાણનાં ખાતરથી દસ કે એથી પણ વધારે વરસ સારો પાક ઉપજતી શકાય છે. ખેડૂત જાણનાં જાળવાની તેની સહીઓનૂની ટેવ છોડે અને જળતણુમાં લાકડાં વાપરતો થાય એ જ સારું ખાતર મેળવવા માટે મુખ્ય માર્ગ છે. ચોમાસાના ચાર મહિના વરસાદમાં જાણનાં થ.પ નદિ અને તડેકો ન હોવાથી મુકાય નદિ, એટલે માત્ર ચાર માસના જ જાણનો ખાતરમાં ઉપયોગ થાય છે; ન્યારે જાણના આઠ માસ માટે જાણુ જળાશુ તરીકે જ વપર્ય છે. ખેડૂતો જળાશુ માટે લાકડું વાપરવા નહિ તે પહેલાં લાકડાં પુષ્ટિ અને સરનાં મને એવી જગ્યા પણ થવી જોઈશે.

લાકડાં મેળવવાની એક રીત તો એ છે કે ખેડૂત પોતાના ખેતરની દદ ઉપર કે ખારવાળા નદામાં લાગમાં આવળ કે ખીજાં ઝાડો ઉગાડે. જંગલ ઉગાડવાની પણ ચૂંચના થઈ છે. ગામની પાસે ચોંચ રથલે નાની કાંડ રાખી શકાય. એ કાંડથી લોણુ જળાશુ ગામને પૂરું પડે, અને

રોરને માટે ત્યાં ગૌચરની સગવડ થાય, એ માટે યોગ્ય સ્થળ પસંદ કરવા ખાસ તપાસ થવી જોઈએ. ખેતીનાં સાધનો માટે લોકલ મળતું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. બાવળ હોય તો એ કામમાં આવે.

છેલ્લાં વરસોમાં વરસાદનું પ્રમાણ ઘટતું ગયું છે. તો ધણાં લોકો માને છે તેમ કાંટ ઉગાડવાથી, બળતણ અને ચરાણની સગવડો ઉપરાંત, વરસાદ અમુક અંશે એથી વધશે.

ખાતા જમીન પર ઉગેલાં ઝાડો ચોથમાંથી મુક્ત રાખવા અને ખાતા જમીન પરનાં ઝાડોનો દફ્ફ ખેડૂતનો જ રહે એવો હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. એથી ખેડૂતોને વધારે ઝાડો ઉગાડવાનું ઉત્તેજન મળશે એમ આશા રાખી શકાય. વસુલાતી ખાતું પ્રચાર અને આગ્રહદ્વારા દરવર્ષે વૃક્ષારોપણનું કાર્ય વેગવંત બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

ખેડૂતો જો મુશ્કેલ માંસનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરે તો એક તો ખાતરની ઉણપ પૂરાય અને હરિજનો એ ખાવાની જૂની ટેવમાંથી મુક્ત થાય. માંસ મુશ્કેલ માંસ અને હાલની ખાનારી પ્રજાઓમાં પણ મુશ્કેલમાંસ કોઈ ખાતું નથી. અસ્પૃશ્યતાનો ખાતર તરીકે વપરાશની કોઈપણ રીતે પણ ખેતી ન શકાય, પણ બંગી લોકો સામે લોકોના વિનાયક આટલા સજ્જત પૂર્વગ્રહો બધાયા છે તેમાં કોંડા કીતરતાં જણાશે કે

તેઓ મુશ્કેલ માંસ ખાય છે એ જ એ વિરુદ્ધ લાગણીનું કારણ છે. બંગી લોકો એ ટેવ છોડી દે એટલે લોકોનો વિરોધ આપોઆપ ઓછો થઈ જશે. પણ જૂની ટેવ જલદી બુલાતી નથી. બંગીઓ ચમારનો ધધો કરે છે, જેને અંગે મુએલાં દોરનાં ચામડાં ઉતારવાનું તેમને ઓંપાય છે. વળી વંશપરંપરાથી એ લોકો એ માંસ ખાતા આવ્યા છે એટલે એ વસ્તુ જ્યારે ધધાને અંગે એટલી સુલભ હોય ત્યારે તે ખાવાનું આકર્ષણ ખાળી શકાતું નથી. એટલે મહેલાં દોરને ખાતર તરીકે વાપરવાનું આપણા ખેડૂતો શરૂ કરે તો તેઓની ખાતરની ખોટ પૂરી થશે એટલું જ નહિ, પણ અસ્પૃશ્યવર્ગની સુધારણામાં મહત્વનું કાર્ય થશે. એ માંસ જ્યારે ખાતર તરીકે ખેડૂત વાપરે ત્યારે તે માંસ વેચી શકાય તેવી વસ્તુ ગણાય અને એની કિંમત ઊપજે એ લોકો પણ અસ્પૃશ્ય લોકો તે ખાતાં ચડકે. એટલે હરિજનો એ ટેવ બૂલે અને ખેડૂતોને ખાતર મળી રહે તે હેતુથી દરબાર કર્યામાં ભામધર્મિનરાં આપે છે. એથી દરબારને ખોટ નય છે. તોપણ તેમાં હરિજનો મુશ્કેલમાંસ ન વાપરે એવી શરત કરવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ સ્થળે ખેડૂત મુશ્કેલમાંસ ખાતર તરીકે વાપરતા થયા છે.

હાડકાં પણ ખાતર તરીકે બહુ ખપતી વસ્તુ છે, પણ પહેલાં તે સાફ થવાં જોઈએ. તે માટે એ કારખાને લઈ જવાં અને પાછાં લઈ આવવાં પડે, અને તેમાં એટલો ખર્ચ થાય કે એ કામ પડતું મૂકવું પડે. હાડકાંને જો છેક કોલસો ન થઈ જાય તેટલી આંચ આપવામાં આવે તો એ તરત બાંગી જાય, અને તેનો ચૂરો ખાતર તરીકે કામ આપે. કેટલાંક ગામોમાં ખેડૂતો હાડકાં સંધરીને તેનો ઉપયોગ ઉપર કલા મુજબ કરે છે.

આપણાં ગામડાંઓમાં સંઘસની સગવડ હોતી નથી. અને લોકો કાંવે ત્યાં દિશાએ જઈને ગંદકી કરે છે. લોકો જો એનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરતાં શીખે તો એક તીરથો એ નિશાન પડે-એક તો ખાતર વધે અને ગામડાંની સ્વચ્છતા વધે.

ખેતીવાડી ખાતા તરફથી પ્રચારકાર્ય અને પ્રસારનો દ્વારા ખેતીસુધારણાની અનેક વસ્તુઓ ખેડૂનને સમગ્રવક્રમાં આપે છે તેની અધી વિગતો અહીં ઉતારવા જતાં અતિ વિસ્તાર થઈ જાય.

જનાં નીચેની જાગતો વિશે ઉદ્દેશ્ય અરથાતે નહિ ગણાય. (૧) જમીનમાં ભીનાશના સંગ્રહ માટે ખેતરને પાળા આંધવાના; (૨) વધારે અને શાસ્ત્રીય રીતે ખાતરનો સંગ્રહ અને કમવણી; (૩) શિયાળુ ખેડ; (૪) વાવતી વખતે અરોઅર અંતર રાખવાનું કે જેથી છોરાને મોરો થવા માટે પૂરતી જગ્યા અને પોપણ મળે. આ જાગતો : સામે છે. સામાન્ય, પશુ પરિભ્રમણની દૃષ્ટિએ એ અતિ મહત્વની છે.

ખાસ કરીને છેલ્લી, છોડ વચ્ચે જગ્યા રાખવાની, સૂચના જે અંધાં અમલમાં મૂકે તે પાક વધારે ઝેતરવા ઉપરાંત ખાતર અને મહેનત અનેનો ફીકડીકંડ અચાનં થાય. અત્યારે પાસે પાસે વાવેલા છોડ મોટા થાય તે માટે આખા ખેતરમાં ખાતર પાથરીને પહોળું કરવું પડે છે, એમ કરવાની પછી જરૂર નહિ રહે. ખાતરની એક તો તાલુ છે અને ચારે તરફ વેરવાથી એ ઘણું નફામું જાય છે. જે ચાસ પાણી વખતે એ હાર વચ્ચે વચ્ચે ત્રણથી પાંચ

સરકારના નિષ્ણાત સમક્ષ પોતાના પ્રાન્તના સંબંધોને, ટ્રેક્ટરની ખેડ અનુકૂળ નથી એવો જનહેર સ્વીકાર કર્યો હતો. પણ ટ્રેક્ટરની ખેડ અનુકૂળ નથી એ દેખીતી વાતની એ રીતે નિઃશંક પ્રતીતિ થવામાં, કેટલો સમય બરબાદ ગયો અને કેટલાં મોંઘાં ટ્રેક્ટરની ખરીદી થઇ એ જાણવાનું રસપ્રદ થશે.

મનમાં કાંઈ પણ અંતરના પૂરવઠો-રાખ્યા-સિવાય સ્થાનિક પ્રશ્નો વિચારવામાં આવે, અને સ્થાનિક પરિસ્થિતિનો તલરપર્ષી અભ્યાસ નો મુક્ત મનથી કરવામાં આવે, તો આપોઆપ સ્વાભાવિક અંધબેસતા ઉપાયો સૂઝી આવશે.

ભાવનગરના ખેડૂતોને ઝાણમુક્ત કર્યા તે પછીની પરિસ્થિતિનું માપ કાઢવા અને અવલોકન કરવાના હેતુથી આ લેખ લખાયો અને એતાના સમગ્ર પ્રશ્નની સાથોસાથ આલોચના કરી. પહેલાંથી જ કહ્યું હતું તેમ, માત્ર કરજમુક્તિ એ ખડુ મહત્ત્વનું કાર્ય છે, છતાં, તે એક જ માત્ર અસ નથી. એ અટપટા પ્રશ્નની કિનારો જ એ, તો સ્પર્શે છે, અને પ્રશ્નના પૂરા ઉકેલ માટે અનેક દૃષ્ટિથી એક સાથે કામ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. તો પણ પ્રશ્ન અટપટો હોય કે બીજા પૂરક પગલાંઓની જરૂર હોય, એટલે ઝાણમુક્તિના કાર્યથી નાસવું એ પોસાય તેમ નથી. બધી સુધારણાને ઝાણમુક્તિ એ પાયો છે. અને જૂના કરજભારથી ખેડૂત કચડતો હોય ત્યાં સુધી બીજા સુધારા શક્ય જ નથી. ખેડૂતોમાંથી ઉત્સાહ અને રસ નિષ્પ્રાપ્ય થયાં છે. ઝાણમુક્તિ ચતાં એ પાછાં જાગૃત થશે અને એ નવી ચેતનાનો બીજા ઇચ્છનીય સુધારા અને પુનર્વ્યવસ્થાના કાર્યમાં ઉપયોગ કરી શકશે.

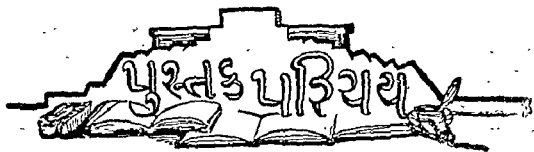
ખેતીના પ્રશ્નોની તપાસ કરતાં નાની જગ્યાતી વિગતો વિશે ધ્યાન આપવાની વિશેષ જરૂર પડી છે. એ બાબતો નાની હોવાથી જ ઘણીવાર ભુલાઇ જાય છે, પણ ગામડાંઓની ખેતીની પુનર્ધટના સાથે એ બાબતોને ખાસ ઝાંઝા છે. વળી આ બાબતો ગ્રામજીવન અને ખેતીમાં એવી સાદી અને સરલ છે કે જે બહારની મદદ કે વિશેષ ખર્ચ વગર અમલમાં મૂકી શકાય. તે જ કારણથી એવી બાબતો પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

કુદરતી રીતે લેખ લખતી વેળા અહીંની પરિસ્થિતિ મન આગળ વધારે રહી છે. છતાં એમ કહી શકાય કે ખેતીની પરિસ્થિતિ તો દરેક દેશમાં થોડા સ્થાનિક ફેરફાર બાદ કરતાં સગલગ સરખી જ છે. અને અહીંને માટે લખેલી વસ્તુ બીજા સ્થળને માટે પણ ઓછા વધતા ફેરફાર સાથે લાગુ થશે.

કરજમુક્તિના શુભ કાર્યને વધારે અસરકારક બનાવવા માટે ઉપર કહેલી ઘણીખરી વસ્તુ ભાવનગર રાજ્યે અમલમાં મૂકી છે અગર વધારે મૂકવા તબવીજ મનુષ્ય યત્ન ઇશ્વર કૃપા ચાલુ છે. પણ ભવિષ્ય તો કુદરતના હાથમાં છે. એટલે અમુક-અશો એ તો અનિશ્ચિત જ રહેવાનું. પણ માણસ નો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શુભ કાર્ય કરવા સચે. તો ઇશ્વરના આશીર્વાદ તેના પર ક્રિતરે અને તેને સદ્ગુણ મળે જ. ભાવનગરનો મુદ્રાલેખ છે કે “મનુષ્ય યત્ન, ઇશ્વર કૃપા.”

અર્પણ]

અપંગની પ્રતિભા:—હેલન કેસર કૃત આત્મકથા; અનુવાદક: મગનભાઈ પ્રભુરામ ટેસાર્મ; પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય બાર આના.

આ છેક નાની વયથી આંધળી, બહેરી અને મૂંઝી થયેલી બાળાના જીવન અને ખાસ કરીને આન્તરજીવનના વિકાસની તેણે જ લખેલી અમૂલ્યપૂર્વ કથા. વિશે, તેના જેવી જ નહિ પરંતુ અમુક અંશે એવી સ્થિતિમાંથી ઉત્તર સ્થિતિએ ગયેલા, વિદ્વાન પંડિત શ્રી સુખલાલજી સંઘવી અને કેળવણીના ક્ષેત્રના મોટા ચિંતક અને અભ્યાસી શ્રી કાકાસાહેબે લખીને તેની બે મોટી વાતને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે. તેથી અહીં થોડો આવકાર આપવાનું જ રહે છે.

કુદરતના કોપથી સામાન્ય જીવનથી રહિત થયેલી આ બાળામાં અસામાન્યતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ કંઈ બાબતોએ અને કેમ વળે છે તે જોઈએ.

એની છેક બાલ્યાવસ્થામાં એ એક કનિયાળી, ઘડીઘડીમાં ગુસ્સે થતી, ધર્પાખિર છોકરી માન હતી. પરંતુ કુમારી સલિવનના આગમન સાથે એ અસંયમિત લાગણીઓ-વર્તનો-ગિજાસના બળે સાંત અને એકાગ્ર ધર્મ વિરલ રૂપાંતર પામે છે.

આ ગિજાસા ગત્રત કરનાર અને એ ગત્રતિને હંમેશા એકાગ્ર રહેવા પથ જોરાક પૂરો પાડનાર કુ. સલિવનની ખંત અને તેના બલદાયક પ્રેમ આપણા શિક્ષકોને સમજવા જેવો છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા પરાક્ષ કેળવણી આપવી સહેલી, પરંતુ ઇન્દ્રિયોની અંદર રહેલી અંતઃશક્તિને પ્રત્યક્ષ કેળવણી આપવી એમાં વિશાળ માનસતાન, પ્રેમ અને આદર્શની પાછળ જીવન ખર્ચવાની મહેઞ્જા જોઈએ છે. આ વાતનો દાખલો કુ. સલિવને પૂરો પાડ્યો છે. શ્રી કાકાસાહેબ એમાંથી કાણુ વધારે પ્રતિભાસપન્ન એવો પ્રશ્ન કરે છે. એ જો અવકાર હોય તો કશું કહેવાનું નથી. પરંતુ જો વિદ્વાન હોય તો આપણે કહી શકીએ કે, કુ. હેલન કારણુ પ્રેરક કરનાં પ્રેરિતમાં આદર્શને મૂર્ત કરવાની શક્તિ, એ વિશેષતા છે.

શરીરશાસ્ત્રીઓને જેમ આ બાળાનાં આંગળીઓનાં ટેરવાંની આહકશક્તિ વિસ્મય પમાડે છે તે વિચાર કરાવે છે; તેમજ, એનું મન માનસશાસ્ત્રીઓ માટે એક નવું જ અભ્યાસનું ક્ષેત્ર બને છે. આ બાળાની માનસિક શક્તિઓ એટલી આહક છે કે, એ ભય અને પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ નિમિષભરમાં પહોંચી ગય છે. કુ. સલિવનના વિરલ પ્રેમને પામેલી આ બાળા, વિશ્વને પ્રેમમય જ માને છે, અને ન્યાયે તેના શિક્ષક, મિ. એનેઓસ, તેને ખોટી માની લે છે, ત્યારે તેને કેટલો આઘાત થાય છે! એ તીવ્રતા વાચક ઉપર અત્યંત કામળ મનોવૃત્તિઓની સમભાવ જગાડતી અચૂક છાપ પાડે છે. આ કામળ વૃત્તિ—આ સુક્ષ્મ મન એક કુલની સુગંધ જગતને પ્રેમ અને સૌરભાવ ભુવે છે અને કવિ બની પ્રત્યુત્તર આપે છે. પવનની બીની.

મધે એ મહાત્મસ અને જંગી વાતોને સ્પર્શે છે. અને એ સ્વાભાવિક છે કે પ્રેમ અને મનના આના મૂલા ઉપર મૂલતી એ, એના લખાણની પ્રત્યુત્તિની પરંતુ વિશ્વકારુણ્યમાં આનંદવામ સૌધતા, પરમ સમાધાનોભ્યુક અને અસહાય છે મારે જ જલવાન આત્માનું દર્શન આપે છે. આથી હૃદયને એક પ્રકારનું સાંત્વન મળે છે. એટલે કે લેખિકાની શુભની શ્રદ્ધા એટલી બલવાન અને જાડી છે કે એના સમભાવશીલ હૃદયની પ્રેરક અસર વાચક ઉપર અચૂક પડે છે.

તેની અસહાયતા તેને આત્મવિલોપનમાં ડૂબાડે છે. તેમાં એ ખીન્નનાં મુખે મુખી અને છે, દુઃખે દુઃખી. પરંતુ આ દુઃખ તે બેદી શકે છે. અહીં તેનાં પ્રત્યાક્ષ્ય ખુલે છે, અને એ ઇતિહાસમાંથી સંસ્કૃતિક વિકાસને નાણતી બાળા વર્તમાન ભૂલી ત્રિશાળને ભરતું જીવનસંગીત જુએ છે અને કહે છે: તેમનાં શરીર ખેડોળ અને ગાંડાવાળાં થઈ ગયાં છે. તેમના કંઠ પાડખચડા હાથને મેં અડધી જોયા છે. અને પ્રત્યક્ષ કરી લીધું કે, એમની જિંદગી તે કેરી અવિરત કડાફટની હોવી જોઈએ—એકસરખી ધમાધમ, કાંઈક કરવાના નિર્બૂળ ધમપહાડા કરતાં કાંઈ વધારે નહિ. એમનાં જીવનમાં, પુરુષાર્થ અને અનુકૂળ અવસર વચ્ચે જાણે અમાપ આદર વેર છે એમ લાગે છે. આપણે કહીએ છીએ હવા અને પ્રકાશ એ સૌને સારુ ઈશ્વરે મક્ત બણેલાં છે, પણ ખરેખર એમ છે? દૂર પેલા શહેરની ગંદી અવડ ગલીઓમાં સૂરજનો પ્રકાશ પડતો નથી, અને હવા મધે મારે છે? અરે મનુષ્ય, તું તે કેમ તારા જાતિભાઈને જુલે છે ને દ્રોહ કરે છે, અને એને ખાવા દુકડોય નથી ત્યારે તું માગે છે, “હે પ્રભુ! અમને રાજનો રાટલો આપજો!” લોકો શહેર, તેના લપકા, તેની ધાંધલ અને તેનું ધન છોડીને વન અને ખેતરો તરફ તથા સાદા સરળ જીવન તરફ વળે તો કેવું સારું? તો પછી તેમનાં બાળકો વિશાળ વૃક્ષ જેવાં લખ્ય થશે અને તેમના વિચારો રસ્તા પરનાં ફૂલો જેવા મધુર અને પવિત્ર થશે!”

આ વિરલ વિકાસકથા સૌ કાઈ વિકાસકામુકને—શિક્ષક કે શિષ્યને—માટે જરૂર પ્રેરક નીવડશે. ગુજરાતીમાં આવું સરળ ભાષાંતર કરી આપનાર ભાઈનું ગુજરાત ઉપકૃત રહેશે.

રાજનામું:—લેખક: નટવરલાલ મ. પટેલ; પ્રકાશક: પ્રદ્યોતકુમાર દિવેડિયા, અમદાવાદ મુદ્રય ૭ આના.

આ વાર્તા અને નાટિકાના સંગ્રહમાં એક ઈચ્છીનીય સરળતા જોતામાં આવે છે, અને તે શૈલીની, જે કર્તાના લેખનના ભાવિવિકાસમાં ખૂબ મદદવાર થશે. વસ્તુ જીવનના વિરલ, ઉદાત્ત, પ્રસંગોનું છે, અને તેથી સુખોચ્ય છે. માત્ર વસ્તુનો વિકાસ કરવામાં લેખકનો હાથ કાચો જણાય છે. વિરલ પ્રસંગે ધણુંખરું ભાવોદ્રેકની ટાચ જોઈએ એ આ સંગ્રહમાં સ્પષ્ટ નથી થતી. પરંતુ એની ટાચના મોહમાં આ ભાઈ વાર્તાવહનની સરળતાની શ્રમસાધ્ય કલા જતી કરી ભાવોની ખોટી અચકામણ ખતાવતા ન થઈ જાય એટલી જાગૃતિની આશા અને રાખીએ છીએ. આ લઘુઅન્યની પાછળ રહેલી સાહજિક કુમારને અમે આવકારીએ છીએ અને બલવાન પણ થતી રહે એમ ઈચ્છીએ છીએ.

* “ન્યૂડા જેવા લોક અને સેત્રાન પણ વિશ્વમાં પ્રવર્તમાન સાધુતાના મહાવચ્ચના જાગી ગયેલા આસ છે. અને તેઓ યોગ્ય સમયે પાછા સમારી લેવાશે.”

પ્રિય આગમન:-લેખક: કાવ્યક: પ્રકાશક: સી. જયનાથજી કું, મુંબઈ; મૂલ્ય બે આના. કર્તાના ગુરુ અને 'પ્રાસ્તાવિક' ના લેખક: શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેનું જ પાઠ્ય:-

“કાવ્યકલા જેવા વિષયમાં પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે મહેનત કરવી પડે છે” તરફ કર્તાનું, ખ્યાન બેંચી અને ક્લીએ છીએ કે, સિદ્ધિ પેહેલાં પ્રસિદ્ધિ તુકસાવડતાં છે. કાવ્ય તરફ પ્રમાણે લખવાથી કિર્મિ વેળાજનો નમૂનો લાગે છે. પરંતુ કિર્મિ તો છે, તેથી એ સંમિત યર્ષ લવિષ્યમાં સારા રૂપે બહાર પડશે એવી આશા છે.

દુષ્પટ્ટક:-લેખક: ઉમિલાલકર હાકર; પ્રકાશક: શીતમંજરી કાર્યાલય, આલુંદ મૂલ્ય ૧)।

આ પુસ્તક ગુજરાતના ગણીતા નવવ્રક્ષધાકર શ્રી. ર. વ. દેસાઈની પ્રસ્તાવના પામ્યું છે. પરંતુ તેમનાં લખાણ પ્રમાણે એ “નિરર્થકતા અને ભારે શબ્દપ્રયોગ” માંથી બચેલું અમને નથી મળ્યું. આવા અખતરા નાનાં નાનાં પાઠ્યો હોય ત્યાં મુંવી રસ, રમૂજ અને નિર્દોષ આનંદ ઉત્પન્ન કરે, પરંતુ આવા દીર્ઘ પ્રયોગો તો નીરસ અને બેપ્રયોગ વાર્તાઓનું રૂપ ધરે છે.

તુષાર:-કર્તા: ઉમાકાન્ત; પ્રામિસ્થાન, મોહનલાલ પિ. શાહ, વડોદરા; મૂલ્ય બે આના.

આ રસસંગ્રહ તદ્દન સામાન્ય કોટિનો છે: છતાં લેખકને આ ગતતાં પણ જોયારસ હિત કરતાં લાગે છે, તેથી અમારી સલાહ છે કે એમણે હળ તરીકે વણે સ્વજો મૂકેલી ગૂના ગણની લીટીઓમાંથી રાસની ચોંચતાની આવો મોતવો.

સમાજવાદ શા માટે?—લેખક: જ્યપ્રકાશ નારાયણ; પ્રકાશક: નવી દુનિયા કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય બાર આના.